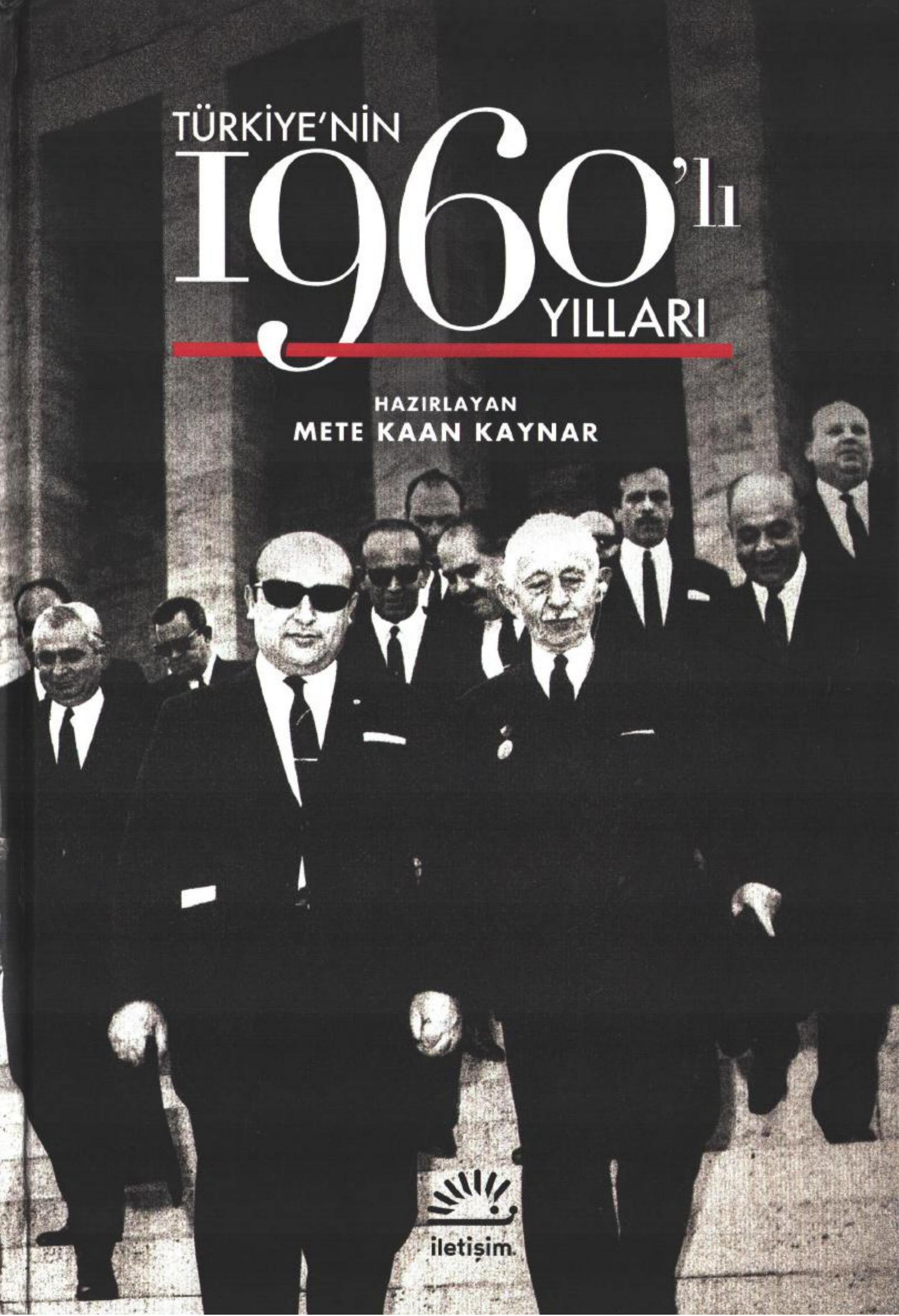
TÜRKİYE'NİN 1960'lı YILLARI

HAZIRLAYAN
METE KAAN KAYNAR

iletişim

İletişim Yayınları 2488 • Araştırma-İnceleme Dizisi 410
ISBN-13: 978-975-05-2204-8

1. BASKI 2017, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
YAYIN SEKRETERİ Kıvanç Koçak
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Başbakan Demirel ve ana muhalefet lideri İnönü Anıtkabir merdivenlerinde (1965)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm
BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TÜRKİYE'NİN 1960'lı YILLARI

HAZIRLAYAN

METE KAAN KAYNAR

iletişim

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIESEC	Association Internationale des Étudiants en Sciences Économiques et Commerciales - Uluslararası İktisadî ve Ticarî Bilimler Öğrencileri Birliği
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ASD	Aydınlık Sosyalist Dergi
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
AÜ	Ankara Üniversitesi
BM	Birleşmiş Milletler, United Nations
BP	Birlik Partisi
CENTO	Central Treaty Organization - Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMIP	Cumhuriyetçi Mesleki Islahat Partisi
CMP	Cumhuriyetçi Millet Partisi
CMUK	Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu
ÇP	Çalışma Partisi
DBP	Demokrat Birlik Partisi
DDKO	Devrimci Doğu Kültür Ocakları
Dev-Genç (TDGF)	Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu
Dev-Güç	Devrimci Güç Birliği
Dev-Kurt	Devleti Kurtarma Planı
DGSA	Devlet Güzel Sanatlar Akademisi
DİP	Demokrat İşçi Partisi
DİSK	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DRHS	Devlet Resim ve Heykel Sergisi
DSİ	Devlet Su İşleri
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

DYP	Doğru Yol Partisi
EMA	European Monetary Agreement - Avrupa Para Anlaşması
EMİNSU	Emekli İnkılâp Subayları Derneği
FKF	Fikir Kulüpleri Federasyonu
GP	Güven Partisi
GSMH	Gayrisafi Millî Hasıla
GSYİH	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
HP	Hürriyet Partisi
HSP	Hür Sosyalist Parti
HÜ	Hacettepe Üniversitesi
IBRD	International Bank for Reconstruction and Development - Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
ICFTU	International Confederation of Free Trade Unions - Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu
IDA	International Development Association - Uluslararası Kalkınma Birliği
IMF	International Monetary Fund - Uluslararası Para Fonu
İÇ DÜZEN	Hizmet ve Teşkilatı'nı Yeniden Düzenleme Projesi Çalışmaları
İ-ÇP	İşçi-Çiftçi Partisi
İHİSB	İstanbul Hür İşçi Sendikaları Birliği
İİSB	İstanbul İşçi Sendikaları Birliği
İİTİA	İstanbul İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisi
İKÖ	İslâm Konferansı Örgütü
İSO	İstanbul Sanayi Odası
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
İÜÖB	İstanbul Üniversitesi Öğrenci Birliği
İYAK	İşçi Yardımlaşma Kurumu
KAK	Koma Azadixwazên Kurdistan - Kürdistan Özgürlük Savunucuları Grubu
KDP	Kürdistan Demokrat Partisi
KİT	Kamu İktisadî Teşebbüsü
KMD	Komünizmle Mücadele Dernekleri
KÜBİTEM	Üniversiteliler Kültür Derneği ve Kültür Bilim Teknik Merkezi
MBK	Millî Birlik Komitesi
MDD	Millî Demokratik Devrim
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MEHTAP	Merkezî Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi
MEYAK	Memur Yardımlaşma Kurumu
MGK	Millî Güvenlik Konseyi
MGP	Millî Güven Partisi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MİT	Millî İstihbarat Teşkilatı
MKP	Millî Kalkınma Partisi

MLF	Multilateral Force - Çok Taraflı Kuvvet
MNP	Millî Nizâm Partisi
MP	Millet Partisi
MSB	Millî Savunma Bakanlığı
MTA	Maden Teknik Arama Enstitüsü
MTKD	Milliyetçi Türk Kadınları Derneği
MTTB	Millî Türk Talebe Birliği
NATO	North Atlantic Treaty Organization - Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
OSİA	Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması - Joint Defense Agreement
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
PDA	Proleter Devrimci Aydınlık
SADA	Sendikalar Arası Dayanışma Anlaşması
SBF	(Ankara Üniversitesi) Siyasal Bilgiler Fakültesi
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SD	Sosyalist Devrim
SDDF	Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonu
SGÖ	Sosyalist Gençlik Örgütü
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SKB	Silahlı Kuvvetler Birliği
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
TBKP	Türkiye Birleşik Komünist Partisi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	Türk Ceza Kanunu
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TÇP	Türkiye Çalışanlar Partisi
TGS	Türkiye Gazeteciler Sendikası
THKO	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
THKP-C	Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi
TİÇP	Türkiye İşçi Çiftçi Partisi
TİKD	Türkiye İleri Kadınlar Derneği
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TİÜP	Türkiye İleri Ülkü Partisi
TKDP	Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi
T-KDP	Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TKP/ML	Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist
TMT	Türk Mukavemet Teşkilatı
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TODAİE	Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
TÖS	Türkiye Öğretmenler Sendikası

TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSEKP	Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TSP	Türkiye Sosyalist Partisi
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu
Türk-İş	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
USAID	United States Agency for International Development - Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı
VP	Vatan Partisi
YDH	Yön-Devrim Hareketi
YPK	Yüksek Planlama Kurulu
YTP	Yeni Türkiye Partisi

Önsöz

Türkiye'nin altmışlı yıllarını konu edinen bu çalışmamızda çok farklı açılardan, 1960'lı yıllar Türkiye'sinin panoramik bir fotoğrafını çekmeye çalışıyoruz. Bu *panoramayı*, bu *genel manzarayı* resmedebilmek için de iç politik gelişmelerden spora, uluslararası ilişkilerden sanata, iktisattan müziğe, emek ve kadın hareketlerinden gündelik hayata, görsel sanatlara... kadar oldukça geniş bir yelpazeyi tuvalimize aktarmaya gayret ediyoruz.

Bu kitapta, altmışlı yıllar *siyaset*ini tartışmaya çabalıyoruz. *Siyaset* kavramını ise parlamento ve/ya siyasî parti örgütlerine indirgeyerek değil, mümkün olan en geniş anlamıyla, yani sosyolojik bir perspektiften ele almaya gayret ediyoruz. Siyaset kavramını, eskilerin ifadesiyle, *efrâdını câmi ağyârını mâni* bir şekilde ele almak, altmışlı yıllar siyasetini bu bakış açısıyla tanımlamak arzusundayız. Siyasetin *efrâd*ını (olmazsa olmazlarını) *cem* edebilmek; *ağyâr*ını (elzem olmayanlarını) *men* edebilmek için de böyle bir panoramik bakış açısına ihtiyacımız vardı. Çünkü siyaset, *siyasetçi* adı verilen profesyonellerin medyada, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) ya da parti teşkilatlarında gerçekleştirdikleri bir temaşaya indirgenemez. Aksine, bir özne olarak bireyin, toplumsal kurumlar ve sınıflar içerisinde anlam bulan ilişkiler bütününü de niteler. Siyaset, toplumun her kurumunun içerisine sinmiştir; zaten oralarda icra edilir. Biz de siyasetin bu tanımına uymak ve altmışlı yıllar Türkiye'sinde siyaseti böyle bir bakış ile resmetmek istedik. Zaten bu açıdan bakıldığında çalışmamızda, takvim yapraklarındaki kronolojiyi değil, Türkiye'nin siyasal anlamdaki altmışlı yıllarını dikkate aldığımız gözden kaçmayacaktır.

Çalışmamız çerçevesinde altmışlı yıllar, Cumhuriyet döneminin ilk askerî darbesi olarak siyasî tarihimizde yerini alan 27 Mayıs 1960 tarihi ile başlamakta ve yine başka bir darbeyle, 12 Mart (1971) Darbesi ile sona ermektedir. Çalışmamızda da *altmışlı yıllar Türkiye*'sini bu tarihsel kesite sadık kalarak ele almaya gayret ettik.

Şu anda elinizde bulunan bu çalışmanın, yalnızca konu ile ilgili araştırmacıların ilgisi çeken bir referans kitabı değil, aynı zamanda, konuya ilgi duyan genel okuyucular için de bir başucu rehberi olması en önemli gayelerimizden biri oldu. Ellili yıllar Türkiye'sini konu edindiğimiz bir önceki ciltte de olduğu gibi, bunun yolunun okumayı elden geldiğince kolaylaştırmak, okuyucuya mümkün olduğunca akıcı metinler sunmaktan geçtiğini düşündük: Bu gayeye erişebilmek için de –başarabildiğimiz kadarıyla– bir yandan dipnotlardan, referanslardan, göndermelerden vb. sakınmaya gayret ederken, diğer yandan da ileri okuma listesi ve dizinlerle okuyucuyu yönlendirmeye çalıştık.

Çalışmada yer alan metinler içerisinde bir *tutarlılık* olması bir diğer hedefimizdi; ancak kitabın genelinde bir tutarlılığı tesise gayret ederken, yazarlarımızın özgün değerlendirmelerinden yararlanmayı da ihmal edemezdik. Her bir yazar ve özgün analizleri kitabın zenginliğiydi.

* * *

Altmışlı yıllar Türkiye'si bir darbeyle, 27 Mayıs Darbesi'yle başladı ve yine –ne yazık ki– başka bir askerî darbeyle, 12 Mart Darbesi ile son buldu. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, her ne kadar iki darbe arasında sıkışıp kalmışsa da, Cumhuriyet (siyasî) tarihinin en *renkli*, en *mülevven*; en *pırıltılı* yılları olarak da anıldı. Teşbihte hata olmaz; 1960'lı yıllar, Cumhuriyet'in 1908'i oldu. Elbette ki, dönemin Türkiye'sini bu şekilde anabilmek için öncesindeki dönemin gelişmelerini bir kez daha hatırlamakta fayda var: Çünkü altmışlı yıllara rengini, râyihasını veren, onu Cumhuriyet'in en revnakdar tarihsel kesiti olarak anmamıza imkân veren, tüm Cumhuriyet tarihinin yekûnu; ama en çok da öncesindeki on yılın toplumsal iklimidir. Gerçekten de 1946'da Demokrat Parti'nin (DP) kurulduğu tarihten, 27 Mayıs 1960'a kadar geçen sürede siyasetin toplumsal tabanının genişlediğini, değiştiğini, dönüştüğünü görürüz. Bu süreçte, genelde bir *devlet işi* sayılan siyaset artık, sokakta, evde, kantinde, kahvehanelerde vb. yaygın bir şekilde konuşulur, tartışılır, icra edilir bir faaliyet hâline gelmeye başlar. 1946 ile başlayıp 1950'lerde şekillenen rekabetçi ortamda oy, iktidarın belirlenmesinin yegâne faktörü haline gelerek siyasetin toplumsal tabanının genişlemesinin, demokrasinin *demos*unun siyasala kucak açmasının da motoru olur. Elbette ki, birçok başka faktör de bu sürece eşlik ederek, siyasal sonuçlarını altmışlı yıllarda takip edeceğimiz bir dönüşümün rotasını tayin edecektir.

1950'lerden sonra aktif bir şekilde siyasal alanın içerisine dâhil olacak kitleler, 1950 öncesinde de hukukî olarak (şeklen) siyasetin içinde yer alıyorlar, seçimlerde oy kullanıyorlardı. 1946-60 sürecinin başarısı, erken cumhuriyet döneminin hukuken siyasetin içine dâhil ettiği kitleleri, sosyolojik olarak da siyasal olanın içine çekebilmesiydi. Yani diyebiliriz ki, 1946'dan önce demos-kratos'un demosu *hukuken*, 1946'dan sonra ise bizzat *sosyolojik* olarak inşâ edilmiştir: Ne yirmilerin Türkiye'sinde yaşayanları birer *yurttaş* olarak kodlamaya imkân veren, *bireyi yurttaşı* hukuken iktidarın temeline yerleştiren Cumhuriyet'in ilânının (ve ardından gelen erken Cumhuriyet döneminin), ne de 1946'dan sonra hızla, siyasetin toplumsal tabanını genişlen gelişmelerin önemini yadsıyabiliriz.

Ellili yıllarda siyasetin toplumsal tabanının genişlemesinde, DP'nin çok önemli bir rol üstlendiğini not etmek lazım. Parti, iktidarından önceki dört yılı da katarak düşündüğümüzde, farklı toplumsal kesimlerin siyasetin içerisine sosyolojik anlamda dâhil edilmesinde başat bir rol oynadı. Ancak bu noktada temel belirleyicinin DP'nin varlığı değil, onun da varlığını anlamlı ve meşru kılan çok partili siyasal yaşama geçiş dinamiği; bir başka ifadeyle DP'nin bizzat kendisinden çok, partinin bir muhalefet partisi olarak siyasal sistemdeki varlığı olduğunu da hatırlamak gerekiyor. Zira, unutmamak gerekiyor ki, *Cumhuriyet Dönemi Siyasî Partileri* başlıklı çalışmada da belirtildiği gibi, İkinci Dünya Savaşı sonrasından başlayarak DP'nin iktidara geldiği tarihe kadar, DP'nin kendisi de dâhil, 24; 14 Mayıs 1950'den 27 Mayıs 1960 tarihine kadar geçen sürede ise 16 yeni siyasî parti kurulmuştu. Tüm bu partilerin siyasetin toplumsal tabanının genişlemesinde birtakım roller üstlendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz; ancak DP'nin bu konudaki *sui generis* rolünü de ihmal etmemek en doğrusu.

1945-1960 arası kurulan siyasî partilerin –tabii ki, en başta da DP'nin– doğrudan etkileri yanında, İkinci Dünya Savaşı ertesinde siyasete ilişkin algıların, hukukî ve kurumsal yapıların dönüşümünün de siyasetin toplumsal tabanının genişlemesinde dolaylı ama önemli etkilere sahip olduğunu belirtmek gerekiyor. Örneğin, 5 Haziran 1946 tarihinde kabul edilen 4918 sayılı *Milletvekili Seçimi Kanunu* ile iki dereceli seçimlerden vazgeçilerek seçimlerin, seçmenlerin doğrudan doğruya milletvekillerini seçmesi (tek dereceli seçim) usulüne göre yapılmasına karar verilmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir. Nitekim, 4918 sayılı Kanun'la sağlanan bu değişimi, ne dönemin iktidarı *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin (CHP) *inayeti* ile ne de DP'nin *inadı, ısrarı* ile açıklamak kabildir. Benzer şekilde, daha önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok ilinde teşkilatlanmaya gerek *bile* duymayan CHP'nin, çok partili siyasal yaşama geçişin hemen sonrasında, bu illerin Tunceli dışında tamamında –şeklen dâhi olsa– örgütlenmiş olması da bu şekilde okunma-

sı gereken bir gelişmedir. Gerçekten de CHP içerisindeki bu dönüşüm, daha öncesinde bazı illerde örgütlenmesini gerçekleştiremeyen partinin *nihayet* bunu başarabilmesi şeklinde değil; ancak ve ancak, sistemde siyasete ilişkin algıların, hukukî ve kurumsal çevrenin dönüşümü bağlamında okunduğunda bir anlam kazanacaktır.

Ellili yıllar, aynı zamanda, 1920'lerde bir kır toplumu üzerine bina edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyolojik yapısının kente doğru dümen kırdığı bir dönemdi. Kentsel nüfustaki olağandışı artış, siyasetin toplumsal tabanındaki genişlemeye eklemlenerek sonrasındaki dönem üzerinde belirleyici oldu. Hem siyasetin sosyolojik tabanındaki bu genişleme, hem de bu sosyolojik tabanın kentli karakterindeki belirginleşme, siyasal ve sosyal sonuçlarını altmışlı yıllarda daha da net bir şekilde göstermeye başladı. Elbette bu dönemde, kentte ikamet eden nüfusun kırdaki nüfusa nispeti hâlâ düşüktü. İstatistikî olarak bakıldığında, 1960'ların Türkiye'si de hâlâ kır karakteri baskın bir toplumdu. Ancak bu, 1950-1960 periyodunda kentsel nüfustaki olağandışı artışın siyasal yapı üzerinde, öncesine nazaran daha radikal etkilere zemin hazırladığı gerçeğini değiştirmeyecekti. Nitekim 1964 yılında kaleme aldığı "1950-1960 Devresinde Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri" başlıklı makalesinde Özer Sarper'in de belirttiği üzere, 1935'te kentsel nüfusun kır nüfusuna oranı % 23,5'tir. Bu oran on beş yıl sonra –1950'de– sadece 1,5 puan artarak % 25'e çıkar. 1950'de Türkiye nüfusunun sadece % 25'i kentlerde ikamet ederken, sadece on yıl sonra –1960'ta– bu oran yaklaşık 7 puan birden artarak % 31,9'a çıkacaktır. Tarımda makineleşme, karayolları inşaatı ve ekilebilen alanların artışı gibi faktörler, bir yandan tarımda kapitalistleşmenin yaygınlaşmasına, tarımsal ünitelerin ticarî işletmeler haline gelmesine ve pre-kapitalist köylünün kapitalist tarım işçisine dönüşmesine, diğer yandan da önemli bir nüfusun tarımsal üretimden koparak kentlere göçmesine yol açacaktır. Tarımsal üretimden kopanlar, kentlerde, Orhan Kemal'in *Gurbet Kuşları* olacaklardır: Altmışlı yıllar, biraz da mülksüzleşerek köyünden göçen bu Gurbet Kuşları'nın da hikâyesidir. Tüm bunların, kapitalist pazarın tüm yurdun kılcal damarlarına nüfuz etmesini kolaylaştıran faktörler olduklarını da hatırlatmadan geçmeyelim. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı sonrasından başlayarak altmışlı yıllara kadar, sadece pre-kapitalist kırdan, kapitalist kente göç yaşanmamıştır. Aynı zamanda, kırın kendisi de kendi içinde dönüşmeye, ticarî tarım işletmeleri haline gelmeye başlamıştır. Bu sürecin toplumdaki işçileşme ve kentleşme süreçlerini tetiklediğini de belirtmek gerekiyor.

1960'lar Türkiye'sini daha iyi anlayabilmek için, siyasetin toplumsal tabanındaki genişleme, bu sürece eklemlenen kentsel yapıdaki belirginleşme, kırın kendi içerisindeki ticarileşme ve ulusal kapitalist pazardaki bütünleş-

me gibi faktörlerin yanında, (siyasal) iletişim teknolojilerindeki dönüşümü de dikkate almak gerekmektedir. Yeni iletişim teknolojisinin (radyonun) giderek yaygınlaşması ve sıradan yurttaşlar için erişilebilir –dinlenebilir– hâle gelmesiyle diğer faktörler birleşerek altmışlı yıllar Türkiye'nin siyasal gelişmelerine damga vurmuşlardır.

Özetle, altmışlı yıllar Türkiye'si, ellili yıllardan bu yana siyasal, kentsel ve iktisadî dokuların dönüştüğü; genişlediği, birbirine (özellikle ulaşım ve iletişim alanlarındaki gelişmelerin de etkisiyle) daha sıkı bağlarla eklemlendiği; tüm toplumsal kurumlarda heterojenliğin hayli belirgin hâle geldiği yıllar oldu. Altmışları siyasetin *renkli yılları* olarak tanımlamaya imkân veren de, öncesindeki dönemde başlayan bu karmaşık dönüşümün sonuçlarıydı.

Elbette altmışlı yıllar Türkiye'si, ne sadece öncesindeki dönemin şekillendirdiği bir sonuçtur ne de bu dönemi şekillendiren sadece birkaç faktörden söz edilebilir. İlk olarak, tabii ki, altmışlı yıllar, öncesindeki on yıl(lar)ın bir türevidir; ancak yine unutmamak gerekiyor ki, bu dönem, kendi dinamiklerini, kendi hususiyetlerini de beraberinde getirecek ve onları yetmişli yıllara devrederek tarihteki yerini alacaktır. İkinci olarak, elbette ki, altmışları şekillendiren tüm faktörleri, sadece ve sadece yukarıda sıralananlardan ibaret sanamayız. Burada ana hatlarıyla değinilen faktörler, olsa olsa, altmışlı yılları anlayabilmek için dönüp bakmamız gereken geçmişin bir *esansı* olabilirler. Aslında en doğrusu, *Türkiye'nin 1950'li Yılları* başlıklı ilk cildimizde yer alan her ama her bir başlığı bu listeye eklemektir.

* * *

İki darbe ve iki de darbe girişimi arasına sıkışıp kalan altmışlı yıllar Türkiye'sinin asker-sivil ilişkileri, kitabımızdaki birçok başlık altında ele alınmakta; darbe ve darbe girişimleri farklı açılardan analiz edilmeye çalışılmaktadır. Bu on yıla damgasını vuran darbeler ve darbe girişimleri, *darbe, ihtilâl, inkılâp* gibi kavramların ele alındığı bölümlerin yanında, Selman Saç ve Yasemin Doğaner'in yazılarında da tartışılmaktadır. Demokrasinin demokratik olmayan yollarla tesisini konu aldığı bölümde Saç, ilk olarak 27 Mayıs Darbesi'nin akademik yazında nasıl ele alındığını tartışmakta, ardından da 27 Mayıs'a doğru koşan Türkiye'de darbenin herkesin duyduğu, lakin muhatabının işitmediği, işitemediği gürültüsünü ele almaktadır. Doğaner ise 27 Mayıs Darbesi'ni Şevket Süreyya Aydemir'in *İhtilâlin Mantığı* eserinden mülhem bir bakış açısıyla tartışmaktadır. 27 Mayıs'ın mantığını arayan Doğaner, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e, 31 Mart Ayaklanması'ndan, Cumhuriyet'e doğru çizdiği düzlemde 27 Mayıs Darbesi'nin mantığını sorgulamaya çalışır.

Darbe sonrasındaki yargılamalar, Türkiye siyasî tarihinin en az 27 Mayıs Darbesi'nin kendisi kadar ilgi çeken konularından birini oluşturuyor-

du. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı ve iki bakanının idamıyla sonuçlanacak bu yargılamaların hikâyesini ise Kerem Yavaşça anlatmaktadır. Zişan Ataman Çelik ve Bengü Öztan ise 27 Mayıs Darbesi'nin sonuçlarından ayrı düşünülemeyecek iki darbe girişimini, Talat Aydemir ve arkadaşlarının 1962 ve 1963'teki darbe girişimlerini sayfalarına taşımaktadırlar. Dönemin Harp Okulu öğrencilerinden Naci Karamürsel ile yaptıkları mülakat, Çelik ve Öztan'ın, 1962-63 darbe girişimlerinin sosyolojisini tartışabilmelerinde kendilerine yardımcı oldu.

1961 Anayasası, anayasa hukuku tartışmaları kadar, Türkiye siyasî hayatı tartışmalarının da en renkli konularından birisidir. Bir taraftan Türkiye'ye özgürlükleri taşıyan metin olarak neredeyse kutsanan, diğer taraftan Türkiye'ye bol gelmekle eleştirilen başka bir Anayasa bulmak oldukça zordur. Çalışmamızda 1961 Anayasası'nın Türkiye siyasî hayatındaki hem de anayasacılık tarihimizdeki özgün rolünü Kadir Dede'nin değerlendirmelerinden takip etmekteyiz.

Altmışlı yılların siyasal düşünce hayatına dair çizdikleri manzarayı, çalışmamızda, Aybars Yanık ve Tanıl Bora'nın tuvalinden seyretmekteyiz. Birçok yazarımız da, Yanık ve Bora'nın manzarasındaki çoğu detayı kendilerine ayrılan sayfalarda ayrıntılarıyla ele almaya çalıştılar: Gökhan Atılgan, 68 Kuşağı'nın dünya ve Türkiye'deki izdüşümlerini incelerken, Asım Öz altmışlı yıllarda İslâmcı siyasetin serencamını tartışmaktadır. Tüm bunların yanında Rafet Uçkan'ın kaleminden CHP'nin *Ortanın Solu* politikalarıyla tanışmasının sancılarını izlerken, CHP'deki bu dönüşümün de bir katalizörü olarak tanımlanabilecek Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) Türkiye siyasî tarihindeki nev-i şahsına münhasır rolünü Anıl Varel'in değerlendirmelerinden takip etmekteyiz. Gerek dönemin sosyalist hareketinin ve gerekse de hiçbir zaman kuvveden fiile geçemeyen 9 Mart darbe girişiminin temel kavramlarından biri olan *Yön-Devrim Hareketi* (YDH) üzerinden Millî Demokratik Devrim (MDD) düşüncesini de Mustafa Şener'in kaleminden izlemekteyiz. Levent Odabaşı ise *Fikir Kulüpleri Federasyonu*'ndan (FKF) *Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu*'na (Dev-Genç) gençlik, özellikle de üniversite gençliği içerisindeki siyasal hareketleri takip etmektedir.

Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin, altmışlı yılların kadın hareketi içerisinde dergi ve gazetelerde sürdürülen tartışmaları bizlere sunarlar; yazarlarımızın kaleminden, altmışlı yıllarda kadın hareketindeki çeşitlenmenin izlerini sürebilmekteyiz. Altmışlı yıllar, Kürt siyaseti açısından da hareketli ve renkli yıllardır. Çalışmamızda, bu hareketin izlerini Cengiz Güneş'in kaleminden takip etmekteyiz. Deniz Cenk Demir ise, çalışmamızda, *demirkırat*tan Adalet Partisi'ne (AP) merkez sağın, Türkiye siyasî tarihindeki izini sürer. Bayram Koca, sadece merkez sağın değil, sağın tüm renklerinin politik eylemlerinin ar-

ka planındaki fonu oluşturan *komünizmle mücadele* fikri ve aynı adla teşekkül eden *Komünizmle Mücadele Dernekleri*'ni (KMD) tartışırken, bu düşünce ile İkinci Dünya Savaşı sonrası şekillenen Truman Doktrini arasındaki illiyet bağını sorgular.

Dönemin işçi sınıfının bu on yıla damga vuran mücadelesi ise Aziz Çelik'in konusudur. Çelik, Türkiye sendikacılık tarihine ve işçi eylemlerine damgasını vuran *Saraçhane Mitingi*'nden başlayarak işçi sınıfının bir *sınıf* haline gelmesindeki dönüm noktalarından biri olan altmışlı yıllara sayfalarında yer verir. Celal Oral Özdemir sayfalarında, altmışlı yılların işçi sınıfı tarihindeki önemine paralel olarak *15-16 Haziran Olayları*'nın işçi sınıfı ve sosyalist siyaset içerisindeki yerine değinir. Altmışlı yıllar, sadece, ülke içindeki emek gücünün siyasallaşmasında değil, aynı zamanda, Türkiye'nin Almanya'dan başlayarak Avrupa'daki çeşitli ülkelere ihraç etmeye başladığı emek gücünün siyasal izdüşümü açısından da hayli önemli bir dönemdir. Altmışlı yıllardan başlayarak Almanya'yı *Acı Vatan* eyleyenlerin acı hikâyelerini, Türkiye'nin *alamancı*larının hikâyesini Ayşem Sezer-Şanlı'dan dinlemekteyiz.

60'lı yıllar, ellili yılların hâkim iki partili siyasî yapısının evrildiği, özellikle 1965'ten sonra çok farklı siyasî partilerin siyasal sistemdeki etkinliklerini arttırdıkları yıllar olarak da anılabilir. Nitekim Selçuk Koca da, irili ufaklı onlarca partinin kurulduğu, kapandığı bu tarihsel kesitin ayrıntılarını bizimle paylaşır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada, uluslararası ilişkiler ve ekonominin basitçe "iç politikayı etkileyen faktörler" olarak tanımlanamayacağı, herkesin hemfikir olacağı bir önermedir. Gerçekten de altmışlı yıllar, siyasî tartışmaların odağından Türkiye'nin uluslararası ilişkilerine ya da iktisadî gelişmelerine bakabileceğimiz bir on yıl değil, tersine, bu iki temel faktör üzerinden Türkiye'nin siyasî, toplumsal yaşamını analiz etmemiz gereken bir on yıldır. Gencer Özcan ve Feridun Cemil Özcan da kendilerine ayrılan sayfalarda altmışlı yıllar Türkiye'sinin iç politika-uluslararası ilişkiler ve ekonomi arasındaki dinamik doğasını dikkate alarak bu on yılı şekillendiren ekonomik ve küresel ilişkileri tartışmakta, Türkiye'nin dünya siyasetindeki koordinatlarını tespit etmeye çalışmaktadırlar.

Çalışmamızın sadece siyasî olayları kapsamadığı daha önce de belirtmeye çalıştığımız bir husustu. Bu, sadece, siyasetin yanında başka şeylerden de bahsederek kitabı zenginleştirmeye çalışmak gibi çabanın ürünü değil; çalışmamızı çevreleyen siyaset tanımımızın kapsayıcılığının doğal bir sonucu olarak düşünülmelidir. Nitekim ne Mehmet Ö. Alkan'ın o renkli kaleminden altmışlı yılların gündelik hayatı ile ilgili detayları okur, Murat Meriç'in döneminin müziği ile ilgili olarak anlattıklarını dinlerken, ne de Mehmet Yüce'nin dönemin spor müsabakaları ile ilgili yazılarına göz gezdirirken, siyaset kav-

ramının o kapsayıcı anlamından uzaklaştığımızı düşündük. Hiç belirtmeye bile gerek yok ki, aynı değerlendirmelerimiz, dönemin sanat ve edebiyatı ile ilgili bölümlerimiz için de geçerlidir. Çimen Günay-Erkol'un kaleminden dönemin edebiyat ortamını; Bora Gürdaş'ın altmışlı yıllar sanatı hakkındaki değerlendirmelerini ya da dönemin efsane yıldızı Erkin Koray'ın sıra dışı yaşamı ve müziğini de bu genel bağlam içerisinde ele almak gerekmektedir.

Kitabımızın konusunu teşkil eden tarihsel kesit, Türkiye'nin idarî yapısında da kayda değer dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdi. Bu dönüşümün izlerini, çalışmamızda Nuray Keskin'in değerlendirmelerinden takip etmekteyiz. İdarî yapı ve mantıktaki dönüşüm, *Devlet Planlama Teşkilatı*'nın (DPT) kuruluşu ile zirve noktasına ulaşır. DPT'nin Türkiye'deki siyasî ve iktisadî ve idarî dönüşümündeki temel rolünü Bilsay Kuruç'un o zengin anlatımından öğrenmekteyiz.

Henüz televizyonun, internetin olmadığı; cep telefonları bir yana ev telefonlarının bile çok da fazla yaygınlaşmamış olduğu altmışlı yıllar Türkiye'sinde radyo, en popüler iletişim aracı olsa da, siyasî, ekonomik, edebi tartışmaların temel mecrasının gazete ve dergiler olduğu tartışma götürmez. Çalışmamızda, Funda Şenol Cantek'in değerlendirmelerinden dönemin basınının serencamını seyretmekteyiz.

* * *

Bu kitapta, Türkiye'de siyasetin *renkli yılları* olarak andığımız altmışlı yıllarının o *rengârenk tuvalini* seyredecek; macerasına konuk olacaksınız. Öncelikle bu serüvenin tüm detaylarını yazılarına nakşeden yazarlarımıza teşekkür etmem gerekiyor. Ancak itiraf etmeliyim ki, İletişim Yayınları Editörü, arkadaşım Tanıl Bora'nın o müthiş desteği ve asistan arkadaşlarım Anıl Varel, Bayram Koca ve Levent Odabaşı'nın yardımları olmasaydı bu kitabı çıkarmaya tek başına gücüm yetmezdi.

Keyifli okumalar...

METE KAAN KAYNAR

Türkiye'nin Altmışlı Yılları Üzerine Bazı Notlar

METE KAAN KAYNAR

Missouri'den USS Independence'a: Altmışlar Türkiye'sinin "Dünya"sı

"Altmışlı yıllar Türkiye'sini dönemin dünyasından ayrı düşünmek mümkün değildir." İlk bakışta bu cümle, tüm toplumların tüm tarihsel kesitleri için doğru kabul edilebilecek genel geçer, hattâ totolojik, bir önerme gibi durmakta. Çünkü benzer bir cümle, 14. yüzyıl Osmanlı Beyliği'nin teşkilatlanma ve güçlenme dönemini anlayabilmek için de, 20. yüzyılın II. Meşrutiyet'ini ya da Cumhuriyet'in kuruluş serüvenini anlayabilmek için de geçerli görünür; tıpkı Victoria dönemi Britanya'sını, Devrim Fransa'sını ya da bağımsızlık sürecinde Amerika'yı anlayabilmek için de bu gelişmeleri o dönemin dünyasından ayrı düşünmenin zor olacağı gibi.

Tüm bunların altmışlar dünyası ve Türkiye'si konu edildiğinde de doğru olduğuna kuşku yok. Ancak yine de, dönemin dünyası ve Türkiye'si arasındaki ilişkiyi münhasır kılan, onu özellikle de İkinci Dünya Savaşı öncesindeki herhangi bir olay ve o olayın küresel çevresi arasındaki ilişkilerden (kısmen) farklı olarak düşünmemize zemin hazırlayan temel bazı olgulardan bahsedebiliriz. Ancak bu şekilde, "Altmışlı yıllar Türkiye'sini dönemin dünyasından ayrı düşünmek mümkün değildir," cümlesini harcıâlem bir ifade olmaktan kurtararak, dönemin –ve daha sonraki onyılların– Türkiye'sini anlayabilmenin temel manivelası olarak kullanabiliriz.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyasını, öncesindeki herhangi bir tarihsel döneme nispetle özgün kılan bu temel, savaş sonrası kurumsallaşan iki kutuplu dünya ve onun hediyesi olan Soğuk Savaş iklimidir. Bu iklim, aynı za-

manda, küresel rekabetin içerisindeki her bir kesimi –bir diğer ifadeyle her iki *yarı küresel kampı*– ve bu kamp(lar) içerisinde yer alan her bir ülkeyi de anlamlandıran iktisadî, siyasî, idarî, malî, askerî tüm uluslararası örgütlenmeleri de tanımlamaktadır. Bir anlamda, dünya tarihinin İkinci Dünya Savaşı sonrası kesiti, ülkelerin içi ve dışı arasındaki siyasal, sosyal, ekonomik her türlü duvarın aşındığı, ulusal ve uluslararası arasındaki ilişkiler arasındaki ayrımın öncesine nazaran önemini yitirdiği, muğlaklaştığı bir dönemdir. Çalışmamızın ilgi alanına giren altmışlı yıllar, Hobsbawm'ın, *Aşırılıklar Çağı*'ndaki ifadesiyle, Japonya'ya atom bombasının atıldığı 1945 Ağustos'unda başlayan ve 1990'ın ilk yıllarına kadar devam edecek *Altın Çağ*'ın içerisinde yer almaktadır. Hobsbawm, Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı ile başlayan bu *Kısa 20. Yüzyıl*'ın ilk evresini ise *Felaket Çağı* olarak isimlendiriyordu. *Felaket*in, yani iki evrede cereyan eden aslında tek bir *Harb-i Umumî*'nin (1914-1945) ardından başlayan *Altın Çağ*'da dünya, Hobsbawm'ın da altını çizdiği gibi, "...tek bir operasyonel birim haline gelmiştir. Aslında yeryüzü artık pek çok bakımdan ama en çok ekonomik işlerde başlıca operasyonel birimdir ve bölgesel devletlerin siyasetlerince tanımlanan ulusal ekonomiler gibi daha eski birimler, ulus ötesi faaliyetlerin engeli haline gelmiştir. Küresel Köy'ün... inşasında 1990'larda varılan aşama 21. yüzyılın gözlemcilerine çok ileri bir aşama gibi gelmeyecektir, ancak bu aşama, şimdiki halde sadece belirli iktisadî ve teknik faaliyetleri ve bilimin işlerini değil, esas olarak iletişim ve ulaşımın hayal edilemeyecek biçimde hızlanmasıyla, özel hayatın önemli yönlerini dönüştürmüştür."

Marshall McLuhan'ın altmışlı yılların başlarında siyasal literatüre armağan ettiği bir kavram olarak bu *Küresel Köy* içerisinde, Soğuk Savaş'ın her bir yarı-küresel örgütlenmesi kendisini bir bütün, bir *blok* olarak tarif ediyor; bu da aynı *blok* içerisindeki ülkelerin diğerleriyle uyum içerisinde olmasının önemini, öncesine göre katbekat artırıyordu. Küresel uyum ve harmoninin altını çizen bu bloklaşma, dünya tarihinde daha önce binlercesi görülmüş sıradan ittifaklardan faklı türde bir ilişkiyi ima ediyordu: Tabiri caizse, Soğuk Savaş ile birlikte artık her yarı-küresel blok bir *zincir*; o blok içerisindeki her bir ülke de o zincirin bir *halka*sıydı. Zincirin direnci, gücü de en zayıf halkasının, en zayıf ülkesinin direncine eşitti; halka, zincirin bütünü içerisinde bir anlama sahipti. Savaş sonrasının bu yeni ikliminde kapitalist küresel zincir, bir diğer ifadeyle "Hür Dünya Bloku" (!), teşkil ettiği zincirin direncini sağlamlaştırabilmek için iktisadî, askerî tüm açılardan zincirin tümünü gözetecek önemler almalı; bu zincir, bir koordinasyon içerisinde hareket edebilmeliydi. İşte Bretton Woods düzeni olarak adlandırılan yapının bu genel düzeneğidir ki, altmışlı yılların sadece Türkiye'sini değil, herhangi başka bir ülkesini (halkasını) de dünyadan (içerisinde yer aldığı zincirden) ayrı düşün-

memizi imkânsız hâle getirmektedir. Bu imkânsızlık, dönemlerinin dünyalarını anlamaksızın Osmanlı Beyliği'nin yükselişini, Victoria Britanya'sını, II. Meşrutiyet'i ya da Fransız Devrimi'ni anlamanın da zor olması kabilinden bir analitik imkânsızlık değildir. Aynı zamanda yapısal ve konjonktüreldir de: Hobsbawm'ın *Aşırılıklar Çağı*'nda da belirttiği gibi, içerisinde altmışlı yıllarında yaşadığı bu tarihsel kesit "...ilk kez daha çok devlet sınırlarının ötesine geçen ve dolayısıyla devlet ideolojisinin sınırlarını da aşan, tek, giderek bütünleşmiş ve evrensel bir dünya ekonomisi" yaratır.

Tabii ki bu realite, Soğuk Savaş'ın sadece bir kampı için değil, aksine her iki tarafı için de geçerlidir. Örneklerin sadece kapitalist ülkelerden verilmesi, bu realitenin sadece kapitalist blok için anlamlı olmasıyla değil, Türkiye'nin kapitalist ekonomik zincirin bir halkası olarak kendisini konumlandırmasıyla alakalıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrası teşkil edilmeye başlanan bu kapitalist zincir, ellili yılar boyunca kurumsallaşmaya devam etmiş; toplumsal ve siyasal sonuçları da, bu yapıya yönelik tepkiler de altmışlı yıllarda tahsil edilmeye başlanmıştır. Altmışlı yıllarda Türkiye ve dünyada ortaya çıkan toplumsal hareketleri tam da bu noktada konumlandırmak gerekiyor.

Özetle, tüm dünya Soğuk Savaş ile iki ana kampa ayrılmışken, Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı kapitalist blok, kendisini tüm veçheleriyle küresel düzeyde düzenlemekten de, kendi bloğu içerisindeki her bir ülkeyi, kampın geneli için işlevsel bir pozisyonda görevlendirmek ve gerektiğinde desteklemekten de geri kalmaz. Altmışlı yılların özellikle ikinci yarısına doğru gelindiğinde artık dünya iki kutupludur ve her bir kutup da kendi içerisinde organik bir şekilde örgütlüdür. Tüm dünyayı etkisine alan bu iki organik yarı-küresel zincir içerisindeki en ufak bir çalkantı, sarsıntı, kırılma, tepki, hoşnutsuzluk artık tüm dünyayı baştan aşağı etkilemeye kadirdir. Zinciri teşkil eden halkalardan herhangi birinin siyasî, sosyal, iktisadî vb. yapılarındaki bir hareketlenme ilk önce içerisinde yer aldığı kampı, daha sonra da karşı bloğu, dolayısıyla da küresel sistemin tamamını daha öncesinde görülmedik bir sürat ve derinlikte etkileyebilecek hâle gelmiştir. Soğuk Savaş'ın ve onun her iki kampının kendi içerisini tüm unsurlarıyla (yarı) küresel ölçekte örgütlemiş olması yanında, iletişim teknolojilerindeki değişimin de bu küresel dönüşümdeki rolünü anmak gerekiyor: İletişim teknolojisindeki muazzam gelişme, kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yeni çehresinin (özellikle çevre, periphery) ülkeler, toplumlar üzerindeki etkisini pekiştirmiş, güçlendirmiştir. İletişim teknolojileri sayesinde yerelin, küresele taşınabilme sürati ve küreseli etkileyebilme potansiyeli olağanüstü boyutlara ulaşmıştır. Özetle, Tanıl Bora ve Kemal Can'ın tanımladıkları şekliyle, altmışlı yılların (spesifik olarak da 68'deki üniversite işgalleriyle başlayan küresel toplumsal tepkilerin) "...en önemli özellik-

lerinden biri evrenselliği"; "Evrenselliğin kurumsal ve coğrafi sınırlarının aşılması" oldu; "Batı'da kapitalist metropollerde 68 başkaldırısının simgesi Paris'te öğrencilerin ve işçilerin Mayıs ayaklanması, Doğu'da 'sosyalist sistem'de de 'Prag Baharı' olmuştur."

İkinci Dünya Savaşı sonrasının dünyası artık öyle bir dünyadır ki; yüzyılın başında Rus Çarlığını yenerek Kore'yi egemenliği altına alan Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi, Kore'nin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasında bölünmesine yol açacak, bu da çok kısa bir sürede Soğuk Savaş'ın neredeyse tüm aktörlerinin dâhil olduğu bir savaşa zemin hazırlayacaktır. 1950'lerin başlarına gelindiğinde, Türkiye'de –halk bir yana, dönemin milletvekillerinin ya da yöneticilerinin çoğunluğunun dahi haritada yerini göstermekte bile zorlanacağı bir ülke olan– Kore'ye asker gönderecek; kayıplar verecektir. Benzer şekilde, Vietnam'da İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde başlayan gerginlik, ABD'nin savaşa girmesiyle iyiden iyiye tırmanacak; Eisenhower'ın Başkanlık döneminde sorun, tıpkı Kore'de olduğu gibi, Vietnam'ın da ikiye bölünmesi ile çözülmeye çalışılacak ancak bunda başarılı olunamayacaktır. ABD güçleri ve komünist Virt Cong gerillaları arasındaki amansız savaş, hem yetmişlerin sonuna doğru bir ekonomik krize, hem de ABD'den başlayarak savaş karşıtlığı ve çevreciliğin tüm dünyaya yayılmasına vesile olacak bir siyasî krize zemin hazırlayacaktır. İsimleri, ister *Scott McKenzie*'nin *San Francisco* şarkısındaki tavsiyesinden ("San Francisco'ya gidersen saçlarına çiçek tak..."), isterse Amerikan bayrağı işlenmiş silindir şapkası ve frakı ile parmağını Amerikan gençliğinin gözüne sokarcasına "Seni Birleşik Devletler Ordusu'na İstiyorum!" diye haykıran *Sam Amca*'ya cevaben, kendilerine doğrultulan silahların namlularına yerleştirdikleri çiçeklerden mülhem olsun, *Çiçek Çocukları*'nın ABD'de ve tüm dünyada savaş karşıtlığı ve çevreci hareketin en önemli figürlerinden biri hâline gelmesi, Soğuk Savaş'ın kapitalist kampının baş etmekte zorlanacağı en önemli sorunlardan birini teşkil edecektir.

Abraham Lincoln'ün 1863'teki ünlü *Özgürlük Bildirgesi*'nin 100. yıldönümünde, Martin Luther King'in önderliğini yaptığı The *March on Washington for Jobs and Freedom* yürüyüşünde, King'in dört çocuğunun geleceği için kurduğu hayal tüm dünyada yankılanacak; 1971'de piyasaya çıkacak albümünde cennetin ve cehennemin değil, üzerimizde sadece gökyüzünün var olduğu; ülkelerin, uğruna ölünecek, öldürülebilecek şeylerin, mülkiyetin olmadığı bir dünya hayal eden ve bu şarkıyı dinleyenlerin de bir gün bu hayali paylaşacağını uman John Lennon'un sesi yine sadece ada gençleri arasında değil, tüm dünya gençleri arasında paylaşılacak; 6. Filo'ya bağlı gemilerin 7 Ekim 1967'de İstanbul'a gelişini protesto eden İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), Maçka Teknik Okulu ve Yıldız Teknik Okulu öğrencileri, düzen-

ledikleri oturma eylemlerinde ellerinde *Türkiye Vietnam Olmayacak*! dövizleri taşıyacaklardır.

Özetle, İkinci Dünya Savaşı sonrasından altmışlı yılların sonuna doğru gelinirken artık bambaşka bir dünya, o dünyanın da bambaşka bir ruhu, Hegel'in sevdiği bir tanımla bir *zeitgeist*'i vardır. Zamanın ruhundaki dönüşüm, Türkiye'yi de derinden etkileyecektir. Artık Türkiye için de bambaşka bir dünya vardır; Türkiye'nin kendi dünyası, zihniyet kalıpları, da değişmektedir: 20 yıl önce Missouri, Independence ve Power gemilerinin Türkiye'ye gelişi için günler öncesinden hazırlıklar yapan gençlerin çocukları, 1969 Şubat'ında gelen Amerikan filosunun personelini denize dökeceklerdir.

Babalarının dünyası, Missouri'yle şekillenirken, altmışların Türkiye'sinde çocuklarının dünyası 6. Filo ile şekillenecektir.

Celal İnce'den Fazıl Hüsnü Dağlarca'ya, Aşık İhsanî'ye: Altmışlar Dünyasının Türkiye'si

Altmışlı yıllara gelinirken Türkiye, artık, tek bir *operasyonel birim* olarak tasavvur edilen bir *dünya*nın, bir küresel köyün, her açıdan birbirine entegre bir kapitalist tesisin aktörüdür. Ancak değişen sadece dünya değildir. İkinci Dünya Savaşı sonrasından altmış sonlarına doğru gelirken Türkiye'nin siyasal algıları da kendi içinde dönüşmekte; yeniden ve yeniden şekillenmektedir. Bu dönüşüm hem dünyadaki zihniyet değişiminin bir fonksiyonudur, hem de sadece Türkiye'ye özgüdür. Bu dönüşümü özetleyebilmek için en nadide, en ironik örnekleri popüler müzik/şiirde takip edebiliriz.

Dostluk Şarkısı, Celal İnce'nin 1954 yılında Amerika'nın Sesi Radyosu için kaydedilen tangosuydu. Şarkı, ertesi yıl aynı adla plak olarak da çıkarılmıştı. Kore Savaşı sonrası, DP iktidarı döneminde piyasaya çıkan bu tango, ABD ve Türkiye'nin "hürriyet ideali" etrafında birlikte çalışan iki dost oldukları esprisi üzerine bina edilmiş; tam da Amerikan (politik) yaşam tarzının tüm dünyada popülerleştiği bir dönemde, bu zihniyetin Türkiye'deki izdüşümü olmuştu. Yeni yeni inşa edilmeye başlanan Soğuk Savaş'ın Türkiye'ye yansımalarını, DP'nin Kore Savaşı'na dâhil olmak için çabalayışını ve beklentilerini, "küçük Amerika yaratma" politikalarını, Celal Bayar'ın ABD ziyaretini ve daha birçok politikayı Celal İnce'nin Dostluk Şarkısı'nın zihniyet dünyasından okumak mümkündü. Dönemin Türkiye'sinin hiç de alışkın olmadığı bir müzik formuyla tango olarak bestelenmiş şarkısında, Celal İnce şöyle diyordu: "Amerika, Amerika, Türkler dünya durdukça/ Beraberdir seninle, hürriyet savaşında/ Bu bir dostluk şarkısıdır, kardeşliğin yankısıdır/ Kore'de olduk kan kardeşi/ Sönmez bu dostluğun ateşi... Azmimizdir hür yaşamak/ Dünyada sulhu sağlamak/ Dalgalanır hep bu uğurda/ İstiklal aşkı ru-

humuzda. Amerika, Amerika, Türkler dünya durdukça/ Beraberdir seninle, Hürriyet savaşında."

Altmış darbesi ile birlikte bu zihniyet yerini *ihtilâl* düşüncesine bırakır. Nasıl ki, DP dönemi Celal İnce'den hareketle okunabilirse, altmışların siyasal zihnini de Fazıl Hüsnü Dağlarca'dan hareketle okumak mümkündür. Artık Anadolu'da zamanın ruhu, Amerika ile Türkiye'nin birlikte paylaştıkları hürriyet ideali değil, toplumların aklı olan orduların geleceği inşası rüyasıdır. 27 Mayıs Darbesi'ni müteakip, Temmuz 1960'ta, *Türk Dili* dergisinin 106. sayısında yayınlanan *Ordular Günaydın!* şiirinde Dağlarca bu *zeitgeist*'i çok güzel yansıtır: "...Ordular, gücü topluluğun,/ Ordular toprağımızın çiçeği,/ Kavaklardan çamlara dek,/ İşte, en yüce çağların parıltısında, Ordular yapar geleceği./ Akan ne, yıldız ışığı değil, tan ağartısı değil,/ Evrenden evrene uzanan, bir sudur./ Dağ taş,/ Duyar, yürür, düşünür dağ taş,/ Ordular, ulusların usudur."

Altmışların sonlarına doğru (ama asıl yetmişlerde) bu zihniyet dünyası bir kez daha evrilecektir: İkinci Dünya Savaşı sonrası Celal İnce'nin tangosundan dinlediğimiz zihniyet dünyası, Dağlarca'nın şiirinde mola verdikten sonra, hızla Aşık İhsanî'nin *Yazacağım* isimli şiirine ve aynı adlı 45'liğine kadar gelecektir. Ellilerin ortalarında, briyantinli saçları, smokini ve papyonu ile Amerika ve Türkiye'nin ortak hürriyet ideallerini bir tangodan paylaşan Celal İnce'nin temsil ettiği *zeitgeist*, altmışların sonlarına doğru, uzun saçı ve sakalıyla, bileklerindeki zinciri paramparça eden Aşık İhsanî'nin sazından "...Sorumluyum ben çağımdan/ Düz ovamdan dik dağımdan/ Sömürgeni toprağımdan/ Sürene dek yazacağım" güftesiyle dile getirilecektir.

Ayhan Yetkiner, 1976'da yayınladığı *Aşık İhsanî Kimdir* başlıklı kitabında ilginç ayrıntılar sunar. İhsan Sırlıoğlu, nam-ı diğer Aşık İhsanî, 1932 yılında Diyarbakır'da doğmuştur. Genç yaşta şiir ve türküyle haşır neşir olan Sırlıoğlu, Celal Bayar ve Adnan Menderes'le de tanışma fırsatı bulur. Altmış öncesi Sırlıoğlu DP'ye sempati duymaktadır; gençlik dönemindeki şiirlerinden birinde DP ile ilgili olarak şöyle yazar: "Hey ağalar bahtiyarız mesuduz./ Evvel Allah sonra Demokrat Parti,/ Her köşesi cennet oldu yurdumuz,/ Evvel Allah sonra Demokrat Parti."

27 Mayıs sonrasında, Sırlıoğlu için de zamanın ruhu değişir: TİP kurulmuş, gençlik sosyalizmi tartışmaya başlamıştır. Sırlıoğlu da TİP ile birlikte sosyalizmi keşfeder. O dönemlerde yazdığı bir şiirin şu dizeleri bu dönüşümü özetlemeye yetecektir: "Bölüşmüşler memleketin mallarını, Bekliyoruz hele gelsin yarını, Elimizin nasırdan balyozlarını, Başlarına vuracağız yakındır."

Yetmişli yılların Aşık İhsanî'si ise şiirlerin yanında artık marşlar da yazmaktadır. Yetmişlerin İhsanî'si, Türkiye'de sosyalizmin nasıl inşa edileceği

konusunda oldukça nettir: "Yürüyelim yüzler binler, Yıkılsın şu kara günler, Rahatını düşünenler, Aramızda yoktur yerin. Devrimleri eyledik yar, Kurtuluşa sözümüz var, Safımızda savaşanlar, Kim olursa gelsin beri."

Türkiye gençliği de '68'e, Aşık İhsani'nin geçtiği bu düşünsel uğraklardan geçerek gelecektir.

Gençliğin 68'i: Üniversite İşgalleri

Kapitalist yarı-küresel zincirin tamamını saran ve sadece üniversite kampüslerine hapsolmayarak toplumsal bir başkaldırıya doğru evrilen bu olayları Ercan Eyüboğlu *Cogito*'da *Devrim Dışında Devrim* şeklinde/başlığıyla tanımlamaktadır. Haziran ayı ortalarına gelindiğinde Türkiye üniversiteleri de işgal altındadırlar. Daha da önemlisi, bu kez, hocaları da öğrencilerinin saflarındadırlar: Temmuz başında işgallerin sona ermesinin ardından, İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'nın boykot ve işgallere katılan öğrenciler hakkında açtığı dava ile ilgili olarak yürütülen soruşturmada bilgilerine başvurulan öğretim üyelerinin büyük çoğunluğu, savcılığın bu talebine cevap dahi vermeyeceklerdir. Savcılığın talebini sadece "Öğrenciler tarafından darp edildiğini" beyan eden, *İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği* Başkanı Ufuk Şehri cevaplar. Birçok öğretim üyesi ise üniversiteye herhangi bir zarar verilmediğini, öğrencilerin kişisel olarak kendileri ile bir husumetlerinin olmadığını gerekçe göstererek boykotlara pasif de olsa destek olacaklardır. Eylemlere destek veren kişilerden biri de, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Kasım Cemal Güven'dir. Güven, *Milliyet* gazetesinde 7 Temmuz 1968 tarihinde yer alan açıklamasında "Her zaman çalışkanlıklarıyla iftihar ettiğim öğrencilerimle şahsen hiçbir problemim yoktur," diyerek öğrencilerinin yanında yer alır.

İşgal ve boykotlar Meclis'te de yankılanmış, 21 Haziran 1968 tarihindeki Meclis oturumunda boykot ve işgallerin görüşülmesi için çeşitli Genel Görüşme Önergeleri verilmiştir. Aynı konuda birçok milletvekili tarafından verilen bu önergeleri tartışmak üzere Meclis 24 Haziran'da toplanır ve boykot ve işgalleri tartışır.

24 Haziran'da gerçekleştirilen Meclis oturumunda söz alan milletvekilleri, üniversitelerdeki sorunları dile getiren konuşmalar yaparlar; özellikle TİP milletvekilleri öğrencileri desteklemektedirler. CHP'nin tavrı TİP kadar net ve örgütsel değilse de, onlar da öğrencileri destekleyen, iktidarı suçlayan açıklamalarda bulunurlar. Dönemin CHP Nevşehir Milletvekili Selahattin Esatoğlu, 1 Temmuz 1968 tarihinde *Milliyet* gazetesinin *Düşünenlerin Düşüncesi* köşesinde yer alan *İşgal Suç mudur?* başlıklı yazısında şu noktaların altını çizer: "Oysa aslında üniversite gençliğinin giriştiği boykot ve buna

bağlı işgal hareketi her halde toplum yararına bir hak arama savaşından başka bir şey değildir. Asıl suçlular ise kötü durumu, bozuk düzeni değiştirmeyenlerdir." Genel Başkan İnönü ise CHP Genel Merkezi'nde gerçekleştirilen İller Toplantısı sonrasında, Erzurum İl Temsilcisi Dündar Özden'in üniversitelerde meydana gelen olaylarla ilgili olarak TBMM'de parti grup temsilcilerini eleştiren sözlerine cevaben "...Gençler çok olumlu bir şekilde harekete geçmişlerdir. Boykot yapmak mahzurlu değildir, makuldür. İşgal ise komünistliktir. Nereden çıkartıyorsunuz bunu. Öğrenci hayatında dersi boykot diye bir kanun var mıdır? Öğrenci hayatında asıl olan derslere devamdır... Ama dersi ya da imtihanı boykotta mahzur yoksa Üniversitenin temelinde bulunan temel hastalıkları tedavi için böyle bir hareket de makul görünmüş olur. Boykot ne ise işgal odur. Aynı hastalıktan geliyor. Aynı derin tesirlerden geliyor kanaatindeyiz. Sözcümüz de bunu söylemiştir," diyerek, sorumluluğu Demirel hükümetine yüklemeyi tercih edecektir.

Meclis'in tatil edilmesi kararının alındığı 3 Temmuz 1968 tarihli oturumda, üniversitelerdeki boykot ve işgallerle ilgili olarak İstanbul'da incelemelerde bulunan AP Çankırı Milletvekili Dursun Akçaoğlu, İsmet İnönü'ye ve CHP Grup temsilcisinin sözlerine şöyle cevap vermektedir: "Bazı vatandaşlarım, şu soruların cevaplarını da bizlerden istemektedirler... Üniversitelerin bozuk hâli, parti sözcülerinin, bilhassa CHP Grup Sözcüsünün –eski partim olan CHP'nin– anlattıkları gibi idiyse, bu durumu önceden bildikleri halde üniversiteleri ıslâh için patlama oluncaya kadar niçin olumlu bir teklif getirmediklerini haklı olarak öğrenmek istemektedirler."

Aynı oturumda AP Aydın milletvekili Reşat Özarda'nın Millet Meclisi'nin 5 Temmuz'dan itibaren tatil edilmesine ilişkin önergesi tartışılır. Özarda, Meclis'in Temmuz ayında verimli çalışamadığı ve Eylül ayında okulların açılacak olması türünden bahanelerle tatil kararını savunmaya çalışmasına karşın, Millet Partisi (MP) grubu adına söz alan Edirne Milletvekili Emin Bilgin, tatile ilişkin önergenin ardındaki gerçek sebebi şöyle dile getirir: "Üniversite olaylarının Meclis'te uzun uzun konuşulması karşısında, Meclis'in hiçbir karar ve neticeye bağlamadan ve bu hususta icâbeden bütün işlemler yapılmadan, adeta her şey sükûnete ermiş gibi Meclisi bırakarak istirahate çekilmesi [doğru değildir]... Bu itibarla hiçbir şey olmamış gibi ve üniversitenin isteklerinden haklılarının is'afı, haksızları için ise tatbik edilecek birtakım cezai müeyyideler... belli olmadan... yersiz ve zamansız bir tatil olur."

15 Temmuz'da Dolmabahçe'ye demirleyen 6. Filo'ya bağlı *USS Independence* uçak gemisi ve destroyerlerden oluşan ABD Donanması'na ait gemiler ve personeli protesto edilir. Gün boyunca çeşitli Amerikan otomobillerini taşlayan gençler, gece de ABD'li personelden Jerry Chapman ve John Hersey'i siyaha boyayarak tepkilerini gösterirler. O gün 19 kişi gözaltına alınır.

Olaylar giderek tırmanmaya devam edecek; patlayıcı madde bulundurulduğu gerekçesi ile FKF İstanbul binası basılacak, 37 kişi gözaltına alınacak; Ankara'da da ABD'lilerin ikamet ettiği 6 bina taşlanacaktır.

6. Filo'ya bağlı bir birlik (Filoya bağlı Sancak Gemisi *Little Rock* Kruvazörü ve *Wood* Derstoyeri) ilk kez, 7 Ekim 1967 tarihinde *Derin-İz Tatbikatı* vesilesiyle İstanbul'a gelmiş; bu tarihte İstanbul'da oturma eylemi yaparak 6. Filo'yu protesto eden gençler "...emperyalizmi topraklarından yarım asır önce silah zoru ile kovarak dünya geri kalmış ülke halklarına önderlik eden Türk ulusunun yatak odalarına kadar girmeye cür'et eden Amerikan emperyalizmine artık tahammül kalmamıştır," şeklinde bir açıklama yapmakla yetinmişler; okullarında oturma eylemleri gerçekleştirmişlerdi. Yukarıda da özetlenmeye çalışıldığı gibi, 6. Filo 15 Temmuz 1968'de tekrar geldiğinde ise gençliğin tepkisi, oturma eylemi ve basın açıklamalarının çok ötesine taşacak; 17 Temmuz'da, 6. Filo'nun İstanbul'a gelişinin üçüncü günü, İTÜ Gümüşsuyu Öğrenci Yurdu'nu basan polis, ummadığı bir tepkiyle karşılaşacaktır: Öğrenciler, Ekipler Amiri Necati Karahasanoğlu'nu rehin alırlar. Sadece bu öğrenci yurduna gerçekleştirilen polis baskınında kırka yakın öğrenci yaralanır.

O gün ağır yaralanarak hastaneye kaldırılan dört öğrenciden biri de, öğrenci yurdunun ikinci katından aşağı atılan, Hukuk Fakültesi Öğrencisi Vedat Demircioğlu'dur; Demircioğlu, sekiz gün komada kaldıktan sonra 24 Temmuz'da vefat edecektir. Vedat Demircioğlu'nun ölmesini takip eden gün de olaylar devam edecek, Demircioğlu'nun katledilmesini protesto eden gençlerden üçü yaralanacak, toplam 49 kişi gözaltına alınacaktır. 24 Temmuz'da, yani Vedat Demircioğlu'nun komada can verdiği gün, TBMM'nin tatil edilmesini protesto etmek üzere toplanan ve bu nedenle gözaltına alınan öğrencilerin duruşmalarının yapılacağı saatlerde Adliye önünde bir araya gelen topluluk içerisindeki Ankara Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulu öğrencisi da, gösteriler sırasındaki olaylardan kaçarken bir dolmuşun çarpması sonucu ölecektir.

Vedat Demircioğlu'nun Konya Taşkent'e defni bile olaylara vesile olur; cenaze gizlice defnedilir. Demircioğlu'nun cenazesinin Taşkent'e defni sırasında yükselen anti-komünizm, İslâmcılık ve taşra tutuculuğu ekseninde şekillenen nefretin daha organize hâlini görebilmek için Türkiye'nin sadece bir yıl daha sabretmesi, 16 Şubat 1969 tarihini beklemesi gerekmektedir. Ölümlerin artık şahsî-adlî vaka olmaktan çıkarak örgütlü-kitlesel katliamlara dönmesi için ise yetmişlerin ortalarını...

6. Filo 10 Şubat 1969'da üçüncü defa Türk kıyılarına demirlediğinde, kelimenin tam anlamıyla yer yerinden oynayacaktır. Gemiler İstanbul'a gelmeden önce –9 Şubat'ta– öğrenciler gözaltına alınmaya ve dağıtacakları bildi-

rilere el konulmaya başlanacak; TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar aynı gün yaptığı basın açıklamasında, hükümetin "...Amerika'ya karşı zaafını polislerini gençlere saldırtarak örtmeye kalkış"tığını iddia edecek; Birlik Partisi (BP) Genel Başkanı Hüseyin Balan, düzenlediği basın toplantısında, 6. Filo'nun Türkiye'yi rahat bırakmasını isteyecek; 27 *Mayıs Derneği*'nde düzenlenen konferansa konuşmacı olarak katılan, eski Genelkurmay İstihbarat Daire Başkanı Amiral Sezai Orkunt, NATO'ya (North Atlantic Treaty Organization - Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) verdiğimiz karşılığı alamadığımızı söyleyecek; *Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu* (DİSK) üyeleri ve *Sosyal Demokrasi Dernekleri* İstanbul'da 6. Filo'ya karşı protesto bildirileri dağıtacaktır. Asıl önemlisi, Türkiye'yi yönetenler ve Türkiye'yi yönetenleri yönetenler, toplumdaki bu tepkiyi artık sadece polisiye müdahalelerle bastıramayacaklarının farkına varacaklar; İkinci Dünya Savaşı sonrasında tedavüle giren doktrin –yani yeni küresel müesses nizam (Truman Doktrini)– 1960'ların Türkiye'sinde muhalif gençlerle mücadeleyi, bizzat devletin paraminiler aygıtlarına (ülkücü harekete) tevdi edecektir.

6. Filo'ya bağlı gemilerin İstanbul Dolmabahçe'ye demirlemelerinin ardından yaşananları ve özellikle bu eylemleri engellemek adına yapılanları anlatmak için *protesto* ve *tepki* kavramları yetersiz kalır: Çıkan olaylarda İstanbul'daki Türk-Amerikan Dış Ticaret Bankası'nın camları kırılır; Harbiye Orduevi önünde toplanan gençler, aralarından seçtikleri Harun Karadeniz, Sıtkı Coşkun, Mustafa Gürkan ve Enver Nalbantoğlu isimli dört öğrenci aracılığıyla Garnizon Kurmay Başkanı Tuğgeneral Necati İşçi ile görüşmek ister; görüşme devam ederken polis dışarıda arkadaşlarını beklemekte olan öğrencilere müdahale eder; Taksim Anıtı'na siyah çelenk bırakılır; Ankara'da Zafer Meydanı'nda Amerikan bayrağı yakılır; İzmir ve Zonguldak'ta da ABD karşıtı gösteriler düzenlenir. Gösteriler bir günle de sınırlı kalmayacak, ilerleyen günlerde, Taksim'deki protesto mitinginde 50 kişi yaralanacak; 13 Şubat 1969'da İzmir'de 6. Filo'yu protesto ederek açlık grevine başlayan 10 öğrenci, aynı gün Ankara'daki olaylarda da 36 öğrenci gözaltına alınacaktır.

15 Şubat'ta çıkan olaylarda, Trabzon'da 6. Filo'yu protesto eden öğrencilerden 16'sı yaralanır. 16 Şubat'a gelindiğinde, artık protesto mitingleri yok; bir nev'i iç savaş vardır: Taksim'de düzenlenen *Emperyalizme ve Faşizme Karşı İşçi Yürüyüşü* 6. Filo'ya karşı bir protesto mitingi olma sınırlarını aşar; Dolmabahçe ve Beşiktaş camilerinden çıkan İslâmcı gruplar, mitinge katılanlara saldırırlar ve Turan Erdoğan'ı bıçaklayarak; Ali Turgut Aytaç'ı da bel kemiğini kırarak katlederler. Olayları takiben gözaltına alınanlar, iki kişinin ölümüne neden olan İslâmcı gruplar değil; protesto mitingine katılanlardır. O günün gazetelerinde, gözaltına alınan 52 protestocunun çoğunluğunun yaralı halde oldukları vurgulanır. Olaylar, ertesi gün, İzmir'de de tek-

rarlanır: Taksim'deki vahşeti kınamak için toplanan Ege Üniversitesi öğrencileriyle sağcı grupların kavgasında da yaralılar vardır.

Olaylar dinmeyecek; 23 Eylül 1969'da İstanbul Üniversitesi Öğrenci Birliği (İÜÖB) Kongresi'ne katılan Mustafa Taylan Özgür, Beyazıt Meydanı'nda faili meçhul bir cinayete kurban gidecektir. Altmışların sonuna gelinirken Türkiye, yetmişli yıllarda, özellikle de bu dönemin ikinci yarısında yaşayacağı bir iç savaşa doğru itilmektedir.

6. Filo'ya bağlı gemiler, Ekim 1967'de Türkiye'ye geldiğinde Filo komutanı Amiral William Martin, Filo'nun gelişi üzerine yapılan protestolara şaşkındır. Gazetecilere yaptığı açıklamada "6. Filo 20 yıldır Türkiye'ye gelip gitmektedir. Bu ziyaretler dâima dostluk içinde yapılıyor. Bu defaki protestonun manasını anlayamadım," der. Amiral'in anlayamadığı, 20 yılda –kabaca İkinci Dünya Savaşı sonrasından 1960 ortalarına kadar– dünyadaki değişimdir. Aslında şaşkınlığında da *haklıdır*(!): 5 Nisan 1946'da –yani tam da Amiral'in vurguladığı gibi 20 yıl önce– *Missouri* ve beraberindeki gemiler İstanbul'a geldiklerinde, değil protesto edilmek; saygı ve sevgi gösterilerek, ihtiramla karşılanmışlardı. Geminin adına sigaralar imâl edilmiş, pullar basılmış, İstanbul genelevlerinde hummalı hazırlıklar yapılmış, Bezmi-Âlem Vâlide Sultan Câmii'ne üzerinde *welcome* yazan mahyalar asılmış; misafirleri yolcu etmek üzere Beylerbeyi'nden Üsküdar'a, Beşiktaş'tan Sarayburnu'na kadar bütün sahiller kadın, erkek, çoluk çocuk doluşmuş; Türkiye'den ayrılan gemileri uğurlamak isteyen İstanbulluları Yeşilköy açıklarına kadar uğurlamak üzere 10 gemi tahsis edilmişti.

Altmışlı yılların ikinci yarısına gelindiğinde ise bambaşka bir dünya vardır artık. 7 Ekim 1967'deki oturma eylemi ve basın açıklamasına şaşıran amiralin, kendi ülkesinin de kamplarından birinin liderliğini yürütmekte olduğu Soğuk Savaş'ın gerçek yüzünü anlayabilmesi için 16 Şubat 1969'daki olayları beklemesi gerekiyordu: *Cumhuriyet* gazetesi olaylardan sonraki gün *Kanlı Pazar: Taksim Savaş Alanına Döndü* manşetiyle çıkacaktı.

Türkiye'nin Darbeleri: Darbeler Öğretir, Öğrenirler!

Türkiye Cumhuriyeti siyasî tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir *kopuş*tur. Tam da *kopmak* fiilinin anlamında mündemiç olduğu üzere, *kopma*, kopan(parça)ların, öncesindeki aynılıklarını ve kopuştan sonra –hâlâ devam eden– benzerliklerini içerisinde taşır. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan kopuşu da bundan farklı değildir: Bu kopuş, bu birbirinden ayrılma, parçalanma, birbirinden uzaklaşma; kopmadan sonra siyasetin sosyolojisindeki birtakım benzerlikleri de kendi içerisinde taşımaya devam eden bir kopuştur. Bu kopuş, sürekliliğin var olduğu ve kendi dönemleri, bağlamları içe-

risinde bu sürekliliğin hâlâ devam ettirildiği bir kopuştur; hâsılı bu kopuş, ebeveyn ile evladı arasındaki aynılığı ve başkalığı, benzerliği ve farklılığı topyekûn içinde barındıran bir kopuştur.

27 Mayıs Darbesi'ne, darbe üzerine kaleme alınan tüm değerlendirmelerin yanında bir de bu kopuş-süreklilik dikotomisinde bakmak gerekiyor. Bu dikotomi, sadece Cumhuriyet'in 27 Mayıs'ı ile Osmanlı'daki muadilleri arasında değil, aynı zamanda, 27 Mayıs Darbesi –ve girişimleri– sonrasındaki *tüm 27 Mayısları* (Talat Aydemir'in 22 Şubat 1962 ve 20 Mayıs 1963'teki darbe girişimleri, fiiliyata dahi geçemeden 12 Mart Darbesi/Muhtırası ile bastırılan 9 Mart darbe girişimi, 12 Eylül 1980 ve 28 Şubat darbeleri) için de geçerlidir. *Darbeler Öğretir, Öğrenir!* başlığı da bu kopuşu, kopuşun içindeki sürekliliği ima etmeyi hedefliyor. Birbirinden hem farklı hem de farklı olmayan, Osmanlı'da Padişah(lar)ın hâllinden, Cumhuriyet'in ilk darbesi 27 Mayıs'a, ondan da 28 Şubat Darbesi'ne kadar süreçte, darbelerin (ve girişimlerinin) birbirlerinden *öğrenerek ve birbirlerine öğreterek* gerçekleştirdiğini varsaymamız için birçok neden vardır. Örneğin, 12 Eylül'e 27 Mayıs'ı da içine almadan bakacak bir gözün, Kenan Evren'in, kendi darbesinin meşruiyet oylaması olarak da adlandırılabilecek 7 Kasım 1982 tarihli Anayasa referandumda *evet* oylarının mümkün olduğunca fazla çıkması –ki cunta bu çabasında gayet başarılı olacak ve 1982 Anayasası % 91,3'lük bir oranla kabul edilecektir– için neden bu denli uğraştığını anlaması mümkün olmayacaktır. Burada, Kenan Evren önderliğindeki *Millî Güvenlik Konseyi*'nin (MGK), Cemal Gürsel önderliğindeki *Millî Birlik Komitesi'nin* (MBK) icraatından aldığı dersi, Kenan Evren'in selefinden kesp ettiği *kıssadan hisse*yi mutlaka dikkate almak gerekmektedir: Bu ders, Türkiye'de Anayasa referandumlarının aynı zamanda onu yazan, yazdıran hegemonyanın, resmî ideolojinin, devletin ideolojik aygıtlarının ve tüm bunları şahsında tecessüm ettiren darbe ve idarecilerinin, meşruiyet oylaması olduğu gerçeğidir. *Kıssa* 27 Mayıs'ı gerçekleştirenlere aittir; bu kıssadan *hisse* çıkaran da onların müstakbel öğrencileri, 12 Eylül Darbecileridir. 12 Eylül'ü gerçekleştirenler, 27 Mayıs'ı yapanların yapamadıklarını yapmak zorunda olduklarını öğrenecek, önceki darbeden öğrendiklerini yeni darbede uygulayacaklardır.

Gerçekten de, 27 Mayıs Darbesi'nin ardından, 9 Temmuz 1961 tarihinde gerçekleştirilen referandumda Anayasaya sadece % 61,7 oranında *evet* oyu verilmesinin, hattâ kapatılan DP'nin güçlü olduğu bazı illerde *hayır* oylarının daha fazla çıkmasının 27 Mayıs Darbesi'nin meşruiyetine etkisinin, Kenan Evren için ibret alınması gereken somut bir ders olduğunun altını çizmek gerekiyor. Nitekim Evren, 1982 Anayasası için yapılacak benzer bir referandumda böylesi bir sonuçla karşılaşmamak için akla gelebilecek tüm önlemleri (müstakbel anayasaya, *hayır* yönünde propaganda yapıl-

masının yasaklanması; *hayır* oyu pusulasının koyu renk, oyun içine konulan zarfın da içindekini gösterebilecek incelikte tasarlanarak *hayır* oyu verenlerin tespit edilebileceği izlenimi yaratılması gibi, *önlem* kavramı ile değil de tabiri caizse *hinoğlu hinlik* kavramıyla açıklanabilecek yollar da dâhil olmak üzere her yolu) denemeye girişmesi de ancak bu *kıssadan hisse* esprisiyle açıklanabilir.

12 Mart 1971'de verilen muhtıra, ilk başta, üç gün evvel MDD'ci subayların yapmayı planladıkları bir darbeye karşı gerçekleştirilen bir darbe; bir anlamda artık yapılacağı âyan beyan ortada olan bir sol darbeye karşı gerçekleştirilen bir devlet refleksiydi; *Devleti Kurtarma Planı* (Dev-Kurt) da bu devlet refleksinin 12 Mart'ın şahsında tecessüm etmiş hâliydi. Muhtıra'nın, hiç kuşkusuzdur ki, en karakterize niteliği de budur. Ancak yine unutulmamalıdır ki, 12 Mart'ın bir karakteristik özelliği de, tıpkı 12 Eylül ve diğer darbeler gibi, öncesindeki deneyimlerden öğrenerek kendisini şekillendirebilmesiydi. 12 Mart, günler öncesindeki sol markalı darbe girişimine karşı resmî ideolojinin, hegemonyanın, ideolojik anlamdaki tepkisi ile şekillendiği kadar, bu darbe(girişimi)nin *silsile-i merâtibe* uymayan karakterine de bir tepki niteliği taşımaktaydı. 9 Mart'a karşı gerçekleştirilen 12 Mart, tüm özellikleri yanında, aynı zamanda, yukarıdan aşağıya örgütlenmeyen bir müdahalenin ordu içerisinde yarattığı huzursuzluğun da ayırdındaydı. Özetle, 12 Mart Darbesi de, tıpkı halefi 12 Eylül gibi, selefi 27 Mayıs'ın nasihatlerinden dersler çıkartacak; Türkiye'de darbeler öğretmeyi, öğrenmeyi sürdüreceklerdir.

Örnekleri devam ettirmek mümkün: 27 Mayıs'ta idareyi fiilen ele almanın zorluklarından ders çıkartan ordunun, 12 Mart Darbesi'ni bir muhtıra, bir uyarı şeklinde dizayn etmesi buna en güzel örnektir. Bu çerçevede, 27 Mayıs'ta DP karşıtlığı hayli belirgin olan ordunun, 12 Mart'ta sivil idarenin istifası ve teknokratlar hükümetleri ile (Nihat Erim hükümetleri) yetinmesine, 12 Eylül'ün ise gerek 27 Mayıs'tan gerekse 12 Mart'tan çıkarttığı derslerle, işi kendi siyasî partisini (Cihaeddin Turgut Sunalp ve partisi Milliyetçi Demokrasi Partisi - MDP) kurmaya kadar götürmesinden de bahsedilebilir. Benzer şekilde, kendisinden önceki tüm darbe/girişimlerinden öğrenerek gerçekleştirilen 28 Şubat ise ne 27 Mayıs gibi iktidarı fiilen ele alma, ne 12 Mart gibi uyarı ile yetinme ne de 12 Eylül gibi tüm partilere eşit mesafede durma görüntüsü altında kendi partisini kurdurarak sisteme müdahale etme yolunu seçecektir: Öğrenen, öğrenmeye devam eden 28 Şubat, tüm bunları zahiren de olsa *hukuka uygun*(!) şekilde gerçekleştirmeye çalışacak; darbe sonrası alınan tüm kararları Millî Güvenlik Kurulu'na havale edecek; hükümet değişimini ise bizzat Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel vasıtasıyla gerçekleştirmeyi yeğleyecek; darbeyi hukuka(!) oturtarak, kendisini tanımlama için sıkça kullanılan *post-modern* tabirini hak ettiğini kanıtlayacaktır.

Yukarıda, ana hatlarıyla değinilmeye çalışılan örnekler bile göstermektedir ki, Türkiye de darbe ve darbe girişimlerini, birbirlerinden kopuk, birbirlerinden bağımsız girişimler olarak değerlendirmek mümkün değildir. Aynı şekilde darbeler sadece askerin, mevcut siyasî, iktisadî iklime gösterdiği tepkilere, reflekslere indirgeyerek de ele alınmamalıdır. Unutmamak gerekiyor ki, askerî darbeler sadece askerlerin darbeleri değildir. Darbeyi içinde bulunduğu iktidar bloğundan, küresel kapitalizmin gereklerinden ve en önemlisi de kendi tarihsel bağlamından kopuk silahlı teşebbüsler olarak değerlendirmek doğru değildir.

Darbelerin sürekliliği, sadece birbirlerinin politikalarından çıkarttıkları derslerle sınırlı değildir: Darbelerin tarihsel sürekliliklerinin izlerini darbelerin kadrolarına baktığımızda da görmemiz mümkündür. Nitekim 1960'tan 1997'e kadar geçen 37 yıllık sürede gerçekleşen darbe ve –en azından örgütsel, fikirsel düzeyi aşıp fiilî düzeye doğru hamle eden darbe– girişimlerinin sayısının, 7 olduğunu (27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997 darbeleri ve 22 Şubat 1962, 21 Mayıs 1963 ve 9 Mart 1971 darbe girişimleri) hatırlarsak, geçen süre zarfında Türkiye siyasetinin yaklaşık her 5,25 yılında bir darbeye/girişimine maruz kaldığını söyleyebiliriz. Sadece kabaca yapılan bu hesaplama bile, darbelerin örgütsel süreklilik taşıdıklarının altını çizmek için yeterlidir: Bir sonraki darbenin çelik çekirdeği, komuta kademesinde olan birçok figürü, bir önceki darbenin –yani ortalama 5,25 yıl önce gerçekleştirilen darbenin/girişimin– çeperinde görmek mümkündür. İlk başta, 1962 ve 1963'te darbe girişimlerinde bulunan Talat Aydemir'in, 1960 öncesi cunta örgütlenmeleri içerisinde de yer almakla birlikte, o tarihte Kıbrıs'ta görevli olduğu için 27 Mayıs Darbesi içinde fiilen bulunamadığını hatırlatmak gerekiyor. Benzer şekilde, 9 Mart Darbe Girişimi'nin Yavuz Bey kod adlı yöneticisi, 12 Mart Darbesi'nin komuta heyeti içerisinde yer alan Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur'dur. Kurmay Albay Muhsin Batur, 27 Mayıs Darbesi'nde Kütahya'da bulunan Adnan Menderes'i tevkif etmek ile sorumluydu. Aynı kişinin 1980 Darbesi öncesinde CHP'nin Cumhurbaşkanı adayı olacağını da belirtelim. *Anılar ve Görüşler* başlıklı kitabında 1938'de Dersim'de yaşadıklarını "Okurlarımdan özür diliyorum hayatımın Dersim'de geçen bu bölümünü yazmayacağım," diyerek geçiştiren Batur, Dersim isyanındaki askerî görevinden, Cumhurbaşkanlığı Adaylığı'na uzanan yolda, en sonunda, Cumhurbaşkanlığı oylamaları sürecinde, oy pusulalarından birine yazılan bir manide olduğu gibi "Ne kendi seçildi Cumhurbaşkanı/Ne Sadettin Bilgiç'e verdi huzur/ Nafile turların sonunda/Terhis... [oldu Batur]" olur; siyasî yaşamdan çekilir.

3. Ordu Komutanı Ragıp Gümüşpala'nın 27 Mayıs sabahı darbecilere restinden, darbecilerin bu resti Cemal Gürsel'i alelacele Devlet Başkanlığına ge-

tirerek cevap vermelerine kadar geçen kısa süre içerisinde darbenin bir numaralı ismi olan Cemal Madanoğlu'nun, 9 Mart Darbe girişimindeki rolünü; 12 Eylül Darbesi'nin muktediri Kenan Evren'in 9 Mart Darbe girişiminin ertesi günü 10 Mart 1971 tarihinde Ankara'da toplanan *Genişletilmiş Komuta Konseyi Toplantısı*'na 11. Kolordu Komutanı görevi ve Korgeneral rütbesiyle iştirak ettiğini de hatırlarsak, darbeler arasındaki sürekliliğin kadrolar açısından da geçerli olduğunun altını bir kez daha çizebilmiş oluruz.

Anıtkabir ve Devrim Şehitleri Mezarlığı

Anadolu Ajansı'nın (AA) 10 Haziran 1960'ta geçtiği bir haber şöyledir: "28 Nisan ve 27 Mayıs'ta ölen Turan Emeksiz, Nedim Özpulat, Ersan Özey, Ali İhsan Kalmaz ve Sönmez Gültekin, Anıtkabir'in yamacında oluşturulan 'Devrim Şehitleri Mezarlığı'nda toprağa verildi." Devrim Şehitleri Mezarlığı'nda (Anıtkabir kampusunun kuzeydoğusu, Çankaya yönü) toprağa verilen bu gençler, sabık Menderes (ve tabii ki Bayar) yönetiminin gadrine uğramış gençler olarak sunulurlar. Aslında sayının çok ama çok daha fazla olduğu düşünülüyordu. Basında, DP muhalifi oldukları için kıyma makinalarına atılarak ortadan kaldırılan, buzhaneden ya da çukurlardan çıkartılan muhaliflerin cesetleriyle ilgili birçok haber yer alıyordu. Örneğin 2 Haziran 1960 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi *Buzhane ve Çukurlarda Bulunan Cesetler* üst başlığıyla çıkmış, alt başlıkta ise *Cesetler İstanbul ve Ankara'da Bulundu* ibaresine yer verilmişti. Aynı gün yayınlanan *Milliyet* gazetesi de benzer şekilde *Buzhaneden Toplu Halde Cesetler Çıktı* başlığıyla yayınlanmıştı. Gazetede yer alan habere göre, "Cesetlerin ekserisinin nümayişlerde öldürülen talebeler olduğu açıklan[mıştır.]" Gazetenin kullandığı başlıklar oldukça net ifadelerle bazı cesetlerin bulunduğu ve cesetlerin DP muhalifi öğrenciler olduğu şeklinde bir açıklama yapıldığı yönündedir. Ancak haberin ayrıntılarına göz atıldığında, çeşitli kuşkular belirir. Habere göre, "BBC radyosunun bu sabah 0.01'deki yayınında bildirdiğine göre, Ankara'da bir askerî sözcü, Ankara ve İstanbul'da ekserisi talebelere ait olmak üzere bazı cesetlerin toplu halde buz odalarında bulunduğunu söylemiştir... MBK adına konuşan Albay bu gençlerin sabık hükümet tarafından hükümet aleyhine nümayiş yaptıkları sırada öldürüldüklerini söylemiştir." Bu ilginç haberi şöyle özetlemek mümkün: BBC radyosu, Ankara'daki bir askerî sözcüye dayanarak buz odalarında bazı cesetler bulunduğu ile ilgili haber yapar; gazete, bu habere dayanarak, MBK adına konuşan bir albaya dayanarak BBC'de bahsedilen gençlerin gösteriler sırasında öldürülmüş gençler olduğunu belirtir: Haberin MBK tarafından yürütülen bir dezenformasyon çalışmasının bir parçası olduğu aşikârdır. Ayrıca bu dezenformasyonun komite içerisinde kimin tarafından

yönlendirildiğini tahmin etmek de o kadar zor görünmemektedir: Komite içerisinde albay rütbesi taşıyan on beş isim vardır (Ahmet Yıldız, Alparslan Türkeş, Ekrem Acuner, Emanullah Çelebi, Fikret Kuytak, Haydar Tunçkanat, Mehmet Kadri Kaplan, Muzaffer Yurdakuler, Orhan Kabibay, Orhan Sezai Okan, Osman Köksal, Refet Aksoyoğlu, Sami Küçük, Suphi Karaman ve Vehbi Ersü). Bu isimler içerisinden sadece iki isim öne çıkar, Orhan Kabibay –darbenin İstanbul ayağının örgütleyicisidir– ve Alparslan Türkeş. Beraberlerindeki 12 daha alt rütbeli subayla birlikte *Ondörtler* grubunu teşkil edecek –daha sonra da MBK'den tasfiye edilecek olan– bu grubun, yani MBK'nin neredeyse yarıya yakınının desteğine sahip bu grubun fiili lideri ise Alparslan Türkeş'tir. Özetle MBK içerisindeki albaylar içerisinden BBC'ye açıklama yapabilecek, MBK adına –ki neredeyse MBK'nin yarısının fiili desteğine zaten sahip– konuşarak gazetelere beyanat verebilecek, buz odalarındaki cesetlere bakar bakmaz, onların DP aleyhtarı gösterilerde yer alan öğrenciler olduğunu *teşhis edebilecek*(!) tek bir albay akla gelmektedir: Kurmay Albay Alparslan Türkeş.

Haziran ayının ilk günlerinde halk "hürriyet şenlikleri" düzenlemekle meşguldür. *Tercüman* gazetesi 2 Haziran'da bu şenliği *Bütün Yurtta Hürriyet Şenliği Devam Ediyor* başlığıyla duyurur. Haberde "Dün İzmir'de ve hemen hemen yurdun her köşesinde büyük tezahürat yapıldı[ğı]" duyurulur. Haziran'ın 3'ünde ise İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü "...28 Nisan ve müteakip günlerde cereyan eden Hürriyet hareketi sırasında şehit düşen gençlerin adedini tespit etmek üzere bir anket" oluşturmaya karar verir. Rektörlüğün anketi basın ve radyo yoluyla da halka duyurulacak ve çocuklarından o ana kadar haber alamayan ailelerin üniversiteye müracaat ederek kesin ölü sayısı tespit edilecektir. Ölü sayısını tespit edebilmek için üniversitede üç dekandan oluşan bir de heyet vazifelendirilmiştir.

MBK'nin 4 Haziran 1960'taki açıklamaları da DP'nin katlettiği Hürriyet Şehitleri'nden bahsetmektedir. 31 Mayıs tarihli *Tercüman* gazetesi *Menderes'in Korkunç Tasavvurları Meydana Çıktı* sürmanşetiyle çıkar. Habere göre "Uydurma bir halk hareketi hazırlanacak ve birçok kimse insafsızca öldürülecekti." Haberin devamında, "Ziraat Bankası'nın anbarında 2 bin tabanca ve külliyetli miktarda asker elbisesi bulundu" yazıyordu. *Tercüman* gazetesi, 31 Mayıs'ta yayınlanan bir haberinde ise "Menderes[in] hiç sıkılmadan millete yalan" söylediğinden bahsedilerek "Sabık vekilin milleti nasıl aldatmaya yeltendiğini gösteren ibret verici bir vesika" yayınlar. Oysa haber, DP döneminde Meclis Tahkikat Komisyonu üyelerine tahsis edilen makam arabalarından bahsediyordur.

29 Mayıs tarihli *Yeni İstanbul* gazetesi ise birinci sayfasından *Yeni Hareketin Fikri Cephesi*'ni anlatmaya koyulur ancak derdi Menderes'in son gecesi ve

DP'lilerin nasıl yakalandıkları ile ilgili medyatik bilgiler sunmaktan fazlasını hedeflemez. 4 Haziran tarihli *Hürriyet* gazetesi *Hürriyet Şehidi Gençlerimiz Hakkında Dün Millî Birlik Komitesi Açıklama Yaptı* manşetiyle yayınlanır. Haberin başlığında ise "Cesetlerin makinalarda kıyılıp toz hâline getirildiği ihbar edildi" ifadesi yer almaktadır. MBK'nin yaptığı açıklamaya göre:

> Kahraman ve fedakâr Üniversiteli gençlerimizin... hürriyet uğruna yaptıkları masum ve imanlı gösteriler arasında bu asil gençliğimize eski hükümetçe coplarla kılıçlarla hücum ettirildiği... kitleler üzerine insafsızca ateş açıldığı... Birçok gençlerin öldürüldüğü artık muhterem halkımızın malumudur... Bu güne kadar yapılan inceleme ve araştırmalarda birçok ipuçları ele geçmiştir. Cinayetleri yaptıranların kendi suçlarını örtmek ve cesetleri yok etmek için akla hayale gelmeyecek canavarca tedbirlere başvurdukları anlaşılmaktadır. Şehitlerin gizli yerlere gömüldükleri, ıssız yerlerdeki kuyulara atıldıkları, bir kısmının buzdolaplarına konulduğu ve bir kısmının da hayvan yemi yapılan makinelerde kıyılarak tuz hâline getirildiği hakkında korkunç haberler alınmaktadır. Aramalar dikkat ve hassasiyetle devam ettirilmektedir. Korkunç bir vahşetle işlenen bu cinayetler er ya da geç mutlaka meydana çıkartılacak[tır]... Cinayetlerin kısa zamanda meydana çıkarılması ve canilerin ele geçirilmesi için sayın talebe velilerinin ve sayın halkımızın resmî makamlara ve üniversite tahkik heyetlerine yardımcı olmalarını dileriz.

Buzhanelerden çıkan ceset haberlerine, Harp Okulu'nu imha planları haberleri de eklenmeye başlar. Gazeteler, 4 Haziran'da Cemal Gürsel'in, Millî Savunma Bakanlığı'nda (MSB) subay ve astsubaylara hitaben yaptığı konuşmada dile getirdiği görüşleri tartışmaktadır. Gürsel bu konuşmasında, eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın orduyu imha etmek için planlar hazırladığını belirterek şöyle devam eder: "Düşünün ki bu adamlar, ordumuzun irfan kaynağı biricik Harbiye'mizi ve burada yurt aşkı ile yanan 1.500 kişilik masum çocukları vatanperver evlatlarımızı kurşuna dizmeyi, toptan imha etmeyi tasavvur etmiş insanlardır." Eskişehir Örfi İdare Komutanlığı tarafından yayınlanan bildiride ise DP'lilerin beraberlerindeki altınlarla beraber yurtdışına kaçtıkları; görüldükleri takdirde mutlaka zapt edilmeleri gerektiği duyuruluyordu. Örfi İdare Komutanı Bedii Kireçtepe emriyle yayınlanan bildiride şöyle deniliyordu: "Ankara'da bütün hükümet erkânı ve DP başkanları yabancı memlekete kaçarken... beraberlerinde 12 uçak dolusu altın mücevherat ve parayı kaçırmakta iken yakalan[mışlardır]... Vatanseverliğinize hitap ediyoruz. D.P. il ilçe ve bucak başkanlarının kaçmalarına mahal vermeden tevkif edilmelerini ve askerî kuvvetler gelinceye kadar salınmamalarını rica ederim."

DP hükümeti tarafından katledilen öğrencilerin varlığından kimsenin şüphesi yoktur ki, *Milliyet* gazetesi henüz ortada olmayan bu *Hürriyet Şehit-*

leri için anıt/mezar dikilmesi amacıyla bir kampanya başlatır: Gerçekten de ne DP'nin iktidarını devam ettirebilmek adına birçok gencin katlettiği konusunda, ne de bu bunların birer Hürriyet Şehidi oldukları konusunda şüphe edilir. (!) Ancak bunlar kimler ve kaç kişidirler ve nasıl bir hürriyet mücadelesi yürütmüşlerdir, bu konuda kimsenin net bir bilgisi yoktur. O kadar ki, gazetenin 30 Mayıs'ta yayınlanan nüshasında haberin altına "Teşebbüs müspet karşılanırsa [MBK kastedilmektedir] talebelerin defin merasimi şehit sayısı kati olarak anlaşıldıktan sonra yapılacaktır. Gençler için İstanbul ve Ankara üniversitelerinde hususi birer şehitlik kurulması da düşünülmektedir" notu düşülmüştür.

Darbenin üçüncü gününde (29 Mayıs'ta) *Hürriyet Şehitleri İçin Kampanya* başlığıyla duyurulan kampanya için açılan hesap numarasına yardımlar yağmaya başlar: İlk bağışı 15 bin Lira ile *Milliyet* gazetesi başlatır. İlk gün, Emin Aktar ve Nejat Eczacıbaşı 10'ar bin, Sadık Küçükarslan 5 bin Lira yardımda bulunmuşlar; günün sonunda gazete 48 bin Lira yardım toplamıştır. Kampanya kapsamında toplanan yardım miktarı daha ikinci gününde 70.430 Liraya ulaşır. Gazete, sadece büyük teberruları değil, mütevazı olan bazılarını da yayınlamaya başlamıştır. Örneğin ortaokul öğrencisi Sema Günergin de 50 Lira bağışlamıştır.

Üniversitede anketler hazırlanıp öğrenci velilerine gönderilir; üniversitelerde komisyonlar tertip edilir ama ortada DP'nin müstebitliğine şehadet edecek ve böylece 27 Mayıs'ı, baskıcı bir hükümete karşı gerçekleştirilen bir devrim hareketi olarak ele almaya ve meşrulaştırmaya yetecek sayıda Hürriyet Şehidi yoktur. Yoktur, ama bir şekilde de bu şehitlerin bulunması gerekmektedir. Nitekim bulunacaklardır da. Güvenlik güçlerinin, artık o alışkın olduğumuz mutat tabirle, "sert müdahalesi" sırasında katledilen Turan

Anıtkabir boşaltıldı!

27 Mayıs ve 21 Mayıs şehitlerinin mezarları artık Cebeci'de.

Kaynak: *Milliyet*, 25 Ağustos 1988.

Emeksiz bir anda Hürriyet Şehitleri'nin ilk ismi oluverir: Gerçekten de İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi öğrencisi Turan Emeksiz, 28 Nisan'daki protesto gösterileri sırasında –Enver Gökçe'nin meşhur şiirindeki sözlerle– "...Beyazıd derler bir büyük alan"da dalından kopartılır. 28 Nisan'ı takip eden günlerde hükümetin olaylara ilişkin basına getirdiği yasağın da etkisiyle Turan Emeksiz'den "...olaylarda ölen bir talebe" olarak söz eden gazeteler, 27 Mayıs'tan sonra Emeksiz'in mezarı başından çektikleri fotoğrafların altına Hürriyet Şehidi ibaresi eklemekten geri kalmazlar. Bir başka ifadeyle, 28 Nisan'da öldürülen ve ertesi gün gizli saklı Merkezefendi-Mevlanakapı Mezarlığı'na defnedilen üniversite öğrencisi muhalif genç Turan, 10 Haziran'da DP'yi iktidardan indiren darbenin, aslında bir *darbe* değil de bir *inkılâp* hareketi olduğuna şehadet eden, Hürriyet Şehidi Turan Emeksiz olarak Anıtkabir'e tekrar defnedilmiştir. Üniversite talebesi Turan olarak öldürüldüğünde iktidarda bulunan DP, bu cinayetin kendi itibarını sarsacağını gayet iyi bildiğinden cenazeyi gizlice defnetmeyi kendi bekası için daha faydalı bulurken; 10 Haziran'da iktidarda bulunan darbe yönetimi, aynı cenazeyi allayıp pullamayı ve Anıtkabir'e defnetmeyi kendi iktidarının bekası için daha faydalı bulmuş ve Turan Emeksiz'i bu yeni sıfatı ile tekrardan defnetmeyi uygun görmüştür. "Herkes bir kere ölür!" ancak Türkiye siyaseti, Turan Emeksiz'i üç kere öldürüp; üç kere defnetmeyi başarabilmiştir: Biri rejim muhalifi üniversiteli genç kimliğiyle öldürüp Merkezefendi-Mevlanakapı'ya defnetmiş, ikinci olarak Hürriyet Kahramanı olarak öldürüp Anıtkabir'e; üçüncü defa da artık rejimin, onun cansız bedeninden sağlayabileceği tüm siyasî faydaları sağlayıp posa hâline getirmesinden sonra, 24 Ağustos 1988'de Cebeci Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Nedim Özpulat'ın akıbeti de Emeksiz'den çok farklı değildir. Özpolat da, 30 Nisan'daki gösteriler sırasında, üzerine çıktığı tanktan dengesini kaybederek düşmüş; akabinde tankın ezmesi sonucu ölmüştür. Artık Özpolat da bir Hürriyet Şehidi'dir.

Biraz zorlamayla da olsa, Hürriyet Şehitleri arasına üç isim daha dâhil edilir. "Zorlamayla da olsa", çünkü; darbe sabahı babasıyla sokağa çıkan 11 yaşındaki Ankara Maarif Koleji öğrencisi Ersan Özey de artık Hürriyet Şehidi sayılır. Darbe sabahı, hazırlıklarını tamamladığı sırada kendi silahının ateş alması nedeniyle vefat eden Harbiye 1. Sınıf öğrencisi Sökmen Gültekin de; 27 Mayıs sabaha karşı, Ulus Postanesi'nde denetimi sağlamakla görevli askerî birlikte görevli olan ve bu sırada orada görevli polisler ile çıkan çatışmada, emrindeki jandarma erinin kaza kurşunuyla vefat eden Teğmen Ali İhsan Kalmaz da artık Hürriyet Şehidi'dirler.

Miktar kâfi olmasa da, birçoğu bir özgürlük mücadelesi vermek bir yana bizzat darbede görevli askerlerden ya da çocuk yaştaki gençlerden mürek-

kep olsalar da, Hürriyet Şehitleri'nin defni tam bir siyasî gövde gösterisine dönüşür; Osmanlı Türkiye siyasî pratiğinde böyle bir şovun daha önce sadece 31 Mart Vakası'nda öldürülen askerler için yapıldığını da mutlaka not etmek gerekiyor: Hürriyet Şehitleri'nin definleri esnasında, başta İstanbul olmak üzere, Burdur, İzmir, Manisa ve Samsun'da da törenler düzenlenir; ama bu törenlerin en şatafatlı ve siyasî olarak manidar olanı hiç kuşkusuz Ankara'da Anıtkabir'de düzenlenenidir. Ankara'daki törene 11 Haziran 1960 tarihli *Milliyet* gazetesinden yararlanarak bakalım:

> Takriben 2000-2500 metre uzunluğundaki kortejin geçtiği caddeler[i]... Ankaralılar doldurmuş... merasimi pencere, dam, balkon... üzerinden takip etmişlerdir... Turhan [doğrusu Turan olmalıydı] Emeksiz ve Nedim Özpolat'ın naaşlarını taşıyan çelenkler ve şehitlerin resimleriyle donatılmış özel tren Çiftlik istasyonuna saat 9.57'de girmiştir. Bu sırada Harp Okulu bandosu İstiklal Marşı çalmış, daha sonra şehitlerin tabutları vagondan çıkartılarak subayların omuzlarında ambulanslara taşınmıştır. Çiftlik istasyonundaki merasim 10 dakika sürmüş[tür.]... Naaşları hamil ambulanslar da Ankara'ya doğru hareket etmişlerdir... [Naaşlar] Cebeci Camiinin önüne gelmiştir... Namaz zamanına kadar tabutların başında askerî ve mülkî okul talebeleri nöbet tutmuşlardır... Lokomotifinin farları üzerinde ellerinde çelenklerle biri kız diğeri erkek iki öğrenci bulunan özel tren saat 10.20'de gara girdiği sırada, hazır bulunanlar ağlamaya başlamışlardır. Trenden önce Rektör Sıddık Sami Onar, arkasından öğretim üyeleri inmişlerdir. İstanbul heyetini hükümet adına Tümgeneral Hakkı Sokullu karşılamıştır. General, Onar'ı kucaklamış ve hem general hem Onar ağlamışlardır. Bu sırada vagonlardan gençliğin nümayişler sırasında hemen her gün tekrarladığı "Olur mu böyle olur mu, kardeş kardeşi vurur mu" türküsü söylenmiştir. Öğretim üyeleri General Sokullu ile birlikte Gar Komiserliğine girmişler... istirahat etmişlerdir. Cebeci Camiindeki beş musalla taşına yerleştirilmiş... tabutların içinde yatan beş şehit için hocanın salâ vermesinden sonra bayraklar yarıya inmiştir. Namaz 12.55'te sona ermiş ve tabutlar... top arabalarına yerleştirilmişlerdir. Top arabasına önce Teğmen Ali İhsan Kalmaz'ın tabutu konmuştur. Onu Sökmen Gültekin, Turhan [Turan] Emeksiz, Nedim Özpulat ve Ersan Özay'ın tabutları takip etmiştir. Top arabalarının etrafında silahlarının namluları aşağı olmak üzere Kara, Hava ve Deniz Harp Okulu talebeleri yer almışlardır... Kortej... matem marşıyla hareket etmiştir. Bu sırada Hava Kuvvetlerine mensup jet uçakları da korteje havadan dâhil olmuştur... Kortej... [SBF] önünde durmuş ve Gazi Fakültesi selamlanmıştır. Aynı hareket Hukuk Fakültesi önünde de tekrarlanmıştır. Bu sırada Cebeciye ve Anıt-Kabir civarına yerleştirilmiş toplar, beşer dakikalık aralıklarla ateş yapmışlar, jet uçakları filolar hâlinde alçaktan uçmuşlardır.

> Kortej Anıt-Kabir'e tam iki buçuk saatte gelmiştir... Anıt-Kabirdeki tören saat 16.30'da başlamıştır. Kortej, Anıt-Kabir avlusundaki yerini aldıktan sonra, top arabalarındaki beş şehit yanda yürüyen öğrenciler tarafından omuzlara alınmış ve avluya getirilerek... konmuştur. Verilen "ti" işareti üzerine şehitler için bir dakika saygı duruşunda bulunulmuş, bandolar İstiklal Marşını çalmaya başlamışlardır. Saygı duruşundan sonra öğrenciler adına bir genç, Ordu adına bir Harp Okulu öğrencisi ve hükümet adına da Başbakanlık Müsteşarı kısa birer konuşma yapmışlardır... Şehitlerin Tabutları... Anıt-Kabirin Çankaya tarafına bakan kısmında hazırlanan mezara doğru götürülmüşlerdir. Tabutlar çukura indirilirken, Harp Okulu talebelerinden müteşekkil merasim bölüğü havaya üç el ateş etmiştir. Ebedi istirâhatgâhına ilk tevdi edilen teğmen Ali İhsan Kalmaz olmuştur... Merasim bölüğü ikinci defa havaya üç el ateş etmiş ve böylece şehit Ersan Özay da toprağa verilmiştir... Üçüncü üç el ateş de Malatyalı Turhan [Turan] Emeksiz, dördüncü üç el ateş de... Nedim Özpolat ve beşinci üç el ateşte de... Sökmen Gültekin ebedî istirâhatgâhlarına tevdi edilmiştir... Defin işi saat 17'de sona ermiştir. Bundan sonra dinî merasim yapılmış ve şehitler Aziz Atatürk'le baş başa bırakılmıştır.

Milliyet gazetesinde verilen haberde yer almaz ama, törene atfedilen simgesel önem yukarıdaki alıntıda verilen ayrıntılarla sınırlı değildir. O kadar ki, cenazeler toprağa verildikten sonra Ertuğrul Gazi Türbesi'nden, Aziziye Tabyası'ndan, Çanakkale Şehitliği'nden, Dumlupınar'dan, sınır boylarından ve Kıbrıs'tan gelen heyetler beraberlerinde getirdikleri toprakları ve bayrakları mezarlara bırakmayı ihmal etmezler. 27 Mayıs'ın Hürriyet Şehitleri'ne gösterilen ihtiram Anıtkabir'e gömülmeleri ile de sınırlı kalmayacak; çeşitli toplu taşım araçlarına (Örneğin: Ali İhsan Kalmaz; İstanbul Deniz İşletmeleri'ne ait bir vapura), yollara (Örneğin: Turan Emeksiz; Ankara Gazi Osman Paşa Mahallesi ve İstanbul, Ümraniye, Çamlık Mahallesi'ndeki sokaklara) okullara (Turan Emeksiz, Malatya'da bir liseye – daha sonra bu lisenin adı Malatya Lisesi olarak değiştirildi) verilecektir. Hatta Turan Emeksiz'in ailesine 6 Ekim 1960 tarihinde çıkarılan 95 sayılı *Turan Emeksiz'in Annesi Zeynep ve Kız Kardeşleri Gülnaz ve Solmaz Emeksiz'e Vatanî Hizmet Tertibinden Aylık Bağlanması Hakkında Kanun* ile bir aylık bağlanması da karara bağlanır. Hürriyet Şehitleri'nin adına, Turan Emeksiz'in katledildiği alana 1963 yılında Heykeltıraş Semahat Acuner tarafından yapılan bir Hürriyet Anıtı da inşâ edilir.

Yukarıda da değinilmeye çalışıldığı gibi, Hürriyet Şehitleri'nin kim olduğu bilinmese de varlıklarından şüphe edilmez; çünkü müstebit bir yönetimin katlettiği hürriyetperver gençlerin, Hürriyet Şehitleri'nin *varlığı* (yani DP ve darbe arasında kurulan bu ilişki) basit bir meşruiyet ilişkisi olma-

nın ötesindedir. Bir başka ifade ile 27 Mayıs'ı gerçekleştiren darbeciler, kendilerini, gençleri öldüren bir iktidarı alaşağı etmekle meşrulaştırma niyetinde değildirler. Bir meşrulaştırma çabasının olduğu kesindir; ancak bu, yukarıda değinilen tarzda basit bir *katil iktidar* (DP), *maktul gençler* (şehitler) *ve kahraman ordu* (MBK) teslisi üzerinden gerçekleşen bir meşrulaştırma girişimi değildir; Hürriyet Şehitleri vurgusu, darbeye daha sofistike, daha tarihsel ve köklü bir meşrulaştırma bağlamı sunar. Şöyle ki, Hürriyet Şehitleri, eski rejimin katilliğinin değil, baskıcılığının, daha da önemlisi onun *resmî ideoloji dışılığının* bir simgesi olarak işlevseldir. Başka bir ifade ile şehitlerin birer Hürriyet Şehidi olarak tescillenmesi ile eski rejimin despotluğunun ve anti-demokratikliğinin ispatı, teorik olarak kendisini "Atatürk'ün kurduğu demokratik bir Cumhuriyet" olarak tanımlayan rejimin (artık yeni) Nizâm-ı Âlem'inin ihlal edildiğini işaret etmektedir. Nitekim bu çalışma içerisinde farklı bir makalede de tartışıldığı üzere, Türkiye pratiğinde bir darbeyi (devirmeyi, hâl'i) meşru kılan temel unsur, insanları öldürmesi, katletmesi vb. değil, Nizâm-ı Âlem olarak tanımlanana (Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet) ihanet etmesi; daha doğrusu ettiğinin ispat edilebilmesidir. Özetle, 27 Mayıs'ın henüz ortada olmayan –ve de olmayacak– Hürriyet Şehitleri'nden devşirmeye çalıştığı şey, insanları öldürmesi nedeniyle iktidarın suçlu olduğunu tescillemek değil; cinayetin bir istibdat rejimine karşı yürütülen hürriyet mücadelesi sürecinde vuku bulması ve sonuçta istibdadın müesses nizâmın bekasını tehdit etmesi ekseninde kurulan bir meşrulaştırmadır. Bu ayrıntı oldukça önemlidir. Çünkü ancak ve ancak Nizâm-ı Âlem'in bekasına halel getirecek faaliyete karşı yapılacak bir devirme, düşürme, devrim Türkiye siyasetinde meşrudur; meşru kabul edilebilecektir. 27 Mayıs'ın bir devrim olabilmesi için, insanların öldürülmüş olması yetmez; darbecilerin, DP hükümetini sadece bununla suçlayarak kendilerini meşrulaştırmaları da mümkün değildir. Ölenler müesses nizamı, resmî ideolojiyi, Nizâm-ı Âlemi savunurken, hürriyet için mücadele ederken öldürülmüş olmalı, onları öldürenlerin despotluğu ve anti-demokratik vasfı tescil edilmeli, bizzat DP'nin varlığı kutsal nizâma muhalif hâle gelmeli ki, artık, DP'yi *devirmek* bir *devrim* olabilsin. Basının da desteğiyle darbecilerin bir Hürriyet Şehitleri kategorisi yaratması, bulduğu kişileri de Anıtkabir'e, Devrim Şehitleri Mezarlığı'na defnetmesinin simgesel önemini burada aramak en doğrusu olacaktır. Nitekim 27 Mayıs ve onun devrimciliğinin, başka bir askerî darbe ile gözden düşmesi üzerine, Anıtkabir'de defnedilmiş gençlerin Hürriyet Şehitliği statüsü de sona erecek; mezarlar Anıtkabir'den Cebeci Mezarlığı'na nakledilecekler dir.

Turgay Gürpınar, *Şehitliğin İnşası ve İmhası: Turan Emeksiz Örneği* başlıklı yüksek lisans tezinde bu mevzuya ana hatlarıyla değinmektedir. Gürpınar analizlerine, şehitlik kavramını ele alarak başlar. Onun da belirttiği gibi, *şe-*

hit kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı olarak *martyr* kelimesi Yunancada tanık anlamına gelmektedir. Ancak kavram bugünkü içeriğini Hıristiyanlık ile kazanmıştır. Hıristiyanlık ile birlikte, şehitliğin içerisinde taşıdığı tanıklığa, acı çekme ve haksız biçimde öldürülme boyutlarının eklenmesi ile kavram, düşman imgesini inşâ edecek biçimde siyasallaşmıştır.

Gürpınar'a göre, Hıristiyanlıkla karşılaştırıldığında İslâm'ın, henüz kendi içinde bölünmeler yaşamadığı ilk dönemlerinde benimsenen şehitlik nosyonunun, topluluğu yeniden kurucu bir rol oynamadığı görülmektedir. İslâm'ın kısa süre içinde hegemonik bir güç hâlini alması nedeniyle kavram, azınlığın değil egemen gücün bakış açısından yorumlanmıştır. Bu nedenle kavramın İslâm'ın ilk dönemindeki anlamında Hıristiyanlığın aksine haksızlığa uğrama ve acı çekme boyutları yer almaz. Kur'an'da da şehitlik kavramı geçmemekte, *şahit* yalnızca tanık anlamıyla yer almaktadır.

Şehitliğin İslâm ile beraber geçirdiği bir başka değişiklik ise *martyr*'ın Arapçada tanık anlamına gelen şahit ile karşılanmasından kaynaklanmaktadır. Kavram, *marytr*'a karşılık gelecek biçimde tanık olma, görme anlamına gelen *shahid* ile karşılanır; ancak bu kelimenin Arapçada hem etkin hem edilgin anlam taşıması, kavramın iki farklı anlamda kullanılması sonucunu doğurur. Dolayısıyla şehit, hem tanıktır hem de tanık olunandır; ölümüne kendisi karar vermiş ve değerleri uğruna kendisini feda etmiştir. Şehit kavramının Hıristiyanlık ya da İslâm dinindeki açılımlarından daha önemlisi bu kutsal ölülerin siyasî işlevidir. Yine Gürpınar'dan yararlanarak aktarmak gerekirse; "Yeni bir siyasal düzenin kuruluşunda eski idoller ve ikonlar kutsallıktan arındırılırken, yerlerine yenileri inşâ edilir. Şehidi diğer kahramanlaştırılanlardan ayıran yanı, onun imha edilen düzen karşısında kurulmakta olan yeni yapının haklılığını simgelemesidir. Bu yönüyle şehitlik iki yönlü bir simgedir. Şehitliğin benimsenmesi ile toplumsal hafızada geçmiş yeniden yapılandırılarak mahkûm edilir ve yeni siyasal düzen yüceltilir. Şehitleştirme, yeni düzeni kuran şiddeti haklı kılarken, yeni bir düzenin kurulmasına karşı direnen koruyucu şiddeti mahkûm eder. Şehitlik, muhalif olduğu iktidarın, gayri meşru olarak kodlanmasına dayanan bir iktidar talebi içerir."

27 Mayıs'ın büyüsünün dağılması ve yıllar geçtikçe artık Türkiye siyasetinin meşrulaştırmaya, haklılaştırmaya gayret ettiği yeni darbelerle debelenmek zorunda kalması nedeniyle, rejimin artık, o tarihlere değin Hürriyet Şehitleri olarak kodlayageldiği beş kişiyle, işi sona erecektir. *Rejim*'in kendilerinden elde edebilecekleri tüm siyasî anlam ve işlevlerini tüketen Turan Emeksiz, Ali İhsan Kalmaz, Nedim Özpolat, Sökmen Gültekin ve Ersan Özey'in cenazelerinin Anıtkabir'de kalmasının da artık bir anlamı ve işlevi yoktur. 12 Eylül Darbesi'nden yaklaşık bir yıl sonra, 6 Kasım 1981 tarihinde kabul edilen 2549 sayılı *Devlet Mezarlığı Hakkında Kanun* ile eski Hürriyet

Şehitleri'nin cenazelerinin Anıtkabir'deki varlığının kaldırılma gerekçesi yasal bir zemine bağlanır. Nitekim çıkarılan Kanun'un iki maddesi "Türk milletinin, bir armağan olarak yalnız Büyük Kurtarıcısı için tesis ettiği Anıtkabir'de Atatürk'ün ve ayrıca en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü'nün kabirleri muhafaza edilir. Anıtkabir alanı içine başkaca hiçbir kimse defnedilemez" şeklindedir. Kanun bu şekilde çıkarılmış olsa da Hürriyet Şehitleri yaklaşık 7 yıl daha, 24 Ağustos 1988 tarihine kadar Anıtkabir'de kalmaya devam ederler. Geçen 22 yıllık süre içerisinde 27 Mayıs'ın Hürriyet Şehitleri'ne yenileri de eklenmiş, 21 Mayıs 1963'te Talat Aydemir'e bağlı bir grubun darbe girişimi sırasında çıkan çatışmalarda öldürülen Hava Albay Fehmi Erol, Binbaşı Cafer Atilla ve erler Mustafa Şahin, Mustafa Çakı ve Hasan Aktar ve görevi sırasında vefat eden Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel de Anıtkabir'de tahsis edilen mezarlığa defnedilmişlerdir. 24 Ağustos 1988'e gelindiğinde tüm bu kişilerin cenazeleri nakledilir. Cenazelerin nakli oldukça dramatiktir: Cenazeler, tam da ertesi gün yayınlanan *Milliyet* gazetesinin haber başlığında olduğu gibi "Torbalarla Anıtkabir'e Veda" ederler.

Cenazeleri taşıyan askeri gösteren fotoğrafın altındaki haberde şu ifadeler yer almaktadır: "Torbalarla Anıtkabir'e Veda: Anıtkabir'in bahçesi. Belediye işçileri 'Şehit Mezarları'nı kazıyor. Din görevlileri hazin törenin şahitleri. Ve erlerin elinde isim yazılı torbalar, nakledilecek kemikleri bekliyor. 27 Mayıs sonrası bir insan selinin Anıtkabir'e taşıdığı 'ihtilâl şehitleri' sessiz sedasız askerlerin omuzunda Gürsel'e veda ediyor."

Devrimin ve *devrimci*lerin akıbetini çok farklı bir alanda; otomotiv sektöründe de takip edebiliriz.

Devrim Arabaları

Yüksek Mühendis Abdülkadir Özgü, Makine Mühendisleri Odası tarafından yayınlanan *Makina ve Mühendis* dergisi için 1971 yılında kaleme aldığı *Motor Sanayiimiz (Bugünü ve Yarını)* başlıklı yazıda "Çalışabilecek durumda ilk benzin motorunun 1878 yılında ve ilk dizel motorunun da 1897 yılında yapılmış olmasına rağmen, Türkiye'de ilk motor fabrikası[nın] 1948 yılında Ankara'da Uçak Motor Fabrikası hâlinde işletmeye" açıldığını "Ancak, o tarihlerde henüz bisiklet bile yapamazken, uçak motoru yapmağa kalkışmanın hatasını çok pahalı[ya]" ödemek zorunda kaldığımızı belirtmektedir.

Yukarıdaki alıntıların da altını çizdiği gibi, altmışlar Türkiye'si, yerli üretim konusunda tecrübesiz değildir ancak bunu seri üretime dönüştürebilme konusunda tam anlamıyla hazırlıklı da değildir. Ülkede otomotiv sektörü gelişme eğilimindeyse de mevcudun pek de iç açıcı olduğu söylenemez. Dönemin Türkiye'sinde 1938 model 4.573 otomobil vardır. 1958-1960 arasında-

ki modellere ait otomobillerin yekûnu ise sadece 400'dür. Takip eden yıllarda, mevcut otomobillerin birçok yedek parçaya ihtiyacı olduğu gibi, mevcut otomobillerin piyasadan kalkması da artık zarurî görünmektedir. Dönemin Türkiye'sinde 725 kişiye bir otomobil düşmektedir

Bu konu, 27 Mayıs Darbesi'nden yaklaşık 4 ay sonra, 19-22 Aralık 1960 tarihinde düzenlenen *I. Makine Sanayii Kongresi*'nde de gündeme gelir. Bu kongre, elbette ki, hüdayi nabit zuhur eden bir kongre değildi. Bu kongreyi temellendiren *düşünce*, DP'nin iktisadî politikalarına ilişkin 27 Mayıs'tan çok önceleri şekillenmeye başlayan tepkilerdir. Bu tepkilerin bir *siyasî irade* olarak somut tezahürünü ise darbe sonrasında, 17 Temmuz 1960'ta toplanan *MBK Genel Kurul Toplantısı*'nda Devlet Vekili Âmil Artus tarafından programı okunan *MBK Bakanlar Kurulu Programı*'nda bulmak mümkündür. Bu programda, devlet destekli yerli sanayi yatırımlarına, ithal ikameci kalkınma modeline ağırlık verileceği ifade edilir: "Hükümetimizin yeni iktisadî, ticari ve malî politikası iktisadî bünyemizde yapılmakta olan şümullü reformlar, Müşterek Pazara iltihakımızı kolaylaştıracak unsurlardır. Süratle kalkınmamızı temin edecek, yeni kurulmakta olan sanayiimizin himayesini mümkün kılacak... esasların... tespitine çalışılacaktır... Ziraat, sanayi, ulaştırma, bayındırlık ve imar işlerimiz umumi bir kalkınma planı çerçevesinde alınacaktır."

1961 DE YENİ YATIRIMLAR YAPILACAK

BAŞKAN GÜRSEL "LÜZUM VE İHTİYAÇ GÖZ ÖNÜNDE TUTULACAK,, DEDİ

TÜRK TİPİ OTOMOBİL İMÂL EDECEK SANAYİ ÜZERİNDE ÖNEMLE DURULUYOR

Devlet ve Hükûmet Başkanımız Orgeneral Cemal Gürsel, geçen hafta içinde, Hariciye Köşkünde tertip ettiği basın toplantısında yerli ve yabancı basın mensuplarının sordukları çeşitli sualleri cevaplandırmışlardır. Bu meyanda yardım mevzuunda sorulan bir suale cevaben: «Batı Almanya memleketimize anlaşmalar çerçevesindeki yardımlarına devam etmektedir. Bunun dışında ayrıca yardım teklifinde bulunmuştur. Önümüzdeki ay içinde bu teklif üzerinde müzakerelere başlanacaktır» demiştir.

Yeni bütçede yatırımlar mevzuunda sorulan suale cevaben de:

«Önümüzdeki malî yıl başından itibaren geniş yatırımlara başlanacağını, bu hususta hazırlıklar yapıldığını, ancak bunları yaparken lüzum ve ihtiyacın göz önünde tutulacağını, lüzumsuz harcamalara girişilmeyeceğini söylemiş ve eski iktidarın Ankara Şeker Fabrikasını misâl göstererek rantabl olmadığını elde külliyetli miktarda şeker stoku bulunduğu, harice sattığımız takdirde zarar edeceğimizi, satışında zarar kaydedecek maddelerin istihsali için tabiatile yatırım yapılmıyacağını tebarüz ettirmiştir.

Başkan Gürsel bu münasebetle vatandaşlara ufak bir yılbaşı hediyesi olarak şeker fiatlarında bir indirme yapılacağının yakında açıklanacağını sözlerine ilâve etmiştir. (Şeker fiatlarının ucuzlatıldığı hakkındaki kararname 7 nci sayfamızda neşredilmiştir.)

[illegible] sorulan bir suale de Devlet Başkanı, Türk tipi otomobil imâl edecek sanayiin kurulması üzerinde ehemmiyetle durulduğunu, eski iktidar zamanında bir alman firmasının buna teşebbüs ettiğini ancak bu firma [illegible] menfaat sağlamak istediğini anlayınca bu teşebbüsünden vazgeçtiğini şimdi bunun tahakkukuna çalışıldığını belirtmiştir.

BERİN BEYDAĞI "BİRLİK,, UMUMÎ KATİBİ OLDU

Türkiye Emlâk Kredi Bankası Umum Müdürü Berin Beydağı Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Umumî Kâtipliğine tâyin edilmiştir.

Berin Beydağı Ocak 1961 ayı başından itibaren yeni vazifesine başlamıştır.

ALTILAR'IN BAŞKANLARI TOPLANIYOR

Bonn'daki hükûmet çevrelerinden öğrenildiğine göre, Federal Almanya Başbakanı Adenauer pek muhtemelen 9 Şubat'ta, Fransa Cumhurbaşkanı General De Gaulle ile Paris'te görüşecektir. «Altı» lar hükûmet Başkanlarının da 10 Şubat'ta toplanmalarına muhakkak nazarı ile bakılmaktadır.

Aynı çevrelere göre, Federal [illegible] Avrupa camiasına dahil altı ülke hükûmet başkanlarının toplantısı ile ilgili Fransız teklifleri prensip olarak kabul etmiştir.

Malûm olduğu üzere, Müşterek Pazar siyasî memleketleri [illegible] geçen Aralık ayında toplanmaları bahis [illegible] idi. Ancak bu toplantı [illegible] edilmemiş ve 1961 [illegible]

Kaynak: *Türkiye İktisat Gazetesi*, 5 Ocak 1961.

Yukarıdaki ifadelerin birer temenniden ya da bir hükümet programındaki dileklerden daha fazlası olduğu herkesin malumuydu. Nitekim bu, 27 Mayıs sonrasının Devlet Başkanı Cemal Gürsel'in de bizzat ilgi göster-

diği, üzerinde durduğu bir mevzuydu. Çalışmamızın, *Devrim Arabaları* ile ilgili bazı bilgi/belgelerinin toplanması sürecinde Ege Üniversitesi bünyesinde *Türk Otomobil Tarihinde Bir İlk: Devrim Arabası* (2013) başlıklı yüksek lisans tezindeki verilerini bizimle paylaşma nezâketi gösteren Süleyman Aşık'ın da belirttiği gibi, Cemal Gürsel "..bir basın mensubunun sanayinin ilerlemesi hakkında sorduğu bir soru üzerine Türk tipi otomobil imâl edecek sanayinin kurulması üzerinde önemle durulduğunu ifade etmiş ve ardından, eski iktidar zamanında bir Alman firmasının buna teşebbüs ettiğini ancak, bu firmanın kendisinden menfaat sağlamak istediğini anlayınca bu teşebbüsünden vazgeçtiğini, şimdi bunun tahakkukuna çalışıldığını belirtmiştir."

Gürsel için yerli otomobil üretimi, sadece bir iktisadî girişim olarak değil, aynı zamanda, askerî modernizasyonun da bir parçasıdır. Nitekim, Süleyman Aşık'ın Haziran 2011 tarihinde görüştüğü, *Devrim Arabaları* projesinde görev almış olan Yüksek Mühendis Şecaattin Sevgen de, Aşık'a, Cemal Gürsel'in yerli bir otomobil fikrini benimsemesinde ordunun donanım bakımından yetersiz araçlara sahip olması ve dışa bağımlılığının etkili olduğunu düşündüğünü belirtmiştir.

Gürsel'in, Devlet Başkanı sıfatıyla otomobil imali hakkında yaptığı bu tür açıklamalar Türk sanayicisini de harekete geçirmiş ve otomobil imali için bir araya gelen dokuz İstanbul firması tek çatı altında toplanarak *Türkiye Makine Motorlu Vasıta ve Yardımcı Sanayi Birliği*'ni kurmuşlardır.

Süleyman Aşık'ın aktardığına göre, Birlik yöneticileri, 15 Ocak 1961 günü saat 11.00'de (İstanbul) *Divan Oteli*'nde bir basın toplantısı düzenleyerek, yerli otomobil üretimi hakkındaki görüşlerini dile getirmişlerdir. Birlik yöneticilerine göre; "Hâlen halk tipi otomobilin % 80 aksamı yerli olmak üzere memleketimizdeki tesislerde imali mümkündür. Motor, makas, sac işleri ve seri imalat için montaj tesislerimiz mevcuttur. Mesele etüt safhasındadır. Birlik üyelerimiz en kısa zamanda da bu meseleyi görüşüp karara bağlayacaklardır."

Söz konusu basın toplantısında kamuoyunu bilgilendiren Yüksek Mühendis Doç. Dr. Necmettin Erbakan da, yerli sanayinin mutlaka desteklenmesi ve bu yoldaki ithalâtın kısılması gerektiğini belirtir:

> Memleketin vesaiti nakliye ihtiyacını karşılamak için... 64 milyon dolar tahsis edilmiştir. Bu yekûn, mamul vasıta ithâli yerine dâhili imalat ve montaj ithâline tahsis edilmiş olsaydı, aynı adette vasıtayı 16 milyon tasarrufla sadece 48 milyon dolar sarfı ile temin etmek mümkün olacaktı.
>
> Bu bakımdan memleketin dövizlerinin dışarıya gitmesini önlemek maksadıyla 102 milyon liralık ödenmiş sermaye ile birleşen 9 tanınmış sanayi müessesesinin meydana getirdikleri Sanayi Birliği tam kapasiteleri ile faaliyete

geçtiği takdirde millî 84 gelire 930 milyon lira, takriben 1 milyar lira ile iştirak edeceklerdir. Bu suretle, memleketimizde Avrupa standartlarında bir gelişme elde edilmiş olacaklardır.

Yerli otomobil imali konusunda tartışmaların yaşandığı bir süreçte, *Türkiye Sanat Mektepleri Mezunları Cemiyeti*'nin İstanbul Şubesi adına 9 Şubat 1961'de düzenlenen basın toplantısında konuşan Erbakan, yerli üretim konusunda olumlu görüşünü bir kez daha yineler. Erbakan, yılda 10 bin otomobil satılabileceğini, ihracat yapılabileceğini; otomobil sanayisi için 200-300 milyon liraya ihtiyaç duyulduğunu ve eldeki mevcut imkânlarla ilk etapta otomobilin % 50'sinin yerli yapılabileceğini söylemiştir. Erbakan ayrıca, yaptığı konuşmada şu değerlendirmede bulunmuştur:

> Otomobil sanayii sair sanayi kollarını harekete geçirecektir. İthalâtçıları böyle bir teşebbüs maddi yönden mutazarrır (zarar görmüş) edeceğinden, şahsi menfaatleri için memleket bakımından hayırlı ve sanayimizin temelini teşkil edecek bir teşebbüsü baltalamaktan çekinmiyorlar. Hükümetimizin en yüksek kademesi bu mevzuda bize yardımcı olmaktadır. Her ne pahasına olursa olsun tahakkuk edecektir. Motor bir otomobilin % 20'sidir. Biz o % 20'nin % 70'ini memleketimizde imâl edecek kudretteyiz.
>
> Otomobilin geriye kalan % 80'ini ise tamamen imâl edebiliriz. Halkımızın Türk mamulüne, Türk sanayiine itimadını arttırmamız lazımdır.
>
> Türk tipi otomobili vatandaşlara ucuz satmaya çalışacağız. Ortalama ayda 1.000-1.500 lira kazanan her vatandaş taksitle bu otomobillerden alabilecektir.

Üretime geçilmesi aşamasına gelindiğinde, dönemin Ulaştırma Bakanı Orhan Mersinli, Devlet Demiryolları Fabrikalar Dairesi Başkanı Orhan Alp ile görüşür; Cemal Gürsel'in emirleri doğrultusunda bu otomobillerin yapılıp yapılmayacağını, bunun için 5-6 ayları olduğunu, otomobillerin bu tarihe yetiştirilip yetiştirilemeyeceğini sorar. Yine Aşık'ın çalışmasından yararlanarak özetlemeye çalışalım: Orhan Alp, çevresindeki arkadaşları ve fabrika müdürleriyle konuşur ve tekrar Orhan Mersinli ile görüşerek, otomobili yapabileceklerini belirtir. Projeye nasıl başlandığını Mehmet Nöker ise şöyle anlatmaktadır:

> Bir gün Devlet Demiryolları'nın o zamanki Fabrikalar Dairesi Reisi olan Orhan Alp acele olarak beni çağırdı. Ben o zaman Motor Fabrikası Müdürü idim. "Çabuk gel, bakan bizi bekliyor" dedi. Acele olarak Bakan'a gittik. Bakan Orhan Mersinli idi. "Sayın Cumhurbaşkanımız bizden, Cumhuriyet Bayramı'na yetişmek üzere bir otomobil yapmamızı ister. Acaba bunu yapmak mümkün mü sizin teşkilatınızda?" dedi. Cumhuriyet Bayramı'na dört ay var-

dı. Bakan, Orhan Alp'e, Orhan Alp de bana dönüp, "Ne dersiniz?" diye sordu. Ben de, "Yaparız" dedim.

Bir taraftan, üretimin yapılacağı atölye tespit edilirken, diğer yandan, 17 Haziran'da Ulaştırma Bakanlığı'ndan Başbakanlık Müsteşarlığı'na, gönderilen bir yazıyla, zamanlarının kısıtlı olduğu fakat millî bir görev olarak gördükleri bu çalışmayı yapabilmek için gayret gösterileceği dile getirilmiştir. Ayrıca, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) kullanabileceği şekilde bir otomobilin üretilmesinin dâima göz önünde tutulacağı da yazıda dile getirilir. Ekip için fabrikada bir hangar hazırlanır; hangarın badanası yapılmış, zemini kullanılmayan lokomotif sacları ile kaplanmıştır. Bir gezer vinç, tezgâh niyetine birkaç uzun masa ve bir de toplantı masası yerleştirilmiştir. Toplantı masasının bitişiğine de bir çay ocağı konulmuştur. Ve hangarın dış duvarına, kapının hemen üzerindeki levhaya da "129 gün kaldı" yazılmıştır.

Yerli üretim *Devrim Arabaları* imâl edilir. 29 Ekim 1961 tarihindeki törene yetiştirilmek üzere Ankara'ya doğru yola çıkartılırlar. Trene yüklenirlerken bir güvenlik önlemi olarak, kıvılcım sıçramasından dolayı bir yangın çıkma ihtimâline karşı araçların benzin depoları tamamen boşaltılır.

Eskişehir'den trenle getirilen *tecrübe* plakalı otomobiller sabah saat 7-7.30 gibi Karakurt lokomotifinin çektiği tren katarından indirilirler. Arabalara yakıt alınması planlanmıştır. Ancak, polis eskortunun hızlıca hareket etmesinden ötürü, benzin ikmali yapılamaz. Yüksek Mühendis Şecaattin Sevgen'in kullandığı bej renkli *Devrim-1* ve Yüksek Mühendis Rıfat Serdaroğlu'nun idaresindeki siyah renkli *Devrim-2* otomobilleri TBMM'ye doğru yol alırlar. Deposunda çeyrek depodan fazla benzinin olduğunu düşünen Serdaroğlu, bu yakıtın kendisini istasyondan Meclis'e rahatça götüreceğini düşünmektedir. Daha önceden duyurulan programa göre tören saat 10.00'da başlayacaktır. Programa göre, Devlet Demiryolları'nda görevli bir isim siyah Devrim'le Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'i Meclis'ten Anıtkabir'e götürecek, bej renkli otomobil de nöbette bekleyecektir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, beraberinde Başbakan Vekili Fahri Özdilek, Ulaştırma Bakanı Orhan Mersinli ve Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nuri Teoman olduğu halde Büyük Millet Meclisi önüne gelir. Bu arada, otomobillerde yeterli benzin bulunmadığı için Meclis'ten telefon edilerek bir bidon benzin getirtilir ve benzin ikmali yapılmaya çalışılırsa da başarılı olunamaz. Şeref kıtasını selamlayan Cumhurbaşkanı, doğruca Türk otomobillerinin bulunduğu kısma doğru gider. Cumhurbaşkanı ön koltuğa oturur. Araç, önceden planlandığı gibi Anıtkabir'e doğru yol almaya başlar; ancak Meclis'e doğru hafif yokuşa geldiği sırada otomobil durur. Gürsel, Serdaroğlu'na dönerek, "Ne oldu?" diye sorar. Rıfat Serdaroğlu da benzin ikmalinde yaşanan sıkıntıdan dolayı "Benzin bit-

ti herhalde Paşam" diye cevap verir. Bu yanıt üzerine Gürsel otomobilden iner; etrafını gazeteciler sarmıştır. Önce konuşmak istemeyen Cumhurbaşkanı daha sonra, "Batı kafasıyla otomobil yapıyoruz, Şark kafasıyla içine benzin koymayı unutuyoruz," der.

Devrim'in macerası burada son bulur. Proje rafa kaldırılır; seri üretime geçilmez; Gürsel'in himayesinde başlayan proje, onun asabiyetinin esiri olur.

Devrim Arabaları macerasına neresinden bakarsak bakalım, sürecin oldukça ilginç ayrıntılara gebe olduğu aşikârdır. Farklı kelimelerle söylemek gerekirse, Marx'ı anarak, görünen ile olan arasında derin farklar olduğunu belirtmek gerekiyor: Görünen, bir yerli sanayi projesine imza atma arzusundaki devrimci(!) hükümetin, sembolik bir günde –29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nda– halka arz etmek istediği yerli üretim otomobilinin tam da tören esnasında benzinin bitmesi ve buna sinirlenen Cumhurbaşkanı'nın projenin seri üretimini iptal etmesi şeklinde özetlenebilir. Ancak, olanı görünene kıyasla okumak zordur. Görünen(ler) bize, üretilen otomobillere neden Devrim adının verildiğini, neden projenin çok kısa bir sürede –takip eden yılın Cumhuriyet törenlerine– yetiştirilmek zorunda bırakıldığını, neden benzinin bitmesi gibi önemsiz sayılabilecek bir kabahatin, böylesine önem verilen bir projenin iptaline sebep olabilecek bir tepkiye yol açtığını ve neden Gürsel'in tepkisini Doğu-Batı ve zihniyetler dikotomisi bağlamında dile getirdiğini anlatabilmekte yetersiz kalır. Görüneni bir yana bırakıp olan ile ilgilenmeye başlamamız gereken nokta da burasıdır.

Osmanlı son döneminden erken Cumhuriyet'e, oradan da ana hatlarıyla günümüze kadar takip edilegelen iktisadî politikaları işaret edebilecek bir fay hattı, bir devamlılık çizgisi bulunmaya çalışılsaydı, bunun adının *millî sanayi* düşüncesi olması en münasibi olurdu. Nitekim Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)* başlıklı çalışmasında bu süreklilik çizgisini şu sözlerle dile getirir: "Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomide devleti ve özel girişimciliği birbirine bağlayabilen bir kavram vardı: Millî iktisat. Bu, Cumhuriyet rejimine daha eski yılların tartışmalarından ve deneyimlerinden aktarılmıştır." Kuruç'a göre, "Modern bir ticaret, sınai mülkiyet ve malî sermaye yapısı özlenmektedir. Canlanma ve yenileşmenin 'millî' bir özle dolması istenmektedir. Bu canlanmanın yabancı kaynaklarca da ekonomik destek verilmesi hâlinde bir 'imar ve inşâ' (kalkınma) hareketine dönüşebileceği dile getirilmektedir."

Kapitalist üretim ilişkilerinin Osmanlı'yı da etkilemeye, üstyapıdaki kurumlara da tesir etmeye başladığı dönem Tanzimat Dönemi olarak kabul edilirse, millî sanayi düşüncesinin artık iktisat politikalarının değişmez önceliği olduğu ve bunun yasal ve politik düşünceleri baştan aşağı şekillendirmeye başladığı dönem de Balkan Savaşları sonrası olarak kabul edilebilir. Elbet-

te, Osmanlı'da kapitalistleşme –Ernst Gellner'in kurduğu türden bir ilişkiyi hatırda tutarak– milliyetçilik ideolojisinin yaygınlaşması, bu ideolojinin Osmanlı düşünsel ikliminde yaygınlaşması ve Balkan Savaşları arasındaki ilişki ve tüm bunların Cumhuriyet idaresine bıraktığı miras üzerine uzun uzadıya konuşmak elzemse de; konunun bu başlık altında tartışılabilmesi gayet zor görünüyor. Ancak kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması, milliyetçilik düşüncesi ve bu düşüncenin iktisadî veçhesi olarak millî iktisat ve onun mütemmim cüzü millî burjuvazi arasındaki ilişkilerin Osmanlı-Türkiye politik iktisadının fay hattında yer aldığını vurgulamak ve konunun ana uğrak noktalarına değinerek 27 Mayıs sonrası gündeme gelen *Devrim Arabaları* projesini devrimcileştirenin ne olduğu hakkında düşünmek gerekiyor. İlk elden bahsetmek gerekiyor ki, bir yerli otomobil sanayi deneyimi projesi, bir *ithal ikameci sanayi pratiği* olarak bu girişimi bir *devrim* (otomobili) olarak nitelendirmeyi kolaylaştıran faktörlerle, yukarıda tartışılmaya çalışıldığı şekliyle, bizzat 27 Mayıs'ı bir *devrim* hâline getiren faktörler birbirinden bağımsız değildirler. Yine hatırlatmak gerekiyor ki, bu girişime *Devrim Arabası* adının verilmesinde, 27 Mayıs'ın kendisini bir *devrim* olarak adlandırması ve doğal yoldan kendi iktisat politikasının bir tezâhürü olarak ortaya çıkan bu yerli sanayi hamlesine de benzer bir isim (*Devrim Arabası*) seçmesi türünden bir benzerlik değildir bu. Aksine, tıpkı 27 Mayıs'ın kendisini bir *devrim* olarak kodlamasına yol açan siyasî kültür ve tarih kodlarının bu kez iktisadî alanda kendisini gösterdiğine şahit oluyoruz. Başka bir ifadeyle, 27 Mayıs'ın devrimciliğini anlayabilmek için nasıl ki, 1908 Temmuz'u, 1909 31 Mart'ı ve 1923 Ekim'i duraklarından geçmemiz gerekiyorsa, bu kez de yine aynı siyasî kültürel ve tarihsel otobanın farklı şeridinden ilerleyerek aynı şeyi yapmamız gerekiyor: Osmanlı kapitalistleşmesi (Tanzimat), milliyetçiliğin yaygınlaşması ve kurumsallaşması (Balkan Savaşları) ve erken Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları duraklarından geçmemiz; bu duraklardan geçerek *Devrim Arabaları* mantığına ulaşmamız; *Devrim Arabaları*'nın bir devrimin otomobili olma niteliklerini bu bağlamda ele almamız gerekmektedir. Zaten ancak bu güzergâhı takip edersek altmış sonrasının ithal ikameci ekonomisine ulaşabileceğimizi de hatırda tutmamız gerekiyor.

Başa dönelim. Balkan Savaşları hezimeti Osmanlı siyasî ikliminde, özelde de İttihat ve Terakki'nin düşünsel dönüşümünde bir kırılma anını temsil eder. Nitekim bu savaşlar, İttihat ve Terakki'nin anayasal bir monarşiye geçilmesi yoluyla ittihad-ı anâsırın sağlanarak devletin bekasının (yeniden) tesis edilebileceğini (Osmanlıcılık) düşünmekten vazgeçtiği, üstelik, bunun imkânsızlığına kanaat getirerek Türk milliyetçiliğine yönelmeye, onu kendi içerisinde kurumsallaştırmaya çalıştığı bir kırılma anı olarak tarihe geçeceklerdir. Balkan Savaşları, Osmanlı siyasal düşüncesinde, İttihat ve Terak-

ki içerisinde milliyetçilik düşüncesinin keşfedildiği değil, bu düşüncenin cemiyeti sarıp sarmaladığı bir tarihsel kesit olması sebebiyle önem taşımaktadır. Millî iktisat düşüncesinin ve onun ayrılmaz parçası olarak Türk (Müslüman) müteşebbis yaratma çabalarının da yine bu dönemde gündeme gelmesi bu çerçevede manidardır. Bu dönemle birlikte, coğrafya olarak *Anadolu*, sosyolojik taban olarak da *Müslümanlık* ve (çoğu zaman da neredeyse Müslümanlıkla eşanlamlı olarak kullanılmakta olan) *Türklük* düşüncesi, hem siyasette hem de iktisatta belirginlik kazanmaya başlayacaktır. Bünyamin Kocaoğlu'nun "Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi" başlıklı makalesinden yararlanarak İttihat ve Terakki'nin önemli yazarlarından Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in *Tanin* gazetesinde "Asya'ya Avdet Nazariye-i Acayibesi" başlıklı makalesindeki şu görüşleri aktarmak bile o dönemde Anadolu ve Anadolu içerisinde de Müslümanlık/Türklük unsurlarının önem kazandığını gözlemleyebilmek açısından yeterlidir. Hakkı Bey, aşağıda bir kısmı verilen yazısında, Osmanlı Rumeli'sinin kaybının Türkler açısından bir zaaf nedeni olduğunun inkâr edilemeyeceğinden, oysa Asya'da sayıca fazla olan Türk unsurların sabit bir denge noktası bulma konusunda avantajlı olduklarından bahsetmektedir. Hakkı Bey'e göre, Asya'da da, Avrupa'da da Türk nüfuzunu güçsüzleştiren birtakım ortak sebeplerden bahsedilebilir ancak, Avrupa'dakinden farklı olarak Asya'daki Türk nüfuzunun niceliksel (kemiyet) farkı ve Asya'da Türk olmayan nüfusla, Türk nüfuz arasındaki dinsel ortaklık bu açıdan oldukça önemlidir. Hakkı Bey düşüncelerini şu kelimelerle ifade eder:

> Bugün Türkler bile Rumeli-i Osmanînin kendileri için bir sebebi za'af teşkil etmiş olduğunu inkâr etmezler. Asya kıt'asında ise Türkler daha sağlam ve sabit bir muvazene için lâzım gelen şerâiti bulabilirler. Ma'mafih Asya'da da Avrupa'da olduğu gibi Türk nüfuzunun temelini kemiren birtakım esbâb-ı za'af mevcuttur ki, bunun Rumeli'dekilerden farkı ancak kemiyet farkıdır. Yoksa mahiyet ve keyfiyet itibariyle ikisi de birdir. Asya-ı Osmanide asıl Türk ahâli binnisbe pek çoktur ve Türk ırkına mensup olmayanların birçoğu Türklerle din kardeşidir.

Balkan savaşlarından sonra, İttihat ve Terakki'nin izlediği iktisat politikalardaki değişiklik kendini açık bir biçimde gösterir. Zafer Toprak'ın da *Millî İktisat-Millî Burjuvazi (Türkiye'de Ekonomi ve Toplum 1908-1950)* başlıklı kitabında dile getirdiği gibi, 1914'ten sonra millî iktisat düşüncesinin somut tezahürü olarak, Müslüman-Türk bir (millî) burjuvazi yaratma düşüncesi İttihat ve Terakki içerisinde hayli belirginlik kazanmaya başlar. 1913'te çıkarılan *Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı* da bu düşüncenin en somut tezahürünü oluşturur. Gündüz Ökçün'ün "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakka-

tı-1913" başlıklı makalesinde dile getirdiği gibi bu Kanun'un "...temel amacı Osmanlı ülkesinde Avrupa sanayileri ile rekabet edebilen büyük ölçekli sanayi kuruluşlarını gerçekleştirebilmektir."

Millî iktisat ve bu iktisadî anlayışın motoru millî burjuvazi, erken dönem Cumhuriyet iktisadının da temel hareket noktası olmuştur. Nitekim 28 Mayıs 1927 tarihinde kabul edilen 1055 sayılı *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'nu bu süreklilik içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Kuruç'un da yukarıda zikredilen sözlerine atfen, Osmanlı'nın 1913'teki *Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı* ile Cumhuriyet'in 1927 yılında kabul ettiği *Teşvik-i Sanayi Kanunu* arasındaki devamlılığı, millî iktisat düşüncesi çerçevesinde birbirine eklemlemek mümkün görünmektedir. İster İttihat ve Terakki dönemi ele alınsın, ister Cumhuriyet; her iki dönemin iktisadî zihniyetinin (millî iktisat) de hiçbir zaman anti-kapitalist bir veçhe taşımadığı rahatlıkla görülebilecektir; aynı şekilde hiçbir zaman Osmanlı döneminin kapitülasyonlarını unutmadığı da. Bu iktisadî zihniyet, her zaman uluslararası kapitalizmle içli dışlı olmuştur; hattâ bunu Lozan Antlaşması'nın kesintiye uğradığı bir dönemde Chester Demiryolu Projesi'ni kabul ederek de göstermiş; bu konudaki hüsnüniyetini teyit etmiştir. Ankara, Orta Anadolu'dan Musul'a kadar uzanacak bir demiryolunun işletme (ve bu demiryolu şeridi boyunca uzanan 40 km'lik çeperdeki maden) imtiyazlarını 99 yıllığına yabancı bir şirkete (ABD'ye) vermekten çekinmez. Ancak bu proje ile ilgili meclis ve ilgili komisyon tutanaklarını okuyan herkes de görecektir ki, bu tartışmalar sırasında söz her zaman dönüp dolaşıp, bu yabancı sermaye girişinin bir kapitülasyon hâline gelmeyip, ülkeyi mamur edecek bir yatırıma dönüşmesi noktasında kilitlenmektedir. Muasır medeniyet seviyesine erişmek, onun için, tıpkı bu seviyeye ulaşan Avrupa ülkelerine olduğu gibi, bir millî burjuvaziye –ama özellikle sanayi burjuvazisine– gerek olduğunu varsaymak, Osmanlı son döneminden Cumhuriyet'e miras kalan millî iktisat düşüncesinin kuramsal açılımını oluşturdu. Laiklik, ya da muasır siyasî kurumların inşâsı (Cumhuriyet, parlamento, ulusal egemenlik vb.) ile muasır medeniyet arasında inşâ edilen köprü ne ise, millî iktisat ile muasır medeniyet arasında kurulan rabıta da aynı işlevi üstlendi. İzmir İktisat Kongresi'nin *liberal* olarak adlandırılan ekonomisinden, otuzların *devletçiliğ*ine geçilirken de bu ana paradigma değişmedi; 1934'te Sovyet hükümetinin malî yardım vaatleriyle ve uzmanlarının teknik desteğiyle beslenen *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* hazırlanırken dahi, yukarıda ana hatları ile tartışılmaya çalışılan bir millî iktisat düşüncesi tüm politikaların temeline yerleştirildi. İzmir İktisat Kongresi'nden 1930'lara değişen tek şey, millî iktisadın tahsilindeki bir teknik farklılık olarak algılandı; devletçilik, uluslararası kapitalizme eklemlenirken millî bir burjuvazinin olmayışı ile meşrulaştırılan bir kapitalist teknik olmanın sınırlarını aşmadı.

DP dönemine gelindiğinde ise, –aslında CHP iktidarının son yıllarından başlayarak– çok şey değişmişti. Değişen, DP'li yöneticilerin, hangi teknikle uygulanırsa uygulansın İttihat Terakki'den 1950'lere değin uygulanan iktisat zihniyetini (millî iktisat, sanayileşme...) paylaşmamaları değil; küresel kapitalizmin örgütlenme mantığındaki dönüşümdü. Nitekim 1954'teki hükümet programı üzerine TBMM'de yaptığı konuşmada –on yıllık iktidarının tam ortasındaki bir dönemde bile– Başbakan Menderes hâlâ "Memleketin İktisadî cihazlandırılması süratlendirilecek, bütün malî ve iktisadî imkânlarımız, azami nispette iktisadî kalkınmanın emrine tahsis" olunacaktır diyordu.

Bu dönüşüm İkinci Dünya Savaşı ertesinde ve CHP iktidarının son dönemlerinde, başlasa da (Bretton Woods), asıl etkisini DP'nin iktidarda olduğu yıllarda hissettirdi; Bretton Woods sistemi 1950'ler boyunca kurumsallaştı. Hiç kuşkusuz, erken Cumhuriyet de küresel kapitalizmin genel eğilimleri ile şekilleniyordu, İttihat Terakki dönemi Osmanlı da, CHP dönemi Cumhuriyeti de kendi dönemlerinin kapitalist zihniyet ve ilişkilerinden âzâde değillerdi. Ancak küresel kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye üzerindeki tesiri, DP döneminde küresel kapitalizmin Türkiye'ye olan kurumsal ve sistematik etkisinden çok daha gevşekti. Farklı kelimelerle ifade etmek gerekirse, Millî iktisat düşüncesinin şekillendiği Osmanlı'nın son döneminden, 1950'ler Türkiye'sine kadar küresel kapitalizmin Türkiye'ye *etkisinden*, DP döneminde ise küresel kapitalizmin Türkiye'yi *yönlendirmesinden* bahsetmek yanlış bir ifade olmayacaktır. İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalizmin, siyasî, iktisadî, askerî, malî her boyutta küresel örgütlenmesidir ki, DP döneminin iktisadî zihniyetini öncesindeki dönemlerden ayırdı. 1954'te çıkarılan *Petrol Kanunu* ile ilgili olarak TBMM'deki tartışmalara dikkatle baktığımızda dahi bunun izlerini görebiliriz. TBMM'de, 7 Mart 1954 tarihinde kabul edilecek (29 Mayıs 1957'de değiştirilecek ve kapsamı genişletilerek yabancı yatırımcılar için daha da cazip hâle getirilecek olan) 6326 sayılı *Petrol Kanunu* ile ilgili görüşmeler devam ederken dönemin Sanayi Bakanı İbrahim Sıtkı Yırcalı, Kanun'un dünya koşulları içinde Türkiye'nin çıkarlarını en iyi şekilde koruyup gözettiğini ve bu yasayla yerli girişimin de içinde bulunacağı *Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı*'nın kurulacağını ve bu ortaklığın *Maden Teknik Arama Enstitüsü*'nün (MTA) çalışma alanları içerisinde bizzat yer alacağını belirterek Kanun'u savunur. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ise"...bu tür icraatların Lozan'da büyük mücadeleler sonunda kazanılmış olan ekonomik bağımsızlığımıza indirilen büyük darbeler" olduğunu ileri sürer. İşte, 1950 öncesi küresel kapitalizmin etkisindeki Türkiye ile DP döneminde küresel kapitalizmin yönlendirmesi arasındaki zihniyet farkını da bu bağlamda ele almak gerekiyor: 99 yıllık bir imtiyaz projesi olan Chester Projesi TBMM'de tartışılmaya (Kasım 1922) başlandığı ve

kabul edilerek kanunlaştırıldığı (Nisan 1923) dönemde görevde bulunan IV. İcra Vekilleri Heyeti'nin Hariciye Vekili İsmet Paşa bu kanuna karşı değilken, 1954 yılında CHP Genel Başkanı sıfatı taşıyan İsmet İnönü *Petrol Kanunu*'nu Lozan'da büyük mücadelelerle kazanılan ekonomik bağımsızlığa indirilen bir darbe olarak nitelendirmektedir: Küresel kapitalizmin etkisindeki erken Cumhuriyet'in Hariciye Vekili İsmet Paşa için yabancı sermayenin dönemin Türkiye'ye girişi, millî iktisat zihniyeti ile çelişmiyordu. DP iktidarının Petrol Kanunu'nun tartışıldığı dönemin, küresel kapitalizmin yönlendirmesindeki Türkiye ise sadece bu küresel (kapitalist) ağda kendisine biçilen işlevi yerine getirebilecek bir özgürlük alanına sahipti; fazlasına değil: İnönü bu açıdan hem haklıydı hem de haksız. Çünkü artık ekonomi politikaları, sadece DP'nin ekonomi alanındaki karar alıcılarının tercihleriyle değil, İkinci Dünya Savaşı sonrası küresel kapitalist örgütlenme(ler) ağının yönlendirmeleriyle tezahür ediyordu.

1960'lı yıllar Türkiye'sinin iktisadı ile ilgili olarak burada yer verilenden daha yetkin ve derinlikli bir analizi, Feridun Cemil Özcan'ın yine bu kitabın müteakip sayfalarında okuyacağınız değerlendirmelerine bırakarak belirtmek gerekiyor ki, *Devrim Arabaları*'nın devrimciliğini(!), yani bir yerli sanayi ürününe *devrim* ismini koymaya yol açacak (iktisadî/siyasî) zihniyeti açıklayabilmek için konuyu yine bir tarihsel koda oturtmak zorunlu görünüyordu. Başka şekilde söylemek gerekirse, İttihat Terakki döneminde iyiden iyiye şekillenen ve erken Cumhuriyet'in de sıkı sıkıya sarıldığı bu millî iktisat düşüncesinin elliler Türkiye'sindeki dönüşümünün ana hatlarını ortaya koymadan, kendisini İkinci Cumhuriyet olarak tanımlayan altmışlar Türkiye'sinin bu dönüşüme nasıl bir tepki gösterdiğini ve bu tepkiyi bizzat isminde taşıyan *Devrim Arabaları*'nı anlamak pek de mümkün görünmemektedir.

27 Mayısçıların elinde *devrim* (kelimesi), bir otomobilin markası, ismi olduğunda da daha önce tartışılan özündeki işlevini devam ettirir. Nasıl ki, siyasî alanda da devrim kavramı Osmanlı-Türkiye siyasî kültürü ve tarihsel seyrinin şekillendirmesi ile Nizâm-ı Âlem'in (vücudun) bekası (sağlığı) için onun içindeki bir parçanın hal'i (ampütasyonu) olarak algılanageldiyse, aynı mantık silsilesi kendini iktisadî bağlamda da tekrarlamakta gecikmez: *Devrim Arabaları* sadece bir *devrim*(!) sonrasında üretildikleri için ondan esinlenerek adı konmuş bir ithal ikamesi sanayi malı değildi; DP, Tanzimat'tan başlayarak ama asıl olarak 1908'den sonra şekillenen, Balkan Savaşları sonrası da iyiden iyiye kurumlaşan iktisadî Nizâm-ı Âlem'i (millî iktisadı) de tehdit ediyordu – daha doğrusu ettiği düşünülüyordu. Bu zihniyetin de ampüte edilmesi zorunluydu(!) DP'nin siyasî ampütasyonu, nasıl ki *Hürriyet Şehitleri* ve Anıtkabir'deki *Devrim Şehitleri Mezarlığı* ile kamusal belleğe kazınmak istendiyse, DP'nin iktisadî ampütasyonu da o şekilde kamusal bel-

leğe *Devrim Arabaları* ile kazınmak istendi; ancak hesaba katılmayan bir şey vardı: 1960'lar dünyasında Türkiye tarzı ülkelerin siyasî ve ekonomik özgürlükleri sadece kapitalizmin küresel mekanizmalarını ilgilendirmeyen ya da onları tehdit etmeyecek alanlarla sınırlandırılmıştı. İki savaş arası dönemin, çevre ülkelere her alanda görece karar alma şansı tanıyan (ki Cumhuriyet'in de böyle bir iklimde kurulduğunu unutmamız gerekiyor) sosyoekonomik konjonktürü artık yoktu.

27 Mayıs Darbesi küresel kapitalizmin siyasî mekanizmalarını tehdit etmeme konusunda oldukça dikkatliydi. Nitekim Alparslan Türkeş'in 27 Mayıs günü radyodan; "Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadıkız. NATO'ya inanıyoruz ve bağlıyız. CENTO'ya bağlıyız," şeklindeki sözlerini de bu bağlamda okumak gerekmektedir. Ancak darbecilerin aynı hassasiyeti ekonomik alanda, özellikle de otomotiv gibi sanayi kapitalizminin manivelası olan bir sektörde göstermediğini de belirtmek gerekir. Sonuç olarak, 27 Mayıs'ın *Devrim Arabaları* sergüzeştini, darbecilerin içerisinde bulundukları küresel ağda kendilerine biçilen rolün dışına taşmaları bağlamında değerlendirmek gerekmektedir: Nitekim, benzini bittiği için duran, *Devrim Arabası* değildir; *Devrim Arabası*'nı durduran Türkiye kapitalizmine, küresel yapı içerisinde biçilen roldür.

* * *

Türkiye altmışlı yıllara *inkılâp, devrim, hürriyet şehitleri, devrim şehitleri mezarlığı ve hürriyet şehitleri abidesi* gibi kavramları tartışarak girdi. Her birinin satır aralarını elden geldiğince okumaya gayet ettik. Ancak altmışlı yıllar ilerledikçe, hem tartışılan kavramlar hem de bu kavramları tartışanlar değişmeye başladı. *İsyan, devrim, başkaldırı* kavramları Türkiye'ye, hiç de sanılacağı gibi, sosyalist bloktan, Varşova Paktı çevrelerinden yayılıp da gelmedi; aksine, bizzat kapitalist NATO ülkeleri içerisinde mayalandı. ABD ve Avrupa gençliği içerisinde mayalanan bu düşünceler, tüm dünyayı, en fazla da yine kapitalist blok içerisindeki ülke toplumlarını ve tabii ki Türkiye'yi derinden etkiledi.

Altmışların "zamanın ruhu", Türkiye gençliğini de hareketlendiriyor; hükümetin ya da ana akım basının etkisiyle değil, bu kez, telif ya da çeviri, yayınlanan binlerce eserden, dergi ve gazeteden Vietnam'ı, siyahların politik mücadelesini, savaşmayıp sevişmeyi, Rolling Stones'u, 6. Filo'yu, Pink Ployd'u, çiçek çocuklarını, Rodrigo'nun gitar Konçertosu'nu, Ho Amca'yı, "gerçekçi olup imkânsızı" istemeyi, "tam bağımsız Türkiye"yi... tartışıyorlardı.

Altmışların ilk yarısı geçildiğinde sadece sokaklarda değil, partiler ve parlamentoda da ciddî bir dönüşümün izleri görülebiliyordu. Bu yıllardan itiba-

ren siyasal partilerin tepe noktalarına Cumhuriyet'in ilk kuşağı gelmeye başladı. Bir anlamda, altmışlarla birlikte sadece zamanın ruhu değil, zamanın aktörleri de değişmeye başlamıştı. 1965 seçimlerinden sonra, 1946 seçimlerine DP listesinden bağımsız milletvekili adayı olarak iştirak eden Mehmet Ali Aybar TİP Genel Başkanlığına ve milletvekilliğine seçildi.

27 Mayıs Darbesi'nden sonra Genelkurmay Başkanı olarak sadece iki ay görevde kalabilen ve görevinden ayrıldıktan AP Genel Başkanlığına seçilen eski 3. Ordu Komutanı Ragıp Gümüşpala'nın vefatıyla, yerine, küresel kapitalizmle işbirliği içerisinde çalışmaya hevesli, anti-komünist, milliyetçi mukaddesatçı mühendis Süleyman Demirel geçti.

27 Mayıs'ın, önceleri muktedir Albay'ı sonrasında mağdur siyasetçisi Alparslan Türkeş, 1967'de CKMP'nin adı, amblemi ve ideolojisini baştan aşağı dönüştürerek, Milliyetçi Hareket Partisi'ni (MHP) ve faşizmden mülhem *Dokuz Işık Doktrini*'ni siyasî gündeme taşıdı. Necmettin Erbakan 1969'da Millî Nizâm Partisi'ni (MNP) kurarak siyasî arenadaki yerini aldı. Lider kadrosundaki dönüşüm Bülent Ecevit'in 1972 Mayıs'ındaki kongrede parti Genel Başkanlığına seçilmesi ile sona erecekti.

Bir darbeyle başlayan altmışlı yıllar yeni bir darbeyle sona erdi; zaten bu on yılda darbe tartışmaları neredeyse hiç gündemden düşmemişti: Altmışlı yıllar 27 Mayıs Darbesi ile açılmıştı ama 27 Mayıs'ı revize etme tartışmaları 1963 yılı ortalarına, Talat Aydemir'in ikinci darbe girişimine kadar hiç ama hiç dinmedi. Kısa bir fasıladan sonra da MDD etiketli bir sol darbe beklentisi tüm ülkeyi sardı. Bu sol darbe, Aydemir'inkiler gibi hiçbir zaman kuvveden fiile dökülemedi. Ancak bu darbe girişiminin siyasal sistem üzerindeki etkisi hiç de azımsanamayacak düzeydeydi. Altmışlı yıllar Cumhuriyet tarihinin ikinci darbesi ile, 12 Mart Darbesi ile son buldu.

İnkılâp, Revolution, Devrim: Bir Kavramın Tarihsel Serencamı Üzerine

METE KAAN KAYNAR

Türkiye siyasetinde ve Türkçede *devrim* kadar netâmeli kavram az bulunur. Siyasetten spora, teknolojiye, müziğe neredeyse her alana sirayet eden bu kavram; amiyane tabirle beğenilen, arzulanan, istenilen yöndeki herhangi bir değişimi ifade etmek için rahatlıkla kullanılabilir. Bu kullanımında *devrim* kavramı değer yüklüdür; gerçekleşen değişimin, bize bu değişimden bahseden kişinin gözündeki değeri, onun bu değişime atfettiği önem hakkında fikir verir. *Devrim*, ondan devrim olarak bahsedene göre *iyi* bir değişimdir; söz konusu olan 27 Mayıs Darbesi olduğunda da bu değişmez: 27 Mayıs'ın *devrim*liğini, devrim kavramına yüklenen bu değer yüklü imadan, ona atfedilen iyi algısından, yani "müstebid" Menderes'in *devrilm*esi, *düşürül*mesi, *indiril*mesi ile (yeniden) tesis edilen *hürriyet* ortamının(!) verdiği *coşku*dan ayrı düşünmemek gerekiyor; 27 Mayıs bir devrim olduğu için değil, ona bu sıfatı ekleyenlerin gözünde bir "iyi yönde değişim"in popüler izahı olduğu için.

Devrime bakışımızı sadece bu popüler izahla sınırlandırmamız gerekiyor. Ancak *devrim, ihtilâl* ya da *inkılâp* kavramlarının siyasî kültürümüzdeki izleri o derece derin ve farklı kaynaklardan beslenmektedir ki, bu kavramların ima ettikleri anlamları, ancak onlara daha geniş bir perspektiften baktığımızda tartışabiliriz. Zaten Türkiye'de bu kavramlara yüklenen anlam(lar)ı netâmeli kılan da onların bu yönüdür: Örneğin *devrim* kavramı, erken Cumhuriyet *reform*larını (Atatürk Devrimleri) tanımlarken de, askerî *darbe*leri (27 Mayıs Devrimi) nitelerken de, Marx'ın *tarihsel materyalizm*i üzerinde tartışırken de (sosyalist devrim), seçimlerin yapılarak Meclis'in tekrar faaliyete geçmesi-

ne karar verilen *1908 Temmuz*'unu anarken de – işlevseldir. Tıpkı, yeni model bir otomobili yahut telefonu tanıtırken, yepyeni bir müzik türünden ya da yaygın bir hastalığı tedavi edebilen bir ilaçtan bahsederken de rahatlıkla kullanılabilen bir kavram olduğu gibi; tam da Horkheimer ve Adorno'nun kullandığı anlamda bir (popüler, siyasî) kültür endüstrisinde, çarpıcı, iyi, olumlu değer atfedilen her şeyin bir anda devrim ambalajına konularak tezgâhlanabileceği gibi. Devrim kavramının sahip olduğu bu kullanım zenginliği, hiç kuşkusuz, sadece Türkiye ve Türkçeye de ait değil. Richard Pipes'ın *A Concise History of the Russian Revolution*'da belirttiği gibi, devrim, *yeni*ye ait her şeyi kapsayabilecek bir kavram.

Yukarıda da tartışılmaya çalışıldığı gibi devrimin, hem değer yüklü bir kavram olarak kullanılıyor olması hem de birbirinden çok farklı kategorilerde ve bağlamlarda ele alınacak olay, kavram ve/ya değişimleri tanımlamak için kullanılabilen bir *joker* (kavram) işlevi taşıması, kavramı tanımlamayı oldukça zorlaştırıyor. Türkiye'de *devrim* kavramının taşıdığı bu muğlaklığa, bir de kavramın Marx'ın tarihsel materyalizmindeki *revolution*'unu ilave etmek gerekiyor. Öncelikle hemen altını çizmek lazım ki, bir kelime olarak Batı dillerinde *revolution*'a yüklenen anlamla Türkçede *inkılâp kelime*sine yüklenen anlamlar çok da farklı değilken; Batı siyasî düşüncesinde *revolution kavram*ına yüklenen anlamla Türkiye siyasetinde *devrim* kavramına (hele hele 27 Mayıs'ı tanımlamak için kullanılan *devrim* kavramına) yüklenen anlamların çok da yakın bir ilişkisi yoktur. Burada önemli bir ayrıntıya daha dikkat etmek gerekiyor. Aslında Batı'nın *revolution*'u ile *devrim* kelimeleri arasında bir ilinti yok değil, var; ancak *devirmek* (tevürmek) kökünden gelen *devrim* ile değil, *dwr* kökünden gelen *devrim* ile *revolution*'ın bir rabıtası var. Sorun işte tam da bu noktada kangrenleşir; çünkü *revolution/inkılâb*ın günümüz Türkçesi olarak kullanılan *devrim*in hangi devrim (tevür-dwr) olduğunu tespit etmek için, artık, cümleyi söyleyenin/yazanın niyetini iyiden iyiye çözümleyebilmek gerekmektedir. Bu karmaşıklığa biraz daha yakından bakmak Türkçedeki *devrim* kavramının *devir, dönüşüm* anlamından kopup *devirmek* ile ilişkilenmesinden ve buna sebep olan sosyolojik ve tarihsel faktörlerin etkisinden bahsetmek gerekiyor: Nitekim *İnkılâp* ile ifade edilen *revolution*, 1930'ların öz Türkçecilik ortamında devrim kavramına dönüşmeye başlayacaktır. İşte tam da siyasî kültür ve tarihin devreye girerek *deveran, dönüşüm* anlamındaki devrimden, *devirmek* anlamındaki devrime doğru geçiş de bu süreçte cereyan edecektir.

Gerçekten de bir siyaset bilimi kavramı, daha özelde de Marx'ın tarihsel materyalizm tartışmalarının bel kemiği bir (siyaset bilimi) kavram(ı) olarak *re-*

volution ile Türkiye siyasetinde *devrim* kavramına yüklenen anlamların (27 Mayıs Devrimi gibi) birebir özdeş oldukları söylenemez; aslında, hiçbir noktada örtüşemedikleri de iddia edilemez. Şöyle ki, Marx'ta *revolution, değer yüklü* (value-added) bir kavram değil; aksine tarihsel devinimin bir *objektif yasa*sı olarak kurgulanır. *İyi* ya da *güzel* olduğu için değil, tarihin yasalarının bir basamağı olduğu için tartışılır; *revolution*'un *iyi*'liği, yalnızca, tarihsel ilerlemenin bir sonraki basamağı olmasıyla alakalandırılır. Sadece ve sadece *proleter*in sınıfsal varlığına mündemiç, onun mevcut sistemi *devir*erek, alaşağı ederek, yıkarak kuracağı bir yeryüzü cennetine de indirgenemez; yerinde bir benzetme ile değişimin motoru, tarihsel dönüşümün manivelası olarak anlamlıdır, önemlidir. Öyle olmasaydı, Marx'ın feodalizmin rahminde doğan burjuvazinin oynadığı *revolutionist* rolden bahsetmesi de, *revolution*'ı üretim ilişkilerindeki değişim ve onun üstyapıdaki dönüşümleri tetiklemesiyle ilişkilendirmesi de anlamsız olurdu. Özetle, siyasî düşünce, özellikle de Marksist düşüncede *revolution* kavramının –tam da 27 Mayıs Darbesi'nde olduğu gibi– silahlı güce sahip bir örgütlü grubun (TSK'nin) mevcut hükümeti, devirmesi, indirmesi, düşürmesi, alaşağı etmesi ile alâkası olmadığı aşikârdır. Bir devrim (revolution) bunları barındırabilir, barındırır da; ama kavram bizâtihi bunlara indirgenemez. Basitleştirerek söylersek, devrim, devirmeyi gerektirir; ama devrim (*devirmek)* ve devrim (*revolution)* eşanlamlı kelimeler değildirler. Türkiye'de ise –Marksizm ve sosyalizm ile ilgili teorik tartışmalar bir yana– ne yazık ki neredeyse aynı şeyleri ifade etmek için kullanılacaklardır.

Bu noktada elimizde beş ayrı kavramımız mevcut. Yukarıda ifade edilen ana fikri netleştirebilmek adına, rikkat ve dikkatle bunların kelime ve kavram düzeyindeki fark ve benzerliklerini tartışmamız gerekiyor. İlk önce aralarında *etimolojik* değil sadece *ses benzerliği* ilişkisi olan devrim (*revolution, inkılâp*) ve devrim (*tevürmek)* kelimeleri arasındaki farklılığa vurgu yapmak gerekiyor; ancak ileride bu iki kelimenin siyasî kültürümüzde nasıl eş anlamlı kavram hâline geldiğini, getirildiğini tartışacak; bu ikiliyi yeniden ele alacak; *inkılâb*a Türkçe karşılık olarak ortaya atılan *devrim*in (devir) bu anlamından koparak *devirmek*'e (tevürmek'e, hal'e oradan da amputation'a) doğru kaydığını tartışacağız.

Nişanyan'ın *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*'nde de belirttiği üzere, *dwr* kelimesinden türeyen *devir* kelimesi ile Uygurca *tevürmek* kelimesinden gelen *devirmek* kelimeleri arasında sadece ses benzerliği vardır. Arapça kökenli *devrim (inkılâp), tevürmek*'ten gelen eşseslisinden farklı olarak, Batı dillerindeki *revolution*'a yakındır.

Türkçede de *devir* kelimesi, *devir etmek, devir dâim, devriye* kelimele-

rinde olduğu gibi *dönmek, devretmek, idare etmek* gibi anlamlara sahiptir; Şemsettin Sami'nin *Kamus-i Türkî*'sinden kelimenin Mevlevî ayinlerinde semazenlerin dönüşlerini tanımlamak için kullanıldığını da öğreniyoruz. Hattâ *daire, idare, müdür* gibi kelimeler dahi Türkçenin de sahiplendiği bu kelime ile aynı kökten, Arapça *dwr* kökünden türemişlerdir; *döndürmek, çekip çevirmek, idare etmek* anlamlarındadır. Bu anlamıyla dwr'den türeyen *devrim, İnkılâba* çok daha yakındır. *Tahavvül* eden, *değişen dönüşen, alt üst olan* anlamındaki *inkılâp* ile *devir* anlamındaki *devrim* iç içe geçer.

Türkçede, yanlış bir şekilde *dev(i)rim (tevürmek)* kelimesinin karşılığı olan kullanılagelen *revolution* kelimesi ise Latince *revolvere* kelimesinden gelir. Tıpkı *devir* kelimesinde olduğu gibi *dönmek, devretmek* hattâ *düşünüp taşınmak* gibi anlamları vardır: Türkçede *altıpatlar* olarak anılan, namlusu dönerek ateş edilen silahlara *revolver* denmesindeki gibi ya da dünyanın evrenin merkezi olduğu düşüncesinin hâkim olduğu dönemlerde, bunun tam tersinin geçerli olduğunu iddia eden Nicolaus Copernicus'un bu yapıyı tartıştığı kitabına *On the Revolutions of Celestial Bodies* ismini vermesindeki gibi. Copernicus'un kitabında da geçen *revolution* kelimesi, göksel cisimlerin *dönmesi, deveranı, devrimi* ile alâkalıdır.

Günümüz Türkçesinde yaşanan bu *galat-ı meşhuru* şöyle özetleyebiliriz: *Tevürmek*'ten gelen *devir* kelimesinde de, Arapça *dwr* kökünden gelen *devir* kelimesinde de bir *devirmek, döndürmek* anlamı vardır. Ancak her iki kelimedeki *devirmek* iması aynı anlama tekabül etmez. İşleri karma karışık eden nokta ise *devir*den türetilen *devrim*in, hangi devir kelimesinden geldiğidir. *İnkılâp* (*revolution*) kelimesi öz Türkçeye dönüştürülürken *dwr*'den türeyen devrim kastedilmiş; ancak kelime, kendisine seçilen eşanlamlısından tamamen koparak *tevürmek*'ten gelen *devrim* ile özdeşleşmiştir. İleride üzerinde duracağımız gibi, *tevürmek*'ten gelen *devrim* de, *hal'* ve *ampütasyon* anlamlarına doğru seyredecektir. *İnkılâbın devrim*den (dwr) boşanarak, ondan anlamca farklı ama eş sesli yeni bir *devrim*le (*tevürmek*) dest-i izdivacı sürecinde siyaset sosyolojisinin, siyasî kültürün ve tarihin rollerinin belirleyici olduğu açıktır. *İnkılâba* (*revolution*'a) bir öz Türkçe aranırken, önerilen devrim, bu yolla gün geçtikçe *devirmek*'e (*upset, subvert* ya da *overturn*'e) doğru dümen kırmıştır.

27 Mayıs Darbesi ardından iyiden iyiye belirginleşen anlamıyla devrim kavramına 1930'ların ikinci yarısından itibaren rastlamaya başlarız. Bir kelime olarak, öncesinde de kullanılır. Ancak tam da Arapçadan Türkçeye geçtiği *dwr* kökündeki anlamına uygun bir kelime olarak; 27 Mayıs'tan sonra giderek yaygınlaşan anlamında değil.

Örneğin, 13 Ekim 1923 tarihinde toplanan TBMM'de *İmar Vekâleti Kanun Layihası* veren Tunalı Hilmi Bey, kanun teklifi hakkında konuşurken, Birinci Dünya Savaşı sırasında *Muhacirîn Müdüriyeti Umûmiyesi'ne Sevkiyatı Hariciye* memuru olduğu zamanlarda mültecilerle ilgili işleri teftiş ederken yaptığı *devrimler*den bahseder: "...ilk devrimde Erzurum Bayburt düşmüştü. Sonraki devrimlerimde muhacirlik selleri durgun bir hâl almışken bile... ne beceriksizlikler [gördüm.]" Tunalı Hilmi Bey'in devrimden kastının görevi sırasında sırayla ziyaret ettiği, devir devir gezdiği yerler olduğu açıktır.

Benzer şekilde, 1 Mart 1935 tarihinde toplanan TBMM'yi Geçici Başkan sıfatıyla açan Erzurum Milletvekili Necip Asım Yazıksız açılış konuşmasında "Büyük ulusların tarihlerinde birer altın devrim vardır. Büyük Türk ulusunun altın devrimini Atatürk kurmuştur," der. Yazıksız'ın konuşmasında geçen altın devrimin de hiçbir şekilde *Atatürk Devrimleri* ya da *27 Mayıs Devrimi*'nde ifade edilmeye çalışılan devrim kelimesiyle alakası yoktur; Yazıksız'ın sözlerinin *asr-ı saâdet*, ya da Platon'a da gönderme yaparak *altın çağ, altın devir* şeklinde okunması en doğrusudur.

1930'lu yılların ortalarına doğru yavaş yavaş, inkılâp kelimesine anlamdaş bir kavram arayışı kendisini göstermeye başlar. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* isimli kitabında, daha önce *Kadın Gazetesi*'nin 10 Kasım 1951 tarihli nüshasında da aktardığı bir anıya yer verir. 4 Haziran 1933 tarihinde, o gece Çankaya'daki sofraya davetliler arasında inkılâp kavramı üzerinde bir sohbet başlar. Sofrada Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay, Saffet Arıkan, Recep Peker, Necip Ali Küçüka, Fethi Okyar, Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın yanında sohbette dile getirilenleri not eden Afet İnan da yer almaktadır. Sohbet *İnkılâp* kelimesine bir karşılık bulma ve bu kelimenin Batı dillerindeki karşılıkları üzerinde yoğunlaşır. İnan'ın aldığı notlarda *inkılâp* kelimesinin karşılığı olarak, *revolution* ve *evolution* kelimelerini de kapsayacak şekilde, *istihâle* ve *inkişâf* kelimeleri yer alır ve bu kelimelerin yanlarına soru işareti konmuştur. Bu kavramlar sofrada gündeme gelmiş, tartışılmış ancak Mustafa Kemal bu kavramları tam olarak benimsememiştir.

Afet İnan, *inkılâbı*, "Mevcut müesseseleri zorla değiştirmek... Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medenî icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymuş olmak" şeklinde tanımlayan Mustafa Kemal'in bu karşılıklardan pek de hoşnut olmadığını da notlarına eklemiştir. Nitekim Mustafa Kemal, 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Hukuk Fakültesi'nin açılış törenindeki konuşmasında da benzer bir noktaya değiniyordu ve inkılâp kavramı ile ilgili görüşlerini "Türk İnkılâbı nedir? Bu inkılâp, kelimenin vehleten ima ettiği ih-

tilâl manasından başka, ondan daha vâsi bir tahavvülü ifade etmektedir. Bu günkü Devletimizin şekli, asırlardan beri gelen eski şekilleri bertaraf eden en mütekâmil tarz olmuştur," şeklinde ifade ediyordu. Aynı konuşmanın devamında, Mustafa Kemal'in *inkılâp* kavramına yüklediği *devir* anlamının izlerini de net bir şekilde görebiliyoruz: "Cumhuriyet Türkiye'sinde eski kavaid-i hayat [sosyal kanunlar], eski hukuk yerine yeni kavaid-i hayatın ve yeni hukukun kaim olmuş bulunması, bugün gayrikabili tereddüt [kuşkusuz] bir emrivakidir." Açıkçası, içerisindeki sosyal-Darwinist ve pozitivist doku bir yana konulursa, Mustafa Kemal'in inkılâp tanımının, 27 Mayısçıların tanımından daha tutarlı olduğunu söylemek zor değildir. Ayrıca, *inkılâba* karşılık olarak İnan'ın 1933 yılında not aldığı ama Mustafa Kemal'in de tam olarak aklına yatmayan *istihâle* ve *inkişâf* kelimeleri gerçekten de *inkılâp* düşüncesini tam anlamıyla kavramaya yetmezler. *Havl* kelimesinden türeyen ve *metamorfoz* anlamındaki *istihâle*nin –hele hele kelimenin bir anlamının da *imkânsızlık olamazlık* olduğu düşünülürse– *inkılâbı* ifade etmesi zordur. Aynı zorluk *keşf*ten gelen, *görülme, meydana çıkma* anlamındaki *inkişâf* için de geçerlidir.

Afet İnan'ın aktardığı bu sohbet yaşandığında, *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* faaliyetlerine başlayalı neredeyse bir yıl oluyordu. Temmuz 1932'de kurulan cemiyet, aynı yılın Eylül ayında ilk kurultayını toplamıştı. 1932'de başlayan dilde sadeleşme çalışmaları, 1934'te iki cilt hâlinde yayınlanan bir dergi/sözlükle, *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi-I-II* ile tamamlanır. Bunu 1935'te yayınlanacak olan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep-Kılavuzu* takip edecektir. Her iki kaynak da *inkılâp, ihtilâl* ve *devrim* kavramlarının izini sürmemizi kolaylaştıracak önemli çalışmalardır. Aslında bu iki kaynağı, birbirinden ayrı çalışmaların farklı farklı ürünleri olarak değil de aynı çalışmanın değişik şekildeki sunumları olarak değerlendirmek en doğrusu. Çünkü her iki sözlük de *Türk Dili Tetkik Cemiyeti Umumi Merkez Heyeti* tarafından başlatılan *Söz Derleme Seferberliği* çalışmalarının mahsulüdürler. Hatta *Tarama Dergisi*'nin, *Cep Kılavuzu*'ndaki kelimelerin tafsilatlı sunumu olduğunun da altını çizelim. 1945 yılı başında, 1924 Anayasası'nın dili üzerinde değişiklikler yapılırken ilgili komisyon –Teşkilat-ı Esasiye Encümeni– *inkılâp* kelimesinin karşılığı olarak önerdiği devrim kelimesine ilişkin olarak bu kaynağı, *Osmanlıcadan Türkçeye Cep-Kılavuzu*'nu gösterir; başka bir sözlüğü değil.

Anayasanın dilini sadeleştiren encümen çalışmalarını 30 Aralık 1944 tarihinde bitirmiş, TBMM'nin 10 Ocak 1945 tarihli oturumunda sunulan 256 numaralı *İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu ve 222 Arkadaşının, Anayasa Teklifi ve*

Teşkilâtı Esasiye Encümeni Mazbatası ile tasarıyı meclise sunmuştur. Konumuz açısından önemli olan ayrıntı, Encümen Mazbatası'nda Anayasada değiştirilmesi önerilen her bir kelime ile ilgili verilen bilgilerdir. Encümenin inkılâp kelimesi için önerisi tam olarak şu şekildedir: "İnkılâp karşılığı devirmek fiil kökünden devrim ismi yapılmıştır, [bkz. Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu 1935]: kıvırmak'tan kıvrım gibi. Devrimci = inkılâpçı olmuştur."

Teşkilat-ı Esasiye Encümeni'nin referans verdiği *Cep Kılavuzu, inkılâp* kelimesinin sadece bir karşılığına yer vermektedir; o da *devrim* kelimesidir. *Cep Kılavuzu*'nun daha geniş ve tafsilatlı hali olarak adlandırılabilecek *Tarama Dergisi*'nde ise *inkılâp* kelimesi ile ilgili birçok karşılık önerilmiştir. Derginin inkılâp maddesi şöyledir:

> *İnkılâp*, 1. Aktarı [?] (T.D.); I. Değişiklik (K.T.); 3. Devrim [?] (Bab.); 4. Dönenme (Kur. B.); 5. Dönüm [Yaz dönümü, güz dönümü] (K.T.; Der; İstanbul); 6. Dönen (Kam.). [Bak: Tahavvül, Takallüp]
> *-etmek*, 1. Ayaklanmak (B.T.L, Uyg., Ad., Kaz.,); I. Başkarlanmak, başkarmak [Münkalip olmak man.] (Rad. IV.) Kaz.]; 3. Değişmek (K.T.); 4. Dönmek (K.T.; Kur. B.; Çul.; Kam.); 5. Evrülmek (Kur. İ.); 6. Karmak (Kara.); Tetrülmek [Değişmek, dönmek, man.] (D.L.T.)

Tarama Dergisi'nin *inkılâp* kelimesine karşılık olarak önerdiği kelimeleri tam olarak anlayabilmek için, kısaltmalar ve işaretler listesine ihtiyacımız vardır – ki böyle bir liste dergide yer almaktadır. *İnkılâb*ın karşılığında önerilen kelimelere eklenen tüm kısaltma ve işaretlere değinmenin konuyu dağıtacağı kesin. Ancak her bir kısaltmanın, *Kamus-i Türki, Çulluk Kaptan Lügati, Divanü Lugat-it Türk, Dekayık-ül Hakayık, Deşişe Lugat*i gibi kaynaklara referans verdiğini hatırlatmakla yetinelim. Ancak, bir işaret ve bir kısaltma konumuz açısından hâlâ oldukça önemlidir: Sözlükte kullanılan [?] işareti, kelime için bulunan karşılığın "Kökü, manası veya teşekkülü[nün] karanlık olduğu" anlamına gelmektedir. Dikkat edilirse, *inkılâp* kelimesinin üçüncü anlamı olarak önerilen *devrim* kelimesinin karşılığında hem bu işaret vardır, hem de "Bab." kısaltması. Bu kısaltma ve işaretten anlaşılan şudur ki, devrim kavramı sözlükte "Bab." olarak kısaltılan *Babus*'tan yararlanılarak önerilmiş; ama yine de kelimenin kökü, manası ve teşekkülü hakkında tam bir karara varılamamıştır. 16. Asır Türk bilginlerinden *Merkez Efendizade* lakaplı *Ahmet ibni Musa ibni Mustafa ibn-el Merkez* isimli yazarın eseri olan *Babus*, Arapçadan Türkçeye bir lügat kitabıdır. Bir sözlük kadar kapsamlı da değildir. El yazısı nüshası Atıf Efendi Kütüphanesi'nde 2692 numarada kayıtlı olan eseri o dönemde Veled Çelebi Bey tetkik etmiş ve bu eserden yararlana-

rak 2.888 adet kelime önermiştir. Devrim kelimesi de bunlardan biridir. Eseri tetkik eden Kastamonu Milletvekili Veled Çelebi'nin (İzbudak) aynı zamanda Konya Mevlevi Dergâhı postnişinliği yaptığını, Türk Dili ve Türk Tarihi Tetkik cemiyetlerinin kuruluşlarında görev aldığını da hatırlatmak gerekiyor. Veled Çelebi Bey bu kaynağın yanında *Ahmet Harami Destanı, Aybet-ül Hakayık, Cami-ül Hikâyat* ve *Elidrak li Lisan-il Etrak* gibi birçok eseri de tetkik etmiştir.

Veled Çelebi İzbudak'ın hayatı ile ilgili ayrıntılar, *inkılâp* kavramı ile ilgili şu noktaya dikkat çekebilmemiz açısından önemlidir. *İnkılâp* kavramı için önerilen, *aktarı, dönenme* gibi kelimeler yanında üçüncü maddede önerilen *devrim* kelimesi için tek bir referans ve tek bir işaret vardır. İnkılâp kavramına önerilen devrim için tek referans ise *Babus*'a aittir. *Babus*'tan inkılâba karşılık olarak *devrim* kavramını derleyen ise Veled Çelebi Bey'dir; ancak, Veled Bey önerdiği kelimenin kökeninden tam anlamıyla emin değildir ki, *Tarama Dergisi*'ne soru işareti eklenerek bu çekince dile getirilmeye gayret edilmiştir. Bu noktada sözü 1935 yılında yayınlanan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'na getirmek gerekiyor. Bir önemli ayrıntı da burada bizi beklemektedir. Cep Kılavuzunda *İnkılâp* kelimesinin karşılığı olarak sadece ve sadece devrim kelimesi yer alır. Özetle, 1935'e gelindiğinde *İnkılâp* kavramının artık tek bir Türkçesi vardır: *Devrim.* O da, siyasî hayatımıza Veled Çelebi Bey'in, Merkez Efendizade'nin *Babus*'undan derlediği karşılık olarak kalır. İlginçtir ki, yine aynı kurum tarafından 1939'da yayınlanan *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'nde *inkılâp* kavramı yoktur; *devrim* kelimesinin karşılığında ise sadece şöyle yazmaktadır: "Sofra, (Bolvadin, Afyon)"

İhtilâl kelimesinin serencamı çok daha karmaşıktır. *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*'nde bu kavram için uzun bir karşılık listesi önerilir. *Tarama Dergisi*'nin Kısaltmalar Listesi olmaksızın okuması ve tahlil etmesi gayet zor bu madde aynen şu şekildedir:

> İhtilâl, 1. Altut (B.T.L.) Çağ.), I. Azıştırma (T.D.); Bolgağ (Rad. IV. Çağ.; P.d.C., Ç.L., L.Ş., B.T.L., Çağ; 4. Bolun (B.T.L. Uyg.); 5. Bolkak (B.T.L., Uyg.); 6. Bulgag, bulkak (Rad. IV. Or., Kır.; Tuh.; Or.; B.T.L. Çağ.); 7. Bulgançlık (B.T.L. Çağ.); 8. Kamaşık (Or.); 9. Kargaşa, kargaşalık (K.T.); 10. Karışıklık (T.D.); 11. Karkanç (Or.); 11. Koskolon (Rad. II. Tel., Alt.); 13. Kozgalan (Rad II. Çağ.); 14. Pılgak (Rad. IV. Sag.); 15. Polun, pulgak (Rad. IV. Uyg.); 16. Sapırılış (Rad. IV. Kır.); 17. Sürüş (Rad. IV. Tob.); 18. Torgalan (B.T.L. Çağ.); 19. Usuk (Ç.L.); 20. Ürkü (Daha çok panik ve terreur man.) (Muht.) [Bak; Fesat, fitne, iğtişaş, şuriş]
> -ci: 1. Bulgatkıç, bulgotkıç (Rad. IV. Kaz.) I. Karıştırıcı (K.T.)

Teşkilât-ı Esasiye Encümeni'nin 1945 yılı başında Meclis'e sunduğu mazbatada kullanılan *Osmanlıca'dan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda ise *İhtilâl* kelimesinin sadece iki anlamından bahsedilir: "İhtilâl= 1. (İsyan anlamında) Azı=revolte, rebellion I. (İnkılâp anlamında) Devrim=Revolution"

İhtilâl bu şekilde tanımlanınca *ihtilâlci* kelimesi için de *azıyan* (isyancı anlamında) ve *devrimci* (inkılâpçı anlamında) kelimeleri önerilir. *Halel* (bozma, yırtma, delme, hasar verme...) anlamındaki ihtilâl için *azı* önerisi çok da sakil değildir. *Cep Kılavuzu*'nun, *Tarama Dergisi*'nde yer alan sözcüklerin bir anlamda özeti, daha geniş kitleler için üretilmiş halk versiyonu olduğunu tekrar hatırlatarak *ihtilâl* kelimesine bir daha göz atarsak, tam da bu notada iki ilginç ayrıntının daha bizi beklediğini görürüz. Birincisi, *Tarama Dergisi*'nde *ihtilâl*in, *inkılâp* gibi bir anlamı yoktur ancak *Cep Kılavuzu, ihtilâl* kelimesine iki anlam yükler; bunlardan birincisi *inkılâp* anlamında *devrim* ve *isyan* anlamında *azı* kelimeleri. *Cep Kılavuzu*'nda yer alan *azı* kelimesinin, *Tarama Dergisi*'nde yer alan azıştırma kelimesinden mülhem olduğu ise aşikârdır. İşte ikinci ayrıntı da burada durur: *Tarama Dergisi*'nde *ihtilâl* kelimesi için önerilen ikinci anlam olan *azıştırma* içerisindeki "T.D." kısaltması. Bu kısaltma *Türk Dili* başlıklı esere aittir. Eser *Lehçe-i Osmani, Kamus-i Türki, Naci Lügati* gibi eserlerden yararlanarak Arapça ve Farsça kelimeler ve bunların yanında öz Türkçe kelimeler ile ilgili bilgiler veren sekiz ciltlik bir eserdir; eserin müellifi de yine Veled Çelebi (İzbudak) Bey'dir.

1934 yılı sonlarına doğru, *inkılâp* kelimesinin *devrim*e doğru dönüşünün izlerini (hattâ *inkılâp* ve *ihtilâl* kelimelerinin bazen de dikkatsizce birbirlerinin yerlerine kullanılışı ile ilgili tuhaf örnekleri) basında da görmek mümkündür. Önce *İhtilâl* ve *inkılâp* kavramlarının birbirleri yerine kullanılışı ile ilgili karmaşaya dair çok kısa bir örnek verip, ardından *inkılâb*ın devrime dönüşüm serüvenine devam edelim. Bu karmaşa ile ilgili olarak Recep Peker'in 1934'te İstanbul Üniversitesi Ankara Hukuk Fakültesi'nde verdiği *İnkılâp Dersleri*'nden, *Nutuk*'ta Mustafa Kemal'in *ihtilâl* ve *inkılâp* kavramlarını kullanışına, Hüseyin Cahid Yalçın'ın 4 Teşrin-i Sani 1338 (Kasım 1922)'de yayınlanan *İnkılâp* başlıklı yazısından, Suphi Nuri İleri'nin 6 Teşrin-i Sani 1338'de *İleri* dergisinde yayınlanan *Bugünün İnkılâbı*, başlıklı yazısına, İsmet İnönü'nün *Ülkü* dergisinde 14 Nisan 1934 tarihinde yayınlanan Millî Mücadeleyi anlatan söylevindeki *inkılâp* tanımına kadar birçok örnek vermek mümkündür. Ancak, *ihtilâl* ve *inkılâp* arasındaki karmaşaya dair en belirgin örneğin, Şevket Süreyya Aydemir'in *İnkılâbın Mantığı* kitabında yaptığı tasnif olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Aydemir, tarih boyunca rastlanan sosyal eylemleri iki başlık altında toplar: *ihtilâl*ler ve *inkılâp*lar. Yazara göre *ih-*

*tilâl*lerin iki alt kategorisi vardır: *İhtilâl*ler ve *darbe*ler. *Darbe*ler de kendi içerisinde *müdahale*ler ve *darbe*ler olarak ikiye ayrılırlar. Aydemir'in tasnifinde dikkat çekici olan iki nokta vardır: Dünya tarihi boyunca yaşanan sosyal eylemlerde *inkılâb*ın hiçbir alt türüne rastlanmaz; *inkılâp*, sadece inkılâptır. Ancak *ihtilâl*ler, ihtilâl ve darbe; *darbe*ler de darbe ve müdahaleler olarak tasnif edilirler. Aydemir'in ilk tasnifi böyledir ancak çalışmasının ilerleyen safhalarında yazar fikrini değiştirir ve ihtilâlin inkılâbın bir evresi olduğunu belirtir. Yazarın *ihtilâl* ve *inkılâb*ın ne oldukları konusunda yaşadığı karmaşa bir yana, başlı başına *ihtilâl*in tanımı konusunda dahi sorunları vardır. Yazar, işe *inkılâb*ın bir evresi olarak *ihtilâl*i tanımlamaya çalışır ama yaptığı tanım *ihtilâl*in değil *darbe*nin tanımıdır aslında:

> İhtilâl bir rejimin sosyal yapısında derin, devamlı ve uzun süreler içinde gerçekleşebilecek değişiklikleri hedef almayan, sadece mevcut iktidarın tasfiyesiyle Anayasa ve bazı temel kanunların değiştirilmesi ile yetinen Hareket'in adıdır... İnkılâplar ise; ya bir müdahale, ya da bir ihtilâlle başlamakla beraber, akış ve gelişmelerinde toplum yapısının bütünü ile zaman içinde değişimini ifade eder... inkılâblar başlar ama bitmez.

İhtilâl ve *inkılâp* kavramları arasındaki tanım karmaşasını burada bırakarak inkılâp kavramının kendi içerisindeki dönüşümüyle devam edelim. 27 Aralık 1934 tarihinde yayınlanan *Cumhuriyet* gazetesinin ilk sayfasında yer alan ve Menemen olaylarını konu eden *Bugün Tarihten Kopmuş Bir Sayfadır* başlıklı haberde yer alan "...Kubilay bir remzdir. O Remzin bize anlattığı şey: Okumuş Türk gencinin yurd için ülkü (inkılâp) için, devrim için ölümü de hiçe sayacağıdır. Okumuş Türk genci yurd için devrim için ölmeyi de bilir" açıklama, devrim kelimesinin bu *yeni* kullanımına örnek olarak verilebilir. Artık inkılâp bir *devrim*, bir *ülkü*'dür.

Cumhuriyet gazetesinde daha önce de kullanılır bu kelime, ancak, *inkılâb*ın öz Türkçesi olarak değil. İşin ilginç tarafı, 27 Aralık'tan sonraki gün yayınlanan *Cumhuriyet* gazetesinde de aynı kelimeye yine *inkılâb*ın öz Türkçesi anlamıyla yer verilir: Gazete artık yarım kalmış bir *devrim* olarak *Paris Komünü*'nden bahsetmektedir. Otuzların ortalarına gelindiğinde Türkiye'de, artık Menemen'de vuku bulan olaylarda öldürülen asteğmen Kubilay da devrimcidir, Paris caddelerindeki Komünarlar da; hattâ Cumhuriyet reformistleri de. *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan her iki haberin tarihlerine dikkat edilirse, haberlerin gazetede yer aldıkları günün, Encümen'in çalışmalarını bitirerek tasarısını TBMM'ye sunmasından üç gün öncesine tekabül ettiği görülebilecektir.

1930'lu yılların ilk yarısı geçildiğinde, *Cumhuriyet Devrimi, Devrim Anıtı* gibi kavramlar artık anıt ve abidelere verilen isimler arasında geçmeye başlar. Yapımına 8 Haziran 1936 tarihinde TBMM'de kabul edilen 3002 sayılı Kanun'la karar *verilen Devrim Anıdı*'nı da bu bağlamda anmak gerekiyor. 14 Mayıs 1936 tarihli *Ulus* gazetesinde yer alan *Devrim Anıtı* başlıklı habere göre (Kanun'da *Anıd*, Haber başlığında ise Anıt kelimeleri tercih edilmiştir), Bakanlar Kurulu bu anıtla ilgili olarak bir gün önce Meclise bir kanun tasarısı vermiştir. Kanun tasarısındaki şu ifadeler kayda değerdir: "Büyük Türk İnkılabını canlandıracak ve onun büyüklüğünü gösterecek sütunların yer yer yükselmesindeki fâide ve zaruret aşikârdır... Bu büyük İnkılâbı remzedecek bu abidenin yeri şekli her şeyi hususi itinaya, yüksek fen müsabakalarına mevzu olacak mahiyette bulunduğundan plan ve resimlerinin merkezin tetkik ve tasvibinden geçmesi... zarûrîdir... Adının ifadelerinde saklayacağı bu büyük mana ve hakikatleri canlandıracak kafanın enternasyonal şöhreti haiz olması tabiidir."

Devrim Anıdı ile ilgili Kanun'a ve onunla ilgili olarak 1 Haziran 1936 tarihinde TBMM'de cereyan eden görüşmelere göz attığımızda, bununla ilgili olarak İstanbul Belediyesi'ne 300.000 Liralık bir ödenek ayrıldığını da öğrenmekteyiz. Meclis'te konu ile ilgili olarak yoğun tartışmalara rastlanmaz. Ancak, ayrılan bütçenin yapılmak istenen eserin niteliğine mütenasip olmadığını vurgulayan Trabzon Milletvekili Mithat Aydın'ın şu sözleri de devrim kavramının yeni yeni kazanmaya başladığı bu anlam ile ilgili olarak dikkate değerdir: "Arkadaşlar, büyük devrime aid olarak bir anıt yapmak ve bunu 300.000 liraya meydana getirmek istiyoruz. Bana öyle geliyor ki, tarihin bizden istediği Ata Türke layik bir anıttır. Bu ise böyle 300.000 lira ile meydana gelmez. Bana kalırsa şark ile garbın birleştiği ve herkesin geldiği, görüp geçtiği yerde daha mükemmel bir eser vücude getirmek için vekâlet yeni bir teklifle gelmelidir."

Devrim Anıtı dikilemeyecektir. Anıta ilişkin olarak çıkarılan Kanun da aradan yıllar geçtikten sonra ilgâ edilecektir. 3002 sayılı bu Kanun'u da yürürlükten kaldıran *Uygulama İmkânı Katmamış Olan Kanunların Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun Tasarısı* 8 Haziran 1988 tarihinde TBMM Adalet Komisyonu'nda ele alınmış; komisyon raporunda (Esas No: 1/398, Karar No: 20) "Bu kanun, İstanbul Belediye bütçesinden ödenmek üzere İstanbul'da bir devrim anıtı yapılmasına dair olup resmen sorulması üzerine İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığının 10.3.1986 tarih ve 1368 sayılı yazısında belirtildiği üzere hiçbir kamu hizmetine ve ihtiyacına cevap vermemesi sebebiyle uygulanma imkânı kalmamış ve ilgâ edilmesi gerekli" görüldüğünü belirtmiştir.

1945 yılında gerçekleşecek Anayasa değişikliği –daha doğrusu Anayasanın dilinde gerçekleştirilecek değişiklik– *İnkılâp* kelimesinin *devrim* kelimesi ile resmî anlamda yer değiştirişi olarak okunabilir. *Devrim* kavramı artık, Anayasada da ifadesini bulduğu şekliyle *inkılâp* kavramının yerine ikame edilmiştir. Bu, artık, hiçbir şekilde *inkılâp* kavramına hiçbir yerde rastlanılamayacağı anlamına gelmediği gibi; *devrim* kavramının Türk dili ve siyasetindeki kendi içerisindeki seyahatini de nihayete erdirmeyecektir. Önce *inkılâp* kavramının yerine gelen *devrim*; Osmanlı Türkiye siyasî tarihi ile şekillenen siyasî kültür kodlarıyla yeniden şekillenerek rejimin bekası için yapılan bir *budama, indirme, düşürme, ampütasyona* (kesme, biçmeye, hal'e) doğru evrilmeye devam edecektir.

İfade edilmek istenen ana fikri de içerecek şekilde, yukarıda tartışılmaya çalışılan hususları en baştan itibaren şöyle özetlemeye çalışalım: Türkçede ve Batı dillerinde *devrim-revolution* kelimeleri benzer anlamlara sahiptirler. Ayrım, kelime anlamları düzeyinde değil, aşağı yukarı aynı anlamlara sahip bu iki kelimenin siyasî-kavramsal izdüşümlerinde zuhur eder. Tarihsel materyalizmde de *revolution*, Copernicus'un kitabındaki özünü yitirmez. Copernicus, devir dâim eden evrenin yasalarına odaklanırken; Marx tarihin deveran kaidelerine, devrimin (dwr) mantığına odaklanır. Osmanlı-Türkiye siyasî düşünce/pratiğinde ise *devrim* (kavramı) kelime kardeşi *revolution*'dan kopar; artık *devrim* olarak bahsedilen şey özellikle resmî söylemde, *devreden, dönüşen, dönüşenin yasaları, rotası* vb. değil; *devrilen* (overturn) *hal' edilen*dir. Artık, kavramsal olarak *devrim,* aslında aralarında sadece ses benzerliği olan *devirmek*i ima eder. Öyle ki, *devrim* ve *devirmek* arasında siyasî düzlemde kurulan kavramsal kardeşlik, Osmanlı'da mevcut padişahın hal'i ile özdeş şekilde, mevcut iktidarın, hükümetin *devirilimi* biçimine dönüşür. Bu benzerlik sadece iktidardaki kişilerin, partinin, hükümetin indirilmesi ile kurulan bir benzerlik de değildir. Aksine, tıpkı Osmanlı müesses nizâmının bekası için padişahın hal'i ya da müstakbel padişahların (şehzadelerin) öldürülmesinin ulemanın çoğunca tecviz edilmesi gibi, Cumhuriyet tarihinde de devrimler (aslında *devirim*ler) devletin bekası ve Atatürkçülük ile şekillendirilen müesses nizâmın devamı için hükümetin, hükümetteki partinin, idarecilerin devrilmesi şeklinde ortaya çıkmışlardır. Evlatlarından saltanatın müyesser olanına karındaşlarını Nizâm-ı Âlem için katletmenin ekser ulemaca dahi tecviz edilen münasip bir uygulama olduğunu söyleyen Fatih Sultan Mehmed zihniyetiyle, hal'lerinden önce her bir padişah için alınan fetvaları kaleme alan dönemin ulemasının ya da 1960'ta Cumhuriyet'in Nizâm-ı Âlem'inin restorasyonu için mevcut hükümeti devirmeyi meşrulayan 27 Ma-

yıs'ın Yüksek İlim Heyeti'nin zihinsel kodları, düşünme mekanizmaları aynı usulle çalışmaktadır. İşte Türkiye siyasetinde *inkılâb*ın bu içsel anlamıdır ki, onu *Taklîp*'ten ayırır. "İçine dışına çevirmek", "ebenin doğum esnasında bebeği rahimde döndürmesi", "hükümet şeklinin döndürülmesi, değiştirilmesi" anlamlarındaki *taklîb* (iklâb) kendisiyle benzer bir kökenden (*kalp*) gelen *inkılâb* ile burada farklılaşır. *İnkılâb*ın *nizâm* ile, resmî ideoloji ile rabıtasıdır ki, onu *olması gereken*, *iyi* bir kavram halinde tanımlamaya izin verirken, tersine *taklîb*i bir *suç* olarak tanımlamaya olanak tanımaktadır. Nitekim *taklîb* ile *inkılâb* arasındaki farkı anlayabilmek; daha basit bir anlatımla Menderes ve bakanlarının idamlarıyla, Ziya Hurşit, Arif Bey ya da İsmail Canbulat (ve diğerlerinin) idamları arasındaki farkı anlayabilmek için dikkatimizi yine bu noktada yoğunlaştırmamız gerekmektedir. İzmir Suikastı sanıklarını idam eden de, Menderes, Zorlu ve Polatkan'ı idam edenler de kendi dönemlerindeki *devletli*leri dışındakiler değil; bizzat bu siyasî yapının birer unsurlarıydılar. İstiklâl Mahkemesi üyeleri de MBK üyeleri de bu siyasî yapının içerisinde yer alıyorlardı. Ancak dikkat edilirse, İzmir Suikastı sanıklarının işlemeye teşebbüs ettikleri *suç*, basitçe bir cana kıymaya (Mustafa Kemal'in canını almaya) teşebbüs suçu olmaktan çıkmış, hükümeti *iklâb* etmek, *taklîb-i hükümet*, *darbe-i hükümet* suçu haline gelmiştir. Ziya Hurşit ile Menderes arasındaki fark, birinin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in, diğerinin de Üniversite öğrencisi Turan Emeksiz'in (Hürriyet Şehitleri'nin) canlarına kastetmeleri değildir. Aksine, ayrım noktası, yani örneğin Cavid Bey'in *suç*unu taklîb, Cemal Gürsel'in *başarısını* (!) bir inkılâb olarak tanımlamaya imkân veren düşünsel zemin, aslında her ikisi de birbirleriyle pek de farklı olmayan bu eylemlerin (bir şekilde mevcut yöneticileri düşürmek/teşebbüs etmek) kendileriyle resmî ideoloji, beka, nizâm bağlamında kurdukları ilişkinin doğasıdır. Bu doğadır ki, *inkılâbı* *taklîb*'ten ayırmaya imkân verir. Bu doğadır ki, *inkılâb*ı sistemin kendi içerisinde, bünyesinde bir *ampütasyonla*, *taklîb*i bir *cinayetle* kodlamayı kolaylaştırır. Bu doğadır ki, İsmail Canbulat'ı birisinin (rejimin, müesses nizâmın) kolunu kesmeye çalışan bir *katil*, Cemal Gürsel'i de yine aynı kişinin kolunu keserek onu sağlığına kavuşturan, yaşamasına (bekasına) yol açan bir *devrimci* olarak anmamıza zemin hazırlar.

Türkiye siyasetinin genel hattında, özellikle de resmî söylemde *devrim/inkılâp* kavramı, *revolution* kavramına mündemiç "bir politik sistemdeki radikal değişim, deveran" düşüncesiyle değil, tam tersine, müesses nizâmın devamı için, ondan sapanların, saptığını düşünenlerin tasfiyesi şeklinde kendisini tanımlar: 1909'da tasfiye edilen Abdülhamid nasıl artık *mahluk* (hal' edilmiş) bir padişahsa, 1960'ın Menderes'i de o şekilde artık *düşük* (düşürülmüş,

devrilmiş) bir başbakandır. Ayrıca bir ayrıntıyı daha hatırlamak gerekiyor ki, *düşük* tabiri, herhangi bir niteleme olmanın ötesinde, Yassıada'daki DP'liler ile ilgili olarak çekilen propaganda filminin de adıdır: *Düşükler Yassıada'da.*

Bu hâliyle resmî dilde *devrim*, bir nev'i tıptaki *amputation* uygulamasıdır: Vücudun (Nizâm-ı Âlem'in, Atatürk İlke ve İnkılâpları ile çizilen resmî yapının) bekası için, bu bütünü tehlikeye sokan bir parçanın (Şehzade Mustafa'nın, Padişah Abdülhamid'in ya da Başbakan Adnan Menderes'in...) kesilip atılması, devrilmesi, indirilmesi; olmadı, idam edilmesidir. Hangi örnek üstünden okursak okuyalım, Türkiye siyasetinde –Marksizm ve sosyalizm ile ilgili özellikle teorideki tartışmaları bir yana koyarsak– *devrim*; bir *ampütasyon* ameliyatını, rejimin bekası için sistemin bir unsurunun feda edilmesi realitesini aşmaz. Bu aynı zamanda, kolunuzu kesen doktora (devrimcinize) minnettar kalmanız için gerekli taşları da döşer. *Ampütasyon*u gerçekleştiren cerraha kolunuzu kestiği için kızmanız değil, vücudunuzun geri kalanını kurtardığı için müteşekkir olmanız gerektiği gibi, *devrim*i gerçekleştirenlere de –ister *İmamü'l-Müslimin'ini*, isterse de *Başbakan* (ve bakanlarını) kesip atsınlar– Osmanlı'nın *Nizâm-ı Âlem'ini* ya da Cumhuriyet'in *demokratik siyasal sistemini* kurtardıkları için müteşekkir olmamız beklenmektedir. Çünkü onlar (cerrah, devrimci) kesip attıkları, ampüte ettikleri organ ile vücudu (düzeni) mutlak bir çürümeden kurtaran cerrahlar; Abdülhamid'i hal' ederek toplumu hürriyete kavuşturan hürriyet kahramanları; DP'yi düşürerek özgürlüğü tesis eden ihtilâlcidirler.

İşte bu nedenledir ki, 27 Mayıs'ı gerçekleştiren kadronun zihin haritasında, Meşrutiyet sonrasında her 23 Temmuz'da kutlanan "İyd-i Millî"den (Osmanlı'nın ilk ulusal bayramından) 27 Mayıs'ın "Hürriyet ve Anayasa Bayramı"na, 31 Mart (13 Nisan 1909) Vakası sonrası inşâ edilen "Abide-i Hürriyet" anıtından, 27 Mayıs sonrası gündeme gelen "Hürriyet Şehitleri Anıtı"na, 1908 *inkılâb*ından 27 Mayıs'ın *devrim*ine bir düşünsel köprü inşâ etmek kolaylaşmaktadır.

* * *

Yukarıdaki başlık altında tartışıldığı gibi, 27 Mayıs bir *devrim*dir; lakin tartışmalı, muğlak olan Türkiye siyasî hayatında, siyasî kültüründe devrimin ne olduğudur? Osmanlı siyasî kültüründen miras alındığı şekliyle, *inkılâp*, bir *revolution*'du. Erken dönem Cumhuriyet de bu eşanlamlılığı devam ettirdi. Bu arada devrim kelimesi kullanılmıyor değildi; deveran, devir, devriye gibi anlamlarla çok öncesinden bu yana dilimizde yer alıyordu: Önceki sayfalarda TBMM tutanaklarından ve bazı gazete makalelerinden hareketle bununla il-

gili örneklere yer verilmişti. Otuzlu yılların ilk yarısına kadar, *revolution* bir *İnkılâp*tı; başka bir karşılığa da ihtiyaç duyulmamıştı. Hatta İnkılâba Türkçe bir karşılık kazandırmak isteyen Mustafa Kemal'in karşılaştığı zorlukları ve bu konudaki bazı önerileri de beğenmeyişi de Afet İnan'dan yararlanılarak özetlenmeye çalışıldı. Otuzlu yılların yarı-ömrünü tamamlamasına çok az bir zaman kala, *İnkılâp* (revolution) *devrim*leşmeye başlar; yapılan doğrudur da. Copernicus'un ya da Marx'ın bir kelime olarak *revolution*'a yükledikleri anlam ile *devriye, devran, devir-dâim* gibi anlamlardaki *devrim*, tam da *inkılâbı* içerecek bir öze sahip olabilirdi. Otuzların ortalarından itibaren *inkılâp, devrim*leşti, ancak sorun da asıl burada karmaşıklaşmaya başladı: *İnkılâp* (revolution) *devrim*leşti; ancak, *devrim*in (dwr) *devrim*leşme (tevür) süreci durmadı. *Devrim* bir *devirim*i ima eder hâle geldi; artık, kavramsal seyahatinin ilk durağındaki *revolution* anlamından, yeni bir siyasî düzen inşâsı anlamından tamamen uzaklaşarak, mevcut sistemin devamı için, müesses nizâmın bekası için, sistemin içerisindekilerden (kişi, kurum, parti...) verilmek zorunda kalınan bir diyetle özdeşleşti. Bu anlamıyla artık *devirim*e bir karşılık aranacaksa bu *revolution* değil; *amputation* olabilirdi. Çünkü bu kavramsal seyahatinde *devirim*leşen devrim; *revolution*'dan *amputation*'a doğru bir geziye çıktı. *İnkılâp* bu arada unutulup gitmedi; muğlaklaştı; muğlaklaştıkça işlevsizleşmedi. Aksine bu muğlaklığının üzerine binâ olunan yeni işlevler edindi. Artık *inkılâp*, kullanana ve kullanıldığı yere göre kimi zaman bir *revolution*'ı yani eskiden de kullanıldığı şekliyle bir *devrim*i (dwr) kimi zaman da *devirme, indirmeyi, ampütasyonu* niteleyen bir jokere dönüşüverdi.

Bu süreçte, *devirim*e doğru evrilen *devrim*, klasik Osmanlı'nın devletinin bekası kavramının modern zamanlardaki –Cumhuriyet idaresindeki– tezahürü hâline geldi. Fatih'in Kanunnamesi ile ete kemiğe bürünen evlat katlinin Osmanlı devlet yönetim geleneği içerisindeki işlevi ne ise, devrim de Cumhuriyet devlet yönetim geleneği içerisinde o işleve büründü. Fatih Sultan Mehmed'den Cemal Gürsel'e bu devlet geleneğinin sürekliliğini ortaya koydu; ortada olmayan, değişen ise bu devlet yönetim geleneğinin tezahürü, sunuluşu, meşrulaştırılış biçimiydi. Osmanlı'nın Padişahı Fatih'ten, Cumhuriyet'in paşası Cemal Gürsel'e kadar köprülerin altından o kadar sular akmıştır ki; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devlet gelenekleri süreklilik arz etse de bu devamlılığın ifade tarzı değişiyordu. 1400'lerden 1900'lerin ortalarına gelinene değin üretim biçimi değişmiş; Avrupa'da ortaya çıkan bu üretim biçimi Osmanlı'yı da bünyesine katarak dönüştürmüş; Avrupa Rönesans ve Reform'un tetiklediği bir aydınlanma ve modernizasyon sürecine girmiş; üretim biçimindeki dönüşüm; kendine *bağıl* (bağlı değil) tüm üstyapıyı da berabe-

rinde dönüştürmeye başlamıştı. Gerçekten de, Avrupa'daki dönüşümün klasik Osmanlı devlet-toplum yapısındaki kırılma noktası da Tanzimat (dönemi) olmuş; yeni üretim tarzının üstyapıdaki yansımaları Tanzimat'ı takiben göze görünür hâle gelmeye, eski ile yeni arasında Tanzimat ile birlikte bir kırılma yaşanmaya başlanmıştır. Görünürde devlet mekanizması içerisinde I. Süleyman (Kanuni) neyse, III. Selim de odur; II. Mehmed (Fatih) ne ise Abdülhamid de odur; ama aslında değildir. Avrupa'dan tüm dünyaya –ve Osmanlı'ya– yayılan yeni iktisadî ilişkiler bütünü (kapitalizm) ona bağıl, düşünsel, siyasî, hukukî, idarî vb. ne varsa dönüştürmeye devam etmiştir. O kadar ki, bu dönüşüm, 1900'lerin ilk yarısına bile gelmeden Osmanlı'nın yerine yepyeni bir kapitalist ulus-devletin –Türkiye Cumhuriyeti'nin– kurulmasına da vesile olmuştur. Tanzimat sonrasının siyasî öncelikleri, kavramları, tartışmaları da bu ölçüde yeniden ele alınmaya, tartışılmaya, dönüşmeye, değişmeye başlamıştır. Bu süreçte *millet* gibi kavramlar eski içeriğinden çok farklı anlamlar ifade etmeye başlarlarken; önce *hürriyet, vatan, inkılâp, parlamento* gibi kavramlar/kurumlar daha sonra da *halk, demokrasi* vb. gibi kavram ve kurumlar ortaya çıkmaya, siyasî sistemde işlevsel hâle gelmeye başlamışlardır. Özetle belirtmek gerekirse, Osmanlı'nın Nizâm-ı Âlem'ini korumaya çalışan II. Mehmed'in evlat katlinden, 27 Mayıs günü "Bütün emeli[nin] süratle bu memlekette temiz ve dürüst bir demokratik nizâmı kurmak ve Devletin idaresini milletin iradesine terk etmek" olduğunu söyleyen Cemal Gürsel arasındaki farklılık, gerçekleştirdikleri ampütasyonun nedenine ilişkin izah ve bu izaha eşlik eden kavramsal düzenektir. Bu farklılığı inşâ eden temeller, pre-kapitalist bir imparatorluk ile kapitalist bir ulus-devlet arasındaki farklılık ile izah edilebilir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, pre-kapitalist bir Osmanlı'nın padişahları II. Mehmed ya da I. Süleyman dönemlerindeki siyasetin kavramsal çerçevesi, dili ile kapitalist dönüşümün çarkları içerisinde dönüşmekte olan Osmanlı'nın padişahları II. Abdülhamid ya da V. Mehmed (Reşad) döneminin kavramsal çerçevesi, dili arasındaki fark, aynı II. Abdülhamid ile kapitalist bir ulus-devletin paşası, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel döneminin kavramsal çerçevesi, dili arasındaki farktan çok ama çok daha fazladır: Başka bir söyleyişle, Fatih Sultan Mehmed ile Abdülhamid arasında kurabileceğimiz bir siyasal, düşünsel devamlılık, süreklilik köprüsü, Abdülhamid ile Cemal Gürsel arasında kurabileceğimiz köprüden daha cılız ve zayıf olacaktır. Abdülhamid'in hal'ini (31 Mart 1909) izah eden kavramsal düzenek, onun hal'ini meşrulaştıran siyasî dil (Abdülhamid'in müstebitliği, baskıcılığı, Temmuz inkılâbı, hürriyet şehitleri, hürriyet anıtı, bayramı gibi) ile Menderes'in devirilişini izah eden kavramsal düzenek, onun devirilişini meşrulaştı-

ran siyasî dil (bu kez de Menderes'in baskıcılığı, 27 Mayıs'ın Hürriyet İnkılâbı, onun Hürriyet Şehitleri, onun Hürriyet ve Anayasa Bayramı gibi) oldukça benzerdirler. Ama bu fark ve benzerlikler, akın faaliyetlerine köstek olduğu için amcası Dündar Bey'i öldüren Osman Bey'den, devletin bekası için çocuklarını ve torunlarını öldürten I. Süleyman'a, IV. Mustafa'nın emriyle öldürülen III. Selim'den, Haziran 1876'da *intihar*(!) eden Sultan Abdülaziz'e, Abdülaziz'in ardından 93 günlük saltanatı sonrasında hal' edilen V. Murad'a, V. Murad'dan, 31 Mart Vakası'ndan sonra tahttan indirilen Abdülhamid'e, Abdülhamid'den Cemal Gürsel'e, Gürsel'den Memduh Tağmaç'a, Kenan Evren'e ve en son 28 Şubat'a kadar bir (siyasî) kültürel devamlılığın varlığına işaret etmemize de engel değildir: Çağdan çağa, korunan, korunmakta olan, *Nizâm-ı Âlem'den demokratik siyasî sisteme*; öldürülen/indirilen/devirilen *padişah, sadrazam* ya da *şehzade*den *başbakan*a, hal'/devrim sebebi *şeriat*tan *hürriyet*e doğru değişse de müesses rejimin (vücudun) bekası (yaşaması) için tehlikeli görülen rejim unsurunun (kangren olan organın) kesilip atılması, devirilmesi, ampüte edilmesi uygulaması değişmemektedir. Tanzimat'tan sonra zaman içerisinde siyasî literatürümüzde anlam ifade etmeye başlayan *parlamento, hürriyet, vatan, parti...* gibi kavramlar ampütasyonun pre-kapitalist bir imparatorluktan, kapitalist bir ulus-devlete doğru dönüşümü sürecinde ortaya çıkan nedenleri/meşrulaştırıcıları, Gramsciyan bir anlamda bu ampütasyonun hegemonik ifadelerini teşkil etmektedirler: Nitekim 27 Mayıs'tan sonra gündeme gelen Hürriyet Şehitleri (ve Hürriyet Şehitleri Abidesi) Devrim Yüzükleri ve Anıtkabir Devrim Şehitleri Bölümü gibi isimlendirmeler, kampanyalar, uygulamalar bu veçheden değerlendirilmelidirler: Menderes'in sistemden ampütasyonu (dev(i)ri(li)mi) sistemi özgürleştiren (ona hürriyet veren) bir uygulamadır. 27 Mayıs'ı devrimci (!) ve özgürlükçü (!) hâle getiren de bu politika ve uygulamalarıdır.

Ilımlı Mücadeleden Radikal Önlemlere: 27 Mayıs 1960

SELMAN SAÇ

Giriş

Modern Türkiye'nin kuşkusuz en önemli kırılmalarından biri 20. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Çok partili sisteme geçildikten sonra 1950 yılında yapılan ikinci seçimde baskılanmışlığın, yılgınlığın ve umudun yarattığı atmosfer, tüm toplumsal kesimleri tek bir adreste –DP– bir araya getirmeyi başardı: 1950 seçimlerinde tüm oyların % 55,2'sini alan DP 487 sandalyeli parlamentoda 416 vekil, CHP 69, MP ise 1 vekil elde etti. DP, iktidarının ilk yıllarında önemli reformlara imza atarak farklı kesimlerin taleplerini artiküle etmeyi başardı. Ancak 1950'lerin ortalarına gelindiğinde, hem kendisinden önceki sorunları çözme iradesini yitirecek hem de seçim öncesi antagonize ettiği tek partili yıllara benzer otoriter pratikler sergileyecek, devletle parti arasındaki makası bizatihi kendisi daraltmakla suçlanacaktı. 1960'lara doğru DP otoriterliğinin ve CHP muhalefetinin artan dozunun yarattığı kutuplaşmanın birçok olumsuz etkisi olmuş, neticede en büyük bedeli demokrasi vadeden sivil iktidar ödemişti. Her ne kadar 1913'te ve öncesinde çeşitli müdahaleler olsa da 27 Mayıs 1960 müdahalesinin bir kırılma yarattığını, orduyu kışladan çıkarıp darbeler iklimini başlattığını, kendisinden sonrakilere de (12 Mart, 12 Eylül ve 28 Şubat) önayak olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla 27 Mayıs'ın da gösterdiği üzere darbelerin birbirlerinden öğrendiği ve birbirlerine öğrettiği bir süreç söz konusudur. Daha bebeklik çağındayken demokrasi adına demokrasiyi bir süre kesintiye uğratan bu askerî girişim büyük oranda içsel dinamiklere bağlı olarak gerekçelendirilse de uluslararası konjonktürün (örneğin Irak'taki 14 Temmuz 1958 Darbesi) cesaret-

lendirici kimi şartları sağladığı da aşikârdır. Ancak metinde sadece ülke içindeki koşullar göz önünde bulundurularak girişimin niteliğine ve öncesi, sonrasına odaklanılacaktır. İlk olarak entelektüeller arasında da tartışma konusu olan konuya değinilerek, yaşanan olayın nasıl adlandırılması, kavramsallaştırılması gerektiği üzerinden bir tartışma yürütülecek, daha sonra ayrıntılı bir şekilde 27 Mayıs süreci ele alınarak çalışma sonlandırılacaktır. Dolayısıyla bu inceleme, darbenin çok daha uzun bir zaman dilimini kapsadığı ve etkisinin uzun yıllar sürdüğü gerçeğini saklı tutarak doğrudan müdahaleye odaklanmakta, bir anlamda 1960 yılını hedefine almaktadır.

Kavramsal Bir Kargaşa

27 Mayıs 1960 günü ordunun bir kesimi tarafından gerçekleştirilen eylemin ve bu eylemin aktörlerinin Türkiye siyasetinde yarattığı kırılmanın neye tekabül ettiği, hangi kavramın bu duruma uygun düştüğü sorununu çözmek son derece zordur. Zira hem seçilecek herhangi bir kavram için meşrulaştırıcı gerekçeler sunulabilir hem de bunlar rahatlıkla başka bir kavram lehine çürütülebilir. Dolayısıyla objektif teorik bir duruş sergilemenin çetrefilli olduğu bir durum söz konusudur. Yine de bu minvalde belli şeyler söylenerek kimi karanlık noktalar aydınlatılabilir. Bu olayı açıklamak için darbe, devrim, ihtilâl, müdahale vb. gibi birçok kavram çeşitli taraflarca sıklıkla kullanılmaktadır. 27 Mayıs'ı devrim ya da darbe hattâ ihtilâl ve müdahale olarak adlandırmak *a priori* ona dair bir iyi ya da kötü etiketini yapıştırmak anlamına geldiği için nesnel bir analizi zorlaştırmakta daha tarafgir ya da siyasî analizden uzak ahlâkî bir analize sürüklenmek tehlikesini doğurmaktadır. Üstelik bununla birlikte her kavramın içinde bulunduğu yeni ortamda yeniden şekillendiği dikkate alınırsa Türkiye coğrafyasında kendilerine yüklenen yeni anlamlar işi daha da netâmeli hâle getirmektedir.

Her ne kadar 27 Mayıs'ı devrim olarak adlandıran kesimler bunu DP'nin otoriter iktidarının sona erdirilmesine ve özgürlük ortamının yeniden tesis edilmesine vurgu yaparak meşrulaştırsa da, bu tutum Batı geleneğinde devrime yüklenen anlamla ya da sol gelenekteki teorik çerçeveyle (revolution) pek uyuşmamaktadır. Bu açıdan yaşananın ne olmadığı üzerinden bakılırsa 27 Mayıs'ta gerçekleşen olayı toplumsal formasyonda, sınıfsal ilişkilerde, üretim ve bölüşüm ilişkilerinde köklü bir dönüşümü, bir rejim değişikliğini yaratmadığı için devrim olarak adlandırmamak gerekir. Dolayısıyla 27 Mayıs'ı farklı anlamları içinde barındırsa da hem İnkılâp kavramıyla hem de Türkçe karşılığı olan devrim etiketiyle açıklamak yanlış bir tutum sergilemek anlamı-

na gelecektir. Böyle bir tutum öncelikle sınıf yapılarını, devlet örgütlenmelerini, egemen ideolojileri dolayısıyla toplumsal formasyonun tüm kertelerini dönüştüren devrimleri hafife almak anlamına gelecek, onu bir şekilde Fransız, Çin ya da Rus devrimleriyle aynı kareye yerleştirmek tehlikesini doğuracaktır. Ancak Mete Kaan Kaynar'ın bu kitabın giriş yazısında da Sevan Nişanyan'dan hareketle belirttiği üzere devrim Batılı anlamına uygun olarak deveran, dönüşüm olarak tanımlanmaktan ziyade Türkiye siyasî kültür ve tarihinin etkisiyle zaman içinde devirmek anlamındaki devrime dönüşmüştür. Dolayısıyla böyle bir kullanımda ya da 27 Mayıs'a dair her devrim adlandırmasında bu anlam değişikliği (devrimin inkılâba karşılık kullanılması sürecinde anlamında yaşanan değişim) akılda tutulmalı ve içeriğinin boşalmasından ötürü Batılı anlamda devrim (revolution) akla gelmemelidir.

Öte yandan başka bir kavram olan darbe, ilk etapta bütünüyle yaşanana denk düşüyor gibi görünmektedir. Tanel Demirel'in de *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi* adlı eserinde belirttiği üzere darbe durumunda sosyo-ekonomik düzenin parametrelerinde kapsamlı değişiklikler meydana gelmeden devlet aygıtı içindeki güç dengeleri hem de bir bütün olarak devlet aygıtının çeşitli toplumsal güçlerle ilişkileri –en azından bir süre için– yeniden tanımlanır. Ancak burada da yaşanan olayı basit bir iktidar değişikliğine ya da iktidarın devrilmesine indirgeme tehlikesi söz konusudur. Bu noktada Şevket Süreyya Aydemir'in *İhtilâlin Mantığı*'ndaki şerhi akla gelmektedir: "27 Mayıs Darbesi, bir iktidarın devrilişi ve Darbenin hızla ihtilâle dönüşüdür." İlk etapta demokratik çerçeve açısından yasal prosedürlerin dışında –her ne kadar kendine meşru yasal dayanağı bulsa da– iktidarın alaşağı edilmesi anlamında bir darbe özelliği taşısa da yargılamalar, tutuklamalar, yapılan reformlar ve yeni bir Anayasayla büyüyüp genişleyerek bir ihtilâle dönüşmüştür. Zira 27 Mayıs'ın baş aktörleri tam da meşruluğunu yitirdiğini iddia ettikleri bir iktidarı alaşağı ederek bir darbeden daha fazlasını gerçekleştirdiklerini iddia etmekteydiler. Dolayısıyla bu bakış açısı kabul edilirse, 27 Mayıs, bir iktidarın devrilişi olmaklığıyla hem bir darbe özelliği taşımakta hem de sonrasındaki gelişmelerle bir ihtilâl haline bürünmektedir. Ancak İhtilâl, devrime benzer şekilde bir sürece denk düşmekle birlikte darbenin aksine bir meşruluk zeminini de içinde barındıran değer yüklü bir kavram olmaklığıyla objektifliğe gölge düşürebilmektedir. Başka bir kavram olan müdahale ise ilk etapta daha objektif gibi durmaktadır. Bu açıdan Kemal Karpat'ın *Dağı Delen Irmak* (2008) kitabında da belirttiği gibi müdahale devamlı etkisi olan bir durumdur; darbe ise etkisi zayıf iktidar değişikliğinden ibaret bir durumdur uyarısı dikkate alınırsa 27 Mayıs 1960'ta gerçekleşen durumu

darbeden ziyade bir müdahale olarak okumak daha doğru olacaktır. Ancak müdahalenin tedavi ya da iyileştirme maksatlı bir girişimi çağrıştırdığı itirazı da yöneltilebileceğinden bir kuşkuyu içinde barındırdığı da iddia edilebilir.

Sonuç olarak bu metinde Türkiye entelektüelleri arasında anlaşmazlık konusu olan ve bir anlamda bulunulan tercihle pozisyonları da aşina eden bir tavır sergileme zorunluluğundan âzâde hareket etmeye çalışılması bir gereklilik olarak görülmektedir. Tüm bunlardan çıkarılacak olan belli açılardan bu girişimi darbe, müdahale ya da ihtilâl olarak değerlendirmek için yeteri kadar malzemenin bulunduğudur. Bu sebepten kesin bir darbe, ihtilâl ya da inkılâp etiketini yapıştırmaktan ziyade olayların seyri, yaşananlar ortaya konarak toplumsal bir olgu olarak analiz edilmeye çalışılması daha doğru bir tutum olarak görülmektedir. Bu bağlamda yazıda amaçlanan 27 Mayıs'ı açıklayan kavramın ne olduğundan ziyade zaman zaman bu kavramlar arası salınımıyla birlikte yaşananları öncelikle daha objektif bir bakışla ortaya koymaktır.

27 Mayıs'a Doğru: Herkesin Duyduğu, Muhatabının İşit(e)mediği Sesler

DP mensuplarının önemli bir kısmı iktidara gelmeden önce CHP saflarında yer almış, politik bir deneyim kazanmışlardı. Ancak bu kadro şimdi devletle özdeşleşmiş bir partiyi politik muarız olarak karşı kutba yerleştirirken aynı zamanda devlet aygıtının kendisine yönelecek karşıtlığını da göze almak zorundaydı. Dolayısıyla halkın *demirkırat* olarak andığı parti, yabancısı olduğu, kısmen de dışında olduğu bir oyunda ilk kez oyun(kuru)cu olarak buluyordu kendisini. Ancak zaman içinde bu oyunu istediği şekilde yönlendiremeyeceğini, diğer oyuncuların da bizzat sonuca etki edebileceklerini acı şekilde deneyimleyecekti. Bu zayıflık, özellikle 1954'ten sonra, DP'nin kendi çizgisinde yaşadığı kırılmayla da görünür olacaktı. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, 1960'a doğru gidilirken CHP ve DP arasındaki iplerin neredeyse kopma noktasına geldiğini söylemek gerekir. DP iktidarında, orduya karşı beslenen güvensizlik ve CHP'nin kendilerine yapılacak bir darbede rolü olacağı paranoyası uzlaşmaz bir tutum sergilenmesine neden olmaktaydı. CHP cephesindeyse kaybedilen iktidarın geri alınması umudunun sert bir muhalefet sergilemelerine yol açması durumu söz konusuydu. CHP'nin orduyla özdeşleştirilmesi, orduda güçlü bir prestiji bulunan İsmet İnönü gibi bir figürün partinin başında olması hasebiyle kısmen haklı görülebilir. Nitekim başından beri DP'nin bu bağı zayıflatmaya dönük hamlelerde bulunduğunu söylemek mümkündür. İktidara gelir gelmez DP, ulusal ve uluslararası aktörlerin reform

yönündeki farklı beklentilerinin de verdiği imkânla, askerî alana yönelik çeşitli girişimlerde bulunarak, bu ilişkiyi kesmeye çalıştı. Bu reformlarla ordunun potansiyel tehdit olma halinden çıkarılabileceği, CHP'nin etkisinin kırılabileceği düşünülmekteydi. Ancak Feroz Ahmad'ın da *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980* adlı eserde isabetli bir şekilde vurguladığı üzere Menderes mizacı gereği orduyu ürkütmekten korkarak hiçbir zaman onu tam olarak dönüştürecek iradeyi göster(e)medi. Bunda, üst rütbelilerin sadakatlerini her seferinde Menderes'e iletmeleri etkili olmuştu. Ancak askeriyedeki karşıtlık sanılandan ciddî boyutlardaydı ve özellikle maddî beklentilerin de karşılanmamasıyla düşük rütbeli subaylarda giderek DP'ye olan mesafe artmaktaydı. Dolayısıyla baştan beri Menderes ve ekibinde ikircikli bir hissiyatın söz konusu olduğu söylenebilir. Hem üst kademenin sadakatini bir müdahaleye karşı supap olarak görmekteydiler hem de mutlak bir kontrole sahip olamadıklarından sürekli bir kaygı haline sahiptiler. DP'nin kaygısı iktidarına rağmen mutlak bir hegemonya kuramadığını göstermektedir. Bunun, özellikle savaş yıllarından beri ekonomik ve toplumsal statülerini kaybeden ordu personelinin beklentilerine cevap verilmemesiyle ilgisi vardı.

DP, sağ popülist bir parti olmaklığıyla bir anlamda iktidarda popülizmin sürdürebilirliğinin çok daha zor olduğunun ispatı niteliğindedir. Hem talip olduğu devlet iktidarını tümüyle ele geçirecek güçten yoksundu hem de muhalefetteyken kendi bünyesinde birleştirdiği eş değerdeki taleplerin karşılanmamasıyla kendi içinde çatışmaların, ayrışmaların yaşanması kaçınılmazdı. Nitekim neticede iktidarın nimetleri olabildiğince dar bir kadro için seferber edildi. Tek parti rejimine olan karşıtlığın birleştirdiği geniş kesimler DP'nin adeta tek partili bir tahakküm yaratmasıyla altmışlara doğru dağılmaya başladı. Mayıs ayına girilirken aktörlerin stratejik hamleleri görünür oldu; iktidar her türlü demokratik muhalefeti susturmak doğrultusunda adımlar (sıkıyönetim, ispat hakkı, basının susturulması...) atarken, muhalefet de bunu aşmanın yollarını deniyordu. Askerin de bu dönemde DP ye karşı memnuniyetsizliği çeşitli vesilelerle (21 Mayıs'ta Harp Okulu öğrencilerinin Kızılay'da yaptığı gösteri...) ortaya çıkıyordu. 1960'la birlikte, hem ordudaki komplo grubu ön hazırlıklarını tamamlamıştı hem de toplumsal muhalefet son derece güçlenmişti. Ülke genelinde çeşitli gösteriler düzenlenmekteydi. Bu anlamda, 27 Mayıs Darbesi'nin yaşanmasını toplumsal koşulların ürünü olarak görmek mümkündür. Nitekim 27 Mayıs, bir ölçüde siyasetin baş aktörlerinin toplumsal sınıflarla, diğer siyasî partilerle ya da sivil toplum kuruluşlarıyla olan ilişki biçiminin ve toplumsal birikmişliğin bir neticesidir. Ancak bunu determinist bir ilişkide, kaçınılmaz olarak tanımlamak toplumsal aktörleri önemsizleştirmek anlamına

gelecektir. Bunun aksine, çok kritik zamanlarda kısmen CHP'lilerin ama özellikle DP'lilerin yaptıkları tercihlerin darbe sürecini nasıl kolaylaştırdığı ortadadır. Elbette ki, ordu müdahalede bulunmayabilirdi; yine de kendince müdahalesini kolaylaştıracak toplumsal, siyasal gerekçelere sahip olduğunu da akılda tutmak gerekir. Dolayısıyla bu anlamda, devrim literatüründe yapısalcı perspektifin sunduğunun aksi bir pozisyon alınarak Skocpol'un *Devletler ve Toplumsal Devrimler* adlı eserde aktardığı Wendel'in devrimler hakkındaki cümlesi 27 Mayıs Darbesi'ne uyarlanırsa, *darbeler kendiliğinden gelmez, yapılırlar* denilebilir. Gerçekten de 27 Mayıs'ı kaçınılmaz olarak yapısal koşulların ürünü olarak görmenin mümkünatı yoktur. Üstelik öncesi dikkate alındığında Gramsciyan anlamda bir organik kriz halinden ya da bir devrimci durumdan bahsetmek de mümkün değildir. Herkesin hemfikir olduğu nokta dönemde gerek darbeyi önleyecek gerekse CHP-DP gerilimini kısmen yumuşatacak önlemlerin –seçimlerin öne alınarak bir an önce yapılması– alınabileceğiydi.

CHP tarafında seçimi kazanacaklarına dair güçlü bir inançla birlikte, iktidarın kendilerine devrinin sorunsuz gerçekleşeceğine dair bir tereddüt, bir umutsuzluk hali söz konusuydu. Özellikle Kayseri olaylarından sonra (İnönü'nün şehre sokulmamaya çalışılması) benzer bir ruh halinin –ya da meşrulaştırma aracı– DP'lilerde de olduğu söylenebilir. İktidarda, bir seçim zaferinde dahi halkı kışkırtacak ya da darbeye imkân tanıyacak bir CHP algısı hâkimdi. Bu da 27 Mayıs'a giden yolun kesilmesinde tek seçenek olan seçimlerin gündeme gelme olasılığını bertaraf etmişti. Böylece 1960'ın Nisan ayıyla birlikte her iki parti arasındaki gerilim daha da tırmanacak, DP giderek sertleşip çeşitli önlemlerle, yaptırımlarla Halk Partililerin etkisini kırmaya çalışacaktı. Hatta birçok defa DP'liler tarafından CHP'nin kapatılması dahi dillendirilecekti. Bu durumun somutlaştığı ve iki parti arasında ipleri koparan önlem ise 27 Nisan'da Meclis'te kabul edilerek kurulan Tahkikat Komisyonu'dur. İnönü'nün TBMM kürsüsünden meşhur "Eğer bu yolda devam ederseniz artık sizi ben de kurtaramam!" çıkışına neden olan Komisyon, mahkeme yetkileriyle donatılmış ve tümüyle kamuoyunda CHP'nin gayrimeşru girişimleri olduğu algısını yerleştirmeye dönüktü. CHP'nin adeta etkisiz hâle getirilmesinin ya da ortadan kaldırılmasının artık DP'de varlık sebebi haline geldiğini sağın entelektüel kalemlerinde de görmek mümkündü. Bu konuda sadece Necip Fazıl'ın *Büyük Doğu*'daki *Ya ol Ya Öl!* başlıklı yazısını örnek göstermek dahi yeterli olacaktır. Özellikle 1954 seçimlerinin ertesinde ordunun belli kademelerinde kıpırdanmaların olduğu, darbenin tohumlarını atan bölük pörçük oluşumların ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir. Bu oluşumlar olgunlaşırken 1960'a doğru artık hem orduda iktidar karşıtlığı had safhaya

ulaşmış hem de CHP sempatizanlığı son derece artmıştı. Özellikle 27 Ekim 1957 seçimlerinden sonra (DP % 48,6, CHP % 41,4) giderek DP iktidarına karşı genişleyen aktif ya da pasif rızaya dayanan güçlü bir karşıt bloğun oluştuğunu da eklemek gerekir. Bu blokta, başta CHP olmak üzere muhalefetteki partiler, öğrenciler, ordu ve entelektüeller yer almaktaydı. DP'nin oy oranındaki düşüş dikkate alındığında kendi kitlesinden de bu halkaya doğru bir kopuşun olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak özellikle 1957'den sonra otoriterleşen DP'ye karşı hırçınlaşan bir muhalefetten de bahsetmek mümkündür. Bu muhalefetin omurgasını ise önceki iktidar bloğunun elitleri oluşturmaktaydı. Bu iki karşı blok belli olaylarla (Uşak Saldırısı, Topkapı Olayları, Meclis'te yaşanan arbedeler, Çanakkale Olayları, Konya ve Kayseri olayları...) birbirlerinin gücünü sınıyorlardı. Öncesinde de özellikle CHP'nin etkisinde olan üniversitelilerin tetikleyicisi olduğu büyük öğrenci gösterileri yaşanmaktaydı. Ancak darbenin artık ufukta görüldüğü, orduyla olan geriliminin had safhaya ulaştığı olay, 21 Mayıs'ta Kızılay'da Harp Okulu öğrencileri ve bazı subayların yürüyüşü, tabiri caizse yaptığı gövde gösterisiydi. Bu yürüyüş, aynı zamanda ordu çevrelerinde, hükümetin aczinin bir göstergesi olarak kabul edilmiş; yürüyüşe ilişkin herhangi bir yaptırımın olmaması, darbe için harekete geçmeye dair kimi tereddütleri de ortadan kaldırmıştı. Özetle 27 Mayıs'a doğru gidilirken yargıdaki tasfiyeler, 27 Haziran 1956'da toplantı ve gösteri yürüyüşlerine getirilen katı sınırlamalar ve en son 1960'ta meclis komisyonu oluşturulması gibi otoriter pratikler ve muhalefetin bunlara karşı gösterdiği direnç artık malumu ilâm ediyordu. Ancak iktidar cenahının birtakım tereddütler taşımasına rağmen olayları, yaşananları tam olarak idrak edebildiğini söylemek mümkün değildir. Necip Fazıl'dan Ali Fuat Başgil'e birçok ismin darbeyi sezdikleri hattâ önlem alınması için Menderes'i uyardıkları bilinir fakat her durumda Menderes'in tepkisi, tepkisizlik şeklinde olmuştur. Dolayısıyla DP darbeye giden yolu kesmek için bir çaba sergilemekten ziyade bu taşların döşenmesine yardımcı olmuş, tam da demokratikleşmeye, seçime doğru koşar adım gitmesi gerekirken daha da saldırganlaşmış; CHP'yi komplo, darbe ve isyan ile özdeşleştirerek onu siyasî bir muarız görmek yerine yok edilmesi gereken gayrimeşru bir unsur olarak ele almış; gerçekte olanları ise anlayamamıştı. Böylece DP, tamamen CHP ye odaklanarak hattâ takıntılı bir hal alacak şekilde her işarette namluyu CHP'ye yönelterek, tehlikenin gerçekten geldiği yönü görememiş, gerekli tedbirleri alamamıştı. Son olarak, tüm bu nedenlerin yanı sıra Cem Eroğul'un *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi* kitabında da belirttiği üzere DP iktidarına son veren darbenin gerçekleşmesinde, ekonomik sıkıntıların, dış politikanın (Kıbrıs ve Irak Devrimi) ve

TÜRK ORDUSU VAZİFE BAŞINDA
Silâhlı kuvvetlerimiz bütün Yurtta idareyi fiilen ele aldı
Hürriyet
Türk Silâhlı Kuvvetlerinin Millete Tebliğleri
İstanbul'un fetih yılında hiçbir tören yapılmayacak
MilliMüdafaa İstişare Konseyi dün toplandı
Rus notasına cevap verildi
Amerika Radyo bombardımanı açtı

Hürriyet, 27 Mayıs 1960.

diğer siyasî sebeplerin de rolünün olduğunu eklemek gerekir.

27 Mayıs: Sonuçları Müphem Bir Kalkışma

27 Mayıs Darbesi, dönemin jargonuyla *silsile-i merâtibe* uygun olmayan yani emir komuta zincirinin dışında alt düzeydeki subaylar tarafından gerçekleştirilmesi bakımından Türkiye devrimler/darbeler tarihinde istisnaî bir duruma tekabül etmektedir. Dolayısıyla Özdemir'in de *Çağdaş Türkiye Tarihi*'nde belirttiği üzere "Bu darbe DP ve parlamentoya olduğu kadar ordu hiyerarşisine karşı da yapıldığı için sonrakilerden farklı bir anlam taşımaktadır." Ancak darbelerin öğrettiği/öğrendiği tezi akılda tutulursa tam da 27 Mayıs'ın bu özelliğinden ötürüdür ki, kendisinden sonraki darbeler bu istisna halinin yaratığı zorlukları yaşamayacak, emir komuta hiyerarşisine uygun davranılacaktı. Darbe alt kademe subaylar tarafından gerçekleşmişti, ancak üst düzey bir komutanın önderliği olmadan tüm silahlı kuvvetlerin unsurlarını kendi saflarına katma ya da en azından karşıtlıkları pasifize etme olasılığı zayıftı. Nitekim Ragıp Gümüşpala, darbenin başındaki komutanın kıdeminin kendisinden düşük olması durumunda karşı bir hamleyle harekete son vereceğini darbecilere iletmişti. Bu yüzden o sıralar emekliliğine kısa bir süre kalmış ve İzmir'de izinli olarak istirahate çekilmiş olan Cemal Gürsel ikna edilip hareketin başına getirildi. Hangi gücün ya da kliğin, Gürsel'i hareketin başına getirmek için ikna ettiğine dair çeşitli söylentiler vardır; ancak şurası kesin ki, bu dokunuş muvaffakiyet bakımından darbenin kaderini değiştirmiştir. Schmittvari bir bakışla bu müdahale olağanüstü bir duruma, rutinden sapmaya, istisna haline denk düşmektedir. Öyle ki, 27 Mayıs'ı iki ucu açık, iki ucu da (başarı ve başarısızlık) belki de eşit şansa sahip bir girişim olarak tanımlamak doğru olacaktır. Dolayısıyla bir nihayete ereceği ana kadar olayın kaderine belirsizlik hali hâkimdi. Ancak kısa sürede bu bilinmezliğin müdahalenin özneleri lehine pozitif bir seyir izleyeceği anlaşılacaktı. Hemen hemen tüm birlikler bu girişimi selamlamış ya da en azından karşı bir mukavemete girişmemişti. Hatta girişimden sonra darbeci su-

bayların dahi öngörmediği şekilde darbeye direnç gösteren, ona karşı duran iktidar yanlısı hiçbir askerî birlik ortada yoktu. 27 Mayıs sabahının erken saatlerinde gerekli müdahaleler yapılmış, siyasîlerle birlikte –Menderes Eskişehir gezisinde olduğu için tutuklanması biraz gecikecekti– karşı darbe potansiyeli olan kimi askerler tutuklanmıştı. DP yanlısı olduğu düşünülen üst kademe bürokratlar dahi kolayca saf değiştirebilmiş, bir kısmı da rahatlıkla etkisiz hâle getirilmişti. Bu atmosfer altında, 27 Mayıs 1960'ta sabaha karşı ele geçirilen Ankara radyosundan bir ses (Alparslan Türkeş) "...kardeş kavgasına meydan vermemek", "...demokrasinin içine düştüğü buhran"dan kurtulmak için TSK'nin memleketin idaresini ele aldığını duyuruyordu:

> Sevgili Vatandaşlar, Bugün demokrasinin içine düştüğü buhran ve müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri, memleketin idaresini ele almıştır. Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz, partileri içine düştükleri anlamsız durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi hangi tarafa mensup olursa olsun seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır. Girişilmiş olan bu teşebbüs hiçbir şahsa veya zümreye karşı değildir... Müttefiklerimize, komşularımıza ve bütün dünyaya hitap ediyoruz: Gayemiz Birleşmiş Milletler anayasasına ve insan hakları prensiplerine tamamıyla riayettir. Büyük Atatürk'ün Yurtta Sulh Cihanda Sulh prensibi bayrağımızdır. Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadığız. NATO ve CENTO'ya inanıyoruz ve bağlıyız.

Soğuk Savaş döneminde gerçekleştirilen, 27 Mayıs'ı ilân eden bu bildirinin son cümlesinde subayların uluslararası bir meşruiyet ya da müdahale kaygısı taşıdığı açıkça görülmektedir. Bu kaygının giderilmesi lehine özellikle yakın geçmişteki bağlılığın dış politikada bundan sonra da sürdürüleceği, olabildiğince ABD ile yakınlaşılacağı anlamı rahatlıkla çıkarılabilmektedir. *Milliyet* gazetesinin 2 Haziran 1960 tarihli haberine göre, Dışişleri Bakanı Selim Sarper anlaşmalara sadık kalınacağını bir kez daha dile getirmekteydi: "Sarper, yeni hükümetin dış politikasında hiçbir değişiklik yapılmayacağını, NATO, CENTO, Londra, Zürich ve diğer bütün anlaşmalara sadık kalınacağını bir kere daha belirtmiştir." Nitekim MBK hükümetleri boyunca ABD'nin Türkiye'deki istihbarat ve üslerinin muhafazası stabil kalırken Sovyetler'le gerilim yaşanacak, imzalanan bir dizi askerî anlaşmayla Türkiye Sovyetler'e mesafe koyacaktı. Ayrıca her ne kadar bildiri bu müdahalenin hiçbir kesime, partiye, zümreye karşı yapılmadığını, kısa sürede adil serbest seçimlerin yapılacağını duyur-

sa da işler öyle yürümeyecekti. Belli bir noktadan sonra müdahaleyi gerçekleştirenlerin dahi öngöremediği şekilde, darbe kendi kaderini kendisi çizecek, doğrudan doğruya belli bir grubu (DP-çevresi) etkisiz kılmaya girişecek ve askerler iktidarı teslim etmede oldukça zorlanacak, hattâ isteksiz davranacaklardı. Dolayısıyla darbenin aktörleri seçimler gerçekleşmeden önce devirdikleri DP'nin etkisizleştirilmesi için elinden geleni yapacaklardı. Ancak Mete Kaan Kaynar'ın "Beyaz Zambaklar Memleketi ve İhtilâlin Mantığı" adlı makalesinde de belirttiği üzere, darbeyi sadece DP'yi devirme projesi olarak görmemek gerekir: "İhtilâlin mantığı, baskıcı DP hükümetinin düşürülüp onun yerine başka partinin getirilmesi değil, 1950'lerden itibaren siyasî kurumlara yerleşmeye başlayan elitlerin tasfiyesidir." DP'yi demokrasinin gereklerini yerine getirmemekle suçlayan, kendilerininse millet adına kardeş kavgasına son vererek, gerekli reformların yapılmasını ve demokrasinin yerleşmesini sağlayacaklarını iddia eden darbe yöneticileri, daha ilk başta neredeyse tüm DP kadrolarını tutuklayacak düzeyde rövanşist bir tutum sergilemiş, tüm siyasî toplantıları ve faaliyetleri yasaklamıştı. Sonraki süreçte tüm partilerin ocak ve bucak teşkilatları 6 Temmuz 1960 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan 3512 sayılı Geçici Kanun'la kaldırılmış, 29 Eylül itibariyle de mahkeme kararıyla DP feshedilerek siyasî hayatı sona erdirilmişti. Öyle ki, bu etkisizleştirme olağanüstü bir yargılama usulü neticesinde Yassıada duruşmalarıyla bir imhaya dönüşene kadar devam edecekti. Bu sapmada ihtilâlin aktörlerinin ilk elden tek hedef olarak DP'yi iktidardan uzaklaştırmayı düşünmelerinin, sonrası üzerinde çok fazla kafa yormamalarının etkisi büyüktür. Ancak öyle bir an gelecekti ki, vaat ettiklerinin aksine davranmak, müdahalelerinin meşruluğu için kaçınılmaz görülecekti. O ana kadar büyük oranda belli saiklerle sadece iktidarı devirmek, etkisiz hâle getirmek akıllarından geçmekteydi ve buna dair belli motivasyonlar söz konusuydu. 27 Mayıs Darbesi'ni gerçekleştiren subaylara her ne kadar ordunun içinde bulunduğu maddî kaygılar gibi faktörler de etki etse asıl motivasyonlardan biri, Cumhuriyetle birlikte ordu millet olarak yetiştirilmeleri, Atatürk ve vatan sevgisini derinden hissetmeleridir. Ülkenin içine düştüğü her zor durumda otomatik olarak devreye giren bir koruma kollama misyonu söz konusuydu, en azından böyle bir tezgâhta işlenmişti emir komuta duyguları.

Millî Birlik Komitesi ve Tasfiyeler

27 Mayıs'ı gerçekleştirenlerden oluşan MBK'nin kurulmasıyla, darbe sabahı okunan bildiride vaat edilen seçimlerin iddia edilenin aksine erken yapılamayacağı anlaşıldı. MBK müdahaleyi gerçekleştiren çeşitli kademelerden 38

subaydan oluşmaktaydı. Bu subayların isimlerini anmadan önce, bir detaya daha dikkat çekmek yerinde olacaktır: Darbeden sonra kurulan I. MBK Hükümeti gazetelere hemen yansırken (*Milliyet*, 29 Mayıs 1960) MBK'nin tüm üyelerinin kimlerden oluştuğu kamuoyunda hâlâ muammadır ve görece geç tarihlerde basına yansıyacaktır. Gazeteler, ilk olarak 13 Haziran'da MBK üyelerinin açıklandığını sütunlarına taşırlar (*Milliyet*, 13 Haziran 1960). Daha sonra MBK'nin 21 Haziran 1960 tarihli Meclis toplantısı, TBMM'de çalışmaya başlaması haberleştirilir (*Milliyet*, 22 Haziran 1960, *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1960). Son olarak 24 Haziran'da MBK üyelerinin yemin edeceğine dair haberler gazete köşelerine taşınır (*Cumhuriyet* 23 Haziran 1960). MBK üyelerinin isimleri şöyledir:

Orgeneral Cemal Gürsel (başkan),
Orgeneral Fahri Özdilek,
Korgeneral Cemal Madanoğlu,
Tümgeneral İrfan Baştuğ
Tümgeneral Sıtkı Ulay,
Tuğgeneral Mucip Ataklı,
Kurmay Albay Ahmet Yıldız,
Kurmay Albay Alparslan Türkeş,
Kurmay Albay Ekrem Acuner,
Kurmay Albay Emanullah Çelebi,
Kurmay Albay Fikret Kuytak,
Kurmay Albay Haydar Tunçkanat,
Kurmay Albay Mehmet Kadri Kaplan,
Kurmay Albay Muzaffer Yurdakuler.
Kurmay Albay Orhan Kabibay,
Kurmay Albay Orhan Sezai Okan,
Kurmay Albay Osman Köksal,
Kurmay Albay Refet Aksoyoğlu,
Kurmay Albay Sami Küçük,
Kurmay Albay Suphi Karaman,
Kurmay Albay Vehbi Ersü,
Kurmay Yarbay Mehmet Özgüneş,
Kurmay Yarbay Mehmet Şükran Özkaya,
Kurmay Yarbay Mustafa Kaplan,
Kurmay Yarbay Orhan Erkanlı
Kurmay Yarbay Selahattin Özgür,

Kurmay Yarbay Suphi Gürsoytrak,
Piyade Yarbay Fazıl Akkoyunlu,
Kurmay Binbaşı Kâmil Karavelioğlu,
Kurmay Binbaşı Şefik Soyuyüce,
Kıdemli Binbaşı Muzaffer Karan,
Binbaşı Dündar Taşer,
Binbaşı Rifat Baykal,
Kurmay Yüzbaşı Numan Sabit Esin
Kurmay Yüzbaşı Muzaffer Özdağ,
Kıdemli Yüzbaşı İrfan Solmazer,
Yüzbaşı Ahmet Er,
Yüzbaşı Hasan Münir Köseoğlu.

Hareketin başında bulunmasından ötürü görünürde Cemal Gürsel 27 Mayıs'ın lideriymiş gibi bir izlenim oluşsa da Gürsel dâhil darbecilerin mutlak iradesinin somutlaştığı herhangi bir isimden, bir tek adamdan bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla Gürsel'in darbenin hazırlanması sürecinde yer almadığı akılda tutulursa bunun biçimsel bir başkanlığa denk düştüğü hattâ sadece rütbe bakımından bir üstünlüğe tekabül ettiği söylenebilir. Ayrıca Cemal Gürsel gelene kadar darbeyi gerçekleştiren subayların en yüksek rütbelisi olan ve özellikle darbe gerçekleştikten sonra ön plana çıkan Cemal Madanoğlu ve Alparslan Türkeş gibi isimlerin etkisinden bahsedilse de bu isimlerin de karargâha sözünü geçirebildiği, orduya bütünüyle hâkim olduğunu söylemek mümkün değildir. Özgül ağırlığının görece fazlalığına, o ana kadar her türlü müdahale ihtimalinin parçası olmasına rağmen Madanoğlu darbenin uzun hazırlanış öyküsü akılda tutulursa öncesinde kendi dünyasındaydı ve darbenin planlayıcılarıyla iletişimde değildi. Nitekim darbeye katılışı da çeşitli tesadüfler sonucu ve oldukça geç bir tarihte (14 Mayıs 1960) olmuştu. Hatta Abdi İpekçi ve Ömer Sami Coşar *İhtilâlin İçyüzü* adlı eserlerinde Madanoğlu'nun "Kuvvetinizi, planlarınızı öğrenirim, baktım ki bana uygun değil, ben kaçarım arkadaş..." dediğini aktararak gönülsüzlüğüne vurgu yaparlar. Türkeş ise benzer şekilde kendi anılarında, harekete 1958-59 yıllarında katıldığını dile getirir. Nitekim hem Türkeş'in sürgüne gönderilmesiyle MBK'nin yaşadığı bölünme hem de Madanoğlu'nun 6 Haziran 1961'de istifa etmesi, her subay gibi, darbedeki rollerinin tali olduğu savını doğrulamaktadır. Dolayısıyla Mete Kaan Kaynar'ın "Beyaz Zambaklar Memleketi ve İhtilâlin Mantığı"nda belirttiği üzere "General rütbesindekilerin tamamı, harekete meşruiyet verebilmek amacıyla, sembolik gerekçelerle o koltuklara oturtulmuş kişilerdir."

Yine de gücün toplanması bakımından *de jure* bir Cemal Gürsel ağırlığı söz konusuydu. Cemal Gürsel bu görevinin yanı sıra geçici hükümetin başkanı, Devlet Başkanı ve Millî Savunma Bakanı (30 Haziran 1960'ta bu görevi devredecekti) sıfatlarına da sahipti. Dolayısıyla fiilen görevde olmadığı, emekliliğini beklediği bir durumdan önce ikna yoluyla elde edilmiş bir darbe liderliğine, oradan da adım adım olağanüstü yetkilerle donatılmış devlet başkanlığına geçişi söz konusuydu. Bu gücüne rağmen hareketi var eden, onu ayakta tutan hattâ hareketin bizatihi kendisi olan bunun neticesinde de her türlü eleştiriden muaf tutularak mutlak tahakküm zırhıyla donatılan bir *Cemal Aga* söz konusu değildi. Freudyen bakışla aradaki bağların lider aracılığıyla sağlandığı bu sevgi nesnesinin yokluğu darbenin aktörleri arasında bir süre sonra sorun olmaya başlayacaktı. Nitekim bu tutunum ögesinin yoksunluğuyla tek, homojen bir yapıda olmayan müdahaleciler arasında daha önce de var olan farklılıklar zamanla belirginleşecek, kopmalar yaşanacaktı. Bu ekip (MBK) ilk etapta iktidarı devirme ortak hedefiyle bütünlüklü bir yapı sergilese de müdahale gerçekleştikten sonra hizipler görünmeye, amaçlar, çıkarlar çatışmaya başlayacaktı. Farklı grupçuklar iki ayrı blok olarak genellenirse, ılımlı olarak adlandırılabilecek bir grup radyo bildirisinde de dile getirildiği üzere gerekli önlemlerden sonra seçimleri yapıp iktidarı sivillere devretmek istiyordu, daha radikal olan diğer büyük blok ise kısa vadede zihinlerindeki düzeni kurabilmek için iktidarı bir süre daha ellerinde tutmayı, gerekli reformları yapmayı arzu ediyordu. Birinci grubun bu iyimser bakış açısının altında sempatizanı oldukları ya da olmak zorunda kaldıkları İnönü'nün CHP'sinin müdahaleyle birlikte iktidar şansı yakaladığına ve DP'nin halk nezdinde itibar kaybettiğine dair inanç yatmaktaydı. Ancak bir çaresizlik halinden de bahsetmek gerekir. Zira özellikle ılımlı kanadın baştan beri savunduğu "siyaseti sivillere devretme" alternatifin olmadığı bir ortamda ancak CHP'den ve onu desteklemekten geçiyordu. Dolayısıyla bu gerekçelerin ve tercihlerin altında objektif değerlendirmelerden çok, arzu edilenin yarattığı motivasyon söz konusuydu. Darbe sürecinde bu iki grubun ve de diğer fraksiyonların ortak amaç etrafında bütünlüklü bir yapı sergilemeleri normaldi; ancak öyle bir an gelecekti ki, biri devre dışı kalmadan diğerinin darbenin sürdürülebilirliğini tesis edebilmesi söz konusu olamayacaktı.

Nitekim bir süre sonra, MBK'nin, dolayısıyla müdahalenin tüm aktörlerinin görünürdeki bütünlüklü/tutarlı yapısı her karar aşamasında yeni bir darbe aldı ve adım adım tasfiyelere varacak bir mücadele hali yaşanmaya başladı. Özellikle ılımlıların, yetkilerini devredecekleri bir Kurucu Meclis'in kurulmasına dair istekleri iki taraf arasındaki mücadelenin görünür olmasını

sağlayacaktı. Bunun bir tür hayatta kalma mücadelesi olduğunu; hattâ ılımlıların da radikallerin kendilerine karşı bir darbe gerçekleştireceğinden endişeli olduklarını söylemek mümkündür. Hatta bu güvensizliğin daha başından beri ordunun büyük kısmına karşı hissedildiği de söylenebilir. Öyle ki, darbeden kısa bir süre sonra, yani tasfiyeler MBK'nin kendi içine yönelmeden önce radikal kanadın büyük etkisiyle orduda büyük çaplı birtakım uzaklaştırmalar gerçekleştirilmişti. MBK, amaçları önünde tehlike yaratabileceklerini düşündüğü ordu üyeleri arasında büyük bir tasfiye operasyonuna girişmişti. Bu operasyonla birlikte 3 Ağustos 1960'ta 235 üst rütbeli ve 5 bin civarında alt düzey subay emekli edilmişti. Kamuoyunda EMİNSU (*Emekli İnkılâp Subayları Derneği*) olayı olarak bilinen bu müdahale, aslında ordunun kendi içinde birlik bir görüntü sergilemek maksadına hizmet etmekteydi. Ayrıca Hikmet Özdemir'in de "Siyasal Tarih (1960-1980)" adlı makalede vurguladığı üzere "Emekli İnkılâp Subayları adı verilen kişilerin emekli edilmeleri ordunun reorganizasyonu ve gençleştirilmesi kadar MBK'nin silahlı kuvvetler üzerindeki otoritesini meşrulaştırmak amacına da hizmet etmişti." Ancak emekli edilirken gerekçe üretmekte zorlanan MBK'nin bu kişileri kamuoyunda itibarsızlaştırmaya çalıştığını da eklemek gerekir. Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın'ın *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* adlı eserlerinde dile getirdikleri üzere "Tasfiyenin amacı 27 Mayıs ruhunu orduda hâkim kılmak ve bu ruha uzak bulunan personelin ordu içindeki gücünü ve etkinliğini kırmaktı." Bunda yukarıda dillendirildiği üzere darbeyi gerçekleştiren alt rütbeli subayların son noktaya kadar bir karşı darbeyle karşılaşacakları korkusunu taşımaları etkili olmuştu. Bu korkunun kaçınılmaz olarak onları daha da saldırganlaştırdığını söylemek mümkündür. Bu saldırganlık tasfiyelerden sonra kısmen durulsa da bir süre sonra yukarıda belli kliklerden (ılımlılar ve radikaller) oluştuğu dillendirilen MBK'nin kendi içine, 27 Mayıs'ın baş aktörlerine yönelecekti. Bu iki klikten (ılımlılar ve radikaller) hem daha güçlü olan hem de daha çabuk davranan grup 27 Mayıs'ın kaderi üzerinde belirleyici oldu. Literatürde *Ondörtler Olayı* olarak bilinen Türkeş liderliğindeki radikaller 13 Kasım 1960 günü tasfiye edildiler. Görevine son verilen MBK üyeleri, farklı ülkelere görevli olarak gönderilerek etkisiz hâle getirildiler. Böylece MBK içinde Gürsel liderliğindeki ılımlılar hâkimiyetini sağlamış, darbe daha yumuşak bir seyir izleyerek sivil parlamenter demokrasiye doğru güçlü bir adım atılmıştı.

Bu tasfiyenin hemen ertesinde yeni bir hükümet (II. MBK Hükümeti) kuruldu. Daha keskin olan radikal kanat tasfiye edilerek tamamen ılımlılardan oluşan yeni bir MBK tanzim edildi ve daha tutarlı bir birliktelikle faaliyetle-

rine başladı. Böylece Kurucu Meclis'in önündeki en büyük engel de ortadan kaldırılmış oldu. 16 Aralık'tan itibaren Kurucu Meclis (Temsilciler Meclisi ve MBK'den oluşmaktaydı) resmen görevine başlayacak şekilde yasal dayanağa kavuştu. Böylece MBK tekelinde olan ülke idaresini yeni bir kurumla paylaşmak durumunda kaldı. Bu, ılımlılar açısından parlamenter sivil siyasete geçiş adına önemli bir başarıydı. Aksi bir durumda hedefini gerçekleştirme niyetindeki radikal kanat uzun yıllar iktidarda kalabilir, olay çok farklı noktalara varabilirdi. Yine de bu tasfiyenin ve de öncesindeki çok sayıdaki tasfiyenin ılımlıları mutlak hegemon kıldığını söylemek güç. Zira özellikle Anayasa çalışmaları aşamasında iktidarın devrinden ve *Ondörtler*'in tasfiyesinden rahatsız olan Faruk Gürler ve Talat Aydemir gibi isimler söz konusuydu. Bu ekip daha sonra rütbelilerden oluşan bir birlik –SKB– kurarak sesini yükseltecek, MBK'nin ordu içinde mutlak temsile sahip olmadığını gösterecekti. Üstelik bunların dışında özellikle alt rütbeliler arasında radikallere yakın eğilimin son derece güçlü olduğu kesindi ve bu çeşitli vesilelerle kanıtlanacaktı. Son olarak mücadelenin yalnızca silahlı kuvvetler içinde kalmadığını eklemek gerekir. Tasfiye, yukarıda dile getirildiği üzere bir yandan *Ondörtler Olayı*'yla bizatihi MBK'nin kendi içine yönelecek, diğer yandan da *147'ler Olayı* olarak görülen girişimle de sivil, aydın kesimlere yönelecekti. Bu bağlamda 28 Ekim 1960'ta gülünç gerekçelerle (tembel, yeteneksiz, reform düşmanı...) üniversitelerden 147 öğretim üyesi atıldı. Bu olayın özellikle sonrasındaki rektör istifalarının da etkisiyle kamuoyunda MBK'nin itibarını ciddi şekilde zedelediğini söylemek gerekir. Ancak bütün bu prestij kaybına rağmen yine de MBK önemli bir icraatı gerçekleştirerek birçok kesimin hemfikir olduğu şekilde daha özgürlükçü ve sosyal hak temelli yeni bir Anayasayı ülkeye kazandıracaktı.

Entelektüellerin Rolü ve 1961 Anayasası

Birçok yazarın kabul ettiği üzere müdahaleyi asıl olarak radikalleştiren, daha fazla tutuklamaların olmasına ve belki de idamlara varacak boyuta gelmesine neden olan eşik 27 Mayıs'tan sonraki gün İstanbul Üniversitesi'nden gelen akademisyenlerin oluşturduğu bilim heyeti ve onun hazırlamış olduğu *Anayasa Komisyonu Raporu*'dur. Her ne kadar başta seçimlere gidilerek iktidarın sivillere devredilmesine dair görüş ağır basıyor olsa da Sıddık Sami Onar liderliğindeki heyetin *Anayasa Komisyonu*'nu oluşturmasıyla birlikte müdahalenin rengi de değişmiş oldu. Özellikle birçok ismin de dile getirdiği üzere müdahaleyi hem basit bir darbe olma halinden çıkarıp radikalleştiren hem

de kimilerinin onu daha pozitif kavramlarla adlandırmasına yeterli malzemeyi sağlayan bu bilim kurulu olmuştur. Hazırlamış oldukları Anayasa Komisyonu Raporu'ndan sonra darbenin aktörleri müdahalelerinin meşruluğuna dair güçlü bir teorik zemin bulmuşlardı. Komisyonun raporunda, DP'nin iktidarı şahsileştirdiğine dair ayrıntılı bir girişle Menderes ve ekibi adeta demonize edilerek, şeytanlaştırılarak, gayrimeşru ilân ediliyordu. Sonrasında da bu zeminden hareketle raydan çıkan aracın demokratik hukuk devleti ölçüsünde yeniden yerine oturtulması için geçici hükümet unvanıyla kendilerini meşru yönetim olarak öne çıkarıyorlardı. Raporda, yapılanın basit bir siyasî darbe olmadığı, parti çıkarlarını temsil eder hâle gelen devleti kamu/halk çıkarı doğrultusunda yeniden tesis etmek amacının güdüldüğü vurgulanmaktaydı. Bu doğrultuda önce devrilen iktidarın yerine geçici bir hükümetin kurulması, sonrasında da hak, adalet, demokrasi temelli bir Anayasa hazırlanmasının gerekliliği dile getirilmekteydi. Dolayısıyla rapor DP iktidarının gayrimeşru olduğunu vurgulayarak aslında müdahalenin meşru olduğunu açıkça söylemekteydi. Bu sebeple akademisyenlerin dokunuşunun iki önemli sonuca neden olduğu söylenebilir. Daha 27 Mayıs'ın mahiyeti bile anlaşılmadan kamuoyuna duyurulan bu raporla bilim kurulu hem darbenin amaçlananın dışına çıkarak radikalleşmesine vesile olacaktı –tutuklamaların, baskının hattâ idamların olduğu olağanüstü bir geçiş döneminin yaşanmasına– hem de sonrasındaki katkıları düşünüldüğünde ülke tarihinde hiç olmadığı –ve de şimdiye kadar olmayan– şekilde hak, özgürlük ve sosyal hukuk devleti temelli bir Anayasanın hazırlanmasına imkân sağlayacaktı.

27 Mayıs'tan sonraki gelişmeler düşünüldüğünde olağan sivil parlamenter sisteme geçişte iki önemli uğrak Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası'dır. Radikallerin tasfiyesiyle II. MBK Hükümeti I. MBK Hükümeti'ne nazaran ılımlıların baştan beri arzuladığı seçimleri yapıp yönetimi sivillere devretme işi konusunda daha cüretkâr davranabildi. Bu doğrultuda öncelikle 7 Aralık 1960 tarihli yasayla meslekî ve bürokratik gruplardan, işçi örgütleri, üniversiteler, yargı organları ve partilerin (276 temsilcinin 49'u CHP'lilerden oluşmaktaydı) temsilcilerinden müteşekkil Temsilciler Meclisi'nden ve darbenin mimarı olan MBK'den oluşan bir Kurucu Meclis yaratıldı. Bunun sonrasında da siyasî partilerin faaliyetlerine izin verilerek önemli bir aşama kat edilmiş oldu. Ancak bu olumlu havaya rağmen ülkede hâlâ sıkıyönetim söz konusuydu. Olağanüstü koşullar içinde ilk etapta ihtilâle uygun bir anayasanın yapılması için İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar öncülüğünde bir akademisyenler grubu görevlendirildi. Bu görevlendirmeyi darbenin lideri olmaya ikna edilip İzmir'den getirilen Cemal Gürsel başkanlığındaki MBK gerçekleş-

tirmişti. Anayasa Komisyonu, yaklaşık 2 aylık bir sürede Anayasa Taslağı'nı tamamladı. Taslakta, özellikle DP iktidarının otoriter bir konuma sürüklendiği, yürütülen siyasetle parti çıkarının kamu çıkarının üstünde tutulduğu vurgulanmaktaydı. Anayasa, 27 Mayıs 1961'de darbenin yıldönümünde Temsilciler Meclisi'nce seçim kanunuyla birlikte kabul edilecek şekilde halk oyuna sunuldu. Dolayısıyla 27 Mayıs'ın en önemli –büyük oranda olumlu– sonucu olan 1961 Anayasası, sadece MBK'nin değil, aydın ve akademisyenlerin de ürünü olacak; hiç değilse öyle lanse edilmesi tercih edilecekti. Anayasa 9 Temmuz 1961'de halk oylamasında % 61,74 oyla kabul edildi ve olağan döneme geçilmenin imkânı büyük ölçüde yaratılmış oldu. Oylama sonucunda *evet* oylarının beklentilerin altında olmasında özellikle bir süre önce –12 Haziran 1961– kurulmalarına izin verilen siyasî partilerin eleştirel ve mesafeli tutumları etkili oldu. Bu durum aynı zamanda 15 Ekim 1960'tan beri devam eden Yassıada Davaları'nın toplumda bir huzursuzluk yarattığını ve toplumsal tabanın beklenen düzeyde olmayarak DP'nin mirasını sahiplendiğini de göstermekteydi.

1961 Anayasası'nın oluşturulmasına imkân sağlayan 27 Mayısçılar böyle yapmakla kendi idarelerindeki olağanüstü dönemi ve de kendi mutlak hâkimiyetlerini –tamamen olmasa da– bizatihi kendileri sona erdirip yeniden olağan parlamenter rejime geçişi sağlamışlardır. 1961 Anayasası'yla, demokrasinin olmazsa olmazlarından güçler ayrılığı prensibi yeni anayasanın maddeleri içerisinde tanımlanmış; yaratılan hukukî zeminle partilerin kurulmasının önündeki engeller kaldırılmış, ülke tarihinin hiçbir döneminde olmayan ve de olmayacak şekilde kişi hak ve özgürlükleri Anayasal güvence altına alınmış, sendikal haklar, toplu sözleşme grev ve lokavt gibi haklarla emek lehine düzenlemeler yapılmış; yargı alanında Batı demokrasisi ayarında temel düzenlemeler ve kurumlar getirilmiş; üniversitelere özerklik, basın ve medyaya yönelik özgürlükçü vurgu ile adeta DP'nin vaat ettiği ve darbenin aktörlerince tam tersi noktaya savrulduğu iddia edilen demokrasiye geçişin önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmıştır. Öyle ki, 1961 Anayasası'nın sağlayacağı özgürlük ortamının etkisiyle kısa sürede onlarca parti türeyecek, işçiler, sendikalar güçlü bir konum elde edecekti. Ancak Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* adlı eserde, tüm bu olumlu yanlarıyla birlikte 1961 Anayasası'nın parlamento üzerinde etkili olacak olan vesayet kurumlarını da (Millî Güvenlik Kurulu, Genelkurmay Başkanı'nın konumu, Senato, Anayasa Mahkemesi, Askerî Yargı, Diyanet İşleri Başkanlığı) inşâ ettiğine vurgu yapmaktadırlar. Dolayısıyla Anayasayla yaratılan kurumlarla, parlamento tek yetkili halk iradesi mercii olmaktan çıkarak bir dizi kurum arasın-

da *primus inter pares* haline getirilmiştir. Bu kurumların getirilmesinin altındaki motivasyon, elbette ki, Atatürk ilkelerinden bir tavize karşı önlem almak ve bağlantılı şekilde DP'nin ruhunu çağıracak mekanizmalara ket vurarak rejime sahip çıkma, bir anlamda ihtilâli sonsuza bağlamaktır.

Yargılamalar ve 1961 Seçimleri

Kurucu Meclis tüm zorluklara rağmen önemli bir işi başarmış, 15 Ekim 1961'de gerçekleşecek şekilde seçim kararı almıştı. Seçimlere birçok partinin katılabilmesine rağmen eskinin ruhundan korkan asker, DP'nin mirası olacağından endişe ettiği AP'ye karşı sert ve mesafeliyken CHP'nin kazanmasına dair umut beslemekteydi. Ancak asker, seçimlere gitmeden önce –belki de bunun seçim sonuçlarına da etki edeceğini umarak– devirdiklerinin suçluluklarını ispatlamak niyetindeydi. Böylece 1960 Ekim ayında başlanılan ve DP üyelerinin Anayasayı ihlâl suçundan MBK tarafından seçilen Yüksek Adalet Divanı'nca yargılandığı davalar 15 Eylül 1961'de karara bağlandı. Neticede 31 kişi müebbet hapse, 418 kişi çeşitli oranlarda hapis cezalarına ve 15 DP'li de ölüm cezasına çarptırıldı. Mahkemenin idam cezası verdiği isimler şöyledir: Adnan Menderes (eski Başbakan), Celal Bayar (eski Cumhurbaşkanı), Refik Koraltan (eski Meclis Başkanı), Fatin Rüştü Zorlu (eski Dışişleri Bakanı), Hasan Polatkan (eski Maliye Bakanı), Emin Kalafat, Agâh Erozan, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişçioğlu, Zeki Erataman, Bahadır Dülger, Baha Akşit, İbrahim Kirazoğlu, Osman Kavrakoğlu ve Rüştü Erdelhun (eski Genelkurmay Başkanı).

MBK, Celal Bayar'ın cezasını yaşından ötürü müebbet hapse çevirerek bu isimlerden sadece Başbakan Adnan Menderes'in (17 Eylül 1961), Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun (16 Eylül 1961) ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın (16 Eylül 1961) idamlarını onayladı ve seçim öncesi İmralı adasında infazlarını gerçekleştirdi. Yargılamalar boyunca kendilerine isnat edilen küçük düşürücü suçlar ve sonrasında özellikle ordunun DP vekillerine ve hükümet üyelerine karşı sergilediği aşağılayıcı tutum, Yassıada'da bulundukları 11 ay boyunca içinde bulunulan kötü koşullar, bir anlamda DP'lilerin temsil ettikleri konumun da yaralanmasına dolayısıyla demokrasinin simgesel bir darbeyle de karşı karşıya kalmasına neden olmuştu. En nihayetinde aşağılanan, hor görülüp, itilip kakılan kişiler bir zamanın ülke idarecileriydi. Bu cüretkâr tavırların, sonrasındaki darbeler için de cesaretlendirici olduğunu iddia etmek abartı olmayacaktır. Bununla birlikte bu hamle kısa süreli de olsa ordudaki radikal kanatların yatışması gibi olumlu bir sonuca da yol açacak, bek-

lentileri karşılanmayan kesimlerin girişeceği yeni müdahalelerin gerekçelerini de zayıflatacaktı. Buna karşın idamların oybirliğiyle bütün aktörler tarafından benimsendiğini iddia etmek mümkün değildir. Nitekim idamların uygulanması ilk etapta beklenen bir şey değildi. Gerek MBK gerekse CHP içinde idamlara karşı bir kesim söz konusuydu. Ancak askerî kanatta Feroz Ahmad'ın da vurguladığı üzere çeşitli tereddütlerin kalkmasında özellikle profesörlerden oluşan ekibin aksi durumda ihtilâlin meşru zeminini, haklılığını yitireceği uyarısı etkili olmuştu. Üstelik idamlara karşı olan sivil kesimler de ya etkisiz kalmışlardı ya da gerektiği mücadele azmini göstermekten imtina etmişlerdi.

İcracılar açısından idamlar için meşru görülen yukarıdaki gerekçeler 1961 seçimleriyle birlikte yerle bir olacak, ordunun kışlaya dönmesinin imkânı ortadan kalkacaktı. Zira 15 Ekim 1961 seçimleri, ordunun beklentisini boşa çıkararak, 1 Şubat 1961'de kurulan DP mirasçısı olduğunu iddia eden AP'nin (% 34,7 ve 158 temsilci) zaferiyle sonuçlandı. Üstelik seçimle gelen senato üyeleri arasında AP neredeyse diğer bütün partilerin toplamı kadar temsilci (71/150) elde etmişti. CHP genel seçimde birinci parti olmasına rağmen oyların ancak % 36,7'sini alarak 173 sandalye elde edebilmişti. Bunun en önemli nedeni 1957 seçimleriyle birlikte yükselişe geçen İnönü CHP'sinin 27 Mayıs'tan sonra seçmen nazarında darbecilerle kol kola görülmesidir. DP'lilerin ve sonrasında bu geleneği sürdürenlerin CHP'yi ve de İnönü'yü darbenin teşvikçisi hattâ bizzat öznesi olarak karşı kutba yerleştirmeleri çubuğu biraz fazla bükmek anlamına gelse de İnönü'nün buna karşı net/sert bir tutum takınmadığı hattâ birçok CHP'linin darbecileri desteklediği vakıadır. Özellikle darbeyi gerçekleştirenlerden birçoğunun sonrasında İsmet Paşa'nın iktidara gelmesini arzulamaları bu karşıtlığın yeteri düzeyde olmadığını göstermektedir. Yine de DP yanlıları ve takipçileri her ne kadar aksini iddia edip İsmet İnönü'yü daima darbecilerle ilişkilendirse de –ki yeterince sebep bulunabilirdi– İnönü müdahaleden sonra seçimlerin kısa bir sürede (3 ay) yapılması gerektiğini söylüyordu. Ancak bu beyanatlar özellikle idamların yarattığı duygusal ortamda samimi görülmemiş; hattâ AP'nin oylarının artışına neden olmuştu. Böylece halk nezdinde mağduriyet yaratıldığına dair güçlü inanç eskileri yeniden diriltme iradesine dönüşmüştü. Böyle bir ortamda, 27 Mayıs'ın aktörlerinin bekledikleri sonucu elde etmedikleri ortaya çıksa da kimi hukukî güvencelerle kendilerini garantiye aldıkları da unutulmamalıdır.

* * *

1946'yla birlikte ufukta görülen ışık 1950'lerde artık tepedeydi, bu öyle bir ışıktı ki, ülkenin hemen hemen her karesi ve her kesimi (iş adamı, toprak sahibi, köylü, çiftçi, esnaf, Kürt, Alevî, Sünnî ...) için aydınlık bir geleceğe dair umudu müjdeliyordu. Bu umut göç, ekonomik zorluklar, dışlanmışlık ve pasifize olmuş kitleleri öne çıkaran bir söylemle yaratılmıştı. Kuşkusuz DP, tüm kesimleri kendisine eklemleyebilmeyi ortak düşman olan tek parti otoriterliğini antagonize ederek başarmıştı. Böylece azınlıktaki askerî, bürokratik elit kadroya karşı halka yapılan popülist bir vurguyla ("Yeter söz milletin!") DP büyük bir zafer elde etmişti. Ancak birçok düşünürün kaçırılmış fırsat olarak gördüğü bu başarı, 1950'lerin ortalarında büyük bir hayal kırıklığına dönüşmüştü. Bunun muktedir olamamakla da bir ilgisi vardı. Zira Mete Kaan Kaynar'ın da "Beyaz Zambaklar Memleketi ve İhtilâlin Mantığı"nda vurguladığı üzere DP, kendisinden önceki iktidar bloğuyla ne bir ittifak kurabilmiş ne onu dönüştürebilmiş ne de onu tam olarak tasfiye edebilmişti. 1960'lara doğru Türkiye demokrasi tarihinin önemli bir sınavdan geçtiği ve en nihayetinde büyük bir sarsıntı geçirse de yeniden rayına oturtulmaya çalışıldığı bir an gelmişti. Bu açıdan 27 Mayıs, tek parti (CHP) dışında bir partinin (DP) ülke yönetimini ilk kez ele alışı, üstelik azımsanmayacak bir süre boyunca (10 yıl) iktidarı deneyimleyişi ama son kertede bu yazının konusunu oluşturmasına neden olacak şekilde can verişinin hikâyesidir. 27 Mayıs nasıl adlandırılırsa adlandırılsın kurumsal ve konvansiyonel siyasetin normal akışından bir sapmaya, bir olağanüstülüğe tekabül etmektedir. Bir geçiş dönemi olarak da okunabilecek bu süreçte siyasetin yapıcıları yabancısı oldukları bir alanda son derece geniş yetkilerle donanmış şekilde önemli kararlara imza atmışlardır. Olumsuz açıdan bakıldığında bu girişim en başta çok partili hayata daha bebeklik çağındayken büyük bir darbe indirmiştir. Ancak oluşturduğu anayasal zeminle hem devrilen Demokrat geleneğe (onu takip etme iddiasındaki partilere) hem de daha önce hiç olmadığı kadar –meşruiyetini doğrudan Anayasadan alan– sol/sosyalist oluşumlara yaşam/doğum imkânı tanımıştır. Öte yandan bu durum, hem darbe sonrasında kurulan siyasî partilerin profilleri hem de seçimden çıkan sonuçlar dikkate alındığında –belki de radikal cuntacıları haklı çıkaracak şekilde– müdahalenin hiçbir şekilde DP gelenek ve kadrolarının silinmesine yetmediğini ispatlamıştır. Öyle ki, hemen ertesinde yapılan seçimde DP mirasçısı olduğunu söyleyen partiler iddialı bir dönüş yapabilmişlerdir. Hatta 27 Mayısçıların, hedeflediklerinin aksine yıllar yılı sürecek olan rövanşist tutumların tohumlarını güçlü şekilde attıkları ve bu geleneğin daha da güçlenmesine imkân tanıyacak bir mağduriyeti yarattıklarının altını da çizmek gerekir. Dolayısıyla bu geleneğin günümüze kadar beslendiği, Fet-

hi Açıkel'in *Toplum ve Bilim*'in 70. sayısında yayınlanan "Kutsal Mazlumluğun Psikopatolojisi" makalesinde de vurguladığı kutsal mazlumluk ruh halinin ya da Şerif Mardin'in ele aldığı merkez çevre paradigmasındaki çevrenin mağduriyeti söyleminin önemli bir referans noktasının 27 Mayıs müdahalesi olduğu söylenebilir. Bu açıdan uzun vadede özellikle ilerici, sol, sosyalist ve de CHP geleneği açısından son derece olumsuz bir sonuca neden olduğunu iddia etmek mümkündür.

İhtilâlin Mantığı

YASEMİN DOĞANER

27 Mayıs 1960'ta gerçekleşen askerî darbe, gerçekleştirenlerin adlandırdığı şekliyle literatüre *ihtilâl* veya *devrim* olarak geçmiştir. *İhtilâl*, Türk Dil Kurumu sözlüğünde, bir ülkenin siyasal, sosyal ve ekonomik yapısını veya yönetim düzenini değiştirmek amacıyla kanunlara uymaksızın cebir ve kuvvet kullanarak yapılan geniş halk hareketi, devrim olarak tanımlanır. Bilindiği şekliyle 27 Mayıs hareketi, bu tanıma uymaz. Bu tanım daha ziyade Sanayi Devrimi sonrası Batı'da yaşanan ihtilâllerin gelişim seyrine uygun olup, aşağıdan yukarı, halkın iştirakiyle ve çoğunlukla da kan dökülerek gerçekleştirilen hareketlere referans verir. Bir ülkede baskı kurarak, zor kullanarak veya demokratik yollardan yararlanarak hükümeti istifa ettirme veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme ise darbenin tanımıdır. Bir *darbe* olmasına rağmen 27 Mayıs'ın ihtilâl veya devrim olarak adlandırılması, neredeyse yok denecek kadar az tepkiyle –Ankara'da DP binasına gelen birkaç kişi hemen dağıtılmış, Manisa'da bir grup tepki göstermek istemiş ancak engellenmiştir– buna karşın basın, muhalefet, üniversite ve yargı bürokrasisi tarafından büyük bir tasviple karşılanması ve umulanın da üstünde bir başarıyla kayda değer bir şiddet olayı gerçekleşmeden tamamlanmasıyla ilgilidir. Askerî bir müdahale olmasına ve bilinen tüm hazırlıkları ordu içinde gizli faaliyetler şeklinde yürütülmesine rağmen halk dışındaki sivil çevrelerden aldığı destekle, bu hareketin bir darbe olmayıp bir *ihtilâl*, *inkılâp* hattâ *İkinci Cumhuriyet* olduğu vurgusu sıkça yapılır. 27 Mayıs'ı takip eden aylarda konuya ilişkin gazetelerde yer alan övgü dolu yazıların derlemesinden oluşan kitabın adı ise *Ak Devrim*'dir. Cumhuriyet döneminin kendisinden sonrakilere örnek olacak ilk askerî müdahalesi-

nin gerçekleşmesindeki mantığı –doğru düşünme sanatı ve bilimi, doğru düşünmenin yolu ve yöntemi– gerçekleştirenlerin kendi verdikleri isimle çeşitli yönleriyle ele almaya çalışacağız.

Yazının başlığının esin kaynağı olan Şevket Süreyya Aydemir'in *İhtilâlin Mantığı* adlı kitabında, yazarın deyimiyle ihtilâlin problemleri işlenmeye çalışılır. Aydemir'e göre, 27 Mayıs'ın ihtilâle hazırlanma, örgütlenme ve karar safhaları zayıftır. Teşkilat bakımından başsız görünür. Belirli ve merkezi bir eylem ve karar mercii yok gibidir. İhtilâli gerçekleştiren şartlar sezilmiş ama işlenmemiştir. İhtilâl sonrasının hedefleri, ihtilâle katılanlara rehber olacak ve yön tayin edecek şekilde ifade edilmemiştir. Bütün bunlara rağmen kaydettiği gelişmeler, yarattığı atmosfer ve getirdiği müesseseler bakımından bir ihtilâlin tipik ve karakteristik özelliklerini taşır. Yazara göre, *ihtilâl* ve *mantık* kavramları birbirleriyle bağdaşmaz gibi görünseler de aralarında determinist bir bağ vardır ve bu bağ kurulmazsa hükümlerin çoğu dayanaksız kalacaktır. Özetle, mantık bir bilgi koludur; matematik kesinlikler arz etmez ve düşünsel bir eylem, bir zihin terkibidir. İnsanoğlunun zaman içinde işleyen bilinç ve idrakinin zamanın şartlarına göre değişen bir değerlendirme işlemidir. Diyalektik mantık bir hareket ve girişimi, iyi veya fena oluşuna göre değil, mevcut şartlara ve bu şartların olgunluk derecesine göre değerlendirir. İhtilâl ise ne iyidir ne de fena. İhtilâl, toplum yapısında biriken çelişmelerin bir gün patlayışıdır. Bunun için iyi veya fena olduğuna göre değil, "... şartlar tamam olduğu için" ihtilâl olur. Şartların tamam oluşu ile ihtilâl arasındaki bu zaruret, bağıntı veya illiyettir ki, tarihi determinizm açısından ihtilâlin mantığını teşkil eder. Yazarın kısaca verilmeye çalışılan yaklaşımı, bu konudaki eleştirilere yapılan savunmanın genel yaklaşımını özetler niteliktedir. Bu görüşe göre, ihtilâlin çeşitli sebeplerinin olduğu aslında daha önceleri de düşünülmüş ancak "...şartlar tamam olmadığından" 27 Mayıs'a kadar beklenmiştir.

İhtilâl sürecinin gerekçesi, çıkış noktası ve zihniyetini açıklayabilmek için Türkiye'de ordu-siyaset ilişkilerine değinmek gerekir. Türk modernleşme seyrinde ordunun hep önemli bir işlevi olmuştur. Bir yandan modernliğin kurumsal anlamdaki ilk muhatabı olan ordu, diğer yandan modernleşme sürecinin sürdürülmesinde önemli bir role sahiptir. Tanzimat dönemi yenilik hareketleri arasında eğitimin modernleşmesi kapsamında askerî okulların yaygınlaştırılması kararlaştırılmış ve taşra ordularına sorumlu oldukları bölgede bir rüştiye ve idâdi okulu açmaları şartı getirilmiştir. Bu şekilde modern sivil okullar açılmadan önce yöre sakinlerinin çocukları çoğunlukla askerî eğitimle tanışmış, taşranın da orduyla yakınlığı sağlanarak, ilerlemelerinde bu önemli bir yol olmuştur. Ordu mensupları, Türk modernleşme seyrindeki öncü rolleri ve aldıkları eğitimin yarattığı duyarlılık gereği devleti

kurtarmak adına muhalefeti de üstleneceklerdir. 1859'da *Kuleli Olayı* olarak bilinen darbe girişiminde, *Fedailer Cemiyeti*'nin Abdülmecid'i tahttan indirmek üzere hazırladıkları komploda, İstanbul Kuleli Kışlası'ndaki 40-50 kadar subayın soruşturularak çeşitli cezalara çarptırıldığı bilinmektedir. Bundan sonra, gerek *Genç Osmanlılar Cemiyeti*'nin muhalefet hareketinde gerekse 1876'da Kanun-u Esasi'nin ilânında ordunun rolünden söz edilir. Ancak asıl muhalefet 1908'de Meşrutiyet'in ilânıyla sonuçlanacak süreçte belirgin bir biçimde ortaya çıkar. Sonradan *İttihat ve Terakki Cemiyeti* olarak anılacak cemiyet, 1889'da askerî tıp öğrencileri tarafından anayasayı yürürlüğe koymak amacıyla kurulur. Askerlerin de içinde yer aldığı İttihatçılar, başarısız darbe girişimi sonrası sürgüne gönderilirler ve muhalefeti çoğunlukla yurtdışından yürütürler. Kendi aralarında güçlü merkeziyetçi yönetim modeli ile adem-i merkeziyet fikirleri ekseninde bölünürler. 1908'de Resneli Niyazi'nin başka bazı İttihatçı subayları da arkasına alarak çıkardığı isyan, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle sonuçlanır. 1908 devrimini tek başına yapan ordu, bundan sonra ülkenin siyasî kaderini önemli ölçüde eline alır. İttihatçı subayların önce Birinci Dünya Savaşı'nda daha sonra Millî Mücadele'deki rolü malumdur. Zaman zaman siyasete müdâhil olması, bundan kaynaklanan zararın telafisi için ordu ve siyasetin ayrı tutulması konusundaki kararlılığı beraberinde getirecektir. Hikmet Özdemir'e göre, gerek Meşrutiyet'in ilânına, gerekse Cumhuriyet dönemine hem önderlik eden hem de yeni rejimin kurulması ve desteklenmesinde kilit rol oynayan ordu, İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar kendisine verilen rolün gereklerini yerine getirmekte tereddüt etmez. Bu yıllarda orduda rejim hakkında bazı görüş ayrılıkları baş gösterir. Öyle ki, askerlik kavramı üzerindeki *topyekûn seferberlik prensibi* adını verdikleri ekonomiden eğitime her sahada seferberlik hazırlığı yapmak bu alanlarda sadece söz sahibi olmayı değil, aynı zamanda hakemlik mevkiini de gerektirir. Bu da siyasî sahada da hakemlik isteğini beraberinde getirecektir. Genetik kodlarında bulunan müdahale arzusuyla, savaş yıllarında ordu karargâhlarında yapılan cunta toplantıları ve askerî birliklerde gizli faaliyetlerin ivme kazandığı görülür. İhtilâlin önemli aktörlerinden Alparslan Türkeş, ihtilâl fikrinin kökenini 1941 yılına kadar geriye götürür. İhtilâlin önderlerinden hatıralarını kaleme alanlar görev yaptıkları yerlerde birbirlerinden habersiz düzenledikleri cunta toplantıları ile ilgili tarih olarak daha çok 1950'li yılların ortalarını verirler.

Atatürk dönemindeki yapılanmadan sapmaya bir tepki olarak, CHP'nin tarafsız bir idare kuramayacağı fikriyle 1950 öncesinde de kurmay subaylar arasında bir müdahale fikri belirse de, DP'nin seçimleri kazanmasıyla bu endişeler dağılmıştır. Diğer yandan, DP yanlısı ordu mensupları sonuçtan memnunken, İnönü'ye askerî müdahalede bulunup iktidarı DP'ye teslim et-

memeye hazır olduklarını söyleyen komutanların olduğu söylentileri yayılır. Bu durum, iktidarda kimin olduğuna bakılmaksızın bir ihtilâl yapmak için ordunun içindeki bazı kesimlerin farklı da olsa nedenlerinin olduğunu göstermektedir. Yani mesele sadece DP karşıtlığı değildir. Bir nevi siyasî gidişata duyulan hoşnutsuzluktur. Diğer bir deyişle müdahale arzusu, kimi ordu mensuplarının kendilerini devletin asıl sahipleri gibi görme eğilimlerinin güçlü oluşu ve toplumu yukarıdan aşağı dizayn etme hakkına ve liyakatine sahip olduklarını düşünmelerinden kaynaklanır. Dündar Seyhan anılarında "Bizim ihtilâlciler gelecek iktidarı günün muhalefetiyle paylaşmayı asla düşünmüyordu. Çünkü 27 Mayıs ihtilâli hazırlanırken mevcut siyasî organizasyonların hiçbirinin önde gelen problemleri çözmede yeterlik taşıyan bir kadroya sahip olduğuna ihtilâlciler inanmıyordu," der. Bu bir nevi II. Meşrutiyeti ilân ettiren *İttihatçı* zihniyetin devamıdır. Diğer bir deyişle, Meclis, Anayasa veya millî egemenliği teminat altına alacak kurumların yerine kişisel inisiyatifi esas alan gizli, derin ve demokrat olmayan tavırdır.

Ordu içindeki genç kurmay subayların ilk gizli teşkilatı, kendi deyimleriyle, bir *ihtilâl* değilse de ordu içinde bir *ıslahat* yapmak üzere 1955 yılında kurulur. 1956'da *Atatürkçüler Cemiyeti* adını alan teşkilatın örgütlenmesi İttihatçılarınkine benzer biçimde hücre sistemine dayalıdır ve birbirinden habersiz gruplar zamanla örgüt ağını genişletecek ve birleşecektir. Çeşitli yerlerde ve farklı kişilerce muhtelif zamanlarda yapılan komite toplantılarına kimi zaman bir başka komiteden ilk kez dâhil olunuyormuş gibi katılımlar gerçekleşir. Bunun sebebi komiteye katılanların çoğunda ilk ve öncelikli olma gayesi yanında başka bir komitenin tali kolu olma endişesinin olmasıdır. Diğer bir deyişle, kişisel ihtirasların rolü büyüktür. Öyle ki, Tuzla Piyade Okulu'nda veya Harp Akademisi'nde ihtilâl komiteleri, ettikleri yemin ve gizlilik gereği başka bir komitenin varlığından haberdar oldukları halde bunu bilmezden gelerek daha önce yazdıkları yemin metnini ilk kez yazıyor ve okuyor gibi davranmışlardır.

İhtilâlin –Atatürkçülük dışında– belirgin bir fikri temeli yoktur. Dündar Seyhan o günlerde kendisine "İhtilâl mi fikirden, fikir mi ihtilâlden doğacaktı?" diye sorarak bu bocalamadan söz eder. Ordu içinde gizli bir şekilde yürütülen bu faaliyetlerin gerekçeleri, müdahaleyi yapanların kalemlerinden hareketle siyasî, iktisadî, sosyal ve hattâ kişisel nedenlere dayandırılır. Özetlemek gerekirse, 1954 seçimleri sonrası DP'nin yeniden çoğunluğu sağlayarak iktidara gelmesiyle ehliyetsiz kadrolarına rağmen kibrini artırması, buna karşın üst üste seçimleri kaybeden muhalefetle kıyasıya bir mücadelenin sürdürülmesi, 1957 sonrası iktidarın düşüşe geçmesine rağmen hürriyetlerin kısıtlanarak partizan idarenin etkisini artırmasıdır. Memleketin kesin hatlarla ikiye ayrılarak vatandaşların kahvelerini, camilerini, yollarını ayır-

mış olmaları; basına uygulanan baskılar ve gazetecilerin hapsedilmeleri; Silahlı Kuvvetler'in kendi haline terk edilmiş olması ve Başbakan'ın söylediği iddia edilen "ordunun yedek subaylarla idare edilebileceği" ve "kravatlı şövalyelerin burunlarının kırılacağı" gibi söylentilerin yayılmış olması; bazı üst kumandanların Millî Savunma Bakanı'nın paltosunu tutacak kadar dalkavukluk etmeleri ve bu yolla terfi almaları gibi onur kırıcı davranışlar... Hayat pahalılığının ve buna bağlı olarak rüşvetin artması; parti adına çalışmayan memurların zor durumda bırakılmaları; üniversitelerin bilim haysiyetiyle bağdaşmayacak bir biçimde politika merkezi haline getirilmiş olmaları; öğrenci kuruluşlarının parti gençlik kolları gibi kullanılmak istenmesi, buna karşı olanların ise polis takibine maruz bırakılması ve üniversite kampüslerindeki şiddetin artması... İşsizlik, sefalet ve hastalıkların artması, köylünün enflasyonun tesiri altında kaderiyle baş başa bırakılması, kültür seviyesinin yerinde sayması, okul yerine cami yapma seferberliğinin artması, dinî eğitime ağırlık verilmesi, halkevlerinin ve Köy Enstitülerinin kapatılarak din istismarı ve taassubuna öncelik verilmesi... Sosyal adalet ve sosyal güvenlik konularına vurgu yapanların komünist damgası yemeleri, orta sınıf ve köylü fakirleşirken, milyonerlerin türemesi ve gayrimeşru kazançların millî kalkınmanın eserleri olarak gösterilmesi, işçi sınıfının haklarının teslim edilmeyip, sendikaların güçsüz veya partizan kuruluşlar haline getirilmesi... Devleti yönetenlerin Türkiye'yi idare etmeye layık olmayan kişilerden oluşması, –ki bu konu hatıralarında en çok vurgu yaptıkları konulardan biridir– iktidar ve muhalefet arasında artan gerilimin muhalefet üzerindeki şiddet tedbirlerini artırması olarak sıralanabilir. Ancak anılan gerekçelerin tamamının gizli faaliyetler kurulmaya başlandığında –ilk faaliyetlerin 1940'lı yıllara kadar geri götürüldüğü düşünülürse– geçerli olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Süreç tamamlandıktan sonra kaleme alınan çalışmalarda bu gerekçelerin tamamı zikredilmiş olup, aslında bir kısmının ihtilâlin haklılığına vurgu yapmak için zamanla gerekçelerin arasına eklendiği söylenmelidir. Anılan gerekçelerin daha ziyade muhalefetin 1957 sonrasındaki söylemiyle örtüştüğünü de hatırlatmak gerekir.

İhtilâli yapan kadronun kimlerden oluştuğuna gelince, bunlar çoğunlukla Yıldız Harp Akademileri'nde kurmaylık eğitimi alan –Dündar Seyhan, kurmaylık eğitiminin gayeye ulaşmadaki en önemli unsurlardan biri olduğu için kurmaylık eğitimi aldığını belirtir– pek azı kurmay olmayan çeşitli rütbelerdeki genç subaylardır. Kimi Anadolu'nun en ücra yerlerinde görev yapmış, kimi yurtdışı tecrübesi olan bu idealist subaylar, aldıkları eğitimin bir yansıması olarak ideal bir devlet ve toplum tasavvuruna sahiptirler. Anılarından anlaşıldığı kadarıyla somut olmaktan ziyade soyut bir söyleme sahiplerdir. Okul yıllarında –Atatürk döneminde askerî okullarda okutulması emredi-

len– müfredatın bir gereği olarak okudukları *Beyaz Zambaklar Ülkesinde* adlı ideal bir devlet ve toplum yapısını anlatan kitabın da tesiriyle gidişatı eleştirerek kendilerinin değiştirebilecekleri bir yönetim hayali kurarlar. İhtilâlde özellikle kilit noktalara yapılan tayinlerde önemli rol üstlenen Millî Savunma Bakanı'nın emir subayı Adnan Çelikoğlu hatıralarında her Harbiyelinin orduya katılırken kendisini Atatürk gibi gördüğünü ve gönlünde yatan idealin bir gün Cumhurbaşkanı olmak olduğunu belirtir. Atatürk'ün söylevleri ezberlerindedir ve cumhurbaşkanlarından "İkinci sınıftaki Harbiyeli, birinci sınıfa nazaran Cumhurbaşkanlığına bir yıl daha yaklaşmıştır," sözlerini dinlemişlerdir. Askerî liselerde Kemalizm diye bir ders okutulmadığını ancak her öğrencinin onun direktifleri istikametinde düşündüğünü söyler. İstisnaları olmakla birlikte darbeyi yapanlar 1938-1942 yılları arasında Harp Okulu'ndan mezun olanlardır. 27 Mayıs'ı gerçekleştiren kadro ile 1908 devrimini yapanların benzerliği dikkat çekicidir. En önemli özellikleri genç oluşlarıdır. İttihatçılar 30'lu, 27 Mayısçılar ise 40'lı yaşlarının başındadır. Mekteplı veya diplomalı oluşları, kendilerine biçtikleri öncü rolünü pekiştiren bir durumdur. Gizlilik prensibine dayalı olarak örgütlenmeleri, sonrasında açık bir programlarının olmayışı, alt rütbelilerden oluşmaları ve yüksek rütbeli bir lider arayışına girmeleri diğer benzerlikleridir. Vatanseverlikleri kuşku götürmez. Toplumu bilinçsiz yığınlar olarak görüp topluma yön verme arzuları da benzerdir. Devlete sahip çıkma içgüdüsüyle hareket ederek zaman zaman kendilerini yasaların üstünde görürler. Kadronun benzerliği kadar sürecin bazı benzerlikleri de dikkat çekicidir. Her ikisinde de ordudaki hiyerarşinin yeniden temini için çok sayıda subayın emekli edildiği görülür. Ordu içinden hoşnutsuzluğu devam edenlerin kendilerine karşı ayaklanması –31 Mart Ayaklanması– veya darbe teşebbüsleri –Talat Aydemir'in darbe teşebbüsleri– görülür ve bu tür eylemlerin şiddetli bir biçimde cezalandırılmaları sağlanır. Mahmut Şevket Paşa da Cemal Gürsel de orduyu siyaset dışında tutmaya çalışır ancak başaramazlar. İttihatçılar 1909 değişiklikleri ile kâğıt üzerinde de olsa padişahın anayasal yetkilerini kısıtlamaya çalışırken, diğerleri doğrudan yeni bir anayasa yapmayı kararlaştırır. İdareyi ele aldıktan sonra kendilerine muhalefet edilmesine müsamaha göstermezler. II. Meşrutiyet döneminde bir yandan sivil özgürlükler açıkça tanımlanırken, basını, grevleri, toplantı ve yürüyüşleri yasaklayan yasalarla bu özgürlüklerin sonuçları ortadan kaldırılır. İhtilâli gerçekleştirenler de benzer konularda eleştiriye pek açık değildir. Her ikisinde de zamanla aynı safta yer alanların içindeki bölünmelere rastlanır. Yine her ikisinde de yapılan ilk seçimlerde istenilen sonuçlar alınmaz. İlkinde İttihatçılara karşı liberaller yani Hürriyet ve İtilaf Fırkası, diğerinde ise DP'nin devamı sayılabilecek nitelikteki AP tahmin edilenden çok oy alır. 1912'de yenilenen ve tarihe *sopalı seçimler* olarak geçen seçimlerle İttihatçı-

lar yeniden çoğunluğu elde eder, AP ise CHP ile koalisyon yapmak zorunda kalır ve yine her ikisinin de doğrudan veya dolaylı olarak iktidar olmasının önüne engeller konulmuş olur.

Birbirlerinden habersiz cunta faaliyetleri yürüten ve sonunda bir araya gelecek olan bu grubun türdeş olduğunu söylemek zordur. Mevcut durumdan memnun olmamaları ortak noktalarıdır ancak çözüm önerileri farklılık gösterir. 27 Mayıs sonrası bir kısmı –ihtilâl bildirisinde de belirtildiği üzere– üç ay gibi kısa bir süre içinde seçimlerin yapılarak normal demokratik düzene dönüleceğini söylerken, en az bir dönem iktidar koltuğunda oturmaktan yana olanlar hattâ partileşerek siyasal yaşamın içinde kalmak isteyenler vardır. Pek çoğunun hatıralarında belirttiğine göre, ihtilâl sonrası belirli bir programa sahip değildirler. Orhan Erkanlı anılarında, ihtilâl öncesi toplantılarda konuşulan ancak yazıya geçirilmeyen prensip kararlarından söz eder. Buna göre, ihtilâl kansız olacak ve suçlular özel bir mahkemede yargılanacaktır. Meclis dağıtılacak, partiler kapatılacak, bir *İnkılâp Meclisi* kurularak askerî cunta ile memleketi idare edecek, yeni bir anayasa hazırlanacaktır. Dinin politikaya alet edilmesi önlenerek dinde reform imkânları araştırılacak, planlama teşkilatı kurularak millî kalkınma planı hazırlanacaktır. Kemalizm bilimsel bir doktrin haline getirilecek; silahlı kuvvetler, üniversite, basın ve devlet kuruluşları yeniden organize edilecek; sosyal ve ekonomik konularda reform yapılacak; halk ile devlet arasındaki kopan bağlar idarî bir reformla yeniden kurulacaktır. Bölge, din, ırk ve mezhep ayrılıklarından doğan parçalanmaları önleyecek; millî birliği kültür ve ülkü alanında sağlayacak tedbirler alınacak; boş duran kaynaklar ve iş gücü harekete geçirilecektir. Sosyal güvenlik sistemi yeniden tesis edilecek; dış politikada mevcut anlaşmalara bağlı kalınacak ve daha bağımsız bir politika izlenecek; devletçiliğe öncelik verilecek; ağalığa son verilerek gerekirse doğu ve batı arasında insan mübadelesi yapılacak; aşırı cereyanların doğmasına sebep olan ortam ıslah edilecek ve zamanı gelince serbest seçimlerle iktidar kazanan partiye devredilecektir. Dinden ekonomiye, eğitimden bürokrasiye, sağlığa, kültürel ve bölgesel sorunlara kadar pek çok iddialı konuda daha önce siyaset mekanizmasının çözemediği sorunları çözmeye talip olmalarından, bu konudaki yeterliliğe sahip olduklarını düşündükleri anlaşılmaktadır. Ancak bütün bunları yapmanın hiç de kolay olmadığını anlamaları pek de uzun sürmeyecektir. Belli bir programdan ziyade ideallerle hareket eden ihtilâlcilerin ihtilâl sonrası anılan konular üzerindeki fikir ayrılıkları, bölünmelerine ve bir kısmının hareketin dışında kalmalarına yol açacaktır.

İhtilâl fikri, 1957 yılında ülkedeki siyasî gelişmelerin müdahaleyi gerektirdiği fikri ile hayata geçirilmeye çalışılır; ancak *Dokuz Subay Olayı* üzerine teşkilat dağılmak zorunda kalır. Aradan geçen süre içinde müdahale konu-

sundaki kararlılıkları sürer ve dağılan teşkilat 1959 başında yeniden toparlanarak Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel'e liderlik teklif edilir. Gürsel'e liderlik teklif edilmesinin sebebi, oldukça genç ve akran olan subayların kendi içlerinden bir lider çıkarmak yerine askerî hiyerarşiyi de gözeterek kıdemli bir komutana ve onun pozisyonunun sağlayacağı imkânlara duydukları ihtiyaçtır. Gürsel'in teklifi kabul etmesiyle kısa sürede çeşitli yerlerde dağınık halde bulunan subaylar merkeze tayin edilmeye başlanır. Genç subayların heyecanlı tavırlarının aksine Gürsel'in telkiniyle ihtilâlin gaye olmadığı, kısa süreliğine ele alınacak idarenin tayinle oluşturulacak Meclis tarafından yürütülerek, ordunun hakemliği altında yapılacak seçimler sonrası iktidarın gerçek sahibine teslim edilmesi kararlaştırılır. Gürsel, müdahaleye mecbur kalınırsa kan dökülmemesini, askerî diktatörlükten yana olmadığını, müdahale sonrası ilim adamlarına yeni bir anayasa ve seçim kanunu hazırlatıp en geç üç ay içinde seçimlere gidilmesi gerektiğini söyler. Ancak ihtilâlci grup içindeki herkes aynı fikirde değildir. 1959 sonunda teşkilat genişler ve kritik noktalara teşkilatın içinden isimler getirilir. Bu süreç siyasî havanın gerginliğinin arttığı ve İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilân edildiği zamana rastlar. Sıkıyönetim ilânı ihtilâlci subayları harekete geçirir ancak beklenmedik bir olayla kısa süreli bir şaşkınlık yaşanır. Kara Kuvvetleri Komutanı Gürsel'e daha önce istediği yıllık izin verilir, takiben yaş haddinden emekliye ayrılacaktır. Başsız kalma endişesine neden olan bu durumda Gürsel, etrafındakileri yatıştırır ve orduya ve hükümete yazdığı iki ikaz mektubuyla görevinden ayrılır. 14 Mayıs'ta aranan yeni lider Kara Kuvvetleri Komutanlığı Lojistik Başkanı Tümgeneral Cemal Madanoğlu bulunur ve 18 Mayıs'ta yapılan toplantıyla en geç 26 Mayıs'a kadar ihtilâlin yapılması kararlaştırılır. Ayrıca yapılacak askerî harekât planının temel noktaları da tespit edilir. Menderes'in 26 Mayıs'ta Atina'ya yapacağı geziyi iptal ederek Eskişehir'e gitmesi ihtilâlin bir gün sonraya ertelenmesine neden olur. Aynı gün kendi aralarında görev dağılımı yapan teşkilat, İstanbul ve Ankara'da pek fazla direnmeyle karşılaşmadan tüm kritik noktaları ele geçirir ve 27 Mayıs saat 03.00'ten itibaren askerî idare yönetimi devralır.

Atatürk'ün mirasına sahip çıkmak için ordunun yönetime el koyması, onun üzerinde önemle durduğu orduyu siyasetin dışında tutma prensibinin çiğnenmesi pahasına gerçekleşmiş olur. İhtilâl demokratik olmayan yollarla, demokratik bir düzeni kurmak amacıyla yapılmıştır. Çelikoğlu hatıralarında, demokrasinin başka türlü yaşatılamayacağına inandıkları için ihtilâl yaptıklarını söyler. İhtilâlcilere göre 27 Mayıs, bir *İkinci Cumhuriyet*'tir. Amaçları Atatürk'ün bıraktığı yerden daha ileriye gitmek, tutucu ve gerici güçleri etkisiz hâle getirmek ve daha halkçı bir idare kurup ondan sonra çekilmektir. Ordunun Cumhuriyet döneminde ilk kez gerçekleştirdiği ihtilâl, bun-

dan sonraki siyasî çıkmazlarda ordunun müdahalesini görev sayan bir anlayışı pekiştirecektir.

27 Mayıs sabahı TSK'nin radyodan yayınladığı bildiride demokrasinin içine düştüğü buhran ve son elim hadiseler dolayısıyla aynı zamanda kardeş kanı dökülmesine meydan vermemek için ülkenin idaresine el konulduğu, en kısa süre içinde seçimlere gidilerek idarenin kazanan partiye devredileceği, hareketin hiçbir parti veya zümreye karşı olmadığı, yurtta sulh cihanda sulh prensiplerinin devam ettiği, NATO, CENTO ve diğer bütün anlaşmalara bağlı kalınacağı vurgulanır. Bildirideki içine düşülen buhran, kardeş kavgası ve hiçbir parti veya zümreye karşı olmadığı vurguları dikkat çekicidir. Demokrasinin içine düştüğü buhrandan muhtemelen kastedilen iktidar ve muhalefet arasındaki siyasî gerilimin ve buna bağlı olarak da –kahvehaneleri ayıracak kadar ileri giden– toplumda yaşanan ayrışmanın artmasıdır. Muhalefet Meclis'te erken seçim konusundaki baskısını artırmış, bunun kabul görmemesi üzerine de yurt gezilerine çıkarak adeta bir seçim atmosferi yaratmıştır. Toplantı ve gösteri yürüyüşleri kanununu bahane eden iktidar, bu gezileri engelleyerek siyasî tansiyonu yükseltmiş ve Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasıyla da gerilim son haddine varmıştır. Bundan sonra Başbakan'ın erken seçime gidileceğini söylemesi bir işe yaramayacaktır. Bildirideki hiçbir parti veya zümreye karşı olunmadığı vurgusu ise ironiktir. Daha ilk günden DP'nin ima yoluyla bile tasvip edilmesi yasaklanmıştır. Diğer yandan hoşnutsuzluğun iç politika konusundaki aşırılığına karşın dış politika konusunda mevcut antlaşmalara bağlılığın sürdürüleceğine dair teminatın verilmesi, yani içeride durumun bunca olumsuzluğuna karşın dış politikaya dair eski iktidara hiçbir eleştirinin getirilmemesi ihtilâlin mantık silsilesi içinde hayli ilginçtir. İhtilâlin hazırlık aşamasında da dış politikaya dair herhangi bir önermeye rastlanmaz. Direnişle karşılanmayan hareketi takiben "Hiçbir parti veya zümreye karşı olunmamasına" rağmen Cumhurbaşkanı'ndan başlayarak tüm devlet erkânı ve mülki amirlere kadar asker sivil pek çok ilgili tutuklanır.

İhtilâlcilerin yaklaşık bir buçuk yıl boyunca iktidarda kaldıkları süre içindeki yönetim mantığına gelince... Orgeneral Cemal Gürsel'in liderliğindeki MBK, yayınladığı ilk tebliğde "Bugünden itibaren Türk Silahlı Kuvvetleri, en kısa zamanda milleti seçime götürecek bir Kurucu Meclis kurmak maksadıyla muvakkaten idareye el koymuş bulunmaktadır" diyerek yeni anayasa ve seçimlerin yapılacağı konusunun ve bu durumun geçici olduğunun altını çizer. İktidarı ele alanlar, amaçlarının partileri içine düştükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak, partiler üstü tarafsız bir idarenin hakemliği altında serbest seçimleri yaparak, siyasî iktidarı kazanan partiye devretmek olduğunu belirtirler. Gazeteler ihtilâlin büyük kentlerde sevinçle karşılandığını yazar.

MBK ilk gün yayınladığı 18 tebliğde halka yönetime ilişkin talimatlarının yanı sıra her türlü siyasî parti yayın ve faaliyetlerinin yasaklandığını, karşı çıkanların cezalandırılacağını, gazete kapatma kararlarının iptal edildiğini, daha önce tutuklanan gazeteci ve öğrencilerin serbest bırakılacağını, fakülte ve yüksekokulların açılarak eğitim öğretime başlanacağını bildirir. Ordunun *Millî Birlik Komitesi* adıyla yaptığı askerî harekâtın ilk saatlerinde ismi konusunda bazı çelişkiler yaşanır. Ankara'dan yayınlanan tebliğlerde bu isim kullanılırken, İstanbul tebliğlerinde *Silahlı Kuvvetler İdaresi* veya *Türkiye Millî Birlik Komitesi* ifadeleri kullanılır. İsim konusundaki karmaşa İstanbul ve Ankara dışındaki yerlerde, kimin hangi görevi alacağı konusunda da kendini gösterecek, bu konuda önceden alınmış belirgin bir karar olmadığından, pek çok subay gözüne kestirdiği yerin yönetimini devralarak kışlalarına dönmeleri isteninceye kadar bu görevlerde kalacaklardır. Yaşanan hengâmede Albay Alparslan Türkeş de kendi inisiyatifiyle Başbakanlık Müsteşarlığı makamına oturarak tasfiyesine kadar bu görevde etkili bir figür olarak kalacaktır.

Başbakanlık binasında toplanan ihtilâlciler büyük bir kargaşa içinde çalışmaya başlarlar. Daha önce de belirtildiği gibi belli bir programları yoktur ancak önceden belirledikleri bazı prensipleri vardır. Buna göre hiçbir siyasî partiyi tutmayacaklar, kan dökmeyecekler, ideal bir demokrasinin tamamlanması için yapılacak hür bir seçimle, millî iradeye göre kurulan bir iktidara görevi devrederek, aynı rütbelerde görevlerine döneceklerdir. Dış taahhütlere ve bağlantılara sadık kalacaklardır. Kan dökmemek ve dış taahhütler haricindeki teminatlarından hiçbiri pratikte vaat ettikleri şekliyle gerçekleşmez. DP'nin siyasî yasağı nedeniyle ve diğer partiler de pek az oy oranına sahip olduğu için anayasayı yapacak Kurucu Meclis'i oluşturacak Temsilciler Meclisi CHP ağırlıklı olacak, seçimler DP'nin devamı niteliğinde olabilecek bir partiye izin vermediğinden hür bir şekilde gerçekleşmeyecek, seçim sonuçlarına göre millî iradeye saygı ve aynı rütbelerle orduya dönme konusunda verdikleri sözleri tutamayacaklardır.

MBK'nin önce 20 kişiden oluştuğu açıklanırken, daha sonra 38 kişi olduğu ilân edilir. Orgeneral Cemal Gürsel Devlet Başkanı, Başbakan, Başkomutan ve MBK Başkanı olmuştur. Geniş yetkilere sahip olan komite, beklenenin aksine içinde yüzbaşıların da olduğu genç bir profile sahiptir. Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı olduklarını belirten subaylar, devrimlerin müsamahasız uygulanacağını ve Kemalizm'in bir doktrin haline getirileceğini söylerler. Bu istenildiği ölçüde gerçekleşmeyecek, kısa süre içinde farklılıklar bölünmelere yol açacaktır. MBK üyeleri iki istisna dışında –Ankara Garnizon Komutanı Tümgeneral Cemal Madanoğlu ve Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Komutanı Albay Osman Köksal– rütbe ve maaşlarını koruyarak aktif görev-

lerinden çekilmişlerdir. Bu iki komutanlığın kendilerine karşı yapılacak bir karşı darbe ihtimaline karşı anılan mevzileri terk etmemek için bırakılmadığı ifade edilir. MBK'nin pozisyonu, kendilerinden daha alt rütbedeki subaylar karşısında görevde kalan generaller açısından hoşnutsuzluğa yol açtığı gibi, ordudaki rütbe hiyerarşisini de bozmuştur. Astların üstleri karşısındaki yeni pozisyonu daha sonra da ihtilâlciler arasındaki en önemli gerilimi oluşturacaktır. Varlığını askerî hiyerarşi üzerinden biçimlendiren ordu için bu durum özellikle de üst rütbeliler için hayli sıkıntıya yol açar. Bir MBK toplantısı sırasında yaşanan tartışmada, Orgeneral Cemal Madanoğlu'na itiraz eden genç bir komite üyesi, kendisinin orada general sıfatıyla değil diğer üyelerle eşit konumda bulunduğunu hatırlatacaktır.

İhtilâlin hemen ertesi günü oluşturulan ilim heyeti, ihtilâlin hukukî dayanağını oluşturmak üzere ilk anayasa komisyonu raporunu MBK'ye sunar. Raporda "İçinde bulunulan durumu hükümet darbesi saymanın doğru olmadığı, devlet kudretinin nüfuz aracı haline getirildiği, hükümetin devlet kurumlarıyla çatışır hâle gelerek Atatürk ilkelerine düşman haline geldiği, kısaca hükümetin meşruiyetini ve siyasî otoritesini yitirdiği" belirtilir. Çözüm olarak ise geçici bir hükümet kurulması, anayasa ve seçim kanununun yapılması önerilir. İstanbul ve Ankara Üniversitesi öğretim üyeleri oluşturulacak bir komisyonda beraber çalışacaklar ve diğer kurumlardan da bu konuda destek alınacaktır. İhtilâlin hemen ertesi günü pek çok hukukçunun imzasıyla yayınlanan raporun bu kadar kısa sürede hazırlanması daha önce hazırlandığı izlenimini verir. İlk cümlede bunun darbe sayılamayacağı ve yapılanlar için tasvip edici bir dilin tercih edilmesi anlamlıdır. İhtilâl kadrosunun başta CHP olmak üzere basın, üniversite ve yargı bürokrasisinden aldığı destek görmezden gelinemez. Müdahale askerler tarafından gerçekleştirilmiş ancak yönetim konusunda benzer bir anlayışa sahip olan *sivil* elitin desteğiyle başarısı perçinlenmiştir. Türk modernleşme pratiğindeki elitist tavırdan hareketle demokrasiyi her ne pahasına olursa olsun korumak yerine devleti sahiplenerek gücü elinde bulundurma –statükoyu koruma– kaygısından hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Bu bazen demokrasi ve cumhuriyet arasında yaşanan gerilimin cumhuriyetin tercih edilmesiyle sonuçlandırıldığı şeklinde yorumlanmaktadır. DP'nin iktidarı süresince laikliğe ilişkin bazı problemleri barındırmakla birlikte cumhuriyetin temel değerlerine ilişkin bir karşıtlık içine girdiğini söylemek güçtür. Dolayısıyla rejimi kurtarmak adına demokrasiden vazgeçilmesi için *geçerli* bir nedenleri yoktur.

12 Haziran'da Anayasa Komisyonu, Geçici Anayasayı açıklar ve 1924 Anayasası'nda yapılan asgari değişikliklerle TBMM'nin yerini MBK alır. MBK'nin *Meclis İhtisas Komisyonları* aracılığıyla teşkilatlı bir biçimde çalışmaya baş-

laması, iktidarın kolay kolay bırakılmayacağı fikrine yol açar. Başlangıçta üç ay içinde seçimlere gidileceği taahhüdünü vermelerine rağmen 2 Temmuz 1960 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine verdikleri demeçte seçimler için henüz zamana ihtiyaçları olduğunu söylerler. İlk toplantısını 30 Mayıs'ta yapan yeni kurulan asker-sivil hükümet çalışmalarına başlayacak ancak programını ancak 11 Temmuz'da açıklayacaktır. Bu da MBK içindeki görüş ayrılığının ilk ipuçlarını verir. Çok geçmeden kabinenin 10 bakanı görevinden alınır ve yerine yenileri atanır. MBK Eylül ayında kabineye ayrıntılı bir *direktif* vererek, en geç 1961 sonbaharında iktidarın yeni idareye devredileceğini ilân eder. Bu dönemde kabine ve MBK arasında yetki ve sorumluluk ayrımını yapmak güçtür. Yürütme yetkisini hükümet aracılığıyla kullanması gereken MBK, İhtisas Komisyonları aracılığıyla bunu doğrudan yaparak etkisiz bir kabinenin ortaya çıkmasına neden olur. Geçici Anayasada belirtilen gizlilik ilkesi nedeniyle bakanların çoğu şeyden haberi olmaz. Parlamenter rejim görüntüsüne karşın ülke MBK tarafından yönetilir. Askerî idarenin etkisi basının muhalefetine izin vermezken, DP'ye veryansın ederek MBK'ye olan sadakatin altı çizilir. Başta taahhüt edilen seçimler yapılıncaya kadar yönetimin geçici bir hükümet tarafından sürdürüleceği vaadi, uygulamada ihtilâlcilerin kontrolü elden bırakmamaları şeklinde gerçekleşmemiş olur. Orhan Erkanlı'nın sözleriyle MBK, üye sayısı bir cunta olamayacak kadar çok, parlamento olamayacak kadar azdır. Siyasî tecrübesizlikleri nedeniyle önemsiz sorunları –Türkiye güzelinin Beyrut'taki güzellik yarışmasına gönderilip gönderilmemesi– tartışarak çok zaman harcarken, yaşamsal önemdeki kararların hiç tartışılmadan kabul edilmesi söz konusu olabilmektedir.

MBK'nin ilk icraatlarından biri daha önce anılan orduda bozulan piramit sistemini düzeltmek için üst kadrolarda tasfiye yapmak olur. İhtilâlden beş ay sonra 25 Ekim'de her rütbeden 4.905 subay emekliye sevk edilir. Tasfiye yapılırken albayların % 80'i, yarbayların % 50'si, binbaşıların da % 10'u emekliye sevk edilir. Tasfiye gizlilik içinde yürütülmüş, tasfiye kurulundaki subaylardan da haberleri olmaksızın emekli edilenler olmuştur. Ordudaki gençleştirme hareketiyle MBK içindeki genç subayların konumu güçlenir. Emekliye sevk edilen subaylar kısa süre içinde teşkilatlanarak *Emekli İnkılâp Subayları Derneği*'ni (EMİNSU) kurarak orduya dönüş mücadelesi başlatacaklar ancak sonuç alamayacaklardır.

Aynı günlerde 147 öğretim üyesinin üniversitelerdeki görevlerine son verilir. Uzaklaştırmaların pek çoğunun siyasî ön yargılara ya da kişisel husumete dayandığı anlaşılmaktadır. Ordudaki tasfiyeye gösterilmeyen tepki, üniversite hocaları için gösterilir ve üniversite rektörleri görevlerinden istifa ederken, öğrenciler olayı protesto ederler. Gelen tepkiler karşısında kararın üniversite senatolarına bırakılacağı söylenerek tepkiler yatıştırılır an-

cak tüm çabalara karşın bu konuda da bir değişiklik olmaz. 147'ler meselesi MBK'ye ilk kez açıktan tepki gösterilmesine yol açar. Bu tepki, kendi içinde ortaya çıkan bölünmenin şekillenmesinde etkili olur. İktidarda kalmak isteyenlerin 13 Kasım'da tasfiye edilmesi bu sürecin sonucudur. İhtilâlcilerin üç temel gruptan oluştuğu –kesin olarak isimleriyle gruplandırılamamakla birlikte– bir kısmının iktidarı CHP'ye devretmek istediği, bir kısmının kısa süre içinde yapılacak seçimlerin sonuçlarına razı olacağı, son ve etkili kesimin ise amaçladıkları kapsamlı programı hayata geçirinceye kadar iktidarda kalma fikrinde oldukları görülmektedir. İhtilâlden beş ay sonra komite içinde radikal kanadı temsil edenlerin önerdikleri *Ülkü ve Kültür Birliği* tasarısı ile Kurucu Meclis yerine siyaset dışı olarak kurulacak bir mekanizma ile her alanda yapılacak köklü reformların ardından iktidarın bırakılması fikri öne sürülür. Grubun kanun tasarısı olarak hazırlayarak MBK Basın Bürosu'ndan yayınladığı özette, kurulacak teşkilatın ana hatları belirtilmiştir.

Tasarıya göre Millî Eğitim Bakanlığı, Devlet Millî Eğitim Başkanlığı'na dönüştürülerek, yeni teşkilata Beden Terbiyesi, Diyanet İşleri, Vakıflar, Basın Yayın ve Millî Eğitim dâhil edilecektir. Teşkilatta çalışan personelin siyasî partilerle ilgisi bulunmayacak, ilk başkanı MBK tarafından atanacaktır. Gerekçede Türk milletini en küçük içtimai ünitelerine kadar aynı fikir ve imanda toplamak gibi gayelerden bahsedilmektedir. Tasarının ortaya koyduğu teşkilat, seçimle memleket idaresini ele alacak hiçbir iktidar partisinin en ufak tasarrufuna imkân vermeyecek hükümlerle donatılmıştır. Memleketin iktisadî düzeni, içtimai bünyesi, zirai reformu, kültür hayatı, sağlığı, lisanı, ahlâkı, mesken durumu, bu büyük teşkilatın kontrolü altında olacak ve bu teşkilat, siyasî anlayış ve davranışların sebep olacağı kardeş kavgasından da memleketi koruyacaktır.

Tasarının içeriği, idareye *muvakkaten* el konulduğu söylemiyle çelişmektedir. Yaklaşık yüz maddeden oluşan programın hayata geçirilmesi birkaç seçim dönemi için bile mümkün değildir. Kemalizm prensiplerini yeniden hayata geçirmek iddiasında olanların bu teklifi, devletçilik ilkesinin kötü bir yorumu gibi görünmektedir. Üstelik böylesine kapsamlı bir programın uygulanabilmesi için –siyasî unsurlardan uzak durulacağına göre– gerekli insan unsurunun ordu içinden sağlanacağını düşünmek inandırıcı olmaktan uzaktır. İdarenin kolay denebilecek bir biçimde ele geçirilmiş olması, anılan tasarının hayata geçirilebileceğine dair olan inancı pekiştirmiş olsa gerektir. Sayıca üstün olan bu grubun gücünden endişe eden ılımlıların girişimiyle Albay Alparslan Türkeş önderliğindeki 14 kişi, 13 Kasım'da tasfiye edilerek yurtdışına gönderilir. Bu gruba dâhil olanların aslında sayıca daha fazla olduğu ancak çoğunluğu yitirmemek için bazılarının tasfiye edilmediği, hattâ çoğunluk olarak diğerlerini tasfiye etmek niyetinde oldukları anla-

şıldığından, onlardan önce davranıldığı ihtilâlcilerin anılarında belirtilir. Bu durum, ihtilâlin kendi evlatlarını yeme konusunda hiç tereddüt edilmeyişine tipik örneklerden biridir. Tasfiye edilenler yargılanmayacak, eski bir geleneğe uygun olarak yurtdışındaki büyükelçiliklerde müşavir olarak görevlendirileceklerdir. Böylece köklü reformlar yapmayı amaçlayan grubun planı bozulmuş, idare ılımlıların denetimine geçmiştir. 13 Kasım'da MBK feshedilerek yenisi kurulacak ve en kısa zamanda oluşturulacak olan Kurucu Meclis ile memleketin nizamının demokratik esaslara göre düzenleneceği vurgulanacaktır. Diğer bir deyişle, *Ondörtler*'in gidişiyle Kurucu Meclis'in yolu açılmış olacaktır. Erkanlı'ya göre, tasfiyenin yapılmasında eski DP'lilerle, askerî yönetime sempati ile bakan kamuoyunu etkileme isteğinin, CHP tarafından rahatsızlıkla karşılanmasının da etkisi olmuş, hattâ Gürsel CHP ile Cumhurbaşkanlığı konusunda anlaşarak kendisine rakip olacak bir gücü sindirmiştir.

MBK içinden 14 kişinin tasfiyesi ihtilâlciler için sorunu tam olarak çözmüş olmaz. SKB olarak bilinen ve kara ve hava kuvvetleri subaylarından oluşan yapının MBK'ye karşı bir tavırda olması, ordu içinde bir bölünme tehlikesinin var olduğunu göstermektedir. SKB'ye katılan komutanlar, MBK'nin silahlı kuvvetlerin yönetimine müdahale etmelerinden rahatsızlık duymaktadırlar. Alt rütbeli subayların komuta kademesinin üstünde iktidarda olmaları rahatsız edicidir ve kendilerine karşı olası bir komployu askerî hiyerarşiye sadık kalınmasını sağlayarak önleyebileceklerini düşünürler. *Ondörtler*'in tasfiyesinden hemen sonra kurulan ancak Haziran 1961'de açığa çıkan ordu dışındakilerin pek de haberdar olmadığı SKB'nin takip eden dönemdeki faaliyetleri, MBK üzerinde hayli etkili olduklarını gösterir. Özellikle Yassıada Mahkemesi'nde verilen cezaların uygulanması konusundaki baskısı, ordunun tarafsızlığını ciddi bir şekilde zedeleyecektir. Öyle ki, henüz SKB'nin varlığı bilinmezken Gürsel'in İnönü'ye *kesinlikle* idam olmayacağına dair verdiği söz, SKB'nin 28 Haziran'da yayınladığı tebliğde cezaların hemen infaz edilmesinin istenmesi ile geçerliliğini yitirir. Bununla da kalmayarak seçim sonuçlarının "millî iradeyi tam yansıtmadığı" gerekçesiyle 21 Ekim'de bir protokol yayınlayarak "Silahlı kuvvetlerin yeni TBMM toplanmadan önce duruma fiilen müdahale edeceğini", iktidarın "...milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine" devredileceğini, "...bütün siyasî partilerin faaliyetten men" edileceğini ve "...seçim sonuçları ile MBK'nin feshedileceğini" ilân ederler. Protokolde neyin istenilmediği bellidir: DP sempatizanlarının iktidara gelmesine karşıdırlar, ancak kendilerinin ne istediklerine ve bunun için ne yapacaklarına dair belirgin bir önerileri yoktur. Üç gün sonra üst düzey komutanlar ve parti liderleriyle Çankaya'da yapılan sıkı pazarlığın ardından Gürsel'in Cumhurbaşkanı, İnönü'nün Başbakan ol-

masını destekleme kararı alınarak uzlaşmaya varılır. Bu durum ihtilâl kadrosu ve ordu içinde çeşitli nedenlerle pek çok gelgitin yaşandığının kanıtıdır. Darbeyi yapanlar darbe tehdidi altındadır ve yönetimde kalmak için pek çok taviz vermek zorunda kalırlar. Takip eden iki yıl boyunca bu kanattan başarısız darbe girişimleri gelecek ve çok geçmeden yeniden idam sehpaları kurulacaktır.

MBK ile Temsilciler Meclisi'nin bir araya gelmesinden oluşan 157 sayılı *Kurucu Meclis'in Teşkili ve Temsilciler Meclisi Seçimi Kanunu* MBK'de görüşülerek, 13 Aralık'ta yürürlüğe girer. Kurucu Meclis'in asıl görevi, halkoyuna sunulacak yeni Anayasayı görüşüp kabul etmek ve seçim kanunu yapmaktır. Yasama ve yürütme yetkileri başta olmak üzere seçimle gelen bir parlamento ile yaklaşık aynı yetkilere sahiptir. Az sayıda üyesi askerlerden oluştuğu için iktidarın sivil ellere geçmesi yönünde önemli bir adım atılmıştır. Ancak CHP'nin hâkim olduğu bir meclis gibi algılanması temel zaafını oluşturur. Doğrudan seçilen 49 üye dışındakiler CHP sempatizanı olarak bilinmektedir ve bu da halk arasında sivil yönetime dönüşün, CHP hükümetine dönüş anlamına geleceği algısını güçlendirir. Kısa süre içinde yeni siyasî partilerin kurulmasına resmî izin verilecek ve bunlardan Ekrem Alican'ın kurduğu Yeni Türkiye Partisi (YTP) ile eski general Ragıp Gümüşpala'nın kurduğu AP etkili bir kampanya yürütebilecektir. Kamuoyunda MBK'nin YTP'yi desteklediğine dair bir kanaat olmakla birlikte –Ekrem Alican'ın askerlerin desteğinde bir parti kurma teklifini geri çevirdiği ve Gürsel'in teşvikiyle YTP'yi kurduğu ileri sürülür– askerî yönetim hiçbir partiye açık destek vermez. AP, eski DP seçmenlerinin sempatisini kazanma yarışında açık ara farkla yarışı tamamlayacaktır. Partinin istediği *adalet,* eski DP'liler için adaleti ve dolayısıyla 27 Mayıs'ın meşruluğuna karşı ciddi bir meydan okumayı temsil eder.

Kurucu Meclis'e Mayıs 1961'de sunulan anayasa taslağı liberal görüşleri içerir ve MBK'nin herhangi bir itirazıyla karşılanmaz. İki meclisli bir yasama sisteminde seçilmiş 450 milletvekilinden oluşan Millet Meclisi ile, 150'si doğrudan·15'i Cumhurbaşkanı tarafından seçilen 188 üyeli bir Senato olacak, üyelerin kalanı tabii senatör olarak atanacak MBK üyelerinden oluşacaktır. Anayasa Mahkemesi kurularak parlamento kararlarının denetime tabi olması sağlanacak, Anayasa, savunma ve güvenlik konularında hükümete tavsiyelerde bulunmak üzere Cumhurbaşkanı, ilgili bakanlar, Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarından oluşan bir MGK, sosyal ve ekonomik politikaların ana çizgilerini belirlemek üzere de DPT kurulacaktır. Tasarı aynı zamanda gelecek hükümetlerden toprak reformu kanununu çıkarması ve sendikalara toplu sözleşme hakkı tanınmasını sağlamasını istemek gibi duyarlılıkları da içerir. 27 Mayıs'ın birinci yıldönümünde anayasa taslağı kabul edilir, seçim kanunu çıkarılır ve bir yıl içinde Türkiye'nin gelecekte-

ki siyasal yaşamının temel kuralları belirlenmiş olur. Yeni Anayasanın en temel özelliği 1924 Anayasası'ndaki yürütme erkini güçlü tutan yapının yerini, Anayasa Mahkemesi ve MGK gibi kurumların kurulmasıyla zayıf bir yürütmenin almasıdır. DP'nin seçim sisteminin de cilvesiyle seçimlerde aldığı oy çoğunluğunu Meclis'te keyfiliğe dönüştürmeye çalışması ihtilâlciler için bu önlemi zorunlu kılar. Bunun bir daha olmasına tahammülleri yoktur; ancak süreç hiç de bekledikleri gibi olmayacaktır. Diğer yandan, yeni anayasanın özgürlükçü karakteri başlangıçta büyük bir tasviple karşılanacak; ancak yetmişli yıllardan itibaren artan ekonomik ve siyasî kargaşa, daha sonra yapılacak anayasada anılan özgürlüklerin daraltılmasına yol açacaktır.

Anayasa, siyasî partilerin destek kampanyalarının sonunda 9 Temmuz 1961'de olaysız bir şekilde oylanarak, % 61,7 *evet* oyuna karşılık % 38,3 *hayır* oyu ile kabul edilir ve 20 Temmuz'da yürürlüğe girer. 15 Ekim'de seçimlerin yapılmasına karar verilir. DP'nin oy potansiyeline sahip olabilmek için partiler arasında temkinli ama ciddi bir rekabet yaşanır. MBK, fiilî propaganda başlamadan önce Kurucu Meclis'e sunduğu teklifle isteklerini sıralayarak bundan sonra gelecek hükümetin tavrını etkilemeye çalışır. Kurucu Meclis, 4 Eylül'de, 29 Ekim 1961'e kadar tatil edilerek fiilî görevini tamamlar. Bu aynı zamanda ihtilâl idaresinin de sona erdiği anlamına gelir.

27 Mayıs ihtilâli ile amaçlanan değişim ve demokrasinin hayal edilen şekliyle hayata geçirildiğini söylemek güçtür. İyi niyetli bir şekilde *devleti kurtarmak* adına yapılan müdahale, askerî hiyerarşinin sağladığı disiplinin de etkisiyle herhangi bir güçlükle karşılaşılmadan gerçekleşmiş ancak sonrasında ihtilâlciler hiç ummadıkları pek çok güçlükle karşılaşmışlardır. Siyasî, ekonomik ve sosyal konularda ülkedeki gidişatı eleştirerek bu konuda pek çok fikre sahip olan ihtilâlciler, pratikte bunları çözmek için yeterli tecrübeye sahip olmadıklarını çok geçmeden anlayacaklardır. Kendi aralarında yaşanan uyuşmazlıklar bölünmelerine ve nihayet çözümün yine siyaset mekanizmasını çalıştırmak olduğunu anlamalarına yol açacaktır. Türkiye'de orduya duyulan saygı ve güven –ki halen ordu en çok güven duyulan kurumlar sıralamasındaki birinciliğini korumaktadır– ihtilâle karşı herhangi bir tepkinin olmasının önüne geçmiş, bu durum daha sonra periyodik olarak gerçekleşecek askerî müdahaleler konusunda ihtilâlcilerin cesaretini artırmıştır. İhtilâl sürecinin sonunda gerçekleşen seçimler, AP'nin ciddi başarısıyla ihtilâlcileri hayal kırıklığına uğratacak ve yeniden müdahale arzuları güçlükle yatıştırılacaktır. Diğer yandan bu durum sonrasında yaşanacak siyasî kutuplaşmanın önünü açacaktır. Demokrasiyi demokratik olmayan bir yöntemle yeniden tesis etmeye çalışan askerî idare, vaat ettiğinden daha uzun süre yönetimde kalarak, yeni bir anayasanın yanı sıra ekonomik alanda ve yeni kurumların kurulmasında tasarrufta bulunur. Anayasa

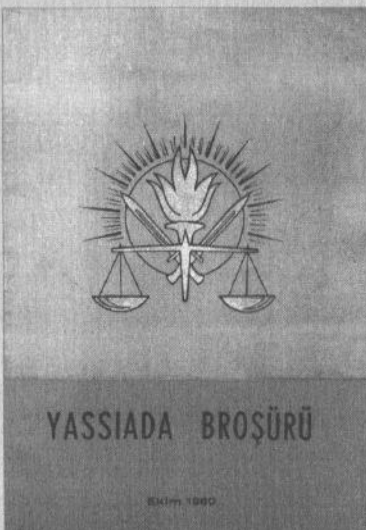
ile millî egemenlik anlayışına getirilen frenlemeler, asker veya sivil bürokrasi ile aydınların sahip oldukları gücü meşrulaştıran bir tavırla yeni kurumlar ve düzenlemeler aracılığıyla iktidarı kontrol etme isteğini artırarak devamında yeni müdahalelere zemin hazırlar. Kendisinden sonra çeşitli başarısız ihtilâl girişimlerinin yanı sıra 12 Mart, 12 Eylül ve 28 Şubat askerî müdahalelerinin önünü açacak olan 27 Mayıs ihtilâli, Türkiye'de demokratik yaşamın yerleşmesi çabaları sürerken, siyasî yaşamda periyodik olarak darbe beklentisinin oluşmasına ve bunun olağan karşılanmasına yol açan bir alışkanlığı beraberinde getirmiştir.

Ada'da Bir Müsamere: Düşükler Yassıada'da

KEREM YAVAŞÇA

Bilmiyor gülmeyi sakinlerinin binde biri;
Bir vatan derdi birikmiş bir avuçluk karada.
Kuşu hicran getirir, dalgası hüsran götürür;
Mavi bir gözde elem katrasıdır Yassıada.
– F. N. Çamlıbel

27 Mayıs'ta gerçekleşen darbe sonrasında gözaltına alınan, çoğunluğunu milletvekili ve bakanların oluşturduğu grup tutuklanarak önce Ankara'da bulunan Harp Okulu'na ardından da Marmara denizinde bir ada olan Yassıada'ya götürülmüşlerdir. Bu olayla birlikte, daha önceleri yalnızca bir askerî tesis olarak adı geçen Yassıada, Türk siyasî tarihinde, darbecilerin sivil iktidarı muhakeme ettiği mekân olarak sembolik bir anlam kazanmıştır.

Yassıada yargılamalarına katılan dinleyicilere MBK İrtibat Bürosu tarafından dağıtılan broşür.

27 Mayıs gecesi başlayan tutuklamalar kısa sürede tamamlanmış ve tutuklular kafileler halinde Yassıada'ya getirilmişlerdir. Abdi İpekçi ve Ömer Sami Coşar'ın *İhtilâlin İçyüzü* başlıklı çalışmalarında aktardıklarına göre, tutuklanan DP'li vekiller, Yassıada'ya üç kafile halinde götürülmüşlerdir. Bakanlar Kurulu üyeleri ayrı bir kafile olarak adaya nakledilmiştir; parti üyeleri ve partiye yakın bazı vali, emniyet müdürü ve askerler ise 18 Haziran itibariyle Yassıada'da toplanmışlardır.

Sabık Bakanlar Kurulu üyelerinin adaya getirilmeleri esnasında bazı tahkir edici olaylar yaşandığını hem o döne-

min tanıklarından hem de bazı Bakanların hatıralarından öğrenmekteyiz. Buna göre, Ankara Etimesgut Askerî Havaalanı'ndan Yeşilköy Havalimanı'na yolculuklarının ardından uçaktan indirilirken Bakanların yüzlerine projektör yansıtılmış ve önlerine aşağılayıcı sıfatlar eklenerek isimleri okunmuştur. Bu esnada, havalimanında toplanan kalabalık ise adı okunan her bir kişinin uçaktan indirilmesine sille ve yumruklarıyla yardımcı (!) olmaktadır. Dönemin (21. Hükümet) Devlet Bakanı Mükerrem Sarol da *15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor* başlıklı kitabı için Nazlı Ilıcak'a verdiği mülakatta, tekme tokat ve küfürler arasında Yassıada'ya getirilişlerini anlatmakta; iddiaları doğrulamaktadır.

Yassıada komutanlığına Tarık Güryay getirilir. *Ondörtler*'den biri olan Orhan Erkanlı'nın notlarına göre, Güryay çok sert bir mizaca sahiptir. Ancak Cemal Gürsel ile arası iyidir. Nitekim Gürsel, Güryay'ı bizzat tanıdığı için ada komutanlığına atamıştır; ada komutanı olarak çoğu kez, herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan doğrudan doğruya Gürsel'le görüşebilmektedir. Güryay'ın Yassıada'daki ilk icraatı ise henüz mahkûmlar adaya getirilmeden önce dinleme cihazlarının koğuşlara ve hücrelere yerleştirilmesi emrini vermek olmuştur.

Yassıada'da milletvekilleri toplam 6 koğuşa bölünmüşlerdi. Bakanlar ise dörder kişilik odalarda kalıyorlardı. Bayar ve Menderes için tam tecrit kuralları uygulanıyordu. Yassıada'da hapishane kuralları sıkı biçimde işletiliyordu. Dışarıdan haber almak yasaktı. Ada komutanı Güryay'ın anılarında söz ettiği üzere bu yasağın sebebi, aleyhlerinde gazete ve radyoda çıkan haberlerin mahkûmların morallerini bozmasını engellemekti. Bu sebeple mahkûmların radyo dinlemeleri ve gazete okumaları yasaklanmıştı. Ancak bu yasaktan kaçırılabilen bir radyo ve kaçak yollarla edinilen bazı gazete kupürleri sayesinde Yassıada tutukluları, dışarıdan haber alabiliyorlardı. Haftada bir kez, üç-dört koğuş bir arada havalandırmaya çıkarıldığı için dışarıdan gelen haberler hızlıca yayılabiliyordu.

Tutuklular adaya getirilişlerinin ardından 90 gün boyunca kimseyle görüştürülmemişlerdir. Hatta Mutahhara Polatkan, tutuklandıktan sonra eşi, sabık Maliye Bakanı Hasan Polatkan ile ancak 7 ay sonra –21 Aralık'ta– görüşebildiğini ifade etmektedir. Dışarıyla legal yoldan tek bağlantı ise 50 kelimelik mektuplardır. Bu mektuplarda ada koşullarıyla ilgili dışarıya bilgi vermek ve dışarıdan tutuklulara gündemle ilgili haber vermek yasaktır. Mektuplar bu nedenle sansürlenmektedir. Ancak sabık Adalet Bakanı Celal Yardımcı, eşiyle olan yazışmalarında şifreli bir yöntem kullanarak sınırlı da olsa dışarıdan haber alabildiğini söylemektedir.

Yassıada'da özellikle Menderes'in mahkeme önünde savunma yaparken takındığı (fazlasıyla) nazik üslup, gerek diğer sanıklar tarafından gerek kamuoyu tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Menderes'in bu durumunu anlamlandırmak için tutukluların kaldıkları hapishane şartlarından söz etmek gereklidir.

Tutuklular, daha önce hükümlü askerlerin tutulduğu hücrelere konulmuşlardır. Sabık Bakan Samet Ağaoğlu'nun *Cezaevi Günlükleri*'ne göre kendi hücresi 12 metrekareydi ve koğuşta dört kişi kalıyorlardı. Ağaoğlu, söz konusu kitabında, bu şartlardan oldukça rahatsız olduğunu sıkça vurgular. Ancak Menderes ve Bayar için durum farklıdır. DP'nin en önde gelen iki ismi tek kişilik hücrelerde ve asker gözetiminde tutuluyorlardı. Buna göre her bir saatte nöbet değiştiren silahlı bir er ile aynı odada yaşamak zorunda olan Bayar ve Menderes'in başkalarıyla en ufak bir temas kurmasına müsaade edilmiyordu. Keza Menderes'in tutuklandıktan ancak 6 ay sonra ailesiyle görüşmesine müsaade edilmiştir. Ayrıca, oğlu Aydın Menderes'in aktardığına göre, tecrit altında tutulan sabık Başbakan, yargılandığı dönem boyunca ailesiyle yalnızca iki defa görüştürülmüş; bu esnada sarılmalarına dahi müsaade edilmemiştir.

Güryay, kitabında, Yassıada'yı olduğundan çok daha iyi göstermeye çalışsa da, tutukluların anılarından adadaki şartların vahametini öğrenebiliyoruz. Örneğin tutuklu DP milletvekili Osman Turan'ın, ada komutanı geldiğinde ayağa kalkmadığı için dayak yemesine birçok tutuklu şahit olmuştur. Hatta Güryay'ın, sanıkların kendi arkadaşları aleyhinde ifade vermelerini bir şantaj konusu haline getirdiğine dair emareler de mevcuttur. Sabık Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun sudan bir bahane ile bir subay tarafından darp edilmesi, darbe öncesi dönemde İmar ve İskân Bakanı olan Hayrettin Erkmen'in ise istenilen şekilde ifade vermemesi sonucunda odasının değiştirilmesi gibi örneklerden de söz edilebilir. Adadaki mahkûmlara karşı şiddete bir örnek de Menderes'in başına gelmiştir. Bayar'ın aktardığı üzere, avukatının gelip gelmediğini nazik bir biçimde öğrenmeye çalışan Menderes, görevli subay tarafından darp edilmiştir. Bunlardan daha vahimi, adada tutuklu bulunan eski Konya Valisi Cemil Keleşoğlu'nun intiharıdır. Koğuş arkadaşı Halil Akkurt, Keleşoğlu'nun intiharını adada yaşanan problemlere bağlamış ve ada komutanını sorumlu tutmuştur. Tutuklu yakınlarının da Yassıada'da yaşanan sancılı süreçten etkilendiğini söylemek gerekiyor. Örneğin mahkemeleri takip etmek için adaya giden sanık yakınlarına verilen broşürlerde DP iktidarı ve üyeleri ağır ithamlara maruz bırakılmaktadırlar.

Düşükler Yassıada'da

Kamuoyunda, Yassıada tutuklularına kötü muamele edildiğine dair yayılan söylentiler üzerine 14 Ekim 1960'ta çekilen görüntülerle bir (propaganda) film(i) hazırlatılmasına karar verilir. *Düşükler Yassıada'da* isimli bu film, tutukluların hücrelerde ve adanın farklı yerlerinde çekilen görüntülerine seslendirme yapılarak gösterime sokulmuştur. Darbe yönetimi bu filmin ülkenin birçok yerinde izletilmesini sağlamıştı: Eski Bayındırlık ve Ulaştırma bakanlarından Muammer Çavuşoğlu'nun 16 yaşındaki lise öğrencisi kızı Nazlı Çavuşoğlu (Ilıcak) ve eski Maliye ve Çalışma bakanlarından Hasan Polatkan'ın 11 yaşındaki kızı, ilkokul öğrencisi Sema Polatkan da okullarında bu filmi izlemek zorunda bırakılan *seyirci*lerden birkaçıdır. Filmde yemek yerken, yürüyüş yaparken, ifade verirken, kitap okurken çekimleri yapılan tutukluların (filmde iddia edilenin aksine) doğal halleriyle görüntülenmedikleri, talimat üzerine çekingen bir ifadeyle rol yapmaya çabaladıkları izlenmektedir. Filmdeki dış sesin sözleri ise filmin, Yassıada tutuklularının itibarlarını azaltmak/yok etmek üzere planlandığını açıkça göstermektedir. Hakeza halk nezdinde itibarının yok edilmesi istenen DP iktidarı üyeleri filmde, *düşükler* olarak adlandırılmıştır. Filmdeki bir sahnede; (Eski Ankara Valisi) Kemal Aygün, (Eski İstanbul Emniyet Müdürü) Faruk Oktay ve (Menderes'in yakın koruması Polis Memuru) Bumin Yamanoğlu –güya– marketten alışveriş yaparken bir arada görüntüleniyor ve bu sırada dış ses: "Vatan cephesi başkumandanı Kemal Aygün, barların haraççı başısı Faruk Oktay ve üniversite gençliğinin amansız celladı Bumin Yamanoğlu: İşte İstanbul'un kumar, eroin ve cinayet kolektif şirketi" demektedir. Benzer şekilde, Menderes görüntüde iken dış ses: "Poz vermeden edemez", Bayar yemek yerken çekilen görüntüsünde ise "Sofrasında kilosu bin liraya satılan siyah havyar bulunmamakla beraber, Bayar iştahından bir şey kaybetmiş görünmemektedir" demektedir.

Baskı altında rol yaptırılarak çekilen onur kırıcı film görüntülerinin ardından Celal Bayar, pantolonunun kemeri ile intihara teşebbüs etmiş, ancak görevli askerin fark etmesi sonucu kurtarılmıştır. Demirkırat belgeselinde, kendine geldikten sonra Bayar'ın "Bize Yeşilçam artistleri gibi film çektirdiler reva-yı hak mıdır bu?" dediği aktarılmaktadır.

Soruşturma Kurulları ve Yüksek Adalet Divanı

1957 seçimlerinde % 50'ye yakın oy alan DP'nin arkasındaki halk desteğinin farkında olan darbeciler, halk arasında yayılan, İstanbul'dan Yassıada'ya

tutukluları kaçırmak için tünel kazıldığı iddiasını ciddiye almışlardır. Nitekim konuyla ilgili olarak, halk arasında *Tünelciler Davası* olarak anılacak bir kovuşturma başlatılmış ve bazı tutuklamalar yapılmıştır. Örneğin Türkiye Taşıt İşçileri Sendikaları Federasyonu Başkanı Mehmet İnhanlı bu kovuşturmada sanık olarak tevkif edilmiş ve 11 ay tutuklu kalmıştır. Söz konusu gelişmelere dair Cemal Gürsel, böyle bir girişimin ortaya çıkması durumunda "Yassıada'nın kana bulanacağı" tehdidinde bulunmuştur. Bu tarz söylentilerin artmasından çekinen ve esasen darbenin meşruiyetini garanti altına almak isteyen darbeciler, tutukluları yargılayacak mahkemeyi *geçici anayasa*ya (1 sayılı Geçici Kanun'a) koydukları bazı maddeler ile oluşturmuşlardır.

AKŞAM

İdam cezasında yaş tahdidi kaldırıldı

Türk Ceza Kanununda yapılan değişikliğe göre 65 yaşını geçenler de idam edilebilecek. Kanun önceden işlenmiş vatana ihanet suçlarına da uygulanacak

Anayasa çiğneme suçuna ortak olanlara da 5-15 yıla kadar ağır hapis verilecek

Devrim Hükümeti'nin programı açıklandı

Bayar, Zorlu ve Göktürk'e ait mallar ilân olundu

Bölükbaşı "Acele seçim isteyenlere cevap verdi

OY HAKKI

Kaynak: 12 Temmuz 1960 tarihli *Akşam* gazetesi.

Dönemin basın organlarında *geçici anayasa* olarak adlandırılan *1924 Tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun*'un Başlangıç bölümü, mahkemede yargılanmadan önce suçluluğuna hükmedilen *düşüklerin* formaliteden yargılanacağının habercisi gibidir:

> İktidar Partisi idarecileri tarafından Anayasanın çiğnenmesi, Türk Milletinin bütün fert ve insanlık hak ve hürriyetlerinin ve masuniyetlerinin ortadan kaldırılması, muhalefet murakabesi işlemez hâle getirilerek tek parti diktatoryası kurulmak suretiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi fiilen bir parti grubu durumuna düşürülmüş ve meşruluğunu kaybetmişti.

MBK, DP'lilerin usulsüz yollardan edindikleri paraları yurtdışındaki bankalarda tuttuklarını düşünüyordu. Bu iddiayı soruşturmak için MBK üyesi Haydar Tunçkanat görevlendirilmiş ancak soruşturmanın sonunda Tunçkanat dişe dokunur bir sonuç elde edememişti. Muvaffak olunamayan soruşturmanın

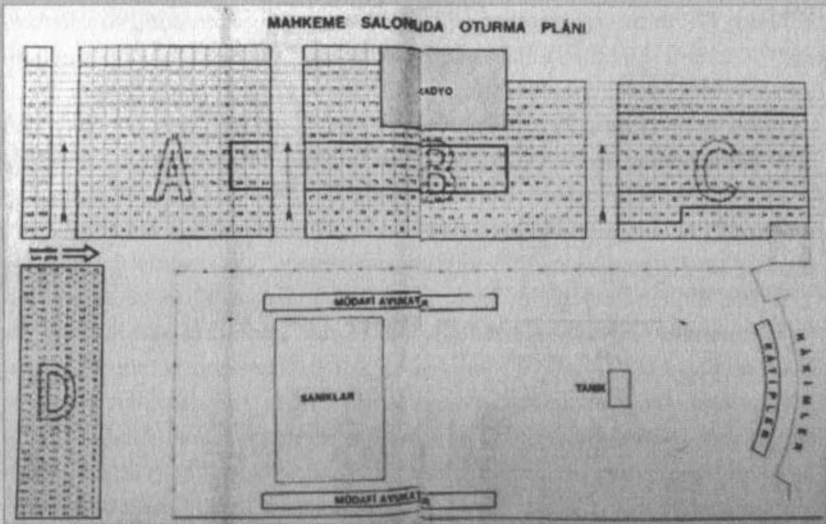
sonunda ise İsviçre bankalarının vekâletle bilgi vereceğini öne süren (ancak yanılan) Nüzhet Eren zor durumda kalmıştı.

Yassıada tutuklularını suçlayabilmek için bilgi ve belgelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyacı karşılamak için yargılama aşamasına geçilmeden önce Soruşturma Kurulları oluşturuldu. Bu amaçla, sayısı 600'ü bulan tutuklular ile görüşmeler yapacak altı farklı kurul belirlendi. İfadesi alınacak sanık sayısının fazla olmasının yanı sıra, kurulların işini zorlaştıran bir diğer husus da, soruşturma yapılacak konuların fazlalığıydı. Nitekim kurullar, 10 yıllık iktidarı boyunca DP'nin icraatları arasında yer alan, Kırşehir'in ilçe yapılması, CHP mallarına el konulması, seçim kanununda yapılan değişiklikler, Tahkikat Komisyonu gibi konuları da soruşturma kapsamına dâhil ettiler. Ayrıca, bu soruşturmalar kapsamında, DP'nin on yıllık iktidar dönemi boyunca tutulan TBMM zabıtları da incelenmiş; sanık-tanık ifadelerine de başvurulmuştur. Bu meyanda –parti yönetimiyle ters düşen vekillerden başlamak üzere– soruşturmalar genişletildiyse de, kurullar bu ifadelerden elle tutulur bir sonuç alamamışlardır. Zira DP yönetimiyle müspet-menfi ilişkiler sürdüren vekillerin büyük bir çoğunluğunun soruşturmalar sırasında birlik bilinciyle hareket ettikleri anlaşılıyor.

Yassıada Komutanı Güryay, sorgulamalar devam ederken, Millî Emniyet Hizmetleri'nde (sonraki adıyla MİT) görevli birkaç personelin adaya geldiğini ve bu görevlilere çalışmaları için yer tahsis ettiklerini söylemektedir. Yassıada tutukluları ise bu sorgulamaları *ışıklı oda sorgusu* olarak anmaktadırlar: İstihbarat görevlileri, kendilerini gizlemeleri için sanıkların yüzüne ışık tutulmakta ve ifadeler bu suretle alınmaktadır. Yine Güryay'ın aktardığına göre, MBK üyeleri de adaya misafir olmuşlardır. Üyelerden Fazıl Akkoyunlu, Orhan Kabibay, Orhan Erkanlı, Numan Esin, Muzaffer Özdağ ve Dündar Seyhan'ın, Menderes ile görüşmek için adaya geldikleri ve Menderes'in bu görüşmede çekingen tavırlar sergilediği aktarılmaktadır. Daha sonra MBK üyelerinden ayrı olarak adaya gelen Faruk Güventürk'ün de Menderes ile görüşmek istediği ancak görüşmenin tatsız geçtiği belirtilmektedir.

1 sayılı Geçici Kanun (geçici anayasa) ifadelerin alınması için *Yüksek Soruşturma Kurulu* oluşturmayı, ardından *Yüksek Adalet Divanı* tarafından mevcut sanıkların yargılanmasını öngörmüştür. Bu itibarla kurulan *Yüksek Adalet Divanı* bir başkan, sekiz asil ve altı yedek üyeden oluşacak ve bu üyelerin tamamı MBK tarafından seçilecektir. Divanın sanıklar hakkında verdiği hükümler kesin olacak, yalnızca idam kararları MBK'nin onayına sunulacaktır.

MBK, dönemin Yargıtay 1. Ceza Daire Başkanı Salim Başol'u Mahkeme Başkanı olarak, A. Ömer Egesel'i ise Başsavcı olarak atamıştır. Mahkemenin

Yassıada'daki mahkemenin oturma planı.

yargılayacağı sanıklar, 1 sayılı Geçici Kanun'un altıncı maddesinde şu sözlerle işaret edilmiştir: "Sakıt Reisicumhur ile Başvekil ve Vekilleri ve eski iktidar mebuslarını ve bunların suçlarına iştirak edenleri yargılamak üzere bir *Yüksek Adalet Divanı* kurulur."

Dört aydan fazla süren soruşturma evresinden sonra yargılama süreci başlamıştır. Yargılamalar, Yassıada'da daha önce spor salonu olarak kullanılmakta olan salonda yapılmıştır. Gerek mahkeme salonundaki oturma düzeni gerekse de izleyici olarak salona alınan bazı kişilerin hüviyetleri oldukça tartışmalıdır: Yassıada komutanı Tarık Güryay sanıkların hemen yanında ve iki silahlı asker refakatinde mahkemeyi izlemektedir. Sadece bu vaka dahi mahkemenin bağımsızlığı ve tarafsızlığı ilkelerini önemli ölçüde zedeleyici bir durumdur. Bunun yanı sıra, mahkemenin izleyiciler tarafından takip edilmesine de müsaade edilmiştir. Dolmabahçe'de kurulan irtibat bürosu tarafından organize edilen izleyicilerin, mahkeme salonunda sanıkların aleyhine tezahürat yapmalarına dahi müsaade edilmiştir. İzleyicilerin çoğunluğu DP muhaliflerinden oluşmakla beraber, sanık aileleri, gazeteciler gibi gruplar da duruşmaları takip etmişlerdir.

Mahkemelerde dikkati çeken bir diğer husus ise mahkeme başkanı Başol'un üslubudur. Oldukça sert biçimde sanıklara hitap ve muamele eden Başol'un tavrı ve bazı sözleri hayli manidardır. Örneğin Samet Ağaoğlu'nun da sorumlu tutulduğu bir suça iştirak etmiş olmasına rağmen, olaydan sonraki

tarihlerde DP'den ayrılan Fethi Çelikbaş'ın neden yargılanmadığı sorusu üzerine "N'apalım sizi buraya tıkan güç böyle istiyor," demesi mahkemenin üzerindeki baskıyı yeterince ifşa etmiştir.

Duruşmalar esnasında mahkeme heyeti ve sanıklar arasında geçen bazı ilginç konuşmalar da kayda değerdir. Bu konuda birtakım çarpıcı örneklere yer vermek, yargılamaların üslubu hakkında genel bir kanının oluşmasına da yardımcı olabilir: Örneğin *Kayseri Olayları Davası*'nda Bayar'ın ifadesine başvurulurken Bayar, "İnönü'yü himaye ettim," der; bunun üzerine Bayar'a müdahale ederek Salim Başol, İnönü'nün himaye edilmeye ihtiyacı olmadığını söyler; davayı takip edenler mahkeme başkanını alkışlarıyla desteklerler. Başol'un, İnönü'yü müdafaa etmesi mahkemenin içinde bulunduğu koşulların bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Yargılamalarda ilgi çekici bir anekdot da, Şeyh Selahattin İnan'ın, Başsavcı Ömer Altay Egesel'e "Şeyhliği bana bırakıyor, kerameti kendisi alıyor," sözlerinin mahkeme salonundan kahkahalar yükselmesine neden olmasıdır. Çünkü Başsavcı, suç teşkil ettiği öne sürülen oylamalara (Meclis faaliyetlerine) katılmayan İnan için "Eğer oylamaya katılsaydı lehte oy kullanacaktı," tahmininden yola çıkarak suç isnat ediyordu.

16 hâkim ve 9 savcıdan müteşekkil Mahkeme Heyeti'nin tutturduğu sert üslup karşısında sanıkların üslubu da vurgulamaya değerdir. Sanıklar arasında en ilgi çeken üslup Menderes'inkidir. Menderes'in oldukça nazik konuşma tarzının ve Mahkeme Heyeti'nin saygısızlıkları karşısında oldukça naif hareketlerinin mahkemenin seyrini etkilemiş olduğu iddia edilebilir. Başol'un anılarında söz ettiği üzere, ilk mahkeme günü heyetin salona girmeden önce tedirgin olduğunu, sanıkların "Mahkemeyi tanımıyoruz!" demelerinden çekindiklerini öğreniyoruz. Ancak böyle bir durum gerçekleşmemiştir. Sonraki günlerde ise Mahkeme Heyeti'nin sert tutumları, sanıkların sindirilmeleri hususunda etkili olmuştur. Sanıkların mahkemeye getirilişleri sırasında süngülü-tüfekli askerler arasından geçerek salona getirilmelerinin sanıklar üzerinde ayrıca etkili olduğu söylenebilir. Menderes'in, Başol'a "Sayın reis beyefendi hazretleri" gibi hitapları da bu durumun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Menderes'ten farklı olarak Bayar'ın duruşmalar esnasında daha vakur ve sivri bir tavır sergilemiş olduğu söylenebilir. Zira sanık sandalyesinde otururken mahkeme heyetini tam karşısına almaması (çapraz biçimde oturması) da bu tavrını destekleyen bir vücut dili olarak not edilebilir. Menderes'in hem diğer sanıklar tarafından hem de kamuoyunda oldukça eleştirilen nazik üslubunun oluşmasında hapishane şartlarının yanı sıra çocukluk ve gençlik yıllarında yaşadığı travmatik olayların etkisi olduğunu da söylemek gereklidir. Ger-

çekten de Menderes'in genç yaşta, önce annesi Tevfika Hanım'ı ve babası İbrahim Ethem'i, ilerleyen yıllarda ise ablası Melike'yi kaybetmesi; Birinci Dünya Savaşı yıllarında sıtma hastalığına yakalanıp Pozantı'da metruk bir hastanede yatarken 40 kiloya kadar düşmesi; onun psikolojisi üzerinde menfi etkileri devam eden talihsiz olaylardan bazılarıdır. Hatta Menderes, çocukluğu hakkında sorulan bir soruya şu sözlerle yanıt vermiştir: "Ana nedir bilmiyordum ama sezerdim, baba nedir bilmiyordum ama sezerdim, ablamın hatırası küçük ve beyaz bir duman parçası gibi içimde titrer. Mektep duvarları içinde bile yalnız yaşardım."

Şüphesiz Bayar, Menderes'le aynı hapishane şartlarında tutuluyordu ancak Bayar'ın komitacı geçmişi, zorlu şartlara karşı daha dayanıklı olabileceğine işaret etmektedir. Güryay'da anılarında bu duruma işaret etmekte ve Bayar'ın tek kalmaktan şikâyet etmediğini ancak Menderes'in yalnızlıktan hoşlanmadığını, sudan sebeplerle kendisiyle görüşmek istediğini, görüşmelerin ise –çok sevdiği üzere– bir kahve-sigara içip odasına geri dönmekten ibaret olduğunu söylemektedir. Hülasa kimseyle görüştürülmeden, günün 24 saati boyunca silahlı bir er gözetiminde bir kelime dahi konuşmadan geçen günler Menderes üzerinde daha etkili olmuşa benziyor. Zira bu durumu mahkeme karşısında ilk söz aldığında belirtmiş ve durumun düzeltilmesini rica etmiştir. Halbuki Menderes'in bu nazik üslubu yalnızca mahkemelerde değil, Yassıada'daki tüm ilişkilerinde belirleyici olmuştur. Örneğin, Menderes'in Soruşturma Kurulu üyelerine odaya girerken, ardından otururken ve en sonunda da odadan çıkarken tek tek reverans yaptığı bilinmektedir. Hatta daha da ilginç bir örnek, Menderes'in 27 Mayıs'ın yıl dönümünde ada komutanına tebrik mesajı göndermesidir.

Davalar ve Suç İsnatları

Yassıada'da sanıklar 19 ayrı davadan yargılanmışlardır. Bu davalar, DP döneminde gerçekleşen bazı olaylarda hükümet üyeleri, milletvekilleri ve bazı kamu görevlilerinin suç işledikleri iddiasına dayanmaktadır. Bazı davalarsa (Bebek, Köpek, Cımbız davaları gibi), kamuoyunda, içerdikleri konulara binaen isimlendirilmişlerdir. Duruşmalar *Yassıada Saati* adlı program aracılığıyla radyodan günlük olarak kamuoyuna iletilmiştir. Ayrıca adaya getirilen dinleyiciler de davaları takip edebilmişlerdir. Güryay'ın aktardığına göre, duruşmaları toplamda 150 bine yakın kişi takip etmiştir. Ancak ilk görülen davalar kamuoyunda anılan isimleriyle *Köpek* ve *Bebek* gibi davalar olunca bu, mahkemenin kamuoyu nezdindeki itibarını da sarsmıştır. Çünkü bu iki dava-

da sanıklar, en ağırı zimmet suçuyla ilişkilendirilebilecek, daha çok da özel hayatı ilgilendiren konularla itham edilmişlerdir.

Yassıada yargılamalarında, aslında kişiler değil, demokratik yollardan seçilmiş olan DP iktidarı yargılanmıştır. Bu durum, Yassıada'da birtakım temel hukuk kaidelerinin çiğnendiğinin sarih delili olarak da not edilebilir. Bu çerçevede, yargılamalar esnasında evrensel hukuk kurallarını ayaklar altına alan bazı vahim örneklerden de söz etmek gerekiyor. Bayar ve Koraltan, yargılamaların başladığı tarih itibariyle 65 yaşın üstündedirler. O dönem mer'i Ceza Kanunu'na göre, 65 yaş üzerindeki bir sanığa idam cezası verilememektedir. Yassıada sürecinde idam cezalarının kapsamının genişletilebilmesi için bu kanunun değiştirilmesi de gündeme getirilir. Oysa Ceza Kanunu'ndaki bu madde değişse bile Kanun'un geriye yürümezliği (*makable şamil* olmazlığı) ilkesi gereğince, yeni değişikliklerin Bayar ve Koraltan'a tatbik edilememesi gerekirdi. Ancak dönemin etkili hukukçusu Prof. Dr. Muammer Aksoy, ihtilâl hukukunda evrensel hukukun görmezden gelinebileceğini söyleyerek bu (yeni) hükmün sanıklara uygulanabileceğini savunur; farklı bir cümle ile tekrarlamak gerekirse, Muammer Aksoy, en basit, en temel hukuk kaidelerinden biri olan kanunların makable şamil olamayacağı ilkesinin dahi Yassıada yargılamalarında uygulanamayabileceğini savunur.

İkinci bir örnek ise Murat Ali Ülgen hakkındadır. Milletvekilliği döneminde kürsü faaliyetlerine çok nadir katılan Ülgen hakkında suç isnadı yalnızca kanunlara lehte oy vermekten ibaretti. Ülgen yargılamalar sonunda idam cezasına çarptırılmış, daha sonra bu ceza müebbete çevrilmiştir. Oysa 1924 Anayasasında bu konuda açık hüküm mevcuttur; Kanun'un 17. maddesi milletvekillerine karşı Meclis çalışmalarıyla ilgili suçlama yapılamayacağını güvence altına almıştır.

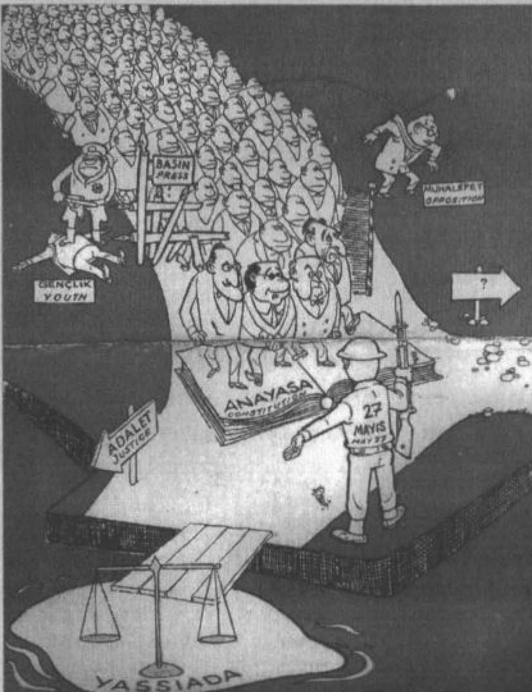
Mahkemenin ortaya koyduğu bazı suç isnatları dikkate şayandır. Örneğin İnönü'nün yolculuk ettiği trenin durdurulması hadisesini seyahat özgürlüğü ihlali olarak yorumlayıp Anayasa ihlaline bağlamak ve idam cezası istemek suç-ceza orantısında kantarın topuzunun kaçırıldığına delalettir. Bunun yanı sıra *Topkapı Olayları* esnasında İnönü'nün öldürülmesiyle muhalefetin başsız bırakılması ve bu olayı dikta rejimi kurma planı çerçevesinde değerlendirmek oldukça zorlama bir yorum olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca *İstimlak Davası'*nda mahkemeye göre, Anayasanın 73. maddesinde anılan işkence, eziyet, müsadere ve angaryanın yasaklanması kuralı ihlal edilmiş; böylece söz konusu istimlaklarda usulsüzlük yapıldığı iddiası ile sanıkların anayasayı ihlal ettiği kararı hâsıl olmuştur. Bu haliyle mahkemenin olayı geniş bir

şekilde yorumladığını söylemek hafif kalacaktır. Esasen, mahkemenin kararını "çalınan minareye kılıf aramak" deyimi ile ifade etmek daha uygun görünmektedir.

Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu Belgeseli'nde değinildiği üzere, Yassıada yargılamalarının zayıf temellere dayanan *Köpek Davası* ile başlaması ve ardından da Menderes'in beraat ettiği tek dava olan *Bebek Davası*'nın görülmesi "Dağ fare doğurdu!" yorumlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişme, darbenin zayıf temellere dayandığı algısı yaratmış ve Menderes'in kamuoyunda destek bulmasını sağlamıştır. Benzer şekilde bu davada tanık olarak dinlenen Ayhan Aydan'ın "Adnan Menderes'i 51 senesinde tanıdım ve kendisini çok sevdim," diyerek başladığı ifadesinde sergilediği mağrur duruş kamuoyunda saygıyla karşılanmıştır. Mahkemelerde itibarının zedelenmesi için özel çaba harcanan Menderes'in bu gelişmeler sonucunda umulanın aksine kamuoyu nezdinde pozitif puan kazandığı söylenebilir.

6-7 Eylül Olayları Davası 20 oturumda tamamlanmıştır. Duruşmalar sırasında kayda değer birkaç ayrıntıdan söz edilebilir. Örneğin, bir oturumda ifade veren dönemin İzmir valisi, olaylar sırasında devlet-millet kaynaşması (!) yaşandığını vurgulamak amacıyla "Olaylar sırasında kalabalık Cemal Gürsel'i ve beni sırtına aldı," deyince hâkimler mahkemeye ara vermek zorunda kalmıştır. Zira davalar görülürken cuntanın başında olan Cemal Gürsel'in davaya olumsuz yönde adının karışması mahkeme heyetini tedirgin etmiştir. Bu olaydan farklı olarak, Gürsel'in yargılamalarda adının geçtiği bir olaydan daha söz etmek gerekir. Gürsel'in darbeden önceki günlerde Menderes'e yazdığı mektupta arkasında halk desteği olması gerekçesiyle Bayar'ın yerine Menderes'in geçmesi önerisini mahkemeye taşıyan Menderes'in avukatı Burhan Apaydın olmuştur. Ancak Apaydın söze başlamadan Menderes araya girmiş ve konunun mahkemeye taşınmasına müsaade etmemiştir. Apaydın ise olaydan kısa bir süre sonra tutuklanmıştır.

Örtülü Ödenek Davası'nda ise harcamaların usulsüz yapıldığı iddia edilmiştir. Ancak söz konusu dönemde bu harcamaların usulüne ilişkin herhangi bir kanun/tüzük/yönetmelik bulunmamaktadır. Gizli bütçeden çok farklı alanlarda harcamalar yapılmıştır. Örneğin Necip Fazıl ve Peyami Safa gibi yazarlara bütçeden ödenek verildiği iddia edilmiş ve bu isimler tanık sıfatıyla Yassıada'da dinlenilmiştir. Bundan farklı olarak, Başbakanlık konutu mutfağına tavuk yolmak için alınan cımbız da bu davanın içeriğinde konuşulmuştur. Bu sebeple dava kamuoyunda *Cımbız Davası* olarak tiye alınmıştır.

Yassıada Broşürü'nden bir sayfa.

Savcı Fahrettin Öztürk'ün mütalaasına göre "Metresinin yatağından kalkan, şakakları viski terleyen, Ramazan günü sarhoş, abdestsiz Eyüp Sultan'a gidip masum halka kendini sofu gösteren sahtekâr" olarak tanımlanan Menderes'in Başbakanlıktaki çelik kasasından çıktığı iddia edilen kadın iç çamaşırı savcının elinde mahkeme seyircilerine ifşa edilmiştir. Nereden bakılırsa bakılsın bu manzara hukukî kavramlardan farklı kavramlarla açıklanmaya muhtaçtır. Bu durumun farkında olan Başsavcı Egesel'in sudan bir bahane göstererek oturuma katılmadığı ve yerini vekâleten savcı Öztürk'e bıraktığı iddia edilmiştir. Belli ki, Başsavcı tertemiz savcılık kariyerinde böyle bir manzara ile anılmak istememiştir (!).

Yassıada Broşürü adı altında adaya giden dinleyicilere dağıtılan kitapçıkta yer alan yukarıdaki karikatür, 27 Mayıs müdahalesini gerçekleştirenlerin, DP iktidarıyla alakalı zihin dünyasını çok iyi özetlemektedir. Muhalefeti temsil eden İnönü'nün kafasına taş atılırken, copu ve silahıyla bir genci yere yatırıp üstüne acımasızca basan polis ve her biri diğerinin aynısı olan basını arkasına alan hükümeti temsilen Bayar, Menderes, Zorlu ve Polatkan bulunmaktadır. Bu dörtlü ise Anayasayı çiğneyerek yürümektedirler. Nereye gittiği belli olmayan yola sapmalarını engelleyen bir asker silahını yere dikey tutarak ve kibar bir el hareketiyle iktidarı adaletin terazisinin bulunduğu Yassıada'ya davet etmektedir.

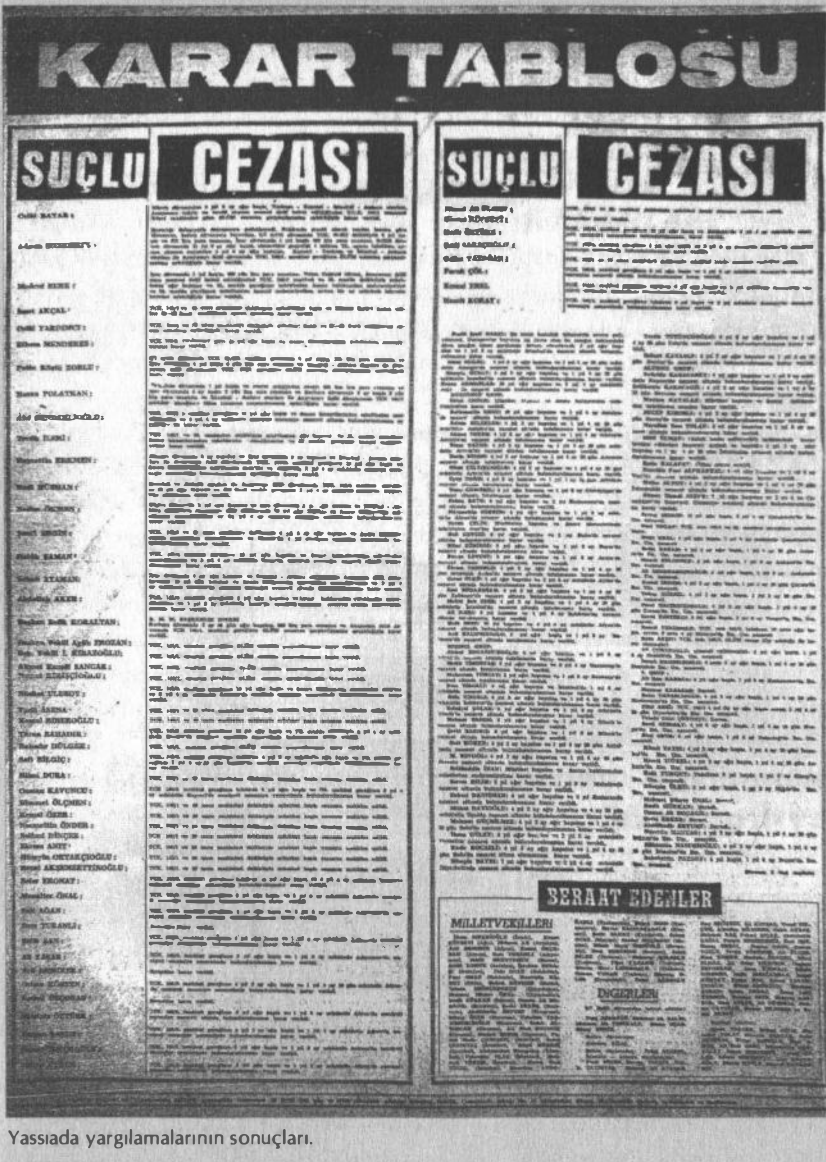
Ancak karikatürde vurgulananın aksine, davalar genel olarak somut delillerden yoksun ve yalnızca şahit ifadeleriyle oluşturulmuş suç isnatlarına dayanmaktadır. Samet Ağaoğlu'nun belirttiğine göre sabık Millî Savunma Ba-

kanı ve Adnan Menderes'in yakın arkadaşı Ethem Menderes'in günlükleri de davaya önemli bir malzeme sağlamıştır. Hülasa, eksik ve uydurma deliller, somut olmayan ve şahit ifadelerine dayanan suç isnatları, savunma hakkının sınırlı olarak tanınması gibi sebepler dolayısıyla sanıkların adil yargılanma haklarının açıkça ihlal edildiği söylenebilir.

Yassıada'da 14 Ekim'de başlayan yargılamalar 11 ay sonra karar aşamasına gelmiştir. Değirmen Davası zaman aşımına uğramış ve 17 dava Anayasayı ihlal Davası ile birleştirilmiştir. Bu süreçte 287 oturumda 592 sanık yargılanmış ve 1.068 tanığın ifadesine başvurulmuştur. Soruşturmalar ve yargılamalar sürerken 11 kişi vefat etmiştir. Namık Gedik, Zakar Tarver, Cemil Keleşoğlu, Faruk Oktay, Lütfü Şaylan mahkemeler başlamadan önce vefat etmişlerdir.

Yusuf Salman (28 Kasım 1960), Lütfi Kırdar (17 Şubat 1961), Gazi Yiğitbaşı (12 Nisan 1961), Yümnü Üresin (29 Mayıs 1961), Nuri Yamut (5 Haziran 1961), Kenan Yılmaz (5 Ağustos 1961) ise yargılamalar sürerken vefat etmişlerdir. Başsavcı, Bayar hakkında üç kez ve Menderes hakkında yedi kez olmak üzere toplam 228 kişinin idamını istemiştir. Davalar görülüp karar aşamasına gelindiğinde hükümler açıklanmak üzere geriye bırakılmıştır. Karar günü, sanıklar 23 grup halinde salona alınmış ve kararların tamamının açıklanması gün boyu sürmüştür. Dava sonunda mahkeme, 128 beraat ve 464 mahkûmiyete hükmetmiştir. Mahkemenin verdiği kararların en me'şumu ise 15 sanık hakkında verilen idam cezalarıdır. Mahkeme'nin idam ile cezalandırdığı 15 sanığın isimleri şöyledir: Celal Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan, Refik Koraltan, Agâh Erozan, İbrahim Kirazoğlu, Hamdi Sancar, Nusret Kirişcioğlu, Bahadır Dülger, Emin Kalafat, Baha Akşit, Osman Kavrakoğlu, Rüştü Erdelhun ve Zeki Erataman. Güryay anılarında dava sonuçlarını önceden bildiğini söylüyor. Buna istinaden Bayar, Menderes, Koraltan ve Zorlu ile kararların açıklanmasından bir gün önce görüştüğünü ve sonuçları söylemeksizin idamlıklara kendince veda ettiğini belirtiyor.

Sanıklar Yassıada'da birden çok davada yargılansalar da, son kertede, haklarında tek bir karar verilmiştir. Kararların bir gerekçesi ise anayasayı ihlal suçudur. Halbuki kararlarda Anayasanın hangi maddesinin ihlal edildiği açıkça ortaya konulmamıştır. Keza mahkeme kararlarının temyiz edilememesi de işin cabasıdır. Esasen sanık vekiller Meclis'te verdikleri oyu Anayasayı ihlal olarak değerlendiren iddianameye karşı 1924 Anayasası'na göre böyle bir suç tanımı olmadığını söylemişlerdir. Çünkü 1924 Anayasası'nda milletvekilleriyle ilgili suç tanımı iki maddede geçmektedir. Buna göre:

KARAR TABLOSU

SUÇLU | CEZASI

SUÇLU | CEZASI

BERAAT EDENLER

MİLLETVEKİLLERİ

DİĞERLERİ

Yassıada yargılamalarının sonuçları.

Bir milletvekili ne Meclis içindeki oy, düşünce ve demeçlerinden ne de Meclisteki oy, düşünce ve demeçlerini Meclis dışında söylemek ve açığa vurmaktan sorumlu değildir. Seçiminden gerek önce ve gerek sonra üstü-

> ne suç atılan bir milletvekili Kamutayın kararı olmadıkça sanık olarak sorgulanamaz, tutulamaz ve yargılanamaz. Cinayetten suçüstü yakalanma hali bu hükmün dışındadır (madde 17).
>
> Bir milletvekilinin vatan hayınlığı ve milletvekilliği sırasında yiyicilik suçlarından biriyle sanık olduğuna Türkiye Büyük Millet Meclisi Kamutayı hazır üyelerinin üçte iki oy çokluğu ile karar verilir yahut on ikinci maddede yazılı suçlardan biriyle hüküm giyer ve bu da kesinleşirse milletvekilliği sıfatı kalkar (madde 27).

Benzer şekilde savunmalarda, Cumhurbaşkanı'nın yalnızca *Yüce Divan* tarafından yargılanabileceği de ifade edilmesine rağmen bu savunmalar Mahkeme Heyeti tarafından dikkate alınmamıştır. 1924 Anayasası'nın 41. maddesi şu şekildedir: "Cumhurbaşkanının özlük işlerinden dolayı sorumlanması gerekirse Anayasanın milletvekilliği dokunulmazlığı ile ilgili 17 nci maddesi hükümlerine uyulur."

Yassıada, 27 Mayıs Darbesi'nin hukuka bağlılığını simgeleyen bir unsur olarak dizayn edilmeye çalışılmıştır. Zira MBK, "ihtilâl"in hukuka bağlı olarak yapıldığının vurgulanmasını elzem görüyor; müdahalenin keyfî değil zarurî olduğunun düşünülmesini amaçlıyordu. Böylece, yoldan çıkan hükümetin, bizzat hukukun emriyle ve ona bağlı kalarak devrildiği manası öne çıkartılabilecektir. Nitekim dağıtılan *Yassıada Broşürü*'nde şöyle denmektedir: "Netice olarak Yassıada 27 Mayıs inkılâbımızın, onu diğer bütün ihtilâllerin üstüne çıkaran bir belgesi ve ikinci cumhuriyet mutlu yıllarının kararmayacak fecri olacaktır."

Davaların karara bağlanma sürecindeki eksiklikler mahkeme kararlarının güvenirliğine gölge düşürmüştür. Anayasanın ihlal edilmesi gerekçesiyle verilen kararlarda 15 sanığa idam cezası verilmiştir. Ancak yukarıda vurgulandığı üzere, Anayasanın hangi maddelerinin ihlal edildiği ve bu maddeleri ihlal etmenin karşılığının idam olmasının mevzuattaki yeri açıklığa kavuşturulmamıştır. Yargılamalar henüz devam ederken, 9 Temmuz 1961 tarihinde yürürlüğe giren yeni Anayasanın başlangıç kısmında yazan şu cümle, mahkeme hükmünün çok daha önce tesis edildiğinin resmî kanıtı ve masumiyet karinesinin açık ihlali olarak değerlendirilebilir: "Anayasa ve Hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti (...)"

Duruşmaları izlemek üzere Yassıada'ya giden izleyicilere dağıtılan broşürdeki şu paragraf, mahkemeler yoluyla asıl yapılmak isteneni ele vermektedir:

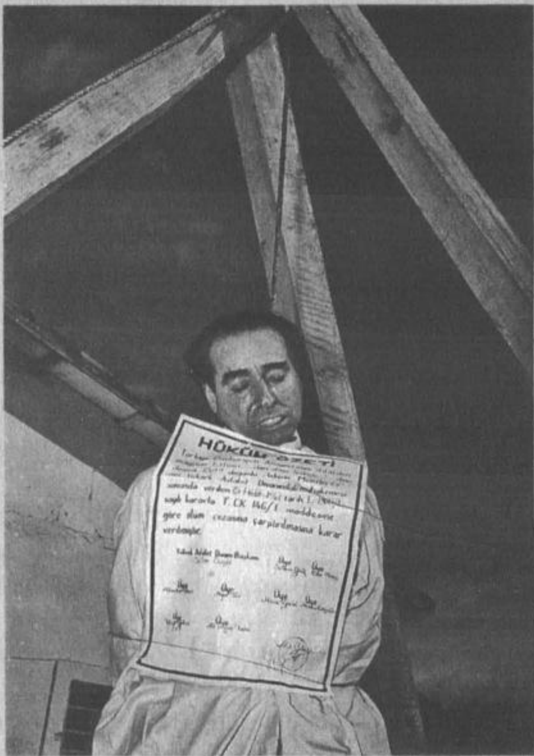
> Milletin masum reyi ile milletvekili seçilmiş: vekil, başvekil ve reisicumhur olmuş bu adamların büyük ekseriyeti, ne pahasına olursa olsun, ikbalde iken keselerini doldurmak, yakın ve uzak akraba ve ahbaplarına doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak devlet hazinesinden menfaatler sağlamak arzu gayesinde idiler. Bunun için türlü şekiller ve kombinezonlarla nüfuz ve vazife suiistimalleri yapmak, onların hiç endişe etmeden başvurdukları yollardı.

Keza mezkûr broşürde, tutuklu DP iktidarı üyeleri kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırılmaya çalışılıyor; hüküm verilmeden suçlu gibi adları anılıyordu. Bu kavillerde hukukun evrensel ilkelerinden biri olan Masumiyet Karinesi hiçe sayılmaktadır. Söz konusu broşür, bize yargılamalar hakkında önemli ipuçları da vermektedir. Broşürün 23. sayfasında "MBK, düşük Cumhurbaşkanı'nın... Türk Ceza Kanunu'nun 125, 141-3, 146 ve 149 suçlarını işlediği neticesine varmış bulunmaktadır" denilmektedir. Buradan bazı cezaların Yassıada mahkemesinden önce verildiği açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca alıntıdan anlaşılacağı üzere, kullanılan dil ve üslup sanıkları ötekileştirici ve düşmanlaştırıcı düzeydedir: "Milletin derdinden habersiz kendi zevk âlemlerine dalmış bu adamlar... yargılanacaklardır zira bunlar Zile'de, Uşak'ta, Turgutlu'da ve Kayseri'de muhalefet liderini öldürmek için pusu kurmuşlar[dır.]" Yukarıda bahsedilen tüm örnekler gösteriyor ki, Yassıada'da dezenformasyon ile belirli bir algı oluşturulmaya çalışılmıştır.

1 sayılı Geçici Kanun'un 6. maddesi uyarınca verilen idam kararlarının MBK'nin onayından geçmesi gerekmekteydi. Buna göre *Türk Ceza Kanunu*'nun 146/1 hükmüne göre idam kararı verilen 11 idam cezası MBK tarafından oy birliği ile hapse çevrilmiş ve 4 idam onaylanmıştır. Bu idam cezaları ise Bayar, Menderes, Zorlu ve Polatkan'a aittir. Ancak Bayar'ın idam cezası uygulanmayarak müebbete çevrilmiştir.

İnfazlardan bir ay önce İmralı'da hazırlıklar başlamıştır. Demek ki, kararlar açıklanmadan önce infaz kararlarının çıkacağı düşüncesi hâsıl olmuştur. İdamlara Gürsel karşı çıkar; ancak, bu konuda ipler yalnızca onun elinde değildir. Askerlerin ya da MBK'nin mahkeme kararlarını etkilemesi söz konusu olduğuna dair birçok veri bulunsa da, Gürsel'in kararlar öncesinde mahkeme heyetini toplayıp, bağımsız karar vermeleri yönünde telkinde bulunması bir vakıadır. Buna rağmen MBK'de idamlara destek verenler çoğunlukta olunca, İnönü'den yardım istenir. İnönü, kararların açıklanmasından birkaç gün önce 13 Eylül'de Gürsel'e yazdığı mektupta, idamların halk ile askerin arasını açacağı hususunda MBK'yi uyarmasını ister. Kabineden 14 ba-

kanın idama karşı attığı imzalar ve ABD Başkanı John F. Kennedy'nin de idamları durdurmak için ABD Ankara büyükelçisi George Mcghee aracılığıyla ilettiği mesaj sonuç vermemiştir: 16 Eylül'de Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan idam edilirler. Güryay'ın anlatımına göre, Zorlu idama giderken çok sakindir. Öyle ki, imamın yanlış telaffuzlarını düzeltiyor, elleri titreyen cellada heyecanlanmamasını söylüyordu. Sakin ve mağrur bir şekilde son dakikalarını geçirdiği anlaşılan Zorlu'nun son sözleri ise "Allah memleketi korusun!" olmuştur.

Adnan Menderes'in idam edilişi.

Eylül'ün 17'sinde ise İmralı adasında Menderes'in idamı gerçekleştirilmiştir. Karar günü olan 15 Eylül'de, önceden verilen uyku ilaçlarını içmeyip biriktiren Menderes, tüm hapları bir anda yutarak intihara teşebbüs etmiş, baygın haldeyken görevli asker tarafından fark edilmiş; sonrasında midesi yıkanarak kurtarılmıştır. Bu sebeple Menderes'in idam cezası Zorlu ve Polatkan'dan sonra uygulanmıştır. Doktora muayene olacağı için götürüldüğü söylenen Menderes'in son saatlerini sakin geçirdiği aktarılmaktadır. Nazlı Ilıcak'ın aktardığına göre Menderes'in son sözleri ise "Hayata veda etmek üzere olduğum şu anda, devletim ve milletime ebedi saadetler dilerim. Bu anda karımı ve çocuklarımı şefkatle anıyorum!" olur. 19 Eylül'de 297 hükümlü Kayseri'ye, 20 Eylül'de ise 104 hükümlü Adana'ya götürülmüş ve böylece adada tutuklu kalmamıştır.

Sonuç

Adı destanlara geçmiş her eser sahibine
Niçin ağlar ve yanarlar ölümünden sonra
Yaşıyor yirmi asır var ki baş üstünde mesih
Gerilip çarmıha can verdiği günden sonra
– F.N. Çamlıbel

Sonuç olarak, Yassıada yargılamaları bir hukuk skandalı olarak Türk siyasî tarihinde yerini almıştır. Zira bilinmektedir ki, Yassıada'da kararlar önceden verilmiş, mahkemeler ise daha sonradan tertip edilmiştir. Yassıada'da yargılamalar esnasındaki usulsüzlükler ve sonunda verilen abartılı hükümlere bakıldığında kararların tartışmalı yönü ağır basmaktadır. Hâsılı, Yassıada mahkemelerini hukukî değil, siyasî bir dava ve yargılama olarak tanımlamak daha doğru olacaktır.

Yassıada'nın siyasî tarihimizde öne çıkan ve ilerleyen dönemleri etkileyen iki farklı yönünden söz edilebilir. Birincisi, suça karışan bazı şahısların değil, tüm iktidar üyelerinin birçoğu mesnetsiz iddialarla suçlanmaları ve bu suçlardan yargılanmaları, DP'li vekil ve görevlilerin tek vücut olarak bir arada durmasını sağlamıştır. Vekillerin-Bakanların genel olarak bir arada ve dayanışma içinde kalmalarının ilerleyen dönemlerde merkez sağda var olacak DP ruhunun oluşmasında etkili bir unsur olduğu söylenebilir. İkinci husus ise Menderes'in idamı dolayısıyla *demokrasi şehidi* olarak anılmasıdır. Hülasa Menderes, siyasî ve bürokratik elitler mücadelesinde siyasîlerin sarıldığı önemli bir simge isim olmuştur.

Turgut Özal, 1990'da Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın mezarlarının İstanbul-Topkapı'da yaptırılan anıt mezara taşınmasını sağlamış, Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde ise adaya *Demokrasi ve Özgürlük Adası* adı verilerek bir nebze iade-i itibar sağlanmaya çalışılmıştır.

Davaların İsimleri ve Genel Olarak Konuları

(Bu bilgiler Emine Gürsoy Naskali'nin yayıma hazırladığı *Yassıada Zabıtları*'ndan derlenmiştir)

Anayasayı İhlal Davası: CHP'nin mallarına el konulması, Kırşehir'in ilçe yapılması, Tahkikat Komisyonu kurulması gibi konularda çıkarılan kanunlarda vekillerin verdiği lehte oylar suç olarak isnat edilmiştir. 54 oturum 139 celsede toplam 401 sanık vatana ihanet isnadıyla yargılanmıştır. Yargılamalar sonunda,

8 sanık beraat etmiş; 281 sanık ikinci dereceden fail (fer'i fail) olarak cezalandırılmıştır. Davanın iddianamesinde Başsavcı, TCK 146/1 uyarınca 107 sanık hakkında idam cezası talep etmiştir. Mahkeme ise 15 sanık hakkında idam cezası vermiştir. MBK ise Bayar, Menderes, Zorlu ve Polatkan hakkındaki idam kararlarını onaylamış ancak Bayar'ın cezası uygulanmamıştır. Kararların açıklanmasının ertesi günü Zorlu ve Polatkan; 17 Eylül'de ise Menderes idam edilmiştir. 1 numaralı davadır (1960/1).

Köpek Davası: Afgan Kralı'nın hediye ettiği tazıyı Celal Bayar'ın AOÇ'ye değerinin çok üstünde sattığı iddiasını içermektedir. 4 oturumda görülmüştür. Yargılamalar sonunda sanıklardan Celal Bayar ve Nedim Ökmen mahkûm olmuştur.

6-7 Eylül Olayları Davası: Selanik'te bulunan Atatürk'ün evinin bombalandığı iddiası üzerine 6-7 Eylül 1955'te gayrimüslimlere yönelik saldırılarda hükümetin dahli bulunduğu iddiasını içermektedir. Davada; Celal Bayar, Adnan Menderes, F. Rüştü Zorlu, Fuat Köprülü, F. Kerim Gökay, Alaattin Eriş, Kemal Hadımlı, Mehmet Ali Balin, Mehmet Ali Tekinalp, Hasan Uçar, Oktay Engin yargılanmıştır. Dava, 20 oturumda görülmüştür. Yargılamalar sonunda sanıklardan Adnan Menderes, Kemal Hadımlı ve Fatin Rüştü Zorlu mahkûm olmuştur.

İstanbul-Ankara Olayları Davası (Üniversite Olayları Davası): 28-29 Nisan'da Ankara ve İstanbul'da gerçekleşen ve bir öğrencinin yaşamını yitirdiği üniversite olaylarından dolayı suçlanan Hükümet üyeleri ve olaylarda görevli memurlar yargılanmıştır. 2 Şubat 1961'de görülmeye başlanmıştır. 54 oturum 90 celsede görülmüştür. *İstanbul Olayları Davası*'nda, 78 kişi; *Ankara Olayları Davası*'nda ise 39 kişi yargılanmıştır. Toplam 117 sanığın 44'ü idam cezası istemiyle yargılanmıştır. Diğer sanıkların kararları *Anayasayı İhlal Davası* ile beraber açıklanırken; Rüştü Erdelhun yalnızca bu davadan dolayı idam cezasına çarptırılmıştır. 4 numaralı davadır (1960/4).

Arsa Satışı Yolsuzluğu Davası: Tarım Bakanı Nedim Ökmen'in, eşinin arsasını İş Bankası'na nüfuz kullanarak sattığı iddia edilmiştir. Dava 11 Kasım 1960-26 Kasım 1960 tarihleri arasında 3 oturumda görülmüştür. Dava sonunda, Ökmen'in 5 yıl ağır hapsine ve ömür boyu memuriyetten mahrumiyetine karar verilmiştir.

Topkapı Olayları Davası: İnönü'nün aracıyla yaptığı bir seyahat esnasında aracın Topkapı'da durdurularak bazı kimseler tarafından saldırıya uğramasında Hükümet üyelerinin görevlerini yerine getirmedikleri ve İnönü'yü ortadan kaldırmaya teşebbüs ettikleri veya azmettirdikleri iddia edilmiştir. 2 Aralık 1960'ta görülmeye başlanan davalarda 60 sanık, 24 oturum 37 celsede yargılanmıştır. Yargılamalar sonunda sanıklardan 17'si beraat ederken, 43'ü mahkûm olmuştur.

Bebek Davası: A. Menderes'in Ayhan Aydan'dan evlilik dışı olan bebeğini, doğumunun hemen ardından yaşamına son vermesi için doktoru Fahri Atabey'i azmettirmesi isnadını içermektedir. 7 oturumda görülmüştür. Dava sonunda Menderes ve Atabey beraat etmişlerdir. Hakkında açılan davalar arasında Menderes'in beraat ettiği tek davadır.

Zimmet ve İrtikâp Davası: Hayrettin Erkmen ve Zeyyad Mandalinci'nin yurtdışı gezisinden kalan harcırahları zimmetlerine geçirdikleri iddia olunmuştur. Yol ödeneği ile alakalı olarak halef-selef iki bakan yargılanmıştır. Dava 8 Kasım 1960-3 Aralık 1960 tarihleri arasında 5 oturumda görülmüştür. Yargılamalar sonunda Zeyyat Mandalinci beraat ederken Hayrettin Erkmen 6 ay hapis ve 200 bin lira para cezasına çarptırılmıştır.

Vinylex Ortaklığı Yolsuzluğu Davası: Hasan Polatkan'ın nüfuzunu kullanarak Vinylex şirketine usulsüz biçimde kamu bankalarından kredi sağladığı ve karşılığında rüşvet aldığı iddiasını barındırmaktadır. Dava, 14 Kasım 1960 - 26 Kasım 1960 tarihleri arasında 5 oturumda görülmüştür. Hasan Polatkan, Vinylex şirket hissedarları Ragıp Sipahi, Necati Dölay ve Hüseyin Altan yargılanmışlardır. Yargılama sonunda mahkeme, Polatkan'a 7 yıl ağır hapis ve 500 bin lira para cezası, Sipahi, Dölay, Altan'a ise 3'er yıl 6' şar ay ağır hapis cezası vermiştir.

İpar Transport Şirketi Döviz Kaçakçılığı Davası: Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu'nun, iş adamı Ali İpar'a Kanun'a aykırı biçimde döviz sağladığı iddiasını taşımaktadır. Ali İpar, Fatin Rüştü Zorlu, Adnan Menderes, Medeni Berk, Sebati Ataman, Hayrettin Erkmen, Hasan Polatkan ve Nihat Ali Üçüncü yargılanmışlardır. Dava 15 Kasım 1960-12 Ocak 1961 tarihleri arasında 13 oturumda görülmüştür. Yargılamalar sonunda, Ataman, Erkmen ve Polatkan beraat ederken; İpar, 26.790.285,25 lira para cezasına ve 2 sene hapse mahkûm edilmiştir. Zorlu, Menderes ve Berk'in TCK 240/1 uyarınca 1 sene hapsine ve 400 lira para cezasına ve 6'şar ay memuriyetten mahrumiyetine karar verilmiştir. Üçüncü ise yurtdışında olduğu için hakkında hüküm verilmemiştir.

Türk Parası Kıymetini Koruma Kanunu'na Aykırı Hareket Davası (*Barbara Davası*): Fahri Koraltan ve Hasan Polatkan, yabancı bir çalışanlarına *Döviz Kanunu*'nu ihlal ederek ödeme yaptırdıkları suçlamasıyla yargılanmışlardır. Dava 21 Kasım 1960-20 Aralık 1960 tarihleri arasında 6 oturumda görülmüştür. Mahkeme, yargılama sonunda TCK 240/1 uyarınca Polatkan'ı 6 ay hapis ve 200 lira para cezasına ve TCK 20. madde gereğince 3 ay memuriyetten men cezasına çarptırmıştır. Koraltan ise 5 ay 25 gün hapis ve 833 lira 30 kuruş para cezasına çarptırılmıştır.

Radyo Davası: Devlet Radyosu'nun hükümet propagandası yapmak amacıyla kullanıldığı iddiasını taşımaktadır. 6 oturumda görülmüştür. Davanın sanıkları Adnan Menderes, F. Rüştü Zorlu, Mükerrem Sarol, Emin Kalafat, Celal Yardımcı, Sıtkı Yırcalı, Abdullah Aker, Haluk Şaman ve Altemur Kılıç'tır. Dava, *Anayasayı İhlal Davası* altında görülmüştür.

Örtülü Ödenek Davası (Cımbız Davası): Menderes'in örtülü ödenekten yaptığı harcamaların usulsüz olduğu iddiasını içeren davadır. 13 oturumda görülmüştür. Davalar, 25 Kasım 1960'ta başlamış ve 2 Şubat 1961'de bitmiştir. Sanıklar Menderes ve Ahmet Salih Korur'dur. Yargılamalar sonunda Menderes, zimmetine para geçirmek suçundan 15 yıl 2 ay hapis ve 4 milyon 878 bin 496 lira ağır para cezasına çarptırılmıştır. Menderes'in vefatından sonra ailesi para cezasının bir kısmını ödemiş geri kalan kısmı ise 1963'te silinmiştir. Ahmet Korur ise 2 yıl 11 ay hapis cezası almıştır.

Çanakkale İskele ve Geyikli 31. km Olayları Davası: Çanakkale'nin Geyikli ilçesinde CHP vekillerinin inceleme yapmasını engellemek suretiyle seyahat etme özgürlüklerinin kısıtlandığı iddia edilmiştir. 11 oturumda görülmüştür. *Anayasayı İhlal Davası*'yla birleştirilmiştir. Davanın sanıkları: Adnan Menderes, Nuri Togay, Servet Sezgin, Ahmet Hamdi Sezen'dir.

Kayseri Olayları Davası: 9 Ocak 1961'de görülmeye başlanan (ve 20 Nisan 1961'de son oturumu yapılan) dava İnönü'nün içinde bulunduğu trenin Himmet Dede istasyonunda durdurulması ve Yeşilhisar istasyonunda yaşanan arbedenin İnönü'nün seyahat özgürlüğünü ihlal ettiği iddiası üzerine kuruludur. Bu davada dönemin Kayseri valisi, İçişleri Bakanı ve A. Menderes'in de içinde bulunduğu 13 kişi yargılanmıştır. 13 oturum 15 celsede tamamlanan dava sonunda Celal Bayar ve Adnan Menderes idam cezası alırken, Ahmet Kınık, Kemal Çakın, Aziz Ronabar 4'er yıl 2'şer ay hapis ve kamu hizmetlerinden ömür boyu men cezası almışlardır. Diğer sekiz sanık ise beraat etmiştir.

İzmir'de Yayınlanan "Demokrat İzmir" Gazete ve Matbaasının Tahribi Davası: Demokrat İzmir gazete matbaasının tahribatının teşvik edildiği ve bu yolla basın özgürlüğünün ihlal edildiği suçlamasını içermektedir. Dava 12 Ocak 1961-4 Mayıs 1961 tarihleri arasında toplam 16 oturum 19 celsede görülmüştür. Toplam 32 kişi yargılanmıştır. Dava, *Anayasayı İhlal Davası* içinde mütalaa olunmuştur.

Delillerin Tahlil ve Münakaşası Vatan Cephesi Davası: Vatan Cephesi aracılığıyla suç işlendiği iddiası taşımaktadır. 13 oturum 25 celsede toplam 22 kişi yargılanmıştır: Adnan Menderes, Medeni Berk, Tevfik İleri, Sebati Ataman, Hadi Hüsman, Remzi Birand, Mükerrem Sarol, Samet Ağaoğlu, Atıf Benderlioğlu,

Kamil Gündeş, Hüseyin Fırat, Mustafa Zeren, Rıfkı Salim Burçak, Rauf Onursal, Emin Kalafat, Sıtkı Yırcalı, Celal Ramazanoğlu, Dilaver Argun, Kemal Aygün, Mehmet Akın, Murhan Ulutan. Yargılamalar sonunda Sarol, Ataman ve Hüsman beraat ederken, mahkeme, diğer sanıklar için "vatan cephesi yolsuzluğunun anayasayı ihlal suçunun maddi vakıasını teşkil ettiği" kararı vermiştir.

İstimlak Yolsuzlukları Davası: İstanbul'da istimlak edilen bazı alanlarda usulsüzlük yapıldığı iddiasını taşımaktadır. İstanbul'da yapılan istimlaklarda, istimlak bedelinin peşin ödenmediği ve Kanun'da öngörülen tebligat sürelerine uyulmadığı gerekçesi ile sanıkların Anayasayı ihlal ettiği iddiasına istinaden idamları talep edilmiştir. Davada 10 kişi yargılanmıştır: Adnan Menderes, Dilaver Argun, Kemal Hadımlı, Mümtaz Tarhan, Kemal Aygün, Ethem Yetkiner, Emin Kalafat, Medeni Berk, Hayrettin Erkmen ve Haluk Şaman. 13 oturum 15 celsede görülmüştür. Davanın sonunda Tarhan, Yetkiner, Kalafat, Berk, Erkmen ve Şaman beraat etmiştir. Aygün ağır müebbet cezasına çarptırılırken, Argun'un 15 yıl ağır hapsine ve kamu hizmetlerinden ömür boyu men edilmesine karar verilmiştir. Adnan Menderes ise idam cezasına çarptırılmıştır.

Değirmen Davası: İbrahim Sıtkı Yırcalı'nın kamu bankalarından iş adamlarına usulsüz kredi sağladığı iddia edilmiştir. Dava 18 Kasım 1960-3 Aralık 1960 tarihleri arasında 5 oturumda görülmüştür. Zaman aşımından dolayı dava düşmüştür (1960/15).

Darbe'nin Yarattığı Lider: Cemal Gürsel

ANIL VAREL

1959 Şubat'ında, NATO tatbikatını takip etmek üzere Almanya'nın Nürnberg kentinde görevli olarak bulunan Sadi Koçaş, uzun süredir beklediği fırsatı nihayet yakalar. Koçaş'ın da aralarında bulunduğu dört kişi, bir arabayla tatbikat alanına doğru seyahat etmektedir: Ön koltuktakiler, Amerikalı bir şoför ve bir binbaşıdır. Arka koltukta, Koçaş'ın yanında ise Cemal Gürsel oturmaktadır. Amerikalıların Türkçe bilip bilmediğini anlayabilmek için, Koçaş onlara yönelerek "Saat kaç?" diye sorar. Böylelikle, Türkçe bildiklerini saklamak isteseler bile, gayriihtiyari, gözleri saatlerine gidecektir diye düşünür. Ancak Amerikalılar şaşkın bir biçimde sadece Koçaş'a bakarlar. O da, "excuse me!" diyerek Amerikalılardan özür diler ve heyecanla yanında oturan Gürsel'e döner. İşte beklenilen an artık gelmiştir. Paşa'ya, DP'yi iktidardan indirmeyi hedefleyen gizli teşkilâtlarından bahsedecek ve bu hareketin başına geçmesini teklif edecektir.

Abdi İpekçi ve Ömer Sami Coşar, *İhtilâlin İçyüzü* adlı eserlerinde, 27 Mayıs Darbesi'nin "lideri" Cemal Gürsel'i Türkiye siyasî hayatının en kritik evrelerinden birinde olayların tam merkezine taşıyacak sürecin başlangıcını böyle aktarır. Aslında TSK içerisindeki kıpırdanmalar, bu görüşmeden yıllar öncesinde başlamıştı; fakat Cemal Paşa'nın, genç subayların ihtiyacı olan bol yıldızlı komutan eksikliğini tamamlamak üzere harekete dâhil oluşu, 1959 yılının kışında, Nürnberg seyahati sırasında gerçekleşen bu temaslar neticesinde oldu. Böylelikle kendisi için bir görev gezisinden ibaret olan bu seyahat onu, sadece bir-iki yıl içinde, ülkenin Devlet ve Hükümet Başkanı, Başkomutan ve TBMM'nin tüm görev ve yetkilerini üzerine alan MBK'nin Başkanı yapan olaylar sarmalının içine taşıdı.

Aslında siyasal istikrardan yoksun, çalkantılı günler, Gürsel'in yaşamında bir istisna da değildi. Kendi kuşağı gibi o da, çocukluğunu ve gençliğini, büyük siyasal bunalımlar, toplumsal alt-üst oluşlar ve savaşlar gibi olağanüstü koşullar içerisinde geçirmişti. Gürsel, 10 Haziran 1895'te Erzurum'da doğdu. Beş çocuktan ikincisiydi. Her ikisini de genç yaşta kaybedeceği babası Abidin Bey ve abisi Kemal, kendisi gibi askerdi. İlköğrenimini Ordu'da tamamladıktan sonra eğitimine Erzincan Askerî Rüştiyesi'nde devam etti. Kuleli Askerî İdâdisi'nde iken Birinci Dünya Savaşı patlak verince, askerî eğitimini tamamlayamadan cepheye gönderildi: Çanakkale, Suriye ve Filistin Cephelerinde topçu subayı olarak savaştı. 23 yaşında, Gazze'de, İngilizlere esir düştü ve 19 Eylül 1918 - 6 Ekim 1920 tarihleri arasında Mısır'da, esir kampında tutuldu.

Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde imzalanan Mondros Mütarekesi, çoğu meslektaşı gibi Gürsel için de savaşın sonu olmadı. Ülkesinin işgale uğraması üzerine Büyük Millet Meclisi kuvvetlerine katıldı ve II. İnönü, Eskişehir-Kütahya, Sakarya ve Büyük Taarruz muharebelerinde savaştı. Bu nedenle askerî eğitimini, ancak Kurtuluş Savaşı'nın bitmesinden sonra tamamlayabildi. 1929 yılında Erkân-ı Harp Mektebi'ni (Harp Akademisi'ni) bitirdi. Artık kurmay subaydı. Bu arada, 1927 yılında Melahat Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten Özdemir isimli bir de çocukları olmuştu. Gürsel çifti daha sonra, Hatice isimli bir kızı da evlatlık edindi.

27 Mayıs'a Doğru...

> "Paşam" diyor, "onu [Necati Tacan'ı] kaybettik ama sizi bulduk... Cemal Gürsel gülümsüyor: "Varım Sadi" diyor... "Bana güvenebilirsiniz... Yalnız şunu bilesiniz ki, gerçekten müdahale zarureti olmadıkça yapılacak herhangi bir hareketi tasvip etmem. İhtilâl son çare olmalıdır..."
>
> – *İhtilâlin İçyüzü*'nden

Gürsel, yarım yüzyıla yakın süren askerî kariyerinin son demlerinde, 30 Ağustos 1957'de orgenerallik rütbesine yükseldi. Bu dönemde ülke, siyasal bir bunalıma doğru sürüklenmekteydi. Özellikle 1957 seçimlerinden itibaren DP Hükümeti, muhaliflerine karşı baskı politikalarını gün geçtikçe arttırıyordu. Bu süreçte DP, toplumsal desteğini yavaş yavaş yitirmeye başlamış; üniversiteleri, basını ve aydınları karşısına almıştı. Ordu içerisinde de, DP karşıtı çeşitli yapılanmalar oluşuyordu ve darbeyi hedefleyen bu oluşumlar daha

ziyade, ordudaki genç subaylar tarafından örgütleniyordu. Genç subayların, planladıkları darbeyi başarıya ulaştırılabilmeleri ve DP hükümetini devirebilmeleri için, kendilerinden kıdemli subaylara (ve mümkünse bir kuvvet komutanına); en önemlisi de bir *lidere* ihtiyaçları vardı.

Gürsel, 21 Ağustos 1958'de, Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atandı. Yerine atandığı isim, bir trafik kazası sonucu hayatını kaybeden Necati Tacan'dı ve Gürsel henüz farkında olmasa da, Tacan'dan devralacağı sadece Kara Kuvvetleri Komutanlığı değildi. Koçaş grubu, darbe meselesinde Gürsel'den önce Tacan'la temas kurmuş ve onu darbenin liderliğine ikna etmişlerdi. Yani Gürsel, Tacan'ın ani ölümü sonrasında Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na getirilmekle, genç subayların lider arayışlarındaki yeni hedef haline gelmişti.

Gürsel, dürüstlüğü ve babacanlığı nedeniyle ordu içerisinde sevilen bir isimdi ve bu nedenle ordu saflarında *Cemal Aga* olarak anılmaktaydı. Ayrıca Gürsel, hükümetle arasını iyi tutmaya çalışan paşalardan biri de değildi ve hattâ ülkenin genel gidişatından duyduğu rahatsızlığı sık sık açığa vurmaktan da çekinmiyordu. İşte bu özellikleri nedeniyle Tacan'ın ölümü sonrasında darbeciler tarafından yakından takip edildi ve Şubat 1959'da da, darbenin liderliğini yapmaya ikna edildi. Ancak Gürsel, her ne kadar kendisine yapılan teklifi kabul ettiyse de, –darbeci subayların bazı kritik mevkilere atanmasını mümkün kılması haricinde– fiilen darbenin örgütlenmesinde herhangi bir rol oynamadı.

Ülke darbeye doğru hızla yol almakta iken, 3 Mayıs 1960 günü darbecileri sarsan bir gelişme yaşandı. O gün Gürsel'e, izne ayrıldığı haberi iletildi ve izninin bitiminde de yaş haddi dolacaktı. Bu izin, darbeci subaylar tarafından, kendilerine karşı yapılan bir operasyon olarak yorumlandı. Gerekçesi ne olursa olsun, sonuç itibariyle bu izinle, darbenin lideri olması tasarlanan Cemal Paşa'nın ordu ile ilişkisi biti(rili)yordu ve bu durum, darbecilerde kısa süreli bir paniğe yol açtı; lider arayışları yeniden başladı.

O gün Gürsel, biri ordudaki tüm birliklere, diğeri de Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes'e teslim edilmek üzere iki mektup kaleme aldı. İlk mektup hem ordu personeline bir veda, hem de ordunun siyasî hırslardan uzak durmasını salık veren bir çağrıydı. İkinci mektup ise, Ethem Menderes'e hitaben kaleme alınmıştı. Ancak dikkatli biçimde okunduğunda, bu mektubun asıl muhatabının Adnan Menderes olduğu ya da hiç değilse onun da bu mektubu okuyacağının öngörüldüğü anlaşılmaktaydı. "Aziz vekilim," hitabıyla başlayan mektubun devamında, "Sizlerin vatanseverlik ve vicdanlarınıza hitap ediyorum" denilmekte ve "Memleket, hükûmet ve partinin düştüğü müşkül vaziyet"ten çıkış yolları önerilmekteydi.

719

Ankara
3-Mayıs-960

Aziz Vekilim ;

Dün geceki konuşmalarımızdan cesaret ve ilham alarak zatıalilerine, memleketin huzur ve istikrarı için alınması lâzım gelen tedbir ve kararlar hakkında düşüncelerimi arz etmeyi milli ve vatani bir vazife bildim.

Sayın Başvekilin açıklamalarını dinledim ve okudum; bunlarda, benim düşüncelerimin kabulüne müsait bir zeminin henüz mevcut olmadığı aşikâr olarak belli ise de, gene de görüşlerimin sizlere iblâğının zaruretine inanıyorum.

Muhterem Vekilim; şu hakikati kabul etmek lazımdır ki Kayseri hadiseleriyle başlayıp son karar ve feci olaylara kadar devam eden vak'alar vatandaş ruhunda derin tesirler ve Hükümete karşı telâfisi güç hoşnutsuzluklar yaratmıştır. Hele Ordunun Talebelere karşı akılsızca kullanılması işin vahametini arttırmış, Ordu mensuplarında da huzursuzluk ve güvensizlik hisleri belirmiş, korkulan şey olmuş, Ordu politikaya karıştırılmıştır.

Sayın Vekilim;

Bu ahvâl küçümsenecek, cebir ve şiddetle geçiştirilecek şeylerden değildir. Memleket, Hükümet ve partinin düştüğü bu müşkül vaziyeti kurtarmak için sükûnetli fakat ciddi ve seri tedbirler almak lazımdır. Bu tedbirler şunlar olmalıdır:

1. Cumhurbaşkanı istifa etmelidir.

Cumhurbaşkanlığına Sayın Adnan MENDERES getirilmelidir. Bu muhterem zatı her şeye rağmen Milletin çoğunluğunun sevmekte olduğuna kaniim, bu sevgiden istifade edilerek kırılanların gönülleri alınmalı ve millete yeniden güven telkin edilmelidir.

Cemal Gürsel'in Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes'e mektubu - B.C.A. 09.0.0.90.276.3 numaralı belge.

(2)

2. Kabinede iyi kabul edilmeyen ve cürümleri bütün memlekete yayılmış bulunan zevat çıkartılmalı ve yeni kabine mutlak dürüst, makul zercu değil adalet ve şefkat hissi taşıyan zevattan kurulmalıdır.

3. İstanbul, Ankara Valileri ve Emniyet Müdürleri süratle değiştirilmelidir.

4. Son çıkarılan ve tahkikat komisyonları ihdas eden Kanun kaldırılmalıdır.

5. Ankara Örfi İdare Kumandanı değiştirilmelidir.

6. Partilerin Ocak, Bucak teşkilatı kaldırılmalı sadece Vilayet merkezlerinde mümessiller bulundurulmalıdır.

7. Parti faaliyetleri azami senede iki defa Vilayet merkezlerinde ve mahdut partililerle yapılmalıdır.

8. Mevkuf gazeteciler bir af kanunu ile kısa zamanda tahliye edilmelidir.

9. Son hadiseden tevkif edilen talebeler tedricen serbest bırakılmalıdır. İlim müesseseleri yeniden faaliyete geçirilmelidir.

10. Şimdiye kadar çıkarılan bütün Antidemokratik kanunlar tedricen kaldırılmalıdır.

11. Vatandaş Hürriyet ve eşit muamele hakkına mutlak surette riayet edilmelidir.

12. Ordumuzun mes'eleleri süratle hal edilmelidir.

13. Din istismarcılığından vazgeçilmelidir.

14. Suistimaller oluyormu bilmiyorum. Fakat olduğu hakkında umumi bir kanaat mevcuttur ve milletin Hükümete karşı itimatsızlığına sebep olmaktadır. Bu gibi kötülüklerin şiddetle bertaraf edilmesi lazımdır.

15. Müstesna zamanlar ve günler haricinde hükümet büyükleri ~~ile~~ Memleket gezilerinde ~~halkla~~ büyük vatandaş topluluklarıyle karşılaşmalar yapmak usulü kaldırılmalıdır.

Çok Muhterem Vekilim;

Bu yazdıklarım asla bir parti ve politika mülahaza ve tesiriyle değildir.

(3)

Memleketin durumunun bu tedbirlerin alınmasının zaruri kıldığına inandığım için arz ediyorum. Sizlerin Vatanperverlik ve vicdanlarınıza hitap ediyorum. Memleketten çok şeyler yaptığımız muhakkaktır, fakat bu da asla kâfi değildir. Bu yapılan işleri müstemleke idareleride yapar, yapıyor ve yapmıştır.

Asıl mühim olan toplumun ruhunda yaşama şevk ve azminin geliştirilmesi, hak ve hürriyet aşkının kökleştirilmesi ve vatandaş idrakinin yüksek ve necip hislerle donatılmasıdır. Olaylar bu yolda olmadığımızı göstermektedir. Talebelerin hürriyet duygusu ile yaptıkları masumane tezahürata karşı, idarecilerin hatası yüzünden kıtalar sevk edilmesi ve onların desteği ile emniyet kuvvetlerinin ilim yuvalarının içine kadar girerek talebeleri profösörleri ile beraber coplarla ve kurşunlarla tedip etmesi feci bir şeydir.

O hengâmede kız talebeleri yürekler parçalayan çığlıklarının analar, Babalar ve halk ruhunda onulmaz yaralar açacağını ve açtığını anlamamak, memleketin huzuru bakımından büyük hata olduğuna kaniim. Bizim, gençlerimizde hak, adalet ve hürriyet duygularının gelişmesinden ve kemalinden memnun olmamız lazım gelmez mi? istikbali hissiz, duygusuz müstemlâke ruhlu, yalnız maddeci bedbaht insanlarımı bırakmak istiyoruz.

Sayın Vekilim, maruzatım muhakkak ki çok mühim ve hatta çok cüretkârane dir. Fakat memleket için, millet için, hükümet ve hatta partimizin selameti için dikkate alınması lazımdır ve hatta çok lazımdır.

Derin ve sonsuz hürmetlerimi sunarım.

Kara Kuvvetleri Kumandanı
Orgeneral
Cemal GÜRSEL

010 | 09 | | | 30 | 276 | 3

Bu öneriler arasında, kimi bakanların, İstanbul ve Ankara valililerinin ve yine bu kentlerdeki emniyet müdürlerinin görevden alınması; Tahkikat Komisyonu'nun faaliyetlerinin durdurulması; partilerin ocak ve bucak teşkilatlarının kapatılması; tutuklu gazetecilerin affı; son gösteriler sırasında gözaltına alınan öğrencilerin serbest bırakılması; tüm anti-demokratik kanunların kaldırılması ve din istismarcılığından vazgeçilmesi gibi sert öneriler yer almaktaydı. Gürsel, –bir nüshasını bu çalışmada da görebileceğiniz– mektubunun sonlarına doğru ise, "...talebelerin hürriyet duygusu ile yaptıkları masumane tezahürata karşı, idarecilerin hatası yüzünden kıtalar sevk edilmesi ve onların desteği ile emniyet kuvvetlerinin ilim yuvalarının içlerine kadar girerek talebeleri profesörleri ile beraber coplarla ve kurşunlarla tedip etmesi[nin] feci bir şey" olduğunu da ifade ediyordu. Burada kastedilen, üniversitelerde başlayan DP karşıtı gösterilerin, hükümet tarafından zor yoluyla bastırılmaya çalışılmasıydı.

Aslında bu mektuptan önce, daha 18 Nisan'da TBMM kürsüsünden İnönü'nün, "Eğer bu yolda devam ederseniz artık sizi ben de kurtaramam!" şeklindeki çıkışının, iktidar-muhalefet atışmaları sırasında her zaman söylenen alışıldık tenkitlerden biri olmadığı; bu sözlerin, durduk yere sarf edilmediği de aşikârdı. Gürsel'in mektubu da, o günlerde neredeyse tümden baskı ve zor uygulamalarına yaslanmış olan iktidara karşı bir şeylerin gelmekte olduğunun habercisi gibiydi: "Sayın Vekilim, maruzatım muhakkak ki çok mühim ve hattâ çok cüretkâranedir. Fakat memleket için, millet için, hükümet ve hattâ parti[nizin] selameti için dikkate alınması lazımdır ve hattâ çok lazımdır." Ne var ki bu çağrı, muhataplarında, hedeflediği etkiyi yaratamadı.

Öte yandan, Gürsel'in sıraladığı öneriler arasında, cumhurbaşkanlığı meselesi de vardı – ki Gürsel'in mektubu darbe sonrasında kamuoyuna açıklanırken, bu kısmı metinden çıkartılacaktı. Gürsel'in önerisi şöyleydi: "Cumhurbaşkanı istifa etmelidir. Cumhurbaşkanlığına Sayın Adnan MENDERES getirilmelidir. Bu muhterem zâtı her şeye rağmen Milletin çoğunluğunun sevmekte olduğuna kaniim, Bu sevgiden istifade edilerek kırılanların gönülleri alınmalı ve millete yeniden güven telkin edilmelidir."

O günlerde, ülkedeki DP karşıtlarının Menderes hakkındaki düşünceleri herkesin malumu iken, nasıl olup da Gürsel'in ona cumhurbaşkanlığı koltuğunu tavsiye ettiği tartışmalıdır. Burada Gürsel, aynı anda iki lideri birden şiddetle eleştirmekle hiçbir sonuç elde edemeyeceğini düşünmüş olabilir. Bu nedenle mektupta sıraladığı radikal önerilerinin (ya da en azından bunların bir bölümünün) uygulanabilmesi için bir lideri (Bayar'ı) eleştirirken, mektubun asıl muhatabını (Adnan Menderes'i) yergiden muaf tutmayı tercih etmiş

olabilir. Nitekim, 9 Mart 1961 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde ve *Kim* dergisinde, Gürsel'in kişisel bir sohbetinde meseleyi bu şekilde açıkladığı öne sürülür. Mektubu yazarken Gürsel'in aklından neler geçtiğini tam olarak tespit edebilmek belki mümkün değildir; ama gerçekten de Gürsel'in, Menderes'in cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturması ile birlikte ülkede kırılanların gönüllerinin alınacağına ve millete güven telkin edileceğine inanması, o günlerde Menderes karşıtlığının şiddeti göz önünde bulundurulduğunda pek de kuvvetli bir ihtimal gibi gözükmemektedir.

Sonuçta Gürsel, hükümete yaptığı bu uyarı ile ordudaki görevinin son günlerinde "millî ve vatanî [son] vazife"sini yerine getirdiğini düşünmekteydi. Artık köşesine çekilecek, emekliliğini bekleyecekti. Ancak DP hükümetini devirmeyi amaçlayan genç subaylar, darbe liderliği için kendisinden daha uygun bir ismi bir türlü bulamadıklarından ötürü, 27 Mayıs sabahı onu tekrar *vazife*ye çağıracaklardı. Şevket Süreyya Aydemir'in ifade ettiği gibi, "Eğer bir ihtilâl hayatına müdahale etmeseydi, 1960'ta ordudan ayrılacak ve o da, diğer bu tür ayrılışlarda olduğu gibi, bir köşede sahneden silinecekti."

Darbe Sırasında ve MBK'deki İç Bölünme Karşısında Gürsel

> *...İhtilâl Komitesi'nin üyeleri, radyoda okunacak bildiriyi kaleme almakla uğraşıyorlardı. O dakikada bile, bildirinin altına kimin adını yazacaklarını bilmiyorlardı... Cemal Gürsel'in ismini yazmak istiyorlardı ama cümle âlem, onun İzmir'de emekliliğini beklediğini biliyordu... Bildiriyi komitedeki tek general Cemal Madanoğlu adına okumaları ise daha da riskli olurdu. Madanoğlu'nun ağırlığı, yönetime el koyduğu ilân edilen orduyu temsil etmekte yetersiz kalıyordu...*
>
> – Nesrin Turhan, *İhtilâlinin Süvarisi*'nden

Gürsel, İzmir'e gittikten sonra, darbeciler onunla olan tüm temaslarını kesmişlerdi. Çünkü edinilen bir istihbarata göre, Gürsel ile görüşen herkes yakın takibe alınıyordu. Aslında Gürsel, darbenin planlanmasında fiilî olarak herhangi bir rol oynamamıştı. Ama onun varlığı, darbeciler için kritik bir önemdeydi. Zira eylem anı geldiğinde teşkilâtın başında kuvvet komutanlığı yapan bir generalin –üstelik Gürsel gibi sevilip sayılan bir generalin– olmaması, darbenin başarısını doğrudan etkileyebilecek bir faktördü. Böyle bir destekten mahrum bir yapılanmanın gerçekleştireceği hareketin kamuoyunca nasıl karşılanacağı sorunu bir yana; karar anı gelip çattığında, ordunun diğer subaylarının nasıl bir tavır alacakları da kuşkuluydu. Nitekim darbe sabahı 3.

Ordu Komutanı Orgeneral Ragıp Gümüşpala, darbecilere hareketin liderinin kim olduğunu soracak ve onları, –eğer aralarında kendisinden daha kıdemli biri yoksa– ordusu ile Erzurum'dan Ankara'ya intikal etmekle tehdit edecekti.

Bu nedenlerle, darbenin başlamasının hemen akabinde Gürsel, emekliye ayrılmak üzere gittiği İzmir'de bir kez daha ikna edildi ve *darbenin lideri* sıfatıyla, 27 Mayıs günü özel bir uçakla Ankara'ya getirildi. Aslında bu, Türkiye siyasî tarihinin emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleştirilmeyen tek darbesini, sonradan silsile-i merâtibe uydurma çabasıydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi, aslında darbe sabahına kadar Gürsel'in liderliği, fiilî bir liderlik olmadı. Gürsel, 27 Mayıs'a kadar, darbecilerin gerçekleştirdiği tek bir toplantıya dahi katılmadı. Ayrıca, teşkilâtın genişliği ve kimlerden kurulu olduğu hakkında tafsilatlı bir bilgi sahibi de değildi. Fiili olarak darbeyi gerçekleştirenler arasından da sadece birkaç kişiyi bizzat tanımaktaydı. *Beyaz Zambaklar Memleketi ve İhtilâlin Mantığı* isimli çalışmasında Kaynar'ın ironik bir dille ifade ettiği gibi, "Darbenin 'lideri' darbenin diğer önde gelenleri ile darbeden sonra tanışma fırsatı bulabilmişti."

Özetle Gürsel'in, darbenin gerçekleştirilmesinde herhangi bir belirleyiciliği olmadı. Darbe sabahı Gürsel aslında sadece, darbecilerin dört yıldızlı general ihtiyacını karşılayan sembolik bir lider, kendisine güvenenleri yüzüstü bırakmayacağı bilinen bir ağabey konumundaydı. O, tüm ordunun olduğu gibi, darbeyi gerçekleştirenlerin de *Cemal Aga*'sıydı. Nitekim darbe sonrasındaki ilk günlerde de bu durum pek değişmedi. Ancak olayların da zorlamasıyla zaman içerisinde Gürsel, MBK içindeki ağırlığını yavaş yavaş hissettirmeye başlayacak ve hattâ kritik bir eşikte, darbecilerin bir bölümünün tasfiyesini gerçekleştirecekti.

* * *

27 Mayıs günü sadece birkaç saat içinde, askerî açıdan gayet sorunsuz bir şekilde gerçekleşen bir dizi operasyonun ardından hükümet aygıtı kesin olarak dağıtılmış; tüm kritik mevkiler ve kişiler, darbeciler tarafından zapt edilmişti. Ancak bu andan itibaren neler yapılacağı ise tam bir muammaydı. 27 Mayısçılar, darbe öncesinde, güvenlik nedeniyle kalabalık gruplar hâlinde bir araya gelmekten kaçınmışlar; darbe sonrasında tam olarak neler yapılacağına dair bir yol haritası oluşturmaya çalışmamışlardı. İşte bu durum, daha ilk günlerinden itibaren MBK içinde çeşitli gerilimler yaşanmasına neden oldu.

Nitekim Metin Toker, darbe sonrasında İnönü ile Gürsel arasında gerçekleşen yüz yüze ilk görüşmede İnönü'nün, Gürsel'e "bir tecrübeli asker arkadaş" olarak "üç basit tavsiye"de bulunduğunu aktarır. Bunlardan ilki, "Paşa Haz-

retleri, orduyla münasebetlerinizi iyi muhafaza ediniz ve orduya hâkim kalınız!" şeklindedir. Bu tavsiyeye Gürsel'in cevabı şu olmuştur: "Bir endişemiz yok... Ordunun başkomutanı benim ve otoritem mutlaktır." İkinci tavsiye ise, "Paşa Hazretleri, kendi aranızda bölünmemeye dikkat ediniz!" şeklindedir. Gürsel'in buna cevabı, bütün komitenin kendi emrinde bir ve beraber olduğu; orduya nasıl hâkimse, komiteye de aynı kudretle kumanda ettiği yönündedir. Üçüncü ve son tavsiye ise, "Seçimlere bir an önce gidiniz!" şeklindedir. Toker, kendisine iletildiği kadarıyla, tüm bu tavsiyelerin *basitliği*nin Gürsel'i şaşırttığını; hattâ bu görüşmenin konu edildiği toplantıda, MBK üyelerinin de bu önerileri "pek yüzeysel ve değersiz" bulduklarını aktarır. Toker, kitabında ayrıca, her bir uyarı için bazı küçük notlar da düşmüştür. İkinci öneri hakkında düştüğü not da şudur: "İhtilâlin başı bu ikinci 'basit tavsiye'nin kerametini anlamak için çok beklemeyecek, 13 Kasım 1960'ta, bölünmenin sonucu olan *Ondörtler* operasyonunu [kendi] eliyle yapacaktı."

Aslında, İnönü'nün "hissettiği" potansiyel çatışmanın kaynağında, kabaca, MBK'deki iki farklı eğilimin birbiriyle olan mücadelesi yatmaktaydı. Bir grup, yeni bir anayasa hazırlanmasıyla birlikte mümkün olan en kısa sürede yönetimi sivillere devretmeyi arzulamaktaydı. Diğer grup ise, parlamenter mekanizmada siyasetçilerin gündelik oy hesapları yüzünden atma cesareti gösteremeyeceği adımları, sosyal ve iktisadî bir program dâhilinde uygulamayı (bu grup içinde bunların neler olduğuna dair de bir fikir birliği yoktu) ve bu nedenle yönetimi sivillere devretmede acele edilmemesi gerektiğini savunmaktaydı. İlk grup, Cemal Gürsel, Cemal Madanoğlu ve Sıtkı Ulay gibi görece daha kıdemli subaylardan; ikinci grup ise, Alparslan Türkeş, Orhan Erkanlı, Dündar Taşer ve Orhan Kabibay gibi görece genç subaylardan oluşuyordu. Ayrıca Feroz Ahmad, "Hiyerarşi öğeleri[nin] de doğal olarak bölünmede rol oynadığı..." savındadır. "Zira üst rütbeli subaylar, yüzbaşı ve binbaşılarla iktidarı paylaşma düşüncesine kolayca adapte olamazlardı." Oysa darbe, onların gayretiyle gerçekleştirilmişti.

Bu iki grubun, darbenin daha ilk günlerinden beri süregelen gerilimlerinde son çatışma, Kurucu Meclis meselesi yüzünden patlak verdi. İktidarı mümkün olan en kısa sürede sivillere devretmeyi amaçlayanlar, doğal olarak, Kurucu Meclis fikrinin bir an önce fiiliyata geçirilmesini istemekte iken, diğer grup ise buna güçlük çıkarmaktaydı. Sürecin devamında, iki grup arasındaki gerginlik had safhaya ulaştı. O kadar ki, ikinci gruptan Dündar Taşer'in, Tank Taburu'yla temaslarını sıklaştırmasına karşılık olarak birinci grup da anti-tank niteliği taşıyan bazukalara sahip Süvari Alayı'na yanaştı. Metin Toker, o günleri, "Eylülün o haftasında, Ankara'da, artık eller silah kabzasına sık sık

gitmeye başlamıştı ve komitede, birbirinin başını yemeğe kesin surette kararlı iki katı grup vardı," diyerek nakletti. Bu aşamada artık, bir grubun diğerini tasfiye edeceği kesindi. Çünkü MBK bu gerilim yüzünden çalışamaz hâle gelmişti. İlk grubun üyelerinin daha yüksek rütbelere sahip oluşu da, istikrarın sağlanma çabalarında fazla bir anlam ifade etmemekteydi. Çünkü Ahmad'ın dediği gibi, "Alt rütbeli subaylar, üst rütbeli meslektaşları olmadan hükümeti devirmeyi başarmıştı; bu kez de generallere karşı aynı şeyi yapmamaları için bir neden yoktu."

Ancak erken davranan, üst rütbeliler oldu. Aslında 6 Kasım'da Gürsel'in, "Kulağınıza dikta rejimine gidildiğine dair gelecek dedikodulara inanmayın, hedefimiz demokrasidir ve bizi bu yolda kimse engelleyemeyecektir," şeklindeki demeci, Gürsel'in yapacağı müdahalenin bir işaretiydi. Neticede iki grup arasındaki mücadele, Gürsel'in müdahalesiyle, 13 Kasım 1960 sabahı, iktidarı sivillere devretmeyi hedefleyen grup lehine nihayete erdirildi. O sabah, bir yandan ikinci gruba mensup olanlar gözetim altında tutulurken, diğer yandan da eski MBK'nin dağıtıldığı ve yerine yeni bir komitenin atandığı ilân edildi. Gerçekte, komitenin eski hâli ile yeni hâli arasındaki tek fark, iktidarda kalma yanlısı olanların (ya da en azından, bu hususta sivrilenlerin) yeni MBK listesinin dışında bırakılmış olmalarıydı.

Öte yandan, o döneme ait anılardan anlaşılmaktadır ki, tasfiye edilmesi düşünülmüş olanların sayısı, bizzat tasfiyeye uğrayanlardan aslında daha fazlaydı. Ancak MBK'nin yarısından fazlasının tasfiye edilmesi, galiplerin nicel açıdan azınlıkta olduğu izlenimini yaratacağından ve bu da, darbenin selâmeti için uygun bir görüntü olmayacağından dolayı, tasfiye sayısı 14'te karar kılındı. MBK dışında bırakılan subayların sayısından dolayı da bu gelişmeler literatüre, *Ondörtler Olayı* şeklinde geçti.

Ondörtler'in tasfiyesi, hukuken bu şekilde gerçekleşti. Yani mağluplar, herhangi bir kovuşturmaya uğramadılar. Osmanlı usulü, çeşitli yurtdışı görevlere atanarak siyasetin merkezinden uzaklaştırıldılar. Hatta bu hesaplaşmadan sonra bizzat Gürsel, kamuoyu önünde onları överek itibarlarını (ve aslında darbenin de itibarını) korumaya özen gösterdi: "Komite arkadaşlarımın hepsi vatansever, feragat sahibi, faziletli, ahlâklı ve çalışkandır ve her şeyin daha iyi olmasını istiyorlardı."

Gürsel, 27 Mayıs Darbesi'nin planlanmasında ve gerçekleştirilmesinde fiilî bir rol oynamamışsa da, *Ondörtler*'in tasfiyesinde Madanoğlu ile birlikte başroldeydi. Bu itibarla, Gürsel aslında, Türkiye siyasî hayatına *yaptıklarıyla* değil; *yaptırtmadıklarıyla* damgasını vurmuştur. Çünkü Türkeş'in de aralarında bulunduğu *Ondörtler*'in tasfiyesi, ülkenin, az-çok farklı bir rotaya oturtulma-

sını engellemiştir. Zira, *Ülkü ve Kültür Birliği* tasarısı ya da *Millî Birlik Partisi* gibi hedefleri ile, Türkeş grubunun ülkeye dair daha farklı planları vardı. Ülkü ve Kültür Birliği tasarısı, ülkedeki siyasal ve toplumsal dokuyu otoriter bir biçimde baştan sona değiştirmeyi amaçlayan bir girişimdi. Gerçi, *Ondörtler* grubu da ideolojik açıdan kendi içinde homojen bir topluluk değildi; aralarında sola açık subaylar da mevcuttu. Ancak *Ondörtler*'in bir potada toplanmasını mümkün kılan ve sadece *Ondörtler* arasında değil, ülke içinde de gayet yaygın olan bir kanaat vardı: DP deneyiminden sonra, liberal-parlamenter demokrasinin prestiji fazlasıyla sarsılmış durumdaydı ve politikacılar eliyle ülkenin hiçbir ciddi sorununun halledilmesinin mümkün olmadığı düşünülüyordu. İlerleyen yıllarda, Talat Aydemir-Fethi Gürcan grubu ya da *Yön* dergisi çevresi gibi başka siyasal özneler de bu görüşü –farklı ideolojik kompartımanlar içerisine oturtarak da olsa– sürdüreceklerdi.

Ondörtler'in tasfiyesinden sonra MBK tekrar sağlıklı bir biçimde işlemeye başladı. Bununla birlikte, ileriki günlerde yaşanacak olan bazı gelişmeler (Silahlı Kuvvetler Birliği'nin [SKB] kuruluşu ve bu kuruluşun bazı önemli kararlarda belirleyici bir rol oynayabilmesi, Gürsel'in Yassıada idamlarını durduramaması, Aydemir'in darbe girişimleri vb. gelişmeler), *Ondörtler*'in tasfiyesinden sonra bile ordu üzerinde Gürsel'in mutlak bir egemenliğinin kurulmadığını gösterecekti.

* * *

MBK'deki tasfiye sürecinde fazlasıyla yıpranan Gürsel, 25 Kasım 1960'ta kısmi bir felç geçirdi. Gürsel'in rahatsızlığıyla ilgili olarak 28 Kasım'da, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nden şu açıklama yapıldı:

> Sayın Devlet ve Hükümet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in mütehassıs doktorlar tarafından yapılan kontrol muayenelerinde silik belirtili damar spazmı tespit edilmiştir.
>
> İki günden beri devam eden tedavileri neticesinde tam iyilik müşahede edilmiştir. Bununla beraber kısa bir müddet daha ihtiyati istirahate tabi tutulması tavsiye edilmiştir.

Gürsel'in tedavisi için Amerika'dan uzman bir doktor (Prof. Dr. Arnold Adams) da getirildi. Hastalığının ağırlığına rağmen, ülkenin içinde bulunduğu kritik süreci yatağında geçirmek istemeyen Gürsel, kısa bir süre sonra görevinin başına döndü. *Ondörtler* tasfiyesi ile birlikte Kurucu Meclis'in önündeki engel kalkmıştı ve 23 kişilik yeni MBK tarafından 13 Aralık 1960'ta, 157 sayılı *Kurucu Meclis Teşkili Hakkındaki Kanun* kabul edildi. Anayasanın ha-

zırlanması için, bu yasaya göre kurulan Kurucu Meclis tarafından, 20 kişilik bir Anayasa Komisyonu seçildi. Bu komisyon tarafından hazırlanan Anayasa metni önce Temsilciler Meclisi'nde, sonra da MBK'de görüşüldü. Anayasanın hazırlık aşamasında, Gürsel'in en çok üstünde durduğu, doğrudan ya da dolaylı olarak değiştirtmeye çalıştığı madde, cumhurbaşkanının seçilme şekline ilişkin maddeydi. Gürsel, bir defaya mahsus olarak cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini istiyordu. Çünkü Gürsel Çankaya'da kalmak istiyor ve bunun, halk oylaması ile yani halkın iradesi ile olmasını istiyordu. Ancak Gürsel'in bu isteği, Kurucu Meclis tarafından uygun görülmedi ve Cumhurbaşkanı'nın tek dereceli olarak seçilmesine ilişkin madde değiştirilmeden, Anayasa, 9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan halk oylaması sonucunda kabul edilerek yürürlüğe girdi.

Öte yandan, halk oylamasından çıkan sonuç herkesi şaşırtmıştı; çünkü *evet* oyu verenlerin oranı % 61,74'te kaldı. Nitekim darbeden sonra gerçekleşecek ilk seçimde de (15 Ekim 1961), DP'nin ardılı olarak kabul edilen AP, küçümsenemeyecek nicelikte bir oy oranına ulaştı (% 34,7). Elbette bu sonuçta Yassıada yargılamalarının ve idamların yarattığı olumsuz tepkinin payı büyüktü. Gürsel, mahkemeden çıkan idam kararlarını doğru bulmamış ve kendi çevresine, infazlara izin vermeyeceğini de kesin bir dille bildirmişti. Ancak Gürsel'in gücü, idamları engellemeye yetmedi. 15 Eylül 1961 tarihli MBK oturumunda, dokuza karşı on üç oyla, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan hakkındaki idam kararları onaylandı.

Cumhurbaşkanlığı Dönemi ve Ölümü

Cumhurbaşkanı idi ama yaz aylarında hemen her gece, Başbakanlık konutunun karşısında küçük parka çıkardı. Gürsel geldikten sonra park dolar. Etrafında her sınıftan insan toplanır. Simitçisi, arabacısı, memuru, işçisi... Kim olursa olsun, sorduğu soruyu Gürsel yanıtlar. Kimi zaman siyasetle ya da bir ülke sorunuyla ilgili açıklamalar yapardı.

– Cüneyt Arcayürek, *Çankaya*'dan

Anayasanın kabulünün ardından, 26 Ekim 1961'de TBMM'de yapılan oylama neticesinde Gürsel, Cumhurbaşkanı seçildi. Gürsel, darbe liderliğine getirilme sürecinin tam aksine; cumhurbaşkanlık koltuğuna oturmakta bu sefer bizzat kendisi oldukça ısrarcı olmuş ve bunun için gerekli ikna ve ittifak arayışlarını kendi yürütmüştü. Öte yandan, cumhurbaşkanlığı seçiminde 156 tane boş oy kullanılmıştı. Bunlar, tepki oylarıydı. Cumhurbaşkanlığı seçiminde

Gürsel karşısında aday olmaya çalışan Ali Fuat Başgil, karşılaştığı baskılar neticesinde adaylığını geri çekmişti.

Genel seçimden çıkan sonucun koalisyonu gerektirmesi nedeniyle, Türkiye siyasî tarihinin ilk koalisyon hükümeti de, onun Cumhurbaşkanlığı dönemine denk geldi. Türkiye'nin, DPT eliyle planlı ekonomik kalkınma çabalarına yönelişi; Anayasa Mahkemesi'nin, Millî Güvenlik Kurulu'nun, Millî İstihbarat Teşkilatı'nın (MİT) ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşu; ilk kez meclise sosyalist bir partinin girişi; SSCB ile yaşanan Soğuk Savaş geriliminin hafiflemesi; Kıbrıs sorununun patlak verişi; ilk yerli otomobil olan Devrim Otomobili Projesi'nin başlangıcı ve rafa kaldırılışı; AB ile 1963 yılında Ankara Anlaşması'nın imzalanması ve Türkiye'nin Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne 1961 yılında geçici üyeliği gibi önemli olaylar da, yine onun cumhurbaşkanlığı döneminde yaşandı.

Gürsel'in, cumhurbaşkanlığı görevi boyunca şahsi harcamalarını kendi cebinden yaparak, bunları düzenli biçimde kayıt altına aldığı bilinmektedir. Yine o döneme ait çeşitli vesikalar ve anı yazılarından anlaşılmaktadır ki Gürsel, maaşının önemli bir kısmını da yardım ve dayanışma amacıyla kullanmaya özen göstermişti. Maaşının sadece hayatını idame ettirebileceği bir miktarını kendisine ayırmakta ve tüm bunların kamuoyuna yansımamasına da gayret etmekteydi.

* * *

Görev süresinin beşinci yılında, 1966 başlarında Gürsel'in sağlık sorunları yeniden nüksetti. ABD Başkanı Johnson'un özel uçağıyla 2 Şubat'ta ABD'ye götürülerek, tedavisine bir müddet orada devam edildi. Ancak Gürsel tekrar sağlığına kavuşamadı ve geçirdiği beyin kanaması sonucunda 8 Şubat'ta komaya girdi. Bakanlar Kurulu kararıyla 26 Mart'ta tekrar Türkiye'ye; Gülhane Askerî Tıp Akademisi'ne getirildi. Aynı gün Sağlık Kurulu'nun verdiği rapor ile cumhurbaşkanlığı görevine devam edemeyeceği tespit edildi. Bu nedenle, 28 Mart günü TBMM kararıyla görevine son verildi. 5 ay sonra, 14 Eylül 1966 günü de hayatını kaybetti.

Gürsel, tıpkı 27 Mayıs'ın "Devrim Şehitleri" gibi iki kez toprağa verildi. İlki, 18 Eylül 1966 günüydü. 27 Mayıs'ın sembol ismi, DP karşıtı protestolarda yaşamını yitirenler gibi, Anıtkabir'deki *Devrim Şehitleri* bölümüne defnedildi. Aradan 22 yıl geçtikten sonra, 24 Ağustos 1988'de ise naaşı, Anıtkabir'den alınarak Devlet Mezarlığı'na nakledildi.

Böylelikle Gürsel'in Mayıs 1960'ta olmasını beklediği şey gerçekleşecek; Gürsel, ülkenin siyasî gündeminden artık yavaş yavaş çıkacaktı. Ancak

1960'ta beklediğinden farklı bir şekilde, artık *Kara Kuvvetli Komutanı* yahut ordunun meşhur *Cemal Aga*'sı olarak değil; *ihtilâlin/darbenin lideri* olarak tarih kitaplarındaki yerini alıyordu. Yukarıda da detaylı olarak üzerinde durulduğu gibi, aslında 27 Mayıs'a kadar darbe ile ilişkisi, darbenin lideri olmayı kabul etmekten ve bazı kritik atamaları gerçekleştirmekten öteye geçmemişti. Nitekim Şevket Süreyya Aydemir de onun için, "İhtiras adamı değildi. Hele ihtilâlci hiç değildi," diyecekti. Ancak 27 Mayıs'a günler kala İzmir'de sakin bir emeklilik hayatı planlayan Gürsel, sadece birkaç ay içinde, *de jure*, ülkenin gelmiş geçmiş en yetkili kişisi hâline gelmişti. Sonuçta, darbeyi, *lider* Cemal Gürsel yapmamıştı; ama darbe, Gürsel'i *lider* olarak yeniden yaratmış; tarihe onu bu sıfatla kazımıştı.

27 Mayıs'ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri

BENGÜ ÖZTAN - ZİŞAN ATAMAN ÇELİK

Altmışlı yıllar, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de hareketli ve renkli geçmiştir. Bu dönemde, bir yandan gençliğin ruhundan beslenen özgürlükçü hareketler görülmüş; diğer yandan ordu siyasete bir fail, bir özne olarak girmiş, 27 Mayıs Darbesi'nin izleri takip eden dönemde siyasette derinden hissedilmiştir. Darbe ile birlikte demokrasi tesis edilmek istenmiş ancak bu durum, demokrasinin vaat ettiği özgürlüğe de ket vurmuştur. Tüm bunlarla birlikte, bu on yıllık süreç doludizgin geçmiş ve takvim yapraklarının hemen her günü dikkate değer olaylarla bezenmiştir.

Altmışlı yıllar içinde ordunun siyasetteki rolü, belirleyiciliği, sadece 27 Mayıs'taki darbe ile sınırlı kalmamıştır. Bu alanda, âdeta bir yapbozun kayıp parçası gibi gözden kaçan bir süreç daha yaşanacaktır. Bu kayıp parça(lar), Albay Talat Aydemir'in başını çektiği ve Harp Okulu öğrencilerinin de aktif bir şekilde içerisinde yer aldıkları askerî darbe girişimi(leri)dir. Aydemir'in başını çektiği bu olaylar, pek çok çalışmada yer alır; ancak neredeyse sadece akademik araştırmalarla sınırlı biçimde. Askerî darbelere ve bunların sık sık gündeme gelmesine alışkın bir ülkede yaşıyor olmamıza karşın, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 darbe girişimleri kamuoyunda pek bilinmemektedir. Bu bilinmezlik de onların başarıya ulaşamamasında saklı olabilir. Çünkü tarih, olmaya çalışanla değil; olanla, olup bitenle ilgilenmektedir. Bu noktada, bu sayfalarda, *olamayan*ın, bir başarısızlığın, bir yenilginin öyküsünün anlatılacağını tekrar hatırlatmakta fayda var.

27 Mayıs, askerlerin pek çoğu için başarılı ve kâfi bir *ihtilâl* olarak algılanmaktaydı. Maddî ve manevî olarak eski itibarlı günlerini yaşayamayan,

DP tarafından hep ihmal edildiklerini düşünen askerler, artık kendilerini daha güvende hissetmekte ve ülkede de yeniden huzur ve refahın tesis edileceğini ümit etmekteydiler. Ancak ordu içinde farklı düşünenler de mevcuttu. 27 Mayıs, onlara göre olması gereken ancak yetersiz bir girişimdi. Hatta öyle ki, 27 Mayıs'ın yetersizliği konusunda fikir ayrılığı yaşayan çeşitli gruplar bile vardı: Darbenin ardından yönetimin sivillere hemen bırakılması taraftarı olmayan ve bir süre daha askerî yönetimin var olmasını isteyenler olduğu gibi, öte yandan da, sivil yönetimden yana olan ama mevcut siyasî parti algısının demokrasiyi ve cumhuriyet ilkelerini sağlama alamayacağını düşünenler de vardı. Askeriyenin içindeki mevcut bu grupların hepsi de birbirinden haberdarlardı. Hatta karşılıklı olarak görüş alışverişinde bulunduklarını da söyleyebiliriz. Her iki grubun da askeriye içerisinde taraftarları vardı. Talat Aydemir ve bazı subay arkadaşları da, darbe sonrasının ilk sivil hükümeti olan CHP-AP koalisyonundan tatmin olmayan grup içerisinde yer alıyorlardı. Bu hükümetin kurulmasına *Yirmi Bir Ekim Protokolü*'yle tepki koysalar da CHP-AP koalisyonu kurulmuştu. Nitekim Talat Aydemir ve çevresi, ülke için arzuladıkları demokrasi ortamı oluşmazsa, son çareyi bir askerî müdahalede görüyorlardı.

Yapbozu tamamlamak için, ilk önce Aydemir ve arkadaşlarının son çareyi askerî bir girişimde aradıkları günlere yani 27 Mayıs Darbe sürecine geri dönmeliyiz.

Silahların Üstüne Edilmiş Bir Yemin

DP iktidarının anti-demokratik tutumlarına askerî cephedeki ilk tepkiler üst rütbelilerden, yani generallerden değil; orta ve alt rütbeli subaylardan gelmişti. Bu tepkilerden biri, 1956 yılında Kurmay Binbaşı Talat Aydemir ve Kurmay Binbaşı Sezai Okan cephesinde açığa çıkmıştı. Talat Aydemir, Sezai Okan ile kuracakları yeni örgüt için Osman Köksal'ı da ideal bir üye olarak görüyordu. Osman Köksal'ın anılarını derleyen Uğur Mumcu'nun *İnkılâp Mektupları* kitabında da belirttiği gibi, 1956 yılının Eylül ayında Ankara'da Maltepe otobüs durağında Köksal'a rastlayan Aydemir, onu bir pastaneye davet etmişti. Bu ikili, dikkatleri çekmemek adına yol üstündeki pastanede dondurma yerlerken aslında bir örgütün temellerini atıyorlardı. Aydemir, Köksal'a ülkenin durumu hakkındaki fikirlerini sormuş ve generallerin tepkisizliğini eleştirmişti. Köksal da ona şu cevabı vermişti: "Mademki ordu üst kademeleri cumhuriyete sahip çıkmamaktadır, o halde görevi bırakmamak için görev biz gençlere düşer." Demek ki, yapılacak herhangi bir müdahale sa-

dece parlamentoya yönelik değil, askerî hiyerarşiye de yönelik olacaktır. Aydemir bu cevaptan tatmin olmuştu. Sezai Okan ve Adnan Çelikoğlu'nun da bulunduğu örgüte, Köksal'ı da dâhil etmişti. Bu dörtlü, Sezai Okan'ın Meşrutiyet Caddesi'ndeki evinde toplanmışlar ve çekirdek örgütü oluşturmuşlardı. Bu toplantıda üç ana başlık konuşuldu: Dikta rejimine gidiş, silahlı kuvvetlere düşen görev ve örgütün gizliliği.

Gizliden gizliye genişleyen örgütlenmede, bir taraf ordunun sadece reformlarla korunmasını yeterli görüyor, diğer tarafsa bununla yetinmeyip hükümetin devrilmesi gerektiğini söylüyordu. Talat Aydemir, ordudaki reform yanlılarından biriydi. Eski usulle eğitim almış üst rütbeli subayların ve generallerin, NATO ile gelen yeni ordu düzenine uyum sağlayamadıklarını görmüştü. Bu kişilerin yönettiği bir ordunun teknik ve teorik eğitimde yetersiz kalacağını düşünüyordu. Aydemir, bu nedenle, çalışmalarını alt rütbeli subaylarla yürütmeyi seçmiş ve sonrasında kurmayı olduğu Harp Okulu öğrencilerinin de nabzını tutmuştu. Bir süre sonra Aydemir, Sezai Okan ile kurdukları örgütte, ordudaki reformların yeterli olmayacağını düşünmüş ve askerî müdahalenin de gerekliliği fikrine olumlu bakmıştı. Kendisi gibi düşünen ve ayrı bir örgütte yer alan Yüzbaşı Dündar Seyhan ile yollarını birleştirmiş ve 1957 yılının Mart ayında ihtilâle karar vermişlerdi. Bu birleşik örgüt, ülkenin menfaatlerini korumak için silahlar üzerine yemin etmişti.

Tarih, adım adım 27 Mayıs Darbesi'ne doğru ilerler. Ordu içinde bu tartışmalar sürerken, DP iktidarının bunlardan bîhaber olması düşünülemezdi. Menderes'in çözümü, üst rütbeli askerlerle iletişimi kuvvetlendirmek ve onları kendi taraflarına çekmek olur. Ancak Menderes'in hesap etmediği husus, bu örgütlenmelerin ordunun alt kademelerinde oluştuğuydu.

DP, tüm bu askerî müdahale planlarından haberdar olduğunu gösterircesine, 1957 yılının Ocak ayında bahsi geçen birleşik örgütten dokuz subayı hızla tutuklatır ve onları aynı hızla da salıverir. Görülen o ki, DP'nin asıl amacı yargılama sürecinden ziyade başka olaylara mahal vermemek adına, gözdağı niteliğinde tutuklamalar yapmaktır.

Türkiye'nin 1950'li Yılları başlıklı çalışmada yer alan "Dokuz Subay Olayı" başlıklı makalesinde de belirttiği üzere Gökhan Ak, bu olayın ordu üzerinde, Menderes'in beklediği etkiyi yaratmadığını vurgular. Tersine *Dokuz Subay Olayı*, askerî müdahaleyi hızlandıran bir etkiye zemin hazırlayacaktır. Hâlihazırda, girişimlerine lider arayan alt rütbeli subaylar, bu amaçla Cemal Gürsel'e teklif götürmüşlerdi. Gürsel, müdahale sırasında, yıllık iznini geçirdiği İzmir'den subaylarca alınmış ve uçakla Ankara'ya getirilmişti. Yalnız, bir noktanın daha altını çizmek gerekiyor ki, Gürsel'in gerçekten darbe hareke-

tinin bir lideri olmasından ziyade, apoletlerindeki yıldızların hürmetine bu makama layık görüldüğü kanısı herkeste hâkimdi.

27 Mayıs Darbesi, harekât açısından, planlandığı gibi hedefine varır. Ancak bu harekâtı gerçekleştirenler, harekâtın sonrasına dair bir fikir birliğine sahip olamadıklarından, bir süre kaos yaşanır. Bu kaosun giderilmesi için Gürsel acil bir toplantı düzenler ve 38 kişilik MBK kurulur. MBK'nin üye sayısının 38 olması daha önceden belirlenen bir şey değildir. Bu sayı, o günkü toplantıya katılan ve komiteye girmek isteyen subaylar arasından elenerek oluşturulur. Mete Kaan Kaynar *Tarihin İnşası ve Siyaset* kitabında komite üyelerinin rütbeleri hakkında da şu ilginç bilgileri verir: "Oluşturulan Millî Birlik Komitesi de hayli ilginç bir yapıya sahiptir. Harekete 1950'lerden beri yön veren önemli isimler komitenin dışında kalmışlardır. General rütbesindeki beş komutan bir kenara konulursa, geri kalan komite üyelerinin on ikisi binbaşı, sekizi albay, yedisi yarbay ve beşi de binbaşı rütbesindedir."

Komitenin kaç kişiden oluştuğundan ziyade asıl soru işareti, *birlik* adını ne kadar hak edebildikleriydi. Nitekim, ilk günden itibaren MBK içinde fikir ayrılıklarının olduğu biliniyordu. Hikmet Özdemir'in *Çağdaş Türkiye 1908-1980* adlı kitapta yer alan "Siyasal Tarih (1960-1980)" makalesinde belirttiği gibi, MBK'nin iki kutbundan biri *aşırılar* diğeri ise *ılımlılar*dı. *Aşırılar*ın yıllardır darbe hazırlığında olduğu ancak sınırlı güçleri olduğu için, hep işbirliğine gittikleri bilinmekteydi. Aşırıların arasında general rütbesine sahip kimse yoktu. Yine Kaynar'ın "Beyaz Zambaklar Memleketi ve İhtilâlin Mantığı" makalesinden alınan bilgilere göre, aşırıların yani sonradan tasfiye edilecek olan *Ondörtler*'in yaş ortalaması 36,8'di. *Ilımlılar* ise iktidarın CHP'ye devredilmesinden yana olan gruptu ve aralarında başını Gürsel'in çektiği yüksek rütbeli askerler de bulunmaktaydı. Bu grubun yaş ortalaması ise 45,3'tü. Belirtildiği üzere, Talat Aydemir ve Sezai Okan gibi subayların kurdukları örgütler ile sonradan oluşturdukları ittifaklar buna örnek teşkil etmekteydi. Ancak Talat Aydemir MBK'de kendine bir yer bulamamıştı. Bunun nedeni, görevi dolayısıyla o tarihlerde Kore'de olmasıydı.

Belirtildiği üzere *ılımlılar*, iktidarı sivillere bir an önce devretmeye niyetli olan taraftı. *Aşırılar* ise öncelikle ülkenin siyasî yapısının değiştirilmesi gerektiğini savunmaktaydılar. Parti faaliyetlerinin, ancak bu süreç tamamlandıktan sonra yürütülebileceğini düşünüyorlardı. *Aşırılar*ın, sıkı sıkıya bağlı oldukları fikirleri vardı ancak *ılımlılar* karşısında elleri hayli zayıftı. Çünkü ılımlılar, Cemal Gürsel gibi üst rütbeli komutanlardan oluşmaktaydı. İki grup arasındaki bu çatışma, ılımlıları bir iç darbeye zorlayacaktır. Çoğunluğu alt rütbelilerden oluşan *aşırılar*, 27 Mayıs Darbesi'ni bizzat yapmalarından ötürü bir iç darbe

söz konusu olduğunda da kendilerinin başarılı olacaklarını düşünüyorlardı. Bu iç darbe 13 Kasım 1960'ta hayata geçecek ve o dönemdeki meşhur ifadesiyle *Ondörtler*'in (aşırıların) *Tasfiyesi* bu yolla gerçekleşecektir.

Ondörtler'in Tasfiyesi ve Talat Aydemir

Ilımlı kanat, iktidarı en kısa sürede sivil bir hükümete devretmek ister. Onlara göre, iktidarı İnönü'nün oluşturacağı bir CHP hükümetine devretmek en makul seçenektir. CHP'nin de komiteyle sık sık temasa geçtiği bilinmektedir. Hikmet Özdemir'e göre, *ılımlıların* hükümeti bir an evvel sivillere (pratikte CHP'ye) devretmek istemelerinin altında yatan en önemli neden, kendilerinin herhangi bir ekonomik ve siyasal programa sahip olmamalarıdır. Her iki grubun da birbirine karşı tasfiye kararı söz konusudur. *Ilımlılar* bu konuda daha erken davranır ve MBK içerisinden 14 kişiyi tasfiye ederler. 13 Kasım 1960 tarihinde tasfiye edilen subayların içinde Alparslan Türkeş, Orhan Kabibay, Orhan Erkanlı gibi isimler bulunmaktadır. Tasfiye edilen bu kişiler, yurtdışındaki elçiliklere ataşe olarak görevlendirilerek ülkeden uzaklaştırılırlar.

Bütün bunların gerçekleştiği sıralarda Talat Aydemir, 8 Ağustos 1960 tarihinde, görevli olarak bulunduğu Kore'den Türkiye'ye döner. Ancak dönüş yolunda komitedeki arkadaşları ile ilgili soru işaretleri vardır. Çünkü Kore'de olduğu zamanlarda arkadaşlarına, özellikle de Alparslan Türkeş ve Sezai Okan'a komitenin planlarına ve işleyişine ilişkin sorular içeren mektuplar gönderir. Ancak Talat Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları* adlı eserinde dile getirildiği üzere, özellikle Türkeş tarafından bu mektuplarının cevapsız bırakılmasından şikâyetçidir. Bu durum ve *ihtilâl*(!)in beklediği süreçten evvel gerçekleşmesi, Aydemir'de komiteye karşı hoşnutsuzluk yaratır. Ancak yine de yurda döndüğünde bu komitenin verdiği görevi yapmak için hazır olduğunu belirtir. Kore'deki son günlerinde tutmuş olduğu notlarda şu satırlar yer alır:

Talat Aydemir bir süre Kore'de de görev yapmıştı.

> Her şey artık ben kat'i olarak yurda dönünce belli olacaktı. Şimdi iş tayin yerimin belli olmasıdır. Ankara olacağına eminim. Yalnız mevki benim için ehemmiyetlidir. Çünkü bana verilecek vazife komite içinde bana hâsıl olan kanaati gösterecektir. Eskiden arzu ettiğim MSB Genel Sekreterliği kadrosu olması beni en çok memnun eder. Çift görev de verilebilir, hepsi olur. Yalnız her zaman için arzu ettiğim şu: "Türk Ordusunda yapılacak ıslahatta, tasfiyede ve bunların planlanmasında yakın alakadar olmak."

Aslında Alparslan Türkeş ve Orhan Kabibay, MBK'ye Talat Aydemir ve yurtdışındaki subayların üyeliğini teklif etmişti ancak bu teklif, komite tarafından reddedilmişti. Komitenin Talat Aydemir'e karşı kanaati olumsuz yöndeydi. Bu kanaati, onu Harp Okulu Kurmay Başkanlığına getirmişti. Yeni görevi Aydemir'de geçici bir süre hayal kırıklığı yaratmıştı. Lâkin Can Kaya İsen'in *Geliyorum Diyen İhtilâl* adlı kitabında dediği gibi: "Bir zaman sonra Aydemir, her şeyi bir kenara itip büyük bir arzu ile Harp Okulu'ndaki vazifesine sarıldı. Talebeler sert bakışlı, yüzü gülmez komutanlarındaki bu değişikliği kısa zamanda fark ettiler ve ona biraz daha yaklaşabildiler."

Sonrasında Aydemir, Harp Okulu'nda talebelere yönelik yaptığı yeniliklerle onların gönlünü kazanmıştı. Öğrencileriyle yakın ilişkiler kurmasının gerekli olduğunu düşünmüştü çünkü buranın, orduda gerçekleştirmek istediği reformlar için uygun bir ortam olduğunu fark etmişti. Aslında, 27 Mayıs öncesi oluşturulan komiteye bile "Albay rütbesinden daha büyük rütbe sahibi olanlar alınmayacak" ilkesini eklemek isteyen Aydemir'in, Harp Okulu öğrencilerine yönelmesi şaşırtıcı bir hamle değildi. Ordunun tekrardan "...yekvücut olması ve muasır medeniyet seviyesine ulaştırılması" için en önemli adımlar alt kademelerden itibaren atılmalıydı. Bu nedenle Harp Okulu'ndaki genç subaylar, şah-mat için uygun birer neferdi.

Öte yandan, Aydemir'in öğrencilerle olan ilişkisinde siyasî meselelerle temas etmediği görülmüştü. Aydemir bu işi alt rütbeli subaylarına bırakmıştı; bu subaylar okulda, yeni bir ihtilâl girişiminin olacağını ve Aydemir'in de bu girişimi destekleyeceğini ima ediyorlardı. 61-63 yıllarında Ankara Kara Harp Okulu öğrencisiyken darbe girişimleri nedeniyle okuldan atılmış öğrencilerden biri olan Naci Karamürsel[1] de bu durumu onaylamaktadır: "Talat Ayde-

---

1 *Naci Karamürsel* ile 5 Mayıs 2015 tarihinde Ankara'da tertip edilen bu mülakat, Anıl Varel, Zişan Ataman Çelik, Bengü Öztan, Eren Erden Erdem ve Mete Kaan Kaynar tarafından, sadece bu çalışmada yayınlanmak üzere gerçekleştirilmiştir. Ses kayıtları, Zişan Ataman Çelik ve Bengü Öztan tarafından yazılı hâle getirilen metin, editoryal düzenlemenin ardından Karamürsel tarafından kontrol edilmiş; bu haliyle yayınlanmasına izin verilmiştir.

mir, liderlik vasfına sahip bir adamdı. Doğrudan bizlerle (öğrencilerle) muhatap olmadı. Öğrencilerin lehine düşünen, daha çok okuldaki öğretmenlerle ilgilenen biriydi."

Silahlı Kuvvetler Birliği mi "İyi Saatte Olsunlar" mı?

Ondörtler'in Tasfiyesi'nden sonra ordu içinde yaşanılan bölünme sürüyordu. Talat Aydemir de bu bölünmeyi şu şekilde açıklamaktadır: "Ondörtler'in tasfiyesinden sonra görüşlerim gerçekleşerek, Silahlı Kuvvetler bünyesinde bölünmeler meydana gelmeye başlamıştı. MBK üyeleri orduyu tesir altında bulundurmak için Ankara ve İstanbul'da bulunan kumandanları faaliyete geçirerek kararlar aldırıyorlardı."

Bu süreçte, ordu içerisinde yüksek rütbeli subaylar ve MBK üyeleri, alt rütbelileri kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. Aydemir'e göre, MBK artık amacından uzaklaşmış, âdeta koltuk sevdalısı askerlerin eline düşmüştü. Aydemir, SKB'nin amacının tam da bu durumu engellemek olduğunu söylüyordu. Kuruluşunda Aydemir'in de öncü rol oynadığı bu birlik, MBK üyeleri ve yüksek rütbeli komutanlarca *Albaylar Cuntası* olarak adlandırılıyordu. 1961 seçimlerinden sonra kurulan hükümet ise, bu birliği "İyi saatte olsunlar" ismiyle anacaktı. Metin Toker'in de belirttiği gibi, bu ismin verilmesinin sebebi, SKB'nin hükümeti manipüle etmeye yönelik peş peşe göndereceği ültimatomlarıydı.

Birlik, kuruluşundaki temel amacını, TSK bünyesindekilerin çıkarlarından dolayı siyasete dâhil olmasını engellemek olarak belirtir. Aynı zamanda, ordu içinde bozulan hiyerarşik sistemin düzeltilmesinin, birliğin diğer bir amacı olduğu da vurgulanır. SKB'nin hafife alınmayacak bir güç hâline geldiğini İrfan Tansel olayıyla açıklamak mümkündür. SKB üyesi olan, Hava Kuvvetleri Komutanı Tansel'in yurtdışı görevine atanması, birliğin diğer üyeleri için bir tehdit oluşturmaktadır. Atama fiilen yasaldır; ancak bu SKB'nin prestijini ve otoritesini sarsacak bir olay olarak görülür. Aynı zamanda bu atama, MBK'nin yeniden güç kazanmasına neden olacaktır. Bunlara engel olmak için, 6 Haziran sabahı SKB harekete geçer. SKB'nin talimatıyla havalanan bir jet filosu, İrfan Tansel'i Washington'a götürecek uçağı takibe başlar. Türkiye sınırlarını geçmeden uçak yakalanır ve etrafı çevrilir. Havada süren bu takip, jetlerin kıskacındaki uçağın Mürted Hava Üssü'ne indirilmesi ile son bulur. Ertesi gün, Talat Aydemir tarafından yazılan ültimatom Genelkurmay Başkanlığına gönderilir. Aydemir hatıratında ültimatomdan şöyle bahseder: "Yedi Haziran'da komiteye bir ültimatom çektik, benim kalemimden çıktı. ...Yir-

mi dört saat mühlet vermiştik. On birinci saatte yerine getirdiler, yoksa hepsini silecektik. İş o kadar gergin safhaya girmiş, sabrımız tükenmişti."

Bu ültimatom sonucunda İrfan Tansel'in vazifesine iadesi gerçekleşir. Aynı zamanda MBK'nin üye sayısının seçimlere kadar azaltılması, komiteden istifa edilmesi ve üyelerin istifaya zorlanması engellenir. Bu, SKB'nin kendisini tanımayan güçlere karşı ağırlığını koyabilmiş olduğunun en önemli göstergesi olmuştur.

Ayrıca, güçlenen SKB'nin kabul ettiği prensipler de Genelkurmay Başkanlığı tarafından TSK'ye genelge hâlinde duyurulmuştur. Prensipler, rejimin devamlılığı, demokratik sürecin sağlanması, huzurun tesisi ve ordunun birliğini içeren hükümlerden oluşturulmuştur.

1961 Seçimleri ve Yirmi Bir Ekim Protokolü

1961 seçimleri –Mete Kaan Kaynar'ın Türkiye'de koalisyonlar dönemleri ile ilgili olarak yaptığı sınıflamaya göre adlandırmak gerekirse– *Birinci Koalisyonlar Dönemi*'nin başlangıcına da vesile olacak bir tarihtir. Aynı zamanda bu dönem, askeriye içerisinde yeni çekişmelerin başlangıç tarihine de işaret etmektedir. TÜİK verilerine göre bu seçimde, kayıtlı seçmenlerin % 81,41'i sandık başına giderek oy kullanmışlardır. Katılımın oldukça yüksek olduğu bu seçimden tek başına iktidar olacak bir parti çıkmamıştır. CHP, oyların % 36,7'si ile 173 milletvekilini TBMM'ye göndermiştir. Ancak kendisini DP'nin devamı olarak tanımlayan AP, % 34,8 ile hatırı sayılır bir oy oranına sahip olmuş ve Meclis'te 158 sandalye elde etmiştir. AP'nin başarısı, DP'ye olan desteğin ve 27 Mayıs'a çeşitli çevrelerce duyulan tepkinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Bu şartlar altında, TBMM'nin yeniden açılabilmesi için bir koalisyon hükümeti, tek çözüm olarak görülmüştür.

CHP-AP koalisyonu, ilk andan itibaren bu gerilimli atmosferin şimşeklerini üstüne çekecektir. Özellikle SKB, –yani 'İyi saatte olsunlar"– bu yeni hükümete şiddetle karşı çıkacaktır. Ültimatomlar zincirine bir yeni halka da bu aşamada eklenecektir.

SKB, koalisyona engel olmak için çeşitli toplantılar düzenliyordu. Ancak bu toplantılar sırasında SKB, Ankara ve İstanbul kanadı olarak ayrışmıştı. İstanbul kanadından olan havacılar, koalisyona yapılacak herhangi bir müdahalenin gereksiz olduğunu belirtiyorlardı. İnönü'nün başında bulunacağı karma hükümete bir şans tanınması gerektiğini düşünüyorlardı. Oysa Aydemir ve çevresinin içinde bulunduğu Ankara kanadı, bu hükümetin geçersiz olduğunu düşünüyorlardı ve devrimi gerçek temsilcilerine emanet etmek

adına müdahalede bulunmayı savunuyorlardı. Bunu gerçekleştirmek için, 21 Ekim'de İstanbul'da bir protokol imzalamışlardı. Protokol, Talat Aydemir'in hatıratında belirttiği gibi, şu maddeleri içeriyordu:

1) TSK, 15 Ekim 1961 günü yapılmış olan seçimlerden sonra gelecek yeni TBMM toplanmadan evvel duruma fiilen müdahale edecektir.
2) İktidarı milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine tevdi edecektir.
3) Bütün siyasî partiler faaliyetten men edilecek, seçim neticeleri ile MBK fesh edilecektir.
4) Bu kararın tatbiki 25 Ekim 1961'den sonraki bir güne tehir edilemeyecektir [ertelenmeyecektir].

Talat Aydemir, protokole yalnızca havacıların itiraz ettiğini dile getirmişti. Yine de *Yirmi Bir Ekim Protokolü*, bu taleplerin eşliğinde siyasî partilere gönderilmişti.

SKB'nin verdiği 24 saatlik süre dolmadan görüşmeler başlamıştı. Dört siyasî parti lideri ve Genelkurmay Başkanı, 23 Ekim'i 24 Ekim'e bağlayan gece, Çankaya'da görüşme hâlindeydiler. Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, aynı zamanda kuvvet, ordu, kolordu komutanlarını ve kuvvet kurmay başkanlarını da toplantıya davet etmişti. Bu toplantı sonucunda, protokolün uygun olmadığı kararı alınmıştı. Devlet Başkanının Cemal Gürsel; Başbakan'ın ise İnönü olması kabul edilmişti. Bu kararlar *Çankaya Protokolü* adı verilen belgede yer almıştı. Aydemir'in daha önce de anılan kitabında da belirttiği gibi, dört maddeden oluşan bu protokol şunları içermekteydi:

1) Siyasî partiler Cumhurbaşkanlığı için aday göstermeyecek ve Cemal Gürsel'e oy verilmesi için liderler, gruplarında ellerinden gelen çabayı göstereceklerdi.
2) Ordu mensuplarına tanınmış herhangi bir hak geri alınmayacağı gibi EMİNSU'larla ilgili kanun da değiştirilmeyecekti.
3) Yassıada hükümlüleri hakkında şimdilik bir af kanunu çıkarılmayacaktı.
4) 147'ler üniversitelere alınmayacaktı.

Çankaya Protokolü, Aydemir ve çevresi için yetersiz görülür. Daha önce, *Yirmi Bir Ekim Protokolü*'nü imzalayan ancak Çankaya'ya gelince fikir değiştiren generaller, ordu içinde güvensiz havanın yeniden oluşmasına neden olurlar. Meclis, tüm bu karmaşanın içinde 16 Kasım 1961'de açılır.

Adım Adım 22 Şubat'a...

Meclisin açılmasıyla parlamenter sisteme yeniden geçilmiştir. Ordunun bazı kesimleri için, dağıldığı sanılan kara bulutlar siyasetin üzerine yeniden çökmüştür. *Yirmi Bir Ekim Protokolü*'nde öne sürülen maddelerin Çankaya tarafından kabul edilmemesi, Talat Aydemir ve çevresinde şimşek etkisi yaratmıştır. Metin Toker'e göre, koalisyonda istenmeyen CHP değildir. Hatta CHP'siz bir hükümet düşünülmemekteydi. İstenmeyen, bizzat İsmet İnönü'nün kendisidir. Bu durumu sezen İnönü, Başbakanlık görevine başlar başlamaz, ordudaki havayı solumak ister; bu nedenle de ilk ziyaretini Kara Harp Okulu'na gerçekleştirir. İnönü, Aydemir'in namını bildiği için, ilk durak olarak burayı seçmiştir. Damadı Toker'e, gitmeden önceki hafta sonu şunu demiştir: "Pazartesiye Harp Okulu'na gideceğim. Göreyim bakayım şu kumandanı beni nasıl karşılayacak."

Harp Okulu'ndaki bu ziyaretin kedi-fare oyununa dönüşeceğini anlamak hiç de zaman almamıştı. İnönü, okula girer girmez boş koridorlarla karşılaşmıştı. Öğrencilerle görüşme isteği Aydemir tarafından onların talimde olduğu gerekçesiyle geri çevrilmişti. Yemek zamanı geldiğinde İnönü, bu kez de boş bir yemekhane ile karşılaşmıştı. Öğrencilerin nerede olduğu sorusuna Aydemir, onların yemeklerini çoktan yedikleri cevabını vermişti. Ancak İsmet İnönü, bir ara pencereden dışarı bakıp öğrencileri yürüyüş hâlindeyken görmüştü. Onlarla bir araya gelebilmek için ekibini bile şaşırtan bir hızla aşağı inmiş ve öğrencilerle bir araya gelebilmişti. Bu oyuna dönüşen ziyaretin ardından İnönü, Toker'e şu yorumu yapmıştır: "İyi oldu da gittim. Maskara, bir şeyler hazırlıyor. Benim çocuklarla görüşmemden korktu. Demek ki, benim düşüncelerimi çocuklar bilmesinler istiyor." Yani görünen o ki, İnönü'nün Harp Okulu öğrencilerinin kışkırtıldığı fikri, bu ziyaretin ardından pekişmişti. İsmet Paşa'nın ziyaretleri bununla bitmemiş, Harp Akademileri'ni gezmeyi sürdürmüştü. Bu ziyaretler, Aydemir ve çevresini harekete geçmek için ellerini çabuk tutmaya mecbur etmişti.

Balmumcu Protokolü, Aydemir ve çevresi tarafından geri sayımın başlamış olduğu bu günlerde, 9 Şubat'ta imzalanmıştı. İstanbul *Balmumcu Çiftliği*'nde toplanan ekibin konuştukları konuların özünü, 27 Mayıs Darbesi ve onu takip eden günler oluşturuyordu. Bu gündem sonucunda, yapılacak bir müdahale için Hava Kuvvetleri'nin de rızası olması gerektiği kararına varıldı. Ayrıca hiyerarşik düzenin korunmasına özen gösterilmesi kabul edildi. Harekât için, Meclis'teki bütçe müzakereleri bitmeden, 28 Şubat'ı geçirmeyecek şekilde bir tarih belirlendi.

Dokuz Şubat Protokolü'nden haberdar olan İnönü, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ve Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'i makamına çağırıp ihtilâl hazırlıklarına dur denilmesi gerektiğini söylemiştir. Sunay, bunun üzerine generaller ile konuşma kararı almıştır. Toplantıdan evvel generaller ile albaylar arasında bir görüşme olmuş ve bu görüşmede albaylar, fikirlerinden caymamaları için generalleri uyarmışlardır. Talat Aydemir'in hatıratında, generallerin uyarıya şu şekilde cevap verdikleri belirtilir: "Emeklilik istidalarımızı ve rütbelerimizi cebimize koyarak geldik." Ancak Sunay'la gerçekleşen toplantı sonucunda, kumandanlar karardan caymışlar; Genelkurmay Başkanı tarafından ikna edilmişlerdir.

Generallerin Sunay'la uzlaşmasının ardından, albaylar kadrosu âdeta günahın kendilerinden gitmiş bulunduğunu belirtirler ve alt rütbeli subayların gergin bekleyişlerini artık engelleyemeyeceklerini söylerler. Sunay'ın albaylara cevabı Aydemir'in anılarında şöyle yer bulmuştur: "Size şeref sözü veriyorum. Benim vücudum çiğnenmedikten sonra sizin kılınıza kimse dokunamaz."

"Sizleri Kurtarmaya Geliyorduk, Paşam..."

1962 Şubat'ının hemen her günü, "ihtilâl" yapılacağı söylentileriyle geçer. Gerek hükümet kanadında gerekse orduda sık sık asılsız ihbarlar yayılır. İki taraf da her yeni güne ihtilâl haberi bekleyerek uyanır olmuştur. Aydemir ve çevresi, ABD'nin bakışlarını bile üzerine çekmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Muavini Talbott, ülkedeki nabzı tutmak ve ABD'nin olası bir darbede hangi safta olacağını belirleyebilmek amacıyla Türkiye'ye gelmiştir. Her iki tarafla temasa geçen Talbott, ilk önce Aydemir ile görüşür, ardından da Metin Toker'i bir davette görüp İsmet Paşa'yla olan hısımlığı sebebiyle ona bu konuda sorular sorar. Toker'e bir darbe girişimi olursa hükümetin tutumunun ne olacağını soran Talbott, şu cevabı alır: "Bir hareket belki bu akşam olur. Bunun hevdeslisi var ve hazırlandıklarını biliyoruz." Bu görüşmeyi takip eden günde de darbe girişimi gerçekleşecektir. Görülen o ki Toker, verdiği cevapta yarın derken rastgele bir tarihi işaret etmemiştir, olacaklardan hükümetin haberdar olduğunu vurgulamıştır.

20 Şubat akşamı, Aydemir'in evine gelen bir notta, ertesi gün tevkif edileceği yazılıdır. Ayrıca bu notta İnönü ile ilgili ciddî bir iddia da yer almaktadır. Talat Aydemir bu nota, anılarında şöyle yer verir: "Talat yarın tevkif edileceksin. Ankara'da bulunan *Albaylar Cuntası* İnönü tarafından dağıtılacak. İnönü, 'İdamlarda MBK'nin kabahati yoktur. Baş sorumlu Harp Okulu kumandanı ve yakın arkadaşlarıdır. Ben onları dağıttıktan sonra halka teslim edip, AP'li-

lere linç ettireceğim' demiş." İddiada bahsedilen idamlar, yakın zamanda infaz edilen Yassıada mahkûmlarını işaret etmektedir.

Aydemir, bu iddiayı her zaman arkalarında olduğunu söyleyen Sunay'a iletmiş; ancak Sunay cephesi bu duruma sessiz kalmayı tercih etmişti. Aydemir, evinde kalmaktansa geceyi Harp Okulu'nda geçirmeyi tercih etmişti. 21 Şubat'ta gün ağarırken, Aydemir'e İstanbul'dan bir telefon geldi. Arayan, *Dokuz Şubat Protokolü*'nde imzası bulunan bir generaldi. Telefon görüşmesi kısa sürdü. Saat 03.00'te Ankara'daki birliklerin harekete geçeceği haberini almış olan General, Aydemir'i tek başına iş yapmaması için uyarmıştı. Aydemir'in telefonu, bunun gibi görüşmeler sebebiyle gece boyunca susmamıştı. Aydemir, ihtilâl taraftarı olduğunu bu zamana kadar çekinmeden söylemiş olduğu için, İstanbul cephesinden başına buyruk davrandığı gerekçesiyle tepki görmüştür. Halbuki Aydemir'in o gün için bir harekât niyeti bulunmamaktaydı.

Talat Aydemir'e gelen bu tepkilerin asıl sebebi, İnönü'ye yakınlığı ile bilinen Hava Kuvvetleri cuntasının asılsız ihtilâl ihbarlarıdır. Hava Kuvvetleri cuntası, Cevdet Sunay'a giderek, Ankara'daki birliklerin saat üçte taarruza geçeceği dedikodularını yaymaya başlar. Bu sebeple Sunay'dan Hava Kuvvetleri'nin alarma geçmesi için onay isterler. Aynı zamanda bir nöbetçi havacı subay, Meclis Muhafız Taburu'nu "Harp Okulu meclisi kuşatıyor!" diyerek alarma geçirir. Sunay'dan izinli olarak alarma geçen Hava Kuvvetleri'nin ve Meclis Muhafız Alayı'nın ardından Tank Taburu da karşı alarma geçer. Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın yakınlarında oturan Tank Taburu subayları da, havacıların alarma geçtiğini görerek harekete geçmiş ve Aydemir'den herhangi bir komut beklemeden, acil durum planını gerçekleştirirler. Bu durum çok geçmeden 229. Piyade Alayı ve Süvari Grubu'na da tesir etmiştir. Aydemir, Tank Taburu'ndaki alarmın sonlandırılması emrini vermiştir. Tam bu sırada Genelkurmay Başkanı, Tank Taburu'na, Genelkurmay İkinci Başkanı ise Harp Okulu'na teftişe giderler. Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, Tank Taburu'ndaki genç bir subaya neden alarma geçildiğini sorar ve ondan şu yanıtı alır: "Albaylarımız ve generallerimizi havacılar merkez kumandanlığında tevkif ettiler. Sizleri kurtarmaya geliyorduk, Paşam..." Gerçekte, Harp Okulu'nun uykuda olduğu bilgisini alan Sunay, ordu içindeki karmaşaya kendi gözleriyle şahit olmuştur.

22 Şubat: Bir Süvari ve Barut Fıçısının Üstünde Bir Albay...

21 Şubat sabahı saat on birde Genelkurmay Başkanı, Talat Aydemir ve arkadaşları Albay Necati Ünsalan ile Albay Selçuk Atakan'ı makamına çağırmış-

tır. Geride bırakılan saatlerde olup bitenlerle ilgili Aydemir'e sorular sormuştur. Sunay, Hava Kuvvetleri'nin verdiği ültimatomdan bahsedip Albay'a şunları söylemiştir: "Yeriniz değiştirilmedikçe [Hava Kuvvetleri] alarmı kaldırmayacak... Hepiniz himayemdesiniz, ancak yerlerinizi değiştiriyorum." Anılarında bahsettiği bu sözlerin ardından Talat Aydemir'in cevabı şu olmuştur: "Ben Allah'tan başka kimsenin himayesi altına girmem. Ben suçlu değilim. Suçlu olan Hava Kuvvetleri."

Aydemir'den beklediği uzlaşmacı yanıtı alamayan Sunay, Hava Kuvvetleri'nin alarmını kabul ederek tarafını belli eder. Bunun üzerine Aydemir, *yarı alarm hâlinde* olduklarını söyleyip çarpışmaktan çekinmediklerini dile getirecektir. Ertesi gün Sunay'dan Aydemir ve arkadaşlarına tekrar gelen davet, Aydemir'i kuşkulandırır. Sunay'ın daveti üzerine makama giden arkadaşlarının tutuklandığı haberini alan Aydemir, teyakkuza geçmeye karar vermiştir. Genelkurmay Başkanı ile *Albaylar Cuntası*'nın yolları bu şekilde tamamen ayrılmış olur.

Hükümet cephesi, özellikle İsmet İnönü, sükûnetini koruyordu. Damadı Metin Toker, onu 22 Şubat sabahının ilk saatlerinde evinde gördüğünden söz ediyor ve İnönü'nün sakin tavrını vurguluyordu. Şüphesiz ki, Sunay'ın gerçekleştireceği atamalardan İnönü de haberdardı. Atamaların yürürlüğe girmesi esnasında oluşacak bir teyakkuzu da öngörüyordu. Bu teyakkuz da çok geçmeden gerçekleşmiş olacaktı.

Atamaların gerçekleştirildiği saatlerde, Harp Okulu bahçesinde öğrenciler toplanmıştı. Tabur komutanlarından gelecek alarmı beklemekteydiler. Öğrenciler arasında geçen ve TSK içindeki karmaşayı yansıtan bir olay, Nesrin Turhan'ın *İhtilâlin Süvarisi* adlı kitabında yer bulmuştur. Harp Okulu birinci sınıf öğrencileri, tabur komutan yardımcısı tarafından gelen "Üç defa Millî Şef İnönü şerefine!" komutuna, "İnönü sağ ol!" şeklinde karşılık vermişti. Bu durum Harp Okulu ikinci sınıf öğrencileri tarafından tepki toplamıştı. Bu öğrenciler de "Atatürk! Atatürk! Atatürk!" nidalarıyla alt dönemlerindeki arkadaşlarının üzerine yürümüşlerdi. Bu ikilemin nedeni, birinci sınıfların İnönü'yü iyi bir asker olarak görmesi ve Atatürk'ün silah arkadaşı olduğundan ona saygı duymalarıydı. Ancak ikinci sınıflar, İnönü'nün siyasetçi kişiliğini eleştiriyor ve kendi komutanlarına cephe aldığı için ona öfkeleniyorlardı ve asıl lider olarak Atatürk'ü görüyorlardı.

Genelkurmay'ın başlattığı tayinlerin bazıları yürürlüğe girse de başta Harp Okulu ve Muhafız Alayı olmak üzere, kıtalarını teslim etmek istemeyen askerler vardı. Kara Harp Okulu'na gönderilen yeni alay komutanı, hem öğrencilerin hem de Aydemir'in tepkisiyle karşılaştı ve geri gönderildi. Kıta-

sını teslim etmeyen Aydemir, üstlerine restini şu şekilde çekmişti: "Ülke bir barut fıçısı gibidir. Ben de elimde bir meşale tuttuğum halde fıçının üzerinde oturuyorum. Canımın istediği anda fıçıyı havaya uçurabilirim. Karşımda bulunanlar parmak bile oynatamazlar." Ahmet Emin Yalman'ın kitabında yer alan bu bilgiye göre, harekâtın merkezinin Harp Okulu olduğu artık kesinleşmişti.

Kara Harp Okulu'nda bunlar gerçekleşirken Muhafız Alayı da hareketli zamanlar geçiriyordu. Alaya gelen yeni komutan, Aydemir taraftarları tarafından hoş karşılanmamıştı. Yeni komutan demek, alayın hâkimiyetinin kaybolması demekti. Bu nedenle Üsteğmen Erol Dinçer, tepkisini dile getirmek amacıyla komutanı tevkif etmeye bile çalışmıştı. Aynı saatlerde tank seslerinin alayı sarması Dinçer'i cesaretlendirmişti. Çareyi Süvari Grubu Binbaşısı Fethi Gürcan'a danışmakta bulmuştu. Fethi Gürcan, Muhafız Alayı'na giderek yeni alay komutanını gözaltına almış ve duruma el koymuştu.

Parolası *Halaskar*, işareti *Fedailer* olan harekât artık başlamıştı. İsmet İnönü'nün bakanlarla görüşürken yaptığı teklif sonucu Köşk'e gidilmesi ve durumun daha geniş bir heyetçe yönetilmesi kararlaştırılmıştı. Harp Okulu'ndan haber alamayan Gürcan ise tank bölüğüne emir vermiş ve üç tankı Köşk'ün önüne göndermişti. Ancak hükümetin –ve kuvvet komutanlarının– Köşk'te toplanmış olduğundan bîhaberdi. Bu durum 22 Şubatçılar için büyük bir avantaj demekti. Bunun yanı sıra Harp Okulu, Muhafız Alayı, Süvari Grubu ve Tank Taburu onların elindeydi. Bir de hükümetin onların üzerine gönderdiği kuvvetler saf değiştirince, rüzgâr 22 Şubatçılardan yana esmeye başlamıştı. İhtilâlin eylem adamı Fethi Gürcan, Aydemir'den gelecek bir işaretle Köşktekileri enterne etmeyi bekliyordu. Uzun uğraşlar sonucu Aydemir'e telefonla ulaşan Gürcan şöyle demişti: "Albayım, şimdi burada kuvvet komutanları, İnönü dâhil bütün kabine köşkte toplantı hâlindeler... Hepsini enterne edeyim mi? Hesaplarını göreyim mi?" Aydemir'in Fethi Gürcan'a yanıtı oldukça ilginçti. Aydemir, Kuvvet Komutanları ve kabinenin enterne edilmesini reddetmiş ve Köşk'tekilerin serbest bırakılmalarını söylemişti.

Aydemir'in enterneyi reddetmesinin altında birçok neden yatmaktadır. Bunların başında, olup biten her şeye hâkim olduğu düşüncesi vardır. Aynı zamanda enterne gerçekleşirse, bunun sonucunda kardeş kanının akacağını düşünür. Bu kan, NATO-Hava Kuvvetleri-22 Şubatçılar arasındaki çekişmeden dolayı akacaktır. Kendi deyimiyle, tarihte böyle bir sorumluluk almaya gönlü razı olmamıştır. Öte yandan Hükümet ve Genelkurmay cephesi, Aydemir onay verse dahi enternenin gerçekleşeceğini düşünmüyordur. Osman Köksal ile Metin Toker arasında geçen bir diyaloğa göre, Muhafız Alayı, 22

Şubatçılar tarafından hiçbir zaman tamamıyla ele geçirilememiştir. Alay, sadece bir grup asi tarafından karıştırılmış görünüyordur.

Sonuçta enterne gerçekleşemedi. Muhafız Alayı'nın Fethi Gürcan'a bağlı kıtaları geri çekildiler. Metin Toker'in *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları* kitabındaki ilginç bir bilgiye göre de, Gürcan harekâtın planını masanın üzerinde unutarak kaçmıştı. Toker'in bu iddiasına göre, plan gerçekten unutulmuş mudur yoksa bilerek mi orada bırakılmıştır, bu belirsizdir.

Dışarıda enterne tartışmaları sürerken, Köşk'te ise İsmet İnönü, Genelkurmay Başkanı, Cumhurbaşkanı ve parti liderlerine radyodan halka bir sesleniş yapmayı önermişti. Gürcan'ın gelişiyle birlikte ortalık karışmıştı ve içeridekiler Radyoevi'ne giderek halka seslenişi orada yapmaya karar vermişti. Fakat Cemal Gürsel Köşk'te kalmıştı; çünkü onun konuşması önceden banda kaydedilmişti. Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın karşısında bulunan Radyoevi'nin yayını, 22 Şubatçılar tarafından Etimesgut'taki verici aracılığıyla kesilmişti. Tam yayının kesildiği sırada İnönü'nün konuşmasının anonsu yapılmaktaydı. Bir süre sonra, Chopin'in bir bestesinin çalınması üzerine, radyoların başındaki herkes endişeye düşmüştü. Toker: "Ne hâle geldiğimizi tahmin edebilirsiniz. Düşünülen ilk ihtimal İsmet Paşa'nın asiler tarafından öldürüldüğüydü. Bu sadece bizi değil bütün ülkeyi bir anda dehşete düşürdü," demişti. Çok geçmeden bu kaos sona ermiş, Hava Kuvvetleri'ne bağlı birlikler Etimesgut İstasyonu'nun elektriklerini kesmişti. Radyo mücadelesi de Hava Kuvvetleri'nin lehine sona erince, 22 Şubat Harekâtı deyim yerindeyse çuvallamıştı.

Sabah Saat 7.30 da En son Durum:
Harb ve Tank okulu ile bâzı birliklerin fevkalâde tedbirlere tevessülle girişliği
HAREKET BASTIRILDI
Başkumandan Sunay'ın tebliğinden sonra harekâta girişenler hükûmete bağlı kuvvetlere iltihak ettiler
Ankara'daki Olaylar
Harekete girişenler Başbakan radyoda konuşurken yayını kesti
İSTANBUL'DAKİ Komutanlar da toplantı yaptı

Milliyet, 22 Şubat 1962.

Emekli Bir Albay ve Yeni Bir İhtilâl

Harekâtın başarısızlığı sonucunda iki taraf arasında anlaşma süreci başlar. Genelkurmay'ın sözlü teminatına güvenmeyen Aydemir, Divan-ı Harbe verilmeyeceklerinin güvencesini İnönü'den istemiştir. İkinci talep olarak emekli edilmekten ziyade görev yerlerinin değiştirilmesini istemiştir. İnönü, ikin-

ci talebe karşı çıkmış ancak kendi çevresinden bazı kişiler bu maddeyi düşünmesi konusunda kendisine ısrar etmişlerdir. Bu ısrarlardan bunalan İnönü, ısrarcılardan biri olan Abdurrahman Doruk'a şöyle bir çıkış yapar: "Bari gelsin. Talat Aydemir Genelkurmay Başkanı olsun. Sen de yardımcısı olursun... İşte, o kadar!"

23 Şubat, 23.00'te Aydemir, Gürcan ve bazı subaylar, apar topar gözaltına alınmışlardı. Dört gün boyunca gözaltında kalan subaylar, emekliye sevk edilerek serbest bırakıldılar. Bu, darbe girişiminin orduda yarattığı ilk dalgaydı. Bunun ardından 22 Şubatçılara yakın görülen bazı subay ve generallerin görev yerleri değiştirilmişti.

22 Şubat hadisesi o kadar da kolay bastırılamamıştı. İnönü'nün olaylardan sonra "Harbiyeliler Aldatılmıştır!" açıklaması genç subaylarda tepkiye neden olmuştu. Bu ifadeyi protesto edercesine Taksim'deki Atatürk Anıtı'na *Harbiyeli Aldanmaz!* yazılı çelenk bırakmışlardı. Bu slogan, ikinci teşebbüsün parolası olacaktı.

Aydemir ve arkadaşlarının Divan-ı Harbe gönderilmemesi, yani onların affedilmesi, CHP'nin koalisyon ortağı olan AP tarafından kullanılmıştır. AP, Yassıada mahkûmlarının Kayseri Cezaevi'nden tahliye edilmelerini talep ediyordur. Yani Aydemirlerin affını kendi lehlerine çevirmek istemişlerdir. Af meselesi CHP üzerinde büyük bir baskı yaratmış, Meclisi işlemez duruma getirmiştir. Bu nedenle 30 Mayıs 1962'de İsmet İnönü istifa ederek koalisyonu dağıtmıştır. İnönü'nün istifasının ertesi günü Cemal Gürsel, hükümeti kurma görevini tekrar İnönü'ye vermiştir. Bunun üzerine CHP, YTP, CKMP ve bağımsızlardan oluşan ikinci bir koalisyon hükümeti 25 Haziran 1962 tarihinde oluşturulmuştur. Bu ikinci koalisyon hükümeti, 7 Temmuz 1962 tarihinde Meclis'ten güvenoyu alarak faaliyetlerine başlamıştır.

Meclisten güvenoyu alan İnönü, yaptığı ilk konuşmada 22 Şubatçılara da değinir ve onları ağır bir şekilde eleştirir. Aydemir, bu eleştirilere kayıtsız kalmayarak hem ordu hem hükümet ile ilgili demeç üstüne demeç vermeye başlar; İsmet İnönü'nün şahsına yönelik eleştirilerde bulunur: Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları* adlı kitapta da yer aldığı gibi, "İnönü'nün ismi zekâsından büyüktür" ve "İnönü tükenmiştir" gibi çarpıcı açıklamalarda bulunarak basında geniş yankı uyandırmıştır. Bu demeçlerinden dolayı Aydemir tutuklanmıştır. Tutuklanma esnasında yaka paça götürülmek istenen Aydemir'in maruz kaldığı bu tavır sonucunda toplumdaki sempatisi yeniden canlanmıştır. Tüm bunlara rağmen, Aydemir'in kefaletle serbest bırakıldığını da hatırlatmak gerekiyor.

İnönü'ye yakın çevreler, bu mücadelenin Aydemir ile İnönü arasında geç-

tiğini düşünmüyorlardı. Metin Toker, Aydemir'in yürüttüğü karalama kampanyasının İnönü üzerinde etkisi olmadığını söylüyordu. Toker, İnönü'nün tutumunu şöyle açıklamıştı: "Megalomanyak albaya ilişkin kanısı hep, onun kendi dilindeki anlamıyla bir maskara olduğuydu. Fakat ordu gerçekten rahatsızlık hissediyordu." Bu açıklamadaki dikkat edilmesi gereken diğer husus, ordudaki rahatsızlıktı. O günlerde MSB, orduyu karalayıcı bildirileri yalanlamak adına sürekli açıklamalarda bulunuyordu. Bu açıklamaların hedefi şüphesiz ki Aydemir'di. Çünkü orduda da yeni bir darbe teşebbüsüne karşı ciddî bir tedirginlik vardı. Bu tedirginliğin oluşmasında, Aydemir'in emekli olmasına rağmen Kara Harp Okulu öğrencileri üzerindeki etkisinin hâlâ kaybolmamasının da rolü vardı: Aydemir, emekli edildikten sonra, hafta sonu günleri izinli olan öğrencilerin Harp Okulu'ndan çıkıp yürüyecekleri güzergâh üzerinde bir ev tutmuştu. Öğrencilerin geçeceği zaman balkona çıkarak onları selamlar; öğrenciler de ona hayranlık duydukları için bilhassa oradan geçer ve kendisine askerî selam verirlerdi. Röportaj yaptığımız Naci Karamürsel, kendisinin de çoğu kez Aydemir'i görmek için oradan geçtiğini söylemiştir. Karamürsel'e göre Aydemir, insanları etkilemesini iyi bilen biriydi.

22 Şubat olayının ardından uçuruma sürüklenen SKB, yeniden örgütlenme yoluna gitmişti. Birlikte, Aydemir'in liderliği konusunda büyük bir çekince hâkimdi. Dündar Seyhan ve Necati Ünsalan'ın başını çektiği grup, Aydemir'in liderliğine karşı çıkmaktaydılar. Yapılan oylama sonucu Emin Arat, SKB'nin yeni lideri olma yolunda en çok oyu almıştı. Ancak Aydemir'in sonucu kabul etmemesi ve Fethi Gürcan gibi önemli isimlerin onun tarafında yer alması, Emin Arat'ı liderlikten vazgeçmeye mecbur bırakıyordu. Liderliği tekrar ele geçiren Aydemir eşliğinde *Kemalizm Doktrini* benimsenmiş ve bu doktrin ile birlikte SKB'nin popülerliği hızla artmıştır.

SKB'nin yeniden örgütlendiğini duyan *Ondörtler*, Brüksel'de toplanmıştır. Bu toplantı sonucu SKB'ye destek verme kararı alınmıştır. Bu desteğin nedeni, herkesin İnönü karşıtı bir tutuma sahip olmasıdır. Her ne kadar kişilerin amaç ve metotları farklı olsa da İnönü karşıtı tutumları, onları bir araya getirmektedir. Ancak *Ondörtler*'in yurda dönüp SKB üyeleri ile görüşmelerinin ardından bu iki grup arasında da kopmalar başlamıştır. Aydemir ile Türkeş, Ankara Dikmen'de 10 Nisan günü buluşmuşlardır. İkilinin arasında liderlik üzerine bir sohbet geçmiştir ve bu sohbet sonunda da ortak bir karara varılamamıştır. Çünkü Türkeş harekâtın liderliği konusunun sonra tartışılması gereken bir mevzu olduğunu düşünüyordur. Bunun arkasında Türkeş'in, harekâtın ardından taraftarlarının desteğiyle başa gelebileceği düşüncesi yatmaktadır. Bu kanılar Talat Aydemir'in hatıratında yer bulmuştur. Öte yandan Aydemir de

liderliği bırakma yanlısı değildir. Ayrıca Türkeş'in olaylara sonradan müdâhil olduğu halde liderlik mevzusunu konuşması Aydemir'i rahatsız etmiştir. Aynı zamanda Türkeş'i "mukaddesatçı" olarak nitelendiriyordur ve onun milliyetçi görüşlerinin "Kemalist Doktrine" uymadığını düşünüyordur. Aydemir'in hatıratında, bu konuda Türkeş'e güvenmediği de daha önce dile getirilmişti. Aydemir, aynı tarihlerde Dündar Seyhan'ın öncülüğünü yaptığı grupla da görüşmelerde bulunmuştur. Ancak onlarla da görüş birliğine ulaşamayan Aydemir, Fethi Gürcan gibi gözü pek ve sadık silah arkadaşlarının davaları için yeterli olduğu fikrini taşımıştır.

Aydemir ve taraftarları, yeni darbe girişimi için öncelikle 19 Mayıs 1963 tarihini düşünmüşlerdi. Ancak bunun Atatürk'ün Samsun'a çıkışına atıfta bulunur nitelikte görülebileceğinden kaygı duymuşlardı. Çünkü bu tarihin akıllara "Yeni bir Cumhuriyet mi geliyor?" sorusunu getireceğinden endişe etmişlerdi. Amaç, yeni bir cumhuriyet kurmak değil; Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet'e sahip çıkmak ve devamını sağlamaktı. Sonuç olarak, Aydemir ve ekibi darbe için 20 Mayıs'ı 21'ine bağlayan geceyi uygun görmüşlerdi.

Parola: "*Harbiyeli*", İşaret: "*Aldanmaz*"

Darbenin fikir adamı olan Aydemir, harekâtın eylem aşamasını Fethi Gürcan'ın kontrolüne bırakmıştı. Bu nedenle Cemal Gürsel'in Fethi Gürcan'a, darbenin ikinci adamı demesi şaşırtıcı değildi. Planlar tamamlanmış, her şey eyleme dökülmeye hazır durumdaydı. Radyo Evi'nden darbe bildirisinin okunmasının ardından her şey çorap söküğü gibi birbirini izleyecekti. Ancak aksilikler henüz bildiri okunmadan başlamıştı. İlk aksilik, tüm okulların harekâta hazırlanışı esnasında gerçekleşmişti. Çünkü plana göre, Tank Okulu ele geçirildiğinde Hava Kuvvetleri'nin jetleri Ankara semalarında boy göstermeliydi. Ancak bu uçuş beklenildiği zamanda ve şekilde gerçekleşememişti.

İlk iş, görevli komutanların sahalarına dönüp bölüklerini dışarıya sevk etmesiydi. Bunun ardından tüm okullar eş zamanlı olarak harekât için hazır olacaktı. Aynı zamanda bir araç, destek amacıyla Radyo Evi'ne gitmiş ve başka bir araç ise bildiri okunduğu zaman Talat Aydemir'i Harp Okulu'na getirmiş olmalıydı. Ancak ne bildiri zamanında okunabilmiş ne de Aydemir'i alacak araç zamanında yola çıkabilmişti. Bildiri, 12 dakika gecikmeli olarak okunmasına rağmen Aydemir'in Harp Okulu'na gelmesi bundan daha sonra gerçekleşmişti. Gürcan her şeyin yolunda gidip gitmediğini kontrol etmek amacıyla Harp Okulu'na gittiğinde Aydemir'le karşılaşamayınca çok güvendiği bir askerini onu aldırmak için görevlendirdi. Bu durum, yani Aydemir'in

okula geç gelişi, çeşitli dedikodulara da neden oldu. Kimisine göre Aydemir, harekâtı evden yönetmek niyetindeydi. Kimisine göre ise Aydemir, harekât başarıyla bittikten sonra şaşaalı bir şekilde Harp Okulu'na girmeyi düşünüyordu. Bazılarına göreyse Aydemir, Harp Okulu'na gitmekten korkmuş, tehlikeli yerlere arkadaşlarını sürmeyi tercih ediyordu. Aydemir, hatıratında bu iddialara şiddetle karşı çıkıp planın zamanında gerçekleşemediğini öne sürmüştü.

Aydemir'in Harp Okulu'na geldiği sırada Radyo Evi'nden başka bir anons daha duyulmuştu: "Muhterem Türk milleti... Ben 28. Tümen Kurmay Başkanı Ali Elverdi'yim... Bundan önce yapılan bütün beyanlar yalan ve yanlıştır. Bunları Talat'ın üç buçuk adamı yapmıştır." Aydemir'in okula gelmesiyle cesaretlenen askerler bildirinin okunmasıyla beraber şaşkınlığa uğradılar. Belki de bu olay, aksiliklerin en büyüğü ve telâfisi en olmayacak hataydı. Gürcan'ın aklına ilk gelen şey Radyo Evi planı ile ilgili bilgisiydi. Nesrin Turhan, *İhtilâlin Süvarisi* adlı kitabında şöyle bir iddiaya yer veriyordu: Fethi Gürcan, bildiriyi okuyacak askerleri korumakla görevli kişinin ikili oynadığı duyumunu almıştı. Buna göre istihbarâtı Gürcan'dan öğrenen Aydemir, görevlendirilen kişiye güvendiğini söylemiş, istihbarâta inanmamıştı.

Karşı bildiri, İstanbul'dan gelecek destek kuvvetlerini durdurmuş, aynı zamanda Eskişehir'den destek için gelen jetlerin rotasını Çankaya Köşkü'nden Harp Okulu'na çevirtmişti. Radyonun tekrar ele geçirilmesi, hem askerler için hem de halkın gözündeki imaj için çok önemliydi. Bu nedenle yeni bir ekip acilen Radyo Evi'ne gitmek üzere görevlendirildi. Bu ekibin başında Gürcan'ın sağ kolu Erol Dinçer vardı. Erol Dinçer sayesinde Radyo Evi ele geçirilmiş, Elverdi enterne edilmişti. Rüzgârın tekrar kendilerinden yana estiğini düşünen harekâtçılar, çok geçmeden yanıldıklarını anlayacaklardı. Harekâtın eylem lideri olan Gürcan, bir yandan Tank Taburu'nu diğer yandan Muhafız Alayı'nı kontrol altında tutmaya çalışıyor; aynı zamanda da kendi grubu olan Süvari Grubu'nu kontrol etmeye gayret ediyordu. Bildiri okunurken Harp Okulu'na gitmeye çalışan Gürcan'ın harekâttaki görevlilere olan inancı gitgide azalıyordu. Çünkü Harp Okulu'na ulaştığında bildiri kesilmiş ve Radyo Evi Genelkurmay'ın eline kesin olarak geçmişti.

Her zaman kansız bir ihtilâl amaçlayan Aydemir için TSK içindeki kutuplaşma en önemli ve en büyük sorundur. Bu kutuplaşmadan, özellikle ast üst ilişkisinin daha da zedelenmesi iddiasıyla çekiniyordur. Bu sebeple, Harp Okulu öğrencileri tarafından enterne edilen subayların silahlarını ellerinden almamıştır. Üstüne üstlük onları serbest bırakmıştır. Nesrin Turhan'a göre bunun nedeni, karşı kutuptakileri kendi tarafına çekebilme gayesidir. Bunu

amaçladıysa da hiçbir "ihtilâlin" kansız gerçekleşemeyeceği aşikârdır.

Aydemir cephesi için zorlu ve başarısız geçen ihtilâl girişimi, hükümet kanadı tarafından çok önemli bir vaka olarak değerlendirilmemişti. Öyle ki, Metin Toker'in yukarıda adı geçen kitabına göre, İsmet İnönü'nün günlüğünde, 21-22 Mayıs tarihleri ile ilgili herhangi bir not bulunmamaktaydı. Toker'in belirttiğine göre bu durum, İnönü'nün olayları önemsemediğinin göstergesiydi. 21 Mayıs gecesi Aydemir tarafından yeni bir darbe girişiminin yapıldığı haberini İnönü, evinde çizgili pijamalarıyla oturur haldeyken almıştı. Tepkisi şu olmuştur: "Maskaralar! Radyoya baskın yaptılar. Küçük bir gruptur. Gösteririm ben onlara." Esasında İnönü, büyük bir karşılıkta bulunmamıştı. Bu durumu artık askeriyenin kendi iç savaşı olarak görmüştü. Mevcut hükümetin gücüne ve meşruluğuna inanan üst rütbeli askerlerin, bu durumu kendi kendilerine sonlandıracaklarını düşünmüştü. Her an bu darbe girişimine karşı tetikte beklese de öngördüğü gibi bu vaka, askerlerce bastırılmıştı. Yaptığı tek şey çizgili pijamalarını değiştirip tıraş olup kendisine gelen haberleri yakından takip etmek olmuştu.

Hükümet cephesinin bu girişime küçümseyerek bakmalarının birden fazla nedeni vardır. Bu nedenlerden birisi o gece Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in, İran Hava Kuvvetleri Komutanı için düzenlediği davete, üst düzey tüm komutanların orada olmasına rağmen Aydemir cephesinden hiçbir enterne teşebbüsünün gelmemesidir.

Talât Aydemir ve arkadaşlarının
İHTİLÂL TEŞEBBÜSÜ
Jetler bu sabah 5.15 te Harbokulu'nun etrafını bombaladılar - Ankara'da çarpışmalar oldu
Harbiyelilerle Çankaya Köşkünü kuşatan süvariler teslim oluyor
Hareket nasıl Başladı - Neler oldu?
Dün gece Istanbul Radyoevi önünde de müsademe oldu
Ankara'da en son durum: saat 7.00

Hürriyet, 21 Mayıs 1963.

Aydemir kansız bir ihtilâl amacı taşıdığını belirtmesine rağmen, askerî cephede ölümler ve yaralanmalar gerçekleşmişti. Hükümet kuvvetinin gücünün artmasıyla beraber ihtilâl destekçilerinin sayıları azalmış, geriye alt rütbeli subaylar ve öğrenciler kalmıştı. Eskişehir'den destek için 22 Mayıs 5.30 sularında 4 adet F-100 uçağı gelmiş, ancak yeterli etkiyi

sağlayamadan geri dönmüştü. Karşı saldırı olarak hükümet kanadı, 6.00'da iki adet F-86 uçağını Harp Okulu'nun üzerine yollamış, okulu makineli tüfekle taratmıştı. Bunlarla birlikte devam eden çatışmalar sonucu 7 kişi hayatını kaybetmişti. 26 kişi ise yaralanmıştı. *Milliyet* gazetesinin 22 Mayıs 1963 tarihli haberine göre ölen kişiler: Genelkurmay Merkez Dairesi Başkanı Tuğgeneral Nihat Günacan, Muhafız Alayı Emir Subayı Binbaşı Cafer Atilla, Mustafa Gürtekin adında bir harp okulu öğrencisi ve Fahri Morkaya, İsmail Senpar, Mustafa Sak ve Astsubay Kasım'dır. Bunların ardından, hem Gürcan hem de Aydemir geri çekilmek gerektiğini düşünmüşlerdi. Gürcan, öğrencilere ve alt rütbeli subaylara geri çekilme emri vermişti. Hükümet kuvvetleriyle karşı karşıya kalan öğrencilerin bu çatışmada muvaffak olamayacağını düşünmüştü. Aynı sıralarda, saat 6.30 gibi, Aydemir de yanında birkaç arkadaşıyla beraber okuldan ayrılma kararı aldı. Durumun muhakemesini yapan Aydemir, teslim olmaya karar vermişti. Ancak Genelkurmay'a teslim olmak istememiş, bunun yerine polise teslim olmayı seçmişti. Çünkü emekli edildiği için sivildi ve sivillere karışacak tek yetkili, emniyet teşkilatı yani polisti. Öğle saatlerinde, evinde kaldığı arkadaşı Mustafa Pakoba'nın kapısının çalınmasının ardından kendisi de polislere teslim olmuştu. Gürcan ise teslim olmak istemeyip Batı Almanya Büyükelçiliği'nden aldığı yardım sonucu kılık değiştirerek İstanbul'a kaçmaya çalışmıştı. Ancak yoldaki çevirme esnasında Gürcan, ihtilâlin ikinci adamı olmasından ve bu nedenle kamuoyunca tanınıyor olmasından dolayı değil, aksine sadece ve sadece yanında kimliğinin olmamasından dolayı gözaltına alınacaktı. Darbe girişimindeki rolü, kimliksiz bir şekilde gözaltına alınmasından sonra ortaya çıkacaktı.

Yargılama Süreci ve İnfaz

22 Şubat 1962 darbe girişimi gibi 21 Mayıs 1963 darbe girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu darbe girişimlerine katılan ve/ya destekleyen askerlerse artık dönüşü olmayan bir yola girmişlerdir. Olayların ardından üç büyük bölgede (Ankara, İstanbul ve İzmir'de) bir aylığına sıkıyönetim ilân edilir. Darbe girişiminde bulunanların ise yargılama süreci başlar.

Yargılama süreci, uzun süren mahkemelere ve hararetli tartışmalara sahne olur. Tartışmaların ekseninde yargılanan subayların darbe girişimini reddetmeleri bulunmaktadır. Ancak Gürcan, Nesrin Turhan'ın da belirttiği gibi, duruşmalar esnasında bu kişilere şöyle karşı çıkmıştır: " ...Bu işte birinci derecede sorumlu olanlar biziz. Halbuki arkadaşlarımız, 'Ben radyodan duydum, evime gittim...' diyorlar. Neredeyse af buyrun ailesini şahit gösterecek

koynundan çıktığına dair. Halbuki harekâtı hazırlayan bizleriz. Bu durumdan hepsinin haberi vardır. Ve haber verilmiştir. Kademe kademe vazife almışlardır." Olayın bütün yükünün öğrencilerin omuzlarına bindirilmesi, Gürcan'ın karşı çıktığı konu olmuştur.

Mahkemelerde tartışılan bir diğer konu ise ihtilâl gerçekleşseydi ne olacağıdır. Üst rütbeli subayların sonradan harekâtı sahiplenmemelerinin nedeni, bu konulardaki anlaşmazlıktır. Genel olarak bahsi çokça geçen *Kemalist Doktrin* benimsenmiş gibi görünse de hemen her subayın kendine göre fikirleri vardır. Yeşim Demir'in "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri" adlı makalesinde, Bahtiyar Yalta ile yapmış olduğu görüşme bu açıdan dikkat çekicidir. Yalta, ihtilâl gerçekleşseydi bütün nüfus kayıtlarını yakacaklarını çünkü mevcut sistemin insanları suçlu yaptığını; kurulan yeni sistemde bir daha af olmayacağını ve yeni kayıtların kirletilmemesi gerektiğinin bildirileceğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra bölge kalkınmacılığından ve üç-dört ilin birleşiminden oluşan yeni bir düzenden de söz etmiştir.

7 Haziran 1963'te başlayan duruşmalar neticelendiğinde, Talat Aydemir, Fethi Gürcan, Erol Dinçer, İlhan Baş, Cevat Kırca, Osman Deniz ve Ahmet Güçal için idam kararı verilmiştir. Ancak bu isimlerden Aydemir, Gürcan, Dinçer ve Deniz'in kararı tasdik edilmiştir. Sonrasında Erol Dinçer ve Osman Deniz'in cezası Cumhuriyet Senatosu ve TBMM tarafından müebbet hapse çevrilir. İki eski asker ise idam sehpasına yürür. Bu iki asker, darbe girişiminde yan yana yürüyen Talat Aydemir ve Fethi Gürcan'dır. Fethi Gürcan'ın infazı 26 Haziran 1964'te, Talat Aydemir'inki ise 5 Temmuz 1964 tarihinde gerçekleşmiştir. Gürcan'ın infazının erken olması Yeşim Demir'in makalesinde, Ömer Gürcan ile yaptığı görüşme sonucu şöyle açıklanır:

Fethi Gürcan asıldı, Talât Aydemir'de idam ediliyor

İnfazı bir kaç gün tehir ettiren Aydemir'in müracaatı reddedildi Bir defa daha itiraz hakkı var

ADALET BAKANI

Hürriyet, 28 Haziran 1964.

"Hükümet, her an cezaevinin basılıp Fethi Gürcan'ın kurtarılacağını düşünüyordu. Bu arada cezaevinde bulunan Kürtler de Gürcan'ı Barzani tarafına kaçırmaya çalışıyordu. Bu yüzden bekletmek istemiyorlardı." Aynı zamanda Talat Aydemir'in infazı, avukatının son anda yaptığı başvuru nedeniyle uzamıştır. Ancak Sıkıyönetim Mahkemesi'nin başvuruyu reddetmesi üzerine infaz gerçekleştirilmiştir.

Bunların yanı sıra öğrenciler de duruşmalar sonucu ağır bedeller ödemişlerdi. Harp Okulu öğrencilerinden 1.293'ü beraat etse de 91'i 3 ay, 75'i 4 yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Bütün öğrenciler de okuldan atılmışlardı.

Gerek 27 Mayıs Darbesi gerekse Talat Aydemir'in darbe girişimleri, ülkeyi *demokratikleştirme amacı güden*(!) faaliyetlerdir. Ancak bunlar ve bunları takip eden müdahalelerde demokratikleşmeden ziyade askerin yönetimde kazandığı yetkiler pekişiyordur. Her askerî müdahale siyasal ortamı özgürleştirdikten sonra sivillere devredeceğini vaat ederken bunu gerçekleştiremiyordu. Her bir müdahale bir diğerinin gerekçesi oluyordu. Aydemir'in girişimleri başarısız olsa da bu yapbozun birer parçası oluşu kaçınılmazdı.

Altmışlı Yıllarda Türkiye Ekonomisi

FERİDUN CEMİL ÖZCAN

Mayıs 1960'taki askerî darbe, yaygın olarak, iktidardaki muhafazakâr-taşralı-yanaşmacı (clientelistic) koalisyona karşı, muhalefetteki modernleşmeci-kentli-devletçi koalisyonun çatışmasının bir sonucu olarak resmedilir. Özellikle 1950'lerin ortalarından itibaren DP'nin popülist ekonomi politikalarına ve siyasal rejimin popülist-plebisiter otoriterliğe doğru savrulmakta oluşuna –ki bu gelişmeye muhalefetin de katkıda bulunduğu iddia edilir– karşı gittikçe sertleşen bir muhalefet vardı. Darbe sonrası yapılan yeni anayasayla parlamentonun yapısının değiştirilmesi, Anayasa Mahkemesi'nin kurulması ve seçim sisteminde yapılan değişiklikler gibi bir dizi denge ve kontrol mekanizmalarıyla ileride siyasî popülizmin liberal demokrasi için yaratabileceği muhtemel risklere karşı siyasal sistem yeniden kurgulandı. Asker, güçlü bir vesayet sistemi kurarak, kısa bir süre içinde, iktidarı bırakmaya pek de hevesli olmayan radikal kanadını da tasfiye ederek, kışlasına geri döndü. Askerin, DP'nin uyguladığı popülist-yanaşmacı ekonomik politikaların ileride tekrar hâkim olmaması için geliştirdiği çözüm ise ekonomik kalkınmanın bir plan çerçevesinde gerçekleştirilmesi ve bunun için gerekli kurumsal düzenlemenin –DPT'nin– kurulmasıydı. Burada ara bir not girerek, DP ve onun devamı AP'nin planlama fikrine karşı güçlü alerjilerinin kaynağını, Türkiye'de planlamanın teknik olarak yapılabilirliğine ilişkin şüphelerinden çok, onu bürokratik bir vesayet aracı olarak görmelerinde aramak gerektiğini söyleyebiliriz .

Planlı Kalkınma

Planlı kalkınma kavramı, Türkiye'nin siyaset gündemine 1950'lerin ikinci yarısında, DP'nin iç ve dış ekonomik dengeleri gözetmeyen ekonomik politikalarına karşı akademik çevreler ve başta CHP olmak üzere bu fikri benimseyen muhalefet partilerince getirildi ve savunuldu. Ancak, Türkiye'ye ciddi bir ekonomik yardım programıyla destek olan ABD ve 1950'lerin ikinci yarısından sonra, 1958'deki borç erteleme anlaşmasıyla birlikte, devreye girmeye başlayan *Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü*'nün (*Organisation for Economic Co-operation and Development* - OECD) de DP'nin ekonomi yönetimine ilişkin kaygıları vardı. Bu çevrelerde, DP'nin, Türkiye'nin yüksek stratejik önemi, sadık ve güvenilir bir müttefik olma kartını gelecekte de sürekli önlerine sürerek, her sıkıştığında ekonomik yardım alabileceği beklentisiyle taahhüt ettiği politika değişiklikleri yerine getirmeyeceği kanaati oluşmuştu. Bu sebeple Menderes Hükümeti, plan konusunda danışmanlık yapmak üzere, OECD'nin tavsiyesiyle, Hollandalı ünlü kalkınma ve planlama uzmanı Jan Tinbergen'i Türkiye'ye davet etmek zorunda kaldı. Ayrıca, Soğuk Savaş koşullarının, hem ABD'nin hem de onun etki alanındaki *Dünya Bankası*'nın (*World Bank* - WB) çevre ülkelerde gelişme adına devlet müdahaleciliğini gündeme getiren farklı büyüme stratejilerine karşı tavrında değişime yol açtığı kaydedilmektedir. Ulus ötesi şirketler için, gerek doğrudan yatırım gerekse teknoloji transferi yoluyla girecekleri ülkelerde korumacılık ve iç pazarı genişletecek hızlı sanayileşme aslında tercih sebebi haline gelmişti. Dolayısıyla, 1960'a gelindiğinde Türkiye'nin, planlamayı da gündeme getirecek, korumacılığa dayalı ithal ikameci sanayileşmeye dayanan yeni bir ekonomik büyüme modeline geçişine bir dış itiraz söz konusu olmadığı gibi destek de söz konusuydu.

1950'lerin ikinci yarısında, DP'nin dayandığı koalisyonun iş çevreleri ayağında bir çatlak meydana gelmeye başladı. Bu dönemde ödemeler dengesinde yaşanan sıkıntılar özellikle sanayiciler için rahatsızlık vericiydi. Aşırı değerlenmiş kur ve zorunluluktan kaynaklanan ithalât kısıtlamaları, hammadde ve ara malı ithalâtını zorlaştırarak üretimde sıkıntı yaratıyorduysa da, yurtiçi pazara üretim yapmayı çok cazip hâle getirmişti. Ancak, sanayiciler kıt döviz kaynaklarına ithalâtçılar kadar kolay erişememekten ve ithalâtçıların kollandığından şikâyetçiydi. Bununla birlikte, aşağıda yabancı sermayeyle ilgili bölümde de değinileceği üzere, bu yıllarda ithalâtta yaşanan sıkıntılara bir tepki olarak, iş yapmakta oldukları yabancı sermayenin de desteğiyle imalât sanayine yönelen ithalâtçıların olduğu da bilinmektedir. Ayrıca, 1950'lerde yaşanan ekonomik büyüme, ticaret ve tarımda, özellikle Çukurova bölgesinde, ciddi sermaye birikimlerine yol açarak, bu birikimlerini

sanayi sektöründe değerlendirmeye hevesli bir tüccar ve büyük toprak sahipleri grubunu ortaya çıkarmıştı. Dolayısıyla henüz doğuş aşamasında ve siyasî olarak çok da güçlü olmayan, fakat sanayileşmeyi öne çıkaran bir kalkınma modeline desteğe hazır sanayici veya olmayı isteyen bir sınıf veya grubun varlığı söz konusuydu.

DP, popülist hareketlerin genel karakteristiğini sergileyerek, seçkin karşıtlığına dayanan bir söylemle geniş bir toplumsal koalisyon kurmuştu. DP'nin, hem ekonomik gücünü hem de toplumsal prestijini zayıflatarak etkisizleştirmeye yöneldiği bürokratik seçkinler ve zıtlaştığı entelektüeller, tekrar etkin bir konuma gelmelerini sağlayacak kalkınmacı bir ulusal koalisyon için en önde gelen aday grubuydu. Her ne kadar 1960'ların başında henüz siyasî bir ağırlığa sahip değilse de, grev ve toplu sözleşme haklarıyla donanmış örgütlü emeğin, sanayileşmeye dayalı bir ekonomik büyüme modelinin zaten doğal destekçisi olması beklenir. 27 Mayıs Darbesi'yle iktidara el koyan asker, bu kesimleri patronaj karşıtı, *üretimci ve ilerici* bir koalisyonda bir araya getirmeye yöneldi.

Merkezi bir planlama örgütünce yürütülecek *İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisini* destekleyecek ittifakın epeyce kırılgan olabileceğinin anlaşılması daha planın ön çalışmaları sırasında ortaya çıkmaya başladı. İşadamlarının planlamaya yaklaşımları plancılarınkiyle pek de örtüşmüyordu. Sanayicilerin planlama meselesine yaklaşımı, kalkınma stratejisinin içe dönük korumacı *İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi* modeline dayandırılmasının ötesine geçmiyordu. Sektörel yatırımları etkili bir şekilde belirlemeleri için gerekli verileri plancılara vermeye isteksizlerdi ve kendi yatırım karar alma süreçlerine dışarıdan müdahale istemedikleri açıktı. Sanayicilerin beklentileri kendi alanlarında KİT rekabetinin engellenmesi, uygun koşullu krediler, vergi indirimleri gibi teşvikler, iflas durumunda kurtarılma ve dış rekabete karşı korumaydı. Plancıların işadamlarını daha fazla işbirliğine zorlayacak, yatırımlarının finansmanında doğrudan kontrol gücü gibi, araçları olmadığından, planın özel sektör için sadece *yol gösterici* nitelikte olacağı ortaya çıktı. İşadamları *yol gösterici* bir plana dayalı kalkınmaya desteklerini dile getirmekle beraber, ekonomide asıl kaynak tahsis mekanizmasının piyasa olacağının vurgulanmasını istiyordu. İşadamlarının, kamu sektörü ve özel sektörün yan yana olması olarak muğlak bir şekilde ifade edilen *karma ekonomi* kavramının içeriğinin belirginleştirilmesi ve iki sektörün gelecekteki ekonomik etkinlik alanlarının açıklığa kavuşturulması talebi de vardı. Bunun yanında, işadamları, planlama sürecinde vurgulanan *toplumsal adalet* ve *eşitlik* gibi kavramlarla kastın ne olduğu ve bunların ne tür mekanizmalarla hayata geçirilmesinin planlandığına ilişkin sorularına cevap arayışındaydı. Ancak, ileriki dönemde planın hayata geçiriliş biçimi işadamlarının kaygıla-

rını boşa çıkaracaktı. Planın özel kesime değil, özel kesimin plana yol gösterdiği iddiası dile getirilecekti.

Planın sadece kamu yatırımları için *emredici* olması kararlaştırıldı. Plancıların, beş kalkınma planının kamu için emredici niteliğinin de kendi tahayyül ettiklerinden epey farklı olacağını görmeleri fazla zaman almadı. Destekleri olmaksızın hayata geçirilmesi söz konusu bile olamayacak plandan askerin beklentilerinin de farklı olduğunu gördüler. Askerlerin temel kaygısının, yatırım ve üretimde etkililik ve verimliliğin arttırılmasından çok, işsizliğin ve bölgeler arası gelir dağılımındaki eşitsizliğinin giderilmesi olduğu ortaya çıktı. Plancılar, sivil yönetime geçilmesiyle, planlama taraftarı koalisyonun asıl baskı gücünü oluşturan askerin desteğinden mahrum kalarak, siyasetçilerle tek başlarına karşı karşıya kaldılar. 1961 seçimleri, o cephede de işlerin onlar için pek de iyi gitmeyeceği bir sonuç ortaya çıkardı. Seçimlerde DP'nin mirasçısı olma iddiasındaki iki partiden AP % 34.8 ve YTP ise % 13.7 oy aldı. CHP ise önceki seçime göre oy kaybı yaşayarak % 36.7 oyla birinci parti oldu. Seçmen, askerin kurmaya çalıştığı *ilerici* ve *üretimci* patronaj karşıtı ittifakın hayata geçirilmesine izin vermedi.

Seçim, plancıların da istifasıyla sonuçlanacak, sıkıntılı bir koalisyon hükümetleri süreci başlattı. Plancılar, Türkiye ekonomisinin sağlıklı ve hızlı bir şekilde büyüyebilmesi için gerçekleştirilmesini gerekli gördükleri yapısal reformlar konusunda siyasîlerle ters düştüler. Tarımdaki toprak sahipliği sistemini tarımsal verimliliğin arttırılması önünde ciddi bir engel olarak gördüklerinden toprak reformu gereğini vurguladılar. Türkiye sanayiinde çok büyük bir payı olan KİT'lerin fiyatlama ve istihdam politikalarının değiştirilerek piyasa mantığına uygun bir şekilde yeniden örgütlenmesi gerektiğini savundular. Ancak, bu yöndeki talepleri siyasetçilerden karşılık bulmadı. Planda öngörülen yatırımların finansmanın sağlanması için, tarımsal gelirlerin de doğrudan vergilendirilmesini kapsayan, vergi reformu talepleri de cevapsız kalınca istifalarını sundular.

Plancılar, Başbakan İsmet İnönü'nün aslında onların önerilerini destekleme eğiliminde olduğu, fakat onları hayata geçirmek için yeterli siyasal desteği oluşturamadığı inancındaydı. *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nı hazırlayan ekibin önde gelen ismi ve o tarihlerde Dünya Bankası'nda çalışmakta olan Atilla Karaosmanoğlu, 1971'deki askerî muhtıra sonrasında kurulan teknokrat ağırlıklı Nihat Erim hükümetinde ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı ve Başbakan yardımcısı olarak görev aldı. Şiddetli tartışmalar başlatacak toprak, KİT ve malî reform programını yeniden gündeme getirdiyse de, vergi düzenlemeleri konusunda maliye bakanı ile yaşadığı sürtüşme sonrasında kısa süren görevinden istifa etti. Gene çarpıcı tarihsel ironik bir tekerrür, dönemin büyük sanayici ve işadamlarının, Başbakan Süleyman De-

mirel'in izlemiş olduğu *plansız, programsız, popülist* politikalarından şikâyetle, teknokrat hükümetten ekonomik reform girişimine bir an önce başlamalarını talep etmeleriydi.

DP, Türkiye'de tek başına iktidara gelmek isteyen merkez sağ partilere, kurulması gereken seçmen koalisyonu ve onu bir arada tutmak için uygulanması gerekli iktisat politikası formülünü hazır halde miras bırakmıştı: *kırsal ve kentli küçük üreticiler* ve onları desteklemeye yönelik –destekleme alımları, kredi ve vergi kolaylıkları, vb.– *gelir politikaları*. 1965 ve 1969'da AP bu popülist-patronaj koalisyonunu, sanayici ve işçileri de kapsayacak şekilde kurarak tek başına iktidara gelecek ve DP'nin popülist iktisat politikalarını sürdürmeye devam edecekti.

İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi

Türkiye'de 1960'larda hükümetler, içe dönük *İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi* çerçevesinde planlanan ekonomik hedeflere ulaşmak için bilinen bütün iktisat politikası araçlarına başvurdu. Bu dönemde ithalât rejimi tamamen sanayileşme hedefine yönelik olarak şekillendirildi ve kullanıldı. Burada amaçlanan, hem sanayileşmeyi hızlandırmak için gerekli yatırımların ithalât gerekleri için döviz kaynağını öncelikli olarak tahsis etmek, hem de daha önce ithâl edilen malları yurtiçi pazara yönelik olarak üretecek sanayicileri dış rekabetten korumaktı. Birinci amaca yönelik olarak, aşağıda dış ticaretle ilgili bölümde anlatılacak olan, ithalât listelerine dayanan bir düzenlemeye gidildi. İkinci amaca yönelik olarak da, gümrük tarifeleri ve ağırlıkla da miktar kısıtlamaları –kota– ve yasaklamaları araç olarak kullanıldı. Daha önce ithâl edilen bir malı ülke içinde üretmeye başlayan bir sanayici, o malın ithalâtının yasaklanmasını talep edebiliyor, yetkili kurum da arz talep dengesini gözeterek, o malın ithalâtını ya tamamen yasaklıyor ya da kotaya tabi tutuyordu. Bunun yanında, sanayiciler yatırım ve ara malları ithalâtında gümrük vergisi ve çeşitli harç yükümlülüklerinden muaf tutulabiliyordu.

Bu dönemdeki korumacılık politikasının sağlam bir ekonomik rasyonele dayanmadığı ve piyasada çeşitli çarpıklıklara yol açtığı ve etkisiz kaynak tahsisine yol açtığı sıkça dile getirilen bir eleştiridir. Döviz tahsisinde ölçüt olarak, firma kapasitesi ve eldeki döviz imkânları belirlenmişti. Kota ve mala özgü korumacı tedbirlerin daha olumsuz sonuçlar yarattığı iddia edilmektedir. Firmalar, kapasitelerinin onda biri kadar kota alabildiklerinden, ileride ortaya çıkabilecek bir döviz sıkıntısı durumunda, üretimleri aksatmadan sürdürebilmelerini mümkün kılacak bir döviz kotasını garantileyebilmek için kapasitelerini yüksek tutmaya yöneliyor ve bu da kapasite fazlalığına yol açıyordu.

Döviz kuru politikası sanayicileri desteklemeye yönelik olarak kullanılan diğer önemli bir araçtı. Dönem boyunca hem ABD doları hem de Türkiye'nin önde gelen dış ticaret ortaklarının paralarına karşı aşırı değerlenmesine izin verilen kur, sanayicilerin ithâl yatırım ve aramalları maliyetlerini aşağı çekiyordu. Ülke içinde fiyatlar yükselirken kur sabit tutulduğunda, bu Türkiye'nin ihraç ürünlerini dışarıya karşı pahalı hâle gelerek rekabet gücünün azalması anlamına gelmekteydi. Bu süreç ekonominin içe dönük üretim yapısını daha da arttıran bir sonuç yaratıyordu. Montaj sanayine yönelimi teşvik ederek ekonomideki ithalât bağımlılığını arttırması ve sanayideki üretimin daha sermaye yoğun hâle gelerek büyümeden beklenen istihdam artışını yeterince sağlayamaması izlenen kur politikasının diğer olumsuz sonuçları olarak dile getirilmektedir.

Sanayiciler, özel bankalar yoluyla, aradaki farkın hükümetin karşıladığı, piyasa faiz hadlerinden daha düşük faiz hadlerine sahip orta ve uzun dönemli kredilerle de destekleniyordu. Bu dönemde, özel yatırımcılara uygun kaynak sağlayan diğer kurumlar ise, yabancı yardım fonundan destekli, 1950'de kurulmuş Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ve 1963 yılında, en büyük hissedarı İşbankası olmak üzere, özel bankalarca kurulmuş olan Sınai Yatırım ve Kredi Bankası idi.

1960'lar *İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi*, dayanıklı tüketici malları ve kısmen ara malları üretiminde de çeşitlenme ve artışın yaşandığı, makroekonomik dengelerin de korunmaya çalışılarak, sanayileşmenin büyük ölçüde gerçekleştirildiği bir dönem oldu. Her ne kadar, planlarda öngörülen tasarruf-yatırım hedeflerine tam ulaşılamamışsa da, genel büyüme ve –bu dönem özellikle desteklenen– imalât sanayinin büyüme performansı tatminkârdı. Dönem başında planlandığı kadar net dış kaynak girişi olmaması hedeflerdeki sapmada etkili olmuşsa da, dönemin sonlarına doğru işçi dövizleri girişi ciddi bir döviz sıkıntısı yaşanmamasını sağladı. Büyüme büyük ölçüde iç tasarruflarla finanse edildi. Yatırımların finansmanında kısmen başvurulan açık finansman ciddi bir enflasyonist baskı yaratmadı. Bu dönemde iktisat politikalarıyla yaratılan ekonomik rantların ve oligopolistik yüksek kâr oranlarının, özel imalât sanayi üreticilerine yatırımlarını finanse etmelerine yeterince katkı yaptığına da dikkat çekilmektedir.

Yapılan çalışmalar, kaynaklar itibariyle, 1963-70 döneminde ithal ikamesinin büyümeye katkısının % 6-8 civarında olduğunu göstermektedir – ki bu oran, 1970'lerde negatif değer alacaktı. Bu dönemde ihracat gelirlerinde, izlenen politikaların da etkisiyle, kayda değer artışların gerçekleşmediği eklenmelidir. Dönem sonuna doğru, ithalâtta beklendiği üzere, tüketici mallarının payı azalırken ara malları ve yatırım mallarının payları yükseldi. Bu durum, tüketici mallarının üretimiyle başlatılan ithal ikameci sanayileşme sü-

recinin teknolojik bağımlılık yaratmasıyla da ilgilidir. Yabancı firmalara yapılan lisans, marka ödemeleri, yüksek fiyatla yabancı ana firmadan yapılan ithalât ve kâr transferleri gibi kalemlerin ithal ikamecilikten sağlanan net döviz gelirini zamanla eriterek beklenenin aksine ödemeler dengesinde baskı yaratması söz konusu olabilmektedir. Özellikle ihracat sektöründeki zayıf performansın da etkisiyle Türkiye'de 1960'ların sonlarına doğru ödemeler dengesinde yeniden problemler yaşanmaya başlamış, 1970'te tekrar yüksek oranlı bir devalüasyona gitme ihtiyacı ortaya çıkmışsa da o dönemki ekonomik dengelerin 1958 öncesindeki kadar bozulmamış olduğu belirtilmelidir.

1960'lar, Cumhuriyet dönemi boyunca sürdürülen millî burjuvazi yaratma serüveninin yeni bir aşaması olarak da okunabilir. Bu dönemde, onyıllardır oluşması ve güçlenmesine çalışılan burjuvazinin doğmakta olan sanayici kanadı koruma altına alınmış ve büyütülmüştür. 1960'lar, özellikle 1950'lerden itibaren tarım ve ticarette birikmeye başlayan sermayenin başarıyla sanayiye yönlendirildiği, büyük ölçüde montaja dayansa da çeşitlilik sergileyen geniş bir sanayi altyapısının meydana getirildiği ve sınai girişimci havuzunun genişletildiği bir dönemdi. Bu dönemde hükümetler, hem kamu yatırımları hem de çeşitli teşvik programlarıyla bu sanayileşme hamlesine güçlü bir destek sağladı.

İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi ve Özel Sektörde Bölünme

1960'larda yürütülen *İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi* sermaye çevreleri içinde ana destekçisi kuşkusuz sanayi sermayesiydi. 1950'lerin ortalarında ekonomik büyümenin tıkanması ve ödemeler dengesi problemleri, ithal ikameci sanayileşmeye dayalı yeni bir büyüme modeline geçilmesine diğer sermaye gruplarının en azından itiraz etmemelerine ve hattâ başlarda belli bir ölçüde destek vermelerine yol açtı. Ancak, yeni model hayata geçirilmeye başlandıkça, sanayiciler ile özellikle, büyük toprak sahiplerinin de desteğini alan, tüccar arasında ve hattâ ilerleyen dönemde büyük sanayicilerle küçük sanayiciler arasında ekonomik rantların ve pazarın paylaşımı konusunda ciddi çekişmeler yaşanmaya başladı. Bununla da bağlantılı olarak, iş çevrelerinin örgütlenme yapısının ortaya çıkardığı temsil ve güç-yetki paylaşımıyla ilgili meseleler çekişmenin diğer ayağını oluşturdu.

1950'lerin ortalarından itibaren kurulan ve istekleri hilafına Ticaret Odaları ile aynı örgüt içinde (Ticaret ve Sanayi Odaları) yer alan Sanayi Odaları sermaye çevreleri içinde ortaya çıkmakta olan farklılaşmayı yansıtmaktaydı. Yasal olarak bütün işadamı örgütleri, yarı resmî nitelikteki, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) çatısı altında bulunmak zorundaydı. Sanayici-

lerin bir kısmı tacir kökenli olup hem ticaret hem de sanayi odaları üyesiydi. Sayısal olarak ezici çoğunluğu iç ve dış ticaretle uğraşan tüccarın oluşturmasına karşın, TOBB'nin sanayicilerin taleplerini de yansıtması ve karşılaması beklenmekteydi. 1960'larda sanayileşmenin ivme kazanmasıyla giderek güçlenmekte olan büyük sanayiciler, mevcut örgütsel yapılanmada çıkarlarının yeterince temsil edilmediği, ticari çıkarların daha çok kayırıldığı, iddiasındaydı.

Özel sektör içindeki farklı grupların çekişmesinin temelinde, hükümetlerin uyguladığı sanayi, döviz kuru ve dış ticaret, banka ve kredi-faiz, yabancı sermaye, toprak ve vergi reformu politikalarının yarattığı ekonomik rantların paylaşımı yatıyordu. Her bir sermaye grubu diğerinin aleyhine bu rantlardan alacağı payı arttırmaya çalışıyordu. Kuşkusuz, bu ekonomik rantların yaratılması ve dağıtımı ilk defa 1960'larda gündeme gelmedi. Bu dönemi öncekinden ayıran özellik, özel sektör içinde, daha önceleri cılız bir grup olan sanayicilerin, yeni büyüme modeliyle birlikte öne çıkmaya başlamasıydı. Bu dönemde büyük sanayiciler birbiriyle bağlantılı çeşitli ticari gruplarla en başta döviz kaynağının paylaşımı olmak üzere sıkı bir rekabete girdiler.

Çok uzun bir dönem boyunca Türkiye ekonomisinin büyümesini sınırlandıran yapısal problemlerden biri döviz darboğazıydı. Ağırlıkla tarımsal ürün ihracatından sağlanan kıt döviz gelirlerinin, tüketici, ara malları ve yatırım malları arasındaki dağıtımı hiçbir zaman tamamen piyasaya terk edilmedi. Bu kıt kaynak, devlet ve özel sektör ve de özel sektörün kendi içinde çeşitli tahsis mekanizmaları yoluyla paylaşıldı. 1960-70 döneminde bu tahsis mekanizması içinde yer alan Sanayi Odaları gücünü belli ölçüde arttırmıştı. Belli aralıklarla devalüasyonlara gidilen sabit kur sisteminde döviz piyasasında sürekli talep fazlası olduğundan tahsis yöntemi kaçınılmazdı. Özel sektöre ayrılan döviz miktarı ve bunun nasıl paylaşılacağı çeşitli bakanlık ve resmî kuruluşlarla birlikte özel sektör temsilcisi örgütlerce kararlaştırılıyordu. TOBB, 1971 yılına kadar ithalâtın kontrolü ve lisans işlemlerinde kısmen yetkiliydi. TOBB içinde tüccarın sayısal ağırlığı daha fazla olduğundan, bu sanayicilerce pek de tercih edilen bir düzenleme değildi. Ancak, sanayiciler zamanla onlara döviz tahsislerinde ithalâtçı tüccara karşı bazı avantajlar sağlayacak düzenlemeler yapılmasını sağlamayı başardılar. İthalât kota listesinde, gerektiğinde kendi ihtiyaçlarının karşılanmasının daha acil olduğunu ileri sürmelerini sağlayacak, kendileri ve ithalâtçı tacirler için ayrı ayrı listeler oluşturulması ve ithalât izinlerinde ithalâtçı tüccara göre daha az garanti depozitosu yatırma ayrıcalıklarını kazandılar.

Sermaye grupları arasında, döviz kadar olmasa da, ikinci bir çekişme alanı uygun koşullu kredilere erişimdi. Her ne kadar, hükümet sanayicilere özel bankalar aracılığıyla yasal faiz haddinin altında orta ve uzun süreli kredi kul-

lanma imkânı getirmekteyse de, aradaki faiz farkından kaynaklanan maliyeti Merkez Bankası'ndan tahsil etmeleri zaman alıcı bürokratik işlemler gerektiğinden, bankalar bu konuda çok da istekli davranmıyordu. Dönüş hızı ve kârlılığı yüksek ticari krediler açmayı tercih ediyorlardı.

Daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir vergi düzenlemesi talepleriyle sanayiciler tarımsal ve ticari çıkar gruplarından ayrışmaktaydı. Vergi yükünü kentli kesimlerin çektiği, tarımsal kesimin hiç vergilendirilmediği ve ticari kesimlerin vergiden kaçınma yolları bulduğundan şikâyetçiydiler. Bu nedenle, 27 Mayıs ve 12 Mart darbeleri sonrası bu yöndeki vergi reformu girişimlerine destek verdiler.

1960'lar, Türkiye'de sanayicilerin diğer sermaye gruplarına karşı güç kazanma ve ekonomik kaynaklar üzerindeki denetimini arttırmaya yöneldiği bir dönemdi. Ancak, geniş bir tabana dayanan ticari ve tarımsal çıkarların sayısal ve siyasal gücü, sanayicilerin hâkimiyet sınırlarını genişletmesi önünde bir engeldi. Ayrıca, dönemin sonlarına doğru yükselen radikal işçi hareketi ve sol akımlar karşısında kendilerini tehdit altında hissetmeye başlayan büyük sanayiciler, diğer sermaye çevrelerini tamamen karşılarına almak da istemiyorlardı. Ancak, ticari ve bölgesel çıkarların egemen olduğu TOBB'da yeterince temsil edilemediklerinden şikâyetle, diğer sermaye gruplarından 1960'ların sonunda başlayan örgütsel ayrışma yönünde girişimleri, 1971'de büyük sanayici ve işadamlarını bir araya getiren TÜSİAD'ın kurulmasıyla sonuçlanacaktı.

1957-67 yılları arasında yapılan bir dizi düzenlemeyle yasal yapısı oluşturulan holding şirketleri, 1963 yılından itibaren, 1970'lerde ise artan şekilde, birçok alanda faaliyet yürüten büyük sermaye gruplarının örgütlenme biçimini oluşturdu. Holdingleşme, grubun şirketleri arasındaki işlemlerden kaynaklanan çifte vergilendirmenin kaldırılması, vergi ödemelerinin ertelenmesi ve grup içindeki şirketlerin birbirlerine kaynak aktarmasını mümkün kılması gibi birçok avantaj getiriyordu. Ancak, hepsinden önemlisi, 1958 yılında çıkartılan 7129 sayılı *Bankalar Kanunu* ile getirilen önemli bir değişiklikti. Bankalar daha önceleri bir şirkete öz sermayelerinin % 10'undan fazla kredi açamıyordu. Yeni düzenleme, anonim şirket olarak kurulan bankaların % 25'inden fazla sahibi oldukları şirketlere açacağı kredilerde sınırlamayı kaldırıyordu. Bu, holdinglerin özel bankaları satın alma yoluna giderek kredi kullanma imkânlarını rahatça arttırmaları anlamına geliyordu. 1970'lerde büyük holdingler bir ya da daha fazla sayıda banka sahibi olacaktı. Dolayısıyla, sanayi sermayesi finansal sermaye ile birleşerek ciddi bir sermaye yoğunlaşmasına yol açacaktı. Sanayide giderek artan sermaye yoğunlaşması ayrıca sanayicilerin kendi içinde de bölünme ve rekabeti uyardı.

1960'larda DPT tarafından uygulanan *İthal İkamesine Yönelik Sanayileş-*

me Stratejisi başlarda, 1950'lerde DP'nin kayırdığı kesimlerin başında gelen, kentli küçük üreticileri büyük ölçüde dışlamıştı. Planlamaya dayalı söz konusu strateji, 1950'lerin ikinci yarısında döviz sıkıntısından kaynaklanan rastgele ithal ikamecilikten farklı olarak, en başta döviz olmak üzere, sanayiye ayrılan kıt kaynakların belli ölçütler çerçevesinde dağıtılmasını öngörüyordu. DPT'nin tercihi, üretimde etkililik ve verimliliği sağlamak üzere, büyük ölçekli sanayi yatırımlarını desteklemek yönündeydi. Geçmiş dönemde hiçbir sektörel denge ve etkili ölçek kaygısı gözetilmeden kurulmuş ve muhtemelen sadece yüksek enflasyonlu ortamda kârlılığını koruyabilecek küçük sanayiye destek vermek gündeminde değildi. Dolayısıyla, bu dönemdeki *İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi*, kurulacak olan yeni büyük sanayiyi, sadece dışa karşı değil, ölçek ve verimlilik yetersizlikleri sebebiyle, onunla ancak kalite düşürerek fiyat rekabetine girecek küçük sanayiye karşı da korumayı amaçlıyordu.

Planlar, büyük sanayi ile rekabete değil tamamlayıcılık ilişkisine yönelmeleri –bir yan sanayi olarak faaliyet göstermeleri– halinde küçük sanayicilere kredi, teşvik ve yer temini gibi konularda destek vaat ediyordu. 27 Mayıs Darbesi sonrası örgütsel bir zafiyet yaşayan küçük sanayiciler, teşvik dağıtım mekanizmalarının dışında kaldılar. Dönem boyunca kredilere erişmekte o kadar zorlanmasalar da büyük sanayicilerin yararlandığı birçok teşvikten yararlanamadılar. Ancak, küçük sanayicileri rahatsız eden asıl gelişmenin, yeni ekonomik modelin ortaya çıkardığı kârlı tüketici malları pazarına ulaşma fırsatından kendilerinin mahrum bırakılması olduğu ileri sürülmektedir. Ara malı ve yatırım malı gibi daha düşük kârlı alanlara yöneltilerek büyük sanayinin tedarikçisi konumuna düşürülmekten hoşnut değillerdi. 1960'lar boyunca kentli küçük üreticiler kendilerini terk edilmiş ve engellenmiş hissettiler. Necmettin Erbakan'ın 1967'de TOBB genel sekreterliğine, 1969'da da genel başkanlığa seçildiği ve Başbakan Demirel tarafından bu görevden uzaklaştırıldığı süreç, sanayi sermayesi içindeki büyük-küçük ve İstanbul-Anadolu ayrışmasının ne derece derinleştiğinin bir göstergesiydi. Bu olay, aynı zamanda, o döneme kadar DP ve onun devamı olan AP'nin seçmen koalisyonunda yer alan bir sermaye grubunun yeni bir siyasal adrese yönelmesiyle sonuçlanarak, Türkiye'nin ileriki dönemdeki ekonomik ve siyasî tarihine damgasını vuracak bir gelişmeyi başlatacaktı.

Nüfus ve İstihdam

Türkiye'de 1950'lerin başından itibaren ivme kazanarak 1950'lerin ikinci yarısında yılda ortalama % 2.85 ile zirveye ulaşmış olan nüfus artış hızı, 1960-65 dönemi için % 2.46, 1965-70 dönemi için ise % 2.52 olarak gerçekleşti.

Nüfus sayımına dâhil edilmeyen ve dönemde sayıları hızla artan yurtdışındaki işçiler de dikkate alındığında, 1960'ların ikinci yarısındaki nüfus artış hızının % 2.73 ile 1950'lerdeki en yüksek düzeye yakın seyrettiği görülmektedir. Türkiye'nin 1960'ta 27.7 milyon olan nüfusu 1970'e gelindiğinde 35.6 milyona yükseldi. 1960'larda, daha önceki dönemde izlenen yüksek nüfus politikası terk edilerek, nüfus planlamasına yönelik politika gündeme geldiyse de bu yöndeki çabalar yeterince yaygın ve etkili değildi.

1960'ta 13 milyon olan toplam işgücü 1970'te 15.1 milyona yükseldi. Nüfus artış hızıyla karşılaştırıldığında düşük seyreden işgücü arz hızı kısmen artan genç nüfus oranı, okullaşmadaki hızlı yükseliş ve 1960'ların ikinci yarısında yurtdışına işgücü göçü ile açıklanmaktadır. Genç bağımlılık oranı, yani 0-14 yaşları arası genç nüfusun çalışma çağındaki 15-64 yaş grubu nüfusa oranı, yakın dönem ve dönem içindeki hızlı nüfus artışına paralel olarak 1955'te % 69 iken, 1960'ta % 74.7'ye ve 1970'te % 77.7'ye yükseldi. 1960'ların başında yaklaşık 3 milyon olan ilk ve orta öğrenimdeki öğrenci sayısı 1970'e gelindiğinde 5 milyona yükseldi. Dönem içinde işgücüne katılım oranlarındaki değişim de dikkat çekicidir. 1960'ta, % 39 olan kadınların işgücüne katılım oranı 1970'te % 33'e geriledi. Bu gelişme, büyük ölçüde, tarımda faal olan kadınların şehirlere göçle birlikte işgücü piyasasından çekilmek zorunda kalmaları ve kısmen de gelir artışına bağlanmaktadır.

1960'lar tarım ve ilgili faaliyetlerin toplam istihdamdaki payının hâlâ yüksek olmakla beraber azaldığı bir dönemdi. 1960'ların başında iktisaden faal nüfusun dörtte üçü, 1970'te ise üçte ikisi tarım sektöründe istihdam edildi. İmalat sanayinin istihdamdaki payı 1960'ta % 7'den 1970'te % 10'a yükselirken, asıl yüksek istihdam artışı, % 15'ten % 20.1'e, genelde düşük verimliliğe sahip hizmetler sektöründe gerçekleşti. Aynı yıllar için inşaat sektörünün payları ise % 3.3 ve % 4.9 oldu. İmalat sanayindeki büyüme işgücü arzındaki artışı emecek kadar yüksek değildi. Bu gelişmede sanayideki yatırımların önemli bir kısmının sermaye yoğun oluşu etkili oldu. 1965-70 yılları arasında yaklaşık 300 bin işçinin yurtdışına çalışmaya gitmesi, bu dönemdeki ek işgücü arzının üçte birini oluşturduğundan, emek piyasasındaki istihdam baskısını azaltan bir etken oldu. Çok sağlam verilere dayanmasa da 1960'lar boyunca, % 7'den % 10'a doğru yükseldiği tahmin edilen işsizlik oranları giderek emek piyasasında ağırlığını arttıran bir probleme işaret etmekteydi.

1950'lerde hızlanan köyden kente göç eğilimi 1960'larda da devam etti. 1950'lerde nüfusu 20 binden fazla olan kentlerde yaşayanların toplam nüfusa oranı % 15'ten az iken 1970'e gelindiğinde bu oran % 28'e yükseldi. Yılda ortalama % 8'lik artış hızlarıyla orta ve büyük şehirlerin nüfusları on yıldan da kısa bir süre içinde ikiye katlandı.

Ekonomik Büyüme ve Gayrisafi Millî Hasıla'nın Yapısı

Yılda ortalama % 5,6'lık performans ile 1960'lar Türkiye ekonomisinin büyüme açısından başarılı bir dönemiydi. 1960 İhtilâli'nin yarattığı siyasî belirsizlik ve MBK hükümetinin, Menderes hükümetince 1958'de uygulamaya konulan ve bir süre sonra gevşetilmiş olan istikrar tedbirlerine yeniden yönelmesinin de etkisiyle 1960'ların başında yaşanan ekonomik durgunluk olmasa, dönem büyüme performansının daha da yüksek olması mümkündü.

Ağırlığı dönem boyunca azalmakla beraber hâlâ yüksek olan ve hava koşullarına bağlı olarak büyük dalgalanmalar gösteren tarım sektöründeki gelişmeler, genel büyüme hızında dönem dönem keskin iniş çıkışlara sebep oldu. Örneğin, tarımsal üretimde gerçekleşen 1963'teki % 9.7 ve 1966'daki % 10.7'lik artışlar, bu sektörün dönem ortalama artış hızının çok üzerinde olup, genel büyüme hızının da ortalamanın çok üzerine çıkmasına katkıda bulundu. Ancak bu istisnai yıllar dışında tarım büyümeye kayda değer bir katkı sağlamadığı gibi, 1960'larda bazı yıllarda tarımsal üretimde gerçekleşen ciddi düşüşler genel ekonomik performansı olumsuz etkiledi. Sanayi sektörü 1960'lı yıllarda, dönemin başındaki zayıf performansı hariç, yılda ortalama % 9.5 büyüme hızıyla ekonomik büyümeye ciddi katkı yaptı. Ticaret sektöründeki yıllık büyüme hızı ortalaması ise % 6.7 oldu.

GSMH'nin yapısında 1950 sonrası genel eğilimi yansıtan gelişme devam etti. 1950'lerde sabit fiyatlarla GSMH'de ortalama % 40 olan tarımın payı

TABLO 1
Büyüme ve Reel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın Dağılımı: 1962-72

	Reel büyüme oranı				*Bileşimi (%)*		
	1962-67		*1968-72*		*1963*	*1967*	*1972*
Kaynağı bakımından GSYİH							
Tarım	3.7	(4.2)	3.6	(4.1)	37.4	32.7	28.4
Sanayi	10.6	(12.3	9.8	(12.0)	16.2	19.5	22.6
Diğer	7.7	(-)	7.2	(-)	46.3	47.8	49.0
Toplam	6.5	(6.9)	6.6	(6.8)	100	100.0	100.0
Kullanımı bakımından GSYİH							
Tüketim	5.2		6.8		85.7	82.4	0.7
Özel	4.8		5.7		74.6	70.3	9.6
Kamu	7.7		12.2		74.6	12.0	9.2
Sabit yatırım	10.5		9.2		11.1	16.6	18.8
Özel	9.4		9.3		14.7	8.1	9.2
Kamu	11.7		9.0		7.4	6,5	9.6
Stoklarda değişme	-		-		2.6	1.9	0.7
Kaynak açığı	-15.0		3.2		3.2	1.0	2.9

Parantez içindekiler I. ve II. Beş Yıllık Kalkınma Planı hedefleri.
Kaynak: Z. Öniş, J. Riedel, *Economic Crises and Long-Term Growth in Turkey*.

1960'lı yıllarda % 33'e gerilerken, aynı yıllar için sırasıyla sanayinin % 14'ten % 18'e, hizmetlerin ise % 46'dan % 49'a yükseldi. 1970'lere gelindiğinde Türkiye ekonomisi artık sanayi ve hizmet sektörünün iyice ağırlık kazandığı bir ekonomik yapı sergilemeye başladı.

1950'lere göre biraz daha düşük olsa da hâlâ yüksek seyreden nüfus artışına karşın 1960'larda kişi başı GSMH'de gerçekleşen yıllık ortalama % 3'lük reel artış önemli bir refah artışına işaret etmektedir.

Yatırım ve Tasarruf Dengesi

Planlı dönemde, yüksek ekonomik büyüme hedefi, yılda sabit ortalama % 7, ve bunun enflasyon yaratmayacak şekilde finanse edileceği kararlılığı vurgulandı. Kuşkusuz bu vurgunun temelinde 1950'lerde yaşanan enflasyon ve dış denge problemlerini hızlı büyümenin katlanılması gereken sonuçları olarak gören iktisat politikası anlayışına tepki vardı. Önceki dönemdeki enflasyonist gelişmenin ana kaynaklarından birinin kamunun hırslı yatırım programı ve bunun finansman biçimi olduğu açıktı. Planlar, yatırımlar konusundaki iddiayı korumakla beraber onu açık finansman yerine kamu tasarruflarını arttırarak ve kısmen dış yardımları kullanarak finanse etmeyi hedefliyordu.

Planlarda hedeflenen büyüme hızı, Türkiye'de kişi başına düşen gelirin zaman içinde OECD ülkelerindeki düzeye yakınsaması ve yüksek nüfus artışına eşlik eden –gizli ve açık– işsizlik probleminin, ekonomideki verimliliği arttırıcı yapısal bir dönüşümün de katkısıyla, azaltılması için gerekli görülüyordu. Bunun yanında, Türk ekonomisinin söz konusu hızı yakalamak için gerekli tasarruf miktarına, bir parça dış yardım desteğiyle, ulaşmasının mümkün olduğuna inanılıyordu.

Hedeflenen büyüme oranını belirledikten sonra, plancılar, kalkınma literatüründe, ekonomik büyümeyi tasarruf düzeyi ve sermaye hasıla oranıyla ilişkilendiren, Harrod-Domar modeli olarak bilinen bir model yardımıyla, bu oranı gerçekleştirmek için gerekli tasarruf oranını hesapladılar. Model, kabaca, ekonomik büyüme için yatırım ve bunu da finanse edecek kadar tasarruf gerektiğini söylemektedir. Modelden türetilen formül $-g_w$: ekonomik büyüme oranı, s: marjinal tasarruf oranı ve v: sermaye-hasıla oranı olmak üzere– şu şekildedir: $g_w = s/v$.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi (1963-67) için marjinal sermaye-hasıla katsayısı, yani GSMH'de bir birim artış sağlamak için gerekli birim yatırım, 2.6 olarak hesaplanmış ve bundan hareketle *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* döneminde % 7'lik büyümeyi gerçekleştirmek için toplam yatırımların GSMH'nin ortalama % 18.2'si kadar olması gerektiği hesaplanmıştır. Dış yardım gereği ise artık olarak hesaplanmaktadır. Toplam tasarruf gere-

ğinden beklenen toplam iç tasarruflar çıkartıldığında, toplam yatırımları finanse etmek için gerekli dış kaynak miktarına ulaşılmaktadır.

Bu dönem, iç tasarrufların GSMH'ye oranı yılda ortalama % 14.8 olarak beklendiğinden GSMH'nin yılda ortalama % 3.4'ü kadar dış kaynak ihtiyacı ortaya çıkacağı hesaplandı. 1968-69 yılları için ise, GSMH'nin yılda ortalama % 20'si kadar toplam yatırım, % 17.3'ü iç tasarruf ve % 1.7'si kadarı da dış kaynak planlandı. *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* bu hedeflerine ulaşamadı. Toplam sabit sermaye yatırımlarının GSMH'ye oranı % 16 olarak gerçekleşti ve bunun % 14.2'si iç ve geri kalan % 1.8'i ise dış kaynaklardan sağlandı. Bu dönemde, kamu kesimi yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımlarının içindeki payı % 52.4, özel kesimin payı ise % 47.6 olarak gerçekleşti.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi (1968-72) için ise, GSMH'nin % 21.3'ü olarak planlanan toplam yatırım harcamalarının % 20.4'ünün iç tasarruflar ve % 3.4'ünün de dış kaynak kullanılarak finanse edilmesi öngörüldü. Bu dönem de hedeflerin gerisinde kalındı, gerçekleşmeler, sırasıyla, % 19.3, % 18 ve % 1.3 olarak gerçekleşti. Kamu kesimi yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımlarının içindeki payı % 53.1, özel kesimin payı ise % 46.9 olarak gerçekleşti

Bu dönemde, dış kaynak girişinin beklenenin epey altında olmasına karşın Türkiye ekonomisinin gayet başarılı bir büyüme performansı sergilediği söylenmelidir.

Dış Denge ve Cari Açığın Finansmanı

1960'ların başlarında, 1958'deki yüksek oranlı devalüasyonun da etkisiyle, Türkiye ekonomisinin dış denge performansı oldukça iyiydi. Ortaya çıkan ılımlı bir cari açık da dış yardımlarla kapatıldı. Ancak, aşırı değerlenen kurun da etkisiyle zayıflayan ihracat performansı ve yüklü dış borç ödemeleri, 1960'ların ikinci yarısından itibaren yeni bir döviz krizini tetikledi. 1969 yılına gelindiğinde, 1970 ihracat gelirlerinin yarısına karşılık gelen, 300 milyon dolarlık ithalât lisansı *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*'ndan (TCMB) döviz tahsisi bekliyordu. Bir süredir *Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund*-IMF) ve OECD çevrelerinin bu yöndeki taleplerine direnen AP Hükümeti, 1969 seçimi sonrası yeniden iktidara geldikten sonra Ağustos 1970'te devalüasyona gitmek zorunda kaldı.

1960'larda Türkiye ekonomisinin dışa açıklık derecesi 1950'li yıllara kıyasla kayda değer bir farklılık sergilemedi. Toplam dış ticaret hacminin GSMH'ye oranı, ihracat % 4.6 ve ithalât % 6.8 olmak üzere, yıllık ortalama % 11.4 ile 1950'lerin sadece bir puan altındaydı. Türkiye ekonomisi, Savaş sonrası genel eğilimi yansıtacak şekilde, 1960'lı yıllar boyunca da, dönemin

ikinci yarısında giderek artan bir şekilde, dış ticarette her yıl açık vermeye devam etti. Bu dönemde ihracatın ithalâtı karşılama oranı yılda ortalama % 68.6 oldu. İhracatı arttırmaya yönelik olarak düşük faizli kredi, proje temelinde döviz tahsisi ve vergi iadesine konu olan malların ve vergi iadesi oranlarının arttırılması şeklindeki teşvik uygulamaları ihracatın geliştirilmesine ciddi bir katkı yapmadı. Bu dönemde ekonomi yönetimine hâkim olan temel anlayış, ihracatı arttırarak döviz kazanmaktan çok, ithal ikamesi yoluyla döviz tasarruf etmekti ve iktisat politikaları ağırlıkla buna yönelik olarak tasarlanmıştı.

Dönem boyunca ihracatın bileşiminde bir değişme yaşanmadı. Toplam ihracat gelirlerinin % 80'ine yakını tarımsal ürünlerden % 17 kadarı da sanayi ürünlerinden sağlandı. Ancak, sanayi ürünü olarak sınıflandırılan malların önemli bir kısmı tarımsal mallar olduğundan, tarımın ihracattaki payı gerçekte daha fazlaydı. Dar tanımlandığında sanayi ürünlerinin payının % 4-5 civarında olduğu söylenebilir. İhracat gelirlerinin % 40 kadarı pamuk ve tütünden sağlandı. Fındık, yaş ve kuru meyve (üzüm, incir) diğer önemli gelir kalemlerini oluşturdu.

1960'larda ithalât rejimi içe dönük ithal ikameci sanayileşme stratejisini destekleyecek şekilde belirlendi. 1958 İstikrar Programı sonrasında ithalâtı kontrol altına almak ve zamanla daha serbest bir dış ticaret rejimi tesis etmek üzere devreye sokulan İthalât Programları, planlı kalkınmaya geçiş sonrasında ithal ikameci sektörleri korumaya yönelik bir araç niteliği kazandı. 1961 yılından itibaren yılda iki kere ilân edilen İthalât Programları, ithalâta ilişkin genel düzenlemeler yanında ithâl edilecek mallara ilişkin listeleri de kapsamaktaydı. Söz konusu listelerin oluşturulmasında örgütlü bir şekilde faaliyete geçtikten sonra DPT büyük etki sahibiydi. İthalâtı izne bağlı olmayan mallar Liberasyon, izne bağlı olanlar ise Tahsisli Mallar listelerinde yer alıyordu ve ayrıca bu iki listede yer alan malların ülke ayrımlarının olduğu üçüncü bir Anlaşmalı Ülkeler Kontenjan listesi vardı. Liberasyon listeleri ithalâtı öncelikli yatırım malları ve ara mallarını, kotaya tabi olanlar ise tüketici mallarını kapsıyordu. Söz konusu listelerde yer almayan malların ithâli ise yasaktı.

Daha önce ithâl edilen bir malı yurtiçinde üretmeye başlayan firma o malın ithalâtının yasaklanmasını talep edebiliyordu. Yurtiçinde üretilmeye başlanan malın ithalâtının tamamen yasaklanıp yasaklanmayacağı arz talep dengesi gözetilerek kararlaştırılıyordu. Bu dönemde, yasaklı Listenin ayrım gözetmeksizin her sektöre koruma sağlayan bir araç oluşuna ve bu korumayı geçici kılacak bir mekanizmanın olmadığına dikkat çekilmektedir. Bu, firmaların hiç dış rekabet tehdidi altında olmadan iç pazara dönük üretimlerine devam etmelerine ve üretimde etkililik sağlama konusunda çok da kaygılanmamalarına yol açıyordu.

Türkiye ekonomisi 1960'lı yıllarda da cari açık vermeye devam etti. Ancak, bu dönemde cari açığın GSMH'ye oranı yaklaşık % 2 gibi gayet makul bir düzeydeydi ve finansmanında da 1950'lere göre önemli farklılıklar vardı. Cari işlemler hesabındaki açık, ağırlıkla dış ticaret açığından ve kısmen de dış borç faiz ödemelerinden kaynaklandı. Cari hesaptaki en çarpıcı gelişme yurtdışındaki işçilerin Türkiye'ye gönderdiği dövizlerin devreye girmesi oldu. 1965-1969 döneminde ülkeye gönderilen işçi dövizleri dış ticaret açığının yarısını karşılayacak düzeyiyle cari açığın azalmasına çok ciddi katkı yaptı.

1960'larda Türkiye'ye dış yardım, ABD'nin PL 480 Gıda Yardım Programı (resmî adıyla Agricultural Trade Development and Assistance Act of 1954) kapsamındakiler hariç, 1962 yılı ortalarında OECD çerçevesinde kurulan, on dört ülke ve dört uluslararası kuruluşun yer aldığı, Konsorsiyum tarafından gerçekleştirildi. Konsorsiyum büyük ihtimalle, Türkiye'ye ekonomik yardım yükünün bir kısmını Batı Avrupa ülkelerine, özellikle de Batı Almanya'ya, aktarmak isteyen ABD'nin telkini ve uygulamaya koyacağı kalkınma programına uzun süreli ek bir destek kaynağı yaratmak isteyen Türk hükümetinin talebiyle kuruldu. 1962'deki ilk katılımcılar olan ABD, Batı Almanya, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika, Kanada, Lüksemburg ve IMF ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (International Bank for Reconstruction and Development-IBRD), 1963'te İsveç, Norveç, Avusturya ve Uluslararası Kalkınma Birliği (International Development Association-IDA) ve European Monetary Agreement (Avrupa Para Anlaşması-EMA) ve 1964'te İsviçre ve Danimarka eklendi. 1950'li yıllarda Türk hükümeti ile en büyük dış yardım verici ABD hükümeti ve ayrıca IMF ve Dünya Bankası gi-

TABLO 2
Cari İşlemler Dengesi 1960-70 (Milyon $)

Yıl	*İhracat*	*İthalât*	*Dış ticaret dengesi*	*İşçi gelirleri*	*Görünmeyen kalemler dengesi*	*Cari işlemler dengesi*	*Cari işlemler dengesi / GSMH (%)*
1960	321	-468	-147	0	-44	-139	-1.41
1961	347	-510	-163	0	-55	-170	-3.1
1962	381	-622	-241	0	-41	-242	-3.8
1963	368	-688	-320	0	-29	-300	-4.06
1964	411	-537	-126	9	-42	-109	-1.39
1965	464	-572	-108	70	10	-78	-0.92
1966	490	-718	-228	115	45	-154	-1.63
1967	523	-685	-162	93	33	-115	-1.03
1968	496	-764	-268	107	34	-224	-1.24
1969	537	-801	-264	141	36	-220	-1.09
1970	588	-948	-360	273	181	-171	-.0.90

Kaynak: DİE, *İstatistik Göstergeler, 1923-1995.*

bi uluslararası kuruluşlar arasındaki yardım diplomasisinin gerilimli niteliğiyle karşılaştırıldığında 1960'larda Türk hükümeti ve Konsorsiyum ile ilişkilerin başlarda olmasa bile ileriki dönemde daha dostane bir şekilde yürütüldüğü söylenebilir.

Konsorsiyum'un faaliyete geçtiği 1963 yılında, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plan* da yürürlüğe konulmuştu. Planlarda, dış yardımlar, yukarıda anlatılmış olan formülle, yatırımlarla resmen ilişkilendirilmiş oldu. Burada, Türkiye'nin tarihsel olarak dış yardımları, bazı ülkelerin aksine, yatırım harcamalarının finansmanında kullandığını belirtmek gerekir. Ancak, plancıların kendi formasyonundan hareketle yaptığı ekonomik yardım talebi, Konsorsiyum üyelerince pek de hoş karşılanmadı. Çünkü bu pratikte Türkiye'nin serbestçe kullanabileceği program kredisi talep etmesi anlamına geliyordu, fakat Konsorsiyum'un üyelerinin tercihleri daha çok proje kredileri vermek yönündeydi. 1960'ların başlarında Türkiye'nin elinde iyi hazırlanmış yeterli sayıda proje yoktu ve proje kredileri genellikle koşullu olduğundan, projeyle ilgili satın almaları kredi veren ülkeden yapmak gibi, tercih edilmiyordu. Bu nedenle, Türkiye başlarda Konsorsiyum'un vermeyi taahhüt ettiğinden daha az kredi kullanmak durumunda kaldı. Ancak, 1960'ların sonlarına doğru kullanılan proje kredilerinin miktarında ciddi artışlar gerçekleşti. 1950'lerden farklı olarak 1960'lardaki ekonomik yardımlarda hibelerin payı çok azaldıysa da kredilerin faiz ve vadelerinde önemli iyileşmeler sağlandı.

TABLO 3
1963-70 Konsorsiyum Proje Kredilerinin Sektörel Dağılımı

Sektör	*Milyon $*	*Yüzde*
Altyapı (Ulaştırma ve sulama)	352,38	38,4
Enerji	63,68	6,9
İmalat	110,02	12,0
Madencilik	78,89	8,6
Tarım	9,50	1,0
Araştırma	7,39	0,8
Sosyal hizmetler (sağlık, eğitim, vd.)	51,68	5,6
Özel kesim	245,28	26,7
Toplam	918,82	100,0

Kaynak: Maliye Bakanlığı, DPT.

Konsorsiyum'un yardım programıyla ilgili ciddi bir problem, Türkiye'nin 1959 yılında OECD ile yaptığı borç konsolidasyon ve erteleme anlaşması gereği yapması gereken borç geri ödemeleriydi. Söz konusu anlaşma çerçevesinde yapılan ödemeler düşüldüğünde, Türkiye'ye giren net dış sermaye miktarı ciddi miktarda azalıyordu. Bu durum, Konsorsiyum'un Türkiye'nin kalkın-

ınasına destek olma amacıyla çelişik bir sonuç yaratmaktaydı. Örneğin, 1960-64 yıllarında 759.4 milyon dolar yabancı sermaye girişine karşın, 643.5 milyon dolar borç anapara ve faiz ödemesi yapılmıştı ve sonraki üç yıldaki geri ödeme yükümlülükleri Türkiye'nin imkânlarını aşacak düzeydeydi. Konsorsiyum bu meseleyi 1963 yılında gündemine aldı. 1963 ve 1964'te, özellikle Batı Almanya tarafından, bazı yükümlülükler ertelense de, 1964 sonuna kadar bu problem çözümsüz kaldı. Durumun ciddiyeti karşısında harekete geçen ABD'nin bastırmasıyla, 1965'te yaklaşık 220 milyon dolarlık, bir borç erteleme anlaşması yapıldı. 1968 yılında da ABD ile yapılan yeni bir anlaşmayla 170 milyon dolarlık borç ödemesi yeniden yapılandırıldı. Her ne kadar bu anlaşmalar belli bir rahatlama sağladıysa da, geçmiş dönemden sarkan yükümlülüklerin de etkisiyle, 1960'lı yıllardaki dış borç servisi Türkiye ekonomisi için çok ağır bir yük oluşturdu. 1965-70 döneminde dış borç servisine ayrılan döviz aynı dönemdeki ihracat gelirlerinin yaklaşık % 30'u kadardı.

1960'larda, Konsorsiyum dışında Türkiye'ye en büyük ekonomik yardım sağlayan dış kaynak, 1967 yılında iki ülke arasında imzalanan ekonomik işbirliği anlaşması çerçevesinde, mal karşılığı ödenmek üzere, % 2,5 faizli ve 15 sene vadeli 200 milyon dolarlık bir krediyle Sovyetler Birliği oldu. Batılı yardım vericilerin finanse etmeye pek de hevesli olmadıkları ileri sürülen, İskenderun Demir-Çelik Fabrikası, Seydişehir Alüminyum Fabrikası ve Aliağa Petrol Rafinerisi gibi önemli tesisler bu krediyle kuruldu. Bu yıllarda Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile daha sıcak ilişkiler geliştirmeye yönelmesinde 1963 yılında başlayan Kıbrıs krizi ve 1964 yılında ABD Başkanı Johnson'un Türk hükümetine yolladığı ünlü mektubu izleyen gelişmelerin etkili olduğu düşünülmektedir.

Yabancı Sermaye

1950'lerde DP hükümetleri, hem ekonominin üretken kapasitesini arttırmak hem de özellikle yaşanmakta olan ödemeler dengesi problemlerinin çözümüne katkıda bulunacağı beklentisiyle, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını özendirmek üzere, 1954 tarihli 6224 sayılı *Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu* gibi, epeyce liberal yasal düzenlemelere gitmişti. Bu düzenlemelerle, verilen teşvik ve destekler açısından yerli yabancı ayrımı kaldırılmış, yabancılara kısıtlama olmaksızın her sahada girişim serbestisi ve kâr transfer izni getirilmişti. Yabancı sermayeye yönelik, özel sektörün de hararetle paylaştığı, bu davetkâr yaklaşımının, o yıllarda zorunluluktan kaynaklı ithal ikameci sanayileşmeye yönelişle örtüşüyor olmasına dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla, 1960'larda *İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi* konusunda yerli ve yabancı sermayenin oluşturduğu ittifakın temeli, yerel tüccarın ulusla-

rarası firmalarla işbirliği içinde sanayiciliğe yönelmeye başladığı, 1950'lerin ortalarından itibaren atılmaya başlanmıştı.

1960'larda doğrudan yabancı yatırım kaynaklı ciddi bir net sermaye girişi olmadı. Bu kalemden 246 milyon dolar giriş olurken, kâr transferleri yoluyla 125 milyon dolar çıktı. Bu dönemde 6224 sayılı Kanun kapsamında fiilen gelen yabancı sermayenin izin verilenlere oranı % 38 düzeyinde gerçekleşti ve giren bu sermayenin % 43'ü ilaç ve kauçuk sanayilerine yöneldi. Alınan izinler ile kullanılanlar arasındaki farkın, bu dönem izlenen kur politikasından kaynaklanmış olabileceğine dikkat çekilmektedir.

İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi'nin önemli politika araçlarından biri olan aşırı değerlenmiş döviz kuru, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çekilmesi açısından ciddi bir caydırıcı rol oynayabilmektedir. Aşırı değerli kur, yabancı sermayenin ulusal para cinsinden değerini düşüreceğinden, yabancı sermaye daha çok kur istikrarı olan ülkelere yönelecektir. Gelenler ise, Türkiye örneğinde olduğu gibi, ağırlıkla nakdi değil ayni sermaye transferini tercih edecektir. Aşırı değerli kur politikasının diğer olumsuz bir sonucu ise, gelmiş olan yabancı sermayenin yerel kredi kaynaklarını kullanmaya yönelmesi ve dolayısıyla yerli sanayicilerin kullanabileceği fonlara ortak olmasıdır. Türkiye'nin ihracat performansına katkı yapacağı beklentisiyle davet edilen yabancı sermayenin, bu alandaki katkısı sıfıra yakın olduğu gibi, özellikle devalüasyon beklentilerinin yüksek olduğu dönemlerde, hızlandırdıkları kâr transferleriyle ödemeler dengesi problemlerine ek katkı yaptığı ileri sürülmektedir. Ancak, bu dönemde birçok yerli firmanın yabancı firmalardan lisans alarak üretim yaptığı göz önüne alındığında yabancı sermayenin, teknoloji transferi yoluyla, dolaylı varlığının da arttığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca, o dönemde Türkiye'deki iç pazarın yabancıların iştahını kabartacak kadar bir büyüklükte olmadığı eklenmelidir.

Tarım Sektöründeki Gelişmeler

1950'lerde ekilebilir arazi sınırına hemen hemen ulaşılmış olduğundan, 1960'larda ekilen arazi miktarı az bir artışla 13 milyon hektara ulaştı. Bu nedenle, 1960'lı yıllarda tarımsal üretimdeki artışlar büyük ölçüde verimlilik artışlarından kaynaklandı. 1960'lı yıllar boyunca tarımsal üretimde gübre kullanımında çok hızlı bir artış yaşandı. 1962 yılında 295 bin ton olan gübre kullanımı 1967'de 1.54 ve 1971'de 2.44 milyon tona yükseldi. Bu artış, yılda 322 bin tondan 1.4 milyon tona yükselen yurtiçi gübre üretimi ile sağlandı. Gübre kullanımı, sulama ve yüksek verimli tohumların kullanılmasının yaygınlaşmasıyla sanayi bitkilerinde –pamukta yılda ortalama % 8.2, şeker pancarında % 6.1 ve ayçiçeğinde % 5.2 olmak üzere– ciddi verimlilik artışları yaşan-

dı. Hububat üretiminde gübre kullanımının verimlilik etkisi, büyük ölçüde düşen yağış miktarına bağlı olarak, bölgeler arası farklılık gösterdi. 1967 yılından itibaren ekilmeye başlanan yeni yüksek verimli buğday türleri, toprağın uygun nemlilikte olduğu ve dolayısıyla gübre kullanımın verimlilikte çok ciddi katkı sağladığı, kıyı bölgeleri ve Trakya'da buğday üretiminde önemli artışa yol açtı. Bu gelişmenin de katkısıyla 1961-65 yılında hektar başına 1.1 ton olan buğday üretimi, 1966-70 döneminde 1.2 tona çıktı. Dönem içinde buğday ekimine tahsis edilen arazilerin payı diğer tahıllar aleyhine genişledi.

Tarım kesimine yapılan yatırımlar % 75'i –su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesi % 50 ve tarımsal makineleşme % 25'i olmak üzere– iki alanda yoğunlaştı. 1960'lar boyunca tarımda makineleşme devam etti. 1960'ta 42 bin olan traktör sayısı 96 bine, biçerdöver sayısı 5 binlerden 8 binlere yükseldi.

Plancıların kalkınma için toprak reformu gereğine ilişkin görüşü, geçmişte her gündeme geldiğinde olduğu gibi, büyük toprak sahiplerinin güçlü tepkisiyle karşılaştı ve *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nında bu meseleye ilişkin atıfların çıkarılması sağlandı. 1945 tarih, 4753 sayılı *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* çerçevesinde, genellikle hazine arazilerinin çiftçilere dağıtılması şeklindeki uygulama 1960'lara gelindiğinde hemen hemen tamamlanmıştı. AP hükümetinin 1967'de 28 bin aileye yaptığı 154 bin hektarlık toprak dağıtımı dışında toprak reformuna ilişkin bir girişim olmadı.

Sanayi Sektöründeki Gelişmeler

Birinci ve *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planları* ile sanayi sektörünün liderliğinde hızlı büyüme ve dış ekonomik yardımlara ihtiyaç duymadan kendi ayakları üzerinde durabilecek bir ekonomi hedeflendi. Planlarda ekonomide ciddi bir yapısal dönüşüm gerçekleştirmek üzere sanayi sektöründe ithal ikamecilik vurgulandı. İthal ikamecilik Türkiye ekonomisinde 1930'larda iradi olarak, 1950'lerin ortalarından itibaren ise büyük ölçüde izlenen iktisat politikalarının niyetlenilmeyen bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve uygulanmıştı. 1950'lerde her ne kadar ciddi bir potansiyeli varsa da, çok fazla kaynak, zaman, güçlü bir siyasî irade ve toplumsal destek olmadan çözülmesi mümkün olmayan ciddi yapısal problemleri olan tarımın, Türkiye ekonomisinde büyümede sürükleyici bir rol üstlenemeyeceği ortaya çıkmıştı. Hızlı kalkınma için sanayileşmenin gereği konusunda genel bir fikir birliği oluşmuştu.

Planlı dönemde içe dönük sanayileşmenin sürükleyiciliğindeki hızlı büyümenin yaratacağı gelir ve ondan kaynaklanacak tasarruf artışıyla Türkiye ekonomisindeki kaynak darboğazlarından birinin –tasarruf açığı– aşılması hedeflendi. *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* bu büyüme modelinde devletin rolünü bir parça daha fazla öne çıkarıyorsa da, II. Plan piyasa mekanizması

ve özel sektörün liderliğini vurguladı. Dönem boyunca bu iki kesim arasında rekabete değil, ortaya çıkan yeni bir işbölümüne dayanan bir denge kuruldu. Basit tüketici mallarının ithal ikamesi zaten büyük ölçüde gerçekleştirilmiş olduğundan, devlet büyük ölçekli veya düşük getirili ara malı ve yatırım mallarının --demir-çelik, petrol ürünleri, kimya, kâğıt vb.– özel sektör ise geleneksel mamuller ve radyo, buzdolabı, çamaşır makinesi ve otomotiv gibi dayanıklı tüketici mallarının üretimine yöneldi.

Ekonomide verimlilik artışı ve hızlı büyümeyi sağlaması beklenen ithal ikameci sanayileşmeyle, Türkiye ekonomisindeki döviz darboğazının aşılması da hedefleniyordu. Türkiye ekonomisinin mevcut döviz kazanma kapasitesi hızlı bir büyümenin yatırım ve ara malları ithalât gereğini karşılayacak düzeyde değildi. İthal ikameci sanayileşme yaratacağı döviz tasarrufu ile kıt döviz kaynaklarının daha büyük bir kısmının büyümeyi arttıracak alanlara tahsisini mümkün kılacaktı. Böylelikle, yapısal ciddi iki darboğaz zamanla aşılarak, on veya on beş yıl içinde, olağandışı dış kaynaklara bağımlılığı kalmayan bir ekonomi yaratılacaktı.

İthal İkamesine Yönelik Sanayileşme Stratejisi temelinde sanayicilere destek sağlamak üzere kullanılan politika araçları yukarıda ayrıntılı olarak anlatılmıştı. Söz konusu teşvik politikasıyla ilgili en ciddi eksiklik, sanayi yatırımlarını ülke sathına yayma amaçlı ve pek de etkili olmayan teşvikler hariç, seçici bir karakter taşımamasıydı. Yeni veya ileri teknoloji getirmek, uluslararası rekabet açısından etkili ölçekte olmak, ihracat veya ithal ikame potansiyeline sahip olmak yatırımlara teşvik belgesi verilmesinde tercih sebebi olmakla beraber sektörel spesifik tercihler söz konusu değildi. *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* döneminde selektif teşvik uygulamasına ilişkin yapılan bir düzenleme, işadamlarıyla bürokratlar arasında rüşvet ilişkisi yaratabileceği gerekçesiyle, 1969 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Bu dönemde, teşvik sisteminden en çok payı, toplamın % 50'siyle tekstil ve % 25'iyle gıda sektörü almakta ve onları kimya sektörü izlemekteydi. İlgili çevrelerde, teşvik belgelerinin verilmesinde nesnel davranılmadığından, gecikmelerden ve partizanlıktan şikâyetler dile getiriliyordu.

TABLO 4
Sanayi Sektörü Bileşimi (yüzde dağılımı)

Sektörler	*1962*	*1967*	*1972*
Madencilik	3.1	3.6	3.7
İmalât sanayii	94.4	93.3	93.1
Enerji	2.5	3.1	3.2
Sanayii	100	100	100

Kaynak: *III. Beş Yıllık Kalkınma Planı*, DPT.

Dönem boyunca sanayi sektörünün bileşiminde imalat sanayi ezici ağırlığını korurken enerji ve madencilik sektörlerinin paylarında bir değişim yaşanmadı. İmalat sanayiinin bileşimine bakıldığında, Tablo 5'te görüleceği üzere, tüketim mallarının payında azalma, buna karşı ara mallarının payında artış –ki bu seçilen sanayileşme stratejisinin doğal sonucudur– gerçekleşirken, düşük bir payı olan yatırım mallarında çok zayıf bir artış eğilimi göze çarpmaktadır.

TABLO 5
İmalat Sanayiinin Bileşimi (yüzde dağılımı)

Üretim	*1962*	*1967*	*1972*
Tüketim malları	62.3	52.9	46.6
Ara malları	27.8	35.4	39.4
Yatırım malları	9.9	11.7	14.0
İmalât sanayi	100	100	100

Kaynak: *III. Beş Yıllık Kalkınma Planı*, DPT.

1960-62 yılları arasında yaşanan durgunluk bir yana bırakıldığında, sanayide planlı dönem boyunca yılda ortalama % 10'luk çarpıcı bir artış gerçekleşti. Sanayi sektörü giderek ulusal kaynakların daha fazla bir kısmını kullanmaya başladı. Hem kamu hem de özel sektörde sanayi projelerin sayısı ve ölçeğinde büyüme yaşandı. Toplam gayri safi yatırımlarda imalat sanayinin 1962'de % 24 olan payı 1972'de % 30'a yükseldi. Ancak bu dönemde sanayideki hasıla ve yatırım artışı, sektördeki sermaye yoğun üretim yapısı sebebiyle, aynı ölçüde istihdam artışı yaratmadı.

Her ne kadar bu dönemde izlenen içe dönük ithal ikameci politika iç pazara üretim yapan sanayilerde büyüme sağlasa da, bunun bazen yüksek maliyetli üretim, optimum ölçekte olmayan işletmeler ve düşük sanayi ürünü ihracatı pahasına olabildiğine dikkat çekilmektedir. Planlı dönemde, sanayi ürünü ihracatçılarına, yurtiçi pazara üretim yapan sanayicilere verilenlere ek olarak, vergi iadeleri gibi ek teşvikler getirilmiş olsa da, zamanla aşırı değerlenen döviz kuru ve gelişmemiş ihracat kanallarının varlığında bu teşvikler çok da etkili olmadı. İç pazara dönük üretim cazibesini korudu.

1960'lara gelindiğinde kamu sanayi sektöründe zaten önemli bir üretici konumundaydı. Bu dönemde sanayileşmenin öne çıkmasıyla beraber, hem yaratılan toplam sanayi katma değerindeki hem de sabit sermaye yatırımlarındaki payını istikrarlı bir şekilde arttırdı. Toplam sanayi katma değerindeki 1952'de % 44 olan payı 1967'de % 47'ye yükseldi. 1962 yılında % 51 olan payı 1972 yılına gelindiğinde % 70'e ulaştı. Bu dönemde KİT yatırımları ağırlıkla sermaye yoğun yatırımlar olduğundan sanayi istihdamından aldığı pay % 45 ile değişmeden kaldı. 1970'lere gelindiğinde toplam KİT'lerin ekono-

mide yaratılan katma değerde payı % 10'u aşacak, devlet petrol işleme, demir, azot, kâğıt gibi sektörlerde tekel ve tekstil, çimento, kömür, şeker, makine ve kimya sektöründe de en büyük üreticilerden biri haline gelecekti.

1960'lar boyunca toplam kamu yatırımları içindeki yıllık payı % 35 civarında sabit kalan KİT yatırımlarında dönemin tercihini yansıtacak şekilde imalat sanayinin payının istikrarlı bir şekilde arttığı görülmektedir – ki bu eğilim 1970'lerde çok daha büyük bir ivme kazanacaktı. Buna karşın, yatırımlarda en büyük payı olan hizmetler sektörünün ve ayrıca tarımın payının azaldığı görülmektedir.

TABLO 6
KİT Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (1963-70) (yüzde)

Sektörler	*1963*	*1964*	*1965*	*1966*	*1967*	*1968*	*1969*	*1970*
Tarım	1.9	1.7	1.0	0.5	0.5	0.9	1.0	0.2
Madencilik	17.1	16.7	25.2	23.0	15.8	10.0	8.7	9.2
İmalât	27.2	30.1	25.5	31.0	38.8	41.2	45.7	44.2
Enerji	17.5	20.7	19.3	17.6	16.2	18.8	21.2	24.9
Hizmetler	36.3	30.8	29.0	27.9	28.7	29.1	23.4	21.5
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: *III. Beş Yıllık Kalkınma Planı*, DPT.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı hazırlayan kadroyu istifaya sürükleyen sebeplerden biri de, kârlılık ve dolayısıyla yeni yatırımları finanse etme kapasitelerini arttırmak için KİT'lerin mevcut fiyat politikalarını terk etmeleri ve yönetimlerinde etkililiği arttıracak şekilde yeniden örgütlenmelerini öngören, KİT reformu tekliflerinin destek görmemesiydi. Sanayi yatırımlarının yaklaşık üçte ikisini yapmalarına karşın, sanayideki KİT'lerin neredeyse tamamına yakını ya zarar etmekte ya da çok düşük kârlarla çalışmaktaydı. Bu, ya onların etkili çalışmamalarından ya da iktisadî olmayan amaçlara hizmet etmek zorunda kalmalarından veya her ikisinden birden kaynaklanıyordu. Türkiye'de KİT'ler, tarihsel olarak, fiyatlama ve yatırım kararlarını saf iktisadî hesaplamalara dayandırarak yapamamaktaydı. Tesis yeri seçiminde bölgeler arası gelir adaletini gözetme, tarımsal üreticilerden yüksek fiyatlardan ürün satın alma, sanayicilere düşük fiyatla girdi sağlama ve istihdam yaratma gibi siyasî kaygılar KİT'leri karar alma süreçlerinde piyasa rasyonalitesi dışına çıkarıyordu. *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, bazı gelir dağıtım amaçlı istisnalar hariç, KİT fiyatlama politikasında fiyat-maliyet dengesi öngörmekteyse de *II. Plan*'da maliyetlerin rolüne vurgu yumuşatılıyor ve fiyat istikrarına katkı öne çıkarılıyordu. Enflasyonist baskıyı hafifletmek için izlenen katı fiyat politikaları düşük KİT kârları ya da çoğu zaman zararlarıyla sonuçlanıyordu.

TABLO 7
KİT Yatırımlarının Finansmanı, 1963-70 (TL milyon)

Yıl	*Yatırım*	*Öz kaynaklar*	*Devlet Yatırım Bankası*	*Genel bütçe*	*Diğer iç*	*Dış borçlar*
1963	1.313	384	172	380	149	228
1964	1.514	640	456	645	-29	9
1965	1.795	769	452	726	-39	-68
1966	2.637	871	588	721	1.363	-16
1967	2.520	1.294	1.014	613	454	-40
1968	3.222	1.326	1.201	807	-301	288
1969	4.224	1.298	1.276	1.476	-1.015	817
1970	5.662	904	1.534	1.619	1.278	2.310

Kaynak: Öniş ve Riedle.

Kamu Maliyesi

1960'larda hem kısa süren Askerî Yönetim hem de onu takip eden sivil hükümetler zamanında vergi sistemini modernleştirmeye ve vergi gelirlerini arttırmaya yönelik ciddi bir çaba gösterildiği görülmektedir. Bazı yazarların 1960-70 dönemini *Vergi Reform Komisyonu Dönemi* diye adlandırdıkları söylenir. Kalkınma planlarında hedeflen yüksek büyüme ve yapısal değişim hedeflerinin makroekonomik istikrar gözetilerek gerçekleştirilmesinin kamu gelirlerinin sağlıklı bir şekilde arttırılmasını gerektirdiği açıktı. Ancak, tarımsal kesimin doğrudan vergilendirilmesi girişiminin aşağıda kısaca özetlenen serüveninde görüleceği üzere, vergi tabanını genişletmek teknik bir mesele olmaktan çok, saf siyasî bir meseleydi.

1960'ların başında kalkınma planı hazırlıkları sırasında, planın öngördüğü hedeflere ulaşması için gerekli finansmanın sağlanması için tarımın doğrudan vergilendirilmesi fikri ciddi bir şekilde gündeme geldi ve belirli çevrelerden destek gördü. 1960'a gelindiğinde GSMH'deki payı % 40 civarında olan tarımın devletin vergi gelirlerine doğrudan katkısı hemen hemen sıfıra inmişti. Tarımsal araziler ya da tarımsal gelirler üzerinden vergilendirme alternatifleri değerlendirilmeye alındı. Danışmanlık yapmak üzere hükümetin daveti üzerine Türkiye'ye gelen, Cambridge Üniversitesi'nde Profesör olan Nicholas Kaldor'un fiilî hasılanın yerine *potansiyel hasıla*nın vergilendirilmesi şeklindeki, hem ciddi bir vergi geliri yaratına hem de tarımsal üretimde verimlilik artışı ve dolayısıyla tarımda yapısal bir değişimi uyarma imkânı sunuyor görünen önerisi DPT'nin önde gelen uzmanlarının desteğini aldı. Kaldor'un önerisi şuydu: her ilde, gerekirse daha alt birimlerde, son beş yılın ortalamasından hareketle net tarımsal hasıla bulunarak, dönüm başına ve-

rimlilik hesaplanacak ve bu değer üzerinden, arazi büyüklüğüne veya değerine bağlı olarak artan oranlı vergi alınacak, vergi matrahı bulunacaktı. Toprak işlenmese de verilmek zorunda olunan bu vergi, işlenmeyen arazi kalmamasını ve etkili üretim yapamayan çiftçilerin tasfiyesini sağlayacak ve de çiftçileri, vergisini ödemeyecekleri için, potansiyel hasıladan daha fazla üretim yapmaya teşvik edecekti.

Kaldor'un önerisi maliyetli ve uygulaması pratik bulunmayarak kabul görmedi –ki aksi olsaydı bile– çok geniş bir seçmen kitlesini oluşturan ve dolayısıyla yüksek bir siyasî pazarlık gücüne sahip küçük tarımsal üreticilerin, rekabetçi bir siyasal sisteme geçildiğinde doğrudan vergilendirilmesinin sürdürülebilme ihtimali çok düşüktü.

Askerî Yönetim, onun yerine, Maliye Bakanlığı, üniversiteler ve iş çevrelerinden katılımla oluşturduğu Vergi Reformu Komisyonu'nun arazi büyüklüğü-ürün türü veya yıllık satış hasılatı üzerinden vergi yükümlülüğünün belirlendiği bir yöntemi kabul etti. İtirazlar üzerine değiştirilen ilk kararın uygulanması halinde tarımda yaklaşık 200 bin çiftçi ailesi vergi yükümlüsü olacak ve tahmini olarak 150 milyon TL vergi toplanacaktı. İkinci bir kararla, muafiyet sınırları yükseltilerek yükümlü sayısı 20 bine indirildi ve muhtemel vergi geliri 100 milyon TL öngörüldü. Ancak, 1963 yılında 16.400 tarımsal vergi yükümlüsünün 120 milyon TL gelir göstermesi ve bunun da sadece 24.7 milyon TL vergi gelirine karşılık geldiği görülünce muafiyet sınırları tekrar yükseltildi. 1967 yılında, 40 bin tarımsal vergi yükümlüsünden gelmesi beklenen vergi geliri 200 milyon TL iken toplanan vergi 62 milyonda kaldı.

1960'lardaki, daha çok mevcut vergileri değiştiren ve yeni vergiler koyan vergi reformları sonrasında, ağırlıkla dolaylı vergilere dayansa da, ver-

TABLO 8
Hükümet Harcamaları ve Vergi Gelirleri: 1963-69 (TL milyar)

Yıl	*Toplam*	*Cari harcamalar*	*Sermaye*	*Transferler*	*Vergi gelirleri*	*Açık*	*GSMH içindeki payı %*	*Açığın dış yardımlarca karşılanma yüzdesi*
1963	12.17	8.09	4.08	–	8.89	3.28	5.1	60.0
1964	13.96	7.03	3.30	3.63	9.82	4.14	6.0	48.8
1965	15.01	7.64	3.56	3.82	10.91	4.10	5.5	33.7
1966	17.73	8.68	4.50	4.56	13.23	4.50	5.1	41.5
1967	21.01	9.79	6.10	5.12	15.78	5.23	5.3	25.4
1968	22.67	11.06	6.43	5.19	16.88	5.79	5.3	22.8
1969	26.17	12.15	6.93	7.09	19.84	6.33	5.2	15.9

(–) Mevcut değil.
Kaynak: Öniş ve Riedel.

gi gelirlerindeki, biraz enflasyonun katkısıyla da olsa, artış dikkat çekicidir. Planda kamu kesiminde açık finansmana başvurulmayacağı öngörülmüştü. Kamu açığının dış yardımlardan gelecek dış tasarruf miktarıyla sınırlandırılması planlandıysa da, açığın dış yardımlardan gelen miktarı aştığı ve açık finansmana başvurulduğu görülmektedir. Ancak, bu gelişme ekonomide ciddi bir enflasyonist baskı yaratmadı. Bu dönemde bütçe açığının GSMH'ye oranı pek düşük sayılamazsa da, dönemin sonlarına doğru payı azalmakla birlikte, yaklaşık üçte birinin dış yardımlarla finanse edildiği görülmektedir.

Altmışlı Yıllarda Türkiye Kapitalizmi ve Ordunun "Holdingi" OYAK

İSMET AKÇA

1960'lı yıllar Türkiye kapitalizminin, ithal ikameci sanayileşmeye ve planlı ekonomiye dayalı yeni bir sermaye birikim rejimi ve düzenleme biçimine, *Sosyal-Millî Güvenlik Devleti* olarak adlandırılabilecek yeni bir devlet formuna ve aynı zamanda tüm bunlarla ilintili olarak yeniden şekillenen sosyo-politik güç ilişkilerine sahne olmuştur. Hiç şüphe yok ki, bu tarihsel kırılmanın kökenleri 1950'li yıllarda, daha çok da bu onyılın ikinci yarısında yatmaktadır. Bununla birlikte, 27 Mayıs Darbesi bu yeni dönemin tesisi açısından önemli bir kırılma noktasıdır.

Söz konusu geçişin bir askerî darbe yoluyla gerçekleşmesi, ordunun hem devlet ve siyasal alan içindeki konumunun güçlenmesini hem de *Ordu Yardımlaşma Kurumu'*nun (OYAK) kurulmasıyla Türkiye ekonomisi içinde doğrudan yer almasını da beraberinde getirdi. Dolayısıyla, sadece devlet biçimini ve siyasal alanı şekillendiren pratikleriyle değil, doğrudan bir iktisadî aktör olarak da ordu, Türkiye kapitalizminin gelişiminde önemli bir rol oynadı.

1950'li Yıllar ve 27 Mayıs Darbesi

27 Mayıs Darbesi DP iktidarına, onun politikalarına ve temsil ettiklerine karşı gerçekleştirilmiştir. DP'ye 1950'lerdeki üç seçimi kazandıran hegemonya projesi dört sacayağı üzerine oturuyordu: Aslen tarım ve ticaret merkezli ekonomik kalkınma, patronaja dayalı yeniden dağıtım, muhafazakâr modernleşme ve millî iradenin gerçekleşmesi olarak demokrasi. Bu unsurları birbirine eklemleyen ise popülist siyaset tarzıydı. DP popülizmi, Türkiye'de ik-

tidar bloğunu o güne kadar hep askerî-sivil bürokrasinin ve onunla organik ilişkideki aydınların oluşturduğunu ve devlet gücünü de hep bu bloğun kullandığını ileri sürüyor; bunun karşısında kendisinin, dışarıda kalan tüm milleti temsil ettiğini iddia ediyordu. Bu siyasal proje, DP'nin uzun zaman boyunca büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisinin yanı sıra küçük ve orta köylülük, işçi sınıfının önemli kesimlerinin ve mütedeyyin muhafazakâr seçmenin desteğini almasını sağladı.

Ancak 1950'lerin ikinci yarısı gitgide derinleşen bir iktisadî ve siyasî kriz dönemiydi. 1954 yılından itibaren tarım ve ticaret merkezli büyüme stratejisini mümkün kılan unsurlar ya ortadan kalktı ya da sınırlarına vardı. Bu tarihten itibaren DP iktidarı ekonomik büyümeyi, makroekonomik istikrarsızlık üreten enflasyonist politikalarla ve altyapı yatırımlarıyla sağlamaya çalıştıysa da büyüme hızı ciddi biçimde düştü. Ayrıca, ödemeler dengesi sorununu çözmek için dış ticaret rejiminde korumacı bazı önlemler alarak fiilen ithal ikameci sanayileşmeye zemin hazırlandı. Ancak DP'nin enflasyonist ve plansız politikaları 1950'lerin ikinci yarısında sanayi burjuvazisi, ithalâtçı tüccarlar, ekonomi bürokrasisi ve entelijansiyanın bir kısmından oluşan bir ithal ikameci sanayileşme koalisyonunun hoşnutsuzluğunu da beraberinde getirdi. 1958'de IMF, OECD gibi uluslararası kurumların baskılarıyla devalüasyona gidilmekle birlikte, hem içeriden hem dışarıdan talep edilen planlı bir ithal ikameciliğin kurumsallaştırılmaması, DP'ye yönelik önemli bir eleştiriydi.

Her ne kadar burjuvazinin ithal ikameci sanayileşme yanlısı kesimlerinin ciddi eleştirileri olsa da bu kesimler darbeye kadar DP iktidarından tamamen bir kopuşu göze alamadılar. 1950'lerde gelişen kentli orta sınıf ve işçi sınıfı üzerinde hegemonya kurmakta ise DP gitgide daha fazla zorlandı. Bu kesimler ekonomik kriz üreten plansız, enflasyonist politikaların yanı sıra otoriter uygulamalardan da rahatsızlardı. 1954 sonrası döneme bakıldığında, DP'nin, toplumsal ve siyasal muhalefet karşısında otoriter eğilimlerini çok daha açıkça sergilediği görülür. DP, özellikle aydınlar, basın, üniversite öğretim üyeleri ve öğrencileri, sendikalar ve muhalefet partisi CHP'ye karşı dozu gitgide artan otoriter bir siyaset tarzı izledi. Bir yandan toplumsal ve siyasal muhalefetin tüm ifade kanalları tıkanırken diğer yandan da yürütme, yargı ve yasamayı kontrol ve baskı altına aldı. Demokrasiyi seçimlerden çıkan "millet iradesi eşittir çoğunluğun iradesi" olarak gören DP, kendisine her türlü muhalefeti de millet iradesine muhalefet olarak kodlayarak baskıcı politikaları meşrulaştırmaya çalıştı.

1950'lerin ikinci yarısı, aynı zamanda, DP karşıtı toplumsal muhalefetin yeni bir hegemonya projesi çerçevesinde kendi politik, ideolojik dilini de

bulduğu bir dönemdi. Nisan 1954'te yayına başlayan *Forum* dergisi, DP'nin basına yönelik otoriter tavrını eleştiren 28 milletvekilinin DP'den ayrılarak Aralık 1955'te kurdukları *Hürriyet Partisi* (HP) ve nihayetinde özellikle 1957 seçimleri öncesinden başlayan ideolojik-politik yenilenme arayışı ile *CHP* bu sürecin en önemli aktörlerinden sadece üçüydü. Muhalefet, siyasal ve sosyal hakların tanınması; planlı ve ithal ikameci sanayileşmeye dayalı ekonomik büyüme modelinin kurumsallaştırılması; sosyal adalet ve sosyal devlete dayalı bir yeniden bölüşüm politikasının izlenmesi düşüncelerini öne çıkarıyordu. 1950'ler boyunca gelişen ve kriz yıllarının hoşnutsuzlarını oluşturan kentli orta sınıflar, işçi sınıfı ve sanayi burjuvazisi, bu yeni hegemonya projesi etrafında toplaşıyorlardı.

1957 seçimlerinden itibaren sandıkta önemli bir atılım gösteren CHP, eğer 1961 seçimleri yapılabilseydi, belki de zikredilen toplumsal bloğa ve hegemonya projesine dayanarak iktidara gelebilecekti. Ancak bunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz; çünkü Türk siyasal hayatının başka bir önemli aktörü sürece müdâhil oldu. Ordu içinde darbe fikirleri ve örgütlenmeleri 1953'e kadar uzanmakla beraber, asıl 1950'lerin ikinci yarısında ivme kazandı. Birbirlerinden ayrı darbeci kliklerin zaman içinde birleşmesiyle oluşan ve özellikle alt ve orta rütbeli subaylardan oluşan cunta 27 Mayıs 1960 sabahı siyasal iktidara el koydu. DP'nin yüksek komuta heyetini parti ve hükümete yakın isimlerden oluşturarak orduyu kontrol etme stratejisi, hiyerarşi dışı bu darbe karşısında başarısız olmuştu. Geçici Anayasa olarak da anılan 1 sayılı Kanun'un 1. maddesiyle MBK yeni genel seçimlerle oluşacak meclise iktidarı devredinceye kadar tüm egemenlik haklarını devraldı. 13 Aralık 1960'ta ise 157 sayılı Kanun ile, MBK ile Kurucu Meclis'in bileşiminden müteşekkil bir *Temsilciler Meclisi* ilân edildi. Askerî rejim, 15 Ekim 1961 seçim sonuçlarına göre oluşan meclisin açıldığı 25 Ekim 1961'e kadar sürdü.

27 Mayıs Darbesi'ni yaratan koşullar ve askerî rejimin icraatları ancak yukarıda kısaca aktardığımız kriz dinamiği, yeni hegemonya projesi ve onun etrafında bir araya gelen ve darbenin de toplumsal tabanını oluşturan (kentli orta sınıflar, işçi sınıfı ve sanayi burjuvazisinden müteşekkil) bu toplumsal blok üzerinden anlaşılabilir. Askerî rejimin icraatı bu yeni kapitalist hegemonya projesinin kurumsallaştırılması yönünde olmuştur. 27 Mayıs, planlamaya ve ithal ikameci sanayileşmeye dayalı bu kapitalist projeyi *Sosyal-Millî Güvenlik Devleti* anlayışı çerçevesinde yönetme arzusunda bir darbedir. Aslında darbecilerde de darbeyi destekleyen toplumsal bloğun büyük kısmında da, kapitalist ekonomik gelişmenin rasyonel planlandığında sosyal sınıf çatışmalarına yol açmayacağına dair modernist-kalkınmacı bir iyimserlik hâkim-

di. Buna göre planlı sanayileşmeye dayalı ekonomik gelişme, sosyal adalet ilkesiyle birleşerek toplumsal sınıfsal barışı sağlayacak ve sınıf çatışmalarını engelleyecekti. Bu iyimser senaryo içinde temel hak ve özgürlüklerin korunacağı görece demokratik bir siyasal yapı da kabul edilir bir şeydi.

Darbenin iki temel uygulaması olan DPT ve *1961 Anayasası* bu projenin hegemonya aygıtları olarak tasavvur edilmişti. Bir yandan ithal ikameci sanayileşmeye ve planlı kalkınmaya dayalı bir birikim stratejisi devreye sokuldu, diğer yandan 1961 Anayasası temel siyasal ve sosyal haklar ile yürütme, yasama ve yargı arasında güçler ayrılığını ve kontrol-denge mekanizmalarını tesis etti. Ancak 27 Mayıs rejiminin güvenlik eksenli siyaset anlayışının iki yüzü vardı: sosyal güvenlik ve millî güvenlik. DPT ve 1961 Anayasası'nda öngörülen sosyal planlama ve sosyal devlet 27 Mayıs'ın inşa ettiği güvenlik devletinin *sosyal ayağı*ydı. İlk defa 1961 Anayasası'nda tanımlanan *Millî Güvenlik Kurulu* ise hem yürütmenin sapmalarına hem de toplumsal mücadelelerin yükselmesine karşı bir emniyet supabı olarak bu yeni devlet formunun *millî güvenlik ayağı*nı oluşturdu. Her ikisinin de temel derdi sınıf mücadelesini ve sınıf siyasetini engellemekti.

Ancak, Anayasa tartışmaları sırasında temel mantığın radikal toplumsal çatışmaları engellemek olduğu kendilerine açıkça söylense de, Türkiye burjuvazisi ve onun sağ siyasal temsilcileri bu formülasyona pek ikna olmadı; özellikle sosyal devlet, sosyal adalet ve planlama ile özgürlükler, grev ve toplu sözleşme hakkı gibi konularda muhalefet etti. Örneğin MBK'de yeni Anayasa tasarısı tartışılırken temel hak ve özgürlüklerle ilgili maddeler, sendika, toplu iş sözleşmesi ve grev hakkıyla ilgili maddeler ya da sosyal devlet meselesi uzun uzadıya tartışılmamış; olduğu gibi kabul edilmiştir. Bu durum, MBK üyelerinin kafasında bu meselelerin henüz bir sınıfsal tehdit olarak görülmediğinin, hattâ bizatihi radikal sosyal çatışmaları engellemek üzere varolduklarının düşünüldüğünün işaretidir. Ancak anayasanın bu tarz kilit maddeleri Temsilciler Meclisi'nde önemli tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmalar sırasında Anayasa Komisyonu'nun sözcülerinin açıklamaları, temel derdin aslında işçi sınıfını da içerecek bir hegemonya hamlesiyle sınıf mücadelesini engellemek olduğunu gayet güzel yansıtmaktadır. Örneğin, gelen eleştirilere cevap verirken Anayasa Komisyonu sözcüsü Muammer Aksoy şöyle der: "Bugünün liberalizmi dahi sosyaldir... Sosyal olmak, komünizmin memleketten uzaklaştırılması için hakiki çaredir." Ya da bir başka komisyon sözcüsü Coşkun Kırca eğer sosyal adalet sağlanmazsa "...işte o zaman çalışmak yerine sınıflar birbirlerini yemekle meşgul olurlar. Ve arzu etmediğimiz, kaçındığımız sınıf kavgasının tâ içine düşümüş oluruz," der. Anayasa Komisyo-

nu'na doğrudan MBK tarafından atanan Alp Kuran da "...aşırı sol cereyanların önlenmesi ve Türkiye'ye komünizm sızmalarının önlenmesi için... sosyal haklar bir panzehirdir," diyerek yeni anayasanın dayandığı politik rasyonaliteyi açıkça ifade etmiştir. Buna rağmen, tüm bu ikna çabaları dar, kısa vadeli ekonomik-korporatif çıkarlarından taviz vermek niyetinde olmayan dönemin burjuvazisini pek de tatmin etmeyecek ve 1960'lı yıllar onun bu meseleler etrafında yürüteceği bir sınıf mücadelesine sahne olacaktır.

OYAK'ın Kuruluşu

27 Mayıs rejiminin önemli icraatlarından bir diğeri de 3 Ocak 1961'de MBK tarafından kabul edilen 205 sayılı Kanun ile OYAK'ın kurulması olmuştur. OYAK eliyle ordu, kapitalist ekonomi içinde doğrudan *üretici, tüccar, finansal yatırımcı* ve *rantiye* haline gelecek ve Türkiye'nin en büyük sermaye gruplarından biri haline dönüşecektir. Bu açıdan 27 Mayıs, ordunun devlet ve siyasal alan içinde kendini *özerk* bir güç olarak inşa etmesi yanında, ekonomik bir güç olarak var olmasını da sağlamıştır. Ordu, kapitalist devletin içinde sahip olduğu politik güç sayesinde sınıfsal ilişkilerin politik düzenlenmesinde oynadığı kilit rolün yanında, bu tarihten itibaren, kapitalist ekonominin yeniden üretimine de doğrudan duyarlı hâle gelmiştir. Daha sonra benzerlerini Orta ve Latin Amerika, Ortadoğu ve Asya ülkelerinde göreceğimiz bu kurumlar içerisinde OYAK, Pakistan'ın ardından önde gelen örneklerden biridir.

İlgili yasada öngörüldüğü üzere OYAK, MSB'ye bağlı malî ve idarî bakımdan özerk bir tüzel kişilik olarak kurulmuştur. Bir yandan, özellikle iktisadî açıdan özel hukuk hükümlerine tabi kılınmış, ancak diğer yandan her türlü malları, gelirleri ve alacakları devlet malı statüsünde tanımlanarak kamu hukukunun avantajlarından da faydalandırılmıştır. Faaliyetleri açısından OYAK, bir yandan üyelerinin maaşlarından kesinti yapan bir *zorunlu tasarruf kuruluşu,* diğer yandan üyelerine emeklilik yardımı, uzun vadeli konut ve ihtiyaç kredileri vb. veren bir ek *sosyal güvenlik kurumu,* son olarak da –ki, onu nev-i şahsına münhasır kılan da budur– kâr amaçlı ekonomik faaliyetlerde bulunan bir *sermaye grubudur.* İdarî kurullar açısından üç ana organ tanımlanmıştır: Tamamı muvazzaf askerlerden oluşan 50-100 kişilik *Temsilciler Kurulu; sadece* dokuz kişisi sivil (Kanun'da sayılan bakan, yüksek bürokrasi, sermaye örgütleri başkanları ve özel sektörden deneyimli kişiler) olarak tarif edilmiş 40 kişilik bir *Genel Kurul* ve üç kişisi asker, dört kişisi de sivillerden oluşan özel bir heyet tarafından maliye, hukuk, bankacılık, sigorta alanlarından seçilecek olan yedi kişilik *Yönetim Kurulu*'dur. Bu haliyle OYAK,

Taha Parla'nın ifadesiyle "Silahlı kuvvetler, üst düzey bürokrasi ve büyük sermayeyi organik bir bütün içinde birleştirmektedir." İlk Genel Kurul'un yapısına baktığımızda Millî Savunma Bakanı'nın atadığı kişiler arasında dönemin büyük sermayesini temsil eden Vehbi Koç ve Kâzım Taşkent gibi iki isme rastlanmaktadır. Yine ilk yönetim kuruluna bakıldığında (1961-64) dönemin İstanbul Sanayi Odası (İSO) başkanı Nüzhet Tekül, *Forum* dergisi sahibi ve DPT müsteşarı Prof. Dr. Osman Okyar gibi isimlerin yer aldığını, HP'nin önde gelen isimlerinden Prof. Dr. Feridun Ergin'in de 1967-69 yılları arasında yönetim kurulu üyeliği yaptığı göze çarpmaktadır.

OYAK'ın kuruluş sürecine baktığımızda ilk planda askerilerin, 1950'li yıllarda kötüleşen maddi koşullarını iyileştirme güdüsü taşıdıklarını söyleyebiliriz. MBK üyesi Muzaffer Yurdakuler ve Kadri Kaplan'ın hazırladığı ve MBK'ye sunduğu *Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanunu Teklifi* ve *Güvenlik ve İktisat Komisyonları Raporları*'nda OYAK'ın kuruluş gerekçesi ve gerekliliği şu şekilde sunulmaktadır:

> Filhakika, uzun hizmet yılları sonunda TC Emekli Sandığından alınan maaş ve ikramiye ile ancak mütevazı geçim şartları sağlanmakta, küçük bir ev sahibi olmak hususunda müşküllerle karşılaşılmaktadır... İktisadî hayatın gün geçtikçe inkişaf ettiği memleketimizde ordu mensupları herhangi bir sebep tahtında vazifeden ayrıldıkları takdirde, bugünkü mevzuat muvacehesinde kendilerine sağlanan yardımlarla kendi içtimai seviyelerine uygun bir hayat seviyesi temin edememektedirler... ordu mensuplarının kendi içlerinde ve kendi malî imkânlarıyla bir dayanışma sağlamak suretiyle istikbal endişesinden kurtularak maddi ve manevi huzura kavuşmalarını temin maksadıyla (ORDU YARDIMLAŞMA KURUMU) kanun tasarısı hazırlanmış bulunmaktadır.

Ancak OYAK'ın kuruluşunun arkasında bunun ötesinde de bir öngörü vardır. OYAK'ın ek bir sosyal güvenlik kuruluşundan daha ziyade ticari ve sınai faaliyetlerde bulunacak bir kolektif sermaye grubu olarak işlemesi daha kuruluş kanunundan itibaren öngörülmüştür. Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK), Bağ-Kur gibi diğer sosyal güvenlik kuruluşlarıyla karşılaştırıldığında serbest fonların kullanımında gelir gayeli yatırımlar yapma açısından diğerlerine tanınmayan serbestlik OYAK'a tanınmıştır. Örneğin Emekli Sandığı, serbest fonlarının en fazla % 40'a kadarını kullanabilmekte ve bunları ancak iktisadî devlet teşekküllerinin veya KİT'lerin kurduğu şirketlere yatırabilmekte, malvarlığının ancak % 40'ını geçmemek üzere gayrimenkul edinebilmekte, bunun dışında sadece devlet tahvili, hazine bonosu vb. alabilmekte-

dir. Ancak yine bütün bu yatırımlar Maliye Bakanlığı'nın iznine tabidir. 205 sayılı Kanun'da ise OYAK'ın mevcutlarının işletilmesine dair (m. 33) herhangi bir sınırlama konulmamıştır.

Tam da OYAK'ın başlı başına büyük bir kolektif sermaye grubu olarak kurulmasının sonucu olarak, OYAK'ın ilk Genel Kurulu'nda (20-21 Nisan 1961), dönemin burjuvazisinin kuruluşuna pozitif baktığı OYAK'a dair çekinceli değerlendirmeleri de görülür. OYAK'ın ilk genel müdürü olan Selahattin Özmen *80 Yıla Tanıklık* başlıklı anı kitabında, ilk genel kurulda asker üyelerin sanayi alanına yönelik bir yatırım planıyla geldiklerini anlatır. Plan kurula sunulunca, dönemin büyük sermayedarlarından, Türkiye'nin ilk özel bankası Yapı ve Kredi'nin kurucusu ve yönetim kurulu başkanı Kâzım Taşkent planı "...bu planı hazırlayanlar başka bir kanaatte olsalar gerek" diyerek ve "...kolektivist ekonomi savunucuları" olmakla itham ederek eleştirmiştir. Ardından da OYAK'ın büyük bankalara mevduat yatırması, hazine veya banka garantili hisse senetlerine ve gayrimenkule yatırım yapması gerektiğini belirtmiştir. İlk Genel Kurul'da üye olan Vehbi Koç da anılarında kuruma şu tavsiyelerde bulunduğunu belirtir:

> ...konut yaptırmak için arsalar alınsın, ama OYAK'ın kendi inşaat yapma yoluna gitmesin... Endüstriye girilmek isteniyorsa, Sınai Kalkınma Bankası ve İş Bankası'nın tavsiye ettikleri işlere ortak olunmalı, hisse senedi alınmalıdır. Hiçbir suretle OYAK yönetimi ele almamalıdır... Kürsüye çıkan bazı üyeler, OYAK'ın kuruluşunun işimize gelmediği için bu tavsiyeleri yaptığımızı söylediler ve en ağır şekilde bizi suçlayıp eleştirdiler.

Özmen'in aktardığına göre, örneğin bir Albay, Koç'un genel kurul üyeliğini "...kendisi bizatihi büyük bir girişimcidir. Ama sonuçta işadamıdır ve iktisadî bir teşekkül olan OYAK'ın rakibidir... Haklı olarak kendi çıkarlarının peşinde koşacaktır," diyerek eleştirmiştir.

Bu tartışmalar şunu göstermektedir. Dönemin burjuvazisi her ne kadar OYAK'ın varlığını orduyla kutsal ittifakını güçlendirecek bir mekanizma olarak görse de, ilk etapta ekonominin içinde doğrudan bir güç olmasını tercih etmemektedir. Dönemin büyük sermayesinin kafasında OYAK içinde toplanacak büyük fonları kendi yatırımlarında finansman kaynağı olarak kullanma düşüncesi daha baskındır. Ek olarak, OYAK'ın, özel girişime alternatif, o dönemde etkili kolektivist-devletçi düşünceye uygun bir ekonomik kurum olarak tezahür etme ihtimali de tedirginlik yaratmıştır.

Ancak OYAK'ın müstakbel gelişim biçimi kısa sürede bu kaygıları giderecektir. Öyle görünüyor ki, büyük sermayeyi rahatsız eden bu tip bazı çıkış-

lar daha ziyade alt ve orta rütbeli subaylarca paylaşılmaktadır, OYAK Yönetim Kurulu'ndaki generallerle dönemin güçlü işadamları arasında bir gerginlik yoktur. Bu doğrultuda, OYAK'ın içinde büyük sermaye temsilcilerinin yer almasına yönelik eleştiriler sonrasında dönemin Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, Koç'u teselli eder. OYAK'ın ikinci Yönetim Kurulu Başkanı olacak olan (12 Mart döneminin de Kara Kuvvetleri Komutanı) Faruk Gürler de Koç ile olan gerginliği gidermek üzere Özmen'den bir yemek ayarlamasını ister. Bu kişisel girişimlerin ötesinde, Yön Bildirisi'ne de imza atmış olması sebebiyle hem Koç gibi dönemin büyük burjuvazisinin hem de Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası'nın şüpheyle yaklaştığı Özmen'in sözleşmesi uzatılmaz. 1962 yılında Koç Holding'in Goodyear'ında OYAK ikinci hissedar olur, 1968'de de Taşkent'in Yapı ve Kredi Bankası OYAK-Renault'da % 13'lük bir hisseyle ortaklık kurar. OYAK'ın kapitalist birikim rejimleri çerçevesinde büyük sermaye gruplarıyla aynı çıkarlara sahip olması güçlü bir politik aktör olan orduyla kurulan ittifakın önemli kayışlarından birini oluşturmaktadır artık.

Diğer yandan dönemin kalkınmacı ideolojisinin hâkim olduğu sivil ekonomi bürokrasisi açısından da OYAK, bünyesinde toplayacağı fonlar sayesinde, görece az gelişmiş bir kapitalist ekonominin en temel sorunlarından olan sermaye eksikliği sorununu, yani kalkınmanın finansmanını giderici bir unsur olarak da işlevsel bulunmuştur. Bu nokta özellikle 1970'te ithal ikameci sanayileşmenin ilk krizinden sonra daha da fazla ön plana çıkacaktır. 1973-1978 arası için öngörülen 3. Kalkınma Planı ithal ikameci sanayileşme stratejisinin derinleşmesini öngördüğünden, memurlar için *Memur Yardımlaşma Kurumu* (MEYAK) ve işçiler için de *İşçi Yardımlaşma Kurumu* (İYAK) adlarında OYAK benzeri yapıların kurulması planlanacak; bu yolla sanayi yatırımı hedefleriyle mevcut sermaye kaynakları arasındaki açığı kapatacak tasarruf kaynakları yaratılmaya çalışılacaktır. Bu tip girişimler aynı zamanda kamu ve özel sektörün dışında hem sanayi yatırımları için sermaye kaynağı oluşturacak hem de kapitalist sanayileşmenin toplumsal tabanını yaygınlaştıracak *üçüncü sektör* veya *halk sektörü* olarak idealize edilecektir. Ancak OYAK'ın sahip olduğu avantajlara sahip olmayan her iki girişim de başarısız olacaktır.

İthal İkameci Sanayileşme ve OYAK'ın Yatırımları

1960'lı yıllar, ithal ikameci sanayileşmeye dayalı sermaye birikim rejiminin kurumsallaşmasıyla birlikte sanayileşmeye dayalı hızlı ekonomik büyümenin gerçekleştiği bir dönem olmuştur. OYAK da kuruluşundan bir iki yıl sonra elindeki büyük fonları ancak büyük sermayenin girebileceği sanayi sek-

törlerine yatırmaya başlamıştır. Yatırım faaliyetlerine bu dönemde başlayan OYAK, dönem boyunca tüm yayınlarında "sınai ve iktisadî faaliyetlerini 5 yıllık kalkınma planlarıyla ve planlarda belirlenen sektörlere uyumlu bir şekilde" yaptığını ısrarla vurgulamış ve yatırımlarını kendi çıkarları kadar ulusal kalkınmaya hizmet edici olması üzerinden meşrulaştırmıştır. Dönemin OYAK genel müdürü Özmen, 1962-63 yılında *Silahlı Kuvvetler Dergisi*'nde şöyle demekteydi:

> Düşük sermayeli ülkelerde, sosyal güvenlik kuruluşlarının paralarını sanayi sektörüne yatırmaları doğru davranış biçimidir. Sermaye eksikliği nedeniyle sınai yatırımlarda kâr oranları yüksektir. Çok fazla rekabet olmadığı için de güvenli bir yatırım yoludur... Türkiye'de ortalama kâr oranı yüzde 30'un altında değildir.

1968 tarihli bir OYAK yayınında da aynı vurgular hâkimdir:

> Türkiye'de henüz büyük sermaye oluşmadı. Kurumun milyonları var. Bu malî kaynak, arsa spekülasyonu yerine beş yıllık planlarda öngörülen sanayi sektörlerine yatırımda kullanılmalıdır. Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası'nın istatistiklerine göre, sınai yatırımların rantabilitesi yüzde 27'dir. Sanayiye yatırım yaparak, Kurum hem kendi sorunlarını çözecek hem de ulusal kalkınmaya katkıda bulunacaktır.

İthal ikameci sanayileşmeye dayalı sermaye birikim sürecinde, kalkınma planlarında belirlenen sektörler yüksek gümrükler, ithâl yasakları, vergi muafiyetleri ve çeşitli teşviklerden en üst düzeyde yararlanan sektörler olduklarından, aynı zamanda da en kârlı sektörlerdir ve bu sektörlere yatırım yapmak *ulusun kalkınması*ndan ziyade aslında yatırımı yapan grupların büyümesi anlamına da gelmektedir. Planlamayla uyum ve ulusal kalkınmaya hizmet bir sermaye grubu olarak OYAK'ın, aynen dönemin diğer sermaye gruplarında da olduğu gibi, ideolojik meşruiyet dilidir.

OYAK'ın toplam net varlığının önemli büyüme gösterdiği 1960-1980 arasındaki dönemde OYAK'ın yatırım faaliyetleri esas olarak otomotiv ve çimento sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Bunun yanı sıra zirai ilaç (*Hektaş*-1963), sigorta (*Oyak Sigorta*-1967), gıda (*Tukaş*-1968) gibi sektörlere de erken dönemde girilmiştir. Çimento sektörü yatırımlarına da çok erken bir dönemde *Çukurova Çimento*'ya (1963) ortak olarak başlayan OYAK, esas atılımını 1969'da bir kamu iktisadî teşekkülü olan *Türkiye Çimento Sanayii* ile beraber Bolu, Ünye ve Mardin Çimento şirketlerinin yapımına başlayarak yapmıştır (üretime geçişleri 1974-75'tir). OYAK'ın bu ilk yatırımlarında izlediği stratejilerden

biri ya kamuya ait önceden kurulmuş şirketlere ortak olup kontrolü ele geçirmek ya da kamuyla beraber ortak yatırıma gitmek şeklindedir. OYAK, amiral gemisi olan otomotiv sektörüne 1962'de *Goodyear* hisselerini satın alarak küçük bir giriş yaptıktan sonra, 1963'te traktör ve kamyonet imal eden *Türkiye Otomotiv Endüstrileri A.Ş.*'ye (TOE) iştirak etmiş, 1964'te de satış faaliyetlerini yürütmek üzere *Motorlu Araçlar Ticaret A.Ş.*'yi (MAT) kurmuştur. Bu şirketler esas olarak TSK'ya kamyon ve kamyonet satışı üzerine kuruludur. OYAK 1967'de yine satış ve pazarlama şirketi olarak *Motorlu Araçlar İmal ve Satış A.Ş.*'yi (MAİS) kurduktan sonra 1969'da da Renault ile anlaşarak uzun yıllar Koç grubuyla birlikte Türkiye'deki binek otomobili piyasasını kontrol etmesini sağlayacak *Oyak-Renault*'yu kurmuştur (üretime 1971'de geçer).

Bu dönemde OYAK, gelirlerinin büyük bir kısmı, kâr marjı yüksek ticaret ve hizmet kesimlerindeki yatırımlardandır, yani esas gelir üretici şirketlerden değil yüksek koruma duvarları altındaki iç piyasadaki satış şirketlerinden gelmektedir. Örneğin 1977 yılında üretici şirketlerden kuruma temettü olarak 70 milyon TL gelirken, satış şirketlerinden (MAİS, MAT, *Oyak Yatırım* ve *Oyak Sigorta*) 267 milyon TL gelmiştir ve bunun yaklaşık % 75'i MAİS gelirleridir. İthal ikamesi bağlamındaki koruma duvarlarının ardında, özellikle de fiyat belirleme politikaları ile otomotiv sektörü OYAK'ı taşıyan sektör olmuştur.

Türkiye'de otomotivde montaj sanayii 1950'lerin ortasında başlamıştır. Bu başlangıcın arkasında hem dünya otomotiv endüstrisinin lisans anlaşmaları ve ortaklıklar üzerinden uluslararasılaşması hem de cari açığı düşürebilmek için döviz harcamalarını azaltma hedefi söz konusudur. 1964 yılında, ilk *Beş Yıllık Plan ve Montaj Sanayii Düzenlemeleri* çerçevesinde otomotivde yerli üretimin artırılması hedeflenmiştir. Böylece, geniş ve korunaklı iç piyasa çekici hâle gelmiş, 1967'de % 98,4 olan ithâl araç oranı 1972'de % 13'e düşmüştür. Bu süreçte Koç Fiat grubuyla ortaklıkla (1968), OYAK da Renault grubuyla ortaklıkla (1969) sektöre girmiş ve uzun yıllar sektörde oligopolistik güce sahip olup yüksek kâr oranlarından kazanç sağlamışlardır. "Taşıt araçları sanayii, Türk imalat sanayii içinde en yüksek gerçek korumanın (% 280.2) sağlandığı sektörlerden birisi olmuş", dolayısıyla da bu sektörde firmaların kâr oranları çok yüksek olmuştur.

Otomotiv sektörü ithal ikameci sanayileşmenin 1970'te girdiği kriz ve 12 Mart rejimi sürecinde de kritik bir pozisyonda olmuştur. 1970'e gelindiğinde, ithal ikameci sanayileşmenin yapısal krizi devam etmiş ve model tıkanmaya başlamıştır. Ödemeler dengesi krizi, artan dış borç ve yüksek enflasyon karşısında AP hükümeti 1970 yılında TL'de % 66'lık sert bir devalüasyonu öngören bir IMF istikrar paketini uygulamaya sokar. İthâl parçaların maliyetini arttırdı-

ğı için bunun otomotiv sektörü üzerinde ciddi olumsuz etkileri olur. Ayrıca hükümet ek satış vergilerinin yanı sıra yeni otomotiv alım vergileri de koyar. Sonuç olarak, 1970 ve 1971'de satışlar ciddi biçimde düşer. AP hükümetinin amacı korumacılığı indirmek ve otomotiv sanayiini ihracata zorlamaktır. Ancak 1970 ekonomik reform paketi ithal ikameci sanayileşmeye bağımlı sanayicilerin muhalefetini tetikler. TOBB söz konusu uygulamaları montaj sanayilerine, özel olarak da otomotiv sektörüne büyük bir darbe olarak niteler. 1971 tarihli *OYAK Dergisi*'nde yer alan Genel Kurul tutanaklarında da hükümetin aldığı kararların OYAK'ın kârları üzerinde yarattığı negatif etki dile getirilir ve söz konusu politikalar eleştirilir. Türkiye'nin iki büyük sermaye grubu, Koç ve OYAK, bu sektöre daha çok kısa bir süre önce yatırım yapmışlardır ve bu istikrar paketi yüksek kâr umutlarını suya düşürmüştür. 1971-1973 arasında ordunun kontrolündeki teknokratik hükümetlerin (dönemin ilk teknokrat hükümeti olan I. Erim Hükümeti'nde o dönem OYAK Yönetim Kurulu üyesi olan Özer Derbil'in de görev aldığını da not düşelim) kurulduğu 12 Mart rejimi altında ithal ikameci sanayileşmenin bu ilk krizi modelden çıkış değil, modelin devamı ve derinleşmesi doğrultusunda çözülür. İthal ikameci sanayiciler, özellikle de otomotiv firmaları galip çıkmış ve modelin ve sektörün orta vadeli istikrarı ordunun doğrudan müdâhil olduğu bir rejim altında gerçekleştirilmiştir.

Ordu Sermayedar Olunca: OYAK'ın Bitmeyen Devleşme Hikâyesi

27 Mayıs Darbesi'nin ardından gelen askerî rejim altında bir yandan yeni bir sermaye birikim rejimi ve düzenlemesi, yeni bir devlet formu tesis edilirken diğer yandan da ordu sadece siyasal aktör olarak gücünü kurumsallaştırmakla kalmamış OYAK'ın kurulması yoluyla doğrudan bir iktisadî aktör ve güç haline gelmiştir. 1960'larda başlayan OYAK'ın yükseliş serüveni 1970'lerde yine ithal ikameci sanayileşmeye dayalı sermaye birikim stratejisi çerçevesinde süregitmiş, 70'lerin sonunda bu stratejinin krize girmesi akabinde neoliberal politikalara geçiş 12 Eylül askerî müdahalesi ve rejimi eliyle gerçekleştirilmiştir. 1970'lerin sonunda OYAK da ithal ikameci politikaların terki ve neoliberal politikalara geçişi savunmuştur.

OYAK'ın büyümesi 1980 sonrası neoliberal dönemde büyük ivme kazanmıştır. Bu dönem zarfında, ancak askerî rejimin tesis ettiği yeni siyasal yapının içinde mümkün olan ve OYAK tarafından da sıkı sıkıya izlenen üç temel politika sermaye birikimi açısından kilit önem arz etmiştir. Birincisi aslen işçi sınıfının ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan baskı altına alınmasıyla mümkün emek maliyetlerini düşük tutmaya dayanan ihracata yönelik sanayileş-

medir. OYAK hem devlet tarafından vergi, kredi vb. politikalarla desteklenen ihracata yönelik yeni sektörlere girmiş hem de 1990'lı yıllarda otomotivdeki yeniden yapılanma ile bu ihracata yönelik sanayileşme politikalarından faydalanmıştır. İkincisi özelleştirme politikalarıdır. OYAK 1990'larda çimento sanayinde, 2001 krizinin hemen ardından Sümerbank'ın komik bir meblağa alınmasıyla bankacılık alanında, 2005'te de Türkiye'nin en kârlı ilk üç şirketinden biri olan, yıllık kârı OYAK'ın tüm şirketlerinin kârına denk olan Erdemir'in satın alınmasıyla demir çelik sektöründe özelleştirme politikaları üzerinden büyük bir sermaye birikimi sağlamıştır. Üçüncüsü finansal sermaye birikimidir. 1989'da alınan finansal liberalizasyon kararının ardından Türkiye ekonomisi sıcak para giriş ve çıkışlarına bağımlı hâle gelmiş, OYAK'ın da bir parçası olduğu Türkiye büyük sermayesi dolar/TL arbitrajından ve yüksek faiz politikasından faydalanarak finansal yatırımlar üzerinden çok hızlı bir sermaye birikimi sağlamıştır. 1994, 1999, 2000 krizlerini ve nihayetinde büyük bir ekonomik çöküşü getiren 2001'deki krizi üreten finansal sermaye birikim stratejisi dönemin OYAK genel müdürü Coşkun Ulusoy tarafından "kriz varsa fırsat da vardır" şeklinde değerlendirilmiştir.

2016 itibariyle 280.000'den fazla üyeye sahip olan OYAK, 23 tanesi ana 42 tanesi alt şirket olmak üzere 65 şirketlik yapısı, 42,3 milyar TL'lik toplam varlığıyla, ortalama 10 kadar şirketinin her yıl en büyük 500 sanayi kuruluşları arasında yer almasıyla Türkiye'nin en büyük beş sermaye grubu arasında yer almaktadır. Türkiye'nin sermaye yapısı içinde büyük sermaye gruplarıyla aynı çıkarlara sahip olan OYAK yoluyla ordu, kapitalist sermaye birikim süreçlerine ve sınıfsal ilişkilere ve çatışmalara daha da doğrudan angaje olmuştur. OYAK'ın üyelerine sağladığı nemalar ise özellikle 1970'lerden itibaren ordu mensuplarının orta sınıflaşması ve bu yolla ordunun 1950'li ve 1960'lı yıllarda bozulan iç bütünlüğünün yeniden tesisinde de etkin bir araç olmuştur. Reel ücretlerin sürekli eridiği 1980 sonrası neoliberal dönemde OYAK bu açıdan da daha da işlevsel hâle gelmiştir. Bununla birlikte OYAK'ın bünyesinde barındırdığı ekonomik kaynaklar ordu içinde bu kaynakların kontrolü ve paylaşımı açısından yeni çatışmaları doğurmuştur. Bu çatışmalar neticesinde örneğin astsubaylar meseleyi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne kadar taşımıştır. 2000'li yıllarda AKP iktidarı altında ordunun politik gücünün kırılması çerçevesinde önemli sivilleşme reformları gerçekleşmiş olsa ve bu süreçte OYAK kamuoyunun ve hattâ bir meclis araştırma komisyonunun gündemine girmiş olsa da, OYAK'a yönelik herhangi düzenlemeye girişilmemiştir.

Altmışlı Yıllarda "Dış" Politika

GENCER ÖZCAN

Türkiye altmışlı yıllar boyunca süren küresel değişim dalgasının etkisi altında kalan, bir yandan çeşitli iktidar odaklarının bu değişimle baş etmek için uğraştığı, öte yandan iktidara gelmek isteyen yeni odakların dünya siyasetinin dinamiklerinden yararlanmaya çalıştığı ülkelerden birisidir. Altmışlarda hızla değişen dünya siyaseti Türkiye siyaseti üzerinde önceki onyıllarda görülmemiş etkiler yaratmış, çeşitli odakların iktidar stratejilerini, gündelik iktidar pratiklerini, dolayısıyla da *dış* politika yaklaşım ve uygulamalarını yeniden belirlemeye zorlamıştır. Bu onyılın Türkiye'sinde olup bitenlere yakından bakıldığında, dünya siyasetindeki gelişmelerin izdüşümleriyle karşılaşılır. Çeşitli odaklar olup bitenleri yeni merceklerden okumaya çalışarak, Türkiye'yi yeniden konumlandırma sorusuna cevap aramaktadır. Türkiye'de düzen ve istikrar denildiğinde ilk akla gelen isim olan İsmet İnönü bile "Yeni şartlarda yeni bir dünya kurulur ve Türkiye de bu dünyada yerini bulur," demek ihtiyacı duymaktadır. Dolayısıyla bu bölüm, Türkiye'nin altmışlı yıllarda izlediği dış politikayı, çeşitli iktidar odaklarının dünya siyasetinin dinamiklerinden kendi ihtiyaç ve öncelikleri doğrultusunda yararlanabilmek için uyguladıkları stratejilerin yarattığı sonuçların toplamı olarak okumaya çalışmaktadır. Böylesi bir okuma Türkiye siyasetini *içerisi* ve *dışarısı* diye ayırmaksızın bir bütün olarak görmemize olanak tanımaktadır. Bu olanaktan yararlanabilmek için, öncelikle dünya siyasetinin Türkiye üzerinde yarattığı etkileri tartışmak, ardından Türkiye'de çeşitli güç ve iktidar odaklarının gereksinim ve önceliklerine yakından bakmak, son olarak da bu öncelikler uyarınca izlenen *dış* politikayı yol açtığı siyasal sonuçlar ile birlikte irdelemek gerekmektedir.

Altmışlı yıllar, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de geniş toplumsal kesimlerin egemen yapıları sorguladığı, değiştirmeye kalkıştığı bir onyıl olarak öncekilerinden ayrılır. Sorgulanan yapıların başında Soğuk Savaş'ın yarattığı uluslararası düzen gelir. Ellilerde *Barış İçinde Birarada Yaşama* siyasetiyle başlayan yumuşama süreci, Soğuk Savaş'a özgü katı blok politikalarının gevşemesine yol açarak blok içi hiyerarşilerin sorgulanmasına neden olur. Altmışlarda Soğuk Savaş'ın Avrupa'ya getirdiği düzene ilişkin ilk sorgulama Fransa'dan gelir. Başkan De Gaulle yönetimi NATO'dan bağımsız bir politika izlemek ve yeni bir *Avrupa Düzeni* kurmak üzere 1966'da Fransa'yı NATO'nun askerî kanadından çıkarır. Almanya'da 1966'da iktidara gelen Willy Brandt yönetimi ise *Ostpolitik* (Doğu Siyaseti) adıyla kendi yumuşama politikasına yönelerek, Almanya'nın uluslararası konumunu değiştirmeye koyulur. Çekoslovakya'da Alexander Dubçek'in başlattığı ancak 20 Ağustos'ta 1968'de SSCB'nin müdahalesiyle son bulan *İnsan Yüzlü Sosyalizm* hareketi, dünya siyasetinde değişim isteğinin Batı Avrupa ülkeleriyle sınırlı kalmadığını gösterir.

Değişim süreci altmışlı yılların ikinci yarısında 20. yüzyılın en önemli devrimci dalgasına dönüşerek bütün Kuzey yarımküreyi kat eder. 1968'de tepe noktasına erişen dalga uluslararası düzenden başlayarak bütün toplumsal hiyerarşileri sorgulayan küresel ölçekli bir dönüşümü tetikler. Altmışların ikinci yarısında geniş toplumsal kesimler hızla siyasallaşarak kendi ad ve hesaplarına kurulu düzene başkaldırır. Bu kesimlerin başını çeken üniversite gençliği, Kuzey yarımkürede kökten değişim talepleriyle eylemlere girişir. Buyurgan toplumsal yapılar, itaat öneren ahlâk kuralları, yerleşik beğeniler, dayatmacı değer yargıları, toplumsal cinsiyet algıları, kurulu düzeni hatırlatan ne varsa sorgulanır. Kuzey yarımkürede yaşanan değişim arayışına Güney yarımkürede yayılan sömürgecilik karşıtlığı ve çok sayıda ülkenin bağımsızlığını kazanması gibi gelişmeler eşlik eder.1955'te Bandung Konferansı ile başlayan *Bağlantısız Ülkeler Hareketi* altmışlarda artık BM'de hatırı sayılır bir güç haline gelir. Vietnam, Cezayir gibi ülkelerde başlayan direniş, dünya siyasetinin egemen güçlerini sorgulayan hareketlerin sembollerine dönüşür. Kuzey'in değişim isteyen ama bu değişimi nasıl gerçekleştireceğini bilmeyen gençleri yönlerini Güney'de olup bitenlere bakarak bulmaya çalışır. Avrupa sokaklarında yürüyen gençler ellerinde güney yarımkürenin direniş liderlerinin resimlerini taşır. Patrice Lumumba, Ho Chi Minh, Nguyen Giap, Che Guevara, Fidel Castro, Leyla Halid, Yaser Arafat bütün dünyanın tanıdığı ikonalara dönüşür. Hannah Arendt, *Şiddet Üzerine*'sinde, 68 gençliğinin attığı Mao, Castro, Che Guevara ve Ho Chi Minh sloganlarını uzak

dünyalardan kurtarıcı çağıran *sözde dinsel ilahilere* benzeterek ekler: "Eğer Yugoslavya daha uzakta olsaydı, Yugoslavya'ya ulaşmak daha zor olsaydı, Tito'nun adını da haykırabilirlerdi."

Küresel değişimin Türkiye üzerindeki yarattığı etkilerini ele almadan önce yine Türkiye'de bu onyıla özgü bir dizi gelişmeye değinilebilir. Bu gelişmeler, kırsaldan kente kitlesel göç, üniversitelerin artışı ve gençliğinin hızla siyasallaşması olarak sıralanabilir. Yakından bakıldığında, bu gelişmelerin de küresel nitelikte olduğu ve dünyada olup bitenlerden etkilenen toplumsal çevrelerin genişlemesine yol açtığı görülür. Köyden kente göç büyük kentlerin çeperlerine yığılan kırsal kökenli toplumsal kesimlerin siyasallaşmasını kolaylaştırır. Göçün konumuz açısından yarattığı en özgül sonuç, başta Almanya olmak üzere, Avrupa ülkelerine yönelik işçi göçüdür. Dünyanın en gelişmiş kentlerinde yaşamaya başlayan göçmen işçilerle geride bıraktıkları yoksul yakınları arasında başlayan etkileşim, sonuçlarını hâlâ izlediğimiz, kendine özgü bir değişim süreci başlatır.

Konumuz açısından bakılırsa, yeni açılan üniversitelerin yarattığı değişimin etkisi daha dolaysızdır. Altmışlı yıllarda, dünyanın geri kalanında olduğu gibi, Türkiye'de de yeni açılan üniversitelerin sayısı artarken, kuruluş aşamalarını tamamlayan Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Atatürk, Ege Üniversitelerinin yanı sıra, Ankara İktisadî Ticari İlimler Akademisi, İstanbul İktisadî Ticari İlimler Akademisi gibi yükseköğrenim kurumlarına alınan öğrenci sayısı büyük artış gösterir. Bu onyılda Türkiye'de öğrenim görmeye gelen yabancı öğrencilerin sayısında görülen artış üzerinde ayrıca durulmalıdır. Şubat 1965'te Arap ülkelerinden Türkiye'ye okumak üzere gelen öğrencilerin sayısı 2.000'i aşar. Bu durum özellikle Ortadoğu ülkelerinden gelenlerle birlikte, üniversite gençliğinin bölge ve dünya siyasetine ilişkin farkındalıklarını artırır. Şengün Kılıç Hristidis'in de aktardığı gibi, ODTÜ'nün kurucu rektörü Kemal Kurdaş anılarında, 1966-1967 eğitim yılı açılış töreninde öğrencilerin Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yi hedef alan protestolarından duyduğu şaşkınlığı dile getirmektedir. Yabancı öğrenciler arasında bulunan çok sayıda Filistinli öğrenciyle Türkiye'deki üniversite gençliği arasındaki etkileşim, özellikle 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın da etkisiyle, kendine özgü sonuçlar yaratarak, gerek Türkiye siyasetini gerekse Türkiye'nin ABD ve İsrail gibi ülkelerle ilişkilerini etkileyen dinamikleri açığa çıkarır.

Altmışlı yılların ortasından başlayarak gençlerin ülke sorunlarına duyduğu ilgi nitelik değiştirir. Kıbrıs mitingleri ile başlayan gösteriler zamanla kendi ivmesini yaratır. Üniversite gençliği hızla siyasallaşır. Altmışların önemli gelişmelerinden birisi de Marksist metinlerin yoğun bir biçimde çevrilmesidir. Uğradığı takibata karşın, çeviri hareketi Türkiye solunun dünya siyasetinden etkilenmesi sürecini hızlandırır. Altmışların son çeyreğine girildiğinde Tür-

kiye üniversite gençliği de dünyanın başka ülkelerindeki öğrenci hareketlerininkine benzer bir radikal gündemle siyasallaşır. Feyizoğlu'nun da *Denizler ve Filistin* başlıklı kitabında aktardığı gibi Deniz Gezmiş, 1968 sonlarında yaşadığı zamanı, "...çağımız, biz yaştakilerin Vietnam'da, Dominik'te, Meksika'da Amerikan emperyalizmine karşı dövüşerek öldüğü çağ" olarak tanımlamaktadır. Sol eğilimli gençlik hareketlerine katılan üniversite öğrencileri, Vietnam'dan, Küba'ya uzanan geniş bir coğrafyada olup bitenleri izlerken, başka ülkelerdeki akranlarına öykünerek kendilerine *Kastro Nuri, Zapata Şaban, Panço Nail, Endi Mustafa Rudy Ruhi, Brejnevci İbrahim* gibi takma adlar yakıştırırlar. Türkiye'de *NATO'ya Hayır* kampanyaları da bu dönemde başlar. Ali Gevgilili için NATO, ABD'nin "Kendi çıkarları uğruna dünyayı ateşe atma stratejisinin korkunç aletinden başka bir şey" değildir. NATO'dan ayrılarak Türkiye'nin dünya siyasetinde yeniden konumlandırılmasını öneren "Tam Bağımsız Türkiye" çağrısı, siyasal gündemin bütün konularını kat eden bir mega anlatıya dönüşür. Bu anlatıya göre, tüm sorunlarımızın kaynağında bağımlı olmaklığımız vardır; siyasal sorunlarımızın çözümü, NATO'dan çıkarak bağımsızlığımızın yeniden kazanılmasına bağlıdır. Bağımsızlık çağrılarının hedefinde doğal olarak Türkiye'nin ABD ile ilişkileri ve NATO üyeliği vardır.

Ortadoğu ülkelerinden gelen öğrencilerin Türkiye'deki akranlarıyla etkileşiminin uzun erimli sonuçlarından birisi çok sayıda sol eğilimli gencin Mart 1968'den başlayarak, pek çok ülkeden yaşıtlarının yaptığı gibi, Filistin direnişine destek olmak düşüncesiyle çoğu Ürdün ve Suriye'de bulunan kamplara gidişidir. Gençlerin anılarına bakıldığında, *ihtilâlci romantizm, enternasyonalist dayanışma, ABD emperyalizmi* ve onun "ileri karakolu durumundaki İsrail'e karşı mücadele" gibi nedenlerle Filistin'e gittikleri görülür. Bu anlatılar, gençlerin Türkiye'ye dünyadan bakmaya çalıştığını göstermesi bakımından anlamlıdır. O yılların deyimiyle, *aşağıya* gidenlerden birisi olan Yusuf Aslan'ın Türkiye'de ve Ortadoğu'da olup bitenleri dünya siyasetinin bir parçası olarak gören anlatısı, sol eğilimli gençler arasında hâkim bakış açısını örnekler: "Bugün Ortadoğu'da Amerikan emperyalizminin ileri karakolu olan İsrail'e karşı Arap halkları anti-emperyalist bir savaş yürütmektedir. Bu savaş; Asya'da, Afrika'da, Latin Amerika'da ve bütün dünyada emperyalizmin baskısı altında ezilen halkların yürüttüğü devrimci kavganın bir parçasıdır. Emperyalizme karşı yürütülen savaş, bütün dünya halklarının ortak savaşıdır. Vietnam'da, Ortadoğu'da, Latin Amerika'da emperyalizme karşı sıkılan her kurşun, aynı zamanda Türkiye halkının kurtuluşu için sıkılmaktadır." Burada Filistinli örgütlerle çeşitli Türkiyeli örgütler arasında başlayan etkileşimin izleyen 30 yıl boyunca 22 Mayıs 1971'de İsrail Başkonsolosu Efraim Elrom'un öldürülmesi gibi olaylara yol açarak, Türkiye siyasal hayatına yön verecek gelişmeleri tetiklediğini belirtmekle yetinilebilir.

Burada dünya siyasetinin Türkiye gençliği üzerinde yarattığı etkinin sol eğilimli kesimlerle sınırlı kalmadığı belirtilmelidir. Dünya siyasetinin sol üzerinde yarattığı etkiyle karşılaştırılmayacak ölçüde sınırlı kalmış olsa bile, Pakistan, Mısır ve Ürdün'de başlayan siyasal İslâmcı hareketlenmelerin Türkiye'de etkili olmaya başladığı dönem altmışlı yıllardır. Gerçekten de siyasal İslâmcı akımların, deyim yerindeyse, dışa açılması altmışlara özgüdür. Dışa açılma başta Ortadoğu ülkeleri olmak üzere çeşitli İslâm ülkelerinde olup bitenlerle yakından ilgilenmek, bu ülkelerdeki, başta *Müslüman Kardeşler*, *Rabıtat-el-Alem-el-İslâmi* gibi yapılarla ilişki ağları kurmak, Ebu'l A'lâ el-Mevdudî, Seyyid Kutub, Yusuf el-Karadavi, Hasan el Benna, gibi İslâmcıların yapıtlarını Türkçeye çevirmek gibi eksenlerde gerçekleşir. Siyasal İslâmcılık, ellilerde DP iktidarından aldığı desteği, altmışlarda AP'den alır. AP, yükselen solu sınırlamak için siyasal İslâmcılığın komünizm karşıtlığından yararlanır. Bu işbirliği ilişkisinin açık örnekleri 1958'de yayınlanmaya başlayan ve altmışlar boyunca yayınını sürdüren *Hilal* dergisi çevresinde izlenebilir. Derginin yayın kurulu ve yazarları arasında AP yöneticileri bulunur. *Hilal*, kurucusu Salih Özcan'ın ifadesiyle, "Solcuların sivrisinek kıymetinden ileri geçmeyen yazar ve mensuplarına gereken cevabı vermek için" çıkartılır. *Hilal*'in yayın kurulunda yer alanların AP'nin *milliyetçi-mukaddesatçı* kanadıyla yakın ilişki içinde oldukları, bazılarının sonraki yıllarda bu partiden milletvekili seçildikleri görülür. Yeri gelmişken, AP ile siyasal İslâm arasındaki birbirlerini besleyen ilişkinin sorunsuz yürümediğini, tersine sürtüşmeli ve iniş çıkışlı bir gelişme çizgisi izlediğini, 1969'da Millî Nizam Partisi'nin kuruluşu ile bir kırılmaya uğrayarak yolunu ayırdığını belirtelim.

Altmışların ana akım İslâmcılığının gündemi "beynelmilel komünizme ve Siyonizm'e" karşı mücadeleyle sınırlıdır. Bu nedenle Ürdün kökenli bir örgütten etkilenen ve aynı adı benimseyerek faaliyete geçen *Hizbu't-Tahrir* hareketi ana akım İslâmcılıktan farklı bir siyasal çizgi izler. Örneğin, *Hilal* çevresi ABD'ye toz kondurmazken, *Hizbu't-Tahrir* Türkiye'nin NATO üyeliğine karşı çıkar. "Allah'ı ve Amerika'yı birlikte razı etme[nin] mümkün olmadığını" savunan *Hizbu't-Tahrir*'e göre, "Askerî ve bu cinsten muahedeler ve buna tabi olan üs ve hava meydanları, icar [kira] ittifakları ve siyasî muahedeler, kati olarak memnudur [yasaktır]"; Devletin, "İslâm hukukundan başka bir hukuk tatbik eden BM Heyeti ... gibi kurumlara iştirak etmesi caiz değildir." "Hıristiyanlarla müttefik olmanın haram olduğunu", "Müslümanların ABD'yi Kâbe edinmesinin doğru olmadığını" savunan *Hizbu't-Tahrir* AP yanlısı basın tarafından *kökü dışarıda* bir örgüt olarak şeytanlaştırılır. Türkiye sağının kanaat önderlerinden Ahmet Kabaklı'nın ifadesiyle, "apaçık Moskova (veya Pekin) emrinde çalışan bir komünist yuvası" olmakla suçlanır (Erkilet, 2010, s. 162).

Son olarak, altmışlı yıllarda dünya siyasetinin etkisi altında siyasallaşan bir başka kesim olan askerlerden söz edilmelidir. Ortadoğu'da altmışlı yıllara ekonomik ve toplumsal sorunları kısa yoldan çözümleyebileceği iddiasıyla monarşileri deviren orduların damgasını vurduğu söylenebilir. Böyle bakıldığında, 27 Mayıs Darbesi, 23 Temmuz 1952'de Mısır'da başlayıp, 14 Temmuz 1958 Irak darbeleriyle yayılan askerî darbeler dalgasının Türkiye'ye yansıması olarak görülebilir. Ergun Aydınoğlu, gerek 27 Mayıs Darbesi, gerek 9 Mart 1971 Darbe girişimini tasarlayan genç subayların Ortadoğu ülkelerinde yönetime el koyan "Batı karşıtı cunta hareketleriyle büyük benzerlikler taşıdığına" işaret eder. Farklı toplumsal ve tarihsel çevrelerden gelmiş olmalarına karşın, Mısır, Suriye ve Irak'ta darbe yapan genç subaylar gibi, TSK'nin genç subay kuşağı da 27 Mayıs günü devirdikleri DP hükümetini her şeyden çok ülkenin bağımsızlığını kaybetmesine yol açmakla suçlar. Türkiye'nin *albaylar kuşağı* da Ortadoğu ordularında başlayan ihtilâlci dalgaya benzer bir hareketlenmenin etkisi altındadır. İpekçi ve Coşar'ın da aktardıkları gibi, yeni anayasayı yapmakla görevlendirilen hukukçulardan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun MBK üyelerine sorduğu soru, yeni rejime ilişkin beklentiler hakkında ipucu verir: "Bir Nasır rejimine gidecek misiniz?" Onyılın sonlarında örgütlenen cuntalarda yer alan albaylar gibi, onlarla birlikte parlamenter demokrasiyle zaman kaybetmeden iktidarı ele geçirmeyi tasarlayan aydınlar da, başta Mısır olmak üzere çeşitli Ortadoğu ülkelerinde genç subaylar tarafından gerçekleştirilen reform hareketlerinden esinlenir.

Bu genel saptamaların ardından, Türkiye'de başta ordu ve hükümetler olmak üzere iktidar odaklarının öncelik ve gereksinimleri üzerinden altmışların *dış* siyasetine daha yakından bakılabilir. Bu onyılda Türkiye siyaseti, dolayısıyla *dış* politikası üç evreye ayrılarak incelenebilir. Bu evrelerden birincisi 27 Mayıs'ta başlayıp 15 Ekim 1961 Seçimlerine kadar geçen 16 aylık süreyi; ikincisi 15 Ekim 1961 ile 10 Ekim 1965 Seçimleri arasındaki 4 yıllık *Birinci Koalisyon Hükümetleri Dönemi*'ni, üçüncüsü ise AP'nin iktidara geldiği 10 Ekim 1965 Seçimleriyle başlayıp 12 Ekim 1969 Seçimleriyle sona eren 4 yılı kapsar.

27 Mayıs 1960 - 15 Ekim 1961: MBK Günlerinde *Dış* Politika

Askerî yönetim altında geçen ilk evrede siyasal gelişmelere MBK'nin gereksinim ve öncelikleri yön verir. MBK yönetiminin birincil önceliği ABD'nin darbeye karşı vereceği tepkiyi anlamaya çalışmak olur. Bu nedenle, MBK yönetimi daha ilk bildirisinde Batı'ya "NATO'ya inanıyoruz ve bağlıyız" diyerek Türkiye'nin dünya siyasetindeki konumunda değişikliğe gidilmeyeceği güvencesi verir. Aynı nedenle, darbecilerin ilk işi, derdest ettikleri Dışiş-

leri Bakanlığı Genel Sekreteri Selim Sarper'e ABD ile yapılan ikili anlaşmada müdahaleyi gerektirecek bir gizli hükmün bulunup bulunmadığını sormak olur. Böyle bir anlaşmanın bulunmadığı güvencesini aldıktan sonra bu defa Sarper'den yeni rejimin tanınması için çalışmalara derhal başlaması istenir. Cemil Koçak'ın da hatırlattığı gibi, darbe sonrasında kurulan Cemal Gürsel hükümetinin gündemine aldığı ilk konu da yeni devlet ve hükümetin *tanınması* sorunudur. DP döneminin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ve NATO çevrelerinin yakından tanıdığı Selim Sarper'in Dışişleri Bakanlığı'na getirilmesi de dış politikada değişiklik yapılmayacağı izlenimi vermek üzere tasarlanmış bir atamadır. Darbeden sonra Türkiye'ye gelen Avrupa Müttefik Kuvvetleri Komutanı ve ABD Avrupa Kuvvetleri Komutanı Lauris Norstad'ın Sarper'in evini bizzat ziyaret edip eşi ve çocukları ile sohbet etmesi de bu atamanın beklenen etkiyi yarattığını gösterir. Dışişleri Bakanı Sarper yaptığı ilk basın toplantısında yeni hükümetin NATO'ya ve *Central Treaty Organization'a* (Merkezi Antlaşma Teşkilatı - CENTO] bağlı kalacağını belirterek mevcut anlaşmaların yürürlükte kalacağını ve bütün yabancı ülkelerle dost münasebetlerin sürdürüleceğini vurgular. Burada MBK yönetiminin ilk günlerden başlayarak ABD'den gelecek yardıma acil ihtiyaç duyduğu belirtilmelidir. Dönemin ABD Büyükelçisi Fletcher Warren'ın raporlarından MBK yönetiminin elinde Haziran ayı maaşlarını ödeyebilecek kadar paranın olmadığı anlaşılmaktadır. Gürsel, 28 Mayıs'ta Warren'dan "İlk maaşları ödemenin ne kadar önemli olduğunu söylememe gerek yok. ABD, Türkiye'ye yaptığı olağan ödemesini, 1 Haziran'dan önce yapıp destek olabilir mi?" diyerek avans ister. ABD yardımına gereksinim izleyen aylarda da sürer. Nur Batur'un da aktardığı gibi, ordunun yeniden yapılandırılması için albay ve general kadrolarında yapılması öngörülen tasfiyenin sorunsuz gerçekleşmesi de ancak ABD'den alınan fonlar sayesinde mümkün olabilir. 24 Temmuz'da yapılan toplantıda Warren yardımın belli bir program uyarınca yapılabileceğini açıklamaya çalışırken, Gürsel sabırsızlıkla "Parayı alacak mıyız, almayacak mıyız?" diye sorar. Warren, Washington'a Gürsel'in aklında tek bir sorunun olduğunu yazar: "ABD parayı verecek mi? Vermeyecek mi?"

Dolayısıyla darbeyi izleyen aylarda yapılan açıklama ve uygulamalar, belirli bir programın gereği değil, MBK'nin iktidara tutunma stratejilerinin sonucu olarak okunabilir. MBK içinde daha darbeyi izleyen ilk günden başlayan güç mücadeleleri, ayrışmalar, tasfiyeler, cunta girişimleri vb. sonuçlar yaratarak 12 Mart 1971'e kadar sürer. Kurtul Altuğ'un da *27 Mayıs'tan 12 Mart'a* başlıklı kitabında aktardığı gibi, 13 Kasım 1960'ta MBK'den tasfiye edilen *Ondörtler*'in önde gelen isimlerinden Orhan Erkanlı, 1 Nisan 1961'de sürgüne gönderildiği Meksika'da ordunun durumunu şöyle anlatır: "Silahlı Kuvvetler politikanın içindedir. Kumanda kademesi ile komite [MBK] reka-

bet halinde ve iktidar yarışındadır. General Gürsel kumandanlara dayanarak icraatını devam ettirmektedir. Komitenin dağıtılacağı, Üç Cemallerin [Gürsel, Tural, Madanoğlu] iktidara el koyacakları günlük söylentiler arasındadır. Ordunun genç unsurları, 27 Mayıs'ın başarısızlığından mustarip ve durumdan şikâyetçidir." Cemal Gürsel'in darbeden hemen sonra Harp Akademileri diploma töreninde yaptığı teşhis aslında tüm onyıl için geçerliliğini korur: "Ordu hastadır."

MBK'nin tutarlı bir siyasal programa sahip olmadığı bilinen bir gerçektir. Darbeyi tasarlayan albaylardan Orhan Erkanlı'nın daha sonra "Dosyalı ihtilâl olmaz" diyerek belirttiği gibi, "İhtilâl idaresinin planı, kadrosu sonradan tamamlanır." Şevket Süreyya Aydemir'in de *İhtilâlin Mantığı*'nda dile getirdiği gibi, darbeden önce program diye ortada dolaşan belgelerde dış politika konusunda söylenenler, "Mevcut anlaşmalara sadık kalınması, fakat daha bağımsız bir politika" gibi ifadelerle sınırlıdır. Ayrıntılı bir programları bulunmamasına karşın, darbeci subayların genel bir dış politika eğiliminden yoksun oldukları da söylenemez. Hükümet programında dolaylı yollardan ifade edilen, Bağlantısızlık yanlısı ya da *Üçüncü Dünyacılık* olarak tanımlayabileceğimiz eğilim, MBK üyesi genç subaylar arasında daha da belirgindir. Bu kuşağın günlükleri ABD'li meslektaşlarının buyurgan edalarından duyulan rahatsızlığa dair ifadelerle doludur. Darbeci subaylar arasında Türkiye'nin konumunda, köklü olmasa da, bir değişime gidilmesi, ABD ile ilişkilerin artık eşitlik temelinde yürütülmesi için yeni düzenlemeler yapılması gerektiği düşüncesi yaygındır. 1. Gürsel Hükümeti'nin programında bu düşüncelerin izdüşümleriyle karşılaşılır. Program, Soğuk Savaş retoriğinden kaçınarak, Türkiye'nin "...kimseye karşı düşmanlık hisleri besleme[yeceğini]", üstelik kendisine "...uzatılan her dost eli sıka[cağını]", "...kendisine karşı gösterilen hakiki ve samimi dostluğa aynen mukabele ede[ceğini]" belirtmektedir. Bunlara karşılık, programda müttefiklerle ilişkilerin "...eşitlik ve egemenlik esasları dairesinde yürüt[üleceğine]" yapılan vurgu MBK içindeki değişim isteğini hissettirir. Melek Fırat, hükümet programında NATO'ya ilişkin alışılmadık ifadelere yer verilmiş olduğuna dikkatimizi çeker: "NATO'nun millî emniyetimizin takviyesi bakımından tesiri büyüktür ve emniyet vericidir. Bilmukabele bizim de bu teşkilâtı takviye hususundaki gayretlerimiz küçümsenecek derecede değildir." Programda yer alan "Sovyetler Birliği ile münasebetlerimizi karşılıklı saygı esasına müstenit [dayanan] iyi komşuluk çerçevesinde ilerletmeyi samimiyetle arzu etmekteyiz" biçimindeki ifadeler de MBK içindeki değişim arayışının belirtisi olarak okunabilir.

Cemal Gürsel hükümetlerinin toplantı tutanaklarına bakıldığında, MBK'de egemen olan bağımsızlıkçı eğilimin, Batı ülkeleriyle ilişkileri değişmeksizin sürdürmekten yana olan Dışişleri Bakanı Selim Sarper ve hüküme-

tin CHP yönetimine yakın üyelerinde hoşnutsuzluk yarattığı görülür. Sözgelimi Bakanlar Kurulu'nun 13 ve 14 Şubat 1961 tarihli toplantılarında, 25 Ocak 1961'de yayınlanan *Olaylar ve Yankıları* adlı radyo programının içeriğine, "Dışişleri Bakanlığının takip ettiği siyasî tutumla tamamen mutabık değildir" eleştirisiyle karşı çıkılır. Aslında, Bakanlar Kurulu'nun iki gün üst üste Kongo Devlet Başkanı Patrice Lumumba'ya yapılan kötü muameleyi eleştiren bir radyo programını gündemine alarak tartışması başlı başına ilgi çekici bir konudur. Programı yapan, Basın-Yayın ve Turizm Bakanı Cihat Baban'ın deyimiyle, "ateşin levazım üsteğmeni" görevden alınmak istendiğinde MBK'nin itiraz ederek programın sürmesinden yana tavır alması, dış politika konusunda Bakanlar Kurulu ile MBK arasında alttan alta bir çekişmenin sürdüğünü gösterir. MBK üyeleri arasında dış politikada değişim arayanların varlığına ilişkin işaretler zamanla artar. 16 Eylül 1960'ta bazı MBK üyeleri tarafından yayınlanan bir bildiri, Türkiye'nin "...gelecekteki ulusal bağımsızlık savaşlarını ve özellikle de Cezayir'in Fransa'ya karşı açtığı savaşa destek vereceği[ni]" belirtmektedir. Bu tartışmadan yola çıkarak, en azından bu çalışmanın ele aldığı ilk evrede MBK'nin dış politikada *Üçüncü Dünyacı* denebilecek arayışlar içine girerek Bakanlar Kurulu'ndan farklı bir bakış açısı benimsediği söylenebilir. Bu bakış açısı farklılığına karşılık, bu evrede de değişimden çok süreklilikler ön plana çıkar. Cemil Koçak'ın da altını çizdiği gibi, başta ABD olmak üzere müttefiklerin tepkisini çekecek girişimlerden uzak durulur. Kararlar alınırken akıllarda hep "Müttefikler ne der?" sorusu vardır. Bu bakımdan MBK yönetiminin dış politika konusunda yaptığı en dikkat çekici değişiklik, Libya üzerinden Cezayirli direnişçilere silah yardımı yapılmaya başlanmasıdır.

Bu değişim arayışına karşın, Türkiye siyasetinde son sözü askerlerin söylediği bu evrede, MBK *dış politika konusu* olarak tanımlanan sorunların tartışmaya açılmasını engellemeye çalışır. *Yuvarlak Masa Toplantıları* bu denetimci anlayışa örnek olarak gösterilebilir. MBK 15 Ekim 1961 Seçimleri öncesinde, bazı konuların *siyasî maksatlarla suiistimal* edilmesine engel olmak için, parti temsilcilerini 31 Ağustos 1961'de Cumhurbaşkanı Gürsel'in başkanlığında yapılacak *Yuvarlak Masa Toplantı*sı adı altında bir ikna görüşmesine çağırır. Yeri gelmişken, TİP'in bu toplantıya çağrılmadığı belirtilmelidir. MBK'ye kalsa, 27 Mayıs İhtilâli, Yassıada mahkemeleri, seçimlerin meşruiyeti gibi konuların yanı sıra, "Millî bir hüviyet almış bulunan dış politikamız millî menfaatlerimize zarar getirebilecek mahiyetteki tartışmalara konu edilmeme[lidir.]" Sonuçta, MBK'nin istediği bildirinin imzalanmasına karşın, *Yuvarlak Masa Toplantıları* partiler arasında dış politika konularının nasıl ele alınması gerektiği konusunda bir görüş birliğinin bulunmadığını ortaya koyar. Dile getirilen görüşler bir bakıma onyılın ikinci yarısında yapılacak

tartışmaları haber verir. Toplantı sırasında Cevdet Perin'in "Millî bir hüviyet almış bulunan dış politikamızın temel fikirleri ve antlaşmaları siyasî partiler tarafından millî menfaatleri zedeleyecek ve demokratik nizamı zaafa uğratacak bir şekilde propaganda konusu yapılamaz," önerisi karşısında Ertuğrul Alatlı,"...bilhassa anlaşmaların tenkide tâbi tutulmaması meselesini ben gayet tehlikeli görmekteyim. Öyle anlaşmalar sabık iktidar tarafından yapılmıştır ki; bunlar millî menfaatlere taban tabana zıttır," diyerek karşılık verir. Alatlı açıklanacak bildiride tartışmaları sınırlamaya yönelik bir ifadenin yer almasına da açıkça karşı çıkar: "Deklarasyonun şu maddesine riayet etmiyorsunuz, susunuz demek mümkün."

Bu evrede yapılan yasal-kurumsal değişiklikler dış politikayı yakından ilgilendiren sonuçlar yaratır. Bunların başında Dışişleri Bakanlığı'nın yapısı ve görev dağılımında yapılan değişiklikler gelmektedir. MBK yönetimi bir yandan DP döneminde bakanlığın iki numarası Selim Sarper'i bakanlık koltuğuna oturtarak, *değişiklik yok* mesajı verirken, öte yandan, bakanlığın yetki ve görevlerinde önemli değişikliklere gider. Bunlardan birincisi Dışişleri Bakanlığı'nın görev ve yetkilerini düzenleyen Kanun'da yapılan değişikliktir. 6 Temmuz 1960'ta kabul edilen 13 sayılı *Milletlerarası İktisadî ve Malî Münasebetlerimizin Tanzimi Hakkında Geçici Kanun* ile DP döneminde Dışişleri Bakanlığı'na verilen yetki Maliye Bakanlığı'na devredilir. Bu değişiklik, bakanlığın Fatin Rüştü Zorlu döneminde en etkili devlet kurumuna dönüşmesine karşılık, başta Maliye Bakanlığı bürokrasisi olmak üzere, sivil ve asker bürokrasinin gösterdiği tepki olarak görülmelidir. Bu bağlamda üzerinde durulması gereken en önemli olay, DP döneminin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun, adeta Hariciye'yi cezalandırırcasına, üstelik MBK'nin Ankara kanadının muhalefetine karşın, idam edilmesidir. Mahmut Dikerdem'in de vurguladığı gibi, Dışişleri Bakanlığı'nın görev ve yetkilerinde yapılan bu değişiklik bir yana bırakılacak olursa, MBK içinde gündeme gelen "dışişleri örgütüne yeni bir ruh getirmek", "dışişlerine kişilik ve dinamizm kazandırmak" gibi tasarıların sonuçsuz kaldığı görülür. Bu çerçevede, Dışişleri Bakanlığı'nın devlet yapılanması içindeki etkisi gözle görülür bir biçimde azaltılırken, askerlerin söz sahibi olduğu ve geniş yetkilerle donatılmış anayasal bir kurum olarak Millî Güvenlik Kurulu'nun (MGK) oluşturulması bu evrenin önemli değişiklikleri arasındadır. İzleyen onyıllarda MGK, önemli siyasal kararların ele alındığı bir kurul olarak ağırlığını artırır. Gerek Türkiye'de, gerek dünya siyasetinde çeşitli siyasal gelişmeler MGK'de millî güvenlik konusu olarak tanımlanarak olağan siyasal süreçler dışına çıkartılır; siyasal konular olarak tartışılmasına izin verilmez. Kısacası, kurul olarak MGK'nin, kavram olarak millî güvenliğin Türkiye siyasetinde öne çıkması süreci de bu evrede başlar.

Bu evrenin en önemli gelişmelerinden birisi de 13 Şubat 1961'de TİP'in kurulmasıdır. Bir grup sendikacı tarafından kurulan partinin programında dış politikaya geniş bir yer ayrılır. İlk günden başlayarak komünist olmakla suçlanan parti, kuruluş aşamasında kapatılma olasılığına karşı dış politika konusunda ölçülü bir dil kullanır. "Kurtuluş Savaşı Türkiye'sine yaraşır, kıskançlıkla bağımsız, emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı, BM ilkelerine bağlı, barışçı bir politika" izleyeceğinden söz eder. Koçak'ın da aktardığı program, NATO ve ABD'nin adını anmaz. Programın millî savunma konusunu ele alan bölümünde Türkiye'nin de benimsediği NATO savunma doktrini eleştirilirken ittifaktan söz edilmez: "Millî bağımsızlığımızı, egemenlik haklarımızı ve Cumhuriyetimizi kıskançlıkla korur. Bunları bir millî kurtuluş savaşı vererek kazanmış olmanın tam bilinci ile millî bağımsızlığımıza, egemenlik haklarımıza ve Cumhuriyetimize gölge düşürülmesine asla göz yummaz. Bağımsızlığımızdan, egemenlik haklarımızdan en küçük fedakârlığa razı olmaz. Anavatan topraklarının ilk hedef teşkil etmesini veya geçici bir süre için de olsa, topraklarımızın düşman kuvvetlerine bırakılmasını öngören ittifaklara, TİP kesinlikle karşıdır." 1965 Seçimlerine kadar parlamento dışında kalan TİP, TBMM'ye girdikten sonra tabu sayılan *dış politika* konularının tartışmaya açılması, derinlemesine tartışılması bakımından öncü rol oynar. Mehmet Ali Aybar, TİP'in kuruluş döneminde halka açık yapılan Genel Yönetim Kurulu toplantılarında "...dış politika konularının tartışılması gerektiğini; demokrasilerde her konu gibi dış politikanın da tartışıldığını, dış politikanın eleştirilemez bir konu olmaktan mutlaka çıkarılması gerektiğini vurgula[yarak]" siyasal tartışmaların derinlik kazanmasına katkı sağlar.

15 Ekim 1961 - 10 Ekim 1965: Alaca Karanlık Kuşağında *Dış* Politika

15 Ekim 1961 Seçimleriyle başlayıp, 10 Ekim 1965 Seçimlerine kadar süren evre ordu içinde güç mücadelesinin sürdüğü, darbe girişimleri ile geçen bir alaca karanlık kuşağıdır. "İyi saatte olsunlar!" diye bilinen ordunun siyasal hayat üzerindeki etkisi açık bir biçimde hissedilir. Darbe girişimleri, askerî bildiriler, uyarılar gündelik siyasetin olağan görüntüleridir. Ordu adına yapılan açıklamalara bakılırsa, "İhtilâl bitmemiştir ve 27 Mayıs amacına mutlaka ulaşacaktır." Metin Toker'in, askerleri dönemin ünlü hafif makineli tüfek modellerine benzeterek söylediği gibi, "Mr. Tomson ve Mr. Sten" yeniden müdahale için hazır beklemektedir. "Cunta üzerine cunta" kurulan bu evrenin darbe girişimlerine yakından bakıldığında, generallerin neredeyse tüm zamanlarını ordu içinde güç mücadelelerine ayırdıkları görülür. Bu mücadelelerin öncelikle *aslanlı kapı* olarak adlandırılan, Genelkurmay Başkanlığı'na

yöneliktir. Ankara'da ve İstanbul'da oluşan cuntaların tek birbirlerine karşı savaş açmadıkları kalır. Mücadelenin öteki boyutunda ise emir komuta zincirini kurabilmek adına, genç subayları denetim altında tutabilmek için uğraşan generaller ile kendilerine *albaylar kuşağı* adını veren genç subaylar arasındaki çekişme vardır. Bu dönemin yaygın bir deyişiyle, *omzu kalabalıklar* ile albaylar kuşağı arasındaki çekişme kimi zaman akıl almaz boyutlara ulaşır. Aydemir'in de belirttiği gibi, 22 Şubat Darbe girişimi öncesinde, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın daveti üzerine yapılan bir toplantıda yaklaşan darbeyi engellemeye çalışan Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in, genç subayların önderi Albay Talat Aydemir'e söyledikleri çarpıcıdır. "Şayet koordinesiz bir harekâta girişmişseniz, ben ve deniz kuvvetleri komutanı karar verdik, Türkiye'yi kuvvetlerimizle terk edip kuvvetlerimizle NATO üslerine çekileceğiz," der. Talat Aydemir'in, *1964 Kıbrıs Bunalımı* sırasında "Türk genelkurmayına" yönelttiği eleştiriler aslında mensup olduğu albaylar kuşağı için de geçerlidir. "Türk genelkurmayının ne işlerle meşgul olduğu, Millî Güvenlik Kurulunun politika cambazlarının elinde ne vazifeler gördüğü bilinmekte idi. Kumandanlar ancak örfi idare ile subayların, üniversite gençliğinin bastırılacağı kanaatinde olarak bu işleri bir kenara itmişler. Yüksek kumanda heyeti tamamı ile politika içine girmiş olduklarından seferberlik hazırlıkları, tehlike anı ordu müdahale hareketlerini planlayacak durumda değildirler. İşte en iyi misalin Kıbrıs olayı meselesinde tamamı ile plansız olarak, ne yapacağını bilmez bir vaziyette çırpındığını gördük."

Bu evrede, generaller arasında Türkiye'yi kurtarmaya dönük tasarımların bolluğuna karşılık Türkiye'yi değişen dünyada nasıl konumlandırmalı sorusuna yönelik sistematik bir çözümleme çabasıyla karşılaşılmaz. 1962 başlarında, 22 Şubatçı üç albay tarafından hazırlanarak genç subaylara dağıtılan *Kemalizm Doktrini* başlıklı belgenin son iki paragrafı, âdet yerini bulsun kabilinden, dış politikaya ayrılır. Talat Aydemir'in de hatıratında aktardığı bu belge uyarınca Türkiye, dış politikasını "Karşılıklı saygıya ve eşitliğe dayanan, meselelerin barış ve uzlaşma yoluyla halline, komşu devletlerle iyi münasebetlere, İslâm Âlemi ve Balkan Devletleri ile tarih ve kültür bağlarına uyan, Batı ile dayanışmaya önem veren, siyasî sınırlarımız dışında kalan TÜRK'lerin haklarını, millî hüviyetlerini insan hak ve hürriyetleri muvacehesinde [karşısında] devletler hukuku, uluslararası anlaşma ve usullere uygun olarak dikkatle korumak, devam üzere takip etme[lidir]." Sonuç paragrafında dünya siyasetinin değişen dinamiklerine uyum sağlayabilmek için Türkiye'nin ne yapması gerektiği konusunda somut bir öneri yoktur: "Millî menfaat ve şeref esasına uyan millî bir politika gütmek."

Bu evrede CHP'nin başını çektiği koalisyon hükümetleri kendisine siyaset alanı açmaya çalışırken, ordu ile deyim yerindeyse, köşe kapmaca oyna-

maktadır. DP'nin ardılı olan AP, kuruluş dönemi sancılarını atlatarak henüz 40 yaşındaki Süleyman Demirel'i 28 Kasım 1964'te genel başkanlığa getirir. "1924 doğumlu, Cumhuriyet ve Atatürk evladı" Demirel, *Harbiye* ve *Mülkiye* gibi devlete bürokrat yetiştiren Ankara kurumlarından değil, İTÜ'den mezun bir mühendistir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel Demirel'den, "Amerika'da tahsil etmiş, lâik, lisan bilen bir insan. AP'nin başına geçerse memleket kurtulur," diye söz eder. Kaldı ki Demirel, DP'nin ardılı olan bir partinin başında siyaset yapabilmek için, Tanel Demirel'in belirttiği gibi, "ABD yönetiminin desteğini almanın (ya da almış görünmenin) önemli olduğu[nu]" rakiplerinden önce fark etmiş gözükmektedir. AP Genel Başkanlığına seçildiği kurultayda, Eisenhower Bursu ile ABD'de bulunduğu sırada Başkan Yardımcısı Lyndon B. Johnson ile çektirdiği fotoğraf delegelere dağıtılır. Delegeler üzerindeki etkisini artırmak için olsa gerek, Johnson'un solunda duran Ahmet Kurt'un fotoğraftan çıkartılmış olduğu neden sonra anlaşılır.

Bu evrenin önemli gelişmesi ise sadece onyılın geri kalan bölümünde değil, gelecek onyıllarda bile Türkiye aydınları üzerindeki etkisi hissedilecek olan haftalık *Yön* dergisinin yayın hayatına başlamasıdır. İlk sayısı 20 Aralık 1961'de çıkan ve izleyen 6 yıl boyunca yayını süren *Yön*, Türkiye ölçülerinde bugün bile yüksek sayılabilecek satış rakamlarına ulaşarak, özellikle üniversite gençliği için bir siyaset okulu işlevi görür. *Yön*, sol eğilimli aydınları bir araya getirerek, Ergun Aydınoğlu'nun deyimiyle, "bir ideolojik-politik fermantasyon ortamı" sağlar. İlk sayısından başlayarak ele alınmayan konuları işleyen *Yön*, ikona kırıcı bir harekete dönüşür. Dünya siyasetine her zaman geniş bir yer ayıran *Yön*, ilk sayılardan başlayarak Ortadoğu gelişmeleri ile yakından ilgilenir; *Mısır - Nasır'ın Halkçılığı, Nasır, Mısır Sosyalizmini Anlatıyor, Ortadoğu, Arap Sosyalizmine doğru* başlıklı yazılar yayınlanır. Bu konuya uzun uzadıya girmeksizin, 17 Ocak 1962'de *Yön*'de Büyükelçi Mahmut Dikerdem'in yazısından bir bölüm okunabilir. "Türkiye'nin dış politikası konusunda şimdiye kadar hiçbir ciddi ve açık tartışma yapılmamıştır. Bunun nedeni ise, bazı çevrelerin dış politika konusuna bir çeşit *dokunulmazlık* kazandırmış olmalarıdır. Böyle bir dokunulmazlığı haklı göstermeye çalışanlar, dış politikamızın millî bir politika olduğu, partiler üstü bir nitelik taşıdığı, eğilimleri ne olursa olsun bütün vatandaşların bu konu üzerinde beraberlik halinde oldukları iddiasındadırlar. Oysa ne idüğü iyice bilinmeyen, halkoyu önünde görüşülüp tartışılmayan bir politikanın sağlam, sıhhatli temellere dayandığına, memleketin yüksek menfaatlerine en uygun yolda bulunduğuna inanmak ya bir peşin hüküm ya da bir aldatmaca olmaktan ileri geçemez."

Bu evrede *dış* politika sorunu olarak iki konu öne çıkar: Türkiye-ABD ilişkilerinde baş gösteren sorunlar ve Rum toplumunun Kıbrıs'ta anayasayı değiştirmeye dönük girişimlerinin yol açtığı bunalım. 21 Aralık 1963'te Kıb-

rıs'ta başlayan bunalım, 4 Haziran 1964'te ABD'nin Kıbrıs konusundaki tutumu yüzünden, Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini de kapsayacak bir tartışmanın fitilini ateşler. Türkiye bu evrenin sonlarında Kıbrıs sorununda SSCB'nin desteğini alabilmek için önceden örneği görülmemiş bazı adımlar atarak ABD ile arasına mesafe koyar. Ocak 1965'te *Çok Taraflı Güç Anlaşması* olarak bilinen projeye katılmayacağını açıklar. NATO'dan gelen güç artırım taleplerine olumsuz yanıt verir. Nihat Erim'in günlüğünden, Sovyet yetkililerin Başbakan İnönü ve Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'e *Çok Taraflı Güç*'e katılmaması karşılığında Kıbrıs konusunda Türkiye'nin tezlerinin desteklenebileceğini söylediklerini okuruz (Erim, 2001, s. 791, 793). Gerçekten de ABD nükleer denizaltısı *Savannah*'ın İstanbul ziyareti yapmasına izin verilmez. Dışişleri Bakanı Hasan Esat Işık, 1965 yılı BM Genel Kurulu açılışında ABD'nin Vietnam politikasını eleştiren bir konuşma yapar.

Bu evrede Türkiye siyasetinin gündemine giren bir dizi konudan söz edilmesi gerekir. Bunlardan birincisi 1965'te *Ermeni Soykırımı'nın 50. Yılı* için yapılan anma törenleri ile Türkiye siyasetinin gündemine giren "Ermeni Sorunu"dur. Onyılın geri kalanında başta SSCB olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde başlayan 24 Nisan eylemleri izleyen onyıllarda Türkiye siyasetinin en tartışmalı konularından birisine dönüşür. İkinci sorun ise 14 Temmuz 1958 Darbesi'nden sonra Irak'a dönmesine izin verilen Molla Mustafa Barzani'nin Irak Kürdistan'ında başlattığı mücadelenin Türkiye siyasetinde özgül etkiler yaratmaya başlamasıdır. Önceki onyıllarda Türkiye, Irak ve İran'ın askerî işbirliği yaparak denetim altında tutmayı başardıkları Kürt sorunu, altmışlı yıllardan başlayarak bölgeselleşerek siyasal boyutlar kazanır. Üçüncü konu ise 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye'nin o dönemdeki adıyla Müşterek Pazar'a ortaklık sürecinin başlamasıdır.

Bu evrede bir yandan SSCB ve Arap ülkeleriyle yakınlaşmaya ivme kazandırırken, öte yandan ABD ile ilişkileri etkileyen, böylelikle çeşitli güç ve iktidar odaklarının kendi siyasal gündemleri doğrultusunda araçsallaştırabildikleri Kıbrıs sorununa ayrı bir başlık altında ve ayrıntılı bir biçimde eğilmek gerekir.

1964 Kıbrıs Bunalımı ve Johnson Mektubu

1964 Bunalımı'nın anlaşılabilmesi için, bunalıma yol açan gerilimlere kısaca değinilebilir. Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti 16 Ağustos 1960'ta ilân edilir. Türkiye altmışlar boyunca, 1959 Londra Antlaşmaları'nın Kıbrıslı Türklere tanıdığı kurucu ortak statüsünün sürebilmesi için bu anlaşmaların kurduğu Bağımsız Kıbrıs'ı destekler. Buna karşılık Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar Londra Antlaşmaları'nın öngördüğü güç paylaşımına dayanan yapıyı bo-

zacak, dolayısıyla Kıbrıslı Türkleri azınlık statüsüne indirgeyecek politikalar izler. Güç paylaşımı konusunda ilk sorunlar bağımsızlığın ilânını izleyen ilk yılda baş gösterir. Güç paylaşımına dayanan anayasal mekanizmalar kısa sürede tıkanır; devlet temel işlevlerini yürütemez duruma düşer. Sonuçta, ABD'nin NATO'nun güneydoğu kanadını çökertecek bir Türkiye-Yunanistan çatışmasının önünü alabilmek için dayattığı Bağımsız Kıbrıs devletinin temelleri kurulmasının üzerinden iki yıl geçmeden sallanmaya başlar. Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios 22 Kasım 1963'te Ankara'ya gelerek artık Anayasanın değiştirilmesini talep eder. Makarios, Başbakan İnönü'den, Türkiye'nin Anayasanın tek taraflı bir şekilde değiştirilmesini asla onaylamayacağı cevabı almasına karşın 30 Kasım 1963'te Kıbrıs Anayasası'nın 13 maddesinde değişiklik yapılmasını öngören bir plan açıklayarak taleplerinde ısrar eder. *13 Nokta Planı* olarak adlandırılan öneriler Türk toplumunu, elindeki en önemli silahı olan veto yetkisini elinden alarak, azınlık konumuna indirgemeyi amaçlamaktadır.

Tırmanan gerilim 21 Aralık 1963 gecesi Lefkoşa'da patlak veren *Kanlı Noel* olayları ile çatışmaya dönüşür. Türkiye'de hükümetin eğilimi olayların büyümeden denetim altına alınması yönündedir. 22 Aralık'ta yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında şiddet olaylarının küçük çaplı ve genelleşmeyen bir karakterde olduğu görüşü öne çıkar. Başbakan İnönü, halkı itidal ve sükûnete davet eder. Saldırıların sürmesi üzerine 24 Aralık'ta toplanan güvenlik zirvesinde ada üzerinde alçaktan uyarı uçuşları yapılmasına karar verilir. 25 Aralık'ta yapılan uyarı uçuşları sırasında Hükümet'in ateş açılmaması talimatına karşın, Rum hedeflerine ateş açılır. Tahriklere kapılmamak gerektiğini belirten İnönü, Bölükbaşı'nın da *Barışçı Çözümsüzlük*'te naklettiği gibi "...hadiselerin tahlilinde soğukkanlılık esastır" diyerek kamuoyunda giderek artan gerilimi yatıştırmaya çalışır. 29 Aralık'ta yaptığı basın toplantısında "Adada barış sağlamak için Makarios ile işbirliği yapmaya razı olduğunu" söyler; "Kıbrıs anlaşmazlığı yüzünden Türk-Yunan dostluk ve ittifakının tehlikeye düşürülmesine izin vermeyeceğini" belirtir. Kısacası İnönü alttan alır.

Bu süreçte yapılan girişimlerden sonuç alınamayınca,15 Ocak-1 Şubat 1964 tarihleri arasında İngiltere'nin girişimiyle Londra'da bir konferans toplanır. ABD çatışmaların önlenmesi için Adaya 10.000 kişilik bir NATO gücünün konuşlandırılmasını önerir. Türkiye ve Yunanistan'ın kabul ettiği öneri Cumhurbaşkanı Makarios tarafından kabul edilmez. Bu tutum, aslında ABD'nin baskısı ile kurulmasının üstünden daha 4 yıl geçmemiş, toprak bütünlüğünden yoksun, kurucu unsurları arasında din ve dil birliği bulunmayan, egemenlik hakları uluslararası anlaşmalarla sınırlandırılmış bir devletin Cumhurbaşkanı olan Makarios'un ABD ve İngiltere'ye, deyim yerindeyse, kafa tutması anlamına gelmektedir. Kıbrıs'ın *Akdeniz'in Küba*'sı olduğu

benzetmeler bu evrede yapılır. Makarios'un isteği üzerine oluşturulan ve 14 Mart'ta Adaya konuşlandırılan BM Barış Gücü de çatışmaları engelleyemez. Türkiye 13 Mart'ta Makarios'a bir nota göndererek Kıbrıslı Türklere yönelik saldırılar durmadığı takdirde Adaya müdahale edileceğini bildirir. Aynı gün Türk donanması İskenderun limanına demirler.16 Mart'ta TBMM, İnönü hükümetine Adaya askerî müdahale için gerekli izni veren tezkereyi onaylar. Bu gelişmeler üzerine Adada çatışmalar kesilir.

Kısacası, Yunanistan'ın *enosis* politikaları, Makarios'un Bağlantısızlarla yakın ilişkileri ve hepsinden öte, Türkler ve Rumlar arasında süren çatışmalar Adada ABD'nin kurduğu düzenin çökmek üzere olduğunu göstermektedir. Bu koşullar altında İnönü'nün *1964 Kıbrıs Bunalımı*'nın ilk yarısında politikasına yön veren düşünce, bunalıma taraf olmaktan kaçınan ABD'nin soruna etkili bir biçimde müdahale etmesini, dolayısıyla, tarafların müzakere masasına oturmasını sağlamaktır. İnönü'nün *Londra Konferansı* sırasında verdiği demeçlerde ABD'nin "vazifelerini ihmal etmeyeceğine" ilişkin beklentisini dile getirmesi anlamlıdır. İnönü 1964'ün ilk yarısında, Süha Bölükbaşı'nın belirttiği gibi, müdahale tehdidi ile ABD'nin Kıbrıs siyasetine yön verebileceğini varsayar.

İnönü'nün varsayımı Ankara'daki güçler dağılımı ve iktidar mücadelelerinin bir sonucu olarak da görülebilir. Bu konuda her şeyden önce İnönü'nün zayıf bir hükümetin başbakanı olarak bunalımı yönetmekte olduğu belirtilmelidir. Gerçekten de Kıbrıs'ta saldırıların başladığı günlerde Türkiye'de bir hükümet bunalımı yaşanmakta, İnönü yeni bir hükümet kurmaya çalışmaktadır. CHP ile bağımsızlardan oluşan yeni hükümet ancak 25 Aralık'ta kurulur. 1964 başlarken Kıbrıs'a müdahale başta olmak üzere Ankara'daki iktidar odaklarının üzerinde anlaşabildiği bir konu bulmak zordur. Süha Bölükbaşı'nın da aktardığı ABD istihbarat raporları, bazı generallerin İnönü'nün aşırı temkinli tutumundan rahatsızlık duyduğunu bildirir. ABD yönetimi, Kıbrıs'a yapılacak müdahalenin NATO açısından yaratacağı sonuçların *korkunç* olacağını, muhtemelen daha önce Kore'de tanıştığı, meslektaşlarına bizzat anlatsın diye SACEUR (*Supreme Allied Commander Europe - Avrupa Müttefik Kuvvetleri*) Başkomutanı General Lyman Lemnitzer'i Ankara'ya gönderir. Ayrıca, Talat Aydemir'in 21 Mayıs darbe girişiminin yarattığı artçı sarsıntılar yüzünden ordudaki huzursuzluk sürmektedir. Bazı generallerin affedilmesini istemesine karşın, Aydemir'in ölüm cezası TBMM'de 9 Ocak 1964'te onaylanır. Başta Hava Kuvvetleri Komutanı olmak üzere bazı generaller bir an önce müdahaleye başlanması için İnönü'ye baskı yapmaktadır. Bunlara karşı, aşağıda belirtileceği gibi, İnönü askerî müdahalenin çözüm getireceğine inanmadığı gibi ordunun denizaşırı bir müdahale yapabilecek yeteneklerden yoksun olduğunun da ayrımındadır. Bunlara ek olarak SSCB'nin yapılacak bir askerî müdahaleye kayıtsız kalmayacağı düşüncesindedir.

Makarios, 4 Mayıs'ta Kıbrıs'ın kurucu anlaşmalarından olan *İttifak Anlaşması*'nı feshettiğini açıklar. Bu karar 1960 statüsünün ortadan kalkması anlamına gelmektedir. 18 Mayıs'ta Kıbrıs'a ağır silahlar alınacağını, 27 Mayıs'ta ise zorunlu askerlik sistemine geçileceğini açıklar. Türkiye'nin itirazlarının kabul görmemesi üzerine 2 Haziran'da toplanan MGK 6 Haziran'da Kıbrıs'ta "siyasî ve askerî bir köprübaşı elde etmek üzere" müdahale kararı alır. Artık kendi ivmesini kazanan olayların önünde durmak olanağı yoktur. İnönü 4 Haziran 1964'te ABD Büyükelçisi Raymond Hare'e kafasındaki oyun planını açıklar: "Türk hükümetinin istediği Ada'nın bir kısmını ele geçirmek ve orada durmaktır. Yunanistan da aynı şeyi yapabilir ve BM Barış Gücü aralarında kalabilir. Bundan sonra ise verimli müzakerelere başlanabil[ir]". Buradan da anlaşıldığı gibi İnönü, Adadaki bunalımı aşabilmek için ABD'nin Türkiye'nin yapacağı müdahaleye yeşil ışık yakmasını istemekte, bu müdahalenin Yunanistan'ın da benzeri bir karşılık vermesine yol açacağını, bu durumda oluşacak yeni dengenin müzakere sürecinin önünü açarak sorunun tırmanmasına engel olacağını düşünmektedir. İnönü, Büyükelçi Hare'den, Türkiye'nin bu çerçevede yapacağı bir müdahale konusunda ABD yönetiminin ne düşündüğünü öğrenmesini ister. İnönü, bunalımın başından beri izlediği yola yeniden başvurmakta, Başkan Lyndon B. Johnson'dan iş işten geçmeksizin ve doğal olarak Türkiye'nin yanında olmak üzere, etkili bir biçimde duruma müdahale etmesini istemektedir.

Bütün bunlara karşılık, evdeki hesap tutmaz. Başkan Johnson 5 Haziran 1964 tarihli mektubuyla Türkiye'yi Kıbrıs'tan uzak durması için uyardığında, İnönü'nün ABD'yi kendi yanına çekme stratejisi de sonuçsuz kalmış olur. Mektupta, Türkiye'nin *Garanti Antlaşması* tarafından öngörülen danışma koşullarını yerine getirmeden tek taraflı bir kararla Adaya müdahale edemeyeceği, müdahale ettiği takdirde ABD tarafından sağlanan silah ve mühimmatı kullanamayacağı, SSCB'nin muhtemel müdahalesi durumunda NATO'nun Türkiye'yi savunmak zorunda olmayacağı gibi ifadelere yer verilir. Bunun yanı sıra SACEUR Başkomutanı Lemnitzer yeniden Ankara'ya gönderilirken 6. Filo Kıbrıs'a yönlendirilir. Böylelikle, olası bir müdahalenin önlenmesi için ABD açıkça tutum almış olur. Johnson Mektubu'nun içeriği kamuoyuna açıklanmaz. İnönü, müdahalenin ABD'nin isteği üzerine ertelendiğini, Başkan Johnson'un kendisini Kıbrıs konusunu görüşmek üzere Washington'a davet ettiğini açıklar. İnönü Johnson'un mektubuna verdiği yanıtta, "Yekdiğerine karşı ahdi vecibelerini, taahhütlerini [anlaşmanın koşulları ve yükümlülüklerini] istediği zaman reddeden devletler arasında bir ittifak tasavvur edilebilir mi?" sorusunu sormakta, "Sovyet müdahalesine uğrayan bir üye devletin haklı olup olmadığı, bu müdahaleyi tahrik edip etmediği tartışılacak olursa, Türkiye açısından NATO ittifakının temel direkleri-

nin sarsılmış ve anlamı kalmamış" olacağına dikkat çekmektedir. İnönü, 4 Haziran'da attığı adımın beklenen sonucu yaratmamasına karşılık, 22 Haziran 1964'te Washington'da yaptığı görüşmelerde Başkan Johnson'ı kendi görüşleri doğrultusunda ikna eder. Kıbrıs konusunda yapılacak müzakerelerde Londra Antlaşmaları'nın temel alınacağı ve ABD'nin konuyla daha yakından ilgileneceği konusunda Başkan'dan güvence alır. İzleyen aylarda ABD'nin girişimiyle Cenevre'de düzenlenen konferanslarda *Acheson Planı* olarak bilinen öneriler tartışılır; ancak sonuç alınamaz. Tartışılan güç paylaşım önerileri ya Makarios ve Yunanistan ya da Türkiye tarafından reddedilir.

Türkiye'nin müdahaleden çekinmesinin yanı sıra, SSCB'den aldığı destek Makarios'u girişimlerine devam etmesi yönünde cesaretlendirir. Ayrıca, Makarios Adaya bunalım sırasında çıkartılan 20 bin Yunan askerinden güç alıyor olmalıdır. Ağustos başında başlayan saldırılar yeniden Türkiye'nin askerî müdahalesini gündeme getirir. 6 Ağustos'ta yapılan MGK toplantısında hava kuvvetleriyle müdahale yapılması önerisi ağırlık kazanır. Ancak İnönü ABD'nin baskı yaparak Makarios'u ateşkese zorlayabileceğini öne sürerek harekâtın bir gün geciktirilmesini ister. 8 Ağustos'ta kuşatma altındaki Erenköy yöresine yönelik sınırlı bir harekât gerçekleştirilir. Aksu'nun da *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi* kitabında vurguladığı üzere, hükümetin ateş açılmaması talimatına karşılık, Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel uçuşların silahlı yapılmasını ve ateş açılmasını emreder. Müdahale 9 Ağustos'ta da sürer. İnönü, Rum birlikler 6 Ağustos'taki mevzilere çekilmedikçe saldırıların süreceğini açıklar. 9 Ağustos'ta 5 Yunan savaş uçağının Erenköy'ü bombalamasıyla birlikte bunalım yeni bir boyut kazanır. 9 Ağustos 1964'te BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı ateşkes kararına karşın çatışmalar 11 Ağustos 1964'e kadar sürer.

Ada üzerindeki Türk hava Kuvvetleri harekâtının BM Güvenlik Konseyi'nin ateşkes kararına uyulmasını isteyen İnönü Hükümetinin talimatına karşın sürdürülmesi Hükümet ile bazı generaller arasında görüş ayrılıklarını sergiler. Hava Kuvvetleri Komutanı Tansel, "Hükümet ve Genelkurmay'ın çekingenliğinden" yakınmaktadır. Tansel, geniş kapsamlı bir müdahale yapılması gerektiğini ileri sürerek hükümetin sınırlı harekât talimatına karşı çıkar. Bunalım sırasında *Hürriyet* Tansel'in Kıbrıs haritası önünde fotoğrafının da yer aldığı bir söyleşisini yayınlar. Arcayürek'in aktardığı kadarıyla Muhsin Batur'a göre, "Tansel iyimserliğinden ya da kendine güveninden veya yalnızca jest ve ün için sorumlu üst otoritelere; Hava kuvvetlerimizin durum ve gücü hakkında yanlış aşılamalarda bulunmaktadır." Gelgelelim, "yılanın başını ezmek" için bombardımanın yaygınlaşması gerektiğini düşünen Tansel, bu düşüncesinde yalnız değildir. Nihat Erim'in *Günlükler*'inde aktardığı üzere, Turgut Sunalp de, "Devam etmeyecektik; niçin başladık?" diye-

rek hayıflanmaktadır. Harekât ancak İnönü'nün Hava Kuvvetleri Komutanı Tansel'e yaptığı sert uyarı sonrasında durdurulur. Oysa İnönü, tıpkı bunalımın ilk evresinde olduğu gibi, çıkarma için uygun araç gerecin bulunmaması nedeniyle, askerî bir müdahaleden yana değildir. Aksu'nun da aktardığı gibi, *1964 Bunalımı*'na ilişkin tanıklıklar, İnönü'nün çıkarma yapmak için isteksiz olduğu konusunda herhangi bir kuşkuya yer bırakmamaktadır. İnönü, komutanların, "fırsat bu fırsat, sonuna kadar gidelim" ya da "asker de çıkarıp adayı işgal edelim" biçimindeki görüşlerine itibar etmez; "silahlı kuvvetler bakımından, hazırlığımız tam değildi, hazırlıksız harekâta girişmek istemedim" düşüncesindedir. 10 Ağustos'ta yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında bazı bakanlar ve kuvvet komutanları harekâta devam edilmesi gerektiğini isterken İnönü, "Haksız duruma düşeriz, Makarios ateşkes kararına riayet ettikçe biz de riayet edelim. Diğer isteklerimizi diplomatik yollardan takip edelim. Bombardımanlarımızı dünya hazmetti, bunu değerlendirelim, sabır ve teenni ile davran[alım]" der. Çatışmaların durmasından sonra ABD tarafından Cenevre'de yeniden başlatılan görüşmelerde *II. Acheson Planı* olarak bilinen Türkiye'ye Karpaz bölgesinde üs edinmesi karşılığında adadaki hak ve yetkilerinden vazgeçmesini öngören girişimler sonuçsuz kalır. Adada çatışmasız, ancak gergin bir dönem başlar.

Erol Mütercimler'in de *Satılık Ada Kıbrıs: Kıbrıs Harekâtının Bilinmeyen Yönleri*'nde altını çizdiği gibi, 1964 Bunalımı Türkiye'nin Kıbrıs politikasında geniş kapsamlı ve kalıcı etkiler yaratır. Türkiye'nin gelecekte Kıbrıs'a kimseye sormaksızın harekât yapmak üzere hazırlıklar bu onyılın ikinci yarısında başlatılır. 1960-1962 arasında hazırlanan ayrıntılı deniz haritaları konuldukları arşivlerden çıkartılır. 15-16 Mayıs 1966'da İskenderun-Mersin-Silifke arasında *Yavru Vatan* adı altında büyük bir tatbikat yapılır. Serhat Güvenç, 17 Ağustos 1966'da NATO kuvvet planları dışında üç kolordu karargâhının Kıbrıs'a yönelik görevler için kurulduğuna, Adana'da kurulan karargâhın Kıbrıs'a yapılacak bir harekâtın komuta merkezi olarak kullanılacağı bilgisinin basında yer aldığına dikkatimizi çeker (*Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1966). Basında 16 Aralık 1966'da donanmanın Doğu Akdeniz'de tatbikat yaptığına ilişkin haberler yayınlanır. Buna karşılık, hazırlıkların kapsamlı bir harekât planına dönüşmesi için 1967 Bunalımı'nın yaşanması gerekir.

1964 Bunalımı Türkiye siyaseti üzerindeki etkisini Johnson Mektubu üzerinden yaratır. Mektup daha içeriği açıklanmadan tartışma konusu haline gelir. CHP, *Johnson Mektubu*'nu 14 Ocak 1966'da kamuoyuna sızdırdığında mektuba ilişkin tartışmalar yeniden alevlenir. Altmışlı yılların ikinci yarısı boyunca ABD *Johnson Mektubu* üzerinden sorgulanır. Mektup, sol örgütler için, Sezai Orkunt'un deyişiyle, "paha biçilmez bir meta" olarak ABD karşıtlığının en fazla kullanılan sembolüne dönüşür. TİP milletvekilleri *Joh-*

nson Mektubu'nun NATO'nun Türkiye'yi bir Sovyet saldırısına karşı koruyamayacağını ortaya koyduğunu belirtirler. Behice Boran 19 Şubat 1966'da TBMM'de yaptığı bir konuşmada bir savaş olasılığında NATO'nun tahliye edeceği ilk ülkenin Türkiye olacağını, daha sonra da kurtarmak için işgal edeceğini ileri sürerek, NATO'dan çıkacak olursa Türkiye'nin Üçüncü Dünya blokunun önderi olabileceğini söyler. *Johnson Mektubu* Türkiye dış politikası çalışmalarının çoğunda 1964'ün yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülmesine neden olur.

1964 Bunalımı sonrasında Kıbrıs, artık çeşitli güç ve iktidar odaklarının üzerinde söyleyecek sözü olduğu bir konuya dönüşür. Kendilerine siyasal ikbal arayan generallerin, askerlere karşı elini güçlendirmek isteyen muhalefet partilerinin, dünya siyasetini Soğuk Savaş merceklerinden izlemeyi sürdüren kayıtsız İslâmcıların, ABD'yi eleştirmek isteyen ateşli öğrencilerin artık kendilerince savunacakları yeni bir davası vardır. Süha Bölükbaşı, Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Tural'ın bir keresinde *Kahrolsun Amerika!, Ordu Kıbrıs'a!* sloganlarının atıldığı bir mitinge üstelik üniformasıyla katıldığını belirtmektedir. Talat Aydemir 21 Mayıs darbe girişiminden sonra tutuklandığı cezaevinde yazdığı anılarında Genelkurmay'ı Kıbrıs üzerinden eleştirmektedir: "Şimdi nihayetini getiremeyeceğimiz bir karar vererek Kıbrıs üzerinde jet uçurttuk. Donanmayı hareket ettirdik, ama sonunda sabun köpüğü gibi sönerek bu enerjik karardan geri dönmek mecburiyetinde kaldık. Neden, çünkü adaya yaklaşacak ve çıkacak hiçbir askerî hazırlığımız yoktu. Çıkarma-indirme harekâtı diye söz eden gazetecilerin bu blöflerini karşı taraf hiçbir zaman yutmaz, onlar bizim askerî kudretimizi gayet iyi bilirler. Bir komando timi dahi çıkaracak durumumuz olmadığı açıkça meydana çıktı." *Cumhuriyet* gazetesi 2 Mayıs 1966'da Türk donanmasına yardım amacıyla bir kampanya başlatırken, Hükümet de aynı amaçla *Donanma Cemiyeti*'nin kurulduğunu açıklar. Hava Kuvvetleri Komutanı Tansel, 22 Aralık 1965'te BM'nin Kıbrıs kararını protesto eden göstericilere, "Millet isterse, jetler her yere gider" diyerek seslenir.

1964 Bunalımı'na ilişkin söylenecekler, *1964 Kararnamesi* olarak bilinen uygulamadan söz edilmezse eksik kalır. *Vatandaş Türkçe Konuş!* kampanyaları, azınlıklara yönelik aşağılayıcı yayınlarla körüklenen yabancı düşmanlığı yetmezmiş gibi, 16 Mart 1964'te çıkarılan kararname ile İstanbul Rumları, tıpkı 6-7 Eylül 1955'te olduğu gibi, cezalandırılır. Kararname ile Türkiye'de yaşayan Yunan uyruklulara çeşitli haklar tanıyan 1930 tarihli *İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması* feshedilerek bu konumdaki 12.903 kişinin kısa bir süre içinde yurdu terk etmeleri istenir. Karar, TBMM'nin Hükümet'e Kıbrıs'a müdahale yetkisi verdiği gün alınır. Kararname ile İstanbul'da yaşayan Yunan uyruklular, Yunanistan üzerinde baskı oluşturabilmek için, Turgut Tü-

lümen'in ifadesiyle, "yerinden oynat[ılır.]" Kararnamenin uygulanması, ister istemez Yunan uyruklularla evlenen çok sayıda TC yurttaşını bu evliliklerden olan çocuklarıyla birlikte yurtdışına çıkmak durumunda bırakarak bir insanlık trajedisine yol açar. Gidenler yaşamlarının geri kalan kısmını doğup büyüdükleri yerden kopartılmanın acısıyla geçirirken, geride kalanlara Kıbrıs sorununun rehinesi olarak endişe içinde yaşamak düşer. İnönü'nün 1930'da yine kendi Başbakanlığı döneminde imzaladığı bir anlaşmayı yürürlükten kaldırarak insafsız bir uygulamaya girişmesi sadece talihin bir cilvesi olarak görülmese gerektir. Artık seksenine gelmiş yorgun İnönü, Adaya müdahale edemez, AP'nin bunaltıcı muhalefetiyle başa çıkamazken, Rum azınlığın bir bölümünü sınır dışı ederek, muhtemelen Kıbrıs'a çıkamadığı için kendisine karşı öfke duyan kamuoyunun gözüne girmeye çalışmaktadır. Anlaşılan Kıbrıs'ta bulunamayan çözüm İstanbul'da aranmaktadır.

10 Ekim 1965 - 12 Ekim 1969: Demirelli Yıllarda Dış Politika

10 Ekim 1965 Seçimleriyle başlayıp 12 Ekim 1969 Seçimlerine kadar geçen 4 yıllık süre onyılın üçüncü evresini oluşturur. Bu evre boyunca AP, TBMM'de tek başına hükümet kuracak çoğunluğa sahip olmasına karşın, hâlâ iktidarı fiilî olarak askerlerle paylaşmak durumundadır. Demirel bir yandan ordunun müdahale baskısı altında siyaset yapmaya çalışırken, öte yandan parti içinde derhal siyasî af çıkarılmasını isteyen sertlik yanlısı eski DP'lileri yatıştırmaya çalışır. Demirel,Cemal Gürsel'in hastalığı nedeniyle boşalan cumhurbaşkanlığı için Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'a teklif götürerek orduya güvence vermeye çalışır. Doğan Akyaz'ın da aktardığı gibi, bu aşamada söyledikleri Demirel'in bu evredeki siyasal önceliklerini yansıtması bakımından anlamlıdır: "Bizim yaraları sarma, bizim kitlemizle o günkü ihtilâlcileri barıştırmak, kucaklaştırmak gibi görevimiz vardı." Demirel'in orduyu denetim altında tutmaktan sonra gelen en önemli önceliği ekonomik sorunların çözüme kavuşturulması ve kalkınma gelmektedir. Bu öncelikler Demirel'i ordu ile ilişkilerinde uzlaşmacı, Kıbrıs konusunda tedbirli, SSCB ile ilişkilerinde ise esnek davranmaya iter. Karşı karşıya bulunduğu sorunları aşabilmek açısından SSCB ile yakınlaşma siyasetine yönelmek Demirel için çok amaçlı bir çözüm anlamına gelir. SSCB ile yakınlaşma, büyüme için gereksinim duyulan kaynaklara erişim olanağı sağlayan, yumuşamaya yol açarak bölgesel ölçekte istikrar yaratan, üstelik Kıbrıs konusunda bir büyük devletten destek alınmasına olanak tanıyan sihirli bir fırsattır. 1965 Seçimlerinden sonra kurulan ilk AP hükümetinin programında Demirel'in bu fırsattan yararlanacağını gösteren işaretlerle karşılaşırız: "Son yıllarda vuku bulan milletlerarası gelişmelerin mütebariz vasfı [be-

lirgin özelliği], mahiyeti ne olursa olsun, münhasır blok mefhumunun [dışlayıcı blok kavramının] dünya realitelerine uygun düşmediğinin anlaşılmış olmasıdır." Mart 1967'de Türkiye SSCB ile cumhuriyet tarihinin en geniş kapsamlı ekonomik işbirliği anlaşmasını imzalar. Nisan 1967'ye gelindiğinde artık hükümetinin dış politikada "...herhangi bir peşin hüküm veya doktrin açısından hareket etme[diğini]" söylemektedir. Artık "...milletlerarası realitelere ve millî menfaatlere" dayanan Türkiye dış politikası "...zeminini ve vüs'atini [gücünü] önemli ölçüde genişlet[miş]", ve "...çok veçheli [yönlü] bir siyaset takip etmek yoluna gir[miştir.]" (Dışişleri Bakanlığı Belleteni 81). 1967'de SSCB'de 11 gün süren uzun bir ziyaret gerçekleştirdiğinde adı *Yoldaş Demirel*'e çıkar. Moskova ile bu kadar yakınlaşmanın siyasî mezhebine ters düşeceğini söyleyenlere bildik üslubu ile cevap verir: "Demir çeliğin komünisti olmaz."

Büyüme önceliği Demirel'in bu evrede izlediği Kıbrıs politikasına da yön veren en önemli etken olmuştur demek yanlış olmaz. Kıbrıs'ta girişilecek, üstelik ordunun yetenekleri düşünüldüğünde başarı şansı zayıf bir müdahalenin ülke ekonomisini olumsuz etkileyeceğinin farkındadır. Kıbrıs konusunda gerginlikleri tırmandıracak tutumlardan uzak durduğu, bunalımları müzakereler yoluyla ve zamana yayarak aşmaya çalıştığı konusunda bütün tanıklar hemfikirdir. *1967 Bunalımı* sırasında sorunu Türkiye-Yunanistan konusu olarak tanımlayıp NATO sorunu haline getirmeye uğraşarak, 1964'te İnönü'nün gittiği yolu izler. Ocak 1966'da Kıbrıs'ta Türkiye'nin de Yunanistan'ın yaptıklarına benzer işler yapması gerektiğini söyleyen Rauf Denktaş'ı "Türkiye Kıbrıslı Türklerin ve Türkiye'nin anlaşmalardan doğan meşru haklarını sonuna kadar koruyacaktır. Bunun dışında bir düşünce bizim hükümet olarak kabul edeceğimiz bir şey değildir," diyerek yanıtlar. Sertlik yanlısı grupların Kıbrıs'taki etkisini sınırlayacak adımlar atar. *Türk Mukavemet Teşkilatı*'na (TMT) mensup 500 kadar mücahit genç eğitimlerine devam etmeleri için Türkiye'ye getirilir. Melek Fırat'ın da altını çizdiği gibi, bu tutum değişikliğini *çözülme* olarak gören Rauf Denktaş, hükümeti, böyle giderse "...adada tek bir mücahit kalmayacak, papaz da muradına erecektir," diyerek uyarır. Şubat 1966'da adada gerçekleştirilen bazı sabotajların arkasındaki adam olduğu iddiasıyla Kıbrıs Cumhuriyeti tarafından istenmeyen adam ilân edilen Askerî Ataşe Albay Kemal Coşkun Ocak'ı Türkiye'ye çağırır. 6 Ocak 1966'da Ankara'da toplanan Büyükelçiler konferansında, "Türkiye'nin ekonomik gelişme çabası içinde olduğunu, bunun da Kıbrıs sorununa acele bir çözüm yolu bulunmasını gerektirdiğini, Kıbrıs bunalımlarının piyasada huzursuzluk ve endişe yarattığını," belirtir. Son olarak Mahmut Dikerdem'in bu konferans sırasında Demirel'e ilişkin gözlemleri ilgi çekicidir. "Başbakanı Kıbrıs sorununun pek tedirgin ettiği belli oluyordu, iktidara yeni

geçtiği, ülkeyi bunaltan ekonomik sıkıntıların içine daldığı bir sırada karşılaştığı, pek de derinliğine bilmediği bir konuda kesin kararlar almak sorumluluğunun ağır yükünü omuzlarında hissediyor gibiydi. Nitekim büyükelçilerden biri konuşması sırasında: 'Kıbrıs davası başımıza hiç açılmasaydı daha iyi olurdu' yolunda bir düşünce ileri sürünce Süleyman Demirel'in 'Ah, keşke' der gibi başıyla onayladığını gördüm."

Bu evrede ordu içindeki güç odaklarının öncelikleri de değişime uğrar. Talat Aydemir'in idamı sonrasında biraz olsun azalmış gibi gözükse de cuntalaşma sürer. 27 Mart 1966'da Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden sonra boşalan Genelkurmay Başkanlığı koltuğuna Cemal Tural getirilir. Tural, Genelkurmay Başkanı olduktan sonra yayınladığı emirnameler, açıklamalar ve çeşitli kamu kuruluşlarına yaptığı teftişlerle tartışmalı bir siyasal kişiliğe dönüşür. 15 Ağustos 1968'de 27 Mayıs'ta göreve gelen üç kuvvet komutanının emekliye sevk edilmesini sağlar. Gözü yükseklerdedir. Görev süresi bittikten sonra görevini bırakmayacağı, darbe yapacağı söylentileri üzerine 11 Mart 1969'da görevden uzaklaştırılır. Tural'ın darbe yapacağı gerekçesiyle Hükümet tarafından görevinden alınması Cumhuriyet tarihinde örneği görülmemiş bir olaydır. Ancak bu olaydan yola çıkarak ordu ile Hükümet arasındaki güç dengesinin artık ikincisi lehine değiştiğini söylemek mümkün değildir. Tural'ın ne generaller ne de genç subaylar arasında desteğinin kalmamış olması Demirel'in Memduh Tağmaç'ın atamasını kolaylıkla gerçekleştirmesini sağlar. Ancak altmışların ikinci yarısında, genç subaylar artık onyılın ilk yarısındaki cuntacılardan farklı düşünmektedir. Bu dönemde genç subaylar kişisel bağlılıklardan beslenen gruplaşmaların ötesinde ideolojik tercihler etrafında örgütlenir. Bu dönemde çok sayıda genç subay Doğan Avcıoğlu'nun 21 Ekim 1969'da çıkarmaya başladığı *Devrim* dergisi çevresi ile ilişkiye geçer. *Devrim, cici demokrasi* diyerek küçümsediği parlamenter demokrasiyle vakit kaybetmeden iktidarın ele geçirilmesi gerektiğine inanan yazılar yayınlar. Konumuz açısından bakıldığında *Devrim*'in çizgisi açıktır: NATO'dan ayrılmış, tam bağımsız Türkiye. Doğan Avcıoğlu *Devrim*'in ilk sayısından başlayarak, *Türk Ordusu ve Amerika* başlığı ile uzun bir yazı dizisiyle NATO üyeliğinin ve ABD ile yakın askerî ilişkilerin Türkiye'nin ulusal çıkarlarına aykırı olduğunu anlatarak genç subayları etkilemeye çalışır. Avcıoğlu'nun ordu içindeki etkisi hızla artar. 1969'da yayınladığı *Türkiye'nin Düzeni*, genç subayların başucu kitabı olur. Gelgelelim hareketin askerî lideri her nedense genç bir subay değil, 27 Mayıs'ın *Üç Cemal*lerinden Madanoğlu'dur.

TİP'in gençlik arasında uyandırdığı enerji, CHP'yi de harekete geçirir. CHP de yükselen solun yarattığı rüzgârı yakalamaya çalışır. Yeni Genel Sekreteri Bülent Ecevit'in öncülüğünde Ortanın Solu siyasetine yönelir. Seçim

öncesinde açıklanan yeni kavram Demirel tarafından *Ortanın Solu, Moskova Yolu!* sloganıyla etkisizleştirilir. Ecevit oy kaybederek çıktığı seçimlerden sonra 27 Ekim'de yaptığı basın toplantısında "CHP'nin ortanın soluna gelerek aşırı sola çektiği duvar gibi AP de ortanın sağında, aşırı sağa bir duvar çekerse demokrasi sürekli yaşama imkânı bulur," diyerek aslında Ortanın Solu programından ne murat ettiğini ortaya koyar. 1965 Seçimleri, TİP'in 15 milletvekili ile parlamentoya girmesine olanak tanır. TİP parlamento çatısı altında başarılı bir muhalefet yapar. AP hükümetini ABD üslerinin denetlenmesini sağlayan anlaşmalar imzalamaya zorlar. Ancak 21 Ağustos 1968'de SSCB'nin Çekoslovakya müdahalesi TİP'in çözülmesini hızlandırarak Türkiye siyaseti üzerindeki kalıcı bir etki yaratır. TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın Çekoslovakya müdahalesine karşı tutum alması üzerine parti içinde başlayan tartışma bölünmeyle sonuçlanır. Aybar, 29 Eylül'de yaptığı bir açıklamada "Çekoslovakya ve Türkiye gibi küçük devletlerin Rusya ve Amerika gibi büyük kuvvetler tarafından yönetilen Varşova Paktı ve NATO gibi askerî ittifaklara katılmalarının bu küçük devletlerin büyük kuvvetlere bağımlı hâle gelmelerini kaçınılmaz" kıldığını söyler. 1969'da Aybar TİP Genel başkanlığından ayrılır.

Yükselen ABD/NATO karşıtlığı, CHP'yi konumunu gözden geçirmek durumunda bırakır. Partinin ileri gelenlerinden Nihat Erim başkanlığında oluşturulan bir komisyon 1968'de NATO üyeliği konusunu inceler (Türkmen, s. 120). NATO üyeliğinin yarattığı sakıncaları sıralayan, ancak bu sakıncalara karşın ittifakta kalınmasını öneren komisyon raporu, somut bir politika değişikliğine yol açmamış olsa da yükselen NATO karşıtlığının CHP'yi de etkileyip harekete geçirdiğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Ancak ABD ile ilişkiler konusunda CHP'nin kökten bir değişikliğe gitmesi söz konusu olmaz. CHP'nin, XIX. Kurultayı'nda sunulan 1968 tarihli Parti Meclisi Raporu, ABD ile ilişkiler konusunda lafı dolandırır: "Coğrafi durumu bakımından çok nazik bir noktada bulunan Türkiye'nin ulusal çıkarları açısından, Birleşik Amerika'ya ve Sovyetler Birliği'ne düşmanlığı hoş gören bir politikadan kaçınması gerekir. CHP'li yazarların ulusal güvenlik ve ulusal çıkarları vurgulayan yayınları üniversite gençliğini CHP'de siyaset yapmaya çekemez. Sol eğilimli bir gençlik örgütü tarafından 28 Nisan 1968'de yayınlanan bir bildiri, gençlik ile CHP arasındaki görüş ayrılığının boyutlarını ortaya koymaktadır. "Bugünkü gençlik, biçimsel demokrasinin ve biçimsel devrimlerin bekçisi olma yerine; madenlerin, petrollerin sömürülmesine karşı çıkmakta, ikili anlaşma ve yabancı üslerden arınmış, NATO'dan ayrılmış, sosyalist Türkiye'nin kuruluş savaşını vermektedir" (Karadeniz, s. 46-47).

Dış politikanın Demirelli yılları Türkiye'nin dünya siyasetinde kendini yeniden konumlandırması bakımından en somut değişikliklerin yaşandığı ev-

redir. Bu değişikliklerin en açık örnekleriyle SSCB ve Arap ülkeleriyle ilişkilerde izlenen yakınlaşmada, 1967 Kıbrıs Bunalımı ve Üsler tartışması sırasında karşılaşılır.

SSCB ile İlişkilerde Yakınlaşma

Altmışlı yılların başında yaşanan U-2 ve Küba füze bunalımlarına karşın, Türkiye ile SSCB ilişkileri onyıl boyunca düzenli bir gelişme çizgisi izler. Bu gelişme, ABD ile ilişkilerde yaşanan sorunlarla birlikte ele alınacak olursa daha belirgin bir görünüm sergiler. Başbakan İnönü ile Sovyet Büyükelçisi Nikita Rijov arasında, 1963'ten başlayarak, büyükelçinin Türkiye'ye genç bir mühendis olarak geldiği otuzlu yıllardan kalma kişisel tanışıklığın da etkisiyle, ilişkiler hızla gelişir. 29 Haziran-3 Temmuz 1963'te Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında bir heyetin SSCB ziyareti kapalı kapıları aralar. Kruşçev Türk parlamento heyetine, "NATO'dan çıkamayız derseniz, bize de bu kadar kapanmayın. Kültür ve ekonomi alışverişi yapalım. Ticareti artıralım," diyerek yakınlaşmanın ilk aşamaları için siyaset dışı alanları önerir. *1964 Kıbrıs Bunalımı* sırasında SSCB'nin takındığı Türkiye karşıtı tutum yakınlaşmayı duraksatır. Buna karşılık, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 30 Ekim 1964'te başlayan Moskova ziyareti ile buzlar kırılır. Erkin, ziyaretinin amacının, "Türkiye'nin etrafında bir barış çemberi yaratmak, bütün komşularıyla dostane ilişkiler kurmak" olduğunu belirterek sözü Kıbrıs'a getirir: "Millî davalarımıza kabil olduğu kadar, geniş destek temin etmek azim ve kararındayız." Erkin'in ziyareti, 4-13 Ocak 1965'te SSCB Başkanlık Konseyi Üyesi Nikolai Podgorny başkanlığındaki bir heyet tarafından iade edilir. Ziyaretler Kıbrıs konusundaki görüş ayrılıklarının azaltılmasını kolaylaştırır. Podgorny 21 Ocak'ta SSCB'nin Kıbrıs'ta iki halkın da haklarını güvence altına alan, bağımsız ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilen bir devletten yana olduğunu söyleyerek Türkiye'nin konumuna yakın bir tutum alır. Yakınlaşma 1965 boyunca üst düzey ziyaretlerle sürer. 1-9 Ağustos 1966'da TBMM Başkanı Ferruh Bozbeyli başkanlığında bir heyet SSCB'ye gider. Bozbeyli SSCB parlamentosunda bir konuşma yapar. 25 Mart 1967'de imzalanan İktisadî Yardım Anlaşması Türkiye'nin o tarihe kadar bir başka ülke ile imzaladığı en geniş kapsamlı anlaşmadır. *İskenderun Demir Çelik Tesisleri, Seydişehir Alüminyum Fabrikası, Aliağa Petrol Rafinerisi, Bandırma Asit Sülfürik Fabrikası, Artvin Levha Fabrikası* gibi tesislerin kurulmasına *İskenderun Demir Çelik Fabrikası*'nın genişletilmesine olanak tanıyan anlaşmalar bu evrede imzalanır ve uygulanmaya başlar. Demirel, 1978'de Cüneyt Arcayürek ile yaptığı bir konuşmada bu tesisler için önce ABD'den, Batı'dan finansman aradı[ğını] ancak bulamadığını belirterek ekler: "Bunun üzerine projelerle ilgilenip ilgi-

lenmediklerini Sovyetler'e sorduk. Sovyetler bu projelere ilgisini bildirdi. Sonuçta Sovyet kredisiyle bu projeleri icra ettik."

SSCB, Kıbrıs'ta 1967'de başlayan bunalımın Türkiye ile ilişkileri gölgelemesine izin vermez. 1964 Bunalımında İnönü'nün karşısına çıkan SSCB, *1967 Bunalımı*'nda Demirel'in yanında durur. Wiener, doktora çalışmasında, *1967 Bunalımı* sırasında Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Smirnov, Kosygin'den Demirel'e iki mesaj getirdiğini belirtmektedir. Yunan cuntasının faşist olduğu, müdahalenin yaratacağı acı sonuçların iyi hesaplanması gerektiği gibi konulara değinirken, olası bir müdahaleye karşı çıkacaklarına ilişkin herhangi bir uyarıda bulunmaz (Wiener, s. 191). Sönmezoğlu'nun *ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980)*'de dile getirdiği gibi SSCB, 1967'ye gelindiğinde Ortadoğu sorunları, Vietnam vb. pek çok konuda artık Türkiye ile yakın bakış açılarına sahiptir. İkili ilişkiler, Başbakan Demirel'in 19 Eylül 1967'de başlayan ve 11 gün süren uzun SSCB ziyareti ile tepe noktasına ulaşır.

Bu dönemde SSCB ile yakınlaşmanın askerî boyutları ilgi çekicidir. Öncelikle altmışlı yıllarda Arap ülkelerine verilen destek dolaylı olarak SSCB'nin bu ülkelerle yakın ilişkilerine de destek vermek anlamına gelir. Ancak yakınlaşmanın askerî boyutunda gözden uzak sürdürülen işbirliği son derece ilgi çekicidir. Bu bakımdan SSCB'den Irak'a gidecek *arazi vitesli* araçların Türkiye üzerinden gönderilmesi, SSCB'de bakıma alınacak Irak MİG'lerine Türkiye'deki havaalanlarına görünürde arıza nedeniyle zorunlu iniş yaparak yakıt alması türünden kolaylıklar sağlanması gibi örnekler verilebilir. Emekli Amiral Vedii Bilget anılarında 1969'da Irak MİG uçaklarının Türkiye'ye üzerinde "sürekli arızalanıp inişe geçmeye" başladıklarını anlatır.

Arap Ülkeleriyle Yakınlaşma

Arap ülkeleriyle önceki evrelerde başlayan yakınlaşma bu evrede ivme kazanır. Arap ülkeleriyle yakınlaşma politikasının sürdürülmesinde en önemli rolü 27 Ekim 1965'ten 26 Mart 1971'e kadar kesintisiz bir biçimde Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenen İhsan Sabri Çağlayangil oynar. Çağlayangil döneminde Ortadoğu ve Afrika ülkeleri ile ilişkileri geliştirmek üzere bir program hazırlanır. Bu program uyarınca Ortadoğu ülkelerinden gelen öğrenciler için değişim programları başlatılıp, burslar dağıtılır. Bağlantısızlarla birlikte davranan Arap ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine özel önem verilir. 15 Ocak 1967'de Mısır'ı ziyaret eden ilk Dışişleri Bakanı olarak Çağlayangil, B.A.C. Dışişleri Bakanı tarafından şerefine verilen yemekte yaptığı konuşmada, Kahire'de hükümetinin "...bütün Arap ülkeleriyle bağları[nı] sıkılaştırmaya ayrı bir önem verdiğini" vurgular. "Arap ülkelerinin haklı davalarında Türkiye'nin anlayış ve desteğine daima güvenebileceklerini" belirtir.

1967 Arap-İsrail Savaşı Türkiye'ye Arap ülkelerine yönelik politikanın artık değiştiğini göstermesi bakımından bir fırsat penceresi açar. Savaş öncesinde gerginlik tırmanırken AP hükümeti, Türkiye'de bulunan üslerin İsrail'in desteklenmesi için kullanılmasına izin verilmeyeceğini; Suriye sınırına askerî yığınak yapılmayacağını açıklar. Savaşın başladığı 5 Haziran günü Ankara'da Türkiye'deki üslerin Arap ülkelerine karşı bir müdahale için kullanılmasına izin verilmeyeceği açıklanır. Çağlayangil, 6 Haziran'da "Bugünkü iktidarımız zamanında memlekette mevcut ve NATO anlaşmasının 3. maddesine göre kurulmuş müşterek tesislerin Türk hükümetlerinin arzu, rıza ve muvafakati hilafına bir oldubittiye meydan vermesine imkân yoktur," diyerek hükümetin kararlılığını vurgular. Ankara'nın 1967 Savaşı sırasında sergilediği tutum, Suriye tarafından "...takdir ve şükran duygularıyla" karşılanırken, Mısır, "Türkiye'nin tavrının iftihar edilecek nitelikte" olduğunu açıklar. Gelgelelim, bu açıklamalara karşın, Mısır ve Suriye, başta Kıbrıs konusu olmak üzere Türkiye'ye karşı tutumlarında gözle görülür bir değişikliğe gitmez.

Savaştan sonra Türkiye sürekli olarak İsrail'den güç kullanarak edindiği topraklardan çekilmesini talep eden açıklamalar yaparken İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye dönük girişimleri de sert biçimde eleştirilir. Çağlayangil, 3 Ekim 1967'de BM Genel Kurul toplantısı sırasında, Kudüs'ün "Ortadoğu'da Türkiye'yi ilgilendiren konuların başında geldiğini" belirterek, İsrail'in "Genel Kurul kararlarına uymaktan kaçınmasını" kınar. Türkiye BM'de Kudüs'ün statüsünün korunması için alınan kararları destekler. Türkiye'nin Arap yanlısı politikası İsrail ile ilişkilerde soğumayı da beraberinde getirir. Buna karşılık, İsrail ile soğuma düşmanlık noktasına getirilmez. Ankara İsrail'in var olma hakkını sorgulayan ya da İsrail'i *saldırgan taraf* olarak niteleyen açıklamalar yapmaktan kaçınır. Örneğin, Türkiye Eylül 1969'da toplanan *İslâm Konferansı Örgütü*'nün (İKÖ) Rabat zirve toplantısında aldığı ve İsrail ile her türlü ilişkinin kesilmesini öngören kararına katılmaz. Bir başka deyişle, Ankara, Arap yanlısı politikasını İsrail'in meşruiyetini sorgulamak noktasına kadar götürmez. Çağlayangil, Türkiye'nin ortak bildiriyi BM Güvenlik Konseyi'nin 242 sayılı kararı bağlamında desteklediğini açıklayarak, bu maddenin İsrail'in güven içinde yaşama hakkına yaptığı göndermeyi hatırlatır.

1967 Arap-İsrail Savaşı, siyasal İslâmcı çevrelerin Ortadoğu siyasetiyle ilgisi bakımından bir dönüm noktası oluşturur. Özellikle Batı Şeria'nın İsrail tarafından işgali ile birlikte bu çevrelerin siyasal söylemine "Kudüs Yahudilerden kurtarılmalı" teması girer. Yeni söylem uyarınca, "Kudüs'ün kaybı Müslümanları gaflet uykusundan uyandırmalıdır." "Dinsizlik ve İslâm'dan uzaklaşma" Arapların İsrail karşısındaki başarısızlıklarının temel nedenidir. Kaldı ki, "Yenilenler Müslümanlar değil, sosyalist ve nasyonalist Araplar-

dır." 1967 sonrasında Millî Türk Talebe Birliği (MTTB), Komünizmle Mücadele Birliği gibi kuruluşlar tarafından düzenlenen toplantı ve gösteri yürüyüşlerine bakıldığında, siyasal İslâmcı hareketin gündeminin ağırlık merkezinin Filistin'e doğru kaydığı görülür: Bu değişimi söz konusu örgütlerin düzenlediği etkinliklerin adlarından bile anlaşılabilir: *Siyonizm'i Tel'in, Yahudi Emperyalizmi, Yunanlıların Batı Trakya Türklerine Yaptıkları Baskı ve Kudüs, Komünizm ve Siyonizm, Yahudi Zulmü ve Gasp Edilen Vatan Filistin.* 21 Ağustos 1969'da gerçekleştirilen bir saldırı sonucunda Mescid-i Aksa'nın yakılması bu eğilime ivme kazandırır. Yangın sonrasında başlatılan *Mescid-i Aksa ve Yahudi'ye Lanet Haftası* boyunca yapılan çağrılar arasında "Yahudilerle her türlü alışverişe son verilmeli", "...dostluk edilmemeli", "...sahtekârlıkları tesbit edilerek hesap sorulmalı, en önemlisi de iktisadî ve kültürel istiklalimizi kazanarak Yahudi hegemonyasına son ver[ilmelidir]" gibi talepler öne çıkar. Yeni gündemin Türkiye siyasetine ilişkin yansımaları ise, MTTB Başkanı Burhanettin Kayhan'ın sözleriyle, "Amerikalılara karşı girişilen ve Türkiye'yi Sovyet Rusya'nın kucağına itmeye çalışan maruf anarşi hareketleri de komünist Yahudiler tarafından planlan[dığı]" türünden iddialardır (Bali, 2009, s. 121-179).

Mescid-i Aksa'nın kundaklanması üzerine Rabat'ta toplanacak İslâm ülkeleri konferansına davet edilen Türkiye, 22 Eylül 1969'da toplanan İKÖ Rabat Zirvesi'nde alınan ve İsrail ile ekonomik ve diplomatik ilişkinin kesilmesini öneren karar tasarısına İran ile birlikte ret oyu verir. Konferans kararlarına "ilgili konularda BM'nin kabul veya tasvip ettiği kararlara uygunluğu nispetinde desteklediği" çekincesiyle katılır. İzleyen İKÖ toplantılarına düşük düzeyde katılması Türkiye'nin Arap ülkelerine fazlaca angaje olmaktan ve taahhüt altına girmekten kaçınma çabası olarak yorumlanır.

ABD ile ilişkilerin sorgulandığı ve Arap ülkeleriyle yakınlaşma çabalarının ivme kazandığı bir dönemde İsrail ile ikili ilişkiler doğal olarak gelişme olanağı bulamaz. İsrail ile askerî işbirliği Nisan 1966'da dondurulur. Gelgelelim, dondurulma kararı İsrail ile işbirliğinin örtülü biçimde sürmesini engellemez. Ağustos 1966'da Irak MIG-21'inin Irak'tan İsrail'e kaçırılırken Türkiye'de yakıt ikmali yapmasına göz yumulur. Aynı yıllarda İsrail Hava Kuvvetleri'ne Türkiye üzerinde çeşitli uçuş kolaylıkları tanınır (Bengio, s. 53).

Altmışlı yılların ikinci yarısında Ortadoğu'da olup bitenler Türkiye'nin savaşan taraflarla ilişkilerini etkilemekle kalmaz, bölümün başında belirtildiği gibi, Türkiye'de gençliğin dikkatini Filistin'e çeker. Savaşın ardından çok sayıda sol eğilimli genç, o günlerde söylendiği gibi, "aşağı gider". Türkiye solunun 1968'de başlayan ve gitgide ivmelenen *Filistin çıkarması* izleyen yıllarda Türkiye'nin FKÖ, Suriye ve İsrail ilişkilerini etkileyen ve etkisi günümüze kadar süren dinamikler yaratır.

1967 Kıbrıs Bunalımı

Türkiye kamuoyunda 1965'ten sonra başlayan Amerikan üsleri ve gizli anlaşmalara ilişkin tartışmaların etkisiyle ABD karşıtlığı yükselir. Üslerle ilgili tartışmaların etkisiyle gençlik örgütlerinin düzenlediği gösterilerle Kıbrıs konusu bağımsızlık sorunu olarak tanımlanarak ABD emperyalizmine karşı mücadele edilmesi gereken bir alana dönüşür. ABD ile ikili ilişkiler sadece TİP ya da YÖN çevrelerinde değil, sağ eğilimli partiler arasında bile eleştiri konusu haline gelir. Johnson Mektubu ile birlikte başlayan "ABD Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini engelliyor" algısı yaygınlaşır.

1967 Bunalımı, Kıbrıs'a gizlice çıkartılmış Yunan birliklerinin de başında bulunan Yorgo Grivas komutasındaki Rum Muhafız Birliklerinin 15 Kasım 1967'de Geçitkale ve Boğaziçi köylerine saldırmasıyla başlar. 24 Kıbrıslı Türk'ün ölümüyle sonuçlanan çatışmalar sonrasında Türkiye'nin askerî müdahalesi gündeme gelir. 15-16 Kasım gecesi toplanan ilk Bakanlar Kurulu toplantısında Grivas'ın saldırarak işgal ettiği köylerden derhal çekilmediği takdirde müdahale yapılacağı açıklanır. Genelkurmay Başkanı Cemal Tural ve kuvvet komutanlarının da katıldığı bu toplantıda çıkarma olasılığı gündeme gelir. Arcayürek'in de aktardığı gibi, komutanların çıkarma harekâtının güçlüklerine ilişkin tereddütlerine karşın, çıkarma için hazırlık yapılması emri verilirken, ilk elden sınırlı bir hava saldırısı ile yetinilmesi kararına varılır. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Zeki Kuneralp ABD Büyükelçilik yetkililerine Grivas komutasındaki birliklerin 16 Kasım 1967 06.00'ya kadar söz konusu köylerden çekilmediği takdirde Türk Hava Kuvvetleri'nin adaya müdahale edeceğini bildirir. 16 Kasım sabahı Grivas'ın birliğinin çekildiği bilgisi Ankara'ya geldiğinde harekât emri geri çekilir.

Hükümet 16 Kasım günü TBMM'yi kapalı toplantıya çağırır. Yeni bir tezkereye gerek olmadığı halde, büyük olasılıkla Yunanistan'a gözdağı vermek ve müdahale beklentisi içindeki kamuoyuna kararlılık göstermek için olsa gerek, Hükümet'e müdahale için yetki verilmesini isteyen yeni bir tezkere daha TBMM'ye sunulur. Yeni tezkere, "...bu mevzuda yeniden bir karar ittihazına mahal [alınmasına yer] olmamakla beraber" diyerek *1964 Bunalımı* sırasında alınan 16 Mart 1964 tarihli tezkereye gönderme yapar. Wiener'in de aktardığı gibi, bu tezkereyle TBMM'nin hükümete, Garanti Antlaşması'yla tanınmış garantörlük hakkının "...istimalinden [kullanımından] doğacak muhtemel inkişaf ve ihtilatlar [olası gelişme ve karışmalar] karşısında" askerî müdahale için izin istemektedir. Toplantı benzeri görülmedik bir biçimde 21 saat sürer. Nasıl olursa olsun çıkarma yapılmasını isteyen hava, İsmet İnönü'nün Kıbrıs gibi millî bir meselede görüş ayrılıklarının bir tarafa bırakılmasını isteyen konuşmasıyla bir ölçüde yatışır.

Ancak bunalımı diplomatik yoldan çözmeye yönelen Demirel'e karşı yeni-Demokrat olarak bilinen, başını Sadettin Bilgiç, Faruk Sükan ve Mehmet Turgut gibi şahinlerin çektiği bakanlar, müdahale konusunda ısrar ederler. İlter Türkmen hava harekâtı kararının alındığı toplantı sırasında oluşan havayı "Bakanlar Kurulu aslan kesildi," diyerek tanımlar. Bunalımın daha sonraki günlerinde bir arabulucunun Yunanistan'ı kastederek, Demirel'den, "Birisini köşeye sıkıştırınca kaçabilmesi için bir çıkış yolu bırakmak gerekir," diyerek ödün vermesini istediğinde, "Mevcut durumda köşeye sıkıştırılan benim," yanıtı alır. Sharon A. Wiener'a göre, bu benzetme aslında parti içinde sertlik yanlıları karşısında Demirel'in içine düştüğü durumu anlatmaktadır. Gerçekten de bunalım sırasında Demirel'in en çok zorlandığı konu Hükümet içindeki sertlik yanlılarının görüşme sürecini durduk yerde yeni talepler öne sürerek çıkmaza sürüklemesi olur.

Demirel'in 1967 Bunalımı sırasında askerî müdahaleye yol açacak bir tırmanmadan kaçındığı iyi bilinen bir olgudur. Bazı genel değerlendirmeler ve döneme özgü tanıklıklar Demirel'in birden çok nedenle sorunun müzakereler yoluyla çözümlenmesinden yana tutum aldığına işaret etmektedir. Bu nedenlerden birincisi Demirel'in askerî müdahalenin yol açacağı ekonomik maliyetin yüksek olacağından duyduğu endişedir. Demirel, bir hesap adamı olarak, ister çıkarma, ister Trakya sınırında yapılacak bir misilleme biçiminde olsun, askerî müdahalenin ekonomi üzerinde yaratacağı olumsuz etkileri düşünmektedir. Ayrıca, Demirel, ordunun uzun sürecek bir savaşı üstelik ABD'nin desteği olmaksızın idame ettirebilecek olanaklardan yoksun olduğunun farkındadır. Kaldı ki, başta birkaç yıl öncesine kadar Genelkurmay Başkanı olan Cevdet Sunay ve İsmet İnönü gelmek üzere, eski ve yeni tüm askerler müdahale konusunda en azından *mütereddit* gözükmektedirler.

İkinci neden ise Kıbrıs'a yönelik bir denizaşırı harekâtın başarısızlıkla sonuçlanması olasılığının yüksek olmasıdır. 15-22 Kasım arasındaki olaylara ilişkin anlatılardan Demirel'in yenilgi olasılığından çekindiğini, "kaybedersek her şey biter" biçimindeki kaygılarını da yakın çevresiyle paylaştığını göstermektedir. Bu nedenle, Demirel'in bunalım sırasında askerlere teknik sorular sorarak dolaylı bir yoldan askerlerin dikkatini müdahalenin iyice hesaplanmaksızın yapılması durumunda karşılaşılacak sorunlara çektiği söylenebilir. Gerçekten de 15 Kasım gecesi, kuvvet komutanlarına "Siyasî kararı alıyoruz; siz hazır mısınız?" sorusuyla başlattığı tartışma bir bakıma çıkarma seçeneğinin kolaylıkla uygulanamayacağını ortaya koyar.

TBMM'de tartışmalar sürerken, Hükümet'in bunalımı Yunan askerlerinin adadan çekilmesini sağlayarak aşılması stratejisine uygun olarak hazırlanan bir nota Atina'ya gönderilir. Genel Sekreter Yardımcısı İlter Türkmen'in hazırladığı ve özetle Kıbrıs'a gizlice gönderilen askerleri çekerek Yunanistan'a

bunalımdan çıkış yolu öneren nota 17 Kasım gecesi Yunanistan Büyükelçisi'ne sunulur. Anlaşılan Hükümet içinde Yunanistan'a ağır bir muhtıra gönderilmesi görüşü ağır basmaktadır. Notanın dilini çok yumuşak bulan Çağlayangil'in tepkisi, Wiener'in aktardığına göre, Bakanlar Kurulu'ndaki havayı yansıtır: "Ben sizden onlara bir muhtıra göndermenizi istedim; siz aşk mektubu yazmışsınız."

Kamuoyuna sergilenen kararlılık gösterilerine karşılık, Ankara'nın iktidar koridorlarında, bunalım askerî müdahaleye başvurmaksızın çözümlensin görüşü hâkimdir. Kaldı ki, müdahale kararının alındığı 15 Kasım gecesi yapılan toplantıda Genelkurmay Başkanı Cemal Tural, ordunun verilen görevi yerine getirebileceğini söylemesi üzerine, Kara Kuvvetleri Komutanı Refik Yılmaz'ın "Adaya nasıl çıkılacak?" sorusuyla başlattığı tartışma, ordunun çıkarmaya elverişli donanımdan yoksun olduğunu gösterir. Döneme ilişkin anlatılar Cumhurbaşkanı Sunay, Başbakan Demirel, Dışişleri Bakanı Çağlayangil ve ana muhalefet partisi lideri İnönü'nün askerî müdahaleden yana olmadığını ortaya koymaktadır. Cüneyt Arcayürek, 15 Kasım gecesi Genelkurmay başkanlığındaki toplantıdan sonra Demirel'in Çağlayangil'e, "Müdahale eder de sonuç alamazsak... Olay biter, ama her biçimde biter dediğini" aktarır. Bunalım sırasında Sunay'ın soruna diplomatik çözüm bulmak için uğraşan İlter Türkmen'e "Ben anlıyorum, sen telaş ediyorsun, savaşa gireceğiz diye. Haklısın. Bunlar savaş nedir bilmiyorlar. Merak etme, girmeyeceğiz," demiş olması da bu saptamayı destekler. Satan ve Şentürk, *Tanıkların Diliyle Kıbrıs Olayları* başlıklı kitaplarında, Haluk Ülman'ın, Demirel'in çıkarma konusunda, "Gemilerimizi kaldıracak mazotumuz yoktu ve Adaya harekât yapacak bir şeyimiz yoktu, konumumuz yoktu. Ona rağmen ben karar verdim. Yani mavnalarla olsa da gidecektim. Ama Genelkurmay'ın mütereddit olduğunu gördüm ve onun için Hoca'ya dedim ki, Hoca da rahmetli İhsan Sabri, 'Sen bu işleri diplomatik yönden çözmeye bak' dediğini aktarır." Son olarak, ana muhalefet partisi lideri olan İnönü'nün "Dikkat edin, bizim ordu hiç deniz geçmedi. Türkiye'yi mağlup devlet durumuna düşürmeyin. Meseleler zamanla halledilebilir" biçimindeki uyarısı Ankara'da Kıbrıs'a yönelik askerî müdahale seçeneğinin ilk sırada olmadığını gösterir.

Artan baskılar sonucunda *Rum Millî Muhafız Ordusu* köylerden çekilirken, General Grivas 19 Kasım'da Yunanistan'a çağrılır. Arcayürek, bu gelişmelere karşın, Türkiye'nin Kıbrıs'a gizlice çıkarılmış Yunan birliğinin adadan geri çekilmesi talebinde ısrar ettiğini belirtir. Bu taleplerin karşılanmaması üzerine Türkiye'nin baskıyı artırır. Ordu *Kılıç-Kalkan Planı* uyarınca Trakya sınırına kaydırılır. Trakya'da Türk-Yunan savaşına dönüşebilecek bir tırmanmayı durdurabilmek için harekete geçen Johnson yönetimi Demirel'e askerî yollara başvurulmasından kaçınılmasını öneren bir sözlü mesaj gönderir. Demi-

rel Johnson'ın mesajını Yunan askerlerinin adadan çekilmesini talep eden bir mektupla yanıtlar. Bu arada orduya verilen çıkarma harekâtı için hazırlık emrinde öngörülen süre dolar. Wiener'ın belirttiği gibi, ABD istihbaratı 22 Kasım'da TSK'nin 24 saat içinde müdahale etmek üzere olduğuna ilişkin bir raporu yönetime sunar. Bu aşamada bunalımın diplomatik çözüme bağlanması bakımından kritik bir müdahale yapan ABD yönetimi eski Savunma Bakan Yardımcısı Cyrus Vance'ı arabulucu olarak görevlendirir. Döneme ilişkin anlatılardan ABD yönetiminin ikinci bir *Johnson Mektubu* olayı yaşanmaması için Yunanistan üzerinde ağır baskı uyguladığı anlaşılmaktadır. Özetle belirtmek gerekirse, Vance'a söylenen, eğer Yunanistan askerlerini adadan çekmezse, Türkiye'nin de aynı sayıda askeri adaya çıkaracağıdır. *Canlı Johnson Mektubu* olarak adlandırılan Vance'ın üç haftalık mekik diplomasisi sonuç verir. BM'nin de son aşamada araya girmesiyle 30 Kasım'da anlaşmaya varılır. Yunanistan Türkiye'nin taleplerini kabul ederek Kıbrıs'a çıkardığı 10 bini aşkın askeri adadan geri çeker. Anlaşma ile Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs'ın bağımsızlığını tanıdıklarını teyit eder. Ayrıca, Adadaki Türk ve Yunan birliklerinin çekilmesi, Grivas'ın Adadan geri dönmemek üzere ayrılması ve her iki topluma ait *millî* kuvvetlerin de aşamalı olarak dağıtılması konusunda anlaşılır.

1967 Bunalımı'nın uzun erimli sonuçları bir dizi başlık altında özetlenebilir: Bunalımın en somut sonucu adaya gizlice çıkarılan Yunan askerlerinin çekilmesidir. Böylelikle Makarios, kendisi üzerinde bir baskı unsuruna dönüşen Yunan askerî varlığından kurtulmuş olmaktadır. Gerçekten de 1967 Bunalımı *Albaylar Cuntası* ile Makarios yönetimi arasındaki ilişkilerde başlamış bozulmayı hızlandırır. Makarios, kendisine uluslararası alanda itibar kazandıran bağlantısızlık politikasına sarılır. Grivas'ın taraf olduğu gerilim ve çatışmalar gitgide artan sayıda Kıbrıslı Rum'un *enosis* fikrinden uzaklaşmasına yol açarken, bağımsız Kıbrıs devletine bağlılığın artmasını da beraberinde getirir. Niyazi Kızılyürek'in ifadesiyle, kendisini "Helen ulusunun organik parçası olarak gören *Kıbrıs Helenizmi*, yavaş yavaş Kıbrıs devletinin yurttaşlar topluluğuna doğru evirilir." Kıbrıslı Rumlar arasında Kıbrıslılık bilinci kök salmaya başlar. Ayrıca Yunanistan Cuntasının sorunlarını Kıbrıs'a yansıtması Ada halkı arasında hoşnutsuzluk uyandırmaya başlar. Kıbrıs Rumları arasındaki bölünmeler izleyen yıllarda derinleşerek 15 Temmuz 1974 Darbesi'ne zemin hazırlar.

1967 Bunalımı'nın yol açtığı bir diğer somut sonuç da 28 Aralık 1967'de *Geçici Kıbrıs Türk Yönetimi*'nin kurulmasıdır. Makarios, Yunanistan'daki *Albaylar Cuntası*'yla arasına mesafe koyarken, Rauf Denktaş Türkiye'de ordu ile ilişkilerini güçlendirir. Denktaş, zamanla Ankara'da, bazen Başbakan Demirel'in de yakındığı gibi, Türkiye'nin Kıbrıs siyasetini etkileyebilecek ölçüde güç kazanır. İzleyen onyıllarda Kıbrıs, bir yandan Türkiye'de son sözün

orduya ait olduğu konulardan birisine dönüşürken, bir yandan da ordunun Türkiye siyasal yaşamında edindiği merkezi konumu meşrulaştıran bir işlev görmeye başlar.

Bunalım sırasında Türkiye'nin, siyasî ya da teknik engeller yüzünden, Kıbrıs'a çıkarma yapamayacağı algısının yerleşmesine karşılık, çıkarma için gerekli altyapı çalışmaları ve planlama da 1967'den sonra başlar. Aksu'nun da aktardığı gibi, Dışişleri Bakanı Çağlayangil, anılarında Demirel'in, "Bu defa helikoptersiz çıkarma yapacağız. Fakat bu devletin çıkarma gemisi olmalıdır. Elde bulunsun. Derhal işe başlayalım," dediğini aktarır. İkiz'in de *Bir Ada Bir Dava Bir Savaş* kitabında belirttiği gibi, çıkarma gemilerinin üretimine geçilmesi, indirme harekâtı için gereken helikopterler ve paraşütlerin alınması, deniz amfibi alayının kurularak gerekli personelin eğitilmesi ve *YILDIZ-70* olarak adlandırılan harekât planının tamamlanması *1967 Bunalımı*'nı izleyen 7 yıl içinde tamamlanır.

1967 Bunalımı'nın diplomatik yollardan çözüme bağlanmış olması çıkarma bekleyen kamuoyunun beklentilerini karşılamaz. Kamuoyunda adaya ABD baskısı yüzünden müdahale edilemediği algısı güçlenir. Kıbrıs'ta olup bitenler, Türkiye'de siyasal iktidarlar üzerinde, sadece Batılı müttefiklerle yakınlıklara dayanarak yürütülen politikanın dünya siyasetinin yeni gerçekleriyle uyuşmadığını bir kez daha göstermesi bakımından göz açıcıdır. Soldan gelen gizli anlaşmalar ve Amerikan üsleri konulu eleştiriler karşısında AP sıkıntıya düşer. 1968 yazında başlayan küresel isyan dalgası AP'nin işini daha da zorlaştırır. *1967 Bunalımı* sonrasında Türkiye'de *dış* politika tartışmalarında Kıbrıs ve ABD ile ilişkiler aynı çerçevede değerlendirilir. Şubat 1969'da 6. Filo'nun İstanbul ziyaretine karşı yapılan protesto gösterilerinde dağıtılan bir bildiri, sol eğilimli üniversite öğrencilerinin artık ABD'yi Kıbrıs ve Filistin sorunları üzerinden sorgulamaya başladığını gösterir. "Şimdi de 6. Filo denilen, Akdeniz'de Araplara karşı İsrail istilacılarını destekleyen, Kıbrıs sularında Mehmetçiği durduran, donanmalarını limanlarımıza sokup, bizi güya ziyaret ediyorlar... Sebebi, sömürüye karşı direncimizi kırmak, yerli ortaklara güç vermek. İşte komutanlarının açık beyanı: 'biz Amerika'nın Ortadoğu'daki menfaatlerini koruyoruz.' Bu Amerikan gâvurları içimizden çekip gitmeden, milletçe adam olmayız. Dünyanın bütün ezilen halklarının acıları, bu dünyanın zorbaları yüzündendir." (Kabacalı, 2007, s. 210-13).

İkili Anlaşmalar ve Üsler Sorunu

ABD ile ikili anlaşmaların yeniden düzenlenmesi için başlatılan ve 3 Temmuz 1969'da Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması'nın (Joint Defense Agreement-OSİA) imzalanmasıyla sonuçlanacak olan süreç, AP iktidarının bir

bakıma yükselen ABD karşıtlığına vermek zorunda kaldığı bir yanıt olarak okunabilir.

Onyılın başında U-2 uçuşlarının durdurulmasına karşın, Türkiye hava sahasının kullanımı ABD ile ilişkilerde sorun yaratmayı sürdürür. AP hükümetleri Türkiye'den başlayıp, SSCB hava sahasına geçen uçuşların durdurulmasını, ayrıca Türkiye hava sahasında yapılan uçuşların yasal bir zemine kavuşturulmasını talep eder. ABD'nin konuyu sürüncemede bırakması üzerine, Türkiye bir oldubitti ile sorunu kendisi açısından çözer. 1 Nisan 1966'da ABD'nin Türkiye'deki üslerden yaptığı istihbarat uçuşlarının yasaklandığı bilgisi *Hürriyet*'e sızdırılır. İzleyen günlerde Dışişleri Bakanı Çağlayangil ABD Büyükelçisi'ne, hükümetinin ikili anlaşmalar yüzünden muhalefetin baskısı altında olduğunu, ikili anlaşmaların gözden geçirilerek basitleştirilmesini talep eder. Böylelikle 3 Temmuz 1969'da OSIA'nın imzalanmasıyla sonuçlanacak görüşme süreci başlar (Bölme, 2012, s. 232-233).

1966'da Fransa'nın NATO'nun askerî kanadından çekilmesinden sonra Türkiye'de başlayan üsler tartışması giderek alevlenir. Tepkinin yaygınlaşmasında başrolü TİP oynar. TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın TBMM'de 1965 Seçimlerinden sonra kurulan ilk AP hükümetinin programına ilişkin görüşmeler sırasında "3,5 milyon metrekare Türk toprağı ABD'nin egemenliği ve işgali altındadır," diyerek başlattığı tartışma onyılın ikinci yarısı boyunca etkisini sürdürür. 5 Nisan 1966'da Başbakan Demirel'in "Türkiye'de üs yok, yalnız tesis var," diyerek tartışmanın önünü almaya çalışmasına karşın kamuoyunun ABD üslerine gösterdiği tepki gün geçtikçe yükselir. Darbe girişimleri sonrasında ordudan ihraç edilen subaylardan TİP'e katılmış olanlar gizli antlaşmalara ilişkin bilgileri parti yönetimiyle paylaşır. Anlaşmalara ilişkin içeriden edindiği bilgiler, TİP'in üsler konusundaki muhalefetini etkili kılan en önemli unsurdur. Başta CHP olmak üzere bütün muhalefet partileri TİP'in açtığı yoldan yürür. Turgut Tülümen, anılarında ikili anlaşmalarla ilgili aksaklıkların "1968'den sonra sol eğilimli subaylar üst kademelere geldikçe" ortaya çıktığını vurgulayarak, Dışişleri Bakanlığı adına katıldığı müzakerelerde bazı subayların "'Şu Amerikalılar toptan gitse iyi olacak,' havasına giriver[diklerinden]" söz eder. Yeri gelmişken, TİP dışındaki muhalefetin de üslere karşı tutum aldığı üzerinde durulmalıdır. Osman Bölükbaşı TBMM kürsüsünden yaptığı bir konuşmada, partisinin "NATO'ya ve Garp Blokuna bağlı" ve "...komünist tehlikesinin de karşısında" olduğunu vurguladıktan sonra "...topraklarımızdaki Amerikan üsleri üzerinde, Türk Devletinin hâkimiyet hakkına uygun ve emniyetini sağlayacak tesirli murakabe ve kontrol imkânlarının sağlanmasını ve bu üslerin statüsünün diğer NATO devletlerindeki üslerin statüsüne irca edilmesini [indirgenmesini]" talep eder. Bu talepler yerine getirilmedikçe ve ABD

ile varılacak anlaşmalar "Meclisin tasdikine sunulmazsa Demirel'in yakasını bırakmayacağı[nı]" ilân eder.

Onyılın ikinci yarısında yükselen Amerikan karşıtlığı, gerek ABD üslerinde çalışan personele, gerekse 6. Filo ziyaretleri sırasında İstanbul ve İzmir'de şehre çıkan askerlere karşı tepki gösterilmesine neden olur. Sol eğilimli gençler, sokaklarda Amerikan deniz piyadelerine karşı *bahriyeli avına* çıkarlar. Altmışlarda Genelkurmay Başkanlığı İstihbarat Dairesi'nde çalışan Sezai Orkunt 1978'de yayınlayacağı *Türkiye-ABD Askeri İlişkileri* başlıklı kitabında Amerikan karşıtlığının yükselmesinde ABD'li yetkililerin kendilerine yapılan uyarılara rağmen sergiledikleri umursamaz tavırların önemli rol oynadığını belirtir. Orkunt, ABD'li yetkililerin Amerikan askerlerine karşı gösterilerin tırmanmasına yol açan davranışlarını uzun bir nedenler listesiyle sıralar: "Kuvvetler statüsündeki hakları kötüye kullanarak suç işleyenleri görev belgesiyle himaye etmek veya Türkiye'den uzaklaştırarak suçun cezasız kalmasını sağlamak", "Büyük şehirlerde yoğunlaşan Amerikan askerlerinin çokluğu ve halkın yadırgadığı pervasız davranışlar", "Silahlı gezen Amerikan polisinin görüntüsü", "Askerî satış yerlerinde satılmasına müsaade olunarak gümrük muafiyetine tabi olan bilcümle eşya, gıda ve sair malzemenin piyasaya intikali", "Silahlı kuvvetler için, Türk ve Amerikalı askerlerin birlikte bulundukları yerlerde muhtelif sebeplerle doğan sürtüşmeler, bayrak yırtma olayları" ve "Kıbrıs olayları dolayısıyla askerî malzeme ikmalinde kasıtlı geciktirmeler yapmak."

Altmışların başında ABD üs ve tesislerinin sayısı yüze ulaşırken, buralarda görev yapan personel ve ailelerinin sayısı on binlerle ifade edilmektedir. Ayrıca, anlaşmaların "çokluğu, belirsizliği ve gizliliği" yüzünden "bu dönemin genelinde tam olarak hangi tesislerin ne şekilde kullanıldığını" bilebilmek mümkün değildir (Bölme, s. 236-237). Bazısı sözlü olarak yapılan bu anlaşmaların sayısı ve içeriği her iki taraf açısından da bir muammaya dönüşür. Sezai Orkunt, "...teknik anlaşmaların Genelkurmay Başkanlığında bir dairede toplanarak tam ve etraflı bir dökümün yapılması" için çalışmaya başladıklarında aranan belgelerin "...ilgili hiçbir makamın arşivinde bulunmadığına" değinir. Başbakan Demirel de daha sonra verdiği bir mülakatta bu durumu doğrular: 'Bir de baktık ki, Amerika ile yapılan gizli anlaşmaların tümünü kapsayan bir dosyamız yok. Küçük rütbeli bir subayın, yüzbaşı düzeyinde bir Amerikalının imzaladığı anlaşmalardan tutun da, Türkiye'nin ABD'ye neler verdiğini içeren önemli antlaşmaların hiçbirinin metni elimizde değil." (Bölme, s. 245-246).

1966'ya gelindiğinde artık AP de üsler konusunda bir değişikliğin kaçınılmaz olduğunu kabul etmiş gözükmektedir. Mart 1966'da Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Haluk Bayülken ABD Büyükelçisi ile yaptığı bir gö-

rüşmede, artık gizli antlaşmaları inkâr etmenin mümkün olmadığını söylemek durumunda kalır (Bölme, s. 248-250). Öte yandan kamuoyunun baskısı da artmaktadır. 7 Ekim 1967'de İstanbul'da 6. Filo aleyhine gösteriler yapılır. Askerlerin karaya çıkması engellenir. İzmir'de de benzer protestolar yapılır. 15 Temmuz 1968'de yeniden İstanbul'a gelen 6. Filo ziyaretinde yapılan protesto gösterilerine toplum polisi müdahale eder; gösteriler büyür, diğer şehirlere sıçrar. Öğrenciler ve polisler arasından yaralananlar olur. Polisin İTÜ yurtlarına yaptığı baskın sırasında yaralanan Vedat Demircioğlu hayatını kaybeder. 6. Filo Dışişleri Bakanlığı'nın itirazlarına karşın, İstanbul ve İzmir ziyaretlerini 30 Ağustos ve 9 Eylül 1968'e denk getirir. Ziyaretler yeniden protesto gösterilerine yol açar. Türkiye'ye atandığı tarihten başlayarak, Latin Amerika ülkeleri ve Vietnam'da üstlendiği görevler nedeniyle protestolara konu olan ABD Büyükelçisi Robert Komer'in arabası 6 Ocak 1969'da Büyükelçi'nin ODTÜ'yü ziyareti sırasında bir grup öğrenci tarafından yakılır. Komer Türkiye'den ayrılmak zorunda kalır. ABD karşıtlığı 16 Şubat'ta meydana gelen ve daha sonra *Kanlı Pazar* olarak tarihe geçecek olay ile yeni bir aşamaya evrilir. 6. Filo'nun ziyaretini protesto eden göstericiler Taksim'e geldiklerinde kendilerini milliyetçi-mukaddesatçı gençlik olarak tanımlayan bir grubun saldırısına uğrar. Toplum Polisinin seyirci kaldığı olaylarda 2 genç yaşamını kaybeder. Saldırıya MTTB sahip çıkar. MTTB'nin yayın organı *Millî Gençlik* saldırıyı, "Polis ve sonradan yetişen askerî birlikler, solcuları halkın elinden kurtardı. Meydanda 10 dakika sonra bir tek solcu kalmamıştı, hepsi de tabanlarını yağlamış, mücahitlerin önünde tutunamamışlardır," diyerek anlatır (*Türk Bayrağına Saygı Mitingi*). Kanlı Pazar'dan sonra 6. Filo'nun Türkiye ziyaretlerine ara verilir.

Gösteri yürüyüşü AP hükümetine yakın gazetelerde *Ya Tam Susturacağız, Ya Kan Kusturacağız, Kızılları Boğmanın Vakti Geldi, Kızıl Emperyalizmin Para ile Tutulmuş Uşaklarını En Ufak Bir Kıpırdanışta Gebertmek İçin And İçildi* gibi başlıklarla duyurulur. Protestocu öğrencilere karşı gruplar tarafından dağıtılan *Aziz Türk Milleti* başlıklı bildiri bu çevrelerin Türkiye-ABD ilişkilerine nasıl baktıklarını ortaya koyar: "Amerikan 6. Filosunun İstanbul'a gelmesini vesile bilerek harekete geçen komünist sergerdeler [elebaşılar], son günlerde miting, yürüyüş gibi bahanelerle huzurunuzu bozup proletarya ihtilâlını gerçekleştirmeye çalışıyorlar. Bu militanların kuzeyden emir aldıklarından şüphen olmasın... Kim ki bunlar, senin reyinle iş başına gelenlere Morisson Süleyman, cani uşak diyebiliyorlar. Kim bunlar? Kim ki bunlar, sokaklarda her türlü haksızlığa cüret edip kızıl Çinlilerin elbiseleriyle boy gösteriyorlar?" AP İstanbul İl Gençlik Teşkilatı Başkanı İbrahim Çetinkaya'nın *Kanlı Pazar* sonrasında söyledikleri, Tanel Demirel'in de ifade ettiği gibi, AP'nin olaya bakışını yansıtır. "Zincirin son halkası nihayet o her

zaman hakaret ettikleri şerefli Türk polisinin dahi mani olamadığı, milletin kürreiarzı [yerküreyi] patlatırcasına galeyanı, yani bu meydanda cereyan eden Taksim olayları, solcuların deyimiyle Kanlı Pazar. Eğer bu anarşistler, midelerinden Moskova'ya veya Pekin'e bağlı olanlar geçmişten ders almadılarsa, gelecekte bu inançlı topluluğun daha nice şanlı pazarlar yapabileceğini unutmamalıdırlar. Aksi takdirde acının onların haline." (Demirel, 2004, s. 245-246).

Bu döneme ilişkin anılar ve değerlendirmeler, Başbakan Demirel'in ikili anlaşmaların başta TİP olmak üzere muhalefet partileri, artan Amerikan karşıtlığından etkilenen subaylar ve son olarak SSCB tarafından AP hükümetinin konumunu zayıflatacak biçimde araçsallaştırılmasına engel olmak istediğini göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, müzakerelere Türkiye adına taraf olanların ikili anlaşmalar konusuna kendi konumlarını pekiştirecek bir doğrultudan yaklaşmaktadır. Görüşmelere Dışişleri adına katılan Turgut Tülümen anılarında müzakerelerin aslında *içeridekiler* arasında sürdürüldüğüne işaret eder: "Müzakereleri sözüm ona Amerikalılar ile yürütüyorduk. Asıl müzakere ve tartışma ortamı, Genelkurmay ve diğer yetkililerle yapılan çeşitli toplantılarda yaşanıyordu." Haydar Tunçkanat, *İkili Anlaşmaların İçyüzü* başlıklı kitabında, sertliği ile tanınan Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'ın da işin başında anlaşmalara karşı takındığı uzlaşmaz tutumunu, ABD'den davet alıp da Devlet Başkanlarına özgü bir protokolle ağırlandıktan sonra değiştirdiğini, uzlaşmaya ayak direyen subayların başka görevlere atandığını, dahası Genelkurmay'ın ilgili komisyona temsilci göndermeyi bıraktığını ileri sürer.

Resmen 18 Nisan 1966'da başlatılan süreçte müzakere aşamasına, ABD'nin ağırdan alması yüzünden, ancak 20 Ocak 1967'de geçilebilir. Türkiye ile ABD daha önce yapılmış antlaşmaları gözden geçirip bir çatı altında toplayan OSİA'yı 3 Temmuz 1969'da imzalar. 23 Haziran 1954 *Askerî Kolaylıklar Antlaşması*'nın yerini alan OSİA, eski antlaşmalardan kaynaklanan sorunları önemli ölçüde giderir. OSİA ile önceki anlaşmaların ABD'nin denetimine bıraktığı tesislere ve bu tesislerde görev yapan personele ilişkin kuralların belirlenmesi ve değiştirilmesini Türkiye tarafından onaylanmak koşuluna bağlar. OSİA ile yeni kurulacak tesislerin Türkiye'nin malı olacağı ve bu tesislerde Türkiye'nin sivil ve askerî personelini görevlendirme hakkı bulunduğunu kayıt altına alır. Anlaşma en önemli ABD üssü konumundaki İncirlik'in kullanımını da yeniden düzenler. OSİA, İncirlik'te üslenecek NATO'ya tahsisli Amerikan uçaklarının ancak NATO'nun ortak savunma planları gereğince görev yapabileceklerini öngörür. Bu düzenleme artık uygulamada, Türkmen'in de işaret ettiği gibi, Türkiye'nin de söz sahibi olduğu NATO Konsey kararı ya da TBMM'nin onayı olmaksızın ABD'nin İncirlik'i kullanamayacağı

anlamına gelir (Bölme, 2012, s. 266-267). Füsun Türkmen, OSİA'nın böylelikle "Türk Amerikan ilişkilerinin niteliğini kâğıt üzerinde değiştir[diğini]", ilişkilerin ağırlığını "NATO eksenine kaydırdığını" belirterek anlaşmanın, *ABD üsleri* yerine *ortak savunma tesisleri* kavramını geçirdiğine işaret eder.

Son olarak, OSİA'nın sadece Türkiye'nin ısrarlı talepleri ve kamuoyundaki artan tepkiler sonucunda imzalanmadığı noktası üzerinde durulmalıdır. ABD'nin bu dönemde yeni teknolojik gelişmelerden yararlanarak denizaşırı üslerin yeniden yapılandırılması için bir program başlattığı; bu program uyarınca Türkiye'deki üslerin de sayıca ve boyut olarak küçültülmesi kararı vermiş olduğu da dikkate alınmalıdır. Selin Bölme, İncirlik Üssü üzerine hazırladığı ayrıntılı çalışmada, ABD'nin OSİA'yı imzalayarak bir yandan hantallaşan denizaşırı üslerini yeniden yapılandırma kararını uyguladığını, öte yandan da artık "göze batan Amerikan yayılması[nın] gizlenmiş" olduğuna dikkatimizi çeker (Bölme, 2012, s. 269-270).

Sonuç

Altmışlı yıllar dünya siyasetinin Türkiye'deki siyasal gelişmeleri büyük ölçüde yönlendirdiği bir dönem olarak önceki onyıllardan ayrılır. Bu gelişmeler, tıpkı dünyanın pek çok başka ülkesinde olduğu gibi, Türkiye'de çeşitli siyasal odakları etkileyerek dönüştürmüş, yeni odakların oluşumuna, yeni siyasal kişiliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İzleyen otuz yıl boyunca Türkiye siyasetini etkileyecek Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş gibi liderlerin bu onyılda Türkiye siyasetinde öne çıkmış olmaları rastlantılarla açıklanamaz.

Altmışlı yıllar, Türkiye siyaseti üzerinde etkili olabilen güç ve iktidar odaklarının çeşitlenerek artışı bakımından önceki onyıllardan ayrılır. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra ordu içinde ortaya çıkan güç odakları, onyılın ilk yarısında muhtıra yayınlamak, darbeye kalkışmak türünden girişimlerle olağan siyasetin kilitlenmesine yol açar. Öyle ki, altmışlı yılların önemli siyasal gelişmelerini, ordu içinde açığa çıkan merkezkaç güçler ile siyasî iktidarlar arasında sürüp giden bir köşe kapmaca biçiminde okumak mümkündür. Gelgelelim, bu güç çekişmelerinde *dış* politikanın, "şerefli dış politika" ya da "daha millî dış politika" gibi içeriksiz çağrılar bir yana bırakılacak olursa, derinlemesine bir tartışmaya konu olmadığı görülür.

Buna karşılık, altmışlı yıllarda dünyanın başka yerlerinde olup bitenleri izleyen, bunlardan etkilenen çevrelerin çeşitlenmesi yeni tarafların ortaya çıkmasını sağlayarak Türkiye'de *dış politika* tartışmalarının siyasallaşmasına yol açmıştır. Siyasetin yeni tarafları *dış* politika tartışmalarına "Siyasal partiler arasında millî bir hüviyet almış dış politikamız" efsanesini sorgulayarak baş-

lamıştır. Onyılın ikinci yarısında "Dış politika millidir" efsanesinin sorgulanmasına iktidar partisi dışında tüm siyasal çevrelerin katıldığı görülmüştür. 1967'de TBMM'de Mesut Ozansü'nün MP adına yaptığı konuşma bu türden bir sorgulamaya örnek olarak okunabilir: "Dış politika ile ilgili sorunlarda susmak, suni bir beraberlikten bahsetmek âdeta bir yurtseverlik sayılmış ve tenkid edenler de bu yanlış düşüncenin tesiri ile her zaman kötülenmiş ve birtakım ağır suçlamalara maruz bırakılmışlardır. Kişilikten, onurdan ve yurtseverlikten bir parça nasibi olan muhalefet hiç şüphe yok ki, iktidarın yanlış davranışını mutlaka tasvip eder mevkie düşemez."

Altmışlı yıllar boyunca dillendirilen değişim taleplerinin önemli bir bölümünün "Türkiye dünya siyasetinde nasıl konumlanmalıdır" sorusu üzerinden dile getirilmiş olması ilgi çekicidir. Bu sorulara ilk elden verilen cevabın "Bağımsız Türkiye" olduğu görülür. "Bağımsız Türkiye" talebinin farklı siyasal kesimler tarafından tüm sorunların üstesinden gelecek sihirli bir çözüm yolu gibi benimsenmesi üzerinde uzun uzadıya durulması gereken bir konudur; ancak bu bölümün sınırlarını aşar. İlk bakışta, Türkiye'de değişim arayan siyasal çevrelerin bağımsızlık isteyerek, dünyanın pek çok ülkesinde muhalif çevrelerin yaptığına benzer bir talep dile getirdikleri söylenebilir. Buna karşılık, Bağımsız Türkiye talebi, Türkiye'nin dünya siyasetindeki konumunu irdeleyen bir tartışmayı tetikleyerek *dış* politika tartışmalarının içerik kazanmasını sağlaması bakımından önemlidir. Ellili yıllarda başlayan ancak derinlik kazanamayan *dış* politika tartışmalarının, altmışlı yıllarda kapsam ve nitelik bakımından çeşitlenerek zenginleşebilmesi böylelikle mümkün olabilmiştir. Gelgelelim, altmışlarda *dış* politika tartışmalarının siyasallaşmasına yol açan dinamikler yine bu onyılda anayasal bir kuruma dönüştürülen MGK ve millî güvenlik kavramı kullanılarak sınırlandırılmıştır. Önemli siyasal konuların, MGK gündemine alınarak millî güvenlik sorunu olarak tanımlanması, gizlilik perdesi altında tutularak siyasal tartışmalardan uzak tutulması uygulamalarının ilk örnekleriyle altmışlı yıllarda karşılaşılır.

Altmışlı yıllarda dış politika denildiğinde ilk akla gelen ve üzerinde en fazla konuşulan konu Kıbrıs'tır. Kıbrıs sorunu geniş toplumsal çevreler üzerinde etki uyandırabilmesi, ana akım basının ilgi göstermesi ve belki de hepsinden önemlisi, çeşitli iktidar odakları tarafından kendi iktidar stratejileri doğrultusunda araçsallaştırılmaya uygun olması gibi nedenlerle öteki *dış* sorunlardan ayrılır. Kıbrıs kısa bir sürede tüm siyasal çevrelerin ilgilendiği, sahip çıktığı sembolik bir metaya dönüşür. Yol açtığı zincirleme tepkimeler sonucunda başka sorunların da tartışılmasını sağlar; hattâ kolaylaştırır. Türkiye'de sol akımlar Kıbrıs konusuna sahip çıkarak bir ölçüde de olsa *millî olmamak* ya da *kökü dışarıda bir cereyan olmak* gibi suçlamalardan kurtulur. 1963'ten sonra giderek ivme kazanan Kıbrıs olayları, başta bağımsızlık ko-

nusu olmak üzere pek çok siyasal talebin üzerinden anlatıldığı bir örnek olaya dönüşür. Bu bağlamda, *Johnson Mektubu* Türkiye'nin NATO'dan çıkması gerektiğini gösteren bir kanıta dönüşür. Sol içerikli anlatılarda Kıbrıs, *Tam Bağımsız Türkiye* çağrılarına haklılık kazandıran bir örnek olarak işlenirken, sağ içerikli anlatılarda millî dava olarak adlandırılır, fethedilmeyi bekleyen *yavru vatan* imgesi olarak kullanılır.

Kıbrıs konusunun Türkiye siyaseti üzerinde yarattığı etki, söylem ya da tartışma düzeyinde kalmamıştır. Kıbrıs konusunda destek ihtiyacı, Türkiye'yi Arap ülkeleriyle yakınlaşma politikasına yöneltmiştir. Arap ülkeleriyle yakınlaşma politikası elle tutulur sonuçlar ortaya koymamış olsa da SSCB ile yakınlaşmanın yol açtığı değişim çok boyutlu olmuştur. Kıbrıs konusundaki destek ihtiyacı, ekonomik işbirliğine duyulan ihtiyaç ile birleşince SSCB ile ilişkiler kısa bir sürede gelişerek her iki ülke açısından hatırı sayılır bir düzeye ulaşmıştır.

Johnson Mektubu

VEYSEL ERGÜÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde şekillenmeye başlayan, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de devam eden modern Türkiye dış politikasında, Amerika, Avrupa, Ortadoğu ve komşu ülkelerle ilişkiler önemli başlıklardır. Bu minvalde anılabilecek bir diğer önemli alt başlık ise Türkiye Cumhuriyeti-Yunanistan ilişkileridir.

Türkiye'nin Yunanistan ile olan ilişkisi en başından itibaren dinamik bir karakterdedir. Bu bağlamda iki ülke arasındaki ilişki, anlaşmazlık ve işbirliği arasında dalgalanmalara sahne olmuştur. Melek Fırat, "1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler" başlıklı makalesinde, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkide anlaşmazlık yaratan başlıca sorunları Kıbrıs, karasuları, kıta sahanlığı, hava sahası, Ege adalarının silahlanması, FIR (Flight Information Region - hava sahası) hattı, Patrikhane, azınlıklar, S-300 füzeleri ve Kardak Kayalıkları başlıklarıyla özetler.

Türk-Yunan ilişkisinde yukarıda sayılan sorunlardan en önde geleni Kıbrıs olmuştur. Kıbrıs'ın iki ülke arasında bir sorun haline gelmesi, 1950'li yıllardadır. Ellili yıllar aynı zamanda, Türkiye ve Yunanistan'ın Batı bloğu içerisinde yer aldıkları ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) üye oldukları bir dönemdir. Her iki ülkenin aynı yöndeki tercihleri, ABD'nin de – ve tabii, söylemeye bile gerek yok, NATO'nun da– Türkiye-Yunanistan arasındaki sorunlara müdâhil olmasına vesile olmuştur. ABD'nin buradaki temel amacı, SSCB'nin bu soruna karışmasını önlemekti. 5 Haziran 1964 tarihinde ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'un Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü'ye gönderdiği ve tarihe *Johnson Mektubu* olarak geçen mektup, bu durumun en somut tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Johnson'un, Türkiye'nin Kıbrıs'a yönelik olası bir askerî operasyonda Yunanistan ile karşı karşıya gelmesini önlemek; bir başka ifadeyle, iki NATO ülkesinin askerî olarak karşı karşıya gelmelerine mani olmak amacıyla İnönü'ye gönderdiği bu mektup, çalışmanın da konusunu teşkil etmektedir.

Johnson Mektubu'na Kadar...

Kıbrıs'ın 1950'li yıllarda Türk-Yunan ilişkilerinde bir sorun olarak belirdiği yukarıda belirtildi. Bu dönemde Ada, İngiliz Milletler Topluluğu'nun (Commonwealth) kontrolünde idi. Rum tarafı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme gelen öz yönetim (self-determination) ilkesinin uygulanmasını talep ediyordu. Ada'da yaşayan Rumların sayısı Türklere göre daha fazla olduğundan, Yunanistan ve Ada'daki Rum tarafı öz yönetimin kendi lehlerine sonuçlanacağını düşünüyorlardı. Bu bağlamda beklenti, öz yönetimin gerçekleşmesinden sonra Ada'nın Yunanistan'la birleşeceği yönündeydi. Rum tarafı bu düşünceyi *Enosis* (Ένωσις - Birleşme) kelimesiyle ifade ediyordu. Melek Fırat, "1945-1960 Yunanistan'la İlişkiler" başlıklı makalesinde, Türkiye'nin bu dönemde Kıbrıs konusuna girmemeye özen gösterdiğini belirtir. Türkiye'ye göre bunun sebebi, bir İngiliz sömürgesi olan Kıbrıs'la ilgili siyasal bir gelişmenin yine İngilizleri ilgilendiren bir mesele olması düşüncesinden kaynaklanıyordu. Nitekim Türkiye'nin o dönemki Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Türkiye'nin bir Kıbrıs meselesi bulunmadığını söylerken de bu temel dış politika argümanından hareket ediyordu. Ancak, Yunanistan'ın 16 Ağustos 1954'te Kıbrıs meselesini BM gündemine taşıması ve İngiltere'nin bu adıma Türkiye'nin de katılmasının teklif edildiği bir konferans talebiyle yanıt vermesi, Türkiye'nin Kıbrıs meselesine dâhil edilmesinde önemli bir eşik olmuştur.

29 Ağustos 1955'te başlayan Londra Konferansı'nda, üç ülkenin de savunduğu tezleri aşağıdaki gibi özetleyebiliriz: İngiltere Dışişleri Bakanı Macmillan, ülkesinin NATO ve Bağdat Paktı içerisinde üstlenmiş olduğu görevlerini ifa edebilmesi için Kıbrıs'ta üs bulundurmasının yetmeyeceğini, Ada'nın tümünün elinde bulunması gerektiği üzerinde durmaktadır. Yunanistan Dışişleri Bakanı Stefanopulos ise Ada halkına self-determinasyon hakkının tanınmasının zorunlu olduğunu; ama bunun İngiliz askerî gücünün Kıbrıs'tan çıkması anlamına gelmediğini, İngiltere'nin bölgedeki stratejik çıkarlarını savunması için askerî üslerin varlığının yeterli olacağını savunmaktadır. Türkiye'nin görüşlerini dile getiren Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ise Türkiye'nin batısındaki adaları elinde bulunduran Yunanistan'ın, Kıbrıs'ta nüfuz

sahibi olması hâlinde Türkiye'yi çevreleyeceğini, bu durumun Türkiye'nin güvenliği açısından sıkıntı doğurabileceğini düşünmektedir. Güvenlik kaygılarını dile getiren Zorlu, Türkiye'nin statükodan memnun olduğunu, mevcut durumda bir değişiklik yapılacaksa, en doğrusunun, Ada'nın eski sahibi Türkiye'ye geri verilmesi olacağını belirtir. Londra Konferansı, 6-7 Eylül 1955 tarihinde İstanbul ve İzmir'de gerçekleşen pogrom nedeniyle bir sonuç alınmadan kapanmıştır.

Kıbrıs sorununa bir çözüm bulabilmek amacıyla yapılan müzakereler sonraki yıllarda da devam etmiş; 1958 yılında *Macmillan Planı* da bu çerçevede gündeme getirilmiştir. Bu plana göre, her iki toplumun ayrı birer Temsilciler Meclisi bulunacak ve bu meclisler toplumları ilgilendiren konularda yasama erkini haiz olacaklardır. Türk ve Yunan hükümetlerinin temsilcileri ile dört Rum ve iki Türk üyeden oluşacak bu Meclis'te, başkanlığını İngiltere'nin atadığı bir vali yapacak bir de Konsey bulunacaktır. Hazırlanan plana göre İngiltere, yedi yıl Kıbrıs'ta egemenliğini sürdürecek ve sonrasında Türkler ve Yunanlılar arasında işbirliği sürerse askerî üsler ve bunların kullanım olanakları İngiltere'ye bırakılmak şartı ile Ada, her iki toplum arasında paylaştırılacaktır. Melek Fırat, Macmillan Planı'nın her iki tarafı da tatmin etmediği için kabul edilmediğini belirtir.

Türkiye ve Yunanistan arasında Kıbrıs konusunda yaşanan bu anlaşmazlık, kısa sürede NATO'da da tedirginlik yaratmıştır. İki ülke arasında sorunun çözülmesi için ABD ve NATO'dan gelen baskılar sonucunda taraflar, 5 Şubat 1959 tarihinde Zürih'te bir araya gelmişlerdir. İki devlet arasında gerçekleştirilen görüşmede, Ada'da bağımsız bir cumhuriyet kurulması için anlaşmaya varılmıştır. Londra'da yapılan ikinci zirvede ise bir tür federasyon sistemi üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası: (1919-1973)* başlıklı eserinde, Zürih ve Londra Antlaşmaları'nın nihai durağını şöyle açıklar: "Ada'da İngiliz egemenliği Kıbrıs Cumhuriyeti'ne devredilecek, Kıbrıs'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı garanti altına alınacak, Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs arasında bir askerî ittifak anlaşması yapılacaktır."

Bu antlaşma, Kıbrıs'ta bağımsız bir devlet kurulmasının ilk önemli adımı olmuştur. Ayrıca bu antlaşma, İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'ye; Kıbrıs'ın bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve güvenliğini garanti etme fırsatı vermiş ve bu unsurlara dönük bir tehlike durumunda Ada'ya müdahale hakkını da getirmiştir. Müdahale hakkı, öncelikle her üç devletin birbirine danışması şeklinde olacak ve eğer ortak hareket etme imkânı yoksa garantör olan taraflardan birisi tek başına müdahale edebilecektir. Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi:*

(1878-1960) başlıklı eserinde bu hakkın, Türkiye'nin 1964 ve 1967 krizlerindeki müdahale girişimlerinin ve 1974'teki *Kıbrıs Barış Harekâtı*'nın hukuksal dayanağını oluşturduğunu belirtir.

Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)* başlıklı eserinde Londra ve Zürih Antlaşmaları'nın önemli maddelerini sıralamıştır. Bu antlaşmalara göre, Kıbrıs Cumhuriyeti, başkanlık rejimine dayanan bir cumhuriyet olacak; Cumhurbaşkanı Rum, yardımcısı Türk olacak ve her ikisi de beş yıl süre ile kendi toplumları tarafından seçilecektir. Ada'nın resmî dilleri Rumca ve Türkçe olacak; Rum kesiminin *Enosis* ve Türk kesiminin *Taksim* tezleri kesin olarak yasaklanacaktır. 13 Aralık 1959 tarihinde Kıbrıs'ta yapılan seçimlerde Başpiskopos Makarios Cumhurbaşkanı, Dr. Fazıl Küçük de Cumhurbaşkanı Yardımcısı seçilmişlerdir. İngiltere Parlamentosu da Kıbrıs'ta bir cumhuriyet rejimi kurulması ile ilgili kanun tasarısını kabul etmiş ve Anayasası da hazırlanan Kıbrıs Cumhuriyeti, 16 Ağustos 1960 tarihinde bağımsızlığını ilân etmiştir.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ilânından hemen sonra vergilerin toplanması, silahlı kuvvetlerin oluşturulması, kamu hizmetlerine katılım oranının saptanması ve ayrı belediyelerin sınırlarının belirlenmesi konularında ilk anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu anlaşmazlıklar Türk ve Rum toplumları arasındaki gerilimi arttırmıştır. Bu gerilim, 1963 yılının sonunda iki toplum arasındaki çatışmaları başlatmıştır.

Bu çatışmanın fitili, 21 Aralık 1963'te Rumların Türklere karşı düzenlediği saldırıyla ateşlenmiştir. Kanlı Noel olarak anılan bu saldırıdan sonra Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Başkan Johnson'a bir mektup göndererek, Ada'daki saldırının durdurulması için Rum tarafına baskı yapmasını istemiştir.

Johnson'un Gürsel'e cevabı, Çağrı Erhan'ın "1960-1980 ABD ve NATO'yla İlişkiler" başlıklı makalesinde yer almaktadır. Buna göre Johnson, bu mektuba verdiği cevapta, "...Kıbrıs'ta meydana gelmekte olan trajik olaylardan büyük endişe" duyduğunu, bu çerçevede Başkan Makarios ve Başkan Yardımcısı Küçük'e birer mektup yolladığını yazmıştır. Johnson ayrıca, "...üç garantör devlet tarafından barışçı bir çözümü desteklemek için akılcı bir ümit veren her türlü hareketi destekleye[ceğini]" belirtmiştir.

Çağrı Erhan, Johnson'un Gürsel'e gönderdiği mektupta kullandığı dille, soruna Türkiye'den çok farklı baktığını gösterdiğini belirtir. Buna göre ABD Başkanı, Türkiye yanında taraf olmamak ve 1964 sonunda yapılacak başkanlık seçiminde yaklaşık üç milyon Rum kökenli Amerikan vatandaşının oylarını yitirmemek için hareketsiz kalmayı yeğlemiştir. Erhan, Johnson'un mektubunda Türk ve Rum kelimeleri yerine "... iki cemaate mensup Kıbrıslı" ifade-

sini kullanmasının bu hareketsizliğin bir göstergesi olarak yorumlanması gerektiğini belirtir.

ABD'den beklediği desteği alamayan Türkiye, 13 Mart 1964'te Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'a bir mesaj göndererek; Kıbrıs Türklerine dönük saldırıların durmaması hâlinde, adada mukim Türk halkının, can ve mal güvenliğinin Türkiye tarafından korunacağını bildirmiştir. Erhan'a göre, Türkiye'nin bu bildiriyi yayınlamaktaki temel amacı, Ada'ya askerî bir müdahalede bulunacağı havası yaratarak, ABD'nin Rum tarafına ve Yunanistan'a baskı yapmasını sağlamaktır. Ancak bu hamle, ABD yönetimini harekete geçirmeye yetmemiştir. Bunun üzerine, Başbakan İsmet İnönü'nün talebiyle TBMM, 16 Mart 1964'te hükümete gerekli gördüğü takdirde Kıbrıs'a askerî müdahalede bulunma yetkisi vermiştir.

Hükümet, TBMM'nin verdiği yetkiye dayanarak Kıbrıs'a üç kez müdahale teşebbüsünde bulunmuş, fakat her üç girişim de çeşitli nedenlerden dolayı sonuçsuz kalmıştır. 1964 yılının Haziran ayı başında, Ada'ya askerî bir müdahaleyle ilgili nabız yoklanırken, Johnson'un İnönü'ye yolladığı bir mektup, Türkiye'nin müdahalesini 1974 yılına kadar ertelemiştir.

Johnson Mektubu

5 Haziran 1964'te Başkan Johnson, Başbakan İnönü'ye Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale planıyla ilgili bir mektup gönderdi. Beyaz Saray, 6 Haziran'da ABD kamuoyunu bu mektuptan haberdar ederken içeriğiyle ilgili bilgi vermemiş, sadece Başbakan İnönü'nün Washington'a davet edildiğini belirtmekle yetinmiştir. İçeriği uzun süre saklanan mektup ancak bir buçuk yıl sonra, 13 Ocak 1966'da *Hürriyet* gazetesinde yayınlanmıştır. Mektubun içeriğine geçmeden önce, ilk olarak, kimin tarafından yazıldığından bahsetmek gerekir. Haluk Şahin, *Johnson Mektubu* başlıklı eserinde mektubun bizzat Johnson tarafından kaleme alınmadığını belirtir. Yazar, kaynakların bu konuda dönemin Dışişleri Bakanı Dean Rusk, Bakan Yardımcılarından Harlan Cleveland ve onun yardımcısı Joseph Sisco'nun isimlerini verdiğini belirtmektedir. Bu süreçte Başkan Johnson'un Kıbrıs'tan ziyade Dominik Cumhuriyeti bunalımına ve Vietnam'a odaklandığı, Kıbrıs'ı Rusk ve yardımcısı George Ball'a bıraktığı da yazar tarafından belirtilir. Şahin'in verdiği bu bilgiler doğru olsa bile mektubun altında bizzat Johnson'un imzasının olduğunu, bu anlamda sorumluluğun da ona ait olduğunu belirtmekte fayda vardır ki; Şahin, Johnson'un İnönü'yle Washington'da gerçekleştirdiği görüşmede bu sorumluluğu hissederek davrandığını vurgular.

Hürriyet

İŞTE

JOHNSON'UN MEKTUBU

Herkesin merak ettiği mektubu elde edip açıklamak bir gazetecilik görevidir

SAYIN BAY BAŞBAKAN,

Türkiye Hükümetinin Kıbrıs'ın bir kısmını askeri kuvvetle işgal etmek üzere müdahalede bulunmağa karar vermeyi tasarladığı hakkında. Büyükelçi Hare vasıtasiyle Dışişleri Bakanlığından aldığım haber beni ciddi surette endişeye sevketmektedir.

En dostane ve açık şekilde belirtmek isterim ki, geniş çapta neticeler tevlid edecek böyle bir hareketin Türkiye tarafından takip edilmesinin Hükümetinizin bizimle evvelden tam bir istişarede bulunmak hususundaki taahhüdü ile kabili telif addetmiyorum.

"Tek taraflı harekete geçemezsiniz..

Hürriyet, 13 Ocak 1966.

Mektubun kimin tarafından kaleme alındığı ile ilgili tartışmalar bir yana, mahiyeti bizzat giriş cümlesinden de belli oluyordu. Mektup şu şekilde başlıyordu:

> Türkiye hükümetinin Kıbrıs'ın bir kısmını askerî kuvvetle işgal etmek üzere müdahalede bulunmaya karar vermeyi tasarladığı hakkında Büyükelçi Hare vasıtasıyle sizden ve Dışişleri Bakanınızdan aldığım haber beni ciddi şekilde endişeye sevk etmektedir. En dostane ve açık şekilde belirtmek isterim ki, geniş çapta neticeler doğurabilecek böyle bir hareketin Türkiye tarafından izlenmesini, hükümetinizin bizimle evvelden tam bir istişarede bulunmak hususundaki taahhüdü ile uyuşur saymıyorum. Büyükelçi Hare, görüşlerimi öğrenmek üzere kararınızı birkaç saat geciktirmiş olduğunuzu bana bildirdi (Şahin, 2002: 121).

Çağrı Erhan, Johnson'un sert ifadeler içeren mektubunda özetle şu konuların öne çıktığını belirtir:

1) ABD yıllar boyunca Türkiye'nin en sağlam bir müttefiki olmuştur. Türkiye ABD'ye danışmadan böyle bir karar almamalı ve uygulamamalıdır.

2) Türkiye Garanti Anlaşmasına dayanarak, Kıbrıs'a bir müdahalede bulunabileceğine inanmaktadır. Fakat bu, Garanti Anlaşması tarafından men edilen bir yöntem olan taksimin gerçekleşmesine yol açacaktır. Türkiye, Garanti Anlaşmasına taraf olan diğer devletlerle görüşme imkânlarını tüketmeden, müdahalede bulunmamalıdır.
3) Müdahale iki NATO üyesi ülke olan Türkiye ile Yunanistan arasında bir çatışmaya yol açacaktır. Böyle bir çatışma NATO tarafından hiç istenmemektedir. İki ülke de NATO'ya katılmakla bir daha savaşmayacaklarını kabul etmişlerdir.
4) "Türkiye tarafından Kıbrıs'a yapılacak askerî bir müdahale SSCB'nin soruna doğrudan doğruya karışmasına neden olabilir. NATO [müttefikleri] tam rıza ve muvafakat[ları] olmadan Türkiye'nin girişeceği bir hareket sonucunda ortaya çıkacak bir SSCB müdahalesine karşı Türkiye'yi savunmak yükümlülükleri olup olmadığını müzakere etmek fırsatını [bulamamışlardır.]" Yani, böyle bir durumda NATO ülkeleri Türkiye'yi savunmak yükümlülüğü altına girmeyebilirler.
5) Türkiye'nin tek taraflı müdahalesi BM'nin sürdürdüğü arabuluculuk çabalarını da sekteye uğratacaktır.
6) "Türkiye ile [ABD arasında] mevcut Temmuz 1947 tarihli anlaşmanın IV. maddesi gereğince, askerî yardımın, veriliş amaçlarından ayrı gayelerde kullanılması için [Türk hükümetinin] ABD'nin muvafakatini alması gerekmektedir... Mevcut koşullar altında Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından sağlanmış olan askerî malzemenin kullanılmasına ABD muvafakat" etmemektedir.
7) Başbakan İnönü'nün tasarladığı müdahaleyi gerçekleştirmeden önce Washington'da Başkan Johnson'la görüş alışverişinde bulunması memnuniyetle karşılanacaktır.

Muhtıra niteliğindeki mektupta dile getirilen bu düşünceler, ABD'nin Kıbrıs'a müdahaleyi istemediğini açıkça göstermekteydi. Mektupta kullanılan üslubun sertliğini ABD Büyükelçisi Raymond Hare de kabul ediyordu. Hare, Haluk Şahin'in *Johnson Mektubu* kitabında yer alan röportajında, Türkiye'yi müdahale fikrinden vazgeçirmek için sert bir üslup kullanmak zorunda olduklarını belirtmektedir. Bunun en önemli sebebi, tekraren belirtmek gerekirse, olası bir müdahalenin NATO'ya üye iki ülke arasında bir çatışmaya sebep olma ve SSCB'nin de olaya müdâhil olması ihtimâlinden çekinilmesiydi. Bunun gerçekleşmesi NATO'nun güneydoğu kanadını çökerteceğinden ABD, Türkiye'nin müdahalesinde hassas davranıyordu. ABD Dışişleri Baka-

nı Dean Rusk, Haluk Şahin'e gönderdiği mektupta ABD'nin soruna bakışını şu şekilde dile getirir:

> İki NATO üyesi arasındaki savaş olasılığı bizi katlanamayacağımız bir durumla karşı karşıya bırakmıştı... Bize göre, iki NATO üyesi arasındaki savaş, bu örgütün yıkılmasına kadar gidebilecek sonuçlar doğuracaktı. Johnson Mektubu'nun amacı Yunanistan ile Türkiye arasında bulunan sorunlarda taraf tutmak değil, bu iki ülke arasında savaş çıkmasının 'olmaması gereken bir şey' olduğuna işaret etmekti. Türkiye'nin NATO üyelerine iyice danışmadan, NATO böyle bir savaşı durdurmak için yapabileceklerinin azamisini yapmamışken, Yunanistan'a karşı harekete geçmesi bizim görüşümüze göre olmaması gereken bir şeydi.

Dönemin önde gelen diğer bir ismi ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı George Ball de aynı kitapta yer alan röportajında, Rusk ile benzer şeyleri söyler: "... Doğu Akdeniz'de bir savaş istemiyorduk, iki müttefikimiz arasında bir savaş istemiyorduk. NATO üyesiydik, Sovyetlerin Makarios'un davetiyle ya da başka biçimde burunlarını sokmalarına olanak sağlayacak bir fırsat yaratmak istemiyorduk."

Mektupta öne çıkan iki konudan ilki, SSCB'nin devreye girmesi durumunda NATO'nun Türkiye'ye yardım etmeyebileceği; ikincisi ise müdahale sırasında NATO mühimmatının kullanılmasına ABD'nin onay vermeyebileceğiydi. Her iki konu da Türkiye üzerinde soğuk duş etkisi yaratmıştı. Zira Türkiye, dış politikasını o döneme kadar Batı ittifakına yaslamışken, ittifakın önde gelen gücü ABD, müdahale gerçekleştiğinde oluşacak Sovyet saldırısı karşısında Türkiye'yi koruyamayabileceğini ima ediyordu. Johnson'un mektubundaki satır arası mesaj, esasında, Türkiye'nin dış politikada yalnız kalabileceğiydi. Johnson'un mektubu göstermişti ki, güvenlik kaygılarını azaltmak için üye olunan NATO ve ABD, bu kaygıları ortadan kaldırmak bir yana; Türkiye'nin yapayalnız kalabileceğini ifade ediyorlardı. Mektup, farklı bir açıdan bakıldığında, Amerika ve NATO ile kurulan ilişkinin Türkiye'nin aleyhine olduğunu savunan Türkiye solunu da haklı çıkarmıştı. Solun önemli isimlerinden biri olan Çetin Altan, *Milliyet* gazetesinde 17 Haziran 1964 tarihli *Gözümüz Açılıyor mu?* başlıklı yazısında Johnson Mektubu'na kadarki süreçte Türkiye'nin Amerika ve NATO ile kurduğu teslimiyetçi ilişkiyi eleştirenlerin hükümet tarafından cezalandırılmasının bu elim sonu getirdiğini, bu anlamda solun haklı çıktığını belirtiyordu. Bununla birlikte İnönü hükümetine yakın olanlar da Amerika ile ilişkileri sorgulamaya, Amerika'ya karşı eleştirel bakmaya başlamıştı. Örneğin Metin Toker *İnönü'nün Son Başbakanlı-*

ğı (1961-1965) başlıklı kitabında mektupla ilgili olarak "... Bizde kabak gibi laf etti derler... Hiç kimse gücenmesin ama Johnson'un meşhur mektubunu ilk okuduğumda hatırıma gelen deyim bu oldu," demekte, ardından şöyle devam etmekteydi: "Geniş bir çevre, İsmet Paşa'nın Johnson ile görüşmek üzere ABD'ye gitmesi karşısında tavır aldı. Gidip de ne olacaktı? ABD'nin ne mal olduğu ortaya çıkmamış mıydı?"

Johnson Mektubu TBMM'de de konuşuldu. 17 Haziran 1964 tarihinde yapılan güvenoyu toplantısında söz konusu mektup ile ilgili konuşan MP Yozgat Milletvekili İsmail Hakkı Akdoğan, mektubu şöyle değerlendiriyordu:

> Başkan Johnson'un mesajında ifadesini bulan Amerika'nın haksız ve hayal kırıcı ithamları karşısında gösterilen rücu ve zaaf Türkiye'nin, haklarını korumak için Kıbrıs'a bir müdahalede bulunamayacağı yolunda öteden beri ileri sürülen zararlı, tehlikeli ve sakat bir kanaati âdeta, tescil etmiştir. Bunda yalnız haklarımız değil, millî haysiyetimiz de derin bir şekilde rahnedar olmuştur. Mütecavizlerin cüreti de aynı ölçüde, artmıştır.

Akdoğan, böyle bir durumda İnönü'nün Johnson'un telkinlerine uyarak Amerika'ya gitmesinin milletin menfaatine uygun bir durum olmayacağını da belirtiyordu. CKMP Uşak Milletvekili Ahmet Tahtakılıç ise Johnson'un mektubunda ifade ettiği Türkiye ve Yunanistan arasındaki dostluğun pekiştirilmesi gerektiği düşüncesinin ancak Amerika tarafından sağlanabileceğini belirterek Johnson'a bu yönde çaba harcaması çağrısında bulunuyordu.

Mektubun gönderilmesinin üzerinden bir hafta geçmesine rağmen cevap alamayan Başkan Johnson, George Ball'u Ankara'ya yolladı. Bu sırada mektubu infial çıkaracağı endişesiyle kamuoyundan uzak tutmaya çalışan Başbakan İnönü, Dışişleri uzmanlarıyla bir cevap hazırlıyordu.

İnönü, 13 Haziran'da mektubunu ABD Büyükelçisi Hare aracılığıyla Washington'a yolladı. Mektubun ilk paragrafında müdahaleden vazgeçildiğini belirten İnönü, şöyle devam ediyordu:

> Mesajınız gerek yazılış tarzı, gerek muhtevası bakımından, Amerika'yla ittifak ilişkilerinde daima ciddi bir dikkat göstermiş olan Türkiye gibi bir müttefikinize karşı hayal kırıcı olmuş, ittifak münasebetlerine değinen muhtelif konularda önemli görüş ayrılıkları belirmiştir. Gerek bu ayrılıkların, gerek mesajın genel havasının, sadece çok sıkışık bir zamanda acele toplanmış verilere dayanarak yapılmış, iyi niyetli bir girişim telâşından doğmuş husustan ibaret olmasını yürekten dilerim (Şahin, 2002: 127-28).

Çağrı Erhan, mektupta şu noktaların öne çıktığını belirtir:

1) Türkiye'nin müdahale girişimlerinden önce ABD'yle görüş alışverişinde bulunmadığı iddiası gerçekleri yansıtmamaktadır. 1963 sonundan itibaren gündeme gelen dört müdahale girişiminden önce de Türk yetkililer ABD yetkililerine haber vermişlerdir.
2) Türkiye, adada düzenin tekrar sağlanması için müdahale edilmesi gerektiğini belirttiğinde, ABD Makarios'a gerekli dersin verileceğini ve Türklerin hak ve çıkarlarının korunmasını sağlayacak bir plan hazırlamakta olduğunu bildirmişti. Fakat BM gücünün oluşumunun gecikmesi, Rum tarafının saldırılarının ve tahribatlarının artmasına yol açmıştır.
3) Türkiye, Garanti Antlaşması gereğince diğer garantörlerle görüşmeler yapması gerektiğinin bilincindedir ve 6 aydan beri çeşitli vesilelerle bu sorumluluğunu yerine getirmiştir. Fakat, garantör devletlerden Yunanistan, Türkiye'nin sorunun çözümüne ilişkin girişimlerini sonuçsuz bırakmakta, hattâ imzaladığı anlaşmaların artık yürürlükte olmadığını bile ifade etmektedir. "... Kıbrıslı Rum sorumluların uluslararası antlaşmaları ayaklar altına almaları karşısında Türkiye'nin bu gidişe son verme çarelerinin ortaklaşa araştırılması için Yunanistan'a yaptığı girişimleri bu devlet sonuçsuz bırakmakla kalmayıp, tam tersine Kıbrıslı Rum sorumluların hukuk ve insanlık dışı fiillerini savunmuş, hattâ onları teşvik etmiştir.

   ...Türkiye'ye, samimiyetle ve sadakatle yerine getirdiği danışma görevini hatırlatmayı gerekli gören ABD hükümetinin, imzaladığı antlaşmaları reddeden Yunanistan'a, uluslararası hukukun temeli olan 'pacta sunt servanda' [ahde vefa] kuralına uymak gereğini hatırlatması icap etmez mi?"
4) ... [Mesajda yer alan] "Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinin Ada'yı taksim amacı ile yapılacağı kanaatinde olunduğuna dair ifadeler büyük bir hayret ve derin bir üzüntü[ye]" yol açmıştır... [E]ğer Türkiye bir gün Kıbrıs'a askerî müdahale zorunda bırakılırsa, bu tamamen uluslararası antlaşmaların hükümlerine ve amaçlarına uygun olarak yapılacaktır.
5) NATO ülkelerini endişeye düşüren bir "...Türk-Yunan savaşı ancak Yunanistan'ın Türkiye'ye saldırması sonucu çıkabilir." Kıbrıs'a bir müdahalede bulunması halinde Türk hükümetinin düşüncesi garantör devletler sıfatıyla Yunanistan ve İngiltere'yi Kıbrıs'ta anayasa düzenini geri getirmek amacıyla fiilî işbirliğine davet etmektir. Buna rağ-

men "Yunanistan Türkiye'ye saldırırsa, ortaya çıkabilecek sonuçların sorumluluğu Türkiye'ye yüklenebilir mi?"

6) Mektupta yer alan, "...Türkiye'nin Kıbrıs'ta girişeceği bir harekât sonucunda SSCB'nin müdahalesine maruz kaldığı takdirde, NATO müttefiklerinin Türkiye'yi savunma yükümlülükleri konusunda tereddüt [edebileceklerini] belirten bölümü, NATO ittifakının mahiyeti ve temel ilkeleri bakımından [Türkiye ile ABD arasında] büyük görüş farkı olduğu izlenimini vermektedir." Bu Türkiye için büyük bir "...teessür ve endişe kaynağı olmuştur. NATO müttefiklerinin herhangi birine yapılacak saldırı, saldırgan tarafından daima haklı gösterilmeye çalışılacaktır. NATO'nun bünyesi, saldırganın iddialarına yapılacak kadar zayıfsa, gerçekten tedaviye muhtaç demektir." NATO antlaşması, üye devletlerin, saldırıya uğrayan üyeye derhal yardımını gerektirir. "... Eğer diğer üyeler Sovyet müdahalesine uğrayan NATO üyesinin haklı olup olmadığı, müdahaleyi kendi hareketi ile tahrik edip etmediği gibi konuları tartışmaya kalkışırlar ve tartışmanın sonucuna göre yardım yükümlülükleri olup olmadığının tespiti yönüne giderlerse, NATO ittifakının temel direkleri sarsılmış ve anlamı kalmamış olur."

7) Türkiye BM örgütüne ve prensiplerine son derece saygılıdır. Fakat BM'nin adadaki faaliyetleri, Türklere karşı yürütülen zulmü durduramamıştır.

8) Kıbrıs'taki mevcut durum, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anlaşmaları iptal ederek, anayasayı ortadan kaldırmasıyla ortaya çıkmıştır. Güvenliğin tekrar sağlanması, ancak Kıbrıs hükümeti üzerinde bir otoritenin işlemesiyle mümkündür.

9) Yunanistan Kıbrıs meselesinde antlaşmaları tamamıyla iptal edinceye kadar her şekilde etkilemeye çalışacak bir mizaçta ve yoldadır. [Türkiye] müttefikleri[ne] haklı davaları için ıstıraplarını[nı] anlatamamak[tadır]... [Başkan Johnson] yardımcı [olur], Amerikan ulusunun doğasında bulunan adalet hissinin kudretini [otoritesiyle] tatbik [ettirse] sorunun çözümü mümkün [olacaktır.]

10) Başbakan İnönü, Washington'da Başkan Johnson'la görüşmeyi kabul etmektedir.

İnönü'nün ABD'deki Görüşmeleri

İsmet İnönü 22-23 Haziran'da Washington'a giderek Başkan Johnson ve ABD Dışişleri Bakanlığı yetkilileriyle görüştü. Bu ziyaret gerçekleşirken, Baş-

İnönü ve Johnson daha önce de bir araya gelmişlerdi: 26 Ağustos 1962'de Türkiye'yi ziyaret eden dönemin başkan yardımcısı Lyndon Johnson, başbakan İsmet İnönü ile. (http://photos.state.gov/libraries/ankara/17565/dostlar_arasinda_foto_sergisi_galeri2/index.htm)

kan Johnson'un davetini kabul eden Yunanistan Başbakanı Yeorgios Papandreu da Washington'a geldi. İki lideri aynı anda ağırlayan Johnson'un, Türkiye ve Yunanistan arasında arabuluculuk rolü üstlendiği izlenimi uyandı. Ancak, Johnson iki liderle ayrı ayrı görüştü ve üçlü bir toplantı yapmamaya özen gösterdi.

İnönü'nün Johnson ile görüşmesinden sonra yayınlanan ortak bildiride ABD, Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki tezlerinin temel dayanak noktası olan, Londra ve Zürih Antlaşmalarının devam ettiğini kabul etti. Bu bağlamda ABD, Türkiye'nin garantör devlet olmasından doğan müdahale hakkını da tanımış oldu ki; bu, Türk tarafı için bir başarıydı. Ayrıca, anlaşmazlıkların görüşmeler yoluyla çözülmesi konusunda mutabakata varıldı.

Başbakan İsmet İnönü, görüşmelerden sonra yaptığı açıklamalarda Başkan Johnson'un sorunun çözümü konusunda istekli olduğunu vurgulayarak, Türkiye ile ABD'nin arasında Kıbrıs konusunda ortaklık olduğunu belirtti. ABD'nin müdahaleye karşı oluşu dikkate alındığında bu ortaklığın Türkiye'nin Ada'ya müdahale etmemesi, bunun dışında çözümler araması üzerine kurulduğu düşünülebilir. Mektubun uzun vadede hem Türk dış politikası, hem de Türk-Amerikan ilişkilerine etkisi oldu.

Johnson Mektubu'nun Etkileri

Johnson Mektubu'nun ortaya çıkışından itibaren bunun üzerine eğilen birçok isim, mektubun Türkiye'nin dış politikası ve ABD'yle ilişkisinde dönüm noktası olduğunu belirtir. Bu yorumu yapanlardan biri olan Abdi İpekçi, *Milliyet* gazetesinde 10 Haziran 1964 tarihinde "Türk-Amerikan Münasebetlerinde Dönüm Noktası" başlıklı yazısında "Herhalde son olay [Johnson Mektubu] Türk-Amerikan münasebetlerinin bir dönüm noktasını teşkil edecektir" diye yazmıştır. Mektubun Türk-Amerikan ilişkilerinde bir dönüm noktası yarattığı-

nı düşünen bir diğer isim olan Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi* başlıklı eserinde düşüncelerini şöyle dile getirir: "Nasıl 12 Mart 1947 tarihli Truman Doktrini Türk-Amerikan ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuş ise, 5 Haziran 1964 tarihli Johnson'un mektubu da, Truman Doktrini'nin açmış olduğu sağlam bir dönemi tersine çeviren bir dönüm noktası olmuştur." Johnson Mektubu üzerine bir dönemi değerlendirmede bulunan diğer bir isim Haluk Gerger'dir. Yazar "Dış Politika/Türk Dış Politikası" başlıklı makalesinde mektubun etkisini, "1960'ların ortalarından başlayarak Türk dış politikasında bazı değişiklikler görülmeye başlamıştır" şeklinde yorumlamaktadır. *Johnson Mektubu* başlıklı kitabından şu ana kadar alıntılar yaptığımız yazar Haluk Şahin de mektubun Türk dış politikasında bir dönüm noktası olduğunu iddia eder. Şahin'in dönüm noktası olarak tanımladığı şey, Türkiye'nin dünyaya bakışındaki, kendi konumunu değerlendirişindeki değişimdir. Bu anlamda yazarın kastettiği şey, yukarıda da değinildiği gibi Amerika ve NATO çizgisinin sorgulanması, eleştirilmesi ve alternatif eksenlerin düşünülmeye başlanmasıdır. Yukarıda alıntı yapılan her dört yazarın da iddia ettiği üzere Johnson Mektubu genelde Türk dış politikası, özelde Türk-Amerikan ilişkilerinde bir dönüm noktası ise bunun hangi alanlarda olduğuna bakmak gerekir. Mektubun dönüm noktası yaratacak denli etkileri, devlet ve kamuoyu olmak üzere iki alanda açık olarak görülmüştür.

Çağrı Erhan ve Haluk Şahin'e göre, mektubun devlet katında dönüm noktası yaratacak sonuçlarından birincisi, Türk dış politikasında çok yönlülüğe geçişi başlatmasıydı. Bu bağlamda Türkiye mektuptan sonra, *Yumuşama Dönemi*'nin de etkisiyle SSCB ve Üçüncü Dünya ülkeleriyle ekonomik ve siyasal ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. İkincisi, Türkiye'nin ABD'nin uluslararası alandaki faaliyetlerini sorgusuz desteklemekten vazgeçerek, bunların Türkiye'nin menfaatlerine uygun olup olmadığını sorgulamaya başlamasıydı. Nitekim Türkiye ABD'nin Vietnam politikasını desteklememiştir. Bu bağlamda Türkiye 1965 yılının Eylül ayında BM Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerde, ABD'nin Vietnam'da kuvvet kullanmasına karşı çıkmıştır. Üçüncüsü, Türkiye'nin ABD ile geçmişte yaptığı askerî anlaşmaları gözden geçirmesiydi. Bunun sonucunda iki ülke arasında yapılan askerî anlaşmalar, OSIA altında toplanmıştır. Dördüncüsü, Türkiye'nin NATO içinde kurulan yeni askerî anlaşmalara ihtiyatla yaklaşmasıydı. Bu çerçevede Türkiye, *Çok Taraflı Kuvvet*'e (Multilateral Force - MLF) katılmaktan vazgeçmiştir. Yanı sıra Türkiye, NATO içinde Türk askerinin arttırılmasını da kabul etmemiştir. Beşincisi, Türkiye'nin ABD kaynaklı silahların getirdiği olumsuzluğu gidermek için bir yandan silah satın aldığı ülkelerin sayısını arttırırken, diğer yandan da yerli si-

lah sanayisini geliştirmesiydi. Bu anlamda donanmanın bir çıkarma yaptığında yeterli mühimmata sahip olması sağlanmıştır.

Mektubun kamuoyunda da dönüm noktasını getiren sonuçları oldu. Bu sonuçların birincisi, Türkiye'nin NATO üyeliğinden ayrılmasını savunan görüşlerin destek bulmasıydı. İkincisi, kamuoyunda ABD'ye ve Türkiye'deki askerî varlığına karşı çıkan akımların güç kazanmasıydı. Bu bağlamda yukarıda da değinildiği üzere Türkiye solunda başından beri açık biçimde görülen Amerika ve NATO karşıtı duruş, Johnson Mektubu'yla daha geniş kitlelere yayılmıştı. Bu durumu Nihat Erim *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs* başlıklı kitabında şöyle açıklamıştı: "Bu güne kadar Türk-Amerikan ilişkilerinde Johnson'un bu mektubunun etkisi görülmüştür. Denebilir ki, o zamana kadar dünyanın tek memleketi Türkiye idi ki, orada Amerikalılara 'Go Home' denmiyordu." Amerika ve NATO karşıtı duruş, 68 Kuşağı'nı da etkilemiş, bu anlamda net bir siyasal duruş ortaya çıkmıştır.

Mektup Üzerine Düşünürken

Kıbrıs meselesi, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Türk dış politikasının en önemli konularından biri olmuştur. Bahsi geçen zaman aralığında Türkiye, Kıbrıs meselesinde Yunanistan ve NATO'yla muhatap olmuştur. Türkiye ve Yunanistan'ı da bünyesinde barındıran NATO, Kıbrıs meselesine olabildiğince hassas yaklaşmış, bu sorunun iki üyesi arasında bir savaşa mahal verme olasılığını asgari düzeye indirmek istemiştir. Bu çaba somut biçimde, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale edeceği haberi alındığında NATO'nun önde gelen üyesi ABD'nin Başkanı Johnson'un Başbakan İnönü'ye gönderdiği mektupta görülmüştür.

5 Haziran 1964 tarihinde gönderilen bu mektup, Türk dış politikasında her daim konuşulmuş, ilgi görmüştür. Gösterilen bu ilginin önemli bir sebebi, bu mektubun Türk dış politikasında bir değişikliğe yol açıp açmadığının merak edilmesidir. Yukarıdaki bölümde bu sorunun cevabı verilmeye çalışıldı. Konunun sonuna gelinirken de bu soruya cevap verilebilir. Ancak daha önce Johnson Mektubu'nun yazılış nedenine değinmek gerekir. Zira bu konuyla da ilgili bazı görüşler geçen zamanda ortaya atılmıştır.

Bu konuyla ilgili olarak ileri sürülen görüşlerden birincisine göre, mektup gerçekten Kıbrıs'a çıkmak üzere olan Türkiye'yi durdurmak amacıyla yazılmıştır. Bu sayede bir yandan Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi önlenmiş, diğer yandan da olası bir Türk-Yunan savaşı engellenmiştir. Bu görüş özellikle yukarıda da aktardığımız gibi Raymond Hare ve George Ball gibi ABD'li diplomatlar tarafından paylaşılmaktadır.

Bu konuyla ilgili olarak ileri sürülen görüşlerden ikincisine göre ise, bu mektup özellikle İsmet İnönü tarafından tahrik edilmiştir. Haluk Şahin, Johnson Mektubu'nu incelediği eserinde o dönem İnönü'ye yakın olan bir diplomatın ağzından bu tezi doğrulayacak şu bilgileri aktarır:

> 1964 yılı Haziran'ında, yani 'Johnson Mektubu' olayı sırasında, Türkiye Kıbrıs'a çıkarma yapmaya askerî açıdan hazır değildi. Çıkartma en zor askerî operasyonlardan biridir; özel araç, gereç, eğitilmiş personel gerektirir. O tarihte Türkiye'nin elinde bunlar yoktu.... 1964 yılında askerî harekât rizikolu bir girişim olurdu ve ihtiyatıyla tanınan İnönü böyle bir şeyi asla göze alamazdı.... Kısacası, tüm hazırlıklara ve jestlere rağmen o zaman Türkiye çıkarma yapmayacaktı.

Peki, eğer böyleyse neden o zaman askerî müdahale seçeneğinden söz ediliyordu? Şahin'e röportaj veren diplomatın bu soruya verdiği cevap şudur:

> Ancak İnönü askerî müdahaleyi kullanarak gözdağı vermek de istiyordu. Bu yüzden gemiler, keşif uçakları yola çıktı. Sonra Amerika'nın 'Durun, çıkmayın!' demesi sağlandı. O zaman çıkarma yapılamamasının sorumlusu Amerika oldu.

İsminin açıklanmaması kaydıyla Şahin'e bu bilgileri veren diplomatın yanı sıra, Johnson Mektubu'nun yazıldığı dönemde Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği'nde müsteşar olan İlter Türkmen de İnönü'nün Kıbrıs'a askerî müdahaleden yana olmadığına ve çıkarmanın bir diplomatik oyun olduğuna inanmaktadır. Türkmen, Şahin'e verdiği röportajda görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır:

> Esasını isterseniz, biz Johnson [M]ektubu'nu tahrik ettik. Hükümet böyle bir notanın gelmesini bekliyordu. İsmet Paşa'nın hakikaten müdahaleye niyeti olsaydı Amerikan hükümetinin fikrini sormazdı. Amerikan sefirini çağırıyorlar ve diyorlar ki 'Biz Kıbrıs'a müdahaleye karar verdik. Sizin bu konuda bir görüşünüz var mı?' Adamlar da müdahaleyi engellemek için ne kadar ağır bir mesaj göndermek gerekiyorsa o kadar ağır bir mesaj gönderiyorlar (Şahin, 2002: 107).

Türkiye'nin askerî donanma yetersizliğinden dolayı Kıbrıs'a çıkarma yapacak gücünün olmadığı iddiası, o günlerin yakın tanığı gazeteci Cüneyt Arcayürek tarafından da dile getirilir. Can Dündar'ın Johnson Mektubu'yla ilgili hazırladığı *O Gün* isimli belgeselde konuşan Arcayürek, İnönü'ye Genelkurmay Başkanlığı'ndan gizli bir yazı gönderildiği, yazıda askerî bir çıkarma

yapmanın kesinlikle imkân dâhilinde olmadığının anlatıldığını belirtir. Bununla birlikte yapılacak bir çıkarmanın on bin askerin hayatına mâl olabileceğinin hesaplandığı da adı geçen belgeselde anlatılmaktadır. Böyle bir durum içinde bulunan İnönü'nün yapamayacağı bir askerî harekâtı yapacakmış gibi göstererek bu durumun içinden çıkmaya çalıştığı belgeselde dile getirilir. Bu amaç doğrultusunda Amerikan Büyükelçisi'nin Başbakanlığa çağrılıp, çıkarma hakkında bilgi verildiği ve ABD'ye fikir belirtmesi için yirmi dört saat süre tanındığı da belgeselde anlatılır.

Yukarıdaki iddialar doğru ise; bir diğer deyişle İnönü, Johnson Mektubu'nu tahrik ettiyse bununla neyi amaçlamış olabilirdi? Haluk Şahin, bu mektupla İnönü'nün üç şeyi amaçlamış olabileceğini belirtir. Birincisi İnönü, Kıbrıs'a müdahaleyi savunan ordu içindeki şahin kanada karşı ABD'nin bu müdahaleyi istemediğini göstererek bu kanadı pasifize etmiş olacaktı. Bu anlamda İnönü, Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Tural'ın da dâhil olduğu müdahale yanlısı bir grubu ABD aracılığıyla akamete uğratacaktı. İkincisi Başbakan bu mektupla ABD'nin Yunanistan ve Kıbrıs Rum kesimi üzerindeki baskısını arttıracaktı. Üçüncü olarak ise İnönü, bu mektuba dayanarak ülke içindeki muhalefetin Kıbrıs'a müdahale edilmesi gerektiği yönündeki tezlerini akamete uğratacaktı.

Gerçekten de TBMM'deki muhalefet grupları, Londra ve Zürih Antlaşmaları'ndan doğan müdahale hakkını kullanmaktan bahsetmekteydiler. 5 Mayıs 1964 tarihinde Kıbrıs meselesinin tartışıldığı doksan yedinci birleşimde söz alan AP İstanbul Milletvekili Tahsin Demiray, söz konusu Antlaşmaların Makarios tarafından ihlâl edilmesi, Yunanistan ve İngiltere'nin sessiz kalması durumunda Türkiye'nin müdahale hakkının doğacağını belirtmişti. Aynı birleşimde söz alan AP Konya Milletvekili Faruk Sükan da Demiray'ınkine benzer ifadeler kullanmıştı. Sükan, "Kıbrıs'taki Türklerin müdafaası, devlet olarak ve Kıbrıs Anlaşmalarını garanti etmiş bir varlık sıfatıyla Türkiye'ye aittir. Türk hükümeti bu vazifesini yerine getirmekte acz göstermişse bunun mesuliyeti ancak ve ancak kendisine racidir," demişti. CKMP Konya Milletvekili İrfan Baran ise aynı oturumda şu görüşleri dile getirmişti:

> Muhterem milletvekilleri, hükümetin tamir kabul etmez zaafı, Kıbrıs Türklerini perişan bir duruma sokmuştur. Kıbrıs Anayasası kaatillerin kurşunları ile delik deşik edilip kundaklanmıştır. Kıbrıs Cumhuriyeti Devleti Rum idareciler tarafından gasbedilmiştir. Vahşet, zulüm ve cinayette Devlet otoritesi ve kuvvetleri kullanılmıştır. Bu feci manzara karşısında, Anayasa için Türkiye'ye Garanti Anlaşması ile taahhütte bulunanların hıyanetleri-

> ni cezalandırmak, nizamı tesis etmek, Türk Devletinin hakkı ve vazifesidir. Bu hak ve vazife, bizzat ilgili taraflarca ahde bağlanmıştır. Hukuku tesis teşebbüsümüzü, dostlarımızın, diğer devletlerin veya Birleşmiş Milletlerin durdurması düşünülemez. Zira ortada sadece mer'i bir anlaşmanın hükümlerini insanlık vehukuk prensiplerine uygun olarak işletmek ve kullanmak bahis konusudur. Hükümet, muahedelerle temin edilmiş yetkilerini olayların başında kullanmamakla büyük hata işlemiştir. Devam eden ıstırapların sebebi de bu ilk hatadan doğmuştur. Devlete ait yetkilerin zaruret karşısında kullanılmamış olması sorumluluğu hükümetin omuzları üzerinden kaldırılamaz bir ağır yüktür.

Muhalefet gruplarının Kıbrıs'a müdahale düşüncesi, iktidardaki CHP'nin İstanbul Milletvekili Cihad Baban tarafından da dile getirilmişti. Baban, yaptığı konuşmada "Mevcut düzeni ihlâl etmek isteyenlere karşı Türkiye'nin müdahale hakkı yürürlüktedir. Yunanistan bilmelidir ki, bu tecavüzler durdurulmadığı ve Kıbrıs dâvası medenî ve insani bir hal tarzına bağlanmak istenmediği takdirde Türkiye bu hakkını kullanacaktır," ifadesini kullanmıştı.

Görüldüğü üzere Meclis'teki parti grupları Kıbrıs'ta yaşanan olaylardan dolayı İnönü hükümetinden müdahale seçeneğini öne çıkarmasını istemişlerdir. Dolayısıyla böyle bir durum içinde bulunan İnönü'nün, Meclis'teki muhalefeti müdahale konusunda geri adım attırmak için Johnson Mektubu'nu tahrik ettiği iddiası yabana atılmaması gereken bir argüman niteliğindedir.

"1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler" başlıklı makalesinde, mektubun tahrik edildiğini belirten Melek Fırat, ABD'den sert ifadeler yerine yumuşak ifadeli bir mektup beklendiğini ancak bunun gerçekleşmediğini belirtir. Bu bağlamda Johnson'un sert ifadeler içeren mektubunun iki ülke arasında beklenmeyen ve istenmeyen bir gerilim yarattığını düşünmek mümkündür. Yukarıda Şahin'in ismini açıklamadığı İnönü'ye yakın diplomatın görüşü, bu düşünceyi doğrulayacak niteliktedir: "Bu arada Amerika oyunu berbat eden bir dangalaklık yaptı: Sadece 'Durun, çıkmayın' demesi yetecekken, işin içine Rusları, NATO ittifakının savunma kurallarını filan karıştırdı. Olayın niteliği değişti."

Johnson'un gönderdiği mektupta SSCB tehdidinden bahsetmesi ve bu tehdit karşısında NATO'nun Türkiye'yi koruyamayabileceğini ima etmesi, Türkiye'nin dış politikası ve ABD'ye bakışında önemli değişiklileri getirmiştir. Dönüm noktası yaratan bu değişiklik ve sonuçların bir kısmına daha önceki sayfalarda yer verildi. Bu noktada ise Johnson Mektubu'nun önemli olabilecek diğer sonuçlarından bahsetmek gerekiyor. Bu sonuçlardan birincisi,

ABD'nin mektubun gönderildiği tarihten itibaren kendisini Türkiye'ye karşı sorumluluk altına itmesidir. Nitekim Türkiye, ABD'nin bu durumundan 1967 ve 1974 yıllarında yararlanmıştır. Bu bağlamda Johnson Mektubu, kısa vadede Türkiye'nin elini bağlamış olsa da uzun vadede ABD karşısında elini güçlendirmiş; bu anlamda Kıbrıs'a müdahale konusunda fırsat sağlamıştır. İkinci olarak mektup, Türkiye'deki ABD karşıtı hareketlere meşruiyet sağladığından NATO, Haluk Şahin'in deyişiyle, ülkenin dış politikasında tartışılmaz bir konu, bir tabu olmaktan çıkmıştır. Üçüncü olarak, tekrar pahasına belirtmek gerekirse Johnson Mektubu, Türk dış politikasında bir sorgulamayı başlatmıştır. Bu sorgulama döneminde Türkiye, bütünüyle ABD'nin yörüngesinde olmanın o kadar da doğru olmadığını öğrenmiştir. Bu bağlamda mektup, Türkiye'ye ABD ve NATO dışına tamamen çıkmadan ama bundan başka yeni eksenlere de açılması gerektiğini göstermiştir. Bu çerçevede Türkiye, iki kutuplu Soğuk Savaş düzenindeki Yumuşama Dönemi'nden de kaynaklı olarak SSCB ve Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmiştir. 1964 sonunda Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Moskova ziyaretiyle başlayan bu süreç, 1965 yılında Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün ziyaretiyle devam etmiştir. Nihayetinde Johnson Mektubu'ndan sonra Türkiye, kayıtsız şartsız biçimde ABD'nin yörüngesinde olma durumundan çıkarak çok yönlü dış politika geliştirme çabasına girişmiştir. Dolayısıyla kısa vadede Türkiye'nin elini bağlasa da mektubun uzun vadede bazı önemli faydaları da olmuştur.

Altmışlı Yıllarda Türkiye'nin Siyasî Düşünce Hayatı

AYBARS YANIK - TANIL BORA

Altmışları siyasî düşünce yönünden ele alan muhasebelerde hep sol uyanış vurgulanır. Aslında bu dönem aynı zamanda İslâmcılığın da uyanışına, ayrıca ülkücü-milliyetçi ideolojinin oluşumuna sahne olmuştur – sağdaki bu gelişme, milliyetçi-muhafazakâr topağın çözülme sürecine bağlıdır. Ayrıca kuşkusuz bir Kürt uyanışından söz etmek gerekir. Neticede altmışlı yıllar Türkiye'de siyasî ideolojilerin hızla *ayrıştığı*, *kutuplaştığı*, bu esnada yeniden yapılandığı bir dönemdir. Zaman, *radikalizmin* zamanıdır. Fikrî hararet, bu fikirlerin gerçekleştirilmesi için hemen harekete geçmeye dönük bir eylem şevkiyle birleşmiştir. Fikirlerin *ölümüne* ciddiye alındığı, bir *sahicilik* kazandığı, kitleselleştiği, beri yandan da buna bağlı bir indirgeyiciliği, yüzeyselleşmeyi teşvik eden bir atmosfer vardır.

Altmışlarda Sol

Altmışlar Türkiye siyasal yaşamında, yalnızca sol düşünce ve pratiklerle sınırlandırılamayacak ve o güne kadar görülmedik bir fikri ve toplumsal hareketliliğe zemin oluşturmuştur. Bu zeminin oluşumunda birbiriyle yakından bağlantılı iki sürecin rolü vardır. Birincisi, ekonomik sistemin ithal ikameci sanayileşme perspektifinde belirlenmesi ve kurumsallaştırılmasıdır. İkincisi, bu perspektifle uyumlu, AP'nin ileriki yıllarda "Plan mı pilav mı?" tepkisine neden olacak planlamacı, iç piyasaya dönük tüketimi teşvik edici, bu nedenle de sosyal politikasını ücretlerin artırılmasına ayarlayan, DP deneyiminin sonucu olarak seçilmişleri sınırlandıran ancak dengeleyici kurumlarıyla öne çıkan ve bu nedenle de *özgürlükçü* olarak tanımlanan, refah progra-

mına odaklı bir anayasadır. 9 Temmuz 1961'de % 61,74 ile kabul edilen yeni Anayasadan sonra, arzu edilmese de, söz konusu ekonomik ve siyasal dönüşümlerin neticesinde kurumsallaşan yeni paradigmaya yönelik (*göreli* bir refah ortamının da beslediği) tartışmaların ivme kazandırdığı canlı bir politik iklim olgunlaşmıştır.

Türkiye'nin Yönünü Belirlemek: Doğan Avcıoğlu ve Yön-Devrim Hareketi

Hasan Cemal anılarında, Doğan Avcıoğlu'nun "1960'larda *Yön*'le Türkiye'nin yönünü belirledik. Şimdi o yöne gitmek için *Devrim*'le devrimi yapacağız," dediğini aktarır. Bu cümleler, altmışlı yıllarda büyük ses getiren *Yön* ve *Devrim* dergilerinin ayrımını da yapmamızı sağlar. *Yön* dergisi, Doğan Avcıoğlu önderliğinde, faal olduğu yıllar (1961-1967) içinde rejime, sosyalizmin özgün ve *yerli* bir yorumu olarak yeni bir devletçilik ideolojisiyle ve sosyalizmi bir kalkınma metodu olarak kavrayarak yön vermeye çabalarken –bu haliyle de *Kadro* hareketini andırır–, *Devrim* yaklaşmakta olan darbeyi *sola bükebilmek* maksadıyla, ordu içerisinde kendisine yakın gördüğü ve etki edebileceğini düşündüğü bir cuntaya reçete hazırlamak ile meşgul olmuştu.

Yön, bir bildiriyle birlikte 20 Aralık 1961 ve 30 Haziran 1967 tarihleri arasında 222 sayı yayımlanmıştı. Kurucuları arasında Mümtaz Soysal, İlhami Soysal, İlhan Selçuk, Cemal Reşit Eyüboğlu, Hamdi Avcıoğlu, Doğan Avcıoğlu vardı. Bildiride demokrasiyi, eğitimi, çağdaş uygarlık seviyesini yükseltmeyi, sosyal adaleti gerçekleştirmeyi sağlayacak bir kalkınma reçetesi yeni bir devletçilik anlayışıyla kurgulanıyordu. Emir Ali Türkmen'in derlediği *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı*'ndan aktararak belirtmek gerekirse, "Millî istihsal seviyesini hızla yükseltmek" esas alınmıştı. Çalışma en yüksek değer olduğundan, verimli çalışma koşullarını sağlamak için Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin de devletleştirilmeye gittiği hatırlatılıyordu. Ayrıca devletçilik, çalışmayı bir değer olarak benimseyecek olan kafa ve kol emekçilerini sömüren arsa spekülatörlerini ve ticaret alanındaki istismarcı mutavassıtları bertaraf etmekle kalmayan, demokratik rejimin şekilden ibaret olan biçimini dönüştürüp onun kütlelere mal olmasını sağlayacak bir *müdahale vasıtası* olarak tahayyül ediliyordu. Türkiye, *Yön*cülere göre az gelişmiş (kapitalist aşamayı tamamlayamamış) ve emperyalist ülkelerin sömürü mekanizmasına tabi bir ülkeydi. Hem sömürünün ortadan kaldırılması, hem de kapitalist yoldan kalkınmayı imkânsız kılan gayri millî işbirlikçilerin iktidardan uzaklaştırılması için kapitalist olmayan yoldan bir kalkınma biçimi olarak sosyalizm mümkündü. Türkiye'yi emperyalist merkez ülkelere bağımlı kıldığından ve iktisadî kalkınmayı imkânsızlaştırdığından dola-

yı tercih edilemeyecek olan kapitalist yoldan kalkınma aşaması reddedildiğinden, sosyalizme giden yoldaki ara aşama atlanmalıydı. Türkiye'deki kapitalist gelişme düzeyinin güdüklüğü, Batı'daki anlamıyla bir burjuvazinin ve dolayısıyla işçi sınıfının oluşumunu erteliyordu. Bu nedenle, sosyalizm ilke olarak *tek* olsa bile, uygulamada üç sosyalizm uygulaması (Doğu sosyalizmi, Batı sosyalizmi ve Az gelişmiş ülkeler sosyalizmi) vardı ve az gelişmiş bir ülke olarak Türkiye Doğan Avcıoğlu'nun *Yön*'deki *Sosyalist Gerçekçilik* başlıklı yazısında da dile getirdiği gibi, "...çok köklü değişikliklere ihtiyaç gösteren bir cins beyaz ihtilâl şeklinde", "...radikal, fakat insanî" bir müdahale aracılığıyla söz konusu ara evreyi atlatacaktı. Bunun için ise bir millî kurtuluş hareketi organize edilmeliydi. Bir öncülük sorununu da gündeme getiren bu millî cephe anlayışına göre sosyalist mücadelede öncülük işçilere ait olsa da, Türkiye'nin bulunduğu aşamada ancak bir cephe, millî kurtuluş hareketini sırtlayabilirdi: Avcıoğlu, "Sosyalizm Anlayışımız" makalesinde, bu cephenin işçi ve köylü, aydınlar, gençlik, ordu ve millî burjuvaziden oluştuğunu belirtir. Hareketin iktidar stratejisini meşrulaştıran az gelişmiş ülke tespitinin yoğunluğu dergide de hissediliyordu. Örneğin *Yön*'ün sayfalarında *Az Gelişmiş Ülkelerde Kültür ve Sanat Tartışmaları: Millî Kültür ve Devrimci Kültür* başlıklı, Fethi Naci'nin çevirdiği bir yazıya (1965) veya *Hür Afrika'da Bütün Ümitler Sosyalizme Bağlanmıştır* adlı bir habere (1963) denk gelinebiliyordu.

YDH'nin bir diğer yayın organı *Devrim*'in ise kurduğu iktidar stratejisine koşut bir biçimde okur kitlesini *genç subaylar* olarak belirlediğini söyleyebiliriz. *Yön* kapandıktan sonra 21 Ekim 1969 ve 27 Nisan 1971 tarihleri arasında 79 sayı yayımlanan *Devrim* yaklaşmakta olan darbeyi sezip, ordu içerisindeki bir cuntayı etkileyerek öngördükleri darbeyi ilerici bir yöne bükmek istiyordu. Hareket'te belirli bir kaymayı da ima eden bu yönelim, Avcıoğlu'nun *Yön* kapandıktan kısa bir süre sonra çıkardığı ve sosyalizm, kapitalist olmayan yoldan kalkınma, devletçilik ve planlama temaları etrafında yoğunlaştığı kitabı *Türkiye'nin Düzeni* (1968) ile ileri sürdüğü tezlerini tamamıyla terk etmese de *Devrim*'i çıkardığı sıralarda sol darbe için bir yol haritası olarak yazdığı kitabı *Devrim Üzerine* (1971) arasındaki farktan da anlaşılabiliyordu. Ordunun içindeki birtakım ilericiler gelmekte olan felaketi püskürtmenin aciliyetiyle artık öncü güç konumundaydı. Dergi o sıralar ordunun bazı mensuplarından da ilgi görüyordu. Öyle ki, Ömer Turan'ın "Doğan Avcıoğlu" başlıklı makalesinde de aktardığı gibi, o dönemlerde "Bir general Ben *Türkiye'nin Düzeni*'ni okumamış subayı eksik sayarım," diyordu.

YDH'nin, daha sonraları sol Kemalizm'in temel bileşenlerinden sayılacak yer yer karikatürize bir anti-emperyalist vurguyla (*Yön* dergisinin 9 Temmuz

İlk baskısı 1968'de yapılan *Türkiye'nin Düzeni*, sonraki yıllarda devamlı yeni baskı yapan kitaplardan oldu.

1965 tarihli sayısının kapağında *Coca Cola Zehirdir İçmeyin!* yazıyordu) millî kurtuluşçu bir ideolojiyi benimsediği düşünülebilse de 1961-1971 yılları arasındaki periyotta, yönelimleri değişse bile Türkiye toplumunu incelerken Marksizm'in tarihsel materyalizm yöntemini kullanan ancak Türkiye tarihinin motoru olarak işçi sınıfını değil, konjonktüre göre belirlenen *zinde kuvvetleri* gören, sınıf çatışmasını sosyal adaleti sağlama iddiasıyla ikame eden, Üçüncü Dünyacı anti-emperyalist ve kalkınmacı fikirlerden etkilenen ancak öte yandan yayımladığı dergilerle sol fikriyatı kamuoyunda görünür kılan ve solu kalkınma tartışmaları bağlamında olsa da popülerleştiren bir hareket olduğu söylenebilir.

ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) Tartışmaları

Türkiye'de altmışlı yılların ortalarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim tarzı üzerinden yürütülen ve çerçevesini Marx'ın Çin ve Hindistan üzerine yazdığı ve daha sonra Fransa'da Godelier tarafından yayımlanan notlardan alan ATÜT tartışması gündeme girmeye başlamıştı. Bu notlarda kabaca, sel, kuraklık vb. doğa koşullarından ciddi biçimde etkilenen coğrafyalarda bunlarla başa çıkabilecek örgütlenme devlettir ve devlet bu durumda üretimi ve altyapıyı organize eder. Devlet bu rolünden ötürü sınıflara, özerk kurum ve tabakalara imkân vermeyecek şekilde işlevselleşir. Devletten özerk sınıfların oluşamaması da Batılı ülkelerin deneyimlediği toplumsal gelişmeyi takip etmeye fırsat vermez.

"Kemalizm'in kesif etkisinin varlığı, 1908 ve 1923 arasında kurulan ontolojik yakınlık, burjuva devrim kategorisinin Kemalist döneme tahvili ve buradan üretilen *ilerici* hareket nosyonu altmışların ortasında tarihi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üretim tarzının niteliği ile ele almayı, devletin rolünü ve milli-Kemalist iktidar döneminin ve mirasının sosyalist hareketin ta-

rihi ile yakınlaştırılmasını gerektirmiş"ti. Devrim modelleri ve stratejilerinin altmışlardaki baskınlığı göz önüne alındığında (örneğin MDD-SD tartışması), Türkiye'nin toplumsal yapısına, üretim tarzına ve niçin Batılı anlamda bir kapitalist gelişmenin gerçekleşemediği veya Türkiye'nin niçin kendine *özgü* bir devrim stratejisi benimsemesi gerektiği önemli bir tartışma olarak kendini göstermiştir.

Cumhur Aslan'ın "Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri Tartışmaları" başlıklı makalesinde belirttiği üzere, kavram ilk olarak Selahattin Hilav tarafından 1 Mart 1965 tarihli *Eylem* dergisinde *Asya Tipi Üretim Biçimi* başlığıyla kullanılmıştı. Sonradan Sencer Divitçioğlu (1967), İdris Küçükömer (1969), Mehmet Ali Aybar, Doğan Avcıoğlu, Kemal Tahir gibi isimler de tartışmaya dâhil oldular. Kemal Tahir, *Devlet Ana*'da (1967) Osmanlı'yı, feodal bir aşamaya denk gelmemesiyle birlikte *kerim devlet* olarak Rum hancı Mavro'nun ağzından olumlayarak –çünkü *kerim devlet* koruyucu ve kollayıcıdır; ayrıca bu kolaycılığın sonucunda sınıfsal bir çatışma cereyan etmez– kavrar. Ayrıca Tahir'in, Murat Belge'nin *Genesis: "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni*'nde de anlattığı gibi, Osmanlı'ya modern çağın sosyalist devleti gözüyle baktığı da söylenebilir. Sencer Divitçioğlu *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* adlı kitabında Osmanlı'nın toprak sisteminin, yani tımarın özel mülkiyete dayalı bir formasyonu reddettiğini vurgular ve bu nedenle feodal bir yapının oluşumunu mümkün görmez: "Osmanlı köylüsünün statüsü ne iktisadî ne de hukukî bakımdan Orta-Çağ serfinin tabî olduğu şartlara uymaz." Dolayısıyla sömürü mekanizması işleyemez çünkü toprağın mülkiyeti devlete ait olup, oluşacak artığa devlet kamu harcamaları için el koyar. İdris Küçükömer ise, *Düzenin Yabancılaşması*'nda (1969) Divitçioğlu'nun analizini CHP-DP kıyaslaması aracılığıyla takip eder ve ilginç ve sonradan epeyce eleştiri alacağı şu tespitleri yapar: CHP, Osmanlı toplumsal düzeninin sürekliliği içerisinde devleti elinde tutan bürokrasinin partisidir, egemen sınıfın bir parçasıdır ve devletçidir, bu anlamda da sağcıdır (Batıcı-laik bürokrat geleneğin temsilcileri); DP ise halkın desteğine ve arzularına dayanan, bürokrasi sınıfının dışında yer alanların partisidir ve konum olarak solda (İslâmcı-doğucu cepheye dayanan kuruluşlar) yer alır. Prens Sabahattin'den AP'ye kadar uzanan geleneği, halktan alınan yoğun destek itibarıyla solda konumlandırıyordu ki bu ileriki yıllarda "Türkiye'de sağ soldur; sol da sağdır," diye basitçe şematize edilerek sağ görüşlü aydınlar tarafından da sıklıkla ileri sürülen bir tez olacaktı. Mehmet Ali Aybar ise Osmanlı toplum yapısını hiçbir zaman ATÜT olarak tanımlamasa da, Yön-Devrim ve MDD geleneğinin bürokrasideki birtakım unsurları devrimci güç olarak ele aldığı hatırlandığında, altmışların ortalarından itibaren ATÜT tartışmasından beslenerek Osmanlı'daki yönetici kadroyu egemen bir sınıf olarak

kavradığı ve ona *bey takımı, bürokratik burjuvazi* gibi tanımlamalarla yaklaştığı görülür. *Osmanlı Tipi Devleti*, der "Meşruiyette İttihat ve Terakki; Cumhuriyet'te CHP temsil etmiştir." Doğan Avcıoğlu ise *Türkiye'nin Düzeni*'nde ATÜT tezlerine karşı çıkmıştı; ama Osmanlı feodal de değildi –çünkü feodal devlete göre oldukça merkezî idi–, pre-kapitalistti. Toprakta devlet mülkiyeti vardı ama zaten kapitalizme geçiş sorunu toplumsal yapıdan kaynaklanmıyordu, Batı'nın sömürü mekanizmasının bir sonucuydu. Divitçioğlu'nun *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler* başlıklı 30 sayfalık broşürü üzerine yazdığı "S. Divitçioğlu'nun Kitabı Üzerine" başlıklı makalesinde, Divitçioğlu'nun *azgelişmiş üretim tarzı, kerim devlet* gibi kavramlarını eleştirerek bu tartışmaları verimsiz bulduğunu belirtir ve ekler: "Türk sosyalistlerine düşen iş yeni toplumsal gelişme kanunları ve teorileri icat etmek yerine sosyalist metodu doğru kullanmaya çalışarak Türk toplumunun evrimi hakkındaki tarihi ve sosyolojik araştırmalara girişmektir." "'Yeni bir azgelişmişlik' teorisi aramanın... yeni gelişme biçimleri hayal etmenin anlamı yoktur."

Sonuç olarak, ATÜT tartışmalarının bu yıllarda popülerleşmesinde, sol düşüncenin söz konusu yıllardaki *özgücü* eğiliminin ve bu eğilimden kaynaklı Türkiye'nin *kendine has* konumunu çıkarımının –dolayısıyla devrim stratejilerine göre belirlenen öncülüğü üstlenecek grupların Avrupa toplumundakilere nazaran farklılık göstermesinin de!– Osmanlı toplumsal yapısına bakılarak tespit edilmesinin belirleyici olduğu söylenebilir.

Türkiye İşçi Partisi ve Mehmet Ali Aybar

13 Şubat 1961'de 12 sendikacı (Kemal Türkler, Şaban Yıldız, Rıza Kuas, Kemal Nebioğlu, Avni Erakalın, Salih Özkarabay, İbrahim Denizcier, Adnan Arkın, Hüseyin Uslubaş, Ahmet Muşlu, Saffet Göksüzoğlu ve İbrahim Güzelce) tarafından kurulan TİP, kurulduğu tarihten kapatıldığı 1971 yılına dek parlamenter mücadele yolunu benimsemiş, sosyalistlerin iktidarı seçimler yoluyla alabileceğine inanmış, Türkiye'nin tam bir gelişmişlik düzeyinde olmasa da kapitalist olduğu tespitinden hareketle sınıfsal bir perspektif kurmuş, ara tabakacı MDD tezlerine itibar etmeyerek tüm emekçilerin partisi olma iddiasıyla ortaya çıkmıştı. SD perspektifini hiçbir zaman bir kenara bırakmadan anti-emperyalist mücadele ve sosyalizm arasında ayrım yapmadan, anti-emperyalist mücadelenin sosyalizme içkin olduğunu vurguladı ve bu türden bir aşamacılığı reddetti. Parlamenter mücadele yolunu tercih ettiğinden zaman zaman pragmatik davranmak durumunda kalıyordu, bu nedenle tüm üyeleri ve örgütü disipline eden katı bir ideolojik formasyonu yoktu ancak parti liderliğine geldiği tarihten (9 Şubat 1962) istifa edene ka-

dar (16 Kasım 1969) Mehmet Ali Aybar'ın partinin ideolojik hattında belirleyici olduğu söylenebilir.

65 Seçimleri'nde TBMM'ye 15 milletvekili sokması hem parti içinde hem de sol camiada heyecan yaratıyordu. Sol argümanlar popülerleşiyordu. Örneğin TİP'in her fırsatta 61 Anayasası'nın eksiksiz uygulanması talebi ve Mehmet Ali Aybar'ın Amerikan üslerini eleştirmek amacıyla Meclis'te "Otuz beş milyon metrekare vatan toprağının yabancı işgali altında" olduğunu söylemesi, yıllar sonra Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) davası ortak savunmasında da vurgulanan önemli iki nokta olmuştur. Anayasanın dışına çıkılmadığı tezi de legal sınırları tanıyan ve meşruluğunu buraya dayandıran TİP'in etkisinin bir sonucudur denilebilir. Savunmadaki şu ifade de dikkat çekicidir: "...hareketimiz tamamen Anayasal bir harekettir. Anayasanın başlangıç ilkesinde belirtilen ulusun zulme karşı direnme hakkını kullandık. Bu sebeple Anayasal bir davranışta bulunduk."

Gerçi *Yön* ve sonradan *Yön* sayfalarında temsil edilen MDD'cilerce alınan oy yeterli değildi ve parlamenter mücadele ile iktidara gelmek kısa vadede mümkün değildi. Altmışların iktisadiyata eğilimli düşünsel ağırlığından TİP de azade değildi; kalkınma ve planlama parti programında sık sık vurgulanıyordu ancak yine de örneğin Yöncülerin kalkınma ve devletçilik mantığından farklıydı. TİP'in tüzüğünde "Emekçi halk yığınlarının, insanca yaşama şartlarına kavuşmaktan doğan inanlı ve şevkli çabası sağlanmadıkça, Türkiye kalkınamaz, çağdaş medeniyete ulaşamaz," denmekte ve kalkınmaya giden yolda öncülük emekçi sınıflara verilmekteydi. Egemen sınıfların kalkınma anlayışı çıkarları gereği emekçiden yana ve insanca olamazdı. Dolayısıyla TİP'in kalkınmacılığı iktisadî bir indirgemeciliğe değil öncelikle politik bir soruna endeksliydi. Bunu "demokrasi" vurgusundan da anlayabiliyoruz. Parti programında Temel İlkeler'in altında *Halkın Günlük Hayatında Gerçekleşen Demokrasi* başlığıyla demokrasinin nasıl biçimsel bir *rejim* olmaktan çıkarılıp sosyal hayata yayılan bir *öz* kazanacağı tanımlanıyordu: "Demokrasi, toplumun bütününü kapsadığı zaman, ancak, biçimde kalan bir rejim olmaktan çıkar, ekonomik ve sosyal bir öz kazanarak tam anlamında gerçekleşir."

Burada altmışların farkılıklarına rağmen Sovyetler Birliği'nin az gelişmiş ülkeler için öngördüğü sosyalizm anlayışını sorgulayan bir (siyasetçi) figür olarak Mehmet Ali Aybar, ayrıca ele alınmalıdır. Siyasetçi bir figür olması, Aybar'ın düşünsel çizgisini incelemek bakımından önemlidir zira Aybar'daki düşünsel çizgideki değişen ve dönüşen tonların onun nihayetinde bir parti lideri olması ve yer yer oy kaygısı ile hareket etmek durumunda kalması ile ilgisi vardır. Örneğin, Aylin Özman'ın "Mehmet Ali Aybar: Sosyalist Solda 40'lardan 90'lara Bir Köprü" başlıklı makalesinde de belirtti-

ği gibi, Aybar'ın kuramsal tartışmalarda ekseni sınıftan ziyade insan özgürlüğüne kaydırması geniş kitleleri, bilhassa da Kürtleri ve Alevileri parti çatısı altında toplayabilme isteği ile bağlantısı kurulabilir. Ayrıca Leninist örgüt kuramına getirdiği eleştirilerin yoğunluğu da 1960-1980 yılları arasında sosyalist hareket içindeki temel tartışmaların *öncü sınıf* ve *bilinç* temaları etrafında dolaşmasından kaynaklanıyor olabilir. Yine, her ne kadar emekçilere yaslanan bir sosyalizm perspektifi benimsese de "Batı'daki temel çelişki Burjuvazi ve Proletarya arasındadır. Oysa Türkiye'de temel çelişki, Amerikan emperyalizmi ve ortakları ağalar-kompradorlar-Amerikancı bürokratlar üçlüsü ile bütün emekçi sınıf ve tabakalar arasındadır," diyerek bize *özgücü* bir toplumsal yapı analiziyle hareket eder ancak bu da ATÜT tartışmalarının etkisi altında ve MDD'ci bürokratik aydın ilericiliğine de bir tepki olarak (millî burjuvazi ile işbirliği olamaz) tüm emekçi sınıfın partisi olduğunu vurgulama ve partinin emekçilerin yegâne temsilcisi olduğunu vurgulama ihtiyacından ileri geliyor olabilir.

Aylin Özman daha önce anılan makalesinde, Aybar'ın altmışların sonlarına doğru parti içinde tartışmaları alevlendiren görüşlerinin 40'lı yıllarda *Vatan* gazetesinde yazdığı yazılarda oluşmaya başladığını belirtmektedir. Leninist parti modelini ve Sovyet sosyalizminin Türkiye'deki sosyalist düşünce ve hareketler üzerindeki etkisini sorun ediyordu; Aybar'a göre Leninist örgüt modeli diktatörlük ve bürokrasi üretiyordu. *Hürriyetçi sosyalizm*, *fertçi sosyalizm*, *güleryüzlü sosyalizm* ve *bağımsızlık* temaları üzerine yoğunlaşıyordu: Aybar'a göre, tam bağımsızlık bir ilkeden öte bir yaşam biçimiydi. İktidara gelen sosyalistlerin bürokratlaşması ve parti modelinin yatay değil dikey bir örgütlenme ile şekillenmesi, Aybar'a göre sosyalizmin *insan için* olan ve *hürriyetçi* veçhesini ıskalıyordu. Ona göre "Sosyalizm bir yaşam düzeni olduğundan insan, yaşayan insan bir an olsun gözden uzak kalmamalıdır... Amaç insanın olanaklı olan en geniş özgürlüğe kavuşmasıdır. Sosyalizm bir hümanizmadır." ATÜT tartışmalarının dinamizmiyle örtüşen bir biçimde 1966 yılından itibaren bürokrasinin hâkim kolu olarak gördüğü *bey takımı*nın elindeki *ceberrut devlete* karşı mücadele vurgusu, onun bürokrasi hakkında görüşlerinin olgunlaştığı ve iyiden iyiye dillendirmeye başladığı bir döneme denk geliyordu. Mustafa Şener, Aybar'ın ATÜT tezlerinden de etkilenen görüşlerinin önemli bir yönü "bürokratik burjuvazi" diye tanımladığı bürokrasiyi bir sınıf konumunda, egemen bir sınıf olarak görmesi olduğunu belirtir. Bürokrasinin kendi içinde bir sınıf olup olmadığı tartışması bir tarafa, buradaki önemli husus, Aybar'ın bu görüşlerini bilhassa parti içinde etkinlik mücadelesi veren MDD'cilerin ve Yöncülerin bürokrasiyi ilerici bir sınıf olarak görmelerine tepki olarak vurgulamasıdır.

Aybar ve Aren-Boran Ayrışması

Aybar'ın önceden şekillenen bu görüşlerini 1966 yılından itibaren sıklıkla vurgulamasıyla birlikte, 68 hareketinin dinamik gücü öğrenci hareketlerinin yaygınlaşması ve Sovyetler Birliği ile *Varşova Paktı* müttefiklerinin 1968'de Alexander Dubček'in reformlarını engellemek amacıyla Çekoslovakya'yı işgal etmesi neticesinde parti içinde görüş ayrılıkları belirmeye başladı. Aybar'ın öğrenci hareketlerine zaten partinin her an kriminalize edilmeye çalışıldığı bir ortamda pek yüz vermemesi, Sovyetler Birliği'ne eleştirilerini yoğunlaştırması *pasifizm* ile suçlanmasına neden oldu. Mustafa Şener'in de *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: YÖN, MDD ve TİP* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi, 16 Ekim 1968'de yapılan MYK'de, Aybar'ın partide kişisel yönetim kurduğu, tüzük ve programdaki sosyalizm anlayışının dışına çıktığı gerekçesiyle *Beşli Takrir* diye anılan önerge verildi. Önergeyi Sadun Aren, Behice Boran, Nihat Sargın, Minnetullah Haydaroğlu ve Şaban Erik imzalamıştı. Önerge ile artık program, tüzük ve II. Kongre kararlarıyla örtüşmeyen açıklamaların partiyi bağlamayacağı kararlaştırılmak isteniyordu. Takrir'i verenlerce eleştiriler, Aybar'ın bilimsel sosyalizme mesafelenmesi, Türkiye sosyalizmi vurgusunun özgücülüğe kayması, sosyalizmi hürriyetçi ve hürriyetçi olmayan olarak ayırması, popülizmi sınıfsal vurguyu yadsıyan bir şekilde öne çıkarması gibi noktalarda toplanıyordu. Aybar'ın tezlerinin parti içinde destek görmesi ve üst üste yapılan kongrelerde yönetimin değişmemesi, parti içinde MDD çizgisine kaymayan kesimin *Aren-Boran kanadı* olarak muhalefet etmesiyle sonuçlandı ve 1 Mayıs 1969'da kurulan *Emek* dergisinde dillendirilmeye başladı. Aybar'ın fikirlerini o güne kadar görünür bir biçimde eleştirmeyen Behice Boran, *Emek* dergisi ile beraber başta bürokrasinin kendi başına bir sınıf olduğu tezi olmak üzere, altyapı-üstyapı ilişkilerinde üstyapıya ağırlık vermesini eleştiriyordu. Bürokrasi konusundaki eleştirilerini *Bürokratların Çelişmeli Durumu, Bürokrasi Üzerine Tartışmalar* ve *Bürokratlar Bir Sınıf mıdır?* başlıkları altında *Emek* dergisinde yayımlayan Boran'a göre, bürokrasi, bir sınıf değildi, tabakaydı ve her daim *ilerici* veya *gerici* olamazdı. Bu arada daha ortodoks bir çizgide olan *Emek* dergisinin tek fonksiyonu Aybar çizgisini eleştirmesi değildi; MDD'cilerin millî, demokratik devrim tezine karşın SD tezinde ısrar ediyorlardı.

12 Ekim 1969'daki seçimlerde TİP, millî bakiye sisteminin de kaldırılmasıyla % 2,56 oy almış ancak yalnızca iki milletvekili (Aybar ve Rıza Kuas) çıkarabilmişti. Aybar, GYK toplantısında istifasını sunarak partiden ayrıldı. 1970 yılındaki IV. Büyük Kongre'de Genel Başkan Behice Boran oldu. Ayrıca Kongre'de Türkiye'nin doğusunda yaşayan Kürtlerin baskı, zulüm ve asimilasyona maruz kaldıkları karar altına alınmıştı. Darbenin yaklaşmakta ol-

duğu görülmüş, buna karşın parlamenter rejim ısrarla savunulmuş ve *Faşizme Hayır* kampanyası yapılmıştı. Ama tüm bunlar yetmemişti. TİP, IV. Kongre'de alınan Kürt meselesiyle ilgili karar gerekçe gösterilerek 20 Temmuz 1971'de kapatılacaktı.

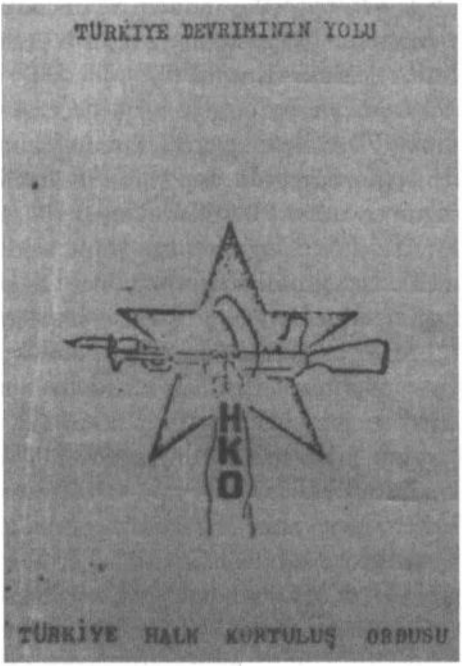
MDD

TKP geleneğinin devamı olarak ele alınabilecek *MDD hareketi*, altmışların başlarından ortalarına kadar kendisini *Yön* sayfalarında ifade edecek, daha sonra ise *Türk Solu* (1967) ve *Aydınlık* (1967) gibi dergilerle kendi mecrasını bulacaktı. Öyle ki, Mihri Belli'nin *MDD* broşürü, *Yön* dergisinde E. Tüfekçi mahlasıyla yazdığı *Demokratik Devrim: Kimle Beraber Kime Karşı?* (5 Ağustos 1966) başlıklı yazının genişletilmiş versiyonudur.

MDD'nin siyasal tezleri Kemalizm, Cumhuriyet ve 27 Mayıs'a dair analizlerin neticesinde şekillenmişti. Kemalizm millî bir demokratik devrimdi ancak tamamlanamamıştı. 27 Mayıs müdahalesi, devrimi tamamlamaya dönük bir çabaydı ancak müdahaleyi yapan kadro tecrübesizdi. Ülkede söz sahibi olamamış, yönetimi emperyalizmle iş tutan işbirlikçi sermaye ve feodal mütegallibeye bırakmıştır. O nedenle, Kemalizm'in öngördüğü anti-emperyalist ve anti-feodal kurtuluş hareketi tamamlanmalıydı. Devrimin niteliği emperyalist sömürüye karşı *millî* (anti-emperyalist) ve ülkenin gelişmesini önleyen yapıyı aşmaya yönelik *demokratik* (anti-feodal) olmalıydı. Çünkü bu *aşamalar* tamamlanmadan, sosyalist devrim aşamasına geçmek olanaksızdır. Dolayısıyla devrim "işbirlikçi sermaye ve feodal mütegallibe"ye karşı yapılacaksa, bu gayri millî asalak sınıfa karşı, millî bir cephe oluşmalıdır. Ne de olsa baş çelişki proteler ve kapitalist arasında değil emperyalizmin etkisi altındaki egemen sınıflar ile millî güçler arasındaydı. Bu cephede anti-emperyalist, anti-feodal ve millî değerleri benimseyenlerin ve Belli'ye göre "Türkiye küçükburjuvazisinin en bilinçli kolu" asker-sivil aydın zümrenin konumu oldukça önemlidir. MDD'de işçi sınıfının rolü de vardı; ancak MDD'ciler işçi sınıfının erginliğine (*kendisi için sınıf*) ve bilinç düzeyine hemen her zaman şüpheyle yaklaşmışlardı. Ayrıca zaten Mihri Belli'nin *Yazılar*'da da belirttiğine göre millî bağımsızlık davası sosyalistlerin tekelinde değildi, böyle düşünmek bir nevi bölücülüktü. Devrimci cephede *millî* niteliğini kaybetmemiş burjuvazi dahi yer alabilirdi. Türkmen *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı*'nda bu unsurları şu şekilde zikreder: "Şehir ve köy proletaryası, şehirlerin ve köylerin yarı-proleter unsurları, yoksul köylülük, şehir ve köy küçük burjuvazisi, asker-sivil aydın zümre." Burjuvazinin millî nitelik taşıyan kolu ise devrimin yedek gücü konumuna getirilemiyorsa bile işbirlikçi sermayenin kucağına itilmemeli, tarafsızlaştırılmalıydı. Cephede bu kadar aktör olduğundan, ileride görü-

leceği üzere MDD tezinin esasına pek bir itiraz olmamakla birlikte hareketin içindeki bölünmenin (Kırmızı Aydınlık-Beyaz Aydınlık) ana nedenini bir *öncülük* sorunu oluşturacaktı.

1968 yılıyla birlikte gençlik hareketleri yükselmeye başlarken, MDD'ci tezler gençlik arasında daha çok rağbet görmeye başladı. Bunun iki nedeni olabilir. Birincisi TİP gençlik hareketlerinin heyecanına her zaman mesafeli durmuştu ve altmışların sonlarına doğru gittikçe güçsüzleşmeye başlıyordu. İkincisi MDD tezleri daha pratiğe dönük, *devrimi acilen* yapmaya elverişliydi, bu da gençlerin dinamizmiyle uyumlu bir nitelik teşkil ediyordu. Ancak bu dinamizm beraberinde pek çok farklı fraksiyonu da doğuracak, MDD içinde bölünmeye de neden olacaktı. 1966'dan itibaren TİP'in MDD'cileri partiden tasfiye etmeye girişmesi, bölünmeleri (hem TİP'in içerisinden ayrışan MDD'ciler olarak bölünmeler hem de MDD'nin kendi içerisindeki bölünmeler) iyiden iyiye keskinleştirecek, MDD'cilerin parlamenter mücadeleye zaten pek az olan ilgisini tamamen kesecek, genç militan kuşak parti içerisinde etkinliklerini korumaya çalışsalar da ya var olan örgütlenmeleri ele geçirmeye çalışacak ya da alternatif örgütlenmeler oluşturacaklardı. Mustafa Şener'in belirttiği gibi "TİP'in hızlı büyümesi MDD'yi, MDD'nin hızlı büyümesi ise önce iki Aydınlık'ı, hemen ardından her iki Aydınlık'ın kendi kulvarlarında hızlı büyümeleri de Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi'ni (THKP-C), THKO'yu ve Türkiye Komünist Partisi-Marksist-Leninist'i (TKP/ML) doğuracaktı."

Hüseyin İnan'ın yazdığı *Türkiye Devriminin Yolu*, THKO kurulduğunda hareketin ideolojisi hakkındaki tek yazılı belgeydi.

FKF'den Dev-Genç'e...

Fakültelerdeki fikir kulüplerinin oluşturduğu FKF de altmışların önemli örgütlenmelerindendi. 1968'in ortalarına kadar FKF ve TİP arasında bir yakınlık vardı. Parti içindeki MDD'ci kanadın hareketlenmesinden ve öğrencilerin gittikçe radikal fikirlere sempati göstermesinden sonra TİP (Aren-Boran ve

Veysi Kemal Sarısözen etkisiyle), FKF'nin Mart 1968'deki kongresinde Doğu Perinçek'i Gene Başkan seçtirdiler ancak Perinçek *Demokratik Devrim* tezine yakınlığını gizlemeyecekti. MDD, FKF içinde etkinliğini gittikçe artırıyordu. FKF'nin MYK'sında MDD'cilere nazaran SD stratejisini benimseyenlerin sesi daha cılız çıkıyordu. Nitekim 1969'un Ekim'inde FKF'nin adı Dev-Genç olarak değişecekti. Dev-Genç'li yöneticiler ise gençliğin hareketliliğini radikalleştirmeye TİP'in hâkim olduğu döneme oranla çok daha istekli oldular. TİP'in FKF'nin içindeki etkinliğinin kırılması neticesinde 1970'te TİP'li gençler *Sosyalist Gençlik Örgütü*'nü (SGÖ) kurdular.

MDD İçinde Bölünme: Aydınlıklar ve THKP-C

MDD hareketi içinde strateji ve öncülük meselesinde ayrışmalar yetmişlere yaklaşırken baş göstermeye başladı. Perinçek grubu Belli'nin *Aydınlık Sosyalist Dergi*'sinin (Kırmızı Aydınlık-ASD) karşısına Ocak 1970'ten itibaren giderek Maocu bir çizgiye meyledecek *Proleter Devrimci Aydınlık* (Beyaz Aydınlık-PDA) ile çıkıyordu. Bunun yanında tartışmalar *Türk Solu* dergisinde de devam ediyordu. İşçi sınıfının öncülüğü için nesnel koşulların oluşmadığını savunan PDA'cılara karşı Belli grubuyla hareket eden Mahir Çayan, MDD'nin öncülüğünün işçi sınıfının dışında aranmasını eleştiriyordu. Temelde işçi sınıfının devrime öncülük edebilecek kapasitesinin varlığı/yokluğu üzerine dönen tartışmalar, uluslararası konjonktürün de etkisiyle (Latin Amerika gerilla hareketleri, halk savaşı vb.) kır gerillası-şehir gerillası yöntemlerinin tartışıldığı bir noktaya evrildi. MDD içindeki tartışma sertleşirken, tartışmalar gittikçe SSCB-Çin rekabetine göre şekillenir olmuştu. Mustafa Şener'in aktardığına göre, PDA'cılar temel çelişkilerden birini ezilen dünya halklarıyla emperyalizm ve sosyal-emperyalizm arasında görürlerken, revizyonist olarak adlandırdıkları ASD'ciler çelişkiyi kapitalist ülkeler ile sosyalist ülkeler arasında görüyorlardı. PDA'cılar Maoculuğa iyice angaje olarak SSCB'yi sosyal-emperyalist ilân ediyorlardı.

Çok geçmeden Çayan, ASD'yi ve Belli'yi, proletaryanın öncülüğünden vazgeçilmesini ve millî burjuvaziye devrimci cephede yer verilmesini *sağ sapma* olarak değerlendirip suçlayarak, *Aydınlık Sosyalist Dergi'ye Açık Mektup* başlıklı yazısıyla *MDD Hareketi*'nden tamamen koptu ve arkadaşlarıyla birlikte Ekim 1970'te THKP-C'yi kurarak, emperyalist işgalin zor gücüne karşı devrim halk savaşıyla yürütülebilir görüşünden hareketle halk savaşını başlattıklarını ilân edip silahlı mücadeleye girişti. Bu radikalleşme ve gerilla tipi mücadele biçimlerinin tercih edilmesine hiç kuşkusuz, gerek Mahir Çayan, Deniz Gezmiş gibi gençlik liderlerinin gerekse de öğrenci gençliğin önder/hâkim kadro ve kurumların iç bölünmeler ve başarısızlıklar ile yıpran-

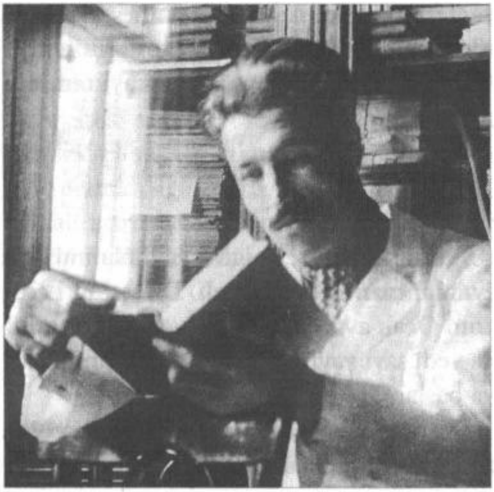
malarının da katkısıyla etkisizleşmelerinin, işlevsizleşmelerinin katkısı olmuş; radikalleşme ve silahlı mücadele eğilimi, söz konusu aktörlerin temsil ettikleri değer ve yargıların otoritesinden özerkleşme ve o otoriteyi tanımama refleksinin sonucunda oluşmuştu.

Kıvılcımlı ve *Sosyalist* Gazetesi

Kıvılcımlı, döneminin enflasyonist figürlerindendi. Onlarca yayımlanmış kitabının yanında bir o kadar da yayımlanmamış eseri vardı. Dönemin bereketli düşünsel ikliminde, 1967 yılının Ocak ayında, o da *Sosyalist* gazetesini çıkardı. Gazete, düzensiz aralıklarla yedi sayı yayımlanabildi (1970'in Aralık ayında gazeteyi tekrar yayımlamaya başlar).

Kıvılcımlı'yı tam olarak ne TİP, ne Yön, ne de MDD çizgisine yerleştirebiliriz. Yazılarındaki teorik eklektisizm hem onun düşünsel kargaşasını gösterir hem de onu belirgin bir politik çizgiye mal etmeyi imkânsız kılar. 1971 yılında yazdığı bir yazıda, altmışlardaki orducu sosyalistleri eleştirirken onlara *hazırlop sirke sosyalistleri* diye yüklenir. Türkmen'in *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı*'nda aktardığına göre, bu *skolastik kafalar*, "Türkiye'de bugüne dek gelmiş, geçmiş burjuva devrimlerini, burjuvazinin değil, *asker-sivil bürokratların* yarattığı martavalını yuttular ve kimi gençlere de yutturmaya koyuldular." Aynı yazıda "İki kere iki dört ederce," kafaya yerleştirilmesi gereken bir şey de vardı: "Türkiye gelişimi ve devrimler tarihinin orijinal gidişi kanunu yüzünden, Türk ordusu adamakıllı *devrimci* bir *gelenek* ve *görenek* kazandı." Türk ordusunun devrimler söz konusu olduğunda "vurucu güç" rolü unutulmamalıydı. Yine meşhur *Ordu Kılıcını Attı!*.. adlı yazısında, 12 Mart müdahalesi üzerine ordunun siyasetle uğraşmasına karşı çıkanları kıyasıya eleştirir. "Ya neyle uğraşmalı?" diye sorar. "Devletin tepesine iki buçuk Finans-Kapital göbeklisi, yahut beş on Tefeci-Bezirgân veledi" oturtmaktansa Silâhlı Kuvvetlerin "'*subay oluncaya dek yamasız pabuç giymemiş*' HALK ÇOCUKLARI"nı oturtmayı yeğler ve müdahaleyi sahiplenir. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra da Cemal Gürsel'i kutlamakla kalmamış, MBK'yi *İkinci Kuvayi-milliye Partisi* kurmaya çağırmıştır. Çünkü ona göre, örgütlenmiş bir yapıya yahut sosyal sınıflara dayanmayan herhangi bir iktidar ayakta kalamaz. 27 Mayısçıların hatası da bu olmuş, *finans-kapital* iktidarını devirdiklerini sanıp örgütlü bir yapıya yaslanmadıklarından, iktidarı geri teslim etmişlerdir.

Kıvılcımlı'nın altmışlar boyunca Kemalizm'i, ordunun devrimci rolünü ve aşamalı devrim anlayışını benimsemesinin yanında, proletaryanın devrimdeki rolünün önceliğini her zaman vurguladığı da eklenmelidir. *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*'nde Kıvılcımlı'ya göre, proletaryanın örgütlülüğü oldukça hayatidir, hattâ işçiler ile birlikte 1954'te VP adıyla bu *vazi-*

Kıvılcımlı'nın lakabı, liseden sonra İstanbul Tıp Fakültesi'ne girdiği için "Doktor"du.

feyi yerine getirmeye çalışsa da başarılı olamamıştır. Yöncülere bu nedenle, yer yer birlikte hareket ettiği (Kıvılcımlı, *Türk Solu* ve *Aydınlık* gibi MDD'nin önemli yayın organlarında sıklıkla yazmaktadır) *MDD Hareketi*'nin aksine, her zaman mesafeli durmuştur. "Halkın teşkilatına dayanmayan her parlak söz, sosyal şarlatanlıktır... *öncü* 'münevver ve mütefekkir insan' değil, işçidir." TİP'e de çeşitli eleştirilerde bulunsa da onun bir proletarya örgütlenmesine doğru meyletmesini her zaman olanaklı görmüş ve o nedenle partiyi önemsemiştir. İşçi sınıfının, örneğin bir parti çatısı altında, örgütlülüğü onun için kritiktir ve yetmişlerin başlarında silahlı mücadeleyi benimseyen örgütlenmeleri onaylamamasında da bu görüşü referans noktası teşkil eder çünkü işçi sınıfının örgütlediği bir partinin öncülüğü olmadan toplumda silahlı mücadelenin yürütülebilmesinin şartları yoktur.

Son olarak Kıvılcımlı, aşamalı devrim görüşünü ısrarla savunur savunmasına ancak Türkiye'de tam anlamıyla gelişkin olmasa bile kapitalizmin varlığını reddetmez. Fakat yine *Türkiye'de Devrimin Stratejisi*'nde belirttiğine göre Cumhuriyet'in kuruluşundan kısa bir süre sonra egemen sınıfın niteliği finans-kapital olmuştur ve bu sınıf "...her şeye pençesini atan" ve aynı zamanda "...hazır yiyici, rantçı, asalak" ve aynı zamanda tekelci bir sınıftır. Kapitalist gelişmeyi sekteye uğratan da, emperyalizmi Türkiye'ye dâhili kılan da bu sınıftır ve bu nedenle, sözgelimi Belli'nin seyrek de olsa *millî* nitelikli burjuvanın var olduğuna dair tezini reddetmiş olur. Kaldı ki yetmişli yılların hemen başında, *MDD Hareketi*'yle bütün ilişkisini keser.

Ortanın Solu ve Ecevit

Sol düşünce ve hareketteki dinamizmin, öyle veya böyle merkez siyaseti etkilememesi düşünülemezdi. Altmışlar CHP-AP çekişmesine sahne oluyordu. 61 Seçimleri'nde birinci parti kıl payı CHP olurken, 65 Seçimleri'nde, her ne kadar TİP gibi bir aktör parlamentoya dâhil olsa da, seçimlerin tartışmasız galibi AP olmuştu. *Ortanın solu* tabiri CHP içerisinde 65 Seçimleri'nden

önce dillendirilmeye başlasa da –çünkü CHP'de bir değişim gerekliliği gerek savaş sonrası Avrupa sosyal demokrasilerinin göreli bir canlanma yaşaması gerekse de DP'nin baskıcı politikalarına karşı temel hak ve özgürlükler temelli bir talebin oluştuğu inancı nedeniyle zaten hissediliyordu ki, 14. Kurultay'da (1959) kararlaştırılan *İlk Hedefler Beyannamesi* böyle bir gerekliliğin sonucu olarak ortaya çıkmıştı– asıl etkisini, ilk kez 30 Nisan 1965'te Parti Meclisi toplantısında İnönü tarafından telaffuz edilse de, seçimler sonrasında ve Ecevit sayesinde gösterecekti.

İnönü'nün ortanın solunu tedavüle sokması daha reel politik gerekçelere dayanıyordu. Birinci gerekçe, soldaki hareketlenmenin potansiyelini başka bir politik aktörle paylaşmama isteği ve 65 Seçimleri yaklaşırken, tabanını TİP'e kaybetmeme kaygısıydı. İkinci olarak, yine yükselen sol hareketlere koşut olarak solu şeytanlaştıran anti-komünist tazyiki, kendini *radikal sol*dan ayrıştırarak püskürtme çabasıydı. Yine de kendini bu tazyikten kurtaramamıştı, AP kendi seçmen kitlesini konsolide etme isteğinden olsa gerek, *Ortanın Solu, Moskova'nın Yolu* söylemini popülerleştirecekti. İnönü'de ortanın solunun vurgusu ekonomik kalkınma, malî reformlar, toprak reformu ve millî petrol gibi temalara yaslanıyordu.

Yunus Emre'nin *CHP, Sosyal Demokrasi ve Sol*'da belirttiği gibi, Ecevit'te ortanın solu söyleminin daha düşünülmüş taşınılmış ve felsefi bir veçhesi olduğu iddia edilebilir. 65 Seçimleri'nin yarattığı hezimetle ortanın solu bir süre partinin gündeminden düştü. 1966 yazında, Ecevit, CHP'nin karma meclis grubunun toplantısında ortanın solunu tekrar gündeme getirdi ve partinin "...devrimci ve halkçı karakterini" daha açık vurgulamak gerektiğini savundu. Ecevit de aşırı sol ile mesafeleniyor ve kendi söylemini sosyal haklara dayalı bir demokrasi vurgusuyla farklılaştırmaya çalışıyordu. *Ortanın Solu* adlı kitapta, sosyal adaleti merkezine almış "...ortanın solu tabiatında bir insan" tipini tanımlıyordu. Aslında tanımladığı, pozitif müdahalecilikten neşet eden bir yurttaş etiğiydi. Ecevit'e göre ortanın solundaki bir insan halkçıdır, insancıldır, ilericidir, reformcudur, devrimcidir, özgürlüğe bağlıdır, plancıdır ve devletçidir. Sosyal demokrasiden yanadır. 1968 yılında yazdığı *Bu Düzen Değişmelidir* adlı kitabında Ecevit şöyle sorar: "Köylünün yazın 15 lira edecek emeğini kış ortasında 5 liraya ipotek altına alarak elde edilen kâr, insanî midir?"

Ecevit'in söyleminde, sosyal adalet terazisinin dengesi kamu yararı ve özel teşebbüs hürriyeti arasında sağlanır. Biri diğerine baskın geldiğinde *devlet diktası* veya *servet diktası* söz konusu olur. Ayrıca Ecevit'in söyleminde sosyal adalet, sınıfsal yarılmayı önleyecek bir tedbir olarak da işlevlidir: Ona göre, toprak reformunun özel toprak mülkiyetini ortadan kaldırarak komünizme yol açmayacak, aksine komünizmi önleyecektir.

Ecevit'in söylemlerinin de etkisiyle Parti Meclisi'nde çoğunluk ortanın solu grubunun eline geçince, kendisine genel sekreterlik yolu açıldı ve bunun sonucunda 24 Ekim 1966'da genel sekreter seçildi. Ayrıca *ortanın solu*, 18. Kurultay'da partinin resmî politikası olarak belirlendi. Bu karar, CHP için yeni bir evreyi işaret ediyordu.

Altmışlarda Diğer Gelişmeler

Bekleneceği üzere, altmışlar sanayileşmenin hız kazandığı bir dönem olarak kenti cazip kılmıştı. Kentin göç alması kente dair tartışmaları, sorunları ve bu sorunlara yönelik çözüm ve eleştirileri teşvik etti. 1960-1965 arası sinema dünyası da toplumun sorunlarını aktarmaya çalışan filmlere odaklandı. Metin Erksan *Gecelerin Ötesi*'nde (1960), ellili yıllarda revaçta olan milyoner yetiştirme misyonunun neden olduğu toplumsal sorunları ele alıyordu. *Acı Hayat* (1962) da iki âşık üzerinden kentte tutunma çabasının güçlükleri üzerinde duruyordu. Atıf Yılmaz da dönemin verimli yönetmenlerindendi. *Yarın Bizimdir*'de (1963) yozlaşmış belediyecilik anlayışını ve yöneticilerini konu ediyordu. *Toprağın Kanı*'ndaysa (1966) alt metinde millî petrole sahip olmanın önemi üzerinde insan-makine ilişkisi aracılığıyla duruyordu. Nevzat Pesen *Fareler ve İnsanlar*'ı *İkimize Bir Dünya* (1962) adıyla uyarlarken, bir yandan da İstanbul'a artist olmak için gelen bir kadının karşılaştığı tekinsiz ortamı *Ahtapotun Kolllan*'nda (1964) ele alıyordu. Halit Refiğ, Zonguldak'ta madende çalışan işçilerin koşullarını, *yabancılaşma* ve işveren ile rekabeti konu edinen *Şehirdeki Yabancı* (1962) ile gündeme taşıyordu. *Şafak Bekçileri*'nde (1963) bir üsteğmen ile bir ağa kızının aşk öyküsünü 27 Mayıs'ı arka plana alarak, *ilerici-gerici* ikiliği çerçevesinde aktarıyordu. Senaryosu Vedat Türkali'ye ait olan *Karanlıkta Uyananlar* (1965) ise Ertem Göreç yönetmenliğinde işçiler ve grev meselesini ele alan bir gerçekçilik denemesiydi. Film, Temmuz 1965'te İçişleri Bakanlığı'nca gösterime girdiği yerlerde olaylar çıktığı gerekçesiyle durduruldu. Toplumsal gerçekçiliği işlemeye çalışan bir diğer isim ise Duygu Sağıroğlu'ydu. *Bitmeyen Yol*'da (1965) Anadolu halkının yaşamını dramatize ederek aktarıyordu.

Yön dergisinde Nâzım Hikmet'in şiirlerinin yayımlanmaya başlaması da önemli bir gelişmeydi. Toplumcu sanat, altmışların ortalarından itibaren, politik atmosferin de etkisiyle belirginleşiyordu. Bu dönemde, bilhassa şiir ve hikâyede geçmişle hesaplaşma arayışına girilmişti. Hesaplaşma İkinci Yeni şiiri, bireycilik ve soyuta yönelişleydi. *Yeni Ufuklar* dergisi *1950-1960 Kuşağının Ozan ve Hikâyecileri Kendi Kendileriyle ve Çağlarıyla Hesaplaşıyorlar* başlığıyla özel bir sayı hazırlamıştı (Ocak 1967). *Ant*, Ece Ayhan, Cemal Süreya, Ülkü Tamer, Turgut Uyar, Edip Cansever gibi yazarlarla bir açık otu-

rum düzenledi ve hesaplaşma kervanına katıldı (Mart 1967). Fethi Naci bu şairlere "Yazdığınız şiirin okurdan koptuğu, şiir okuru sayısının gitgide azaldığı, şiire ilgiyi gevşettiği ileri sürülüyor. Bu konuda siz ne düşünüyorsunuz?" diye soruyordu (Özkırımlı, 1983: 598-599). *Varlık* toplum sorunlarından kaçışı ve soyuta yönelişi konu ediyordu (Eylül 1967). Toplumcu yerine devrimci kavramının edebiyat gündemine girmesi ise yetmişli yılların başında İsmet Özel ve Ataol Behramoğlu'nun kurduğu *Halkın Dostları* dergisiyle gerçekleşmiştir.

Ant, Yön, Sosyal, Ekim ve Sol gibi yayınevleri ise sürekli çeviri kitaplar basmaya başlıyorlardı. Kuramsal eserlerin kıtlığıyla birleşince, bu çevirilere oldukça yoğun bir rağbet olmuştu. Çevirilerde yayınevinin benimsediği politik çizgiye göre tahrifat da yapıldığı oluyordu. Ya da başlı başına, devrimin hangi yöntemlerle gerçekleştirileceği üzerine taktik ve stratejik eserlerin (*Gerilla Savaşı ve Marksizm*; Carlos Marighella, *Şehir Gerillası*; Régis Debray, *Devrimde Devrim* gibi) çevrilmesine ağırlık veriliyordu. Mustafa Şener'e göre, gençlerin gittikçe MDD hattına kaymasında çevrilen bu eserlerin büyük katkısı olmuştu. Hatta Aybar, TİP'li gençleri bu yayınlara itibar etmemeleri yolunda sürekli uyarıyordu.

Yeni Ufuklar Dergisi

1952'den 1976 yılına kadar 275 sayı çıkan *Yeni Ufuklar* dergisi hümanist sosyalist bir patikayı takip ediyordu. Ümit Akagündüz'ün *Yeni Ufuklar Dergisi Perspektifinde Türkiye'de Düşünce Hayatı* başlıklı çalışmasında da vurguladığı gibi, dergide Doğu-Batı arasındaki fark, Batılılaşma, aydının durumu, Hümanizma, Anadoluculuk Varoluşçuluk gibi meselelerin yanı sıra altmışlardaki sanayileşme ve kentleşmenin ivme kazanmasıyla birlikte iktisat, planlama, şehirleşme, nüfus artışı ve işçi sorunları ve toprak reformu gibi konular tartışılıyordu. Yazar kadrosunda Halide Edip Adıvar, Çetin Altan, M. Cevdet Anday, Nurullah Ataç, Halikarnas Balıkçısı, Fakir Baykurt, İlhan Berk, Asım Bezirci, Adnan Binyazar, Muzaffer Buyrukçu, Orhan Burian, Edip Cansever, Sabahattin Eyuboğlu, Sait Faik, Vedat Günyol, Fethi Naci, Muzaffer Erdost, Attilâ İlhan, Orhan Kemal, Demir Özlü gibi yazarları barındıran dergi, Kafka, Camus, Sartre, Barthes, Brecht, Melville, T. S. Elliot, Neruda, Voltaire, Bernard Shaw'dan çeviriler yayımlıyordu.

Altmışlı yılların ortalarından itibaren *eylemlilik ve eylemcilik* ön plana çıkınca, dergi geri plana itilmiş, hattâ küçümsenmişti. Derginin kurucularından Vedat Günyol bu durumu şöyle anlatıyor: "Yeni Ufuklar sola gönül vermiş bir dergiydi aslında, ama ılımlıydı, sağduyu yönünde, demokratik bir çizgi üzerinde yürüyordu. Aydın okur kitlesini oluşturan hızlı sol çevreler-

ce beğenilmez olmuştu. Kimimizce Türkiye'nin yeni ufuklarının gerisinde, Marksçı eylemin berisinde kalmıştı." Edebi kaygıları ve hassasiyeti de olan bir dergi için böyle bir sıkışma, daha doğrusu geri plana atılma, aslında altmışların düşünce/düşünme biçiminin de ipuçlarını veriyordu. Düşüncenin ve sözün eyleme bir kılavuz ve *devrim* için bir reçete olduğu oranda işe yarar bir şey olduğu fikrinin yansımaları görülüyordu.

Kürt Siyasîleşmesi

1950'ler, Kürt siyasal uyanışının kuluçkasıydı. 27 Mayıs Darbesi'nden hemen önce 49 Kürt aydınının tutuklanması (aslında 50 kişiydiler, biri hapiste öldü), 27 Mayıs yönetiminin de ilk icraatlarından biri olarak 55 Kürt toprak sahibini dokuz ay sürgüne yollaması, devletin *Kürtçülük*le ilgili tehdit algılamasını belli etmişti.

Kürt sorunu etrafında ilk politik tartışma, *Yön*'de cereyan etti. 1962'de *Barış Dünyası* dergisinde Ahmet Hamdi Başar, Güneydoğu'nun geri kalmışlığıyla ilgili bir makalesinde Kürtçe üzerindeki baskıları da konu etmiş; Rusçanın yanı sıra yerel dillerin de öğrenildiği Sovyetler Birliği'ni örnek göstererek Kürt diliyle, Kürt edebiyatıyla ilgili enstitüler kurulmasını, çalışmaların yapılmasını önermişti. Abdürrahim Özmen ve Türkmen Emir'in kaleme aldıkları *Kürdistan Sosyalist Solu* başlıklı çalışmada da belirtildiği gibi, *Yön*'de biri *Doğulu Gençler* biri Dr. Sait Kırmızıtoprak imzasıyla Başar'ın makalesini eleştiren iki yazı yayımlandı. 49'lardan Dr. Sait Kırmızıtoprak'ın başını çektiği bir grup Kürt aydını, kalkınmacı ve medeniyetçi söylemin kâr ve sömürü hesabına dayanan riyakârlığını eleştirerek, "...sömürge aletlerinin faziletkâr hareketlermiş gibi takdimini" teşhir ettiler. Sermaye, "...yarı derebeyi yarı burjuva sınıfıyla ve Kürt münevverleriyle" işbirliği arıyordu onlara göre. *Barış Dünyası*'nın dille ilgili önerilerini de *maskeli asimilasyonizm* olarak damgaladılar. Bu eleştiri, Kürt aydınları arasında ulusal kimlik hakkını sosyalizmle birleştirmeye yönelen güçlü eğilimin işaretiydi.

Yine 49'lardan Musa Anter ise bu eleştiriyi eleştirmiş, *Barış Dünyası*'nın *realist* ve *insancı* tutumunun küçümsenmesine karşı çıkmıştı. O, *Yön*'ün, "Katangalar, Laoslar, Mısır çöllerinde fellahın ızdırabını teşhise kalkışırken" Doğu'daki sefaleti, zulmü görmediğine dikkat çekiyordu. Anter'in rahatsızlığını, klientalist ilişkiler içinde Kürtlerine refahını ve serbestî alanını genişletmeyi uman merkez-sağ politikacı zümresi de paylaşıyordu. 1961-65 arasında koalisyon hükümetlerinde yer alan merkez-sağ YTP'den Diyarbakırlı bakan Yusuf Azizoğlu, bu eğilimin güçlü bir temsilcisiydi.

1965'te Irak'taki Barzani hareketinin *şubesi* olarak –kuşkusuz illegal– faaliyete geçen Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (TKDP), Kürt milliyetçiliği-

nin uyanışında önemli bir merhaleydi. Programı, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanıyor; Kürtlerin nüfus oranında parlamentoda ve hükümette temsil edilmesini, Kürt illerinde Kürtçenin paralel resmî dil olarak tanınmasını talep ediyordu. Daha çok toprak sahiplerine ve dindar ve köylü nüfusa hitap eden TKDP'nin entelektüel bir canlılığı olduğu söylenemez.

Ancak rüzgâr esasen sola esmekteydi. TİP'te *Doğulular Grubu*'nun kazandığı büyük etkinlik, özellikle 1967'deki Doğu Mitingleri'nin, iktisadî gerilikle beraber kimlik hakkı ve haysiyeti meselesini de gündeme getirmesi, özellikle Kürt öğrenciler arasında sosyalizm fikriyle millî kimlik mücadelesini bitiştirdi. Sosyolog İsmail Beşikçi'nin 1969'da yayımlanan –uzun süre tabu kitap olacaktır– *Doğu Anadolu'nun Düzeni* de, etnik ve sınıfsal sömürünün iç içe geçişini analiz ediyordu. 1969'da kurulan *Devrimci Doğu Kültür Ocakları* (DDKO), kısa süre içinde *Doğu* lafının yerine Kürt ve Kürdistan'ı geçirirken, sosyalist hareketin *Türk* ve Kemalist karakteriyle de münakaşaya yönelecekti.

İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni*'ni Doğan Avcıoğlu *Türkiye'nin Düzeni* kitabını yazdığı dönemde kaleme aldı. Kürt sorununu ele aldığı çalışmaları şimşekleri her zaman üzerine çekti.

DDKO, Kürtlerin hem sosyo-ekonomik *gerilikten* hem kimliklerinin inkârından kurtuluşlarını vaat eden sosyalizm fikrinin, –en azından onun *Türk Solu*'na hâkim olan yorumlarının–, bir prangaya mı dönüştüğünün sorgulanmasının zemini oldu. Sosyalizmin o dönemde merkezî kavramı olan (anti-) emperyalizm, Kürdistan'ı, (yarı-) sömürge olduğu söylenen Türkiye'yle ilişkisinde nasıl bir konuma oturtuyordu? Altmışların sonunda tomurcuklanan bu tartışma, yetmişlerde Kürt solunun gündemini dolduracaktı.

Altmışlar/yetmişler dönümünde büyük fikrî kopuşu, deyim yerindeyse TKDP ile Kürt solunun açı ortayında, Dr. Sait Kırmızıtoprak gerçekleştirdi. Artık Dr. Şivan siyasî adını kullanan Kırmızıtoprak, sosyalist ulusal kurtuluş mücadelelerinden, özellikle kırsal kurtarılmış bölge stratejilerinden aldığı il-

hamı, Barzani hareketinin peşmerge/gerilla tecrübesini de gözeterek, uyarladı. Kürdistan'ın sömürgeliğini, millî çelişkinin sınıfsal çelişkiye önceliğini ve silahlı mücadelenin kaçınılmazlığını, naslar olarak koydu. Bu politikayı 1970'te Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi (T-KDP) adı altında eyleme geçirme çabası, 1971'de kıyıcı iç hesaplaşmalar sonucunda tasfiye olacaktır.

İslâmcı Uyanış

Altmışlar, İslâmcı düşünce açısından da bir canlanma devresidir. Öncelikle, zaten 1950'lerde de olgun yaşta olan mücadeleci düşünürler Necip Fazıl Kısakürek ve Nurettin Topçu'nun fikrî olgunluk dönemini 1960'larda yaşadıklarını söyleyebiliriz. İkisi de bu aralar altmışlı yaşlarını sürüyorlardır, *üstad* mertebesinde sayılıyorlardır ve en önemli eserlerini bu dönemde verirler. Her ikisi de İslâm'ın serbestisi adına eleştirel bir destek verdikleri DP iktidarının 27 Mayıs Darbesi'yle devrilmesinden hayal kırıklığına uğramışlardır. Gerek bu hayal kırıklığı gerekse 27 Mayısçı yönetimin fiilen 1965'teki AP iktidarına kadar süren baskısı nedeniyle, uzun süre dergicilik de yapamadılar. Necip Fazıl *Büyük Doğu*'sunu 1964'te yeniden çıkarmaya başladı, Topçu ise *Hareket*'ini 1966'da.

Nurettin Topçu, bütün esaslı kitaplarını 1960'larda çıkarmıştır: *Yarınki Türkiye* (1961), *Ahlâk Nizamı* (1961), *İradenin Davası* (1968), *İslâm ve İnsan* (1969), *Devlet ve Demokrasi* (1969). İzleyen yıllarda, Topçu'nun, anti-komünist milliyetçi-muhafazakârlığın ortak paydasından ayrılmamakla birlikte, o vasatı daha fazla *zorladığı* görülür. *Hareket*'in 5. yayın devresinin ilk sayısında (1966) duyurulan dört ilke, bu yönelimin ipuçlarını verir: Tekâmülcülük, Anadolu toplumculuğu, İslâm ruhçuluğu, (fertçi) idealizm. Topçu, *İslâm ve İnsan*'ında tasavvufçu bir hümanizma söylemi içinde, yerleşik Müslümanlığın ve İslâmcılığın hayli kıyıcı bir tenkidini yaparken; "sihirbaz yapılı şeriat simsarları", "etrafta karanlık arayıp taşlama harisleri" gibi yer yer laisist gazap dilini andıran isnatlardan geri durmaz. Çünkü, bu zümrenin ahlâkçı değil faydacı olduğu, fiilen maddeci dünya görüşüne esir olduğu kanısındadır. O, İslâmcı üçüncü yolculuğun anti-komünizmin *usulen* yanına koyduğu anti-kapitalizmi, bunun için ciddiye alır. Ahlâkçı ve açıkça anti-semitist bir kapitalizm eleştirisi geliştirir. Bu arada *millici-ruhçu sosyalizm* veya *Anadolu sosyalizmi* adlarını da kullanması, sağ camiada yadırganmasına yol açar. 2015'te Orhan Oktay tarafından *Anadolu'dan Hatıralarla Nurettin Topçu'nun Mektupları* başlığıyla yayımlanan mektupları, Topçu'nun aydını ve avamıyla bütün Türkiye toplumu hakkında muazzam bir karamsarlık içinde olduğunu gösterir: "Ahlâksızlık ummanından, leş kesilmiş bir cemiyet"ten söz ediyordur.

Necip Fazıl, 1964'te yeniden başlattığı *Büyük Doğu*'yu 1969'a kadar aralıklarla dört dönem (toplam 24 ay) çıkarttı. Memleket çapına yayılan konferanslarını da sürdürdü. Altmışlar, Necip Fazıl'ın en fazla yeni kitap yayımladığı ve en etkili kitaplarını yayımladığı dönemdir. *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*'da Kısakürek, Osmanlıcı revizyonist tarih görüşünü temellendirir. Kemalist resmî tarih anlatısına karşı çıkarak, sadece stratejik değil ideolojik açıdan da geçerliliğini savunduğu II. Abdülhamid'in İslâm milliyetçiliği politikasının ihanete uğramasına hayıflanır. İhaneti gerçekleştiren, millî özüne yabancılaşmış (Yahudi dönmesi-mason) İttihatçı ve Kemalist elittir. Necip Fazıl'da yabancılaşma sadece kültürel değil ırkî bir anlam da taşır; o, tekçi-mutlakçı söylemi içinde yegâne davanın İslâm olduğunu söylerken, bu davayı büyük bir doğallıkla Türklüğe hasreder. İslâm'ı müstakil bir siyasî iddiaya kavuşturma cehdini altmışlarda da sürdürür Necip Fazıl. Bunu, İslâmcılığın şemsiyesi altında bulunduğu bütün sağı hegemonize ederek yapmaya çalışır; *gerçek sağın* İslâm olduğunu söyler hep. 1968'de kitaplaşan *İdeolocya Örgüsü* yazılarında toplum ve devlet tasarımını programlaştırmıştır. Bu, öncelikle İslâm'ın hayatın her alanına nizam verme iddiasını temsil etmesiyle önemlidir. *İdeolocya Örgüsü, idrak soyluları sınıfı*nın aristokratik hükmü altında, koyu totaliter bir toplum ideali sunar. Değer vaz'ettiği yerlerden ziyade, şedit otorite *vaadiyle* cûşa gelen bir metindir bu: "İnsanlar gerektiği zaman sinekler gibi öldürülecek ve bir sinek için gerektiği zaman bir dünya yıkılabilecek", "...gerekirse bütün toplulu[k] tırpandan geçir"ilecektir.

Hamza Türkmen'in *Türkiye'de İslâmcılık ve Özeleştiri* başlıklı çalışmasında da dile getirdiği gibi, altmışlarda İslâmcılıkta *yeni* bir çığır ise, tıpkı soldaki gibi, *çevirilerle* açılmıştır. Uluslararası modern İslâmcı literatür, çevirilerin yanı sıra, Mısır El Ezher Üniversitesi'nde öğrenime giden gençlerce de taşınmıştır. Bu aktarımda *Hilâl* dergisi ve Yayınları öncü rol oynamıştır. *Hilâl*'i 1958'de çıkarmaya başlayan Salih Özcan, *Dünya İslâm Birliği*'nin kurucularından biriydi. Dergi 1960'ların ortalarında radikal İslâmcılığın *tercüme dairesine* dönüştü. İsmail Kazdal'ın *Serencâm-Anılar*'da da belirttiği gibi, dergi ilkin Seyyid Kutup'un *İslâm'da Sosyal Adalet*'ini, sonra baş eseri *Yoldaki İşaretler*'i yayımladı. Kutup, mevcut düzenle beraber yerleşik Müslümanlığı da sorgulayan devrimci bir *ruh* üflüyordu. İslâm'ı tasavvuf etkisinden *arındırma* ve bir "...hayata bakış sistematiği" olarak benimseme yönelimi, bu literatürle güçlendi. Mevdudî'nin *İslâm'da Devlet Nizamı* ve *İslâm'da Hayat Nizamı* kitapları, İslâm'ın sadece bir dünya görüşü değil bir devlet ve ekonomi rejimi olarak düşünülmesine cevaz verdi.

Bu arada Müslüman Kardeşler'den kopan Nebhani'nin kurduğu Hizbu't-Tahrir'in Türkiye kolunun 1967'de faaliyete geçmesi, radikal İslâmcılığın ilk

örgütsel girişimiydi. Ercümend Özkan'ın 1970'lerden itibaren müstakil olarak sürdüreceği bu fundamentalist (öze, kaynaklara, asrısaadete dönüşçü) yönelim, Batılı kapitalist sistemi, komünizmden daha vahim ve aslî hasım olarak hedef alıyordu.

İslâm'ın bir ekonomik sistem alternatifi olarak tartışılması, 1960'ların özgül bir odağıydı. Kuşkusuz, dönemin hararetli kalkınma tartışmalarının etkisini yansıtıyordu bu – aynı zamanda, gelişen sosyalizmin rüzgârını çalma arayışını! Asım Öz, bu tartışmanın, *kapitalist olmayan yol* arayışı ile (sınırlanmış) *helal hür teşebbüs* arasındaki gerilimle biçimlendiğini söyler. (Yön Yayınları'nın yayımladığı, Roger Garaudy'nin *Sosyalizm ve İslâmiyet* kitabının etkisi altında, sosyalist aydınların küçük bir kesimi de, İslâmcılıkla bir kapitalist-olmayan-yol ortak paydasında buluşma fikrini yoklamıştı). Sezai Karakoç'un 1966-67'de *Diriliş* dergisinde müstear adla yayımladığı, büyük ölçüde uluslararası literatürün derlemesi mahiyetindeki *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, bir dengeleyici üçüncü yol fikri etrafında döner. Komünizmin *teröre varan* totalitarizmine zaten karşıdır; liberal *homo economicus*'a karşı da, mülkiyeti ve sermayeyi sınırlayan bir ahlâkî ekonomi önerir. Türkiye'de radikal İslâmcılığın önemli bir yerli kaynağı olan *Malatya Okulu*'nun öncüsü Mehmed Said Çekmegil'in *İslâm'da İktisat Anlayışımız* (1967) eserinde, hem İslâm'ın kendine özgülüğü vurgusu, hem de anti-kapitalist *ihtiyat* daha yüksektir. Otodidakt bir terzi olan Çekmegil, iktisadın ilmî bir nazariye olamayacağını düşünür. Kamu yararı, paylaşma, israftan ve gösterişten kaçınma gibi ahlâkî ilkelerin yön vereceği, *herhangi* bir alan gibi görmek gerekiyordur ekonomiyi.

İslâmcılığın ana akımı, popüler temayülü, büyük kitlesi ise, –Topçu'yu da dâhil edeceğimiz– *üçüncü yol* arayışlarının uzağında, anti-komünist teyakkuzun güdümündeki –Necip Fazıl'ın da dışına çıkmadığı– milliyetçi-muhafazakâr vasatın içindedir. Altmışların sonlarında, aşağıda değineceğimiz Mehmet Şevket Eygi'nin yönetimindeki *Bugün* gazetesi, bu vasatın sembolüdür. Mustafa Eren'in *Kanlı Pazar*'ı o günü tüm ayrıntılarıyla ele alır.

Yine de İslâmcılığın ana akımını sorgulayan eğilimler, altmışların sonlarında, anti-komünizmden *istifa* etmemekle beraber, ona ve sağ merkeze tabi olmaktan çıkmaya hamle edecek kıvama gelmişlerdi. Uzun süre *Sağ, İslâmiyettir* şiârını korumuş olan *Hilâl* dergisinde, Müslümanların mevcut düzen partilerine destek vermeyi kesmeleri ve sağ-sol şemasının dışına çıkmaları gerektiği fikri daha fazla dillendirilmeye başlamıştı. Nuri Pakdil'in 1969'da yayına başlayan *Edebiyat* dergisi, sağcılıkla yolunu ayıran, anti-kapitalist bir hat çiziyordu. Pakdil'in radikalizmi çoklarına *fazla* gelse de, toplamda merkez-sağdan kopuş eğiliminin itibarı artıyordu. 1970 yılı başında Millî Nizam Partisi'nin kurulması, bu ayrışma eğiliminde yeni bir fasıl açacaktı.

Milliyetçi-Muhafazakâr Topağın Çözülmesi

1960'ların son yıllarındaki ayrışmanın arifesinde, milliyetçi-muhafazakâr (veya aynı sıklıkta kullanılan terkiple milliyetçi-mukaddesatçı) *topak*, esasen gelişen sola karşı anti-komünizm zemininde bir arada duruyordu. Büyük ölçüde komünizm tehdidine dayalı bir teyakkuzla, yakın ilişki içinde oldukları AP'yi dinî ve millî kimliğe daha duyarlı kılmaya çalışıyorlardı. Milliyetçi ve İslâmcı kanatların ayrışması, birincisi, *renksiz* (liberal) ve *mason* (beynelmilel etkilere açık) olarak gördükleri AP'nin bu misyonu taşıyamayacağına karar vermeleri; ikincisi, kendi aralarındaki ideolojik ihtilafın derinleşmesi üzerine gerçekleşti.

Milliyetçi-mukaddesatçı topağın belli başlı iki ortak zemininden biri, 1963'te –yeniden– kurulan *Komünizmle Mücadele Derneği* idi. 1965'te ülke çapında 110 şubeye ulaşan dernekler, marazî ve paranoid denebilecek bir anti-komünizmden öte bir fikrî zahmete girmediler; dinî ve millî maneviyat, komünizme karşı set çekecek bir hamaset malzemesi olarak iş görüyordu. Bu zeminde, başta TİP olmak üzere sol gruplara, toplantılara karşı linççi bir saldırganlık örgütlendi.

Diğer ortak zemin, MTTB idi. MTTB de yine bir anti-komünist saldırganlık aygıtı işlevini görüyordu. Zülküf Oruç'un *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Millî Türk Talebe Birliği* başlıklı çalışmasında da belirttiği gibi, bu durum, CHP'lilerin yönetiminde olduğu 1965 öncesi dönemde de bu böyleydi, ancak milliyetçi-muhafazakârların MTTB'yi ele geçirdiği 1965'ten sonra pekişti. Düzenledikleri gösterilerde solculara hitaben *Anneniz Katerina mı!* türünden lümpen-maçist sloganlar yanında, dinî müşevvikler de işleniyordu: "Komünizmle mücadele etmek Allaha ibadet etmek kadar sevaptır." Sosyalist hareketin ivmelendiği 1968'de MTTB'nin anti-komünizmi olağanüstü keskinleşti. Hakkı Öznur'un, *Ülkücü Hareket* başlıklı çalışmasında da değinildiği gibi, 1968'deki *Şahlanış Mitingi* bildirisi, "Türkiye'yi bir Kore, bir Vietnam, bir Küba haline sokmak" isteyenlere söz ve hayat hakkı tanımayacaklarını ihtar etmektedir. 1996-97'de Kültür Bakanı, 2015'te TBMM Başkanı olacak olan dönemin MTTB Başkanı İsmail Kahraman da teyit etmiştir: "İmanlı yumruğumuz, Allahsız komünistlerin beyninde patlayacaktır."

16 Şubat 1969'da *Kanlı Pazar* olarak bilinen olay, bu saldırganlığın zirvesidir. Mustafa Eren'in *Kanlı Pazar* kitabında da ayrıntılarıyla belirttiği gibi, sol öğrenci dernekleri, o gün İstanbul'a gelen NATO/ABD 6. Filosu'nu protesto gösterisi yapacaklardı. *İstanbul Komünizmle Mücadele Derneği*'nin bu gösteriye karşı ajitasyonuna, Mehmet Şevket Eygi'nin *Bugün*'deki cihat çağrısı eşlik etti. O gün, protestoculara saldıran linç güruhu, iki kişinin ölümüne, iki yüze yakın kişinin yaralanmasına yol açtı. *Komünizmle Mücadele Derneği* Baş-

kanı İlhan Darendelioğlu *vatanseverlerin galeyanından*, İslâmcıların *üstad* sıfatlı yazarı Necip Fazıl, *milletin millet olmaya başlamasından* söz ederek, bu linci bir millî uyanış olarak kutladılar. MTTB Başkanı Kahraman da "...sola ve satılmışa karşı millî şuur"u övdü.

Nurettin Topçu, milliyetçi-muhafazakâr muhitte Kanlı Pazar'ı kınayan tek sesti: "Amerikan donanmasına yaranırcasına savaşmayı" cihat diye sunanları "...en şaşkın sapıkların safında" yer almakla suçladı. Topçu *derecesinde* değil fakat İslâmcı muhitte, büsbütün anti-komünizme tabi olmamak gerektiği fikri ağır basmaya başlamıştı. Muhtemelen, bu vesileyle devletin gayri nizamî harp aygıtının harekete nüfuz edeceğinden endişe ediliyordu. Nitekim anti-komünist saldırganlığı paramiliter seviyeye çıkartan ülkücü-milliyetçi harekette bu nüfuz açıkça görülüyordu.

Bu kaygılar 1968'den itibaren MTTB'de kendini gösterdi. MTTB'deki hâkimiyetlerini pekiştiren İslâmcılar, yine komünistlere gerektiği anda en büyük darbenin indirileceği teminatı vermekle beraber, anti-komünist şiddete mesafelendiler. Komünizmle mücadeleyi fikrî ve manevî düzleme taşımak gerektiği kanısındaydılar. Bunun için de İslâm'a uygun bir iktisadî-siyasî ve gündelik hayat tarzı geliştirmek üzere donanım edinmeye odaklanacaklardı. Bu arada, zaten çok etkisi altında kaldıkları Necip Fazıl'ın revizyonizmini izleyerek, resmî tarih eleştirisine yöneldiler. Böylelikle, ülkücü-milliyetçi hareketle bağları kopardılar. 1969'daki MTTB Kongresi'nde bunu, dinin yerine ırkı koymakla yerdikleri ülkücü gruba şiddet uygulayarak gösterdiler!

Milliyetçilik ve İslâmcılık ayrışma sürecindeyken, bu ideolojik harmanla yeni bir oluşumun çıkması da ilginçtir: İrfan Küçükköy'ün *Bir Uyanışın Anatomisi: Mücadele Birliği* başlıklı çalışmasında da belirttiği gibi, 1967 sonlarında *Mücadele Birliği* adıyla dernekleşen hareket, bu terkibi derinleştirme iddiasındaydı. 1968'de çıkarmaya başladıkları *Yeniden Millî Mücadele* dergisi, standart milliyetçi-muhafazakârlık ve anti-komünizm içinde, anti-siyonizmle beraber, beynelmilel kapitalist sistemle mücadeleyi de vurgulamaya çalışıyordu. Bu vurgu, daha çok komplocu zihniyete su taşıyordu. Liderleri Aykut Edebali'nin *ilmî sağ* olarak tanımlayacağı çerçevede, devlete, nizama –orduya da– sadakatle bağlı bir ihtiyat içinde, devlette kadrolaşma hedefine yöneldiler. *Mücadeleciler*, hem İslâmcı hem ülkücü hareket için verimli bir kadro folluğu işlevi görecektir.

Ülkücü Hareketin Oluşumu

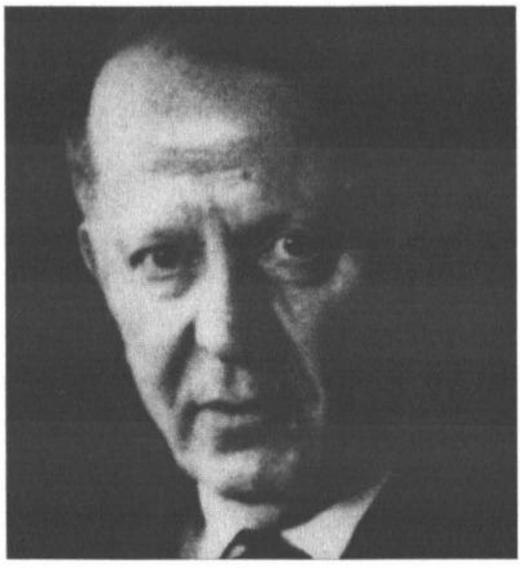
Milliyetçi-muhafazakâr topağın ayrışmasının diğer istikameti, milliyetçi akımın ülkücü ideoloji istikametindeki şekillenmesiydi. Alparslan Türkeş ve arkadaşlarının 1967'de CKMP'yi ele geçirmesiyle başlayan bu oluşum,

CKMP'nin 1969 Şubat'ındaki kongresinde Milliyetçi Hareket Partisi adını almasıyla kemale erecekti. CKMP'nin 1967'de *Dokuz Işık* doktrinini benimsemesiyle rotası çizilen ideolojik dönüşüm, 1968'de Ülkü Ocakları'nın kurulmasıyla radikal –ve paramiliter– bir gençlik tabanına oturur hâle geldi.

Alparslan Türkeş, cuntadan tasfiye edilmeden önce, 27 Mayıs Darbesi'ni Atatürkçü-milliyetçi bir restorasyona dönüştürmeyi hedeflemişti ve bu *Kemalizan* tavrını bir süre devam ettirdi, bu nedenle bir ara yaklaşmayı denediği AP mahfillerinde ilgi görmedi. Bunun üzerine kendi eski Türkçü muhiti, KMD'nin faşizan potansiyeli ve CKMP'nin yerleşik taşralı milliyetçi-muhafazakâr taban dinamiğini içeren bir halita oluşturmaya yöneldi. 27 Mayısçılığın kalkınmacı-reformcu dili, komünizm tehdidiyle ajite edilmiş bir milliyetçi diriliş diline evrildi. 1967'de resmen *Başbuğ* lakabını takınması, bizzat *programatik* bir hamleydi; zira olağanüstü lider hâlesinin altına girerek, bilgeliği ve sırlarıyla, davayı şahıslaştıracaktı artık.

Yerli ve millî sıfatı taşıyan yegâne doktrin olarak takdim edilen *Dokuz Işık* da, içeriğinden ziyade bir *doktrin* oluşuyla, bir *davayı* simgeleyişiyle önem kazanacaktı. İçerik, Altı Ok'un milliyetçi-muhafazakâr bir yorumundan ibaretti aslında. *Dokuz Işık*'ın ilk zamanlarda çok altı çizilen *milliyetçi-toplumculuk* vasfı, Gökalpçi solidarist anlayışı örgütlü bir korporatizme doğru derinleştirirken, yine sosyalizmin rüzgârını kesmeyi de hedefliyordu. Ancak parti içinde bu vurguyu fazla ciddiye alan kanat, hem milliyetçi-toplumculuk doğrudan nasyonal sosyalizmi çağrıştırdığı hem de anti-kapitalist bir *heyecan* yarattığı için, 1969'dan sonra etkisizleştirilecekti.

Türkeş, 1944 Irkçılık-Turancılık davasının sanıklarından biriydi. Onun da o zaman içinde olduğu Türkçü akım, 1964'te Nihal Atsız'ın *Ötüken* dergisini yayımlamaya başlamasıyla canlanma çabasına girmişti. Türkçülüğün ve Atsız'ın etkisi, doğrudan doğruya değil, fikirlerden çok eski Türk mitolojisi ve *fanatik edasıyla*, ülkücü harekete aktı. Hem bir emperyal hevesi hem mazlum haleti ruhiyesini besleyen *Esir Türkleri* gündemi, Türkçülükten dev-

Nihal Atsız, 1960'lardan itibaren Türkçü-ülkücü hareketin canlandırıcısı ve ideoloğu haline gelmişti.

ralınan temel izlekti. İdeolojik açıdan ise, Atsız'ınki gibi gayri dinî hattâ bazen din karşıtı bir ırkçılık, CKMP'nin/ülkücülerin muhafazakâr dindar taşralı tabanına aykırı gelirdi. Buna mukabil onun millî davaya adanma metafiziği, ülkücülüğün adına ve örgütsel alt kültürüne damgasını vurdu. Atsızvari *soy* bir Türkçülüğü benimseyen az sayıdaki kadro ise, 1969'dan sonra tasfiye edildi. Zaten 1969 Kongresi'nde parti amblemi olarak bozkurt seçeneği yerine üç hilâlin benimsenmesi, İslâmî bir duyarlılığın terk edilmek istenmediğini göstermişti. Türkeş 1969'da *Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslümanız* şiârıyla *boy vermişti*. MHP ideolojisinde Müslümanlık, Türklüğün tabi bileşenlerinden biri mevkiindeydi. Türkeş, *Türklük Gurur ve Şuuru, İslâm Ahlâk ve Fazileti* şiârıyla da dinin bu tabi konumunu belirlemiştir.

1967-69 dönemi, bu ideolojik *nispetlerin* kurulmaya çalışıldığı bir dönemdi. 1969'da *Devlet* dergisi, ülkücü hareketin ideolojik hattını netleştirmeyi hedefleyen bir yayın organı olarak çıkmaya başladı. 1968'den sonra kurulan *Üniversiteliler Kültür Derneği* ve *Kültür Bilim Teknik Merkezi* (KÜBİTEM), bir aydın kadrosu yetiştirmenin yanı sıra, fikrî çerçeve çizme ihtiyacına da cevap verdiler. Bu ideolojik mesai, 1969'dan sonra buradaki kadroların partiye çekilmesiyle başlardaki göreli özerkliğini kaybedecektir. Bir başka 27 Mayısçı, Dündar Taşer, bu dönemde fiilen hareketin baş ideoloğudur. Nevzat Kösoğlu'nun aktardığına göre Taşer, Osmanlı'nın Türk-İslâm terkibine ve gerek bu terkibin devamlılığının gerekse bütün yüksek değerlerin timsali olan devlete adanmaya dayanan bir hamaset anlatısı kurar. Bu anlatı, ülkücü ideolojinin, *devlete rağmen devlet için* mücadele etme cehdinin temelini oluşturmuştur. Ülkücüler, komünizm tehdidinin ve millî bekanın gereğini yapmaktan aciz saydıkları halihazır devlet-hükümet yetkililerine göre daha meşru ve daha *devletli* bir misyonu temsil ettiklerini ileri süreceklerdir.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Siyasî İktidarın Profili: Merkez Sağ, Darbeler, Krizler, Koalisyonlar

METE KAAN KAYNAR

1960'lı yıllar Türkiye'de ilk koalisyonlar döneminin başlangıcı olarak da anılır. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra başlayan koalisyonlar, üç farklı dönemde Türkiye siyasetine damga vuracaklardır.

Türkiye'nin ilk koalisyonlar dönemi, 1960'lı yılların başlarına rastlar. Darbe sonrasında Gürsel, kendi kabinesini tayin ederek göreve başlamıştır. 15 Ekim 1961 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimleri takiben Cemal Gürsel, Başbakanlığı Emin Fahrettin Özdilek'e bırakır; ardından da İsmet İnönü liderliğinde CHP-AP Koalisyon Hükümeti kurulur. 20 Kasım 1961 tarihinde göreve başlayan hükümet, Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon hükümetidir. 1965 seçimlerinde % 52,9 oy alan AP ve onun yeni Genel Başkanı Süleyman Demirel liderliğinde kurulan hükümetle birlikte *Birinci Koalisyonlar Dönemi* (20 Kasım 1961 - 27 Ekim 1965) sona erecektir.

1971 Darbesi sonrası dönemin hükümetlerinde doğrudan doğruya darbeyi gerçekleştiren generallerin kendilerini değil; darbenin sivil uzantılarının isimlerini görürüz. Nihat Erim Başbakanlığında kurulan 33. Hükümet, darbeden sadece günler sonra –26 Mart 1971 tarihinde– göreve başlar. Bu hükümet, yine onun Başbakanlığında kurulacak 34. Hükümet'in 22 Mayıs 1972 tarihinde istifasına kadar da bu görevde kalır. Türkiye, 26 Ocak 1974 tarihinde, Bülent Ecevit Başbakanlığında kurulacak 37. Hükümet'e kadar iki hükümete daha tanıklık edecektir: Ferit Melen ve Naim Talu hükümetleri. Nitekim Türkiye'nin *İkinci Koalisyonlar Dönemi* de 37. Hükümet ile birlikte başlayacaktır.

12 Kasım 1979 tarihinde kurulan AP azınlık hükümeti, 1980 Darbesi öncesi kurulan son hükümet olarak tarihe geçti. Aslında bu hükümet sadece

resmiyette bir azınlık hükümetidir. Gerçekte ise Süleyman Demirel'in, Milliyetçi Cephe'yi teşkil eden eski ortaklarının destekleriyle kurduğu bir azınlık hükümeti olması nedeniyle 43. Hükümet, bir III. Milliyetçi Cephe Hükümeti olarak da anılabilirdi. 1980 Darbesi ile birlikte *İkinci Koalisyonlar Dönemi* de son bulur.

12 Eylül Darbesi de tıpkı 12 Mart Darbesi gibi, 27 Mayıs darbecilerinin hatalarını tekrarlamamaya gayret etti; nitekim onlar da hükümet koltuklarına kendileri oturmayı değil, kendi adamlarını –sivil uzantılarını– oturtmayı tercih ettiler. Tıpkı 12 Mart Darbesi ardından kurulan Nihat Erim hükümetine benzer şekilde, 12 Eylül Darbesi ardından da Bülent Ulusu hükümeti kuruldu ve hükümet, tekrar seçimlerin yapılarak ANAP'ın iktidara geldiği 13 Aralık 1983 tarihine kadar görevde kaldı.

Türkiye *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi* ile 1991 genel seçimlerinden sonra karşılaştı. Seçim sonuçları ardından şekillenen TBMM deseni, Süleyman Demirel liderliğindeki DYP ve İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü liderliğinde kurulan Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) koalisyonunu mümkün kıldı. DYP önderliğinde ve Süleyman Demirel Başbakanlığında kurulan 49. Koalisyon Hükümeti ile Türkiye yeni bir koalisyonlar dönemine girmiş oldu. *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi*, 18 Kasım 2002 tarihinde, Abdullah Gül Başbakanlığında kurulan ilk Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetine kadar devam etti.

Özetlemek gerekirse, Cumhuriyet tarihi üç farklı dönemde koalisyonlarla karşı karşıya geldi. İlk koalisyonlar dönemi, İnönü'nün önderliğinde 20 Kasım 1961'de kurulan 26. Hükümet ile başlayıp 27 Ekim 1965 tarihinde Süleyman Demirel'in Başbakanlığında kurulan 30. Hükümet dönemine kadar geçen dönemdir. *İkinci Koalisyonlar Dönemi*, 26 Ocak 1974'te Bülent Ecevit liderliğinde kurulan 37. Hükümet ile başlar ve 12 Eylül Darbesi'nin hemen ardından Bülent Ulusu tarafından 21 Eylül 1980 tarihinde kurulan 44. Hükümet ile sona erer. *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi* de, Süleyman Demirel liderliğinde 20 Kasım 1991 tarihinde kurulan 49. Hükümet ile başlar ve 18 Kasım 2002 tarihinde Abdullah Gül'ün kurduğu 58. Hükümet'e kadar devam eder. İlk koalisyonlar dönemi yaklaşık 4 yıl, *İkinci Koalisyonlar Dönemi* yaklaşık 7 yıl, *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi* de yaklaşık 9 yıl sürmüştür.

Yukarıda ana hatlarıyla anlatılmaya çalışılan bu karmaşık süreci, bir tablo yardımıyla sadeleştirerek, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası küresel kapitalizme eklemlenmeye başladığı ve çok partili siyasî yaşama geçtiği tarihten (bu tarihi en basitinden DP'nin kurulduğu 1946 yılı başları olarak tayin etmek yanlış olmayacaksa da aşağıdaki tabloda I. Menderes Hükümeti'nin gö-

reve başladığı tarih esas alınmıştır) 2016 yılı ortalarına kadar geçen yaklaşık 65 yıllık cumhuriyet tarihini şöyle özetlemek mümkündür:

23 Mayıs 1950-26 Mayıs 1960	Birinci Merkez Sağ Dönemi	Demokrat Parti
27 Mayıs 1960 - 19 Kasım 1961	Birinci Askerî İdare Dönemi	27 Mayıs Darbesi
20 Kasım 1961 - 26 Ekim 1965	Birinci Koalisyonlar Dönemi	Koalisyonlar
27 Ekim 1965 - 26 Mart 1971	İkinci Merkez Sağ Dönemi	Adalet Partisi
27 Mart 1971 - 25 Ocak 1974	İkinci Askerî İdare Dönemi	12 Mart Darbesi
26 Ocak 1974 - 11 Eylül 1980	İkinci Koalisyonlar Dönemi	Koalisyonlar
12 Eylül 1980 - 12 Aralık 1983	Üçüncü Askerî İdare Dönemi	12 Eylül Darbesi
13 Aralık 1983 - 19 Kasım 1991	Üçüncü Merkez Sağ Dönemi	Anavatan Partisi
20 Kasım 1991 - 29 Haziran 1997	Üçüncü Koalisyonlar Dönemi	Koalisyonlar
28 Şubat 1997 - 18 Aralık 2002	Dördüncü Askerî İdare Dönemi	28 Şubat Darbesi
30 Haziran 1997 - 18 Kasım 2002	Üçüncü Koalisyonlar Dönemi	Koalisyonlar
19 Kasım 2002	Dördüncü Merkez Sağ Dönemi	Adalet ve Kalkınma Partisi

Yukarıda ana hatlarıyla ortaya konulan tabloyu şöyle değerlendirmek mümkün görünüyor: Cumhuriyet'in kuruluşundan, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Bretton Woods'da teşkil edilen küresel kapitalizme eklemlenme sürecine kadar yaşanan dönemi (arızî çok partili dönemleri ve bu dönem içerisinde bir *siyasî parti teşkilâtı* olarak CHP'nin etkinliği ile ilgili tartışmaları bir yana koyarak) *Erken Cumhuriyet Dönemi*; 1946'da DP'nin kurularak, 22 Mayıs 1950'de iktidarı devraldığı dönemi ise Erken Cumhuriyet Dönemi'nin sona erdiği, ancak CHP yönetiminin yaklaşık 4 yıl daha devam ettiği bir *CHP İdaresi Dönemi* olarak adlandırarak, tartışmamızın dışında bırakabiliriz.

Cumhuriyet'in 30 yıllık dönemini bu şekilde tartışma dışında bırakarak 1950'den günümüze Türkiye'de siyasî iktidarın profili üzerinde konuşmaya çalışırsak, şöyle bir tablo ile karşı karşıya olduğumuzu görürüz: 1950 sonrasında on yıl devam eden merkez sağ hükümetlerini (DP, 1950-1960) askerî idare hükümetleri (1960-1961), askerî idare hükümetlerini koalisyonlar (1961-1965), koalisyonları yine merkez sağ hükümetleri (AP, 1965-1971), AP yönetimini yine askerî idare hükümetleri (1971-1974) ve onu yine koalisyonlar (1974-1980), koalisyonları da yine askerî idare hükümetleri (1980-1983) takip etmiştir. 1950-1980 periyodunda merkez sağ hükümetler-askerî idare hükümetleri-koalisyonlar zinciri hiç sırasını bozmadan birbirini takip eder. 1980'den sonra ufak bir değişiklik olur ve bu kez, askerî idare hükümetleri biter bitmez koalisyonlar değil, merkez sağ (ANAP) hükümetleri göreve gelir; koalisyonlar ANAP iktidarını takiben göreve geleceklerdir. *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi*'nde küçük bir sıralama değişikliği daha yaşanacak; 28 Şubat Darbesi, 1991-2002 arasındaki *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi*'nin içerisi-

ne yerleşecektir. 1950-1980 periyodundan farklı olarak 28 Şubat 1997 Darbesi'nin öncesi de sonrası da koalisyon hükümetleri ile çevrilidir. Tabloya dikkat edilirse, 12 Eylül Darbesi sonrasında koalisyon hükümetleri döneminin başladığı 20 Kasım 1991 tarihinden, 28 Şubat 1997 sonrası 54. Hükümet'in görevini devrettiği 30 Haziran 1997 tarihine kadar geçen süre *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi* olarak adlandırılmış; 28 Şubat 1997 Darbesi'nden sonra 18 Kasım 2002'ye kadar devam edecek olan dönem de aynı isimle nitelendirilmiştir.

28 Şubat Darbesi sonrası, tabiri caizse, Türkiye siyasî tarihinin 1950 sonrası değişmeyen kısır döngüsü bir anlamda yine başa dönmüş; darbeyi koalisyonlar, koalisyonları 18 Kasım 2002'den sonra *Dördüncü Merkez Sağ Dönemi* takip etmiştir. Bu noktada 28 Şubat Darbesi ile ilgili bazı özgün noktaları vurgulamak gerekmektedir. 28 Şubat sorasında kurulan koalisyon ve azınlık hükümetlerinin tamamı yukarıdaki tabloda da yapıldığı gibi, 28 Şubat öncesinde başlayan koalisyonlar döneminin bir devamı da sayılabilirler. Nitekim tabloya dikkat edilirse, 28 Şubat Darbesi öncesi ve sonrasındaki tüm koalisyon hükümetlerinin, *Üçüncü Koalisyonlar Dönemi* olarak adlandırıldığı görülebilecektir. Ancak bunun tersi bir sınıflamanın da yanlış olmayacağını hemen belirtmek gerekiyor. Nitekim darbeden yaklaşık bir ay sonra istifa eden 54. Hükümet'ten Abdullah Gül'ün kurduğu 58. Hükümet'e kadar geçen sürede kurulan üç hükümeti (55., 56. ve 57. hükümetleri) *Dördüncü Askerî İdare Dönemi* ve/ya bu askerî idare dönemi sonrasında kurulan *Dördüncü Koalisyonlar Dönemi* olarak tasnif etmek de çok yanlış olmazdı. Gerçekten de sözü geçen hükümetler –55,. 56. ve 57. hükümetler– hem darbeden önce zaten başlamış olan koalisyonların bir devamı hem de 28 Şubat Darbesi'nin sivil uzantıları olarak anılabilirler. 30 Haziran 1997-18 Kasım 2002 periyodu, ister yeni bir koalisyonlar dönemi (*Dördüncü Koalisyonlar Dönemi*) olarak anılsın isterse bu çalışmada olduğu gibi ayrı bir koalisyonlar dönemi olarak adlandırılmasın; isterse de 28 Şubat'ın (*Dördüncü Askerî İdare Dönemi*) sivil uzantısı olmalarından hareketle darbenin sivil uzantıları olma nitelikleri ön plana çıkarılarak *Dördüncü Askerî İdare Dönemi* olarak tanımlansınlar, yapılanların hiçbiri tam anlamıyla yanlış ve hatalı olmayacaktır. Ancak bu çalışmada bu yola gidilmedi ve 28 Şubat Darbesi sonrasının, yeni bir askerî idare dönemi olarak tanımlanması tercih edilmedi. Bu tercihte, tarihe *postmodern* darbe ya da bizzat darbeyi gerçekleştirenlerin kendi adlandırmasıyla *balans ayarı* olarak geçen 28 Şubat Darbesi'nin, öncesindeki tüm darbelerden (ve girişimlerinden) farklı olarak, tamamen mevcut pozitif hukukun kuralları (elbette kötüye) kullanılarak yapılmış, bu kuralların içerisinde kalarak gerçekleştirilmiş bir darbe olmasını niteleme isteği de rol oynamıştır.

28 Şubat Darbesi ve onun Türkiye siyasetindeki özgünlüğünü başka bir tartışmanın konuları arasına havale ederek bir hususun altını daha çizmek gerekiyor. Cumhuriyet'in 1950-2016 tarihleri arasındaki 65 yıllık dönemi bu bağlamda ele alındığında ve yukarıda tartışılan sacayağının sıralaması çok da önemsenmeden konuşulduğunda, Türkiye siyasetinin, *merkez sağ* (DP-AP-ANAP-AKP hükümetleri), *koalisyonlar* ve *askerî yönetimler (ya da onların sivil uzantıları)* arasında salınıp duran sarkaç özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda tartışılan tabloyu *yapısal uyum, kriz* ve *darbe* kavramları çerçevesinden de değerlendirmek mümkün görünüyor. Nitekim (sıralamasına önem vermeksizin) *merkez sağ-askerî idare-koalisyon* sarkacı, *yapısal uyum-kriz-restorasyon* sarkacıyla bir armoni içindedir; birbirlerini yapısal olarak tamamlar, birbirlerine eşlik ederler. Ve böylece sarkaç olarak tanımlanan her iki dizge, bir arada ele alındıklarında bize, İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye siyasetini tartışabileceğimiz kategorik bir zemin, bir yapısal ilişkiler ağı da sunarlar. Nitekim dikkat edildiğinde, Bretton Woods sonrası Türkiye'sinin küresel kapitalizme uyumlu olduğu dönemlerin genel olarak merkez sağ hükümetlerin görevde olduğu dönemler; benzer şekilde, koalisyonlar dönemlerinin de yine genel olarak küresel uyum ile ilgili sorunların kronikleştiği, uyum krizinin yaşandığı dönemler oldukları görülebilecektir. Bu çerçevede, askerî idare dönemlerini de birer restorasyon dönemi olarak okumak mümkün görünür. Nitekim böyle bir tasnif Türkiye'de darbelerin sınıfsal pozisyonu ile ilgili olarak da bir fikir edinmemize yardımcı olacaktır. Ancak altını yine çizerek belirtmek gerekiyor ki, Türkiye siyasi hayatının *merkez sağ - askerî darbe - koalisyon* üçgeninde şekillenen siyasetiyle, küresel kapitalizmin *uyum-kriz ve restorasyon* şeklinde tezahür eden salınımları birbirleriyle tarihsel ya da konjonktürle olduğu kadar, hattâ ondan daha çok, yapısal anlamda bir armoni içindedirler. Farklı kelimelerle ifade etmek gerekirse, her bir merkez sağ iktidar dönemi, mutlaka ve mutlaka, başlangıcı ve bitişi itibariyle bir küresel uyum dönemine denk düşmeyip, her biri kendi içinde kriz ya da restorasyon imkân ve süreçlerini de barındırmaktadır. Benzer şekilde, her askerî idare dönemi başladığı ve bittiği an itibariyle bir küresel restorasyon dönemine denk gelmemekle birlikte genel anlamda bu süreçten bağımsız da ortaya çıkmamaktadır. Bu çerçeveden ele aldığımızda, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan Bretton-Woods sisteminin (kapitalist zincirin), bu yapı içerisinde kendi varlığını (bu zincir içerisinde kendisini bir halka olarak konumlandıran) anlamlandıran Türkiye siyasetine yansımasının, *uyum-darbe-kriz* sarkacında tezahür ettiğini görebiliriz.

Türkiye'de siyasî iktidarın DP'ye geçtiği tarihten, günümüze yaklaşık 65 yıl geçmiştir. Bu 65 yılın yaklaşık 7,5 yılı doğrudan doğruya askerî hükümetler ya da onların sivil uzantılarının (Erim ve Ulusu hükümetleri gibi) yönetimi altında sürmüştür. Azınlık hükümetleri, geçici hükümetler, dışarıdan destekli hükümetler vb. şekilleri de dâhil olmak üzere üç dönemde Türkiye siyasetini etkileyen koalisyonlar dönemi ise bu tarihsel kesitin yaklaşık 21,5 yılını oluşturur. Bu tarihsel kesitin, aynı zamanda, Türkiye'nin küresel kapitalizme uyum sıkıntıları çektiği dönemlere denk geldiğini de unutmamak gerekiyor. 14 Mayıs 1950 sonrasından günümüze kadar geçen 65 yılın, koalisyonlar ve askerî idareler altında geçen yaklaşık toplam 29 yılını çıkarırsak geriye kalan 36 yılı, sadece dört partinin yasama organına hâkim, yürütme organında da tek güç olarak bulunduğu bir dönemdir. Gerçekten de, bu 65 yılın askerî idare dönemleri ile geçen 7,5 yılını bir kenara koyarsak, yaklaşık 58 yılında hükümetler bir şekilde seçimler yoluyla şekillenmiş ve süreçte koalisyon(lar) dönemleri hariç, Türkiye'de, değil bir sol tandanslı hükümeti, merkez sağ (DP, AP, ANAP, AKP çizgisi) dışındaki herhangi bir sağ eğilimli partiyi dahi bir şekilde hükümette görmemiz mümkün olmamıştır. AP ve ANAP'ın yukarıda özetlenen koalisyon(lar) dönemlerindeki rollerini bir kenara koysak bile, Türkiye, yaklaşık 36 yıl boyunca sadece bu dört partinin (yaklaşık olarak DP 10 yıl; koalisyon(lar) dönemlerindeki hükümetleri hariç AP 5,5 yıl, ANAP 8 yıl ve AKP 14 yıl olmak üzere) kurduğu hükümetler tarafından yönetilmiştir. 1950'den 2016 yılı ortalarına kadar geçen süreçte, bu dört partinin iktidarları döneminde Türkiye'nin, Bretton Woods'un küresel zinciri içerisinde kendisine biçilen halka rolünü hakkıyla oynadığını, küresel zincirin kendilerinden beklentileri tarzda bir yönetim anlayışı içinde olduklarını söyleyebiliriz.

Küresel kapitalizme uyumun yaşandığı yıllar ile merkez sağ hükümetlerin yönetimde oldukları dönemler arasında kurulan armoni doğru analiz edilmelidir; bu ilişkinin konjonktürel olmaktan çok yapısal olduğu daha önce vurgulandığı gibi, merkez sağ hükümetler dönemleri ile küresel kapitalizme uyum dönemleri arasında kurulan bu (yapısal) armonik ilişkinin tek yönlü olmadığının da altı çizilmelidir. Başka bir ifade ile ne tek başına, örneğin AKP iktidarda olduğu ya da DP iktidarda olduğu için küresel kapitalizme uyum sağlanmakta, ne de küresel kapitalizm ve ona uyumu zorlayan şartların emriyle ANAP ya da AP hükümetleri iş başına gelebilmektedirler. Tüm bu indirgemeler, merkez sağ hükümetler ve küresel uyum dönemleri arasında kurulmaya çalışılan ilişkinin doğasına da uygun değildirler. Ancak bu, küresel kapitalizmin, bizzat kendi mantığını içselleştirmiş partilerle çalışmayı tercih ettiği ya da anti-kapitalist olmasalar da küresel kapitalizme uyum sağlamakta

zorlanan partilerin iktidarı paylaştıkları koalisyon dönemlerinin, küresel kapitalizme uyum krizlerine zemin hazırladıkları gerçeğini yadsımamızı da gerektirmez.

1965 sonrasının ortanın solcusu, 1970'lerin demokratik solcusu, 1992 sonrasının ise sosyal demokratı CHP bir yana, sağın milliyetçi (MHP) ve muhafazakâr çizgisi (Millî Nizam Partisi ve devamı) de bu akıbeti paylaşmak zorunda kalmışlardır. Bunun nedenleri üzerinde genel bir değerlendirme yapabilmek için ilk önce, Türkiye sağının DP-AKP çizgisini, yani merkez sağ çizgisini, diğer sağ çizgilerden (milliyetçi ve muhafazakâr sağ çizgilerden) ayıran temel farklardan; bir başka ifadeyle, DP-AP-ANAP-AKP hükümetleri arasındaki düzenliliği, devamlılığı tesis eden sosyo-ekonomik rabıtadan biraz daha ayrıntılı bahsetmek gerekmektedir. Tanıl Bora'nın *Türk Sağının Üç Hali* başlıklı kitabında Türkiye'de sağı tanımlamak için kullandığı metafordan da yararlanarak belirtmek gerekirse, cevaplamamız gereken soru şu şekildedir: Türkiye sağını sağ yapan temel unsurlardan farklı olarak, askerî idare dönemleri ve koalisyon(lar) dönemleri (kısmen) hariç Türkiye'yi yönetmekte olan bu merkez sağ çizginin (DP...AKP) temel bileşeni nedir; onu, sağın diğer çizgilerinden farklı kılan temel nitelikleri nelerdir? Gerçekten de, Soğuk Savaş ikliminin sert rüzgârlarıyla şekillenen 1946-1980 döneminde ya da siyaseten malul edildiği 12 Eylül sonrası tabloda solun iktidar alanlarından dışlanma nedenleri üzerinde konuşmak görece daha kolay ve anlaşılır bir durumken, bu süreçte neden sağın sadece tek bir çizgisinin –merkez sağın– iktidarını korumayı başarabildiğini tartışmak gerekmektedir. Aşağıda ana hatlarıyla özetlenecek olduğu gibi, Bora'dan hareketle, hangi siyasî parti ya da düşünsel çizgi etrafında örgütlenmiş, kümelenmiş olursa olsunlar, Türk sağının tümünü tanımlamak için gerekli kriterler ortakken, neden sağın milliyetçi ve muhafazakâr çizgileri değil de sadece ve sadece merkez sağ çizgisi iktidarda süreklilik arz edebilmekte; arızî dönemler dışında sağın diğer çizgilerini ya da CHP'yi iktidar koltuğunda görmek mümkün olmamaktadır.

Bu amaçla, ilk başta Bora'nın Türk sağını tanımlamak için kullandığı metafora çok kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bora, Türk sağının çeşitli hallerinden bahseder. Bunlar sağın *Milliyetçi, Muhafazakâr* ve *İslâmcı* halleridir. Bu haller Türk sağının tüm durumlarını, duruşlarını, çizgilerini ifade ederler ve tıpkı suyun farklı (katı, sıvı ve gaz) halleri gibi, uygun şartlar altında birbirlerine kolayca tahvil olabilirler. Bora, *milliyetçiliğin* Türk sağının grameri, dil bilgisi yani *katı hâli* olduğunu belirtir. Sağ, içerikleri, kavramları, imgeleri uyarlama gücünü buradan alır. *İslâmcılık*, Türk sağının *sıvı hâlidir* ve bu hâliyle imge, değer, ritüel kaynağı, hayat pınarıdır; akışkandır, mecra bulma,

kap doldurma kabiliyeti yüksektir. Türk sağının üçüncü hâli olarak *muhafazakârlık*, onun *gaz hâlidir*; bir ruh hâli, duruş biçimi, üslup, Türk sağının havasıdır. İlave etmek gerekiyor ki, altmışların ikinci yarısından başlayarak gelişen konjonktürde Türk sağının üç hâli, kendisini üç ayrı çizgide ifade edegelmiştir: MHP (milliyetçi sağ çizgi), MNP - MSP - Refah Partisi - Fazilet Partisi - Saadet Partisi çizgisi (İslâmcı sağ çizgi) ve DP-AP-ANAP/DYP-AKP çizgisi, yani merkez sağ çizgi. Ancak unutmadan belirtmek gerekiyor ki, sağın üç hâlinin üç ayrı partide tecessümü, milliyetçiliğin sağın bir partisine, İslâmcılığın bir diğerine, muhafazakârlığın ise kalan üçüncüsünün kullanımına tahsis edildiği anlamına gelmemektedir. Aksine, Bora'nın metaforu da zaten burada anlam kazanıyor: Milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslâm, her üçü de sağın reel politikteki tüm uzantılarının sahip olduğu, kullandığı özellikleridir. Bir başka ifade ile, Bora'nın analizinden hareket ederek belirtmek gerekirse, sağın farklı hallerini kendi bünyesinde içermeleri açısından örneğin, AP, MHP ve MSP arasında özde bir fark bulunmamaktadır. Nitekim milliyetçiliğini *Türk-İslâm sentezi* ile ifade eden MHP, İslâmcılığını, *Millî Kalkınma* düşüncesi bağlamında ortaya koyan MSP ya da kendisini *Milliyetçi-Mukaddesatçı* bir iklimde tanımlayan AP arasında bu çerçevede bir fark olduğunu söylemek zordur; ancak yine de DP-AKP çizgisini sağın diğer çizgilerinden (MHP ve MNP çizgilerinden) ayıran hiçbir şeyin olmadığını da söyleyemeyiz. Bu farkı nitelemedikçe de, neden İkinci Dünya Savaşı akabinde arızî dönemler dışında sağın, sağın içerisinde de sadece DP-AKP çizgisinin iktidarda tek başına oturabilme gücüne sahip olduğunu açıklayamayız. Bu fark üzerine düşünmek aynı zamanda, arızî dönemler olarak adlandırılan koalisyon(lar) dönemlerini anlamlandırabilmemizi de kolaylaştıracaktır.

İlk olarak, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye'de, *liberal* siyasal teoriden mülhem bir siyasî düşünüşün sağ siyasal geleneğin arterinde yer almadığını belirtmek gerekiyor. Bir siyasî teori olarak liberalizm, hiçbir zaman Türkiye sağının düşünme biçimini ya da Bora'nın metaforunu devam ettirerek söylersek, Türkiye sağının hallerinden birini oluşturmadı. Hiç kuşkusuz bu, siyasî yelpazede kendisini sağda konumlandıran partilerin küresel ve yerel kapitalizme mesafeli durmaları sonucunu da doğurmadı. Aksine, İkinci Dünya Savaşı sonrasının Soğuk Savaş koşullarında iktidarı devralan merkez sağ ve iktidarda yer alamasalar da sağın geri kalan diğer tüm çizgileri, bu (soğuk) savaşta tüm unsurlarıyla ve her daim küresel kapitalist siyasal ve ekonomik politikalarının yanında saf tuttular; liberalizme uzak durdukları ölçüde (küresel) kapitalizme sarıldılar. Bunda sağın, kapitalizm/ABD ve bağlaşıkları yanında saf tutmakla SSCB karşıtı olmak, SSCB karşıtı olmakla dinsizlik ve (bir mil-

liyetçilik karşıtlığı olarak konumlandırılan) enternasyonalizm karşıtı olmak arasında kurduğu bağ önemli rol oynadı. Böylece zaten, dinsizlik ve milliyetsizlik karşıtlığı olarak sağ (düşünce), ABD ve kapitalizm taraftarlığını zorunlu olarak gerektirmiş oluyordu.

Nitekim Soğuk Savaş dönemi boyunca sağda yer alan partilerin tümü için anti-komünizm, ABD yanlısı küresel politikaları desteklemenin popüler sâikiydi. Böylece, toplumu, "mülksüzleştirme", "dinsizleştirme", "ülkeyi satma" ve "cinsel ahlâksızlık" palavraları ile süslenen "komünizm tehdidi" ile tetikleyen sağ paranoya, bir yandan komünizmle küresel ölçekte mücadele eden ABD ('nin siyasî ve ekonomik politikalarının) yanında saf tutmayı Türkiye sağı için alternatifsiz, mecburî ve kaçınılmaz hâle getirirken, diğer yandan da sağın kendisini Türkiye özelinde komünizm ile mücadele edecek tek, alternatifsiz, mecburî ve kaçınılmaz yegâne güç olarak sunmasının yolunu açtı. Nitekim, popüler sağ söyleme göre İslâm, komünizm "hastalığının" tek ilacıydı ve o da sağın tekelinde bulunuyordu. Komünizm "tehdidi" ortadan kalkana, Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1980 sonlarına kadar, bu, Türkiye'nin sağa, sağın da ABD'ye mecburiyetinin popülist izahını oluşturdu. O kadar ki, İslâmcılar, 1969'da 6. Filo'ya karşı gösteri yapan sosyalist gençleri durdurmaya gayret edecek; toplu olarak namaz kılarak askerlerin denize dökülmesini protesto edecek; komando kamplarında eğitim alan MHP'li gençler, ülkeyi kurtarmak için "komünist avına" çıkarak Çorum, Maraş ve Sivas'ta kitle katliamlarına girişeceklerdir. Seçimlerin hemen öncesinde, 6 Ekim 1965'te, Bursa'da Zafer Meydanı'nda miting düzenleyen Demirel, mitinge katılanlara "Türkiye'ye komünizm iradesini getirmek için gayret sarf eden adları belli sabıkalılar"dan (*Milliyet*, 7 Eylül 1965) bahsederek oy isteyecekti. Özetle, 1950'den 1990'lı yılların başlarına kadar "komünizm tehdidi" (1980'den sonra "12 Eylül öncesine dönmek" klişesine bürünerek de olsa) bir yandan sağın kitlelerle kurduğu bağın popülist dilini oluşturdu ve İslâmcı, muhafazakâr ve milliyetçi sağ retoriklerinin pelesengi hâline geldi, diğer yandan ise ABD ve küresel kapitalizm ile kurulan siyasal ve ekonomik eşitsiz ilişkilerin gerçek yüzünü gizleyerek, sağın kendisini ülkeyi kalkındıran, ülkeyi komünizm belasından kurtaran bir hâmî ve halâskâr olarak sunabilmesine imkân tanıdı. Oysa, kısa adıyla *Darbe Araştırma Komisyonu Raporu* (Kasım 2012'de yayınlanan bu raporun tam adı, *Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*'dur) olarak anılan komisyona verdiği ifade de Mahir Kaynak'ın bile –ki

burada Kaynak'ın 1970 öncesinde MİT tarafından sol örgütler içerisine sızdırılmış bir ajan olduğunu mutlaka hatırda tutmak gerekiyor– belirttiği gibi, dönemin Türkiye'sinde komünistler vardı; ancak rejimi değiştirmeye yönelik sol bir alternatif hiçbir zaman olmamıştı. Benzer bir analize Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* başlıklı çalışmasında da yer verir ve siyaset sahnesine yeni yeni ısınan Demirel'in, 1965 seçimleri öncesinde anti-komünist söylemleri kendi siyasî ikbalinin bir malzemesi olarak kullandığının altını çizer.

Komünizm ve İslâm arasında kurulan antagonizm, sadece Türkiye için kurgulanmış değildi; bu, ABD'nin tüm Müslüman ülkelerde izlediği genel stratejinin Türkiye ayağını teşkil ediyordu. Bu strateji, Türkiye örneğinde olduğu gibi, ABD'nin o Müslüman ülke ile kurduğu hâmîlik ilişkisinin gerçek mâhiyetini gizleme, örtme ve meşrulaştırma amacı taşımaktaydı. Başka bir ifadeyle sorun, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu tüm İslâm toplumları için komünizmin gerçek anlamda kötü olması, İslâm'a, muhafazakâr yaşam pratiklerine ve (Türk) millî kimliğine açıkça mugayir olması vb. değil, aksine, bu yolla kurulacak ilişki ile küresel kapitalizme (büyük oranda da ABD'ye) yapısal itaatin/uyumun sürekliliğinin garanti altına alınmasıydı. Nitekim o yüzden de ABD, Türkiye sağı içerisinde komünizmle en *fazla*, en *iyi*, en *etkili*, en *gerçekçi*... mücadele eden (sağ siyasî) çizgilerle değil, bu siyasî gelenek içerisinden Bretton Woods kurumlarının dayattığı küresel uyum/itaat siyasetini en etkin şekilde uygulayacak, bu yapısal uyumu kendi bünyesine içselleştirmiş sağ kesimlerle çalışmayı tercih edegeldi. Bu bize, 1950'den bu yana –bırakın anti-kapitalist bir siyasî partinin iktidarını tahayyül etmeyi– Türkiye sağı içerisinde neden sadece ve sadece merkez sağ olarak adlandırabileceğimiz (DP-AP-ANAP ve günümüzde de AKP) çizginin iktidar olabildiğini; MNP-Fazilet ve MHP çizgilerinin *bile* koalisyon hükümetleri dışında asla iktidar mevkiinde yer alamadıkları hakkında da fikir verecektir.

Buradan çıkarılması gereken sonuç, Türkiye'de seçimlerin –amiyane tabirle– "yalandan ibaret" olduğu, her şeyin ABD ve küresel güçler tarafından tayin edildiği vb. değildir. Aksine, dönemin hegemonyasında komünizmle mücadele SSCB karşıtlığına, SSCB karşıtlığı ABD yandaşlığına, kalkınma ve refah ABD ile uyuma, tüm bunlar da millî kalkınma ve millete hizmete indirgendikçe, küresel kapitalizme uyum kendi popüler desteğini kendisi bulabilecekti; nitekim hâlâ da bulabilmektedir. Gerçekten hegemonya, yukarıda özetlendiği şekliyle bir kez tesis edildikten sonra, ABD önderliğindeki küresel kapitalizme, siyasî, askerî, ekonomik ve malî tüm boyutları ile uyum, bir uyum *yapısal uyum*, bir *sistemli itaat* düşüncesi olmaktan çıkarak, *Halka Hizmet Hakka Hizmet!* sloganına dönüşebilmektedir. Bir başka ifade ile merkez

sağ çizgi, yapısal uyumun sağladığı küresel imkânları, iç politikada bir avantaja dönüştürme, bunu sağ siyasal dilde (halka, hakka hizmet) meşrulaştırma, bir hegemonik dil üretme konusunda rakiplerine göre, özellikle de sağdaki diğer rakiplerine (milliyetçi ve muhafazakâr sağ siyasal çizgilere göre) oldukça başarılı olmuş; *structural adjustment* kavramını –tabiri caizse– *halka hizmet hakka hizmet* şeklinde tercüme etmeyi başarmış; yapısal uyum düşüncesini kendi siyasal dil ve programında içselleştirebilmiştir.

DP-AKP çizgisi dışındaki çizgilerin sorunu, kendi çizgilerini/sağ dillerini küresel kapitalizm ile harmanlayarak sunma noktasında tezahür etmektedir. Farklı bir şekilde söylemek gerekirse, sağın diğer çizgilerinin temel sorunu, structural adjustment kavramını merkez sağın yaptığı gibi halka hizmet olarak değil de yanlış bir şekilde (!) yapısal uyum şeklinde tercüme etmelerinden kaynaklanıyordu. Unutmadan söyleyelim ki, sağın diğer iki çizgisinin bu tercüme hatası hâlâ devam etmekte; siyasal dilin tercümesi konusunda merkez sağ çizgi, diğer ikisine galebe çalmaktadır.

Liberal bir siyasî felsefe geleneğine yaslanmasalar da küresel kapitalizme uyum düşüncesinin, bu uyumun merkez sağ çizgideki siyasî partilerin program ve icraatında içselleştirilmesi ve benimsenerek hayata geçirilmesinin, kısacası iktidarda bulundukları süre içerisinde Bretton Woods kurumlarınca dayatılan ekonomik programların hayata geçirilmesine dâir iştah, iştiyak ve heyecanlarının –bunu, Türkiye sağının liberal olmadan kapitalist olması şeklide de okuyabiliriz– DP-AP-ANAP-AKP çizgisini MHP ve MNP-Saadet Partisi çizgilerinden ayıran temel unsurlardan birisi olduğu düşüncesine; ABD'ye (yapısal) uyum ve (siyasî) sadâkatin Türkiye'de iktidar olabilmenin altın anahtarı olduğu düşüncesine Dilek Zabtçı ve Ziya Öniş de katılmaktadırlar. Zabtçı, "Bağımlılığın İçselleştirilmesinde AKP ve Dünya Bankası" başlıklı makalesinde şöyle der:

> AKP'nin iktidara geldiği tarihten bu yana izlediği siyaset açısından düşündüğümüzde, acaba nasıl bir siyasî deneyimi arkasında barındırdığını söyleyebiliriz... Bütün bu soruları... [yanıtlayabilmek] için şöyle bir ön kabulümüzün olması gerekir: ..."AKP hükümeti, kendi güç ve iradesiyle karar almasını sağlayacak özerk (ya da özgür) bir yapıya sahiptir."...Sadece AKP hükümetini değil, belli bir dönemden itibaren pek çok hükümeti analiz birimi olarak aldığımızda acaba yukarıdaki ön kabulden hareket edebilir miyiz?.. bu soruyu "evet" diye yanıtlamanın çok zor olduğunu görebiliyoruz... AKP hükümeti... kendinden önceki iktidar partilerinin siyasî parametrelerini oluşturan yeni liberal politikalardan ayrılmamıştır. Hüküme-

tin uygulamaları IMF ve Dünya Bankası'nın direktifleri doğrultusunda dışa bağımlı bir şekilde gerçekleşmiştir ve böyle olmaya devam ediyor.

Öniş ise şu noktalara dikkatimizi çeker: "...Türkiye siyasetinde yeni bir güç olarak geleneksel siyasal partilerin başarısızlıklarından da faydalanan AK Parti kendini toplumun geniş kesimlerine ekonomik küreselleşmenin küresel piyasalara aktif katılım ve rekabete dayanan olumlu yönlerine uyum gösterebilecek ilerlemeci bir güç olarak tanıttı." Hiç kuşkusuz, yukarıda ifade edilmeye çalışılan yargı, daha önce de belirtilmeye çalışıldığı gibi, MNP-Saadet çizgisinin ya da MHP çizgisinin *anti-kapitalist* siyasî söylemlere, programlara, icraata sahip olduklarının ya da koalisyon hükümetleri aracılığıyla da olsa iktidara geldikleri dönemlerde, Bretton Woods kurumlarınca ve/ya ABD tarafından yönlendirilen siyasî ve ekonomik politikalara karşı durabildiklerinin iddia edildiği şeklinde okunmamalıdır. Fakat şu da bir gerçektir ki, küresel kapitalizmin gerektirdiği (dayattığı) reformların gerçekleştirilmesi, Millî Görüş'ün *Nurlu Ufukları* veya ülkücülerin *Büyük Türkiye* söylemleri –buna 1980 sonrası SHP/CHP'nin *sosyal demokrasi*sini ve 1980 öncesi CHP, sonrası DSP'nin *demokratik sol* söylemlerini de dâhil edebiliriz– çerçevesinde birer *mecburiyet* hattâ bir nevi *mükellefiyet* olarak algılanır ve uygulanırken, DP'den başlayarak merkez sağ olarak adlandırabileceğimiz sağ çizgide ise küresel kapitalizme (siyasî ve ekonomik) uyum, parti yöneticilerinin de içselleştirerek savundukları, heyecan ve iştiyakla uygulamaya koydukları, kendilerinin de doğruluğuna inandıkları politikalar olmuşlardır. Örnek vermek gerekirse, DSP liderliğindeki koalisyonun ekonomik zihniyeti ile AKP ekonomik zihniyeti arasında temel bir fark olmadığını söyleyebiliriz. AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılında, DSP iktidarı döneminde uygulamaya konan Kemal Derviş programını devam ettirmesi de bunun delili olarak sunulabilir. Oysa iki parti arasındaki temel fark, küresel kapitalizme uyumun DSP'de bir mükellefiyet, mecburiyet, AKP'de ise bir *gereklilik*, bir *hizmet* olarak teşhir edilmesi, sahiplenilmesidir. DSP önderliğinde kurulan 57. Hükümet döneminde, 13 Ağustos 1999 tarihinde gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile Anayasanın 47., 125. ve 155. maddelerinde yapılan değişiklikler yoluyla özelleştirme Anayasaya girmiş, böylece özelleştirme uygulamalarının yargı kararı ile geciktirilmesi/önlenmesi engellenmeye çalışılmıştı. Ancak DSP'de, ekonomik konjonktür kötüleştiğinde bir zaruret ve mecburiyet olarak alınan/dayatılan bu önlemlerin, AKP iktidarı döneminin Maliye Bakanı Kemal Unakıtan'ın siyasal dilinde nasıl "babalar gibi satmak!"a dönüştüğünü, bunun halka hizmet ülküsünün bir rüknü haline getirildiğini görebilmek bile bu açıdan yeterlidir.

Küresel yapıya her açıdan uyum, merkez sağ siyasî çizgide o kadar belirgindir ki, bu uyum düşüncesinin DP-AKP siyaset dilinde, gizlendiğini, üzerinin örtüldüğü, geçiştirildiği, yok sayılmaya çalışıldığını değil; aksine, yeri geldikçe vurgulandığı, övünüldüğünü de belirtmek gerekmektedir. Menderes'in Türkiye'yi *küçük Amerika* yapma heyecanı ile Erdoğan'ın Büyük Ortadoğu Projesi'nin eş Başkanı olma sevinci arasında bir fay hattının var olduğunu görmek ve bu çerçeveden değerlendirmek gerekiyor. Tabii ki bu, sadece merkez sağ siyasî aktörlerin siyasî diline indirgenerek açıklanabilecek bir olgu olarak da görülemez: Bu ancak, aynı fay hattının, ellilerin Marshall Planı ile 1980'lerin yapısal uyum planları; ellilerin Truman Doktrini ile günümüzün Büyük Ortadoğu Projesi'nin kendi aralarındaki devamlılık (küresel kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki örgütlülüğü ve sürekliliği) bağlamında ele alındığında anlamlı hâle gelebilmektedir.

Bu, İkinci Dünya Savaşı sonrasının hegemonik gücü ABD'nin Türkiye'de neden merkez sağ partilerle çalışmak istediğini ve IMF ve Dünya Bankası gibi Bretton Woods kurumları ile merkez sağ siyasî partiler arasındaki (hegemonik) dil ve ülkü birliğini; en önemlisi de 1950 yılından bu yana kısa aralıklar ve koalisyon hükümetleri bir yana konulursa Türkiye'nin neden sadece merkez sağ siyasî partiler tarafından idare edilegeldiği ile ilgili uluslararası koşulları anlayabilmemiz açısından da önemlidir. Nitekim AKP'yi de içerisinden çıktığı MNP-Saadet çizgisine değil de, DP-AP-ANAP çizgisine bağlamaya imkân veren temel uluslararası faktörün de bu olduğunu tekrarlamak gerekiyor.

'68'in Kapıları

GÖKHAN ATILGAN

1960 yılı dönüldüğünde, CIA tarafından finanse edilen *Encounter* dergisi yazarlarından Daniel Bell, adı yıllarca unutulmayacak bir kitap yayımladı: *İdeolojilerin Sonu*. Kitap, kapitalist sistemin artık derin buhranlar yaşamayacağına, ekonomik krizlere girmeyeceğine, siyasal kutuplaşmalara râm olmayacağına duyulan güvenin bir manifestosu niteliğindeydi. Bu manifestoya göre kapitalizm, hayatlarına nüfuz ettiği kitlelerin rızasını kazanmış, başka bir alternatifi olmadığını kanıtladığı için ideolojilerin sonunu getirmiş, tarihi varabileceği nihai noktaya ulaştırmıştı; ferahlık, uyum, huzur ve istikrar yılları başlıyordu. Ancak aradan henüz sekiz yıl geçmemişken sonu geldi denen tarih yola revan oldu. İstikrar ve güç abidesi gibi gösterilen emperyalizm ve kapitalizmin dünyanın her yerinde protestolar, işgaller, grevler ve gösterilerle sarsılmaktan beti benzi attı. Baskının ve sömürünün bütün biçimlerine karşı ayağa kalkan kadınlar ve erkekler, işçiler ve köylüler, gençler ve genç kalanlar doğuda ve batıda, güneyde ve kuzeyde yerkürenin alnına yeni bir yazı yazmak için coşkulu bir provanın içine girdiler. Türkiye gençliği ve halkı ise, içinden geçtiği tarihin ritmini yakalamak için topraklarının altını üstüne getirdi. 1968 yılı, bu sürecin zirve noktasını oluşturdu; hem dünyada hem de Türkiye'de.

Dünyanın Kapıları

1968 yılı dünya siyasal tarihinin simgesel gücü en yüksek dönüm noktalarından biridir. Bu nedenle onu doğru bir biçimde kavramak için bu simgesel gücün kaynaklarını görebilecek kadar geniş bir bakış açısına ihtiyaç vardır.

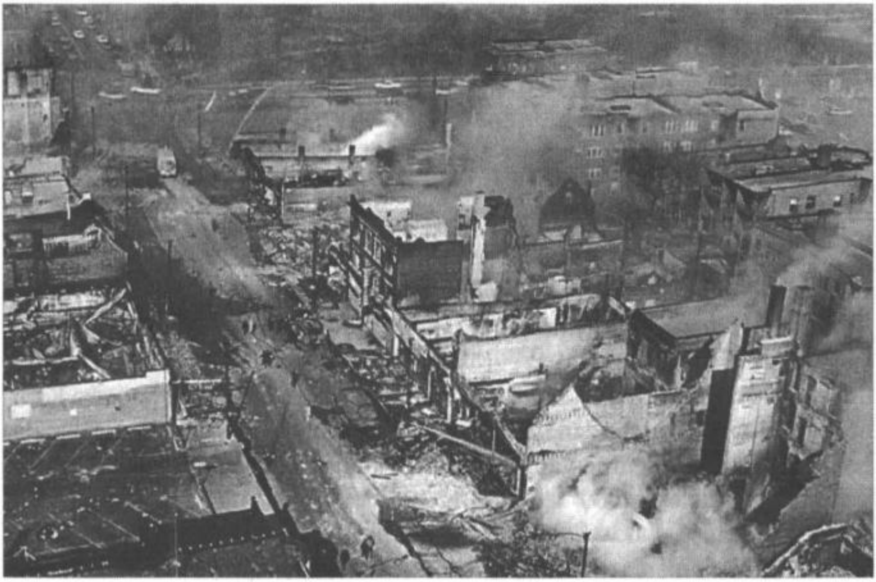
Oysa, Daniel Bensaïd ve Alain Krivine'nin *Son ve Devam* başlıklı kitaplarında dikkati çektikleri gibi '68 üzerine kalem oynatanlar çoğu kez geniş bir bakış açısının mübrem olduğunu anlamazlar ve bunun yerine basit ikilikler üzerinden düşünmeyi tercih ederler. Sözgelimi şu sorular üzerinden yol almaya çalışırlar: '68 siyasî mi yoksa kültürel bir olay mıydı; devrimci miydi yoksa protestocu muydu; ütopyacı mı yoksa hazcı mıydı? '68'in korlarından çok külleriyle ilgilenenlerin bu sorulara cevapları ikincilerden oluşur. Bu cevaplar birleşe birleşe '68'i 1968 yılının Mayıs bile değil Mart ayına, ülke olarak Fransa'ya, mekân olarak da Nanterre'e hapseder. Buradan da şöyle bir sonuç çıkar: '68; 1968'in Mart ayında Nanterre'de meydana gelen kültürel, protestocu, hazcı bir öğrenci hareketidir. '68'in üzerini küllemek için böylesi bir yaklaşım hayli operasyoneldir. Ama iş onun dünya tarihindeki simgesel gücünü açıklamaya gelince, bu yaklaşım tamamen kifayetsizdir.

'68'in büyük simgesel gücünü kavrayabilmek için ilk önce dünyaya Nanterre'den bir dışbükey aynayla bakmak yerinde olur. Nanterre'deki öğrenci hareketi Hindiçini halkıyla dayanışma içinde emperyalizm karşıtıydı. Polonyalı öğrencilerle dayanışma içinde bürokratik sosyalizm karşıtıydı. Besançon, Redon, Cae'deki grevlerle dayanışma içinde kapitalizm karşıtıydı. Demek ki, kendi sesini dünyaya veriyor, dünyanın dört bir yanından gelen direniş ve başkaldırıların sesini de kendi sesine katıyordu.

1968, baskının ve sömürünün bütün biçimlerine karşı mücadelelerin farklı yüzlerinin bir araya geldiği bir momentumdu. Tüm kurtuluş mücadelelerinin aynı yöne doğru ilerlediği bu momentumda siyaset, tarih, ahlâk ve kültür nadir yakalanabilen bir ritimle birleşiyordu. Siyasî olan ile kültürel olan, devrimci olan ile protestocu olan, ütopyacı olan ile hazcı olan, yerel olan ile küresel olan karşı karşıya değil, kol kola yürüyordu.

Sistemin tümüne karşı başkaldırı 1968'in ortak yönüydü. Bir yerde başlayan eylem bir başka yere ilham veriyordu, bir yerde çakılan kıvılcım bir başka yerdeki başkaldırıyı ateşliyordu. Bununla beraber başkaldırı ülkeden ülkeye farklılık gösteren *toplumsal kırılma çizgileri* üzerinden gelişiyordu. Sözgelimi, Britanya'daki odak noktası Vietnam idi. Vietnam Direnişi'nin bayrakları ellerde, *Hey, Hey LBJ [Lyndon Baines Johnson] Kaç Çocuk Öldürdün Bugün!* sloganı dillerdeydi. Amerika'daki odak noktası savaştı. Afro-Amerikan Sivil Haklar Hareketi'nin lideri Martin Luther King Nisan 1968'de bir suikasta kurban gittiğinde siyah Amerika'da bir öfke patlaması dalga dalga yayıldı. Fransa'daki odak, de Gaulle'ün 10 yıldır süregiden otoriter yöntemiydi. Yüz binlerce işçi ve öğrenci *Güle Güle de Gaulle! On Yıl Yetti Artık!* sloganıyla yollardaydı.

Derry'de, New York'ta, Batı Berlin'de, Meksiko City'de, Varşova'da, Roma'da, Prag'da, İstanbul'da ve daha pek çok yerde ayağa kalkan insanlar, sis-

Martin Luther King'in ölümünden 2 gün sonra, 6 Nisan 1968 günü Chicago caddeleri.

temin bütün fetişlerini birer birer yıkmaya yöneldiler; meta fetişini, para fetişini ve devlet fetişini. Bir maskeli balonun içinde sürüklenip giderken eylemli etkinlikleriyle yarattıkları festivallerde coşmaya başladılar. Her şeyi ve hemen istiyorlardı. Hatırlayalım; sloganları böyleydi: *Her Şeyi İstiyoruz! Her Şeyi ve Hemen Şimdi!* Bu, büyük bir özgüven demekti. Chris Harman'ın *Halkların Dünya Tarihi*'nde de belirttiği gibi, aslında '68'in şok edici etkisi buradan geliyordu. Kapitalist dünya istikrar ve sürekli ekonomik büyüme içinde güvenle yoluna devam ederken, ona itiraz edenlerin özgüveni nereden geliyor olabilirdi? Paradoksal bir biçimde tam da yarattığı ekonomik büyüme ve bundan kaynaklandığı varsayılan istikrardı milyonlarca insanı bu denli talepkâr kılan. Ne de olsa ancak kıtlık ve kriz içinde kıvranan insanlar daha azına razı olabilir. Oysa kapitalistlerin övünçle sözünü ettikleri ekonomik büyüme insanların ve toplumların hayatında çok şey değiştirmişti. Milyonlarca insan, ekonomik büyümeyle fakir ülkelerden zengin ülkelere, kırsal bölgelerden şehirlere, evlerden işyerlerine doğru hareket etmiş, bu devinimin bir sonucu olarak yükseköğrenim bir ayrıcalık olmaktan çıkıp yaygınlaşmıştı. Bu tarihsel hareket, fakirliğin ve işsizliğin getirdiği çaresizliğin, kırsal alana özgü durgunluğun, eviçlerine mahsus hımbıllığın aşılmasının imkânlarını oluşturmuş, önceki yılların kanaatkârlığını hızla gerisinde bırakarak şimdiki yılların cüretkârlığını tarihin sahnesine sürmüştü. Şimdi o sah-

nede siyah Amerikalıların isyanı doruktaydı; kısa bir süre öncesine kadar dorukta olan ABD'nin askerî prestiji ise müptezel bir haldeydi, zira Vietnam'da beklenmedik bir darbeyle yere yığılmıştı. O sahnede, bunlardan başka, Çekoslovakya'da Rus birliklerine *socialism with human face* –Mehmet Ali Aybar'ın o harikulade tercümesiyle *Güler Yüzlü Sosyalizm*– sloganıyla direniş; İtalya'da toplumu yedi yıl süreyle sarsacak işçi mücadeleleri dalgası; Fransa'da insanlık tarihinin en büyük genel grevi ve her yerdeki öğrenci protestoları vardı.

Fakat hatırdan çıkarmamak gerekir ki, sahnenin perdesi Ocak 1968'de *Tet Saldırısı*'yla Vietnam'da açılmıştı. Vietnam'da sömürge savaşlarının en fecisi, en gaddarı, en insafsızı hüküm sürüyordu. ABD, Vietnam'ın da içinde bulunduğu Çin Hindi bölgesinde (Güney Vietnam, Kuzey Vietnam, Laos ve Kamboçya) sekiz milyon tondan daha fazla napalm bombası yağdırmıştı. Napalm bombası, insan bedenine yapışıp onu kemiğine kadar yakmak üzere tasarlanmış pelte kıvamındaki benzindi ve Vietnam Savaşı'nda beş milyon insanın canını almıştı. Lâkin Vietnamlılar inanılmaz bir biçimde direndiler. Hava bombardımanları şiddetlendikçe, acılar derinleştikçe genç Vietnamlılar akın akın direnişin safına katıldılar. Fakirlerdi; tüfekleri ıskartaya çıkmıştı belki, ama elleriyle yaptıkları bombalar, ormana kurdukları bubi tuzaklarıyla sonuna kadar savaştılar. Böyle dirençle savaşa savaşa 31 Ocak 1968 sabahına kadar geldiler. O sabahın ilk saatlerinde Tet saldırısını başlattılar. Vietkong gerillaları Güney Vietnam'ın dört bir yanındaki yüz hedefe eşgüdümlü saldırı düzenlediler. ABD'nin askerî üsleri ve Saygon'un merkezindeki korunaklı ABD elçiliği de hedefler arasındaydı. O gece televizyonda yayınlanan görüntüler tüm dünyayı şaşkına çevirdi. Bu, güçsüz diye üzerine çullanılan Vietnam halkının süper güç diye korkulan ABD karşısındaki zaferinin başlangıcıydı. Sonunda, köylü gerillalardan oluşan halk ordusu, topyekûn savaşta ABD emperyalizmini perişan edecekti (Faulkner, 2014: 353-354).

Vietnam halkı yalnız kalmadı. ABD halkından destek gördüğü gibi dünyanın dört bir ucundan dayanışma sesleri de onun için yükseldi. Daha bir yıl geçmeden emperyalizmin yenilebileceğine, kapitalizmin aşılabileceğine ilişkin verdiği güçlü esin mücadele kıvılcımlarını evin içine, yani kapitalizmin kalelerine sıçratıp tutuşturdu. Bunun yanı sıra dünya kapitalizminin hüküm sürdüğü her yeri birer isyan meydanına çevirdi. '68'e gelene kadar ve '68'le birlikte dört bucakta kabaran isyanlar kendi öncülerini en ileri fırlattı. Bugün bazılarının adlarını hatırlamadığımız bu öncü kişiler ahlâken, vicdanen ve fikren hayali kurulan yeni dünyanın habercisi oldular: Kongo bağımsızlık savaşının lideri Patrice Émery Lumumba, Afroamerikan dünyasında siyah insanın isyanının lideri Malcom X, Latin Amerika'da devrimci sosyalist hareketlerin sembol ismi Ernesto Che Guevara, Fas bağımsızlık savaşının başını

çeken Mehdi Ben Barka, kolonicilik karşıtı hareketlere ve hürriyet mücadelelerine sadece fikirleriyle değil eylemleriyle de ilham veren Frantz Omar Fanon, Şili devrimci sol hareketinin lideri Miguel Enríquez, Afrika'nın kolonyalizm karşıtı hareketlerinin öncü isimlerinden Amilcar Cabral bunlardan bazılarıydı. Hepsi de öldürüldü ya da genç yaşında hayatını kaybetti. Ama yaşamları o yılların beklentilerinin, mücadelelerinin, hayallerinin ve cesaretinin imgelerini kurdu. '68'deki gençlik hareketlerinin ön planda yer alan liderleri de vardı. Fransa'da Daniel Cohn Bendit, Jacques Sauvageot ve Alain Krivine; Almanya'da Rudi Dutchke; İngiltere'de Tarık Ali ve ABD'de Tom Hayden bunlardan bazılarıydı. Tıpkı Türkiye'deki Deniz Gezmiş, Mahir Çayan ve İbrahim Kaypakkaya gibi...

Türkiye'nin Kapıları

Gezmiş, Çayan ve Kaypakkaya, daha başkalarının yanı sıra Türkiye'nin '68'inin öncüleriydiler. Bir kuşağın içinden fırladılar. Bu gençlik kuşağı, önceki kuşakların gözleri önünde belirirken (ki ona ileride *'68 Kuşağı* denecekti) yaşı onlara göre hayli ilerlemiş bir devrimci olan Dr. Hikmet Kıvılcımlı bu kuşağın evsafı hakkında şöyle yazıyordu: "Yeni bir kuşak doğdu. Öğrenmek istiyor. Her şeyi: Dünü, bugünü, iyiyi, kötüyü, nasılsa öylece, olduğu gibi öğrenmek istiyor" (Lüküslü, 2015: 30).

Yeni kuşağın eylemleri ne '68'de başladı ne de '68'de bitti. '68 ise ne bu kuşaktan ibaretti ne de bu kuşak '68'in kendisinden ibaret kalmasını istedi. Türkiye'nin '68'i işçilerin, köylülerin, şoförlerin, kapıcıların, çobanların, sanatçıların yani maddî ya da maddî olmayan emeğiyle geçinen her kesimden kadın ve erkeklerin meydanlara çıktığı, yollara döküldüğü bir süreçti. Bu süreci şekillendiren ilişkiler ve çelişkiler ağı, Türkiye toplumunun neredeyse 50 yıldır süregelen suskunluğunu bozmuş, onu içine çekildiği kabuğundan çıkarmış, ulusal bir şenlik yürüyüşünü başlattı. Zamanın gençlik kuşağı kendilerinden ibaret bir şenlik yürüyüşünde ilerlemek yerine toplumun tüm ezilenlerini bu yürüyüşün içine çekerek büyütmek istedi. Bununla beraber, üniversite öğrencilerinin Türkiye'nin '68'inde özel bir yeri vardı. Zira, yollara düşen emekçi sınıflar yürüyorsa gençler koşuyordu. Emekçi sınıflar safa geçiyorsa, gençler en öne fırlıyordu. Emekçi sınıflar sadece yeryüzünü istiyorsa gençler gökyüzünü de istiyordu.

Öyleyse önce üniversite öğrencilerinin *deli kanlı* yerini belirterek başlayalım Türkiye'nin '68'ine. Sonra tıpkı '68'in kendisinde olduğu gibi bakışımızı emekçi sınıfların ve tüm ezilenlerin hareketlerine genişleterek yaklaşalım. Ancak hiç aklımızdan çıkarmayalım ki; '68, bir yıl değil, bir süreç ve bir ilişkiydi. 1965 ile 1972 dönemini kapsayan sürecin tüm uzanımlarının birbiri-

ne bağlandığı ve dünya tarihsel bağlama düğümlendiği bir yıl olmasıydı '68'i özgül kılan. Devlet ile toplumun, eski kuşaklar ile yeni kuşakların, sermaye ile emeğin, ağa ile köylünün, ezen ile ezilenin, sömüren ile sömürülen'in, hâkim ile mahkûmun, üst ile astın çelişkilerinin kısa devre yapmasına, kıvılcımların kor kor toplumun çok yerlerine sıçramasına ve bu kıvılcımların bazı yerlerde ateşler çıkarmasına yol açan ilişkilerin aynı momentumda birleştiği bir yıl olmasıydı '68'in ayrıcalığı.

Gençlik Kapısı

Üniversite öğrencilerine o zamanlar *yüksek tahsil gençliği* denirdi. Devrin kültürel ikliminde, tahsil çok önemliydi; zira 1960'ta toplumun ancak % 39,5'i okur-yazardı. Öbür taraftan baktığımızda toplumun % 60,5'i okur-yazar değildi. Bu durumda tahsilin yükseği daha da önemliydi. 1964-65 eğitim-öğretim döneminde 20-24 yaş arasında gençlerin sadece 84 bin 335'i yüksekokullara devam edebiliyordu. Oran, binde 36'ydı. 1968'e gelindiğinde yükseköğrenim görenlerin sayısı 140 bine yükselmişti ama, yükseköğrenim çağındaki gençlik içindeki oranı yine de ufacıktı. Hülasa, 1960'lı yıllar Türkiye'sinde yükseköğrenim görme hakkına ancak sınırlı sayıda genç sahipti ve bu da onları son derece ayrıcalıklı kılıyordu. Şöyle söyleyebiliriz: Zamanın Türkiye'sinde yüksek tahsil görüyor olmak fiyakalı, saygın, ayrıcalıklı, hürmete şayan bir konumdu. Üstelik gençlik, Atatürk tarafından Cumhuriyeti muhafaza ve müdafaa etmekle görevlendirilecek kadar önemsenmiş, büyük roller verilmiş bir kesimdi. 27 Mayıs Darbesi döneminde ise yüksek tahsil gençliğine DP otoriterizmine karşı isyanı nedeniyle memleketi istibdattan kurtarmış olma rolü atfedilmişti. 27 Mayıs Darbesi'ni yapanlar, gerçekleştirdikleri eylemi, Başbakanlık tarafından yayınlanan *Ak Devrim* kitabında dile getirdikleri gibi, "İstanbul, Ankara, İzmir Yüksek Tahsil Gençliğinin 'hak ve hürriyet' isteyen asil feveranını, Türk ordusunun bir gece baskını ile arzulanan neticeye ulaştırması" olarak tanımlamışlardı. Sanki şöyle bir algı vardı: Yüksek tahsil gençliği toplum adına iyiyi, doğruyu ve güzeli görebilen bir üst tabakaydı. Nitekim 1961 Anayasası'nı hazırlayan Kurucu Meclis'e yüksek tahsil gençliği de bir temsilciyle dâhil edilmişti. Harun Karadeniz, *Olaylı Yıllar ve Gençlik*'te 1960'lı yılların başlarında gençliğin "...önemli bir sosyal güç, büyük bir baskı grubu" olduğunu yazar ve işi, gençliğin "...bütün yurt sorunlarında söz sahibi ve bir yanıyla iktidar ortağı durumunda" olduğunu söyleyecek kadar ileriye götürür. Karadeniz'inki belki bir mübalağaydı; ama altmışlı yıllarda böylesi bir mübalağanın mümkünlük koşullarının olduğunun da göstergesiydi.

Dinamik bir süreç hakkında yazarken onu fotografik, durağan bir yargıya dönüştürme riski her zaman vardır. Bu riski gözeterek, Türkiye'de '68'e

bir başlangıç seçecek olursak, bu, *AIESEC Olayı* diye bilinen olaydı. Association Internationale des Étudiants en Sciences Économiques et Commerciales (Uluslararası İktisadî ve Ticarî Bilimler Öğrencileri Birliği-AIESEC) 1948'de kurulmuş uluslararası bir öğrenci değişim örgütüydü. Türkiye'deki faaliyetleri 1954'te başlamıştı. 7 Mart 1968'de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde AIESEC'in 20. Genel Kurulu yapılacaktı. 44 ülkeden 200'e yakın temsilcinin katılacağı Genel Kurul'a Başbakan Süleyman Demirel de gelecekti. Deniz Gezmiş ve arkadaşları bu toplantıya katılıp Demirel konuşurken protesto etmeyi planladılar. Ancak toplantıya Demirel yerine Devlet Bakanı Seyfi Öztürk katıldı. Buna rağmen devrimci öğrenciler Öztürk konuşurken *Dağ Başını Duman Almış* marşını söylediler ve *Yankee Go Home!* sloganlarını atarak işbirlikçi hükümeti ve ABD'yi protesto ettiler (*Cumhuriyet*, 8 Mart 1968). Sayıları 500'ü bulan protestocu öğrencilerden yedisi hakkında tutuklama kararı çıktı. Tutuklular Mayıs'a kadar hapiste kaldılar ama mahkemelerinin her celsesine binlerce öğrenci katıldı. Her celse bir protesto gösterisine dönüştü ve her keresinde adliyenin altı üstüne geldi. Bozkurt Nuhoğlu'nun belirttiğine göre, AIESEC davası yüksek tahsil gençliğine büyük bir dinamizm getirdi ve Deniz Gezmiş de tam bu sıralarda popüler bir simge oldu. İşte bu kamaşmanın ardından işgaller, boykotlar, yürüyüşler ve gösteriler birbirini kovaladı.

10 Haziran 1968'de Ankara Üniversitesi DTCF'de ilk boykotu başlatan slogan, aslında tüm dönem boyunca süren üniversite işgal ve boykotlarının haddini ve ruhunu bildiriyordu: *Davullar Çifte Vurula, Fakülte Baştan Kurula, Dekan Terleyip Yorula, Şenola Boykot Şenola!* Bu sloganı atan azimli gençlerin çığlığı, eğitim sistemine ilişkin her şeyin yeni baştan, katılımcı ve doğrudan demokrasi esaslarına göre yeniden kurulmasını, yeniden kuruluşa da bir şenlik ruhunun eşlik etmesini istiyordu. DTCF'de yakılan şenlik ateşi, bir alevin yalayarak geçtiği her yeri tutuşturması gibi kısa bir süre içinde memleket sathına yayıldı. Nadire Mater'in *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu* başlıklı kitabında da belirttiği gibi Ankara, İstanbul, İzmir, Eskişehir ve Erzurum'daki 44 fakülte ve yüksekokulun 18'i boykot ve işgallerle sarsıldı. Yüksek denizcilik, yüksek sağlık, yüksek hemşirelik, gazetecilik yüksekokulları ile olgunlaşma ve kız enstitüleri de boykot dalgasına katıldı.

Aslına bakılırsa boykot ve işgallerin temposu çok yüksek, perspektifi de hızla genişleyen bir yapısı vardı. Çok kısa bir zaman aralığında eğitimde reformdan devrime, sonra da *eğitimde devrim*den *devrim için eğitim*e sıçrayan bir yapıydı bu. Kendi hayallerini kendi ortaklığı içinde kuran, bu hayallere erişmenin demokratik biçimlerini özgürce oluşturan yaratıcı, cesur ve şen bir yapıydı bu.

Boykotçular ve işgalciler, köklü reformlarla üniversitelerin hâle yola gireceğine inandıkları sürece üniversitelerin sahiden özerk bir yapıya, katılım-

cı bir yönetim biçimine, demokratik bir değerler sistemine, halk yararına bir yönelişe sahip olmalarını istiyorlardı. Mater'in aktarımıyla, dönemin öğrenci liderlerinden Çetin Uygur, taleplerini şöyle özetliyordu: "Üniversite araştıran, sorgulayan, düşünen, özgürce ifade eden öğrenciler yetiştirsin istiyoruz, yönetimde öğrenciler de, çalışanlar da söz sahibi olsun diyoruz." Ancak hayal ettikleri gibi bir üniversitenin reformlarla kurulabileceği fikri 1968 yazı başlarken hızla yıkılmıştı. Artık üniversite sorununun genel eğitim sorunundan ayrı düşünülemeyeceği fikrine ulaşmışlardı. İTÜ öğrenci örgütlerinin yayımladığı bir bildiride "Türkiye'de gerçekten yapılması gereken bir üniversite reformu değil, EĞİTİMDE DEVRİM'dir. Bu eğitim devrimi ilkokuldan üniversiteye dek bütün öğretim kurumlarında yapılmalıdır," deniyordu (Karadeniz, 2015: 81). Gelgelelim, nasıl büyük bir hızla üniversite sorununun genel eğitim sorunundan ayrılmayacağı sonucuna ulaşmışlarsa, aynı hızla genel eğitim sorununun da genel sistem sorunundan ayrı çözülemeyeceği sonucuna vardılar. *İstanbul Üniversitesi İşgal Komiteleri Konseyi*'nin 20 Haziran 1968 tarihli broşüründe gayet yalın bir biçimde "... üniversite sorununun tüm eğitim sorunundan ayrılmayacağını, eğitim sorununun ise temel düzen sorununa bağlı olduğunu bilmekteyiz" diye yazılıyordu (Lüküslü, 2015: 50). *Eğitimde Devrim!* sloganı bir anda *Devrim İçin Eğitim!* sloganına işte bu bilinç sıçramasıyla evrildi. Bu sloganın ima ettiği şey, eğitim sisteminin tüm sistemin devrimci bir tarzda değişimine katkı yapacak şekilde baştan aşağı yeniden kurulmasıydı.

'68'in üniversite boykot ve işgalleri kendi demokratik biçimlerini de yarattı. *Demokratik üniversite* için yapılan her etkinlik kararı demokratik bir organ olan *forum*larda alınıyordu. *Forum*, 1950'li yıllarda bir dergi adıydı. Ama şimdi fiiliyattaki katılımcı bir siyasal biçimin adı olmuştu. Forumların nasıl demokratik, nasıl özgürlükçü, nasıl katılımcı bir biçim olduğunu Esra Koç'un tek tümcesi yalınca soyutlar: "Amfide toplanır, öneriler üzerinde yapılan konuşmaları dinler ve kafamıza yatanlara oy verirdik" (Mater, 2009: 162). '68, Türkiye'de ancak 2010'larda keşfedilen bir demokratik biçimin öncülünü keşfetme dirayetini ta o zaman göstermişti: eş başkanlık. Ancak o zamanın eş başkanlığı kadınlar ile erkeklerin eşliği ve eşitliği üzerine kurulu değildi. Türkçeyi doğru düzgün bilmeyen Kürt üniversite öğrencilerinin tartışma ve karar süreçlerinde iyi temsili için geliştirilmişti. Mater'in *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu*'da aktardığına göre, Kemal Bingöllü, İstanbul Üniversitesi İşgal Konseyi Eş Başkanlığına Bozkurt Nuhoğlu ile birlikte bu yüzden seçilir. Bu, devrimci bir demokratik yönelişin kendine özgü temsil biçimlerini nasıl hızla yarattığının önemli bir örneğiydi.

Eğitimde Devrim! ve *Devrim İçin Eğitim!* sloganlarıyla kaynaşan üniversiteler ve üniversite öğrencileri 1968 yazında ülkenin en önemli gündemiy-

di. "Yükseköğrenim gençliğinin süregiden boykot ve işgallerinin nedenlerinin tespiti" TBMM'de dört gün süren genel görüşmenin konusu oldu. Bu görüşmeler sırasında en gerçekçi tespit TİP Milletvekili Behice Boran'dan geldi: "Bu boykot ve işgal olayları, bir sosyal huzursuzluğun, sıkıntının, aksaklıkların dışa vurulmuş tezahürleridir" (Sargın, 2001b: 640).

Huzursuzluğun ve buna karşı mayalanan bir başkaldırının kaynağında 27 Mayıs 1960 sonrasının gelişmeleri vardı. Türkiye, on yıllık DP iktidarından otoriterliğin ne denli boğucu olduğunu öğrenmiş, bu boğucu hava dağılırsa her şeyin yoluna gireceğine ilişkin güçlü bir inanç oluşmuştu. Gelgelelim otoriter iktidar devrildikten sonra gelen kısmî hürriyet ve onu teminat altına alan anayasa, kurtuluşu ve kalkınmayı kendiliğinden getirmemiş, ancak ve sadece kurtuluş ve kalkınmanın yollarının serbestçe tartışılabilmesinin imkânını vermişti. Bu imkân da her şeyin tartışma masasına yatırılmasının zeminini kurmuştu. Gazetelerdeki köşe yazılarında, dergilerdeki incelemelerde, kitaplardaki araştırmalarda, açık oturumlardaki tartışmalarda, miting meydanlarındaki nutuklarda, üniversitelerdeki konferans ve forumlarda hâlâ merkezî olan kadim bir soruya yanıt arandı: Türkiye neden kalkınamamıştı ve nasıl kalkınabilirdi? Bu sorunun tarihsel bağlamı ise dünyada doludizgin bir kalkınma yarışının süregidiyor oluşuydu. Türkiye'nin bu yarışın hayli gerisinde kaldığı fark edildikçe çoğalan sorular, sorulara bulunan cevaplar, Cumhuriyet kurulalı beri Türkiye'nin sanki dünyanın tersine bir yol kat ettiğini gösteriyordu. Dünün sömürgeleri yılmaz mücadeleleriyle artık bağımsızdı; oysa onlardan çok önce bağımsızlığını bileğiyle kazanan Türkiye *düvel-i muazzama*ya tekrar bağımlı olmuştu. Bağımsızlaşanlar kalkınmak için kapitalizmden gayri yollar aramışlar ve bulmuşlardı; oysa Türkiye'nin takip ettiği kapitalist güzergâh kalkınma hedefine bir ışık vermemişti. Üstelik "Hür Dünya!"dan öykünülen demokrasi sandığından bağımlılık ve kapitalizmi sürdürmeye teşne siyasal partiler galip çıkıyordu. Bu da demokrasinin yarı-cahil, yarı-sömürge bir ülkede seçim sandığından ibaret olup olmayacağına ilişkin bir tartışmaya çerçeve çiziyordu. Bütün bu tartışmalar Türkiye'nin siyasal hayatında eğitim, kalkınma, bağımsızlık, demokrasi gibi temel sorunları emperyalizm ve kapitalizm ile sosyalizm arasındaki tercih tartışmalarına bağlıyordu. Bu tartışmaları yatay kesen başka tartışmalar da müesses nizamın reformla mı yoksa devrimle mi değiştirileceğine, devrimle değiştirilecekse bunun aşamalı mı yoksa kesintisiz mi olacağına ilişkin başka sorular tarafından şekillendiriliyordu.

Yüksek tahsil gençliği tüm bu tartışmaları yakından izleyen, izledikçe tartışmalara katılan, tartışmalara katıldıkça eylemlere yönelen bir toplumsal kesimdi. Harun Karadeniz'in aktardığına göre, mesela, daha 1965'te, hem de bilinçli bir biçimde 26 Mayıs'ı 27 Mayıs'a bağlayan gece, İstanbul'un Aksa-

ray semtinde bir demirciye sacdan kestirdikleri şablonlarla şehrin ana caddelerini *Kahrolsun Emperyalizm!* sloganlarıyla donatmışlar, bunun altına da *Kahrolsun Yabancı Petrol Şirketleri!* yazmışlardı. Demek ki, *Hürriyet Devrimi* olarak da adlandırılan 27 Mayıs'ın üzerinden sadece beş yıl geçtikten sonra, gençlik, hükümetteki siyasal partinin baskıcı politikalarına karşı çıkmanın çok ötesine geçmiş dünya sistemini ve onun Türkiye'deki yerleşim biçimini eylemleriyle sorgulamaya başlamıştı.

Türkiye'nin '68'inde gençliğin mücadelesinin zübdesinin emperyalizm karşıtlığı olması tesadüf sayılmazdı. Dr. Hikmet Kıvılcımlı, isabetle "Yeni kuşak Türkiye'nin sahiden dünyaya açılmış, güneşe çıkmış gençliğidir," diye yazarken meselenin ciğergâhına dokunuyordu. Nitekim, olgun Kıvılcımlı ile hemen hemen aynı zamanlarda yazan henüz 21 yaşındaki genç Deniz Gezmiş, "Çağımız, devrimcilerin Amerikan emperyalizmini adım adım kovaladığı çağdır," diyor ve Amerikan askerlerini evlerine doğru kovalayan akranlarının önüne düşüyordu. Daha dün üniversiteyi işgalle kurtarmaya öncülük eden bu genç devrimci, şimdi işgal altındaki ülkeyi kurtarmak için emperyalizmin peşine düşüyordu.

Türkiye'nin '68'i, Kıvılcımlı'nın işaret ettiği gibi, sadece kendi toplumuna bakan, dünyaya ise gözlerini kapatan bir hareket değildi. Dünyanın üç mihrakından özellikle etkilenmişti: Vietnam, Küba ve Filistin. Şöyle bir sloganları vardı: *Ho Ho Ho Şi Minh, İki, Üç Daha Fazla Vietnam, Ernesto'ya Bin Selam!* Vietnam'ın devrimci lideri Ho Şi Minh, '68'in afişlerinden biri olup duvarlara asılmıştı. '68 gençliği daha fazla Vietnam istiyordu; çünkü Vietnam halkının direnişinin ne denli önemli olduğunu bir büyüklerinden, ABD'nin Vietnam'da İşlediği Savaş Suçlarına Karşı Russell Mahkemesi'nin bir üyesi olan ve 1967'de bir ay boyunca Vietnam'da incelemeler yapan Mehmet Ali Aybar'dan öğrenmişlerdi: "Vietnam Savaşı hepimiz için ölüm kalım savaşıdır. Gerçekten fukara fakat kahraman Vietnam halkı bütün mazlum milletler için savaşıyor. ... Ya Amerikan emperyalizmi yenilecektir, dünyanın bütün mazlum milletleri kaderlerini bizzat kendileri tayin ederek özgür yaşamak ... hakkına sahip olacaklardır ya da Amerikan emperyalizmi Vietnam halkını dize getirecek ve dünya, sömürücü kuvvetin kahredici karanlığına gömülecektir" (Aybar, 2012: 184). Ernesto'nun parkası ve postalları ise sırtlardaydı. Berlin'deki, San Francisco'daki, Tokyo'daki, Paris'teki, Londra'daki, Madrid'deki, Roma'daki, Prag'daki öğrenci odalarını olduğu gibi İstanbul ve Ankara'daki üniversite öğrencilerinin odalarını da Che'nin resimleri süslüyordu. Che'nin gençliğin sembolü oluşunun nedenini, Necdet Onur'un 1968'de *Ant* dergisine düştüğü not açıklıyordu: "...onda yeniliği, heyecanı, sürekli devrimi ve köklü değişiklikleri buluyorlar." Filistin'e gelince... Kendi öz yurdundan kovulmuş, işgal altındaki bir halkın isyan ve direnişinin yakın bir coğrafyadan gelen sesiydi o.

Dünyada gitgide bir fırtınaya dönüşen anti-emperyalist rüzgârın Türkiye sokaklarında her yurttaşın duyabileceği şiddetteki uğultusunun yöneldiği semboller vardı. Bunlardan biri 6. Filo'nun gemileri ve askerleriydi, öteki NATO'ydu, bir diğeri de Robert Komer'in makam otomobiliydi.

ABD Ankara Büyükelçisi Komer'in makam aracı, 6 Ocak 1969 günü, davetli olduğu ODTÜ'de devrimci öğrenciler tarafından yakılmıştı.

6. Filo'nun gemilerine ve askerlerine yönelik öfke, sanki, 1946'daki Missouri'ye gösterilen muhabbetin bir kefaretiydi. O zamanlar ABD *çare* idi; Missouri törenlerle karşılanmış, içindeki ABD askerleri bağırlara basılmıştı. Gemi için Bezmi Âlem Valide Sultan Camii'ne wellcome pankartı asılmış, sinemalar, tiyatrolar, eğlence yerleri ve genelevler Amerikan askerleri için özel olarak hazırlanmıştı. Çünkü ABD'ye ne kadar çok yanaşılır ve iyi muamele edilirse ve onunla ne kadar çok anlaşma imzalanırsa Türkiye'nin o kadar göneneceğine inanılırdı. Oysa zamanla Truman Doktrini ve Marshall Yardımı'ndan kapılan payların, Amerikan yatırımcılarına sağlanan imtiyazların Türkiye'yi kalkındırmadığı görülmüştü. Bilakis, ABD ile içli dışlı olma süreci Türkiye'nin bağımsızlığını ceste ceste kaybedişinin, yeniden sömürge oluşunun merhaleleri olarak görülür olmuştu. NATO'ya üyeliğinin gündeme gelmesiyle birlikte Türkiye ile ABD arasında çok önemli askerî, teknik ve ekonomik anlaşmalar imzalanmış, bu anlaşmalar yeniden sömürge haline gelişin ilmekleri olarak değerlendirilmeye başlanmıştı. Bu anlaşmaların büyük çoğunluğu da saklanarak, gizlenerek, *hile-i şeriye*ye başvurularak imzalanmıştı. Çağrı Erhan "ABD ve NATO'yla İlişkiler" başlıklı makalesinde, Başbakan Süleyman Demirel'in Nisan 1966'da üzerindeki toplumsal baskıyla mecburen açıkladığına göre 1952-60 döneminde Türkiye ile ABD arasında 54 ikili anlaşma imzalanmıştı. Türk yetkililerin 1970'teki açıklaması ise sayının çok daha yüksek olduğunu gösterecekti: tam 91 ikili anlaşma.

Tüm bunlar, ilk kez ve hummalı bir biçimde 1960'lı yıllarda tartışılmaya başlanmış, *Yön* dergisinin cesur yayınları, tabii senatör Haydar Tunçkanat'ın şaşırtıcı ifşaatı ve TİP'in çok etkili söylemiyle emperyalizm karşıtı bir bilinç toplumun tüm katlarında dalga dalga mayalanmıştı. Yıllar yılı emperyalist ülkeleri eşitsiz güce rağmen yurdundan kovmayı başarmakla gururlanan bir

ülkenin parlamentosuna kurulan kürsüden gür ve kararlı bir sesin söylediği ve radyodan canlı canlı tüm yurttaşların dinlediği şu sözlerin o zamanlar nasıl bir etki yaratmış olduğunu, Nihat Sargın'ın *TİP'li Yıllar*'ından yararlanarak muhayyilemizde bir canlandıralım:

> İkili anlaşmalarla Amerikan Devletinin üsleri haline getirilmiş bu vatan topraklarına Amerikalıların izni olmadıkça, Devlet kademelerinde hangi yeri işgal ederse etsin, hiçbir vatandaşımız ayak basamaz. Yurdumuzdaki Amerikan üslerine Türk zabıtası giremez, Türk subayı, Türk komutanı, Türk hâkimi giremez, milletvekilleri giremez, Türk bakanları giremez. Bugün Türkiye'de 35 milyon metre karelik vatan toprağı Amerikan egemenliği altındadır.

TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın 1965'teki bu sözleri öfke, şaşkınlık, hayal kırıklığı, hayret, mücadele azmi, harekete geçme arzusu gibi duyguları iç içe geçirip toplumun tüm katmanlarında mayalandırmış olmalıydı. Pekiyi ama bu işgal nasıl kırılacak, işgalci nasıl kovulacaktı? Tüm toplumun duyabileceği en yüksek kürsüden emperyalizmin Türkiye'deki işgalini bildiren Mehmet Ali Aybar'ın işgalin püskürtülmesiyle ilgili önerisi *pasif direniş*ti. Oysa yüksek tahsil gençliği *aktif mücadele*den yanaydı. Aybar, 1966'da "Sokakta, nakil vasıtalarında, köyde, kentte her rastladığımız Amerikalıya gözlerimizle nefretimizi anlatacağız," diyor ve bunun yaratacağı *yalnızlık çemberi*nin Amerikalılara yurdu terk ettireceğini düşünüyordu. Buna karşılık, neredeyse bütün önderleri ilk siyasal tecrübelerini Aybar'ın başında bulunduğu TİP'in örgütlerinde edinmiş devrimci gençler, Amerikan askerlerinin, tıpkı Millî Kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi, denize dökülmeden ülkeyi terk etmeyecekleri inancındaydılar. Devrimci gençler, 1967'nin Haziran ve Ekim aylarında, 1968'in Temmuz ayında ve 1969'un Şubat ayında 6. Filo'da görevli Amerikan askerlerine her gördükleri yerde nefretle bakmak yerine, üzerlerine mürekkep püskürtmek, kaldıkları otelleri taşlamak, araçlarını tahrip etmek, yakaladıklarını döverek denize atmak, gösteri ve yürüyüşlerle protesto etmek gibi yolları seçtiler.

NATO ALEYHİNDE MİTİNG YAPILIYOR

ANKARA, ÖZEL

NATO ve Amerika aleyhinde bugün miting düzenleyen öğrenci kuruluşları dün yaptıkları basın toplantısında [illegible] hareket bütün yurda ve köylere kadar yayılması şeklinde olacaktır. NATO'dan çıkılması için halktan imza toplanacaktır» demişlerdir.

Milliyet, 09.12.1967.

Amerikalılara *nefretle bakmak* ile onları *denize dökmek* arasındaki fark sadece protesto biçimleri arasındaki bir fark değildi. Aynı zamanda bir kuşak farkıydı. Kuşak farkının '68'de kendini nasıl gösterdiğini aşağıda göreceğiz. Ama bu fark meselâ NATO protestolarında da bariz bir biçimde belli olmuştu. TİP'in 4-11 Nisan 1968 tarihleri arasında düzenlediği *NATO'ya Hayır* kampanyasının hedefi

Türkiye hükümetinin NATO'dan çıkmasının gerekliğini topluma anlatmak temeli üzerine kuruluydu. 4 Nisan 1969'da Türkiye'nin NATO'ya üyeliğinin 20. yılı dolacaktı. Türkiye, bir yıl önceden haber vermek kaydıyla NATO'dan ayrılma hakkına sahipti. Nihat Sargın'ın *TİP'li Yıllar*'da da belirttiği üzere, partinin derdi bu hakkın kullanılmasını sağlamaktı ve bunun için kapalı salon toplantıları düzenlemek, bildiri dağıtmak, parlamentoda konuşma yapmak gibi eylem biçimlerini seçmiş ve kampanyasının son günü de 305 öğretim elemanının imzasıyla Türkiye'nin NATO ile ilişkilerinin gözden geçirilmesini isteyen bir bildiri yayınlamıştı.

İstanbul ve Ankara'dan çok sayıda yüksek tahsil gençliği örgütünün 14-21 Mayıs 1968 tarihleri arasında düzenlediği *NATO'ya Hayır Haftası* ise altı metre büyüklüğündeki NATO ambleminin Taksim'de yakılmasıyla başlamıştı. Görülüyordu ki, eski kuşaklar nezaketle ya da kızgın bakışla, ricayla ya da kınamayla emperyalizmle baş edebileceklerine kaniydiler. Oysa devrimci yüksek tahsil gençliği kora kor bir mücadeleden taraftı, kahredici vuruşlarla emperyalizmi kovma fikrindeydi. Aslında, bu derin ayrım, Türkiye'nin '68'inin simgelerinden biri olan Robert Komer'in yakılan makam otomobili bahsinde de görülmüştü. Vietnam'daki gizli ABD operasyonlarında önemli bir rol oynayan CIA ajanı Komer'in 1968 biterken Ankara'ya büyükelçi olarak atandıktan sonra davet edildiği ODTÜ'de makam aracını yakanlar ODTÜ'lü devrimci öğrencilerdi. Devrimci öğrencilere "Ben olsam arabayı yakmaz; rektörle yemek yerken Komer'e: 'Siz bizim davetlimiz değilsiniz, bir elçinin davetsiz misafir olamayacağını elbette takdir edersiniz' derdim" (Aybar, 1968: 473), diye tembihleyen ise TİP lideri Aybar'dı. Görülmüştü ki, üstadlar, şakirdlerin heyecanı, coşku ve azminin hayli gerisinde kalmıştı. Ya da daha iyisi şöyle söyleyelim: Şakirdler, olgunluk ve bilgelikleriyle önlerine dikilen üstadlarının sol yanlarından coşku ve cesaretleriyle rüzgâr gibi geçip gitmişlerdi.

"La beauté est dans la rue" (*Güzellik Sokaktadır!*) Paris'in sloganıydı belki. Ama sokağın güzel olduğunu İstanbul, Ankara ve İzmir de keşfetmişti '68'de. Sokak öyle cazibeli bir yerdi ki, *güzellik* sözcüğünü estetik normların elinden alıyor, bir kavrama dönüştürüyor, herkesi karşı konulmaz bir şevkle içine doğru çekiyordu. Daha iki on yıl önce *wellcome* diye bağıra basılan 6. Filo'ya "Defol!" diye bağırmak nasıl güzel bir şeydi ki, Esra Koç'un o günlerin rüzgârına dair çok şey anlatan tümcesiyle "İzmir'in süse püse düşkün 'flörtçü' kızları o günlerin heyecanı ile eylemci kızlara dönüşüver"mişti? (Mater, 2009: 157).

Sokak, sadece 6. Filo'yu protesto ederken, üniversiteleri işgal, dersleri boykot ederken güzel değildi. Upuzun yürüyüşler için de çok güzeldi. '68'e girilirken, '68'de ve 68'den çıkılırken yapılan dört uzun yürüyüş vardı; ki

bunlar '68'in ilhamlarını, sembollerini, hedeflerini, toplum tahayyüllerini gayet iyi bir biçimde yansıtıyorlardı.

Birinci yürüyüş, Türkiye soluk soluğa '68'e girerken Kasım 1967'de gerçekleştirildi. 7 Kasım-20 Kasım tarihleri arasında 13 gün boyunca İstanbul ile Ankara arasında yürünen o uzun yol, '68'in özel ayrıcalıklara karşı çıkan, eşitlikçi, toplumcu ve kamucu yüzünün bir aynasıydı. Özel yüksekokullar, dönemin anayasasına rağmen açılmıştı. Anayasanın 120. maddesi "Üniversiteler, ancak Devlet eliyle ve kanunla kurulur" diyordu. Buradaki *üniversiteler* sözcüğü, tabii ki, *yükseköğretim kurumları* anlamına geliyordu. Özel yüksekokullar kurumları anayasadaki *üniversite* sözcüğünün ima ettiği kapsam yerine sözcüğün kendisini esas alarak ve böylelikle anayasanın etrafından dolanarak açılabilmişti. Özel yüksekokullar, biçimsel olarak adına *üniversite* yerine *yüksekokul* denince anayasaya aykırı olarak kurulmamış oluyorlardı. '68'liler bu çarpıtmaya karşı durmanın yanı sıra, *sosyal devlet* ilkesinin çiğnenmesine, eğitimin kamusallığının aşındırılmasına ve maddî zenginlikle eşitsizlik yaratılmasına karşı durmak için de özel yüksekokullara *hayır* demişler ve bunun için yollara dökülmüşlerdi. Yola çıkılan 7 Kasım günü İstanbul'da büyük bir hareketlilik yaşandı. Üniversiteye giremeyen gençler, hükümete *Diploma Ticarethanesi Açacağına Üniversite Aç!* sloganıyla seslenerek Hürriyet Meydanı'ndan (Beyazıt) Taksim Meydanı'na kadar yürüdüler ve İstanbul Üniversitesi'nin bahçesine de çadır kurdular. İstanbul'daki yaklaşık yedi bin üniversite öğrencisi, *Özel Okullar Devletleştirilsin!* gömlekleri giyerek o gün dersleri boykot etti. Boykotçular, Dolmabahçe-Üsküdar-Selimiye hattını izleyerek Ankara Asfaltı'na geldiler ve o zamanki İstanbul Belediye sınırı olan Bostancı Köprüsü'ne kadar yürüyerek Ankara yürüyüşüne çıkan 150 arkadaşlarını uğurladılar. Uğurlama sloganları *Bizden Büyük Patrona Selam Olsun, Durup Durup Özel Yüksekokul Açmasın, Bu Pis Düzeni Fırsat Bilip De Beş Kuruşa Diploma Satmasın!*'dı (*Cumhuriyet*, 8 Kasım 1967). 150 öğrencinin katıldığı uzun yürüyüş, yol boyunda bulunan bütün il ve ilçelerde mitingler düzenlene düzenlene, köylerde konuşmalar yapıla yapıla ilerledi ve nihayet Ankara'da bir mitingle sona erdi. Ancak bu uzun yürüyüş zamanın gazetelerinde pek yer almadı. Nedeni basitti: Dönemin öğrenci liderlerinden Harun Karadeniz'in de altını çizdiği gibi, özel yüksekokullar gazetelere ilân yağdırmışlardı. Yine de, özel okullara karşı yürüyen gençler yılmadan menzile vardılar. Yürümekten ayakkabıları parçalanmış, ayakları şişmişti. Ankara'ya ulaştıklarında bir türkü tutturdular: "Ankara'nın taşına bak, ayağımın şişine bak, uyan uyan fakir kardeş, şu düzenin işine bak." Ankara'da binlerce üniversite öğrencisi tarafından karşılandılar. Beraberce düzenledikleri mitinglerinde dağıttıkları bildiride "Özel okullar halkçı eğitimi kundaklayan kâr gayesiyle kurulmuş birer ticarethanedir... eğitim sorunumuz tek değil-

dir. Ülkemizin geri kalış nedenleri içerisindedir. Yani bu kapkaç düzene son verilmedikçe, yani emperyalistler ve işbirlikçilerine karşı bir savaş verilmedikçe bu sürüp gidecektir" yazıyordu. Miting, katılımcıların Âşık İhsanî'nin *Yazacağım* adlı eserinden uyarladıkları *Eşitsizlik Zincirini Kırana Dek Yürüyeceğiz* türküsüyle sona erdi (*Cumhuriyet*, 21 Kasım 1967).

Bu yürüyüş, eğitimi ticarileştiren, zengin ailelerin çocuklarını fakir ailelerin çocuklarının üstüne çıkaran, diplomayı paraya endeksleyen özel yüksekokullara karşı çıkmanın kapitalist hükümete, bu hükümetin içinde türediği kapitalist düzene ve bu düzenin içinde kurulu bulunduğu emperyalist bağlama da karşı çıkmak gerektiğini göstermişti.

İkinci yürüyüş, 29 Ekim-10 Kasım 1968 tarihleri arasında Samsun-Ankara hattında düzenlenen yürüyüştü. Başta TMGT olmak üzere öğrenci örgütleri tarafından düzenlenen yürüyüşün adı *Bağımsız Türkiye İçin Mustafa Kemal Yürüyüşü*'ydü. Bu yürüyüş de '68'in bazı sembollerini ve esin kaynaklarını yansıtması bakımından önemliydi. Yürüyüş, adını *Atatürk*'ten değil, *Mustafa Kemal*'den almıştı. Yürüyenler de tıpkı Millî Kurtuluş Savaşı'nın önderi Mustafa Kemal Paşa gibi *şayak kalpak* takarak yola çıkmıştı (*Cumhuriyet*, 31 Eylül 1968).

Mustafa Kemal'in şayak kalpağıyla '68'in yollarına ve meydanlarına çağrılmış olmasının bir anlamı vardı. Hatırlayalım; Nâzım Hikmet, *Kuvâyı Milliye Destanı*'nda sarışın bir kurta benzettiği Mustafa Kemal Paşa'yı başında şayak kalpağıyla tasvir eder ve onu anti-emperyalist mücadelenin önderi olarak konumlandırır. Yukarıda belirtildiği gibi, odak noktası anti-emperyalizm ya da aynı anlama gelmek üzere bağımsızlık olan Türkiye'nin '68'i, Kurtuluş Savaşı ile arasında bir bağ kuruyor, ona *birinci* ve kendisine de *ikinci kuvâyı milliye* adını veriyordu. Samur kürkü, pahalı paltosu, kravatı, takım elbisesi ve yüzündeki yapay tebessümüyle devlet ve hükümet katının sahiplendiği devlet adamı *Atatürk* resmini yönetici sınıflara bırakıyor, bunun yerine önce *Yön* dergisinin kapağında boy gösterip coşkuyla karşılanan, sonra da zamanın solcu gazetesi *Akşam*'da ressam Ethem Çalışkan'ın elinden çıkmış haliyle yayımlanan şayak kalpaklı Mustafa Kemal resmini elleri üzerinde yükseltiyordu. Emperyalizme karşı mücadelenin önderi olarak Mustafa Kemal simgesini yansıtan bu resim, devrimci gençler tarafından duvarlara asılıyor, pankartlara çıkartılıyor, afiş olarak basılıyordu. Şimdi de uzun yürüyüşün simgesiydi. Gençlik, kendi mücadelesine bir gelenek icat etmiş, onu kendi ülkesinin tarihinden çekip almış ve mücadelesinin sembolü haline getirmişti.

Yürüyüş, Cumhuriyet'in ilân edildiği gün başlamıştı; zamanlama manidardı. Mustafa Kemal'in öldüğü gün de sona erecekti; zamanlama yine manidardı. Halkı, cumhuriyeti, bağımsızlığı savunmak; emperyalizme, halk düşmanlarına karşı çıkmak için çıkılmıştı yola. Yürüyenler, başlarındaki şayak kal-

pakların yanı sıra ellerinde *Cumhuriyetin ve Halkın Düşmanlarını Kahredeceğiz* ve Mustafa Kemal'e hitaben yazılmış *Bugünkü Türkiye, Özlediğin Türkiye Değil* dövizleriyle yürüyorlardı (*Cumhuriyet*, 31 Eylül 1968). Başbakan Demirel ise, gençler şayak kalpaklarıyla yürürken, *Sokaklar Eskimez, Takati Olan Yürür* diyordu (*Milliyet*, 9 Kasım 1968). Takatleri vardı. Yolları kesildi, gözaltına alındılar, aralarında tartıştılar belki, ama durmadılar. İnatla yürüdüler. Nihayetinde Deniz Gezmiş ve arkadaşları 10 Kasım'da Anıtkabir'e vardılar ve özel deftere şu satırları yazdılar: "Millî kurtuluş yolunda, Amerikan emperyalizmine karşı gerçekten izindeyiz. Millî kurtuluş mücadelesi yok edilemez, onu yok etmek için bütün Türk Milletini yok etmek gerekir." (*Milliyet*, 11 Kasım 1968).

Bu yürüyüş, '68'in aynı zamanda bir simge savaşı olduğunu göstermişti. Dünya halklarının üç kıta, yedi iklimde emperyalizme karşı mücadele ederken kendi geçmişlerinden, yerel değerlerinden devşirdikleri simgeleri yeniden anlamlandırmaları gibi '68'in devrimci gençliği de şayak kalpağıyla Mustafa Kemal'i yeniden anlamlandırmış, burjuva Atatürk imgesini yıkmaya çalışarak ondan anti-emperyalist mücadelenin tarihî önderi imgesi yaratmıştı.

Üçüncü yürüyüş, 24-30 Aralık 1968 tarihleri arasında dönemin Türkiye'sindeki montaj sanayinin kalbi olan İstanbul-İzmit hattında düzenlenen yürüyüştü. Yürüyüş; Konya'dan Trabzon'a, Samsun'dan Bursa'ya, Ankara'dan İstanbul'a çok sayıda öğrenci örgütünün, yanı sıra da *Halk Ozanları Derneği*'nden *Toplumcu Atatürkçülük Derneği*'ne kadar değişik sivil toplum kuruluşlarının aralarında bulunduğu tam 47 örgüt tarafından organize edilen *Montaj Sanayi ve Ortak Pazara Hayır Haftası* kapsamında düzenlenmişti. '68'in sadece Amerikan emperyalizmine değil, Avrupa emperyalizmine de, sadece ithal ikameci sanayileşmenin montajcı türüne değil kapitalizmin kendisine de karşı duruşunun bir aynasıydı.

Montaj Sanayi ve Ortak Pazara Hayır Haftası tahta çıta ve bezden yapılmış ve Truva atına benzetilmiş bir at maketinin İTÜ önünde yakılmasıyla başladı. Maketin üzerinde "Montaj sanayi ve Ortak Pazar bizi içimizden vuracak bir Truva atıdır" yazıyordu. Hafta boyunca toplantı, seminer, konferans, yürüyüş ve sergilerle hem montaj sanayi hem de Ortak Pazar'ın Türkiye'ye zararları anlatıldı (*Cumhuriyet*, 25 Aralık 1968). Vatandaşlara hitaben yayımlanan bildiride "Avrupa devletleri... kendi aralarında bir ortaklık kurmuşlar. Adına da Avrupa Ekonomi Topluluğu (yani Ortak Pazar) demişler... Ve sonra başlamışlar mallarını pahalı pahalı satacakları pazarlar aramaya... Ortak Pazar'a girersek ne olur? Olsa olsa ortak devletlerin pazarı oluruz" deniyordu (Karadeniz, 2015: 105). Burada söylenenler aslında dönemin *Onlar Ortak, Biz Pazar!* sloganının bir ifadesiydi. Bildiride, montaj sanayinin Türkiye ekonomisinin emperyalizme bağımlılığının ana kanalı olduğu da şu sözler-

le savunuluyordu: "Bizdeki bu fabrikaları kuranlar... doğrudan yabancı soyguncular (yani yabancı sermaye) yahut da yabancı soyguncuların işbirlikçileri. Kökü dışarıda fabrikaları kuruyorlar Türkiye'de. Sonra soy soyabildiğin kadar." (Karadeniz, 2015: 104). *Hafta*'nın afişi ise, aslında her şeyi özetliyordu: "6. Filo; beklediğin ekonomik düzen –yabancı sermaye, Ortak Pazar, montaj sanayii– yurdumuzdan kovulacaktır!" '68'in mücadelelerinin hedefinde ne varsa hepsi bu afişe sığdırılmıştı. ABD ve Avrupa emperyalizmi, yerli ve yabancı sermaye kovulurken, emperyalizmden bağımsız, sermaye sömürüsünden özgürleşmiş bir Türkiye özlemi dile getiriliyordu. Hayali kurulan böyle bir Türkiye'nin kurucu öznesinin kim olacağına ilişkin sorunun cevabı da uzun yürüyüşün güzergâhıyla verilmiş oluyordu. Yürüyüş, 27 Aralık'ta İzmit'ten başlayıp haftanın son günü İstanbul'da bitti. 150 kadar '68'li gencin yürüdüğü hat, sadece montaj sanayiinin değil, Türkiye işçi sınıfının büyük ve önemli bir kesiminin de yerleştiği hattı ve gençler işte bu sosyo-tarihsel özneye seslenmek istemişlerdi.

Dördüncü yürüyüş, '68 yıl olarak bitmiş olsa bile bir süreç olarak devam ederken 13 Şubat 1969'da gerçekleştirilen *Kızlar Yürüyüşü* idi. Bu yürüyüş, Türkiye'nin '68'inin tümüyle eril, '68'li kadınların da tümüyle edilgin olduklarına ilişkin kanaati sorgulayan bir aynaydı. Aynı zamanda da İzmir'in işgaline meydan okuyan Halide Edip'i yeniden meydanlara çağıran bir haykırıştı.

Beyazıt Kulesine gençler Türk Bayrağı çekti

KIZ ÖĞRENCİLER DE YÜRÜYÜŞ YAPTI

Milliyet, 14.02.1969.

'68'in Batı'da kadın özgürleşiminin ve yeni feminist hareketin rahmi olduğu, buna karşılık Türkiye'nin '68'inin kadınların özgürleşim hareketi namına pek bir şey üretemediği, feminizme ilişkin bir ışık yakamadığına ilişkin genel bir kanaat vardır. Bu kanaatin tamamen yanlış olduğunu söyleyemeyiz; lâkin tamamen doğru olduğunu da ileri süremeyiz. Batı'da yeni feminist hareket Meçhul Asker Anıtı'na, askerin karısına ithafen bırakılan bir demet çiçekten doğmuştu; hatırlayalım. Ama içinden feminist tomurcuklar yeşerten bu bir demet çiçek, Bensaïd ve Krivine'nin *1968: Son ve Devam*'da hatırlattıkları gibi, Ağustos 1970'te bırakılmıştı; yani '68'den birkaç yıl sonra. Demek ki, Batı'nın '68'inin bir güzelliği de içinden bereketli bir feminizmin uç vermesiydi, diyebilmek o kadar da kolay değil. Türkiye'nin '68'inin kadınların özgürleşim hareketine tümüyle kapalı olduğunu söylemek de aynı derecede zor. '68'li kadınlardan Jülide Aral, Türkiye'nin '68'i için "Kadınlar lojistik anlamda önemliydi, bakış buydu" derken haklıydı. Ama, yine '68'li ka-

dınlardan Esra Koç da, "Bugün 'sokakları da geceleri de istiyoruz' diye bağırabilmemizde '68 özgürlükçü dalgasının etkisi ihmal edilmemeli" derken (Mater, 2009: 167) haklıydı.

Türkiye'nin '68'inin duvar yazıları arasında Paris'in duvarlarındaki gibi *Ne Kadar Sevişirsem O Kadar Çok Devrim Yapmak İstiyorum. Ne Kadar Çok Devrim Yaparsam O Kadar Çok Sevişmek İstiyorum!* gibi cesur sloganlar yoktu. Ama *Kızlar Yürüyüşü*, sanki Meçhul Asker Anıtı'na bırakılan çiçek demeti gibi Türkiye feminizminin bir remziydi. Yürüyüş, '68'li kadınların kendi öz inisiyatifleriyle düzenlenmişti. Tam 6. Filo'nun yeniden Dolmabahçe'ye demirlediği güne denk getirilmişti. Kurtuluş Savaşı'nın Halide Onbaşı'sının 23 Mayıs 1919 günü İzmir'in işgalini protesto etmek için düzenlediği, o unutulmaz Sultanahmet mitingine gönderme yapıyordu. Yürüyüş, Hürriyet Meydanı'nda başlamış, Sultanahmet'te sona ermiş ve mitinge dönüşmüştü. Yürüyüşçü kadınlar en önde üzerinde *Ya İstiklâl Ya Ölüm* yazan siyah bir bayrak taşıyorlardı. Ellerindeki dövizlerde "Halide Edip, bayrağını yıllar sonra yine taşıyoruz", *Türk Kadını Onurunu Kırmayacaktır, Türkiye 6. Filo'nun Genelevi Değildir* yazıyordu. Yürüyüş yolu boyunca *Türk Halkına Türk Kadınından* başlığıyla dağıttıkları bildiride "Birinci Kurtuluş Savaşı'nda erkeği ile omuz omuza çarpışan Türk kadını bugün yine görevinin bilincindedir" satırları okunuyordu. Mitingde yaptıkları konuşmalarda ise "...doğuracakları çocukları anti-emperyalist mücadeleye adadıklarını" söylüyorlardı (*Cumhuriyet*, 14 Şubat 1969).

Bu yürüyüş, '68'in tümüyle eril, kadınların ise tamamen ikincil, erkeklere bağlı, lojistik olarak onları destekleyen bir güç olmadığını göstermişti. Şöyle veya böyle, eksik ya da fazla, kadınların kendi öz inisiyatifleriyle yollara düşüp, meydanlarda emperyalizme meydan okuması kendi zamanına göre küçümsenebilecek bir olay değildi.

Hikâyenin buraya kadar olan kısmına bakılınca sanki Türkiye'nin '68'i çıktığı yolda rahat rahat yürümüş gibi bir intiba oluşabilir. Oysa öyle değildi. Durmaksızın saldırılara uğradı ve türlü biçimlerde durdurulmaya çalışıldı. Üstelik ona saldıranların yapıları bakımından Batı'nın '68'inden önemli bir farklılık da arz ediyordu. Colin Barker'ın *Devrim Provaları* başlıklı kitabında belirttiği gibi, örneğin Fransa'da sağcı kuvvetler Mayıs başkaldırısını ezmek için sonradan sahaya sürülmüştü. Oysa Türkiye'nin '68'i daha baştan beri sağcı güçler tarafından kuşatma ve saldırı altındaydı. KMD, MTTB, Ülkü Ocakları ve devletin örtük örgütlenmeleri devletin desteği, gözetimi ve himayesinde '68 başkaldırısına hiç durmadan saldırdılar, onu durdurmaya, geriletmeye ve ezmeye çalıştılar. Bu kıyım hareketlerinde '68'in bazı isimlerinin canlarını da aldılar. Nasıl DP otoriterizmine karşı hürriyet mücadelesinin sembol ismi polis tarafından öldürülen Turan Emeksiz olmuşsa, '68 is-

yanının sembol ismi de yine polis tarafından öldürülen Vedat Demircioğlu oldu. Vedat Demircioğlu, 17 Temmuz 1968 günü 6. Filo'yu protesto eylemleri sırasında polisin İTÜ yurduna yaptığı baskında pencereden aşağı atıldı ve girdiği komada birkaç gün çırpındıktan sonra ölüme yenik düştü. Gelgelelim, Ruhi Su'nun *Bir Sabah Uykusunda* adlı türküsünde belirttiği gibi "Demircioğlu bir değil, halkımız gibi çoğul"du ve "çağıl çağıl geliyordu."

Bir toparlama yapalım: Türkiye'nin '68'i kendi meşalesini üç simgeyi tutuşturarak yaktı. Ateşe verilen birinci simge altı metrelik NATO amblemiydi, ikincisi koskocaman bir Truva atıydı ve üçüncüsü de Komer'in makam otomobiliydi. Türkiye'nin '68'i ilhamlarını, sembollerini, hedeflerini, toplum tahayyüllerini dört büyük yürüyüşle anlattı. Bu uzun yürüyüşlerden birincisi özel yüksekokullara karşıydı, ikincisi bağımlılığa ve emperyalizme karşıydı, üçüncüsü montaj sanayiine karşıydı ve dördüncüsü kadınlar tarafından emperyalizme karşı düzenlenmişti. İşgaller, boykotlar, emperyalizmin temsilcilerini adım adım kovalamalar ve uzun yürüyüşlerle kabaran '68 dalgası, ardında 25 yaşındaki Vedat Demircioğlu'nun ölüsünü bırakarak çekildi. *Çekildi* fiili, '68'in o yıl bittiğini, durulduğunu, pes ettiğini, iflas ettiğini, yenildiğini ima etmiyor elbette. Üniversitelerin ve üniversite öğrencilerinin dışına taşacak kadar güçlü, tüm yurdu etkisi altına alacak kadar geniş bir dalga olarak yükselmek üzere bir çekilişi ima ediyor.

'68 dalgasının çekilişi sırasında iki önemli olay vardı ki, burada anmaya değer. Bunlardan biri İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü asistanlarından Oya Sencer'in (Baydar) doktora tezinin reddi üzerine Deniz Gezmiş liderliğindeki üniversite öğrencilerinin İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nü işgal etmeleri, öteki de ODTÜ Stadyumu'nun beton merdivenlerine izleri hâlâ kazınamayan *Devrim* yazısının nakşedilmesiydi. Her iki olayın da Türkiye'nin '68'i bakımından büyük anlamı vardı.

Aynı zamanda TİP üyesi olan Oya Baydar, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde asistandı ve doktora tezinde Türkiye işçi sınıfının doğuşunu araştırmıştı. 1968'in son günlerinde profesörler kurulu önünde tezini savundu. Ancak tez, raportörlerin *pekiyi* şeklindeki değerlendirmelerine rağmen 20'ye karşı 37 oyla reddedildi. Oya Baydar'ın yıllar sonra Melek Ulagay ile birlikte yazdığı *Bir Dönem, İki Kadın; Birbirimizin Aynasında* başlıklı kitapta belirttiği gibi, reddin gerekçesi tezin kendisi değil, konusu ve yazarının siyasal kimliğiydi. İşçi sınıfının tarihi ve varlığıyla üniversiteden dışlanışının anlamını çabucak kavrayan Deniz Gezmiş ve arkadaşları, tepki olarak 26 Aralık 1968 günü İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nü işgal etti. Bu işgalin diğer işgallerden çok önemli bir farkı vardı. Bu da işgalci öğrencilerin *Sosyoloji Öğrencilerine* başlıklı bildirilerinde belirtilmişti. Bildiride, tezin reddinin gerçek sebebinin işçi sınıfıyla ilgili olmasından doğduğuna dikkat çekiliyor ve

profesörler kurulunun bu gibi konulara karşı alerji duyduğu vurgulanıyordu (*Cumhuriyet*, 27 Aralık 1968). Üniversite, işçi sınıfını kendi dışına atmıştı; '68'liler ise bundan kısa bir süre sonra üniversiteyi kendi gerilerinde bırakarak işçi sınıfına doğru yöneleceklerdi.

ODTÜ Stadyumu'na nakşedilen *Devrim* yazısına gelince... Bu yazının sembolik anlamı Türkiye'de hâlâ çok güçlüdür. ODTÜ öğrencileri bugün hâlâ, bu yazının kaleme alındığı 2016 yılında da, her bahar o yazının üzerinde dikelerek *devrim* ışığını mumlarla yakarlar. Fakat, o zamanki sembolik anlamı çok daha derindi. Yazma eylemi, 1968'in Ekim ayının son günlerinde bir gece yarısı Hüseyin İnan, Taylan Özgür, Alpaslan Özdoğan, Mustafa Yalçıner ve Mete Ertekin tarafından kotarılmıştı. 6 teneke Japon malı trafik boyası cam asidiyle karıştırılarak yazılmış, harf yüksekliği 36 metreyi bulmuş ve sabaha karşı tamamlanmıştı. Bu yazı, *Eğitimde Devrim*'den *Devrim İçin Eğitim*'e uzanan yolun vardığı yeri gösteriyordu. Üniversitelerinden çıkan '68'liler şimdi dalacakları ummanın adresini ODTÜ Stadyumu'na yazmışlardı. Artık dertleri eğitimde devrim değil, devrimin kendisiydi. Kendileri de artık *yüksek tahsil gençliği* değil, *devrimci*ydi. Zira, gerçek hayat ve mücadele süreçleri kendisini dayatmıştı. Ne de olsa, Ertuğrul Kürkçü'nün *İsyanın İzinde* kitabında belirttiği gibi, "Hiç kimse sonsuza kadar öğrenci olarak kalamaz, hiçbir boykot sonsuza kadar süremez, hiçbir işgal devlet güçleri karşısında yeteri kadar dayanıklı olamaz, düzen kendisini ortadan kaldırmayı amaçlayan hiçbir harekete sürekli bir hoşgörü ile bakamazdı." Boykotlar, işgaller, yürüyüşler ve mitinglerle kabaran '68 dalgasının bağrında büyük bir hızla değişen devrimciler, ilk tutuklamalar ve üzerlerine sıkılan ilk kurşunların ardından yalnızca öğrencilere değil gerçek sınıflara ve gerçek toplumsal güçlere bağlanmak gerektiğine inanarak kendi devrimci çekirdeklerini kurmaya yöneldiler. İstanbul Üniversitesi Rektörü'nün makam masasına vurdukları *işçi sınıfı* mührü ve ODTÜ Stadyumu'na kazıdıkları *devrim* yazısı bu yönelişlerinin alâmetleriydi.

'68'le gelen devrim kavramının anlamı Türkiye'nin önceki zamanlarının *devrim*lerinden ve devrim kavramına yeni bir anlam veren devrimciler de önceki zamanların 'devrimciler'inden radikal bir biçimde farklıydı. Bu farkı, en iyi şekilde bir '68'li, Ertuğrul Kürkçü teşhis edecekti: '68'in devrimcileri İttihat ve Terakki'nin *halaskar zabitan* ve Kemalizm'in *Türk inkılâpçısı* olarak adlandırılan eski devrimci tiplerini inkâr edebilen dünya-tarihsel devrimci tipleriydiler. Türkiye'nin geçmişteki özgül *devrimci*, *ihtilâlci* ya da *inkılâpçı* tipleri *devlete özgü*, *yukarıdan*, *yerel* ve *millî* iken '68'in bağrından fırlayan devrimciler, yine Kürkçü'nün kelimeleriyle aktarmak gerekirse, "Kentli, uluslararası, aşağıdan ve sivil"diler. Kapitalizmin gelişirken getirdiği ve getirdikçe keskinleştirdiği çelişkilerin, ülkeyi dünya sahnesindeki bağımlılık

ve tahakküm ilişkileri içine sokuşunun bir sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal mücadelelerden doğdular. Doğdukları iklimde ezilen sınıfların ümitlerini, hayallerini temsil ettiler. Türkiye'nin '68'i, kendi bağrından fırlattığı devrimcilerin kasten ve belirli bir plan dâhilinde öldürülmeleriyle küllendirildi. Buna karşılık korları yıllar yılı yanmaya devam etti.

Gelgelelim, '68'de Türkiye sadece gençliğin başkaldırısının sahnesi olmadı. İşçiler ve köylüler de sahnedeydiler.

İşçi Kapısı

Ülke '68'e doğru nefes nefese giderken 13 Şubat 1967'de DİSK'in kurulması Türkiye işçi sınıfı tarihinin en önemli olaylarından biriydi. Çünkü sosyolojik bir anlamı vardı. İşçi sınıfı devlet ya da o zamanki terminolojiyle *sendika ağalığı* güdümünden sıyrılarak kendi inisiyatifini ve taleplerini ortaya koyabilecek, mücadelelerini örgütleyip birleştirebilecek bir öz örgütlenmeyi doğurma olgunluğuna erişmişti. Daha 27 Mayıs Darbesi'nin hemen ardından çıplak ayakları ve traşlı yüzleriyle hakları için yollara çıkan Türkiye işçi sınıfı, 1968 yılında çok değişik nedenlerle, çok değişik amaçlarla, çok değişik yerlerde müesses nizamın zincirlerinden boşanırcasına bir hareketlilik içindeydi.

Bu hareketlerin bir kısmını '68'in işçi eylemlerinin hızlı bir panoramasını çizen Kaypakkaya'nın "İşçi-Köylü Hareketleri ve Proleter Devrimci Politika" başlıklı makalesinden devşirerek aktaralım: Mayıs ayında Foster Wheeler şirketinin Ankara şubesindeki işçiler Amerikalı yöneticilerin baskısına grevle cevap verdi. Temmuz'da, İstanbul Şişli'deki fırıncılar ücretlerine zam talebiyle çalıştıkları fırını işgal ettiler. Aynı ay, Balıkesir'de kadınlı erkekli orman işçileri sendikaya üye oldukları için işten atılınca Balıkesir Orman Fidanlığı'nın kapısını tutarak içeriye yeni işçi alınmasını engellediler ve şehirde sessiz bir yürüyüş yaptılar. Ağustos başlarında, İstanbul Alibeyköy'deki Finifis Branda Fabrikası işçileri yetersiz buldukları sendikalarından istifa ederek yeni bir sendika kurdular. Örgütlenmeye öncülük eden dört arkadaşları işten atılınca oturma grevine gittiler. Kasım'da Samsun Tekel Başmüdürlüğü işçileri işlerinden atıldıkları için Ankara'ya yürümeye başladılar. Yine Kasım'da Magirus otobüs karoseri ve montaj fabrikasında çalışan işçiler sendika özgürlüğü, iş güvenliği ve ücret zammı için çıktıkları grevi işverenin tüm çabalarına rağmen kararlılık ve başarıyla sonuçlandırdılar. Bununla aynı günlerde Keban Barajı'nda çalışan işçiler greve gittiler ve işe devam etmek isteyen yabancı işçilerle çatıştılar. Amaçlarından biri yabancı işçilerin kendilerinden iki kat daha fazla ücret almaları biçiminde tezahür eden ayrımcılığa son vermekti. İşçi sınıfının bütün bu eylemleri içinde en

dikkat çekici olanı 4 Temmuz 1968'de İstanbul'daki Derby Lastik Fabrikası'nın işgaliydi. İşçilerin fabrikayı işgal nedeni, kendi öz iradeleriyle tercih edip üye oldukları DİSK'e bağlı Lastik-İş sendikası yerine TÜRK-İŞ'e bağlı Kauçuk-İş sendikasının düzmece evraklarla yetkili sendika ilân edilmesiydi. *Cesetlerimizi Çiğnemeden Hakkımızı Kimse Alamaz, Sahtecilere Boykot* pankartlarıyla fabrika işgaline giden 900'den fazla işçi, haklarını birkaç gün içinde koparmayı, kendi seçtikleri sendikanın işveren tarafından yetkili ilân edilmesini başardı (*Milliyet*, 5 Temmuz 1968, 10 Temmuz 1968). Bu başarı, işçilerin kendilerini hangi sendikanın temsil edeceğine ancak ve sadece kendilerinin karar verebileceğine ilişkin bir direniş, bir meydan okumaydı. İşveren, hükümet, kamu idaresi, yargı ve işbirlikçi sendika ittifakına karşı Derby'deki başkaldırı, yasalarda olmamasına rağmen bu ittifakı fabrikada plebisit yapmaya mecbur bıraktı. Zafer Aydın'ın, *Geleceğe Yazılmış Mektup: 1968 Derby İşgali* başlıklı kitabında gizli oy açık sayımın sonucu 6'ya karşı 930 oyla direnişçi işçiler ve DİSK'e bağlı Lastik-İş sendikasının zaferini gösteriyordu.

Rıza Kuas'ın önderliğindeki Lastik-İş, 1968'de Türkiye'deki ilk işyeri işgalini de gerçekleştirmişti. Rıza Kuas aynı zamanda TİP'in kurucularındandı. (Kuas fotoğrafta Yaşar Kemal ve Mehmet Ali Aybar'la birlikte.)

Nasıl bir tablo ortaya çıkıyor? İşçi eylemleri, İstanbul'dan Balıkesir'e, Ankara'dan Samsun'a, Keban'dan İzmit'e Türkiye coğrafyasına yayılıyordu; orman işçilerinden fırın işçilerine, baraj işçilerinden tütün işçilerine her sektörden işçiyi içine çekiyordu; sessiz yürüyüşten greve, işgalden çatışmaya kadar değişik biçimlere bürünüyordu; ücret artışından sendika seçme özgürlüğüne, ayrımcılığa karşı çıkıştan Amerikan baskısının son bulmasına kadar değişik taleplerle tezahür ediyordu.

'68'in gençleri ile işçilerinin yollarının kesiştiği de oluyordu. Sözgelimi hayli zamandır grevde bulunan Derby işçileri, işgal eylemindeki üniversite öğrencilerini fabrika işgali için yardıma çağırdılar; fabrika işgalinde öğrencilerin yardımı, desteği ve katkısı oldu. Ama üniversite öğrencileri bazı anlarda işçilerden dayak da yediler. Mesela, '68'li Işık Alamur, 15-16 Haziran'da işçiler sokağa döküldüğünde SBF'den bir grubun işçileri yürüyüşe geçirmek için Ankara sanayi çarşısına gittiğini, lâkin dayak yiyip geri döndüğünü hatırlatır (Mater, 2009: 152).

1960'lı yılların toplumsal hareketlilikleriyle topraklarının altı üstüne gelen Türkiye'de köylülerle ilgili o zamana kadarki oluşmuş ve taşlaşmış tüm kanaatler tuzla buz oldu. Tarih boyunca uyuşuk, kaderine razı, hareketsiz ve korkak olduğu sanılan köylüler, '68'de, öncesinde ve sonrasında cesur, asî ve atılgandılar.

'68'in köylü eylemlerinin hızlı bir panoramasını yine İbrahim Kaypakkaya'nın daha önce de zikredilen makalesinden ve Fikret Babuş'un *'68 Hareketinin Köy Eylemleri: Devrim Havarileri* başlıklı kitabından devşirerek aktaralım: Şubat ayında, Bafa Gölü'nde balık avlayan bir köylü bekçiler tarafından vurulunca köylüler gölün sahibi olduğunu iddia eden ağanın yazıhanesi önünde protesto gösterisi yaptılar. Vurulan köylünün ölmesi üzerine de ağaya meydan okuyarak cenazesini gölde motorla dolaştırdılar. Şubat ayında Fatsa'nın 24 köyünün muhtarı bir bildiri yayımlayarak Amerika'ya ihtar çekti. Mart'ta, Urfa'nın Bozova ilçesinin Ortatepe köyünde büyük toprak sahipleriyle köylüler arasında çıkan çatışmada üç köylü hayatını kaybetti. Nisan'da Antalya Elmalı'da köylülerin ektiği topraklar ağalarca sürülmek istenince direniş başladı. Aynı ay, Samsun'un 15 köyünden 118 köylü "Amerikalı seni istemiyoruz" başlıklı bir bildiri yayımladı. Temmuz'da Malatya Akçadağ'ın 11 köy muhtarı Amerikan emperyalizmini ve "ona çanak tutanları" lanetlediklerini bir bildiriyle duyurdu. 1969'un Ocak ayında İzmir Torbalı'daki Atalan köylüleri ağaların el koyduğu Hazine arazisini işgal ettiler ve ana yol üzerine "Bu köyde toprak mücadelesi vardır" yazılı dev bir pankart astılar. Bundan birkaç gün sonra Göllüce köylüleri Adnan Menderes'in halası Mesude Evliyazade'nin el koyduğu Hazine topraklarını zapt ettiler. Bunlara ek olarak Çanakkale'nin Biga ilçesinde Ece Gölü'nün kurutulmasıyla oluşan araziyi kendilerine mülk etmek isteyen büyük toprak sahipleriyle araziyi sürmek isteyen köylüler arasında 1968 yazında çıkan çatışma, jandarma tarafından güçlükle bastırıldı. Karadeniz Bölgesi'ndeki iki buçuk milyon fındık üreticisi, Kasım 1968'de Tarım Kredi Kooperatifi'ne ve Ziraat Bankası'na olan borçlarını ödeyemez duruma düştü. Fındık üreticileri bunun üzerine mitinglerle seslerini duyurmaya çalıştı.

Buradan şöyle bir tablo ortaya çıkıyor: '68'in köylü eylemleri Aydın'dan Urfa'ya, Samsun'dan Antalya'ya yayılıyordu; işgalden protestoya, bildiriden mitinge değişik mücadele biçimlerine bürünüyordu; topraktan emperyalizmin baskısının son bulmasına değişik taleplerle tezahür ediyordu.

'68'li gençler, köylülerin sorunlarına ve mücadelelerine büyük bir duyarlılıkla yaklaşıyordu. '68'li Osman Saffet Arolat'ın Sinop Gerze'deki tütün mitingine gitmeden evvel tütün sorunları hakkında ayrıntılı araştırmalar yap-

tıklarını söylemesi ve "... tütün olayını o kadar ayrıntılı bilmemiz tütün üreticileri arasında hayretle karşılanmıştı" demesi (Mater, 2009: 62) bu bakımdan fikir vericiydi. Bir başka fikir verici olgu da, '68 yazında FKF'li gençlerin köylüleri ve köy sorunlarını tanımak, onlara emperyalizmi ve sömürü düzenini anlatmak üzere Anadolu köylerine dağılmaya karar vermeleriydi. Fikret Babuş'un da aktardığı gibi, aslında '68'in devrimci gençlerinin, o zamanlar Türkiye nüfusunun ağırlıklı bölümünü oluşturan emekçi köylüler ile emekçi köylülerin de '68'in devrimci gençleriyle kurmak istedikleri güçlü bağların çarpıcı sembolü, ODTÜ Öğrenci Birliği'nin ikinci başkanı Can Savran'ın ölümüydü. Savran, Elmalı köylülerinin kendilerine destek vermeleri için çektikleri telgraf üzerine 27 Mart 1968 gecesi beş arkadaşıyla birlikte Antalya'ya doğru hareket etmiş, ancak araçlarının Sivrihisar yakınlarında devrilmesi sonucu yaralanmış ve 1 Nisan'da da hayatını kaybetmişti.

Kültür Kapısı

'68'in devrimci tipinin Kemalizm'in *inkılâpçı*sından çok farklı olduğunu söylemiş idik yukarıda. Bu, *çehre* bakımından da böyleydi. Ertuğrul Kürkçü'nün de dikkat çektiği gibi, '68'liler, Fransa ve ABD örneğinden esinlendikleri dik yakalı kazakları ve kadife pantolonları, Che'nin üzerinden aldıkları parkaları ve botları, tıraşlanmamış Alevî bıyıklarıyla kravat, takım elbise, boyalı kundura ve tıraşlı yüzle kendini dışa vuran kurulu düzenin tek biçimliliğine meydan okudular.

'68'de bazı siyasal figürler öne çıktı ve ilgi odağı oldu. Günlük gazete yazılarıyla, korkusuz politik meydan okumalarıyla efsunkâr simalardan birisi Çetin Altan'dı. Doğan Avcıoğlu *Türkiye'nin Düzeni* adlı kült yapıtıyla '68'in entelektüel havasına damgasını vurdu. Mihri Belli, efsanevî ve atak militan karakteriyle '68'lilerin gözlerini kendisine çevirdiği bir politik kişiydi. Hikmet Kıvılcımlı, direnci, inatçılığı, tarihi kimliği ve bilgeliğiyle bir başka önemli politik şahsiyetti.

'68'liler, coşkulu yürüyüşlerine marşlarını da kattılar. Bu marşlardan bazıları Anadolu'nun isyan geleneğinin hecelerinden devşirilmişti. Sözgelişi, Köroğlu'nun Bolu Beyi'ne meydan okuyan türküsü NATO'ya karşı mücadeleye tercüme edilmiş haliyle '68'in meydanlarında şöyle yankılanıyordu: "Bizden selam söyle kokuşmuş NATO'ya, yurdumuzda üsler kurup durmasın." Kemalist marşların yeniden sözlendirilmiş biçimleri de meydanlardaydı. Gün Zileli'nin anılarında –*Yarılma (1954-1972)*– hatırlattığı gibi "Tanklarıyla toplarıyla gelseler dahi bağımsız olacak Türk'ün ülkesi" diye söylenen marş, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Marşı'ndan türetilmişti. Keza, *Ankara'nın Taşına Bak* marşına "NATO üssü sağı solu" şeklindeki dizeler aşılanmıştı.

Türkiye'nin '68'ine düşünce tarihinden izleri bir daha hiç kazınamayacak dört kitap damga vurdu. Bu kitapların adlarına kazılı bir kavram, '68'in temel fikrinin ne olduğunu yalın bir biçimde ortaya seriyordu: Düzen. İlk kitap Doğan Avcıoğlu'ndan gelmişti: *Türkiye'nin Düzeni*. İkinci kitap Bülent Ecevit imzasını taşıyordu: *Bu Düzen Değişmelidir*. Bu iki kitabı İsmail Beşikçi'nin *Doğu Anadolu'nun Düzeni* kitabı takip ediyordu. Ve son olarak da İdris Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması* adlı kitabı çıkmıştı. Mezkûr kitapların anahtar kelimesinin *düzen* olması katiyen tesadüf değildi. Türkiye'nin genç nesilleri ve emekçi sınıfları mevcut düzene itiraz ediyor, onu eleştiriyor, başka bir düzenin nasıl olabileceğini muhayyilesinde canlandırmaya çalışıyor, bütün bu arayışlar da kült yapıtlara ad veriyordu. Yapıtlar ise hem ampirik olarak mevcut düzeni tasvir ediyor hem de tahlil düzeyinde onun nasıl aşılabileceğine ilişkin ipuçlarını okuyucusunun zihnine gönderiyordu.

Türkiye, '68'e varırken şimdiye kadar farkına varamadığı fikirlerle tanışmaya, bilmediği kavramları öğrenmeye, işitmediği düşünürleri anlamaya başladı. SBF Asistanı Cem Eroğul, lisansüstü öğrenim görmek için gittiği Paris'ten döner dönmez Georges Politzer'in *Felsefenin Başlangıç İlkeleri*'ni çevirdi. Kitap, 1966'da, bir yıl önce kurulup sosyalist fikirlerin Türkçeye kazandırılması misyonunu yüklenen Sol Yayınları tarafından basıldı. '68'de sokakta olan herkes bir gün bu kitabı okudu ve hayatları değişti. Ya da şöyle oldu: Kitap, değişen hayatlarının ortaya çıkardığı bütün sorulara bir solukta yanıt verdiği için döneme damgasını vurdu. '68'li Esra Koç, '68'den tam 40 yıl sonra şunları yazacaktı, kitap hakkında: "Aman Allah'ım! Benim sorularımı daha önce birileri sormuş, cevaplarını bulmuş. ... Hani susarsın da su bulursun ya hiç ummadığın bir yerde, onun gibi" (Mater, 2009: 164).

1968'in kültürel ikliminde Ajda Pekkan, sözlerini Fecri Ebcioğlu'nun yazdığı *Boşvermişim Dünyaya* şarkısıyla bir yıldız gibi parladı. Ancak dünyaya boş vermek yerine yeni bir dünya kurma azmini esinleyen bir kültür hareketi de gürül gürül akıyordu. Yılmaz Güney, korkusuz bir yiğidin zulme ve haksızlığa karşı mücadelesini konu alan *Seyit Han* adlı filmiyle ilk büyük çıkışını yaptı. Güney, bu unutulmaz filminin senaryosunu kendisi yazdı, başrolünü kendisi oynadı ve yönetmenliğini de kendisi yaptı. Ahmed Arif'in defalarca baskısı yapılan ve toplumsal muhalefet hareketlerinin yanı sıra devrimci gençlik tarafından da büyük bir içtenlikle sahiplenilen *Hasretinden Prangalar Eskittim* adlı şiir kitabı ilk baskısını 1968'de yaptı. Arif'in kitabında yer alan ve hükümdarlara, saldırganlara, haydutlara, şahlara, sultanlara, fırsatçılara, fesatçılara ve hayınlara "içerde, dışarda, derste, sırada" direnme çağrısı yapan *Anadolu* şiiri, '68'lilere büyük bir şevk ve coşku taşıdı. Orhan Kemal'in *Sokaklardan Bir Kız* adlı romanı, '68'de yayımlandı. Arka sokaklar, batakhaneler ve pavyonların sahnesinde kurulan romanın zen-

gin ile fakir, iyi ile kötü, yazgı ile kurgu arasındaki çelişkileri ve bu çelişkilere direnen Nuran karakteri, direncin ve umudun simgesi olarak '68'in kültürel ikliminde yeşerdi. *Halk Oyuncuları ve Devrim İçin Hareket Tiyatrosu* '68'in muhalif ikliminin tiyatro alanındaki iki önemli aksiydi. Tiyatro politikleşti, militanlaştı. Bas bariton Ruhi Su'nun, Nâzım Hikmet'in "insanların türküleri kendilerinden güzel, kendilerinden umutlu, kendilerinden kederli" dizelerinin anlamlı çağrısına uyarak söylediği türküler, konser salonlarından mücadele meydanlarına uzandı. Anadolu'nun bağrından kopup gelen Âşık Mahzuni Şerif, şehirlerin seçkin tangocusu Celal İnce'nin 1950'lerde Amerika için seslendirdiği *Dostluk Şarkısı*'na *Amerika Katil Katil* diye cevap verdi, '68'de.

Fikir Kulüplerinden Devrimci Gençliğe

LEVENT ODABAŞI

Altmışlı yıllar Türkiye'de, sosyalist ideolojinin hem parlamentoda temsil edilmeye hem de gençlik, özellikle de üniversite gençliği içerisinde yaygın olarak tartışılmaya başlandığı yıllardır. Sosyalizmin özellikle gençler üzerinde bıraktığı etki, bu yönde kimi örgütlenmeleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle 1961 yılında kurulan TİP ve *Yön* dergisi (ve buna bağlı olarak YDH) bu dönemin önemli sol örgütlenmeleri olarak kabul edilirler. Bu dönemde üniversite gençliğinin de TİP'e yöneldiği, parti içerisinde örgütlenmeye başladığı görülür. Buradan hareketle TİP, dönemin gençliğini bir araya getirme noktasında önemli bir rol üstlenmiştir. Yine *Yön* dergisinin yayın hayatına başlaması da gençlik içerisinde heyecan yaratan bir diğer önemli gelişme olmuştur. 27 Mayıs'ın ilk aylarda toplumda yarattığı "coşku" ile üniversite gençliği ve entelektüel kesimin de desteklerini arkasına alan *Yön*, sosyalist düşüncenin yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Gençlerin dergiyi halka açık yerlerde okumaya gayret etmeleri, aralarındaki tartışmalarda dergideki yazılara atıfta bulunmaları ve dergiyi farklı sosyal mekânlara taşımaya çabalamaları da derginin gençlik üzerinde yaratmış olduğu etkiyi anlamak bakımından kayda değer ayrıntılardır. 1960'lı yılların ortalarına doğru gelinirken, gençliğinin doğrudan doğruya üniversitelerde örgütlenmeye çabaladıkları görülür. Bu çaba sonucunda, gerek TİP gerekse *Yön* dergisi/hareketi etrafında bir araya gelen üniversite gençliğinin bir sonraki buluşma adresi üniversitelerde ve fakültelerde örgütlenen Fikir Kulüpleri ve bu örgütlerin üstyapısı olarak FKF olacaktır. Buradan hareketle, Türkiye siyasal hayatına ve öğrenci mücadelesine bıraktığı izlerden de yola çıkarak bu bölümde,

1960'ların ortalarında merkezî bir güce dönüşen ve 12 Mart Darbesi'ne kadar üniversitelerde sıra arkadaşlarıyla, alanlarda işçilerle, köylerdeki toprak işgallerinde köylülerle toplumcu bir düzen kurmak adına birlikte mücadele eden FKF ve onun devamı niteliğinde olan *Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu*'ndan ya da sıkça bilinen ismiyle *Dev-Genç*'ten söz edilecektir.

Fikir Kulüpleri: İlk Denemeler

İlk fikir kulübünün Ankara Üniversitesi SBF'de mi yoksa Hukuk Fakültesi'nde mi kurulduğu sorusunun cevabı tartışmalı olmakla birlikte, yaygın kanaat, ilk fikir kulübünün 17 Kasım 1952 tarihinde *Ankara Üniversitesi Hukuk Mensupları Fikir Kulübü* adıyla Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde kurulduğu yönündedir. SBF Fikir Kulübü'nün kuruluş tarihi ise araştırmacılara ya da döneme tanıklık etmiş kişilere göre değişmektedir. Örneğin Ali Yıldırım'ın *FKF DEV-GENÇ Tarihi* isimli kitabında, Siyasal Bilgiler Fakültesi Fikir Kulübü'nün kuruluş tarihi 4 Aralık 1954 olarak verilmektedir. Yalçın Küçük'e göre ise bu tarih 1956; Turhan Feyizoğlu'nun *Fikir Kulüpleri Federasyonu* isimli kitabına göre ise 3 Ocak 1956'dır. SBF Fikir Kulübü'ne bakıldığında, kurulduğu ilk dönemlerde kulüpte, liberal eğilimli hocaların ağırlıklı olarak yer aldıkları dikkati çeker. Bunda, Anglosakson tarzı bir eğitim almış, liberal fikirlere sahip SBF öğretim üyelerinin kulüpteki etkisinin önemli payı vardır. SBF Fikir Kulübü ile akran olarak kabul edilen *Forum* dergisi de yine benzer liberal düşüncelerin bir platformu olarak yayınlanmaya başlamıştır. Dergi, kendisini "partisiz Türk aydınlarının ortak platformu" olarak nitelendirecek ve hiçbir siyasî yapılanmanın hizmetinde olmadığını, otoriter ve totaliter rejimlerin karşısında durduğunu ilân edecektir. Kadir Dede'nin *Türkiye'nin 1950'li Yılları* başlıklı kitapta yer alan "*Forum* Dergisi" adlı makalesinde de dile getirdiği gibi, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'de de göreceli olarak kendisini hissettiren liberal ortamın *Forum* dergisinin ortaya çıkmasında önemli bir etkisinin olduğunu söylemek bu noktada mümkündür.

Forum dergisi ve dergide yazan SBF öğretim üyeleri, çok geçmeden DP iktidarının gözüne batacaklardır. Dergiye katkıda bulunan öğretim üyelerinin aynı zamanda Fikir Kulübü üyeleri olmalarının da bunda etkili olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle DP'nin, SBF Dekanı Turhan Feyizoğlu'nu 3 Kasım 1956 tarihindeki ders yılı açılış konuşmasında "politika yapmakla" (!) itham etmesi bardağı taşırır; Dekan çok geçmeden bakanlık emrine alınır. Bunun üzerine SBF Fikir Kulübü'ne üye öğrenciler, tıpkı kendileri gibi kulübün

bir üyesi de olan Dekanlarının görevine dönebilmesi için eylem yapmaktan çekinmez; derslere girmeme kararı alırlar.

27 Mayıs Darbesi'ne giden süreçte, gençliğin içerisinde yer aldığı ya da bizzat organize ettiği tek eylemin bu olmadığı aşikârdır: 28-29 Nisan 1960 tarihinde İstanbul ve Ankara'da iktidarı protesto etmek amacıyla gerçekleştirilen gösteriler ve *555K* (5 Mayıs 1960 saat 17.00, Ankara, Kızılay) eylemi, mevcut iktidar için de sonun başlangıcı niteliğindedir. Tarihler 27 Mayıs 1960'ı gösterdiğinde, askerî bir darbe ile yönetime el konulacak; akabinde DP kapatılacaktır. Darbe bu açıdan, gençlik için yeni bir mücadele döneminin başlangıcını da işaret etmektedir.

Fikir Kulüpleri Federasyonu'na Doğru

DP iktidarını sonlandıran 27 Mayıs Darbesi, pek çok kesimde sevinçle karşılanmış ve toplumun değişik katmanlarında yeni bir umudun yeşermesine sebebiyet vermiştir. Darbenin ardından kabul edilen 1961 Anayasası ise ülkede göreceli bir özgürlük ortamının oluşmasına vesile olmuştur. İçinde bulunulan bu ortamın da etkisiyle 1961 yılı başlarında TİP kurulmuş; aynı yılın sonlarında *Yön* dergisi yayınlanmaya başlanmış; 1963 yılında Doğan Avcıoğlu'nun girişimleriyle *Sosyalist Kültür Derneği* kurulmuş; sosyalizm kavramı daha geniş bir kesim tarafından kullanılmaya ve tartışılmaya başlanmıştır. Esasen, sol/sosyalist akımların 1960'lı yıllarda başta Batı Avrupa'da olmak üzere tüm dünyada yeniden etkili olmaya başladığını söylemek mümkündür. TİP, bunun Türkiye'deki somut tezahürlerinden biridir. 1961 yılında on iki sendikacı tarafından kurulan parti, parlamentarizm yoluyla *sosyalizme* ulaşma yolunda atılan adımlardan ilki olma özelliği taşımaktadır. Mehmet Ali Aybar'ın 1962 yılında Genel Başkanlık görevini kabul etmesiyle birlikte partinin kapıları sosyalist aydınlara da açılmıştır. Behice Boran, Sadun Aren gibi isimlerin de TİP'e katılımı yine bu dönemde gerçekleşir. Partinin kuruluşuna müteakip üniversite gençliğinin de dikkat çekici bir biçimde TİP'e yöneldiği görülür. Bu açıdan, TİP'in kuruluşu ve Yön Hareketi'nin doğuşu, gençliğin kendisine yeni bir (siyasî) yol çizmesi açısından atılmış önemli adımlar arasında sayılabilirler. Bu dönemde gençlik, yavaş yavaş CHP'den kopmakta; TİP içerisinde örgütlenmekte; *Yön* okumaya başlamaktadır. İçinde bulundukları ortam, sosyalist gençlerin kendilerini biraz daha özgür ifade etmelerine, yeni örgütlenme pratikleri geliştirmelerine, sosyalist teoriye daha fazla aşina olabilmelerine de imkân tanıyacak; ilerleyen yıllarda kendi başına örgütlenmeye çalıştığında da gençlik, yine TİP içerisindeki bu deneyimlerinden yararlanacaktır.

Bu dönemde fikir kulüplerinde de birtakım hareketlenmeler yaşanır. Kulüplerin daha sonraki yıllarda bir federasyon çatısı altında birleşme kararı almadan önce giriştiği bazı eylemler de bunu doğrular niteliktedir: *Köy Enstitüleri* için 1963 yılında yapılan eylemler, Zonguldak'ın Kozlu İlçesi'nde maden işçilerinin eylemlerine destek olmak için SBF Fikir Kulübü'nün düzenlediği sessiz yürüyüş, bu eylemlerden sadece birkaçıdır. Bununla birlikte, SBF'de başlayan fikir kulübü deneyimi, diğer üniversitelerin çeşitli fakültelerindeki fikir kulüplerinin kurulmasına önayak olacaktır.

Üniversitede sosyalist gençlerin hızla içine dâhil olduğu fikir kulüplerinin bir federasyon çatısı altında bir araya gelmelerini sağlayan önemli etmenlerden birisi de *Dönüşüm* dergisinin varlığıdır. *Dönüşüm* dergisi, ilk sayısını 1965'in Nisan ayında çıkarır. Yazarları arasında Sadun Aren, Cem Eroğul, Aziz Nesin gibi isimler bulunmaktadır. Dergi, sömürülenlerin ve ezilenlerin sesi olmak, üniversitelerin içinde bulunduğu durumu gözler önüne sermek amacıyla yayın hayatına girdiğini beyan eder; ancak birkaç sayı yayımlandıktan sonra bir daha yayımlanmaz. Sadece birkaç sayı yayımlanabilen bu dergi, 1960'ların sol tarihinde önemli işlevler görür. Nitekim, derginin satışı esnasında gençler çeşitli saldırılara uğrayacak ve birlikte yapılan her savunma hareketi gençliği birbirine daha çok yakınlaştıracaktır. Bu açıdan *Dönüşüm*, bir yayın faaliyeti olmanın da ötesinde bir siyasî *pratik* olarak, gençliği bir araya getirme noktasında oldukça önemli bir deneyim sağlayacaktır. Öyle ki; *Dönüşüm* dergisi etrafında bir araya gelen bu gençler, sonraki yılların gençlik mücadelelerini de birlikte yürüteceklerdir.

Fikir kulüplerinin bir federasyon çatısı altında birleşmesi, 1965-1966 eğitim yılı içerisinde gerçekleşir. Fakat hemfikir kulüplerinde hem de TİP içinde faaliyet yürütmekte olan bu gençlerin, parti örgütlenmesi dışında ayrı bir gençlik örgütlenmesine gitme fikirleri, TİP yöneticileri tarafından önce kuşkuyla karşılanır. Çünkü parti yöneticilerine göre, partinin zaten bir gençlik örgütlenmesi vardır ve başka bir çatı örgütün kurulması, gençliğin partiye doğrudan katılımına imkân veren yolları kapatacaktır. Çeşitli fikir kulüplerine üye gençler ise federasyon bünyesinde oluşturulacak ayrı bir örgütlenmenin gerekliliği konusunda ısrarcıdırlar. Buna göre, TİP'e üye olmayan gençleri bir araya getirme ve sonrasında onları partiye kanalize etme noktasında bu örgütlenme oldukça işlevsel olacaktır. 1965 yılının sonbaharındaki tüm bu tartışmaları takiben 12 Kasım tarihinde, SBF'nin kantininde çeşitli üniversitelerden 126 kişinin katıldığı bir toplantı düzenlenir. Bu toplantıya Ataol Behramoğlu, Cem Eroğul, Hüseyin Ergün, İsmet Özel, Zülküf Şahin, Yusuf Küpeli ve Ahmet Ali Arlı gibi isimler katılırlar. Toplantıda alınan karar doğrultu-

sunda, 17 Aralık 1965 tarihinde Ankara Valiliği'ne verilen kuruluş dilekçesiyle, Ankara Üniversitesi'nin beş farklı fakültesindeki fikir kulüpleri bir araya gelerek *FKF'yi* kurarlar; federasyonun, Ankara Valiliği'ndeki sicil numarası da 4247 olur. FKF'yi kuran fikir kulüpleri ve kurucu öğrenciler şunlardır: SBF Fikir Kulübü'nden *Hüseyin Ergün, İsmet Özel, Kudret Ulutürk, Erdal Türkkan, Ümit Hassan;* Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Fikir Kulübü'nden *Ataol Behramoğlu;* Fen Fakültesi Fikir Kulübü'nden *Asaf Köksal;* Hukuk Fakültesi Fikir Kulübü'nden *Zülküf Şahin, Taylan Türker, Şirin Yazıcıoğlu;* Yüksek Öğretmen Okulu Fikir Kulübü'nden *Mevlüt Korkmaz, Talip Özay, Rıfat Murat* ve *Dudu Körükceli.* Böylece 1969'a kadar Fikir Kulüpleri Federasyonu adını kullanacak olan örgüt tarih sahnesine çıkmış olur.

FKF'nin hem yıllar içinde geçirdiği dönüşümü iyi anlayabilmek hem de bu dönemde gençliğin FKF'yi nasıl tanımladığını anlayabilmek adına, örgütün kuruluşunda hazırlanan tüzüğe bakmak gerekmektedir. FKF Tüzüğü'nde örgütün niteliği ve amacı şu şekilde verilir: "Fikir Kulüpleri Federasyonu bilimsel düşünme ve davranma yetisine ulaşmış yükseköğretim gençlerinin aralarındaki dayanışmayı karşılıklı eğitime, iş ve eylem birliğine dayanan örgüttür." Bunun yanı sıra tüzükte, gençlere birtakım ödevler düştüğü, gençlerin yurt ve dünya olaylarına kayıtsız kalamayacağı, gençlerin mutluluğunun ve kendisini geliştirmesinin önemi vurgulanır. Tüzüğe göre, bunu gerçekleştirebilmek, bir başka ifadeyle yurt ve dünya olaylarına yön verebilmek için de örgütlü ve eşgüdümlü birtakım faaliyetler gerekmektedir. Burada birkaç cümleyle özetlenmeye çalışılan *Fikir Kulüpleri Federasyonu Tüzüğü*'nün, örgütün yaşadığı dönüşümü ve yöneldiği hedefi idrak edebilmek adına da oldukça önemli olduğunu belirtmek gerekir. Öyle ki, yaşadığı isim ve strateji değişikliğiyle FKF, zamanı geldiğinde üyelik kıstasını değiştirecek, farklı nitelik ve amaçlar geliştirecektir; bu konuya ileride tekrar yer verilecektir.

Eylemler, Toplantılar ve Saldırılar

FKF tarihi, faşizm karşıtı eylemlerin ve yükselen anti-emperyalist mücadelenin tarihi olarak anılmaktadır. Bu sebeple FKF'yi eylemleriyle, örgütlenmesiyle, çizgisiyle, toplumsal olaylara karşı aldığı tavırla ve bunların karşılığı olarak uğradığı saldırılarla birlikte tahlil etmek gerekir. Böyle bir okuma, Türkiye siyasal hayatında 1960'lara damga vurmuş olan bir gençlik hareketini salt kuruluş, kapanış, yönetimsel değişiklikler türünden konular ekseninde tartışmaktan çıkaracak ve Türkiye'de sol-sosyalist mücadelenin geleneğini ve pra-

tiklerini bugünkü mücadele pratikleriyle karşılaştırmaya ve değerlendirmeye de olanak sağlayacaktır.

Kuruluşunu takiben FKF'ye yönelik ilk saldırı Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde (DTCF) gerçekleşir. FKF üyesi gençlerin bildiri dağıtmaları üzerine Dekan, bildiri dağıtan öğrencilere ihtar cezası verir. İhtar cezası, Dekana gönderilen açık mektupla eleştirilir ve öğrenciler baskıların kendilerini yıldıramayacağını dile getirirler. ABD Dışişleri Bakanı *Dean Rusk*'ın 1966'da CENTO toplantısı için Ankara'ya gelişine de bir protesto gösterisiyle cevap verilir. Aslında gençlerin protesto ettikleri ABD'li bakanın kendisi değildir; gençler gösteri sırasında, ellerinde taşıdıkları dövizlerinde işaret ettikleri gibi ("NATO ve CENTO bağımlılıktır") Bakanı değil, *Türkiye'nin küresel kapitalizmin uluslararası kurumlarına bağımlılığını* protesto etmektedirler. Kızılay'da yapılan bu gösteri sonrasında, onlarca genç gözaltına alınır. Gözaltına alınanlar arasında FKF Genel Başkanı Hüseyin Ergün de bulunmaktadır. Çorumlu işçilerle birlikte gerçekleştirilen yürüyüş de yine bu dönemin bir diğer önemli eylemidir. FKF, Adalet Partili belediyenin işçilerle yaptığı toplu iş sözleşmesinin gereklerini yerine getirmemesi üzerine Çorum'dan İstanbul'a yürüyen işçilere destek verir. FKF'nin ilk Kurultay'ına doğru yaklaşılmaktayken, Kasım 1966'da ABD karşıtı bir miting daha gerçekleştirilir. Miting, Türkiye'deki ABD üslerinde çalışan işçilere yönelik baskıyı protesto etmeye yöneliktir. FKF içindeki bir grup mitinge katılma taraftarı değilse de FKF yönetimi mitinge katılma kararı alır ve miting boyunca *Kahrolsun Amerika, Yaşasın Sosyalizm!* sloganları atılır.

1967 yılına gelindiğinde FKF, 1. Kurultayı'nı gerçekleştirmiş ve bu kurultayda Genel Başkanlığa *İzzet Ararat* seçilmiştir. 1967 yılı da bir önceki yıl gibi hareketli geçer. Bu dönemdeki en önemli etkinliklerden biri 28-29 Nisan'da gerçekleştirilir. 1960 yılının 28-29 Nisan'ında SBF ve Hukuk Fakültesi'nde polisin üniversitelilere yönelik sert müdahalesi 7. yıldönümünde bir anma toplantısı ile tekrar hatırlanır. Yine bu dönemde *Ormanlar Halkındır Özelleştirilemez Yürüyüşü* de Meclis'in Nisan ayında çıkarmak istediği *Orman Vasfını Yitirmiş Yerlerin Eski Sahiplerine Geri Verilmesine Dair Kanun Tasarısı*'na karşı yapılacaktır. Bu dönemde öğrencileri harekete geçiren bir diğer olay da Çetin Altan'ın dokunulmazlığının kaldırılmak istenmesidir. Çetin Altan'ın dokunulmazlığının kaldırılmasına yönelik Adalet Partili milletvekillerinin Meclis'e verdiği önerge, FKF yayın organı *Kavga*'da eleştirilir. Çetin Altan'ın milletvekilliğinin kaldırılmasının istenmesine sebep olan olay Meclis'te Altan'ın Atatürk'e ait olan *Bursa Nutku*'nu okumasıdır. FKF bu meseleye ilişkin olarak *Kavga*'da Çetin Altan'a destek olmak amacıyla, *Bu Oyun Sök-*

meyecek başlığıyla bir yazı yayınlar. FKF'nin desteklediği bir diğer miting de TİP'in Diyarbakır'da düzenlediği *Doğu Mitingi*'dir. FKF, mitinge çağrıda bulunmuş ve çağrısında "Doğu-Batı arasındaki uçurumdan, Faşist-Turancı zihniyetten ve Doğuluların kötü muamele görmelerinden" söz etmiştir. *Özel Okullara Hayır Yürüyüşü* de yine FKF'nin içerisinde yer aldığı, akılda kalan eylemlerden bir diğeridir. Eylemin çıkış noktası; özel okullarda verilen eğitimin başarısızlığı, bu okulların birer ticarethane gibi çalışmasıdır. İstenen, bu okulların devletleştirilmesi, halkçı eğitimin tekrar gündeme alınmasıdır. FKF, dönemin bu hareketli havası eşliğinde I. Kurultay'ını 1968 baharında düzenler ve Kurultay sonrasında yeni yönetim *Doğu Perinçek* etrafında şekillenir.

Altmışların sonlarına doğru gelinirken FKF, artık, gençliğe önderlik edebilen, gençlik hareketini etrafında toplayabilen, onlarla bütünleşmiş bir örgüt hüviyetindedir. Süreç, sosyalizme gidilen yolda bir mesafenin kat edildiği, gençlik hareketinin Federasyon tarafından şekillendirilebildiği bir yöne doğru ilerlemektedir.

1968 yılı Mart ayından sonra Genel Başkan Doğu Perinçek öncülüğünde FKF, *Devrimci Güç Birliği*'ne (Dev-Güç'e) üye olur. Fakat üyeliğin yanı sıra FKF, hem *27 Mayıs Millî Devrim Derneği* öncülüğünde kurulan Dev-Güç'ün kuruluşundaki 20 imzacı örgütten biri olmuş hem de FKF Genel Başkanı Doğu Perinçek yürütme kurulunda görev almıştır. *27 Mayıs Millî Devrim Derneği* Genel Başkanı Kadri Kaplan, *Türkiye Millî Talebe Federasyonu* (TMTF) Genel Başkanı *Sencer Güneşsoy*, DİSK Ankara Temsilcisi *Uğur Cankoçak*, TÖS Genel Başkanı *Fakir Baykurt* gibi isimler ise yürütme kurulunda yer alan diğer isimlerden bazılarıdır.

1968 yılı, hiç kuşkusuz, Türkiye siyasal hayatında gençlik hareketleri bağlamında önemli bir dönemeci teşkil eder. FKF de bu dönemde adından daha sık söz ettirmeye başlayacaktır. Bu dönemde, 14-19 Mayıs 1968 arasında İstanbul'da *NATO'ya Hayır Haftası* düzenlenir. Hafta içerisinde gösteriler, konuşmalar yapılır. Bu etkinlikler çerçevesinde NATO'ya karşı duruş; ABD karşıtlığıyla, emperyalizm karşıtlığıyla savunulacaktır.

1968 gençlik hareketlerinin zirveye ulaştığı anlardan biri de Haziran ayındaki üniversite işgalleri ve boykotlardır. Türkiye'de ilk boykot DTCF'de başlar ve sonrasında diğer fakültelere doğru yayılır. Öğrencilerin istekleri; halka dönük eğitim, öğrencilerin yönetimde mutlak suretle yer alması, yönetimde oy hakkı olması, ekonomik ve sosyal sorunların çözümü, asistanlık seçiminin kayırmacılıktan ve keyfilikten arındırılması, staj ve iş imkânının sağlanması, beslenme sorununun çözülmesi gibi isteklerdir. İstanbul'da FKF Genel Sekreteri olarak görev almış olan *Veysi Sarısözen*, boykotun üniversitenin ken-

disini yenileme özgürlüğü gibi legal bir temele dayandığını, hareketin bu biçimde kendisini ortaya koymasının da Anayasadaki direnme hakkından kaynaklandığını ileri sürer.

1968 yılının bir diğer önemli öğrenci hareketi de ABD'ye ait 6. Filo'nun İstanbul'a gelmesi sebebiyle gerçekleşir. Mete Kaan Kaynar'ın *Türkiye'nin 1950'li Yılları* başlıklı kitapta yer alan "Altmışlar Türkiye'sine Ellili Yıllardan Bakmak" isimli makalesinde de tartıştığı gibi, 1967 yılında Filo'nun gelişi yine birtakım protestolara sebep olmuştur. Filo'nun gelişi sebebiyle öğrencilerin yaptığı eylemler sıklaşmış ve dönemin iktidarı tarafından öğrencilere yönelik baskılar da artan oranda devam etmiştir. Bu olaylar neticesinde Vedat Demircioğlu isimli öğrenci kaldığı yurda yapılan bir baskında toplum polisi tarafından camdan atılarak öldürülmüştür. Yine 6. Filo'ya karşı üniversiteli gençlerin Dolmabahçe'de gerçekleştirdikleri eylem ve İzmir'de Ağustos ayında 6. Filo'nun gelişi üzerine yapılan diğer eylemler FKF'nin içinde bulunduğu ve yürütücüsü-örgütleyicisi olduğu eylemlerin başında gelir. Gençlik bu dönemde kitleselleşmekte, eylemleriyle adını duyurmaktadır. Bununla birlikte, 1968 yılının Kasım ayında *Vietnam Kasabı* olarak da anılan *Robert Komer*'in Ankara'ya büyükelçi olarak atanması üzerine gençlik hareketlenecek; ODTÜ'yü ziyarete gelen Komer'in arabasını yakacaktır. Yaşananların ardından ODTÜ Sosyalist Fikir Kulübü yayınladıkları bildiride Komer'in arabasının yakılmasını şu şekilde açıklayacaktır:

> Nihayet 6 Ocak 1969'da bütün dikkatlerin ODTÜ'ye çekilmesinin nedeni olan olay ortaya Amerikan emperyalizminin Vietnam'da baş cellatlığını yapmış, on iki sene CIA ajanlığı etmiş ve nihayet Türkiye'ye büyük elçi olarak atanan, halkımızın başına uzun vadeli çoraplar örmekle görevlendirilen, Robert Kommer ODTÜ'ye rektör Kurdaş tarafından çağrıldı... Daha önce Kommer'in Türkiye'ye ilk gelişinde Esenboğa'daki büyük protesto hareketine sadece ODTÜ'den 800 kişi katılmıştı. Ve Kommer Türkiye'ye normal yollardan girememiş ancak polisin olağanüstü tedbirleri sayesinde ara sokaklardan Ankara'ya sokabilmişti. Ama Kurdaş onu ODTÜ'ye rahatlıkla çağırabildi. Sonra ne olduysa oldu ve Kommer'in 69 model Kadillak markalı arabası ters dönmüş vaziyette alevler içinde yandı. Bu gerçekten ikinci kurtuluş savaşımızın ilk meşalesiydi.

Şubat 1969'a gelindiğinde ise İstanbul'da Kanlı Pazar olayı yaşanacak ve gerek FKF ve gerekse diğer öğrenci örgütleri yaşananlar karşısında tepki göstereceklerdir. FKF'nin eylemleri 1969 boyunca da devam eder ve 1969'un Ekim ayına kadar çeşitli sebeplerle yürüyüşler, ders boykotları ve anti-emper-

yalist mitingler gerçekleştirilir. 1969 Haziran işgalleri ile üniversitelerde *Demokratik Üniversite* talepleri dile getirilir; 9-10 Ekim'de FKF'den Dev-Genç'e uzanan sürece de bu aşamadan geçerek ulaşılır.

Kurultaylar ve Tartışmalar

FKF, ilk olarak beş fikir kulübünün birleşmesiyle 17 Aralık 1965 tarihinde kurulmuş; ilk kurultayını 22 Ocak 1967 tarihinde gerçekleştirmiştir. Bu kurultay, çalışma raporunun okunması ile başlar. Raporda 17 Aralık 1965-12 Ocak 1967 tarihleri arasındaki çalışmaların değerlendirilmesi yapılır. Kurultaya kadar uzanan bu tarih aralığındaki örgütlenme, kaynak yaratma, dergi, eğitim çalışmaları, seminerler, film gösterimleri türünden faaliyetler değerlendirilir. Genel Başkan Hüseyin Ergün'ün üniversiteyi bitirip askere gitmesi sebebiyle yönetim *Kudret Ulutürk*'e devredilmiş ve Kurultay'a bu şekilde gidilmiştir. Yine raporda, ülkede faaliyet gösteren diğer örgütlerin içinde bulunduğu durum eleştirilir ve FKF'nin özgün ve bağımsız yanına vurgu yapılır. Bununla birlikte, hangi eylemlerin düzenlendiği gibi hususlar da çalışma raporunun içinde yer alır. Şunu da belirtmek gerekir ki, FKF yönetimi, ilk kurultayına giderken birtakım eleştirilere maruz kalmakta, Federasyon içerisinde bir muhalefet de şekillenmeye başlamaktadır. Federasyon içerisinde ortaya çıkan bu muhalefet, MDD stratejisi ile gençliği etrafında toparlamayı başarabilmiş Mihri Belli'ye yakın olan çevre tarafından yürütülmektedir. Federasyon'a yönelik getirilen eleştirilerin ağırlık noktası, nitelikli ve kapsayıcı çalışmaların yapılmaması ve kitle hareketinin engellenmesidir. Kurultay'da geçen tartışmalar da yine bu eksende olacak ve yönetime yönelik *pasifizm* suçlaması sıkça dillendirilecektir. Muhaliflere göre FKF, kitle hareketine sırt çevirmiştir ve yönetimde halk çocuklarının bulunması engellenmiştir. FKF yönetimi ise sokağa dökülmenin faşizmi çağırmaktan başka bir işe yaramayacağı düşüncesindedir. Kurultay bittiğinde bir *FKF Stratejisi* kabul edilir ve yeni yönetim kurulu, FKF'nin yeni genel başkanını ve merkez yürütme kurulunu seçer. Kurultay sonrasında yeni Genel Başkan *İzzet Ararat* olur ve yeni bir örgütlenme dönemine girilir. Kurultay'ın ardından İzzet Ararat öncülüğünde FKF, çalışmalarına devam eder. İzzet Ararat'ın Genel Başkanlığında FKF, eğitim çalışmalarına hız verir. Yine bu dönemde önemli bir gelişme olarak *FKF İstanbul Sekreterliği* de kurulacaktır. İstanbul ekibinin önemli isimleri arasında, FKF'nin TİP ile bağlarının çözüldüğü zamanlarda bile partiye yakın durmayı tercih eden ve daha sonra FKF'den ihraç edilecek olan *Veysi Sarısözen* de yer alır. *FKF İkinci Kurultayı* 23-24 Mart 1968 tarihleri arasında yapılır. Bu Kurul-

tay, aynı zamanda, ayrışmaların da iyiden iyiye su yüzüne çıktığı bir kurultay olacaktır. Öyle ki, daha önce Mehmet Ali Aybar tarafından da TİP'e bağlı olduğuna emin olunan ve bu sebeple FKF genel başkan adaylığı bizzat Aybar tarafından desteklenen Doğu Perinçek, Kurultay'da MDD tezlerini savunacak ve Aybar'ın hatasından dönmesinin mümkün olmadığı noktada Doğu Perinçek FKF Genel Başkanı olacaktır. Doğu Perinçek'in de içinde bulunduğu muhalefet cephesinin temel tezleri arasında, Türkiye'nin önünde sosyalist bir devrimden ziyade millî demokratik bir devrim olduğu, FKF'nin gençlikle ve diğer anti-emperyalist güçlerle güç birliğine gitmesi gerektiği gibi hususlar yer alır. Hal böyle iken Doğu Perinçek, FKF'nin yeni Genel Başkanı olacak ve 1968 yılı baharına bu tartışmalar ekseninde girilecektir.

Aslında denilebilir ki, İkinci Kurultay, FKF'nin sadece üniversite gençliğinin örgütü olmaktan çıkarak, işçi ve köylü gençliğinin de örgütü olma vasfını kazanması anlamında önemli bir adım niteliği taşımaktaydı. Bunun en güzel örneklerinden birini, FKF'nin, Antalya'nın Elmalı Köyü'nde ağalarının topraklarını işgal eden köylülerin gerçekleştirdikleri eylemleri desteklemesi ve köylülerin yanında yer alması oluşturur. Bununla birlikte, FKF içinde MDD-SD ayrımı giderek çetin bir zıtlaşmaya dönüşecektir. İlerleyen süreçte ise FKF, 1968 Haziran'ını üniversite işgalleri ve boykotlarıyla geçirir. Tarih 8 Temmuz 1968'i gösterdiğinde, daha önce 14 Temmuz'da yapılması planlanan Genel Yönetim Kurulu toplantısı planlanandan önce yapılarak Doğu Perinçek Genel Başkanlıktan düşürülür ve Doğu Perinçek'in yerine *Zülküf Şahin* yeni Genel Başkan olarak tayin edilir. Bu durumun yaşanması kuşkusuz FKF içindeki TİP yanlılarının MDD tezlerine karşı takındığı tavırla ilgilidir. Yusuf Küpeli, bu durumu, iki klik arasındaki çatışmanın tam da olması gibi yaşandığı, yani Doğu Perinçek'in hile ile başkan olmasının, sonunda yine aynı şekilde yerinden edilmesinin yolunu açtığı şeklinde yorumlayacaktır. Bu gelişmelerin ardından yeni yönetim, FKF'yi Dev-Güç'ten çıkarma kararı alarak ilk adımı atar. Aslında yaşananlar, MDD-SD arasındaki kutuplaşmanın doğrudan bir sonucu gibidir.

Bunu daha iyi anlamak için MDD-SD ayrımına dikkat çekmek gerekmektedir. Şöyle ki, SD'yi savunanlar, işçi sınıfı öncülüğünde olmayan hareketlerin başarısızlıkla sonuçlanacağını, zamanla yozlaşacağını, SD'nin aynı zamanda anti-emperyalist karakterli olması dolayısıyla zaten MDD tezlerini kapsadığını, Türkiye'nin önündeki devrimin sosyalist bir devrim olduğunu savunmaktaydılar. Bununla birlikte TİP içerisinde Mehmet Ali Aybar ve taraftarları, mücadelenin parlamenter düzlemde ve legal olarak yürütüldüğünde başarılı olabileceğini iddia ediyorlardı. Aksi halde, yani illegal düzeyde sür-

dürülecek mücadele, faşizmi çağırmaktan başka bir işe yaramayacaktı. Oysa MDD tezleri, Türkiye'de sosyalist bir mücadele yapacak ortamda bulunulmadığını, emperyalizmin bir ülkeye girerken ilk olarak oradaki en geri unsurlarla (burada feodalizm kastedilmektedir) işbirliği yaptığını, Türkiye'de feodal unsurların hâlâ çözülmediğini, yapılması gerekenin feodal kalıntıları ortadan kaldırmak olduğunu; bu kapsamda anti-emperyalist ve anti-feodal bir savaş verilmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. MDD'nin ise işçi sınıfının da ötesinde tüm millî ve anti-emperyalist güçlerin de katılımıyla sağlanabileceği savunulmaktaydı. Tüm bu sebeplerden kaynaklı olarak, sosyalist bir devrimden önce millî demokratik bir devrimin, başka bir deyişle, İkinci Kurtuluş Savaşı'nın gerçekleştirilmesi gerekliydi. Çünkü içinde yaşanılan toplum yarı-feodal bir yapıdaydı ve ülke emperyalizmin yarı sömürgesi haline gelmişti. 1 Haziran 1976 tarihli *Kurtuluş* dergisinde yer alan *Yol Ayrımı* başlıklı metinde MDD-SD olarak ortaya çıkan bu ayrılığın, 1970'lerde iyice cepheleşmiş olan Sovyet-Çin ayrılığına da referans vermekte olduğu belirtiliyordu. MDD'ye yönelik sert eleştirilerin yapıldığı metinde ayrıca şu ifadeler kullanılmıştır:

> Böylece ortaya çıkan MDD öylesine bir devrim anlayışı yarattı ki, sosyalizm belki hiçbir tarihte böylesine dogma olarak savunulmamıştır. Yaratıcılarının küçük burjuva dünya görüşleri, MDD'yi kısa zamanda Burjuva Demokratik Devrim'e (BDD) dönüştürdü. Önce Çin keşfedildi. Sonra Türkiye rahatlıkla Çin'e benzetildi. MDD ne istiyorsa her şey yaratıldı. Kopyacılık, reçetecilik anlayışı, dünyanın ikinci büyük ve Sovyet devriminden farklı bir yolla devrim yapan bir ülkenin örnek alınması, onun kopya edilmesi bu "Marksist" anlayış için gerçekten kolaydı ve olağandı.

Tartışma bu yönde ilerlerken, tarih 4-5 Ocak 1969'u gösterdiğinde *FKF Üçüncü Kurultayı* toplanır. Yönetimin Kurultay'a sunduğu Çalışma Raporu'nda eğitim, bilim, yayın faaliyetlerinden bahsedilir. Bu kurultayda, İstanbul Sekreterliği, hazırladığı bir çalışma çizelgesini sunmuş ve İstanbul'da hangi faaliyetlerin gerçekleştirildiği Kurultay'a bildirilmiştir. Kurultay'da, ayrıca, *Atilla Sarp, Doğu Perinçek ve Veysi Sarısözen* de söz alarak konuşmalar yapmışlardır. Kurultay sonunda yeni Genel Yönetim Kurulu seçilir ve Genel Yönetim Kurulu'nun 12 Ocak'ta Ankara'da yaptığı toplantıda Yusuf Küpeli Genel Başkan olur. FKF'nin yeni Merkez Yürütme Kurulu 20 Ocak'ta bir bülten yayınlar; bu bültende MDD tezleri kendisini açıktan açığa hissettirmektedir. Bununla birlikte proletarya öncülüğünde bir MDD'den bahsedilmesi Doğu Perinçek ve çevresi tarafından "Aybar oportünizminin canlandırılması" olarak eleştirilir. Federasyon içerisinde hızla yayılan bu tartışmalar,

MDD destekçileri içerisinde de birtakım ayrılıkların yaşanmaya başlayacağının ilk sinyallerini vermektedir. Bununla birlikte, yine aynı yıl 6. Filo'nun gelişi üzerine düzenlenen eylemler, 1969'da üniversitelerdeki Haziran işgalleri ve Kanlı Pazar olayı dönemin dikkat çekici ayrıntılarındandır.

1960'lı yıllar sona ererken, FKF içinde ayrılıklar da iyice belirgin hâle gelmeye başlar. Bununla birlikte, Türkiye'de artık sol için güvenli bir ortam kalmamıştır. *Vedat Demircioğlu*'ndan başlayarak *Taylan Özgür, Mehmet Cantekin* gibi gençlik önderlerinin polis ve ülkücüler tarafından katledilmesi de silahlı mücadelenin adım adım yaklaşıyor olduğu (!) anlamına gelmektedir. Bu nedenle örgütün içinde bulunduğu dağınıklıktan kurtarılması, yüklenmiş olduğu sorumluluğu yerine getirebilecek teşkilatlanmanın sağlanabilmesi gerekmektedir. Bu amaçla; örgütsel bütünlüğün korunması, yönetim sürekliliğini sağlayacak tedbirlerin alınması, disiplinsizlik ve başıbozukluk alışkanlıklarının giderilmesi için ülkedeki ve devrimci gençlik içindeki son gelişmeleri de dikkate alarak 9-10 Ekim tarihleri arasında *Olağanüstü Genel Kurul* yapma kararı alınır ve kurul sonrasında FKF, yeni ismi ve stratejisiyle Dev-Genç'e dönüşür.

Fikir Kulüpleri Federasyonu'ndan Devrimci Gençliğe

9-10 Ekim 1969 tarihinde yapılan *FKF Olağanüstü Kurultayı*, bir döneme damgasını vurmuş alışkanlıkların ve buna dayalı stratejilerin son bulduğu; yeni amaç ve stratejilerin kendisini tüm gerçekliğiyle ortaya koyduğu bir kurultaydır. Tasfiyelerin yaşanması ve yeni stratejilerin yerleştirilmesinin yanında FKF, ismini de değiştirecek ve artık *Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu* (TDGF) ya da yaygın olarak söylendiği şekliyle *Dev-Genç* ismi ile anılacaktır. Dev-Genç tüzüğünde de birtakım yenilikler ilk bakışta göze çarpmaktadır. Tüzüğün amaçlar bölümündeki ikinci maddede şöyle bir ifade yer almaktadır: "TDGF, emperyalizme ve feodal kalıntılara karşı verilen halkımızın Millî Demokratik Devrim mücadelesinde sosyalist gençliğin düşünce ve eyleminin geliştirilmesi amacıyla kurulmuştur." Hemen sonra ise Federasyon'a, onun amacını benimseyen yükseköğretim kurumlarındaki sosyalist öğrenci kuruluşları ve sosyalist işçi ve köylülerin kurduğu derneklerin katılabilecekleri belirtilir. Tüzükteki bu ifade, Dev-Genç'in hem FKF tüzüğünde yer alan üyelik kıstaslarından hem de TİP'in SD anlayışından koptuğu ve MDD stratejisine yaklaştığının da altını çizmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte yapılan önemli bir değişiklik de sekreterliklerin kapatılması ve bunun yerine *Bölge Yürütme Kurulları*'nın getirilmesidir.

FKF'nin Dev-Genç'e dönüştüğü Kurultay, aynı zamanda birtakım tasfiyelerin yaşanmasına da sahne olur. Kurultay sonunda Dev-Genç'in ilk başkanı olan Atilla Sarp, neden olağanüstü bir kurultaya ihtiyaç duyulduğunu açıklarken "...proleter devrimcilerin saflarını parçalama amacı güden, ulusal kurtuluş ve demokrasi mücadelemizi baltalayan oportünistlerin FKF'den tasfiyesi gerekiyordu," diyecek ve Kurultay'da yapılan oylama sonrasında, aralarında Veysi Sarısözen'in de bulunduğu üç kişi ihraç edilecektir. İhraç sebepleri olarak "saflarda bozgunculuk yaratma" ve "pasifizm" gibi sebepler gösterilir. İhraç edilenler ise kendilerini suçlayanların "örgüte sızmış maceracılar" olduklarını deklare ederler. Özetle bu Kurultay, birtakım görüş ayrılıklarının ve saflaşmaların örgütsel yapıda yol açtığı ciddi polarizasyonun net bir şekilde gözlemlenebilmesine vesile olmuştur. Öyle ki, Dev-Genç'e gidilen yolda ilk önce MDD tezlerine karşı olanlarla mücadele edilmiş ve yönetim son Kurultay ile birlikte MDD'ci grubun eline geçmiştir. Fakat şimdi ufukta gözüken, sadece eski klikten kalan son temsilcilerin de saf dışı edilmesi değil, aynı zamanda, *MDD Hareketi* içerisinde de "oportünizm" ve "sağ sapma" içinde olmakla itham edilenlerle yolların ayrılacak olmasıdır. Aslında saflaşma eğilimleri yıllar öncesine dayanmaktadır. 1969 yılı bu noktada bir kırılma anını temsil eder. MDD içindeki ayrılıklar ise zamanla *Türk Solu* dergisi ve ASD içerisinde de belirginleşir. Bu tartışmalarda isimleri en çok geçen iki kişi Mahir Çayan ve Doğu Perinçek'tir. Çayan çevresi ve Perinçek çevresi, hem *ASD*'de hem de *Türk Solu* dergisinde yazılar yayınlamaktadırlar. Fakat süreç ilerledikçe, hem Dev-Genç içindeki birlik sonra erecek hem de *ASD* içinde birtakım ayrışmalar yaşanacaktır. Bunu ispat etmek adına *ASD*'de Mahir Çayan'ın yazmış olduğu *Sağ Sapma, Devrimci Pratik ve Teori* isimli yazı önem arz etmektedir. Aslına bakılırsa Kurultay, Mahir Çayan'ın Mihri Belli ve Doğu Perinçek'e karşı değişen (aslında sertleşen) tutumunu ve ideolojik olarak da artık onlardan ayrı bir noktada olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Fakat *ASD*'de Mahir Çayan imzalı yazı, tartışmanın teorik ve pratik yönünü de ortaya koyması açısından oldukça açıklayıcıdır. Yazısında Mahir Çayan özetle şunları söylemektedir:

> Biz bu yazımızda genellikle, saflarımızda [MDD'yi savunan sosyalistler arasında] yeşermeye başlayan sağ sapma üzerinde duracağız. Sağ görüş Türkiye proletaryasının bugünkü durumunu şöyle tasvir etmektedir: "Türkiye proletaryası millî demokratik devrime öncülük edebilecek objektif ve sübjektif şartlara tam olarak sahip değildir. Proleter devrimcilerin bugünkü başlıca görevi, proletaryayı bu şartlara kavuşturabilmek için mücade-

> ledir." ... [Oysa] MDD ancak proletarya öncülüğünde söz konusu olabilir... Sağ görüşte olanlar asker-sivil-aydın zümrenin öncülüğünde bir demokratik program ortaya koymakta ve çeşitli reformlarla işçi sınıfının öncülüğü için objektif şartların yaratılacağından bahsetmektedirler... [Oysa] MDD tezlerinde işçi sınıfının rolü ikincil değil, öncü roldür... Objektif şartların oluşması için işçi sınıfının köylülükle bağları tam olarak koparılmalıdır düşüncesi yanlıştır ve MDD'nin köylü savaşı, köylü devrimi niteliğine ters düşen bir sağ görüştür... Kısaca özetlemek gerekirse sağ görüşe göre işçi sınıfının rolü artçı, destekçi bir roldür, Kemalistlere destek olmaktır... Türkiye'de Kemalizm'i karakterize eden "millî kurtuluşçuluk" ve "laiklik" öğeleridir. Eşyanın doğası gereği Kemalizm'in belirli bir ekonomi politikası yoktur ve olmamıştır... Kitle çizgisi, Marksist hareketin bel kemiğidir. Açıktır ki, kendi görüş ve çizgilerini kabul etmeyen, onların pasifizmine ayak uydurmayan kişi, her çeşit sağ sapmaya göre "sol maceracı" ve "sekter"dir.

Açıktır ki Mahir Çayan, militan kitlenin *terörist* ya da *maceracı* olarak nitelendirilmesine karşı çıkmaktadır. Çayan ve çevresine göre MDD, proletarya öncülüğünde köylü devrimidir ve sağ eğilimlerin odak noktası haline gelmiş olan Kemalizm, sağ-sol olarak ayrılamaz. Bununla birlikte; Kemalizm, emperyalizmin boyunduruğu altındaki bir ülkede Doğu halklarının millî kurtuluş bayraklarını yükselten, emperyalizmi yenerek millî kurtuluş savaşlarını açan bir küçük burjuva milliyetçiliğidir. SD'yi savunanlar ise, MDD'yi millî sınıfların katıldığı bir proleter devrim olarak görürler ve sol Kemalistlerin var olduğunu ileri sürerler. Son olarak da, işçi sınıfının öncülüğü reddedilmemekle birlikte, henüz objektif şartların oluşmadığı ifade edilir.

Kurultay sonrasında süren bu tartışmalar neticesinde *ASD* ikiye ayrılır. Mihri Belli ve Mahir Çayan çevresi *ASD* içinde kalmaya devam edecektir. *ASD* içinde istenmeyen konumda bulunan Perinçek ve çevresi ise dergiden ayrılacak ve Ocak 1970'te *PDA* isimli dergiyi çıkaracaktır. Aradan çok vakit geçmeden de *PDA* çevresinden dört kişi Dev-Genç yönetiminden ihraç edilir. Dev-Genç Beşinci Kurultayı'na giderken bu tartışmalar azalsa da sona ermez. Doğu Perinçek ve çevresi TDGF yönetimini *ilkesiz birlik cephesi* olarak nitelendirirken Dev-Genç yönetiminde bulunan Mahir Çayan çevresi, *PDA* fraksiyonunu oportünistlikle ve revizyonist olmakla suçlamaktadır. Tarih 17 Ekim 1970'i gösterdiğinde Dev-Genç'in Beşinci Kurultayı, Ankara Üniversitesi SBF'de yapılır. Kurultay sert tartışmalara sahne olur. Ancak, Mahir Çayan ve çevresi tüm bu çetin tartışmalara sahne olan kurultay sonunda Dev-

Genç'in yegâne hâkimi olmayı başarır ve örgüt içindeki sağ eğilim olarak nitelendirilen çevrenin yenilgisi resmîleşmiş olur.

MDD ve Dev-Genç içindeki keskin ayrılığı açıklayabilmek için son kurultaya dikkatle bakmak gerekiyor. Dev-Genç'in son kurultayında örgüte yönelik eleştirilerin değerlendirilmesinin ardından dördüncü döneme ait Çalışma Raporu okunur. Raporda; gençlik mücadelesinden, emperyalizmin içinde bulunduğu durumdan, dünyada ve Türkiye'de emperyalizmin geldiği noktadan bahsedilmektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin durumu MDD tezleri çerçevesinde ele alınır ve feodal üretim ilişkilerin devam etmekte olduğundan hareketle Türkiye'nin önündeki devrimin MDD olduğu bir kez daha ifade edilir. Kurultay, içinde bulunulan durumun da etkisiyle sert tartışmalara sahne olmuştur. Tartışmalar sonlandıktan sonra seçimlere gidilir. Genel Yönetim Kurulu seçimlerinde ne Mihri Belli ne de Doğu Perinçek çevresi aday çıkartmazlar. Bu sebeple Mahir Çayan çevresinin hazırladığı genel yönetim kurulu listesi oylanır ve kabul edilir. Daha sonra oluşturulan MYK'de Dev-Genç'in yeni başkanı *Ertuğrul Kürkçü* olur. Sonraları Mahir Çayan çevresi tarafından Kurultay şöyle değerlendirilecektir: "Bu kurultayda kesin olarak ideolojik yenilgiye uğrayan *Kampüs Maoistleri* aday çıkarmaya cesaret edemedikleri gibi, şimdi bizlere karşı olduklarını söyleyenler ne aday çıkardılar, ne de kurultayda kalkıp tek söz söylediler."

Son Dev-Genç kurultayı, ayrılıkların ve anlaşmazlıkların neredeyse dağılmaya neden olduğu bir kurultaydır. Öyle ki, Doğu Perinçek dışında, *ASD* içinde Çayan-Belli ayrımı da ortaya çıkmaya başlamıştır. *Aydınlık Sosyalist Dergi'ye Açık Mektup* başlıklı yazıda Mahir Çayan, Yusuf Küpeli, Ertuğrul Kürkçü ve Münir Ramazan Aktolga bu ayrılığın temelinde yatan nedenleri şu şekilde sıralıyor:

> Tüm gayretlerimize rağmen ASD içindeki sağcı ideolojiyi bertaraf edemedik ve bu sebeple ayrılık zorunlu olmuştur... Leninizm'in bayrağının oportünizm batağına sokulmasına göz yumacak mıydık? ... Artık Millî Belli'nin sağ görüşlerinden dolayı harekete tam bir kargaşa hâkim olmuştur. Bu kargaşa, hareketin hem teorik hem de pratik ilerleyişine engel olmaya başlamıştır... Bir kere, Mihri Belli arkadaşın temsil ettiği görüş ile aramızdaki farklılığın küçük görüş ayrılığı olmadığını bilenlerdensiniz... Mihri Belli arkadaşın yönetimindeki *Türk Solu* dergisi, bilindiği gibi, bütün eyleme proletaryasız bir cephe kurma çalışmalarından başka bir şey değildi. Dev-Güç hikâyeleri, yine pratikte herkesin bildiği bir başka örnektir... Biz, devrimin, işçi-köylü ittifakı temeli üzerinde emperyalist boyunduruğun en za-

yıf olduğu kırlardan şehirlerin fethi rotasını izleyen bir halk savaşı ile zafere erişeceğini söylüyoruz... Mihri Belli'nin proleter enternasyonalizmini zedeleyen bu milliyetçi görüşlerinin temelinde yukarıda belirttiğimiz gibi, devrim anlayışı ve çalışma tarzındaki reformist görüşlerinden dolayı milliyetçi devrimcilere yani küçük burjuva devrimcilerine bel bağlama ve taviz verme eğilimleri yatmaktadır... Görülebileceği gibi, bu saflarımızdaki herhangi ikinci dereceden bir meselede var olan 'ufak görüş ayrılıkları' karşısında alınacak bir tavır meselesi değil, Leninizm ile sosyal reformist arasındaki bir tercih meselesidir." Altında dört kişinin bulunduğu bu sert yazının bitişi de yine aynı şekilde sert oluyordu. Yazının son kısmına içinde bulunulan durumun vahametini göstermesi, ayrılığın artık kaçınılmaz boyutta olduğunu ilân etmesi sebebiyle burada yer veriyorum: ... Artık Mihri Belli'nin sağ görüşlerinden dolayı harekete tam bir kargaşa hâkim olmuştur. Bu kargaşa, hareketin hem teorik hem de pratik ilerleyişine engel olmaya başlamıştı. Artık, ayrılık parolamızdır. Ve proletaryanın devrimci ilkelerini her şeyden üstün tutan, devrimci şerefi ve namusu olan her devrimcinin yapacağı gibi Mihri Belli ve onun temsil ettiği akımla tüm organik bağımızı kestik!

Dev-Genç'in isim ve tüzük değişikliğine gittiği 1969 yılı sonrasında Türkiye siyasal hayatı, oldukça hareketli günler yaşamaktadır. 12 Mart Darbesi'ne doğru giden süreçte gençlik hareketleri de hız kazanmaya başlamış ve sokaklar bir dizi eyleme sahne olmuştur. Özellikle işçi ve köylü eylemleri bu döneme damgasını vurmaya başlamış ve sosyalist gençler tüm bu olan biten içinde bir yandan çeşitli tecrübeler edinirlerken, diğer yandan da devlet ve onun baskı aygıtlarıyla hemen her alanda karşı karşıya gelmişlerdir. Esasen Dev-Genç tarihini eylemler ve bu eylemlere karşıt bir biçimde gelişen devlet refleksi şeklinde incelemek mümkündür. Dev-Genç, her ne kadar oldukça sert geçen tartışmalı kurultaylara, kendi içinde gerçekleşen teorik ve pratik mücadelelere sahne olmuş olsa da, bugün hâlâ gerçekleştirdiği eylemler ve bu yolda gençliğe bıraktığı koca bir gelenek ile yaşatılmaktadır. Bu açıdan Dev-Genç tarihini eylemleri ve bıraktığı mücadele pratikleri ile değerlendirmek, tarihe ve bir döneme damgasını vurmuş olan örgüte hak ettiği değeri vermek açısından kuşkusuz doğru bir hareket olacaktır.

Dev-Genç hareketi incelendiğinde, hareketin söz ve eylem birlikteliğini sağladığı pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Dev-Genç üyesi gençler, devrimci gençliğin halk ile yakın durmasının gerekliliğini sıkça belirtmişlerdir. "Devrimcilik nedir, nerede yapılır?" sorularının cevabının da yine geliş-

tirdikleri mücadele pratiklerinde aranması gerektiğini ifade etmişlerdir. Fabrika işgallerinde işgalin gerçekleştirildiği yerdeyken, işçi yürüyüşlerinde işçilerle birlikte yürürken ya da köylülerin hak arayışlarına destek verilirken de Dev-Genç'in mutlaka orada olduğu görülür. Bu açıdan Dev-Genç, Türkiye siyasal hayatında sosyalist gençliğin edinmiş olduğu teorik ve pratik birikim noktasında oldukça önemli bir yere sahiptir.

1969 yılının sonlarında yapılan FKF Kurultayı ile kuruluşu gerçekleştirilen Dev-Genç, her ne kadar 12 Mart Darbesi nedeniyle kısa süreli bir ömre sahip olmuşsa da tabiri caizse az zamanda çok iş yapmıştır. *Köy Mitingleri,* bu durumu en iyi şekilde açıklayan eylemlerin başında gelir. Dev-Genç üyesi gençler, üniversitelerin tatile girdiği zamanlarda gruplar halinde köylere gider ve gittikleri yerlerde bulunan köyleri gezerek köylülere sömürünün nasıl gerçekleştiğini, kendi emekleri ile ürettikleri ürünlerinin ağa-tüccar tarafından nasıl ucuza kapatıldığını, emperyalizmi ve onun nasıl çalıştığını anlatırlar. Dikkat edilirse bu strateji, MDD tezlerinin nasıl pratiğe dönüştürüldüğünü göstermesi açısından oldukça ilgi çekicidir. MDD tezlerine göre emperyalizm, bir ülkeye gireceği zaman ilk olarak oradaki en geri unsurlarla, yani feodal unsurlarla işbirliği içine girmekteydi. Bu ise gençleri, köylerde çalışma yaparak hâlâ feodal bağımlılık ilişkilerinin hüküm sürdüğü alanlarda köylüleri bilinçlendirmeye sevk etmekteydi. Ayrıca yine MDD tezlerine göre, devrim kırlardan başlayacak ve şehirlerin kuşatılmasıyla son bulacaktı. Bu gibi sebepler, neden Dev-Genç örgütünün köylerde çalışma yaptığını açıklaması bakımından oldukça önemlidir. Sonuç olarak, Dev-Genç üyesi gençler Malatya'da, Akhisar'da; Ödemiş, Kars, Fatsa ve Alaçam'da tek tek köyleri gezecek, çeşitli mitingler örgütleyecek ve köylülerle yakın ilişkiler geliştireceklerdir.

Dev-Genç'in bir diğer çalışma alanı da mahallelerdir. Öyle ki, kimin başı sıkışsa devrimci gençler yardıma koşmaktadırlar. Mahallelerde yapılan çalışmaların önemli bir örneğini de gecekondu halkıyla dayanışma ve gecekondu eylemleri oluşturur. Devrimci gençlik, gecekondu yıkımlarının engellenmesinde kapı kapı dolaşıp gecekondu halkıyla konuşacak ve çeşitli eylem biçimlerini saptayıp mahalleliyle birlikte sokağa çıkacaktır. Mahallelerdeki bu deneyim, 1977'nin ikinci yarısında İstanbul'da kurulan *1 Mayıs Mahallesi*'ndeki (12 Eylül Darbesi'yle adı *Mustafa Kemal Mahallesi* olarak değiştirilecektir) sosyalist örgütlenmenin ve dayanışmanın da bir öncüsü niteliğinde olmuştur. Öyle ki; 1970'li yıllarda mafya benzeri oluşumların mahalledeki gecekondu sahiplerine yaptıkları baskılar, sosyalist kurumların önemli desteğiyle bertaraf edilebilmiştir. *1 Mayıs Mahallesi*'ndeki sosyalist yerleşimcile-

rin ve halkla dayanışma içinde olan devrimci örgütlerin karşılıklı işbirliği; hazine arazilerine el koyup satan, gecekondu sahiplerinden evlerinin yıkılmasını engelleyeceklerini söyleyerek rüşvet alan ve çıkar ilişkileriyle konumunu korumaya çalışan gecekondu mafyasının mahalledeki etkinliğine son vermiştir. Bu açıdan Dev-Genç'in mahalle çalışmalarının, kendisinden sonra gelişen sosyalist örgütlenmeler için bir örnek olduğunu ve bunun da sosyalist kurumların *1 Mayıs Mahallesi*'nde gecekondu halkıyla gösterdikleri dayanışmada açık bir şekilde görüldüğünü söylemek mümkündür. Dev-Genç'in düzenlediği *Yerli Malı Haftası* anti-emperyalist karakterdeki eylemlerden bir diğeridir. Bunların dışında, Dev-Genç, 6.Filo'nun İzmir'e gelmesi sebebiyle protesto gösterilerinde bulunacak ve bu nedenle üyeleri gözaltına alınacaktır. Filistin'de *El Fetih* saflarında savaşan ve yurda döndüklerinde casus olarak yaftalananlar da yine Dev-Genç üyesi gençlerdir. Yine bu dönemde *Bağımsızlık Haftası* düzenlenecek; bu konudaki siyasal bilinç seviyesi yükseltilmeye çalışılacaktır. *Üniversite Özgürlüğünü Savunma Mitingi* ise polisin üniversitelere izinsiz ve rahatça girmesini protesto etmek için düzenlenecektir. TDGF'nin 15-16 Haziran 1970'teki işçi direnişine verdiği destek de göz ardı edilemeyecek boyuttadır. İşçilerin başlattığı grev ve işgal hareketinde Dev-Genç aktif bir şekilde rol almış ve öncü kadrodan pek çok üyesi bu eylemlere katılması sebebiyle hapse atılmış; işkenceye maruz kalmıştır. Buraya kadar anlatılanları özetlemek gerekirse Dev-Genç; pratiğini sokakta eylemleriyle, teorik derinliğini de hem örgüt içi ideolojik mücadelelerle hem de bilimsel sosyalizm metotlarını geliştirerek kazanmıştır.

FKF/Dev-Genç süreci, Türkiye devrimci mücadelesine yaptığı katkı ile bugün dahi büyük bir öneme sahiptir. Tek tek fikir kulüplerinden on binlerce genci bünyesine katarak 1960'lı yıllara damgasını vurabilen bir çatı-örgüt haline gelebilmesi de bunun göstergesidir. Nitekim bu, FKF/Dev-Genç sürecinin muhalif gençliğin bilimsel sosyalizme evrilen mücadelesinde önemli bir eşik olduğunun da altını çizmektedir.

Tarih 12 Mart 1971'i gösterdiğinde radyodan okunan Muhtıra, sosyalist gençlik için bir dönemin kapanıp yeni bir dönemin açılacağının da habercisiydi. 26 Nisan'da ise 11 ilde sıkıyönetim ilân edilmesi ile birlikte gözaltılar, işkenceler de başlamış oluyordu. Bundan bir gün sonra ise yani 27 Nisan 1971 tarihinde Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nın yayımladığı bildiri ile Dev-Genç, süresiz olarak kapatılacak ve gençlik için bir dönem sona erecektir.

Yön ve Millî Demokratik Devrim Hareketleri[1]

MUSTAFA ŞENER

Bilindiği gibi 1960'lı yıllar, tam olarak söylersek 1961-71 dönemi, Türkiye'de sosyalist hareketin tarihi açısından özel bir önem taşır. Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi II. Meşrutiyet dönemindeki kimi örgütlenme girişimlerini saymazsak, doğumunu 1920 yılında TKP'nin kuruluşu ile başlatabileceğimiz sosyalist/komünist hareket millî mücadele döneminde çeşitli faktörlerin bir araya gelmesiyle önemli sayılabilecek bir siyasal etki düzeyine sahip olmuştu, ama bu durum çok kısa sürdü. Kemalistlerin 1921'in ilk günlerinden itibaren başlayan ve fiziki tasfiyeye varan baskılarına karşı koyamayan TKP, uzun süren tek parti iktidarı boyunca iyi kötü varlığını korumayı başardıysa da gerek kitlesellik anlamında gerekse ülke siyasetinde bir ağırlığa sahip olma anlamında hiçbir zaman gerçek bir siyasal özne olamadı. Bu nedenle 1960'ların hemen başından itibaren yükselen sol dalgayı sosyalist hareketin küllerinden yeniden doğması olarak da tanımlayabiliriz.

1960'lı yıllardaki yükseliş elbette ve önemsenmesi gereken ölçüde TKP geleneğine yaslanıyordu ama sadece ondan ibaret de değildi. En son 1951 yılındaki büyük tutuklamalardan sonra kendi içinde yaşanan çatışmaların da etkisiyle 1950'li yıllarda bir varlık gösterememiş olan TKP'nin, yurtdışından yayın yapan *Bizim Radyo*'su sayılmazsa, 1960'ların başında herhangi bir siyasal etkinliği bulunmuyordu. Ama TKP'li kadrolar elbette varlıklarını sürdürüyorlardı ve 27 Mayıs sonrası gelen görece özgür siyaset ortamında sosya-

1 Bu çalışma büyük ölçüde, yazarın daha önce yayınlanan *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset YÖN, MDD ve TİP* başlıklı kitabına dayanmaktadır. Konu ile ilgili daha kapsamlı değerlendirmeler ve detaylı referanslar için sözü edilen kitaba bakılmalıdır.

list harekete *take-off*'unu yaşatacak olanların önemli bir bölümünü bu kadrolar oluşturacaktı.

Söz konusu dönemde sosyalist hareketin üç ana öbeğinden biri olan *MDD Hareketi* bütünüyle bu kadroların omuzlarında yükselmiş, fakat 1967 yılından itibaren de çok önemli bir gençlik aşısıyla tazelenmiş ve güçlenmişti. 1961 yılında 12 sendikacı tarafından kurulan ama esas olarak Genel Başkanlığına Mehmet Ali Aybar getirildikten sonra sosyalist bir kimlik kazanan TİP de bu kimliği çoğunlukla eski TKP'lilerden oluşan yöneticileri (Behice Boran, Sadun Aren, Nihat Sargın ve Mehmet Ali Aybar'ın hepsinin de geçmişinde farklı düzeylerde de olsa TKP ile bir bağ vardı) sayesinde edinmişti ama 1960'ların başında bu kadroların TKP çizgisine herhangi bir bağlılıkları söz konusu değildi. En azından 1968 yılına kadar TİP'i hem örgütsel olarak TKP'li kadrolardan uzak tutmaya çalışmışlar hem de siyaset tarzı, strateji ve taktikler açısından TKP çizgisinden tümüyle farklı bir parti yaratmak için uğraşmışlardı. Dönemin diğer önemli hareketini oluşturan ve *Yön* dergisi etrafında kümelenen aydınların ise TKP ile ne geçmişte ne de sonradan herhangi bir bağları olmamıştı. Çıkardıkları dergilerin adından hareketle *YDH Hareketi* (YDH), ya da sosyalizme daha yakın ve çok daha geniş bir etki alanına sahip olan dergi *Yön* olduğu için kısaca *Yön Hareketi* olarak adlandırılan bu hareket, evet TKP geleneğiyle bir bağa sahip değildi ama 1965-1967 (*Yön* dergisinin yayınına son verilen yıldır 1967) yılları arasında MDD'cilerle ortak hareket etmiş ve *Yön* sayfalarında büyük ölçüde TKP'cilik (özellikle aşamalı devrim ve millî cephe konusunda) yapmıştı.

1960'lı yılların başında ifadesini *Yön* dergisinde bulan, altmışların ikinci yarısında ise YDH'den koparak kendi bağımsız yayın organlarını oluşturan ve giderek bağımsız bir siyasal hareket konumuna gelen *MDD Hareketi*, 1961'de kurulan TİP ve aynı yıl yayınlanmaya başlanan *Yön* dergisine bakıldığında, dönemin üç ana akımından en geç ortaya çıkanı olarak değerlendirilebilir. Ne var ki, bu değerlendirme yanıltıcı olacaktır. Çünkü *MDD Hareketi*, TKP geleneğinden gelir ve bu anlamda en yeni hareket değil, aksine Türkiye'deki geleneksel solun (TKP çizgisinin) devamı olarak görülmelidir.

İlerleyen bölümlerde incelediğimiz YDH ise TKP geleneğiyle hiçbir organik bağa sahip olmamasına rağmen, ideolojik olarak, özellikle de aşamalı bir devrim anlayışını savunması açısından, bu geleneğe yakın bir siyasal hat oluşturuyordu. Bu nedenle sonradan *MDD Hareketi*'ni oluşturacak olan eski TKP'liler –bunlara *eski tüfekler* deniliyordu– kendilerini öncelikle YDH içinde ifade etme olanağı buldular.

YDH'nin, kırda derebeyi artıklarına bir toprak reformuyla son vermek, dış ticareti, büyük sanayiyi ve bankacılığı devletleştirmek, tarafsız bir dış politika izlemek şeklinde özetlenebilecek programı, TKP saflarındayken de aşa-

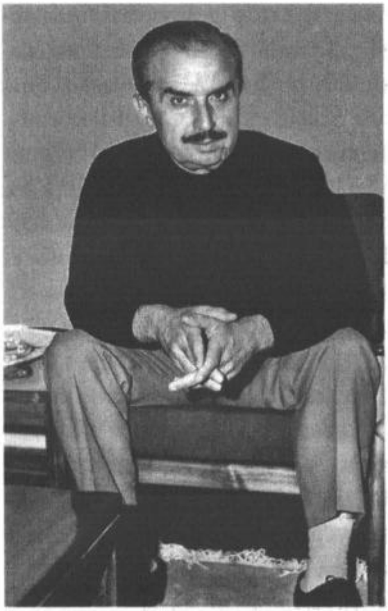
malı bir devrimi savunmuş olan *eski tüfeklere* çok cazip geliyordu. Aynı şekilde kendisine yarıda bırakılmış Kemalist reformları tamamlama misyonu biçen YDH, tarihi boyunca Kemalizm'le ciddi bir hesaplaşma yaşamamış olan TKP çizgisine yakın düşüyordu.

Tarihi boyunca hep aşamalı devrimi savunmuş ve bunun bir gereği olarak daima bir cephe arayışı içinde olmuş eski TKP'li, yeni MDD'ciler için *Yön*, bu cephenin bir bileşeni olabilir gibi görünüyordu. MDD için pratik bir sorun olarak, yapılmamış işlerle yapılacak işlerin ayrı ayrı programlanabileceğini varsayan bir cephe ve biri demokratik hedeflerle sınırlı –minimum–, diğeri sosyalist hedeflere açık –maksimum– iki ayrı program gerekiyordu. Öyle olduğu için de *Yön*'e ve geleceğin MDD'cilerine egemen olan söylem antifeodal ve anti-emperyalist bir söylemdi ki, bu da MDD stratejisinin olmazsa olmazıydı.

Eski tüfeklerin MDD stratejisi, üstü örtük bir şekilde de olsa, daha MDD tartışmaları başlamadan, 1962 yılında, Belli tarafından –Mehmet Doğu takma adı ile– *Yön*'e gönderilen *Sosyalizm Tartışmaları* başlıklı okuyucu mektubunda ilân edildi. Bu yazı MDD teorisi açısından bir *erken doğum* yazısı olarak da kabul edilebilir. Ancak, derginin yazıya sayfalarını açması, bunu bir okuyucu mektubu olarak da olsa yayınlaması, YDH'nin burada savunulan tezlere olumlu yaklaştığını ve ileride kurulacak *cephe*nin ipuçlarını da gösterir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, 1966 yılına kadar *Yön* ile TİP arasında kayda değer bir karşıtlık yoktur. Bu tarihe kadar, taraflar zoraki bir *gönüldaşlığı* sürdürürler. Belli'nin ifadesi ile taraflar arasında *soğuk bir yakınlık* veya *sıcak bir uzaklık* vardır:

> Bugünün Türkiye'si, dünün bağımsız, antiemperyalist, Kemalist Türkiye'si değildir. ... Bugün Türkiye'yi yeniden Kemalist gelişme yoluna sokmak demek, millî bağımsızlığı sağlamak, Atatürk ilkelerini günümüzün gerçekleri ışığında geliştirerek, yeniden egemen kılmak demek, bugünkü Türkiye'yi değiştirmek, gerçek bir devrim başarmak demektir. Bu da çok çetin bir iştir. Ama Türk toplumunun ileriye yönelmiş, zinde kuvvetleri, bütün çetinliğine rağmen, bu gerçekten demokratik devrimi başarabilecek güçtedir. Yeter ki antiemperyalist ve anti feodal toplanış, Türkiye'nin eksiksiz bütün ilerici çevrelerine hitap edebilsin, çatısı altına bütün Türk yurtseverlerini toplayabilsin ve bu Millî Cephe olanca derinliği ve genişliği ile kurulabilsin.

MDD'nin önde gelen teorisyenlerinden Belli'nin takma bir adla 1962 yılında yazdığı bu yazı 1960 sonrasında yeniden doğan sol hareketin içine MDD'ciliğin sokuluşunun bir ön ifadesi olarak da kabul edilebilir. 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren giderek artan bir şekilde Türkiye'de MDD'cilik kendisini hissettirecek, önce *Yön* dergisinde başlayan teorik tartışmalar

Mihri Belli, MDD Hareketi'nin başını çeken isimlerdendi.

giderek TİP'e yansıyacak, 1967'den sonra da *MDD Hareketi* kendi yayın organlarını yaratacak ve ayrı bir örgüte dönüşemese de bağımsız bir siyasî hat halini alacaktır. Öte yandan *MDD Hareketi*'nin bağrından, iktidar strateji tartışmalarıyla, özellikle de öncülük konusundaki teorik ve pratik tartışmaların etkisiyle dört farklı hareket doğacaktır.

1961-1971 yılları arasında, Avcıoğlu'nun önderliğinde çıkarılan *Yön* ve *Devrim* dergileri etrafında örgütlenmiş bir aydın hareketi olarak YDH ve *eski tüfek* Mihri Belli'nin başını çektiği *MDD Hareketi*, TİP ile birlikte dönemin üç ana sol/sosyalist akımını oluştururlar. TİP'i dışarıda bırakarak YDH ve MDD hareketlerini inceleyeceğimiz bu bölümde öncelikle, bu hareketlerin oluşum ve gelişim süreçleri ile sahip oldukları kadrolar hakkında bilgi vereceğiz. Bunun ardından da, hareketlerin sınıf analizlerinin ve iktidar stratejilerinin çerçevesini de oluşturan siyasal tezlerine, ideolojik pozisyonlarına odaklanacağız. Hemen akabinde ise, hareketlerin iktidar stratejilerini kendi tarihselliği içinde irdelemeyi deneyeceğiz.

Yön-Devrim Hareketi'nin Doğuşu

YDH, 27 Mayıs ve 12 Mart Darbeleri arasında geçen süreyi kapsayan dönemde TİP ve MDD ile birlikte Türkiye sol hareketinin üç ana akımından biridir. Hareket, herhangi bir şekilde örgütsel bir yapıya ulaşamasa da, yayımladığı iki dergisi, örgütlediği bir derneği ve sahip olduğu bir yayıneviyle *tüzüksüz bir parti* görüntüsü sergiler. *Yön* deyince akla gelmesi gereken ilk isim kuşkusuz Doğan Avcıoğlu'dur ama derginin kurucuları arasında yer alan Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk ve İlhami Soysal'ın da dergiye önemli katkılar sunduklarını vurgulamak gerekir.

YDH'nin doğuşunda, 1950'li yılların sonuna doğru gittikçe daha otoriter bir yönetim tarzı sergileyen DP iktidarına karşı yürütülen muhalefetin önemli bir etkisi olmuştur. Bu süreçte, DP yönetimine karşı, asker ve sivil bürokratların, aydınların, öğrencilerin, işçilerin ve sanayi burjuvazisinin de yer aldığı *kentli* bir muhalefet cephesinin oluşması gecikmemiştir. 27 Mayıs

Darbesi'nin ardından *Yön* dergisini çıkaracak olan ekip de işte bu muhalefet cephesinde yerini almıştı. O dönemde Mümtaz Soysal *Forum* dergisinde, Doğan Avcıoğlu *Ulus*'ta yazılar yazmaktaydı. İlhan Selçuk ise, bir mizah dergisi olan *Dolmuş*'u çıkarıyordu. Yalçın Küçük'ün belirttiği gibi *Forum*, aydın hareketinde bir yükseliş gerçekleştirmişti ve *Yön* de bu yükselişin kenarlarından doğmuştu. Fakat bu saptama kesinlikle *Forum* ve *Yön*'ün aynı, hattâ benzer bir kuramsal-ideolojik çizgiye sahip oldukları anlamına gelmemelidir. İki dergide de baskın bir Kemalist söylem yer almakla birlikte *Yön* dergisi, Kemalizm'in tam uygulanmasıyla sosyalizme bir kapı açmak istiyor veya hiç olmazsa bir kapı kurulacağına inanıyordu. *Forum* dergisi ise, tersine, Kemalizm'in tam anlamıyla uygulanmasının böyle bir kapıyı sıkıca kapatacağını savunmaktaydı. Ayrıca *Forum* ile *Yön* arasında ülke sorunlarına yaklaşım konusunda da farklar vardı. Gökhan Atılgan bunu şu şekilde açıklamaktadır:

> Aslına bakılırsa *Forum*'un temsil ettiği "baskın" eğilimle *Yön*'ü çıkaracak olan ekibin temsil ettiği "silik" eğilim arasında önemli farklar bulunuyordu. Biri siyasal rejim sorunlarına odaklanmıştı, öteki iktisadî düzen; biri ülkenin içinde bulunduğu buhranın Batı tipi bir demokrasinin yerleşmemiş olmasından kaynaklandığını vurguluyordu, öteki siyasî buhranın iktisadî buhranın bir neticesi olduğunu.

Gerçekten de, YDH'nin ortaya çıkışında *Forum* çizgisi ile yaşanan ayrışmanın önemli bir rolünün olduğu açıktır. Özellikle 27 Mayıs Darbesi'nden sonra yeni anayasanın oluşturulması sürecinde bu ayrılıklar daha net okunabilmektedir. Bilindiği üzere, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra yapılan yeni Anayasa, *Forum*'un ve yine ondan etkilenmiş olan CHP *İlk Hedefler Beyannamesi*'nin damgasını taşıyordu. *Forum*'un mimarlarından olan Turhan Feyzioğlu'nun anayasa taslağını hazırlayan komisyona başkanlık etmesi de bunun bir göstergesiydi. Buna karşın Avcıoğlu, bazı meselelere dair bir memnuniyetsizlik içindeydi. Öyle ki, *Forum* çizgisinin eseri olan bu Anayasa, sonraki yıllarda *Yön* ve *Devrim* sayfalarında anayasayı savunmak için büyük mücadele verecek olan Avcıoğlu'nu, hazırlanışı sırasında pek memnun etmemişti. Bunun da nedeni, kendisi özellikle karar mekanizmaları hızlı çalışan bir yürütme organının oluşturulması için ısrar etmesine rağmen anayasa taslağının istediği gibi çıkmamış olmasıydı. Bundan kaynaklı olarak da Avcıoğlu, anayasa taslağına müdahale etmiş ve Kurucu Meclis'te yapılan oylamaya katılmamıştı.

Anayasadan beklediğini bulamayan Avcıoğlu ve ekibinin yaşadığı tek hayal kırıklığı bu değildi. Öyle ki, her ne kadar Avcıoğlu'nun kendisi de yukarıda bahsedilen sebeplerden kaynaklı olarak yeni anayasaya *evet* oyu vermemişse de, yeni anayasanın kamuoyu tarafından aldığı *evet* oylarının sayısı oldukça azdı ve DP'nin devamı olduğunu iddia eden partilerin yürüttüğü *ha-*

yır kampanyası da işe yaramış gözüküyordu. Bu sonuçlar açık bir şekilde bir yenilgi göstergesiydi. Anayasanın halk nezdinde önemli bir destek bulmamış olması ve Meclis'te DP'nin devamı olduğunu iddia eden partilerin çoğunluğu ele geçirmesi de bunu ispatlıyordu. Demokrasi, Yöncülerin deyişiyle, *tutucu güçler koalisyonunu* iktidara getirmişti.

Forum çizgisinin bu yenilgisi ve yaşanan hayal kırıklığı, 1960 öncesi muhalefetin *silik eğilimi* için bir fırsat anlamına da geliyordu. Yayın hayatı boyunca demokrasiye hep kuşkuyla bakacak, en azından Türkiye'deki uygulanışı itibariyle onu *cici demokrasi* nitelemesiyle daima küçümseyecek olan *Yön* işte böyle bir ortama doğdu ve 15 Ekim seçimlerinin hemen ardından 20 Aralık 1961 tarihinde yayın hayatına başladı.

Bir bildiriyle yayın hayatına başlayan *Yön*'ün aydınlar için ne kadar önemli bir ihtiyaca karşılık geldiği çok geçmeden anlaşıldı. 1.042 kişinin imzaladığı *Yön Bildirisi*, derginin çıkışıyla birlikte hem sağ kanattaki hem de sol kanattaki aydınlar arasında büyük bir yankı uyandırmış ve derginin tirajı da 30.000'e yaklaşmıştı. J.M. Landau'nun *Radical Politics in Turkey* başlıklı kitabında da altını çizdiği gibi, o tarihlerde, politik-ideolojik bir süreli yayın için olağanüstü bir rakamdı bu.

Yön, yayın hayatına başladıktan kısa bir süre sonra, 21 Mayıs 1963 tarihinde Albay Talat Aydemir öncülüğünde gerçekleştirilmek istenen darbe girişiminin ardından, bu girişimde rolü olduğu gerekçesiyle yaklaşık 14 ay boyunca (5 Haziran 1963-25 Eylül 1964 tarihleri arasında) kapalı kaldı. 30 Haziran 1967 tarihinde ise, bu defa kendi iradesiyle faaliyetlerine son verdi. Kapalı kaldığı dönemler dışta bırakılırsa, yayın hayatını sürdürdüğü dönemde *Yön*, 222 sayı çıktı. Bu rakam, derginin ne kadar başarılı olduğunun da bir göstergesidir. Öyle ki, TİP'in herhangi bir yayın organı ne bu kadar düzenli aralıkla çıkmış ne de bu kadar etkili olmayı başarabilmişti.

Yön-Devrim Hareketi'nin Siyasal Tezleri

YDH'nin ideolojik tutumu ile ilgili bir uzlaşı tam olarak sağlanamamış olsa da, gerek hareketin kendisinin gerekse de hareketin içinde yer alan aydın kesimin Kemalizm ile Marksizm arasında bir yerde durdukları genel olarak kabul edilmektedir. Hareketi *Kadro*'cu akımının sürdürüldüğü bir başka zemin olarak gören ve hareketi de bundan kaynaklı olarak *sol Kemalist* olarak nitelendiren yazarlar da mevcuttur. Öyle ki, YDH'nin varlığını sürdürdüğü dönemde faaliyet gösteren diğer sol aktörler de hareketin *sol Kemalist* niteliğinin altını çizmektedirler.

Gerek *Yön* ve *Devrim* dergileri, gerekse de Avcıoğlu'nun diğer yayınları, esas olarak, Türkiye'nin kalkınma sorununa ve bu sorunun çözüm yolları-

na odaklanmışlardı. Sorunların temelinde de ülkenin iktisadî açıdan az gelişmişliğini görüyorlardı. Sosyal adalet, eğitim, demokrasi gibi sorunların çözümü bu temel sorunların çözümüne bağlıydı. Bununla birlikte, özel teşebbüsün ve devlet teşebbüsünün bir arada sürdürüldüğü karma sisteme dayalı ekonomi modelinin sürdürülmesi; fakat devlet sektörüne ağırlık ve öncelik verilmesi gerekliliği *Yön Bildirisi*'ne imza atan aydınların temel düşüncelerinden bazılarını oluşturmaktaydı. *Şuurlu devlet müdahalesi* olarak nitelendirilen yeni bir devletçilik anlayışıydı bu. *Şuurlu devletçilik*, Bildiri'ye, "...demokratik rejimin sadece bir şekilden ibaret kalmasını önleyip, demokrasinin kütlelere mal olmasını sağlayacak temel müdahale vasıtası" şeklinde yansımıştı. Yöncüler, o zamana kadar uygulanan devletçilik anlayışını eleştirmekte, onun halkçı yanını eksik bulmaktaydılar. Her ne kadar 1930'lardaki devletçilik anlayışının kimi yönlerini olumlu bulsalar da, çözüm onu aynen tekrar etmek değil, halkçı bir anlayışla yeniden yorumlamaktı.

YDH'ye mensup olan aydınların üzerinde durdukları bir diğer problem de kalkınma ile ilgiliydi. Bu konuda hem Avcıoğlu hem de harekete mensup diğer yazarlar kalkınma meselesine yeni bir yorum getirdiklerini iddia etmişlerdir. *Yön* yazarlarına göre, bu mesele her ne kadar iktisadî bir mesele olsa da bu durum demokrasinin göz ardı edilmesi anlamına gelmiyordu. Bunun tersine, kalkınmanın doğru bir şekilde gerçekleşmesi için demokrasi şarttı. Aralarında pozitif bir ilişkinin olduğu kalkınma ve demokrasi ilişkisinde belirleyici olan ise kalkınmaydı. Bu sonuca varılmasının esas nedeni de demokrasinin tek başına kalkınmayı sağlayamayacağına ilişkin geliştirilen yorumdu. Bunun da ötesinde, söz konusu olan az gelişmiş bir ülke ise, demokrasi ancak hızlı kalkınma ile kurulacaktı. Hızlı kalkınmanın da ön koşulu sosyalizmden geçmekteydi. *Yön Bildirisi*'nde kalkınma yolu olarak *yeni devletçilik* öneriliyor, sosyalizmden hiç söz edilmiyordu ama *Yön*'ün daha ilk sayısındaki yazısında Avcıoğlu, "Yirminci yüzyılın ikinci yarısında az gelişmiş memleketler için tek çıkar yol sosyalizmdir" diyecekti.

Her ne kadar sosyalizmin sınıfsal yönüne özellikle dikkat çekseler de, Avcıoğlu ve Yöncüler, sosyalizmi daha çok bir kalkınma yöntemi olarak görmekteydiler. Sosyalizm, evet, işçi sınıfının düzeniydi ama Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde bir avuç feodal mütegallibe ve işbirlikçi burjuvazi hariç hemen bütün sınıfların yararınaydı. Bununla birlikte, sosyalizm kavramının *Yön* sayfalarında daha belirsiz tanımlamalarıyla karşılaşmak da mümkündü. Özellikle Şevket Süreyya Aydemir'in yazılarında, *memleketçi sosyalizm*, *ıslahatçı sosyalizm*, *Türk sosyalizmi* gibi nitelemeler bol bol kullanılıyor, böylelikle, savundukları sosyalizmin Marksist sosyalizmden farklı olduğu anlatılmaya çalışılıyordu. Ancak, dergide uzun süre yazmasına karşın, Aydemir'in YDH'*yi* temsil etmediği söylenebilir.

Yöncülerin kalkınma dışında üzerinde önemle durdukları bir diğer konu da demokrasi konusuydu. Özellikle derginin yayın hayatına başlamasından sonra geçen ilk iki yılda ele alınan konular içinde demokrasi en öne çıkan başlıklardan biriydi. Sosyalizm kavramının yanında demokrasi kavramının ne sıklıkla kullanıldığına bakıldığında da bunu görmek mümkündür. Öyle ki, 1962 yılında, demokrasi, sosyalizmden sonra en çok işlenen ikinci kavram iken, 1963 yılında onu da geçmiş ve işlenme sıklığı açısından ilk sırayı almıştı. Buna karşın, 1965 seçimlerinin AP'nin zaferiyle sonuçlanmasının ardından demokrasiye olan ilgi giderek azalmaya başladı. Bundan sonraki süreçte, çok partili siyasal hayatın demokrasisi küçümsenmeye başlanacak; istenilen, arzulanan, özlemi çekilen demokrasiden ise, önüne *gerçek* sıfatı eklenerek bahsedilecektir. Bu tavır, *Devrim d*ergisinin yayın hayatında olduğu dönemde de sürdürülecek, mevcut demokrasi *cici demokrasi* veya *sandıksal demokrasi* olarak nitelenecek ve sorunların başlıca kaynağı olarak gösterilecektir. Yine de, Yöncüler için *gerçek* demokrasi hep ulaşılması gereken bir amaçtı, fakat daha önce de belirtildiği gibi, demokrasiye ulaşmanın yolu hızlı kalkınmadan geçiyordu. Hızlı kalkınmanın şartı ise sosyalizmdi ve sosyalizm ile demokrasi arasında kurulan olumlu ilişki *Yön*'ün yayın hayatı süresince özellikle vurgulanacaktı.

Sosyalizm Anlayışımız başlıklı bir yazısında sosyalizmin *prensip olarak tek olduğunu*, ama uygulamada üç ana gruba ayrıldığını belirten Avcıoğlu, kaynağını sınıfsız bir toplum kurma idealinden alan sosyalizmin, en geniş şekliyle bütün insanların *hürriyet, eşitlik* ve *kardeşlik* ilkelerinin ışığı altında, en iyi şekilde yaşamalarına ve gelişmelerine imkân veren bir toplum düzenine ulaşma çabası şeklinde özetlenebileceğini ve bu hedefe ulaşılabilmesi için de üretim araçlarının kamulaştırılmasının zorunlu olduğunu vurgulayacaktı. Avcıoğlu'na göre, bütün sosyalistler bu noktalar üzerinde anlaşıyorlardı; buna karşın, görüş farklılığı sosyalist toplum düzeninin nasıl kurulacağı konusunda ortaya çıkıyordu. Bu bakımdan sosyalizm uygulamada üçe ayrılıyordu: Doğu Sosyalizmi, Batı Sosyalizmi ve Az Gelişmiş Ülkeler Sosyalizmi. Doğu sosyalizmi koşulların ağırlığı nedeni ile *totaliter* bir idare altında yürütülebilmişti, Batı sosyalizmi büyük ihtimalle *yumuşak metotlarla* gerçekleştirilebilecekti, az gelişmiş ülkelerde ise çok köklü değişikliklere ihtiyaç vardı ve bir *beyaz ihtilâl* gerekliydi. İnsanî ve demokratik bir sosyalizmden yana olduklarını kaydeden Avcıoğlu'na göre, demokrasi zaten sosyalizmin ikiz kardeşiydi. Gerçek bir söz ve teşkilatlanma hürriyeti sağlanırsa Türkiye'de sosyalizme demokratik yollardan geçilebileceğini ileri süren yazara göre, eğer iktidarlar demokratik yolları kapatırlarsa sosyalistler sonuna kadar savaşmaya da hazır olmalıydılar.

Sosyalizmin milliyetçi yorumu da YDH'nin sosyalizm anlayışını açıklamada kullanılabilecek bir diğer önemli noktadır. Öncelikle, daha evvel de

gündemde olmasına karşın, hareketin milliyetçilik ve bağımsızlık konularında 1964 yılından itibaren daha da hassaslaştığını söylemek mümkündür. Bunda, Kıbrıs krizi ve ABD Başkanı Johnson'ın İnönü'ye yazdığı ünlü mektubun önemli bir etkisi olmuştur. Denilebilir ki, içinde bulunulan siyasî atmosferden kaynaklı olarak milliyetçi duyguların hızla kabarmasından sadece YDH değil, örneğin TİP de etkilenmiş ve söylemler bu minvalde önemli değişiklikler göstermiştir. *MDD Hareketi*'nin belirginlik ve güç kazanmaya başlaması da bu gelişmelerle oldukça bağlantılı olmuştur. İlerleyen süreçte de hem YDH hem de *MDD Hareketi* sonuna kadar bu çizgiye sadık kalacak, TİP ise giderek sınıf politikasını ön plana çıkaracaktır. Özellikle *Yön,* kapalı kaldığı on beş ayın ardından tekrar yayın hayatına başladığında milliyetçilik ile sosyalizmi kaynaştırma çabası içine girecektir. Bu çaba, Türkiye gibi az gelişmiş bir ülkede kalkınmanın ön koşulu olarak sosyalizmin gerektiği fikrinden hareketle, gerçek milliyetçilerin de sosyalistler olduğu iddiasına kadar götürülecektir. Bundan daha da öte, 1965 yılındaki genel seçimlerin ardından sosyalizm hedefi ertelenecek ve yerine *önce bağımsızlık* hedefi konulacaktır.

Yön'ün son sayısı 30 Haziran 1967'de yayımlandı.
(*Yön*, 19 Mayıs 1967)

Toplumsal Sınıfların ve Tabakaların Yön-Devrim Hareketi Tarafından Değerlendirilmesi

Öncelikle, denilebilir ki, Yöncüler Türkiye'de ve genel olarak az gelişmiş ülkelerde sosyalizmin işçi sınıfının önderliğindeki bir mücadele ile kurulabileceğine inanmamışlar; ancak, sınıf mücadelesini de hiçbir zaman inkâr etmemişlerdir. Avcıoğlu'na göre, Türkiye'de sosyalizme evet, sınıf mücadelesine *hayır* diyen ve yine de sosyalist olduğuna inanan iyi niyetli kişilerin sayısı az değildir ama bu doğru bir saptama da değildir. Aksine Türkiye, sınıf mücadelesinin göbeğinde yaşamaktadır. Sınıfların ve sınıf mücadelesinin olmadığı-

nı söyleyenlerin çoğunluğu ise aslında egemen sınıfların hizmetinde bir sınıf mücadelesinin sözcülüğünü yapmaktadırlar. Örneğin, "Özgürlüğün teminatı özel teşebbüstür, özel teşebbüssüz demokrasi olmaz, kalkınma da ancak özel teşebbüsle mümkündür" şeklindeki bir propaganda aslında kapitalist sınıf çıkarına karşı sürdürülen sınıf mücadelesinin ideolojik görüntüsüdür.

Türkiye'de bir sınıf mücadelesinin varlığını kabul etmekle birlikte, sosyalizmin doğrudan bu sınıf mücadelesinin sonucunda kurulabileceğini kabul etmemeleri Yöncülerin en önemli siyasal tezleri arasında yer alır. Bu teze göre, tıpkı diğer az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de işçi sınıfı önderliği olmadan sosyalizme geçiş mümkündür. Bu duruma Asya'da ve Afrika'da kapitalist olmayan yolu tercih eden ülkelerin durumu örnek teşkil etmektedir. Öyle ki, bu ülkeler, Batı'nın geçtiği yoldan geçmeden, yani kanlı sınıf mücadelelerine girmeden sosyalizmi kurma çabası içindedirler. Barış içinde sınıfsız toplum ülküsüne doğru yol almak, ancak sosyalizme yönelmiş, kapitalist olmayan gelişme yolunu seçmekle mümkündür.

Yöncülere göre, Türkiye'deki egemen sınıflar, emperyalizmle çıkar ortaklığı içinde olan komprador (yabancı ortaklar yararına çalışan) burjuvaziden ve feodal ağalardan oluşmaktadır. Türkiye'de devlet Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana bir burjuva sınıfı yaratmaya çalışmıştır ve bunda kısmen başarılı da olmuştur. Ama bu burjuvazi büyük ölçüde *millî* değil işbirlikçidir. Fakat yine de burjuvazi içinde bazı çelişkilerden söz etmek mümkündür. Örneğin, sanayicilerle ithalâtçılar arasında bir çıkar çatışması olduğunu söyleyen Avcıoğlu'na göre, içerde millî bir sanayi yaratmak isteyen kesim, pekâlâ emperyalizme karşı mücadelede milliyetçilerin yanında saf tutabilirdi. Fakat en baştan itibaren Batı'ya/emperyalizme bağımlı olarak gelişmesi nedeniyle sanayi burjuvazisi zayıf kalmıştır; var olan az sayıdaki sanayicinin çoğu da *ithalâtçının ve yabancı şirketin boynu bükük peykinden* başka bir şey değildir. Avcıoğlu, çok büyük bölümüyle işbirlikçi durumdaki burjuvazinin yanında çok zayıf bir millî burjuvaziden söz edilebilse bile, Türkiye'de demokratik devrimde millî burjuvazinin bazı başka ülkelerde görülenin aksine önemli bir rol oynayamayacağı kanaatindeydi.

Türkiye için tek çıkış yolunun sosyalizmden geçtiğini iddia eden Yöncülere göre, evet, sosyalizm *teoriye göre* işçi sınıfı ve köylülüğün ittifakı ile kurulabilir. Lakin Türkiye'de işçi sınıfının nicel ve nitel durumu buna imkân vermemektedir. Ciddi bir sanayileşme olmadığı için işçi sınıfı hem nicel olarak zayıftır, hem de son yıllarda görülen kimi gelişmelere karşın sınıfın büyük bir bölümü örgütsüz ve bilinçsiz durumdadır. Dolayısıyla işçi sınıfının *pratik olarak* devrimin öncüsü olması mümkün değildir.

YDH'nin köylülüğe bakışı da işçi sınıfına bakışı ile paraleldir. Nüfus içinde büyük bir çoğunluğa sahip olan köylülük, işçi sınıfının en önemli müttefiki

olarak kabul edilir. Fakat işçi sınıfı gibi köylülük de çeşitli zaaflara sahiptir, ağaların boyunduruğu ve yönlendirmesi altındadır, dolayısıyla bu sınıfın da devrimde öncü bir rol oynaması söz konusu olamaz.

1965'ten itibaren YDH, *demokratik devrim* stratejisini benimseyince, öncülük konusundaki tutum daha da netleşecektir. Evet, sosyalizm işçi sınıfının öncülüğünde kurulacaktır ama bu, bugünün sorunu değildir. Zaten işçi sınıfının durumu ortadayken ve ülkede kapitalist gelişme bile son derece sınırlıyken doğrudan sosyalizme de geçilemez. Ondan önce bir *demokratik devrim* aşaması zorunludur. Çünkü sosyalizme geçmeden önce Türkiye bir ara aşama, bir *intikal devresi* yaşamak zorundadır ve bu devreye geçmek için de bütün halk güçlerinin ortak cephesini kurmak, bir *millî cephe* etrafında bir araya gelmek gereklidir. Bu cephenin gerçekleştirebileceği *demokratik devrim* Türkiye'de sanayileşmeyi ve kalkınmayı hızlandıracak, işçi sınıfı ancak bu aşamada yeterli güce ve bilince sahip olacak ve sosyalist devrime öncülük edecek duruma gelecektir. Bu yüzden TİP'in sosyalizm ve işçi sınıfı vurgusu Yöncüleri rahatsız etmiştir. Sürekli olarak işçi sınıfının öncülüğünden bahsetmek Yöncülere göre Türkiye'de kurulması muhtemel olan millî cepheyi daha baştan engellemek anlamına gelmektedir.

YDH'nin belki de en önemli ayırt edici özelliği, iktidar stratejisinde *ara tabakalar* ya da *zinde kuvvetler* adını verdiği toplumsal tabakaya verdiği ayrıcalıklı yerdedir. Asker ve sivil aydın zümreden oluşan; ancak, merkezinde ordunun yer aldığı *zinde kuvvetler*, YDH açısından iktidar mücadelesinin temel gücü ve öncüsüdür. Yöncülere göre, toplumdaki temel sınıfların yanında, tarihsel olarak çok önemli bir yere sahip olan *ara tabakalar* dikkate alınmadan Türkiye'de devrimci bir siyaset üretilemez. Asker-sivil aydın zümre olarak da anılan ara tabakaların önemi, tarihsel konumunun yanı sıra, diğer toplumsal sınıfların görece güçsüzlüğünden de kaynaklanmaktadır. *Zinde kuvvetler*, işçi sınıfının gerek nitel gerekse de nicel olarak sosyalizme geçişte öncülük yapabilecek kapasitede olmamasından da kaynaklı olarak, devrimci mücadelenin lokomotifi olacaklardır.

Yöncüler, ara tabakaların tanımına, aydınları, öğrencileri, sivil memurları da dâhil ediyorlardı ama *zinde kuvvetlerin* merkezinde askerî bürokrasinin, yani ordunun olduğuna şüphe yoktu. *Yön* ve *Devrim*'de orduyla ilgili olarak kaleme alınan yazılarda, ordunun sahip olduğu *ilerici gelenekten* daima övgüyle söz ediliyor, son iki yüzyılda ileriye doğru ne kadar adım atılmışsa bunların tümüne ordunun öncülük ettiği savunuluyordu. Yöncülere göre, Türk ordusunun ilerici olması, Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal bazı özelliklerinden kaynaklanıyordu. Yoksa dünyadaki bütün orduların ilerici olması gibi bir kural yoktu. Batı'da ordunun burjuvazinin tam bir aleti olduğunu, daima gerici kuvvetlerin safında yer aldığını öne süren Avcıoğlu'na

göre, bu durumun nedeni, Batı ülkelerindeki orduların sınıfsal kökeniydi. Öyle ki, Batı burjuvazisi, kendi çocuklarını asker yapmış, onları sınıf menfaatlerini koruyacak şekilde yetiştirmiş ve askerlik mesleğini işçi ve köylü çocuklarına kapatmıştı.

Fakat şunu da vurgulamak gerekir ki, YDH, ara tabakalar ya da *zinde kuvvetlere* Türkiye'nin toplumsal dönüşümünde çok önemli bir yer verse de, sosyalizmin bu güçlerin öncülüğünde kurulabileceğini düşünmüyordu. Sosyalizme geçişin aşamalı olarak gerçekleşeceğini düşünen Yöncülere göre *zinde kuvvetler*, *intikal devresi*, *millî demokrasi*, *kapitalist olmayan kalkınma yolu* gibi kavramlarla adlandırılan ilk aşamaya geçişte belirleyici bir rol oynayacaktı. Bu aşamada güçlenip gelişecek olan işçi sınıfı ise ikinci aşamaya, yani sosyalizme geçişe öncülük yapacaktı.

Yön-Devrim Hareketi'nin İktidar Stratejileri

YDH'nin, yaklaşık on yıllık hayatında iktidar arayışı bakımından üç aşamadan geçtiğini söyleyebiliriz. Birinci aşamayı, hareketin, *Yön* dergisinin yayın hayatına başlamasından 1965 seçimlerine kadar giden süreçteki tutumu oluşturur. Bu süreçte, YDH, parlamentarizmi tamamen reddetmemekle birlikte ona kuşkuyla bakmış ve CHP-TİP gibi partilerin birtakım reformları demokratik yollarla gerçekleştirebileceği umudunu korumuştur. Ancak, 1965 seçiminde yaşanan hayal kırıklığı hareketin parlamentarizme bakışını ciddi bir şekilde değiştirmiştir. Hareket, seçimin ardından, Türkiye'de iktidarın parlamenter yollardan değiştirilebileceğine dair umutlarını tamamen tüketmiştir. Yöncülere göre, siyasî partiler, feodal ağalar ve emperyalistlerle işbirliği içinde olan güçler tarafından ele geçirilmiştir ve örgütsüz ve bilinçsiz halk yığınları da bu partilerin peşine takılmıştır. Bu noktadan itibaren de, hareket içinde MDD çizgisi giderek kendini gösterir hâle gelmiş; bu kapsamda, demokratik devrimi hedefleyen *millî cephe*nin kurulması temel amaç olarak benimsenmiştir. Hareketin üçüncü dönemi ise, *Devrim* dergisi yıllarını kapsamıştır. Ekim 1969-Mayıs 1971 tarihleri arasında yayınlanan bu dergi döneminde Yöncüler, parlamentarizm ile aralarına net bir çizgi koymuş, *sendikal demokrasi* ya da *cici demokrasi* tanımlarını kullanarak onu sürekli olarak küçümsemiş, TKP'nin ve Sovyetik Marksizm'in MDD hedefinden de uzaklaşmış ve iktidarı almak için ordu içinde kurulmuş bulunan bir cunta ile birlikte hareket etmenin gerekliliğini kabul etmiştir.

Bu üç dönemde, tarif edilen iktidarın içeriğinde ve özellikle de bu iktidara giden yollarda farklılıklar ortaya çıkmıştır. Tartışılan temel sorunlar ise aynıdır: Sosyalizme hemen, doğrudan geçmek mümkün müdür, yoksa bir ara döneme mi ihtiyaç vardır; bu geçiş hangi yolla olacaktır, parlamenter mü-

cadele yoluyla sosyalizme ya da *intikal devresine* geçilebilir mi ve bu geçişe kim önderlik edecektir, işçi sınıfı mı, ara tabakalar mı? Şimdi YDH'nin iktidar stratejilerini üç dönem içinde ve sıraladığımız sorunlar çerçevesinde daha ayrıntılı olarak ele alalım.

Birinci Dönem (1961-1965)

YDH'nin birinci dönemi, reformculuk ile ihtilâlcilik arasında gidip gelinen bir dönemdir. Öyle ki, bu dönemde hareket, bir yandan bazı reformları CHP'ye uygulatmak isterken bir yandan da iktidar arayışını *zinde kuvvetlerin* üzerine inşa etme çabasında olmuştur. *Yön Bildirisi*'nde "... toplumun kaderine hâkim olabilecek durumda bulunan çevreler" olarak tarif edilen *zinde kuvvetlerin*, ülke sorunları hakkında henüz yeterince bilinçli olmadığı düşüncesinden hareketle de, bilinç taşıma görevi *Yön* dergisine verilmiş; iktisadî sorunların düzeltilmesi zorunluluğu nedeniyle de mevcut iktidar çeşitli reformları gerçekleştirmeye zorlanmak istenmiştir.

Yöncüler, daha en başından beri parlamentoya kuşkulu bakmaktaydılar. Ancak bu ilk yıllarda alternatif bir yol görünmüyordu ve CHP az da olsa bir umut vaat ediyordu. Kasım 1961'de İnönü liderliğinde kurulan koalisyon hükümetinin zayıflığından endişelenen Avcıoğlu, mevcut şartlar altında iktidarda bulunan hükümeti desteklemenin tek çıkar yol olduğuna inandıklarını yazmıştı. Zira, devrimci kuvvetlerin dağınık ve fikri bakımdan hazırlıksız bulunduğu bir devrede toplumsal kargaşanın otoriter bir idareye yol açması en kuvvetli bir ihtimaldi. Ancak, Yöncüler İnönü konusundaki tereddütlerini de saklamıyorlardı. Dergide İnönü'ye ve CHP'ye yönelik çok sayıda eleştirel yazı çıkıyordu. Fakat CHP'yi tamamen karşılarına almayı istemediklerinden bu yazılarda gayet ılımlı bir dil kullanılıyordu. Bunun bir nedeni de, başka bir tehdidin varlığıydı. Sosyalizmi iktidara getirecek güçlerin bu denli zayıf olduğu bir ülkede çıkabilecek bir kriz, mevcut rejimi daha da geriye götürecek bir faşizm tehlikesine yol açabilirdi. Parlamentodaki ırkçı ve Turancı bir azınlığın nüfuz alanını genişletmeye çalıştığını saptayan Yöncüler, çok sayıda gazete ve dergiye de sahip olan bu hareketin küçümsenmemesi gerektiğini düşünüyorlardı.

Bu dönemde Yöncülerin dikkatlerini, yavaş yavaş, başlangıçta hemen hemen görmezden geldikleri TİP'e de çevirdiklerini görmekteyiz. TİP'e yönelik bu teveccühün, Aybar'ın partinin Genel Başkanlığına getirilmesiyle ve böylece ilk bir yılında basit bir sendikacı partisi görümündeki TİP'in *sosyalist bir parti* niteliğine bürünmeye başlamasıyla ilgili olduğunu söylemek gerekmektedir. Avcıoğlu'nun TİP'in *komünist* olduğuna dair estirilen iftira kampanyasına *Türkiye İşçi Partisi'ne Dair* başlıklı bir yazıyla karşılık vermesi ve

Yön, 3 Eylül 1965.

partiyi savunması bunun açık bir göstergesidir. Avcıoğlu'na göre, koparılan bu yaygara, birtakım sömürücünün egemenliğini sürdürme gayesinden başka bir anlam ifade etmemekteydi. Cebren işçi sınıfının diktatörlüğünü kurmak istemek anlamında komünistlik, elbette Anayasanın yasakladığı bir suçtu ama tüzüğünde "Halkın oyu ile kanun yolundan iktidara gelen TİP, halkın oyunu kaybedince, yine kanun yolundan iktidardan çekilir" hükmü yer alan bir partiyi komünistlikle suçlamak mümkün değildi.

Bununla birlikte Yöncüler, kurulması istenen *millî cephe*yi bölebilme potansiyelinden kaynaklı olarak TİP'in CHP'ye yönelik eleştirilerine de karşı çıkıyorlardı. Yine de 1965 seçimlerinin yaklaştığı dönemde *Yön*, TİP'e karşı oldukça olumlu bir tutum içindeydi. *Yön* sayfalarında ilk defa TİP Genel Başkanı Aybar'la yapılmış bir röportaja yer verilmiş; Aybar'ın 1947 yılında *Zincirli Hürriyet*'te yayınlanan bir yazısı da aynı sayıda tekrar basılmıştı. Elbette ki, Aybar'ın röportajda söyledikleri arasından Yöncülerin cephe politikalarına en uygun olanlar ön plana çıkarılmış, yeniden yayınlanan yazı da buna uygun olarak seçilmişti.

Hareketin birinci döneminde sosyalizm hedefine ne şekilde ulaşılabileceği de temel tartışma konularından biriydi. Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde *sosyalizme ancak aşamalı olarak geçilebileceği* fikri Avcıoğlu'nun temel tezlerinden biriydi. Avcıoğlu, *Sosyalizmden Önce Atatürkçülük* başlığını taşıyan çok önemli bir yazısında, sosyalizmin kuramsal planda net olduğunu, bütün sosyalistlerin de aynı nihai hedef için mücadele ettiklerini, fakat asıl tartışmanın sosyalizme geçiş yolları konusunda çıktığını belirtiyor, özellikle sömürgelikten yeni kurtularak bağımsızlıklarına kavuşmuş genç devletlerde bu konunun hayati öneme sahip olduğunu ileri sürüyordu. Avcıoğlu, bu tür ülkelerde burjuvazinin demokratik bir dönüşüme neden öncülük yapamayacağını şöyle açıklıyordu:

> Az gelişmiş ülkelerde yerli burjuvazi son derece zayıftır. Kapitalizm, yabancı şirketler yoluyla dışarıdan ithâl edilmiştir. Yabancı şirketler ise memleket

> kalkınması ile değil önemli hammaddelerin sömürülmesiyle ilgilidir. Bu sebeple topraksız köylü, ilerici bir sınıf karakteri taşımayan yerli burjuvaziyi kurtarıcı olarak görmez. Esasen statükocu cılız burjuvazi toprak ağalarıyla önemli bir menfaat çatışması halinde değildir. Aksine, toprak ağalarıyla ittifak, sosyal değişmeyi arzulayanlara karşı burjuvazinin durumunu sağlamlaştırmaktadır. Bu tip bir burjuvazinin, toprak reformu ve sanayileşme yoluyla, sosyal ilerlemenin öncülüğünü yapması beklenemez.

Avcıoğlu'na göre, Türkiye'de de şartlar aşağı yukarı böyleydi, dolayısıyla da burjuvazinin ilerici bir rol oynaması beklenemezdi. Türkiye'de demokratik bir dönüşümün önündeki en önemli engel, kendisine işbirlikçi bir burjuvazi yaratmış olan emperyalizm ve kırlarda egemenliğini sürdüren feodalizmdi. Dolayısıyla yapılması gereken ilk hareket, hem anti-emperyalist hem de anti-feodal mücadelede başarılı olmak için hızlı bir biçimde millî kurtuluş cephesi kurmaktı. Sosyalizm ancak böyle bir *intikal devresinin* sonunda kurulabilirdi. İlerleyen süreçte de *Yön*'ün söyleminde zaten belli bir ağırlığı olan milliyetçilik ve bağımsızlık kavramları daha fazla ön plana çıktı. Sosyalizmin gündemde olmadığı, öncelikle bir millî kurtuluş savaşı verilmesi gerektiği yolundaki görüşler biraz daha netleşti.

Yöncüler bu ilk dönemin sonlarına doğru parlamenter mücadeleye dair ümitlerini yavaş yavaş kaybediyorlardı. CHP bir türlü halkçı bir siyasete yönelemiyor, TİP'in gelişmesi ise çok yavaş seyrediyordu. Oysa daha kısa bir süre önce 27 Mayıs'ı gerçekleştirmiş olan ordunun içinde, Talat Aydemir örneğinde görüldüğü gibi, yeni ve daha radikal cuntalar kuruluyor, bizzat *Yön* dergisinin kendisinin kanıtladığı gibi aydınların siyasete müdahalesi etkili sonuçlar doğuruyordu. Dolayısıyla bütün bu güçlerin anti-feodal ve anti-emperyalist bir cephede toplanması fikri giderek ağır basmaya başlıyordu. Millî cephe politikasını giderek ön plana alan Yöncülerin yolu bu vesileyle, o zamanlar *eski tüfekler* diye anılan eski TKP üyeleriyle de kesişecekti.

1965 seçimlerine böyle bir atmosferde girildi. Seçimlerden büyük bir beklenti yoktu. TİP açıktan desteklenmese de başarılı olması arzu ediliyordu. CHP ya da TİP muhtemelen iktidara gelemeyeceklerdi ama *millî cephe* için hâlâ bir umut vardı.

İkinci Dönem (1965-1967): Millî Cephe

Sonuçları açısından pek çok kesimde hayal kırıklığı yaratan 1965 seçimleri, YDH açısından da yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Gerçi seçimlerden sağın zaferle çıkacağını herkes bekliyordu ama AP'nin bu kadar yüksek oy alacağını kimse tahmin edememişti.

Yön dergisinin seçimlerin ardından çıkan iki sayısı YDH'nin stratejik yönelimindeki değişimin ipuçlarını gösteriyordu. Özellikle, *Seçim Sonuçları Washington'u Sevindirdi. Sosyalizmin Romantik Dönemi Artık Kapanmıştır* başlığıyla çıkan yazıda, sosyalist mücadelede artık başka bir stratejiye geçilmesi gerektiği savunuluyordu. Bundan sonra *Yön*'e göre, "Halka gider doğruları söyleriz, halk aydınlanır, 1969'da da seçimle iktidara geliriz" şeklindeki popülist edebiyat, bilim dışı kötü bir romantizmdi. Seçim sonuçlarına bakıldığında bu net bir şekilde görülmekteydi. Öyle ki, TİP seçimlerde sadece 15 milletvekili çıkarabilmişti ve eğer TİP olmasaydı TİP'e gidecek oyların büyük çoğunluğu da zaten CHP'ye gidecekti. Bunun da ötesinde, işçi ve emekçilerin oyları bile büyük ölçüde sağ partilere gitmişti. Sol partilerin toprak ve iş vaatleri, halkın aydın ve memur kesime olan geleneksel güvensizliği karşısında bir işe yaramamıştı. Yöncülere göre, sol bu durumdan ancak *toprak vaadi yerine toprak vererek* kurtulabilirdi. Bu saptama YDH'nin iktidar stratejisi konusundaki yeni yönelimini de ortaya koyuyordu: Uzun erimli bir mücadeleyle halkı ikna ederek iktidara gelmek yerine, bir kere iktidarı aldıktan sonra halk yararına yapılacak reformlar yoluyla halkın desteğini kazanmak.

YDH için artık parlamenter mücadele bir umut vaat etmiyordu. CHP ve TİP aracılığıyla parlamenter mücadeleden sonuç alınabileceği yolundaki beklenti seçimlerden sonra kesin olarak sona ermişti. Fakat her ne kadar CHP'den umut kesilse de parti içindeki sol kanadın *millî cephe* içine çekilmesi için çalışılmalıydı. *Yön* sayfalarındaki TİP'e yönelik eleştirilerin dozu ise gittikçe artacak, bu parti, işçi sınıfı öncülüğü konusundaki net tutumu nedeniyle sık sık cepheyi bölmekle suçlanacaktı. Sosyalizme aşamalı geçiş ve *millî cephe* anlayışı Yöncüleri bu dönem *eski tüfeklerle* yakınlaştıracak, *MDD Hareketi* olarak anılan siyasî hareketin ilk çizgileri *Yön* sayfalarında çizilecekti.

Bu dönemde Yöncülerin en önemli gündemi anti-emperyalist ve anti-feodal mücadele verecek *millî cephe*nin oluşturulmasıydı. Türkiye 1919 yılındakine benzer bir konumdaydı ve hem ekonomik hem de askerî ilişkiler bakımından emperyalizme bağımlılık üst düzeydeydi. Buradan hareketle Yöncüler, Türkiye'nin en önemli sorununun *emperyalizme bağımlılık* olduğunu ileri sürüyor; anti-emperyalist mücadelenin ise ancak kurulacak olan millî cepheyle başarıya ulaşabileceğine inanıyorlardı. Bu bakış açısına göre Türkiye'nin temel çelişkisi emek-sermaye çelişkisi değil, geniş halk yığınlarıyla emperyalizme bağımlı işbirlikçi burjuvazi ve feodal ağalar arasındaki çelişkiydi. Dolayısıyla sosyalizmden önce anti-emperyalist ve anti-feodal nitelikli bir demokratik devrim aşamasından geçmek zorunluydu.

Yön sayfalarında süren TİP tartışmalarının merkezinde de Türkiye'nin önündeki devrimin niteliği ve bu devrime hangi sınıf ya da sınıfların öncülük edeceği konusu vardı. Yöncüler sosyalizme ancak aşamalı olarak geçi-

lebileceği konusunda ve öncelikle bir anti-emperyalist devrimin başarılması gerektiğinde ısrar ediyor, bunun için asker-sivil aydın zümrenin öncülüğünde bir *millî cephe*nin fazla zaman kaybetmeden kurulmasının tek yol olduğunu savunuyorlardı. TİP'liler ise, anti-emperyalist mücadele ile sosyalist mücadelenin birlikte verilebileceğini, öncülüğün de işçi sınıfı ve sosyalistlere ait olduğunu ileri sürüyorlardı. Özellikle Aybar, asker-sivil aydın zümrenin devrime öncülük etmesi bir yana, devrimin karşısında yer alacağı düşüncesindeydi.

Yöncüler, 1965-1967 yılları arasını kapsayan dönemde, kendi tezlerini güçlendirmek için uluslararası sosyalist hareketteki gelişmeleri de yakından izlediler.. Bu kapsamda, gerek Latin Amerika kıtasında gelişen gerilla hareketleri, gerekse de Küba Devrimi, Yöncülerin ilgi gösterdiği gelişmelerdi. Bu dönemde Sovyetler Birliği ile Çin arasındaki tartışmalar kadar Afrika'daki gelişmeler de dergi sayfalarında yorumlanmaya çalışıldı. Sovyet çizgisinin Avrupa ülkeleri için önerdiği *anti-tekel cephe* politikaları ve tüm dünyada sosyalizme barışçıl geçişin mümkün olabileceği yolundaki tezler de Yöncüler tarafından sıkça tartışılan konular arasındaydı. 1965-1967 yılları arasındaki başka bazı gelişmeler de YDH'nin stratejik yönelimindeki değişiklikleri besledi. Örneğin 1966 yılındaki Senato seçimlerinden AP'nin oy oranını arttırarak çıkması, TİP'in ise, oy oranındaki küçük bir artışa karşın mutlak oy sayısında gerilemesi Yöncülerin parlamentarizmden biraz daha uzaklaşmalarına yol açmıştı. Avcıoğlu, seçim sonuçlarına bakarak isyan ediyordu. Avcıoğlu'na göre, AP 15 aydır hiçbir şey yapmamasına rağmen oylarını artırabilmişti; çünkü henüz mezhep, ırk ve aşiret bağlılıklarının, millet ya da sınıf bağlarından çok güçlü olduğu, eşraf egemenliğine dayanan bir toplumda, siyasî sistemin tutucu güçlerin zaferini sağlayacağı açıktı.

Tüm bu gelişmeler neticesinde YDH, bir süre reform ve devrim düşünceleri arasında gidip gelmiştir. Öyle ki, gerek seçimlerle iktidara gelmenin olanaksızlığı gerekse de başka bir alternatifin olmayışı Yöncüleri iktidar stratejisi noktasında ikircikli davranmaya mecbur bırakmıştır. Bu, bir anlamda, faşizmin gelebileceği endişesiyle demokratik sisteme sahip çıkma iradesi ile mevcut demokratik sistemin hiçbir sorunu çözmeyeceği inancı arasında gidip gelinmesi durumudur. Bununla birlikte, hareketin bir gözü de sürekli olarak *zinde kuvvetler*in üzerinde olmuştur. Yöncüler, bu çerçevede, bir yandan işçi sınıfı önderliğini vakitsiz olarak ortaya sürmekle suçladıkları TİP'ten uzaklaşmakta, fakat öte yandan, kendi deyimleriyle *bütün ilerici ve milliyetçi güçleri* bir cephede toplamaya çalışmaktadırlar. TİP'lilerle girilen tartışmadaki en önemli konulardan biri ise *tepeden inmecilik* konusu olmuştur. Zira, TİP'liler, asker-sivil aydın zümreye devrimci bir rol addettikleri için Yöncüleri eleştiriyorlar, *halksız* ve *tepeden inme* şekilde kurulacak

bir düzenin sosyalizm olamayacağını savunuyorlardı. Yöncüler ise, 1966 yılı ortalarından itibaren bu konudaki tutumlarını netleştirmişler ve seçimlerden tümüyle umutlarını kestikleri için tepeden inmeciliği açıktan savunmaya başlamışlardı.

Yöncülerin bu dönemde CHP'ye bakışları ise TİP'e nazaran daha ılımlıydı. Yöncülere göre, CHP'nin seçimlerden yenik çıkmasının nedeni, iddia edildiği üzere, CHP'nin solda ya da *Ortanın Solu*'nda bir parti olmasından kaynaklı değildi. Ortada yapısal bir sorun vardı. Yani, toplumun ekseriyetinin ağa ve tefeci baskısı altında olmasıydı asıl mesele. Ancak, YDH'nin CHP'ye olan desteği, CHP'deki *Ortanın Solu* hareketi ile sınırlıydı. Turhan Feyzioğlu'nun önderliğinde CHP'yi sağa çekmeye çalışan grup ise okların hedefindeydi.

Özetle, 1961 yılı sonlarında yayınlanan ilk sayısında "Türkiye için tek çıkar yol sosyalizmdir" diyen *Yön*, 1965-1967 döneminde Türkiye gibi emperyalizme bağımlı ve az gelişmiş bir ülkede sosyalizme geçmek için şartların uygun olmadığı sonucuna varmıştı. Zaten işçi sınıfı da hem nicelik bakımından hem de mücadele deneyimi ve sınıf bilinci açısından böyle bir mücadeleye öncülük edebilecek durumda değildi. O halde gerçekçi çözüm, anti-emperyalist ve anti-feodal bir demokratik devrimdi. Demokratik devrim; komprador burjuvazi, kasaba eşrafı ve feodal toprak ağaları dışında, toplumun bütün sınıf ve tabakalarının çıkarına bir devrim olacaktı. Bu da millî bir cephenin kurulmasını zorunlu hâle getirmekteydi. YDH, Haziran 1967'de *Yön* dergisinin yayınına son verene kadar bu cephenin kurulması için mücadele etti. Millî cephenin temel unsuru ise –kuşkusuz ki– *zinde kuvvetler* olacaktı. Bu kapsamda YDH, tüm gücünü bu *zinde kuvvetler*in (asker-sivil aydın zümre) bir araya getirilmesi için uğraştı. Bunu yaparken de, bir yandan TİP'i bu politikaya ikna etmeye çalıştı diğer yandan millî cephenin önemli bir bileşeni olarak gördüğü CHP'deki Ortanın Solu hareketini destekledi. *Yön* sayfalarında Türk ordusunun ilerici geleneğinden söz eden çok sayıda makale yayınlandı. *Yön* yazarları bu görüşlerini savunurken, az gelişmiş ülkelerde ordunun ilerici bir rol oynayabileceğine dair tezler üreten Batılı ve Sovyet akademisyenlerin çalışmalarından da teorik destek aldılar.

Yön, 30 Temmuz 1965.

Üçüncü Dönem (1967-1971)

1967 yılının Haziran ayında *Yön* dergisinin yayın hayatına son verilirken, yeni hedefin teorik bir dergi ile günlük bir gazete çıkarmak olduğu duyurulacak; buna karşın, bu hedef hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir. Bunun yerine Yöncüler, yaklaşık iki buçuk yıl sonra yeniden bir haftalık dergi çıkararak yollarına devam edeceklerdir. Bu derginin ismi ise *Devrim*'dir. *Devrim* de, *Yön* gibi, bir bildiriyle çıkmıştır. Bildiride, seçimlerden sonra Türkiye'nin yine aynı Türkiye olduğu ve hiçbir şeyin değişmediği ifade edilmektedir. Oysa bir değişim ihtiyacı yakıcı bir hal almıştır ve 1920'lerde başlayan Kemalist devrim mutlaka tamamlanmak zorundadır. Bildirinin en dikkat çekici argümanlarından biri de bu değişimin öznesiyle ilgilidir. Kemalist devrimi tamamlama mücadelesinin öznesi, ilk defa Avcıoğlu'nun ilk baskısı 1968 yılında yapılan *Türkiye'nin Düzeni* isimli kitabında sözünü ettiği *devrimci parti* olarak tarif edilmektedir. Fakat bildiride, bu devrimci partinin niteliğine ve yapısına –ne zaman ve kimler tarafından kurulacağına, programına, örgütlenme biçimine vb.– dair hiçbir ipucu yoktu. Yalnız, bir devrimci iktidarın mutlaka halk desteğine dayanması gereğinin altı kalın kalın çizilmişti.

Devrim dergisinin yayın hayatına başlaması için geçen sürede birtakım önemli gelişmeler de yaşanmıştır. Bunlardan biri, Avcıoğlu'nun yazdığı ve YDH'ye yakınlık duysun duymasın, Türkiye sol hareketinin neredeyse tamamını derinden etkileyecek olan *Türkiye'nin Düzeni* isimli kitabın çıkmasıydı. *Türkiye'nin Düzeni*, *Yön*'de geliştirilmiş olan ve sonraki yıllarda *Devrim*'de işlenmeye devam edilecek olan belli başlı tezlerin bütünlüklü bir sunumuydu. Kitapta yazılana göre, az gelişmişlik, Türkiye'nin sorunlarının başında gelmekteydi. Türkiye'nin normal yollardan kapitalistleşememesi de bunun esas nedeniydi. Avcıoğlu, 20. yüzyılda kalkınmak isteyen ülkelerin üç alternatifle karşı karşıya olduklarını savunuyordu: *Komünist Kalkınma Yolu, Amerikan Tipi Kalkınma Yolu ve Millî Devrimci Kalkınma Yolu.* Türkiye gibi feodal bağların hâlâ geçerli olduğu bir ülkede yabancı sermayeye ve özel sektöre dayanan Amerikan tipi yoldan kalkınmak mümkün değildi. Komünist kalkınma yolunu tercih eden ülkeler ise görece daha başarılı olmuşlar, kısa sürede modernleşmiş ve sanayi toplumuna geçiş aşamasına gelmişlerdi. Fakat bu kalkınma totaliter bir yoldan gerçekleştiği için çok da tercihe şayan değildi. O zaman Türkiye'nin geriye kalan tek yola, yani millî devrimci kalkınma yoluna yönelmekten başka çaresi yoktu. Avcıoğlu'na göre, bu yola girmek için ilk başta yapılması gerekenler ise geniş çaplı millileştirmeler ve radikal bir toprak reformuydu. Avcıoğlu'nun kitabında ısrarla işlediği bir tezi de, parlamenter sistemin tutucu bir rejime yol açtığı ve halkı işbirlikçi burjuvazi ve feodal mütegallibenin boyunduruğundan kurtarmadıkça, genel oyun de-

mokratik bir rejim için yeterli olamayacağıydı. Üstelik ekonomik düzen değişmedikçe seçimleri kazanmak da anlamlı değildi.

Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*'nde devrimci özneyi *milliyetçi-devrimci aydınlar* olarak tarif etmişti. Buna göre, Tanzimat'la birlikte ülkenin yarı sömürge durumuna düşmesinden beri, bağımsız ve uygar bir vatan kurmak için ön saflarda mücadele veren milliyetçi, devrimci aydınlar ülkenin kaderinde bir kez daha ön planda rol oynamaya adaydılar. Bu aydınların öncülüğünde kurulacak olan *devrimci parti*nin, kitapta detay verilmemekle birlikte, iktidarın alınmasından sonra kurulacak bir parti olduğu anlaşılıyordu. Böylece, bir parti aracılığıyla örgütlenerek iktidarın alınabileceğine inanmayan Avcıoğlu, iktidar alındıktan hemen sonra halkı bir devrimci partide örgütlemeyi, iktidarın ilerici niteliğini koruyabilmesi açısından zorunlu sayıyordu.

1969-1971 dönemindeki YDH'yi, *Yön* dergisinin yayın hayatında olduğu dönemdeki çizgisinden ayıran temel nokta ise, hareketin yeni yayın organı olan *Devrim* dergisinin adından da anlaşılabileceği gibi, iktidarın ancak bir devrim yoluyla ele geçirilebileceği fikrinde yatmaktaydı. *Yön*, Türkiye'nin yönünü çizmişti; şimdi yapılması gereken *Devrim*'le iktidarı almaktı. Fakat burada devrimden anlaşılan şey bir halk ihtilâli değil, mevcut iktidarın askerî bir cunta vasıtasıyla devrilmesiydi. Ardından asıl hedef olan sosyalizmi inşa etmek için bir *devrimci parti* aracılığıyla işçi ve emekçiler örgütlenerek toplumsal devrim başlatılacaktı. Elbette cunta fikri açıktan savunulmuyordu ama hem derginin genel fikriyatı (demokrasiyi ve seçimleri küçümsemesi, TİP'e soğuk ve mesafeli durması, tepeden devrim fikrini savunan bazı makalelere yer vermesi, sürekli olarak Türk ordusunun geçmişte yaptığı yenilikçi hareketlerden bahsetmesi vb.), hem de o dönemde ordu içindeki birtakım cuntacılarla fiilen ilişkiye geçilmiş olması bu dönemde Yöncülerin açıkça iktidarı bir cunta eliyle almayı planladığını göstermiştir.

Devrim, *Yön*'den söylem bazında da birtakım farklılıklar göstermiştir. *Devrim*'in söyleminde sosyalizmden Kemalizm'e doğru açık bir kayma söz konusudur. Bunun yanı sıra, *Devrim*'de, sosyalist ülkelerin durumunu ele alan ve bu ülkelerden övgüyle bahseden bazı yazılara yer verilmiş olsa da, Türkiye için sosyalist bir seçenek üzerinde pek durulmamıştır. Bunun aksine, *Devrim*, *zinde kuvvetleri* ve milliyetçi-devrimci güçleri küstürmeme gibi bir taktik izlemeye çaba göstermiştir. Bu taktik, ordunun anti-komünist bir ideolojinin etkisinde olmasından kaynaklı olarak, Kemalizm'e daha çok vurgu yapılmasını gerektirmiştir. Ancak, hem Avcıoğlu'nun hem de derginin Kemalizm yorumu birtakım anti-kapitalist vurgular içermektedir. Buna göre, kapitalist sistem içinde Atatürk'ün koyduğu hedeflere ulaşmak imkânsızdır ve eğer bir *ulusal kurtuluş savaşı* verilmekteyse, hem bağımsızlığın hem de çağdaş uygarlık düzeyinin yakalanması için kapitalist sistemin dışına çıkılması şarttır.

Devrim, mücadele biçimi olarak parlamentarizmi reddetmesi bakımından 1965 sonrası *Yön*'ün sürdürücüsü konumundadır. Öyle ki, yayın hayatına başlamasıyla birlikte dergide parlamentarizme ağır eleştiriler getirilmiştir. Avcıoğlu'nun *Takke Düştü* başlıklı yazısı da derginin ilk sayısında yer almış ve seçimlerin ülkeyi içinde bulunulan kötü durumdan kurtaramayacağının son seçimle birlikte tekrar açığa çıktığının altı çizilmiştir. Zira, Türkiye'de hâlâ tarikatçılık, feodal bağlar, mezhep bağları varlığını sürdürmektedir ve böylesi bir ülkede parlamenter yollardan iktidarın kurulması kısa vadede mümkün değildir. Dergide, ayrıca, Türkiye'deki demokrasiden genellikle *cici demokrasi* ya da *sandıksal demokrasi* olarak söz edilmekteydi. YDH, bu dönemde anti-parlamentarist söylemine uygun olarak mevcut siyasî partilere karşıt bir tutum almıştı. Özellikle CHP'ye karşı sert tutumu dikkat çekiyordu. 1961-65 döneminde temkinli bir iyimserlikle yaklaştığı, 1965-67 arasındaysa parti içindeki Ortanın Solu grubunu desteklediği CHP, *Devrim* döneminde tümüyle karşı cepheye alınmıştı. TİP'e karşı tutum ise 1965-67 dönemine göre daha yumuşaktı; her ne kadar bu partiyi desteklenmese de karşıya da alınmayacaktı. Bunun yerine, *Devrim*, gözünü *zinde kuvvetlere*, yani asker-sivil aydın zümreye dikmişti. Asıl olarak ön plana çıkarılan grup ise silahlı kuvvetlerdi. Bu süreçte, Avcıoğlu ve arkadaşları silahlı kuvvetler içindeki cuntalarla birtakım görüşmeler yapıyordu. *Yön* döneminde de parlamenter demokrasi ve *zinde kuvvetler* hakkında benzer tezler savunulmasına karşın, *Devrim* dergisi bu tezleri sadece teorik olarak savunmuyor; ayrıca, ordu içindeki bu grupların haberlerini ve bildirilerini yayınlıyor, sürekli olarak *ordunun Kemalist ve ilerici geleneğini* ön plana çıkarıyor, azgelişmiş ülkelerde ve Türkiye'de ordunun tarihsel olarak ilerici bir rol oynadığını ve bu ilerici misyonunu halen devam ettirdiğini ileri süren incelemelere yer veriyordu.

Aslına bakılırsa, seçeneksizliğin, hem Avcıoğlu'nu hem de arkadaşlarını askerî müdahaleden destek alma çabasına ittiğini söylemek mümkündür. Avcıoğlu'na göre, *cici demokrasinin* sonu gelmekteydi ve bu süreçte sol güçlerin zayıf da olsa iktidarı alma ihtimalleri vardı. Bunun mümkün olan tek yolu ise askerî müdahaleydi. Aksi bir durumda sağ ya da faşizan bir darbe zaten gündemdeydi, seçimlere zaten güvenilemezdi ama seçimleri bekleyecek zaman da yoktu. Sol bir cunta binde bir ihtimal de olsa eldeki tek seçenekti. Kaldı ki, *Devrim*'de, emekçi dinamiği eksik olan, sadece bürokrasiye dayanan *sol bir iktidarın* karşılaşabileceği tehlikeler de açık bir şekilde ortaya konulmaktaydı. Yani sol bir cuntayla iktidar alınabilse dahi bu iktidarın halkçı ve devrimci bir yol tutturabilmesinin tek garantisi, devrimden sonra kurulacak olan devrimci parti etrafında örgütlenecek olan işçi ve emekçilerdi.

YDH'nin Marksizm'e en uzak olduğu nokta devrime kimin öncülük edeceği konusunda ortaya çıkıyordu. Hareket, 27 Mayıs'ın ve o dönemde bazı

Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerindeki ortaya çıkan anti-emperyalist ve halkçı karakterdeki askerî yönetimlerin etkisi altında kalarak Türkiye'de de *zinde kuvvetler*in bir devrime öncülük edebileceğine inanmıştı. Bariz bir şekilde, başta Avcıoğlu olmak üzere, YDH'nin aydınları, kendilerini teori ile pratik arasında sıkışmış hissediyorlardı. Bir yandan *cici demokrasi*nin ülkeyi felakete sürüklediğini düşünüyorlar ve egemen sınıfları alaşağı edecek bir devrim istiyorlar, diğer yandan da, bu devrimi yapacak güç ve yetenekte, *örgütlü ve bilinçli* bir halk hareketinin olmadığını görüyorlar, böyle bir hareketin *inşa edilmesi* içinse yeterli zaman olmadığını hesaplıyorlardı.

1970 yılında her iki yana da kayması muhtemel bir askerî darbenin yakın zamanda gerçekleşeceğinden emin olan Avcıoğlu, bütün çabasını bu darbenin sol bir ihtilâle dönüşmesi için harcamış, fakat 12 Mart'tan epeyce önce davanın kaybedildiğinin farkına varmıştı. 12 Mart muhtırası verildiğinde de, gerçekleşenin bir ihtilâl olmadığını sezmiş; partilerin ve parlamentonun kapatılmamasından ve özellikle de 9 Martçıların ordudan tasfiye edilmesinden dolayı iyice ümitsizliğe kapılmıştı. Avcıoğlu'nun *Devrim*'deki son yazıları, onun, 12 Martçıları, siyasî partileri ve parlamentoyu kapatarak radikal reformlara yöneltmek için harcadığı son gayretlerdi. *Devrim*'in 12 Mart'tan sonra çıkan ilk sayısındaki *Teşhis ve Tedavi* başlıklı yazıda 12 Martçıların teşhislerinin doğru ama tedavi yöntemlerinin tamamen yanlış olduğunu öne sürmüştü. Mevcut partilerin, *partiler üstü bir anlayışla* birleşmelerinin hiçbir çözüm getirmeyeceğini savunuyor, yıllardır Kemalizm'in tasfiyesi için birleşmiş olduklarını ileri sürdüğü bu partileri *Kemalizm'in cellatları* olarak niteliyordu. Ona göre ülkedeki feodal ve kapitalist yapıları zayıflatacak önlemler alınmadıkça Türkiye'nin hiçbir sorununu çözmek mümkün değildi.

Sonuçta, *Devrim*, *12 Mart Darbesi*'nden yaklaşık bir buçuk ay sonra, 27 Nisan 1971 tarihinde Sıkıyönetim tarafından kapatıldı. Artık, Avcıoğlu'nun *her iki yana da kaymasını* muhtemel olarak gördüğü güçler sağa kaymıştı. Avcıoğlu ve arkadaşları bir süre ünlü Ziverbey Köşkü'nde gözaltında tutuldular. Avcıoğlu o tarihten sonra siyasal mücadeleden tamamen çekildi ve kendisini yeni araştırmalara ve kitap yazımına verdi.

Millî Demokratik Devrim Hareketinin Temel Görüşleri

Kemalizm ve Cumhuriyet

MDD Hareketi'nin siyasal tezleri, Kemalizm'e ve Cumhuriyet tarihine ilişkin değerlendirmeleri ile 27 Mayıs Darbesi'ne ilişkin analizleri çerçevesinde şekillenmiştir. Bu değerlendirme ve analiz, hareketin hem siyasal tezleri-

ni ortaya koymasına kaynaklık etmiş hem de bu yolla iktidar stratejisine ilişkin arka plan oluşmuştur.

MDD'cilerin ilk teorisyeni olan Belli, 1962'de, *Yön*'de yayınlanan –daha önce de değindiğimiz– yazısında, Kemalizm'e ve onunla ilintili olarak Cumhuriyet tarihine nasıl baktığının ipuçlarını verir ki, bunlar TKP'nin Kemalizm'e, Cumhuriyet tarihine ve devrim sorununa bakışından çok farklı değildir. Bunda yadırganacak bir yan yoktur, zira Belli, TKP geleneğinden gelen biridir, ideolojik donanımını oradan edindiği gibi, bir dönem TKP'nin politikalarına da bizzat katkıda bulunmuştur. Belli'ye göre Kemalist Türkiye, bağımsız, anti-emperyalist ve anti-feodal bir Türkiye'dir. Elbette Belli bu düşüncesinde yalnız değildir; örneğin TKP'nin eski kuşak kadrosundan Rasih Nuri İleri de benzer görüşlere sahiptir: "Atatürkçülük demek onun politik devrimleri, gericiliğe karşı, dış sömürmeye karşı savaşı demektir, Atatürk "Emperyalizme karşı İstiklal Savaşı'nın sembolüdür", "Yabancı sermayeyi yurttan kovan adamdır." 1960'lı yıllarda *MDD Hareketi* içinde yer alan başka pek çok yazar da benzer düşünceleri sık sık tekrarlamıştır. Bu düşünceye göre Mustafa Kemal ve arkadaşları "Emperyalizmle çelişkisi olan bütün sınıf ve tabakaları" temsilen harekete geçmişlerdi ve bu nedenle de Kurtuluş Savaşı, küçük burjuva milliyetçiliğinin öncülüğünde verilmiş anti-emperyalist bir mücadeleydi. Dahası, "Kemalist devrim, tamamlanmamış bir millî demokratik devrimdi."

Görülüyor ki, MDD'ciler Kemalizm'i bir çıkış noktası olarak kabul etmişler ve "...günümüzün gerçekleri ışığında geliştirerek" ondan yararlanılması gerektiğini savunmuşlardır. "Bugün Türkiye'yi yeniden Kemalist gelişme yoluna sokmak demek, millî bağımsızlığı sağlamak, Atatürk ilkelerini günümüzün gerçekleri ışığında geliştirerek, yeniden egemen kılmak demek, bugünkü Türkiye'yi değiştirmek, gerçek bir devrim başarmak demektir."

Belli'ye göre Kemalizm'in başarısı, küçük burjuvazinin devrimci potansiyelini harekete geçirebilmesinde yatıyordu. "Küçük burjuvazi, emperyalizmin sömürdüğü doğunun ve güneyin ezilen ülkelerinde çağımızda da devrimci niteliğini sürdürmektedir. Belli'ye göre, "Biz, bir Mustafa Kemal hareketini, küçük-burjuvazinin devrimci potansiyelini hesaba katmadan açıklayamayız." ASD'ye (1968) göre de "Mustafa Kemal'in kişiliğinde temsil olunan ilerici küçük burjuva bürokrasisi, toplumumuzun üstyapısında reformlara girişmiş ve bunda geniş ölçüde başarıya ulaşmıştır." Ancak, bu, yarım kalmış bir devrimdir. Kemalist devrimin yarım kalmış olması, yani üretim ilişkilerindeki dönüşümü tamamlayamaması, karşı-devrimci güçlerin siyasî iktidarı yeniden ele geçirmesine yol açmıştır.

MDD düşüncesine göre, "Millî ve laik devlet amacına" yönelmiş olan "... Mustafa Kemal Hareketi", ne kadar eksiği olursa olsun, "...devrimci bir hareketti" ve "...solda güç ve yer kazanan *MDD Hareketi*, Mustafa Kemal dev-

rimi ve bu devrime güç veren düşüncelerle bir fikrî sentez yapamadan başarı sağlayamaz"dı. Çünkü "Her şeyden önce, Türkiye halklarını ilk ve son kez kendi çıkarları etrafında örgütleyip savaşa süren devrimci" Mustafa Kemal'di ve "...sosyalizmin vazgeçilmez bir ön şartı" olan ulusal bağımsızlığı o sağlamıştı.

Böyle olduğu için de maddecilere göre taktik ve stratejik açıdan demokratik devrim mücadelesinde Kemalizm ihmal edilmeyecek kadar önemlidir. Zira Kemalizm, emperyalizme karşı küçük burjuvaziyi örgütleme ve onu harekete geçirme konusunda geçmişte rüştünü ispatlamıştır.

Toplumsal Sınıf ve Tabakalar

MDD Hareketi'nin Türkiye'deki sınıfsal yapıya ilişkin görüşleri doğal olarak siyasal tezleri ile uyum içindeydi. Cepheci anlayışın gereğine uygun biçimde toplumsal sınıf ve tabakalar karşı devrim cephesi ve millî cephe olarak iki temel kategoriye ayrılmıştı.

Karşı Devrimci Cephe: İşbirlikçi Sermaye ve Feodal Mütegallibe

Yarı-feodal ve yarı-sömürge olarak nitelenen bir ülkede egemen sınıfları tespit etmek hiç de zor değildi: feodal mütegallibe ve işbirlikçi sermaye. Bunların içinde baskın olan ise işbirlikçi sermayeydi. Belli'ye göre, Türkiye'nin egemen sınıflarının en güçlüsü olan işbirlikçi sermaye, sınıfsal çıkarları gereği, Türkiye'de gerçek sanayileşmeye ve gerçek iktisadî kalkınmaya da karşıydı. Sadece kendi çıkarını düşünen asalak bir sınıf olarak, yalnızca emperyalist sömürücülerin uygun gördüklerini yapmakta, Türkiye'nin kalkınması için hayati önemde olan yatırımları ise engellemekteydi. Fakat bu işbirlikçi sınıfı basitçe emperyalizmin maşası olarak değerlendirmek de hata olurdu; bu asalak sınıf, ekonominin kan dolaşımını sağlayan kredi ve sigorta kurumlarına egemen olduğu gibi, sanayinin hemen bütün sektörlerinde de tekel oluşturmuştu. Özcesi, bu işbirlikçi sermaye, aynı zamanda da tekelci sermayeydi.

İşbirlikçi sermaye, Kurtuluş Savaşı döneminde azınlıkların ülkeyi terk etmek zorunda kalmaları sonucunda bu kesimlerin geride bıraktığı mal ve sermayeye el konulması yoluyla oluşmuş, türedi bir kesimdi. Azınlıkların yeniden ülke topraklarına dönerek el konulan mal ve mülklerini talep edecekleri korkusu ile Kurtuluş Savaşı sırasında Kemalist harekete belli bir destek sunan bu kesimler, Kurtuluş Savaşı'nın ardından, süreç içinde, emperyalist sermaye ile bağlantıya girerek belli bir güç kazanmış ve Kemalist elitin karşısına bir alternatif olarak dikilmişti. İkinci Dünya Savaşı sonrasında da, bir süreliğine asker-sivil aydın zümreye kaptırdıkları iktidarı, geri almıştı.

Belli'ye göre, işbirlikçi sermaye, siyasî ortağı feodal mütegallibe ile birlikte, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra emperyalizmin de desteği ile hem ekonomi üzerinde tahakküm kurmuş, hem de siyasî iktidara talip olmuştur. Savaş koşullarından yararlanarak ekonomik anlamda iyice güçlenen bu sınıf, uluslararası konjonktürün de yardımı ile kısa sürede asker-sivil aydın zümreden siyasî iktidarı almış ve hegemonyasını kurmuştur, ki bu anti-Kemalist bir karşı devrimdir. Kemalist Türkiye'de bir karşı devrimle iktidarı ele geçiren işbirlikçi sermaye, 27 Mayıs'ta asker-sivil aydın zümre tarafından yerinden edilmesine rağmen, kısa sürede gidişatı yeniden kendi lehine çevirecek yetenek ve gücü bulabilmiştir. Öyle ki, 1960'ların ikinci yarısında ülkedeki siyasî iktidarın asıl sahibi feodal mütegallibe ile ittifak halindeki bu işbirlikçi sermayeydi. Zaten Türkiye'nin gündemindeki devrimin MDD olmasının sebebi de buydu.

MDD'nin önemli teorisyenlerinden Muzaffer Erdost'a göre, "Feodal mütegallibe, karşı-devrimin, köylere uzanan kaleleridir." Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan tek partili dönemde Kemalist hükümetler ile büyük toprak sahipleri arasında uzlaşmaz görüş ayrılıkları devam etmiş, fakat çok partili hayata geçtikten sonra, ağa, mütegallibe, aşiret reisi, şeyh vb. gibi, güçlerini feodal ideolojilerden ve iktisadî bağımlılıktan alan unsurlar ekonomik ve siyasî güçlerini arttırarak, hâkim sınıflardan biri haline gelmişlerdir.

Söz konusu feodal kalıntılar Türkiye'de demokrasinin gelişimi önündeki en büyük engeldir. Belli, feodal mütegallibe ve büyük toprak sahiplerinin feodal kalıntıların temizlenmesine ve demokrasinin ilerlemesine karşı olduklarını sık sık vurgular. Feodal sınıfların hegemonyası Türkiye'de özgür yurttaşın ortaya çıkmasını engellediği için bir türlü gerçek demokrasiye geçilememekte, iktidardaki sınıfların emperyalizmle çıkar birliği içinde olması nedeniyle de ülkenin bağımsız bir gelişme rotası izlemesi olanaksızlaşmaktadır. Tüm bu nedenlerle Türkiye'deki devrim sürecinin en önemli ve birincil görevi sosyalizmi kurmak değil, demokrasi ve bağımsızlığı sağlamak, bu amaç için de işbirlikçi sermaye ve feodal mütegallibe iktidarını tasfiye etmektir. Zira Türkiye halkının demokratik hak ve özgürlüklere kavuşması onun gerçekten vatandaş payesine ulaşması demekse, ne feodal mütegallibe ne de müttefiki gayri millî işbirlikçi sermaye, böyle bir şeyi gönül rızasıyla kabul eder.

Devrimci (Milli) Cephe: İşçi Sınıfı ve Müttefikleri

MDD, Belli'nin ifadesiyle, "Emperyalizm-işbirlikçi sermaye-feodal mütegallibe" üçlü ittifakına karşı yapılacaksa, bunların dışındakiler de demokratik devrim cephesini oluşturacaktır. Yine de demokratik devrim cephesi-

ni oluşturacak sınıf ve tabakaların daha dikkatli bir tasnifine ihtiyaç vardır.

MDD'ciler, karşı-devrimci cephenin dışında kalan her sınıf ve zümreyi, daha açık bir ifadeyle işbirlikçi sermaye ve feodal mütegallibe dışındaki Türkiye halkının tümünü DGB olarak adlandırılan cephenin içinde görmüştür. Belli'nin ifadesiyle devrimci cephe şu sınıf ve tabakalardan oluşmaktadır:

> Türkiye proletaryası, yani modern sanayide, küçük sanayide, zanaat kollarında, ticaret alanında, tarımda işgücünü satarak bir geçim sağlayabilen üretim araçlarından ve topraktan yoksun şehir ve köy proletaryası; yarı-proleter unsurlar, yani... çoğunlukla proletaryadan da daha yoksul bir hayat süren şehir ve köy yarı-proleterleri; yoksul köylülük, yani köy yarı-proleterlerini de içine alan ve bunun yanı sıra ailesinin geçimine yetmeyen miktarda toprağa ve tarım araçlarına sahip bulunmakla birlikte, çoğunlukla iş bulamadığı için yarı-proleter durumunda görünmeyen, Türkiye toplumunun en geniş ve en yoksul tabakasını teşkil eden kitle; şehir ve köy küçük burjuvazisi, yani bir miktar toprağa ve diğer üretim araçlarına ya da bu ikisinden birine sahip olmakla birlikte, başkalarını sömürerek değil, emeği ile yaşayan ve kurulu sömürü düzeni içinde sömürülenler safında yer alan şehirlerdeki küçük burjuvazi ve tarım bölgelerinin orta köylüsü, yani bir avuç asalak dışında Türkiye emekçi halkı.

Elbette ki, tüm bu sınıf ve tabakalar hem Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısı açısından hem de demokratik devrim mücadelesinde tutacakları yer açısından eşit önemi haiz değillerdir. Ancak demokratik devrim tüm bu sınıfların ittifakı sağlanmaksızın gerçekleştirilemez. Yalnız, bu tabloda açıkça zikredilmeyen asker-sivil aydın zümrenin de MDD teorisi ve pratiği açısından neredeyse proletarya kadar önemli olduğunu atlamamak gerekir. Yine bu tabloda yer almayan millî burjuvazinin konumu da MDD içinde ciddi tartışmalara yol açmıştır.

Devrimin "Tartışmalı" Öncüsü: İşçi Sınıfı

MDD'ciler, millî, demokratik devrimi başlı başına bir hedef olarak değil de sosyalizme varacak yolda bir ara aşama olarak benimsedikleri için demokratik devrimin öncüsü ve bu devrimde hegemonya kuracak sınıf olarak proletaryayı gösteriyorlar, bu konuda özellikle Lenin'in *İki Taktik* adlı eserini referans alıyorlardı. Lenin'in 1905 Çarlık Rusya'sı için ileri sürdüğü tezler 1960'lar Türkiye'sine uyarlanmaya çalışılıyor, söz konusu tezler, Stalin ve Komintern süzgecinden de geçirilerek, neredeyse kutsallaştırılıyordu. Bu tezlere göre az gelişmiş bir ülkede sosyalizme ancak aşamalı bir devrimle geçmek mümkündü. Kapitalizmin ve dolayısıyla işçi sınıfının yeterince ge-

lişmemiş olduğu ülkelerde sosyalizmin yolunu işçi sınıfı ve köylülüğün ittifakıyla gerçekleştirilecek bir (milli) demokratik devrim açabilirdi.

MDD'ciler bu tezlerden hareketle ve en azından teorik olarak Türkiye'de de demokratik devrimin işçi sınıfı öncülüğünde gerçekleşeceğini kabul ediyorlardı. Ancak iş pratiğe geldiğinde *MDD Hareketi*'ni oluşturan bütün kadroların bu öncülüğe inandıklarını ileri sürmek son derece güçtür. Nitekim *MDD Hareketi*'nin ortaya çıktığı ilk yıllarda lâfzî düzeyde kabul edilen işçi sınıfı öncülüğü çok geçmeden Hareket içinde tartışmalara yol açacak –bu bölümün sonunda bu tartışmalara değinilecek– 1970 başlarından itibaren MDD'ciler öncülük konusundaki farklı yaklaşımları nedeniyle bölüneceklerdir.

Zaten *MDD Hareketi*'nin en başından itibaren işçi sınıfına karşı bir güvensizlik içinde olduğunu da vurgulamak gerekir. MDD'cileri TİP'e değil de daha çok YDH'ye yaklaştıran ve 1966-67 yıllarında *Yön* sayfalarında başlayan TİP eleştirilerine aktif destek vermelerine yol açan temel mesele de budur. MDD'cilere göre Türkiye işçi sınıfı sosyalizmi kurmak için nicel ve nitel olarak yeterli olmadığı gibi, demokratik devrime de tek başına öncülük edebileceği kuşkuludur. Zaten bu nedenle millî cephe bir zorunluluktur. Cepheye kimin önderlik edeceğini ise pratik gösterecektir.

İşçi sınıfına karşı bu güvensizliğin temelinde ise Türkiye'nin geri kalmışlığı ve çarpık kapitalistleşme yatmaktadır. MDD'cilere göre, tarihinde hiçbir zaman gerçek bir kapitalist gelişme görmemiş olan, feodal ilişkilerin baskısı altında ve emperyalizme bağımlı olarak gelişmesini sürdüren Türkiye'deki kapitalizmin çarpıklığı ve geriliği ortamında Türkiye proletaryası toplumsal sistemde ancak iğreti bir yer işgal edebilmektedir. Sanayi işçilerinin büyük çoğunluğu köyle bağlarını sürdürmekte, işçi sınıfının ana gövdesi yarı köylü vasfını muhafaza etmekte ve köyle kent arasındaki kent lehine ekonomik uçurum kentli bir sınıf olan proletaryanın bilinçlenmesini geciktirmektedir. Tüm bu nedenlerle işçi sınıfı hâlâ kendiliğinden sınıf olmayı aşarak kendisi için bir sınıf olamamıştır.

Yine de MDD'ciler, –tüm bu olumsuz faktörlere ve pratikte asker-sivil *zinde kuvvetleri* gözeten yaklaşımlarına karşın–, önce demokratik devrimi gerçekleştirme ardından da sosyalizmi kurma tarihsel görevinin proletaryanın omzunda olduğunu sık sık yinelemekten geri durmazlar. Çünkü her şeye rağmen işçi sınıfı Türkiye'deki emekçi sınıflar arasında en yüksek örgütlenme düzeyine sahip olan sınıftır. Ayrıca işçi sınıfının devrimdeki yeri, yalnızca bugünkü bilinç ve gelişme düzeyine göre değil, öncelikle ve temel olarak bu sınıfın ekonomik yapıda tuttuğu yere göre belirlenir. Ekonomik hayatta tuttuğu stratejik konum nedeniyle işçi sınıfı bu önderlik potansiyeline sahip olduğu gibi, işçi sınıfının hegemonyası MDD'nin "...kesintiye uğramadan ta-

mamlanması için ve Türkiye'nin sosyalist devrimin eşiğine vanr varmaz, o eşiği aşabilmesi için" zorunludur da.

Fakat bu önderliğin pratikte nasıl gerçekleşeceği konusunda MDD'cilerin bir siyasal stratejiye sahip olduklarını söylemek zordur. TİP'in önderliğini ve mücadelesini beğenmedikleri için bu partiye girmeyen MDD'ciler işçi sınıfını örgütlemek ve devrim mücadelesine çekmek için başka türden özel bir çaba da göstermezler. *Yön*'ün tezlerini lâfzî düzeyde eleştirseler de son ana kadar bir gözleri asker-sivil aydın zümrede olacaktır. Aşağıda değinileceği üzere, 1970'ten itibaren öncülük ve mücadele biçimi üzerinden gelişecek tartışmalar sonunda bölünecek MDD'cilerin bir kısmı işçi sınıfının yalnızca ideolojik öncü olduğunu kabul edecek, bir kısmı köylerden şehirleri fethetmek üzere kırlann yolunu tutacaktır.

Toplumun En Yoksulları: Yarı Proleterler

Belli'nin yan-proleter olarak adlandırdığı sınıf, toplumun en yoksul tabakasını teşkil eden yoksul köylülerin, köy ile bağlarını koparmaksızın, yani köylü vasıflarını koruyarak, yılın bazı aylarında ücretli olarak tarım, madencilik ve sanayi işletmelerinde çalışan kesimidir. Bu kesim devrim açısından stratejik bir önemdedir, çünkü "Bağımlı, kısır kapitalist ekonomisiyle Türkiye, kalabalık bir yarı proleter kitlesini barındırmaktadır."

Egemen çevreler, yarı-köylü olan bu yarı-proleterlerin, tam proleter olmasını istemezler. Çünkü onlar küçük mülkiyetle bağlarını koruyup sürdürdükçe, proleter devrimci bilince de ulaşamayacaklardır. Ancak bu durum kısa vadede burjuvazinin çıkarına da olsa, uzun vadede ters tepecektir. Zira "Çağımızda emperyalizmin sömürü alanı olan ülkelerde yer alan devrimler, işçinin köy ile bağının devrim yararına bir etken olduğunu göstermiştir. Bu durumda, her işçi hareketi köyde daha kolay yankı bulur ve her köylü hareketi işçiyi de ilgilendirir. Ve böylelikle devrimin şartı olan işçi-köylü ittifakı daha kolay kurulur." Bu durum, yarı-proleter olarak adlandırılan küçük mülk sahibi bu köylü kitlesini demokratik devrimin en önemli müttefikleri arasına sokar.

Devrimin Muazzam Potansiyel Gücü: Yoksul Köylülük

Demokratik devrimin öznelerini, işbirlikçi sermaye ve feodal mütegallibenin dışındaki tüm halk olarak tanımlayan MDD teorisi açısından yoksul köylülüğün devrim cephesinin çok önemli bir bileşeni olarak görülmesi son derece doğaldır. Çünkü hem teori bunu varsayar hem de henüz bir köylü toplumu görünümündeki Türkiye'nin gerçekleri. Belli'nin hesabına göre, Türkiye'de nüfusunun "...dörtte üçü, yani yaklaşık 25 milyon insan ta-

rımla geçinir. Ve bunun % 69'u, tarıma elverişli toprakların ancak dörtte birini" işlerken, yoksul köylü kitlesini demokratik devrim cephesinin dışında düşünmek mümkün değildir. Türkiye köylüsü, bir bütün olarak Batı Avrupa'nın burjuva demokratik devriminden nimetlenmiş olan ve çok defa tutucu bir eğilim gösteren orta köylüsünden farklıdır. Hele de köylü kitlesinin büyük çoğunluğunu oluşturan yoksul köylülük Türkiye'de en çok ezilen kitledir. Bu bakımdan işçi sınıfını bile geride bırakır. "Türkiye'de bugün nüfusun yaklaşık olarak yarısını teşkil eden yoksul köylülük, muazzam bir devrimci potansiyel güçtür. Bu devrimci gücü gerektiği gibi hesaba katmayan her strateji, daha başından başarısızlığa mahkûmdur."

İşçi sınıfının bilinçlendirilmesinde olduğu gibi, yoksul köylülüğün bilinçlendirilmesi işi de küçük-burjuva radikalizmine bırakılmayıp, proleter devrimci harekete görev olarak verilmelidir. Çünkü yoksul köylülük, şehir ve köy proletaryasıyla kader birliği içindedir. Marksizm'i ya da bilimsel sosyalizmi işçi sınıfının tekelinde sananlar yanılmaktadır, aksine o "bütün ezilenlerin ideolojik silahıdır." Bu nedenle sosyalistlerin "Türkiye toplumunun en yoksul, en çok ezilen kitlesini teşkil eden yoksul köylülükle en sıkı bağları kurması" gerekir. Türkiye şartlarında MDD'yi gerçekleştirecek olan proleter devrimci örgüt, yoksul köylüğün de öz örgütü olmakla yükümlüdür.

Devrimde Zorunlu Müttefik: Küçük-Burjuvazi

MDD'cilere göre küçük-burjuvazi üç kesimden oluşur: orta köylülük, şehir küçük burjuvazisi ve asker-sivil aydın zümre. Türkiye'de küçük-burjuvazinin –bazen tutucu çevrelerin gerici davranışlarını sergilese de–, ağırlıklı olarak devrimci cepheye katılması beklenmelidir; çünkü her sınıf ve zümre er geç ekonomideki yerinin gerektirdiği tutumu benimseyecektir.

MDD teorisinde, küçük burjuvazi, ana gövdesiyle MDD'ye katılacak bir toplumsal güç olarak değerlendirilirken, bu sınıfın özel bir kolu olarak nitelendirilen asker-sivil aydın zümreye ise devrimci süreçte çok daha özel ve belirleyici bir rol verilmektedir. Belli'ye göre, çoğunluğu küçük-burjuva kökenli olan bu zümre, öğrenci gençliğin geniş çevrelerini, serbest meslek erbabının burjuvalaşmamış

Yılmaz Çetiner, solun görünmeyen adamı Mihri Belli ile konuştu

"Sosyalizmi proleterya ile küçük Burjuvazinin ittifakı gerçekleştirir"

Milliyet, 11 Ekim 1969.

çoğunluğunu, aydınların hemen hemen tümünü, yani az çok eğitim görmüşlerin büyük çoğunluğunu kapsamaktadır. Ancak *MDD Hareketi* açısından bu zümre içinde esas önem atfedilen kesimin asker ve sivil bürokrasi olduğu açıktır.

Devrimde Muhtemel "Geçici Müttefik": Millî Burjuvazi

MDD'cilerin Türkiye'deki sınıfları tahlil ederken sıkça tartıştıkları bir konu da millî burjuvazi meselesidir. Ülkede bir millî burjuvazi olup olmadığı, varsa da bu sınıfın MDD'de yerinin ne olacağı konusu hem MDD'cilerin kendi içinde hem de onlarla Yöncüler ve TİP'liler arasında polemiklere yol açmıştır.

MDD'cilere göre Türkiye'de, emperyalizmle işbirliği içinde bulunan büyük burjuvazinin yanında, millî niteliğini henüz kaybetmemiş bir burjuva sınıfı daha vardır. Emperyalizme bağımlı işbirlikçi sermaye ekonomiye ve iktidara tamamen egemendir ama bu durum, millî nitelik taşıyan ve çıkarları ekonominin bağımlı durumundan zarar gören millî burjuvaziyi tamamen yok edememiştir. MDD de nihai olarak kapitalist sömürü sistemini ortadan kaldırmayı ve sosyalizmi hedeflediğine göre millî burjuvazi devrime katılma konusunda ikircikli hareket etmektedir/edecektir. Yine de bu durum millî burjuvaziden tamamen umut kesmeyi gerektirmez. Çünkü "Böyle çelişkili bir durumu olan millî burjuvazinin kararsız tutumunu yenememesi doğaldır. Bu sınıfın, ancak güçlü bir halk hareketi tarihî gelişmeye damgasını vurduğu zaman, işbirlikçi sermaye ile uzlaşmayan çıkarlarının bilincine varması ve bir süre için de olsa devrimci güçler arasında yerini alması umulabilir."

İktidar Stratejisi

MDD Hareketi'nin iktidar stratejisinin ortaya konacağı bu bölümde üç sorunsal etrafında yoğunlaşacaktır. İlki sosyalizme geçişte nasıl bir strateji benimseneceği (aşamalı mı, doğrudan mı?); ikincisi, bu geçişte nasıl bir mücadele yöntemi izleneceği sorunudur. Bu bağlamda *MDD Hareketi*'nin parlamenter mücadeleye bakışı değerlendirilecektir. Üçüncü sorun ise sosyalizme geçişe hangi sınıf ya da tabakaların öncülük edeceğiyle ilgilidir. *MDD Hareketi* bu soruların yanıtlarını bir yandan Marksist kuramda (gelişkin bir Marksist kuramdan ziyade Lenin, Stalin ve Mao'nun bazı eserleriyle sınırlı bir Marksizm'dir söz konusu olan) ve Komintern geleneğinde ararken, diğer yandan da yine Marksist kuram aracılığıyla Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal gerçeğini anlamaya çalışmış ve aslında Komintern ve SBKP merkezli *ortodoks* geleneğin az gelişmiş ülkeler için öngördüğü devrim stratejilerinden hiç de farklı olmayan bir sonuca ulaşmıştır: MDD.

Çoğu eski TKP'li olan MDD'cilerin hedefi elbette sosyalizmdi. TKP üyesiyken bunun için mücadele etmişlerdi, sol hareketin yükseldiği 1960'larda da bunun için mücadele diyorlardı. Ne var ki, nasıl TKP hiçbir zaman sosyalizmi yakın ve ulaşılabilir bir hedef olarak görmemişse, MDD'ciler de 1960'larda hâlâ sosyalizmin Türkiye için uzak bir hedef olduğunu düşünüyorlardı. Kapitalizmin Batılı ülkeler ölçüsünde gelişkin olmadığı bir ülkede sosyalizmden önce geçilmesi gereken aşamalar vardı. Henüz bağımsızlığını kazanamamış, burjuva demokrasisini bile kuramamış bir ülkede sosyalizmden söz etmek düpedüz hedef saptırmaktı. Sosyalizmden önce feodal kalıntıların temizlenmesi ve siyasî ve ekonomik bağımsızlığın kazanılması gerekiyordu, ki bunlar da sosyalist değil demokratik devrimin görevleriydi. Marx'ın yazılarında da görülen ama daha çok Lenin'in *İki Taktik* adlı eserine bile dayanan bu aşamalı devrim anlayışı Komintern üzerinden TKP'ye tevarüs etmiş, daha sonraki dönemlerde de Stalin ve Mao tarafından geliştirilen bu teori Türkiyeli sosyalistler tarafından 1960'lara kadar pek de sorgulanmadan kabul görmüştü.

Türkiye'de henüz hesaba katılması gereken ölçüde feodal üretim ilişkilerinin geçerli olduğuna ve 1923'te kazanılan siyasî bağımsızlığın 1945'ten sonra emperyalist ülkelerle girilen ilişkilerden dolayı önemli ölçüde yitirildiğine inanan MDD'ciler için hedef bu bağlamda netti. Önce feodal kalıntılar temizlenmeli ve emperyalizm defedilmeli, ülkede millî sınıfların öncülüğünde bir demokrasi kurulmalıydı. *MDD Hareketi*'nin temel sloganı da *Tam Bağımsız ve Gerçekten Demokratik Türkiye!* olacaktı. Bu stratejinin adı da literatürde demokratik devrim ya da millî, demokratik devrimdi.

Bu bağlamda, Belli'nin, *Türk Solu*'nun 53. sayısına (1968) ek olarak verilen *Millî Demokratik Devrim* broşüründeki ilk cümlesinin "Türkiye, emperyalist dünya sistemi içinde, sömürülen ülkeler safında geri bir tarım ülkesidir" şeklinde olması ve Türkiye'deki egemen kültürü, "...emperyalist ve yarı-feodal kültür" olarak tanımlaması oldukça açıklayıcıdır. Türkiye, "Kapitalizmin en adisinin, en kötüsünün, komprador kapitalizmin içinde" ise, "...millî bağımsızlığın gerçekleştirilmesi ve feodalizmin ortadan kaldırılması" görevleri de kuşkusuz "...demokratik devrimin iki ana görevi" olacaktır.

MDD'cilik, yani aşamalı devrim tezleri, kaynağını büyük ölçüde 1905 Rus Devrimi'nden alıyordu. 1905'te Lenin'in savunmuş olduğu sosyalizme aşamalı geçiş tezi, daha sonraki zamanlara da bir teorik miras olarak aktarılmış, özellikle Komintern döneminde neredeyse *resmî* bir politika haline gelmişti. Türkiye'ye TKP eliyle taşınan bu politika doğal olarak sosyalist hareketin bütünü üzerinde çok etkili olmuştu. Lenin ve sonra da Stalin ve Komintern politikacılarının aşamalı devrim tezini Marx ve Engels'e başvurarak ispatlamaya çalışmaları gibi, MDD'ciler de –Marx'ta *cephe* gibi bir kavram ol-

madığından–, önce Lenin, daha sonra da Mao'ya referansla sosyalizmden önce bir demokratik devrim aşamasının şart olduğunu ileri sürdüler. Böylece, MDD'ciler ile SD'yi savunan TİP'liler arasında Marksizm'in temel metinlerini kullanarak kendi tezlerini kanıtlama çabası bir yarışa dönüştü. 1917'de gerçekleşen bir SD'yle kurulan Sovyetler Birliği bu tartışmada 1928 Komintern Programı'na uygun olarak MDD tezinden yanaydı. Türkiye gibi azgelişmiş bir ülkede doğrudan bir SD olanaksızdı. Üstelik 1960'larda *barış içinde bir arada yaşama* politikasını savunan SSCB, komşu ülkelerde anti-emperyalist yanı ağır basan demokratik devrimleri hem *daha gerçekçi*, hem de, en azından kısa vadede, yeterli görüyordu.

Devrim, ancak, işbirlikçi sınıflar dışında kalan tüm *millî* sınıfların bir cephede bir araya gelmesiyle mümkün olabilirdi. Elbette teoriye uygun olarak bu cepheye işçi sınıfı ve yoksul köylülerin öncülük etmesi beklenirdi, ama Türkiye gerçekleri göz önüne alındığında oldukça büyük bir kitle oluşturan küçük burjuvazinin ve özellikle de bu sınıf içinde özel bir yer tutan asker-sivil aydın zümrenin bu devrimde çok önemli bir rol oynaması da kuvvetle muhtemeldi. O halde nihai hedef sosyalizm de olsa bütün devrimciler var güçleriyle bu millî cepheyi oluşturmak için çalışmalı, cepheyi bölecek söz ve davranışlardan sakınmalıydılar. Tam da bu noktada MDD'ciler TİP'in devrim mücadelesine faydadan çok zarar verdiğini düşünüyorlardı. Çünkü TİP, her ne kadar MDD'ci görüşlerin bağımsız bir siyasal harekete dönüştüğü ilk yıllarda (1966-67) henüz açık bir şekilde SD tezini savunmuyorsa da, *mili cephe* türünden politikalara ve *zinde kuvvetlere* dayanan devrim stratejilerine kesin olarak karşı çıkıyor, işçi sınıfının öncülüğü konusunda –her ne kadar bu öncülüğün pratikteki anlamı belirsizse de– ısrar ediyordu. Bu politikalar MDD'cilere göre zayıf durumdaki işçi sınıfını iyice tecrit etmekten başka bir sonuç vermezdi ve TİP bu türden radikal ve keskin görünen sloganlarla aslında devrimi belirsiz bir geleceğe ertelemekten başka bir şey yapmıyordu.

Öyleyse MDD'ciler için iki seçenek söz konusuydu: ya TİP ele geçirilmeli ve *doğru* bir siyasal stratejik çizgiye getirilmeli, ya da etkisizleştirilmeliydi. MDD'ciler TİP'i ele geçirmeye ve partide millî bir demokratik devrim stratejisini egemen kılmaya çalıştıkları 1966 Malatya Kongresi'nden, 12 Mart'a kadar geçen dönemde bu iki seçenek arasında gidip geleceklerdi. İlk yıllarda parti yönetimini ele geçirmek için daha çok çaba sarf ederken, öğrenci gençlik içinde inisiyatifi ele aldıkları ve daha çok bir gençlik hareketine dönüştükleri 1968 yılından itibaren genel olarak TİP'e karşı daha *yıkıcı* bir politika izleyeceklerdi. 1970'ten itibaren de zaten MDD kendi içinde bölünecek, TİP'ten ve işçi sınıfından umudunu kesen gençler, Latin Amerika devrimlerinin de etkisiyle silahlı mücadeleye yönelecek ve kırların yolunu tutacaklardı. TİP'in, biraz da yasal bir parti olmanın getirdiği çekincelerle, inanılmaz

bir hızla büyüyen ve radikalleşen gençlik hareketini kapsayamaması ve partiyi *pasifist* bulan gençlerin aynı hızla TİP'ten uzaklaşarak daha *radikal* arayışlara yönelmesi, başlangıçta bu ihtiyaca yanıt vermeye çalışan *MDD Hareketi*'ni güçlendirmişti ama bir süre sonra Sovyetik çizgiye ve geleneklerine bağlı *eski tüfekler* de bu gençlik selinin önünde duramayacaklardı.

MDD'ciler bir toplumun önündeki devrimci adımın hangisi olacağına karar verilirken, öncelikle, o toplumdaki üretim tarzının ne olduğuna (kapitalist mi, feodal mi?), gelişme aşamasına (azgelişmiş bir ülke mi, feodal kalıntılar barındırıyor mu?) ve o ülkenin dünya kapitalist sistemi içindeki yerine (bağımsızlığını kazanmış bir ülke mi, emperyalizme bağımlı bir ülke mi?) bakılması gerektiğine inanıyorlardı. Türkiye gelişmiş bir kapitalist ülke olmadığına; bağımlı, emperyalizmin sömürü alanı olan bir ülke olarak işbirlikçi sermaye ile feodal mütegallibenin hegemonyası altında olduğuna göre, "...besbelli ki, Türkiye toplumunun önündeki devrimci görev, Türkiye'nin bağımsızlığını gerçekleştirecek, feodalizmi tüm izleriyle ortadan kaldırarak, birlik içinde, özgür Türkiye halkının engelsiz gelişmesinin şartlarını" sağlayacak bir devrim, demokratik devrim yapmaktı.

Millî bağımsızlığın sağlanması ve feodalizmin ortadan kaldırılması demokratik devrimin görevi olup, bu devrim, Türkiye'yi sosyalist Türkiye'ye götürecek olan (geçilmesi zorunlu) bir aşamadır. Demokratik devrimle bağımsızlık sağlanıp, işbirlikçi sermaye ile feodal mütegallibenin hegemonyasına son verildikten sonra sıra *sosyalist devrime* gelecektir. Bu durumda, demokratik devrimin öncülerinden olan işçi sınıfı bu aşamada demokratik bir programa sahip sınıf ve tabakalarla ittifak yapmak, cephe kurmak zorundadır. Demokratik devrim mücadelesindeki cephede, işbirlikçi sermaye ve feodal mütegallibenin dışında herkes yer alabilirken, SD mücadelesi şehir proletaryası ve köy emekçilerinin davasıdır. Böyle olduğu için de demokratik devrim stratejisi, işbirlikçi sermaye ve feodal mütegallibe dışındaki zümrelerin devrimci potansiyelini doğru değerlendirip, ona göre tavır almayı gerekli kılar. Üstelik, demokratik devrimin cephesini oluşturan "Emekçi halkın çoğunluğu henüz, kendi devrimi olan sosyalist devrimden yana olmak şöyle dursun, millî bağımsızlık gibi ve bağımsızlığın bir gereği işbirlikçi sermaye çevrelerinin eylem alanlarının millîleştirilmesi gibi, toprak reformu gibi demokratik devrimin kapsamına giren dönüşümlerden bile yana" değildir. Emperyalizme, işbirlikçi sermayeye, feodal mütegallibeye karşı, tam bağımsız ve gerçekten demokratik bir Türkiye kurmak için, şehir ve köy proletaryası, şehir ve köy küçük-burjuvazisi, asker-sivil aydın zümre ile, omuz omuza demokratik devrimi gerçekleştirmek için çaba harcanmalıdır, SD için değil. Demokratik devrim aşaması aşıldıktan sonra, sosyalist devrime bir adım daha yaklaşılmış olunacak ve sosyalist devrim için ortam hazırlanmış olacaktır.

MDD içindeki ikinci yaklaşım ise devrim sorununa yapılacak işler ya da uygulanacak programdan önce siyasî iktidar açısından yaklaşır. Buna göre öncelikli mesele işçi sınıfının öncülüğünde bir iktidarın kurulmasıdır. Evet, emperyalizme ve feodalizme karşı bütün millî sınıfların bir cephede bir araya gelmesi önemlidir ama bu cephenin öncülüğünü işçi sınıfının yapması da en az onun kadar önemlidir. Çünkü demokratik devrimin sosyalist devrime dönüşümünü güvenceye alacak olan yegâne tedbir budur. Alpay, kendisinin de savunduğu bu ikinci yaklaşımı şöyle özetler:

> Millî demokratik devrimde ve bütün devrimlerde temel mesele siyasî iktidar meselesidir. Millî demokratik devrim önce soyut siyasî bağımsızlık, sonra soyut bir iktisadî bağımsızlık meselesi değildir. Millî demokratik devrim işçi sınıfının örgütünün ve ideolojisinin öncülüğünde, millî burjuvazinin, küçük burjuvazinin, köylülerin, işçilerin ve bütün vatanseverlerin, emperyalizme ve yerli ortaklarına karşı verecekleri mücadele ile başarılabilir. Millî demokratik devrimde işçi sınıfının örgütsel ve ideolojik öncülüğü, millî demokratik devrimin zaferlerinin kalıcı oluşunun, sosyalizme, sosyalist devrime geçişin garantisidir.

MDD'nin önemli sorunlarından biri de mücadelenin çeşitli aşamalarında karşılaşacakları sorunları nasıl çözeceği ile ilgilidir. Bu çerçevede Doğu Perinçek, Şahin Alpay ve Halil Berktay gibi MDD'nin iyi eğitimli, yabancı dil bilen genç kuşakları teoride karşılaşılan sorunların çözümü yolunda çaba harcamışlar, yer yer MDD'nin klasik söylemini aşarak teorinin zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Berktay'ın ASD'nin 14. sayısına, kırmızı-beyaz aydınlık ayrışmasından önceki son sayıya yazdığı *Bilimsel Sosyalist Devrim Anlayışı* başlıklı yazı bu çabanın ürünlerinden biridir. Berktay bu yazısında, MDD'de proletaryanın öncülüğünün objektif ve sübjektif şartlarını tartışmaktadır – ki bu tartışma devrim stratejisi açısından önemli olduğu için üzerinde durulmaya değer.

Berktay'a göre, "Proleter devrimcileri, mücadelelerinin her aşamasında, çözmek istedikleri her problem, gerçekleştirmek istedikleri her olay açısından, o olaya, o nitelik sıçrayışına ilişkin objektif ve sübjektif şartların neler olduğunu doğru tayin etmek zorundadır." Bu durumda, yanıt aranması gereken kritik sorulardan biri objektif ve sübjektif şartları nelerin tayin ettiğidir. Berktay'a göre, proletaryanın öncülüğünün objektif şartlarını, proletaryanın tarihsel yeteneklerinin ortaya çıkışı için gerekli olan sosyo-ekonomik koşullar teşkil eder ve bu koşulların ardında da kapitalizmin ve onun bağrındaki proletaryanın ekonomik gelişme düzeyi yatar. Proletaryanın öncülüğünün sübjektif şartları ise proleter devrimcilerinin mücadelesiyle gerçekleştirilecek ve onların eylemleri sonucu ortaya çıkacaktır. Bunları da ideolojik-

politik koşullar, yani proletaryanın politik bilinç ve örgütlenme düzeyi belirleyecektir. Objektif ve sübjektif şartlar arasında diyalektik bir ilişki vardır.

Objektif ve sübjektif şartlar Türkiye'de yankısını nasıl bulmalıdır? Örneğin, öncülük sorunu nasıl çözülecektir? Berktay'a göre, bu sorun bir dizi aşamadan geçilerek çözülecektir. Emperyalizmin egemenliği altındaki bir ülkede iki politik akım, sırayla, küçük burjuva radikalizmi ve proleter devrimci akım sahneye çıkacaktır. Sonra, proleter devrimcilerin o ülke şartları açısından programlarını belirleyip, küçük burjuva radikallerini bu program etrafında bir araya getirmeye çalışmaları gerekir. Daha sonra, bu ortak program çerçevesinde güç birliğini sağlayarak kitlelere ulaşmanın yolları aranmalıdır. Zikzakların da yaşanacağı zorlu bir süreçten sonra sağdan sola doğru kayan kitlenin genişlemesi ile birlikte küçük burjuva radikalleri ile olan ilişki de bir üst aşmaya taşınarak dostluk-destek-eleştiri ilişkisinden, dostluk-öncülük-eleştiri ilişkisi aşamasına geçilmelidir. Bundan sonra da, bu öncülük altında, millî demokratik iktidarı sağlayacak sınıflar arası güç birliği oluşturulmalıdır. MDD'nin kazanılması için şart olan sınıflar arası güç birliğinin oluşturulması ile de millî demokratik iktidar aşamasına gelinmiş olunacaktır.

MDD Hareketi'nin iktidar stratejisinde parlamenter mücadeleye karşı alınan tavır netti. MDD'ciler bu konuda Yöncülerle paralel düşünüyorlardı: Türkiye gibi gerçek bir burjuva demokrasisine değil de Filipin tipi bir demokrasiye sahip olan geri bir tarım ülkesinde burjuva parlamentarizmi, emperyalizmle işbirliği halindeki gerici güçlerin iktidarını pekiştirmekten başka bir işe yaramazdı. Bu konudaki tartışmaları üç noktada toparlamak mümkündür. Bir kere çok partili siyasal hayata geçişe karşı alınan tavır DP'ye yönelik eleştiriler bağlamında somutlaşmıştır. CHP'nin demokratik güç birliği cephesini zayıflattığı savunulmakta, TİP ise benzer bir yaklaşımla eleştirilmekteydi. Dolayısıyla bu bölümde önce MDD'cilerin Türkiye'de çok partili hayata geçişi nasıl değerlendirdiklerine değinilecek, ardından da hareketin 1960'lardaki parlamenter mücadeleye, bu arada CHP ve TİP'e karşı olan tutumu ele alınacaktır.

1945'ten sonra TCK'nin 141 ve 142. maddelerinin gölgesinde de olsa çok partili düzene geçildiğini, iktidarın serbest seçimle geldiğini, dolayısıyla Türkiye'de bu tarihten sonra iyi-kötü demokratik bir rejimin kurulduğunu, bunun da geçmişe göre ilerleme sayılması gerektiğini kabul eden TİP'in aksine, MDD'cilere göre çok partili hayat asla demokrasi anlamına gelmiyordu. Hatta tam tersine, 1920'lerin Türkiye'si, daha bağımsız olduğu gibi, eğer demokrasi *statükocu partilerin* sayısıyla ölçme gafletine düşülmeyecekse, 1945'lerin Türkiye'sine göre daha demokratikti. Çünkü her ne kadar 1945'ten sonra parti sayısı çoğalsa ve hükümetler seçimle iş başına gelmeye başlasalar bile, siyasal alan tümüyle işbirlikçi kesimlerin denetimine geçmişti. Bıraka-

lım sosyalistleri 1945'ten sonra hiçbir millî unsurun siyaseten etkili olabilme olanağı kalmamıştı. Unutmamak gerekiyordu ki, 1945'ten sonra kurulan çok partili rejimle, bu tarihten sonra 141 ve 142. maddelerin giderek şiddetlendirilmesi arasında çok yakın bir nedensellik ilişkisi vardı.

Tüm bu nedenlerle sola ve millî güçlere kapalı olan bu çok partili rejimi, gerçek burjuva demokrasisinden ayırmak gerekiyordu. Türkiye'de 1945'ten sonra gündeme gelen klasik anlamda bir burjuva demokrasisi değil, Belli'nin ifadesiyle, Filipin tipi demokrasi idi. Zira kapitalist dünya pazarı sınırları içinde devrimlerin tarihe karıştığı emperyalizm çağında, gerçek bir kapitalist gelişmeyi hiç yaşamamış ve yaşaması da olanaksız olan Doğu'nun ve Güney'in geri tarım toplumlarında burjuva parlamentarizmi, genellikle emperyalizmle işbirliği halinde olan asalak güçleri iktidara getirmekte ve böylelikle emperyalist sömürünün yoğunlaştırılmasına hizmet etmekteydi. Böylesi ülkelerde gündeme getirilen, biçimsel bazı benzerlikleri dışında burjuva anlamda parlamenter demokrasi ile hiçbir özsel benzerliği olmayan, Filipin tipi demokrasiydi. Filipin tipi demokrasi, her yerde olduğu gibi Türkiye'de de karşı devrimin bir ürünü olduğu kadar, bu karşı devrimi kuvvetlendiren, perçinleyen bir kurumdu.

Filipin tipi demokrasinin burjuva demokrasisi ile biçimsel benzerliklerini abartıp bu yapıyı geçmişe göre bir ilerleme olarak değerlendirenler, bu rejimin hepsi de kurulu düzenden yana olan partilerin kapalı av alanı olduğunu, ancak "Vitrin garnitürü niteliğindeki icazetli sol partilerin" varlığına göz yumulduğunu görmezlikten geldikleri gibi, ulusal bağımsızlıkla demokrasi arasındaki olmazsa olmaz bağlantıyı da yok sayıyorlardı. Belli'nin de vurguladığı gibi, "Besbelli ki, bu çağda uydu durumuna düşen bir ülkede gerçek anlamıyla bir siyasî demokrasiden söz edilemezdi." Kısacası, bağımsızlık yoksa demokrasi de olamazdı.

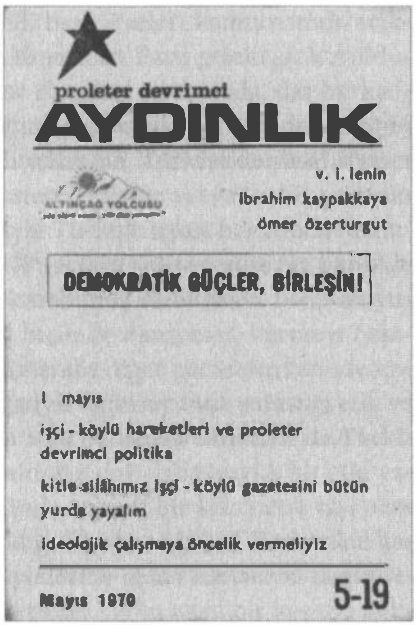
Strateji Tartışmalarının Yol Açtığı Bölünmeler

MDD'cilerin devrim stratejisi, öncelikle –Türkiye'de Marx ve Engels'ten daha önce okunmaya başlanan– Lenin'in eserleri, sonra da Çin devriminin deneyimlerini yansıtan Mao-Zedung düşüncesi ile beslendi. Bu nedenle MDD cephesinde yer alanların Marksizm'den ziyade, birer devrim gerçekleştirmiş olan Leninizm ve Maoizm'in izleyicisi oldukları söylenebilir, ki bu, anlaşılabilir bir durumdu. Çünkü ülkesini sömürge gören, ulusal kurtuluşu ve bağımsızlığı ilk hedef olarak benimseyen, feodal ilişkileri sona erdirecek bir iktisadî kalkınmayı amaçlayan bir devrimci hareket için, kapitalizmin bilimi olan Marksizm'den çok, devrimin bilimi olan Leninizm'e ve Maoizm'e ihtiyaç vardı. Bu nedenle, Türkiye solu için asıl klasikler, pratiğin bir gereği ola-

rak, strateji ve taktik içerikli eserler olmuştur. 1968-1971 döneminin strateji ve taktik arayan devrimcilerine Lenin, Mao, Debray, Guevara ve Marighella'nın rehberlik etmesi bu nedenle tesadüfi sayılmamalıdır.

Devrim stratejisi ve taktiğine yönelik kitaplarla beslenen radikal Türkiye solu için TİP yetersiz kalırken, daha radikal bir söyleme sahip olan MDD çekim merkezi oldu; büyük ölçüde Belli'nin damgasını taşıyan *Türk Solu* dergisi bu boşluğu doldurmaya çalıştı. 17 Kasım 1967 - 14 Nisan 1970 arasında 126 sayı yayınlanan *Türk Solu* dergisiyle birlikte MDD'ciler kendi yayın organına kavuşmuş ve tezlerini netleştirmişlerdir. İşçi sınıfı öncülüğü ile *zinde kuvvetlere* dayanmak arasında bir süre yalpalayan hareket 1969'da, önce *Aydınlık* dergisinde çıkan anlaşmazlık sonucunda ikiye bölünmüş, daha sonra her grup kendi içinde daha küçük parçalara ayrılmıştır. Pratiğe yönelik devrim stratejisi ve taktiği hızla kendi içinde ayrışmaları da getirdi. MDD içinde, 1969'da temelleri *İşçi-Köylü* gazetesi ile atılan ayrılık adımları, ASD'nin bölünmesiyle Ocak 1970'te yayınlanmaya başlanan ve giderek Mao'nun düşüncelerinin temsilciliğine soyunan PDA'yla somutlaştı: Ekim Devrimi'nin ülkesi SSCB'ye yakın, eski tüfek Belli'nin ASD'ye (Kırmızı Aydınlık) karşı, Çin Devrimi'ne ve Mao'ya yakın genç Perinçek ve arkadaşlarının PDA'sı (Beyaz Aydınlık). MDD içindeki bu bölünme Doğu Perinçek ve arkadaşlarının, 1969 Dev-Genç Kongresi arifesinde Türkiye'de işçi sınıfı öncülüğünün objektif koşullarının olup olmaması tartışması ile ortaya çıkmıştı. "Türkiye'de işçi sınıfı öncülüğünün objektif koşullarının olmadığı" tezini ileri süren Perinçek grubuna karşı, *Kırmızı Aydınlıkçılar* olarak adlandırılacak olan Belli grubu "İşçi sınıfı" vardır tezi ile *karşı* çıkıyordu.

SSCB ile Çin arasında yaşanan tartışmalar ve dünyanın çeşitli bölgelerinde emperyalizme karşı gelişen gerilla hareketleri Türkiye Sosyalist Hareketi'nde yaşanan ayrışmada önemli rol oynadı. Tartışmalarda iki sosyalist ülkeden hangisinin haklı olduğu ya da Çin tarzı kır gerillasının mı yoksa Latin Amerika'da yaygınlaşan şehir gerillasının mı Türkiye'deki devrimci mücadelede esas alınması gerektiği konusu 1970'ten itibaren hızla solu ayrıştıran parametreler haline geldi. 1960'lı

Proleter Devrimci *Aydınlık*, Mayıs 1970.

yılların sonunda devrimci mücadelede işçi sınıfının değil de öğrenci gençlik kesiminin öne çıkması ve gelişen mücadeleye karşı düzen güçlerinin gittikçe şiddete yönelmeye başlaması, polis şiddetinin yanı sıra dinci ya da milliyetçi paramiliter grupların da işçi ve öğrenci eylemlerini provoke etmeye başlamaları gibi etmenler de, uygun bir dünya konjonktürü altında dönemin devrimci hareketlerini hızla radikalleştirdi. Bu hız bölünmeyi de beraberinde getirdi. Gittikçe daha radikal uçlara savrulmanın ilk örneği teorik ifadesini Mao'nun düşüncesinde buldu. Silahlı mücadelenin esas alınması gerektiği yolundaki görüşlerin bütün devrimci çevreleri etkilemesi ve bunun, reformist ve uzlaşmacı akımlara karşı bir ayrım çizgisi olarak kabul edilmesi, dünyadaki gelişmelerden etkilenen Türkiye'deki radikal sol harekette kısa zamanda kabul gördü.

Altmışlı Yıllar Türkiye'sinde Sınıf ve Siyaset: Meşruiyet Savaşımı, Siyasal Yükselişi ve İç Bölünmeleriyle TİP

ANIL VAREL

Türkiye'de sol hareketlerin kökenleri 1908 yılına kadar uzanmaktadır. Ancak o tarihlerden 1960'lara kadarki süreçte kurulmuş olan sol partilerin hiçbiri uzun ömürlü olamamış ve Türkiye siyasî tarihinde kalıcı bir yer edinememiştir. 1960'lara kadar bunun tek istisnası, 1920 yılında kurulan ve o tarihten bugüne devreden bir siyasî kimliği kalıcılaştırabilen TKP'dir. Ne var ki, Türkiye siyasî tarihinin her döneminde varlığını sürdüren, bu varlığı herkesçe de bilinen, belli başlı üyeleri kamuoyunda açıkça tanınan bir oluşum olmasına rağmen Komünist Parti geleneği, kurulduğu tarihten 2000'li yılların başlarına kadar illegalite şartlarında, dar bir kadroyla ve kitlelerle temas edebilme olanağından yoksun bir biçimde varlığını sürdürmek durumunda kalmıştır. 1960'lı yıllar ise, Türkiye'de yasal siyaset sahasının sınırlarının genişletildiği ve bunun içerisine sosyalist bir partinin de dâhil edildiği bir dönem olması itibariyle Türkiye siyasî hayatında önemli bir tarihsel dönemeçtir. Bu dönemde TİP, açıkça sol/sosyalist bir kimlikle parlamentoya girebilmiş, Meclis'te grup kurabilmiş ve bilhassa 1965-68 yılları arasında Türkiye siyasetine etkili bir biçimde damgasını vurmayı başarabilmiştir. Üstelik TİP, parlamentoda dönemin diğer partilerinden ideolojik olarak radikal bir biçimde ayrılışı nedeniyle kamuoyunda yarattığı etki ve ayrıca diğer partiler için bir çeşit katalizör rolü oynaması itibariyle de Türkiye siyasî yaşamında, sahip olduğu oy oranından çok daha büyük bir etki yaratmıştır. Bu yazıda, Türkiye siyasî tarihinde önemli bir kilometre taşı olan TİP'in, kurulduğu 1961 yılından, kapatıldığı 12 Mart (1971) Darbesi'ne kadar geçen on yıllık süreçteki siyasî faaliyetlerine genel hatlarıyla değinilecek ve o günün belli başlı politik meselelerinde TİP'in nasıl bir konum aldı-

ğı ortaya konacaktır. Yazıda odaklanılacak başlıca hususlar sırasıyla, TİP'in verdiği meşruiyet savaşımı, Türkiye'de siyasî yaşama hangi açılardan damga vurduğu, diğer sol çevrelerden onu ayıran siyasî çizgisi ve 1968 yılında parti içinde yaşanan bölünmedir. Ancak öncelikle TİP'in, yukarıda ifade edilen siyasî etkiyi hangi nesnel koşullarda gerçekleştirebildiğini; yani ülkede, sol/sosyalist bir hareketin ortaya çıkıp güçlenebilmesini mümkün kılan tarihsel koşulları ortaya koymak gerekmektedir.

TİP'in Doğduğu Dönemin Toplumsal ve Siyasal Koşulları

Türkiye'de 1950'li yıllarda yaşanan toplumsal ve siyasî gelişmeler, ülkede sol/sosyalist bir hareketin yükselebileceği birtakım nesnelliklerin oluşmasına yol açmıştır. Aslında 1950'li yılların başat iki siyasî aktörü olan DP ve CHP'nin ideolojik farklılıkları, göreli ifadelerle tanımlanabilen ve dolayısıyla teorik ve ideolojik anlamda ciddi farklılıklar içermeyen bir nitelikteydi. Ancak siyasî yelpazede birbirlerinden çok da uzakta konumlanmayan bu iki partinin oy kapma yarışı bile, toplumun hızla politikleşmesine yol açmıştı. 1950'lerin öncesinden farklı olarak politikacılar artık, özellikle seçim dönemlerinde ülkenin en ücra köşelerine kadar giderek halkla temas kuruyor ve onları güncel siyasî tartışmaların içine çekiyor; üstelik giderek yaygınlaşmakta olan radyolar vasıtasıyla politikacıların sesleri, vatandaşların evlerinde de yankılanıyordu. Bunun yanında, DP döneminde yığınlar köylerinden kopuyor ve toplumsal çeşitliliğin mekânı olan kentlere akıyordu. Kentli yaşamla tanışan ve önemli bir kısmı proleterleşen bu yığınlar, güncel siyasî meselelere daha ilgili olmaya yatkın bir topluluğa dönüşüyordu. İşte bu gelişmeler, Türkiye'de siyasetin toplumsal tabanının genişlemesinde ve dolayısıyla solun kitlelere nüfuz edebileceği bir nesnelliğin oluşmasında çok önemli bir rol oynamıştı.

Ülkede sol bir yapılanmanın kitleselleşebilmesini kolaylaştıran bir diğer faktörse, DP hükümetinin ekonomi politikalarıydı. Aslında DP iktidarı, başını kaldırmaya çalıştığı her girişiminde –Hikmet Kıvılcımlı'nın VP örneğinde olduğu gibi– solu ezmeye çalışıyordu. Ancak diğer yandan, bizzat kendi yürüttüğü politikalarla da, solun besleneceği toplumsal çelişkileri olgunlaştırıyordu. Dolayısıyla DP'nin uyguladığı ekonomi politikaları ile sol bir partinin güçlenebilmesi arasındaki korelasyon, bu hükümetinin öznel bir hatasından değil; sürdürücüsü olduğu toplumsal sistematiğin kendisinden ve onun gelişiminden kaynaklanan bir çelişkiydi: Menderes iktidarı 10 yıllık ekonomi politikalarıyla Türkiye'de kapitalist üretim ilişkilerinin derinleşmesine, böylelikle de hem işçi sınıfının nicel açıdan gelişmesine, hem de toplumdaki gelir dengesizliğinin artarak egemen sınıflar lehine makasın açılmasına yol aç-

mıştı. Ekonominin 1954'ten beri kötüye gitmesi bir yana, DP hükümetinin uyguladığı ekonomi politikaları kısa sürede anti-tezlerini üretmiş; ülkede hem sosyal demokrasinin, hem de sosyalist solun kendi siyasetlerine taşıyacakları toplumsal çelişkileri derinleştirmişti. 27 Mayıs da, bir açıdan DP'nin iktisat politikalarına karşı bir müdahale niteliği taşımakla birlikte, özel olarak işçi sınıfının gelişimini hızlandırmıştı. Çünkü 27 Mayıs'ın, iç pazara dönük sınaî sermaye birikimini var gücüyle desteklemesinin en doğal sonuçlarından birisi, kent proletaryasının niceliksel gelişimiydi. Tüm bu etkenlerle işçi sınıfının nicelik olarak gelişimine, 1960'lı yıllarda niteliksel gelişmeler de eşlik etti: İşçi eylemleri, grevler, DİSK'in ve bizatihi bu yazının konusunu oluşturan TİP'in kuruluşu... Nitekim daha bu dönemin hemen başında; 31 Aralık 1961'de gerçekleştirilen Saraçhane Mitingi, Türkiye tarihinin gördüğü en büyük işçi eylemlerinden birine dönüşmüş; ülke siyasetine artık yeni öznelerin gireceğinin habercisi olmuştu.

Öte yandan Türkiye'de solun 1960'larda güç kazanmasında, uluslararası konjonktürün de önemli etkileri olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bilindiği gibi Türkiye tarihi, genel bir bakışla, dünyada esen rüzgâra çoğunlukla uyumlu bir tarihsel hattı takip eder. Sözgelimi, faşizmin ve ırkçılığın dünyada yükselişe geçtiği dönem, biraz gecikmeli de olsa Türkiye'ye de sirayet eder. Yahut 1980'lerden itibaren –Güney Amerika hariç– tüm dünyada solun ideolojik açıdan liberalizme karşı mevzi kaybetmesine paralel bir biçimde, Türkiye'de de sol kan kaybeder. TİP'in doğduğu koşullara bakıldığında da, yine yukarıdakilere benzer bir durumun geçerli olduğu görülmektedir: Tüm dünyada solun güç kazandığı bir dönemde Türkiye de, bu genel resmin dışında kalmamıştır. Dönem, Avrupa'da sol partilerin iktidarda ya da ana muhalefette olduğu; sendikaların tuttuğunu kopardığı; *Üçüncü Dünya* adı verilen ülkelerde sol eğilimli yapıların iktidara gelmeye başladığı ve Sovyetler Birliği'ndeki çözülüş sürecinin henüz başlamadığı bir dönemdir. İşte uluslararası konjonktürdeki bu genel tablo, Türkiye'de de TİP'in elini güçlendirmiştir. Çünkü TİP'in söylemleri dünyadaki genel cereyanı arkasına almıştır. *Üçüncü Dünya'nın anti-emperyalizmi*, *planlama*, *sosyal adalet*, *sosyal güvence* vb. sloganlar tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de destek bulmaktadır. Ayrıca bilhassa Mehmet Ali Aybar, Türkiye'deki diğer siyasî partilerin öykündükleri "müreffeh Batı dünyası"nda, sosyalist partilerin parlamenter demokrasi içinde özgürce siyaset yapabilmeleri ve iktidara dahi gelebilmeleri olgusuna sık sık referans vermekte; meclis kürsüsünde bunu dile getirebilmektedir. Herkes hep bir ağızdan, Batı tipi bir demokrasi rejimini övmüyor muydu? Öyleyse, Aybar'a göre, Türkiye'de de sosyalist partilerin tıpkı o ülkelerde olduğu gibi özgürce siyaset yapabilmeleri gerekiyordu.

Diğer yandan, dış politikada gerçekleşen bazı özel gelişmeler de, Türkiye'de sol siyasetin güçlenebilmesinde doğrudan etkili oldu. Bu gelişmelerden ilki Kıbrıs meselesiydi. Bu kitapta ayrı bir yazıda incelenen, Johnson'ın ünlü mektubu ile Türkiye kamuoyunda ABD'ye karşı ciddi bir tepkisellik ortaya çıkmıştı. DP ve AP iktidarları, ABD'ye bağımlı bir dış politikayı savunurlarken TİP'in her fırsatta bu bağımlılığa karşı çıkması; buna karşın, Kıbrıs meselesinde ABD'nin Türkiye'yi yalnız bırakması ve hattâ açıktan açığa tehdit etmesi, TİP'in toplum nezdindeki prestijini yükselten bir gelişme oldu. Ama burada mesele sadece, uluslararası politikada nasıl bir strateji izlenmesi gerektiği konusunda TİP'in söylemlerinin prim yapması değildi: Dış politikaya dair bu tartışma, doğrudan doğruya TİP'in ülke içindeki meşruiyetini de olumlu yönde etkiledi. Çünkü on yıllarca vatan hainliğiyle, kökü dışarıda olmakla, ulusal çıkarları değil başka bir ülkenin çıkarlarını savunmakla damgalanmış olan sosyalist kimliği sahiplenen bir parti olarak TİP, şimdi, milliyetçiliğine asla halel getirmek istemeyen AP'yi, tam da *Amerikancılık*ları yüzünden ulusal çıkarlara zarar vermekle suçlayabilmekteydi. AP iktidarı, kendisini ulusal çıkarların gerçek savunucusu ve TİP'i de kökü dışarıda gayri-millî bir oluşum olarak nitelerken, TİP sözcüleri de meclis kürsüsüne çıkıp, AP'ye ve onun Amerikancı politikalarına karşı ülkenin çıkarlarını kendilerinin savunduğunu iddia edebildiler. Sonuçta, kimin politikalarının kökünün dışarıda olduğu, kimin gerçek yurtsever olduğu ve kimin ulusal çıkarların gerçek savunucusu olduğu vb. sorular, kamuoyu için artık tartışmalı konular hâline gelmeye başladı.

Öte yandan Vietnam savaşında yaşananlar ve İsrail-Filistin geriliminde ABD'nin aldığı tutum da, ilerleyen yıllarda TİP'in anti-emperyalizm kampanyasını güçlendirecek diğer gelişmelerdi. Ancak, dolaylı bir şekilde de olsa, Türkiye'de sosyalist bir partinin meşruiyet kazanabilmesini kolaylaştıran belki de en önemli uluslararası gelişme, ABD ile SSCB arasında yaşanan Soğuk Savaş geriliminin hafiflemesiydi. Bu gelişme, yukarıda aktardığımız diğer gelişmelerle de birleşince şu sonucu doğurdu: altmışlı yıllar, ABD karşıtlığının yükselişte olduğu; aynı zamanda da, kapitalist dünya ile SSCB arasındaki ilişkilerin yumuşaması nedeniyle Türkiye'de Sovyet korkusunun ve anti-komünist söylemlerin popülerliklerini görece yitirdikleri de bir dönemdi. Gerçi *komünist tehdidi*, daha on yıllarca kendisine alıcı bulabilecek bir söylem olma özelliğini koruyacak ve bilhassa da AP tarafından seçim dönemlerinde etkili biçimde kullanılmaya devam edecektir. Ama yine de 10-15 yıl öncesiyle kıyaslandığında, altmışlı yılların başlarında bu konuda göreli bir yumuşamanın olduğu kuşku götürmez. Nitekim bu dönemde Türkiye artık, SSCB ile temaslarını sıklaştırmaya başlamış; hattâ iki ülke arasında iktisadî alanda işbirliği de başlamıştır.

Son olarak, 1960'lar Türkiye'sinde sol/sosyalist düşüncenin gelişimi açısından, ülkedeki yayıncılık faaliyetlerinin de önemli bir katkısı olduğunu eklemek gerekmektedir. Bilhassa Marksist klasiklerin bu dönemde yaygın olarak çevrilmeye başlamış olması önemli bir eşiktir. Böylece bu dönemin jenerasyonu, solu, sol dışındaki kaynaklardan değil; bizatihi Marksist klasiklerden okuyabilme olanağına erişmiştir.

TİP'in, sosyalist bir hareket olarak Türkiye siyasetine müdahale etmesini olanaklı kılan tarihsel ve toplumsal imkânlar en genel hatlarıyla bunlardır. Türkiye'de, sosyalist bir parti olarak Meclis'te temsil edilebilen ilk ve tek örgüt olan TİP, işte bu koşullar altında siyaset sahnesine atılmıştır.

TİP'in Doğuşu ve Meşruiyet Savaşımı

Aslında TİP'in, biri *resmî* doğum tarihi, ikincisi ise *siyasî* doğum tarihi olmak üzere iki ayrı kuruluş tarihi vardır: İlki, kütükte (resmî belgelerde) yazan doğum tarihidir; ikincisi ise siyasî anlamda asıl doğum tarihidir. Parti, resmî olarak 1961'in 13 Şubat'ında İstanbul'da kurulur ve ilk teşkilâtını da işçilerin yoğun olarak yaşadıkları Kocaeli'nde açar. Parti kurucularının sınıfsal profili alışılmışın çok dışındadır: Maden, tekstil, gıda, basın, lastik, tütün, ilaç sanayii ve nakliyat sektöründen işçiler ile bir şoför ve bir de garson. Çeşitli sendikalarda görevli olan bu kurucu kadro, partinin Genel Başkanlığına da tekstil işçisi ve Sendikalar Birliği Genel Başkanı Avni Erakalın'ı getirir.

Böylelikle TİP resmî olarak kurulur; ancak tabelasını astıktan (hukukî olarak varlık kazandıktan) sonra uzunca bir süre boyunca parti, kayda değer bir yaşam belirtisi gösteremez. Nitekim 15 ilde örgütlenmesini tamamlayamadığı için de Ekim 1961 seçimlerine katılamaz. Öte yandan, bu ilk döneminde TİP'i, değil bir sosyalist parti olarak tanımlayabilmek; ideolojik açıdan herhangi bir biçimde şekil alabilmiş bir parti olarak niteleyebilmek de pek mümkün değildir. Artun Ünsal'ın da ifade ettiği gibi bu dönemde, "TİP kurucularının bir bölümünün bilinç düzeyi 'işçilerin de bir partisi olsun' isteğini aşm[amaktadır]." Yine de bu tutumun, işçilerin, kendi çıkarlarını savunan bir siyasal partiye ihtiyaçları olduğuna yönelik bir

"İşçi Partisi kurucuları (soldan sağa) Avni Erakalın, İbrahim Güzelce, Kemal Türkler, Ahmet Muşlu, Rıza Kuas ve Kemal Nebioğlu İstanbul vali muavini Fikret Arslan'a partilerinin kuruluş dilekçesini vilayette tevdi ediyorlar." *Milliyet*, 14 Şubat 1961.

vurgu içermesi itibariyle, sınıf bilinci açısından önemli bir sıçramaya işaret ettiği dikkate alınmalıdır.

TİP'in siyaseten bu pasifliği yaklaşık bir yıl sürer. Geride bırakılan bir yılın ardından işçi önderleri, örgüte bir canlılık kazandırabilmek için, tanınmış bir aydının partinin başına geçmesi gerektiğine karar verirler. Böylelikle Mehmet Ali Aybar, Genel Başkanlığa getirilir. Aslında resmî olarak değil; ama siyasî anlamda partinin asıl kuruluşu bu şekilde gerçekleşir. Aybar'ın ardından süreç içerisinde, Adnan Cemgil, Nazife Cemgil, Fethi Naci, Behice Boran, Yaşar Kemal, Kemal Sülker, Nihat Sargın, Yunus Koçak, Cemal Hakkı Selek gibi tanınmış isimler de partiye kaydolurlar. Partiye yönelik bu aydın ve aktivist desteği, suya atılan bir taşın yarattığı dalga gibi gittikçe genişler. O kadar ki, bir müddet sonra CHP yönetimi, TİP'e kaptırmış olduğu aydın ve genç kitlesini geri kazanabilmek için hamle yapmak zorunda kalacak; böylelikle CHP içerisinde ortanın solu tartışmaları başlayacaktır.

Aybar'ın 9 Şubat 1962'de Genel Başkanlığa getirilmesi ve aydınların partiye dâhil olmasıyla birlikte parti, adeta yeniden doğar. Bu tarihten itibaren partinin ülke çapında tanınması için büyük gayret sarf edilerek, TİP'in adının ve söylemlerinin kitlelere ulaştırılmasına çabalanır. Ayrıca yine 1962 yılı içerisinde yeni bir tüzük hazırlanır ve TİP, işçilerin ülkenin genel gidişatı hakkında sözlerini söyleyebilmelerini mümkün kılacak esnek bir birliktelik olmasının ötesinde; belirli bir siyasal ve ideolojik yönelime sahip bir parti hâline getirilir.

Bu aşamada TİP'in önündeki en çetin uğraş ise, öncelikle onun meşruiyetini kurabilmektir. Bu noktada TİP'in, 1961 Anayasası ile kurduğu pozitif ilişki bilhassa kritiktir. Varlığının yasal olup olmadığı tartışılan bir partinin, dönemin diğer tüm partileri arasında Anayasayı en şiddetli biçimde savunan parti konumuna gelmesi, dikkate değer bir anekdottur ve bu nedenle üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. Nitekim, (yeni) TİP'in kamuoyunda ses getiren ilk icraatlarından biri de, 10 Kasım 1962 tarihinde yapılan

TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ
Parti kayıt No
" " tarih 9 /2/ 1962
Kayıtlı olduğu il - ilçe İstanbul - Beşiktaş
Adı Soyadı Mehmet Ali Aybar
Baba adı Tahsin
Doğduğu il İstanbul
Adresi Bebek, İbrikdar Sokak 10/3
KİMLİK KARTI
ONAY ONAY

Mehmet Ali Aybar'ın Türkiye İşçi Partisi kimlik kartı.

ve kamuoyunda *Beyaz Saray Toplantısı* olarak anılan geniş katılımlı buluşmadır. Hukukçuların, gazetecilerin, sendikacıların ve çeşitli mesleklerden önemli sayıda aydının katılımıyla gerçekleştirilen bu toplantı, 1961 Anayasası ile uyumlu olmayan kanunların tespiti ve bunların ortadan kaldırılması amacını taşımaktadır. Sağ görüşlü bir grup tarafından saldırıya uğramasına rağmen toplantı amacına ulaşır ve gerekli çalışmaları yapmak üzere hukukçulardan kurulu bir komisyon oluşturulur. Komisyon, onlarca kanun ya da kanun maddesinin, Anayasaya aykırı olduğu yönünde bir görüşe varır. TİP böylelikle, kamuoyunda da ses getiren, önemli bir girişime imza atmış olur. Ayrıca, tekbir sesleriyle basılmış olması da, toplantıya yönelik ilginin artmasında önemli bir etken olmuştur. İleride partinin Giresun İl Başkanlığını yapacak, ancak o sırada TİP'i pek de tanımayan bir öğrenci olan Şansal Dikmen yıllar sonra, bu olayla birlikte "TİP üniversitede birdenbire ilgi odağımız oldu," diyecektir.

O dönemki düzenlemeye göre, bir partinin Anayasa Mahkemesi'ne başvuruda bulunabilmesi için, Meclis'te temsil ediliyor olması gerekmektedir. Yeni kurulan bir parti olarak TİP'in ise böyle bir imkânı yoktur. Dolayısıyla TİP'in bu anayasa hamlesi (*Beyaz Saray Toplantısı* ve ardından oluşturulan hukuk komisyonunun çalışmaları) ilk aşamada sadece, farkındalık yaratan bir kanaat beyanından ibarettir. Hukuki açıdan hiçbir bağlayıcılığı yoktur. Ancak CKMP Ankara Senatörü Niyazi Ağırnaslı'nın, Anayasa Mahkemesi'ne başvuru yapılması için son tarih olan 28 Şubat 1963'ten sadece 18 gün önce TİP'e kaydolmasıyla birlikte süreç başka bir boyuta sıçrar: Ağırnaslı'nın partiye katılmasıyla birlikte TİP, TBMM'de temsil edilen bir parti hâline geldiği için, Anayasa Mahkemesi'ne başvuru hakkını kazanır ve bu sayede, peş peşe başvuru dilekçeleri gönderilir.

Hem süre darlığı sebebiyle hem de Anayasa Mahkemesi'nin getirdiği çeşitli teknik kısıtlamalar yüzünden TİP'li hukukçular, Anayasaya aykırı olduğunu düşündükleri Kanun maddelerinin çok azı için dava açtırabilmişlerdir. Yine de, Tarık Ziya Ekinci'nin aktardığına göre bu zaman aralığında TİP'in yaptığı başvurulardan, toplamda 20 adet dava açılmıştır. Daha sonraki süreçte 1971'e kadar TİP, 21 iptal davası daha açacaktır. Bunların biri de, DİSK'in kapatılmasını amaçlayan düzenlemenin (ki bu düzenleme, 15-16 Haziran Olayları'nın sebebidir) iptali için açılmış ve bu davanın olumlu sonuçlanması neticesinde çok kritik bir kazanım elde edilmiştir.

Anayasa Mahkemesi, bu davalardan bazılarında TİP'i haklı bulmuş; bazı davaları reddetmiş; davaya konu olan bazı kanun maddeleri ise dava sürecinde Hükümet tarafından değiştirildiği için davalar kendiliğinden düşmüştür. Burada, bu davalar hakkında detaylı açıklamalarda bulunulamayacaktır; ancak hem sonucunun kamuoyunda merakla beklenmesi, hem de TİP'in meş-

ruiyeti açısından kritik bir önem taşıması sebebiyle, TCK'nin 141. ve 142. maddelerinin iptali istemiyle açılan davaya değinmek gerekmektedir.

Bilindiği gibi, Mussolini İtalya'sından devşirilen bu iki madde nedeniyle, on yıllardır, ülkedeki sosyalistler kovuşturmaya uğramaktaydılar. Dolayısıyla sosyalist bir parti olarak TİP'in en öncelik verdiği konulardan birisi, bu maddelerin kaldırılmasıydı. Demokratikleşme yönünde atılacak adımlardan birisi olmasının yanı sıra, bu maddelerin kaldırılması, TİP'in siyasal zeminde meşruiyetini kabul ettirme mücadelesi için de çok önemliydi. Çünkü Anayasa Mahkemesi'nin vereceği lehte bir kararla TİP, sosyalist propaganda yapabilmesinin meşruiyetini hukukî açıdan en yetkili merci tarafından tasdik ettirmiş olacak; siyasî meşruiyetini pekiştirecekti.

TİP'in açtığı bu dava, oldukça geç sayılabilecek bir tarihte, 26 Eylül 1965'te karara bağlanmıştır. Anayasa Mahkemesi'nin verdiği karar menfidir; mahkeme, 141 ve 142. maddelerin Anayasaya aykırı olmadığına hükmetmiştir. Nitekim ilerleyen tarihlerde de bu maddelere dayanılarak, Hasan Hüseyin Korkmazgil, Mehmet Ali Aybar, Çetin Altan, Mihri Belli ve daha birçok ünlü isim hakkında soruşturmalar açılacaktır.

Hukukî açıdan bakıldığında TİP'in talebi reddedilmiştir; ancak Anayasa Mahkemesi'nin bu davayla ilgili açıkladığı gerekçeli karar, dolaylı bir yoldan, TİP adına kısmî ama önemli bir kazanıma da işaret etmiştir. Çünkü gerekçeli kararda TİP'in yapmaya çalıştığı şekliyle, yani parlamenter demokrasinin seçim kurallarına sadık kalmak şartıyla, anayasanın, sosyalist bir partinin varlığına ve onun iktidarına bir engel teşkil etmediği belirtilmiştir. Yani anayasanın bu niteliği, Anayasa Mahkemesi açısından, 141. ve 142. maddelerin kaldırılmama gerekçelerinden biri olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla bu kararla birlikte Anayasa Mahkemesi aslında, oyunu *kuralına göre* oynadığı müddetçe TİP'in sosyalist propaganda yapabilmesinin ve hattâ iktidara gelebilmesinin önünde hukukî bir engel olmadığını ilân etmiştir.

Diğer yandan 1961 Anayasası'nın, ülkeyi sosyalist bir rotaya sokmaya yeşil ışık yakıp yakmadığı, 1960'lar Türkiye'sinin en revaçta tartışmalarından biridir. TİP, 61 Anayasası'nın sosyalizme açık olduğunu savunmak bir yana, 12 Mart Darbesi'nden sonra önemli oranda budanmasına kadar da bu anayasayı hemen her düzlemde şiddetle savunmuştur. "Anayasanın eksiksiz, tastamam uygulanması!", TİP'in ağzından hiç düşürmediği sloganlarından biridir.

Aslında TİP, kendisi hakkındaki meşruiyet tartışmalarını, iki ayrı noktada etkisizleştirmeye çalışmış ve hattâ bu konularda savunmacı değil; tam tersine saldıran taraf olmuştur. İlk konu, yukarıda ifade edilen, şiddetli Anayasa savunusudur. Meşruiyeti sürekli tartışılan bir parti olarak TİP, diğer partilerin hiçbiriyle kıyaslanamaz bir biçimde Anayasanın sadakatle savunusunu yapmış ve rakiplerini sık sık, Anayasanın çizdiği çerçeveye uygun hare-

ket etmemekle suçlamıştır. Gerçekten de 61 Anayasası, hükümet politikalarını sert bir biçimde eleştirebilmesi için TİP'e çok önemli kozlar veriyordu. Bu nedenle, sözgelimi 29 Mayıs 1965'te Demirel'in, "Sınıf kavgasına müsaade etmeyeceğiz!" şeklindeki demecine Aybar şöyle cevap verebiliyordu: "O halde, hemen petrolü millileştirsin, topraksıza toprak versin, herkesten gücüne göre vergi çıkarsın, İşsizlik Sigortası Kanunu'nu getirsin. Kısacası Anayasayı eksiksiz, tastamam uygulasın!" Çünkü Aybar dile getirdiği tüm bu düzenlemelere anayasadan dayanaklar bulabiliyordu.

TİP'in verdiği meşruiyet savaşımında kendi konumunu savunmak bir yana, diğer siyasî partilerin meşruiyetini tartışmaya açtığı ikinci konu ise dış politikaydı. Yukarıda, Kıbrıs meselesinde TİP'in nasıl bir tavır aldığına kısaca değinilmişti: Yıllardır süregelen "Sağcılar ülkenin çıkarlarını savunanlardır; solcular ise, yabancı bir gücün (SSCB'nin) çıkarları için yurdunu satanlardır" şeklinde özetleyebileceğimiz genel görüş, tam da yabancı başka bir gücün (ABD'nin) güdümünde bir dış politika izlenmesi yüzünden Kıbrıs davasının kaybedildiği yönünde bir eleştiriyle sarsılıyordu. TİP, Türkiye'nin yıllardır izlemekte olduğu dış politikaya böylesine kökten bir eleştiri getiren ve istikrarlı olarak da bunu dile getiren tek partiydi. Hatta o dönem kamuoyunda Vietnam'daki kötü siciliyle tanınan (*Vietnam Kasabı*), zamanımızda ise ODTÜ'de öğrencilerce arabasının yakılması nedeniyle hatırlanan ABD büyükelçisi Robert Komer, Türkiye'deki görevini tamamlayıp ülkeden ayrılacağı tarihte, Türkiye'de herkesin ABD'nin *dost*u olduğunu; sadece TİP'in, ABD'nin *düşmanı* olduğunu ifade edecekti.

Tahmin edileceği üzere TİP'in politik çizgisinde Kıbrıs meselesi, ABD güdümlü dış politika konusundaki eleştirilerin dolayımıyla anti-emperyalizme bağlanmaktaydı. 27 Eylül 1965'te şöyle diyordu Aybar: "Kalplerinde Kurtuluş Savaşı heyecanını taşımayanlar, Amerika'yı Rusya'ya tercih ettiklerini söylüyorlar; biz Türkiye'yi tercih ediyoruz ve muhakkak bağımsızlığımıza erişeceğiz."

TİP, denk konumda olmayan ülkelerin birbirleriyle yapacağı iktisadî ve askerî ittifakın, sadece hâkim konumda olan ülkelerin lehine sonuçlar üreteceğini, diğer safın payına düşeninse bağımlılık olacağını öne sürüyordu. Bu nedenle TİP'liler, hiçbir ülkenin uydusu konumuna düşmeyen; dünyanın yarısını düşman, yarısını da müttefik olarak nitelemeyen ve ittifaklar kurabilmek için bağımsızlığından tavizler vermeyen bir Türkiye'nin yaratılması gerektiğini savunuyorlardı. Böyle bir dış politika çizgisinin, tam da Atatürk döneminin çizgisi olduğunu iddia eden TİP, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Türkiye'nin, yabancı bir gücün (ABD'nin) piyonu hâline getirildiğini öne sürüyordu. İddia edilen oydu ki Türkiye, bu politikalar neticesinde ABD'nin bir jandarması; ulusal çıkarlarını savunamayan uluslararası bir kolluk gücü hâli-

ne getirilmişti. Kıbrıs sorunu, bu politikanın yarattığı olumsuzluklardan sadece birisiydi. TİP'lilere göre sorun, ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının yurttaşların çıkarlarına kullanılamamasından, emperyalizme bağımlılık nedeniyle ulusal bir sanayileşme hamlesinin yapılamamasına kadar uzanıyordu. Üstelik *dış borç - daha fazla yardım - daha fazla bağımlılık - daha fazla dış borç* şeklinde tanımlayabileceğimiz fasit dairenin sınırları da gittikçe kalınlaşıyor; hem iktisaden, hem de siyaseten Türkiye bağımlılığa mahkûm ediliyordu. Bu gerekçelerle TİP, o güne kadar izlenmiş olan dış politikanın ülke çıkarlarına büyük zararlar verdiğini öne sürüyordu – ki işte bu radikal çıkış, ulusal çıkarların savunulması ve anti-komünizm arasında kurulan ve on yıllardır sürdürülen ilişkiyi de çözüyordu. Bir başka ifadeyle o güne kadar *ulusal çıkarlar* denilince akla hep sağ siyaset gelmişken, şimdi tüm halkın gözlerinin önünde ve bizatihi meclis kürsüsünde sosyalistler, sağ partileri, ulusal çıkarlara zarar vermekle suçluyorlar; ezber bozuyorlardı.

İşte bu tavrıyla TİP, dış politikanın, Türkiye'deki siyasal tartışma konuları arasına girmesinde çok önemli bir rol oynadı. Bu bir ilkti. O tarihte Türkiye, iç politikada partilerin birbirlerini kıyasıya eleştirmelerine çoktan alışmıştı. Ama o güne kadar dış politika konusunda Türkiye'deki muhalefet partileri, her zaman mevcut iktidarları ve onların Batı yönelimli politikalarını açıkça desteklemişti. İçeride nasıl bir gerginlik olursa olsun, söz konusu olan dış politika olduğunda, Türkiye'nin tüm partileri, hassasiyetle dış politikadaki resmî görüşü desteklemeliydi. Çünkü Batı dünyası ile kurulan askerî ve ekonomik işbirliği, resmî ideolojinin perspektifinde; sınıfların, partilerin ve ideolojilerin üstünde, tüm ulusun millî bir davası olarak kodlanıyordu. TİP ise, dış politikada Batı'ya yanaşılması meselesinin, partiler, sınıflar ve ideolojiler üstü bir konuma getirilip, iç politikadan bağımsız olarak ele alınmasına karşı çıkıyordu. TİP, dış politika ile iç politikanın bu şekilde birbirinden ayrılmasını reddediyor ve Batı kapitalizmine eklemlenilmesi meselesi ele alınırken, konuya sınıflar ve partiler üstü bir *millî dava* muamelesi yapılmasını reddederek, iç ve dış politikanın sınıfsal bağlamda birbirlerini tamamladığını iddia ediyordu: Azgelişmiş bir ülke olarak Türkiye'deki burjuvazinin ve büyük toprak sahiplerinin sınıfsal çıkarları, kapitalizme eşitsiz bir biçimde eklemlenmekten ve gelen dış yardımlar ile Türkiye'deki egemen sınıfları palazlandırmaktan geçiyor olabilirdi. Oysa bu çıkarlar, asla ülkenin tüm sınıflarının ortak çıkarları değildi. Başka bir deyişle, içeride iktisadî alanda egemen sınıfları ihya etmeye yönelik olarak izlenen ekonomi politikaları ile dışarıda emperyalizme bağımlı hâle gelmek ve dışarıdan gelen yardım musluğunun hortumunu Türkiye burjuvazisine ve toprak sahiplerine bağlamak arasında, birbirlerini tamamlayan bir ilişki vardı. Hatta TİP'e göre Türkiye'nin, emperyalizme ve onun askerî kanadı olan NATO'ya yamanmasının sebebi de, Sov-

yetler'in Kars, Ardahan gibi kentleri işgal edeceği korkusunda değil; ülkedeki hâkim sınıfların çıkarlarında aranmalıydı.

Üstelik yukarıda da ifade edildiği gibi *dış yardım - daha fazla bağımlılık - daha fazla dış yardım* kısır döngüsü sonucunda, bu yardımları sağlayan ülkeler, doğrudan Türkiye'nin iç politikasında da kendi çıkarlarına uygun düzenlemeleri dayatıyorlar ve bu dayatmalar en çok, ülkedeki emekçi sınıfların belini büküyordu. Demek ki Türkiye'deki iktidarların iç politikadaki sınıfsal eğilimleri, dış politikada izleyecekleri siyaseti belirlemekte ve dış politika da dönüp gelip, iç siyaseti etkilemekteydi. Bu nedenle TİP, Türkiye'deki muhalefet partilerinin o güne kadar yaptığı, "Dış politika ve iç politika ayrı meselelerdir; ilki ulusal bir davadır, bu konuda eleştiri, tartışma olmaz!" şeklinde özetlenebilecek egemen paradigmayı reddediyordu. İşte bu koşullar altında TİP, *İkinci Millî Kurtuluş Mücadelesi* çağrısını yapıyor; ABD karşıtı kampanyalar düzenliyordu.

* * *

Bu noktada biraz durmak ve birkaç kritik hususu açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Türkiye'nin bağımsızlığı konusunda TİP'in burada özetlenen tavrının, partinin meşruiyetini toplumda kabul ettirebilme yolunda çok önemli bir faktör olduğu ifade edildi. Ancak eklemek gerekir ki, bu değerlendirmemiz, TİP'in tavrının samimiyetsiz olduğu yönünde bir imayı içermemektedir. Yani TİP önderleri, Türkiye'nin bağımsızlığını –kendi deyimleriyle– "kıskançça" savunurlarken, bu kıskançlıkları halkın gözünde şirin görünmeye yönelik bir politik manevra değildi. Nitekim o dönemi anlatan çeşitli anı yazılarında ve değerlendirmelerde, konuyla ilgili ilginç anekdotlar bulunabilir: Söz gelimi, Kurtuluş Savaşı'nın üzerinden on yıllar geçtikten sonra bile Aybar (savaş sırasında 12-13 yaşlarındadır), İstanbul'un işgalini, İngilizlerin ev baskınlarını, topların saraya çevrilişini ve sonra da ailenin erkeklerinden gelecek zafer haberlerini umutla beklediklerini aktarırken gözyaşlarına hâkim olamamıştır. Behice Boran da (Aybar'dan iki yaş küçüktür), ikamet ettikleri semtte Rumların kendi evlerinin önüne gelip, Kurtuluş Savaşı'nın en zorlu dönemlerinde şarkılarla nispet yapmalarına, tezahüratlarına ve sözlü tacizlerine maruz kalmış ve hattâ birkaç kez de evlerinin camları kırılmıştır. Anılarında aktardığına göre Boran, ablasıyla birlikte evde piyano başında marşlarla karşılık verip; böylelikle dışarıda zafer şarkıları söyleyenlere karşı kendince bir direniş sergilemeye çalışmıştır.

Bu tür anekdotlar çoğaltılabilir. Görüldüğü gibi TİP önderlerinin, bağımsızlık, ülkedeki ABD üsleri vb. konular hakkındaki hassasiyetleri, ilkesel ve ideolojik bir karşı duruştan fazlasını içermekte; somut yaşanmışlıklarla da beslenmektedir. Öte yandan daha çocukluklarında bu tür olaylar yaşamış ol-

maları elbette, bu kişileri etnisist, ırkçı ve yayılmacı milliyetçiliklere sürükleyebilirdi de. Ancak bu olaylar onlarda, savunmacı bir bağımsızlık kaygısına yol açmıştır. Zaten yaşamlarının olgun dönemlerinde devreye girecek olan Marksizm de onlara, emperyalizminin kaynağının etnisitelerde bulunamayacağı ve emperyalizmin, kapitalist üretim ilişkilerinin doğasından bağımsız biçimde tartışılamayacağı uyarısını yapacak; emperyalizmin sınıfsal işlevine ve kapitalist üretim ilişkileri içindeki zorunlu rolüne işaret edecektir.

Bu bölümü tamamlarken, son olarak bir noktaya daha değinmekte yarar vardır. TİP'in gerek Anayasayla kurduğu pozitif ilişkinin, gerekse de bağımsızlık vurgusunun, partinin meşruiyetine yönelik tartışmalar açısından çok kritik bir rol oynamış olması, TİP'in meşru, legal ve sistem içi bir parti olduğuna dair tüm kuşku ve karalamaların bir tarihte tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Bayram Koca'nın bu kitapta yer alan yazısında, sola yönelik bu tel'in kampanyalarının detaylı bir panoraması sunulmakta ve *Komünizmle Mücadele Derneği* adlı örgütün faaliyetleri incelenmektedir. Bu faaliyetlere dair tafsilatı ilgili yazıya bırakarak, burada özet olarak şu noktanın altı çizilmelidir: Özellikle seçim dönemlerinde Demirel, "Türkiye'ye komünizm giremez; çünkü nüfusumuzun % 98'i Müslümandır. Kendimize Müslüman bir millet diyebilmeliyiz," vb. söylemlerle, TİP'in ve genel olarak solun meşruiyetini sürekli olarak sarsmaya çalışmış ve toplumdaki *Moskof* (komünist, ateist ve cinsel ahlâksız kimse) korkusunu canlı tutmaya gayret etmiştir. Elbette sola yönelik bu tür saldırıların sadece AP'den geldiği de düşünülmemelidir. Cinsel sapkınlık, ateizm, mülksüzleşme, Rus egemenliğine girme vb. vurgularla iktidarından muhalefetine, bazı resmî devlet görevlilerinden milliyetçi-muhafazakâr aydınlara kadar pek çok odak, sosyalist solun meşruiyetini sürekli olarak aşındırmaya çabalamış ve bu yolda kayda değer bir etki de yaratabilmişlerdir. Ne var ki TİP, işte tüm bunlara rağmen toplumda hatırı sayılır bir kesimin gözünde kendisini haklı veya meşru bir siyasî özne olarak kabul ettirebilmeyi başarmıştır.

Sola kayanları ikaz eden Başbakan DEMİREL:
«Daha sola gitmesinler kendileri için iyi olmaz!»
«Milletin hakkını gasbedecek kuvvet yoktur.. hüsrana uğrarlar»

Bugün, 11 Ağustos 1967.

TİP'in Türkiye Siyasî Yaşamına Yaptığı Etki ve Siyasî Katalizörlük Rolü

Kuruluşundan dört yıl sonra; 10 Ekim 1965 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimleri'nde TİP, % 2.97 oyla 15 milletvekilliği kazanarak TBMM'ye girer. TİP'in girdiği ilk genel seçimdeki bu performansı, sadece seçime girdiği 51 il bazında ölçüldüğünde ise bu oran, yaklaşık % 3.5'tir. Bir yıl sonraki Senato Yenileme Seçimleri'nde ise TİP'in oyu % 3.8'e ulaşmıştır. Elbette, önceki yılların siyasî havası göz önünde bulundurulduğunda, sosyalist bir partinin bu oy oranlarına ulaşabilmesi şaşırtıcıdır. Ancak eklemek gerekir ki bu sonuçlar, o dönem kamuoyunun öngördüğünden de aşağıdadır. Bu sonuçta, ortanın solu söylemleri sayesinde TİP'e gidebilecek potansiyel oyların bir bölümünün CHP'ye kayması etkili olmuş olabilir. Bilindiği gibi seçim sonuçları, bir partiye yönelik toplum genelindeki sempatiyi değil; sadece, oya tahvil edilebilmiş olan iradeyi ortaya koymaktadır.

Neticede, radyo konuşmaları, seçim gezileri ve görsel propaganda usulleriyle TİP, 1965 seçimlerine giden süreçte halkın gündemine girmeyi başarır. Gerçekten de o döneme ait tüm kaynaklar (anı yazıları, gazeteler vb.), TİP'lilerin gittikleri çoğu yerde yoğun bir ilgiyle karşılandıklarını aktarmakta; halk nezdinde önemli bir etki yaratıldığını dile getirmektedir. Bu tarihlerde TİP'in sesi o kadar gür çıkmaktadır ki dönemin İçişleri Bakanı Faruk Sükan, "Bunların ikisi bile Meclis'e girerse Meclis çalışmaz," der. Burada ayrıca, TİP'in radyo konuşmalarının yarattığı etkiye de küçük bir parantez açmakta fayda vardır. Çünkü TİP'e yönelik ilginin artmasında, radyo konuşmalarının ve bu konuşmalarda kullanılan hitap biçimlerinin çok önemli bir rolü olmuştur. Nitekim Aybar da, Uğur Mumcu'yla yaptığı söyleşide şöyle bir gözlemini aktarır:

> ...63 yerel seçimlerinden sonra yaptığımız köy gezilerinde bunu [seçimler vesilesiyle ilk kez radyodan tüm Türkiye'ye seslenebilmenin yarattığı etkiyi] gayet açık olarak görüyorduk. Eskiden giderdik kahveye. Kim olduğu öğrenilince kahve boşalırdı. Artık öyle olmuyordu. Köye giriyorduk, hemen ilgileniyorlardı... Biz de anlatıyorduk neler yapacağımızı. Sorular soruyorlardı, özellikle toprak konusu açılınca: "Adamın elinden toprağını zorla mı alacaksınız?" Zorla almayacağız. Parasıyla. Size dağıtmak için diyorduk. "Parayı nerden bulacaksınız?" İlginç değil mi? Zenginden daha çok vergi alacağız; vergi kaçırılmasını önleyeceğiz. Ne yapacağımızı, nasıl yapacağımızı öğrenmek istiyorlardı.

Öte yandan bir siyasî partinin gücünü değerlendirirken; seçim sonucu, kamuoyu anketi, referandum vb. nicel veri toplama tekniklerinin sağladıkları

verilerin ötesinde, başka nesnellikleri de dikkate almak gerekmektedir. Yaklaşık % 3'lük oy oranını yakalayabilen, hattâ bunu biraz da aşabilen bir parti, Türkiye siyasî tarihine hiçbir etki bırakmadan yok olup gidebilir – ki bu nicelikteki oylarda çoğunlukla da böyle olur. Keza bu düzeydeki oy oranıyla bir siyasî parti, ülke gündemini belirleyebilme gücüne genellikle sahip olamaz. Oysa bu dönemde TİP'in sesi, adeta bir ana muhalefet partisiymiş gibi çıkmaktadır. Örneğin ilginçtir ki, Demirel'in, 30. Hükümet programına ilişkin olarak yaptığı konuşmaların çok büyük bir çoğunluğu, Aybar'ın eleştirilerine karşı bir savunma niteliğindedir (Halbuki TİP, o tarihte, Meclis'teki beşinci büyük partidir). Bu dönemde, kamuoyunda uzun bir süre boyunca ülkedeki ABD üsleri tartışma konusu edilir. Bunun nedeni, Aybar'ın meclis kürsüsünde, "35 milyon metrekarelik vatan toprağı ABD'nin egemenliği altında bulunmaktadır!" şeklindeki çıkışıdır. Yani, Meclis'teki beşinci büyük parti, ana muhalefet partisiymiş gibi ülke gündemi belirleyebilmekte; siyasî tartışmaların merkezine oturmaktadır. TİP'in siyasî yaşama olan etkisinin, aldığı % 3'lük oyun çok üstünde olduğu ifade edilirken asıl olarak bu tür etkilerin kastedildiği hatırda tutulmalıdır. Üstelik meselenin, sadece gündemi belirleyebilmekle sınırlı olmadığının da altı çizilmelidir: TİP'in Türkiye siyasal hayatında yarattığı etkiyi DİSK'in kuruluşunda ve bu konfederasyonun gücünde; 6. Filo protestolarında; FKF'nin etkililiğinde; Demirel'in ve Komer'in demeçlerinde; millî bakiye sisteminin kaldırılarak TİP'in önünün kesilmesinde; 12 Mart Darbesi'nin gerekçelerinde vb. pek çok olayda da doğrudan gözlemleyebilmek mümkündür.

Ayrıca tüm bunların ötesinde TİP'in, diğer siyasî partiler üzerinde ve siyasal sistemin genelinde bir *katalizör* rolü oynadığı da ifade edilebilir. Tıpkı, kimyasal reaksiyonları hızlandıran; ancak reaksiyon sonunda kendi niteliğini muhafaza eden katalizörler gibi, TİP de siyasal sistemde benzer bir işlev görmüştür. Çünkü Türkiye'de belli başlı siyasî geleneklerin, siyasî yelpazede tam olarak yerli yerine oturma süreci, genel kanının aksine; DP'nin kurulduğu 1946 yılı ya da 1950 seçimleriyle belirginleşmemiştir. Bilindiği gibi, Türkiye'de yaygın bir kanaatle; DP-AP-Anavatan Partisi (ANAP)-Doğru Yol Partisi (DYP) çizgisi, *merkez sağ*; CHP (ve DSP de), *merkez sol* olarak tanımlanır. Oysa 1950'lerde ne CHP kendisini sol olarak tanımlamaktaydı; ne de DP, kendisini sağda görüyordu. 1946-54 arası baz alındığında bu iki parti arasında ideolojik ve teorik açıdan kayda değer farklılıklar bulabilmek zaten mümkün de değildi. CHP'nin kendisini *nispeten* DP'den ayrıştırmaya başlaması için, 1954 yenilgisini beklemek gerekmişti – ki bu ayrışma işlemini de CHP, *sola geçmek* olarak tanımlamıyordu. Hatta bugünden bakılınca oldukça kafa karıştırıcı bir biçimde; tam tersine DP kurulduğu tarihlerde kendisini, CHP'nin "iki parmak" solunda görüyordu. Çünkü o dönem Türkiye'sin-

de, daha liberal olmak, daha solda durmak olarak tanımlanıyordu. Hatta bu nedenle, zamanında Fethi Okyar da Mustafa Kemal'e, kendi kuracağı partinin (SCF'nin) daha solda olacağını; çünkü kendisinin bir liberal olduğunu söylemişti.

1965 seçimleri arifesinde ise (ki bu süreçte CHP'nin aydın ve genç kitlesi TİP'e kaymaktadır) CHP birdenbire, kendisinin en başından beri hep solda durduğunu ifade etti. Yani iddia edildiğine göre CHP aslında, 1965 yılında ideolojisini değiştirmemişti; ilk günden beri hep soldaydı, ama bu ifadeyi hiç kullanmamıştı. Böylelikle CHP, DP/AP geleneğinin arkasından dolaşarak onların sol tarafına oturuyor; AP ise, CHP'nin sola geçişini (ve dolayısıyla TİP'e yaklaşmasını) memnuniyetle karşılıyordu. O dönemin popüler sloganıyla, ne de olsa "Ortanın Solu, Moskova'nın Yolu!" idi. Böylelikle AP kendisini, hem TİP'ten, hem de CHP'den farklı bir yere; sağa koyuyordu: "Ortanın Sağındayız, Allah'ın Yolundayız!"

Bu gelişmeler, hangi oranda TİP'in estirdiği rüzgârın CHP'liler üzerindeki samimi bir tesiridir; hangi oranda TİP'in yarattığı cereyanı kendi arkasına alma ve böylelikle gençleri ve aydınları elde tutma gayretidir? TİP'in yarattığı cereyanın ne kadarı öznel olarak TİP'in, ne kadarı dünyadaki genel havanın bir sonucudur? Seçim mağlubiyetlerinden sonra AP'ye karşı alternatif bir şeyler söyleyebilme arayışının, CHP'deki bu değişimde ne kadar rolü vardır? CHP'nin sosyal devlet vurgularında 27 Mayıs Darbesi'nin ne kadar etkisi olmuştur?.. Bu ve benzeri sorular, o dönemde de, sonrasında da sıklıkla tartışılmıştır. Bilindiği gibi, eğer ki sosyal/siyasal bir değişim inceleniyorsa, her bir faktörün o sonucu hangi oranda etkileyebildiğini tam olarak tespit edebilmek; bu etkileri birbirinden yalıtabilmek pek mümkün değildir. Çünkü yukarıdaki gibi etmenler, somut gerçeklikte bir arada tezahür ederler ve her bir etki, bir diğeri üzerinde çarpan etkisi yaratır. Sözgelimi, dünyada esen genel rüzgâr ile TİP'in Türkiye'de estirmekte olduğu rüzgâr, birbirlerinden organik olarak ayrılabilecek etkiler değildir. Aynı şekilde, bu bahsettiğimiz rüzgâr(lar) ile AP'ye karşı alternatif ve güçlü bir şeyler söyleyebilme arayışı arasında, deyim yerindeyse tencere-kapak misali bir ilişki vardır. Dolayısıyla CHP'nin yeni politikasının, TİP'in yarattığı etki haricinde başka hiçbir önemli koşullayıcısı olmadığını asla iddia etmiyoruz; ama burada dikkat çekmek istenen şudur ki, CHP'nin ortanın solu arayışlarını, TİP'ten bağımsız biçimde tartışabilmek de kesinlikle mümkün değildir.

PARTİ MECLİSİ BİR TEBLİĞ YAYINLADI

CHP'DE ORTANIN SOLU AĞIR BASTI

Cumhuriyet, 13 Ağustos 1966.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, tüm bu gelişmeler ile AP'nin anti-solculuğu arasında da bir ilişki vardır. Elbette AP, TİP'in kurulmasıyla birlikte birdenbire, mirasçısı olduğu DP'den bambaşka bir siyasî çizgiye oturmuş değildi. Ama unutulmamalıdır ki, AP'nin öncülü olan DP liderleri bu tarihten 10-15 yıl önce, kendilerini CHP'nin sağında değil; "iki parmak" solunda görüyorlardı.

Yukarıda katalizörün, tepkimeleri hızlandıran, ancak reaksiyon sonunda kendisi değişmeden kalan bileşen olduğu ifade edilmişti. TİP, işte yukarıda anlatılan bu tepkimeye kendi sol kimliğiyle girdi, tepkime sonucunda da hâlâ aynı kimlikteydi. Bu tepkimede AP ve CHP'ninse, birbirlerine göre sağa ve sola oturma süreçleri tamamlanmış oldu. Başka türlü ifade edersek, TİP adı altında bir *öteki*nin siyasî yaşama dâhil olduğu bu dönemde, TİP'in merkezinde olduğu türbülansın etkisiyle AP ve CHP'nin siyasî yelpazedeki konumları yeniden tanımlandı: CHP'lilere göre, kendileri de TİP gibi solda durmaktaydılar, ama TİP'in aksine *aşırı sol*da değil; *ortanın solu*ndaydılar. AP ise, hem CHP'den, hem de TİP'ten ayrı bir yerde; sağda durmaktaydı; zira onlara göre ortanın solu, solun ortası vb. fark etmeksizin hepsi *Moskova'nın yolu*ydu. Bu gelişmelerin akabinde, yavaş yavaş da olsa Türkeş'li MHP'nin ve Erbakan'lı Millî Görüş hareketinin de siyaset sahnesine çıkmaya başlayacağını; diğer partilere göre onların da kendilerine bir konum belirleyeceğini ekleyip, tekrar TİP'e dönelim:

Yukarıda ifade edilen bu tepkime sonrasında CHP'nin Ortanın Solu sloganını kullanmaya başlamasının, TİP için önemli bir sorun kaynağı olduğu görülmektedir. Çünkü TİP'in karşısına CHP, eskisinden farklı söylemlerle; sınıf mücadelesinden dem vurarak çıkmaktadır. Gerçekten de 1960'lar Türkiye'sinde artık, kitlesel mitinglerde ateşli bir biçimde sınıf mücadelesinden söz eden CHP'li politikacılar vardır. İşte bu şekilde CHP'nin tarihsel yürüyüşünde sola kaymaya başlaması, TİP'lilere göre, toplumsal olarak açığa çıkan kapitalizm karşıtı enerjinin de tekrar düzen içine soğurulmasına sebebiyet verebilecek bir gelişmeydi. Başka bir ifadeyle, İnönü'nün ve Ecevit'in kapitalist düzeni değiştirmek gibi bir amaçları olmamasına ve bazı sosyal politikalarla onu daha hakkaniyetli bir hâle getirmeye çalışmalarına rağmen, yine de sosyalist sloganları kullanarak (*Bu Düzen Değişecektir!, Toprak İşleyenin, Su Kullananın!* vb.) seçim kampanyaları düzenlemeleri, düzenin değişmesini isteyen kitlelerin önemli bir bölümünü CHP'nin çizgisine çekiyordu. Neticede düzen değişikliği talebi, gerçekte kapitalist düzenin değişmesini amaçlamayan; sadece onun sonuçlarını törpüleyerek toplumsal gelir dağılımındaki makasın daraltılmasını hedefleyen bir siyasî öznenin eline veriliyor; böylelikle de uçları törpüleniyordu – ki TİP'liler için asıl sorun da buradaydı. TİP kadroları, CHP'nin söylemlerindeki ve sloganlarındaki bu değişi-

me karşı şiddetle tepki gösterdiler. Hatta kimileri de Ecevit'in, sosyalist solu etkisizleştirme açısından, Demirel'den daha başarılı olduğunu bile iddia etti. Aslında sonuç itibariyle CHP de bu niteliğini reddetmiyordu: Partinin fazla solculaştığı yönünde sağdan gelen eleştirilere karşılık olarak hem Ecevit, hem de İnönü, ortanın solu politikası sayesinde, CHP'nin aslında sosyalist sola karşı çok etkili bir duvar ördüğünü ifade ediyorlardı. Üstelik bu iki ismin de hemen her fırsatta, ülkedeki girişimcilerin CHP'den korkmasına gerek olmadığını hatırlatmaları da önemli bir detaydı.

Aslında TİP'in siyasetini, CHP'den ve dönemin diğer sol yapılanmalarından ayırmaya yarayan temel kavram, *sınıf*tır. İktidar stratejileri, tarih kavrayışı, Türkiye'nin mevcut toplumsal yapısı, aydınların ve devletin niteliği, Kurtuluş Savaşı'nın ve beraberinde yaşanan süreçlerin tarihsel anlamı vb. dönemin sol içi tüm önemli tartışmalarının temeline inildiğinde, karşımıza hep aynı sorunsal çıkmaktadır: Sınıf kavramına yönelik farklı bakış açıları ve Türkiye'deki mevcut sınıfsallığın tahlilindeki farklılaşmalar. Üstelik bu kavram etrafındaki farklı anlamlandırmalar, TİP içinde başını Behice Boran ve Sadun Aren'in çektiği kanat ile Mehmet Ali Aybar arasındaki ayrılığı açıklamanın da anahtarı olacaktır. Konunun önemine binaen, TİP'in sınıf algısını ve bu eksende şekillenen parti politikasını ayrı bir başlıkta ele almak gerekmektedir.

Sınıfın Partisi Olarak TİP

Sol içinde 1960'lı yıllara damgasını vuran teorik tartışmaları bu yazıya ait bir altbölüm içerisinde hakkıyla sunabilmek, bu derin tartışmaları birkaç sayfada tüketebilmek elbette mümkün değildir. Kaldı ki, 1960'larda kıyasıya tartışılan bazı konular (Türkiye'de kapitalizme özgü sınıf ayrımlarının var olup olmadığı tartışması gibi), aradan geçen on yıllardan sonra bugün itibariyle büyük oranda aşılmış ve çözüme bağlanmıştır. Ancak aşağıda da görüleceği üzere, 1960'ların sol siyasetinde yol ayrılıklarına sebebiyet veren kimi konularsa, uzantılarıyla günümüze de ulaşmış durumdadır. Konunun hem bu güncel yönü nedeniyle, hem de bu yazının konusunu oluşturan TİP'in siyasî çizgisini biraz daha belirginleştirebilmek için, bu parti ile dönemin diğer sol özneleri arasındaki temel farklılıkları ana hatlarıyla da olsa tespit etmek gerekmektedir.

1960'lar Türkiye'sinde TİP'in politik duruşunu belirleyebilmek için, öncelikle rakiplerinin pozisyonlarını tarif etmek daha kolay bir yol olabilir. Sosyalizm hedefi olmaması nedeniyle CHP'yi, TİP'in siyasî çizgisiyle kıyaslamaya gerek görmeden bir kenara koyarsak, gözümüzü çevirmemiz gereken en önemli siyasî özne, Türkiye tarihinin gelmiş geçmiş en etkili siyasî der-

gisi olarak kabul edilen *Yön* ve onun devamı niteliğindeki *Devrim*'dir. Başında Doğan Avcıoğlu'nun bulunduğu *Yön ve Devrim* dergileri, o dönemin en tanınmış aydınlarını kendi çatısı altında toplayabilen; her sayısı on binlerce satan; kurduğu *Sosyalist Kültür Derneği*'ne ülkenin en üst düzey bürokrat ve subaylarını da çekebilen; bir cuntanın (Cemal Madanoğlu'nun başını çektiği 9 Mart Cuntası'nın) fikri önderliğini yapabilen; ideolojik olarak da Türkiye'nin gençlik liderlerinin önemli bir kısmının içinden çıktığı bir siyasî çizgiyi yaratabilen bir hareketti.

Gerçekten de *Yön* bünyesinde bir araya gelen grup, Türkiye'de düşünce yaşamının etkili isimleriydi: Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, Şevket Süreyya Aydemir, Cahit Tanyol, Mümtaz Soysal, İlhami Soysal, Niyazi Berkes ve daha birçok tanınmış aydın, *Yön*'ün yazar kadrosundaydı. TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, daha ziyade politik temaslar ve polemikler yolu ile, Behice Boran ise yazdığı yazılarla teorik düzlemde Yöncüler karşısında bir mücadeleye girişti. Bu hesaplaşma TİP açısından çok kritikti; çünkü o dönem Türkiye solunda, Yöncü tezler önemli oranda egemenliği kurmuş durumdaydı. 1962'de başlayan ve yoğunluğu değişmekle birlikte aslında 12 Mart Darbesi'ne kadar da nihayete ermeyecek olan bu hesaplaşma, Türkiye'nin toplumsal yapısının (ve hattâ Osmanlı'nın da) tahlil edilmesine yönelik muazzam bir düşünsel fırtınanın oluşmasına sebep oldu. Kamuoyu önünde cereyan eden bu hesaplaşmada ortaya konan bulguların ve yapılan çözümlemelerin zenginliği, günümüz Türkiye'sinde eşi benzeri bulunamayacak kalitede ve yoğunluktaki bir tartışmanın yaşanmasını mümkün kıldı.

Yön Hareketi'nin aslında ne olduğu ve ne olmadığını en sarih biçimde özetleyen tanım, muhtemelen Gökhan Atılgan tarafından yapıldı: "Sosyalist bir gelişme yolunu benimsemiş Jön Türkler." Bu Jön Türkler, *sosyalist* idiler: Yani onları önceleyen diğer aydın hareketlerinden (Tanzimatçılar, Jön Türkler, İttihatçılar ve hattâ Kadroculardan) farklı olarak sosyalist bir ülke tahayyülüne sahiptiler. Ama bu sosyalistler, yine de *Jön Türk*'tüler: İktidara yürüyüş yollarını emekçilere değil de asker ve sivil aydınlara bağlıyor; onların tarih sahnesinde sınıfsal belirlenimlerden azade olduğu inancını sürdürüyor; bu öznelerin yukarıdan aşağıya dayatacağı reformlarla ülkeyi dönüştürmeyi amaçlıyor ve böylelikle Türkiye'de siyasetin devletlû geleneğini sürdürüyorlardı.

Yön çevresi, Kemalizm'in açtığı yolun mantıksal uzantısının sosyalizme çıktığını, fakat tarihin akışı içerisinde bazı çeldirici gelişmeler nedeniyle (burjuvazinin Ankara Palas'ta Kemalist kadrolarla yaptığı temaslar gibi), Kemalist kadroların yollarından saptırıldıklarını ve Kemalizm'in özüne uygun olmayan bir ekonomi politiğe (kapitalizme) yönlendirildiklerini öne sürüyordu. Şimdi Türkiye'nin ihtiyacı, asker ve sivil aydınların, ilerici tarih-

sel rollerini bir kez daha oynayarak, ülkeyi kapitalist olmayan bir kalkınma yoluna sokmalarıydı. Böylelikle Kemalizm'de eksik olan iktisadî yön, Marksizm'den devşirilen bir kalkınma stratejisi ile tamamlanmış olacak ve Kemalist ilkeler aslî amaçlarına ulaştırılacaktı.

Bu kurguda üretici güçlerin gelişimine verilen önemin de altını çizmek gerekmektedir. "İstihsal [üretim] seviyesini hızla yükseltmekte göstereceğimiz başarı" deniliyordu *Yön* bildirgesinde, "Atatürk devrimleriyle amaç edinen çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmanın, eğitim dâvasını sonuçlandırmanın, Türk demokrasisini yaşatmanın, sosyal adaleti gerçekleştirmenin ve demokrasi rejimini sağlam temeller üzerine oturtmanın..." anahtarıdır. *Yön* çevresinin Türkiye'nin akut haline gelen sorunlarının çözümü için eğitime veya hukukî ve idarî düzenlemelere birincil önceliği vermek yerine asıl vurguyu üretici güçlere yapması, Marksizm'in onlar üzerindeki kısmi bir etkisi olarak görülebilir ve *Yön* Hareketi bu yaklaşımıyla diğer Kemalist çevrelerden önemli ölçüde ayrılır. Ancak Yöncüler, Türkiye'ye baktıklarında Marksizm'in tarif ettiği türde bir sınıf mücadelesi göremiyorlardı. Onlar için Türkiye'nin tarihi, ilericiler ile gericiler arasındaki mücadelenin tarihiydi ve kapitalist olmayan kalkınmanın yolu da, *zinde kuvvetler*, yani ilerici asker ve sivil aydınlar tarafından açılacaktı.

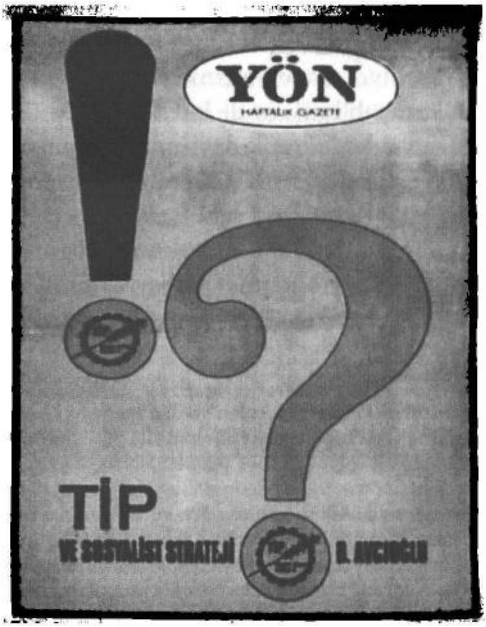
Kapitalizm ile sosyalizmin dışında üçüncü bir yol olarak algılanan devletçi (ama özel teşebbüsü de kesinlikle dışlamayan) kalkınma modeli, gelişmiş bir sanayiyi ve yine gelişmiş bir işçi sınıfını yaratacaktı. Böylelikle de, sosyalizm için gerekli şartlar hazırlanmış olacaktı. Yani onlar için sosyalizm, Türkiye'nin güncel bir meselesi değildi: Türkiye, emperyalizme bağımlılığı nedeniyle henüz daha ne bağımsızlığını kazanabilmiş, ne de burjuva devrimini tamamlayabilmişti. Öyleyse ilk iş, burjuva demokratik devrimin tamamlanması ve ülkenin tam bağımsızlığına kavuşturulmasıydı. Ülkenin tam bağımsızlığa kavuşturulabilmesi içinse tüm millî sınıfların (yani işçiler ve emekçiler olduğu kadar *millî burjuvazi*nin de) dâhil olduğu mümkün olduğunca geniş bir cephe oluşturulmalı ve sermayeci-işçi-öğretmen-subay-aydın-Atatürkçü gençler, hepsi el ele, ülkeyi emperyalistlerin ellerinden çekip almalıydı.[1] Sonrasında da sıra, sosyalizme gelecekti.

---

1 Yukarıda 1960'ların "Anti-Amerikancı" taarruzunda ve sosyalist solun verdiği meşruiyet savaşımında, sol adına sanki tek bir siyasî özne varmış gibi hep TİP'ten bahsetmiştik. Siyasî partiler düzeyinde bakıldığında sosyalizm adına bu biriciklik doğruydu da. Oysa MDD çevresini ve yukarıda görüldüğü gibi bilhassa bürokrasi ve subaylar üzerindeki derin nüfuzuyla Yöncüleri de, bu mücadelede TİP'in yanına eklemek gerekmektedir. Aslına bakılırsa *Yön* ve TİP, birbirlerinden nispeten farklı kesimlerin gözünde sosyalist siyasetin Türkiye'deki varlığını normalleştiren ve ona belirli bir meşruiyet sağlayan iki özneydiler: TİP kadroları, köylerde, kasabalarda, fabrikalarda; Yöncüler ise bürokratların ve askerlerin gözünde sosyalist düşüncenin meşrulaştırılmasına çabaladılar. Elbette her iki öznenin etki alanına giren gruplar da vardı: Aydınlar (öğretmenler, akademisyenler, yazarlar vb.) ve öğrenciler.

Tam da bu noktada, *Yön* çevresinden organik açıdan apayrı bir grup olan ve temel referanslarını ulusal değil uluslararası kaynaklardan alan; fakat Türkiye'nin öncelikli olarak burjuva devrimini tamamlaması ve bağımsızlığını kazanması gerektiğini savunmaları nedeniyle *Yön* çevresi ile yakın bir siyasal pozisyonda yer alan MDD'cileri de tartışmaya dâhil etmek gerekiyor. MDD'ciler için Kemalizm, kapitalizm ve sosyalizm arasında bir üçüncü yol değildi ve onların asker-sivil aydınlarla (ve dolayısıyla Kemalistlerle) olan ilişkileri, sadece siyasal bir ittifaktan ibaretti. Ancak başını Mihri Belli'nin çektiği bu grup, Avcıoğlu'nunkilerle kısmen uyumlulaştırılabilecek tezler öne sürmeleri sebebiyle, bir müddet sonra *Yön* çevresi ile dirsek temasına girecek; bu dergide yazıları yayınlanmaya başlayacaktı. Nitekim MDD tezi, bu iki gruptan birine (Mihri Belli önderliğinde MDD'cilere) doğrudan adını kazandırmış olmakla birlikte, aslında hem onların, hem de *Yön* çevresinin sahiplendiği bir tezdi.

Toparlamak gerekirse; MDD'ci tezlerin detayları, önemli bir tespitin üzerine bina edilmiş durumdaydı: Türkiye'de Batılı anlamda sınıfsal karşıtlıklar mevcut değildir. Zira emperyalist tahakküm altında Türkiye'de kapitalizm gelişmemiştir. *O yüzden* asıl çelişki, ülke içindeki emek-sermaye çelişkisi değildir; *o yüzden* işçiler ve diğer emekçi sınıflar kurtuluşun öznesi değildir; *o yüzden* çare, ilerici asker ve sivil aydınlardadır; *o yüzden* öncelikle MDD'nin gerçekleştirilmesi (burjuva devriminin tamamlanması) ve gelişkin bir işçi sınıfının yaratılması gerekmektedir; *o yüzden* henüz daha sosyalizmden bahsetmenin sırası değildir, öncelikle emperyalist boyunduruktan kurtulmak gerekmektedir; *o yüzden* anti-emperyalist mücadele ile sosyalist mücadele farklı zamanların işidir; *o yüzden* işçiler ve emekçiler ile millî burjuvazi karşıt kutuplarda yer almak yerine millî bir cephenin içinde buluşmalıdır... İşte temel argümanları yukarıda ana hatlarıyla özetlenen bu düşüncede yer bulan tüm bu *o yüzden*'ler, dönüp dolaşıp sınıf meselesine bağlanmaktaydı. Ayrıca fark edileceği üzere, tüm bu önermeler ülkedeki asker ve si-

Yön, sayı 185, 14 Ekim 1966.

vil bürokrasinin özsel ve tarih üstü bir biçimde ilerici olduğu ve bu kadroların temel toplumsal sınıfların dışında, onlardan bağımsız bir varoluşa sahip olduğu tespitini de zorunlu olarak içeriyordu – ki bu tespit de, yine doğrudan doğruya sınıfın ve sınıf mücadelesinin nasıl anlaşıldığıyla alakalıydı.

Bu tez(ler)in karşısında TİP'in duruşunu ise esas olarak Behice Boran'ın fikirleri üzerinden izlemek yerinde olacaktır. Çünkü kuramsal düzeyde TİP adına bu hesaplaşma ağırlıklı olarak onun üzerinden yürümüştür. Üstelik Boran, sadece Yöncüler ve MDD'ciler karşısında değil; TİP'in kendi içinde MDD'ci tezleri savunan ve sonunda tasfiye edilecek olan muhalif grupla da mücadele etmiştir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Yöncü tezlerin siyasî önermeleri, Türkiye'nin mevcut toplumsal yapısına yönelik tahlillerden türetilmişti. Boran, bu tezler çerçevesinde geliştirilen siyasî stratejilerin hemen her detayına kapsamlı eleştiriler getirmekle yetinmedi; bu siyaset çizgisinin en temeline, yani mevcut nesnelliği inceleme yöntemine karşı da cepheden bir saldırı başlattı.

Bir kere, *Batı* diyerek İngiltere ve Fransa gibi ideal bir-iki ülkeye bakılması ve bu ülkelerde olanların Türkiye'de aynı biçimde var olmadığı görülünce de, dönüp dolaşıp Türkiye'nin (ve hattâ Osmanlı'nın da) biricikliğinin vurgulanması ve *Biz Bize Benzeriz!* sloganına gelinmesi, bilimsel açıdan sorunlu bir yaklaşım tarzıydı. Aslında Boran'ın bu eleştirisinde, her ülkenin tarihsel gelişiminin zorunlu olarak birtakım kendine özgülükler ortaya çıkaracağı reddedilmiyordu. "Değil insan toplumlarında, inorganik madde âlemindeki... [her somut parça bile,] tam bir benzeri olmayan, eşsiz varlıklardır," diyordu Boran. Ama nasıl ki, bir aslan ile bir balinanın ilk bakışta birbirine benzememesi, ikisinin de memeli olduğu gerçeğini değiştirmiyorsa; bu şekilde bilim, toplumlardaki sonsuz bir çeşitlilik içeren somutlukları tasniflemeye, onlardaki ortak ve farklı özellikleri tespit ederek belirli sınıflamalar yapmaya imkân sağlıyordu. Bu açıdan Türkiye'de, örneğin bir kapitaliste bakıp da, İngiltere'deki kapitalistten bazı farklı özellikleri var diye Türkiye'deki sınıfsallığı eşsiz ilân etmek, yöntembilimsel bir hataydı. Teorilerin bir ülkedeki mevcut gerçekliği açıklayıp açıklayamadığı, ancak somut tahlillerle tespit edilebilirdi. Dolayısıyla Boran açısından bir ülkedeki sınıfların objektif durumu da başka ülkelerdeki sınıfdaşlarına bakılarak değil; o ülkedeki mevcut üretim ilişkilerine ve yine o ülkedeki sınıfların birbirlerine göre konumlarına bakılarak çözümlenebilirdi.

Yöntemi bu şekilde belirlediğinde Boran, Türkiye'de meta üretiminin ve dolayısıyla aynı anlama gelmek üzere kapitalist üretim ilişkilerinin egemenliğinin çoktan kurulduğunu savlıyordu. Nüfusun önemli bir kısmının halen tarımla uğraşıyor olması bu gerçeği değiştirmemekteydi. Feodalite artığı olan büyük toprak sahipleri artık, kapitalist üretim ilişkilerinin içeri-

sindeydiler. Zira üretimlerini piyasadaki alım-satım ilişkileri üzerine kuruyorlardı. Dolayısıyla Türkiye kapitalizminin azgelişmiş bir nitelikte olduğu doğruydu; ama bu durum, Türkiye'de sınıfların olmadığı ya da varlıklarının önemsiz olduğu sonucuna bizi ulaştıramazdı. Hatta tam tersine, Türkiye'de kapitalizm, ast sınıflar açısından çok daha vahşi biçimde işlemekte; aynı anlama gelmek üzere, sınıf mücadelesi bilinç düzeyine taşınsın ya da taşınmasın, derinlerde çok sert biçimde akıp gitmekteydi. 1962'de *Vatan*'da şöyle yazıyordu Boran:

> Batıdaki işçi belirli bir hayat ve iş emniyetini muhafaza için uğraşıyor, bizimki ise her ne olursa olsun bir iş bulmak ve aç kalmamak için. Köyde de durum aynı. Bir tarafta topraksız veya az topraklı ilkel usullerle toprağı işleyen, yarı tok, çuvallar içinde, mağaralarda, ya da basık kerpiç yığını evlerde yaşayan çoğunluk, diğer tarafta binlerce dönümlük çiftliklerini makinelerle işleyen Cadillac'lı büyük burjuva çiftçiler.

Demek ki Türkiye'nin, kapitalizmin geri bir halkası olması ve Türkiye burjuvazisinin Batı Avrupa'daki sınıfdaşlarına oranla çok daha güdük kalması vb. olgular, ne kapitalizme özgü sınıfsallığın Türkiye'de oluşmadığı, ne kapitalist sömürünün işlemediği, ne de temel sınıflar arasındaki çelişkilerin kurulmadığı anlamına geliyordu. Bir toplumda birileri üretim araçlarına sahip olmuş ve diğerleri de bundan dışlanmışsa, orada sosyal sınıflar kurulmuş demekti. Tüm bunlar, Batı'nın olduğu kadar, Türkiye'nin de sosyal gerçekliğine uyuyordu. O nedenle *Yön* çevresinden örneğin Şevket Süreyya Aydemir'in, Türkiye'de *sınıf kavgası* diye bir *dava*nın peşinden koşulmaması, bunun *sağlam bir dava* olmadığı ve millî safların dağıtılmaması gerektiği önermesi karşısında Boran, "[Bunlar] birer gaye, hattâ dava değildir..." diyor ve şöyle devam ediyordu: "Mesele söz konusu terimler toplumda gerçekten var olan sosyal olguları karşılıyor mu, karşılamıyor mu meselesidir. Sınıf kavgası iyi mi kötü mü? Ondan yana mısınız, karşıt mısınız? Mesele bu değil. Var mı yok mu?" *Yön* çevresi ise Boran'ın yaklaşımını şabloncu ve dogmatik olarak nitelendiriyordu.

Sonuçta Boran'a göre, Türkiye'de sınıflar da, sınıf mücadelesi de, birilerinin *var* demesiyle, istemesiyle, yaratmaya çalışmasıyla var olmuyordu. Keza aynı kişiler, sınıf diye bir *dava*nın peşinden koşmayı bırakınca ülkedeki sınıfsal ayrımlar buharlaşıp, sömürü düzeni ortadan kaybolmayacaktı. Boran açısından tüm bunlar, Türkiye'nin, bilimsel bir incelemeyle kolaylıkla tespit edilebilecek nesnel gerçekleriydi. Bu tespitlerden başka hangi sonuçlar çıkıyordu?

Yukarıda da ifade edildiği gibi Yöncü tezlerde, "millî burjuvazi" ile işçi sınıfının el ele, emperyalizme karşı mücadele etmesi öngörülüyordu. Halbu-

ki Türkiye, kapitalizme eşitsiz bir biçimde ve dolayısıyla emperyalizme pazar olarak eklemlenirken, Türkiye kapitalistinin de *millî* çıkarlara göre bir konum almasını beklemek, Boran'a göre gerçekçi bir tutum değildi. "Bugün görülen manzara, yerli sanayici grubun yabancı sermayeye karşı direnişinden çok onunla işbirliği yapma çabasında olduğudur," diyordu Boran ve şöyle devam ediyordu: "Buna karşılık sanayi burjuvazisinin bir başka yönde direndiğinin belirtileri apaçık görülüyor: İşçi sınıfına karşı direnişi."

Bu söylenenden çıkacak ikinci bir sonuç; emperyalizmin sadece bir dış mesele olarak kavranamayacağıydı. Daha önceki bölümlerde bunun üzerinde detaylıca durulmuştu: Türkiye'nin dış politikası, ülkenin hâkim sınıflarından, onların çıkarlarından ve buna uygun olarak hareket eden siyasî iktidarlardan bağımsızlaştırılarak, sadece bir *dış* meseleymiş gibi okunamazdı. Dikkat edilirse bu söylenenler, MDD tezinin diğer bir önemli siyasî önermesini de topyekûn reddetmeyi gerektiriyordu: Emperyalizme karşı mücadele, ülke içinde egemen sınıflara karşı (ve dolayısıyla kapitalizme karşı) mücadeleden ayrılamazdı. Bu yüzden, emperyalizme karşı mücadele ile sosyalizm mücadelesi, farklı tarihsel dönemlerin görevi olarak kodlanamazdı.

Hepsinden öte, Yöncülerin hedeflediği gibi bir grup aydının kestirme bir yoldan (örneğin cuntalarla) iktidarı ele geçirmesiyle, halk yararına bir idarenin tesis edilebileceğini düşünmüyordu Boran. Ona göre, halkın yararına bir idare, ancak halkın teşkilâtlı mücadelesinin sonucu olarak kurulabilirdi; dar bir grubun gayretleriyle değil. Alttan değil, yukarıdan gelecek bir iktidar, önünde sonunda yolunu şaşırırdı. Kadroların yolunu şaşırmaması için, o aydınlar, halkla bütünleşmiş bir teşkilâtlılığın içinde hareket ederek; onlarla karşılıklı bir biçimde birbirlerini besliyor olmalıydı. Yoksa "İnsan yanılabilir," diyordu Boran "...hele iktidar koltuğunda oturunca." Bu nedenle, Avcıoğlu'nun kurgusunda iktidara *ileride* destek olması beklenenlerin (yani emekçilerin), Boran'ın kurgusunda kendi partileri aracılığıyla doğrudan iktidarın sahibi olmaları isteniyordu.

Behice Boran'ın bu eleştirileri, bürokrasi ve aydınların tarafsızlığı meselesi, devletin niteliği, işçi sınıfının diğer emekçi sınıflar içindeki öncülüğünün nedenleri, Osmanlı toplumunun ve erken cumhuriyet döneminin tahlili vb. diğer konulara da uzanıyordu. Bu ayrıntıları bu başlık altında dile getirmek yerine, yine bu kitapta yer alan, Gökhan Atılgan'a ait Behice Boran biyografisine bırakmak daha doğru olacaktır. Ancak bu noktada, TİP'in siyasî sistem içerisindeki varlığı açısından kritik olan son bir soruya daha yer vermek elzemdir: Türkiye'de kapitalizmin azgelişmiş bir nitelikte olması, sosyalizmi imkânsız kılmıyor muydu? Yani kapitalizmin (ve dolayısıyla işçi sınıfının), öncelikle Batı Avrupa'daki gelişkinliğine ulaşmasını beklemek veya buna çabalamak gerekmez miydi?

Boran'a göre, öncelikle, bir ideolojinin ilk ortaya çıkışı ile onun mekânda yayılma sürecini birbirinden ayırmak gerekiyordu. Sosyalizmin dünya ölçeğinde ilk kez somut bir siyasal program hâline gelebilmesi için elbette, kapitalizmin ve yine kapitalizmin bir sonucu olan modern işçi sınıfının ortaya çıkıp gelişmesi gerekmişti. Ama sosyalist düşüncenin başka herhangi bir ülkede yayılabilmesi için, o ülke de İngiltere ya da Fransa'daki gibi kapitalizmin gelişmiş merkezlerinden biri hâline gelmek zorunda değildi. Bir sınıf ideolojisinin bir toplumdaki gelişim seyri, doğrudan doğruya o sınıfın nesnel konumunun bir sonucu olarak görülemezdi. Elbette bu ikisi birbiriyle tamamen ilişkisiz değildi; ama biri diğerini mekanik biçimde belirlemiyordu. Daha da basitleştirerek ifade edersek, dünyanın başka bir yerinde sosyalist fikirlerin yayılabilmesi ve böyle bir partinin iktidara gelebilmesi için, 19. ve 20. yüzyılda örneğin Fransız işçilerinin tarihsel deneyimlerini aynen tekrar etmeleri, aynı nicelikte olmaları ve onlarla benzer bir tarihsel gelişime sahip olmaları gerekmiyordu.

MDD'ci tezlerse, kapitalizm gelişmeden, sosyalizmin de mümkün olamayacağını öne sürüyordu. Boran, bu düzçizgisel ve erekselci tarih anlayışını (yani tüm toplumların, tarihin tüm aşamalarını sonuna kadar kat ederek gelişmek zorunda olduğu inancını) kesinkes reddediyor; eşitsiz ve bileşik gelişmenin, geride kalmış toplumlara bu tür sıçramalar yapma olanağı verdiğini iddia ediyordu. Buna göre, geri olan, kendisinin çağdaşı bir ileri olan ile tamamen aynı süreçleri tüketerek ona ulaşmaz; bu toplumlarda hem ileri biçimler, hem de geri biçimler bir arada, yani aynı bütünlüğün içinde yer alırlar ve hem kapitalizmin hem de her bir toplumun farklı düzeyleri arasındaki bu eşitsiz gelişim, tarihsel sıçramalar yapılabilmesini engellemez. Ama yine bu durumun, bir *imkân*, bir *olasılık* olarak tanımlandığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Boran, sosyalist bir iktidarın kuruluşunu bir kaçınılmazlık olarak değil; bir olasılık olarak kavramıştı. TİP de zaten, bu olasılığı gerçekleştirmek için vardı.

TİP'in Parti Tüzüğü'nün ikinci maddesinde de, *partinin karakteri,* Yöncü tezlere karşıtlık içerisinde tanımlanmıştı:

> Türkiye İşçi Partisi Türk işçi sınıfının ve onun demokratik öncülüğü etrafında toplanmış bütün emekçi sınıf ve tabakaların (ırgat ve küçük köylülerin, aylıklı ve ücretlilerin, zanaatkârların, küçük esnaf ve dar gelirli serbest meslek sahipleri ile ilerici gençliğin ve toplumcu aydınların) kanun yolundan iktidara yürüyen, siyasî teşkilâtıdır.
>
> TİP, Yurt ve Dünya olaylarını Türk işçi sınıfı ve emekçi halk yığınları açısından değerlendirir; onların menfaatlerini savunur; hak ve hürriyetlerinin gerçekleştirilmesi için mücadele eder.

Yukarıda görüldüğü gibi TİP kendisini, Türkiye'deki mevcut sınıf saflaşmaları içerisinde *alt sınıfların* temsilcisi olarak nitelemektedir. Daha açıklayıcı olması için, şöyle sorulabilir: TİP, işçi sınıfının ve onun demokratik öncülüğü etrafında toplanmış bütün emekçi sınıf ve tabakalarının çıkarlarını, *kime karşı* savunmaktadır?

> [TİP] ...büyük toprak sahiplerinin ve şehirli büyük sermayecilerin, demokratik rejimi aksatan, ekonomik kalkınmayı, sosyal ve kültürel gelişmeyi frenleyen, sosyal adalet ve güvenliğe karşı koyan, zararlı nüfuz ve hâkimiyetlerini önlemek... [amacındadır] (3. madde).

Görüldüğü gibi, burada sınıflar arası uzlaşma ve ittifak arayışlarına karşı, kapı kapatılmaktadır. Nitekim TİP içinde MDD'ci tezleri savunan Fethi Naci önderliğindeki grup da, TİP tüzüğünün MDD'ci tezlere uygun bir biçimde yeniden yazılmasına uğraşmış ve sonunda da önemli bir kısmı partiden ihraç edilmişti.

Sonuçta diğer sol gruplar, 1960'lar Türkiye'si için, milletin kenetlenmiş bir güç oluşturduğu millî bir bloğa dayanarak emperyalizme karşı mücadele verilmesi ve öncelikle millî devrimin tamamlanması gerektiğini savunurlarken; TİP, kafa ve kol emekçilerinin sosyalist iktidarı için mücadele edilmesi gerektiğini savunmaktaydı. TİP için emperyalizme karşı mücadele de, sosyalizm mücadelesine dâhildi; onun bir önkoşulu, hazırlayıcısı değildi. Üstelik TİP'in sermaye ile problemi, onun etnik menşeinden değil; tam olarak sınıf mücadelesi içindeki konumundan kaynaklanmaktaydı ki bu kavrayış onun, burjuvaziyle kendisini aynı safta görmesine kesin bir engel teşkil ediyordu.

Öte yandan, tüzükte, TİP'in amacını belirleyen maddelerde *sosyalizm* kelimesinin hiç kullanılmaması da dikkat çekicidir. Halbuki tüzükte, buna işaret eden ifadeler yer almaktadır: Üçüncü maddede, "Sanayileşmeye öncelik veren, plânlı, emekten yana ve emekçi halk yığınlarının iştiraki ile işleyen bir devletçiliğin, ulusal ekonomide, sosyal ve kültürel hayatımızda düzenleyici ve yönetici temel kuvvet olmasını sağlamak," ve yine aynı maddede, "...siyasî demokrasiye ekonomik ve sosyal bir öz kazandırarak, daha ileri bir toplum düzenine, demokratik yoldan geçiş şartlarını hazırlamak..." partinin hedefleri arasında sayılıyordu. Dahası, yine aynı maddede, "Herkesi iş güç sahibi etmek; işsizliğe kesinlikle son vermek ve ulusal gelirin dağıtımında emeğe göre ilkesini hâkim kılmak; yani herkese yaptığı işe göre ücret, aylık ve gelir sağlamak" da, partinin önüne koyduğu somut amaçlardan biri olarak tanımlanmıştı. Büyük harflerle yazılan; "İNSANIN İNSAN TARAFINDAN SÖMÜRÜLMESİ SİSTEMİNE SON VER[MEK]" ve "...kafa işçiliği ve kol işçiliği arasındaki ayrımları kaldır[mak]" vb. ifadeler de yine, sosyalizmi işaret etmekteydi. Üstelik TİP önderlerinin hemen her düzlemde sosyalist kimlikle-

rini açığa vurdukları, zaten bu kişilerin hemen hepsinin kamuoyunca tanınmış sosyalistler oldukları da bilinmekteydi. Tüm bunlara rağmen, 1962 tarihli tüzükte ve 1964 tarihli parti programında *sosyalizm* ibaresinin geçmemesi, parti yetkili organlarındaki bir kafa karışıklığından değil; hukukî çekincelerden kaynaklanmaktaydı. Parti, herkesin malumu olan tarihsel sebeplerden ötürü, 1966 yılında Malatya'da yapılan İkinci Olağan Kongre'ye kadar sosyalizm kelimesine resmî metinlerinde yer vermemiş; onun yerine *toplumculuk* sözcüğünü tercih etmiştir. 1968 yılında Ankara'da yapılan İkinci Olağanüstü Kongre'de ise, yukarıda alıntıladığımız parti tüzüğünün amaç kısmına "sosyalist" kelimesi eklenecektir.

Aslında 1968 yılı, o zamana kadar kendi içinde çelişkisiz bir blok oluşturuyormuş gibi gözüken TİP önderlerinin, geri dönüşü olmayan bir yol ayrımına gelmeleri nedeniyle de TİP için kritik bir tarihtir. Gerçi daha 1962'den beri TİP'in bünyesinde, bu partinin siyasetini radikal bir biçimde dönüştürmeye çalışan gruplar var olmuştu. Fakat 1968'de bu kez TİP, en tepe kademesinden en aşağıya kadar geri döndürülemez bir biçimde parçalanıyordu. Bu yarılmanın bir tarafında Genel Başkan Aybar, diğer tarafında ise Sadun Aren, Behice Boran, Nihat Sargın ve Şaban Erik gibi partinin en etkili diğer isimleri yer alıyordu.

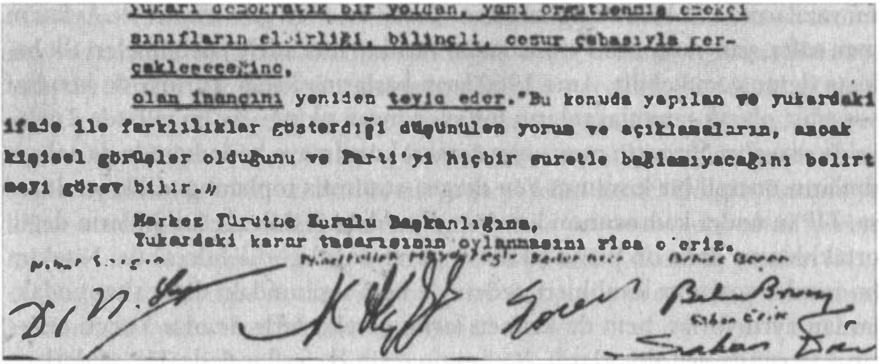
TİP İçinde Bölünme: Aybar'la Yolların Ayrılması

TİP içinde 1968'de yaşanan bölünmeyle ilgili olarak kamuoyundaki yaygın kanaat, SSCB'nin Çekoslovakya'ya müdahalesinin bu bölünmenin nedeni olduğu yönündedir. Oysa bölünmenin tarafı olan kişilerin demeçlerinden anlaşılmaktadır ki bu olay, TİP içindeki ayrışmada belirleyici faktör kesinlikle değildir. Bununla birlikte, Çekoslovakya meselesi aslında, kökenleri çok daha geçmişe giden ve yavaş yavaş mayalanmaya başlayan bazı fikirsel ayrılıkların açık biçimde ortaya çıkışında tetikleyici olmuştur. Yani Çekoslovakya meselesi –deyim yerindeyse– doğrudan kendisinden kaynaklanmayan ve yeraltında oluşmaya başlayan bazı derin yarıkların, yer yüzeyine de çıkmasına vesile olmuştur. Çünkü Aybar bu olaydan sonra, uzun bir süredir biriktirdiği birtakım tereddüt ve arayışlarını, "güler yüzlü sosyalizm", "Türkiye'ye özgü sosyalizm", "Sosyalizmin kitabını a'dan z'ye biz yazacağız!", "Biz bize benzeriz!" vb. söylemlerle, çok daha yoğun bir biçimde dile getirmeye başlamıştır. Buna bağlı olarak da, öncelikle partili gençlerde başlayan huzursuzluklar, giderek partinin tüm bünyesini sarmaya başlamış; sonuç olarak da parti içinde ciddi bir bunalım ortaya çıkmıştır.

Aslında 1968'de gerçekleşen parçalanmanın kökenlerini daha 1962 yılında (parti tüzüğündeki bazı maddelerde) ve hattâ 1940'lı yıllarda Aybar'ın ki-

mi yazılarında da bulabildiğimiz için, Boran ve Aren gibi isimler ile Aybar'ın aynı safta, yan yana 1968 yılına kadar birlikte mücadele edebilmeleri ilk bakışta ilginç gözükebilir. Ama 1960'ların başlarına kadar Türkiye'de kendini sosyalist olarak tanımlayanların bir avuç insan olduğu ve bu yıllarda Türkiye'de sosyalist siyasetin meşruiyet zemini kurulmaya başladığında da sol aydınların önemli bir kısmının *Yön* dergisi etrafında toplandığı dikkate alınırsa; TİP'in önder kadrosunun kendi aralarındaki ilişkilerde farklılıkların değil, ortaklıkların daha ön plana çıkması, gayet doğal görülebilecektir. Nitekim bu isimler sosyalist kimlikleri nedeniyle hem toplumdaki diğer siyasî odaklardan ayrılıyorlar, hem de kısmen farklı gerekçelerle de olsa Yöncü tezlerin karşısında yer alıyorlardı. Böylesine çetin bir saflaşmada TİP önderlerinin kendi aralarındaki fikir ayrılıklarının sivrilmemesi, gün yüzüne çıkmaması ve bu isimlerin birbirlerine sıkıca kenetlenmeleri, beklenilebilecek bir durumdu. Üstelik TİP'in kurulduğu ilk yıllarda parti önderlerinin mesaisi büyük oranda, partinin ülke siyasetinde tutunabilmesi ve kitleselleşebilmesi yönünde harcanıyordu. Ancak 1969 seçimlerine doğru yol alınırken TİP artık, önemli bir kitleselliğe ulaşmış ve ülke siyasetinde kendini kabul ettirmiş durumdaydı. Bundan sonra TİP, atacağı yeni adımları planlamak, siyasetini mevcut koşullarına göre yapılandırmak zorundaydı. Bu nedenle, önceden beri varolan bazı fay hatları artık kırılmaya, bu kırılmalar da parti yüzeyini sallamaya başladı.

TİP içindeki bu bölünmede ilk çatlak sesler, partili gençlerden işitilmeye başlandı. Partinin en üst kademesindekiler, Aybar'a karşı gelişen dirence sonradan katıldılar. Hem Aybar hem de Aren'in anılarında aktardıklarına göre, Aren ve Sargın, ilk başta dostça telkinlerle, Aybar'ın yaptığı çıkışların parti tabanında hoş karşılanmadığını ifade ediyor; parti programının dışına çıkılmaması gerektiğini söylüyorlardı. Dolayısıyla bu isimler arasında ipler, bir anda değil, yavaş yavaş gerildi; 16 Ekim 1968'de verilen *Beşli Takrir* ile de tamamen koptu. Boran ise, Aybar'a karşı oluşan ve Beşli Takrir'e imza atan muhalefet bloğuna (Sadun Aren, Nihat Sargın, Şaban Erik ve Minnettulah Haydaroğlu'ndan sonra) en geç katılandı. İlk zamanlar Aybar'a karşı muhalefetin başını çeken daha ziyade Aren'di. Ancak Boran ile Aybar arasındaki iplerin kesin olarak kopmasından sonra Boran, Aybar'a ve Aybarcılığa karşı muhalefetin fikri lideri konumuna geldi. Bu nedenle de Boran, bugünden bakılınca –kısmen yanlış biçimde– Aybar'a karşı gelişen muhalefetin lideriymiş gibi sunulur oldu. Böyle bir tanımlama pek de doğru değildir. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Boran, Aybar'a karşı muhalefete, kişisel yakınlığı nedeniyle çok geç bir tarihte katılmıştır ve üstelik partinin başına geçme gibi bir amacı da olmamış, ancak sonradan buna ikna edilmiştir. Döneme ait anılardan da anlaşılmaktadır ki, Aybar sonrasında partide yaşanan başıboşluk

yukarı demokratik bir yoldan, yani örgütlenmiş emekçi sınıfların el birliği, bilinçli, cesur çabasıyla gerçekleşeceğine,
olan inancını yeniden teyid eder." Bu konuda yapılan ve yukarıdaki ifade ile farklılıklar gösterdiği düşünülen yorum ve açıklamaların, ancak kişisel görüşler olduğunu ve Parti'yi hiçbir suretle bağlamayacağını belirtmeyi görev bilir."

Merkez Yürütme Kurulu Başkanlığına,
Yukarıdaki karar tasarısının oylanmasını rica ederiz.

Aybar'a karşı "Beşli Takrir"in imzacıları: Nihat Sargın, Minnetullah Haydaroğlu, Sadun Aren, Şaban Erik, Behice Boran.

koşullarında (ve Sadun Aren'in Genel Başkanlık görevini üstlenmeyi reddetmesiyle) bu görev, kendisinin buna uygun kişi olmadığını düşünmesine rağmen Boran'a kalmıştır.

Aslında TİP içinde yaşanan bu bölünmenin nedenlerini, son tahlilde üç ana başlığa indirgeyerek açıklamak mümkündür. Bunlardan ilk ikisi kuramsal ve siyasî fikir ayrılıklarından kaynaklanması sebebiyle iç içedir ve birbirlerini beslemektedir. Üçüncüsü ise, Aybar'ın üslup ve tavırlarına yönelik olarak parti içinde ortaya çıkan rahatsızlıktır.

Aren'in aktardığına göre Aybar, henüz daha 1963 yılında, sosyalist mücadelede işçi sınıfının öncülüğü sorununu tartışmaya açmış ve işçiler yerine köylülerin öncülüğünün düşünülebileceğini ifade etmiştir. Aybar, Türkiye'nin neredeyse her köyünden TİP'e oy çıkmasını ve partiye verilen oyların dağılımında köylerin durumunun sanayi kentlerine oranla çok daha parlak olmasını dikkate alarak, partinin köylere yerleştirilebileceğini de düşünmüştür. Nitekim bu noktada Aybar'ın, 1969 yılında Abdi İpekçi'ye, köylülerin, işçilerden daha *devrimci bir potansiyel* taşıdıklarını, çünkü çok daha zor koşullar altında yaşadıklarını söylediğini de not etmek gerekir. Üstelik Aybar, yaptığı geziler sırasında insanların *sömürü*den çok *horlanmak*tan şikâyet etmesine bakarak da, parti politikasında, söylemlerinde ve sloganlarında *sömürü* kavramının yerine; *horlanma*ya vurgu yapılması gerektiğini de ifade etmiştir.

Aslında tüm bu istekler, Aybar'ın, etkileyici bir slogan bularak kitleleri bir anda yakalayıp peşinden sürükleyebilme ve kısa sürede iktidar olabilme çabasıyla ilişkiliydi. Aybar'ı bu tutuma sevk eden nesnellikse; o yıllarda Batı'daki sosyalist partilerin iktidara oynuyor oluşu ve TİP'in de kurulur kurulmaz Türkiye'de yarattığı etkiydi. Tüm bunlara baktığında Aybar, doğru slo-

ganlarla 1969 seçimlerinde TİP'in de, Türkiye'de siyasî iktidarın sahibi veya ana muhalefeti hâline gelebileceğini düşünüyor ve bunu açıkça ifade ediyordu.

Aybar'ın böyle bir stratejiye yönelmesine yol açan sebeplerden biri de, onun, Osmanlı ve Türkiye toplumlarındaki sınıfsallığı yorumlama tarzıydı. Aybar'a göre bürokrasi, hem Osmanlı'da hem de Türkiye'de egemen sınıf konumundaydı. Halk ise, Osmanlı döneminden beri *bey takımının* baskısı altında yaşadığı ve onun tarafından horlandığı için, *ceberrut devlet geleneğine* karşı tepkiliydi. Aybar'a göre Osmanlı/Türkiye; bürokrasisinin bu niteliği nedeniyle özgün bir ülkeydi:

> "Bey takımı"nı batıdaki bürokrasilerle bir tutmak, onu burjuvazinin el ulağı sanmak gafletlerin en büyüğü olur... Bey takımı şu anda kapitalizmi benimsemiştir. Ama zaman zaman burjuvazinin temsilcilerini iktidardan uzaklaştırarak yönetime el koyduğuna tanık oluyoruz... Padişahların halk üzerindeki "velâyet" ve "vesayet" haklarına sahip çıkarak, halkı, halktan çok düşündüğüne inanıyor.
>
> Bey takımının gücüne karşı, ancak emekçilerin oluşturacağı siyasal güçle karşı çıkılabilir... Bu "sivil toplumun" oluşmasını sağlayacaktır. "Sivil toplum" ve yaygın demokrasi içinde ise burjuvaziyi hizaya sokmak ve kalkınma planlarının gereklerini yerine getiren bir sınıf olarak işlev görmesini sağlamak olanağı bulunur.

DP, *Yeter Söz Milletindir!* dediğinde, *bey takımının ceberrut devlet geleneği* çerçevesinde horladıklarını, derhal kendi arkasında toplayabilmişti. TİP'in de bu tepkiyi yakalayabilen sloganlara ihtiyacı vardı. "Güler yüzlü sosyalizm!" söylemi de, tam da bu bağlamda anlamlıydı. Dikkat edilirse, Aybar tarafından kullanılan "ceberrut devlet geleneğine karşı hürriyetçi halk" ikiliği, ilerleyen yıllarda Türkiye'de sosyalist olmayan kesimler tarafından da temellük edilecektir.

Aybar'a karşı muhalefet bayrağını açanlarsa yukarıda alıntılananların hemen hiçbirine katılmamaktadır. Bu meselede Aybar'ın tespitlerine yönelik itirazlar şu başlıklarda toplanabilir: Bir kere Aybar, bürokrasiyi bir *tabaka* değil, ayrı bir sosyal *sınıf* olarak nitelemekte; üstelik onu Osmanlı'dan o güne egemen bir sınıf olarak görmekte ve bu tabakayı sınıf mücadeleleri ile toplumsal yapıdaki değişimlerin dışında bir varoluşa sahipmiş gibi ele almaktadır. Sadece bu kadarı bile, Aybar'ın, Marksist kuramın temel kategorileri ile ilişkisini tartışmalı hâle getirmiştir. Üstelik Aybar, egemenliğin iktisaden ve siyaseten üst üste çakışmasının pre-kapitalist toplumların ortak bir özelliği olduğunu atlayarak, bu durumu sadece Osmanlı'ya özgü çok ilginç bir durummuş gibi görmektedir. Ayrıca, kapitalist toplumlarda onları önce-

leyen toplumlardan farklı olarak, siyasî egemenlik ile iktisadî egemenlik üst üste çakışmazken ve dolayısıyla devleti yönetenler ile burjuvazi arasındaki ilişki bir bütünlük oluşturmasına rağmen yer yer çelişkili ve gerilimli bir biçimde kurulurken, Aybar bu durumu da, Türkiye'nin nevi şahsına münhasır bir özelliği olarak değerlendirmektedir. Öte yandan, dikkat edilirse, Marksizm içi salınımlarının bir sebebi ya da vesilesi olarak Aybar'ın sık sık Türkiye'nin biricikliğine vurgu yapması, metodolojik düzlemde onu *Yön* çevresine yakınlaştırmaktadır. Boran'ın bu tarz çözümlemeler hakkındaki genel fikirlerine, *Yön* çevresi ile giriştiği hesaplaşma vesilesiyle daha önce de değinilmişti. Aslında hem Aybar hem de Boran, şablonculuğa karşıydılar. Ancak Boran'ın şablonculuğa karşı olmaktan anladığı, klasik Marksist yöntemin ilkeleri ışığında, günün somut koşullarının somut tahliliydi. Şabloncu olmanın alternatifi; *eklektisizm* ve *özgücülük* değildi. Aybar'a göre ise Boran-Aren grubunun (*Emek* grubunun) yaklaşımları, fazlasıyla dogmatikti.

Kuşkusuz, Aybar'ın siyasî stratejiye dair yukarıda özetlenen düşünceleri, Marksist teori içindeki yeni arayışlarıyla da el ele gitmekteydi. Aybar, Avrupa'da Sovyet sosyalizmine yönelik eleştirilerden beslenen hümanizmi, yine bununla ilgili olan *güler yüzlü sosyalizm* ("socialism with a human face") vurgularını, ekonomik determinizme getirilen alternatif arayışları ve Althusser'in üst-belirlenim kavramını büyük bir hızla yakalayıp almıştı.

Aybar, Marksizm'in, *altyapı, üstyapıyı belirler* şeklinde özetlenen tezini önce, somut bütünlüğün metodolojik bir bölümlemesi olarak değil, katı bir belirlenim ilişkisi olarak yorumlayıp; sonra da bu şekilde yorumladığı tezi yanlış bulup; Althusser'in üst-belirlenim kavramını kuşanmıştı: Altyapının üstyapıyı belirlediği söyleniyordu; ama Aybar'a göre gerçekte, üstyapı da altyapıyı belirliyordu. *Söze* bu şekilde yansıyan vurgunun *fiiliyat*taki sonucu ise, denklemin tam tersine çevrilmesi; yani Althusserci tezlerle de zıtlık içerisinde, geçmişin ve geleceğin hikâyesinin üstyapı üzerinden yazılması oldu: *Tarih, özgürleşme çabalarının tarihiydi.* Buna paralel olarak da söylem, emek-sermaye çelişkisi ve sömürü üzerine değil; horlayan-horlanan ve baskı-özgürlük ikilikleri üzerine kurulmalıydı. Böylelikle üstyapıya gereken önem verilmiş olacak, halkın duygulanımlarına odaklanılacaktı. Tüm bunlarla halka gidildiğinde, bir şekilde sömürüden de bahsedilebilirdi. Elbette emek-sermaye çelişkisinin ve sömürü kavramının tamamen terk edilmesi gerekmiyordu. Horlanmanın, özgürleşmenin ve ceberrutluğun yanında, sömürü konusundan da bahsedilebilirdi. Ancak halkın serzenişleri bu yönde olmadığı için, onların duygulanımlarına göre bir söylem tutturmak gerekmekteydi. Görüldüğü gibi Aybar, tıpkı kentler yerine köyler ve işçiler yerine köylülere odaklanılması gerektiğini savunduğu gibi, bu meselede de yine oy maksimizasyonunu amaçlayan somut bir yol öneriyordu. Üstelik bu yol,

onun kuramsal kabulleriyle ve klasik Marksizm'e karşı getirdiği eleştirilerle de uyum içindeydi.

Aybar'a karşı gelişen muhalefetse, onun klasik Marksist çizgiden ayrılmasına karşı direnç gösterdi. Behice Boran, kapitalizmi yıkacak sınıfın kim olduğunu tespit ederken, Aybar'ın aksine TİP'e kimin daha çok oy verdiğine bakmıyordu. Ona göre de TİP'in, işçi sınıfı içinde yeterince kök salamadığı elbette doğruydu. Ama bu durumda yapılması gereken, partiyi köye yerleştirmek değil; işçi sınıfı içinde kök salmanın yollarını arayıp bulmaktı. Ayrıca Boran grubu, altyapı-üstyapı metaforunun basitleştirilmiş bir şablona dönüştürülmesine karşı çıkmakla birlikte; bu durumda yapılması gerekenin, onu ıskartaya çıkarmak ya da baş aşağı çevirmek olduğunu düşünmüyordu. Boran'a göre Aybar'ın istediği gibi vurgunun üstyapı meselelerine kaydırılması, giderek sınıf perspektifinin yitirilmesi sonucunu doğuracaktı. Nitekim Boran'ın defalarca değindiği üzere sömürü ve horlanmışlık, iki farklı nesnellikten türemediğinden ötürü; halkın horlanmışlığından dem vurup, sömürü meselesi de konuşmada araya sıkıştırılabilecek *başka* bir konu değildi. Çünkü marifet, bunların aralarındaki bağlantıyı ve tüm bu çelişkilerin, asıl çelişki (emek-sermaye çelişkisi) etrafında döndüğünü ve asıl çelişki çözülmediği müddetçe de diğer tüm çelişkilerin çözümü için kurulu düzenin sınırlarına hapsolunacağını gösterebilmekte idi. Aybar'a cevaben şöyle diyordu Boran:

> ...o kitleye ulaşabilmek için onun somut meselesinden, onun içine dert olan meseleden başlamak zorundayız hiç şüphesiz. Ama, bunu sadece hissi yoldan yapar ve vaadler şeklinde söylersek, seni ezilmeden kurtaracağız, seni horlanmadan kurtaracağız, bir numaralı vatandaş olacaksın diye burada bırakırsak o zaman diğer partilerin yaptıkları vaadler şeklinde vaadler yapmaktan daha öteye gidemeyiz. ...hem samimi olarak kendisini bu ezgiden, bu horlanmadan, bu eşitsizlikten kurtarmak istediğimizi, samimiyetimizi ona belirteceğiz, hem de bu derdinin nasıl sınıf meselesine bağlandığını, toprak rejimine bağlandığını göstereceğiz. Aradaki bağlantıyı kuracağız. Bunu da bunu da anlatacağız değil. Bağlantıyı kuracağız, mesele bu.

Elbette Aybar'ın yukarıdaki çıkışları, onun *insan merkezli* düşünce dünyasıyla da uyum içindeydi. Aybar'ın düşüncesinde sınıf ve sömürü kavramları geri plana çekilirken, insan ve dışlanan gruplar ön plana getiriliyordu. Daha 1945'te şöyle diyordu Aybar: "...barışmaz iki kelimeyi korkmadan birleştirerek diyelim ki: Fertçi bir sosyalizm tatbik edeceğiz. İşte benim tahayyül ettiğim gerçek hürriyet rejimi." Yine Aybar'ın, "Cemiyet ve hükümet fert içindir, yoksa fert cemiyet için değil!" ve "Sosyalizm insan içindir, insan sosyalizm için değil!" gibi meşhur sözleri de, kendisinin Türkiye sosyalist hareketi içindeki konumunu işaretleyen ayırt edici çıkışlarıdır. Elbette bu çıkış-

Eski iki dost olan Mehmet Ali Aybar ile Behice Boran'ın arası partide yaşanan ayrılıktan sonra bir daha düzelmedi.

lar, doğrudan Sovyet sosyalizmini hedef almaktadır ve örgütlenme konusunu da içermektedir.

Aybar'ın, öncülüğe karşı çıkması, böyle bir tavrın aşağıdan yukarıya doğru bir örgütlenme modeliyle (ve dolayısıyla demokrasiyle) çeliştiğini düşünmesinden kaynaklanıyordu. Aybar öncülüğe karşı çıkarken, doğal olarak, işçi sınıfına dışarıdan bilinç götürülebileceğine de karşı çıkıyordu. Bu karşı çıkışı da onu, kendiliğindenciliğe götürüyordu: *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm* isimli çalışmasında belirttiğine göre Aybar, sosyalizmi, halkın "doğuştan damarlarında" taşıdığı bir şey olarak görüyordu. Dolayısıyla kitleler, öncülerin onlara dışarıdan bilinç taşıması ile değil, kendi özlerinde taşıdıkları sosyalizm mayasını kendi pratikleriyle geliştireceklerdi. Partinin burada yapabileceği sadece, özgürlükçü bir siyaset üslubuyla bu öze ışık tutmak ve böylece halk iktidarının yolunu açmaktı.

Tüm bu düşünceleri ile Aybar, Aren-Boran grubundan, bir daha asla uzlaştırılamayacak biçimde kopuyordu. Aybar'ın, "Tarihin itici gücünü hürriyet mücadeleleri oluşturur" önermesine karşılık olarak, 13 Ekim 1968'de Ankara İl Kongresi'nde büyük bir pankart açılıyordu: "Tarihin İtici Gücünü Sınıf Mücadelesi Oluşturur. (Karl Marx)"

Aybar'ın insana yaptığı vurgu da *Emek Grubu* açısından kabul edilebilir bir tutum değildi. Boran'ın çözümlemesi, Aybar'da olduğu gibi *horlanan insanlar versus bürokrasi* (*bey takımı*) şeklinde ifade edilebilecek bir ikilikten kaynaklanmayıp, klasik Marksist ilkelere bağlı kaldığından dolayı; vurgusu da *insana* değil, *sınıf*aydı. Daha 1946 yılında Boran, milletin tek tek fertlerin bir araya gelmesiyle oluşan bir topluluk olarak görülemeyeceğini; çünkü o fertlerin, sınıflı toplumların vatandaşları olmaları itibariyle sosyal sınıfların mensupları olarak toplumu teşekkül ettirdiklerini ifade etmekteydi. Yani burada sorun, iyiliği istenen varlığın insan mı başka bir şey mi olduğu meselesi değildi; mesele, o insanları kendi tekilliğinde yalıtık bir biçimde kavramak yerine, içinde yaşadıkları sınıfsallığın içinde ele alabilmekti.

Öte yandan Boran, Aybar'ın kendiliğindenciliğine karşı, sınıf bilinci ve parti kuramında klasik tezlerdeki ısrarını korudu. Ona göre kendiliğindenciliğin varabileceği en uç nokta, en iyi ihtimalle sendikacılık (ki o da düzen

içine hapsolmuş bir sendikacılık) olabilirdi. İşçi sınıfı, hayatını idame ettirebilme gayesi içinde eğitimden ve kültürden yeteri derecede pay alamadığından, oturup bilimle uğraşacak hâli de olmadığından ve sosyalizmse halkın kendiliğinden geliştirdiği dürtüselliğin ötesinde bilimsel bir nitelik taşıdığından ötürü; dışarıdan bilinç taşınması kaçınılmaz bir gereklilikti. Nitekim Aybar'ın aksine Boran'a göre sosyalizm, insanlarda doğuştan varolan bir *öz* de değildi. Bu nedenle, bir halk iktidarının kurulabilmesi, nitelikli öncülerin varlığını ve müdahalesini gerektirmekteydi. Kendiliğindenciliğe karşı bilince ve öncülüğe yapılan bu vurgu da, nitelikli kadrolara olan ihtiyacı, yani siyasal ve teorik eğitime büyük önem verilmesini gerektiriyordu. Bu mesele, Boran açısından çok kritikti. Nitekim parti genel sekreteri Sargın, Aybar'ın, parti eğitiminde Marksist klasiklerin okutulmasını yasaklayıp; onun yerine kendi nutuklarının eğitim materyali olarak kullanılmasını istemesinin, Boran'ın Aybar'la yola devam edilemeyeceğine kesin olarak kanaat getirdiği an olduğunu düşünmektedir.

Tüm bunlara paralel biçimde Boran ve beraberindekiler, tıpkı Yöncülerle tartışırken sosyalizm için kestirme yol aranışına karşı çıktıkları gibi, bu kez farklı bir yoldan, ama yine de aceleci olan bir projeye; Aybar'ın parlak bir sloganla halkı yakalamaya çalışmasına da karşı çıkıyorlardı. Onlara göre TİP, elbette oylarını arttırmaya çalışmalıydı ama bir *burjuva* partisi olmadığından dolayı, diğer sağ partiler gibi popülistçe oy avcılığı yapamaz, oy kaygısını örgütlenme çabalarının önüne koyamazdı. Boran ve beraberindekilere göre halk iktidarı, bilinçli ve sıkı biçimde örgütlenmiş bir mücadeleyi gerektirmekteydi. Elbette bu, yavaş ve meşakkatli bir iş idi; ama Boran'a göre diğer yol, –konjonktürden kaynaklı geçici sıçramalar yapılabilse dahi– partiyi, düzenin sınırları içinde oradan oraya sürüklerdi. Boran, hem *Yön* çevresinin, hem de Aybar'ın görüşlerini bir arada anarak, onları şu şekilde eleştiriyordu:

> Bu çok önemli kadro-kitle sorununda ne küçük, disiplinli, aydınların ağır bastığı bir kadronun "tepeden inme", işçi-emekçi kitleler adına ve hesabına hareketi yürütmesi, "kitleleri peşinden sürüklemesi" söz konusudur [Yöncü görüş], ne de bu kitlelerin "kendiliklerinden" bilinçleneceklerine, onların "tarihsel sezgisi"ne, "sağ duyusuna" pasif bir şekilde güvenmek, onlara sloganlarla, genel bir propaganda ile seslenmenin hareketin gelişmesi ve başarıya ulaşması için yeteceğine inanmak söz konusudur [Aybar'cı görüş]. Her iki unsurun eylem içinde karşılıklı etkileşmesi, kaynaşması, gitgide işçi-emekçi kitlelerden bilinçli ve bilgili liderler, aydınlardan da eylemde başarılı ve becerikli kadrolar yetiştirmesi gereklidir şüphesiz. Ne var ki, bu da kendiliğinden olacak bir iş değildir. Bugünden ve bugünkü durumdan hareketle böyle bir gelişmeyi sağlamak için sistemli ve programlı çalışılması gerekir.

TİP'teki yol ayrılığının kuramsal ve siyasal nedenleri en genel hatlarıyla bunlardı. 16 Ekim 1968'de beş MYK üyesi tarafından sunulan önerge ile birlikte TİP içindeki huzursuzluk resmiyet kazanmış oldu. Bu önergede, Aybar'ın *kişisel yönetim*ine karşı MYK'nin hak ve yetkilerini tam olarak kullanması gerektiği ifade ediliyor ve Genel Başkan'ın program ve tüzükle uyuşmayan demeçlerinin sadece kendisini bağlayacağının karar altına alınması isteniyordu. İşte bu tepki, bölümün hemen başında bahsettiğimiz, Aybar'ın üslup ve tavırlarından kaynaklanan rahatsızlığın dile getirilmesiydi. Aslında sorun, Aybar'ın yukarıda özetlenen yeni eğilimlerini, partinin yetkili kurullarında tartışıp kayıt altına almaya gerek görmeksizin fiilî bir durummuş gibi savunmasından ve aksi yöndeki görüşleri dikkate almamasından kaynaklanıyordu. Yani Aybar'ın demeçlerine dışarıdan bakılınca sanki TİP, bir parti politikası olarak kabuk değiştiriyor gibi gözüküyordu ama *Emek Grubu*'na göre gerçekte bu dönüşüm tek başına Aybar'ın kendi zihninde ve demeçlerinde yaşanıyordu. Bir örgüt olarak parti, bu sürecin dışındaydı. Aybar muhaliflerine göre, Genel Başkan'ın partiyi bu şekilde sürüklemeye çalışması, TİP'i temel çizgisinden saptırmasının yanı sıra, onu, karizmatik bir lider partisine çevireceği için de sakıncalıydı.

Neticede, yukarıda bahsedilen Beşli Takrir reddedildi ve 9-12 Kasım 1968 tarihinde yapılan III. Olağan Büyük Kongre'de ve 28-29 Aralık 1968'de yapılan İkinci Olağanüstü Büyük Kongre'de Aybar yeniden Genel Başkanlığa seçildi. Ancak Aybar, muhaliflerini tasfiye edemediği ve onlar karşısında teorik düzeyde üstünlük kuramadığı gibi, aksine yavaş yavaş muhalifleri karşısında güç ve enerji kaybetmeye devam etti. Üstelik, diğer yandan, bu yıllarda TİP'in üniversite gençliği ve emek hareketi üzerindeki etkisi de kaybolmaya başladı. Aybar'ın önceden başa güreşeceklerini iddia ettiği ve büyük umutlar bağladığı Ekim 1969 seçimlerinde TİP'in beklenen sıçramayı gerçekleştirememesi, hattâ kısmi de bir oy kaybına uğramasından sonra (% 2.7) parti içi istifa çağrılarına daha fazla direnemeyen Aybar, 16 Kasım 1969 tarihinde Genel Başkanlık görevinden ayrıldı.

Aybar'ın ardından Genel Başkanlığa önce Mehmet Ali Arslan ve ardından da Şaban Yıldız getirildi. Her ikisinin de başkanlıkları çok kısa süreli oldu. 29-31 Ekim 1970 tarihinde toplanan IV. Büyük Kongre'den sonra ise *Emek Grubu*, Aybarcı herhangi bir dirençle karşılaşmadan partiye tamamen hâkim oldu ve Boran da Genel Başkanlığa seçildi. Kongre sürecinde *Emek Grubu*'nun asıl rakibi, Aybarcılar değil; MDD'ci tezler çerçevesinde partiyi ele geçirmeye çalışan başka bir grup oldu. Ancak *Emek Grubu*'nun kesin zaferiyle sonuçlanan bu kongre sonrasında hem Aybarcılar, hem de MDD'ci grup, partiden tümüyle tasfiye edildi.

Tahmin edileceği üzere IV. Büyük Kongre'de, hem örgütün iç işleyişi hem

de parti politikası hakkında çok önemli kararlar alındı. Ancak bu kararlara göre parti çekip çevrilemeden, perde kapandı. Parti içi tüm hesaplaşmalar IV. Kongre ile tamamlanmıştı ve artık TİP, bu kongrede alınan kararlar doğrultusunda örgütüne bir çeki düzen verip, partinin enerjisini iç çekişmelere harcamak yerine tekrar dışarıya doğru (ülke sorunlarına doğru) yönlendirilebilirdi. Eğer ki, kongrenin tamamlanmasının ardından sadece 4 ay gibi kısa bir süre geçmeden, 12 Mart Darbesi yaşanmasaydı.

12 Mart Darbesi ve 1970'lere Devreden Miras

Darbe'nin ilk sonuçlarından biri, 20 Temmuz 1971'de TİP'in kapatılması ve partinin üst kademelerindeki pek çok ismin tutuklanması oldu. Anayasa Mahkemesi'nce açıklanan kapatılma gerekçesi –en azından kâğıt üzerinde–, TİP'in IV. Kongresi'nde almış olduğu bir karardı. Kararda, Türkiye'nin doğusunda "Kürt halkı"nın yaşadığı belirtilmişti. Bu, Türkiye siyasî tarihinde bir ilkti. Bahsedilen kongre kararında partinin "...Kürt sorununa, işçi sınıfının sosyalist devrim mücadelesinin gerekleri açısından baktığı," ve "...Kürt halkının yaşadığı bölgenin, Türkiye'nin öteki bölgelerine oranla geri kalmış olmasının temel nedenlerinden birinin, kapitalizmin eşitsiz gelişme kanuna ek olarak, bu bölgede Kürt halkının yaşadığı gerçeğini göz önüne alan hâkim sınıf iktidarlarının güttükleri ekonomik ve sosyal politikanın bir sonucu olduğu..." iddia edilmiş; ayrıca "Kürt ve Türk sosyalistlerinin parti içinde omuz omuza çalışmaları gerektiği," ifade edilmişti. Anayasa Mahkemesi, kongrenin almış olduğu bu kararın, Siyasî Partiler Kanunu'nun 89. maddesine aykırı olduğuna hükmetti. Bu maddeye göre; "Siyasî Partiler, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde millî veya dinî kültür farklılıklarına yahut dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremez" ve "Türk dilinden ve kültüründen gayri dil ve kültürleri korumak veya geliştirmek veyahut yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacı güdemezler[di.]"

TİP'in kapatılmasının ardından, 17 Ekim 1972'de parti yöneticileri 15 yıla varan ağır hapis cezalarına çarptırıldılar. Böylece Türkiye'de sosyalist siyasetin çatı partisi ortadan kaldırılmış oldu. 1960'lı yıllar boyunca TİP, gerçekten de bir çatı partisi konumundaydı; çünkü işçileri, kamu çalışanlarını, köylüleri, öğrencileri ve Kürt aydınlarını bir program etrafında toplayabilmişti. Bu kesimler için TİP, CHP'den daha sola yöneldiklerinde karşılarına çıkan tek siyasî parti konumundaydı.

Doğal olarak TİP'in karşılaştığı baskılar da hep çetin olmuştu. Daha kurulduğu ilk günlerden kapatıldığı tarihe kadar (ve Demirel iktidarından beri de giderek şiddetlenen bir biçimde) hemen her alanda (mecliste, sokakta, top-

lantı salonlarında, parti binalarında, üniversitelerde), fiziki saldırılara maruz kaldılar. Bu saldırıların her birini burada ayrıntılı olarak açıklama imkânımız yok ise de, TİP milletvekillerinin 20 Şubat 1968'de bizzat milletvekilleri tarafından meclis çatısı altında dövüldüklerini, Çetin Altan'ın yerlerde tekmelendiğini ve Yunus Koçak'ın başına silah kabzasıyla vurulması nedeniyle yaralandığını belirtmek, TİP'in hangi koşullar altında siyaset yapmaya çalıştığını anlamada çarpıcı bir örnektir. Parlamento içinde dahi bu tür saldırılara uğrayan bir partinin, doğaldır ki, parlamento dışında karşılaştığı fiziki saldırılarsa zamanla, vaka-i adiye hâline gelmişti.

Parlamento içindeki ve dışındaki fiziki saldırılara, elbette hukukî yaptırımlar da eşlik ediyordu. TİP'liler, sürekli soruşturmalara tâbi tutuldular. Hatta TİP'in parlamento içindeki sesinin kısılması için, seçim sistemi değiştirilerek millî bakiye usulü kaldırıldı ve bu değişiklik neticesinde TİP, çok küçük bir oy kaybına uğramasına rağmen 1969 seçimlerinde sadece 2 milletvekilini meclise sokabildi. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, TİP'e vurulan asıl darbe ise, 12 Mart Darbesi oldu – ki o dönemde diğer sol çevreler içinde sadece TİP, ilk gününden itibaren Muhtıra'ya karşı olmuştu. Diğer sol gruplar, ilk başta darbeyi, sol bir darbe olarak yorumladıkları için açıkça desteklemişlerdi.

TİP yöneticileri 1974'te genel aftan yararlanarak tahliye edildiklerinde, TİP'i derhal diriltmeye koyuldular ve (ikinci) TİP, Behice Boran'ın önderliğinde 1 Mayıs 1975'te kuruldu. Ancak TİP, 10 yıl önceki kitleselliğine bir daha yaklaşamadı. Aslında daha 1960'ların sonlarına doğru TİP, Türkiye'de solun çatısı olma özelliğini ve bilhassa gençler üzerindeki etkililiğini yitirmeye başlamıştı ve 1975'in Türkiye'sinde bin bir parça olan sol hareketlerin çeşitliliği, konunun uzmanlarının dahi takip etmekte güçlük çekeceği bir karmaşıklıktaydı. Yani 1965 Türkiye'sinin biricik sol partisi olmak ile 1975 Türkiye'sinin sosyalist bir öznesi olmak arasında ciddi farklar vardı. Öte yandan, I. TİP'in üzerinde yükseldiği sosyo-psikolojik zemin de, 1970'lerin ikinci yarısında büyük oranda ortadan kalkmış durumdaydı. Bu dönemde sadece Türkiye'de değil; tüm dünyada parlamenter mekanizma meşruiyet kaybetmekteydi: Şili'de seçimle işbaşına gelen sosyalistler, 1973 yılında ABD destekli bir darbe tarafından dramatik bir biçimde ezilmiş; 1967 yılında Che'nin Bolivya'da öldürülmesiyle ve Vietnam'da ABD'nin aldığı mağlubiyetle birlikte gerilla tipi mücadele efsaneleşmeye başlamıştı. Öte yandan Türkiye'de millî bakiye sistemi ile parlamenter temsil yolu mümkün olduğunca daraltılmış ve üstelik bu düzenleme öncelikle sosyalist solu hedef almıştı. Bu arada 12 Mart Darbesi yaşanmış; bu darbe sonrasında legal zeminden hiçbir zaman ayrılmayan TİP derhal kapatılmış ve 1961 Anayasası'nın görece özgürlükçü niteliği 1971 yılından itibaren ortadan kaldırılmıştı. Belki de hepsinden

daha önemlisi, Türkiye'de sol, bu tarihlerde, doğrudan fiziksel şiddet yoluyla da bastırılmaya çalışılıyordu. İşte tüm bu faktörlerin birlikteliği, 1960'ların ortalarından farklı olarak; legal bir sosyalist partiyi sol kitlelerin gözünde iyi ve/ya doğru bir tercih olmaktan uzaklaştırıyordu. Artık kırda ve kentlerde silahlı örgütler türemekteydi. Ayrıca şunu da eklemek gerekmektedir ki, II. TİP'in I. TİP'ten farklı olarak nispeten eklektik olarak nitelenebilecek bir parti programına sahip olmaması (veya aynı anlama gelmek üzere; II. TİP'in, I. TİP'e kıyasla çok daha homojen bir yapıda olması) da, onun kısa sürede kitleselleşebilme şansını düşürüyordu. Sonuçta, kapatılana kadar II. TİP, Türkiye sosyalist hareketinin diğer öznelerini kendi çizgisi içine çekmede başarılı olamadı.

Tıpkı birinci TİP gibi, ikinci TİP de bir darbeyle; 12 Eylül Darbesi ile kapatıldı. Bu tarihten sonra illegal pozisyona düşen parti, 1987 yılında TKP ile birleşerek *Türkiye Birleşik Komünist Partisi* (TBKP) adını aldı.

Mehmet Ali Aybar

SEVGİ ADAK

Türkiye'de sağ-sol karşıtlığının politik dile yerleşmesi ve tutarlı şekilde kullanır hâle gelmesi daha çok 1960'tan sonra olmuştur. 1960'larda sağ ve sol ayrımının netleşmesinde CHP'nin kendisini *Ortanın Solu*'nda konumlandırması kadar, TİP'in kurulması ve partinin ikinci Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın liderliğinde 1965 seçimlerinde on beş milletvekiliyle parlamentoya girmesi de önemli bir etkendir. TİP gerek yükselmekte olan sendikacılığın rüzgârını yasal siyaset düzlemiyle buluşturmasıyla, gerekse sosyalizm üzerine düşünenleri bünyesinde toplamasıyla önceki sosyalist partilerden önemli bir fark yakalamıştı. Bu farkın yaratılmasında Aybar'ın katkısının altını özellikle çizmek gerekir. Aybar, bir yandan gündelik siyasî mücadele içinde yer alır ve meclis düzleminde sosyalist perspektifi dillendirirken, bir yandan da Marksizm'in teorik sorunları üzerine kafa yormuş, Türkiye tarihi üzerine değerlendirmeler yapmış ve bir uluslararası hukuk akademisyeni olarak Vietnam Savaşı'nda ABD'nin savaş suçlarını inceleyen *Russell Mahkemesi*'nde görev almıştır. Bu bağlamda Aybar'ın, Tanıl Bora'nın "Uzmanlaşma ve Popülarizasyon Arasında Aydın" başlıklı makalesinde de dile getirdiği gibi, kuram ile pratiği birleştirmeyi önemseyen örneğine az rastlanan bir siyasal düşünür olduğunu söylemek mümkündür.

Aybar, *Marksist hümanizma, güleryüzlü sosyalizm* ve *Türkiye sosyalizmi* vurgularıyla 1960'ların siyasal ortamında ortalama bir parti liderinin ötesinde etkilere sahip olmuştur. Kendi sosyalist pozisyonunu *demokrasi, insan hakları* ve *emekçi sınıfların yönetimde söz sahibi olması* gibi evrensel ilkelere dayanarak oluşturmuş olan Aybar, en az iki noktada 1960'larda baskın olan

sosyalist yaklaşımın ötesine geçerek özgün bir yorum sunmuştur. İlk olarak Aybar, o dönemde az rastlanır ölçüde özgürlükçü bir Marksizm yorumunu benimsemiştir. İkincisi, Sovyet modeline ve sosyalistlerin o modelin yörüngesinde siyaset yapmalarına net olarak karşı çıkmıştır. Aybar'ın 1960'lar bağlamında yaptığı katkı, çizdiği bu özgün sosyalist hat üzerinden okunmalıdır.

1960'larda Aybar'ın Batı Avrupa'da gelişen özgürlükçü Marksizm ve sosyalizm yorumlarını izlediği ve kendi perspektifini bu özgürlükçü yorumlardan esinle oluşturduğu anlaşılıyor. Bu çerçevede Aybar, kendi ifadesiyle, sosyalizmi "Sömürüye son veren ve insanı gerçekten özgürlüğe kavuşturan toplum düzeninin adı" olarak tanımlar. Aybar'a göre "Hürriyet problemi sosyalizmin kalbidir." Aybar'ın bu yorumu geliştirmesinde dönemde reel sosyalizme ilişkin gördüğü sorunlar etkili olmuştur. Özellikle Vietnam örneğinde demokrasiden kopuk sosyalizmin *dava karşısında insanın değerini* hiçleyen yüzüyle karşılaşır. Bu ortamda Aybar, yine kendi kelimeleriyle, sıklıkla "Sosyalizm insanlar içindir; insanlar sosyalizm için değil" tespitini dillendirmeye başlar.

Aybar 1968'de Prag Baharı'na Sovyet müdahalesini ve Çekoslovakya'nın işgalini de eleştirir. Bu eleştiri Leninist parti modelinin sorgulanmasını içerecek şekilde kapsamlıdır. Aybar'ın ifadesiyle, dışarıdan bilinç götürme ilkesi partinin geniş işçi sınıfından ayrı olmasını zorunlu kılmış, buna bağlı olarak da parti sadece öncü devrimcilerden oluşan, "...son derece dar, kapalı ve gizli bir örgüt"e dönüşmüştür. Partinin bu örgütlenme biçimi, Aybar'a göre, devrim sonrası sosyalist demokrasinin kurulmasını engelleyen faktörler arasındadır. Böylelikle Aybar, 1960'lar sosyalist ortamına yaptığı belki de en özgün katkı olan özgürlükçü sosyalizm vurgusuna ulaşır. Özgürlükçü sosyalizm, sosyalizmin ekonomizm ile eşitlenmesine de karşı çıkmayı gerektirir. Kimileri için sosyalizm bir ekonomi tekniğinden ibaretken Aybar'a göre "Sosyalizm bir ekonomi sisteminden ibaret değildir. Sosyalizm, bir ahlâk anlayışı, mihveri somut ve gerçek insan olan bir hayat felsefesidir."

Daha TİP Genel Başkanı olduğu ilk yıllardan itibaren Aybar, Zafer Doğan'ın da *Türkiyeli Bir Sosyalist: Mehmet Ali Aybar* isimli kitabında da altını çizdiği gibi, hümanizm odaklı bir Marx okuması yapar ve bu okumada yabancılaşma kavramı özel bir yer tutar. Aybar için özgürlükçü sosyalizmin en kısa tanımı, kendi ifadesiyle "Somut insanı bütün yabancılaşma unsurlarından kurtarmaktır." Ancak bu sayede insan kendi özüne geri dönebilir, özgürleşebilir ve birey olarak toplumla barışır. Aybar, yabancılaşmanın sadece emekçinin ürününe yabancılaşmasına indirgenemeyeceğini savunur. Marx'ın "Yabancılaşma ... gayri insanî gücün, insanî güce baskın çıkmasında

görünür" önermesini benimseyen Aybar için yabancılaşma sürecinde "İnsanın insanla ilişkileri, iş bölümü, üretim ve değiş-tokuş mekanizmasının araya girmesiyle insancıl ilişkiler olma niteliğini kaybetmiştir." Özgürlükçü sosyalizmin bireyi özgürleştirmeyi amaç edinmesinin anlamı, bütün insanları kolektif özlerine yakınlaştıracak olmasıdır.

Aybar'ın 1960'lar sol ve sosyalist ortamına bir diğer katkısı *demokratik sosyalizm* vurgusudur. Aybar bu kavramsallaştırmayla, Batı'daki demokrasiyi *burjuva demokrasisi* olarak küçümseyen anlayışa karşı çıkar. 1968'deki bir konuşmasında, demokratik kurumların insanlığın binlerce yıllık despotluğu önleme çabasının bir sonucu olduğunu söyler. İçerikleri bir yana bırakıldığında, demokratik kurumların kamu gücünün kullanılmasını belirli kalıplara tabi tutması bakımından objektif değeri vardır. Bu bağlamda kuvvetler ayrımı ilkesini önemseyen Aybar için kamu gücünü kategorilere ayırmak, demokratik kurumların getirdiği ciddî bir ilerlemedir. Aybar'a göre, Batı Avrupa tarihinde burjuvazinin ve işçi sınıfının gelişmesi merkeziyetçi devlet yapısında bir ikiliğe yol açmış, bu ikilik de insan hakları ve demokrasinin güvencesi olmuştur. Genel seçimler sayesinde burjuvazinin merkezci iktidarı totaliterlikten uzaklaşarak yumuşamış ve yine seçimler sayesinde emekçilerin iktidara gelme olasılığı belirmiştir. Aybar'ın *Neden Sosyalizm?* başlıklı çalışmasındaki ifadeleriyle tekrarlamak gerekirse "Böylece işçi sınıfının sosyalizm için mücadelesi, demokrasi mücadelesiyle iç içe yürütülmüştür."

Sosyalizmin ancak aşağıdan yukarı kurulabileceğini savunan Aybar, tepeden inme kurulan rejimlerin demokratik sosyalist bir çizgiye evrilemediklerini vurguluyordu.

Aybar için demokratik sosyalizm hem bir sosyalist düzenin nasıl olması gerektiğini, hem de sosyalizme nasıl bir yoldan gidilmesi gerektiğini gösteren bir perspektiftir. TİP Genel Başkanı olduğu sürece Aybar, sosyalizmin ancak ve ancak aşağıdan yukarı kurulabileceğini, tepeden inme kurulan rejimlerin demokratik sosyalist bir çizgiye evrileme-

diklerini, bu nedenle TİP'in iktidara seçimle gelip, seçimi kaybettiğinde de gideceğini vurgulamıştır. Bütün bu vurgulara yasallığa verilen önem de eşlik eder. Bu önem, partinin kapatılmasını engellemek için yasal alanın dışına taşmamaya gösterilen bir özenden ibaret değil, ilkesel bir tutumdur. Aybar için sosyalizmin kurulma yolu, kurulduktan sonraki düzeni de belirler; ancak halkın aşağıdan örgütlenmesiyle kurulan bir sosyalizm demokratik ve tam anlamıyla sosyalist bir düzen olabilir. *Neden Sosyalizm?* kitabında belirttiği gibi, "Demokrasi, sosyalizme geçiş döneminin vazgeçilmez yönetim biçimidir." Bu anlamda Aybar, seçimleri devrimci bir kurum olarak değerlendirir. Ona göre, 1961 Anayasası da emekçilerin çıkarlarını savunmaya olanak veren bir anayasadır ve sosyalizme kapalı değildir. Aybar'ın *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm: Seçmeler, 1945-1968* başlıklı kitabındaki ifadesiyle "Şu halde sosyalistlerin, yani İşçi Partililerin, Anayasa kalkanıyla hâkim sınıflar üzerine yürümesi, Anayasanın eksiksiz tastamam uygulanmasını; insan haklarına, demokrasiye saygılı olunmasını istemesi yüzde yüz devrimci bir harekettir."

Demokratik sosyalizm vurgusu, Aybar'ın 1960'lar boyunca kuramsal meseleler ile gündelik siyasî mücadeleyi birleştirmesinin iyi bir örneğidir. Çünkü bu vurguyla Aybar bir yandan nasıl bir sosyalizm sorusuna en genel anlamda yanıt vermeye çalışırken, bir yandan da gündelik siyasete ilişkin bir konum almaktadır. Demokratik sosyalizm vurgusu, bir yandan TİP içindeki TKP geleneğinden gelenlere yönelik bir hatırlatma, hattâ uyarıdır. Bir yandan da bu kavramsallaştırma, Aybar'ın 1960'larda sosyalizmin ancak darbe benzeri tepeden inme yollarla kurulabileceğini iddia eden MDD tezi savunucularına da verdiği bir yanıt niteliğindedir. Aybar demokratik sosyalizm derken TİP'in meclis odaklı mücadelesine mesafeli yaklaşan dönemin gençlik hareketine de çağrıda bulunmaktadır.

1960'lar, Türkiyeli sol aydınların gözledikleri sorunların sadece yakın geçmişteki nedenleri üzerine değil, aynı zamanda uzun dönemli kökleri üzerine düşündükleri bir dönem olmuştur. Nasıl İdris Küçükömer ya da Doğan Avcıoğlu 1960'ların sorunları için Osmanlı'dan beri devam eden, bir bakıma politik kültürel olarak nitelenebilecek süreklilikler üzerine kafa yormuşlarsa, aynı çaba Aybar'da da gözlenir. Osmanlı'ya bakan Aybar, ATÜT perspektifine yakın düşecek şekilde Türkiye toplumunun benzersizliğini ve kendine özgü çelişkiler tablosunu görür. Aybar'a göre Osmanlı'dan Cumhuriyet'e egemen olan *devlete sahip olanlar sınıfı*dır. Egemen sınıfın Batı'dan farklılaşması, toplumdaki temel çelişkinin de Marksist teorideki genel çerçeveden farklı olarak oluşmasına neden olmuştur. Temel çelişki, Batı'daki gibi burjuvazi ile işçi sınıfı arasında değil, *bey takımı* ile *emekçi halk* kesimleri arasındadır.

Bu analizin muhtemelen en zayıf yönü, Aybar'ın bürokrasiyi kendi başına bir sınıf olarak düşünmesidir. Osmanlı döneminde bu sınıf, tımar sistemi aracılığıyla temel üretim aracı olan toprağın rantını elde eder ve ayrıca kent ekonomisini denetiminde tutar. Bir başka deyişle, Türkiye gelişmiş kapitalist Batı toplumlarının izlediği yoldan farklılaştığı, farklı bir üretim yapısı ve merkezi bir devlet otoritesi çevresinde şekillendiği ölçüde egemen sınıf Batı'da olduğu gibi burjuvazi değil bürokrasi olmuştur. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bu sınıfın sürekliliğine vurgu yapan Aybar'a göre, bugün de bir sınıf olarak asker-sivil bürokrasi, yani *bey takımı*, egemen sınıfın en önemli unsurudur. *Bey takımı*nın belirleyiciliği, Aybar'a göre *ceberrut devleti* mümkün kılmıştır. Ona göre bu devlet geleneği, Türkiye'nin Batı'dan farklılışmasının merkezindedir (Özman, 2007: 379).

Aybar'ın tarihe ilişkin analizleri erken Cumhuriyet dönemini de kapsamaktadır. Bu analizlerde, bir ikilem olduğunu söylemek gerekiyor Aybar bir yandan Kurtuluş Savaşı'nı ilk anti-emperyalist halk mücadelesi olarak görür, Kemalist rejimin *Kuvayı Milliye ruhu*na ve tam bağımsızlık fikrine sahip çıkar. Fakat bununla birlikte tek-parti dönemine ilişkin eleştiriler de dile getirir. Öncelikle Aybar, tek-parti döneminin de kendisinin vurguladığı *ceberrut devlet* sürekliliğinin bir parçası olduğunun farkındadır. Aynı zamanda, kendi ifadesiyle, Kurtuluş Savaşı'nda kurulmaya çalışılan *halk devleti*nin Cumhuriyet'in ilânından sonraki dönemde büyük oranda gerçekleştirilememiş olduğunun da farkındadır. Aybar "Muhalefetsiz bir halk iktidarı düşünülemez" düşüncesiyle daha Birinci Meclis'ten başlayarak muhalefete karşı geliştirilen sert tavra da atıfta bulunur. Mustafa Kemal'in İzmir İktisat Kongresi'nde yabancı sermayeye davetiye çıkaran bir duruşu savunması da Aybar açısından şaşırtıcıdır. Bu dönemde toprak reformunun yapılmaması, sanayileşmeyi gerçekleştirecek üretime dönük fabrikaların ihmal edilmesi, ekonomide ve maliyede bağımsızlığa yönelik yeni adımların atılmaması ile Türkiye'nin adım adım kapitalizme kaydığını savunan Aybar'ın Kemalizm'e ilişkin belki de en önemli eleştirisi "Sınıfsız, imtiyazsız, kaynamış bir kütleyiz" şiarına yöneliktir. Dolayısıyla, her ne kadar Kemalizm'e ilişkin ikircikli analizler ve seçici okumalar yaptığı unutulmamalıysa da Aybar'ın tek-parti dönemi eleştirileri yine de önemli eleştiriler olarak görülmelidir, zira Ünsal'ın *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)* başlıklı kitabında belirttiği gibi, Türkiye solunun Kemalizm'e eleştirel bakışı asıl olarak 12 Mart'tan sonra güçlenmiştir.

Kuşkusuz, 1960'lar Türkiye'sinde genel olarak solun ve özel olarak da sosyalist hareketin tek bir siyasetçinin damgasını taşıdığını söylemek doğru olmaz. Fakat gerek bir lider olarak TİP'in tarihi başarısındaki rolü, gerekse Tür-

kiye sosyalist düşünce ve siyasetine getirdiği derinlikle Aybar'ın bu dönem ve sonrası için çok önemli bir katkı yaptığını vurgulamak gerekir. Bu katkı, getirdiği özgürlükçü Marksizm yorumu ve demokratik sosyalizm vurgusu ile olduğu kadar sınıf odaklı ve emekçilerin öncülüğüne dayanan bir sosyalist siyaset anlayışı ile de biçimlenmişti. 1960'larda, sosyalizmin ancak aşamalı olarak kurulabileceği görüşünü benimseyen ve Türkiye'de işçi sınıfının gelişmemiş olduğu iddiası üzerine inşa edilen MDD tezlerine karşı Aybar, Türkiye'de gelişmiş bir işçi sınıfının varlığını vurguladı ve TİP'in siyaseti bunun üzerinde şekillendi. Aybar'ın 1960'larda yaptığı bu tespit, 1970'lerin başında, 15-16 Haziran'da sosyalist solun çoğu kesimi tarafından kabul edilen bir tesbite dönüştü. Özgürlükçü sosyalizm anlayışı ise Aybar'ın Türkiye soluna en değerli mirası olmaya devam ediyor.

Behice Boran:
Hayat Hikâyesi ve Siyasî Fikirlerinden Çizgiler

GÖKHAN ATILGAN

Behice Boran, 20. yüzyıl Türkiye'sinin önde gelen Marksist kuramcılarındandır. İlk kadın sosyolog, ilk sosyalist kadın milletvekili, siyasî parti genel başkanı ilk kadındır. Yarım yüzyıla varan sosyalizm mücadelesinde maruz kaldığı baskılara cesurca direnmiş, çilelere metanetle göğüs germiştir. Sosyoloji alanında yaptığı çalışmalar öncü ve çığır açıcı niteliktedir. Türkiye üzerine yaptığı çözümlemeler ise maddeci tarih görüşünün ve diyalektik yöntemin yetkin bir kullanımına dayanır.

Hayat Hikâyesi

14 Mayıs 1910'da Bursa'da doğdu. Kazan Tatarlarından zahire tüccarı babası ve ev kadını annesi okuryazar, yurt ve dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden insanlardı. İlköğretimini dönemin koşulları nedeniyle husuŝi şekilde tamamladı. *Amerikan Kız Koleji*'nin orta ve lise kısımlarını birincilikle bitirdi. İlkgençliğinde Cumhuriyet'in toplumu eğitim yoluyla cehaletten kurtarma ve kalkındırma hedeflerine bağlanarak Eylül 1933 - Temmuz 1934 arasında *Manisa Orta Mektebi*'nde İngilizce öğretmeni olarak çalıştı.

Amerikan Kız Koleji'ndeki tarih öğretmenin, kendisinin bilgisi dışında, Michigan Üniversitesi Burs Komitesi'ne yaptığı başvuruyla sosyoloji öğrenimi görmek üzere ABD'ye gitti. Burslu öğrenci ve asistan olarak okuduğu *Michigan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü*'nden Şubat 1939'da doktora derecesi aldı. Marksizm'le tanışması doktora öğrenciliği döneminde, bölümdeki bir arkadaşının bir sohbetlerinde kendisine Marx'tan bahsetmesiyle oldu. An-

cak, tesadüfen Marksist olmuş değildi. Ülkesinin toplumsal sorunlarının çözümüne ışık tutacağını düşündüğü için sosyoloji okumayı seçmiş, ama sosyolojide aradığını bulamamıştı. İlk okumalarını doktora öğrenciliği sırasında yaptığı Marksizm, onun toplumsal bir duyarlılıkla sürdürdüğü arayışlarına cevap veren bir kaynaktı.

Yurda döndükten sonra, Mayıs 1939'da, dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in desteğiyle *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*'nde sosyoloji doçenti olarak göreve başladı. 1940 baharından itibaren Ankara mahallelerinde ve köylerinde başladığı sosyolojik araştırmalarını Manisa köylerinde sürdürdü. Manisa köylerindeki ilk araştırmalarının sonucu *Bir Köy Üzerine Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Tetkiki* başlıklı doçentlik teziydi. Bir yıl aradan sonra Manisa köylerindeki araştırmalarına devam etti ve dönemin sosyolojik çalışmalarında bir zirve olan *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki* adlı kitabını 1945'te yayımladı. Pertev Naili Boratav, Niyazi ve Mediha Berkes (Esenel), Muzaffer Şerif Başoğlu, Adnan ve Nazife Cemgil gibi isimlerle Ocak 1941-Mart 1944 arasında 42 sayı yayımlanan *Yurt ve Dünya* dergisini çıkardı. Sahibi ve yazı işleri müdürü olduğu bu dergiden 21. sayıdan itibaren ayrılarak Muzaffer Şerif Başoğlu ile birlikte Mayıs 1943-Mart 1944 arasında 11 sayı yayımlanan *Adımlar* dergisini yönetti. Her iki dergi de dönemin ırkçı, milliyetçi akımlarının hedefi oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın dengelerini gözeterek bu akımlara karşı müsamahakâr bir tavır sergileyen Millî Şef İsmet İnönü döneminde Emniyet, Genelkurmay ve Millî Eğitim Bakanlığı temsilcilerinden oluşan bir komisyonun görüşü ve Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in tembihleriyle her iki dergi de kapatıldı.

Dergileri kapatıldıktan sonra, görüşlerini Millî Şef rejimine karşı muhalefetin önde gelen yayın organları olan *Tan* gazetesi ve *Görüşler* dergisinde sürdürdü. Bu yayınlara, başka yayınlarla birlikte, 4 Aralık 1945 günü Millî Şef İnönü, Başbakan Şükrü Saraçoğlu, CHP yanlısı gazeteler, örgütler, milletvekilleri, yazarlar ve polis teşkilatının marifetiyle büyük bir saldırı düzenlendi. Bu saldırının hemen ardından *Görüşler*'deki yazısı nedeniyle Aralık 1945-Nisan 1946 arasında dört buçuk ay süreyle Bakanlık emrine alındı. Ancak Danıştay'da açtığı davayı kazanarak görevine geri döndü. Görevine geri döndüğünde Türkiye, yeniden şekillenmekte olan dünyadaki yerini "Hür Dünya"nın safı olarak belirlemiş, ABD yörüngesine girmek için adımlar atmaya başlamıştı. Bu adımlardan bazıları demokratik düzene geçiş yönündeydi. Bazıları ise IMF'ye girmek, Marshall Planı'ndan, Truman Doktrini'nden yararlanmak, ABD ile ekonomik işbirliği anlaşmaları imzalamak gibi emperyalizme iktisaden bağlanmak yönündeydi. Demokratik siyasal dü-

zene geçiş Aralık 1947'de sosyalist partiler, solcu yayın organları ve işçi örgütlenmelerinin kapatılmasıyla sol kanadı kırık bir geçiş oldu. Kalkınma için şart olarak görülen dış yardımların alınabilmesi, Truman Doktrini ve Marshall Yardımı'ndan pay kapılabilmesi içinse Türkiye'nin tıpkı Yunanistan gibi komünizm ve Sovyet tehdidi altında bir ülkeymiş gibi gösterilmesi gerekiyordu. Bu gerekliğe uygun olarak Pertev Naili Boratav ve Niyazi Berkes ile birlikte CHP'li bakanlar, parti örgütleri ve milletvekilleri tarafından Türkiye'deki "kızıl tehlike merkezi"nin elebaşlarından birisi olarak lanse edildi ve milliyetçi, ülkücü çevrelere hedef gösterildi. Soruşturma ve davalara maruz kalmanın yanı sıra doğrudan fakülte baskınları ve nümayişlerin de hedefi oldu. Siyasî bir kararla Boratav ve Berkes ile birlikte 1948'de öğretim üyeliğinden çıkarıldı. İki arkadaşı, gelen teklifleri kabul edip akademik hayatlarını yurtdışındaki üniversitelerde sürdürürken, o, bu teklifleri geri çevirip kendi öz yurdunda kalmayı ve zorluklara göğüs gere gere mücadele etme yolunu seçti.

Öğretim üyeliği döneminde sosyalist bir sosyolog olarak çalışmalarını sürdürürken bazı güçlüklerle karşı karşıyaydı. Türkiye'nin toplumsal yapısını araştırmaya yönelmişti; ama bu kavram, devrin bilim insanlarına örneğin *çimento yığını* gibi inşaat malzemelerini hatırlatmaktan başka çağrışım yapmıyordu. Sosyalistti ama sosyoloji disiplini devrin sosyalizm akımının dünya çapındaki otoritesi olarak kabul edilen Stalin döneminde *burjuva ideolojisi* kapsamına yerleştirilmiş, akademik ve düşünsel yaşamdan kovulmuştu. Buna rağmen, Türkiye'de öncü ve kalıcı bir iz bırakan sosyoloji alanındaki çalışmaları, dünya çapında da yankılar uyandırdı. *American Journal of Sociology* dergisinin Ocak 1947 tarihli sayısında yayımlanan "Sociology in Retrospect" başlıklı makalesi dikkate değer bir ilgi gördü, tartışma yarattı. Beri yandan, sosyoloji alanındaki çalışmaları ve gözlemleri ileride, sosyalist siyasete girdiği yıllarda, Türkiye üzerine yapacağı çözümlemelere ve yürüteceği kuramsal tartışmalara önemli veriler sağladı. Gelgelelim, sosyalizm yönünde değişimi için mücadele ettiği Türkiye'yi daha yakından ve bilimsel açılarla tanımak, açıklamak için kurmak istediği sosyal araştırma merkezi bir hayal olarak kaldı.

Örgütlü siyasal hayatı, 1942 yılında TKP'ye üye olarak başladı. TKP'nin gençlik çalışmalarını yürüten *Türkiye Gençler Derneği* ve *İlerici Demokrat Gençlik Derneği*'nin kuruluşlarında ve çalışmalarında öncü bir rol oynadı. 1946'da kurulan sosyalist partilerden Şefik Hüsnü liderliğindeki TSEKP'den yana tavır aldı. Bu partinin yayın organı niteliğindeki *Söz* gazetesinde yazılar yazdı. 14 Temmuz 1950'de bir grup arkadaşıyla birlikte *Türk Barışseverler Cemiyeti*'ni kurdu. Cemiyet, DP iktidarının Kore'ye asker göndermesine karşı

çıkan tek kuruluş oldu. Bu karşı çıkıştan ötürü 15 ay hapis ve beş ay da mecburî ikamet cezasına çarptırıldı. 1953 sonbaharında, Türkiye'nin NATO'ya giriş sürecinde gerçekleştirilen TKP 1951 Tevkîfâtı'nın ikinci kısmında gözaltına alındı ve tutuklandı.

Yakın arkadaşı Mehmet Ali Aybar, 9 Şubat 1962'de TİP Genel Başkanı olduktan sonra, onun davetiyle bu partiye katıldı. TİP'teki misyonunu, kendi sözleriyle, "...dümeni doğru tutmada Aybar'a yardım etmek" olarak belirledi. *Yön Hareketi* gibi Marksist olmayan sosyalizm akımlarıyla girilen tartışmalarda TİP'in kuramsal sözcülüğünü üstlendi ve partinin programatik, teorik görüşlerinin oluşumunda belirleyici rol oynadı. Şubat 1964'teki TİP Birinci Büyük Kongresi'nde Genel Yönetim Kurulu'na seçildi. 1965'te TİP Urfa Milletvekili olarak girdiği parlamentoda TİP'in dış politika sözcülüğünü üstlendi. Aynı zamanda *Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu Karma Parlamento Komisyonu* üyesiydi. TİP'in Kasım 1966'daki İkinci Büyük Kongresi'nde Merkez Yürütme Kurulu üyeliğine getirildi. 1968'de TİP içindeki kuramsal ve örgütsel yönelişlerden kaynaklanan büyük ayrılıkta Sadun Aren ve Nihat Sargın ile birlikte Mehmet Ali Aybar'ın karşısında yer aldı. Aralık 1968'de yapılan İkinci Olağanüstü Büyük Kongre'de Genel Yönetim Kurulu Üyeliği'ne, Ocak 1970'te yapılan Merkez Yürütme Kurulu toplantısında TİP Genel Sekreterliği'ne ve nihayet Ekim 1970'te gerçekleştirilen Dördüncü Büyük Kongre'nin ardından da TİP Genel Başkanlığına seçildi. Türkiye sosyalist solunun önemlice bir bölümü 12 Mart Darbesi'ne karşı olumlu, bir bölümü de tereddütlü bir tavır takınırken, başkanı olduğu TİP, daha darbe gerçekleşmeden *Faşizme Hayır!* kampanyası örgütledi ve darbeye karşı net bir duruş sergiledi. TİP, 12 Mart 1971 Darbesi'nden sonra, Dördüncü Büyük Kongre'de Kürt sorununa ilişkin aldığı bir karar nedeniyle kapatıldı, kendisi de 26 Mayıs 1971'de tutuklandı. 1974'te çıkarılan genel affa kadar hapis yattı. TİP davasını "politik bir dava" olarak değerlendirerek mahkemede partinin temel tezlerini ve Türkiye'nin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısı üzerine kendi fikirlerini cesur ve ka-

TİP Milletvekili Behice Boran'ın milletvekili kimliği.

rarlı bir biçimde savundu. Bu savunma sırasında yargılanan değil, yargılayan bir konumdaydı.

Resmî olarak 30 Nisan 1975'te, ama kurucularının kabul ettiği biçimiyle 1 Mayıs 1975'te kurulan ikinci TİP'in Genel Başkanlığını üstlendi. TİP'i yeniden kurarken Türkiye toplumunda ve işçi sınıfında sola doğru bir kayış olduğunu, birinci TİP'in çok önemli mirasının ikincisine de devredeceğini, 12 Mart'ta verdiği sınavın onu sosyalist soldaki doğru çizgi olarak öne çıkaracağını, programatik ve örgütsel düzeyde giderilecek eksiklerle soldaki sürükleyici hareket haline getireceğini ve uluslararası alanda kabul ettireceğini varsaydı. Ne var ki, bu varsayımların büyük bölümü doğru çıkmadı ve başkanı olduğu ikinci TİP siyasal hayatta etkili bir parti olamadığı gibi sol içinde de özgül bir ağırlık kazanamadı. Bu hayal kırıklığı içinde ikinci TİP solda birlik tartışmalarına odaklandı ve pro-Sovyet bir çizgiye doğru ilerledi. Bununla beraber, bizzat kendisinin yazdığı TİP Programı, Türkiye üzerine tahlilleri ve onun sosyalizm yönünde nasıl değiştirilebileceğine ilişkin önerdiği stratejiyle Türkiye sosyalist solunun en önemli siyasal belgelerinden biri oldu. 8 Ekim 1978'de, Ankara Bahçelievler'de faşistler tarafından başlarına kurşun sıkılarak ve boğularak öldürülen yedi genç yoldaşının cenaze arabalarının arkasından iki saat boyunca en önde yürüyüşü dönemi sembolize eden resimlerden biriydi. Ecevit hükümeti tarafından 1 Mayıs 1979 günü İstanbul'da ilân edilen sokağa çıkma yasağını delerek 200 yoldaşıyla birlikte DİSK genel merkezine yürümesi ve "İşçi sınıfımız hükümetten davacıdır" şeklindeki açıklaması dönemin simgesel anlamı büyük eylemlerindendi. Bu eylemden ötürü 69 yaşındayken gözaltına alınarak *Davutpaşa Kışlası*'na götürüldü. 12 Eylül Darbesi'nden sonra partili arkadaşlarının ısrarıyla yurtdışına çıktı. Sürgün olduğu dönemdeki başlıca çabası ilk partisi TKP ile son partisi TİP'i birleştirmeye yönelikti. Bu birleşme süreci, aynı zamanda, hem TİP'in hem de Boran'ın kuramsal ve siyasal anlamdaki özgünlüklerinin silinmesi süreci oldu. 7 Ekim 1987'de, Brüksel'de düzenlediği bir basın toplantısıyla, TİP ile TKP'nin birleşerek TBKP'yi oluşturduklarını açıkladı. Bundan sadece üç gün sonra, 10 Ekim 1987'de hayata gözlerini yumdu.

Siyasî Fikirleri

Behice Boran'ın siyasî fikirlerini, Türkiye ve sosyalizm üzerine tezlerini oluşturduğu dönem, Türkiye'de Marksist ve sosyalist düşüncenin en canlı tartışmalarının yapıldığı 1960'lı yıllara denk düşüyordu. Bu döneme kadar sosyalist düşünce Türkiye'de neredeyse tek bir örgüt tarafından temsil edilmişti;

bu da *Komintern*'e bağlı TKP'ydi. Bu bakımdan, 1960'lı yıllar öncesinde sosyalizm üzerine, Türkiye'nin tarihsel, kültürel, toplumsal ve siyasal özellikleri üzerine sosyalist açıdan büyük tartışmalar yapılmamış, Türkiye'nin kendine özgülükleri Marksizm'den yararlanılarak tahlil edilip buna uygun sosyalist programlar oluşturma yönünde önemli adımlar atılmamıştı. Sürekli baskı altındaki sınırlı bir yeraltı faaliyeti ve aydın çevrelerinin kültürel alandaki etkinlikleri dışında, sosyalizm hatırı sayılabilecek toplumsal bir temel yaratamamıştı. Türkiye ve sosyalizm sorunları üzerine tartışmalar, esas olarak, Türkiye'de sosyalizmin büyük dönemeci olarak tanımlayabileceğimiz 1960'lı yıllarda başladı. Hikmet Kıvılcımlı, Reşat Fuat Baraner, Mihri Belli, Doğan Avcıoğlu, Mehmet Ali Aybar, Şevket Süreyya Aydemir, Cahit Tanyol, Fethi Naci, Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer'in öne çıkan isimler olduğu dönemin sosyalist düşünce dünyasında Behice Boran, tek kadın Marksist teorisyen olarak özgün kavramlar, tezler ve çözümlemeleriyle bir taraf, bir eğilim oluşturdu. Bu tartışmalarda yer alırken yöntem sorunlarına yaptığı vurgularla öne çıktı.

Dönemin en önemli tartışma başlıklarından biri, Osmanlı toplumunun niteliğine ilişkindi. Hemen belirtmek gerekir ki; o dönemde Osmanlı toplumu üzerine yapılan tartışmalar geçmişe dönük bir tarih tartışması olmaktan ziyade bugüne yönelik bir siyasal tartışmaydı. *Yön* dergisinde yazan aydınlar, Osmanlı toplumunun Batı feodalitesinden tamamen başka bir nitelikte olduğunu savunuyorlardı. Bu tezlerini de Osmanlı toplumundaki mülkiyetin ferdî ve hukukî bir tasarruf olmaktan ziyade idarî bir tasarruf olduğuna dayandırıyorlar, böylelikle feodalizme özgü sınıfları bağrından çıkaramamış Osmanlı toplumundan doğan Türkiye'nin kapitalizme özgü sınıfları yaratamadığı sonucuna ulaşıyorlardı. Ulaşılan bu sonucun siyasal anlamı, sosyalizmin Türkiye'de Batı'daki gibi işçi sınıfının dünya görüşü ve mücadelesi olarak yer bulamayacağı, olmayan bir burjuva iktidarını hedefleyemeyeceğiydi. Batı'daki gibi bir burjuva sınıfı, dolayısıyla da işçi sınıfı olmayan Türkiye'nin sosyalizmi, bir "işçi sınıfı davası" değil, ancak "millî bir dava" olarak ortaya çıkabilir; hedefi ise siyasî ve ekonomik olarak bağımsızlaşmak, sınıf çatışmalarına mahal vermeden, hattâ onu bertaraf ederek milletçe kalkınmak olabilirdi. Bir kalkınma tekniği olarak kavranan böylesi bir sosyalizm de bütün sosyal tabakaların sosyalist aydınların fikri liderliği altında toplanmasıyla mümkün hâle gelebilirdi.

Behice Boran, *sınıf-aşırı sosyalizm* ya da *aydın sosyalizmi* olarak tanımlayabileceğimiz bu yaklaşıma yöntemsel ve kuramsal düzeylerde karşı çıktı. Boran bakımından Batı feodalitesi ile Osmanlı toplumunu elde bir *chek-list*

ile karşılaştırmak, birincide olanların aynılarını ikincide de aramak, bulamayınca da ikincinin *nev-i şahsına münhasır* bir toplum olduğunu savunmak, her şeyden önce yöntemsel bir yanlışlıktan kaynaklanıyordu. Elbette her toplumun kendine özgü bir tarihsel seyri, başka toplumlara benzemeyen özellikleri vardı ve her toplumu kendi tarihsel seyri içinde mahalli özellikleriyle görüp anlamak şarttı ama, sadece bunlara odaklanıldığında her bir toplumun nev-i şahsına münhasır olduğu sonucuna ulaşabilir ve böylelikle de özgücü bir yaklaşım içinde kalınabilirdi. Oysa bilimin amacı, toplum yapılarını incelerken bir tipleştirmeye gidebilmek için tayin edici nitelikleri bulabilmek, buna göre bir tasnif yaptıktan sonra da bu toplum tipinin her ülkede hangi farklılıklarla deneyimlendiğini araştırmaktı. Bu açıdan bakıldığında Boran'ın, Osmanlı'nın toplumsal yapısını tanımlama ölçütünün artı-ürünün toprağa bağlı emekçiden çekilip alınma tarzı olabileceğini, toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerinin ise toplumdan topluma farklılık gösterebileceğini, nitekim Osmanlı'da da farklılıklar arz ettiğini savundu. Bu nesnel tanımlama ölçütünden bakıldığında Batı'nın mahallî derebeyliği de –ki o da ülküden ülkeye çeşitlilik gösterebiliyordu– merkezî bir yönetim yapısına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu da aynı tasnif içinde yer alabilirdi. Bununla beraber, ampirik koşullar gözlemlenip çözümlendiğinde aynı tip içindeki toplumların sonsuz çeşitlilik ve derecelenmeleri de kavranabilirdi. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu aynı iktisadî temel üzerinde yükseldiği Batı toplumlarından özel siyasal biçimiyle, yani merkezî niteliğiyle ayrılıyordu. Bu bakımdan Boran, Batı ülkelerindeki feodalite deneyimiyle Osmanlı deneyimini feodalizmin iki farklı versiyonu olarak gördü ve bu versiyonları birbirinden ayırt etmenin zorunlu kıldığı kavramlaştırmanın icabı olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nu *merkezi feodalite* olarak tanımladı.

Boran, *sınıf-aşırı sosyalizm* temsilcilerinin Batı'daki gibi gelişmiş bir işçi sınıfı olmayan Türkiye'de sosyalizmin bir işçi sınıfı davası olamayacağı şeklindeki görüşlerine ilişkin eleştirisi de yöntemsel bir noktadan kaynaklanıyordu. Öncelikle kapitalizm aşamasında geri kalmış ülkeleri toplumsal sınıflar bakımından Batı'nın gelişmiş kapitalist ülkeleriyle karşılaştırmak ve kapitalizm gelişmemiş diye sınıfların, çelişkilerinin ve mücadelelerinin olmadığı ya da önemsiz olduğu fikrine kapılmak, yanlış bir yöntemden gidilerek ulaşılan bir sonuçtu. Zira bir ülkenin sınıf ilişkilerinin ve çelişkilerinin karakteri, o ülkedeki sınıflardan birinin gelişmiş kapitalist ülkelerdeki muadilleriyle karşılaştırılmasından değil, aynı ülkedeki karşıt toplumsal sınıfla karşılaştırılmasından yola çıkılarak tayin edilebilirdi. Sözgelimi, Türkiye'deki toplumsal sınıf çelişkileri hakkında, Türkiye burjuvazisi ile İngiltere burjuvazisi arasın-

da bir kıyaslamayla hükme varılamazdı; bu hüküm ancak Türkiye burjuvazisi ile Türkiye işçi sınıfı arasındaki çelişkilere odaklanılarak kurulabilirdi. Bu açıdan bakılınca da az gelişmiş kapitalizmlerde ve Türkiye'de toplumsal sınıf karşıtlıklarının gelişmiş kapitalist ülkelerden daha keskin olduğu bile söylenebilirdi. Beri yandan işçi sınıfı mücadelesini bir *dava* ya da *gaye* olarak ortaya koymak da hatalı bir yöntemin sonuçlarındandı. Sınıf mücadelesi bu kavramlar ekseninde ele alındığında sanki bu dava ya da gayenin peşinden gidilmediğinde sınıf mücadelesi olmayacakmış gibi idealist bir mantık ortaya çıkıyordu. Boran açısından ise mesele, sınıf mücadelesi kavramının toplumsal olguları karşılayıp karşılamadığı meselesiydi. Türkiye'de de anbean yaşanan toplumsal bir gerçeklik olan sınıf mücadelesi mutlaka örgütlü, bilinçli olması gerekmediği gibi, bu gerçeklik illâ mitingler, protestolar, grevler ve işgaller şeklinde belirmeyebilirdi; sözgelimi, işten kaytarmak da sınıf mücadelesinin görünümlerinden biri olarak değerlendirilebilirdi. Bir toplumsal sınıfın karşıt toplumsal sınıf aleyhine başvurduğu her yol sınıf mücadelesinin kavramının içindeydi.

Toplumsal sınıflar hakkındaki bu tartışmanın önemli yönlerinden biri de aydınlar ve bürokrasiye ilişkindi. Özellikle *Yön* dergisi çevresinde kümelenen sosyalist yazarlar, aydınları (kendi deyimleriyle "asker-sivil aydın zümre") bağımsız bir değişken olarak görüyorlardı. Buna göre, bilgili ve halktan yana aydınlar iktidarı bir kez ele geçirdiler mi, toplumsal sınıflardan birinin lehine ve bir diğerinin aleyhine olarak toplumu yeniden kurabilecek bir kudret taşıyorlardı. Bu kuramsal yaklaşımın ulaştığı sonuç; sosyalizmin aydınlar tarafından geliştirilip benimsenen bir fikirler toplamı, sosyalist siyasetin de yine aydınlar tarafından icra edilecek bir etkinlik olmasıydı. Bu yaklaşımda, sosyalizm işçi sınıfının dünya görüşü, hareketi ve toplum tipi olarak ortaya çıkmıyor; aydınlara ait bir düşünce, hareket ve idare modeli olarak beliriyordu. Sosyalist bir toplum düzeninin kuruluşu aydınların bilgi ve iktidarına bağlıydı. Behice Boran açısından ise sosyalizm, işçi sınıfının dünya görüşü, hareketi ve toplum düzeniydi; aydınlar, bu hareketin düşünsel, eğitsel ve yönetsel yanlarında işlev görecek bir tabakaydı. Bu da, kuramsal olarak aydınların bağımsız bir sınıf, toplumsal sınıfların üstünde bağımsız bir değişken olarak kabul edilemeyeceği anlamına geliyordu. Aydınlar farklı tarihsel süreçlerde, sınıf ilişki ve çelişkilerine göre konum değiştirebilecek çelişkili bir tabakaydı; asla aşkın bir konumda bulunmuyorlardı.

Buradaki sınıf ilişkileri ve tarihsel süreçler vurgusu önemliydi; çünkü bu vurgular, Boran'ın bürokrasi üzerine tezlerinin de temellerini kuracaktı. Dönemin bürokrasiye ilişkin tartışmalarında ikili bir yaklaşım söz konusuydu.

Bürokrasi, Osmanlı-Türkiye toplumunda ya tarih boyunca *ilerici* ya da tarih boyunca *gerici* bir kesim olarak tanımlanıyordu. Birinci görüşü savunan *Yön* yazarları ve MDD kuramcılarına göre ister devletin yönetim mekanizmalarında görevli olsun isterse de devlet dışında konumlanmış olsun aydınlar bürokrasiye dâhil edilmiyordu. Çünkü bu kuramcılar, bürokrasiyi "tutucu" ve "gerici", "devrim ve ilericilik" karşıtı olarak görüyorlardı. Oysa onların kâh "milliyetçi devrimciler", kâh "asker-sivil aydın zümre" olarak tanımladıkları kesimler, Osmanlı-Türkiye toplumunda tarih boyunca ilerici, devrimci bir rol oynamışlardı ve siyasal hayatta sonucu tayin etmeye muktedir, değişimin öncüsü yegâne kesimleri oluşturuyorlardı. Mehmet Ali Aybar ise "kamu yönetimi" kavramı ile "yönetici sınıf" kavramı arasında bir özdeşlik kurarak bürokrasiyi Osmanlı-Türkiye tarihi boyunca egemen sınıfın kendisi ya da bir parçası olarak değerlendiriyordu. Osmanlı'da egemen sınıf olan ilmiye, seyfiye ve kalemiye, Aybar'a göre, egemen sınıf olma özelliğini hiç kaybetmemişti ve 1960'lı yıllar Türkiye'sinde toprak ağaları ve komprador burjuvaziyle birlikte egemen sınıf blokunun bir parçasıydı. Kısaca; Aybar'ın değerlendirmesine göre, bürokrasi, Osmanlı-Türkiye toplumunda ezelî ve ebedî bir egemen sınıftı. "Daima ilerici ve halktan yana" ya da "daima gerici ve egemen sınıfın içinde" formülasyonlarının süreç ve ilişki kavramını göz ardı ettiği açıktır; ki bu göz ardı ediş de bürokrasiye aşkın bir anlam yükler ve onu toplumsal değişmenin ve sınıf ilişkilerinin üstünde ya da dışında konumlandırır.

Sadun Aren, Mehmet Ali Aybar, Behice Boran partinin bir toplantısında bir arada.

Aydınları toplumsal işlevlerine göre tasnif eden Behice Boran ise, devlet mekanizmasının dışında fikir, kültür, sanat ve bilim alanlarında ürünler verenlerini *serbest aydınlar*, devlet mekanizmasının üst mevkilerinde yer alıp devlet adına yaptığı görev karşılığı ücret alanları ise *bürokrasi* olarak tanımlıyordu. Bürokrasi, Behice Boran'a göre, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, evet, hem yönetici grup hem de yönetici sınıf olarak rol oynamıştı. Çünkü imparatorlukta sivil ve askerî yönetim düzeni ile toprak düzeni birbirinin üzerine kapaklanıyordu. Ancak, toplum yapısının değişimine paralel olarak o da dönüşüm geçirmiş, bir sınıf olmaktan çıkarak bürokrasi niteliği kazanmıştı. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde bürokrasi artık kendi çıkarlarına ve kendi çıkarları içinde en üst makam olan padişaha hizmet etmek yerine toprak, ticaret ve sanayideki hâkim sınıflara hizmet etmeye başlamıştı. Bu kesimin sosyalistlerin beklediği anlamda devrimci olmasa bile Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde ilerici-devrimci bir rol oynadıkları söylenebilirdi. Bürokrasinin ilerici ya da gericiliği tarih-aşırı bir biçimde mutlaklaştırılıp dondurulamazdı; ölçüt ancak, tarihsel süreçler ve sınıf ilişkileri olabilirdi, Behice Boran açısından. Beri yandan, çağdaş Türkiye'de bürokrasi, hem egemen sınıflarla hem de emekçi sınıflarla çelişkili bir ilişki sürdürüyordu. Bürokrasi, düzeni ayakta tutan kanunların, siyasî iktidarın politikalarının ve hükümet tasarruflarının uygulayıcısı olduğu ölçüde egemen sınıfların hizmetinde ve safında bir işlev görüyordu. Buna karşılık, kendi çıkarları, değerleri ve devlet aygıtına hâkim olma eğilimleri bakımından da egemen sınıflarla çelişkiye düşebiliyordu. Bürokrasinin yüzü olağan koşullarda burjuva ideolojisine ve müesses nizama dönükken, toplumsal mücadelelerinin buhranlı dönemlerinde zıt ideolojik kutuplar arasında rakkaslanabiliyor, emekçi sınıfların yanına geçme eğilimi gösterebiliyordu. Bu tip momentumlarda bürokrasi ile emekçi sınıflar arasındaki ilişki yine çelişkili bir ilişki oluyordu. Zira bürokrasi, kendisi ile emekçiler arasında keskin bir hiyerarşi kurmaya, onlara yüksek bir noktadan bakmaya meyyaldi. Emekçiler de bürokrasiyle kurdukları ilişkiyi egemen sınıfla kurdukları ilişki gibi algılamayabiliyorlardı. Bununla beraber, Boran'a göre, işçi sınıfı çelişkili bir toplumsal tabaka olan bürokrasiyi kendi mücadelesinin bir müttefiki haline getirmek için çaba harcamak zorundaydı. Çünkü hiçbir toplumsal sınıf, devrimini kendi başına yapamaz; ayrıca işçi sınıfı kendi devletini tek başına çekip çeviremezdi.

Behice Boran'ın Türkiye'de sosyalist düşünceye en önemli katkısı *Sosyalist Devrim* (SD) kuramıydı. Boran, yukarıdaki kuramsal tezleriyle de bağlantılı olan SD tezini, MDD kuramcılarıyla yürüttüğü bir dizi tartışma sürecinde inşa etti. Bu tez, ikinci TİP'in programında en yetkin ifadesine kavuştu.

MDD, düzçizgisel tarih görüşünden kökleniyor, her ülkenin "tarihin zorunlu aşamaları"nı merdivenin basamaklarından çıkar gibi geçmelerinin bir zorunluluk olduğunu varsayıyor, sonuna kadar gelişmiş bir kapitalizm olmaksızın sosyalist bir devrimin ve inşanın mümkün olamayacağını öngörüyordu. Ülkeler toplum tiplerini nasıl aşama aşama geçiyorlarsa; devrimleri, devrim için toplumsal ittifakları ve devrim programları da aşama aşama olmalıydı. Türkiye için ilk aşamada asker-sivil aydın zümre öncülüğünde işçi sınıfı, millî burjuvazi, köylülük ve diğer halk kesimlerinden oluşan ulusal bir ittifak, toprak ağalarıyla işbirlikçi burjuvaziyi dışlayarak ilk devrimi yapmalıydı. Bu devrim ülkeyi emperyalizme bağımlılıktan kurtarmalı, feodal üretim ilişkilerini temizlemeli, ülkeyi hızla sanayileştirmeli, burjuva siyasal biçimi tesis etmeliydi. Böylelikle modern kapitalizme özgü sınıflar olan ama Türkiye'de geişkin halleriyle bulunmayan burjuvazi ve işçi sınıfı gelişip tarih sahnesine çıkacak, bu iki karşıt sınıf arasında mücadelenin maddî temelleri oluşacak, sosyalistler o zaman işçi sınıfı önderliğinde kendi devrimlerine yürüyebileceklerdi. Bu şemaya göre sırayı atlamak mümkün değildi; önce bağımsızlık, sanayileşme ve demokrasi olmalıydı ki, sosyalizme sıra gelebilsin.

Behice Boran, MDD'ye kaynaklık eden ve dönemin uluslararası komünist hareketi tarafından yayılan düzçizgisel tarih kavrayışını reddetmiş, bunun karşısında eşitsiz ve bileşik gelişmeye dayalı bir tarih görüşünü benimsemişti. Önemle belirtmek gerekir ki; Boran, bu tarih görüşünü Marx'tan, Lenin'den ve Troçki'den süzerek edinmekten daha ziyade bir sosyolog olarak Manisa köylerinde yaptığı araştırmalar sırasında geliştirmişti. Boran, 1940'lı yıllardaki toplumsal yapı araştırmalarında, köylerin, kasabaların geçtiği aşamaları aynı zaman ve biçimde geçmediklerini, kasabadaki dönüşümler bir kez açığa çıktıktan sonra o değişimlerin sonucunu kendi bünyelerine uyarlayarak edinebildiklerini, zamanı ve yolu kısaltabildiklerini gözlemlemişti. Boran, kasaba-köy ikilisi arasındaki bu gözlemlerini 1960'lı yıllarda bu kez bir siyasal kuramcı olarak azgelişmiş kapitalizm-gelişmiş kapitalizm ikilisine doğru genişletmiş ve kapitalist dünya sistemi içinde azgelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülkelerin geçtikleri aşamaları onlarla aynı zamanda, aynı hız ve aynı biçimlerde geçmek durumunda olmadıklarını savunmuştu. Hatta, geride olanın sıçramalar yapma imkânları bakımından bazı avantajlara sahip olduğunu vurgulamıştı. Bu yaklaşım, bir dünya sistemi olan kapitalizmin eşitsiz ama bileşik bir gelişme gösterdiği fikrine dayanıyordu. SD tezinin ana kaynağı olan bu tarih görüşünü ileri sürmek ve bundan bir devrim kuramı türetmek, SBKP hegemonyasının süregittiği koşullarda büyük bir adımdı.

Boran'ın SD kuramı, MDD'den farklı ya da daha doğru bir deyişle ona karşıt olarak şu tezlere dayanıyordu: Bileşik gelişen dünya kapitalist sistemi içindeki Türkiye'de feodal ve kapitalist üretim tarzları eklemlenmişti; ama kapitalizm hâkim üretim tarzıydı ve buna uygun siyasal biçimlerini kendi dairesinde yaratmıştı. Türkiye'de devrimin hedefi kapitalizmi aşmak olmalı ve böylesi bir devrim, demokratik görevler ile sosyalist görevleri bir ve aynı süreçte kaynaştırmalıydı. İşçi ve emekçi sınıfların kendi birleşik eylemleri olarak gelişip şekillenecek sosyalist devrim, emperyalizme karşı mücadele ile kapitalizme karşı mücadeleyi kaynaşık olarak yürütmek zorundaydı; emperyalizm Türkiye'nin içsel bir olgusu olduğu için anti-kapitalist olmayan bir anti-emperyalizm mümkün değildi. Bu bakımdan, SD kuramının burjuvazinin işbirlikçi kanadı ile ulusal kanadı arasında bir ayrım yaparak ikincisini müttefik olarak görmek gibi bir eğilimi yoktu; zira, tarımda, ticarette ve sanayide egemen olan bütün sınıflara karşı bir devrimdi. Bu devrimde, bürokrasiye MDD'de olduğu gibi bir öncülük tanınmıyor, MDD'de olduğu gibi sosyalizm öncülerin vasıtasıyla yukarıdan inşa edilen değil, işçi sınıfı tarafından aşağıdan kurulan bir düzen olarak tasavvur ediliyordu.

Boran'ın, burada ancak bazılarına değinebildiğimiz kuramsal ve siyasal çözümlemeleri; Türkiye'nin kendine özgülüklerini önemseyen ama *özgücü* olmayan, tezlerini tarihin maddeci yasalarının diliyle tartışan ama şabloncu olmayan bir Marksist aydının çözümlemeleriydi. Onu Türkiye'de 20. yüzyılın en önemli Marksist kuramcılarından bir haline getiren şey, işte bu konumuydu.

Bu yazı, şu kaynağa dayanıyor: Gökhan Atılgan, *Behice Boran, Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (İstanbul: Yordam Kitap, 2009).

Altmışlı Yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi ve Ortanın Solu

RAFET UÇKAN

Ortanın Solu, çok partili sisteme geçilmesinden bir süre sonra iktidarı DP'ye kaptıran CHP'nin, muhalefet yıllarında yeni bir çıkış yolu bulma arayışının ve altmışlı yıllarda olgunlaşan sosyo-ekonomik ve siyasal koşulların ürünüdür. Temelleri kısmî olarak ellilerde atılmış; ancak ideolojik olarak elle tutulur ve anlaşılır bir içerik kazanması altmışların ikinci yarısından itibaren, özellikle Bülent Ecevit'in çabalarıyla mümkün olmuştur. Ortanın Solu'nun siyasî söylemi, temel olarak, *üreten* ve *üretmeden tüketen* sınıfların karşıtlığı üzerine bina edilmiştir. Üreten sınıfların ilk iki bileşeni *sanayi burjuvazisi* ve *işçi sınıf*ıdır. Kısa bir süre içerisinde daha somut ve detaylı bir yaklaşımla seslenilen ve Ortanın Solu'nu açan metinlerde ağırlık kazanan üçüncü bileşen ise *köylü*lerdir. Karşı cephede konumlandırılanlarsa toprak ağaları, tefeciler, aracılar, arsa spekülatörleri ve lüks konut müteahhitleri gibi katma değer üretmeyen sahalarda faaliyet gösteren, kalkınmaya dönük sermaye birikiminin önünde engel olarak görülen, kısa vadeli/ *soygunvari* kârların peşinde koşan ve üreten sınıfların sırtındaki kambur ya da asalak olduğu düşünülen kesimlerdir. Ortanın Solu'nun, sayılan ilk üç bileşen arasında kurmaya ve temsil etmeye çalıştığı koalisyonun ve bunlar arasındaki uyumun çatısı ise dönemin ruhuna uygun biçimde *sınai kalkınma* hedefi ile oluşturulmaya çalışılmıştır.

* * *

İlk defa 1960'ların ilk yarısında ve ardından 1965 seçimlerinden hemen önce İsmet İnönü tarafından kullanılan Ortanın Solu kavramı, Abdi İpekçi'nin İnönü ile yaptığı ve Temmuz 1965'te *Milliyet*'te yayımladığı müla-

kattan sonra ses getirmiştir. Bu mülakatta İnönü, İpekçi'ye şöyle demiştir: "CHP, bünyesi itibariyle devletçi bir partidir ve bu sıfatla elbette ortanın solunda bir ekonomik anlayıştadır. 1923'teki harap memlekette devletçilik, nasıl tek, eşi ve yardımcısı olmayan bir kalkınma çaresi idiyse, bugün de ekonomik hayatımızın temel bir unsurudur." İnönü'nün Ortanın Solu kavramına başvurduğu ilk zamanlardan, Ecevit imzasıyla 1966'da yayımlanan *Ortanın Solu* kitabına kadar kavram muğlaklıktan kurtulamamıştır. Suna Kili'nin *Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler* kitabında İnönü'den yaptığı alıntılar da, kavramın İnönü tarafından bazen "devletçilik", bazen "sosyal devlet", bazense komünizme ve faşizme karşı bir *tedbir* olarak öne çıkarıldığını göstermektedir. Turan Güneş, Mehmet Barlas'a verdiği röportajda, İnönü'nün, Ortanın Solu deyimini "...Türkiye'de sol konuşulurken, CHP'nin eskiden beri Orta Sol parti olduğunu hatırlatmak ve solun bir miktar havasını almak" için ortaya attığını ifade etmektedir. Güneş'e göre, Ortanın Solu'nu ilk kez kullandığı dönemde, İnönü'nün aklında ne parti programına bir içerik kazandırmak ne de partiye yeni bir siyasal hat çizmek vardır. Ancak 1970'lerden geriye dönülüp bakıldığında, 1950'lerin sonundan 1965'e kadar geçen sürede Ortanın Solu'nun fikrî temellerine dair bazı *izlere* rastlamak mümkündür. Ortanın Solu'nda başat olan *iktisadî* yaklaşımın unutulmaması kaydıyla, hareketin 1961 Anayasası'nı referans alan bir siyasî tahayyüle yaslandığı düşünüldüğü zaman, ilk dayanaklar CHP'nin Ocak 1959'daki XIV. Kurultayı'nda yayımlamış olduğu *İlk Hedefler Beyannamesi*'nde bulunabilir. Bilindiği gibi, grev ve örgütlenme hakkının, sosyal adalet ilkesinin, hukuk devleti ve güçler ayrılığının anayasal güvence altına alınmasını savunan bu beyanname, 1961 Anayasası'na da kaynaklık etmiştir. İleride de açıklanacağı gibi, Ortanın Solu'nun en temel hedefi, 1961 Anayasası'nın sınırları içerisinde hareket ederek, Cumhuriyet'in erken dönemlerinde yarım kalan "devrim"lerin tamamlanmasıdır. *İlk Hedefler Beyannamesi*'nin yanı sıra, 1961-65 yılları arasındaki –İnönü'nün Başbakan olarak görev yaptığı– karma hükümetlerin programlarına *seçici* bir gözle bakıldığında, yaşanan gelgitlere rağmen, Ortanın Solu'na dair *işaretler* barındıran maddeler bulmak mümkündür. Özellikle CHP'nin en baskın olduğu, bağımsızların katılımıyla kurulan son İnönü hükümetinin programında, Suna Kili'nin de yukarıda anılan kitabında not ettiği gibi, *köykent* ve *halk sektörü* projelerinin ilk adımları görülebilir. Bunun yanı sıra karma hükümetler bünyesinde görev yapan Bülent Ecevit'in Çalışma Bakanlığı döneminde, 1961'de anayasal çerçevesi çizilmiş olan işçi hakları, yasal güvence altına alınmıştır.

Yine de bir kavram olarak Ortanın Solu'na derli toplu ve sahici bir içerik kazandırmaya uğraşan ilk çalışma Bülent Ecevit imzalı *Ortanın Solu* (1966) kitabı olmuştur. İlk defa bu kitap aracılığıyla, Ortanın Solu'nun takip etme-

ye meylettiği siyasal hattın doğrultusu berraklaştırılmaya, derli toplu şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Ortanın Solu, anayasal zemin üzerinde yükselen ve (Ecevit'in deyimiyle) *aşırı* sağ/sol siyasal akımlara karşı kitlesel desteğe ve *genel oya* yaslanan bir atılım vasıtasıyla, sosyo-ekonomik düzeni demokratik rejimin sınırları içerisinde dönüştürme rolü oynayabilecek bir yaklaşım olarak tanımlanmıştır. Ortanın Solu'nda dikkati çeken ilk vurgu budur.

Ortanın Solu'nun ilk baskısı 1966'da yapılmıştı.

Ortanın Solu'nun, *Anayasa, demokrasi* ve *genel oy* vurgularını öne çıkarmasının iki temel nedeni vardır. Bunların ilki, Ecevit'in ve Ortanın Solu'ndaki diğer siyasetçilerin DP'nin iktidar olduğu dönemdeki kişisel siyasî deneyimleriyle rabıtalıdır. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*'nda Feroz Ahmad, DP dönemi ve demokrasi ile ilgili önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Ahmad'a göre, DP'nin yerel örgütleri, CHP iktidarında büyük sıkıntılar yaşayan, 1946'da ilk defa siyasete giren ve CHP'ye karşı hasmane duygular besleyen kadrolardan meydana gelmiştir. Bu kadrolar DP iktidarını, CHP'den intikam almak için bir fırsat olarak görmüştür. Adnan Menderes ise parti içi muhalefete set çekebilmek ve "Muhaliflerini yatıştırmak için CHP'ye karşı sert önlemler almayı öğren[miş] ve bunu bir çizgi haline getir[miştir.]" Kurtuluş Kayalı'nın "Bir Siyaset Adamı Olarak Bülent Ecevit'i Anlamayı Denemek" başlıklı makalesinde de altını çizdiği gibi, Ecevit'in siyasî hayata aktif olarak katılması bu döneme denk düşmüş, "...siyaset hayatı DP tahakkümüne karşı mücadeleyle, deyim yerindeyse demokrasi mücadelesiyle başlamış"tır. Dolayısıyla, parlamenter demokrasi konusundaki tavrı, DP'nin CHP karşısındaki baskıcı uygulamalarının giderek yoğunlaştığı bir dönemde şekillenmiştir. Öte yandan, Ortanın Solu'nun öncü isimlerinden olan Turan Güneş, siyasete DP milletvekili olarak girmiş; fakat DP'nin anti-demokratik uygulamalarına karşı parti içinde muhalefet etmiş ve zaman içinde Adnan Menderes'le ters düşmüştür. 1955'te, basına ispat hakkı tanınması konusundaki çekişmelerde, ispat hakkını savunmuştur. Bu hakkı savunanlar arasında, yazının ilerleyen

bölümlerinde adı yeniden anılacak olan, dönemin DP milletvekili İbrahim Öktem de vardır. Akın Simav'ın *Turan Güneş'in Siyasal Kavgaları*'nda anlattığına göre, Menderes'in yakınlarındaki kadrolar İspat Hakkı Kanunu Teklifi'nden imzalarını çekmeleri için her iki ismi de önce "ikna etmeye" çalışmıştır. Simav'ın çalışmasında, Menderes'in çok yakınında olan birisi ile Turan Güneş arasında geçen şöyle bir konuşma aktarılmaktadır:

> – Görüyorsun, Turan. Köprülü bu işi yürütemiyor. Menderes çok iyi bir hariciyeci arıyor. Bak şu koca Meclis'te lisan bilen kaç milletvekili var? Senin adından bahsediliyor. Menderes Köprülü'yü biraz daha eskitecek, arkasından görevi sana verecek.
>
> – Ee sonra?
>
> – Ama, politikada liderin peşini hiç bırakmayacaksın.
>
> – Ee sonra?
>
> – Sonra şu İspat Hakkı Teklifi'nden imzanı geri al. Çünkü Sayın Başbakan istemiyor.

Benzer bir teklif Öktem'e de yapılmış; ancak ne Öktem ne de Güneş imzasını geri çekmiştir. Sonraki aşamada Menderes, ispat hakkını savunan milletvekillerini *kararlı* bir biçimde partiden tasfiye etmeye çalışmıştır. Her iki isim de, bu hakkı savunan diğer kadrolarla beraber DP'den ayrılmış ve kendisini Kasım 1958'de feshederek CHP'ye katılacak olan HP'nin kurucuları arasında yer almıştır.

Ortanın Solu'nun *demokrasi ve Anayasa* vurgusunda ısrarcı olmasının arkasında yatan ikinci ve daha önemli neden, hareketin, kendisini ve taşıdığı "devrimcilik" iddiasını dönemin diğer sol akımlarıyla ayrıştırma ve sağın yapıştırmaya çalıştığı "komünizm yaftası"ndan kurtulma çabası içinde olmasıdır. Bu noktada, Anayasa ve demokrasi, Ortanın Solu'na dair komünizm yakıştırmalarının yolunu kesebilecek bir engel olarak devamlı surette öne çıkarılmıştır. Ortanın Solu'nun henüz içeriği muğlak bir söylem olarak ortaya atıldığı ilk zamanlarda bile, Suna Kili'nin yukarıda anılan çalışmasında belirttiği gibi, *Ortanın Solu Moskova'nın Yolu!* sloganına karşı, 1965'teki seçim sürecinde İsmet İnönü de sıklıkla Ortanın Solu'nu 1961 Anayasası'na dayandırma gereği duymuştur. Bu yolla İnönü, Ortanın Solu'nun *dışarıdan* güdülenmediğini, meşru/anayasal rejimin çizdiği çerçevenin içinden doğduğunu ve anayasal sınırlar içerisinde hareket ettiğini anlatmaya çalışmıştır. Yani ilk dönemlerden itibaren Anayasayı sahiplenme ve onun öngördüğü reformları parlamenter demokrasinin sınırları içerisinde gerçekleştirme iddiası Ortanın Solu düşüncesinde belirgin olmuştur.

Altmışlardan bugüne değin, CHP'nin Türkiye soluyla ilişkisi daima inişli çıkışlı olmuş, CHP'nin siyasî yelpazenin neresinde pozisyon aldığı hep tartı-

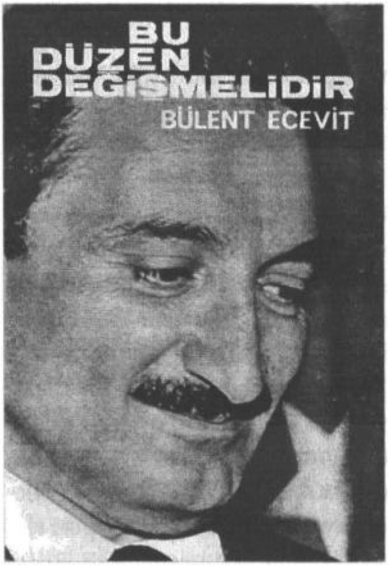
şılagelmiştir. Ecevit çizgisinin partiye hâkim olduğu dönemden, sağ söylemlere en fazla yaklaştığı dönemlere değin CHP, sol bir parti olduğu iddiasını neredeyse hiç terk etmemiştir. Bununla beraber, Ortanın Solu'nun ve Ecevit'in, radikal solla Ortanın Solu arasında ciddi bir mesafe olduğunu sıklıkla dile getirmesine karşın, altmışlar boyunca, CHP'yi geniş sol cephenin müttefiklerinden sayma eğilimi de, solu soğurmaya çalışan bir çatlak olarak görme eğilimi de aynı anda söz konusu olmuştur.

Kurtuluş Kayalı, Ecevit üzerine yazdığı makalede, "Birlikte hareket etmek anlamında CHP'nin solun çok sayıda kesimi tarafından dayanılacak bir siyasal güç olarak düşünülmesi partinin bu konudaki tutumunun açıklıkla anlaşılmasını olanaksız kılmıştır" demektedir. Kayalı'ya göre, CHP'yi soldaki diğer bileşenlerle aynı resmin içine yerleştirmek, hem sağcıların hem de solcuların işine gelmiştir. Sağ açısından CHP'yi olduğundan daha radikal bir çizgiye itme çabasının, solun bir bölümü açısındansa hitap edilen ve destek alınan tabanı genişletme kaygısının bunda önemli bir motivasyon olduğunu söylemek mümkündür.

Meselenin öteki yüzündeyse, aşağıda da değinileceği gibi, CHP'nin solu böldüğü ve solun büyümesinin önünde bir engel teşkil ettiği yönünde eleştiriler de dillendirilmiş ve zaman zaman Ortanın Solu'nun sözcüleri, dönemin diğer sol siyasî çizgilerinden gelen suçlamalara cevap verme zorunluluğu hissetmiştir. Ortanın Solu devrinin kapandığı ve Kemalizm'e dönük eleştirilerin entelektüel sahada *baskın* hâle geldiği daha geç dönemlerde Türkiye'deki radikal sol çevreler, Ortanın Solu'nu, altmışlardaki ve yetmişlerdeki toplumsal hareketlerin yükselme potansiyelini tıkayan ve emek eksenli hareketi ehlileştirmeye çalışan bir çıkış olarak değerlendirmeye yatkın bir tavır sergilemiştir. Örneğin Sungur Savran, "CHP ve Sosyal Demokrasi: Bir İlişkinin Anatomisi" başlıklı makalesinde, AP'nin mülk sahibi sınıfların çıkarlarını kollamak için işçi sınıfını bastırmaya çalıştığını, CHP'ninse işçi sınıfının bağımsız bir siyasal aktör olarak burjuvazinin karşısına dikilmesini engellemeye dönük olarak "baskıya değil eritmeye dayanan" bir yol izlediğini ifade etmektedir.

Ortanın Solu'nun, sadece radikal sağın değil, Ecevit'in demokrasi karşıtı olarak nitelendirdiği radikal solun yükselişine karşı da bir bariyer işlevi üstlenmeye çalıştığı doğrudur. Ecevit, Ortanın Solu'nu, "aşırı sol" diye adlandırdığı sosyalist çizgilerin de, parlamenter mücadeleye mesafeli yaklaşan diğer akımların da dışında ve hattâ karşısında konumlandırmıştır. İnönü ise çeşitli vesilelerle CHP'nin sol çizgisinin sosyalizme tekabül etmediğinin ve partinin sosyalist bir partiye dönüşmeyeceğinin altını çizmek zorunda hissetmiştir. Ecevit Ortanın Solu'nu, demokrasi, düşünce özgürlüğü ve insan onuru gibi kavramları esas alan, barışçıl bir siyaseti savunan ve Batı so-

lundan *etkilenen* bir siyasî akım olarak tanımlamıştır. 1970 yılında yayımlanan *CHP XX. Kurultayı Parti Meclisi Raporu*'nda da, partinin devrimci cepheyi bölmekle suçlandığı, oysa CHP'nin devrimden anladığı şeyin, diğerleri'nin anladıklarından farklı olduğu belirtilmiştir. Buna göre, yukarıda da kısmen dile getirildiği gibi, CHP Marksist-Leninist bir devrimciliğe de, asker-bürokrat kadroları iktidara taşıyacak yaklaşımlara da mesafeli olmuştur. Anılan raporda da belirtildiği gibi, CHP'nin "devrim" anlayışı, "...genel oyun desteğiyle ve 1961 Anayasası doğrultusunda yapılacak düzen değişikliğini gerçekleştirecek alt-yapı devrimleri"ne dayanmaktadır. 1969 seçimlerinden evvel CHP Merkez Yönetim Kurulu'nun hazırlayarak yerel örgütlere "gizlidir" notuyla gönderdiği *1969 Seçimlerinde Uygulanacak Propaganda Stratejisi* metninde de buna uygun biçimde, "Demokratik rejim savunulmalı ve ima yoluyla olsa bile millî iradeye yönelmiş tehdit gibi yorumlanmaya müsait konuşmalara asla müsaade ve müsamaha gösterilmemelidir" denmiştir.

İlk baskısı 1968'de yapılan *Bu Düzen Değişmelidir*, ağırlıklı olarak Ecevit'in 1968 bütçesi görüşmeleri sırasında Meclis'te yaptığı konuşmaya dayanıyordu.

Öte yandan, Ecevit'in imzasıyla yayımlanan *Bu Düzen Değişmelidir*'de, toprak reformu bile bir yönüyle komünizm "tehdidi"ne karşı bir tedbir olarak sunulmuştur. Bülent Ecevit, yapılacak toprak reformunu, toprak mülkiyetinin yaygınlaşması sayesinde köylünün, *ağanın kulu* olmak yerine *devletin kulu* olmayı seçmesini yani komünizme meyletmesini engelleyecek bir formül olarak öne çıkarmıştır. Buradan, Ortanın Solu'nun komünizmden ve özel mülkiyetin yokluğundan ne anladığı da aslında ortaya çıkmaktadır. Ortanın Solu'nun zihin dünyasında, özel mülkiyetin yokluğu, *devlet diktası*na tekabül etmektedir.

Radikal sola karşı yukardakine benzer bir tavrı 1967-1971 yılları arasında faaliyet gösteren, dönemin gençlik hareketine Ortanın Solu savunusuyla dâhil olmaya çalışan *Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonu*'nun (SDDF) bildirilerinde de görmek mümkündür. Türkiye'nin birçok yerinde örgütlenen SDDF, faal olduğu dönemde yalnızca milliyetçi/muhafazakâr radikal sağ ile değil; radikal sol, sosyalist gençlik örgütleriyle de karşı karşıya gelmiş ve her iki tarafa da mesafeli durmuştur. SDDF'nin bildirilerinde, radikal sağdaki öğrenciler için "sağ yobazlar", radikal

soldakiler içinse "sol yobazlar", "sol faşistler", "bunalım çocukları" gibi ifadeler kullanılmaktadır. Örneğin, Serhat Hürkan'ın *Ortanın Solu'nun Ulusal Ülkücüleri* kitabında aktarıldığı gibi, 1970'te Hacettepe SDD'nin olağan genel kurulu vesilesiyle yayımlanan bildiride "aşırı" akımlara karşı "Kemalist devrimciler"e şu sözlerle çağrı yapılmaktadır:

> Yurdumuzda anarşi havası yaratmaya çalışan sağ ve aşırı sol yobazlar vardır. Doğu ve Batı emperyalizmi ve bunların yerli işbirlikçileri olan bu güçlere karşı vermekte olduğumuz halkçı ve demokratik kavgada tüm Kemalist devrimcilere büyük görevler düşmektedir. Kendilerine devrimci süsü veren, başkasının fikirlerini kabul etmekten âciz anarşistlere ve kendilerine milliyetçi süsü veren faşistlere karşı büyük bir kavga vermek zorundayız.

Bülent Ecevit'in SBF'de FKF üyesi gençlerce sert şekilde protesto edilmesi ve tartaklanması üzerine SDDF tarafından 1969'da yayımlanan –Hürkan'ın yukarıda anılan kitabında da aktarılan– *Ecevit'e Uzanan Eller Kırılacaktır* başlıklı bildiride radikal öğrenci gruplarına "meydan okunmakta" ve SDDF'nin "demokratik düzen"in sınırları içerisinde hareket edeceği vurgulanmaktadır:

> Bunlar CIA'nın oyununa alet olan, bozuk düzenden kurtuluşu, halk iradesini hiçe sayarak saptırmak isteyen sözde sosyalistlerdir. Bunlar Marksizm özentisi içinde bulunan; fikirden yoksun; insana saygısı olmayan; hür fikirden korkan; tam bağımsızlığa, işgal ve saldırı ile varılacağını sanan; "gaflet ve delalet içinde" kişilerdir. (...) Bundan böyle sağ ve sol yobazlar iyice bilsinler ki; hiç kimseye pabuç bırakılmayacaktır. (...) Son sözümüz şudur: Halk düşmanları ayaklarını denk alsın. Biz halk için, halkla beraber demokratik düzen içinde mücadelemizi sürdüreceğiz.

SDDF'de genel başkanlık yapmış olan Semih Eryıldız'ın *Demokratik Halk Devrimi* kitabında da belirttiği gibi, "aşırı" sol grupların Ecevit'e tepkilerine paralel olarak, Ecevit, davet edilse dahi, bu grupların bulunduğu toplantılara gidemez hâle gelmiştir. Protesto edileceğini bildiği için, 10 Kasım 1970'te Türkiye Millî Gençlik Teşkilatı tarafından düzenlenen anma törenine davet edilmişse de katılamamış, yerine Deniz Baykal'ı yollamıştır. Baykal'ın, "Cici demokrasi giderse, ancak faşizm gelir, daha ileri bir demokrasi gelmez" sözleri, toplantının katılımcıları tarafından yuhalanmıştır.

Ortanın Solu çizgisindeki SDDF'nin radikalizme ve silahlı eylemlere bakışı, yukarıda yapılan alıntılardan da anlaşılacağı gibi, yalnızca anayasa ve demokrasi savunusundan kaynaklanmamış, komplo teorilerinden de izler taşımıştır. Buna göre gençlik, o dönemde kargaşa ortamının yaratılmasına alet edilmek istenmiştir. Semih Eryıldız *Demokratik Sol* adlı kitabında, altmışla-

rın sonunda gençlerin, kötü niyetli olarak eyleme ve sokağa yönlendirildiğini, kaçınılmaz görülen felaketin bir an evvel ortaya çıkması için uğraşıldığını ileri sürmektedir.

SDDF'nin, kullandığı dil ve takındığı üslupta, kendi solundaki gençlik örgütleriyle üniversite kampüslerinde şiddet içeren bir nüfuz yarışı içinde olması etkili olmuştur. Bu durum, *CHP XX. Kurultayı Parti Meclisi Raporu*'nda da dile getirilmiş, Ortanın Solu'ndaki SDDF'li gençlerin, uğradıkları silahlı saldırılara rağmen, meşru müdafaa sayılabilecek durumlarda bile şiddete başvurmamaları takdirle karşılanmıştır. SDDF 1971'de Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatıldığında, örgütün son Genel Başkanı Nafiz Bostancı, Sıkıyönetim Komutanı Orgeneral Semih Sancar'a yazdığı mektupta, SDDF'lilerin muhalefet anlayışının parlamenter sistemle uyumlu olduğunu ve kimi *emniyet yetkililerinin telkinlerine rağmen* SDDF'nin silahlanmadığını vurgulamıştır. Serhat Hürkan'ın *Ortanın Solu'nun Ulusal Ülkücüleri* kitabında yer verilen bu mektupta, SDDF'nin demokrasi ve halka inanmak bakımından diğer gençlik gruplarından ayrıldığı belirtilmiş ve federasyonun yeniden faaliyete geçmesine izin verilmesi istenmiştir.

Yukarıdan da anlaşılacağı gibi en geniş tanımıyla radikal solun, Ortanın Solu'nun ve onun etrafında örgütlenen SDDF'nin muhayyilesindeki olumsuz yeri tartışılmayacak denli sarihtir. Radikal sol ile Ortanın Solu arasında, açık fikrî ayrılıkların yanı sıra "devrim" hedefinin gerçekleştirilmesi konusunda yönteme dair uzlaşmaz farklılıklar vardır. Böyle olmakla birlikte, ileride de açıklanacağı gibi, emekçi kesimlerin çıkarlarının, sermaye sınıflarının çıkarlarına asimile edilmeye çalışıldığı iddiası sorgulanmaya muhtaçtır.

* * *

Daha evvel zikredilen *Ortanın Solu* (1966) başlıklı çalışma, tek başına Ortanın Solu'nun neye tekabül ettiğini açıklamaya yetmese de, ileriki tarihlerde daha net biçimde ortaya konulacak olan siyasal tavrın nüvelerini barındırması açısından önemlidir. Örneğin, bu çalışmada 1969 tarihli *CHP'nin Düzen Değişikliği Programı*'ndaki kadar *baskın* bir köylülük vurgusu olmasa da, çalışanlar, emekçiler, köylüler ve sanayiciler üzerinde durulmaktadır. Ecevit'in, *üretici güçler* çatısı altında bu sınıflar arasında uyum sağlama çabası, bir tarafında Cumhuriyet'in erken dönemlerinden farklılaşan bir halkçılık anlayışı, diğer tarafındaysa sosyal adaletçi ekonomik düzenin *teşvik edildiği* bir devletçilik anlayışı bulunan iki ayaklı bir köprüye dayanmaktadır.

Bu ayakların ilki, Ayşe Güneş-Ayata'nın "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi" makalesindeki tespitlerine paralel şekilde, otuzların halkçılığından farklı olarak sınıfların varlığını kabul etmekte-

dir. Bununla beraber, Ortanın Solu'nun halkçılığı, sınıf savaşımı yerine sınıf ayrılıklarının törpülenmesini, gelir dağılımında dengenin ve adaletin sağlanmasını, yani toplumsal ve ekonomik reformlar yoluyla sınıflar arasındaki kalın duvarların yıkılmasını esas alan bir halkçılık anlayışıdır. *Ortanın Solu* çalışmasında ve Ortanın Solu'nun ürettiği diğer metinlerde, halk ve halkçılık kavramları, yalnızca mülksüz alt sınıfları değil, sınıfsal farklılıklarıyla toplumun tüm *üretici güçlerini* kapsayabilecek ve hepsine birden seslenebilecek bir kavram olarak işe koşulmuştur.

Diğer taraftan, 1961 Anayasası'na uygun olacak biçimde, özel teşebbüse *kamu yararı* çerçevesinden taşmadığı sürece sıcak bakan, "ne servet diktası ne devlet diktası" söylemiyle hareket eden, *halk sektörünü/halk teşebbüsünü* destekleyen ve sosyal adalet ilkesini esas alan bir devletçilik anlayışı da söz konusudur. Burada anılan halk sektörü, çalışan kesimlerin örgütlenerek toplu yatırımlar yapması ve bu yatırımların da devlet ve özel sektörün ara bölgesinde durmakla beraber ekonomik girişim sahasının ana unsuru haline gelmesi fikrine dayanmaktadır. Ayrıca bu yolla, iktisadî sahada tekelleşmenin aşılacağı düşünülmektedir. Ortanın Solu'nda, örtük ya da açık biçimde, halkın tüm kesimlerinin, tasarruflarını bir araya getirerek *örgütlenmiş müteşebbisler* haline gelmesi, sınai kalkınmanın öznesi olması ve sosyal adalet çerçevesinde alt sınıfların da kalkınmadan pay alabilmesi görüşü öne çıkmaktadır. En azından *niyet* düzeyinde, altmışların ikinci yarısındaki parti meclisi raporlarına kadar nüfuz eden görüş budur. Bunu, cumhuriyetçiliğin *ortak iyi* nosyonu üzerinde yükselen ve serbest piyasacı anlayışın *hür teşebbüs* övgüsünden farklılaşarak eşit bölüşümü geliştirmeye çalışan bir yaklaşım olarak okumak da, sınai kalkınmayı ve sermaye birikimini tökezleten unsurlara karşı geniş kitleleri mobilize etmek amacıyla alt sınıflara sunulan bir *sus payı* olarak okumak da mümkündür. Ecevit'i ve Ortanın Solu'nu sahiplenenler ilk yaklaşıma, Kemalizm'in her türlüsüne eleştirel yaklaşan radikal sol/sosyalist kesimler ise ikinci yaklaşıma daha yatkın bir yerden meseleye bakmaktadır.

Ortanın Solu'nun, halkın sınai kalkınmaya katılımı konusundaki iktisat eksenli yaklaşımında, dönemin ruhuna da uygun biçimde klasik Marksizm'in yapısalcı okumalarının *kısmî* etkisini görmek kabildir. Hem 1968 tarihli, Ecevit imzalı *Bu Düzen Değişmelidir* kitabında hem de 1969'da *CHP'nin Düzen Değişikliği Programı* başlığıyla yayımlanan seçim beyannamesinde, siyasal iktidarın ve egemenliğin ekonomik güçten kaynaklandığı ve halkın ulusal ekonomiye hâkim olmasının onu en önemli siyasî güç haline getireceği savı farklı vesilelerle dillendirilmektedir. Buna göre, halk egemenliğinin yolu, üretim araçlarının halkın elinde olmasından geçmektedir. Öte yandan üretim araçlarının tümünün devletleştirilmesi ve özel mülkiyetin ortadan

kalkması halinde, devletin, halkın üzerinde bir güç haline geleceği ve egemenliğin *devlet yöneticileri* veya *bürokratların* eline geçeceği düşünülmektedir. Daha evvel anılan *devlet diktası* kavramıyla kastedilen de tam olarak budur. Burada, örtük olarak, halkın emeği üzerinde yükselecek olan bürokrasi *sınıfına* gönderme yapılmasında, o dönem çokça tartışılan *Asya Tipi Üretim Tarzı* (ATÜT) savlarının *izlerini* görmek de mümkündür.

Öte yandan, üretim araçlarının belirli sermaye toplulukları veya toprak ağalarında toplanması durumunda ise siyasal gücün bu dar çevre ile devletin başında bulunan yöneticiler arasında paylaşılacağı savunulmaktadır. Servet ve devlet diktasının önüne geçeceği düşünülen model, aşağı yukarı, köylü ve çiftçilerin kooperatif birlikleri aracılığıyla, işçilerin sendikaları aracılığıyla, memur ve öğretmenlerin yardımlaşma kurumları aracılığıyla ve esnaf-sanatkârların birleşmeler yoluyla sınai yatırımlar yapmasına, bunların da devlet tarafından teşvik edilmesine dayanmaktadır. *Ortanın Solu*'nda yurtdışındaki Türk işçilerin tasarruflarını da değerlendirecek şekilde, işçi sendikalarının büyük bir yatırım bankası veya ortaklığı kurması ve halk teşebbüslerinin geliştirilmesine öncülük etmesi de önerilmektedir. Büyük tablonun çekirdeğindeki amaç, ülkedeki tüm kaynakların ve insan emeğinin sanayileşmeye dönük olarak seferber edilmesidir.

* * *

Yukarıdaki anlatıda yeterince dillendirilmeyen; ancak Ortanın Solu'nun ürettiği söylemin merkezinde yer alan ana vurgulardan biri de köylülüktür. Köylüyü toprak ağasının, tefecinin, aracının elinden kurtaracağı iddia edilen ve köylülerin sınai kalkınma hamlelerine dâhil edilecek şekilde harekete geçirilmesini öngören modelin üç temel kavramı, *toprak reformu*, *kooperatifçilik ve köykent*tir. 1969'da *CHP'nin Düzen Değişikliği Programı* başlığıyla yayımlanan seçim bildirgesindeki şekliyle bu model, temel olarak, köylünün refah seviyesinin yükseltilmesi ve alım/tüketim gücünün artırılması yoluyla iç pazarın genişlemesi, köylünün bir yandan kendi imkânları ve devlet teşvikleriyle üretir ve satarken bir yandan da iç pazarda müşteri haline gelebilmesine dayanmaktadır. Bu yolla hedeflenense, gelişmiş bir tarım toplumu değil, bir sanayi toplumu yaratmaktır. Anılan bildirgede, toprak reformu yoluyla tüm köylülerin üretim yapabileceği topraklara kavuşması, toprak mülkiyetinin yaygınlaşması, yukarıda da belirtildiği gibi köylü ve çiftçilerin örgütlenerek kooperatifler kurması ve bu kooperatiflerin devlet tarafından desteklenmesi, kredi imkânlarından yararlandırılması öngörülmektedir. Bunun yanı sıra, köy kooperatifleri eliyle, köylülerin kendilerini ilgilendiren sahalarda *sınai yatırımlar* yapması, örneğin tarım makineleri ve traktörler üreten fabrikalar kurması fikri öne çıkarılmaktadır. Büyük toprak sa-

hiplerinin, toprak reformu vesilesiyle yapılacak olan kamulaştırmalardan elde edeceği gelirleri sanayi sektörüne yatırması için devlet tarafından destekleneceği; dahası, toprak sahiplerinin ancak bu yolla denkleme dâhil edileceği belirtilmektedir. *Bu Düzen Değişmelidir*'de de, "...eski düzenin büyük toprak sahipleri[nin], yeni düzenin büyük sanayicileri" olabileceği söylenmektedir. Zaten, Ortanın Solu hareketinin ürettiği metinlerde, Ortanın Solu'ndaki CHP'nin iktidarında, bu kesime tasfiye olmak ya da sınai yatırım yapmak dışında bir seçeneğin bırakılmayacağı örtük ya da açık biçimde ifade edilmektedir.

1969 Seçim Bildirgesi'nde *Toprak İşleyenin Su Kullananın!* sloganıyla vücut bulan toprak reformu yaklaşımı, Suna Kili'nin de belirttiği gibi, 1969'daki seçim mağlubiyetini izleyen parti-içi çekişmelerde öne çıkan unsurlardan biri olmuştur. Bu slogana karşı çıkanlar, bu yaklaşımın yasadışı olduğunu ve mülkiyet hakkını çiğnediğini öne sürmüştür. Ecevit ise bu söylemin arkasında durmuş ve Türkiye'de toprak mücadelesi yapan köylülerin, hakkı olanı almak istediğini ve "devrimci" bir eylemde bulunduğunu ifade etmiştir.

Köylüye seslenen programın son bileşeni olan *köykent* ise köyler arasında sanayi altyapısının, tesis ve hizmetlerin köyleri birbirine bağlayacak şekilde belli merkezlerde toplanması fikrine dayanmaktadır. Bu merkezlerde devletin doğrudan müdahalelerinden azade bir tür *özyönetim* fikrinin hâkim kılınması, burada tesis edilecek sosyo-ekonomik yapının motor gücünün az evvel de sözü edilen köy kooperatifleri ve kooperatif birlikleri olması amaçlanmaktadır. Köykentler, köylülerin üretim ve pazarlamaya dönük emeğinin ve sermaye birikiminin seferber edileceği, köyler ve diğer köykentlerle eşgüdümün sağlanacağı sahalar olarak tasarlanmıştır. Köykentin başka bir amacı da, köyden kente göçün yavaşlatılması ve bu merkezlerin köylülerin *kendi inisiyatifi* doğrultusunda şekillenen kentsel mekânlara dönüştürülmesidir.

Kısaca belirtmek gerekirse, toprak reformuna, kooperatifçiliğin geliştirilmesine ve köykentlerin inşasına dayanan üçayaklı bir strateji ile altmışlarda toplam nüfus içinde çok büyük ağırlığı olan köylü nüfusun hem kente doğru bir göç akını olmaksızın kentlileşmesi hem de emeğini sınai kalkınmaya kanalize etmesi amaçlanmıştır.

Ortanın Solu'nun kazanmaya çalıştığı köylüler, Ecevitçi çizgide örgütlenen SDDF'nin de önemsediği başat meselelerden biri olmuştur. Serhat Hürkan'ın yukarıda anılan kitabından anlaşılacağı gibi, SDDF'li gençler, kırsal bölgelerde bildiri dağıtmış, köy okullarının inşaatlarında ve onarımlarında çalışmış, köylere dayanışma ziyaretleri düzenlemiş, farklı vesilelerle köylülerle temas kuracak girişimlerde bulunmuştur. Hürkan'ın kitabında yayımlanan ve köylülere seslenen farklı bildirilere bakıldığında, SDDF'li gençlerin

köylülerin mücadelesinin *yanında durmaya*, köylülerle dayanışmaya ve onların dertlerine ortak olmaya çalıştıkları görülmektedir. Örneğin, 1969'da Samsun'da tütün üreticilerine dönük olarak hazırlanan bildiride "Sizin çocuklarınız, haklı davanızda beraber olmak için yanınızda ve içinizdedir" denmekte ve tütün üreticilerine şöyle hitap edilmektedir: "Tütün ekicisi, tütündeki sömürü düzeni değişecektir. Davanda haklısın ve demokrasiye ve anayasaya inanmış gençlik seninle beraberdir. Bu bozuk düzeni iradenle sen değiştireceksin. Emeğini çalanlara karşı birleş, tarlanı ipotekten ve kendini borçtan kurtar." Benzer bir anlayışla, 1969'da, köylülerin sorunlarını dinlemek için "köy gönüllüleri" kampanyası başlatılmış ve köylere ziyaretlerde bulunma kararı alınmıştır. 1970'te ise, tütün üreticisi Ege köylüleri ziyaret edilmiştir. Aynı yıl, Hakkâri, Manisa, Trabzon, Malatya, Zonguldak gibi illerde, SDDF'li gençler okul ve sağlık ocağı inşası, köye su getirilmesi gibi faaliyetlerde bulunmuştur.

Ortanın Solu'nda, altmışların ruhuna uygun biçimde, genel olarak tüm toplumsal sorunların, daha özelde ise kırsal bölgelerde, köylerde yaşanan sıkıntıların *ekonomik kalkınma* ve refah politikalarıyla tamamen çözüleceğine dair bir inanç söz konusudur. *1969 Seçim Bildirgesi*'nde, Doğu illerimizdeki "bölücülük", "isyancılık", "eşkıyalık", "asayişsizlik" gibi sorunların kaynağı olarak da bu bölgedeki feodal sömürü düzeni ve ilkel üretim ilişkileri gösterilmektedir. Bu sorunların, köylülüğe dönük yukarıda açıklanan politikaların yanı sıra, Doğu'ya daha fazla yatırım yapmakla, buradan Ortadoğu'ya dönük bir dış ticaret planlamasını hayata geçirmekle ve buna benzer, ağırlıklı olarak iktisadî önlemler geliştirmekle çözüleceği düşünülmektedir. 1969 seçimlerinin muhasebesini de içeren *XX. Kurultay Parti Meclisi Raporu*'nda da yukarıdakilere benzer bir yaklaşım yinelenmekte, "CHP'nin görüşünce, Doğu'nun ve Güneydoğu'nun, asayiş dâhil bütün sorunları, ancak toprak ağalığına, kredi, gübre, tohumluk ve ilaç aracılığına son verecek, halkı maddi ve manevi sömürüden kurtaracak bir düzen değişikliğiyle çözülebilir" denmektedir. Bu yaklaşımla, Kürt illerindeki meselenin ekonomi temelli bir okumaya hapsedildiği doğruysa da, en azından Cumhuriyet'in erken dönemlerinden farklı olarak asayiş ve *gericilik/dincilik* gibi bir çerçeveden kurtarıldığını söylemek mümkündür. Anılan raporda, "asayiş tedbiri" adı altındaki uygulamaların bölgedeki "mazlum" halkı bezdirdiği, zulüm ve baskıların "bölücülüğü" engellemek yerine tam tersi sonuçlara gebe olduğu dile getirilmektedir.

* * *

Altmışlarda ve yetmişlerde yukarıda kısaca anlatmaya çalıştığım Ortanın Solu tezlerini savunan CHP hizbi, hem seslendiği toplum kesimleri ve sınıf-

sal taban hem de reformculuk/"devrimcilik" anlayışı açısından tek parti döneminin CHP'sinden farklı bir tutumun inşacılığına girişmiştir. Böyle olmakla beraber, Ortanın Solu'nda geçmişe dönük olarak *eleştirel* sayılabilecek bir sahiplenme ve ısrarlı bir *devamlılık* vurgusu da söz konusu olmuştur. Ecevit'in, ağırlıklı olarak 11 Kasım 1969'da SDDF'nin düzenlediği toplantıda yaptığı bir konuşmaya dayanan ve Ortanın Solu tartışmalarında yeterince gündeme getirilmeyen *Atatürk ve Devrimcilik* kitabı, bu saptamayı en somut biçimde doğrular nitelikteki çalışmadır. Ecevit bu kitabında, Atatürk döneminde gerçekleştirilen "devrim"lerin, halkın somut koşullarını iyileştirebilecek nitelikte olmadığını, onları ezilmekten ve sömürüden kurtarmadığını ifade etmektedir. Buna göre Cumhuriyet'in erken dönemlerinde gerçekleştirilen "devrim"ler ağırlıklı olarak "üstyapı devrimleri"dir; oysa halkı, içinde bulunduğu kötü koşullardan ancak üretim ilişkilerini değiştirecek olan "altyapı devrimleri" kurtaracaktır. İşin bu yüzü, Ecevit'in erken Cumhuriyet'e bakışının eleştirel boyutunu oluşturmaktadır; ancak meselenin bütününe bakıldığında, Ecevit'in, o dönemin koşullarında başka türlüsünün pek mümkün olmadığını iddia etmekteki ısrarı da görülecektir. Dahası, Ecevit'in penceresinden bakıldığında, Cumhuriyet'in erken döneminde yapılan "devrimler", köklü bir "altyapı devrimi" gerçekleştirebilmek için geçilmesi gereken uğraklar olarak görünmektedir.

Altyapı-üstyapı devrimleri meselesi konuşulurken, *Düzenin Yabancılaşması/Batılaşma*'da İdris Küçükömer'in CHP'ye, Ortanın Solu'na ve partinin sırtını yasladığı geleneğe karşı ortaya koyduğu eleştirilere başvurmakta fayda vardır. Anılan çalışmasında Küçükömer, CHP'nin, Osmanlı son dönem bürokrasi geleneğinin bir devamı olduğunu ifade etmektedir. Buna göre, Osmanlı'nın son dönemlerinden CHP'ye kadar, *Batılaşma* çabaları, Batı'nın tarihsel serüveni içerisinde gelişen üretim ilişkilerinin birer çıktısı olan Batılı üstyapı kurumlarının, herhangi bir altyapı devrimi ve Batı'dakine benzer bir sınıfsal zemin olmaksızın bizim coğrafyamıza ithâline dayanmaktadır. Bu yönüyle de aslında "köksüz, tutarsız ıslahat hareketleri" olarak kalmış, Batılı kapitalistlerin Osmanlı'ya nüfuzunu kolaylaştırmış ve yerli üretici güçlerin tasfiyesine neden olmuştur. Tasfiye olan bu güçlerin itirazları ise İslâmcı bir veçhe ile kendisini göstermiş, böyle olunca da gericilikle yaftalanmıştır. Böylece, üretim ilişkilerine dayanan esas mesele, *ilericilik-gericilik* çekişmesine hapsedilmiştir. *İlericilik* ve *Batılaşma* olarak kodlanan girişimlerin arka planında, Küçükömer'e göre, güçlenen ayanın toprak üzerindeki mülkiyetini hukukîleştirme tasası ve bürokrat kadrolarınsa hem canlarını kurtarma hem de edindikleri servet için güvence kazanma arayışı içinde olması vardır. Bu noktada, Batı kapitalizminin pazar arayışı ile içerideki bürokrat ve ayan takımının arayışları örtüşmüştür:

> Sanki dünyanın ortasında imiş gibi duran geniş Osmanlı ülkelerinde, dış kapitalist isteklerin gerçekleştirilmesi için gerekli ortamın hazırlanmasına batılaşma hareketi, hayret edilecek bir biçimde uyuyordu. Bürokrasi serveti için melce ve devamlı politik güç arıyordu. Ayan ise fiilî büyük toprak mülkiyetine hukuken de kavuşmaya çalışıyordu. Fakat, bunların istedikleri üstyapı kurumları alınırsa, bu, Osmanlı kapısını kapitalizme ardına kadar açacaktı.

Küçükömer, Sened-i İttifak'tan İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması (Baltalimanı Antlaşması) ve özel mülkiyeti güvence altına alan Tanzimat Fermanı'na kadar tüm yenileşme hareketlerini, bu çerçevenin içine yerleştirmektedir. CHP'yi ise *bürokrat-ayan kalıntısı-eşraf* birliğinin lehine olan mülkiyet ilişkilerine, halkın yararına olacak şekilde müdahale etmekten imtina eden ve hattâ bu ilişkileri perçinleyen geleneğin bir devamı/uzantısı olarak değerlendirmektedir. Asaf Savaş Akat'ın "İdris Küçükömer'in Mirası" başlıklı makalesinde, konuya dair yorumu şu şekildedir:

> Aslında [*Düzenin Yabancılaşması*'ndaki] tez çok yalın, sade ve netti. [İdris Küçükömer,] Türkiye'de sosyalist hareketin gelişerek kendisine bir kütle tabanı oluşturabilmesi ve böylece Türkiye'nin geleceğinde önemli bir toplumsal ve siyasi aktör olabilmesi için, CHP-asker-Kemalizm üçlüsüne kökten karşı çıkması gerektiğini söylüyordu.

İdris Küçükömer'in, Akat'ın dile getirdiği tarzdaki CHP reddiyesi bir kenarda tutularak bakıldığında, Ecevit, *Atatürk ve Devrimcilik*'te birçok açıdan aslında Küçükömer'in tespitleriyle uyumlu görüşler öne sürmekte ve Osmanlı'daki son dönem reformların halkın yoksulluğunu daha da katmerli hâle getirdiğini, halkın topraksızlaşmasını artırdığını, ağalık sistemini güçlendirdiğini, iç ve dış sömürüyü tırmandırdığını dile getirmektedir. Küçükömer'den farklılaştığı nokta, yukarıda da belirttiğim gibi, Osmanlı reformcularıyla Kemalist dönemi ayrı tutup, Cumhuriyet'in erken dönemlerinde yapılan reformları (Ecevit'in adlandırmasıyla *üstyapı devrimleri*ni), üretim ilişkilerini dönüştürecek girişimlere zemin kazandıran çabalar olarak görmesidir. Yani Ecevit, altyapı-üstyapı ilişkisine dair Küçükömer'in kurduğu denklemi el yordamıyla ve belki biraz da zorlamayla tersine çevirmektedir. Cumhuriyet'in erken dönemlerinde atılan her adımı ve Atatürk ilkelerini, yoksul halkı müşkül durumdan kurtaracak olan *altyapı devrimleri*nin *hazırlayıcısı* olarak sunmaktadır. Örneğin, laikliği, *altyapı devrimleri*ne karşı din istismarcılığıyla muhalefet edilmesi riskini ortadan kaldırmayı hedefleyen bir ilke olarak ele almaktadır.

İlericilik-gericilik meselesinde de Ortanın Solu ile Küçükömer çizgisi birbirine paraleldir. Ecevit, halkın, kendi lehine olacak, somut koşullarını iyi-

ye götürecek *devrimlere* karşı çıkmayacağını; yapılan *devrimlere* karşı gelişen tepkilerinse *hazımsızlık* olarak değil *azımsama* olarak okunması gerektiğini ifade etmektedir. Gericiliği ise halkın içinde bulunduğu koşullara dair *o an için* hiçbir işe yaramayan *üstyapı devrimleri*nin yarattığı hoşnutsuzluğun ve tepkinin manipüle edilmiş görünümü olarak değerlendirmektedir. Burada, tıpkı İdris Küçükömer gibi, daha iktisadî bir değerlendirme yapılmasını savunan bir tutum söz konusudur. CHP'nin, *ilericilik-gericilik* tartışmasına sıkışıp kalmak yerine, ekonomik dönüşümlere odaklanması gerektiği fikri öne çıkarılmaktadır. Bu noktada, bu son tespiti destekler nitelikteki *1969 Genel Seçimlerinde Uygulanacak Propaganda Stratejisi* metnini burada yeniden hatırlamakta fayda vardır. Anılan metinde şöyle denmektedir:

> İlerici-gerici ayrımı yapmak ve özellikle tartışmaları din ve laiklik konularına aktararak, bir savunma taktiği veya kısır çekişme zemini üzerinde bulunulmamasına dikkat edilmeli; onun yerine "ekonomik ve sosyal açıdan devrimcilik" tezi işlenmeli; toplumumuzun ekonomik sosyal altyapısını çağdaşlaştırmaya yönelmiş gerçek devrimci hareketin karşısında olanlar "sosyal anlamda tutucular" olarak eleştirilmelidir.

Kurtuluş Kayalı, Ecevit'in (ve aslında Ortanın Solu ideologlarının) sağ partilerin oy tabanı durumunda olan sol oyları almak için izlenmesi gereken yola işaret ettiğini ifade etmektedir. Bu, *Düzenin Yabancılaşması*'nda DP-AP çizgisini "dayandığı taban bakımından" sola yerleştiren Küçükömer'in zaviyesinden bakıldığında, Ortanın Solu'nun Türkiye soluna yerleşme çabası olarak da okunabilir. Konu hakkında, Ortanın Solu'nun en parlak isimlerinden olan Turan Güneş de henüz Ortanın Solu fikri olgunlaşmamış durumdayken bile buna benzer bir çizgiyi savunmuş ve sonrasında da bu çizgiye sadık kalmıştır. Güneş, 1962'de *Yön*'de yayımlanan "Demokrat Parti Neydi" ve "DP İktidarı" makalelerinde, DP'nin yükselişinde ana amilin "dincilik" olmadığını; seçmenlerin, içerisinde bulunduğu sefaletten kurtulmanın yolu olarak oy haklarını birer araç olarak kullandığını ve DP'yi desteklediğini söylemektedir. Güneş'e göre, söz konusu olan "kitlelerin isyanı"dır ve bunun temel nedenlerinden birisi, Türkiye'nin "iktisaden geri kalmış bir ülke" oluşudur. Yine aynı yıl yayımlanmış olan "Aydınların Diktatörlüğü" yazısındaysa Güneş, Türkiye'yi Batılı bir ülke haline getirmeye dönük *devrimleri*n nimetlerinden, o ana kadar, aydınlar denilen orta sınıfın yararlandığını, "genel oy"la beraber kitlelerin isyan ettiğini belirtmektedir. Turan Güneş'e göre, aydınların önünde kitleleri de bu gelişime ortak edecek bir yol bulmaktan veya kitleler tarafından tasfiye edilmekten başka seçenek kalmamıştır.

Yukarıdaki tablodan kalkarak, Ortanın Solu'nun ve ideologlarının, CHP'nin *geleneksel* laiklik çizgisinin ve *ilericilik-gericilik* okumasının dışın-

da bir yol tuttuğunu söylemek olanaklıdır. Kurtuluş Kayalı da farklı vesilelerle, *Düzenin Yabancılaşması*'ndaki bir dipnota dikkat çekmektedir. Bu dipnotta Küçükömer, Bülent Ecevit'i olumlayan bir tarzla, ondan CHP'nin içindeki *yalnız adam* olarak söz etmektedir. Yine benzer biçimde, Akat'ın yukarıda bahsedilen makalesinde de hem Turan Güneş hem de Bülent Ecevit'le ilgili olarak olumlu sayılabilecek bir tonla konuşulmakta ve şöyle denilmektedir:

> 1987-91 arasında SHP içinde toplumcu sosyal demokratlarla Kemalistler arasında yaşanan ve Kemalistlerin zaferi ile sonuçlanan çatışma acaba farklı sonuçlanır mıydı? İdris yaşasaydı... Hatta Turan Güneş yaşasaydı... Belki de bugünün tarihi çok farklı yazılabilirdi. 1990'lara toplumsal muhalefetin bütün demokratik unsurlarını içinde toplayan ve evrensel değerleri yerellikle birleştiren yeni bir sentezle, yeni bir siyasi hareketle girebilirdik. Hem Prens Sabahattin'in hem Türkiye İşçi Partisi'nin, hem Terakkiperver Fırka'nın hem Dev-Genç'in, hem 1946 ruhunun hem Karaoğlan Eco'nun mirasçısı güçlü bir sivil toplum hareketini çürüyen devlete alternatif haline getirebilirdik. Ama olmadı.

Bu tablodan da anlaşılacağı gibi, aslında CHP'ye eleştirel yaklaşanların bir bölümünde, Ortanın Solu'nu ya da doğrudan doğruya Bülent Ecevit'i, kısmen de olsa geleneksel CHP çizgisinin dışında tutarak, ona *görece* olumlu bir tarzda bakma eğiliminin olduğunu söylemek mümkündür. Aynı akıl yürütmeyle madalyonun öteki yüzüne bakıldığındaysa, bizzat CHP'nin içinden, Ortanın Solu hizbinin CHP'yi kendi geleneğinden koparmaya çalıştığını savunan eleştirilerin de söz konusu olduğu görülecektir. Ecevit'in *Atatürk ve Devrimcilik*'teki *eleştirel* ama *ısrarlı biçimde sahiplenici* bir tavrı temellendirme çabasını biraz da bu saptamanın ışığında değerlendirmekte fayda vardır. Özellikle 1969 seçimlerinden sonra, parti içinde, parti geleneğine referans veren eleştiriler yüksek sesle dillendirilmiş, Suna Kili'nin belirttiği gibi, Ecevit'in Atatürk'ü eleştirdiği ve reddi mirasta bulunduğu görüşü seslendirilmeye başlamıştır. 9 Aralık 1969 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, "CHP'de Çatışma" manşetiyle parti içi münakaşalara dair verdiği geniş haberde, Nihat Erim'in Ecevit'e yönelik olan şu sözlerine yer vermektedir:

> Maziyi inkâr edemezsiniz. Bu caiz değildir. Mazide Atatürk ve İnönü vardır. "Fes yerine şapka getirilmesi halkın mutluluğuna ne kattı?" dediniz. O zamanın şartları içerisinde fesi çıkarıp şapka koymak, bir yeni baş takmak kadar zordu. Atatürk o devrimleri yapmasaydı, alt yapı devrimlerine ulaşamazdı. Atatürk'ü reddederek CHP'li ve devrimci olmak mümkün değildir. Hele CHP'nin kurucusu olan Atatürk'ü, CHP'nin Genel Sekreteri eleştiremez.

Aslında Ortanın Solu'nun en önemli ve görünür ideologlarından olan Turan Güneş de Bülent Ecevit'in kendisi de hiçbir zaman Kemalizm ile esaslı bir hesaplaşma içinde olmamıştır; ancak tek parti dönemi CHP'sini de altmışların Türkiye'si için kopyalanıp kullanılabilecek bir model olarak kabul etmemiştir. Zaten Ecevit'in tek parti ve Atatürk dönemi hakkındaki yukarıda açıklanan tutumu bile, CHP içinde yeterince tepkiye ve öfkeye neden olmuştur. Bülent Ecevit, kendisine yöneltilen eleştirilere, 1970'teki *XX. Kurultay*'da, Suna Kili'nin çalışmasında aktarılan şu sözlerle yanıt vermiştir: "Biz artık Türkiye'de olaylara bürokrat aydın açısından bakmıyoruz. Halk açısından bakıyoruz. CHP'de bakış açısı değişmiştir. CHP'nin devrimcilik görüşü değişmiştir. Şimdi devrimcilik sözünden altyapı devrimciliğini anlıyoruz." Ecevit aynı konuşmada, Atatürk'e karşı bir beyanda bulunmadığını da ifade etmiştir.

Anlaşılacağı gibi, CHP'nin mazisi ve geleneği, Ortanın Solu'nun genel anlamdaki inandırıcılığı açısından da, bu akımın parti içinde tutunma çabaları açısından da zaman zaman bir engel olarak ortaya çıkmıştır. Ecevit ise yukarıda anlatıldığı gibi farklı türden bir okuma yaparak bu geçmişi Ortanın Solu'nun lehine çevirmeye ve böylece parti geleneği ile Ortanın Solu arasında bir köprü kurmaya uğraşmıştır. Ecevit'in yukarıda değinilen tek parti dönemi okuması, hem CHP'den sol bir yaklaşım çık(a)mayacağını iddia eden kesimlere hem de CHP'nin kendi geleneğinden saptırıldığını savunan parti-içi hiziplere cevap yetiştirme çabasının ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

* * *

Ortanın Solu'nun yazının en başından itibaren izah edilen tutumu, CHP'nin seslenmesi ve örgütlemesi gereken tabanın hangi taban olduğuna ve bu tabana nasıl bir anlayışla seslenilmesi gerektiğine dönük belirli bir inancın ve arayışın üzerine bina edilmiştir. 1965 seçimlerinden evvel İsmet İnönü'nün, biraz da CHP'nin potansiyel oyuna TİP'in ortak olması tehlikesini bertaraf etmek niyetiyle, Ortanın Solu diye muğlak bir kavramı kullanmasını bir kenara koyduğumuzda, yolu ileride bu akıma çıkacak olan *umut verici* ilk *somut* adımlar da tabana dair bir tartışmayla atılmıştır. 1962'deki bir Parti Meclisi (PM) toplantısında, CHP Grup Başkan Vekili ve Parti Meclisi üyesi İbrahim Öktem, partiye verilecek yönün tayin edilmesine dönük olarak bir komisyon kurulmasını önermiş, ardından Turan Güneş ve Bülent Ecevit konuya dair konuşma yapmıştır. Güneş, konuşmasında, mevcut ihtilâlin 1960'ta değil, "genel oyun kabul edildiği" 1945'te başladığını ve hâlâ devam ettiğini, 1945'in "...aç kitlelere devlet yönetiminde söz sahibi olma olanağını" verdiğini söylemiş, CHP'nin sorununun "herkesin ekmek yemesini sağlamak" olduğunu belirtmiştir. Adnan Menderes'in düşüşünü ise enf-

lasyonist politikalarla aç kitlelerin karnını doyuramamasına bağlamıştır. Güneş'e göre, dönemin siyasal atmosferinde CHP'nin küçülmesi istenmiyorsa, CHP işçileri ve yoksul köylüleri kendi yanına çekmeli ve çıkarları birbiriyle çelişen sınıfların hepsine birden seslenme çabasından vazgeçmelidir. Aynı toplantıda Güneş'le uyumlu bir hatta yürüyen Ecevit de, partinin "aşırı" uzlaştırıcı tavrından yakınmış, parti örgütlerinin yerel eşrafa dayanmaya başlamasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Oysa Ecevit'e göre, laikliğe de zemin kazandırabilecek nitelikte bir işçi sınıfı Türkiye'de mevcuttur ve nispî temsil sistemi içerisinde tüm sınıfları aynı çatının altına toplamak ve uzlaştırmak yerine, örneğin sanayici ile işçinin çıkarlarını uzlaştırmak daha gerçekçidir:

> Bugün temsil etmeye çalıştığımız sınıflar arasında çıkar çatışması vardır. Toprak ağası ile küçük çiftçinin çıkar çelişmesi bir yana, tüccar ile sanayicinin çıkarları farklıdır. Ben sanayici ile işçinin uzlaşmasını, ithalâtçı ile sanayicinin uzlaşmasından kolay görenlerdenim.
>
> Parti bunlar arasında yolunu bulmalıdır. Kime yöneleceğini saptamalıdır. (...) Parti giderlerinin zenginler eliyle sağlanması devam ettiği sürece, partilerin kanılarını serbestçe söylemelerine ve tercihlerini ortaya koymalarına olanak yoktur. Yerel örgütümüzü de eşraf örgütü olmaktan çıkarmalıyız.

Toplantının içeriği, 4 Nisan 1962'de *Yön*'de yayımlanmıştır. Mehmet Barlas'ın Turan Güneş'le yaptığı mülakattan, anılan toplantının içeriğinin Güneş tarafından *Yön*'e sızdırıldığını öğreniyoruz.

O zaman için nereye varacağı aslında çok da kestirilemeyecek olan bu tartışma, sınırlı bir birikimin ardından parlayan ilk kıvılcım olmuştur ve CHP'nin altmışların ikinci yarısından itibaren vardığı yere, ilk defa berrak bir biçimde 1962'de ortaya atılan bu fikirlerin olgunlaşmasıyla ulaşılmıştır. Yani partinin sesleneceği ve dayanacağı toplum kesimlerinin hangileri olacağının netleştirilmesine dönük Ortanın Solu'ndaki ısrar, aslında en başından itibaren bahsedilenlerin de özünü oluşturmaktadır. Yunus Emre'nin, bu konu bağlamında Turan Güneş'e başat rol atfeden "Turan Gü-

1960'lı yıllarda CHP içinde her geçen gün daha da parlayan Ecevit, 1966'da genel sekreter seçildikten sonra hızla İnönü'ye rakip durumuna geldi, 1972'de CHP genel başkanı oldu. (Kaynak: http://www.ismetinonu.org.tr)

neş ve CHP'nin Dönüşümü" makalesi, bu ısrarı ve 1962'deki tartışmayı, Güneş'in CHP'yi kadro partisi olmaktan çıkarıp, modern bir kitle partisine dönüştürme arayışı çerçevesinde ele almaktadır. Ancak Ortanın Solu'nun hem CHP'ye tam manasıyla hâkim olması hem de seçim başarısı kazanması hiç kolay olmamıştır. SDDF'nin genel başkanlarından Semih Eryıldız'ın, *Demokratik Halk Devrimi* kitabında da belirttiği gibi, CHP'nin köklü bir parti olması, fikrî bölünmelerle partinin çözülüp dağılmasını engellemiş; fakat aynı zamanda, hızlı bir dönüşüm yaşamasının da önüne geçmiştir. Ortanın Solu kavramı, henüz bütünlüklü şekilde ete kemiğe bürünemeden, CHP'nin 1965'teki seçim yenilgisinin yükünü sırtlamak zorunda bırakılmıştır. Suna Kili, 1965'teki yenilgiyi, CHP'nin tüm çabalarına rağmen *ihtilâlci* yaftasından kurtulamamasına; İnönü'nün Başbakan olduğu karma hükümetlerin sorumluluğunun CHP'ye yüklenmesine; bu hükümetlerin döneminde parti örgütlerinin isteklerinin tatmin edilememesine ve örgütlerin çalışmamasına; Ortanın Solu söyleminin karşı propaganda yoluyla Marksizm'le özdeşleştirilmesine; parti içi hizipleşmelere ve kadroların yenilenememesi yüzünden partinin halktan uzak bir noktaya savrulmasına bağlamaktadır. Oysa, dönemin tanıklarından Şeref Bakşık'ın *CHP ile Bir Ömür* kitabında da belirttiği gibi, "Yenilgi nedenleri ortaya serilirken, 'ortanın solu' kavramı, sanık sandalyesinin birinci sırasına oturtulmuştu[r.]" Seçimlerden sonra İnönü, partide nabız yoklamaya başlamış, milletvekilleriyle ve parti örgütleriyle seçim sonuçlarına dair toplantılar gerçekleştirmiştir. Bakşık'ın belirttiğine göre, konuya ilişkin grup toplantısında Ortanın Solu söylemini yanlış bulanların ve yanlış bulmamakla beraber zamansız olduğunu düşünenlerin yanı sıra, Ortanın Solu'na sahip çıkılmasını ve ondan vazgeçilmemesini savunanlar olmuştur. İnönü, yaptığı görüşmeler neticesinde hem kendi genel başkanlığına dair partideki genel eğilimi öğrenmiş, hem de parti içindeki farklı görüşlere dair fikir edinmiştir. Turan Güneş'e göre, 1965 seçimlerinden sonra İnönü büyük bir taktik izlemiş ve kendisinin tartışma konusu yapıldığını sezdiği için, aslında genel başkanlığı bırakmaya niyetli olmamasına rağmen, partililerden genel başkanlık için isim önerisinde bulunmalarını istemiştir. Bu süreçte, Emin Paksüt, Turan Güneş'e, Feyzioğlu'nun bu işi ciddiye aldığını söylemiştir. Yine Güneş'in belirttiğine göre, Coşkun Kırca da "...kulaklara gelen biçimde 'Feyzioğlu genel başkan olmalıdır' anlamında sözler söylemeye başlamıştı[r.]" Bu nabız yoklama sürecinden sonra İsmet İnönü'nün günlüğüne düştüğü ve Bakşık'ın kendi kitabına taşıdığı şu not ilginçtir: "Genel görüşme teklifime, Feyzioğlu'nun, hayatımın en büyük buhranına girdiğimi söylemesi... Feyzioğlu sinsi, takımı azgın." Ortanın Solu, önce Turhan Feyzioğlu etrafında toplanan ve Ortanın Solu kadrolarına karşı gelişen muhalefeti aşmak zorunda kalmıştır. Partinin sosyalizme savrulduğu/savrulaca-

ğı vehmine kapılan kanada karşı, Ortanın Solu ilk zaferini 1966'daki XVIII. Kurultay'da kazanmış, Ecevit CHP Genel Sekreteri olmuştur. 1967'de toplanan Olağanüstü Kurultay ile birlikte, Feyzioğlu kanadı tasfiye olmuştur/edilmiştir. Feyzioğlu ile birlikte Coşkun Kırca ve Emin Paksüt'ün de aralarında olduğu kırkın üzerinde milletvekili partiden ayrılmıştır. Ardından 1969 seçimlerinde yaşanan yenilgi vesilesiyle Kemal Satır çevresinde gelişen muhalefete karşı, Ecevit ekibi 1970'teki XX. Kurultay'dan bir kez daha zaferle çıkmıştır. Ortanın Solu'nun parti içinde adım adım güçlenmesi, en azından bir süre için, CHP'nin istikameti belirlenmiş bir yolda ve derli toplu hâle getirilmeye çalışılan bütünlüklü bir siyasî programla ve alt sınıfları gözeten reçetelerle yürümeye meyletmesini sağlamıştır. Altmışlar ve yetmişler de dâhil olmak üzere, Cumhuriyet tarihinin herhangi bir kesitinde CHP'nin, tam manasıyla alt sınıfların/ezilenlerin partisi haline gelip gelmediği şüphelidir; ancak CHP ilk defa Ortanın Solu hareketi sayesinde, kendi geleneğini masaya yatırmış ve kendisine içinde bulunduğu döneme uygun yeni bir rota çizmeye çabalamıştır. O dönemde, yukarıda anılan üretici kesimlerin, Ortanın Solu'nun anladığı şekliyle "altyapı devrimleri"ni gerçekleştirmeye dönük olarak partinin seslenmesi gereken taban olduğu saptamasıyla hareket edilmiş ve bu fikir etrafında şekillenen bir siyasî duruş kavramsallaştırılmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken, parti kadrolarının ve partililerin tek parti dönemine dair melankolisi edilgen bir biçimde beslenmemiş; Kemalizm ve Cumhuriyet'in erken dönemi, yer yer zorlama çıkarımlara da başvurma pahasına –deyim yerindeyse– *yeniden yazılmış* ve geçmişin bakiyesi insanları örgütleyecek ve mobilize edecek bir gelecek tasavvuruna tercüme edilmeye çalışılmıştır. Bülent Ecevit, Ortanın Solu'nun temel tezlerinin örgütte yaygınlaşması için bizzat çaba harcamış ve hem tabanın hem de kadroların belirli bir fikrî doğrultuda dönüştürülmesini hedeflemiştir. Öte yandan, değişime direnen kadrolar, demokratik süreçlerin sonunda partiden tasfiye olmuştur/edilmiştir. Ortanın Solu, en azından bu yönleriyle, bugünün CHP'si için de bir yol haritası sunabilecek durumdadır. Altmışların ve yetmişlerin CHP'si, daha sonraki dönemlerde *sosyal demokrasi* iddiası taşıyan tüm siyasal akımlar için önemli bir referans değeri taşımıştır. Bununla beraber, bu mirası ısrarla sahiplenen *sosyal demokrat* kesimlerin, meseleyi *kavramak* bir yana, Ortanın Solu'yla herhangi bir ortak zemini paylaşıp paylaşmadığı da tartışmaya değer bir konu olarak ortada durmaktadır.

"İhtiyar Paşa" İnönü (1960-73)

SÜLEYMAN İNAN

"Çıldırmış vaziyetteler."
– İsmet İnönü, (Adnan Menderes'in eşi Berrin Hanım'a hitaben),
16 Eylül 1961

1960'lara gelindiğinde İnönü, seksenli yaşlarına doğru yaklaşıyordu. Metin Toker'in *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları* kitabında bahsettiği şekliyle o, artık, herkesin ağzına baktıran bir *İhtiyar Paşa*'ydı. İnönü, ordu içinde her vakit ama hususen 1960'larda tüm siyasî yapılarda ve devlet mekanizması içerisinde dikkate değer yeri olan biridir. İnönü'nün 27 Mayıs Darbesi ve sonrası gelişmelere yön verdiğiyle ilgili somut emareler muğlaklığını hâlâ korumaktadır. Ama destekleyicilerinden muhaliflerine kadar geniş bir kesim onun bir biçimde darbenin fonunda yer aldığını düşünmeye meyyaldir. Özellikle DP'nin halefi sağ kanat politik çizgi İnönü'yü bundan dolayı açıkça yermiştir. DP'nin vârisleri, kâh onun darbeye davetkâr, kışkırtıcı sözlerini, kâh çeşitli mitinglerindeki aşırı tepkilerini, onun şuurlu tahrikleri olarak görür ve bunlardan cuntanın cesaret aldığını iddia ederler. 27 Mayıs'tan sonraki günlerde "ben uyarmıştım" tarzındaki sessizliği de bu imajı pekiştirir. Ancak darbe sonrasında, MBK'nin hükümeti devirmek dışında bir planının olmadığını görmek belli ki İnönü'yü bile şaşırtmıştır. Yassıada Mahkemesi'nin kararlarının açıklanmasından sonra, kocasının idamını engellemesi için aracı olmasını rica eden Berrin Menderes'e cevaben İnönü'nün sarf ettiği şu sözler onun şaşkınlığının bir ifadesi olarak kaydedilebilir: "Şimdi oradan geliyorum. Çılgın vaziyetteler. Çıldırmış vaziyetteler."

İnönü'nün 1960'lardaki yıllarını; koalisyon hükümetlerinin ilki olan 1961, genel seçimlerdeki başarısızlığı takiben partisinin fikri tartışmalara yöneldiği 1965, cuntacı müdahalenin adı olan muhtıralı 1971, partisiyle ilişkilerine nokta koyan kurultayın zamanı 1972 yıllarını temel alan kronolojik evreler içinde değerlendirmek mümkündür.

"Ordu, 27 Mayıs'tan yeni çıkmıştır. Hassastır, alıngan olmuştur"
– İnönü (İ. Sabri Çağlayangil, *Anılarım*'dan)

Zor Görev: Yeniden Başvekil

İnönü Başvekil olacağı ilk hükümetini Cumhuriyet'in ilânından bir gün sonra –30 Ekim 1923'te– kurmuştu. Başkanlığını yaptığı son hükümet (7. Hükümet), 1 Mart 1935'te kurulur ve Atatürk'le olan fikir ayrılıkları sebebiyle 1937'nin Ekim'ine kadar sürer. 1938'den sonra devam eden 11 yıllık Cumhurbaşkanlığı ve 1950'de başlayan 10 yıllık ana muhalefet liderliğinden sonra şimdi ve üstelik belirsiz siyasî ortamda yeniden başvekilliği gündemdedir. Askerî yönetimin lideri Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı olması, Anayasanın kabulü ve DP'siz genel seçimlerin yapıldığı böyle bir zamanda, demokrasinin gerekleri olarak 1957'den beri dillendirilen hedeflerin (*İlk Hedefler Beyannamesi*) hayata geçirilmesi zor görünür. Ancak bu hedeflerin, daha önce neredeyse koalisyona benzer siyasî ittifaklara yol açtığı da bilinir. İnönü için ilk aşamada sivil yönetimin pekişmesini sağlayacak koalisyon, işte bu yüzden zorunlu bir siyasî tercih olarak karşısına çıkar. İnönü, böylece, toplumda var olan gerginlikleri azaltıcı bir etkisinin olacağı inancıyla da koalisyona ümitli bir seçenek olarak bakar. Nitekim, radyodan, AP ile kurduğu bu koalisyonla ilgili olarak İnönü şöyle der: "Koalisyon hükümeti vatandaşlar arasındaki kardeşliği temsil etmektedir. Bu, gerilim nedenlerini azaltacak ve sonuçta ortadan kaldıracaktır." Türkiye'nin edineceği bu ilk tecrübede, zamanla ortaya çıkabilecek ve hattâ hükümetin sonunu getirecek anlaşmazlıkların olabileceği karamsarlığı İnönü'de yok gibidir. Zürcher'in ifadesiyle bu koalisyonun "Bir aşk evliliği değil, bir çıkar evliliği olduğunu" herkes bilmektedir.

İnönü, 27 Mayıs Darbesi'nin olumsuz etkilerine karşı toplumsal barışa katkı verecek formül olarak, kapatılmış DP'nin devamı iddiası taşıyan AP ile koalisyonu ayrıca önemser. Toplum nezdinde husumetin hiç olmazsa görünürde bu sayede azalacağına kanidir. Böylesi ince iç-denge siyasetini, sözgelimi tutuklu DP'li milletvekillerinin affıyla ilgili görmek de mümkündür. Tüm par-

İnönü, dün ilk defa Başbakanlıkta çalıştı

Cevdet Sunay, Gürsel ile İnönü'ye izahat verdi

Akça, Y.T.P. Grup idare heyetinin istifasını istedi

İnönü, C.K.M.P. Başkanı Bölükbaşı ile görüştü

Koalisyonun esaslarında anlaşma oldu

A.P. ve C.H.P. heyetleri iç ve dış politika konusunda tesbit ettikleri hususları bir protokolla açıkladılar

Milliyet, 17 Kasım 1961.

ti liderlerinin katıldığı 24 Ekim 1961 tarihindeki *Çankaya Protokolü*'nde bu af konusunun *şimdilik* ele alınmayacağı belirtilirken; diğer taraftan AP ile yapılan ilk koalisyon protokolünde geçmiş yaraların sarılacağının sözünü verir. Kendince bu yolla yaptığı iş, iki taraftaki (ordu-AP) aşırılıkları geriletmektir.

Koalisyon fikri, askerî cenah için militer idarenin *ihtilâlci* biçimde devamını isteyen bir kısım albayın itirazını celbetse de üst düzey askerlerin önemli bir kısmının eğilimi İnönü'nün Başbakanlığı ile bu işin kurtarılacağı yönündedir. Gazeteci Metin Toker, koalisyonlar döneminde kayınpederi İnönü'nün hükümet etme sorumluluğu almasını şartların gereği ile açıklarken, bu sayede bir iç savaştan çıkıldığının da altını çizer: "Eğer 'milletin makûs talihi' İnönü savaşlarıyla yenilmişse, Türk demokrasisinin korkunç bir iç savaş geçirmeden sürmüş olması da 1961-65 arasının koalisyonlar dönemi sayesindedir." İnönü'nün ordu desteği ile iktidar olduğu doğruydu; ama İnönü'nün iktidarıyla ordu içindeki çekişmelerin önünün alındığı da başka bir doğruydu. Yeni bir darbeye engel olmak için hareketin merkezi olan Kara Harp Okulu'nu 5 Şubat 1962'de ziyaret etmesi bu babtan sayılabilir. Bundan birkaç hafta sonra SKB tasfiye edilirken, itirazcı albaylardan Talat Aydemir ve subay arkadaşlarının 22 Şubat 1962'deki en son yapılan genel seçim sonucunu yok sayarak yeni baştan askerî idare hedefleyen darbe girişimine kalkıştıklarında, onları vazgeçiren ve teslime zorlayan yine İnönü'dür. Çankaya Köşkü'nde yapılan toplantıya katılan generallerden biri olan Muhsin Batur'un, İnönü'nün söz alıp komutanlara yalnızca CHP Genel Başkanı sıfatıyla hitap ederkenki edasını şu gözlemle anlatır: "Kritik olan geçiş dönemi için gerekli insanı bulduğumuzdan içimiz rahattı."

"CHP, bünyesi itibariyle ortanın solundadır."
– İnönü, 28 Temmuz 1965

1965-70 CHP İçinde Dönüşüm Sancıları

İnönü'nün genel başkanı olduğu CHP, 1965 seçimlerine Bülent Ecevit ve Turhan Feyzioğlu tarafından kaleme alınmış yeni bir bildirge ile girer. Açık bir sosyalist çağrı olmadan, sosyalizmin sosyal güvenlik, sosyal adalet gibi konularına değinilen bu yol Ortanın Solu olarak tanımlanır. Bu yönelimde İnönü, ikna olmuş olarak Ortanın Solu'ndan ilk defa 28 Temmuz 1965 tarihinde söz eder: "CHP bünyesi itibarı ile devletçi bir partidir ve bu sıfatla elbette ortanın solunda bir anlayıştadır. 1923'teki harap ülkede bir kalkınma çaresiyse, bugün de ekonomik hayatımızın temel bir unsurudur." Siyasî çeşitliliğin arttığı bu evrede İnönü'nün yoksul ve varoşlarda yaşayanların oylarını hedeflediği ortadadır. Ancak, bizzat İnönü'nün varlığı, sözü edilen kesimlerin nezdinde inandırıcı değildir. Zaten 1965 seçimlerinde bu yeni yol partiyi iktidara taşıyacak başarıyı getirmez.

CHP: ortanın solu halka anlatılamadı

Parti Meclisi dün İnönü'nün başkanlığında toplanıp seçim sonuçlarını gözden geçirdi

Milliyet, 14 Ekim 1965.

Seçim yenilgisi karşısında, parti içinde giderek sertleşen tartışmalar baş gösterir. Nihayet İnönü'ye yüklenenler, Genel Başkanlığı bırakmasını da işaret ederler. Bu esnada İnönü siyasetten tamamen çekilmeyi bile düşünür; ancak böylesi sıkıntılı bir devirde siyasetten çekilmenin ona yükleyeceği sorumluluk anlayışının ağır bastığı bir mecburiyet hissi buna mani olur. İnönü'nün siyasetten çekilmekten anladığı da, Cihad Baban'a göre, bir *manevi başkan* gibi görülmeyeceği, ayrıldıktan sonra da sürekli kendisine danışılmayacak kadar hepten bir kenara çekilmektir. Bu tartışmalar ekseninde İnönü, Ecevit'e ve yeni programa sahip çıkmayı sürdürür. O kadar ki, Ecevit'in parti genel sekreteri olmasında etkisi vardır; onun parti içinde de nüfuzunu genişletmesine yardımcı olur. Parti içinde sürüp giden hizip-fikir tartışmalarından Ecevit grubuna karşı çıkan Turhan Feyzioğlu, kendisiyle hareket eden ekiple birlikte (47'ler) partiden koparak GP'yi kurar. Parti içindeki bu ayrılık ve 1969 seçimlerindeki başarısızlık karşısında İnönü, Ecevit'i hepten gözden çıkarmaması-

na rağmen, onun söylemleriyle zıtlaşmaya başlar. Özellikle Ecevit'in coşkuyla sahiplendiği Ortanın Solu fikrine karşı İnönü'nün, CHP'nin sosyalist olmadığına dair vurguları gittikçe artar. Rakip partilerden (özellikle AP'den) ve aşırı soldan kendini ayırma gayretinde İnönü, partisinin Atatürkçü damarının ve anti-komünist karakterinin altını çizer. Bunun yanı sıra İnönü, Ecevit'in kendi yerine göz dikebileceğini o sıralar aklına getirmez; hiç değilse önemsemez görünür. Hatta Toker'e bakılırsa, böyle bir ihtimal gerçekleştiğinde İnönü kendi gücünden emin, zamanı geldiğinde bunu çözebileceğine inanır.

Bu tartışmalar etrafında İnönü, kendine yapılan mütecaviz hücumlarda, sahip olduğu tarihi meşruiyetin hatırlatıcısı olur. Sözgelimi AP'lilerin *Ortanın Solu, Moskova'nın Yolu!* sloganına canı sıkıldığında yanındakilere "Kurtuluş Savaşı'nda süvarilerimiz atlara *soldan* binerek İzmir'e girmişler ve düşmanı denize dökmüşlerdir," derken bunu kasteder. Aydemir, *İkinci Adam* kitabına nokta koyarken, onun bir siyasî otorite olduğunu şöyle anlatır: "İktidarda kim olursa olsun bu iktidar kudreti, tarihi gelişmeleri aksatıcı bir yola sapmak istidadını gösterdiği, yahut, memlekette meydan alacak önemli olaylar karşısında âciz veya mütereddit kaldığı zamanlarda İnönü, tarihî ağırlığını ortaya koyarak, Reisicumhuru, Başvekili ikaz edebilir, onları uyarabilirdi."

"Başımız ağrırsa, size yine geliriz Paşam"
– Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler (İsmet İnönü'ye hitaben),
1 Ocak 1973

Muhtıra: Önce Tavır, Sonra Yumuşama

Başlangıçta, İnönü'nün 12 Mart Darbesi'ne tavrı nettir ve müdahaleyi açıkça demokrasiye karşı bir hareket olarak niteler. Ta ki, güvenlik bürokrasinin bilgileri ve raporları kendine ulaşıncaya dek... 12 Mart günü Muhtıra, Türkiye Radyoları'nın 13 bülteninde açıklandıktan sonra, ilk tepkisi tek cümleliktir: "Bütün dikkatim demokratik rejimin normal işlemesi üzerinedir." Bu demeci, onun demokrasiyi yüceltici bir belâgati olarak görmek zordur; bundan ziyade, son günlerde olup biten "müessif hadiselerin" ancak iktidar boşluğu bırakmayacak devlet nizamının işleyişine vurgu olarak okunabilir. Üç gün sonra CHP grup toplantısında müdahalecilere yüklenerek "Bir meclise bunu yapınız, şunu yapmayınız, demenin imkânı yoktur; bunlar ancak askerlikte söylenir. İcranın emri altında bulunan kumandanların takdir edeceği veya tenkit edeceği ölçüye göre hükümetler kalacak veya kalmayacak,

böyle bir düzen demokratik düzen değildir," derken, esasında İnönü'yü demokrat havarisi gibi gösterebilecek müdahale karşıtlığında bu sözü ona söyleten, 12 Mart Darbesi'ne alkış tutan "aşırı" soldan gelenlerin sevinicileridir. Dev-Genç, DİSK, Üniversite Asistanları Sendikası, İnşaat Mühendisleri Odası, TÖS, Orman Mühendisleri Sendikası gibi sol eğilimli örgütler, parlamentonun feshi ve yönetimin orduya teslimini isteyen bildiri ile 12 Mart'ı karşılamışlardır. Böylesi buhranlı zamanlarda otoriteyi sağlayıcı İnönü'nün devletçi tavrı bilinir. Pek çok kişi için İnönü, bir parti liderliğinden çok *devlet adamı* izlenimi uyandırmıştır. *Hürriyet*'in 20 Temmuz 1961 günkü *İnönü: Önce Huzur, Diyor* manşetini bu arada hatırlayabiliriz. Dolayısıyla İnönü'nün 12 Mart Darbesi'ne ilk anda tepki içeren tavrı parlamenter demokrasinin ilke olarak sahiplenilmesinden çok, kamu düzeni sağlayacak devletçi refleksi ile ilgilidir. Nitekim hemen bir geçici hükümetin kurulması ve bu hükümetin asli iş olarak önce asayişi sağlaması ve sonra seçimleri gerçekleştirmesini de somut öneri olarak açıklar. Ancak aynı gün –15 Mart'ta– kendisinin sonradan "Çok önemli bir yirmi dört saat geçirdik," dediği temaslar sonrasında tavrını değiştirir ve 12 Martçılara destek olur. Bu sürede Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, İnönü'nün desteğini sağlamak için emekli subay olan CHP'li mebus Sadi Koçaş yoluyla İnönü'ye ordunun 27 Mayıs sonrasında gün yüzüne çıkan ordu içi karışıklıkların yaşanmaması ve yeni bir darbeye girişilmemesi için *erken müdahale* edildiği aktarılır. MİT Müsteşarı Fuat Doğulu'nun bu yöndeki bilgiyi teyit eden konuşmaları da İnönü üzerinde tesirli olur. Koçaş ve Doğulu'dan öğrendikleriyle İnönü, bu kez 12 Mart'ın radikal sol adına yapılacak darbeyi engellemek için yapılmış bir hareket olduğuna inanır. Bundan sonradır ki İnönü, devletin müesses nizamı için 12 Martçıların yanında yer alır. Şu sözler o gündendir: "Size kalp huzuruyla söyleyebilirim ki, bu geçen 24 saat zarfında, Türkiye millet olarak bünyesinde sarsılmaz metanetinin bir defa daha örneğini vermiştir. Bu iyimser sözlerimin sebebi şudur: Müdahale etmiş ordunun tutumunda sorumluluk hissi ve memlekete sahip olmak ve bu önemli çıkmazdan şerefle çıkmak isteği hâkim olarak yaşamaktadır."

İnönü, 12 Mart Darbesi'nin gerekliliğine şimdi yalnızca ikna olmaz, ayrıca devrin müdahalecilerine özellikle radikalliğin önlenmesi adına yardımcı da olur. Parti içinde, özellikle Ecevit etrafında, iyice beliren muhalefete rağmen İnönü CHP'den ayrılmasına müsaade ettiği Nihat Erim'in başkanlığındaki partiler-üstü hükümetin kurulmasına ve hattâ yine CHP'den istediği kişileri bakan olarak kabineye almasına arka çıkar. Tutarlı tutumunu CHP'li milletvekillerinden Erim hükümetine güvenoyu vermelerini isteyerek sürdürür. Bu

sayede kendi deyimiyle "Cumhuriyet'in altı üstüne gelmesini" engelleyerek bu sürede takındığı kendi tutumunun özetini verir.

"Ya ben, ya Ecevit!"
– İnönü, Kurultay öncesi söylediği söz, Mayıs 1972

Kurultay ve Partiden Ayrılış

12 Mart müdahalesine karşı İnönü'nün tavrı, CHP içerisinde eleştirilere yol açar; bu konuda parti içinde iki farklı eğilim belirir. Bir tarafta İnönü'yü destekleyenler; öbür tarafta ise Bülent Ecevit'in başını çektiği grup. Ecevitçi grup, 12 Mart Müdahalesi'ni kendilerine karşı yapılmış bir sağ darbe olarak görür ve böylece darbeyi destekleyen İnönü'den ayrılır. Aylar sonra, parti genel sekreteri olarak Ecevit ve diğer parti yöneticilerin ve sonra il-ilçe yönetimlerinin ağırlıkla İnönü'nün karşısına geçmesi onun parti genel başkanlığını zora sokar. Ancak parti kurultayının eğilimi ya da kararının belirleyici olacağına inanan İnönü, kurultayda hesaplaşmayı yeğler. Nitekim 6 Mayıs 1972'de açılan CHP V. Olağanüstü Büyük Kurultayı'nın ikinci gününde önergesi reddedilince, kurultayın bitiminden bir gün sonra –8 Mayıs 1972'de– parti genel başkanlığından istifa eder. İnönü'nün "Ya ben, ya Ecevit!" resti, kurultay sonunda başka bir sözü akılda bırakır: "Alkışlar İnönü'ye, oylar Ecevit'e." İlk defa parti içinde iradesini hâkim kılamayan İnönü'nün o kurultay günlerindeki asabiyeti de dikkatlerden kaçmaz. Böylece CHP'yi kuran kadronun sonuncusu da aktif siyasetten ayrılmış olur. İnönü'nün istifası üzerine 14 Mayıs 1972'de parti yönetimi *Genel Başkan Seçimi Kurultayı* düzenlemeye karar vermiş ve 913 delegenin 826'sının oyuyla Bülent Ecevit CHP Genel Başkanı seçilmiştir. İnönü, bundan böyle –şimdilik– yalnızca CHP'li bir milletvekilidir. Bir ay kadar süren bir dinlenmeden sonra –6 Haziran'da– parti grubuna geri döndüğünde, bu kez salondaki yeri değiştirilmiş olarak, Malatya milletvekilleri arasında 16. sırada oturur. Bundan sonraki toplantılara da nizamî olarak katılır. Ecevit'in saygı ve nezaketini gördükçe etrafındakilerden yeni genel başkana yardım edilmesini ister.

İnönü, Ecevitli parti yönetimine karşı birkaç noktada itirazı olsa da ilk sıralar bunlar üstünde durmaz. Ancak CHP parti meclisi, Melen hükümetinde yer alan bakanlarını çekme kararını aldığında, bunu bir sorumsuzluk olarak gören İnönü, 5 Kasım 1972'de CHP'den istifa eder. İstifa mektubunda, ayrılmasını, 12 Mart şartlarının "nazik mahiyetinin" ciddiyetle muhafaza edildi-

İNÖNÜ CHP'den İSTİFA ETTİ

Milletvekilliğinden de çekilen İnönü Senatör kalacak

Milliyet, 5 Kasım 1972.

ğinden söz ederek böyle bir zamanda parti politikasının ülke için "sakıncalı" gördüğü şekil ve yönde gittiğini gerekçe göstererek açıklar. Aynı gün 49 yıldır sürdürdüğü milletvekilliğinden istifası da peşi sıra gelir. CHP'nin iç sorunlarla boğuştuğu, kopmaların yaşandığı bir evrede İnönü ne eski (CHP)-yeni (Cumhuriyetçi Parti) bir siyasî partiye dâhil olacak ne de ayrı bir siyasî parti kuracaktır. Bundan böyle –16 Kasım'dan itibaren– siyasî hayatını eski cumhurbaşkanı sıfatıyla *tabii senatör* olarak sürdürecektir.

"Dördüncü as da gelecek ve oyun bitecek."
– İsmet İnönü (Son anlarında eşi Mevhibe Hanıma söylediği söz)

89 Yıl, 3 Ay, 1 Günlük Ömrün Sonu

İsmet İnönü'nün hayatı boyunca çocukluktan başlayan çeşitli hastalıklarla âdeta boğuştuğu bilinir. İnönü, şu sözleri 1960'larda sarf eder: "[Birinci Dünya Savaşı'ndan] beri çok kere yarım düzine hastalık taşımakla beraber, hiçbir şeyim yoktur kanaati ile yaşayıp duruyorum." Son zamanlarında onun görünürdeki hastalıkları, ilerleyen yaşıyla ilişkilendirilecek az işitmesi ve zayıf görmesidir. Ahir ömründe yakını görmeyi iyice zorlaştıran ağır bir katarakt operasyonu geçirmiş; işitme cihazı da Meclis'te oturacağı yere özel surette konulmaya başlanmıştır. Kilosunu 60'ın biraz altında tutacak biçimde yıllardır sürdürdüğü ve mukavemetini yorduğundan dolayı daha da dikkat etmek zorunda olduğu "şeker illeti" yüzünden perhizi devam etmektedir. Kendi deyimiyle zaman zaman da "kalbi yoklamakta"dır. Birkaç defa atlatsa da geçirdiği enfarktüsün sonuncusu onu evinde –hastane tercihini istemediğinden– istirahate zorlar. Bu süre zarfında kâh yatağında oturur gibi yatma vaziyetinde ve şakalar yapacak, gündeme dair sorular soracak kadar bazen iyi; kâh bazen kalp masajı yapılarak ölümün eşiğinden dönüldüğü ve kendinden geçmelerin yaşanmasıyla evdekilerin yüreğini hoplatacak kadar kötü geçer. İnönü'nün *evladım* dediği damadı Metin Toker, İnönü'nün son zamanlarını "Ko-

ca İsmet Paşa'nın fiziki tükenişi" olarak tasvir eder.

İnönü'nün son zamanları, gönüllerde yer etme münasebetleriyle doludur. Başkentin siyasetinden uzak; Yalova, Kartal, Maltepe ve Heybeliada'da ailesiyle geçirdiği günler, misafir ağırlamalar bu minvaldedir. Küçük çevre gezintilerinde çocuğundan yaşlısına halkın ilgisi, fotoğraf çektirmek isteyenler, elini öpmek isteyenlerle karşılaşır. Eski hasmı Celal Bayar'la bile barışması, onunla sohbet meclislerinde şakalaşmaları İnönü'nün iyilik hanesinde yaptıkları olarak anlatılır olmuştur.

Ölümünden önceki son bir ayın faaliyeti ise, onun hayatının özetini çıkaran anahtar kavramlarla ilişkilidir: *İstiklal Savaşı, Lozan, Atatürk ve çok partili demokrasi.* 1973'ün 14 Ekim'inde yapılan genel seçimlerde evinin karşısındaki –kendi günlük notlarında "Bizim sandık mektep" dediği– Çankaya İlkokulu'nda sandığa gidip oyunu kullanır. 29 Ekim'de Cumhuriyet'in 50. Yılı kutlamalarını görür ve o gün Türk Tarih Kurumu'nun düzenlediği "İstiklal Savaşı ve Lozan" konulu seminer verir. Hemen akabindeki resmî anma günü 10 Kasım'da Ankara Arı Sineması'nda Atatürk'e dair konuşma yapar. Atatürk'ten söz ederken onu velinimet olarak görür ve her defasında *Büyük Atatürk* diyerek saygısını belirtir. Oğlu Profesör Erdal İnönü, babasının başından geçenleri her fırsatta etraflıca anlatmasını seven biri olmadığını ve fakat İstiklal Savaşı, Lozan gibi konular gündeme geldiğinde bunlarla ilgili birkaç anısını sık sık dile getirmesini "...belki karakterini ve hayat felsefesini ortaya koyan olaylar" olduğu için aktardığından söz eder. O günlerde okuduğu kitap, kendisiyle ilgili olan ve yeni çıkan Ş. Süreyya Aydemir'in *İkinci Adam*'ıdır ve bu, kişi olarak kendisinin de artık bir tarih olduğunun göstergesi gibidir.

İnönü'nün deftere tuttuğu günlük notları 11 Aralık'ta son bulur. Vefatından tam iki hafta öncesine kadar tutulan notların sonuncusunda şunlar yazılıdır: "Kilo 58.500. Kahve altıda kus-

Hürriyet 16
Yurtta millî matem ilân edildi
İNÖNÜ'YÜ KAYBETTİK
Başımız sağolsun
Ölümü bütün yurtta üzüntü yaratan İnönü cuma günü toprağa verilecek

Hürriyet, 26 Aralık 1973.

ma. Yemeği yarım bıraktım. Mide rahatsızlığı. Senato'ya gitmedim. İstirahat. Çok hafif yemek." 1974'ün yılbaşısına 6 gün kala Pembe Köşk'te hayata veda eder. Ankara Maltepe Camii'nde dönemin Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan'ın kıldıracağı cenaze namazından sonra mezarı, devrin Bakanlar Kurulu kararıyla, Anıtkabir'e nakledilir. Geride, eşi (57 yaşında Mevhibe Hanım) ve üç çocuğunu (49 yaşında Ömer; 47 yaşında Erdal; 43 yaşında Özden) bırakır.

* * *

1960'ların açığa çıkan çoğulcu siyasî hareketler döneminde İnönü'nün politik çizgisi, herhangi bir ideolojinin kati bağlılığını hissettirmez; onun politikasına yön veren daha çok laisist, millici ve devletçi refleksler ile harmanlanan görüşlerdir. Aldatıcı, aşırılıklara teşne "toplum siyaseti" ile rejimin kurucu ilkeleri, hassasiyetleriyle örülü "devlet siyasetini" ayrı görmüş ve politik kararlarında her ikisini dengelemeye çabalamıştır. Psikolojik-politik profilinde onu tanımlayan asıl sıfatın, makamı tutucu ihtiras değil görev duygusunu öne çeken sorumluluk olduğunu söyleyebiliriz.

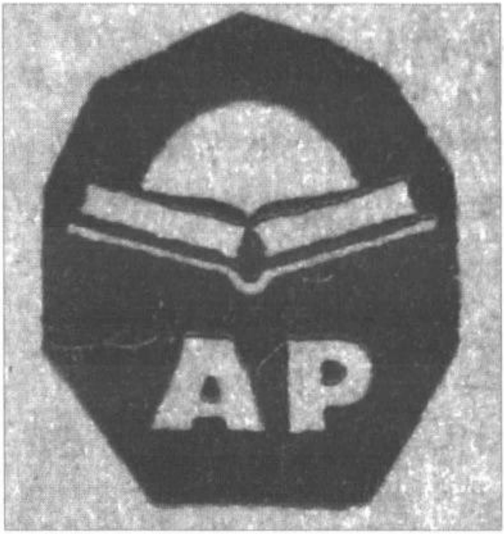
Klasik yakın tarihyazımında ordu-devlet içindeki ağırlığından dolayı DP'nin tepkisini belirleyen bir niteleme olarak geçen ve 1950'lerde var olduğu söylenen *İsmet Paşa Faktörü*, esasında İnönü hayattayken Türk siyasetinde hep var olmuş; Başbakan veya CHP Genel Başkanı'yken bile 1960'larda da devam etmiştir.

Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni

DENİZ CENK DEMİR

Hiç şüphesiz Cumhuriyet'in demokratikleşme tarihi üzerine söylenecek her söz, Türkiye'de merkez sağın tarihsel serüvenine bakmayı gerekli kılar. O tarihsel serüven birçok siyasî partinin isminin geçtiği bir resm-i geçit gibi düşünülürse eğer, 1961 yılında kurulan ve 1981 yılında da resmen kapatılacak olan AP bu geçit töreninin en uzun soluklu korteji olarak genç Cumhuriyet'in 20 senesine damgasını vurmuştur. Bir başka deyişle, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde merkez sağın tarihsel serüveni üzerine açılacak her bahis, hiç şüphesiz, AP'den bahsetmek zorunda kalacak; 1980 sonrası merkez sağın Türkiye'deki yolculuğu ise AP'den epey iz taşıyacaktı. Süleyman Demirel gibi nev-i şahsına münhasır bir politikacıyı Türkiye siyaset sahnesine çıkaracak olan AP, bir merkez sağ siyaset kulübü olarak Türkiye'nin 2000'li yıllarına kadar uzanan siyasî tarihine birçok ismin geçmesine de vesile olacaktı. 1960 yılında yapılmış bir darbeden 1980'deki bir diğerine götürecek sürecin en başat aktörü ve de tanığı olan AP, aynı zamanda bir askerî vesayet portresi çizen Türkiye'de, bu vesayet tarihinin hem kurbanı hem de onun taşıyıcı ayaklarından birisi olmuştu.

Bu yazı AP'nin 20 yıllık tarihinin ilk on yılına bakmayı ve 1960'lı yıllardaki Türkiye'yi tekrar düşünürken AP'nin tarihsel serencamına yeniden bir göz atmayı amaçlıyor. Önce, AP'nin doğum sancılarının, hemen ardından da cuntaların birbiri ardına darbe yapmaya çalıştığı bir dönemde partinin hayatta kalma mücadelesinin bir değerlendirmesi yapılacak. Daha sonra AP'nin yükselişe geçerek Demirel ile Türkiye'yi seçimle tek başına iktidara gelip yönetmeye başladığı yılların bir fotoğrafı çekilmeye çalışılacak. Bu yazı AP tarihini yeniden yazmak iddiasında olmasa de en azından bu partinin Türki-

Adalet Partisi'nin amblemi. [Kaynak: Mete Kaan Kaynar (Der.), *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri* (Ankara, İmge Yayınevi, 2007)]

ye merkez-sağında bıraktığı izleri hepimize bir kez daha hatırlatacaktır. Bu süreçte darbe ile tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalan DP'nin ardında bıraktığı boşluğu da dolduracak olan AP, Türkiye'yi yönetmeye talip olurken merkez sağın devletle olan ilişkisinde yeni bir sayfanın da açıldığını göreceğiz. Bir başka şekilde söyleyecek olursak, AP'ye salt DP'nin devamı olarak bakılırsa aslında onun kendi 20 yıllık tarihine de haksızlık etmiş oluruz. Zira AP, DP'nin mirasını devralırken bir yandan da Türkiye'de merkez sağın genlerini yeniden inşa eder. Sadece devrik bir iktidarın ardında kalan mirası sahiplenen bir parti olmaktan öteye geçerek; yer yer o mirasın kendi üzerinde yarattığı gerilimden kurtulmaya çalışacak ve merkez sağın yol haritasını çizerken DP'nin yaptığı hatalardan da belirli bir ölçüde ders çıkaracaktı.

AP, kuruluşundan Türkiye'yi bir dönüm noktasına getirecek 1971 yılındaki 12 Mart muhtırasına kadar geçen süreçte Ankara'daki iktidar kavgasının merkezinde kaldı. İlk olarak ülkeyi fiilen yöneten cuntanın idarî gücü MBK'nin hedefinde olacak, daha sonraki süreçte de Ümit Cizre'nin *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi* başlıklı kitabında da belirttiği gibi, ordu ile ilişkileri siyasî serüveninde neredeyse her zaman belirleyici olacaktı. Ordudan emekli edilerek tasfiye edilen askerlerin de kuruluşunda ciddi rol oynadığı bir parti olarak AP, bir vesayet demokrasisi portresi çizen bu siyaset arenasında en başta hayatta kalma mücadelesi verecek; 27 Mayıs Darbesi'nin demokratik siyaset üzerinde bıraktığı travmaların da etkisiyle Türkiye'deki merkez sağın dönüşüm sınırlarının ne kadar esneyebileceğini gösterecekti. 1965 yılına kadar bir nevi varoluşsal meşruiyet krizi ile yüzleşecek olan parti, 27 Mayıs Darbesi sonrası Türkiye'nin değişen siyasî kurumsal yapısı bir yana, yükselmekte olan toplumsal-sol muhalefetin meydan okuması ile de karşı karşıya kalacaktı. 27 Mayıs Darbesi sonrasında yürütmenin gücünü kontrol altına alacak yeni siyasal ve bürokratik mekanizmalar (Anayasa Mahkemesi, Cumhuriyet Senatosu, vb.) AP'nin DP gibi rahat hareket etmesine izin vermeyecek olsa da selefinin karşılaştığı hazin sonun üzerinde

bıraktığı tesirle AP tedbiri elden bırakmayacaktı. Yine de cuntaların hedefinde olacak, DP ile ilişkisi yüzünden 27 Mayıs düzeni AP'nin yakasını altmışlı yıllar boyunca bırakmayacaktı.

Rejimin sürekli askerî darbe tehdidi altında olduğu, işçi, gençlik ve öğrenci hareketlerinin sistemi sarstığı, ilk kez sosyalist bir partinin Meclis'e girmeyi başardığı, Türk milliyetçiliğinin komünizmle mücadele adına yükselişe geçtiği, şu an günümüzde bile etkili olan birçok toplumsal hareketin köklerinin filizlendiği altmışlı yılların Türkiyesi'nde AP, merkez sağın amiral gemisi olmayı başaracak, hattâ Türkiye'nin yönetiminde söz sahibi olacaktı. Türkiye'de iktidara aday olan bir parti olarak AP, başta ordu ve daha sonra da CHP'nin yanı sıra Türkiye'deki sol ve öğrenci hareketleriyle giriştiği bilek güreşlerinde galip gelmeye çalışacak, bir yandan da parti içi liderlik mücadeleleri ile siyaset arenasının en zorlu sınavlarından geçecekti. Anti-komünizm damarı yüzünden liberal demokrasiyi paralize edecek, Türkiye'nin siyasî krizlerini kendisi de derinleştirecekti. Bu yüzden AP'nin hikâyesi, zayıf bir liberal demokrasi ile köklü bir otoriter siyasetin arasına sıkışan Türkiye demokrasisinin hikâyesidir aslında. Yakın dönem Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biri olan 27 Mayıs Darbesi, Türkiye'nin 1960'lı yılları için siyaset sahnesindeki perdeyi açarken o zaman hiç kimse AP'nin bırakın sonraki yirmi yılın en büyük aktörlerinden biri olacağını, aynı zamanda Türkiye'de merkez sağın serüvenine damga vuracağını da asla tahmin edemezdi.

Darbe ve AP'nin Doğum Sancıları

27 Mayıs, genç Cumhuriyet'in tarihinde yeni bir dönüm noktası olurken, altmışlı yıllar boyunca sürecek olan sancılı siyasî ve sosyal dönüşümün oyun kuralları da o günden sonra şekillenecekti. Türkiye'yi 1950'den itibaren 10 yıl boyunca yönetmiş olan DP iktidarı artık son bulmuş, altmışlı yıllar yeni bir iktidar paylaşımını beraberinde getirmişti. Darbe sadece DP'yi iktidardan indirmekle kalmamış, aynı zamanda Türkiye'de altmışlı yıllar boyunca devam edecek bir dizi siyasî ve kurumsal değişimin de temelini atmıştı. En başta *Millî Güvenlik Kurulu* gibi askerin iç siyasette etkili olmasını sağlayan yapı ve girişimlerle Türkiye'deki askerî vesayet rejiminin kurumsallaşmasında büyük rol oynamıştı. Aynı zamanda Anayasa Mahkemesi'nden iki kamaralı yasama organına (Senato) kadar Cumhuriyet tarihinde daha önce olmayan birçok ilki de gerçekleştirmişti. İstanbul ve Ankara'da darbeye destek olan üniversite hocalarının darbe rejiminin denetimi altında oluşturdukları 1961 Anayasası ile bu yeni dönem hukukî bir statü de kazanmıştı. Türkiye 12 Eylül 1980'deki darbeye kadar –20 yıl boyunca yapılan irili ufaklı değişiklikler

dışında– temel olarak bu anayasa ile yönetilmişti. Kısacası 27 Mayıs Darbesi, 1971 yılındaki muhtıraya hattâ 12 Eylül Darbesi'ne kadar geçecek dönemin siyasî mimarisini inşa etmişti. İşte tam bu noktada DP'nin bıraktığı büyük siyasî boşluğa onun mirasıyla birlikte bu yeni dönemin kodlarını hesaba katarak talip olacak olan partiler de ardı ardına kurulmaya başlayacak, AP ise bunların en dikkat çekeni olacaktı.

Cunta 27 Mayıs'ta yönetime el koyduktan hemen sonra tüm siyasî parti faaliyetlerini belirli bir süre için yasaklamış, ardından Cumhuriyet tarihinde çok tartışmalı olacak olan Yassıada Mahkemeleri ile DP'yi ve tüm önde gelenlerini yargılamaya başlamıştı. Yönetimi tekrar sivillere devretme tartışması yaşanıyor, seçimlerin ne zaman hangi şartlar altında yapılacağı yeni yazılacak olan anayasanın çalışmaları ile birlikte şekilleniyordu. 27 Mayıs rejimi darbenin ardından akademide 147'ler ve orduda *EMİNSU Olayı* olarak bilinen ciddi tasfiye operasyonlarına girişmiş, eski DP yanlısı birçok gazete ve dergiyi kapatmış, anti-komünizm suçlaması ile medyayı baskı altına almıştı. 485 Kürt önde geleni ise Sivas'a sürgün edilmiş, aralarından 55 Kürt toprak ağasını ise Batı'ya sürmüş olan darbe rejimi bunların yanı sıra, 27 Mayıs öncesi tutuklanan Kürt aydınlarının *49'lar Davası* olarak bilinen yargılanma sürecini de başlatmıştı. Bu iklim altında demokrasiye geçiş sancıları yaşanırken, DP'nin darbe ile devrilişinin ardından oluşan siyasî boşluk ise altmışlı yıllar boyunca Türkiye'yi taşımaya aday olacak olan yeni partilerin oluşumuna zemin hazırlıyordu. MBK 1961 yılında siyasî parti faaliyetleri için yeşil ışık yakar yakmaz yeni siyasî partiler –27 Mayıs rejiminin çizdiği sınırlar içinde kalarak– kurulmaya başladı. Bu partilerin en başında gelen AP, Yassıada Mahkemeleri sürerken askerî bir rejimin gölgesinde zor koşullar altında 11 Şubat 1961'de kuruldu. Darbe süreci özellikle devrik DP'nin mevcut tabanında ciddi hoşnutsuzluklar meydana getirmiş, bu tepkiler yeni oluşumların ortaya çıkmasında şüphesiz ki rol oynamıştı; ama bir siyasî partinin oluşumunda sadece tepkilerin ve tepkiselciliğin yeterli olmadığını biliyoruz. En azından oluşsa bile bir partinin yaşamına devam etmesi için birçok başka siyasî ve sosyolojik unsurun birlikte devreye girdiği karmaşık bir sürecin varlığı göz ardı edilmemeli. Türkiye'de yığınların temsil edilmesi söz konusu olduğunda dönemin CHP'sinin bu noktada kapsayıcı olamaması ve partinin 27 Mayıs'a zımni desteği nedeniyle devrik DP'nin tabanında şaibe ile anılması, altmışlı yıllar boyunca Türkiye'de kendisini politik olarak sağ ve muhafazakâr iklimde kurgulayanların yeni oluşumlar için harekete geçmelerini hiç şüphesiz doğal kılmaktadır.

DP'nin ardında bıraktığı huzursuz taban darbenin ardından kendisini taşıyacak oluşumların içine doğru hareket edecek, devrik DP'nin yaralı teşkilatları ise kartların merkezden yeniden karıldığı bu dönemde siyasî yelpaze-

deki yeni yerlerini alacaklardı. En başta AP olmak üzere darbeden sonra kurulan YTP ve de 1950'lerde kurulmuş olan, hem DP'ye hem de CHP'ye birlikte muhalefeti ile darbenin hışmından tam etkilenmeyen CKMP, DP tabanının akacağı başlıca adreslerdi. Altmışlı yıllar boyunca dağılıp yeniden kurulan siyasî ittifaklar ile değişim gösterecek olan bu tabana baktığımızda ise DP'den sonra AP'nin taşıyıcılığını üstlendiği dinamik kitlenin kompozisyonu ortaya çıkar. Kesintiye uğrayan DP geleneğini bir anlamda yeniden taşıyacak olan bu büyük sosyal tabanın meydana geldiği unsurların geniş oranda köylü grupları ve de merkeze yansıyan taşra değerlerinden, büyük oranda çiftçi ve toprak sahiplerinden, ciddi sayıda küçük esnaf ve zanaatkârlardan, DP döneminde serpilmeye başlamış sanayiciler ve altmışlı yıllara damgasını vuracak olan ithal ikameci endüstri çevrelerinden oluştuğunu belirtelim. Bu grupların arasında sağ görüşlü gazeteci ve yayıncıların, serbest meslek sahiplerinin ve de ticaret erbabının yanı sıra yer yer memurların olduğunu da ekleyelim. Bu kitleye ek olarak DP iktidarı süresince artmaya başlayan ve büyük şehirlerin çeperlerine yerleşen, gecekondularla görünür olan ve sisteme tutunmakta zorlanan yığınları da AP'nin tabanında görürüz. Özetle, CHP rejiminden tarihsel olarak rahatsız ama Cumhuriyet değerlerini belirli oranlarda benimsemiş, devletin kutsallığını paylaşan ama sosyokültürel olarak muhafazakârlığın ve merkez sağ değerlerin –hem şehirlerde hem de taşradaki– taşıyıcısı olan bu kitlelerin oluşturduğu geniş nüfus AP'nin de büyük oranda tabanını meydana getirir.

Sağ ve merkez sağdaki partilerin altmışlı yıllar boyunca taşıyıcı kolonları olan bu sosyal yapılar ise bozulup tekrar kurulan ittifakların sonucunda şüphesiz dönüşümler geçirecek; aynı zamanda kuralları 27 Mayıs Darbesi ile yeniden belirlenen siyaset arenasında DP mirasına talip olan partilerin de kaderlerini belirleyeceklerdi. 1965 yılına gelindiğinde artık AP'de belirli ölçülerde konsolide olan bu kitleler 1970 yılına dek Türkiye merkez sağının çekirdek tabanını oluşturacaklardı. Türkiye'deki merkez sağın kolonlarını taşıyan sosyal bloğun seslerini AP'de yansıtacak olan siyasî gruplar ise en az temsil etme iddiasında oldukları altmışlı yılların Türkiye'sindeki bu çok katmanlı ve çok parçalı sosyal yapı kadar karmaşıktı. Dinî kavramlara ve normlara dayalı bir hayat savunusu içinde olan İslâmi grup ve cemaatlerden yer yer etnik boyutları ve ırkçı tınıları öne çıkan aşırı Türk milliyetçilerine, her ikisine de göz kırpan Türk-İslâm sentezcilerinden hem Cumhuriyet rejimine sadık hem de geleneksel ve bazı dinsel değerleri kamusal kimliğinde taşıyan muhafazakâr Kemalistlere kadar geniş bir yelpazede konumlanan bu sağ siyasî kadroların yanı sıra demokrasi rejimi içinde kalınmasının önemine inanan liberal eğilimler ve de seküler değerlere bağlı merkez sağın pragmatik siyasî aktörleri parti içinde yer bulabiliyordu. Sağ yelpazede öne çıkan birçok

rengi çatısı altına alan AP, bu kadroları Türkiye'deki merkez sağın amentüsüne dönüşmüş olan *millî irade* kavramı etrafında partiye topluyordu. Fakat parti içinde bu yapıları bir arada tutmak kolay bir iş değildi. Bu heterojen ve karmaşık yapı Tanel Demirel'in de *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi, altmışlı yıllar boyunca parti için önemli bir tansiyon kaynağı olageldi.

Bu noktada, devrik DP'nin teşkilatları oluşacak yeni bir parti için şüphesiz önemli bir kaynaktı. Ancak bu teşkilatları bir araya getirip yeni bir parti içinde lehimlemek gerekecekti. İşte bu noktada kıvılcım darbenin ardından MBK'nin yaptığı bir hamle ile çakılacaktı. Darbeden kısa bir süre sonra rejim tarafından ordudan emekli edilerek tasfiye edilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala ve bazı silah arkadaşları, yeni bir partinin kurulması için çalışmalara ve temaslara başladı. Gümüşpala bu süreçte Çankaya'ya çıkarak o dönem fiilen devletin de başkanı olmuş olan Orgeneral Cemal Gürsel ile görüşüp yeni bir partinin kurulacağını belirtiyordu. Bir anlamda Gürsel'den onay alarak aslında kurulacak partinin başında kendisinin olacağı mesajını veriyor, aynı zamanda MBK'nin onayını da arıyordu. Gümüşpala her ne kadar emekli edilerek tasfiye edilmiş olsa da Gürsel böylesine saygın emekli bir askerin başlattığı parti çalışmalarına başlangıçta güvensizlik duyamazdı. Dağınık duran bu DP teşkilatlarını yeni bir partinin kurulması için hareketlendiren temaslar ile Gümüşpala ve ekibi AP'nin doğumunu başlatmıştı. Dağınık ve lidersiz kalmış ama hareketli ve de huzursuz eski DP teşkilatları yeniden birleşirken, bu yeni dönemde hazır bekleyen bazı başka siyasî kadrolar da bu süreçte öne çıkacaklardı. İşte Türkiye'de merkez sağın inşası tam da bu dönemde başladı diyebiliriz. Darbe sonrası süreçte Türkiye'nin koşullarına göre şekillenecek siyasî yelpazede AP, doğal olarak DP'nin mirası üzerinden kendisini CHP'nin karşısında konumlandıracaktı. Bir başka deyişle söyleyecek olursak AP'nin kuruluşu ile merkez sağın omurgası oluşuyordu.

Bu bağlamda AP'yi oluşturan siyasî kadroların partiye yansırken ciddi bir muğlaklığı da beraberinde getirdiğini söylemeliyiz. Nitekim, siyasî kadrolarda öne çıkan kurucu isimler bu muğlak ve karmaşık yapıyı doğruluyordu. Emekli orgeneral Ragıp Gümüşpala, emekli kurmay albay Şinasi Osma, emekli general Necmi Ökten söz konusu askerlerin partideki etkisini gösterirken, Tahsin Demiray ve Ethem Menemencioğlu daha sonra CKMP ile birleşen eski Türkiye Köylü Partisi kökenliydiler. Tahmin edileceği üzere, her ne kadar DP'nin üst kadroları ile doğrudan bağı olmayan isimler AP'de öne çıksalar da, DP ile yoğun bağları olan Mehmet Yorgancıoğlu ve Sadettin Bilgiç gibi kilit isimler partide ön saflarda bulunuyordu. Yassıada'da hapsedilmiş eski bir DP'li olan Yorgancıoğlu, İzmir'de Gümüşpala ve önderliğindeki emekli subaylarla temasları kuran ve partinin kuruluşunda önemli rol oyna-

yan birisiydi. Tabanda ağırlığı olan Bilgiç ise DP'li bir aileden geliyordu; Yassıada'da yargılanmakta olan eski DP'li vekil Sait Bilgiç'in kardeşiydi. Cevdet Perin ve Kamuran Evliyaoğlu ise DP teşkilatlarında görev almış, hattâ Evliyaoğlu zamanında DP gençlik örgütünün liderliğini bile yapmıştı. Perin, aynı zamanda akademiden tasfiye edilen 147 hocadan birisiydi. Parti örgütlerine Ord. Prof. Ali Fuat Başgil ve Nurettin Topçu'nun çevresindeki muhafazakâr camiadan da katılımlar oluyordu. Bütün bu isimlerin yanı sıra partide Gökhan Evliyaoğlu ve Hami Tezkan gibi aşırı sağ çizginin temsilcileri de vardı. Alparslan Türkeş'i Gümüşpala zamanında partiye almaya çalışan Evliyaoğlu, bu girişimlerinin sonucunda başarısız olunca 1965 yılında Türkeş ile CKMP'ye geçse de AP içinde etkili olan aşırı sağ kliğin partideki nüfuzuna bir örnekti.

Walter F. Weiker, *The Turkish Revolution: Aspects of Military Politics* isimli çalışmasında üzerinde durduğu gibi, sert bir doktrin partisi olmayan ve esnek bir siyasî duruşu öngören yapısı ile AP'nin, çok da tanınmayan, ikinci ve üçüncü kademedeki eski DP'lileri ve sempatizanlarını saflarına katması ile DP mirasına talip olduğu ise zaten aşikârdı. Hattâ parti ismini bile 27 Mayıs rejiminin haksızlıklarına ve de Yassıada Mahkemeleri'nde yargılanmakta olan DP'lilerin durumuna gönderme yaparcasına *adalet* olarak seçmiş ve tabanda biriken bu ciddi tepkiyi sembolik olarak adına bile taşımıştı. Bunların yanı sıra partide eski önde gelen DP'lilerin ailelerinden ya da çalışma arkadaşlarından oluşan kimi önemli isimler de yok değildi: Adnan Menderes'in Yassıada'daki avukatlarından Burhan Apaydın, DP İçişleri eski Bakanı Namık Gedik'in dul eşi Melahat Gedik, önde gelen tanınmış DP'li Samet Ağaoğlu'nun eşi Neriman Ağaoğlu ve namlı bir Türkçü olan devrik DP'nin eski Samsun İl Başkanı Fethi Tevetoğlu bunlardan bazılarıydı. Partinin ön kadrolarında DP ile doğrudan bağı olmayan isimlerin ağırlıkta olması ise AP'yi MBK'nin açık hedefi olmaktan korumaya yönelikti. Parti teşkilatlarında ikinci ve üçüncü kademe çok tanınmayan eski DP'lilerin ve taraftarlarının olması ise partinin DP ile bağlarının korunduğunu da gösterebiliyordu. Sonuç olarak çift taraflı bu strateji partinin lehine işledi. Fakat Gümüşpala hariç kamuoyunda çok da tanınmayan isimlerin partinin kuruluşunda olması aslında belli bir stratejinin ürünü gibi görünse de AP'nin sadece DP mirası ile değil yeni dönemin kendine özgü dinamikleri ile şekillenmekte olan bir parti olduğunu da ele veriyordu.

Her ne kadar parti kadroları eski DP teşkilatlarının üzerine yaslansa da 27 Mayıs sonrası Türkiye siyasetinde ortaya çıkan dönemin şartları, 1960 sonrasında merkez sağı inşa edecek olan AP'nin yapısındaki muğlaklığı daha da belirgin hâle getiriyordu. Bu muğlaklık ise partinin belki de 1965 yılına dek sürecek olan siyasî yapısını tayin edici bir özellik arz ediyordu. 1970'li yıl-

lara gelirken azalan bu muğlaklık yine de partinin karakteristik bir özelliği olarak devam etti. Sağ yelpazenin neredeyse tüm renklerini 1970 yılına dek çatısı altında tutan AP, bu kadroların bir araya gelmesine vesile olurken parti içinde bu grupların etkinlik mücadelesine de sahne oluyordu. Tanel Demirel'in de aktardığı gibi kendi aralarında bile bir uyum içinde olmayan eski DP'liler, 27 Mayıs'ın emekli ettiği askerler, eski Türkiye Köylü Partisi kadrolarından gelenler, aşırı sağa eğilim gösteren milliyetçi gruplar, Cumhuriyet rejimine sıradan bir DP'liden daha tepkisel ve eleştirel yaklaşan İslâmcılar AP içinde etkinlik mücadelesi verirken partinin çok tutarlı bir siyaset izlemesi kolay olmayacaktı. Ancak bir araya gelen bu gruplar tıpkı yukarıda adı geçen kurucu figürler gibi her ne kadar partiye amorf bir görünüm verse de belki de partinin hem 27 Mayıs şartları içinde oluşabilmesinde hem de sonrasında yaşanacak fırtınalı siyasî süreçte ayakta kalabilmesinde önemli bir rol oynadı bile diyebiliriz. Dolayısıyla heterojen bir tabana ve de siyasî katmana sahip AP'nin 1960'lı yıllar boyunca süren bu amorf yapısı partinin özellikle 1965 yılına dek yaşadığı belli başlı krizlerde taban ve merkez arasındaki esneme kabiliyetini de gösteriyordu.

Etkinlik mücadelesine girişmiş olan bu siyasî kadroların bir kısmı zaten sonunda ya tasfiye olacak ya da parti içinde geri çekilecekti. Birbirinden farklı ama yine de geçişkenlik içinde olan bu siyasî kadroları ise bir arada tutan karizmatik bir liderlikten söz etmek mümkün olmadığı gibi AP'yi kuruluş sürecinden Süleyman Demirel'in partinin başına geçtiği aşamaya kadar bir lider partisi olarak tanımlamak da yanlış olur. Sherwood, "The Rise of the Justice Party in Turkey" başlıklı, AP'nin yükselişini analiz ettiği yazısında o dönem birçok kişinin güçlü bir ideolojik yapısı olmayan eski DP'nin Menderes'in çöküşü ile dağılacağını; ancak partinin kendisini AP bünyesinde hattâ neredeyse lidersiz bir biçimde tekrar var ettiğini belirtir. Daha da açmak gerekirse partinin kuruluşunda rol oynayan siyasî figürler toplumun farklı kesimlerinden gelmekle birlikte 1960 sonrası oluşan yeni siyasî düzenin ortaya çıkardığı çetin durumun sağ siyaset dairesinde ortaklaştırdığı isimlerdi. Kısacası AP, 27 Mayıs'ın gadre uğrattığı bazı kesimler için bir mücadele platformu görünümündeydi. Bu yüzden AP başlangıçta temel hak ve hürriyetlerin korunması konusunda kararlı ve liberal bir dil geliştirmeye çalışmışsa da, hem 27 Mayıs'ın şartları ona bunu yapacak zemini vermedi hem de eklektik yapısından kaynaklı olarak AP'nin bu duruşu tutarlı bir biçimde savunacak kadroları hiçbir zaman olmamıştı. Ancak 27 Mayıs darbe ortamında DP üzerinden siyaset yapmak neredeyse imkânsız olduğundan partiye hayat veren bu belli başlı grupların ittifakları parti adına muğlak bir siyasî portre çizse de bu kadroları bir araya getirebilen Ragıp Gümüşpala'nın hakkını teslim etmemiz gerekir.

Eminsu Olayı, *Muhalif Askerler* ve AP

Şüphesiz her siyasî parti bir ittifaklar bütünüdür. AP ise bu bağlamda daha da ilginç bir özellik sergiler. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra idareyi bütünüyle eline alan MBK tarafından aynı yılın Ağustos ayında yapılan ve siyasî tarihe *EMİNSU* (Emekli İnkılâp Subayları) *Olayı* olarak geçen ordudaki ciddi tasfiye sürecinden sonra bir kısım emekli subay ile birlikte kendisi de genelkurmay başkanlığından emekli edilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala, AP'nin kuruluşunda ve yükselişinde çok ciddi bir rol oynamıştır. Yorumlar, *EMİNSU Derneği* adı altında örgütlenen bu emekli subayların ordudaki görevlerine iadeleri için bir siyasî parti üzerinden mücadele edilmesine inandıklarında birleşmekte. Doğrudan söylemek gerekirse –motivasyonları ne olursa olsun– ordudan darbe sonrası tasfiye edilen bir grup yüksek rütbeli subayın AP'nin kuruluşunda öncü bir rol üstlendiğini belirtmek hiç yanlış olmayacaktır. AP üzerine çalışmış olan Avner Levi'nin "The Justice Party, 1961-1980" isimli makalesinde altını çizdiği bu süreçte, darbeden sonra taltif edilen ama hemen ardından da emekli edilen Gümüşpala'nın, ordudaki kimi yakın çalışma arkadaşlarıyla beraber, devrik DP'nin eski üyeleri ile yeni bir partinin kuruluşu için irtibata geçmesi kayda değerdir. Darbe sonrası iktidar bloğunda yaşanan bu tasfiye sürecinden sonra yeni rejime karşı kısmen eleştirel bir konuma gelen ve de Gümüşpala gibi ağırlığı olan saygın bir generalin öncülüğünde merkez sağda bizzat devrik DP'nin mirası üzerinde inşa edilmek istenen yeni bir partinin kuruluş çalışmalarına katılmış emekli birçok subayın varlığı son derece ciddi bir olaydır. Levi, bu sürecin basit bir katılma biçiminde olmadığını belirtircesine bazı emekli generallerin partinin şubelerinin açılmasında ve AP'nin ayakta kalmasında çok ciddi rol aldıklarını söyler.

AP'nin sadece tasfiye edilen askerler tarafından kurulduğunu belirtmek belki aşırı bir yorum olacaktır. Levi'nin belirttiği üzere partide diğer grupların baskın olması ile birlikte mesleklerine geri dönmeyi bekleyen Gümüşpala'nın arkasındaki askerlerin partideki etkisi zamanla azalacaktır. Ama ordudaki bu tasfiye sürecinin AP'nin kuruluşunda katalizör görevi gördüğünü ve aslında partiye katılan askerlerin, DP'nin mirası üzerinde süregiden kuruluş aşamalarında, AP'nin çaresizce aradığı meşruiyeti belirli bir oranda verdiğini de belirtmek gerekir. Bu noktada partinin Kurucu Genel Başkanı olan Ragıp Gümüşpala yine öne çıkar. Darbe öncesinde Erzurum'daki 3. Ordu'nun komutanı olan Gümüşpala, darbenin gidişatında kritik bir rol oynar; hattâ bir nevi darbe Gümüşpala'nın itiraz etmemesi ile başarıya ulaşmıştır da denilmektedir. O dönemde etkili olan söylentilere göre 27 Mayısçıların Gümüşpala'dan dolayı ciddi tedirginlik yaşadıkları belirtilir. 27 Mayıs'ın başarılı oluşunun hemen ardından önce adeta ödüllendirilircesine Ge-

nelkurmay Başkanlığına getirilen Gümüşpala, daha sonra 27 Mayısçıların o dönemki tüm şüphelerini doğrularcasına *EMİNSU Olayı* ile ordudaki büyük tasfiye sürecinde darbe rejimi tarafından en başta emekli edilen isim olmuştur. Kendisi de bir EMİNSU olan AP kurucu figürlerinden emekli kurmay albay Şinasi Osma, partinin kuruluşuna dair kaleme aldığı "Aslında A.P. Milletin Gönlünde Kurulmuştur" başlıklı makalesinde, partinin liderliği için Rauf Orbay'dan Ali Fuat Cebesoy'a kadar gidildiğini, bu isimler kabul etmeyince uzlaşma üzerine Ord. Prof. Ali Fuat Başgil'in kapısının çalındığını ama onun da tevkif edilişinin ardından imdada İzmir'den Ragıp Gümüşpala'nın yetiştiğini yazar.

Nitekim, DP mirasının küllerinde şekillenen ve Türkiye'de merkez sağın omurgası olacak olan AP, darbe sonrası emekli bir general olan Gümüşpala'nın derhal partinin başkanlığına getirilmesi ile hemen Türkiye'deki siyaset sahnesine çıkacak, hattâ saygınlığı tartışılmayan bir asker olan Gümüşpala'nın dümen başında olması ile hayatta kalma mücadelesi verecekti. Sadece genel başkanı değil, partinin genel sekreteri Şinasi Osma'nın ve genel başkan yardımcılarından Necmi Öktem'in de Gümüşpala'nın ordudan tasfiye edilmiş olan yakın silah arkadaşları olduğunu hatırladığımızda, AP'nin kuruluşunda emekli askerlerin önemi kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bizzat kendi vefatına kadar partinin başkanlığını da yürütmüş, partinin başından geçen ciddi badirelerin savuşturulmasında önemli rol oynayan Gümüşpala, darbe sonrası Türkiye'sinde AP için bir nevi paratoner görevi görmüş dersek yanlış bir şey söylemiş olmayız.

Bu paratoner olma hali Metin Toker'in *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları* başlıklı serisinde de belirttiği gibi, sadece Gümüşpala ile sınırlı değildir; partiye katılmış ve ona destek vermiş olan birçok üst rütbeli emekli asker için de geçerlidir. Altmışlı yıllarda bir dönem meclis başkanlığı da yapmış olan, AP'nin önde gelen isimlerinden Ferruh Bozbeyli, *Yalnız Demokrat: Ferruh Bozbeyli Kitabı*'nda partideki bu emekli askerlerin oynadığı rollere dair birçok önemli anekdota yer verir. Mesela AP'nin İstanbul Yalova ilçe teşkilatı dönemin Yalova Kaymakamı olan bir binbaşının engeli ile kurulamıyordur. AP içindeki bir emekli albayın öne çıkarak teşkilatlanmaya izin vermeyen binbaşı engelini nasıl atlattıklarını ayrıntıyla anlatır anılarında Bozbeyli. Yine Bozbeyli'nin bu duruma örnek olan bir diğer anısı ise Meclis'in açılıp Cumhurbaşkanlığı için adaylığı bir nevi dayatılmış olan Gürsel'in seçimi sırasında yaşanmıştır. Bozbeyli'nin aktardığına göre, izleyici localarından üniformalı bir subayın AP'li milletvekillerine galiz küfürler savurması üzerine buna cevap İzmir AP vekili olan emekli bir paşadan gelmiş, aynı tonda karşılığını bulmuştur. Kısacası, bu paratoner olma durumunu partiye katılan ve destek veren diğer askerler için de aynen kullanır Bozbeyli. Bir diğer deyiş-

le, parti idarî kadrolarında ya da ön saflarında bulunan birçok emekli subayın varlığı, parti için askerlerin aldığı rolün önemini daha iyi anlatır. Partinin kuruluş sürecinde, hem de ön saflarda bulunan bu emekli askerler parti teşkilatları kurulurken hem varlıkları hem de kararlı duruşları ile MBK ve çevresinden gelen engelleme girişimlerini de bertaraf eden bir rol oynamışlardır. Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının asker kökenli olması ile aslında Türkiye siyasî tarih için pek de ilginç olmayacak bu teşhisi AP üzerinden farklı kılan nokta, bu emekli askerlerin ciddi bir iktidar ortağı olacak olan AP'yi 27 Mayıs ile şekillenen Kemalist değerlerin taşıyıcısı değil de büyük ölçüde CHP ile temsil edilmekte olan bir siyasî damarın muhalifi olarak başarılı bir biçimde politika sahnesinde tutabilmeleridir.

DP'nin Zorlu Mirası ve AP

Askerî vesayet rejiminin gölgesi altındaki bu eğreti demokrasi oyununda DP mirasının kendisi için hem bir avantaja hem de dezavantaja dönüştüğü AP'nin kuruluşunun ise hiç de kolay olmadığı unutulmamalı. Darbeden sonra ülke yönetimini elinde tutan MBK tarafından hem ihtiyatlı hem de hoşnutsuz bir biçimde oluşumu izlenen AP çok sancılı bir kuruluş süreci yaşadı. Parti, MBK tarafından 27 Mayıs karşıtı olarak görülüyor, DP'nin devamı olduğu gerekçesiyle varlığı pek de meşru karşılanmıyordu. Her ne kadar partiye kuruluş sürecinde yeşil ışık yakıldıysa da bu MBK'nin partiyi tam bir meşruiyetle göreceği ve gözetim altında tutmayacağı anlamına gelmiyordu. Altmışlı yıllar boyunca AP'nin yaşadıkları da bunu kanıtlar nitelikteydi. Kısacası, kuruluş sürecinde başlayan ve daha sonra devam eden bu meşruiyet krizi AP'nin en büyük prangalarından birisi olacaktı. 1965 yılına gelinceye kadar bu meşruiyet sorununun partinin dönüşüm ve değişim koşullarını belirleyen başat etkenlerden biri olduğunu söylersek yanlış bir şey söylemiş olmayız. Hiç şüphesiz darbe iklimi ve eski DP'lilerin durumu bu krizin en büyük kaynağıydı.

Aşağılayıcı bir anlam yüklenerek gündelik siyasete ve konuşmalara giren *sabıklar* kelimesi ile devrik DP rejiminin kötülendiği, Yassıada Mahkemeleri'nin ve sıkıyönetimin sürdüğü bir ortamda DP mirasına sahip çıkmanın cesaret gerektirdiğini söylemeliyiz. Parti tabanının var olduğu bu mirası sırtlanmak ise, AP için hem hayati bir önemdeydi hem de ateşten bir gömleği giymeye benziyordu. Devrik DP üyelerine ve onlarla bağı olanlara *müfrit* ya da *kuyruk* veyahut *düşük* isminin takıldığını ve bu söylemlerin çok yaygın olarak kullanıldığını belirtelim. DP'nin zamanında izlediği baskıcı politikaların da sonucu olarak basında neredeyse bir anti-DP, dolayısıyla anti-AP havasının egemen olduğunu da eklemek gerek. Mesela *Cumhu-*

riyet gazetesi İzmir AP teşkilatında eski DP'lilerin ağırlıkta olduğunu ihbar edercesine yazabiliyordu. Özellikle İstanbul entelijansiyasında ve sol tandanslı öğrenci kesimlerinde AP'den neredeyse hiç hazzedilmediğini, darbe sonrası iklimde DP'nin mirasçısı olan bir AP'nin ya da AP'li olmanın bir sosyal önyargıyı beraberinde getirdiğini de not düşelim. Tanel Demirel'in aktardığına göre AP önde gelenlerinden Mehmet Turgut, partinin ilk büyük kongresini yapmak için salon arayan AP'lilerin, CHP ve 27 Mayısçıların korkusundan dolayı Yenişehir ve Kızılay civarındaki sinemalardan ret cevabı aldıklarını, kongreyi ancak Yenimahalle'de bir sinemada gerçekleştirebildiklerini yazar.

Sosyal bir antipatiden fazlasının söz konusu olduğu da unutulmamalı. Sıkıyönetimin, darbe sonrası kurulan ilk hükümetin ilân edilişine, yani 1961 Aralık ayına kadar sürdüğünü ve bu tarihten sonra da ilk olarak sadece İstanbul ve Ankara'da kaldırıldığını belirtelim. Bunun yanı sıra yine Tanel Demirel'in yansıttığı gibi DP'ye sempati duyanlar, dolayısı ile AP'liler ordudan, bürokrasinin bir kısmından ve bazı CHP üyelerinden çeşitli yollardan baskıya maruz kalıyorlardı. YTP teşkilatlarındaki DP sempatizanlarının da baskı altında olduğu doğrudur; hattâ yer yer hukukî kovuşturmalara da maruz kalmışlardır; ama göründüğü kadarıyla MBK'nin YTP'ye, AP'ye oranla daha sempatik yaklaştığı bir gerçektir. Devlet kademelerinde ve gündelik hayatta ihbar ve fişlemelerin olduğunu, DP'li olmanın ya da DP ile anılmanın ciddi sıkıntılar getirdiği bir süreçtir bu. Yine Tanel Demirel'in belirttiği gibi "Ege demokratlarından sizlere selam getirdim" denilmesinin bile soruşturma açılmasına vesile olduğu bir iklimdir 27 Mayıs'ın sıkıyönetim rejimi. Kısacası siyaset arenasında devrik DP'ye olumlu referans vermenin soruşturmalara hattâ tutuklanmalara bile neden olduğu Türkiye'nin altmışlı yıllarının ilk seneleri, AP için kovuşturmaların ve gözaltıların beraberinde geldiği bir baskı dönemidir.

AP'nin kapatılmasının defalarca yüksek sesle dillendirildiği bu iklimde partinin işini hiç şüphesiz bizzat askerin doğrudan ve dolaylı baskısı da zorlaştırıyordu. 10 Mart 1961'de Kurucu Meclis'te yaptığı bir konuşmada Gürsel, "DP'yi eski pervasız alışkanlığı içinde yeniden hortlatmaya çalışanlar vardır. Bunlar ateşle oynadıklarının farkında değillerdir. Düşündüklerinde asla muvaffak olamayacaklardır," derken aslında AP'yi kastediyordu. Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi* kitabında, AP İstanbul Zeytinburnu İlçe Teşkilatı'ndan Ahmet Çifçi'nin MBK'ye karşı halkı ayaklanmaya teşvik suçundan, İzmir İl Başkanı Mehmet Ali Aytaç'ın da DP'yi övdüğü için tutuklandığını, İstanbul İl Başkanı Muhittin Güven'in ise göz altına alındığını not düşer. DP dönemini öven ve AP'nin DP mirasının devamı olduğunu bir konuşmasında belirten AP Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Yorgan-

cıoğlu, 1961 yılının Mart ayında yaptığı bu konuşmasından dolayı göz altına alınıp tutuklanırken; fiilen devlet başkanı konumunda olan General Cemal Gürsel ise AP lideri Ragıp Gümüşpala'yı doğrudan hedef alarak sert uyarılarda bulunmaktan imtina etmiyordu. Hatta bu uyarılar, Temmuz'da içeriği son derece ağır bir mektuba dönüşmüş olarak AP'nin yürüttüğü seçim kampanyasından rahatsızlığını belirten Gürsel tarafından bizzat Gümüşpala'ya gönderilmişti. Walter Weiker'in daha önce de zikredilen çalışmasında bahsettiği bu mektup, partinin meşruluğunu sorgulamaya açıyor ve daha da ileri giderek partide bir temizlik yapılmaması ve gidilen yoldan dönülmemesi durumunda AP'nin Gürsel tarafından yasal bir parti olarak görülemeyeceğini belirtiyordu. Gümüşpala bu süreçlerde defalarca partiyi fesh etmeyi ya da çekilmeyi düşünse de teşkilatı –özellikle eski DP'liler– tarafından vazgeçirildi. Avner Levi'nin adı geçen makalesinden aktardığına göre Cevdet Perin, Gürsel yüzünden demoralize olan ve partiyi kapatmak isteyen Gümüşpala'yı, Türkiye'nin dört bir yanındaki eski DP yerel teşkilatlarından getirdiği 4 bin kişi ile yüreklendirmiş, partinin devam etmesine ikna etmişti. Gürsel'in mektubunun sertliği ise şüphesiz MBK'deki biriken öfkenin işaretini veriyor, hattâ Gürsel belki burada tazyiki azaltan bir köprü görevi de görüyordu. Ümit Cizre'nin belirttiği gibi partinin kuruluş aşamalarından itibaren darbenin ardından yapılacak ilk genel seçimlere kadar hattâ 1965 yılına dek bu baskı iklimi kademeli olarak azalsa da devam eder.

Anayasa Referandumu ve Darbeden Sonra İlk Seçim

Bu zorlu süreç içinde AP'nin öne çıkması, şüphesiz, partinin yığınlara dönük bir yapı olarak kendisini kurgulaması ile olmuşsa da, partinin altmışlı yıllar boyunca izlediği pragmatik ve esnek politikalar ile bazı tavizkâr tutumlarının da bu konuda etkili olduğunu belirtmeliyiz. Yine de 27 Mayıs'ın ardından ilk kurulacak olan parti AP olsa da, DP mirasının üzerinden çıkış yapabilecek diğer partilerin varlığı AP için sürecin bir başka açıdan da hiç kolay olmayacağını göstermeye yetiyordu. Güneydoğu'da ciddi kitle desteği de bulmuş olan YTP bunlardan birisiydi. Tevfik Çavdar'a göre YTP, DP'den ayrılarak oluşan HP'yi kuran kaynaklara dayandırılabilirdi. Darbe sonrası ilk MBK hükümetinde maliye bakanlığı da yapmış olan eski DP'li ama daha sonra HP'li olmuş olan Ekrem Alican Genel Başkanlığında kurulan YTP, bir yandan Ankara'daki rejim için DP mirasına iyi bir alternatifmiş gibi görünüyor; diğer yandan da Adnan Menderes'in oğlu Yüksel Menderes gibi isimleri de saflarına katarak DP tabanına AP'den daha saygın olduğunu belirten bir imaj çiziyordu. Tanel Demirel'e göre YTP, CHP'yi dengeleyebileceği için Gürsel tarafından da destekleniyordu. Bir diğer yanda ise DP iktidarının özellikle

ikinci yarısından sonra tek başına muhalefet olarak da bilinen Osman Bölükbaşı'nın öncülüğündeki küçük ama daha köklü olan CKMP ise İç Anadolu'da gücünü koruyor, AP'nin hitap etmeye çalıştığı kitlelere de sesleniyordu. AP'nin bu iki parti ile tabanda çekişmesi kaçınılmazdı; ama yine de devrik DP için merkez adres olmayı başaracak, daha sonra yaptığı stratejik ve akılcı hamlelerle merkez sağın lideri olduğunu da kanıtlayacaktı.

AP'nin tabanda etkisini sınayacağı ilk sınav 27 Mayıs rejiminin gölgesinde hazırlanan anayasanın, 1961 seçimlerinden hemen önce oylanacağı referandumdu. Aralarındaki iktidar çatışması sonucu tasfiye edilen 14 darbeci subay ile dönüşüm geçiren MBK ve 27 Mayıs rejimi, kapatılan eski DP'nin dışındaki tüm siyasî partileri (CHP ve CKMP) ve mesleki grupların unsurlarını içine alan bir Temsilciler Meclisi ile Kurucu Meclis oluşturarak sivil siyasete geçilmesini hızlandırdı. Bu meclis, hem ülkeyi yönetecek olan yeni yasaların alt yapısını oluşturuyor hem de İstanbul ve Ankara'daki üniversite hocalarına sipariş ile yazdırılmış olan anayasa taslağını yeni seçim kanunu ile birlikte referanduma hazırlıyordu. AP tüm baskılara rağmen –Yassıada'daki yargılamaların da tesiriyle– halkoyuna sunulan yeni anayasaya bir biçimde karşı çıkarak *hayır* diyebilmişti. 9 Temmuz 1961'de yapılan ve yüksek katılımın olduğu referandumda anayasa % 61,74 oranında *evet* ile onaylansa da *hayır* oylarının % 38,26 gibi yüksek bir oranda çıkması çok da beklendik bir gelişme değildi. *Hayırda Hayır Vardır!* gibi sloganlarla anayasa taslağına propaganda süresince karşı çıkan AP alt kadroları, bu referandumla birlikte ilk sınavlarını veriyor belki de oy tabanını tam olarak görmeye başlıyorlardı. Metin Toker'e göre, her ne kadar Gümüşpala ve arkadaşları açıkça referandumda *evet* verilmesini istiyor, tersinin sakıncalı ve tehlikeli olduğunu belirtiyorsa da yine açıkça *hayır* diyen tek parti AP idi. Toker bu süreçte AP'nin, anayasada aksaklıklar olduğunu ama nihai kararın millete bırakıldığını belirten açıklamasını aktarırken ucu açık bir karar ile *hayır* oyunun verilmesinin o dönem şartları içerisinde ancak bu kadar söylenebileceğini belirtir. Kısacası, 1961 Anayasası için yapılan referandum aslında yine aynı yıl içinde gelecek olan ve MBK ile CHP'yi şoke edecek seçim sonuçlarının erken habercisiydi denilebilir.

Eski DP'nin önde gelen isimleri Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu'nun 16 Eylül'de idamlarının hemen ardından, 17 Eylül günü de DP'nin devrik Başbakanı Adnan Menderes'in idam cezasının infazı seçimlerden önce ülke gündemine bomba gibi düştü. Gümüşpala, parti genel sekreteri emekli albay Şinasi Osma ile birlikte 17 Eylül günü MBK'ye giderek Menderes'in idam cezasının infaz edilmemesini, zira AP teşkilatlarının ayakta olduğunu söylemişti. Aktarılanlara göre idam edilenlerin kahraman olacaklarını, karardan hiçbir şekilde dönülemiyorsa gerekirse idamdan ziyade ölüm süsü vermele-

rini dahi teklif etmişlerdi. Nitekim bu görüşme gerçekleşirken Menderes'in idamı infaz edilmişti bile. Aktarılanlar partinin asker kanadının eski DP'lilerden oluşan taban teşkilatlarına karşı içine düştüğü zor durumun da bir yansıması aslında. Cezaların infazını önleyemeyen bu onur kırıcı süreç, AP teşkilatları üzerinde protestolardan istifalara kadar tahrip edici bir etki yarattıysa da seçim sonuçları bu etkinin geçici olduğunu gösteriyordu. CHP karşısında DP mirasını paylaşan diğer partilerin oyları da hesaba katıldığında, eski DP'nin oylarının büyük oranda AP'de kümelenmesi bunu kanıtlayacaktı. Nitekim AP seçim süresince DP'nin devamı olduğu mesajını tabana tüm engellemelere rağmen vermeye devam etti. Tanel Demirel, AP mitinglerinde idamları hatırlatmak için hoparlörlerin darağaçlarını anımsatan kalaslara asılmasını ve Yassıada'da intihar etmiş olan eski DP İçişleri Bakanı Namık Gedik'in AP'ye katılmış olan eşi Melahat Gedik'in mitinglerde kürsüye çıkarılmasını DP'nin mağduriyetini yansıtan AP seçim stratejisinin örnekleri olarak gösterir. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze* başlıklı çalışmasında AP'lilerin seçim konuşmalarında sürekli olarak "Gözlerime bakarsanız anlarsınız" teması ile idamlar karşısında duyulan keder ve isyanın vurgulandığını belirtir. Yine Tanel Demirel, İstanbul AP İl Başkanı Muhittin Güven'in seçim konuşmasında, "Sizlere söylemek istediğim çok şeyler var. Fakat siz benim ne demek, ne söylemek istediğimi biliyorsunuz," şeklindeki sözlerinin, AP'nin mağduriyet üzerine kurulan seçim çalışmalarında DP mirasına sahip çıkma çabasının bir sembolü haline geldiğini söyler.

Seçimler yapıldığında ise haliyle MBK ve CHP büyük bir şok yaşadılar. 15 Ekim 1961'de yapılan ve katılımın çok ciddi boyutlarda olduğu seçim sonuçlarına göre AP, mevcut oyların % 34,8'ini almıştı. CHP % 36,7 gibi az bir farkla seçimlerin galibi olmuş, eski DP mirası üzerinde AP ile rekabet içinde olan YTP'nin oy oranı % 13,9 iken CKMP'nin oy oranı ise % 13,7'de kalmıştı. Sonuçlar 27 Mayıs rejimi için tam bir hayal kırıklığı oldu. AP, 450 sandalyelik Meclis'te 158 milletvekili kazanmış, hattâ Senato'da çoğunluğu ele geçirmişti. Bu AP için ciddi bir güç demekti. Rejim tarafından beklenmedik bu gelişme, devletin üst kademelerini alarma geçirmeye yetti. Bu tabloya göre hiçbir parti tek başına iktidar olamıyordu. Ama Metin Toker'e göre, AP+YTP, yani eski DP'nin mirası üzerinde yükselen bu partiler bir koalisyon ile iktidara gelebilir, hattâ CKMP'den ise bu süreçte böyle bir iktidar oluşumuna kayış olabilirdi. Türkiye siyaset sahnesi koalisyon hükümetlerine hazırlanırken, herkesin aklındaki soru bu tablo karşısında askerin iktidarı verip vermeyeceği idi.

15 Ekim seçimlerinin sonucunda ortaya çıkan tablo iktidarın artık sivillere teslim edilmesi konusunda tam bir fikir birliği içinde olmayan ordudaki sertlik yanlılarının ellerini güçlendirmişti. 21 Ekim günü İstanbul'da Harp Akademileri'nde yapılan toplantı sonucunda Meclis'in açılmasına dahi izin vermeden yapılacak bir müdahalenin protokolü oluşturulmuş ve yüksek rütbeli subayların neredeyse hepsi imzalamıştı. Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın ön alması ve kararlı duruşu ile tansiyonun biraz düşürüldüğü görülse de, Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi koşuluyla Meclis'in açık tutulmasına onay veren bu protokol Ankara üzerindeki gerilimi arttırmıştı. Protokol şartlar yerine getirilmez ise 25 Ekim'i beklemeden müdahaleyi öngörüyordu. Bir vesayet rejiminden daha azı ile tanımlanamayacak Türkiye demokrasisi yeni bir müdahalenin tehdidi altına girmişti. Meclis açılmadan hemen önce demokrasiye geçiş yapabilmek adına Cemal Gürsel'in huzurunda tüm parti liderlerinin yanı sıra, Genelkurmay Başkanı, kuvvet komutanları ve Birinci, İkinci ve Üçüncü Ordu Komutanları'nın katıldığı bir toplantı yapıldı. *Yirmi Bir Ekim Protokolü*'nün gölgesi altındaki bu toplantıda tüm liderler müdahale isteyen askerlerin dayattığı koşulları kabul etmek durumunda kaldılar. 24 Ekim'de askerlerin önünde siyasî liderlerin imzaladığı Çankaya'daki bu ikinci protokol açıkça 27 Mayıs rejimi ile Atatürk İlke ve İnkılâplarına bağlılığı, Cumhurbaşkanlığı için Cemal Gürsel'in adaylığını, İsmet İnönü'nün Başbakanlığını, 147'ler ve *EMİNSU* ile akademiden ve ordudan tasfiye edilenlerin geri dönmeyeceğini ve de eski DP'lilerin affedilmeyeceklerini içeriyordu. Askerin doğrudan siyasete müdahalesini içeren ve 27 Mayıs'ın meşruluğunu onaylayan bu koşulların kabulü ile darbe tehlikesi kısa bir süreliğine atlatılmış olduysa da AP, artık siyasetin DP dönemindeki gibi olmayacağını görecek, merkez sağın eklektik kodları bu bilginin etkisi altında yazılacaktı.

Meclis'in bu koşullar altında açılışının hemen ardından Cumhurbaşkanlığı seçimi ve hükümetin kurulması için süngü gölgesi altında çalışmalara başlandı. Ordu açıkça seçim sonuçlarının bedelini ödetiyordu. AP'nin bu şartlar altında çok da fazla manevra yapacak bir alanı kalmamıştı. Gümüşpala'nın partiye tam da hâkim olamadığı ise ortadaydı. Aralarında ciddi bir koordinasyon sorunu da bulunan AP'li vekiller her ne kadar önce Ord. Prof. Ali Fuat Başgil'i aday göstermek isteseler de, ordudan gelen tehditlerle Başgil adaylıktan çekilmişti. AP içinde Cumhurbaşkanlığı için Gümüşpala da önerilmişti; ancak bu da mümkün olmayacaktı. Seçim gününde ise subaylar artık Meclis localarını doldurmuştu. Cüneyt Arcayürek'in *Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965*'te aktardığına göre, yapılan tüm baskılara rağmen 125 AP'li vekil Cumhurbaşkanlığı seçimi için Gürsel'e oy vermedi; yine de Gür-

sel, Meclis çoğunluğu ile Cumhurbaşkanı seçilmişti. AP için bu zorlu bir süreçti; zira Ümit Cizre'nin de belirttiği gibi, partideki asker odaklı bir bölünmenin tam olarak açığa çıktığı bir süreçti. Parti zaten içerisinde birden fazla bölünmenin potansiyelini taşırken bu süreç, AP'deki temel kutuplaşmayı gözler önüne seriyordu. Yine Cizre'nin de belirttiği gibi, eksenin bir ucunda eski DP'lilerin siyasal haklarının geri verilmesi ve 27 Mayıs'ın meşrulaştırılmaması için taviz vermeyen ve uzlaşmadan yana olmayan *müfritler* olarak adlandırılan eski DP'liler ve sempatizanları varken; diğer ucunda ise bir an önce demokratik düzene geçebilmek için rejimi ve partiyi tehlikeye atmak yerine 27 Mayıs ile daha uzlaşmacı bir tavrı benimseyen *mutediller* vardı.

Çankaya Protokolü'nün ve dolayısı ile 27 Mayıs rejiminin ilk koşulu böylece AP içindeki Gümüşpala'nın başını çektiği ılımlıların da ön almasıyla yerine getirilmişti. AP bu noktadan sonra ikinci koşul için de yine bir özveride bulunacaktı. Cumhurbaşkanı olduktan bir süre sonra Gürsel CHP lideri İnönü'ye hükümet kurma yetkisi verdi. AP gönülsüzce İnönü liderliğindeki bu koalisyon hükümetinin parçası olmak zorunda kalacaktı. Sancılı süreçler sonucunda Meclis Başkanı CHP'den seçilmiş, Senato Başkanı ise 1965 yılında AP'nin CHP dışındaki partiler ve bağımsızlarla oluşturduğu ve Süleyman Demirel'in partinin başına geçerek Başbakan Yardımcısı olarak görev yaptığı koalisyonun Başbakanı da olacak olan Suat Hayri Ürgüplü olmuştu. AP kadrolarını ise askerin isteği doğrultusunda oluşacak bu İnönü liderliğindeki koalisyon için ikna etmek kolay olmayacaktı. Ezeli muhalifi oldukları CHP ile –hem de eski DP'nin yaraları bu kadar taze iken– koalisyona girmelerini istemek çok zordu. AP'li Kamuran Evliyaoğlu'nun şeytanla koalisyon yapabileceklerini, fakat CHP ile yapmayacaklarını söylediğini düşündüğümüzde durumun ne kadar AP kadroları için vahim derecede zor olduğunu görürüz. Gümüşpala bu noktada hem tabanı ikna etmek adına hem de görünürde CHP liderliğinin emri altında olmamak adına koalisyonda yer almayacaktı. Şinasi Osma ise "...rejimi kurtarmak için" böyle bir koalisyona girmek durumunda olduklarını söylerken durumun zaruretini ifade ediyordu. Nitekim koalisyon AP tabanındaki itirazlara ve de ciddi zorluklara rağmen kurulsa da Metin Toker, Meclis'ten güvenoyu alırken 98 üyenin oylamaya katılmadığını ve bunların çoğunluğunun AP'li *katı*lardan oluştuğunu aktarır. AP'nin 11 bakan ile katıldığı ve ömrü 6 ay sürecek olan –bir nevi zayıf temeller üzerinde kurulmuş– bu koalisyonu bekleyen başka sürprizler de vardı. William Hale'in adını *silah gölgesinde evlilik* olarak koyduğu ve liderliğinde AP'lilerin hiç hazzetmediği İsmet İnönü'nün olduğu bu zoraki koalisyonun, sadece AP'nin kaderinde değil belki de 1971'deki kesintiye dek Türkiye demokrasisinin aksak da olsa yürüyüşünde ne kadar kilit rol oynadığını o sırada kimse tahmin edemezdi.

Ordunun kaynadığı, içindeki bölünmelerin had safhaya çıktığı ve ciddi bir iktidar savaşının yaşandığı bu dönemde albay Talat Aydemir liderliğindeki *Albaylar Cuntası* 22 Şubat'ta son derece etkili bir darbe girişiminde bulundu. Müthiş bir gerilimin başkente hâkim olduğu o gece, tanklar Ankara'daki kilit yerlere mevzilenir ve Aydemir'in eli güçlüdür. Demokratik rejim kesintiye uğramak üzereyken İsmet İnönü'nün dirayetli duruşu ve Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ile ordunun bir bölümünün İnönü liderliğindeki hükümetten yana tavır alması sonucu Meclis'i ve Genelkurmay'ı kuşatmış, Çankaya'yı bile muhasara altına almış ve Radyoevi'ndeki yayını dahi bir müddet kesmiş cuntacılar darbeden sonuç alamazlar. İnönü, Albay Talat Aydemir ve ekibinin affedileceğini garantileyerek darbeyi püskürtür. AP'nin içinde olduğu hükümet ve Türkiye demokrasisi facianın eşiğinden dönmüştür. İnönü, Aydemir'e verdiği taahhüdü yerine getirmek istemektedir. Ancak AP bütün bir altmışlı yılların neredeyse yarısından çoğunda uğruna mücadele edeceği eski DP'lilerin affı meselesi için bu başarısız darbe girişimini bir fırsat olarak görür. İlk Koalisyon Hükümeti'ni büyük ölçüde yoran en önemli konulardan birisi Yassıada mahkûmlarına yani eski DP'lilere af meselesidir. AP bu süreçte eski DP'lilere af konusunda ilerleme sağlayamaz; ancak Talat Aydemir ve ekibi emekli edilerek affedilirler. *Çankaya Protokolü*'nü büyük ölçüde yerine getiren ama böylesi bir ateş çemberinden de geçen hükümet protokolde bir gedik açar ve koalisyon dağılmadan önce 147'lerin affı meselesini çözer. 27 Mayıs'ın akademiden tasfiye ettiği öğretim üyeleri böylece görevlerine iade edilirler.

Zaten zayıf temeller üzerine kurulu olan bu koalisyon hükümeti daha fazla dayanamaz ve İsmet İnönü'nün istifası ile son bulur. Ardından peşi sıra kurulacak diğer iki İnönü hükümetinde AP yer almayacak ve de muhalefete geçecektir. Cüneyt Arcayürek'in son derece yerinde bir tespit ile adını *titrek muhalefet* koyduğu ve AP'nin ciddi meşruiyet krizleri içinde olduğu bu yıllar Gümüşpala'nın 1964 yılındaki beklenmedik vefatına dek sürer. İlk hükümette yer alan AP'li bakanların bir kısmı ilk İnönü koalisyonunun sonunda CHP'ye geçmiştir bile. Hükümet'teki AP'li bakanlar ile AP Genel Merkezi arasında oluşan ayrılık, Tanel Demirel'in altını çizdiği üzere AP'nin kendine özgü yapısı hakkında bir başka gösterge olur. Zira partinin tabanı ve alt kadroları ile üst yönetimindeki bazı isimler arasındaki farklılık partinin muğlak ve tutarsız siyasî çizgisine örnek olurken; bu zorlu süreçte partinin dağılmadan ayakta kalması da AP'nin bu amorf yapısının getirdiği esneme kabiliyeti ile de açıklanabilir.

Ancak bu yıllar içinde AP her ne kadar merkezde meşruiyet krizi ile boğuştuysa da ülkedeki oy tabanı genişlemektedir. Muhalefette kalmak AP'ye yarar; sonraki iki İnönü hükümetinde yer alan ve DP mirasının taliplisi olan

YTP ve CKMP ise erimektedirler. Zira CKMP bölünmüş, Osman Bölükbaşı 28 milletvekili ile 1962'de MP'yi kurmuştu. Hem AP'nin oylarının artmasını hem de diğer partilerdeki erimeyi kristalize den süreç ise 17 Kasım 1962'deki yerel seçimlerdi. Hikmet Özdemir'in "Siyasal Tarih (1960-1980)" başlıklı yazısında belirttiğine göre muhalefette olan AP'nin bu beklenmeyen zaferi halkın eğilimini göstermesi açısından önemlidir. AP yerel seçimlerde 42 belediyeyi almış, CHP 23, YTP 1 ilde belediye başkanlığı kazanabilmiştir. AP ülke genelindeki oy oranını % 45,8'e çıkarmıştır. YTP'nin oylarının neredeyse yarısı düşmüş, CKMP ve MP birlikte eski oy oranını dahi sağlayamamışlardı. Merkez sağdaki oylar artık AP'de kümelenmeye başlamıştı. Yüksel Taşkın ve Suavi Aydın'ın aktardığına göre bu güçlenmenin karşısında ise 27 Mayıs rejimi, AP'nin eline geçen avantajları geri almaya girişir. İstanbul Belediyesi'ni AP'li adayın kazanmasına rağmen seçim yeterliliği olmadığına dayanılarak mazbatasının iptal edilmesi sonucu CHP'li aday Haşim İşcan'ın İstanbul Belediye Başkanı olması buna en büyük örnektir.

AP merkezde süren bu meşruiyet krizi için defalarca taviz veren taraf oluyor ve genel anlamda 27 Mayıs rejimi ile uzlaşmacı bir siyaset izlemek zorunda bırakılıyordu. Talat Aydemir'in darbe girişiminden önce AP, Ocak 1962'de bu kez partisinin Zonguldak milletvekili Nuri Beşer'in neden olduğu bir krizle karşı karşıya kaldı. Ankara Anadolu Kulübü'ndeki bir akşam yemeğinde subaylar hakkında ağır ve uygun olmayan sözler sarf ettiği ve kavga çıkarttığı belirtilen AP vekili Beşer partisini zor duruma düşürmüştü. Erdoğan Örtülü'nün *Üç İhtilâlin Hikâyesi*'nde aktardığına göre olay ertesi gün basında büyük yer kapladı. Beşer'in yakalanması için neredeyse Ankara'da bir insan avına çıkıldığını belirten Tanel Demirel, Beşer'in kendisini savunduğu konuşmasında 14 değişik adreste kaldığını söylediğini aktarır. Beşer sonuçta hem partiden atılır, hem de milletvekilliği düşürülerek yargılanıp tutuklanır. Yine Erdoğan Örtülü'nün aktardığında göre, önce hapis cezası alır ardından da Tatvan'a sürgüne mahkûm edilir. AP Genel Merkezi bu krizi idare edememiş, 27 Mayıs rejimine karşı Aydemir darbe girişiminden hemen önce yine bir taviz vermek zorunda kalmıştır. Tıpkı partinin kurucularından ve önde gelenlerinden olan Yorgancıoğlu'nun kuruluş aşamasında tutuklandığı zaman partiden ihraç edilerek 27 Mayıs rejiminin ve MBK'nin şimşeklerini savuşturmaya çalışan Gümüşpala ve AP, 1962 yılında koalisyonda olup sivil iktidarı paylaşır görünmesine rağmen Beşer krizinde de aynı yolu izlemiş, partinin üzerine gelen şimşekleri taviz vererek dağıtmaya çalışmıştır.

Önceden belirtildiği gibi, AP'yi altmışlı yıllar boyunca meşgul eden en önemli konulardan biri eski DP'lilerin affı meselesiydi. Tevfik Çavdar, AP'nin o zamanki başlıca sloganı tek söz ile ifade edilirse bunun *af* olduğu-

nu yazarken, bu durumun AP için ne kadar önemli olduğunu belirtir. Nitekim AP'nin kurulduğu ittifak içindeki EMİNSU'lar orduya, AP'ye umut bağlayan 147'ler akademiye dönmeyi arzularken, doğal olarak partinin neredeyse tümüyle yaslandığı eski DP teşkilatları ise Yassıada'da mahkûm olanların siyasete dönmesi için çabalıyorlardı. Mehmet Ali Birand, Can Dündar ve Bülent Çaplı *12 Mart: İhtilâlin Pençesinde Demokrasi* adlı belgesel çalışmalarında, Kayseri'ye nakledilmiş olan ve aralarında devrik Cumhurbaşkanı'ndan tutuklu Genelkurmay Başkanı'na, eski bakanlardan milletvekillerine kadar 450 kişilik bu eski DP'li kadronun adeta bir sürgün Meclisi gibi olduğunu belirtirlerken, devrik Celal Bayar'ın ve bu tutuklu kadroların AP'nin başarısında sahne arkasından katkısı olduğunu da hatırlatırlar. Dolayısıyla üzerinde kurulmuş olduğu mirasın AP'den başlıca talebi olan af meselesi 27 Mayıs için kırmızı çizgilerden biri iken, AP için hayati önemdeydi. AP ise tavizler vererek 27 Mayıs rejiminin hışmından kurtulmaya çalışsa da içinde bulunduğu bu durum, bunun hiç de kolay olmayacağını gösteriyordu. Yine de AP, hem iktidardayken hem de muhalefetteyken eski DP'lilere af meselesi için fırsat bulduğu her an girişimde bulunmaktan geri durmuyordu. Ancak partinin etkisinin sınırlı olduğu açıktı. İlk kısmi af dalgası 1962'nin Ekim ayında büyük ölçüde Başbakan İsmet İnönü'nün etkisi ile sağlanmış, bir kısım Yassıada mahkûmu serbest kalmıştı. Bu noktada önce bir başarı kazanır gibi görünse de AP giriştiği bu mücadelenin bedelini şiddetli bir biçimde ödeyecek, daha sonra da af meselesi parti için bir gerginlik kaynağı olmayı sürdürecekti.

Cumhuriyet tarihinde siyasî parti binalarına bir saldırı geleneği oluşmuşsa bunun belki de ilk örneklerinden birisi önce 1962 yılının 2 Ekim'inde, ardından da 1963 yılının 24 Mart'ında AP binalarına ve Genel Merkezi'ne yapılan saldırılardır denilebilir. 1963'ün Mart ayında sağlık sorunları göz önüne alınarak Kayseri'den serbest bırakılan Celal Bayar'ın nümayişlerle Ankara'ya gelişi adeta bir gövde gösterisine dönüşür. Eski DP'liler ve taraftarları devrik Cumhurbaşkanı'nı coşku ile karşılarlar. Ancak ilk dalga affın etkisi ile birlikte devrik Cumhurbaşkanı'nın da serbest kalışı AP'ye yönelen kırmızı okların en sonunda ciddi bir saldırıya dönüşmesine bile neden olur. İlk af dalgasının olduğu hafta yaklaşık 5 bin öğrenci İstanbul'da sokağa dökülmüş, *Katillere Af Yok!* gibi sloganlarla tahliyeleri protesto etmişlerdir. 2 Ekim'de ve onu takip eden günlerde AP binaları ve AP'ye yakın *Tercüman*, *Son Havadis*, *Yeni İstanbul* ve *Zafer* gibi gazete ofislerinin *Millî Devrim Ordusu* biçiminde adlandırılan Kemalist bir grupça saldırıya uğraması üzerine, 6 Ekim'de AP Genel Merkezi yapılan saldırıları komünistlik ile ilişkilendiren ve 27 Mayıs'ın getirdiği prensiplere karşı olduğuna dair suçlamalara cevap veren bir açıklama yayınlar:

Büyük Türk Milleti,
2 Ekim 1962'de başlayan Devletimizin bekasını tehdit eden nümayişleri partimiz memleketin âlî menfaatlerini her türlü düşüncenin üstünde tutarak derin bir hassasiyet Komünizm faaliyetinin bugüne kadar görülmedik bir şekilde, yurt sathında zehirler saçtığını, türlü kisvelere bürünerek rejime ve devletin bekasını yıkmağa çalıştığını delillere dayanarak yurttaşlarımıza bildirmek ve onları uyarmak istiyoruz.

Adalet Partisi'nin 27 Mayısta ilân edilen prensiplerine ve onun getirdiği Anayasayı, Atatürk ilkelerine karşı olduğunu, kin ve intikam emelleri taşıdığını kendilerine slogan edinenler, millî bütünlüğümüzü parçalamak için bu tezvir ve iftiraları bir vasıta olarak kullanmaktadırlar. Bu vesile ile bir kerre daha yüce milletimiz huzurunda ilân ederiz ki, Adalet Partisi kinciliği, intikamcılığı, ırkçılığı, gericiliği ve faşistliği şiddet ve nefretle reddeder. Atatürk inkılâplarının bekçisidir. Türk Gençliğinin, şanlı Türk Ordusunun daima yanı başındadır.

27 Mayıs'a bağlı olduğunu bildirmek durumunda kalan parti, komünizm meselesi ile ilgili histerisini de gözler önüne sererken bir sol darbe tehlikesini ima etmeye çalışır. Açıklama, partiye saldırının demokrasiyi askıya alacak bir tertibin başlangıcı olduğunu belirtirken, demokratik rejimi *demir perde* gerisine düşürecek gayretlere karşı uyarılarla noktalanır. Bu bir yandan da Türkiye'nin Soğuk Savaş iklimindeki sağ-sol kutuplaşmasının nerelere kadar uzandığını bize göstermektedir. Ancak bu açıklamadan da görüleceği gibi, AP'nin –her ne kadar kendisini hedef alacak bir sol darbe tehdidini ima etmek istese de– saldırının

24 Mart günü saldırıya uğramış olan AP Genel Merkezi ağır bir biçimde tahrip edilmişti. Partinin siyasî tarihinde büyük bir dönüm noktası olmuş olan bu vahim olay, Türkiye siyasî tarihinde parti binalarına saldırı geleneğinin de ilk örneklerindedi. [Kaynak: Mehmet Yorgancıoğlu, *Politikanın İbret Dolu Seyir Defteri*, (İstanbul: Dönence Yayınları, 2000), s. 112.]

ana kaynaklarını görmekten uzak olduğu ortadadır. Nitekim 24 Mart günü kıyamet kopacak, AP Genel Merkezi muhasara altına alınıp tahrip edilecektir.

Kısmi afla Kayseri'deki cezaevinden çıkan devrik Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın konvoyunun 23 Mart günü Ankara'ya girişi ile Atatürk Bulvarı'ndan Çankaya'ya doğru çıkışı af karşıtı gençlik örgütlerini ve subayları sokağa dökmeye yetmişti. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1950-1964* kitabında, Bayar'ın konvoyunun Genelkurmay Başkanlığı önünde özellikle durduğunu söyler. Anıtkabir'e de gitmek isteyen Bayar'ın bu arzusu gerçekleşmeyecek, Anıtkabir hızlıca ziyarete kapatılacaktır. Gerilimin artması üzerine Celal Bayar evine çekilir. Olaylar yine de yatışmaz; ellerinde taş ve sopalar olduğu halde büyük bir kalabalık AP Genel Merkezi'ne doğru *Af yok... Af yok...!* biçiminde sloganlar atarak yürüyüşe geçmiştir bile. O sırada parti binasının içinde ise AP Genel İdare Kurulu üyesi olan ve ileride Türkiye siyasetine damgasını vuracak genç bir mühendis vardı. O genç mühendis Süleyman Demirel'in ta kendisiydi. Demirel ve birkaç arkadaşı parti kuşatma altına alınırken kapıya barikat kurmaya çalışıyorlardı. Demirel, AP Genel Merkezi'nin pencerelerinden baktığında durumun artık geri dönüşü olmayan bir noktaya geldiği görülebiliyordu. AP milletvekili Mehmet Turgut, parti binası tam kuşatılmadan hemen önce 70-80 tane senatör ve milletvekillinin partiye ulaşmış olduğunu ve diğer partililerle birlikte içeride mahsur kaldıklarını aktarır. Süleyman Demirel ise partiyi kuşatma altına alan kalabalığın içinde tanıdık yüzlerin olduğunu belirtir. Jandarma ve polis olayları önlemek için geldiyse de kalabalığın içindeki subayların onları durdurduğunu gören öfkeli kitle hışımla genel merkeze saldırır. Olaylar sırasında AP'ye yakın *Yeni İstanbul* gazetesi de öfkeden payını almış, taşlanmıştır. İçişleri Bakanı olayların kontrolden çıktığını ve önleyemediğini belirtir. Hayatları tehlike altına girmiş olan partililer bir yarma hareketi ile genel merkezi terk etmeye çalışırlar. Arbede ve itiş kakış içerisinde binayı boşaltırlar. Daha sonra öfkeli güruh parti binasını talan eder, bina ağır bir biçimde tahrip edilir.

Siyaset sahnesine tam çıkamadan bu vahim sürece ilk elden tanık olan Süleyman Demirel için kişisel hayatında bu olay bir dönüm noktası olmuştur. İTÜ İnşaat Mühendisliği Bölümü'nden mezun olmuş olan Süleyman Demirel, bir süre araştırmalar için Amerika'da kalmış, 1954 yılında önce Barajlar Dairesi Reisliği'ne, 1955 yılında ise Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü'ne atanmıştır. Parlak bir kariyer profili çizen Demirel, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra kurulan DPT'de çalıştıktan sonra bir süre müteahhitlik, ardından da yeni kurulan ODTÜ'de kısa bir süre hocalık yapmış, 1962'de AP'ye üye olarak siyasete girmiştir. Parti içinde hızla yükselen Demirel, 1963 yılında AP Genel Merkezi'ne yapılan saldırıdan sonra parti ile ilişkisine bir müd-

det ara verir ve aktif siyasetten çekilir. O zamana kadar siyaset sahnesinde çok da bilinmeyen partinin genç idarecilerinden Süleyman Demirel'in ünlü "Şapkasını alıp gitti!" şeklindeki 30 yıl boyunca peşini bırakmayan bu ünlü sözün çıktığı yer de bu süreç olmuştur. Olayların ardından partinin başından bir kez daha ayrılmak isteyen Gümüşpala'nın kendisinin yerine Demirel'i ima eden isimlerden dolayı rahatsızlık duymuş olduğunu aktaran Süleyman Demirel, partiden bu yüzden ayrıldığını söylemektedir. Bu vahim saldırı, partinin içerisinde zaten gevşek bağlarla birbirine tutunan ittifakların zorlandığı bir süreç olmakla kalmayıp ileride partinin bölünmesine neden olacak tohumların atılmasına da sebep olur. Genel başkanlık için o yıllarda da potansiyel bir isim olarak adı geçen Süleyman Demirel'in görevinden istifası üzerine yerine Sadettin Bilgiç gelir. Bu ikili daha sonra tekrar karşı karşıya gelecek ve AP'nin kaderi için kıyasıya bir yarışa gireceklerdir. Diğer yandan Celal Bayar'ın geçici affı ise olaylardan sonra derhal kaldırılır ve apar topar evinden alınıp hastaneye yatırılır. Oradan da tekrar Kayseri'deki cezaevine nakledilir. Bu süreç ise affedilmiş olan Talat Aydemir'i ikinci bir darbe girişimi için zamanın geldiğine ikna etmiştir. Darbe girişimi başarısız olursa geri dönüşü olmayacağını bilen Aydemir yine de hamle yapar. 1963'ün 21 Mayıs'ında İsmet İnönü'nün Başbakan koltuğunda olduğu II. İnönü Hükümeti zamanında Ankara, yer yer çatışmaların da yaşandığı, yine tankların şehirde mevzilendiği yeni bir darbe girişimine sahne olur. AP ise Aydemir'in ilk darbe girişiminde olduğu gibi bu kalkışmada da bir neden olarak gösterilir. İnönü liderliğindeki kuvvetler bu darbe girişimini de bertaraf eder. Aydemir tutuklanır; ardından AP'li ve CHP'li vekillerin birlikte onayı ile idam edilir.

Süleyman Demirel'in Dönüşü ve AP'nin Yükselişi

AP için tarihi dönüm noktalarından bir diğeri ise 6 Haziran gecesi Genel Başkan Ragıp Gümüşpala'nın beklenmedik ölümüdür. Partinin 1964 yılına dek başkanlığını yürütmüş olan Gümüşpala, en zor dönemlerinde onlarca badirenin atlatılmasında önemli rol oynamışsa da parti tabanı ve kadroları ile çoğu zaman ayrı düşmüştür. Gümüşpala'nın ölümü, partinin kabuk değiştirmesinde katalizör görevi görmüştür. Gümüşpala'nın vefatından hemen sonra Sadettin Bilgiç vekâleten parti genel başkanlığına getirilir ve bu görevi 29-30 Kasım 1964 tarihindeki AP Büyük Kongresi'ne kadar sürdürür. Liderlik için isimler de belirmeye başlar. Sadettin Bilgiç en başta gelen adaylardan birisidir. AP'nin kuruluşunda öncü rol oynayan, eski DP teşkilatlarının AP'de toplanmasında etkin olan ve tabanda sevilen Bilgiç aynı zamanda 27 Mayıs'ın kurbanı olmuş eski bir DP'li aileden geliyordu. Babası müftülük yapmış olan Bilgiç'in bir abisi eski DP milletvekili Sait Bilgiç Yassıada'da yargı-

lanmış, diğer abisi Prof. Emin Bilgiç ise darbenin üniversiteden attığı 147'lerin arasındaydı. Bu anlamda Bilgiç, DP mirasını sırtlanmış bir parti için güçlü bir aday profili çizerken, ismi haliyle 27 Mayıs rejimince pek de olumlu karşılanmıyor, adı *müfritler* arasında anılıyor, muhafazakâr portresi rahatsızlık yaratıyordu. Bir diğer aday ise partide artık etkinliklerini yitirmekte olan askerlerin durumunu özetlercesine çok da destek bulamayan emekli general Tekin Arıburun'dur. Bu iki adayın yanı sıra partiye tekrar dönen genç bir mühendis ise hızla öne çıkmaktadır. AP'nin sadece eski DP'nin devamı olmadığını hattâ partinin altmışlı yılların Türkiye'sindeki oluşan yeni şartların ürünü olduğunu gösterircesine adı Türkiye siyaset sahnesine yükselen Süleyman Demirel, Türkiye merkez sağının süvarisi olacak olan AP'de liderlik yarışına girer.

Orta halli bir aileden gelen, mütevazı ve köylü bir geçmişe sahip Demirel, Türkiye siyaset sahnesinde yeni bir figürdü. Tanel Demirel'in de belirttiği gibi Süleyman Demirel, Türkiye'nin kurucu kadrolarındaki etkili isimler gibi asker kökenli ya da Adnan Menderes gibi büyük toprak sahibi ya da Celal Bayar örneğinde görüleceği gibi siyaseti genç yaşlarından itibaren temel uğraşı tarzı haline getiren bir kişi değildi. Türkiye siyaset sahnesini domine eden bu figürlerden farklı olarak Demirel, kurucu kadroların yetiştiği elit kurumlardan gelmeyen ama bizzat onların kurduğu Cumhuriyet'in bir ürünüydü. O Cumhuriyet'in basamaklarında yavaşça yükselmiş olan Süleyman Demirel, yine Tanel Demirel'in yerinde tespiti ile kitlelere özdeşlik kurabilecekleri bir örnek model sunuyordu. Dolayısı ile ismi liderlik için kulislerde ve AP teşkilatlarınca konuşulan Demirel diğer adaylara göre daha ilginç bir profil çizer. Genç ve de tutkulu bir aday olan Demirel, hem 27 Mayıs rejimi hem de AP için biçilmiş kaftan görünümü veriyor; girişimci ve kendinden emin duruşu bir yana, etkili konuşma becerisiyle parti teşkilatlarını yanına almakta gecikmiyordu. Bilgiç'in 27 Mayıs'a ters ve eski devrik DP'yi hatırlatan çizgisine nazaran Demirel uzun süre siyasette olmamasının avantajını kullanıyor, yıpranmayan ismi üzerinden ciddi bir imaj kampanyası yürütüyor, parti delegelerini etkilemeyi başarıyordu. Muhafazakâr ve milliyetçi çevrelerle ilişkisi Demirel'e göre daha eski olan Bilgiç tabanda taraf bulsa da Demirel manevraları ile bu durumu tersine çevirebiliyordu. Muhafazakâr tabanda olumsuz çağrışımlar yapacak olan Mason olduğu iddiasını başka Mason locasından aldığı belgelerle çürütmeye çalışıyordu. Aynı zamanda Soğuk Savaş Türkiyesi'nde Batı'nın ve de özellikle –anti-Amerikancılığın da yükseldiği bir ortamda– Amerika'nın desteğini aldığı izlenimini veriyor, ilginç propaganda taktikleri ile rakiplerini alt ediyordu.

Metin Toker'in aktardığına göre, Demirel'in şansının dönmesi ise yine askerin siyasete müdahalesi sonucu olmuştu. Genelkurmay Başkanı Cev-

det Sunay, 12 Kasım 1964'te bağlı olduğu Başbakan'ı aşıp Meclis Başkanı'na bir mektup göndererek ordunun içinde bulunduğu rahatsızlığı aktarıyordu. Mektubunda AP toplantılarında edilen sözlere dayanarak 27 Mayıs ve orduya karşı yönelen *intikamcı davranışların* yeniden cereyan ettiğini belirtiyordu. Daha sonra *Sunay Mektubu* olarak adlandırılacak bu uyarı üzerine parti liderleri yeniden Çankaya'da bir araya geldiler. Zira ordunun içinde bulunduğu rahatsızlık Ankara'daki siyasî iklimi hemen değiştirmeye yetiyordu. Toker, askerin Bilgiç grubundan rahatsızlığını ima eden bu süreci, Demirel'in avantaja dönüştürdüğünü söyler. Sonunda devletin üst kademelerinin ve etkin iş çevrelerinin de örtülü ve açık desteğini alan Demirel, medyada da Bilgiç'e göre daha ılımlı, uzlaşmacı ve de olumlu bir imaj çizmeyi başarıyordu. Yarış, Bilgiç ve Demirel arasında geçecek, AP'nin liderliği ise –yükselmekte olan oyları göz önüne alındığında– Türkiye'de başbakanlık koltuğuna oturmak anlamına gelecekti. AP'nin ve Türkiye'de merkez sağın kaderi ise bu iki isimden birinin kazanacağı yarışın sonucunda şekillenecekti.

1.679 oyun kullanıldığı parti içindeki liderlik yarışını, Demirel 1.072 oyla kazanıyor; en güçlü rakibi ve daha sonra partideki ayrışmanın başını çekecek olan Sadettin Bilgiç ise 552 oyda kalıyordu. Tekin Arıburun ise sadece 39 oy alabilmişti. Demirel'in partinin başına geçmesi AP'nin bundan sonraki seyrinde tutacağı yol haritasını da çıkarıyor dersek yanlış bir şey söylemiş olmayız. AP liderliğine Demirel'in seçilmesi CHP'den orduya, devletin üst kademelerinden basına kadar övgü ile karşılanmıştı. Demirel'in liderliğindeki AP, 1960'lı yıllarda Türkiye merkez sağını inşa ederken, 27 Mayıs sonrası ordu hegemonyasındaki devlet ile artık yavaş yavaş AP'de konsolide olan kitleler arasındaki bağın işleyiş kodlarını yazacaktı. Seçilir seçilmez ilk iş olarak Senato'daki eski MBK üyeleri ile iki saate varan bir görüşme gerçekleştiren Demirel, rejimin asker kanadının AP hakkındaki korkularını ve düşmanlıklarını yenmek, ihtilâlin garantörlerini teskin etmek istemişti. Böylece de 27 Mayıs'la çatışmayacağı mesajını veriyordu. Aynı Demirel bir diğer yanda kuruluşundan beri kullanılmakta olan ve bir kitabın açık sayfalarından doğan güneş motifli parti logosunu 1965 seçimlerinden hemen önce değiştirerek, eski DP'nin halk nezdindeki *Demirkırat* ismini çağrıştıran şaha kalkmış kıratı AP'nin yeni sembolü olarak tescilletmekten de geri durmamıştı.

Demirel'in Genel Başkanlığa seçilmesi ve de nispeten normalleşen siyaset arenasında AP, artık Gümüşpala dönemindeki siyasî muğlaklığın azaldığı ve Türkiye'nin sorunlarına reçeteler üretmeye çalışan, programı ve ekonomik bakışı ile daha net bir parti olmaya başlayacaktır. AP'nin bu ortamda yükselişi ise Demirel'in partinin başına geçmesinden sonra ivme kazandı. 27 Mayıs Darbesi'nden sonraki III. İnönü Hükümeti'nin yönettiği Türkiye'de muhalefet pozisyonunda olan AP arada yapılan senato ve yerel seçimlerle durumu

ölçüp yükselen grafiğini fark ettikçe genel seçimlerin yapılması için gayretlerini arttırmaya başladı. Toprak Reformu tartışmaları, güçlenmekte olan sosyalist hareketler, Kıbrıs Sorunu, Rumların sürgünü, Johnson Mektubu ve dış politikada Amerika ile gerilen ilişkiler ve buna mukabil yükselen anti-Amerikancılık sonucu epey yıpranan ve de Toker'in aktardığı üzere 1961-1965 yılları arasındaki İnönü hükümetleri için kullanılan *4 Buhranlı Yıl* deyiminin artık son demlerine geliniyordu. Zaten zorlanmakta olan İnönü liderliğindeki azınlık hükümetini 13 Şubat 1965'teki bütçe görüşmeleri sırasında düşürmek için hamle yapan Demirel liderliğindeki AP ve diğer muhalefet üyeleri bu girişimlerinde muvaffak oldu. Daha milletvekili olmadığı için Meclis'in seyirci locasından 3. İnönü hükümetinin düşürülüşünü izleyen Demirel artık seçimlere gidecek olan sürecin fitilini de ateşlemişti. Cumhurbaşkanı Gürsel bir noktada *seçimlere hazırlık hükümeti* olacak olan yeni kabineyi kurma görevini uzun istişarelerden sonra AP kontenjanından senatör olarak seçilmiş Suat Hayri Ürgüplü'ye vermişti. Demirel'in bir nevi hükümet sıralarında iktidar stajı yaptığı ve 27 Ekim 1965 tarihindeki genel seçimlere dek ülkeyi yönetecek olan bu hükümet AP, YTP, CKMP, MP ve bağımsızlardan oluşmaktaydı. Demirel aynı zamanda AP Genel Başkanı sıfatıyla hükümete dışarıdan Başbakan Yardımcısı oldu. Demirel tutkulu ve dinamikti; ama deneyimsizdi, doğrudan göreve gelmemesi ise yine lehine sonuç vermişti.

10 Ekim 1965 tarihinde yapılan seçimler AP'nin zaferinin ilânıydı. AP'nin ezici zaferinin yanı sıra seçimde *millî bakiye* sistemi kullanıldığı için Türkiye siyaseti ilginç sürprizlerle de karşılaştı. AP, 1961 yılındaki % 34,8 olan oy oranını % 52,9'a çıkarmıştı. Her ne kadar seçimlerde *millî bakiye* yöntemi ile AP'nin parlamentoya hâkimiyetinin engelleneceği düşünülse de AP çoğunluğu elde etmeyi başarmıştı. AP bu oy oranı ile 240 milletvekili kazanmıştı. CHP % 28,75'e gerilemiş ve yalnızca 134 milletvekili kazanabilmişti. YTP, MP ve CKMP ise erimiş, sırasıyla % 3,72 ile 19, % 6,26 ile 31 ve % 2,24 ile 11 milletvekili kazanmışlardı. Bu partilerin oyları büyük oranda AP'ye kaymış, eski DP'nin artık tek mirasçısının AP olduğu ise tescillenmişti. Merkez sağın AP'de konsolide olan oyları ile Türkiye, *Birinci Koalisyon Dönemi*'ni 1970'li yıllara dek kapatmıştı. Artık, 1969 yılındaki kısmi oy kaybına rağmen altmışlı yılların geri kalan yarısı Demirel'li ve AP'li bir iktidar konfigürasyonunun yönetimi altında olacaktı. Bu seçimlerin en büyük sürprizi ise % 2,97 oy oranı ile 15 milletvekili kazanmış olan TİP'in, dolayısıyla sosyalist bir partinin Cumhuriyet tarihinde ilk kez parlamentoya girmiş olmasıydı. Parlamentoda AP'ye sert muhalefet yapacak olan TİP, aynı zamanda, AP'nin anti-komünist histerisini de iyice açığa vuracaktı. 29. Hükümet'in dışarıdan Başbakan Yardımcısı olan Demirel, yürüttüğü etkili seçim kampanyası ile 30. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin Başbakanı olmuş, böylece Türkiye'de De-

mirel hükümetlerinin devri başlamıştı. AP, 1965 yılından sonra artık Türkiye'nin yeni koşullarına cevap veren güçlü bir kitle partisi olarak siyaset sahnesindeki yerini garantilemişti.

AP'nin Askerle Dansı ve Anti-Komünizm

Seçimlerden hemen önce özellikle son İnönü Hükümeti döneminde siyaset sahnesinde başlayan kayda değer bir normalleşme, AP'nin tek başına iktidar olduğu 1970 yılına dek görece devam edecekti. Cemal Gürsel Cumhurbaşkanlığı bitmeden bazı DP'lileri affedecek; hattâ Celal Bayar yeniden hapisten bile çıkacaktı. Eski DP'lilere af meselesinde ise partinin yeni lideri Demirel daha temkinli davranacak, hattâ çözümü erteleme yoluna girecekti. Demirel parti içindeki eski DP kanadınca bir *emanetçi* olarak görülüyordu. Celal Bayar'ın AP genel başkanlığı için potansiyel bir isim olması Demirel'i frenleyen nedenlerden biri olarak akla gelse de Demirel'in orduyu karşısına almamak gibi bir önceliği olduğunu unutmamak gerekir. Hem tabanı hem de orduyu idare etmeye çalışan ve buna göre bir söylem geliştiren Demirel, 1970'li yıllara dek bu çizgiyi sürdürmeye çalışır. Gümüşpala döneminde de izleri görülen bu çizgi, Tanel Demirel'in de aktardığı gibi, Demirel döneminde kurumsal bir diskur halini alır. Ordu ile çatışmaktan özellikle kaçınmak isteyen Süleyman Demirel, parti liderliğine geldiği İkinci Büyük Kongre'de "Türk milletinin hakları hiç kimse tarafından gasp edilemeyecektir. Türk milletinin hakları her yerde ve her zaman ve sonuna kadar takip ve müdafaa olunacaktır," dedikten sonra bu sözlerinin tepki çekme ihtimaline karşı aynı konuşmasında "Kahraman Türk ordusu ile Türk halkını karşı karşıya getirmeyi arzu edenlerin sonu hüsran olacaktır. AP bunun teminatıdır. Bu oyuna gelinmeyecektir. Türk halkı asil ve kahraman ordusuna minnet ve şükranla sevgi ve muhabbetle bağlıdır," demekten de imtina etmemiştir. Ümit Cizre'nin AP'nin ordu ile ilişkisini gözlemleyerek *çift söylem* kavramı ile tanımladığı bu politik diskur, Türkiye'de merkez sağın DNA'sına AP ile yerleşir. Demirel'in hem 27 Mayıs karşısında pasif olmakla suçlanması hem de bizzat Genel Başkanlığa geldikten sonra eski DP'lileri kısmen de olsa partinin idarî noktalarında görevlendirmemesi ile beraber –yine de 1969 seçimlerine kadar onlara kabinede yer de verecektir– AP'yi kanatan bu af meselesinin, yetmişli yıllara giderken başını Sadettin Bilgiç ve Ferruh Bozbeyli'nin çektiği ve daha sonra partiyi içeriden bölecek bir sürecin tohumlarını attığını da belirtmeliyiz.

AP'nin altın çağı diye adlandırılan bu dönemde, Gümüşpala zamanında partinin karşı karşıya kaldığı sorunlar büyük ölçüde ortadan kalkmış gibi gözükse de Demirel, oyun kuralları 27 Mayıs ile kurulan ve askerî vesayetin

gölgesindeki bu siyaset arenasında işlerin hiç de kolay olmayacağını biliyordu. Ümit Cizre'nin de kendi çalışmasında aktardığı üzere 1966 yılında yaptığı basın toplantısında Süleyman Demirel bir türlü sonu gelmeyen bu darbe söylentilerine şöyle değinir:

> ...birtakım gayrimesul kimselerin... Türk Silahlı Kuvvetleri'ni politikanın içinde ve milletin iradesinin karşısında imiş gibi gösterme gayretlerine devam olunduğunu zaman zaman esefle müşahede etmekteyiz... 18 Ocak 1965'te Hür Subaylar Beyannamesi adı ile bazı yerlerde dağıtılmış bulunan kâğıt parçasının... Keza 'Millî Kurtuluş Komitesi' isimli beyanname ve dağıtanların kimliği üzerinde de tahkikat yapılmaktadır.

Eski DP'nin acı hatırasının hâlâ canlı olduğu bir AP'nin sürekli darbe tehdidinin olduğu bir ortamda kendisini tam anlamıyla güvende hissettiğini söyleyemeyiz. Bu yüzden ordunun hal ve hareketlerini dikkatle gözlemlememesi zaten düşünülemez. AP tetikte olmak zorunda olduğunun bilincindedir. Merkez sağ siyasetin Türkiye'deki en önemli kodlarından olan idare-i maslahatçı çizgi, ordu ile çatışmama zemininde kendisini gösterir; hattâ yerleşik bir özellik arz etmeye başlar. Her ne kadar tek başına iktidara gelmiş olsa da kendisinden emin görünmeye çalışan AP için zeminin hâlâ –eskisi kadar olmasa da– kaygan olduğu ortadadır. 1966 yılının Mart ayında Millî Birlik Grubu senatörlerinin Demirel'e verdikleri ve içeriğinde neredeyse her türlü sosyal ve politik konunun yer aldığı uyarı ile 27 Mayıs'ın gölgesini de üzerinde hisseden Demirel ve AP için müttefik ihtiyacı ise bu oyun zemininde zaruri görünmektedir. Cemal Gürsel'in sağlık sorunlarından dolayı artık Cumhurbaşkanlığı görevini yerine getiremeyeceğinin ortaya çıkması ile Demirel, taze Başbakanlığının ilk kritik hamlelerinden birini yapar. Cumhurbaşkanlığı seçiminin bir fırsat sunacağına inanan Demirel liderliğindeki AP, devlet içindeki bu etkin pozisyonu lehine çevirmek istemiştir. AP içindeki Bilgiç ve grubunun da uzlaşısı sonucu Demirel, hem hükümete saygısını koruyacak hem de ordu üzerinde etkisini gösterebilecek, darbe hamlelerine çok prim vermeyeceğine inandığı, daha önceki girişimlerde mevcut sivil hükümetleri savunur görünen Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay'ı Cumhurbaşkanlığı için aday gösterir. Ordu çevrelerinin itiraz edemeyeceği bir isim olur Sunay; Demirel'in stratejisi tutar gibi görünmektedir. Dahası Sunay'a danışarak yerine anti-komünistlikte uzlaşı da aradığı bir aday olan Orgeneral Cemal Tural'ı Genelkurmay Başkanı yapar ve Ümit Cizre'nin de belirttiği gibi Demirel güven duymak istediği bir üçlü işbirliğinin temelini attığını düşünmektedir.

Demirel ve ekibi için Cumhurbaşkanlığı seçimi, AP için iktidar oyununda perdenin bir müddet kapanacağı 1971 yılına dek ordu ile sürdüreceği uz-

laşmacı tavrın ve Ümit Cizre'nin kavramsallaştırdığı orduyu *tarafsızlaştırarak yakınlaşma* stratejisinin başlangıç noktası sayılabilir. Darbe söylentilerinin sürekli havada uçuştuğu, askerin perde arkasından gücünü hissettirdiği bu ortamda önce anti-komünizm meselesi üzerinden ordu ile yakınlaşma zemini arayan AP'nin Cemal Tural'ı ataması sonuç getirmez. Bir türlü sivil otorite altına alınamayışı, yetkilerinin dışına çıkması ve özerk davranışı sonucu 1969'da yine Demirel hükümeti tarafından Tural'ın görevinden alınması sonucu bu üçlü işbirliği stratejisinin ilk ayağı böylece çökmüştür. Her ne kadar Sunay bu süreçlerde Demirel'in yanında görüntü verip kurulan bu strateji birçok sınavdan başarıyla geçmiş olsa da daha sonra Demirel'in Yüksel Taşkın ve Suavi Aydın'a göre *ehven-i şer* olarak gördüğü Sunay'ın 1971 yılındaki 12 Mart Darbesi'ne giden süreçte AP'nin istediği rolü oyna(ya)madığı ve ordu üzerinde düşünülen kontrol mekanizmasının işletilemediği ortaya çıkacaktır. AP'nin ordu ile dansı kötü bitecek ve en sonunda sahneden 1971 muhtırası ile kısmen de olsa düşürülecektir. Ümit Cizre'nin yine merkez sağı gözlemleyerek adını koyduğu ve AP'nin kendisini ordunun gözünde eski DP'den ayırmaya yarayan *Menderes kompleksi* kavramının açıklayabileceği tavırlarla ordu ile ilişkisinin stratejilerini kurmaya çalışan Demirel liderliğindeki AP, her ne kadar Gümüşpala döneminde orduyu aşırı öven, sadakatinden sual olunmayan çizgiden daha onurlu ve kendine güvenen bir noktaya gelse de içerisindeki anti-militarist çizgi her zaman çok zayıf kalmıştır. Bununla beraber Soğuk Savaş konjonktürü partinin anti-komünist damarını histerik ölçülerde canlı tutmuştur. Kendisini bu damar üzerinden inşa etmiş bir parti olarak AP'nin bu çizgisi onun hem liberal etmenlerini etkisizleştirmiş hem de ordu ile flörtleşmenin bir unsuru olarak bizzat parti tarafından kullanılmıştır. En acısı da anti-komünizm üzerinden ordu ile kurmaya çalıştığı bu tehlikeli yakınlaşmanın en sonunda partinin kendisi aleyhine olduğunu anlayamamış olmasıdır.

Partinin anti-komünist damarı dönemin en önemli belirleyicilerinden birisi olmuştur. AP amansız komünizm düşmanlığını 1970'li yıllarda şiar edinmiş olsa da, anti-komünist damarının gelişimini 1960'lı yıllar boyunca açıkça görmek mümkündür. Anti-komünizm histerisinin tavan yaptığı en çarpıcı örneklerden birisi ise linç girişimi üzerinden bir siyasal şiddet olayına dönüşmüş ve bizzat parlamentoda yaşanmıştır. 1965 yılı seçimlerinde bir ilk olarak Meclis'e girmeyi başaran TİP, başından beri AP için anlayış göstermeyeceği bir hedef olagelmiştir. Türkiye'de komünizmin Meclis'teki uzantısı olarak gördükleri partinin siyasî temsil hakkının baltalanması için epey uğraşan AP, bunu şiddete dökmekten de çekinmemiştir. AP İçişleri Bakanı Faruk Sükan'ın 1968 yılının 20 Şubat günü Meclis'te İçişleri Bakanlığı'nın bütçesi görüşülürken TİP'e hücum etmesi ile fitili ateşlenen tartışma kızışır. Ko-

nu, şair Nâzım Hikmet'e gelince itiraz eden ve "Nâzım, Türkiye'nin en büyük şairidir," diyen TİP milletvekili Çetin Altan'a linç etmek üzere saldıran AP'liler, hem Altan'ı hem de diğer TİP'lileri ağır biçimde hırpalayıp, yaralamak sureti ile darp ederler. Seçim yapısını değiştirmek ve TİP gibi görece daha küçük partilerin temsil gücünü parlamento dışına atmak isteyen AP, bu saldırının ardından Millî Bakiye Sistemi'nin yerine çoğunluk sistemini öngören değişikliği yürürlüğe koymaktan imtina etmez. Böylece 1969 yılında yapılan seçimlerde TİP parlamentoda olan etkisini neredeyse tamamıyla kaybedecektir. Daha sonra da 12 Mart rejimi tarafından kapatılacak olan TİP'in hem Meclis'ten düşmesi hem de yasaklanması parlamenter yolla mücadele edil(e)meyeceğini savunan sol grupların ve *goşist* sol akımların elini güçlendirmiştir. Temsil mekanizmalarını yaralayan ve parlamento dışında formal olmayan muhalefetin yollarını da açan bu tavrı ile AP aslında kendi ayağına kurşun sıktığını da göremeyecektir.

Başta Fethi Tevetoğlu gibi amansız komünizm düşmanlarının partide güçlü olması bir yana *Ortanın Solu* biçiminde kendisini tanımlayan CHP'ye karşı sol düşmanlığını sloganlaştırarak kullanan AP'nin anti-komünist damarının seyri, aynı zamanda Demirel liderliğindeki AP için de bir sınavdı. Sol muhalefete toleransın kendisi için bir turnusol olduğu süreçte AP'nin liberalliğinin sınırları da bu noktada kendisini açık eder. Türkiye'deki siyasal şiddetten payını alan AP, söz konusu anti-komünizm olunca kendisi de siyasal şiddet uygulamaktan geri durmamış, anti-komünizm damarı üzerinden ordu ile yakınlaşmaktan, bu zeminde bir ittifak kurma arayışında olmaktan çekinmemiştir. Ama bir diğer yandan Adnan Menderes'in sert yöntemlerle bastırmaya çalıştığı öğrenci ve gençlik hareketlerinin, 27 Mayıs'a giden yolun taşlarını döşediğini bilen Demirel, "Türkiye'de 1961 Anayasası'nın getirdiği hürriyetlere herkes alışacak... herkes işine gücüne baksın," da diyebilmiştir. *Menderes kompleksi* ile eski DP'nin acı hatırasının kendisinde canlı olduğunu gördüğümüz Demirel liderliğindeki AP, ordunun gözünde devrik DP'den farklı olduğunu göstermeye gayret eder; bu yüzden de 1970'li yıllara kadar sol hareketlerin öncülüğünde sokaklara inen işçi, öğrenci ve gençlik hareketlerini daha farklı bir boyutta değerlendirmeye çalışmıştır. Temelde *Menderes kompleks*inden kaynaklanan bu tavır, Türkiye demokrasi tarihine Demirel'in kendisine has üslubu ile damgasını vuracak çok tartışmalı bir çıkışla ifade bulur:

> 'Yollar yürümekle aşınmaz' sözü Türk demokrasisinin kilometre taşıdır... 1965-1971 döneminde, o da 15-16 Haziran 1970 hadiselerini müteakip, 3 ay kadar sıkıyönetim olmuştur. Onun dışında 1961 Anayasası'nın getirdiği hakların ve hürriyetlerin kullanılması üzerinde en ufak bir devlet baskısı olma-

mıştır... Topkapı olayları, Yeşilhisar olayları, Gedikli olayları, Yassıada'da bir iktidarı suçlamak için kullanılmıştır.

Demirel'in parti içinde komünizmle mücadele adına sertlik yanlılarını da dizginlediği bu süreç 1970 yılına dek devam etse de anti-komünizm partinin güçlü bir damarı olmayı sürdürmüştür. AP'nin bu özelliği üzerinden Türkiye'de liberal demokrasinin merkez sağla kurduğu zayıf ilişki kendisini iki noktada belli eder. Birincisi bir araç olarak ordu ile yakınlaşma zemini sunan anti-komünizm, AP için işlevsel olduğu ölçüde partinin asker karşıtı duruşunu rafa kaldırır ya da anti-militarist eğilimlerini etkisizleştirip erteler. İkinci nokta ise AP'nin 27 Mayıs rejimi ile kurduğu ilişkide merkez sağın dönüşüm sınırlarının –Soğuk Savaş şartları da hesaba katılarak– liberal demokrasi bağlamında ne kadar esneyebildiğidir. Bu çerçevede AP'nin bu son derece katı duruşu, merkez sağın liberal demokrasi ile kurduğu ilişkinin oldukça primitif ve fırsatçı bir tavrın ürünü olduğuna işaret eder. Bir başka deyişle, 1960'lı yıllar boyunca AP'nin verdiği mücadele Türkiye'de liberal demokrasinin asgari anlamda oturması için verilmiş bir mücadele olarak görülse de mevcut şartlar partiyi liberal demokrasinin ilkelerine sarılmak zorunda bırakmıştır. Bir diğer yandan parti, sivil-asker ilişkilerinde direnci kendi lehine azaldıkça devlet ile ittifaka ve uzlaşmaya önem veriyor, merkez sağın yapısal devletçi kodları ise birçok noktada partinin liberal demokrasi ile olan ilişkisini ciddi biçimde zedeliyordu. Tanel Demirel'in de "Adalet Partisi" makalesinde altını çizdiği gibi, zaten AP'ye tam anlamıyla –içinde liberal demokrat ve anti-militarist eğilimler taşısa da– liberal bir parti demenin doğru olmayacağı ise aşikârdır.

1970'e Doğru AP, Merkez Sağ ve Bir Çözülüşe Doğru

1965 yılını bir dönüm noktası olarak alırsak partinin yükselişe geçtiği bu süreçte AP, Gümüşpala dönemindeki kuruluş aşaması ve hayatta kalma mücadelesi veren o dönemki AP'den bir hayli farklılık gösterir. Partinin kurucularından birçoğu gitmiş ya da geriye çekilmiştir. Tanel Demirel'in de belirttiği gibi Gümüşpala vefat etmiş, Yorgancıoğlu zaten önceden ihraç edilmiş, Gökhan Evliyaoğlu ve emekli asker Necmi Ökten istifa etmiş, Şinasi Osma ve emekli askerler ile eski Köylü Partisi ekolü parti içindeki etkinliklerini yitirmişlerdir. Bilgiç ve grubu da –hâlâ güçlü olsalar da– genel başkanlık yarışında yenilip sahne gerisine düşmüştür. Böylece amorf yapısından belirli ölçülerde kurtulacak olan Demirel'in liderliğini devraldığı AP, yine de, 1970 yılına dek Türkiye sağının renklerini hâlâ çatısı altında taşımayı başarır. Mesela, Nurcular ile kimi farklı dinî yapılar AP'yi siyasî hayatı boyunca hiç desteksiz

bırakmayacaklardı. Türkiye'deki laiklik kavramı ile girift bir ilişkisi olan AP, iktidarında Aleviler ile ilgili büyük kırılmalar ve toplumsal infialler yaşansa da yer yer sağa eğilimli Alevilerden de destek görmüştür. Bununla birlikte Alparslan Türkeş ve ekibinin AP içinde siyaset yapma olanaklarını bulamayacakları ve 1965 yılında katıldıkları CKMP'nin 1969 yılında ismini de değiştirerek MHP'ye dönüşmesine kadar sağ yelpazedeki bazı aşırı milliyetçiler partiden yavaş yavaş kopacaktı. Yine AP içinde şansını deneyen ancak kendisine bir türlü yer bulamayan Necmettin Erbakan'ın, liderliğine girişeceği siyasal İslâmcı ekolün partisi olan Millî Nizam Partisi'nin 1970 yılındaki kuruluşuna dek İslâmcılar da AP'ye destek olmaya devam edeceklerdi. İleride Türkiye siyasetine damga vuracak sağ yelpazede konumlanan bu liderler ve seçmenleri için AP'nin ilk adres olması şaşırtıcı değildi. Hem anti-komünist tavrı, hem milliyetçi-mukaddesatçı tabanı, hem de doktrinel olmayan, amorf ve esnek yapısından dolayı AP bir çekim noktası olacaktı.

1965 yılından sonra kabuk değişimi hızlanan ve toplumsal hareketlerin etkisi ile sert dalgalanmalar yaşayan Türkiye'nin sosyal yapısı, siyaset sahnesindeki kırılmalar ile birlikte yeni oluşumların önünü açacak, Demirel partideki hegemonyasını pekiştirdikçe AP'den bu partilere kaymalar olacaktı. Parti içinde önde gelen aşırı milliyetçilerden birisi olan ve Demirel'in anti-komünizm mücadelesini yetersiz buldukça eleştirilerini arttıran Osman Yüksel Serdengeçti gibi isimler, bu süre zarfında AP'den kopacaklardı. Bir diğer yanda Türk-İslâm sentezinin fikir babalarından olan ve eski DP'de de siyaset yapmış, daha sonra ise 1964'te AP'ye girip tekrar milletvekili olan Osman Turan gibi bir isim de 1970'li yıllara gelirken partiden ayrılacaktı. Nitekim, Demirel'in *Yeminliler* hizbi gibi unsurlarla kongrelerde gücünü pekiştirmesi ile partiden ayrılışlar da hız kazanacaktı. Bunların yanı sıra AP önde gelenlerinden olan Sadettin Bilgiç ve Ferruh Bozbeyli'nin başını çektikleri hareket sonucunda 1970'te Demokratik Parti kurulacaktı. Yetmişli yılların konusu olan bu partilerin doğumu, merkez sağın amiral gemisi olarak AP'nin artık altmışlı yılların sonuna doğru bu siyasî kadrolara cevap veremeyişi ile ya da başka bir deyişle merkez sağın sistemde Demirel ve ekibinin öngördüğü biçimde kurumsallaşması sonucunda AP içerisinde kendilerine yer bulamamaları ile ilişkilendirilebilir.

AP, 1965 seçimlerinden sonra eski çizgisindeki belirsizlikleri yavaş yavaş gideren, siyasetten ne istediğini ve topluma ne verebileceğini gösteren, varoluşsal krizleri kısmen yatışan ve meşruiyet arayışlarına daha fazla gerek duymayan bir parti olmaya başlamıştır. Üzerine yaslandığı çoğunluk, bir diğer deyişle sandık demokrasisi ile fetişleştirdiği *millî irade* kavramıyla parlamentonun üstünlüğünü savunmaya çalışan AP, 1965 yılından sonra tek başına iktidara gelmesinin verdiği özgüven sonucu yavaş yavaş 1961 Anayasası'na

karşı eleştiriler yöneltmeye de başlayacaktı. Bu anayasa ile yürütmenin zayıflatıldığını, hattâ Türkiye'nin bu anayasa ile kolay yönetilemeyeceğini ima etmekten geri durmayan AP, diğer yandan da 27 Mayıs ile doğrudan çatışmayı asla göze alamayacaktı. Yine de bu, Demirel hükümetlerinin neredeyse hiç yetkisiz olduğu anlamına da gelmemelidir. Mesela 27 Mayıs rejiminin Türkiye siyasî ve ekonomik hayatına soktuğu DPT'nin başına liberal ekonomiye inanan ve devletçi ekonomik planlamaya ve de planlı kalkınmaya karşı birisi olan Turgut Özal'ı getirmesi bunun en çarpıcı örneklerinden birisi olabilir. Buna göre DPT özel sektöre teşvik ve koordinasyon sağlayan ve de devletin yaptığı yatırımları önem sırasına sokan bir kuruma dönüşecekti. Demirel'in öngördüğü biçimde şekillenen ve *karma ekonomi* modeli olarak da adlandırılan bu ekonomik yapı ile kalkınmacı politikanın sloganı ise *Büyük Türkiye!* olmuştur. Yüksel Taşkın ve Suavi Aydın'a göre bu, Menderes'in *Her Mahallede Bir Zengin Yaratacağız!* sloganının AP üzerinden yeniden hayat bulmuş haliydi. Celal Bayar'ın daha önce yukarıdan bakarak "Bizim su müdürü" biçiminde küçümsediği ve DSİ'de müdürlük de yapmış olan ama birbiri ardına kurulmuş ve kurulacak olan baraj inşaatları sonucu *Barajlar Kralı* unvanını başarı karnesine ve isim listesine ekleyen Demirel'in tartışmasız bir biçimde yükselerek bu döneme damgasını vurması, eski DP ile Demirel'in AP'sinin arasında açılan makası Türkiye'nin dönüşümü üzerinden de bize gösterir. Türkiye'nin hızlı bir kalkınma dönemine girdiği, yerel sanayi sınıfını memnun eden ithal ikameci sanayi atılımlarının birbiri ardına yapıldığı, karayolları yatırımlarının arttığı, tarımda destek alımları adına çiftçinin yüksek taban fiyatları ile sübvanse edildiği ve Boğaziçi Köprüsü'nden Keban Barajı'na baş döndürücü bir imar faaliyetinin hız kazandığı bu dönemin baş mimarı olan Demirel liderliğindeki AP, asker gölgesinde Türkiye'yi yönetmenin zorlukları bir yana bu kez de gençlerden işçilere uzanan sol hareketlerin yarattığı toplumsal dalgalanmalarla karşı karşıya kalacaktı.

Mete Tunçay'ın da yerinde tespiti ile AP, kapitalist bir ideolojiyi merkeze alan ama diğer yandan ekonominin devletçi unsurlarını da hesaba katan, yığınlara dönük yapısından dolayı sosyal adalet ve refah devleti gibi kavramlarla gelir dağılımındaki sorunlara eğilmeyi gerekli gören bir kitle partisi olagelmiştir. Bu ekonomik çizgisi politik duruşu ile birleştiğinde ortaya çıkan ve 27 Mayıs'ın yarattığı kendine özgü koşullar nedeniyle hem eklektik hem de amorf bir yapı olarak AP, başta popülist ve özellikle taşrada patronaj ilişkileri ile kendisini inşa eden, Tevfik Çavdar'ın da dediği gibi eski DP parti programının 1960'lı yıllara göre yeniden güncellendiği, ama bir yandan Mete Tunçay'ın da belirttiği gibi ekonomiden siyasete eski DP'nin mirasçısı olsa da onunla özdeş olmayan bir partidir. Partinin bu özellikleri Demirel'in pragmatik ve uzlaşmacı tavrı ile birleştiğinde ise ortaya çıkan tablo

hem iç politikada hem de dış politikada 1970'li yıllara giden Türkiye'de ilginç bir AP portresi çıkarır. Anti-komünist damarı capcanlı duran ve Amerikancılığını vurgulamak için *Morrison Süleyman* lakabının takıldığı Demirel ve liderliğindeki AP, ABD ile yaşadığı dış politika anlaşmazlıklarını (casus uçaklarının uçması, haşhaş ekimi, Kıbrıs meselesi vb.) derinleştirmeden Türkiye'nin ekonomik çıkarları için AET ile ilişkilerini sıcak tutup geliştirmeye çalışır, bir yandan da anti-komünistliği yüzünden çok ironik görünse de Sovyetler ile son derece yoğun ekonomik işbirliği, yatırım ve ticaret ilişkisini büyük biz özenle idare etmeye devam eder. Demirel hükümetlerinin Sovyetler'le yakınlaşmasının elbette bir sınırı vardır; ancak Demirel'in Batı bloğundan yana tavrı, ABD ile yaşadığı kimi sorunlar ve ekonomik çıkış arayışları nedeniyle Sovyetler'le kurduğu ekonomik ilişkilerin gelişmesine engel teşkil etmemektedir.

Türkiye'yi 1970'li yılların çalkantılı sularına taşıyacak olan 1969 seçimlerine bu karmaşık iklimde ama bir o kadar da Türkiye siyasetine kendisini yerleştirmiş bir parti olarak giren AP, bu seçimlerden de –ciddi bir oy kaybı yaşasa da– galibiyetle çıkmıştır. 1969 seçimlerinden önce yapılan yerel seçimler ve aradaki senato seçimleri ise bu zaferi zaten öngörüyordu. AP 1965 yılında aldığı % 52,87 oy oranını, 12 Ekim 1969 tarihindeki seçimlerde % 46,55'e düşürmüş olsa da 256 milletvekili ile hâlâ Meclis'te çoğunluğu elinde bulundurmayı başarmıştır. CHP 143 sandalyede kalmıştır. YTP ve MP 6'şar milletvekili çıkarmış; TİP sadece 2, MHP ise yalnızca 1 sandalye kazanabilmiştir. Seçimlerin ardından Cumhurbaşkanı Sunay, Demirel'e hükümet kurma yetkisini verir. Böylece II. Demirel Hükümeti Türkiye'yi bir dönüm noktasına taşıyacak, 1971'deki 12 Mart muhtırasına kadar ülkeyi yönetmeye devam edecektir.

Eski DP mirası üzerine kurulu olsa da altmışlı yılların Türkiye'sinde AP için bu mirasın neden olduğu gerilimleri taşımak hâlâ hiç kolay değildi. Yine de devrik DP'lilerin affı meselesinin altmışlı yıllar boyunca AP'yi bir gölge gibi takip ettiğini biliyoruz. Eski DP'lilerin affedilmesi konusu sürekli gerilimlere neden olurken partinin kaderi bu gerilimlerin sonucunda defalarca yeniden şekillendi. 1969 seçimlerinden önce CHP'nin desteklediği bir başka af girişimi ordunun sert çıkışı ve de Demirel'in arkadan isteksiz tavrı ile yine akim kalınca, 1969 seçimlerinden sonra mesele tekrar gündeme geldi. Sonunda 1970 yılına giderken af meselesi nihayet bir çözüme kavuşacaktı belki ama Demirel'in bu süreçteki isteksiz tavrının "Türk siyasî hayatı başkaları için kahramanlık yapacağız diye kendimizi damdan, pencereden atmayı gerektirmez," çıkışı sonucu Demokratik Parti'nin kurulmasına giden yolun dönüm noktalarından birisi olduğunu da belirtmeliyiz.

Soğuk Savaş'ın inişli çıkışlı yıllarına, Kıbrıs Krizi'ne, 64'te Rumların sür-

gün edilişine, bir yandan Kürt meselesindeki derinleşmeye ve Alevi meselesinin kanamasına diğer yandan da 68 ruhu ile tavan yapan sol, işçi, gençlik ve öğrenci hareketlerinin sert dalgalarına kimi zaman muhalefette kimi zaman da iktidarda tanık olan AP, hem içinde bulunduğu zorlu durum (askerî vesayet, meşruiyet krizi, parti içi çekişmeler vb.) itibari ile hem de vizyonunun ona sunabildiği olanakların darlığı sebebiyle (komünizm histerisi vb.) sorunlara çoğu zaman kalıcı çözümlerden çok palyatif reçeteler üretebilmiştir. Başından beri süregiden çoğunlukçu demokrasi anlayışı ise hiçbir zaman çoğulcu bir demokrasi vizyonuna dönüşememiştir. Türkiye'nin bu çalkantılı ve sancılı yıllarında merkez sağı yeniden inşa eden, hem muhalefette kalmış hem de iktidarı paylaşmış bir parti olarak Türkiye'yi yönetme iddiasında bulunan AP, 1960'lı yıllara damgasını vurmakla kalmadı; bir dönemin merkez-sağ siyaset kodlarının şekillenmesinde de çok ciddi bir rol oynadı. 1960'ların Türkiye'sinde AP'nin verdiği hayatta kalma mücadelesi aynı zamanda Türkiye'yi kimin yöneteceğinin de belirlendiği zorlu bir iktidar mücadelesinin de tarihini ortaya dökerken, bu dönemin karmaşık siyasî ve sosyal kodları hakkında bizlere önemli hatırlatmalarda bulunur. Aslında AP'nin tarihine bakmak, yalnızca Türkiye'de merkez sağın tarihine bakmak değil, açılan bir pencereden Türkiye'nin genel makûs siyasî tarihine ve de onun sancılı demokratikleş(eme)me serüvenine de bakmaktır. Altmışlı yılların Türkiye'sinde AP'nin zorlu ve heyecanlı serüvenini izlemek ise sadece 1970'li yılların AP'sini anlamak için değil Türkiye'de merkez sağın dönüşümünü ve evrimini anlamak için de gereklidir.

Hiç şüphesiz biliyoruz ki, Türkiye'de merkez sağın serencamı, Cumhuriyet'in inişli çıkışlı tarihi ile birlikte ilerler. Askerin perdeyi kapatacağı çalkantılı yetmişli yılların hemen başında bir radikal dönüm noktası yaşayan Türkiye, AP iktidarı ile yeni bir sürece giriyordur. Bir çözülüş sürecini andıran Türkiye'nin 1970'li yıllarına gidilirken iktisadî ve sosyal tüm unsurları ile Demirel liderliğindeki AP iktidarının, eski DP geleneği de dâhil Türkiye'deki diğer tüm politik aktörlerle birlikte ordunun siyaset sahnesindeki rolüne nazaran bir çözülüşün eşiğinde olup olmadığı ise merkez sağın tarihini sırtlanan AP'nin 1970'li yıllarındaki serüveninde ortaya çıkacaktır.

Ragıp Gümüşpala

LEVENT ODABAŞI

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yapılan her bir darbe, hem selefinden dersler almış hem de halefine yeni deneyimler miras bırakmıştır. Bunu, Türkiye siyasî hayatının önemli realitelerinden biri olarak not etmek gerekiyor. 1960-1997 arasında gerçekleşen tüm askerî müdahalelerde de bunun izlerini görmek mümkündür. 27 Mayıs Darbesi de hazırlanışı, uygulanışı, sonuçları, hataları ve eksikleri itibariyle sonrasındaki darbelere *kulaklara küpe* kabilinden dersler bırakarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Darbeler, her şeyi en ince ayrıntılarına kadar planlamaya çalışırlar; bu süreçteki kimi aksaklıklar, eksiklikler ise bazen tarihin akışını değiştirecek ölçüde önemli sonuçlar doğurabilirler. Nitekim alt rütbeli subayların hazırladığı ve uygulamaya geçirdiği harekâttan, son ana kadar haberi bile olmayan emekli Orgeneral Cemal Gürsel'in, bu darbenin liderliğine geçirilmesine doğru giden süreçte yaşananlar buna ilişkin kayda değer bir örnek teşkil ederler. Bu çerçevede, olayların aslında Cemal Gürsel('in darbenin liderliğine getirilmesi) ile ilgili gibi görünmesine rağmen, perde arkasındaki aktörün Ragıp Gümüşpala olduğunu hatırlatmak gerekiyor.

27 Mayıs sabahı, darbenin fiilî lideri Tümgeneral Cemal Madanoğlu, 3. Ordu Komutanı Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın tehdidi karşısında geri adım atmasa ve bunun sonucunda emekli Orgeneral Cemal Gürsel İzmir'deki evinden apar topar getirilerek liderlik koltuğuna oturtulmasa tarihin seyrinin nasıl şekilleneceği konusunda hiç kimsenin fikri yoktur; hiçbir zaman olamayacaktır da. Gümüşpala'nın, harekâtın ilk saatlerinde, hareketin liderliğinde kendisininkinden küçük rütbeli bir subayın olması durumunda ordusuy-

la Ankara'ya yürüyerek darbeyi engelleyeceği tehdidini savurması, ardından Cemal Madanoğlu'nun geri çekilmek zorunda kalması ve Gürsel'in darbenin başına geçmesiyle, harekâtın başarısızlığa uğraması da engellenmiş olur. Türkiye siyasal hayatında önemli bir yer tutmuş olan bu olay, bundan sonraki süreçte Ragıp Gümüşpala'nın da hayatında bir dönüm noktası olacaktır.

Sivil Siyasete Doğru

TSK'nin 11. Genelkurmay Başkanı olan Orgeneral Ragıp Gümüşpala, 1897 yılında Edirne'de doğmuştur. 1916 yılında Kuleli Askerî İdâdisi'nde öğrenciyken Birinci Dünya Savaşı'na katıldığı, Galiçya ve Filistin cephelerinde savaştığı bilinen Gümüşpala, 1917'de, Harp Okulu öğrencisi olduğu yıllarda orduya katılmıştır. Orduya girmesinin hemen ardından, 2 Ekim 1918 tarihinde İngilizlere esir düşer ve yaklaşık 2 yıl boyunca esaret altında kalır. Esaretin ardından 1920'de Millî Ordu'ya katılan Gümüşpala, 1921 yılında Kütahya, Eskişehir ve Sakarya savaşlarında, 1922'de Büyük Taarruz'da görev alır. Gümüşpala'nın Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na katılmasının yanı sıra Şubat 1925'te başlayan Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasında da görev aldığı bilinmektedir. Gümüşpala, Harp Akademisi'ni 1934 yılında bitirdikten sonra Bölük Komutanlığı, Karargâh Subaylığı, İzmir Müstahkem Mevki Komutanlığı'nda Şube Müdürlüğü, Tabur Komutanlığı, Tunceli'de Vali ve Kumandan İstihbarat Şefliği, Karadeniz Boğazı Askerî Nakliyat Komutanlığı, Tanksavar Topçu Alay Komutanlığı, I. Ordu Kurmay Başkanlığı görevlerini de yürütmüştür. Yine yazılı basının ve anı kitaplarının aktardığına göre, Tunceli'de 1937-38 yıllarında merkezî hükümetle Dersim aşiretleri arasındaki anlaşmazlıklar sonucu çıkan olayların bastırılmasında aktif olarak görev aldığı bilinmektedir. Dersim olaylarının üzerinden 75 yıl geçtikten sonra, Dersim Harekâtı'na katılmış olan emekli emniyet amiri Mehmet Ali Doğaner, 23 Nisan 2012 tarihinde *Zaman* gazetesinde yayınlanan röportajında, o dönemde Tunceli (Dersim) Vali ve Kumandan İstihbarat Şefliği görevinde bulunan Gümüşpala'nın emrinde 7 yıl çalıştığını ifade etmiştir. O dönemde, aşiret reisleriyle devlet yetkilileri arasında durumu nasıl düzeltebilecekleri konusunda görüşmeler yapıldığını aktaran Doğaner, Ragıp Gümüşpala'nın bir gün kendisine aşiret reislerini Dersim'den alıp Elazığ'a götürme emri verdiğini aktarmıştır. Bu bilgilerin ardından Doğaner, bölgenin isyancılardan temizlenmesi görevinin yıllar sonra Ragıp Gümüşpala'nın da komutanlığını yapacağı 3. Ordu'ya verildiğini ve 3. Ordu'nun bir hafta içinde Tunceli'yi "temizlediğini"(!) ifade etmiştir.

Yalçın Doğan'ın *Dersim 1937-1938 Hatta 1939* isimli kitabında, Dersim Harekâtı sırasında Ragıp Gümüşpala'nın tutsak düştüğü günlere de değinilmektedir. Doğan'ın aktardığı bilgilere göre, Harekât esnasında Gümüşpala'nın öldüğü düşünülmüş; hattâ gıyabında cenaze namazı bile kılınmıştır. Bir başka iddiaya göre de yaralı halde bulunan Gümüşpala, yöre halkı tarafından aylarca bakılmış, tedavi edilmiş; iyileştikten sonra görevine dönmesine müsaade edilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılara dair rivayetler muhtelif olmakla birlikte, Gümüşpala'nın, Dersim Harekâtı'na katıldığı konusunda şüphe yoktur. 1948 yılına gelindiğinde ise Tuğgeneralliğine terfi eden Gümüşpala, Motorlu Birlikler Okul Komutanlığı, 9. Tümen Komutan Yardımcılığı yapmış ve 1951 yılında Tümgeneralliğe yükselmiştir. 1955 yılına gelindiğinde Gümüşpala artık bir Korgeneraldir ve Korgeneral rütbesi ile 7. Kolordu Komutanlığı ile 3. Ordu Komutan Vekilliği görevlerinde bulunmuştur. 1959 yılında Orgeneral rütbesine terfi eden Gümüşpala, Erzurum'da 3. Ordu Komutanlığı görevinde bulunacak ve 6 Haziran 1960 tarihinde atandığı Genelkurmay Başkanlığı görevini yaklaşık 2 ay sürdürdükten sonra 2 Ağustos 1960 tarihinde emekliye ayrılacaktır.

Gümüşpala'nın hayatını değiştiren ve onu Türkiye siyasetinin önemli aktörlerinden birisi haline getiren süreç ise, hiç kuşkusuz, 27 Mayıs Darbesi ve sonrasında yaşananlardır. 27 Mayıs'ın ardından yazılan anı kitaplarında, biyografilerde adı, görevi ve darbeye verdiği ilk tepki her ne kadar sıklıkla dile getirilmese de Gümüşpala, Türkiye siyasal hayatının önemli simalarından biridir. Gümüşpala'nın özellikle 27 Mayıs Darbesi'nin hemen başında Cemal Madanoğlu ile yaşadığı gerilim, darbenin önemli ayrıntıları arasında yerini çoktan almış durumdadır. 27 Mayıs Harekâtı devam ederken Cemal Madanoğlu'nu telefonla arayarak Çankaya'nın kaç tümenle kuşatıldığını ve Harekâtın başında kimin bulunduğunu öğrenmek isteyen Gümüşpala'nın o dönem için darbeyi önleyebilecek tek umut olduğunu, fakat başarılı olamadığını söyleyenlerin sayısı bugün de az değildir. Çünkü Orgeneral Gümüşpala, eğer darbenin başında Madanoğlu'ndan daha kıdemli biri yoksa başında bulunduğu 3. Ordu ile Ankara'ya yürüyeceği tehdidinde bulunmuştur. Cemal Gürsel'in bu tehdit üzerine İzmir'den Ankara'ya gelişi ve darbenin başına geçişi de bu vesileyle olur. Kuşkusuz, Gümüşpala'nın her ne kadar darbeyi engelleyemese de darbenin esas aktörleri arasında bir değişikliğe gidilmesinde önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Bazı yazarlara göre ise değişen tek şey tam da bu olmuştur. Buna göre, sadece Cumhurbaşkanı'nın Madanoğlu değil de Gürsel olması üzerinde çok da fazla durulacak bir konu değildir. Gümüşpala'ya yönelik bir başka eleştiri de darbenin gerçekleşti-

rildiği sırada verdiği ilk tepki ile Cemal Madanoğlu ile yaptığı telefon görüşmesinin ardından gelişen olayların akabinde verdiği tepki arasındaki farklılık üzerinedir. Bu eleştirilere göre Gümüşpala, darbe esnasında ve darbenin ilerleyen günlerinde bir tutum değişikliğine gitmiş ve darbeyi engelleyemeyeceğini anladığında taraf değiştirip Adnan Menderes'i iktidardan alanların Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmayı kabul etmiştir. Kimilerine göre ise Gümüşpala, 27 Mayıs'a aslında hiç direnmemiştir. Cüneyt Arcayürek, *Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar* isimli kitabında "İhtilâl yönetimi, eğer Gümüşpala kendilerine direnmiş olsaydı, bir süre sonra Genelkurmay Başkanlığına atar mıydı?" diyerek, Gümüşpala'nın darbeye daha en başından rıza gösterdiğini iddia etmekte ve ikili bir tavrın olmadığını söylemektedir. Fakat birçok kişinin, Gümüşpala'nın bu ikircikli tavrının, bugüne kadar ona yöneltilmiş eleştirilerin başında geldiğini ifade ettiklerini de belirtmek gerekiyor. Gerçekten de, darbenin ardından 3. Ordu Komutanı Ragıp Gümüşpala, darbe yönetimi tarafından, kısa süre önceki tehditlerine rağmen Genelkurmay Başkanı yapılır. Fakat bu durum kısa sürer ve yaklaşık 2 ay süren Genelkurmay Başkanlığı'nın ardından Gümüşpala, emekliye sevk edilir. Böylece, genç subayların hükümeti darbe ile devirmelerine karşı çıkmayan, fakat pek sempati göstermediğini de hissettiren Gümüşpala, görevinde çok fazla bekletilmez ve kısa bir süre sonra 2 Ağustos 1960 tarihli 42 sayılı yasaya dayanılarak binlerce subay ve yüzlerce General ile birlikte görevden alınır. Bu Kanun'un görünürdeki gerekçesi ise ordu subaylarının gençleştirilmesi, rütbe enflasyonunun önlenmesi, kadro fazlalığının giderilmesi olarak gösterilir. Bir başka görüşe göre de tasfiye, 27 Mayıs ruhunun ordu içinde hâkim kılınmasını ve ordu içinde bu ruha aykırı hareket eden personelin görevden el çektirilmesini amaçlamıştır. Esasen, orduda yapılması planlanan tasfiye operasyonu, DP döneminden beri zaten gündemdedir. Türkiye'nin NATO'ya resmî olarak girdiği 19 Şubat 1952 tarihinden sonra ordu içinde ABD-NATO ekseninde bir tasfiyenin planlanmasının yapıldığı; fakat bunun DP iktidarında gerçekleştirilemediği, NATO'nun Türkiye ordusunda *Personel Reformu* talebinin dönemin Başbakanı Adnan Menderes tarafından geri çevrildiği iddia edilmektedir. Kimilerine göre ise, Menderes'in o dönemde istenen reformu (bir anlamda tasfiyeyi) gerçekleştirebilecek gücü zaten yoktur. NATO'nun isteği ise, Türkiye ordusunun NATO standartlarına uygun hâle getirilmesi; yani hem teşkilat yapısının hem de hedefindeki düşmanın kendi standartları ölçüsünde belirlenmesidir. Bunun da ötesinde, NATO ve ABD, TSK içinde kontrol edemeyeceğini düşündüğü subayların tasfiyesini isteyerek her an kendi müdahalesine açık bir ordunun varlığını hedeflemektedir. Açık bir şekilde bu, kendi çizgisinde,

ona itiraz etmeyen, belirlediği sınırların dışına çıkmayan bir ordunun tarifidir. Darbenin ardından NATO Başkomutanı Norstad'ın Türkiye'ye gelmesi ve MBK'nin ABD'de eğitim görmüş, İngilizce bilen, genç, atılgan, "NATO'ya ve CENTO'ya bağlı" darbeci subaylarını ziyaret etmesi de tam da bu konuyla ilgilidir. Yine dönemin tanıklarının anlatımlarına göre, emekli edilen askerlerin maaşlarının ABD tarafından ödendiği iddiası uzun bir süre gündemi işgal edecektir. Bu iddiayı öne sürenler, o dönemde ABD'nin, emekli edilecek olan ordu mensuplarının tazminatlarını ödemeye hazır olduğunu MBK'ye ilettiğini ve tazminatların konuşulduğu gibi ABD yardımı ile ödendiğini ifade etmişlerdir. Tasfiyeden yaklaşık bir ay önce ABD'nin Türkiye'ye yaptığı 1 milyar liralık yardım da bu iddiayı destekleyen bir kanıt olmuştur. Nitekim, 5 Temmuz 1960 tarihli *Cumhuriyet, Hürriyet* ve *Milliyet* gibi gazetelerde de yapılacak olan yardımdan bahsedilmektedir. 5 Temmuz 1960 tarihinde *Milliyet* gazetesinde bu haber, "Amerika, karşılık paralar fonundan 1960 malî yılı içerisinde meydana geleceği hesaplanan takriben 1 milyar lirayı serbest bırakmıştır... Karşılık paralar fonundan 500 milyon lirası Millî Savunma hizmetlerine tahsis edilmiştir" şeklinde verilir. Sonuç olarak, 235 General ve yaklaşık 5.000 kadar subay ordudan tasfiye edilecek, tasfiye edilenler daha sonra bir araya gelerek EMİNSU'yu kuracak ve Derneğin ilk Genel Başkanı da Ragıp Gümüşpala olacaktır. Emeklilik için hizmet süresi yeterli olmayanlar ise çalıştığı süre dikkate alınmaksızın 25 yıl çalışmış sayılarak emekli aylığına bağlanacaktır. Tasfiyeden kısa süre sonra kendi aralarında örgütlenen bu grubun başlıca amacı ise orduya geri dönebilmektir. Fakat Dernek, istediği başarıyı elde edemediği gibi 6 Eylül 1961 tarihinde Ankara Kumandanlığı tarafından geçici olarak kapatılır. Buna rağmen, Derneğin faaliyetlerini yürüttüğü gözlenir. 20 Eylül 1962 tarihli *Milliyet* gazetesinde yer alan habere göre Dernek, bundan böyle orduya dönmek için resmî temaslarda bulunmayacağını açıklamıştır. Haberin devamında, dönemin Dernek Başkanı Hayati Ataker'in yapmış olduğu basın toplantısındaki "EMİNSU amacında yürümesine devam edecek ve mitingler tertip edecektir," sözlerine yer verilir. Derneğin kapatılmasının ardından EMİNSU üyelerinin bir kısmı siyaset ile bir kısmı ise ticaret ile ilgilenme yolunu seçerler. Hatta *hamal kâhyalığı* işiyle uğraşmaya başlayan bazı üyelerin Dernekle ilişiklerinin kesilmeleri dahi gündeme gelir. 15 Nisan 1961 tarihli *Milliyet* gazetesinde, EMİNSU üyelerinin konuyla ilgili yayınladıkları tebliğe de yer verilir ve tebliğin maddeleri şu şekilde sıralanır: "(1) Emekli İnkılâp Subayları Derneği emekli subayların hamal kâhyalığı vazifesini meslek şerefi ile katiyen münasip görmemiştir. (2) Bunlardan Derneğe kayıtlı olanların derhal alakalarının kesilmesi, Haysiyet Divanı'na verilme-

leri ve alakalı makamlara da bu hususun duyurulması karar altına alınmıştır."

MBK ise, ordunun içinden gelen biri olması sebebiyle Gümüşpala'ya yine de güven duymaktadır. Komite'de eğer DP'nin bırakmış olduğu boşluk doldurulacaksa ve merkez sağda yeni bir parti kurulacaksa, her ne kadar 27 Mayısçılarla daha sonrasında tekrar görüş ayrılığına düşmüş olsa da, Ragıp Gümüşpala'nın bu partinin başına geçebilecek en uygun kişi olduğu inancı yaygındır. Bu amaçla, DP'nin boş bıraktığı yeri dolduracak partinin başında Gümüşpala'nın bulunacak olması, ülke yönetimini hâlâ elinde bulunduran MBK için de uygun; hiç değilse ehven-i şer görülmüştür. Böylece, 11 Şubat 1961'de kurulan ve DP'nin devamı niteliğinde olan AP'nin kurucularından biri olan Ragıp Gümüşpala, sivil siyasete adımını atmış olacaktır.

Siyasetin İçinde: Adalet Parti'li Yıllar

Ragıp Gümüşpala'nın bir lider olarak Türkiye siyasal hayatına bıraktığı izlere, kuşkusuz ki, AP'nin başına geçtiği ve Genel Başkanlığını yürüttüğü dönemde rastlamaktayız. Bu noktada kısa da olsa AP'nin neyi nitelediğine bakmak gerekmektedir. AP, kimilerine göre, sadece askerî rejime karşı olanların ve 27 Mayıs'a kızgınlık duyanların partisi olmuştur. Bu tanıma göre AP, Adnan Menderes'in idam edilmesine karşı nefret duyan ve tüm yapılanlara karşı *adalet isteyenlerin partisi* olarak ortaya çıkmıştır. Gümüşpala daha sonra, neden *Adalet Partisi* isminin konulduğunu ise *Türkiye, Cumhuriyet* gibi kelimelerin isim olarak kullanılabilmesinin Bakanlar Kurulu kararına bağlı olduğunu öğrenmeleriyle açıklayacaktır. Bir başka açıdan ise AP, DP'nin yapmayı hedeflediği bir biçimde, siyasal iktidarı kontrol altında tutmaya çalışan asker-sivil bürokrasiye ve geleneksel siyasal seçkinlere karşı halkın tepkisini sahiplenmek adına siyaset sahnesine çıkmıştır. Fakat şu ya da bu biçimde, AP'nin DP'nin devamı niteliğinde bir parti olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, DP'nin devamı niteliğinde olan bu partinin yine DP'nin söylemlerini kullandığı da açıkça görülmektedir. Ragıp Gümüşpala'nın da ifade ettiği gibi parti, gerici hareketlere karşı olduğu kadar; komünizme de ödün vermeyecek bir çizgiye oturacaktır. Kısaca AP, DP çizgisinde ve onun ardılı olarak, DP'nin bıraktığı mirası devralarak, ülke yönetiminde tekrar söz sahibi olabilme çabasının somut bir karşılığı olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Yola *anti-komünizm* ve *gericilik karşıtı* söylem ile çıkan AP'nin ilk Genel Başkanı, aynı zamanda partinin kurucusu da olan Ragıp Gümüşpala'dır. Emekli Orgeneral Gümüşpala'nın ilk büyük sınavı ise 15 Ekim 1961 tarihinde gerçekleşen genel seçimleridir. Gümüşpala, seçimlerin yaklaşması sebe-

biyle çeşitli illerde mitingler düzenler ve aralarında Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Edirne, İzmit gibi illerin de olduğu *Büyük Türkiye Turu* programı kapsamında, kendi deyimiyle halkla "tanışma ve tanıtma" faaliyetleri yürütür. Seçimin hemen öncesinde, 9 Ekim 1961 tarihli *Akis* haftalık aktüalite mecmuasında bu geziler ayrıntılarıyla okuyucuya anlatılacaktır. *Akis*'in parti mitinglerinde tuttuğu notlar, Gümüşpala'nın basına verdiği demeçler, mitinglerde başından geçen ilginç olaylar da dergide ayrıntılarıyla yer alır. Yeni kurulan AP'ye halkın yoğun ilgi gösterdiği, Gümüşpala'nın halk tarafından oldukça merak edildiği ve halkın onu tanımak istediği, gidilen illerde bulunan diğer parti teşkilatlarınca da Gümüşpala'nın sevgiyle karşılandığı gibi bilgilere de dergide sıkça rastlanır. Dergide yer alan önemli bir ayrıntı da yine dikkat çekicidir. Gümüşpala, Antalya'da yayınlanan beyannamedeki iddiaların gerçek olup olmadığı şeklindeki bir soruya şu cevabı verecektir: "Emekliye ayrılmıştım. İzmir'de, köşeme çekilmeyi arzuluyordum. Ama gazeteciler peşimi bırakmadılar. Israr ettiler. Bir siyasî partiye intisap edip etmeyeceğimi sordular. Kendilerine o zaman, niyetli olmadığımı söyledim. Ama muhakkak birisine intisap edersem, mevcut iki partiden –CHP ve CKMP– elbette ki İnönü'nün partisini tercih edeceğimi söyledim. Mesele bundan ibarettir. Ama sonradan AP'yi kurmak ve bu mesuliyeti üzerime almakla bazı şeyleri ispat ettim sanırım."

Ragıp Gümüşpala, AP'nin kurucusu ve ilk genel başkanıydı.

Ekim 1961 seçimleri öncesinde siyasî gerginliğin giderek artması Gümüşpala'yı da etkiler. Seçim öncesinde, CKMP lideri Osman Bölükbaşı'nın kendisi hakkında yaptığı şiddetli eleştiriler üzerine Gümüşpala, DP'nin geride büyük bir miras bıraktığını ve bütün milletin bu mirasın peşinde olduğunu, mirasın bir türlü paylaşılamıyor olduğunu söyleyecektir. Edirne mitinginde, Osman Bölükbaşı'nın şiddetli eleştirilerine ise şu şekilde cevap vererek Menderesçi yönünü bir kez daha sergileyecektir: "Şimdi böyle konuşanlar [Osman Bölükbaşı'ya hitaben], bir zamanlar DP liderinin yüzüne tükürmüşlerdi. Şimdi o ruhun devamı olduklarını söylüyorlar!"

Tarih 15 Ekim 1961'i gösterdiğinde, yapılan genel seçimde Ragıp Gümüşpala'nın lideri olduğu AP oyların % 34,79'unu alarak parlamentoda önemli bir güç haline gelir ve Gümüşpala da İzmir'den milletvekili seçilir. Seçim sonuçları CHP'nin de beklentisini boşa çıkarmış gözükmektedir. Çünkü CHP, yaratılan DP karşıtı siyasî atmosferin kendisine oy olarak döneceğini hesaplamaktaydı. Kısacası, 27 Mayısçılar için bu durum, şüphesiz ki, bir sürprizdir. 25 Ekim'de toplanan parlamentonun ilk işi Cumhurbaşkanlığı seçimi olur. Cumhurbaşkanlığı için en çok Cemal Gürsel ve Ali Fuat Başgil'in isimleri geçmektedir. Fakat AP Senatörü Başgil'in adaylığını desteklemeyen Gümüşpala, Başgil'in aday gösterilmesinin, ortamı 27 Mayıs öncesine getirebileceği endişesini taşımaktadır. Buna rağmen, AP, YTP ve CKMP'nin Ali Fuat Başgil'in Cumhurbaşkanlığını desteklediği bilinmektedir. Sonuçta, Başgil'i destekleyenlerin ikna edilmesiyle, Ali Fuat Başgil hem adaylıktan vazgeçecek hem de milletvekilliğinden ayrılacaktır. Sonunda silahlı kuvvetlerin baskısı ve emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın da yardımı ile seçime katılan tek aday olan Orgeneral Cemal Gürsel 607 oyun 434'ünü alarak 4. Cumhurbaşkanı olmuştur. Seçimler sonuçlandıktan sonra, darbenin ardından geçen 17 ayın ardından TBMM, 28 Ekim 1961 tarihinde ara verdiği faaliyetine tekrar başlar. 27 Mayıs Darbesi'nin ardından kurulan ilk hükümet, AP ve CHP'nin katılımı ve dışarıdan YTP ve CKMP'nin de desteğiyle oluşturulur. Alınan güvenoyunun ardından İsmet İnönü'nün Başbakanlığını yaptığı hükümet görevine başlar. Ancak AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala, Cumhuriyet tarihinin bu ilk Koalisyon Hükümeti'nde görev almaz. Nitekim kısa bir süre sonra CHP-AP Koalisyon Hükümeti, 30 Mayıs 1962 tarihinde istifa edecektir. Bu durum, AP içinde bir beklentinin oluşmasına sebebiyet verir. Çünkü AP, zayıflayan CHP karşısında bir sonraki seçimde tek başına iktidar olmanın hesaplarını yapmaktadır. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in hükümeti kurma görevini İsmet İnönü'ye vermesiyle içinde AP'nin olmadığı bir hükümet arayışına girilir. Darbenin ardından kurulan altmış sonrasının II. İnönü Hükümeti, bu defa CHP, YTP ve CKMP'nin katılımıyla oluşturulur. Nitekim 17 Kasım 1963 yerel seçimleri II. İnönü hükümeti için bir dönüm noktası olur. Seçimlerde AP'nin % 45,48 oy alarak birinci parti olarak çıkması, CHP'nin oylarını çok az artırabilmesi, YTP ve CKMP gibi partilerin seçimin açık kaybedenleri olması Türkiye'nin de geleceğini değiştirecektir. Seçim öncesinde Gümüşpala'nın meydanlarda sarf ettiği sözler de bu seçimin sonuçlarının ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından ayrı bir önem taşır. Öyle ki, AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala, "iktidar kazanan partiye verilmezse diktatörlük olur," beyanında bulunmuştur. Yine Afyon ve Akşehir mitinglerinde,

"Millî iradeye hürmeti öğreteceğiz," ifadesini kullanan Gümüşpala, yerel seçim sonucunda çoğunluğu elde etmeleri halinde iktidar olmayı hedeflediklerinin ilk sinyallerini vermiştir. Seçimin ardından büyük oy kayıpları yaşayan YTP ve CKMP, hükümetten çekilme kararı alır ve koalisyon hükümeti tekrar düşer. CHP grubunun başarısız olan İnönü hükümetlerine karşı olumsuz bir tavır takınarak hükümet kurma görevinin tekrar İnönü'ye verilmesini istememesi üzerine Cumhurbaşkanı, hükümeti kurma görevini bu defa AP'nin Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'ya verir. Fakat Gümüşpala, diğer sağ partilerle anlaşamayarak görevi iade etmek zorunda kalır. Gümüşpala, 14 Aralık 1963 tarihli yazısında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e bu durumu şu şekilde açıklayacaktır: "Bu şartlar altında kurulacak başka herhangi bir karma hükümetin de muvaffak olacağına inancımız yoktur. Her hâlükârda genel seçimlere gitmenin kaçınılmaz bir zaruret olduğu hususundaki görüşümüzü teyit eder ve Hükümet teşkili vazifesinin tahakkukuna imkân göremediğimizi yüksek ıttılaınıza arz ile bugüne kadar hakkımızda izhar buyurduğunuz itimat ve teveccühe şükran ve saygılarımızı sunarız." Bu gelişmeler üzerine Cumhurbaşkanı'nın hükümet kurma konusunda tam yetki vermesi sonucu çaresiz durumda kalan İnönü, Meclis'teki bağımsız milletvekilleri ile anlaşarak 1965 seçimlerine kadar görev alacak bir azınlık hükümeti kuracaktır. Böylece, 25 Aralık 1963 tarihinde Cumhurbaşkanı'nın onaylamasıyla bir azınlık hükümeti kurulmuş olur. Hükümetin kurulmasının ardından 2 Ocak 1964 tarihinde Gümüşpala, Meclis'te yaptığı konuşmada neden hükümeti kurmadıklarını bu defa şöyle açıklar: "Kuvvetli ve istikrarlı bir hükümet kuramayacağımızı, yaptığımız temaslarda buna muvaffak olamayacağımızı görünce, Devlet Başkanı ile kuvvetli ve istikrarlı bir hükümet kuracağımız tarzında bir görüşme yapamaz ve Devlet Başkanı'na karşı hakikatler haricinde bir görüş ifade edemezdik. Aksi takdirde kendimi Türk milletine karşı, yüksek huzurunuzda Meclisimize karşı suçlu addederdim. Onun için hükümeti kuramayacağımızı ve kurmayacağımızı Devlet Başkanı'na arz ettik."

1965 seçimlerine giden süreçte Kıbrıs'ta yaşanan olaylar da dönemin önemli gelişmeleri arasında yer alır. 1963 yılında başlayıp 1964 yılında şiddetlenen Kıbrıs'taki kriz üzerine Gümüşpala, bir basın açıklamasında bulunur. Basın açıklamasında, zor durumda olan azınlık hükümetinin daha enerjik davranmasına vurgu yapan Gümüşpala, Türk gençliğinin günlerdir süren olgun, soğukkanlı ve medenî olarak kanun ve nizam dâhilinde yaptıkları toplantıları, yürüyüşleri, mitingleri tasvip ettiğini ve hürmetle selamladığını bildirir. Kıbrıs meselesi konusunda müttefiklere de bir mesaj yollayan Gümüşpala: "İttifaklar mütekabil itimat ve menfaatlere dayanır. Bu sebepledir ki, müt-

tefiklerimizden de anlayış göreceğimize kaniyim. Makarios ile ona maddî ve manevî yardımda bulunanların BM Güvenlik Konseyi ve NATO nezdinde hâdiseleri ters yönlerden aksettirme çabaları bu görüşlerimizin ışığı altında mezkûr teşekküllerce asla tasvip görmeyeceğine inanıyorum," ifadelerini kullanır. Fakat, 1965 genel seçimlerine giden süreç bundan sonra daha da sancılı olacaktır. Azınlık hükümetinin çabası ise bir an önce ülkeyi seçimlere kadar götürebilmektir. Ancak Gümüşpala, 1965 seçimlerini göremez. Gümüşpala'nın ömrü, 5 Haziran 1964'te yaşadığı sağlık problemi nedeniyle son bulur. Gümüşpala, 5 Haziran sabahı saat 01.30'da Ortaköy'de kaldığı Lido Oteli'nde geçirdiği kalp krizi sonrası hayata gözlerini yumar. Doktorlardan gelen açıklama, Gümüşpala'nın, uzun süren seçim gezilerinden kaynaklı olarak kendisini çok yorduğu ve yapılan uyarıları dinlemediği yönündedir. 7 Haziran 1964 tarihli *Hürriyet* gazetesinde Ragıp Gümüşpala'nın doktoru Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli'nin şu sözlerine yer verilmiştir: "Rahmetli endoktrin geçirmişti. Hastalığını müteakip hastanede kısa bir tedavi gördü ve hekimlerin ısrarına rağmen memleket gezisine çıktı. Son politik hareketlerinin ruhî ve bedenî yorgunluğunu arttırışı dolayısıyla böyle bir akıbet beklenebilirdi." Ölümünün ardından, eski silah arkadaşı Cevdet Sunay ise Gümüşpala'yı, görevini seven, çalışkan ve yapıcı bir komutan olarak tanımlayacaktır. Ölüm haberinin alınması ile birlikte Türkiye radyolarında da *Ağır Program* tatbik edileceği duyurulur ve eğlence programları yayın akışından çıkartılır. Gümüşpala'nın ölümünden sonra ise 27-29 Kasım 1964 tarihinde yapılan Kongrede, bazıları için sürpriz bir sonuçla, AP'nin başına Süleyman Demirel geçecek ve AP, 1965 seçimlerinde oyların % 52,9'unu alarak 240 milletvekiliyle büyük bir zafer kazanacaktır. Sonuç olarak, 27 Mayıs Darbesi'nin az daha başarısızlığa uğramasına neden olabilecek tehdidi ve AP'nin kurucu lideri olma vasfıyla Gümüşpala, Türkiye siyasal hayatında önemli bir yere sahip olacaktır.

Süleyman Sami Demirel[1]

TANEL DEMİREL

Süleyman Demirel 1924 yılında Isparta'nın Atabey ilçesine bağlı İslâmköy'de doğdu. Orta halli bir çiftçi ailesinin çocuğuydu. İTÜ İnşaat Mühendisliği Bölümü'nden mezun oldu. Henüz 32 yaşındayken DSİ Genel Müdürlüğü görevine getirilen Demirel, parlak bir bürokrat olarak dikkat çekti. 27 Mayıs Darbesi sonrasında bürokrasiden ayrılan Demirel müteahhitlik firması kurdu. DP tabanını temsile soyunan AP içinde siyasete başladı. Ancak 1963 yılında parti genel merkezinin saldırıya uğramasından sonra partiden ayrıldı.

Süleyman Demirel 1964 yılında AP Genel Başkanlığına seçildi. Bu, etkili birçok çevrenin arzusuydu. Demirel'in rakibi Sadettin Bilgiç'in temsil ettiği ve müfritler olarak adlandırılan kanat, otoriter Kemalizm'in dönüşü olarak algıladıkları 27 Mayıs ile hesaplaşılmasına öncelik verilmesini arzu ediyorlardı. Bu noktada, Demirel'in AP Genel Başkanlığına seçilmesiyle birlikte, millî manevi değerler, ahlâklı siyaset, ölçülü davranış ve ülkeye hizmet gibi kavramların da öne çıkarıldığını görüyoruz. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, büyük gazeteler, işadamları ve ABD siyasî çevreleri, Demirel'i uzlaşmacı, partinin milliyetçi muhafazakâr kanadı ile mesafeli, Batı dünyasına karşı sempatik, iş dünyasının arzu ve taleplerine duyarlı bir lider olarak algıladılar. *Cumhuriyet* gazetesine (1 Aralık 1964) göre, İsmet İnönü bile Demirel seçimine "pek güzel" demişti. Süleyman Demirel'in Genel Başkanlığına kadar AP, yerel örgütlerin pekiştirilmesi, anayasa referandumunda *hayır* çıkması için örtü-

---

1 Bu çalışma büyük ölçüde, yazarın daha önce yayımlanan *Adalet Partisi-İdeoloji ve Politika* başlıklı kitabına dayanmaktadır. Konu ile ilgili daha kapsamlı değerlendirmeler ve detaylı referanslar için sözü edilen kitaba bakılmalıdır.

lü faaliyetler, idamların önlenmesi ve DP'lilerin affı ve nihayet partinin üzerinde Damokles'in kılıcı gibi asılı duran kapatılma tehdidini savuşturmakla uğraşmıştı. Parti kimliğinin netlik kazanması bu tarihten sonradır.

1960'lı yılların Türkiye siyasetinin temel özelliği 1946-60 döneminde gücünün bir kısmını kaybeden askerî sivil bürokrasi ve onun sivil destekçilerinin 27 Mayıs Darbesi'yle güçlerini yeniden kazanmalarıydı. Cumhuriyetçi felsefeyi, seçkin olduğunu iddia eden bir azınlığın ülke iyiliği için ve halk hazır hâle gelene kadar iktidarı elinde tutması olarak yorumlayan kesimler için, 27 Mayıs Cumhuriyetçi kuruluş ruhu ve felsefesinin yeniden şahlanması olarak okundu. Bu kesim, kendi konumunu sağlamlaştıracağını düşündüğü düzenlemeleri gerçekleştirdikten sonra seçimle gelenlerin kendi konumlarını tehdit edemeyecekleri sınırlı bir demokrasiye dönüşü kabul etmişti. Beklentilerin gerçekleşmeyeceği, tersine niyet ve arzu edilmeyen siyasal dinamiklerin ortaya çıktığı görüldü.

DP tabanı daha da bilenmiş halde AP'ye destek verdi. 27 Mayıs Darbesi'nin kolayca gerçekleştiğini düşünen bazı askerler yeni darbe arayışlarına girdiler. Ordu, hiyerarşinin bir kenara itildiği, subayların sosyalist tınılı fikirlerle flört ettiği, kaynayan bir kazana dönüştü. 27 Mayıs'ın DP'yi iktidardan uzaklaştırmak dışında bir felsefesi olmadığı için yarım kaldığını düşünen bazı entelektüeller de Türkiye'de liberal demokratik bir sistemin kurulamayacağını belirterek *zinde kuvvetler* önderliğinde kalkınmacı bir rejimin kurulması için askerleri darbeye yöneltmeyi denediler. Darbe öncesinde, CHP ve askerler tarafından teşvik edilen öğrenci hareketleri kazandıkları meşruiyetin verdiği güç sarhoşluğu içinde kendilerini ülkenin kaderinden sorumlu görmeye başladılar. Türkiye'deki mücadelenin aydınlanmış ilericilerle gericiler arasında olduğuna dair Kemalist anlatı kısa süre içinde yetersiz gelmeye başladı. 1968 olaylarının da katkısıyla, çok daha derin ve cazip gibi görünen sosyalist fikirlerle tanışan öğrenciler, sosyalizmi hayata geçirmek için eyleme yöneldiklerini iddia ettiler ve böylece rejimin gözünde bir tehdit haline geldiler. 1961 Anayasası'na "bizde de olsun", "Batılılaşmanın gereğidir" diye konulmuş gibi duran özgürlükçü hükümler –özellikle de grev hakkının tanınması– o güne kadar yoğun bir baskı altında tutulan sendikal hareketin güçlenmesinde katalizör rolü oynadı. Aynı özgürlükçü hükümler, toplumsal protesto hareketlerinin yükselişini de tetikledi. Sosyalist fikirlerin yayılmasına paralel olarak toprak reformu, kalkınma, ABD ile ilişkiler de artan bir biçimde tartışılmaya başlandı. AP ve Süleyman Demirel'in hikâyesi, bu çerçeve içinde düşünülmelidir.

Sivil siyasetin alanının daraltıldığı bu koşullarda bir lider olarak sivrilen Süleyman Demirel her şeyden önce kendisini gelenek ile modernliğin bağdaş-

Süleyman Demirel, 2013'te hayatını kaybeden teyzesinin kızı Nazmiye Şener'le 1948'de evlenmişti.

tığını gösteren bir örnek olarak sundu. Zeki ve çalışkan bir köy çocuğu, cumhuriyet rejiminin sağladığı imkânlarla okumuş, mühendis olmuş; ülkesine –altyapı yatırımları ile ilgilenen bir kuruluşta– hizmet etmişti. Başarılı olmuş, ancak geldiği yeri de hiç unutmamış, küçümsememiş ve kendi köklerine yabancılaşmamıştı. Dinî geleneksel değerler terk edilmedikçe modern olunamayacağını iddia edenlere karşı modernlikle millî manevi değerlerin çelişmediğini gösteren canlı bir örnekti. Bir yandan geleneksel dinî değerlerden dem vururken, diğer yandan da ekonomik gelişmeden, teknolojiden söz ediyor, AP'nin herkesin refah içinde yaşadığı *Büyük Türkiye* idealini gerçekleştireceğini iddia ediyordu. Eşi –ki teyzesinin kızıdır– Nazmiye Demirel'in kullandığı otomobil ile Ankara sokaklarında görülen Demirel çifti, modernliğin nimetlerini arzulayan köylü kitleye verilen, kendilerinin de benzer biçimde yükselebileceğini göstermeyi amaçlayan, önemli bir mesajdı. Bir siyasetçi olarak Demirel, halka tepeden bakmıyor, onun anladığı dil ve şiveyi kullanarak, kısa, basit ve vurucu cümlelerle konuşuyordu. Bu yönüyle Demirel daha iyi yaşam arayışıyla köyden kente göç eden kitleye hitap edebilen, onlar için bir rol modeli olmaya soyundu, bütün konuşmalarında halkın içinden çıktığını, halka hizmet için var olduğunu vurgulamaya çalıştı ve başarılı da oldu.

AP, 1965 seçimlerine girerken, 27 Mayıs'la hesaplaşmayı bir yana bırakıp, geleceğe bakmayı savunuyordu. Türkiye'nin ihtiyacı olan şey demokra-

tik rejim içinde kalarak ekonomik kalkınmayı sağlamaktı ve parti bunu yapmaya talipti. % 52.9 oranında oy alan AP, tek başına hükümet kuracak çoğunluğa ulaşmıştı. Bu oy oranı, TSK içinde rahatsızlık yaratmış olsa da, konjonktür değişmişti. İki kez darbe teşebbüsünde bulunan Talat Aydemir'in idamı darbe heveslilerini bir süre için de olsa susturmuş, komuta kademesinin gücünü göstermişti. 1965 seçimleriyle askerî bir hareketin önlenmesi adına önemli bir kavşak aşılmış, darbe ile devrilen, liderleri idam edilen bir siyasî hareketin mirasçıları 4 yıl sonra tek başına iktidara gelmişti. Demirel, önde gelen isimleri dört yıl önce asılmış bulunan bir siyasî çizginin temsilciliğine soyunduğunu hiç unutmadı. *Demirel'in Dünyası* adlı kitapta gazeteci Hulusi Turgut'a "Üç idam mahkûmunun hayalinin hep karşısında" olduğunu söyleyen Demirel, bu gerçekle yaşamanın yolunun iktidarı ordu ve ordunun sivil destekçileri ile paylaşmak olarak anlaşılan *uzlaşmacı* siyasetten geçtiğini düşündü.

AP iktidara gelir gelmez, orduyla çatışmaya girmeyeceğini, ordunun 27 Mayıs'la birlikte sahip olduğu ayrıcalıkları sorgulamayacağı mesajını verdi. Hükümet programında "Biz bir ihtilâl devrinin mübalağalı, tezatlı kırıcı hadiselerinin bütün tesirleri ve neticeleri itibarıyla kapanmış olduğuna yürekten inanmaktayız"; "...programın izahına geçerken her şeyden evvel açıklanacak husus, Atatürk ilkelerine ve 27 Mayıs inkılâbına dayanan ve millî iradenin tasvibine mazhar olan Anayasamızı ruhu ve metni ile hâkim kılmanın şaşmaz hedefimiz olduğudur" denildi. Hükümet mesaj vermekle kalmadı; gereğini de yaptı. Örneğin, *27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı* olarak kutlanmaya devam etti. Orduyla ilişkileri iyi tutma adına, çeşitli düzeylerdeki subayların siyasî faaliyetlerinin üzerine gidilmedi, ordunun tüm talepleri, imkânlar nispetinde, yerine getirilmeye çalışıldı. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay, AP'nin önerisiyle 1966 yılında Cumhurbaşkanlığına seçildi.

Demirel, bu politikaları millet-devlet kaynaşması ve barışmasını sağlamak, geçmişin yaralarını kaşımamak gibi gerekçelerle savundu. Esasen Sünni İslâm'ın anlayışının *ulü'l-emr'e itaati* tavsiye eden, din ile devleti birbirinin tamamlayıcısı gibi gösteren yorumları tek parti döneminin tüm baskıcılığına rağmen, yaşamaya devam ediyordu. Her nasılsa devleti ele geçiren, milletinin değerlerine yabancılaşmış bir kesim vardı, mücadele bu gruba karşıydı. Bu mücadele sürecinde *devlet* kavramına halel getirmemek gerekirdi. Yanlış yapanın devlet değil de, devlet adına yetki kullananlar olduğu görüşü bu meşrulaştırmaya imkân ve fırsat vermekteydi. Ancak şimdi devlet ile millet arasında açılmış olan mesafeyi kapatma fırsatı ortaya çıkmıştı. Bunun yolu, hesap sormaya çalışmak ve eski yaraları kaşımaktan geçmiyordu. Demirel bu

dönemdeki tercihini *TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu Tutanakları*'nda, (7 Haziran 2012, s. 29) şöyle savunur:

> Bunu bu ülkeyi nasıl bir barış ülkesi hâline getireceksiniz? Benim görevim o. Ben bundan yararlanır, provoke durumu, arkama bir sürü insanı düşürür ve bir kavga yapardım ama nereye varırdı? Biz, 60 sonrasında barışı tercih ettik. Barıştığımız kendi ordumuzdu, barıştırdığımız kendi halkımızdı. Söylüyorum, barışçı olmak zor bir iştir; hem savunmak zordur, hem olmak zordur. Yani kavgacıysa adam der ki: "Vurdu, gitti." İyi ama neticede ne oldu ? Biz onda başarılıyız.

AP'nin bu politikası, bir yandan partinin iktidara göreli olarak daha kolay ve sancısız bir biçimde yerleşmesini sağlarken diğer yandan da ordunun ayrıcalıklı konumunu da meşrulaştırıyor, askerlerin son sözü söylediği, sınırlı bir demokrasinin olağanlaştırılması anlamına da geliyordu. Hemen belirtelim, başlangıçta askerlerin siyasete müdahalelerine sessiz kalmak daha sonra, bu etkiye mahkûm olmayı gerektirmez. Sivil iktidarın meşruiyeti arttıkça, hükümetin etki ve gücünü genişletmesi ve orduyu ikinci plana itme olasılığının olmadığı söylenemez. 1983 sonrası Anavatan Partisi (ANAP) ile 2003 sonrası Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) hükümetleri döneminde benzer bir durum yaşanmıştır. 1960'ların koşulları tabii ki çok çok farklı ve ordunun siyasetteki ağırlığını besleyen dinamikler çok güçlüydü. Fakat Demirel hükümetlerinin askerin etkisi ve ağırlığından büyük rahatsızlık duyduklarını gösteren örnekler sınırlı gibidir. AP, askeri siyaseten geri plana itme yolunda bir fırsat oluşturabilecek olaylarda risk almaktan kaçınma eğilimi içinde olmuş, orduyla iktidarı paylaşmayı Türkiye siyasetinin bir değişmezi olarak kabul etmiş gibi görünmektedir.

DP'lilerin siyasî haklarının iadesi meselesi partinin bu tutumunun görüldüğü örneklerden biridir. İsmet İnönü, muhtemelen eski DP'lilerin AP'ye karşı bir muhalefet odağı olabileceği pragmatik gerekçesiyle, affı desteklediğini beyan etmişti. Ordunun affa karşı neler yapabileceğini tam olarak kestirebilmek mümkün değildi. Zira gücün ne olup olmadığı ancak fiilen harekete geçildiğinde ortaya çıkar. Demirel hükümeti (30. Hükümet), savunulabilir gerekçelerle, bu riski göze almamayı tercih etti. Demirel, "Türk siyasî hayatı başkası için kahramanlık yapacağız diye kendimizi damdan pencereden atmayı gerektirmez" (*Hürriyet*, 25 Mayıs 1969) diyerek, Millet Meclisi'nden geçmiş olan yasanın Senato'dan geçmesine engel oldu. Risk alınmış olsaydı, belki de İnönü'nün de desteğiyle, yasayı geçirebilir ve bu askerin etkisinin kırılması yolunda önemli bir adım teşkil edebilirdi. Her ne kadar, tasarı

1969 seçimlerinden sonra yasalaştıysa da, bu olayın orduya karşı cesur adımlar atamayan, AP hükümeti algısının yerleşmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Süleyman Demirel liderliğindeki AP, DP gibi çoğunluk iradesi olarak kavramlaştırılan millî iradeyi hâkim kılma ve serbest teşebbüse dayalı bir rejim içinde ekonomik kalkınmayı iki temel şiar olarak benimsemişti. Millete rağmen milleti idare etmekle suçlanan 27 Mayısçı cepheye karşıtlık, partili olmanın alameti farikalarından birisiydi. Parti, kalkınma ve siyasal sistem üzerinde daha fazla söz hakkı isteyen DP'nin esas kitlesi yanında, 27 Mayıs Darbesi mağduru dindar ve milliyetçi kesimlere de DP'nin olduğundan daha açık hâle gelmişti. Laikliğin din düşmanlığı olarak anlaşıldığından şikâyet eden parti, din ve vicdan hürriyetinin en geniş bir biçimde sağlanmasını amaçladığını belirtiyordu. Sıkça kullanılan millî ve manevi değerler söylemi, partinin dindar kitleye yöneldiğini, CHP çizgisinden farklı olduğu mesajını da iletiyordu. Demirel, "...bu ülkede herkes göğsünü gere gere ben Müslümanım diyebilmelidir" diyordu. Laiklik konusunda CHP çizgisinden farklılaşan Demirel, o dönemde çokça suçlandığı gibi bırakın ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın İslâmcılığa yakınlık duymayı, Cumhuriyet rejiminin modernist ruhunu hiçbir zaman sorgulamamıştır. O, 2000'li yıllarda sıklıkla vurgulayacağı gibi, kendisini Cumhuriyet çocuğu ve Cumhuriyet'in ürünü –ve başarısı– olarak resmetmiştir.

Özellikle altyapı yatırımlarına ve kamu hizmetleri sunumuna verilen neredeyse *mistik* önem AP ve Demirel'in önde gelen özelliklerinden bir diğeriydi. "Şehirde ne varsa köyde de o olacaktır," diyen Demirel, bir yandan şehirleşmeyi teşvik ederken diğer yandan da hem şehirde hem de köyde hayatı kolaylaştıracak politikaları hayata geçirmeye özel önem veriyordu. Kalkınma ve hizmetler vurgusu iktidara tutunmayı kolaylaştırıyor, oy getiriyordu. Demirel'e göre, Atatürkçülüğün bir boyutu muasır medeniyet seviyesine ulaşmaktı. Altyapı olmadan da muasır medeniyet olmazdı. Yoksulluk nedir bilen Demirel, yoksulluğu hafiletmek için elinden geleni yapmayı da en önemli sorumluluk olarak addediyordu.

Süleyman Demirel'in ayırdedici bir özelliği hem kendisine yönelik eleştirilere ve hem de 1961 sonrasında Türkiye gündemine giren toplumsal protesto hareketleriyle sokak siyasetine yönelik yaklaşımıdır. Türk devlet geleneğine uygun bir biçimde eleştirilere tahammül göstermeyi zafiyet belirtisi olarak algılama eğiliminde olan DP liderlerinin aksine, Demirel, hükümete ve kendisine yönelik sert ve çoğu zaman abartılı eleştirileri sükûnet ve olgunlukla karşılamasını bildi. Demirel de tıpkı Menderes gibi, partizanlık, yolsuzluk, kötü yönetim gibi rutin suçlamalar dışında, Şeriat rejimi getirmeye çalışmak,

memleketi ABD emperyalizmine satmak, solcuları yok etmek için paramiliter örgütler kurmak, diktatörlüğe yönelmek gibi ağır ithamlarla suçlanmaktaydı. Öğrenci protestolarına karşı "Sokaklar eskimez, takati olan yürür," diyen Demirel (*Milliyet*, 9 Kasım 1968) parti içinde toplumsal hareketliliğe karşı yükselen sesleri de kontrol etmeye çalıştı.

Şüphesiz ki, Demirel Soğuk Savaş dönemi anti-komünist rüzgârından etkilenmişti. Demokratik sol ile komünizm arasındaki mesafenin kısa olduğunu dile getirerek CHP'yi komünistleri teşvik etmekle suçluyordu. 1970'lerde rejimin kaderi açısından hayati sonuçlar doğuracak "komünistlere karşı devlete yardım eden bizim çocuklar" anlayışının ilk tezahürlerinin de 1968 sonrasında ortaya çıktığı doğrudur. Bütün bu faktörlere rağmen, Demirel'in altmışlı yıllardaki tutum ve davranışlarının farklılığının altı çizilmelidir. Darbenin millî iradenin gücünün sınırları konusunda DP'nin takipçilerini çok daha dikkatli olmaya zorladığı bir vakıadır. 27 Mayıs öncesinde DP'nin otoriter yönelimlerinin darbe gerekçesi olarak kullanıldığını düşünen Demirel, bir daha aynı kozu vermeme kararlılığındaydı. Ancak bu meselenin sadece bir yönünü açıklıyordu. Demirel mizaç olarak da kolaylıkla sinirlenmeyen, kendini kontrol edebilen, attığı adımların nereye varabileceğini düşünmek için zaman harcayan hesaplı biriydi.

Bir siyasetçi olarak Süleyman Demirel'in bir diğer öne çıkan özelliği değişen siyasî güç dengelerini iyi okuyup, o dengelere uygun hareket edebilme esnekliğine sahip olabilmesiydi. Başarılı siyasal liderlik insanları belli bir hedefe doğru harekete geçirebilme ya da en azından desteklerini alabilme yeteneğinin varlığını gerektirir. Demirel, hangi siyasî güçleri nasıl ve ne şekilde hareket ederse yanına çekebileceğini iyi hesaplayabilen ve buna uygun olarak hareket edebilen bir lider olduğunu daha 1960'lı yılların ortasından itibaren göstermiştir. Seçim zaferini Jack Daniels viskisini içerek kutlayan Demirel, kitlelerle konuşurken, sabahları Kur'an okunmadan kahvaltıya oturulmayan bir köy evinden geldiğini söyler. AP liderliği için kulis yaparken, partinin sertlik yanlısı kanadına kendisi seçilmezse yeni bir darbe dahi olabileceğini söylerken, işadamları, basın ve ABD'ye parti içindeki sertlik yanlılarını ancak kendisinin kontrol edebileceği mesajını verir. İnsanlara ismiyle hitap etmenin ne kadar önemli olduğunu bilen Demirel, zaten güçlü olan hafızasını daha da güçlendirmek için özellikle gayret göstermiştir. Dişe dokunur bir şey söylemeden konuşabilme ve sorulan sorulara ilgisiz cevaplar verebilme noktasında da Demirel'in yetenekleri tartışılmazdır. Demirel'in bu pragmatik yönelimi ile her halükârda iktidarda kalmayı amaçlayan ilkesiz siyaset arasındaki çizginin belirsiz olduğu söylenebilir. Lakin, kırılgan siyasî ortam-

1960'larda halkla çok yakın olan Demirel, halkın onun anladığı dil ve şiveyi kullanarak, kısa, basit ve vurucu cümlelerle konuşuyordu.

larda ayakta kalmayı kolaylaştıran bu eğilimin köklerinin çok derinlerde olduğunun, diğer bir deyişle bu çizgiyi Türkiye siyasetine getirenin Demirel olmadığının da altı çizilmelidir.

1960'lı yılların Süleyman Demirel'inin hangi açıdan değerlendirilirse değerlendirilsin, iz bırakmamış ya da başarısız bir siyasetçi olduğunu söylemek mümkün değildir. Demirel, 27 Mayıs Darbesi ile oyunun bir anlamı kalmadığını düşünmeye başlayabilecek kitlenin yeniden siyasete yönelmesinde, siyasetin yeniden sevdirilmesinde, verilen oyun bir kıymetinin olduğunun hatırlatılmasında, hayati bir rol oynamıştır. Parti içindeki sertlik yanlılarını kontrol ederek geçiş sürecini kolaylaştırmıştır. Askerinden, akademisyenine, gazetecisinden, sendikacısına kadar her kesim tarafından acımasızca eleştirilen bir lider olarak soğukkanlılığını genellikle koruyabilmiştir. Farklı kesimlere hitap edebilmek için zaman zaman farklı ve birbiriyle çelişen iddiaları dile getirip, farklı davranışlar sergilese de, hiçbir zaman kendi iktidarını sürdürebilmek için seçimler dışında herhangi bir yol arayışı içinde olmamıştır. Seçimlerle gelmek ve gitmek, iktidarda iken yasallığı tartışılan eylemlerden uzak kalmak Demirel'in değişmez iki şiarı olmuştur.

12 Mart Darbesi'ne gidiş sürecinde Demirel'in yaptıkları ve yapamadıkları üzerinde de durulmalıdır. Demirel'in yakınları hakkındaki yolsuzluk iddiaları, hükümetin aşırı sol ile ılımlı sol arasında bir ayrım yapmaması, sol eylemcilere karşı sağ eylemcileri koruyor görüntüsü vermesi, partizanlık gibi hükümetin haklı olarak eleştirilmesi gereken zafiyet noktaları, özelde AP iktidarı-

nı genelde ise demokrasiyi sindirememiş kesimlerce Türkiye'de demokrasinin yürümeyeceğinin, rejimin kronik bir kriz içinde olduğunun, bir delili gibi yansıtılmış, darbeye zemin hazırlanmıştır. Demirel bu süreçte, TBMM'deki sayısal üstünlüğüne güvenmiştir. Örneğin AP hükümetinin temel hak ve hürriyetler tasarısı Ankara Üniversitesi SBF'den bir grup profesör tarafından sertçe eleştirilince, Demirel, "Türkiye'de dört bin profesör vardır. Eğer beş kişi üzerine alındıysa bu aşırı alınganlık ifadesidir. Beyanlarım gayet sarihtir," demiştir. Bir başka yerde Demirel, "Mühim olan muhalefetin, iktidarın ne düşündüğü değil, milletin ne düşündüğüdür. Millet de bu kararı vermiştir," demişti. Genel doğrularla, olması gerekeni ifade eden Demirel'in hükümete karşı duran entelektüel kesimin muhalefetlerini biraz olsa da yumuşatmak için çaba göstermeye çalıştığını söylemek kolay değildir. Bilakis, muhafazakâr popülist ögelerin bolca kullanıldığı AP söylemi, entelektüellik karşıtlığı ile maluldur. Ve bu durumu safları sıklaştırmak için kullanmıştır.

1970'in başından itibaren doruk noktasına ulaşan ordu içi kaynaşmalar konusunda da, Demirel'in iyi bir sınav ver(e)mediği söylenebilir. Demirel biraz da ordu ile oynuyor suçlamalarına maruz kalmamak için boğazına kadar siyasetin içinde olan komutanları nasıl etkisiz kılacağı konusunda neredeyse hiç çaba göstermemiş gibidir. Demirel'in şu sözleri (13 Mart 1978, *Tercüman*) anlamlıdır:

> ...biz ordunun içinden istihbarat toplamayız. Biz hükümette iken ordunun içinden istihbarat toplamamışızdır. Ordunun bir kumanda zinciri vardır. Genelkurmay başkanı başbakanın muhatabıdır. Eğer böyle durumlar varsa, genelkurmay başkanının, hükümet başkanına tedbiri ile beraber haber vermesi lazımdır. Birtakım rahatsızlıkların olduğu bizce belliydi. Yalnız bu rahatsızlıkların bir muhtıraya dönüşmesini tahmin etmek bizce güçtü.

Diğer taraftan, Demirel'in 12 Mart'a gidiş sürecindeki zafiyetleri, darbenin gerçek niteliğini gözden kaçırmamıza yol açmamalıdır. 12 Mart hem ordu içi hesaplaşmaların hem de, 27 Mayıs Darbesi ile cesaretlenen Kemalist elitinin ordu üzerinde de ağırlığı olan bir kesiminin liberal demokrasiye duydukları inançsızlığın neticesidir. Gazeteci Bedii Faik (*Dünya*, 13 Mart 1971) "Türkiye'de parmağına diken batandan, işinde kazık yiyene ve midesi ekşimiş akşamcıdan yüreği bozulmuş fikir sapıtkanına kadar, herkes başına gelen her şeyden önce hükümeti sonra da rejimi sorumlu tutmakta ve pire için yorgan yakanlara has bir öfke nöbetine kolayca tutunmaktadır" derken rejimin çöküşünde son derece önemli rol oynayan bir zihniyete dikkat çekmiştir. Örneğin askerler, AP hükümetini bir kısım devlet görevlilerinin de teşvik ettiği geril-

la hareketlerine karşı tedbir almamakla, ülkeyi iç savaş ortamına düşürmekle suçlamaktaydılar. Fakat hükümet yasaları değiştirmek için harekete geçtiğinde, veya sıkıyönetim istediğinde ise hükümeti faşistlikle suçlamaktaydılar. Demirel, bir MGK toplantısında askerlere, "Bir taraftan memleketi ihtilâl ortamına getiriyorsunuz, diğer taraftan niye diktatör olmuyorsunuz diyorsunuz diyerek?" eleştirirken haklıdır.

Hülasa, 1960'lı yılların, Süleyman Demirel'in uzun siyasal kariyerinin en sivil, en halka yakın ve en hoşgörülü dönemi olduğunu söylemek abartılı olmasa gerektir. Zira 1970'li yılların Demirel'i çok sert muhalefet yapan, kutuplaşma stratejisini –Bülent Ecevit'in de katkısıyla– uygulayan, ordu ile anti-komünizm temelinde yakınlaşmayı deneyen biridir. 12 Eylül Darbesi ile siyasetin dışına itildiği 1980-1987 döneminde yeniden sivil ve anti-militarist bir çizgiye yönelen Demirel, 28 Şubat döneminde de bürokratik Cumhuriyetçi kanada yakın durmayı tercih edecektir.

Suat Hayri Ürgüplü

VEYSEL ERGÜÇ

Suat Hayri Ürgüplü, 1903 yılında Şam'da doğdu. Osmanlı hanedan ailesinin soyundan gelmesinin yanı sıra, Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılması ile ilgili fetvayı veren Şeyhülislâm *Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*'nin oğlu olan Suat Hayri Ürgüplü, seçkin ve tanınan bir aileye mensuptu. Ürgüplü, ilköğrenimini Nişantaşı İngiliz Okulu'nda tamamladıktan sonra girdiği Galatasaray Lisesi'ni 1923 yılında bitirdi. Ardından girdiği İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden ise 1926 yılında mezun oldu. Meslek yaşamının önemli bir bölümünü bürokraside geçiren Ürgüplü, çeşitli mevkilerde görev yaptı. *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi Hakem Mahkemesi*'nde 1924 yılında tercüman olarak çalışan Ürgüplü, 1929 yılından milletvekili seçildiği 1939 yılına kadar *İstanbul Asliye Ticaret Mahkemesi Hâkimliği* görevinde bulundu.

Suat Hayri Ürgüplü, meslek yaşamının bir bölümünü de milletvekili ve bakan olarak geçirdi. 1939 ve 1943 seçimlerinde CHP'den Kayseri milletvekili seçilerek TBMM'ye girdi. 1942 yılında uygulamaya konan *Varlık Vergisi*'ni CHP adına yürüten parti müfettişi oldu. Ürgüplü, 9 Mart 1943 tarihinde Şükrü Saraçoğlu tarafından kurulan 14. Hükümet'te *Gümrük ve İnhisarlar Vekili* olarak görev aldı. Bakanlığı sırasında kahve ithalâtı konusunda yolsuzluk iddiası ile hakkında meclis soruşturması açılınca, bu söylentileri araştıracak soruşturma kurulunu etkilememek için 13 Şubat 1946 tarihinde görevinden istifa etti. Yüce Divan'da yargılanan Ürgüplü, bu davadan suçlu bulunmayarak beraat etti.

1950 seçimlerinde yolu DP ile kesişen Ürgüplü, bu partiden Kayseri mil-

letvekili olarak TBMM'ye girdi. TBMM'den büyükelçilik görevi için ayrıldığı 1952 yılına kadar, *Avrupa Konseyi İstişare Asamblesi Başkan Yardımcılığı* görevini yürüttü. 12 Ocak 1951 tarihinde Türkiye'nin Avrupa Konseyi'ndeki çalışmaları ile ilgili olarak TBMM'deki milletvekillerine bilgi veren Ürgüplü'nün bu konuşmasında, Avrupa İstişare Konseyi'nde Türkiye'nin kazandığı pozisyonları heyetin çalışmalarının yanı sıra hükümetin Kore Savaşı'na asker gönderip ABD tarafında yer almasına bağlaması, onun ideolojik olarak durduğu yeri göstermektedir. Bu bağlamda Suat Hayri Ürgüplü, İkinci Dünya Savaşı sonrası beliren iki kutuplu dünya düzeninde Türkiye Cumhuriyeti'nin girdiği anti-komünist bloğu benimsemiş, kendini ideolojik olarak burada konumlandırmıştır. 20 Kasım 1951 tarihinde gerçekleşen Avrupa Konseyi Toplantısı'nda yaptığı konuşmasının, ertesi gün yayınlanan *Milliyet* gazetesine yansıyan bölümleri dahi onun bu anti-komünist, Batı Bloku yanlısı duruşunu açık biçimde göstermeye yeterlidir:

> Komünizmin yegâne müttefiki muhakkak ki sefalettir. İyi gıda almayan ve iktisadî bakımdan iyi inkişaf etmemiş milletler ekseriya ıstıraplarının tesellisini hilekâr bir doktrinde ararlar. Irklar ve dinler ayrılabilir, fakat milletleri birleştiren ve onlara rehberlik eden şey onların müşterek ıstıraplarıdır. 27 seneden beri, bütün gayretlerini halkının mukadderatını düzeltmek hedefine tevcih eden Türkiye Cumhuriyeti bunu anlamıştır.

Komünizmin temel nedenini maddî açıdan yoksullukta gören Suat Hayri Ürgüplü'ye göre, bu sorunun çözümünün tek ve esaslı yolu iktisadî olarak gelişmek, zenginleşmek ve bu anlamda refahta saklıdır. Ürgüplü, aynı gazetede yayınlanan konuşmasının ikinci kısmında iktisadî açıdan zenginleşme konusunda zirai gelişmeye önem verdiğini şu sözlerle belirtmektedir:

> Komünizme karşı mücadele etmek için yerleşmesini istediğimiz metot budur. Binaenaleyh her şeyden evvel iktisadî sahada birlik lâzımdır. Şunda mutabıkız: Kömür ve çelik istihsal birliği pek güzel, fakat ziraî istihsal birliğini tahakkuk ettirmek için geç kaldık... Gıda istihsalimizi derhal iki, hattâ üç misline çıkarabilmemiz için teçhizatımızı tamamlamak için sarfettiğimiz gayretlerde bize müessir surette yardım etmek kâfidir.

Komünizme karşı refahı, zenginliği ve bu zenginliğin halka yayılmasını deva olarak gören Ürgüplü, 10 Ocak 1962 tarihinde *Cumhuriyet Senatosu Başkanı* olarak gazetecilerin sorularına verdiği ve *Milliyet*'in 11 Ocak 1962 tarihli nüshasına yansıyan cevabında iktisadî gelişmişliğin, refahın sosyalist bir sistemde olduğunu ifade etmektedir.

Kuvvetli bir sosyalizm memlekete fayda getirir. Zaten komünizmin panzehiri sosyalizmdir. Bütün partiler parti programlarında sosyal dâvâlara geniş yer ayırmışlardır. Fakat bizde henüz bu tipte doktrin partileri yoktur. Bir gün bu da olacaktır. Bizde sınıflar arasında büyük farklar vardır. Farklar büyüdükçe tehlike artar. Mutedil ölçüler içerisinde bu farkları gidermek lâzımdır. Bu ölçüde sosyalizm memleketimiz için faydalı olur. Belçika, İngiltere ve Fransa'da sosyalizmin tesirleri büyüktür ve geniş bir topluluğa hitap etmektedir. Onların hepsi de vatansever insanlardır.

Suat Hayri Ürgüplü'nün komünist bir sisteme karşı sosyalist bir sistemi önermesi ilk bakışta ilginç görünmektedir. Zira sosyalist ve komünist sistem kavramlarını sosyal bilimler literatürüne kazandıran Karl Marx'ın tarihsel materyalist tezinde kapitalist üretim tarzından müteşekkil sistemin yerine önce sosyalizm, sosyalizmden sonra da komünizmin geleceğini öngörmesi, bu iki sistemi birbiriyle bağlantılı kılmaktadır. Bu bağlamda Marx'ın sosyalizmi komünizmin bir alt evresi olarak gördüğü bu durum, Suat Hayri Ürgüplü'nün zihninde birbirine karşı olarak konumlanmakta; sosyalizm komünizme tercih edilmektedir. Ürgüplü'nün tercihini sosyalizmden yana yapmasının nedeni, o dönemin kıta Avrupa'sı sosyalizminin kapitalist sistem içinde kalarak sosyal devlet ve yeniden dağıtımı önermesidir. Bu bağlamda Ürgüplü sosyalizmi tercih ederek kapitalist sistemin reforma uğramış halini benimserken kapitalist sisteme karşı alternatif bir sistem olan komünizmi reddetmektedir.

1952 yılında parlamentodan ayrılan Suat Hayri Ürgüplü, aynı yıl içinde Bonn, 1955'te Londra, 1959'da Washington, 1960 yılında ise Madrid Büyükelçiliği görevlerinde bulundu. 1961 yılında yapılan seçimlerde AP'den Kayseri Senatörü seçildi. 1961 yılında kurulan Cumhuriyet Senatosu'nun ilk başkanı oldu. III. İnönü Hükümeti'nin 1965 yılı için hazırladığı Bütçe Kanunu Tasarısı'nın Millet Meclisi tarafından reddinden sonra, İsmet İnönü'nün Başbakanlıktan istifa etmesi üzerine Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından 16 Şubat 1965 tarihinde yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi. Kuracağı hükümeti bir *intikal kabinesi* olarak tanımlayan Ürgüplü, *Akşam* gazetesinin 18 Şubat 1965 tarihli nüshasına yansıyan demecinde hükümetin amacının kardeşliği temin etmek, varsa partizan idareyi silmek, memura emniyeti sağlamak ve Anayasaya inanarak çalışmak olduğunu söyledi. Ürgüplü'nün kurduğu kabinede AP, YTP, CKMP ve MP yer aldı. Ürgüplü, 4 Mart 1965 tarihinde Meclis'ten 231 kabul, 200 ret ve 1 çekimser oy ile güvenoyu alarak Başbakan oldu. Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye* başlıklı kitabında ordunun, iktidarı AP'ye kaptırmama isteğine uyan Cumhurbaşkanı'nın hükümeti

Suat Hayri Ürgüplü, başbakan olarak 1965'te kurduğu koalisyon hükümetinde Süleyman Demirel'e de başbakan yardımcısı ve devlet bakanı olarak görev verdi.

kurma görevini Ürgüplü'ye verdiğini ancak yine de bu kabinede AP'nin etkin olduğunu belirtmektedir. Ahmad bu iddiasını kabine içinde AP'li bakanların sayıca fazlalığına ve planlama gibi o dönemin en stratejik alanının kontrolünün kabinede Başbakan Yardımcısı olarak yer alan AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'e verilmesine dayandırmaktadır. Ürgüplü, 27 Eylül 1965 tarihine kadar Başbakanlık görevini sürdürdü.

Suat Hayri Ürgüplü'nün Başbakanlığı döneminde iç politikada öne çıkan başlıklar; radyonun bağımsızlığı, gelişen sol hareket, tütün bunalımı ve tarım reformu oldu. Dış politika alanında ise çok önemli gelişmeler yaşandı. Bu bağlamda Ürgüplü'nün dönemi, önceki hükümetin dış politikada başlattığı çok yönlülüğün kurumsallaştığı bir dönem olarak tarihe geçti. *Johnson Mektubu*'nun Türkiye ve ABD arasında yarattığı gerilim, dış politikada farklı devletlerle ilişkilerin geliştirilmesini gerektirdiğinde Türkiye, SSCB ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmeye karar verdi ve bu konuda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk resmî ziyareti Ürgüplü hükümeti döneminde gerçekleşti. Ürgüplü'nün, 9-17 Ağustos 1965 tarihlerinde SSCB'ye gerçekleştirdiği ziyaretten sonra Türkiye ve Sovyetler arasındaki ekonomik ilişkilerde canlanma oldu.

Bu anlamda demir-çelik, alüminyum ve rafineri gibi sektörlerin Türkiye'ye kurulmasında Sovyetler'in destek vermesi konusunda anlaşma sağlandı.

1966 yılında Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından *Kontenjan Senatörlüğü'*ne atanan Suat Hayri Ürgüplü, II. Nihat Erim Hükümeti'nin (34. Hükümet) istifası üzerine 1972 yılında da yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Ne var ki, kurduğu kabine 12 Mart yönetimi tarafından onaylanmayınca hükümeti kurma görevinden istifa etti.

Buraya kadar anlatılan biyografisinden görüldüğü üzere Suat Hayri Ürgüplü'nün hükümeti kurmakla görevlendirildiği zamanlar, önceki hükümetlerin istifa ettiği, bu anlamda hükümet krizlerinin belirdiği zamanlara denk düşmektedir. Bu anlamda Ürgüplü'nün ortaya çıkan hükümet krizlerini hafifletici bir tarafının bulunduğu Cumhurbaşkanları tarafından düşünülmüştür. Burada akla gelen soru, Ürgüplü'nün hangi niteliğinin ya da yönünün böyle bir düşünceyi doğurduğudur. Bu soruya verilebilecek cevaplardan biri; Ürgüplü'nün uzun yıllar devlet içinde önemli pozisyonlar üstlenmesi, bu yönüyle tecrübe ve güven kazanmış olmasıdır. Bu anlamda Ürgüplü'nün uzun yıllar boyu devletin çeşitli kademelerinde yer alması, onun yönetim alanında tecrübeli olduğunu düşündürmüş, iki kez hükümet kurma görevi almasını sağlamıştır. *Devlet adamı* olarak tanımlanan nitelikte bir bürokrat oluşu her daim siyasetçi niteliğinin önünde olan Suat Hayri Ürgüplü, tam da bu karakteriyle Türkiye siyasî tarihindeki yerini almıştır: Hükümet krizlerinin belirdiği ortamda Ürgüplü'den tecrübesini kullanarak bu krizleri hafifletecek, yumuşatacak yeni hükümetler kurması beklenmiş, bunun için iki defa görev verilmiştir. Bu durum, Ürgüplü'yü iki Cumhurbaşkanı ve siyasetçiler nezdinde güvenilir, *siyaset üstü bir devlet adamı* yapmıştır. Bu iddianın ortaya atılmasının önemli bir sebebi, Ürgüplü'nün DP'den milletvekilliği yapmış olmasına rağmen, 1965 yılında DP'ye darbe yapan ekibin başında yer alan Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in ona hükümeti kurma görevini vermekte herhangi bir beis görmemesindendir. Yine AP'ye karşı gerçekleştirilen 12 Mart Darbesi'nin yönetimi de onun 1961 yılında AP'den senatör olarak seçilmesini dert etmeyerek hükümeti kurma görevini ona vermekte herhangi bir sakınca görmemiştir. Suat Hayri Ürgüplü, gerek Cumhurbaşkanları gerekse siyasal parti yöneticileri nezdinde devlet adamı tecrübesiyle anılmış, bu özelliğiyle değişik kesimlerden her daim saygı görmüş ve kurduğu hükümetler bu niteliklerinden dolayı siyasal partilerce desteklenmiştir.

Suat Hayri Ürgüplü'nün bürokrat ve devlet adamı niteliğinin siyasetçi kimliğinden daha belirgin oluşu, onu Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki çoğu Başbakan'dan, siyaset adamından ayırt edebilmeyi kolaylaştırmaktadır. Şöyle ki,

örneğin Türkiye Cumhuriyeti tarihine damgasını vurmuş Başbakanlardan Adnan Menderes ya da Bülent Ecevit Başbakan –ve tabii ki, aynı zamanda parti genel başkanları– olmalarından başka herhangi bir devlet kurumundaki görevleri ile anılmazlarken ya da Süleyman Demirel siyasî kimliği yanında sadece DSİ'deki bürokratlığı ile anılırken; Suat Hayri Ürgüplü, başta Gümrük ve İnhisarlar Vekilliği, Büyükelçilik, Senato Başkanlığı olmak üzere, Başbakanlığı dışındaki birçok göreviyle birlikte hatırlanmaktadır. Ürgüplü, sahip olduğu bu niteliğiyle hükümet krizlerinden yeni bir hükümet kurarak çıkacak bir kişi olarak düşünülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nin 11. Başbakanı olan Suat Hayri Ürgüplü, 26 Aralık 1981 tarihinde uzun yıllardan beri mustarip olduğu kalp rahatsızlığından dolayı vefat etmiştir.

Altmışlı Yıllarda Türkiye'de Anti-komünizm: Truman Doktrini'nden Komünizmle Mücadele Dernekleri'ne

BAYRAM KOCA

1960'lar, Türkiye'de hem solun hem de sağın renklendiği ve çeşitlendiği yıllardır. 1950'lerde milliyetçi-muhafazakâr kesiminin ana yekûnu merkez sağı (DP) destekler iken, 1960'larda ise, milliyetçiler (MHP), İslâmcılar (MNP), merkez sağdan (AP) ayrı, kendilerine has ya partilerini kuracaklar ya da –MNP örneğinde olduğu gibi– partilerin temellerini atacaklardır. Ancak Türk sağındaki bu renklenme ve çeşitlenme, *millî dava* olarak görülen, sola karşı ortak zeminlerde bir araya gelmeye engel teşkil etmeyecektir. 1960'lı yıllarda Türk sağının sola karşı bir araya geldiği iki önemli ortak zeminden bahsedilebilir. Biri –bu yazının da konusunu oluşturan– KMD iken diğeri ise, MTTB'dir. Bu yazıda, ilk olarak Truman Doktrini ele alınacak, akabinde komünist imgesi üzerinde durulacak, son olarak ise bu imgenin yaratılmasında kayda değer rol oynayan KMD ve faaliyetleri ele alınacaktır.

Truman Doktrini

İkinci Dünya Savaşı sonrası, özellikle Avrupa'da, solun yükselişi söz konusudur. Fransa ve İtalya'da komünist partiler yüksek oylar almış ve hattâ hükümette bakanlıklar elde etmiş, Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya'da da sosyalistler iktidarı ele geçirmişlerdir. Yunanistan'da ise, zayıf merkezi hükümete karşı komünist gerillalar başarılı bir mücadele yürütmekteydi. Dolayısıyla "komünizm hayaleti" Batı Avrupa'da dolaşmakta ve bu durum ABD başta olmak üzere Batılı devletleri tedirgin etmekteydi. 1947 yılına gelindiğinde ise Yunanistan'da merkezi hükümeti askerî ve ekonomik olarak des-

tekleyen İngiltere, kendi iç ekonomik çalkantılarından dolayı, bu desteği keseceğini bildirir ve ABD'den Yunanistan'a destek vermesini ister. İşte bu şartlar altında Truman Doktrini gündeme gelir. Başkan Harry S. Truman, 12 Mart 1947'de ABD Kongresi'nde yaptığı şu konuşma ile kendi adıyla anılacak olan doktrini ilân eder: "Amerikan dış politikasının, kendilerini boyunduruk altına almak için silahlı azınlıklarca harcanan çabalara [Yunanistan] ve dış baskılara karşı koymaya çalışan özgür unsurların [Türkiye] desteklеme amacına yönelmesi gerektiği kanısındayım." Doktrin Türkiye ve Yunanistan'a toplamda 400 milyon dolarlık yardım yapılmasını öngörür. Ancak bu yardımın büyük bir kısmı (300 milyon dolar) Yunanistan'a geri kalanı (100 milyon dolar) Türkiye'ye yapılır. Ayrıca bu doktrin çerçevesinde Türkiye'ye ABD'den askerî uzmanlar ve iktisatçılar gelir. Truman Doktrini, hem ABD'nin dünya siyasetinde aktif rol aldığını hem de Soğuk Savaş'ın başladığını belirten işaret fişeklerinden biri olarak yorumlanabilir. Bu doktrinle ABD, Yunanistan ve Türkiye'ye askerî ve ekonomik yardımda bulunarak bu iki ülkeyi kendi etkisi altına almayı ve dolayısıyla herhangi bir SSCB etkisinden de uzaklaştırmayı amaçlamaktaydı. Türkiye Truman Doktrini'ne, içeriden ve dışarıdan komünizm tehlikesiyle karşı karşıya olduğu iddiasıyla dâhil edilir. Türkiye dış tehdit olarak SSCB'nin toprak ile savaşta ve barışta Boğazlardan geçiş hakkı istemesini, iç tehdit olarak ise, "yerli komünistlerin devleti ele geçirmeye çalışması"nı göstermiştir. Ayrıca Türkiye, jeopolitik konumu gereği; Ortadoğu'daki petrollerin güvenliği açısından Batı bloku için önemli bir *ileri karakol* işlevine sahiptir. Bu doktrinin, Yunanistan ve Türkiye'deki "komünist" tehlikesini bertaraf edip onları "güvenli" ülkeler haline getirerek SSCB'yi *çevreleme politikası* kapsamında kuşatma –dolayısıyla komünizmin yayılmasını engelleme– özelliği olsa da esasında; kendisini "hür dünya"da konumlandıran her ülke üzerinde ABD'nin hegemonyasını kurumsallaştırma amacını taşıdığı ileri sürülebilir. ABD'nin hegemonyası ile kurumsallaşan bu *Yeni Dünya Düzeni*, Truman Doktrini ile başlamış, Marshall yardımları ve NATO'nun kurulması ile devam etmiştir. Bu şekilde ABD, bir yandan Avrupa'yı siyasî, ekonomik ve askerî olarak güvence altına alıp istikrarı tesis ederken diğer yandan da, Niyazi Berkes'in *Unutulan Yıllar*'da belirttiği üzere, savaş sonrası ekonomik güçlüklerinden, dünyaya kendi ekonomik sistemini (kapitalizm) dayatarak kurtulacaktır. *Yeni Dünya Düzeni*'nin ekonomik sisteminin tüm dünyada geçerli hâle gelmesinin önündeki en büyük engel ise SSCB'nin önderliğini yaptığı *komünizm*dir. Bu kapsamda kapitalist blok, "öncelikli tehdit" olarak komünizmi işaretlemiştir. Komünizm karşısında ise ABD, komünizmle mücadele eden ve onları bastırmaya çalışan hükümetleri desteklemiş, onlara ekonomik ve askerî yardımlarda bulunmuştur. Kısaca, Soğuk Savaş dönemi boyunca "Hür Dünya"nın ideo-

lojisi *anti-komünizm* olmuş ve ABD'nin teşvikiyle anti-komünizm harlanmıştır. ABD'nin buradaki amacı, bir yandan komünizme karşı bir koruma kalkanı oluşturmak beri yandan da komünizm tehdidini canlı tutarak kendi etrafında bir müttefik ruhu, çevresini sadece kendisinin koruyabileceği (izlenimi yarattığı) bir dayanışma çemberi yaratabilmekti. Dayanışma çemberinde dışarıda olan komünizm iken içeride olan ise kapitalizmdir. Diğer bir deyişle, komünizmle mücadelenin kapitalizm etrafında kenetlenme, onun hegemonyasına girme ve böylece (küresel) rejimin devamlılığını garantileme rolü de vardı. Literatüre *McCarthyism* olarak geçen komünizmle mücadele, ABD'nin etkisi altında olan diğer ülkeler gibi Türkiye'de de yer bulmuştur. Türkiye, Truman Doktrini öncesi görece bağımsız bir dış politika izlerken, doktrin sonrası ABD etkisinde bir dış politika izlemeye başlar. Meclis'te Hükümet adına konuşan Nihat Erim, "Bugün Türkiye'nin ve Türkiye ile beraber dünyanın maruz bulunduğu tehlike, açıkça bu kürsüden ifade edebilirim ki, Amerika Birleşik Devletleri'nin yardımı olmadan önlenemez... Bu vesika [Truman Doktrini], bundan sonra, Türk-Amerikan yakınlaşmasının ve münasebetlerinin inkişafının temel taşı telakki edilmelidir," sözleri ile Truman Doktrini ve ABD yardımlarının önemine dikkat çeker. Basın ve genel olarak siyasî partiler bu doktrini sıcak karşılar; *Cumhuriyet* gazetesi 13 Mart 1947 tarihinde *Truman'ın Tarihi Nutku* manşetiyle çıkar. Ana akım medyanın destek verdiği bu doktrine muhalif olanlar ise, baskı görür: Mehmet Ali Aybar, İzmir'de çıkardığı *Zincirli Hürriyet* adlı gazetesinde ABD yardımının Türkiye'nin bağımsızlığını tehlikeye sokacağını yazmış ve bu eleştirisi sonrası milliyetçi gençler gazetenin basıldığı matbaaya yürümüşlerdir. Böylelikle Türkiye, anti-komünizm ideolojisinin ilânından itibaren daha ilk eleştiri/itiraza tepkisini göstermiş, anti-komünizm ideolojisine sadık bir şekilde hareket edeceğinin sinyallerini vermiştir. Ancak Aybar ve bazı sol çevrelerin eleştirilerinin haklılığı birkaç yıl sonra anlaşılacaktır. ABD'den alınan askerî malzemelerinin yedek parçaları ve bakımı ancak yine bu ülkeden sağlandığı için kısa süre sonra yardımlardan daha büyük bir miktarı bu ülkeye verilecektir. (ABD'den toplamda 100 milyon dolar yardım veya askerî malzeme alan Türkiye, neredeyse her yıl 140 milyon dolardan fazla bir meblağı bu malzemelerin bakım ve onarımı için bu ülkeye vermiştir.) Sonuç olarak askerî malzemelerin bakım ve onarımı için harcanan para Türkiye'nin dış ticaret dengesi için büyük bir sorun oluşturacak, Baskın Oran'ın belirttiği gibi, Türkiye askerî ve ekonomik olarak dışa bağımlı hâle gelecek, bunun temeli ise Truman Doktrini ile atılacaktır.

Anti-komünizm ideolojisini hegemonik hâle getirmenin önemli bir veçhesi, yayınlardır. Türkiye'de ilk anti-komünist yayınlar, Amerikan kaynaklarından çeviriyle oluşmuştur. Bu çeviri yayınlarının da etkisiyle anti-komü-

nist söylem, Türk sağının mütemmim cüzü haline gelmiştir. Anti-komünist söylemin Türk sağının mütemmim cüzü haline gelişi, 1940'ların ortalarından itibaren CHP'nin politikalarıyla başlar, ellilerde DP'nin politikalarıyla artarak devam eder. Türkiye'nin ellili yıllarını, Fatih Yaşlı'nın *Kinimiz Dinimizdir* kitabında belirttiği gibi, "...bir tür Soğuk Savaş'a intibak ve ideolojik tahkimat yılları olarak" değerlendirebiliriz. Soğuk Savaş'ın kesif bir şekilde yaşandığı ve komünizm karşıtlığının kurumsallaşarak dernekleştiği dönem ise, şüphesiz, *altmışlar*dır.

* * *

Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji* adlı eserinde 27 Mayıs Darbesi'nin Cumhuriyet'in ilk otuz yılında kurulan siyasal dengenin toplumsal temellerini zayıflattığını ve toplumsal örgütlenme ile devlet otoritesine ilişkin geleneksel anlayışın son kalıntılarını ortadan kaldırarak sosyal sınıfları oluşturduğunu savlar. Kısaca, 27 Mayıs Darbesi sonrası Türkiye'de sınıfların belirginleştiği söylenebilir. 1961 Anayasası'nın da sağladığı özgürlük ortamıyla birlikte Türkiye'de, sınıf temelli sol siyaseten belirgin olmaya başlar ve altmışlar boyunca, dünyadaki konjonktürün de etkisiyle, yükselişini sürdürür. 1961 Anayasası, temel hak ve özgürlükler açısından görece ileri olup sosyal adalet ve sosyal devlet anlayışını destekler. Türkiye'de kurulan sol partiler arasında kitleselleşen ve sınıf temelli siyaset yapan ilk parti olan TİP de, dinamik bir şekilde Anayasayı yorumlayarak onun sosyalist sisteme açık olduğunu belirtir. TİP'in Anayasa vurgusu öyle güçlü idi ki, taşradaki seçim kampanyalarında *Her Köye Bir Anayasa!* sloganını sıklıkla kullanırdı. TİP, Anayasanın sağladığı imkânlarla, parlamento aracılığıyla iktidara gelip, tedrici bir şekilde, devrim yapmayı amaçlıyordu. TİP'in program ve tüzüğünde parlamenter yoldan sosyalizm mücadelesi vereceğini ilân etmesi, partinin bu temel varsayımının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. TİP'in yanı sıra DİSK, TÖS, *Yön* dergisi, FKF gibi sol dergiler ve yapılar da bu ön kabul ve varsayım çerçevesinde siyaset yapan diğer sol örgütler olarak anılabilirler. Dolayısıyla altmışlar Türkiye'si hem solun hem de sol/komünizm karşıtlığının aynı anda yükseldiği bir kesit olarak tarihe geçecektir.

Türkiye'de "Komünist"in İnşâsı: "Allahsız, Vatansız, Namussuz"

Anti-komünizmin yoğun bir şekilde yaşandığı dönem 1960-1980 arasıdır. Bu durumu karşılayan belki de en iyi ifade, Celal Bayar'ın 1970'lerde bir beyanatında sarf ettiği "Bu kış komünizm gelecek" cümlesidir. Bayar'ın ifadesinde ima edilen "komünizm heyulası", sağ kesimin hâlet-i ruhiyesini teşhir etmektedir. Bu "heyula/korku"nun nesnel gerçeklikle bir ilgisi yoktur –

ki komünizm örneğinde olduğu gibi ya olanı abartır ya da sunidir–; önemli olan işlevidir. Milliyetçi-muhafazakâr kesim ile "komünizm heyulası" arasında birbirini besleyen/etkileyen iki tür bir ilişkinin olduğu söylenebilir: ilki, iktidarın mantığına işleyen "komünizm heyulası", milliyetçi-muhafazakâr kesimin içindeki çatışmaların üzerini örtme ve komünizme karşı bir birlik yaratma işlevine sahiptir. İkinci olarak ise anti-komünizm, milliyetçi-muhafazakâr kesimin korku ve endişelerinden beslenir. "Komünizm heyulası", işte bu şekilde 1960'larda milliyetçi-muhafazakâr terkibin harcının karılmasında başat rol oynar. Komünizm tehdidi, artık, Türk sağını bir araya getiren temel faktörlerden biri olmuştur. Bu çerçevede anti-komünizmin Türk sağının bir araya gelişinde "kurucu öteki" işlevi gördüğü söylenebilir. Bu bir araya gelişle birlikte, sola karşı mücadele aktif bir şekilde başlar. Ellilerde sol kesimi temsil eden "komünist" örgütlenmeler olmadığı için sağ cenah, suni olarak "komünist kirli odaklar" oluşturur ve neredeyse her olayın ardında (Örneğin 6-7 Eylül Pogromu, Malatya Suikastı ve diğerleri gibi) bu "kirli odakları" arardı. Altmışlarda ise, sağ cenahın nazarında, komünizmin timsali olarak TİP, DİSK gibi (somut) yapılar vardır. Özetle altmışların karşısında duran sol (tehdit), ellilerin soyut teorik solundan çok daha somut ve elle tutulurdur: Altmışlarda sol daha net *görünür* hâle geldikçe, sağ açısından da bir tehdit olarak daha somut, daha orada, daha mücerret bir tehdit haline gelir/getirilir. Bu açıdan altmışlar sağının suni olarak "komünist kirli odaklar" yaratmak zorunda kalmamasından dolayı ellilere nazaran daha şanslı (!) olduğunu söyleyebiliriz. Türk sağının komünist yaftalaması, öyle boyutlara ulaşacaktır ki, asayişi/statükoyu değiştirmeye yönelik her türlü girişim bu eleştirilerden nasibini alacaktır. Öyle ki, 1946-1950 yılları arasındaki DTCF'deki tasfiyeler, sol/sosyalist partilerin kapatılması gibi politikalarıyla anti-komünizmin ilk başlatıcısı ve aktif yürütücüsü olarak belirtebileceğimiz CHP bile –ki muhalefette olduğu dönemde dahi komünizmle mücadeleyi desteklemiştir– bu yaftalamadan nasibini alacaktır. CHP'nin 1960'ların ortasında kendisini *Ortanın Solu*'nda tanımlaması –ki bu kavramın, aşırı sol olarak tanımladığı sosyalist solu sistemin dışına itme amacı taşıdığını da unutmayarak– sağ kesimin tepkisini çekecek, Süleyman Demirel Ortanın Solu'nu "komünizme giden bir yol" –"ortanın solu Moskova yolu"– şeklinde popüler sağ dile tevil edecektir. Tayfur Sökmen de, *Cumhuriyet Halk Partisi Ortadadır, Ortanın Solu Moskova Yoludur* başlıklı broşür hazırlar. Türk sağının "endişeli" bir ruh haliyle düzene itiraz eden her çıkışı "pragmatik" bir şekilde komünist olarak işaretlemesi, onun anti-komünizm politikalarını nalıncı keseri gibi kendine yontmasına zemin hazırlıyordu. Nitekim Yüksel Taşkın da, "Antikomünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm" adlı makalesinde Türk sağının abartılı anti-komünizm politikalarını anlamak için "prag-

Başbakan Adana'da çok sert konuştu

DEMİREL: BİZDE SOSYALİST GEÇİNEN, KOMÜNİSTTİR

Hürriyet, 16 Kasım 1966.

matizm" ve "endişeli" kavramlarını önerir.

Türk sağının komünizmle mücadele politikalarından biri de, *komplo teorileri*dir. Komplo teorileri, daha çok, karşılaşılan meseleler karşısında acil analiz yapmak gerektiğinde ortaya çıkar ve amacı, Moskovici'nin belirttiği gibi, anlamaktan ziyade bertaraf etmektir. Komplo teorileri aracılığıyla meseleler basitleştirilir ve kolaycı yoldan açıklanmaya çalışılır. Bu teoriler halka, basit bir şekilde "ülkemiz üzerinde oynanan oyunları" açıklama ve "büyük resmi" gösterme gayretindedir. Komplo teorilerinin menzilindeki grup ise, *azınlıklar*dır. Soğuk Savaş sürecinde bu azınlıklar, komünistler olmuştur. Komploculuk mantığına göre, azınlıklar (komünistler) gelişmekte olan ülkemizin ayağını kaydırmaya ve masum halkımızı kandırmaya çalışan "dış mihraklar/üst akıl"ın (Moskof) emellerine hizmet eden vatan hainleridir. Bu teorilerin, diğer bir olumsuzluğu, iç dinamikleri reddetmesi ya da önemsizleştirmesi, onları "dış mihraklar"ın hesabına çalışan "piyon"lar olarak görmesidir. Paranoyak bir hâlet-i ruhiye ile üretilen komplo teorileriyle komünizm tehlikesi sürekli gündemde tutulmuş, böylece milliyetçi-muhafazakâr kesimin komünizme karşı teyakkuz halinde olması amaçlanmıştır. Nitekim 1960'lı yıllarda başta Fethi Tevetoğlu olmak üzere pek çok "komünistle mücadele neferi", Türkiye'deki sosyalistlerin/komünistlerin Moskof hesabına çalıştığını komplo teorileri aracılığıyla deşifre etmeye çalışmıştır.

Yasalar çerçevesinde bakıldığında, 1961 Anayasası sosyalist bir sistemi savunmaya izin vermekte ancak meşhur TCK'nin 141. ve 142. maddeleri ile komünizm ve propagandası yasaklanmaktaydı. Bununla birlikte anti-komünizmi ideolojik anlamda besleyen sağ görüşlü aydınlar, kendisini solda ve hattâ demokrat olarak konumlandıran neredeyse her kuruluşu/grubu/kişiyi *komünist* olarak yaftalamaktaydı. Bu yaftalamalardan pek çok aydın, sanatçı, DİSK, TİP, CHP gibi yapılar –ki bu kişiler/yapılar komünist olmadıklarını beyan etmelerine rağmen– nasibini alır. Sözgelimi bu yıllarda Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Can Yücel, Ruhi Su, Âşık Mahzuni gibi sanatçılar hakkında "komünizm propagandası yapmak" suçundan soruşturma açıldı; kimileri ise tutuklandı. Kürtler de bu yaftalamalardan kendilerine düşen payı alırlar; devlet ve sağ görüşlü aydınlar komünist kışkırtmasından kaynaklı olarak Kürt meselesinin ortaya çıktığını iddia ederler. Onlara göre yasaların yasakladığı komünizm, –yasaların izin verdiği– sosyalizm maskesi altında sürdürülmektedir. Peyami Safa, Fethi Tevetoğlu, İlhan Darendelioğlu, Hayrani Ilgar, Necip Fazıl Kısakürek gibi isimler eserlerinde komünistleri tarif etmek-

te, sosyalistleri ise sosyalizmi paravan olarak kullanan gizli/kripto komünistler olarak nitelendirmektedirler. Dolayısıyla anti-komünizmi üreten/besleyen sağ görüşlü aydınlar nazarında sosyalist, sol ve hattâ demokrat yapıların/kişilerin maskeleri kaldırıldığında asıl yüzleri olan komünistlikleri deşifre olacaktır. Sağ kesimde, sosyalizm ile komünizm arasındaki farkı eserlerinde ortaya koyan ender isimlerden biri olarak Nurettin Topçu'dan bahsedilebilir. Topçu komünizmi, enternasyonal, materyalist ve Anadolu kültürüne uzak olması sebebiyle çirkef çukuru olarak eleştirir. Sosyalizmi ise, *Ahlak Nizamı* adlı eserinde, özel mülkiyetin kamusallaştığı, sınıfsal eşitsizliğin ortadan kalktığı dayanışmacı bir sistem olarak tanımlar ve İslâm'ın üzerine bina ettiği *Ruhçu Sosyalizm*'i savunur. Topçu'yu kenara koyarsak Türk sağı ve aydınları, Soğuk Savaş boyunca, genel olarak, sosyalist, sol, demokrat insanları/yapıları komünizm sepeti içerisinde değerlendirmiş ve kriminalize etmiştir.

Komünizm suçlamasıyla kriminalize etmeye belki de en güzel örnek Vefa Lisesi İngilizce Öğretmeni Lamia İren'in başına gelendir. Çetin Altan'ın 23 Kasım 1961 tarihli *Milliyet* gazetesindeki köşesinde anlattığına göre; İren 14 Nisan 1961 günü yüzü tahtaya dönük ders anlatırken, birden genç irisi bir öğrenci yerinden fırlayarak öğretmenin üzerine atlar ve daha önceden hazırladığı bir metre boyundaki bezi öğretmenin boynuna geçirir ve sıkmaya başlar. İren, yere yuvarlanmış ve mosmor kesilerek bayılmıştır. Önceden de vukuatları bulunan öğrenci Lamia öğretmeni sınıfın kapısına doğru sürüklemeye başlamıştır. Çevreden yetişen öğretmen ve öğrenciler İren'i güç bela kurtarırlar. Akabinde olay okulun Disiplin Kurulu'na intikal eder. Öğrenci, Disiplin Kurulu'nda, Gökhan Atılgan'ın *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* çalışmasında belirttiğine göre, iki gerekçe söyler: "Öğretmen komünizm propagandası yapmış ve Devlet Başkanı Cemal Gürsel'e hakaret etmişti." Öğrencinin bu savunması, muteber görür ve 28 yıllık Lamia öğretmen tutuklanır. Lamia öğretmen, altı yıl sekiz ay hapis, iki yıl iki ay da sürgün cezası alır. Daha önce de beden eğitimi öğretmenini döven öğrenci ise hiçbir ceza almamıştır. İtirazlar sonrası, Lamia öğretmen 1 yıldan fazla hapis yatmış ve ancak sonrasında tahliye edilmiştir. Dolayısıyla komünizm, bu örnekte de görüldüğü üzere, cezadan kurtulmak ve/veya bir kişiyi cezalandırmak için dönemin *inandırıcı* bir aygıtıdır.

Soğuk Savaş sürecinde komünizm tehdidine karşı, rejimin –neredeyse– bütün unsurları adeta ağız birliği etmiş gibidir. Tekmili birden komünizme karşı mücadele ediyor, bu konuda başı, devlet ricali çekiyordu. 1965 seçimleri öncesinde Demirel, anti-komünist retoriği kendi siyasî geleceğinin bir malzemesi olarak başarılı bir şekilde kullanır. Seçim öncesi konuşmalarında, "Ülkenin % 98'i[nin] Müslüman, [olması sebebiyle] komünizmin bu ülkeye giremeyece"ğini belirtir. Bu sözleriyle Demirel, komünizm ile İslâm arasında

antinomi kurar. Başka bir deyişle, birinin olduğu yerde diğerinin yaşamayacağı bir ilişki... Şerif Mardin *Siyasal ve Sosyal Bilimler* adlı çalışmasında, bu topraklarda eskiden beri "...en ciddiye alınan radikalizm şeklinin din aleyhtarlığı" olduğunu söyler. Demirel'in kurduğu bu antinomi ile komünizmin İslâm'a kastının olduğu imajı çizilerek komünizmi ötekileştirmenin en temel yollarından biri oluşturulmuştur. Bu noktada Feroz Ahmad'ın *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* adlı çalışmasında, İslâm'ın anti-komünizm politikalarında aktif bir şekilde kullanılmasında, komünizme karşı İslâm'ın panzer olarak kullanılabileceğini öngören Amerikan Ulusal Güvenlik Kurumu (NSA) iç hizmet belgesinin de etkili olduğunu iddia ettiğini hatırlatmak yerinde olacaktır.

Demirel'in yanı sıra Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, bir süreliğine de olsa, KMD üyelerinin kendisine teklif ettiği *fahri başkanlığı* kabul etmiş ve derneğin fahri başkanı olmuştu. MP Genel Başkanı Bölükbaşı da, 1965 seçimleri öncesi Erzurum'da yaptığı şu konuşma ile komünizme karşı olduğunu ortaya koyar: "Sizlere 'yoksullar, ırgatlar, emekçiler, topraksız köylüler' diye hitap eden ve böylece Türkiye'de bir komünist ihtilâlinin şartlarını hazırlamak isteyenlerin hocaları, Lenin ve Stalin gibi maazallah muvaffak olurlarsa, her birisi bir Rus çarının saltanatına kavuşacaklar ve sizler de tavuğunun yumurtasını yiyemeyen, ölüsünü gömecek bir toprağa sahip olmayan, sözde komünist cennetinin köleleri olacaksınız." Bölükbaşı bu sözleriyle komünizmin gelmesi halinde *mülksüzleştirme*nin olacağını dile getirir. Anti-komünizm politikalarının, haliyle KMD'nin, menzilinde olan CHP dahi (!) komünizme karşı olduğunu hem Meclis'teki Komünizmle Mücadele Komisyonu'na üye vererek hem de İnönü'nün yaptığı şu konuşma ile ortaya koyar: "Komünizmle devlet mücadele eder. Anayasa ve kanunlarımız buna âmirdir. Bu, derneklerin ve cemiyetlerin görevi değildir." İnönü'nün konuşmasında bahsettiği "dernekler"den kastının KMD olduğu şüphesizdir. Bu konuşmadan da anlaşılacağı üzere CHP, anti-komünizm politikalarını desteklediğini ancak bunun uygulayıcısı olan KMD'nin *Ortanın Solu* politikasından dolayı kendi aleyhine çalışmasını eleştirdiğini belirtir. Komünizme karşı mücadele eden diğer yüksek mevkili şahsiyet dönemin Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'dır. Tural ile ilgili bir parantez açmak gerekirse; Tural'ın Genelkurmay Başkanı olması, Deniz Cenk Demir'in bu kitapta yer alan çalışmasında belirttiği üzere, Demirel'in ordu ile anti-komünizm üzerinden yakınlaşma çabalarının bir sonucudur. Darbe söylentilerinin sürekli gündemde olduğu altmışlı yıllarda –ki iki kez Talat Aydemir darbe girişiminde bulunur– Demirel, ordu ile uzlaşıyı komünizm karşıtlığı ile kuracağını düşünür ve bu sebeple de komünist karşıtlığı ile bilinen Tural'ı eski Genelkurmay Başkanı ve dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a danışarak atar. Dolayısıyla Tural'ın komünizmle mücadele etmesi tesadüf değildir hattâ bizzat komünizm-

le mücadele etsin diye bu göreve atanmıştır. Tural'ın *Yıkıcı Faaliyetlerle Mücadele* (kimi kaynaklarda bu emir, *Komünizmle Mücadele El Kitabı* şeklinde geçmektedir) ismiyle yayımladığı, 2.500 adet basılan ve bütün askerî birliklere dağıtılan, emrinde komünistlerin Türkiye'yi bir ihtilâl yaparak ele geçirmeye çalıştıklarını yazar. Emirde, "komünizm felaketi" geldiği takdirde olacaklar da yer almaktadır:

> Türk milleti etnik gruplarla paramparça edilecek, din kalkacak, camiler tahrip edilecek. Türk erkek nesli Rusya steplerine sürülecek, buna mukabil komünizmi benimsemiş bir erkek kitlesi getirilip yeni bir nesil yetiştirilecek, Türklük yok edilecek. Yaşlılar, bir yıllık denemeden sonra eğer sarf edilen paranın karşılığını çalışmalarıyla veremiyorlarsa yok edilecek. Devlet idaresi Moskova Komünist Partisi uşaklarının eline verilecek ve her şey komünist standartlarına göre idare ve muamele edilecektir.

Tural'ın sözlerinde somutlaşan, komünizm gelirse, ezelden beri düşmanımız olan "Moskof" işgaline uğrarız tezi belki komünistlere karşı yürütülen "vatan haini" suçlamasının temelini oluşturur: Dış mihrakların (Moskof) maşası olan iç güçler (komünistler) ülkemizi bölmek istiyor! Nitekim Namık Kemal Zeybek, komünizm korkusunun temelinde bizatihi komünist sistemin kendisi değil, "komünizm gelirse Rus işgaline uğrar"ız korkusunun yattığını belirtir. Alparslan Türkeş de, benzer şekilde, *Bir Devrin Perde Arkası* başlıklı kitabında komünistlerin ülkeyi yıkmaya yönelik emellerini ve buna karşı çözüm önerilerini şu şekilde dile getirir: "Beynelmilel Komünizm, içerideki satılmış hainlerle bağımsız son Türk Devleti'ni yıkmak istemektedir. Millet ve vatan bütünlüğümüze kasteden bu hain eller mutlaka kırılmalıdır. Bu amaçla milliyetçi bütün güçlerin millî bir ülkü etrafında toplanması şarttır." İşte bu "komünistlerin ülkeyi bölme ya da yıkma" tehdidinden (aslında endişesinden) dolayı, komünizmle mücadele sadece siyasî bir mesele değil, topyekûn bir *millî dava* olarak tahayyül edilir. Komünizmle mücadele, devletin bekasını tehdit eden komünistlere karşı yürütülen bir millî dava olarak kurgulandığında ise onlara yönelik her türlü baskı ve/veya şiddet; bir yasaklama ya da müdahale olarak değil tersine millî davaya hizmet etme şeklinde değerlendirilecektir. Dolayısıyla bu dönemde, mevzu komünizm olduğunda demokrasinin üzerine şal örtülüyor, böylece rejimin otoriterleşmesinin önü açılıyordu. Hatta bu nedenle *komünizmi eleştirenleri eleştirmek* dahi suç sayılacaktır/sayılmalıdır: Cüneyt Arcayürek, anılarında, Tural'ın üstüne vazife olsun olmasın her konuda birtakım demeçler verdiğini ve kendisinin de bunu eleştirdiğini belirtir. Bundan dolayı da, bir sabah işe giderken kaçırıldığını, "Sen bizim büyüklerimizi komutanları nasıl tenkit edersin? Sen komünist misin, o... çocuğu seni" sözleriyle tartaklandığını yazar. Bu-

BUGÜN 8 SAYFA 25 KURUŞ

Milliyet
Halk Gazetesi

ÜÇÜNCÜ BASKI

23 OCAK

"KOMÜNİSTLER TÜRKİYE'Yİ BİR İHTİLÂL YAPARAK ELE GEÇİRMEYE ÇALIŞMAKTA, DİKKATLİ OLALIM"

TURAL, KOMÜNİZM İÇİN ORDUYA EMİR VERDİ

Basına, bir kısım öğrenci teşekküllerine çatan emir her ayın ilk Cumasında askerlere ders olarak okutulacak

LİSELERARASI HAFİF BATI MÜZİĞİ YARIŞMASI

YARIŞMA ŞARTLARI

Tutuklanan TMTF'liler

Milliyet, 23 Ocak 1967.

radan da anlaşılacağı üzere, gazetecilerin eleştirileri dahi, "komünist" suçlamasıyla işaretlenir. Son olarak Tural, emrini Mustafa Kemal Atatürk'e atfedilen şu sözlere isnat eder: "Türk âleminin en büyük düşmanı komünizmdir. Her görüldüğü yerde ezilmelidir." Bu "veciz" cümle Soğuk Savaş döneminde epey popülerdir. Öyle ki, 1957 yılında ABD eliyle kurulan ve Türkiye'de ilk Amerikan tipi üniversite --dolayısıyla Amerikan yanlısı ve Sovyet karşıtı-- olma özelliği taşıyan, Atatürk Üniversitesi'nin duvarlarını süslemiş, kendisini bir numaralı komünist düşmanı olarak gören Fethi Tevetoğlu bu vecizeyi sahiplenmiş ve ayrıca KMD'nin komünizme karşı hazırladığı pek çok broşürün kapak sayfasında da yer almıştır.

Devlet ricali komünizme karşı bu duygu ve düşünceleri beslerken, özellikle sağ görüşlü düşünürler de onları destekler, anti-komünist retoriğe katkı yaparlar. Peyami Safa, *Kızıl Tehlike İçinde* adlı eserinde komünistlerin yalancı olduğunu, Allah'a inanmadıklarını yazarken, Sâmiha Ayverdi *Misyonerlik Karşısında Türkiye* adlı eserinde Hıristiyanlara seslenerek, onlara Müslümanları rahatsız etmek yerine komünistlere karşı işbirliğine çağırır. Milliyetçi-muhafazakâr kesimin *üstadı* Necip Fazıl Kısakürek ise, *Çepçevre Sosyalizm, Komünizm ve İnsanlık* adlı eserinde komünizmi çepeçevre sarıp ateş halkaları içinde akreplerin yaptığı gibi intihara zorlamak gerektiğini belirtirken *Konuşmalar*'ında da, solu sindirmenin yetmeyeceğini onları "ezmek gerek"tiğini belirtir. Daha da ileri giden Kısakürek, *Raporlar 7-9*'da, *Komünistlikle Mücadele Polisi* kurmayı önermiş ve bu polislerin dilediği şahsa "ko-

münist olmadığını ispat et" diyebilme yetkisinin olması gerektiğini savunmuştur.

Devlet ricalinin ve milliyetçi-muhafazakâr aydınların komünizme karşı bu sert tutumlarını belirttikten sonra, komünist imgesinde belirtilmesi gereken son nokta, komünistlerin "ahlâksız" olduğu ve bu ahlâksızlıklarını Türk gençliğine ve Türk kadınına yaymak istediği tezidir. *Masum halkı* özellikle gençleri "sapık ideoloji"den (komünizmden) korumak için komünistlerin özel hayatlarının olmadığı pek çok düşünür tarafından işlenir. Komünistler işte bu "cinsel ahlâksızlığı" topluma yayarak Türk kadınını "orospuluğa" meyyal hâle getirmeyi amaçlamaktadır!

Toparlayacak olursak komünistler, dinimize ve ahlâkımıza kastetmiş, Moskof maşaları, masum halkımızı kandırıp ülkeyi bölmek isteyen hainlerdir; "mutlak kötü"dürler. Komünistlerin karşısına ise KMD'de, Tanıl Bora ve Necmi Erdoğan'ın *Biz Anadolunun Bağrı Yanık Çocukları* adlı çalışmalarında belirttikleri üzere, Anadolu'nun *temiz, saf, öz, Müslüman-Türk* ve hattâ *bağrı yanık* ahalisi çıkartılıyordu. Komünizmle mücadele edenler hem *Moskof karşıtı* hem de –Moskof karşısında diğer kutbu temsil eden– *Amerikan yandaşıydılar*. KMD, adeta *Amerikan Muhipler Derneği* gibiydi. Soğuk Savaş sürecindeki, Amerikan yandaşlığı-Moskof karşıtlığına örnek olarak, *Türkiye Barış Cemiyeti*'nin üyelerinin "Amerikalılarla dostluğumuzun bozulması gayesi istihdaf" ettikleri gerekçesiyle hapis cezasına çarptırılması, Ağustos 1950'de Sovyetler'deki *Narodni Dom* adıyla benzerleri bulunduğu iddiasıyla Halkevleri ve halkodalarının kapatılması verilebilir. Komünizm düşmanlığının körüklediği Amerikan yandaşlığının ulaşacağı ifradı, ileride, *Kanlı Pazar*'da da göreceğiz. *Komünist-komünistle mücadele eden* karşıtlığını Carl Schmitt'in kavramlarıyla ifade edecek olursak, ahlâkta *iyi*, estetikte *güzel*, ekonomide *kârlı* olan *dosta* diğer bir deyişle komünistle mücadele edene aitken; sırasıyla, *kötü*, *çirkin* ve *zararlı* olan ise *düşman* olan komünistlere aitti. Bu şekilde, iktidar kendi yandaşını "komünizm bu kış gelecek" korkusuyla çocuklaştırıp saflarını sıklaştırırken, düşmanı şeytanlaştırıyor/dehumanize ediyordu. Kendi kitlesine anarşiye karşı asayişi komünistleri yok etmek şartıyla vaat ediyordu. Asayişin 1960'lardaki bekçileri ise KMD idi.

Komünizmle Mücadele Dernekleri

Türkiye'de üç farklı şehirde ve üç farklı tarihte KMD kurulmuştur. İlki resmî olarak 1948 yılında Zonguldak'ta kurulur. Ancak derneğin aktif hâle gelmesi 1944 Irkçılık-Türkçülük Davası'nda yargılanan, Nihal Atsız'ın kardeşi Nejdet Sançar'ın 1950 yılında Zonguldak'a eşinin tayini sebebiyle gitmesiyle gerçekleşir. Sançar'la birlikte dernek, komünizm aleyhtarı filmler göstermiş,

Komünizme Karşı Türklük adında gazete çıkarmıştır. Derneğin en ses getiren faaliyeti ise, Nejdet Sançar'ın *Nâzım Hikmet Meselesinde A. E. Yalmana Cevap* adlı kitabı yazmasıdır. 3.000 adet basılan kitapta Sançar, Ahmet Emin Yalman'a, Nâzım Hikmet'in hapishaneden çıkmasında rol oynamasından ötürü tenkitlerde bulunur. Dernek Zonguldak'ta yerel kalmış ve sınırlı bir çevreye hitap etmiş, 1953 yılında da faaliyetlerine son vermiştir. KMD'nin, İstanbul, Ankara gibi merkez bir yerde kurulmayıp Zonguldak gibi bir taşrada kurulması tesadüfî değildir. Ömer Laçiner'in "Merkez(ler) ve taşra(lar) dönüşürken" adlı yazısında belirttiği gibi, oy deposu olan ve bu sebeple iktidarın belirleyicisi olan taşrada anti-komünizm, ideolojik-politik atmosferin temel birleşenidir. Üstelik, yine Laçiner'in belirttiği üzere, taşra, anti-komünizmle modernleşmeye karşı tepkisini modern karşıtı sayılmadan ifade etme fırsatı bulmuş oluyordu. Diğer bir deyişle, KMD'ler, gerici olarak yaftalanmadan İslâm'ı savunmanın ve Kemalizm'e mesafeli durmanın mekânları idi. Nitekim KMD'lerin tabanını da, çoğunlukla, taşralı ya da taşradan kente göç etmiş gençler oluşturmuştur. Zonguldak'taki ilk KMD'nin milliyetçiler tarafından kurulması tesadüfi değildir. KMD, menşei olarak milliyetçi derneklerdir. Kurulan her KMD'de milliyetçilik ideolojisi ve milliyetçiler aktif rol oynamış, 1960'larda milliyetçiliğinin yanına İslâm vurgusu eklenmiştir ki, bu İslâm vurgusu, ana akım milliyetçiliği temsil eden MHP'nin 1969'daki *Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman* (olma) vurgusundaki dönüşüme paraleldir. Nitekim KMD'nin başkanlığını yapacak olan İlhan Darendelioğlu'nun da, *Türkiye'deki Milliyetçilik Hareketleri* adlı eserinde KMD'yi milliyetçi hareketler arasında sayması bu anlamda manidardır. Milliyetçilerin komünist düşmanı olmasının temelinde, yukarıda bahsedilen, ebedi düşman Rusya'nın yatmasının yanı sıra Turan ülküsüne ait olduğu iddia edilen coğrafyanın büyük bir kısmının Rusya hükümranlığı altında olması ve Türklüğü besleyen ideologların (Örneğin Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Zeki Velidi Togan) Rusya'nın işgal ettiği topraklardan Türkiye'ye gelmesinin ve onlardaki *anti-Rus* düşüncesinin de etkisi vardır. Dolayısıyla "Rusların maşası" komünistler, milliyetçiler nazarında, Kemal Can'ın "Ülkücü Hareketin İdeolojisi" adlı makalesinde belirttiği üzere, siyasî ve kültürel yabancılaşmanın timsalidirler. Ünlü Türkçü Nihal Atsız da, komünistleri "içimizdeki şeytanlar" olarak yaftalar. Komünist tehlikesine karşı bazı milliyetçi dernekler (*Türk Kültür Ocağı, Türk Kültür Çalışmaları Derneği, Türk Gençlik Teşkilatı, Türk Kültür Derneği, Genç Türkler Cemiyeti* ve Kayseri'de kurulan *Kültür Birliği*) 1950 yılında bir araya gelerek *Milliyetçiler Federasyonu* (daha sonra *Türk Milliyetçiler Derneği* olarak değiştirilecektir) adı altında örgütlenir ve *Komünizme Karşı Birleşelim ve Çarpışalım!* sloganı çerçevesinde DP hükümetinin de desteğini alarak Türkiye çapında faaliyet göstermeye başlarlar.

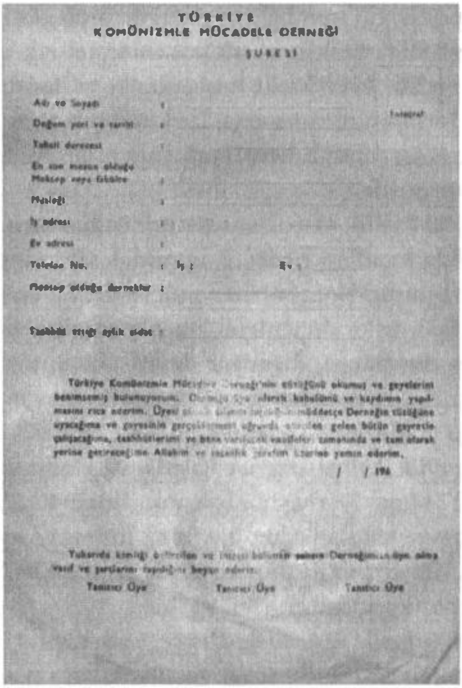
Diğer bir deyişle milliyetçiler, Darendelioğlu'nun belirttiği üzere, artık *aksiyoner* değil *reaksiyoner*dirler. Milliyetçiliği, reaksiyonerliğe iten temel etken ise *anti-komünizm*dir. Bu reaksiyonerlik, 1960'larda keskinleşir, yukarıda bahsedilen, milliyetçi-muhafazakâr terkibin oluşmasıyla Türk sağının temel unsurlarından biri olur. Kısaca komünist tehdidi hem Türk sağını bir araya getirmiş hem de onu reaksiyonerleştirmiştir.

İkinci KMD dönemi, İstanbul'da 50 kişilik kurucular listesinin başvurusuyla 1956'da başlamıştır. İstanbul'da kurulan KMD, Zonguldak'takinden bağımsız olmakla birlikte amaç yine aynıdır: Komünizmle mücadele. Bu *yeni* KMD de kurulduktan sonra çeşitli faaliyetler düzenlemekte gecikmemiştir. Söz konusu bu faaliyetlerin başında düşmanın, diğer bir deyişle komünizmin, "gerçek yüzünü" tanıtmaya yönelik çalışmalar gelmektedir. Bu meyanda, 8 Ocak 1957 tarihinde Peyami Safa *Marksizm'e Bir Bakış*, 15 Ocak 1957 tarihinde Cezmi Türk *Bizim Milliyetçilik Anlayışımız ve Komünistlik* adında konferanslar vermişlerdir. Dernek, 27 Mayıs Darbesi ile kapanır. İkinci KMD de, ilki gibi yerel kalır ve sınırlı bir çevreye hitap eder. Nitekim, kitlesi ve icraatıyla değerlendirildiğinde, esas KMD üçüncüsüdür. Üstelik üçüncü KMD döneminde, artık reaksiyonerlik de söz konusudur...

Türkiye'de 3. KMD, *Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği* adı altında, Darendelioğlu'nun ifadesiyle, "...komünist tehlikesinin geçmiş yıllara nispetle daha çok arttığına kani olan İzmir'de 41 vatansever" kişinin başvurusuyla kuruldu. Dernek, tüzüğünün I. maddesinde amacını şu şekilde belirtir:

> Dernek, başta komünizm olmak üzere, yıkıcı, yıpratıcı ve bozguncu fikir ve cereyanlarla mücadele etmek, millî kültürümüzü, millî ve manevi değerlerimizi korumak gayesiyle kurulmuştur. Bu maksada ulaşmak için aşağıdaki mevzularla iştigal edilir:
>
> Tarih, vatan, kültür ve kader birliği şuurunu kökleştirmek,
>
> Demokratik nizam ve insan hakları fikrini kıymetlendirmek,
>
> İçtimaî tesanüt fikrini yaymakla beraber, içtimaî yardım ve hizmetleri maddeten ve mânen icra etmek,
>
> Türk vatanı ve milliyeti için her türlü fedakârlıktan çekinmeyen ve bencillikten uzak mefkûrecilerin çoğalmasına çalışmak,
>
> Ahlâk, âdet ve an'anelere uygun yaşamayı ve millî mukaddesata hürmeti telkin etmek,
>
> Türk hars ve mukaddesatına aykırı cereyanlarla ve komünizm âfeti ile mücadele etmek.

Tüzükte de belirtildiği üzere dernek, bir yandan komünizmle mücadele ederken diğer yandan da komünizmin yıpratmaya çalıştığı iddia edilen millî kültürü güçlendirmeye çalışıyordu. Bir anlamda, komünizme panzehir olma

TÜRKİYE
KOMÜNİZMLE MÜCADELE DERNEĞİ

Adı ve Soyadı :
Doğum yeri ve tarihi :
Tahsil derecesi :
Mesleği :
İş adresi :
Ev adresi :
Telefon No. : İş : Ev :

Komünizmle Mücadele Derneği üyelik belgesi.

amacındaydı. Derneğin başkanlığına 1965 yılında –1969 genel seçimlerinde AP milletvekili olacak olan– *Toprak* dergisinin sahibi İlhan Darendelioğlu'nun geçmesiyle dernek hızla yaygınlaşır. Şube sayısı 1965'te 61'e, 1968'de 141'e çıkar. 1965, komünizmle mücadele açısından dönüm noktasıdır. Zira gerek AP'nin, yukarıda da belirtildiği üzere, istikbâlini *anti-komünizm* politikalarında araması gerekse komünizmin timsali olan TİP'in 14 milletvekili ve 1 senatör ile Meclis'e girmesi, KMD için 1965 yılını dönüm noktası kılar. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in de fahri başkan olması 1965'e tekabül eder. Dernek, 1968'e kadar *kamu yararına çalışan* dernek statüsünde olup, Abdi İpekçi'nin belirttiğine göre, AP milletvekillerinin oylarıyla her yıl bütçeden 100 bin lira destek alır. Böylelikle, KMD yarı-resmî bir hüviyet kazanır.

Özellikle 1960'ların ortalarından itibaren KMD'nin yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte, dernekler üzerinde AP ve CKMP'nin nüfuz mücadelesi patlak verir. 1960'lara kadar görece milliyetçilerin ağırlıkta olduğu derneklerde İslâmcı/muhafazakâr kesimin aktif hâle gelmesi KMD'nin üçüncü döneminde diğer bir deyişle 1960'larladır. Ahmet Küçükağa *Türkiye'de Laiklik Serüveni* adlı çalışmasında, Nur şakirdlerinin "Müslümanları dalalet ve huzursuzluğa sürükleyen dinsizliğe ve komünistliğe karşı mücadele"de bütün Müslümanları mükellef kılmaya çalıştığını söyler. Kısaca Nurcular KMD'de aktif konuma gelirler. Örneklendirirsek, dönemin solcu gençliğinin "anarşi ve terör" içinde olduğunu belirten Fethullah Gülen, KMD'nin Erzurum şubesinin kurucuları arasındadır. Komünizme karşı milliyetçi-muhafazakâr kesimin veya *Türk Sağının Üç Hali*'nin (Milliyetçilik, İslâmcılık, Muhafazakârlık) örgütü olan KMD'de, ana akım İslâmî/muhafazakâr kesimi temsil eden AP ile ana akım milliyetçi kesimi temsil eden CKMP arasında vekâlet mücadelesi başlamıştır. KMD'de gençler CKMP'yi tercih ederken, derneğin üst kesimi ise AP'yi tercih eder. Nazlı Ilıcak, Ayvaz Gökdemir'in gençlik döneminde AP'nin kendisine belirli heyecanları vereme-

diğini, Türkeş'in partisinin bölücülerle mücadele etmesi nedeniyle gençlik coşkusuyla CKMP'ye yöneldiğini aktarır. Nitekim Bora da, Türkeş'in CKMP'nin 1965'teki kongresinde KMD'nin aktif desteğini alarak Genel Başkan olduğunu yazar. Dolayısıyla derneğin üst kesimi Darendelioğlu örneğinde olduğu üzere AP'yi tercih ederken, alt kadrosu ise "heyecanlı" ve aktif mücadele vaat etmesinden dolayı CKMP'yi tercih eder. KMD'nin alt kesimi, CKMP'nin *dinamik* kadrosunu oluşturur; bu kesim ileride *ülkücü komandoluğa* doğru evrilecektir.

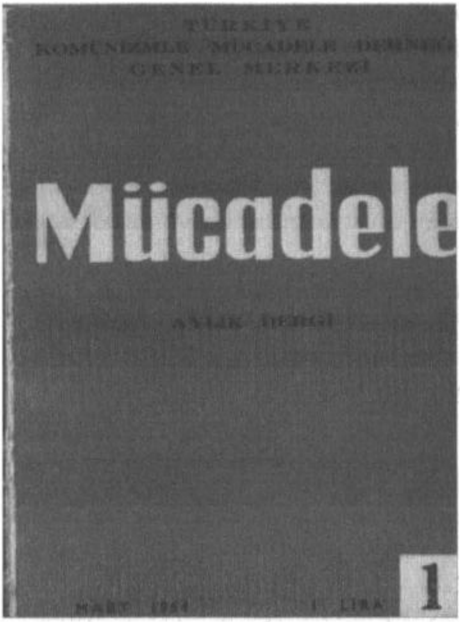
KMD'nin faaliyetlerine geçmeden önce Meclis'te KMD ile benzer süreçte kurulan Komünizmle Mücadele Komisyonu'nu ele alalım. TBMM'nin 11 Ocak 1963 tarihindeki oturumunda *Komünizmle Mücadele Komisyonu* kurulmuştur. Komisyonun amacı ve üyeleri, 12 Ocak 1963 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şu şekilde belirtilir:

> Komünizmle mücadelede takip edilecek politikayı ve anti-komünist mevzuatı düzenleme ve geliştirme amacı ile çalışmalar yapacak olan komisyonun üyeleri şunlardır. AP'den Fethi Tevetoğlu, Şadi Pehlivanoğlu, Ahmet Topaloğlu, CHP'den Süreyya Koç, Celal Sungur, Nurettin Özdemir, CKMP'den Seyfi Öztürk, Saadet Kaçar Evren; YTP'den Talat Asal, Nihat Diler; MP'den İsmet Kapısız, Rıza Polat ve tabii senatörlerden Ahmet Yıldız.

Komisyona, görüldüğü üzere, o dönem Meclis'te grubu olan tüm partiler üye vermiş, komünizmle mücadele siyaset üstü millî bir dava olarak ele alınmıştır. Komisyonun ikinci toplantısında ismine faşizm eklenerek, *Komünizm ve Faşizm gibi Demokratik Nizam Aleyhtarı Cereyanlarla Mücadele Komisyonu* olarak değiştirilmiştir. Komisyonun öne çıkan ismi, AP Samsun senatörü Fethi Tevetoğlu'dur. Tevetoğlu, bir dönem, *Asya Milletleri Komünizmle Mücadele Birliği*'nin Türkiye ve Ortadoğu sorumluluğunu da üstlenmiştir. Hatta *Yön* dergisi, Şubat 1963'teki sayısında bu komisyonun ABD'de bulunan *McCarty Komisyonu*na özenilerek kurulduğunu iddia etmiş ve onu *Tevetoğlu Komisyonu* olarak anmıştır. Tevetoğlu, hayatını komünizmle mücadeleye harcayan bir şahsiyettir.

* * *

KMD'nin faaliyetlerini iki şekilde tasnif edebiliriz. İlki, *söz* ve *uyarı*ya dayanan neşriyat, konferans, miting gibi faaliyetlerdir. Buradaki amaç, "komünizm heyulası"nı ve komünistleri teşhir etme, komünizme karşı millî bilinci yükseltme ve komünistleri uyarmadır. İkinci faaliyet türü ise, söz ve uyarıdan "anlamayan" komünistlere "hadlerini" bildirmeye yönelik saldırılardır. Nush ile uslanmayan komünistler tekdir edilirken, tekdir ile tenvir olmayanların kötekle tedip edilmesi yoluna gidilecektir...

Mücadele dergisinin ilk sayısı Mart 1964'te yayımlanmıştı.

KMD'nin komünizmle mücadele kapsamında yürüttüğü faaliyetlerin başında komünizmi tenkit eden ve ona karşı toplumu uyaran konferanslar gelmektedir. Bu konferanslara milliyetçi-muhafazakâr kesimin önde gelen isimleri katılmışlardır; Necip Fazıl Kısakürek, Mümtaz Turhan, Nevzat Yalçıntaş, Fethi Tevetoğlu, Aclan Sayılgan, İbrahim Kafesoğlu, İhsan Taşdelen gibi sağ görüşlü aydınlar, komünizmi hattâ CHP'nin Ortanın Solu politikasını eleştiren ve gençliği komünizme karşı uyanık olmaya ve mücadele etmeye çağıran konuşmalar yapmışlardır. Ayrıca bu konferanslarda komünizm dinsizlik olarak nitelenmiş, komünizme karşı ancak İslâm'la mücadele edilebileceği yönünde konuşmalar yapılmış ve İslâm ile komünizm arasında kurulan antinomi tekrar/yeniden üretilmiştir. Konferansların dışında *Toprak*, *Mücadele*, *Büyük Doğu*, *Ötüken*, *Fedai*, *Millî Yol* gibi dönemin sağ dergilerinde komünizm aleyhtarlığı yazılara yer veriliyordu. Asım Öz'ün yine bu kitap içerisinde yer alan makalesinde yaptığı tespit, dönemin hâlet-i ruhiyesini anlamak için önemlidir: Öz, milliyetçi-mukaddesatçı bir derginin dikkate alınabilmesi için solcuları, Kemalistleri, masonları ve onların politikalarını didiklemesi mecburiymiş gibi bir durum olduğunu ileri sürer. Milliyetçi-muhafazakâr dergilerin yanı sıra anti-komünizm, *Artist* gibi dönemin magazin içerikli dergilerinde dahi dillendiriliyordu.

Komünistlerle mücadele faaliyetlerinden biri de, evvela "düşman"ı tanımaya ve insanları komünizme karşı bilinçli ve uyanık olmaya çağıran kitaplardır. Bunların başında, komünizmle mücadelenin iki *anıt-ismi* İlhan Darendelioğlu ve Fethi Tevetoğlu'nun yazdıkları kitaplar gelir (Bu iki ismin dışında aynı dönemde Aclan Sayılgan 1968 yılında *Solun 94 Yılı 1871-1965* isminde bir kitap yazar). Darendelioğlu, 1962 yılında *Türkiye'de Komünist Hareketleri* adında bir kitap yazar. Kitabın *Son Söz* bölümünde komünizmle ilgili şunları söyler:

İnkân mümkün olmayan vesikalara istinaden hazırladığımız bu eserin, hangi bölümünü tetkik ederseniz ediniz, göreceksiniz ki, Türk aleminin son ve müstakil parçası Türkiye'mizi bir KIZIL [büyük harfler orijinal metinden] kıyametin içine itmek; hürriyetlerden mahrum bir memleket haline getirmek; Moskova'nın emrinde bir DEMİR PERDE memleketi yapmak; bir cümle ile, ESİRLER YURDU haline getirmek isteyenlerin faaliyetleri, her geçen gün biraz daha artmış, biraz daha cür'et bulmuştur. Türk milleti, son yıllarda ise benzeri bir başka devirde rastlamadığı KIZIL ANARŞİK olaylarla karşı karşıya gelmiştir. Türkiye'yi komünizmin kucağına atmak isteyen memleket düşmanları, üstelik, hedef ve maksatlarını da açıkça ilân etmişlerdi.

Tevetoğlu da, 1967 yılında *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler* adında Türkiye'deki komünizmi tanıtıcı bir kitap yazar. Tevetoğlu'nun kitabı, piyasaya çıktığı dönemde tartışma yaratır. Dönemin Turizm ve Tanıtma Bakanı Nihat Kürşat, kitaptan 1.400 adet alır ve Meclis'te milletvekillerine dağıtır. Bu duruma CHP milletvekilleri tepki gösterir ve bakan Kürşat hakkında gensoru önergesi verirler. Meclis'teki tartışmalar üzerine kürsüye çıkan Tevetoğlu, kendisinin tüccar olmadığını belirterek "...komünizmin ticareti yapılmaz, mücadelesi yapılır," der. Kitabının tartışma yaratan diğer bir kısmı –yukarıda Tural'ın da kullandığı– komünizmle mücadele hakkında Mustafa Kemal'in, hazırlanmakta olan bir lise son sınıf kitabı üzerine, kendi el yazısıyla yazdığı iddia edilen "Türk âleminin en büyük düşmanı komünistliktir. Her görüldüğü yerde ezilmelidir" cümlesidir. Bu sözün ve el yazısının doğru olmadığına yönelik tepkiler gelmiş ve bu tartışma kamuoyunu epey meşgul etmiştir. Bu tartışmalı konuyu bir kenara bırakıp kitaba döndüğümüzde, Tevetoğlu kitabın *Önsöz* kısmında kitabı neden yazdığını belirtir:

Bugün, büyük bir tehlike hâlini alan ve tâ Birinci Dünya Savaşı'ndan beri memleketimize girmiş bulunan bu Marksizm veya kolektivizm veya komünizm virüsünden şahıslarımızı, ailelerimizi, teşekküllerimizi korumak ve kurtarmak, bekamız için âcil bir zaruret olmuştur. Plânlı, kesif, yıpratıcı ve yıkıcı komünist propaganda ve faaliyetleri ile mücadelede en tesirli yol ve metod, komünist faaliyetlerin gerçek yüzünün ortaya çıkarılmasıdır.

Yukarıdaki alıntıda da belirttiği gibi Tevetoğlu da, komünizmin "gerçek yüzünü" ortaya koyarak "komünizm bu kış gelecek" korkusunu halka yaymaya, Türk milletini uyanık olmaya ve komünizmle mücadeleye çağırmaktadır.

KMD'nin önemli(!) faaliyetlerinden biri ise, millî şair Nâzım Hikmet'e karşı yürüttüğü propagandadır. Komünizmle mücadelenin önemli iki anıt ismi Darendelioğlu ve Tevetoğlu, komünizme karşı kaleme aldıkları kitap-

larında Nâzım Hikmet'e özel olarak yer verirler. Darendelioğlu, Nâzım Hikmet'in 1924'te "azılı bir komünist ajanı" olarak Moskova'dan gönderildiğini belirtir ve Nâzım Hikmet'in kendi döneminde sanatı ve genç şairleri kendi kirli düşüncelerine alet ettiğinin altını çizer. Darandelioğlu, ayrıca, Nâzım Hikmet'in varlıklı bir aileye mensup olmasına rağmen komünistliği savunmasından ötürü onu yalancılık ve sahtekârlıkla suçlar. Tevetoğlu da, benzer şekilde, "...komünist faaliyetlerde en tesirli propagandayı yapan ve en yıkıcı rolü oynayan"ın Nâzım Hikmet olduğunu, onun Türk vatanına ihanette yoldaşlarına nispeten en ileri giden olduğunu söyler. Tevetoğlu, iddialarını daha vahim boyutlara taşır ve "halis Türk"ten komünist çıkmayacağını, ancak kan ve sütleri bozuktan çıkabileceğini buna en tipik örneğin "Nâzım Hikmet Verzansky"nin olduğunu savlar. Tevetoğlu, ek olarak, Nâzım Hikmet'in bir turnusol kâğıdı işlevi gördüğünü başka bir ifadeyle "ben komünistim" diyemeyenlerin gerçek hüviyetlerinin "Nâzım Hikmet ve eserlerine hayranlık"la tescil edilebileceğini söyler. Nitekim bu durum, 1965 seçimleri öncesi miting meydanlarında Demirel tarafından sorulan "Nâzım Hikmet hain mi kahraman mı?" sorusuyla yer bulur. Nâzım Hikmet üzerinden yürütülen bu tartışma, 19 Şubat 1968 tarihinde Meclis'te de gündeme gelir. İçişleri Bakanlığı'nın bütçesi üzerine görüşmeler sürerken dönemin İçişleri Bakanı Faruk Sükan'ın kürsüden TİP milletvekili Çetin Altan'a dönerek "siz Nâzım Hikmet'in en büyük vatan şairi olduğunu söylemediniz mi?" diye laf atması ve sonrasında Altan'ın "O, en büyük Türk şairidir" şeklinde cevap vermesiyle tansiyon yükselir. Nâzım Hikmet üzerinden başlayan bu tartışma AP'lilerin başta Çetin Altan olmak üzere 3 TİP'liyi linç girişimine dönüşür. Komünizmin timsali olarak görülen TİP'e Meclis'te yaşama hakkı vermeme niteliği taşıyan bu linç girişiminden kısa bir süre sonra Millî Bakiye Sistemi kaldırılacak ve hakikaten TİP'in Meclis'teki yaşama hakkının önüne sistemsel engel konulacaktır. Bu linç girişimi, bir anlamda da sokağa mesaj vermekte idi. Nitekim KMD de bu mesajı alacak ve sokakta komünistlere yaşama hakkı vermemek için saldırılarını sıklaştıracaktır.

KMD, dönem dönem yeteri kadar faaliyet göstermediği iddialarıyla eleştirilmiş ve göreve çağrılmıştır. Bunlardan biri, 1970 yılında meydana gelen *15-16 Haziran Olayları*'nın ardından gerçekleşir. *15-16 Haziran Olayları*, işçilerin AP iktidarının 24 Temmuz 1963 tarihinde yürürlüğe giren *Sendikalar Kanunu*'nun 274. ve 275. maddelerinde değişiklik yapmasına karşı başlayan eylemlerdir. Bu Kanun değişikliği sonucunda DİSK kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilecekti. Sendikalarının kapatılmasını istemeyen DİSK'li işçiler de 15 Haziran'da fabrikalarında iş bırakarak eyleme başlamışlardır. Olayları basın *Kanlı Salı, Kızıl İhtilâl, İhtilâl Provası, Kalkışma: Kıyam, Ayaklanma* başlıklarıyla değerlendirmiştir. *Bugün* gazetesi, "Kızıl tahrik so-

nunda işçilerin yürüyüşü çapulculuğa döndü. Çatışma: 1 polis, 2 işçi öldü" şeklinde manşetle çıkmıştır. Bu olaylar sonrası, *Sabah* gazetesi yazarı Münevver Ayaşlı 25 Haziran 1970 tarihli "Kim Bu Menfur Eller?" başlıklı yazısında, KMD'nin fabrikaları komünistlere bırakmasını eleştirmiş ve KMD'yi göreve çağırmıştır:

> Ya beyler, başta Komünizmle Mücadele Derneği, basın, yani sağ basın, işçi kardeşlerimizle kâfi derecede alakadar oluyor musunuz?.. Ya siz 'Komünizmle Mücadele Derneği, fabrikalarımızda ne gibi bir faaliyet oldu şimdiye kadar... yazık yazık fabrikalar muhitini tamamıyla boş bırakmışız, şeytanlar top oynuyor içinde.

KMD'nin konferans, neşriyat gibi çalışmalarının yanı sıra düzenlediği diğer bir önemli faaliyeti, komünizmi kınama mitingleridir. 1965 yılından itibaren artan bir şekilde Antalya, Adana, İstanbul, Erzurum, Kars, Trabzon gibi şehirlerde *Komünizmi Tel'in Mitingleri* düzenlenmiştir. Komünizmle mücadele millî bir dava olarak görüldüğü için bu mitingler MTTB, KMD, Türk-İş üyeleri, CKMP, YTP ve AP'nin gençlik kolları ve pek çok milliyetçi teşekkül tarafından ortak olarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte, bu mitinglerin düzenleyicileri arasında öne çıkan iki yapı, MTTB ve KMD'dir. MTTB, 18 Mart 1965 tarihinde Genel Başkanlığa Rasim Cinisli'nin seçilmesi ile, sonrasında ve esas olarak İsmail Kahraman döneminde, *millî ruh* ve *millî şuura* bağlı bir şekilde hareket eder ve komünizmi tel'in mitinglerinde öncü rol oynar. Komünizmi tel'in mitinglerinin belki de en çok ses getireni, 20 bin civarında kişinin katılımıyla İstanbul'da yapılanıdır. Turhan Feyzioğlu'nun *Ülkücü Hareket* adlı kitabında anlattığı üzere, 20 Mart 1966 tarihinde Pazar günü yapılan miting, ilk olarak Burla Biraderler, Koç Holding A. Ş. ve Eczacıbaşı'nın Levent'teki fabrikası önüne saat 10.00'da bırakılan siyah çelenkle başlar. Çelengin üzerine *Gafletten Uyan* yazmaktadır. MTTB üyeleri, siyah çelenk bırakmaktaki maksatlarını basın toplantısında belirtir:

> Gayemiz bu müesseseleri komünistlikle itham etmek değildir. Bilerek ve bilmeyerek, maddi ve manevi, onları desteklediklerini müşahede ettik. Bu şekilde hareket eden müesseselerin sayısı şüphesiz daha fazladır. Biz, numune olması bakımından bu üç müesseseyi seçtik. Bu gaflet devam ettiği takdirde de bugün çelenk koyduğumuz müesseseler dâhil, diğerleri için de tedbirler düşünmekteyiz. Bu, bir ihtardır.

Açıklamada da belirtildiği üzere, bazı burjuva kesim komünizmi desteklemekle suçlanmakta ve bundan dolayı da ihtar edilmektedir. Bazı sermaye sahiplerinin komünistleri desteklediği düşüncesi sadece İstanbul mitingine has olmayıp Adana'da yapılan mitingde de, bu durum Nurettin Pakyürek ta-

rafından dile getirilir: "Türkiye'de komünizm Şişli sosyetesinden girmiş, Ankara'daki Kızılay sosyetesinde karargâh kurmuştur. Geçenlerde zenginlerimizden Kadir Has, Vehbi Koç'un oğlu Rıdvan Koç ve eşleri, Ömer İnönü ve eşi, As Kulüp'te basbariton Ruhi Su'nun söylediği Nâzım Hikmet'in şiirlerini dinleyip, çılgınca alkışlamışlardır." Ayrıca mitingde sadece büyük sermaye uyarılmamış, Taksim Meydanı'nda Karl Marx'ın *Kapital* kitabı, Nâzım Hikmet'in şiir kitapları ile komünizm ve komünist yanlısı haber yapmakla itham ettikleri *Cumhuriyet*, *Akşam* ve *Milliyet* gazeteleri yakılmış; bu gazetelerin satın alınmaması ve onlara destek verilmemesi gerektiğinin de altı çizilmiştir. İstanbul'daki mitingde, komünizm aleyhinde pek çok konuşma yapılır ve onlara karşı topyekûn savaş ilân edilmesi gerektiği belirtilir. *Türkiye Göçmen ve Mülteciler Federasyonu* adına konuşan Kadircan Kaflı, "Türk göklerinden ezan sesi asla kesilmeyecektir. Komünizm yalnız bizim tarafımızdan değil, Allah tarafından da lanetlenmiştir. Hükümet'ten istiyoruz: Komünizme karşı bir savaş kanunu çıkartılmalıdır," der. Ayrıca komünistlerin görüldüğü yerde zaman kaybetmeden resmî makamlara ihbar edilmesine dair konuşmalar da yapılır ve bildiriler dağıtılır. İstanbul'daki mitingde taşınan pankartlar ise oluşturulmak istenen –yukarıda da bahsedilen– komünizm imgesini ortaya koyar: "Anneniz Katerina mı?", "İhtar ediyoruz! Yolumuza giriniz", "Allah'ına inananlar inanmayanlara karşı muhakkak muzaffer olacaktır", "Komünizmle Mücadele Etmek Allah'a İbadet Etmek Kadar Sevaptır", "Su Uyur Komünizm Uyumaz", "Her Komünist Vatan Hainidir", "Komünizm İnsanları Hayvanlaştırır", "Türkoğlu Benliğine Dön", "Türk Köylüsü Tarları, Her Şeyin Alınacak Bir Tek Irgat Olacaksın", "Domuzdan Post, Moskoftan Dost Olmaz", "Komünistleri Ezeceğiz". MTTB Genel Başkanı Rasim Cinisli de konuşmasını "...gazamız mübarek olsun" cümlesiyle bitirir. Bu konuşmalarda ve açılan pankartlarda hem komünizm imgesi yeniden üretilir/tekrarlanır hem de komünizme karşı saldırıların ayak sesleri duyurulur. Bu mitinglerin yanı sıra KMD, *Şahlanış Mitingleri*'ne katılmış, orada da komünizm aleyhtarı konuşmalar yapılmıştır. Dolayısıyla bu mitingler, Türk sağının reaksiyona geçmekle birlikte henüz komünistlere karşı saldırıya geçmediği ama "son ihtar"ı yaptığı gösterilerdir. Nitekim bu "son ihtar"lar sonrası saldırılar başlayacaktır. Artık söz ve uyarı yerini şiddete bırakacaktır. KMD, şiddet dolu veçhesini, daha çok, komünizmin timsali olarak gördüğü TİP'e gösterecektir. Bir ayrıntının daha altını çizmekte fayda var: Mitinglerde komünizm karşıtı sloganlar atmak ya da pankartlar taşımak bu dönemin ruhuna ilişkindi. Bu durumu, sol kesimin düzenlediği işçi mitinglerinde dahi görebiliyoruz. Buna belki de en güzel örnek, 31 Aralık 1961 tarihinde gerçekleşen *Saraçhane Mitingi*'dir. Saraçhane Mitingi, Aziz Çelik'in bu kitapta yer alan çalışmasında da belirttiği gibi, Anayasa tarafından güvence altına alınan sendikal

hakların gecikmesine tepki olarak yapıldı ve grev ile toplu iş sözleşmesi haklarının kanunlaşmasını talep etti. Ayrıca Çelik, bu mitingin Türkiye işçi sınıfının tarih sahnesine çıkışı ve işçi hareketi açısından bir dönüm noktası olduğundan bahseder ve bu mitingi düzenleyenlerin ileride TİP'i kuracak kadrolar içerisinde yer aldığını belirtir. Ancak böyle bir mitingde bile "Sefalet Cemiyetin Ahlâkını Yok Eder" yazılı pankartların yanı sıra, "Komünizm Baş Düşmanımız" yazılı pankartlar taşınmıştır.

"Beşeriyeti tehdit eden komünizme karşı çok uyanık olalım."

TİP'in 1965 genel seçimlerinde Meclis'e girmesiyle birlikte Türk sağı nazarında adeta ülkede *komünizm kışının zemherisi* ("Komünizm bu kış gelecektir") uzaktan gözükmüş gibidir. Türk sağı komünizm kışını engellemek için TİP'e karşı saldırıya geçer. Bu saldırılar, devlet desteğini de arkasına alarak, 1965 yılından itibaren başlar, defaatle tekrarlanır ve 1969 *Kanlı Pazar*'ı ile zirveyi görür. KMD üyeleri pek çok kere TİP'in toplantılarını, konferanslarını, parti binalarını basarlar. Sözgelimi, Artun Ünsal'ın *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi* adlı eserinde ele aldığına göre, TİP'in *Ege Tütün Mitingi*, KMD ve AP'liler tarafından basılır, aralarında TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın da olduğu TİP'liler tartaklanır. Benzer şekilde 1965 Temmuz'unda düzenlenen TİP'in Bursa İl Kongresi, aralarında KMD üyelerinin de bulunduğu milliyetçi-muhafazakâr kesim tarafından sabote edilir. TİP Genel Sekreteri Cemal Hakkı Selek ve TİP İkinci Başkanı Şükrü Akmansoy'un da bulunduğu bir grubun dövülmesi sonrası bu saldırı, Bursa Savcılığı tarafından yargıya intikal ettirilir ve KMD'nin faaliyetleri kamuoyunda tartışılır. Abdi İpekçi, 6 Temmuz 1965 tarihindeki *Milliyet* gazetesindeki köşesinde, KMD ile 1950'lerdeki Vatan Cephesi arasında analoji kurarak eleştirmiştir: "Durumun [KMD'nin] 'Vatan Cephesi'nden zerrece

farkı kalmamıştır. Aynı işbirliği kurulmuş, aynı teşkilat çalışmaya başlamış ve aynı saldırılara, aynı adam dövmelere girişilmiştir." Cemal Gürsel de, Bursa saldırısı sonrası, biraz da İsmet İnönü'nün telkinlerinin etkisiyle, 16 Temmuz 1965 tarihinde KMD'nin fahri başkanlığından ayrıldığını açıklamıştır. Tüm bunların üzerine Adalet Bakanlığı KMD ile ilgili soruşturma başlatmıştır. Her ne kadar görünüşte KMD hakkında soruşturma açılsa da, Bora'nın *Türkiye'nin Linç Rejimi* adlı çalışmasında bahsettiği üzere, KMD üyelerinin komünistlere saldırıları "milletin haklı tepkisi" olarak tevil edilir ve meşruiyet kazanır. Bu saldırıların "milletin haklı tepkisi" olarak tevilinden de anlaşılacağı üzere, "komünistlere karşı devlete yardım eden bizim çocuklar" ya da "devleti komünizme karşı koruyoruz" anlayışının ilk tezahürlerini altmışlarda görürüz. Üstelik bu anlayışın ilk mekânları da KMD olmuştur. KMD, artık yarı-resmî hüviyetiyle, neredeyse her farklı sesi komünist olarak yaftalayıp ona asimetrik şiddet uygulamaya başlar. Böylece KMD'nin gayrinizamî harp tekniklerini uygulayacağı merhaleye gelinmiştir. Gittikçe paramiliterleşen KMD, bu gayrinizamî harp tekniklerini en berrak bir şekilde *Kanlı Pazar*'da uygulamaya koyacaktır...

Kanlı Pazar, 6. Filo'nun İstanbul'a gelişini protesto etmek isteyen solculara milliyetçi-muhafazakâr kesimin saldırmasıyla gelişen hadiselerin medyadaki müstearıdır. Pek çok solcu gençlik örgütü ve işçi sendikası, 16 Şubat 1969 günü Dolmabahçe'de demirlemiş olan 6. Filo'yu protesto etmek amacıyla *Emperyalizme ve Sömürüye Karşı İşçi Yürüyüşü* düzenleyeceğini duyurur. Bu yürüyüş için valilikten izin de alınır. Ancak bu yürüye karşı, 14 Şubat 1969 tarihinde MTTB ve KMD öncülüğünde *Bayrağa Saygı* adında *anti* bir miting düzenlenir. Mitingde KMD adına konuşan Darendelioğlu; "Pazar günü komünistler miting yapacak, biz bu mitingde savaşacağız. Silahı olan silahıyla, olmayan baltasıyla gelsin" der. Mitingden bir gün önce de *Bugün* gazetesi yazarı Mehmet Şevki Eygi şunları yazacaktır:

> Büyük fırtına patlamak üzeredir. Müslümanlar ile kızıl kâfirler arasında topyekûn bir savaş kaçınılmaz hâle gelmiştir... Müslüman kardeşim, sen bu savaşta bitaraf kalamazsın. Ben namazımı kılar, tesbihimi çekerim, etliye sütlüye karışmam deyip de zulüm edenlerden olma, gözünü aç bak... Komünizm küfrüne karşı derhal silahlan. İslâm'da askerlik ve cihad ihtiyâri değil, mecburidir... Cihad eden zelil olmaz. Sağ kalırsa gazi olur. Canını veren şehitlik şerefini kazanır... Ezanlar susturulmasın, Müslümanlar komünizmle çarpışan devlet kuvvetlerine yardımcı olsunlar.

Bu iki kışkırtıcının söyledikleri aslında olacakların habercisi gibiydi. Ancak belirtilmelidir ki, bu kışkırtmada Eygi daha etkili olmuştur zira hem ulusal bir gazetede yazarak daha çok kişiye hitap etmekte hem de, Taşkın'ın *Mu-*

hafazakârlığın Uslanmaz Çocuğu adlı çalışmasına göre, geleneksel bir iletişim köprüsü olan cemaate vaaz verir gibi yazı üslubuna sahip olmasından ötürü sağcı kitle üzerinde daha güçlü bir etki bırakmıştır.

16 Şubat Pazar sabahı, Dolmabahçe'de toplanan yaklaşık 10 bin kişilik –ki pek çoğunun Anadolu'nun çeşitli şehirlerinden otobüslerle ve kamyonlarla İstanbul'a getirildiği söylenir– milliyetçi-muhafazakâr kitle, toplu namaz kıldıktan sonra "Ya tam susturacağız, ya kan kusturacağız" nidalarıyla Taksim'e *Yaşasın Tam Bağımsız Türkiye Kahrolsun Amerika* pankartları taşıyan solcu gençlere taş ve sopalarla saldırır. Saldırı sonrası Ali Turgut Aytaç ve Duran Erdoğan öldürülür; çıkan olaylarda pek çok kişi de yaralanır. *Cumhuriyet* gazetesi, 17 Şubat 1969 günü *Kanlı Pazar, Taksim Savaş Alanına Döndü*, *Hürriyet* gazetesi ise *Kanlı Pazar* manşetiyle çıkacaktır. *Kanlı Pazar* ile milliyetçi-muhafazakâr kesim, "komünistleri" püskürtmüş, müttefik Amerikan askerlerini korumuştur. Başka bir ifadeyle İslâm "düşman"ı ve "Moskofların maşası" komünistlere karşı mücadele eden "dost"umuz Amerika böylece korunmuş olur. Kamuoyu, *Kanlı Pazar* sonrası çıkan olaylardan milliyetçi-muhafazakâr kesimi sorumlu tutunca, KMD adına savunma işi Orhan Kirvelioğlu'na düşer. Kirvelioğlu *Kanlı Pazar*'ı, "Bedir'den, Sakarya'dan, Aziziye Tabyaları'ndan bir parça" şeklinde tabir eder ve sitayişle bahseder. Nitekim Eygi de, 11 Nisan 2006 tarihinde *Yeni Şafak* gazetesine verdiği bir röportajda, olaylardan dolayı vicdanen rahatsızlık hissetmediğini, "Bugün aynı şartlar olsa yine aynı şeyi hiç tereddütsüz" yapacağını söyler ve *Kanlı Pazar*'ın kanlı mirasını sahiplenir. Bu saldırı, milliyetçi-muhafazakâr kesim ile solcular arasındaki kutuplaşmayı arttırır ve adeta 1970'lerdeki çatışmaların habercisi niteliğini taşır. *Kanlı Pazar*, KMD'nin Türkiye siyasal hayatına bıraktığı en kalıcı faaliyeti olarak tarihe geçer.

KMD'nin bu faaliyeti, milliyetçi-muhafazakâr kesim ile sol arasındaki mesafeyi arttırmıştır. Bununla birlikte, milliyetçi-muhafazakâr kesim içerisinden *Kanlı Pazar*'ı açık bir şekilde eleştiren ve onun mirasını reddeden düşünür olarak Nurettin Topçu'yu sayabiliriz. Topçu, *Hareket* dergisinin Mart 1969 sayısında *Kanlı Pazar* saldırısını kınar ve Müslümanlığın bu olmadığını belirterek, "İslâm dinini kendi nefisleri ile hırsları için böyle şuursuzca alet yaparak Amerikan donanmasına yaranırcasına" savaşanları şiddetli bir şekilde eleştirir. *Kanlı Pazar*'ı ve KMD'yi açık bir şekilde kınayan ve onları reddeden başka bir oluşum, 2012'de kurulan *Anti-kapitalist Müslümanlar*'dır. Bu oluşum, KMD mirasını reddetmek için komünizmle mücadele derneği ismine kinayeyle *Kapitalizmle Mücadele Derneği* adı altında örgütlenmiştir. Ayrıca *Anti-kapitalist Müslümanlar* "Biz olsaydık biz de solcularla birlikte 6. Filo'yu taşlardık" şeklindeki açıklamalarıyla *Kanlı Pazar*'ın sağ kesim içindeki mirasını da reddetmişlerdir.

12 Mart 1971 Muhtırası sonrası bazı illerde sıkıyönetim ilan edilir ve bu sıkıyönetimle birlikte DEV-GENÇ, TÖS, DDKO ve Ülkü Ocakları'nın yanı sıra KMD de derhal kapatılır. KMD'yi kapatan Sıkıyönetim Mahkemesi'nin kararının kaldırılmasından sonra dernek 1971-1977 yılları arasında tekrar açılır ve pek ses getirmese de faaliyetlerine devam eder. Dernek, 1977 yılında kendini feshetmiştir. Başka bir deyişle, KMD'nin Türkiye siyasal hayatında esas olarak etkin olduğu dönem *altmışlar*dır. KMD'nin 12 Mart Darbesi sonrasında "komünizmle mücadele" görevini ülkücü komandolara devrettiğini ve 1960'lardaki KMD üyelerinin 1970'lerde komandoluğa evrildiğini söyleyebiliriz. Bu görev değişiminde, devletin desteği de devam etmiş; devlet "komünizmle mücadele"de komandoların yardımcısı/kolaylaştırıcısı olmuştur. 12 Mart sonrası yapılan değişikliklerle 1961 Anayasası'ndaki temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması gündeme gelmiştir. Anayasadaki kısıtlamalarla birlikte komünizmle mücadele sertleşmiş, komünizme karşı *söz* ve *şiddet* ile mücadele eden KMD'liler yerine profesyonel bir şekilde neredeyse sadece ve sadece *şiddet*i kullanan komandolar devreye girmiştir. Dolayısıyla 1960'larda *söz* ve *şiddet* ile komünizmle mücadele edilirken 1970'lerde *şiddet*in ön planda olduğu bir mücadele söz konusudur.

KMD, Türkiye'ye has renkler taşımakla birlikte esas olarak Truman Doktrini ile başlayan Soğuk Savaş çerçevesinde ele alınması gereken bir yapıdır. KMD, Soğuk Savaş boyunca Batı blokunun ideolojisi olan anti-komünizmi, hegemonik hâle getirmek ve komünistleri bastırmak için öne sürülmüş ABD ve devlet destekli kuruluşlardır. "Dost" olarak görülen ABD, NATO ittifakı –ve haliyle kapitalizm– KMD üyelerince desteklenmiş, "düşman" olarak görülen SSCB ve komünizme karşı mücadele edilmiştir. 12 Mart Darbesi de, ABD yanlısı bir darbedir. Ordu, kendi içinden bazı üst düzey rütbeli subayların da destek verdiği, sol bir darbeyi –9 Mart 1971 darbe girişimi– engellemek için *Dev-Kurt Planı*'nı devreye soktu ve 12 Mart'ta muhtıra verdi. Dev-Kurt Planı NATO'ya üye ülkelerde, devlete içten veya dıştan gelebilecek herhangi –özellikle sol– bir tehlikeye karşı ordu tarafından devreye sokulan ve ABD egemenliğini devam ettirme amacında olan bir harekât planıdır. 12 Mart da bu plan çerçevesinde gerçekleşecek, Muhtıra sonrası asker, komünizmle mücadeleyi KMD'lerden alacak ve sola karşı büyük bir sindirme hareketi başlatacaktır.

KMD, bir yandan komünizmle uyarı ve şiddet aracılığıyla mücadele ederken diğer yandan da komünizmin yıpratmaya çalıştığını iddia ettiği millî kültürü güçlendirmeye çalışıyordu. Amacı ise, komünizmin gerçek yüzünü ortaya koyarak "komünizm bu kış gelecek" korkusunu halka yaymak, Türk

milletini uyanık olmaya ve komünizmle mücadeleye çağırmaktı. Bu çerçevede KMD, altmışlı yıllar boyunca ülkeyi *korku galerisine* çevirmeye çalışan bir kurum olmuştur. Nitekim bu faaliyetleri, milliyetçi-muhafazakâr kesimce benimsenmiş ve desteklenmiştir. KMD, milliyetçi-muhafazakâr kesim nazarında 1960'lı yıllar boyunca komünizme karşı asayişin bekçisi olmuştur. Bu asayiş bekçiliği, "komünistlere karşı devlete yardım eden bizim çocuklar" anlayışı çerçevesinde yarı-resmî bir hüviyetle ifa ediliyordu. Asayişi sağlamak için ise statükoya/asayişe yönelik her türlü itiraz anti-komünist retoriğin içerisine alınıyordu. Bu süreçte muhalefet, "Allahsız, vatansız, namussuz" başka bir ifadeyle; komünist olarak yaftalanır ve ona her türlü muamele reva görülürdü. "Tutsak komünist" dünyaya karşı, "hür demokrat" cephede yer almanın temel şartı komünistlere karşı her türlü *anti-demokratik*liği yapmak idi. Bu meyanda millî dava olarak ele alınan anti-komünizm, Türk sağını bir araya getirmiş ve onu aksiyonerlikten reaksiyonerliğe terfi ettirmiştir. Bunun 1960'lardaki uygulayıcısı da KMD olmuştur. Sonuç olarak Soğuk Savaş sürecinde Türk sağının mütemmim cüzü haline gelen anti-komünist retorik, Türk sağının demokratlığının *anti-demokrat* veçhesini teşhir eder.

Alparslan Türkeş

ZÜBEYİR BARUTÇU

1917 yılında, o dönemde İngiliz yönetimi altında bulunan Kıbrıs'ta (Lefkoşa) doğan Türkeş, ilk ve orta öğrenimini burada tamamlayarak, ailesiyle birlikte Türkiye'ye göç etmiştir. Taylak, *27 Mayıs ve Türkeş* başlıklı çalışmasında, onun Türkiye'ye gelmesinde, İngiliz işgaline duyduğu tepkinin etkili olduğunu söylemektedir. Bu durum onun milliyetçi duruşuna etki etmekle birlikte aynı zamanda askerlik mesleğine olan ilgisini belirli bir ölçüde de olsa biçimlendirmiştir. 1936 yılında Kuleli Askerî Lisesi'nden, 1939 yılında ise Harp Okulu'ndan mezun olan Türkeş, teğmen olarak orduya katılmıştır.

İlerleyen yıllarda Ülkücü hareketin biçimlenmesinde ve genişlemesinde önemli bir figür (*Başbuğ*) olarak karşımıza çıkacak olan Türkeş, MHP'yi de *kurarak* (daha doğrusu CKMP'yi adı, kadroları, ideolojisi vb. ile baştan aşağı restore ederek) Türk milliyetçiliğini nev'i şahsına münhasır bir yapıya, jargona kavuşturmuştur. Onun milliyetçilik düşüncesi, hem Türkçü-Turancı hem de resmî milliyetçilik damarlarından beslenmektedir. *Milliyetçilik* başlıklı kitabında bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirir: "Türkçülük, milliyetçilik anlayışımız; manevi şuurlanmaya dayanır. Bu temel üzerinde Türklük şuuruna erişmiş, samimi olarak 'Ben Türküm' diyen herkes Türktür. Türkçülük ve Türk'ün tayininde, sapık ölçülere, özellikle mezhepçiliğe ... laboratuvar ırkçılığına inanmıyoruz. Başka milletleri küçük gören ... antropolojik ırkçılık Türk milliyetçilik ülküsünün dışındadır." Bununla birlikte, 1944 yılındaki ırkçılık-Turancılık davasının duruşmasında yaptığı savunma ise Türkiye'deki resmî söylemin milliyetçilik anlayışını doğrular niteliktedir. Daha sonraki yıl-

larda *1944 Milliyetçilik Olayı* başlığıyla yayınlanan bu konuşmada Türkeş şu ifadelere yer vermektedir:

> ... Türk milletinin yeryüzünde eşsiz bir yaratılışa sahip olduğuna ve kahramanlıkta daha üstün bir millet bulunmadığına iman ediyorum ...Milletimin, Türklüğün büyüklük ve üstünlüğünü ben önce anamdan, babamdan öğrenmiştim. Sonra bulunduğum bütün okullarda öğretmenlerim söylediler. Askerî hayatım başlayınca kıt'alarda kumandanlarım ve maiyetinde vazife gördüğüm bütün generaller bu gerçeği daima tekrarladılar; ben, daima milletin kabul ettiği prensiplere inandım ve bu prensiplere hürmette riayet ettim, koyu bir milliyetçiyim ben, ama sanıldığı manada 'genocide' taraftarı ırkçı değilim.

Türkeş, aynı kitabında, giderek artan komünizm tehlikesine dikkat çeker. "Sefaletin artışıyla hırsı kamçılanan komünizmin şurada burada yuvalanmaya çabaladığı seziliyordu. Ayrıca siyasî-askerî bir Rus taktiği olarak da, birtakım satılmışların Sovyetler Birliği'ne karşı aydınlar arasında sempati uyandırmaya çalıştıkları anlaşılıyordu ... Kızıl Rusya lehine propaganda salgın bir hal almıştı." "Alparslan Türkeş" başlıklı makalesinde Bora'ya göre, 1944 davasında sanıkların belirli bir süre ceza alması, sistemin milliyetçilik akımına mesafe koyduğunu göstermektedir. Bu durum, cezanın azlığı ve çokluğundan ziyade bizatihi milliyetçiliğin kendisinin mahkûm olması anlamına geldiğinden bundan sonraki süreçlerdeki Türkçü-milliyetçiliğin militan bir hareket olarak algılanmasında oldukça etkili olacaktır. Bununla birlikte davaya konu olan sanıkların birtakım işkence ve kötü uygulamalara maruz kalmaları da Türkeş'in hareket içerisindeki dava adamı misyonunu önemli ölçüde perçinleyecektir.

1944 Milliyetçilik Olayı başlıklı kitabında Türkeş, ayrıca, Türk milletinin içinde bulunduğu iç ve dış tehlikelerden sıkça bahseder: "Türk milletinin kalkınması başkalarını ciddî şekilde rahatsız etmektedir ... milletler arasındaki mücadele gizli planlarla da yürüyebilir. Bu nedenle Türk milleti bu gizli veya açık tehditler karşısında olaylara milliyetçi bir şuurla yaklaşmak zorundadır ... Türk milletinin varlığını koruması, yüceltmesi ve ebedi olarak devam ettirmesi fikrinin üstünde başka hiçbir fikir yer alamaz. Çünkü Türk milleti ebedidir." Türkeş'e göre, bunu sağlayabilmek için de Türkiye'nin bazı sorunlarını çözmesi gerekmektedir. Bu sorunlardan ilki, Türkiye'deki *otorite boşluğu*dur. Devlet, ülkesine tam anlamıyla sahip olmalıdır ki tersini düşündüğümüzde bu ciddî sıkıntılar yaratabilir. Türkeş'in *Milliyetçilik* başlıklı kitabında dile getirildiğine göre, diğer bir sorun, eğitimle alakalı olup, *millî eğitimin millîleş-*

tirilmesi olarak tanımlanır. Her şeyden önce yetişecek memleket evlatlarının Müslüman Türk'ün manevî değerlerine bağlı millî kültürle yoğrulmuş ve ona bağlı, her zaman Türk milletinin çıkarlarını gözeten bir şuurla yetiştirilmeleri gerekmektedir. Bu durumda gençler milletin hayatına yük olmaktan çıkıp, onlara yeni değerler katabilen unsurlar halini alacaktır. Eğitimin bu şekilde dizayn edilmesi, bilim adamı ve teknisyen yetiştirilmesine de zemin hazırlayıp, modern üretim tekniklerini de beraberinde getirecektir. Başka bir sorun ise, entelijansiyanın toplumdan giderek kopması ve onun değerlerine yabancılaşmadır. Diğer toplumlarda olduğu gibi, aydınlar halkla bütünleşip topyekûn kalkınmayı gerçekleştirmelidir. Ziyadesiyle, devleti yönetecek kadroların ehil ve yerli olması ve bunların toplumun dönüştürülmesi yönündeki başarısı kalkınmanın dinamosu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkeş'in 1948 yılında Amerika'ya gönderilerek, askerî eğitimine bir süre burada devam etmesine NATO'nun muhtelif Avrupa ülkelerindeki toplantılarında Genelkurmay Başkanlığını temsil etmesi, onun Batı'ya olan ilgisini ziyadesiyle artırmış ve dönemin popüler kavramlarından olan *modernleşme* paradigmasına sıcak bakmasını sağlamıştır. Nitekim, Bora'nın da "Alparslan Türkeş" başlıklı makalesinde dile getirdiği gibi, modern memleket, ileri teknoloji, kalkınma gibi kavramlar nasıl diğer Türk elitini etkilemişse onu da etkilemiştir; bundan dolayı da Türkeş'in milliyetçilik mantalitesi Kemalist paradigmayla buluşabilmiştir. Demirel ise *Türkiye'nin Uzun On yılı, Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi* adlı çalışmasında, cumhuriyetçi modernleşme projesini, gelişmiş bir kapitalist ekonomiye dayalı zenginliği ve üretimi artıran, millî devletin pekişmesini ve modern dünyaya ayak uydurmayı amaçlayan Türk milliyetçiliği projesi olarak tanımlamaktadır.

Türk milletini eski gücüne kavuşturabilmek için, modern toplumlarla aradaki mesafenin kapanması, ilmin, fennin, teknolojinin kullanılarak Batılı anlamda çağdaş bir medeniyet inşa edilmesi gerekmektedir. Türkeş şöyle devam eder: "Bugün yeryüzünün ileri ve modern memleketleriyle Türkiye'mizin arasındaki mesafe kapanmak yerine daha ziyade genişlemekte ve açılmaktadır. Bundan yüzyıl evvelki Türkiye'nin, mesela o zamanın Almanya ve İngiltere'siyle, bugünün Almanya'sı ve İngiltere'si arasındaki mesafe küçülmek yerine büyümüştür, büyümektedir... bugün Türkiye'de yürürlükte bulunan plan ve programa göre, memleketin kalkınma hızı yüzde yedi olarak kabul edilmiştir. Yüzde yedinin yüzde üçü her yıl artan nüfusun ihtiyaçlarına gitmektedir. Geri kalan yüzde dört elde edildiği takdirde, bu hızla Türkiye kalkınacak olursa, bugünkü ileri Avrupa memleketleriyle ancak 249 yıl sonra aynı seviyeye gelebilir." Türkeş, böyle bir tabloyu Türk milleti için cid-

dî bir tehdit olarak kaleme almaktadır. Bu nedenledir ki Türkeş, *ilerlemeye* ve *kalkınmaya* özel bir anlam yükler. Bu konudaki fikirlerini *1944 Milliyetçilik Olayı* başlıklı çalışmasında da bulabiliriz: "Türkiye'nin, ustaca bir politika ile yönetildiği takdirde, kısa zamanda refaha kavuşturulması ve büyük kuvvet haline gelmesi mümkündür. Türk milletinin yüksek vasıfları dikkate alınınca ümitli bir gidişe yöneltilebileceğine inanmak gerekir. Ayrıca toplum içerisinde sosyal adalet ve fırsat eşitliği sağlayan bir düzeni kurmak gerekir. İç birlik ve iç güvenlik temeline dayanarak Türkiye'yi kısa zamanda ilim ve teknikte en yüksek seviyeye çıkarmak ve memlekete ağır endüstri kurmak lazımdır."

27 Mayıs Darbesi'ni gerçekleştiren ekibin içinde yer alan Türkeş, aynı zamanda MBK üyeliği görevinde de bulunmuştur. Bu döneme ana hatlarıyla bakıldığında Türkeş'in milliyetçilik anlayışının, siyasal sistemle örtüştüğünü ve darbenin de işaret ettiği şekilde milliyetçi, işbirlikçi bir çerçeveye oturduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Karpat, *Türk Siyasî Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi* isimli kitabında, siyasî söyleme yerleşen ve *ırkçılık* ve *yabancı düşmanlığı* hayli kuvvetli bu milliyetçilik anlayışının toplumsal adalet tartışmalarının yerine geçtiğini belirtirken, milliyetçiliğin aldığı totaliter görünümden bahsetmektedir. *Kurucu Meclis* yerine *Millet Şurası* önerdiği dönemde, özellikle resmî söylemin milliyetçilik anlayışını sık sık vurgulayan Türkeş, radikal bir kalkınma zorunluluğunu dile getirirken çok önem verdiği kalkınmayla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Doğulu gibi üretim ve Batılı gibi tüketim yapan milletler iktisadî bakımdan daima sömürülmeye, başkalarının yardımına muhtaç kalmaya ve daha kötüsü mutlaka fakirleşmeye mahkûmdurlar ... Kalkınmanın maddi temeli, müspet ilim zihniyetine ve teknik gelişmeye dayanır. Müspet ilim zihniyetinin mutlaka uyulması gereken icapları vardır. Bu icaplardan biri ve başlıcası, bir cemiyette istihsal ve istihlak faaliyetlerini, tam bir ahenk içinde yürütmektir. Diğer bir icap ise, ... başka milletlerin yapılarına ve şartlarına göre ayarlanmış sistemleri taklit etmekle kalkınamaz" olmasıdır. Millî kalkınma vurgusu yaparak kalkınmanın manevi temelini ise *Millî Devlet, Güçlü İktidar* başlıklı kitabında şöyle izah eder: "Kalkınmanın manevi temelleri milliyetçilik, iman ve ahlâktır. Türklük gurur ve şuuru ile İslâm ahlâk ve fazileti, milletimizi meydana getiren manevi unsurların tam bir ahenk içinde birleşmesidir." Türkeş bir taraftan ileri medeniyet vurgusu yaparken diğer taraftan modernitenin getireceği mutasyonu millî ve manevi değerlerle koruma altına almaya çalışmaktadır.

13 Kasım 1960'ta MBK Başkanı Cemal Gürsel'in MBK ile ilgili olarak yayınladığı bildiriden sonra, Türkeş'in de aralarında olduğu ve ülkede radikal reformlar yapmadan ve önemli sorunları çözmeden seçime gitmenin doğru ol-

mayacağını ve bu nedenle siyasal iktidarın sivillere verilmemesi gerektiğini savunan MBK'nin 14 üyesinden oluşan grup (*On Dörtler*) MBK'den tasfiye edildi. Bu tasfiye sürecini Türkeş *1944 Milliyetçilik Olayı* başlıklı eserinde şu şekilde anlatır:

27 Mayıs Darbesi'ni gerçekleştiren ekibin içinde yer alan Türkeş, "On Dörtler" tasfiyesiyle MBK'nin dışında bırakıldı.

> İhtilâl demek, mevcut iktidarı yıkarak yeni bir düzen meydana getirmektir. Halbuki 13 Kasım'da iktidarı elinde bulunduranlar, meşru ve haklı davranışlarına tahammül edemedikleri bir kısım MBK üyelerine karşı Anayasayı ihlal ederek bir ihanet hareketinde bulunmuşlardı ... Daha sonra 13 Kasım kışkırtıcılarından bazılarının ihanetin hazırlanması sırasında başta ben olmak üzere, en az üç dört kişinin öldürülmesini ısrarla istediklerini öğrendim ... İnsanların her zaman aynı derecede dayanıklı ve kararlı olmamaları, beşeri tabiatının yapısı iktizasıdır. Bu sebeple cemiyetimizin hür ve demokratik bir düzene geçmesi için emek vermekte olan, ihlas ve sadakatle çalışmakta olduğunu gördüğümüz zevatın şu veya bu tarihteki şüphe ve tereddüdünü, zaaf ve hatasını teşhir etmekten uzak duracağım.

1980 öncesi yazı ve söylevlerine bakıldığında, Türkeş'in çok partili demokrasiye çok da sıcak baktığı söylenemez. Bu nedenle demokrasiyi millî ve yerli olarak dönüştürmek, sistemin hem özgün hem de Türk devlet geleneğine uyumlu hâle gelmesini sağlayacaktır.

TSK'den emekli edilen ve 1963 yılına kadar Hindistan'da sürgün hayatı yaşayan Türkeş, Türkiye'ye döndüğü zaman milliyetçi-muhafazakâr çevreleri toparlamak adına *Türkiye Huzur ve Yükselme Derneği*'ni kurarak çalışmalarına başladı.1965 yılında özellikle Orta Anadolu partisi görünümü veren ve seçmen kitlesi itibarıyla da orta sınıf-milliyetçi-muhafazakâr bir dokuya sahip olan CKMP'ye katılarak bu partinin Genel Başkanlığına seçildi. 1969 yılında Adana'da yapılan Kongrede CKMP'nin adı Milliyetçi Hareket Partisi olarak

değiştirildi. Türkeş, sert bir disiplin ve biat kültürünü parti içinde yerleştirmeye çalışıyordu. Zamanla onun milliyetçiliğinin mütemmim cüzü sayılan *başbuğluğu*, Türkeş'in ülkücü hareket için vazgeçilmeyen/geçilemeyen ve bu yönüyle de belirli bir kutsallık atfedilen mahlası haline gelmiştir. 1992 yılında MHP ile yollarını ayıran Muhsin Yazıcıoğlu ve arkadaşlarına yöneltti̇ği şiddetli eleştirilerin arka planında da bu kutsallaştırmanın olduğu açıktır. Türk siyasal tarihinde *Milliyetçi Cephe* olarak adlandırılan koalisyon hükümetlerinde Başbakan Yardımcılığı da yapan Türkeş, 12 Eylül'ün ardından dört yılı aşkın hapis hayatı yaşadı. Bora, daha önce de anılan makalesinde, Türkeş'in ABD'deki eğitiminin NATO merkezli anti-komünist faaliyetlerin örgütlenmesiyle alakalı olduğunu söyleyerek, onun komünizm tehdidini, hem bütün sol akım üzerinde hem de demokrasinin işleyişi üzerinde bir veto şartı olarak kullanan ve gelişmekte olan ülkelere özgü vesayetçi bir demokrasi tasarlayan ABD kaynaklı *Millî Güvenlik Doktrini*'nin bir temsilcisi olduğunu eklemektedir.

Türkeş komünizm tehdidini oldukça önemsemektedir. Eserlerinin birçok yerinde buna ilişkin cümleler ve sayfalar bulmak mümkündür. *Bir Devrin Perde Arkası* başlıklı kitabında Türkeş şöyle der: "Beynelmilel Komünizm, içerideki satılmış hainlerle bağımsız son Türk Devleti'ni yıkmak istemektedir. Millet ve vatan bütünlüğümüze kasteden bu hain eller mutlaka kırılmalıdır. Bu amaçla milliyetçi bütün güçlerin millî bir ülkü etrafında toplanması şarttır. Küçük, tutarsız parti çıkarlarını bir tarafa bırakıp, Bizans entrikalarından vazgeçip, Türk milliyetçilik ülküsüne sımsıkı bağlanmak vakti gelmiştir."

CKMP'nin Genel Başkanı olduktan sonraki süreçte *Dokuz Işık* doktrini parti tüzüğünde yer almıştır. Bu ilkelerle, 27 Mayıs Darbesi'ndeki Türkeş'in ideolojik duruşu ve radikal kalkınma söylemi son derece uyumludur. Nitekim *Dokuz Işık* başlıklı çalışmasında şu düşünceleri dile getirir: "Bizim inancımıza göre yabancı memleketlerin şartları altında meydana getirilmiş bulunan yabancı doktrinler ve yönetim sistemleri taklit edilerek Türkiye'nin kalkındırılması sağlanamaz. Ne kapitalizm ve liberalizm ne de komünizm, Türkiye için yararlı olamaz. Türkiye'yi kalkındıracak sistem ve görüş ancak Türk milletinin özelliklerine uygun, Müslüman Türk Milleti realitesini göz önünde bulunduran ve modern ilim ve tekniği yol gösterici kabul eden millî bir doktrin Türkiye'yi ulaşmak istediğimiz kudretli, ileri büyük Türkiye ülküsüne kavuşturabilir." Millî ve yerli bir yönetim modelinin gerekliliğini bu şekilde izah eder. *Milliyetçilik, Ülkücülük, Ahlâkçılık, İlimcilik, Toplumculuk, Köycülük, Hürriyetçilik ve Şahsiyetçilik, Gelişmecilik ve Halkçılık, Endüstricilik ve Teknikçilik* olarak tanımladığı Dokuz Işığın önemi milliyetçi hareket içindeki Türkeş'ten dolayı taşıdığı sembolik anlamda yatmaktadır. Bir nevi ülkücü

hareketin el kitabı niteliğindedir. Millî bir model (olma iddiasında) olan *Dokuz Işık*, yerlilik ve millîlik adına Batı taklitçiliğine şiddetle karşı çıkar. *Dokuz Işık* başlıklı kitabında Türkeş düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir: "Bu taklitçilik milletimizi kendisini horlama, kendi kendini kabiliyetsiz görme ve Avrupa'yı üstün görme, üstün kabul etme, Avrupa'nın her şeyi yapabileceğine, bizim ise yapamayacağımıza inanma yoluna götürmüştür. Yani insanlarımızın beyinleri ve ruhları manen zincire vurulma durumuna getirilmiştir. Bir insan kendisinin aşağı olduğuna inanırsa, inandırılırsa ... o insan en adi kölelik zincirine vurulmuş olur. Bunun yanı sıra Batılı gibi yaşamayı taklit etmenin, Batı taklitçiliğinin yayılmasının sebep olduğu sonuç, Türk toplumunun Batılı gibi tüketici hâle gelmesi, buna karşılık üretim aynı, eski binlerce yıllık Doğulu üretim sisteminin devam etmesi şeklinde olmuştur... Tüketiciliğin devamlı artması; üreticide hiçbir gelişme olmaması, verimsiz, kısır bir üretimin sürdürülmesi, her geçen gün toplumumuzun daha çok fakirleşmesine, devletimizin daha çok zayıflamasına yol açmıştır."

Dokuz Işık, Türkeş'in "Üçüncü Yol" olarak formüle ettiği kavramın içini doldurmasını sağlar. Nitekim Türkeş, *Türkiye'nin Meseleleri* isimli kitabında bu konuda şu fikirleri dile getirmektedir: "Türk Milleti yeni bir yolun yolcusu ve yeni bir kaderin sahibi olmak durumundadır. Bu yol Türkiye'yi ilimde, ahlâkta, teknikte ve sanayide yeryüzünün en ileri ülkesi yapmak isteyenlerin yolu olacaktır. En az iki yüz yıldan beri süregelmiş olan soysuzlaşma, millî benliğinden koparak başkalarına sığıntı olmak, yabancıları taklit etmek, Batı'nın sefahat ve dış görünüşüne özenmek, başka diyarların gerçeklerinden doğmuş sistemlerini kopya etmeye kalkışmak gibi hareketler ezilip bir daha hortlamamak üzere yok edilecektir." Türkeş böyle bir gerekçeler zincirinden sonra *Üçüncü Yolu*'nu açıklar:

> Tarihin seyri içinde Türk milletinin kudretli ve muhteşem bir hayatı vardır. Bu günkü düşkün durumundan çekip çıkarmak, iyiye doğru hızla yöneltmek gerekir. Bunun için sadist Slav Marksizm'ini kopya etmeye veya soğuk Anglo-Sakson kapitalizmine sarılmaya lüzum yoktur. Bize başka bir yol, bir üçüncü yol gerekmektedir. Bu üçüncü yol, dünya proletaryası diktatoryası kurma ütopyasına bir tekme vurup, tüm olarak Türk milletinin güçlendirilmesini amaç edinen bir millî ülkü olmalıdır. Materyalist, sömürücü kapitalizmi yıkarak, sosyal adaleti ve Türk milletinin toplum olarak büyük bir hızla kalkınmasını sağlayacak yüzde yüz yerli, yüzde yüz millî bir doktrin olmalıdır. Bu doktrinin ruhu *Her şey Türk milleti için, Türk'e doğru ve Türk'e göre* prensipleri olmalıdır.

Cevdet Sunay

ERDEN EREN ERDEM

Askerî Hayatı

Türkiye'nin beşinci Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, 1899 yılında Trabzon'da doğmuştur. Bazı kaynaklarda Sunay'ın Erzurum'da doğduğu da belirtilmektedir. İlk ve orta öğrenimini Erzurum, Kerkük ve Edirne'de tamamlamış; 1915 yılında Kuleli Askerî Lisesi'ne girmiştir. Buradaki öğrenim hayatı Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan acil subay ihtiyacından dolayı 1917 yılında kesintiye uğramış ve Filistin Cephesi'ne sevk edilmiştir. Bu cephede 73. Topçu Taburu'nda görev yaptığı sırada, 1918 yılının Ağustos ayında cephe gerisinde faaliyet gösteren Bedevi isyancılarının bir saldırısında esir düşmüş ve 1919'a kadar Mısır'da bir İngiliz esir kampında kalmıştır. Savaş sonrasında serbest kalan Cevdet Sunay, kısa bir süre sonra Kurtuluş Savaşı'na katılmıştır. Sunay, 1921 yılında Eskişehir ve Sakarya cephelerinde, 1922 yılında ise Büyük Taarruz'da görev almıştır. 1924 yılında Yüzbaşılığa yükseltilen Cevdet Sunay, 1927 yılında Kara Harp Okulu'ndan mezun olmuş; uzun askerî kariyerinin ardından 1957 yılında Genelkurmay İkinci Başkanlığı görevinde bulunmuş; 27 Mayıs Darbesi'nden sonra ise MBK tarafından Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na yükseltilmiştir. Aynı yılın 6 Haziran'ında Genelkurmay Başkanlığına getirilen Ragıp Gümüşpala'nın sadece iki ay sonra (2 Ağustos 1960) emekliye sevk edilmesi ile yeni rejimin Genelkurmay Başkanlığı görevini de Sunay üstlenmiştir.

Genelkurmay Başkanlığı

Sunay'ın Genelkurmay Başkanlığı, darbe sonrasının en çalkantılı dönemine denk gelmektedir. 27 Mayıs Darbesi sonrasında ordunun ülke siyasetinde oynayacağı role dair kendi içerisinde yaşadığı fikir ayrılıkları, ilerleyen tarihlerde ortaya çıkacak darbe girişimlerine de zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Türkiye demokrasisi birçok tehditle yüz yüze gelmiş, parlamentonun açılması dahi ordu içindeki bazı gruplar tarafından engellenmek istenmiştir. Cevdet Sunay, konumu gereği, bu olayların ve bunların neden olduğu krizlerin merkezinde yer almıştır. Özellikle 1961 Genel Seçimleri sonuçlarından memnun olmayan subaylar *Silahlı Kuvvetler Birliği* adı altında toplanarak Meclis'i fesh etmeye karar verdiklerinde, onları bu karardan caydıran isim yine Sunay olmuştur. Orduda yeni bir müdahale gerektiğine dair tartışmalara Sunay, bunun yalnızca daha çok istikrarsızlığa sebep olacağının ve "27 Mayıs Devrimi"nin (!) güven içinde olduğunun altını çizerek ve ordu mensuplarına karşı hiçbir saldırıya izin verilmeyeceğine dair sözler vererek engel olmaya çalışmıştır. Sunay'ın girişimleri sonucunda siyasî parti liderleriyle 24 Ekim günü bir araya gelen askerî yöneticiler, İnönü'nün Başbakanlığı ve Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanlığına destek vereceklerine dair bir protokolün kabul edilmesiyle yatışmışlardır. Sunay, Talat Aydemir ve arkadaşlarının gerçekleştirdikleri iki darbe girişiminde de açıkça ve ısrarla hükümetten yana bir tutum takınmıştır. Özellikle 1963 yılında, Talat Aydemir'in ikinci darbe girişiminde Ankara Radyosu'nun ele geçirilerek radyo yayınının kestirilmesi ve sonrasında Cevdet Sunay'ın ordunun bir bütün halinde hükümetin emrinde olduğunu belirterek "Talat'ın üç beş adamı hüsrana uğrayacaktır," mesajını vermesi, Aydemir'in girişimin başarısızlığa uğramasında dönüm noktası olmuştur. Talat Aydemir'in kendisi de *Hatıratım* kitabında "...Cevdet Sunay'ın Ankara radyosunda yaptığı konuşmasından itibaren subaylarda kıta kumandanlarında bir çözülme başladı. Halbuki karşımızda hiçbir kıta yoktu. Subaylar tankları, bölükleri bırakıp kaçmasaydı hiçbir şey olmayacaktı. Tek bir radyonun bu kadar tesirli bir silah olduğunu o zaman anladım. Mağlubiyetimizin tek sebebi radyodur," sözleriyle Sunay'ın müdahalesinin ne derece etkili olduğunu ifade etmiştir.

Türkiye'nin oldukça sarsıntılı bir döneminde Genelkurmay Başkanlığı görevini yürüten Cevdet Sunay'ın, özellikle ordu içinde istikrarın sağlanması konusunda etkili olduğu, ordunun siyasete müdahalesini engellemeye çalıştığı söylenebilir. Görev süresinin dolduğu 1965 yılında ordu yönetiminden çekilmesi bu nedenlerle erken bulunmuş ve hükümet kararıyla görev süresi bir yıl uzatılmıştır. 6 yıla yakın Genelkurmay Başkanlığı yapan Cevdet Su-

nay, Türkiye tarihinde Fevzi Çakmak'tan sonra en uzun süre bu görevi sürdüren kişi olarak tarihe geçmiştir.

Cumhurbaşkanlığına Seçim Süreci

Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanlığına seçilme sürecinin, 1960-1980 arası Türkiye siyasî tarihinin en az problemli seçimlerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Cemal Gürsel'in 1966 yılı başlarında rahatsızlığının artması ile birlikte Başbakan Süleyman Demirel, iktidarının ilk altı ayında ciddi bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Mart ayında komaya giren Gürsel'in doktorları ile görüşen Demirel, Cumhurbaşkanı'nın tekrar görevine dönemeyecek kadar kötü bir duruma geldiğini öğrenmiş ve hızlıca yeni bir Cumhurbaşkanı adayı arayışına girişmiştir. Demirel, Mart ayı ortalarında Sunay'ı evinde ziyaret ederek Cumhurbaşkanlığı adaylığı hakkındaki fikirlerini almıştır. Cüneyt Arcayürek'e göre bu görüşmedeki kritik nokta, Sunay'ın ordunun demokrasiye yeniden müdahale etmesini engelleyip engelleyemeyeceği yönünde olmuştur. Sunay, seçilmesi durumunda bunu engellemek için sonuna kadar hükümetin yanında olacağını belirtmiştir. Hükümet'in CHP lideri İnönü'nün de Sunay konusunda desteğini almasını takiben, Cevdet Sunay 14 Mart'ta Genelkurmay Başkanlığından emekli edilerek Cumhurbaşkanı kontenjanından senatoya seçilmiştir.

Yeni seçilecek Cumhurbaşkanı'nın Cevdet Sunay olması ihtimali gözle görünür hâle geldiğinde, bu konuda bazı tartışmalar da çıkmıştır. Süleyman Demirel'in Sunay'ı desteklemesi, AP içinde sert tartışmalara sebep olmuştur. Partinin milletvekilleri sivil bir partinin asker olmayan bir aday bulamamasını sorgulamış ve bunu orduya boyun eğmek olarak yorumlamışlardır. MP lideri Osman Bölükbaşı, artık askerlikte çıkılacak en yüksek makamın Genelkurmay Başkanlığı olmaktan çıkarak Cumhurbaşkanlığı haline geldiğini belirterek, Sunay'ın adaylığını şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Sunay'ın adaylığına karşı çıkanlar, özellikle kendisinin Genelkurmay Başkanı olarak 18 Kasım 1964'te Meclis Başkanı'na gönderdiği bir mektupla görevini kötüye kullandığını ve siyasetçileri tehdit ettiğini ileri sürmüştür. Sunay, söz konusu mektubunda, 27 Mayıs Darbesi ve ordunun siyaset üzerindeki gücü konusunda basında çıkan haberler ve siyasetçilerin mesajları hakkında "Sahte cumhurbaşkanları, sahte başbakanlar, liyakatsiz kumandanlar gibi beyanlar ve yayınlar karşısında vatanın ve milletin, millî emniyet ve güvenliğin bekçisi olan TSK, bu ortam içinde memleketin selameti adına 'ikazda' bulunmayı zorunlu" gördüğünü belirtmiştir.

Süleyman Demirel bütün bu eleştirilere karşın Sunay'ın Cumhurbaşkanlığı için doğru isim olduğu konusunda ısrarını sürdürmüştür. Özellikle, Genel Başkanı olduğu partinin milletvekillerinin çoğunun bir askerin Cumhurbaşkanlığına seçilmesine şiddetle karşı olduğu düşünüldüğünde, Demirel'in Sunay konusundaki ısrarı üzerinde ayrıntılı olarak düşünmek gerekmektedir.

Sunay'ın Demirel tarafından Cumhurbaşkanı olarak önerilmesinin altında iki farklı neden olduğunu söylemek yerinde olacaktır. İlk neden, henüz kendi ordusuna karşı bir güven duyamayan Meclis'in, özellikle de iktidara gelmesinin üzerinden fazla zaman geçmemiş ve darbeye maruz kalan DP'nin mirasçısı konumundaki bir hükümetin, ordu ve TBMM arasında bir denge kurmayı amaçlamasıdır. Demirel 27 Mayıs'ta, ordu ile siyasetçiler arasında açılan yaraları deşmenin bir anlamı olmadığını, ortak bir noktada buluşmanın gerilimleri azaltabileceği ve bunun dışında hükümetin üzerinde oluşabilecek tehditleri engelleyebileceğini düşünmüştür. Sunay'ın seçiminde etkili olan bu faktör, 1960-1980 arasında seçilen üç cumhurbaşkanının arasındaki ortak özelliği de ortaya koymaktadır. Ancak ikinci bir açıdan bakıldığında, Cevdet Sunay'ın 1961 genel seçimlerinin orduda memnuniyetsizlik yaratması sonucu ortaya çıkan ordu içinde parlamentonun açılmasını durdurmaya çalışan girişimleri engellemesi ve sonrasında Talat Aydemir'in iki darbe girişiminde hükümeti açıkça ve sonuna kadar desteklemiş olması Sunay'ın güvenilirliğini arttırmıştır. İkinci neden ise 1965 seçimlerinde AP'nin Meclis çoğunluğunu sağlayarak iktidara geldiği, gözlerin yeniden orduya çevrildiği bir dönemde, ordudaki tartışmaları sonlandırarak yeni hükümeti tüm ordu komutanlarıyla birlikte ziyaret etmesi ve güven vermeye çalışmasından ileri gelmiştir. Sunay'ın bu davranışı Demirel açısından cazip bir aday olarak ön plana çıkmasına sebep olmuştur.

26 Mart'ta Süleyman Demirel, Meclis'e Cemal Gürsel'in durumuyla ilgili heyet raporunu sunarak cumhurbaşkanlığı seçimini başlatmıştır. 28 Mart'ta gerçekleşen Cumhurbaşkanı seçimi oylamasına Osman Bölükbaşı'nın liderliğindeki MP'nin 31 milletvekili protesto amacıyla katılmazken, CKMP'nin adayı Alparslan Türkeş de sadece Genel Başkanı olduğu bu partinin milletvekillerinden (11 kişi) oy alabilmiştir. Toplamda 47 oy boş olarak kullanılırken, Cevdet Sunay aldığı 461 oyla 5. Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.

"Bu şerefli vazifeyi kabul ederken Allah'tan bana yardım etmesini dilerim."

C. SUNAY, BAŞKANLIK GÖREVİNİ DEVİR ALDI

Hürriyet, 29 Mart 1966.

Cumhurbaşkanlığı Dönemi

Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde izlediği politikalar Türkiye'nin resmî politikaları ve çizgisi ile son derece uyumlu olmuştur. 27 Mayıs yasaklılarının affı, DİSK'i kapatma girişimi, *15-16 Haziran Olayları*, üniversite işgalleri, artan siyasal şiddet ve son olarak 12 Mart Darbesi gibi, dönemin önemli siyasal gelişmelerinin tamamında Sunay'ın siyasal tutumu bu resmî politikaların izlerini taşımaktadır. Ancak bir emekli asker olarak Sunay'ın resmî ideolojiyle iç içe geçen politik tutumlarının izleri, onun ordunun siyasete müdahalesine önayak olması kertesine gelmemiştir. Sunay 12 Mart müdahalesi öncesinde AP hükümetiyle uyum içinde kalmıştır. Bu, yürütmenin her iki ayağının da özellikle yükselen sol hakkında aynı çizgide durmalarından kaynaklanmaktadır. Cevdet Sunay'ın 1964'te ordunun siyasetçilerin tutumları konusunda Meclis'e gönderdiği uyarı mektubundaki gibi benzer uyarılara, halka seslenişlerine devam etmesine –ve özellikle 27 Mayıs Darbesi'ne karşı eleştiriler ve orduya yapılan suçlamalara yanıtlar vermesine– karşın 12 Mart Darbesi öncesinde hükümetle ciddi şekilde karşı karşıya geldiği tek bir olay gerçekleşmiştir.

1969'da AP'liler arasında gündeme gelen, başta Celal Bayar olmak üzere eski DP'lilere getirilen siyaset yasaklarının affına dair Kanun tasarısı, 27 Mayıs'a karşı en güçlü meydan okumalardan biri oldu. Ordu, af meselesini darbe öncesine dönüş olarak yorumladı ve bu girişime şiddetle muhalefet etti. Cevdet Sunay tam da bu noktada siyasetçiler ile ordu arasında bir arabulucu rolü oynadı. Ordunun af konusunda isteklerini Demirel ve İnönü'ye iletti. Ordu yönetimi, af meselesinin yeni bir darbeye zemin hazırlayacağını iddia etmekte, tasarının yasalaşması halinde toplu şekilde istifa edeceklerini bildirmekteydiler. Sunay bu nedenle siyasîlerden, Kanun tasarısının geri çekilmesini istemiştir. Ordunun bu baskısı Demirel'i, af meselesini seçim sonrasına ertelemeye zorlamış; Demirel'in bu tutumu, AP'den bir grup milletvekilinin ayrılarak Ferruh Bozbeyli'nin başkanlığında *Demokratik Parti*'yi kurmasına (18 Aralık 1970) sebep olmuştur.

Sunay, 12 Mart öncesinin AP hükümetiyle uyumlu çalışmakla beraber, özellikle TİP'in Meclis içindeki muhalefeti, basında, işçiler ve öğrenciler arasında solun dikkat çekici yükselişi gibi konularda hükümetin daha etkili önlemler alması ve aktif mücadele etmesi hususlarında uyarılarda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Röportajları, özel görüşmeleri ve halka verilen bütün mesajlarında 1961 Anayasası'nın özgürlükçü ve ilerici yanlarından sürekli övgüyle bahsetmesine karşın, bu anayasanın sosyalist hiçbir harekete ve

düşünceye açık olmadığını tekrar tekrar belirterek tüm sol hareket, örgütlenme ve basına karşı önlemler alınmasını talep etmiştir. Bu hareketlerin tamamının gizli çevrelerce, dış mihraklarca örgütlendiğini, yasal olamayacaklarını iddia etmiştir.

Sunay'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde önem verdiği bir başka nokta ise, 1950'lerden beri Türkiye siyasetinde pek çok karışıklığa sebep olmuş olan, Kıbrıs meselesidir. Sunay'ın yaptığı pek çok konuşmada ve katıldığı uluslararası görüşmelerde Kıbrıs önemli bir yer tutmuştur. Sunay, genel olarak, Kıbrıs meselesinin barışçıl bir şekilde çözümünü mümkün kılacak şartların olmadığı üzerinde durmuş ve Türkiye'nin Kıbrıslı Türklerin sonuna kadar arkasında olacağını belirtmiştir.

12 Mart Darbesi ve Sunay

12 Mart'a giden süreçte, darbe söylentileri sık sık gündeme gelmiştir. Bu dönemde, gerek ordunun basın aracılığıyla verdiği mesajlarda gerekse de Cevdet Sunay'ın devletin güvenliği konusunda yaptığı konuşmalarda hızlı bir sertleşme görülür. Bu süreçte öğrenci eylemleri neredeyse tüm gündemi işgal etmeye başlamıştır. Özellikle DİSK'in kapatılma girişimi sonrasında patlak veren *15-16 Haziran Olayları,* hükümete güvenin sarsılmasına sebep olurken, ordu yönetimi de doğrudan hükümeti muhatap alan açıklamalara imza atmıştır. Tüm yaşananlara rağmen, yine de Muhtıra'nın nedenini doğrudan doğruya yaşanan bu olaylara bağlamak yanlış olacaktır; çünkü orduda darbeye meyilli yapılar zaten mevcuttu. Nitekim Cevdet Sunay'ın hem Cumhurbaşkanlığı hem de Genelkurmay Başkanlığı dönemlerinde pek çok darbeye teşebbüs edilmiştir. Bu girişimlerin en tehlikelisi, –Cevdet Sunay'ın Demirel'e ordu müdahalesini engelleyecek ve orduda disiplini sağlayacak bir isim olarak önerdiği– Cemal Tural'dan gelen darbe girişimidir. Tural'ın özellikle 1968 sonrasında, kendi görevi ve konumuyla ilgisiz resmî kurum ve kişilerle görüşmeleri, Demirel'i Sunay'dan Tural ile ilgili önlemler alması konusunda talepte bulunmaya itmiştir. Tural'ın girişimlerini ciddî bulan Sunay, bu konuda hükümeti desteklemiş ve Tural'ı görev süresinin bitmesine bir yıl kala alelacele emekli etmiştir. Ancak bu girişim darbe tehlikesini ortadan kaldırmamış, yalnızca daha ileri bir tarihe ertelemiştir. Cemal Tural'ın girişimini engellemek üzere yerine atanan Memduh Tağmaç, 12 Mart Muhtırası'nı veren Genelkurmay Başkanı olmuştur.

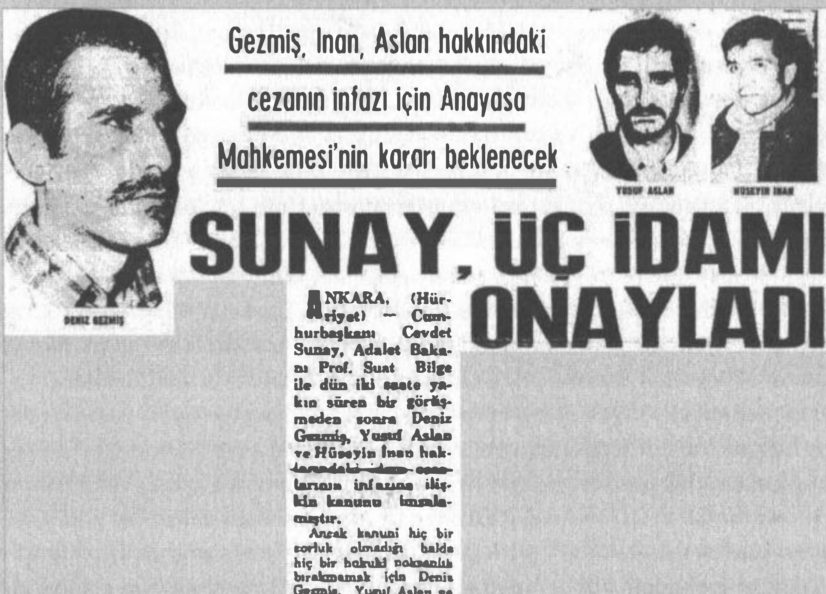
12 Mart Darbesi'nin gerçekleştirilerek Demirel'in istifaya zorlanması sonrasında Sunay, adeta darbeyi yapan kendisiymiş gibi ordunun tüm istekleri-

nin hem halka hem de siyasî liderlere aktarılmasında bir sözcü gibi davranmıştır. Ancak bu durum, kendisinin bu Muhtıra'yı veren ekibin içinde bulunmuş olduğu anlamına gelmemektedir. 12 Mart Darbesi, Sunay'ın istekleri dışında olmuştur ve Sunay'ın ordu yönetimi üzerinde hâkimiyeti bu dönemde son derece zayıf kalmıştır. Kamuoyu önünde verilen mesajlarda, TSK ve devlet yönetimi arasında eksiksiz bir uyum tablosu çizilmesine karşın, devlet yönetimine dair alınan kararlarda etkisinin az olduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Demirel, Muhtıra olayını röportajlarında aktardığında, darbe günü MİT Müsteşarı'ndan ordunun kendisinin istifasını istediğini öğrendiğinde, ilk olarak Sunay'a ulaşmaya çalıştığını ve kendisine ordunun müdahalelerini engelleme sözünü hatırlattığını belirtmiştir. Demirel'e göre Sunay, kendisine ordunun Muhtıra'dan geri adım atmamakta kararlı olduğunu belirterek "Beni de devreden çıkarttılar Süleyman Bey" yanıtını vermiştir.

Sunay, 12 Mart Darbesi ile birlikte darbenin sözcülüğünü yapmaya başlamıştır. 15 Mart 1971 tarihinde, Muhtıra'yla ilgili olarak radyodan bir demeç okumuş ve demeçte ordunun Anayasanın 211. maddesinde tanımlanan görevini yerine getirdiğini ve ordunun Türkiye'nin gelişimini, bütünlüğünü ve güvenliğini sağlamak üzere yönetime müdahale ettiğini söylemiştir. Ayrıca bu demecinde, seçilen hükümetleri istenen gelişme ve başarılara imza atamadıkları ve anarşiye sebep oldukları gerekçesiyle suçlamıştır. Tüm bu gerekçelerle, partiler üstü bir bakanlar kurulunun kurulduğunu ilân etmiş ve tüm vatandaşların, gençlerin, işçilerin ve siyasî partilerin bu hükümete destek vermelerini rica etmiştir. Sunay, 1971 yılından görev süresinin bittiği 1973 yılına kadar tüm mesajlarında Muhtıra'yı savunmuş ve teknokratlar hükümeti olarak adlandırılan hükümetlerin işleyebilmesi için büyük bir çaba göstermiştir. Bu çerçevede Muhtıra'nın ve sonrasında kurulan hükümetlerin meşruiyetinin sağlanması hususunda en büyük çabayı gösterenin Sunay olduğu iddia edilebilir. Sunay, Muhtıra'dan iki gün sonra, Çankaya Köşkü'nde komutanlar ile siyasî parti liderlerini bir araya getirerek burada liderlere muhtırayı tekrar okumuştur. Bu görüşmeler sonucunda, tüm siyasî partilerin destek vermek zorunda kaldığı I. Nihat Erim Hükümeti kurulmuş ve siyasî partilere bazı bakanlıklar verilerek hükümete katılmaları sağlanmıştır. Ordunun isteklerinin aktarıldığı benzer görüşmeler aynı yılın 12 Temmuz'unda, 1972 yılının 30 Mart'ında ve 1973 yılının 2 Ocak'ında tekrarlanmıştır. Sunay bu görüşmelerin yanı sıra, siyasî liderlerle farklı mecralarda da görüşmüştür. Tüm bu görüşmelerdeki genel konu, –partilerin ordunun isteği çerçevesinde teknokratlardan oluşan bir hükümetin kurulmasını desteklemekle birlikte sonrasındaki süreçte– siyasîlerin, teknokratlar hükümetinin Kanun tasarılarının Meclis'ten

geçirilmemesi hususunda olmuştur. Sunay tüm bu görüşmelerde, partilere ordunun isteklerini iletmiş ve hükümetlere destek istemiştir.

Sunay'ın bu çabaları, bilindiği üzere, sonuçsuz kalmıştır. Ordunun ve Sunay'ın çözüm yolu olarak gördüğü tarafsız hükümetler başarısız olmuş, 1971-1974 yılları arasında dört kez hükümet kurulmak zorunda kalınmıştır. Muhtıra hükümetleri basın ve gösteri kanununda bazı kısıtlamalar dışında neredeyse hiçbir Kanun teklifini (ABD baskısıyla geçen Afyon ekimi yasağı gibi bazı yasalar hariç) Meclis'ten geçirememiş ve siyasî hedeflerini yerine getirememişlerdir. Bu dönemde yalnızca Meclis çoğunluğuna sahip olan AP ile üzerinde anlaşılabilen bazı yasalar Meclis'ten geçirilebilmiştir. Bu nedenlerle Cevdet Sunay, bundan daha öte bir işbirliğinden kaçınan Demirel'i ikna etmek için oldukça çaba göstermiştir. Sunay, Arcayürek'in aktardığına göre, I. Erim Hükümeti'nin istifasından 9 gün sonra –26 Nisan 1972'de– Demirel'le yaptığı bir görüşmede, "Talihsizlik AP'nin iktidarda olması idi. Hükümet değişti. Anarşi durmadı. Sıkıyönetim ilân edildi. Yine durmadı. Anarşi AP'den önce yerleşmiştir. 1961 Anayasası'nın getirdiği bir durumdur. Bu açıkça ortaya çıkacak. Biraz daha şekillenmesi lazımdır. Köylü ve işçiyi suçlamamak lazım. Hadiseler gösterdi ki, anarşinin mihrakı üniversitedir. Ora-

Gezmiş, Inan, Aslan hakkındaki cezanın infazı için Anayasa Mahkemesi'nin kararı beklenecek

SUNAY, ÜÇ İDAMI ONAYLADI

ANKARA, (Hürriyet) — Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Adalet Bakanı Prof. Suat Bilge ile dün iki saate yakın süren bir görüşmeden sonra Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan hakkındaki idam cezalarının infazına ilişkin kanunu imzalamıştır.

Ancak kanuni hiç bir zorluk olmadığı halde hiç bir hukuki noksanlık bırakmamak için Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve

Sunay, cumhurbaşkanlığı döneminde Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'a verilen idam cezalarını da onaylamıştı. (*Hürriyet*, 24 Mart 1972)

dan başka yerlere sıçramıştır," sözleriyle sorunun kaynağının devrilen iktidarda olmadığını ve ordunun probleminin esas olarak 1961 Anayasası ile kurulan yeni düzen olduğunu ortaya koymuştur. İşte bu nedenle, 12 Mart Darbesi döneminde ordunun tercihi, dolayısıyla Sunay'ın tercihi, tüm başarısızlıklarına karşın tarafsız hükümetlerden yanadır. Siyasî parti liderleriyle yaptıkları görüşmelerde siyasîlerin yeniden seçilmek dışında bir amaçları olmamasından dolayı Sunay, ülkenin artan sorunlarının üstesinden sadece böyle bir düzenin gelebileceğini savunmuştur. Sunay'a göre, Muhtıra öncesi düzenin tüm sorunları ve Muhtıra'nın zapt altına almaya çalıştığı tüm problemler aslında 1961 Anayasası'ndan kaynaklanmıştır.

1973 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Sunay'ın Cumhurbaşkanlığının son evresi, dönemin Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'in kendini Cumhurbaşkanı seçtirebilmek için harcadığı yoğun çaba ve bunun etrafında cereyan eden siyasal sorunlarla şekillenmiştir. Gürler, Sunay ve başka aracılar üzerinden kendi adaylığını parti liderlerine dayatmaya gayret etmiştir. Bu dönemde, CHP'nin yeni lideri Ecevit ve Başbakan Demirel, görevdeki Genelkurmay Başkanı'nın Cumhurbaşkanlığı için adaylığını ordunun yeni bir dayatması olarak adlandırarak reddetmişlerdir. Müteakiben, ordu yönetiminin isteğiyle –uzun süren– bir MGK toplantısı düzenlenmiş ve toplantı sonunda adaylık sorununun bizzat Sunay üzerinden çözülmesi gerektiğine karar verilmiştir. 2 Ocak tarihindeki toplantıda Sunay, siyasî liderlerden bu konuda bir ricada bulunmuş; liderlerin yazılı bir açıklama ile Faruk Gürler'in adaylığını destekleyeceklerini açıklamaları durumunda kendisinin de Gürler'i destekleyeceğini belirtmiştir. Liderlerin yazılı açıklama önerisini reddetmeleri üzerine ordu, Sunay'ın görev süresinin uzatılmasını teklif eder. Sunay, ordunun bu teklifini, yalnızca tüm siyasî partilerin kendisini desteklemeleri halinde kabul edebileceğini belirtir. Faruk Gürler, Cumhurbaşkanlığı adaylığı için yaptığı görüşmelerde kesin sonuç alamamasına rağmen 28 Mart'a kadar yapılması planlanan seçime aday olmak üzere istifa etmiş ve 13 Mart'ta Cumhurbaşkanlığı kontenjanından senatör yapılmıştır. Parti liderlerinin olumsuz cevaplarına rağmen Gürler'in kendi adaylığını zorlamasının nedeni, milletvekilleri ile yapılan birebir görüşmeler ile yeterince destek bulabileceğine dair inancından ileri gelmiştir. 26 Mart'ta yapılan cumhurbaşkanlığı oylamasında Gürler en yüksek oyu almasına karşın, yeterli çoğunluğa ulaşamamıştır. Aynı günün akşamında Sunay ile bir araya gelen kuvvet komutanları, Sunay'ın görev süresinin uzatılması için siyasîle-

re tekrar baskı yapmışlardır. Ertesi gün yapılan Anayasa değişikliği oylaması, sadece bir oyla gerekli sayıya ulaşamamış; Senato'da da İnönü'nün çabalarıyla Sunay'ın yeniden Cumhurbaşkanı olması engellenmiştir. Sunay dönemi, böylelikle, tam da bir kriz ortamında ve sancılı bir şekilde sona ermiştir.

Cumhurbaşkanlığı Sonrası: Siyasal Hayatta Cevdet Sunay

Cevdet Sunay'ın kişiliğinin ve konumunun Türk siyasî tarihindeki etkisini tartışmak oldukça zor bir uğraşıdır. Bilindiği üzere, doğrudan Sunay'ı konu edinen kaynakların sayısı oldukça sınırlıdır. Türkiye'nin bu büyük sancılar ve heyecanlarla geçen döneminin en kilit isminin neden akıllarda yer etmediğini anlamak, dönemin genel yapısını anlayabilmemizi de kolaylaştıracaktır. Sunay'ın 1960 ve 1971 darbelerinin içinde bulunduğu ve bu darbeleri desteklediği doğrudur. Ancak Genelkurmay Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı dönemlerinde sivil hükümetlerden yöne tavrını koyduğu pek çok olay ve gelişme de yaşanmıştır. 1961'de Meclis'in açılmasını engelleme tartışmaları, Talat Aydemir'in darbe girişimleri, 1965'te AP'nin iktidara gelmesi karşılığında yeniden müdahale hazırlıklarına girişilmesi, Cemal Tural'ın 16 Mart 1969'da çeşitli devlet kurumlarıyla yaptığı şüpheli görüşmeler nedeniyle alelacele Genelkurmay Başkanlığı'ndan alınması ve 9 Mart 1971'de engellendiği söylenen darbe girişimi onun dönemine rastlamaktadır. Bütün bu girişimler sayılırsa toplam altı darbe ve darbe girişiminin engellenmesinde rol sahibi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bütün bu darbe ve girişimlerde seçilmiş hükümetlerin yanında yer almaya çalışması, bunların dışında 12 Mart'tan önce ve sonra AP'nin kapatılması konusundaki pek çok telkine karşı çıkmasından dolayı, Türkiye'nin demokratikleşmesi noktasındaki rolünü tartışmak son derece zordur. Tüm açılardan ele alındığında 12 Mart müdahalesinin siyasal amaçlarına karşı olmamasına karşın darbe ve müdahale fikirlerinin kendisine karşı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sunay'ın siyasî belleğimizde yer alan fotoğrafının silikliği, onun resmî devlet politikalarından asla ayrılmamış olmasıyla da alakalıdır. Dönemin devlet yapısıyla uyumluluğu, kendine has bir siyasî kişilik olarak öne çıkmamasına neden olmuş ve bu da kamuoyu önünde asla aykırı bir ses ortaya koymamasından kaynaklanmıştır. Öte yandan, MBK içinde devlet yönetiminde askeriyenin kalıcılığını savunan ekiplerin ihraç edildiği dönemde yükselen bir isim olarak ordunun siyasetin dışında kalması gerektiğine dair bir tutuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum 1971 müdahalesine de bu açıdan bakmayı olanaklı kılar. İsmet İnönü'nün, 9 Mart'ta gerçekleşmesi beklenen MDD'ci darbe girişimine karşı 12 Mart Dar-

besi'ni savunmasını andırır şekilde, Sunay'ın da siyasî istikrarı sağlayacak bir seçenek olarak 12 Mart'ı desteklediği; Muhtıra'nın, seçilmiş siyasîlerin de desteğini alabilmesi için çaba harcadığı anlaşılmaktadır.

1973 yılında Cumhurbaşkanlığı görevi sona eren Cevdet Sunay, 1961 Anayasası gereğince Cumhuriyet Senatosu'nda görev yapmıştır. 12 Eylül Darbesi ile Sunay'ın Senatörlük görevi de sona erer. Böylelikle kariyerinin askerlik, cumhurbaşkanlığı ve son olarak da senatörlük dönemlerinde yeniden bir darbe ile karşılaşır. Başka bir ifadeyle Sunay, siyasî ömrünün her dönemi darbe ve darbe girişimleriyle geçmiş bir şahsiyettir. Senatörlük görevinin sona ermesiyle birlikte Sunay kendi köşesine çekilmiş, 22 Mayıs 1982 tarihinde 83 yaşında vefat etmiştir.

Manevî İmar ile İslâm İnkılâbı Arasında: Altmışlı Yıllarda İslâm Davası Etrafındaki Vaziyet Alışlar Üzerine

ASIM ÖZ

"Her şeyi anlatmak imkânsız. Anlatılsa da inanması imkânsız."
– Sezai Karakoç

Geride bıraktığımız yirmi beş yılda İslâmcılık araştırmalarının önemli bir halkasını özellikle bu akımın 1960 sonrasında yeniden ortaya çıkışı üzerine yapılan tartışmalar oluşturdu. Bu çalışmaları takip eden herkes, hüküm süren tekil anlayışlar ve yorumların tekrarının ne kadar yoğun olduğunu hemen fark edecektir. Bunların bir kısmında *İslâmcılığın* bu dönemdeki farklılaşmaya dönük temayülü, ani ve gelenek dışı taraf değiştirmeye benzer bir süreci ima ettiğinden rahatsız edici görülür. Başka bir kısmı ise dinî düşüncenin gelişmesi ve siyasî özne oluşa zemin teşkil edişi nokta-i nazarından yaşananları *İslâmî uyanış* teması etrafında ele alma temayülüyle müspet karşılar. Onlara göre, 1960'lardan önce İslâm davasını savunanlar açısından teorik ve pratik anlamda kayda değer bir canlılıktan bahsetmek pek mümkün değildir. Şüphesiz dönemin gelişmelerini anlamaya dönük perspektifleri farklılık arz etse de her iki izah tarzının ortak yanı, rutinleşmiş, alışılmış, birbirlerine benzeyen tutum ve tavırlardan farklı bir gerçekliğin oluşmaya başladığını akla getirmeleridir. Kamusal ortamda ya da bir topluluk içindeki müşterek hayatta etkileri bulunan *İslâmcılığın* bu topraklarda geçirdiği önemli evreler bakımından altmışlı yılların temsil gücü yüksek bir dönem olarak ele alınmaya fevkalade müsait olduğunun altını çizen bu izahlar döneme dair öz-farkındalık durumlarından hareket ederler.

Müşterek Dünyanın Tahlilinde Karşılaşılan Sorunlar

Hangi siyasî cenaha mensup olursa olsun araştırmacıların 1960'ların *fikir pazarındaki* şaşırtıcı canlılığı, genel olarak 27 Mayıs Darbesi'ni merkeze alan

bir değerlendirmeye tabi tuttukları görülür. 1961 Anayasası'nın sol akımlara verdiği yahut bu akımların legal olarak mücadelesine imkân tanıyan düzenlemelerin başka akımların hassaten de İslâmî cenahın uyanışının sebeplerinden biri olduğu şeklindeki kanaat bunda etkilidir. Aslında bir bakıma doğru olan bu tarihsel başlangıç, ideolojilerin oluşumunu *uyanış* diskuru üzerinden okumayı mümkün kılar. Fakat bunun enikonu nasıl ve hangi şartlar altında biçimlendiğini kavramak için daha önceki yıllara dönülmesi gerektiği de bir hakikattir. Dolayısıyla bahsettiğimiz ideolojik uyanışı şayet *İslâmcılık* kavramını merkez ittihaz ederek ele alacaksak başta kavramsal tercih olmak üzere birçok hususta birtakım ciddi ihtilafların vuku bulması tabiî karşılanmalıdır. Şayet dönemi anlamayı ve açıklamayı ön planda tutuyorsak, öncelikle 1980'lerin zaviyesinden söz konusu zaman dilimini anlamaya çalışmanın beraberinde getireceği birtakım zorluklarla yüzleşme cesareti gerekmektedir. Sözgelimi bahsettiğimiz dönemden sonra sıklıkla müracaat edilen *anti-komünizm, milliyetçilik, sağcılık, mukaddesatçılık, milliyetçi cephe* gibi kavramlar dönemin İslâm davasını savunan yayınlarında *pejoratif* anlamda yer almaz, aksine genel olarak sürdürülmekte olan mücadelenin tabiatına hamledilerek olumlu bulunur.

Normalde bu usul tartışmasını yapmamak gerekir fakat bazı meseleleri gündeme getirmeye karar verme sürecinde etkili olan husus, bilhassa akademik yönelimli çalışmalarda bu tür kavramsal geçişkenliklerin ihmal edilmiş olmasıdır. 1980'lerden sonra yazılı metinlerde kullanım sıklığı artan *İslâmcılık* kavramı, 1960 ile 1970 arasında vuku bulan tarihsel önemi bulunan gelişmelerin izahında çekincesiz bir şekilde müracaat edebileceğimiz kurucu bir açıklama birimi olarak görülemez. Günümüzde bireysel kimlik ilânlarında bir varlık göstergesi olan İslâmcılık, o yıllar için genelleşmiş dünyanın nitelenmesinde dahi kullanılmaz. Devrin dergileri açısından da pek müspet bir kelime olarak da telakki edilmeyen bu kavramı merkeze alarak dönemi tahayyül etmenin birtakım sıkıntılara sebep olacağı açıktır. Bu dönem için İslâmcılık açısından çok müphem, bu nitelemeye muhatap olanların dahi nereden geldiğini pek bilmediği, kabul etmediği bir anlam eksenidir. Nitekim *İslâm* mecmuasındaki Tarık Zafer Tunaya'nın 1962'de neşredilen *İslâmcılık Cereyanı - Meşrutiyetin Siyasî Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler* adlı kitabını ele alan bir yazıda "İslâmcılık uydurma tabiri" ifadesinin yer alması dahası aynı zamanda söz konusu çalışmanın "faydasız ve lüzumsuz" nitelemesine muhatap olması şaşırtıcı olmasa gerektir. Ayrıca Tunaya'nın, "Bütün İslâmcılar" tabirini sıkça kullanarak umumî ve ananevî muhafazakârlıkları sadece küçük bir cemaate mal etmeye dönük değerlendirme tarzının yerildiğini hatırlatalım. Aynı metinde Türklerin bin yıldır Müslüman olduğuna dikkat çekilerek, yarım asırlık dindışı hareketlere karşı

kitlenin naşiri efkârı sayılan muharrir ve müellifleri İslâmcılık gibi *manasız* ve bozuk bir tabirle ufacık bir cereyan amili gibi göstermeye çabalamak büyük bir haksızlık olarak kaydedilir. Buna göre, Türkiye'de mevziî İslâmcılık cereyanından ziyade, sağlam temellere dayanması şart olan bir Müslümanlık davası vardır, üstelik bu dava yüz senedir devam etmekte ve ne zaman karara bağlanacağı bilinmemektedir. Zaten sonraki yıllarda da bu kavramın birçok bağlamda ve birçok varyantıyla kullanılıyor oluşu genel geçer bir tarifin oluşmasına mani olmakta hattâ anlamın açıklığa kavuşmasına yönelik izahları daha da karmaşık bir hâle dönüştürmektedir. Bundan dolayı hem geçmişte hem de günümüzde İslâmcılık nokta-i nazarından bazı hususların karanlıkta kalacağı açık olduğundan, bu metinde dönemin gelişmeleri aktörlerin dünyalarına daha yakın olduğu düşünüldüğünden İslâm davası ekseninde tasvir edilecektir. Dönemin dilini inkâr ederek ondan söz etmeye kalkmamanın yolunun bu olduğu düşünüldüğünden entelektüel hırslara eşlik eden buyurgan varsayımların gösterisine ve şişirilmiş laflara temkinli yaklaşılacaktır. Elbette bu, bir üst çerçeve olarak önerilmektedir yoksa dergilere, kişilere ve temayüllere bağlı olarak farklı kavramların gündeme alınması bir zaruret olarak kendisini ister istemez dayatır.

1960'lar söz konusu olduğunda karşımıza bir de *mukaddesatçı* kavramı çıkar. Genel manada dindarlığı ve milliyetçiliği içeren mukaddesatçılık çok boyutlu, çok katmanlı ayrıca da siyasî rekabet sürecinde anlam kazanan bir olgudur, henüz bu kavramın tüm içeriğini kavradığımız söylenemez. Bilindiği gibi, 1960 sonrasında bugünkü manada *İslâmcı* addolunan talep ve faaliyetler hemen kovuşturmaya uğradığı için, pek çok insan *milliyetçi-mukaddesatçı* kavramının arkasına gizlenmekten başka çare bulamamıştı. Dönemin süreli yayınları, kavramın kullanıldığı bağlamı hakkıyla anlamak için olmazsa olmazdır. 1970'lere doğru mefhumdaki *milliyetçi* tabiri terk edilmiş sadece *mukaddesatçılık* kalmıştır. Öyle ki, daha evvel bu kavrama müracaat eden Necip Fazıl 1970'lerde, bu kavram için *ikinci mevkî tabir* diyerek kavramın kullanılmasını zarurî kılan şartlara temas eden yazılar yazmak zorunda kalmıştır. Necip Fazıl, bir yazısında bunun en âlâ örneğini sunar:

> 40 yıllık mücadele hayatımızda, ilk defa kalemimiz tarafından ortaya atılan bu sınıf ismini artık açığa vurmanın ve mukaddesatçı çatısının altında Müslümandan başka kimseye yer vermemenin ilânı gerektir.

Bu mesele hakkında ne kadar yazı varsa hepsinden çıkarılacak mana üç aşağı beş yukarı bu minvaldedir. Kaldı ki, bahsettiğimiz yıllardan itibaren sadece solda değil İslâmî hassasiyeti öne çıkan yazarlar arasında da kavrama hor bakanların sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Bu yüzden 1960'ları siyasî, fikrî ve dinî söylemlerini dönemin havasını yansıtan kaynak-

lar aracılığıyla izlemeyi denediğimizde otantik bir İslâmcılıktan bahsetmenin son derece güç olduğu fark edilecektir.

1960'larda Türkiye *İslâmcıları* 1970'lerin ikinci yarısında kopuşları belirginleşen genç kuşaklardan farklı olarak *millî* bir din anlayışını içinde barındıran milliyetçi-mukaddesatçılıkla bütünleşmiş durumdaydılar. Ama bu dönem, aynı zamanda mevcut siyasî aktörlerin dayatmalarına karşı çıkan ve çözüm yolu arayan çevrelerin İslâm dünyasındaki İslâmî uyanış birikiminden ve hareketlerinden etkilenmeye başladıkları yıllar olması bakımından farklı bir yerde konumlanır. 1960'ların ikinci yarısında ortaya çıkan tablo, büyük ölçüde bugün içinde bulunduğumuz aşamanın tohumlarını serpen bir oluşumu temsil eder.

Şüphesiz dönemin dergileri ve gazeteleri elden geldiğince teferruatlı bir şekilde tahlil edildiğinde farklı boyutlar ve konular gündeme gelebilir. Bu dönemde basında ve neşriyat sahasındaki canlanma İslâm davasını savunan çevrelerde de görülmektedir. Yaklaşımları farklılıklar barındırmış olsa da aralarındaki müştereklikten dolayı din eğitimi, din ve vicdan hürriyeti gibi serbestlik talebinin öne çıktığı mevzularda cephenin çoğunluğunun hissiyatına hürmet gösterildiği söylenebilir. Fikir hürriyetinin savunulması çerçevesinde 1965'lerin ortasından itibaren 141 ve 142. maddeler etrafında sol çevrelerin müdafaaları tabiî olarak bu yayınlara yansır. Dergiler, mukaddesatçıların efradını cami ağyarını mani olmak şartıyla fikir hürriyetinden taraf olduklarını fakat solcuların sloganının sosyal fikir hürriyeti ile sınırlandırıldığını, bunun ise komünizmi ihtiva ettiği kanaatini belirten yorumlara yer verir. Bununla bağlantılı olarak devrin iklimi içerisinde, milliyetçi-mukaddesatçılar kendilerinin susturulup muarızlarının alabildiğine konuşmasına imkân tanıyacak düzenlemelere karşı olduklarını deklare etmişlerdir. Solun fikir hürriyetini kendileri için *de* istemesi halinde başta 141 ve 142. maddeler olmak üzere bütün siyasî fikirleri kısıtlayan müeyyidelerin kaldırılması için samimi bir şekilde mücadele vereceklerini açıklama gereği duymuşlardır. Aynı şekilde *Hareket* dergisinde de 141-142. maddeler çerçevesinde sol yayınları önemseyen aşırı solcuların stratejisi icabı düşünce ve düşüncesini açığa vurma hürriyetinin arkasına sığınarak birtakım emellerine ulaşmaya çalıştıkları iddia edilir. Fakat burada her daim mücadeleyi *fikir cephesinde* sürdürmenin gerekliliğine temas edilmiş olması önemsenmesi gereken dahası sokak hareketlerindeki tarzla taban tabana tezat arz eden mühim bir noktadır. Çeşitli araçlardan yararlanarak, değişik çevrelerde farklı kılıklara bürünen aşırı sol akımın faaliyetlerinin dikkatle izlenmesi salık verilirken esas olarak ortamı yaratan sebepler üzerinde düşünülmesi öne çıkarılarak, "Zararlı akımların karşısında fikir cephesinin gücünü arttırma yoluna gitmenin zorunlu olduğu kanısında bulunmaktayız," denilir.

O yıllarda komünistlerin vahdet halinde olduğuna dair yaygın zanna mukabil, sağcı diye telakki edilen zümrenin dağınıklığının *içler acısı* hali, müşterek bir ideal benimseyememiş olmaları, türlü fikir akımlarıyla içli dışlı olmaları eleştiriye tabi tutulan bir diğer konudur. Burada dikkat çekici olan husus, Türkiye'nin siyasî bakımdan kaynadığı günlerde sağ ve sol dışındaki diğer siyasî deyim ve isimlendirmelerin hepsinin sunî ve aldatıcı bulunmasıdır. Nitekim bu çerçevede *ortanın solu, ortanın sağı, aşırı sol* ve *aşırı sağ* gibi isimlendirmelerin tümünün *mefhum krizini* derinleştirmekten başka bir gayeye hizmet etmediği üzerinde durulur. Sağ ve sol dışındaki siyasî kavramların bir vehimden ibaret görülmesi aynı zamanda bu deyimlerin ifade ettiği manayı ayırt ederek bu çerçevedeki hareketlerin şahsiyet kazanması için biricik çare olarak görülmesinden kaynaklanır. Bununla beraber sol çevrelerin sandığının aksine sağcı cephenin daima bir bütün olarak ele alınamayacağı ileri sürülerek, sağcı olarak tanımlananların çoğunun henüz bir ideolojiyi benimseyecek seviyeye çıkamadıklarına dikkat çekilir. Bu çerçevede hudutlu, hissî hamasetten ileri geçmeyen psikolojik hevesler peşinde koşan idraksizlerin de sağcı kategorisine sokulmasının son derece yanlış olduğu ifade edilir. Hatta bunların çoğunun farkına varmadan solculara hizmet ettiği zira bunların kiminin *nasyonal* kiminin *ruhçu sosyalistlik* iddiasında bulunarak ideolojik manada ciddî bir tenakuza düştüklerine odaklanılarak *Hareket* dergisinin fikrî ve siyasî cephesi eleştirilir. Bu yoruma göre artık sağcılığın mutlak ölçüler zaviyesinden hareketle hakikî hüviyetine kavuşturulmasının vakti çoktan gelmiştir. *Hareket* dergisi ise bu tür yorumlar hakkındaki kanaatlerini ancak susarak geçirdiği yılların ardından 1967'de ortaya koyacaktır. Dergiye göre, başta peygamberler olmak üzere sağcılar, materyalizme dayanan kapitalist zihniyeti, mal mülk ihtirasını eleştirmişlerdir. Dolayısıyla hakiki sağcıların bıkmadan usanmadan yazması, söylemesi gereken şey kapitalizmi yermek ve onu hayattan uzaklaştırmak olmalıdır. Sağda olmanın tekâmülü reddeden aşırı bir muhafazakârlık olarak anlaşılmasının yanlışlığına da dikkat çekilen dergide, sağdan menfaat temin edenlerle korkusuzca çarpışmak gerektiği hatırlatılır.

Dönemin yayınlarında milliyetçiliğin nasıl olması gerektiğini belirgin kılmaya yönelik *hakikî milliyetçilik* konulu yazıların yanında milliyetçilik konulu eleştirel yazıların da var olduğunu fakat bunların fazla bir yekûn tutmadığını söyleyebiliriz. Hasan El-Benna'nın damadı ve günümüz İslâm düşüncesinin önemli isimlerinden Tarık Ramazan'ın babası Said Ramazan'ın "L'Islam et la Nationalisme" başlıklı yazısı "İslâm ve Milliyetçilik" adıyla tercüme edilerek *İslâm* mecmuasında beş sayıda peyderpey neşredilir. Ramazan, aslında bu yazısında Mısır bağlamında Nasır yönetiminin eleştirisini yapmaktadır fakat yazının milliyetçilik bahsinde Türkiye'de İslâm davasını savunan

İslâm 1956'da çıkmaya başlayıp aylık olarak 1965 Ekim ayına kadar yayımlandı. Derginin sahibi ve yazı işleri müdürü Kemalettin Şenocak idi.

yayın organlarında çıkan ilk eleştirel yaklaşımı sunması açısından tarihi bir önemi bulunmakta'dır. Ramazan, lslâm âleminin üzerine çöken felaketlerin tasviri ile başladığı yazısının devamında, Avrupa'dan gelen *maddeci* temayüllerin en kötü neticelerinden biri olarak Müslümanlar arasında milliyetçiliğin yayılmasına işaret eder. Ona göre milliyetçiliği tehlikeli kılan şey bu akımın "...insanlara son derece doğru gelen bir histen" yani *vatan aşkı*ndan temel cazibesini almasıdır. Bu yüzden, milliyetçiliğin tesiri altında kalan Müslümanların kalbi Allah aşkını her şeyin üstünde tutmaktan uzaklaşmıştır.

Hareket başta olmak üzere dönemin yayınlarında karşımıza çıkan milliyetçili düşünüşü ele alırken, o yılların sol çevrelerinin de bu yaklaşımı savunduklarının göz ardı edilmemesi gerekir. Bundan dolayı hemen her mevzuda millîlik kavramının merkeze alınarak yorumların yapılıyor olması dönemin hâkim tartışmaları açısından yadırganmamalıdır. Bu dönemde iktisadın millî olması talebi ırkî bir gönderme değil, iktisadî düzenin halkın menfaatlerine uygun bir şekilde planlanmasını vurgulamaya matuftur. Dolayısıyla yoksulluk içindeki milletin yaralarının sarılması için iktisadî milliyetçiliği esas alan adil devlet düzeni kurulması önemli bulunur. İslâm davasını savunanlar, tıpkı diğer ideolojik akımlar gibi bu yöndeki sembolleri kendi pratiklerine katmakla kalmamış, kendilerini meşrulaştırmak amacıyla söylemin düzenine taşımışlardır. Bu yaklaşım tarzının tabiî neticesi olarak *Hareket* dergisinde, ticarî serbesti adı altında fırsatçıların hırslarına yem buldukları Amerikan Pazarı kurulması ne kadar eleştiriliyorsa, Marksist sosyalizmin iktisadî ve sosyal veçheleri de eşit derecede eleştirilir. Nasıl ki, milliyetçilerin Marksist sosyalistlerle bir ilişkisi/alakası bulunmuyorsa aynı ölçüde birtakım duygusuzlar, sefihler, beyzadeler ve mirasyedilerle de müşterek dava ve hareket noktalarının olamayacağının altı çizilir. Aksi takdirde milliyetçiliğin bir *his fantezisi* yahut platonik vatan sevgisini tekrar etmenin ötesine geçemeyeceği vurgulanır.

Milliyetçilik kavramının yanında muhafazakârlık kavramının ele alındığı yazılara da rastlanır. Buna göre, dönemin ilericileri, çok defa muhafazakârlık kelimesini itham maksatlı olarak gündeme taşırlar. Burada dar görüşlülük olarak ileri sürülen muhafazakârlık geri bir zümrenin yüz karası vasfı olarak sunulur. Gençlerin bu zümreyle alakalı bulunması ise hayret edilecek bir gelişme şeklinde tasvir edilir zira dönem içinde ilericilik *hayatı*, muhafazakârlık ise *ölümü* temsil eder konumdadır. Buna rağmen "milliyetçi, muhafazakâr değildir" demek, millet hayatında ne ırk, ne vatan ne ekonomi beraberliği ne dil, ne din kutsallığını tanımamak olarak yorumlanır.

Muhtelif zihniyetleri, yaklaşımları değerlendirmek hedefi güdüldüğünde öncelikle 1960'ların ilk aylarıyla, 27 Mayıs Darbesi'nden sonraki günlerin birbirinden farklı bir hissiyatı yansıttığı göz ardı edilmemelidir. Kaynakların ortaya koyduğu malzemenin resmettiği tabloyu, renklerini, çizgilerini tespit, analiz ve izah etmek için metnin girişinde belirtildiği üzere süreli yayınlardan hareket edilecektir.

İnkişaf Günlerinin Ardından Siyasî ve Fikrî Vaziyet

Türkiye, 1960'lara askerî bir darbe ile girmiştir. 1950 sonrasındaki üç genel seçimi kazanarak tek başına iktidar olan DP İslâm dünyasında vuku bulan darbelerle siyasî açıdan bağlantılı olarak Cumhuriyet devrinin ilk askerî darbesi sonucunda iktidardan düşürülmüştür. Darbenin ardından TBMM feshedilerek bütün yetkileri homojen bir yapıya sahip olmayan MBK'ye devredilmiştir. Bu süreçte *İslâmcı* olarak vasfedilen çevrelerde 1960'ların başlarında kullanılan dille 27 Mayıs Darbesi'nin ardından kullanılan dil arasında büyük bir farklılık karşımıza çıkar. Sözgelimi laiklik, İsmet İnönü, Adnan Menderes tartışmalarının eşliğinde elli ikinci yayın hayatına başlayan *Sebilürreşad*, felaketlerle dolu bir devri yaşayan dergi olarak daima hakikati söyleyip, hakkı müdafaa ettiğini hatırlatır. Bu noktada, zindanlara girmesine, en ağır tazyiklere maruz kalmasına, sehpaların altından geçmesine rağmen hiçbir kuvvete boyun eğmeyen derginin, sağa sola en ufak inhinanda bulunmadan, hiçbir tesir altında kalmadan hakkın şerefini koruma noktasındaki gayretlerinden bahsedilir. 1960'ların ahvalinin bir başka inkişaf arz ettiği vurgulanır. Çünkü tehlikeli devirlerin ardından ümitli yıllar belirir. Dergiye göre, Müslüman Türkler aklını başına alırsa, kalbini hakka çevirirse, siyasî ihtiraslara kapılmayarak dinini her şeyin üstünde tutma gayreti içinde olduğu takdirde şüphesiz bir biçimde selamete kavuşulacaktır. Selamete kavuşmanın yolunun açılması noktasında Ali Fuat Başgil'in *Din ve Laiklik* eserinde görüldüğü üzere daima hakikî laiklik vurgusunun yapılmakta oluşu sebepsiz değildir. Zira böylesi bir uygulamaya imkân tanıyan bir değişiklik vuku bulduğu takdir-

de din hürriyetinin ve ifade serbestliğinin muhafazasının kolaylaşacağı varsayılmaktadır. Bu sebepten DP hükümetinin 1960'ların ilk aylarında böylesi hayatî bir teminatı vermiş olması anlamlı bulunur. 1960 yılının Ocak ayında dinin ahkâmını ifade, ibadet serbestliği, korku ve dehşetin kalkışı, kimsenin Müslüman Türk'e müdahale edemeyeceği, onu dininden çeviremeyeceği güveninin "İmanlı ve şuurlu Müslüman Türk milleti" şeklinde vurgulanması bu çerçevede anılabilir.

Laik memleketlerde din partileri, din üniversiteleri ve din teşkilatlarının bulunduğunun çeşitli örnekler ve haberler üzerinden anlatılması dönemin ortak özelliklerindendir. Bu çerçevede laiklik, din düşmanlığı, irtica, gericilik gibi kelimelerin kullanım sıklığı dikkat çeker. 1960 yılının ilk aylarında Said Nursî'nin DP hükümetini desteklemesi, CHP aleyhinde bulunması, Adnan Menderes'in Adana-Mersin'de İslâm rehberliğinden bahsetmesi tartışma yaratan konulardandır. Diğer siyasî aktör İsmet İnönü yolsuzluk gibi önemli meseleleri din istismarcılığının örtemeyeceğini hatırlatır. *Sebilürreşad* ise, İslâm dininin ilim dini olduğu, memleketinin ancak imanlı ve faziletli, fedakâr ve hamiyetli münevver ve şuurlu vatan evladı ile yaşayıp yükseleceği, bunun da, din ile manevî feyz ile sağlanabileceği düşüncesindedir. Bu çerçevede Said Nursî'nin eserlerinin devlet tarafından neşri özelinde dinî eser yayıncılığının irtica telakki edilmesinin yanlışlığı vurgulanır. Tek parti devrinde Maarif Vekâleti'nin yazılı din kitaplarını toplatması, derginin tek parti yıllarında nasıl çıkarıldığı, Eşref Edib'in İstiklal Mahkemesi hatıratı, Risale-i Nur, üniversitelerde mescit, İslâm dünyasından haberler, Muhammed İkbal, Cezayir mücadelesinin desteklenmesi, cemiyeti tehdit eden manevî çöküntü, Amerika'da siyahî Müslümanlar ve bu bağlamda Elijah Muhammed'den, Alex Haley'in *Readers Digest*'ta yayımlanan yazısından yapılan iktibaslar ilk elde işlenen konulardandır. Akabindeyse Moskova Müslümanları, dinsiz ahlâk tartışmasının manasızlığı, Said Nursî'nin vefatı, masonluk, Nasır'ın Afrika'daki İslâmlaşma hareketlerini desteklemesi, İslâm devletlerinin tesanüdü, İslâm'ın ideoloji olarak sunumu, İslâm dünyasını saran tehlikeler olarak komünizm, Siyonizm, emperyalist cehalet, beşinci kol faaliyetlerinin zarar-

Said Nursî 23 Mart 1960'ta, 82 yaşında öldü.

larının izahı derginin yayın çizgisi kadar dönemin dindar çevrelerinin hassasiyetlerini ve gündemlerini üç aşağı beş yukarı anlaşılır kılar.

Bu dönemin sonlarına doğru yayın hayatına başlayan entelektüel yönelimli olan bir iki dergi hariç İslâm davasını savunma iddiasındaki yayınların genelinin dilini, meselelerini ve öncelikleri kavramak açısından *Serdengeçti* dergisi bir işaret taşı olarak görülebilir. Bu derginin alt başlığında yer alan *Allah-Millet-Vatan Yolunda* vurgusu hem dönemin dergilerin hem de kurumsal yapıların hareket tarzlarına yön veren bir üçleme olarak mütalaa olunabilir. Daha önce belirttiğimiz gibi *İslâmcı* çevreleri mukaddesatçılardan ayırmak, hele hele bunu 1960'ların başlarında olduğunu varsaymak dönemin gerçekliği açısından anlamlı değildir. *Serdengeçti* dergisinden *Sebilürreşad*'a uzanan tartışmalarda DP, CHP, inkılâpçılık, gericilik, basın eleştirisi, dil davası, gündelik hayatta İslâm dışı tutum ve tavırların yerilmesi ortak konulardandır. *Serdengeçti*'nin 1960 Mart ayında, *İnönü-Menderes Düellosu*, CHP ve İsmet İnönü'nün 1960'ta seçimler ve dini siyasete alet etmek noktasındaki dili *Sebilürreşad*'la neredeyse ortaktır. İsmet İnönü, bir basın toplantısında dönemin Türkiye'sinde Anadolu'da farklı şehirleri ziyaret eden ve büyük bir nüfuza sahip olan Said Nursî'nin DP lehine siyasî faaliyetlere girişmesini gündeme getirir. Buna mukabil Adnan Menderes, İsmet İnönü'nün yaptığı isnadı şiddetle reddederek meseleyi din ve vicdan hürriyeti zaviyesinden ele alır. DP'nin 1950'lerden itibaren vatandaşın din ve vicdan hürriyetinin muhafazası için elinden geleni yaptığını ekleyecektir. *Serdengeçti* dergisi tarafların yaklaşımlarını özetledikten sonra, münakaşa ve çekişmenin sıklet merkezinin din olduğunun altını çizecektir. Said Nursî'nin gezileri konusunda CHP "esrarengiz", DP "mütevazı bir seyahat" ifadesini kullanacaktır. Devrin basınının olaya yaklaşımı konusunda serdedilen şu satırlar 1960'ların tartışma konularındaki hâkim üslubu tebellür ettirmektedir:

> Gazeteler, Saidi Nursî'nin gezileri ve Saidi Nursî hakkında o kadar yalan yanlış haberler vermişler, maksatlı maksatsız işi çığırından öylesine çıkarmışlardır ki, bunların hepsine cevap vermeye, lâf yetiştirmeye imkân ve ihtimal yoktur. Bu öylesine bir kundakçılık, bir ateşleme ve kızıl yangındır ki, bu yangın ancak imanlı göğüslere çarparak sönebilir.

Ayrıca dergide memlekette din meselesinin irtica-inkılâp yahut başka zıtlıklar etrafında tartışma konusu yapılması, gazete sütunlarının, mahkeme salonlarının, nutuk atılan siyaset meydanlarının, üniversite kürsülerinin bu tezatları ayan beyan ortaya çıkardığı tespit edilir. Said Nursî, dönemin bazı dergilerinde bir taraftan mürtecilik ve tarikatçılık noktasından eleştirilir, diğer taraftan ise buna karşı konumlanan dergilerde alabildiğine göklere çıkarılan olağanüstü bir konuma yerleştirilir. Onun Kürtlüğü üzerinden günde-

me getirilen tartışmalarda ise Müslüman kimliğine yapılan vurgu Kürt milliyetçiliğine nasıl bakıldığını gösterir. Dahası Said Nursî'nin Kürtçülük, Türkçülük ve milliyetçilik telakkisi *Mektubat* kitabından yapılan uzun alıntıyla belirginleştirilir. Onun, kavmiyetçiliğin ve milliyetçiliğin insanları ve milletleri yalnız kendini düşünen, başkasının hak ve hukukunu çiğneyen, yutan belalı bir kuvvet haline getireceği şeklindeki kanaati öne çıkarılır. Said Nursî, burada, menfî milliyetçilik yanında müspet milliyetçiliğin de var olduğuna dikkat çekerek esas olanın İslâm kardeşliği olduğunu hatırlatır.

Sebilürreşad dergisi 27 Mayıs Darbesi'nden sonra MBK Reisi ve Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel kapağıyla yayımlanır. Dergi, MBK'nin dine hiçbir şekilde müdahale edilmeyeceği, ezanı Muhammedî ile oynanmayacağı gibi konulardaki teminatlarını öne çıkarmayı tercih eder. Ayrıca basına yansıyan haber ve yorumların meydana getirdiği endişeden ötürü MBK heyetinin hedefinin ahlâklı ve imanlı vatandaşlar yetiştirmek olduğunu vurgulama gereği duyar. Dinsiz milletin yaşayamayacağı, bu sebeple dinî neşriyata ehemmiyet verilmesinin gerektiği açıklanır.

Dergiyi neşreden heyete göre, Millî Mücadele'nin esaslı hedeflerinden birini teşkil edem İslâmiyet'in kendisini saran parazitlerden temizlenmesi işine daha yeni başlanılabilmiştir ve bunun sabır ve temkinle yürütülmesi elzemdir. DP devrinin manevî mahrumiyetlerin giderilmesi için yaptıklarının takdir edildiği dergide geleceğin ümitli ufuklarından bahsedilir. İman peteklerini ören yüksek tahsil gençlerinin safları sıklaştırdığı ve davanın hakikî hizmetkârı oldukları belirtilirken, onların elinde silahlı mücadele araçlarının bulunmadığına özellikle dikkat çekilir. İslâm davasının öncüleri arasında sayılan Cemalettin Afganî gibi isimlerin bin bir güçlük içerisinde Müslümanları uyandırmak maksadıyla neşriyat alanında faaliyet yürüttüklerinin belirtilmiş olması da bunu tamamlayan bir unsur olarak kaydedilir. Aslında hem hareket tarzının nasıl olacağı yahut olması gerektiği noktasındaki yöntem hem de İslâmî uyanışın sembol isimlerinden biri hattâ ilki hakkında beslenen müspet duygular bu dönemin başlarındaki dünyanın bambaşka bir hissiyatının olduğunun bir başka göstergesidir. Bu bile 1960'ların başı ile ortalarından sonrasının farklılıklarını tartmak noktasında farkında olunmayan özgüllükleri belirgin kılma sürecine ciddî bir katkı olarak görülmelidir. Zira 1960'ların ortalarından itibaren hem İslâm davasını savunma tarzında yaşanan kırılmalar, hem de gazetelerde öne çıkan figürlerin İslâmî uyanışın öncüleri hakkında serdettiği kanaatlerin üslubunun dönüşümü birbirinden bağımsız ele alınamaz.

Bir başka önemli gelişme dinî tedrisat sahasında yaşanmıştır. İmam Hatip kurslarının ardından açılan İmam Hatip okulları ilk mezunlarını 1958 yılında vermişler, *Yüksek İslâm Enstitüleri* bu okulların –Ankara İlahiyat Fakülte-

si'ne gidememelerinden dolayı– yüksek kısmı olarak 1959'da açılmış ve ilk mezunlarını 1963 yılında vermişlerdir. Dikkat çekici bir nokta da şudur: Bu okullara, çoğu kırsal bölgelerden olmak üzere binlerce öğrenci gelmiş, İslâmî bir ruhla hem dünyayı hem de dinlerini öğrenmişlerdir. İmam Hatip okullarında okuyanlar, tahsillerini tamamladıktan sonra hem toplum içinde yeni bir nesil olarak, hem de sohbetlerde, camilerde, okullarda yaptıkları eğitim ve öğretim faaliyetleri ile dönemin dinamik gücünü teşkil etmişlerdir. 1960'larda gerek komünizmle mücadele gerek milliyetçi gerekse İmam Hatip ve Yüksek İslâm Enstitüsü odaklı kurumlaşmalar güçlenerek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Siyasî dönüşümün de etkisiyle MTTB ve *Mücadele Birliği* gibi yapılanmalar, faaliyetlerini yatay ve dikey olarak kitlelere yaymışlardır. Bu kurumlar bir yandan mukaddesatçı cephenin hepsinin ortak muhalifleri olan (solcular, masonlar, Kemalistler ile), çevrelere yüklenen bir hareket tarzını öne çıkaracaklardır. Diğer yandan da 1960'ların ikinci yarısından itibaren daha bariz hâle gelen kendi aralarındaki ihtilaf ve çekişmeden dolayı meşrep odaklı mutaassıplığın gelişip boy atmasına zemin hazırlamışlardır.

Siyasî Hareketlilik Döneminde Kurumsal Mekanizmalara Kısa Bir Bakış

1960'ların kurumsal tartışmaları açısından evvela Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anayasal konumunun ne olacağı, muhtariyet vasfını haiz bir başkanlığın olup olamayacağı noktasındaki karşıt düşünceler üzerinde durulmalıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslâm'la ilgili hususlarda düzenleyici ve denetleyici bir kurum olarak devletin idarî yapısı içerisinde yer alması sıklıkla ele alınan konulardandır. Türkiye'nin kendine özgü şartlarından dolayı İslâm'ın denetlenmesi gerektiğini savunanlara karşın, dönemin manevî imanını öne çıkaran çevreleri, klasik laiklik anlayışını ileri sürerek, laik bir devlette din işleriyle alakalı bir kurumun olamayacağı kanaatini ihsas ettirmişlerdir. Neredeyse tüm dergiler, bu konuda basında ve Meclis'teki tartışmalara yer verir, kendi kanaatlerini izhar eden müstakil yazılar neşreder. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut halinden bu kurumun İslâm prensiplerine aykırı oluşuna kadar bir dizi açıklama bu noktada hatırlanmalıdır. Darbenin ardından din hak ve hürriyetinin garp demokrasilerinde olduğu gibi anayasaya konacak apaçık maddelerle teminat altına alınması, devletin dine tahakkümü, dinî teşkilat olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nı vesayet altına almasının önlenmesi, teşkilatın ilmî, idarî ve malî muhtariyeti haiz bir hükmî şahıs olarak kabul edilecek kanunla yeniden düzenlenmesi gündeme getirilecektir. Vakıflar Genel Müdürlüğü uhdesindeki bilcümle dinî vakıflarla, İslâmî talim, terbiye ve tedrisatla ilgili teşkilat ve müesseselerin Diyanet İşle-

ri Başkanlığı'na bağlanması talep edilmiştir. Bu çerçevede Ali Fuad Başgil'in 1950'lerde kaleme aldığı *Diyanet İşleri Teşkilat Kanunu Tasarısı* başlığı altındaki tetkikleri dergilerin gündem maddeleri arasında yer almıştır.

Pek çok tartışmaya karşın 1961 Anayasası Diyanet İşleri Başkanlığı'nı genel idare içinde anayasal bir kurum olarak kabul etmiştir. Din ve vicdan hürriyeti, dinî düşünceleri ifade etme, dinin istismar edilmesi gibi çeşitli konulardaki kurallar da anayasada yer alır. Sonraki yıllarda gerek Diyanet İşleri Başkanlığı gerekse başka konulardaki tartışmalar din hürriyeti, irtica gibi konular siyasî gündemi belirlemeye devam etmiştir. 1965 sonrasında Meclis'te Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi görüşmelerinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Başbakanlığa bağlı değil, müstakil olmasını ileri süren Kayseri senatörü Hüsnü Dikeçligil örneğinde görüleceği üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gerçek manada hürriyetinin ancak muhtariyetle mümkün olabileceğini belirten pek çok metin ve tasarı dergi ve gazetelerde yer bulur. Burada temel hareket noktası, azınlıkların dinlerini cemaat şeklinde kendilerinin idare etmelerine müsaade edilirken, Müslüman Türklerin din işlerinin başbakanlığa bağlı bulunmasının adil olmadığıdır. Basında Müslüman Türk'ün bağlı olduğu dinin hizmetlerine sürekli çatılmasının yanlışlığı tarihî ve aktüel örnekler üzerinden teşhir edilir. Bir yandan bu tartışmalar devam ederken 1966 yılında Türkiye'deki laiklik uygulamalarının dini baskı altına alan bir yönünün olduğu şeklindeki kanaatler İslâmî çevrelerin kendilerine alan açma gayretlerinin günden güne artmakta olduğunu gösterir. Ayrıca bu kurumsal tartışmaların dışında, 11 Nisan 1967'de başlayan ve aralarında üniversite öğrencilerinin de bulunduğu Hizbu't-Tahrir davasının 5 Ağustos 1967'deki karar duruşmasında Ercümend Özkan'la birlikte beş kişinin tutuklanmış olması resmî alanın dışında daha siyasî oluşumların da gündem belirlemeye başladığını gösterir. Ekim 1967'de liselere din dersi konulur ve 1968'de Türkiye Milliyetçi Kuruluşları İstişare Toplantısı'nda mevcut anayasaya dair eleştirel yaklaşımlar ifade edilir. 1968'de Ankara İlahiyat Fakültesi'nde Hatice Babacan, başörtüsü takma kararında sebat etmesi üzerine fakülteden uzaklaştırılır.

Cumhuriyet Türkiye'sinde, manevî imanı öne alan çevrelerde öteden beri genel çerçevesini din eğitimi hizmetlerinin en iyi şekilde görülebilmesi ve halkın bu eğitim nimetine bir an evvel kavuşturulması için çözüm yolları bulmak ve ileri sürmek şeklinde bir düşünce vardır. Bundan dolayı ahlâk, iman ve ruh buhranından kurtulmak, ahlâkî iflasın köklü müessiri CHP'yi alt etmek ve Türkiye'yi kurtaracak dünya çapında bir sisteme muhtaç olunduğu sıkça tekrarlanır. Bu sebeple din eğitimine karşı çıkan basının "Türk'ün ruh kökünü" kurutan oluşumlar olarak anılması dikkat çeker. Şu var ki, dönemin İslâm odaklı tartışmalarına kurumsal mekanizmalar üzerin-

den baktığımızda karşımıza çıkan kurumsal yapılardan ikisi birbiriyle yakından alakalı olan İmam Hatip okulları ile *Yüksek İslâm Enstitüleri* olacaktır. Bunlar aynı zamanda din eğitimi, laiklik gibi daha üst tartışmaların merkezindeki kurumlardır. Dönemin canlılığı içinde bu okullardan mezun olanların oynamış olduğu hayatî rol üzerinde pek durulmamış olması önemli bir eksikliktir. Oysa bu okulların mensupları yayın dünyasından bürokrasiye değin bir dizi dönüşüm sürecinin belirleyici aktörleri konumuna yerleşmişlerdir. Sözgelimi 1950'lerin sonlarında yayın hayatına başlayan dergilerden *İslâm*, derginin İlahiyat Fakültesi'nde ve İmam Hatip mekteplerinde okuyan gençlere ait olduğu kanaatinden dolayı, sayfalarını bu okulların meselelerini kamuoyuna açıklamak, dahası haklarını savunmaya ayırdığını belirtecektir.

Üzerinde durduğumuz İmam ve Hatip kurslarıyla İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmeler bağlamında açıldığı üzerinde dururken, dış amillerle iç amillere dikkat çekilmesi sonraki değerlendirmelerde kantarın topuzunun fena halde kaçırıldığını da fark ettirir aslında. Türkiye'de olsun başka İslâm memleketlerinde olsun Batı kanadının, komünizmin yayılmasını önlemek için dinî şuuru ve imanı araçsallaştırmak istemesinden dolayı birtakım dönüşümler husule geldiği inkâr olunamaz. Fakat demokratik düzende halkın yükselttiği istekler devrin hükümetini de zorda bırakacak gelişmelere zemin hazırladı. Neticede seçmeli din derslerinin ilkokullara konulması, önü alınamayacak gelişmelerin başlangıç noktasını teşkil etti. Bunun akabinde İmam Hatip kurslarının açılması ve İlahiyat Fakültesi'nin tesisi sağlandı. Ancak bu kurumların varlığını sürdürmesi halkın verdiği ehemmiyet ve gösterdiği ihtimamla mümkün olabilecektir. Yüksek İslâm Enstitüsü ise İmam Hatip okullarını bitirenlerin Ankara İlahiyat Fakültesi'ne alınmamasından dolayı bir ara çözüm olarak gündeme gelir ve 19 Kasım 1959'da İstanbul İmam Hatip Okulu'yla aynı binada öğretim faaliyetlerine başlar. Enstitünün daha sonra Fındıklı semtinde bir ilkokul binasının üst katında tedrisata devam etmesi, ardından 1 Temmuz 1963'te ilk mezunlarını vermiş olması 1960 sonrası gelişmelerin seyrini belirleyen temel faktörlerden biridir. Bilindiği gibi Yüksek İslâm Enstitüsü, İmam Hatip okullarına dayalı meslekî bir yüksekokuldur. İstanbul'un ardından Konya'da, sonra Kayseri'de açılan bu okulların ilk mezunları gerek ilmî gerek sosyo-kültürel çalışmaları ile 1960'ların ikinci yarısından itibaren günümüze kadar Türkiye'deki İslâmî gelişimin doğrudan aktörleri olmuşlardır.

Hem İmam Hatipler hem de bu okullar etrafında teşekkül eden ortam dergi ve telif/tercüme kitap yayıncılığına hız kazandırmış ama aynı zamanda dernekler şeklinde kurumsallaşmalara vücut vermiştir. Nitekim bu yıllarda Konya'da *Türkiye İmam Hatip Okulları Mezunları Cemiyeti*, *İslâm'ın İlk Emri Oku* mecmuasını neşretmiştir. Dergide ilmî yazılarla birlikte siyasî yorumlar

da yayımlanmıştır. İrşat, din, ilim, fıkıh usulü konularının yanında dinî neşriyatın memleketin ahlâkî gelişimi açısından faydalı olduğuna dikkat çekilir. Bu çerçevede Seyyid Kutup, Muhammed Hamidullah ve Necip Fazıl gibi çeşitli isimlerin yazıları bir arada neşredilir. Dergide "İyi ahlâklı, dini, vatanı ve milleti için çalışan insanların takdir, dinsiz, milliyetsiz, ahlâksız ve komünist fikirli olanların teşhiri esas" kabul edilir. Ayrıca İmam Hatip okullarının ders kitapları, programları ve hoca durumu hakkında yazılar yayımlanır. *Türkiye İmam Hatip Okulları Mezunları Cemiyeti*'nin hakkını müdafaa ettiği kurumların ideolojik buhran geçiren Müslüman Türk cemiyetinin *ruh köküne* bağlı din adamı yetiştirmek için gayret sarf ettiği belirtilir. Muhammed Hamidullah'ın, *Yüksek İslâm Enstitüleri*nin muhtar bir üniversiteye dönüştürülmesi gerektiğine dikkat çekmiş olması devrin Diyanet İşleri Başkanlığı tartışmalarındaki muhtariyet hususunu akla getirir. Derginin *Hadiseler ve Düşünceler* kısmı bu dönemde vuku bulan gelişmeler kadar dönemin aktörlerinin önceliklerini kavramaya ve siyasî hadiselere nasıl yaklaştıklarına ışık tutar. Yüksek İslâm Enstitüsü'nün ilk mezunlarını vereceği zaman bu derginin mesul müdürü Halit Güler, derginin 27. sayısında (Temmuz 1963) medreselerin kapatılmasını, *Tevhidi Tedrisat Kanunu*'nun *ilgay-ı tedrisat* şeklinde tezahür edişini eleştirdiği gerekçesiyle Konya Ağır Ceza Mahkemesi'nde yargılanmıştır. Buna karşın *Sebilürreşad*, İmam Hatip okullarını ve Yüksek İslâm Enstitülerini savunurken, bu kurumların verimsizleştikleri açık olan medreselerin devamı olmadıklarını hatırlatır. Vaktiyle medrese ve tekkelerin görevlerini ifa ettikleri fakat artık bunların ömürlerini tamamladıkları belirtilir. 1960'ların başlarında İmam Hatip okullarının kapatılacağı yönündeki kaygılar, buna yorulabilecek gelişmelerin milliyetçi-mukaddesatçı cepheyi sindirmeye dönük girişimler şeklinde yorumlanmasına sebep olur. Gelgelelim bu okulların, medreselerin kapatılmasının ardından mukaddesatçı cepheyi *zinde kuvvetler*le takviye eden bir fonksiyon icra ettiği hatırlatılarak MBK heyetinin bu kurumları kapatmaması önemsenir. Dönemin yayın organlarında İmam Hatip okulları ile onlara yardım eden dernekler aleyhinde sistemli bir şekilde yapıldığı düşünülen yayınlar, bu kurumların devrimlere ve Atatürk'e karşı olduğu, komünist ajanı, kö-

Tohum dergisi 1963'te İmam Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti tarafından çıkarılmaya başlandı.

kü dışarda zararlı faaliyetler icra ettiği gibi ithamlara kapı aralamıştır. İlgili dernekler ise bu tür delilsiz, mesnetsiz, yersiz itham ve iftiraları reddeden bildiriler yayımlayarak buradaki talebelerin toplumsal hareketlilik yapılarına erişimleri engellenen *madun* konumunda olduklarını hatırlatmışlardır.

27 Mayıs'ın ardından kapatılacağı söylenen kurumun varlığını sürdürmesi; sonraki tartışmaların hukuk devleti, laiklik, din ve vicdan hürriyeti, insan hakları, din eğitiminin gerekliliği çerçevesinde Amerika ve Avrupa'dan örneklerin sıkça anılmasını beraberinde getirir. Aşağı yukarı 1970'lere kadar uzanan bu dönemde siyasî öncelikli olan yayınlarda bunların değişik varyasyonlarına rastlanır. MBK'nin din eğitimi ve diğer konuları içeren emrinden sonra, yüksek din eğitimi talebi, din akademilerinin kurulması, Diyanet İşleri Başkanlığı'na muhtariyet verilmesi, ebeveynlere çocuklarına 16 yaşına kadar serbest din terbiye ve eğitimi vermesi hürriyetinin tanınması gibi hususlar gündemin ön sıralarında yer alır. Nitekim *Sebilürreşad* dergisi Nezihe Araz'ın *Yeni Sabah* gazetesinde "Din ve Vicdan Hürriyeti" başlıklı yazısından uzun alıntılar yaparak bir bakıma meseleye nasıl yaklaştığını da belirgin kılar. Bu yazının kayda değer yanlarından biri, DP iktidarının din eğitimini istismar ettiğinin belirtilmiş olmasıdır. Yazıda, 1948'den beri okullara konulan ihtiyarî din derslerinin İmam Hatip kurslarının ve Ankara İlahiyat Fakültesi'nin açılması gibi gelişmelere temas edilir. DP, 1951'de İmam Hatip kurslarını mektebe dönüştürerek altı ilde açılmasını sağlar fakat bu okullarda okuyan öğrencilerin yükseköğrenim çağında ne yapacakları tartışmalı bir konu olarak varlığını korur. Keza bu okullarda okuyanlar liselerde okutulan dersleri de almalarına rağmen Ankara İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırma hakkından mahrumdu. Buna çözüm bulmak için kurulan *Yüksek İslâm Enstitüleri*, İmam Hatip okullarına yüksek tahsil imkânı sunmanın yanında kaliteli din görevlisi yetiştirmeyi amaçlıyordu.

1967'de yayın hayatına başlayan *İslâm Medeniyeti* dergisi de İmam Hatip okulları ile *Yüksek İslâm Enstitüleri* ağırlıklıdır fakat aynı zamanda ilim ve kültür konularına dikkat çeken bir yayın anlayışına sahiptir. İslâm iktisadı, öğretmen öğrenci meseleleri, dil tartışmaları, Ahmet Hamdi Akseki gibi kişilerin biyografileri, iman, irfan ve ilim vurgusu, şekil ve ruh dengesi, din âlimi, dünya görüşü olarak İslâm, kalkınma, maarifin içler acısı hali, Filistin meselesi derginin değişik sayılarında ele alınan konulardandır. MTTB, *Türkiye Yüksek İslâm Enstitüleri Talebe Federasyonu*'nun faaliyetleri, İmam Hatip okullarının açılmasını sınırlayan kararın protesto edilmesi gibi siyasî hareketlilikle bağlantılı hususlar da bulunur. Solun gençlik arasında hızla yayıldığı ve devrim provaları yaptığı bir dönemde İmam Hatiplere dönük bu sınırlayıcı karar manidar bulunur. (*İslâm Medeniyeti*, 1967, sayı 43) Dergide siyasî figürler olarak Süleyman Arif Emre ile Necmettin Erbakan isimlerinin

yazılarının bulunması 1967 sonrasında ucu siyasî partileşmeye varacak gelişmelere ışık tutar niteliktedir. Kısaca dergiler başta olmak üzere yayınevlerinin tercümeler, kısmen Ortadoğu ülkelerine İslâmî eğitim görmek için gidip de geri dönenlerin oralardaki Müslümanların tecrübelerini bu kurumların etrafındaki neşriyatlarda aktarmaları önemlidir. Kısmen de Hizbu't-Tahrir hareketinin İslâmî söyleminin kültürel çalışmalar ve bildirilerle Müslüman mahfillere taşınmaya başlanmasıyla özellikle üniversitelerde okuyan dindar gençler arasında İslâmî şuur sahibi olma konusunda bir farkındalık oluşur. Bununla beraber İslâm'ı kaynağından öğrenme, vahiy kökenli kavramlara ve yöntemli çalışmalara yönelme, hurafe/bidatlerden ve taklitçilikten arınmak, İslâmî faaliyetlerde cihat şuurunu öne çıkaran hususlarda İmam Hatip okulları ile *Yüksek İslâm Enstitüleri*nin katkıları göz ardı edilemez. Tercüme hareketlerinin inkişafı, mütercimler ve ilk okur cemaatlerinin teşekkül edişini de bu kurumlardan yalıtarak ele almak doğru olmayacaktır.

1960 sonrasında üniversitelerdeki talebe kuruluşlarında da hareketlilik meydana gelecektir. DP aleyhtarı görüntü tabiatıyla milliyetçi, mukaddesatçı fikirlere karşı çıkıldığına yorulacak farklı kurumsal arayışlar gündeme gelecektir. 1960'lardaki kurumsal yapıların özellikle İslâm davasını savunan gençlikle ilintili olanlarını ve bunların kimlik odaklı dönüşümlerini anlamak için MTTB *ve Mücadele Birliği*'nin müstakil olarak ele alınması gerekecektir. MTTB ve *Mücadele Birliği* ele alınırken de ister istemez Hizbu't-Tahrir, İmam Hatip okulları ve Yüksek İslâm Enstitüsü gibi yapıların da tartışma sürecinde mutlaka gündeme gelmiş olması dönemin hareketliliğindendir. MTTB ile *Mücadele Birliği*'nin slogan ve söylemleri kimi zaman ortak kimi zaman da birbirinden farklılıklar taşıyordu. Her iki kuruluşun bu dönemdeki teşekkülü, siyaset dünyasındaki hareketlilik açısından sonraki yılların yörüngesini belirler. İlk kurumsal yapıların oluştuğu bu dönem, yeni kuşakların yüksekokullara gelişine paralel olarak derinleşir ve sonraki zamanların mayası olur. Çünkü İslâmî değerleri önceleyen hareketli üniversite gençliği bu kurumsal yapılarla bir şekilde münasebet kuruyordu. Bu yıllardan itibaren gençlik hareketleri başta olmak üzere hemen herkesin temel meşguliyeti devleti İslâmî bir niteliğe büründürmek ve bu ana amaç doğrultusunda faaliyette bulunmaktır. İslâm devletinin, İslâm'dan ayrı olmadığı, onun esaslarını gerçekleştirme vasıtası olduğu iddia edildiği gibi hâkim sınıfların kötü emellerinin aracı olmadığı vurgulanır.

Gençlik teşkilatı olmanın ötesinde faaliyetleri bulunan MTTB içinde 1960'lı yılların ortalarına doğru belirginleşen farklılaşma bu kurumu sol hareketlerin yaptığı tarzda mitinglerde hem de kalabalık bir şekilde boy göstermeye başlaması, sokaktaki hareketlerin başarısından umutlu olmayı da beraberinde getirecektir. Sadece İstanbul'da değil Anadolu'da da yapılan miting-

lerde sosyalizmin komünizmin kendisi olduğu, Türkiye'de komünizmin suç sayıldığı için komünistlerin sosyalizmi kendilerine maske yaptıkları öne çıkarılır. Mitinglerde taşınan pankartlarda bilhassa İslâm'ın komünizm karşısında en büyük kuvvet olduğu, sosyal adalet isteniyorsa İslâm'ın yeteceğini iddia eden ibareler yer alır. Daha evvel hiçbir meydanda söylenemeyen sözlerin söylenebiliyor olmasının getirdiği ümitli iklimle, Müslümanların uzun zamandır meydandan uzak kalmasından kaynaklanan organizasyon hatalarından da bahsedilir. Önceki yıllarda anti-komünizmle sınırlı olan sloganlardan kurtulunarak Türkiye'yi ve tüm insanlığı kurtaracağı düşünülen İslâmî tezin de açıklanmış olması önemli bulunur ki, bu aynı zamanda ırkçı olarak kabul edilen çevrelerden farklı bir Müslümanlık telakkisinin gündeme gelmesi şeklinde yorumlanabilir. 1967 sonrasında fikirlerin netleşmiş olması Müslümanların sahneye çıkışı ve sahteliklerle sığ fikirlerin Türkiye'den çekildiğine hamledilecektir.

MTTB, 1965'ten itibaren *Mücadele Birliği* ile aralarındaki farkı şahsî değil fikrî ayrılık şeklinde sunmuş, bu yapının komünistlerle değil Müslümanlarla mücadele eden, itikat bakımından yanlış *yeşil komünistler* olduğunu dile getirerek kendisinin sağcı bir teşkilatın taşıması gereken tüm vasıfları taşıdığını belirtmiştir. Çıkardıkları dergi ve bültenlerde 1967 sonrasında Necip Fazıl, Nurettin Topçu, Sezai Karakoç, Nihat Sami Banarlı, Sabahattin Zaim, Necmettin Erbakan gibi isimlerin yazılarına ve konferans notlarına yer ayırmıştır. İslâm'da aslî kökten ayrı yeni bir içtihadın yeri olmadığı belirtilirken, İslâm dışındaki hiçbir düşünceyi, dine dâhil ederek mübah göremeyeceklerini, bundan dolayı Kürtçülük ve komünist faaliyetlerin karşısında olduklarını ifade etmişlerdir. 1968 Aralık ayında yayımlanan *Millî Gençlik* dergisinde MTTB'nin tarihsel değerlendirmesinin yapıldığı satırlar da dikkat çeker. Bu kuruluşun bir iki devir dışında milliyetçilik ve yerlilik vasıflarını kaybetmeden faaliyetlerini yürüttüğü, ruhî ve manevî boşlukları kültürel faaliyetlerle dolduran bir eğitim ocağı olduğu üzerinde durulur.

M.T.T.B. BİR KİTABIN TOPLANMASINI İSTEDİ

Millî Türk Talebe Birliği yöneticileri Savcılığa başvurarak Kazancakis'in yazdığı «Ya Hürriyet, Ya Ölüm» adlı kitabın toplattırılmasını ve yayanlar hakkında kovuşturma açılmasını istemişlerdir.

Genel Başkan İsmail Kahraman dün kitabın birini yakmış ve «48 saatlik mühlet veriyoruz. Bunu ortalıktan kaldırmazlarsa biz böyle bir kitabı bulundurmayacağız» demiştir. Kahraman, kitabın Türklük aleyhine yazıldığını söylemiştir.

Türklük aleyhine yazıldığını iddia ettiği Kazancakis'in *Ya Hürriyet Ya Ölüm* isimli kitabının toplatılması talebi ve bunun için 48 saat süre vermesi(!) İsmail Kahraman başkanlığındaki MTTB'nin faaliyetleri arasındaydı. *Milliyet*, 26.08.1967.

1969'da Sezai Karakoç'un İslâm ekonomisi konulu kitabı tanıtılırken, yazarın İslâm'ın, kapitalizmin ve ona tepki olarak çıkan sosyalizmin aşırılıklar taşıyan görüşlerinden uzak, orta yolu tutan

ve bu sistemlerin zararlarını bertaraf ettiği şeklindeki yaklaşımına dikkat çekilir. Dönemin MTTB başkanlarından İsmail Kahraman, İslâm ideolojisinin Türkiye'yi kurtarmakla kalmayıp Ortadoğu'ya lider yapacağı şeklinde konuşmalar yapar. Kültür emperyalizmi konusuna sayfalarında yer ayıran *Millî Gençlik* dergisinin bu yıllardaki sayıları kuruluşun aktüel olaylar karşısında takındığı tavrı anlamak noktasında katkı sunar. Üniversitelerde TİP'e mensup öğrencilerin İstanbul Üniversitesi'nde başlattığı boykot ve işgaller eleştirilir. Sopalı ve taşlı gösterilerin arttığı günlerde Nurettin Topçu, MTTB'nin tertiplediği *Üniversiteler ve Gençlik Meseleleri* açık oturumunda konuşur. Topçu, *Üniversite Faciası* başlıklı sunumunda milliyetçiliğin nümayiş ve rozet olmadığını belirterek boykot ve işgalleri eleştirir. MTTB, *Şahlanış Mitingleri*'nin ardından 19 Nisan 1968'de düzenlenen Büyük Türkiye gecesinde, açmış olduğu yepyeni çığırdan dolayı Sezai Karakoç'a sanat ve edebiyat armağanı verir. Kurum ayrıca sinema kulübü faaliyetlerine de ağırlık vererek devrin sinema ortamını yakından takip ettiğini gösterir. *Millî Gençlik* dergisinin, 1969 Ocak ayında ise bir ay sonra çıkacak olan *Edebiyat* dergisi "sizin, bizim okuyacağımız edebiyat" adıyla duyurulur.

Bu kuruma rakip olarak görülen *Mücadele Birliği* ise 18 Kasım 1967 tarihinde Konya'da kurulur fakat daha evvel birtakım ön oluşum diyebileceğimiz gelişmeler de yaşanır. Genç ve bekâr erkek öğrencilerin başlattığı bu hareket, meal, tefsir, fıkıh, akait, hadislerle Müslümanlık, sahabe hayatı, siyer ve İslâm tarihi okumalarıyla dönemin diğer yapılarına göre daha sistematik bir eğitim faaliyeti yürütmüştür. Bu yönüyle kendilerini İslâm'ın tarihsel formasyonu ve geleneklerinin içinden konumlandırarak, bunu kendilerine bir davranış ufku kılmaya çalışmışlardır. Bundan dolayı sonraki kuşakların dinî ve kültürel dünyalarının şekillenişine katkı sunmanın yanında dönemin Türkiye'sindeki büyük şehirlere göç sürecinde bir tutunma mekanizması olarak da fonksiyon icra eder. Dönemde kendisinden söz ettiren diğer yapılar gibi İmam Hatip okullarıyla *Yüksek İslâm Enstitüleri*yle de ilişki içerisinde olmuştur. *Mücadele Birliği*'nin yayınlar düzlemindeki esas etkisi 1970 sonrasında gerçekleşmişse de bu yıllar hareketin ideolojik ve kurumsal temellerinin atıldığı yıllar olarak öne çıkar. *Mücadele Birliği* her türlü ihtilâlci, kanunsuz ve aktivist hareketin karşısında olduğunu deklare eder. Hareket, Nur Talebelerinden ve geleneksel cemaatlerden farklı olarak mensuplarına siyaset, şiir, sanat ve edebiyat dersleri vermeyi öne çıkarır. Dönemin diğer sağcıları gibi duvarlara yazı yazmak gibi eylemlerden uzak durmayı ilke edindiklerini belirtirler. Sağın komünistlere karşı olmasına karşın, eylem tarzının bu hareketlere benzemeye başlamasını eleştiri konusu ederek kendilerine alan açmaya çalışırlar. *Mücadele Birliği*, Yahudilik, Siyonizm ve masonluk konularını sonraki yıllarda yayınlarında çok fazla gündeme getirecektir. Buna da-

ir farklı yorumlar yapılmış olsa da bu yönüyle hareketle, dönemin popüler olduğu kadar etkili de olan akımı *Büyük Doğu* arasında birtakım benzerlikler kurulabilir. Keza bu yöndeki yayınların bağlamından koparılmasını eleştirerek, bunu dönemin son derece istikrarsız ortamıyla dahası 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda İsrail'in galip gelmesinin meydana getirdiği hissiyatla alakalı olduğunu hatırlatanlar da bulunmaktadır. *Mücadele Birliği*, 1968 yılında Afyon, Isparta ve Kayseri başta olmak üzere pek çok şehirde Komünist mezalimi anlatan fotoğraf sergileri açar. Bu sergilerde Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya ve diğer ülkeleri işgalini anlatan fotoğraflar da yer alır.

Dönemin milliyetçi mukaddesatçı yapıları birbiriyle dirsek teması halindedir ama zaman ilerledikçe alan hâkimiyeti mücadelesinden ötürü birtakım menfî olaylar vuku bulacaktır. *Mücadele Birliği*, MTTB'nin sahip olduğu biricikliğe rakip olarak görülmesinden dolayı, her zaman komplocu açıklamaların vazgeçilmez bir adresi olmuştur. Aslında harekete ilişkin pek çok farklı açıklama, İslâm davasını savunanlar arasında süren rekabetin bir yansımasıdır. Hem akademik hem de popüler araştırmaların ilgisini çeken cazibeyle, *Mücadele Birliği*'nin egemen imajının inşasına katkı yaptıkları açıktır. Gençlik teşkilatı ama sokaktan bir nebze uzak durduğunu ifade eden *Mücadele Birliği*'nin bu kendisine has konumu, onu ne tamamıyla şaibeli bir hareket olarak ne de tamamıyla MTTB gibi kurumlarla birlikte ele almamıza imkân tanımaz. Hareketin kendine özgü, tanımlanması, sınıflandırılması zor olan bu karakterinin, aslında onun tam da kendisi olduğu yönündeki iddiasını kanıtladığı da düşünülebilir.

1960'lı yıllar Türkiye'sinde İslâm davasını savunanları doğrudan etken olan hareketler yanında, dolaylı etken olan faktörler de vardır. Doğrudan etken olan faktörler cümlesinden birinci derecede Hizbu't-Tahrir hareketini saymak yerinde olur. 1960 ile 1967 yılları arasında bu yapının fikirleri, siyasî görüşleri Türkiye'de o yıllara göre *radikal* denebilecek boyutlarda idi. Dolaylı olan etkenlerin başında ise, Türkiye'de 1961 Anayasası'nın palazlandırdığı solculuğun birinci derecedeki siyasî görüşlerinin özellikle Amerika karşıtlığının rolü bulundu denilebilir. Buna mukabil 1960 öncesinden 1960'ların sonuna kadar genel hatlarıyla sağcılıkla, İslâmcılık birbirinin eşdeğeri idi. Öyle ki, "İslâmcılığı sağcılık temsil ederdi o yıllarda."

1964 yılından itibaren Türkiye'deki faaliyetlerinden söz ettiren Hizb'ut-Tahrir hareketi hakkındaki bilgiler gençler arasında arttıkça bu yapıya karşı konumlanışlar da gündeme gelmeye başlar. Siyasî bilinç düzeyi o dönemdeki ortalamanın hayli üstünde olan bu yapının ilk başlardaki hareket tarzı oldukça kapalıdır. Hareket, İslâm devleti talebini doğrudan dile getirmenin yanında anayasa, ormanlar, petrol ve madenler hakkında söz alarak dönemin manevî alanla sınırlı taleplerinin mahiyetini dönüştürecektir.

MTTB ile belli mitinglerde çatışan *Mücadele Birliği*, *Yeniden Millî Mücadele* şeklinde formüle ettikleri bir düşünceden söz ederek dönemin siyasî tartışmalarına dâhil oluyordu. Özellikle mitinglerde bu kuruluşlara mensup gençlerin bulunması sol cepheye karşı İslâmî düzen talebinin dile getirilme sürecine hız katacaktır. Millî değerleri sahiplenerek, Siyonizm, komünizm, emperyalizm ve masonluk gibi akımlara karşı değerlerle mücadele yürüten bu kuşak dil olarak günden güne radikalleşen ama aynı zamanda İslâm'ı anlama noktasında geleneksel yapılardan farklı bir tarzı gündeme getirir. Halk cephesinde çok etkili olmasalar da gençlik ve düşünce çevrelerinde büyük bir alaka gördükleri söylenebilir. Hatta her iki kurumsal yapıyla ilişkisi bulunan nesiller İslâmî taleplerin sadece manevî imarla sınırlanmaması gerektiği aynı zamanda siyasî bir veçhesinin bulunduğunu fark ettirme noktasında etkili olmuşlardır. Gelgelelim her iki kuruluş hakkında söylenenlerin çoğunun ya rakip kurumlarda bulunan aktörlerce ya da bu kurumlardan ayrılanlarca ifade edilmiş olması bu yapılara dair sağlıklı bir tahlil yapılmasını engellemektedir. Sözgelimi şu izah bu noktada anılabilir:

> İslâmî değerleri önceleyen bu iki kuruluş içinde toparlanan gençler birçok muharref ve ulusçu anlayışla malûldü. Ancak MTTB havzası İslâmî bilinçlenme çabalarında birçok Müslüman gencin kendilerini aştıkları bir mekânı ifade ederken, YMM ise İslâmî duyarlılığı daha diri birçok genci körelten, sağcılaşma taassubuna ve eklektizme iten geri bir harekete dönüştü.

"Kişilerin karanlık olarak görmeye başladıkları düşünceleri üzerlerinden sıyırıp atarak aydınlığın zırhını kuşanmaları" şeklinde görülmesi mümkün olan bir açıklamadır bu. Kaldı ki, siyasî ve dinî içerikli bütün uyanışlar, genellikle aktörlerin bir algı şekli çerçevesinde, meselenin aslını örtbas eden şeylere rağmen gerçekleri görme, ayırt etme yeteneği kazanma ve uyanmış olduğun şeyin kerih görülmesi haline gelen kayıp bir hakikati yeniden bulmak gibi yeni keşfedilen bir beceri olarak telaffuz edilir. Oysa burada eleştirilen *Mücadele Birliği* mensupları emperyalizm ve Amerika karşıtlığında dönemin soluyla ortak düşüncelere sahip olmalarından dolayı Türkiye'yi bir yarı sömürge olarak görüyorlardı. Kapitalizm karşısında İslâmî değerlerden hareketle bir çıkış yolu arıyorlardı. *Mücadele Birliği*'ndekilerin yeterince olgunlaşmamış gençlerden oluşmalarına dönemin kolaycı dili de eklenince komünizmi ve kapitalizmi dünyada belli mahfillerin icat ettiği birer ideoloji olarak görmekte ısrar eden bir dil ortaya çıkar. Bu bakımdan bu kuruluş dönemin Türkiye'sinde bazı arayışların önünü açan bir hareket olarak anılmayı hak edecek evsafta etkili olmuştur. Ancak hiçbir zaman sabit ve değişmez kalmamıştır. Onların bu dili büyük ölçüde 1970 sonrasında millî görüş olarak anılacak akımın partileri tarafından kamuoyuna iletilebilecektir.

Dönemin son derece hareketli olduğundan bahsetmiştik. Yargıtay Başkanı İmran Öktem'in 3 Mayıs 1969'daki cenazesinde imamın namaz kıldırmaktan kaçınması üzerine birtakım olaylar çıkar. Zira Öktem, daha evvel "Tanrıyı yaratan insandır," ifadesini kullanmıştır. Öktem'in cenaze namazını avukat Ahmet Hıfzı Gözübüyük kıldırır. Bu hararetli ortamda TÖS'ün şikâyeti üzerine *Mücadele Birliği*'nin kapatılması istemiyle açılan dava devam ederken, bir protesto düzenlenir. Dönemin gazetelerinde bu protesto yürüyüşünü düzenleyen komitenin bileşenleri arasında Yüksek İslâm Enstitüsü öğrencilerinin, *Mücadele Birliği* mensuplarının, İmam Hatip okulları derneklerinin ve mukaddesatçıların sayılması dönemi kavramak açısından önemlidir.

Karşılıklı öfkelerin burun buruna geldiği, çarpıştığı yıkıcı karşılaşmaların etkisiyle 1960'ların sonlarına doğru ortaya çıkan tablo, bugün İslâmcı çevrelerin içinde bulunduğu aşamanın tohumlarını serpen bir oluşumu temsil etmesi bakımından önemlidir. Ne var ki, tartışmaların şiddetlendiği bu dönemin sonunda hiçbir hareketin başladıkları noktadaki halini koruyamadıklarını belirtmeliyiz. Necmettin Erbakan'ın Süleyman Demirel'e rağmen Odalar Birliği Genel Başkanlığına seçilmesi fakat bu görevinden polis gücüyle indirilmesinden sonra başlayan olaylar sonraki pek çok gelişmeyi doğrudan ve dolaylı olarak etkisi altına alacaktır. 1969 genel seçimlerine AP'den aday olarak katılmak isteyen Erbakan, veto edilince Konya'dan bağımsız aday olarak seçime katılır ve seçilerek meclise girmeyi başarır. Ardından 1970 yılında Millî Nizam Partisi adıyla müstakil bir siyasî partileşme de vuku bulur. Hâsılı İslâmî uyanışı öne çıkaran çevrelerle birlikte bu yıllarda bir karakter dönüşümü yaşandı, fakat bu yıllar içinde kademe kademe gerçekleşti, ancak hiçbir zaman kitlesel bir harekete dönüşemedi.

Beklenen İnkılâp, Ruhçu Sosyalizm ve Edebiyatta Yerlilik

Türkiye'de 1960'larda İslâmcılıktan ziyade sağın göze çarptığını belirtmiştik. Siyasî, edebî ve dinî söylemlerin belirgin kılındığı yayın organlarında olduğu kadar sohbetlerde de sağdan söz edilmiş olması şaşırtıcı değildir. Sağ akım her şeyden önce dönemin siyasî hararetinin bir neticesidir. Buna mukabil solun hareket tarzına yön veren taktiklerin de İslâm davasını savunan mahfilleri buna *mecbur kılışı* da gündeme getirilir.

Dönemin sağının düşüncelerinde inkılâp düşüncesi/beklentisi oldukça kuvvetlidir. Allah'ın emirlerini insanlığa şeref bahşedecek şekilde gerçekleştirme, kurumsallaştırma ameliyesinde olanlar kadar bunu şekilci bir tarzda ve çevrelerindeki hırpalayarak gündeme getirenlerin varlığı da yadsınamaz. İslâmî uyanış için eskinin kibirli tekrarını savunanlar, ham yobaz kaba softalığı eleştirenler, ahlâk ve fazilet adımını önceleyerek kendindeki kibrin izale-

sine önem atfedenlerin hemen hepsinde inkılâp düşüncesi baskındır. Bu haliyle 1960 dönemi İslâm davasını savunanlar arasında çalkantılı ve tartışmalı dönemlerin başlangıç noktalarından ilkini teşkil eder.

Müslüman toplumların fert ve cemiyet ölçüsünde düşkünleştiği, miskinlik ve yılgınlık içerisinde bulunduğuna dair kanaatler 1960'ların ikinci yarısında daha çok belirginlik kazanır. Necip Fazıl, öteden beri yazdığı ve ilk basımı 1959'da Hilal Yayınları'nca yapılan *İdeolocya Örgüsü*'nü *Büyük Doğu*'da daha gelişkin bir biçimde tefrika etmeye devam eder. Bu kitap daha sonra 1967'de ilk baskıdan farklı bir tarzda okuyucularla buluşur. Necip Fazıl, bu dönemde "...pörsümüş şöhretler dışında yalnız gençlerden kurduğu ve kıvama ermesi için geceli gündüzlü çalıştığı" inkılâpçı bir kadro oluşturmayı amaçlamaktadır. Ruh ve ahlâkta inkılâp düşüncesinin ön planda olduğu *Hareket* dergisi maziye sarılarak yeni bir hayat çıkarmayı mümkün kılan bir inkılâbı savunur fakat bunun mahiyeti *Büyük Doğu* dergisinin savunduğu İslâm inkılâbından ve diğerlerinden bariz bir fark içerir. *Hareket*'e göre toprağın ve insanının ıstırabını ve sefaletini gören ve ona deva olmak isteyen bir grup gençliğin yapacağı inkılâp *yıkıcı* değil *yapıcı* olmak zorundadır. İnkılâpçılar kesinlikle *kindar* ve *garazkâr* olmadan, sevgi ve merhametle, ikbal, şan ve şöhret için çalışanlardan ve bu memleketin sefaletini, sömürenlerden nefret ederek ellerinden geldiği ölçüde ruhun zaferi için çalışmalıdır. Dergide yayımlanan yazılara göre, İslâm inkılâbının tutucu güçler tarafından engellenmesi duraklama-

Necip Fazıl ölünceye kadar *Büyük Doğu* dergisinin ve hareketinin neredeyse tek başına taşıyıcısı olmuştu.

ya ve hareketsizliğe sebep olmuştur. Uyanışın bu kurulu düzeni bozarak, gerçek İslâm düşüncesinin ağırlığıyla gerçekleşeceğinin altı her daim çizilir. Fakat İslâm'ı alışılmış muvazeneden ibaret görenler bu dengenin bozulduğunu görünce, en az İslâm'a bağlı olmayanlar kadar şaşkınlık içerisindedirler. Zira onlar, uyanışı savunanları *inançsızlık, inanç eksikliği* dolayısıyla reform isteyen *tatlı su dindarları* ile bir tutma basiretsizliğine düşmüşlerdir. Oysa *uyanışçılar* sahillerden, ormanlardan, madenlerden, topraklardan, içtimai adaletten bahsederek, tarikatla haşır neşir olanların kurulu düzenlerini tabir caizse başlarına yıkmışlardır. *Uyanışçılar*, reforma pabuç bırakmadıkları gibi uykuculardan da berî olduklarını deklare ederek her daim uyanışı, dirilişi ve hareketi öne çıkarmışlardır. İslâm inkılâbının ruhu, iman şuuru, kapitalizm, hile-i şer'iye, bankacılık, faiz gibi pek çok konunun ele alındığı bu yazılar aynı zamanda sonraki yılların tartışmalarına da ışık tutacak boyuttadır.

Siyasî veçhesi ön planda olan yayınlar 1964'lerden itibaren kendini daha çok göstermeye başlar. *Büyük Doğu*, kendi fikrî zaviyesinden 27 Mayıs 1960 sonrasında yaşananlardan elde neyin kaldığının muhasebesini sunar. Haliyle 1960 ile 1964 yılları arasını Türkiye açısından derin bir inkisar ve kayıp yılları şeklinde tasvir ederek meydana çıkışını gerekçelendirir. Bu dönemde dergide yayımlanan etkili metinlerde, geçmişin alışkanlıklarının o günün Türkiye'si için artık yeterli bir model sunmaktan uzak olduğu belirtilecektir. Kendi deyimiyle "ham yobaz kaba softalık" yahut "camide mahpus" olmanın ötesinde bir hareket tarzını gösterir. Siyasî konular yanında dinî metinlerin özgül alanlarından sunduklarıyla etkisini arttırmaya gayret eder.

Dönemin gazeteleri arasında "milliyetçi mukaddesatçıların günlük gazetesi" olarak *Babıâli'de Sabah*, "haftalık siyasî gazete" olarak *Yeni İstiklâl* ve "milletçe hasreti çekilen günlük gazete" olarak *Bugün*'ün adını anmak uygun düşer. Bunlarla bağlantılı olarak Mehmet Şevket Eygi'nin lafını esirgemeyen mukaddesatçı, kışkırtıcı rolü bu dönemin gelişmelerinin izahında muhakkak karşımıza çıkar. Ne düşünür ne yazar ne de edebiyatçı olmasına karşın sadece gazetede görev alabilecek özelliklerinden dolayı öne çıkan Eygi, bu yıllarda sansasyonel yollarla gazetecilik yapmayı tercih etti. Dönemin karakteristik olaylarında adı muhakkak anılan Eygi, bugün nispeten unutulmuş olsa da 1950'lerin ortalarından itibaren çeşitli dergi ve yayınlarda ön planda olan isimlerdendir. O, yönetimindeki *Bugün* cemaat-ı kübra namazlarından 6. Filo olayına kadar Soğuk Savaş dönemi Türkiye'sinin kısa bir tarihini sunar bize. Eygi'nin gazeteciliği hem dönemin diline hem de siyasî pratiğine tesir etmiştir. Sonraki kuşaklar içerisinde onun tarzını savunmaktan ziyade eleştirisinin önde olduğu dikkate alınmalıdır. Kendisinin sağ siyasetin etkisindeki gazeteciliği, solu tahkir ederken ama aynı zamanda İslâm inkılâbına doğru gelişip olgunlaşan yeni kuşakların İslâmî anlayışlarını yerden ye-

re vuruşundaki hünerli performansı muhakkak göz önünde bulundurulur. Elbette bu dönemde bazı akımlar ve çevreler Soğuk Savaş politikaları ekseninde manipüle edilmiş olabilir. Manipüle edilen kışkırtıcı çevrelerin varlığı açıktır. Kaldı ki, dönemin Türkiye'sinin dindar ve milliyetçi gençliği arasında ciddi bir ayrım bulunmamaktaydı; özellikle sol gelişme karşısında mukaddesatçı kimlik ortak bir payda oluşturuyordu. İslâm davasını savunanların, Soğuk Savaş boyunca Batı ve Doğu bloklarının çatışmasından bir parça da olsa yararlandığı bir gerçektir. Artık İslâmcılık, İslâmî canlanış ve diriliş içten ve dıştan örülen bin bir mukavemet ve saldırış ağlarıyla savaşmakta ve ilerleyişini sürdürmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de yaşanan gelişmelere dair siyasî perspektifi öne çıkaran değerlendirmeler de yabana atılamaz. Sözgelimi Sezai Karakoç'a göre, Türkiye 1950'lerde *Küçük Amerika* yapılmak istenmiş ama bu konuda çok yol alınamamıştır. Akabinde *ırmağa atılan bir dinamit* olarak 27 Mayıs Darbesi yapılmış, bu darbenin açtığı arkla 1970'lerde memlekette sosyalizm denemesine kapı açılması arzulanmıştır. Hiç şüphesiz dönemin sosyalist çevrelerinin din dolayısıyla İslâm telakkileri de İslâmî çevrelerle sol arasındaki husumetin dozunu arttıran bir faktör olacaktır. Solun perspektifine sıkı sıkıya sarılmak suretiyle, İslâmî gelişmeleri halkın batıl itikatlara yönelmesi şeklinde açıklayan aydın çevrelerin bu süreçteki payı yabana atılamayacak ölçüde kuvvetlidir.

Dönemin yayınlarının özelliklerinden birinin komünizm karşıtlığı olduğu bilinen bir gerçekliktir. Hatta sosyalizm odaklı tartışmaların bazen Türkiye'de komünizmi sevimli kılmak için girişilmiş bir çaba olarak değerlendirildiği bilinir. Fakat komünizm karşıtlığının sebeplerini izah sadedinde birtakım hususların göz ardı edilmemesi gerekir. Dönem içerisinde "Yobazlar Amerika'ya tapıyor" şeklindeki klişeleri hatırladığımızda mesele bir miktar da olsa aydınlığa kavuşacaktır.

Dönemle ilgili çalışmalarda belli çevrelerin özeldeyse de dindarların komünizm karşıtlıklarına sıkça temas edilir. İslâm davasını savunanların amaçlarını böylece tanımlamak meseleyi belki de bariz bir şekilde fazla basitleştirmektir. Fakat her hâlükârda dönemin yayınlarında, komünizm ve İslâm dünyası daha özeldeyse sosyalizm ve İslâmiyet tartışmaları yayınların önemli bir yönünü oluşturur. Komünizmin din düşmanı bir cereyan olarak sunulmasından dolayı, bu akıma karşı mücadele etmek dönemin dergilerinde çok önemsenen bir hareket tarzıdır. Bunun bir yönü de muhtemelen Sovyetler Birliği'nde, Çin'de ve Balkanlar'da reel sosyalizm uygulamalarının Müslümanlara yaşattıklarıdır. Dolayısıyla bu dönemde İslâm davasının bir yönü bununla doğrudan alakalıdır.

Bununla birlikte daha evvel sosyal adaletin tahakkuku gibi hayatî bir konunun tartışma gündemine dâhil olması birtakım gelişmelere sebep olur. İs-

lâm'ın sosyal boyutlarını anlatmaya dönük bir çabanın hasılası olan Seyyid Kutup'un *İslâm'da Sosyal Adalet* kitabı Yaşar Tunagür - Dr. Adnan Mansur tarafından ilk kısmı Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek Cağaloğlu Yayınları'ndan basılır ve kamuoyunda birtakım tartışmalara yol açar. Kutup'un eserinin ses getirmesi elbette tesadüfî bir gelişme değildir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, dönemin en popüler konusu sosyalizm etrafındaki tartışmalardı çünkü. Sol espriye çok yakın bir İslâmî ekonomik yorum olan bu ilk tercüme kitap birden bazı milliyetçileri diğerlerinden ayırarak klikleşmelere de sebep oldu. Çünkü her ne kadar konuya devrin ana akımı olan ideolojiye yakın bir espriden baksa da bu eser, tezlerini Kur'an ayetlerine dayandırarak sunmasından dolayı bariz bir farklılık taşıyordu.

Bu dönemde Necip Fazıl'ın ve öncülüğünü yaptığı Büyük Doğu hareketinin en belirgin özelliği, uzlaşmacı, uysal ve pasif bir konumda bulunan İslâmî çevreleri üslup bakımından daha atak ve aktif bir tavır almaya çağırması olduğu belirtilir. Buna karşın Necip Fazıl, İslâm'ı anlama şekli bakımından 1960 sonrasında yaygınlaşmaya başlayan İslâmî kaynaklara dönüş düşüncesinden farklı bir eğilimin temsilcisiydi. Nakşîlik kaynaklı tasavvufî yönelişlerini çelişkili bir şekilde çok dünyevî bir üslup ve yaşama biçimiyle uzlaştırıyor, siyasî arenada ise, DP'nin devamı konumundaki AP'ye şartlı destek veriyordu. Ancak o bunları yaparken mülayim ve savunmacı üslup yerine atak ve saldırgan bir tutum içerisindeydi. Bu tavrı, temelde uzlaşmacı olan fikrî eğilimlerine de daha inkılâpçı bir görüntü kazandırıyordu. Necip Fazıl ve *Büyük Doğu* 1960 sonrasının ortalarına doğru tekrar meydana çıktı ve bu dönemde etkisi 1970'lerde yalnızlaşmayla neticelenecek derin izler bıraktı.

Nurettin Topçu adıyla özdeşleşen fakat genç neslin isterilerinin ön planda olduğu *Hareket* ise felsefeli bir dindarlığı öne çıkararak şekle önem veren din adamlarının kahir ekseriyetini eleştiren hattâ hırpalayan bir tavra sahiptir. Dergide İslâm dünyasının bir şaşkınlık içinde olduğunu, bunun sebeplerinden birini "Kur'an'ı çok az okuyup düşünmek" şeklinde izah ederek şuursuzluk içinde yüzen şeklî dindarlığı sorgulanması gerektiğini bir vazife olarak ileri süren metinlerin yayımlanmış olması altmışların uyanış diskuruyla yakından bağlantılıdır. Bu bakımdan hem dönemin egemen dindarlık telakkisini hem de diğer çevreleri eleştirmesiyle farklı bir yerde konumlanır. İlimden felsefeye, felsefeden sanata, sanattan dine doğru yükselmeyi içeren tekâmül ve metotlu düşünme prensiplerine bağlanarak "otoriteli ve merkeziyetçi bir nizamı" savunur. *Hareket*, çalışanın alın terine hürmet ederek sosyal adalet nizamını kuracak, yeni bir iş ahlâkını getirerek toplumsallaştıracak düzenin *Anadolu Toplumculuğu* olduğu noktasında ısrarcıdır. Savunduğu ahlâk davasının temelini ise *İslâm ruhçuluğu* olarak açıklayan dergi, ferdiyetçiliği esas alan bir idealizmi teklif eder.

Dergide tasavvuf vurgusu olmakla beraber, İslâm âlemindeki geriliklerin, müptezelliklerin altında yatan sebebin ne olduğu anlatılırken Mehmet Akif'in veya Muhammed İkbal'in çok sık belirttiği Müslümanları, bu hallere düşürenin İslâmiyet değil, *İslâmiyet'i telakki tarzımız* oluşuna özellikle dikkat çekilir. Bundan dolayı dinin dar düşünceli, müsamahasız, içi kin ve nefretle dolu, karşısında boğacak kimseler arayan cani tipli kimseler tarafından temsiline karşı mutaassıp olmayan Mevlana ve Yunus Emre gibi mutasavvıf kişilikleri öne çıkardığı belirtilmelidir. Gençliğin yaşamakta olduğu buhranlar ele alınırken, maddeciliğin karşısına dikilen mutaassıp gelenekçiler eleştirilerin merkezine yerleştirilir. 17. yüzyıldan sonraki mutaassıpların mirasına konanların *bu asrın derdine* derman olamayacakları belirtilir. Zira bu zihniyet sahipleri derde deva getirmek yerine bilakis hastalığı şiddetlendirerek karşı tarafın uçuruma doğru sürüklenmesini hızlandırmaktadırlar. Eski yaraları tekrar kanatan bu çevrelerde ne gerçek din anlayışı, ne felsefe, ne ilim ne de sevgi bulunur. Kin ile çevrildiklerinden seslendikleri cemaati asırların gerisine doğru götürmek için çabalayıp durmaktadırlar. Dinî neşriyatı ise sözde görmekte ve bunların canlandırmayı hedefledikleri İslâm için istismarcılık yapan menfaatperestler şeklinde özetlenebilecek muhataplarını töhmet altında bırakan nitelemeler fark edilir derecede tekrarlanır. "Sahtekâr mürşitlerin bütün hareketlerinin aldatmaya matuf olduğu" şeklindeki eleştirel ifadelerin kime yöneltildiğini dönemi yakından bilen muhataplar sezebilir fakat metinlerde hiçbir surette herhangi bir isimden bahsedilmez.

Hareket'in değişik sayılarında dindar çevrelerin ağır sanayi, menfaat, aşırı servet, kapitalistler ve şöhret istekleri içinde debelenip durmaları işlenir. İslâm'ı eksiksiz bir hayat felsefesi gören yazılarda, İslâm'ı bu şekilde kavrayanların bir kesimce *gerici* başka bir kesimce *solcu* addedildiği hatırlatılır. İslâmiyet'i *asrın idrakine* söyletmek vurgusu öne çıkar, buna göre İslâm davasını savunur gibi görülen çevrelerde dahi bir yönüyle, bu kanaatler eleştiri konusudur. Söz konusu zaman dilimi İslâm'dan bahsetmenin ilerici çevrelerin hemen çoğu yayınında dahi pek hoş karşılanmadığı yıllardır. Maddeci olmaksızın, İslâm'ın amacı olan adaleti gerçekleştirme davasının nasıl gerçekleştirilebileceği üzerinde durulmuş olması son derece önemlidir. Dergide yayımlanan polemik yazılarında komünist düzende dinin serbest olduğuna dair kanaatlere karşı, böylesi bir düzende din eğitiminin olup olmayacağı, hac farizasına izin verilip verilmeyeceği sorulur. Akabinde "İslâmiyet'in çok fazla muhtaç olduğumuz millî birliği sağlayacak bir din" vasfını haiz olduğu söylenir. Bununla birlikte dergide İslâm'ın çağın meseleleri karşısındaki sözünü açığa çıkarma gayreti fark edilir. Bilgilerinin oldukça eksik olduğunun farkındalığıyla, bilinenlerin öğretilmesi, yanılanların uyarılması ve kısır tartışmalardan kaçınılması tavsiye edilir.

Hareket dergisinin yayımlanmadığı 1965'te Roger Garaudy'nin *Arap İslâm Medeniyetinin Tarihi Katkısı* adlı eserinin *Sosyalizm ve İslâmiyet* adıyla Doğan Avcıoğlu-E. Tüfekçi (Mihri Belli) tarafından çevrilmesi ve Yön Yayınları'nca basılması bu yöndeki tartışmaların zeminini teşkil eder. Kendi kültürel köklerine dönerek sosyalizmi kurmayı amaçladıklarını belirtir mütercimler. Dergideki yazılarda, Niyazi Berkes'in *Yön*'de 3 Aralık 1965'te yazdığı yazıdan itibaren sürdürdüğü fakat olumsuz yaklaştığı İslâmiyet ve sosyalizm içerikli tartışmalara hem müellif hem de mütercimler zaviyesinden olumlu yaklaşılması dikkat çeker. Onların karşılaştığı tepkiler, memlekette fikre karşı gösterilen husumetin neticesi görülür. İslâmiyet hakkında gerçek ve yeterli bilgiye sahip olan düşünürlerin bu noktadaki suskunlukları kabul edilemez bulunur. Dönemin zaviyesinden aktüel konularda söz almayan mütefekkirlerin İslâmiyet adına cevaplandırılması lazım gelen konularla uğraşmamaları "İslâm'ın savunması, miting dövizlerinde kafiye düşürmekle veya sopa ile taşla olacak değildir. İleri sürülen fikirlere cevap vermek lazımdır" cümleleriyle tenkit edilir.

Hüseyin Hatemi, Niyazi Berkes'in Muhammed İkbal, Cemalettin Afganî ve İslâm'da zengin fakir meseleleri hakkında yazdıklarına hiçbir cevap verilmemesine içerlediğinden İslâmiyet ve sosyalizm tartışmalarına katıldığını hatırlatır. Zira Berkes yazısında, Muhammed İkbal'in belli başlı fikirlerini İngiliz şarkiyatçılarından aldığını, Afganî'nin lüzumsuz yere büyütülen biri olduğunu oysa onun serbest düşünceye vahşice saldırdığı şeklindeki fütursuz kanaatini izhar edecektir. Ayrıca, Berkes'in Kur'an'da devlet diye bir şeyin olmadığını bunların sonradan fıkıhçıların görüşleriyle oluştuğunu, zenginlik ve fakirlik hakkındaki İslâmî hükümlerin altta kalanlara sabır telkin etmenin ötesine geçemediği yönündeki kanaatleri de sorgulanır. Hatemi ise "Gerek Marksizm, gerek İslâm hakkındaki bilgimiz bütün yetersizliğine rağmen, düşünmek ve yazmak sorumluluğunu duyuyorum" diyerek bu meseleyi tahlil etmeye başlayacaktır.

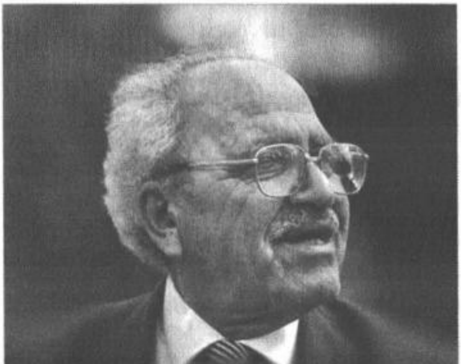
Nazarî olarak bir taraftan Marksizm'i diğer taraftan İslâm'ı benimsemek doğru değildir yazara göre zira İslâm başlı başına bir dünya görüşüdür. O yüzden Garaudy'nin " halkımız bir elinde Kur'an öteki elinde Marx'ın *Kapital*'i sosyalizme gidiyor" yaklaşımı doğru bulunmaz. Fakat bu çelişmenin olması İslâm'ın yersiz ve haksız hücumlara uğraması noktasındaki faaliyetlerin varlığını göz ardı etmeyi gerektirmez. Keza akıllı düşmanlar kadar akılsız dostlar bunun müsebbibidir. Yazdıklarının gayesi gerçek bilgi sahiplerini harekete çağırmak olarak duyurulur.

Bu konudaki metinlerde refahtan fedakârlık edilmesi, bencilliğin toprağa gömülmesi, gerçek ilmin, sanat ve dinin mücadelesi ön plandadır. Gerilik, yozlaşma, dinin aydınlığına hurafenin karasının musallat oluşu, insanı

tekâmülden alıkoyarak az güldürüp çok ağlatması eleştirilir. Milliyetçi görünen liderlerin, insafsız kazanç hırslarıyla milyonların maddî ve manevî sefaletlerini arttırmaları, barışmaz düşman kapitalizmin bayraktarlığını yapmaları karşısında Anadolucuların teslim olmadan çileli davalarına bağlı kalarak kendilerini çok yönlü bir savaşa hazırlaması gerektiğinin altı çizilir.

İslâm kelimesine olduğu gibi sosyalizm kelimesine de alerjisi olanlara dönük olarak kaleme alınan bu yazılar daha sonra *İslâmiyet Açısından Sosyalizm* adlı bir kitabın doğuşuna zemin hazırlar. Bu yazılarda aynı zamanda "İslâm'ın gerçek yüzü ile ortaya çıkarılması" çabasının bulunması *Hareket*'i öze dönüşü savunan bir çizgide mütalaa etmeyi gerekli kılmaktadır. Keza dergide o yıllarda İslâm davasını savunanlarca pek sahiplenilmeyen İslâmcılık kavramıyla tarikatçılık arasında ayrım yapılmış olması da manidardır. Tarikatçılığın sömürgecilerle iş birliği yaptığı ve bunların din anlayışının sıhhatli olmadığına temas edilirken dönemin sol romanlarının etkisi açıktır. İç sömürücülük olarak tarikatçılığa vakıf müessesesinin eklenmesiyle çalışmadan yiyen derviş zümresi türeyişi tenkit edilir. Ruhçu bir sosyalist düzene muhtaç olduğumuzu belirten Topçu'nun bu konuda değişik hatta eleştirel yaklaşımları vardır. Fakat o, devrin tazir ve hücumlarına kulak asmaksızın ahlâkın üç şartını, iyi düşünmeyi, iyi söylemeyi, iyi yapmayı önceler. İslâm kültür ve ahlâkının kaynaklarına inmek suretiyle gerçek bir din anlayışı şeklinde canlandırılması arzusu öne çıkarılır.

Sezai Karakoç'un sahip olduğu düşünce ve idealler, dönemi için başka bir arayış ve ifade tarzına tekabül eder. Yerel ve tarihi sorunlar içinde evrensel duyarlılıklara açılmak isteyen bu söylem, düşünce ve sanat alanında aydın bir kadro oluşturma ve kamuoyuna açılma azmindedir. *Diriliş*, 1966 sonrasındaki serencamıyla da Türkiye'deki İslâmî uyanış sürecinin gündemine oturan bir dergi olarak varlığını korumuştur. Karakoç, farklı türlerde birçok metin yayımlayan derginin sunuşunda yazılar kaleme almış; bilgilerinin tenevvülü ve fikrinin şiddeti ile göz kamaştıran bir kişilik olmanın yanında üslubunun güzelliği ve inceliğiyle dikkat çekmiştir. Buna karşın Karakoç'un kitaplarını *Diriliş*'te denemeler yazarak oluşturmasından dolayı tek kalem ağırlıklı bir dergidir.

Sezai Karakoç, sahip olduğu düşünce ve idealler, dönemi için başka bir arayış ve ifade tarzına tekabül eder.

Hemen her sayısında Batı eleştirisinin öne çıktığı dergide, eko-

nomi, Rönesans sonrası Batı dünyasında yaşanan gelişmeler, İslâm'ın gelişimine set çeken Avrupa fikri çerçevesinde kavranır. İslâmî canlanış ve uyanışa engel olunamayacağı belirtilirken, dergide İslâm'ın dirilişi ile kastedilenin Müslüman halkların dirilişi olduğu üzerinde durularak İslâm'ın, prensipleri bakımından hiçbir zaman ölmediği, her zaman dipdiri olduğu vurgulanır. Sol ideolojinin uygulanmasının diktatörlükler meydana getirdiği, bunun sebebinin ise solun mekanik bir hareket olmasıyla irtibatlı olması gösterilir.

Millet, ümmet kelimelerinin İslâmî zaviyeden tahlilinin de yapıldığı derginin, bu döneminde Sezai Karakoç, daha sonra kitaplaştıracağı ekonomi konulu yazılarını kaleme almaya başlar. Bu dönemde onun Müslüman aydına dönük çağrısı da önem arz eder. Ona göre bu aydın, evin sesinden yani Kur'an'ın sesinden başka bir sese kulağını tıkamalı, türlü maceralara atılmaktan uzak durmalıdır. Müslüman kendine dönerek kültür ve medeniyet hamlesini yeni baştan İslâm'a göre ayarlamalıdır. Çağı İslâm'ın değer yargılarıyla yorumlama çabası, İslâm'a yeniden dönüşü, Kur'an'ı, hadisi ve sünneti yeniden anlamayı, klasik ve çağdaş İslâm düşüncesini, tarihi pratiği içermelidir ki, sapmalar düzeltilerek yeni bir İslâm insanı ortaya çıkarılabilsin. Bu ise derinleşme, şuurlanma ve birleşmeyi içeren uzun vadeli fakat muhaliflikle bileylenen bir süreçtir.

Düşüncede dirilişle İslâm düşüncesinin uyanması edebiyatta, 1960 sonunda Marksist çizgilerin belirmesini beraberinde getirmiştir. Ne var ki, bu çizgi edebiyat alanının tümünü kaplamak istemektedir ama bunu başaramayarak edebiyatın krizini derinleştirmiştir. Marksizm'in materyalist yorumunun toplumcu yazar olmanın olmazsa olmazı telakki edildiği yıllarda, materyalizmin toplumculuğun ayrılmaz bir cüzü olarak kabul edilmesi bu dönemin edebiyat dergilerinde eleştirilir.

Yerlilik tartışmaları açısından Nuri Pakdil tarafından 1969 yılının ilk aylarında yayımlanmaya başlayan *Edebiyat* dergisi üzerinde durulması gerekir. Dergide mutlak kitaba bağlı, yerli düşünce ve duygularla yeni bir alışverişe girişmeden edebiyatın yeni bir alana, genişliğe, tarihi niteliğe kavuşamayacağının altı çizilir. Batı'ya yönelmekle edebiyatta yerli düşünceden ve duygudan kopulduğu bunun neticesindeyse Batıcılık akımının yedeğinde Marksist edebiyatın boy attığına dikkat çekilir. Aradan geçen zaman içinde Türkiye'de olsun, Ortadoğu'da Afrika'da ve Latin Amerika'da artık kendi olmak bilincinin geliştiği, bununsa büyük dönüşümlere kapı aralayacağı açık bir şekilde işlenir. *Edebiyat* dergisi Batıcılığın, Marksizm'in yabancılaştırıcı tesirlerine karşı başkaldırıyı amaçladığını beyan eder. Kaldı ki, Marksizm bir anti-edebiyat olarak kavranır. Fakat düzenli bir şekilde yayın hayatını sürdüremeyen derginin tercümeleri ve genel sanat telakkisinin ne kadar *yerli* olduğu da tartışılabilir bir husustur.

İlk dört sayısının ardından iki sayıyı bir arada çıkaran, yedinci sayıdan sonrakileri de bir arada yayımlayan *Edebiyat* dergisinin dili dönemin harareti açısından da ele alınabilir. İkinci döneme başlarken derginin çıkış yazısında yer alan vurgular, dönemin istikametini tespit etmeye imkân tanır. Buna göre yaşanan gelişmeler dikkatle ele alınırsa, Türkiye'de 1923 devrimiyle yaşanan kopuşun ardından yerli düşünce yani İslâm düşüncesi, "ağır ağır ama sağlam hareketlerle bağımsız ve onurlu olarak yeniden gönüllere dolmaktadır." Bu yüzden içinde bulunulan zaman bir uygarlığın, durdurulmuş varoluş savaşından başka bir anlama gelmez. Eylem gün gün yeni bölgelere doğru gelişip yayılmaktadır. Ortadoğu'da Batı'ya karşı mukavemet hareketleri görülmektedir. Halkla bağ, günden güne artan bir canlılıkla kurulmakta, İslâm düşüncesini yayan yayınevleri, kitaplar çoğalmakta, İslâmcı yazarlar daha belirgin bir savaşçılığa doğru kaymaktadırlar. Yapıcı bir şekilde halka dönük ünsiyetin tam manasıyla bilince dönüşmesi durumunda devrimin ortada kalacağı ve halk için hiçbir anlam taşımayacağı ileri sürülür. Bu çerçevede dergi, işçileri, gençleri, askerleri yeniden bin yıllık uygarlıkla bağ kurmaya çağırarak yerli düşünceyle halkı ve devleti kaynaştırmaktan söz eder. Ayrıca memleketin her tarafında yerli düşünceyi savunan dergilerin, yayınların destekleneceğini ilân eder.

Yeni Temayüller, Artan Husumetler

1960'lı yıllarda ideolojik çerçevede yayınlarıyla öne çıkan dergiler aktif olarak İslâm dünyasındaki gelişmeleri daha yakından takip etmeye başladılar, geniş bir şekilde İslâm dünyasındaki haberlere, konuşmalara ve yazılara yer verdiler. Tercüme eserlere yönelen yayıncılara karşı, "yerli yazarlara ağırlık verelim, kendi mirasımızı araştıralım" şeklindeki görüşün dile getirildiği de bilinmektedir. Buna karşılık dönemin yayıncılarından bir kısmı İslâm davasını savunanlar açısından önceliğin gençlik için iyi bir alt yapı oluşturulması gerektiğini, ardından yerli düşünürlerin yetişebileceğini hatırlatarak tercümelerin muhakkak yapılması gerektiği kanaatini serdedecektir. Hatta sadece İslâm dünyasındaki gelişmelerden değil Batı'daki gelişmelerden de haberdarlık söz konusudur. Bir taraftan dinde reform tartışmasına katılan *Yeni İstiklâl*'de 16 Ağustos 1961'de Rudi Paret'in Kur'an tefsirinin tanıtımının yapılmış olması fikrî açıklığa hamledilebilir.

Bununla birlikte 1960'larda, mukaddesatçılığın popüler olduğu dönemde yerleşik siyaset ve din telakkisinin imajını ve söylemini eleştirmek tabu gibi bir şeydi, bu yönüyle öne çıkan âlimleri, vaizleri, cami görevlilerini, mutasavvıfları ve üstatları eleştiren yayınların hemen *sapık* şeklinde yorumlanması fikrî bir kolaycılıktı. Ancak birtakım yanlışlar bariz hâle gelmeye baş-

layınca, aynı anlayışa sahip çevrelerde birbirleri hakkında eleştirel düşünceler dile getirilmeye başlandı. Tercümelerin oluşturduğu varsayılan tehdit, diğerlerine sadece kendi konumlarını zayıflatan ve onların altını oyan bir malzeme olarak görüldü.

Evvela İslâm âleminden yapılan tercümelerin ne gibi yankılarının olduğunu görmek için birkaç hususa değinelim. İşte bu noktada özellikle mukaddesatçılığı bir ara dönem formu olarak görmeyen çevrelerin stratejileri, mevcut olanın sınırları zorlamaya çalışanları yaftalamayı öne alır. Bu meselede hassas bir tavır takındıklarını Cemalettin Afganî, Muhammed Abduh, M. Reşid Rıza'yı türlü ithamlarla anarak ispatladıklarını düşünürler. Birçoğu bu isimlere Muhammed Kutup, Muhammed Hamidullah, Mevdudi, Seyyid Kutup gibi isimlerin kanaatlerinden duydukları rahatsızlığı da ekleme gereği duyarlar. Onlara göre bu isimlerin savunduğu fikirler "Türk'ün ruh kökünü" oluşturan din anlayışına ket vurmaktadırlar. Reform tantanasına tutunarak sapıklığa kadar uzanan bu yaftaları eleştirel biçimde yaklaşanların varlığı da göz ardı edilemez. Dönemin yeni kuşaklarının İslâm anlayışı kabul edilmiş resmî yorumların dışında, ona karşıt ve aykırı olduğundan *heterodoks* olarak adlandırılması dahi ihtimal dâhilindedir. Zira bu yönelim dönemin sonlarına doğru sağ partilerinin payandası konumundaki ortodoksluğun aksine çevreden gelen gençlerin yönelişlerini temsil ediyordu. Kaldı ki, usul açısından da genellikle daha baştan belirlenmiş, sınırları tespit edilmiş sistemli ilahiyatın dışında bir yapı sergiler.

İslâmî ihya yahut tecdit hareketleri ile Batı'daki reform hareketinin benzerliklerinden dolayı aynılaştırılması birlik, beraberlik söylemlerinin havada kalmasını, 12 Mart 1971 öncesinden itibaren ise var olan ayrılıkları tahkim edecektir. Tecdit ile reform arasındaki mesafe veya müceddid ile bidatçiler arasındaki farkların göz ardı edilmesi İslâm'a hizmet edenler arasındaki husumetleri arttırır. Artık 1960'ların sonunda bir tahrip vasıtası olan reform iftirasının akıl, izan ve vicdandan uzak bir şekilde 1970'lerin ana tartışma konularını belirleyecek kıvama gelmiş vaziyettedir. Ahmed Davudoğlu, Necip Fazıl, Hüseyin Hilmi Işık gibi isimlerin dinde reformculuk çerçevesinde Cemalettin Afganî'den Muhammed Hamidullah'a kadar bir dizi mütefekkir hakkında bol kepçe konuşmaları misli görülmemiş hesaplaşmalara zemin hazırlayacaktır.

Bu süreçte Necip Fazıl'ın düşünce dünyasındaki üstatlık konumunda ister istemez bir aşınma meydana gelmiştir. Buna mukabil edebiyat dünyasındaki yol açıcı itibarını muhafaza ettiği söylenebilir. Necip Fazıl ve aynı anlayıştaki diğer isimlerin İslâm davasını savunanlarca benimsenmeye başlayan yeni fikirler ve eserler dolayısıyla fikrî ve amelî plandaki kopma gayretleri karşısındaki tavrı pek çok kişiyi hayal kırıklığına uğratacaktır. Mukallitliğe, tef-

rikayı büyüten hizip yanlılığına ve *müşrik* tutum ve tavırlara karşı yürütülen mücadele nedense mezhep ve tasavvuf düşmanlığına, Sünnî anlayışın dışına çıkmak gibi sonraki yıllarda daha sık kullanılacak olan suçlamalarla yıpratmaları yeni kuşaklara olumsuz bir miras devreder. Cemalettin Afganî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Seyyid Kutup, Mevdudi, Muhammed Hamidullah gibi şahsiyetler reformculuk gibi olumsuz ve etkisi büyük olan bir ifadeyle karalanınca bu isimlerin eserleri kamuoyunda tartışmalı hâle gelecektir. Ne var ki, bu kişiler hakkında bu dönemde çok nitelikli eleştirilerin yapıldığını söyleyemeyiz. Geleneğe yaslanan çevreler *Yüksek İslâm Enstitüleri*nde görev yapan isimlerden bir kısmının da dile getirdiği kanaatleri türlü şekillerde bloke emek için ellerinden geleni yapmışlardır. Oysa Seyyid Kutup'un *Yoldaki İşaretler* kitabındaki yaklaşımlar bu dönemde *Büyük Doğu*'da yayımlanan yazılara da sirayet etmiştir. İslâm'ı ileri fikirli ve medenî bir biçimde tanıtmayı amaçlayan şu satırları bu çerçevede okuyabiliriz:

> Cahiliyye yalnız İslâm öncesi devre ait bir şey değildir. Günümüzde mantık oyunları, teknik terakki, ahlâkî zaaf, maddeperestlik içinde bütün fakülteleriyle bir [cahiliyye] devri yaşamaktadır... Cahiliyye zihniyeti ile yola çıkan cemiyete mutlaka İslâm'ı anlatacağız!

Bahsettiğimiz dönemdeki dışa açılma çerçevesinde İslâm dünyasından kitap, dergi, bültenler dergi ve yayınevi bürolarına gelmeye başlar. İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça yayınları okuyup bunların değerlendirmesini yapan yayıncılar, faydalı bulduklarını dergide makaleler halinde, seri yazılar halinde yayımlayıp ardından bunları kitaplaştırmayı tercih eder. Şunu vurgulamak önemli: İslâm dünyasından yapılan tercümelerin yeni kuşaklar üzerindeki en büyük etkisi uzun tercüme eserlerden ziyade, derlenmiş yazılardan meydana getirilen kitaplar sayesinde olmaktadır. Bu derleme eserlerden daha çok rağbet görenler, anlaşılabilir bir şekilde daha güncel çağrışımlı olanlardır.

Bu dönemdeki iç bayıcı üslup bir yönüyle 12 Mart 1971 sonrası gelişmeler açısından da ele alınabilir. Örneğin Ahmed Davudoğlu'nun bu isimlerden bir kısmını yerden yere vurduğu ve Necip Fazıl'ın takdim yazısıyla neşredilen *Dini Tâmir Dâvasında Din Tahripçileri*'nde yaptığı da böyle bir şeydir. Anlamsız ve abartılı olarak nitelenmeyi hak eden Davudoğlu gibi eleştirmenler belli bir yol kat eden bu yönelişi yakalamaya çalışmak yerine, İslâm düşünce tarihi mirasını övmüş, buradan hareketle yenilerin dünyasını eksik ve sorunlu bulmuştur. Dolayısıyla Davudoğlu, bu isimlere dönük yaklaşımlarını dönemin Türkiye'sindeki dinî yönelişin sosyo-politik tarihi içerisinde kavramlaştırmaz ve yeni neslin eleştirel ama aynı zamanda muhalif dinî vizyonlarının hâkim telakkilere karşı çıkma biçimleriyle pek ilgilenmez. Keza, Da-

vudoğlu, genel olarak ele aldığı isimleri İslâm âleminin arayışları çerçevesinde değerlendirmez, bir tek reform takıntısını öne alır. Halbuki Necip Fazıl'ın bizzat kendisi *kabuk milliyetçileri* ile *kaba softa* ve *ham yobazları* tarihsel arka planını dikkate alarak eleştirecektir. Mukaddes gayeyi faydasız hedef vermelerle pusuya düşüren bu tipler ona göre, hakikatte davaya zarar vermektedirler. Onun nezdinde bütün bu oluşumlar Türkiye'nin İslâm yurdu oluşunu istismar ederek türemektedir.

Meseleyi Türkiye'deki ilim muhitinde tanınan Muhammed Hamidullah üzerinden ele alıp değerlendirebiliriz. Onun 1959'da yayımlanan *Le Prophéte de l'Islâm* adlı eseri henüz tercüme edilmeden *İslâm* mecmuasında tanıtılmıştır. Tayyip Okiç'in kaleme aldığı yazı, eseri her bakımdan kıymetli ve takdire şayan bulur ve eserin Türkçe dâhil en mühim diğer dillere tercümesinin faydalı olacağı kanaati dergi okuyucularıyla paylaşılır. Hamidullah'ın eseri Türkçeye *İslâm Peygamberi* adıyla tercüme edildikten sonra Sezai Karakoç'un *Diriliş* dergisinde bir tanıtım yazısı çıkar. Necip Fazıl'ın Hamidullah'ın bu kitabı üzerinden kopardığı fırtına hatırlanırsa bu yazıda ifade edilenlerin önemi bir kat daha artmaktadır. Çünkü yazıda, Hamidullah'ın eserinin objektif gerçeklere tahammül edecek Batılılara Peygamberin hayatını olduğu gibi sunmanın yanında, bizzat Müslüman aydına peygamberin hayat çizgilerini en sarih ve vuzuhla bir realite ışığında sunduğuna dikkat çekilir. Hamidullah'ın bazı klasik İslâm bilginlerinin bazı vesika değerlendirmelerinden farklı davranması problem olarak görülmez bilakis eserin kritik bakışı önemsenerek başarılı bulunur.

Muhammed Hamidullah 1950'li yıllarda Türkiye'ye gelerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat ve Hukuk fakültelerinde ve İzmir, Ankara, Konya üniversitelerinde dersler de vermişti.

İslâm mecmuasında Muhammed Hamidullah'ın İslâm ve siyaset, M. Reşid Rıza'nın ekonomi ve ahlâk ile Muhammedî vahiy konulu yazılarını da neşrettiğini hatırlarsak bu dönemde açtığı güzel çığırda azimle ve sebatla yol aldığını söyleyebiliriz. Ayrıca Gazali, Nedvi ve Mevdudi'den yapılan tercümelerin varlığı da kaydedilmelidir. Derginin ilân, reklâm ve resmî abone, tahsisatı mesture, nüfuzlu kişilerin gölgesine sığınma gibi yollara tevessül ve itibar etmediğini deklare edişi, rakiplerinin konumuyla alakalı olsa gerek. Derginin banisi konumun-

daki kişinin yakın çevresinde bulunan isimlerin aralarındaki münasebetlerin 1950'lerin sonundan itibaren farklı bir çehreye büründüğü biliniyor. Zira bu dönemde maddî meselelerle birlikte maneviyat buhranı öne alınır. Artık 1960'tan sonra vuku bulan ayrılıklar daha belirgin hâle gelir. Sözgelimi 1956'da *İslâm* mecmuasını birlikte çıkaran Kemaleddin Şenocak, Salih Özcan ve Mehmet Şevket Eygi arasındaki husumet büyür. Bunu bir ölçüde *İslâm* dergisinin *İslâmî Neşriyatın Kaderi* başlıklı sunuş yazısından takip etmek mümkün olur. Devrin hissiyatını yansıtan bu yazıda kendini bütün âleme *seyyit* ve *doktor* diye tanıtan ondan sonra da din kisvesine bürünerek Müslümanları irşat hevesine kapılan bir kişiden hareketle neşriyat eleştirileri yapılır. Metnin sonunda bu tipteki zavallılara karşı müminlerin başta gelen vazifelerinin çok uyanık olmak olduğu hatırlatılır.

Derginin sonraki sayılarında, aynı vadideki mecmuaların kralların, devlet reislerinin, cemiyet ve çeşitli teşekküllerin az çok himaye ve yardımına dayandıkları fakat *İslâm*'ın hem baskısı hem de fikrî muhtevası bakımından emsallerinin fevkinde bir *mücahede* vasıtası oluşu önemsenir. *İslâm*'ın sağlam bir çark gibi ağır fakat emniyetle dönerken diğerlerinin, tirajı yüzbinleri bulan fikir fukarası varakpareler olduğu söylenmektedir. 1950'lerin sonunda dergide yazıları yayımlanan Saadettin Evrin, Diyanet İşleri Başkan Muavini olduktan sonra söyledikleri ve uygulamalarından dolayı dergiyle sık sık tartışma yaşar. Gittikçe araları açılan sağ ve sol cereyanlar dinî tartışmaları da derinden etkiler. Ayrıca bu süreçte tavır geliştiren her yayın organı kendi mücadelesini biricik ve en mühim hattâ çığır açar konuma yerleştirir. *Hareket* dergisi, Anadolu Türk'ünü meşum tehlikeler tehdit ederken Turan edebiyatına harcanacak vaktin olmadığını, Türk milliyetçiliğine bağlı olanların ayaklarını bu topraklardan kesmemelerini önerir fakat bununla birlikte Kutup, Mevdudi, Afganî ve İkbal çağımızın önemli İslâm müellifleri olarak anan metinlere yahut satırlara sayfalarında yer verir.

Bu metinlerden elde ettiğimiz şey şudur ki, artık 1960'larda ve sonrasında Nurettin Topçu, Necip Fazıl, Sezai Karakoç ve İslâm davasını savunan diğer kişiler arasında husumetler daha da belirgin hâle gelmeye başlamıştır.

1960'ların ikinci yarısında Sezai Karakoç tarafından yayımlanan *Diriliş* dergisini önemli kılan bir husus da İslâmî uyanışa katkı sunan hareket ve düşünürleri bir arada ele almış olmasıdır. İslâm ülkelerinde, İslâm'ın bir tez şeklinde ortaya çıkışını kavramanın yanında kimlerin buraya dâhil edildiğini anlamak açısından da tartışılabilir bu metinler. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Mevdudi hareketi, Müslüman Kardeşler, Nurculuk, *Büyük Doğu* akımı İslâm'ın dirilişinin düşünce, inanç ve aksiyon planındaki ilk örnekleri olarak takdim edilir. Bunlar İslâm düşüncesini müsteşriklerin çizdiği akademik plandaki müdafaa, münazara ve reddiye tertibinden çıkararak tam ma-

nasıyla bir iç düzen, tarihi, sosyal, ekonomik ve kültürel yönleri bulunan bir savaş tertibine dönüştürmüşlerdir. Bir dünya görüşü vasfı kazanan İslâm düşüncesi, idealizmden aksiyona yönelen İslâm entelektüelleri kadrosu meydana getirmiştir. Türkiye'de Necip Fazıl'ın temsil ettiği bu geleneği, Mısır'da Seyyid Kutup, Pakistan'da Nedvi ve Mevdudi, Cezayir'de ise Malik bin Nebi temsil etmektedir. Dergiye göre bu akımlar sayesinde İslâm tezi sadece düşüncede bir ütopya olmanın ötesine geçmiş ama aynı zamanda bir ülkeyle sınırlandırılamayacak bir aksiyon hareketi boyutuna ulaşmıştır.

İlk sayısı 1969 Şubat'ında çıkan *Edebiyat* dergisi hem kopuş hem de yeni etkileşimler açısından kayda değerdir. Yerli yeni bir edebiyat derken farklı bir kavrayışa kapı açar. Dergide Seyyid Kutup, Mevdudi, Muhammed Hamidullah gibi müelliflerin adlarının ve tercüme edilen kitaplarının ilânlarının bulunması *Büyük Doğu*'dan farklılaşmaya delalet eder. Ayrıca dergide Malik bin Nebi, Mustafa Sıbai, Yağmur ve Hilal Yayınları tanıtılır. İslâm ve iktisat tartışmaları çerçevesinde Seyyid Kutup, Mevdudi, Enver İkbal Kureyşi gibi nice yazarın çalışmalarına temas edilir. Nuri Pakdil, İslâmcı yazarların Ortadoğulu yazarları okurken sürdürdükleri savaşın bilincine, daha sağlam bir düşünceyle vardıklarını belirtir.

Nurettin Topçu, dönemin İslâm davasını savunan popüler simalarının aksine, ağır sanayinin bedenin önüne sayısız nimetler atarak ihtirası körüklediğini, maddenin ruha olan üstünlüğünü süratle hızlandırdığını ifade edecektir. Ona göre, sayısız ihtiras, ruhun üstünlüğüne son vermekte onun yerine maddeyi oturmaktadır. İhtirasları körükleyen ağır sanayinin ortaya çıkardığı sayısız nimetlerdir. Bu sayede din ve ahlâkın kurmak istediği her nizamı ağır sanayinin yarattığı aşırı servet, menfaat ve şöhret istekleri kaçınılmaz olarak mahveder. Onun *Allahsız Kazanç* yazısı ise iktisat endişesinin ahlâk davasını unuturcasına gölgelediği zamanlarda tüccarlar başta olmak üzere para, servet sahipleri, konforlu apartmanlar, otomobiller, Avrupa ve Amerika seyahatlerinin eleştirisidir. Dinî hayatın bile tüccarlara huzur getiremediği hattâ dinin onların ticaretlerinin yardımcısı ve bazen destekçisi olduğu söylenir. Onların dinin kalıplaşmış kaidelerini kendilerine faydalı olduğu için tatbik eden huzursuz müminler olduğuna dikkat çekilmiş olması ayrılıkların boyutunu gösteren temsil kabiliyeti yüksek bir karinedir. Topçu'ya göre tüccarların hırslarını hiçbir dinin gemleyemediğini, açıktır bu ancak ferdî hırsların sonsuzluğunu köstekleyecek olan bir cemiyet nizamının kurulması ile sağlanabilecektir. Bu minvalde, Topçu, fakirler ve esirler kadar hırslarının esiri olan zenginlerle sefihlere acımasını bilenlerin İslâm sosyalizmini kurabileceğini hatırlatır.

Hareket dergisinde dönemin hâkim dindarlığının eleştirisi babında sadece dinin emir ve yasaklarını alt alta yazmakla sınırlı kalan dindarlığın fikir

yönünden zayıf kalacağı üzerinde mütemadiyen durulmuştur. Dinin hakikî bir şekilde yaşanabilmesi için ruhî hayatın imar edilmesinin öncelikli olduğu fakat mevcut din terbiyesinin ve neşriyatın bundan fersah fersah uzak olduğunun altı çizilir. Dinî hayatı canlandırmak için ortaya konulan gayretlerin, teşebbüs ve çalışmaların müspet yolda ilerlemediği hele hele yeterli olmadığı da buna eklenir. Çünkü mevcut gelişmeler hakikî dindarlarca olumlu bulunamayacağı gibi gençlere din diye sunulanlar en ufak fikir kırıntısından mahrum ve ruhî derinliği bulunmayan şekil ve kaidelere bağlılıktan ibarettir. Oldukça kabarık bir yekûn tutan dinî neşriyat da bu eleştirilerden nasibini almış vaziyettedir. Bunun sebebi neşriyat sahasının sahipleri ile öncülerinin genellikle hakikî din kültüründen ve asrın ihtiyaçlarından habersiz dahası samimiyetsiz olmalarıdır.

Eserlerinde sık sık diriliş fikri üzerinde duran Sezai Karakoç'un 1967'de edebî bir üslupla kaleme aldığı, İslâm âleminin bugünkü durumunu tahlil eden ve yarın ne olabileceğine dair kanaatlerini serdettiği *İslâm'ın Dirilişi* kitabı toplatılır. Bugünden bakıldığında İslâmî entelektüelin yükselişi olarak okunabilecek olan bu kitabın toplatılmasının gerekçesi, devletin iktisadî, siyasî ve hukukî temellerini dinî esaslara istinat ettirmeye çalışması olarak açıklanır. 163. maddeye dayanarak kitap hakkında açılan dava, Türkiye'de İslâm dinini anlatmanın ve insanları Müslüman olmaya davet etmenin suç olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Bir yıl evvel 1966'da Seyyid Kutup'un idam edilmesiyle idealleştirilmeye başlanan mücadeleci Müslüman tipi, teslimiyetçi ve uzlaşmacı anlayışları karşısında öne çıkmaya başlar. Dönemin sonlarına doğru sokakların ve siyaset dünyasının hareketlenmesi ister istemez düşünce dünyasındaki gelişmeleri de etkisi altına alacaktır. Ancak bu uyanış İslâm davasını savunan gençleri ölçü ve düşünce temelinden çok duygu bazında etkileyecektir.

Büyük şehirler, 1960'lı yıllarda da artan büyük bir ivmeyle kırsal bölgelerden göç alır, Anadolu'nun her köşesinden kendi payına düşen fırsatları gidip yakalamak için yollara düşenlerin durağı olur. Bu aynı zamanda okuma yazmanın öne çıktığı bir İslâmî gelişmeye de kapı aralar. Tercüme eserlerin ön planda olduğu yayın faaliyetleri, İslâmî uyanış olarak ele alınması uygun düşen gelişmeleri ve başkalığa işaret ederken, yerleşik yapıların yayın faaliyetleri İslâm davasını bir şekilde kontrol altında tutmaya matuf bir anlayışı gündeme taşırlar, ki bu 1960'ların sonundan itibaren iyice gün yüzüne çıkar. Kitabî bir din telakkisinin ön plana çıkmaya başladığı bu dönemde yayınevleri, kitapçı dükkânları oldukça yaygın hâle gelecektir. Fakat bu yayın dünyası kitabî solun oldukça gerisinde kalacaktır.

Sonuç

Yazı boyunca basılı kaynaklardan toplanabilen malzemelerden yararlanılarak, 1960'ların manevî imar faaliyetlerinden İslâm inkılâbına uzanan İslâm davası savunucularının tartışma gündemlerini, dönemin kilit olaylarından, karşıtlıklardan yalıtılarak ele alınamayacağı fikri savunuldu. Dönemin tahlilini İslâmcılık zaviyesinden bütün olarak yapamayışımızın sebebi, dönemdeki gelişmelerin normatif bir bütünün içerisine yerleştirilemeyen hadiseleri içermesidir. 1960'lardan günümüze kadar Türkiye'de İslâmcılık olarak andığımız akım yeknesak olmaktan ziyade toplum-siyaset ve diğer özellikler bakımından yoğun siyasî çekişmelere sahne olmuştur. Bu bağlamda, Türkiye'deki İslâmcılığın izinin sürülebileceği yapılar birbiriyle rekabet eden toplumsal grupların savaş alanı olagelmiş, bazı çevreler radikal/öze dönüşü içeren fikirleri desteklerken, bazıları milliyetçi-mukaddesatçı fikirleri süreklilik arz edecek şekilde fikrî bir temayülü barındırmaksızın desteklemiştir. Çoğu ise siyasî açıdan çelişkili siyasî motifler barındırır veya kimi zaman mecburiyetten kimi zaman kolaycılığa teşne olmaktan apolejik/apolitik olmayı öne çıkarır. Bu açıdan değerlendirildiğinde değişik anlayışların birbiriyle çekişmesi olarak ve mevcut toplumsal mücadelelerin yeniden üretildiği dönemin siyasî söylemlerinin tahvil edildiği bir kapışma alanı olarak kavranması indirgemeci olarak görülemez. Aslında bütün bu gelişmelerden hareketle, 1960'lardan itibaren İslâm davasını savunanların artması dönemin ideolojik uyanışı bağlamında ele alındığında ortaya çok renkli ancak o ölçüde de karmaşık bir manzara çıktığını rahatlıkla söyleme imkânı elde edilebilir. Üstelik dönemin bu çalışma kapsamında teşhis etmeye fırsat bulamadığımız ya da henüz bizim için karanlıkta kalan yönlerinin olduğunu da belirtmeliyiz. Zira bir akım ne kadar yol olgunluğu yakarlarsa yakalasın önemli bir cephesiyle bu dönemin ürünü olduğuna göre günümüzdeki tartışmalarda da devamlı olarak ilham alınan kaynak burasıdır. Bu konumlardaki akışa bakarak sonraki akışları kavramak önem arz eder. Diğer bir ifadeyle İslâm davasının fikrî ve siyasî geleneği 1960'ların ortalarındaki bu önemli başlangıçlardan filizlenerek büyür ve dal budak salar. Gelinen güzergâhla gidilen istikamete ışık tutabilecek mahiyette olan bu tartışmayı geleceğe dönük şu düşünceler ve araştırma teklifleriyle bağlamalıyız.

1) Bu dönem *İslâmcılığı* sistematik bir şekilde işlenmiş, temel teorik eserlere dayanan, muhtevası kuvvetli bir ideolojiklikten ziyade, çok daha şekilsiz duyarlılıklar, tutumlar, tavırlar toplamı olarak anılmaya müsaittir. Yeni yeni şekillendiği, kendini bulduğu ve yeni bakış açılarından meseleleri ele aldığı için fikrî karakteri teşekkül ettirememenin sancılarıdır bunlar.

2) Edebiyat yönelimli karakterlerin baskınlığından dolayı, dönemin diğer İslâmî temayülleri hakkında fazla bir malumat sahibi olunduğu söylenemez. Kalıcı gibi gözüken telif eserlerin Necip Fazıl, Sezai Karakoç gibi aynı zamanda dergi sahibi edebiyatçılara ait olduğu düşünülürse, edebiyat mahfilleri dışında bulunan isimler ve anlayışlar konusunda bilgi azlığı haddinden fazladır. Düşünce dünyasında kendinden söz ettiren yeni nesillerin eserleri ise kitap düzleminde okurlarla ancak 1970'lerin ikinci yarısında buluşacaktır. Edebiyatçıların ayrılıklarını ve farklılaşmalarını daha iyi kavramak için edebiyat içi ihtilafları dikkate almak gerekecektir. *Büyük Doğu*'nun ardından 1966'da *Diriliş* dergisinin akabinde 1969'da *Edebiyat* dergisinin çıkmış olması yayıncılığın zenginleşmesi açsısından hatırı sayılır bir gelişme olarak görülebilirse de, İslâm davasını savunanların parçalanması açısından bu durumun nasıl açıklanabileceği üzerinde pek durulmamıştır. Ayrıca bu ayrılıklar hakkında henüz ikna edici bir açıklamanın yapılamamış olması, dönemin şahitlerinin hayatta olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Zira *Diriliş* 1967'de yayın hayatına ara vermiştir. Bilinci dönüştürmeye dönük etkin faaliyetleri bulunan Sezai Karakoç gençlerin ısrarına rağmen derginin uzun bir müddet yayımlanmayacağını belirtir. Gençler ise mutlaka bir dergi ortamında bulunmak gerektiğinde ısrarcıdırlar. Nuri Pakdil, Erdem Bayazıt, Akif İnan hemen her gün buluşarak derginin nasıl olması gerektiği hususunda fikir alışverişinde bulunurlar. 1968 sonlarında derginin adının *Gökçeyazın* olmasını önerir Pakdil. Diğerleri ise bunun alışılmamış bir isim olduğunu, bunun yerine alışılmış bir cins ismin özel isim olarak seçilmesinin akılda kalabileceğini sözgelimi *Edebiyat* adının uygun olabileceğini ileri sürer Rasim Özdenören. Akif İnan da buna destek verir ve derginin *Edebiyat* adıyla çıkarılmasına karar verilir. Derginin amacı Batıcılık dışında yerli düşünce ve onun değer yargılarını öne çıkarmaktır. Zaten öteden beri edebiyat dergilerinin yönü, en son düştüğümüz yerden kalkarak, düşüncede, siyasette ve eylemde hakikate ulaşmayı salık verir. Türk edebiyatının yerli kaynaklarına yönelerek özgün eserler ortaya konulamayacağı ifade edilir. Yerli edebiyat verimleri olarak de Akif İnan'ın denemeleri, Özdenören'in hikâye ve denememeleri, Erdem Bayazıt'ın şiirleri sayılır.
3) *Edebiyat* dergisinde dönemin fikrî tartışmaları açısından önemli bir yeri bulunan İslâm ekonomisi bağlamında Sezai Karakoç'un Ötüken Neşriyat tarafından basılan *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü* kitabının tanıtımının yapılması manidardır. Bu bağlamda Karakoç, dönemin tarihini ve gelişmelerini anlamak ve teşrih etmek için mutlaka

yararlanılması gereken kişiliklerdendir. Dergide Akif İnan'ın Erdem Bayazıt'ın yazıları edebiyat alanı üzerinden Tanzimat sonrasında yaşanan sosyal ve siyasal gelişmelere temas ederek bir hesaplaşma içerisindedirler. Buna mukabil, Bayazıt'ın yazısında özellikle Sezai Karakoç'un *Türk düşünce hayatına* katkılarından bahsedilmiş olması hattâ onun çalışmalarının İslâm tarihindeki mücedditleri andırdığının belirtilmesi muhtemelen *Diriliş*'ten ayrılmalarını telafi etmeye matuftur. Adı *Edebiyat* olan bir dergide Karakoç'un daha çok düşünce alanındaki eyleminden söz edilmiş olması da bu çerçevede ele alınabilir. Sol akımların ve sağın Karakoç karşısında sergiledikleri tavır ve tutumlara yön veren sebeplere eğilen Bayazıt, ısrarla Karakoç'un modern bir sesle geldiğinin altını çizer.

4) Necip Fazıl özelinde düşünülecek olursa, üstatlığının günden güne zayıflaması, buna mukabil ağabeyliğin öne çıkması ve çeşitlenmesi, İslâm âleminden yapılan tercümelerin oluşturmaya başladığı dinî algı dikkate alınmadan izah edilemez. Herhalde yeni kuşakların önemli bir kısmı için İslâm davasını savunmak önemli ölçüde abilerin direktiflerine bağlı kalmak şeklinde telakki edilmiştir. Çoğu zaman edebiyatçı ya da siyasî abilerin öne çıkmasından dolayı etki alanı daralan isimlerin abilik hakkında onun kurumsallaşmasına dönük eleştirilerini bu gözle yeniden değerlendirmek gerekecektir.

5) Aslına bakılırsa bu yıllarda İslâmî anlayışın dönüşümü açısından Necip Fazıl'ın *Büyük Doğu*'da İslâmî ve tasavvufi pasajlar neşretmesini dinin yalnız uzmanların anlayabileceği bir dile bürünmesinden kurtarılması gerektiğinin kanıtı olarak da yorumlayabiliriz.

Büyük Doğu

MİLLETİN yumruğu

Artık Halk Partisi, bir yaya benzeyen «Altı oksu milletin yumruğunda kırılmış olarak, işbu 1965 sonbaharında, ebediyen tarihe ve hatıralara intikâl etmiştir

MANİ

Büyük Doğu, 13 Ekim 1965.

6) Necip Fazıl'ın bu dönemdeki metinleri ve şiirleri daha açık, anlaşılır ve popülistken, Sezai Karakoç, estetiği bakımından daha modernist, siyasî olarak da soyuttur. Necip Fazıl, modernist estetikten ziyade halk diline yakındır ve sanattan çok siyasetle ilgilidir. Necip Fazıl'daki siyaset yüklü içerik etki oluşturma konusunda daha tesirlidir. O, partizan ve müdahaleci gazeteciliğini kendi sesi ve tahayyülüyle, şahsî olanla siyasîyi, pathos ile mizahı, açıklayıcı argümantasyon ile siyasî yaftalamayı birleştiren bir tarz geliştirmiştir. Bu yüzden 1964 sonrası *Büyük Doğu* edebiyat dergisi olarak görülmemeli, doğrudan doğruya siyasî karakterli bir dergi olarak ele alınıp incelenmelidir.

7) Gayet iyi bilinir ki, İslâm dünyasından yapılan tercümelerin belirgin kıldığı İslâm davası anlayışı, Kur'an ve hadis ilimleri, tefsir ve kelamın çetrefil meseleleri değil daha çok İslâm'ın hayatı kuşatan bir nizam oluşu, ibadetin gerekleri, Müslümanların ahlâkı İslâm tarihinin kimi örnekliklerinden damıtılarak gündelik hayata aktarılmasını öngörür. Bu anlayış okuryazarlar arasında yavaş yavaş yayılır fakat maya tutması için 1970'leri beklemek gerekecektir. Dinin anlaşılıp yorumlanması seçkinlere değil, çoğunluğa özgü bir meseleye dönüşmeye başlar, bu sayede anlama faaliyeti daha eşitlikçi bir hal alır ya da daha eşitlikçiymiş gibi görülür. Haddizatında günümüze dek uzanan etkilerinden bahsedebileceğimiz bu dönemin bugün bize aşina görünse de aslında iyi bilmediğimiz yönleri şaşırtıcı derecede çoktur.

8) 1960'ların ikinci yarısında İslâm davasını savunanlar arasında en dikkat çeken gelişme, çeşitli temayüller arasındaki çatışmalardır. İslâm davasını savunanların tercüme eserlerin sayesinde yeni bir kimlik edindikleri, sürekli metinsellik mekânı olarak kanonu yeniden oluşturmak için çaba sarf ettiği yılların başlangıcını kapsar bu dönem. Genç nesil arasında yaygınlaşan bu eserler önce milliyetçi-mukaddesatçılığın yeni bir uzantısı olarak telakki edilir. Fakat 1960'ların ortasında hız kazanan tercüme süreci bu dönemin bazı mahfillerini tedirgin ettiğinden olsa gerek 1967 sonrasında *reformcu* ve *mezhepsiz* gibi ithamların yayılmasıyla sekteye uğrayacaktır. Sözgelimi, Sezai Karakoç'un 1966 sonrası *Diriliş* dergisinde Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın *Menar* tefsirinden yahut Seyyid Kutup ile Mevdudi'den yapılan tercümelerin yayınının bir anda, bıçak gibi kesilmesinin sebeplerinin neler olduğu konusunda herhangi bir bilgimiz yok. Yine de *bilinç ışıklarını yakan* genç kuşakların bundan böyle dönüşü olmayan otantik bir İslâmcılığa doğru yöneldikleri açıktır. Okuryazar kuşaklar üzerinde bu tercümeleri yayınlayan dergilerin, yayınevlerinin nereye kadar nasıl ya da hangi biçimlerde etki uyandırdığı da pek bilin-

miyor. Bütün bunlara dair çalışmalar yapılmadığı sürece dönemin tarihini kavrama çabasının her zaman ciddi noksanlıklar içereceğinin farkında olunmalıdır.

9) *İlim Yayma Cemiyeti, Milliyetçiler Derneği*, MTTB, *Mücadele Birliği* başta olmak üzere diğer kurumsal yapılar konusunda komplocu izahlar ve itirafçılık olarak anılması mümkün olan hatıratlar dışında hayli müphem kalan mekânların (esnaf dükkânlarının) tarihini İslâm davasını savunanların hikâyesine dâhil ederek tahlil edebilmiş değiliz. Halbuki bu mekanizmalardan varlığını devam ettirenler bir biçimde yeni nesil üzerinde ciddi etkiler oluşturacaktır. Dini anlama bakımından gelenekçi kabul edilseler de, genç kuşaklar bu yapılara dâhil olarak dönüşüm süreçlerini devam ettirmeyi tercih edeceklerdir. İster köylerde isterse Anadolu'da olsun geniş halk kitlelerinin tercüme kitapların oluşturduğu bu yeni dinî anlayışı nasıl karşıladıkları hakkındaysa elimizde fazla bir bilgi yoktur.

10) Sonraki yıllarda *Mücadele Birliği* hareketinin 1967 sonrasında dünya kadar genci toplamasına rağmen İslâmcılıkla uzaktan yakından ilişkisi olmadığı sıklıkla belirtilecektir. Aynı şekilde Mehmet Şevket Eygi'nin *Bugün* gazetesi vasıtasıyla yaptıklarının İslâmcılığın vücut bulmasına katkıda bulunmak bir yana bilakis İslâmcılığı engellemeye matuf olduğu şeklindeki hatırlamaların müstakil olarak ele alınması acil bir görevdir. Tabiî bunun için öncelikle öfkelerin ve dengesizliklerin azaltılmasına niyet etmek gerekir.

11) Necip Fazıl, önceleri sevdiği Seyyid Kutup hakkında sonraki süreçte niçin insanların aklını çelen sapkın fikirleri savunduğuna dair olumsuz bir anlatı geliştirdi? 1960'larda Mevdudi başta olmak üzere İslâm dünyasındaki uyanışa sıcak bakan isimlerin dönemin sonlarından itibaren niçin bu isimlere karşı yürütülen tezviratın ön saflarında yer aldığı da aydınlatılması gereken bir meseledir. Bunlar şimdilik okuyucuya cevap veremediğimiz sorular. Ancak zamanla bu konuları bile kısmen de olsa aydınlatmak mümkün. Hâsılı 1960'lar için bütünlük ya da tekillik zehabında bulunulamaz, bilakis günden güne artan parçalanmadan bahsedilebilir. Zira 1970'lerden itibaren selefleriyle aynı malzemeyi kullansalar da bambaşka istikametlere bakarlar.

12) Gözlerimizi, edebiyatçı zümrelerin dışına çevirip de geniş kitlelere yön veren kurumlarda neler olduğu, onlar için İslâm davasının ne anlama gelmiş olabileceği sorularına cevap aradığımızda MTTB'ye ve onun yayın organı konumundaki *Millî Gençlik* dergisine baktığımızda boykotlar başta olmak üzere üniversitelerdeki hareketlenmeler konusunda epey malumat elde edebiliriz. 1965 sonrasında vuku bulan

bu gelişmeler yanında 1967'deki Hizbu't-Tahrir davasının meydana getirdiği kırılmanın önemi hâlâ yeterince araştırılmış değildir. Oysa dönemin muhalif yapılarını anlama sürecinde bu hareketin usulünün farkında olmak dönemin aktörlerine dair kavrayışı keskin kılar. Kaldı ki, sonraki yıllarda yaygın bir biçimde karşımıza çıkacak olan 'yeşil komünist' ithamının öne çıkması ve MTTB ile *Mücadele Birliği* arasındaki kavgalarda kullanılmış olması bu davanın ardından basında çıkan yazılardan ayrı değerlendirilemez.

Dönemin tarihinin yazımına ilişkin bu tartışmaların yegâne faydası, İslâmcılığın oluşumunun tekil sunumuna odaklı yorumunu bozmaları ve siyasetle dinî hareketlerin tarihinin içine hapsolduğu tekil algıdan kurtulma sürecine katkı yapabilecek olmasıdır. Dönemin manevî imarını önceleyenler çok bileşenli olduğundan bu yıllar yalnızca İslâmî uyanış dilinin yahut anti-komünist dilin gerilim ve uzlaşma alanlarıyla kavranamaz. Hâsılı bu tür detaylar bize dönemin ele alınıp değerlendirilmesi noktasında spekülasyonlardan daha çok şey sunacaktır.

Saraçhane'den 15-16 Haziran'a İşçi Sınıfının Müstesna Yılları: Altmışlı Yıllar

AZİZ ÇELİK

Türkiye'nin 1960'lı yıllarını siyasal açıdan bir askerî darbe ile bir diğer yarı-askerî darbe (27 Mayıs 1960-12 Mart 1971) arası dönem olarak ele almak mümkün. Emek ve sınıf hareketi açısından ise bu, daha özelde, *Saraçhane Mitingi* (1961) ile başlayan ve *15-16 Haziran Direnişi* (1970) ile sona eren bir döneme tekabül etmektedir. 1960'lar işçi sınıfının ayağa kalktığı, temayüz ettiği ve bir *sınıf* olarak rüşdünü ispat ettiği müstesna yıllardır. 1960'lı yıllar, Türkiye Cumhuriyeti'nin, sanayi kapitalizminin yükselişine paralel olarak sınıf gerçeği ile her alanda karşılaştığı ve sınıfların varlığını kabullendiği yıllardır. Dönemi açıp kapayan iki görkemli eylem 1960'ların ruhunu da yansıtıyor. Bu iki görkemli eylemin ilki olan *Saraçhane Mitingi*'nin hedefi sendikal hakların yasalaşması iken, *15-16 Haziran Direnişi* sendikal hakların savulması eylemiydi. 1960'lar, 1950'lerin birikiminin de etkisiyle Türkiye işçi sınıfının oluşumunda kritik bir dönem; kesif bir sınıf mücadelesi dönemidir. Dönem başında grevli ve toplu sözleşmeli sendikal hakların kurumsallaşması –Türkiye tarihinde ilk kez Anayasal güvenceye kavuşması– sendikal hareketin ivmesini artırdı ve sınıf ilişkilerinde emek lehine yeni bir dengenin kurulmasına yol açtı. 1940 ve 1950'lerde baskın olan vesayet sendikacılığından kopulması, sınıf eksenli ve bağımsız bir sendikacılığın güçlenmesi ve işçi sınıfının siyasallaşması, işçi sınıfı oluşumu sürecinin 1960'lardaki önemli uğrakları olarak okunabilir. 1960'lı yıllar emek hareketinde kesintisiz ve ivmesi giderek artan bir yükseliş dönemidir. Bu yükseliş *15-16 Haziran Direnişi* sonrasında cereyan eden 12 Mart Darbesi ile önemli bir kesintiye uğrayacak; 1970'lerin ortasında başlayan yeni yükseliş dalgası ise kalıcı olmayacaktır.

Saraçhane Mitingi: 31 Aralık 1961 Saraçhane Mitingi Türkiye işçi sınıfının tarih sahnesine çıkışının en önemli anlarından biridir.

1960'lı yılların çalışma ilişkileri rejimi, erken Cumhuriyet döneminden köklü bir kopuş anlamına geliyor. Her ne kadar 1946 *Cemiyetler Kanunu* değişikliği ve 1947 *Sendikalar Kanunu* (5018 sayılı) ile sendikalı bir rejime geçilmiş olsa da grevi yasaklayan ve toplu pazarlık hakkının fiilen kullanılamadığı bu rejim, otoriter ve vesayetçi sendikacılıkla maluldür. 1947 rejiminde sendikalar sınıf çıkarlarının temsilcisi ve emek-sermaye-devlet ilişkilerinde eşit bir güç ve taraf değil, işçiler arasında yardımlaşmaya yarayan *millî, milliyetçi* ve *meslekî teşekküller* olarak görülmekteydi. 1961 Anayasası ile grev ve toplu pazarlık hakkının anayasal güvence altına alınmasıyla birlikte sendikalar *muavenete muhtaç* teşekküller olmaktan çıkıp, devlet ve sermaye ile *müzakere* edebilecek örgütler haline geldiler. Bu yönüyle 1960'lı yılları erken Cumhuriyet döneminin *paternalist* emek rejiminden sınırlı bir *neokorporatizme* geçiş olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim II. İnönü Koalisyon Hükümeti Programı'nda yer alan "Sosyal ve ekonomik meselelerin çözümünde, sendikalar [d]evlete yardımcı müesseseler olarak itibar göreceklerdir" ifadesi de bu geçişi sembolize etmektedir. Sendikalarla müzakere edilmesini ve emek hareketinin hesaba katılmasını, sadece 1961 Anayasası'nın sağladığı olanakların ve 1960 sonrasının iç pazarı güçlendirmeye yönelik *ithal ikameci* iktisat politikalarının sonucu olarak görmek ve emek hareketini edilgen bir kuvvet olarak değerlendirmek yanıltıcı olur. İşçi sınıfı 1950'lerin birikimi ve 1960'lar boyunca yürüttüğü zorlu sınıf mücadelesiyle sınıf mücadelesindeki yerini aldı ve konumunu pekiştirdi. 1960 öncesi dönem açısından işçi sınıfının rolüne kuşkuyla yaklaşan Bülent Ecevit, 27 Mayıs 1960'ı izleyen dönemin en önemli özelliklerinden birinin yeni bir siyasal ve sosyal güç olarak emeğin yükselişi olduğunun altını çiziyordu. 1960'lar işçi sınıfının sadece kanunların sağladığı olanakları kullandığı yıllar değil, fiilî-meşru bir sınıf mücadelesi hattı izlediği yıllardır.

27 Mayıs'ın Gölgesi: Trajedi ve Pragmatizm

Döneme damgasını vuran en önemli siyasal gelişme olan 27 Mayıs Darbesi, emek hareketi açısından da dolaysız sonuçlar üretti. 27 Mayıs'ın ardından oluşturulan hükümet programında "Adil ve insanî çalışma şartları[nın], hür ve bağımsız sendikacılık[ın], bütün icaplarıyla ve demokratik bir düzene uygun, kolektif müzakere sistemi[nin tesisi]" başlıca konular olarak vurgulanıyordu. 27 Mayıs, gönüllü veya zoraki, ama yine de sendikal hareketin tamamının desteğini aldı. Darbecilerin de sendikaların desteğini almaya özel önem verdiği görülüyor. Bunun en önemli kanıtı 27 Mayıs'tan sadece dört gün sonra Bakanlar Kurulu'nun Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (Türk-İş) Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu (International Confederation of Free Trade Unions, ICFTU) üyeliğine izin vermesidir. DP döneminde sekiz yıl onay verilmeyen ICFTU üyeliğine bu kadar hızla karar verilmesi önemli bir jest olarak değerlendirilebilir. Sendikaların Kurucu Meclis'te altı temsilci ile yer alması ve Cemal Gürsel'in atadığı 15 kontenjan senatörü arasında Türk-İş İcra Kurulu üyesi Ömer Ergün'e de yer vermesi, 27 Mayısçıların sendikacıların da gönlünü kazanmaya çalışan adımları olarak görülebilir. Yine 5953 sayılı *Basın İş Kanunu*'nda köklü değişiklikler yapan 212 sayılı Kanun da 27 Mayısçıların gazetecilerin ve basın çalışanlarının desteğini almaya yönelik önemli bir adımıdır.

MBK'nin sendikalarla doğrudan teması tercih ettiği anlaşılıyor. Bu temasla görevlendirilen MBK üyesi Numan Esin'dir. Esin, MBK'nin kurduğu çeşitli komisyonlardan biri olan *Sosyal İşler Komisyonu* üyelerindendi ve Çalışma Bakanlığı ile ilişkileri üstlenmişti. Esin, sendikacılarla yakın ve yoğun ilişkiler kurduğunu ve onları desteklediklerini yazmaktadır. 27 Mayısçıların işçilere ve sendikalara yönelik ilgisinin nedenleri arasında, darbenin kendisine

Cam-İş dergisinin 27 Mayıs'ı destekleyen kapağı.

toplumsal destek arayışı yanında, darbeyi gerçekleştiren orta ve düşük rütbeli subayların siyasal elitlere ve varlıklı sınıflara duydukları tepkinin onları işçilere yakınlaştırması da sayılabilir.

Grev hakkı sendikacılar ile 27 Mayısçılar arasında önemli bir köprü oldu. Grev hakkının MBK ve *İnkılâp Hükümeti* zamanında verilemeyeceği, bu Kanun'un seçimle işbaşına gelecek hükümetlere bırakılacağı söylentileri sendikacıları ve işçileri endişeye düşürdü ve ümitsizliğe sevk etti. 27 Mayıs sendikacılar arasında özellikle grev hakkı açısından "yüzyılda bir defa ele geçen fırsat" olarak değerlendirildi. Sendikacılar, CHP ve DP deneyimlerinin de etkisiyle grev hakkının politikacılar tarafından değil askerler tarafından tanınmasını istiyorlardı. 27 Mayısçılarla iyi ilişkileri olan sendikacılar, askerleri siyasetçilerden daha kolay etkileyebileceklerini düşünmüş olmalıdırlar. Nitekim daha sonra yaşananlar sendikacıların öngörüsünü haklı çıkardı. Anayasa ile güvence altına alınan grev hakkına ilişkin kanunlar, iki yıl gecikmeyle (Temmuz 1963) ve sınırlandırılarak çıkarılabildi.

Sendikacıların, 27 Mayıs ve orduya yaklaşımında vesayetçi geleneğin derin izlerini görmek mümkündür. 27 Mayıs Darbesi, sendikacılık açısından öğretici ve trajik bir deneyimdir. 1947 sonrasında daima bir güce yaslanma ihtiyacı hisseden sendikacılar, 27 Mayıs'ın silahlı gücü ve siyasal etkisi karşısında da benzer bir davranış gösterdiler. Bağımsız bir sınıf geleneğinin gelişmemiş olması ve kamu kesimi sendikacılığı deneyimi, 27 Mayıs karşısında sendikacıların geliştirdikleri tutumda da belirleyici oldu. Muhalif sendikacılar 27 Mayıs'tan yararlanarak karşıtlarını tasfiye etmeye çalışırlarken, DP'li sendikacılar da kısa bir süre önceki davranışlarının aksine DP iktidarını eleştiren ve 27 Mayıs'ı öven bir tutum içine girdiler. 27 Mayıs'ın ardından DP'ye yakın *İstanbul İşçi Sendikaları Birliği* (İİSB) ve Türk-İş yönetimleri değiştirildi; muhalif veya CHP eğilimli sendikacılar yönetimlere seçilirken, DP'li Türk-İş Başkanı Nuri Beşer ihraç edildi. Türk-İş başkanlığı ve genel sekreterliğine uzun yıllar bu görevlerde kalacak olan "mutedil" sendikacılar, Seyfi

Demirsoy ve Halil Tunç seçildiler. Demirsoy aynı zamanda bir CHP üyesiydi. 1950'lerde DP'li olan Tunç ise 1960 ve yetmişli yıllarda CHP'ye özellikle de Ecevit'e yakın duracaktı.

27 Mayıs sonrasında DP'li sendikacılar suçlandı, tutuklandı, sürüldü ve işten atıldı. İİSB Yönetim Kurulu'ndan üç sendikacı tutuklanırken çeşitli işkollarından çok sayıda sendikacı gözaltına alındı. *Türkiye Taşıt İşçileri Sendikaları Federasyonu* Başkanı Mehmet İnhanlı 27 Mayıs Darbesi'nden sonra Yenikapı'dan Yassıada'ya tünel açarak tutuklu DP milletvekillerini kaçıracağı iddiasıyla 11 ay tutuklu kaldı. DP'li sendikacı milletvekilleri de tutuklandı ve bir bölümü uzun süre tutuklu kaldı. 27 Mayıs sonrası dönemde siyasî nedenle işten atılan işçilerin oldukça büyük bir kitleyi kapsadığı anlaşılıyor. Ancak bu işçilerin tamamına yakını koalisyon hükümetleri döneminde işlerine döndü.

Anti-komünizm ve Milliyetçiliğin Gölgesinde Sendikacılık

Dönemin ideolojik ikliminin baskın öğesi hâlâ milliyetçilikle at başı giden anti-komünizmdir. Anti-komünizm, Türkiye için Cumhuriyet'in kuruluşundan başlayarak adeta *hikmet-i devlet* olarak var olmakla birlikte, Soğuk Savaş döneminde pekişti. Tıpkı 1946-1960 döneminde olduğu gibi, 1960 sonrasında da muhaliflerin meşruiyet alanını daraltan, sendikal harekette sınıf eksenli yaklaşımları töhmet altında bırakmaya ve ötekileştirmeye yarayan bir hegemonya aracı olarak kullanıldı. DP'li bir sendikacı olan Ziya Hepbir DP döneminde kendisi dâhil sendikacıların büyük bölümünün komünist olarak görüldüğünü belirtiyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'deki ideolojik hegemonyanın çimentosu olan anti-komünizm ve milliyetçilik, Türk-İş ve Türk-İş'li sendikacıların söylem ve eyleminde de önemli bir yer tutmaya devam etti. Bu ideolojik hegemonyanın çekim gücünün sendikal hareketi sınıf yörüngesinden oldukça uzaklaştırdığını görmekteyiz.

1960'ların başlarında yaşanan U2 casus uçağı ve Küba füze krizlerinin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri tekrar gerginleştirmesine paralel olarak anti-komünizm her alanda kullanılan bir araç haline geldi. Parlamento'da *Komünizmle Mücadele Komisyonu* kuruldu, *KMD* yaygınlaştı; komünizmi tel'in mitingleri devam etti. Bu anti-komünist ideolojik iklim içinde Türk-İş'in en tartışmalı siyasal eylemlerinden biri 22 Aralık 1962 tarihli *Komünizmi Tel'in Mitingi* oldu. Yaklaşık 20 bin işçinin katıldığı miting, Türk-İş yönetimi aksini söylese de, TİP'e karşı yapılmış bir eylem olarak algılandı ve Türk-İş içinde de tartışma yarattı. İşçi hakları için yapılan görkemli *Saraçhane Mitingi*'nden bir yıl sonra gerçekleştirilen bu miting, doğrudan işçi sorunlarıyla ilgili olmayan pür ideolojik bir eylemdi. *The Times* gazetesi

de mitingi düzenleyenlerin dünyaya Türkiye'nin iç durumu konusunda güvence vermeyi amaçladıklarını, ancak şimdiye kadar kimsenin bir komünist tehdidin varlığından endişe duymadığı bir ülkede böyle bir mitinge ihtiyaç duyulmasını zor anlaşılır bir durum olarak tanımlıyordu. Anti-komünizm ve milliyetçilik, 1960'lı yıllarda sınıf eksenli ideoloji ve sendikal anlayışların ve sol siyasetin yükselişine karşı bir ideolojik karşı saldırı ve hegemonya aracı olarak kullanıldı. TİP ile Türk-İş arasında yükselen duvarlarda anti-komünist ve milliyetçi hegemonyanın rolü büyüktür.

İthal İkamecilik, Neokorporatizm ve Sendikacılık

Döneme damgasını vuran ve çalışma ilişkileri açısından yaşamsal rolü olan iktisat politikası *ithal ikameciliktir*. İthal ikameci sanayileşme içinde ücretler siyasî yöntemlerle baskı altında tutulmamış, tersine grevli-toplu pazarlıklı sendikalaşma hakkıyla işçi sınıfının reel gelirlerindeki artışın zemini yaratılmıştı. Boratav, bu modelde, özellikle kamu kesiminde emekle devlet arasında örtük bir uzlaşmanın yaşandığını ve ücret artışları konusunda esnek davranıldığını vurgulamaktadır. Bu politikaların bir diğer yansıması ise oldukça ileri bir sosyal güvenlik sistemidir. Böylece işçi sınıfı, ücret dışında önemli güvencelere ve parasal olmayan gelir türlerine kavuşabildi. İthal ikameci politikalar sanayileşme, ekonomik büyüme, yeni istihdam olanakları ve refahın yükselmesi gibi sonuçlar verdi. Sendikal hareketin artan gücünün de etkisiyle, 1960'lı yıllarda gerek kamu, gerek özel sektörde reel ücretlerin anlamlı şekilde büyüdüğü görülür. Örneğin 1965 yılında 100 olan genel gerçek ücret endeksi, 1970 yılına gelindiğinde 118, kamu kesiminin gerçek ücret endeksi 127, özel sektörde endeks 112 olmuştur. Veriler kamuda daha cömert bir ücret politikasının izlendiğini gösteriyor ve dönemin popülist iktisat politikalarını teyit ediyor.

1962 sonunda hükümet ile Türk-İş arasında başlayan *bakanlar-sendikacılar toplantıları* ve 1963 yılında kabul edilen 274 ve 275 sayılı sendikal kanunlar ile işçi sorunlarını çözmenin, ücretlerini yükseltmenin ve işçi haklarını genişletmenin olanakları arttı. Dönemin iktisat siyaseti ve siyasal koşulları sendikalara kamu kesiminde *ılıman* bir ortam sağladı. 1960'ların ortalarında Türk-İş'te başlayan yarılmayı bu açıdan da okumak mümkündür. Görece piyasa dışına çekilmiş bir kamu kesimi sendikacılığı ile piyasanın göbeğinde mücadele yürüten özel sektör sendikacılığı dönemin iki ana sendikacılık eğilimidir. DİSK'in kuruluşuna giden süreçte diğer etkenler yanında kamu ve özel sektördeki bu ciddi farklılaşmanın da önemli rolü oldu.

İthal ikameci iktisat siyaseti sendikaların elini güçlendirmekteydi. İşçi sınıfının nicel olarak büyümesine paralel olarak artan örgütlenme ve hak ara-

ma olanakları, sınıfı nitel olarak da güçlendiriyordu. Akkaya, bu dönemde devletin sendikaları dışlamaktan çok gözetmeye ve sistemle bütünleştirmeye çalıştığını belirterek, bu bütünleştirme çabalarının, bir tür korporatizme yol açtığını vurguluyor. Geçmişte CHP, sendikaları sınıf örgütleri olarak değil, "...yardımlaşma ve mesleklerin gelişmesini sağlayacak teşekküller" olarak görüyordu. DP ise asıl olarak sendikaları görmezden gelen ve dışlayan bir popülizmi tercih etmişti. Bu çerçevede 1960'lı yılları neokorporatist eğilimlerin öne çıktığı bir dönem olarak düşünebiliriz.

Dönemin sınırlı neokorporatist sendikal ikliminde ele alınabilecek gelişmelerinden en önemlisi, çeşitli bakanlarla özel sektör temsilcileri ve sendikalar arasında 1960'ların ilk yıllarında yapılan düzenli toplantılardır. Hükümet'in önce özel sektör temsilcileri ile başlattığı bu toplantılarda Türk-İş, Başbakan İnönü'ye yazdığı mektupta "Hükümet'in işçiye akıl verip işverenden akıl alması dönemine bir an önce son verilmelidir" diye eleştiriliyordu. Türk-İş'in bu uyarısı üzerine Ağustos 1962'de bakanlarla Türk-İş arasında da düzenli toplantılar yapılmaya başlandı. Sendikalarla bakanlar arasında yapılan bu toplantılarda sendikacılığın gelişmesine yönelik konular yanında, işçilere yapılan devlet yardımlarının ortak hâle getirilmesi, asgarî ücretler, işçi disiplin kurullarında işçilerin temsilinin sağlanması, geçici işçiler, tarım işçilerinin kanun kapsamına alınması, işçi ataşelikleri, radyolarda işçi saati, çocuk yuvaları ve kreşler, iş mahkemeleri, işçi disiplin cezalarının affı gibi çeşitli konular ele alındı. Dönem boyunca büyük ölçekli İktisadî Devlet Teşekkülleri'nin yönetimlerinde seçimle gelen bir işçi temsilcisinin yer alması, sınırlı bir yönetime katılma uygulaması olarak çalışma ilişkileri açısından önemli bir dönüşüme işaret ediyordu.

İşçi Sınıfının Nicel Varlığı-Sanayi İşçisinin Yükselişi

1960'larda sosyal-sınıfsal yapıda ve istihdamın sektörel dağılımında yavaş ancak istikrarlı biçimde devam eden bir dönüşüm, kayda değer bir sanayileşme, işçileşme ve kentleşme yaşandı. İstihdamda tarımın payı azalırken sanayi ve hizmetler sektörünün payında belirgin bir artış gerçekleşti. Özel olarak imalât

TABLO 1
Ücretliler Tablosu (bin) (1955-1970)

Yıllar	*İstihdam*	*Ücret ve Maaşlı*	*Oran*
1955	12.205	1.624	13,3
1960	12.993	2.437	18,7
1965	13.558	3.038	22,4
1970	15.119	4.173	27,6

sanayinin payı ise daha hızlı arttı. Sanayi ve hizmetler sektörünün payının giderek artması istihdamın sınıfsal dağılımını da değiştirdi, ücretlilerin ve işçilerin sayısı belirgin biçimde yükseldi. Tarımda çalışanların sayısı 8,3 milyon ile nicel olarak aynı kalırken, tarım dışı istihdam % 53 artarak 3,6 milyondan 5,5 milyona çıktı. Sanayideki istihdam artışı ise % 61 oldu. 1960'ta tarımda çalışanlar toplam çalışanların % 70'i iken, bu oran 1970'te % 60'a geriledi. Tarım dışı istihdam ise % 40'a yükseldi. Sanayinin payı ise % 11'den % 16'ya yükseldi. 1960'larda işçiler gerek nicel, gerekse nitel açıdan yeni bir sosyal sınıf olarak öne çıktı. 1950'lerin ortasında 1,6 milyon olan toplam ücretli sayısı 1960'ta 2,4 milyona, 1970'te ise 4,2 milyona çıktı ve ücretlilerin istihdam içindeki payı % 18'lerden % 28'lere yükseldi. 1960-70 döneminde tarım dışı istihdamda bir büyüme olmakla birlikte, aynı dönemde tarımsal istihdamın hâlâ çok yüksek olduğunu unutmamak gerekir. Bu durumu daha iyi anlamak için bir karşılaştırma yerinde olacaktır. Kuyucuklu, 1850'lerde İngiltere'de faal nüfusun % 42'sinin sanayide istihdam edildiğini belirtiyor.

Dönem boyunca sigortalı işçi sayısında da önemli bir artış yaşandı. 1963 yılında 710 bin olan sigortalı işçi sayısı, 1970'te 1,3 milyona ulaştı. Yaygın kayıtdışılık nedeniyle tek başına açıklayıcı olmayan sigortalı işçi sayısına ilişkin veriler, istihdamdaki sektörel değişim, ücretli sayısı ve imalât sanayinde çalışan işçi sayısı ile birlikte ele alındığında daha açıklayıcı olacaktır. 1960'lı yıllarda % 70'ten fazla büyüyen imalât sanayi işçileri, emek hareketinin yükselen dinamizminin en önemli göstergesidir. 1960 yılında 296 bin olan imalât sanayinde ücretle çalışan sayısı, 1970 yılına gelindiğinde 506 bine ulaştı. Özel sektör imalât sanayinde ücretli artış hızı daha yüksektir. Kamuda imalât sanayinde ücretli çalışanlar % 45 artış göstererek, 128 binden 185 bine, özel sektörde ise yaklaşık % 91 artarak 168 binden 321 bine ulaştı. Sigortalı çalışanların ve imalât sanayinde ücretli çalışanların sayısındaki artış ile imalât sanayinde özel sektörün payının büyümesi emek hareketinin dinamizmini artırdı. Öte yandan ücretli çalışanlar içinde kamu görevlileri de önemli bir yer tutmaktadır. 1960'larda kamu personeli-memur sayısında ciddi bir artış yaşandı. 1960 yılında toplam 359 bin olan kamu görevlisi sayısı dönem sonunda yaklaşık 3,5 kat artarak 1 milyon 250 bine ulaştı. 1960'ların ortalarından sonra kamu görevlilerinin toplumsal etkisi sayısal artışa paralel olarak yükseldi.

Sendikal Haklar: Yukarıdan mı Aşağıdan mı?

Anayasanın ve sendikal yasaların sağladığı olanaklarla birlikte 1960 ve 1970'li yıllarda Türkiye'de sendikacılığın büyük bir ilerleme kaydettiği genel kabul gören bir saptamadır. Ancak sendikal hak ve özgürlüklerin nasıl

sağlandığı, bu gelişmenin hangi dinamiklerin ürünü olduğu konusunda ciddi görüş ayrılıkları ve tartışmalar söz konusudur. İşçi haklarının işçilerin ve sendikaların mücadelesi olmaksızın, yukarıdan, yani asker-bürokrat-aydınlardan oluşan yönetici elit tarafından verildiği şeklinde özetlenebilecek değerlendirmeler, emek tarihi yazınında geniş bir yer tutar. Daha sınırlı olmakla birlikte, sendikal hakların doğrudan işçilerin mücadelesiyle kazanıldığı yönünde yaklaşımlar da söz konusudur.

İşçi haklarının devlet tarafından bahşedildiğine yönelik yaklaşımın en önemli savunucusu, sendikal kanunların çıkarıldığı dönemde Çalışma Bakanı olan Bülent Ecevit'tir. Ecevit 274 ve 275 sayılı kanunların Meclis görüşmeleri sırasında yaptığı bir konuşmada, işçilerin mücadele etmesine gerek kalmaksızın işçi haklarının tanındığını ileri sürmüştü: "İleri Batı demokrasilerinin hemen hepsinde bu Kanun'la Türk işçisine tanımak üzere olduğumuz haklar ancak uzun ve kanlı mücadeleler sonunda elde edilebilmiştir." Ecevit, 1960 sonrasında hakların işçilere bahşedildiği, eğer böyle olmasaydı işçilerin bu hakları kendi girişim ve mücadeleleriyle elde etmelerinin olanaksız olduğu görüşünü savunur. İşçi haklarının yukarıdan verildiği görüşü akademik alanda da geniş bir kabul görmektedir. Toker Dereli, 1961 Anayasası'nda sendikal haklarla ilgili çağdaş ve ilerici düzenlemeleri büyük ölçüde aydınlar ve bürokrasi arasındaki koalisyonun etkisine bağlar. Gülten Kutal ise daha net vurgularla 1961 Anayasası'nı doğuran süreçte sendikaların hiçbir rolü olmadığını belirtir. Kutal'a göre, "Senelerden beri sınıf bilincinden yoksun bırakılmış, hakları aşırı derecede kısıtlanmış, siyasî baskılarla yozlaştırılmış bir sendikacılıktan başka hareketler beklemeye herhalde imkân bulunmamakta idi." Kutal, esasen sanayileşmenin yetersiz olduğu bir ülkede, çeşitli engellerle karşılaşan bir sendikacılığın güç kazanmasının ve hürriyet mücadelesine katılmasının imkânsız olduğunu savunur. Çağlar Keyder de 1960 ve sonrasında sağlanan işçi haklarını, yeni birikim modelinin ihtiyaçları, diğer bir ifadeyle iktisadî yapının ve politikaların sonucu olarak yorumlamakta ve işçilere bu hakların sağlanmasında kayda değer bir rol atfetmemektedir: "1960 geçişi sırasında ve bunun ertesinde, örgütlü işçiler, ücret artış talepleri yoluyla ya da siyasî bir güç olarak aktif değillerdi. Sağlanan sendikalaşma, toplu sözleşme ve grev hakkı ve sosyal güvenlik alanının genişlemesi, yeni birikim modelinin ihtiyaçları uyarınca işçilere verilmişti."

Bu yaklaşımların tam tersine, işçi haklarının işçilerin kendi mücadeleleri ile kazanıldığı yönünde görüşler de sendikal yazında görülmektedir. DİSK bu görüşü savunmaktadır: "İşçilerin Anayasada ve öbür yasalarda yer alan hakları, lütuf olarak yukarıdan verilmemiştir. Bu hakların her biri, işçi sınıfımızın tarihten bugüne gelen mücadelesiyle, sermayeden ve onun siyasal iktidarından koparılmıştır." Bir yanda işçi sınıfının hiçbir rolü olmadığına iliş-

kin yaklaşımlar, diğer yanda ise işçi haklarının sermayeden koparıldığına ilişkin analizlerin varlığı şaşırtıcıdır. Her iki yaklaşımda da çubuğun aşırı büküldüğünü söylemek mümkün.

Bu süreci daha karmaşık, daha farklı dinamiklerin bir arada değerlendirdiği bir yaklaşımla ele alan ve "İşçi hakları verildi mi, alındı mı?" sorusunu yanlış bulan üçüncü bir görüşten de söz etmek mümkündür. Yıldırım Koç, sendikal hakların verildiği mi yoksa alındığıyla mı ilgili tartışmada ihtiyatlı bir tutum takınmakta ve hakların kazanılması sürecinde işçilerin mücadelesinden, iktisadî koşullara, siyasal iktidarın durumundan, uluslararası etkenlere kadar bir dizi unsura dikkat çekmektedir. Yüksel Akkaya "Toplu pazarlık ve grev hakkından yoksun bir sendikal oluşumu bile önemseyen, bu örgütlere tutunmaya çalışan işçi sınıfı tüm eksik ve zaaflarına rağmen bir sonraki dönem için bir deneyim biriktirmiş görünmektedir" değerlendirmesiyle 1940 ve ellili yılların birikiminin önemini vurgulamaktadır. Hakan Koçak, 1950'leri "sınıf oluşumunun kritik bir uğrağı" ve "sessiz oluşum yılları" olarak ele alan çalışmalarında "1950'li yılları kendi karmaşık dinamikleri içinde işçi sınıfının –sonraki dönemlerde de izlerine rastlanacak– karakteristik bazı özelliklerinin ve işçi hareketinin birçok arayış ve zaafının belirginleştiği bir oluşum dönemi olarak incelemenin önemine" dikkat çekmektedir.

Kanımca, 1960'ların sendikal hak kazanımları birden çok faktörün etkisi altında şekillenmiştir. Bir yandan işçi sınıfının mücadele birikimi ve işçi sınıfının nicel olarak büyümesi, öte yandan 27 Mayıs yönetimi ile kurulan ittifaklar ve dönemin iktisat politikaları sendikal hakların kurumsallaşmasında rol oynadı. 1946-1960 döneminde işçiler, kendi aralarında ve yöneticileriyle işverenlerine karşı bir çıkar özdeşliği hissetmeye başladılar. 1940 ve 1950'lerin birikiminin 1960'ların sendikal kazanımlarına, işçi sınıfının ayağa kalkmasına ve siyasallaşmasına, toplumsal etkisinin artmasına ciddi bir zemin hazırladığını söylemek mümkün.

Sendikal Hakların Kurumsallaşması

1961 Anayasası, Türkiye'de sosyal politika ve çalışma ilişkileri açısından köklü bir yönelim değişikliğidir; bu bağlamda, güçlü bir sosyal devlet vurgusuna, sendikal ve sosyal hakları güvence altına alan ve çalışma ilişkilerinin kurumsallaşmasına olanak sağlayan özgürlükçü bir yaklaşıma sahiptir. Böylece İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa anayasalarında yer alan sosyo-ekonomik haklar Türkiye'ye de yansımıştır. 1961 Anayasası, 1924 Anayasası'nın klasik liberal özgürlükler sistematiği ile yetinmeyip, ekonomik ve sosyal haklara da geniş yer verir. Anayasanın 1. maddesi, devletin nitelikleri arasında *sosyal hukuk devleti* ilkesini de sayar. 1961 Anayasası, sosyal haklar

bakımından Türkiye'nin anayasal evrimi içinde özel bir yere sahiptir. 1961 Anayasası, gerek başlangıç bölümü gerekse çeşitli maddeleri ile sosyal haklara özel bir yer vermekle kalmamış, aynı zamanda devlete ödev yükleyen hükümlere de yer vermiştir.

Sendikal hakların 1961 Anayasası'nda yer almasında ve 274 ile 275 sayılı sendikal kanunların hazırlanması ve kabulü sürecinde Türk-İş ve sendikaların rolü vurgulanmaya değer. Anayasayı hazırlayan Kurucu Meclis, çeşitli toplumsal kesimlerin temsiline de olanak vermekteydi. Türk-İş'in geniş bir katılımla seçtiği altı temsilci de Kurucu Meclis'te yer almıştı. Dönemin Türk-İş Genel Sekreteri Tunç, bu temsilcilerin ICFTU kanalıyla diğer ülke anayasalarında sendikal haklarla ilgili düzenlemeleri araştırarak Anayasa çalışmalarına katkıda bulunduğunu belirtir. Bu yıllarda işveren örgütlerinin henüz ciddi bir varlık gösteremediği de biliniyor.

1961 Anayasası, 46. maddesi ile ayrımsız bütün çalışanlara (memurlar dâhil) sendikalaşma hakkı tanır ve Türkiye'de sendika hakkına ilk kez açık bir anayasal güvence getirir. Anayasanın Sendika Hakkı başlıklı 46. maddesi "Çalışanlar ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler" hükmüne yer vermektedir. Ancak 46. madde, 12 Mart Darbesi'nin ardından yapılan Anayasa değişiklikleri ile memurlar aleyhine değiştirilecek; *çalışanlar* ifadesi madde metninden çıkarılarak *işçiler* ifadesi konulacak ve ayrıca memurların sendikalaşmasını yasaklayan bir hükme yer verilecek; böylece, 1971 sonrasında kamu görevlileri sendikalarının anayasal dayanağı kaldırılmış olacak; memurların sendika kurma ve üye olmaları engellenecektir.

1961 Anayasası'nın Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı başlığını taşıyan 47. maddesi toplu sözleşme ve grev hakkını güvence altına alıyordu: "İşçiler, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadî ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler." 47. madde, toplu sözleşme hakkını işverenlerle olan ilişkilerinde iktisadî ve sosyal durumlarını korumak ve düzeltmek amacıyla *münhasıran* işçilere tanıyordu. Diğer bir ifadeyle, toplu sözleşme hakkı, işverenlere tanınmış değildi. Bu vurgu ve ayrım çalışma hukukunun temel ilkelerinden biri olan işçiyi koruma ilkesiyle ve sosyal hukuk devleti yaklaşımıyla uyumluydu. 1982 Anayasası'nda ise toplu iş sözleşmesi hakkı işçi ve işverenlere *karşılıklı* bir hak olarak tanınacaktır. 1961 Anayasası'nda Toplu sözleşme ve grev hakları, anayasal haklar olarak, sadece işçilere tanınmakla birlikte, kamu personeli için anayasal bir yasak da söz konusu değildi. Öte yandan grev hakkına açıkça yer verilen anayasada lokavt anayasal bir düzenleme olarak yer almamış, madde metninde sadece "...işverenlerin hakları" ifadesi ile yetinilmişti.

Bu tutum 1961 Anayasası'nın sosyal içeriğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Anayasa, liberal yaklaşımlara önemli bir mesafe koyarak, *işçiyi koruma* perspektifini benimsiyordu.

1961 Anayasası tarafından güvenceye alınan sendikal haklar iki yıllık bir gecikmeyle Temmuz 1963'te kanunî düzenlemeye dönüştü. I. İnönü Koalisyon Hükümeti döneminde, hükümetin kendi içindeki çelişki ve dirençler nedeniyle sendikal kanunlar çıkarılamadı. İkinci İnönü Koalisyonu döneminde 274 sayılı *Sendikalar Kanunu* ve 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun* kabul edildi. 624 sayılı *Devlet Personeli Sendikaları Kanunu* ise 1965 yılına kadar bekledi. İşçilerin sendikal örgütlenmesini düzenleyen 274 sayılı Kanun, 1947 tarih ve 5018 sayılı *Sendikalar Kanunu*'na göre oldukça özgürlükçü bir yaklaşım benimsemişti. 5018 sayılı Kanun'un yasaklayıcı, kısıtlayıcı ve daraltıcı felsefesinin aksine, 274 sayılı Kanun özgürlükçü ve kapsayıcı bir yaklaşıma sahipti. 274 sayılı Kanun, hizmet sözleşmesiyle çalışan herkese sendika kurma ve üye olma imkânı vermişti.

Kanun "işçi ve işveren meslekî teşekkülleri" olarak tanımladığı sendika, birlik, federasyon ve konfederasyonların işçi ve işverenler tarafından serbest ve gönüllü bir biçimde kurulabileceğini öngörüyor ve çeşitli düzey ve ölçekte sendikalar kurulmasına olanak tanıyordu. İşyeri ve işkolu sendikası, bölgesel sendika birlikleri, federasyon ve konfederasyon şeklinde işçi kuruluşları kurmak mümkündü. 274 sayılı Kanun'un sağlamış olduğu bu çeşitlilik 12 Eylül sonrasında ortadan kaldırılacak ve sadece işkolu sendikaları ve konfederasyonların kurulmasına olanak tanınacaktı. Sendika üyeliği ve üyelikten ayrılma konusunda serbestlik ilkesini benimseyen 274 sayılı Kanun'a göre birden çok sendikaya üye olmak yasak değildi. Sendikalar arasında yaşanan yetki rekabeti, yetki uyuşmazlıkları ve toplu iş sözleşmelerinden yararlanma kaygısı nedeniyle işçiler birden çok sendikaya üye oluyordu. Bu durum, dönem boyunca sendikalı işçi sayısının fiilî durumdan çok yüksek görünmesinin önemli nedenlerinden biridir. Kanun, sendikaların faaliyetlerini oldukça geniş bir çerçevede düzenliyordu. Toplu iş uyuşmazlığı çıkarmak, toplu iş sözleşmeleri yapmak, greve karar vermek ve yönetmek, uluslararası kuruluşlara temsilci göndermek, yardımlaşma sandıkları ve kooperatifler kurmak, idarî ve adlî makamlara başvurmak belli başlı faaliyetler olarak sayılabilir. 5018 sayılı Kanun'da yer alan siyaset yasağı 274 sayılı Kanun'da yer almıyordu. Kanun geniş anlamda siyaset yasağı getirmiyor, sadece dar anlamda (siyasî partilerle organik ilişki, siyasî partilerden yardım alınması veya onlara yardım yapılması gibi) siyaset yasağı içeriyordu. 274 sayılı Kanun, sendika üyeliği ve sendika yöneticileri için koruyucu düzenlemeler içeriyordu. Sendikaya üye olma ve olmamayı (olumlu ve olumsuz sendika özgür-

lüğü) güvence altına alan Kanun, işverenin sendika üyeliği nedeniyle işçiye karşı ayrımcı davranmasını da yaptırıma bağlıyordu. İşe almada, işin sevk ve idaresinde, ücret, sosyal hak ve benzeri konularda sendikal nedenle ayrım yapılması ve sendikal faaliyet nedeniyle işçinin işten çıkarılması yasaklanıyordu. Aidatın işveren tarafından kaynaktan kesilerek sendikaya ödenmesi sistemi *(check-off)* Kanun'un önemli yeniliklerinden biriydi. Bu hüküm sendikaların malî açıdan güçlenmesini sağlayacaktı.

Ancak 274 sayılı Kanun'un pek çok hükmü AP hükümetini, işverenleri ve Türk-İş üyesi ana akım sendikacıları rahatsız etti. 1970 yılında AP hükümeti döneminde kabul edilen 1317 sayılı Kanun ile 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda çok sayıda değişiklik yapıldı. Bu değişikliklerin en önemlisi sendika, federasyon ve konfederasyonlar için getirilen baraj koşuluydu. Değişikliğe göre, bir işçi sendikasının Türkiye çapında faaliyet gösterebilmesi için kurulu bulunduğu işkolunda çalışan sigortalı işçilerin en az üçte birini, işçi federasyonlarının aynı işkolunda mevcut sendikalardan en az ikisini bir araya getirmeleri ve o işkolunda çalışan sigortalı işçilerin en az üçte birini temsil etmeleri gerekiyordu. İşçi konfederasyonları da sendika ve federasyonlardan en az üçte birinin ve Türkiye'deki sendikalı işçilerin en az üçte birinin üye sıfatıyla bir araya gelmeleriyle kurulabilecekti. Bu baraj, pek çok sendikanın ve özellikle 1967 yılında kurulan DİSK'in ve üye sendikalarının aşamayacağı son derece büyük bir engeldi. 1317 saylı Kanun'un amacı, DİSK'i fiilen yok etmek ve sendikacılık tekeli kurmaktı. 1317 sayılı Kanun, Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde *15-16 Haziran Direnişi* diye bilinen iki günlük kitlesel işçi eylemlerini tetikledi. TİP dışında kalan bütün partilerin oylarıyla Meclis'te kabul edilen Kanun, TİP'in başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi tarafından 1972 yılında kısmen iptal edildi.

274'ün ikizi olan 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun* ile çalışma ilişkilerinin bireysel iş sözleşmeleri ile düzenlenmesi rejiminden, toplu iş sözleşmesi rejimine geçildi. Kanun ile 1936 tarihli ve 3008 sayılı *İş Kanunu*'nda yer alan grev yasağı kaldırıldı ve Anayasada güvenceye alınan grev hakkının uygulanmasına ilişkin ayrıntılara yer verildi. Toplu pazarlık ve toplu iş sözleşmesinin kurumsallaşması sağlandı. 1926 *Borçlar Kanunu*'nda *Umumî Mukavele (Genel Sözleşme)* yapılmasına olanak tanınmış ve 1947 *Sendikalar Kanunu* ile sendikaların üyeleri adına genel sözleşmeler yapabilmeleri hüküm altına alınmıştı. Ancak gerek grev hakkının yokluğu gerekse sendikaların deneyimsizliği ve zayıflığı gibi nedenlerle 1961 öncesinde toplu pazarlık ve toplu iş sözleşmeleri yok denecek kadar sınırlı kaldı. Kanun, işkolu ve işyeri olmak üzere iki düzeyli bir toplu iş sözleşmesi sistemi öngörüyordu. Bir iş kolunda çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden işçi federasyonu veya işçi sendikası, o

iş kolundaki işyerlerini kapsayan toplu iş sözleşmesi yapmaya yetkili olacaktı. Bir veya birden fazla işyerinde çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden sendika ise o işyeri veya işyerleri için toplu iş sözleşmesi yapmaya yetkiliydi. Bu ikili sistem yüzünden sendikalar arasında ciddi yetki ihtilafları ve sendikal rekabet yaşandı. Sistemin boşlukları nedeniyle *sarı* ve *işveren güdümlü* sendikalar türedi. Sendikaların üye sayılarına ilişkin veriler, yetki rekabeti nedeniyle iyice sağlıksız bir görünüm kazandı. Kanun, toplu iş sözleşmesi görüşmelerinde anlaşma sağlanamaması durumunda önce bir uzlaştırma aşaması, ardından da grev ve lokavtı düzenledi. 275 sayılı Kanun'un en özgün yanı toplu iş uyuşmazlıklarının ve hak uyuşmazlıklarının çözümünde grev hakkına yer vermesidir. Kanun *hak grevi* olarak bilinen bir grev türüne de olanak sağlıyordu. Grev, sadece toplu iş sözleşmeleri sonucunda ortaya çıkan çıkar uyuşmazlıkları ile sınırlı olmayıp, toplu iş sözleşmesinin ve mevzuatın uygulanması nedeniyle ortaya çıkan hak uyuşmazlıkları için de söz konusuydu.

275 sayılı Kanun, bu olumlu özellikleri yanında bazı kısıtlarla da malul-dür. Kanun'un en önemli zaafı grev ve lokavtı, birlikte ve eşit haklar olarak ele almasıdır. Oysa Anayasada grev bir hak olarak tanınırken lokavta yer verilmeyip sadece "işverenlerin hakları" ifadesi ile yetinilmişti. Anayasa grev ve lokavtı eş değer tutmamış ve önemli bir hukuksal fark yaratmıştı. Ancak Kanun ile bu fark ortadan kaldırıldı ve grev ile lokavt eşitlendi. 275 sayılı Kanun'un bir başka sınırlandırması, grev ve lokavtın Bakanlar Kurulu kararıyla geçici olarak durdurulabilmesidir. Kanun'a göre, *memleket sağlığı* ve *millî güvenlik* gerekçeleriyle grev ertelenebilecekti. Erteleme iki aşamalıydı. İlk erteleme en çok 30 gün, ikinci erteleme 60 gün süreli olabilecekti. Danıştay bir hafta içinde yürütmeyi durdurma talebi konusunda karar verecekti. Bu süre içinde devreye giren uzlaştırma mekanizması, tarafların kabulüne bağlı olacaktı ve geciktirme süresinin sonunda grev ve lokavt devam edebilecekti.

Sendikal Hakların Üvey Evladı Kamu Görevlileri

274 ve 275 sayılı kanunlar sadece işçilere yönelikti. 274 sayılı Kanun görüşülürken, Komisyon Başkanı Coşkun Kırca ve Çalışma Bakanı Bülent Ecevit tarafından verilen önergelerle kamu görevlileri Kanun'un kapsamından çıkarıldı. Anayasanın memurlar dâhil tüm çalışanlara sendika hakkı tanımasından dört yıl sonra, 1965'te çıkarılan 624 sayılı *Devlet Personeli Sendikaları Kanunu* ile kamu görevlilerinin sendikal hakları düzenlendi. Ancak 624 sayılı Kanun, 1961 Anayasası'nın özgürlükçü yaklaşımından oldukça uzaktı. Kanun kamu görevlilerinin örgütlenmesini sendikadan çok, bir tür dernek örgütlenmesi olarak ele alıyordu. Hâkimler, savcılar, asker kişiler, po-

lisler, Sayıştay denetçileri ve raportörleri, MSB memurları, Dışişleri Bakanlığı memurları ile din ve ibadet işlerinde çalışanların da aralarında olduğu çok sayıda kamu görevlisinin memur sendikalarına üye olmaları yasaktı. 624 sayılı Kanun, kamu personeli sendikalarının faaliyetleri arasında toplu sözleşme ve toplu pazarlığa yer vermiyordu. Sendikaların faaliyetleri daha çok araştırma yapmak, ilgili kurumlara teklif sunmak ve onlarla işbirliğinde bulunmakla sınırlanmıştı. Bunların dışında izin verilen faaliyetler ise daha çok bir yardımlaşma derneği için söz konusu olabilecek faaliyetleri kapsıyordu.

Siyaset ve grev yasağı en belirgin yasaklardı. Memur sendikalarının siyasî partiler, işçi ve işveren kuruluşları ile meslek örgütlerinden yardım alması, onlara yardım etmesi ve onlarla aynı örgütlenme içinde yer almaları da yasaklanmıştı. Grev girişimi ve faaliyetlerini destekleyici davranışlarda bulunmak, çalışma saatleri dışında da olsa organlarının toplantı ve çalışmalarını kamu kurum ve kuruluşlarına ait yerlerde yapmak, devlet personeli hukukuna veya kamu hizmeti görevlilerine ilişkin mevzuatın uygulanmasına dair isteklerini açıklamak veya desteklemek amacıyla açık yer toplantıları ve gösteri yürüyüşleri yapmak ve Bakanlar Kurulu'ndan izin almadıkça milletlerarası örgütlere katılmak da yasaktı. Görüldüğü gibi, 624 sayılı Kanun, Anayasa ve 274 sayılı Kanun'un aksine son derece kısıtlayıcı ve sendikal çalışmayı olanaksız hâle getiren bir kanundu. Bu haliyle, daha çok, 1947'deki Sendikalar Kanunu'nu andırmaktadır. 624 sayılı Kanun'a göre kurulan kamu personeli sendikaları uzun ömürlü olamadı. 12 Mart Darbesi'nden sonra yapılan Anayasa değişikliği ile sendikalaşma hakkı yalnızca işçilere tanındığından, kamu personeli sendikaları kapatıldı. Ancak Kanun'un bütün kısıtlarına rağmen kamu görevlileri 1965-1971 arasında gerek sendikal örgütlenme ve gerekse toplumsal eylemler açısından fiilî-meşru bir mücadele hattı izleyerek Kanun'un sınırlarının çok ötesine geçtiler. Dönem boyunca kamu görevlilerinin kısa süren ancak yoğun sendikal örgütlenmesine tanık olmaktayız. 1965-1971 arasında memurlar tarafından iki konfederasyon, 16 federasyon ve 533 sendika kuruldu. Kamu personel sendikaları içinde en etkin olanları öğretmen sendikalarıydı. Her ikisi de 1965 yılında kurulan *Türkiye Öğretmenler Sendikası* (TÖS) ile *Türkiye İlkokul Öğretmenleri Sendikası* (İLK-SEN) öğretmen sendikalarının en güçlü olanlarıydı.

Partiler Üstü Politika-Partili Sendikacılar

27 Mayıs sonrasından DİSK'in kuruluşuna kadar geçen dönemde sendikacılık, siyaset ve devlet ilişkilerini iki ana eğilim ve dönemde ele almak mümkündür. 1960-1962 yıllarını kapsayan ilk dönemde sendikacılarda siyasallaşma eğiliminin yüksek olduğunu, bir işçi partisi yoluyla siyasete katılma

tartışma ve girişimlerinin yoğunlaştığını görmekteyiz. Kurucu Meclis çalışmalarının verdiği moral, TİP'in kurulması, *Saraçhane Mitingi* ve diğer işçi eylemleri ile *Türkiye Çalışanlar Partisi* (TÇP) girişimi bu dönemin öne çıkan olgularıdır. Ancak sendikacılığın bu dönemde siyasallaşma konusunda önemli tereddütler yaşadığı ve ana akım partilerin de kendi etkileri altındaki sendikacılar aracılığıyla merkez-kaç ve bağımsız girişimleri engellemeye çalıştıkları gözlenmektedir. İkinci dönem, 1962 sonunda TÇP girişiminin sönümlenmesiyle başlamaktadır. Bu eğilim ve dönem doğrudan siyasallaşma yerine, baskı grubu ve partiler üstü politika yaklaşımının benimsenmediği ve *partikülarist* (sorunlara bir bütünlük içinde değil parça parça çözüm arama yaklaşımı) sendikacılık anlayışının güçlendiği yıllardır. 1962 sonlarında güç kazanmaya başlayan bu eğilim Türk-İş'in 1964'te toplanan 5. Genel Kurulu'nda resmiyete kavuştu ve *partiler üstü politika* olarak tüzük hükmü haline geldi. Bu dönem, aynı zamanda, TİP'li sendikacılar tarafından tutulan yol ile Türk-İş'in ana gövdesi arasında ayrımların derinleştiği yıllardır. Sendikalar tıpkı 1947-1960 döneminde DP-CHP arasında ayrıştığı gibi, 1960 sonrasında da iki ana akım parti (AP-CHP) arasında bölünmüştü. DP'nin işçi ve sendikacılardan aldığı desteğin bir benzerini 1960'lı yıllarda AP aldı. AP'nin aldığı bu destekte DP'nin mirasçısı olmasının; işçilerin ve sendikacıların 1946 sonrasında "Halk Partili" ve "Demokrat" olarak bölünmüş olmalarının önemli payı olsa gerektir. Öte yandan henüz egemenliğini koruyan tarımsal yapılar, geleneksel-muhafazakâr değerlerin etkisi, sosyal mücadele geleneğinin zayıflığı, işçilerin sağ, muhafazakâr partileri desteklemesine yol açıyordu.

Partiler üstü politika, Türk-İş'in 1964'te yapılan 5. Genel Kurulu'nda tüzük hükmü ve resmî politika haline geldi. Genel Kurul'da değişitirilen Türk-İş Ana Tüzüğü'nde partiler üstü politika şu şekilde düzenlendi: "Türk-İş, Türk sendika hareketinin ortak bir kararı olmadıkça, siyasî partilere ve onlara bağlı teşekküllere karşı mutlak bağımsızlığını korumayı ve partiler üstü bir politika izlemeyi amaç bilir." Bu politikanın resmen kabulü ile Türk-İş, ana akım siyasî partiler karşısında dengeci/tarafsız bir yaklaşım benimsemiş oldu. İşçiler ve sendikacılar arasında, kökleri 1940'lara uzanan DP-CHP yarılması 27 Mayıs sonrası ve AP-CHP yarılması halini aldı. Bu yüzden Türk-İş'in ana akım partilerden birini desteklemesi neredeyse imkânsızdı. Partiler üstü sendikacılık ilkesi benimsenirken CHP'liler bir partinin desteklenmesini istedi. Demirsoy ve Tunç mihveri ise partiler üstü politikayı savundu. Genel Kurul'da ayrıca milletvekilleri kanalıyla her partide etkili olma yaklaşımı benimsendi. Dönem boyunca Türk-İş'in çok sayıda Yönetim Kurulu üyesi ve üye sendikaların yöneticileri, kurucu, üye ve milletvekili olarak AP, CHP ve TİP'te yer aldı.

Baskı grubu, lobicilik ve *partiler üstü sendikacılık* birbirini tamamlayan politikalar oldu. 1962 Ağustos ayında başlayan *bakanlarla toplantılar*, 1963 sendikal kanunlar sırasında milletvekilleri bazında yürütülen girişimler, milletvekillerini izleme ve seçtirmeme girişimi ve 1965 seçimlerinde sendikacıların iki ana akım partiden milletvekili seçtirilmesine dönük çabalar bu yaklaşımın örnekleri olarak gösterilebilir. Bu yaklaşım, işçilerin sorunlarının bir sınıf olarak değil, ancak tekil sorunlar olarak ele alınması anlamına gelmekteydi. Öte yandan, kamu kesiminin sendikal ağırlığı nedeniyle bu sektörde yürütülen toplu pazarlıklarda da önemli sonuçlar alınıyordu.

1965 seçimlerinde AP'nin % 53 oy oranı ve 240 milletvekili ile tek başına iktidara gelmesi Türk-İş açısından da önemli sonuçlar doğurdu. 1965 seçimleri o döneme değin en çok sendikacının Meclis'e girdiği seçim olma özelliğini taşıyordu. 1965 seçimlerinde toplam yedi sendikacı milletvekili seçildi. Bunlardan dördü AP'li, üçü ise TİP'lidir. 1965 seçimlerinde CHP'den ise işçi-sendika kökenli milletvekili seçilemedi. AP'den seçilen sendikacı milletvekilleri Kayseri Teksif Başkanı Mustafa Ertuğrul, Metal-İş Federasyonu Başkanı Kaya Özdemir, Tes-İş Federasyonu Genel Sekreteri Enver Turgut ve Türk-İş Başkanvekili ve Çimse-İş Sendikası Başkanı Hasan Türkay'dır.

CHP, 1960 sonrasında *devlet kurucu* bir partiden *ılımlı sol* bir partiye yönelme ve emekle daha yakın bağlar kurma arayışına bu dönemde girdi. 1965 seçimleri öncesinde *ortanın solunda* olduğunu açıklayan CHP, seçimlerde AP karşısında büyük bir yenilgi aldı. CHP'nin seçim yenilgisi ve AP'nin seçim zaferi, çalışma ilişkileri alanında 1961 Anayasası'nın sağladığı zeminin korunmasını zorlaştırdı.

"Umuttan Yalnızlığa" İşçilerin Partileşmesi

1960 sonrasında işçi sınıfının siyasallaşmasının ilk somut sonucu TİP'tir. TİP, gerek emek hareketi gerekse sol açısından uzun dönemli etkileri olan son derece özgün bir deneyimdir. Özellikle kuruluş süreci TİP'in ayırt edici yanıdır. TİP'i bir anda ortaya çıkmış bir siyasal parti olarak değerlendirmek yanlış olur. Tersine, TİP uzun bir enerji birikiminin sonucudur. TİP'i kuran sendikacıların bu konu üzerinde önceki yıllarda düşünmüş oldukları ve sınırlı da olsa kimi siyasî deneyimlere sahip oldukları biliniyor. TİP, bütün bu birikim, arayış ve tartışmaların ürünü olarak doğan bir parti olarak ele alınmalıdır. TİP, işçi sınıfının nicel ve nitel gelişiminin ulaştığı aşamada kendini hissettiren bir ihtiyacın ürünü ve Türkiye işçi sınıfının tarih sahnesine çıkış hamlelerinin en önemlilerinden biri olarak görülebilir.

13 Şubat 1961 tarihinde kurulan TİP'in tümü sendikacı olan 12 kurucusu şunlardı: Kemal Türkler (Türkiye Maden-İş Sendikası Genel Başkanı), Av-

TİP Merkez Yürütme Kurulu (1966) sendikacılar TİP yönetiminde: Adnan Cemgil, Sadık Özkarabay (Sendikacı), Kemal Sülker (Sendikacı), Kemal Nebioğlu (Sendikacı), Cemal Hakkı Selek, Aybar, Rıza Kuas, Nihat Sargın, Behice Boran, Ali Taşçı (?), Sina Pamukçu (Sendikacı).

ni Erakalın (İİSB Genel Başkanı), Şaban Yıldız (İİSB Genel Sekreteri), İbrahim Güzelce (İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası Genel Sekreteri), Ahmet Muşlu (Türkiye Çikolata Sanayi İşçileri Sendikası Genel Başkanı), Rıza Kuas (Lastik-İş Sendikası Genel Başkanı), Kemal Nebioğlu (Türkiye Otel ve Gıda İşçileri Sendikası Genel Sekreteri), Hüseyin Uslubaş (İstanbul Yaprak Tütün İşçileri Sendikası Başkanı), Saffet Göksüzoğlu (İlaç ve Kimya İşçileri Sendikası Başkanı), Salih Özkarabay (İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası Başkanı), İbrahim Denizcier (Müskirat Federasyonu Başkanı), Adnan Arkın (İİSB İcra Kurulu Muhasip Üyesi). Türk-İş'in desteğini alamadan kurulan TİP, adeta bir İİSB partisi olarak ortaya çıkmıştı. TİP kurucularından 8'i (Denizcier, Erakalın, Yıldız, Kuas, Göksüzoğlu, Uslubaş, Arkın ve Özkarabay) İİSB'nin Eylül 1960 kongresinde DP'lileri devirip yönetime seçilmişlerdi.

TİP'in tüm kurucularının sendikacı olması onun en özgün yanı olarak ön plana çıkıyor. Kurucular –Güzelce'nin *Demokrat İşçi Partisi* (DİP) deneyimi, Yıldız'ın DP üyeliği ve Erakalın'ın HP'den milletvekili adaylığı dışında– yoğun politik deneyimleri olmayan ve Türkiye solunun geleneksel kadroları içinde yer almayan isimlerdi. Türkiye'de sol/sosyalist partileri, Türkiye Komünist Partisi (TKP) geleneği etrafında kurulan partiler ve diğerleri olarak ayırmak mümkün. 1946'daki iki sosyalist parti (Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi - TSEKP ve Türkiye Sosyalist Partisi - TSP), 1954'teki Vatan Partisi (VP), TKP geleneği etrafında kurulmuş partilerdir. DİP ve TİP ise

doğrudan TKP'li kadrolar tarafından değil, bağımsız dinamikler tarafından kuruldu. Ciddi bir etkinlik göstermese de 1950'li yıllarda kurulan DİP'te Orhan Arsal hariç diğer kurucular ve VP'nin de Hikmet Kıvılcımlı hariç diğer kurucuları işçi idi. Ancak tümüyle işçi ve sendikacılar tarafından kurulmuş bir parti olması TİP'i bu örnekler karşısında özgün kılıyor.

Parti kurucuları TİP'in "...ezilen işçi sınıfının haklarını korumak için" ortaya çıktığını ifade ediyordu. Aybar, TİP kurucularının sınıf vurgusunu çok önemsiyordu: "Sınıf sözcüğünün bozgunculuk sayıldığı, yasak olduğu Türkiye'de, 12 emekçi çıkıyor ve biz işçi sınıfının partisini kurduk diyordu." Aybar'ın değerlendirmesinde dikkat çeken bir başka husus ise TİP'i daha kuruluşunda kendisini *işçi sınıfının partisi* olarak tanımlamasıdır. Türkiye'deki parti deneyimleri açısından özgün bir yere sahip olsa da, TİP'in, kuruluşu aşamasında Batılı işçi partilerinden, özellikle de İngiliz İşçi Partisi'nden esinlendiğini söyleyebiliriz. Nihat Sargın, TİP'i kuranların, doğrudan doğruya işçileri parlamentoda temsil etmek gibi daha basit hedeflerden hareket ettiklerini ve diğer partilerden yüz bulamadıklarını; bunun TİP'in kuruluşunda çok etkili olduğunu vurgular. Behice Boran, parti kurma girişiminin sadece sendikacılardan gelmekle kalmadığını, bunların aralarına hiçbir aydın almamış olduğunu vurgulayarak, bu tutumun okumuş yazmışlara, kravatlılara bir güvensizlik belirtisi olduğunu yazmaktadır.

İİSB'li sendikacılar tarafından kurulan TİP zayıf, etkisiz ve zor bir başlangıç yapmıştı. Artun Ünsal TİP'in kuruluşundan sonraki bir yıllık dönemi *yalnız sendikacılar* dönemi olarak adlandırmaktadır. Öte yandan TİP, Türk-İş'ten de istediği desteği alamamış, CHP'liler ve *Yön* grubu tarafından gereksiz görülmüş, hattâ görmezden gelinmişti. 1962'nin ilk aylarında gündeme gelen TÇP girişimi de TİP'i görmezden gelme anlayışının bir sonucuydu. Çalışanlar Partisi girişimi TİP'e karşı bir girişim olarak görünse de sonuçta, bu girişimin TİP'in silkinmesine yol açtığını söylemek mümkün. TİP'in gerekli örgütlenmeyi tamamlayıp 1961 seçimlerine girememesi ve Genel Başkan Erakalın'ın başkanlıktan ayrılıp YTP'den bağımsız aday olması ve seçilememesi, TİP'in ilk yılında karşılaştığı güçlüklerdi. TİP'in kuruluşunun ilk yılında, liderlerinin deneyimsizlikleri ve açık politik görüşlerinin olmayışı yüzünden kayda değer bir etkinlik gösteremedi; bu açıdan, 1961 sonu itibariyle TİP'in faaliyetinin durmuş olduğunu söylemek mümkün. 1962'de Aybar'ın genel başkan olarak partiye davet edilmesi ve diğer sosyalist aydınların partiye katılması TİP'i canlandırdı. Bu canlanmayla TİP 1965 seçimlerinde 15 milletvekiliyle parlamentoya girdi. Bu milletvekilleri arasında üç de işçi/sendikacı vardı. Bunlar Lastik-İş Başkanı Rıza Kuas, Gıda-İş Başkanı Kemal Nebioğlu ve Yol-İş Genel Sekreteri Şaban Erik'ti. TİP'li milletvekilleri Meclis'te etkin bir muhalefet sergilediler ve işçi hakları konusunda aktif ça-

ba harcadılar. TİP 1965 seçimlerinde sağladığı başarıya rağmen kısa bir süre sonra içe dönmeye, solun kadim ve güncel sorunları etrafında saflaşmaya, zayıflamaya ve parçalanmaya başladı. Sendikacılarla sosyalist aydınların ittifakı TİP'i ayağa kaldırmıştı ancak sınıf ayağının zayıf kalması nedeniyle TİP işçilerin partisi olamamıştı. Sendikacıların büyük bölümü kapatılana kadar TİP'te kalmakla birlikte TİP ile sendikalar arasındaki mesafe giderek açılmaya başladı. 1960'lar başlarken bir umut olarak doğan TİP, 1960'ların sonuna gelindiğinde sönümlenmiş, önemli bir olanak heder olmuş ve işçiler yine partisiz kalmıştı. Artun Ünsal TİP'in bu 10 yıllık öyküsünü *umuttan yalnızlığa* şeklinde betimliyor.

1962 TÇP girişimi, TİP'in ardından sendikacıların ikinci önemli siyasallaşma ve partileşme deneyimidir. TÇP kurulamamış olsa da, TİP'ten yaklaşık bir yıl sonra gündeme gelen yeni bir işçi partisi kurma girişimi olarak sendikal hareketin siyasallaşma eğilimini ve ihtiyacını göstermesi açısından kayda değerdir. TÇP girişimi, kurulmuş partilerle boy ölçüşecek çapta tartışma ve ilgi yarattı. TÇP girişimi, 1961 seçimlerinin yapıldığı ancak siyasal istikrarın henüz sağlanamadığı; ordu vesayetinin ve darbe girişimlerinin devam ettiği, sendikal ve sosyal eylemlilikte *Saraçhane Mitingi* ile önemli bir dönüm noktası yaşandığı, *Yön* dergisi ve bildirisi ile sol-Kemalist aydınların CHP ile aralarına mesafe koydukları bir sosyal ve siyasal tabloda gündeme geldi. Bu tablo içinde 1961 seçimlerinde sendikacı-işçi kökenli sadece iki milletvekilinin seçilebilmiş olmasının sendikacılarda yarattığı hayal kırıklığı da ayrı bir öneme sahiptir. Öte yandan Şubat 1961'de kurulan TİP'in seçimlere girememiş olması ve ciddi bir varlık gösterememesi de bir başka parti arayışını güçlendiren etkenler arasında sayılabilir. TİP daha çok İİSB'li sendikacıların ağırlıkta olduğu İstanbul eksenli bir parti görünümünde iken, TÇP girişimi ise Türk-İş ve Ankara eksenli bir girişimdir.

Yükselen ve Merkezîleşen Sendikacılık

1960'ların başında ana akım sendikacılık, *1947 sendikacılığı* olarak bilinen ve kamu işletmelerinde örgütlü, hükümetlerle iyi geçinmeyi esas alan ve CHP ile DP vesayeti altında yoğrulmuş bir sendikacılıktı. 1960'ların başında Türk-İş üyesi sendikaların ezici çoğunluğunu federasyon ve yerel sendika birlikleri oluşturmaktaydı. Yerel sendika birlikleri bir yandan merkezkaç ve başına buyruk odaklar iken öte yandan da önemli bir dinamizm kaynağıydılar. Öyle ki, İİSB Türk-İş'ten daha önemli bir rol oynuyordu. 1940 ve ellilerin merkezkaç ve yerel sendikacılığının, sendikal otonomisinin aksine 1960'tan sonra sendikacılıkta merkezîleşme ve konsolidasyon arttı. Merkezîleşme eğiliminin, sendikal hareketin etkisini ve gücünü artırdığını söylemek

mümkündür. Ancak merkezîleşme eğilimi beraberinde sendika içi demokrasinin zayıflaması, oligarşik eğilimler, bürokratikleşme, yerel sorun ve eğilimlerin göz ardı edilmesi gibi olumsuzluklar da getiren bir süreçtir. 1960'larda merkezîleşmenin olumlu ve olumsuz yanlarının etkisi bir arada görüldü.

Türk-İş, 1961 yılında örgütlenme programının esaslarını saptamak üzere bir *Teşkilâtlanma Komisyonu* kurdu. Komisyon Türk sendikacılığının çok sayıda sendikadan oluşan zayıf bir karaktere sahip olduğunu belirterek, ulusal düzeyde (*millî tip*) sendikalar kurulmasını öneren bir rapor hazırladı. Komisyonun hazırladığı rapor uzun tartışmalara yol açsa da sonuçta sendikaların *millî tip* sendika haline gelmeleri ve Türkiye çapında örgütlenmeleri ilkesi kabul edildi. Bunun ardından yerel sendika birlikleri feshedildi ve bunların yerine atamayla gelen bölge temsilcilikleri kuruldu. Bir yandan birliklerin kapatılması, öte yandan işkolu sendikalarının kurulması eğilimi ciddi bir merkezîleşme anlamına geliyordu. 1964 yılında toplanan Türk-İş 5. Genel Kurulu, merkezî ve güçlü sendikal yapıların oluşması için aynı işkolunda birden fazla Türkiye tipi sendikanın ve federasyonun tek çatı altında birleşmesini, federasyonların bir an önce Türkiye tipi sendika haline gelmelerini karara bağladı. Ancak bu karara rağmen, 1963 yılında halen var olan Türkiye tipi sendikaların karşısında yeni federasyonlar kuruldu. Bu federasyonlar AP eğilimli sendikacılarca kuruldu ve Türk-İş yönetiminden destek buldu. AP'li sendikacılar, özellikle 1966'da toplanan 6. Genel Kurul'da açık bir üstünlük sağladılar ve Türk-İş üyesi sendikalarda etkilerini artırdılar. Bazı iş kollarında TİP veya CHP eğilimli sendikacıların yönetimindeki sendikalar karşısında yeni sendikalar kuruldu. Türk-İş'in en büyük sendikalarından biri olan Türkiye Tekstil, Örme ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikası'nın (TEKSİF) yönetimi, 1965 Ağustos ayında, eski AP milletvekili Nuri Beşer ile eski DP milletvekili Recep Kırım tarafından yönlendirilen Şevket Yılmaz başkanlığında bir ekip tarafından CHP'li Bahir Ersoy'un elinden alındı. *Yön*, AP'nin bu dönemde gerekirse parçalayarak sendikalara el koyma politikası güttüğünü yazmaktadır. Türk-İş içinde TİP'li Kemal Türkler'in başkanı olduğu 1947 yılında kurulmuş ve millî tip sendika olarak faaliyet gösteren Türkiye Maden, Madeni Eşya ve Makina Sanayii İşçileri Sendikası (Maden-İş) varken, Türk-İş'in teşvik ve desteğiyle 1963 yılında Türkiye Metal Çelik Mühimmat Makina Metalden Mamul Eşya ve Oto Sanayii İşçi Sendikaları Federasyonu (Metal-İş) (bugünkü Türkiye Metal, Çelik, Mühimmat, Makina, Metalden Mamul Eşya ve Oto, Montaj ve Yardımcı İşçiler Sendikası-Türk-Metal) kuruldu. Metal-İş Federasyonu'nun başına AP'nin aşırı sağ kanadına yakınlığı ile bilinen ve 1965 yılında AP milletvekili olan Kaya Özdemiroğlu getirildi. Başında CHP'li Osman Soğuk Pınar'ın olduğu Türkiye Devlet Su İşleri Enerji Su ve Gaz İşçileri Sendikası'nın (Ges-İş) karşısında Türk-İş'in destek ve teş-

vikiyle Aralık 1963'te Türkiye Enerji Su ve Gaz İşçileri (Tes-İş) Federasyonu oluşturuldu. 1965 yılında AP milletvekili seçilen Enver Turgut Tes-İş'in Genel Sekreterliğini ve Genel Başkanlığını yaptı. Türk-İş içinde TİP'li Tahir Öztürk'ün başkanı olduğu Türkiye Yapı İşçileri Sendikaları Federasyonu (Yapı-İş) varken Kasım 1963'te Türkiye Çimento, Seramik Toprak ve Cam Sanayii İşçileri (Türkiye Çimse-İş) Sendikası kuruldu. Çimse-İş'in Genel Başkanı 1965 ve 1969 seçimlerinde AP milletvekili seçilen Hasan Türkay idi. Bu sendikalarla TİP'lilerin etkin olduğu sendikalar arasında sendikacılık anlayışı açısından büyük farklar vardı.

Merkezîleşme eğilimine karşın *sendika enflasyonu* olarak da nitelenen sendika sayısının çokluğu 1960'lı yılların bir başka özelliğidir. 274 sayılı Kanun'un işyeri sendikalarına olanak tanıması nedeniyle çok sayıda işyeri sendikası kurulmuş ve bu durum sendika sayısını artırmıştı. 1963 yılında 565 olan sendika sayısı 1970'te 737'ye ulaştı. Ancak sendikalı işçilerin ezici çoğunluğunu Türk-İş ve DİSK'in temsil ettiğini ve bu enflasyonun sendikal hareketteki merkezîleşme eğilimi durdurmadığının altını çizmek lazım. Bu işyeri sendikalarının önemli bir bölümü *sarı* ve *güdümlü* sendikalardı. 1960'lı yılların bir başka özelliği sarı sendikalarla sınıf eksenli sendikalar arasındaki mücadeledir. Bunun en yoğun yaşandığı sektör ise dönemin başat sektörü olan metaldir.

Merkezîleşme eğilimine paralel olarak vurgulanması gereken bir diğer nokta ise, 1950'lerin aksine sendikaların malî olarak güçlenmesidir. Özellikle sendika aidatlarının kaynağından kesilmesi (*check off*) uygulaması sendikaların malî gücünde önemli bir artış sağladı. Malî güçlenmeyle birlikte profesyonel sendikacı ve sendikal uzman sayısı 1950 dönemi ile karşılaştırılmayacak oranda arttı. Ancak malî açıdan bu güçlenmenin sendikacılık tarzında yol açtığı yan etkiler de önemlidir. 27 Mayıs'tan sonra *amatör* sendikacılığın bittiğini, *profesyonel* sendikacılık devrinin başladığını ve sendikacılığın giderek *meslek* haline geldiğini söylemek mümkündür. Bu süreçte, pek çok üst düzey sendikacının yerlerini koruduğu ve düzenli olarak yeniden seçildiği görülmektedir. Türkiye sendikal hareketinde daha sonra güçlenecek olan oligarşik eğilimlerin bu dönemde filizlendiği söylenebilir. Sendika liderliğinin giderek kişiselleşmesi ve sendikanın tepedeki liderle özdeşleşmesi ve lider kültü dönem boyunca güçlendi.

Sendikacılıkta ABD Nüfuzu

1960'ların sendika dünyasında ABD nüfuzu ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Türk-İş'in baskı grubu, lobicilik ve partiler üstü politika yaklaşımını benimsemesinde ABD sendikacılığının etkisi önemlidir. ABD sendikacılığının Türk-İş'li sendikacılar ve Türk-İş politikaları üzerindeki asıl etkisi 1950'li değil,

1960'lı yıllara özgüdür. Bu etki özel olarak *Marshall Planı* kapsamında yürütülen eğitim projeleri ve aktarılan aynî ve nakdî kaynaklarla pekişti. *Marshall Planı* kapsamında çeşitli alanlardan ve kurumlardan katılımcıların ABD'ye götürülmesi ve eğitilmesine ilişkin programlar 1949 yılında başladı ve 1970 sonuna kadar devam etti. *Marshall Planı* çerçevesinde yürütülen bu programlar daha çok bir ABD Dışişleri Bakanlığı kuruluşu olan *United States Agency for International Development* (Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı - AID) programları olarak bilinir. Çalışma hayatı konusundaki programlar 1963-1970 döneminde özel bir ağırlık taşıdı. Bu program çerçevesinde AID, Türk sendikacılara yönelik ülke içi eğitim programları düzenledi ve ayrıca sayıları 700'ü aşan sendikacıyı 1960-1971 yılları arasında ABD'ye götürerek eğitime tabi tuttu. AID programları sadece eğitilen sendikacı sayısı açısından değil, Türk-İş'e yapılan aynî ve nakdî yardım açısından da ciddi boyutlara ulaştı. Konunun akçalı boyutu Türkiye sendikal hareketinin önemli tartışmalarından birini oluşturdu; sorun DİSK'in kuruluş sürecinde de gündeme geldi ve yoğun biçimde eleştirildi. AID yardımlarının ardından, Türk-İş bütçesinde dış kaynaklar büyük boyutlara ulaştı ve Türk-İş'in öz kaynaklarını (aidat gelirleri) çok aştı. Dönem içinde toplam aidat geliri 2.6 milyon TL tutarında kalırken, AID yardım ve bağışları 6 milyon TL tutarına ulaştı; böylece aidatlar AID yardımlarının % 40'ı oranında kaldı. Bu derece yoğun ve ABD hükümeti kaynaklı bir dış kaynak bağımlılığının Türk-İş'in ve sendikaların politikalarını ve tutumunu etkilememiş olması mümkün değildi. ABD sendikacılarıyla sıkı ilişkilerin ve AID tarafından gerçekleştirilen ve Türk-İş'li sendikacıları kapsayan ABD ziyaret ve eğitim programlarının ABD ve ABD sendikacılık anlayışına yönelik bir hayranlık yarattığı görülüyor. Öyle ki, bu programlara katılan sendikacılardan biri –Burhanettin Asutay– *Türkiye de Bir Amerika Olabilir* adlı bir kitap dahi yazdı.

"Sanduk"dan "DİKS"e

Dönem boyunca iki büyük işçi konfederasyonu çalışma ilişkilerinde belirleyici oldu. 1952 yılında kurulan Türk-İş ve 1967'de Türk-İş'ten kopma sonucu kurulan DİSK. Kamu kesimi sendikacılığı esas olarak Türk-İş tarafından temsil edilirken, DİSK ağırlıkla özel sektörde örgütlendi. Türkiye sendikal hareketinde çeşitli dönemlerde farklılaşmalar ve ayrışmalar yaşandı. 1946 ve 1947 sendikacılığı ayrışması, İİSB ile İstanbul Hür İşçi Sendikaları Birliği (İHİSB) ayrışması, 1960'ların ilk yarısında yaşanan irili ufaklı ayrışmalar, 1970'lerde Türk-İş içindeki sosyal demokrat muhalefet söz konusu oldu. Ancak Türkiye sendikacılığı açısından uzun dönemli etkileri, boyutları ve ortaya çıkardığı sorunlar açısından DİSK'in kuruluşu en önemli sen-

dikal yol ayrımıdır. DİSK'in kurulmasına giden gelişmeler uzun bir birikimin sonucudur ve sendikacılık anlayışındaki farklılaşmanın billurlaşması bu kopmaya yol açmıştır. DİSK'in kurulmasını TİP ile bağlantılandıran görüşler bulunmakla birlikte, DİSK'in kuruluşu TİP'in değil sendikacıların kararıyla gerçekleşti. Türk-İş'te farklılaşma esasen TİP'in kurulmasıyla başlamıştı ve TİP'in kuruluşundan beri TİP'li sendikacılar Türk-İş ile ciddi gerilimler yaşadı. TİP'i kuran sendikacılarla Türk-İş arasında bir gerilim olmakla birlikte, TİP'i kuran sendikacıların TİP'in kuruluşuna Türk-İş'i katmaya çalıştıkları biliniyor. Daha sonra TÇP girişimi aşamasında da TİP'i yeni parti için devretmeye hazır olduklarını belirtmişlerdi. Ancak bu birleşme sağlanamayınca TİP sosyalist aydınlara yakınlaşarak yoluna devam etti. TİP ile Türk-İş arasında gerilim bundan sonra da devam etti ve zaman zaman yükseldi. Ancak TİP ile Türk-İş ilişkilerinin bu gerilime rağmen altı yıl boyunca bölünme olmadan sürdüğünün altını çizmek gerekir. Bu oldukça uzun bir süredir. Ancak bu dönem içinde özellikle sendikal mücadele ve işçi eylemleri konusunda TİP'li sendikacılarla Türk-İş yönetimi arasında önemli sorunlar yaşandı.

Türk-İş'te gerilimi büyüten ve yarılmaya yol açan üç önemli gelişme yaşandı. Bunlar Mart 1965 Kozlu Olayları, Ekim 1965 Genel Seçimleri ve 1966 Türk-İş Genel Kurulu'dur. Bu üç gelişme Türk-İş'te gerilimi derinleştirdi ve DİSK'in kurulmasına yol açtı. Dönem boyunca, kamu kesimi/kamu işçiliği ağırlıklı bir sendikacılık ön planda olmasına karşın, özel sektör eksenli bir sendikacılık da gelişmeye başladı. Bu durum, özellikle kamu sendikacılık geleneği ile özel sektör sendikacılık geleneği arasında (Türk-İş ve DİSK) önemli bir gerilim yarattı. Türk-İş'in özellikle özel sektör işyerlerinde bekleneni verememesi, Türk-İş'in benimsediği *partiler üstü politika* yaklaşımı konusunda yaşanan farklılaşmalar, 1966 Kongresi'nde TİP'li sendikacıların AP'li sendikacılar tarafından Türk-İş yönetimi dışında bırakılması, Türk-İş'in ABD sendikalarıyla ilişkileri ve grevlere yönelik tutumu gibi nedenlerle bir grup sendikacı Türk-İş ile yollarını ayırdı ve 1967 yılında DİSK'i kurdu. DİSK, Türk-İş'ten ayrılma kararı alan üç sendika (Türkiye Maden-İş, Lastik-İş ve Basın-İş Sendikaları) ile bağımsız Türkiye Gıda-İş ve Türk Maden-İş Sendikaları tarafından kuruldu ve kuruluş bildirimi 13 Şubat 1967 tarihinde İstanbul Valiliği'ne verildi. DİSK'in Genel Başkanlığına Türkiye Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler getirildi. 1961 yılında TİP kurucusu olan Türkler, 1977 yılına kadar DİSK başkanlığını yürüttü. Maden-İş sendikası kuruluş sırasında ve sonrasında uzun yıllar DİSK'in lokomotifi ve belkemiği oldu. DİSK'in kurulması ve özel sektörde etkinliğinin artması, sendikal hareket açısından önemli bir dinamizm yarattı. DİSK'li sendikacıların mücadeleci kimlikleri işçiler arasında ciddi bir sempati yarattı. İşçilerin 1940 ve 1950'li yıllarda sendikaya *sanduk* demesi gibi DİSK de işçiler arasında *diks* olarak telaffuz

edilirdi. DİSK'e yönelik sempatide DİSK'i kuran Kemal Türkler ve Rıza Kuas gibi *müstesna* sendikacıların rolüne değinmemek eksiklik olur. 1950'lerde sendikal faaliyetleri nedeniyle işten atılmış, 1960'lı yıllarda direnişlerin içinde fiilen yer almış sendikacılar, kamu kesimindeki *mutedil* sendikacılardan farklı *dinamik* ve *militan* bir sendika liderliğini temsil ediyordu.

DİSK'in kurulmasının ardından sendikal harekette sert bir rekabet yaşanmaya başladı. Türk-İş içinde de sular durulmadı, önce sosyal demokrat dört sendika *Dörtler Raporu* olarak bilinen bir raporu hazırlayarak muhalefet bayrağını açtı, 1970'lerin başlarında ise bu kez Türk-İş'in politikalarını yetersiz bulan 12 sendika, Türk-İş içinde *sosyal demokrat muhalefet hareketi* (*Onikiler Hareketi*) oluşturdu. Bu sendikalardan bazıları 1970'lerin ortasında Türk-İş'ten ayrılarak DİSK'e katıldı. Türk-İş'in mutedil, devletle ve sermayeyle uyumlu politikaları ile TİP'li sendikacıların ve DİSK'in sınıf eksenli ve mücadeleci politikaları dönem boyunca çatıştı.

Sendikalaşma Oranları

İşçi sayısındaki artış, 1960 sonrasının elverişli koşullarıyla birleştiğinde sendikalaşmada bir yükselişe yol açması şaşırtıcı değil. 1960'lar Türkiye'de sendikaların *yükseliş dönemi* olarak nitelenebilir. Bu dönemde sendikalar hem nicel, hem de nitel açıdan güçlendiler. Sendika üye sayısı, toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısı ve işçi ücretleri açısından önemli yükselişler yaşandı. Ancak sendikalı işçi sayısındaki gelişmeyi sağlıklı olarak değerlendirmek istatistikî sorunlar nedeniyle güçtür. Sendikalı işçi sayıları sendikaların beyanlarına dayalı olduğu için tartışmalıdır. Sendikalar temsil ettikleri üyelerin listesini her yılın başında Çalışma Bakanlığı'na bildirmek zorundaydılar.

Bu dönemde işyerlerinin ayrıca bakanlığa çalıştırdıkları işçiler için bilgi verme yükümlülüğü olmadığı için sağlıklı bilgi toplanamıyordu. İşçilerin aynı anda birden çok sendikaya üye olabilmesi ve işsiz kalma durumunda üyeliğin sürmesi nedeniyle üyelikler kabarıyordu.

TABLO 2
Sendikalaşma Oranı (yaklaşık) (1960-1970)

Yıllar	*Ücretli sayısı (bin)*	*Sigortalı sayısı (bin)*	*Tahmini sendikalı işçi sayısı (bin)*	*Sendikalı/ ücretli*	*Sendikalı/ sigortalı*
1960	2.437	621	283	12	45
1965	2.990	921	506	17	54
1970	4.173	1.314	758	18	57

Not: 1965-1970 yılları için toplu iş sözleşmesi kapsamı esas alındı.

1948 yılında 52 bin olan sendikalı işçi sayısı, 1960'ta 282 bine, 1965'te 360 bine ulaştı. Ancak 1967 yılında sendikalı işçi sayısının birdenbire % 123 artarak 834 bine ulaştığını görmekteyiz. 1966 sonrasında sendika üye sayılarının fiilî durumla bağının kalmadığını söylemek mümkün. Bu kopuşta, sendikal kanunların kabulü sonrasında artan ikili sendikalar sorunu ile DİSK'in kurulması ile keskinleşen sendikal rekabetin yarattığı çifte üyeliğin büyük etkisi oldu. 1960-1965 döneminde nispeten açıklanabilir olan sendikalı işçi sayısı, 1970'lerden itibaren inanılmaz bir hal almakta ve sendikalı işçi sayısı, sigortalı işçi sayısının iki katını aşmaktadır. 1970 yılında 1,3 milyon sigortalı işçiye karşılık 2 milyondan fazla sendikalı işçi söz konusudur.

1960'ların ortalarından sonra nicel verilere dayalı olarak sağlıklı bir sendikalaşma analizi yapmak mümkün görünmüyor. Dönem boyunca sendikalı işçi sayısının aşırı şişmesi ve fiktif hale gelmesi karşısında kullanabileceğimiz bir hesaplama yöntemi, toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısıdır. Toplu iş sözleşmesi kapsamındaki sendikalı işçi sayısı 1960'ların ikinci yarısında 500 ile 750 bin arasındadır.

Ancak 275 sayılı Sendikalar Kanunu'na göre işyeri ve işkolu sözleşmelerinden aynı anda yararlanmak mümkün olduğundan, toplu sözleşmeden yararlanan işçi sayısı, fiilî sendikalı işçi sayısının üzerine çıkabilmektedir. Sonuç olarak toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısının sendikalı işçi sayısının üst sınırı olabileceğini söylemek mümkündür. 1960'lı yıllarda sigortalı çalışanların % 35 ile 45'i toplu sözleşme kapsamındadır. 2000'li yıllarda bu oranın % 3-4 aralığında seyrettiği düşünülecek olursa 1960'ların sendikalaşma oranlarının kıymeti daha iyi anlaşılabilir.

Bu dönemde kamu sektörünün başat niteliğini koruduğunu ve siyasal iklimin kamu sendikacılığını kolaylaştırmış olması nedeniyle sendikacılığın kamu ağırlıklı niteliğinin sürdüğünü görüyoruz. Ancak sendikalaşmada kamu ağırlığı sürmekle birlikte özel sektör örgütlenmesinde de önemli gelişmeler yaşandı. Bu durum, özellikle, kamu sendikacılık geleneği ile özel sektör sendikacılık geleneği arasında önemli bir gerilim yarattı. Sınıf ilişkilerinin çıplak ve doğrudan yaşandığı özel sektörde daha siyasallaşmış ve mücadeleci/çatışmacı bir sendikal tarzın doğması kaçınılmaz oldu. Buna karşılık dönemin popülist ve ithal ikameci politikalarının da etkisiyle kamu işletmelerinde daha mutedil bir sendikacılık güçlendi.

1960'larda Sınıf Mücadeleleri: Grevler, Direnişler, İşgaller, Yürüyüşler

Kesif sınıf mücadelesi yılları olan 1960'larda, sınıf mücadelesi araçlarının oldukça geniş bir yelpazeye yayılmış şekilde ve yoğun olarak kullanıldığını

görüyoruz. Bir yandan *kanunî* güvenceye kavuşan grev hakkı yaygın biçimde kullanılırken öte yandan *kanunsuz* mücadele biçimleri de yaygınlaştı; hak arama eylemlerinde işçiler zaman zaman kolluk kuvvetleriyle çatıştı, bu çatışmalarda işçiler öldü. Dönemin mevzuatı işçi eylemlerinin yaygınlaşmasına zemin hazırlasa da 1960'ların işçi hareketleri kanunların kalıbına sığmayan, onları aşan ve değiştirmeye zorlayan eylemlerdir. 1960'lar boyunca işçiler, sadece kanunların tanımış olduğu sınırlar içinde değil, kanunların sınırlarını zorlayarak, onları aşarak fiilî ve meşru bir mücadele anlayışı ile hareket ettiler. İşçiler özel sektörde otoriter emek/fabrika rejimlerinin inşa edilmesine karşı direnç gösterdiler. 1960'ların başında Kavel Direnişi ile başlayan fiilî-meşru mücadele çizgisi, dönemin ortasında *Kozlu* ile dönemin sonunda *Derby*, *Singer* ve *Sungurlar* gibi direnişlerle devam etti. Kanunî grevler dışındaki direniş ve iş bırakmalar yanında fabrika işgalleri de bu dönemin yaygın eylem biçimlerindendir. Dönemin işçi eylemlerinin bir önemli özelliği de sadece sermayeye karşı değil, sarı ve güdümlü sendikalara da yönelik olmalarıdır. Bu yazı kapsamında tümünü ele almak olanaksız olan 1960'ların sınıf mücadelelerinin belli başlılarına değinmekle yetineceğim.

1963-1970 döneminde giderek artan bir grev eğilimine tanık olmaktayız. 1964 yılında greve katılan işçi sayısı 6 bin 640 iken 1970 yılında 21 bini aşkın işçi greve katıldı. 1963-1970 arasında toplam 483 greve 75 bine yakın işçi katıldı ve 2 milyondan fazla işgünü grevde geçti. 1964-1970 dönemi boyunca yıllık ortalama grevde geçen gün sayısı 250 bindir. Dönem boyunca çok sayıda grevin Bakanlar Kurulu'nca ertelendiği düşünülecek olursa, grev potansiyelinin çok daha geniş olduğu görülür. Grev yoğunluğunun dönem boyunca oldukça yüksek seyrettiğini görüyoruz. 1963 yılını dışarıda bırakacak olursak, grev yoğunluğu dönem boyunca 419 ile 1.043 arasında değişmiştir.

TABLO 3
Grevler (1963-1970)

Yıl	*Grev sayısı*	*Greve katılan işçi sayısı*	*Grevde geçen işgünü*	*Grev yoğunluğu**
1963	8	1.514	19.739	63
1964	83	6.640	238.261	736
1965	46	6.593	336.836	866
1966	42	11.414	430.104	1.043
1967	101	9.499	350.037	801
1968	54	5.289	174.905	342
1969	77	12.601	235.134	452
1970	72	21.156	220.189	419
Toplam / Ortalama	483	74.706	2.005.205	590

(*) Grev yoğunluğu: sigortalı bin işçi başına grevde geçen işgünü sayısı.

Grev eğiliminin boyutunu daha iyi anlayabilmek için grev yoğunluğunu diğer dönemler ile karşılaştırmak yararlı olacaktır. Türkiye'de grev yoğunluğu 1985'te 74, 1990'da 1.006, 1995'te 1.097, 2000'de 70, 2005'te 25 ve 2010'da 4 olarak gerçekleşti. 1966 yılındaki grev yoğunluğu Türkiye'nin en yüksek grev yoğunluğu yaşanan yılı olan 1995'e yakındır. 1960'ların grev yoğunluğu 2000'li yıllar Türkiye'si ile karşılaştırıldığında ise arada uçurum vardır. Bir diğer ifadeyle 1960'lı yıllarda işçiler grev hakkını çok daha yoğun kullanıyordu.

Mevzuata göre yapılan ve yasaların *kanunî grev* olarak tanımladığı grevler dışında kalan yaygın bir işçi eylemleri kataloğu söz konusudur. İş yavaşlatma, iş bırakma, direniş, işyeri işgali, oturma grevi, yürüyüş ve miting, işe geç gitme, boykot, yemek boykotu gibi işçi eylemleri de çalışma ilişkilerinin önemli bir parçasıdır. Kanunî grevin görece dar bir kapsama sahip olmasından dolayı, işçi hareketlerinin gerçek boyutunun anlaşılabilmesi için kanunî grevler dışındaki eylemlerin de dikkate alınması ve incelenmesi önem arz eder. Ancak bu eylemlerin istatistikî olarak saptanması daha zordur.

27 Mayıs'tan kısa bir süre sonra işçi eylemlerinde ciddi bir sıçrama yaşandı. Fişek'in saptamalarına göre bu eylemler, düşük ücretlerden kötü çalışma koşullarına, grev kanununun çıkarılmasından kamu işletmelerinin yöneticilerinin otoriter tavırlarına gösterilen tepkiye kadar geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. 5 bin Sümerbank işçisinin yalın ayak yürüyüşü (25 Kasım 1961), Saraçhane Mitingi (31 Aralık 1961), 5 bine yakın işsizin Ulus Meydanı'ndan TBMM'ye yürüyüşü ve polisle çatışmaları (3 Mayıs 1962), Yapı-İş Sendikası'nın Zonguldak Ereğlisi'nde düzenlediği miting ve işten atmalara karşı protestolar (12-13 Ağustos 1962) ve Kavel Grevi (Ocak 1963) 274 ve 275 sayılı kanunlar çıkmadan önce 1961-1963 döneminde yaşanan belli başlı işçi hareketleridir. 1961-63 döneminde 10 grev, 6 oturma grevi, 7 sakal grevi, 12 sessiz yürüyüş, 5 miting ve gösteri gerçekleştirildi. Bunların içinde Kavel Grevi özel bir yer tutar. Zafer Aydın'ın *"Kanunsuz" Bir Grevin Öyküsü* adıyla kitaplaştırdığı direniş, Anayasanın grev hakkını tanıdığı ama sendikal yasaların çıkarılması konusunda koalisyon hükümetinin ağırdan aldığı koşullarda gerçekleşen bir direniştir. 1960'ların fiilî-meşru işçi mücadele çizgisinin en önemli halkasıdır.

Kuşkusuz bu işçi eylemlerinin en çok iz bırakanı ve işçi hareketi tarihi açısından bir dönüm noktası oluşturanı 31 Aralık 1961 *Saraçhane Mitingi*'dir. Taksim'de yapılmak istenen ancak dönemin valisi Refik Tulga'nın ciddi engellemeleriyle karşılaşan miting, Saraçhanebaşı'nda yapıldı. Mitinge yaklaşık 100 bin işçinin katıldığı belirtilmektedir. *Saraçhane Mitingi* Anayasa tarafından güvence altına alınan sendikal haklara ilişkin kanunların gecikmesine tepkinin ürünü olarak yapıldı. Mitingin temel talebi grev ve kolektif akit

31 Aralık 1961 Saraçhane Mitingi.

(toplu iş sözleşmesi) haklarının kanunlaşmasıdır. Türk-İş'in miting konusunda gönülsüz olduğu ve Seyfi Demirsoy'un mitinge kerhen katıldığı dönemin sendikacıları tarafından vurgulanmaktadır. *Saraçhane Mitingi*, İstanbul sendikalarının ve İİSB'nin eylemidir. *Saraçhane Mitingi*'ni düzenleyenlerin önemli bir kısmı TİP kurucusudur. İİSB'liler hem parti kurdu, hem de dönemin en büyük işçi eylemini düzenledi. İİSB Başkanı Avni Erakalın, mitingin İİSB'ye bir faturası olduğunu ve *Saraçhane Mitingi*'nden sonra İİSB çok daha aktif işler yapacakken Türk-İş yöneticilerinin iktidarla işbirliği sonucu sendika birliklerinin kapatıldığını söylüyor. Türkiye işçi sınıfının tarih sahnesine çıkışı ve işçi hareketi açısından bir dönüm noktası olan bu eylem sonrasında işçi hareketinin yükselişi başladı. Doğrudan siyasal iktidara yönelik ve siyasal taleplerin dile getirildiği miting, Türkiye işçi sınıfının oluşumu açısından da kritik bir eşik özelliği taşıyor. Miting işçi sınıfının iktisadî bir kategori olmanın ötesinde sosyal ve siyasal olarak sınıf haline gelmekte olduğunun en önemli işaretidir.

274 ve 275 sayılı sendikal kanunların çıkmasının ardından da yaygın grev dışı eylemler yaşandı. 10-12 Mart 1965 tarihinde Zonguldak Kozlu'da meydana gelen ve iki işçinin ölümüyle sonuçlanan direniş, Türkiye sendikal hareketinin önemli dönüm noktalarından biri oldu. Zonguldak-Kozlu Direni-

Kozlu direnişinde ölen işçilerin cenaze töreni.

şi, işletme kârından dağıtılacak 6 milyon liralık liyakat zammının sadece kıdemli işçilere değil, her işçiye eşit olarak dağıtılması talebinden çıktı. Gelik, Karadon, Kilimli ve Çaydamar bölgelerinde 10 Mart'ta başlayan grevler, 11 Mart 1965 tarihinde Kozlu bölgesine sıçradı. Direnişe çok geniş katılım olması nedeniyle işçileri dağıtmak için olay yerine askerî birlikler sevk edildi, işçilerin üzerinden jetler uçuruldu ve askere havaya ateş açma emri verildi. Çıkan arbede ve açılan ateş sonucunda Satılmış Tepe ve Mehmet Çavdar adlı iki işçi öldü, 10 işçi ve 12 er yaralandı. Olaylardan sonra 100'e yakın işçi tutuklandı. Olaylar sırasında işçilerin karşısına askerî birliklerin çıkarılması, iki işçinin ölmesi, grevci işçilerin üzerinden jetlerin uçurulması ve Çalışma Bakanı Çağlayangil'in işçileri *amele* diyerek aşağılaması, Türk-İş'te ciddi bir travma ve tepki yarattı. Öte yandan olayların tümüyle Zonguldak Maden İşçileri Sendikası'nın denetimi dışında gelişmesi, sendikanın işçiler üzerinde etkisini kaybetmesi ve öfkenin zaman zaman sendikacılara da yönelmesi sendikacılar arasında şaşkınlık ve tereddüde yol açtı.

Dönemin kalıcı etkileri olan işçi hareketlerinden bir diğeri 1966 *Paşabahçe Grevi*'dir. 1966 yılında Paşabahçe Cam Fabrikası'nda Kristal-İş Sendikası tarafından yürütülen grev 85 gün sürdü. 2.500 civarında işçinin katıldığı grev 275 sayılı Kanun'da yer alan işkolu toplu sözleşmesi ve işyeri toplu iş sözleşmesi uyuşmazlığından kaynaklanmış olsa da, özünde işçilerin istedikleri sendikayı seçme ısrarının sonucudur. Demirel hükümeti tarafından ertele-

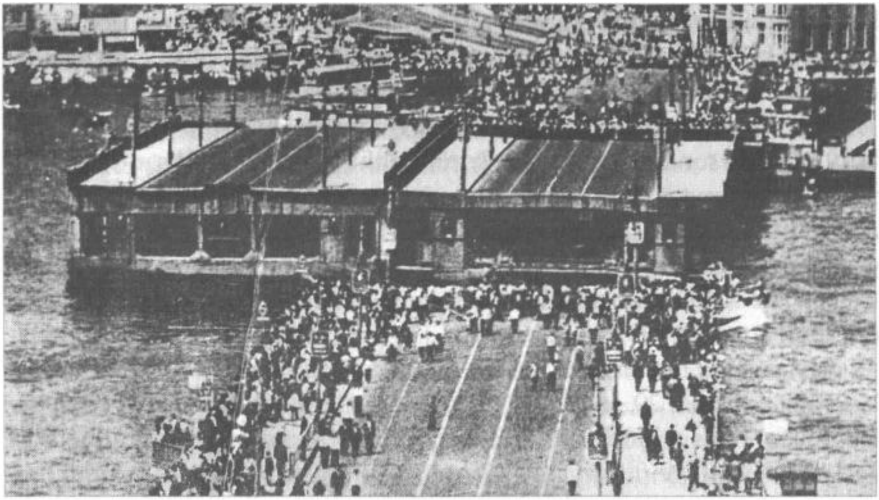
nen grev etrafında büyük bir sendikal dayanışma oluştu. *Paşabahçe Grevi*'nin DİSK'in kuruluşuna doğrudan etkisi olduğu yönünde emek tarihi yazınında çeşitli değerlendirmeler söz konusudur. Ancak *Paşabahçe Grevi*'nin DİSK'in doğuşunda doğrudan belirleyici bir faktör olmadığı, sadece etkenlerden biri olduğu söylenebilir. Türk-İş içerisinde çeşitli nedenlere dayalı olarak zaten var olan, fiilen yaşanan ayrışmalar 1966 *Paşabahçe Grevi* nedeniyle biraz daha görünür hâle geldi ve *Paşabahçe Grevi* bardağı taşıran son damla oldu.

1968 yılından başlayarak yaygın fabrika işgalleri gündeme geldi ve aralarında Çelik Halat, Alpagut Kömür İşletmesi, Derby Lastik, Emayetaş, Singer, Türk Demirdöküm gibi işletmelerin de yer aldığı çok sayıda fabrikada işçi işgalleri yaşandı. Bunlardan *Derby İşgali* oldukça önemlidir. Çünkü bu işgal yetkili sendikanın belirlenmesi tartışmasından çıkmıştı ve ilk kez bu işgal sonucunda yetkili sendika referandum ile belirlendi. 1969 *Singer İşgali*, işçilerin 1960'lı yıllar boyunca sürdürdükleri fiilî-meşru mücadele çizgisinin önemli halkalarından birini oluşturdu. *Singer İşgali*'nden sonra işyeri işgal ve direnişlerinde belirgin bir artışın yaşandığını söylemek mümkündür. 15-16 Haziran 1970'te tepe noktası yaşanacak olan bu fiilî-meşru mücadele hattında metal işçileri ve Maden-İş Sendikası adeta öncü konumdaydı.

Singer İşgali sonrasında yoğunlaşan ve Maden-İş Sendikası üyeleri tarafından gerçekleştirilen işyeri işgali ve direniş ve eylemlerinin Can Şafak tarafından derlenen özeti oldukça etkileyicidir: 1969 Mart ayında Türk Demir Döküm işçileri direniş yaptı. Kırıkkale'de dört bin metal işçisi sarı sendikaya başkaldırdı. Haziran'da Teksan işçileri *Maden-İş'i İstiyoruz!* sloganlarıyla iş bıraktı. Haziran ve Temmuz aylarında Horoz Çivi Fabrikası'nda çalışan yaklaşık 800 işçi, sarı sendikaya ve sömürüye karşı toplu halde işi bırakarak *fiilî durum* yarattı. Ağustos'ta Maden-İş üyesi Türk Demir Döküm işçileri bir kez daha fabrikayı işgal etti ve kendilerini fabrikadan çıkarmak isteyen polisi fabrikaya sokmadı. Eylül'de Rabak işçileri baskılara karşı direnişe geçti. 8 Eylül'de başlayan direniş, işçilerin tüm taleplerinin karşılanmasıyla 29 Eylül'de sona erdi. Kasım'da İzmit Çelik Halat işçileri, Hisar Çelik Fabrikası, Boru Sanayi, TOE işçileri, direnişe geçti. 1969'un sonlarında Eğe Sanayi Fabrikası'nda işçiler işverenin üç işçiyi işten çıkarması üzerine direnişe geçti. Türk Demir Döküm'de, Kavel'de, Gamak'ta, Magirus'ta, Auer'de, Elektrometal'de işçiler, sarı sendikaları direnerek, hattâ yer yer toplum polisiyle çatışarak kovdu. 1969 yılının sonunda Türkiye işçi sınıfı tarihinin en dramatik olaylarından biri yaşandı. İstanbul Topkapı'daki Gamak Elektrik Motorları Fabrikası'nda, 29 Aralık 1969 günü, ücretlerini almak için işyerine gelen işçilere polis saldırdı; işçi Şerif Aygün polis kurşunuyla öldürüldü, ikisi ağır olmak üzere dört işçi yaralandı. 4 Mayıs 1970'te İstanbul Sungurlar fabrikasında emek tarihi içindeki en önemli fabrika işgallerinden biri başladı.

Bu, Sungurlar fabrikasında aynı yıl içindeki üçüncü işgaldi. Sungurlar işçileri, tüm isteklerinin kabul edilmesi üzerine 25 Mayıs 1970 günü işbaşı yaptı. Aynı günlerde ECA Pres-Döküm Fabrikası'nda, işçilerin Metal-İş'ten istifa edip Maden-İş'e geçmeye başlamaları üzerine işverenin öncü işçileri işten atması ve Metal-İş'e de aidat kesmeye devam etmesi üzerine 6 Mayıs'ta üretim durduruldu. Bu dönemde İzmir Clemenson, İzmit Anadolu Döküm, Garanti Alüminyum işçileri fabrikalarını işgal etti. İşçilerin 15-16 Haziran'da DİSK'i ve Maden-İş'i savunmak için yaptıkları görkemli direnişin ardında bu birikim yatıyordu.

1960'ları bir dönem olarak kapatan görkemli eylem *15-16 Haziran Direnişi*'dir. 15-16 Haziran doğrudan ekonomik hedefler dışında sendikal hakların savunulması için yapılan bir direniş olması nedeniyle emek tarihinde müstesna bir yere sahiptir. İşçiler bu kez 1960'ların başında kazanılması için mücadele ettikleri sendikal hakları savunuyordu. Yukarıda aktarılan 1317 sayılı Kanun ile DİSK'in fiilen yok edilmesine gösterilen tepki sonucu başlayan direniş iki gün sürdü. Kemal Nebioğlu, AP'li Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk'ün 1970'te Erzurum'da toplanan Türk-İş Genel Kurulu'nda "...yakında DİSK'in çanına ot tıkanacak" müjdesini verdiğini anlatır. DİSK, Kanun'un kendi varlığını hedef aldığını düşünerek direnme kararı aldı ve 15-16 Haziran 1970 tarihlerinde iki gün boyunca İstanbul ve İzmit'te on binlerce işçinin katıldığı iş bırakmalar ve yürüyüşler yaşandı. Olaylarda üçü işçi olmak üzere beş kişi yaşamını yitirdi, olayların ardından sıkıyönetim ilân edildi ve çok sayıda sendikacı tutuklandı. 15-16 Haziran'ın ardından işverenler adeta bir intikam rüzgârı estirdi. Binlerce işçi ve temsilci işten atıldı ve kara listeler oluşturuldu.

15-16 Haziran 1970 Büyük İşçi Direnişi.

1960'lı yıllarda kamu görevlilerinin de yaygın eylemleri söz konusudur. Yıldırım Koç'un saptamalarına göre 1965-1971 döneminde memur sendikaları 37 protesto gösterisi düzenledi. 15 Şubat 1969'da TÖS tarafından Ankara'da *Büyük Eğitim Yürüyüşü* düzenlendi. TÖS, 15-18 Aralık 1969'da ise *Büyük Öğretmen Boykotu*'nu gerçekleştirdi. Bu boykot, aslında bir genel grevdi. 624 sayılı Kanun'un garabetine rağmen kamu görevlileri de fiilî-meşru bir mücadele hattıyla hareket etti ve Kanun'un pek çok hükmünü kadük hâle getirdi. Dönem boyunca işçi, memur ve gençlik hareketi bileşik kaplar gibi birlikte yükseldi. Ancak 12 Mart ile birlikte emek hareketi bir durgunluk dönemine girdi.

Sınıf ki, Oluşmakta...

Türkiye'de sanayi kapitalizminin yükseliş yılları olan 1960'lar, işçi sınıfı oluşumunun da en kritik evresidir. Bir yandan kapitalistleşmeye paralel olarak işçi sınıfı nicel olarak büyüyor, öte yandan 1950'lerin sessiz birikimi ve dip dalgaları su yüzüne çıkıyordu. 1960'lı yıllarda sınıf mücadelesinin neredeyse her veçhesini görmek mümkün: Grevler, işgaller, direnişler, boykotlar, yürüyüşler, yer yer güvenlik güçleriyle çatışmaya varan kalkışmalar... İşçiler kendi aralarındaki çıkar birliğinin ve sermayeyle çıkar ayrışmasının farkına varıyordu. İşçiler sadece nicel olarak büyüyen bir kütle değil kendi çıkarının farkına varmaya başlayan ve bunun için örgütlenen ve mücadele eden bir sınıf haline geliyordu. Erken cumhuriyet döneminin "Sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış kitleyiz" şiarı miadını çoktan doldururken; sınıfların ve sınıf çıkarlarının üstü örtülemez hâle gelmiyor ve 1940'ların ve ellilerin vesayet sendikacılığı çatırdıyordu. 1947 sendikacılığının karşısında 1967 sendikacılığı çıkmıştı. 1961 Anayasası ve ithal ikameci iktisat politikası işçi sınıfının işini kolaylaştırsa da, emek hareketinin kendi dinamizmi yabana atılır cinsten değildi. Sınıf mücadelesi yoğunlaştıkça işçiler sendikalar arasındaki farkları da daha net kavrıyordu. Bunun somutlandığı alanlar bir yandan güçlenen sendikacılık ve özellikle de sınıf sendikacılığı damarı öte yandan ise siyasallaşma girişimleridir. Dönemin başında grev ve kolektif akit (toplu iş sözleşmesi) için meydanları dolduran işçiler adını zor telaffuz ettikleri DİSK için ve sendika hakkı için dönemin sonunda genel grevi göze alıyordu. Ancak bu eğilimin emek hareketi içinde ana akım haline geldiğini söylemek zor. Kamu işletmelerinde örgütlenen 1947 sendikacılık geleneği sendikal hareketin ana gövdesini daha mutedil hâle getiriyordu. 1960'ların başında yoğunlaşan siyasallaşma süreci bu nedenle kesintiye uğradı ve Türk-İş partiler üstü politika yolunu tercih etti. Dönemin ithal ikameci iktisat siyaseti ve sınırlı neokorporatizmi ana akım sendikalarla devlet arasında bir uzlaşma yarattı. Sendika-

lar sistem içine alındı ve sendikacılar başta AP olmak üzere ana akım partiler tarafından devşirildi. Devşirilemeyenler ise anti-komünizm ve milliyetçilik girdabında itibarsızlaştırılmaya çalışıldı. 1960'lar emek hareketinde iki ayrı yolun kalın çizgilerle belirginleştiği yıllar oldu. Bir yanda Saraçhane'den 15-16 Haziran'a ve memur sendikalarının eylemlerine kadar geniş bir yelpazeye yayılan fillî-meşru mücadeleye dayalı *sınıf eksenli hat*, diğer tarafta hükümetlerle uyumlu davranarak partiler üstü politika hattını tercih eden, sınıf mücadelesini reddeden *partikülarist ve mutedil hat*. Dönem boyunca yükselen emek hareketini kırmak için sarı sendikacılığın da özel bir manivela olarak kullanıldığının altını çizmek lazım. 1960'ların sonlarına doğru yükselen sınıf hareketine, güçlenen sınıf sendikacılığına ket vurmak için sermaye, ana akım partiler ve Türk-İş arasında bir kutsal ittifakı ortaya çıktı ve 1960'ların rövanşı alınmak istendi. 1970'lerin ilk yarısında bunda kısmen başarılı olunduğunu söylemek mümkün. 1960'ların ilk yarısında yoğunlaşan işçi sınıfının siyasallaşma çabaları, on yılın ikinci yarısında tavsadı, içe döndü; sınıf bağlarının zayıf kalması neticesinde sönümlendi. İşçi sınıfının bağımsız siyasallaşma deneyimi akamete uğrasa da 1960'lar biterken Türkiye işçi sınıfı artık tarih sahnesine çıkmıştı ve yükselen bir sosyal sınıf olarak kendini kabul ettirmişti. 1960'ların yükselen emek hareketi, 12 Mart kesintisinin ardından 1970'lerin ikinci yarısında daha da güçlenerek yoluna devam edecekti. 1960'lar, 1946 sendikacılığı ile başlayıp 12 Eylül'e kadar devam eden Türkiye işçi sınıfının uzun yükseliş dalgasının en müstesna on yılıdır.

Türkiye'de "Alamancı" Almanya'da "Türk": Araftaki Gurbetçiler

AYŞEM SEZER ŞANLI

Davulla zurnayla yola çıkmış
Bandoyla karşılanmıştık
İşgücümüzdü sattığımız
Ter olup çarklara aktığımız
Servete servet kattığımız
Gurbet el şimdi bize dön geri diyor
...
Canım memleket bize Almancı diyor
– Cem Karaca

Anadolu rock tarzında verdiği eserlerle tanınan müzisyen Cem Karaca, sözleri alıntılanan *Almancılar* adlı eserinde, Almanya'daki Türklerin yaşantısına değinir. Eserin sözlerine bakıldığında, göç eden insanların hem Almanya'da gördükleri muamele hem de memleketlerinde karşılaştıkları tavır eleştirilir. Malum, onlar artık memleketlerinin harici unsurlarıdır, sevilmeyenleridir, *Alamancılar*dır. Karaca, 1983 yılında Yılmaz Güney'le birlikte Türk vatandaşlığından çıkarılır ve 1987 yılına kadar Almanya'da sürgün hayatı yaşar. Bu dönemde, Almanya'da karşılaştığı zorlukları anlatan pek çok eser bırakır günümüze. *Die Kanaken* adında bir Almanca albümü de vardır. Karaca, Almanya gurbetini yaşayan milyonlarca Türk'ten yalnızca biri.

Göç, insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Geçmişe dönüp bakıldığında, farklı zamanlarda, farklı toplumların göç etmek zorunda kaldığına dair yüzlerce örnek bulunabilir. Osmanlı-Türkiye tarihine baktığımızda da, Türkiye'ye ya da Türkiye'den farklı ülkelere doğru göç dalgaları olduğunu görebiliriz.

Bu bölümde amaçlanan, 1960'lar açısından özgün bir olay olarak ele alınabilecek, esasen ekonomik hedeflerle açığa çıkan ve fakat daha sonra farklı nitelikler de kazanan Türkiye'den Almanya'ya işçi göçünün bir izleğini ortaya koymaktır. Bu göçün 1960'larda ortaya çıkmasının anlamı nedir, Türki-

ye neden yurtdışına işçi gönderdi ve bu işçiler niçin Almanya'ya gönderildi, Almanya neden Türkiye'den işçi talep etti gibi temel sorular etrafında şekillenecek olan yazı, bu noktalar etrafında göçün temel karakteristik özellikleri ve öngörülmeyen farklı sonuçlarını ortaya koymaya çalışacaktır.

Nermin Abadan-Unat'ın *Bitmeyen Göç* adlı eserinde vurguladığı haliyle, ilk aşamada konjonktürel bir çözüm olarak düşünülmüş olan bu işçi göçü, işçiler açısından farklı sonuçlara sebep olmuştur. Türkiye'ye kesin dönüş yapanlar olmakla birlikte, Almanya'da kendilerine yeni bir gelecek inşa etmek ve orada kalıcı olmak isteyen işçilerin sayısı da azımsanamayacak düzeydedir. Dolayısıyla *konuk işçilik* olarak formüle edilen durum, zaman içerisinde kalıcı *yurttaş*lığa dönüşmüş ve ilk başlarda öngörülmesi imkânsız sonuçlara yol açmıştır. Bu yazıda, hem Türkiye hem Almanya hem de göçe katılan işçiler açısından bu *tahmin edilemeyen* birtakım sonuçların altı çizilmeye çalışılacaktır.

Kısa Bir Tarihçe

Bilindiği üzere, Türkiye'den Almanya'ya ilk işçi göçü 1960'larda gerçekleşmemiştir; ancak sistematik ve kitlesel bir karakter taşıyan göç sürecinin bu tarihten itibaren başladığının da altını çizmemiz gerekiyor. Kitlesel ve sistematik bir karakter taşımasalar da Almanya ve Osmanlı-Türkiye arasındaki nüfus hareketlerinin önemli satır başlarını geriye doğru şöyle özetleyebiliriz.

1957 yılında, Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunulan bir öneri ile Türkiye'den belli sayıda sanatkâr, staj yapmak üzere Almanya'ya davet edilir. Türkiye'deki *Sanat Okulları Mezunları Derneği* tarafından organize edilen bu girişimle, on iki kişilik stajyer kafilesi Almanya'ya doğru yola çıkar. Bu ekip, daha sonra Çalışma Bakanlığı tarafından çeşitli kurumlarda istihdam edilecektir.

1930'lu yılların başlarında, Hitler Almanya'sında yaşam şansı kalmayan Yahudi Almanların bir kısmı da Türkiye'ye sığınmacı olarak gelirler. Türkiye'deki üniversitelerde istihdam edilen bu kişiler arasında ressam, müzisyen, iktisatçı, hukukçu ve tıpçı gibi pek çok farklı meslekten gelen kişiler yer almaktadır. Türkiye'deki üniversitelerde birçok yeniliğin de öncülüğünü yapan bu uzmanlar, yükseköğretimin kalitesinin artmasında önemli rol oynarlar. Ankara Üniversitesi'nde ders veren ve daha sonra Berlin'de belediye başkanlığı yapan Ernst Reuter yüzlerce bilim insanından sadece birisidir.

Türkiye-Almanya arasındaki nüfus hareketleri ile ilgili tarihsel dizgede altmışlı yıllardan geriye doğru giderken, Birinci Dünya Savaşı sonunda Alman-

ya'ya tahsil görmek amacıyla giden ve ülkeye *Türk Spartakistleri* olarak dönenleri de burada anmak gerekiyor. Stefo Benlisoy'un "Türkiye'li Spartakistler ve *Kurtuluş* Dergisi" yazısında belirttiği üzere, Almanya'dan öğrenimlerini tamamlayarak Türkiye'ye dönen bu kişiler, *Kurtuluş* ve *Aydınlık* dergilerini çıkararak Türkiye'deki sol hareketi başlatan ana damarlardan birini oluşturacaklardır.

Bu hatırlatmalardan sonra, altmışlı yıllara, yazının ana konusunu oluşturan Türkiye'den Almanya'ya işçi göçü meselesine geri dönelim. Nermin Abadan-Unat, Türkiye'den Almanya'ya işçi göçünü dönemsel olarak şu şekilde sınıflandırmaktadır. Bireysel girişimler ve özel aracılar inisiyatifi ile gelişen 1950'li yıllar; ikili anlaşmalar çerçevesinde devlet eliyle düzenlenen işgücü ihracına dayanan 1960'lı yıllar; aile birleşmeleri ve çocuk paraları konularının ön plana çıktığı 1970'li yıllar; çocukların eğitim sorunları, gettolaşma, dernekleşme hareketleri ve siyasî mültecilik sorunlarının açığa çıktığı 1980'li yıllar ve son olarak, yabancılar kanunu, vatandaşlık hakları, yabancı düşmanlığı gibi konuların önem kazandığı 1990'lı yıllar ve günümüz.

Türkiye'den işçi göçü hareketi, 1960 askerî müdahalesinden sonra baş gösteren işsizlik, döviz darlığı gibi ekonomik sıkıntıları ortadan kaldırmak için düşünülmüş bir çözüm olarak ortaya atılmıştı. Göçün, bu dönemde, ekonomik saiklerle gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. 1961 Anayasası'nda seyahat özgürlüğünün açıkça tanımlanması da bu hareketliliği kolaylaştıran etkenlerden biri olmuştur. Türkiye, bu dönemde yeni kalkınma anlayışı çerçevesinde *planlama* dönemine girmiştir. 1962-67 yılını kapsayan *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda, artan işgücü ihracı bir hedef olarak kabul edilmiştir. Türkiye, artan işsizlik sorunu karşısında işsiz nüfusun bir kısmını ülke dışına aktararak istihdam sorununun hafifletilmesini sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca, yurtdışına göç eden işçilerin döviz transferleri ile dış ödemeler dengesindeki açığı kapatarak döviz transferlerini yatırımlara dönüştürmeyi ummuştur. Türkiye açısından işçi göçü bir istihdam politikası halini almıştır.

İşgücü ihracının Türkiye cephesinde saikleri bu şekildeyken, Almanya'nın işgücü ithâlindeki temel amaçlarına da göz atmak gerekmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nı takiben birçok Batı Avrupa ülkesinde bir ekonomik canlanma dönemi yaşanmaya başlar. Benzer bir durum, Avrupa sanayinin lokomotifi Almanya için de geçerlidir. Sanayiye ağırlık veren ülkeler, başta da Almanya, işçi gereksinimlerini ilk olarak Güney Avrupa ülkelerinden sağlamaya çalışmışlardır. Ancak İtalya, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerden gelen işçiler bu açığı kapatmaya yetmemiştir. Türk işçiler ise, Almanya'nın ekonomik mucizesini gerçekleştirebilmesi için biçilmiş kaftan durumundadır. Almanya, ge-

çici işçi durumundaki bu kişilere ülkelerini imar ettikten sonra geri dönecek geçici emek birimleri olarak bakmıştır.

Hiç şüphesiz, Almanya açısından Türk işçilerin tercih edilmesinde başka sebepler de etkilidir. Abadan-Unat'a göre, Türk işçilerinin çoğu sendikalı değildir. Verilen herhangi bir iş karşısında genellikle şikâyette bulunmazlar. Yoğun bir iş temposu altında uzun saatler çalışabilir ve iş disiplinine kolaylıkla uyum sağlarlar. Aynı zamanda, barınmaları için kendilerine sağlanan konutlarda mütevazı yaşamlarına devam eder; koşullardan şikâyet etmezler. Bu nedenlerle, Türk işçileri uzun yıllar boyunca Alman ustabaşıların gözdeleri olarak Yugoslav, İtalyan ve Akdenizli diğer işçilerin yanlarındaki yerlerini almışlardır.

Bu noktada bir hususun daha altını çizmek gerekiyor; o dönemde işgücü ithal/ihracı anlaşmalarının imzalandığı tek ülke Almanya değilse de göçün kitleselliği, ihraç edilen işgücü sayısı açısından Almanya diğer ülkelere nazaran her zaman farklı bir öneme sahip olmuştur. Çeşitli ülkelerle imzalanan bu anlaşmalarda her iki ülke açısından da işgücü hareketliliğini destekleyen faktörler düşünülmüş ve takip eden süreçte işgücü ithâli talep eden Avrupa ülkeleri ile farklı farklı ikili anlaşmalar imzalanmıştır. Federal Almanya ile 1961 yılında imzalanan anlaşmayı daha sonraki yıllarda Belçika, Hollanda ve diğer Batı ülkeleri ile imzalanan anlaşmalar takip etmiştir. Bu anlaşmalar içerisinde Almanya, ihraç edilen en yüksek sayıdaki işgücü ile birinci durumdadır. 1961 yılında Türkiye'den Almanya'ya giden işçi sayısı 2.700 iken, 1963'te bu sayı 27.500'e; 1970 yılına gelindiğinde ise 249.400'e yükselmiştir. Buradan hareketle, 1960'lı yılların işçi göçünün çok yoğun olarak yaşandığı yıllar olarak tanımlanması muteberdir. Bu dönemde, *Gastarbeiter* (*konuk işçi*) kavramı ortaya çıkmıştır. Ne Türkiye ne Almanya ne de göçe katılan işçiler tarafından kalıcı bir durum olarak görülen göç, kısa vadeli hedefler gerçekleştirildikten sonra bitecek bir durum olarak yorumlanmıştır.

"Arbeit Macht Frei"

1928 yılında, Alman Weimar yönetimince resmîleştirilen *Arbeit Macht Frei!* sloganı, Türkçede "Çalışmak insanı özgür kılar", "Çalışmak özgürleştirir" gibi anlamlara gelmektedir. Daha sonraki yıllarda, Nazi yönetimi tarafından da benimsenen bu slogan, Naziler tarafından açılan birçok toplama kampının girişine asılmıştır. Türkiye'den Almanya'ya işçi göçünü incelerken, bu sözü aklımızda tutalım ve işçilerin ne kadar *özgür*leştiklerini (!) yazıyı okuyanların değerlendirmesine bırakarak devam edelim.

Cumhuriyet Türkiye'sinde göç olgusu, ilk olarak ülke içerisindeki bir nü-

fus hareketliliği (iç göç) olarak ortaya çıkmıştır. 1950'li yıllarda ortaya çıkan kentleşme, beraberinde iç göçü getirmiştir. Yurtdışına giden işçilerin önemli bir kısmı, önce köyünden büyük kentlere daha sonra buralardan Almanya'ya giden kişilerden oluşuyordu. Altmışlı yıllarda Almanya'ya yönelen göçün bu sosyolojik karakterinin altını çizen Hakan Yıldırımlıoğlu, "Uluslararası Emek Göçü" makalesinde bu süreci, *kademeli göç* kavramı çerçevesinde özetler. Buna ek olarak, Türkiye'deki büyük kentlerin işçiler tarafından bir ara istasyon, bir sıçrama tahtası olarak kullanılmasının da altını çizer.

Altmışlı yıllarda işçilerin Almanya'ya gitme prosedürü uzun ve yıpratıcı bir süreçti. Almanya'ya gitmek isteyen işçiler ya *Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumu* ya da Almanya'nın Türkiye'de açtığı *Alman İrtibat Bürolarına* başvurmak zorundaydılar. Bürokratik prosedür bu kurumlar vasıtasıyla işliyordu. Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumu, ilk olarak ülkenin az gelişmiş bölgelerinden gelen işçilere öncelik veriyordu. Bununla birlikte, ülkenin batısından Almanya'ya kalifiye işgücü akışı da oldu. Daha sonraki yıllarda gerçekleşen zincirleme göçler ise çoğunlukla hemşerilik bağları yoluyla ya da evlilik yoluyla gerçekleşmiştir.

Tr: Yani siz ideal bir göçmen olmak istiyorsunuz?
En: So you want to be an ideal immigrant?

Jan Tomaschioff Die Welt 2010 [Kaynak: M. Murat Erdoğan, *50 Yıl 50 Karikatür: Alman Karikatüristlerin Gözüyle Türkler* (Ankara, Yay. Yok., 2012)].

Almanya'ya gitmek için uygulanan prosedürün en önemli zorluğu irtibat bürolarında, özellikle de bu bürolarda çalışan Alman doktorlar tarafından yapılan kapsamlı sağlık muayenelerinde görüldü. Alman devletinin kendi doktorlarının yaptığı detaylı kontrollerde işçiler çırılçıplak soyuluyor ve ağızlarındaki çürük dişlere kadar bakılarak kontrolden geçiriliyordu. Alman devleti, tabiri caizse *çürük mal* almak istemiyordu. Hem Türkiye'de hem Almanya'da imzalanan iş akitleri, işçilerin resmî işçiliğini kayda geçiriyordu. 1960'larda Almanya'ya giden bir işçi durumu şöyle aktarmaktadır: "Buraya gelmek için İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtasıyla bir anlaşma imzalıyoruz. Bir de buraya gelince yeniden ve sırf Almanca olmak üzere bir anlaşma daha imzalatıyorlar. Bu anlaşmalar tamamıyla tek taraflı, yani Almanlar istedikleri gibi her şeyi kendi lehlerine yorumluyorlar."

Gurbetçiler, 1961 yılından itibaren kimilerine göre *Almanya ekspresi* kimilerine göre *kara tren* olarak adlandırılan trenlerle Sirkeci garından yaklaşık üç gün sürecek bir yolcukla umuda yol almışlardır. Zorlu yollardan geçen ve sonuca ulaşan Türk işçileri, Sirkeci Garı'ndan akın akın Almanya'nın Münih, Köln, Frankfurt gibi büyük şehirlerine göç etmişlerdir. Tasarruf ettikleri paralarla gerçekleştirecekleri şeyler farklılaşsa da, hemen hemen hepsi için temel hedef kısa süre içerisinde en fazla parayı biriktirip ana vatana dönmektir. Türklerin bu durumunu bir Alman işveren şu sözlerle özetlemiştir: "Türk işçileri biriktirdikleri tüm paralarını ailelerine gönderiyorlar."

İşçiler genellikle çelik ve metalürji, inşaat, ticaret, hazır giyim, temizlik ve maden gibi alanlarda istihdam edilmektedirler. Çalıştıkları iş pozisyonlarının ise marangoz, duvarcı, doğramacı gibi işler olduğu görülmektedir. Türkiye'de kalifiye eleman olarak çalışan bazı işçilerin de Almanya'da basit işlerde istihdam edildiği söylenebilir.

İşçilerin Almanya'da yaşadıkları kültür farklılıklarından kaynaklanan sıkıntılar hayli çoktur. Türkiye ve Almanya iki farklı kültürdür ve işçilere göre iki kültür arasındaki farklılıklar yerle gök arasındaki yarılma kadar kesindir. Bekir Yıldız, *Türkler Almanya'da* adlı eserinde, uzun bir yolculuk sonrasında Almanların Türkleri bira ikram ederek karşılamaları ile bu kültür farklılıklarına bir örnek vermektedir. Öyle ya, Almanya musluklarından bira akan memlekettir ve orada su yerine bira tüketilmektedir.

İşçilerin barınma sorunu, Almanların *Heim* adını verdikleri kolektif yurtlarda çözülmektedir. Tek katlı ve genellikle inşaat şantiyesine benzeyen bu evlerde işçiler kalabalık odalarla yatmaktadırlar. Türkiye'den gelen işçiler için bir diğer sorun yeme içme kültüründeki farklılıklardır. Domuz eti Müslüman işçiler açısından tüketilmesi yasak bir besin olmasına rağmen Almanya'da

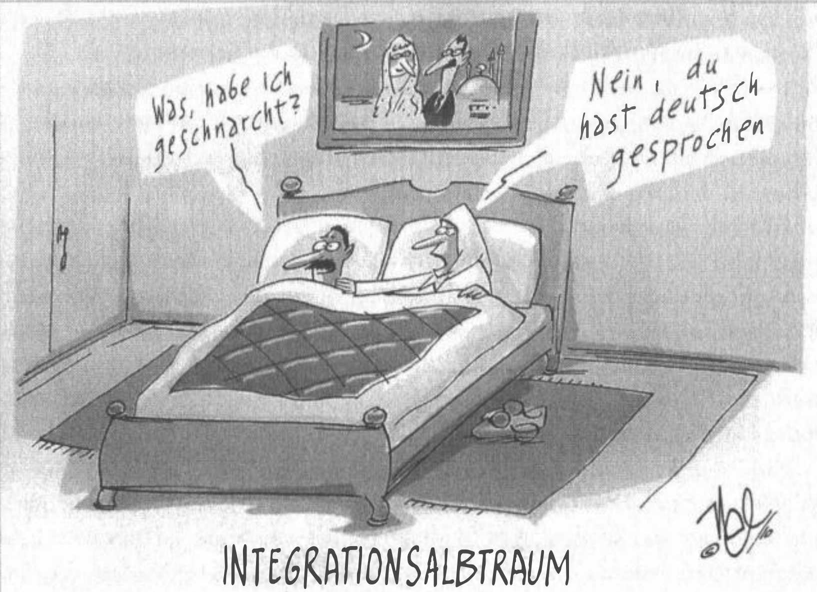
sıklıkla tüketilmektedir. Bu nedenle işçiler, kaldıkları kolektif yurtlarda kendilerine basit yemekler pişirerek bu sıkıntıyı gidermeye çalışmışlardır. Daha sonraki yıllarda, yurt tipi yaşamdan rahatsız olan ya da ailelerini de yanlarına aldıran işçiler için yeni bir sorun daha baş gösterir. Çok yüksek kira bedelleri talep edilen küçük evler, çok çocuklu Türk aileleri açısından birer sıkıntı kaynağı haline gelecektir.

Türklerin yaşadıkları uyum sorunları sadece barınma ve yemek konusunda değildir elbette. Yaşadıkları en önemli sıkıntılardan birisi de, alafranga tuvalet sorunudur. Öyle ki, bu sorun için bazı işçiler süreç içerisinde greve gitmişlerdir. Fakir Baykurt, *Yüksek Fırınlar* adlı eserinde, romanın temel karakteri İbrahim'in ağzından bu durumu örnekler. İbrahim kendi iç sesiyle söylenmektedir. "Kavatlar, Tünüyorsunuz! diye bizimle alay etti. Evet, doğru, oturmuyor tünüyorduk. Gerçekten rezillikti."

Türkler için sıkıntılar tuvalet, yeme içme, *Heim* koşulları gibi basit meselelerle bitmez. Esasen onları zorlayacak olan meslek hayatlarından ve çalışma koşullarından kaynaklanan sıkıntılardır. Türkler, Almanlarla aralarındaki temel anlayış farkını daha çalışma hayatlarının ilk günlerinde idrak ederler. Almanya'da insanlar çalışma disiplinine oldukça özen göstermektedirler, her şey inanılmaz bir dakiklik içerisinde yapılmaktadır. İnsanlar mekanikleşmiştir. Örneğin, bazı işçiler öğle tatilinin sadece yirmi beş dakika sürmesinin şaşkınlığını ilk haftalarda uzunca bir süre yaşamışlardır.

İşçilerin bir diğer sorunu onlara iş ve beceri kazandıracak bilgilerin öğretilmemesidir. Her şey bant tipi üretim ile bir seriye bağlanmıştır. İşler uzmanlık gerektirmeyen basit bilgilerle kotarılabilecek işlerdir. Ampirik bir araştırmanın verilerine göre, Türk işçisi istihdam eden firmalardan yalnızca % 30'u herhangi bir hizmet içi eğitim sunmuştur. Bu eğitim ise, çoğunlukla basit bir alıştırma kursundan ibaret kalmıştır. İşçiler hiçbir şey öğrenmeden her gün aynı monoton düzen içerisinde yaşamakta ve en basite indirgenen parça başı işlerle kendilerini tekrarlamaktadırlar. 1960'ların ortalarında haftalık bir Alman dergisinde yayınlanan bir karikatürde sabah vakti karısını uyandırmaya çalışan bir adam resmedilir. Uykulu eş ise eşine şu sözleri söyler: "Neden erken kalkmam gereksin? Nasıl olsa artık tüm işi konuk işçilerimiz yapıyor!"

İşçilerin yaşadığı temel sorunlardan bir diğeri ise, yabancı dil problemidir. Almanlarla sosyal hayattaki ilişkilerini son derece sınırlı bir düzeyde tutan Türkler, günlük hayatlarını idame ettirecek kadar az kelime öğrenmekle yetinmektedirler. Firmaların açtığı mesai sonrası dil kursları ise ilgi gösterilmediğinden kapanmaktadır. Mesai sonrasında gettolarına çekilen Türklerin sosyal hayatları birbirlerine gidip gelmekten ibarettir. Bu nedenle, yabancı dil

Tr: Ne, horladım mı?
-Hayır sadece Almanca konuştun...
(ENREGRASYON KABUSU)
En: What? Did I snore?
-No, you only talked in German...
(NIGHTMARE OF INTEGRATION)

NEL/Loan Cozacu, Thüringische Landes-Zeitung 2010 [Kaynak: M. Murat Erdoğan, *50 Yıl 50 Karikatür: Alman Karikatüristlerin Gözüyle Türkler*, (Ankara, Yay. Yok., 2012)].

öğrenmeye büyük bir çoğunluğu hevesli değildir.

Almanya'da farklı iş kollarında farklı mesleki pozisyonlarda istihdam edilen işçilerin önemli bir kısmı güvencesiz şartlarda çalışmak zorunda bırakılmışlardır. İşçilerin çoğunun temel amacı kısa sürede olabildiğince fazla para biriktirmektir. Almanların yapmak istemedikleri en pis işlerin taşeronu olmak zorunda kalan Türk işçiler, işlerini kaybetmek istemediklerinden koşullara uyum sağlarlar. Örneğin, Almanya'da 1960'lı yılların sonunda çevre sorunları üst düzeye ulaşmıştır. Alman sanayi mallarının üretildiği fabrikalar üst düzeyde çevre sorunlarına yol açmakta, özellikle Ruhr Havzası ve civarında çalışan işçiler bu koşullardan etkilenmektedirler. Fakir Baykurt, *Yarım Ekmek* adlı eserinde, bu sağlıksız koşulları şu şekilde dile getirir: "Yıllar yılı İngilizlerle ortak bakır fabrikasının bacaları tüttü orada. Kabarıp kabarıp kalkan du-

manların zehiri yere çöktü, çimene çiçeğe, işçi çocuklarının çiçekten narin yüzlerine sıvandı. Mahalle gözden, evler değerden düştü."

Bekir Yıldız'ın eserinde ise; iş güvenliği konusu dramatik bir örnekle gözler önüne serilir. Çocuğunu üniversiteye yollayabilmek için gurbeti mesken edinen bir işçi olan Osman baba durumu şu sözlerle özetlemektedir: "Bu yeni işimde Almanlar çalışmıyor. Zehirli bir iş. Maskeyle çalışıyorum. Bazen nefesim bitiyor; fakat parası iyi." Ne yazık ki, koşullara daha fazla dayanamayan yaşlı kalbi duracak, Osman baba yaşamını yitirecektir.

Kaçak çalıştırılma meselesi ise diğer bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Alman gazeteci Günter Wallraff, Ali Levent Sinirlioğlu sahte adını alarak Türk işçilerin arasına karışır. Yiyecek çantasına yerleştirdiği gizli kamerası ile kayıt alan Wallraff, işçilerin karşılaştığı kötü muameleleri kendi iki yıllık deneyiminden hareketle deşifre eder. 1986 yılında yaptığı açıklamada, "...belirli rollere bürünerek başka yollarla kamuoyuna aktarılamayacak gerçekleri ortaya çıkarmayı amaçla"dığını belirten Wallraff, toplumun en aşağısında gördüğü Türk işçilerin yaşadığı sıkıntıları *En Alttakiler* isimli kitabında aktarır. Buna göre, Almanya'da kaçak işçi çalıştıran firmaların sayısı azımsanamayacak kadar çoktur.

Sosyal yaşamdan ve çalışma hayatından kaynaklanan sorunların yanı sıra, sorunların en katmerlisi aslında memleket özlemidir. 1960'lı yılların ortalarında, Alman hükümeti işçilerin enformasyon ihtiyacının giderilmesi için birtakım somut adımlar atmıştır. Türkçe gazetelerin yayımlanması, bazı Alman kanallarında belli saatlerde Türkçe yayın yapılması ve Türkçe yayın yapan radyo kanallarının açılması bunlardan bazılarıdır. Doğu Berlin'den yayın yapan bazı kanalların Türk işçilere *Demir Perde* gerisinden bazı yorumlar empoze edeceği üzerine endişelenen Batı Almanya, bazı radyo programlarının Türkçe yayın yapması için girişimlerini sıklaştırmıştır. Onur Bilge Kula'nın *Almanya'da Türk Kültürü - Çok-Kültürlülük - Kültürlerarası Eğitim* eserinde değindiği üzere, yabancı işçiler için *Metal* dergisinde işçilerin haklarına yönelik Türkçe yazılar yayınlanmıştır. Bu gibi örnekler çoğaltılabilir. Bu girişimlerle Türkler memleket özlemlerini bir nebze de olsa giderebilmişler ve Almanya'daki yaşayışlarına da uyum sağlayabilmişlerdir.

Türklerin toplumsal olarak Almanlarla eşit şartlarda yaşadıklarını ve tümüyle uyum problemlerinin giderildiğini söylemek ise çok kolay değildir. Kendi içerisinde kapalı bir cemaat gibi yaşayan Türk işçiler, genellikle benzer mekânlarda sosyalleşir, kendi gettolarını oluştururlar. Wallraff, kendini Türk işçi olarak tanıttığı Bavyera'daki Hıristiyan Sosyal Birlik Partisi'nin geleneksel eğlence gecesinde hiçbir sıcak muamele ile karşılaşmadığını, bir ikramda

bulunulmadığını aktarıyor. Wallraff, Türk olduğunu öğrenen sağcıların kötü muamelesinden, Hitler'in koyu hayranı olduğunu bildiği bozkurtların şefi Alparslan Türkeş tarafından toplantıya gönderildiğini söyleyerek kurtuluyor. Türklerin gündelik hayatlarında, kültürel ve sosyal olarak karşılaştıkları olumsuz tavırlara buna benzer yüzlerce örneği eklemek mümkün. Duisburg'da Wedau semtinde bir duvarda yazanlar bize yeterince fikir verecektir: "Hayvanlar üzerindeki tıp denemelerine son! Onların yerine Türkleri kullanın!"

El Kapıları

Ay doğar bedir bedir
Yel eser ılgıt ılgıt
Sırıtır sıram sıram el kapıları
El kapıları da kölelik kapıları
Kul olur yiğit! Kul olur yiğit!
– Hasan Hüseyin Korkmazgil

Almanya'da işçilerin karşılaştığı en temel sorunlardan birisi de bürokratik işlerde önlerine çıkan engellerdir. Devlet dairelerine, el kapılarına, herhangi bir sebepten yolu düşen işçiler yabancı dilde kendilerini ifade etme sıkıntısını sıklıkla yaşamışlardır. Türkiye konsolosluklarını vatan toprağı belleyen işçiler ne yazık ki, orada aradıkları sıcak muameleyi bir türlü bulamazlar. Üstüne bir de Alman ustabaşı ve çevirmenlerin baskıcı ve umursamaz tavrı eklenince işçilerin hayal kırıklıkları da artar.

Bürokratik engellerin başlangıcı çalışma izni ve oturma izninin alınmasıdır. Yüksel Pazarkaya'nın *Oturma İzni* adlı eseri, Türklerin yaşadığı bürokratik sıkıntıların bir anlatısıdır. Belli aralıklarla yinelenmesi gereken oturma izninin ve işini kaybetme korkusunun işçiler üzerinde yarattığı travmayı konu edinir. Örneğin, bayramlarda yapılmak istenilen izinlerde her zaman bir sorunla karşılaşır işçiler. Aslında gurbette ölmek bile zordur, onun prosedürü ağırdır. Şu soru işçilerin zihnini kemirir: Naaşımız memlekete nasıl gidecek?

Mahkeme, karakol ya da başka devlet kurumlarında Türk işçilerin yaşadıkları sıkıntılar sadece dil bilmemekle ilgili değildir. Almanya ve Türkiye arasındaki yazılı kanunların ve toplum kurallarının yarattığı hukuksal ve kültürel farklar da Türkleri oldukça zorlamaktadır. Bekir Yıldız, eserlerinde bu durumları sıklıkla örneklemiştir. Gurbet yazını, yasaları bilmemekten ve geleneksel toplumlara has düşünüş sebebiyle kaş yapayım derken göz çıkaran işçi hikâyeleri ile doludur. Türklerin anlamakta en fazla zorlandıkları mesele-

lerden biri de hayvan hakları ile ilgili olanlardır. Bir hayvanı öldürmekten ceza alan işçilerin sayısı hiç de az değildir. Hayvan haklarına son derece hassas bir toplumda, işçilerin kurban bayramı meselesinin de ayrı bir sıkıntı oluşturacağını tahmin etmek zor değil.

Almanya ve Türkiye'nin kurum ve politikalarının kendilerine yardımcı olmayacağını anlayan işçiler, kendi aralarında birtakım örgütler kurarak sorunlarını ivedilikle çözmeye çalışırlar. Örneğin, 1960'larda Türk işçiler arasındaki dayanışmayı perçinlemek için *Türk-Danış* örgütü kurulur. İlerleyen yıllarda sosyal hayatın farklı renklerini içeren birçok dernek açan ve ibadethaneler talep eden Türkler kendileri arasındaki işbirliğini de perçinlemiş olurlar.

Buna ek olarak, dünyanın en güçlü sendikalarından biri olan *Alman Sendikalar Birliği* 1964 yılında, genel merkez düzeyinde bir yabancılar birimi kurarak göçmen işçilerin sorunlarını gidermeye yönelmiştir. Fazla mesai, sağlık ve güvence hakları, izin hakları, çocukların karşılaştığı sıkıntılar gibi birçok farklı alanda hak talep eden işçiler sendika ile bağlarını güçlendirmişlerdir. Süreç içerisinde özellikle Türk öğrenci dernekleri ile dinî tabanlı örgütlenmeler çeşitlilik göstermiştir.

1963 yılında, *Cumhuriyet* gazetesinde Almanya'daki işçilerimiz arasında komünizm propagandası yapan ajanlar olduğuna dair bir haber çıkmıştır. Dönemin Başbakan Yardımcısı Turhan Feyzioğlu, iddiaların doğru olduğunu teyit eder ve gereken önlemlerin alınacağını belirtir. Ancak ne bu konuda ne de işçilerin belli başlı sorunlarında gereken önlemler alınmıştır. Bu sebeple, Almanya'da yaşayan Türkler sorunlarını kendileri bir araya gelerek çözmeyi daha etkin bir çözüm olarak görmüşlerdir. Devletin yurtdışındaki işçilere yönelik kayıtsızlığına bir örnek de 1969 yılında Türkiye'de yaşanır. Bir basın toplantısında, Kemal Karpat'ın Almanya'daki işçilerle ilgili çifte vatandaşlık sorusuna dönemin Başbakanı Süleyman Demirel çok net bir cevap verir: "Neden çifte vatandaşlık verecekmişiz? Kendilerini Türk hissediyorlarsa gelip Türkiye'ye yerleşsinler."

Aile Bağları

Emre Kongar'a göre, işçilerin kitleler halinde Almanya'ya göçü, Türk aile yapısı üzerinde büyük değişimlere sebep olmuştur. 1960'ların sonlarına doğru *Heim* koşullarına artık katlanamayan ve gurbetteki hasretliğe dayanamayan bazı işçiler ailelerini yanlarına getirmeye başlar. Esasında Almanya buna pek gönüllü değildir; çünkü kendi toplumsal yapısı içerisinde böyle bir baskıyı, yükü yaşamak istemez. Malum, Türklerin genel bir çoğunluğu kalabalık aile-

lere sahiptir. Ailelerin Almanya'ya gelmesinden sonra yaşanan süreçte, Türkiyeli ailelerin kalabalıklıkları mizah dergilerine, reklamlara bile konu olmaya başlamıştır. Yeni çıkan bir mikrodalga fırının tanıtım reklamlarında şu ifadeler geçer: "Şu mikrodalga fırını mutlaka almalıyız, iç haznesinin genişliğine bak, bir Türk ailesi rahatlıkla buna sığabilir."

Aile birleşmeleri tahmin edilebileceği gibi sıkıntılı bir süreçtir. Çünkü ağır bürokratik aşamalardan geçilmektedir. Bir kısım işçiler, tasarruflarını arttırmak amacıyla ailelerini yanlarına aldırmak istemezler. Bu isteksizlikte, Almanya'da bir Alman kadın arkadaşlarının bulunması da etkilidir. Bu durumda, köyde kalan eş hem yalnızlıkla hem de çocukların yetiştirilmesiyle sınanmaktadır. Sorumlulukları artan eş eğer yalnızsa geleneksel yapıya özgü aile reisliği vazifesini de üstlenir. Bu sorun, genellikle Almanya'daki eşin anne ya da babasının kol kanat germesi ve torunların yetişmesine yardımcı olması ile giderilmeye çalışılır. Bir diğer durum da, işçinin eşiyle birlikte Almanya'da çalışıp para biriktirmesi, işçilerin çocuklarını memlekette anne ve babalarının büyütmesidir. Tercihlerin çeşitliliği bir yana, her halükarda belli bir zaman için bile olsa bir aile parçalanması yaşanacaktır.

1960'lı ve 1970'li yıllarda gazeteler Türkiye'deki eşini ve çocuklarını terk eden Almancıların haberleriyle doludur. Türkan Şoray'ın yönetmenliğini yaptığı (ve başrolünü oynadığı) 1972 yapımı *Dönüş* filmi de, kocasını Almanya'ya işçi gönderen ve köyünde bir yaşam savaşı veren Gülcan'ın hikâyesini anlatır. Neticede kocası dönmüştür ama bu dönüş beklenen dönüş değildir.

İşçilerin azımsanmayacak bir kısmı, kadınların da aile ekonomisine katkıda bulunabilmeleri için eşlerini yanlarına getirtmiştir. Bu ihtimalde başka sıkıntılar açığa çıkmaktadır. Hem işe hem eve hem çocuklara yetişmek zorunda kalan kadınlar, çok taraflı bir psikolojik bölünme yaşamaktadırlar. Alman hükümeti, özellikle 1966 ve 1967 yıllarında kadın işçilere yönelik taleplerini arttırmıştır. Kadın işçiler konfeksiyon, gıda ve temizlik gibi sektörlerde çalışmaya başlamışlardır. Bunlara ek olarak, çocukların Almanya'da nasıl eğitileceği de ciddi bir problem oluşturmaktadır. Çoğu Türk işçi, çocuklarının Hıristiyan çocuklarla birlikte eğitim görmesinden rahatsızdır. Çocuklarının dinî duygularının yabancı bir memlekette körelmesini istemezler.

Alman hükümeti ilerleyen yıllarda bu konu ile ilgili somut adımlar atmıştır. Türk çocukların eğitilmesi hususunda kurslar açan devlet, Türk öğretmenlerin yetiştirilmesini sağlar. 1969 yılında evlenerek Almanya'ya yerleşen yönetmen Fatih Akın'ın annesi Hadiye Akın, bu öğretmenlerden yalnızca birisidir. Michael Riechter'in Almanya'da farklı mesleki deneyimlere sahip işçilerle yaptığı söyleşilerden oluşan *Geldiler ve Kaldılar* adlı kitabında, Akın, Tür-

Tr: Kim attı bunu? Abdullah?
En: Who threw this? Abdullah?"

Thomas Plassmann, Frankfurter Rundschau 2008 [Kaynak: M. Murat Erdoğan, *50 Yıl 50 Karikatür: Alman Karikatüristlerin Gözüyle Türkler*, (Ankara, Yay. Yok., 2012)].

kiye'den gelen çocukları *ulusal geçiş sınıfları* çalışmasıyla Almanya'ya entegre etmeye çalıştıklarını aktarıyor. Ayrıca, Almanya'da kadın işçi olmanın bir koltukta birçok karpuz taşımaya benzediğini belirten Akın, kendisi gibi pek çok kadın işçinin ev işleri, çocukların bakımı ve mesai saatleri arasında koşturarak ömür tükettiğinden bahsediyor.

Gülten Dayıoğlu, *Yurdumu Özledim* romanında, Almanya'daki işçi ailelerinin çocuklarının yaşadığı uyum problemi ve kültür sorununu örnekliyor. Almanya'da çalışan bir işçi ailenin çocuğu olan Atıl, aylarca köyünden Almanya'ya dönmenin hayalini kurar ancak Almanya'da beklediği hayatı bir türlü kuramaz. Atıl, okulda yaşadıklarını şu sözlerle aktarır: "Atıl önce duraksadı. Sonra gücünü toplayarak N'oldu? dedi. Neden gülüyorsunuz? Öğretmen kaşlarını çattı. Çünkü gülünçsün! Okuduğun parçadaki Almanca sözcükleri köylü dilinde öylesine gülünçleştiriyorsun ki, arkadaşların kendilerini tutamıyor-

lar. Sen okurken sözcüklerin anlamları değişiyor. Kaz'ı Koz, Evet'i Küvet olarak okuyorsun. Neden güldüğümüzü anlayabildin mi? Haydi otur, ikide bir parmak kaldırıp arkadaşlarını güldürerek sınıfın düzenini bozma! İyi okuyanları dinle. Hep dinle...."

Çocukların Türkiye'den getirilmesinin yanında, Almanya'da doğum yapmak zorunda kalan kişiler için de başka sıkıntılar mevcuttur. Almanya'da kumaş tezgâhtarı olarak çalışan işçi Nermin Özdil yaşadığı sıkıntıları şu şekilde ifade eder: "Günde altı saat boyunca, dev boyutlu, neredeyse 50 kg ağırlığında amortisörleri yirmi metre öteye çektirdiler, üstelik yedi ay, yani tüm hamileliğim boyunca. Bu ağır iş yüzünden kim bilir kaç kez hastaneye gitmişimdir. İşyerinde bana köpek muamelesi yapıyorlar, çocuğumu masanın altında doğurmam gerektiğini söyleyerek bana gülüyorlardı."

"Demek Biz Şimdiyecek Maymunla Yatmışık Kardaş !"

Almanya ve Türkiye arasındaki temel farklılıklardan birisi de kadın erkek ilişkilerinde açığa çıkmaktadır. Daha muhafazakâr bir toplumda geleneklerine bağlı olarak yetiştirilen bireyler, Almanya'da kadınların erkeklerle rahatça ilişki kurabilmeleri ve cinselliği baskı altında yaşamamaları konusunda hayrete düşerler. Giyim kuşamdan tutun insan ilişkilerine kadar Almanya'daki kadın profili işçiler tarafından hem takdire hem de kınamaya tabi tutulur.

Bu anlayış farkının ilk ortaya çıktığı durumlardan birisi, Almanların geleneksel olarak düzenledikleri *Fasching* eğlenceleridir. Bekir Yıldız'ın eserinin ana karakterlerinden biri olan işçi Recep bir akşam arkadaşlarının ısrarları üzerine *faşing*'e katılır. Bu eğlencelerde, kadın ve erkekler bir gün için eşleri ya da partnerlerinden daha farklı kişilerle eğlenebilmektedirler. Hayatında karısı Fadime'den başka bir kadın tanımamış olan Recep, yakın arkadaşı Yüce'ye psikolojisini şu sözlerle aktarır: "Sal beni burdan, sal da gidem. Burası olsa olsa cennet ola... Işıklardan yanıyo her yan. Şu avratlar aklımı kurcalıyor. Bunlar mı avrat, bizimkiler mi? Bunlar avratsa benim Fadimem maymun ola. Demek biz şimdiyecek maymunla yatmışık kardaş..."

Bu koşullar, kadınlar üzerinde çift yönlü bir etki yapmaktadır. Türkiye'den özgür ve rahat yaşamak umuduyla gelip Almanya'da bu koşullara kavuşan kadınlar vardır. Öte yandan, Almanya'daki bu serbesti ortamından rahatsız olup kız çocuklarını aşırı baskı altında yetiştiren babalar da farklı bir bunalıma sebep olmaktadırlar. İstemedikleri bir hayatı sürmeye zorlanan genç kızların intihara girişenleri bile olmuştur.

Eşlerini yanlarına getiren işçilerden bazıları da eşlerine karşı bir güven bu-

nalımı yaşamaktadırlar. Fakir Baykurt'un *Yüksek Fırınlar* adlı eserinin ana karakteri İbrahim, hamile eşinin olması gereken zamandan iki hafta önce doğum yapmasından dolayı şüpheye düşer. Bu durumu eşine ifade eden işçi, eşi Elif tarafından bıçaklanır.

Çocuklarını kendi kültürel ve dinî değerlerine uygun bir biçimde yetiştirmek isteyen işçiler, iki farklı *kültürel evren* arasında bir buhrana düşmektedirler. Çocukları evlenme çağına gelen işçilerin ısrarla Türkiye'den gelin istemeleri kültürel kaygılarından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de iki toplum arasında yapılmış evliliklerin sayısı oldukça azdır. Özellikle, 1980'li yıllarda başlayan evlilik sorunsalı, *ithal gelin ve damat* formülü ile çözülmektedir.

Mütedeyyin kesimden işçilerle Almanlar arasında kadın erkek meseleleri üzerine koyu tartışmalar da yaşanır. Buna göre, ahlâksızlık ile suçlanan bir Alman işçi karısının namusuyla övünen Türk işçiye şöyle seslenir: "Sen de karını bizim gibi dansa götür, erkek arkadaşlarınla dansa bırak bakalım. Eğer o zaman da namuslu kalırsa aferin. Sen bir odanın içinde karınla körebe oynuyorsun; tabii ki, hep seni yakalayacak."

Fikrin İnce Gülü: Balkız

Almanya'ya giden işçilerin göç sebeplerinin temelinde ekonomik dürtüler yatmaktadır. Bu sebeple, işçilerin paralarını nasıl değerlendirecekleri önem kazanmaktadır. İlk kuşak göçmen işçilerin düşündüğü tek şey kısa sürede para biriktirip memlekette bir ev yaptırmak ya da bir iş kurmaktır. Kesin dönüş yaptıklarında kendi ana vatanlarında rahat etmek ister işçiler. Ülkelerine bir araba ya da belli bir miktar para ile dönecek olan işçiler, kendilerine bu yolla sosyal bir statü inşa edebileceklerini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla işçilerin önemli bir kısmı memleketlerinde *adam yerine konulmak* için çalışırlar.

Almanya'da Türk kökenli ilk işletmeler, 1960'lı yılların sonlarında kurulmaya başlanmıştır. Fabrika kapılarında çalışarak biriktirdikleriyle kendi işyerlerini açmak isteyen Türk işçilerin önemli bir kısmı buna muvaffak olmuş ve yatırımlarını Almanya'da değerlendirmişlerdir. Bunların önemli bir kısmını Almanya'ya tamamen yerleşmek isteyen işçiler oluşturmaktadır. Öte yandan, işçilerin önemli bir kısmı ise tasarruflarını ana yurda yollamaktadır. Nermin Abadan-Unat'a göre işçiler, tasarruflarını Türkiye'ye Almanya'da yaşayan bir hemşeri aracılığıyla, izin zamanlarında Türkiye'ye giderek Alman markını karaborsada bozdurarak ya da Türkiye'de satmak için pikap, teyp, tıraş makinesi gibi lüks tüketim mallarını getirerek değerlendirmektedirler. Elbette bu lüks tüketim mallarını ülkeye sokarken gümrükte ciddi sorunlarla karşılaşmaktadırlar.

İşçilerden birer emek birimi olarak çok şey beklenmektedir. Türkiye döviz akışı yoluyla ekonomiyi canlandırmalarını bekler. Süleyman Demirel'in sarf ettiği "70 cente muhtacız" sözü, işçilerin dolaşıma soktuğu dövizlerin önemini vurgulamaktadır. Michael Richter'in *Geldiler ve Kaldılar* kitabına yazdığı giriş bölümünde Dilek Zaptçıoğlu, işçilerin hem Alman hem Türk ekonomileri açısından katkılarına değinir. Buna göre, Almanya işçilerin hem işgüçlerini sömürür hem de Türk işçilere birçok tüketim malı satarak iç piyasasını canlı tutar. Böylelikle işçiler üzerinden çift yönlü bir kazanç elde eder. İşçilerin köylerindeki insanlar ise, onlardan köyün imarına katkıda bulunmalarını beklerler. Bin bir zorlukla biriktirdikleri paralarla Türkiye'de ev yaptırıp kiraya veren Alman işçilerin çoğu, izne gittiklerinde evlerini harabe halde bulurlar. Bir kısım işçiler de, paralarını bazı yatırım şirketlerinde değerlendirmek isterken dolandırılırlar; çünkü şirketler hayalî çıkar. Şirketlerin çok az bir kısmı ise gerçekten düşük kâr getiren *Türk işçi şirketleri*dir.

Birçok insan tarafından bir para üretme makinesi olarak görülen işçiler, paralarını ne zorluklarla kazandıklarını kimseye anlatamazlar. Örneğin, kızını ya da oğlunu bir Almancının çocuğuyla evlendiren bir kişi, düğün masraflarını ve ev giderlerini Almancıların yapmasını bekler. Ne de olsa Almancılarda para ganidir!

Para tasarruf ve tüketim alışkanlıklarında farklılıklar olmakla birlikte, neredeyse tüm işçilerde ortak olan istek araba satın alımıdır. Alman üretimi bir Ford, Mercedes ya da Opel tüm işçilerin rüyalarını süslemektedir. İşçilerin araba tercihleri ise sıradan Almanların kullandıkları küçük ve pratik arabalar olmayacaktır elbette! Ülkelerine döndüklerinde köy meydanının tozunu attırması beklenen bu arabalar, büyükçe ve gösterişli olanlarından seçilir. İşçilerin arasında bütün hayatını böyle bir arabaya sahip olmak için harcayabilecek olanlar hiç de az değildir. Köylerine döndüklerinde görecekleri itibarın büyük kısmı bu otomobillerden ileri gelecektir zira. Amaç, falancanın oğluna bak, almış yürümüş, dedirtmektir.

Adalet Ağaoğlu tarafından kaleme alınan *Fikrimin İnce Gülü* eseri, araba hayali nedeniyle yollara düşmüş İncegül Bayram'ın hikâyesini anlatmaktadır. Bayram, köyünde itibar kazanmak, bir arabaya sahip olmak ve sevdiği kızı almak için yollara düşmüştür ama geriye döndüğünde ne hava atabileceği bir hısmı kalmıştır ne de sevdiği kız. Arabasını bir eşya değil de etten kemikten bir canlı gibi tasavvur eden Bayram, ona Balkız adını vermiştir. Bayram, Balkız'ın uğruna tüm sevdiklerini ve yaşamını yitirmiştir. Balkız, artık bir fikrin ince gülü olmaktan çıkmıştır. Bayram'ın ağzından şu sözler dökülmektedir: "Ne oldu sana? Neyin var? Bunlar değerini bilmediler mi Mercedes'inin?

Franz Lehar gömleğinin? Bu yeryüzünde var olduğunu söyleyen, beni de sayın, ben de varım diye haykıran yüzünü, omuzlarını, direksiyonu okşayan elini, onunla yaşadığını anlayan ellerini görmediler mi senin?"

"Neresi Sıla Bize, Neresi Gurbet, Yollar Bize Memleket..."

Almanya'da yaşam bazı işçiler için tamamlanması gereken bir yolculuktur ve varış noktası Türkiye'dir. Bazı işçiler ise sağlık imkânlarının çok gelişkin olması, çocukların eğitimi ve geleceği gibi konular açısından Almanya'nın daha iyi olduğuna karar vererek geleceklerini orada inşa etmeyi tercih etmişlerdir. Bu kararlarında, Türkiye'de 1970'lerde ve 1980'lerde süregelen istikrarsız ve kaotik siyasî düzen de etkili olmuştur.

Öte yandan, 1980'lerin ortalarından itibaren Türkiye'ye kesin dönüş yapan bir kesim de vardır. Kesin dönüş süreci, 1983-84 yıllarında özellikle sıklaşmıştır. Bu aileler genellikle çocukları uyuşturucu, adlî suçlar gibi nedenlerle Almanya'da sorun yaşayan ve oraya uyum sağlayamayan ailelerdir. Türkiye'ye dönerek çocuklarına başka bir gelecek sağlamaya çalışmışlardır. Ancak, dönüş beraberinde birçok sıkıntı getirmiş ve sancılı bir süreç olarak yaşanmıştır.

Hayallerinde Türkiye'yi kollarını açıp kavuşmayı bekleyen bir sevgili gibi düşünen Türkler, hayal kırıklığı ile karşılaşmışlardır. Onları bu konuda en çok zorlayan ise çocuklarının Türkiye'ye uyum problemidir. Özellikle kırsal kesimde yaşayan insanlar bu durumu tüm ağırlığıyla yaşarlar: Artık çocuklarının kız-erkek arkadaşlıklarına bakışı, giyim tarzları, konuştukları Türkçe köylerinde alay konusudur.

Gülten Dayıoğlu, *Geriye Dönenler* adlı eserinde, Türkiye'ye dönüp uyum sağlayamayan ailelerin hikâyelerine yer vermektedir. Almanya'dan ayrılmak istemeyen ve Alman Devleti'nin açtığı *Gençlik Bürosu*'na sığınan Ertürk, babasına şu sözleri söyler: "Köye gittiğimde, insanların bana bakışlarını gördükçe üstüme ürküntü geliyor. Sanki başka bir gezegenden gelmişim! Çocuklar yarım Türkçemle eğleniyor. Büyükler giyim kuşam ve davranışlarımı acımasızca eleştiriyor. Onların arasında kendimi garip bir yaratık gibi görüyorum."

Almanya'da senelerce çocuklarına Türkiye'de bir gelecek kurmak için didinen işçilerin hesapları tutmamıştır. Onların tüketim ve tasarruf anlayışlarını kıyasıya eleştiren çocuklar, iki ülke arasında bir tercih yapmak zorunda bırakıldıklarında tercihlerini Almanya'dan yana kullanmışlardır. Türkiye'de kendilerine *Alman Kırması* denilmesini hazmedemeyen bu gençlerin çoğu bunalıma girmiştir. Geri dönüş sıkıntısını yaşayan tek kesim çocuklar değildir el-

bette. İşçilerin çoğu Almanya'da sıkı bir çalışma temposu içerisinde yaşadıklarından, Türkiye'ye gelince çalışmamanın getirdiği boşluğa düşmüşlerdir. Kısacası, ülkelerine döndüklerinde rahat etmeyi hayal eden işçiler için kesin dönüş, yeni bir mücadele halini almıştır.

"Ekmeği ta Buralarda Arayan Bizler, Kapitalistlere Nasıl da Pasta Yedirir Olmuşuz Meğer"

Sığmazken atalarımız güne, yarına,
Düşmüşüm vay, düşmüşüm ben el kapılarına
– Fazıl Hüsnü Dağlarca

1960'lı yıllarda başlayıp 2000'lere uzanan süreçte Türklerin Almanya serüveni, başlangıçta geçici bir görevlendirme olarak düşünülürken günümüzde hiç öngörülmeyen sonuçlara yol açmıştır. Hem göç veren hem de göçmenleri kabul eden ülkeler açısından farklı sorumluluklar doğuran bu süreçte işçiler, Almanya'nın yerleşik unsurları haline gelmişlerdir. *Auslander, yabancı, Almancı, gurbetçi, migraten, gastarbeiter, Euro Türkler, Einwanderer* gibi birçok farklı adla anılan işçiler, gelinen noktada Almanya'yı birinci vatan olarak benimsemişler ve çifte yurttaş olmuşlardır.

Ekonomik hedefler, tüketim, tasarruf, kültürel uyum sorunları, dil-eğitim problemi, ailelerin getirilmesi, vatandaşlık hakkı, yabancı düşmanlığı, çok kültürlülük gibi farklı birçok boyutu içerisinde taşıyan Almanya'ya işçi göçü sorunsalı, neresinden bakılırsa bakılsın çok bilinmeyenli bir denklemdir. Yukarıda anılan ya da unutulan her bir (alt) başlık, her bir sorun (yumağı), akademik bir perspektifle ele alınmayı beklemektedir.

Yapılacak olan araştırmaların temel çıkış noktası ne olmalıdır? Aslında sondan başa gitmek yerine en baştan başlamak en doğrusu. Türkiye neden (başta Almanya olmak üzere) işgücü ihraç etti? Ne umdu ne buldu; umdukları gerçekleşti mi? Almanya neden Türkiye'den işçi ithal etti? Ne istiyordu ne oldu; istekleri gerçekleşti mi? Bekir Yıldız'ın eserinde, Alman mühendis Hanin, Türk işçiye şu sözleri sarf ederken bizi göç konusunda düşünmeye sevk ediyor:

> Çok yazık... Anadolu'nun üzerine daha fazla eğilmek gerek. Duyduğuma göre, Amerika'dan buğday alıyormuşsunuz. Konya ovası gibi bir araziniz varken, Amerika'dan buğday beklemek, bir zenginin kasasına hapsedilip, paraları arasında açlıktan ölmeye mahkûm edilmesine benzemiyor

mu? Sizler Almanya'ya gelip çalışacağınıza Anadolu'ya gidip, bakımsızlıktan çölleşen arazilerde buğday yetiştirseniz olmaz mı? İki yüz bine yakın insan gücünün Almanya'ya işsizlik var diye gönderilmesine, Anadolu'yu gezdikten sonra inanmıyorum artık. Türkiye'de yapılması gereken o kadar çok iş var ki, muhakkak Avrupa'ya işçi ihraç etmek, en son yapılacak iş sizin için...

2000 yılı itibariyle 82.800 Türk, Alman vatandaşlığına geçmiştir. Bugün Almanya için yerleşik unsurlar olarak değerlendirilen Türkler, Almanya'yı birinci Türkiye'yi ise ikinci yurtları olarak görmektedirler. Emekli olduktan sonra yılın altı ayını Almanya'da gerisini de Türkiye'de geçiren işçiler olduğu gibi, sürekli Almanya'da yaşayanlar da vardır. Ancak, saha araştırmalarına katılan Türklerin genel bir çoğunluğu yılın tamamını Türkiye'de geçirmek istememektedirler. Buna gerekçe olarak da Almanya'da yaşlılar için sağlanan barınma ve sağlık imkânlarının çok iyi olmasını göstermektedirler. Franz Lehar gömlekleri, tahta bavulları, tüylü Bavyera şapkaları, Mercedes arabalarıyla Almancılar kendilerini Almanya'nın bir parçası olarak görmektedirler. An-

Tr: Bütün cevapları doğru verirseniz, hala Alman vatandaşlığı mı isteyeceksiniz, yoksa 1 milyonu alıp gider misiniz? "Alman Yetenek Testi"
En: If your answers are all true, would you prefer to get German citizenship or one million? "German Intelligency Test"

Burkhard Fritsche, Welt am Sonntag 2006 [Kaynak: M. Murat Erdoğan, *50 Yıl 50 Karikatür: Alman Karikatüristlerin Gözüyle Türkler*, (Ankara, Yay. Yok., 2012)].

cak, tüm hayatlarına egemen olan iki ülke arasında arafta olma hissiyatını da terk edememektedirler.

Bu hissiyatın kaynağını, bir yanda kendi hayatlarını kazanma azmiyle Avrupa'da güven içinde bir yaşam ve gelecek kurma olanağı oluştururken diğer yanda tüm yaşamlarına eşlik eden ve memleketlerindeki alışkanlıklarına duydukları özlem oluşturmaktadır. Bu özlemde, Avrupa'nın genelinde yükselen yabancı düşmanlığının da payı var şüphesiz. Michael Riechter'in eserindeki çoklu diyalog bizi göç, sıla ve gurbet konusunda derinlikli düşünmeye sevk ediyor:

> Avrupa herkese açık olmalı. Bir defasında İtalya'ya oğlumu ziyarete gittiğimde birlikte bir dağ lokantasına gitmiştik. Aramızda Almanca sohbet ediyorduk. Garson, İngilizce ve Fransızca eğitimi gören genç bir kadındı. Onunla Fransızca konuşmaya başladığımda bana, "Çok iyi Fransızca konuşuyorsunuz," dedi. Ardından oğluma dönerek, "Siz de bir İtalyan'a göre kusursuz bir Almancaya sahipsiniz," dedi. Bunun üzerine oğlum, "Yoo, ben Almanım, İtalya'da yaşıyorum ve baba tarafından Türküm," şeklinde açıklama yaptı. İtalya'da yaşayan bir Alman, babasıyla Almanca ve Fransızca konuşabilen bir Türk. İşte gelecek bu. Birkaç yıl sonra Kreuzberg ya da Altona gibi Türk nüfusun yoğunlukta olduğu bölgeler ortadan kalkacak ve yalnızca tarihi anlam taşıyan bölgelere dönüşeceklerdir.

15-16 Haziran Eylemleri: Dayanışma Düzeyinde Kalan Sınıf Bilinci

C. ORAL ÖZDEMİR

Hanedanlık yönetimini 1923 yılında resmen sonlandıran Türkiye, 1946 yılına kadar, 1925 ve 1930 yıllarındaki kısa süreli, iki başarısız girişim bir kenara bırakılırsa, çok partili bir siyasal yapı oluşturamamış ve meclis yapısını CHP'nin rakipsiz olarak girdiği seçimler sonucunda belirlemiştir. Gizli oy açık tasnif metoduyla gerçekleştirilen ilk seçim olan 1950 yılındaki genel seçimlerde Türkiye Cumhuriyeti ilk defa bir iktidar değişimi yaşamıştır. "Yeter söz milletindir!" düsturuyla yola çıkan, çoğu, önceleri CHP'de siyaset yapmış olan DP'liler, 1950'li yıllar boyunca iktidarda kalmayı başarmışlardır. Bu dönemde üç seçimden birinci parti olarak çıkmayı başaran DP'nin, 1957 yılında girdiği son seçimde görülen oy oranındaki ciddî düşüş, ülkenin demokratik ilkeler açısından da yaşadığı gözle görülür gerilemeyle paralel nitelikṭedir. Parti kapatma, memurların işten çıkarılma yetkisinin hükümete tanınması, üniversiteler üzerinde oluşturulan baskı atmosferi, basın-yayın organlarına uygulanan sansür ve baskı başta olmak üzere, bilhassa 1954 yılından itibaren vuku bulan otoriter pratikler, ağır aksak da olsa yerleşik hâle getirilmeye çalışılan Türkiye demokrasisinin 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen bir askerî müdahaleye maruz kalmasına neden oluşturmuştur. Seçilmiş siyasetçilerin yerini alan askerler, yoldan çıktığını düşündükleri Türkiye siyasetinin yeniden raya oturtulmasında kendilerine biçtikleri rolü oynamaya çalışmışlardır. Bu noktada itiraf etmek gerekir ki, 27 Mayıs Darbesi'ni gerçekleştiren askerlerin, bu rollerini ifa ederlerken bazı kritik konularda işi ehillerine verme konusunda gösterdikleri ihtimam, DP'nin çok daha ilerisindedir. Bu olumlu tavrın en sarih örneğini de anayasa hazırlama sürecinde ve ana-

yasa metninin bizatihi kendisinde görmek mümkündür. Menderes'in *kara cüppeliler* olarak nitelendirdiği akademisyenlerden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanan 1961 Anayasası, 1980 Darbesi'nin ardından oluşturulan 1982 Anayasası'nın oylamasında görülecek olan baskı ve cebirden uzak, siyasî partilerin *hayır* kampanyaları yürütebildiği bir referandum sonrasında % 61,7 *evet* oyuyla kabul edilmiştir. Bu anayasa hakkında, Türkiye siyasî tarihi çalışan hemen herkesin hemfikir olduğu şey ise 1961 Anayasası'nın ilerici bir anayasa olduğu ve 1971 ve 1980 askerî darbeleri ile bu Anayasadan geri adımlar atılmış olduğudur.

1961 Anayasası'nın görece özgürlükçü yapısı, Türkiye'deki sosyal hareketliliğin artmasına da katkı sağlamıştır. Kuşkusuz bu katkıyı bütün bir siyasî tarihi tek başına etkileyecek ölçüde önemli ve etkili görmemek gerekmektedir. Ulusal ve dünya ölçeğindeki gelişmeler de bu hareketliliğin artmasında etkili olmuştur. Kaynar'ın da *Türkiye'nin 1950'li Yılları* isimli çalışmadaki makalesinde vurguladığı üzere, 1961 Anayasası'nın görece özgürlükçü içeriği bir vaka olmakla birlikte, Türkiye'nin geçirdiği sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşüm bu dönemdeki toplumsal hareketliliğin başat nedeni olarak değerlendirilmelidir. Buna, dünyanın yaşadığı sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmelerinin de önemli olduğu vurgusunu eklemek gerekmektedir. Nitekim kendilerini *68 Kuşağı* olarak adlandıracak bir neslin dünyada başlattığı sokak hareketleri ile aşağı yukarı aynı döneme denk gelen bu Anayasa, bir yandan, Türkiye'deki eylemlilik süreçlerinin yasal zemininin oluşturulmasına hizmet ederken, öte yandan da eylemliliklerin ivme kazanmasında katalizör etkisi yaratmıştır. Daha sembolik bir ifadeyle, Türkiye toplumunun, *68 Kuşağı* ile buluşmasını sağlayan ulusal ve uluslararası konjonktür, 1961 Anayasası'yla da buluşarak Türkiye sokaklarını hareketlendirmiştir. Bu dönemde üniversitelerde, her ne kadar farklı sâiklerle ortaya çıkmış birçok eylem haberlerine rastlamak mümkün hâle gelmiştir. Öte yandan, 1960'larda birçok örgütlü grubun ortaya çıkışını da yine Anayasanın sunduğu özgürlüklerle ilintilendirebiliriz. Doğal olarak, sayıları görece artan sendika ve partiler de Türkiye siyasal hayatındaki siyasal yelpazeyi genişletmiş, toplumun farklı kesimlerinin siyasete katılımını ve siyaseten temsiliyetinin önünü açmıştır. Görece özgürlükçü bir toplum yapısının oluşturulmasına hizmet edecek anayasal düzenlemelerin, 1982 Anayasası'ndan sonra yapılan düzenlemelerin aksine, yasalarla kısıtlanmadığını ve hattâ desteklendiğini görmekteyiz. Nitekim –bir kereye mahsus– 1965 seçimlerinde uygulanan *Millî Bakiye* sistemi sayesinde TİP, aldığı % 2,97 oy ile 15 milletvekili adayını parlamentoya gönderebilmişken, CKMP de benzer biçimde % 2,24 oy oranıyla 11 milletvekili ile temsil edil-

miştir. Temsili demokrasi mekanizmalarının zafiyetlerini görece azaltan bu sistemden vazgeçilmesi, demokratikleşme yolundan atılan bir geri adım niteliğindeyse de bir kereye mahsus dahi olsa uygulanmış olması en azından demokratik ve özgürlükçü bir toplum yaratma niyetini göstermesi açısından değerlidir. Bir başka ifadeyle, seçim sisteminde yapılan bu önemli değişiklik ile Türkiye'nin demokrasi tecrübesine toplumsal farklılıklara görece imkân veren bir sistem parantezi de açılmıştır.

1961 Anayasası ile oluşan yeni konjonktür, dünyadaki gelişmeleri takip eden bir entelektüel çevrenin oluşmasına, serpilmesine de olanak sağlamıştır. Bu dönemde bilhassa sol yazında çeviri çalışmaları hız kazanmış ve böylece, dünya gündeminden soyutlanmış bir yerelliğe hapsolunması görece engellenebilmiştir. Fakat 1970 yılına yaklaşıldıkça dönemin siyasîleri, her ne kadar bir askerî darbeden sonra inşa edilmiş olsa da görece özgürlükçü bir ortama zemin hazırladığı görülen bu Anayasanın –daha doğrusu Anayasada çizilen özgürlüklerin– "topluma bol geldiği"ni ifade etmeye başlayacak; toplumun bedenine geniş geldiği için eleştirilen bu *özgürlük elbisesi*nin daraltılması için müdahale edecektir. Nitekim 12 Mart Muhtırası'nın ardından AP senatörü İhsan Sabri Çağlayangil bu durumu şöyle ifade eder: "1961 Anayasası belki bizim bünyeye bol gelen bir elbise yaratmıştı. Biçip kesip kendi vücudumuza uydurmaktansa, şişmanlayıp şu elbisenin içine sığmaya çalışalım dedik, olmadı. Şimdi bol elbiseyi daraltmaya çalışıyoruz." Benzer ifadelere Kenan Evren'in 1982 yılında yaptığı bir konuşmada da rastlamak mümkündür: "61 Anayasası bize bol geldi. 12 Eylül'e bu bolluk içinde oynaya oynaya geldik." Ancak vurgulanmalıdır ki; altmışlı yıllardaki bu *özgürlük bolluğunun* (!) içerisinde dahi sokağa dökülen kitleler baskılardan, göz altılardan ve hattâ kurşunlardan azade bir eylemlilik sürdürememişlerdir. Nitekim aşağıda ayrıntılı bir biçimde incelenmeye çalışılacak olan 15-16 Haziran 1970 günlerinde İstanbul başta olmak üzere bazı kentlerde fabrika işçilerinin sokağa çıkmasının sonucunda beş kişinin öldürülmesi de bunun bir örneği olarak karşımızda durmaktadır.

1960'ların sokak eylemlerinin artmasında önemli bir rol üstlenen TİP, 1961 yılında 12 sendikacının önderliğinde kurulmuştur. İsminden de anlaşılacağı üzere Türkiye'deki işçilerin temsilcisi olma iddiasındaki bu parti, aynı zamanda sol entelijansiyanın da ilgisini çekmiş ve kendisini solcu olarak nitelendiren birçok aydın ile organik bağ kurmuştur. Bu bağlamda Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Fethi Naci gibi birçok aydın partiye üye olmuş, yönetim kademelerinde stratejik görevler üstlenmişlerdir. 1961 Genel Seçimleri'ne ve 1964 Senato yenileme seçimlerine katılmamış olan TİP'in katıldı-

ğı ilk seçim, 1963 yılında girdiği ve 9 ilde toplamda 36 bin civarında oy aldığı yerel seçimler olmuştur. Sendikacıların kurmuş olduğu ve işçi sınıfının temsilcisi olma hedefindeki bu parti, Türkiye siyasetinin sol kanadına olduğu kadar, işçi ve öğrenci eylemliliğine de önemli bir ivme kazandırmıştır. Bu bağlamda, 1961 yılının son günlerinde başlayan İstanbul Saraçhane'deki işçi eylemini, Türkiye'nin 1960'lı yılarında gerçekleşen işçi eylemleri dizisinin ilk önemli halkası olarak işaretlemek mümkündür. Bu eylemle birlikte, bundan sonraki on yıla yayılacak olan işçi eylemleri, grevleri ve hattâ fabrika işgalleri başlamış, bir başka ifadeyle Türkiye'de işçiler 1960'lı yıllardan itibaren siyasî bir aktör olarak karar alma süreçlerine dâhil olmuşlardır. TİP'in de bu eylemlerin önemli bir destekleyicisi olduğu aşikârdır. Ancak işçi hareketlerinin yaygınlaşmasındaki asıl önemli dönüşüm toplu sözleşme, sendika ve grev haklarının yasalaşması ile başlamıştır. İşçiler, 1963 yılında çıkarılan 274 (*Sendikalar Kanunu*) ve 275 (*Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun*) sayılı kanunlar ile kazandıkları bu haklara sıkı sıkıya sarılmışlar; 1970 yılının Haziran ayında bu kanunların değiştirilmesi ve hakların kısıtlanması girişimine –bir başka ifade ile 29 Temmuz 1970'te TBMM'de kabul edilen *274 sayılı Sendikalar Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve 31'nci maddesine Bir Bend ile Bu Kanuna 3 Geçici Madde Eklenmesi Hakkında Kanun*'un kabul edilmesine– gösterdikleri tepkilerle de Türkiye tarihinin en büyük işçi eylemlerinden birini ve hattâ belki de en büyüğünü ortaya çıkarmışlardır. Öte yandan, 1963 yılında kazanılan bu haklar, işçi hareketlerinin ve mücadelesinin olumlu sonuçlarının olacağına dair umut veren kazanımlar olarak da görülebilmektedir. Zira 275 sayılı Kanun'da "Yasadan önce yapılan grev nedeniyle haklarında takibat yapılan işçilerin davalarının düşmesine" ilişkin bir ibarenin bulunması, bu yasadan önce yapılmış olan ve 35 gün süren *Kavel Kablo Direnişi*'nin bir kazanımı olarak görülmekte ve bu eylemin faillerine dokunulmayacağı sözünü içermektedir. 1963 yılında grev, toplu sözleşme vb. hakları resmen kazanan işçiler, işverenlerin cebrine karşı bu kozlarını oynamaktan geri durmamışlardır. Zira Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından hazırlanan *Çalışma Hayatı İstatistikleri Raporu*'nun verilerine göre; 1963 yılında toplam grev sayısı 8 ile sınırlı kalırken, bundan sonraki süreçte, 1980'e kadar, bu sayı hiçbir zaman 42'nin altına düşmemiştir.

Bu dönemde yaşanan bir başka önemli kırılma noktası da 1967 yılının Şubat ayında DİSK'in kurulmuş olmasıdır. DİSK'in kurulması, TİP'in eylemlerinden ve görüşlerinden ayrı değerlendirilmesi mümkün olmayan bir gelişmedir. Bu iki örgütün güncel sorunlara dair yaklaşımlarda işbirliği içerisinde ol-

dukları açıkça gözlemlenebilmektedir. Dahası, DİSK'in kuruluş tarihinin, TİP'in altıncı yaş günü olan 13 Şubat 1967 gününe denk getirilmesi, bu iki örgütün sembolik düzeyde de birbirlerine göz kırptığının bir işareti olarak karşımıza çıkmaktadır. Petrol-İş, Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş, Kristal-İş sendikalarının, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda, 3 Ocak 1966'da başlayan grevi, Türk-İş'in bitirme çağrısına karşın desteklemeyi sürdürmeleri, DİSK'in kurulmasına giden süreci başlatmıştır. 15 Temmuz 1966'da Petrol-İş, Basın-İş ve Gıda-İş sendikaları *Sendikalar Arası Dayanışma Anlaşması*'nı (SADA) imzalayarak, yakın zamanda DİSK'e evrilecek yeni bir sendikal anlayışın başlamasını sağlamışlardır. 1967 yılından itibaren, Türkiye'deki işyerlerinde yapılan grev sayılarında da bir artışın gözlemleniyor olmasında, Şubat ayında kurulan bu konfederasyonun etkisinin büyük olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Mevzubahis verilere göre, 1963-1971 yılları arasında toplam 558 greve 139.688 işçi katılmış, bu grevlerde toplamda 2.481.321 işgünü kaybolmuştur. Bu grevlerin tek tek incelenmesi ve hangi sebeplerin sonucu olarak işçilerin harekete geçtiğini incelemek bu çalışmanın konusu olmamakla beraber iki temel faktörün etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu faktörlerden ilki ve en yaygın görüleni, işçilerin kendi özlük haklarına ve maaşlarının artırılmasına yönelik taleplerinden hareketle başlayan eylemlerdir. Bu sebeple başlayan grevlerde işçilerin doğrudan bir sınıf bilincine sahip olduklarını ve kendi sınıfına dair genel geçer talepleri bulunduklarını söylemek abartılı olacaktır. Ancak bunun yanı sıra işçilerin bilhassa TİP ve DİSK dolayımıyla gösterdikleri tepkilerinde kendi bireysel çıkarlarını içeren fakat aynı zamanda onu aşan taleplerde bulunduklarını da görmekteyiz. Nitekim *15-16 Haziran Eylemleri*'ni de böyle değerlendirmek mümkündür.

DİSK'in kurulmasıyla birlikte 1967'den itibaren Türkiye'deki işyerlerinde yapılan grev sayılarında da artış olmuştu. (Kaynak: www.lastik-is.org.tr)

15-16 Haziran Eylemleri

Gerek 1961 Anayasası'nın sağladığı görece özgürlükçü ortam, gerek seçim sisteminin görece adilane bir şekilde revize edilmiş olması, gerekse 274 ve

275 sayılı kanunlar örneğinde olduğu gibi, işçilerin haklarını genişleten ve koruyan yasalar sayesinde Türkiye'nin 1960'lı yıllarında sokaklar, üniversiteler ve fabrikalar da birer siyaset alanına dönüşmüştür. Türkiye siyasetinin bundan önceki dönemlerinin pasif aktörleri, bu süreçlerle birlikte aktif rol oynamaya başlamışlardır. Kuşkusuz toplumun bu kesimlerinin etkin muhalefeti, kendisini, iktidarın cebrine maruz bırakacak bir özne olarak kurmasına da yol açmıştır.

1967 yılına kadar Türk-İş, sendikal faaliyet gösteren, kimi zaman işveren ve hükümet ile dirsek temasında bulunmaktan kaçınmayan tek konfederasyon olmuştur. 13 Şubat 1967'de DİSK'in kurulmasıyla birlikte bu gücü bölünmüştür. DİSK'in muhalif tutumu ve organize ettiği eylemler, hükümet kanadından da bir tehlike olarak algılanmıştır. Şaşırtıcı olmayan bir biçimde kuruluşunun henüz 3. yılında, 12 Haziran 1970 günü, TBMM'de kabul edilen bir kanun ile DİSK'in fiilen kapatılmasını sağlayacak yasal zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. Yine şaşırtıcı olmayan bir şekilde bunun duyurusu, 11 Mayıs 1970 tarihinde, Türk-İş'in Erzurum'da yaptığı genel kurulda konuşan TBMM Çalışma Komisyonu Başkanı Turgut Toker tarafından, "Sendikalar yasa tasarısı yasalaştığında Türk-İş'ten başka sendika kalmayacağı" müjdesiyle birlikte yapılmıştır.

12 Haziran 1970 günü, 234 milletvekilinin katıldığı oturumda, 230 oyla kabul edilen ve 15-16 Haziran'da Türkiye siyasal tarihinde görülen en büyük işçi hareketinin çıkmasına neden olan tasarı, 3 Temmuz günü senatodan birtakım değişiklikler için TBMM'ye geri gönderilmiştir. Ancak bu değişiklikler DİSK'in itirazlarını içermeyen, küçük değişiklikler olmuştur. 29 Temmuz'da TBMM'de son haliyle kabul edilen tasarı, 12 Ağustos günü *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu tasarının yasalaşması sırasında TBMM Genel Kurulu'nda bulunan CHP'li milletvekillerinden bazıları kabul oyu kullanmışsalar da daha sonraki süreçte CHP bu konudaki tutumunu netleştirmiş ve TİP ile birlikte bu yasayı, Anayasa Mahkemesi'ne taşımıştır. Mahkeme de 9 Şubat 1971 tarihinde verdiği kararla, bu yasayı Anayasaya aykırı bulmuş ve büyük bir bölümünü iptal etmiştir.

15-16 Haziran Olayları'nın çıkmasına neden olan ve DİSK'i ortadan kaldırmayı hedeflediği iddia edilen bu tasarının içeriğine bakılacak olursa, işçiler açısından topyekûn iyi ya da kötü bir tasarı değerlendirilmesinin yapılması mümkün değildir. 13 Haziran 1973 tarihinde çıkan *Milliyet* gazetesi, 274 sayılı Sendikalar Kanunu'na dair 19 maddede yapılması planlanan değişiklikleri beş başlık halinde özetlemiştir:

1. Hademeler, kapıcılar, temizlik işçileri gibi (D) cetvelinden maaş alan devlet personeli işçi sayılacaktır.
2. Bir işçi sendikasının Türkiye çapında faaliyet gösterebilmesi için, kurulduğu iş kolunda işçilerin üçte birini kapsaması gerekmektedir.
3. Sendika kurabilmek için o iş kolunda en az üç yıl çalışma konmuştur. Sendikadan ayrılma, noter vasıtasıyla olacaktır.
4. Sendika genel kurulları iki yılda bir yerine üç yılda bir toplanacaktır. Sendikalar fonlarının % 30'unu aşmamak üzere yatırım yapabilecekler, ancak bunun iznini de konfederasyon verecektir.
5. Sendika yöneticileri mal bildirimine tâbi tutulacaktır.

Bu beş maddenin yanı sıra değişikliklerle birlikte, yurtdışında yaşayan vatandaşların kurduğu sendikaların da konfederasyonlara katılabilmesinin önü açılması gibi bazı değişiklikler de öngörülmektedir. Bu özetlemede de görüldüğü ve *Milliyet* gazetesinde yer alan 14 Haziran 1970 tarihli *Gündem* başlıklı yazısında Abdi İpekçi'nin de belirttiği üzere, bu tasarıyla yapılması öngörülen değişikliklerin tamamı işçilerin aleyhine değildir. *Müteferrik müstahdem*lerin işçi statüsüne geçirilmesi, yurtdışındaki işçilerin de konfederasyonlara katılabilmesi, sendika yöneticilerinin mal bildiriminde bulunmasına zorunluluk getirilmesi vb. oldukça önemli ve olumlu gelişmeler olmakla beraber, bir işçi sendikası kurulabilmesi için *kurulduğu iş kolunda işçilerin üçte birini kapsamas*ının şart koşulması, her ne kadar sendika enflasyonunu önlemek için alınmış bir karar olarak sunulmuş olsa da sendikal harekete, daha açık bir ifadeyle ise, DİSK'e vurulacak bir darbe niteliğindedir. Bunun açık anlamı ise Toker'in Erzurum'da Türk-İş'e verdiği sözünü tuttuğudur. Çünkü Türkiye'de o dönemde bu şartı karşılayabilecek sendikaların hemen hepsi Türk-İş'e bağlı sendikalardır; DİSK'e bağlı sendikalar içerisinde ise sadece Lastik-İş sendikası bu şartı sağlayabilmektedir. Dolayısıyla bu tasarıya dair en sert muhalif tutumu da bu yasadan canı en çok yanacak olan DİSK sergilemiştir. 274 ve 275 sayılı kanunlarda yapılmak istenen bu değişiklikleri, sendikalar arasında bir tekel yaratma arzusu içerisindeki otoriter bir yönetimin abartılı bir tezahürü olarak görmek mümkündür. Bu niteliğini daha net bir biçimde ortaya koyabilmek adına bu maddenin 1980 sonrası dönem ile anakronik bir kıyasını yapmak yerinde olacaktır. *2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu*'nun 11. maddesinde 1983 yılında yapılan düzenlemede dahi toplu iş sözleşmesi yapabilmesi için "Kurulu bulunduğu işkolunda çalışan işçilerin en az yüzde onunun üyesi bulunması" şartı getirilmiştir. 1970'te yapılmak istenen kanun değişikliği ise bunun üç katıdır ve tekelleştirme niyetini bariz bir biçimde göstermektedir.

Önce Türk-İş'e bir müjde olarak duyurulan, daha sonra da TBMM'ye getirilen bu tasarı, kendisine, AP'den topyekûn, CHP içerisinden ise kısmen bir destek bulmuştur. Buna karşılık TİP tarafından ise kabul edilemez olduğu net bir şekilde ifade edilmiştir. Nitekim DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler, 12 Haziran 1970 tarihinde yayımlamış olduğu bildiride "AP, CHP ve Güven Partisi (GP) oylarının birleştiği yeni tasarı" olarak nitelendirdiği bu tasarının kabul sürecinde, TİP haricinde parlamentodaki partilerin tavırlarını eleştirmiş, bu tasarı ile işçilerin sendika seçme özgürlüğünün elinden alındığını ve dolayısıyla bunun Anayasanın 46. maddesine aykırı olduğunu iddia etmiştir. Ülkede tek bir konfederasyonun hâkim kılınmak istendiğini belirten Türkler, Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararına kadar geçecek sürede Türkiye'nin çok şey kaybedeceği uyarısını yapmış ve hükümetin bu konuda neden bir referandum yapmaya çekindiğini sorgulamıştır. Bu noktada, 15-16 Haziran günü yaşanan olaylarda atılan sloganlardan birisinin de *Referandum Hakkımız, Söke Söke Alırız!* olduğunu hatırlamak gerekmektedir. Çünkü işçiler, bu anti-demokratik kanun değişikliği kararının hükümet tarafından masa başında alındığına ve sokakta bir karşılığı olmadığına dolayısıyla da işçiler tarafından kabul edilemeyeceğine emindiler. Türkler'in yayımlamış olduğu bildirinin son bölümünde ise DİSK'e bağlı işçilerin, 12, 13 ve 14 Haziran günleri eylemliliklerinin nerede nasıl sürdürüleceği bildirilmektedir. 17 Haziran tarihinde İstanbul'da bu tasarıyı protesto etmek amacıyla bir miting yapmak isteyen DİSK'e, İstanbul Valiliği tarafından izin verilmemiştir. Bu da zaten sendikal hakları kısıtlanan işçilerin 15 Haziran sabahını eylem sabahına dönüştürmesine dair haklı nedenlerine bir yenisini eklemiştir. Bu bildiriden de anlaşılacağı üzere 15 Haziran günü için DİSK'in bir çağrısı olmamış; işçiler sokaklara kendiliğinden çıkmıştır.

DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in yaptığı çağrıya, 13 ve 14 Haziran günlerinin Cumartesi ve Pazar'a denk gelmesinin de etkisiyle beklenilen düzeyde bir katılım sağlanmıştır. Ancak beklenmedik olan, bir sonrak ieylem günü olan 17 Haziran gününü beklemeyerek, 15 Haziran Pazartesi günü işyerlerine giden işçilerin eylemi olmuştur. 15 Haziran sabahı, fabrikalarında, her ne kadar DİSK'in bir çağrısı olmadıysa da, olağan sayılabilecek eylemler başlatan işçiler, olağan dışı bir biçimde eylemlerini fabrikaların dışına taşıdılar. İstanbul'dan başlayan bu işçi eylemlerinin dalgası Kocaeli'ye de yayılmıştır. İstanbul'da, Kadıköy, Eyüp ve Bakırköy'de olmak üzere üç koldan yürüyüş başlatan işçiler, Kadıköy'den Kartal'a doğru yürüyüşe geçerek Ankara Asfaltı'nı trafiğe kapamışlardır. Bu güzergâhta bulunan, Başbakan Süleyman Demirel'in kardeşinin de ortaklarından biri olduğu bilinen *HAYMAK Fabri-*

kası'nın önünden geçerken birtakım olaylar yaşanmıştır. Bazı işçiler fabrikaya saldırmak isterken kolluk kuvvetleri bunu engellemişlerdir. Bakırköy'de yürüyüşe başlayan işçiler, Londra Asfaltı'nı trafiğe kapatırken, Eyüp'ten yola çıkan işçiler ise polis barikatıyla karşılaşmışlardır. Polisin özellikle ön saflardaki kadın işçilere yaptığı müdahale, işçiler ile polis arasında çatışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Yaşanan bu çatışmaların ardından iki işçi gözaltına alınmıştır. Ancak arkadaşlarının salıverilmesini isteyen işçilerin yürüyüş güzergâhını Eyüp Polis Karakolu'na yöneltmeleri ve eylemlerini burada sürdürmeleri sonucu bu iki işçi salıverilmek zorunda kalınmıştır. Kocaeli'de de eylemler üç koldan sürmektedir. Bir kol Gebze, Dilovası gibi İstanbul'a yakın fabrikalardan yola çıkan işçiler tarafından oluşturulmuşken diğer iki kol, merkez ilçe İzmit'in doğusu ve batısındaki ilçelerden İzmit'e akın eden işçilerden oluşmaktadır. Direnişin ilk gününde yaklaşık 115 iş yerinde, 70 binin üzerinde işçi sokağa çıkmıştır.

Eylemlerin ikinci günü olan 16 Haziran 1970 tarihi ise Türkiye'nin siyasî tarih sayfalarına kanlı bir günü daha eklemiştir. 15 Haziran'da başlayan eylemler, 16 Haziran günü 168 fabrikaya yayılmış ve katılan işçi sayısı neredeyse 150 bine ulaşmıştır. Türkiye tarihinin o zamana kadar rastlamadığı bu eşsiz işçi hareketi deneyimine karşı polisin tutumu ise öldürücü sertlikte olmuştur. İstanbul'da Levent, Topkapı ve Kadıköy'de toplanan işçilere polis sert müdahalelerde bulunmuştur. Galata Köprüsü'nden geçerek Taksim'e ulaşmak isteyen işçilerin önünün kesilmesi için Galata Köprüsü açılmış, vapur seferleri durdurulmuştur. Ancak işçiler vazgeçmemiş, balıkçı tekneleriyle yürüyüşlerini Haliç'in karşı yakasına taşıyabilmişlerdir. Özellikle Kadıköy'deki çatışmalarda yaşanan şiddet olayları gerek eylemciler gerekse kolluk kuvvetlerinin ısrarını ve sınırlarını göstermesi açısından önemlidir. Eylemciler, Kadıköy'de, kaymakamlık binasının etrafını çevrelemiş, bir süre bu binanın etrafında eylemlerini sürdürdükten sonra binayı ateşe vermişlerdir. Bunun yanı sıra işçilerin AP teşkilat binalarına karşı saldırıları da olmuştur. Öte yandan polis, kalabalığı dağıtmak ve eylemi sonlandırmak için yürüyüş güzergâhları üzerine barikatlar kurmuş ve işçilere sert müdahalelerde bulunmuştur. Kadıköy'deki Yoğurtçu Parkı çevresinde ise polis şiddeti en üst düzeye ulaşmıştır. Polisin kitle üzerine ateş açtığı bu çatışmada Yaşar Yıldırım, Mustafa Bayram ve Mehmet Gıdak isimli üç işçi, Yusuf Kahraman isimli bir polis memuru (Toplum Polisi) ve Abdurrahman Bozkurt (Fenerbahçe İşkembecisi) isimli bir esnaf ölmüş, iki yüze yakın kişi de yaralanmıştır. Saatler 17.00'ye geldiğinde ise tıpkı bir önceki gün olduğu gibi işçiler sokaklardan çekilmişler ve Türkiye siyasî tarihinin en büyük işçi hareketini sonlandırmışlardır.

İşçiler Kadıköy'de polisin sert müdahalesiyle karşılaşmışlardı.

15-16 Haziran Eylemleri'nin DİSK'e bağlı işçiler tarafından başlatılmış olması, eylemlere karşı tavırların adresinin de DİSK başta olmak üzere sol örgütler olmasına neden olmuştur. Örneğin dönemin İçişleri Bakanı Haldun Menteşeoğlu "Bu olayların tertip ve tahrikçisi DİSK'tir," derken, polis telsizlerinden "Dev-Genç'in düzenlediği eylem" şeklinde anonslar geçmektedir. Her ne kadar DİSK'in doğrudan çağrısı olmasa da onunla doğrudan bir ilintisinin olduğunu kabul edebileceğimiz bu eylemlerin, bir diğer önemli aktörü de, gerek dönemin en güçlü sendikalar konfederasyonu olması gerekse bu kanun değişikliği ile gücüne güç katacak olmasından dolayı Türk-İş olmuştur. Hükümet'e yakınlığıyla bilinen ve mevzubahis Kanun tasarısının kazananı olacak olan Türk-İş, bu olayların sonrasında genel başkan düzeyinde yaptığı açıklamayla, bu işçilerin arkasındaki güçlere işaret etmiştir: "Demokrasiyi yıkmak için işçiyi teşvik edenlerin yakasına kanunlar yapışmazsa, Türk-İş'e bağlı işçiler yapışacaktır." Türk-İş'in bu açıklamasının alt metnindeki sol örgütlere yapılan tehdit dikkat çekmektedir. Gerekirse kendisini devlet yerine koyarak, kolluk kuvvetlerinin görevlerini dahi üstlenebileceğini de ima eden bu tehdit, aslında, Türkiye'nin 1970'li yılları boyunca yaşayacağı siyasî kutuplaşmanın da bir prototipini sunmaktadır. Zira bu olaylar sonrasında ilân

edilen sıkıyönetim de 1970'lerden itibaren uzun bir süre Türkiye siyasetinin normal seyrinde kendisine sıradan bir yer bulabilecektir.

Eylemin ikinci günü olan 16 Haziran'da, Bakanlar Kurulu 7/810 sayılı Kararname ile İstanbul ve Kocaeli'de sıkıyönetim ilân etmiş, Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Kemal Atalay'ı Sıkıyönetim Komutanı olarak atamıştır. Anayasanın 124. maddesi gereğince Bakanlar Kurulu'nun bu ilânı TBMM tarafından da onaylanmıştır. Meclis'te yürütülen tartışmalar sonucu CHP ve TİP'in ret, AP ve GP'nin kabul oyları ile kabul edilen bu kararı TİP, iptal istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne taşımıştır. Üç ay boyunca sürecek olan sıkıyönetim, İstanbul Üniversitesi'nden 30 akademisyenin hazırladığı, gerek ülkede sıkıyönetim koşullarının var olmamasından ötürü Anayasanın 124. maddesine, gerekse sıkıyönetim mahkemelerinin bizatihi kendisinin Anayasanın 31. maddesine aykırı olduğu iddiasındaki rapora rağmen yürürlüğe girmiştir. Sıkıyönetim sürecinde askerler, sanayi bölgelerini denetimi altında tutmuş, 15-16 Haziran günlerinde eylemlere katılan işçileri gözaltına almış, İstanbul'da kurulan askerî mahkemelerde bu işçileri yargılamış ve bazılarını cezalandırmışlardır. 21 DİSK yöneticisinin gözaltına alınmasının yanı sıra Maden-İş, Lastik-İş gibi DİSK'e bağlı sendikalarda da çok sayıda sendikacı gözaltına alınmıştır. Öztürk'ün verdiği bilgilere göre, 260 kişi hakkında toplamda 69 dava açılmış, bunlardan 38'i sıkıyönetim mahkemeleri tarafından karara bağlanmış ve 55 işçiye ceza verilmiştir. Bu davalarda verilen hükümler arasındaki en ağır ceza, bir yıl hapis cezası olmuştur. Öte yandan, sıkıyönetim süresinin bitiminde soruşturması henüz tamamlanmamış 106 dosya da İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı'na devredilmiştir. Bu süreçte, haklarında kesin karar verilmemiş 29 tutuklu kişi, önce askerî cezaevinden alınarak Paşakapısı Cezaevi'ne nakledilmiş, ardından da avukatlarının itirazlarına istinaden duruşmaya çıkarılmaksızın salıverilmişlerdir. Ancak bu kişilere dair askerî yönetim adeta nefretini saklı tutmuştur. Zira ertesi sene, 1971 yılında, yeniden sıkıyönetim ilân edildiğinde, sıkıyönetim mahkemeleri bu 29 kişinin yargılanmasını üstlenmek istemiş, davayı uyuşmazlık mahkemesine taşıyarak adeta intikamını almanın peşine düşmüştür.

15-16 Haziran Eylemlerinin İşçi Sınıfındaki İzdüşümü

15-16 Haziran 1970 tarihinde, İstanbul ve Kocaeli'de fabrikalarından sokaklara akın eden ve yer yer 2-3 kilometre uzunluğunda kortejler oluşturan işçilerin bu eylemini gerçekleştirmesinin görünürdeki nedeni sendikalar kanununda yapılması planlanan değişikliğin Meclis'ten geçmiş olmasıdır. Fakat

işçilerin ayırdında oldukları durum, bu Kanun ile birlikte sendika seçme özgürlüklerinin ellerinden alınacak olmasıdır. Her ne kadar bu tasarı içerisinde DİSK ya da başka bir sendikal örgütün adı geçmiyor olsa da yukarıda da aktarıldığı üzere niyetin bu olduğu birçok kişi tarafından, başka yerlerde dillendirilmiştir. Dolayısıyla 15 ve 16 Haziran günlerinde sokağa çıkan 150 bin civarındaki işçi, hükümet kanadının kelimeler ardına gizlediği niyetinin farkında olduğunu ve DİSK'in etkisiz hâle getirilmesine karşı olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. Ancak DİSK için yapılan bu eylemin, DİSK önderliğinde yapıldığını ya da DİSK tarafından yönetildiğini söylemek mümkün değildir. Zira 16 Haziran günü DİSK'in Genel Başkanlığı, Genel Sekreterliği ve Genel Başkan Vekilliği görevlerini yürüten Kemal Türkler, Kemal Sülker ve Kemal Nebioğlu önce 1. Ordu Komutanı'yla ardından ise İstanbul Valisi ve İçişleri Bakanı ile görüşmeler yaparak provokasyon uyarısında bulunmuşlardır:

> İşçi kardeşlerim! İşçi sınıfının bilinçli temsilcileri! Sizlere sesleniyorum. Beni iyi dinleyiniz. Anayasal haklarınız için direndiniz. Direniyorsunuz. Anayasamız, her türlü toplantı ve yürüyüşlerin silahsız ve saldırısız olacağını emreder. Bizler Anayasaya sımsıkı bağlı işçiler olduğumuzdan, hiçbir hareketimiz Anayasaya aykırı olamaz. Ne var ki, bizim aramıza çeşitli maksatlar güden kişiler çeşitli kılıklara bürünerek girebilirler. Hatta, kötüsü gözbebeğimiz şerefli Türk ordusunun bir mensubuna kötü maksatla taş atabilir, tahrikler yapabilir. DİSK Genel Başkanı olarak sizi uyarıyorum.

Eylemin ilk günden ulaştığı kitlesellik ile bu uyarı birlikte düşünüldüğünde, eylemin bir örgüt inisiyatifinin ötesinde başladığını ve sürdüğünü söylemek mümkün hâle gelmektedir. İşçilerin kendiliğinden çıktığı sokaklarda, yine işçilerle girdiği dayanışma tam da Kemal Türkler'in yukarıdaki alıntısına başlarken kullandığı "işçi sınıfının bilinçli temsilcileri" hitabına odaklanmamızı zorunlu kılmaktadır. Gramsci'nin hapishane hayatı boyunca yazdığı defterlerinde teorize ettiği hegemonya kavramı, sınıf bilincinin düzeylerini göstermesi açısından *15-16 Haziran Eylemleri*'ne ışık tutacaktır. 1960'lı yıllar boyunca yaşanan işçi eylemlerinin hepsi olmasa bile büyük çoğunluğu işçilerin kendi ücretlerini ya da çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelik bireysel yahut fabrika ölçeğiyle sınırlı kalmış eylemler, grevler ya da işgallerdir. 1961'deki Saraçhane, 1963 Kavel Kablo, 1969 Alpagut, Demirdöküm, Gamak gibi Türkiye direniş tarihinin önemli uğrakları da bu sâiklerle çıkmış ve fabrika ölçeğiyle sınırlı kalmış eylemlerdir. Yani Gramsci'nin teorisi açısından bakıldığında, bu eylemler sınıf bilincinin ilk düzeyinde örgütlenmiş eylemleri olarak tanımlanabilmektedir. Henüz bir sınıf olduğunun dahi farkında olmayan ve siyasal

bir tasarrufu olmayan işçilerin ortaklaştığı aşamadır. *15-16 Haziran Eylemleri*'nin en kritik sonucunun, işçi sınıfının bilinç düzeyinin, ekonomik korporatif bilinç düzeyinden bir üst aşamaya taşınması olduğu iddia edilebilir. Zira, *15-16 Haziran Eylemleri* yukarıda da bahsedildiği üzere işçilerin bireysel çıkarlarını aşan, sendikal bir mesele üzerinden zuhur etmekle beraber, meslek ya da fabrika ölçeğinin de ötesinde bir işçi birliği oluşturulmasını sağlamıştır. Bir diğer ifadeyle ekonomik korporatif bilinç düzeyi yerini dayanışma düzeyine bırakmış, farklı sektörlerin işçilerini yeknesak hâle getirmiş ve bir işçi sınıfı bilincini oluşturmaya hizmet etmiştir. Ancak bu eylemler, Gramsci'nin hegemonya teorisinde en üst düzey olan hegemonik bilinç düzeyine ulaşamamıştır. Gramsci'ye göre, bir sınıf, toplumun diğer kesimlerinin taleplerini de temsil edebileceği ölçüde hegemonikleşebilecektir. *15-16 Haziran Eylemleri* özelinde bakıldığında işçi sınıfı, İstanbul kentinde büyük oranda birliğini sağlamış ve talepleri doğrultusunda bir sokak hareketi başlatmıştır. Ancak 1960'lı yıllar boyunca süregiden öğrenci ve/veya diğer hareketlerle kurulan temaslar, ne talepler düzeyinde ne de eylem stratejileri anlamında birliktelik halini alamamıştır. Sadece eylem bazlı destekleme biçiminde sınırlı kalmıştır. Eylem sadece işçi sınıfı ve bu sınıfın talepleri ile sınırlı kalmış; toplumun diğer muhalif kesimleri ile bir eklemlenme süreci yaşayamamıştır. Buna rağmen *15-16 Haziran Eylemleri*, Türkiye'de işçi sınıfı eylemliliğinin somut ve güçlü örneklerinden birisini oluşturması bakımından Türkiye siyasal hayatı içerisinde son derece önemli bir yere sahip olmuştur.

Altmışlı Yıllarda Kürt Siyasal Aktivizmi

CENGİZ GÜNEŞ

1960'lı yıllar, yetmişlerin ortalarından itibaren daha fazla aktifleşmeye ve kitleselleşmeye başlayacak çağdaş Kürt ulusal hareketini biçimlendiren yıllar olarak ele alınır. 1920'li ve 1930'lu yıllardaki Kürt başkaldırılarının askerî güç ile bastırılmalarından sonra devlet otoritesinin Kürdistan'da hâkimiyetini tesis etmesi, 1940'lı ve 1950'li yılların nispeten sakin geçmesine yol açmıştı. Ama bu sessiz gidişat, 1960'lı yılların başlarından itibaren değişmeye ve Kürt sorunu –daha sonra *49'lar Davası* olarak anılacak olan, Kürt siyasî aktivistlerin uzun süren davasıyla birlikte– Türkiye'nin siyasal gündemine tekrar girmeye başlamıştır. Kürt siyasal aktivizminin yeniden canlanmasında, Türkiye'de ve Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerde kapitalizmin gelişmeye başlaması ve bunun sebep olduğu toplumsal dönüşümle birlikte, 1946'da çok partili sisteme geçiş ve eğitimin yaygınlaşması gibi nedenler önemli olmuştur. 1950'li ve 1960'lı yıllar boyunca yaşanılan sosyo-ekonomik ve siyasî dönüşümlerin sonuçlarından, kendisini Kemalizm'in Kürtler üzerinde uyguladığı baskıcı pratiklere karşı konumlandıran yeni bir muhalif söylem doğdu. Özellikle eğitimin yaygınlaşması, Türkiye'deki Kürt kültürel ve siyasal aktivizminde öncü bir rol üstlenmeye başlayan yeni bir Kürt aydın ve siyasî aktivist grubunun oluşmasını sağladı. Bu Kürt aydınları, 1961 Anayasası'nın sağladığı bu sınırlı özgürlükleri kendi siyasî taleplerini yükseltmek, onları daha geniş kitlelere aktarmak ve Kürt toplumunun yaşadığı sorunları dile getirmek için sıklıkla kullandılar.

1960'lı yıllardan itibaren yeni nesil Kürt aydınlarının (Musa Anter, Edip Karahan, Mehmet Ali Aslan, Mehmet Emin Bozarslan, Kemal Burkay, Naci Kutlay, Tarık Ziya Ekinci, Sait Elçi, Sait Kırmızıtoprak vb.) çabalarıyla yeni-

den filizlenmeye başlayan Kürt hareketinin söylemlerinde Kürt talepleri, daha çok sosyo-ekonomik gelişme ve eşitlik talepleri şeklinde dile getirilirler. Daha sonra *Doğu Sorunu ve Çözümü* çerçevesinde sorunsallaştırılan bu talepler, Kürt bölgelerinin azgelişmesinin arkasında etnik bir tercihin yattığını ve mevcut ekonomik politikaların esasen Kürt halkının asimilasyonunu sağlamak için tasarlandığını ifade ederler. Bunu takiben, 1960'lı yılların ortalarında Türkiye İşçi Partisi (TİP) içerisinde örgütlenmeye başlayan Kürt öğrenci ve aydınlar, Kürt ulusal taleplerini sosyalist söylem içerisinde daha sistemli bir şekilde ifade etmeye başlarlar. 1960'ların ikinci yarısı boyunca Kürtlerin sosyal ve ekonomik eşitlik talepleri, TİP'te faaliyet gösteren Kürt sosyalistleri tarafından dile getirilmeye devam edildiler. Buna ek olarak 1960'lı yıllar, 1965'te kurulan TKDP isminde *özerklik yanlısı* bir Kürt hareketinin doğuşuna tanıklık etti. 1960'lı yılların sonuna doğru, *Doğu Mitingleri* olarak anılan kitlesel mitinglerin artışı, Muhalefet odaklı Kürt siyasî aktivizmin yükselmesine, Kürtlerin yoğun yaşadıkları şehirlerde çok sayıda Kürt'ün harekete geçmesine vesile oldu.

Bu yazı 1960'lı yıllarda yaşanan Kürt siyasal aktivizmi ve kitle hareketlenmesinin detaylı bir tartışmasını sunmayı amaçlamaktadır. İlk bölüm, 1960'lı yıllar Kürt siyasal aktivizmini kısaca gözden geçirerek o dönemde *Doğu Sorunu* olarak tarif edilen Kürt sorununa dair tartışmalara odaklanacaktır. İkinci bölümde, 1960'lı yıllarda Kürt siyasal hareketlenmesinde kilit bir rol oynayan aydın ve aktivistlerin yer aldıkları yazı ve dergilere yer verilecektir. Üçüncü bölümde ise, Kürt siyasal aktivistlerin TİP ve TDK'de örgütlenme süreçleri ve siyasal mücadeleleri irdelenecektir. En son bölümde, 1960'ların ikinci yarısı boyunca Kürt siyasal aktivizminin kitleselleşmesi ve 1967'de düzenlenen *Doğu Mitingleri*'nin bağlam ve etkileri tartışılacaktır.

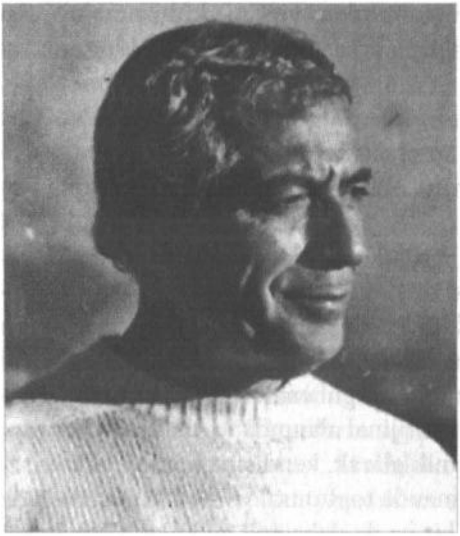
1960'lı Yıllarda Kürt Siyasal Hareketliğinin Yeniden Canlanışı

Kürt aydın ve aktivistlerin *Doğu Sorunu* adı altında dile getirdikleri, Kürt halkında da yankısını güçlü şekilde bulan sosyo-ekonomik ve eşitlik talepleri, 1960'lı yıllar boyunca kamusal alanda tartışıldı. Bu talepler devlet ve hükümetler nezdinde göz ardı edildiler; daha da önemlisi tartışmalar, yapıcı bir diyalogla değil, baskı ve retle karşılanarak bölücülükle eş değer olarak görüldüler. Reddediliş, daha sonraki yıllarda Kürt toplumunda radikalleşmeyi artırarak ayrılıkçı bir söylemin baskın olmasının koşullarını besledi. Çünkü, birçok Kürt açısından baskı ve reddediliş, devletin katı politikasının tipik bir örneği olarak algılandı ve bu da gerçek siyasal değişim için daha güçlü bir karşı koyuşun gerektiği fikrinin birçok aktivist tarafından benimsenmesine yol açtı. Radikalleşmenin 1960'lı yıllarındaki somut örneği olarak, Kürt ay-

dın ve siyasî aktivistlerin, Kürt kimliğinin inkârı ve Kürt kültürüne uygulanan baskının Doğu'nun azgelişmişliğinin arkasındaki nedeni olduğunu savunmaya başlamasını gösterebiliriz.

Bu bölümde, 1960'lı yıllarda Kürt taleplerinin dile getirilmesinde ve Türkiye'deki *Doğu Sorunu*'nun kamusal tartışmasında temel bir rol oynamış olan Kürt aydın ve aktivistlerin faaliyetlerine özellikle bakacağım. Kürt toplumunun siyasallaşmasında ve örgütlenmesinde oynadıkları role bakılırsa, 1960'lı yılların Kürt aydın ve aktivistlerini *organik aydınlar* olarak tanımlamak yerinde bir tespit olur. İtalyan Marksist düşünür Antonio Gramsci organik aydın terimini, hâlâ kırla ya da köylü kitleleriyle güçlü bir bağlantıyı sürdüren kırsal ve geleneksel geçmişten gelen entelektüelleri tanımlamak ve onların siyasal harekette oynadıkları önemli rolü vurgulamak için kullanır: "Ekonomik üretim dünyasında asli bir işlevin orijinal alanında varlık bulan her toplumsal grup, kendisiyle birlikte, organik olarak, kendisine homojenlik ve sadece ekonomide değil ancak aynı zamanda toplumsal ve siyasal alanlarda da kendi işlevinin farkındalığını veren bir ya da daha çok aydınlar tabakası çıkarır."

Kürt organik aydınların sayısı 1940'lı ve 1950'li yıllar boyunca İstanbul ve Ankara'daki üniversitelere ve diğer yüksek eğitim kurumlarına daha fazla sayıda Kürt'ün başlaması ile birlikte artmıştır. Türkiye'deki –İran, Irak ve Suriye'den gelenlerin yanı sıra– çeşitli şehir ve kasabalardan gelen Kürt öğrenciler arasındaki etkileşim, bu öğrenciler arasındaki yoldaşlık duygusunu güçlendirerek, *ortak* Kürt kimliğinin ve ulusal bilincin gelişmesi konusunda daha büyük bir farkındalığa yol açmıştır. Musa Anter'in de *Hatıralarım*'da belirttiği gibi, Kürt öğrencilerin 1941'de kurulan *Dicle Talebe Yurdu* ve 1943'te de Musa Anter tarafından kurulan, *Fırat Talebe Yurdu* gibi belirli öğrenci yurtlarında yoğunlaşması bu süreci kolaylaştırmıştı. Bu yeni nesil öğrenci ve aktivistler, Batı Türkiye'ye 1930'lu yıllarda sürgün edilmiş olan Kürt aktivist ve aydınlar ile temas etmeye başladılar. Yeni aktivist aydınların önde gelen üyeleri arasında, Musa Anter, Edip Karahan, Ziya Şerefhanoğlu, Yusuf Azizoğlu, Mehmet Emin Bozarslan, Faik Bucak, Sait Kırmızıtoprak ve Sait Elçi bulunuyordu. Bu isimlerden son ikisi daha sonra 1965'te TKDP'nin kuruluşunda yer aldı. Edip Karahan ve Musa Anter, Kürt siyasal dergisi *Dicle-Fırat* ve *Deng*'i yayımladı ve Mehmet Emin Bozarslan Kürt destanı *Mem-û-Zin*'i Türkçeye çevirdi. Kemal Burkay, Tarık Ziya Ekinci, Mehmet Ali Aslan, Mahmut Baksi ve Canip Yıldırım'ın da aralarında bulunduğu çok daha fazlası ise TİP içinde aktiflerdi ve daha sonra da 1960'lı yılların sonu süresince *Doğucu* hareketin oluşumunda öncü bir rol oynadılar. Üstelik, Musa Anter 1940'ların ortasında *Kürtleri Kurtarma Cemiyeti*'nin kuruluşunda yer almasını *Hatıralarım*'da şöyle tanımlar: Cemiyet'in amacı Kürt öğrenciler arasında ulusal bilinci ve dilleri, kül-

Musa Anter, 20 Eylül 1992'de Diyarbakır'da uğradığı silahlı saldırı sonucu öldü.

türleri ve Türkiye'deki konumları hakkında farkındalığı artırmaktı. Türkiye'de Kürt siyasal aktivizminin yeniden doğuşu, aynı zamanda Irak Kürdistanı'ndaki Kürt hareketinin ve Avrupa'daki Kürt öğrenci aktivizminin yeniden canlanmasıyla da örtüşür. 1950'li yılların sonu ve 1960'lı yılların başından itibaren, Avrupa'daki Kürt siyasal aktivizmi, *Kürdistan* isimli bir dergi yayımlayan *Avrupa Kürt Öğrenci Topluluğu*'nun ve 1961'de Hollanda'da Kürt kültürü ve siyasal mücadeleyi teşvik etmeyi amaçlayan *Uluslararası Topluluk Kürdistan*'ın kurulmasıyla yükselmeye başladı. Bu kurumun ana faaliyeti, 1961 ve 1970 arasında (bazen düzensiz olarak yayınlanmakla birlikte) Kürt toplumu, kültürü ve dilinin çeşitli yönlerini kapsayan ve Kürt mücadelesi ve Kürtlerin yaşamları üzerine haber ve analizler sunan aylık bir haber dergisi olan *Kürt Gerçekleri ve Batı-Asya İlişkileri*'nin çıkarılmasıydı.

1960'lı yıllar, en başta dergi yayımlamak olmak üzere, kültürel faaliyetlerde kayda değer bir artışa tanıklık etti. Yeni anayasanın sağladığı diğer sivil hakların yanı sıra düşünce, ifade, örgütlenme ve yayımlama özgürlüğünü kapsayan yeni siyasal özgürlükler ve haklar, faaliyetlerdeki bu artışı kolaylaştırmıştı. Üstelik, yeni anayasayla üniversitelere daha fazla özerklik tanınmış ve daha önemlisi işçilerin *grev hakkı* kabul edilmişti. Böylesi özgürlükler, taleplerini ifade etme ve endişelerini dile getirme konusunda muhalif gruplara daha fazla alan tanıyorlardı. İşçilerin ve köylülerin çıkarlarını koruyacak örgütlenmeler oluşturulmuş; işçi sınıfının sayısındaki artış, 1960'lı yıllar boyunca işçi-sınıfı hareketinin radikalleşmesinde bir artışla el ele gitmişti. Ayrıca, Azad Zana Gündoğan'ın "50. Yılında TİP ve Doğulular: Sosyo-Mekânsal Bir Bakış Denemesi" başlıklı makalesinde de dile getirdiği gibi, 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'nin batısına artan Kürt göçü ile batı metropollerinde sayısı hızla artan Kürtler arasında artan bir dayanışma, kültürel ve sosyal kaynaşmaya tanıklık etmiştir. Böylece Kürt kimliğinin farklı mekânlarda yeniden inşa edilmesinin koşulları artmıştır.

1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılların başında, Kürt aktivistlerin tutuklanması ve yargılanması gibi, dikkatleri Türkiye'deki Kürt sorununa çeviren,

medyada dinamik bir tartışmaya yol açan ve gündemi sarsan olaylar gelişmişti. Bu tartışmalar, giderek artan bir şekilde, Kürtler ve Türkiye arasındaki ilişkilerin baskıcı niteliğini öne çıkarmaya başlamış ve Kürtlerin deneyimlediği ayrımcılık üzerine odaklanmıştı. Kürt yazar Musa Anter'e *İleri Yurt* gazetesindeki köşe yazıları için birçok dava açılmıştı; ama bu davalar içerisinde özellikle, 31 Ağustos 1959'da halktan oldukça ilgi gören Kürtçe şiiri *Kımıl*'ı yayımladığı için açılan dava ayrı bir öneme sahiptir. Türkiye'de ulusal gazetelerde yazan çok sayıda yorumcu, Kürt dilinde bir şiir yayımlanmasına dinmeyen bir öfke göstermişlerdi. Ne var ki, Anter'in anılarında da değindiği gibi bu durum, tersine, birçok Kürt'ü harekete geçirmiş; özellikle İstanbul'daki Kürt öğrenciler gazete ve Musa Anter'e destek telgrafları göndermiş ve halktan birçok kişi duruşma süresince mahkeme salonunun önünde toplanmıştı.

Doğu Sorunu'na halkın dikkatini çeken ilk büyük olay, 17 Aralık 1959'da tutuklanan ve davaları 1967'ye kadar süren, başlangıçta sayıları 50 olan Kürt öğrenci ve aktivistleri (biri gözaltı sırasında ölmüştür) kapsayan *49'lar Olayı* olarak bilinir. Kürt öğrenci ve aktivistlerin tutuklanması, bölgede artan Kürt milliyetçiliği tehdidinin önünü almak için olası bir ölüm cezasıyla yüksek sayıda Kürt'ü cezalandırmak için bir hükümet komplosuyla bağlantılıydı. Ayşe Hür'ün *Taraf*'ta yayınlanan "Kürtleri 'İmha Etmek' Fikri Kime Aitti?" başlıklı makalesinde de üzerinde durduğu gibi Hükümet MİT'e, bir *Kürt raporu* hazırlaması için *gizli* talimatlar vermiş, raporda bin ve iki bin beş yüz arasında Kürt'ün ayrılıkçı faaliyetleri nedeniyle yargılanması ve idam edilmesi tavsiye edilmişti. Rapor, şüphelilerin Türkiye'de *bölücüler*, yabancı medyada ise *komünistler* olarak ilân edilmesi tavsiyesinde bulunuyordu. Tutuklanma için kullanılan kolaylaştırıcı neden, Türk milliyetçisi siyasetçi Asım Eren'in 1959'da yaptığı bir yorumu kınayan 102 Kürt öğrenci tarafından imzalanan bir kamusal bildiriydi. Basının oldukça ilgisini çeken bir konuşmasında Eren, Irak Kürtlerinin Kerkük'teki Türkmenlere saldırısına karşı misilleme için Türkiye'deki Kürtlere intikam saldırısını savunmuştu. Naci Kutlay'ın *49'lar Dosyası* başlıklı çalışmasında da belirttiği üzere, tutuklanan Kürt aktivistler, *Kürtçülük* ya da Kürt milliyetçiliğini teşvik etmekle suçlanmış ve "Devlet topraklarının ayrı kısımlarını ve devletin birliğini zayıflatma faaliyetlerinde, yabancı devletlerin yardımıyla, yer almak" ve "Ulusun birliğini zayıflatacak faaliyetlerde yer almak"tan yargılanmışlardı. Gözaltına alınanlar, delil yokluğundan Ocak 1961'de serbest bırakıldılar. Sürüncemeli bir yasal sürecin ardından sanıklar, nihayet, 1964'te suçsuz bulundu. Bununla birlikte, yargılananlar ulusal duyguları zayıflatmak için bir örgüt oluşturmakla suçlandıklarından, bu davanın sona erdiği anlamına gelmiyordu. Uzun süre devam eden *49'lar Davası* ve yaygın medya yayını, Kürt meselesine kamu ilgisi çekmiştir. Bu, 1938'deki Dersim isyanının merhametsiz-

ce bastırılmasının ardından, Türkiye'de Kürtlerin yer aldığı en dikkat çekici hadiseydi ve yukarıda bahsedilen, oldukça tanınmış Kürt aktivist ve kişileri de kapsıyordu.

Yaşar Karadoğan'ın *Kürd Demokratik Mücadelesinde Bir Kilometre Taşı: 1967-1969 Doğu Mitingleri ve Kürd Uyanışı*'nda belirttiği üzere, keyfi tutuklama ve siyasal baskının benzer örnekleri, 1960'lı yılların başında da devam etti. 27 Mayıs 1960'taki ilk askerî darbeden kısa süre sonra, 485 Kürt aşiret lideri ve büyük toprak sahibi gözaltına alındı ve ardından bu kişilerin 55'i Güney ve Batı Türkiye'ye sürgün edildi. Bunu 29 Haziran 1963'te 23 Kürt aktivistinin gözaltına alınması ve tutuklanması izledi. Tutuklananlar arasında Irak Kürtlerinden bazı isimler ve Sait Elçi, Medet Serhat, Yaşar Kaya, Musa Anter, Ziya Şerefhanoğlu ve Edip Karahan gibi *49'lar Davası*'nın parçası olarak yargılanan aktivistler de bulunuyordu ve bu kişiler, "Devletin birliğine zarar vermek ve tehlikeye atmakla devletin egemenliği altındaki toprakları parçalara ayırma faaliyetlerinde yer almak"la suçlandılar; Yaşar Kaya'nın *23 Kürt Aydını* başlıklı çalışması bu sürecin izlerini sürer.

1950 yılında Türkiye'nin çok partili seçim demokrasisine geçişi, Kürtlerin ana akım siyasî partiler ve sivil toplum örgütleri aracılığı ile siyasete katılımını önemli şekilde değiştirdi. Özellikle, DP'nin Kürtler ile ilişkilenmesi, Kürt feodal ve dinî elitleri, devlet ve Kürt köylü kitleleri arasında bir bağlantı olarak eski konumunu yeniden tesis etmesini sağladı. 1950 yılındaki seçimlerde DP, Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerdeki tabanını sağlamlaştırmak ve seçmen desteğini seferber etmek için aşiret ve dinî elitleri siyasete dâhil etmeye başladı. 1930'lu yıllarda Batı ve Güney Türkiye'ye sürgün edilen Kürt aşiret reislerinin ve şeyhlerin dönüşünü sağladı. Daha sonraki yıllarda, aynı taktik diğer merkez sağ partiler tarafından da kullanılacaktı. Kürt seçmenlerin desteğini kazanmak için siyasî partiler, 1960'lardan başlayarak, Kürt kanaat önderlerini ya da kalabalık kabilelerden aşiret reislerini milletvekili adayları olarak göstermeyi tercih ettiler. Örnek olarak, Van civarında etkili Bruki Aşireti ileri geleni Kinyas Kartal 1965'te Van'dan milletvekili seçildi. Pinyanişi Aşireti'nin önde gelen ailesi olarak anılan Zeydan ailesinden Ahmet Zeydan, 1961'de CHP Hakkâri milletvekili olarak seçildi.

YTP'nin kurulması da, saflarında eski DP'li birçok Kürt siyasetçi de bulunduğundan, kayda değer bir gelişmeydi. YTP, siyasal kutuplaşmaya karşı çıkan merkezci bir siyasal partiydi ve Türkiye'de istikrarlı bir demokrasi tesis etmek için kişisel özgürlükler ve demokratik normlar inşa etme ihtiyacını savunuyordu. Parti aynı zamanda, demokratik rejimi güçlendirmek ve pek çok dengesizlik ve eşitsizliğin çözümü için ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla devletin ekonomiye müdahalesini de gerekli görüyordu. YTP, siyasal programında aleni Kürt taleplerini dile getirmese de, saflarına birçok

Kürt'ü katmayı ve Kürtlerden geniş bir destek kazanmayı başarmıştı. Parti 1961 genel seçimlerinde ulusal oyların % 13,73'ünü almayı başarmış, parlamentoda 54 sandalye kazanarak 1962-1965 yılları arasında hükümetin küçük koalisyon ortağı olmuştu. Parti, 6 bakanlıktan sorumluydu ve Sağlık Bakanı da Doğu ve Türkiye'nin geri kalanı arasındaki eşitsizlik hakkında medyaya çeşitli açıklamalarda bulunmuş ve daha fazla devlet yatırımı gerektiğini belirtmiş olan Yusuf Azizoğlu'ydu. Azizoğlu, Diyarbakır Silvan'da toprak sahibi bir aileden gelen bir tıp doktoruydu ve YTP'de yer almadan önce aktif olarak DP'de siyasete katılmıştı. Buna ek olarak, Doğu'yu kalkındırma ihtiyacı, 1969 seçimleri için partinin vaatlerinden birisiydi (YTP, 1969: 6). Sosyo-ekonomik eşitlik ve Kürt bölgesinin gelişimi için benzer talepler, aşağıda tartışacağım gibi yayımladıkları dergilerde en dikkat çekici şekilde Kürt aydınları tarafından seslendiriliyordu.

Müdafi Gazetecilik Örnekleri Olarak *Dicle-Fırat* ve *Yeni Akış* Dergileri

1960'lı yılların başı, yeni nesil Kürt aydın ve siyasî aktivistler tarafından yayımlanan Kürt siyasal ve kültürel dergilerinde bir artışa tanıklık etti. *Dicle-Fırat* (1962-1963), *Deng* (*Ses*, 1963), *Reya Rast* (*Gerçek Yol*), *Roja Newe* (*Yeni Gün*, 1963) *ve Yeni Akış* (1966) dâhil bu yayınlar, Türkiye'deki *Doğu Sorunu* ve Kürtlerle ilgili kamusal tartışma ve münazaraları artırmada başarılı oldular. Buna ek olarak, 1960'lı yıllarda Kürt kültürü ve siyasal hayatı hakkında başka eserler de yayımlandı: 1965'te bir Kürtçe dilbilgisi kitabı, 1967'de Musa Anter tarafından hazırlanan Kürtçe-Türkçe sözlük ve 1968'de Mehmet Emin Bozarslan'ın Kürt dili üzerine yazdığı bir kitabın yayınlanması, yine Mehmet Emin Bozarslan tarafından Kürt ulusal destanı *Mem-û-Zin* 1968'de Türkçeye çevirisi ve Latin harflerinin kullanıldığı Kürtçe aslıyla birlikte yeniden basımı bu dönemde oldu. Mehmet Emin Bozarslan, Türkiye'deki Kürtler arasında oldukça popüler olan *İslâmiyet Açısından Şeyhlik-Ağalık* başlıklı kitabını 1964'te ve *Doğu'nun Sorunları* başlıklı kitabını ise 1966'da yazdı. Böylelikle, Kürt aydın ve siyasî aktivistler

Çevirisi Mehmet Emin Bozarslan tarafından yapılan *Mem-û-Zin* 1968'de yayımlanmıştı.

kendileri için devam etmekte olan kamusal tartışmaya müdahale etme fırsatı yakaladılar ve Kürt kitlelerin düşüncelerinin ve tepkilerinin şekillenmesine katkı sunarak, kitlelerin siyasallaşmasına yardımcı oldular.

Dicle-Fırat

Bu bölümde, sekiz sayı çıkabilmiş ve en uzun ömürlü dergi olmasından dolayı detaylı bir şekilde *Dicle-Fırat* üzerine odaklanıyorum. Kürt aktivistlerinin *Doğu Sorunu* mücadelesi ve farkındalık yaratmak için ana materyali olarak *Dicle-Fırat*, bölgenin acil siyasal ve sosyo-ekonomik sorunlarını yansıtan Doğu'nun *sesi* olma arzusu ile yayın hayatına başladı. Derginin editörü Edip Karahan, başlangıç başyazısında *Dicle-Fırat*'ın amaçlarını, "Doğu'nun kültürel ve ekonomik gelişimine doğru çalışmak ve sorun üzerine doğabilecek görüş farklılıklarını birleştirmek ve ele almak" olarak belirtmiştir. Dergi, bölgesel meseleler üzerine düşünümler sağlamanın yanı sıra, sorunların daha geniş boyutta tartışılması için bir platform oluşturmak için çabalamaktaydı. Bu nedenle, esas olarak bölgenin azgelişmişliği ve ekonomik geri kalmışlığı üzerine odaklanan makaleler yayımlanmıştır. Buna ek olarak dergide, Kürt dili, edebiyatı, şiiri, tarihi ve Kürtlerin kökeni üzerine de çeşitli makaleler bulunuyordu. Tarih ve Kürtlerin kökenleri üzerine makaleler, akademik bir tarzda kaleme alınmıştı ve asıl olarak çoğunlukla İngilizce, Fransızca ve Arapçada yazılmış tarih üzerine akademik çalışmaların gözden geçirilmesinden oluşuyordu. Bu makaleler, devletin Kürtlerin aslen Türk kökenli olduğu iddiasına karşı çıkıyor ve bölgedeki Kürt varlığının izlerini, MÖ 8. yüzyıldan günümüze Urmiye Gölü (Batı İran) ve Kuzey Mezopotamya'da yaşayan *Kardukiler* ve *Gutiler* antik geçmişine kadar götürüyordu. Böylesi antik gruplara bağlantı, aynı zamanda dil aracılığıyla da kurulmuş ve Kürtçenin Hint-Avrupa dil ailesi içinde farklı bir dil olması, Türk kökene karşıt olarak Kürtlerin bir Hint-Avrupa kökeni taşıdığına işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Üstelik, Kürt dili, edebiyatı ve şiiri üzerine makaleler, Kürt dilinin ayırt edici farklılığını göstermenin yanı sıra, aynı zamanda Kürtlerin kendi miras ve kültürleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmalarını sağlamıştır.

Dicle-Fırat aracılığı ile geliştirilen ve kitlelere aktarılan Kürt organik aydınlarının söylemi, asıl olarak Kürtlerin yaşadığı bölgeler ile Türkiye'nin geri kalanı arasındaki ekonomik eşitsizliğe odaklandı ve yaygın eşitsizliğin varlığının, Doğu'nun geniş ölçüde bir *mahrumiyet bölgesi* olarak kabul edilmesi anlamına geldiğine dikkat çekti. Kürt organik aydınlarının söyleminde yaygın eşitsizliğin varlığı, ulusun birliğinin ve devletin tüm vatandaşları arasında siyasal eşitliğin var olduğu iddiasının altını kazıyordu. Organik entelektüeller, genel olarak doğu bölgelerini geliştirmek ve sosyo-ekonomik ve böl-

gesel eşitsizliği çözmek için acil ve kapsamlı devlet yatırımının gerekli olduğu iddiasını sıklıkla yineliyordu. Bölgenin geri kalmışlığının nedenleri, açık bir şekilde, özellikle de eğitim ve sağlık altyapısı alanlarındaki, devlet yatırımının yokluğu ve bölgenin toplumsal gerçeklerini göz ardı eden politikalar izlemek olarak belirtiliyordu. Beş yıllık kalkınma planı üzerine 1963'te yayınlanan bir makalesinde Yaşar Kaya, devletin sadece ekonomik sektörlere odaklanması ve bölgeleri göz ardı etme politikasını eleştirdi. Kaya var olan kalkınma planının, Doğu ve Güneydoğu bölgelerine özgü meseleleri ele alan bir bölgesel kalkınma planıyla desteklenmesi gerektiğini savundu. Aslında, Doğu'nun azgelişmişliği, devletin bölgedeki bilinçli ihmalinin bir sonucu olarak görülüyordu. Edip Karahan *Dicle-Fırat*'ta 1962'de yayınlanan makalesinde şu noktaların altını çiziyordu:

> Doğu yüzyıllardan beri ihmal edilmiş, bu ihmal neticesinde bir mahrumiyet bölgesi haline gelmiştir. Bu ihmal, Cumhuriyet devrinde de devam etmiştir. Hangi partiye mensup olursa olsun gelmiş geçmiş bütün politikacılar, Doğu halkını ve aydınlarını sindirmek için Doğu'yu, sistemli ve maksatlı olarak Türk ve Dünya efkârına taassup, cehalet ve medeniyet düşmanı bir yer gibi göstermişlerdir.

Edip Karahan *Dicle-Fırat*'ta yayınlanan "Doğu Kalkınması ve Yanlış Görüşler" başlıklı bir başka makalesinde, Doğu'nun bilinçli ihmalinin, devletin izlediği ekonomik kalkınma politikaları gibi, Doğu halkının kültürel asimilasyonunu kolaylaştırma amacını taşıdığını savunuyordu:

> Kalkınma maddi ve manevi cepheleriyle bir bütün teşkil eder. Birini diğerine feda etmeye imkân yoktur. Geçmişte Doğulu anadilini, örf ve âdetlerini unutsun diye Doğu ihmal edildi. Günümüzde aydınlar ve politikacılar bir an önce Doğu'nun kalkınmasını istemektedirler. Burada da gaye yine Doğu'yu mas etmektir.

Üstelik Karahan, devletin Doğu'nun kalkınmasıyla ilgili her tartışma ve müzakereyi bastırmasını, ayrımcılığın bir başka formu olarak yorumlamakta ve eleştirmektedir. Özellikle de, Doğu'nun her bölgesel talebini bölücülükle yaftalamak ele alınmış ve Türkiye'deki diğer bölgelerin değil de neden sadece Doğu'nun kalkınmasının savunulmasının bölücülük olduğu soruları yükseltilmiştir.

Dergilerin teşvik etmeye çalıştığı tartışma –başyazılarda olduğu kadar çeşitli makalelerde de– ekonomik kalkınmanın toplumsal ve kültürel yönlerinin sorunsallaştırılmasıydı. Özellikle de bölgenin ekonomik gelişiminin onun kültürel ve toplumsal gelişiminden ayırılamayacağı savunuluyor ve devlet toplumun yalnızca ve yalnızca maddi kalkınmasına odaklanmakla

eleştiriliyordu. Edip Karahan'ın kelimeleriyle söylersek, ekonomik kalkınma, Doğu halkının "...dilini, geleneklerini ve bölgesel farklılıklarını, kısaca etnik ve dilsel varlığının yıkımı"nı hedeflememelidir. Bu argüman, devletin asimilasyon politikalarının eleştirisi ve Kürt kültürel ve dilsel farklılıklarının kabulü çağrısını birleştiriyordu. Bununla birlikte eleştiri, Kemalizm'in ve pratiklerinin detaylı bir eleştirisine dönüşmüyor, ancak Türk medyasındaki yazarlarla Türk milliyetçisi siyasetçiler tarafından yapılan ve kültürel asimilasyonu kalkınmanın bir önkoşulu olarak gören açıklamalara bir yanıt olarak geliştiriliyordu.

Millî Yol ve *Ötüken* gibi milliyetçi yayınlar, Kürt toplumunu eleştiren ve Kürtleri aşiret ve gerici ve Türkiye'nin kalkınmasının bir engeli olarak gören makaleleri düzenli olarak basıyorlardı. Söz gelimi, *Millî Yol* 20 Nisan 1962 tarihinde yayımlanan sayısında, Kürtlerin topraklarından sürülmesi ve Kırgızistan ve Kazakistan'dan etnik Türklerle değiştirilmesini önerecek kadar ileri gitmişti. Edip Karahan ve Sait Elçi, *Dicle-Fırat*'taki makalelerinde bu dergilerin söylem ve politikalarını eleştiriyorlardı. Böylesi görüşler, çeşitli üst düzey politikacılar tarafından da tekrarlanmıştır. Örneğin, *Dicle-Fırat*'ta Aralık 1962'de yayınlanan makalesinde Sait Kırmızıtoprak'ın aktardığı kadarıyla, AP'nin kurucusu ve eski Genelkurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala, Kürt toprak sahipleri ve şeyhlerinin Kürt toplumu üzerindeki etkisini kırmak ve Kürt bölgelerinde Türklüğü geliştirmek amacıyla devletin sert önlemler alması gerektiğini savunmaktaydı. Böylesi *–ırkçı* ya da *Doğu-karşıtı* olarak tanımlanan– açıklamalara karşı koymak ve Kürt eşitlik iddialarını desteklemek için organik entelektüeller *ulusun birliği*nin Türk milliyetçi yorumunu eleştirmişti:

> Bir bölge halkının Türklük camiası içinde dilini konuşması, diliyle yazıp okuması neden bu kadar tehlikeli görülüyor, anlamıyoruz? Modern millet telâkkileri münhasıran tek dili gerektirmez. Tek dil konuşan toplumlar olduğu gibi çok dil konuşan toplumlar da vardır. Kesret içinde vahdet pekâlâ mümkündür. Ve bu vahdet tek dil konuşan toplumların meydana getirdikleri vahdetten daha az kuvvetli değildir (Edip Karahan, *Dicle-Fırat*, Kasım 1962: 4).

Onların görüşüne göre, Kürt kültürel farklılıklarına saygı göstermek, kalkınma ve entegrasyon politikalarını daha başarılı kılacaktır. Sol tandanslı haftalık gazete *Yön*'de yayımlanan ve *Dicle-Fırat*'ın Nisan 1963 sayısında yeniden basılan makalesinde Sait Kırmızıtoprak –"Doğu'nun gelişmesiyle ilgili olarak yanlış varsayımlar"a ilişkin olarak– Kürtleri Türk toplumuna entegre etmek istiyorsa, devletin zora dayalı asimilasyon politikasına bir son vermesi gerektiğini belirtmiştir. Asimilasyon politikası, beklenen sonuçların hiçbirisini üretmemişti ve devlet, devletin Kürt halkına mesajını iletmeyi kolaylaş-

tıracağından toplumsal ve ekonomik modernleşmeyi başarılı bir şekilde sürdürmek için Kürt dilinin kullanımına izin vermeliydi. Her şeyin ötesinde, Kırmızıtoprak Kürt dilinin yasaklanmasının, sosyo-ekonomik kalkınmanın başarmayı hedeflediği siyasal, toplumsal ve ekonomik eşitlik ilkeleriyle çeliştiğini savunmaktadır. Bu nedenle, ekonomik kalkınma politikalarının başarılı olabilmeleri için kültürel ve toplumsal faktörleri göz önüne alması gerektiği ifade edilmiştir.

Ayrıca, Edip Karahan Türk milliyetçisi medyanın Kürtlere karşı yaptığı çeşitli açıklamaları kınamadan önce ulusal birlik ve beraberlik kavramından ne anladığını netleştirmiştir:

> Bize göre birlik ve beraberlik mefhumları şöyle tarif edilebilir: Bir kısım vatandaşların diğer bir kısım vatandaşlar üzerinde tahakküm tesis etmelerine meydan vermemek, bütün vatandaşları ırk, din, mezhep, dil farkı gözetmeksizin kanun karşısında müsavi kılmak, vatanın bütünlüğünü ve millet fertlerinin kardeşçe yaşama halini ihlâl eden hareketleri mevki ve mansıba bakmaksızın tecziye etmek.

Bu okuma, Kemalizm'i Kürt hakları ve taleplerini kabul etme yetisine sahip yurttaşlık milliyetçiliği olarak kabul eder ve Kemalizm'le, Kürtleri reddeden ve *Doğu*'yu ilkesel düşman olarak gören Türk milliyetçiliği akımlarının çok daha dışlayıcı pan-Turancı biçimleri arasında bir ayrım yapar. Bu ayrım, Türk milliyetçiliğinin bu akımının (onlar tarafından bir *faşizm* biçimi olarak tanımlanan) temsil ettiği tehlikelere dikkat çekmiş olan Sait Elçi ve Sait Kırmızıtoprak tarafından çeşitli makalelerde kapsamlı şekilde açıklanmıştır. Faşizmin tehlikeleri hakkında alarma geçme ihtiyacı gazetelerin çeşitli başyazılarında ve ayrıca diğer makalelerde yankılanmış, aynı zamanda Kürt halkının 1946'da çok partili demokrasiye geçişten bu yana demokratik harekette içerisinde oynadığı önemli rolü vurgulanmıştır: "...Doğulular, faşizme ve faşist anti-demokratik yasalara karşı mücadelelerinde Türkiye'nin demokratik güçlerini desteklemelidir." (Sait Kırmızıtoprak, *Dicle-Fırat,* Aralık 1962: 2; ayrıca, Edip Karahan, *Dicle-Fırat*, Nisan 1963: 1). Böylesi bir ifade, organik entelektüellerin dile getirdiği Kürt taleplerinin demokratik doğası üzerine vurgusunu göstermek bakımından önemlidir. Üstelik bu yaklaşım, Kürtleri, sosyalistleri, işçileri ve gençliği (*Faşist* ya da *Turancı* olarak tanımlanan) Türk milliyetçilerine karşı demokratik bir harekette bir araya getirmeyi amaçlayan bir siyasal sınırlar çizimi gösterir. Sait Kırmızıtoprak bu konuda şu noktaların altını çizer:

> Kısaca Türkiye'deki seyrine değindiğimiz ırkçı faşizm saldırgan, despot ve vurguncu mahiyeti icabı Doğu insanlarına düşmandır. Bu itibarla halkçı, dev-

> rimci aydınlar, gençlik ve işçiler kadar Doğulular da ırkçı faşizme karşı uyanık bulunmak, antifaşist demokratik cephede savaşa hız vermek zorundadırlar.

Bu tanımlama, birçok Kürt entelektüelinin demokratik yönelimini ve demokrasi için daha geniş bir hareketin, yükselişte olduğu gözlemlenen antidemokratik ve Kürt karşıtı unsurların yenilmesi için vazgeçilemez olduğu yönündeki ortak görüşlerini açığa çıkarır. Türkiye'nin ilerici siyasal ortaklıkları, Kürt aktivistlerin daha genel bir demokratik harekete ve demokratik bir Türkiye içinde hakları ve taleplerine erişmeye olan bağlılıklarına işaret eder. Kürt taleplerinin siyasal eşitlik için talepler olarak algılandığını fark etmek ayrıca ilginçtir. Bununla birlikte, Kürt aktivistlerin bu aciliyeti, müttefikleri olarak tanımladıkları diğer Türk gruplarının çoğu tarafından paylaşılmamıştır ve kitle tabanlı geniş bir demokratik hareketi inşa etme görevinin çok daha güç ve beklendiğinden daha zorlu olduğu görülmüştür.

Yeni Akış

Yeni Akış dergisi Mehmet Ali Aslan tarafından Ankara'da yayımlandı. Dergi genellikle TİP'in içerisinde aktif olan Kürt sosyalistlerinin görüş ve düşüncelerini içeren yazılarından oluşmaktaydı. Toplam dört sayı yayımlanmış olan *Yeni Akış*'ın ilk sayısı *Kürt Meselesi* başlığı ile Ağustos 1966 yılında çıktı. Türkiye'de devam eden *Doğu Sorunu* tartışmalarının bir yansıması olarak algılanabilecek olan ilk sayı, konu ile ilgili farklı siyasî görüşlerdeki kişilere ait yazıları derledi. Örneğin, İsmet Tümtürk'ün *Millî Yol* dergisinde çıkan ve *Doğu Sorunu*'nu çözmek için Kazak aşiretlerini sınır boyuna yerleştirmeyi önerdiği *Doğunun Derdine Çare* başlıklı yazısı, Nihal Atsız'ın *Kürtler ve Komünistler* başlıklı *Ötüken* dergisinde çıkan yazısı ve İlhan Selçuk'un *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan *Kürt Meselesi* başlıklı yazıları dergide yer aldı. Bu yazılarda ifade edilen görüşlere karşılık olarak tartışmada Kürtlerin bakış açısını yansıtan başka yazılar da yer almıştı: *Ali Dicleli* mahlası ile Kemal Burkay'ın *Susan Doğu* yazısı buna örnek olarak verilebilir. Genel olarak bakılırsa, derginin yayımladığı yazılarda daha önceki yayınlarda Kürt aydın ve aktivistlerin geliştirdiği söylemde ifade edilen Kürt dili ve kültürü üzerindeki baskıların son bulması ve Doğu'nun azgelişmişliğini çözmek için devletin daha kapsamlı kalkınma planı uygulaması gerektiği gibi fikirler ifade edildi. Derginin ikinci sayısı *Doğu ve Deprem* başlığı ile Eylül 1966'da çıktı. İkinci sayının başyazısı, Kürtlerin *Doğu Sorunu* tartışmasında yaşadıkları siyasî baskıyı şu açık ifadeler ile sorunsallaştırdı:

> Doğu Sorununu ortaya attınız mı, tartışılmasını istediniz mi ve hele Doğu halkını gerçek adıyla adlandırdınız mı hükümet, emniyet, siyasî partiler,

gençlik kuruluşları, basın koro halinde "aman Kürtçüler", "aman millî tehlike", "aman komünist veya Amerikan tahriki" diye bağırıyor, saldırıya geçiyorlar. Ne ister bunlar. Doğulu vatandaşın bütün baskılardan uzak güvenlik içinde insanca yaşama imkânlarına kavuşmasına neden karşı çıkılır. Doğu halkının uyanışı neden "millî felaket" olarak görülür. Bu alerjilerinin, bu ürküntünün, bu korkunun, bu telaşın sebebi nedir?

Bu sayıda çıkan Mehmet Ali Aslan'ın *Baran* ve *Abdülkadir Yıldırım* mahlaslarıyla kaleme aldığı iki yazı, doğrudan ifadeler ile Kürt karşıtı fikirler beyan eden yazarları eleştirdi. Bu eleştiride, bu yazarlar ırkçı-Turancı olarak tanımlandı ve Kürtler için oluşturduğu tehlikelere dikkat çekildi. Aynı zamanda, siyasî aktörlerin konu ile görüşlerini içeren yazılar yayımlayarak dergi, Kürt sorunu tartışmalarının odak noktası haline gelmeye çabaladı. Buna örnek olarak ikinci sayıda yayımlanan YTP Hakkâri milletvekili Ali Karahan'ın *Doğu Meselesi* başlıklı yazısı ile derginin dördüncü sayısında yayımlanan TİP Diyarbakır milletvekili Tarık Ziya Ekinci'nin *Türkiye'de Doğu Sorunu'nu Doğuran Gerçek Nedenler* başlıklı yazılar verilebilir.

Yeni Akış'ın ilk sayısı "Doğu Sorununu Tartışıyoruz" kapağıyla Ağustos 1966'da yayımlanmıştı.

Yeni Akış'ın üçüncü ve dördüncü sayıları *Doğu Sorunu*'nun farklı boyutlarını ve Kürt taleplerini dile getirdi. Kemal Burkay'ın *Her Şey Açıkça* başlıklı yazısında Kürtlerin inkârı ve üzerindeki millî baskıyı eleştirmekte ve bu baskıyı haklı çıkarmaya çabalayan *Kürtlerin millet olmadıkları* gibi iddialara da karşı çıkmakta idi. Aynı zamanda, Kürt meselesinin sadece feodalizmin bölgede devam etmesi veya ekonomik geri kalmışlık olmadığı vurgulanmaktaydı:

> Bugün Türkiye'de yaşayan herkes de biliyor ki, Türkiye'de önemli oranda Kürtçe konuşan vatandaş vardır. Hele Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da halkın büyük çoğunluğu Kürtçe konuşur. Bunu hepimiz biliyoruz; ben de, siz de, öteki de. Özel konuşmalarımızda yeri gelince bunu söylüyoruz da. Ama resmen Türkiye'de Kürt yoktur! Hükümetler Türkiye'de böyle bir meseleyi yok saymışlardır.

Benzer şekilde, Mehmet Ali Aslan'ın *Sosyalizm ve Kürtler* başlıklı yazısında da, bölgesel eşitsizlik sorunsallaştırılmakta, buna yol açan sömürü düzeninin varlığının vurgulanması aracılığı ile meselenin ekonomik eşitsizlikten başka bir yanı olduğu ifade edilmektedir:

> Etnik meseleyi görmezlik edemeyiz. İktidarlar bugüne Türkiye'de Türk'ten başka etnik gurupların olmadığını resmî görüş olarak ortaya atmıştır. Fakat uygulama bunun tersi olmuştur. Kürtçeyi yasaklamak, Kürtleri askerî okullara almamak, doğunun kalkınmasını savunanları "Kürtçülük" isnadıyla yakalamak gibi davranışlarla kendi kendilerini tekzip etmişlerdir.

Yeni Akış dergisi, 1960'li yılların ortalarında *Doğu Sorunu*'nun sorunsallaştırılması ve Kürtlerin özgün siyasal ve sosyo-ekonomik taleplerinin dile getirilişini anlamamız için bize önemli bir pencere sunmaktadır. O dönem siyasal hareketlenmede belirleyici bir rol oynayan faktörler, örneğin Kürtlerin yaşadıkları baskı ve ayrımcılık, kimliklerinin inkâr edilmesi, sıklıkla yaşadıkları keyfi şiddet ile genel baskının yanı sıra gitgide artmakta olan pan-Türkçü milliyetçi tehditler de *Yeni Akış* dergisinde yayımlanan yazılarda ön plana çıkan konular olmuştur.

Örgütlü Muhalefet Çabaları: TKDP ve TİP

1960'ların ikinci yarısı, Kürt aktivizminin daha örgütlü bir forma doğru evrimine tanıklık etmiştir. Irak Kürt hareketinin lideri Mustafa Barzani'nin 1958 yılında Irak Kürdistan'ına geri dönmesi ile birlikte 1961 yılında yeniden canlanmaya başlayan ulusal mücadele, bu gelişme üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Irak'taki Kürdistan Demokrat Partisi'ne (KDP) benzer bir özerklik yanlısı programı savunan TKDP'nin kuruluşu bu etkinin somut bir örneğidir. TKDP, 1960'larda Türkiye'de kurulmuş ve gizlilik içerisinde faaliyetlerini yürüten bir parti idi. Ama, kuruluşundan kısa süre sonra parti içsel bölünmeler yaşamış ve Ocak 1968'de çok sayıda önde gelen üyesi tutuklanmıştır. TKDP'nin Kürt ulusundan açık bir şekilde söz etmesine ve Kürt taleplerini daha açık kılmasına rağmen, bu unsurlar *eşitlik* talepleri olarak formüle edilmiş ve aynı zamanda Kürtlerin taleplerinin demokratik doğası güçlü şekilde vurgulanmıştır. 1960'lardaki Kürt aktivizminin bir diğer kaynağı TİP ve genel olarak sosyalist hareketti. TİP'teki Kürt aktivistler, Kürt sorunu üzerine yapılan tartışmaya kayda değer bir katkı sunmuşlardır. Bu tartışma, aşamalı olarak daha sonraki yıllarda Kürt aktivistlerin Marksist söylemi benimsemesine ve *Doğu Sorunu*'nun, ulusal baskı bakımından Kürt sorunu olarak kavramsallaştırılmasına yol açmıştır.

Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi

Kürt aydın ve aktivistler tarafından tartışılan Kürt bölgelerinin azgelişmişliği ve Kürt kültürel gelişimini destekleme ve besleme ihtiyacı, TKDP'nin siyasal programının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Taleplerin dile getirilmesindeki benzerlik, Sait Elçi ve Sait Kırmızıtoprak gibi bazı aydın ve aktivistlerin partinin kuruluşunda yer alması nedeniyle şaşırtıcı değildir. TKDP'nin faaliyetlerinin boyut ve detayları, çok iyi bilinmemektedir ve parti hiçbir zaman Kürtler arasında güçlü bir şekilde tutunmayı başaramamıştır; ancak parti, şehir merkezlerinde az da olsa örgütlenebilmiştir. Parti lideri Faik Bucak'ın 1966'da suikastla öldürülmesi ve partinin öncü üyelerinin tutuklanmış olması partinin kök salmasını ve kitleler ile daha güçlü bir bağ kurmasını kayda değer ölçüde zayıflatmıştır. Önde gelen üyelerden Sait Kırmızıtoprak'ın aynı baş harfleri taşıyan *Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi*'ni kurmak için ayrılmasının ardından, parti daha da zayıflamıştır. 1971'de hareketin iki kolunun da liderleri Irak Kürdistanı'nda henüz tam olarak açıklanmamış olaylarda ölmüştür. Parti, 1970'lerin ikinci yarısının ardından sınırlı da olsa yeniden canlanmıştır.

TKDP'nin programı, Türkiye'nin toprak bütünlüğü içindeki Kürt halkının siyasal, ekonomik ve kültürel haklarının kabulü için talepler öne sürmektedir. Program, Türkiye içinde Kürtlerin çoğunluk oluşturduğu bölgeleri kapsayan ayrı bir Kürt idarî bölgesinin kurulmasını savunur. Daha özel olarak, böylesi bir çerçeve içinde, Kürt ulusal kimliği için anayasal kabul ve mecliste ve *Bakanlar Konseyi*'nde Kürtlerin temsil edilmesi gerektiğini talep eder. Kültürel haklar bakımından, Kürt dilinin Türkiye'de öngörülen Kürt idare bölgesinin eğitimde kullanılacak resmî dili olarak tanınması talep edilmiş ve Kürtçe yayım ve yayın yapma hakkını ihlal eden tüm engellerin kaldırılmasını istemektedir. Buna ek olarak parti, Kürt halkının mağduru olduğu geniş ölçekli yoksulluk ve bölgesel dengesizliğe son vermek için devletin çiftçilere kredi ve toprak sağlayarak bölgenin ekonomik kalkınmasında daha aktif bir rol almasını, bölgenin kentsel merkezlerinde iş yatırımını artırmasını, küçük ve orta ölçekli işletmelere sağlanan kredi miktarını artırmasını ve Kürt bölgelerine yatırım yapmasını talep etmektedir. Partinin fikirleri ve Kürt kimliğini dile getirişi hakkında daha geniş detay, partinin önde gelen üyelerinden Şakir Epözdemir'in 1968'deki duruşma süresince mahkemeye sunduğu savunmalardan ve *Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi: 1968/235 Antalya Davası Savunması* kitabından elde edilebilir. Her şeyin ötesinde bu savunma, Kürtlerin Cumhuriyet dönemi boyunca maruz kaldıkları devlet baskısını eleştirmiş ve devletin Kürt meselesini *bölücülük* olarak tanımlamasını reddetmiştir. Savunma, *ayrı* bir Kürt ulusunun varlığını müdafaa etmiş ve Kürt

ulusal haklarının mevcut Türkiye sınırları içinde tanınmasını talep etmiştir. Kürt hakları ve talepleri, azınlık siyasal, ekonomik ve kültürel haklar olarak, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü riske atılmaksızın çerçevelenmiştir. Türkiye'nin ulusal çeşitliliğini kabul zorunluluğu, Kürtlerin "...en azından ana vatanları üzerine Türklerle aynı haklara sahip ve *Türkiye'nin kurucu unsuru*" olması nedeniyle vurgulanmıştır (Epözdemir, 2005: 26, vurgular bana ait). Bu nedenle, Türkiye'nin Kürtlerin ana vatanı olduğu fikrinden ziyade, Türk temelli bir ulusal kimlik kavramsallaştırılması reddedilmiştir. Üstelik, Kürt aydın ve aktivistlerin söylemlerine benzer bir şekilde, Kürt mücadelesi daha geniş bir eşitlik mücadelesi içine yerleştirilmiş ve *aşırı* Türk milliyetçilerine karşı bir cephe tesis edilmiştir. Şakir Epözdemir şöyle devam eder: "Birçok kez belirttiğimiz gibi, sadece eşitlik ve kardeşlik istiyoruz. Bu taleplere karşıt olarak, şovenistler bizi *Kürtçü* olarak nitelendiriyor. Onların mantığına göre, bölgeler arasında eşitlik ve denklik talep etmek ırkçılık, bölücülük ve bölgeselciliktir."

Türkiye İşçi Partisi

1960'lı yıllar süresince Kürt aktivizmi için bir diğer yönelim, 1961'de 12 sendikacı tarafından, sosyalizme parlamentarist ve evrimci bir rota çizen bağımsız bir sosyalist parti olarak kurulan TİP tarafından sunulmuştur. 1960'lı yıllar boyunca Kürtler, genel olarak Türk sol eğilimli örgütlenmeler özel olaraksa TİP'le ilişkilerini artırmışlardır. Kürt aktivistleri, sol hareketi müttefikleri olarak görmüş ve özelde de TİP'in eşitlik çerçevesi içinde Kürt halkının bazı taleplerini yükseltmeye istekli olması ve anayasal haklara saygısı, çok sayıda Kürt'ü onlara çekmiştir. 1960'lı yılların ilk yarısında TİP örgütsel ağını genişletmeye başlamıştır. Tarık Ziya Ekinci'nin *Sol Siyaset Sorunları: Türkiye İşçi Partisi ve Kürt Aydınlanması*'nda da belirttiği gibi, TİP, il ve ilçe teşkilatlarını Diyarbakır ve 11 ilçesinde, Şanlıurfa'nın Siverek ilçesinde, Mardin'in Derik ilçesinde, Ağrı, Kars ve Ardahan'da oluşturarak daha geniş Kürt kitlelerine ulaşma fırsatı yakalamıştır. Musa Anter tarafından ifade edildiği gibi, Kürtler sosyalistleri en yakın siyasal ittifakları olarak görmüşlerdir çünkü sosyalistler, bazı Kürt hak ve taleplerini kabul etmeye istekliydiler:

> Türkiye'nin diğer siyasal grupları faşistlerdi ve Kürt sorununa karşı ortak bir düşmanlık paylaşıyorlardı. Turancılar ve Kemalistler, aynı görüşteydi. Onlar en azından [sosyalistler], gerçek ya da değil, "Eğer gelecekte seçim kazanırsak, haklarınızı vereceğiz" diyordu. En azından onlar, bizden zorla alınan haklarımızın varlığını kabul etmişlerdi.

Özel olarak, Doğu'nun azgelişmişliği ve Kürtlerin karşılaştığı ayrımcılık, TİP'in çözmek için arzulu olduğu bir sorundu. 1964 Şubatı'nda İzmir'de Birinci Kongre'de kabul edilen ilk parti programında şunlar belirtilmiştir:

> Bugün Doğu ve Güneydoğu illerimiz büyük vatandaş ve memur kitlesi gözünde bir mahrumiyet bölgesidir. Kamu hizmetleri bu bölgede yok denecek kadar azdır. Bölgenin ekonomik geriliğine paralel olarak buradaki vatandaşlar toplumsal ve kültürel bakımdan geri durumdadırlar. Üstelik bu vatandaşlarımızdan Kürtçe ve Arapça konuşanlar veya Alevi mezhebinden olanlar bu durumları sebebiyle ayrıma uğramaktadırlar... Anayasada tanınan hak ve hürriyetlerden bu yurttaşlarımızın da yararlanması sağlanacaktır.

TİP'in Doğu'nun azgelişmişliğine gösterdiği ilgi, aşağıda daha detaylı bir şekilde tartışılacak olan, 1967'de ana Kürt kent ve kasabalarında düzenlenen *Doğu Mitingleri*'ne desteğinde de görüldü. Buna ek olarak, TİP'in çeşitli üyeleri, Kürt sorunu üzerine kamusal tartışmalara ciddi katkılar sağladılar ve Kürt halkının bazı talep ve endişelerini dile getirdiler. Söz gelimi, 1970'te TİP lideri Mehmet Ali Aybar, devletin Doğu'da yürüttüğü ve ayrım gözetmeksizin Kürt nüfusunu hedef alan, komando operasyonlarını parlamentoda kınayan bir konuşma yaptı. Aybar, hükümetin bu tür eylemlerin açıklamasını yapması ve buna bir son vermesini isteyerek, aksi takdirde "Sanırım,

TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar (oturanların en sağında), daha sonra Diyarbakır'dan milletvekili seçilecek Tarık Ziya Ekinci (oturanların en solunda) ve diğer partililerle birlikte TİP'i anlatmak üzere Doğu illerini kapsayan geziler yapmışlardı.

koruyucu bir önlem olarak düşünülen bu terör politikası, kaçınılmaz olarak ulusal birlik davasına hizmet etmeyecek tepkilere neden olacaktır," demişti. Aybar konuşmasında ayrıca şunları belirtmişti:

> Cumhuriyet'in kuruluşundan beri, Doğu ve Güneydoğulu hemşehrilerimiz asla eşit vatandaşlar olarak muamele görmemişlerdir. Kürtçe konuşan bu hemşehrilerimiz, üçüncü sınıf vatandaşlar olarak özel bir muameleye tabi tutulmuştur ve şimdiki hükümet, onlara karşı böylesi bir politika yürüten ilk hükümet değildir. Terör politikası Doğu ve Güneydoğu'da hep olmuştur ancak problem bu şekilde çözülememektedir. Terör politikası, bizi böylesi önlemleri yürütenlerin umut ettiklerinin aksine bir duruma sokacaktır... Bu politikaya bir son verilmelidir ki Doğulu hemşehrilerimiz kendilerini bu ülkeye ve bu ulusal topluluğa ait hissedebilsinler (aktaran Vanly, 1971: 52).

1965'teki parlamento seçimlerinde TİP ulusal oyların % 2,83'ünü alarak Millet Meclisi'nde, üçü Doğu'dan –Diyarbakır (Tarık Ziya Ekinci), Şanlıurfa (Behice Boran) ve Kars (Adil Kurdel)– olmak üzere, 15 temsilci kazanmıştı. TİP bir süre için etkili muhalefet sağlayabilmiş ve işçilerin ve köylülerin taleplerini yükseltebilmişti. Ne var ki, TİP'in 1969 seçimlerinde aldığı yenilgi, parti lideri Mehmet Ali Aybar ile Sadun Aren ve Behice Boran'ın liderliğindeki muhalefet arasında hizipsel bir mücadeleye yol açmıştı. Hizipsel parti içi mücadele, Türkiye'de özellikle *ulusal sorun* üzerine odaklanmış devrim stratejisi üzerine daha genel bir mücadelenin parçasıydı. Bu tartışma, Lenin ve Stalin'in ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve ulusal sorun üzerine kitaplarının çevirisi tarafından desteklenmiştir ve esasen iki konum belirgindir: MDD tezi ve SD tezleri. Igor Lipovsky'nin *The Socialist Movement in Turkey 1960-1980*'de belirttiği gibi, 1960'lı yılların ortasından bu yana, TİP'in sosyalizme *Türk* ve *demokratik* rotayı savunma resmî stratejisi, "ilk aşaması MDD olan ve sadece ikincisi SD olan iki aşamalı bir devrim öngören" bir stratejisinin karşı koyuşuyla karşılaşmıştı. MDD tezi, Türkiye'yi Batı emperyalizminin ekonomik olarak bağımlı bir yarı-sömürgesi olarak tanımlıyordu ve Türkiye'nin siyasal ve ekonomik bağımsızlığa ulaşmasını gerekli olarak görüyordu. TİP'in 29-31 Ekim 1970 tarihleri arasında toplanan Dördüncü Kongresi'nde, iki aşamalı devrim stratejisi reddedilmiş ve savunucularının partiyle ilişkisi kesilmiştir. Ne var ki, bu hizipsel mücadeleler ve strateji üzerindeki anlaşmazlık birliğini tehdit ederek partiyi krize sokmuştur.

TİP'in Dördüncü Kongresi'nde meydana gelen bir diğer kayda değer gelişme, partinin Kürt delegeler tarafından öne sürülen Doğu'da Kürt halkının varlığının tanınması ve onların cumhuriyetin kuruluşundan bu yana maruz kaldıkları baskıya dikkat çeken önergeyi kabul etmesiydi. Sadun Aren'in *TİP*

Olayı 1961-1971 başlıklı çalışmasında da dile getirdiği gibi önerge, Kürt sorununu sadece bir azgelişmişlik sorunu olarak değil, ama aynı zamanda etnik ve ulusal bir sorun olarak görmüş ve Doğu'nun baskın olarak Kürt olduğu için azgelişmiş olduğu görüşünü yansıtmıştı. Üstelik, parti mücadelelerinde demokratik taleplerini ve anayasal haklarını elde etmesi için Kürt halkını desteklediğini belirtmişti. Aslında bu önerge, partinin 1971'de kapatılması için bahane olarak kullanılacaktı. Bu kabul önemliydi; çünkü ilk defa yasal bir siyasal parti açık olarak Türkiye'deki Kürt halkının varlığını kabul etmiş ve onların yaşadığı ulusal baskıya dikkat çekmişti. Ancak, TİP'in Kürtlerle Kürt sorununu kabulü ve Kürt haklarının sınırlı dile getirilişine rağmen, 1970'li yılların başlarında MDD tezi Türk sosyalist hareketinde baskın hâle gelmişti. Bu, Kürt aktivistlerden tepki görmüştü, zira MDD stratejisi Kürt taleplerini göz ardı ediyor ve buna karşılık Kürt aktivistleri Kürtlerin maruz kaldığı ulusal baskı sorununu yükselterek ve sosyalist programın parçası olarak Kürt ulusal taleplerini dile getirme ihtiyacını vurgulayarak eleştirilerini yoğunlaştırıyorlardı. Eleştirilerinin bir parçası olarak Kürt aktivistler, *ezilen ulusların* milliyetçiliği ve *ezen ulus* milliyetçiliği arasında bir ayrım geliştirmeye başladı ve Kürdistan'ın ulusal sorununu çözmek için bağımsız Kürt devrimci örgütlerin kurulmasını savundu.

Türk sosyalistleri genel olarak Kürt hakları ve taleplerine yeterli ilgiyi göstermemelerinin arkasındaki sebep, Kürt hak ve taleplerinin savunulmasının Türkiye'deki işçi sınıfı ve sosyalist hareketin birliği için bir tehdit olarak algılıyor olmasından kaynaklanıyordu. Dönemin önemli siyasî aktörlerinden olan TİP Diyarbakır milletvekili Tarık Ziya Ekinci'nin konuyla ilgili geliştirdiği açıklamaya göre ise ayrışmanın TİP'in Doğu ve Güneydoğu illerinde geliştirmeye çalıştığı aydınlanmacı misyonunun "geleneksel ağa milliyetçiliğinin biçimlendirdiği kimi Kürt aydınları tarafından yeterince algılanamadığı için" ve TİP içerisinde aktif olan Kürt aktivistlerin bazılarının "partideki örgütlenmeyi geçici bir evre olarak" görmelerinden kaynaklandığı için yaşandığını ifade eder. Hatta bazı aktivistlerin TİP'in söylemlerinde öne çıkan "sosyalizm vurgusundan rahatsızlık duydukları" ve bu rahatsızlığın Diyarbakır milletvekili adayını belirlemede sosyalist ile Kürt milliyetçi aday arasında rekabete ve bununla bağlantılı sorunlar yaşanmasına sebep olduğunu ifade etmektedir. Birçok Kürt aktivisti, 1960'lı yılların sonundan itibaren özel olarak Kürt örgütlenmelerini tesis etme ihtiyacını dile getirmeye başlamıştır. Siyasal ayrımlar ve TİP'in sosyalist programı içinde Kürt taleplerini formüle etme konusundaki kararsızlığı, Kürt aktivistlerinin bağımsız bir yörünge arayışına yol açtı. Bazı Kürt taleplerini seslendirir gibi gözükse bile, yeni Kürt aktivistler, kuşağının yükselttikleri Kürt kimliği taleplerinin dile getirilmesine, sosyalist hareket genel olarak, çekimser kalmıştı. Dönemin

Kürt aydınlarının konu ile ilgili düşünceleri, Türkiye'deki sosyalist hareketin Kürt ulusal taleplerini dile getirmesini savunmuş olan Musa Anter'in *Hatıralarım*'ında şu şekilde dile getirilmektedir:

> Ben ise, bu arkadaşlara, Kürt sorununun Türkiye'nin temel sorunu olduğunu, daha baştan bu sorun ele alınmazsa, başka hiçbir sorunun çözülmeyeceğini ve aynı zamanda dinamik Kürt millî potansiyelinin kazanılmayacağını savunuyordum.

Dolayısıyla, artan söylemsel parçalanma ve Kürt sorunu üzerine tutarlı bir politika formüle etmeme, çok sayıda Kürt aktivistin Türk sosyalist hareketiyle ilgili olarak giderek artan bir şekilde hayal kırıklığına uğramasına yol açtı. Bir başka önde gelen Kürt aktivisti Naci Kutlay tarafından ifade edilen görüşlerin de onayladığı gibi, bu Kürt sosyalistlerini ayrı ve bağımsız bir yörünge arayışına itmiştir:

> Gençlik örgütü olan Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) ve sosyalist TİP ve sendikalardaki Kürtler, bu örgütlerde yeterince temsil edilmedikleri ve demokratik haklarının yeterince dikkate alınmadığı gerekçesiyle giderek "ayrı örgütlenme" anlayışını yer yer dile getirdiler. En canlı tartışmalar FKF'de oldu. Kürt kökenli gençler giderek ayrı örgütlenme noktasına geldiler (Kutlay, 2006: 163).

Bu arayış, 1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başından itibaren Kürtlerin ayrı örgütlenmesi gerektiği düşüncesinin yayılmasına ve Kürt sosyalistlerin Türk solu hareketinden kopmaya başlaması ile sonuçlandı. Bu sürecin ilk sonucu, 1969'da İstanbul ve Ankara'da kurulan, yasal olarak örgütlenen, demokratik amaçlara sahip olan ve asıl olarak Kürt öğrencilerden destek bulan DDKO merkezlerinin kurulması ve Doğucu hareketin doğuşu olmuştur. Ayrılmaya ve özel olarak Kürt örgütlenmelerine doğru yönelim, 1970'li yıllar boyunca sürmüş ve 1970'li yıllar Türkiye'de Kürt sosyalist hareketinin doğuşu ve parçalanmasına tanıklık etmiştir. 1970'li yılların başında Türkiye'deki *ulusal sorunlar* Kürt sosyalist aktivistleri meşgul ederken, onların söylemleri de ekonomik azgelişmişlik, Kürtlerin Türkiye'de karşılaştığı sömürü ve ulusal baskıyı sorunsallaştırdı. DDKO merkezleri, resmî olarak birbirlerinden bağımsızdı ve amaçlarını yerine getirmek için yasal faaliyetlerde yer alıyorlardı. Mümtaz Kotan, *Tarihin Karartılması Eylemi Üzerine Somut Bir Örnek: DDKO* başlıklı çalışmasında bu amaçları şöyle tanımlanmıştı:

> Türkiye'nin metropol merkezlerindeki üniversite gençliğini belli bir kültür çalışması içerisine almak, aralarında maddi dayanışmayı kolaylaştırmak, Türkiye'deki ırkçı-şoven ve faşist şartlandırmaları kırmak, halkların kardeşçe ve

eşitçe yaşamalarını, daha mutlu olmaları yolunda mücadele veren devrimci demokrat kuruluşlar yelpazesinde yerini almak.

Ali Buran, *DDKO* "İlk Ulusalcı, Demokratik ve Ayrı Örgütlenmeyi Hedefleyen Kürt Demokratik Gençlik Örgütüydü" isimli makalesinde, 1970 yılının Ekim ve Kasım aylarında Diyarbakır, Batman, Ergani, Silvan ve Kozluk'un kent merkezlerinde 5 DDKO merkezi daha kurulduğunu belirtir. DDKO üyelerinin tamamı olmasa da asıl kısmı solcu etkiler taşıyan Kürt öğrencilerdi. DDKO eğitimsel faaliyetinin bir parçası olarak, Mart ve Mayıs 1970'te birçok seminer ve tartışma etkinliği düzenledi. Kürtlerin karşılaştığı meseleleri dile getirmenin ve *Doğu Sorunu* üzerine bir tartışmayı ateşlemenin yanı sıra, böylesi etkinlikler Kürt öğrenci ve aktivistler içinde bir toplanma noktası sağlamıştı. DDKO'nun önemli bir faaliyeti, okurlarına Türkiye ve dünyada meydana gelen önemli olaylar hakkında haber ve analizler sağlayan, aylık bir haber bülteni (*DDKO Bülteni)* yayımlamaktı. 1970 Mart'ı ile 1971 Mart'ı arasında toplamda, özellikle Kürtleri doğrudan ilgilendirenler başta olmak üzere, ulusal ve bölgesel olayların analizi ve DDKO faaliyetleri üzerine haberler sunan 9 bülten yayımlanmıştı.

Kitleselleşen Kürt Muhalefeti: Doğu Mitingleri

Doğu Mitingleri, 1960'lı yılların sonunda Kürt aktivizmin zirvesi olarak değerlendirilir. 13 Ağustos 1967'de Silvan'dan başlayarak, 3 Eylül 1967'de Diyarbakır, 24 Eylül 1967'de Siverek, 8 Ekim 1967'de Batman, 15 Ekim 1967'de Tunceli, 22 Ekim 1967'de Ağrı'da *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin Geri Kalmışlığına Karşı Protesto Mitingleri* adı altında bir dizi gösteri düzenlenmiştir. Bu mitingler, TİP ve TKDP içindeki Kürt aktivistlerden oluşan bir komite tarafından örgütlenmişti. Mitinglerin örgütlenmesinde öncü bir rol oynamış olan aktivistler Mehdi Zana, Tarık Ziya Ekinci, Kemal Burkay, Edip Karahan, Sait Elçi ve Naci Kutlay'dı – ki bu isimler de aslen aktif olarak TİP içindeydi. Üstelik, Ali Beyköylü tarafından, *Koma Azadixwazên Kurdistan* (Kürdistan Özgürlük Savunucuları Grubu, KAK) isimli bir grubun da mitinglerin örgütlenmesinde öncü bir rol oynadığı iddia edilir. Ali Beyköylü, "Koma Azadixwazên Kurdistan: Hodri Meydan" başlıklı makalesinde bu grubun 1965 ya da 1966'da kurulduğu ve *Ötüken*'in Kürt karşıtı ifadelerini protesto eden bir bildiri yayımladığını belirtmektedir.

Bu mitingler, Türkiye'deki Kürt aktivizmi için önemli bir kavşağa işaret eder; çünkü mitingler başta Diyarbakır, Silvan, Siverek ve Batman olmak üzere geniş sayıda Kürt'ü harekete geçirmiştir. Ayrıca, bölgesel eşitsizlik, Doğu'nun ihmali ve kültürel ve siyasal baskı gibi entelektüeller tarafından

yükseltilen talepler, sıradan insanlar arasında güçlü bir yankı bulmuştur. İsmail Beşikçi'nin *Doğu Mitingleri* çalışmasına göre, mitinglerde ifade edilen asıl talepler bölgenin ekonomik kalkınması ve Batı'yla aynı düzeyi yakalamak için devlet yatırımı talepleriydi; *Batı İçin Kalkınma, Doğu İçin Sömürü, Batı'ya Fabrikalar ve Yol, Doğu'ya Komando ve Karakol, Jandarma Değil Öğretmen İstiyoruz, Karakol Değil Okul İstiyoruz* yazılı afişlerle bu talepler temsil ediliyorlardı. Bu afişler asıl olarak, jandarma karakolları ve cezaevleri inşa eden bölgeye dönük devlet yatırımlarının doğasının bir eleştirisini içermesine rağmen, *Kürtçülük* ya da *bölücülük* suçlamasından kaçınmak için özel bir çaba gösterir. İsmail Beşikçi'nin de vurguladığı gibi, bu bakımdan çeşitli pankartlarda *Biz Bölücü Değiliz. Eşitlik İstiyoruz, Doğulular! Anayasal Haklarınızı Almak İçin Çok Çalışın. Haklarınızı Talep Etmek, Birliği Tehdit Etmez* ya da *Hedefimiz Eşitlik ve Mutluluğu Gerçekleştirmektir* yazılı olması anlamlıdır. İsmet Şerif Vanly *Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with Historical Background* başlıklı çalışmasında, aşırı Türk milliyetçisi gazetelerdeki Kürt karşıtı çeşitli makalelerin de bu mitingler boyunca Kürtleri harekete geçirmede kayda değer bir rol oynadıklarını iddia etmektedir. Bu nedenle, bu mitingler için karmaşık bir siyasal boyut ve arka plan mevcuttur.

Ötüken dergisindeki bir makalede *pan-Türkçü* Türk milliyetçisi Hüseyin Nihal Atsız saldırgan ve düşmanca ifadelerde ve Kürtlere karşı sürgün ve etnik temizleme tehditlerinde bulunmuştur. 16 Haziran 1967'de yayımlanan "Kızıl Kürtlerin Yaygarası" isimli makalesinde, Atsız, Kürtlerin Doğu'nun azgelişmişliği üzerine farkındalık artırma girişimini *Kürtçülük* olarak karakterize etmiş, Kürtlerin bir ulus değil Perslerin *ilkel bir* kolu olduğunu iddia etmiş ve onların *kültür* ya da *tarih*ten yoksun olduklarını savunmuştur (aktaran Karadoğan, 2006: 265). İsmet Şerif Vanly, böylesi saldırıların, açık bir sürgün tehdidinde doruğa ulaştığını belirtir:

> Onun için Türk milletinin başını belaya sokmadan, kendileri de yok olmadan çekip gitsinler. Nereye mi? Gözleri nereyi görür, gönülleri nereyi çekerse oraya gitsinler. İran'a, Pakistan'a, Hindistan'a, Barzani'ye gitsinler. Birleşmiş Milletlere başvurup Afrika'da yurtluk istesinler. Türk ırkının aşırı sabırlı olduğunu, fakat ayranı kabardığı zaman Kağan Arslan gibi önüne durulmadığını, ırkdaşları Ermenilere sorarak öğrensinler de akılları başlarına gelsin.

Bu makaleler, Kürtlerden ciddi bir tepki görmüştür. 1967 Ağustosu'nda çeşitli Kürt kasaba ve kentlerini temsil eden 19 Kürt öğrenci örgütlenmesi tarafından imzalanmış *Kim Kimi Kovuyor: Hodri Meydan* isimli bir bildiri cumhurbaşkanı ve başbakana gönderilmiş ve halka dağıtılmıştı. O dönemin aktivisti Ali Beyköylü, bu bildirinin *Koma Azadixwazen Kurdistan* tarafından hazırlandığını ve İstanbul, İzmir, Ankara, Diyarbakır ve başka yerler-

de de halka açık bir şekilde dağıtıldığını ve medyadan çok ilgi gördüğünü iddia eder. İsmail Beşikçi'nin aktardığına göre bildiri şu ifadeleri içermektedir:

> Kim kimi yok ediyor? Kim kimin başını belaya sokuyor? Ve kim kimi kovuyor? Tarihin en eski çağlarından beri bu topraklar üzerinde yaşayanları, bu topraklardan kovacak bir kuvvet ne olmuş ne de olacaktır. Asıl kovulacaklar halkları birbirine düşürmek emelinde olan hayalperestlerdir. Doğulu gençler olarak "Kürt davasını kurt kurnazlığı ile Türkiye'nin Doğu illeri davası halinde ileri sürmek niyetinde değiliz. Doğu'nun geri kalmasının nedenleri arasında ekonomik sömürünün devamı için vatandaşlar arasında mevcut ırk, dil, din ve mezhep farklarını istismar ederek onları düşman kamplara bölmek isteyen zihniyetin karşısındayız. Manevi sömürünün politik alandaki yansıması faşizmi, ırkçılığı ve ümmetçiliği nefretle reddediyoruz. Türkiye'de anayasa çerçevesinde beraberliği ve kardeşliği tesis etmek şiarımızdır."

Bildirinin, Kürt faaliyetlerinin Kürtçü olarak tanımlanmasını ve Türk milliyetçilerinin Türkiye halkları arasında yaratmaya çalıştığı düşmanlığı reddettiğinden söz etmek önemlidir. Bunun yerine bildiri, Kürtlerin Anayasaya ve Kürtlerin anayasal haklarını kazanmasına desteğini vurgulamıştı. İsmet Şerif Vanly'nin aktardığına göre Doğu mitinglerini örgütleyen komite böylesi provokasyonlara karşı Kürtleri protestoya çağırmıştı; söz gelimi, halkı Silvan'daki mitinge katılmaya teşvik eden bir afişte şunlar yazıyordu:

> Hükümet bizi her yıl aldatıyor ve bize sadece kırıntıları bırakıyor. Doğulu kardeş!.... Kürtçe konuştuğunuz ve Kürt olduğunuz için Faşist Turancılar sizi atalarınızın ülkesinden sürmek istiyor... Doğulu Kardeş! Size etnik kökeniniz ve diliniz nedeniyle hor görerek bakanlara bir yanıt vermelisiniz... Siz en az başkaları kadar onurlusunuz ve diliniz de en az öteki diller kadar saygıdeğer. Ötekilere, dilinizin saygıdeğer olduğunu ve sizin de onurlu bir insan olduğunuzu söylemelisiniz.

Böylelikle, Kürt taleplerinin demokratik doğasını vurgulamakla birlikte, Türk milliyetçilerine muhalefetle, Kürtler ve aşırı Türk milliyetçileri arasında uzlaşmaz bir sınırın doğuşunu görürüz. Bu, Türk milliyetçilerinin Kürtleri dışlama girişimlerine karşı koymuş ve Kürtleri kendi haklarını *faşist* saldırılar olarak algılanan hedef göstermelere karşı korumaya çağırmıştır.

Bunun yanı sıra, *DDKO Dava Dosyası*'nda da belirtildiği gibi, 1969 süresince 27 Temmuz 1969'da Hilvan, 2 Ağustos 1969'da Siverek ve 24 Ağustos 1969'da Lice gibi çeşitli kasaba ve kentlerde benzer başka mitingler de düzenlenmiştir. Bu mitingler, yine Doğu ve Türkiye'nin diğer bölgeleri arasındaki eşitsizliği ve geçmiş boyunca Doğu bölgesine gösterilen ihmali vurguluyorlardı. Bununla birlikte, Kürtlerin cumhuriyet dönemi boyunca karşı kar-

şıya kaldıkları ulusal baskı meselesini gündeme getirmek için çok daha detaylı bir girişim görmekteyiz. Ulusal baskı, çok sayıda Kürt'ün Türkler ve diğerlerinin yanında işgale karşı savaştığı Kurtuluş Savaşı geçmişi içerisinde yükseltilmiştir. Söz gelimi, *Hilvan Mitingi*'nde konuşan Kürt sosyalist aktivist Mehdi Zana şunları belirtir:

> Ama bakıyoruz ki, İstiklal Harpleri'nde, Çanakkale'de Sakarya'da şurada burada canını veren doğulu Kürt kardeşlerimiz, henüz lisanları ile konuşamamakta, radyo hakkı verilmemekte, basın, okul hakkı verilmemekte, neden acaba? Onlara soralım, bizler mi art niyetliyiz, onlar mı? (DDKO Dava Dosyası: 202).

Ancak bu *bağımsız* Kürt örgütlenmeleri için taleplere yol açmadı; Kürt hakları ve talepleri hâlâ var olan anayasal çerçeve içinde mümkün görülüyordu. Bu bir başka aktivist, Mehmet Sözer'in Lice'deki mitingde yaptığı konuşmada açıktır:

> Yılmayacağız, korkmayacağız, Anayasanın tastamam uygulanması için sonuna kadar mücadele verip, haysiyetimize kavuşacağız. Kürt olmak suç değil, Kürtçe konuşmak kabahat değildir. Anayasanın 12. maddesi açıktır. Dilimize kültürümüze mani olunuyor (DDKO Dava Dosyası: 208).

DDKO davasından yargılanan isimlerden olan Mehdi Zana, TİP Silvan ilçe başkanlığı da yapmıştı. Zana, 1978'de bağımsız aday olarak Diyarbakır belediye başkanlığını da kazanacaktı. (Kaynak: http://www.kurdistantime.com/wp-content/uploads/2007/08/ddko-davasi-mehdi-zana-savunma-yapiyor-1971.jpg)

Kürtlerin 1920'ler süresince Türkiye'nin ulusal Kurtuluş Savaşı'na katılımı, birçok diğer konuşmada da vurgulanmıştır. Kürtlerin cumhuriyet dönemindeki deneyimleri, özellikle kendilerine karşı uygulanan baskı ve şiddetin ve haklarının bastırılmasının birçok örneklerine vurgu yapıldığı ve yukarıdaki alıntıların açıkça gösterdiği gibi, eziyet olarak yorumlandığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

* * *

Toparlayacak olursak, 1960'lı yıllar, ilk olarak *Doğu Sorunu*'nun kamusal tartışmasına tanıklık etti ve bu kamusal tartışma Kürt aydın ve aktivistlerin Kürt taleplerinin dile getirilmesine fırsat yarattı. *Doğu*'nun azgelişmişliğinin sorunsallaştırılması ve özgün siyasal ve sosyo-ekonomik talepleri dile getiri-

şi ve Kürtlerin baskı ve ayrımcılık deneyimi aydın ve aktivistlerin söylemlerinde oldukça yaygın bir şekilde dikkat çekildi. Devletin inkârının keyfi şiddet ve genel baskının yanı sıra pan-Türkçü milliyetçilerin tehditleri de Türkiye'de 1960'lı yıllar boyunca Kürtlerin harekete geçmesinde kayda değer bir rol oynamıştır. 1960'lı yıllar boyunca gerçekleşen birçok olay, Türkiye'de *Doğu Sorunu*'nun tartışılmasında artışa yol açmıştır. Kamusal tartışmanın yanı sıra, 1960'lı yıllar aynı zamanda esasen yeni nesil Kürt aydın ve aktivistler tarafından yürütülen Kürt kültürel faaliyetlerinde de bir yükselişe tanıklık etmiştir. Başlangıçta, çok sayıdaki Kürt aktivisti TİP faaliyetlerine katılmış ve Kürt hakları ve talepleri Türkiye'deki daha genel demokrasi ve eşitlik taleplerinin parçası olarak kavramsallaştırılmıştır. 1960'lı yıllar boyunca, Kürt aydın ve aktivistlerin Doğu'nun azgelişmişliğini sorunsallaştırmaları Kürt sorununun kavramsallaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Kürtlerin yaşadıkları baskı ve dışlanmışlık hissi 1960'lı yılların sonunda birçok Kürt'ü siyasal olarak hareketlendirmeye başlamıştır. Bölgede yaygın olan fakirlik ve işsizliğin yüksek düzeyde olması eşitlik taleplerinin Kürt kitleleri arasında güçlü şekilde yankılanmasını sağlamıştır.

Bununla birlikte, 1960'lı yılların sonunda, aydın ve aktivistlerin söylemi, Kemalizm ve devletin Kürt kimliği üzerine resmî söylemine karşı koyan daha radikal bir karakter kazanmıştır. Özelde, Kürt sosyo-politik ve ekonomik taleplerinin yetkililer tarafından sürekli olarak *bölücülük* şeklinde tarif edilmesine bir karşı koyuş sergilenmiştir. Kürtlerin Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'ndaki kitlesel katılımını hatırlatarak ve Kürtlerin demokratik haklarının ihlalini öne çıkartarak Kürt aktivistler, kendi kültürel haklarının kabulü için açık şekilde ifade edilen çağrılara başlamışlardır. 1960'lı yılların sonunda, Kürtlerin *Doğu Mitingleri*'ne kitlesel katılımının işaret ettiği gibi, Kürt siyasal aktivizmi geniş sayıda Kürt'ü etkilemiş ve harekete geçirmiştir. TİP'i olumsuz etkileyen hizipsel iç anlaşmazlık, partinin Kürt meselesi üzerine kapsamlı bir politika formüle edememesi ve sürdürememesi anlamına gelmiş ve bu durum Kürt sosyalistler arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Bu, 1969'da Doğucu hareketin doğumuyla sonuçlanmıştır. Bu tarihten sonra Kürt aktivistler, özgün olarak Kürt devrimci örgütlenmeler kurma girişimlerini yoğunlaştırmışlardır. Bu süreç, 1970'li yıllarda *Kürt Ulusal Kurtuluş* söyleminin oluşmasına ve *Doğu Sorunu* yerine *Kürdistan Sorunu* temasının kullanılmasına yol açacaktır. Aynı zamanda, 1970'li yıllar, Kürt sosyalistlerin Türk sol hareketinden ayrılmasına ve kendi örgüt ve siyasî partilerini kurmalarına tanıklık edecektir.

Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çeşitlenme

YELDA ŞAHİN - EZGİ SARITAŞ

Ellili yıllar, kadın hareketi açısından başı sonu önemli kırılmalarla işaretlenen ama bu kırılmaların arasında az çok bütünlük arz eden bir dönemdi. Altmışlı yılların ise, diğer toplumsal hareketler açısından olduğu gibi, kadın hareketi açısından da kendi içinde bütünlük taşıyan bir dönem olarak değerlendirilmesi zor görünüyor. Bu durum, altmışlı yıllar boyunca yaşanan hızlı toplumsal ve siyasal dönüşümle ilgilidir. Dönemin kadın hareketini, 27 Mayıs sonrası ile 1965'te başlayan toplumsal hareketliliği, 1968 ve sonrasını birbirlerinden ayırmadan değerlendirmek mümkün değil. Farklı dönemler arasındaki kopuşlar kadar sürekliliklerin izini sürebilmek ise, kadın hareketinin dönüşümünü anlayabilmek açsısından önemlidir.

Altmışlı yıllar boyunca yaşanan siyasal ve toplumsal dönüşümlerin, yalnızca tarihsel kırılma noktalarının çoğalmasına değil, aynı zamanda söylemsel çeşitlenmeye de yol açtığını görmekteyiz. Ellili yıllarda az çok bütünlüklü bir söylem etrafında bir araya gelen kadın örgütleri ve yayınlarına altmışlı yıllarda yeni sesler ve söylemler eklenir. Ellilerin Türk kadınlığını temsil etme iddiasında bulunan, bunu yaparken de farklı kadınlıkları dışlayan kadın hareketi, altmışlarda yaşanan toplumsal dönüşümü karşılayamamış, dışarıda bıraktığı farklı kadınlıkların bazıları tarafından sorgulanır hâle gelmiştir. Özellikle 1965 sonrasında, işçi ve öğrenci hareketlerinden kadınların, sosyalist kadınlar ile giderek güçlenen milliyetçi ve İslâmi düşünceden kadınların sesleri daha fazla duyulmaya başlar. Altmışlı yıllar, yetmişler ve seksenler boyunca güçlenecek olan bu eğilimlerin kadınlara dair sözlerini oluşturmaya başladıkları yıllardır. Sınırların ve konumlanmaların yetmişler ve sonrasındaki kadar keskin olmadığı altmışlı yıllar, bugünden bakan bizler için

beklenmedik bir aradalıkların ve geçişkenliklerin de yaşanabildiği bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Doksanlı yıllarda Türkiye ve Osmanlı feminizminin tarihini sorgulamaya başlayan Şirin Tekeli, Yaprak Zihnioğlu gibi feminist tarihçiler, *Türk Kadınlar Birliği*'nin (TKB) feshe zorlandığı 1935'ten, *ikinci dalga feminizmin* ortaya çıktığı 1980'lere kadar uzanan kabaca elli yılı, uzun bir suskunluk, bir çoraklık dönemi olarak tanımlamaktadırlar. Bu *suskunluk döneminin* bir parçası olarak kabul edilen ellili yılların kadın hareketinin üzerinde pek fazla durulmaz. Serpil Sancar, Yıldız Ecevit ve Ayşegül Yaraman gibi yazarların bu döneme dair çalışmaları ise bu duruma istisnadır. Toplumsal hareketlerin yükselişte olduğu altmışlar, kadın hareketi açısından da hareketli yıllar olarak anılır. Dönemin kaynaklarıyla haşır neşir olmayan birisinin, ellili yılların kadın hareketi açısından sönük geçtiğini tahayyül etmesi kuvvetle muhtemeldir. Ancak dönemin birincil kaynaklarının içine girdikçe ellilerin kadın hareketi açısından hiç de o kadar durağan geçmediğini, pek çok kadın örgütü ve yayın organının çok çeşitli konularda faaliyetler yürüttüğünü fark ettik. Kadınlar açısından eşitlikçi birçok talebin dile getirildiğini ama bunun hâkim ataerkil söylemlerin dışlayıcı kadınlık tanımları üzerinden yapıldığını gördük.

Ellili yılların kadın dergilerini ve kadın örgütlerinin yayın organlarını incelemek bizim için sıkıcı, tekdüze bir arşiv faaliyeti değildi. Kadınların söylemlerindeki çelişkilerle, tereddütlerle karşılaşmak feminizmin iç çelişkilerini, kadın hareketinin söylemindeki çatallanmaları yeniden düşünebilmemiz için de imkân yarattı. Altmışlara geldiğimizde ise ellili yıllardan bu yana faaliyetlerine halen devam etmekte olan dernek ve yayınların, ellilerden beklemiş olduğumuz fakat rastlamadığımız tekdüzeliği taşıdığını gördük. Cumhuriyet'in feministleri susturmasına dair anıları hafızalarında hâlâ taptaze olan kadınlar, ellilerde açık feminist talep ve söylemleri nadiren sahiplenmişti; ancak bu kadınlar için ne yürüttükleri yardım faaliyetleri ne de resmî söylemi fazla zorlamayan talepleri bir eşitlik ve hak arayışından bağımsızdı. Ellilerde kadın hareketinin düzenlediği çaylar, balolar, köy gezileri yalnızca üst orta sınıf kadınların sosyalleşme aracı değildi. Dönemin yayınlarında sık sık söyledikleri gibi bu örgütler, bir *dava* uğruna faaliyet göstermişlerdi. Bu *dava*nın kadınlar açısından dışlayıcı, ataerkil kadınlık rollerini yeniden üretici bir boyutu olduğunu da unutmadan belirtmek gerekiyor. Altmışlı yıllara geldiğimizde ise aynı örgütlerin faaliyetlerinin tekdüzeleştiğini, içi boşalmış madalya ve plaket törenleriyle, yardım çay ve balolarıyla sınırlı kaldıklarını görebiliriz. Kadın hareketinin yerleşik dernek ve yayınlarının faaliyetlerindeki bu tekdüzelik, durgunluk ve kendi içine kapanma halinin altmışların ortalarına gelindiğinde artık daha fazla sürdürülemez olduğunu da. Alt-

mışların ikinci yarısında kadın hareketi içinde ülkedeki mevcut siyasal hareketlenmeye paralel yeni bir tartışma ve çeşitlenme dönemi yaşandığını söyleyebiliriz. Ancak bu değişim, kadın hareketinin iç dinamiklerinden doğan bir canlılığa denk düşmez. Hareketin dışında gelişen siyasal ve toplumsal hareketlenme, hareket içindeki kadınları ve kurumları belirli konumlanmaya ve farklı tutumlar geliştirmeye zorlar. Yazının ilerleyen bölümlerinde, altmışlı yıllarda öne çıkan kadın derneklerinin yayınlarından, kadın gazeteleri ve dergilerinden faydalanarak yukarıda özetlediğimiz tespitleri açacak ve kadın hareketinin bu dönemdeki seyrine ilişkin değerlendirmelerimizi sunacağız.

Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketinin Seyri

27 Mayıs ve Sonrası

Altmışlı yıllar, önemli bir siyasal kırılma olan 27 Mayıs Darbesi ile şekillenir. Bu kırılmanın kadın hareketi üzerindeki etkilerini daha iyi kavrayabilmek için ellili yıllara kısaca dönmemiz gerekiyor. DP ve CHP çekişmesi ellilerin kadın hareketinde de etkisini hissettirmiş, özellikle TKB'de aynı çatı altında faaliyet yürüten farklı partiden kadınlar arasında yaşanan sorunlar birçok olaylı kongrenin yaşanmasına neden olmuştu. Zerrin Ediz'in de *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kadın Örgütlenmeleri Kadın Hakları Açısından Bir İnceleme* başlıklı doktora tezinde belirttiği gibi, DP milletvekili Nazlı Tlabar'ın ellilerin ikinci yarısındaki başkanlık döneminde TKB ile DP neredeyse bütünleşmişti. Bu dönemde TKB'nin yalnızca merkezinde değil, diğer illerdeki örgütlenmelerinde de dönemin iktidarıyla uyumlu yönetim değişiklikleri yaşanmıştı. DP'nin son döneminde basına yönelik baskılar kadın hareketinin yayınlarında da hissedilmiş, bu durum daha fazla hükümet yanlısı yayın yapılmasına veya ülkedeki gelişmeler karşısında sessizliğe bürünülmesine neden olmuştu. Ceren İşat, *Türk Kadınlar Birliğinde Devlet ve Sınıf İlişkileri* başlıklı yüksek lisans tezinde; kadınlara haklarının Kemalist rejim tarafından verildiği düşüncesini benimsemesi nedeniyle TKB'nin kendini iktidardan hiçbir zaman özerkleştiremediği tespitini yapmaktadır. Bu tespitin, yalnızca TKB ile sınırlı olmadığı ve dönemin kadın dernek ve yayınlarına genelleştirilebileceği de söylenebilir. Ellilerde DP'nin giderek otoriterleşen yönetimi karşısında da kadın hareketinin iktidara yönelik eleştirel ve muhalif söz üretebilme kapasitesini yitirdiğini görürüz.

27 Mayıs ise, hem kadın dernekleri hem de *Kadın Gazetesi* ve *Kadın Sesi* gibi kadın yayınları tarafından demokratik yönetime karşı yapılmış bir askerî darbe olarak değil, bir devrim olarak yorumlanır. Darbenin hemen ertesinde kadın dernekleri, İstanbul'un asker kökenli valisi Refik Tulga'yı ziya-

rete giderler. Kadın hareketi, ellilerin sonunda artan hükümet baskısı nedeniyle dile getirmedikleri eleştirileri, 27 Mayıs sonrasında çok daha açık biçimde dile getirmeye başlayacaklardır. Ellili yıllar boyunca İslâm'ı öne sürerek kadınların çalışmamasını, eve kapanmasını savunanları DP ile ilişkilendirme konusunda tereddüt edilirken, 1960'tan sonra bu durum ortadan kalkacaktır. İffet Halim Oruz'un MBK'nin 6 Eylül tarihinde basın ile yaptığı toplantının ardından yazdığı "Yuvarlak Masa" başlıklı makalesindeki şu sözleri ellilerin sonundaki suskunluk düşünüldüğünde oldukça dikkat çekicidir:

> Deklarasyonun, devrimleri koruma babındaki görüşü biz kadınları fazlasıyla ilgilendirmektedir.... Dinle dünya işlerini birbirinden ayırt etmede ve ileri görüşlü dinimizi millete faydalı kılacak yerde zehir tohumları saçanlara yararlı kılmakta önleyici hamle olan kadınlık görüşü partiler menfaatine alet edilmemelidir. Tatbikatta gördüğümüz hazin örnekleri, artık bu milletin bir daha idrak etmemesini candan diliyoruz.

"Kadınlar Birliği mensupları İstanbul Askeri Vali ve Belediye Reisi Tuğgeneral Refik Tulga'yı tebrik ediyorlar." *Milliyet*, 29 Mayıs 1960.

Yassıada'da yargılanan kadın milletvekillerine ilişkin haberler ise *Kadın Gazetesi*'nde yer alsa da vekillere yönelik destek veya eleştiriden özellikle kaçınılır.

Ak Devrim olarak adlandırılan 27 Mayıs'a yol açan gelişmeler ve öğrenci eylemleri kadın hareketi tarafından herhangi bir parti veya zümrenin güdümünde olmayan bir demokrasi hareketi olarak yorumlanır. Kadın öğrencilerin DP karşıtı gençlik eylemlerine katılmış olmaları, hareket için büyük önem taşır. Beyazıt meydanında erkek öğrencilerle birlikte *copa, kurşun yağmuruna göğüs geren* kız öğrencilerden sık sık söz edilir ve kadınların DP'ye karşı verilen mücadeleye katılarak bir diktatörlük rejiminin kurulmasına izin vermedikleri söylenir. *Kadın Gazetesi*'nin İzmir Kız Koleji'ndeki bir piyese ilişkin haberinde de görüldüğü gibi 27 Mayıs, tahayyül edilen Türk tarihinde *Türk kadınının* verdiği mücadeleler zincirinin ucuna eklenen son halka haline gelmektedir:

> Bundan sonra sırasiyle Türk kadın Hükümdarı Tomris'in uzun savaşmalarla düşmanı memleketten koğması, Atillâ'nın savaştan dönüşü sırasında Türk kadınlarının kendisini karşılaması, Sultan Osman'ın eşi Mal Hatunun, Orhan'ın beşiği başında oturuşu, ilk kadın yazarlarımızdan Fatma Aliye'nin yetiştirilmesi ve ilk yardım derneklerimizden birini konuşu, Halide Edip Adıvar'ın İstiklal Savaşından önce İstanbul'da toplanan mitingde halka hitabe temsil olunmuştur. En sonunda 27 Mayıs 1960 günü Üniversiteli Türk kızlarının erkek arkadaşlariyle omuz omuza devrim mücadelesi canlı bir tablo ile misafirlere gösterilmiştir.

Önceki dönemde kadınların siyasette eşit temsil taleplerini meşrulaştırmak için sık sık başvurulan *kadınlar İstiklal Savaşı'nda cephede savaştılar* söylemi, 27 Mayıs ile başka biçimde tekrarlanmaktadır. Buna göre, kadınlar 1960 "devriminde" savaştıkları için, sonraki süreçlerde ve demokratik siyasette de söz sahibi olmalıdırlar. Kadınların MBK'de olmasa bile ilim kurullarında yer alma talepleri, 1960 "*devriminde* savaşmış" olmalarıyla temellendirilir. Vatana ve kurulan rejime sadakat ve onun için kan dökmüş olmak söz ve hak sahibi olmanın gereği haline gelir. Siyasette eşit temsil ve kadın haklarının yeniden güvence altına alınması için militarist bir vatandaşlık kavrayışı sahiplenilerek yeniden üretilir.

Kadın Hareketinde Çeşitlenme Dönemi

27 Mayıs'ın yarattığı hareketlenmenin akabinde siyasal gelişmeler ve kadınların eşitlik talepleri kadın hareketinin gündeminde daha az yer tutmaya başlar. Dernekler çoğunlukla yeni şubelerin açılış törenleri, mülki amirlere yapılan ziyaretler, sefirelerin yemek davetlerine katılım, yurtdışından gelen kadın temsilcilerin ağırlanması, balo organizasyonları ya da en iyi ihtimalle yardım çalışmaları ile meşgul olmaya başlarlar. Bir yandan örgütler kurumsallaşıp Türkiye genelinde yaygınlaşırken, diğer yandan siyasal talep ve itirazlar geri plana düşer. Bu dönüşümü yansıtır biçimde kadınlar, dernek faaliyetlerini, ellili yıllarda kullandıkları *davalarımız* başlığı yerine sosyal hayat, sosyal yaşantı başlıkları altında ele almayı seçerler. Bir önceki dönemin kadın hareketinde aktif rol almış kadınların çoğu bu dönemde çayların, baloların, plaket törenlerinin dönemin toplumsal sorun ve dinamiklerinden ne kadar kopuk kaldığını tespit edemeyerek toplumun diğer kesimlerinin küçümsediği bu faaliyetleri fazlasıyla ciddiye almaya devam eder.

Kadın hareketinin durgunlaştığı bu dönemde, birçok toplumsal talebin daha yüksek sesle dile getirilmeye başlandığını; öğrencilerin, işçilerin, köylülerin mevcut toplumsal kurum ve kurallara yönelik itirazlarını örgütlü bir bi-

çimde dillendirmeye başladığını görürüz. Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti* isimli çalışmasında özellikle bu on yılın sonlarında yaşanan 1968 öğrenci hareketi ve onun radikal eleştiri dalgası ile, Türkiye'deki elitler arasında uzun bir dönem (1945-1965) boyunca korunmuş olan muhafazakâr modernleşmeci uyumun bozulduğunu tespit eder. Yerleşik kadın dernekleri ise kadınların bu hızlı dönüşümle birlikte seslendirdikleri talepleri, arzu ve özlemleri karşılayabilecek güç ve söylemden yoksunmuş gibidirler. İffet Halim Oruz'un evlilikte mal eşitliği isteyen bir kadına *Dertler, Davalar* başlıklı yazısındaki cevabı bu durumu örnekler niteliktedir. Ofisine gelen, eğitimli ve iyi bir kariyere sahip bu kadın, evlilikte mal eşitliğinin erkeklerin *kazak tavırları*'nı engelleyeceğini ve boşanırken daha dikkatli davranmalarına neden olacağını söyler. Oruz'un gazete üzerinden verdiği yanıt; yeni kanunlar talep etmeden evvel, mevcut kanunların taşıdığı eşit hakları daha iyi öğrenmek gerektiğini hatırlatmak olur. Oysa ilerleyen bölümlerde tartışacağımız gibi, hem yeni kurulan *Türkiye İleri Kadınlar Derneği* (TİKD)gibi dernekler hem de *Kadın Gazetesi*'nin genç yazarları, ellili yıllardan bugüne gelen yerleşik kadın hareketinin bu muhafazakâr tutumuna karşı çıkmaktadırlar. Kadın yayınlarının ve örgütlerinin kadınların sorunlarına duyarsızlığı *Kadın Sesi*'nin başyazarı Melahat Faik Gökmen gibi ellili yılların kadın hareketinden gelen kadınlar tarafından da eleştirilir. Kadın derneklerinin bu durumu onların Türk kadınlığını temsil etme iddialarının da sorgulanmasına sebep olur.

Kadın örgütlerinin altmışların ikinci yarısındaki toplumsal hareketliliğe cevap verememelerini, kadınların eşitlik ve özgürlük isteklerini örgütlü hak taleplerine dönüştürmek konusundaki ataletlerini nasıl açıklayabiliriz? Olası nedenlerden ilki, altmışlı yıllara gelindiğinde ellilerin kadın örgütlerinde ön plana çıkmış kadınların yaşlarının ilerlemiş olması ve onlarla yeni kuşak kadınlar arasındaki bakış açısı farkının altmışların kendine özgü güçlü özgürlük dalgası ile iyice derinleşmiş olmasıdır. Ellili yıllarda hareketin başını çeken İffet Halim Oruz ve Halide Nusret Zorlutuna gibi kadınların altmışlı yılların ikinci yarısında daha açık biçimde sağda yer almaları da bu farkın derinleşmesinde etkili olmuş görünmektedir. Bir diğer neden, ellilerin başında kurulmuş olan derneklerin altmışların ortasına gelindiğinde on beş yıllık geçmişleri ile artık bürokratikleşmeye başlamalarıdır. Bunların yanında ve daha da önemli olarak, feministlerin erken Cumhuriyet yönetimince susturulmasından altmışlara kadar Türkiye kadın hareketinin, mücadelesine ataerkil düzeni cepheden karşısına almadan devam etmiş olması, hareketin altmışların radikal eleştiri ve eylemliliklerine uzak ve yabancı kalmasına sebep olmuş görünmektedir.

Altmışların ikinci yarısına gelindiğinde kadın hareketinin tutuk, içine kapalı tutumunun artık sürdürülemez hâle geldiğini ve toplumsal hareketliliğin kadın hareketinin bileşenlerini yeni konumlanmalara sevk ettiğini görü-

rüz. Bu dönemde Türkiye'de kadın haklarının kaynağı, hakların yeterli olup olmadığına dair farklı yaklaşımlar gelişmeye başlar; toplumsal iyinin ve bu iyi içinde kadının rolünün ne olduğuna dair ayrışmalar ve kırılmalar giderek derinleşir. Kadın hareketi ellili yıllarda olduğu gibi farklı siyasî partilere yakın olsa da artık Cumhuriyet'in *kadın devrimlerinin* savunulmasında ortak bir dil tutturabilen kadın dernek ve temsilcilerinden oluşan, kısmen de olsa bütünlüklü durabilen bir hareket değildir.

Kadın Hareketinin Bileşenleri

Altmışlı yılların ikinci yarısındaki çeşitlilik, kadın hareketinin *ne olduğu* sorusunu cevaplanması daha da zor bir hâle getirmektedir. Ellili yıllarda kadın hareketini incelerken kadın hareketini, *kadınların çıkarları* için faaliyet gösteren, yalnızca kadınların yer aldığı özerk kadın örgütlerinden oluşan bir bütün olarak tanımlamıştık. Böyle bir tanım hem kadınların çıkarları, özerklik gibi kendileri de oldukça tartışmalı olan kavramlar nedeniyle hem de bu tanıma uymayan birçok örgütlenme, eylem ve bir aradalık biçimini dışarıda bıraktığı için bize yetersiz görünmüştü. Altmışlı yıllarda ise durum, çok daha karmaşık bir hal almaktadır. Altmışlı yılların kadın hareketi, Nükhet Sirman, Şirin Tekeli ve Yıldız Ecevit gibi birçok feminist tarafından sosyalist düşüncenin etkisiyle kadınların hareketlendikleri yıllar olarak anılır. Feminist literatür açısından hem altmışlı yıllara hem de yetmişlere ruhunu veren sosyalist düşüncedir. Kadınların, yükselen sosyalist harekete olduğu kadar, milliyetçi ve İslâmcı hareketlere de katılmaları, bazen kendi dernek ve yayınlarını kurmaları, bu hareketlerdeki kadınları ve oluşturdukları örgütlenmeleri kadın hareketinin içinde değerlendirip değerlendiremeyeceğimiz sorusunu sordurur. Dar bir kadın hareketi tanımı, kadınların siyasal mobilizasyonunda oldukça önemli bir yer tutan bu oluşumlarda yer alan kadınları analiz dışında bırakmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada, Maxine Molyneux'nün "Analysing Women's Movement" makalesindeki tartışmasından yola çıkarak kadın hareketlerini belirli bir sayısal güce veya toplumsal veya siyasal bir dönüşüme neden olabilme gücüne sahip, çoğunluğunu kadınların oluşturduğu siyasal ve toplumsal hareketler olarak tanımlamayı tercih ettik. Bu şekilde, bazen eşitlik ve özgürlük talepleriyle uyumsuz görüşleri de savunabilen kadınların eylem, söz ve öznelliklerini dışlamamış olduk. Böylesi esnek bir kadın hareketi tanımı, kadınlık kategorisinin kendisini de istikrarsızlaştıran yeni söylemleri duyabilmemizi sağladı.

Bu çerçevede, kadın hareketinin bileşenlerini üç grupta ele almak mümkündür. Kadınlara dair gündemlere yoğunlaşan, önemli bir kısmı ellili yıllarda kurulmuş yayın organları ile kadın dernekleri, hareketin bileşenleri ola-

rak karşımıza çıkan ilk öğelerdir. Bu dernek ve yayınlar, *yerleşik kadın hareketi* olarak adlandırılabilirler. Daha önce de belirtildiği gibi, altmışlı yıllarda kadının toplumsal konumuna ilişkin söylemlerde bir çeşitlenme yaşanmıştır. Diğer iki grubu, bu söylemsel çeşitlenmenin ana eksenini oluşturan dönemin sağ sol ayrımı teşkil etmektedir. 1965 yılında kurulan ve sol eğilimli bir dernek olan TİKD, mevzubahis çeşitlenmeyi yansıtan kadın örgütlerinden biridir. Örgütsel olarak gittikçe güçlenen Türkiye sosyalistleri de altmışlı yılların *kadın tartışmasına*, kadınların kurtuluşu için sosyalizmi işaret eden yazılarla dâhil olmaya başlarlar. Sağa baktığımızda milliyetçi kadınların da yine bu dönemde örgütlendiklerini görürüz. Bu örgütlenmelere örnek olarak da *Ev Kadınları Derneği* ve *Milliyetçi Türk Kadınları Derneği*'ni gösterebiliriz. Her ne kadar bir dernek çatısı altında örgütlenmemiş olsalar da İslâm'ı bir siyasal görüş olarak benimseyen kadınlar da altmışlı yıllarda seslerini duyurmaya başlamışlardır. Bu bağlamda en fazla öne çıkan isimlerden olan Şule Yüksel Şenler'in konferansları altmışların önemli bir eğilimini temsil etmektedir. Altmışların ikinci yarısında yaşanan bu değişimle birlikte, ellili yıllardan bu yana mevcut kadın haklarını korumak ve yaygınlaştırmak çerçevesinde faaliyet yürüten kadın dernekleri ve yayın çevrelerinin sahip oldukları söylemsel hâkimiyet de kırılmaya başlar. Yapılan ayrımın çözümleme amaçlı olduğunu ve gerçekte farklı grupların söylemlerinin ve eylemlerinin böylesi net ayrımlara izin vermeyecek biçimde örtüşebildiğini de hatırlatmakta yarar var. Altmışlar, ilerleyen tarihlerde keskinleşecek bu bölünmelerin henüz doğmakta olduğu, dolayısıyla ileriki yıllarda farklı kamplar içinde yer alacak kişi ve eğilimlerin halen siyasî birliktelikler kurarak yan yana gelebildiği yıllardır. Yeri geldikçe bu birlikteliklere de değinmeye çalışacağız.

Yukarıda yapılan kadın hareketi tanımının içine girse de, çalışmanın sınırlılıkları nedeniyle dışarıda bırakmak zorunda kaldığımız bileşenler de oldu. Bu dönemde, siyasal partilerin özellikle de CHP ve AP'nin kadın kolları oldukça faaldir. Bununla birlikte, Ediz'den yararlanarak, bu yıllarda ZONTA *İş ve Meslek Kadınları Derneği* (1963), *Türk Hukukçu Kadınlar Derneği* (1968) gibi meslek örgütleriyle *Türk İran Kadınları Dostluk Kültür Derneği* (1967), *Türk Pakistan Kadınları Dostluk Kültür Derneği* (1969) ve *Türk Japon Kadınları Dostluk Kültür Derneği* (1969) gibi milletlerarası dostluk derneklerinin de kurulduğunu aktarmak mümkündür.

Yerleşik Kadın Hareketi

Kadın dergileri bu dönemde de hem kadın hareketini izleyebileceğimiz önemli bir kaynak hem de hareketin temel bileşenlerinden biri olmaya devam etmiştir. Ellili yılların kadın hareketinin önemli yayınlarından *Kadın*

Gazetesi ile *Kadın Sesi*, altmışlı yıllarda da yayımlanır. *Kadın Gazetesi*, kadınların siyasal temsili, meslek hayatındaki başarılı kadınlar, Türk kadınının uluslararası temsili, mevcut hakların korunması ile kırsaldaki ve gecekondudaki kadınlara aktarılması gibi konulara yer vermeye devam eder. Her ne kadar gazetenin siyasal içeriği bu dönemde zayıflasa da, kadın hakları ve eşitlik meselelerinin tartışmaya açıldığı bir zemin olmayı sürdürecektir. Gazete, 1963 yılından itibaren gazete biçiminden dergi biçimine geçer; 1965 yılında ise ismini değiştirerek *Kadın* dergisi olarak yayımlanmaya başlar. Bir karışıklığın önüne geçmek için bu yayından *Kadın Gazetesi* olarak bahsetmeye devam edeceğiz. Bu dönemde gazete magazin, moda ve güzelliğe daha fazla yer ayırırken, *Derneklerden Haberler* bölümünde düzenli olarak ilişki içinde olduğu derneklerin balo, çay, ödül töreni ve defilelerden oluşan etkinliklerine yer vermektedir. 1965 sonrasında kadınların Cumhuriyet'le kazanılan haklarının yeterli olmadığı ve kadın-erkek eşitliğini sağlamak için yasal değişiklikler yapılması gerektiği görüşü dergide dile getirilmeye başlanır. Kadınların okutulmamaları, erken yaşta evlendirilmeleri, imam nikâhı ve çok eşlilik gibi daha çok *köylü kadına* atfedilen sorunlara ve işçi kadınların sorunlarına yoğunlaşılması ile birlikte *emekçi kadın* söylemi de öne çıkmaya başlar.

1956'da İzmir'de yayımlanmaya başlanan *Kadın Sesi* de altmışlar boyunca kesintisiz biçimde yayına devam edecektir. *Kadın Sesi*'nin kadın gündemine ilişkin sözü *Kadın Gazetesi* ile karşılaştırıldığında çok daha zayıftır. Zaman zaman ülke siyasetiyle ilgili yazı ve haberlere yer verse de gazete, sahibi ve başyazarı Melahat Faik Gökmen'in yazılarından ve çoğunluğu erkek yazarların kadınlar ve gençleri ideal kadınlık ve gençlik tanımına uymadıkları için yeren fikir yazılarından ibarettir. Yine de gazeteden özellikle kendi yerelinde faaliyet gösteren derneklerin faaliyetlerini takip etmek mümkündür.

Kırkların sonu ve ellilerin başında faaliyete geçmiş olan kadın derneklerinin önemli bir bölümü altmışlı yıllarda da faaliyetlerini sürdürürler. *Türk Kadınlar Birliği* (TKB) altmışlarda da önemli kadın derneklerinden biri olmaya devam edecektir. Birlik, Türkiye'nin pek çok ilinde ve ilçesinde örgütlenmeye devam ederken kadınlar için biçki dikiş ve okuma yazma kursları, mahkûm eşlerine yardım, hastane ve huzurevi açma, anneler günü törenleri gibi faaliyetler yürütür. 1964 ve 1965 yıllarında yayımlanan TKB bülteni *Birlik*'in hemen her sayısında dernek şubelerinde gerçekleşen kongrelerin haberleri yer alır. TKB içindeki DP ve CHP çatışmasının, 27 Mayıs Darbesi ile DP'li kadınların aleyhine sonuçlandığından söz etmiştik. Elliler boyunca DP'li kadınların TKB'de kazandıkları güç rahatsızlık yaratmış olsa da bu rahatsızlık ancak 27 Mayıs Darbesi'nden sonra açıkça dile getirilmeye başlanır. 1960'ta *Kadın Sesi*'nde yayımlanan *Kadınlar Birliği Artık Partizanlardan Tamamen Temizlenmelidir* başlıklı imzasız yazıda, gazetede iki yıldır İzmir

TKB ile ilgili bir yazınının yayımlanmamış olmasının nedeninin, bu teşekkülün *partizanların* şahsi kaprislerine alet edilmiş olması olduğu söylenir. Geçmiş dönemde yönetimin nasıl DP'ye yakın kişilerin eline geçmiş olduğunu anlatan isimsiz yazar, TKB'nin tek tek ismini verdiği bu kişilerden temizlenmesi için *ilgililere* seslenir. TKB'nin 27 Mayıs Darbesi öncesindeki başkanı olan Nazlı Tlabar'ın Yassıada'ya gönderilmesinin ardından, 1961 yılında Genel Başkanlığa Feriha Öztürk seçilecektir. Ancak 1961 ve 1962 yıllarında yapılan bir dizi olaylı kongre sonucunda 22 Mayıs 1962'de, MBK eski üyesi Şükran Özkaya'nın eşi Günseli Özkaya TKB Genel Başkanı olur ve bu görevine 12 Eylül Darbesi'ne kadar devam eder. Söz konusu kongrelerden birine polisin müdahale etmesiyle sonuçlanacak kadar sertleşen yönetim kavgası, kadın hareketi içinden de eleştirilir. İffet Halim Oruz, 14 Ekim 1961 tarihli *Türk Kadınlar Birliği* yazısında 27 Mayıs sonrasında Nazlı Tlabar ve ekibinin yönetimden uzaklaştırılmasını doğru bulduğunu söylerken, merkezde yönetime geçen bir grup CHP'li kadının "...biraz da bizler faydalanalım" demesi üzerine TKB İstanbul şubesi yönetimine el çektirildiğine dair söylentileri *Kadın Gazetesi* sayfalarından paylaşır. Her ne kadar 1962'den sonra genel başkanlık krizi yaşanmasa da iktidar değişiminin TKB yönetimindeki etkileri hissedilmeye devam edecektir. 1967 yılında İstanbul Valiliği, TKB'ye polis eşliğinde bir baskın yapar. Baskını protesto eden Birlik üyeleri, baskının politik sebeplerle yapıldığını iddia eder. 19 Mayıs 1968 tarihli *Milliyet* gazetesinden öğrendiğimiz üzere, İstanbul Şubesi Başkanı Nimet Uygur, baskında İstanbul Valisi Vefa Poyraz'ın eşi Mahinur Poyraz'ın ve Nazmiye Demirel'in rolü olduğunu iddia eder:

> Bir buçuk ay önce T.K.B. İstanbul şubesi idare heyetini evine çağıran Vefa Poyraz'ın eşi, Bayan Demirel'in T.K.B. İstanbul şubesini organize için kendisini görevlendirdiğini heyet huzurunda beyan etmiş ve bizden işlerimize karışma müsamahasını bulamamıştır. Mahinur Poyraz, Bayan Demirel'den aldığı direktifin, Türk Kadınlar Birliğinin sesini duyuramamakta olduğu ve bu teşekkülün yeniden organize edilmesi lâzım geldiği şeklinde olduğunu da yine idare heyeti üyelerine söylemiş ve idarecilere bazı teklifleri olmuştur. Bu tekliflerin başında İstanbul teşkilatının yeniden kurulması gelmektedir.

TKB 1961 tarihli tüzüğünde kadın örgütlerinin çoğunluğunun yardım ve meslek örgütlerinden oluştuğunu, kadın haklarını korumak için kurulan örgütlerin yeni ve yaygınlaşmamış olduğunu söyleyerek kendisini Türk kadınlığının yegâne temsilcisi olarak tanıtmaktadır. Fakat kadın hareketinin seyri bu iddiayı boşa çıkarır. "Kemalist kadın devriminin yegâne sahibi ve savunucusu olma" rolünün artık TKB'ye yakıştırılmıyor olduğu 10 Aralık 1962'de gerçekleştirilen CHP I. Kadın Kurultayı'nda TKB'ye yöneltilen eleş-

tirilerden görülebilmektedir. Kurultayda CHP'li kadınlar TKB'ye yakıştıramadıkları "Kemalist devriminin koruyucusu olma" görevini bizzat kendileri üstlenirler.

Ellili yıllarda kurulup bu dönemde de aktif olan bir diğer kadın örgütü, meslek kadınlarının örgütlenmesini ve bu kadınlar arasında dayanışmanın örülmesini amaçlayan *Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği*'dir. Ancak gerek ellili gerekse altmışlı yıllarda derneğin çalışmalarının kapsamı, bu hedefin ötesine geçer. Kemalist söylemin Cumhuriyet'in *kızlarına* yüklediği sorumlulukla, "Türk toplumunun gelişmesi ve kalkınması" için sosyal ve eğitsel çalışmalar yürütürler. Dernek, diğer derneklerin de katılımı ve işbirliği ile 1966 ve 1969 yılları arasında yetişkin eğitimi konusunda seminer ve toplantılar ile okuma yazma kursları düzenler. 1967 yılında ise *Hacettepe Bilim Merkezi Tesisi, Nüfus Etütleri Enstitüsü* ve *Türkiye Aile Planlaması Derneği* ile birlikte *Aile Planlaması Semineri* düzenlenir. Her iki faaliyette de dernek dönemin kalkınma anlayışına uyar ve "yoksul, eğitimsiz kadınların sorunları" olarak tespit ettiği alanlara eğilmeyi, bu sorunlarla mücadele için farklı derneklerin işbirliğini artırmayı amaçlar.

Uluslararası Kadın Konseyi'nin Türkiye ayağı olarak 1959 yılında kurulan *Kadınlar Dayanışma Birliği, Konsey*'in 1960 yılındaki on altıncı kongresine İstanbul'da ev sahipliği yapmıştır. Dernek altmışlı yıllar boyunca Konsey'in çeşitli ülkelerde düzenlenen kongrelerine katılmaya devam eder. *Kadın Haklarını Koruma Derneği*'nin ilişkili olduğu *Milletlerarası Feminist Kadınlar Kulübü*'nün ise ikinci kongresinin İstanbul'da düzenlendiğini 10 Haziran 1963 tarihli *Kadın Gazetesi*'nden öğreniyoruz. Sanat yoluyla barışın ve dostluğun sağlanabileceği prensibinden hareket eden kongreye birçok kadın ressam ve heykeltıraş katılmıştır. Kongre kapsamında bir de sergi düzenlenir. Kurucuları arasında Afet İnan'ın da bulunduğu *Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu*, ellili yıllarda olduğu gibi bu dönemde de faaliyetlerinin merkezine kadınlar üzerine araştırmaları ve konferansları koyar. Derneğin bu dönemde gerçekleştirdiği konferanslar *Aylık Konferanslar 1953-*

Kadın Haklarını Koruma Derneği çeşitli sosyal faaliyetlerde de bulunuyordu.

1964 ve *Aylık Konferanslar 1966-1972* başlıklarıyla iki ayrı kitap halinde yayımlanır. Bu konferanslarda tarih, sanat ve edebiyatta kadınların yerine, kadınların eğitimine, sağlık ve ailede kadının rolüne, çalışma hayatında kadınların durumuna ilişkin araştırmalara yer verilir. Öne çıkan bir diğer konu ise kadınların Avrupa ülkelerindeki ve uluslararası alandaki örgütsel faaliyetleridir.

İlericilik ve Sosyalizm

TİKD, Beria Önger, Hayrünnisa Candan, Mevhibe Demiray, Güzin Güngör ve Türkan Çavuşoğlu'nun aralarında olduğu kadınlar tarafından 1965 yılında kurulur. Zülal Kılıç, derneğin bu dönemde kurulan tek dikkate değer dernek olduğunu söyler. Kılıç, derneği, Kemalist sol çizgide tanımlarken, Ecevit bugün liberal feminist diyebileceğimiz bir örgüt olduğunu belirtmektedir. TİKD'nin kurucusu olan Beria Önger altmışların kadın hareketi açısından önemli bir figür olmuş, kadınların kurtuluşuna dair görüşleri ve önerileri ile dönemin kadın hareketi içinde pek çok konuyu tartışmaya açmıştır. Yetmişli yıllarda ise Önger'i TKP'nin öncülüğünde kurulan, 'kadının kurtuluşunun emeğin kurtuluşuna bağlı olduğunu' kabul etse de kadınların toplumsal üretime katılması için bugünden verilebilecek hak mücadeleleri, eğitim ve bilinçlendirme çalışmaları olduğunu söyleyerek geniş bir kesimde örgütlenen demokratik kadın kitle örgütü *İlerici Kadınlar Derneği*'ne de başkanlık yaparken görürüz. Altmışlı yıllarda Beria Önger'in yazdığı *Atatürk Devrimi ve Kadınlarımız: Denemeler - Araştırmalar*, TİKD'nin yayımladığı ilk kitap olur. Önger bu kitapta, Atatürk devrimini *kadınsız toplumdan kadınlı topluma geçiş* olarak tanımlamaktadır; bu geçişi mümkün kılan şeyin ise teokratik rejimin ve feodal toplum düzeninin son bulması olduğunu söyler. Ona göre kadınların ezilmelerinin nedeni erkek üstünlüğüne dayanan aile düzenidir:

> Erkeğin ekonomik egemenliği maternal hukukun (ana hukuku) yıkılmasına, soyun babaya nisbet edilmesine dayanan veraset hukukunun, yani paternal hukukun (baba hukuku) teşekkülüne yol açmıştır. Kaba kuvvete dayanan ve tarihin uzun süren karanlık döneminde insanların 'hükmetme', 'başkasının sırtından geçinme' ve 'egoizm'inden doğan 'kadını ehliyetsiz ve yetersiz görme' eğilimi, patriyarkal aile anlayışını yani erkeğin egemenliğini kuvvetlendirmiş böylece baba veya koca velayeti altında tarım ve ev işlerine bağlanan kadın, toplumsal işlerden uzaklaştırılmış, kendi içine dönük, dünyadan habersiz, bilgisiz ve kişiliğini yitirmiş bir kişilik haline getirilmiştir.

Beria Önger, bir yandan patriyarkaya üretim ilişkilerini merkeze alan maddeci bir açıklama getirirken, diğer yandan da erkeğin kaba kuvvetine,

egoizmine dikkat çekerek cinsiyeti göz ardı etmeyen bir çözümleme yapar. Ona göre kadının toplumsal hayattan dışlanmış olması ister bekâr ister evli olsun tüm kadınları bir lokma ekmeğe muhtaç bir köle, bir asalak gibi yaşamaya mecbur bırakmaktadır. Önger, feodal toplumdaki *geleneksel aileye* karşı, geçiminden kadın ve erkeğin eşit ölçüde sorumlu olduğu *bugünün ailesini* savunur. Önger'e göre kadınlar, kendi istedikleri işlerde çalışmalı, yaşamlarını düzenleme özgürlüğüne sahip olmalıdırlar. Kadınların tam anlamıyla özgürleşmesi ise üretime daha çok katılmaları ile mümkün olacaktır. Bunu sağlamak için Önger'in önerdiği yöntem, kadınların erkeklerle eşit oranda siyasette yer almaları ve kadının önüne çıkan engelleri ortadan kaldıracak yasal düzenlemeleri hayata geçirmeleridir.

Beria Önger, diğer kadın örgütlerini de bu doğrultuda mücadele etmeye çağırır. Ona göre aydın kadınlar, sosyal yardım işleri ile uğraşmak yerine siyasal alanda faaliyet göstermeyi hedeflemelidirler. Zira kadın kurtuluş mücadelesinin öznesi ancak kadınlar olabilir. Kendi ifadesiyle, "...kadını aşağı duruma mahkûm bırakan kanunları erkeklerden teşekkül eden kurumlar yapmıştır." TİKD'nin ikinci kitabı olarak yayımlanan *Kadınların Kurtuluşu*'nda Önger, kadın hareketine yönelik çağrılarını tekrarlar. Kitaba yazdığı önsözde, aydın ve örgütlenmiş kadınları kadın sorunları üzerine düşünmeye, *Türk Kadınları Millî Kongresi*'ni toplamaya, bir kadın dernekleri federasyonu kurmaya davet eder; farklı siyasî görüşlerden de olsa pek çok kadın derneği için ortak bir düşman olduğunu söylediği *laiklik düşmanlığı tehdidine* karşı kadınları mücadeleye çağırır. Ancak bu çağrıları hareket içinde pek rağbet görmez.

Önger'in önerileri kadın hareketince benimsenmese de, yazılarının hareket içinde tartışma yarattığı görülür. Önger'e ilk yanıtlardan biri İffet Halim Oruz'dan gelir. Oruz, hem *Kadın Gazetesi*'nde hem de *Cumhuriyet*'te konu ile ilgili yazılar yazar ve Önger'in radikal eleştirilerine karşı ailenin ve kadının ailedeki rolünün öneminden bahseder. Önger yalnızca yerleşik kadın hareketince değil, sosyalist kadınlarca da eleştirilir. Bu tartışmalara kadın hareketinin gündemine ilişkin bölümde yer vereceğiz. Bu noktada Önger'in, kadınların ezilişinin tarihini maddi temellere dayandırmasında Marksist ataerki çözümlemesinin izleri yakalanabilse de, onun kadın kurtuluş mücadelesini sosyalizm mücadelesine indirgemediğini ve ayrı bir kadın mücadelesinin önemini vurguladığını söylemek yeterli olacaktır.

1969 yılında kurulan, kurucuları arasında Suat Derviş'in de yer aldığı *Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği* ise kuruluşundan kısa bir süre sonra, 12 Mart sonrasında alınan kararlar çerçevesinde kapatılır. Derneğin kuruluş amacının MDD mücadelesini gerçekleştirmek için Türk kadınlarını bir araya toplamak, onları bu mücadelede öncü konuma getirebilmek, kadınların düşün-

ce ve eylem birliğini sağlamak olduğunu Zerrin Ediz'in Türkiye'deki kadın örgütleriyle ilgili doktora tezinden öğreniriz. Zülal Kılıç, derneğin kurucularından birinin, 68 kuşağından kadınların devrimci örgütlerin yönetim kademelerinde yer alamadığını, dahası *Devrimci Öğrenci Birliği* içinde kadınların asil üye olma haklarının olmadığını bu nedenle de *Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği*'ni kurduklarını söylediğini aktarır. Kılıç, derneğin sol gruplardan ayrılarak kurulan ikinci dalga örgütlerin Türkiye'deki ilk örneği gibi görünse de, erkeklerin özeleştiri yapması sonucu kısa sürede erkeklerle barışmış olduklarını belirtmektedir.

Altmışlı yıllarda sosyalist kadınların feminizme ve kadın mücadelesine bakışı genellikle feminizmi sosyalist hareketi bölen bir burjuva ideolojisi olarak gören dönemin sosyalist hareketinin genel bakışını yansıtmaktadır. Ayşe Yazıcıoğlu'nun *68'in Kadınları*, Gülfer Akkaya'nın *Sözde Eşitlik* ve Emel Akal'ın İKD'li *Kızıl Feministler* çalışmaları sayesinde bu dönemde sosyalist harekette yer almış kadınların geriye dönük tanıklıklarına ulaşmak mümkün. Türkiye'nin farklı yerlerinden gelen, farklı sınıfsal arka planlara sahip genç kadınlar altmışların ikinci yarısında yükselen öğrenci hareketlerinin bir parçası olmuşlar, üniversitelerde, öğrenci yurtlarında, iş yerlerinde ve gecekondu mahallelerinde çalışmalar yürüterek diğer kadınlarla ilişkiye geçmişlerdir. Her ne kadar öğrenci hareketinde kadın öğrencilerin sayısı düşük kalsa, hareket erkek egemen bir yapıya sahip olsa ve kadınlar çoğunlukla geleneksel cinsiyet rolleri çerçevesinde faaliyet yürütseler de, 1968'in kadın öğrencilerin sokağa çıkmasında, siyasallaşmasında önemli bir rol oynadığını da not etmek gerekir. Bu çalışmalardan, altmışlı yıllarda sosyalist kadınların feminizmle tanıştıklarını; feminizmin başyapıtlarından biri olarak kabul edilen ve 1970 yılında Türkçeye kazandırılan Simone de Beauvoir'ın *İkinci Cins*'ini okuduklarını; hattâ kendi aralarında kitap üzerine değerlendirmeler yaptıklarını öğrenmekteyiz. Radikal feminizmin en önemli eserlerinden biri olan Kate Millet'in *Cinsel Politika* kitabı da yetmişli yıllarda sosyalist kadınlarca okunmuştur. Altmışlarda sosyalist kadınlar feminist metinleri okusalar ve gerek harekette ve ilişkilerinde, gerekse toplumsal ilişkilerde kadın erkek eşitsizliğini tespit etseler de bu gözlem ve deneyimlerini feminizm ile ilişkilendirmekten imtina ederler. Gülfer Akkaya'nın ifadesiyle bilirler, susarlar ve yok sayarlar. Kadınların sorunlarına ilişkin bakışı genellikle temel Marksist metinler şekillendirir. Özellikle August Bebel'in *Kadın ve Sosyalizm* kitabı kadınlara yönelik ayrımcı gelenek ve pratiklerin sosyalizm ile son bulacağı düşüncesinin benimsenmesinde önemli bir kaynak olmuş gibi görünmektedir. Emel Akal ile yaptığı görüşmede Bebel'i ilk defa 1965 yılında okuduğunu söyleyen ve ileriki yıllarda İKD'nin kurucuları arasında yer alacak olan Gönül Dinçer'in şu sözleri dönemin ruhunu iyi özetlemektedir:

> Bebel çektiğimiz acıları hak etmediğimizi söylüyordu. Kurtulacaktık, sosyalizmde. Öyleyse var gücümüzle sosyalizm için çalışmalıydık. Sosyalist devrim kendimin, dolayısıyla kadınların da kurtuluşunun ilk ve en önemli adımıydı. Bu kurtuluş fikrinin benim ve diğer kadınların inanılmaz bir özveri ve adanmışlık duygusu ile devrimci olmamızda büyük etkisi vardır. Daha doğrusu sosyalizmle sadece sömürüye değil, başka şeylere de son verileceğini bu kitaplarla keşfettim.

Sosyalist hareketteki kadınlar, *yerleşik* kadın hareketi ile kalıcı bir ilişki içerisinde olmamışlardır. İKD kurucularından Şeyda Talu, Akal ile yaptığı görüşmede Türkiye'deki kadın örgütlerinin daha çok zengin kadınların gittiği hayırsever dernekler olduklarını, kendilerinin ise "İşçi ve emekçi kadınlar için çalışan ve onlardan oluşan bir dernek kurmak" istediklerini söylemektedir. Sosyalist kadınlar arasında yaygın görüş bu olmalı ki, altmışlı yılların sosyalist kadınları, yerleşik derneklerle ilişkilenme ihtiyacı hissetmemişlerdir.

Ülkücülük ve Tebliğcilik

Altmışların ortalarında, *Dokuz Işık* doktrinini benimseyen kadınlar çeşitli örgütler ve yayınlar etrafında bir araya gelmeye başlarlar. Bu yazıda sözü geçen kadın örgütlerinin çoğunun söylem ve pratiklerinde milliyetçi öğeler bulunmakla birlikte, milliyetçilik ideolojisini kendi örgütlenmesinin merkezine oturtmuş olan dernek ve yayınları *milliyetçi kadın hareketi* olarak ayrı bir çerçevede değerlendirmekte yarar var. Bu örgütlenmelerin başında, 1967 yılında Ankara'da kurulan *Milliyetçi Türk Kadınları Derneği* (MTKD) gelmektedir. Derneğin on bir kişiden oluşan kurucu üyeleri arasında Halide Nusret Zorlutuna, Emine Işınsu Okçu, Memduha Sayılgan ve Muzaffer Türkeş gibi isimler yer almaktadır. 1967 tarihli programının birinci maddesinde siyasetle uğraşmadığı belirtilse de derneğin amacı, Türk milliyetçiliğini halk kitleleri ve özellikle Türk kadınları arasında yaymak, Türk millî varlığına ve ahlâkına ve demokratik anayasal düzene yönelik tehditlerle savaşmak olarak tanımlanır. Programda derneğin her türlü sınıfçılığın, zümreciliğin, bölgeciliğin ve mezhepçiliğin karşısında olduğu vurgusu da yer alır. Bu şekilde dernek kendisini sosyalizmin, Kürt ve Alevî kimlikleri etrafında canlanmaya başlayan siyasal hareketlerin karşısında Türk milliyetçisi sağ siyasa içinde konumlandırmaktadır. Tüzükte ayrıca, olası bir sol askerî müdahaleye karşı ordunun kimsenin malı olmadığı ve her türlü siyasal hedeften üstün olduğu, özgürlüklerin ancak millî bütünlüğe tehdit oluşturduğunda kısıtlanabileceği söylenir. Görüldüğü üzere, *MTKD Programı ve Tüzüğü*, kadınların

ikincil konumlarına ilişkin analizlerden veya hak ve eşitlik taleplerinden ziyade *milletin* korunmasında ve yeniden üretilmesinde Türk kadınlarına düşen sorumluluklara odaklanır.

MTKD her ne kadar Türk tarihinde *hatun* kişilerin erkeklerle birlikte yönetime ve savaşlara katılmasından bahsetse de, kadınlığı asıl olarak *analık görevleri* üzerinden tanımlamaktadır. Analık görevleri ise Türk kültürünü ve ailesini, özellikle de Türk gençlerinin dimağını Batı'dan gelen *gayri-millî* sosyalist fikirlerden korumaya tekabül etmektedir. *Anakadın* isimli dernek bülteninin Şubat 1969 tarihli sayısında dernek kurucularının, ilk şubenin açılışı için Niğde'ye gittiklerini okuruz. Kuruluş çayında gerçekleştirilen konuşmalarda komünizmin sunduğu üretim ilişkileri modelinden ziyade milliyet, din, aile gibi kurumları yıkmayı öngördüğü için milliyetçileri rahatsız ettiği söylenir. ODTÜ ve Ankara Üniversitesi SBF'de devrimci gençlerin mekânlarına yapılan aramalarda çekilen fotoğrafların devrim karşıtı yazılarla birlikte sunulduğu 1971 tarihli *Utanç Albümü* isimli broşür de derneğin komünizm karşıtı faaliyetlerine iyi bir örnek olarak verilebilir. Broşürde "Senin malın benim malımdır, benim malım ise yine benim malımdır" dediği iddia edilen, "sadist ve şımarık" olarak nitelenen ve Nazilere benzetilen bir devrimci gençlik portresi çizilir. MTKD'nin kuruluşu *Kadın Gazetesi*'nde sevinçle karşılanır. 1966 senato seçimlerinde CKMP adayı olan İffet Halim Oruz, derneğin kuruluşunu takdirle takdim edip gençleri *annelerden gelen sesi* dinlemeye davet eder. Bu dönemde her ne kadar emek hareketi ve kadın işçilerin sorunları *Kadın Gazetesi*'nde kendine yer bulsa da başyazar İffet Halim Oruz, ne sosyalizmin ne de komünizmin Türk toplumuna uygun rejim olduğunu söyleyerek tercihini Türk milliyetçiliğinden yana kullanır. Oruz, altmışların sonuna gelindiğinde dergi üzerinden *Dokuz Işık*'a bağlılığını ilân edecektir.

Dönemin bir diğer milliyetçi kadın örgütü 1966 yılında kurulan *Türk Ev Kadınları Derneği*'dir. Dernek, 1967-1969 yılları arasında ev kadınlarına yönelik, önemli bir kısmı komünizm karşıtı propaganda ihtiva eden on altı konferans düzenler ve bu konferansları *Seri Konferanslar* başlığı altında dört cilt olarak yayımlar. Bu ciltlerin giriş yazılarında derneğin çalışma kapsamı, "Türk kadınının, yuvasını ve yurdunu koruyabilmesi için, bütün aşırı ve yıkıcı cereyanlara karşı ikaz ve teçhiz etmek" ve bu mücadelede Türk kadınına yardımcı olmak olarak tanımlanmaktadır. Konferanslarda komünizmin gençliğe neden ve nasıl hitap edebildiğini anlamaya yönelik çabalar oldukça dikkat çekicidir. Dernekteki konuşmalarda *düşman karşımızda değil içimizde* vurgusu yapılır ve kadınların aile içinde hangi yöntemlerle mücadele yürütmeleri gerektiği tartışılır. Saadet Evren, *Sosyal Meselelerimizin İçinde Aşırı Cereyanların Yeri* başlıklı sunumda; aşırı cereyanlarla rozet dağıtarak mücadele edilemeyeceğini söyleyerek Türk annelerini ve eşlerini sava-

şa çağırır. Nezihe Araz, *Aile ve Basın* isimli sunumunda ideal yöntemi şu şekilde tarif etmektedir:

> Bu şartlar altında zamanın ve günün şartlarına göre yapılabilecek en dayanıklı, devamlı ve tesirli hareket en az onlar kadar cazip bir nizamın temsilcileri olduğumuzu insanlara anlatabilmektir. Yoksa sen hainsin, senin getirdiğin kötü, sen haksızsın diye hücumlar bir şey halletmiyor. Ben de en az senin kadar haklıyım, en az senin kadar cazip bir düzenin teklifçisiyim dediğiniz zaman boy ölçüşebilmek daha kolay... Böyle bir vasatı hazırlamak uzun vadeli bir iştir ama dayanıklı ve tesirli iştir. Başarıya buradan gitmek lazım. Bunun için de fert fert kendini yetiştirmek, sonra da aile ünitesi olarak, ünite ünite kendini yetiştirmek ve zararlı cereyanlara böylece mukavemetler hazırlamak!

Altmışların milliyetçi gruplarını, en az komünizm kadar cazip yeni bir nizamda kadının rolünün ne olacağını, kadınların erkeklerle aralarındaki ilişkinin nasıl olacağını yeniden tanımlamaya çalışırken görürüz. Nezihe Araz, basında yer alan kadın temsillerinin Fransız, İngiliz ya da Amerikalı kadınlara ait olduğunu, bu ülkelerin yaşam tarzına ve değerlerine maruz bırakılan gençlerin kendi ailelerinin değer ve pratiklerini *gericilik* olarak değerlendirip *ilericilik* adına yabancı âdet ve pratikleri benimsediklerini söylemektedir. Aynı yıl dernekte *Doğu'da Batı'da ve İslâm'da Kadın* başlıklı bir konferans veren Prof. Dr. Necmettin Erbakan, gerek maddeci temele dayanan komünist toplumda gerekse kapitalist Batı toplumlarında kadının erkekten farksız olduğunu ve kadına hiçbir değer verilmediğini anlatır. Buna göre, Müslüman toplumda kadın çalışmak zorunda değildir, *yaradılı*şına uygun görevler dışında hiçbir zorunlu görevi yoktur. Bu nedenle Erbakan'a göre kadının hakiki yeri Müslümanlıktadır; bu inançta cennet annelerin ayaklarının altındadır.

Altmışlı yıllarda milliyetçi kadın sözünün üretildiği başka bir mecra da *Ayşe* isimli kadın dergisi oluyor. İlk sayısı Ocak 1969'da yayımlanan aylık derginin kurucusu ve sahibi olan Halide Nusret Zorlutuna ile yayın müdürü Emine Işınsu Okçu, aynı zamanda MTKD'nin kurucularındandırlar. Derginin yayın politikası da MTKD ile uyum içindedir. Dergide yayımlanan yazıların bir kısmı Türk tarihinde kadının yerine ve kadınlığa hasredilirken, *Eski Türklerde Kadın Güzelliği, Kadında Ses Güzelliği, Kadında Göz Güzelliği* gibi yazılar Türk kültürüne uygun bir güzellik ve estetik tanımı yapmayı ve bu tanımı kadınlara benimsetmeyi hedeflemektedir. Köylü güzeli olarak adlandırılan tombul yanaklı, küçük dudaklı, yuvarlak hatlı kadına gerçek Türk kadınının güzelliğini temsil ettiği için övgüler yağdırılır. Derginin ismi olan *Ayşe* bu şekilde tarif edilen Türk kadınını simgelemektedir. Derginin çeşitli sayılarında milliyetçi erkek şairlerin *Ayşe*'ye ya da Türkmen kızı-

İlk sayısı 1969 başında yayımlanan *Ayşe*'nin kurucusu ve sahibi Halide Nusret Zorlutuna'ydı.

na yazdıkları aşk şiirlerini okuruz. Bu şiirlerde Türk kadını Türk milletini temsil ederken Türkmen kızına duyulan aşk da Türklüğe duyulan aşk ile özdeşleştirilir.

Milliyetçi söylemde kadınlık, eş olmak ya da anne olmak ile eşitlenir. *Türk anası*na da komünizme karşı mücadelede yer alma ve Türk millî değerlerine bağlı Türk gençliğini yetiştirme görevi verilir. *Ayşe* dergisinin Haziran-Temmuz 1969 tarihli sayısından, komünizm karşıtı sağ milliyetçi kadın örgütlerinin ve siyasal partilerin kadın kollarının bir araya gelerek bir basın açıklaması yaptıklarını öğreniyoruz. AP, GP ve MHP Kadın Kolları teşkilatları; *Türkiye Milliyetçi Öğretmenler Derneği Kadın Grubu, Türkiye Köylerini Kalkındırma Teşkilatı Kadın Grubu, Kadın Gücü Değerlendirme Derneği, Türk Ev Kadınları Derneği* ve *Milliyetçi Türk Kadınları Derneği*'nin *Türk Kadını Sesleniyor* başlıklı ortak basın açıklamasında; üniversiteleri komünizm yuvası haline getiren komünizmin *kiralık uşaklarına*, ister öğrenci ister öğretim görevlisi olsun bu fikri yayanlara, Türk anası ve Türk kadını olarak artık müsaade edilmeyeceği söylenir ve Türk kadını bu uğurda mücadeleye çağrılır.

Her ne kadar Necmettin Erbakan gibi isimlerin milliyetçi kadın derneklerinde konuşma yaptığını görsek de altmışların ikinci yarısında İslâmi görüşü benimseyen kadınların seslerini bağımsız biçimde duyurduklarını görüyoruz. Bu kadınlar, dönemin İslâmi gazete ve dergilerinde İslâm'da kadının yeri, çocukların İslâm'a göre eğitimi, örnek Müslüman kadınlar, örtünme gibi konularda yazılar yazıp Cihan Aktaş'ın "Cemaatten Kamusal Alana İslâmcı Kadınlar" başlıklı yazısında söylediği üzere "...birer tebliğci olarak basın dünyasında yer alıyorlar." Her ne kadar seksenlerde İslâmi hareket içinde yer alan kadınlar, hareket içindeki erkek egemenliğine yönelik eleştirilerde bulunsalar da Zehra Yılmaz'ın *Dişil Dindarlık* kitabında belirttiği gibi altmışlarda kadınlar daha çok *dava kadını* görünümü sergilerler. Çokoğullar ve Bozaslan, 1967-1980 arası İslâmcı kadın kimliğini inceledikleri makalelerinde İslâmi hareketten kadınların diğer kadınlara İslâm'ın ve *İslâm kadını* olmanın gerekliliklerini anlatmak görevini üstlendiklerini söylemekte-

dirler. Bu bağlamda, *dışarı çıkmak* önem kazanan bir kavram haline geliyor. Kadınlar bu görevlerini yerine getirmek amacıyla yazıp, konferanslar düzenleyerek kamusal alanda seslerini duyuruyor; *dışarı çıkıyorlar*. Bu dönemde Şule Yüksel Şenler en fazla öne çıkan isimdir. *Bugün*, *Yeni İstiklal* gibi dönemin İslâmi gazetelerinde ve ağabeyi Özer Şenler'in sahibi olduğu *Seher Vakti* isimli dergide yazılar yazan Şenler, toplumun büyük bir yozlaşma içinde olduğunu, yozlaşmanın en büyük nedenlerinden birinin de kadınların Batılı yaşam biçimini ve düşünceleri benimsemesi olduğunu savunur. Çokoğullar ve Bozaslan'ın Şenler'den yaptığı aşağıdaki alıntı, cemiyetin terakkisinde kadına biçilen rolü özetlemektedir:

> Önce kadın mânen şeklen ve ahlâken düşmüş olduğu zilletten çıkarılarak terakkî ettirilecek, kadının yuvaya dönüşüyle aile müessesesi yeniden ihyâ edilecek ve nihayet ailenin ihyası ile cemiyetin manzara-i umumiyesi değişecek ve cemiyet hakkı olan âli terakkiye yeniden kavuşacaktı!..

Şule Yüksel Şenler'in bu dönemde Türkiye'yi dolaşarak verdiği konferanslar büyük ilgiyle karşılanır. 1968 yılında Fatih Renk sinemasında verdiği konferansta kalabalık yüzünden kapıların kapanmadığını, içeride yer bulamayan kadınların konferansı sokakta dinlediğini *Cumhuriyet* gazetesinden okuruz. Şükran Soner'in *Şule Yüksel Yine Konuştu* başlıklı haberine göre; Şenler konferansta, erkeklerin yüzüne vurmadığı ve incitmediği sürece karılarını dövebileceğini savunur ve bu sözler dönemin kadın örgütlerinin tepkisini çeker.

Altmışların ikinci yarısında İslâmcı kadınlara görünürlük kazandıran başka bir olay, 1968 yılında Hatice Babacan isimli başörtülü bir kadının üniversitede hocası tarafından sınıftan atılmasıdır. Hem bu olay hem de Şenler'in konferansları ile örtünme, kadın hareketinin gündemindeki tartışmalı konulardan biri haline gelir.

Altmışlarda Kadın Hareketinin Gündemleri

Altmışların kadın hareketinin gündemlerini değerlendireceğimiz bu bölümde, çoğunlukla yerleşik kadın hareketinin ve ilerici sol eğilimli kadın örgütlenmesi olarak değerlendirdiğimiz TİKD'nin eylem ve söylemlerine yer vereceğiz. Daha önce de söylediğimiz gibi bu dönemde, milliyetçi ve İslâmi görüşten kadınlar kadın haklarına ve kadın özgürlük mücadelesine dair pek fazla söz üretmemekte veya eyleme geçmemektedirler. Bu hareketler, daha ziyade ilişkili oldukları siyasal görüş çerçevesinde yeni ideal kadınlık tanımları yaparak kadınları bu tanımlar üzerinden ilgili siyasî görüşlere mobilize etmeye çalışmışlardır. Sosyalist kadınlar ise sosyalizm mücadelesinden ayrı

bir kadın mücadelesine inanmadıkları ve bu dönemde kadın kurtuluşu için ayrı bir çalışma yürütmediklerinden bu bölümdeki çözümlemelerin dışında kalmışlardır. Yine de yeri geldikçe bu kadın ve örgütlere değineceğiz.

Altmışlı yıllarda kadın hareketinin meşgul olduğu meseleler, hareketin ellili yıllardaki gündemleriyle yer yer örtüşse de dönem boyunca belirli konular geri planda kalır; yaşanan toplumsal dönüşümler, diğerlerinin öne çıkmasına veya dönüşmesine neden olur. Örneğin, hareketin ellilerdeki önemli gündemlerinden olan *çarşafla mücadele*, kadınların yeni örtünme biçimleri ve örtünmeyi kamusal alanda savunmaları sonucu tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Meslek hayatına girip başarılı olan kadınların sayısı arttıkça, bu kadınların hikâyeleri kendi başına bir gündem olmaktan çıkmaktadır. İşçi hareketinin yükselmesi, işçi kadınların sorunlarını önemli bir gündem olarak kadın hareketine dayatır. 1968, hem yerleşik kadın hareketinin benimsediği katı cinsel ahlâk normlarını zorlayan yaşam tarzları hem de sosyalist düşüncenin yaygınlaşması bağlamında *gençliği*, kadın hareketinin gündemine yerleşen önemli bir olgu haline getirmiştir. Altmışlı yıllarda kadınların siyasette eşit temsili gibi hareketin kadim sorunları yine gündemdedir. Ancak seçimlerin sayısı artıp kadınların siyasal temsilinde kayda değer bir ilerleme yaşanmadıkça, kadın hareketi de bu sorunu heyecan ve iddiadan uzak bir biçimde, adeta bir görev gibi ele almaya başlar. Fakat Beria Önger'in kota önerisiyle kadınların siyasal temsiline ilişkin yeni bir tartışmanın başladığını görmekteyiz. Bu tartışmalar arasında, kadın hareketinin gündeminde öne çıkan ya da tartışma yaratan konulardan bazılarına daha yakından baktığımızda şöyle bir manzara ile karşılaşırız.

Kadın Hakları ve Mücadele Tarihi

Her ne kadar bu yazıda ayrı ayrı başlıklar şeklinde ele alınmış olsalar da, *ilerici sol kadın hareketi* ile *yerleşik kadın hareketi*nin kadın haklarına ilişkin söylemlerinin pek çok noktada örtüştüğünü, her iki grup tarafından da Atatürkçülüğün ve Cumhuriyet inkılâplarının kadın haklarının meşruiyet zemini olarak benimsendiğini baştan belirtmekte yarar var. Ancak bu, bahsi geçen tüm örgütlerin eşitlik, kadın hakları mücadelesinin sınırları ve yöntemleri gibi konularda hemfikir oldukları anlamına gelmez. Aksine, altmışlı yıllarda bu konularda birtakım farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır. Bu farklılaşmaların kaynaklarından ilki, kadın hakları mücadelesinin konusu ve sınırları ile ilgilidir. Kadınların sahip olduğu hakların yeterli olduğunu, sorunun hakların yeterince yaygınlaştırılmamasından kaynaklandığını savunan görüşün yerleşik kadın hareketinde oldukça yaygın olduğunu görürüz. Örneğin, 1964 yılında yapılan genel kurulun akabinde *Birlik*'te yayımlanan haberler-

de TKB'nin, temel amacını var olan hakların hayata geçirilmesi için çalışmak olarak tanımladığını ve *yeni haklar peşinde koşmaya* karşı çıktığını görürüz:

> O halde, biz Türk kadınları, yeni birtakım hakların peşinde koşmak yerine, mevcut haklar sistemimizi uygulatmanın yolunu aramalıyız. Bunun esasında anlaştıktan sonra, uygulama usulü hakkındaki çeşitli görüşlerden en verimlisi üzerinde anlaşmaya varmalı ve gerekli müesseseleri harekete geçirmeliyiz. Bize göre Atatürkçülüğün gerçek anlamı budur.

Bu doğrultuda yayın yapan *Birlik*'teki pek çok yazı, hakların kullanımının yeterince yaygınlaşmamasının sorumluluğunu kadınlara yükler. Ancak yine bu dönemde gerek TKB içinde gerekse *Kadın Gazetesi*'nde çalışma hayatını düzenleyen ayrımcı yasaları sorgulayan, hakların yeterince kullanılamamasının sebebini kadın erkek eşitsizliğinde arayan sesler yükselmeye başlamıştır. Yine de, kadın erkek eşitsizliğinin yasal düzeydeki varlığını kabul eden ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılması için politika üreten ilk örgütün TİKD olduğunu söyleyebiliriz. Medeni Kanun'un erkeği ailenin reisi olarak kabul eden, kadının çalışması ya da bir sanatla uğraşmasını eşinin iznine bağlayan maddesi ile velayet hakkını düzenleyen maddeleri eşitsizlik eleştirisinin hedefi haline gelir. TİKD Başkanı Beria Önger, ilerici olarak tanımladığı 1961 Anayasası'nın getirdiği sosyal devlet fikrine dayanarak, kadınların fikri, moral ve maddi güçlenme ve gelişiminin devletin görevi olarak kabul ettirilmesini de savunur.

Kadın hakları mücadelesine ilişkin yürütülen bir diğer tartışma izlenecek yönteme ilişkindir. Yerleşik kadın hareketi hakları yeterli bulup yaygınlaştırmayı hedeflediği için, önerdiği yöntem köylü ve kent yoksulu kadınların kentli eğitim almış aydın kadınlarca eğitilmesi olur. Önger için öncelik, cinsiyetçi yasaların değiştirilmesi, bunun için daha çok kadın milletvekilinin parlamentoya girmesidir. Önger'e göre bunu sağlamak için, siyasî partilerde kadınlara yönelik kontenjan uygulamasına yani pozitif ayrımcılığa gidilmesi gerekmektedir. Önger'in 1965 yılında ortaya koyduğu önerilerin kadın hareketinde yankı bulduğu ve yeni bir tartışma alanı açtığını daha önce de söylemiştik. Önger'e hem yerleşik kadın hareketinden hem de sosyalist kadınlardan eleştiriler gelir. "Aydın Kadının Siyasal Sorumluluğu" başlıklı yazıda Önger'e cevap veren Ayperi Akalan ikinci grupta yer alır. Ona göre, kadınların kurtuluşu yasal zeminde eşit haklar kazanmakla ya da eğitimle sağlanamaz; zira bu mümkün olsaydı, Türkiye'de tüm yasal haklara sahip olan kadınların tamamen uygarlığa kavuşmuş olması gerekirdi. Oysa mevcut durum aksini göstermekte, kırsaldaki kadınlar mutluluktan ve uygarlıktan bihaber yaşamakta hattâ "hiç yaşamadan var olmaktadır"lar. Akalan'a göre sorunu "...var olmayan bir direnmeye karşı savaşmak demek olacak olan feminist bir akımın ay-

dın kadınlarca benimsenmemesinde aramak bir büyük yanlış" olacaktır. Zira sorun kadın-erkek eşitsizliği değil, kadınlann da erkeklerin de çocuklann da aynı şekilde mustarip oldukları ekonomik sistem ve toplumsal düzen sorunudur. Kurtuluş için tek yol sosyalizmdir ve kadınlar da erkeklerle birlikte devrimci mücadele içinde yer alarak ekonomik ve siyasal bağımsızlık için uğraşmalı, "Mustafa Kemal Kuşaklarına yaraşır haysiyetli, güvenli, milliyetçi bir sosyalist düzeni sağlamak için mücadele etmelidir."

Önger, Akalan'ın eleştirilerine *Atatürk Devrimi ve Kadınlarımız* kitabında verdiği yanıtta, sosyalist toplum düzenine geçmeyi beklemeden, 1961 Anayasası'nın devlete yüklediği sosyal sorumluluklar çerçevesinde feodal yaşamın kalıntıları ile mücadele edilebileceği görüşünü savunur. Kadın üzerindeki erkek iktidarının varlığını ortaya koyarken, kadınlar ve erkekler arasındaki yasal eşitsizliklere ve farklı uygarlaşma seviyelerine dikkat çeker:

> Sosyalist olmayan Anayasa, sosyalist olmayan plana rağmen, çalışmak için Mesih bekler gibi Sosyalizm'in kurulmasını beklemek, sosyalizm'den ürkütülmüş ortamın tepkilerine ve özel mülkiyet ve özel teşebbüsçülerin post değiştirmelerine sebep olmaktadır... Biz Ayperi Akalan'ın yukarıda "Düzen değişikliği" diye belirttiği toplumsal değişiklik gerçekleşinceye dek, kadınlarımızın sorunlarına eğilmekten uzak duramayız. Bu sorunların ne kadarını çözümlemek imkânı varsa, bugünden o kadarını ele almak ve bunların çözüm yollarını araştırmak aydın kadınlar için kaçınılmaz bir görevdir. Ve bu eyleme yabancılaşmayı hiçbir düşünce haklı gösteremez.

Önger'e karşı yerleşik kadın hareketi de kadınların tüm yasal haklara sahip olduğunu savunur. *Birlik*'in Ocak 1965 tarihli kadın hakları özel sayısında TKB Genel Başkanı Günseli Özkaya, parlamentoda yeterli sayıda kadın milletvekili olmamasının sebebinin kadınların erkeklerce engellenmesinden ziyade kendilerini var etmek konusundaki isteksizlikleri olduğunu söyler. Özkaya'ya göre isteksizliğin temel sebebi, Türk kadınlarının siyasî haklarını mücadele etmeden elde etmiş olmasıdır. Aynı sayıda yayımlanan *Otuzuncu Yıl* başlıklı yazıda Esin Talu da Türk kadınlarının kendilerine verilen hakları layıkıyla kullanmamış olmasından şikâyetçi olur ve kadın milletvekillerinin kadın sorunlarıyla ilgilenmediğini vurgular. Bu da bizi altmışlı yılların kadın örgütleri arasındaki bir diğer tartışma alanı olan *kadın haklarının kaynağı* meselesine getirir.

Ellili yılların kadın hareketi, Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi feministlerinin mücadelelerini külliyen inkâr etmemişlerdi; ama önceki dönemin travmatik hatıraları hâlâ hafızalarda taze iken kadınlar, Cumhuriyet rejiminin şedit biçimde bastırdığı mücadele tarihini hatırlarken oldukça seçici davranıyorlardı. Altmışlı yıllarda mücadele tarihine yabancı yeni bir nes-

lin kadın hareketine katılması, hakların kadınlara mücadele etmelerine gerek kalmadan verilmiş olduğu anlatısının yeni kuşaklara aktarılması ihtiyacını doğurdu. *Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu*'nun yayınlarından biri olan *Atatürk ve Türk Kadını* isimli derlemenin önsözünde bu anlatının en önemli savunucularından olan Afet İnan, şöyle der:

> ...bugünkü hak sahibi olan, genç nesillerimiz bu hakların olamayacağını düşünemezler bile. Onlara pek tabii gelen bu durumun tarihini bilmek gerekmez mi? İşte bu amaçla kurumumuzun 7. kitabı çıkıyor ... Bu yazılarda görülecektir ki, kadın haklarımız Avrupa'da geçen asırda olduğu gibi kadınlar tarafından bir mücadele neticesinde kazanılmış değildir. ... İşte biz Türk kadınlarına, Atatürk devrinde ve onun önderliği sayesinde, tanınan haklarımız bütün milletler içinde bize şerefli bir yer sağlamıştır.

Aynı kitapta Yargıtay II. Hukuk Üye Yardımcısı olan Meliha Çalıkoğlu, Türk kadınlarının haklar için mücadele etmek zorunda kalmamış olmasını *mutluluk verici* bir durum olarak değerlendirir. Müjgan Cunbur ise Cumhuriyet sonrasında kadınların yaşam koşullarında ve fikir hayatlarında yaşanan büyük değişimin kaynağını Atatürk'e, onun kadına verdiği önem ve değere dayandırır. Cunbur, Fatma Aliye'yi kadın fikir hayatının öncüsü ve kadın sorunları için ilk mücadeleyi veren kişi olarak tanıtıp, Emine Semiye'nin politika hayatına atılmış ilk kadınlardan olduğunu söylese de bu isimler, anlatıcının satır aralarında kalır; Nezihe Muhiddin ise kendisine hiç yer bulamaz. *Üniversiteli Kadınlar Derneği*, 1960-61 yıllarında düzenlediği Şeref Madalyası törenlerinde ilk madalyayı Halide Edip Adıvar'a verir; fakat dernek başkanı Tezer Taşkıran yaptığı konuşmada Halide Edip'in erken Cumhuriyet dönemindeki siyasal faaliyetlerine değinmez. Mücadele tarihini seçici biçimde hatırlama, kadın örgütlerinin bu geçmişi sahiplenirken faaliyet yürütmeye devam edebilmek için benimsedikleri bir taktik olarak görülebilir. Beria Önger ile İffet Halim Oruz'un kadın haklarının tarihine ilişkin tartışması ise kadın hareketinin benimsediği otosansür taktiğinde bir kırılmaya işaret eder. Oruz, Önger'e cevaben kaleme aldığı *Yeni Bir Kadın Derneği* başlıklı yazıda, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki kadın mücadelelerini anlatır ve 1924 tarihinde kurulan TKB'nin Latife Bekir yönetiminde (Nezihe Muhiddin değil) *klasik süfraj* hareketine giriştiğini söyler. Bu yazıda Atatürk'ün her şeyi sıfırdan yaptığı iddiasının yanlış olduğunu söylerken kısa süre sonra kaleme aldığı *Kadın Hakları Savunmasında Öncü Kadınlar* başlıklı yazısında Nezihe Muhiddin'i bir satırla anıp bu sefer kendisini süfrajest mücadelenin merkezine yerleştirir. Buna göre, Diyarbakır'a "Kürtçülükle, cehaletle ve çarşafla" mücadeleye giden Oruz, burada TKB'nin ilk şubesini kurmuş ve sonrasında İstanbul'a dönerek süfrajet çalışmalar yürütmüştür. Anlatı şöyle devam eder:

İstanbul'a döndükten sonra umumî kâtipliğini yaptığım Kadınlar Birliğindeki arkadaşlarla tipik süfrajet çalışmaları yaptık. Mitingler düzenleyerek eşit siyasi hakların tanınmasını istedik. Ankara'ya heyet halinde giderek, Atatürk'e dileklerimizi açıkladık... Tamamıyla batı akımını örnek alarak bu savaşmayı yapıyorduk. Hatta siyaset dolaylarında pek hoşa da gitmiyordu. Hatta bu iş, Kadınlar Birliğinin kendi kendini feshine kadar gitti. Ne var ki, büyük bir adam, kadınlığın varlığına dayanarak tezi kendi kuralları içinde yürütmüştür. Bu kuralların başında Halk Evlerinin açılması ile kadın topluluğu halinde değil kadın erkek beraberce davayı ele almak gelir. Bizler de o yolu seçtik.

Oruz'un bu anlatısı, kadın mücadelesinin bastırılması ve seçici biçimde hatırlanması süreçlerinin, değişen dönemlerin koşullarıyla uzlaşabilen kadınlara mücadele tarihini keyfi biçimde yazabilme konusunda ne gibi olanaklar sunduğunu göstermektedir. Oruz'un altmışların ikinci yarısında başlayan kadın mücadelesi tarihiyle yüzleşme süreci, dönemin sonunda çok daha açık bir biçim kazanır. 1969 seçimlerinde yalnızca beş kadın vekilin seçilmesini TKB'nin zorla feshedilmesine bağlayan İffet Halim, *Bir Açık Muhasebe* adlı yazısında bu durumun sorumlusunun bütün ülkücülükleri ve iyi niyetleriyle Atatürkçüler olduğunu söyler. Kadın hakları mücadelesinin tarihine ilişkin tartışmanın yalnızca Oruz ile Önger arasında yürümediğine, kadın hareketinin başka üyelerinin de tartışmaya katıldığına dikkat çekmekte yarar var. 3 Ocak 1965'te Ankara Radyosu'nda yayınlanan, TKB Başkanı Günseli Özkaya, *Türk Anneler Derneği Başkanı* Şennur İnanç, Doç. Dr. Nermin Abadan Unat ve yazar Jale Candan'ın katıldığı bir açık oturumda başlayan tartışmalar *Birlik* dergisinde çıkan yazılarda sürdürülür. Bu tartışmalarda Candan, Atatürk'ün hakları *tepeden inme* vermemiş olduğunu ve Fatma Aliye, Halide Edip ve Nezihe Muhiddin gibi kadınların hakları için *kendi güçleri* ile *muazzam* bir mücadele verdiği görüşünü savunur. TKB Başkanı Günseli Özkaya ise Candan'ın görüşlerini *garabet örneği* olarak nitelendirirken, Candan'dan Türkiye'de kadınların siyasî hakları için mücadele etmiş olduğu iddiasını destekleyen yazılı kanıtlar ister.

Peki bu dönemde, kadın hakları ve mücadelesine ilişkin hegemonik tarih anlatısı neden sorgulanmaya başlamıştır? Yirmiler ve otuzlarda yaşananların bıraktığı travma etkisinin 1965'e gelindiğinde daha az hissediliyor olması nedenlerden biri olarak anılabilir. Altmışların önceki döneme nazaran daha demokratik bir tartışma zemini sunması ise başka bir neden. Bu dönemin Oruz gibi ellilerin kadın hareketindeki kadınlarla Beria Önger gibi yeni nesil kadınların karşılaştığı bir dönem olması ve bu karşılaşmanın deneyim aktarımı, hareket adına söz alma konumunu sahiplenme gibi gerilimleri barındırıyor olması da bu süreçte etkili bir diğer faktör olarak anılabilir.

Altmışlı yıllarda yükselen işçi hareketleriyle birlikte *işçi kadınlar gündeminin*, kendisini kadın hareketine adeta dayatmış olduğunu görmekteyiz. Zira bu dönemde, ne kadınların işgücüne katılımında ne de işçi kadınların sayısında ciddi bir artış görülür. Aksine, hızlanan iç göç, kentsel işgücüne katılmak için gerekli niteliklerden yoksun olduğu için işgücü dışına itilen kadınların sayısının artmasına dahi neden olmuştur. Ellilerde başlamış olan kadın işçilerin genel işgücü içindeki oranında düşme eğilimi, altmışlar boyunca devam edecektir. Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri* çalışmasında kadın memurların kadın işçilere oranının arttığını; Ayşe Öncü, *Uzman Mesleklerde Türk Kadını* isimli çalışmasında, bu dönemde hekim ve avukat kadınların sayısında dikkate değer bir artış olduğunu söyler. Kadın istihdamının altmışlardaki genel nitelikleri bu şekilde olmakla birlikte kadın hareketinin gündemine baktığımızda işçi kadınların sorunlarının ve taleplerinin diğer alanlarda çalışan kadınlara oranla çok daha fazla yer bulduğunu görüyoruz. İşçi kadınların, kadın hareketi açısından kazandığı önemin, kadınların işgücüne katılımından ziyade yükselen işçi hareketiyle ilişkili olduğunu söylenebilir. Hem döneme ilişkin çalışmalardan hem de dönemin kadın yayınlarından izlediğimiz kadarıyla düşük ücretli niteliksiz işlerde istihdam, uzun çalışma saatleri, güvencesizlik, iş yerlerinin kötü koşulları ve kreş eksikliği bu dönemde işçi kadınların yaşadığı temel sorunlar olarak ön plana çıkmaktadır. İşçi kadınlar yalnızca kadın hareketinin değil, işçi hareketinin de gündeminde ayrı bir başlık olarak yer alır. Bu dönemde sendikaların kadın işçilere yönelik eğitimler ve faaliyetler düzenlediklerini görürüz; ayrıca döneme tanıklık edenlerin yardımlarıyla, sosyalist hareket içerisindeki kadınların, özellikle örgütlenme faaliyetleri kapsamında, mahallelerde ve fabrikalarda işçi kadınlarla ilişkiye geçtiğini öğrenmekteyiz. Yükselen emek hareketi yalnızca işçi kadınların sorunlarının değil, cinsler arası eşitsizliğin de giderek daha fazla emek sorunu üzerinden ele alınmasında etkili olur. Sosyalist kadınlar emek eksenli bir yaklaşımı benimsediklerinden, ayrı bir kadın mücadelesinin gerekli olduğunu savunan Beria Önger gibi bir ismin de bu yaklaşımdan etkilendiğinden daha önce de söz etmiştik. Emek eksenli cinsiyet eşitsizliği çözümlemesi kadın hareketinin diğer üyeleri tarafından da kabul görmektedir. *Kadın Gazetesi*'nin uzun yıllar sorumlu yazı işleri müdürlüğünü üstlenen Muzaffer Usluata, 21 Mart 1966 tarihli *Görüşüm: Örneklerdeki Sorunlar* başlıklı yazısında ne köylü ne de kentli kadınların ekonomik özgürlüklerinin bilincinde olduğunu fakat artık uyanma vaktinin geldiğini söylemektedir. Yine aynı yıl yayımlanan *Kadının Toplumdaki Yeri* başlıklı yazısında Gürcan Bıçakçı, kadın erkek eşitsizliğini açıklar-

ken ileriki yıllarda giderek yaygınlaşacak olan sınıf merkezli bir analiz de yapar. Bıçakçı, anaerkil dönemle ataerkil dönemi karşılaştırır ve tarım ile el sanatlarının gelişmesi ile birlikte kadının tutsaklığının başladığını söyler. Evliliğin kadınlar için bir geçim aracı olduğunu ve kadın ve erkek arasındaki ayrımın burjuva sınıfında daha büyük olduğunu savunan Bıçakçı'ya göre, burjuva kadının tek derdi kendini beğendirmekken emekçi kadın geçim derdiyle uğraşmaktadır. Sınıf mücadelesi ile kadınların mücadelesini karşılaştırır ve emekçi sınıfında başlayan savaşa benzer bir savaşı kadınların da vermesi gerektiğini söyler.

"Köy kadını", önceki dönemlerde hem Anadolu'nun temiz ve cefakâr anası olarak hem de öncülük edilmesi gereken cahil kurban olarak kadın hareketinin gündemindedir. Altmışlı yıllarda köy kadını, kadınların genç yaşta evlendirilmesi, çok eşlilik, imam nikâhı, başlık parası gibi sorunlar bağlamında gündeme gelir. Kadına yönelik şiddet ve ayrımcılığın en ağır biçimleri, sanki kentli kadın bunlardan azadeymiş gibi özellikle *köylü kadın* başlığı altında ele alınır. Erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi ve başlık parası gibi pratikler yer yer ücretsiz kadın işgücü sorunu ile ilişkilendirilse de çoğunlukla cehalet ve geri kalmışlıkla açıklanır. Köylü kadın özelinde kadın erkek eşitsizliği, kalkınmanın ve ilerlemenin önünde engel olarak görülür ve aydın kentli kadına, cahil ve açgözlü erkeklerin kurbanı olarak görülen köylü kadını eğitme görevi yüklenir.

Altmışlı yılların kadın hareketi söyleminde işçi/köylü kadın, aydın kentli kadının karşıtı olarak ele alındığında kurtarılması gereken kurban, burjuva koket kadının karşıtı olarak ele alındığında ise ondan daha eşit koşullar altında yaşayan emekçiler olarak karşımıza çıkar. İşçi/köylü kadın ile burjuva/kentli kadın arasındaki bu ayrım, erken Cumhuriyet döneminin İstanbul kadını/Anadolu kadını ayrımını hatırlatır. Zehra Toska'nın da "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar" yazısında belirttiği gibi, İstanbul kadını/Anadolu kadını ayrımı Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı feministlerinin dışlanması sürecinde belirginleşir. Ellilerin kadın hareketi, ideal kadınlık tanımının karşısına süsüne düşkün, üretici olmayan koket kadını yerleştirirken, altmışların kadın hareketi de bu bildik tarife emek söyleminden beslenerek sınıf karşıtlığını ekler.

Ellilerin kadın hareketi için aydın kadın tipinin ötekisi kentli koket kadınsa, cefakâr köylü kadının ötekisi çarşaflı kadındır. Kara çarşaf, altmışların başında yerleşik kadın hareketinin önemli gündemlerinden biri olmaya devam eder. Neredeyse tek faaliyeti *çarşafla mücadele* olan *Mustafa Kemal Derneği* ve ellilerin kadın örgütleri, 27 Mayıs sonrasında köylere giderek kadınlara manto dağıtırlar. Manto dağıtılmasına ilişkin haberlerde kadınların çarşafı kendi istekleriyle çıkardıkları ısrarla vurgulanır. Altmışların ikinci ya-

rısında İslâmi hareket içinde yer alan kadınların seslerini yükseltmeleri, örtünme ve örtünme üzerinden yapılan ideal kadınlık tartışmalarında önemli bir kırılma yaratır. Sibel Eraslan "İslâmcı Kadının Siyasette Zaman Algısı Üzerine" yazısında, Hatice Babacan'ın sınıftan atılmasıyla başlayan boykotların "dışarı çıkabilen kadınların görünürlük kazanmaları yolunda önemli bir kavşak" olduğunu söyler. Bu görünürlükte başörtüsü en önemli ve en tartışmalı konularından biri haline gelir. Zira bu dönemde İslâmi görüşü benimseyen kadınlar için de örtünme önemli bir vasıtadır. *Seher Vakti*'nin Şule Yüksel Şenler tarafından hazırlanan kadın sayfalarında, yabancı dergilerden alınan model resimlerinin başı örtülerek, örtülü de zarif ve şık olunabileceği gösterilir. Şenler, örtünün kadını şahsiyet sahibi ve saygıdeğer bir hanımefendi yaptığını; günden güne sayıları artan "zarif ve örtülü" kadınların en serseri tipli erkeklerden bile övgü topladığını söyler.

Seher Vakti dergisinin sloganı "İmanlı Türk Gençliğinin Sesi"ydi.

Bu yeni örtünme biçiminin ve onu üstlenen kadınların, yerleşik kadın hareketinin o güne kadar örtünmeye yüklemiş olduğu anlam ve içeriği köklü biçimde sarstığını söylemek mümkündür. Zira altmışların sonunda kamusal alana taşınan bu yeni başörtülü kadın kimliği, önceki dönemin *çarşaflı kadın* tipi gibi kente veya modernliğe uyum sağlayamamış köylülüğü temsil etmez; çoğunlukla kentli ve eğitimlidir. Dahası kadınlar örtüyü gönüllü bir biçimde çıkarmaz, gönüllü bir biçimde giyerler. Bu nedenle de tebliğci kadın kimliği, ellili yıllarda kadın hareketinin çağdaş/geri kalmış, kentli/köylü, kurtarıcı/kurban karşıtlıkları üzerinden yaptığı ideal kadınlık tanımlarını istikrarsızlaştırır. Elif Ekin Akşit'in Türkiye ve Osmanlı'da kamusallığa ilişkin çalışmasında söylediği gibi, çarşafın kamusal alandaki varlığı Cumhuriyet'in ilk yıllarında köylülüğün kamusal alanda bulunmamasına yönelik seçkinci bir kamusallık tanımlamasıyla çerçeveleniyordu. Başörtülü kadınların *dışarı çıkışları*, yalnızca kadınlık tanımını değil böylesi bir kamusallık tanımını da istikrarsızlaştırır.

Şule Yüksel Şenler'in *Din Adamları Derneği* ve *Komünizmle Mücadele Derneği*'nin davetlisi olarak 1968'de Ordu'da verdiği konferansın ertesinde Ordu TKB Başkanı Çiğdem Vural, TKB merkezine bir telgraf çeker. Vural telgrafta Şenler'in "...başı açık kadınlar kartpostal gibi herkesin elinde okunurlar. Başı kapalı kadınlar ise kapalı zarf gibidir. Onu ancak sahibi okur," diyerek Atatürk inkılâplarıyla kadınlara tanınan hakları inkâr ettiğini söyler. Vural'ın konferansın tamamının ses kaydını alarak yetkililere başvurduğunu fakat bir sonuç alamadığını 1 Nisan 1968 tarihli *Cumhuriyet*'ten öğreniriz. Şenler'in İstanbul'daki konferansından sonra ise kadın dernekleri ortak bir deklarasyon yayımlarlar. Aynı yıl, İffet Halim Oruz, *Kadın Gazetesi*'nde çıkan "Kadın Hatipler" başlıklı yazısında Yüksel'i dayak tavsiye eden yobaz bir kadın olarak tanımlar ve İslâm kadınlığı "teranesi"nin Türk kadınlığı ile İslâm kadınlığını karşı karşıya getirerek bölücülük yaptığını söyler. Yobaz ilân edilen, bölücülük ve millete hıyanetle suçlanan Şule Yüksel'in altmışların başında kardeşi Goncal Gülsel Şenler ile birlikte *Kadın Gazetesi* yazarları arasında yer alması ise ilgi çekici bir ayrıntıdır. Şenler *Bugün* gazetesinde Oruz'a cevaben *Kadın Gazetesi*'nde yazarlık yaptığı bu dönemi de ele aldığı açık bir mektup yazar. İffet Halim ise *Kadın Gazetesi*'nde yayımlanan Ekim 1969 tarihli "Şule Yüksel Şenlere Bir Açık Muhasebe" başlıklı cevapta, "İslâmi hareketin on altıncı Komüntern'in dini bütün ülkelerde anarşi yaratma kararı sonucu ortaya çıktığını iddia eden milliyetçi tezi savunur. Altmışların başında Oruz ve Şenler aynı gazetede bir arada bulunabiliyorken, altmışların sonunda hem görüşler hem de kişiler arasındaki çatışmanın keskinleştiği" bir döneme girilir.

Kalkınma: Kadınların Eğitimi ve Aile Planlaması

Altmışlı yıllarda Türkiye'nin planlı kalkınmanın etkisine girmesi, kadın hareketinin gündemlerini de etkiler. Hareketin toplumsal eşitsizliklere yaklaşımı ve kendisine biçtiği eğitimsiz yoksul kadınları kurtarma misyonu, bir yandan kalkınma düşüncesinden beslenirken öte yandan onu biçimlendirir. Bu dönemde benimsenen kalkınma anlayışı büyük ölçüde Üçüncü Dünya kadınlarını eğitimden yoksun bırakılmış, kendi isteği dışında doğurmaya zorlanan, yoksul kurbanlar olarak ele alan Batılı kalkınma düşüncesine benzer. Özellikle altmışların ikinci yarısında UNESCO ile işbirliğine giren *Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği*'nin çalışmalarında böylesi bir perspektifin güçlü olduğunu görmekteyiz.

Bu bağlamda kadın hareketinin gündemine giren konular aile planlaması, yetişkin eğitimi ve göç gibi konulardır. Elif Ekin Akşit'in "Geç Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü Yaklaşımları" makalesinde söy-

lediği gibi, altmışlı yıllarda küçük aile, gelişmişliğin göstergesi haline gelmiştir ve Türkiye'nin yeni büyüme hedeflerine ulaşılabilmesi için nüfus artış hızının düşürülmesi gereği vurgulanmaya başlanmıştır. 1 Nisan 1965 tarihinde benimsenen 557 sayılı *Nüfus Planlaması Kanunu* ile birlikte, ellilerden beri sorgulanan *pro-natalist* (doğum sayısını artırma yanlısı) nüfus politikaları bırakılarak *anti-natalist* nüfus planlaması resmî olarak benimsenir. Kadın hareketine baktığımızda konuyla ilgili yazıların 1963 yılından itibaren *Kadın Gazetesi*'nde yayımlanmaya başladığını görürüz. 1964-65 yıllarında TKB'nin bülteni *Birlik*'te kürtajın yasallaşması gerektiği fikrini savunan ve aile planlamasının önemini anlatan yazılar yayımlanmaya başlanır. *Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği*'nin *Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü* ve *Aile Planlaması Derneği* ile birlikte 1967 yılında düzenlediği *Aile Planlaması Birinci Millî Semineri*'ne ait rapordan, Ankara şubesinin konu ile ilgili eğitim toplantılarını dokuz bin kadının izlediğini öğreniriz. Seminerin tüm delegelerince kabul edilen bildirisinde aile planlaması, "Atatürk'ün kadınlara verdiği haklar ve yurttaşlara kavuşturduğu hürriyetler" yanına eklenen yeni bir hak olarak kabul edilir. Ayrıca seminerde aile planlamasının ailelerin mahremiyetine müdahale amacı taşımadığının, kısırlaştırma veya nüfusu azaltma anlamına gelmediğinin altı çizilir ve konunun halka doğru biçimde anlatılmasının önemi vurgulanır. Akşit'in de ifade ettiği gibi, bu dönemde aile planlaması politikaları eğitimsiz ve alt sınıf kadınlara ilişkin bir sorun olarak görülmektedir. Aynı sınıftan erkeklerin de bu konuda eğitim alması ve bilinçlenmesi gerektiği ara sıra vurgulansa da, eğitimli orta sınıflar neredeyse hiçbir zaman aile planlaması söyleminin hedefi haline gelmezler.

Kalkınma düşüncesi çerçevesinde kadın hareketinin gündemine giren bir diğer konu da yetişkin kadınların eğitimidir. Kadınların büyük kısmının okur yazar olmaması bu yılların kadın yayınlarında daha fazla dile getirilen sorunlardan biridir. Kadın dernekleri bu konuda faaliyetler düzenlemeye başlarlar. *Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği*, 1966 yılında UNESCO işbirliğinde düzenlediği seminerden sonra konu ile ilgili özel bir faaliyet kolu kurar. Diğer derneklerle bir araya gelerek Ankara'da ve İstanbul'da pilot bölge olarak seçilen ilkokullarda okuma yazma kursu açılır. Dernek 1969 yılında, UNESCO'nun 1970 yılını okuma yazma yılı olarak kabul etmesi münasebetiyle; *Kadınlar Dayanışma Birliği, Türk Ev Kadınlar Derneği, Türk Kadınlar Birliği* gibi kadın derneklerinin de arasında olduğu 42 örgütün katılımıyla yetişkinlerin okuma yazması ile ilgili bir açık oturum düzenler. *Açık Oturum Raporu*'nda yetişkin eğitimi sorunu ülke kalkınması önünde duran bir engel olarak ele alınmaktadır. Okuma yazma konusunda kent ile köy, kadın ile erkek ve Doğu ile Batı başta olmak üzere farklı bölgeler arasında adaletsizlikler olduğu vurgulanır.

Yetmişlere Girerken...

Altmışlı yıllarda kadın hareketini incelemek, yalnızca dönemin içerdiği çeşitlilik nedeniyle değil, aynı zamanda bu çeşitlilik kadın hareketinin nasıl tanımlanması gerektiği sorusunu çok daha karmaşık bir hâle getirdiği için oldukça meşakkatli bir çaba gerektirmektedir. Bu yazıda, çok daha geniş şekilde ele alınabilecek bir tartışmanın ancak ana hatlarını çizebildik: Ele aldığımız her bir başlığın bu çalışmada yer aldığından çok daha derinlikli bir çözümlemeye ihtiyaç duyduğunun farkındayız. Altmışlı yıllarda yaşanan hızlı toplumsal ve siyasal dönüşümün, kadın hareketinin bileşenlerinin farklılaşmasına; söylemsel bir çeşitliliğin ortaya çıkmasına yol açtığına dikkat çekmekle yetindik. Ellili yıllardan bu döneme Cumhuriyet'le tanınan kadın haklarını korumak ve yaygınlaştırmak amacıyla faaliyet yürüten kadın dernekleri ve yayın çevrelerinin sahip oldukları görece bütünlük arz eden görünüm ve söylemsel hâkimiyetin altmışların ortasında kırıldığı görülmektedir. Araştırma sürecinde, merakla izini sürdüğümüz bu çeşitlenme sürecini aktarabilmek için kronolojik bir yaklaşım benimsedik; 27 Mayıs sonrası ile 1965'te başlayıp 1968 sonrasında yoğunlaşan toplumsal hareketliliği birbirinden ayırarak ele aldık. Bununla birlikte, çalışmanın sınırlılıkları nedeniyle, sadece kadın hareketi tarafından en çok öne çıkarılan konulara yoğunlaştığımızın da altı çizilmelidir. Bu dönemde özellikle, yerleşik kadın hareketi açısından önemli bir mesele haline gelen *gençliğe ve bu bağlamda ortaya çıkan cinselliğe* ilişkin kaygılara ve bu kaygıların heteronormatif cinsellik tanımını nasıl güçlendirdiği ile ilgili tartışmalara da yer vermek faydalı olabilirdi: Böylesi bir tartışmanın yokluğunu bu çalışmanın –belki de bu konudaki başka çalışmalarla giderilebilecek– bir eksikliği olarak not etmek gerekir. Bir parantez açıp 1968 gençliğinin kendisi açısından da kadın cinsel özgürlüğünün ve heteronormativitenin sorgulama dışı kaldığını hatırlatmakta fayda vardır. Bu çalışmada, yer yer ilericilik/gericilik ekseninde, yer yer de erkek üstünlüğünün eleştirisi bağlamında ele alınan kadına yönelik şiddeti de dışarıda bırakmak zorunda kaldık.

Altmışlı yılları inceleyen pek çok feminist araştırmacının, altmışlı yılların kadın hareketlerini yerleşik kadın dernekleri ve sosyalist sol dernekler ile sınırladıklarını söylemek mümkün. Bu çalışmada ise milliyetçi ve İslâmcı kadınların bu dönemdeki faaliyetleri kadın hareketinin parçası olarak değerlendirdik. Bu dernek ve yayınlar, kadınlara seslendikleri ve kadınların toplumdaki yerine dair söylemler geliştirdikleri için onların çözümleme dışı bırakılması doğru olmayacaktı. Özetle, *Türkiye'nin 1950'li Yılları* cildindeki, ellilerin kadın hareketine ilişkin yazıda sorduğumuz soruyu burada tekrarlamak gerekmektedir: Kadın hareketi, yalnızca eşitlikçi ve özgürlükçü talep-

ler etrafında bir araya gelen kadınların eylem ve söylemleriyle sınırlandırıldığında, bunun dışındaki söylem ve eylemler etrafında bir araya gelen kadınların öznellikleri, eylem ve söylemleri nereye konulabilir? Bu çerçevede, feminist tarihyazımı çabasının bir parçasının da *kendimizle* ve *mücadelemizle* özdeşleştirmekte zorlandığımız kadınların eylemlerine ve söylemlerine bakmak olduğunu düşünmekteyiz.

Altmışlı yıllar farklı siyasal eğilimlerin ve bu eğilimlerden gelen kadınların, kadınlığa dair sözlerini yeni yeni oluşturmaya başladığı bir dönemdir; siyasal eğilimler arasındaki sınırlar halen çok katı değildir. CKMP senato adayı İffet Halim Oruz, ellilerden bu yana yayın yapan *Kadın Gazetesi*'nin başyazarlığını yaparken, sonradan İslâmi hareketin öncü isimlerinden olacak Şule Yüksel Şenler bu gazetede yazılar yazmaktadır. Yetmişlerin *İlerici Kadınlar Derneği*'nin Başkanı Beria Önger'in altmışlarda kurduğu TİKD'nin de *Milliyetçi Türk Kadınları Derneği*'nin de kuruluşu *Kadın Gazetesi*'nde müjdeli bir haber olarak duyurulmaktadır. Fakat bu söylenirken, Şenler'in dönemin ilk yıllarında gazetede yer aldığını, TİKD'nin 1965'te, MTKD'nin ise 1965 sonrasında yükselen toplumsal taleplere karşı 1967'de kurulduğunu hatırlatmakta fayda var. Kadın hareketi içerisinde siyasal mevzilerin pekiştiği, kadınlar arasındaki sınırların ve konumlanmaların giderek keskinleştiği yetmişli yılların başına uzandığımızda, şu soruları sorabiliriz: Yetmişlerin sert siyasal ortamı yerleşik kadın hareketini nasıl etkilemiştir? Milliyetçi, İslâmcı ve sosyalist kadın oluşumlarının söylem ve pratiklerinde ne gibi değişimler yaşanmıştır? Altmışlarla yetmişler arasında ne gibi kopuşlar ve süreklilikler olmuştur? Örneğin TİKD ile *İlerici Kadınlar Derneği*, MTKD ile *Ülkücü Hanımlar Derneği* arasındaki süreklilikleri ve kopuşları izlemek mümkün müdür?

Tabii ki, bu soruların cevaplarının aranabileceği pek çok çalışma var ve bu çalışmalar ışığında, yetmişli yıllarda kadın hareketinin seyrine dair önemli birtakım ipuçları edinebiliyoruz. Örneğin altmışlarda kadın hareketinin gündeminde önemli bir yer tutan kadınların eğitimi, iş gücüne katılımı, aile planlaması, kalkınma ve göç gibi konuların yetmişli yıllarda kadınların gündeminde olduğunu görmek mümkün. Yerleşik kadın hareketinin seçkinci tutumları ve *balo kermes düzenlemek* ile sınırlı faaliyetleri yetmişlerin sosyalist kadın örgütlerince eleştirilmeye devam edecektir; bu da bu derneklerin giderek daha az ciddiye alınmalarına ve faaliyetlerinin etkisinin giderek zayıflamasına neden olacaktır... Yetmişli yıllarda kadın hareketine ilişkin olarak, 1968 ruhunun cinsiyet ilişkilerini daha eşitlikçi bir çizgiye taşıma potansiyelinin şiddeti yoğunlaşan silahlı çatışmalar ile tersine çevrilmiş olduğunu da not etmek gerekmektedir. Nitekim özellikle yetmişli yıllarda sosyalist örgütlerde ve öğrenci hareketlerinde bulunan kadınlarla yapılan görüş-

meler hep aynı noktaya işaret etmektedir: Silahlı çatışmanın yoğunlaşması ile kadınlar geri plana itilmekte ve örgütlerdeki cinsiyetçi yaklaşım ve pratikler perçinlenmektedir. Altmışlarda olduğu gibi yetmişli yıllarda da feminizm uzak durulması gereken bir burjuva ideolojisi olarak görülür. Sosyalist kadınlar yine de kadın örgütlenmeleriyle geniş kadın gruplarına ulaşan yaygın çalışmalar yürütürler ve İKD örneğinde olduğu gibi oldukça başarılı olurlar. TKP öncülüğünde kurulmasına rağmen gerek kitleselliği gerekse kadınların faal katılımıyla İKD bir partinin kadın örgütlenmesi olmanın çok ötesine geçecektir.

Altmışlı yıllarda yürütülen kadın mücadelesine ilişkin tartışmalar, şüphesiz ki, yetmişli yıllarda kadın kurtuluş mücadelesi için kurulan örgütlerin oluşumunda da etkili olacaktır. Yetmişli yılların sosyalist kadın örgütlenmeleri ise seksenlerin feminist hareketinin gerek düşünsel gerekse pratik anlamda beşiğini oluşturacaktır. Seksenli yıllarda Türkiye'de ikinci feminist dalga olarak bilinen feminist hareketin öne çıkan isimlerinden Şirin Tekeli, Stella Ovadia gibi isimlerin İKD'nin üyesi olmuş, bu örgüt çatısı altında faaliyetler yürütmüş olmaları bu konuda dikkat çekici bir ipucudur. Altmışlarda "dışarı çıkan" kadınlar ise, sonraki yıllardaki İslâmi kadın eylemleri için teşvik edici bir rol oynayacaklardır. Bu süreklilikleri görmek, yaşanan tüm kopuş ve kırılmalara rağmen kadın hareketinin düşünsel ve pratiğe ilişkin birikiminin hiçbir zaman –bazen düşünmeye eğilimli olduğumuzun aksine– *yok olmadığının* veya *yoktan var olmadığının* daha çok farkına varmamızı sağlar. Kadın hareketini oluşturan farklı eğilimlerden kadınların mücadele tarihlerini böyle bir bakış açısıyla incelemenin, hareketteki kuşaklar arası ilişkileri, farklı eğilimler arasındaki gerilim ve etkileşimleri takip etmenin, bunları her dönemin siyasal ve toplumsal bağlamı içine yerleştirebilmenin, kadın mücadele tarihindeki süreklilikleri ve kopuşları anlamlandırmaya çalışan bizlere daha çok şey öğreteceği kanaatindeyiz. Bu yazının da bu çabaya katkı sunması dileğimizle...

Altmışlı Yıllarda Basın

FUNDA ŞENOL CANTEK

Altmışların kapısı bir darbe ile açılacak ve bu on yıl bir *koalisyon hükümetleri devri* olarak anılmayı hak edecek kadar çok partiler arası pazarlığa ve lobiye sahne olacaktır. 27 Mayıs Darbesi, faillerince "Demokrasiyi içine düştüğü buhrandan kurtarmak ve kardeş kavgasına meydan vermemek" amacı taşıdığı iddia edilerek gerçekleştirilir; yakın döneme kadar da bir *ihtilâl*, hattâ bir *devrim* olarak anılagelir. Henüz tazeliğini korurken alınan bir kararla, darbenin yıldönümleri 23 yıl boyunca *Hürriyet ve Anayasa Bayramı* olarak kutlanır. 27 Mayıs'ı müteakip, gazete ve dergiler darbeye ve ona önayak olan MBK'ye övgüler düzmek ve minnettarlıklarını dile getirmekte adeta yarışırlar. *Kibar ihtilâl*, *beyaz ihtilâl* olarak adlandırdıkları eylemin kansız gerçekleşmesi ve vaat ettiği özgürlükler bir kısım basında samimi bir memnuniyet ve heyecan yaratırken, özellikle DP yanlısı yayın yapan bir kısmı da bu coşkuya iştirak etmek mecburiyetinde kalır. Darbe ve sonrası dönem, *İkinci Cumhuriyet* olarak anılacaktır.

CHP'nin tek parti sultasından kurtulmanın yolunu, yine onun paltosundan çıkan DP'lilerin bildiğine inananlarca iktidara getirilen Bayar, Menderes ve arkadaşları, elliler boyunca giderek sertleşip ceberrutlaştılar. Adeta ikinci bir tek parti dönemi yaşandı. Ellilerin sonlarına doğru, otoriterlik dozu artan hükümetle mücadele demokrasi, hukuk ve mantık sınırları dâhilinde gerçekleştirilemez haldeydi. Altmışların ilk birkaç ayı üniversite gençliğinin yaptığı sokak gösterileri karşısında polis müdahalesi ve çatışmalarla geçti. DP iktidarı artan ve sertleşen muhalefete dizginleri daha fazla sıkarak engel olmaya çalıştı. Muhalif gazeteler Demokratlara yönelik son hamlelerini seçim öncesinde yaptılar. DP'nin 22 Mayıs'ta yapılması planlanan seçime Sa-

id-i Nursi gibi dinî kanaat önderlerinden destek alarak hazırlanması, irtica tehdidi olarak sunuldu. Aynı endişe üniversite gençliğine de hâkimdi. Dönemin *SBF Derneği* Başkanı, DP yönetiminde "Köy imamlarının köy öğretmenlerinden çok rağbet gördüğünü" iddia ediyordu. Endişenin kaynağı, biraz da Menderes'in partisinin vekillerine hitaben 1954'te sarf ettiği, "Siz isterseniz hilafeti bile geri getirebilirsiniz," sözüydü. Bu söz, DP'nin kudretine gönderme yapmanın ötesinde, hükümetin din politikasının işareti olarak algılanıyor ve endişe yaratıyordu.

Bu tür gerilimler, pahalılık, işsizlik, sokak gösterileri, çatışmalar ve huzursuzluklarla geçen ellilerden, altmışlara teyellendi. DP iktidarı darbeyle nihayetlenince Demokratlar'dan *kurtulma*nın coşkusu sokağa ve gündelik hayata da yansıdı. Darbeyi takip eden günlerde her yerde kutlamalar yapılıyor, hürriyetten dem vuran nutuklar işitiliyordu. Bora Gürtaş'ın altmışlar boyunca siyasî ve toplumsal değişimler bağlamında görsel kültürü incelerken ele aldıkları dikkate değerdir. Bunlardan biri imparatorluktan yadigâr Osman Paşa Marşı'nın, 27 Mayıs'ın resmî marşı oluvermesidir: "Olur mu böyle, olur mu?/Kardeş kardeşi vurur mu?/Kahrolası diktatörler/Bu vatan size kalır mı?" Resmi marş dememiz boşuna değil, dönemin Turizm ve Enformasyon Bakanlığı marşın plağını bile yayınlamıştı. Haftalar sonra ise Tepebaşı Bahçesi'nde program yapan Zeki Müren, "Kahraman Türk Ordusu'nun ve asil Türk gençliğinin hürriyet marşı, vatan türküsü Osman Paşa tablosunu Mehter refakatinde takdim etmekle şeref duyar" ilânıyla sahneye çıkacaktı.

Darbeyi planlayanlar MBK'nin başına ordu içinde sevilen bir komutan olan Cemal Gürsel'i getirdiler. Komite otoritesini sağlamlaştırmak için, tarihe *EMİNSU Olayı* olarak geçen bir hamleyle, kendilerine muhalefet etme ihtimalleri olan beş bin civarında subayı emekliye sevk etti. 147 öğretim üyesinin de işine son verdi. Ayrıca, MBK içinde muhafazakâr kanadı temsil eden, darbeyi radyodan okuduğu bildiriyle kamuoyuna duyurmuş olan Alparslan Türkeş'in tasfiye edilmesi yönünde bir karar alındı. Bunun üzerine Türkeş ve *Ondörtler* olarak anılan MBK üyeleri yurtdışına ataşe olarak gönderilerek pasifize edildiler. Ardından Cemal Madanoğlu başkanlığında yeni bir MBK kurularak Kurucu Meclis'i faaliyete geçirdi.

Darbeden Sonra Basın

Darbe, basın tarafından daha ilk günlerden coşkuyla karşılandı. Darbenin ertesi günü basının genel manzarası, diktatörlük rejiminden kurtulmuş bir ülkeyi müjdeliyordu. Gazete ve dergilere hızlıca bir göz atınca görülen şuydu: Eteğindeki taşları dökmek için o günü bekleyen, baskılar ve cezai müeyyidelerle sindirilen DP muhalifleri; herhangi bir partiye destek vermeyen ama

DP iktidarının yarattığı olumsuz koşullardan etkilenenler; ihtiyatlı bir tavır sergileyen ama genel coşkuya kayıtsız kalamayan DP destekçileri ile yine DP destekçisi olmalarına rağmen nedamet getirip sabık iktidara karşı abartılı bir husumeti dillendirenlerden mütevellit üç ayrı grup MBK'ye minnettarlığını farklı yollarla ve tonlarda ifade ediyordu. Mesela *Cumhuriyet*, *Son 1 Ay Zarfında İstanbul'da Cereyan Edip Yazamadığımız Olaylar* başlığıyla 27 Mayıs'ı hazırlayan gelişmeleri okurlarıyla paylaşırken, aynı gazetenin tecrübeli yazarı Burhan Felek, "Basının haksızlıklara ve şahsi kinlere alet edilmesi gibi mesleki ve ahlâkî bir zaaf ihtimaline karşı" köşesinden uyarıda bulunuyordu (3 Haziran 1960). Sahibi Ali Naci Karacan'ın DP hükümetine yakınlığıyla bilinen *Milliyet*, darbenin ertesi günü ihtiyatlı bir manşetle çıkıyordu: "Hükümet feshedildi." Ama ihtiyatlı her gazete patronu gibi, yeni bir dönemin başladığının farkına varıp uyum gösteriyordu Karacan. Gazete yönetimi DP döneminde bir türlü bitirilemeyen ve hattâ muhalif kesim tarafından kasıtlı olarak bitirilmediği düşünülen Çanakkale Şehitleri Abidesi için yardım toplamıştı. Darbeden hemen sonra, Ağustos ayında anıtın açılışı yapılınca *Milliyet* de bir "vatanî görev" ifa etmiş oluyordu. Basının yeni yönetime desteğinin lafta kalmadığını gösteren bir başka örnek, Ankara'da Salim Şengil'in çıkardığı *Dost* dergisinin 1960 Ağustos'unda *Bütün Sanatçılarımızı Hazineye Yardım Kampanyasına Çağırıyoruz* başlığıyla düzenlediği etkinlikti. *Ankara Sanatseverler Kulübü*'nde açılan sergide kayda değer miktarda para toplanmıştı. Darbe, solcu ve muhalif gazetecilere iade-i itibar sağlamıştı. DP döneminde muhalif oldukları gerekçesiyle *Vatan*'dan kovulan Adnan Veli, Emil Galip Sandalcı, Sadun Tanju ve Özcan Ergüder ile *Akşam*'dan kovulan Aziz Nesin sütunlarına döndüler.

Halktan, özellikle öğrenciler ve genç subaylardan güçlü bir destek gören MBK üyeleri demokrasiye ve hukuk devletine verdikleri önemi de kanıtlayacak hummalı bir Anayasa hazırlama faaliyetine giriştiler. Darbeye giden yolda kamusal alanda en fazla görünür olan ve DP hükümetinin hışmına en fazla maruz kalan üniversite öğrencileri ve hocaları idi. Yeni yönetimin yeni bir geleceği, düzeni müjdeleyen anayasal girişimlerinde de üniversite birincil rol oynadı. Turhan Feyzioğlu ve Enver Ziya Karal başkanlığında oluşturulan anayasa komisyonunda Muammer Aksoy, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Mümtaz Soysal, Tarık Zafer Tunaya, Bahri Savcı, Münci Kapani gibi üniversite hocaları bulunuyordu. Bu ekip temel hak ve özgürlükleri koruma altına alan, adil bir düzen öngören ve üniversite özerkliğine imkân veren bir anayasa taslağı hazırladı.

Buna göre, bir senatörlük sistemi Meclis'i denetleyecekti. MBK güçlenecek, devlet içinde yetkili bir yönetim birimine dönüşecekti. Anayasa Mahkemesi bu sürecin ürünü olarak ortaya çıktı. Bu anayasa taslağı 1961'de Cum-

huriyet tarihinde bir ilk olarak halkoyuna sunuldu. % 60 civarında bir *evet* oyuyla kabul edildi.

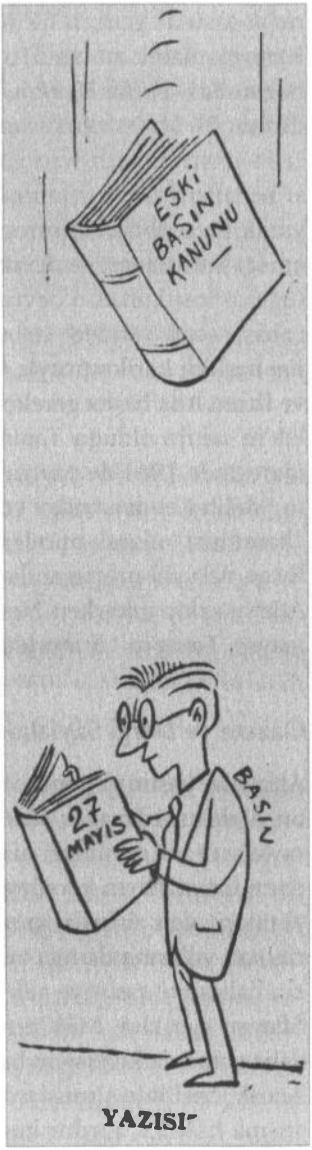
İşbaşına geldiğinde basından büyük destek gören MBK, hızla basın kanununu değiştirdi. 1950'de kabul edilen bu Kanun, DP iktidarı boyunca keyfi bir şekilde ihlal edilmiş ve gerek duyulduğunda bazı hükümleri değiştirilmişti. DP döneminde cezaevinde çok sayıda gazeteci bulunuyordu. Öyle dönemler olmuştu ki, bazı gazetelerin cezaevindeki muhabir sayısı dışarıdaki muhabir sayısının üstüne çıkmıştı. Gazeteciler arasında ironik bir şekilde Ankara'daki Ulucanlar Cezaevi, *Ankara Hilton*; İstanbul'daki Toptaşı Cezaevi ise *Park Otel* olarak anılıyordu. DP'nin fikir babalarından olan Ahmed Emin Yalman bile DP iktidarının son aylarında 15 ay cezaevinde yatmıştı. Bu kötü tecrübeler MBK'ye önce 6334 sayılı *Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Cürümler Hakkındaki Kanun*'u iptal ettirdi. Ardından gazetecilere ispat hakkı tanındı, ki bu hakkın ortadan kaldırılması, DP iktidarının son döneminde basın ile hükümeti sık sık karşı karşıya getirmişti.

Yeni yönetimin 1961'de kabul ettiği 212 sayılı Kanun, *Fikir İşçileri Kanunu*'nu gazeteciler lehine yeniden yapılandırdı ve Cumhuriyet tarihinin basına en fazla hak ve özgürlük tanıyan yasal düzenlemesi oldu. Kanun'a karşı çıkan tek CHP'linin *Yenigün* imtiyaz sahibinin aynı zamanda Sanayi ve Enerji Bakanı olan Fethi Çelikbaş olduğu eklenmeli. Bunun yanı sıra, 195 sayılı Kanun'la da Basın İlan Kurumu kuruldu. Bu da çok önemliydi çünkü ilân ve reklamların gazete ve dergiler arasında dağılımı elliler boyunca hep sorun yaratmış, birçok gazete veya derginin kapanmasına, malî sıkıntı çekmesine sebep olmuştu. Resmî ilânlardan en fazla payı alan yayın organları, hükümet yanlısı yayınlar yapan ve rakiplerince *besleme basın* olarak adlandırılan gazete ve dergilerdi. Bundan böyle Basın İlan Kurumu'nun, resmî ilânların dağıtımını 32 kişiden oluşan bir genel kurulun denetimi altında, adilane bir şekilde yapacağı vaat ediliyordu.

212 sayılı Kanun, üzerinde biraz daha durulmayı hak ediyor. Çünkü hem çalışan ve emekli gazetecilere büyük bir avantaj sağlıyor hem de daha önce ne kadar zor koşullar altında çalıştıklarını gösteriyordu. Bir kere bu Kanun'la, gazetecilere mesleğe girişten itibaren kıdem hakkı tanınıyordu; gazetecinin hayatını kaybetmesi durumunda ailesine de ödeme yapılması öngörülüyordu. Gazeteler kapanırsa çalışanlarına iki aylık ödenek verilecekti; aynı şekilde istifa eden gazeteci de kıdem tazminatı alacaktı. Aylıklar peşin ödenecek, gece çalışanlara haftada iki gün izin verilecekti; kâr eden gazeteler çalışanlarına her yıl bir maaş ikramiye vereceklerdi. Yeni Kanun'a göre iş anlaşmazlıklarını da artık Ticaret Mahkemeleri değil, İş Mahkemeleri çözecekti.

Bir önceki on yılda hükümet eden DP de, başlangıçta basınla ilişkilerini aynı iyimserlik, özgürlükçü tavır üzerine inşa etmişti. DP'nin ilk döneminin

Yeni basın kanununu beklerken, *Cumhuriyet*'ten iki karikatür. Üstteki 27 Ağustos 1960, sağ alttaki 19 Ağustos 1960.

basınla *balayı yaşadığı* dönem olarak anılması boşuna değildi. Ama bu kez MBK basına selefiyle kıyas kabul etmeyecek kadar bonkör davranıyordu. Öyle ki, gazeteciler 212 sayılı Kanun'un kabul edildiği 10 Ocak gününü *Çalışan Gazeteciler Bayramı* olarak kabul ettiler.

Çalışanlar için bayram olan yeni düzenleme, patronlar nezdinde bir hezimet olarak algılandı. *Yeni Sabah* gazetesinin sahibi Safa Kılıçlıoğlu'nun öncülüğünde bir araya gelen 9 gazete patronu (*Vatan, Milliyet, Cumhuriyet, Akşam, Dünya, Tercüman, Hürriyet, Yeni İstanbul*) yasayı protesto için 3 gün gazete çıkarmamaya karar verdiler. Bununla yetinmeyip MBK üyelerinden Ahmet Yıldız'la buluştular ve yeni basın kanununa ilişkin memnuniyetsizliklerini dile getirdiler. Olumlu yanıt alamadılar. 3 günlüğüne boşta kalan muhabirler ise *Basın* gazetesi adıyla kendi gazetelerini yayınladılar. O dönemde Nilüfer Yalçın ile Altan Öymen'in idaresindeki *Öncü* gazetesi de gazetecilerin bu eylemine destek verdi. Basın tarihine *Dokuz Patron Olayı* olarak geçen ve basın çalışanlarının irade beyanı niteliğindeki eylemleriyle karşılaşan bu restleşmede gazetecilerden en fazla tepki alan patron Nadir Nadi idi. Demokrat kişiliğiyle tanınan Nadir Nadi, çalışanların *Sen de mi Nadi?* pankartıyla protesto edilmişti.

Yeni yasal düzenlemenin ve bu düzenlemeye sahip çıkan MBK'nin yarattığı bu özgürlük ha-

vası içinde, ellilerden devreden yayınlarla birlikte altmışlarda bir yayın patlaması yaşandı. Çok satan ve ulusal nitelikli gazetelere yenileri eklenirken, yerel gazeteler, akşam gazeteleri, aktüel, magazinel ve tematik yayın yapan dergiler de sayıca arttı. Hedef kitlesi kadınlarla, çocuklarla, sinemaseverlerle, sanatseverlerle, bir partinin destekçileriyle, meslek erbaplarıyla sınırlı olan dergiler de çoğalmaya başladı. Ancak çok geçmeden MBK'nin de basın özgürlüğüne bir noktaya kadar tahammül göstereceği ortaya çıktı. Basına yönelik kısıtlar getiren ilk Kanun 1962'de çıkarılan ve gazetelerde Tedbirler Kanunu olarak anılan 576 sayılı *Anayasa Nizamını Millî Güvenlik ve Huzuru Bozan Bazı Fiiller Hakkında Kanun*'dur. Bu Kanun'la, devrim olarak nitelendirilen 27 Mayıs'ı söz, yazı, haber, havadis, resim, karikatür ve başka araçlarla yersiz, haksız veya gayrimeşru göstermeye çalışanların cezalandırılması hedefleniyordu. İstanbul Gazeteciler Sendikası hemen bir bildiri yayınlayarak bu tedbirleri protesto etti. Bildiride, basının "27 Mayıs Devrimi"nde emeği bulunduğu ve devrimin koruyucusu olduğu belirtilerek, basın özgürlüğünü kısıtlamanın devrim ruhu ile bağdaşmadığı söylenmişti. Sendikanın çabası sonuç vermedi ve bu Kanun'un ilk mağduru *Dünya*'ya çizdiği *Açık Rejim* başlıklı karikatürüyle Ferruh Doğan oldu. Gazetecilerden de Aziz Nesin ve İhsan Ada başka gerekçelerle benzer bir durumla karşılaştılar. Kasım Gülek'in sahibi olduğu *Tanin*, *Vatan*'ın eski yazı işleri müdürü İhsan Ada'nın idaresinde 1961'de yayına başlamıştı. Ada, Aziz Nesin, Sabahattin Eyüboğlu, Melih Cevdet Anday ve Yaşar Kemal gibi, sağ basın ve partiler tarafından "komünist" olarak mimlenmiş bir ekip kurdu. Bir süre sonra Aziz Nesin ve İhsan Ada sol propaganda yaptıkları gerekçesiyle gözaltına alındılar. Gülek, Ada'ya sahip çıkarken Nesin'in işine son verildiğini duyurdu. Bununla kalmayıp, *Tanin*'in "Atatürk'ün izinde" olduğunu da vurguladı.

Gazete ve Dergi Sayfalarından

Altmışlar basınına genel olarak baktığımızda gördüğümüz manzarayı önceki on yıl ile kıyaslayacak olursak, ilk göze çarpan, başyazarlık geleneğinin ve ilk sayfaların vazgeçilmezi olan, gazetenin yayın politikasını ve de tarafını gösteren başyazıların neredeyse ortadan kaybolmuş olmasıdır. Özellikle darbeyi takip eden aylarda, gazete baş sayfaları içerik olarak hafiflemiştir. Ellilerin son yıllarına damga vuran kalem kavgaları, sert muhalefet yerini magazin haberleri, polisiye vak'alar, sinema ve şehir haberlerine bırakmıştır. Hafifleyen içerikler, MBK'nin sivil iktidara kapı aralamasıyla birlikte seçim ve daha sonra da koalisyon hesaplarına teslim olarak yeniden politize olacaktır. Ancak, özellikle altmışların ilk yıllarında ellilerdeki gibi bir politik kapışma/atışma izlemek zordur basında. Bunun için, Demokrat ruhun yeniden can-

Endonezya Sovyetler'e başvuruyor

Hür Vatan

ÇARŞAMBA 2

MUSTAKİL SİYASİ SABAH GAZETESİ

HERŞEY VATAN İÇİN

2. gün: Koalisyon şartları görüşmesinde dün karşılıklı konuşmalar başladı

CHP önce "iyi niyet.. istiyor

Dün yayınlanan ortak bildiride «Demokratik düzen içinde görüş birliğine varıldığı açıklandı..»

BİR MAYIS BAHAR BAYRAMI NEŞESİZ VE SÖNÜK GEÇTİ

Ortak bildiri

Eminönü işportacılar

Siyasi af için kesin tarih tesbit edilecek

GRUP KARARINA UYMAYAN ALTI A. P. li ÜYE

Bitmek bilmeyen koalisyon görüşmelerinden haberler, *Hür Vatan*, 2 Mayıs 1967.

lanmasını ve çeşitli sağ-muhafazakâr partilerin bayrağı devraldıklarını beyan etmelerini beklemek gerekecektir. Bunun yanında, komünizm düşmanlığı sosyalist sola meyyal politik dergiler ve birkaç gazete dışında aynı hararetle devam etmektedir. Ama Amerikan hayranlığı, yine sol akımların etkisiyle ve anti-emperyalist bir yaklaşımla daha sık eleştirilir olmuştur. Ne de olsa Dolmabahçe'ye demirleyen Amerikan 6. Filosu'na mensup denizcilerin denize atılmasıyla neticelenen 6. *Filo Defol!* Eyleminin (1969) yapılabildiği ve aynı yıl Amerikan Büyükelçisi Robert William Komer'in otomobilinin ODTÜ'de yakıldığı bir on yıl tecrübe edilmektedir.

Dönem basınının tipik özelliklerinden biri, kupon veya çekilişle armağan dağıtmaktır. Bu armağanların bir kısmı ev, otomobil, arsa gibi kıymetli gayrimenkullerdir. Bunun yanında, altın, beyaz eşya ve halıdan artist fotoğrafı ve ansiklopediye uzanan çeşitlilikte armağanlardan da söz edebiliriz. Ellilerde de Yapı ve Kredi Bankası gibi sponsorların desteğiyle okurlarına ev, arsa dağıtan *Hayat* ve benzeri dergiler vardır. Ancak altmışlar bunu rekabetin koşulu haline getirmiştir. *Hayat* hâlâ iddialıdır armağan dağıtmak konusunda. Okurlarına yazlık villanın yanı sıra, o dönem için pahalı ve kıymetli halı, kilim gibi ev eşyaları vaat eder. Aynı yayın grubundan *Ses* dergisi de her ay bir okuruna apartman dairesi hediye eder. Altmışlarda *Yeni İstanbul*'u çıkaran Kemal Uzan için promosyonun fikir babası demek yanlış

olmaz. Gazeteci Nedim Şener'in Uzanların uzun serüvenini anlattığı kitap buna dair anekdotlara da yer verir. Uzan, gazetesinde, okurlarına çekilişle ev vereceğini duyurduktan sonra *Yeni İstanbul*'un tirajı 100 bine çıkar. Sıra evi sahiplerine teslim etmeye geldiğinde vaat edilen on evden sadece iki tanesi gazete okuruna verilirken, üçüncüsü gazete çalışanlarından birine çıkmış gibi gösterilir. Gazetede boy boy fotoğrafları yayınlanan gazete çalışanının kimliği basın camiasında keşfedilince, Uzan soğukkanlılığını koruyarak "Onun da bir vatandaş olduğunu ve eve sahip olmaya hakkı bulunduğunu" söyleyebilmiştir.

Promosyonun, yayıncılığın olmazsa olmazı haline gelmesiyle, dar bütçeli yayınlar da mütevazı armağanlar dağıtmaya mecbur kaldılar. *Büyük Gazete* kuponla artist fotoğrafı dağıtmaya başladı. İçeriğinde sinemanın önemli yer tuttuğu yayın, Yeşilçam'ın altın çağını sürmesinin ve artist yarışmaları ile okurun şöhret olma hayallerine bir adım daha yaklaşmasının yarattığı ilgiyi tiraja çevirmek için bu yolu kullanıyordu. *Büyük Gazete*'nin kupon karşılığı verdiği şeylerden bir diğeri de *Yassıada Duruşmaları* kitabıydı. Bu kitabın, sabık iktidar mensuplarının özel hayatlarını teşhir eden içeriğiyle artist fotoğrafı biriktiren ve magazini takip eden kitleye de hitap ettiğini tahmin etmek güç değil.

Vatan-Toto'da 500 lira kazanan MAHİR İPEK ikramiyesini aldı...

«Talih Toto'da değil Vatan'da yüzüme güldü»

Kazanamayan talihli, *Vatan*, 2 Ekim 1964.

Ellilerde olduğu gibi altmışlarda da sinema ve magazin dergileri sinema, tiyatro oyuncuları ve radyo yıldızları eliyle okurlara hediyeler dağıtmaya devam ettiler. Dönemin popüler yıldızlarının seçtiği iddia edilen kıyafet, biblo, kumaş, abajur gibi hediyeler, tüketim kültürünün gündelik yaşama sızmaya başladığı dönemde ulaşılması zor ama arzu nesnesi haline gelmiş ürünlerdi. Bunları hayranı olunan bir yıldızın hediyesi olarak elde etmek, yine o dönemde çok yaygın olan hayran mektupları göndermek, imzalı fotoğraf edinmek ve yıldızların evlerine ziyaretler yapmak kadar etki yaratan bir tecrübe olsa gerek.

En ilgi çekici promosyon kampanyalarından biri de, *Vatan* gaze-

tesinin 1964 yılı boyunca, *Vatan Toto* adıyla gerçekleştirdiği kampanyaydı. Gazete, bir çeşit teselli armağanı olarak, "Toto'da hiç bilemeyenler arasında" her hafta yaptığı çekilişle beş yüz bin lira dağıtıyordu.

Bu dönemin dikkat çeken özelliklerinden bir diğeri, gazete-dergilerde yer alan eğitici materyaller ile yaygın halk eğitimi seferberliği idi. *Hürriyet* 1963'te, *Halk Üniversitesi* adı altında bir eğitim seferberliği başlatıyordu. Lisan, umumi kültür, ırklar ve dinler tarihi gibi dersler vardı müfredatta. "Herhangi bir sebepten tahsilini tamamlamak imkânı bulamayan herkes için" önerilen eğitim seferberliği, okurun gazetede her gün yayınlanan eğitim materyallerini takip etmesiyle gerçekleşecekti. Yine *Yeni İstanbul* gazetesi, *Beraber İngilizce Konuşalım* başlıklı kampanyasıyla okurlarına İngilizce eğitim plakları dağıtıyordu kupon karşılığı. Okur mektupları, *Güzin Abla* tarzı gönül ilişkilerine çare arayan köşeler, başka gazete ve dergilerden yapılan haber-yorum derlemeleri de dönem basınının ortak özelliklerindendi.

Bugünden bakıldığında, tarihi nitelik arz eden, altmışların gündemini işgal eden belli başlı olaylar, dünyada Vietnam Savaşı, Sovyet kozmonot Yuri Gagarin'in dünya etrafında ilk uçuşu, üniversite gençliğinin özgürlükçü başkaldırısı, Kennedy Suikastı ve Kıbrıs krizidir. Bu arada Soğuk Savaş ve Sovyetler'den, başta ABD olmak üzere Batı ülkelerine *kaçışlar* sürmektedir. Türkiye'de ise dünya gündeminde de yeri olan Kıbrıs krizi, bir türlü nihayete ermeyen koalisyon kurma çalışmaları, Ecevit ve Demirel gibi siyasetçilerin yükselişleri ve İslâmi niteliği ağır basan partilerin ortaya çıkmaları sayılabilir. Ellilerden miras Amerikan etkisi gündelik hayatta hissedilmekte ve basına da yansımaktadır. Gazete-dergi içeriklerini magazinelleştiren Amerikan ve genelde Batı etkisi, Jackie Kennedy, Marilyn Monroe, Beatles, İran'ın eski first leydisi Mahzun Prenses Süreyya, onun halefi Farah Diba'yı Türkiye'de de altmışların popüler figürleri haline getirmiştir.

Beyaz Ev'in yeni kadını *Hayat*'ın kapağında, 9 Şubat 1961.

Altmışların popüler figürlerini veya tarihteki unutulmaz olayları ve kişileri konu edinen tefrikalarla, çizgi roman, hikâye ve roman

tefrikaları da gazete ve dergilerde ellilere nazaran daha fazla yer tutmaktadır. İlgi çekici tefrikalar tirajlar üzerinde etkili olduğundan basında bu konuda da kıyasıya bir rekabet vardır. Zabıta olaylarını ve dedektiflik hikâyelerini konu edinen yerli ve yabancı tefrikalar en çok rastlananlardır. Bunların kimi gerçek hayattan alınma, kimi de kurgu hikâyeler iken bir bölümü de gerçekmiş gibi sunulan kurgusal anlatılardır. *Cumhuriyet*'te yayınlanan *Asrın En Büyük Cinayeti* polisiye tefrikalara bir örnektir. Yine aynı gazetenin *Zabıta Romanı* başlığıyla sunduğu meşhur polisiye yazarı Simenon'un *Sarı Köpek*'i de bir başkasıdır. Ian Fleeming'in *Krallar Gazinosu, Hür Vatan*'ın günlerce reklamını yaptığı bir tefrikadır. *Mayk Hammer*'i neşretme şansı *Hürriyet*'in eline geçer. *Büyük Gazete*'deki *Mavi Sakal ve Beş Karısı* Afif Yesari tarafından yayına hazırlanan bir korku ve gerilim hikâyesidir. *Yeni Gün*'de, Scotland Yard dedektiflerinin maceralarını anlatan *Hortlayan Canavar* ile darbenin yarattığı şaşkınlık henüz sürerken Cezayir İhtilâli'ni konu eden bir tefrika yayınlanır. Dünyadan ihtilâl tecrübeleri paylaşan gazetelerden biri de *Hür Vatan*'dır. Mısır lideri Nasır'ın ihtilâl anıları *İhtilâl Hayatım* başlığıyla neşredilir. *Yeni İstanbul* tazeliğini hâlâ koruyan bir konuyu, *Anadolu Eşkıyaları*'nı tefrika haline getirir Necmi Onur'un kaleminden. Ömer Sami Coşar ise bilinmezlerle dolu bir tecrübeyi, Troçki'nin İstanbul günlerini anlatır. *Battal Gazi, Kel Aliço* ve *Hz. Ali ve Çocukları* milliyetçi, muhafazakâr okura hitap eden tefrikalardır. Bütün bunların yanı sıra, *Yeni İstanbul*'un çok ses getiren ve sonradan spekülasyonlara konu olan tefrikası, Türkan Şoray'ın kaleme aldığı iddia edilen *Buruk Acı*'dır. Yıllar sonra anlaşılmıştır ki, *Buruk Acı* Şoray'ın değil, o zamanlar hevesli ve sıradan bir gazeteci olan Adnan Özyalçıner'in eseridir. Tefrika, Şoray'ın adıyla yayınlandığı dönemde gazetenin tirajına önemli katkı yapmış, filme bile çekilmiştir. Oğuz Özdeş'in *Yeni İstanbul* için hazırladığı diğer tefrikalar da hesaba katılacak olursa, gazetenin okur ilgisini önemli ölçüde tefrikalarla canlı tuttuğu anlaşılır. Yassıada Mahkemeleri sürerken, devrik iktidar mensuplarına gönderme niteliği taşıyan bir başka tefrika, *Kudret*'te yer alan *Yakın Tarihten Fevkalade Mahkemeler, Divanı Harpler* başlığını taşır. Yine *Kudret*'teki *Göring Nasıl İntihar Etmişti?* başlıklı yazı dizisi ise DP'li bakanlardan Namık Gedik'in intiharının üzerinden fazla zaman geçmemişken ve Menderes'le arkadaşlarının karamsar, moralsiz halleri gazetelere konu ediliyorken çıkar okurun karşısına. 27 Mayıs'ın ikinci yıldönümünde *Milliyet*'te yayınlanmaya başlayan ve Abdi İpekçi ile Ömer Sami Coşar imzasını taşıyan *İhtilâlin İç Yüzü* gazeteye muazzam bir tiraj getirir. Bu yazı dizisi İpekçi'nin *Ondörtler*'le yakın ilişkisinin ve Coşar'ın gazetecilik becerisinin ürünüdür. Aynı zamanda, 27 Mayıs'ın nasıl planlandığını göstermesi ve darbenin hemen ardından, birincil kaynaklardan yararlanılarak hazırlanması değerini arttırır.

Seyahat notları da anılmaya değer bir türdür gazete ve dergilerde. Özellikle Amerika'dan gönderilen gezi günlükleri gazete patronları ve idarecilerinin ilgi alanına girmektedir. O dönemde yurtdışı seyahati herkesin harcı değildir hâlâ ve özellikle Amerika kıtası hayal edilebilir bir mesafede görünmemektedir. Sınır ötesi seyahat notları tefrika etmenin malî bir yükü de vardır. Her yayının altından kalkabileceği bir girişim değildir. Dolayısıyla yayınlandığı gazete-dergiye prestij de kazandırır seyahat notları. Buna bir de toplumsal yaşamın hâlâ Amerikan etkisinde olduğu eklenirse, *Cumhuriyet*'te aynı dönemde yayınlanan Nurettin Şazi Kösemihal'in *Sosyolog Gözüyle Amerika* başlıklı notları, Muhsin Ertuğrul'un yine aynı kıtadan gönderdiği *Seyahat Notları*, Reha Oğuz Türkkan'ın *Amerika Mektupları*, Ecvet Güresin'in *Amerika'da 22 Gün* başlıklı notları ve Beverly Hills Emniyet Amiri'nin kaleminden çıktığı iddia edilen *Yıldızlar Mahallesinde Komiserdim* başlıklı anıları şaşırtıcı olmaz. *Ses* dergisi ekonomik olarak daha güçlü bir yayın olmanın avantajını kullanarak, Amerikalı muhabir Gris'e, *Hollywood Geceleri* tefrikasını hazırlatır. *Hürriyet* çıtayı biraz daha yükselterek hem Amerika'dan gezi notları neşreder, hem de baş sayfasına yerleştirdiği bu notları Zeki Müren'e yazdırır. Altmışlarda popülaritesinin doruğunda olan Müren, gezi notlarını birbirinden ilginç fotoğraflarıyla süsler. *Varlık* dergisinin seyahat notları da kayda değerdir. O dönem için genç bir entelektüel olan şair Attilâ İlhan'ın *Paris Defteri*, Mülkiye'nin iktisat hocalarından Orhan Türkay'ın *Londra Mektubu* ve Doğu kültürünü aktaran nadir yazı dizilerinden biri olarak Muzaffer Uyguner'in *Tahran Mektubu* yayınlanır dergide.

Yeni Dünya'yı Zeki Müren'den dinleyiniz, *Hürriyet*, 28 Kasım 1963.

Çizgi romanlar ve çizgi bantlara yer vermeyen bir yayın hayal etmek bile zordur. Bu sebeple, her ideolojiden yayın organında, kendi meşrebince bir

çizgi roman veya bant görmek mümkündür. Bunlardan bazıları yerli bazıları yabancı yazar-çizerlerin ürünüdürler. Bir kısmı dünyada, bir kısmı da Türkiye'de çok meşhur olan, tirajlarda kayda değer etkisi olan eserlerdir. Ancak, bir önceki on yılla kıyaslanınca, altmışlarda, gazete ve dergi karikatürlerinin ağırlığı azalmıştır. Elliler özellikle baş sayfalarda, başyazılara eşlik eden günün siyasî gelişmelerini konu alan politik karikatürler ile mizah dergilerinin rağbet gördüğü yıllardır. Altmışlardaki manzarayı Oğuz Aral'ın nasıl gördüğünü Levent Cantek'ten alıntılayalım:

> Gülmece dergileri birbiri ardına kapanıyor, kapanmayanların da hem satışı azalıyor, hem de niteliğinde düşüş gözleniyor. Gazeteler karikatüre yüz vermez oluyorlar. Karikatürcüler boşta kalıyor. Herkes bizim çizimlerimizdeki esprilere, buluşlara, ince anlatıma gülüyor sanırdık. Meğerse Demokrat Parti'nin zorba yönetimine karşı bir boşalım sağlarmışız.

Gazete ve dergilerdeki karikatürler ile karikatür dergilerinin yerini çizgi roman dergileri almıştır. Bunların önemli bir bölümü tarihe yön veren ve Türklüğün sembolü olan bir kahramanın sürüklediği maceraları konu ederler. Aptullah Ziya Kozanoğlu'nun *Kaan*'ından bayrağı devralan Suat Yalaz'ın *Karaoğlan*'ı bunların ilk akla gelenidir. Bunun yanında, Ceylan Yayınları'nın çıkardığı *Akbulut Kaan*, Burhan Yayınları'nın *Bahadır*'ını sayabiliriz. Ayhan Başoğlu'nun *Karaoğlan*'ın en güçlü rakibi haline gelecek eseri *Malkoçoğlu*, 1965'te *Cumhuriyet*'te yayınlanmaya başlar. *Malkoçoğlu*, *Tercüman*, *Milliyet*, *Günaydın* gibi gazetelerde, seksenlere kadar maceralar yaşamaya devam eder. Hem *Karaoğlan*, hem de *Malkoçoğlu* Yeşilçam'da da varlıklarını sürdüreceklerdir. Sözü edilen yerli ve millî kahramanların ortak özellikleri Türk ırkının gücünü, ahlâkını ve cengâverliğini kanıtlama çabasında olmalarıdır. Üreticileri, bunun için hiçbir milliyetçi, militarist ve cinsiyetçi kalıbı kullanmaktan çekinmezler. Ellilerden itibaren bir çizer olarak parlayan Turhan Selçuk'un *Abdülcanbaz*'ı, önceki on yılın bitirim gencinden altmışların anti-emperyalist, milliyetçi ve Kemalist militanına dönüşür. Selçuk'un sık sık güncel siyasete gönderme yaparak çizdiği *Abdülcanbaz*, dönemin millici sol akımlarını temsil etmektedir.

Asya'yı titreten Türk'ün acemilik yılları, *Hürriyet*, Ocak 1964.

Daha eğlenceli ve hedef kitlesi daha geniş çizgi bantlar da vardır. *Pazar* dergisinde dönemin meşhur çizeri Abdullah Turan'ın *Cani Peşinde* çizgi romanı ile yıldızı yeni parlayan Altan Erbulak'ın çizdiği, Vural Sözer'in kaleme aldığı *İngiliz Kemal* tefrikası kayda değerdir. Yerli çizgi romanlardan *Seni Bekleyeceğim*, romantik hikâyeleri çizgilerle anlatan ve *Gerçek Hayat Hikâyeleri* serisiyle ünlenen Faruk Geç'in *Hürriyet*'te tefrika edilen eseridir. *Bizimkiler*, Sedat Simavi'nin önce Faruk Geç'e önerdiği ama sonra Sezgin Burak'ın çizmesine karar verilen, *Hürriyet* ve *Hür Vatan*'da tefrika edilmiş çizgi romanıdır. Altmışlarda çok rağbet gören *Fatoş* ve *Güngörmüşler*'in yerli versiyonu denebilecek *Bizimkiler*'de de bir mahallede geçer olaylar. Mahallenin ufak tefek, miyop ve kukuletalı afacanı olan *Hüdaverdi*, halk arasındaki popüleritesini yıllarca kaybetmez. En az *Bizimkiler* kadar sevilen ve popülaritesi kuşaktan kuşağa aktarılan *Dedektif Nik'in Maceraları, Gökler Hâkimi Gordon* da o dönemde ülkenin en çok satan gazetesi olan *Hürriyet*'in kozlarıdırlar. Türkiye Yayınevi'nin adeta tefrikalardan ibaret periyodik mecmuası *Büyük Atlas, Meşhur Şarkıların Resimli Hikâyesi, Bitirim Hafiye, Rex Morgan, 4 Buutlu Jones* gibi eserlere yer verir. Derginin iddiası, neşrettiği tefrikaların dünyanın en büyük bin 400 gazete ve mecmuasında da yer aldığıdır.

Bütün bunlara ek olarak, Bilgi Yayınları tarafından çıkarılan *Arkadaş*, muhtelif yayınevlerince çıkarılan *Can Kardeş, Aslan Kardeş, Alev, Yavrutürk* gibi çizgi roman dergilerinden de söz edilebilir. *Hayat* dergisini çıkaran ekibin yan ürünü olan *Resimli Roman* da benzer bir yayındır. Bir fotoroman dergisidir ancak çizgi romanlarla tefrikalar da eksik olmaz dergiden. *Hayat* ekibinin çocuk dergisi *Doğan Kardeş* de çizgi roman ve bantlara yer verir. Radyocu ve sunucu Orhan Boran'ın rad-

Hürriyet'in gülmece sayfası, 10 Ocak 1964.

Teksas Ceylan Yayınları'ndan yaz tatili hediyesi: *Teksas.*

yo programlarında yarattığı *Yuki*, Altan Erbulak'ın çizgileriyle hayat bulur ve haftalık *Yuki Mecmuası* çıkmaya başlar. O dönem Avrupa'da popüler olan *Tintin*, *Eagle* tarzı çizgi romanların Türkiye'de de revaç bulması Simavi'lerin çıkardığı *Zıpzıp*, Ceylan Yayınları'nın *Ceylan* dergisi sayesindedir. Hedef kitlesini kız çocuklarla sınırlayan *Tina-ve* tüm bir aileyi hedef kitlesi olarak belirleyen *Teksas* da Ceylan Yayınları'nın dergisidir. Ceylan Yayınları ile rekabet eden Tay Yayınları, arka arkaya *Tom Braks, Zagor, Pekos Bill, Kızılmaske, Mandrake, Mister No, Alaska ve Atlantis* gibi çizgi roman dergileri yayınlar ve iyi bir tiraj yakalar.*1001 Roman*, benzer içerikle çok ilgi çekmiş bir yayındır. *Korku* dergisi de, fantastik korku ve gerilim hikâyeleriyle türünün ilk örneği sayılabilir.

Altmışların popüler gazeteci/yazarları, yıldızları ellilerde parlamaya başlayan Çetin Altan, İlhan Selçuk, Aziz Nesin'dir. Bunlardan Nesin dışındakiler, aynı zamanda TİP üyesidirler, hattâ Altan, bir dönem milletvekilliği de yapacaktır. Solcu olarak tanınmaları onların popüler gazetelerde çalışmalarını engellemez; çünkü, entelektüel birikimleri ve polemikçi ve polemikçi tavırlarının da etkisiyle hatırı sayılır bir okur kitleleri vardır. Ancak hiçbir yayında uzun vadeli çalışamaz, ya kovuşturmaya uğrar ya da işten çıkarılırlar. Turhan Selçuk da, bir çizer olarak, en az adı geçen yazarlar kadar şöhret sahibidir o yıllarda. Bir gazeteden/dergiden diğerine geçişi günler süren ilânlarla duyurulur. Sağ basının *üç Kemal* olarak ve biraz da alayla andığı, komünistlikle *suçladığı* Yaşar Kemal, Orhan Kemal ve Mehmed Kemal yine altmışlarda tefrikalarla, köşe yazılarıyla ve röportajlarla öne çıkan isimlerdir.

Sağ basının popüler isimleri arasında eski kuşaktan Burhan Felek, Sabri Esat Siyavuşgil, Halit Fahri Ozansoy, Tahsin Banguoğlu sayılabilir. Ellilerde yükselişe geçen genç kuşaktan Bedii Faik, DP iktidarıyla parlayan bir genç gazeteci iken bir dönem partiye yönelik muhalif bir kimliğe bürünmüştür. Darbe onu memnun eder. Ancak birkaç yıl sonra sol akımlara ve sol basına karşı mücadele eden anti-komünist bir yazar hüviyetiyle ortaya çıkar. Şevket Rado, Yapı ve Kredi Bankası'nın desteğiyle, ofset baskı dergiler çıkarmayı ve radyo sohbetlerini sürdürmektedir. Darbe sonrası dönemde DP iktidarı bo-

yunca Demokratlar'ı destekleyen bir içerik hazırladığı için eleştirilen Rado, darbeden sonra MGK'den yana olmuştur. Cumhuriyet basın tarihinin en çok satan yayınlarından olan *Hayat, Ses, Doğan Kardeş* gibi dergilerin devamlılığını sağlayan bu tavır, basın piyasasında Rado'ya epey düşman kazandırmıştır. Şevket Rado'nun 27 Mayıs'tan sonra alelacele Menderes'in ve onun yaptığı açılışların fotoğraflarının bulunduğu sayfaları değiştirdiğini anlatanlardan biri de Ara Güler'dir. Güler, Nezih Tavlaş'ın kaleme aldığı *Foto Muhabiri* başlıklı anı kitabında Rado ile aralarındaki tartışmalara yer verir.

Simavi'lerin çıkardıkları *Hürriyet* ve *Günaydın* ile Kemal Uzan'ın *Yeni İstanbul*'u dönemin en çok satan yayınlarıdır. Hem baskı teknikleri, hem de rekabeti teşvik eden içerikleri, yenilikçi yapılarıyla dikkat çekerler. İki kardeş, Erol ve Haldun Simavi altmışların sonuna doğru *Hürriyet* Grubu'nun gazetelerini paylaşacak ve yine yüksek tirajlı başka gazeteler çıkaracaklardır. Erol Simavi, *Hürriyet*'in yanı sıra *Yeni Gazete* ve *Hafta Sonu*'nu rotatif tekniğiyle çıkarmayı sürdürürken; Haldun Simavi, *Son, Saklambaç, Foto Spor, Foto Roman, Pazar* ve *Sen Ben*'i ofset tekniğiyle yayınlayacaktır. *Günaydın* ve *Hürriyet*'e rakip olan *Yeni Sabah* da Haldun Simavi'nin uhdesindedir. Malik Yolaç'ın üç büyük şehirde eş zamanlı basılan ve saat kısıtıyla her gün aynı saatte dağıtıma hazır hâle getirilen ilk gazete olan *Akşam*'ını anmadan geçmemek gerek. *Akşam*, Yolaç'ın milletvekili olarak Meclis'e girişinden sonra Doğan Özgüden yönetiminde sol yayın politikasına sahip bir gazete kimliğine bürünecektir. Sayılan tirajı yüksek gazeteler, dönemin gündem yaratan olaylarını takip etmek üzere yurtiçi ve yurtdışı muhabir ağına da sahip olanlardır. Altmışlarda patlak veren Kıbrıs Krizi'ni kendi muhabiri ve fotoğrafçısıyla ta-

Hürriyet
AYDOĞAN ONOL Kıbrıs'tan Bildiriyor:
Orgeneral Sunay: "Sinirlerimiz çok gerginleşti" dedi
TÜRK MAHALLELERİ İŞGAL EDİLDİ
Gecekl çarpışmada ölü sayısı tesbit edilemedi. Sabah 4 Türk öldürüldü
Meclis Kıbrıs'a bir tahkik heyeti yolluyor
Gençlik, Kıbrıs olayları için dün bir miting yaptı
Yeni kabineye Dört bağımsız Bakan alınıyor
40 dakika "ölü" kalan kalb hastası kurtarıldı
Eskişehir'de 28 kızı iğfal eden adamın eşi fenalık geçirdi
SPOR - TOTO

Hürriyet'in Kıbrıs çıkarması, 25 Aralık 1964.

kip eden yayın sayısı çok azdır. Büyük gazetelere ek olarak *Hayat* da Ara Güler'i görevlendirmiştir Kıbrıs'ta. Dış muhabir istihdam edebilmenin zorluğu, gazete-dergi gündemlerini ve içeriklerini de belirler. *Yeni Gün*'de Cihat Baban, hem muhabir yetersizliği, hem de "telsiz, telgraf, radyo ve jet devrinin hızından yararlanılamadığı" için olayların layıkıyla takip edilemediğine esef eder. İçeriklerin ***hafiflemesine*** gönderme yapan Baban'a göre, bu eksiklik önem sıralamasında "Diba'nın saç tuvaletinin, Kruşçef'in fikirleri"nin önüne geçmesine yol açar.

Rahmi Turan, Abdi İpekçi ve Çetin Emeç gibi yayın yönetmenleri adlarını ilk kez bu dönemde duyuracaklardır. Güneri Cıvaoğlu, Kurtul Altuğ, Can Ataklı, Mehmet Barlas, Hasan Cemal, Bekir Coşkun, Altan Öymen ve Melih Aşık, altmışların genç ve başarılı gazetecileri olarak, o yıllarda mesleğin kalbi olduğu söylenebilecek, henüz gazetecilik okulları yokken alaylı muhabir yetiştiren Ankara'da mesleği öğrenmişler ve sonraki yıllarda Bâbıâli'nin aranan gazetecileri olmuşlardır.

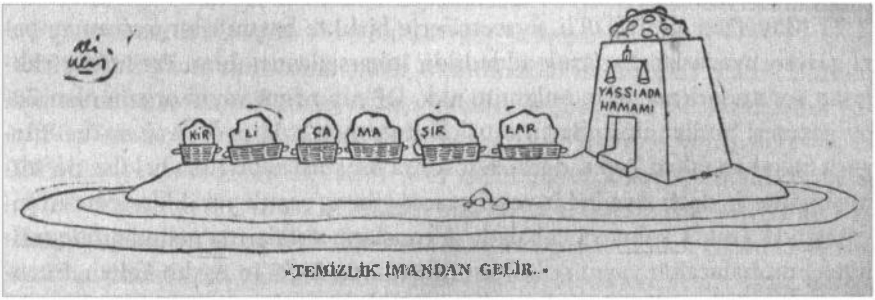
Radyo yayınları altmışlarda da popülerliğini sürdürmüştür. Geçen on yıla göre radyoculuk tekâmül etmiş, hem teknik, hem de içerik olarak zenginleşmiştir yayınlar. Seçim dönemlerinde bir propaganda aygıtına dönüşmesinin yanında, radyo tiyatroları, canlı ve banttan konserler, fasıl heyetleri, sohbet programları, skeçler ve *Çocuk Saati* gibi geniş izleyici kitlesi bulunan programlarla radyo, gazeteler ve dergilerde sayfalar veya köşeler işgal edecek kadar önemli bir araçtır. Bunun yanında, ellilerde çıkmaya başlayan radyo dergileri bu dönemde de ilgi çekmektedirler.

Yine bu dönem, dünya sinemasının yanında yerli sinemanın da palazlanmaya başladığı bir dönemdir. Özellikle politik sinema, altmışların ruhuna uygun olarak, sol muhalefeti temsil eden içeriğiyle dikkat çeker. Bu sebeple sağ basından tepki çeker, sansüre uğrar. Dönemin basını, sinemada toplumcu gerçekçilik akımının temsilcisi olan filmlerin kâh övgüsü, kâh yergisi ile sık sık iştigal eder. *Yılanların Öcü*, Fakir Baykurt'un 1958 tarihli romanıdır. Yunus Nadi yarışmasında birinci olup *Cumhuriyet*'te tefrika edilmiştir. Metin Erksan tarafından altmışların başında filme çekildiğinde sansüre takılır. Yönetmen filmi dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e izletip onayını alarak gösterime sokabilecektir. Toplumcu gerçekçilik akımının yerli temsilcilerinden Ertem Göreç, sonraki yıllarda Vedat Türkali'nin senaryolarını yazdığı *Otobüs Yolcuları* ve *Karanlıkta Uyananlar*'ı çeker. Lütfi Akad da *Hudutların Kanunu* ve *Kızılırmak-Karakoyun* gibi benzer kaygılar taşıyan üretimlerde bulunur. Göç, yoksulluk ve sömürüyü konu eden bu filmler, yükselen sol ideoloji ve sayısı artan sol dergiler sayesinde ilgi uyandırır ve aynı zamanda eleştiri konusu olurlar. Sözü geçen filmlere en ağır eleştiri sağ cenahtan değil, Onat Kutlar'ın öncülüğünde kurulan *Türk Sinematek Derneği*'nin yayını

olan *Yeni Sinema* dergisinden gelir. Dergi, yerli sinemanın klişelere ve star sistemine bağımlılığını eleştirir. *Yeni Sinema* çevresinin karşısına Halit Refiğ ve Metin Erksan'ın temsil ettiği *Ulusal Sinemacılar* çıkar. Karşı argüman olarak *Yeni Sinemacılar*'ın memleket meselelerinden kopuk ve yerli olmayan bir düşünsel birikim taşıdıklarını ortaya atarlar. Vedat Türkali bu tartışmaları *Yeşilçam Dedikleri Türkiye* (1986, Cem Yayınevi) kitabında konu eder. Tabii yerli sinema politik filmlerden ibaret değildir. Parlayan yıldızlar, Batı'dan adapte edilmiş melodramlar, kahramanı bir çocuk yıldız olan filmler (*Ayşecik, Ömercik* gibi) ve popüler bir oyuncunun canlandırdığı karakter üzerine kurulu seri filmler (*Kezban, Küçükhanımefendi, Cilalı İbo* gibi) altmışların ortalarından itibaren yerli sinemaya altın çağını yaşatırlar. Bu saltanat gazete ve dergi içeriklerini meşgul edecektir elbet.

Düşenler, Yükselenler ve Uyum Gösterenler

Darbenin yarattığı şaşkınlık, tedirginlik ve coşku yatıştıktan sonra DP'li siyasetçilerin yargılanması süreci başladı. Yassıada Mahkemeleri'nde yargılanan siyasetçilerin her duruşması, cezaevindeki günlük rutinleri, ziyaretçileri basın mensupları aracılığıyla günü gününe halka aktarılıyordu. Bir dönemin kudretli ve hattâ şedit siyasetçilerinin koğuşlarındaki ve mahkeme salonlarındaki kimi zaman vakur, kimi zaman da ezik ve ürkek tavırları gazete-dergi sayfalarını işgal ediyordu. Ellilerde muhalif olan gazeteler-dergiler DP'lilerden, nefretlerinin derecesine göre *sabık, sakıt* veya *düşük* olarak bahsediyor, dava konuları arasından yüz kızartıcı veya gayri ahlâkî bulduklarını ön plana çıkartıyorlardı. Bebek ve köpek davaları magazinel nitelik de taşıdıkları için en çok üzerinde durulanlardı. Sabık Başbakan Adnan Menderes'in evlilik dışı ilişki yaşadığı opera sanatçısı Ayhan Aydan'dan olan bebeğinin ölü doğmasındaki dahli dava konusu edildiğinde, tanıklardan birinin de Aydan olması dolayısıyla konu gazetelerin ilk sayfalarını işgal ediyordu. Yine Menderes'in evlilik dışı bir ilişki sürdürdüğü Suzan Sözen; evindeki kasasında

Yassıada Mahkemeleri: çoğunluğa göre bir temizlik harekâtı, 3 Temmuz 1960.

bulunduğu "iddia edilen" kadın iç çamaşırları ve fotoğraflar ile benzeri mahremiyet içeren deliller basın tarafından rağbet görüyordu. Celal Bayar'ın kendisine Afgan Kralı'nın hediye ettiği cins tazıyı bir iktisadî devlet teşekkülüne satmaktan yargılanması da basında geniş yer bulmuştu. Eski Meclis Başkanı Refik Koraltan'ın gönül maceraları günler süren tefrikaların konusuydu. DP'li kabine üyelerinin büyük kısmının adlarının sahne, radyo ve sinema yıldızlarıyla anıldığı işret âlemlerine dair iddialar da, kimi zaman sözü geçen şöhretlerin tanıklıklarıyla, kimi zaman da söylenti şeklinde haber oluyordu.

Yassıada'ya gidip davaları takip edebilmek her gazetecinin harcı değildi. Hem tecrübeli olmak, hem de MBK'den onay almak gerekiyordu. Mahkeme salonunda fotoğraf çekmek yasak olduğundan bir gazete ressamı da muhabire eşlik ediyordu. Sabık iktidar mensuplarının cezaevi ve mahkemede çekilmiş fotoğrafları, görsel malzemenin yaratacağı duygusal etkinin basının olaya verdiği önemle birleşmesiyle rekabet konusu haline geldi. Bu noktada imdada MBK'nin yaptığı açık arttırma yetişti. Yassıada sanıklarından Menderes'i mahkeme salonunda gösterir bir fotoğraf, Komite tarafından fahiş fiyata (100 bin TL) *Hürriyet* gazetesine satıldı. Fotoğraf o günkü *Hürriyet*'in tirajını arttırdıysa da, MBK'nin bu teşebbüsü, hem mahremiyetin ihlali bakımından, hem de yayın organları arasında haksız rekabete yol açtığı gerekçesiyle oldukça fazla eleştiri aldı. MBK buna rağmen fotoğraf satışını sürdürdü. Giderek aşağıya çektiği fiyatlara karşın Yassıada fotoğrafları baştaki kadar rağbet görmedi. O dönemde çekilen yüzlerce fotoğraf, çok sonra kamuoyuyla paylaşıldı ve tarihi vesika olmasının yanı sıra, bir dönemin kudretli sanıklarının yargılanma sürecinde kimisinin endişeli ve teslimiyet içindeki, kimisinin de vakur ve özgüvenli ruh hallerini göstermesi bakımından ilgi çekti. Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın idamlarından sonra DP'lilerin tutukluluk halleri 1962'deki siyasî affa kadar sürdü. Tutukluların bir kısmı Kayseri Cezaevi'ne sevk edilmişti. Afla salıverilmelerinden önce Ahmed Emin Yalman, 1962'de *Hür Vatan*'da Yassıada mahkûmlarının Kayseri Cezaevi günlerini anlatan bir yazı dizisiyle DP'lilerin yargılanma süreçlerine ilişkin son araştırmayı tefrika etmiş oldu.

27 Mayıs'tan sonra DP'li siyasetçilerle birlikte basının bir kesimi ve bazı gazeteci/yazarlar da *düşük* addedildi, itibarsızlaştırıldılar. Bir kısmı, yaklaşan sonun farkına varıp önlemini aldı. DP'nin resmî yayın organı olan *Zafer* gazetesi bunlar arasında en müşkül durumda kalanıydı. Ankara'da, Rüzgârlı Sokak'ta çıkan *Zafer*, darbeden sonra bir süre kabuğuna çekilse de, altmışlı yıllarda daha ziyade bir yerel gazete gibi ve çeşitli yeniliklerle basın piyasasında ayakta kalmaya çabaladı. Altmışların ortalarına gelindiğinde milliyetçi muhafazakâr yayın politikasını sürdüren *Zafer*'in Aydın Yalçın, Füruzan Tekil, Rıfkı Salim Burçak ve Osman Yüksel Serdengeçti gibi, sağ cenah-

ta tanınan, saygın yazarları vardı. Bu yazarlar aracılığıyla komünizmle ve sol partilerle, yayınlarla, yazarlarla mücadelesini sürdürüyordu. TİP'in propaganda çalışmalarına sistematik bir karşı propagandayla cevap veriyordu örneğin. Serdengeçti, anti-komünistlerin en etkili silahını kullanarak, komünizmin aile ilişkilerini, cinsel ahlâkı tehdit ettiğini savunuyor, Melih Cevdet Anday'ın *Cumhuriyet*'teki (28 Temmuz 1965) bir yazısına göndermeyle, bir taş atıp birden çok kuş vuruyordu:

> Oğlan anasından, baba kızından, kız kardeş oğlan kardeşinden, oğlan kardeş kız kardeşinden faydalanacak. İşte alt yapımı komünistlerin aile anlayışı. Bu Melih Cevdet kimdir? Bilir misiniz? Metin Toker'le Moskova'ya giden adam... Aziz Nesin'ler, bu Melih Cevdet'ler, Metin'ler, Çetin'ler, ya

Zafer'in altmışlarda yaşanan gazete ve dergi patlamasıyla baş edebilmek için başvurduğu çarelerden biri, sosyal hizmetler servisi kurmak olmuştu. 24 saat halkla temas halinde olma iddiası taşıyan bu servis, gündemle ilgili halkın fikrini anketler yoluyla derleyip gazetede yer vermek amacı taşıyordu. Aynı zamanda, başkentlinin şikâyetlerini yerinde takip ederek sütunlarına aktaracaktı. Tüm bu çabalara karşın *Zafer*, ellilerde altın çağını yaşamış partizan bir gazete olarak ömrünü tamamladı. Altmışların bir başka partizan gazetesi, 1966'da çıkmaya başlamasına rağmen, *46 Ruhu*'nun taşıyıcısı olma iddiasındaki *Söz*, Ayhan Songar, İlhan Darendelioğlu, Selim Ragıp Emeç ve Faruk Nafiz Çamlıbel gibi bir ekiple çalışıyordu. Ama onun da ancak hayatta kalmasına yetecek bir tirajı vardı.

DP döneminde *sandalyesiz bir bakan* gibi muamele gören ve öyle de hareket eden *Yeni Sabah* gazetesinin sahibi Safa Kılıçlıoğlu, DP iktidarının sonuna doğru Kasım Gülek ve Nihat Erim ile yakınlaşarak ustaca saf değiştirmişti. Ellilerde *Hürriyet*'le rekabet edebilecek kadar parlak bir gazete olan *Yeni Sabah*, teleks ve telefonu ilk kullanan yayındı. 1961'de Esat Mahmut Karakurt'u şimdiye kadar hiçbir muhabirin gitmediği, korkuyla karışık bir merak uyandıran Moskova'ya göndermişti Kılıçlıoğlu. Bu gezinin notları çok ses getirdi ama gazetenin soruşturmaya uğramasına ve rakip gazetelerin karalama kampanyasına vesile oldu. *Yeni Sabah* 1964'te kapandı.

1946'da siyaset sahnesine çıkan Demokratlar'ın gazetesi olarak bilinen *Kudret*, daha sonra MP adına yayın yapmaya başlamış ve DP iktidarının yoğun baskısına maruz kalmıştı. 1952'de parti ile birlikte kapandı. 1960'ta CMP'nin (ve daha sonra da CKMP'nin) yayın organı olarak yeniden çıkmaya başladı. Parti lideri Osman Bölükbaşı'nın yazıları, Gazanfer Kunt, Emin Karakuş, Kadircan Kaflı, Halide Nusret Zorlutuna gibi tecrübeli gazeteci-yazarların hazırladıkları içerikle basın piyasasında polemiklere vesile oldu. Gazetenin henüz Yassıada'da yargılanmaya devam eden DP'liler için düşük, yani

sakıt tabirini kullanmaması; CHP'yi ağır bir biçimde eleştirmesi; yargılamaları haberleştirirken ılımlı bir üslup tercih etmesi; Köpek ve Bebek davalarının öne çıkarılıp, anayasanın ihlali, vatana ihanet gibi davaların geri planda tutulmasını eleştirmesi rahatsızlık yaratıyordu. Ahmed Emin Yalman, *Kudret*'i "...düşkünlerin lehine yatıştırıcı bir hava yaratmak"la itham ediyordu. Halk Partisi'ne *hücum ederek* de, oy toplamak ve DP'nin mirasına konmak niyetinde olduğunu ekliyordu. Gazete bu iddialara karşı kendisini savunurken, CKMP'nin DP döneminde çok sıkıntı çektiğini hatırlatıyor ve düşük kelimesini kullanmamasını da DP'lilerin kendi kendilerine düşmüş değil, MBK tarafından düşürülmüş olmalarına bağlıyordu.

Sağlığında DP destekçisi ve hattâ Menderes ile gazete patronları arasında köprü olan Ali Naci Karacan'ın ölümünden sonra, 27 Mayıs'ın da itkisiyle *Milliyet* sosyal demokrat bir yayın politikasına yöneldi. Karacan'ın ölmeden önce gazetenin başına getirdiği Abdi İpekçi, yetenekli bir yayın yönetmeniydi. Sosyal ilişkileri çok iyiydi. İpekçi, görevi boyunca hem Ecevit'e, hem de *Ondörtler*'e yakınlık göstererek orta yolcu bir tavır sergiledi. Böylece haber kaynaklarını çeşitlendirebildi ve *Milliyet*'in tarafsız bir gazete olduğu izlenimini pekiştirdi. *Tercüman, Son Havadis* gibi gazeteler, *Millî Cephe, Partizan* gibi dergiler, Adviye ve Mümtaz Faik Fenik, Mehmet Ali Yalçın, Tekin Erer, Cemal Kutay gibi yazar kadrolarıyla, sağ cenahta yer yer hayal kırıklığı yaratsalar da DP'nin halefi olarak görülen partileri, özellikle de AP'yi desteklediler.

DP sonrası dönemde, iktidarda iken Demokratlar'ı desteklemiş gazetecilerin durumları da dikkate değerdi. Kimisi yeni döneme hızla uyum sağlayıp DP karşıtı yayınlarda mesleki hayatlarını sürdürürlerken, kimisi de DP'nin mirasçısı olacak yeni bir parti ortaya çıkana kadar mutedil bir üslup tutturup, siyasî yasaklar kalktıktan sonra eski çizgilerine geri dönmüşlerdi. Bunlar arasında yaşayan en eski kuşağın temsilcilerinden Peyami Safa, 27 Mayıs'tan sonra sessizliğe gömülmüş, ortalıkta görünmez olmuştu. DP ruhunun kısa süre içinde başka partiler ve liderlerle hayat bulduğunu görmeye ömrü vefa etmedi Safa'nın.

Darbeden sonra konulan siyaset yasağı Ocak 1961'de kaldırıldı. Basın camiasında yasağın bir an önce kalkmasını isteyenlerle, uzun vadeli olmasını bekleyenler arasında yaşanan gerilim de anılmaya değer. Yasak kalkar kalkmaz yeni partiler siyaset sahnesine çıkmaya başladılar. CHP ve CKMP dışında 11 yeni parti kuruldu. İçlerinde en dikkat çekici olan TİP'ti. Ama sağ-muhafazakâr partilerle İslâmi ideoloji üzerine temellenen partileri de anmadan geçmemek gerekir. Bora Gürdaş'a göre, Millî Nizam Partisi, Millî Görüş Hareketi ve MTTB'nin temsil ettiği düşünsel temellere dayanan ve kanaat önderleri arasında Mehmet Şevi Eygi ve Necip Fazıl Kısakürek gibi isimlerin yer aldığı İslâmi bir partiydi. AP ise Ragıp Gümüşpala'nın kurduğu, darbenin

ve siyasî yasakların yarattığı tedirginlik ortadan kalktıktan sonra DP'nin mirasını sahiplenen bir partiydi. Gümüşpala'ya göre parti, "Hem gerici hareketlere karşıydı, hem de komünizme ödün vermeyecekti." Altmışlar, parti bolluğunun da etkisiyle olsa gerek, koalisyonlar ve koalisyon ihtimalleriyle geçti. 15 Ekim 1961'de yapılan ilk seçimden CHP, çok az farkla birinci parti olarak çıktı. Altmışların ilk yıllarında zayıf rakiplerle iktidar yarışına giren İnönü, yıllar içinde karşısında Süleyman Demirel'in Adalet Parti'sini (AP) bulacaktı. AP'liler için başlangıçta Demirel bir emanetçiydi. Anti-komünist tavrı bir ölçüde dindar kesimin de desteğini sağlıyordu. Henüz milletvekili bile değilken, 1965'teki seçimde Başbakan Yardımcısı olmuştu. CHP'den ayrılan Turhan Feyzioğlu ile Kasım Gülek dışarıdan CHP'ye muhalefet eden güçlü siyasetçilerdi. İçeride ise Bülent Ecevit, İnönü'yü bertaraf etmeye kalkışmadan parti politikasını sola kaydırmaya çabalıyordu.

İnönü, Ecevit ve Ortanın Solu

Darbeden sonra CHP lideri İsmet İnönü, vakit kaybetmeden MBK Başkanı Cemal Gürsel'e kutlama ziyareti yapmıştı. Ziyarette İnönü, Gürsel'e askerî idare sürecinin kısa tutulmasını ve bir an önce sivil yönetime geçilmesini telkin etti. Elliler boyunca malları müsadere edilen, kapatılma riskiyle karşı karşıya gelen CHP'nin lideri, yeni dönemde yapılacak ilk seçimde halkın hükümet kurma görevini kendisine vereceğine inanıyordu. Öyle de oldu.

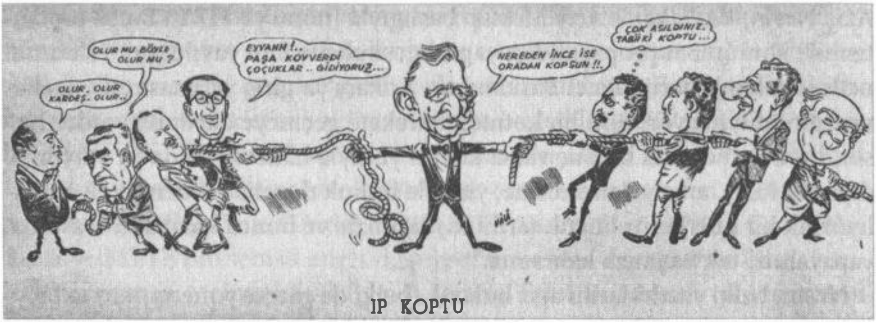
Ancak Cumhuriyet tarihinde önemli bir yeri olan İsmet İnönü, altmışlarda ilk sivil hükümeti kurmasıyla birlikte giderek daha fazla eleştiriye maruz kaldı. Mustafa Kemal'in ölümünden sonra onun politik mirasına sahip çıkmamakla eleştirilen İnönü, Kemalist solun yükselişe geçtiği altmışlarda, tek parti dönemindeki icraatlarına ve DP dönemindeki tutumuna da referansla değerlendirilmeye başlandı. Mesela *Yön*'de sıklıkla İnönü eleştirisine rast gelinebiliyordu. *Johnson Mektubu Olayı*'ndaki zafiyeti nedeniyle yapılan eleştiriler, monarklık ithamına varıyordu. 1964 yılına gelindiğinde *Yeni Tanin*'de Aziz Nesin, *Başbakan'a Açık Mektup* başlığıyla İnönü'ye TİP'in Bursa toplantısında komünizm propagandası yapıldığı söylentisinin yayıldığını ve bunun neticesi olarak parti Genel Başkanı'nın Ankara'ya giriş yapmasının engelleneceğini duyuruyor, onu bu konuda harekete geçmeye davet ediyordu. Nesin, İnönü'yü ortada bir suç varsa kanun yoluyla halletmeye davet ediyor ve diyordu ki: "...ama yalan üzerine, yine de hukuk düzeni var denilerek aldatılıyorsak bir gün siz, o büyük tarihi kişiliğinizle ve bunca kalabalık arasında, yapayalnız, tek başınıza kalırsınız."

Nesin, belki yazdıklarını ağır bularak, belki de gazete yönetiminin talebiyle ertesi gün *İnönü Bugün de Millî Şeftir* başlıklı bir başka yazı yazarak geri

adım atıyordu. Ancak, gazetenin ağır toplarından Yakup Kadri, *Millî Şef Kime Denir?* başlıklı polemik yazısıyla devreye giriyor, asıl millî şefin Mustafa Kemal olduğunu ima ediyor, İnönü'yü adını anmadan eleştiriyordu. Yakup Kadri'nin Johnson Mektubu olayının patlak vermesi üzerine yazdığı başka bir yazı, "Mustafa Kemal'in özgürlükçü Cumhuriyeti'ne baş eğdirilemeyeceğini" ilân ediyordu. Johnson Mektubu ile ilgili eleştirel her yazının İnönü'yü ve onun idarî zafiyetini işaret ettiği ortadaydı.

Bülent Ecevit, entelektüel birikimi, yazarlık ve şairlik geçmişi olan, gazetecilikten gelme genç bir siyasetçiydi. Altmışların başında, *Milliyet*'te yazdığı süre boyunca Ecevit, gazetenin başındaki Abdi İpekçi'yle güçlü bir dostluk kurmuştu. İpekçi'yle olan dostluğu CHP içinde güçlenme mücadelesi verirken çok işine yaradı. *Milliyet*, partide Ecevit'i istemeyen Turhan Feyzioğlu ve ekibine karşı verdiği bu mücadelede hep Ecevit'i destekledi.

TİP'in yükselişi altmışların ortasında CHP'nin oy potansiyelini arttırmak için yenilenmesi, yani sola daha fazla yaklaşması ihtiyacını ortaya çıkardı. 1965'te yapılan seçimde İnönü, Ecevit'in yönlendirmesiyle CHP'nin *Ortanın Solu*'nda bir çizgi izleyeceğini ilk kez açıkladı. 1966'daki parti kurultayında da bu yönelim resmiyete kavuştu. Bülent Ecevit bu kurultayda genel sekreter seçildi. Ortanın Solu tercihi, seçmen kitlesinde, siyasî çevrelerde ve basında umulandan daha büyük bir tepki yarattı. Bu tercihle CHP Avrupa sosyal demokrasisine biraz daha yaklaşmış oluyordu. Bu dönemde DP'nin misyonunu da üstlenerek CHP ile rekabete girişen AP, CHP'yi itibarsızlaştırmak için *Ortanın Solu, Moskova'nın Yolu!* sloganını kullanıyor, topluma ve siyasete hâkim olan komünizm düşmanlığından faydalanmaya çalışıyordu. Seçime Ortanın Solu'na kayarak giren ve yoksul, işsiz ve umarsız halk kitlesinin oylarına güvenen CHP, umduğunu bulamadı. Ecevit'in genel sekreterlik koltuğuna sahip olmasından rahatsız olan Turhan Feyzioğlu ve ekibi CHP'den ayrılarak GP'yi kurdular. CHP'nin yeni rotasının yarattığı parti içi ve dışı gerilimler İnönü'yü de rahatsız ediyordu. Bu sebeple halka hitap ederken ve-

Basının gözünden İnönü ve dönemin siyasetçileri arasındaki ilişki, 26 Nisan 1967.

ya basına verdiği demeçlerde partisinin komünizm aleyhtarlığının ve Kemalist geleneğe bağlılığının altını çiziyordu. 1968 seçimi öncesinde İnönü parti kurultayında, CHP'nin soldan uzak durduğunu ima ederek sol basından büyük tepki aldı. Ama artık parti içinde Ecevit'in önlenemez bir ağırlığı vardı. 1969'da partiyi Ortanın Solu'ndan biraz daha sola kaydıracak bir sloganla ortaya çıktı Ecevit: *Bu Düzen Değişmelidir!* Bu slogan, Doğan Avcıoğlu'nun kült eseri *Türkiye'nin Düzeni*'ne gönderme yapıyordu. Ecevit'in tavrı basının bir kesiminden de destek aldı. Bu açıklamayı müteakiben Kurtul Altuğ, *Yeni İstanbul*'da aynı kitaba referansla, "Milliyetçi devrimci güçler tutucular koalisyonunu yerle bir etmedikçe sistemin halk yararına işlemesine imkân yoktur," diyordu.

Yeni Politik Çatışmalarda Basının Tutumu

Geçmişi 1920'ye dayanan ancak 1957'de işadamı Malik Yolaç tarafından satın alındıktan sonra İlhami Soysal ve Çetin Altan'ın yazarları arasında yer aldığı sola meyyal bir gazete izlenimi veren *Akşam*, altmışların ortasından itibaren Doğan Özgüden'in yönetiminde daha fazla sol siyasete yöneldi. *Akşam*'ın muhalif tavrı ve İlhami Soysal'ın imzasını taşıyan araştırma dosyaları yayınlaması, Soysal'ın kaçırılıp dövülmesiyle sonuçlandı. Ahmed Emin Yalman'la özdeşleşmiş *Vatan* gazetesi, ellilerde DP ile inişli-çıkışlı bir ilişki yaşadıktan sonra, 1961'de *Hür Vatan* adını alıp popüler bir gazete görünümüne büründü. 1964'te Naim Tirali tarafından satın alınıp Ankara'da çıkarılan ve adı yine *Vatan* olan gazete, artık CHP destekçisiydi. *Son Havadis*, *Yeni Sabah*, *Tercüman*, *Yeni İstanbul*, *Zafer*, *Son Posta* ve *Kudret* açıkça CHP'ye muhalefet eden gazetelerdi. *Cumhuriyet* ve *Ulus* ise CHP yanlısıydılar. *Hürriyet*, *Milliyet* gibi gazeteler popülaritelerini ve tirajlarını korumak için doğrudan taraf olmaktan kaçındılar. *Yeni İstanbul*, *Yeni İstiklal* ve *Son Havadis* gibi yayınlar sağ ideolojiye bağlıydılar. Sağ, muhafazakâr ve milliyetçi gazeteler nezdinde *Yön*, *Cumhuriyet*, *Milliyet* ve *Dünya* komünizm yanlısı yayın yapan yayın organlarıydı. Yayın politikaları bakımından bir arada anılmaları oldukça güç gazete ve dergilerin toptan komünistlikle itham edilmesi, söz konusu dönemde solculuğun komünistlikle eş görülmesine bağlıydı. Ellilerde yükselen komünizm korkusu ve nefretinin altmışlarda da sürdüğü rahatlıkla söylenebilir. O yıllarda merkezi Doğu Almanya, Leipzig'de bulunan *Bizim Radyo* komünizm propagandası yapmaktaydı. Sağcı gazeteler sol yayınları karalamak için, içeriklerinin *Bizim Radyo* tarafından oluşturulduğunu iddia ediyorlardı sık sık.

Artist gibi magazin içerikli dergilerde bile komünizm düşmanlığı her fırsatta dillendiriliyordu. *Artist*, yerli sinemanın ve sanatın *sapık ideoloji taraftarları*ndan kurtarılması, "...sinsi faaliyetlere girişen sol temayüllerin ve bun-

ların sosyal bünyemize sızmak hususundaki" çabalarının bertaraf edilmesi için mücadele ettiğini dile getiriyordu. Sapık ideolojinin ürünü olarak da *Yılanların Öcü*'nü gösteriyordu. Ellilerde kapalı kutu olan Sovyetler Birliği ve komünist ülkelerde var olduğu iddia edilen baskı ve zulüm, oralardan kaçıp, genelde ABD'ye *sığınan* sanatçı ve sporcuların hikâyeleriyle görünür kılınmaya çalışılıyordu. 1962'de milliyetçi yayın politikası ve yazarlarıyla namlı *Yeni İstanbul*, sayfalarını büyük ölçüde komünizm karşıtlığı içeren metinlerle hazırlamaktaydı. Mesela, *Komünizmin Anatomisi* başlıklı tefrika, "Türk aydını, Türk genci ve Türk işçisi için tehlike kapısını işaret eden bir eser" olarak lanse ediliyordu. Bizim Radyo'dan bahsederken ise "Ata yadigârı toprağı iki paraya değişen o köpekler, şimdi havlamalarına biraz daha fazla bir aksiseda bulmanın sinsi sevinci içinde, seslerini bir perde daha yükseltmişlerdir," denmekteydi. Ellilerin dış politika stratejisini yineleyen gazete, Gökhan Evliyaoğlu'nun şu iddiasıyla yayın politikasının özetini veriyordu: "Küçük bir Amerika olacağız, asla küçük bir Rusya değil." Evliyaoğlu, bundan beş yıl sonra Amerika aleyhtarı yazılar yazdığında basında alay konusu olacaktı. Komünizm karşıtlığının nefrete ve düşmanlığa dönüştüğü örneklerden biri, Enver Tuncalp'in *Söz*'de yazdığı, bir fetva üslubu taşıyan *Komünistin Geberiği* başlıklı yazıydı: "Komünist olan şeytana yar olur. Namus, şeref ve vekarı yok olur. İslâmiyet'ten çıkar. Halkla olan irtibatı kalmaz. Kendisi mürted olur. Karısı boş sayılır. Evladları piç sayılır. İnsanlığı hiç olur."

Altmışların komünizm yanlısı yayın yapmakla suçlanan gazete ve dergileri başta *Yön* olmak üzere, *Cumhuriyet*, *Milliyet* ve *Dünya*'ydı. Bu yayınların yazarlarından Aziz Nesin, İlhan Selçuk, Nadir Nadi, Yaşar Kemal, Çetin Altan ve Bedii Faik de komünist olarak işaretleniyorlardı. Bedii Faik hakkındaki izlenim politik tutumunu farklılaştırınca değişecekti. Solcu yazarlar ve yayın organları için toptancı bir yaklaşımla *kökü dışarıda* diyen CHP'li Cemil Sait Barlas'ın bu tabiri hem çok revaç bulmuş, hem de alay konusu olmuştu. Barlas, tek parti döneminin Sanayi ve Ticaret Bakanı iken CHP'nin sosyalizme en yakın üyesi olarak görülmekteydi. Daha sonra muhalefet safına geçecek ve *Son Havadis* ile *Pazar Postası*'nı çıkaracaktı.

Dönemin çok satan, çok tartışılan ve polemiklere konu olan dergisi *Akis*'ti. Ellili yıllarda da basın piyasası ve siyaset sahnesinde etkili bir figür olan *Akis*'in bu özelliği biraz da İsmet İnönü'nün damadı Metin Toker tarafından çıkarılıyor olmasına bağlı görünmekteydi. CHP yanlısı yayın yapan *Akis*, DP döneminde hükümetin mücadele ettiği bir muhalefet partisi gibiydi. 1954'te çıkmaya başlayan dergi, 1960'ın Ocak ayında, DP'nin 14. yaşını kutlayan bir sayı hazırlıyordu. DP ve Menderes'in kıyasıya eleştirildiği *Akis*'te, "Bu hafta mutlu bir günün yıldönümüdür" diye başlayan editoryal yazı ilk bakışta şaşırtıcıydı. DP'ye yönelik olumlu bir havada başlayıp süren metnin sonlarına

doğru *Kim*'i çıkaran Şahap Balcıoğlu'nun *Pulliam Davası*'ndan hapse girdiği hatırlatılıyordu.

Hatırlamak gerekirse, Amerika'nın ünlü gazetecilerinden *Eugene Pulliam* 1958 yılının ortalarında Türkiye'ye gelmiş ve Başbakan'la görüşmek istemişti. Uzun zaman bekletilince Pulliam görüşmekten vazgeçmişti. Amerika'ya döneceği sırada Menderes'in İzmir'e giderken vapurda kendisini kabul edeceği bildirilmişti. Pulliam bunun üzerine Ege vapuruyla İzmir yolculuğuna çıkmıştı. Ama Başbakan yine Pulliam'a zaman ayırmamış; görüşme gerçekleşmemişti. Ahmed Emin Yalman çıkacak gerginliği önlemek için devreye girmiş, iki başyazı yazarak durumu yumuşatmaya çalışmışsa da fayda etmemişti. Pulliam Türkiye'den küskün ayrılmıştı. Pulliam'ın başına gelenler ile ilgili olarak Amerika'da 72 ayrı gazetede yazılar yayınlanmıştı. Bu yazılardan birinin başlığı On *İkiye Çeyrek Var*dı. Bu yazıda Türkiye'deki tehlikeli gidişatın üzerinde durulmaktaydı. *Dünya, Ulus, Vatan* ve *Kervan* bu yazının çevirisini yayımlamışlardı. *Kim* ve *Akis* dergileri de yazı ile ilgili haberleri sütunlarına taşımışlardı. Bu durum Menderes'i hayli öfkelendirmişti. Başbakan, yazıyı yayınlayan gazeteler hakkında kovuşturma yapılması için savcılara izin verdi. Davalar açıldı. Menderes, *Dünya* gazetesiyle iyi ilişkilerinin sonucu olarak bu gazete hakkında şikâyetini geri aldı ama öteki gazeteler yargılanmaktan kurtulamadı. *Akis*'teki yazı da Türkiye basınında yer alan bu makaleye gönderme yaparak sona eriyordu: "Şahap Balcıoğlu'nun hapishaneye girerken bir tek tesellisi vardır: Yalnız kendisi için değil, daha başkaları için de saat 12'yi yavaş yavaş vurmaya başlamıştır. Ne var ki, o başkaları henüz işin farkında değillerdir. İhtimal ki, üstatlar son darbe vurulduğunda ayılacaklar, fakat çok geç kalmış olduklarını görecekler-dir." Bu kâhince tutuma rağmen, 23 Nisan 1960 tarihli *Akis*'te bu kez de Meclis Başkanı Refik Koraltan'a yönelik sitayişkâr bir yaklaşımla karşılaşıyorduk. Koraltan, "Demokrat iktidarın Türk tarihine hediye ettiği en büyük devlet adamı" olarak niteleniyordu. An-

Akis'in sözü geçen sayısının kapağında Şahap Balcıoğlu, 5 Ocak 1960.

cak bütün bu ılımlı yaklaşım derginin Tahkikat Komisyonları aracılığıyla kapatılmasının ve bunu da kamuoyuna duyurmasının yasaklanmasının önüne geçemiyordu. *Akis*, 4 haftalık bir arayla 27 Mayıs'tan sonra yeniden çıkmaya başladı ve bunu *Cumhuriyet* gazetesinde duyurdu. Darbeden sonraki ilk sayısının kapağında Menderes'in portresi yer almaktaydı ve üstüne çarpı atılmış, altına da "Sabık Başbakan" yazılmıştı. *Akis*'e göre geçen on yıl yaşanan sarsıntının müsebbibi Celal Bayar'dı. Darbeden sonra dergide yayınlanan *Baş Rejisör: Celal Bayar* başlıklı yazıda şu analiz yapılıyordu:

> Gerçi geçen on sene içinde Bayar'ın komiteci ligi, melaneti, bir profesyonel caninin soğukkanlılığına sahip olduğu hep söylenmiştir, ancak onun yaratıp meydana saldığı Menderes bu kuyruklu yıldızın gözleri kamaştıran geçici parlaklığına malik bulunduğundan zihinlerde bir tereddüt daima baki kalmıştır.

Darbeden sonra herkesin birbirini suçladığı ortamda, *Akis* de bir zamanların DP destekçisi olup şimdi MBK'ye övgüler düzen yayın organlarını hedef tahtasına koyuyordu. *Hürriyet* bunlardan biriydi. Darbe sırasında çıkan olaylarda ölen Teğmen Kalmaz'a ithafen siyah başlıkla çıkan gazeteye *günah çıkardığı* eleştirisinde bulunuluyordu. *Akis*, *Hürriyet*'i Sarol'un yönlendirmesi ve tehdidiyle ellilerde DP yanlısı yayın yapmakla suçluyordu. Bunun kanıtı olarak da, gazetenin 27 Nisan'dan 27 Mayıs'a kadar gerçekleşen iktidar karşıtı gösterilere yer vermemesini gösteriyordu.

Hazırladığı bir haber dosyası sebebiyle kaçırılıp dövülen İlhami Soysal'ı kapak yapan *Kim*, 8 Eylül 1967.

Akis'in biçim ve içerik olarak taklidi denebilecek *Kim*, *Cumhuriyet, Akşam ve Tasvir* gibi gazetelerde çalıştıktan ve 1957'de CHP Samsun milletvekili adayı olup seçimi kaybettikten sonra 3 ortakla birlikte Şahap Balcıoğlu'nun çıkardığı bir dergiydi. Genel Yayın Müdürü Orhan Birgit, Başyazarı Özcan Ergüder, Yazı işleri Müdürü Behçet Kemal Çağlar'dı. Muammer Aksoy, Cavit Orhan

Tütengil, Coşkun Kırca ve Kemal Sülker derginin yazı kadrosundaydılar. *Kim* de çıktığı günden beri DP iktidarıyla kavgalıydı. Öyle ki, darbeden sonra *Cumhuriyet*'e şöyle bir ilân veriyordu: "Yassıada sakinlerinin her devirde yüzünü görmek istemedikleri KİM bugün gene çıktı."

Altmışlar, TİP'in siyaset sahnesindeki varlığı ve yarattığı sol rüzgârın da etkisiyle olsa gerek, sol dergilerin kayda değer ilgi gördükleri yıllardı. En önemlileri *Yön, Ant* ve *Emek*'ti. *Yön*, bir dergi olmanın ötesinde bir fikir hareketinin de mecrasıydı. Doğan Avcıoğlu'nun başında bulunduğu dergi, 1961'de, 164 kişinin imzaladığı ünlü *Yön Bildirisi* ile giriş yapmıştı yayın hayatına. Bildiri, Atatürk devrimlerine ve demokrasiye bağlılık, çağdaş uygarlık, sosyal adaletin öne çıkarıldığı bir metindi. İlk sayıda yer alan metin okur imzasına da açılıyor ve okurlar bildiriye ek yapmaya ve onu eleştirmeye davet ediliyorlardı.

Derginin yayın politikası Marksist bir çizgide seyretmekle birlikte Kemalizm'e de yakındı. CHP'nin halkçılıktan ve devrimcilikten uzaklaştığına dair kanaat, dergide yer alan yazılarda sık sık dile getiriliyordu. Hatta İnönü *taklitçilik* ve *monarklık*la suçlanıyordu. Şükrü Saraçoğlu da eleştirilerden nasibini alıyordu. Johnson Mektubu Olayı patlak verdiğinde İlhan Selçuk, *Hoş geldin Johnson, güle güle Thalmayer* başlıklı bir yazı yazmıştı. Yazının en çarpıcı cümlesi, Türkiye'nin artık "...büyük Kemal Atatürk'ün değil, küçük politikacının Cumhuriyeti" olduğunu iddia ediyordu. Dergiye yıllar içinde farklı köşeler ve temalar ilave edildi. Gençliği, özellikle de üniversite gençliğini konu edinen yazılar, röportajlar ahlâkî yozlaşmadan ve politik bilincin eksikliğinden dem vuruyordu. Celalettin Çetin'in *Yönsüz Gençlik* başlıklı röportajı bunun iyi bir örneğiydi ve sol bir dergiden beklenmeyecek cinsiyetçi ve ahlâkçı klişelerle doluydu. Fikret Otyam ve Yaşar Kemal, röportajcılık geleneğinin önde gelen temsilcileri olarak *Yön* için unutulmaz röportajlar gerçekleştirmişlerdi. Tarım işçileriyle yapılan söyleşiler ağalık kurumunu sorguluyor, Anadolu köylerindeki mahrumiyet başka bir röportajın konusu oluyordu. *Doğu Davamız* olarak anılan Kürt meselesi, bir grup genç Kürt aydının yazdığı yazıyla görünüyordu dergi sayfalarında. Dergi yönetimi bu yazıyı yayınlamasına rağmen kıyasıyla eleştiriyordu. Etnik ayrımcılık ve devletin Kürt politikası ancak bu kadar yankı buluyordu *Yön*'de. Dönemin sol siyaseti içinde de Kürt meselesinin yeri neredeyse yoktu zaten. Bu boşluğu doldurmak için Kürt aydınları *Doğu Devrimci Kültür Ocakları*'nı kuracaklardı.

Köylülük ve kırsalın sorunları dönemin sol dergilerinde, edebiyatında ve sinemasında ağırlıklı yer tutuyordu. Metin Erksan'ın *Yılanların Öcü* filmi sansüre takıldığında *Yön*'ün dosya konusu *Yılanların Öcü* ve sinemada sansürdü. Derginin sinema yazarı Nijat Özön, bir yandan sanata yönelik sansürü, diğer yandan da *Yılanların Öcü* özelinde sansüre karşı çıkmayan sinema-

Gide Gide serisinin ilk örneklerinden biri, 11 Temmuz 1962.

cıları eleştiriyordu. Kadın sorunları, dönemin ruhuna uygun olarak, haklar ve eşitlik talepleri etrafında tartışılırken, *Yön* de bu tartışmalara dâhil oluyordu. Sevgi Sanlı dergiye bu konularda sık sık yazıyordu. *Sosyalist Kültür Derneği*, *Yön*'ün fikir kulübü gibiydi. Ayrıca yayınevi de vardı. Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk, Sadun Aren, Aziz Nesin, Abdi İpekçi, Turan Güneş, Ali Gevgilili, Celalettin Çetin, Fikret Otyam, Nimet Arzık ve Yaşar Kemal derginin yazarları arasındaydılar. Turhan Selçuk ise çizerdi. *Yön*, bir dönem 30 bine yaklaşan tirajıyla beş buçuk yılda 222 sayı çıkarmıştı. Ancak, Talat Aydemir'in 1963'teki başarısız darbe girişiminden sonra, bu girişimde rolü olduğu gerekçesiyle Sıkıyönetim tarafından 14 aylığına kapatılmıştı. Derginin yayın hayatı 1967'de sona erdi. İki yıl sonra çıkacak olan *Devrim*, *Yön*'ün halefi sayılabilir. Avcıoğlu, bu iki yıllık boşlukta dönemin sol hareketini derinden etkileyen *Türkiye'nin Düzeni* kitabını kaleme almıştı.

1967'de yayın hayatına başlayan *Ant*, Yaşar Kemal, Doğan Özgüden, Fethi Naci tarafından çıkarılıyordu. Adı geçen yazarların yanında, Can Yücel, Mehmet Ali Aybar da katkıda bulunuyorlardı dergiye. Kemal Sülker bir işçi sayfası hazırlarken, Âşık İhsani de halk müziği yazıları yazıyordu. Dergi, kurucuları tarafından *toplumcu* olarak nitelendiriliyordu. TİP'i açıktan desteklerken, CHP ve sağ partileri kıyasıya eleştirip burjuva partisi kategorisin-

de sayıyordu. Ama özellikle CHP ile kavgalıydı *Ant.* TİP'i aşırı sol akımların temsilcisi olarak işaretleyen İsmet İnönü'ye yönelik husumet, partinin "ihanet içinde olduğu" ve AP ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı iddialarıyla dile getiriliyordu. 6. Filo'nun Dolmabahçe'den denize atılarak kovulması *İkinci Kurtuluş Savaşı* olarak niteleniyordu dergide. Vietnam'ın ABD'ye karşı mücadelesi ise Anadolu ve Fransız ihtilâllerine benzetiliyordu. Aybar'ın *Tip'e Dokunamazsınız!* başlıklı yazısında bu tavrın izleri sürülebilir:

> ...Evet Amerika'ya dayanmak da kâr etmez. Çünkü Amerika Türkiye'den çekip gidecektir... İkinci millî kurtuluş mücadelemiz güçleniyor; Amerikalıyı çepeçevre saran nefret çemberi her gün daralıyor. Türkiye NATO'dan çıkacaktır... Bağımsız, demokratik, sosyalist Türkiye'yi emekçi halkımız kendi elleriyle kuracaktır. (2 Ocak1968)

Avrupa'da üniversite işgalleri ve sokak eylemleriyle yükselişe geçen, özgürlük ve barış talep eden 68 ruhunu sarahatle yansıtan bu yazı ve benzeri yazılarla birlikte Abidin Dino'nun *Paris Notları* da Avrupa'da 68 Hareketi'nin eylemlerini duyuruyordu sol kamuoyuna. FKF'nin yayınladığı bildirilerle birlikte Ant Yayınları arasından çıkan Marx, Che Guevara, Yevtuşenko ve Yaşar Kemal kitapları da sosyalist sol içinde *Ant*'ın konumunu gösteriyordu. Reel siyasetle yakınlığının da etkisiyle Cumhuriyet Savcılığı tarafından dergi hakkında sık sık davalar açılarak ağır cezalar isteniyordu.

1967'den önce çıkmaya başlamakla birlikte, bu tarihten sonra içeriğini zenginleştirerek biraz daha popüler olan *Politika* dergisi, *Ant*'ın antitezi görünümündeydi. Ergin ve Orhan Sakarya kardeşlerin Ankara'da çıkardıkları dergi, *Ant*'ı "Türkiye'de tanınmış ne kadar solcu varsa bünyesinde toplayan" bir dergi olarak lanse ediyordu okurlarına. Çetin Altan, İlhami Soysal ve Doğan Avcıoğlu da derginin hedefindeydiler. Bu üç yazar, *Politika*'ya göre, "Türkiye'yi azgın sol'a teslim etme" gayretindeydiler. Politika adeta solla mücadele için çıkıyor gibiydi. Dosya konuları sık sık sol akımların tehlikelerine işaret ediyordu. Kapakları ajite ve itham edici nitelikteydi: *Dikkatli Olalım, Komünistler Türkiye'yi Bir İhtilâl Yaparak Ele Geçirmeye Çalışmakta, Yargıtay, Danıştay ve 'Devrimci Solcu Cepheyi' Meydana Getirdiği İddia Olunan Diğer Kurumlar: CEVAP VERİNİZ, Komünistlerle Aynı Cephede Misiniz?*

Tabii dergi içeriği sadece bundan ibaret değildi. Tiyatro, futbol ve dış politika haberleri de yer alıyordu sayfalarda. Dış politikadaki gelişmeler, başkentte protokolü magazin malzemesi haline getiren kordiplomatik etkinliklerinden dedikodu mahiyetinde haberlerle duyuruluyordu genellikle okurlara. Yerli burjuvazinin yeni yeni palazlandığı bu dönemde, *sosyete* kategorisinde sayılabilecek kesim diplomatlar, sermayedarlar ile bürokratlardı. Ma-

gazin dergilerinin dedikodu sayfaları yıldızlardan, aktüalite dergilerininki ise bu kaynaktan besleniyorlardı.

Forum bir başka sol dergiydi. Mimar Şevki Vanlı'nın yönetiminde çıkan dergi için dönemin Mülkiye hocalarının fikir medyanı denebilirdi ki, dergi başlığının altında da "Fikir Meydanıdır" ibaresi yer almaktaydı. Akademik nitelikli yazılara diğer sol dergilere göre daha fazla yer veren derginin belli başlı yazarları, Beşir Hamidoğulları, Cevat Geray, Alpaslan Işıklı ve Cahit Talas'tı. *Forum*, "her sol partinin biraz sosyalist olması gerektiği" tezinden hareketle CHP'nin Ortanın Solu'na meylettiğini açıkladığı kurultayını sevinçle karşılamıştı. Siyaset, iktisat, kültür konularında çok sayıda yazıya yer veren dergi, Forum Yayınları'nı kurarak kitap yayıncılığına da başlamıştı. Fikret Otyam'ın röportajlarını bir araya getiren Gide Gide, Muammer Aksoy'un DP döneminde radyo aracılığıyla kurduğu tahakkümü incelediği Partizan Radyo ve DP, Bilge Karasu'nun *Troya'da Ölüm Vardı* adlı romanı Forum Yayınları arasından çıkmıştı altmışlarda.

TİP'i destekleyen ve hattâ onun yayın organı olduğu söylenebilecek bir diğer sol dergi *Emek*'ti. Ankara, Yenişehir'deki dergi ofisi aynı zamanda TİP'in seçim bürosuydu. Şaban Erik'in sahibi olduğu derginin genel yayın müdürü Sadun Aren'di. Anti-emperyalist olduğunu vurgulayan *Emek*'in yazarları Çetin Altan, Behice Boran, Erdal Öz, Mümtaz Soysal, Kurthan Fişek, Uğur Mumcu ve Yalçın Küçük'tü. Derginin her üç sayısından biri TCK'nin 1. ve 6. maddelerine aykırılıktan kovuşturmaya uğruyordu. Baskılar daha birinci sayıdan kendini göstermişti. Yayın hayatına *Yön* gibi bir bildiri yayınlayarak başlayan *Emek*, bu bildirideki *Doğu Meselesi* kısmı yüzünden kovuşturmaya uğrayacaktı. *Devrim, Aydınlık ve Proleter* de Marksist dergiler arasında sayılmalıdır.

Emek sosyalistleri göreve çağırıyor, 6 Ekim 1969.

Solun örgütlenmesi ve kendine fiziksel bir temel oluşturmasını sağlayan FKF'ydi. Üniversitelerde filizlenen yaşam alanı bulan bu örgütlenme, Mihri Belli'nin MDD düşüncesinden etkilenerek Dev-Genç'e evrilmişti. Altmışlarda düşünsel temelleri atılan sol örgütler arasında Deniz Gezmiş'in ön-

derliğindeki THKO ve Mahir Çayan'ın önderliğindeki THKP-C de sayılmalıdır. Şehirlerde bir tür gerilla savaşı yürüten örgütlerin karşısına Alparslan Türkeş'in MK'sinin yetiştirdiği *komandolar*, KMD ve Ülkü Ocakları çıkmıştı. Bir süre sonra CKMP, MHP adını alacak, ilkelerini *Dokuz Işık* başlığı altında toplayacaktı.

1969 yılı örgütlü solda çöküş yaşanan bir yıl olacaktı. 1969 seçiminde TİP başarısız olmuş, Çekoslovakya'nın Sovyetler Birliği'nce işgalinden sonra solda görüş ayrılıkları baş göstermişti. Aynı dönemde Demirel hükümeti, çeşitli tedbirlerle sol hareketi bastırmaya çalışıyordu. *Kanlı Pazar* olarak anılan 16 Şubat 1969'da, *Emperyalizm ve Sömürüye Karşı Protesto Yürüyüşü*'nün iki kişinin ölümüyle sonuçlanması, ideolojik çatışmalarda gelinen son noktaya işaret etmekteydi. Bu konuda hükümet, sağ-muhafazakâr basından da destek görecekti. Kanlı Pazar'da yaşanan olayların kışkırtıcılarından ve o gün yapılan eyleme katılanları hedef gösterenlerden biri *Bugün* gazetesiydi.

Altmışlarda sol sadece fikir dergileriyle temsil edilmemekteydi. Benzer çizgide yayın yapan kültür ve sanat dergilerini de anmadan geçmemek gerek. Bunlar arasında Celal Sılay'ın çıkardığı, 1963'te yayın hayatına başlayan *Yeni İnan*'ın yazar kadrosunda yukarıda sözü geçen dergilerden isimler de vardı. İlhan Selçuk, Selahattin Hilav, Hilmi Ziya Ülken, Ahmet Oktay, Edip Cansever ve Sabahattin Kudret Aksal bunlar arasındaydılar. Toplum için sanat fikri üzerine kurulu yayın politikası ve Batılı aydınlanmacı düşüncenin üstünlüğüne vurgu yapan yazılarıyla dergi, köy edebiyatına da hakkını teslim ediyordu. *Yaşamak* dergisi ile *Yeni Dergi* modernist ve solcu aydınların önderliğinde çıkan diğer dergilerdi. *Yaşamak*, Azra Erhat'ın yönetiminde çıkıyordu ve yazarları arasında İlhan Selçuk, A. Kadir, Turgut Tan vardı. *Yeni Dergi*, kitap yayıncılığı da yapan Mehmet Fuat'ın, *De Yayınevi* himayesinde çıkardığı bir sanat dergisiydi. Konur Ertop, Çetin Altan, Demir Özlü, Ülkü Tamer, Tahir Alangu, Asım Bezirci, Oktay Rifat, Doğan Hızlan, Murat Belge yazarları arasındaydı. Ayrıca, Apollinaire, Russell ve Sartre gibi yazarlardan çeviri metinler de yayınlanıyordu. *Varlık*, onyıllar boyu istikrarlı bir şekilde çıkmış ve birçok yazara-şaire acemilik dönemlerinde kapısını açmış kült bir kültür-sanat dergisiydi. Yaşar Nabi Nayır'ın sahibi olduğu dergi, kitap yayıncılığı da yapıyordu. *Varlık Cep* dergisi, *Varlık*'ın çatısı altında yayınlanan bir başka dergiydi. Ağırlıklı olarak şiir, roman ve hikâye hakkında, çoğu çeviri olan incelemeler yer alıyordu dergide.

Aynı kategoride anılabilecek önemli bir başka edebiyat dergisi *Papirüs*'tü. Cemal Süreya'nın çıkardığı *Papirüs*, edebiyat dünyasında itibarlı bir yayındı. Yazarları arasında Ülkü Tamer, Kemal Özer, Gülten Akın, Asım Bezirci, Hilmi Yavuz ve Nurullah Ataç vardı. Bir edebiyat dergisi olmasına rağmen, *Sağcıların Çıkmazı* gibi kapaklar hazırlayarak, politik tartışma ve kutuplaşma-

larda taraf olmaktan kaçınmıyordu. Dergi, *Akis*'i oldukça isabetli bir şekilde "Amerikan magazinlerinin dedikoducu ve şakacı anlatımına öykünen" bir dergi olarak niteliyordu mesela. *Akis*'i çıkaran Metin Toker'in, 27 Mayıs'tan önce saldırgan, sonra ise genel bir savunma halinde olduğu, darbeden hemen sonraki sosyalist harekete kaygıyla baktığı iddia ediliyordu. CHP, İnönü'nün cevaz vermesi ile ortanın soluna kayınca, Toker'in de sosyalizm nefretini bir kenara bıraktığı ekleniyordu. *Akis*'in sosyalist *Yön*'le hitam bulmayan aşk-nefret ilişkisi bu iddiayı doğruluyordu. 1961'de *Yön* çıkmaya başladığında Metin Toker dergiyi desteklemiş, "Sosyalizm cereyanını Bolşevik edebiyatı gibi gösterip lekelemeye çalışanların karşısında *Akis*, *Yön*'ün yanındadır" diyerek meydan okumuştu. Ardından iki yayın organı çatışmaya başlamış, Toker, *Yön*'ü komünizm propagandası yapmakla suçlamış ve Rusya'dan yardım aldığını iddia etmişti.

Kadın Dergileri

Ellilerdeki moda, ev, güzellik, sağlık temalı kadın dergileri patlaması artık sönümlenmiştir. O dönemden altmışlara devreden bir iki kadın temalı dergiyi saymazsak, muhafazakâr ve milliyetçi kadın dergilerinin Batılı, modern kadını inşa etmeye girişen dergilerin yerini aldığını söyleyebiliriz. 1947'de yayın hayatına başlayan ve İffet Halim Oruz'un çıkardığı *Kadın Gazetesi*, *Siyasal, Sosyal, Eğitsel Haftalık Dergi* alt başlığıyla altmışlarda da varlığını sürdürür. Erkek yazarların hâkimiyetindeki basın piyasasında, muhafazakâr içerikli neredeyse her yayında karşımıza çıkan Halide Nusret Zorlutuna, *Kadın Gazetesi*'nin de yazarıdır. Aynı çizgide yazılar yazan Hasene Ilgaz da içeriğe katkıda bulunur. *Kadın Gazetesi*, Kemalizm ile İslâm'ı bir arada tutabilmek için büyük emek sarf eder. Oruz'un esefle kaleme aldığı başyazılarından birinde sentezleme çabasını izleyebiliriz: "Layıklığı dinsizlik sananlar ile din bütünlüğünü gericilik telakki edenler arasında yıllar yılı bir didişmedir gidiyor." Derginin hedef kitlesinin geleneksel ailenin bireyleri, özellikle de anneler olduğu açıktır. Nasıl ki, ellilerdeki kadın dergileri modern hayatın mimarları ve aile birliğinin garantisi olarak kadınları görüyor, edep ve ahlâkı koruyarak modernleşme yolunda onlara öğütler veriyorlarsa, bunların altmışlardaki muhafazakâr versiyonları edep ve ahlâkı modernleşme çabalarının önüne çekerek aynı yayın politikasını izlemektedirler. "Annelere büyük işler düşmeye" devam etmektedir. Hem ahlâklı, faziletli ve çağdaş çocuk yetiştirecekler, hem ideal eş olacaklar, hem de kamusal alana belli sınırlar dâhilinde de olsa çıkmaktan imtina etmeyeceklerdir. Belli sınırlar dâhilinde diyoruz, çünkü kadının erkeklere ait sayılan alanlarda var olma mücadelesi her zamanki gibi dirençle karşılaşmaktadır. Altmışlarda TİP milletvekili olarak

Meclis'e giren Behice Boran'a dönemin AP'li Meclis Başkanı inatla *Hatçe* diye hitap etmektedir örneğin. Bu tavırda kendini gösteren özensizlik, aşağılama çabası, kadının aktif siyasette yer almasını kabullenemeyen erkek aklın tezahürüdür.

Bir dönemin *Kadın Gazetesi*, *Kadın Dergisi*'ne dönüştü.

Yıllar içinde *Kadın Gazetesi*'nin çehresi de değişecektir. Dergi sayfaları renklenir, müzik, moda, sinema köşeleri eklenir. Derginin adı *Kadın*'a dönüştürülür. Bu dönüşümün gerekçelerini izah eden yazıda şöyle denmektedir: "Davalarımıza gene devam etmekle beraber ev kadınlarını ilgilendirecek her çeşit bahisler patron, moda, ev dekoru, bahçemiz, ucuz giyim, makyaj, sağlık öğütleri, çocuk sağlığı, yurtta ve evrende kadın, soruları çözümleyen yazılar, hikâyeler, roman ve daha birçok konular..." Politik ve didaktik bir içerikten ibaret *Kadın* dergisinin kendisini hayatta tutacak tirajı, özellikle de altmışlarda yakalayamayacağı anlaşılınca, popüler kadın dergilerinin yayın politikasına dönüş yapılmıştır. Ama dergi hiçbir zaman eski popülaritesini yakalayamaz.

Altmışların sonunda çıkan iki muhafazakâr kadın dergisinden daha söz etmek gerek: *Ayşe* ve *Kadın Sesi*. Halide Nusret Zorlutuna sağ çevrelerdeki itibarını hesaba katarak olsa gerek bu kez kendi dergisini, *Ayşe*'yi çıkarmaya başlar. Dönemin parlayan yıldızı Emine Işınsu ile birliktedir bu teşebbüste. Işınsu, daha sonra bir edebiyatçı olarak ünlenecek ve yetmişlerde *Töre* dergisini çıkaracaktır. Ülke 12 Mart Darbesi'ne doğru yol alırken, ideolojik çatışmaların şiddete dönüşmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirdiği ilk yazısında Işınsu, bunun "iman ve vicdanla duracak kahırlı bir durum" olduğuna hükmeder. *Milliyetçi Türk Kadınlar Birliği*, derginin işbirliği yaptığı kurumlardan biridir. Arif Nihat Asya, *millî şair* olarak sağ cenahtan her yayına yaptığı katkıyı *Ayşe*'ye de şiirler vererek yapar. *Ayşe*'nin yayın politikasında çocuklar ve onların eğitimi, ahlâkî gelişimleri ve sağlıkları ön plandadır. *Ayşe Abla Dert Dinliyor* köşesi de, popüler magazin dergilerinin gönül ilişkilerindeki sıkıntıları ve cinsel sorunları çözmekte yol gösteren *Güzin Abla* tar-

zı köşelerine alternatiftir. *Kadın Sesi* ise İzmir'de çıkan haftalık bir dergidir. *Kadın Sesi*, sahibi ve başyazarı Melahat Faik Gökmen'in uhdesinde ve adeta bütünüyle onun kaleminden çıkmadır. Gayri ahlâkî bulduğu yayınlara karşı devleti göreve çağıran ve çarşafla mücadele ederken bir yandan da kadınlara *ölçülü* ve *hanım hanımcık* olmaları gerektiğini hatırlatan dergi, altmışların muhafazakâr kültürel ve politik ikliminde kadınların nasıl konumlandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ellilerde basın piyasasında boy göstermeye başlayan ve o dönemde kimisi köşe sahibi olan kadın yazarların bir kısmı, altmışlarda da varlıklarını sürdürürler. Müşerref Hekimoğlu, Adviye Fenik ve Semiha Es basın tarihinde yeri olan kadın yazarlardır. Özellikle son ikisi, muhabir olarak başarılarına rağmen, şöhretli eşlerinin gölgesinde kalmış olsalar da aktif olarak gazetecilik yaptıkları dönemlerde kayda değer üretimlerde bulunmuşlardır. Hekimoğlu ise sonraki yıllarda ANKA Ajansı'nın ortaklarından olacak ve piyasada patron olarak da güç kazanacaktır. Sevgi Sanlı, dergicilikle başladığı gazeteciliğe çevirmenlik ve yazarlıkla devam edecektir. Halide Nusret Zorlutuna da gazeteciliğinin yanında romanlarıyla da anılacak bir kadın yazardır. Edebiyat tarihinde önemli bir yeri vardır.

Hedef kitlesi genel okuyucu olmasına rağmen, içerikleri daha çok kadın okur için düzenlenmiş görünen magazin ve aktüalite dergileri de altmışların çok satan yayınlarındandırlar. *Hayat*, Yapı ve Kredi Bankası'nın himayesinde Şevket Rado'nun çıkardığı popüler yayınlardan biridir ve ellilerden devretmiştir. Milliyetçi, modernist bir yayın politikası izleyen dergi, Rado'nun marifeti ve büyük sermayenin desteğiyle her dönemde hayatta kalmayı başarmıştır. *Hayat*, her iktidara yakın durarak avantajlar sağlamakla eleştirilmiştir. Bunun örneği olarak da Demokratlar'ın icraatlarını övüp ve sayfalarında sergileyerek, kâğıt kıtlığı döneminde kaliteli kâğıda baskı yapabilmesi gösterilir. *Hayat*, gerek ofset baskı tekniklerini kullanması, gerekse renkli içeriği ve tecrübeli muhabir/yazarlarıyla altmışların da yüksek tirajlı bir yayınıdır. Rado, radyo konuşmalarıyla da kamuoyunca tanınan, kalemi ve belagati kuvvetli, malumatfuruş bir yayıncıdır. Rado'nun altmışlarda *Hayat*'ın Neşriyat Müdürlüğüne getirdiği Hikmet Feridun Es, bir yayından diğerine geçişi transfer sayılan ve ilânlarla duyurulan bir röportajcı, bir savaş muhabiridir. Dünyanın pek çok yerinde eşi Semiha Es ile birlikte yaptıkları röportajlar çalıştıkları yayınlara fazladan okur ilgisi sağlamıştır. Es çiftinin yanı sıra, dergiye İngiltere, ABD ve başka Avrupa ülkelerinden seyahat notları, haberler yollayan muhabirler içeriği zenginleştirmektedir. Fotoromanlar, roman tefrikaları, rüya yorumları, okur mektupları, sağlık köşesinin yanı sıra *Hayat*, kupon karşılığı okurlara villa, halı, kilim gibi kıymetli hediyeler vererek de tirajını arttırmaktadır. Fasiküller halinde verdiği *Tür-*

kiye Ansiklopedisi, Hayat Ansiklopedisi ve *Hayvanlar Ansiklopedisi* de tiraja katkıda bulunmaktadır.

Yeşilçam Kök Salarken Magazinler

Ses, Şevket Rado'nun çıkardığı bir magazin dergisidir. Derginin başında Çetin Emeç vardır. *Ses*'in aynı yayın grubundan olan *Hayat*'tan temel farkı Hollywood ve Yeşilçam yıldızları ile dedikodularından beslenen bir dergi olmasıdır. Yine ofset baskılı, renkli bir yayındır. Yeşilçam'ın altın çağını yaşadığı altmışlarda *Ses*'e kapak olmak bir yıldız veya yıldız adayı için geleceğini garanti altına almak anlamına da gelmektedir. Bunun da ötesinde, derginin düzenlediği kapak yıldızlığı ve güzellik yarışmaları Yeşilçam'a şöhret kazandıran birer etkinliktir. Hollywood rüyası *Ses* aracılığıyla hâlâ sürmektedir. Hollywood artistlerinin fotoğraflı ve sayfalar süren biyografileri, çevirdikleri filmlerden kareler, röportajlar derginin hatırı sayılır bir kısmını işgal etmektedir. Hollywood haberleri, dedikoduları da ihmal edilmez. Müzik, tiyatro ve fal köşelerinin yanında *Ses*, şöhretli yıldızlarla çekilen ilk yerli fotoromanı yayınlama ayrıcalığını da kazanır. Onun gördüğü ilgi, dergi için düzenli biçimde yerli fotoroman çekilmesine vesile olacaktır. *Ses* de *Hayat* gibi her ay bir okuruna apartman dairesi hediye ederek tirajını sabit tutmak için çaba harcayacaktır.

Magazin mecmuası olmakla aktüaliteye meyletmek arasında kalan *Büyük Gazete* de altmışların ilgi çeken yayınlarındandır. Bekir Gürsoylar'ın çıkardığı dergiyi Ali Oraloğlu yönetmektedir. *Büyük Gazete* yakın tarihin ve dönemin sansasyonel olayları ve kişilerine sayfalarında yer vermesiyle ünlüdür. DP'li politikacılara dönemin Yeşilçam yıldızları ve sahne sanatçıları ile randevular ayarladığı iddia edilerek *seksüel prodüktör* olarak anılan Arif Hanoğlu'nun maceraları yer alır örneğin dergide. Demokratlar'ın Yassıada'da görülen davalarının tutanaklarını içeren *Yassıada Duruşmaları* kitabını kupon karşılığı verir. Ayrıca benzeri yayınları takip ederek, kitlesel ilgi çeken etkinlikler yapar. Artist ve senaryo yarışmaları bunlardan ikisidir. Sırlar, dehşet verici hikâyeler, dedektiflik öyküleri hâlâ prim yapmaktadır basında. *Büyük Gazete* de bu tür hikâyelere yer verir sayfalarında. *Mavi Sakal ve Beş Karısı* tefrika olarak Afif Yesari tarafından hazırlanır. Sadi Borak'sa *Atatürk'ün Gizli Merkezi* adı altında, Ankara'daki ilk karargâhını fotoğraflar eşliğinde anlatır. Çizgi romanlar, kadın konulu röportajlar, Güzin Abla köşesi ve çöpçatanlık sayfalarıyla her yaştan ve cinsiyetten okuru cezbetmeye çabalar *Büyük Gazete*.

Pazar dergisi baskı kalitesi olarak rakibi *Sis*'ten çok daha geride olmasına karşın okur ilgisinden yana şanslıdır. Safa Kılıçlıoğlu'nun *Yeni Sabah* gazetesi-

nin bir yan yayını olan *Pazar*'da, Hollywood yıldızları en fazla yeri işgal ederken, radyo, sahne ve sinemanın yerli şöhretleri de konu edilirler. Kapak yıldızları genellikle Hollywood'dan olmasına karşın, dergi sayfalarında sadece sinema dünyasının değil, tiyatronun, sahnenin ve hattâ dünya aristokrasisinin ünlü simaları çıkar karşımıza. Kapaklar erotik kadın imgeleriyle hazırlanmış olsa da *Pazar* için bir aile dergisi denebilir rahatlıkla. Bulmacalar, sağlık köşesi, pratik bilgiler ile Fecri Ebcioğlu'nun hazırladığı *Müzik Kulübü* ve Altan Erbulak, Abdullah Turan gibi çizerlerin kaleminden çıkan *Kibar Hırsız*, *İngiliz Kemal*, *Cani Peşinde* gibi tefrikalar basın tarihinde anılmaya değer üretimlerdir.

Hürriyet'in sahibi Erol Simavi'nin altmışların ortasında çıkardığı *Foto Magazin*, başlarda *Hürriyet*'in eki iken gördüğü ilgiye binaen bağımsızlaşır. İsmiyle müsemma fotoğraflı bir magazin dergisidir. Yazı işleri müdürü olarak derginin başında tecrübeli bir magazinci olan Renda Poğda vardır. Poğda, *Foto Magazin*'i benzerleriyle rekabet edebilecek duruma getirmek için denenmemiş işlere girişir. Dönemin en şöhretli şarkıcı ve oyuncularından olan Gönül Yazar'a *İstanbul Geceleri* adı altında fotoğraflı bir dedikodu sayfası hazırlattırılır. Bunun yanında, *Karakterinizi Okuyoruz* köşesinde, okurların gönderdikleri fotoğraflarından karakter analizi yapılır. *Bir Plağın Hikâyesi* sayfası ve benzer biçimde Zeki Müren'in şarkılarının hikâyelerini kaleme aldığı köşe, magazin dünyasına yenilik getirir. *Radyo Gazetesi* eki de, ellilerde popüler olan *Radyo Haftası, Radyo Âlemi* gibi dergilerin yerini dolduracak bir girişimdir.

Magazin yayıncılığı ve magazin içeriğinin muhafazakâr, cinsiyetçi ve ötekileştirici niteliğini göze batar kılan dergilerden biri *Hafta Sonu*'dur. Cinsel arzu uyandırmaya yönelik görsellerle süslenen dedikodu haberleri ve sahne, sinema dünyasındaki gelişmeler dergide önemli yer tutar. Buna mukabil, *yozlaşan gençlik*, gençleri *kötü yola iten* gece kulüpleri hakkındaki haberler derginin ahlâkî ikiyüzlülüğünü sergiler. Dergi içeriğini zenginleştiren ve vazgeçilmez olan sahne, sinema ve gösteri dünyasına mensup kimi figürler, ahlâk düşkünlüğünün de kaynağı olarak işaretlenir. Eğlence dünyası, gece hayatı *Dedikodu Tatlı Şeydir* gibi başlıklarla dergiye malzeme teşkil ederken, aynı zamanda ahlâkî çöküşün müsebbibi kabul edilirler. *Hafta Sonu* gibi daha yüksek tirajlı dergilerin yanında, baskı kalitesi düşük, az sayfalı ve erotik, hattâ pornografik içerikli denebilecek olanları da anmak gerekir. Bunlardan biri *Yıldız Magazin*'dir. Heybe Yayınları tarafından çıkarılan dergi, kendisini bir *sanat dergisi* olarak nitelemesine rağmen, başta Yeşilçam'ın yıldızları ve yıldız adayları olmak üzere dünya sinemasından kadın oyuncuların yarı çıplak fotoğraflarıyla doldurduğu sayfaları, doğruluğu şüphe götürecek dedikodularla besler. Suat Yalaz'ın çıkardığı *Salıncak* dergisi kendi ifadesiyle erotik bir dergidir. Sansürle başı derttedir, sürekli toplatılır.

Mesleğin Kurumsallaşması

Altmışlar, yayın sayısında yaşanan patlamanın ve basına özgürlük vaat eden, özlük haklarını güvenceye alan hukuksal düzenlemelerin etkisiyle gazetecilik mesleğinin profesyonelleşmeye başladığı yıllardır. O zamana kadar *alaylı* denilen çekirdekten yetişme muhabirlerle, aynı zamanda gazete/derginin sahibi olan veya avukatlık, muhasebecilik, diplomatlık gibi başka mesleklerden gelen köşe yazarlarıyla sürdürülen gazetecilik, 1965'te Ankara'da Mülkiye'ye bağlı Basın Yayın Yüksek Okulu'nun ve İstanbul'da Gazetecilik Enstitüsü'nün kurulmasıyla kurumsallaştı. Bunun yanında, 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun*'un 1963'te yürürlüğe girmesiyle birlikte, Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın (TGS) etkinliği arttı. Gazeteciler TGS ve Basın İş çatısı altında örgütlendiler. Ses getiren grevler yaparak emeklerinin karşılığını talep ettiler. Yine gazetecilerin girişimiyle *Basın Ahlâk Kanunu* ve bunu uygulayacak Basın Şeref Divanı kuruldu. Divan'da bir hukuk profesörü, bir noter, İstanbul ceza hâkimi, baro temsilcisi ve gazeteciler yer alıyordu. Divan'ın verdiği cezalar, zaman zaman partizanca veya politik tercihlerden kaynaklı görülüp eleştiri konusu edilse de, basın etiği konusunda önemli bir merhale oldu.

Altmışlarda Ankara, hâlâ basının kalbinin attığı şehirdi. Önemli haber kaynakları, ülkenin kaderini belirleyecek kararların alındığı kurumlar başkentteydi. İstanbul hâlâ Beyoğlu ve diplomasi muhabirliğinin mecrası, spor, sinema ve magazin haberlerinin derlendiği, gündelik hayatı renkli ve canlı bir şehirdi. Siyaset Ankara'da yapılıyordu ve o sebeple her yayın organının en deneyimli ve cevval muhabirleri başkentte ikamet ediyorlardı. Gazete ve dergi büroları da çoğunlukla hâlâ Rüzgârlı Sokak'taydı. Erken Cumhuriyet döneminde başkentte deneyimli gazeteciler ile haber kaynaklarını buluşturan mekânlar *Ankara Palas* ve *Karpiç* gibi mekânlar iken altmışlarda Ankara Oteli'nin açılmasıyla buluşma mekânı değişti. 1966'da, Atatürk Bulvarı üzerinde açılan Ankara Oteli, şehrin ilk beş yıldızlı oteli olarak faaliyete geçti. Bakanlarla, vekillerle, diplomatlarla, bürokratlarla ve işadamlarıyla buluşarak yahut karşılaşarak haber malzemesi topluyorlardı gazeteciler burada. Nitekim Remzi Şahin'in *Ankara Oteli* başlıklı romanı da bu mekânın döneminin siyasetçileri, gazetecileri, sanayicileri ve diplomatları için önemine binaen kaleme alınmıştır. Sonraki onyılda gazete büroları Yenişehir'e kayacak, İstanbul'un gazetecilik mesleğindeki ağırlığı da artacaktı.

Altmışların kalem kavgaları, siyasî kutuplaşmanın keskinleşip sokak çatışmalarına dönüştüğü son dört-beş yılında yaşandı. TİP'i destekleyen sosyalist dergilerin yazarlarından Aziz Nesin, İlhan Selçuk, Çetin Altan, Melih Cevdet Anday gibi yazarlarla sağ basından Gökhan Evliyaoğlu, Osman Yük-

sel Serdengeçti, Aydın Yalçın ve Tarık Buğra gibi isimler arasındaki atışmalar, karşılıklı suçlamalar sayfaları işgal etti. 1971 12 Mart'ına ve yeni bir darbeye götüren sürecin izleri, sağ-sol basın çatışmasında da kendini belli ediyordu. Parti liderlikleri yeni bir kuşağa devredilmişti. Onyıllar boyunca Türkiye siyasetine hâkim olacak bu siyasî kadro, basının bundan sonraki pozisyonunu belirlemesinde etkili olacaktı.

Altmışlı Yıllar Türkiye'sinde Unutulmuş Bir Dergi: Eylem

GÖKHAN AK

Dergicilik, modern toplumların basın-yayın tarihleri ile düşün ve entelektüel dünyalarında önde gelen ve vazgeçilemez yayın unsurlarından biri olagelmiştir. Entelektüellerin yollarının dergiler ile kesişmesi ile fikrî birlikteliklerin, hattâ güçlü ortaklıkların kurulması, toplumların düşünsel gelişimleri açısından oldukça önemlidir. Zira dergiler, içinde yaşadıkları toplumlar ve orada cereyan eden olayları yorumlayarak, tanık oldukları çağın sosyal olaylarını geleceğe aktarabilme, bu sayede gelecek nesilleri yönlendirme ve onları entelektüel düzlemde biçimlendirme gücüne sahip önemli basın-yayın organlarıdır. Dergiler, bu işlevlerini, dönemlerinin entelektüelleri için, hayata ve topluma dair görüş ve yorumların kamuoyuyla paylaşılabildiği aktif yazın mekânlarından biri olma özellikleri ile sağlarlar. Nitekim İsmet Zeki Eyüboğlu'nun deyişiyle dergiler; "...bir seslenme aracıdır okuyuculara; onlarla yüz yüze, diz dize gelmeden konuşmayı sağlayan güzel bir araç. Çevresinde ne denli çok can, çok ilgili toplanırsa öylesine uzun sürer bu konuşma, bu uzaktan söyleşip durma, bu yurdun belli yörelerine değin uzayan düşünce yaygısı."

Dolayısıyla, gerek entelektüellerin düşüncelerine özgür ve geniş yazın ortamları sağlayarak, çağ ve dönemlerinin koşullarını yansıtmaları, gerekse sivil toplumun gelişimine ve demokratik değerlerin yerleşmesine katkıları bakımından önemli görevler üstlenen dergi ve benzeri yayınlar üzerine yapılacak çalışmaların, Türk düşünce tarihinin aydınlatılmasına önemli katkılar sağlayacağı da yadsınamaz bir gerçektir. Bu çalışmada, 1960'lı yıllarda yayımlanan *Eylem* dergisinin seçilmesinde başlıca itkilerden birisi de bu ol-

muştur. Zira *Eylem* dergisi, hem yayımcılarının ve bu dergide yazılarını ve şiirlerini yayımlayanların kişiliği ve kimliği hem yayımlandığı tarihsel süreç hem de ileri sürdüğü toplumsal, fikrî ve sanatsal görüşlerle, 1960'ların üzerinde durulması gereken önemli bir dergisi olarak öne çıkmaktadır. Eyüboğlu'nun sözleriyle devam edecek olursak *Eylem* dergisi, altmışlar Türkiye'sinde "...yurdun belli yörelerine değin uzayan bir düşünce yaygısı" olduğu için tercih edilmiştir.

Ancak, *Eylem* dergisini çalışmamıza konu olarak seçmemizin bir diğer önemli nedeni daha vardır: *Eylem* dergisi, 1960'lı yılların Türk sol hareketi içerisinde önemli bir yere sahip olmasına rağmen ilginçtir ki, hem genelde Türk dergicilik tarihi hem de özelde sol dergicilik geleneği ve literatürü içerisinde pek bilinmemekte; bilinse de üzerinde çok da fazla çalışılmaya değer bulunmamaktadır. Oysa *Eylem* dergisi, özellikle de sol literatürde terk edildiği bu ilgisizliği hiç de hak etmeyecek çapta bir yayın organıdır. Bu çalışma da, böylesi bir eksikliği kısmen de olsa giderme ihtiyacı üzerine kaleme alınmıştır.

Bir *dergi*nin, bir toplumun olduğu kadar, bir düşün insanının da entelektüel yaşamı ile fikrî gelişiminde önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Bu anlamda, entelektüellerin de, ülkelerinin düşünce tarihlerinde çeşitli dönemlerde ve değişik nedenlerle, dergi türünde yayımlarla *birliktelik*ler oluşturmaları ve fikriyatlarının temellerini oluşturan düşünce ve analizlerini akademik camia, bilim dünyası ve kamuoyuyla bu şekilde paylaşmaları sıkça görülen durumlardandır. Hıfzı Topuz'un deyişiyle, bir asırdan daha uzun bir ömre sahip Türk dergiciliğinde, 1960'lı yılların ortalarında şair, edebiyat tarihçisi ve eylem insanı Şükran Kurdakul'un (1927-2004), Mart 1964 - Mayıs 1966 tarihleri arasında 33 sayı neşrettiği *Eylem* dergisiyle olan entelektüel birlikteliği de böylesi bir düşünsel ortaklığın ürünüdür.

Nitekim dergiler, birer kitle iletişim aracı olarak, düşünce-entelektüel-okur üçlüsü için kendini bulma ve ifade etme yeri olagelmiştir. Türk dergiciliğinde ise, 1960 sonrasının oldukça önemli bir dönem olduğuna vurgu yapan Vedat Günyol, bu durumu şöyle betimlemektedir: "Türk dergiciliğinde atak bir düşün ve yazın savaşımı Cumhuriyet döneminde, o da 27 Mayıs Devrimi'nden sonra başlayabilmiştir ancak." Yine Ertuğrul Kürkçü'nün de vurgusuyla, 1960'lı yıllar, insanların, kendisinin ve başkalarının hakikatleri üzerinde çok fazla tartıştığı bir dönemdir. Dolayısıyla, Türk dergicilik tarihinde 1960'lı yıllarda, dönemin siyasî ve sosyal hareketliliğine bağlı olarak değişik dünya görüşlerinin savunulduğu, farklı anlayışlara sahip pek çok derginin neşredildiği görülmektedir. Bu çerçevede, 1960'lı yıllara, –etkileri günü-

müz sol perspektifine değin uzanan– *Yön, Ant, Eylem, Sosyal Adalet, Türk Solu, Devrim, Emek, Tüm* gibi önemli sol içerikli dergilerin damgalarını vurdukları söylenebilir. Bu yüzden de, günümüze oranla şaşırtıcı derecede yüksek satış rakamları elde etmiş bu ve benzeri sol dergilerin doğuşuna sahne olmuş 1960'lı yılları, sol dergiciliğin tarihsel gelişimi içerisinde adeta bir bahar dönemi, bir uyanış ve yeniden doğuş dönemi olarak nitelemek pek de yanlış olmayacaktır.

Bu dergiler içerisinde kalite ve muhteva zenginliği ile dikkati çeken dergilerden biri olarak *Eylem* de, 1960'larda Şükran Kurdakul öncülüğünde yayın hayatına atılmış sol tandanslı bir dergidir. Zira *Eylem* dergisi, sayfalarında yer alan konular, tartışmalar, yorumlar, yabancı kitap ve makale tercümeleri vasıtası ile 1960'lı yıllarda sol değerlerin gelişmesine katkı sağlamış, Türkiye'de bu dönemde sol ideolojinin şekillenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Dolayısıyla, *Eylem* dergisinin, kapağında da tanımlandığı şekilde, özde bir *düşün* ve *eylem* dergisi olması ve hattâ güçlü bir siyasal aksiyon içermesi nedeniyle, derginin hem yayımlandığı tarihsel süreçte gelişen hem de yayın çizgisini etkileyen olaylarla toplumsal, siyasal, ekonomik ve askerî gelişme, gerilim ve polemikler, doğal olarak ilgi alanımızın ve incelememizin dışında kalmamıştır. Bilakis çalışmamızda, bunların *Eylem* dergisi ile olan ilişkileri, çok boyutlu olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Ancak, her ne kadar derginin yaklaşık iki yıllık yayın serüvenini incelerken, o dönemin dil ve anlatım özellikleriyle güncel duyarlılığına en azından yabancı olmamak gerektiği açık ise de, yazımızın özellikle boyutu ve çerçevesi açısından, incelememizde *Eylem* dergisinin genel içeriğiyle ve bu dergide yayımlanan yazıların kapsamlarına yönelik derinlemesine bir analiz yapılmaktan imtina edilmiştir.

Songül Aydın'ın deyişiyle 27 Mayıs Darbesi, demokratik olmayan bir girişim olmasına rağmen, Türk siyasî hayatının liberalleşmesini sağlamış *paradoksal* bir harekettir. Dolayısıyla, kimi yazarlar tarafından paradoksal olarak adlandırılsa da 1960'lı yıllar, 1940 veya 1950'li yıllara nazaran düşünce ve ifade özgürlüğünün geliştiği yıllar olmuştur. Bu meyanda 1960'lı yıllar, Vedat Günyol'un deyişiyle, 1950'lerde düpedüz yazılamayanların ancak hikâyeler yoluyla söylenebildiği DP'li yıllar aksine, artık söylenmek istenenlerin şiirlerin, hikâyelerin arasında dile getirilmediği daha özgürlükçü bir dönemi açmıştır; "27 Mayıs 1960'tan sonra işler değişti. Gerçekler, düpedüz yazılır, söylenir oldu. O gizli saklı, o satırlar altında, bin bir dereden su getirircesine dile getirilen gerçekler, artık saklısız gizlisiz söylenir olmuştu. Ayrıca Muzaffer Erdost'un kahramanca atılımlarıyla Marx, Lenin, en güzel eserleriyle Türk okurlarına sunuluyordu."

Bunu sağlayan esas unsurun da, basın özgürlüğüne yönelik kısıtlamaları kaldıran, yeni düzenlemelerle basına iyileştirmeler getiren, daha da önemlisi, Murat Belge'nin çoğulculuk özelliğine dikkat çektiği 1961 Anayasası olduğunu söylemek mümkündür: "Anayasanın görece özgürlükçü havası Türkiye'de o zamana kadar görülmemiş bir çoğulculuğun imkânlarını sağlıyordu... [Nitekim] 1961 Anayasası ile birlikte sosyalizm meşrulaştı." Buna benzer düşünceler, Ali Gevgilili tarafından da dile getirilmiştir:

> 1961 Anayasası, çoğulcu bir düzeni öngören düzenlemeleriyle toplumcu düşünce ve uygulamalara konan kısıntıların sürmesine rağmen siyasal ve toplumsal yapıyı sivil toplum doğrultusunda bazı güvencelere kavuşturmuştur. Basın özgürlüğü konusunda da, anayasada, geçmişin tek boyutlu kısıtlamalarını engellemek isteyen yeni güvenceler yer almıştır... 1961 Anayasası'yla birlikte, liberal/kapitalist Adalet Partisi'nden sosyalist Türkiye İşçi Partisi'ne kadar bir dizi yeni siyasal örgütleniş ortaya çıkmıştır.

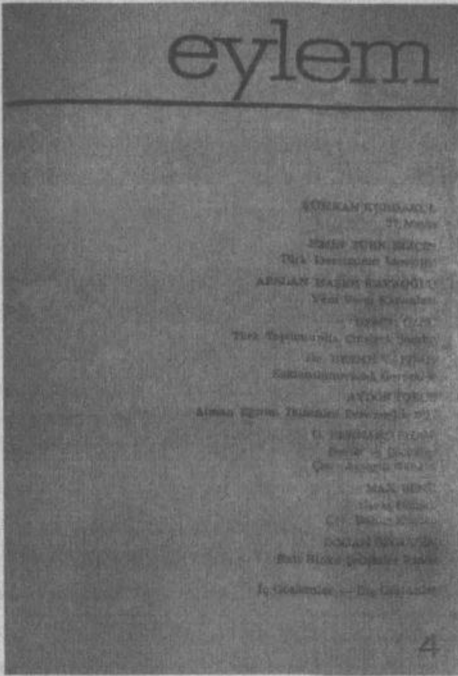
Hikmet Özdemir de, 1961 Anayasası ile sağlanan demokratik ortama şöyle dikkat çekmiştir: "1960 İhtilâli'nin sonucu 1961 Anayasası ile girilen demokrasi ortamında yeraltından çıkan Sosyalist hareket, 1965 genel TİP adıyla ilk kez parlamentoda temsil imkânına kavuşmuştur."

Bu çerçevede, 1960'ları, gerçeklerin gizli saklı olmadan yazılıp söylenir hâle geldiği ve bir düşünce dergisi olarak *Eylem* dergisinin de böylesi entelektüel bir ortamda doğduğu yıllar olarak tanımlamak mümkündür. Keza Vedat Günyol'a göre, bu yıllarda ülkemizde ve toplumumuzda hâlâ bir şey eksiktir:

> Neydi, Türkiye'nin eksiği? Düşünce! Çok az kimse düşünüyordu Türkiye'de. Türkiye'miz, oldum bittim şairi, hikâyecisi, masalcısı bol bir ülke niteliğini sürdürmüştür. Düşünce yönünden, bilimsel kafa yönünden, çoğu kez çağın gerilerinde kalmıştır. Ancak 1961'lerde, hanyayı konyayı anlayıp, bir kansız (oldukça kansız) bir devrim sonunda, kurtla kuzuyu ayırt etmeye ve düşünmeye başlamıştır. Atatürk'ün kapı dışarı ettiği, yenip iflâhını kestiği emperyalizm, bir başka kılıkta, daha sinsi, daha etkin, adına komprador dediğimiz satılık politikacılar aracılığıyla daha bir kurnazca kanımıza iliğimize girer olmuştu. 1961'lerde, ilk kez, sol düşünce, sesini duyurmaya başlamış, bilimsel bir kafayla Türkiye'nin gerçeklerine eğilme, yaklaşma kıpırtıları gitgide güçlenip, soyuttan somuta, romantiklikten gerçekçiliğe doğru yol alır olmuştu.

Bu çerçevede *Eylem* dergisi, 1960'lı yıllarda Şükran Kurdakul'un düşünsel ve entelektüel önderliğinde, dönemin Türk siyaset ve edebiyat dünyasının

önemli şahsiyetlerinin yanı sıra genç kuşaklarına da kucak açarak, fikir ve edebiyat hayatımıza yeni anlayış ve oluşumlar getirmiş bir dergi olarak yayın hayatımıza girmiştir. Sayfalarında, siyasetten toplumsal hayata birçok farklı konuya yer veren *Eylem* dergisi, kendi çapında yarattığı siyaset-düşünce-edebiyat üçgeninde 1960'ların hareketli toplumsal hayatı içerisinde var olmayı hedeflemiş sol bir yazın ortamı olmuştur. Bu çerçevede *Eylem* dergisinin, 1960'ların sol entelektüelleri için, gerek kendi kendileriyle ve çağlarıyla hesaplaştıkları, gerek iş ve işçi problemlerinden siyasî partilerin siyasalarına, birçok farklı sosyopolitik konu ve olayların derinlemesine irdelendiği, tartışıldığı ve çözümler üretilmeye çalışıldığı *müstesna* bir düşün ortamı oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Eylem, Şükran Kurdakul'un düşünsel ve entelektüel önderliğinde yayın hayatına girmişti.

Hasan Refik Ertuğ'un aktarımıyla, meşhur Fransız münekkidi Sainte-Beuve, hiçbir basın tarihinin, mahiyeti ve bünyesi icabı, noksan ve hatalı olmaktan kurtulamayacağını kaydetmektedir. Bir dereceye kadar bütün tarihî inceleme ve araştırmalar için doğru sayabileceğimiz bu yorum, *Eylem* dergisi söz konusu olduğunda pek de isabetli görünmemektedir. Zira *Eylem* dergisinin, Şükran Kurdakul'un fikir ve ifade özgürlüğüne yönelik güçlü mücadelesi yüzünden baskı, tasfiye, zulüm ve hapislerle geçmiş zorlu entelektüel yaşamının ilk dergisi olmadığını da vurgulamak yerinde olacaktır. Şükran Kurdakul'un, *Eylem* dergisinden önce *Yeryüzü* (1951-1952), *Beraber* (1952-1953), *Yelken* (1958-1960), *Ataç* (1962) gibi dergileri yayımladığı ve/ya yayın yönetmenliğini yaptığı görülmektedir.

Özdemir Asaf'ın yerinde tespitiyle, bizde sanat akımlarının dergileri az ya da çok bulunagelmiştir. Meslek akımlarının dergileri ise, genelde az, ancak reklam toplama bakımından pek çok olagelmiştir. Düşünce ve fikir akımla-

rının dergilerine gelince, bunlar, düşünce ve fikir akımları kadar az olmuştur. Adnan Özyalçıner'in de bu anlamda dikkat çektiği gibi, *Eylem* dergisinin her şeyden önce adı ilgi çekicidir. Dergi, adıyla da çerçevesini çizmiş ve aynı zamanda da yürüyeceği yolu göstermiş olmaktadır. Nitekim dönemin birçok entelektüelinin düşüncesine göre, Cumhuriyet'in kurulduğu günden 1960'lara kadarki döneme kadar mevcut ağır ve baskıcı sosyo-politik şartlar, özellikle sanat-edebiyat yazınımızda satırlar arasına sıkışmış toplumsal inceleme yazıları için bir yayılma ve geniş soluk alabilme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bunu sağlamak üzere de *Eylem* dergisi, 1960'larda da sol kesimlerce –kendinden beklenenler yönünde– entelektüel ve özgür bir ortam yaratabilmiştir. Bu anlamda *Eylem* dergisinin, 1960'lı yılların ortalarında, toplumsal inceleme yazılarının belli bir noktada yoğunlaşması ile yaygınlaşıp, entelektüeller için –en azından kendi çapında– *eyleme* vesile olabilmiş bir yayın olduğunu söylemek mümkündür.

Dolayısıyla, 1960'lı yılların önde gelen sol entelektüellerinin *işe, davranışa, praksise* yöneldikleri; bütünleyici ve bileşimci bir sistematik tutum benimsedikleri ve bu meyanda *Eylem* dergisinde toplanarak, çağdaş düşünsel bir akım kanalı oluşturmayı amaçladıkları görülmektedir. Bu anlamda, 1960 sonrası tekrar canlanan entelektüel dünyada, özellikle 1961 Anayasası sayesinde hayat bulan sol görüşlü kadroların siyasal eğitimine katkıda bulunmanın da güzel bir örneği olarak *Eylem* dergisi, Ergun Aydınoğlu'nun da vurguladığı gibi, hem entelektüeller tarafından çıkarılmış hem de esas olarak entelektüel kesimlere hitap etmiştir.

Daha da önemlisi, 1961 Anayasası'nın ivme kazandırdığı bu fikrî hareketlenmede *Eylem* dergisi, 1960'ların TİP ve YDH ile birlikte anılması gereken bir düşün hareketi olarak da görülmelidir. Nitekim 1961 yılı sonlarında yayın hayatına başlayan *Yön* gazetesinin neşri, 5 Haziran 1963 tarihli 77. sayısından sonra Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından 14 ay süreyle durdurulur ve gazete Ekim 1965'te yeniden yayınlanmaya başlar. *Eylem* dergisinin, *Yön* gazetesinin yayın hayatının dönemin yöneticileri tarafından kesintiye uğratıldığı bir dönemde, Mart 1964'te yayın hayatına başlaması da bu çerçevede anlamlıdır. Dolayısıyla, *Eylem* dergisinin, böylesi hassas bir dönemde sunduğu tartışma ortamıyla, çoğu *Yön* gazetesi yazarı ve TİP Merkez Yürütme/Genel Yönetim Kurulları üyesi sol entelektüel için önemli bir *düşün vahası* olduğunu da vurgulamak önemlidir. Nitekim anılan şahsiyetler arasında, Mehmet Ali Aybar, Selahattin Hilav, Şerif Hulusi, Kemal Sülker, Doğan Özgüden, İsmet Sungurbey, Sadun Aren, Yücel Kıvılcım ve Sina Pamukçu gibi sol görüşlü yazarları saymak mümkündür.

1960-1971 dönemi, Türkiye sol hareketinin tarihinde özel bir öneme sahiptir. Bu dönem, sosyalist hareketin topluma açıldığı, aydınları, gençliği, işçileri etkileyerek ilk kez kitleselleşmeye başladığı dikkate değer bir dönemdir. Türkiye'de 1960'ların sonlarından bugüne değin ortaya çıkan onlarca sol politik örgütlenmenin ideolojik ve teorik temellerinin esas manada bu dönemde atıldığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede, 1960'lı yıllara sol açısından damgasını vuran en önemli gelişme olarak TİP ve kazandığı toplumsal destek dikkat çekmektedir. Ekim 1965 tarihli genel seçimlerde TBMM'ye genel ifade ile 13+1 milletvekili/senatör sokma başarısını gösteren bu sosyalist partinin, Türk siyasî hayatında sol içerisinde günümüze değin gelen ve hâlâ da süren tartışma, ayrışma ve dönüşümlerdeki başat rolü yadsınamaz. Keza, Nevzat Üstün'e göre:

> Türkiye, belli bir aydınlığa varmadıkları veya varamadıkları halde, çeşit çeşit düşünürlerin yan yana bulunduğu karışık bir ülkedir. Örneğin, "Ben Sosyalistim" diyen birçok insanın, aralarında ortak bir düşünde birleşemedikleri olağan işlerdendir. Biz teker teker düşünmeye, yorumlamaya ve bu yorumlarımızı doğru diye bellemeğe alışmış bir toplumuz.

Dolayısıyla, o dönemin birçok entelektüelince *Eylem* dergisinden umulan, "...hiç olmazsa belli konularda ortak bir düşün, ortak bir davranış getirmesi" konusu, dergi tarafından ne denli başarılabilmiştir; bu ayrı bir tartışmanın konusudur. Keza, gerek çalışmamızın boyutu, gerekse anılan konunun genişliği göz önüne alındığında, bu yazıda, derginin savunduğu yazın ve fikir akımları üzerinde yeterince yoğunlaşılamadığını belirtmek gerekmektedir. Ancak yine de, *Eylem* dergisinin ve yazarlarının, başlıca hedeflerinden biri olan dönemin yurt ve dünya gelişimlerini izleyerek, gerçekçi gözle yorumlamayı ve halkı bu meyanda bilgilendirerek, aydınlatmayı hakkıyla yerine getirdiklerini söylemek mümkündür.

Bu kapsamda, entelektüel yaşamı boyunca toplumsal gelişime düşün ve eylem insanı olarak katkıda bulunan Şükran Kurdakul'un sahipliğinde 1 Mart 1964 - 1 Mayıs 1966 tarihleri arasında yayımlanan ve İlhan Darendelioğlu tarafından "TİP'in yayın organlarından biri konumunda [olan bir dergi]" şeklinde nitelenen *Eylem* dergisinin, 13 Şubat 1961 tarihinde kurulan TİP ile fikrî açıdan güçlü bir organik bağa sahip olduğunu belirtmek önemlidir. Şükran Kurdakul'un deyişiyle, Türkiye'de hukuksal savaşımın gerçekten de belirli kazanımlar elde etmesi, TİP'in varlığı ile büyük sıçramalar kaydetmiştir. Örneğin ilk aşamada Senatör Niyazi Ağırnasli'nın partiye girmesi bu anlamda önemlidir. Böylece o dönemde TİP, Türk Ceza Kanunu'nun 125-128

arasında yer alan *faşizm kokan* maddelerinin kaldırılması yolunda yeni kurulmuş Anayasa Mahkemesi'ne başvurarak, hukuksal savaşımın ilk örneğini vermiştir. İzleyen süreçte 1969 yılına kadar da TİP, Anayasaya daima sahip çıkmıştır.

Bu çerçevede, *Eylem* dergisinin neşredildiği 1964-1966 yılları arasındaki sürecin, o dönemde solun en önemli siyasî unsurları içerisinde yer alan TİP için de oldukça önemli olduğu görülmektedir. Keza, *Eylem* dergisi, aynen TİP gibi, kapitalist yolla kalkınma yönteminin Türkiye gibi bir ülkede küresel kapitalizmle içli-dışlı olmak anlamına geldiğini, bunun da 1900'lerin başlarında Türkiye'yi tam bağımlı duruma düşürmenin kapısına getirip bıraktığını bilen toplumsal bir organdır. Bu anlamda dergi, hem küresel kapitalizmin hem de küresel kapitalizmle işbirliğini çıkar yol olarak gören bir anlayışın karşısındadır. Şükran Kurdakul, 1963-1969 yılları arasında etkin bir TİP üyeliği yapmış; hattâ bir süre de partinin Balıkesir İl Başkanlığını yürütmüştür. Dolayısıyla, Şükran Kurdakul'un, *Eylem* dergisinde genel olarak parti içerisinde meydana gelen gelişmeler kapsamında özellikle parti programlarına, kongrelerine, siyasalarına ilişkin tartışmalara konu olan yazılarını yayımladığı, TİP hakkında kamuoyunu bu sayede bilgilendirdiği ve ayrıca dergiyi, aynen TİP gibi, dönemin sosyalist muhalefet unsurlarından biri şeklinde konumlandırdığı göze çarpmaktadır.

Nitekim Şükran Kurdakul'un dergide; genel olarak birçok konuda aynı görüşleri paylaştığı dönemin TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar başta olmak üzere, Orhan Arsal, İsmet Sungurbey, Kemal Sülker, Niyazi Ağırnaslı, Nebil Varuy ve Fethi Naci gibi TİP üyeleri ile düşün insanlarının konuşma, mülakat ve değerlendirmelerine yer vererek, kamuoyunun bilgilendirilmesi görevini gören önemli ve özgün bir yazın platformu yarattığı görülmektedir. Bunlar arasında, *Eylem* dergisinin, Mart 1964 sayılı daha ilk sayısında TİP Büyük Kongresi detaylı tutanaklarına yer vermesi, TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın açıklamalarına yorum ve TİP'in dönemin *Siyasî Partiler Kanunu* üzerine görüşlerde bulunması (1 Aralık 1964, sayı 10), TİP'in Akhisar Olayları'na ilişkin bildirisini yayımlaması (1 Nisan 1965, sayı 14), TİP'in Bursa Olayı ve Yalova Kongresi üzerine değerlendirmeler yapması (8 Ağustos 1965, sayı 18), TİP seçimlere girerken yorum ve düşüncelerini kamuoyuyla paylaşması (1 Eylül 1965, sayı 19), *TİP Özel Sayısı* yayımlaması (1 Ekim 1965, sayı 20), 1965 seçimleri, TİP ve sosyalist muhalefetin Meclis'te yer almasını ve bunların etkilerini değerlendirmesi (1-15 Kasım 1965, sayı 21-22), TİP Bildirisi'ni eksiksiz yayımlaması (1 Şubat 1966, sayı 27), TİP'in kuruluşunun beşinci yılını geniş kapsamlı olarak anması (15 Şubat 1966, sayı 28), beşinci yıldönü-

münde TİP'in kuruluşu ve başarılı mücadelesine ilişkin yorum ve görüşlere yer vermesi (1 Mart 1966, sayı 29) sayılabilir. Bu sayılar, zamanında oldukça büyük sayılarda okur bulmuş ve gerek basın, gerekse kamuoyunda güçlü yankılar uyandırmıştır.

Genel olarak, aydın-emekçi-devlet ilişkileri, eğitim-devlet-toplum etkileşimleri, iktisat-kalkınma-gelişme ilişkileri, toplumsal ve siyasal demokratikleşme, sosyalist toplumlar ve rejimlerin incelenmesi gibi konularda çalışmaların yayımlandığı *Eylem* dergisinin, 15 Kasım 1965 tarihli 22. sayıdan itibaren 15 günde bir yayımlandığı görülmektedir. Şükran Kurdakul, bu durumun Ekim 1965'te sosyalist bir parti kimliğiyle TBMM'ye girmeyi başarabilen TİP ile olan ilişkisini, derginin 1 Kasım 1965 tarihli 21. sayısında şöyle açıklamaktadır:

> Şimdi Türkiye'de kapitalist yolla kurtuluş vaad eden bir iktidar karşısında Sosyalist bir parti, Türkiye İşçi Partisi parlamentoda muhalefet görevi başındadır. Bu sonuç her türlü tartışmanın dışında sosyalizmin kitaptan hayata, düşünceden eyleme geçme olayının açık bir delilidir. Bu sonuçta bütün sosyalistlerin büyük sabır ve emekleri, iç ve dış çelişkiler karşısında sorum ve bilinç sağlamlığının önemi vardır. Bu sorum bizi de – elbetteki birtakım güçlükleri göze alarak EYLEM'i ayda iki kez çıkarmaya zorlamıştır. Bundan böyle 48 sahife olarak hazırlanacak olan derginiz, her ayın Birinde ve On beşinde yayımlanacak, böylece olayları daha yakından izleyerek yorumlamak olanağını da bulacaktır.

Ancak, Şükran Kurdakul-TİP ilişkisinde yine pek de göze çarpmayan bir başka durum daha bulunmaktadır. Nitekim *Eylem* dergisindeki yazıları TİP yönetimince muhalefet sayıldığı için, Şükran Kurdakul parti Genel Yönetim Kurulu'na hiçbir zaman aday gösterilmemiştir. Bununla birlikte, aralarındaki kimi görüş ayrılıklarına rağmen, *Eylem* dergisi ile TİP arasında yine de bir işbölümünün olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bunda, Şükran Kurdakul'un entelektüel ve aksiyoner kişiliğinin etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla, yayın hayatı boyunca *Eylem* dergisi de, tıpkı TİP gibi, Türkiye'nin siyasal yaşamına yeni gündem maddeleri getirmiş; bunun yanı sıra sol entelektüel birikimin zenginleşmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Eylem dergisinin genel çizgisi için vurgulanabilecek olanlar şunlardır. *Eylem* dergisi, ilk neşredildiği andan itibaren, bir eleştiri (ve çeviri gücüne dayanan) bir düşün dergisi çabası ile sayfalarında daima özgür düşünceyi savunmuş, sömürüye karşı bir tutumu yansıtmaya çalışmıştır. Bu simgesel inanış ve tutum ile *Eylem* dergisi, düşünceye boyutlar kazandıran bir çabanın

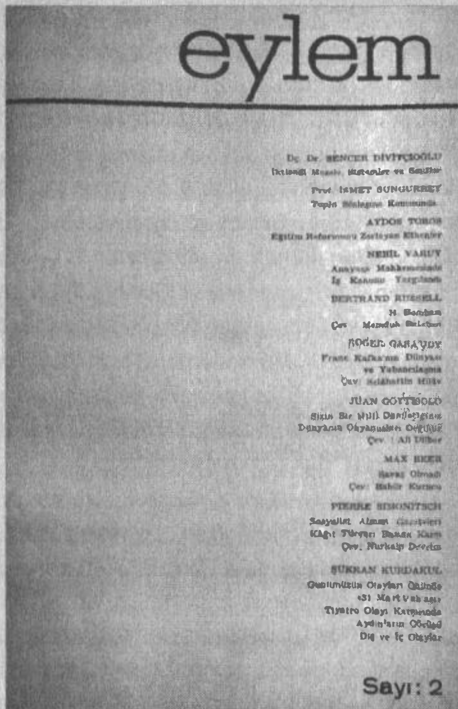
içerisinde, özgürlük düşüncesi, bilimsel kaygı, insanlık onuru, kısaca devrimci bir öze sahip olmuştur. Bu anlamda *Eylem* dergisi, özgür düşünceye, toplumsal adalete düşkünlüğü ölçüsünde tutkun; hoşgörülü, ancak fikir namusundan asla ödün vermeyen bir doğrulukta; bir o kadar da bağnaz düşüncenin karşısında, sosyalizme gönül vermiş, emeğin en büyük değer olduğuna inanmış bir dergi olarak, 1960'ların etkin sol düşününde hak ettiği önemli yeri almıştır.

Bu çerçevede, Ömür Candaş'ın yazı işleri müdürlüğü ve hukuk danışmanlığında, ilk sayısı Mart 1964'te yayımlanan, ancak bünyesinde düzenli bir yazar kadrosu oluşturulamayan *Eylem* dergisi, yine de Şükran Kurdakul'un deyişiyle, "...çoğu yayınlamaya başladığım 'Eylem' dergisinde yazdıkları için yayınevine sık uğrayanlar" arasında bulunan; İsmet Sungurbey, Doğan Özgüden, Selahattin Hilav, Fethi Naci, Demir Özlü yanında, yine dergide sıkça yazan Samim Kocagöz, Emin Türk Eliçin, Sencer Divitçioğlu, Melih Cevdet Anday, Ceyhun Atuf Kansu, Arslan Başer Kafaoğlu, Demirtaş Ceyhun, Babür Kuzucu, Aydos Toros, Muvaffak Şeref, Mehmedcan Köksal ve Hilmi Özgen gibi entelektüellerden müteşekkil geniş bir sol çevrenin buluştuğu önemli bir yazın ortamı olmuştur.

Dergi, bu entelektüel ve düşün insanlarının benimsedikleri genel dünya görüşünden kaynaklanan ortak ilkeler ve amaçlar doğrultusunda, fikir yazılarının yanında, o dönem için Türk düşün dünyasında nispeten eksik kalmış bilimsel ve akademik *tercüme* gibi düşünsel etkinliklerin tekrar canlandırılmasına da önemli katkılarda bulunmuştur. Keza 1961 Anayasası'nın sağladığı göreceli özgürlükçü ortamdan yararlanmak isteyen dönemin yazarları, Batı ve dünya edebiyatında farklı düşünceleri temsil eden yazarlardan yoğun çeviriler yapmışlardır. Vedat Günyol, 1961 sonrasında özellikle Batı'nın sol düşünceli yazarlarından çeviriler yapıldığını ifade eder; "Cumhuriyet tarihinde ilk kez Batı'nın sol yapıtları seri halinde çevrilmeye başlandı."

Bu anlamda *Eylem* dergisi, daha ilk sayılarından itibaren bünyesinde şekillendirdiği tercüme çokluğu ile dikkatleri çekmiş; toplumsal gerçekçilik doğrultusunda yazılan eserlere ve çevirilere sayfalarında geniş yer vermiş; bu da, toplumsal sınıf ve kesimlerin bilgilendirilmelerini, dünyadaki entelektüel çağı izleme, yakalama ve yorumlayabilmelerini olanaklı kılmıştır. Bu çerçevede, Selahattin Hilav'ın G. Plekhanov'dan *Hegel'in Felsefesi* ve Roger Garaudy'den *Franz Kafka'nın Dünyası ve Yabancılaşma*, Memduh Balaban'ın Bertrand Russell'dan *H Bombası*, Ali Dilber'in Juan Goytisolo'dan *Sizin Bir Millî Damlacığınız Dünyanın Okyanusları Değildir*, Babür Kuzucu'nun Max Beer'dan *Savaş Olmadı*, Ayşegül Günkut'un Bernard Shaw'dan *Devlet ve*

Çocuklar, Arslan Başer Kafaoğlu'nun Paul Baran'dan *Az Gelişmiş Ekonomiler*, Evinç Dinçer'in Vance Packard'dan *A.B.D.leri Sınıfsız Bir Toplum mudur?* gibi değişik kaynaklardan yapılan tercümeler sayılabilir. Bu anlamda dergide, tercüme dâhil dokuz ve üzerinde yazı yazanların; Şükran Kurdakul (26 yazı), Emin Türk Eliçin (17 yazı), Babür Kuzucu (12 yazı), Mehmedcan Köksal ve Muvaffak Şeref (10'ar yazı), Doğan Özgüden ve Arslan Başer Kafaoğlu (9'ar yazı) şeklinde olduğu görülmektedir.

Eylem'in içeriğinde yoğun bir çeviri faaliyeti de söz konusuydu.

Nitekim Şükran Kurdakul'un da *Eylem* dergisi sayfalarında çok kez vurguladığı gibi, entelektüeller, kendi güçlerini kendileri de bilen insanlardır ve daha da önemlisi, Cumhuriyet kuşağının entelektüelleri ise, ülkemizde bir karşı-koyuşun bütün yazgısını yüreklerinde hissetmiş kişilerdir. Dolayısıyla, *Eylem* dergisinin tüm yazarlarını, "...bizi [20. yüzyılın] çağdaş düşünceler panayırı ile çelişki halinde bir yığın gerçeğin sahiline getirip bırakan, özgür insan olma onuru karşısında [entelektüel ve] sanatçının bu değişmez alın yazısını,... denizlerin büyük aynasını göre göre, yaşantıyı – daha da önemlisi sorumuzu bir sonramızda gelecek olanlara devretmek" anlayış ve sorumluluğunda, Türk düşünce tarihinin pencerelerinde birer özgürlük ışığı gibi parlayan, çağdaş düşünceler panayırında bir gün mutlaka hak ettiği yeri alacak olan Türk ulusunun bilincinde, kendilerinden önce yaratılmış bir davranış gücü ile beslenmiş bir kuşağın mensupları olarak betimlemek mümkündür. Bu yüzden de, derginin tüm entelektüelleri için, bir zamanlar tek insanlar olarak katkıda bulundukları mücadele tarihine, şimdi *Eylem* dergisinin sayfalarında, bir sanat-düşün kardeşliği içerisinde yer alarak katkıda bulunduklarını söylemek mümkündür.

Görüldüğü üzere, hem düşünce hem edebiyat hem de bir çeviri dergisi

olma özelliği taşıyan *Eylem* dergisinin, 1 Mayıs 1966 tarihli 33. sayısı sonrasında yayın hayatına son vermesindeki temel faktörleri ise, sistematik bir yazı kadrosunun bulunmamasına, kurumsal bir dergi olmayıp tek bir entelektüelin gücüyle çıkarılmış olmasına bağlamak mümkündür. Bu meyanda, 1960'ların önemli sol yayınları içinde yer alan *Eylem* dergisi hakkında, son sözde söylenebilecekler şunlar olabilir. Türkiye'de sol literatürün iyi ve dikkatli araştırılmıyor olması, zaman zaman dönemsel veya geleceğe matuf tartışma ve incelemelerin sığ kalmasına yol açabilmektedir. Bu anlamda, hafıza tazelemek ve unutmamak gibi olguların, entelektüel düşünün sağlıklı ve yetkin gelişimi açılarından önemli unsurlar olarak öne çıktığını vurgulamak yerinde olacaktır. Bu nedenle, *Eylem* dergisinin de, döneminin önemli ve geniş bir sol düşün kitlesince sahiplenilmiş ve bu yüzden de Türkiye solunca unutulmaması gereken *eylemlerden biri* olduğunu söylemek pek de abartı olmayacaktır.

Türkiye'nin sosyo-politik yaşamında demokratikleşmenin somutlanabilmesi için, ekonomik ve siyasal bağımsızlık için uğraşmış, 1961 Anayasası'nın eksiksiz uygulanmasını desteklemiş, hukukun üstünlüğü ilkesine koşut olarak düşün yaşamında kesintisiz bir özgürlüğü savunmuş, döneminin anti-emperyalist toplumsal etkileşim ve savaşımına düşünsel katkıda bulunmuş *Eylem* dergisi, 1960'lı yıllarda Türkiye sosyalist hareketine katkıda bulunmuş zengin bir fikrî kaynak olarak önümüzde durmaktadır. Bu yüzden de *Eylem* dergisinin, başta TİP konusu olmak üzere, dönemin siyasî hayatını çalışacaklara oldukça kıymetli mehazlar teşkil eder nitelikteki içeriğiyle sosyal bilim araştırmalarında göz önünde bulundurulması gereken önemli bir yayın olduğu aşikârdır.

Altmışlı Yılların Anayasal Gündemi ya da Bir Siyasal Özne Olarak 1961 Anayasası

KADİR DEDE

1960 What? 1960 Who?

ABD'li caz sanatçısı Gregory Porter'in *Water* isimli albümünün çıkış parçası bu iki soruyla başlar ve sorular aynı zamanda şarkının nakaratını oluşturur. Fonetik açıdan *what* ve *who*'nun *one* ve *two* sözcüklerini çağrıştırması, ilk bakışta işaret edilenin doğrudan 1961-1962 yılları olduğunu düşündürür. Oysa Porter *what* ve *who* ile net bir tarihe odaklanmaksızın altmışların geneline yayılan siyah politik hareketine bir göndermede bulunmaktadır. Diğer bir deyişle *ne* ve *kim* soruları Detroit'teki ayaklanmadan Martin Luther King'in ölümüne uzanan geniş zaman aralığında yaşananlara yöneltilmekte ve on yılın geneline temas ederek sürecin özne ya da öznelerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Türkiye'nin altmışlı yılları söz konusu olduğunda da öznenin tespitinde yükleme kim ve ne sorularının yönetilmesi bir başlangıç noktası olabilir. Fakat bu tercih, özellikle *kim* sorusuna bir yanıt getirilmesinde muhtelif zorluklar barındırır. Sadece Şevket Süreyya Aydemir'e has olmayacak biçimde ülke tarihinde bu soru, 1923'ten itibaren *Tek Adam*lar üzerinden yanıtlanmıştır. Atatürk, İnönü ve Menderes üçlüsünün siyasal olayların akışındaki konumu ve etkileri bu bakımdan tartışma götürmez. Ancak 27 Mayıs bir başlangıç noktası olarak alındığında, kim sorusunun yanıtları hem çeşitlenmekte, hem göreceleşmektedir. Sürecin karmaşık, çok aktörlü ve hızlı değişiklikler içeren yapısında kişi isimleri ne altmışların genelini, ne de farklı alt dönemleri başlıklandırmada yetersiz olur. Diğer bir deyişle cumhuriyet tarihinin *dördüncü adam*ını tespit etmek mümkün değildir. Siyasal alanda altmışlı yıllar Alparslan Türkeş'in radyodaki sesi ile açılsa da ne kendisinin, de Cemal Gürsel'den Cemal Madanoğlu'na kadar bir başka askerin anılan türde

bir özne/Tek Adam olduğu söylenemez. Benzer bir durum siyasetçiler için de geçerlidir. İsmet İnönü ve Süleyman Demirel gibi ülke siyasetinin birden çok dönemine temas etmiş isimler, altmışlı yılların kaosu andıran iniş çıkışlarında ancak sınırlı bir etkiye sahiptir. Kuşkusuz bu etki Alican, Erbakan ya da Aybar gibi isimlerin ötesinde olsa da, 1960 öncesi politikacıların dönem tasvirlerindeki konumlarıyla kıyaslanamaz.

Anılan zaman dilimine *kim* yerine *ne* sorusu yöneltildiğinde ise, hemen herkesin üzerinde uzlaşacağı bir yanıt mevcuttur: Anayasa. Öyle ki, anayasa tartışmaları 1950'li yılların ortalarından itibaren siyasal gündemde yer bulmaya başlamış, DP'ye dönük muhalefetin üzerine odaklandığı temel konu halini almıştır. Darbenin ardından anayasa, gerek meşruiyet arayışlarında, gerekse geleceğe dönük yol haritasının oluşturulmasında kritik bir konumdadır. İktidardan düşürülen DP'yle ve 1950-1960 yılları arasındaki siyasal ortamla hesaplaşma adeta anayasa üzerinden gerçekleştirilmiş, Menderes ve Bayar'ın kişilikleriyle açıklanabilecek krizlerin dahi anayasa ile aşılmasına çabalanmıştır. Somut bir hal alışı ve ardından halkoylamasıyla 1961 Anayasası, 27 Mayıs'ı *darbe*nin ötesine geçerek bir *devrim* kılacak olan dönüşümün de göstergesi konumundadır. Bülent Tanör'ün de vurguladığı gibi, yeni anayasa aracılığıyla Türkiye kalkınmayı, sosyal adaleti ve demokratikleşmeyi birlikte gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Bu yönüyle Anayasa, bir sihirli değnek muamelesi görmüş, bu ölçüsüz ve yoğun beklentilerin karşısında ezilmesi kaçınılmaz olmuştur. Yine de 1961 Anayasası'nın beraberinde getirdiği önemli değişiklikler vardır. Özellikle ülkede siyasetin anlamlandırılması ve siyasal olanın kapsamına dair ciddi bir kırılma, yeni anayasanın yarattığı ortam ile ortaya çıkar. Altmışların ikinci yarısında dünyada olup bitenle ülke üniversitelerinin, gençliğinin ve sokaklarının durumunun örtüşmesinde bahsedilen ortamın etkisi muhakkaktır.

Diğer yandan yeni düzene muhalefet ya da *karşı devrim*in gündemi de anayasa odaklıdır. Eski DP'lilerin ve sağ geleneğin yeni temsilcilerinin idamlar başta olmak üzere darbe süreciyle hesaplaşmalarında *kim*den ziyade *ne* sorusu belirleyicidir. Zihniyette farklı olsa da söylemin hedef tahtasında MBK üyeleri ya da CHP'nin ileri gelenleri gibi somut kişiler değil, anayasanın kendisi ve beraberinde getirdiği müesseseler olacaktır.

Bu yazı, 1961 Anayasası'nı Türkiye'nin altmışlı yıllarına ve özellikle siyasal hayatına bakışta temel ve belirleyici özne olarak ele almaktadır. Burada anayasa, farklı siyasal ve sosyal hedeflerin şekillendirmeye çalıştığı bir nesneden ziyade, süreci ve süreçteki birçok detayı ortaya çıkarıp şekillendiren etkin ve dinamik bir özne olarak görülmektedir. Şüphesiz ki, böylesi bir önerme ilk bakışta anlamsız görünebilir. Tanımı itibarıyla anayasalar bir yandan devleti şekillendiren, diğer yandan devlet ve toplum arasın-

da ilişki kuran temel belgelerdir. Göztepe ve Çelebi'nin *Demokratik Anayasa* başlıklı derlemelerinin sunuşunda işaret ettikleri üzere anayasa, Türkçedeki eski deyişle *teşkilat-ı esasiye* olup, hem devletin kurumları arasında yetki ve hiyerarşiyi, hem de bireylerin devletle ilişkileri çerçevesindeki haklarını içermektedir. Devletin temel kuruluş ilkeleri olarak kendi örgütlenmesinde yasama, yürütme ve yargı organları ve bunlar arasındaki ilişkiler ile devletle toplum arasındaki karmaşık ağı düzenleyen kural ve siyasal kurumların çerçevesi anayasa ile şekillenir. Dolayısıyla böylesi kapsamlı ve kritik bir metnin şekillendirici ve dönüştürücü bir etki taşıması zaten kaçınılmazdır.

Ancak burada savunulan, 1961 Anayasası'nın bahsedilen öneminin devlete ve siyasete dair bir kural kitabı ya da kullanım kılavuzu olmanın ötesine geçtiğidir. Bu durumun bir göstergesi, adı geçen metnin Türkiye'nin anayasal geleneğinde tuttuğu yer ve özellikle 1924 Anayasası'na nazaran arz ettiği farklılıklardır. Kapsam ve içerik bakımından bu denli farklı metinle karşı karşıya olunması, 61'de 24'ten farklı olarak bir kılavuz işlevinin ötesine geçildiğini gösterir. Diğer yandan 1961 Anayasası, anayasa hukuku ve hukukî teamüller kadar, siyasal gelenekler bakımından da bir yeniliktir. Diğer bir ifadeyle, siyasal yaşamda öznelerin sorgulanmasında *kim* yerine *ne* sorusunun yöneltilebilmesinin miladıdır. Zira Atatürk'ten Menderes'e uzayan tarihsel geçmişte siyasî tartışmanın liderden ve dolayısıyla kişilerden bir nebze bağımsızlaşmasının odağında yer alan bir müessesedir.

Üstelik Anayasa siyasal söylemlerin, tartışma ve kutuplaşmaların ve hatta Şerif Mardin'in işaret ettiği *Türk siyasasını açıklayabilecek anahtarların* soyut karakterinin aşılarak somutlaştığı yer olması bakımından önemlidir. Millî iradeden bürokratik elitizme, askerî vesayetten yargı tahakkümüne, merkezden çevreye ve ithal ikameci sanayileşmeden serbest piyasa ekonomisine uyuma kadar ülkenin temel siyasal gündem maddelerinin her biri anayasa maddelerinin yansımaları olarak görülebilir. Dahası bu yansımalar, özellikle Türkiye'de sağ siyaset ve onun söyleminin ete kemiğe bürünmesini içerir. (D)evlet ve (M)illet başta olmak üzere yer yer metafizik boyuta sahip başlıkların her biri, anayasada yer aldıkları ya da almadıkları halleriyle siyasetin gündemine girer. 1946'da DP'nin kuruluşuna kadar götürülen ve bugün de sıkça atıfta bulunulan *dava*nın gelişiminde de kritiktir anayasa. Altmışlı yıllarla birlikte bir üstyapı öğesi vb. olmanın ötesine geçmiş ve bizatihi bir *kan davası*nın tarafı haline gelmiştir. Ve de bu taraf oluşa uygun biçimde, kabul edildiği tarihten itibaren muarızlarınca ortadan kaldırılmasına dönük bir çabaya tanık olunur.

Bu görüşlerden hareketle çalışma, 1961 Anayasası'nın ortaya çıkış sürecini, içeriğini ve tartışma konusu olan vasıflarını, altmışlı yılların siyasal orta-

mına yöneltilmiş *ne* sorusuna ilişkin yanıtlar olarak yeniden okuma amacını taşımaktadır. Bu okumanın özellikle 61 Anayasası'nın ömrüne ilişkin yeni bir perspektif kazandıracağı düşünülmektedir. Öyle ki, 1961 Anayasası, 1980 Darbesi sonrasında askıya alınmış ve 1982'de yerini yeni bir metne bırakarak hukukî olarak ortadan kalkmıştır. Buna karşın siyasal bir (gizli) özne olarak varlığını korumakta ve bugünkü başkanlık tartışmalarına kadar uzanacak biçimde siyasal tartışmaların tarafı olmaya devam etmektedir. Yapılacak yeniden okumanın bu durumun arka planına dair bilgilendirici olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak Türkiye'nin anayasacılık geleneği üzerinde durulacak ve 1961'in bu kapsamda devamlılık arz eden ve kırılma yaratan boyutlarına değinilecektir. İkinci kısımda 1961 Anayasası'nın ortaya çıkış sürecine dair bazı detaylar üzerinde durulacak, özellikle metnin son halini alış sürecinin metni bizatihi tartışmalı hâle getiren boyutunun altı çizilecektir. Üçüncü kısımda Anayasa metninin içeriği ve devlet yapısında, kurumlarında ve temel hak ve özgürlüklerin tanımlanmasında getirdiği yenilikler değerlendirilecek; Anayasayı siyasal bir özne olarak görmeyi mümkün kılan en önemli mekanizma olarak Anayasa Mahkemesi üzerinde durulacaktır. Çalışmanın son kısmında anayasaya bir siyasal özne olarak yaklaşılmasının ne denli geçerli olduğu irdelenecektir.

Türkiye'nin Anayasacılık Geleneği ve Altmışlara Girerken

Türkiye'de anayasa konusu ve anayasacılığın tarihsel evrimi, tıpkı anayasacılık hareketinin ilk ortaya çıktığı ABD ve Fransa örneklerindeki gibi, teori ile pratik arasındaki önemli farklılıkları içerir. Kısa bir tanımla anayasacılık, bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla siyasî iktidarın sınırlanması ve bölünmesine yönelik hukukî ve siyasî yöntemler bütününe karşılık gelir. Ancak izlenen yöntemlerin bireyin özgürlüğüne mi, yoksa toplum içinde iktidar ve sınıf mücadelesinin taraflarının güncel ihtiyaçlarına mı hizmet ettiği tartışmaya açıktır. Öyle ki, anayasacılığa dair teorik tartışmalarda insanın odağa alındığı bir yaklaşım sergilenir. Konuya dair görüşlerin bir boyutunda doğal hukuk ve doğal hakların altı çizilirken, anayasanın devletin örgütlenişini belirlemekle kalmadığına vurgu yapılır. Buna göre anayasa, Aydınlanma'nın öngördüğü özgür ve rasyonel tercih yetisine sahip bireylerin hak ve özgürlüklerini güvence altına alma amacıyla devletle ve birbirleriyle yaptıkları bir sözleşme olarak betimlenir. Başta John Locke ve Jean Jacques Rousseau'nun toplum sözleşmeleri olmak üzere anayasayı böylesi bir sözleşme olarak değerlendiren anlayışa göre, bir devlet çatısı altında ve toplum halinde yaşayacak insanlar, bu ortak yaşayışlarının dayanacağı temelleri de anayasa ile ortaya koymaktadırlar. Bireyleri kuruluşundan itibaren devle-

tin bir nesnesi yerine kurucu öznesi olarak gören anlayış; insana verdiği değer ile iyimser bir niteliğe sahiptir.

Fakat tarihsel gelişmeler evrensel bir insan anlayışı ve insan doğasından ziyade, belli vasıflara sahip toplum kesimlerinin ve onların çıkarlarının odağa alındığı anayasacılık hareketlerini ortaya çıkarmıştır. ABD ve Fransa deneyimlerinin gösterdiği üzere anayasalar, ekonomik açıdan güçlenen burjuvazinin siyasal anlamda da iktidara gelme çabasının bir parçasıdır. Buna bağlı olarak, bir doğa durumunun sonunda bir araya gelerek sözleşme yapan bireylerden ziyade iktidar mücadelesinin imkân tanıması halinde girişilen siyasî mücadeleden bahsetmek mümkündür. Bunun bir sonucu olarak da Soysal ve Sağlam'ın işaret ettikleri üzere anayasalar, toplum sözleşmelerinin değil genellikle bir ihtilalin, yerleşik düzeni altüst eden büyük bir olayın ya da en azından bir darbenin arkasından yapılmışlardır. Anılan siyasal ortamda da *sözleşme*nin tarafları etkin bireyler değil, ihtilal ya da darbeyi gerçekleştirenlerdir; anayasanın felsefesini yaşanılan sürecin başlıca etkeni olan güçlerin kendi dünya görüşleri, amaçları ve çıkarları belirlemektedir. Kuşkusuz anayasaların sadece darbe veya ihtilal sonunda oluşması da gerekmez. Toplumsal koşullar, uluslararası konjonktürün gerekleri ya da savaş gibi olaylar sonucunda yeni bir düzene geçiş, yeni bir anayasa ihtiyacını ortaya çıkarabilecektir. Ancak nedeni ne olursa olsun sonuçta anayasa yapma faaliyeti, bu koşulların neticesinde güç sahibi olan kesim ya da kesimlerin tasarrufunda gerçekleşmekte ve toplumsal sözleşme niteliğinden de uzaklaşmaktadır.

Anayasacılık hareketlerine ilişkin teorik perspektifler ile pratik arasındaki mesafenin bir örneğini de Osmanlı-Türk toplumu oluşturur. Genç Osmanlı düşüncesinden itibaren anayasa, insana atfedilen anlam ve onun siyasal tercihlerini yaşama geçirmek için değil, soyut *hürriyet* kavramının somutlaşmasında bir merhale olarak değerlendirilmiştir. Namık Kemal'den Mithat Paşa'ya uzanan çizgide anayasacılık hareketleri, devletin bekası doğrultusunda atılan adımlardan bağımsız olmayıp, bu doğrultuda mutlak idarenin yumuşatılması gayretiyle beraber şekillenmektedir. Diğer yandan anayasa tartışmaları, Osmanlı modernleşmesinin diğer birçok alanında olduğu üzere, Batı gibi olabilmek adına Batı'da olup bitenin ithali anlayışından bağımsız değildir. Anayasa taleplerinin ortaya çıkışında, Batılı devletlerle eşit muamele görebilmek adına anayasal bir monarşinin gereği üzerinde durulmuştur.

Anayasaya bakıştaki bu pragmatik perspektif ilk Osmanlı anayasası olan 1876 tarihli *Kanun-ı Esasi*'nin ilânından itibaren gözlenir. Bu tarih itibarıyla Osmanlı toplumunda burjuvazinin giderek palazlandığından ve padişahın iktidarından pay talep etmesinden bahsetmek mümkün değildir. Bilakis Tarık Zafer Tunaya'nın işaret ettiği üzere Kanun-ı Esasî, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı-Batı diyaloğunun vardığı aşamanın bir ürünü olmuştur. Geç-

mişte Sened-i İttifak (1808), Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanları (1856) ile Şurâ-yı Devlet'in (1868) kurulması gibi mutlak iktidarı sınırlamaya dönük gelişmeler yaşanmışsa da, devletin anayasal monarşi halini alması nispeten gecikmiştir. Bu gecikme yalnız ABD ve Fransa gibi ülkelere kıyasla değil, Çarlık Rusyası ve İran gibi örnekler çerçevesinde de söz konusudur. Buna karşın anayasanın 1876'da ilânı, güncel siyasetin dayattığı koşullar ve pazarlıklar altında gerçekleşir. Anayasa, Balkanlar'daki isyanlar karşısında durumu değerlendirmek üzere İstanbul'da toplanan Batılı "büyük" devlet temsilcilerini etkilemek için 23 Aralık günü tam da toplantı esnasında ilân edilir. Toplantıdaki İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturya-Macaristan, Alman ve Rus delegeleri dışarıdan gelen top sesleriyle irkilirler. Osmanlı temsilcisi Hariciye Nazırı Saffet Paşa, seslerin Osmanlı anayasasının ilânını müjdelediği bilgisini verir. Anayasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte artık devletin karşı karşıya olduğu etnik sorunların çözümlenmesi için yeni bir idare rejiminin geçerli olduğunu ve dolayısıyla konferansın devamının lüzumu olmadığını açıklar. Tunaya'nın işaret ettiği üzere konferans delegelerinin "çocukça" buldukları bu gelişme, esas itibarıyla Osmanlı anayasacılığının miladıdır. Diğer bir deyişle ilk anayasa, içinde bulunulan siyasî sorunlar karşısında Batılı devletlerin müdahalesini engelleyebilmek adına Osmanlı bürokrasisinin ileri gelenlerinin girişimi ve bu konuda pazarlığa oturdukları II. Abdülhamid'in iradesi ile söz konusu olmuştur.

Kanun-ı Esasî'nin çocukça olmak dışında temelsiz olduğunun en önemli göstergesi ise askıya alınış sürecidir. Anayasanın öngördüğü Mebusan Meclisi kısa bir sürede faaliyete geçmiş, ancak 23 Şubat 1878'de padişah tarafından anayasanın kendisine verdiği yetki ile kapatılmıştır. Meclisin kapatılması, anayasanın askıya alınması ve anayasanın mimarı konumundaki Sadrazam Mithat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi gibi gelişmeler karşısında II. Abdülhamid'in herhangi bir tepki ile karşılaşmamış oluşu, iki aylık bu anayasal deneyimin zafiyetlerini net biçimde ortaya koymaktadır.

II. Meşrutiyet Dönemi ise, Osmanlı-Türk anayasacılık geleneğinin diğer bir veçhesini özetlemektedir. İlkinde pragmatik bir biçimde gündeme gelen anayasa, bu defa II. Abdülhamid rejimine yönelik muhalefetin siyasal hedeflerinin odağıdır. 1876'da ilân edildiğinde hak ve özgürlüklerin, birey ve devlet ilişkilerinin ön planda olmadığı ve devlet örgütlenmesinde padişahın merkezi konumunu değiştirmeyen anayasa, özellikle 1900'lerden itibaren muhalefetin hürriyet talebinin bayrağı halini alır. "İstibdat" rejiminden çıkışın yolu, padişah karşısında hakları güvenceye alan anayasa olarak görülür. Ancak 23 Temmuz 1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe sokulmasıyla başlayan II. Meşrutiyet Dönemi, İttihat ve Terakki'nin sırasıyla *cemiyet* ve *parti* olarak iktidardaki ağırlığını arttırması nedeniyle başlangıçtaki hürriyet re-

jimi arzusunun uzağında kalacaktır. Buna karşın dönem parlamento, siyasal parti, seçim ve devlet teşkilatına dair detaylar gibi konularda sonraki yıllarda dahi miras alınacak bir anayasal geleneğin oluşumuna da tanıklık etmiştir.

II. Meşrutiyet sonrasının en önemli kazanımının, otuz yıl öncesinden farklı olarak anayasanın olmazsa olmaz bir nitelik kazanması olduğundan bahsedilebilir. Örneğin 1908 sonrasında hürriyet coşkusu kısa sürede yerini yeni bir diktatörlüğe bıraksa ve anayasanın içeriğini önemsizleştirse de, siyasal yapıda anayasanın rafa kaldırılması gibi bir düşüncenin yeri yoktur. Kurtuluş Savaşı'nın kendi güçlükleri altında Ankara hükümetinin de kendisini bir anayasa ile bağlaması bunu örneklendirmektedir. Öyle ki, TBMM savaş döneminde, padişahın ve anayasanın muğlak durumu karşısında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu aracılığıyla yürütme faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Burada anılan kanun, ortaya çıkmış bulunan geçici iktidar boşluğunu doldurabilmek gibi amaçlarla hazırlanmış olup yalnızca 24 maddeden ibarettir. Daha ziyade devlet organlarını ve işleyişlerini ortaya koymakla yetinmekte ve Kanun-ı Esasî'nin kendisine aykırı olmayan hükümlerinin yürürlükte olduğunu kabul etmektedir. Kısıtlı içeriği ve az sayıdaki madde sayısına karşın Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, anayasacılık hareketlerinin gelişiminde kritik bir önemi haizdir. Mustafa Erdoğan'ın *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*'te vurguladığı üzere Kanun'un önemi, egemenliğin kaynağını münhasıran millete dayandıran, yeni Türkiye Devleti ve onun ülkesinden söz eden maddelerinden kaynaklanmaktadır.

1924 Anayasası'nın kabulü ise, 18. ve 19. yüzyılın Batı anayasacılık geleneğine nispeten daha uygun bir metnin yürürlüğe girmesi anlamını taşır. Kritik bir farklılık ise, Murat Sevinç'in *Anayasa Yazıları* kitabında belirttiği üzere, yeni anayasanın henüz ciddi bir siyasî mücadele veremeyecek cılızlıktaki burjuvazinin değil, asker ve sivil bir avuç aydın/bürokratın eseri olmasıdır. Sonuç itibarıyla yeni anayasa, monarşinin sona erdiği ve egemenliğin sahibinin millet olarak tanımlandığı bir ulus-devlet modelinin yaşama geçirilişinin göstergesi olurken, cumhuriyet rejimi altında demokrasi ve özgürlük sorunsalını gündeme getirir.

1924 Anayasası'nda devlet teşkilatında gerçekleşen dönüşüm karşılığını bulurken, kişisel hak ve özgürlüklere dair boyut tartışmaya açıktır. Anayasal monarşi niteliğindeki rejimin yıkılması sonrasında egemenliğin millet ve milletin temsilcisi olan bir meclise ait olarak tanınması, kuşkusuz ki, anayasacılık hareketinin gelişimindeki en önemli sıçramayı oluşturur. I. Meşrutiyet'ten itibaren *hürriyet* ülküsü, padişaha ait olan iktidarının olabildiğince dağıtılması ve farklı organlar arasında dengelenmesi amacını beraberinde getirmiş ve anayasal ilkelere de bu biçimde yansımıştır. Buna karşın 1921 ve 1924 Anayasaları, dengeler arayarak iktidarı sınırlama arayışından bütün-

cül bir egemenlik arayışına sıçrama anlamına gelmektedir. Bu sıçrama neticesinde, Soysal ve Sağlam'ın altını çizdikleri üzere, meclise karşı kişi hak ve özgürlüklerinin korunması gibi bir sorun gündeme gelmez. Bilakis yaygın anlayış, hak ve özgürlüklerin en sağlam güvencesinin egemenliğin yalnızca meclis tarafından kullanılması olduğu şeklindedir. Burada şekillendirici olan gelenek, Ergun Özbudun'un *Türk Anayasa Hukuku*'nda belirttiği gibi, milletin haklarının ancak millî irade ürünü olmayan organlar ve özellikle padişah tarafından zedelenebileceği anlayışıdır. Dolayısıyla milletin haklarının kendi temsilcilerine karşı korunmasının gereği pek akla gelmemiştir. 1924 Anayasası'nda karşılaşılan mantık meclis iradesiyle halk iradesi arasında tıpkı Fransız İhtilali'nde olduğu üzere bir özdeşlik kurulmasıdır. Dolayısıyla meclis iradesini kısıtlayacak tedbirlerin aynı zamanda halk iradesini de kısıtlayacağı düşüncesi geçerlidir. Kuşkusuz *halk* ve *halk iradesi* sözcüklerinin somut karşılıklarının pratikte değinildiği üzere iktidara sahip olan bürokrat kadroyla bağı aşikârdır.

37 yıl boyunca yürürlükte kalan 1924 Anayasası hakkındaki anlatıların çoğu, bahsedilen özdeşliğin özellikle çok partili hayata geçilmesiyle birlikte uygulamada sıkıntılar yarattığını dile getirmektedir. Anayasanın ortaya çıkış sürecinde partilerin serbest biçimde faaliyet gösterdiği bir siyasal ortamın olmaması, meclis egemenliği anlayışının içerdiği potansiyel sorunlarının fark edilmesini önlemiştir. Ancak birden çok partinin faaliyet göstermesi ve egemenliğin kaynağı olan meclisin iktidar ve muhalefet partilerinden oluşması ile 1924 Anayasası'nın felsefesi bizatihi siyasal sistem için bir risk halini almıştır. Ulusal irade ile meclis üstünlüğü arasında kurulan özdeşlik, çok partili hayatta parlamentodaki çoğunlukla ulus iradesi arasında bir özdeşlik biçimini almakta, dolayısıyla soyut bir nitelikteki *millî irade*, meclis çoğunluğunun iradesi ile somutlaşmaktadır. Diğer yandan anılan irade ile cumhuriyetin kurucu kadrolarının ya da devletçi-bürokratik seçkinlerin felsefeleri arasındaki makasın açıklığı, ellilerin ortalarından itibaren anayasanın bir gündem maddesi haline gelmesine yol açar. Yürürlükteki anayasaya dair 1945 yılında yapılan yorumlarda gerek DP, gerekse CHP ileri gelenleri metni Atatürk'ün çizdiği hürriyet ve demokrasi yolunun hukukî zemini olarak nitelendirir. Fakat bu durum uzun sürmeyecek, CMP'nin 1954 Seçim Bildirisi'nden itibaren çok partili hayattaki tıkanma ve anti-demokratik uygulamalara dair tepki, anayasa değişikliği önerileri şeklinde ortaya çıkacaktır.

İktidar yılları boyunca DP'nin çeşitli uygulamalarının anti-demokratik olduğu yönünde eleştiriler yoğun biçimde dile getirilse de, iktidarın kendini meşru saymasının alt yapısını bizzat 1924 Anayasası oluşturmuştur. Anayasa parlamentoyu ve buradan çıkan yürütme organını frenleme doğrultusunda herhangi bir tedbir içermediği için, meclis çoğunluğu ve hükümetin ka-

rar ve uygulamalarını anayasaya uygun ve demokratik saymaları durumuyla sıkça karşılaşılmıştır. Dolayısıyla DP liderleri ve yöneticilerine dönük eleştirilerin dışında, anayasacılık hareketinin gelişimi noktasında da önemli bir dönüşümden bahsetmek gerekir. Ellilerin ortalarından itibaren söz konusu olan, devletin esasları ve teşkilatlanmasının ötesinde anayasanın, temel hak ve özgürlüklerin güvenceye alınması bakımından da yetersizliğinin anlaşılmasıdır. Bu bakımdan CHP, CMP ve HP'nin özellikle 1957'den sonra yoğunlaşan anayasal gündemleri ya da *Forum* gibi yayın organlarında yapılan tartışmalar, hak ve özgürlüklerin güvencesizliğinden dolayı sıkıntı duyanların, bunu gidermeye dönük gayretleri olarak okunabilecektir. Bu bakımdan, Bülent Tanör'ün vurguladığı üzere, çok partili hayata geçiş sürecinde kendisini hissettiren *anayasa rehaveti* en azından muhalefet nezdinde ortadan kalkacaktır. Konunun yoğun bir biçimde tartışılmasıyla birlikte 1961 Anayasası'nın belirleyici özellikleri arasında yer alacak olan hak ve özgürlüklerin açık ve güvenceli biçimde anayasada yer alması, çift meclis sisteminin kabulü, meclis başkanlık divanının tarafsızlığının sağlanması, Meclis'te ifade hürriyetiyle yasama dokunulmazlığının güvenceye bağlanması, yasamanın yürütmeyi denetlemedeki etkinliğinin arttırılması, Cumhurbaşkanı'nın tarafsız ve partiler üstü olması, yargı bağımsızlığı ve yargıç güvencesinin sağlanması ve bir Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasının ellilerin ikinci yarısından itibaren tüm muhalefet partilerinin tartışma ve vaatleri arasında yer bulduğu gözlenmektedir.

Sonuç itibarıyla *ex nihilo nihil fit* önermesinin, en azından 1961 Anayasası için geçerli olduğu söylenebilir. 27 Mayıs akabinde öncelikli gündemin yeni anayasa oluşu bir rastlantı eseri değildir ve 1961'de yürürlüğe giren anayasanın içeriği de yoktan var olmamıştır. Gerek anayasacılık hareketine ilişkin teorik tartışmalar, gerekse konunun pratik ele alınış biçimleri bakımından 1961 Anayasası, kendinden önceki geleneğin devamıdır ve bu geleneğin farklı vasıflarını bünyesinde taşımaktadır. İlk olarak, anayasa ile hürriyet arasında bir özdeşlik kurulması ya da anayasanın adeta bir hürriyet bayrağı niteliği kazanması durumu 1960 sonrasında da kendini göstermektedir. Namık Kemal'den II. Meşrutiyet'e ve oradan Cumhuriyet'e uzanan dizgede genelde padişahın otoritesine karşı dile getirilen hürriyet, bu defasında seçimle iş başına gelmiş DP hükümetinden "kurtulmayı" işaret etmektedir. Burada söz konusu olan, muhaliflerinin "diktatörlük" olarak nitelendirdikleri bir siyasî iktidarın değişiminin ötesine geçilmesi ve yeni bir düzen talebinin ortaya çıkmasıdır. İkinci olarak yeni anayasa, devamı olduğu gelenekle bağlantılı olarak devlet teşkilatının esaslarını düzenleyecek, ancak başta ulus egemenliğinin kullanımında öngörülen yeni kurumlar olmak üzere daha geniş bir teşkilat örgüsünü içerecektir. Devamlılık ilişkisinin diğer bir parçası da,

önceki düzenin eleştirisinin bütünüyle yeni anayasa metninde kendisini hissettirmesi durumudur. 1961 Anayasası, 1924 Anayasası'nın özellikle 1950-1960 yılları arasında yol açtığı sorunlara bir ilaç olma vaadiyle ortaya çıktığı için, kaçınılmaz biçimde uzun ve detaylı bir hal almış ve *kazuistik anayasa* niteliği kazanmıştır. Diğer yandan, kendisinden önceki anayasayı önceki dönemin tek sorumlusu olarak görmemiş, anti-demokratik iktidarları frenlemede yetersiz kaldığı görülen eksik ve boşlukları giderme amacıyla cumhuriyet anayasalarının gelişim çizgisini sürdürmüştür.

Ayrıca anayasacılık geleneğinin ilk halkası olan *Kanun-ı Esasî*'nin *çocukça* olma niteliğinin, 1961'de hayli yüksek bir *iyimserlik* biçiminde sürdüğünün de eklenmesi gerekmektedir. Anımsanacağı gibi 1876 Anayasası, çok aktörlü bir uluslararası kriz ortamında bir çözüm olacağı düşüncesiyle apar topar ilân edilirken, 1961 Anayasası'nın da karmaşık bir politik ortamda, birçok meseleye çözüm olması umut edilmiştir. Soğuk Savaş koşulları altında sanayileşmesini halen gerçekleştirememiş, ekonomik bir darboğaz altında dışa bağımlılığı giderek artan, nüfusun önemli bir kısmının yoksullukla karşı karşıya olduğu ve kente göçün gün geçtikçe yeni problemleri ortaya çıkardığı bir ortamda anayasa, birçok meselenin çözümü olarak görülüp benimsenecektir. Üstelik konunun siyasal boyutunda bir dar görüşlülük de söz konusudur. II. Abdülhamid döneminde anayasanın yeniden ilânı ile başka bir "istibdad"ın yaşanmayacağı iyimserliğinin söz konusu olması gibi, yeni anayasanın da "DP diktası"nı ortadan kaldırarak bir özgürlükler rejimini mümkün kılacağı düşünülmüştür. İki farklı dönemde de benzer bir iyimserliğin geçerli olduğunun kanıtı, iki anayasanın da kutlamalara vesile olmasında

BAŞBAKAN İNÖNÜ, KANUNUN BUGÜNE KADAR GECİKMESİNİN İNTİKAL DEVRİNİN BİR ZARURETİ OLDUĞUNU BİLDİRDİ

MECLİS 27 MAYIS BAYRAMINI KABUL ETTİ

A.P. Milletvekillerinden 117'sinin oylamaya katılmadığı dünkü oturumda kanun 2 aleyhte 1 çekimsere karşı 294 oyla kabul edildi

Ordu ve Gençliğin karşısında olmadıklarını bildiren AP sözcüsü, 27 Mayıs'ın bir partinin malı olmadığını bildirdi

ANKARA, ÖZEL

Meclis, 1963 yılının Nisan ayı başında aldığı bir kararla 27 Mayıs'ı "ulusal bayram"lar arasına almıştı. *Milliyet*, 4 Nisan 1963.

kendisini gösterir. II. Meşrutiyet döneminde anayasanın yeniden ilân edildiği 23 Temmuz gününün *Iyd-i Millî* olarak kutlanması ile 1961'den itibaren 27 Mayıs'ın *Hürriyet ve Anayasa Bayramı* olarak kutlanması iyimserlik paydasındaki bir sürekliliği sergilemektedir. Ancak demokrasi kültürünün kısıtlı olduğu ortamlarda ne anayasaların, ne de kutlamaların kalıcı bir çözüm getirmeyeceğini anlamak uzun sürmeyecektir.

1961 Anayasası'nın Türkiye'deki anayasacılık hareketlerinin genel tarihindeki konumu, sahip olduğu önemi vurgulamak adına bir gerekliliktir. Ancak anayasanın hukukî önemi ve bu önemin siyasî tezahürlerinin ötesinde bir siyasal özne olarak ön plana çıkışının anlamlandırılması, genel kronolojiye ek olarak anayasa metninin ortaya çıkış sürecinin detayları ve metnin felsefesinin üzerinde durulmasıyla mümkün olacaktır.

Darbeden Devrime Geçiş ya da Anayasanın Ortaya Çıkışı

27 Mayıs Hareketi, örgütlenişi ellilerin ortasına kadar uzanan, ordu içinde benzer yöndeki farklı oluşumları bir araya getiren, emir komuta zincirinin dışında bir hareket olması nedeniyle aktörleri arasındaki ilişkilerin karmaşık bir seyir izlediği ve nihayetinde cuntanın uzun tartışmalar sonucunda MBK adıyla yönetimi aldığı bir askerî müdahaledir. Sürecin gelişimi incelendiğinde, İttihat Terakki'ye kadar uzanan darbecilik, komitacılık ve cuntacılık geleneği ile ciddi paralellikler taşıdığı gözlenmektedir. Girişilen müdahale, iktidara el konuş biçimi ve bunun parlamenter demokrasi ile olan uyumsuzluğu çerçevesinde bir darbedir.

Gerek içinde bulunulan zaman diliminde, gerekse bugünden geçmişe bakıldığında ise, bu müdahalenin darbe olarak nitelendirilmesinden imtina edildiği, darbe olduğunun kabul edildiği ortamlarda da mutlaka *ama, fakat* gibi bağlaçların cümle içinde kullanıldığı gözlenmektedir. Müdahalenin darbe olduğuna ilişkin düşülen şerhlerin ilk boyutu, ellili yılların sonunda özellikle İstanbul ve Ankara'da yoğunlaşan toplumsal muhalefet ve girişilen eylemler üzerinden temellenir. Üniversite gençliğinin ön plana geçtiği bu olaylara yapılan göndermeler, son kertede iktidara askerî cunta tarafından el konmuş olsa da, DP aleyhine geniş bir muhalefetin varlığının altını çizmektedir.

Diğer yandan *darbe* sözcüğünü belli bir ihtiyatla kullananlardan, sözcüğü bütünüyle reddederek süreci bir *devrim* olarak nitelendiren görüş sahiplerine uzanan çizginin odağında anayasa bulunmaktadır. Sadece yürürlüğe girmiş anayasa metni değil, müdahalenin hemen ardından anayasanın bir gündem maddesi olarak ön planda oluşu dahi 27 Mayıs'ın *alelade* bir darbe olarak görülmesini önlemekte ve çoğu kez devrim olarak nitelenişinin gerekçe-

sini oluşturmaktadır. Bu olanağı ortaya çıkaran gelişmeler ise, müdahalenin hemen ertesi günü başlar. Cemal Gürsel'in daveti üzerine İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar başkanlığında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden oluşan ve sonradan *İstanbul Komisyonu* olarak anılacak bir *İlim Heyeti* Ankara'ya gelir. Heyetin yönetime el koyan MBK'ye 28 Mayıs tarihinde sunduğu *Anayasa Ön Projesi Hazırlama Komisyonunun Tespit Ettiği Esaslar*, ülkenin önde gelen hukukçularının askerî cuntayı meşru saymak adına verdikleri "asrî" bir fetva niteliği taşır:

> Bugün içinde bulunduğumuz durumu adî ve siyasî bir hükümet darbesi saymak doğru değildir... Hak ve hukuka, Devlet fikri ile hiç bir alâkası olmayan bu gibi hareketleri yaptıran bir zümre, artık sosyal bir müessese sayılmazdı. Hükümet şeklindeki bu teşekkül gerçekte sosyal bir müessese vasfını kaybetmiş bulunuyordu. Bu vaka hükümetin sosyal ve Millî bir müessese olmaktan çıkarak şahsî bir nüfuz ve ihtiras aleti haline gelmiş bulunduğunu göstermektedir.
>
> Meşruiyet bakımından da durum aynıdır. Bir hükümetin meşruiyeti sadece menşeinde, yani iktidara gelişinde değil, iktidarda da kendisini bu mevkie getiren Anayasaya riayeti ve millet efkârı, ordu, kaza ve ilim müesseseleri gibi müesseselerle işbirliği yaparak hukuk nizamı içinde yaşaması ile ve devamı ile mümkündü. Halbuki hükümet ve siyasî iktidar bir taraftan Anayasaya tamamen aykırı kanunlar çıkarmış ve bunlara dayanmak suretile Anayasayı ihlâl etmiştir. Kanunsuz icraatta bulunmuştur.
>
> ...Böyle bir durum karşısında Devletin ordusu, idaresi ve her çeşit müesseseleri kendilerine temel olacak Devlet fikrini temsil etmek vasfını ve adı geçen müesseseler arasında muvazene âmili olmak hüviyetini kaybetmiş ve böylece eski iktidar siyasî kudretini çoktan kaybeylemiş bulunuyordu. İşte bugün ve bu sebeple Devlet müesseselerini, içtimaî müesseseleri, siyasî kudreti ve meşru hükümeti yeniden kurmak mecburiyeti hâsıl olmuştur. Millî Birlik Komitesi hareketini, yani, Devlet müessese ve kuvvetlerinin idareyi ele almasını bu mecburiyetin, yani Devlet nizamını bozan, halkı birbirine düşürerek anarşiye yol açan, sosyal müesseseleri işleyemez bir hâle koyan ve bu müesseselerin dayandığı ahlâk temellerini yok etmeye çalışan fiilî bir durumu önleyerek meşru ve sosyal nizamı tekrar kurmak ihtiyacının bir neticesi sayıyoruz.

İlim Heyeti Raporu, içinde bulunulan durumun bir hükümet darbesi sayılamayacağını açıklarken, buna gerekçe olarak DP'nin meşruiyetini yitirmesini ve hükümetin sosyal düzeni sağlamaya dönük vasfının bütünüyle ortadan kalkmasını gösterir. Oluşan boşluğa müdahale etmenin bir zorunluluk olduğu ifade edilirken, MBK müdahalesi de bu çerçevede kaçınılmaz bulunmak-

tadır. Raporun darbeden devrime geçişte dikkat çeken boyutu, ortaya konan yol haritasında gizlidir. Buna göre İlim Heyeti iki tedbir öngörmektedir: Bunlardan ilki, kamu hizmetlerini demokratik ilkelere uygun biçimde yürütecek, insan hak ve hürriyetlerini koruyacak, kamu çıkarını gözetecek geçici bir hükümetin kurulmasıdır. İkinci tedbir ise, 1924 Anayasası'nın ihlal edilmiş ve işleyemez hâle gelmesi nedeniyle; bir hukuk devletinin gerçekleşmesini sağlayacak, devlet organlarını kuracak ve sosyal kurumların hak ve adalet prensipleriyle demokrasi esaslarına dayanmasını sağlayacak bir anayasanın hazırlanmasıdır. Anayasa hazırlıkları ayrıca, milletin gerçek iradesinin ortaya çıkmasına olanak tanıyacak ve bir çoğunluk istibdadının ve siyasî gücün soysuzlaşmasını önleyecek ilkelere sahip bir seçim kanununun ortaya çıkarılması ile paralel olacaktır. Sayılan tedbirlerin dışında raporun sonuç kısmında da müstakbel anayasaya dair başka detaylara rastlanır. İlim Heyeti, anayasanın hakiki bir hukuk devleti fikrini gerçekleştirmesi için fert hak ve hürriyetlerini olduğu kadar sosyal hakları da teminat altına almasını, kanunların anayasaya uygunluğunu sağlayacak müesseseler içermesini ve bir meclis çoğunluğunun yarının iktidarı olabilecek bir meclis azınlığını ezememesi adına tüm tedbirleri alması gerektiğini vurgulamaktadır. Raporun belki de en kritik vurgusu, ortaya konulan esas ve tedbirler konusunda gerek İlim Heyeti'nin kendi içinde, gerekse heyetle MBK ve TSK Başkumandanlığı arasında görüş birliği olduğudur. Dolayısıyla heyet, herhangi bir akademik komisyonun ötesinde vasıflar taşımış; rapor da 1 Temmuz 1960 gün ve 10540 sayılı *Resmi Gazete*'de *O Günlerin Fevkaladelikleri Dolayısıyla Resmi Gazeteye Girmeyen Yayınlar* başlığıyla yayımlanarak yasal bir nitelik kazanmıştır.

Dolayısıyla sonradan 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmının çerçevesini oluşturacak olan İlim Heyeti Raporu, yasal ve bizatihi MBK tarafından kabul edilmiş bir durum tespiti ve yol haritası niteliği taşımaktadır. Bu tespit ve program, ayrıca, 27 Mayıs'ı *darbe* nitelemesinden uzaklaştırıp *devrim* sıfatına yaklaştıran sürecin de en önemli bileşenidir. Burada DP iktidarına dair eleştiriler ortaya konurken, müdahalenin gündemi hükümet değişiminden çok daha fazlasını içermektedir. Anayasacılık hareketinin tarihsel gelişimiyle ilgili olarak Göztepe ve Çelebi, Amerikan ve Fransız Devrimleri'nin ve beraberinde getirdikleri anayasaların ayırt edici vasıflarının adil olmayan bir yöneticinin adil bir yöneticiyle yer değiştirmesinden ziyade, yeni bir siyasal sistem kurma hedefi olduğunu belirtirler. Bu örneklerle yapılacak bir mukayesede, 27 Mayıs'ın da sadece DP'yi iktidardan indirip yeni bir partiyi iktidara geçirmekten ibaret olmadığı gözlenebilir. Dolayısıyla hükümeti ortadan kaldırması bakımından bir *darbe* niteliği taşıyan 27 Mayıs Müdahalesi, anayasa tartışmalarını sürecin merkezine yerleştirmesi ve yeni bir düzen tasavvuru içeren anayasanın yürürlüğe girmesiyle benzer bir amaca ve sürece dönüşmüştür.

27 Mayıs'ı *devrim* olarak nitelemeyi mümkün kılan bir diğer husus da birçok devrimde karşımıza çıkan pratikleri içeriyor oluşudur. *Devrimin kendi evlatlarını yemesi* ile kısa vadede *karşı devrim* girişimleriyle karşılaşmak bahsedilen pratikler arasında yer alır. Burada ilk olarak akla MBK'nin kendi içindeki çekişmeler, tasfiyeler ya da sürgünler gelse de, bizzat anayasanın oluşum sürecinin de kendi içinde hararetli gelişmeler barındırdığı not edilmelidir. Üstelik bu gelişmeler, anayasanın henüz taslağının oluşturulması sürecinden itibaren siyasal hayatın merkezini kapsadığının delilidir.

Onar'ın başında olduğu İlim Heyeti'nin, diğer bir deyişle İstanbul Komisyonu'nun ivedi şekilde yeni anayasa hazırlıklarına başladığı görülmektedir. Komisyonun planı bir ay içerisinde yeni taslağını hazırlamak ve ikinci bir aylık sürede baro, üniversiteler, basın ve diğer kurumların görüşlerini alarak taslağa son halini vermek şeklindedir. Yukarıda değinildiği üzere, yeni anayasanın içeriğine dair belli konularda zaten genel bir kabul söz konusudur. Parlamentonun iki meclisten oluşması, nispi seçim sistemi, kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek üzere Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, yargıç güvencesinin sağlanması, üniversite özerkliği vb. zaten DP döneminde muhalefet partilerinin üzerinde durdukları anayasal konular olmuştur. Üstelik MBK'nin, İlim Heyeti'ne oldukça geniş bir alan tanıdığı ve çalışmaları için oldukça elverişli bir ortam yarattığından bahsedilebilir. DP'nin anayasayı ve hukuku ayaklar altına aldığı görüşü kamuoyunda oldukça yaygınken, ülkenin en önde gelen hukukçularının askerler tarafından saygıyla karşılanması söz konusudur. Örsan Öymen'in aktardığına göre Cemal Gürsel heyeti makamından "Biz size inanıyoruz. İnanmakla kalmayıp iman da ediyoruz," sözleriyle uğurlamıştır.

İlk bakışta rahat bir çalışma ortamına sahip ve bir imanın konusu olan İlim Heyeti, oldukça kısa bir süre içinde devrim tarafından yenmiş bir evlat niteliği kazanacak ve bu haliyle bir başka açıdan da 27 Mayıs'ın *devrimci* vasfını gösterecektir. Oysa heyetin ilk faaliyeti, anayasanın kendisini değilse de oldukça kritik bir temel yasayı hazırlamak olmuştur. 14 Haziran 1960 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 1 sayılı Kanun MBK'ye hukukîlik ve meşruiyet kazandırmak amacıyla çıkarılmışsa da, sadece 27 Mayıs'tan ibaret kalmamış, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun sonradan *karşı devrim* olarak niteleyeceği askerî müdahalelerin de hukukî gerekçesini oluşturmuştur. İlim Heyeti'nin imzasını taşıyan yeni dönemin ilk kanunu, 27 Mayıs'ta Türk ordusunun, 2771 sayılı *Ordu Dâhilî Hizmet Kanunu*'nun 34. maddesi uyarınca kendisine verilmiş olan mukaddes vazife doğrultusunda Türk milleti adına harekete geçtiği ve iktidarı geçici olarak MBK'ye emanet ettiği bilgisini vermektedir. Kanunda ayrıca MBK'nin, yeni anayasa ve seçim kanununun tamamlanması ve devamında demokratik seçimler neticesinde oluşacak TBMM'ye

iktidarı devretmesine kadar egemenliği Türk milleti adına kullanacağı belirtilmektedir.

Heyetin anayasaya dair gündeminde ise benzer bir başarıdan bahsetmek mümkün değildir. İlim Heyeti/İstanbul Komisyonu'nun takvim konusundaki iyimserliği kısa sürede boşa çıkmıştır. Özellikle komisyon faaliyetleri siyaset ve siyasetçilerin anlamlandırılma biçimleri özelinde ciddi bir krizle karşı karşıya kalmış; komisyon üyeleri, aralarındaki kuşak farklılıklarının da belirleyici olduğu bir biçimde ikiye bölünmüştür. Bölünme, *1960 Türk İhtilâli* kitabında Walter F. Weiker'in kullandığı ifadeyle *Kanuncular Grubu* ile *Politik Grup*, Tanör'ün ifadesiyle de *Hukukçu Yaklaşımı* ile *Siyasal Bilimci Yaklaşımı* arasındadır. Onar'ın yanı sıra Hüseyin Naili Kubalı, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ve Naci Şensoy gibi İstanbul Hukuk kökenli nispeten yaşlı hukukçuların yer aldığı *Kanuncular Grubu/Hukukçu Yaklaşımı*'nın düşüncesinde, seçimle iş başına gelmiş hükümetlere, DP örneğindeki gibi sistemde tahribat yaratma potansiyelleri çerçevesinde bir güvensizlik yatmaktadır. Buna göre anayasa, hükümetlerin demokratik politik sistemi değiştirmeye kalkışmalarına olanak veren tüm boşlukları doldurmalı, imkân dâhilindeki tüm koruyucu tedbirleri içermelidir. Bu doğrultuda da yapılması gereken iktidarın olabildiğince kısıtlı bir alanda tutulmasıdır. Tarık Zafer Tunaya, İsmet Giritli ve Ankara Üniversitesi'nden komisyona dâhil olan İlhan Arsel, Muammer Aksoy ve Bahri Savcı gibi isimlerden oluşan *Politik Grup/Siyasal Bilimci Yaklaşım* ise, anılan görüşlere bütünüyle karşı durmakta, toplumsal ve siyasal hayatın dinamizmi ve kalkınma sorunsalının hızlı biçimde çözümlenmesi noktasında siyasal partilere dayanılmasının zaruri olduğunu savunmaktadır.

Komisyonun kendi içinde bölünmesi sürecin uzamasını beraberinde getirdiği gibi, yeni anayasanın nasıl olması gerektiği konusundaki tartışmalar da komisyonun dar sınırlarını aşarak kamusal bir hal almıştır. Bu süreçte özellikle Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF), fakülte bünyesinde geniş kapsamlı *Anayasa Seminerleri* düzenleyerek kamuoyunda ses getirmiştir. İstanbul Komisyonu ciddi sıkıntılarla boğuşurken Ankara'daki girişimin basınla ve MBK üyeleriyle sürdürdüğü sağlıklı ilişki ve son olarak MBK'nin kendi içindeki nüfuz mücadelesi, devrimin yiyeceği evlatları giderek belirgin kılacaktır.

Başlangıç noktasında oldukça doğru bir adım olarak görülen ön hazırlık komisyonu, uygulamada çok ciddi problemlerle karşılaşmış ve yeni problemlere neden olmuştur. Hukukun farklı alanlarında uzmanlaşmış olan isimlerin anayasa yazma konusunda sıkıntı yaşamaması zaten mümkün değildir. Dolayısıyla Örsan Öymen'in vurguladığı gibi, *anayasa okutan ama anayasa yapma gibi bir deneyimleri olmayan* hocaların takvimi giderek uzar. Komisyon içi çelişkilerin artık dayanılmaz hâle geldiği anda ise ilk

adımı Onar atacaktır. Komisyonda yer alan Tunaya ve Giritli'yi açık biçimde MBK'ye şikâyet eden Onar, onların komisyondan ayrılmasını sağlar ve bu yönüyle taslak hazırlık sürecini bütünüyle *Kanuncu Grup / Hukukçu Yaklaşımı*'na bırakır.

İstanbul Komisyonu'nun anayasa taslağı planlandığı gibi darbeden bir ay sonra değil, ancak 17 Ekim 1960'ta MBK'ye sunulur. Üstelik sunulan taslak, üniversitelerin, baroların, çeşitli derneklerin değerlendirmesi ile son halini almış değildir. Geride kalan yaklaşık beş aylık sürede komisyon kendi içinde dağılmış, dışarıda da giderek daha tartışılır olmuştur. Tartışmaların odaklandığı nokta ise öncelikle Komisyon Başkanı Onar'ın kendisidir. İstanbul Komisyonu, siyasal mekanizmalara olan güvensizliğini anayasa metnine yansıttığı noktada başta CHP olmak üzere ciddi eleştirilerin muhatabı haline gelirken, basın bir hukuk imparatoru haline geldiğini iddia ederek Onar'ı yoğun biçimde eleştirmiştir. Öyle ki, 27 Mayıs'ın ertesi günü Gürsel'in iman ettiğini söylediği Onar, gelinen noktada gündelik basında uyumsuz ve uzlaşmaz bir huysuz ihtiyar olarak nitelenmeye başlar. Diğer yandan Ankara'da seminerlerle başlayan anayasa tartışmaları, hem daha geniş katılımlı bir biçimde, hem de kamuoyu ile sağlıklı ilişkiler içinde genişlemiş; sonuçta ortaya İstanbul Komisyonu taslağının dışında ikinci bir anayasa taslağı çıkmıştır. 109 maddelik bu taslak, başında Tahsin Bekir Balta ve Yavuz Abadan'ın bulunduğu bir komisyonun ve dolayısıyla Ankara Üniversitesi SBF'nin imzasını taşırken, İlim Heyeti'nden ihraç edilen *Politik Grup/Siyaset Bilimci Yaklaşımı*'nın görüşlerinin bir yansıması niteliğindedir.

İlim Heyeti tarafından hazırlanmış olan anayasa taslağı, bir *Başlangıç* bölümü, 191 madde ve 9 geçici madde ile Ankara Komisyonu taslağının yaklaşık iki katı uzunluktadır ve sadece uzunluğu ile değil, ayrıntılara yoğun biçimde yer veren niteliğiyle de kamuoyunda ciddi tereddütler oluşturmuştur. Genel itibarıyla genel oy sistemine ve siyasal partilere ürkek ve güvensiz yaklaşmakta, bu da anayasanın devlet teşkilatında özellikle yürütme organına sınırlı bir alan öngörmesine yol açmaktadır. Bunun bir boyutu, önceki dönemde eksikliği hissedi-

1961 Anayasası için tasarı hazırlayan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyeleri (soldan sağa): İsmet Giritli, Tarık Zafer Tunaya, Hüseyin Nail Kubalı, Sıddık Sami Onar, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Naci Şensoy ve Ragıp Sarıca. (Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:1961_Anayasası_İstanbul_Tasarısını_hazırlayanlar.jpg)

len denge-fren mekanizmalarının yaratılmasıdır. Yürütme, siyasal ve yargısal denetim mekanizmaları ile esaslı biçimde sınırlandırılırken, yürütme organı içinde sorumluluk verilmemiş olan cumhurbaşkanına önemli yetkiler tanınmıştır. Diğer yandan İlim Heyeti'nin taslağı, 1961 Anayasası'nın ayırt edici özellikleri arasında yer alan özerklik konusundaki kapsamlı içeriğiyle dikkat çekmektedir. TRT ve üniversiteler gibi kurumlara özerklik tanınması sonradan anayasanın içerdiği bir hüküm olacaksa da, taslak metin özellikle içerdiği *Devlet Şûrası, Millî Savunma Şûrası* ve *Millî İktisat Şûrası* vb. örgütleri içermektedir. Burada anılan konularda seçimle belirlenen yürütme organının yetkisinin olabildiğince azaltılması ve icraatın anılan devlet kurumları tarafından gerçekleştirilmesi gibi bir amaç söz konusudur. Seçilmişlere dair güvensizliğin bir diğer sonucu, öngörülen ikinci meclisin oluşum biçiminde gözlenir. Burada taslak, senatonun 2/3 oranında korporatif karakterli olmasını içermektedir. Sonuç itibarıyla hazırlanan taslak *gerçekçi* olmaktan çok *teorik* bulunurken, MBK'de açığa çıkan kutuplaşmanın gölgesinde sessizlikle karşılanır. MBK 13 Kasım 1960 tarihinde kendi içinde bir darbe yaşayacak; Devlet Başkanı Cemal Gürsel'in de aralarında yer aldığı çoğunluk, iktidarın sivillere devrini uzun vadeye yayan ve yapısal dönüşümleri bizzat askerler aracılığıyla gerçekleştirmeyi savunan on dört kişilik grubu komiteden atacaktır. Bu tasfiyenin anayasa konusundaki boyutu, sivil siyasete bakış bağlamında MBK'nin daha homojen bir hâle gelmesi ve bunun da İlim Heyeti'nin taslağının neredeyse ölü doğmasına yol açmasıdır. Keza tasfiye edilen 14 kişilik grubun siyasal partiler ve siyasetçilere bakışıyla Onar'la özdeşleyen komisyon tutumu arasında bariz bir benzerlik bulunurken, MBK içindeki güç mücadelesi, müstakbel anayasanın güzergâhını da değiştirmiştir.

Esas itibarıyla SBF çevresi, 27 Mayıs sonrasında politik gündemde giderek daha etkin olacaksa da, ellili yılların ortasına uzanan bir siyasal mücadele geleneğini bünyesinde taşımaktadır. Diğer bir deyişle Ankara'da hazırlanan anayasa taslağı *Forum* dergisinde yazmış akademisyenlerden ve onların önce HP, ardından da CHP'deki deneyimlerinden bağımsız değildir. Ayrıca MBK'nin yönetime el koyması sonrasında askerlerin güncel politik meselelerde görüşlerine başvurduğu kişiler yine aynı çevreden olmuş, dolayısıyla yeni anayasanın içeriği ile kabulüne dair yöntemde de ağırlık giderek İstanbul'dan Ankara'ya kaymıştır. Bu noktada, içeriğinde birden çok *darbeyi* barındıran bir *devrim* olarak 27 Mayıs, MBK çoğunluğunun on dörtleri, Ankara Komisyonu'nun da İstanbul'u tasfiyesini neredeyse eş zamanlı yaşamıştır. İlk müdahalenin üzerinden geçen her zaman dilimi de, devrimin yeni çocuklar yemesini beraberinde getirmiştir. Bu pratiği önemli kılan en önemli faktör ise, her bir tasfiye ya da yeniliğin anayasanın yazımı ve kabulü sürecine dair yeni bir sayfa açması durumudur.

Bir yönüyle İlim Heyeti tarafından kendisine sunulmuş olan taslağı rafa kaldıran MBK, yine de Ankara Komisyonu'nun metnini doğrudan gündemine almamıştır. Bunun yerine anılan metnin içerdiği anayasanın toplanacak bir meclis tarafından hazırlanması görüşünü benimsemiş, 13 Aralık 1960'ta kabul edilen 157 ve 158 sayılı kanunlar ile bir kurucu meclis oluşturulmasını kabul etmiştir. Meclisin statüsünün ve çalışma esaslarının oluşturulması için Turhan Feyzioğlu'nun başında olduğu ve Ankara Üniversitesi kökenli beş kişilik bir komisyon oluşturulmuştur. Bu süreçte *Kanuncular Grubu*'nun sınırlı da olsa bazı tesirleri olmuş; kurucu meclise çeşitli ulusal teşekkül ve grupların temsilcilerinin alınması gibi ilkeler Onar komisyonundan miras alınmıştır. Dikkat çekici bir husus da Kurucu Meclis'in, MBK ve Temsilciler Meclisi olmak üzere iki kanattan meydana gelmesidir.

Kurucu Meclis ve onun Temsilciler Meclisi kanadı, genel oya dayanan, seçimle kurulmuş bir meclis değildir. Buna karşın Soysal ve Sağlam'a göre, o günün koşulları altında temsil niteliğini yaygın tutabilmek adına ne mümkünse yapılmıştır. Tasfiye sonrası Kurucu Meclis'te yer alan MBK üyeleri yalnız 23 kişidir. 272 üyeli Temsilciler Meclisi'nin ise 10 üyesi devlet başkanınca, 18 üyesi MBK tarafından seçilmiş, Bakanlar Kurulu üyeleri de meclisin doğal üyeleri olarak kabul edilmişlerdir. Buna ek olarak 75 üye il temsilcisi, 49 üye CHP, 25 üye de CKMP temsilcisi olarak meclise girmiş, kalan temsilciler ise çeşitli kuruluşlar tarafından (barolar 6, basın 12, Eski Muharipler Birliği 2, esnaf kuruluşları 6, gençlik kuruluşları 1, işçi sendikaları 6, odalar 10, öğretmen kuruluşları 6, tarım kuruluşları 6, üniversiteler 12, yargı organları 12) aşamalı biçimde seçilmiştir. Kuşkusuz ki, buradaki en önemli eksikliği DP'lilerin süreçten bütünüyle dışlanması oluşturmaktadır. Parti ileri gelenlerinin Yassıada'da yargılanmaları devam ederken, MBK 1960 öncesinin muhalif partilerinin meclise katılımlarını sınırlı, DP'lilerinkini ise bütünüyle olanaksız kılmıştır. Pratikte ise temsilciler meclisinin siyasal partilerden ve özellikle de CHP'den bağımsız olmadığının söylenmesi gerekir. Özellikle il temsilcisi olarak meclise katılan üyelerin önemli bir kısmının zaten CHP üyesi ya da CHP'ye yakın olmasına rastlanmaktadır. *İki Anayasa* kitabında Bülent Tanör, temsilciler meclisini betimlerken kurumun partisel eğilimi bakımından CHP, sosyal kompozisyonu bakımından da aydın ağırlıklı olduğunu söyler. Diğer yandan *Cumhuriyet Türkiye'sinde Anayasa Oyunları* isimli kitabında DP yanlısı bir tutumla dönemi eleştiren Mehmet Akif Demirer, kurucu meclisin sayısal olarak % 73, fiilî olarak ise % 99 oranında CHP denetiminde olduğu iddiasındadır. Üstelik Demirer'e göre, 1961-1977 yılları arasında gerçekleşen genel seçimlerde oyları % 27 ila % 41 oranında değişen CHP'nin bu denli ağırlıklı olduğu bir kurucu meclisten çıkan milletin değil CHP'nin anayasasıdır. Temsilciler Meclisi'nin CHP ile özdeşleştirilmesi sa-

dece Demirer'e has olmadığı gibi, konunun önemi esas itibarıyla 27 Mayıs'ın bünyesindeki "karşı devrim"in de özellikle bu meclis ve onun eseri olan anayasa üzerinden şekillenmesinde saklıdır.

Kurucu Meclis, 27 Mayıs 1960 sonrasındaki en önemli siyasî gelişmelerden biri olarak 6 Ocak 1961 tarihinde toplanmıştır. Kurulan Anayasa Komisyonu'nun başkanlığını kamuoyunda iyi bilinen bir akademisyen olan Enver Ziya Karal yürütmüştür. Onar ve komisyonunun yaşadığı sıkıntıların deneyimiyle Karal basınla sıcak ilişkiler geliştirmiş, komisyonun üzerinde çalıştığı metin şekillendikçe basınla da paylaşılmıştır. Komisyonun faaliyetlerini tamamlamasının ardından 27 Mayıs 1961 tarihinde yeni anayasa tasarısı Kurucu Meclis tarafından kabul edilmiş ve halkoyuna sunulmuştur. Halkoylaması 9 Temmuz 1961 tarihinde gerçekleştirilmiş, % 39,5'lik ret oyuna karşılık % 61,5'lik kabul oyuyla anayasa yürürlüğe girmiştir. Ancak bu yürürlüğe giriş, tıpkı Kurucu Meclis'in ortaya çıkışı gibi kendi içinde bazı sıkıntılar barındırmaktadır. Öncelikle *hayır* yönünde propaganda yapan hiçbir siyasî örgüt bulunmamasına ve var olan siyasî partilerin doğrudan kabul yönünde taraftar olmasına karşılık yüzde kırka yaklaşan ret oyu, bir yönüyle 27 Mayıs'a dair olumsuz tepkilerin boyutunu sergilemektedir. İkinci olarak, oylamaya katılım % 80'lerde kalırken toplam seçmen sayısı bakımından da önemli bir husus mevzubahistir. Demirer'in yaptığı hesap uyarınca, her ne kadar Anayasa % 61,5 kabul oyu almışsa da, bu oy toplam seçmen sayısının % 49,85'ine eşittir. Dolayısıyla gerek komisyon, gerekse Kurucu Meclis aşamasında birçok tartışmanın konusu olan anayasanın kabulü de, indirilen DP'nin gölgesinde gerçekleşmiştir. Özbudun'un vurguladığı üzere DP ve destekçilerinin süreçteki konumu ve ret oylarının ağırlığı, 1961 Anayasası'nın toplumun büyük çoğunluğunun uzlaşısına dayalı bir toplum sözleşmesi niteliği taşımasına engel olmuştur. Bilakis, 1961 Anayasası kabulünden itibaren karşıtlarına da sahip olmuş, özellikle 1965 seçimlerinde DP geleneğinin temsilcisi olan AP'nin aldığı % 52,9'luk oydan itibaren giderek daha çok tartışılıp eleştirilmiştir.

Dolayısıyla hazırlanma süreci, hazırlayan makamın oluşum biçimi ve halk oylaması aşamaları çerçevesinde 1961 Anayasası, 27 Mayıs sonrasında tüm tartışmanın etrafında döndüğü bir odaktır. Bir yönüyle 27 Mayıs'ı *darbe* olmaktan çıkararak bir *devrim* kılan başlıca mekanizma olduğu gibi, hemen her aşaması ile de *karşı-devrim*in tohumlarının ekildiği bir sahadır. Diğer yandan, 1961 Anayasası tüm vasıflarının ötesinde anayasa teorisi açısından yanıtlanması güç soruları da miras bırakmıştır. Bir demokrasi paradoksu olarak da niteleyebileceğimiz bu soru demokratik olmayan biçimlerde hazırlanmış bir anayasanın demokratik olup olamayacağıdır. Anayasanın hazırlanış süreci bağlamında bu sorunun yanıtı daha az karmaşıktır. Bir darbenin ar-

dından ortaya çıkan politik ortamda, demokratik seçim sistemlerine uygun olmayan bir temsilciler meclisi ile tamamlanan, önemli bir toplumsal desteğe sahip politik grupların sürecin dışında bırakıldığı ve halk oylamasında oldukça küçük bir farkla kabul edilmiş bir anayasa metninin demokratik meşruiyetinin sıkıntılı olacağı aşikârdır.

Anayasanın demokratik meşruiyetinin tartışılabileceği ikinci alan, hazırlanış süreci dışında bizatihi anayasanın içeriğidir ve bunun için anayasa metninin detaylarına inilmesi zaruridir. Üstelik bu zaruret, kabulünün ardından önce DP geleneği, sonrasında sağın birçok farklı bileşeni açısından bir siyasal öteki işlevi görecek olan özne olarak anayasanın daha iyi tanınması için de geçerlidir.

Dönüşen Devlet Aygıtı versus Hak ve Özgürlükler

Tarihsel olarak anayasaların evriminin iki temel konuya odaklandığına değinilmişti. Anayasalar bir yandan yurttaşların hak ve özgürlüklerini güvenceye alıp onların devletle olan ilişkilerini biçimlendirirken, diğer yandan devletin teşkilatlanmasını ve erklerin kulanım biçimlerini düzenliyordu. Bu bağlamda 1961 Anayasası, özellikle hak ve özgürlükler bakımından önemli yenilikler ve güvenceler içerirken, bu yönüyle ülke tarihinde yepyeni bir sayfa açmıştır. Anayasada tanımlanan temel hak ve hürriyetlerin kapsamının ve toplumsal gelişimde yarattığı olumlu katkıların ise, onu meşru kılıp kılmayacağı tartışmaya açıktır. Bu bakımdan içeriğinde yer alan hak ve özgürlüklerin sayısı, içeriği ve güvenceye alınması bakımından sahip olduğu olumlu konumun, sahip olduğu kusurları perdelememesi gerekmektedir. Taha Parla'nın *Türkiye'nin Siyasal Rejimi* kitabında vurguladığı üzere, 1961 Anayasası'nın önemli demokratik özgürlükler getirmesi farklı, anti-demokratik bir biçimde yapılarak devlet rejiminde kimi sakatlıklara yol açması farklı konulardır. Dolayısıyla Parla, demokrat aydınların ve anayasa hukukçularının 1961'i tümüyle fetişleştirmekten vazgeçmeleri ve ardındaki vesayetçi devletçi ideolojiyi aşmaları gerektiğini ifade eder.

Üstelik fetişleştirme durumu, anayasanın yıllar sürecek bir tartışma konusu haline gelişinin de temelini oluşturmaktadır. Özellikle anayasa yapılırken DP dönemine tepki, çoğunluk sistemi ve yürütme organına dönük bir tepki olarak anayasaya yansımıştır. Devamında da 27 Mayıs'a dönük tepkiler MBK ya da herhangi bir siyasî otoriteye yönelmek yerine, anayasada devletin esaslarından hak ve özgürlüklere uzanan bir dönüşümü gündemde tutacaktır. Diğer bir deyişle, DP dönemine dair tepkiler yeni anayasayı şekillendirecek, bu tepkiyle şekillenen anayasa da kısa bir süre içinde DP geleneğinin devamının tepkilerinin odağı olacaktır.

Anayasanın yapım sürecindeki tepkisel boyutu öncelikli olarak kendisini metnin hacminde ve bir başlangıç kısmına sahip olmasında gösterir. Metnin geneli, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kabul edilen Japonya (1946), İtalya (1948) ve Almanya (1949) anayasalarının anayasal demokrasiyi biçimlendiren ve kurumsallaştıran içeriklerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etkinin biçimsel bir tezahürü de, tıpkı onlar gibi bir *Başlangıç* bölümüne sahip olmasıdır. Neden yeni bir anayasanın yapılmasına ihtiyaç duyulduğu ve bu anayasayı yapan kurumlarının meşruiyetlerinin kaynağının ne olduğu sorularının yanıtlanması savaş sonrasındaki yeni anayasalarda başlangıç metinleri aracılığıyla olmuş, 1961 Anayasası da bunun bir örneğini oluşturmuştur. Buna karşın Anayasa, uzunluğu itibarıyla anılan örnekleri de aşan bir boyuta sahiptir. 1961 Anayasası 157 madde ve 22 geçici maddeden oluşan metniyle, o tarihe kadarki Osmanlı-Türk anayasalarının en uzunu olduğu gibi içeriği 12 fıkraya kadar uzanan maddeleriyle oldukça detaylıdır.

Bu durumun nedenleri arasında öncelikle 1950-1960 yılları arasında iktidar partisinin denetlenmesi açısından yaşanan sıkıntıları aşmak için, yargı denetimi ve yargıç güvencesi gibi konuların anayasa ile düzenlenmesi gelmektedir. Ayrıca devlet yapısında başta çift meclisli parlamento, Anayasa Mahkemesi ve Planlama Teşkilatı gibi yeni kurumlar öngörülmüş ve bunların detayları da anayasaya yansımıştır. Son olarak, dünya artık 1920'lerin dünyası değildir ve başta insan hakları fikri olmak üzere anayasacılık ve toplumsal hareketleri etkileyecek bir felsefi dönüşüm söz konusudur. Dolayısıyla devlet ilk kez "insan haklarına dayalı" ve "sosyal" gibi sıfatlarla nitelendirilirken, bu durum madde sayısını arttırıcı etkilerde bulunmuştur.

1961 Anayasası'nın temel hak ve özgürlükler konusunda sahip olduğu önemli vasıflar, anayasa maddelerinin düzenlenişinden itibaren kendi-

İLK "EVET" MİTİNGİ

İnönü, bir devreyi kapamak için herkesi yeni Anayasaya evet, demeye davet etti

Adalet Partisinin Radyo konuşmaları hakkında takibat açılacağı bildiriliyor

Hürriyet, 4 Temmuz 1961.

sini göstermektedir. Metnin *Temel Haklar ve Özgürlükler* kısmı, genel esaslardan hemen sonraya yerleştirilirken, bu tercihle konunun taşıdığı önemin de altı çizilmiştir. Diğer yandan hak ve özgürlükler, 1924 Anayasası'nda olduğu üzere kısaca sayılıp bırakılmamış ve neredeyse anayasanın üçte birini oluşturacak denli detaylı bir şekilde metinde yer almıştır. Kuşkusuz burada, hak ve özgürlüklerin sahibi olarak bireye atfedilen konumun belirleyiciliğinden bahsedilebilir. Tanör'ün vurguladığı üzere 1961 Anayasası, "...felsefe ve amacı bakımından Devlet'i 'kutsal' sayacak olan 1982 Anayasası'ndan farklı olarak, İnsan ve Birey'i yüce bir değer saymakta, bunların ve Toplum'un hak ve özgürlüklerinin uzlaştırılıp geliştirilmesini ana hedef bellemektedir." Ancak tam da alıntıda da olduğu üzere, 1961 Anayasası'nın felsefesi, özellikle 1982 Anayasası deneyiminin ışığında anlaşılır olmakta; ikincisinin olumsuz karakteristikleri ilkine atfedilen olumlu vasıfları arttırmaktadır. Dolayısıyla Taha Parla'nın *Türkiye'de Anayasalar* kitabında altını çizdiği üzere 1961 Anayasası, devlet-yurttaş ilişkisini neoliberal sosyal devletçi bir anlayışla ılımlı dayanışmacı/solidarist korporatist bir anlayışın karışımı olan bir tutumla ele almıştır. Burada kişi ve toplulukların hak ve özgürlükleri ile ödevleri dengelenmeye çalışılmakta, ödevler ise devlete karşı değil, topluma karşı olarak tanımlanmaktadır.

1961 Anayasası bu genel felsefenin ışığında, klasik, sosyal ve siyasal haklar ve özgürlüklere yer verir. Burada anayasa, 18-19. yüzyılın burjuva demokratik devrimleriyle ortaya çıkan "birinci kuşak haklar"a yer vermekle yetinmemekte, sosyal devlet ve sosyal adalet ilkelerinin gereği olarak "ikinci kuşak hakları" da düzenleyip güvence altına almaktadır. Anayasa metnindeki sınıflandırmaya bakıldığında ise, Jellinek'in, *olumsuz, olumlu ve etkin haklar* şeklindeki sınıflandırmasının esas alındığı ve önce kişi hakları, ardından sosyal ve ekonomik haklar ve son olarak siyasal hakların düzenlendiği gözlenmektedir.

1961 Anayasası, devlet karşısında bireyin yerleştiği konum itibarıyla ayırt edici olduğundan, içeriğindeki olumsuz haklara dair düzenlemeler de kritik bir önem taşıyacaktır. Bu noktada en büyük güvence, kişi özgürlüğü ve düşünce özgürlüğüne ilişkin alanlardadır. Örneğin Türk anayasacılık tarihinde ilk kez gözetim süresine bir sınır getirilmiş, yakalanan ya da tutuklanan kişinin en geç 24 saat içinde hâkim karşısına çıkması öngörülmüştür. Düşünce özgürlüğü noktasındaki olumlu içerik ise hem sınırsızlık vurgusu, hem de olası müdahalelerin sınırlandırılması üzerinden okunabilir. Buna göre anayasa, bilim ve sanat özgürlüğünün sınırsız olduğunu kabul etmekte, ayrıca kamuoyunun serbestçe oluşumunun hiçbir nedenle engellenemeyeceğini öngörmektedir. Bu doğrultuda özellikle gazetelerin toplatılmasının ancak hâkim kararı ile mümkün görülmesi anlamlıdır.

Bireyin devlet tarafından korunmasını gerektiren "olumlu haklar" ise birkaç istisna dışında tamamıyla yenidir ve Türk anayasacılık tarihinde de bir ilki oluşturmaktadır. Bu gruptaki hakların bazılarında devlete *karışmama, müdahale etmeme* görevi yüklenirken, bazı sosyal haklar karşısında aktif bir tutum izlemesi gerekmekte; devlet olumlu edimlerde bulunmakla yükümlü kılınırken, bireylere de bunları isteme hakkı verilmektedir. Sendika, grev, toplu sözleşme hak ve özgürlükleri bunlardan ilkine; iş hakkı, uygun ve sağlıklı koşullarda çalışma, dinlenme, âdil ücret, sosyal güvenlik, sağlık ve öğrenim hakları ise ikincisine örnektir. 1971'deki değişikliklerle sadece işçilerle sınırlandırılacak olan sendikal haklar, 1961 Anayasası'nda tüm çalışanlara tanınmıştır. Üstelik anayasa asgari ücretin, "...yapılan işe uygun ve insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlamalarına elverişli düzeyde olması gerektiği"ni öngörmüştür.

1961 Anayasası'nın içeriğinde hak ve özgürlükler kadar önemli diğer bir vasfı, bunların korunması konusunda gösterilen hassasiyettir. Öncelikle bir Anayasa Mahkemesi'nin kurulmuş olması, normlar hiyerarşisi ve kanunların anayasaya uygunluğu ilkesinin fiilî olarak gerçekleştirilmesinde kritik bir önem taşır. Anayasaya uygunsuz bir yasal düzenlemenin mahkeme tarafından iptal edilecek olması, benzer biçimde hak ve özgürlüklerin de anayasanın ve yüksek mahkemenin koruması altında olması sonucunu yaratır. Hak ve özgürlüklere tanınan anayasal güvence, bu anlamda onlara atfedilen önemi ve üstünlüğü yansıtır. Burada anayasa metni, temel hak ve özgürlüklerin ancak anayasada gösterilen belirli nedenlerle sınırlanabileceği, sınırlamanın anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olması gerektiği, sınırlamanın ancak kanunla yapılmasını ve idarî işlemlere bırakılmamasını ve son olarak hiçbir şekilde hak ve özgürlüğün özüne dokunulmaması hükümlerini içermektedir.

Türkiye'nin siyasal yelpazesindeki şekillenişin özellikle 1965 seçimlerinden sonraki veçhesi, bir yandan anayasanın yoğun biçimde eleştirilmesini, diğer yandan ise kusursuzmuşçasına savunusunu içerecektir. Üstelik bu kutuplaşmanın odağında, büyük ölçüde temel hak ve özgürlükler yatmaktadır. Özellikle DP'nin devamındaki sağ gelenek, terör ve anarşi ile mücadelede devleti güçsüzlüğe uğrattığı iddiasıyla anayasayı eleştirirken, dolaylı olarak temel hak ve özgürlüklerin kapsamını ve güvence altına alınışını eleştirmektedir. 1971 yılından itibaren söz konusu olacak değişikliklerin de bu kısma odaklanışı manidardır. Soysal ve Sağlam'ın belirttikleri gibi, 1968 yılında tüm Avrupa'da görülen öğrenci hareketlerinin Türkiye'de daha sert ve geniş bir biçimde yansıması ve giderek silahlı şiddet hareketlerine dönüşmesi, iktidarın gelişmeler karşısındaki acziyeti neticesinde bir *Anayasa bunalımı* niteliği almıştır. Bunu aşmanın yolu genel olarak anayasanın değişimi, özel-

de ise temel hak ve özgürlüklere müdahale edilmesinde görülmüştür. Gerçekten de 12 Mart sonrası dönemde 1971 ve 1973 Anayasa değişiklikleri, anayasada temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına dair nedenleri genişletirken, aynı zamanda temel hakların kötüye kullanılmasına dair bir genel yasak eklemiştir. Yine aynı doğrultuda gözetim süresine getirilen süre sınırı genişletilerek önce 7, sonra 15 güne çıkarılmış; memurların sendikalara girmesi yasaklanmış, hükümete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiştir.

Anayasaya dönük eleştiriler karşısında onun savunusunu yapanların da odaklandığı nokta yine hak ve özgürlüklerdir. Hatta yukarıda da değinildiği üzere metnin olumlu anlamda fetişleştirilmesinin başlıca nedeni temel hak ve özgürlükler ve özellikle de sosyal haklardır. Ancak aynı konudaki zenginliğin, soyut bir hak ve özgürlük tanımının ötesinde, ne gibi pratik sonuçları barındırdığına da değinilmelidir. Anayasanın sendikal haklar ve örgütlenme özgürlüğü noktasındaki getirileri, solun özellikle 1960-1980 arasındaki yükselişinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak aynı hak ve özgürlükler, Poulantzas'ın *kapitalist devlet* ile *kapitalist sınıfın devleti* arasında yaptığı ayrımı haklı çıkarır bir nitelik taşır. Poulantzas'ın görüşü, devletin her zaman için kapitalist sınıfların günlük çıkarlarına hizmet etmeyebileceği ve zaman zaman sermaye sahiplerinin aleyhine görülen uygulamaların kapitalizmin genel işleyişi ve devamlılığına katkı yapabildiği yönündedir. 1960 sonrasında *ithal ikameci sanayileşme* politikalarının uygulanışı da tam olarak bu duruma benzer. Çağlar Keyder'in *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*'da detaylı şekilde analiz ettiği gibi, anılan dönemin ekonomi politikaları, montaj yoluyla gerçekleştirilen sanayi üretiminin bütünüyle iç pazarda tüketilmesine dayanmaktadır. Buna bağlı olarak iç piyasada talebin sürekli olarak artması gerekmekte, dolayısıyla alım gücünün arttırılması zorunluluğu doğmaktadır. Bu ortamda emekçi sınıflar, anayasanın sağladığı olanaklar çerçevesinde örgütlenme, grev, toplu sözleşme vb. yollarla ücretlerini arttırırken, dolaylı yoldan piyasanın ihtiyacını duyduğu talep artışını da mümkün kılmaktadır. Yüksek gümrük duvarları altında korumacı ekonomi, bu yönüyle anayasanın desteğine de sahiptir. Bu tablo, 12 Eylül sonrasında işçilere hitaben "Bugüne dek hep siz güldünüz şimdi gülme sırası bizde!" diyen Halit Narin'in yaptığı totolojiyi sergiler: Esasında işçilerin gülmeleri, 24 Ocak 1980 öncesi ekonomik modelin devamlılığının garantisidir ve sermayenin de gülmesi adına söz konusudur. İthal ikameci ekonominin terk edilmesi ise, anayasaca anılan önlemleri anlamsız kılacaktır.

Anayasanın siyasal hayatın bir öznesi olarak yorumlanmasına olanak tanıyan diğer bir boyutu, devletin tanım ve kapsamına dair tartışmaların da kendi üzerinden yürütülmüş olmasıdır. Özellikle anayasanın egemenlik, yasa-

ma-yürütme ve yargı organları ile özerklik konusundaki yenilikleri, kısa bir süre içinde devlet kudretinde yarattığı tahribat çerçevesinde eleştirilecek ve 12 Eylül sonrasındaki uygulamalar ve yeni anayasa ile zirvesine ulaşacak bir felsefi dönüşümü zorlayacaktır.

1924 Anayasası'yla kıyaslandığında, 1961 Anayasası'nın en büyük yeniliği, egemenlik anlayışındaki değişimdir. Öyle ki, Bülent Tanör, *İki Anayasa*'da 1924 Anayasası'ndan 1961'e geçişin anlamını *meclis üstünlüğünden anayasa üstünlüğüne geçiş* olarak betimlerken, egemenlik anlayışındaki kapsamlı dönüşüme işaret etmektedir. 1921'den itibaren egemenlik anlayışı, egemenliğin sahibinin kayıtsız şartsız millet olduğuna yöneliktir. 1961 ile beraber bu ilkede bir değişim yoksa da, egemenliğin kullanımı noktasında yeni bir döneme geçilmiştir. TBMM artık, 1921 ve 1924'te olduğu gibi "...milletin yegâne ve hakikî mümessili" olmaktan çıkmış, egemenlik hakkını millet adına kullanan organlardan biri halini almıştır. 1961 Anayasası'nın 4. maddesinde yer alan "millet, egemenliğini... yetkili organlar eliyle kullanır" hükmü, bu yönüyle yetkili organların çeşitliliğinin altını çizmektedir. Gelinen noktada yasamaya atfedilen öneme karşın, yürütme ve yargının da egemenlik kullanımında yetkili olduğu kabul edilmekte, bunlardan hiçbirinin tek başına millet iradesini temsil edemeyeceği dile getirilmektedir. Organlar hakkında yapılan bu tasvir, 1961 Anayasası'nı 18. yüzyıldan beri demokratik mekanizmalarda anayasanın taşıdığı fonksiyonel anlama uyumlu hâle getirmektedir. Keza anayasa kavramı, giderek devlet iktidarının sınırlandırılmasına odaklanmakta, bunu sağlamanın en etkin yolu devlet iktidarının çeşitli devlet organları arasında bölüştürülmesi yani kuvvetler ayrılığı ilkesinde görülmektedir. Gerek tek parti dönemi, gerekse DP iktidarı döneminde ne yürütme ile yasama, ne de yargı ile yürütme arasında fiilî bir ayrım söz ko-

Türk Milleti Anayasa için kararını verdi

HALKIN OYU: «EVET»

Bu arada "Hayır" diyen bazı iller de var - İştirâk nispeti ise yüzde yetmiş

Liderler sandık başında

Yurtta alınan son neticeler

Seçmen kütükleri yüzünden bir çok kimse oy kullanamadı

10 Temmuz 1961'de yapılan seçimlerin sonucunda yaklaşık 6,5 milyon "evet" oyuna karşılık, 4 milyon civarında "hayır" oyu çıkmıştı. *Hürriyet*, 10 Temmuz 1961.

nusu olmuş, dolayısıyla da organlardan birinin diğeri üzerinde etkisi gözlenmiştir. 1961 Anayasası bu deneyimi aşmaya dönük önemli bir girişimdir.

Diğer yandan, yeni anayasanın organlar arasındaki ayrımı netleştirmek kadar, her bir organın kendi içinde de önemli dönüşümler öngördüğü eklenmelidir. İlk olarak konunun yasama kısmında, parlamentonun ilk kez iki kanattan oluşması ile iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkinin titizlikle düzenlendiği gözlenmektedir. Burada bir yenilik olarak Cumhuriyet Senatosu, meclisteki olası bir hâkim tek parti sistemine karşı bir denge-fren mekanizması olarak öngörülmüştür. Fakat bu öngörünün ne ölçüde olumlu sonuç verdiği tartışmaya açıktır. Cem Eroğul'un, *Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu'nun Yeri* çalışmasında işaret ettiği üzere, senato hem kendisine biçilen misyonu yerine getirmede yetersiz kalacak, hem de anayasacılık hareketinin ve demokratikleşme sürecinin genel seyri bakımından uyumsuzluklar içerecektir. Dünyadaki çift kanatlı meclis deneyimlerine bakıldığında 20. yüzyılın genel eğiliminin, ikinci meclislerin yetkilerinin azaltılması ve ikincilleştirilmesi yönünde olduğu görülür. Bu tablo karşısında Cumhuriyet Senatosu deneyimi ise, özellikle üyelerinin teşekkül biçimi bakımından sıkıntı yaratır. Anayasaya göre, Cumhuriyet Senatosu'nun genel oyla seçilen 150 üyenin dışında cumhurbaşkanınca seçilen 15 üye ve MBK üyeleri ile görev süreleri dolan cumhurbaşkanları gibi tabii üyelerden oluşur. TBMM'nin ilk kanadı olan Millet Meclisi tümüyle seçimden çıkarken, Cumhuriyet Senatosu seçilme biçimi ve kompozisyonunda, daha farklı seçilebilme şartlarına ve atanmış üyeler bakımından elitist ve kısmen korporatif bir niteliğe rastlanır. Üstelik kanunların görüşülmesinde ve kabulünde veto hakkı olan bir çeşit üst kamara gibi çalışması, anayasacılık hareketlerinin genel ve ülke özelindeki seyriyle tezat arz etmektedir. Ayrıca Senato, kendisi için öngörülen aydınlatma ve frenleme işlevlerinin ikisinde de başarılı olamamıştır. Bu noktada aydınlatma işlevi için kullanılabilecek parlamenter denetim yollarına pek başvurmazken, fren olma niteliği de tartışmaya açıktır. Keza Senato'dan hiç sorunsuz geçen pek çok kanun Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Dolayısıyla yaklaşık yirmi yıllık çift meclisli yapı deneyiminin sonucu, Cem Eroğul'un ifadesiyle toplam yasama faaliyetlerinin yaklaşık % 90'ında etkisiz ve yasama faaliyetini yasa başına ortalama iki ay geciktirmekten ibaret kalmıştır.

Yasama organında meydana gelen değişikliklerden bir diğeri de, Millet Meclisi kanadında üye sayısının sabitlenmesidir. O güne kadar nüfus artışına bağlı olarak toplam milletvekili sayısında değişiklikler söz konusuyken, 1961 Anayasası ile meclis üye sayısı dondurulmuştur. Bunun dışında mecliste azınlıkta olan muhalefet partilerinin çoğunluğa karşı korunması sağlanmak istenmiş, yasama organının yürütmeyi denetlemesi doğrultusundaki il-

keler titizlikle düzenlenmiştir. Meclis araştırması ile meclis soruşturmasının birbirinden ayrılması ile muhalefetin iktidarı yasama organı çatısı altında soru ve gensoru yoluyla etkileyebilmesine dair düzenlemeler bahsedilen titizliğin bir sonucudur.

DP iktidarına duyulan tepkinin anayasadaki yansımalarından biri çoğunluk ile azınlık ilişkisinde ikincisinin korunmasına dönük çabalar olurken, tarafların birbirlerini dışlayıp yok sayamadığı bir denge yaratılmaya çalışılmış; bunun yolu, yasamanın yürütmeye nazaran kayırılmasında görülmüştür. Bu bakımdan anayasanın hazırlanması sürecinde İstanbul Komisyonu ya da onun içinde belirleyici olan perspektif, sonrada etkisini yitirmiş gözükse de, zamanın ruhunda kendisini hissettirmektedir. Ayrıca yürütme organı içinde daha önce olmayan bir ayrışma gerçekleşmiş, cumhurbaşkanı ile meclis çoğunluğu arasında 1923'ten beri sürmekte olan bağ koparılmıştır. Bu doğrultuda cumhurbaşkanının görev süresi yedi yıla çıkarılarak milletvekili seçim sürecinden ayrılmıştır. Üstelik cumhurbaşkanı seçilen kişinin TBMM üyeliği ve partisiyle ilişkisinin son bulması öngörülmüştür. Cumhurbaşkanı yürütme organı içinde devletin bütünlüğü ve sürekliliğini sembolik şekilde temsil etmekle görevlendirilirken, Bakanlar Kurulu da yürütme işlerinin politik sorumluluğunu taşıyan kısım olmuştur.

Ancak 1961 Anayasası'nda yürütmenin asıl ayırt edici özellikleri, önceki dönemdeki yekparelik ve merkeziyetçiliğin yumuşaması durumudur. Yeni düzende yerel yönetimler ve yerinden yönetim usullerine dair ilkeler anayasal güvenceye kavuşmaktadır. Bunun dışında anayasa, yürütmenin yekpareliğini demokratik yönde yumuşatmak adına özerk kuruluşları detaylı biçimde sıralar. 1971'de önemli değişiklikler geçirecek olsa da yeni anayasa, TRT ve üniversitelerin yönetimlerinin özerk olacağını öngörerek özgür bir kamuoyunun varlığı adına önemli bir yenilik getirmiştir. Anılan sahalardaki özerklik kısa bir süre içinde aşınırken, 1961 Anayasası ile gündeme gelen ve koşulları ağırlaşarak süreklilik kazanan diğer bir kurumsal düzenleme *Millî Güvenlik Kurulu* olmuştur. Silahlı Kuvvetler'in yürütme organı üzerindeki etkisini kurumsallaştıran ve anayasal bir güvence sağlayan bu tercih, diğer özerk kurumlara nazaran demokratik devlet ilkesinde yol açtığı tahribatla dikkat çeker.

Kuvvetler ayrılığının yaşama geçirilmesi adına kritik konumdaki bir erk de yargıdır. Özellikle DP yönetiminin yargı organları üzerindeki tasarrufları, yeni dönemde olumsuz bir deneyim olarak göz önüne alınmış ve uygulamada geçerliliğe sahip bir yürütme-yargı ayrılığı adına adımlar atılmıştır. Bu noktadaki öncelikli uygulama yargı bağımsızlığı ve yargıç güvencelerinin sağlanmasıdır. Yargıçların bütün özlük işlerine bakmakla yetkili bir Yüksek Hâkimler Kurulu'nun oluşturulması, anılan amaca ulaşmadaki en önemli

düzenlemedir. Diğer yandan yeni anayasal düzenin kritik boyutu, siyasal karar organlarının yargıya etkilerinin önlenmesine ek olarak, yargının bu organları denetlemesine atfedilen önemdir. Bu noktada karşımıza 1961 Anayasası ile kurulmuş olan Anayasa Mahkemesi çıkacaktır.

Anayasa Mahkemesi, anayasanın altmışlı yıllar için temel siyasal özne olduğu varsayımı açısından kritik bir konumdadır. Keza anılan öznenin edilgin değil etkin bir konumda olmasındaki en önemli kurumsal düzenleme, bizzat mahkemenin kendisidir. Siyasal tartışmanın ve kutuplaşmanın anayasa etrafında cereyan ettiği ortamda Anayasa Mahkemesi, 1961'de kabul edilen metnin güncel gelişmelere doğrudan tesir edebilmesinin öncelikli mekanizması olabilmiştir.

Esas itibarıyla mahkemenin kurulması ve misyonu, yürütme ve yargı ile meclisteki iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkilerden bağımsız değildir. Anayasa metni, özellikle çoğunluk iradesinin azınlığı ezmesini engellemeye dönük bir hassasiyet içerirken; buna riayet edilmesini sağlayacak olan da mahkemedir. Diğer yandan, siyasal iktidarı denetleme ve onun kararlarını Anayasa çerçevesinde dengeleme misyonu, Anayasa Mahkemesi'ni "...siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları" olarak tanımlanan siyasal partiler ile eşdeğer bir öneme sahip kılmıştır.

Bu önemin ortaya çıkışı, kanunların anayasaya aykırılığı iddiasıyla dava açma hakkına sahip olan kurumların, 1961 Anayasası'nda oldukça geniş tutulmasıyla da ilgilidir. Anayasa Mahkemesi'ne iptal davası açma konusunda yetkili kılınanların listesi, Cumhurbaşkanı, son milletvekili genel seçimlerinde muteber oyların en az yüzde onunu alan veya TBMM içerisinde temsilcisi bulunan partiler veya bunların meclis grupları, yasama meclisi üyelerinin altıda biri ve kendi varlık ve görevlerini ilgilendiren konularda Hâkimler Yüksek Kurulu, Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay ve üniversiteleri kapsayan bir uzunluktadır. Ancak listedeki en kritik kısım, başvuru hakkının meclisteki tüm partilere verilmesidir. Bu yolla başta TİP olmak üzere dönemin muhalefetteki siyasî partileri, gerek siyasal karar alma mekanizmasına etki etmiş, gerekse kamuoyunda önemli bir yankı uyandırabilmiştir.

Bilindiği üzere TİP, 1965 Genel Seçimleri'nde aldığı yaklaşık % 3 oy ile 15 sandalye kazanmıştır. Bu bakımdan AP'nin ezici bir sandalye üstünlüğü ile iktidarı aldığı zaman diliminde, Türkiye solu da cüzi sayıda temsilciyle parlamentoda temsil olanağına kavuşmuştur. Üstelik bu deneyim, bu denli küçük bir parti grubunun sergilediği muhalefet performansı ile bugün dahi anımsanmaktadır. Kuşkusuz ki, aralarında Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Çetin Altan ve Sadun Aren gibi önemli isimlerin bulunduğu parti grubunun özellikle hitabet gücünün, niceliksel dezavantajı ortadan kaldırdığı düşünülebilir. Diğer yandan, TİP'in etkin bir muhalefet örneği sergilemesinde ve ya-

sama faaliyetlerine etki etmesinde önemli diğer unsur da Anayasa Mahkemesi'ne yaptığı başvurular olmuştur.

Esasında Anayasa Mahkemesi, 25 Nisan 1962 tarihinde faaliyete geçtiğinde, kendi tarihi adına istisnai bir sürece tanıklık eder. Anayasada yer alan geçici maddelerden biri, Anayasa Mahkemesi'nin göreve başlamasının ardından altı ay içinde herhangi bir Kanun hakkında iptal davası açılabileceğini öngörmektedir ve meclisteki siyasal partiler de bu konuda oldukça yoğun girişimde bulunurlar. Ancak dönemi istisnai kılan, anılan zaman diliminde en çok iptal davası açan aktörün toplam 75 kez ile AP olmasıdır. Seçimlerin gerçekleştirilmesinin ardından kurulan koalisyon hükümetlerinin dışında kalan AP, ilk ve son kez Anayasa Mahkemesi'ne bu denli çok başvuracaktır. Öyle ki, 1965 sonrasında tek başına iktidara gelmesiyle birlikte süreç tersine dönecek, iptal başvurularında daha çok TİP ve CHP'nin imzaları gözlenecektir. Dolayısıyla *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi* başlığıyla 1962-1977 yılları arasında Anayasa Mahkemesi'nin konumunu titiz biçimde ele alan Artun Ünsal'ın mahkemeye dair betimlemesi, bu noktada anlam kazanır. Ona göre Anayasa Mahkemesi çoğunluk baskısına karşı bir sığınak ve azınlıkta bulunan veya parlamentoda yeterince temsil edilmeyen sol görüşlü siyasal örgütlerin meclis çoğunluğuna karşı son bir savunma hattı niteliği taşımaktadır. Bu durum AP'nin muhalefette olduğu kısa zaman diliminde dahi gözlenebilirken, mahkemeyle ilişkilerin seçim sonuçlarının genel seyri itibarıyla sol ile özdeşleştirilmesine de olanak verir. Mahkemenin ilk on beş yıllık faaliyetleri ele alındığında gerçekten de AP, 75'i 1962-63 döneminde olmak üzere toplam 82 iptal davası açmıştır. Bu rakam CHP için 53'tür. TİP ise, yapılan anayasa değişiklikleri nedeniyle sadece 1971 yılına kadar dava açma olanağına sahip olmuş, ancak 50 başvuru ile daha yoğun bir ortalama tutturmuştur. Bu başvurulardan 15'inde mahkeme iptal yönünde karar vermiş, özellikle DP mensuplarının siyasal haklarının iadesini içeren Anayasa değişikliğinin TİP'in başvurusu ile iptali, 15 kişilik parti grubunun yasama sürecini etkileyebilmesinin en önemli örneklerinden olmuştur.

İktidar partilerinin Anayasa Mahkemesi'ne dair eleştirilerinin temelini de işte tam olarak bu etki oluşturmaktadır. Ülke demokratik kültürünün o ana değin tanık olmadığı bir biçimde çoğunluk iradesini engelleyebilmesi, bizatihi anti-demokratik bir uygulama olarak değerlendirilip kodlanacaktır. Genel olarak anayasa mahkemelerinin yasama sürecine etkilerine dair eleştiriler, evrensel bir boyut taşımaktadır. Mark Tushnet *Taking Constitution Away from The Courts* (*Anayasayı Mahkemelerden Uzak Tutun*) çağrısını kitabına isim olarak seçerken, Jeremy Waldron ABD örneğini yargısal denetim organının adeta bir son karar verici konumunda bulunduğu ve yargıyı yasama ve yürütmeden üstünmüş gibi bir konuma yerleştirdiği yönünde eleşti-

rir. Bu noktada özellikle Türk sağının ya da DP-AP çizgisinin hoşnutsuzluğu sürpriz değildir. İlgi çekici olan ise bu hoşnutsuzluğun dile getirilme biçimleri ve bu konuda anayasa ve mahkemenin bir siyasal hasım konumuna getirilişidir.

Yeni anayasaya 1950-1960 yıllarının antitezi olma misyonu yüklendiğinde, Anayasa Mahkemesi gibi örnekler de benzer biçimde ve terminoloji ile eleştirilere konu olmaktadır. Örneğin Celal Bayar, kendi iktidarlarına dönük diktatörlük eleştirisini tersine çevirerek Anayasa Mahkemesi'ne yöneltir. Bayar mahkemeyle ilgili olarak, "Eğer parlamento çoğunluğunun diktatör olabileceğinden korkuyorsak, birkaç kişinin diktatör olamayacağına nasıl güvenebiliriz?" yorumunda bulunurken, mahkemenin konumunu nispeten nesnel bir üslupla tartışır. Geleneğin diğer temsilcilerinde ise üslup, içinde bulunulan siyasal koşullara bağlı olarak sertleşebilecektir. Örneğin Süleyman Demirel, TBMM'nin iki meclisten müteşekkil olmasına rağmen mahkemenin de bir üçüncü meclis gibi hareket ettiğini ifade ederken, bazı durumlarda yediye karşı sekiz oyla karar veren mahkemenin meclisteki 450 kişinin oyunu görmezden geldiğini iddia etmektedir.

Anayasa Mahkemesi'ne dair tartışmaların önemli bir boyutu da anayasa değişikliklerinin mahkeme tarafından nasıl değerlendirileceği konusudur. Anayasa Mahkemesi aldığı kararlarda anayasa değişikliklerini biçim bakımından incelenmekle yetinmemiş, doğrudan ve dolaylı yollarla esasa ilişkin inceleme de yapmıştır. Kuşkusuz bu, parlamentonun tali kurucu iktidar niteliği ile uyumsuzluk arz eder. Üstelik 12 Mart sonrasında çıkarılan 1974 tarih 1803 sayılı *Af Kanunu*'nun kapsamının mahkeme kararıyla genişlemesi, tartışmaları *terör* ve devlet güvenliği gibi alanlara yaymıştır. Dolayısıyla mahkeme, yalnız *millî irade*ye rağmen karar vermekle değil, devleti terörle mücadele konusunda zafiyete düşürmekle de itham edilmiştir. İçinde bulunulan istikrarsızlığın kökenine de bir yandan devletin *icra* organını etkisiz kılan anayasa, diğer yandan da parlamentoyu talileştiren mahkeme konumuna yerleştirilecektir.

Yetmişli yılların sonunda sağın farklı kesimlerinde *Yeni Anayasa Arayışları* gündeme geldiğinde, Anayasa Mahkemesi de eleştirilerden nasibini alır. *Tercüman* gazetesi tarafından gerçekleştirilen etkinliklerde Mukbil Özyörük "Anayasa bir kuvvetler ayrımı değil, en başında yargı bulunan bir kuvvetler hiyerarşisi tesis etmiştir," derken kuşkusuz ki, Anayasa Mahkemesi'ne işaret etmektedir. Benzer biçimde, eski DP'li bakanlardan Celal Yardımcı da Anayasa Mahkemesi'nin yasama organına ortak edilmesinden ve hatta onun üzerine çıkarılmasından yakınmakta ve anayasanın toptan değişmesini talep etmektedir. Yardımcı'nın talebinin gerçekleşmesi çok uzun sürmeyecektir.

Kuşkusuz ki, 1961 Anayasası içerik ve işleyiş bakımından kusursuz de-

ğildir; zaten kusursuz olması siyasetin ve hukukun doğasına da aykırı olurdu. Dolayısıyla 1961 Anayasası, zaman zaman eleştirilerin konusu olmuş ve olumsuz boyutları ile ele alınmıştır. Yarattığı olumsuzlukların başında ise, hazırlanış sürecinde çoğunluk prensibi ile çoğunluk istibdadı arasındaki ayrıma yeterince özen gösterilmemesi gelmektedir. Taha Parla'nın *Türkiye'nin Siyasal Rejimi*'nde vurguladığı üzere, 1950-1960 arasında görev yapan hükümetler, temsili demokrasinin ana dayanağı olan çoğunluk ilkesini, bu ilkenin tamamlayıcısı olan azınlık haklarının korunması ilkesini bozarak gölgelemiştir. Ancak bu vaka, yeni dönemde yersiz bir biçimde genellenmiş, sorumluluk belli bir siyasal iktidar yerine çoğunluk ilkesinin kendisinde bulunmuştur. Dolayısıyla Parla, yapılan yanlış genelleme ve nedensellik atfının parlamenter üstünlüğü zayıflattığı fikrindedir. İktidar partileri tarafından anayasanın ötekileştirilmesinde ise bizatihi bu zayıflığın göstergelerine yoğunlaşılacaktır.

Burada özellikle AP'nin tek başına ya da koalisyon ortağı olarak yer aldığı hükümetler, paradoksal olarak anayasanın, anayasayı benimsememiş partilerce uygulanması durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu yönde görüş bildiren Mümtaz Soysal, diğer yandan aynı partinin anayasaya bir *günah keçisi* işlevi atfettiğinden de söz eder. 15 Şubat 1977'de *Milliyet* gazetesinde yer alan yazısında AP'lilerin, işlerin yolunda gitmediği süreçlerde sürekli olarak anayasaya işaret ettiklerini savunur. Partililere göre anayasa, hükümetin üzerine Danıştay ve meclisin üzerine Anayasa Mahkemesi'ni çıkartmış ve bu yolla yürütmeyi zayıflatmıştır. Soysal ise burada söz konusu olanın, arkalarındaki çoğunluğa dayanarak ülkeyi istedikleri gibi yönetmeyenlerin serzenişleri olduğunu ifade eder.

Anayasaya dönük siyasî eleştiriler, 1961 ile değişen egemenlik anlayışının beraberinde bir tahribat yarattığına odaklanır. Egemenliğin yetkili organ(lar) tarafından kullanılması, DP geleneği tarafından anayasanın yürürlükte kaldığı zaman dilimi boyunca kabullenilmez. Örneğin Celal Bayar, 1924 Anayasası'nı *Atatürk Anayasası* olarak nitelerken, bunun ordu ve aydınları devletin ortaklığından çıkardığını ve kanun yapma ve yürütme yetkisini TBMM'ye verdiğini ifade etmektedir. Burada geçerli olan mantık da en doğru tefekkürün, halk tefekkürü kaynağından geleceği düşüncesidir. AP'nin 1968 tarihli programı da bu anlayışın izlerini barındırır. "Millî iradenin hakiki temsilcilerinin toplandığı, millî hâkimiyetin tecelli ettiği Parlamentoyu âmme idaresinin temel müessesesi" olarak gören anlayışta, devlet hayatına hükümetin üzerinde hiçbir kuvvetin müdahale edemeyeceği savunulmaktadır.

Oysa 1924'te itibar edilmediği söylenen *müesseseler* altmışların ikinci yarısında, devlet müdahalesinden bağımsız oluşları nedeniyle yerilecektir. Bir yandan yasama ve yürütmenin yargısal denetimi, diğer yandan idarî yapıda

yürütme organından bağımsız kılınmış mekanizmaların varlığı, (D)evlet'e atfedilen anlam ve önemle uyum göstermemektedir. Yetmişli yılların başında Süleyman Demirel'in partisi adına sunduğu vaatlerin odağında "Kudretli ve müessir, organize olmuş, çabuk ve ucuz işleyen bir Devlet" yer almaktadır. Kuşkusuz, anılan hedef, anayasanın yürütme organına dair içeriğinin ciddi biçimde dönüşümünü gerektirmektedir. Bu yöndeki değişiklikler, Demirel tarafından olmasa da, 12 Mart sonrasında Nihat Erim başbakanlığında gerçekleştirilecek, izlenen yöntem de Bayar'dan Demirel'e uzanan hat ile uyum arz edecektir. Demirel tarafından suç işlemek ve suçluyu himaye etmekle itham edilen üniversite gibi özerk kuruluşlar, Nihat Erim'in söyleminde "dükalık" olarak adlandırılarak benzer biçimde günah keçisi sayılmaya devam edecektir.

Kuşkusuz ki, basit ve çoğunlukçu bir demokrasi tasarlamış olan 1924 Anayasası'ndan çok odaklı bir demokrasi hedefindeki 1961 Anayasası'na geçiş ve yeni düzene uyum kolay değildir. Üstelik anayasanın yapım sürecinde DP çizgisinin dışlanması, yeni anayasanın benimsenmesini daha da güçleştirmiştir. Ancak anayasa ile olan bu mesafe, anayasaya atfedilen eleştirilerle her zaman uyumlu olmamış, zaman zaman *insaf* ölçüsünü güçleştiren yorumlara, DP çizgisini de aşan bir çeşitlilikle tanık olunmuştur. Örneğin Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun aktardığı üzere, Anayasayı hazırlayanların yürütme organına bakışlarında ileri dönük olarak Türk devletini zayıflatacak, güçsüz ve parçalanacak hâle getirecek hesaplarının belirleyici olduğu yönünde iddialara rastlanabilmektedir. Yürütme tartışmasının bu denli komplo içermeyen başka örnekleri ise, yaptıkları kıyaslamalarla dikkat çekmektedir. *Yeniden Millî Mücadele* dergisinin anayasayı konu edinen 79. sayısının başyazısında, 1961 Anayasası'nın yürütme organını "...bir mahalle muhtarlığı gücüne indirdiği" eleştirisi getirilir. İlk bakışta, anılan derginin üslup ve perspektifi çerçevesinde dikkate alınmayabilecek olan bu gibi yorumlar, 1980 sonrasını şekillendiren felsefenin köşe taşlarını oluşturması bakımından manidardır. Keza Kenan Evren, yeni anayasayı tanıtma doğrultusunda gerçekleştirdiği mitinglerde 1961 Anayasası'nı "...devletin ve günlük hayatın bütün yükünü sırtında taşıyan yürütmenin, arz ettiği bütün ehemmiyete rağmen, arka plana itilmiş ve işlemez hâle gelmesi" konusundaki zafiyeti nedeniyle eleştirirken, mealen *Yeniden Millî Mücadele*'nin oldukça yakınına yerleşmektedir.

Yürütmenin nispi güçsüzlüğünden bağımsız olarak, devlet otoritesinin ciddi anlamda boşluğa düştüğü durumlara ise Tanör dikkat çekmektedir. Ona göre anayasa, normal işleyişli bir sistemi varsaymakta, bunalımları ve olağanüstü koşulları yeterince hesaba katmamaktadır. İstikrarsız çoğunluklar yüzünden hükümetlerin kurulamaması ya da istifası gibi durumlarda doğacak kilitlenmeyi çözecek anahtarlar sınırlı olduğu gibi seçimlerin yenilenmesi kararı da oldukça güç şartlar altında alınabilmektedir. Diğer yandan,

1961 Anayasası'nın yürürlükte kaldığı zaman dilimi *istikrarsızlık*, *kutuplaşma* ve *sivilleşememe* olguları üzerinden betimlendiğinde, bahsedilen sınırlılıklar yaşamsal bir hal almıştır.

Anayasayı, çoğunluk ilkesi ve dolayısıyla *millî irade* vurgusu dolayısıyla tartışma konusu eden eleştirilerden bir diğeri de uygulamada bürokrasiyi yerleştirdiği konum nedeniyledir. 1961 Anayasası'nın geneli merkez ile çevre, Batıcı-laik ile Doğucu-İslâmcı, elit ile avam ve hatta vatandaş ile halk arasında kurulan dikotomilerde ilkinin bir hamlesi/tepkisi olarak da yorumlanmaktadır. 1924 Anayasası ile kıyasladığında 1961 Anayasası'nda halkoyu ile seçilen parlamento gerçekten güç kaybederken, bürokrasi güçlendirilmektedir. Burada *Millî Güvenlik Kurulu* ordunun; Anayasa Mahkemesi, Üniversite, TRT, DPT ve Senato'nun atamayla üye belirlemesi ise aydınların devlete ortak olmasının mekanizmaları olarak sunulmakta ve Celal Bayar tarafından *aydın tekeli*, *aydın çemberi*, *aydın oligarşisi* gibi ifadelerle yorumlanmaktadır. Ancak bu tipteki yorumların dikkat çekici boyutu, *aydının milletten* bütünüyle uzak ve ayrı bir kategoriye yerleştirilmesidir. Dolayısıyla içinde bulunulan siyasal kriz karşısında çözüm, aydın yerine milletin iradesinin hâkim olmasında görülür. Bu görüş, Süleyman Demirel tarafından bir anayasal esas olarak da vurgulanır: "Türkiye, devlete otorite getiren ve milleti mutlak manada söz sahibi yapan, gerektiğinde kararlarına itiraz kabil olmayan bir hakem yapan bir anayasaya muhtaçtır."

Sonuç Yerine

Gara dağlar gar altında galanda, ben gülmezem dil bilmezem
Şavata'dan Hakkariye yol bilmezem, gurban olam çaresi ne hoyyy Baboooovvv?
Bebek yaniir, bebek hasde, bebek ataş içinde; biz fakire, biz hakiro
Dohtor, ilaç, çarşı, bazar tam takiro; gurban olam, bu ne iştir, hoyyy Babooovvv?
Çonçiğ ağlir, çonçiğ öliir, geçüt vermiy Zap Suyi; parasizo, çaresizo
Biz halsizo, biz dilsizo, şeher uzah yolsizo; be ne haldir, bu ne işdir hoyyy Babooovvv?
Gara dağda gar altında ufah ufah mezerler; yeddi ceset Zap Suyinde yetim yetim yüzerler
Hökümata arzeylesem azarlar; ben ketumo, ben yetimo, ben ne biçim vatandaşım hoooy Babov?
Bu dağlardan Angaraya ses getmiir; biz getmeğe guvvatımız heç yetmiir
Malımız yoh, yolumuz yoh; dağ başında unutulmuş, galmışıh; hökümata ses verecek dilimiz yoh

Ganadımız, golumuz yoh; bu ne biçim melmekettir, hooyy Babooovvv?
Yerin yurdun adresini bilmirem,
Angarada Anayasso!..
Ellerinden öpiy Hasso
Yap bize de iltimasso.
Bu işin mümküni yoh mi hooyyy!.. Baboooovvvv?

Bu dizeler Şemsi Belli'nin 1968 yılında kamuoyunda oldukça ses getiren ve sonradan hem bir tiyatro oyunu olarak sahnelenen, hem de Selda Bağcan tarafından bestelenen *Anayasso* şiirine ait. Hakkâri'nin bir köyünde yurttaşların yaşamla mücadelesine ve çektikleri sıkıntılara yer veren şiir, içeriği itibarıyla çözümü anayasada araması ve ona seslenmesi ile dikkat çekmekte. Bu dikkat çekişin, anılan zaman diliminde ülke siyasî gündeminin temel siyasal öznesinin anayasa olmasıyla alakalı olduğu ise aşikâr. Ülkenin içinde bulunduğu koşullarda sorunların da, çözümlerin de anayasa üzerinden ifade edilişi, Belli'nin çareyi anayasada aradığı bu ironiyi karşımıza çıkarıyor. Ancak bu, aynı zamanda tüm anayasalar için geçerli bir hakikati de örtük olarak sunuyor. Anayasaların nihayetinde bir üstyapı öğesi oluşu çerçevesinde, altyapıyı ne ölçüde etkileyebileceği sorusuna *Anayasso*'nun içeriğindeki çaresizlikle yanıt veriliyor.

Belli'nin şiiri, bir yönüyle, Mümtaz Soysal'ın 1961 Anayasası'na atfettiği bir özelliği de örneklemekte. Soysal'a göre Türk toplumu, bütün sorunların yeni bir anayasada çözümleneceğine inanmakta ve bütün sorularının cevabını da anayasada görme talebinde. Fakat soruların kapsam ve derinliği, tüm tartışma ve mücadelenin yüzeyde kalmasına yol açıyor. Bu bakımdan anayasa, yüzeydeki en somut varlık oluşuyla dönem siyasal hayatının temel öznesi konumuna yerleşebiliyor.

Bu özne konumu, Türk siyasetinin özellikle sağ ve sol şeklinde kutuplaştığı bir zaman dilimine ait oluşuyla da dikkat çekmekte. Özellikle siyasal alanının anlamı parlamento ve diğer kurumlardan ziyade sokağa doğru yayılırken, ayrımın parlamentodaki yansımasını orijinal bir hâle getiriyor. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nde vurgulandığı üzere, altmışların önemli bölümünde siyasal mücadeleler, klasik sağ-sol ayrışmasından çok, anayasadan yana olan güçlerle, anayasaya karşıt güçler arasındaki çelişkilerle şekilleniyor. Bu ise, kutuplaşmış partileri ve tutumlarını ikincilleştirirken anayasayı kaçınılmaz olarak sürecin merkezine getiriyor.

1961 Anayasası, esasında kendisine gerek olumlu, gerekse olumsuz bir perspektiften yaklaşanların her biri için araçsal bir niteliği haiz. Bu, Osmanlı-Türk tarihinin ilk anayasasından beri söz konusu olan bir karakteristik. Diğer yandan, 1961 Anayasası'nın hazırlanış süreci ve olumlu-olumsuz yön-

de kaldığı tesir, metnin nesnel anlamlandırılmasını aşan bir değerlendirmeyi geçerli kılıyor. Anayasa eş zamanlı olarak *darbe, devrim, demokrasi, diktatörlük, sermaye sınıfı, emekçi sınıflar, kapitalizm, sosyal adalet, istibdat* ve *özgürlük* gibi nice kavramın yatağını oluşturabiliyor. Dolayısıyla kendisine her seferinde belli bir değer yargısıyla yaklaşılıyor.

Benzer bir durum 1961 Anayasası'nın kendi başına değil, 1982 Anayasası'yla karşılaştırmalı biçimde yorumlanmasında da gözleniyor. 1961 Anayasası gerek hazırlanış süreci, gerekse içeriğindeki tüm kusur ve sıkıntılara karşın, 1982 ile kıyaslandığında bambaşka bir toplum ve siyaset tasavvuruna olanak tanıyor. Yavuz Sabuncu'nun işaret ettiği üzere, meşrutiyet anayasacılığından bugüne 100 yılı aşan bir süre boyunca anayasal gelişmeler Türkiye'de siyasal iktidarların sınırlanması, özgürlük ve demokrasinin korunması fikrine dayanırken, ilk kez 1980 ile birlikte otoritenin ve devletin güçlendirilmesi amacına dönülüyor. Dolayısıyla, bugünden bakıldığında 1961 Anayasası'nın sınıfsal yanı olmayan bir aydın ve bürokrat hareketi olarak, hâkim sınıflar içinde kadro değişikliğini hedefleyen, tepeden inme ve anti-demokratik bir askerî müdahalenin sonucu ortaya çıktığı sıkça unutulabiliyor.

Diğer yandan 1961 Anayasası, odakta olmasa da siyasal bir özne olarak yaşamaya devam ediyor. Taha Parla'nın *Türkiye'de Anayasalar* kitabında ifade ettiği gibi 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'nın hayaletiyle boğuşmaya devam ederken, günümüzdeki siyasî tartışmalar da aynı hayaletle uğraşıyor. Günümüz Türkiye'sinde millî irade, istikrar, büyüme ve demokrasi adına gerekliliği dile getirilen başkanlık sistemi, temelde sağın 1961'in öngördüğü yürütme organı ve devlet yapısı ile olan kan davasının güncel versiyonu niteliğini taşıyor.

Altmışlı Yılların Siyasal Partileri

SELÇUK KOCA

Erken Cumhuriyet döneminin neredeyse tamamında CHP'den başka bir siyasal parti olmadığından demokratik bir seçim sisteminin ve siyasal partilere münhasır bir kanunun eksikliği çok da hissedilmiyordu. Üstelik Terakkiperver Cumhuriyet ve Serbest Cumhuriyet fırkaları hiçbir genel seçime iştirak etmeden kapatılmış, feshedilmişlerdi. Ancak bu durum 1946 yılında ciddi bir sorun teşkil etmeye başladı. 1946 seçimleri, Cumhuriyet tarihinin birden fazla partinin iştirak ettiği ilk genel seçimleri olacaktı.

1946 seçimlerinde, seçim sistemi değiştirilerek tek dereceli çoğunluk sistemi kabul edilse de, oyların uluorta kullanılıp devlet görevlilerince kapalı kapılar ardında sayılması seçimlerin kimi çevrelerce *hileli seçimler* olarak anılmasına yol açmıştır. CHP ve DP arasındaki mücadele, seçim sistemiyle ilgili tartışmalara da yansımış, DP muhalefette olduğu 1946-1950 yılları arasında nisbî temsil sistemini savunmuş, iktidardaki CHP ise büyük partinin işine yarayan –yani kendi çıkarına olan– çoğunluk sistemini uygulamaya devam etmiştir. 1950-1960 yılları arasında ise roller değişmiş, muhalefetteki CHP nisbî temsil sistemine geçilmesini isterken, iktidardaki DP çoğunluk sistemi uygulamasını sürdürmüştür.

Seçim sistemi tartışmalarına 1957 seçimleri öncesi partiler arası işbirliği tartışmaları da eklenmiştir. Söz konusu seçimlerden önce CHP, Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ve HP seçimde işbirliği konusunda anlaşmışlardı. Bu işbirliği, üç partinin oy oranının toplam oyların yüzde ellisini geçmesi halinde iktidar değişikliği ihtimalini ortaya çıkarmıştı. İktidarının devamına yönelik tehlikeyi fark eden DP, Meclis'te bir kanun değişikliği yaparak

bu üç parti arasındaki ittifakı, yani partilerin seçimlerde ortak liste çıkarmalarını, seçim çevrelerini aralarında bölüşmelerini ve birbirlerinin listesinden aday göstermelerini engelledi. Eğer bu ittifak gerçekleşseydi, üç partinin 1957 genel seçimlerinde aldıkları toplam oy oranı % 51,4'le çoğunluğu sağladığından DP iktidarı sona erebilecekti. Partiler arası ittifakı yasaklayan kanun, demokrasi anlayışına ve temsilde adalet ilkesine aykırı olmasına rağmen iktidarın kararıyla seçimlerin hemen öncesinde Meclis'te kabul edilip yasalaşmıştır. Bu örnekte de görüldüğü gibi, parti disiplininin *disiplin* olmaktan öte *sadakate* dönüştüğü Türkiye gibi ülkelerde, iktidardaki parti, iktidarını devam ettirebilmek için yasama organındaki çoğunluğunu da kullanarak kendi lehine olan seçim sistemi değişikliklerini Meclis'ten kolaylıkla geçirebilmektedir. Bununla ilgili birçok örneğe, sadece 1946-1950 yılları arası CHP'sinde ya da 1950-1960 arası DP'sinde değil, ne yazık ki, siyasî hayatımızın her döneminde rastlayabilmekteyiz. 1960 öncesi dönemde siyasal partiler hakkında düzenleyici bir kanunun eksikliği ise özellikle, partilerin kolaylıkla kapatılabilmesine yol açmıştır. Nitekim Şefik Hüsnü Değmer'in kurduğu TSEKP, Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun kurduğu TSP gibi partiler bu eksikliğin kurbanı olmuşlardır. 1950-1960 yılları arasında CHP ve DP'den sonra üçüncü büyük parti olan MP de –ki 1948 yılında DP'den koparak kurulmuş bir partidir–, "...dinî esasa dayanan ve gayesini saklayan bir cemiyet" olduğu gerekçesiyle 27 Ocak 1954 tarihinde Ankara 3. Sulh Ceza Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. İşte bu şartlar altında 27 Mayıs Darbesi'ne gidilmiş, sistemdeki bu boşluklar 1961 Anayasası ile birlikte doldurulmaya çalışılmıştır.

Siyasî Partilere İlişkin Düzenlemeler

1924 Anayasası döneminde, dernek kurma hakkı anayasal bir hak olarak düzenlenmiş ancak siyasî partiler konusunda herhangi bir yasal düzenleme yapılmamıştı. Türkiye'de siyasî partiler, ilk defa 1961 Anayasası ile anayasal bir statüye kavuşmuşlardır. Anayasanın 56. maddesi, siyasî partilerin izin almaksızın kurulup, serbestçe faaliyette bulunacaklarını, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsuru olduklarını ve vatandaşların siyasî partilere girme ve çıkma haklarını düzenlemiştir. 57. maddede ise siyasî partilerin denetimi ve kapatma sebeplerine yer verilmiştir. Kapatma sebepleri madde 57/1'de, "Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uyma-

yan partiler temelli kapatılır" şeklinde ifade edilmiş, ilaveten Anayasanın 19. maddesinde dinin ve dinî duyguların istismar edilmesi parti kapatma sebepleri arasında gösterilmiştir. Dinin ve dinî duyguların istismar edilmesinin parti kapatma gerekçesi olarak gösterilmesinde --darbenin gerekçelerinden biri olan– DP'nin dinî alanda izlediği politikaların etkisi olduğu söylenebilir. DP, özellikle 1957 sonrası yaşanan süreçte kötü giden ekonomiyle birlikte dinî popülizmi ön plana çıkarmıştı.

1961 Anayasası'nın kabulü ile kurulan Anayasa Mahkemesi, siyasî partilerin kapatma davaları konusunda yetkili merci olmuştur. Öncesindeki yasal düzenlemeler, farklı kurumlara siyasî partileri kapatma yetkisi vermekteydi. Örneğin *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* Bakanlar Kurulu Kararı ile kapatılmıştır. 1945-1960 yılları arasına bakıldığında ise partilerin genellikle Sulh Ceza Mahkemeleri tarafından kapatıldığı görülmektedir. 13 Temmuz 1965 tarihli *648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu*, 1961 Anayasası'nın siyasî partilerle ilgili hükümlerini ayrıntılı olarak düzenlemiş, anayasada öngörülen parti yasaklarını ise genişletmiştir. 1960'tan 1971 yılı sonuna kadar beş parti Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. *Türkiye İşçi Çiftçi Partisi* (TİÇP) 22 Eylül 1966'da, *İşçi-Çiftçi Partisi* (İ-ÇP) 15 Eylül 1968'de; *Türkiye İleri Ülkü Partisi* (TİÜP) 24 Haziran 1971'de; *Millî Nizam Partisi* (MNP) 20 Mayıs 1971'de; *TİP* ise 20 Temmuz 1971 tarihinde kapatılmışlardır.

Seçim Sistemi

Cumhuriyet döneminde uzunca bir süre seçim kanunu yapılmamıştır. 1923 seçimleri ile Cumhuriyet'in ilânından sonra yapılan 1927, 1931, 1935 ve 1939 seçimleri, üzerinde bazı değişikliklere gidilerek Osmanlı döneminde çıkarılan 2 Ağustos 1908 (4 Recep 1326) tarihli *İntihap-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı'na* (Mebus Seçimi Geçici Kanunu) göre yapılmıştı. Bu Kanun, iki dereceli bir çoğunluk sistemini benimsemekte ve her elli bin nüfusun bir mebus seçmesini öngörmekteydi. Cumhuriyet döneminde çıkarılan ilk seçim kanunu ise 14 Aralık 1942 tarih ve 4320 sayılı *Mebus Seçim Kanunu*'dur. Bu kanuna göre, iller birer seçim çevresi olarak değerlendirilecek, her kırk bin nüfus bir milletvekili seçecek böylece nüfus arttıkça milletvekili sayısı da artacak, seçimler iki dereceli çoğunluk esasına göre yapılacaktır. 1943 seçimleri bu kanuna göre yapılmıştır.

1946 seçimleri, 4320 sayılı Kanun'u yürürlükten kaldıran 5 Haziran 1946 tarih ve 4918 sayılı *Milletvekilleri Seçimi Kanunu*'na göre yapılmıştır. Bu Kanun'la, tek dereceli seçim sistemine geçilmiş, böylece ikinci seçmen uygula-

masına son verilerek milletvekillerinin doğrudan vatandaşlar tarafından seçilmesi benimsenmiştir. Ayrıca mülga seçim kanunundaki her kırk bin nüfusun bir milletvekili seçeceği düzenlemesi muhafaza edilmiş, liste usulü çoğunluk sistemi kabul edilmiş, seçmenlerin oylarını kapalı zarf ile sandığa atmaları ve adayların oy sayımında gözlemci bulundurabilecekleri düzenlenmiştir. 1946 seçimleri idarenin denetiminde gerçekleştirilen son seçimler olurken sonraki seçimler yargının denetiminde gerçekleştirilmiştir.

1950, 1954 ve 1957 seçimleri ise 16 Şubat 1950 tarih ve 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu'na göre yapılmıştır. 5545 sayılı Kanun'un en önemli özelliği, 1. maddesinde gizli oy açık sayım ilkesine yer verilmiş olmasıdır. Yüksek Seçim Kurulları oluşturulması da ilk olarak bu Kanun'la öngörülmüştür. Seçimler yargı denetiminde yapılacak, seçim güvenliğinin sağlanması için uyuşmazlıklar mahkeme yoluyla çözülecektir. Bu Kanun'un kabul edilmesinde, DP'nin 1946-1950 yılları arasındaki muhalefetinin etkisi büyüktür. Bu Kanun da önceki düzenlemeye paralel olarak her kırk bin nüfusun bir milletvekili seçmesini ve liste usulü çoğunluk sistemini benimsemiştir. Nüfus artışı doğrultusunda milletvekili sayısı da artmış, 1950'de 487 olan milletvekili sayısı 1954'te 542'ye, 1957'de ise 610'a yükselmiştir.

5545 sayılı Kanun düzenlemesi doğrultusunda 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde listeli adi çoğunluk sistemi uygulanmıştır. Bu uygulamada bir seçim çevresinde birden çok milletvekili seçilmekte ve siyasî partiler, seçilecek milletvekili sayısı kadar aday belirleyerek listelerini oluşturmaktadır. Bir seçim çevresinde en çok oyu alan parti o çevreden çıkan milletvekilliklerinin tümünü kazanmakta, diğer partiler milletvekili çıkaramamaktadır. Bu sistemin sonucunda, DP aldığı oy oranının çok üstünde Meclis'te temsil imkânı bulmuştur. DP, 1950 seçimlerinde % 53,35 oranında oy alırken Meclis'te % 83,57 ile, 1954'te % 56,61 oy oranına rağmen Meclis'te % 92 ile, 1957 seçimlerinde ise % 47,70 oy oranına karşılık Meclis'te % 69,50 ile temsil edilmiştir. Listeli çoğunluk sistemi, temsilde adaleti bir kenara bırakıp yönetimde istikrar ilkesini hedefleyen bir seçim sistemidir.

1961 Anayasası seçim sisteminin belirlenmesini Kanun koyucuya bırakmış, sadece 55. maddesinde seçimlerin serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılacağını belirtmiştir. Bunun yanı sıra iki meclisli sisteme geçilmesine karar verilmiş ve Anayasanın 63. maddesinde TBMM'nin, *Millet Meclisi* ve *Cumhuriyet Senatosu*'ndan kurulu olduğu ifade edilmiştir. 67. maddede Millet Meclisi'nde yer alacak milletvekili sayısı 450 olarak belirlenip sabit tutulmuştur. Cumhuriyet Senatosu ise 70. maddede belirtildiği üzere genel oyla seçilen 150 üye ve Cumhurbaşkanı'nca se-

çilen 15 üyeden kurulu olacaktır. Seçimlerin tekrarlanma süresi Millet Meclisi için 4, Cumhuriyet Senatosu için 6 yıl olarak öngörülmüş, her iki yılda bir senato üyelerinin üçte birinin yenileneceği düzenlenmiştir.

1960 sonrası yapılan bütün milletvekili seçimlerinde çoğunluk sistemi terk edilerek nispi temsil sisteminin değişik türleri uygulanmıştır (1961 Milletvekili/1964 Cumhuriyet Senatosu Seçimlerinde *Çevre Barajlı d'Hondt*, 1965 Milletvekili/1966 Cumhuriyet Senatosu Seçimlerinde *Ulusal Artık Sistemi*, 1969 Milletvekili/1968 Cumhuriyet Senatosu Seçimlerinde ise *Barajsız d'Hondt Sistemi*). Çoğunluk sisteminden nispi temsile geçişte, çoğunluk sistemine yönelik temsilde adaleti sağlamaktan uzak olduğu ve iktidarın yasama yoluyla denetiminin gerekli olduğu şeklindeki eleştiriler önemli rol oynamıştır. Nispi temsil sisteminin uygulanması sayesinde birçok siyasî parti aldıkları oy oranı doğrultusunda Meclis'te sandalye kazanmış, farklı görüşlerin temsili imkânı sağlanmıştır. Şöyle ki, 1961'de seçimlere katılan 4, 1965'te 6, 1969'da 8 partinin tamamı milletvekilliği kazanarak Meclis'te temsil edilmiştir. Ancak bu durum Meclis'e giren irili ufaklı parti sayısının artmasına ve bazen de güçlü bir iktidar kurulmasının zorlaşmasına sebep olmuştur.

25 Mayıs 1961 tarih ve 306 sayılı *Milletvekili Seçim Kanunu*, nispi temsil sistemine geçişin gerekçelerini "...adalet ve hakkaniyete uygun düştüğü, vatandaş oyuna değer verdiği, bütün kanaatlerin Meclis'te temsilini mümkün kıldığı ve iktidarların parlamentoda murakabesini kolaylaştırdığı" şeklinde ifade etmiştir. Kanun'daki düzenlemeye göre, seçimlerde *Çevre Barajlı d'Hondt* sisteminin uygulanması öngörülmüştür. Söz konusu Kanun'un 31. maddesi d'Hondt sisteminin uygulama biçimini şöyle ifade etmektedir:

> Siyasi partilerin ve bağımsız adayların elde ettikleri milletvekili sayısı şu şekilde hesaplanır: Seçime katılmış olan siyasi partilerin ve bağımsız adayların adları alt alta ve aldıkları muteber oy sayıları da hizalarına yazılır. Bu rakamlar önce bire, sonra ikiye, sonra üçe... ile, o çevrenin çıkaracağı milletvekili sayısına ulaşıncaya kadar bölünür. Elde edilen paylar, parti ayrımı yapılmaksızın en büyükten en küçüğe doğru sıralanır. Milletvekillikleri, bu payların sahibi olan partilere ve bağımsız adaylara, rakamların büyüklük sırasına göre tahsis olunur.

Yasaya göre, seçim çevresindeki geçerli oy sayısının çıkacak milletvekili sayısına bölünmesiyle seçim sayısı yani çevre barajı tespit edilmektedir. 306 sayılı Kanun'da seçimlerin, eşit, tek dereceli, genel oy esaslarına göre yapılacağı, gizli oy açık sayım ilkesinin uygulanacağı, seçmen yaşının 21 olduğu belirtilmiş ayrıca subay ve astsubaylara da oy hakkı tanınmıştır. Ülkemiz-

Tercüman

KABİNE KURULDU

2. Cumhuriyetin I. Kabinesi

İnönü dün sabah listeyi Başkan Gürsele sundu

HÜKÜMET PROGRAMI 27 KASIMDA İLAN EDİLECEK

Meclis programın ilânı tarihine kadar tatile girdi

Fiatlar serbest bırakılmalıdır

250 aile tehlikede

ÇOCUK KAÇIRAN

Tercüman, 21 Kasım 1961.

de ilk defa *tercihli oy* uygulamasına geçilmiş, bu uygulama 1961 seçimlerinde kullanılmış ancak tercih oyu ile seçilebilme olanağı yasayla zorlaştırıldığı için seçimlerde tercih oyu ile seçilen olmamıştır. 1960 öncesinde uygulanan bir adayın birden fazla seçim çevresinden aday olma imkânı da kaldırılmıştır.

1961 milletvekili seçimlerinde uygulanan *Çevre barajlı d'Hondt* modelinde, seçim çevresi barajını geçemeyen partiler söz konusu seçim çevresindeki milletvekili dağılımından yararlanamamıştır. Nispi temsil sisteminin bir çeşidi olan d'Hondt modeli, görece temsil özelliğine sahip olmakla birlikte sisteme çevre barajı eklenerek nispilik ilkesi zedelenmiş ancak siyasal istikrarı sağlayabilecek bir uygulama amaçlanmıştır.

15 Ekim 1961 Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları*

Seçmen sayısı	12.925.395
Oy kullanan seçmen sayısı	10.522.716
Seçime katılma oranı	% 81
Geçerli oy sayısı	10.138.035

Partiler	*Oy sayısı*	*Oy oranı (%)*	*Mv. sayısı*	*Meclis'te temsil oranı (%)*	*Aşkın/Eksik temsil*	*Mv. başına oy sayısı*
AP	3.527.435	34.8	158	35.1	+0.3	22.235
CHP	3.724.752	36.7	173	38.5	+1.8	21.530
CKMP	1.415.390	14.0	54	12.0	-2.0	26.210
YTP	1.391.934	13.7	65	14.4	+0.7	21.414
Bağımsız	81.732	0.8	–	–	-0.8	–
Toplam	10.141.243**	100	450	100	–	22.536

(*) Veriler Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) alınmıştır.
(**) Geçerli oy sayısı ile partilerin ve bağımsızların aldıkları oy toplamı arasında 3.208 adet fark çıkmıştır.

1961 seçimleri sonucunda, amaçlanan temsilde adalet sağlanmasına rağmen hiçbir parti tek başına iktidarı kuracak çoğunluğa ulaşamamış ve siyasî istikrar kurulamamıştır. 1965 yılına kadar dört kez koalisyon hükümetleri denenmiştir.

1961 Cumhuriyet Senatosu seçimleri 24 Mayıs 1961 tarih ve 304 sayılı Kanun'a göre yapılmıştır. Bu Kanun'da, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'nun, güçlerin temsil oranı bakımından birbirinden farklı olması amacıyla ve senato için her bir seçim çevresinden az sayıda üye seçileceği gerekçesiyle basit çoğunluk sistemi benimsenmişti. 1964 yılında yapılan değişikliklerle, bir sene ertelemeli olarak gerçekleştirilen kısmi Cumhuriyet Senatosu seçimlerinde ise Millet Meclisi seçimlerine paralel olarak nispi temsil sistemine geçilmiştir.

13 Şubat 1965 tarih ve 533 sayılı Kanun'la seçim sistemi değiştirilmiş, çevre barajı kaldırılmış, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu seçimleri için *Ulusal Artık* formülüne dayanan yeni bir sistem yürürlüğe girmiştir. Söz konusu Kanun'la, 306 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu'nun tercihli oyu düzenleyen 25. maddesi de "...siyasî partilerde dayanışma ahlâkına aykırı davranışlara yol açtığı" gerekçesiyle yürürlükten kaldırılmış ve *Birleşik Oy Pusulası* uygulaması getirilmiştir. AP'nin şiddetle karşı çıktığı Ulusal Artık Sistemi, küçük partilerin temsilini en iyi oranda sağlayan seçim sistemlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Ulusal Artık diğer bir deyişle *Millî Bakiye* sisteminin özelliği, temsilde adalet unsurunu en çok öne çıkaran sistemlerden biri olması ve küçük partilerin dahi Meclis'e girerek siyasî temsil imkânı bulmalarını sağlamasıdır. Bu sistemde, seçim çevrelerinde milletvekilliklerinin dağılımı sırasında hesaba katılmayan artık oylar, ulusal ölçekte değerlendirilmektedir. Bu sistem, artık oyların tekrar değerlendirilmesi sebebiyle *izmarit sistemi*, 1965'te yapılan milletvekili seçimlerinin ardından AP karşıtlarınca *millî felaket* olarak da isimlendirilmiştir. Ancak sistem, Meclis'teki parti sayısının artmasına son derece elverişli olduğundan genel olarak siyasî istikrarı sağlama yönünün zayıf olduğu söylenebilir.

Seçim sisteminin değiştirilmesinin yanı sıra Siyasî Partiler Kanunu'nda da değişikliğe gidilerek adayların sıralamasında *ön seçim sistemi* getirilmiştir. Daha önceleri 1942'ye kadarki dönemde adayların belirlenip sıralanmasında yetki doğrudan genel başkana aitken, 1957'ye kadarki yasalar, partilerin genel merkez karar mercilerini yetkili kılmıştı.

10 Ekim 1965 Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları*

Seçmen sayısı	13.679.753
Oy kullanan seçmen sayısı	9.748.678
Seçime katılma oranı	% 71.3
Geçerli oy sayısı	9.307.563

Partiler	*Oy sayısı*	*Oy oranı (%)*	*Mv. sayısı*	*Meclis'te temsil oranı (%)*	*Aşkın/ Eksik temsil*	*Mv. başına oy sayısı*
AP	4.921.235	52.9	240	53.3	+0.4	20.505
CHP	2.675.785	28.7	134	29.8	+1.1	19.968
CKMP	208.696	2.2	11	2.5	+0.3	18.972
MP	582.704	6.3	31	6.9	+0.6	18.726
TİP	276.101	3.0	14	3.3	+0.3	18.407
YTP	346.514	3.7	19	4.2	+0.5	18.237
Bağımsız.	296.523	3.2	1**	–	-3.2	–
Toplam	9.307.558***	100	450	100		20.683

(*) Veriler Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) alınmıştır.
(**) 1 bağımsız milletvekili TİP listesinden seçilmiştir.
(***) Geçerli oy sayısı ile partilerin ve bağımsızların aldıkları oy toplamı arasında 5 sayılık bir fark çıkmıştır.

Ulusal Artık Sistemi sadece 1965 Milletvekili Genel ve 1966 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Üçte Bir Yenileme Seçimleri'nde uygulanmıştır. 1965 seçimleri sonucunda AP, tek başına iktidar olmuştur. Bu seçimin bir diğer özelliği Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), MP, YTP ve TİP gibi partilerin oldukça düşük oy oranı almalarına rağmen Meclis'te temsil imkânı kazanmış olmalarıdır. Küçük partiler kazandıkları milletvekilliklerinin önemli bir kısmını artık oyların değerlendirildiği ulusal seçim çevresinden kazanmıştır. Şöyle ki, TİP 14 milletvekilliğinin 13'ünü, MP 31 milletvekilliğinin 25'ini, CKMP 11 milletvekilliğinin tamamını, YTP 19 milletvekilliğinin 16'sını ulusal seçim çevresinde artık oyların değerlendirilmesi sonucu elde etmiştir. Bu sistemden tek zararlı çıkan bağımsız adaylar olmuştur. Seçim sonrası AP, temsilde adalet ilkesi yönünden en iyi sistem olan Millî Bakiye Sistemi'ni kaldırmak istemiştir. Bunun üzerine İnönü, "Bu sistemin kalkması ile tekrar eski hayata dönülecek yani CHP ve AP ölçüsüz olarak mücadeleye başlayacaktır... Millî Bakiye kalkarsa ortada AP ve CHP kalır," diyerek sistemi savunmuş ancak yine de seçim sistemi değiştirilmiştir. AP'nin sistemi değiştirmesi CHP'nin ise *engel olmamasıyla* Türkiye'de bir partinin siyasî avantaj elde edebileceği şekilde seçim sistemiyle oynaması bir kez daha gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle millî bakiye sisteminin kaldırılması AP'ye –ve nispeten CHP'ye– yaramış, böylece iktidardaki parti, sistemi kendi lehine dizayn etmiştir.

Bu tarz uygulamalar siyasî literatürde *gerrymandering* olarak anılmaktadır. Bu terim, 1812 yılında ABD'nin Massachusetts Valisi *Elbridge Gerry'nin*, yaklaşan seçimlerde seçim çevrelerini semender hayvanını andırır şekilde kıvrımlı çizgilerle belirleyip partisine avantaj sağlayacak şekilde değiştirmesi üzerine valinin soyadı ile semender (salamander) kelimesinin birleştirilmesinden gelmektedir.

Ulusal Artık modelinin yerine 20 Mart 1968 tarih ve 1036 sayılı Kanun'la *Çevre Barajlı d'Hondt* sistemine geçilmiştir. TİP'e mensup milletvekilleri, söz konusu düzenlemede yer alan çevre barajı uygulamasının eşitlik ilkesine aykırı olduğundan bahisle Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuştur. Başvuru üzerine 6 Mayıs 1968'de Anayasa Mahkemesi, 1036 sayılı Kanun'un Çevre Barajlı d'Hondt sistemini getiren düzenlemesinin barajla ilgili hükümlerini iptal etmiş ve böylece *Barajsız d'Hondt* sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Anayasa Mahkemesi kararında, seçim barajını *suni bir engel* olarak tanımlamış ve barajın demokratik hukuk devleti ilkesine, anayasanın siyasî temsil anlayışına aykırı olduğunu belirtmiştir. Mahkemeye göre, barajı aşamayan aday ve partilerin milletvekillikleri dağılımında hesaba katılmamaları, bu aday ve partilere oy veren vatandaşların seçme hakkını, barajı aşamayan aday ve partilerin de seçilme hakkını engellemektedir. 1969, 1973 ve 1977 seçimlerinde bu sistem uygulanmış olup 1983'e kadar yapılan seçimlerde baraj söz konusu olmamıştır. *Barajsız d'Hondt* sisteminin, *Çevre Barajlı d'Hondt* sistemine nazaran *Ulusal Artık* modeli kadar olmasa da temsilde adalet ilkesinin ön plana çıkarıldığı bir sistem olduğu söylenebilir.

1960-1970 arası süreçte iki kez de yerel seçimler yapılmıştır. 17 Kasım 1963 tarihinde yapılan İl Genel Meclisi Seçim Sonuçlarına göre AP % 45.5, CHP % 36.2, CKMP % 3.1, MP % 3.1, TİP % 0.4, YTP % 6.5 ve bağımsız adaylar % 5.2 oranında oy almıştır. Yerel seçimler sonucunda AP 42, CHP 23, YTP 1 ilde belediye başkanlığı kazanırken 1 ilin belediye başkanlığını da bağımsız aday kazanmıştır. 2 Haziran 1968 tarihinde halk darbe sonrası ikinci kez yerel seçimler için sandık başına gitmiştir. Bu seçimler sonucunda AP % 49.1, CHP % 27,9, GP % 6.6, CKMP % 1.0, MP % 3.5, TBP % 1.6, TİP % 2.7, YTP % 0.7 ve bağımsız adaylar % 6.8 oranında oy almıştır. Belediye başkanlıklarının ise 37'sini AP, 18'ini CHP, 3'ünü GP ve 8'ini bağımsız adaylar kazanmıştır. Ancak seçim sonrası birçok ilde tartışmalar sürmüş, bazı seçim sonuçlarına ilişkin iptal kararları verilmiştir. Ayrıca aynı tarihte yerel seçimlerin yanı sıra Cumhuriyet Senatosu'nun 50 üyeliği için yenileme ve 3 üyeliği için ara seçimler ile Millet Meclisi'nde boşalan 5 milletvekilliği için ara seçimler birlikte yapılmıştır. Milletvekilliği ara seçimleri sonucunda 5 sandalye-

nin tamamını AP alırken Cumhuriyet Senatosu Seçimleri sonucunda AP 38, CHP 13, YTP 1 ve CKMP 1 senatörlük kazanmıştır. 12 Ekim 1969 tarihinde ise halk bu kez Milletvekili Genel Seçimleri için oy kullanmıştır.

12 Ekim 1969 Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları*

Seçmen sayısı	14.788.552
Oy kullanan seçmen sayısı	9.516.035
Seçime katılma oranı	% 64.3
Geçerli oy sayısı	9.086.296*

Partiler	*Oy sayısı*	*Oy oranı (%)*	*Mv. sayısı*	*Meclis'te temsil oranı (%)*	*Aşkın/ Eksik temsil*	*Mv. başına oy sayısı*
AP	4.229.712	46.5	256	56.9	+10.4	16.522
GP	597.818	6.6	15	3.3	-3.3	39.854
CHP	2.487.006	27.4	143	31.8	+4.4	17.391
MHP (CKMP)	275.091	3.0	1	0.2	-2.8	275.091
MP	292.961	3.2	6	1.3	-1.9	48.826
TBP	254.695	2.8	8	1.8	-1.0	31.836
TİP	243.631	2.7	2	0.5	-2.2	121.815
YTP	197.929	2.2	6	1.3	-0.9	32.988
Bağımsız	511.023	5.6	13	2.9	-2.7	39.309
Toplam	9.089.866**	100	450	100	-	20.199

(*) Veriler Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) alınmıştır.
(**) Geçerli oy sayısı ile partilerin ve bağımsızların aldıkları oy toplamı arasında 3.570 sayılık bir fark çıkmıştır.

1969 seçimleri neticesinde AP tek başına hükümeti kurabilecek sandalye sayısına ulaşmıştır. Bu seçimler, Türkiye tarihinde 8 partiyle Meclis'te en fazla partinin temsil edildiği seçimler olma özelliğini taşımaktadır. 1969 seçimlerinin bir başka özelliği de katılım oranının 1950'den itibaren yapılan seçimler arasında en düşük seviyede bulunmasıdır. Bu duruma, iki yılda bir yapılan Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçimleri de göz önüne alındığında sürekli seçim yapılması ve halkın sandık başına gitmekten bıkmış olması sebep olarak gösterilebilir. Seçimlerde alınan oy ve Meclis'te temsil oranları kıyaslandığında Ulusal Artık Sistemi'ne kıyasla iki büyük partinin aşkın temsili, küçük partilerin ise eksik temsili görülmektedir. Ayrıca önceki seçimlerde % 75'in üzerinde oyu bulunan AP ve CHP'nin aldıkları oy toplamı bu oranın altına gerilemiştir.

Altmışlarda Siyasî Partiler

27 Mayıs Darbesi'nin hemen arkasından 28 Mayıs 1960 tarih ve 13 No'lu *MBK Tebliği* ile yeni Anayasa ilân edilip uygulanana kadar bütün siyasî parti-

lerin faaliyetleri yasaklanmıştır. Bu yasaklama, siyasî partilerin kapatılmasını değil, faaliyetlerinin yasaklanmasını ifade etmekteydi. 27 Mayıs'tan yeni Anayasanın kabulüne kadar geçen ara dönemde sadece DP, 29 Eylül 1960 tarihinde üyelerinden birinin açtığı dava üzerine Ankara 4. Asliye Hukuk Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Siyasî partilerin faaliyetlerine tekrar izin verilmesi üzerine kısa sürede onlarca parti kurulmuş, tam anlamıyla bir parti enflasyonu yaşanmıştır. Birçoğu tabela partisi olarak kalan, Meclis'te temsil edilemeyen ve hattâ hiçbir seçime dahi katılmayan bu partiler çeşitli amaçlarla kurulmuştu. Mesela HP gibi bu partilerden bir kısmı geçmişte aynı isimle aktif olan siyasî partileri canlandırmak, onların seçmen tabanına kolay yoldan hitap etmek amacını taşıyordu. Bunun dışında Selamet Partisi'nin kurucusu olan Halil Bedii Fırat bu partinin başarılı olamayacağını görünce bu kez Yeni Köylü Partisi isimli başka bir parti kurmuş ve partinin ismi sayesinde toplumun çoğunluğunu oluşturan köylülerin oylarını almayı hedeflemişti. Söz konusu partilerden bir kısmı her yıl yapılması gereken kongrelerini yapmamaları, parti tüzüklerini yasaya uygun şekilde değiştirmemeleri gibi tamamen usulî gerekçelerle kapatılmıştır. DP'nin kurucularından olan Fuat Köprülü ise darbeye ve *Demokrat Parti* isminin yasaklanmasına tepki olarak *Yeni Demokrat Parti*'yi kurmuş ancak DP tabanının AP'ye yönelmesi üzerine kongre kararıyla partiyi kapatmıştır. Bu dönemde birçok eski asker de parti kurarak siyasete atılmıştı. Bunlardan biri de darbe sonrası AP'nin Cumhurbaşkanlığı adayı Ali Fuat Başgil'i tehdit ederek adaylıktan vazgeçiren MBK üyesi Sıtkı Ulay'dı. Ulay, sonradan *Sosyal Demokrat Parti*'yi kurmuş ancak umduğunu bulamayınca partisiyle birlikte CHP'ye katılmıştır. 27 Mayıs Darbesi sonrası kurulan ve DP'nin devamı niteliğinde görülen AP'nin Kurucu Genel Başkanı da darbe sonrası Genelkurmay Başkanlığına atanan ve 3 Ağustos 1960 tarihinde kamuoyunda *EMİNSU Olayı* olarak bilinen tasfiye operasyonu ile emekli edilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala'dır. 1960-1970 yılları arasında seçimlere girerek Meclis'te temsil edilen partiler aşağıda incelenmiştir. (CHP, AP, TİP gibi partilerle ilgili olarak bu çalışma içinde çok daha ayrıntılı değerlendirmelere yer verildiğinden bu bölümde bu partiler anılmamış; Meclis'te temsil edilmeyen 1960'lı yıllardaki diğer siyasî partilere ise bu yazının ek kısmında yer verilmiştir.)

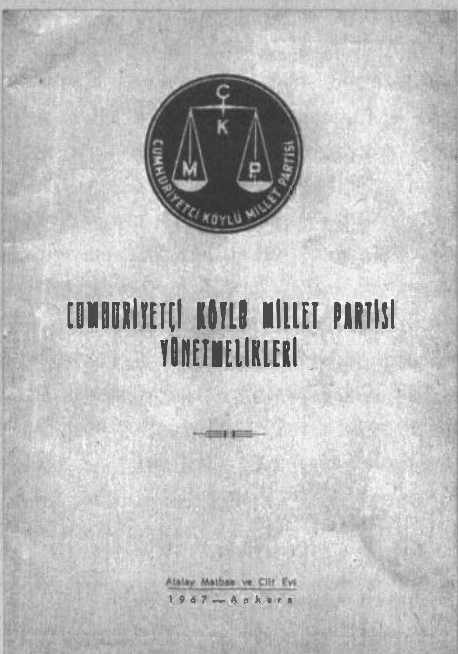
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi - Milliyetçi Hareket Partisi

Genel Başkanlığını *Osman Bölükbaşı*'nın yaptığı CKMP, 16 Ekim 1958 tarihinde CMP ile Türkiye Köylü Partisi'nin birleşmesiyle kurulmuştur. CMP, CHP ve DP'den ayrılan milletvekilleri tarafından kurulan ve Ankara 4. Sulh

Hukuk Mahkemesi'nce kapatılan MP'nin yerine kurulan partidir. Türkiye Köylü Partisi ise DP'den ayrılan milletvekilleri tarafından 19 Mayıs 1952 tarihinde kurulmuştu.

1961 seçimlerinde en çok oy alan üçüncü parti olan CKMP 54 milletvekilliği elde etmiştir. Seçim sonrası, İsmet İnönü başkanlığında kurulacak olan koalisyon hükümetine katılıp katılmama konusunda çıkan tartışmalarda Osman Bölükbaşı, hükümete katılmaya karşı çıkarak Genel Başkanlıktan istifa etmiş ve yerine Ahmet Oğuz seçilmiştir. Partinin, 1962 yılında İsmet İnönü tarafından kurulan II. Koalisyon Hükümeti'ne altı bakanla katılması üzerine Osman Bölükbaşı yirmi sekiz arkadaşı ile 31 Mayıs 1962 tarihinde partiden ayrılmış ve 13 Haziran 1962 tarihinde MP'yi tekrar kurmuştur. CKMP, 27 Kasım 1963 tarihinde II. İnönü koalisyonundan ayrılarak hükümetin düşmesine sebep olmuş; bu süreçte gittikçe zayıflayan partinin güçlenmesi için parti yönetimi yeni girişimlerde bulunmuş ve Alparslan Türkeş çevresiyle birlikte partiye katılmıştır.

1964'te partiye katılan Alparslan Türkeş, 1 Ağustos 1965'te yapılan kongreyle Genel Başkan seçilmiştir. Türkeş, 27 Mayıs Darbesi'nde yer almış, Ankara Radyosu'ndan 27 Mayıs'ı ilân eden bildiriyi okumuş ve darbe sonrası tasfiye edilmişti (*Ondörtler Olayı*). Türkeş liderliğindeki CKMP, 1965 genel seçimlerinde oy kaybetmiş ve 11 milletvekili çıkarabilmiştir. *Dokuz Işık Doktrini*, 24-25 Kasım 1967 tarihindeki kongrede kabul edilmiş ve parti programının çerçevesini belirlemiştir. Alparslan Türkeş liderliğindeki CKMP, 8-9 Şubat 1969 tarihinde yapılan olağanüstü kongreyle *Türk-İslâm Sentezi*'ni benimsemiş ve adını *Milliyetçi Hareket Partisi* olarak değiştirmiştir. MHP, 1969 genel seçimlerinde ise % 3 oy oranıyla 1 milletvekili çıkarabilmiştir.

CKMP Yönetmelikleri kitapçığı.

1973 seçimlerinde 3 milletvekili çıkaran parti, 31 Mart 1975'te Süleyman Demirel Baş-

bakanlığında kurulan I. MC Hükümeti'nin içinde yer almıştır. 1977 seçimlerinde ise 16 milletvekili çıkarmış ve kurulan II. MC Hükümeti'nde 5 bakanlıkla yer almış, 1979 ara seçimlerinden sonra kurulan AP Azınlık Hükümeti'ni de dışarıdan desteklemiştir. 12 Eylül Darbesi'nden sonra partinin yöneticileri tutuklanarak yargılanmıştır. 1981 yılında çıkarılan 2533 sayılı Kanun'la kapatılan parti 3 Temmuz 1992 tarih ve 3821 sayılı Kanun'la tekrar siyasî hayata dönmüştür.

Yeni Türkiye Partisi

13 Şubat 1961 tarihinde *Ekrem Alican*'ın başkanlığında kurulan merkez sağ partisidir. DP'nin eski milletvekilleri ile adı DP ile özdeşleşen Yüksel Menderes gibi isimlerin yer aldığı parti DP'nin mirasçısı olma iddiasındaydı. Ancak o dönem Kayseri Cezaevi'nde yatan Celal Bayar'ın AP'den yana tavır koymasının da etkisiyle YTP 1961 seçimlerinde % 13,7 oy oranıyla 65 milletvekilliği kazanabilmiştir. YTP, 25 Haziran 1962 tarihinde İsmet İnönü başkanlığında kurulan II. Koalisyon Hükümeti'ne 6 bakan vermiştir. Genel Başkan Ekrem Alican da Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak hükümette görev almıştır. Daha sonra 20 Şubat 1965 tarihinden 10 Ekim 1965 genel seçimlerine kadar görev yapan AP'li Suad Hayri Ürgüplü başkanlığındaki koalisyon hükümetine de 4 bakanla katılmıştır. Sonraki seçimlerde iyice oy kaybeden YTP, 1965 seçimlerinde 19, 1969 seçimlerinde 6 milletvekili çıkarabilmiş ve 19 Mart 1973 tarihinde kongre kararıyla kendini feshetmiştir.

Millet Partisi

1961 seçimlerinden sonra CKMP içinde anlaşmazlık çıkması üzerine Osman Bölükbaşı'nın liderliğinde partiden ayrılanlar 14 Haziran 1962'de tekrar MP'yi kurmuştur. 1965 seçimlerinde 31 milletvekili çıkaran parti 1969 seçimlerinde 6 milletvekilliği kazanabilmiştir. Bölükbaşı yönetimindeki MP, genel başkanıyla özdeşleşmiş olup *şahıs partisi* görünümündeydi.

CKMP'nin isim değiştirerek MHP adını alması ve genel başkanlığına Alparslan Türkeş'in gelmesiyle bu parti MP'nin oylarını olumsuz etkileyerek büyümeye başlamıştır. 1973 seçimlerinde % 0,6 oy alan MP sonraki seçimlere katılmamış ve 1981 tarihinde 2533 sayılı Kanun'la diğer partilerle beraber kapatılmıştır.

Birlik Partisi - Türkiye Birlik Partisi

BP, 17 Ekim 1966 tarihinde *Hasan Tahsin Berkman* genel başkanlığında Alevi kökenli kişilerce kurulan ve özellikle Alevi kesime hitap etme amacı taşıyan merkez sol partisidir. Partinin amblemi Hz. Ali'yi simgeleyen bir aslanla, onun çevresinde 12 imamı temsil eden 12 yıldızdan oluşuyordu. 1967 yılında genel başkan *Hüseyin Balan* olmuş ve 1971'de yapılan kurultayla partinin ismine *Türkiye* ibaresi eklenmiştir.

1969 seçimlerinde 8 milletvekilliği kazanan parti, milletvekillerinin bir kısmının istifa edip AP'ye katılmasıyla oy kaybetmeye başlamış ve 1973 seçimlerinde 1 milletvekili çıkarabilmiştir. Sonraki seçimlerinde milletvekili çıkaramayan parti, 16 Eylül 1981 tarihinde 2533 sayılı Kanun'la kapatılmıştır.

Güven Partisi

12 Mayıs 1967'de *Turhan Feyzioğlu*'nun başkanlığında, CHP'nin sola kaymasına karşı çıkan ve partiden ayrılan 47 senatör ve milletvekili tarafından kurulmuştur. Daha sonra Cumhuriyetçi Parti ile birleşerek Cumhuriyetçi Güven Partisi adını almıştır. İdeolojik yönelimini *sağ Kemalist* olarak konumlayan parti, 1969 seçimlerinde 15 milletvekilliği kazanabilmiştir. Parti, 17 Ocak 1971 tarihinde MP ve YTP gibi gücünü yitirmiş partilerden ayrılan milletvekillerinin toplu katılımlarıyla adını değiştirmiş ve Millî Güven Partisi (MGP) adını almıştır. 1981 yılında 2533 sayılı Kanun'la diğer partilerle birlikte MGP de kapatılmıştır.

Altmışlı Yıllar Siyasî Partilerine Genel Bir Bakış

27 Mayıs Darbesi'nden sonra ülkede birçok siyasî parti ortaya çıkmış, parti enflasyonu yaşanmış ancak bunların birçoğu Türkiye demokrasisine kalıcı bir iz bırakamadan silinip gitmiştir. Bunların dışında, Türkiye siyasetine günümüze kadar yön veren siyasî hareketler de altmışlarda başlamış veya temelleri atılmış, partilerin kendilerini ideolojik olarak *sağ*da ya da *sol*da görmeleri de bu dönemde belirginleşmiştir. Bu anlamda 1960'lar, Türkiye'de ideolojik konumlanmanın kristalize olduğu yıllardır. Toplum, başlarda askerî müdahale öncesinde olduğu gibi iki parti çevresinde kümelenmiş ve hâkim iki partili sistem devam etmiş, altmışların sonlarından itibaren ise bu durum değişmeye başlamıştır. Özellikle 1969 seçimlerinde Meclis'e giren parti sayısının artması, CHP-AP ikilisinin toplam oy oranlarının düşmesi bu durumun işaretleri arasındadır.

Altmışlar Türkiye'sindeki siyasal partiler incelendiğinde, günümüze kadar uzanan siyasî parti ve akımların bu dönemde oluştuğu görülecektir. CHP'de, Ecevit ile başlayan ortanın solu söylemi ve eski politikalara yönelik hafif de olsa bir özeleştiri partideki değişimin başlangıcı olmuş ve partinin Türkiye siyasetinde günümüze kadar uzanan süreçte konumlandığı yerin belirginleşmesini sağlamıştır. AP'de, ciddi manada politika ve söylem değişiklikleri olmamış, parti içi muhalefetin ayrılarak kurduğu Demokratik Parti ise siyasî hayatta tutunamamıştır. Ancak AP'nin toplumsal tabanına hitap eden MHP ve Millî Nizam Partisi gibi partilerin ortaya çıkması partinin sonraki süreçte oy kaybetmesine zemin hazırlamıştır. Altmışların sonuna kadar sağda çatı parti işlevini gören, klasik sağ seçmenin dinî ve millî duygularına hitap etme iddiasında bulunan AP, İslâmi öğeleri ön plana çıkaran MNP ve milliyetçiliği savunan MHP karşısında erimeye başlamıştır. MHP, 1964'te Alparslan Türkeş'in partiye katılıp sonraki süreçte genel başkan olması ve *Dokuz Işık Doktrini*'nin kabulüyle milliyetçiliğin "yılmaz savunucusu" haline gelmiş, MNP'nin temelleri de altmışlarda atılmış ve 1969'da Necmettin Erbakan'ın Konya'dan bağımsız milletvekili olması üzerine parti 26 Ocak 1970'te kurulmuştur. Böylece AP'nin seçmenleri için iki ciddi alternatif ortaya çıkmıştır. TİP'in siyasî hayata katılımıyla ise sosyalist siyaset toplumsal tabanını arttırmaya başlamış ve doğuda Kürtlerin varlığı ülke gündemine taşınmıştır. Altmışlar Türkiye'sinin siyasî partiler bağlamında kazanımları 1971 muhtırası ile yavaşlatılmış, TİP ve MNP kapatılmış, 12 Eylül Darbesi'yle de durma noktasına getirilmiştir.

1960'lı yıllarla ilgili belirtilmesi gereken önemli bir başka nokta da, 1961 Anayasası'nın sağladığı görece özgürlükçü ve renkli ortamın, Millî Bakiye Sistemi ile birlikte 1965-1969 yılları arasında Meclis'te güçlü bir şekilde temsil edilmesidir. Özellikle TİP'in nitelikli muhalefetiyle toplumun ötekileri, tabu olan meseleleri Türkiye gündemine taşınmıştır. Ancak AP iktidarı, Millî Bakiye Sistemi'ni terk etmiş ve bu mozaiğin Meclis'e yansımasının önüne sistemsel engel koymuştur. Seçim sistemindeki bu değişim, sol/sosyalist tabanda Meclis'e olan güvenin sarsılmasına yol açmış, adeta MDD'nin savunulmasında, başka bir deyişle solun şiddete yönelmesinde katalizör rolü oynamıştır. Basit bir sistemsel değişim olarak görülen bu durum, bir anlamda 1960'lı

Milliyet, 13.10.1965.

yılların sonu ile başlayan ve 1970'li yıllarda artarak devam eden şiddetin müsebbiplerinden biri olmuştur.

1961 Anayasası'yla seçim sistemi değiştirilmiş ve nispi temsil sistemi benimsenmiştir. Ancak nispi temsil sistemleri arasında sürekli değişikliğe gidilmiş, bir taraftan Türkiye siyaseti açısından ideal olan aranırken diğer taraftan partilerin kendi çıkarlarına uygun seçim sistemi peşinde koştukları görülmüştür. Bu durum uygulamada, nispi temsil sistemleri arasında bazen birinin bazen diğerinin benimsenmesini getirmiştir. Nispi temsil sisteminin farklı türlerinin uygulanması, temsilde adaleti çoğunluk sistemiyle kıyası imkânsız bir şekilde ön plana çıkarırken, bazı dönemlerde ise hükümet bunalımlarına ve istikrarsızlığa sebep olmuştur. Hükümet bunalımları, sonraki süreçte muhtıra ve darbelere bahane olarak gösterilmiştir. Altmışlarda uygulanan seçim sistemlerinde önem verilen temsilde adalet ilkesi 12 Eylül Darbesi sonrası uygulamaya konulan % 10 barajı sebebiyle iyice zayıflatılmıştır. Özellikle 2002 Milletvekili Genel Seçimleri sonucunda AKP'nin % 34,28'lik oy oranına karşılık TBMM'de % 66 ile, CHP'nin % 19,38 oy oranına rağmen Meclis'te % 32,36 ile temsili, % 10 barajlı d'Hondt sisteminin 1960 öncesi uygulanan çoğunluk sisteminden pek de bir farkı olmadığını göstermektedir.

60'larda Kurulan Diğer Siyasî Partiler

Hürriyet Partisi

19 Temmuz 1960'ta *Muammer Baykara* kurucu genel başkanlığında kurulmuş ve aynı yıl infisah etmiştir. Parti, 1955 yılında DP'den ayrılanların kurduğu ve 1958 yılında CHP'ye katılarak siyasî hayattan çekilen aynı isimli HP'yi canlandırmak için kurulmuştu.

Sosyalist Parti

19 Ocak 1961'de Ankara'da *Atıf Akgüç* başkanlığında kurulmuş ve 1962 yılında yapılan kongrede alınan kararla kapatılmıştır. Hiçbir seçime katılmayan parti sosyalist bir çizgide siyaset yapmayı hedefliyordu.

Mutedil Liberal Parti

6 Şubat 1961'de Ankara'da hukukçu *Şanlı Aslangil* başkanlığında kurulan ve sağ-liberal bir çizgide yer alan parti, aynı yıl içinde 7 Kasım 1961 tarihinde feshedilmiştir.

Memleketçi Serbest Parti

11 Şubat 1961'de *Emekli Tümgeneral Necmi Ayyıldız* başkanlığında Ankara'da kurulmuş ve 20 Nisan 1965 tarihinde CKMP ile birleşmiştir. 23 Ağustos 1961

tarihinde *Millete Hizmet Partisi*, 12 Eylül 1961 tarihinde *Güven Partisi*, *Memleketçi Serbest Parti*'ye katılmışlardı.

Cumhuriyetçi Mesleki Islahat Partisi

11 Şubat 1961'de kurulmuş, malî sebeplerden ve kurucu genel başkan *Salih Adil Başer*'in Almanya'ya gitmesinden dolayı 30 Haziran 1962 tarihinde infisah etmiştir. Merkez solda konumlanan bir partiydi. Partinin programında altın devrine (merkantilist ekonomiye) dönüş hedeflenmekte ve partinin iktidara gelmesi durumunda her şeyin altın ile alınıp satılması taahhüt edilmekteydi.

Çalışma Partisi

11 Şubat 1961'de sanayici *Bedrettin Örtensoy* başkanlığında kurulan parti, kuruluşunun üzerinden daha bir ay bile geçmeden 7 Mart 1961 tarihinde Sosyalist Parti ile birleşmiştir.

Memleketçi Cumhuriyet Partisi

Merkez sağda konumlananı parti, 13 Şubat 1961'de hukukçu *Zeki Hatipoğlu* başkanlığında kurulmuş ve 3 Ocak 1966 tarihinde feshedilmiştir.

Müsavat Partisi

Müsavat Partisi, 13 Şubat 1961'de *Avukat Nurettin Tolun* başkanlığında kurulan bir merkez sol partisiydi. 18 Temmuz 1963 tarihinde feshedilmiştir.

Millete Hizmet Partisi

13 Şubat 1961'de *Fahri İpekkaya* başkanlığında kurulan ve merkez sağ partisi olan Millete Hizmet Partisi, aynı yıl içinde 23 Ağustos 1961 tarihinde Memleketçi Serbest Parti ile birleşmiştir.

Güven Partisi

13 Şubat 1961'de kurulmuştur. *Sadık Atak* tarafından kurulan ve milliyetçi bir siyaset izleyen GP, daha sonra 12 Eylül 1961 tarihinde Memleketçi Serbest Parti ile birleşerek siyasî hayattan çekilmiş, Memleketçi Serbest Parti'nin de daha sonra Cumhuriyetçi Köylü Partisi ile birleşmesiyle MHP'nin temelleri atılmıştır. Bu partinin 1967 yılında Turhan Feyzioğlu'nun başkanlığında kurulan GP ile herhangi bir bağı yoktur.

Muhafazakâr Parti

13 Şubat 1961'de *Yaşar Yurtseven* genel başkanlığında kurulmuş ve 29 Ekim 1966 tarihinde kongre kararı ile feshedilmişitir.

Düstur Partisi

Merkez sağ partisi olan Düstur Partisi, 13 Şubat 1961'de *Emekli Albay Hasan Azmi Tezcan* başkanlığında İstanbul'da kurulmuş ve aynı yıl feshedilmiştir.

Kemalist Gençlik Partisi

18 Şubat 1961'de *Tevfik Pars (Piremehmetoğlu)* başkanlığında kurulan ve sol/ Kemalist bir çizgide olan parti hiçbir seçime girmeden 30 Kasım 1966 tarihinde feshedilmiştir.

Türkiye İşçi Çiftçi Partisi

30 Mart 1961'de *Abdülaziz Ayyıldız* başkanlığında kurulan ve sol/sosyalist bir çizgide yer alan parti, 15 Ekim 1968 tarihinde Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. Bu parti 1961 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi'nce kapatılan ilk parti olma özelliğini taşımaktadır. Partinin kapatılma nedeni, parti yasakları kapsamında faaliyette bulunma değil, her yıl yapması gereken kongresini yapmaması ve parti tüzüğünü 648 sayılı yasaya göre düzenlememesidir. Cumhuriyet Başsavcılığı'nın başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi, partiye gerekli işlemleri ve düzenlemeleri yapması için 6 aylık süre vermiş, verilen süre sonunda da parti kapatılmıştır.

Hür Sosyalist Parti

10 Haziran 1961'de *Cahit Topgülle* başkanlığında kurulan parti, hiçbir milletvekili seçimlerine girmeden 10 Ağustos 1964 tarihinde kongre kararıyla feshedilmiştir.

Devrim Partisi

MBK'nin 1 sayılı kararına aykırı görülen partinin faaliyetine izin verilmemiştir.

Yeni Demokrat Parti

DP'nin kurucularından Fuat Köprülü'nün başkanlığında 18 Aralık 1961'de kurulmuştur. Merkez sağda konumlanan parti, halktan destek göremeyince partinin amblemi olan *Kırat*, AP'ye devredilmiş ve parti 20 Ekim 1965 tarihinde aldığı kararla feshedilmiştir.

Dokuz Yüz Kırkaltılılar Millî Mücadele Partisi

16 Nisan 1962'de Asım Yavuz başkanlığında Eskişehir'de kurulan sol bir parti olup ayıu yıl kongre kararıyla feshedilmiştir.

Radikal Parti

28 Mayıs 1962'de *Emekli Tümgeneral Kemal Akkurt* başkanlığında kurulan ve sol bir parti olan Radikal Parti, 10 Nisan 1963 tarihinde aldığı kongre kararıyla feshedilmiştir.

Selamet Partisi

Halil Bedii Fırat başkanlığında 14 Temmuz 1962 tarihinde kurulan ve sağcı bir politika izleyen Selamet Partisi, 27 Mayıs 1964'te feshedilmiştir.

Yeni Köylü Partisi

Selamet Partisi'nin de kurucusu olan *Halil Bedii Fırat* tarafından 22 Haziran 1964'te kurulan ve merkez sağda konumlanan Yeni Köylü Partisi, 30 Aralık 1966 tarihinde kongre kararıyla feshedilmiştir.

Sosyal Demokrat Parti

Sıtkı Ulay başkanlığında 21 Eylül 1964 tarihinde kurulan parti 11 Aralık 1965 tarihinde genel kurul kararıyla feshedilmiş ve üyeleri CHP'ye katılmıştır.

Demokrat Birlik Partisi

12 Kasım 1967'de *Fahri Sonsaltıkoğlu* kurucu genel başkanlığında kurulan ve sağ politik söylemlere sahip olan parti, hiçbir genel seçime katılmadan 23 Nisan 1968 tarihinde aldığı kararla feshedilmiştir.

Türkiye İleri Ülkü Partisi

Hasan Turan başkanlığında 6 Mayıs 1969'da kurulan merkez sağ partisidir. TİÜP, 24 Haziran 1971'de Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. Bu partinin kapatılma sebebi de TİÇP gibi, parti tüzüğünde 648 sayılı yasada yer alan emredici hükümlere aykırılık bulunması ve verilen süre sonunda bu aykırılıkların giderilmemesidir.

Büyük Anadolu Partisi

5 Kasım 1969 tarihinde *Ahmet Mithat Arslan* başkanlığında kurulan ve merkez sağda yer alan parti, TİÇP ve TİÜP'nin de kapatılmasına sebep olan aynı gerekçelerle Anayasa Mahkemesi kararıyla 19 Aralık 1972 tarihinde kapatılmıştır.

Altmışlı Yıllarda Kamu Yönetimi

NURAY KESKİN

Radyodan yayınladıkları bildiriyle 27 Mayıs 1960 sabahı iktidara el koyan subaylar, memleketin idaresini ele alan TSK'nin en kısa zamanda seçimleri yaptırarak partiler rejimini sürdüreceğini açıklamıştı. On dört yıllık çalkantılı çok partili dönemin askerî darbeyle sona erişinin ardından Türkiye, 1960'ların başında, devletin görevlerini, örgütlenmesini, personelini ve devlet-toplum ilişkilerini bir bütün olarak gözden geçirme ve yeniden düzenleme sürecine girmiştir. Yeni bir anayasanın hazırlanması, yasama organının ikili bir yapıya kavuşturularak bir tür süzme işlevi görecek Cumhuriyet Senatosu'nun oluşturulması, yasamanın yargı organınca denetlenmesi amacıyla Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, hâkim teminatı ve üniversite özerkliği DP dönemindeki anti-demokratik uygulamaları önleyecek yasal-kurumsal mekanizmaları oluşturma doğrultusunda, öncelikle ele alınan konular olmuştur. 1960'lı yıllarda yönetimin yapısal ve işlevsel olarak yeniden tanımlanması sürecinde Türkiye'nin iç dinamiklerinin yanı sıra, azgelişmişlik çemberini kırma ve gelişmiş ülkeler kategorisine geçebilme yolunda dış yardım ve iktisadî işbirliği gibi temelleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra atılan dinamikler de belirleyici olmaya devam etmiştir. Öte yandan, sosyal devlet ilkesini ilk kez benimseyen 1961 Anayasası devletin görev alanını genişletirken; bu yıllarda planlı kalkınma dönemine geçilmiştir. Yerli ve seferberlik halinde tüm idareyi konu alan reform araştırmaları 1960'lı yıllarda başlamış, Batılı araştırmacılarca Türkiye'nin siyasal ve yönetsel kadroları üzerine çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiş ve kamu personel rejimi değiştirilmiştir.

Çalışmamızın bu bölümü, 27 Mayıs Darbesi'nden başlayarak altmışlı yıllarda Türkiye'nin nasıl yönetildiğini anlatmaya çalışmaktadır.

Askerî Yönetim Dönemi

27 Mayıs askerî yönetimi, darbeyi gerçekleştiren subaylardan 38'inin yer aldığı MBK tarafından, yeni anayasaya göre seçilen parlamentonun ilk toplantı günü olan 25 Ekim 1961'e kadar yaklaşık bir buçuk yıl sürdürülmüştür. MBK'yi oluşturan subayların, gerçekleştirdikleri ortak eyleme rağmen, aralarında daha en başından bir düşünce birliği olmadığı görülmektedir. Ülkeyi kalıcı (değilse de sonu belirsiz bir) askerî rejimle yönetmek isteyenlerle, hukukî-siyasal düzenlemeler yapıldıktan sonraki en kısa sürede seçimlere gidilmesini ve iktidarın parlamentoya devredilmesini isteyenler arasındaki anlaşmazlık, ilk gruptaki 21 subaydan 14'ünün 13 Kasım 1960'ta MBK'den tasfiyesiyle sonuçlanmıştır.

Özellikleri bakımından askerî yönetim dönemini kendi içinde üç aşamaya ayırmak mümkündür: *Fiilî iktidar* olarak nitelendirilebilecek 27 Mayıs 1960-12 Haziran 1960 tarihleri arasındaki kısa zaman diliminde anayasa yoktur; yönetimi ele geçiren askerler, çoğunluğunu sivillerin oluşturduğu (3 general, 15 sivil) bir Bakanlar Kurulu kurmuşlardır; profesörlerden oluşan bilim kurulu da anayasa değişikliğini hazırlamakla görevlendirilmiştir. 12 Haziran 1960-6 Ocak 1961 arasındaki dönemde *Geçici Anayasa*'nın 27 Mayıs'tan o güne kadar geçen süreyi de kapsayacak biçimde yürürlüğe konmasıyla *fiilî rejim* hukukî bir temele oturtulmuştur. Kurucu Meclis'in toplandığı 6 Ocak 1961'den yeni Anayasaya göre seçilen parlamentonun ilk toplantı günü (25 Ekim 1961) arasındaki dönem ise 27 Mayıs Darbesi'nin üçüncü aşamasını oluşturmaktadır. Bu evrede 6 Ocak 1961-27 Mayıs 1961 arasında dört buçuk ay gibi kısa bir sürede hazırlanan anayasa tasarısı, 9 Temmuz 1961'de halk oyuna sunulmuş ve katılanların % 60.4'ü tarafından kabul edilmiştir. Mümtaz Soysal'ın değerlendirmesine göre, Ocak-Ekim 1961 arasındaki devreye, "...gerçekte yeni bir anayasa yapma devresi olarak değil de, askerî idareden sivil idareye geçişin yollarını aramak şeklinde bakmak doğru olur. Normal şartlar altında hiç uzlaşmaz gibi görünen tutumların uzlaşabilmesi, Anayasa Komisyonu tasarısının –son dakikada ortaya çıkan küçük bir istisna dışında– muhalefet şerhi olmadan genel kurula sevk edilmesi ve Kurucu Meclis'te Anayasaya kırmızı oy veren bir tek üyenin bile ortaya çıkmamış olması, bu ana amacın ışığında daha iyi anlaşılmaktadır." Askerî yönetim döneminde yasama ve yürütme yetkileri MBK'nin elindedir; dolayısıyla yukarıdaki aşamalarda gerçekleştirilenleri *MBK eylemleri* biçiminde adlandırmak da mümkündür. Eylemlerin en önemlileri DP'lilerin yargılanması (*Yassıada Mahkemeleri*) ile ordu (*EMİNSU Olayı*) ve üniversitedeki (*147'ler Olayı*) tasfiyelerdir.

Menderes hükümeti döneminde Kara Kuvvetleri Komutanı iken 27 Ma-

yıs Darbesi'ni gerçekleştiren subaylar tarafından MBK Başkanlığına getirilen Cemal Gürsel, 28 Mayıs günü kendisinin, Devlet Başkanlığına, hükümetin başına, vekâleten MSB'ye getirilmesine MBK tarafından karar verildiğini ilân etmiştir. Aynı gün Gürsel kabineyi kurmuş olduğunu bildirmiştir. Kabine, dördü devlet bakanı olmak üzere 20 bakandan oluşmaktadır. Devlet bakanı Fahri Özdilek aynı zamanda Başbakan Yardımcısıdır. *Partiler üstü* olan kabinede dört subay, üç hukukçu, üç profesör, altı idareci ve üç teknisyen bulunuyordu. Düzenlediği basın toplantısında Gürsel, "...idareye el koyma amacı Türkiye'de demokrasinin tekrar ortaya çıkarılmasıdır," demiş ve yeni seçim kanununun hazırlanmasından sonra yönetimin halkın serbest seçimine bırakılacağını belirtmiştir. Gürsel'in başkanlığında 30 Mayıs günü ilk toplantısını yapan hükümet şu kararları almıştır: 1) Maddi durumu normale çevirmek için kararlar alınması, 2) Parti ayrımı gözetmeksizin herkese adaletle davranılması, 3) Bütün parti faaliyetlerini yasaklayarak, çekişme ve tartışmalardan kaçınılması, 4) Hürriyetleri kısıtlayan kanunların kaldırılması, 5) Malî ve ekonomik durumun düzeltilmesi için kararlar alınması, 6) DP hükümeti tarafından yabancı devletler hakkında alınmış olan bütün kararların yürürlükte tutulması ve 7) Dış politikada barışın temel ilke olarak kabul edilmesi.

12 Haziran 1960'ta Geçici Anayasa'nın metni açıklanmıştır: *1924 Tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun.* Geçici Anayasa, büyük ölçüde 1924 Anayasası'nı örnek almıştır. Yeni bir Anayasa hazırlanıp, genel seçimler yapıldıktan sonra, kurulacak yeni Meclis yönetimi ele alana kadar, Türk ulusu adına egemenliği MBK üzerine alacaktı. MBK, yasama yetkilerini doğrudan doğruya kullanacak, yönetsel yetkiler de, Cemal Gürsel'in kuracağı ve Komite'nin onayladığı kabine aracılığıyla kullanıp uygulanacaktı. Aynı gün, o güne kadar kimlerden oluştuğu gizli tutulan MBK üyeleri kamuoyuna açıklanmıştır. MBK, Hükümet Programı'nı 11 Temmuz'da kamuoyuna sunacaktır. Hükümet, kendini bir reform hükümeti olarak tanımlıyor ve başlıca görevinin BM Anlaşması'na ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne dayanan demokratik düzenin kurulmasını sağlamak olduğunu söylüyordu. Ne var ki, 25 Ağustos günü on bakanın görevden ayrıldığı açıklandı: Şefik İnan (Devlet), Abdullah Gözübüyük (Adalet), Feridun Üstün (Tarım), Muhtar Uluer (Sanayi), Cihat İren (Ticaret), Daniş Koper (Bayındırlık), Zühtü Tarhan (Basın-Yayın-Turizm), Nusret Karasu (Sağlık), Cahit Talas (Çalışma) ve Orhan Kubat (İmar ve İskân). Feroz ve Bedia Ahmad'ın verdiği bilgiye göre MBK, ilgili bakanların işlerinden hoşnut olmadığını ileri sürmüştü. Hükümet ile MBK arasında zaman zaman gerilimi artan bir ilişki bulunduğunu belirten Cemil Koçak'a göre ise bu olay MBK kaynaklı bir

tasfiye kararıydı: "... Gerçekte MBK'nin siyasî otoritesini hükümet ile paylaşmaya ne ölçüde istekli olduğu hayli tartışılabilir. MBK'nin gözünden Bakanlar Kurulu, muhtemelen yalnızca teknik bir alet görünümündeydi. MBK emredecek ve hükümetteki üyeler de bunu yerine getirecekti. Bakanlar Kurulu ise kendisini gerçek yönetici organ olarak görüyordu." Hükümet'in kendi içindeki ve istifa eden üyeler ile MBK arasındaki görüş ayrılıkları Bakanlar Kurulu tutanaklarına yansımıştı: "...MBK, bakanlıklardaki alt dereceli memurlardan bilgi alarak, sadece onlarla temas ederek, Kanun tasarıları hazırlıyordu. MBK, hükümet üyelerinin hiç haberi olmaksızın bu tasarıları yasalaştırıyordu da... Bu tutum, Bakanlar Kurulu'nun şikâyetine neden olmuştu." MBK'nin doğrudan doğruya bakanlıklara emir ve talimat vermesi de Hükümet içinde şikâyetlere yol açmıştı. İstifa olayının hemen ardından 3 Eylül'de yeni kabine açıklanır. MBK'nin yeni hükümete direktifi şöyle özetlenebilir: "Türkiye ve milleti bir bütün olarak ele almak, Atatürk devrimlerine uygun tarafsız idare kurmak, kısa vadeli sorunları çözümleyip uzun vadelileri saptayarak hemen uygulamaya geçmek, bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra en geç 1961 sonbaharında yönetimi yeni iktidara devretmek." Gürsel'in "...artık gerçekleşmekte olan demokratik gelişmelere uygun yeni bir kabine kurması için rahatça hareket etmesini sağlamak üzere" 4 Ocak 1961'de hükümet istifa etti. Ertesi gün kurulan askerî yönetimin üçüncü kabinesinde MBK'den tek üye Gürsel'in kendisi idi. MBK, üyelerinin hükümette görev almamasına karar vermişti.

6 Aralık 1960'ta her Salı günü kabine ile ortak bir toplantı yapacağını açıklayan MBK, 7 Aralık'ta *Kurucu Meclis Kanunu*'nu kabul etti. Bu düzenleme, yasama kuvvetini çift meclis sistemine benzer şekilde kurmuştur. Bunlardan birincisi MBK, diğeri de "...mevcut şartlara uygun olarak milletin en geniş manasıyla temsili gayesini gözeten" Temsilciler Meclisi'dir. Temsilciler Meclisi, siyasî parti üyeleri (CHP 45, CKMP 25 üye), her bir ilden (o dönemde 67 il olduğu için 67 kişi) gelen temsilciler, barolar, basın, ticaret odaları, sendikalar, üniversiteler ve gençlik kuruluşları gibi çeşitli kuruluşların temsilcilerinden oluşuyordu. Seçimi yapacak olan organ ve heyetler çeşitliydi. MBK ile birlikte bu 272 üye Kurucu Meclis'i oluşturmaktaydı. Kurucu Meclis ilk toplantısını 6 Ocak 1961 günü yaptı. Bu, sivil idareye geçme yolunda atılan ilk adım sayıldı. İktidar gerçekte MBK'nin elindeydi. Temsilciler Meclisi'nin başkanlığına emekli general Kâzım Orbay seçildi.

Cumhuriyet'in ikinci anayasası 27 Mayıs'ın ilk yıldönümünde kabul edildi. 9 Temmuz 1961'de anayasa için referandum yapıldı. Seçmenlerin % 83'ü oy kullanmıştı; oy verenlerin % 60.4'ü *evet*, % 39.6'sı *hayır* demişti. Bu süreçte muhalefet, *Hayır Demekte Hayır Var*! sloganını kullanmıştı. Kurucu Meclis 4 Eylül 1961'de çalışmalarını tamamlayarak süresiz tatile girdi.

Sivil Yönetime Geçiş

Seçim kanunları 1961 Mayıs ayı içinde yenilendi: Nispi temsil sistemini getiren 26 Nisan 1961 tarihli ve 298 sayılı *Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun*, Cumhuriyet Senatosu üyeleri için hazırlanan ve çoğunluk sistemini getiren 24 Mayıs 1961 tarihli ve 304 sayılı *Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Seçimi Kanunu* (bu Kanun 17 Nisan 1964 tarihinde 447 sayılı Kanun'la değiştirilecek ve Cumhuriyet Senatosu için de nispi temsil sistemi getirilecekti) ve nispi temsil sistemini getiren 25 Mayıs 1961 tarihli ve 306 sayılı *Milletvekili Seçim Kanunu* kabul edildi. Gürsel, 8 Eylül 1961'de yayınladığı bir genelgeyle memurların seçimlere katılmasını yasakladı. İçişleri Bakanı Nasır Zeytinoğlu 23 Eylül'de, seçim kampanyasının başlamasından bir gün önce aynı emri tekrarladı. 1961 seçimleri 15 Ekim'de yapıldı ve sonuçlar "Menderes için zafer" olarak nitelendirildi. Çünkü DP'nin izinden giden AP, CKMP ve YTP toplu olarak oyların % 62.3'ünü kazanmıştı. Seçime katılım oranı % 81.41 idi. Biçimsel olarak olağan siyasal yaşama dönülmesine karşın 1961-1963 yılları, ordunun siyasal partiler üzerinde denetimini sürdürdüğü bir dönemdir. Feroz ve Bedia Ahmad'ın yorumuyla, seçimlerde hiçbir parti hükümeti kuracak çoğunluğu alamadığı için bu dönem *kararsız koalisyonlar dönemi* olarak adlandırılmıştır. Oya Çitçi ise, sağ partilerden bir koalisyon kurulması olanaklıyken, İsmet İnönü'nün Başbakanlığında CHP'nin dönemin üç koalisyon hükümetine büyük ortak olarak katılması nedeniyle bu döneme *dayatılmış koalisyonlar dönemi* adını vermektedir.

1961 Anayasası 1924 Anayasası'ndan farklı olarak çift meclis (bicameral) sistemini kabul eder. Yasama yetkisi, *Cumhuriyet Senatosu* ve *Millet Meclisinden* müteşekkil *Türkiye Büyük Millet Meclisi*'nindir. Meclisler, Anayasada gösterilen hallerde birlikte toplanmaktadır. Millet Meclisi, genel oyla seçilen dört yüz elli milletvekilinden oluşmaktadır. Cumhuriyet Senatosu ise genel oyla seçilen yüz elli üye ile Cumhurbaşkanı'nca seçilen on beş üyeden kuruludur. Bu üyelerin görev süresi altı yıldır. MBK başkan ve üyeleriyle eski Cumhurbaşkanları, yaş kaydı gözetilmeksizin, Cumhuriyet Senatosu'nun tabii üyesidirler. Bu kişiler ömür boyu görev yapmaktadır. Cumhuriyet Senatosu'na üye seçilebilmek için kırk yaşını doldurmuş olmak ve yükseköğrenim yapmış olmak şartı aranmıştır. Buna karşılık milletvekili seçilebilmek için otuz yaşını bitirmiş olmak ve Türkçe okuyup yazmak koşulları yeterli görülmüştür. Milletvekillerinin görev süresi dört yıldır. Seçimler dört yılda bir yapılır. Cumhuriyet Senatosu seçimleri iki yılda bir yapılır. Her seçimde Cumhuriyet Senatosu üyelerinin üçte biri yenilenir. 1961 milletvekili seçiminde nispi temsil (bölge barajlı d'Hondt) sistemi, Cumhuriyet Senatosu seçimlerinde ise çoğunluk (liste usulü) sistemi uygulandı. 1965'te, her iki

meclis seçimlerinde de, bir nispi temsil çeşidi olan Millî Bakiye sistemi getirildi. 1968 Cumhuriyet Senatosu seçimlerinde ve 1969 Milletvekili seçimlerinde barajsız d'Hondt sistemi uygulandı.

Millet Meclisi'nin yetkileri, Cumhuriyet Senatosu'nun yetkilerinden daha ağır basmaktadır. Hükümet, Cumhuriyet Senatosu'na karşı değil, Millet Meclisi'ne karşı sorumludur. Güven oylaması yalnızca Millet Meclisi'nde yapılır. *Bütçe Kanunu*'nun kabulünde son söz Millet Meclisi'ne aittir. Kanun kabul etme sürecinde de son söz esas itibariyle Millet Meclisi'ne aittir. Ancak kanun tasarı ve tekliflerinin görüşülmesinde Cumhuriyet Senatosu'nun da çok önemli yetkileri vardır. Kanunların iki meclis tarafından nasıl görüşüleceği Anayasanın 92. maddesinde detaylı bir şekilde düzenlenmiştir.

Çift meclisli TBMM ilk toplantısını 25 Ekim 1961'de yapmıştır. Silahlı kuvvetlerin baskısı ve (askerî yönetimin Genelkurmay Başkanlığına getirip daha sonra emekliye sevk ettiği orgeneral) AP Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın yardımıyla seçime tek aday olarak katılan Cemal Gürsel Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Gürsel, Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından CHP-AP koalisyonu kurmak üzere İsmet İnönü'yü Başbakanlıkla görevlendirmiştir. İnönü, ilk Koalisyon Hükümeti'ni 20 Kasım 1961'de kurmuştur. Bu, Türk parlamento tarihinde kurulan ilk koalisyondu. CHP ile AP arasında eşit şekilde bölünen kabine, beşi devlet bakanı olmak üzere yirmi bir bakandan oluşmaktaydı. Hükümet programı "Anayasanın uygulanmasını, idarî mekanizmanın tarafsızlığını, planlı kalkınmanın gerekli olduğunu, devlet tarafından özel teşebbüse cesaret verilmesini, enflasyon ve işsizliği yok etmeye kararlı bir kalkınmayı, Anayasanın gerektirdiği bir toprak reformunun uygulanmasını ve yabancı sermaye, teknik ve teşebbüslerin kullanılmasını öngörüyordu." İnönü kabinesi, 30 Mayıs 1962'de istifa etti. CHP, YTP, CKMP ve bağımsızlar arasında imzalanan protokolün ardından İnönü, 25 Haziran 1962'de II. Koalisyon Hükümeti'ni açıkladı. Feroz ve Bedia Ahmad'ın verdiği bilgiye göre, 30 Haziran 1962 tarihli *The Economist* dergisi, "Kabinedeki partiler reformları gerçekleştireceklerine ilişkin protokol imzalamış oldukları halde, derebeyi toprak sahiplerinin, büyük işadamlarının ve aşırı din adamlarının hepsinin kabinede temsilcileri bulunmaktadır ve bu koşullar altında reformların nasıl gerçekleştirileceğini görmek güç bir iştir," diyordu. Yine aynı yazıda, "gittikçe büyüyen işçi hareketlerine rağmen işçilerin Meclis'te temsil edilmediklerine işaret ediliyordu." 1963 yerel seçimlerindeki başarısızlıklarını CHP ile koalisyon hükümetinde yer almalarına bağlayan CKMP ve YTP'nin hükümetten çekilmeleri üzerine 2 Aralık 1963'te İnönü de istifa etti. Ayın sonuna doğru Bağımsızlarla birlikte İnönü üçüncü kabinesini kurdu. Yaklaşık bir yıl sonra, 13 Şubat 1965'te, bütçe Meclis'te reddedildiği için İsmet İnönü bir kez daha istifa etti. Cemal Gürsel, CHP'nin muhalefette kalacağı, dört parti-

li bir koalisyon hükûmeti kurulmasını önerdi. Kayseri AP listesinden seçilen Bağımsız Senatör Suat Hayri Ürgüplü Başbakanlığa getirildi. Yeni kabine 20 Şubat günü açıklandı. Birkaç gün sonra Ürgüplü, programını Meclis'te okudu. Ancak bu programın pek önemi yoktu, çünkü yeni kabine *bekçi hükûmet* diye nitelendiriliyordu; başlıca sorumluluğu yurtta istikrarı sağlayarak, ülkeyi seçimlere götürmekti.

1965 seçimleri 10 Ekim'de yapıldı ve AP büyük bir zafer kazandı. Seçime katılım oranı % 71 idi. AP % 52.87 oy oranıyla 240 milletvekili, CHP ise % 28.75 oy oranıyla 134 milletvekili çıkarmıştı. Bu seçim koalisyon dönemine son vererek AP'nin yeni bir hükümet kurmasını sağladı. Çoğunluk sistemi uygulanan Senato seçimlerinde ise AP 70, CHP 36, YTP 28, CKMP 16 senatörlük kazanmıştı. Cumhuriyet Senatosu için yenileme seçimleri ise, ikişer yıl arayla 1964, 1966 ve 1968 yıllarında yapılmıştır.

Süleyman Demirel, 12 Ekim'de düzenlediği basın toplantısında partisi ve hükümet adına şu vaatlerde bulundu: 1) Yeni bir seçim sistemi, 2) Basın suçlarının affı, 3) Servet beyannamelerine son vermek, 4) Özel sektöre hükümet yardımı, 5) Yabancı sermayenin desteklenmesi. Demirel'in 5 devlet bakanı, 18 hizmet bakanından oluşan kabinesi 27 Ekim'de açıklandı. Hükümet, 23 Aralık 1965'te Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Genel Müdürü İhsan Topaloğlu ve diğer kamu kurumlarının bazı müdürlerini görevden aldı. Feroz ve Bedia Ahmad, söz konusu yöneticilerin "...yabancı sermayeyi desteklemeyen milliyetçiler" olarak görüldüğünü belirtmektedir. CHP yayınladığı bir bildiride "...yurtsever idareciler aleyhindeki tertiplerle mücadele edileceğini" dile getirmiştir. Bir hafta sonra AP Meclis Grubu toplantısında Kütahya milletvekili Ahmet Can Bilgin, siyaset-bürokrasi gerilimine ilişkin olarak şunları söylemişti: "İktidar bizde, idare bizde değil; idare tarafsız müfettişler marifetiyle objektif bir murakabeye tabi tutulmalıdır ve idareye sahip olunmalıdır." Bilgin, silahlı kuvvetlerin de hükümet denetimi altına girmesi gerektiğini belirtmişti. Başbakan Demirel 1 Nisan 1967 tarihinde kabinede 6 bakanın istifasına, 7 yeni bakanın atanmasına ve 3 bakanın da yerlerinden oynatılmasına yol açan büyük bir değişiklik yaptı.

Temsilde adaleti sağlayan millî bakiye usulünü kaldıran yeni seçim kanunu 1 Mart 1968 günü Millet Meclisi'nde kabul edildi. Bu yasayla ilgili görüşmeler oldukça sert geçmişti. İsmet İnönü "bu gidişten endişe ediyorum," derken, Mehmet Ali Aybar, "Bu kanun çıkarsa memlekette huzursuzluk bir kat daha artacaktır... Hükümet üyelerinden rica ediyorum. Bu Kanun'u geri alınız. Aksi halde demokrasinin başına geleceklerden siz sorumlusunuz," diye uyarıda bulunuyordu. AP ise Anayasayı değiştirebilmek için, gelecek seçimlerde yeterli çoğunluğu elde etmeye azmetmişti. CHP ve TİP'in Anayasa Mahkemesi'ne götürme tehditlerine rağmen Cumhuriyet Senatosu *1036*

sayılı Seçimlerle İlgili Kanunların Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılması ve 306 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu'na Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun'u 20 Mart 1968 tarihli oturumunda kabul etti. Cumhurbaşkanı Sunay, ertesi gün bu Kanun'u onayladı. Böylece millî bakiye usulü yalnızca 1965 seçimlerinde uygulanabildi.

12 Ekim 1969 seçimleri de AP'nin zaferiyle sona erdi. Ne var ki, seçimlere katılım oranı % 64.35'te kalmıştı. Seçimler, oy vermeyi reddeden seçmenlerin seçime ilgisinin azaldığını gösteriyordu. AP oyların % 46.63'ünü alırken, CHP'nin oy oranı % 27.36 idi. Demirel, içinde 12 yeni bakanın bulunduğu yeni kabineyi 3 Kasım 1969 günü açıkladı. Yeni hükümetin ele alacağı ilk sorun ekonomiydi.

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, 1966 yılının Şubat ayı başında Başkan Johnson'un özel uçağıyla tedavi için Washington'a götürüldü. Gürsel'in komaya girmesi üzerine, partiler, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanlığı adaylığı üzerinde anlaştılar. Gürsel'in sağlığının, görevini sürdürmeye yetersiz olduğunu bildiren bir doktor raporundan sonra, Cevdet Sunay 28 Mart 1966'da Cumhurbaşkanı seçildi. 1961 Anayasası cumhurbaşkanının TBMM üyesi olmasını gerektirmekle birlikte, Cevdet Sunay genel seçimlerde milletvekili seçilmiş değildir. Çözüm, genelkurmay başkanı olarak görev yapan Sunay'ın ordudan ayrılması ve cumhurbaşkanlığı kontenjanından Senato üyesi yapılmasıyla sağlanmıştır. Sunay'ın görev süresi 28 Mart 1973 tarihinde sona erecektir. Cumhurbaşkanlığını simgesel bir makam olarak düzenlemeye yönelen 1961 Anayasası, cumhurbaşkanlarının görev süresini TBMM süresinden ayırarak yedi yıla çıkarmış ve "üst üste iki kez seçilememe" kuralı getirmiştir. 1982 Anayasası süreyi yedi yıl olarak koruyacak, ancak kuralı "tekrar seçilememe" olarak değiştirecektir.

Millî Güvenlik Kurulu

Millî Güvenlik Kurulu 1961 Anayasası'nın 111. maddesinde düzenlenerek anayasal bir kuruluş haline getirilmiştir. Günümüzde hâlâ görevini devam ettirmekte olan MGK, *Yüksek Müdafaa Meclisi* adıyla ilk kez 1933'te toplanmış ve 1949'da adı *Millî Savunma Yüksek Kurulu* olarak değiştirilmişti. 1961 Anayasası öncekilerden farklı olarak kuvvet komutanlarını MGK'nin doğal üyesi yapmıştır. MGK, Cumhurbaşkanı'nın hazır bulunmadığı zaman Başbakan'ın başkanlığında; Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Devlet Bakanı ve Başbakan yardımcıları, Millî Savunma, İçişleri, Dışişleri, Maliye, Ulaştırma ve Çalışma Bakanları ile kuvvet komutanlarından oluşmaktadır. MGK Genel Sekreteri toplantılara katılmakta, ancak oy hakkı bulunmamaktadır. Millî Güvenlik Kurulu, İnönü'nün başkanlığı altında ilk toplantısını 7 Aralık

1961 tarihinde yapmıştır. Kuruluş kanunu 19 Aralık 1962 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan MGK, millî güvenlikle ilgili kararları verecek ve kabineye tavsiyelerde bulunacaktı.

Hikmet Özdemir'in değerlendirmesine göre 27 Mayıs 1960 sabahı hükümeti ve askerî hiyerarşiyi etkisiz duruma getiren subaylar, siviller ile birlikte yeni dönemin siyaset mekanizmalarını kararlaştırırlarken, Türkiye'nin siyasal gelişmesinde ordunun 1908'den beri süren olağandışı rolünü meşrulaştırıcı bir arayışa girmişler ve bu doğrultuda MGK, Anayasaya yerleştirilmiştir. Böylece ordu zirvesi (Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları), parlamentonun dışında-hükümetin üstünde, cumhurbaşkanının başkanlığındaki yarı-askerî komitede anayasaya göre temsil hakkı elde etmişlerdir. Hikmet Özdemir, MGK'yi "...rejim üzerinde askerî kontrol sistemi gibi davranan bir organ" biçiminde tarif etmektedir.

Kalkınma Plancılığı ve DPT'nin Kuruluşu

Ekonomik planlama girişimlerini 1930'larda sanayi planları ile başlatan Türkiye, 1960'lara kadar planlama için kurumsal bir yapılanmaya gitmemiştir. Planlama işlevinin kurumlaşmasına yönelik çalışmalar 1950'li yılların sonunda Menderes hükümeti döneminde başlamıştır. Plan fikrine uzak duran Menderes'in planlamayı örgütleme girişimi, hükümetin kendi isteğinden çok, yardımlarının bir önkoşulu olarak uluslararası kuruluşların zorlamasıyla başlatılmıştır. 27 Mayıs'la birlikte kısa bir süre duraklayan çalışmalar askerî yönetim tarafından hızlandırılarak sürdürülmüş ve henüz planlamanın ilke ve esasları belirlenmeden DPT kurulmuştur. Planlama örgütünün askerî yönetim eliyle Anayasadan önce aceleyle kuruluşu, dış kredi akışının sürmesiyle ilgilidir. Planlama dış yardımlardan yararlanmanın en önemli koşuludur; bu yardımların bir gereği, bir zorlaması olarak gündemdedir. *Millî Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı*'nda Orhan Erkanlı'nın açıklaması, bu bağlantıyı ortaya koymaktadır: "Bu Kanun'un süratli çıkması bir zarurettir. Bütün işlerimiz buna bağlıdır. Kredi imkânları buna bağlıdır. Birçok yerlerden kredi mektupları almaktayız, onun için uzatılması taraftarı değilim." Nitekim darbeden yaklaşık bir yıl sonra 13 Mayıs 1961'de bir basın konferansında çeşitli konulara değinen Cemal Gürsel, gazetecilere, Türkiye'nin 27 Mayıs 1960'tan bu yana 400 milyon dolar dış yardım almış olduğunu söyledi. Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu, 31 Aralık 1963'te toplandı ve 1964 yılında Türkiye'nin istediği 250 milyon dolara karşılık, 100 milyon dolar vermeyi kararlaştırdı.

Bu konuda ileri sürülen bir başka gerekçe siyasal kadroların kendilerini sınırlandıracak bir planlama örgütünü kurmaktan kaçınacakları endişesine bağlanmaktadır. Planlama örgütünün kuruluş aşamasında ekonomik sorun-

larla toplumsal sorunların iç içeliği göz önünde bulundurulmuş ve bütüncül bir yaklaşımla planlama faaliyetinin hem iktisadî hem de toplumsal sektörleri içermesine karar verilmiştir.

Planlama örgütünün kuruluş kanununun hazırlıkları sırasında örgütün başkanlığına yabancı bir uzmanın atanması da gündeme gelmiştir. Kanun tasarısındaki "Planlama Müsteşarı, araştırmaları, nazari ve tatbiki bilgisiyle ve tecrübesiyle temayüz etmiş Türk ve yabancı iktisatçılar arasından seçilir" hükmü, MBK tarafından benimsenmemiştir. Üyeler, bu düzenlemeye, müsteşarın niteliklerinin yasada belirtilmesinin uygun olmayacağı, ulusal hedeflere yön verecek bir örgütün başına bir yabancının getirilemeyeceği ve planlamanın ekonomik ve sosyal düzeyleri kuşatması nedeniyle örgüt yöneticiliğini iktisatçı olmayanlara kapatmanın doğru olmayacağı gerekçeleriyle karşı çıkmışlardır. Planlı kalkınma düşüncesinin uluslararası kuruluşlar ve onların önerdiği yabancı uzmanlar tarafından geliştirildiği düşünüldüğünde, planlama örgütünün başına bir yabancı uzmanın getirilmesi önerisi de, kendi mantığı içinde doğal karşılanabilir. *30 Eylül 1960 tarihli ve 91 sayılı Devlet Planlama Teşkilatı'nın Kurulması Hakkında Kanun*, 5 Ekim 1960 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Başbakanlığa bağlı olarak çalışacak planlama örgütünün başına da bir askerî personel, Albay Şinasi Orel getirilmiştir. 1970 yılına kadarki on yıllık dönemde, DPT'de altı müsteşar görev yapmıştır. Her bir müsteşarın görevde kalma süresi ortalama bir buçuk yıldır.

Kuruluş kanunu DPT'yi iktisadî ve toplumsal politikaların oluşturulmasında hükümetlere yardımcı olan danışman bir kurum olarak tasarlamıştır. Bu çerçevede DPT'ye verilen görevler şöyledir: (a) Memleketin tabii, beşeri ve iktisadî her türlü kaynak ve imkânlarını tam bir şekilde tespit ederek takip edilecek iktisadî ve sosyal politikayı ve hedefleri tayinde hükümete yardımcı olmak; (b) Muhtelif bakanlıkların iktisadî politikayı ilgilendiren faaliyetlerinde koordinasyonu temin etmek için tavsiyelerde bulunmak ve bu hususlarda müşavirlik yapmak; (c) Hükümetçe kabul edilen hedefleri gerçekleştirecek uzun ve kısa vadeli planları hazırlamak; (d) Planların başarıyla uygulanabilmesi için ilgili daire ve müesseselerle mahalli idarelerin kuruluş ve işleyişlerinin ıslahı hususunda tavsiyelerde bulunmak; (e) Planın uygulanmasını takip etmek, değerlendirmek ve gerekli hallerde planda değişiklikler yapmak; (f) Özel sektörün faaliyetlerini planın hedef ve gayelerine uygun bir şekilde teşvik ve tanzim edecek tedbirleri tavsiye etmek. DPT'yi başbakanlığa bağlayarak ona bakanlıklar üstü bir konum veren kuruluş kanunu, planlama örgütünün Devlet İstatistik Enstitüsü ve bakanlıklarla yakın işbirliği içinde çalışmasını buyurmuştur. Bununla birlikte, DPT'yi gereksinim duyduğu her türlü bilgiyi kamu kuruluşlarından, gerçek ve tüzel kişilerden

istemekle yetkili kılmış; söz konusu kişi ve kuruluşları da istenen bilgileri en kısa sürede vermekle sorumlu tutmuştur. 1962 bütçesi DPT'nin işbirliğiyle hazırlanan ilk bütçedir.

Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama başlıklı eserinde Seriye Sezen, kuruluş yıllarında DPT'nin izlediği personel politikasının o dönemde kurumu bir cazibe merkezi haline getirdiğini belirtmektedir: "Objektif ölçütlere ve tamamen niteliğe dayalı bir sınav sistemi ile Türkiye'nin iyi eğitilmiş, yabancı dil bilen, parlak beyinleri istihdam edilebilmiştir. DPT'nin kamu örgütleri içindeki saygın konumu, kaynak dağıtmadaki rolü, personele sağlanan çalışma ve ücret koşullarının görece yüksek standardı ve hizmete alımdan sonra personelin kendini geliştirmesi için sağlanan olanaklar, o dönemde kurumu bir cazibe merkezi haline getirebilmiştir." Uluslararası kuruluşların planlama örgütünün kurulması aşamasındaki desteği, kuruluşu izleyen yıllarda da devam etmiştir. DPT personeli, BM teknik yardımları ve Uluslararası Kalkınma Teşkilatı'nın burslarıyla yurtdışında eğitim almışlardır.

1960'lar Türkiye'sinde ülke yöneticilerinin ve aydınların planlamadan ve planlama teşkilatından beklentileri hayli yüksektir. DPT eliyle ülkenin kalkınması yönlendirilecek ve hızlandırılacak, üretim ve yatırım kararları, siyasetçilerin yanlı emellerinin değil, bilimsel ve teknik incelemelerin ürünü olacaktır. Bu umut ve heyecan dalgası doğal olarak DPT personelini de sarmıştır. Plan sürecini siyasal müdahalelerden koruma kaygısıyla tanınan ayrıcalıklar, kurumun üretim ve yatırım kararları üzerindeki rolü, DPT müsteşarının adeta bakanlar kurulu üyesi muamelesi görmesi DPT'nin bürokrasiyle ilişkilerini de belirlemiştir. Öyle ki, DPT'nin planlama uzmanları bakanlıkların genel müdürleri ile yatırımcı kuruluşların müdürlerini çağırıp sorguya çekebilmektedir. DPT'nin 1960'ların başındaki bu güçlü konumu, 1962'de Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlığı sırasında siyasal iktidarla yaşadığı çatışma sonucunda sarsılmıştır. Çatışmayı yaratan esas mesele, planın finansmanıdır. Plancıların tarım gelirlerinin de vergilendirilmesini içeren reform önerisi, özellikle büyük toprak sahiplerini karşısına almak istemeyen siyasal iktidarla planın amaçlarına ulaşmak için gerekli araçların harekete geçirilmesinde ısrar eden plancıları karşı karşıya getirmiştir. Bu çatışmada geri çekilen plancılar olur; kriz, DPT müsteşarı ve üç daire başkanının istifasıyla giderilebilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, hükümetin istediği içerikte TBMM'den geçmiş ve yürürlüğe girmiştir. DPT'nin hem işlevleri hem de örgütsel kuruluşu bakımından bozulma süreci de bu dönemde başlamıştır. 1965'te kurulan I. Demirel hükümeti tarafından çıkarılan *28 Temmuz 1967 tarihli ve 933 sayılı Kalkınma Planının Uygulanması Esaslarına Dair Kanun*, DPT'yi kuruluş kanununda biçimlenen yapısından bir hayli uzaklaştırmıştır. Yabancı sermayeyi teşvik, yatırımları ve ihracatı geliştirme uy-

gulamalarının DPT'ye bağlanmasıyla, planlama örgütü özel sektöre kaynak dağıtır hâle gelmiş; kamu kaynaklarının özel sektöre aktarılmasında bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. DPT'nin teşvik ve uygulama işine girmesi, kurum çalışanları ile özel sektör arasındaki ilişkileri geliştirmiş ve bu işlerde çalışanların daha sonra özel sektöre geçişlerini kolaylaştırmıştır. 1965 sonrasında, başlangıçta uygulanan ve adayı mesleğin gerektirdiği nitelikler açısından ölçen sınav sistemi işletilmemiştir. Yabancı dil ve mesleki yeterlik sınavları yapılmaksızın, yalnızca sözlü sınav sonucuna göre ve çoğunluğu siyasal iktidarın ideolojisini paylaşan kişiler sözleşmeli olarak istihdam edilmiştir. 1965'ten itibaren işlevleri, personel ve ücret politikası ile kuruluş amacından uzaklaşan DPT, 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde siyasî iktidarın tercihleri doğrultusunda uyguladığı teşvik politikalarından yıpranmış ve itibarını büyük ölçüde kaybetmiştir.

Dönemin Kalkınma Planları

Birinci ve ikinci beş yıllık kalkınma planları altmışlı yıllarda hazırlanmıştır. Başbakan İsmet İnönü'nün temel hedeflerini "...demokrasi içinde, sosyal adalete uygun hızlı ve dengeli kalkınma" şeklinde özetlediği birinci planın hazırlıkları büyük bir heyecan ve ilgiyle sürdürülmüştür. 1963-1967 dönemini içeren *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, ulaşılmak istenen hedefler ve gerekli kaynaklar bakımından on beş yıllık süreye yayılan bir perspektif plandır. Planın beş ana hedefi vardır: Yıllık ortalama % 7 kalkınma hızına ulaşmak, istihdam sorununu çözmek, dış ödeme dengesini sağlamak, kalkınma için gerekli nitelikli işgücünü yetiştirmek, bu hedefleri sosyal adalet ilkesine uygun olarak gerçekleştirmek. 1968-1972 yılları arasındaki beş yıllık dönemi kuşatan *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* da temel hedefler bakımından büyük ölçüde ilkiyle örtüşmektedir. Bununla birlikte ilk plan diğerlerinden kısmen farklı bir yaklaşımı içerir. Korkut Boratav bu farkı şöyle açıklamaktadır: "Planlama örgütünü kuran ve bir süre yönlendiren devletçi-reformu aydınların damgasını taşıyan Birinci Beş Yıllık Plan, büyümenin sürükleyici gücü olarak kamu yatırımlarını ve devlet işletmeciliğini görüyor; ithal ikameci sanayileşmeyi tüm sektör politikalarını yönlendiren açık bir stratejik tercih olarak ortaya koyuyordu. Buna karşılık, II. Plan, özel birikimi yaygın teşvik ve sübvansiyonlarla ön plana çıkarıyor; kamu kesimini esas olarak özel kesimi destekleyici bir işlevle sınırlıyor; sosyal hedefleri giderek arka plana kaydırıyordu." Üçüncü Plan'ın da aynı yaklaşımı sürdürdüğü görülür.

Bu dönemde iktisat politikaları planlama tabanına oturtulurken, kalkınma planları yatırım politikaları üzerinde belirleyici olmuştur. Planlar kamu yatırımları için emredici (kamu yatırımları beş yıllık plan çerçevesinde hazır-

lanan yıllık programlara uyum göstermek zorundaydı); özel sektör için yol göstericiydi (özel yatırımlar, çeşitli desteklerden yararlanabilmek için yatırım projelerinin plan hedeflerine uygunluğunu denetleyen kamunun onayına muhtaçtılar). *Cumhuriyet* gazetesinde Gülten Kazgan, 17 Ağustos 1966 tarihli ve "Planlı Dönemde Türk Ekonomisi" başlıklı yazısında, Türkiye ekonomisinde tarımın başta geldiğini ve bunun da hava koşulları ve hasada göre değiştiğini söylüyordu. 1960-1965 döneminde sanayideki gelişme ise planın hedefinden geride kalmıştı. Enflasyon artarken, işsizlik önemli bir sorun haline gelmişti. Ziya Kayla'nın 2 Eylül 1968 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan "Türkiye Ekonomisi Bir Çıkmaza mı Giriyor?" başlıklı yazısı, siyasal karışıklıklar içinde derinlere gömülmeye çalışılan ekonomik sorunları incelemekteydi. *Cumhuriyet* gazetesi, 18 Kasım 1968'de özel sektörün ekonomik durumdan umutsuzluğa kapıldığını yazıyordu. Bu konuda Odalar Birliği tarafından yayınlanan bir raporda, devalüasyon söylentilerinin spekülasyonu harekete geçirdiği ve ekonominin yeniden bir kısır döngüye girdiği bildirilmekteydi. Aynı gazete, 3 Şubat 1969 tarihli haberinde 1958-1968 yılları arasında hayat pahalılığının % 96 arttığını yazıyordu.

DPT'ye danışman olan Hollandalı Profesör Jan Tinbergen, *Cumhuriyet* gazetesinin 12 Mart 1967 tarihli haberine göre kalkınma planına ilişkin önerisini şu sözlerle dile getirmişti: "... ya özel sektörün yatırım yaparak plana yardım etmesi, ya da kendisinin vergiye tabi olmasına razı olarak hükümete yatırım yapma fırsatı sağlaması gereklidir." Tinbergen'e göre özel sektör bunlardan hiçbirini yapmıyor ve dolayısıyla plan da tam olarak bir başarı sağlayamıyordu.

Yeni Kamu Personel Rejimi: 657

Kamu personel yönetimi 1960'lı yıllara kadar merkezi bir kurum olmaksızın, başbakanlık örgütü ve tek tek kurumlarda personel birimleri eliyle yürütülmüştür. Türkiye'de merkezi bir personel birimi *Devlet Personel Dairesi* adıyla 27 Mayıs Darbesi'nin ardından, aynı yılın Aralık ayında kurulmuştur. Merkezi bir personel birimi kurulması, 1950 yılından başlayarak çeşitli yabancı uzman raporlarında gündeme getirilmiş konulardan biridir. İlgili öneriler, 1956 yılında Maliye Bakanlığı'nca hazırlanan bir Kanun taslağıyla sonuçlanmıştır. Bu taslağa göre Başbakanlığa bağlı olarak bir merkezi personel dairesi kurulacak; daire, eşit ve adil ücret ilkesi temelinde memurluk görevlerini sınıflandırmak, kadroları kurumların gereksinmelerine uygun hâle getirmek ile görevli olacaktır. Tasarı, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra, 1961 Anayasası'nın kabulünden önce, Aralık 1960'ta MBK kararıyla yasalaşmıştır. Kanunda kurumun amacı şöyle ifade edilmiştir: "Personel rejimini memleketin

iktisadî, malî ve sosyal şartlarına uygun bir şekilde düzenlemek, bu düzeni değişen şartlara göre ayarlamak ve idame ettirmek." Kurum, 1960'ta öncelikle personel rejiminin yeniden düzenlenmesi, bu çerçevede yeni personel kanununun hazırlanmasıyla görevlendirilmiştir. Onur Ender Aslan'ın Devlet İstatistik Enstitüsü verilerinden derlediği rakamlara göre 1963-1964 yıllarında toplam 436.656 kamu personeli görev yapmaktadır.

Kamu personel rejimi, 1965 yılında peş peşe kabul edilen iki yasayla yeniden düzenlenmiştir: *8 Haziran 1965 tarihli ve 624 sayılı Devlet Personeli Sendikaları Kanunu* ile *14 Temmuz 1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu.* 657 sayılı Kanun'un hazırlanışı büyük ölçüde yabancı uzman önerileriyle biçimlenmiştir. 1962 yılında Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı'ndan (Organisation for Economic Cooperation and Development-OECD) gönderilen Hollandalı Von Mook ile USAID'den gönderilen John Fisher tarafından hazırlanan raporlar, personel reformunun ilkelerini ve amaçlarını belirleyen metinlerdir. Devlet Personel Dairesi, *Devlet Personel Rejimi Hakkında Ön Rapor* adını taşıyan bir metin hazırlayarak bunu 1962'de hükümete sunmuştur. Rapor, Mayıs 1963'te, *Yeni Personel Rejimi Hakkında Kararlaştırılan Prensipler* başlığıyla reform çalışmalarını başlatan Bakanlar Kurulu Kararı olarak *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır. Buna göre kurulacak sistemde ana gövdeyi merkezi sivil memurluk rejimi oluşturacak, KİT ve yerel yönetim personel sistemleri ayrıca düzenlenecektir. Bu reform stratejisine göre hazırlanan Kanun, 1965 yılında "malî hükümleri hariç olmak üzere" yürürlüğe girmiştir. Kanunun malî hükümleri her yıl bütçe yasalarıyla ertelenmiştir. Bu erteleme, CKMP'nin 1968 yılında Anayasa Mahkemesi'ne başvurması üzerine Mahkeme'nin "bütçe yasalarına bütçe ile ilgili olmayan hükümler konulamaz" kararıyla 1969 yılında durdurulmuştur. *Devlet Memurları Kanunu*'nun doksan maddesi daha beş yıl dolmadan 1970'te değiştirilmiş; bu değişiklikle birlikte otuz yedi ek madde getirilmiştir.

Sıddık Sami Onar'ın 657 sayılı Kanun'un hazırlık sürecine ilişkin değerlendirmesi şöyledir: "...Türkiye'nin tarihi, sosyal ve idarî bünyesini bilmeden, bu noktaları tetkik etmeden ve edemeden birtakım fikirler telkin eden, yapısı Türkiye'den tamamen farklı olan Amerika'yı numune tutan bazı uzmanlarla BM'de çalışan bir Hollandalı sömürge mütehassısının düşünce ve telkinleri bu Kanun'un hazırlanmasında mühim bir rol oynamıştır."

İdarî Reform Çalışmaları

Yerli ve seferberlik halinde tüm idareyi konu alan reform araştırmaları 1960'lı yıllarda başlamıştır. Sonuncusu 1988 yılına ait bu kapsamlı araştırmaların üç özelliği paylaştıkları görülmektedir. *Birincisi,* kamu yönetimi

(idare) ile KİT reformu çalışmaları genellikle aynı anda yapılmış, ancak birbirinden ayrı tutulmuştur. *İkincisi*, kamu yönetiminin yeniden düzenlenmesi üç başlık altında ele alınmıştır; personel sorunları –teşkilat yapısı– idarî işlem ve usullerin incelenmesi. *Üçüncüsü*, araştırmaların hepsi kriz ve askerî darbe dönemlerine denk gelmeleriyle dikkat çekmektedir. Tüm idareyi konu alan çalışmaların yanı sıra, tek tek kurum ve kuruluşları konu alan araştırmaların da gerçekleştirildiği görülmektedir.

Araştırmaların ilki Nisan 1962-Nisan 1963 tarihleri arasında yapılarak tamamlanan, *Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi* (MEHTAP) ve bu projeyi tamamlayıcı nitelikteki projeler demetinden oluşan çalışmalardır. KİT dünyası bu projenin dışında tutulmuş, KİT idaresinin reformu yaklaşık iki yıl sonra ayrı bir proje halinde başlatılarak sürdürülmüştür. *İktisadî Devlet Teşekküllerini Yeniden Düzenleme Komisyonu*, 1964 yılında çalışmaya başlamıştır. İki yıl için kurulan, sonradan süresi dört yıla çıkarılan bu komisyonun çalışmaları dört yıl sonunda DPT'ye devredilerek, faaliyetler DPT içinde bir şube oluşturularak kurumsallaştırılmıştır.

MEHTAP Raporu'nda Bakanlar Kurulu, Başbakanlığa bağlı kurumlar, icracı bakanlıklar ve devlet bakanlıkları incelenmektedir. Genel kurumsal yapının yanı sıra planlama, eşgüdüm ve denetleme gibi yönetimin genel unsurları ve malî-iktisadî, toplumsal, kültürel görevler temelinde kimi hizmet alanları incelemeye alınmıştır. Bu çalışmayı tamamlayıcı projeler ise, 1964'te DPT bünyesinde kurulan ve 1966 yılı sonunda çalışmalarını tamamlayarak dağılan *İdareyi ve İdarî Metotları Yeniden Düzenleme Komisyonu* tarafından yürütülmüştür. Komisyon, *MEHTAP Raporu*'nu merkezi yönetimin taşra örgütlenmesi (Arif Payaslıoğlu, *Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerinde Bir İnceleme*, TODAİE, 1966) ve yerel yönetim incelemeleri (Fehmi Yavuz, *Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi Üzerinde Bir Araştırma*, TODAİE, 1966) ile organik olarak tamamlamanın yanı sıra, Kanun tasarıları ve çeşitli konularda genel ilkeleri ortaya koyan incelemeler gerçekleştirmiştir. Dönem boyunca KİT'ler ile ilgili incelemeler ayrı proje olarak sürdürülmüştür.

Reform çalışmalarının hedefi şöyle özetlenebilir: İdarî ve ekonomik yapının modernleştirilmesi; kalkınma çabasını sürekli kılacak reformcu ve dinamik bir idare yaratılması; KİT dünyasının kârlı, verimli, modern işletmecilik ilkelerine uygun, siyasî baskıdan uzak, ama etkili ve ekonomik ve malî denetim altında çalışmaları. *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*'nde Birgül A. Güler'in saptaması, bu dönemde idarî reform seferberliklerinin amacının dış yardım, doğrudan yabancı yatırım, kredi ve istikraz akışını aksamasız yürütecek, kapitalist gelişmenin gereklerini yerine getirmeyi ve ilgili politikalarda devamlılığı sağlayacak Batı tipi bir bürokratik aygıt yaratılması olduğudur; Güler'e göre ilgili çalışmalar sonunda böyle bir aygıt yaratılmıştır.

Başlatılan yeniden düzenleme çalışmalarının İçişleri Bakanlığı'ndaki uzantısı, İçişleri *Hizmet ve Teşkilatı'nı Yeniden Düzenleme Projesi Çalışmaları* (İÇ DÜZEN) olmuştur. Çalışma sırasında belediyelerin görevlerine ilişkin iki monografik araştırma yapılarak, belediyelerin işlevlerini yerine getirmede karşılaştığı sorunlar açıklığa kavuşturulmuştur. İÇ DÜZEN 27 Aralık 1971'de tamamlanmış ve çalışmanın bulguları sekiz kitap halinde yayımlanmıştır. Ne var ki, bu kapsamlı çalışmanın sonuçları yasalara yansımamıştır.

27 Mayıs'ın hemen ardından başlatılan bir reform çalışması daha bulunmaktadır: *Türkiye'de İdarî Reform Çalışmaları*. Akademisyenlerden oluşan bir heyet tarafından, BM'den bir uzmanın da katıldığı toplantılar sonunda hazırlanan ve MBK'ye sunulduğunda ilgiyle karşılandığı belirtilen raporda çalışmanın hedefi şu şekilde özetlenmektedir: "27 Mayıs sonrasında ülkenin siyasî ve idarî bünyesinin kökten bir incelemeye tabi tutulması." *Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü* (TODAİE) bünyesinde gerçekleşen kapsamlı çalışma, 1961-1962 yıllarında alt raporlar biçiminde yayımlanmıştır: Türkiye'nin İdarî Taksimatı, Planlama Teşkilatı İncelemeleri, Planlama ve Türkiye'de Uygulanması, Devlet Personel Teşkilatı İncelemeleri, Türkiye'de Toprak Reformu, Mukayeseli Toprak Reformu.

Öte yandan, Türkiye'de siyasal kadrolar ve bürokrasi üzerine 1950'li yıllarda ABD'li uzmanlarca başlatılan araştırmaların 1960'lı yıllarda yoğunlaştığı görülmektedir. Sonuçları kitap, makale ya da rapor olarak basılan bu araştırmalar arasında şunlar yer almaktadır: Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite (Türk Siyasal Seçkinleri)*, Cambridge, MIT Press 1965; Richard Podol, *Bir Yabancı Gözüyle Yirminci Yüzyıl Ortasında Türk Kamu Yöneticisi*, Amme İdaresi Bülteni 1967; C.H. Dodd, "Türk Devlet Memurlarının Toplumsal ve Eğitsel Kaynakları", *SBF Dergisi*, 1966; J. R. Hopper ve Richard Levin (der.), *The Turkish Administrator: A Cultural Survey (Türk Yöneticisi: Kültürel Bir İnceleme)*, AID, 1968; Edwin J. Cohn, *Turkish Economic, Social, and Political Change: The Development of More Prosperous and Open Society*, Praeger, 1970; Leslie Roos, vd., *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey*, Harvard University Press, 1971.

Toprakta Örgütlenme ve Yönetim

1961 Anayasası'nda merkezi idarenin kuruluşu bakımından illere ayrıldığı ve il yönetiminin *yetki genişliği esasına* göre gerçekleştiği belirtilmiştir. 1924 Anayasası'nda yer alan *görevler ayrılığı* ilkesine yeni Anayasada yer verilmemiştir. Öte yandan Anayasa, *idare kuruluş ve görevleri ile bütündür* ilkesini benimsemiş; *görevler ayrılığı* teriminin varlık temelini böylece ortadan kal-

dırmıştır. Gerekçede ulusal iradeye dayanan parlamenter rejim anlayışının ve Türkiye'nin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olduğu ilkesinin doğal bir sonucu olarak da, yönetim işlevinin farklı unsurlarını oluşturan görevlerin ve bu görevleri yerine getirmek üzere kurulan teşkilatın bütünlüğünün ayrıca vurgulandığı belirtilmektedir. 1961 yaklaşımı, günümüzde yürürlükte olan 1982 Anayasası'nda da benimsenmiştir:

> *1961 Anayasası, 112. md:* "İdarenin kuruluş ve görevleri merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayanır. İdare kuruluş ve görevleri ile bir bütündür ve kanunla düzenlenir. Kamu tüzel kişiliği, ancak kanunla veya kanunun açıkça verdiği yetkiye dayanılarak kurulur."

> *1961 Anayasası, 115. md:* "Türkiye, merkezi idare kuruluşu bakımından coğrafya durumuna, iktisadî şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır. İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır. Belli kamu hizmetlerinin görülmesi amacıyla, birden çok ili içine alan çevrede, bu hizmetler için, yetki genişliğine sahip kuruluşlar meydana getirilebilir."

> *1961 Anayasası, 116. md:* "Mahalli idareler il, belediye ve köy halkının müşterek mahalli ihtiyaçlarını karşılayan ve genel karar organları halk tarafından seçilen kamu tüzel kişileridir..."

Anayasa gerekçesinde, yeni anayasanın yerinden yönetim anlayışının 1924 Anayasası'nın kabul ettiği şekilden daha geniş olduğu ileri sürülmüştür. Bu genişleme, iktisadî faaliyetlerin gelişmesi ve devletin işlevlerinin artmasıyla birlikte, çeşitli kamu hizmetlerinin merkezi yönetim hiyerarşisi dışında kalan yerinden yönetim kuruluşları eliyle görülmesi ihtiyacına dayanmaktadır. Nitekim 1924 Anayasası'nda hizmet yerinden yönetim kuruluşlarına yer verilmemiş, yalnızca il özel idareleri, belediye ve köylere tüzel kişilik tanınmıştır. 1961 Anayasası ise yerel yönetimlerin yanı sıra hizmet kuruluşları (üniversiteler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, kamu iktisadî teşebbüsleri, bakanlıkların ilgili kuruluşları) için de yerinden yönetim ilkesini kabul etmiştir.

Valiler, önceki yıllarda olduğu gibi bu dönemde de merkezi yönetimin yerel birimler üzerindeki denetiminin ana unsuru olarak işlev görmüşlerdir. Valiler bu sorumluluklarını ikili yapı içinde yerine getirmeye devam ederler: İl düzeyinde merkezi yönetimin (devletin ve hükümetin) temsilcisi ve il yerel yönetiminin (il özel idaresinin) başı.

Yönetsel Bölünüş

1950'li yılların sonunda il sayısı 67, ilçe sayısı 571, bucak sayısı 923'tür. Köylerin sayısı ise 35.440'tır. 1960-1970 yılları arasında yeni il kurulmadığı gibi, ilçe sayısında da önemli bir artış olmamıştır. Bu dönemde biri 1963'te, diğerleri 1968'de olmak üzere yalnızca üç ilçe kurulmuştur. 1963 tarihli *Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Raporu*'nda sayıları 900'ü aşan bucak müdürlüklerinin hem kamu hizmetlerinin görülmesinde etkili bir görev sahibi olamadıkları hem de idarî kademe olarak fazla bir anlamlarının kalmadığı söylenmiştir. Bu nedenle, bucak kademesindeki yönetim birimlerinden vazgeçilmesi önerilmiştir. 1960'lı yılların ikinci yarısında bucakların kaldırılması yönünde girişimler başlamıştır. Bu tarihte bucakların % 58.7'sinin (520 bucak) 1-15 arasında köy ve kasabası bulunmaktadır. İlk olarak Ankara, İstanbul, İzmir ve Konya merkez bucak müdürleri başka görevlere atanarak ya da görevlerinden alınarak boşaltılmış ve yerlerine yeni atama yapılmayarak adı geçen bucakların faaliyetine son verilmiştir. Daha sonraki yıllarda yeni bucak kurulmadığı gibi, aday bucak müdürü de alınmamıştır. Böylece mevcut bucaklar da müdürsüz bırakılarak, bucak kademesinin faaliyetine fiilen son verilmiştir.

Bölge Teşkilatı

Merkezi yönetimin, bazı hizmetler itibariyle, bölge düzeyinde örgütlenebilmesi ilk kez 1961 Anayasası'nda düzenlenmiştir. Ancak, bölge kuruluşlarına getirilen anayasal temel, gerçekte fiilî uygulamanın hukukîleştirilmesinden başka bir şey değildir. Çünkü bu tarihten önce de yirmiden fazla kamu kurumunun bölgesel düzeyde faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Anayasa gerekçesinde, kalkınma ve planlamada bölgelere ait meselelerin topluca ele alınabilmesi için geniş bölgeler kurulmasının bir zorunluluk olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle, bir veya birkaç kamu hizmetini içine alan bölge örgütlerinin kurulabilmesi ve bunların da yetki genişliği ilkesi çerçevesinde faaliyet göstermesine karar verilmiştir. TBMM görüşmelerinde Anayasanın bölgeyi bir mülki idare kademesi olarak benimsemesi ve ekonomiyi bölgeye iterek ilden ayırmasının, idarenin bütünlüğü açısından tehlikeli olabileceği dile getirilmiştir. Bu nedenle ilgili hüküm, *bölgecilik* yaratacağı endişesiyle karşılanmış ve tartışmalara neden olmuştur. Anayasa Komisyonu sözcüsü Turan Güneş, bölgeciliğe engel olmak için il esasının aynen korunduğunu, bölge düzenlemesinin ise yalnızca belirli kamu hizmetlerinin görülmesini kolaylaştırmak için getirildiğini belirtmiştir. Güneş, bölge kuruluşları ile ilgili hükmün, umumi müfettişlik gibi, birkaç ili içine alan bölgede birçok ka-

mu hizmetini merkezileştirecek bir sistem getirmediğini vurgulamıştır. Güneş'in sözlerini destekleyen Fehmi Yavuz, dünyanın her yerinde artık hizmetlerin illeri aşan ölçeklerde, çok daha etkin ve koordineli bir biçimde verilmekte olduğunu belirtmiştir. Tartışmalar sonunda, bölgecilik düşüncesini tamamen ortadan kaldırmak amacıyla, ilgili hükmün başına "belli" sözcüğü eklenmiştir. Buna göre, 1961 Anayasası'nın 115. maddesinde "Türkiye merkezi idare kuruluşu bakımından coğrafi durumuna, iktisadî şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre illere, iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır. İllerin idaresi yetki genişliğine dayanır. Belli kamu hizmetlerinin görülmesi amacıyla birden çok ili içine alan çevrede bu hizmetler için yetki genişliğine sahip kuruluşlar meydana getirilebilir" hükmü yer almıştır. 1961 Anayasası taşra yönetimine *bölgesel örgütlenme* kavramını getirmiştir. 1982 Anayasası'nın 126. maddesinde ise bölgesel örgütlenmeye "kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum ölçütü" getirilecektir.

1961 Anayasası gerekçesinde, il ölçeğini aşan çevrede kurulabilecek yetki genişliğine sahip kuruluşlar için *kalkınma ve planlama* ölçütü getirilmiştir. Ancak, uygulamada doğrudan bu amaca hizmet etmeyen pek çok kuruluş, bölge düzeyinde örgütlenecektir. Karayolları, tarımsal altyapı konularında çalışan yatırımcı-yapımcı kamu kuruluşları, bir ilin sınırlarını aşan bölgeler ölçeğinde örgütlenmek yoluna gidince, İl İdaresi Kanunu'nun kapsamı dışına çıkılmıştır. Bu eğilim, teknik nedenlerle bölgesel örgütlenmeye giden DSİ Genel Müdürlüğü, Toprak-Su Genel Müdürlüğü, Yol Su Elektrik Genel Müdürlüğü (YSE), İller Bankası gibi yapımcı-yatırımcı kuruluşların dışında, bölge ölçeğinde örgütlenmesi gerekmeyen pek çok kuruluşun; bu arada Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün, vakıfların, ticaret, çalışma, sanayi gibi bakanlıkların da il yönetim ve denetimi dışına çıkmaları ile sonuçlanmıştır. 1966 yılında yayımlanan bir araştırmaya göre, bu dönemde 45 bakanlık ve daireden 21'inde bölgesel örgütlenmeye gidilmiştir. On yıl sonra yayımlanan başka bir araştırmada 36 kuruluşun bölgesel örgütlenmeye gittiği belirtilmiştir. 1981 yılına gelindiğinde bu sayının 50'ye ulaştığı görülmektedir. Bölge teşkilatlarının kurulmasına ilişkin ortak ilkeler ve ölçütler belirlenmediği için, her bakanlığın ya da kamu kurumunun kuruluş kanununa göre bölge sınırları ile merkezlerini belirlediği görülmektedir. Sonuç olarak, hizmet alanları ve merkezleri birbirinden farklı, karmaşık bir bölgesel örgütlenme ağı ortaya çıkmıştır.

Dönemin kalkınmacı devlet modeli çerçevesinde bölge örgütlenmesi, planlama ve kalkınmanın bir fonksiyonu olarak görülmüştür. *Yeni bölgecilik* ya da *demokratik bölgecilik* olarak tanımlanan gelişmenin, tarihi ve etnik temellere dayandırılan geleneksel bölgecilikten ve federalizmden farklı olduğuna dikkat çekilmiştir. Bölge, hem büyük ölçekli altyapı yatırımlarının yü-

rütüldüğü temel yönetim birimi, hem de mülki idare amirlerince uğranılan yetki kaybının ana kaynağına dönüşmüştür.

Yerel Yönetimler

1961 Anayasası, 1924 Anayasası'ndan farklı olarak yerel yönetimlerle ilgili ilkelere geniş yer vermiş olmasına rağmen, bu ilkeler yasal düzenlemeler yoluyla uygulamaya yansımamış ve belediyelerin özellikle malî olanakları sınırlı kalmıştır. Belediyeler, altmışlı yıllarda da, daha önceki dönemlerde olduğu gibi kıt kaynaklarıyla uygulama yapan kurumlar olmuşlardır. İlhan Tekeli, *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü*'nde 1960-1973 dönemini belediyelerin güç kaybettiği bir dönem olarak tanımlamaktadır. Tekeli'nin verdiği rakamlara göre, belediye gelirleri 1960 yılında toplam kamu gelirlerinin % 16.35'i iken, 1972 yılında bu oran % 5.67'ye düşmüştür. Bu dönemde belediyeler yalnız malî olarak bir güçsüzleşme sürecine girmemişler, aynı zamanda yetişmiş personel temini bakımından da yetersiz kalmışlardır. Bununla birlikte belediye gelir sisteminin yeni belediyelerin kurulmasını özendirici yapısı, nüfus artışı ve kentleşme eğilimlerinin devamı ile birleşince bu dönemde belediye sayısındaki artış devam etmiştir. 1961 yılında 998 olan belediye sayısı, 1973 yılında 1.623'e ulaşmıştır. Hızlı nüfus artışı ve büyük kentlere olan nüfus akışına paralel olarak il genel meclisi üyelerinin sayısı da artmıştır. 1963 yılında ülke genelinde il genel meclisi üyelerinin toplam sayısı 1.576 iken, 1968'de bu sayı % 10'a yakın bir artışla 1.726 olmuştur.

10 Haziran 1960 günü *Resmi Gazete*'de yayımlanan Bakanlar Kurulu Kararı'yla yeni seçimlere kadar belediye başkanlarının görevlerine son verilerek 1580 sayılı *Belediye Kanunu*'nun 94. maddesi gereğince başkanların atama yoluyla belirlenmesi kararlaştırılmıştır. İstanbul ve İzmir dışındaki il merkezlerinde valiler, ilçe merkezlerinde kaymakamlar belediye başkanlığını yürütmüşlerdir. 3 Kasım 1960'ta kabul edilen 120 sayılı Kanun'la ise il genel ve belediye meclisleri ile mahalle muhtar ve ihtiyar heyetlerinin feshi ve bu görevlerin ifa şekli karara bağlanmıştır.

Bu dönemde belediyelerin organları ile ilgili olarak çıkarılan 27 Temmuz 1963 tarihli ve 307 sayılı Kanun, *Belediye Kanunu*'nu yeni anayasayla tutarlı hâle getirmeyi amaçlamakta, belediye organlarının seçimine ilişkin yeni düzenlemeler getirmektedir. Bu yasayla belediye başkanlarının seçiminde tek dereceli çoğunluk usulü getirilmiştir. Böylece, belediye başkanları meclis karşısında güçlendirilmiştir. Öte yandan belediye meclislerinin seçiminde nispi temsil usulü kabul edilmiştir. Böylece belediye meclisleri değişik partilerden üyelerin temsil edildiği heterojen bir yapı kazanmışlardır. Bu düzen-

lemeyle Belediye Kanunu'nun belediye başkanı seçiminin vali ya da cumhurbaşkanı tarafından onaylanacağına dair hükmü de kaldırılmıştır.

17 Kasım'da gerçekleşen 1963 yerel seçimleri iki açıdan önem taşımaktadır. İlk olarak, 27 Mayıs öncesi dönemde en son 13 Kasım 1955'te yapılan yerel seçimlerden sekiz yıl sonra gerçekleşen ilk yerel seçimdir. İkincisi, 1961 seçimleri sonrasında çok da netleşmeyen siyasal partiler yelpazesinin netleşmesi ve halkın eğilimini göstermesi bakımından bir aşama oluşturmaktadır. Bu seçimlerde, 1.032 yerleşmede belediye başkanları ve belediye meclisi üyeleri, 67 ilde de il genel meclisi üyeleri için oy kullanılmıştır. Türkiye genelinde % 69.31 olarak gerçekleşen belediye başkanlığı seçimlerine katılım oranı, bölgelere göre farklılık göstermektedir. Muhalefetteki AP'nin zaferi olan seçim sonuçlarına göre, belediye başkanlığı seçimlerinde oy kullanan seçmenlerin % 45.97'si AP'ye, % 35.69'u CHP'ye, % 3.63'ü YTP'ye, % 1.53'ü CKMP'ye oy vermiştir. AP 42, CHP 23, YTP 1 ilde belediye başkanlığı kazanmıştır. Oya Çitçi, 1963 yerel seçimlerini, "Türkiye'nin seçim tarihinde salt bir yerel seçim olmanın ötesinde anlam taşıyan seçimlerin ilki" olarak tanımlamaktadır. Bu yönüyle 1963 seçimleri bir anlamda *dönem ortası oylama* niteliği taşımıştır.

27 Mayıs dönemini gerçek anlamda sona erdiren 1963 yerel seçimleri olmuştur. Bu seçimler, hükümet değişikliğine yol açmasıyla Türkiye'nin siyasal yaşamında bir ilktir. Seçim başarısızlıklarını CHP ile koalisyon hükümetinde yer almalarına bağlayan CKMP ve YTP'nin hükümetten çekilmeleri üzerine İnönü'nün ikinci koalisyon hükümeti düşmüştür. Yerel seçimlerin bir başka sonucunun AP'nin siyasal sistem içindeki meşruiyet sorununu tümüyle aşması olduğu söylenebilir. Bunun somut göstergesi, hükümet kurma görevinin, AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'ya verilmesi olmuştur. Ne var ki, AP kendisine bir koalisyon ortağı bulamadığı için, yeni hükümet yine İsmet İnönü'nün Başbakanlığında CHP ve bağımsızlarca kurulmuştur.

Beş yıl sonra 1968 yerel seçimlerinde AP, belediye başkanlıkları için kullanılan oyların % 46.61'ini, CHP ise % 30'unu almıştır. Belediye başkanı ve belediye meclisi seçimlerinde seçmenin yaklaşık % 40'ı sandık başına gitmemiştir. En yüksek katılma oranı % 65.75 ile il genel meclisi seçimlerinde gerçekleşmiştir.

Akademik Yönetim Alanı

MBK'nin 27 Ekim 1960'ta 147 öğretim üyesinin işine son vererek üniversitelerde giriştiği tasfiye eylemi tartışma ve tepkilere yol açmıştır. Tembel, yeteneksiz, reform karşıtı oldukları gibi iddialarla 147 öğretim üyesinin üniversiteden atılmaları üzerine dört üniversitenin rektörü Turhan Feyzioğlu (OD-

TÜ), Sıddık Sami Onar (İstanbul Üniversitesi), Fikret Narter (İTÜ) ve Suut Kemal Yetkin (Ankara Üniversitesi) istifa ederek MBK'nin eylemini protesto etmişlerdir. Birkaç gün sonra anılan öğretim üyeleri tekrar rektör seçilmiştir. 28 Mart 1962'de kabul edilen Kanun'la 147'lerin üniversitelere dönmeleri sağlanmıştır.

1946 Üniversiteler Kanunu'yla üniversiteler, Millî Eğitim Bakanlığı'nın ilgili kuruluşları olarak yönetsel vesayet ilişkisi çerçevesinde düzenlenmişti. Akademik yönetimde Millî Eğitim Bakanlığı'nın rolü, MBK tarafından hazırlanan 28 Ekim 1960 tarihli ve 115 sayılı Kanun'la *(1946 tarihli Üniversiteler Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Madde Eklenmesi Hakkında Kanun)* daraltılmıştır. 1961 Anayasası, üniversitelerin bakanlığın ilgili kuruluşu olma konumuna son vermiş, Anayasanın 120. maddesinde üniversiteler "...bilimsel ve idarî özerkliğe sahip kamu tüzel kişileri" olarak tanımlanmıştır. Bu maddeye göre "Üniversiteler, kendileri tarafından seçilen yetkili öğretim üyelerinden kurulu organları eliyle yönetilir ve denetlenir. Üniversite organları, öğretim üyeleri ve yardımcıları üniversite dışındaki makamlarca, her ne surette olursa olsun, görevlerinden uzaklaştırılamazlar." Ne var ki, anayasal güvenceler de anayasa değiştirilerek ortadan kaldırılabilir. Nitekim 1971 yılında anayasa değiştirilerek üniversitelerin "...devletin gözetimi ve denetimi altında" oldukları, bu gözetim ve denetim usullerinin yasayla belirleneceği hükme bağlanmıştır. Hükmün gereği *20 Haziran 1973 tarihli ve 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu*'yla yerine getirilmiştir; üniversitelerin gözetimi ve denetimi yeni esaslara bağlanmıştır. Bu tarihte üniversitelerin üzerindeki yönetsel denetim, içinde Millî Eğitim Bakanlığı yer almakla birlikte Başbakanlığa kaymış ve kurullar işleyişine dayandırılmıştır: (*1*) *Yüksek Öğretim Kurulu,* (2) *Üniversitelerarası Kurul,* (3) *Üniversite Denetleme Kurulu.*

3 Haziran 1969'da İstanbul'da bir öğrenci yurdunu açarken Başbakan Süleyman Demirel, her yıl sekiz üniversiteye ayrılan ödeneğin ülkedeki 40.000 köyün kalkınması için ayrılan paraya eşit olduğunu belirtmiştir.

Askerî Örgütlenme

Darbenin ardından 3 Haziran'da yüksek askerî komutanlar arasında değişiklik yapıldığı açıklanmıştır. Bu kapsamda General Ragıp Gümüşpala Genelkurmay Başkanlığı'na, Menderes döneminin son yıllarında Genelkurmay İkinci Başkanı olan General Cevdet Sunay Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atanmıştır. 27 Mayıs'ın ardından askerî yönetim alanına dair ilk müdahale giderek bozulmuş olan hiyerarşi piramidini düzeltme amacıyla yapılan tasfiyedir. Yirmi beş fiilî yılını dolduran subayların hükümet tarafından re'sen

emekliye sevkini sağlayan 42 sayılı Kanun gereğince 3 Ağustos 1960'ta 235 general ve amiral ile çeşitli rütbelerden yaklaşık 4.000 subay silahlı kuvvetler bünyesinden çıkarılmıştır. Daha sonra *Emekli İnkılâp Subayları (EMİNSU)* adıyla bir dernek çatısı altında bir araya gelen bu kişilerin emekli edilmeleri, Hikmet Özdemir'e göre ordunun yeniden örgütlenmesi ve gençleştirilmesi kadar, MBK'nin silahlı kuvvetler üzerindeki otoritesini meşrulaştırma amacına da hizmet etmiştir. Darbeyi gerçekleştiren subayların Genelkurmay Başkanlığı'na getirdiği Orgeneral Ragıp Gümüşpala da emekli edilmiştir. Yerine Cevdet Sunay getirilmiştir.

Bu Kanun'a göre emekli edilenlere yüksek emekli aylığı bağlanması, toptan ödemeler yapılması, mesken kredisi verilerek konuta kavuşturulmaları, sivil savunma, öğretmenlik ve benzerleri hizmetlerde öncelik tanınması gibi olanaklar sağlanmıştır. Bu operasyon için Emekli Sandığı'nda ve Hazine'de yeterli para olmadığı anlaşılınca, kararın uygulanması için gerekli meblağ ABD tarafından hibe olarak verilmiştir. Emekliye ayrılan Harp Okulu mezunu veya yükseköğrenim yapmış subaylardan isteklilerin 9 Kasım 1960 tarihli ve 125 sayılı Kanun'la Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı orta dereceli okullara öğretmen ya da yetiştirme yurtlarına müdür olarak atanmalarının yolu açılmıştır.

1961 Anayasası'nın hükümleri, askerî yönetim alanında tek yönetici kurum haline gelmiş bulunan MSB odaklı örgütlenmeyi anayasal bakımdan temelsiz kılmıştır. Anayasa, Genelkurmay Başkanlığı'nı MSB'den ayrı bir kurum olarak düzenlemiş, Genelkurmay Başkanı'nın atanma usulünü değiştirmiştir. MSB'nin 1949 tarihli kuruluş kanunu bu makam için MSB önerisi-Bakanlar Kurulu ataması derken, yeni Anayasa Bakanlar Kurulu önerisi-Cumhurbaşkanı ataması demektedir. MSB'nin 1949 tarihli kuruluş kanunu Anayasa Mahkemesi'nce 1966'da iptal edilmiştir. Askerî boyutu, ordu bünyesine bağlı özerk bir alan olarak MSB-Genelkurmay Başkanlığı ikilisi temelinde kuran yasaların çıkarılması 1970 yılında tamamlanmıştır. Bu alanın en üst amiri olan Genelkurmay Başkanı MSB ile işbirliği yaparak çalışacak ve Başbakana karşı sorumlu olacaktır.

Ordunun örgütlenişi, 1935 yılından sonra 4 Ocak 1961 tarihinde *Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu* adını taşıyan ve günümüzde hâlâ yürürlükte olan 211 sayılı yasayla yeniden düzenlenmiştir. Bu yasaya göre TSK'nin ve askerliğin tanımı aşağıdaki gibidir:

> *211 sayılı Kanun:* Madde 1 - *Türk Silahlı Kuvvetleri:* Kara (Jandarma dâhil), Deniz ve Hava Kuvvetleri subay, askeri memur, astsubay, erbaş ve erleri ile askeri öğrencilerden teşekkül eden ve seferde ihtiyatlarla ikmal edilen, kadro ve kuruluşlarla teşkilatı gösterilen silahlı Devlet kuvvetidir.

Madde 2 - *Askerlik:* Türk vatanını, istiklal ve Cumhuriyetini korumak için harb sanatını öğrenmek ve yapmak mükellefiyetidir. Bu mükellefiyet özel kanunlarla vaz'olunur. (Değişik: 13/7/2013-6496/ 17 md.) Askerlik: Harp sanatını öğrenmek ve yapmak mükellefiyetidir. Asker: Askerlik mükellefiyeti altına giren şahıslarla (Erbaş ve erler) özel kanunlarla Silahlı Kuvvetlere intisabeden ve resmî bir kıyafet taşıyan şahsa denir.

Madde 35 - *Silahlı Kuvvetlerin vazifesi:* Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kollamak ve korumaktır. (Değişik: 13/7/2013-6496/18 md.) Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; yurtdışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askerî gücün muhafazasını ve güçlendirilmesini sağlamak, Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla yurtdışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır.

Nisan 1965'te bir Amerikan Heyeti, üç hafta süreyle Türkiye'nin askerî ihtiyaçlarını incelemek için Ankara'ya gelmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra Şubat 1966'da Amerikan Savunma Bakanı Yardımcısı John McNaughton, MSB'ye silahlı kuvvetlerin nasıl modernleştirileceği konusunda tavsiyelerde bulunmak için Ankara'ya gelecektir. Hükümet, 3 Temmuz 1969'da yayınladığı basın bildirisiyle Türkiye ile ABD'nin 23 Haziran 1954 tarihli ikili anlaşmanın yerine geçen yeni bir anlaşma imzaladıklarını açıkladı. Bu anlaşmaya göre, savunma konusunda Türk-Amerikan ilişkileri, her iki tarafın eşit haklarına ve egemenliğine karşılıklı olarak gösterecekleri saygıya dayanacaktı.

Subaylara yönelik maaş ve lojman temin ederek maddi durumlarını daha iyileştirecek olan *Askerî Personel Kanunu Tasarısı*'nın tümü 14 Temmuz 1967 tarihinde Senato'da kabul edilmiştir. Feroz ve Bedia Ahmad'ın verdiği bilgiye göre Senato'nun bu oturumunda, eski subaylar da dâhil olmak üzere, muhaliflerin çoğu tasarıyı eleştirmiştir. Örneğin Haydar Tunçkanat, itirazını "İnsanın moral gücünü ihmal ederek her şeyi sadece para gibi maddi açıdan değerlendirmek isteyen bu tasarı Silahlı Kuvvetler bünyesinde büyük rahatsızlıklar doğuracaktır," sözleriyle dile getirmiştir.

Dikkate Değer Birkaç Not

Kültür Örgütü. Ankara Radyosu, Alparslan Türkeş'in yönetimindeki Başbakanlık Dairesi'nin "Adalet, dürüstlük ve demokrasi ilkelerini ayakta tutmak, hür düşünce ve müspet ilimin ışığı altında Türk halkının maneviyatını yükseltmek amacıyla, bütün milleti kapsayan ve siyasal bir yönü olmayan bir kültür örgütü"nün kurulması yolunda gereken planların hazırlanması için

Millî Eğitim, Maliye ve İçişleri Bakanlıklarına emir verdiğini bildirdi. *Türk Kültür Derneği*, "bütün Türkiye'de irfan ve millî kültürün yayılmasını sağlamak" amacıyla 17 Ağustos 1960'ta kurulmuştur. 30 Ağustos'ta hükümet Halkevlerini bu derneğin yönetimine devretmiştir.

Sıkıyönetim. 1960'ta öğrenci gösterileri Ankara ve İstanbul'da bir yıl yedi ay sıkıyönetime yol açmıştır. Talat Aydemir'in darbe girişimi nedeniyle 1963'te İzmir, Ankara ve İstanbul'da ilân edilen sıkıyönetim bir yıldan fazla sürmüştür.

Servet Beyanı. MBK, 25 Temmuz 1960'ta "vergi ödemeyen sınıf ve zümre kalmayacağını" açıkladı ve toplanan vergilerden bir eğitim seferberliği programının hazırlanacağını bildirdi. Servet Beyanını ihdas eden 193 sayılı *Gelir Vergisi Kanunu* 31 Aralık 1960 tarihinde kabul edildi.

Nüfus Sayımı. Ekim 1960'ta Cumhuriyet'in yedinci genel nüfus sayımı yapılmıştı. Alınan sonuçlara göre Türkiye'nin nüfusu 27 milyon 800 bin idi. Ekim 1965'te yapılan sayımda ise Türkiye'nin nüfusu 31 milyon 391 bine yükseldi.

OYAK. 3 Ocak 1961'de *Ordu Yardımlaşma Kurumu* (OYAK) Kanunu kabul edildi. OYAK'ın 30 Mayıs 1966 tarihinde toplanan altıncı genel kurul toplantısını açış konuşmasında Millî Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu, beş yıllık geçmişi olan OYAK'ın sermayesinin 400 milyon TL'ye ulaştığını ve ortalama kârının % 6 olduğunu ve bunun benzer teşkilatların kârından daha fazla olduğunu söyledi. Toplantıya Genelkurmay Başkanı Cemal Tural ve kuvvet komutanları da katılmıştı.

Toprak Reformu. *Cumhuriyet* gazetesi, 1 Haziran 1961'de *Toprak Reformu Kanunu Tasarısı*'nın tamamlandığını ve 15 Haziran'da Temsilciler Meclisi'ne sunulacağını yazıyordu. Amerika'dan alınacak malî yardımla uygulanacak olan tasarı 600.000 çiftçiye toprak dağıtılmasını sağlayacaktı. Ve çiftçiler toprağın bedelini hükümete 10-20 yıl sonra ödeyeceklerdi. 1961 yılından 1972 yılına kadar sekiz kanun tasarısı hazırlandı. Bu tasarılardan sadece 4. Toprak Reformu tasarısı meclise geldi, fakat kanunlaşamadı.

Destekleme Alımı. Tekel'e 1947 yılından beri sürekli olarak destekleme görevi verilmişti; bu nedenle Tekel kendi ihtiyacı için yaptığı tütün alımları yanında, 1961 tarihli ve 196 sayılı *Ekici Tütünleri Satış Piyasalarının Desteklenmesine Dair Kanun*'a dayalı olarak, her yıl çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarına istinaden devlet adına destekleme alımları yapma görevini üstlenmiştir. 1969 yılında 1177 sayılı *Tütün Kanunu* kabul edilmiştir.

Tedbirler Kanunu. Anayasa Nizamını, *Millî Güvenlik ve Huzuru Bozan Fiiller Hakkındaki Kanun* (Tedbirler Kanunu) 3 Mart 1962'de kabul edildi.

Sürgün Ağalar. Meclis, CHP ortak grubunca "55 ağanın yerlerine dönmesine ve ancak 5.000'er dönümden fazla toprakların kamulaştırılmasına" dair Kanunu 10 Eylül 1962'de kabul etti. Bu ağalar, MBK tarafından, nüfuzlarını kırmak amacıyla Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya sürgün edilmişlerdi.

TRT. Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) 24 Aralık 1963 tarihinde kabul edilen kanunla kuruldu.

İkinci İdareciler Kongresi. İçişleri Bakanlığı tarafından 16 Kasım-30 Kasım 1964'te Ankara'da düzenlenen Kongre, "mülki idare amirlerine planlı kalkınma mekanizmasında bir yer bulma arayışı" olarak değerlendirilmektedir.

Tapulama Kanunu. 1966 tarihli *Tapulama Kanunu*'nun 33. maddesine göre, yüz dönümden fazla topraklarda "muteber mütevelli, sipahi, mültezim temessük veya senedi" zilyedi adına mülk olarak tapulanması için belge görevi görmektedir. Cumhuriyet'in ilânından kırk üç yıl sonra, Osmanlı döneminden kalan geçici tahsis belgeleri, o toprakların mülk edinilmesini sağlamıştır. Küçük köylülerin mülkiyetine geçmiş olması ya da topraksız ve az topraklı köylülere dağıtılması gereken toprakların, bu topraklar üzerinde herhangi bir belgeye sahip olanların mirasçılarına verilmesi yasallaşmıştır. Yüzlerce yıldan beri tasarruflarında bulundurdukları toprakları işgal etmiş durumuna düşen köylüler, topraklarından 1966'da çıkarılan yasaya dayanılarak atılmıştır.

Arazi Mülkiyeti. Doğan Avcıoğlu, 1968 yılında yayımlanan *Türkiye'nin Düzeni* başlıklı çalışmasında, ülkedeki taşınmaz malların ancak % 30'unun tapuya kayıtlı olduğunu, geri kalanının kayıt dışı olduğunu ileri sürmektedir. Üstelik tapuda kayıtlı taşınmaz malların % 90'ı da il ve ilçelere aittir. Bu nedenle Devlet İstatistik Enstitüsü, anket çalışmalarıyla arazi mülkiyeti dağılımını belirlemeye çalışmıştır. DPT'nin *Köy ve Köylü Sorunu* başlıklı incelemesinde bu durum açıkça ortaya konmaktadır. Bu incelemede, tapu kayıtlarının yetersizliği nedeniyle, ülkedeki tarımsal arazide mülk büyüklüklerine ve dağılımına ait gerçek bilgilerin elde edilemediği söylenmektedir. Raporda, o güne kadar hep ekonomik bir kavram olan işletme esasına göre ya anketler ya da sayımlar yoluyla ortaya konulabilen tarımsal topraklarla ilgili istatistik bilgilerin güvenilir olmadığı vurgulanmıştır. Belirli bir mülk üzerinde birden fazla tarımsal işletme kurmanın olanaklılığı ve bu durumun bazı bölgelerde geleneksel hâle gelişi, ayrıca sayım ya da anketlere verilen cevapların bir nevi

servet beyanı niteliği taşımasından dolayı gerçeği ifade etmeyişleri sebebiyle, mülk büyüklükleri ve dağılımı hakkında inandırıcı sonuçlar elde edilemediği söylenmiştir. DPT kaynaklı bu açıklama, "tarımda orta ve küçük ölçekli üretim birimlerinin yaygın olması" ile "küçük toprak mülkiyetinin yaygın olması" şeklinde ifade edilebilecek iki ayrı olgu bulunduğunu ve değerlendirmelerde bu farklılığın dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

Özelleştirme. 10 Ağustos 1968 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, "AID'in koşulları kabul edildi ve *Karadeniz Bakır İşletmeleri Kompleksi* ileride özel sektöre veriliyor" diye haber veriyordu. Bu haber, 1980'de başlayacak özelleştirme politikasının başlangıcı niteliğindeydi.

İmam Hatip Okulları. 21 Şubat 1968 tarihli Meclis oturumunda, bütçe görüşmeleri sırasında Millî Eğitim Bakanı İlhami Ertem, hükümetin amacının her ilde bir İmam Hatip okulu açmak olduğunu söyledi.

Komünizmle Mücadele. Genelkurmay Başkanı Cemal Tural, 28 Nisan 1966 tarihinde bir genelge yayınlayarak *Komünizmle Mücadele Metotları* (ABD'de yazılmış bir kitabın çevirisi) adlı kitabını askerî okulların ders programlarının içine alınacağını ve bütün silahlı kuvvetlerce okunacağını bildirdi. *İmece* dergisi sorumlusu Hamza Soydaş, *Bozuk Düzen* adlı şiiri nedeniyle 2 Mayıs 1968'de tutuklandı. Bu şiirde komünizm propagandası yapıldığı ileri sürülüyordu. 28 Mayıs 1969 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, Lenin'in *Proletarya İhtilâli ve Dönek Kautsky* adlı kitabını çeviren Arif Gelen'in tutuklandığını haber veriyordu. Bu hareket komünizm propagandası olarak görülmüş ve kitap toplattırılmıştı. Hükümet, 24 Ağustos 1969'da *İşçi-Köylü* gazetesinin satışını yasakladı ve binlerce gazete toplattırıldı. Aynı yıl Atatürk'ün ölüm yıldönümünde, TRT Rus yönetmen Eisenstein'ın *Türkiye'nin Kalbi Ankara* adlı belgesel filmini gösterdi. Bu film 1933'te Cumhuriyet'in 10. yıldönümünde yapılmıştı. Hükümet, televizyon programına sert tepki gösterdi, yayına el koydu. TRT Program Başkanı Mahmut Tali Öngören'in bütün yetkileri elinden alındı.

Altmışlı Yıllar Sona Ererken...

2 Haziran 1968'de Senato kısmî, Belediye, İl Genel Meclisi, Muhtar ve boş yerlerdeki milletvekili seçimleri yapıldı. Bu arada olaylar çıktı ve 19 kişi hayatını kaybetti, pek çok kişi de yaralandı. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde 10 Haziran 1968'de başlayan boykot, öğrenci hareketlerinin başlangı-

cına işaret ediyordu. Bu boykot, Ankara ve İstanbul'daki diğer fakültelere de yayıldı. Öğrenciler eğitim sistemini protesto ediyorlar, reform istiyorlardı ve mezun olduktan sonra iş bulamamaktan yakınıyorlardı. Bir yıl sonra 30 Mayıs 1969'da Ankara ve İstanbul üniversitelerindeki öğretim üyeleri, Meclis tatile girmeden önce hükümetin reformları gerçekleştirmeyi başaramadığını ileri sürerek durumu protesto ettiler. Ertesi gün İstanbul Üniversitesi'nde öğrenciler altı fakülteyi işgal etti ve üniversite kapatıldı. Bu sırada sürüp gitmekte olan öğrenci olayları, Haziran ayı ortalarında özellikle İstanbul'da şiddet hareketlerine döndü. 2 Ekim 1969'da altı öğrenci örgütü, siyasetle uğraştıkları gerekçesiyle kapatıldı.

Hükümet, 14 Şubat 1969'da *Anayasa Nizamını Koruma Kanunu Tasarısı*'nı Meclise sundu. Tasarı yasalaşırsa, "milletin bütünlüğünü tehlikeye düşürecek haberleri, yazıları ve karikatürleri basanlar, sınıf mücadelesini ortaya süren; din, dil, ırk ya da bölgeselliğe dayanarak ayrıcalık faaliyetlerinde bulunanlar, 1 yıldan 5 yıla kadar hapis cezasına" çarptırılacaktı. Basın ve muhalefet yasayı sert bir dille eleştirdi. Türk-İş, Nizam Tasarısı aleyhine bir bildiri yayınlayarak tasarının anayasal düzene darbe vuracağını ve sendikal hareketin sona ermesine yol açacağını belirtti. Ankara Hukuk Fakültesi öğretim üyeleri de yayınladıkları bildiriyle tasarının gereksizliğini ileri sürdüler. Öğretim üyeleri, anayasal düzenin korunması için aynı anayasanın temin ettiği temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmasının bir çelişki olduğunu belirttiler. CHP İnceleme Komisyonu ise Tasarı'nın Anayasaya aykırı olduğunu ve kabul edilmeyeceğini bildiren bir rapor yayınladı. Gelen tepkiler ve eleştiriler üzerine Hükümet, 17 Nisan 1969'da Nizam Tasarısı'nı, gözden geçirmek üzere, geri aldı.

Süleyman Demirel, 27 Eylül 1969 günü radyoda yaptığı seçim konuşmasında Türkiye'nin AP'nin son dört yıllık iktidarında olduğu kadar siyasal hürriyet ve istikrara sahip olmadığını söyledi. Demirel, Türkiye'nin durgunlaşmış olan ekonomisinin canlandırıldığını ve Kıbrıs sorununun savaşın ağzından görüşme masasına getirilmiş olduğunu belirtti. Seçimler, bir kez daha AP'nin zaferiyle sona erdi. 20 Ekim 1969 tarihli *Akşam* gazetesi seçimlerden sonra fiyatların yükseleceğini haber veriyordu; çünkü AP fiyatları seçimlerden önce zorla düşük tutmaktaydı. Aynı gün *Cumhuriyet*, Türk-İş'in bir incelemesini haber yapmıştı. Bu incelemede işçilerin ücretlerinde yükselme olmasına rağmen, fiyatların hızla artmasından dolayı hayat şartlarında iyiye doğru bir değişme olmadığı belirtiliyordu. 1960'lı yıllar sona ererken *Ulus* gazetesi, işsizliğin 1970'te de artmaya devam edeceğini, çünkü köylerden göç edenlere kentlerde iş bulmanın olanaksız olduğunu haber veriyordu. Köylerde de işsizlik büyük bir sorundu ve köylüler bu nedenle kentlere göç ediyorlardı.

Türkiye, 1969 yılının son günlerinde öğrenci ölümleriyle sarsıldı. 14 Aralık günü İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi'nde (Yıldız Teknik Üniversitesi) hayatını kaybeden Battal Mehetoğlu, kimliği belirsiz şahıslar tarafından öldürülen sekizinci öğrenciydi. Ece Ayhan, *Meçhul Öğrenci Anıtı* şiirinde Battal Mehetoğlu'nu anlatır:

> *...bir teneffüs daha yaşasaydı*
> *tabiattan tahtaya kalkacak bir çocuk gömülüdür*
> *devlet dersinde öldürülmüştür*

Türkiye'de Plancılığın İlk On Yılı: Altmışlı Yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı[1]

BİLSAY KURUÇ

Türkiye'de Planlama Düşüncesinin Kaynakları ve Kısa Tarihçesi

Türkiye'nin *planlama dönemi*ni esas olarak 1960-80 yılları arasındaki dönem olarak kabul etmek gereklidir. Bu dönemin açılışı, yani planlamanın Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal gelişimi için gerekli bir kurumsallığa oturtulması, 1960 ile oldu. Türkiye'de planlama düşüncesi bu noktaya, birkaç kanaldan geldi; birkaç farklı kanalın, akarsuyun birleşmesiyle şekillendi. Bu kanallardan/akarsulardan ikisi 1950'lere, üçüncüsü ise 1930'lara aitti ve bu üç akarsu 1960'larda birleşerek planlama düşüncesini ortaya çıkardı.

Ellilerin akarsularından biri, Adnan Menderes'in altyapı yatırımları politikasının sonucuydu. Menderes, ellilerde altyapı yatırımlarına öncelik veren bir iktisat politikasını benimsemişti. Bu politikada, su işleri, elektrifikasyon işleri, karayolları ve kısmen de demir çelik vb. ile ilgili işler ön plana çıkıyordu. Bütün bunlar, kamu kuruluşlarınca yapılan işlerdi. O tarihte altyapı yatırımlarının sahibi kamu kuruluşlarıydı ve *İktisadî Devlet Teşekkülleri* olarak adlandırılıyorlardı (1964'ten sonra ise *Kamu İktisadî Teşebbüsleri* (KİT) adını aldılar).

Bu kurumların başındaki insanlar çoğunlukla mühendislerdi ve bu mühendisler yapılan yatırımların üstesinden gelebiliyorlar, tasarlanan yatırım-

---

1 *Bilsay Kuruç* ile 4 Haziran 2015 tarihinde Ankara'da tertip edilen bu mülakat, Anıl Varel ve Ayşem Sezer Şanlı tarafından sadece bu çalışmada yayınlanmak üzere gerçekleştirilmiştir. Ses kayıtları, Kübra Doğruer tarafından yazılı hâle getirilen metin, editoryal düzenlemenin ardından Kuruç tarafından kontrol edilmiş; bu haliyle yayınlanmasına izin verilmiştir.

ları gerçekleştirebiliyorlardı. Fakat aynı zamanda şunu da görüyorlardı: Bu yatırımlar arasında bir bağlantı yoktu. Karayolu yapılıyordu, elektrik santrali yapılıyordu, sulama projeleri ve barajlar yapılıyordu, limanlar yapılıyordu. Yapılıyordu, ama neye göre yapılıyordu? Yatırım kriterleri (kamu yararına göre mi yapılacak, getireceği hâsılata göre mi yapılacak, fizibilitesi ne şekilde düzenlenmiştir? vb. özellikleri) belirli değildi. Dolayısıyla bu yöneticiler ve mühendisler, daha adını bile bilmeden, *yatırım kriterleri* denilen meseleyi, fiilî olarak işin içerisinde öğreniyorlardı ve akıllarında bir yatırım kriterleri fikri oluşmaya başlıyordu. İşlerin sadece projelerden ibaret olmadığını, bunların bir bütün olarak tasarlanmasının, planlanmasının gerekli olduğunu düşünmeye başlıyorlardı. Demek ki, Menderes'in altyapı yatırımları politikası, yapılacak projelerin bir plan çerçevesinde uygulamaya konulmasının gerekli olduğunu düşünen insanları yaratmıştı. Bu mühendislerden biri de, Celal Bayar'ın *su müdürümüz* dediği ve siyasete atıldıktan sonra *barajlar kralı* adıyla da anılacak olan Süleyman Demirel'di. Demirel, 1954 yılında DSİ Genel Müdürlüğü'nde *Barajlar Dairesi Başkanlığı'*na atanmıştı. Demirel de, yukarıda ifade ettiğimiz gibi sadece baraj yapan, su getiren birisi değil; tüm bu işlerin bir planlama süreci halinde yapılmasını, projelerin birbirini tamamlaması ve ortak kriterlere göre yapılması gerektiğini düşünen mühendislerden biriydi.

1950'lere ait olup, 1960'lardaki planlama düşüncesini besleyen akarsulardan birisi buydu. Yine aynı döneme ait ikinci akarsuyu yaratan ise, Menderes'in altyapı politikasının gerektirdiği harcamalardı: Altyapı yatırımlarının harcaması, ancak uzun dönemde hasılat getirir; bu türden yatırımlar meyvesini hemen vermez; kendi kendisini çabucak amorti etmezler. Dolayısıyla bu tür yatırımlar, ekonomide açıklar yaratırlar. Bu harcamalara, Adnan Menderes'in köylüyü destekleme politikasını, köylüye piyasa fiyatının üzerinde taban fiyat vererek köylünün ürününü alma politikasını da eklemek gerekiyor. Menderes köylüyü desteklemeye muhtaçtı, çünkü onların oyunu almayı hedefliyordu. Yukarıda ifade ettiğimiz harcamalara, Menderes'in bu politikası da eklenince, bütçede açıklar büyüyor ve dış destek gerekli oluyordu. Uzun bir süre boyunca buna direnen Menderes, 1957 Seçimleri'nden sonra pes etti ve IMF'ye başvurdu.

IMF ile OECD, o dönemde birlikte çalışmaya başlamışlardı. IMF, Türkiye'ye bilinen reçetesini verdi (zaten tek bir reçetesi vardır); fakat OECD de, Türkiye'deki yatırım işlerinin kopuk kopuk olduğunun, bu konuda bir koordinasyonun gerektiğinin, hattâ makro bir planlamanın zarurî olduğunun altını çizdi. Yani Batı dünyası o tarihte, bugün olduğunun aksine, Türkiye'ye

planlama yapmasını öneriyordu. Adnan Menderes de, 1958'deki kabinesinde bunu göstermek için; "Evet! Dediğinizi yapacağız" anlamında *Koordinasyon Vekilliği* adı altında bir bakanlık teşkil ettirdi. Akabinde OECD, Türkiye'ye bir uzman göndermeyi teklif etti. Bu amaçla, dünyada sayılı iktisatçılardan biri olarak kabul edilen, *Jan Tinbergen* Türkiye'ye gönderildi. Tinbergen 1950'lerin, dünyada –o zamanın deyişiyle *az gelişmiş* ülkelerinde– kalkınma plancılığı için çalışan ekipler içinde önemli bir iktisatçıydı. Nitekim kendisi, *Ragnar Frisch* ile birlikte ilk iktisat Nobel'ini alan iki kişiden biridir. Aslında Tinbergen, Türkiye'ye planlamayı öğreten kişi olarak tanımlanabilir.[2] Demek ki, 1950'lerde doğup, 1960'ların planlama düşüncesini besleyen ikinci akarsu OECD'den geliyor: Makro politika ve makro politikanın bir enstrümanı olarak planlama.

1960'lardaki planlama düşüncesini besleyen üçüncü kol, üçüncü akarsu ise 1930'lardan; otuzların sanayi programlarından, bir başka ifadeyle, o yılların sanayileşme hareketinde çalışırken eli böğründe kalmış insanlardan geliyor. Türkiye'nin ilk yüksek metalürji mühendisi olan *Selahattin Şanbaşoğlu* bu kişilere güzel bir örnektir. Kendisi, *Maden Arama ve Etüd A.Ş. Genel Müdürlüğü, İzmir METAŞ*'ın kuruculuğu ve Genel Müdürlüğünü yaptıktan sonra 1960'lı yıllarda *Makine Kimya Genel Müdürü* olacaktır. Planlama denilince sanayi, sanayi denilince planlama akla gelmelidir ve Sanbaşoğlu, bunun özdeşliğine inanmış mühendislerden biriydi. Üçüncü akarsu, işte bu gibi kimselerin 1930'lardaki girişimleri, eli böğründe kalmış olanların çabalarıydı.

İşte bu üç akarsu birleşti ve 1960'lardaki planlama düşüncesini ve DPT'yi ortaya çıkardı. O tarihte eksikliğimiz, bir plancımızın olmaması idi. O eksikliği de Tinbergen doldurdu. O dönem dünyanın farklı coğrafyalarında, örneğin Hindistan'da, Doğu Avrupa'da, Sovyetler Birliği'nde ve 1945'ten itibaren de Fransa'da planlama programları yapılıyordu. İçerdikleri farklılıklara rağmen, aşağı yukarı tüm bu örneklerin bazı ortak noktaları vardı ve bunlar, Türkiye'de yavaş yavaş öğrenildi; aslında bir nevi kervan yolda düzüldü. Çünkü Türkiye'de öncesinden devralınan, hazır bir planlama bilgisi mevcut değildi. Planlama bilgisi nasıl oluşabilirdi? Örneğin Sovyetler'deki gibi gelişmeler buna yol açabilirdi; orada planlama, sanayinin ihtiyacından doğmuştu.

---

2 Tinbergen'den önceki dönemde Türkiye'deki plancıların yaşadıkları ilginçtir. Ergun Türkcan'ın, *Türkiye'de Planlamanın Yükselişi ve Çöküşü 1960-1980: Attila Sönmez'e Armağan* başlıklı kitabında, bu dönemin ayrıntılarıyla anlatımı vardır. Tinbergen boş odalarda oturtuldu, uzun süre bir muhatap dahi bulamadı. Çünkü o tarihte Türkiye'de planlamayı düşünen kimse yoktu; iktisatçılar dâhil konuyu bilen de yoktu. Ancak, birkaç mühendis "Bir planlama olsa iyi olur!" diye düşünüyordu. Ama onlar da bunun nasıl yapılacağını bilmiyordu.

Yani 1920'lerdeki sanayi atılımları, 1925'ten sonra planlama ihtiyacını doğurmuştu; çünkü sanayi kabına sığamaz hâle gelmişti. Türkiye'de ise sanayi 1950'lerde hâlâ zayıftı. Bu konuda sadece bazı kamu kuruluşlarının adı sayılabilirdi ve özel sektör ise sanayiyi hiç bilmiyordu; gönlünde böyle bir atılım da yoktu. Örneğin Vehbi Koç ilk girişimlerini yapıyor, buzdolabı vb. üretiyordu ama bunlar soğutmak için mi, ısıtmak için yapılmış belli değildi. Yani Türkiye'de özel sektörde henüz sanayici yoktu. Özel sektörde yetişmiş sanayi teknisyeni ve mühendisi de yoktu; sanayi bilgisi de yoktu. Dolayısıyla misyon sahibi bir sanayi burjuvazisi de yoktu. Ama 1920'lerde Sovyetler'de kamulaştırılan teşebbüsler, birer devlet sanayi kuruluşu şeklinde ortaya çıkmıştı ve planlama ihtiyacı sanayinin ihtiyacı olarak doğmuştu. Türkiye'de ise süreç bunun tersine işledi: Önce planlama teşkilatı (DPT) kuruldu; planlama özel sektörcülere yaklaşık 20 yıl boyunca "sanayi önemlidir", "sanayici olun", "sanayileşme önemlidir"i öğretmeye çalıştı. Özetle Türkiye'de iş tersine oldu. Bugün de hâlâ fazla değişen bir şey yok.

1961'de Devlet Planlama Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Planlama Düşüncesinin Dönüşümü

DPT 30 Eylül 1960'ta kuruldu; yani DPT kurulduğu tarihte henüz 1961 Anayasası yürürlükte değildi. İstanbul Üniversitesi Hukuk ve Siyasal Bilgiler fakülteleri ile Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde yeni anayasa projesi üzerinde çalışılıyordu. Ama planlamanın esasları, yani planlamanın nasıl olması gerektiği, Tinbergen'in ortaya koyduğu şekilde anayasaya yerleştirildi. Böylelikle kalkınma ve kalkınmanın planlı olacağı düşüncesi, 61 Anayasası ile anayasal bir kurum olarak yerleşti.

Bundan önceki dönemde iktisat politikaları Maliye Bakanlığı'nın elindeydi. Yani iktisat politikasının esas ajanı Maliye Bakanlığı'ydı ve Hazine de bu sürecin içindeydi. Hükümet için Maliye Bakanlığı yıllık bütçeyi hazırlardı. Bütçe, bir nevi, devletin bir *sipariş listesi*dir; yıllık düzeyde devletin nereye, ne harcama yapacağını ve bunun için ne kadar kaynak bulacağını gösterir; devlet bütçesi, millî gelirin aşağı yukarı yarısını etkileyen bir büyüklüktedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu bütçeler yıllıktı; bu da demektir ki, politikalar da yıllıktı. Nitekim, Menderes de bu mantıkla düşünüyordu. Oysa kalkınma projeleri birkaç yıllıktır; yani bir yılın bütçesini aşan harcamaları gerektirir. O nedenle zaten OECD, *makro plan, koordinasyon* gibi kavramları ortaya atmıştı. Ancak bunun öneminin, 1950'lerin politikacılarına anlatılabilmesi zordu. Yani o günün siyasetçileri, bu perspektifi hemen öğrenecek,

özümseyecek düzeyde değillerdi. Bir başka ifadeyle, o siyaset tipleri değildiler. Dolayısıyla o günün (1950'lerin) siyasal kararlarına bu perspektifin yansıması mümkün olmadı. Kaldı ki, zaten Adnan Menderes, kendisinin dışında kurumsallaşmış bir DPT'yi, yani kendisinin de tabi olacağı bir planlama mekanizmasını düşünemezdi. Yaptığı iş yatırımcılıktı; ama yatırımcılığın planlama ile olması gerektiğini kabul edemezdi. Hatta Menderes'in bu konuda ünlü bir de sözü vardır: "Bizim planımız plansızlığımızdır." Yani Menderes'in düşüncesine göre, yatırımı yaparsınız ve zaman içinde de bunun sonucunu alırsınız, kendinizi planla sınırlamanıza gerek yoktur. Bu tavırda Sovyetler'e benzemekten sakınmaktan daha çok, İsmet İnönü'ye benzeme korkusunun hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İsmet İnönü, 1930'larda sanayi programlarını yapmış olan kişiydi ve hâlâ planın önemini savunuyordu. Dolayısıyla Menderes de benzer argümanları savunduğunda, insanların onu İsmet Paşa'ya benzetmesi muhtemeldi. Özetle, planlama bir kaynak kullanımının gerektirdiği için, nereye kaynak ayrılacağı, nereye ayrılmayacağı konusunda bir sınırlandırmayı gerektiriyor; halbuki 1950'lerin siyaset dünyasında bu anlayış hâkim değildi. Dolayısıyla böyle bir sınırlamayı sadece Menderes değil, ellilerin diğer siyasetçileri de kabul edemezdi. Yani Menderes, beraberindeki insanlara bu düşünceyi kabul ettiremezdi; zaten aksi olabilecek olsaydı, o zaman Menderes de bildiğimiz "Menderes" olmaktan çıkardı.

Sonuçta, 1960'tan itibaren Türkiye'nin siyasal yaşamında planlamayla beraber, siyasetçinin de yeni bir kimlik kazanması zorunlu hâle gelmiştir. Zira siyasetçinin, kalkınmanın bir planının olacağı düşüncesini özümsemesi; sürece bu düşünceye göre katılması gerekiyordu. Planlama sürecinde alınacak kararlar da elbette siyasîdir; ama eğer bu kararlar, sürekli ve yılları aşan harcamaları gerektiriyorsa, burada kısa vadeli bakış sahibi olmamak gerekiyordu. Nitekim planlama sadece, yapılacak işlerin bir bir sıralanması; yapılacakların alt alta yazılması değildir: Planlama, öngörülemeyen işlerin de tasarımıdır; hattâ hayal'idir denebilir. Yani plan, hayalle hareket edebilme olanağıdır.

Aksi takdirde, planlar yıllık olarak yapılabilirdi. Yıllık olarak yapılabilecekler bellidir; bu sürede, vade aşağı yukarı görünür haldedir. İnsanın en kısa vadesi bir saatliktir. Biraz daha uzunu bir günlüktür. Biraz daha uzunu haftalıktır. En uzunu ise bir yıllıktır. Piyasa mekanizması içinde çalışan kurumlar bir yılı bile uzun sayarlar. Örneğin *Merkez Bankası* en fazla üç aylık hedefle hareket eder. Para işlerini en fazla 90 günlük vadeyle yapar. Dolayısıyla piyasa mekanizmasının kurumları uzun vadeye bakamazlar. Ama planlama gibi bir kuruluşun, piyasa mekanizmasının bize sunduğu kurumların ötesinde, ileriyi öngörebilir ve topluma yön verir bir kuruluş olması gereklidir. Özetle

onun, piyasa dinamiğinin dışında, başka türlü bir kurum olması gereklidir. Bir toplumun ekonomik kapasitesiyle ve insan gücüyle kendi kendini aşabilmesi için, o gün yapabildiği şeylerin, o gün erişebildiği hedeflerin ötesinde düşünmesi gerekir. Demek ki planlama, ileriye ait hedef koyabilme, ileriye ait tasarım yapabilme kapasitesidir. O nedenle de yıllık değil, beş yıllıktır. Hatta beşer yıllık planların, on beş yıllık perspektif planı vb. özelliklerinin de olması gerekir. On beş yılı (ön)görebilmek elbette mümkün değildir; görülemez ama böyle bir tasarım, yine de yapılır. Buna, ileriye ait *öngörü egzersizi* diyebiliriz. Çünkü bu, toplumun kendi kendini aşabilmesi için gerekli bir irade beyanıdır. İşte Tinbergen'in getirdiği modelde böyle bir düşünce hâkimdi ve DPT buna göre bir kurum olarak Anayasada düzenlendi (1982 Anayasası ise DPT'yi anayasal bir kurum olmaktan çıkaracaktır. Bu da göstermektedir ki, planlamanın Türkiye serüveni 20 yıldır).

DPT'nin Kurumsal İşleyişi ve Tinbergen'in Modeli

Planlama düşüncesi 1960'larda Türkiye siyasî hayatına girince, yukarıda aktardığımız hususlara uygun olarak önce beş yıllık planların yapılması; sonrasında ise bu beş yıllık planların da birer yıllık dilimlere, yıllık programlara ayrılması öngörüldü. Böylelikle yıllık bütçe artık, hükümetin direktifiyle ve Maliye Bakanlığı'nın kendi başına hazırladığı bir şey değil, yıllık programlara göre hazırlanır hâle gelecekti.

Elbette böyle bir işte planlama teşkilatının da siyasetle, yani hükümetle konuşabilmesi gerekmektedir. Çünkü geleceğe ait kararların siyasal yönü olduğu kadar teknik yönü de vardır. Siyasetçiler bunları bilemeyebilirler. Teknik ekip de, konunun siyasal niteliğini iyi değerlendiremeyebilir. Zaten teknik ekibin böyle bir ehliyeti yoktur. Sonuç olarak, ikisinin buluşabilmesi lazımdır. İşte bu iki ekibi buluşturan masaya, *Yüksek Planlama Kurulu* (YPK) adı verilmiştir. YPK'ye başbakan başkanlık eder. Masanın bir tarafında ekonomiyle ilgili dört bakan; masanın öbür tarafında ise DPT Müsteşarı ve üç daire başkanı oturur. Burada herkesin konuşma hakkı eşit ve serbesttir. Bu masada kararlar oylanarak alınır ve herkesin bir oy hakkı vardır. Eğer kararlar dörde dört bağlanırsa; bir başka ifadeyle, örneğin bakanlar *evet* derken, teknik heyet *hayır* derse, başbakanın kararı geçerli olur. Elbette bu durum, Başbakan'ın her iki tarafı da hakkıyla değerlendirebilmesini, farklı bir ifadeyle, Başbakan'ın teknik ehliyet üzerinde de etkili olmasını gerektirmektedir.

DPT teşkilatının içinde, mühendisler, iktisatçılar ve sosyal bilimlerin diğer alanlarından gelen kişiler vardır. Farklı disiplinlerden gelen bu toplam, plan-

lama sürecinde birlikte çalışırlar. Nitekim bu anlayışa uygun olarak DPT içerisinde *İktisadî Planlama Dairesi*, *Sosyal Planlama Dairesi* ve *Koordinasyon Dairesi* gibi daireler kurulmuştur. Yani iktisadî planlama ve sosyal planlamanın kendi alanlarında çalışarak bir uyum içerisinde planı yapması öngörülmüştür. Uygulamaya geçildikten sonra da, planın *Koordinasyon Dairesi* tarafından izlenmesi kararlaştırılmıştır. Plan, Koordinasyon Dairesi tarafından izlenecek ve sonuçları masaya getirecektir.

Plan, Tinbergen'in modelinde iki yönlü bir ilişki içerisindedir. Birincisi, "madem *ihtiyaç*tan hareket ediyoruz, bu konuda geri kalmışız; o halde potansiyelimizi kullanarak bu alanda ileri gitmemiz, hızlı gitmemiz gerekmektedir" denilir ve dolayısıyla öncelikli olarak karar verilmesi gereken bir büyüme hızı meselesi ortaya çıkar. Büyüme modellerinin ilki 1939'da Harrod'un ortaya attığı modelidir. Sonrasında Domar da, aşağı yukarı Harrod'un büyüme modelini tamamlayan bir model ortaya koymuştur. Bu ikisinin adı, birlikte *Harrod-Domar Modeli* olarak literatüre yerleşmiş durumdadır. Bu, tek faktöre dayalı bir büyüme modelidir; sermaye kıtlığına dayanır. Bir başka ifadeyle Harrod-Domar Modeli, sermaye donanımını geliştirerek ileri gidilebileceğini esas alan bir modeldir. Sermaye donanımını geliştirmek demek de, yatırım yapmak anlamına gelir. Bu da sermaye stokuyla, yani bütün üretim araçlarına yenilerini katarak gerçekleştirilebilecek bir şeydir. Bu şemada, gelirin, hâsılanın ne kadar artacağını yatırım oranı belirler. Yani ne kadar yatırım yapılırsa, o kadar hızlı gidilebilir. Bu modelde, yatırımların hangi alanlarda yapılacağı meselesi de önem taşımaktadır: Örneğin, "Fırıncılığa yatırım yaparsak gelirlerimiz o kadar hızlı artmayabilir; ama makinelere yaparsak daha hızlı artar" gibi. Çünkü her sektörün ekonomiye gelir yaratma kapasitesi birbirinden farklıdır. Dolayısıyla "Hangi alanlara yatırım yapabiliriz?", "Hangi alanlar bizi hızlı götürür?", "Bunlarla ilgili ne derece bilgiye sahibiz?", "Bilmediğimiz alana nasıl yatırım yaparız?" gibi sorulara cevap verilebilmesi gerekmektedir. Demek ki, ithalâta da ihtiyaç vardır; bazı şeyleri üretmek; bazı şeyleri ise dışarıdan almak gerekir. Çünkü yatırım demek makine, teçhizat ve inşaat demektir ve geri kalmış bir ülke, makine teçhizatın önemli kısmını ithal etmeye mecburdur. Hatta bazı proje tasarımlarını da dışarıya yaptırmaya ihtiyaç duyar. Yani eğer kendi gücünü aşacak yatırımlara yönelirse, tasarımcı da ithal etmek; yani danışmak zorundadır. Zaten ülke, yatırımları için dışarıdan kredi isteyecekse, tüm bunları hesaba katarak kredi talep etmek zorundadır. Örneğin, bir baraj yapacaksa, elektrik santralinin türbinleri kimden alınacaktır? Hangi şartlarda alınacaktır?.. Bunlara karar verilir. Bu türbinleri ve kredileri verenler de, aynı zamanda yapılması gerekenler konusunda da bilgi vereceklerdir.

Geliri artıracak projeler doğru seçildiği takdirde, büyüme hızı gerçekleştirilebilir. Yani hedefler doğru konur ve projeler doğru seçilirse, bu hedeflere erişebileceğimizi söyleyebiliriz. Böylelikle bütün projeleri, yapılacak harcamaları makro olarak ortaya çıkardığımız zaman, büyüme hızının kaç olacağını görebiliriz. Burada iki kritik husus vardır. Ne kadar teknik bilgiye sahibiz? Söz konusu bu harcamayla ne kadar verimlilik elde edeceğiz? Yani ne kadar yatırım yaparsak, ne kadar gelir artışı hâsılatı sağlayacağımıza bakarız. Buna *Sermaye Hâsıla Katsayısı* adı verilir. Bir de gelir artışının yarattığı tasarruflar vardır. Her gelir artışı tasarruf yaratır. Demek ki, yatırım yapılırsa tasarruf yaratılır. O halde, gelir arttığı takdirde ne kadar tasarruf artışı sağlanacağı kritiktir. Buna marjinal tasarruf oranı (s) diyoruz. Onu sermaye hâsıla katsayısına bölersek (v) büyüme hızı (g_w) ortaya çıkar. İktisatçı diliyle söylemek gerekirse, şöyle bir şey ortaya çıkar: $g_w=s/v$. Formülde g_w (growth) büyümedir. Bu formül Harrod-Domar düşüncesinin özeti olarak kabul edilebilir.

Buna ilave olarak, bir de planlama modeli lazımdır. Yani bu büyüme hızının bir planlama modeline oturması gerekmektedir. Tinbergen'in planlama modeli, üç katlıdır. En alt kat, *proje katı*dır. Orta kat, *sektörler katı*dır. Sektörler katı bilhassa önemlidir; bu, tarımdan başlayıp hizmetlere kadar giden büyük bir banttır. Yukarıda ifade edilenlerden şu ortaya çıkıyor ki, planlama, zaman içinde ilerleyen bir süreçtir. Bu süreç içinde çeşitli sektörler birbirlerine ürün verir, birbirlerinden ürün alırlar. Bunu tablolaştırmaya çalışırsak, örneğin kömür sektörü kendine de yakıt sağlar; demir çeliğe, konutlara ve ulaştırmaya da yakıt sağlar. Ve onlardan da girdi alır. İşte bu ilişkileri tablolaştırdığımızda *Girdi Çıktı Tablosu*'nu (Input-Output Table) elde ederiz. Bunu ilk kez bir Rus araştırmacı, *Wassily Leontieff* 1924-1925'te yapmıştır. Leontieff daha sonra –1930'larda– Amerika'ya gitmiş ve endüstriler arası iktisat denilen dalın, bu çekirdek üzerinde ilerleyen iktisat dalının kurucuları arasında yer almıştır.

Türkiye açısından bu tabloya baktığımızda nasıl bir görüntüyle karşı karşıyayız? Geri kalmış bir ekonomide, tüm bu sektörlerin birbirlerinden ne aldıklarını ve birbirlerine ne verdiklerini anlayabilmek için hem dikey hem de yatay bir şekilde tabloya yerleştirdiğimizde, sektörlerin birbirlerine katkılarının Türkiye'de çok az olduğunu görürüz. Ama sanayileşmiş bir ülkede bu tablo doludur: Bütün sektörler birbirlerinden bir şeyler alır, birbirlerine bir şeyler verirler. Bu tablo, örneğin bugünün ABD'sinde dolu bir tablodur. Ama örneğin Bangladeş ekonomisine baktığımızda zayıf bir tabloyla karşılaşırız. Demek ki, bu tablonun doldurulması gerekmektedir; çünkü bir anlamda bu doluluk, gelişmeyi gösteren de bir tablodur. Parantez içinde ilave etmek gere-

kirse, ilginçtir ki, Türkiye, 2002 tarihinden beri, bir başka ifade ile Tayyip Erdoğan'ın iktidara geldiği tarihten beri, input-output tablosu yapamamaktadır. Tüm bunlara rağmen, İstanbul Borsası bir şeyler yapmaya çalışmaktadır: Ekonomi nerede kırılacak, kırılma hattı neresi, bugün döviz ne kadar yükselecek gibi sorulara cevap vermeye çalışır. Bu tür girişimler var ama bugün Türkiye, input-output tablosu yapamamaktadır. Bu hazin bir çelişkidir. Türkiye, 1960'ların şartlarında bunu yapıyordu ve bu tablonun çözümüne göre de yatırımlar gerçekleştirip hedefler konuluyordu.

Tinbergen'in planlama modelinin üçüncü katı *makro katıdır*. Bu katta, millî gelir hedefi belirlenir. Özetle makro ekonomideki $y=c+i$ (Gayrisafi Millî Hasıla (y) = Tüketim (c)+ Yatırım (i)) eşitliği. Dolayısıyla burada "y"den bir sonuç çıkıyor; millî gelir hedefi. Böylelikle beş yıl sonra gelirimizin ne kadar olacağı belirleniyor. Bu hedefe, yani beş yıllık hedefe göre de plan, yıllık olarak dilim dilim kesilir. Bir başka ifade ile beş yıllık plandan, yıllık (dilimlik) programlar elde edilir. Bu beş yıllık hedef bir ortalamadır; her yılın büyüme hızı farklı olabilir: Çok düşük bir hızdan başlanıp hızlanılabilir veya tersine; yüksek bir hızla başlanıp yavaşlanılabilir. Bu hız, uygulanan modele ya da kaynakların değerlendirilmesi vb. kriterlere bağlı olarak değişiklik gösterebilir.

Planlama'nın Siyasî ve Hukukî Süreci

Planlama ediminin başlangıcı, hükümetin Anayasaya dayanarak direktif vermesi ile olur. Yani hükümet, Yüksek Planlama Kurulu'na, beş yıllık planın hazırlanması için direktif verir. Bu direktif, planın başlangıcından en az bir yıl evvel, hattâ mümkünse daha da önce gerçekleştirilmiş olmalıdır. YPK'de masanın iki yanında (siyasî ve teknik) oturan yetkililer bunun detaylarını kararlaştırırlar ama esas hedefleri hükümet tayin eder; yani belirleyici olan siyasal karardır. Örneğin hükümet "Beş yılda şu kadar hızla gitmeliyiz" ya da "İhracatımız bu kadar olmalı, ithalâtımız şu kadar olmalı" gibi temel kararları verir. Dolayısıyla stratejide sabit bir *şablon* yoktur fakat asgarî düzeyde yerine getirilmesi gereken belirli hususlar vardır. Hükümet bu kararları, YKP'ye iletir ve YPK'de, bunları görüşüp gerekli düzenlemeleri gerçekleştirerek DPT'ye, yani teknik kadroya ödev olarak verir.

Elbette bu anlattıklarımız, işin hukukî yönüdür. Fiiliyatta, planı asıl olarak DPT hazırlayıp hükümetin önüne koyar. Çünkü DPT fiilen planı hazırlayıp hükümetin önüne koymadan, hükümet beş yıllık hedefler vb. hakkında bir irade tayin edemez. Dolayısıyla fiiliyatta, plancılar bir plan taslağını hazırla-

yıp hükümetin önüne koyarlar ve hükümetten bunları *direktif* olarak kendilerine geri vermesini isterler. Biraz daha açmak gerekirse plancılar, hazırladıkları planı YPK'ye verirler; YPK plana son şeklini vererek DPT'ye iletir; DPT modeli hazırlar ve tekrar YPK'ye iletir; YPK de bunu onaylayarak hükümete verir. Hükümet'in onayından sonra da plan, Meclis'e götürülecektir.

Elbette tüm bu süreçler bir tartışma platformunda gerçekleştirilir. Planlar, birkaç yüz sayfalık bir belgedir; içinde tablolar, alınacak önlemler, nelerin yapılacağı vb. bütün detaylar vardır. Plan, YPK'ye geldiği zaman birinci sayfanın birinci satırından itibaren sonuna kadar okunur. Okunan o kısım, ilgili teknik adamlar veya siyasetçiler tarafından tartışılır. Ne tür bir yol izleneceğine karar verilir. O arada, siyasetçilerin bazı özellikleri hoş bir şekilde ortaya çıkar: Örneğin "Aaa! bizim Kayseri'ye çok az yatırım koymuşsunuz!" vb. çıkışlarda bulunurlar. Bunlar "dahi" orada tartışılır ve tartışmalar bir sonuca bağlanır. Ama zaten çatı, sayısal olarak model çerçevesinde çözülerek geldiği için, siyasetçilerin ekleyecekleri çok fazla şeyleri de kalmaz; olsa olsa bazı detaylara tepkiler verirler.

Sonuçta plan son hâlini alarak hükümete; oradan da Meclis'e gider. Meclis, planı öncelikle *Plan Bütçe Komisyonu*'nda görüşür. Yine burada da milletvekillerinin "Aaa bizim Erzurum'a nükleer santral lazımdı koyacaktınız, koymamışınız!"; "Erzincan'a denizaltı inşaatı yapacaktık. Bu da yok!" vb. tepkileri eşliğinde plan, Bütçe Komisyonu'ndan geçer. Tabii bu "ilginç" görüşmeler yapılmak zorundadır; çünkü milletvekilleri yarın bir gün seçmen karşısına çıktıklarında kendi bölgeleri için neler yapıldığını sorgulayacaklardır. Bu nedenle milletvekilleri, gerçekçi olmadıklarını bilseler de bu tür çıkışları yaparlar; ama bazen gerçekçi öneriler de işitilir. Tüm bu öneriler DPT yetkililerine iletilir; DPT yetkilileri de gelen önerileri genellikle, "Çok değerli bir fikir; çok beğendik ama bu planın bütünlüğünü bozacaktır; kusura bakmayın" diyerek reddederler.

Özetle plan, genelde ilk hazırlandığı hâliyle Komisyon'dan geçerek TBMM Genel Kurulu'na gelir. Genel Kurul'da, daha da yüksek sesle yukarıda saydığımız gibi ilginç talepler dile getirilir ama sonunda Genel Kurul'da hangi parti iktidardaysa onun oylarıyla plan kabul edilir. Muhalefet de kesinlikle *hayır* oyu için el kaldırır. Planların geçiş süreci özetle bu şekildedir.

Plan, kanun olarak değil; meclis kararı olarak düzenlenir. Meclis kararı idare hukukçularına göre, kanundan üstün bir hukuk kategorisidir. Ama müeyyidesi yoktur. Yani meclis kararının uygulanmaması durumunda bir yaptırımı yoktur. Oysa kanunu uygulamamanın bir müeyyidesi vardır.

Planlama ve Sanayileşme: Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Özel Sektörün Sanayiye İlgisi

Planlama süreci, 1960'larda İnönü'nün başkanlık ettiği hükümetlerle başladı. İnönü DPT'yi özellikle korudu. 1965 seçimleri sonrasında iktidar el değiştirdi ama Başbakanlık koltuğuna oturan Demirel de, planlamaya karşı olan bir siyasetçi değildi. Nitekim askerliği sırasında DPT'de çalışmıştı. Dolayısıyla Demirel planlamayı biliyor, sahipleniyordu.

İktidarı döneminde Demirel planlamayı, kendi siyaseti için kullanışlı bir araç olarak da gördü. Yani "Hangi illere ve ilçelere ne gibi yatırımları götürürsem bu benim için siyaseten de iyi olur?" diye düşündü ve hem kalkınmayı somutlaştırmaya hem de kendi siyasal kalkınmasını gerçekleştirmeye; yani bu ikisini bağdaştırmaya çalıştı. Mühendis olduğu için de, projeleri iyi biliyordu; diğer siyasetçilere göre bu açıdan üstündü. Kendi takımında planlama sürecini teknik anlamda onun kadar bilen kişi sayısı yok denecek kadar azdı. Dolayısıyla, kendi takımına da planlamanın gerekli ve siyaseten de kullanışlı olduğunu anlatıyordu. Altmışların ikinci yarısı, Demirel'in Başbakanlığında bu şekilde geçti.

Altmışlarda yapılan planlarda, özellikle de ikinci planda hedeflerin gerçekleşme oranı yüzde yüze yakındır. Dolayısıyla hedefler gerçekleşince, siyasetçiler de planlama işine inanmaya başladılar. Kendi siyasetlerinin nemasını da alınca, yani AP 1969 seçimlerini de kazanınca, plan düşüncesine itiraz edilmedi. Bu açıdan, altmışların konjonktürünün de onlara geniş ölçüde yardım ettiğini söyleyebiliriz. Altmışların ikinci yarısında Türkiye siyasal olarak toplumsal olarak da oldukça hareketlenmişti. AP aleyhine yani Türkiye'de sağ siyaset aleyhine sol siyasetin zemini genişliyordu.

İkinci Plan Dönemi'nin, yani Demirel döneminin bir özelliği, özel sektörün ithal ikamesine yönelmesidir. Yani Vehbi Koç'un yukarıda bahsettiğimiz buzdolapları artık ısıtmaktan çok soğutmaya başlayacaktır. Gerçi arada devreden çıkıyordu ama tamir edildiği zaman yine soğutmaya devam ediyordu. Ayrıca çamaşır makinesi üretmeye başlamıştı. Bu dönemde Vehbi Koç, işi biraz daha büyüterek *Anadol* otomobilini yaptı. İlk Devrim otomobilini yok ettikten sonra (ki o başarılı bir projedir aslında) ilk otomobil olarak altmışların sonlarına doğru Anadol çıktı. Bu bir otomobil midir, yürüyen bir sandık mıdır, tartışılır; ama sanayi işte bu şekilde, biraz kırıp dökülerek öğrenilen bir iştir. Bütün bunları şunun için anlatıyoruz: Görülüyor ki özel sektör, teşvik aldıkça planlamaya hayır demiyor; dolayısıyla planlama sayesinde sanayici olmaya başlıyordu. Sermayeciler 1960'ların ikinci yarısında, sanayinin kendi-

si için kârlı bir şey olacağını keşfetmeye başlıyordu. Sakıp Sabancı'nın ortaya çıkışı da, Koç'un sanayici kimliği ile kendini tanıtmaya çalışması da hep bu dönemdedir. Yine bu dönemde önemli bir gelişme, *Eskişehir Sanayi Odası*'nın yol göstericiliğidir. *Mümtaz Zeytinoğlu* gibi misyon sahibi, müstesna ve entelektüel isimler, başta Sakıp Sabancı olmak üzere diğer girişimcileri, ileri hedefleri Türkiye'nin kendi olanaklarıyla yapabileceğine inandırmaya başladılar. Zeytinoğlu Türkiye için müstesna sanayici tipi, misyon sahibi sanayici tipiydi. İşte ötekiler de bir ölçüde yavaş yavaş işi öğrenmeye başladılar.

İktidara geldiği dönemde Süleyman Demirel, DPT'de çalışanların çoğunluğunun kalbinin solda olduğunu bildiği halde onlara dokunmadı ama DPT'nin üst kademelerine kendisine yakın, sağ görüşlü kişileri getirmeye başladı. DPT'yi kuran *Şinasi Orel*'den sonra müsteşarlığa *Osman Nuri Torun* getirilmişti. O ekipte, *Atilla Karaosmanoğlu, Necat Erder, Ayhan Çilingiroğlu* gibi isimler yer alıyordu. Bu kişiler, Türkiye'de planlamayı ilk öğrenen kişilerdi. Sonrasında *Osman Nuri Torun, Atilla Necat* gibi isimler, başta *Ekrem Alican*'ın başkanlığında YTP olmak üzere sağ siyasetin plandaki toprak meselelerine karşı çıkması sonucunda görevlerinden istifa ettiler.

Sonrasında sırayla Ziya Müezzinoğlu ve *Memduh Aytür* müsteşarlık görevine getirildiler. Memduh Aytür, Demirel'le görüşlerinin uyuşmaması nedeniyle istifa etti ve onun yerine de *Turgut Özal* getirildi. II. plan döneminin müsteşarı o oldu.

Sonuçta, altmışların sonuna gelinirken planlama kurumsal olarak yerleşmiş kabul edildi. Siyasetçiler ile plancılar arasında çekişme daima devam etti; ama siyasetçiler planlama fikrini tümüyle dışlamayan, çünkü kendilerini bilgi bakımından yeterli görmeyen insanlardı. Plancılarsa bilgi sahipleri olarak onlara biraz yukarıdan bakabiliyorlardı. Bu dengesiz denge devam etti ve siyasetçiler yavaş yavaş ilk kez planlamayla birlikte gelen terimleri konuşmaya başladılar: *Millî gelir artışı, büyüme hızı, makro politika, ithal ikamesi* gibi kavramlar altmışların planlaması sayesinde kullanılmaya başlayan terimlerdir. Ellilerde Adnan Menderes de değişik bir dil kullanmaya özenmişti. Örneğin yatırımlardan bahsedecekken yatırım sözcüğünü kullanmaz, "envestişman" derdi. Altmışların siyasetçilerinde de (ağırlıklı olarak da AP'de), böyle yeni bir dil konuşarak, kendini yeni bir insan olarak takdim etme ihtiyacı vardı. Çünkü sağcı politikacıların planın getirdiği yeni terimleri benimsemesi, siyasette bir aşamaya işaret ediyordu. Onlar bu dili konuşmaya özen gösterdiler. Sonuçta altmışlarla birlikte, böyle bir ekonomik, toplumsal ve teknik bir sözlük oluşmaya ve siyasetçiler bu kavramlarla konuşmaya başladılar.

Sona doğru gelirken, planlamanın birinci dönemiyle ikinci dönemi arasın-

da ya da daha da somutlaştırmak gerekirse, Demirel ile İnönü dönemleri arasında, DPT'nin işleyişi açısından kayda değer bir farklılık olup olmadığını da ele almak gerekiyor. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Demirel iktidara geldiğinde, DPT'nin başına kendisine yakın kişileri (*Turgut Özal* ve *Nevzat Yalçıntaş* gibi) getirmeye, hâkim noktalara sağ kadroları yerleştirmeye başladı. Ama bu değişiklik, bugünkü gibi, yani AKP iktidarıyla birlikte kamu kurumları kadrolarının baştan aşağı yenilenmesi gibi bir değişiklik değildi. Mesela o yıllarda Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nden çok değerli bir arkadaşımız olan ***Merih Celasun*** da DPT'de çalıştı, bu da çok önemlidir. *Baran Tuncer*; keza o yıllarda o da DPT'de çalışmaya başladı. Dolayısıyla Demirel'in iktidara gelişi ile birlikte, DPT'nin işleyişi açısından ameliyat niteliğinde radikal değişiklikler gerçekleşmedi.

Toprak Reformu'ndan Planlı Kalkınmaya: Türkiye Modernleşmesine Farklı Bir Bakış

Son olarak, planlama tecrübesinin Türkiye'deki sınıfsal dilimler açısından ne ifade ettiği ya da etmediği sorusu üzerinde de durmak gerekiyor. Bu konuda üzerinde düşünülmesi gereken en önemli mesele, toprak meselesidir. 1945'teki toprak reformu girişiminin mayasını iyi okumak gerekmektedir. 1945'in, Türkiye'nin kaderinde bir dönüm noktası olması şuradan ileri geliyor: Cumhuriyet, hem *Köy Enstitüleri* ile köye cumhuriyetçi, aydınlanan insan modelini götürmeye çalışırken, hem de bu insanı mülkiyet sahibi yapmaya çalışıyordu. Toprak reformu, bu bağlamda okunmalıdır. O tasarının ruhu olan *Çiftçi Ocakları* ile bağımsız çiftçi tipinin Türkiye'de yerleştirilmesi amaçlanmıştı. Demek ki, 1945 tasarısı, kerpeten harekâtı gibi, köydeki o insanı toprak sahibi yapma ve belli bir toprakta belli bir mülkiyet biçimini yerleştirme hamlesiydi. Onların 30 dönüm ile 500 dönüm arasındaki mülkiyetini esas toprak mülkiyeti yapmaktı. Buna göre de *Çiftçi Ocakları* denilen bir işletme biçimi kurmak; bütün köylüyü mülk sahibi yapmak ve bir sonraki aşamada da bunu kooperatif mülkiyete çevirmek amaçlanmıştı. İşte bu mülkiyetin sahibi de, Köy Enstitüleri'yle aydınlanan köylü tipi olacaktı. Köy Enstitüleri ile toprak reformu arasında böyle bir ilişki vardı. Dolayısıyla hem aydınlanma, hem de bir tür demokratik devrimin temeli olan toprak mülkiyeti meselesi çözüme bağlanmış olacaktı. 1945'te durdurulmuş olan hamle budur. Halbuki demokratik devrim, aydınlanmadan ibaret değildir; bu ancak, mülkiyet olarak da feodal yapı ve benzeri kalıntılar aşılırsa gerçekleştirilebilir. İşte bu dönüşüm 1945'te (DP'nin ortaya çıkışıyla) durduruldu ve sorun, kanayan bir yara olarak kalmaya devam etti.

1945'ten 1960'a çok fazla bir zaman aralığı yok; sorun, 1960'ta DPT vesilesiyle yeniden gündeme geldi. Topraktan vergi almayı durdurmuşlardı fakat toprak reformu yine gündemdeydi. Dolayısıyla buna karşı direnç de yine gündemdeydi ve Süleyman Demirel "Toprak reformu değil, tarım reformudur," diyerek bu çabaya son noktayı koydu. Bu çıkışıyla, toprak mülkiyetine dokunulmayacağını açıklamış oldu. Bu çerçevede ona göre, kamu arazisi, hazine arazisi dağıtılabilirdi ama özel mülklere dokunulamayacaktı. Sonuçta mevcut toprak rejimi devam etti ve bu tavırla Demirel, Menderes'in devamı oldu.

Halbuki o tarihteki istihdam tablosuna baktığınız zaman, tarımda çalışanların, toplam istihdama oranının yüzde yetmiş civarında olduğunu görürüz. Bu, çalışanların yüzde yetmişinin köylü olduğunu gösterir. Böyle bir ülke olabilir mi? Böyle bir ülkenin, ciddi bir toprak reformu yapmadan gelişebilmesi mümkün müdür? Ancak Demirel, oylarını buradan alıyordu ve bunun içindir ki, "Tarımda reform olur, toprakta olmaz," dedi. Süleyman Demirel'in çizgisi buydu. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Demirel, DPT içinde planlamayı sağcı siyasetin temel taşlarını bozmaksızın kullanışlı bir araç haline getirmeye çalıştı ve sonuna kadar da bu çizgiden ayrılmadı. Bu nedenle 1970'lere de, ciddi bir toprak reformu yapılmadan girildi. Elbette muhafazakâr siyaset bu köylülük yapısı üzerinde esnafı da peşinden sürüklemeye ve aynı oyları almaya devam etti. Topraksız köylüye, onun mülkiyet sahibi olması gerektiği anlatılamıyordu.

Bu şans –1945'te– sadece bir kere gelmişti. Bu tür fırsatlar tarihte her zaman karşınıza çıkmaz. O şans o tarihte yakalanmıştı ve İnönü mevzubahis toprak reformu tasarısını, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*'nu getirdi; fakat karşısındaki çoğunluk siyasî olarak *hayır* dediği için daha fazla ilerleyemedi. Sonrasında da bir daha, böyle bir projeyi getiremedi. Unutulmamalıdır ki, toprak reformu tasarısı CHP'yi parçaladı: deyim yerindeyse kendi askerleri kendi komutanlarını (İsmet Paşa'yı) vurdu. 1945 Toprak Reformu, budur. CHP bir daha da konuyu gündeme getiremedi. Çünkü tabiri caizse, bu bir defalık bir meydan muharebesiydi; bu muharebeye bütün güçlerini toplayarak girmen, o şekilde bu meydan savaşını yapman lazımdır. Bu bir meydan savaşıydı çünkü.

Böyle köklü bir toprak reformu daha öncesinde başarılamaz mıydı? 1920'ler bu konunun gündeme gelmesi için pek de uygun değildi. Çünkü iktidarın fiilî sahipleri toprak sahipleri ile tüccardı. Siyasî iktidar CHP'nin elindeydi ama esas güç onların tekelindeydi. Örneğin *Mustafa Şeref*'i zorla aldırdılar İktisat Vekilliği'nden. Yani Büyük toprak sahipleri ve tüccar, etle tırnak gibi güçlü bir blok oluşturuyorlardı.

Altmışlı Yıllarda Edebiyat: Kaliban'ın Öfkesi

ÇİMEN GÜNAY-ERKOL

Oscar Wilde, kült kitabı *Dorian Gray'in Portresi*'ne yazdığı önsözde "19. yüzyılın gerçekçiliğe duyduğu nefret, Kaliban'ın aynada kendi yüzünü gördüğünde duyduğu öfkedendir. 19. yüzyılın romantik akıma duyduğu nefret, Kaliban'ın aynada kendi yüzünü göremediğinde duyduğu öfkedendir," der. Wilde'ın önsözünde ayna, bir denge, mutluluk, huzur arayışının metaforudur ve *gerçekçilik* ile *romantizm* arasında bir denge arayışını resmeder. Çirkinliklerle dolu dünyada onları görünür kıldığı için kızdığımız *gerçeklik* ile bu kötülüklerle dolu dünyadan bir çıkış umudumuz varsa –ve eğer içimize dönerek bunu yapabileceksek– bize çıkışı işaret edecek olan *romantizm*, ayna karşısında bir kriz anında yanyana getirilirler. Kaliban'ın ayna karşısındaki öfke krizleri aslında 19. yüzyıldan bugüne uzanıyor. Ben bu yazıda, 1960'larda Türkçe edebiyatın benzer bir öfke krizine saplandığını göstermeye çalışacağım.

Kaliban, Shakespeare'in *The Tempest (Fırtına)* adlı oyunundaki yarı insan-yarı hayvan yaratıktır. Napoli Kralı Alonso ve beraberindekileri taşıyan bir geminin ıssız bir adada karaya oturmasıyla başlayan oyun, olağanüstü güçlerini kullanarak bu fırtınayı başlatan Prospero ve kızı, eğittikleri yarı insan yarı yaratık Kaliban ve diğer birkaç olağanüstü figür arasındaki çekişmeleri konu edinir ve aslında yıllar önce kardeşi Antonio ve Napoli Kralı Alonso'nun işbirliğiyle tahttan indirilen, kızı Miranda ile birlikte ufak bir tekneye bindirilerek denize bırakılmış ve bu ıssız adaya çıkarak kurtulmayı başarmış Milano Dükü Prospero'nun tahtını geri kazanmasıyla sona erer. Herkes geri döner, Kaliban hariç. Oyunda Kaliban'ın değerler sistemi diğerleri tarafından yok sayılmakta, kendisi barbar kabul edilmekte ve ötekileştirilmekte-

dir. Bu ötekileştirme, onun Avrupalılardan farklı ve bu nedenle de doğal olarak aşağı olması sonucunu doğurmaktadır.

Kaliban'ın Oscar Wilde için güçlü bir metafor olduğu ortada: ayna olmadan da Kaliban bizi *öteki* ile dramatik bir karşılaşma üzerine düşünmeye itiyor. Bu aynı zamanda değişim ve dönüşüm üzerine de düşünmek demek. Bu çerçevede 1960'ları değerlendireceksek bile, çerçeveyi kurmaya 1940'lardan başlamak gerekir. 1940'larda kurulan Köy Enstitüleri ve 1945'te yayın hayatına atılan *Köy Enstitüleri Dergisi* gibi yayınlar sayesinde, yukarıdan aşağıya yönelen, planlı bir kültürel eğitim programı ile kendisini gösteren halkı *dönüştürme* çabası, 1950'lerin ilk yıllarına kadar etkilerini hissettirdi. 1960'lara geldiğimizde ise, meselenin öngörülen kolaylıkta çözüme kavuşturulamayacağı, *halka rağmen halk için* şiarıyla fazla ilerlenemeyeceği belirginleşti. 1960'larda Türkiye'de edebiyatçılar, Soğuk Savaş yıllarının iki kutuplu atmosferinde, bir yandan Batı tarafından sömürülme olgusunun ele alındığı, farklı kültürlerin, dillerin, dinlerin aşağı görüldüğü, ötelendiği ve medeniyetin karşıtı olarak konumlandırıldığı bir anlayışı resmetme ve bununla savaşmak için stratejiler geliştirmeye çalışırken, öte yandan sanayileşen ve kapitalistleşen ülkelerinde, şehirleşme, aydınlanma, yalnızlaşma gibi çetrefilli konularla uğraşmakta ve hattâ bu sorgulamalar çerçevesinde biraz da işçi-öğrenci hareketlerinin belirginleşen başkaldırısına eklemlenmeye gayret etmekteydi.

O dönemdeki pek çok yazar, aynı anda hem halkın dertlerine ilgi gösterecek kadar *gerçekçi*, hem de ruhsal dayanışmaya duyulan tutku ölçüsünde *romantik* olabiliyordu. Halk için edebiyat yapma fikri, sanatın sınırlarını pragmatizmle çizmeye karşı çıkanların görüşleri ile çatışma içindeydi. Bununla birlikte, öne çıkan yazarların büyük çoğunluğu öğretici/didaktik/sergileyici olmayı önemsedi ve bu tavrı *aydın* tavrı olarak ayırt etti. Bunun sadece takınılacak bir tavır değil, bir görev olduğunun altını çizen pek çok isim oldu. 1957'de yaşama gözlerini yuman ama 1960'ları hazırlayan çalkantılı dönemlerde önemli bir iz bırakan, Prospero'yu aydın sınıfını, Kaliban'ı ise halkı temsil eden metaforlar olarak ele aldığı kitabı *Okuruma Mektuplar: Prospero ile Caliban*'da "gerçek özgürlük, bir ülkede aydınlar takımının, Prospero'nun, Prospero olmağa özenenlerin sözlerini dinletebilmeleriyle, Caliban'ı baskı altına almalarıyla elde edilir," diyen eleştirmen Nurullah Ataç bu isimlerden biridir.

60'lar, bütün ideolojik yükleriyle birlikte, yayıncılık sektörünün temellerinin sağlamlaşması nedeniyle, edebiyatın bir üretim ve tüketim atmosferiyle de birlikte değerlendirilmesini gerektiren yıllardır. Edebiyat sermaye tarafından belirgin bir biçimde dönüştürülmektedir. Bunu söylerken, *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital* adlı kitabında "20. yüzyılda sabit parasal göstergelerin

ortadan kalkma[sıyla]" yaşanan ekonomik kopuşun politik, sosyal, kültürel ve hattâ *edebi* bir kopuş anlamına geldiğini söyleyen Thomas Piketty gibi kapsayıcı bir iddiada bulunmuş olmak istemem. Piketty "1914 yılına kadar tüm ülke edebiyatlarında mevcuttu," diyerek andığı servet ve gelir konularının 1914-1945 arasında edebiyattan çıktığını iddia ederken, edebiyatı para konularına yer verme (veya vermeme) tavrıyla *gerçeklerin* yanına nöbetçi dikmek gibi tartışmalı bir iş yapıyor.

Edebiyatı, gerçekleri (döneme ilişkin ekonomik veriler sunarak) yansıtmaktan ibaret bir usûl ile tanımlamak, Piketty'nin *kopuş* teorisine güç kaybettiren bir tercih. Kitabının Türk edebiyatına uzanan kısmında, para ile kurulan ilişkinin önemine atıfla şöyle der Piketty: "Uzun süren enflasyonun paranın anlamını tamamen silip süpürdüğü 1970-1980 yıllarının İstanbul'unda geçen Orhan Pamuk romanlarında ise herhangi bir meblağ zikredilmez. Pamuk, *Kar* romanında, kendisi gibi yazar olan romanının kahramanına, bir romancı için para hakkında ya da önceki yılın fiyatları hakkında konuşmaktan daha sıkıcı bir şey olmayacağını söyletir. 19. yüzyıldan bu yana dünya şüphesiz fazlasıyla değişmiştir." Kurmaca bir metnin kahramanına söyletilenler üzerinden ekonomik değişimin derinliğine, vahşiliğine varmak için edebiyatı epey hafife almak gerektiğini düşünüyorum.

1960'lar, sermayenin yarattığı tüm değişim ve dönüşümlere, hattâ Piketty'nin sözünü ettiği radikal *kopuşun* mirası üzerinde yükselmesine rağmen, bir *kopuş* edebiyatı üretmekten çok, kökleri 19. yüzyıla kadar uzanan bir öfke krizine eklemlenmektedir. Türkiye'de altmışların edebiyatı, Osmanlı-Türk modernleşmesinin çözüme kavuşturulmamış tüm çelişkilerini, bağımsızlık kaygısını, milliyetçi refleksleri, İslâm'la tam anlamıyla gerçekleştirilemeyen hesaplaşmayı, Batı karşıtlığını, şehirleşmenin derinleştirdiği kapitalist mücadeleleri, birey olmaya ilişkin zorlukları konu edinir. Dönemi anlamaya çalışırken Soğuk Savaş atmosferinin etkisiyle keskinleşen Leninizm, Stalinizm vb. politik söylemlerin yanı sıra, Türkiye'ye kültürel etkinlikler için aktarılan kaynakları da dikkate almak gerekir. Cangül Örnek'in *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı: Antikomünizm ve Amerikan Etkisi* başlıklı kitabında, vakıflar üzerine hazırlanan raporlardan aktardığına göre, "Rockefeller Vakfı 1952-71 arasında Türkiye'ye toplam 16 milyon dolar aktarmıştır. Ford Vakfı ise Türkiye'deki altmış yıllık faaliyet süresi boyunca verdiği toplam bursun neredeyse yarısını 1950'ler ve 1960'lar boyunca vermiştir." Dolayısıyla bu yazıda, yukarıda sözünü ettiğim çelişkileri konu edinen dönemin önde gelen edebiyatçılarına değinirken, bir araya geldikleri dergiler ve derneklere de uzanarak yazarların birbirleri arasındaki etkileşimi de gözler önüne seren bir panorama çizmeye çalışacağım.

60'ların öne çıkan edebiyat anlayışlarının tümü, 1940-50'lerin savaş sonrası çalkantılı koşullarında demlenir ve bu dönemin özellikle çok partili hayata geçilen ikinci yarısında görünür olur. Çok partili hayata geçişte her ne kadar *halka rağmen halk için* şiarı sallantıya uğrasa da, devletin *demir yumruğu* bazı *halka* rağmen ve onlar *için* işlemeye devam eder. Örneğin, geniş çaplı tutuklamalar ile komünist yazarların sindirildiği 1944 yılında, *Yurt ve Dünya* ve *Adımlar* gibi dönemin Marksist çözümlemeler yapan dergileri kapatılır. 1945'te Zekeriya ve Sabiha Sertel'lerin *Tan* gazetesi matbaası basılır. Barış Ünlü'nün *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar* adlı kitabında Kemal Karpat'ın anılarından aktardığına göre, kalabalık önce hükümeti sert bir dille eleştiren yazılar yayımlayan *Vatan* gazetesini hedef almış, ancak sonra uyarılar sonucu Tan matbaasına yönlenmiştir. 1946'da çok partili ilk genel seçim yapılır. 1947'de ülkenin gelecek dönemlerine damga vuracak olan Truman Doktrini/Marshall Planı devreye girer ve Soğuk Savaş etkilerini göstermeye başlar. *Zincirli Hürriyet*'te bu yardımın istiklalimizi tehlikeye sokacağını yazan Mehmet Ali Aybar'a, "gençlik" imzalı bir mektupla "Sabiha Sertel'in başına gelenler" hatırlatılır. 1948-49'da solculara tam bir cadı avı uygulanır; Sabahattin Ali Bulgaristan sınırında öldürülür. Kısacası, dönemin egemen edebiyat akımlarından olan toplumsal duyarlığa sahip gerçekçi edebiyatı ayakta tutmaya uğraşan, kapitalizmi anlamaya ve onunla mücadele etme yöntemleri belirlemeye çalışan solcu yazarlar bu yılları bir baskı dönemi olarak yaşarlar.

1950'li yılların adını edebiyat tarihine yazdıran temel yönelimlerinden olan köy edebiyatının öncü isimleri de bu baskı rejiminden payını alır. Rejim, *makbul vatandaş*ı belirleme çabası ile hareket etmekte, Alman romantizminin hediyesi bir köken bulma kaygısı ile henüz bozulmadığı düşünülen köye yönelmekte ve Anadolu yaşayışını geçmişten farklı bir özenle ele almaktadır. O döneme dek ağırlıklı olarak şehirli aydınların uğraşı olan edebiyat, köy kökenli edebiyatçılar ile farklı bir ton yakalar. Milletin hâkimiyeti düsturunun gerçeklik kazanması için milletin ne halde olduğunu göstermeye çalışan Mahmut Makal, dönemin kült kitabı *Bizim Köy* (1950) ile ciddi bir siyasî polemiğe kapı açar. Birinci basım için yazdığı önsözde *Bizim Köy*'ün sadece bir edebi eser gibi değil, Türk köyünün kalkınması, Türk köylüsünün insanlık haklarına kavuşması uğrunda yazılmış bir rapor, hattâ isterseniz bir ithamname gibi okunması lazımdır," diyen Yaşar Nabi (Nayır) topluma ayna tutan yazar imgesini oluşturan unsurları hatırlatır gibidir. Bu raporlayan, itham eden, *toplumcu gerçekçi* edebiyat kaygısı, yazarı Mahmut Makal'a kısa süren bir hapislik deneyimi de armağan eder.

Köyü anlatılarının temeli yapma gayreti içine girmeyen edebiyatçıların da *makbul vatandaş* projesine farklı şekillerde dâhil olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Örneğin, kendine has edebiyatı ile hiçbir akıma kolayca dâhil edilemeyen yazarlardan bir diğeri olan Ahmet Hamdi Tanpınar, Memduh Şevket Esendal'ın aracılığıyla 1942'de Kahramanmaraş vekili olarak meclise girer, *Ülkü*'de parti politikalarını öven yazılar yazar. Tanpınar bir dönem vekillik yapar, daha sonra Millî Eğitim müfettişi olarak görevlendirilir. 1949'da da ömrü boyunca sürdüreceği üniversite hocalığı görevine geçiş yapar. Mektupları, Tanpınar'ın vekilliği para sıkıntısına bir çözüm olarak gördüğünü gösteren açıklamalarıyla doludur. Bu eklemlenmeye karşın 1949'da *Huzur*'u yayımladığında, ülkedeki *huzursuzluğu* bir metafor olarak kullanan Tanpınar, kökleri Tanzimat'a dek uzanan bir *baba katli* tartışmasına kapı aralamaktadır. Türkiye'nin 1950-1953 yılları arasında BM şemsiyesi altında savaşması için Kore'ye asker göndermesi Doğu-Batı meselesinde farklı bir cephe açar; Soğuk Savaş'ın sıcak tezahürü Kore'de verilen kayıplar, Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesini sağlar. Bu, tarihsel kökleri çok derinlerde olan Doğu-Batı ikiliğine geçici bir çözüm olacaktır.

1950'lerde edebiyat dergilerinin dikkate değer bir okur-yazar kitlesi bulunmaktadır. Farklı edebiyat anlayışlarına kapılarını açan *Pazar Postası*, *Hisar*, *Mavi*, *Varlık*,*Yeditepe*, *A*, *Kaynak*, *Seçilmiş Hikâyeler*, *Türk Dili*, *Yeni Ufuklar*, *Yenilik* gibi dergiler, sadece köy edebiyatını değil, varoluşçuluğu ve (toplumcu) gerçekçiliği de tartışma konusu ederler. Bu dönemdeki edebiyat dergiciliği üzerine çalışan Aslı Uçar, 1950'lerde "*Varlık* dergisinin tirajı(nın) 7-8 bin, *Hisar* ve *Mavi*'nin 2 bin, *Yeditepe*'nin 500-bin 500, *Pazar Postası*'nın ise bin civarında" olduğunu belirtmektedir. Uçar, 1950'lerde Türkiye nüfusunun ortalama 25 milyon ve okur-yazar oranının yaklaşık % 40 olduğunu hatırlatarak bu tirajların günümüzle kıyaslandığında yüksek olduğuna dikkati çeker. Önemli bir takipçi kitlesine denk düşen bu sayıları, dönemin politik koşulları ile birlikte düşündüğümüzde, 1960'ları hazırlayan koşulları zihnimizde canlandırmamız kolaylaşacaktır: çok partili döneme geçişle birlikte gelen ve dergiciliğin altın çağları olan bu dönemlerde oluşan görece liberal düşünce ortamı, yeni yeni filizlenen demokrasinin anlaşılması, sınıf hareketlerinin yorumlanabilmesi için zengin bir kültürel atmosfer sunmaktadır.

Yeni İstanbul gazetesi ve *New York Herald Tribune* gazetesinin ortaklaşa düzenlediği, 1950'de *Sam Amca* öyküsüyle Samim Kocagöz'ün, 1953'te *Şişhaneye Yağmur Yağıyordu* öyküsüyle Haldun Taner'in kazandığı Dünya Hikâye Yarışması, edebiyat camiasındaki Amerikan ivmesine ilginç bir örnektir. 1950'de Vüs'at O. Bener'in çıkış öyküsü *Dost* bu yarışmada üçüncülük kazanmıştır.

Köyde ve kentte halkın *gerçek*lerine gösterilen ilginin öne çıktığı bu dönemin lügatinde *romantik* kelimesi adeta bir yetersizliği imler. Barış Ünlü'nün Aybar üzerine olan kitabında aktardığına göre, *Vatan* gazetesinde eleştiri dozu yüksek yazılarında çok partili dönemin bu ilk yıllarını "kâğıt üzerinde demokrasi" olarak tanımlayan Mehmet Ali Aybar örneğin, kâğıt üzerinde olmayan demokrasileri bile bir yetersizlik olarak tariflemekte ve "Romantik ve Mücerret [Soyut] Demokrasi" olarak adlandırmaktadır.

Gerçekçiliğin ön plana çıktığı ve romantik kelimesinin aşağılar bir tonda kullanıldığı bir dönem olmasına rağmen, bu yılların edebiyat atmosferinde, yapıtları günümüze dek ulaşan kuvvetli romantik kalemler de nefes alır. Gerçekleri konu etmenin iyi sanat için yeterli olmayacağı konusunda çeşitli eleştiriler dile getirilir. Örneğin, 1950-1960 yılları arasında roman, şiir ve hikâye üzerine yazdığı yazılarla edebiyat eleştirmenleri arasında önemli bir yer edinen Adnan Benk, 1953 yılında yayımlanan *Tenkit Dedikleri...* başlıklı yazısında, yapıtların konuları üzerinden kıymet görmelerini ve yapının görmezden gelinmesini olumsuz karşılayarak, dönemin politik *roman à clef* merakını eleştirir. Bu eleştiriler yer yer artan bir dozda 1960'larda da kendisini gösterecektir.

1960'ların köy edebiyatını işçi edebiyatına evrilten, politik tartışmaları farklı ideolojik renklere bürüyen ve romantizmi modernizmin sınırlarına süren koşullarını 1950'lerin bu karmaşık mirası oluşturur. 1960'larda bir edebiyat hareketi olarak sürmese de, köy yaşantısı, Yaşar Kemal gibi dünya devi olmuş kimi yazarların temel ilgi alanı olarak görünür olmaya devam eder; ilk cildi 1955'te yayımlanan, 1968'de *Hürriyet* gazetesinde tefrika edilen *İnce Memed*, Türk edebiyatında önemli bir iz bırakır. Benzer şekilde, kimileri Yahya Kemal'in Kasım 1958'de Cerrahpaşa Hastanesi'nde ölümüyle bir dönemin kapandığını düşünse de, romantik Osmanlıcılık ve çeşitli tandansları olan İslâmi söylem farklı edebiyat türlerinde yapıt veren yazarlar tarafından 1960'lara taşınmakla kalmaz, özellikle 1960'ların sonunda katı toplumcu gerçekçi romanların temel unsuru olan şematik ve didaktik anlatımın ödünç alınmasıyla bir İslâmi edebiyat inşa çabası şeklinde karşımıza çıkar. İslâmi bilgiye sahip olanların *modern*leri eğitmeye çalıştığı bu yeni didaktisizm, kült kitaplar üretir; baskı üzerine baskı yapar; sinemaya ve TV'lere uyarlanır. Varoluşçu damarı oluşturan modernist tezler de 1960'larda çeşitlenir ve farklı vurgular kazanır. Bu perspektifler kendi etki alanlarını yaratsalar da dönemin ana akım edebiyatı, politik mesajlar veren gerçekçi edebiyatıdır.

27 Mayıs 1960'ta askerî darbe ile sonlanan on yıllık DP iktidarı süresince sendikal hareketler ve örgütlülük açısından önemli mücadeleler yaşanır. M. Hakan Koçak, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014* adlı kitapta yer alan "Salonlardan Meydanlara Doğru: 50'lerden 60'lara İşçi

Hareketi" başlıklı yazısında 1951'de 137 sendikada örgütlü 110 bin işçi varken 1960'ta 432 sendikada örgütlü 282 bin işçi bulunduğunu belirtmektedir. Dönemin sendikaları gazete ve dergi çıkartır; yüksek tirajlı gazeteler işçi sayfaları hazırlar. 1950'lerin ikinci yarısında, edebiyatta kuvvetli kalemler temel meseleleri *hak, emek, sömürü* olan yapıtlar ortaya koyarlar. Bu meseleler, 1960'lara uzanan ilk örneklerde şehirli bir işçi sınıfı üzerinden değil, köy romanlarının temel çelişkisi olan "toprak" üzerinden tartışılır. Örneğin, Fakir Baykurt'un 1954 yılında yazdığı, köy hayatını anlatan ilk romanı *Yılanların Öcü*, dramatik gücünü köydeki sömürü ilişkilerinden alır. Bu kitap nedeniyle 1959 yılında hakkında soruşturma açılan Baykurt, öğretmenlikten uzaklaştırılır. Edebiyat, toprak ve sömürü hikâyeleri ile dönemin sinemasına da esin kaynağı olur. *Yılanların Öcü*, 1962'de Metin Erksan tarafından filme çekilir ve Türk sinemasına kült bir yapıt kazandırır.

Sömürü ilişkilerinde ülkeyi saran politik atmosfer de belirleyicidir; Aziz Nesin'in nüktedan kalemi, toprağın Amerikanlaştırılmasına vurgu yapar. Nesin'in 1955 yılında yayımladığı *Medeniyetin Yedek Parçası* adlı hikâyede öküzlerini satıp traktör alan Hamit Ağa, Amerikan malı makineye yedek parça bulamadığından işini göremez, sürekli masraf eder, en sonunda traktörü parçalar. 1958'de Talip Apaydın *Sarı Traktör*'ü yayımlar; Apaydın bu romanda makinalaşan üretimin dönüştürücü potansiyelini farklı nesiller açısından ele alır. Necati Cumalı, ilk romanı *Tütün Zamanı*'nı 1959'da tefrika eder; *Susuz Yaz*'ı ise 1960 yılında yazar. *Tütün Zamanı* aynı yıl içerisinde Orhon M. Arıburnu'nun yönetmenliğinde beyaz perdeye aktarılmıştır. Filmin başrollerini Yılmaz Güney ve Cavidan Dora paylaşır. Üç perdelik bir oyun olarak tiyatroya da uyarlanan *Susuz Yaz*, 1963'te Metin Erksan tarafından filme çekilmiş ve 1964'te 14. Uluslararası Berlin Film Festivali'nde Altın Ayı'yı kazanmıştır.

27 Mayıs Darbesi öncesindeki baskı ve öğrenci olayları edebiyata da sirayet eder. Hükümet'in baskılarını protesto etmek üzere toplanan gençlere yapılan muamele, öldürülen ve yaralananların yarattığı acıyla ve sokağa çıkma yasakları gibi sıkıyönetim uygulamaları ile birleşince ülkedeki atmosfer iyice gerginleşir. Necati Cumalı, "Artık yaşamak bütün Türkiye'de/Bir ağızdan söylenen bir türküye dönüyor" mısralarıyla kendisinden sonraki kuşaklara aktarılan, 1960 devrim şehitlerine adadığı şiirini yazar. Cemal Süreya "Ama bir ağızdan tutturduğumuz gün hürlüğün havasını/İşte o gün sizi Tanrılar bile kurtaramaz" mısraları ile ünlenen *555K* başlıklı şiirini yazar. Toplumsal muhalefeti beşinci ayın beşinci günü, saat beşte Kızılay'da buluşmaya çağıran bu şifre döneme damgasını vurmuştur. Bu çatışmalı ortam nedeniyle pek çok insan, askerî darbe gerçekleştiğinde darbeyi normalleşmeye giden bir hareket olarak görür ve destekler. 1961 Anayasası'nın hazırlanması aşama-

sında aydınların, yazarların da katılımının teşvik edildiği geniş bir mutabakat aranması nedeniyle, toplumsal devlet anlayışını öne çıkartan özgürlükçü bir anayasa yapılacağı düşüncesi oluşur ve bu da darbeye desteği pekiştirir.

Darbeyi izleyen yıllarda canlanan edebi eğilimleri üç ana damarda değerlendirebiliriz. 1960'lar, kapitalizmle hesaplaşmaya girişen gerçekçi edebiyatın, Osmanlı-Türk modernleşmesini gündemde tutmaya çalışan muhafazakâr/milliyetçi/İslâmi edebiyatın ve şehirleşen toplumda yalnızlaşan bireyin sesini yakalamaya çalışan *varoluşçu* edebiyatın canlanışına tanık oldu. Yazının ilerleyen bölümlerinde bu başlıkları teker teker ele alacağım. Bu başlıklarda anacağım yazarların bazıları söz konusu damara bütünüyle dâhil edilemeyebilir. Örneğin, 1959'da birkaç hikâyesi yayımlanmış olan ve ilk kitabı *Hallaç*'ı 1960'ta yayımlayan Leyla Erbil, ilk öykü kitabı *Troya'da Ölüm Vardı*'yı 1962'de yayımlayan Bilge Karasu, ilk kitabı *Yanık Saraylar*'ı 1965'te yayımlayan Sevim Burak ve 1967'de yayımladığı *Devlet Ana* romanı ile bir devre damgasını vuran Kemal Tahir, herhangi bir edebiyat hareketine veya anlayışına kolaylıkla dâhil edilemeyen yazarlardandır. Erbil, dönemin politik atmosferinde *bunaltıcı* yazar olarak değerlendirilir. Karasu'nun kronolojiyi bozan ve dili sınırlarına iten yazım tarzı ve Burak'ın kutsal metinlerle iç içe geçen sayıklamalı tarzı dönemin politik öncüllerle kurulan edebiyatında hak ettiği ilgiyi görmez. Karasu, felsefeci ve çevirmen kimliği ile tanınır; Burak, uzunca bir küskünlük dönemi geçirir. Tahir'in ayrıksı duruşu ise kendisinden sonraki dönemlere aktarılan kuvvetli bir tartışmaya dönüşür. Marksist düşünceyi Osmanlı'nın kuruluş sürecine taşıyışı ve tarih/toplum tezleriyle ölümünden sonraki yıllarda da sürecek önemli bir *yerlilik* tartışması başlatır. Bu ayrıksı isimleri de yer yer konu etmekle birlikte, 1960'ların edebiyatını yukarıda sözünü ettiğim üç ana damar üzerinden değerlendirmeye çalışacağım.

1960'larda Politik Edebiyat ve Kapitalizm ile Hesaplaşma

1960'lı yıllarda Türkçe edebiyatta toplumcu gerçekçiliği temsil eden yazarlar, yapıtlarında ekonomik determinizme dikkat çekmeye, yeni yeni palazlanan Türkiye kapitalizminin gerçeklerine vurgu yapmaya, edebiyata ve edebiyat eleştirisine politik bir çerçeveden bakmaya gayret ederler. Toprak kavgasını, yağmayı, sömürüyü, işçiyi ve köylüyü edebiyatlarının temel hammaddeleri olarak benimseyen bu yazarlar politik olarak taraf tutan bir edebiyat ortaya koyarlar. Bu uğurda soruşturma ve kovuşturmalarla dolu bir hayat geçirirler. 1965-1969 arasında İçişleri Bakanlığı görevinde bulunan Faruk Sükan'ın o dönem ünlenen "solcuların nefes alışlarını bile dinliyoruz" sözleri oluşturulan baskıyı gözler önüne sermektedir. Bu baskı ortamında, edebiyatın *dönüştürücü* olmasa bile, bir meseleyi dert edinen *tartışma uyandırıcı* bir

işlevi olması gerektiği fikri egemendir; bu görüş başka konularda derin çatışmalar yaşayan birbirinden farklı fraksiyonları da birleştirmesi açısından önemlidir. Hüseyin Akyol, *Bölüne Bölüne Büyümek: Türkiye'de Sol Örgütler* başlıklı kitabında 1960-1970 arasında Türkiye'de 22 farklı sol politik fraksiyon bulunduğunu söyler. 1961 Anayasası'nın farklı politik örgütlenmelerin yolunu açması ve siyaset üzerindeki baskıyı azaltması, farklı fraksiyonlarda da olsalar toplumcu düşünce üzerinde birleşen yazarları ivmelendirir, dergi ve kitap yayıncılığını olumlu etkiler ve edebiyatın *tartışma*ya katılmasını kolaylaştırır.

27 Mayıs Darbesi olur olmaz bazı aydınlar işlerinden atılır (Sabahattin Eyüboğlu, Orhan Duru, Mina Urgan) bazıları ise darbeyi izleyen süreçte yazı-çiziyle ilgili çeşitli suçlardan yargılanır veya hapse girer (Adnan Benk, Afşar Timuçin, Vedat Günyol). Geçiş döneminde, anayasa çalışmaları vb. çerçevesinde görece liberal bir düşünce ortamı oluştuğunda farklı politik hareketlenmeler de başlar. 13 Şubat 1961'de TİP kurulur ve sonrasında Mehmet Ali Aybar TİP'in başına geçer. Bu aşamada, Fethi Naci, Şükran Kurdakul, Ferit Edgü, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt, Leyla Erbil, Sabahattin Eyüboğlu, Haldun Taner ve Demir Özlü gibi dönemin önemli kalemleri TİP etrafında birleşirler. 15 Ekim 1961'de seçimler yapılır. CHP kazanır ancak hükümet kuracak çoğunluğu elde edemez. Kurucuları arasında Doğan Avcıoğlu, Cemal Reşit Eyüpoğlu ve Mümtaz Soysal'ın bulunduğu, Attilâ İlhan'ın ve Çetin Altan'ın yazılarıyla katkı verdiği, kültür ve sanat sayfaları Fethi Naci ve Konur Ertop tarafından hazırlanan *Yön* dergisi, aynı yıl Aralık ayında yayın hayatına başlar.

Ekim 1953'ten Kasım 1976'da yayımlanan 275. sayısına dek dönemin edebiyat atmosferinin oluşumunda etkisi bulunan *Yeni Ufuklar* dergisi, 1960'lara adını yazdıran bir diğer önemli yayındır. Vedat Günyol'un ağırlığını taşıyan *Yeni Ufuklar*, 1960'larda Jean Paul Sartre'ın yazılarından ve Fransızcadan yapılan çevirilerden hareketle, hararetli bir *littérature engagé* tartışmasına ev sahipliği yapar. 1963'te dünyayı nükleer savaşın eşiğine getiren Küba Krizi ve Kennedy Suikasti, 1964'te Jean Paul Sartre'ın Nobel Edebiyat Ödülü'nü reddetmesi Soğuk Savaş'ın dramatik dönemeçlerindendir. 1964 yılında De Yayınevi, Memet Fuat tarafından hazırlanan *Yeni Dergi*'yi (1964-1975, 128 sayı) yayımlamaya başlar. Cemal Süreya'nın çıkarttığı *Papirüs* ve Hüseyin Cöntürk'ün yönetimindeki *Yordam* dergileri de önemli etki yaratır. Ataol Behramoğlu ve İsmet Özel'in çıkarttığı *Halkın Dostları* dergisi de geniş kitlelere ulaşır. Bu dergiler sayesinde politika ve toplumsal sorunlar ile ilgilenen edebiyat nitelikli tartışmalara konu olur.

1961'de Orhan Kemal, politik kutuplaşmalar içinde tarafgirlikle palazlanan küçük burjuvazinin toplumsal hayattaki yerini tartıştığı *Hanımın Çiftliği*'ni; Aziz Nesin politikanın kirli sarmalını ele aldığı *Zübük*'ü yayımlar. Ya-

zarın politik sorumluluğunun sık sık vurgulandığı ve edebiyat yapıtının *kamusallığının* tartışıldığı bu yıllarda yayınevleri ve dergilerin giderek artan sayıları kültürel ortamı zenginleştirir. Vedat Günyol'un Çan Yayınları (1962), Oğuz Akkan'ın *Cem* Yayınları (1964), Muzaffer Erdost'un *Sol* Yayınları (1965) gibi pek çok bağımsız yayınevi bu süreçte kurulur. Günyol'un 1952'de başlayan *Ufuklar* dergisi macerası, Sabahatin Eyüboğlu'nun katılımı ve *Yeni Ufuklar* adıyla 1976'ya kadar sürer. Dergi, sayfalarını gençlere açan bir anlayış yürütür. 1966'da yayımlanan *Dile Gelseler*'de edebiyat-tarih ilişkisini inceleyen, Sait Faik'ten Refik Halit Karay'a Türkçe edebiyatın önemli isimleri üzerine derinlikli gözlemler yapan Günyol, *Yeni Türkiye Ardında*'da kitabın isminin ima ettiği yeni düzen üzerine fikirler geliştirir. Eyüboğlu, *Mavi ve Kara* (1961), *Yunus Emre'ye Selam* (1966) kitaplarındaki denemeleri ile Anadolu, din, özgürlük gibi konular üzerine tartışmalar açar.

Görece özgürlük ortamı elbette sorunsuz değildir; bütün bu gelişmeler olurken bir yandan da Türkiye Millî Talebe Federasyonu komünizmi tel'in mitingleri düzenler, sosyalistleri *millet düşmanı* olarak işaretleyen pankartlar elden ele taşınır ve TİP toplantılarına sistematik saldırılar düzenlenir. Günyol, çevirisini Sabahattin Ali ile birlikte gerçekleştirdiği François-Noël (Gracchus) Babeuf'ün *Devrim Yazıları* kitabının sakıncalı bulunması ve toplatılması ile ilgili olarak dört aylık tutukluluğun ve yıllarca süren bir yargılamanın ardından temize çıkar. Yaşar Kemal, Melih Cevdet Anday, Demir Özlü gibi yazarlar bu durumu protesto ettikleri için davalık olurlar ve ancak 1967'de beraat ederler.

1964 sonbaharında Süleyman Demirel AP kongresinde Genel Başkan seçildiğinde sol bir muhalefet kampanyası başlatır. Amerikan Morrison şirketi ile olan bağlantıları nedeniyle Demirel'in Amerika tarafından *atandığı* eleştirisi getirilir ve *Yön* dergisi *Morrison Süleyman* kapağı ile çıkar. Döneme ilişkin tanıklıklarda dergiler ve yayınevleri çevresinde gelişen edebiyat ve sanat tartışmalarının politika ile kurduğu sıcak ilişki hissedilmektedir. Gün Zileli anılarında, Onat Kutlar'ın başında bulunduğu *Sinamatek*'ten edebiyat dergilerine, Ruhi Su'nun modernize ettiği Alevi kökenli âşık geleneğinden sol kökenli yayınevlerine pek çok unsuru 1960'ların kültürel ortamındaki önemli katkılar olarak not düşer. Dönemin bir diğer tanığı Oya Baydar, yirmili yaşlardayken kaleme aldığı *Savaş Çağı/Umut Çağı* (1966) adlı romanında altmışlı yılların bir portresini çizer ve dönemin gençliğinin etrafında toplandığı politik hareketlerin dönüştürücü gücünü vurgular. Edebiyat, bu hareketin en önemli ivmeleyicisidir. Yazarlar, politik olarak tavır alan bir edebiyat yaparak toplumsal hareketlere katkıda bulunurlar.

Bu dönemde çeviri de hareketlenir. 1960'larda *De* Yayınevi Franz Kafka, Albert Camus, James Joyce gibi yazarların Türkçe çevirilerini basarak öncü-

lük eder. De Yayınevi 1965-1967 yılları arasında üst üste Nâzım Hikmet'in *Saat 21-22 Şiirleri* (1965), *Dört Hapisaneden* (1966), *Rubailer* (1966), *Ferhad ile Şirin* (1965), *Sabahat* (1965), *Memleketimden İnsan Manzaraları* (5 cilt, 1966-1967) gibi yapıtlarını da basar ve yasaklı şairi okurlarla buluşturur; ancak yayınevi basın-yayın ortamındaki liberal atmosferin yarattığı rekabet nedeniyle popülerliğini uzun süre sürdüremez. *Yön* dergisi de 1966'da Nâzım Hikmet'in şiirlerini yayımlayarak şair üzerinde uzun yıllardır uygulanan ambargoyu kırar.

Dönemin yüzlerini tarihsel öykülemelere dönen toplumcu gerçekçi yazarları, Nâzım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nın etkisiyle ve anti-emperyalizm tartışmaları çerçevesinde, Kurtuluş Savaşı'nı da dikkate değer bir süreç olarak irdeleme ihtiyacı hissederler. Örneğin, Samim Kocagöz 1962'de *Kalpaklılar*'ı, Kemal Tahir, 1965'te resmî tarihte yer alan Kurtuluş Savaşı söylemini sorguladığı romanı *Yorgun Savaşçı*'yı yayımlar. 1966-1968 yılları arasında sekiz cilt olarak yayımlanan *Kutsal İsyan* romanında Hasan İzzettin Dinamo, Talat Paşa'nın kaçısından başlayarak imparatorluğun dağılışını ve Kurtuluş Savaşı'nı konu edinir. Dinamo, *Ateş Yılları* (1968), *Savaş ve Açlar* (1968) gibi romanlarında da savaş yıllarının dramatik atmosferini güçlü bir dille canlandırır. Erkan Irmak'ın *Kuvâyi Milliye* üzerine olan çalışmasında aktardığına göre, 1968'de Cevdet Kudret, Nâzım Hikmet'in 1950'den beri İnkılâp Kitabevi'nde bekleyen *Kuvâyi Milliye'sini* alır ve edisyon kritikli bir metin olarak Bilgi Yayınevi'nden yayımlar. Aynı yıl Erol Toy, Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erişini savaş yıllarının acıları ile birlikte işlediği *Toprak Acıkınca*'yı yayımlar. Savaş bir yandan tarihi bir olgu olarak Türkiye'nin kuruluşu meselesi çerçevesinde değerlendirilirken, öte yandan Soğuk Savaş atmosferinin iyice belirginleşmesinin sonucu olarak, Amerika-Rusya kutuplaşmasını da yazarların ilgi alanına sokar.

Orhan Kemal ve Aziz Nesin, tiyatro oyunları ile de geniş kitleleri etkilerler. Bu dönemde tiyatroya olağanüstü bir ilgi vardır; üniversite gençliği politik tiyatroya yönelir, gösterimler coşkulu geçer. Döneme ilişkin pek çok tanıklıkta Ankara Sanat Tiyatrosu ve TÖS'ün oyunları anılmaktadır. 1960'larda Bertolt Brecht'in oyunlarının ve yazılarının Türkçeye çevrilmesi ile *epik tiyatro* salgını başlar. Metin And, *Türk Tiyatro Tarihi* adlı kitabında 1963'te Asaf Çiyiltepe'nin kurduğu Ankara Sanat Tiyatrosu'nun adeta bir lokomotif görevi gördüğünü belirtmektedir. İstanbul Şehir Tiyatrosu da 1959-1966 yılları arasında Muhsin Ertuğrul yönetiminde altın çağını yaşar. Genco Erkal'ın önerisiyle, 1969'da Dostlar Tiyatrosu'nu kuran Mehmet Akan, Şevket Altuğ, Ferit Erkal, Arif Erkin ve Nurten Tuç, yetmişlere uzanan bir gelenek yaratmayı başarırlar; Dostlar Tiyatrosu, sadece sanattan ödün vermeden politik tiyatro yapmakla kalmaz, düzenlediği kurslar, koro çalışmaları vb. ile bir eği-

tim merkezi işlevi görür. Taksim'deki Atatürk Kültür Merkezi'nde 27 Kasım 1969'da Arthur Miller'ın *Cadı Kazanı* oyunu oynanırken büyük bir yangın çıkar ve bina tadilat gerektirecek ölçüde zarar görür.

1960'ların ikinci yarısında, İşçi Partisi, *Yön* dergisi ve CHP gibi farklı odaklarda biriken sol muhalefet, Ecevit'in 1966'da Genel Sekreter seçilmesinin ardından farklı tutumlara savrulur. Askerin siyasetteki yerini belirleme tartışmalarında bir kısım muhalefet cuntacıların etki alanına iyice kapılır. Bazı gençler, Filistin örneğinden esinlenerek şehir gerillası olarak mücadele etmeyi seçerler. Altmışların ikinci yarısında edebiyattaki anti-Amerikan ton da bu atmosferin etkisiyle daha keskin ve sert bir tavır yakalar.

1966 yılında Yaşar Kemal hapistedir. Fakir Baykurt, 1967'de yayımlanan *Amerikan Sargısı*'nda Amerikan yardımını çarpıcı bir şekilde hicveder. *Ekmek Kavgamız* (1947), *Ağlama Duvarı* (1949), *Yolgeçen Hanı* (1951) gibi yapıtları ile 1950'li yıllarda adını duyuran Reşat Enis Aygen, 1968'de Türk edebiyatında işçi-sendika ilişkilerini ele alan öncü bir roman olan *Sarı İt*'i yayımlar. Toplumcu gerçekçi bir diğer önemli yazar Suat Derviş, *Ankara Mahpusu* ve *Fosforlu Cevriye* (1968) romanlarıyla, Soğuk Savaş dönemini ve tüm olan biteni hakkıyla değerlendirebilmek için toplumun çöküşteki ahlâkî değerlerinin de sorgulanması gerektiğini hatırlatır.

1957'de Kemal Tahir ile birlikte Düşün Yayınevi'ni kuran ve 1958'de yayınevinin yönetimini tek başına üstlenen Aziz Nesin, 1960'lı yıllarda *Yeni Gazete*, *Akşam*, *Tanin* ve *Günaydın* gibi gazetelerde yazdığı günlük köşe yazılarında mizah aracılığı ile gücünü katlayan etkili bir muhalefet yapar. 1960'lara *İnce Memed*'e eklediği ciltlerin yanı sıra *Dağın Öte Yüzü* üçlemesi ile damgasını vuran Yaşar Kemal, Çukurova'daki köylüleri yaşamlarını sürdürmek için düşle gerçek arasında mucizeler yaratmak zorunda kalışlarını şiirsel bir dille anlatır. TİP etrafında buluşan edebiyatçılardan olan Kemal, Anadolu söylencelerine uzanan edebiyatıyla ayırt edici değil, birleştirici bir yurt ve toprak sevgisi üzerinde durur. Sadece bu yönüyle değil, TİP'in örgütlenmesi için yürütülen çalışmalara destek olmak üzere yazdığı yazılarla da, yurt ve toprak sevgisine eşitlikçi bir pencereden vurgu yapar. Gökhan Atılgan'ın "Sosyalist Milliyetçilik Söylemi: Türkiye 1961-1968, Temeller, Ayrılıklar" başlıklı makalesinde yer verdiği, *Ant* dergisinde yayımlanan yazılarından birinde Kemal, milliyetçiliğin bir anlam daralmasına uğratıldığını iddia ederek gerçek milliyetçilerin, milletin çoğunluğunun menfaatleriyle birlik olan sosyalistler olduğunu söyler.

Dönemin toplumsal duyarlıkla yazan diğer önemli isimlerinden Anadolu'nun farklı coğrafyalarına uzanan Kemal Bilbaşar, 1966'da halk hikâyesi, destan ve masal öğelerinden yararlanarak ağa-topraksız köylü-devlet ilişkilerini ele aldığı *Cemo*'yu 1966'da yayımlar. Büyük yankı uyandıran *Cemo*,

1967'de *Türk Dil Kurumu Roman Ödülü*'ne değer görülür. Cemo'nun devamı niteliğindeki *Memo* ise 1968 ve 1969'da 2 cilt olarak yayımlanır. Toplumcu bakışı gülmece ile birleştiren dönemin üretken kalemlerinden Rıfat Ilgaz, ilk baskısı 1957'de yapılan *Hababam Sınıfı*'nın 1961'de yeniden basılması ile popüler bir ilgi yakalar; bu ilgiyi *Akbaba* dergisi ve *Vatan* gazetesinde yayımlanan yazıları ile pekiştirir.

Bu dönemin bir diğer önemli yazarı olan Orhan Kemal'in 1969'da *Ant* dergisinde yayımlanan ve Asım Bezirci'nin Orhan Kemal üzerine olan kitabına aldığı röportajındaki sözleri, 1960'larda önemli bir etki alanı yaratan toplumcu görüşün edebiyata yüklediği *tanıklık* misyonunu bütün açıklığı ile gözler önüne sermektedir. Kemal edebiyatın tanıklığını yaşamla içiçe geçirir ve yazarın misyonunu şu sözlerle vurgular:

> Ben, sadece tanık olmayı yeterli bulmuyorum. İnsanı anlayacak, savaşını anlayacak, buna katılacak sanatçı, kolaylıkla aldatılan kişilerin aldanmalarına karşı duracaktır. Tanık olmak namusluluktur... Ama yeter şart değildir. Tanık olmayı aşabilmek de teorik hazırlanmada kalmayıp hayatı insanlarla birlikte yaşamakla mümkündür. Bunu derken, tek tek her olayı yaşamak demek istemiyorum. O insanın yaşadığını yaşamak diyorum, hayatı tanımak diyorum. Türkiyeli sanatçının Türkiye halkıyla birlikte yaşamasını diyorum.

Dönemin bu toplumcu ve gerçekçi damarı 1970'lerde değişerek de olsa devam eder. Köye ve kasabaya yapılan vurgu, ilerleyen yıllarda giderek şehirlere kayar ve topraksız köylü-ağa üzerinden tartışılan sorunlar kapitalistleşmenin şehirde yaşanan yansımaları ile yer değiştirir. 1970'lerde edebiyattaki "kahramanlar", şehirde savaş verenler – aydınlar, öğrenci liderleri vb. olacaktır. 1969'da FKF'nin MDD'cilerin eline geçmesi ve adının Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) olarak değiştirilmesini takiben öğrencilerin muhalefeti sertleşerek devam eder. Muhalefeti kendi içinde çeşitli fraksiyonlara bölen yarılmalarla 12 Mart Darbesi'ni hazırlayan sürece girilir.

Osmanlı-Türk Modernleşmesini Sorgulamak

1960'larda önemli tartışmalardan biri de Osmanlı imgesi etrafında şekillenmekteydi. Osmanlı toplumunun iki Marksist modelden hangisine (ATÜT/feodalite) uyduğu sorusu sert kavgaları da beraberinde getiriyordu. Sadece üretim ilişkilerini değil, devlet-toplum ilişkisini de tartışmaya açan bu soru, asker sivil ikiliği üzerine olan anlaşmazlıkları da alevlendiriyordu. Behice Boran, Bahattin Akşit gibi isimler Osmanlı toplum yapısını feodal olarak nitelendirmekteydi. Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer gibi isimler ise

ATÜT üzerinde durulması gerektiğini düşünüyorlardı. Teorik Marksizm tartışmaları ve askerin devrime öncülük edip edemeyeceği sorusu kökü eskilere uzanan Doğu-Batı meselesini gündeme taşıdı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden eleştirel bir gözle değerlendirilmesini sağladı. MDD tezlerine zıt olarak asker-aydın zümreyi halk karşıtı, devlet despotizmine baş kaldıran İslâmi hareketleri ise esas halk cephesi olarak nitelendiren ve sola daha yakın gören Küçükömer, TİP'in kuruluşu ile canlanan Türkiye solunda özgün bir kimlik arayışı içinde olan ve Batı'dan farklı modellere karşı duyarlı olan isimlere bir çıkış kapısı sağladı.

1960'lardaki ününü daha çok şair olarak pekiştirmiş olan Attilâ İlhan'ın 1963'te yayımladığı *Kurtlar Sofrası* kökleri Osmanlı modernleşmesine dek uzanan politik sorgulamaları tarihsel bir arka planla birleştirme gayretinin örneklerinden biridir. Batılaşma, Amerikan etkisi, tarihsel politik çekişmeler, yerli burjuvazinin Batılı sermaye ile olan çıkar ilişkisi vb., olayların 1950'li yıllarda geçtiği bu romanın üzerinde durduğu temel unsurlardır. Memleketin şartları gözardı edilerek Batı'dan ithal edilerek deneyimlenecek bir *Batılılaşma* bu romanla birlikte İlhan'ın romancılığının önemli bir nüvesi haline gelir ve yazarın diğer yapıtlarına da sirayet eder. *Kurtlar Sofrası*'nın ana karakteri gazeteci Mahmud Ersoy, roman boyunca anti-emperyalist ve Kemalist-Marksist ideolojileri tartar; okura öğretmen edasıyla seslenir: "fakat ne yapmak lazımdır? Devrimci kadrolar hızını kaybetmiş, hele aydınlar, öğrenciler ve işçiler henüz uyanmamışsa? ... Önce demokrasi, sonra sosyal demokrasi."

Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü 1962'de yayımlayan Ahmet Hamdi Tanpınar, estetize edilmiş, kültürel bir içeriğe dönüştürülmüş bir İslâm anlayışıyla, Batılaşma meselesine İlhan'ınkine benzer bir kaygıyla ve ithal edilenlerin *memlekete* ne şekilde uyacağı sorusuyla yaklaşır. Tanpınar, hep ayarlanmasına çalışılan bozuk saatleri ve bu saatleri yönetmeye çalışan bir merkez fikrini, Türkiye'nin Osmanlı döneminden beri modernleşme çabalarını temsil eden güçlü metaforlar olarak kullanır. 1960'larda sol görüşe yakınlık duyan, Aziz Nesin'in "Marksizm'i bilen sağcı" olarak tanımladığı Cemil Meriç, görme yetisini 1954'ten itibaren kaybetmesine rağmen okuma ve yazma gayretinde hız kesmeyen birikimli isimlerden biridir ve tıpkı Tanpınar gibi o da Doğu ve Batı'yı sentezleme uğraşı içindedir. Meriç'in 1964'te yayımladığı *Hint Edebiyatı* ve 1967'de yayımladığı *Saint-Simon* o dönem içinde beklediği ilgiyi görmez.

Görüşleri 1960'ların politik atmosferinde olgunlaşan Kemal Tahir, Doğu-Batı meselesinde Türkiye'nin özgünlüğünü savunan isimlerden biri olur. Tahir, 1967'de yayımladığı romanı *Devlet Ana* ile Osmanlı toplumundaki üretim ve mülkiyet ilişkilerine yönelik tartışmalara çarpıcı bir katkıda bulunur.

Kemal Tahir'in tezlerini benimseyen, onun gibi Türkiye'deki sosyalist girişimleri hep halktan kopuk ve seçkinci bulan diğer bazı yazarlar da sosyalizmi Anadolu mirasının yanına koymaya gayret ederler. Osmanlının sınıfsız bir toplum olduğunu iddia ettiği ve devleti yüceltti̇ği gerekçesiyle Kemal Tahir'in milliyetçi bir çizgiye savrulduğunu düşünenler de olmuştur. 1970'lerle birlikte solda milliyetçiliğe mesafe koyma refleksi daha ağır basmaya başladığında, Osmanlı imgesi üzerinden yürütülen tartışma da şiddetini yitirmiştir.

1960'lar, Kemal Tahir, Attilâ İlhan ve Cemil Meriç gibi Marksizm'e de bir nebze uzanan tavrından farklı olarak Türk-İslâm sentezi çerçevesinde yerleşikleşmeye gayret eden diğer bir tür milliyetçiliğin de yeşerdiği ve muhafazakâr/milliyetçi/İslâmi edebiyatı beslediği yıllardır. Bu dönemde Türk-İslâm sentezinin başlıca karakteri olarak anti-komünizm ön plana çıkar. Solun ikonu haline gelen Nâzım Hikmet'in karşısına, sağın *şair* ikonu olarak Necip Fazıl Kısakürek yerleştirilir. 1962'de gayretli anti-komünist Necip Fazıl Kısakürek, "Yabancı İdeolocyalarla Mücadele Bakanlığı" kurulsun diye teklif verir; sivil elbiseli *Komünistlikle Mücadele Polisi* oluşturulması için ısrarcıdır. *Büyük Doğu* dergisinde ateşli yazılar yazar ve bu dergi, 1960'lar boyunca İslâmcı akıma yön verir.

Necip Fazıl'ın DP iktidarı ile arasında çetrefilli bir ilişki vardır; Necip Fazıl 1957'de Fuad Köprülü'ye hakaretten hapse girdiğinde, eşi Neslihan Hanım'a örtülü ödenekten para ödenir. 1960'ta darbeden hemen sonra evinden alınan yazar, Atatürk'e hakaret suçu içerdiği iddia edilen bir yazısı nedeniyle tutuklanır ve cezaevine sevk edilir. Bir yıllık mahkûmiyetin ardından özgürlüğüne kavuştuğunda fikir yazılarına ve konferanslarına devam eden Necip Fazıl, 1968'de yayımladığı *İdeolocya Örgüsü* kitabında sol karşıtı propagandayı doruklara çıkarır.

Büyük Doğu çizgisini sürdürmesine karşın, kavgayı, mücadeleyi öne çıkartan Necip Fazıl tipi İslâmcılığa ters düşen ve daha çok düşünceyi, tefekkürü ön plana alan Sezai Karakoç, 1960'ta *Diriliş* dergisini çıkarmaya başlar. On iki senelik aradan sonra 1966'da yeniden yayımlanmaya başlayan Nurettin Topçu'nun *Hareket* dergisi, Anadolu'yu önemli bir metafor olarak öne çıkartan bir İslâm tarifine yönelir. 27 Mayıs 1960'a kadar uzun yıllar Robert Koleji'nde felsefe ve sosyoloji dersleri veren ve darbeden sonra buradaki görevine son verilen Topçu, anti-komünizm dalgasının yükseldiği bu yıllarda milliyetçi-muhafazakâr hareket içerisinde kapitalizme karşı durmayı tartışmaya çalışan bir isim olarak öne çıkar. Bu çizgiyi sürdüren bir diğer isim, 1960'larda İstanbul merkezli çeşitli dergilerde sanat sayfalarını düzenleyen ve yazılar yayımlayan, 1969'da ise *Edebiyat* dergisini kuran Nuri Pakdil'dir. Rasim Özdenören, Âkif İnan ve Erdem Bayazıt gibi isimler de Pakdil'in önderliğinde *Edebiyat* dergisinin kuruluşuna destek verirler. Derginin ve ede-

biyat çalışmalarının buluşturduğu bu gruba Cahit Zarifoğlu, Alaeddin Özdenören gibi isimler eklenir. Şiir, öykü, deneme gibi çeşitli türlerde yapıtlar veren ve şair Cahit Zarifoğlu'nun *Yedi Güzel Adam* şiirinden ilhamla birlikte anılan bu isimler, Pakdil'in 1972'de kurduğu Edebiyat Dergisi Yayınları'nı da birlikte sırtlanırlar.

Dönemin edebiyatına damga vuran Anadolu, Türklük, Osmanlılık üzerine tartışmalara kadın perspektifinden bakan yazarlar da bu dönemde önemli yapıtlar kaleme alırlar. *Eşiktekiler* (1961) romanı ve öykü kitapları *Ahmet Beylerin Bedriye* (1963), *Başörtülüler* (1964), *Toprak* (1968) ile bu dönemde sosyal gerçekçi bir yazar olarak işaretlenebilecek olan Afet Ilgaz ve kaleme aldığı roman serisi *Pertev Bey'in Üç Kızı* (1968), *Pertev Bey'in İki Kızı* (1969) ve *Pertev Bey'in Torunları* ile Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ile birlikte bir ailenin konak yaşantısından giderek sefalete sürüklenişini konu edinen Münevver Ayaşlı, 1960'lardaki sosyal ilişkileri Osmanlı dönemlerine kadar geri giderek anlamlandırmaya çalışan kadın yazarlardandır. Ayaşlı, son romanında politik eleştiri dozunu arttırır ve roman dilinden sapar. Benzer bir çabayı yapıtlarına yansıtan ve bugünü anlamak için kökleri Osmanlı'ya uzanan bir tarihin eleştirel bir gözle yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünen Tarık Buğra, *Nutuk*'a ve Ali Fuat Cebesoy ile Kâzım Karabekir'in anılarına dayanarak yazdığı ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişe eleştirel bir bakış attığı romanı *Küçük Ağa*'yı 1963'te yayımlar. Serinin ikinci romanı *Küçük Ağa Ankara'da* (1966) ve son romanı *Küçük Ağa, Firavun İmanı* (1968) ile Buğra, resmî tarihe alternatif olabilecek okumaların kapısını aralar.

Sadece Osmanlı imgesi değil, Osmanlı öncesi Türk tarihi de 1960'lar boyunca tarihsel romanlara konu olur; kahramanlık hikâyeleri ile örülü, gerçek kişilere de yaslanan ve kimisi Osmanlı altın çağını canlandırma kimisi ise Türk tarihini gençlere aktarma amacını güden bu romanlar gazetelerde de tefrika edildiklerinden geniş bir hayran kitlesi edinirler. Bu tarzın önde gelen isimlerinden Fazıl Feridun Tülbentçi, *Kanuni* (1962), *Şanlı Kadırgalar* (1963) gibi romanları ile tanınır. Oğuz Özdeş, *Oğuz Han* (1964), *Karapençe Estergon'da* (1966), *Karapençe'nin İntikamı* (1966), *Karapençe Voyvoda'ya Karşı* (1967), *Karapençe'nin Oğlu* (1967) romanlarıyla daha sonra senaryolaştırılacak anlatılara imza atar. Tarihsel anlatıları çizgi romanla birleştiren, *Malkoçoğlu*'nun yazarı Abdullah Ziya Kozanoğlu, 1960'larda birbiri ardına pek çok kitap yayımlar: *Cengiz Han'ın Hazineleri* (1962), *Hülâgü'nun Gözdesi* (1962), *Kız Kulesi Kahramanı* (1962), *Tibet Canavarı* (1962), *Ağahan'ın Yüzüğü* (1963), *Altın Hançer* (1963), *Bozkurt'un İntikamı* (1963), *Kızıl Kadırga* (1963), *Arena Kraliçesi* (1964), *Sarı Benizli Adam* (1964), *Kubilay Han'ın Gelini* (1965). İki yüz kadar romanı bulunan *Baltacı ile Katerina*'nın

(1966) yazarı gazeteci Murat Sertoğlu da bu tarihsel roman hareketine destek veren yazarlardandır.

1970'lerde bu tarihsel roman furyasına eklemlenmeden önce, ağırlıklı olarak çocuklar ve gençler için eğitici anlatılar yazan Kemalettin Tuğcu 1960'larda çocukların okuma yazma öğrendiği kitapların yazarı olarak bilinir. Tuğcu'nun kitapları çok satar, elden ele dolaştırılır. Çocuk kitaplarının gazete bayilerinde satılması, 1955 yılında Kemalettin Tuğcu ile başlar. 1959'da filme çekilen *Ayşecik*, gişe rekorları kırar; senaryoya uyarlanan yapıtlarının kazandığı popülerlik Tuğcu'yu öne çıkartır. Tuğcu, 1956'dan 1980'lerin sonuna kadar Türkiye'nin en yüksek tirajlı dergilerinden biri olan Şevket Rado'nun yönetimindeki *Hayat*'a yazılar verir. Senaryolaşan yapıtları ile de Türk sinemasına ivme kazandırır. Ezilen, horlanan, acıklı durumlara sürüklenen karakterleriyle döneme damgasını vuran yazar, 1970'lere gelindiğinde tarihsel kahramanlık romanları furyasına kapılır ve *Bizans Yıkılıyor* (1972), *Siyah Atlı Şövalye* (1973) gibi romanlarını yayımlar.

1960'lı yılların sonlarında yayımlanan iki roman, bugün İslâmcı edebiyatın *çok satan*ları konumuna eriştiklerinden ayrıca anılmayı hak ediyorlar. Darbenin hemen ardından *Nur Risaleleri* ve Said Nursi'nin hayatını anlatan kitaplar yasaklanmıştır. Görüşlerini anlatmak için romanın uygun bir mecra olduğunu düşünen yazarlar, bu türe yönelir. Hekimoğlu İsmail'in 1968'de asker olarak görev yapmaktayken yazdığı, Mısır'da geçen *Minyeli Abdullah* ve Şule Yüksel Şenler'in bu romandan bir yıl sonra yayımladığı, hidayet romanlarının ilk örneklerinden kabul edilen ve İstanbul'da geçen *Huzur Sokağı* adlı romanları, İslâm'ı eskimiş yorumlarından arındırmak isteyen, yeni bir muhafazakârlık vaaz eden metinlerdir. Batı özentisi hayatların felaketlere sürüklendiği, insanların huzuru İslâm'ın temel yorumlarına dönerek buldukları bu anlatılar, 1970'lere gelindiğinde baskı üstüne baskı yapan, sinemaya uyarlanan popüler kitaplara dönüşürler. Hidayet romanları üzerine olan kitabında Kenan Çayır, *Minyeli Abdullah*'ın 2013 itibarıyla 89. baskısını yaptığını belirtir. 1967'den 1971'e kadar *Bugün* gazetesinde köşeyazarlığı yapan Şenler, dönemin kadınlarını etkileyen bir rol modeli olarak da öne çıkar. Terzilikten gelen becerileriyle başörtüsünü kullanışındaki farklılıklar ve sivri dilli yazıları, İslâmi hareket içindeki genç kızları ve kadınları etkiler.

1970'lere gelindiğinde, muhafazakâr milliyetçi edebiyat kültürünün merkezlerinden biri daha resmiyet kazanır. Sâmiha Ayverdi, ağabeyi Ekrem Hakkı Ayverdi ve eşi İlhan Ayverdi ile birlikte *Kubbealtı Cemiyeti*'ni kurar. Sohbetler ve konuşmalar düzenleyen, çeşitli yayınlar yapan bu cemiyet, bugün Kubbealtı Akademisi olarak varlığını sürdürmektedir.

"Varoluşçu" Edebiyat

1960'larda Türkçe edebiyatta gelişmekte olan bir diğer önemli damar, Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan çöküntünün etkisiyle karamsarlığı, çıkışsızlığı konu edinen, insanların dünyayı anlamlandırma çabasını ele alan varoluşçuluktur. Bu hareketin de izleri 1950'li yıllara kadar geri götürülebilir. İnsan karanlığını yazmakta usta olan Vüs'at O. Bener öykülerini topladığı ilk kitabı *Dost*'u 1952'de, duyarlı kalem Nezihe Meriç ilk kitabı *Bozbulanık*'ı 1953'te yayımlar. Bener, özgün anlatımıyla dikkati çeker ve kendi kuşağındaki öykücüleri etkiler. Türk edebiyatının yeri doldurulmayan ismi, çocuk yazar Sait Faik, 1954'te ölür; ama "küçük adam"ın gündelik yaşantısının, sevinçlerinin, korkularının ve iç sorgulamalarının edebiyata geçişini kuvvetli bir ivmeyle başlatmıştır. Yusuf Atılgan, 1959'da *Aylak Adam*'ı yayımlar; 1960'ta *Bodur Minareden Öte* adlı öykü kitabı ile ayrıksı duruşunu perçinler. Bu isimler, ülke gerçeklerine parmak basmak, halktan yana tavır göstermek, muhalefet yapmak veya politik mesajlar iletmek gibi kaygılarla yapılan gerçekçi edebiyatın çizdiği çerçeveye sığmadıkları gibi, Türkiye tarihini Osmanlı-İslâm tarihi içerisinden değerlendiren, yapıtlarında tarih ve kültür üzerine çeşitli konularda didaktik dersler veren isimlerin de uzağına düşerler.

Öykü kitabı *İshak*'ı 1959'da yayımlayan Onat Kutlar ve ilk öykü kitabı *Hallaç*'ı 1960'ta yayımlayan Leyla Erbil, toplum gerçeklerini insanlığın tarih ötesi ve içsel çelişkileri ile birlikte ele alarak kentli orta sınıfın değer yargılarında yaşanan değişimi konu edinirler. 1968'de yayımladığı *Gecede* ile kalıcı bir yazar olacağının işaretlerini veren Erbil, "insanı Marksist ve Freudist açıdan ele alan" kitap olarak lanse edilen bu yapıtı ile, toplum sorunlarına duyarlı olmanın ve gerçekçi edebiyatın, kalıplaşmış tavırlarla yapılmak zorunda olunmadığını gösterir. Erbil'in başkaldırısı, kadın bedeninin cinsel bir obje olarak görülmesi gibi kimi noktalarda *devrimci* bir tavır yakalanamadığını da ince bir eleştiri olarak içinde taşır. Batılılaşma ile gelen ahlâk çöküntüsü üzerine 1950'lerde girdiği polemiklerle, Doğu-Batı meselesi üzerindeki çalışmaları ve *ruh* incelemeleri ile Türkçe edebiyatta kendine özgü bir yer edinen Peyami Safa'nın 1961'deki erken ölümü önemli bir eksiklik yaratır. 1959'da *Aylak Adam*'ı, hemen bir yıl sonra *Bodur Minareden Öte*'yi yayımlayan Yusuf Atılgan, kentli orta sınıfın "modernizmini" tartışmaya açar. Atılgan, ilk romanı ile *Yunus Nadi Roman Ödülü*'nde ikinci olur; o yıl birincilik ödülü *Yılanların Öcü*'nün yazarı Fakir Baykurt'a gider.

Öykücü olarak tanınan Nezihe Meriç, toplumsal kaygıların kenarında duran bireyi konu aldığı ilk romanı *Korsan Çıkmazı*'nı 1961'de yayımlar. 1960'lı yılların bir diğer kadın yazarı Peride Celal, *Gecenin Ucundaki Işık*

(1963) ve *Güz Şarkısı* (1966) adlı romanlarıyla ilgi çeker. Kadın yazarlarda dönemin duygusal ve ahlâkî hezeyanlarını yansıtma çabası daha ağır basmaktadır. 1962'de yayımladığı *Troya'da Ölüm Vardı* ile edebiyat dünyasına adım atan Bilge Karasu, içiçe geçen hikâyelerin oluşturduğu bu kitapta zamanın geri döndürülemezliğini ve insanın kırılganlığını incelikli bir şekilde ele alır. Tiyatro oyunları ile yazarlığa adım atan ve altmışlarda *Evcilik Oyunu* (1964), *Tombala* (1967), *Çatıdaki Çatlak* (1969) gibi oyunları ile adını duyurmaya yeni yeni başlamış genç bir yazar olan Adalet Ağaoğlu, orta sınıf ahlâkının ikiyüzlü tavrını başarıyla yansıtır.

27 Mayıs Askerî Darbesi'nin ardından üniversitelerden ihraç edilen öğretim üyelerinden olan Orhan Duru, Türkçe edebiyatın fantastiğe ve bilimkurguya açıldığı yenilikçi öyküler yazmıştır. 1950'lerde *Yeni Ufuklar* dergisinde öykülerini yayımlayan Duru, üniversitedeki görevinden ayrıldıktan sonra çeşitli gazetelerde çalışır. 1956'da Edip Özyörük yönetiminde yayımlanmaya başlayan *A dergisi* etrafında bir araya gelen Orhan Duru, Erdal Öz, Adnan Özyalçıner, Onat Kutlar gibi, daha sonra *A Kuşağı* olarak anılacak yazarlar, pozitivist *dış gerçekliğin* tekeline karşı çıkarlar ve *iç gerçekçiliğin* önemsenmesi gerektiğinin altını çizerler. 1960'larda intihar, yalnızlık, yabancılaşma gibi temaların öne çıktığı sorgulamalarla ilerleyen yapıtlar verseler de, 1970'lerde, gerginleşen atmosfere bağlı olarak bu yazarların yapıtlarındaki politik eleştiri dozu da artar.

50 *kuşağı'nın* önemli isimlerinden Adnan Özyalçıner, Erdal Öz, Ferit Edgü ve Demir Özlü yoğun bir dil işçiliği taşıyan öyküleri ile dikkat çekerler. 1950'lerde Attilâ İlhan'ın *Mavi* dergisinde (1952-1956) başlayan bu varoluşçuluk vurgulu yolculuk, bireyi ön plana çıkartarak toplumcu gerçekçiliğin çizdiği rotaya güçlü bir alternatif oluşturur ve 1960'lara uzanır. *A* dergisine gelindiğinde, İlhan Berk ve İkinci Yeni ekolünü oluşturacak Edip Cansever, Cemal Süreya, Turgut Uyar gibi isimlerin de dergiye katılımı ile yenilikçi bir ivme yakalanır. İkinci Yeni Akımına adını veren, *Pazar Postası* dergisini yöneten Muzaffer Erdost, bu akımın anlaşılması için yazılar yazan isimlerden biri olur. İkinci Yeni'nin ilk şiirleri *Pazar Postası*'nda yayımlanır.

Cemal Süreya, *Pazar Postası* kapatıldıktan sonra kendi dergisini çıkarmaya karar verir ve 1960 Ağustos'unda *Papirüs*'ü yayımlamaya başlar. Aralıklarla yayın yapan, maddi zorluklarla boğuşan derginin serüveni Mayıs 1970'e kadar sürer. Edip Cansever, 1960'larda dönemin popüler türü olan tiyatrolardan esinlenerek şiirde yeni bir söylem yaratmaya çalışmaktadır. Turgut Uyar, *Dünyanın En Güzel Arabistanı*'yla (1959) adım attığı 1960'lı yılların edebiyatına katksını, bireyin iç dünyasına ve birey-toplum ilişkisine yöneldiği şiirlere yer verdiği *Tütünler Islak* (1962) ve *Her Pazartesi* (1968) kitaplarıyla sürdürür.

Birey ve toplumla olan ilişkisi, şiirlerde olduğu kadar bu dönemde yazılan öykülerde de önemli bir ağırlık merkezi oluşturmaktadır. Adnan Özyalçıner 1960'ta *Panayır* adlı öykü kitabını ve 1963'te Sur'u yayınlar. Erdal Öz, 1960'ta önemli bir çıkış yapar ve aynı yıl hem *Odalarda* hem de *Yorgunlar* adlı iki kitap yayımlar. *Yorgunlar*'da yalnızlık duygusu ve ilkgençlik bunalımları önemli yer tutar; *Odalarda* ise Anadolu'da görev yapan genç bir adamın içine düştüğü yabancılaşma üzerinde durur. Ferit Edgü, *Kaçkınlar* (1959), *Bozgun* (1962), *Av* (1968) ile ve Demir Özlü *Bunaltı* (1958), *Soluma* (1963) ve *Boğuntulu Sokaklar* (1966) ile altmışlı yıllara benzer bir damga vururlar. Topluma uyum sağlama, diğer insanlar tarafından belirlenme ve onların kuralları doğrultusunda hareket etme zorunluluğu bu yapıtlarda dramatik bir sorgulamaya yol açar. Sevgi Soysal, 1968 tarihli kitabı *Tante Rosa* da, gözetleyici bir baskı rejimine dayanan bir toplumda kendi öznelliğini inşa etmeye çalışan bir kadın olan Rosa'yı benzer bir perspektiften ele alır ve kadınların toplumla ilişkilerinde yaşadıkları zorluklara değinir.

1960'larda çeşitli yazılarıyla dikkati çeken Eser Gürson, *Dönem* dergisinde yayımlanan eleştiri yazılarında varoluşçu yazarları *kurama uygunluk kaygısıyla* hareket ettikleri konusunda uyarmaktadır. 1960'lı yılların sonuna doğru ilgi alanları arasında tür olarak denemeyi alan bir diğer önemli isim Salâh Birsel'dir. *Hacivat'ın Karısı* (1955), *Ases* (1960), *Kikirikname* (1961) şiir kitaplarından sonra uzun yıllar şiire ara vererek deneme, inceleme yazıları ve çevirilere odaklanan Birsel, ilk deneme kitabı *Kendimle Konuşmalar*'ı 1969'da yayımlar.

Dönemin hiçbir akıma tam sığmayan şairlerinden Ece Ayhan, 1960-1970 arası iki kitap yayımlar. *Bakışsız Bir Kedi Kara* (1965) ve *Ortodokslukla*r (1968), hem kişisel hem de toplumsal birer hesaplaşmaya açılan şiirleri içermektedir. Ayhan'ın birbirinin üzerine kapanan anlam katmanları içeren şiirleri, Osmanlı-Türk modernleşmesinin ortaya çıkışına dek geri götürülebilecek devlet, özgürlük vb. konularda sorgulamalar içerir. İdris Küçükömer'in etkisinin hissedildiği ve daha sonra *Şiirin Bir Altın Çağı* kitabına aldığı satırlarında Ayhan, şu sözlerle edebiyatının neden toplumsal araştırmalara sırtını dayayan bir tarzı olduğunu açıklar:

> Ben aslında şair filan değilim, yanlış meslekle uğraşıyorum. Ben etikçiyim. İnsana yaklaşma denemeleri bakımından şiir bana yetmiyor. Benim kaynaklarımın geliştiği yer şiir değil. Şiirden gelmiyorum ben. Araç olarak kullanıyorum. Yanlış mesleği seçmişim. Şerif Mardin gibi, İsmail Beşikçi gibi, İdris Küçükömer gibi bir bilim adamı olmayı çok isterdim. Çok zor olduğunu biliyorum ama.

Ayhan'ın sözleri, karanlığa, çıkışsızlığa, dil işçiliğine sıkışmış gibi kabul edilen varoluşçuluk esinli edebiyatın da topluma değen tutkularla yapılabi-

leceğini göstermesi açısından önemlidir. Yapıtlarında politik vurguları geri planda tutsalar ve modernist edebiyatın olanaklarını zorlayan *avantgarde* bir tarzı tercih etseler de, bu damar içindeki çoğu yazar özel yaşamlarında politik ve eylemcidir.

12 Mart muhtırası tüm dergileri susturur. 1972'de bu kuşağın yazarlarından bazıları Mamak Cezaevi'nde iken tekrar bir hareketlenme olur ve *Yeni A* adıyla dergiyi yeniden çıkartmaya başlarlar. Erdal Öz tuvalet kâğıtlarına yazdığı öyküleri gönderir. *Yeni A*, askerî darbenin yol açtığı yıkımın ve acıların kaydını tutan, işkence görenlere ve ölenlere adanan şiir, yazı ve öykülerle dönemin gerçeklerini kayıt altına almaya çalışan bir edebiyatın yeni yuvası olur. Oğuz Atay'ın 1970 yılında TRT Roman Ödülü'nü kazanan romanı *Tutunamayanlar* modern Türkçe edebiyatta yeni bir dönemi müjdeler. 1970'lerde yayımlanan çoğu roman gibi, *Tutunamayanlar* da aslında altmışların ürünüdür. Yine bu dönemin ürünü olan ve yetmişlerde yayımlanışın ardından hem roman sanatı üzerine olan polemikleri alevlendiren hem de getirdiği politik eleştirilerle tartışma konusu olan Adalet Ağaoğlu'nun *Ölmeye Yatmak* (1973) ve *Bir Düğün Gecesi* (1979) romanları, hem dönemin ideolojik yapılanmalarını çözümler hem de derinlikli bir iç bakış sunarak Türkiye'deki *aydın sorumluluğu*nu bir kadın karakterin gözünden yorumlar.

1970'lere Doğru

Kaliban'ın aynada kendi yüzünü gördüğünde duyduğu öfkeye geri dönersek, 1960'larda edebiyat, toplumcu kaygılarla *gerçekçi* anlatılar kurma arzusu ve *birey* olarak tanınma ve kabul edilmenin önünü açacak ruhsal anlatılar ortaya koyma arzusunun çatıştığı bir alanda çeşitlenir. Ayna, ister insana isterse topluma tutulsun, halen bir huzur arayışının metaforu olarak düşünülebilir; ancak bu dönemin sonuna doğru, edebiyatçıların bu ayna karşısında saplandıkları öfke krizini dönüştürmenin yollarını aradıklarını, *Tutunamayanlar*'ın veya *Ölmeye Yatmak*'ın bize gösterdiği gibi, şikâyet ettikleri sorunların yapısal bir parçası olduklarını acıyla fark ettiklerini söyleyebiliriz.

Tüm sıkışıp kalmış hallerimize, tüm kararsızlıklarımız ve tüm korkularımıza ironi ile yaklaşan Oğuz Atay, Türk entelektüellerinin içinden çıkamadığı taklit hayat biçimlerini alaya alır ve birey olma çabası üzerindeki aşırı ilgiyi de gülünçleştirir. Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düğün Gecesi*'nde, Anadolu Kulübü'nde Yedek Subay marşıyla dans eden, halay çeken kalabalıklar içinde sessiz kalan karakterleri de birey olmanın zorlaştığı baskı ortamlarının dramatik bir anlatımını sunarlar. *Bir Düğün Gecesi*'nde Tümgeneral Hayrettin Özkan'ın "Harp Okulu Marşı olacaktı ya, neyse" serzenişine alçak sesle

"Asker marşıyla halay çekmek [de nesi]" diye karşılık veren Tezel'in, yüksek sesle "dünyanın en eğlenceli ülkesi benim ülkem" deyişi, askerlerin keyfi seçimleri ve uygulamaları karşısında aydın kesimin acı içinde yaşananların gülünçlüğüne sığınmaktan başka çareleri kalmadığını gösterir. Tezel, "Ey güzel Türkiyem! Ey güzel Türkiyem! Sen nelere kadirsin!" diye kendi kendine sayıklamaktadır.

1970'lerde kadın edebiyatçılardan yükselen hegemoni eleştirisi de benzer bir yere yaslanır ve pek çok "bireyselleşme"nin içinde toplumun eleştirdiğimiz işleyişinin, askerlik, hegemonik erkeklik vb. yapıların ürettiği sistematik mantık aracılığı ile sürdüğünü gösterir. 12 Mart Darbesi'nin ardından darbeyi can yakıcı şekilde deneyimleyen yazarlardan Sevgi Soysal, etrafını saran buyurganlığın sivil kişilere sirayet eden tavırlarını çarpıcı şekilde anlatır ve baskılara direnme yolu olarak emir komuta zincirini boşa çıkartan alaysı bir tavrı benimser.

Yapıtlarını 1960'larda veren edebiyatçıların büyük çoğunluğu İstanbul dışında doğmuştur; Anadolu'dan kent merkezlerine yaşanan göç, dönemin kültürel yaşamı için de belirleyicidir. Elif Aksoy ve Murat Cankara, *Çağdaş Türk Edebiyatçısının Toplumsal Profili* başlıklı yazılarında, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*'nde yer alan iki binin üzerindeki yazardan % 67'sinin çalışmada *Anadolu* olarak gruplandırılan, İstanbul dışındaki yerlerde doğmuş olduğunu ve bu oranın 1921-1940 aralığında önceki döneme göre sıçrama göstererek % 74 olarak gerçekleştiğini ve 1941-1960 yılları doğumlularda ise % 84'e ulaştığını ifade eder ve Cemal Süreya'nın *Türk Edebiyatının Halklaşması* başlıklı yazısında bu olgudan *İstanbul dükalığının düşüşü* olarak söz ettiğini aktarırlar.

Dükalığın düşüşü ile birlikte, 1960'ların edebiyatında kendi içinde farklılıklar barındıran ve bu farklılıkları muhafaza eden kuşak ve hareketler, ideolojik ve sanatsal olarak birbirinden ayrılan yazma pratikleri göze çarpar. Bununla birlikte, ortaklaşan temalar da bulunmaktadır. Yabancılaşma, kadının toplumdaki rolü, yalnızlık/güçsüzlük/yoksulluk vs. gibi konular, gelişen modernizmin, şehirlere göçün ve dönemin ekonomik ve politik çalkantılarının etkisiyle, önemli tartışma konuları haline gelmiş ve farklı tarzda edebiyat yapma çabasında olan yazarların ortak ilgi alanlarına dönüşmüştür. İkinci askerî darbenin ardından, toplumcu kaygıyla örülü gerçekçilik yeniden ön plana çıkar ve sanat yapıtı aracılığıyla topluma ulaşmak ve onunla ilişki kurmak esas mesele olarak belirginleşir. *Yazarlar Çağı: Türkiye'de 1960-1980 Arasında Edebi Üretim ve Politika* kitabında Hakkı Başgüney, dönemin belirleyici sorununun *azgelişmişlik* olduğunu vurgulamaktadır. Yine de bu dönemdeki *toplumcu* yapıtlar, altmışlardakinden farklı olarak birey meselesine daha derinlikli bir şekilde eğilirler.

1960'ların sonuna doğru Amerikan karşıtlığının ve *kültürel emperyalizm* tartışmalarının ivme kazandığını ve yeniden yerlilik, Üçüncü Dünyalılık gibi konuların gündeme geldiğini görürüz. İslâmcı düşünce, modernleşme ve Batılılaşma fikirlerini yeniden eleştirel bir gözle ele alırken, Batılı güçlerin elindeki kartlarla oynanan *dış siyaset* oyununa getirilen eleştiriler ve Batı'ya sırt çevirme refleksi de canlanır. Bununla birlikte anti-komünist cephe, bir *maneviyatçı ittifak* olarak kurulduğunda, İslâmcı hareket bunu bir gereklilik olarak benimser ve Cangül Örnek'in Soğuk Savaş düşünce hayatı üzerine olan kitabında vurguladığı gibi *imanlı-Batı* olarak ABD ideal Batı'nın yerine geçer. İslâmcılık, milliyetçilik ile özgün şekillerde eklemlenerek siyasallaşır ve 1970'lere gelindiğinde İslâmi devrim fikrini de içeren bir radikalliğe dönüşür.

1970'lerde *devrimci sanat* tartışmaları, ülkedeki okur yazarlık oranından üretilen sanat yapıtlarının niteliğine uzanan pek çok farklı tartışmayı da içine alarak genişler. Muzaffer Ayhan Kaya'nın *Yön'ün Devrimi, Devrimin Yönü* başlıklı kitabında verdiği bilgilere göre, okuma yazması olmayanlar 1967'de 11,5 milyonken 1972'de 14 milyona yükselir. *Tam Bağımsız Türkiye!* sloganında ifadesini bulan kalkınma ve devrim özlemi, bir bilinçlendirme ve eğitme seferberliği çerçevesinde edebiyata da bu özlemlere ilişkin görev ve sorumluluklar yükler. Vietnam'ın işgali ve burada başlayan direniş, Çin devrimi, Che Guevara'nın başarıları ve Fransa'da hayatı durduran öğrenci hareketleri 1960'ların ikinci yarısını gerilla savaşına ilgi duyan öğrenci liderleri, 1969-1970'le birlikte yeni bir mücadele tarzının yükselişe geçmesine neden olurlar. Bu durum, 1970'lerin edebiyatına politik mesajlar içeren, kavgada ölenlere yakılan ağıtların ve gençliğe verilmesi düşünülen derslerin ağırlığı altında kurulan anlatılar hediye eder. Kent yaşamının yerleşikleşmesi, 1970'lerde bireyselliği de edebiyat-toplum ilişkisinin çelişkili parçası olarak yeniden ele almayı gerektirir. Değişen ve dönüşen koşullara rağmen, 1960'lı yıllar kendilerinden sonraki on yıllık dönemde de önemli bir iz bırakmıştır.

Altmışlı Yıllarda Günlük Hayatın Siyaseti

Mehmet Ö. Alkan

4 Lider 40 Yıl

1960'lı yıllar da değişim yıllarıydı. Ancak ve artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı, fakat 1960'lı yıllar Türkiye'yi öyle bir şekillendirdi ve gelen değişiklikler öyle bir tuttu ki, izleyen kırk yıla damgasını vurdu. Türkiye bir yandan dünyadan daha fazla etkilenirken ve dünya ile daha fazla ilgilenirken diğer yandan kendi farklılığını ve özgünlüğünü ortaya koymaya çalışıyordu. Tüketim alışkanlıkları, markalar, temel hak ve özgürlükler, özerk yapılar, Kürt sorunu, sosyalizm, toplumcu sanat ve bilim, planlı kalkınma, ithal ikameci iktisat anlayışı, Anadolu rock, arabesk, hafif müzik tarzları, gecekondu... her alanda bir arayış kendini gösteriyordu. Darbeyle başlayan yeni dönemin günlük hayatını yeni darbeler değiştirecekti. 27 Mayıs'ın açtığı darbe parantezi milenyum sonuna kadar kapanmayacak, 22 Şubat 1961, 21 Mayıs 1963, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997 darbelerine kadar etkili olacaktı.

1960'lı yıllarda meydana gelen değişimler günlük hayat dahil 2000'li yıllara kadar etkili oldu. Buna siyasetteki değişim ve ortaya çıkan yeni liderler de dahildi. Meselâ 1960'lı yılların seçimleri dört lideri ortaya çıkardı ve bunlar izleyen kırk yıla adeta imzalarını attılar. Bir başka deyişle 2000'li yılların başına kadar siyaset sahnesinin baş aktörü oldular. Siyaset ve siyasal kadrolar onların ölümlerinden sonra yenilenmeye başladı. İdeolojiler de onların şahsında simgelendi. Bunlardan ilki Süleyman Demirel'di. 1964 yılında Ragıp Gümüşpala'nın ölümü ile AP Genel Başkanı olmuş, 1965 seçimlerinde AP'yi tek başına hükümete taşımıştı. Merkez sağ AP'nin öncülüğünde örgütlenecek ve De-

mirel ile özdeşleşecekti. İkincisi Alparslan Türkeş'ti. Sürgün olarak nitelenen yurtdışı görevinden döndükten sonra CMKP'ye girmiş, sonra da genel başkan seçilmişti. 1965 seçimlerinde oldukça az oy almasına karşın millî bakiye sistemi sayesinde 11 milletvekilini parlamentoya göndermişti. 1969 seçimlerinden önce adını Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirdi. Ülkücü hareketle birlikte radikal milliyetçi sağın simgesi oldu. Üçüncüsü Bülent Ecevit'ti. 1965 seçimlerinde İnönü'nün *Ortanın Solu* fikrini benimsemiş, savunmuş ve kitabını yazmıştı. 1966'da CHP Genel Sekreteri seçildi. Sosyal demokrasi veya demokratik sol fikri onunla anılacaktı. Sonuncusu bu kadroya biraz gecikmeli olarak katılan Necmettin Erbakan'dı. 1969 seçimlerinde AP'den Konya ön seçim adaylığı için başvurmuş, ama başvurusu kabul edilmemişti. Bunun üzerine Konya'dan bağımsız olarak adaylığını koydu. *İmanlı Büyük Türkiye* mitingini düzenledi. Erbakan öncülüğünde *Müstakiller Hareketi* başlamıştı. Müstakiller Hareketi 13 milletvekilliği kazandı. Seçimlerden sonra 26 Ocak 1970'te Erbakan'ın liderliğinde MNP kuruldu. Dinci/İslâmcı sağ *Millî Görüş* adıyla onun öncülüğünde siyaset sahnesine çıktı.

Göç ve Günlük Hayat

Göç hem Türkiye'yi hem de günlük hayatı derinden etkiledi ve değiştirdi. Bir yandan montaj da dense, ithal ikameci sanayileşmenin şehre çekmesi, diğer yandan tarımda makineleşmenin köyden, kırsal kesimden şehre itmesiyle göç hızlanmıştı. 1960'ların başlarında ülke nüfusunun % 30'u elektrikten yararlanıyordu. Göç olgusu hem iç hem de dış göç şeklinde kendini gösterdi. İç göç, şehirlere yönelik çarpık, düzensiz ve sağlıksız bir ortamın doğmasına sebep olurken öte yandan başta Almanya olmak üzere, Avusturya, Hollanda, İsviçre ve İngiltere'ye yönelik dış göç de başta Almanya olmak üzere kimi Avrupa ülkelerinde eğreti bir işçi sınıfı oluşturmuştu. 1960'lardaki ilk kuşak yurtdışına, şehre göçer gibi gitmiş, birçoğu daha şehri görmeden yurtdışına çıkmıştı. Amaçları belirli bir süre çalışıp, para biriktirip yurda dönmektir. İlk kuşak Almanya'da gettolar halinde ve olumsuz koşullarda yaşadı. Kas gücüne dayalı işler yapıldığı için yabancı dil öğrenmek ne mümkün oldu ne istendi ne de teşvik edildi. Gittikleri yerlerde de kendilerine hep geçici olarak bakıldı. Fabrikaların yanı sıra, en ağır ve pis işlerde çalıştırıldılar. Hep geri dönmeyi hayal ettiler, ama geri dönüş hiçbir zaman mümkün olmadı. *Alamancı* diye bir kategori oluştu: Yılda bir –o da mümkün olursa– Türkiye'ye gelebilen, Türkiye'de satılmayan eşyalar getiren, kullandığı elektronik eşyalarla dikkat çeken, yılın geri kalanı sabahtan akşama çalışan bir insan tipi. Bununla birlikte yurtdışında çalışan işçilerin Türkiye'ye getirdiği dövizin piyasayı hareketlendirmekteki etkisi de hissedilmeye başlamış, tüketimi arttırmıştı.

Toplumsal, ekonomik, siyasal ve günlük hayattaki değişim o kadar etkili ve kapsamlıydı ki bilim dünyası buna kayıtsız kalamazdı. Mübeccel Kıray'ın ODTÜ Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığına gelmesiyle, yaşanan değişim bilimsel bir şekilde incelenmeye başlandı. Bu tür araştırmalara Ankara Siyasal'dan İbrahim Yasa *25 Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü* araştırmasıyla katıldı. İsmail Beşikçi ise dokunulamayan bir tabuya, yani Kürt meselesine yönelerek Doğu'nun siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını ve değişimini anlama peşine düştü. *Türk Sosyal Bilimler Derneği* de 1960'ların bu ortamında kurulur.

Gecekondu, Kooperatif ve Lojmanlar

İç göç şehir ve günlük hayatı derinden değiştirmeye başladı. Hızlı şehirleşme ve göç ile birlikte konut bir ihtiyaç olarak gündeme geldi. O dönemde konut açığı 300 bin olarak hesaplanmıştı. Apartmanlar, gecekondular, kooperatif evleri ve lojmanlar 1960'lı yılların yaşam tarzının başlıca mekânları oldu. Günlük hayata artan şekilde beş altı katlı apartmanlar girmeye başladı. Müteahhitlerin hızla yapmaya başladıkları apartmanlar orta ve üst gelir grubunun tercih ettiği konutlar haline geldi. Kapıcılık bir meslek olarak ortaya çıktı. Hatta banka ve gazeteler apartman dairesi çekilişlerine bu dönemde başladılar.

Köyden kente gelenler, kısa bir süre sonra döneceklerini düşünerek şehrin kıyısına ilişirler. Yokluktan ve yoksulluktan tek göz odalardan oluşan ve altyapısı olmayan eğreti evleri bir gecede yapınca Türkçeye *gecekondu* diye bir kavram da girmiş olur. Gecekondular hiçbir alt yapı hizmetinin gitmediği yerlerdir. Köyden gelenlerin şehirle uyuşamadığı, entegre olamadığı bir toplumsal gerçeklik haline geldi. Başlangıçta görmezden gelindi. Ama kısa sürede gecekondu günlük hayatın bir parçası oldu. Müziği, ulaşımı, kültürüyle hayat tarzı, filmlere, romanlara, şarkılara konu olacaktı. Gecekondu üzerine plaklar da bu dönemde yapıldı. Hızla artan gecekondu gerçeği görmezden gelinemeyince bir düzenleme yapmak ihtiyacı ortaya çıktı ve bir gecekondu kanunu hazırlandı. Şehre göçün ortaya çıkardığı en büyük sıkıntı konut sorunuydu. Darbe sonrasında konut bir hak olarak gündeme gelmiş ve bir hak olarak 1961 Anayasası'na da girmişti. *Sosyal Konut* kavramı bu dönemde daha sık kullanılmaya başlandı. Temmuz 1966'da çıkarılan 775 sayılı *Gecekondu Kanunu* ile dar gelirlilerin konut edinmesine yönelik tedbirler alındı, vergi muafiyeti ve kredi kolaylıkları getirildi. Ayrıca gecekonduların ıslah edilmesine, ıslah edilemeyenlerin yıkılmasına yönelik düzenlemeler yapıldı.

Bu sırada kooperatifçilik de yeniden gündeme geldi. Konut sorununa çözüm olarak konut kooperatifleri teşvik edilmeye başlandı. Sendikaların önayak olduğu kooperatifler kuruldu ve konutlar yapılmaya başlandı. Maden-

Hayat dergisi 1964 yılında okurlarına çekilişle ev veriyordu.

İş'in İstanbul'daki *Merter Sitesi*, Türk-İş'in Ankara'daki *Aydınlıkevler Sitesi* buna örnektir. Kooperatif evleri yalnızca şehirlerdeki konut ihtiyacı için değil, aynı zamanda sahil kasabalarında ve sayfiye yerlerine de yazlık olarak yapılmaya başladı.

Lojman kavramı da bu dönemde belirginleşir. Önce *Alyans Evler* olarak da adlandırılan ordudan emekliye sevk edilen subaylar için yapılan 1.958 konutu, muvazzaf subaylar için yapılan konutlar izledi. İstanbul'da *OYAK Sitesi*, *2. Ordu Kooperatif Evleri*, *Harp Akademileri Subay Yapı Kooperatifi* bu tür uygulamalardır. Ayrıca kapsamlı bir lojman yapımı başladı. Ve lojman askerin başlıca ayrıcalığı haline geldi. Askerin ve ailelerinin günlük hayatını derinden etkiledi. Onlar adeta şehir içinde, alışveriş merkezi, sinema, berber, kafe, lokanta, çay bahçesi, oyun parkı, spor tesisleri gibi her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı dışa kapalı küçük mahallelerde yaşamaya başladılar. Ordu evleri, ordu kantinleri, ordu pazarları, ordu lojmanları, ordu kampları/tatil yerleri gibi ayrıcalıklar içe dönük ve toplumdan kopuk bir yaşamın da başlangıcı oldu.

Sanayileşme, İthal İkâmesi ve İşçi Sınıfı

Kapitalizmin gelişmesi ve sanayileşme işçilerin sayısının artması kadar, bir sınıf olarak da ortaya çıkması demekti. Bir başka deyişle 1960'lı yıllar işçi sınıfının sendikal örgütlenme ve ideoloji olarak günlük hayata damgasını vurduğu bir dönem oldu. Bir yandan kırsal ekonomik ilişkiler ve köyün ağa/ırgat eksenli feodal yapısı sorgulanırken, Anadolu önemsenmeye başlanmış, diğer yandan da şehirdeki işçileşme süreci toplumsal gerçeklik olarak sinemanın, edebiyatın, sanatın başlıca konusu haline gelmeye başlamıştı. Günlük hayata giren *grev*, *lokavt*, *sendika* gibi kavram ve kelimeler, işçi sınıfı ve sendikaların bir siyasal güç olarak da ağırlığını koyması anlamına geliyordu.

İthal ikameci sanayileşme, sanayi mallarını ithal etmek yerine, yurtiçinde

imal etmek anlamına geliyordu. Tüketim mallarının ithali kısıtlanırken, yerli üretim ve satış teşvik ediliyordu. Bu konu montaj sanayi olarak nitelense de Türkiye'nin tüketim alışkanlıklarında değişiklikler yarattı. Özellikle 1960'ların ortalarından itibaren otomobil ve yanı sıra beyaz eşya olarak buzdolabı, çamaşır makinesi, fırın gibi dayanıklı tüketim araçlarının görüldüğü bir dönem oldu. Aslında uygulanan ekonomik ve malî politikalar ücret, maaş, taban fiyatları, gecekondu tapusu dağıtma yöntemleriyle işçi, memur, gecekondu sakini, şehirli ve kısmen elektriğe sahip köylüyü ithal ikameci sistemin tüketicisi haline getirdi. Gerçekten de özellikle 1960'ların ikinci yarısında millî gelir kişi başına % 5 civarında yükselmişti. Artmaya başlayan tüketim, yeni malların piyasaya çıkmasına sebep olacak, reklamları boy boy görülmeye başlayacaktı.

1950'lerde yükselen orta sınıfın tercihine uygun olarak *Türk Sanat Müziği* adı altında uydurma bir isimle gazino kültüründe kendine hayat bulan ve yaygınlaşan bir eğlence-dinlence müziği olurken, sahneye, sazlara, kostüme önem veren bir tarz oluşmuştu. Kısa sürede resmîleşmiş, önce radyoda sonra da televizyonda kendine yer bulmuştu. Arabesk ise sayıları hızla artan gecekonduların müziği olmuştu. Kaderci ve kederciydi. Ezberde kalan melodi ve sözleri Arap müziğinden etkilenmiş olması, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelenler için çok tanıdıktı. Plaklar hızla yayıldı, minibüslerin vazgeçilmez müziği haline geldi.

1960'larda nasıl ki *Türk Sanat Müziği* diye bir kavram uydurulduysa, 1960'larda da orta sınıf şehirliye hitap eden yeni bir müzik türü olarak *Hafif Türk Müziği* diye bir kavram ve tür uyduruldu. Başlangıçta, yabancı parçalara yazılan Türkçe sözlerle aranjman türündeyken, 1964 yılından itibaren yerli bir tür olarak da gelişmeye başladı. Yarışmaların yarattığı teşvik ve hava hızlı bir şekilde yayılmasına neden oldu. Üstelik *Anadolu rock* adı verilen bir tarz köy ve işçi sorunlarını dolaylı veya doğrudan dile getiren bir içeriğe sahip olacaktı. Sinema salonları artık konser mekânlarına da dönüşmüştü.

Günlük Hayatın Edebiyatı ve Sanatı

1960'ların sınıfsal değişimi, işçi sınıfının bir ekonomik ve siyasal güç olarak ortaya çıkması, köyden kente göç, şehirde gecekonduların ortaya çıkması, Avrupa'ya yönelik göç, yoksulluk, kültürel uyumsuzluk, toplumsal sorunlar yalnızca bilim insanlarının değil, sanatın da ilgisini çekiyor ve bir süre sonra ana ekseni haline geliyordu. Gerçekten de 1960'ların edebiyat ve sanatı toplumsal değişimden ve günlük hayattan derinden etkilenmişti. Roman, hikâye, şiir, tiyatro, sinema, resim, heykele... bir bütün olarak bakıldığında benzer temaları işledikleri görülür. Bir yandan sınıfsal çelişki işçi patron arasın-

daki sorunlar ve emek sömürüsü dile getirilmekte, grev, sendika, örgütlenme, ezilmişlik, işlenmekte; diğer yandan göç olgusunun yarattığı sorunlar işlenmektedir. Bir yandan köydeki ağa köylü ilişkisi ve çelişkisi işlenirken, diğer yandan uluslararası kapitalizmin yarattığı çelişki ve sömürü düzeni üzerinde durulmaktadır.

Gerçi 27 Mayıs'ın rüzgârıyla 1960'lı yılların ilk yarısında edebiyatta pek bir kıpırdanma yaşanmayacaktı. Varsa yoksa *27 Mayıs* veya *Hürriyet* şiirleri adı altında birçoğu darbe hamaseti yapan ve edebî açıdan çoğu seviyesiz eserler ortalıkta dolaşmaya başladı. Gördüğüm kadarıyla sayıları 1.000 civarında 27 Mayıs konulu şiirlere rastlamak mümkündür. Ancak 1960'ların ikinci yarısı edebiyat çevrelerinde de hem geçmişin hem de toplumsal yapının derinden sorgulanmaya başladığı bir dönemdi. TİP'in daha önce sözünü ettiğim sol yayınlar için Anayasa Mahkemesi'nde kazandığı zafer edebiyata da yansımış ve 1965 yılından itibaren sol eserler yayınlanırken, Nâzım Hikmet'in şiirleri de dergilerde basılmaya başlamıştı. Ahmed Arif'in 1960 öncesi yazdığı 10 şiiri Cemal Süreya'nın sunumuyla bu dönemde yayınlandı. İkinci Yeni'yle yetişen ve fakat İkinci Yeni'yi eleştirerek edebiyatta toplumcu gerçeklik olarak adlandırılan akımın temsilcileri bu dönemde ürünlerini vermeye başladılar. *Şiir Sanatı*'nda İsmet Özel'in Partizan, *Papirüs*'te Ataol Behramoğlu'nun *Bir Gün Mutlaka* şiirleri tam da bu dönemde yayınlandı. Bu iki isim bir adım daha ileri giderek toplumcu şiir yerine devrimci şiir ve sanat olduğunu belirterek *Halkın Dostları* adlı derginin de kurucusu oldular. Toplumcu şiir alanında da Süreyya Berfe, Özkan Mert, Metin Eloğlu, Nevzat Üstün, Özdemir Asaf, Can Yücel, Gülten Akın, Hasan Hüseyin, Özdemir İnce, Ahmet Oktay, Hilmi Yavuz, Tekin Sönmez, Ali Yüce, Refik Durbaş, Yaşar Miraç gibi isimler bu dönemden başlayarak derin bir iz bırakacaklardır.

1960'lardaki günlük hayatın değişimi olduğu gibi edebiyata yansıyor, üretim ilişkileri, köylü ve ağa ilişkisi ekseninde ele alınıyor ve *feodal* ilişkiler eleştiriliyordu. Artık 1930'larda olduğu gibi köy medenileştirilecek bir yer değil, 1950'lerde olduğu gibi köy, makineleşmenin yaşandığı bir yer de değildi. Köy artık şehirlerin varoşlarında gecekondu olarak yerini almaya başlamıştı ve bu geçici bir durum değildi. Adeta şöyle bir saçmalık yaşanıyordu. Bir yandan sanayileşme için köylülerin şehre gelmesine ihtiyaç varken, diğer yandan köyden şehre göçü engelleyecek toprak reformu gibi konular üzerine çalışılıyordu. Köyün ve köydeki üretim ilişkilerinin eleştirisi romanlara yansımakta gecikmedi. *Milliyet* gazetesinin açtığı *Karacan Armağanı* yarışmasının teması *Bir Memleket Gerçeği* içerikli konulara ayrılmıştı. Dursun Akçam, Erol Toy, Kerim Korcan gibi yazarlar isimlerini duyurdular. Şevket Süreyya Aydemir'in ütopik romanı *Toprak Uyanınca* 1963'te yayınlandı. Talip Apaydın, Behzat Ay gibi isimler köy romancılığını sürdürürken Fa-

kir Baykurt'un *Yılanların Öcü* romanı Metin Erksan tarafından 1962'de filme çekildi. Bununla birlikte içeriğindeki *sol* mesajlar ve filmin çekim üslubu nedeniyle Cemal Gürsel'in kerhen desteği olmasa vizyona giremeyecekti. CHP toprak işleyenin su kullananın sloganını bu ortamda geliştirecek hatta tarihinde ilk kez sola kayacak ve İnönü tarafından *Ortanın Solu*'nda olduğu açıklanacaktı. 1966 yılında Ecevit'in CHP'nin siyasal yelpazedeki manifestosu olan *Ortanın Solu* piyasaya çıkarken, aynı yıl Kemal Bilbaşar'ın *Cemo* romanı da yayınlanıyordu. 1960-1965 dönemi edebiyatçı kuşağın hızlı siyasallaşmasına etki eder. Bu dönemi yaşayan edebiyatçı kuşak hemen yetmişlerin başında ürünlerini verecektir. Erdal Öz'ün *Yaralısın*, Sevgi Soysal'ın *Şafak*, Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düğün Gecesi*... bunlardan birkaçıdır.

Yaşanan değişimden sinema da payını aldı. Toplumcu *Gerçekçilik Sineması*, *ATÜT Sineması*, *Halk Sineması*, *Devrimci Sinema*, *Ulusal Sinema* gibi isimler verilse de sağdan gelen milliyetçi mukaddesatçı tanımlarla *Millî Sinema* lafı bu dönemde ortaya çıktı. Ama *Milî Sinema* 1970 yılında çektiği Kâbe *Yollarında* (1970) adlı belgeselle başlayacaktır.

Sinema özellikle 1960'lı yıllarda günlük hayatın ayrılmaz bir parçası haline geldi. Mesela 1960'ta 95, 1961'de 97, 1962'de 123 olan film sayısı 1964'te 156, 1965'te 196, 1966'da 229, 1967'de 191, 1968'de 177, 1969'da ise 229 film gösterime girmişti ki, var olan kapasitenin yılda ancak 50 civarında olduğu belirtildiğinden bu rakam 24 saat aralıksız çalışmak demekti. Senaryolar ise ya yabancı filmlerin kötü kopyaları veya zorlama ve kendini tekrar eden senaryolar şeklinde gelişti. Yükselen solun toplumsal duyarlılığı sinemaya da yansıdı. Gerçi *toplumsal gerçeklik* olarak adlandırılacak bir akım oluşmasa da bu içerikle yeni ürünler ortaya koydu. Sinemacılar toplumsal sorunlara, köye, göçe ve şehirdeki sorunlara yöneldiler. Metin Erksan'ın, 27 Mayıs Darbesi'nden beş ay sonra çektiği *Gecelerin Ötesi* (1960) adlı filmi aslında DP'nin ve Celal Bayar'ın 1954 yılında "Her mahallede bir milyoner" yetiştirmek tarzı Amerikanvari yaklaşımına yönelik toplumsal bir eleştiriydi. Hızla gelişen ve kutsanan kapitalizm içinde yetişen suçlu gençlik konusunu ele alıyordu. Fakir Baykurt'un köy sorununu ele alan ünlü romanı *Yılanların Öcü* (1962), şehirde tutunmaya çalışan küçük burjuva karı kocanın ayrılıkla sonuçlanan *Acı Hayat* (1963) ve Erksan'ı yurtdışında da tanıtan Berlin'de *Altın Ayı* büyük ödülünü alan *Susuz Yaz* (1963) filmlerini çekti. Gişe yapamayan ama bir kült film haline gelen *Sevmek Zamanı* (1966) sıradan bir boyacının platonik aşkını konu alırken, *Kuyu* (1968) Doğu'da kadın-erkek ilişkisini konu alıyordu.

Atıf Yılmaz daha çok Anadolu kasabasını anlamaya ve anlatmaya yönelmişti. İdealist bir kasaba doktorundan etkilenip dolandırıcılığı bırakan bir delikanlının öyküsünü Gogol'un *Müfettiş* eserinden esinlenerek *Dolandırıcılar Şahı* (1963) adıyla çekti. O da kasabaya ve köye odaklandı ve bir ka-

sabadaki yerel seçim hikâyesinden yola çıkarak kasabalı kurnazlık ve ayak oyunlarını *Yarın Bizimdir* (1963) ve köyü anlattığı *Murat'ın Türküsü* (1965) bu dönemin ürünleridir. 1960'ların yükselen sloganlarından biri *Millî Petrol* kavramıydı ve bu konuyu işleyen bir film *Toprağın Kanı* (1966) adıyla vizyona girdi. Tarihe yönelen filmlerden ilki *Ah Güzel İstanbul* (1966) ve halkçılığın yükseldiği bir dönemde *Kozanoğlu* (1967) ve ondan daha etkili olan *Karaoğlan* (1968) da bu dönemde vizyona girdi.

Memduh Ün, Orhan Kemal'in *Devlet Kuşu* adlı eserinden uyarladığı *Avare Mustafa*'yı (1961) bu sırada çekti. Nevzat Pesen, Steinbeck'in *Fareler ve İnsanlar* adlı eserinden esinlenen *İkimize Bir Dünya* (1963) adlı eseri uyarlar. Bir uzun yol şoförünün hayatını işlediği *Hızlı Yaşayanlar* (1964) ve klasik temalardan artist olmak için şehre gelen genç kızın başına gelenleri konu olan *Ahtapotun Kollarında* (1964) gösterime girer. Reşat Nuri Güntekin'den *Yaprak Dökümü* (1967) ve Osman Seden'in *Çalıkuşu* (1966) bu dönemde gösterime girer ve gişe yaparlar.

Halit Refiğ de bu dönemde toplumsal sorunlara ve gerçekliğe yönelir. İşçi sınıfının artık siyasal bir güce de dönüşmeye başladığı bir dönemde Zonguldak'taki işçilerin sorunlarını, yönetimle yaşadıkları sorunları *Şehirdeki Yabancı* (1963) adlı filmle dile getirir. Ayrıca az gelişmiş bir ülkedeki ilerici-gerici kavgasını ve 27 Mayıs Darbesi'ni meşrulaştıran filmi *Şafak Bekçileri* (1963) ve yine göç konusunu işleyen köyden şehre umutla gelenleri *Gurbet Kuşları* (1964) filminde işledi. Almanya'ya göçü de farklı bir tarzda bir Türke âşık olan bir Alman kadının Türkiye'de köye gelerek köylüleşmesi şeklinde anlattığı *Bir Türke Gönül Verdim* (1969) bu dönemin ürünüdür. Yine göç sorununu işleyen filmlerden biri Ertem Göreç'in *Otobüs Yolcuları* (1961) filmiydi. Ancak Göreç'i farklı kılan, sendikalaşma ve grev sorunlarını ilk kez ele alan bir filmi *Karanlıkta Uyuyanlar* (1965) adıyla çekmesiydi. Bir başka göç filmi Duygu Sağıroğlu'na ait *Bitmeyen Yol* (1965) da bu sırada vizyona girdi. Yılmaz Güney'in *Çirkin Kral* olarak ünlenmesi *Ben Öldükçe Yaşarım* (1966) filmiyle oldu.

"Ben Öldükçe Yaşarım"ın kadrosunda Yılmaz Güney'in yanı sıra Selma Güneri, Tuncel Kurtiz gibi isimler de yer alıyordu.

Tiyatro ürünleri de edebiyat ve sinema ile benzer temaları işliyordu. Güngör Dilmen'in *Ayak Parmakları* (1961) eme-

ğin değerini yüceltip sömürüyü dile getirirken, sömürünün evrenselliğini *Canlı Maymun Lokantası* (1963) ile anlatıyordu. Samet Çağan *Öyle Bir Oyun* (1964) adlı eseriyle savaşta kapitalizmin ve büyük tröstlerin rolünü eleştiriyordu. *Ayak Bacak Fabrikası* (1965) 1960'lı yıllarda etkili olan başlıca oyunlardan biriydi. Adalet Ağaoğlu ise *Evlilik Oyunu* (1964) adlı eserinde kadının toplumsal durumunu ve kızlara küçüklükten itibaren yüklenen görevleri, *Çatıdaki Çatlak* (1966) eseriyle ekonomik kriz içindeki bir işçi ailesinin sorunlarını, *Tombala* (1969) yaşlı karı kocanın terk edilmişlik duygularını anlatırken, değişen şehir, küçük burjuva ilişkilerini, bir yandan dejenere olan değerleri, diğer yandan, muhafazakâr değerlerin çıkarcılığını eleştiriyordu.

Güner Sümer ise *Bozuk Düzen* (1965) adlı eserinde İstanbul'a göç etmiş bir köylü ailenin yaşadığı sorunları dile getiriyordu. Dönemin siyaseti tiyatroyu yakından etkiler. Mesela Güngör Dilmen'in üçlemesi *Midas'ın Kulakları* (1959), *Midas'ın Altınları* (1968) ve *Kördüğüm* (1970) bunlar arasındadır ve yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi, halkın nasıl kolay aldatılabileceğini, kibri, halkın ezilmesini anlatır. *İttihat ve Terakki* eseri (1968) yakın tarih eleştirisine girer. Ama tarihsel oyunlara yönelen asıl isim Turan Oflazoğlu'dur. Yazar 1980'li yıllara kadar devam edecek tarihi oyunlarının ilk örneklerini bu dönemde verir. *Deli İbrahim* (1967) adlı oyunda cinnet geçirecek bir padişahın portresini işlerken, *Sokrates Savunuyor* (1969) eserinde aydın ve halk ilişkisini gündeme getirir. 1970'te de *IV. Murat* adlı eseri, güçlü, yalnız ve acımasız bir padişahın halkı baskı altına almasını işler. Yıldırım Keskin *İnsansızlar* (1962) adlı eserinde insani değerleri hatırlatırken, *Soruşturma* (1964) eserinde kimlik bunalımını işler. Veyis Örnek ise *Kurt* (1964) eserinde ağalık düzenini, mert köylü, düzenbaz ağa ilişkisini işler. *Pirinçler Yeşerecek* (1969) adlı oyunu da savaş insan ilişkisini sorgular.

Gülmeyi Unutmak ve Hatırlamak

1950-1960 arasında günlük hayatın olmazsa olmazı ve bir parçası haline gelen, muhalefet etmenin başlıca aracı olan karikatür dergileri 1960'lı yıllarda tam bir durgunluğa girer. 1950'li yılların *Zübük, Marko Paşa, Dolmuş, Tef, Taş, Karikatür* gibi ses getiren mecmuaları birer birer kapanırlar. Hemen hemen 1961 yılından itibaren yalnızca *Akbaba* kaldı ve 1960'lı yıllara tam anlamıyla damgasını vurdu. Kapanan dergilerdeki yazar ve çizerleri bünyesine katınca rakipsiz oldu. Gerçi 27 Mayıs 1960 sonrasında darbecileri göklere çıkaran, DP ve liderleri için oldukça ağır ve insan onurunu hiçe sayan karikatürlerin yayınlanması, darbenin ilk haftalarının heyecanıyla rağbet görmüşse de sonradan ciddi bir rahatsızlık yaratmıştır. Artık mizah sığ bir politik karşıtlık vurgusundan öte anlam taşımaya başlayacaktı. Politikacının, bürokra-

tın ve köylünün yanı sıra artık işçi ve patron da karikatürün baş konusu haline gelir. Sağ ve sol ideolojilerin billurlaşması da karikatürize edilecektir. Üstelik şehirlere yerleşen köylüler ve sayıları gittikçe artan işçiler eski mizah tarzına, karikatürlere gülmemektedir. Belki beklenmeyen bir durum da Demirel'in 1964'te AP'ye genel başkan olması, 1965'te de iktidara gelmesidir. Kendisine uzatılan mikrofonlara esprili yanıtlar vermesi pek alışkın olunan bir durum değildir. Mizah ve karikatürlerin baş konusu haline gelir. Mizah ve karikatüristler Demirel'e yoğun ve sert bir şekilde yüklenmeye başlar, ancak beklenenin tersine bu durum, yani Demirel'e dair her karikatür onun popülaritesinin artmasına sebep olur. Mizahçıların bunu anlaması geç olur. Hatta Demirel'in mizahi üslubunun mizah ve hiciv ustalarını bile yavan hale getirdiği söylenir. Meselâ hükümeti kurduktan sonra muhabirlerin sorusu üzerine, "Köprü yapacağız dedikse, yarın yapacağız demedik ya!" derken, kendisine bir vatandaşın zor ulaştığı yakınması üzerine "Nasıl olur? Ankara'nın en kolay bulunan adamı benim," diye cevap verir. Zamlardan yakınma başlayınca, "Hükümet programımızda ve seçim beyannamemizde zam yapmayacağız, vergi almayacağız diye en ufak bir şey yok," diye cevap verir. Veya dış politika ile ilgili olarak "Ben şimdi bu Evliya Çelebi'nin Türk dış politikasında izinden yürüyorum," der. Gerçekten de 1965 seçimleri sonrası mizah anlayışında daha ince esprilerin ve geniş bir toleransın yaşandığı yıllar olacaktır. Bunlardan biri şimdi, yani 2016 Türkiye'sinde çizilmesi bile hayal edilemeyecek olan *1965 Seçim Güzelleri* adlı *Akbaba* dergisinin kapağındaki karikatürdür.

Seçim (Güzellik) Yarışması

Türkiye'de millî bakiye-ulusal artık adı verilen seçim yöntemi ilk ve son kez 1965 seçimlerinde uygulandı.

Bu yöntem küçük partilerin parlamentoda temsiline imkân veren bir sistemdi. Tek bir partinin parlamentoda çoğunluğa sahip olma olasılığı oldukça düşüktü. Dolayısıyla koalisyon hükümetleri kaçınılmaz gibi görünüyordu. Bu durum, yani tek bir partinin tek başına hükümeti kurma olasılığının düşük olması, siyasal rekabeti daha da kızıştırıyordu.

Akbaba'nın kapağı.

1965 seçimlerine 6 parti ve lider katıldı. Bunlar CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, YTP Genel Başkanı Ekrem Alican, TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, CMKP Genel Başkanı Alparslan Türkeş ve MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı. Bu 6 parti seçimlerden birinci çıkmak için birbirleriyle kıyasıya rekabet ediyordu.

Dönemin *Akbaba* mizah dergisinde parti liderleri güzellik yarışmasına katılan genç kızlar olarak çizilmişti. Hepsinin küpeleri de bir harikaydı...

Güzellik yarışmasından değil ama, seçimlerden birinci parti olarak Süleyman Demirel liderliğindeki AP çıktı...

Günlük Hayatta Şiirlerle Şarkılarla Anayasa

Yeni bir anayasa tartışması darbenin hemen ardından gündeme geldi. MBK öncülüğünde önce başkanlığını Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın yaptığı İstanbul Komisyonu bir anayasa taslağı hazırladı. Ancak temsili kurumlara güvensizlik içerdiği için tepki çekti. Bunun üzerine MBK tarafından yeni bir anayasa yapımı için, temsil yeteneğini haiz iki kanatlı bir *Kurucu Meclis* oluşturulmasına karar verildi. Birinci kanat, aşamalı bir şekilde seçilen Temsilciler Meclisi'nden ve ikinci kanat ise MBK'nın kendisi olacaktı. 13 Aralık 1960 tarihinde oluşturulan ve 6 Ocak 1961'de çalışmaya başlayan Kurucu Meclis'in, darbenin yıldönümü olan 27 Mayıs 1961 tarihinde görevini tamamlaması öngörülmüştü. Gerçekten de 27 Mayıs'ta Kurucu Meclis'te kabul edilen anayasa, 9 Temmuz 1961'de halk oyuna sunuldu. Oylamaya katılanların % 61.5'inin evet oyu kullandığı 1961 Anayasası, Cumhuriyet döneminin ikinci anayasası oldu. Yeni döneme de *İkinci Cumhuriyet* adı verildi.

Askerî vesayeti görmezden gelebilsek, ki bu imkânsız, o güne dek Türkiye'nin gördüğü en demokratik anayasa olan 1961 Anayasası'nın özelliklerinden biri de oldukça gelişmiş bir temel hak ve özgürlükler rejimi getirmesiydi. O kadar ki, sosyalizme açık olduğu bile düşünülmüştü. Özgürlüklerin devlet tarafından güvence altına alınması hükme bağlandığı gibi, devlete, bunları sınırlayan engelleri kaldırarak, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli koşulları hazırlaması görevi verilmişti. Yeni Anayasanın yeniliklerinden biri *iktisadî ve sosyal haklar*dı. Ekonomik olarak güçsüz olanların güçlülere karşı korunması, toplumsal eşitsizliklerin giderilmesi ve toplumsal adaletin sağlanması anayasal bir görev haline dönüşmüştü.

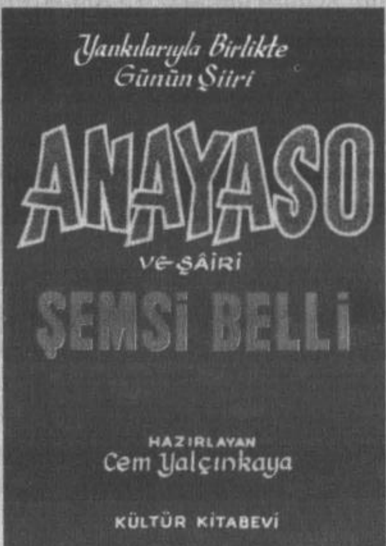
İşte tam da bu noktada yeni anayasa aydınlarda ve toplumun bazı kesimlerinde bütün sorunları çözecek bir anahtar gibi algılanmaya başlandı. Anayasa, yoksulluktan ve yokluklardan kurtuluşun, birinci sınıf yurttaş olmanın

sihirli sözcüğü haline geldi. Herhalde hiçbir ülkede Anayasa, şiirlere, şarkılara, türkülere Türkiye'deki kadar konu olmamıştır.

Özgürlüklerin ve özerkliklerin yaşandığı bir ortamda bir yandan Anayasanın Türkiye'ye bol geldiği, lüks olduğu iddia edilirken, öte yandan 1960'larda yükselen sola koşut olarak, Anayasanın sosyalizme açık olup olmadığı tartışılmaya devam etti. Asker, bu tartışmalara son noktayı 12 Mart 1971'de koydu. Anayasa sosyalizme kapatıldığı gibi, temel hakların yanı sıra siyasal ve toplumsal haklar da Türkiye'nin bedenine uygun olarak daraltılacaktı!

Şarkılarla Şiirlerle Anayasa

En başta Türkiye'nin ilk sosyalist partisi olan TİP, hem Kürt sorununa ilk eğilen partiydi hem de Kürtlerin ilgi gösterdiği bir partiydi. Sonra da *Ortanın Solu*'na geçtiğini ilan eden CHP *Doğu*'ya yakın bir ilgi göstermeye başlamıştı. Doğu'nun –ve Kürtlerin– sorunları İstanbul gazetelerinin birinci sayfalarında yer bulmaya ve Ankara'nın da gündemine girmeye başlamıştı. Bu sırada bir şiir, Şemsi Belli'nin yazdığı *Anayasso* adlı şiir, Doğu'ya ve Doğu'nun sorunlarına dair ilgiyi bir anda arttırmıştı. İlk kez 20 Ocak 1968 tarihinde *Anayaso Dergisi*'nde yayınlanışı ardından basında büyük bir ilgi görmüştü. Şiir *Doğu şivesi* ile doğunun sıradan sorunlarını anlatıyordu.

1968'de Cem Yalçınkaya imzasıyla, Kültür Kitabevi tarafından *Yankılarıyla Birlikte Günün Şiiri Anayaso ve Şairi Şemsi Belli* adlı 32 sayfalık bir kitapçık yayımlanmıştı.

Şemsi Belli'nin *Anayaso* adlı şiiri birçok plağa kaydedildi. Beş bölümlük bir tiyatro oyununa dönüştü. Anayasa edebiyatın yanı sıra plakların da konusu haline gelmişti. *Anayaso* şiiri, bazen şiveli olarak plağa okunmuş [Urfalı Babi [Yılmaz Kayral] *Anayaso* (Aşkın Plak: İB-75, İS-149) ve (Şen Bahriyeliler; *Anayasso* (Şen Ola Düğün) (Sevilen: SP-110, MM-219)]; bazen *Anadolu-pop* denen tarzda seslendirilmiş [Selda; *Anayaso* (Yavuz Plak: 1575-A) ve Ozanlar; *Anayaso* (Yonca: YCA-016)] ve bazen de sözleri tamamen değiştirilerek mizahi tarzda müzik eşliğinde plaklara okunmuştu. [Ali Avaz; Zengine Anayaso İşçiye Babayaso (Topkapı: 50) ve Ali Avaz; *Babayaso* (Avaz Plak: A.A.4 B)]

Anayaso - Şemsi Belli

Gara dağlar gar altında galanda,
Ben gülmezem,
Dil bilmezem,
Şavata'dan Hakkari'ye yol bilmezem,
Gurban olam, çâresi ne hoooyyy babooov?

Bebek yaniir, bebek hasda, bebe ataş içinde,
Ben fakiro,
Ben hakiro,
Dohdor, ilâç, çarşi bazar, tam-takiro,
Gurban olam, bu ne işdir, hoooyyy babooov?

Çonçiğ ağliir, çonçiğ öliir, geçüt vermiy Zap suyi,
Parasizo,
Çeresizo.
Ben halsizo, ben dilsizo, şeher uzak yolsizo,
Bu ne haldir, bu ne iştir hoooyyy babooov?

Gara dağda, gar altında ufağ ufağ mezerler,
Yeddi ceset hetim hetim Zap suyinde yüzerler,
Hökümata arzeylesem azarlar,
Ben ketumo,
Ben hetimo,
Ben ne biçim vatandaşım hoooyyy babooov?

Şavata'dan Angara'ya ses gitmiir,
Biz gitmeğe guvvatımız hiç yetmiir,
Malımız yoh,
Yolumuz yoh,
Angara'ya ses verecek dilimiz yoh,
Ganadımız, golumuz yoh,
Bu ne biçim memlekettir hoooyyy babooov?

Yerin, yurdun adresesin bilmirem,
Angara'da: Anayasso!
Ellerinden öpiy Hasso!
Yap bize de bir iltimaso,
Bu işin mumkini yoh mi hoooyyy babooov?

Ali Avaz; *Zengine Anayaso, İşçiye Babayaso* (İstanbul Plak: 50, AŞ-100)

Bu ne biçim memlekettir gardaşım. Biz isterik anayaso, onlar verir babayaso. Anası bize bakmiy, biz isterik gardaş ablayaso.

Dağlar başı duman hey babo, hey babo,
Köylü halin yaman hey babo, hey babo,
Demirel sana kurban, kurban, kurban,
Demirel sana heyran, heyran, hey babo,
Zengine anayaso, işçiye babayaso,
Patrona anayaso, işçiye babayaso.

Vekil koltuk davası, hey babo, hey gardaş,
Ağasının sevdası hey babo, hey babo,
İşçi köylü davası, hey babo, hey gardaş,
Zengine anayaso, işçiye babayaso,
Köylüye anayaso, işçiye babayaso.

Kuru soğanla ekmek, hey babo, hey babo,
Boşa gitti hep emek, hey babo, hey babo,
Bu mu yaşamak demek, hey babo, hey gardaş,
Zengine anayaso, işçiye babayaso,
Patrona anayaso, işçiye babayaso.

Çoluk çocuk aç yatiğ hey babo, hey babo,
Ağa tasmayı takiy hey babo, hey gardaş,
Köylü yollara bakiy hey babo, hey babo
Ağaya anayaso, köylüye babayaso,
Zengine anayaso, işçiye babayaso.

Ali Avaz *Babayaso* (Avaz Plak: A.A.4-B)

Fırat suyu tez akiy,
Oy Memo vay Hasso,
İnsanı bakıp gidiy,
Kurban olam Sülo Bey.

Hökümet bize görmiy,
Oy Memo vay Hasso,
Boğaza körpü yapiy,
Ne edirsen Sülo Bey?

Operası var, sinfonisi var,
Devletin anoyasosi var.

Okumak yaman oliy,
Oy Memo vay Hasso,
Cahiller çoban oliy,
Degil mi Sülo Bey?

Onlarınkisi doktor,
Oy Memo vay Hasso,
Bizimki imam oliy,
Nedendir Sülo Bey?

Ben fakiro, ben hakiro,
Kese, cüzdan tamtakiro.

Hasan'a derler Hasso,
Oy Memo vay Hasso,
Kim yapiy iltimasso,
Sen ne dirsen Sülo Bey?

Adresesin bilmirek,
Oy Memo vay Hasso,
Nerdedir Anayaso,
Vatandaşık Sülo Bey.

Körpümüz yok, yolumuz yok,
Seslenecek dilimiz yok.

İnsanın eşkiya oliy,
Oy Memo vay Hasso,
Yüz kişiyi çeviriy,
Darılma Sülo Bey.

Yüz kişinin cebinden
Oy Memo vay Hasso,
Bin lira bile çıkmıy,
Kalkınan kim Sülo Bey?

Parasizo, çaresizo,
Olurik biz hırsızo.

Mebuslar derler passo,
Oy Memo vay Hasso,
Avratlar da olmaso,
Değil mi Sülo Bey?

Anası bize bakmiy,
Oy Hasso vay Hasso,
İsterik babayaso,
Haksız mıyız Sülo Bey.

Hasretik ete, derler git öte,
Kürdo Memet nöbete

Günlük Hayatın Solu ve Sol Yayınların Önünü Açan *Kapital*

Birinci cildi 14 Eylül 1867 tarihinde yayınlanan *Kapital*'in ilk çeviri girişimi 1912'de *Ceride-i Felsefiye* adlı bir derginin sayfalarında kalmıştır. İkinci dalga çeviri girişimleri 1933'te Haydar Rifat Yorulmaz ile başlar. 1936'da Kerim Sadi ve Suphi Nuri İleri'nin özet çevirileri, hem de 1937'de Hikmet Kıvılcımlı'nın orijinal dili olan Almancadan fasikül fasikül ve fakat yarım kalan çevirisi yayınlanmaya başlar. Ve nihayet 1938 yılında da CHP tarafından bütün sol yayınlarla birlikte *Kapital* çevirileri de yasaklanır. *Kapital*'in uzun bir aradan sonra yayınlanabilmesi için 1965 yılını beklemek gerekecektir.

Türkiye'de 3. dalga *Kapital* çevirileri, CHP hükümeti tarafından 1938'de yasaklanmasından yaklaşık 27 sene sonra başlar. Yasağın kalkması Türkiye İşçi Partisi (TİP) sayesinde olmuştur. Şimdilerde *komünist* olmak da, propagandasını yapmak da serbest, ancak 1991 yılında kaldırılıncaya kadar Türk Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. maddeleri Türkiye solu/sosyalizmi için başlıca sorunlardan biri olmuş, birçok sol görüşlü aydın çok ağır cezalar almıştır. Bu konuda TİP'in verdiği mücadele unutulmamalıdır. Türkiye'de bilimsel yayınlar kadar edebiyat eserlerinin de özgürce basılmasını olanaklı kılacak bir davayı Anayasa Mahkemesi'ne TİP açar ve kazanır. Bu nedenle 1965 yılından itibaren sol klasikler ve literatürün, 142. madde gibi ağır cezalar içeren maddelere takılmadan yayınlanabilmesi TİP sayesinde olmuştur. TİP, dönemin Ceza Kanunu'nda yer alan 141. ve 142. maddelerin Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle 1963'te kuruluşundan hemen sonra Anayasa Mahkemesi'ne dava açmıştır. [Esas No: 1963.173, Karar No: 1965-40, Karar Tarihi: 26/9/1965 Davacı: Türkiye İşçi Partisi] Anayasa Mahkemesi'nin 26 Eylül 1965 tarihinde verdiği kararla temel sol eser-

lerin basılması önündeki engel de kalkmıştır. Mahkeme kararında *propaganda* ile *bilimsel eser* ayrımı yapılmakta ve konuyla ilgili şu paragraf dikkat çekmektedir.

> Görüldüğü gibi sözü geçen madde hükümleri, bu konulardaki bilimsel inceleme ve araştırmaları yasaklamış değildir. Propaganda sınırına girmemek şartıyla her çeşit toplumcu bilimler ve bu açıdan anarşizm ve komünizm üzerine öğrenme, öğretme, açıklama, yayma ve araştırma yapılması, bu maddedeki [142. Madde] yasakların kapsamına girmez... İptali istenen 142 nci maddenin 1 numaralı bendi ise, bu nitelikteki bilimsel eylemleri değil, propaganda niteliğindeki eylemleri yasaklamıştır.

Böylece *bilimsel eserlerin* komünizm propagandası sayılmayacağı kararı sonrasında ilk yayınlanan sol klasik 1938 yılında CHP'nin yasakladığı Karl Marx'ın Carlo Cafiero tarafından hazırlanan *Kapital Özet*'i olmuştur. Aradan 29 yıl geçtikten sonra bir kez daha yayınlanan bu kitabın çevirmeni bu kez Suphi Nuri ileri değil, oğlu Rasih Nuri İleri'dir. Eser 1965 yılında Sosyal Yayınları'nın 10. kitabı olarak çıkmıştır. [Karl Marx; *Kapital 'Özet'* Özetliyen: Carlo Cafiero Türkçesi R.[asih] N.[uri] İleri (İstanbul: Yeni Matbaa, 1965) Sosyal Yayınlar: 10] Rasih Nuri İleri'nin kısa önsözü şöyledir:

> ÖNSÖZ
>
> Carlo Cafiero'nun Kapital Özeti, 1936 yılında, Prof. Dr. Suphi Nuri İleri tarafından, Türkçeye çevrilmişti. 29 yıl sonra, bu eseri yeniden çevirip yayınlarken, KAPİTAL'in bütün ciltlerinin millî kitaplığımıza kazandırılmasını da candan diliyoruz. Zira, hiçbir medeni toplum bu muazzam bilgi anıtından yoksun kalamaz.
>
> Bu baskıda, Carlo Cafiero'nun şahsı adına eklediği ve özel görüşünü yansıtan bazı kısımlar çıkarılmıştır. Böylece, KAPİTAL'in birinci cildinin özünü sunarken daha objektif davrandığımıza ve okuyuculara imkân nisbetinde faydalı olacağımıza inanıyoruz. (s. 5)

1960'ların Günlük Hayatında Moda: "Mini Etek Giyenin Şansı Açılır"

1960'lı yıllarda artık Batılılaşma tam anlamıyla hayatın her alanında etkili olmuştu. Modadan öğrenci olaylarına, tüketimden turizme Batı dünyasına kendini uyarlamaya çalışan bir Türkiye vardı. Dünya modasından da eskisine oranla çok daha hızlı bir şekilde etkileniyordu. Türkiye'de de yaklaşık 1950'li yıllara kadar üst sınıfları etkileyen moda, 1960'lı yıllarla birlikte orta sınıfı da etkisi altına almaya başladı. Zira 1950'li yılların başında hız-

"MİNİ ETEK" modası dünyayı fena sarıyor

Trafiği alt-üst edince polis 300 lira ceza kesti

Yunan sinemasının modern Afrodit'i cezasını ödeyip yoluna devam etti

METİN DOĞANALP BİLDİRİYOR:

"Ohoo, ne bacak!"

Hürriyet, 19 Temmuz 1966.

lanan ekonomik kalkınma ile beraber, orta sınıf ekonomik olarak eskisine göre güçlenmiş ve alım gücü artmıştı. 1960'lı yıllar ekonomiden siyasete, şehirlerden yerel yönetimlere, eğitimden basına, sinemadan müziğe kadar kapsamlı değişimin yaşandığı yıllardı. Şehirleşme ile birlikte yaşam tarzı, müzik, eğlence, sanat... gibi alanların yanı sıra modada da değişim yaşanıyordu. Aynı yıllarda Batı ile yoğunlaşan ilişkiler modanın günlük yaşamı belirlemesine yol açmıştı. Batı'da ortaya çıkan her yeni moda, Türkiye'ye, İstanbul'dan giriş yapıyor ve önce kadınları etkiliyordu!

Mini etek, ilk kez 1962 sonbaharında en ucuz kumaştan yapılma bir tasarım olarak İngiltere'de ortaya çıkmış ve hızla yayılmıştı. Yaratıcısı olan Mary Quant'ı da sıradan bir terziyken dünyanın en ünlü kadınlarından biri haline getirdi. Boyu, dizin bazen 10 santim bazen de dört parmak üzerinde diye tarif edilen mini etek, yalnız gençliğin değil her yaştan kadının tercih ettiği bir giyecek oldu. Mini etek, yaygınlaşmaya başlamasıyla beraber bir *ahlâk buhranı* yaratmış, hatta Katolik Kilisesi'nin başı olan Papa, bacakları gösteren mini etekli kadınların kiliseye girmesini yasaklamıştı. Bu konuda çizim uyarılar kiliselerin giriş kapılarına asılmıştı. Hâlâ bu tür yasakları simgeleyen çizimleri Batı'daki Katolik kiliselerinde görmek mümkündür.

Türkiye'de mini etek 1960'ların ikinci yarısından itibaren görülmeye başladı. Önce yadırganmakla birlikte, o denli hızlı bir şekilde yayılmıştı ki, itiraz etmeye zaman bile kalmadan benimsendi. Bu durum *Mini Eteğin Zaferi* başlığı ile dönemin *Hayat* dergisinin 22 Haziran 1967 tarihli sayısına şöyle yansımıştı: "Çeşitli ülkelerde lanetlendiği halde, ister istemez gündelik hayata giren bu cereyan, artık bir ahlâk buhranı değil, değişen şartların ve gü-

zellik anlayışının sonucu sayılıyor... Geçen yıl mini eteği lânetleyenler bu yıl 'yakıştıranlar pekalâ giyebilir!' demeye başlamışlardır."

Bu tarihten birkaç sayı sonra kapak başlığı değişmiş, *Mini Etek Tehlikeli Oluyor...* başlığı atılmıştı. (24 Ağustos 1967) "Dikkat-Dikkat: Dünya polisini bugün esrar ve öldürücü silahlar kadar mini-etekler de uğraştırıyor. Fransa'da mini-etek giyenlere karşı artan tecavüz olaylarından sonra, İngiltere'de de mini-etek çıkalı beri tecavüz vakalarında yüzde kırk yükseliş kaydedildiği bildiriliyor. *Hayat* bu hafta bütün dünyada ciddi bir sosyal dert halini almaya başlayan mini-etek konusunu inceliyor."

Mini etek dışında aslında 1960'ların ikinci yarısı hippi tarzının da yaygınlaşmaya başladığı yıllardı. Bir tür serbest ve kimseyi umursamaz giyim tarzı hem ilgi çekiyor hem de yadırganıyordu. Henüz Türkiye'de taraftar bulmamakla birlikte, gelen hippiler gazetelerin birinci sayfasından haber olmakta gecikmiyordu.

Maksi modası da kısa süre içinde hem kadın giyimine hem de alay konusu olarak plaklara yansımıştı... Maksi etek giyen kadınlara *çöpçü* deniyordu. *Maksi-taksi* diye anılan yeni modadan erkekler hiç hoşnut olmamıştı. Bu nedenle maksi giyenler *babaannelere*, *kundaklı kızlara* benzetiliyor, bacak seyredememekten duyulan rahatsızlık! dile getiriliyordu.

Günlük hayatın giyim kuşamından ideolojik etkilenme de nasibini aldı. Sağın ve solun kendine özgü giyim tarzı oluşmaya başladı. Bu solcuların parka ve postal kullanması şeklinde kendisini gösteriyordu. Hatta bir süre sonra Cem Karaca ünlü *Parka* şarkısını seslendirecek ve kitleleri etkileyecekti. Dinci sağ ise giyim kuşamı bir yandan cübbe, sarık ve sakal şeklinde Devrim Kanunları'na aykırı olmayacak tarzda kullanmaya çalışırken, kadınlarda kullanımı günümüze kadar gelecek olan başını bağlama tarzı *sıkmabaş* modası başlayacaktı. Muhafazakâr kadınların başörtüsü, palto ve kalın çorap tercihine *dinci* bir simge eklenmiş oluyordu. Üstelik geleneksel çarşaftan da farklıydı.

Moda yalnızca kumaş ve giyim ile sınırlı değildi, saçların da modası vardı. Türkiye'yi de etkileyen tarzlardan biri *Diba Modası* olarak adlandırılıyordu. Diba Modası, adını eski İran Şahı Rıza Pehlevi'nin eşi Farah Diba'dan almıştı. Şah Rıza Pehlevi ile 1958 yılında evlenen Farah Diba'nın saçı başı ilgi konusu olmuştu. Zira Farah'ın başındaki *diadem* tam 2 kilo altınla süslüydü ve ortasında pembe bir elmas vardı. Dünya sosyetesinin de ilgilendiği bu düğün ve evlilik izleyen yıllarda da gündemde kaldı. Kadınlar Farah Diba'nın saç modelini de benimsediler ve kadınların favorisi olan ve *Farah Diba Modası* olarak anılan modeli kendi saçlarına uyguladılar. Kadınlar arasında yaygınlaşan yeni saç stili plaklara da konu oldu.

66 Mini Modası

Türkiye'de mini eteğin yaygınlaştığı yıl, plağın minisi olan 45'likler de yaygınlaşıyordu. Mini etek ilk kez 1966 yılında plaklara konu oldu: *66 Mini Modası, 67 Mini Etek Modası Kazaska-1969*... gibi şarkı adlarına ve sözlerine girdi. Her plakta, izleyen yılda eteklerin daha da kısalacağı, eteklerin bele kadar çıkacağı temennisi dile getirilmişti. Mini eteğin çirkin kızları güzel gösterdiği, mini giyenin şansının açıldığı, böylece kızların evde kalma korkusu yaşamayacağı belirtiliyordu.

Karadeniz şivesinden Doğu şivesine kadar hemen her şiveden doldurulan plaklarda mini etek bazen "moda değil rezalet", "rezillik" veya "dinimize hiç uymaz" gibi ifadelerle eleştirilmekteydi. Mini eteği "turist mirası" olarak görenler de vardı.

Mini Etekli Kızı, Yanarsın Sakın Alma!

Mini etekli kadınların caddelerde boy göstermeye başlamasıyla, eski deyişle *harfendazlık* yani *laf atma* yaygınlaştı. Bu durum plaklara da yansımakta gecikmedi.[1] Plakların bir kısmı mini etekli kadınlara atılan laflar ve onlara verilen yanıtlarla başlamakta ve kadın erkek arasındaki bir atışma olarak devam etmektedir. Plaklarda mini etek, kadın-erkek ile karı-koca arasında olduğu gibi gelin-kaynana arasında da tartışma şeklinde işleniyordu. Kaynanalar gelinlerinin mini etek giymesine itiraz ediyor, gelinler ise "bacağım güzelse giyerim" diye kaynanalarına nispet yapıyorlardı. Mini etekli kızların evde kalmayacağı belirtilirken, "mini etekli kızı/yanarsın sakın alma" diye uyarılar da yer alıyordu. Plaklarda yaşlıların da mini etek giymeye heves etmeleriyle yaşanacak komik durumlar işleniyordu. Ateş Böcekleri, hazırladıkları mizah plağında, mini eteği memur bütçesine benzetirlerken, Rüştü Demirci "Mini etek moda oldu,/Beyoğlu'na kızlar doldu..." diyordu.

1 *Mini Etekli ve Hovarda*, Konuşan: Asuman Arsan, Okuyanlar: Nurhan Varveren-Ahmet Cansever, (Şenay: AY-5620, Şen-238). Adnan Varveren ve Belkıs Altınay; *Zamanın Derdi (Mini Etek)* Kaynana: Suna Pekuysal (Türkofon: TR-M-5762-A)]. Adnan Varveren; *Mini Etek (Devamı)* (Netfon-36), aynı plak (Türkofon: TR-M 5764). Ahmet Cansever, (Şenay: AY-5620, Şen-238). Ali Genç; *Mini Etek* (Doğu: AT-10, B-1005). Ali Rıza Bayraktar; *Mini Etek Modası* (Dilkofon: DIS-5080, D.S.-160). Ali Toprak; *A) Kızlara Bak Kızlara B) Mini Etek Giyince* (Bozkurt: 118, 35, 36). Antenler; *Duyduk Duymadık Demeyin* (Coşkun: HC-986). Ateş Böcekleri; *Mini Mini Etekler* (Sahibinin Sesi: 7XTB 3481, 45-AX-3185). Atilla Temel; *Kazaska* (Dengin; K-5, P.N.-11). Çayelili Hikmet Engin; *Mini Etekli Kızlar* (Harika: OB-180-A). Emin Turgay; *67 Mini Etek Modası* (Tunç Plak: TP-34, HAY-67). Hüseyin Can; *Mini Etek Kalkacak* (Türküola: YA 8687-B). Niğdeli Yakup Yüce; *Mini Mini Mini* (Netfon: ÖC-75-A). Refet Gülerman; *Mini Etekli Sevgilim* (Moral: SM-003). Rüştü Demirci; *Mini Etek* (Odeon: 7XCO-5826, 45-LA-774-b). Selahattin Cesur; *Mini Etek* (Palandöken: 6636, 8072). Şen Bahriyeliler; *Mini-Maksi* (Sümbül: SP-505, Eş-9-10).

Mini Etek Kalkacak!

Her ne kadar moda tarihine *modası geçmeyen* tarzlardan biri olarak adını yazdırsa da her moda gibi mini eteğin de sonu gelmekteydi. Mini etek modasının bitmekte olduğunun Türkiye'de duyulması üzerine de *erkekler* üzüntülerini plaklar aracılığı ile dile getireceklerdir. Bunlardan biri *Mini Etek Kalkacak* adıyla Hüseyin Can tarafından plağa okunmuştu. (Türküola: YA-8687-B). Plakta,

> Paris'ten haber geldi
> Mini etek kalkacak
> Mini etek giyenler
> Bu modaya uyacak,
> Bütün mini etekler
> Müzede asılacak.

sözleriyle hayal kırıklığı dile getiriliyordu.

Maksi Etek, Yapana Atmalı Kötek

Mini etek modası kısa sürede benimsenmişti ama tekstil üreticileri bu işten pek memnun değillerdi. Kumaş tüketimi azalmış, kazançlar düşmüştü. Tekstilciler mini eteğin mini kârına daha fazla dayanamayınca, 1970'li yılların ilk yarısından itibaren yeniden maksi etek modasını teşvik ettiler. Böylece çok daha fazla kumaş kullanılan maksi eteklerle geçmiş yılların zararını gidermeye çalıştılar. Artık Türkiye tam anlamıyla modanın ana etki alanlarından biri olmuştu. Batı'da yeni çıkan bir moda hemen ve önce İstanbul'dan Türkiye'ye giriş yaptığı için doldurulan plaklardan bir kısmı *İstanbul'un Kızları Maksi Giyerler* adını taşıyordu. [Yusuf Özdemir; (Özleyiş: ÖP-517, ŞU-33)]

Maksi-Taksi

Maksi modası da kısa süre içinde hem kadın giyimine hem de alay konusu olarak plaklara yansımıştı. Maksi etek giyen kadınlara *çöpçü* deniyordu. *Maksi-taksi* diye anılan yeni modadan erkekler hiç hoşnut olmamıştı. Bu nedenle maksi giyenler *babaannelere, kundaklı kızlara* benzetiliyor, bacak seyredememekten duyulan rahatsızlık! dile getiriliyordu. Antenler adlı grup *Duyduk Duymadık Demeyin* (Coşkun: HC-986-A) adlı şarkılarında şöyle hayıflanıyorlardı:

Ne güzeldi mini etek,
Açmış gibi kabaklar çiçek,
Nerde çıktı maksi etek,
Yapana atmalı kötek.
Çekmişim, dertliyim,
Kundaklı kızı neyleyim,
Çekmişim, dertliyim,
Nerde bacak seyredeyim.

Çöpçülere Kalmadı Vazife

Bir başka plakta bu kez çarpık bacakları saklamak için maksi etek giyildiği, örtünen kadının daha fazla tahrik ettiği ve maksi modasına *hoca*ların çok sevindiği ama zamparaların üzüldüğü belirtiliyordu. Şen Bahriyeliler'in hazırladığı *Mini-Maksi* adlı plakta bu modanın da geçeceği, kadınların "anadan doğma gezeceği" ifadeleri yer alırken şu cümleler işitiliyordu. (Sümbül: SP-505, EŞ-01)]

Çarpık bacaklar örtülecek,
Genç kızlar maksi giyecek,
Çöpçülere kalmadı vazife,
Etekler yolları süpürecek.
Son zamanların ası,
Mini maksi modası,
Onun da modası geçecek...,
Anadan doğma gezecek.

Farah Diba Modası

Moda yalnızca kumaş ve giyim ile sınırlı değildi, saçların da modası vardı. Türkiye'yi de etkileyen tarzlardan biri *Diba Modası* olarak adlandırılıyordu. Diba Modası, adını eski İran Şahı Rıza Pehlevi'nin eşi Farah Diba'dan almıştı. Şah Pehlevi ile 1958 yılında evlenen Farah Diba'nın başı ilgi konusu olmuştu. Zira Farah'ın başındaki diadem tam 2 kilo altınla süslüydü ve ortasında pembe bir elmas vardı. Dünya sosyetesinin de ilgilendiği bu düğün ve evlilik izleyen yıllarda da gündemde kaldı. Kadınlar Farah Diba'nın saç modelini de benimsediler ve kadınların favorisi olan ve *Farah Diba Modası* anılan modeli kendi saçlarına uyguladılar. Kadınlar arasında yaygınlaşan yeni saç stili plaklara konu oldu. Malatyalı Ufuk Erbaş'ın seslendirdiği *Diba Modası* [(Türkofon: TR-M-5747-B) ve (Girgin Plak: NG-6, 4-B)] adlı plak "Kız saçının boyası,/Ferah Diba modası,/Bütün güzel kızların,/Canım, canım, canım,/Bana gelsin kazası,/Bana gelsin belası" sözleriyle başlıyordu.

Moda olan her şey aynı hızla plaklara da yansıyordu. Değişimin başladığı 1950'li yıllarda *moda* 78 devirli taş plaklara konu olmuştu. İki ünlü hiciv ustası, Karındaş Mahmut ve Celal Şahin, *moda* konusunda doldurdukları plaklarla modayı hicvetmişlerdi. Karındaş Mahmut Bey; *Ah Moda* (Sahibinin Sesi: 11845) ve *Kadınlarda Değişen Moda* (Sahibinin Sesi: 12033), Celâl Şahin ise *Moda* (Sahibinin Sesi: AX. 2714, OTB 2480) adlı şarkılarıyla eleştirmişlerdi. Celal Şahin "Moda doğumla başlar" derken değişen Türkiye'nin maruz kalmaya başladığı traji-komik durumu şu cümlelerle hicvediyordu:

> Moda: Baştan aşağı, belden kuşağa, beyden uşağa, kaşıktan maşaya, konaktan odaya, ne varsa tâbidir modaya. Saç kısalır, saç uzar, etek kısalır, etek uzar, zayıflanır, şişmanlanır, pembe giyilmez, mavi giyilir, dik durulmaz, boyun eğilir, siyah saçlar, sarı saçlar, kalın değil ince kaşlar, isterse yetmiş olsun yaşlar. Moda doğumla başlar. Olsa bir horoz kafada, elinde yumurta rafada, bir gül demeti de kolunda, çıksa bir kere dolaşsa, şaşma, olur bu da moda. Etek kısa, belde korsa, tak kaşına gözüne, ağzına burnuna, sür sürüştür, badanala sıva çık dışarıya, bu da moda. Uzun etek, nalın pabuç, şapkada bir koca havuç, zayıflamak için beş ay oruç, bu da moda. Evde yok yiyecek, içine giyecek, kömür yok aşağıda, bir zeytin kursağında, borç gırtlağında, ama vizon kürk sırtında. Baştan aşağı, belden kuşağa, beyden uşağa, kaşıktan maşaya, konaktan odaya, ne varsa tâbidir modaya.

Mini Etek Modası [Ali Rıza Bayraktar; (Dilkofon: DİS-5080, D.S.-160)]

[Erkek] – *1966 etek modası yani ya. Diz üstünde ha, be abla 67 nerde?*
[Kadın] – *Meraklanma şekerim, anlarsın ya, o da inşallah belde.*
Sene 66 mini modası,
Yakıyor her bakanı canı çıkası,
Neden icat oldu? Niye giydiniz?
Hepimiz perişan züğürt gezeriz.
...
Mini etek giyenin şansı açılır,
Çirkin olsa bile beş on takılır,
Elde hiç kız kalmaz, hemen satılır,
Boş ver abi kızına minili giydir.

67 Mini Etek Modası [Emin Turgay; (Tunç Plak: TP-34, HAY-67)]

[Erkek] – *Kardeş şuraya baksana be,*
[Erkek] – *Evet, evet görüyorum.*
[Kadın] – *Ayol neyi görüyorsun?*
[Erkek] – *Bacaklarını.*
[Kadın] – *Bacaklarımda ne var ki? 67 mini etek modası.*
[Erkek] – *Buna moda değil de rezaletlik denir.*
[Kadın] – *Aaaa deli mi ne.*
[Erkek] – *Ben deliysem sen de zırdelisin.*

Kardeş işte bildi,
Atmış yedi modeli,
Mini etek diyorlar,
Moda değil zırdeli.
...
Bayanı banyoda seyret,
Karaborsa da bilet,
Mini etek diyorlar,
Moda değil rezalet.
....

Kazaska 1969 [Atilla Temel; (Dengin; K-5, P.N.-11)]

Bakar oldu gözler mini eteklerden,
Baskın çıktı kızlar şimdi erkeklerden,
Hangisine baksam birbirinden güzel,
Hepsi boylu poslu 69 model.
....

Mini Etek (Devamı) [Adnan Varveren; (Netfon: ÖC-36, 18)]

Pantolon forsu bitti,
Döpiyes elden gitti,
Mini etek çıkalı,
Evlenmek derdi bitti.
...
Dağıtır derdi gamı,
Baldır bacak bayramı,
Çek kızım yukarı çek,
Mini etek zamanı.
....

Mini Mini Mini [Niğdeli Yakup Yüce; (Netfon: ÖC-75-A)]

Ah burçak kara burçak,
Kalçalar kucak kucak,
Mini etekten sonra,
Çıplak moda çıkacak.
...
Gel oğlum cahil olma,
Bu modaya aldanma,
Mini etekli kızı,
Yanarsın sakın alma.
....

Mini Etek [Ali Genç; (Doğu: AT-10, B-1005)]

...

Oturur dolmuşlara yapışır dizlerine,
Kontorol var mi diye bakarlar gözlerine.
Mini etek çok gider şoförlerin güçine,
Bir saatte girmezler arabanın içine,
Ne yapsın bu güzeller moda böyle başladı,
Kör olası modacı bu kızları haşladı.
Dinimize hiç uymaz var burda bir noksanlık,
Daha neler görürük Allah verirse sağlık

Mini Mini Etekler [Ateş Böcekleri; (Sahibinin Sesi: 7XTB 3481, 45-AX-3185)]

Belindedir eteği,
Sanki bir bal peteği,
Mini etek baştan çıkarır,
Seksen beşlik dedeyi.

...

Çok kısaldı etekler,
Kovalara giriyor erkekler,
Mini etek modası çıkınca a canım,
Plajlara döndü caddeler.

...

Erkek gibi ensesi,
Açıklık gerekçesi,
Mübarek etek değil
Sanki memur bütçesi.

Maksi Modası [Adnan Varveren; (Netfon: ÖC-149-A)]

...
Gitti kısa miniler,
Maksi oldu etekler,
Güzel bacak görmekten,
Mahrum kaldı erkekler.
...
Yutturdun sanma kızım,
Kimi aldatıyorsun,
O çirkin bacakları,
Maksi ile saklıyorsun.
...
Uzun eteklerini,
Yerlerde sürüyorsun,
Örtündükçe sen beni,
Çok tahrik ediyorsun.

Mini etek gidince,
Memnun oldu hocalar,
Maksinin modasına,
Bozuldu zamparalar.

Mini Etek Giyince [Ali Toprak; (Bozkurt Plak: 118, 34-B)]

[Erkek]- (Islık) O ne abla, şu giydiğin maksi mi yoksa taksi mi?
[Kadın]- Gözün kör mü canım? Maksi işte, maksi.
...
Maksi etek görünce,
Gözlerimiz karardı,
Bizim çocuk da seni,
Babaannesi sandı.

1960'larda Değişen Amerikan İmajı

1950'li yılların günlük hayatını yazarken değindiğim, gıpta edilen, örnek alınan Amerikan tarzı hayat *Dostluk Şarkısı* (The Song of Friendship) ifadesini bulan ve Türklerin "hürriyet savaşında" dünya durdukça Amerikalılarla beraber olduğunu, aradaki dostluk ateşinin sönmeyeceğini ve her iki ülkenin Kore'de kan kardeşi olduğunu vurgulayan imaj, 1960'lı yıllarda değişecek ve 1970'li yıllarda yerini *puşt, katil, köpek, leş kargası* gibi hakaret sıfatlarıyla anılan bir Amerikan imajına bırakacaktır. Bu imaj değişimi, değişimin nedenleri ve Türk Amerikan ilişkilerinde yaşanan med-cezir manzaraları gecikmeksizin plaklara ses olarak kaydedilmiştir.

1963 Kıbrıs Olaylarında ABD'nin tutumu, Johnson Mektubu, Vietnam Savaşı Amerikan imajını yerle bir etmişti. Küba Bunalımı sırasında Türkiye'nin pazarlık konusu olması, Jüpiter füzelerinin ABD'nin tek yanlı kararıyla sökülmesi, U-2 Bunalımı devlette de ABD'ye karşı bir soğukluk yaratmıştı. Hatta TİP'in öncülük ettiği bir propagandayla ilk kez NATO üyeliği de sorgulanmaya başlamıştı. Türkiye ABD arasındaki resmî soğukluk, halkta adeta nefrete dönüşecek, ABD aleyhine tepkiler ve protestolar artacaktı. ODTÜ'deki Büyükelçi protestosu ve arabasının yakılması, 6. Filo'ya karşı düzenlenen mitingler bunlardan bazılarıydı.

J. F. Kennedy, K. Atatürk ve Robert Kennedy İçin Ağıt:

1950'li yıllar Amerikan *dostluğu* ile geçse de, 1960'ların başından itibaren önce soldan gelen NATO karşıtlığı içindeki Amerika'ya yönelik tepki, Kıbrıs olayları ve 1964 yılında İnönü'ye yazılan ve Johnson Mektubu olarak anılan olayla yaygınlaşmıştı. Bununla birlikte Amerika'ya yönelik sempatinin asker kanadında devam ettiği açıktır. Meselâ Atatürk'ün 25. Ölüm Yıldönümü anısına çıkarılan bir plakta Atatürk'ün kendi sesi, İnönü ile eski darbe lideri ve yeni cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in Atatürk'e ilişkin sözlerinin yanı sıra yalnızca bir kişinin, Amerikan Cumhurbaşkanı J. F. Kennedy'nin kendi sesinden Atatürk'ün ölüm yıldönümü için yaptığı İngilizce konuşma yer almış ve ardından Türkçe çevirisine yer verilmiştir. Kennedy konuşmasında, Atatürk'ü, çöken bir imparatorluğun ardından, hür ve modern bir Türkiye kurmasını övmüş ve konuşmasını şöyle bitirmiştir:

> Atatürk, Türkiye ve Birleşik Amerika arasındaki geleneksel dostane münasebetlerle yakından ilgileniyordu. O, demokratik hükümetlerimizi nazarı dikkate almış ve ileri bir görüşle "şimdi dostuz, gelecekte çok daha yakın dost olacağız," demişti. Atatürk'ün bağımsız bir Türkiye'de, hür ideallere bağlı bir idare kurulması için hazırladığı sağlam temel, şimdiki samimi anlaşmamızın

dayanağıdır. Bizi Atatürk'ün memleketine ve onun Türkiye'de ve dünyada yerleşmesine hizmet ettiği ideallere bağlayan bu anlaşmada Amerika Birleşik Devletleri'nin bir ortak olarak bulunmasından ötürü gurur duyuyorum. Ölümünün yıldönümünde bu büyük adamı saygıyla selamlarım.

Ancak tam da Johnson Mektubu'nun basına sızdırıldığı, Amerikan aleyhtarlığının alevlendiği 1960'ların ikinci yarısında ilginç bir plak piyasaya sürülür: *Robert Kenedi'ye Ağıt*. Söz ve müzik Adnan Varveren'e aittir. Ağıt, Oktay Topgül tarafından seslendirilmiştir. (Girgin Plak: NG-72, 73-B) Bu plak Türkiye'de tanınan ve sevilen J. F. Kennedy için değil, onun kardeşi öldürülen senatör Robert Kennedy için Edward Kennedy'nin ağzından yakılmış bir ağıttır. Robert Kennedy'yi büyük devlet adamı olarak tanıtan, vuruluşu ardından babasının dilinin tutulduğunu belirten, 11 çocuğunun öksüz kaldığını vurgulayan bu ağıt, yalnızca absürt veya gülüp geçilecek türden bir plak değil. Zira bu ağıtın neden yakıldığını anlamak kolay değildir. Bunu sıradan bir üzüntü olarak görmek bilmem ne kadar doğru. Ama bu plağın ardında dolaylı bir propaganda faaliyetini aramak, çok da kötü niyetli bir tahmin sayılmamalı.

Vietnam Savaşı

Vietnam Savaşı, Amerika'ya yönelik karşıtlığın artmasında bir başka önemli dönüm noktasıdır. Türkiye'de, CIA faaliyetlerinin yoğunlaştığına inanıldığı 1960'lı yılların ikinci yarısında, eski CIA danışmanı ve Vietnam'da yürütülen gizli operasyonlara katılmış olan Robert Komer'in 1968 yılında Ankara'ya büyükelçi olarak atanması öğrenci gençlik arasındaki Amerikan düşmanlığını alevlendirmiştir. Büyükelçinin göreve başlaması sonrasında yapılan öğrenci gösterilerinde *Türkiye Vietnam Olmayacak* en sık tekrarlanan sloganların başında gelmiştir. Komer'in Ocak 1969'da ODTÜ'yü ziyareti sırasında da büyük bir protesto yaşanmış ve izleyen günlerde gösteriler artmıştır. ABD Mayıs'ta elçiyi geri çağırmak zorunda kalmıştı. İşte bu ortamda Türkiye'de ilk kez 1965 seçimleri ile parlamentoya girmiş ve sol kesimde ciddi bir etkisi bulunan TİP milletvekili Çetin Altan'ın 45'lik bir plağı yayınlanmıştır. Amerika'nın Vietnam'daki haksız savaşını konu edinen bu plağın ön kapağında bu savaşla özdeşleşmiş Vietnamlı çocuk askerlerin fotoğrafı bulunmaktadır. Plakta Çetin Altan Vietnamlı çocuklar için hazırladığı *Ağıt* (Aşkın Plak: İB-117, İS-233) adlı bir konuşma yapar ki konuşması şöyledir:

Ağıt

365 kişiydiler, yaşlarının ortalaması 15'ti, yani ortanca oğlum Mehmet'ten de küçüktüler. Bir uzak Asya yeşili uzanıyordu ormanlara, gök bulutlarla kapa-

lıydı. Ortadan bir su geçiyordu. Su durgun, bulanıktı. Ve çevresinde yığın yığın sazlar duruyordu. Onlar 365 çocuktular, 13'ünde 14'ünde olanlar da vardı aralarında, 16'sında 17'sinde olanlar da. Ajanslar yaşlarının ortalaması 15'ti diye bahsedecekti onlardan... Botları çapraz bağlı, başlıkları kasklı, elleri mitayyetli adamlar geliyorlardı buraya. Kaliforniya'dan, Florida'dan, Teksas'tan, Masacuset'ten geliyorlardı. Süpersonik jetleri, boğucu gazları, napalmları, bilyeli bombalarıyla geliyorlardı. Ve Vietnam'ın çocukları, kara kara gözleri, somurtmuş etli dudakları, dik siyah saçlarıyla başlarını sallıyorlardı: Olmaz! "Olacak!" diyordu Amerika'nın silah fabrikatörleri, çelik fabrikatörleri, petrolcüleri, armatörleri, Detroit trilyonerleri, "olacak!" Ve Pentagon'daki sırım boylu generaller tekrarlıyorlardı, "olacak!"...Tankları, helikopterleri, telsizleri, konserveleriyle gelmişlerdi oraya. Ve 365 gencecik yürek yata kalka, sazlıkların arasına sığına, siper ala tümsekleri, yürüdüler düşmana. Hiçbirinin bıyığı bile terlememişti. Bir kadın dudağının lezzeti bile sinmemişti dudaklarına, ama çember çevirip, kaydırak da oynayamamışlardı kendi mahallelerinde. Çocuk olmaya bile fırsat bulamadan kahraman olmuşlardı... Birden bir hışımla inledi gökler, kara kara, bulut bulut geliyordu uçaklar. Patlayan yılan ıslıkları, savrulan taş toprak ve yağan, yağan, yağan bombalar. Bir balon gibi alçalıyor, alçalıyor, alçalıyordu helikopterler ve dört mitralyöz namlusu birden tarıyordu sazlıkları. Düşürdüler bir tanesini bunların, dalından kopuveren bahar çiçekleri gibi düşerlerken yerlere, bombalar yağıyor ve çalışıyordu mitralyözler... 6 gün dayandılar, gecesi, gündüzü, sabahı, akşamı, öğlesi, ikindisiyle 6 gün dayandılar. 6 gün sonra da ne kaçtılar ne teslim oldular. Sadece onların olan toprağı elleriyle, avuçlarıyla, göğüsleriyle sarılarak öldüler. 13'ünde olan çatık kaşlısının 20 mermi birden girmişti küçücük vücuduna, 17'sinde olan bir napalmla tutuşmuş ve kıvrıla kıvrıla bir alev halinde duman duman yanmıştı. Otuz otuz, kırk kırk yıkılıyorlardı. Elleri bir son veda gibi vatana, şöyle bir sallanıyordu havada, sonra yıldırım çarpmış gibi sırtüstü, yanüstü, yüzükoyun yıkılıyorlardı, sızan bir kan birikintisinin içinde son bir hırsla davranmak isterlerken düşüp kalıyordu çocuk başları.

...Sonra botları çapraz bağlı Amerikan subayları geldiler. Vücutları delik deşik, elbiseleri lime lime, vurulmuş Vietnam çocuklarına baktılar, "öldürülecek yaştaydılar," dediler. Ajanslar tekrarladılar bu sözleri: Öldürülecek yaştaydılar! Pentagon'daki sırım boylu generaller madalya hazırladılar başarılı subaylar için. Vietnamlı çocukların madalyaları yoktu, onların zaten kahramanlıklarından başka hiç bir şeyleri olmamıştı, hatta çocuklukları bile. Sadece biliyorlardı ki bu toprak onlarındı ve onlar bu toprağındılar. Kendilerinin olan tek şeye, gözlerini kırpmadan 13 yaşında, 14 yaşında, 15 yaşında, 16 yaşında, 17 yaşında kendilerini armağan ettiler.

Amerikan Köpeği

"Üzülme kardaş, üzülme. Anam avradım ölsün bir gün kurtulacaksın. Büyük balık küçük balığı yer demişler, bok yemişler. Sen sardalya değil kardaşım, yunus balığısın. Sen istesen dağları yıkarsın."

Kim soktu yurdum içine, ulan Amerikan köpeği,
Aklar düşürdün saçıma, ulan Amerikan köpeği,
Zincirler vurdun koluma, hele bakın puşt dölüne,
Düşmanı dikmiş yoluma, ulan Amerikan köpeği.

Haşhaşı da ekeceğiz, seni yurttan sökeceğiz
Halk bayrağın dikeceğiz, ulan Amerikan köpeği.

Pepsi, Fruko, Aramko, al bunları anana ko,
Sana alet olana yuh, ulan Amerikan köpeği,
Seni bir martına sattık, pabucunu dama attık,
Kıçına bir kazık çaktık, ulan Amerikan köpeği.

Oşt Amerika Puşt Amerika

Tilki gibi sinmen yeter
Yoksul halkı ettin beter
Bir gün olur zulmün biter
Oşt Amerika, Puşt Amerika

Nikson puştu etme dayı
Sök kökünden Amerika'yı
İşçim zaptet fabrikayı
Oşt Amerika, Puşt Amerika

Ne hal ettin Etiyopya'yı
İşte sana gör Küba'yı
Saramazsın bu yarayı
Oşt Amerika, Puşt Amerika

Kana buladın Şili'yi
Öldürdünüz Allende'yi
Koyduk meydana kelleyi
Oşt Amerika, Puşt Amerika.

Özgürlüğe çal sazını,
Duy Ferhat'ın avazını,
Yutmam gayri puşt ağzını,
Oşt Amerika, Puşt Amerika.

Robert Kenedi'ye Ağıt

Robert Kennedy'nin kardeşi diyor ki; "Ben Kennedy'nin kardeşi Edward'ım, Robert Kennedy abimdir, bu acı haber duyulduğu zaman bütün dünya başımıza yıkıldı, babamın dili tutuldu, on bir çocuk babasız kaldı. Elden ne gelir ki, kadere karşı koyulmuyor ki. Kötüler er geç cezasını bulacaklardır."

Robert Kennedy vuruldu
Bütün dünyada duyuldu
Kardeşimin acısından
Babamın dili tutuldu

Aman dünya, yalancı dünya

On bir çocuk babasız kaldı
Büyük devlet adamıydı
İyilik sever bir insandı
Zalim katil nasıl kıydın

Radyonun Yaygınlaşması

1950'li yılların başında yaygınlaşmaya başlayan önemi ve etkisi anlaşılınca da politik bir kullanıma dönüşen radyo, 1960'larda da önemini arttırarak devam ettirdi. DP radyodan daha fazla yararlanmak için 1959'da İstanbul ve Ankara dışında Erzurum, Kars, Trabzon, Diyarbakır, Urfa, Van ve Edirne gibi yerlerde istasyon kurulması kararı alındı. Ancak araya 27 Mayıs Darbesi girdi ve MBK radyonun kendi iktidarını pekiştirmek için hayati önemde bir araç olduğunun farkındaydı. 27 Mayıs'a kadar *partizan radyo* olarak anılan radyo, 27 Mayıs sonrası bu kez *darbenin ve darbecilerin sesi* haline gelmiş, başına da bir asker getirilmişti. *Yassıada Saati* dahil olmak üzere 27 Mayıs Darbesi'ni meşrulaştıracak bir yayın programına sahip olmuştu. Hatta hatırlanacağı üzere darbe sabahı darbecilerin ilk ele geçirdiği yer İstanbul ve Ankara radyolarıydı. Albay Alparslan Türkeş'in sabaha karşı yaptığı konuşma defalarca tekrarlanacaktı. MBK radyo istasyonları kurmak için seçilen yerleri değiştirir ve Ankara, İstanbul, İzmir, Antalya, Adana, Gaziantep ve Kars'ta kurulmasını kararlaştırır. Konu üzerine yapılan teknik çalışmaların ardından 1961'de İstanbul ve İzmir, 1962'de Ankara, Adana, Antalya ve Gaziantep, 1963'te Kars vericisi devreye girdi. 1964 yılında ise, Van radyosu yayınına başladı. 1964'ten sonra da Mersin, Erzurum ve Diyarbakır radyosu devreye girdi.

1960 yılı başında Türkiye'de kayıtlı radyo sayısı 1.340.272 olarak verilmektedir. Özellikle transistörlü radyoların yayılmasıyla elektriksiz yerlerde de hayatın bir parçası haline geldi. Ülke genelinde 1964'te kayıtlı radyo sayı-

sı 2 milyonu aşmıştı. Özellikle 1964'te TRT'nin kurulmasıyla 13 radyo vericisi devralan TRT'de çalışmalar daha da yoğunlaşır. O sırada nüfusun % 42'si yani yaklaşık 14 milyon kişi ve coğrafyanın % 37'sini kapsarken 1967 yılı itibariyle Türkiye coğrafyasının % 62'sinin yayınları izleyebiliyor olması, radyonun günlük hayatın ne denli ayrılmaz parçası olduğunun da ifadesiydi.

Bu dönemde, 1960'ların sonu 1970'lerin hemen başında, TRT dışı radyo yayını sayısı 70'ten fazladır. Bunlar arasında Millî Eğitim Bakanlığı'na, Muhabere Okulu'na, Havacılık Okulu'na bağlı kimi istasyonlar vardır ama en başta Polis Radyosu ve Meteoroloji Radyosu yayın yapmakta ve rağbet görmektedir.

Anayasa ve TRT kanunundaki özerklik nedeniyle Radyo 1964'ten sonra önceki dönemlere göre rahatladı. Böylece 1960'lı yılların radyo ve televizyonu, hem 1961 Anayasası hem de 1964 TRT yasası sayesinde daha sonra hiçbir dönemde görülmeyecek kadar özerk bir yapıya sahip oldu. Buna ancak 12 Mart'a kadar tahammül edilecek, 12 Mart döneminde TRT'nin özerkliğine son verilecekti.

Televizyonun Günlük Hayata Girişi

Günlük hayata televizyonun girişi 1950'li yıllar olmakla birlikte, özellikle teknolojik olanakların gelişmesiyle daha çok izleyiciye ulaşılması 1960'lı yıllarda olmuştur. Televizyon yayınıyla ilk kez İstanbullular tanışmıştı. İstanbul Teknik Üniversitesi 1952 yılında başladığı yayına, 1970 yılına kadar devam etti. 27 Mayıs Darbesi öncesinde yaşanan 28 Nisan olayları nedeniyle DP'nin hışmına uğradı ve polis tarafından basılıp kapatılınca Ekim ayına kadar yayın yapamadı. Sonra yayınlarına tekrar başladı. Darbecilerin hazırladıkları propaganda filmleri ve Yassıada Mahkemesi'nden propaganda çekimleri yayınlandı. Ancak İTÜ Televizyonu, Türkiye televizyonunu da şekillendiren bir program akışına ve çeşitliliğe sahne oldu. İstanbul'da günlük hayatın bir parçası haline gelmeye, programlar büyük bir merakla izlenmeye başladı. İlk maç Türkiye-SSCB maçı 12 Kasım 1961'de yayınlandı. 1 Ocak 1962'de de Fenerbahçe-Galatasaray maçı kaçak olarak *damdan* naklen yayın şeklinde ekranlardaydı. 27 Mart 1963'te ilk uluslararası maç Türkiye-İtalya maçı yayınlandı. Halit Kıvanç *Talih Kuşu* adlı bilgi yarışma programına burada başladı. Yine Halit Kıvanç *Mini Gol* adlı bir deliği olan kaleye şut atmak şeklinde merakla izlenen bir yarışma daha başlattı. Erkan Yolaç'ın efsane yarışması *Evet-Hayır* 1962'de burada başlamış ve yıllarca merakla izlenmişti. 1963 yılında da *Let's Speak English* adlı program İngilizce öğretmeye başladı. Buna daha sonra Almanca da eklendi. Türkiye'nin ilk talk show programını da 1965 yılında Fecri Ebcioğlu yapmaya başlar. Öztürk Serengil, Gönül Ya-

zar, Barış Manço, Ajda Pekkan, Zeki Müren programa katılan konuklar arasındaydı. Özellikle Zeki Müren ve Ajda Pekkan'ın katıldığı programlar büyük ilgi çeker. Zeki Müren'in taşlarla işlenmiş topuğu olan siyah ayakkabısı efsane olur. Bir programda yaşanan bir olay İstanbul halkını heyecanlandırır. Ebcioğlu Türkiye'de plakları da yayınlanmış ve sevilmiş olan İsrailli sanatçı Mercedes ve gitarist eşini konuk ettiği programda bir heyecan yaşanır. Ebcioğlu'nun tam Mercedes'in eşinin elini sıkarken ikisi de aniden yere düşerler, herkes telaşlanır ve ne olduğunu anlayamaz. O arada anlaşılır ki mikrofona topraklama yapılmadığı için Ebcioğlu'nu elektrik çarpmıştır. Hemen yayın kapatılır, ama kısa süre sonra açılıp "Acil! Bir doktor İTÜ TV'ye bekleniyor!" anonsu yapılır. Seyirciler meraklanır, telefonla bilgi almak isterler, telefonlar kilitlenir. Birçok doktor stüdyoya gider. O arada Ebcioğlu kendine gelir ve dinlendikten sonra yayına başlar.

TRT yasası 1964'te çıkınca Ankara merkezli televizyonun kuruluş çalışmaları da hızlandı. Sonunda 31 Ocak 1968'de, Ankara Televizyonu ilk deneme yayınlarına başladı. İlk TV yayını saat 19.30'da siyah beyaz olarak gerçekleşti. TRT'nin ilk spikeri Nuran Devres "Burası üçüncü bant beşinci kanaldan deneme yayını yapan Ankara Televizyonu. Sayın seyirciler bugün 31 Ocak 1968 Çarşamba, Ankara'dan televizyon yayımına başlıyoruz," sözleriyle ilk TV yayını başlamıştır. Böylece o günden yani 1960'lı yılların sonundan itibaren televizyon günlük yaşamın, popüler kültürün ayrılmaz bir parçası haline geldi. Ankara'dan yayın yapan TRT'nin Ankara'da yaklaşık rakamsal olarak 1.300.000 kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir. İlk TV yayını salı, perşembe ve cumartesi olmak üzere haftada üç gün üçer saat yapılıyordu. 1960 yılının sonunda TV alıcı sayısı 50 bin olarak tahmin ediliyordu, ancak ertesi sene iki katına yani 100 bin rakamına ulaşacaktı.

TELEVİZYONLU GECEKONDULAR

Zeytinburnu sakinleri için te'evizyon artık lüks değil. Fakat komşuların seyretmesi için odalarda yer yok

SOKAĞI BİLE YOK

Hürriyet, 24 Haziran 1968.

Televizyon fiyatları pahalıydı. Televizyon sahibi olmak sosyal statü simgesi olmuştu. Evlerin bu en değerli mobilyasına kadınların ördüğü danteller örtülürdü. Televizyon olan evlerden misafir de eksik olmamaya o yıllarda başladı. Bunlara *telesafir* adı verilmişti.

Yeni Bayram: "Hürriyet ve Anayasa (Darbe!) Bayramı"

27 Mayıs 1960, Cumhuriyet döneminin ilk askerî darbesinin yapıldığı tarihti. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra DP kapatıldı ve yeni bir anayasa yazımı için Kurucu Meclis oluşturuldu. Hazırlanan Anayasa halkoyuna sunulmuş ve kabul edilmişti. İdamların ardından 1961 Ekim'indeki seçimlerle sivil yaşama geçildi. Bununla birlikte asker ile sivil arasındaki soğuk gerilim seçimlerden sonra da devam ediyordu. Bu arada iki de *nakıs teşebbüs* niteliğinde darbe girişimi yaşandı.

Askerin siyasal sisteme resmen ve anayasal olarak dahil ve hâkim olduğu dönemde 27 Mayıs'ı kurumlaştırmak için 26 Mart 1963'te bir *tavsiye* kararı alındı. Kararda 27 Mayıs'ın *Hürriyet ve Anayasa Bayramı* olarak kabul edilmesi tavsiye ediliyordu.

TBMM 9 Nisan 1963 tarihinde *Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki 2739 Sayılı Kanuna Ek Kanun* başlığı ile ilginç bir yasa kabul etti. Ek kanun tek cümleden oluşuyordu: "Hürriyet ve Anayasa Bayramı; 26 Mayıs öğleden sonra başlar ve 27 Mayıs günü devam eder." Böylece *Hürriyet ve Anayasa Bayramı* adıyla bir bayram günü icat edildiği ve her yıl resmî törenlerle kutlanmasının hükme bağlandığı anlaşılıyordu.

Hükümet tasarısına bütün partiler beyaz oy verdiler

27 Mayıs, Hürriyet ve Anayasa Bayramı oldu

İnönü, fevkalâde şartların gerektirdiği bu kanun memlekete huzur getirecek, dedi

Cumhuriyet, 4 Nisan 1963.

Gelen eleştirilerin başında, eğer böylesi bir anayasa bayramı icat ediliyorsa, anayasanın halkoyu ile kabul edildiği günün esas alınması gerektiği yer alıyordu. 1961 Anayasası 9 Temmuz 1961 günü yapılan referandumla kabul edilmişti. Birçok kişi "Türkiye'nin gördüğü en demokratik anayasa olan 1961 Anayasası" için özel bir günle kutlama yapılmasını benimsiyordu. Ancak az çok demokratik bir yöntemle yapılan Anayasayı, darbenin yapıldığı gün ile özdeşleştirmek rahatsızlık yarattı.

İsmet İnönü başbakanlığındaki hükümetin bu konuda hazırladığı kanun tasarısı 9 Nisan 1963'te TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe girdi. İlk Hürriyet ve Anayasa Bayramı, kanunun kabul edilişinden bir ay sonra, askerî darbenin 3. yıldönümü olan 27 Mayıs 1963'te kutlandı. Her yıl 27 Mayıs'ta askerî darbenin yapıldığı gün bayram olarak törenlerle kutlanmaya devam etti. Bütün devlet dairelerine Hürriyet ve Anayasa Bayramı'nı simgeleyen afiş ve objeler (kabartma bakır levhalar dahil) gönderildi. Bu darbe kutlamasını, bir başka darbe,

12 Eylül Darbesi kaldırdı. Bayrak Harekâtı olarak adlandırılan 12 Eylül 1980 Darbesi'nden yaklaşık 6 ay sonra, 17 Mart 1981 tarihinde Mili Güvenlik Konseyi'nin çıkardığı bir kanunla Hürriyet ve Anayasa Bayramı kaldırıldı.

23 Nisan Bayramı, Çocuklar ve Çetin Altan

TİP'in millî bakiye sistemi sayesinde, 1965 yılında parlamentoya gönderdiği milletvekillerinden biri Çetin Altan'dır. Çetin Altan hem yazdığı yazılarla hem de Meclis'te yaptığı konuşmalar ve dahil olduğu tartışmalarla dikkatleri kısa sürede üzerine çekmiş, muhalif kimliği ile popüler olmuştur. Doğubank İş Hanı Sirkeci'de No:2-B'de faaliyet gösteren ve genellikle sol plakların basımı ve dağıtımını üstlenmiş olan Aşkın Plak, Çetin Altan'ı kamuoyuna takdim ederken şu sözleri kullanır: "Geçip Giderken: Asırlar boyu ezilmiş Türk halkının uyanışında büyük katkısı olan Sayın Çetin Altan'ın kendi sesini halkımıza duyurmakla şirketimiz kıvanç duyar... Aşkın Plak." Plakta Çetin Altan'ın iki konuda konuşması vardır: *Ağıt ve Eğlenin Yavrularım* (Aşkın Plak: 1B-117, İS-233-234) "Ağıt", Amerikanın Vietnam'a saldırmasını eleştiren bir konuşmadır. "Eğlenin Yavrularım"ın bir bölümü şöyledir:

"Ağıt-Eğlenin Yavrularım" adını taşıyan plak, Çetin Altan'ın iki konuşmasının kaydıydı.

> Eğlenin Yavrularım
> Bugün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının yıldönümü. Bugün Egemenlik ve Çocuk Bayramı.
> Eğlenin yavrularım, eğlenin, gülün, oynayın, koşun, bağırın, egemen bir ülkede özgür ve mutlusunuz. O kadar özgür ve mutlusunuz ki, kazara aklınıza vatanımızda dalgalanan çok yıldızlı bir yabancı bayrağına bakarak kuşku girerse, savcı yapışabilir yakanıza, niye düştünüz bu kuşkuya? diye. Ve şayet küçücük çıplak ayaklarınızla, koskoca İstanbul şehrinde yatacak bir yer bulamıyor da, kapı diplerinde kıvrılıyorsanız, yüreğiniz hiç kararmasın, 23 Nisan Egemenlik ve Çocuk Bayramı sizler içindir...

Eğlenin yavrularım, eğlenin, gülün, oynayın, koşun, bağırın, egemen bir ülkede özgür ve mutlusunuz. Savcılar, polisler, zindancılar, jandarmalar "egemen ve özgür değiliz" demeye çok kızarlar. Hele küçücük boyunuz, daracık göğsünüz, sıska vücudunuz ve yırtık pantolonunuzla araba vapuru iskelelerinde otomobil camı silerken, gözünüz arabanın içindeki temiz giyimli, şık ayakkabılı, taranmış saçlı çocuklara kayarsa, içinizi çekmeyin. Bir iç çekiş sosyalistlik, iki iç çekiş komünistlik, üç iç çekiş anarşistlik, dört iç çekiş ihtilal, özgürlüğe ve egemenliğe karşı çıkmak, Rus casusu olmak, Pekin'e satılmaktır. Sonra sizlere, fakirlikte eşitlik arıyor derler, demokrasi düşmanı derler, millî değilsiniz derler. İçinizi çekmeden silin arabaların camlarını. Ellerinin tersiyle, sinek kovar gibi sizleri kovanlara, özgürlük ve egemenlik aşkına, neş'eli gülücükler yapınız. Ezilip, horlanıp, sürünmek şanıdır demokrasimizde yaşayan fıkara çocuklarının. Bu şandan sizleri tutamaksız bırakanları yoksun etmeyiniz..

Kutlanmayan 19 Mayıs

1960 yılının Nisan ayında yaşanan olaylardan sonra 19 Mayıs'ın kutlanması konusunda tedirginlik hâsıl olmuş, 19 Mayıs'ın geniş bir tepkiye ve gösteriye dönüşmesinden korkularak, gergin ortamda kutlanması istenmemiş ve ertelenmişti. Ardından 27 Mayıs Darbesi yapıldı. Darbe *gençliğe* dayanmak konusunda özen gösterdiği için, destek ve ilişkiyi pekiştirmek amacıyla darbenin daha birinci ayında, ertelenen 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'nın 26 Haziran'da kutlanmasına karar verilmiştir. Kutlamada MBK Başkanı ve Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'in yaptığı konuşma ve yaşanan kutlama *Resmî Gazete*'ye bile yansımıştır:

> Aziz Gençler,
> 19 Mayıs Atatürk'ün Samsun'a ayak bastığı ve Türk İstiklâl ve Kurtuluş Savaşının başladığı gündür. Büyük Ata'nın bugünü Türk Gençliğine bayram günü olarak kabul ve hediye etmesinde elbette büyük bir mâna vardır. Bu mânayı anlamayan ve Türk Milletini batırmaya sürükleyen bedbahtlar kurtuluştan bahsetmekten ve Türk Gençliğinden korkmuşlar, Gençliğin vatanperverâne gösterilerine sahne olacak sahaları kapatarak millî heyecanı söndürmek, o tarihî günü öldürmek istemişlerdir. Böylece 19 Mayıs'da boynu bükülen gençlik işte bugün 26 Haziran'da muhteşem bir vekarla temiz alnını yükselterek milletinin ve dünyanın huzuruna çıkmış bulunuyor. Bir ay geciken fakat yeni ve asîl bir kurtuluş hamlesi ile mânası daha da ulvileşen bayramınız kutlu olsun.

Aziz gençler, fikirler öldürülemez, mefkûreye dayanan heyecanlar söndürülemez. Hele bu büyük Ata gibi bir nur ve şuur kudretinden geliyorsa hiç amma hiç yok edilemez. Bunda gaflet edenlerin uğrayacakları hüsran elbette büyük olacaktır ve olmuştur.

Muhterem evlâtlarım,
Hedefimiz memlekette tam bir hürriyet havası içinde ahlâkî temellere dayanan bir idareyi yerleştirmek, bu temiz ve hür hava içinde ilim ve kültür alanında büyük adımlar atmaktır. Hürriyet mücadelesinde olduğu gibi ilim sahasında da sizlerin başarılı sonuçlara ulaşacağınıza inanıyor ve hepinizi saygı ve sonsuz sevgi hissiyle selâmlıyorum.

Tekrar Bayramınız kutlu olsun.

Bundan sonra Atatürk'ün Türk Gençliğine emaneti olan Bayrağı Samsun'dan getiren atletten teslim alan Devlet ve Hükümet Başkanı;

"Sizin gibi muhteşem gençliğin elinde, bu bayrak, asla yere düşmeyecektir" demiş ve genç atlet de "Andımız budur paşam" diye cevap vermiştir.

Daha sonra Millî İnkılâp hareketinde şehit düşen gençlerin kabirlerine serpilmek üzere getirilen toprağı ve İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar'ın mesajını veren gencin elini sıkan Devlet ve Hükümet Reisi "Her şey vatan için ve her şey size güvenilerek yapıldı. Emellerimiz, hedeflerimiz, gayelerimiz, sevinçlerimiz, ıstıraplarımız sizin içindir, öyle bir imtihan verdiniz ki bizi harekete geçirdiniz, ne muhteşem ne kadar bahtiyar gençlersiniz. Zamanı gelince şahlanıyor, cengâverleşiyorsunuz. Bütün dünyaya Türk ruhunu tekrar tanıttınız. İstanbul üniversitelilerine ve gençliğine selâm, saygı ve sevgilerimi iletiniz," demiştir. Ve bayrağı gönderine astıktan sonra gönder kütüğüne hatıra çivisini çakmış, bundan sonra gençlere hitaben şunları söylemiştir:

"Ne mutlu Türk Milletine ki sizin gibi genç evlâtları var. Ne mutlu sizlere ki, Türk Milleti gibi muhteşem bir milletiniz var.

Kucak kucağa, kalb kalbe ebediyyen yaşayınız."

Harp Okulu'nun Protesto Ettiği 19 Mayıs

Ordu 1960'taki darbe sonrasında, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'nı kutlamak için özel bir önem gösterirken, 1962 yılındaki kutlamalara Harp Okulu öğrencilerinin katılmaması şaşkınlık yaratmıştır. 20 Mayıs 1962 günü yayınlanan *Hürriyet* gazetesi 19 Mayıs törenlerinden söz ederken *19 Mayıs Bütün Yurtta Heyecanla Kutlandı* başlığını atmıştı. (*Hürriyet*, 20 Mayıs 1962)

Ancak başlığın hemen altında yer alan küçük bir haber dikkat çekiyordu. Küçük puntolarla şu alt başlık yazılmıştı: *Harb Okulu Bu Sene Yapılan Gösterilere İştirak Etmedi.*

Haberin devamında Ankara'daki Kara Harp Okulu'nun 19 Mayıs törenlerine katılmaması ise şöyle açıklanmıştı: "Harbokulu öğrencileri imtihanları dolayısıyla katılamamışlardır."

Milliyet gazetesinde de benzer haberler vardı. *Cumhuriyet* gibi bazı gazeteler bu olaydan söz etmezken, *Dünya* gazetesinde: "Harbokulunun bu yılki törenlere katılmayışı, törenlerin sönük geçmesine sebep oldu" denmiş, ancak haberin devamında hiçbir açıklama yer almamıştı. (*Milliyet*, *Cumhuriyet* ve *Dünya* 20 Mayıs 1962 tarihli nüshaları)

Tercüman gazetesinde yer alan haberde başbakan İnönü ile Cumhurbaşkanı Gürsel'in törenlerde neşesiz olduğu haberi öne çıkarılmıştı. "Stadyumda yapılan gösterilere ilk defa bu sene Harp Okulu öğrencilerinin katılmaması yüzünden merasim çok sönük geçmiştir" cümlesi dikkat çekiciydi. Ancak Harp Okulu öğrencilerinin törene katılmamasının nedeni yine açıklanmamıştı.

Bazı gazetelerde yazdığının tersine Harp Okulu öğrencilerinin sınavları yoktu. Asıl sorun Harp Okulu öğrencilerinin bayramı protesto etmeleriydi. Törene katılan üst düzey askeri ve sivil yöneticiler bunun sebebini biliyorlardı. Olay daha sonra basına da yansıyacaktı. Gerçekten de Ankara'da yapılan 1962 yılının 19 Mayıs törenleri o güne dek yapılanlardan farklılık gösteriyordu. 27 Mayıs Darbesi'nin üzerinden neredeyse iki yıl geçmişti. Bu süreçte yeni anayasa yapılmış ve halkoyuna sunularak kabul edilmişti. Yassıada'da verilen idam cezaları infaz edilmiş, seçimler yapılmış, koalisyon hükümetleri kurulmuştu. Ancak asker sivil ilişkileri henüz normalleşmemişti. Üstelik 1962 yılı Şubat ayı sonundan itibaren de asker sivil ilişkileri yine gerilecekti. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra yaşanan iki darbe girişiminin ilki 22 Şubat 1962'de Harp Okulu Komutanı Talat Aydemir'in komutasında Kara Harp Okulu'nda başlamıştı. Uzun pazarlıklar sonunda Başbakan İnönü, Talat Aydemir'e teslim olması durumunda kendisine ceza verilmeyeceğini, yalnızca emekli edileceği sözünü vermişti. Talat Aydemir girişime son vermesi sonrasında gözaltına alınmış, birkaç gün sonra serbest bırakılarak emekliye sevk edilmişti. Talat Aydemir'in başarısız darbe girişimi sonrasında emekliye ayrılması Harp Okulu öğrencileri tarafından hoş karşılanmamıştı. Bu süreçte ordu içindeki radikallerle, İnönü başbakanlığındaki hükümet arasında yaşanan gerilim de artmıştı. Yapılan açıklamalarda Harp Okulu öğrencilerinin *aldatıldıkları* ifadelerinin kullanılması Harp Okulu öğrencilerini kızdırmış, İnönü'ye yönelik tepkiyi de arttırmıştı. İnönü'ye duyulan tepkinin sonucu olarak Harp Okulu öğrencileri Cumhuriyet tarihinde ilk ve son kez 19 Mayıs gösterilerine katılmamışlardı. Hükümeti ve başbakan İnönü'yü protesto etmişlerdi. Bu olaylardan yaklaşık 10 gün sonra İnönü başbakanlığındaki hükümet istifa edecekti.

Dönemin *Millî Yol* dergisinde *19 Mayıs'ı Kutlamayan Harpokulu* başlıklı yazıda şu cümleler okunur.

> 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan beri ilk defa olarak, Harpokulu katılmaksızın yapılıyor. İzmir'de de Hava Harpokulu katılmıyor... 28 Nisan'da Harpokulu katılmamıştı...
>
> Bu hadise manaca o kadar derindir ki yılın başka bütün hadiseleri bunun yanında gölgede kalır...
>
> Harbiyeli bir tutam ot değildir. Keyfî isteyen onu bir kavrayışta söküp atamaz. Harpokulu hiçbir politikacı için çantada keklik değildir...
>
> Gözlerimiz geçit resimlerinde, sahalarda Harpokulunu göremedi. Ama gönüllerimiz onları her zamankinden daha iyi gördü.

diyerek durumun Harbiyeliler ve *genç subaylar* açından hassasiyetini belirtiyordu.

Milli Yol, 25 Mayıs 1962.

Talat Aydemir ikinci darbe girişimine 1963 yılının 19 Mayıs'ı ertesinde, 20 Mayıs'ta kalkışmış, ancak bu kez idam edilmekten kurtulamamıştı.

27 Mayıs Darbesi sonrasında Gençlik ve Spor Bayramları 27 Mayıs'ın gölgesinde geçti. 27 Mayıs Darbesi yeni bir bayram icat etmişti: Bayramın adı *27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı*'ydı. Herhalde dünyada hiçbir darbe bu isimle bayram haline getirilmemiştir! Zira adı *Hürriyet ve Anayasa Bayramı* olmakla birlikte, kutlanmaktan ziyade askerin sistem içindeki önemi hatırlatılmaktaydı. Ancak daha ilk kutlamalardan itibaren, iki bayramın tarihinin yakın olması nedeniyle, 19 Mayıs, 27 Mayıs'ın gölgesinde kalmaya başlayacaktı.

İstanbul'un Dokuz Kız Kardeşleri ve Darbenin Dört Vapuru

Bazen İstanbul demek, Türkiye demek... İstanbul'un kendisi de vapurları da her zaman ilgi çekmiştir. Üzerine şarkılar şiirler yazılmıştır. Melih Cevdet Anday'ın "Ada vapuru yandan çarklı..." diye başlayan *Şinanay* şiiri bunlardan yalnızca biridir. 1960'lı yılların vapurları, diğerlerinden biraz farklı-

lık gösterir. Bu dönemde İstanbul Şehir Hatları'nda kullanılmaya başlayan bu dokuz vapur da izleyen 40 yıla damgasını vuracak ve İstanbul'un iki yakası arasında sefer yapacaklardı. Türkiye Denizcilik İşletmeleri 1960 yılında İskoçya'nın Glasgow şehrinde Govan-Fairfields Şirketi tersanelerine dokuz adet vapur siparişi vermişti. Bu vapurlar eskilerden bir farklılık göstermekte, o anda kullanılmakta olanlar gibi kazanları kömürle değil, akaryakıtla çalışmaktaydı. Sipariş vapurlar 1960-1961 yılları arasında inşa edilir ve kısım kısım Türkiye'ye teslim edilir. 1960 yılında ilk gelenlere *Kanlıca*, *Kuzguncuk* ve *Pendik* adı verildi. 1961'den itibaren gelenlere *Ataköy*, *Anadolukavağı* adı verildi. Bunları izleyen son dört vapur 27 Mayıs Darbesi'ni hatırlatacak ve 27 Mayıs propagandası yapacak şekilde *İnkılâp*, *Harbiye*, *Turan Emeksiz* ve *Ihsan Kalmaz* isimlerini aldı. Toplam dokuz adet olan bu vapurlara o dönemde *Dokuz Kız Kardeşler* adı verilmişti.

İstanbul'un iki yakasını birleştiren bu vapurların bir özelliği de Şehir Hatları'nın son buharlı gemileriydi ve aynı zamanda ilk mazotla çalışan gemileri olmalarıydı. Yazları toplam 1.952 yolcu alacak kapasitede inşa edilmişlerdi. Bu dokuz kardeş vapurun hepsi 781 grostondu ve boyları 229 feet (69,9 m.), enleri 44 feet (13,5 m.) ve deniz dibi derinliği 8 feet (2,6 m.) olarak inşa edilmişlerdi. Yaklaşık 15 deniz mili hız yapabiliyorlardı. *Anadolukavağı* 5 Mart 1985'te yanar. 1988'de sökülür. *Pendik*, 28 Şubat 1992 tarihinde PKK'lılar tarafından yakılır. *Harbiye* 1993'te hizmet dışı kaldı ve 1995'te söküldü. *Ataköy* 1997/1998'de seferden alındı. 2000'de Karadeniz Ereğli'de lokanta oldu. 2004'te limanda olduğu halde çıkan bir fırtınada battı. *Kuzguncuk* 1999'da seferden alınıp 2000 yılında MKE'ye sökülmek üzere gönderildi.

Bu vapurlardan diğerleri 2004'te sefer dışı bırakıldı. *Turan Emeksiz* Bursa Güzelyalı Belediyesi'ne ait görünüyor. *İnkılâp* da Ekim 2004'te seferden alınır ve Yalova Belediyesi'ne satılır, bir turizm firması kiralar. *Teğmen Ali İhsan Kalmaz*, Camialtı Tersanesi'nde bağlanır, sonra da Aliağa'ya söküme gider. Aynı yıl seferden kaldırılan *Kanlıca* en uzun seferde kalan vapurdu ve en son o seferden ayrıldı.

27 Mayıs ve Günlük Hayatta Atatürk Heykelleri Furyası

27 Mayıs sonrasında bir heykel furyası başlamıştı. Bu heykel furyası bir yandan Atatürk heykelleri yaptırmak şeklinde diğer yandan 27 Mayıs Darbesi'ni anımsatacak tarzda iki koldan ilerleyecektir. Mesela 1946-1960 döneminde yalnızca 12 Atatürk heykeli yapılmışken, 1961-1970 arasındaki dokuz yılda 60 Atatürk heykeli yapılmıştır. Bu rakama 27 Mayıs ile ilgili heykeller dahil değildir.

Taksim'e dikilen ve 27 Mayıs darbesinin simgelerinden olan Süngü Heykeli, 1981 yılında kaldırıldı.

Hatta üzerinde *27 Mayıs İnkılabı Hazineye Yardım Hatırası 1960* plaketi olan küçük Atatürk büstleri bile satışa çıkarılmıştı.

Aslında 27 Mayıs ile ilgili bir anıt yaptırma fikri önce darbecilerden değil, üniversiteden ve basından gelmişti. İlk anıt fikrini gündeme getiren İ.Ü. Rektörü Sıddık Sami Onar'dı. Onar, daha 2 Haziran 1960 tarihli toplantıda, Üniversite Yönetim Kurulu'nun memleketi hürriyete kavuşturmak için şehit düşenler adına anıt inşa etmeye karar verdiğini açıklamıştı.

Tam bu sıralarda *Milliyet* ve *Dünya* gazeteleri bir 27 Mayıs Anıtı yaptırmak konusunda birbirleriyle yarışa başlamışlardı. *Akşam* gazetesi Hürriyet Anıtı yapımı için bağış kampanyası açıyor, çünkü gazeteye göre "Demokrasiyi tesis için iktidar deviren ilk ordu Türk ordusu"dur. Heykel yapılması için kimi vatandaşların da harekete geçtiği anlaşılıyor.

TMMO Yönetim Kurulu, 27 Mayıs hareketini *anıtsallaştıracak* projelerle de yakından ilgilenmişti. Anıtkabir'de yaptırılacak *Hürriyet Şehitleri Abidesi*, *27 Mayıs Şehitliği Proje Yarışması* ve *Beyazıt Meydanı Hürriyet Anıtı* konularında kararlar almıştır. Darbe Hükümeti de 1960 yılının Aralık ayında Millî Eğitim Bakanı aracılığıyla şu açıklamayı yapmıştır: "27 Mayıs Devrimini sembolize edecek bir anıtın kurulması için hazırlığa girişilmiştir. Abidenin yeni Meclis Binası sahasına dikilmesi düşünülmektedir. Bu anıt aynı zamanda İkinci Cumhuriyet'in kuruluşunun da hatırası olacaktır." Bu heykel hiçbir zaman yapılmamıştır.

Darbeden sonra sıklıkla kullanılan ve 27 Mayıs'ı anımsatan *Ordu Gençlik Elele* sloganını simgeleyen heykellerden ikisi de aynı heykeltıraşın, Şadi Çalık'ın (1917-1979) eseridir. İlki *27 Mayıs Devrim Anıtı* veya *İzmir Kültür Park Heykeli* olarak anılan ve 1960 yılında açılış hazırlıkları süren İzmir Fuarı Lozan Kapısı Alanı'na dikilen anıttır. Bu heykelin 12 Eylül Darbesi'nden sonra kaldırılarak yerine Atatürk-İnönü heykeli konulduğu belirtilir. Diğeri 1962 yılında dikilen Eskişehir Atatürk Anıtı'dır. Yarışmada birincilik ödülünü alan Şadi Çalık'ın aynı yıl hazırladığı heykel, Eskişehir Valiliği önüne konur. Heykel hâlâ aynı yerdedir ve 2009 yılında kızı Siren Çalık tarafından restore edilmiştir.

Bu rekabet sürerken, 27 Mayıs ile artık resmî ideoloji haline gelen Atatürkçülüğün bir göstergesi olarak Atatürk heykeli olmayan Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı şehirlere Atatürk Heykeli dikilmesi kampanyasını *Milliyet* gazetesi başlatmıştır. *Milliyet*'in kampanyasında yaklaşık 430 bin lira civarında para toplanmıştır. 12 Eylül döneminin fabrikasyon heykelleri hatırlandığında, bu dönemdekilerin heykeltıraşlara yaptırılmış olması bir farklılık içerir. Hatta Cumhuriyet döneminin önemli heykeltıraşlarından Rudolf Belling'in jüri başkanlığında 3 Mart-14 Mayıs 1964 tarihleri arasında bir yarışma açılır ve 26 Mayıs'ta jüri toplanarak Türkiye'de Atatürk Heykeli bulunmayan sekiz il için şu heykeltıraşları seçer: Bingöl-Nusret Suman, Tunceli-Hüseyin Gezer, Van-Hüseyin Anka Özkan, Bitlis-Sadi Çalık, Mardin-İsmail Gökçe, Muş-Zühtü Müritoğlu, Uşak-Gürdal Duyar ve Giresun-İsmail Gökçe. Anıtlar 10 Kasım 1965 tarihinden itibaren açılmaya başlanacaktır. 1965'e kadar bunlar arasında ve önce 1961'de Nevşehir, Geyve ve Karabük Demir Çelik Fabrikası; 1962'de Eskişehir, Akhisar, Dumlupınar ve Devrek, 1963'te Çarşamba, Balıkesir, Beyşehir, Niğde, Burdur ve Edremit Atatürk heykelleri yapılmıştı. Yarışmadan sonra 1965'te Niğde-Aksaray, Uşak, Polatlı, Bitlis,

Milliyet'in
ATATÜRK
HEYKELİ
Kampanyası

Atatürk Heykeli Kampanyası 31 Aralık 1963 akşamı sona ermiş ve 350 bin liralık hedef aşılarak 400.000 liranın üstünde bağış toplanmıştır. Ancak, banka ve posta havaleleri ile bağışların gelmesi hâlâ devam ettiğinden kesin sonuç bu değildir. Kesin sonucu alabilmek gayesiyle bağış listeleri önümüzdeki günlerde de yayımlanacak, sonuç hafta sonunda açıklanacaktır. Milliyet, kampanyaya katılan ve büyük ilgi gösteren bütün okuyucularına teşekkürü bir borç bilir.

BAĞIŞ LİSTELERİNİN DEVAMI

Beyoğlu PTT Müd.	24.—
27 Mayıs İlk Okulu, Kozaklı	21.25
Öğ. Durali Toktaş, Kocadere Köyü İlk Ok. 2 sınıf öğ. Yalova	20.—
Merkez İlk Okulu 1-C Sınıfı, Çifteler	15.—
Namık Candaş, Tercüman, JUSMAT, Gaziemir, İzmir	15.—
Silâhtarağa İlk Ok. 3-A talebeleri	12.50
Gölobа Köyü Öğretmeni, Balya	10.25
Görele Orta Ok. 1-B sınıfı Öğren. Giresun	10.05
Yd. Sb. Öğ. Uğur Ayyıldız, Yeşe Köyü, Şile	10.—
Yaşar Çamsakızı, Öğretmen, Tekirdağ	10.—
Hüseyin Saygı	10.—
Erzurum, Naim	10.—
Murat Germen Ok. 3-C öğrencileri, Manisa	8.95
Burgazada PTT Müd.	7.50
Görele Orta Ok. 1-A Sınıfı Öğren. Giresun	7.25
Ercan Çetinerler, Kdz. Ereğli	5.—
Bali Paşa İlk Ok. 3-A sınıfı	5.—

Devamı var

Milliyet, 11 Ocak 1964.

Sakarya, İstanbul-Büyükada, Muş, Şereflikoçhisar, 1966'da İstanbul-Eyüp ve 2 ÖDTÜ anıtı, 1967'de Burhaniye, 1968'de Bartın bunlar arasındadır.

Reklamlar ve Yeni Ürünler

1960-1970 arasında etkili olan başlıca gelişmelerden biri günlük hayatı yakından ilgilendiren reklam sektörünün gelişmesiydi. 1950'lerin sonuna doğru DP'nin gazetelere yönelik reklamları iktidarın tekeline bırakan kararı basındaki reklam rekabetini bitirmişti. Basın üzerinde siyasî kontrol sağlamak için 1957'de basına ilan verilmesini, Resmî İlanlar Şirketi'ne bırakmış bu da tam bir keyfiliğe ve basın üzerinde ekonomik baskıya neden olmuştu. Bu durum 1961 Ocak ayına kadar devam etti. 7 Ocak 1961 tarihinde kurulan Basın İlan Kurumu ise basın için reklamı yeniden cazip hale getirmişti. Bu yasayla resmî ve dış kaynaklı ilanlar dışındaki reklamların verilmesi serbest bırakılmıştı. Resmi ilanlar da artık belirli kriterlere göre ve objektif bir şekilde, sırayla dağıtılıyordu. Reklam sektöründeki bu rahatlama bir anda birçok reklam şirketinin kurulmasına sebep oldu. Meselâ *Faal Ajans, Acıman Ajans, Yeni Ajans, Manajans, İstanbul Reklam, Reklam Moran, Radar Reklam, Rektaş, Ankara Reklam* ve *Grafika* gibi şirketler 1960'ların ortasına kadar kurulmuş ve yoğun bir faaliyete başlamışlardı. Reklamcılık bir meslek haline gelmeye başladı. Gazetelerde, dergilerde, sokaklardaki duvarlarda, yollardaki trafik memurlarının içinde durduğu silindir şeklindeki korunakların üzerinde reklamalar daha sık görülmeye başladı. Orta sınıfın alım gücünün göreli olarak artması reklam sektörü açısından da canlanma demekti. Dergi ve gazetelerde hem reklam sayısında hem de reklam kalitesinde artış meydana geldi. Reklamlar arasında gazozlar, kolalı içecekler, dayanıklı tüketim malları arasında buzdolabı, çamaşır makinesi, fırın, özellikle orta sınıfa hitap eden, şampuan, saç kremi, deodorant, naylon çorap ve turizm faaliyetine yönelik uçuş reklamları dikkat çeker. Çamaşır makinesinin yaygınlaşması deterjan reklamlarının artması demektir. Deterjanlar arasında *Persil, Tursil, Fay, Vim* ve *Çiti* kıyasıya bir rekabete girmiştir. Boyada *DYO* ve *Sadosan* öne çıkarken sinek ilacında *Shelltox* rakipsiz görünmektedir.

Şehirli erkek bakımı için *Philishave, Mennen, Aqua Vella (Williams), Helena Rubinstein, Gibbs* yarışırken, kadınlar için *Reward Sabun, Pertev Kremi, Reksona, Vog Eva Külotları ve Bikinileri*, İtalyan *Misslyn* makyaj ürünleri, *Tokalon* ve şampuan olarak *Blendax* yarışmaktadır.

Bebekler için bebe sabunu ve *Ülker, Kent* ve *Nestle*'nin rekabeti; kolonyada yeni bir ürün olarak *Pe Re Ja*; bitkisel yağların kıyasıya rekabeti *Sana, Ufa, Evet, Flora; Vita* ve *Tama* arasında yaşanır. Makarnada *Nuh'un Ankara Makarnası* ve *Piyale* rekabetlerini devam ettirirler.

Doğan Sigorta gibi sigorta şirketleri ve *Yapı ve Kredi Bankası* ve *Ziraat Bankası* gibi bankalar da apartman dairesi vererek müşteri çekme reklamları yapmaktadırlar.

Otomobilde ilk Türk markası olan Anadol'un reklamları 1960'ların sonuna doğru gazete ve dergilerde görülmeye başlar.

Radyo ve pikap markaları olarak *Radiola* ve *Philips* öne çıkarken, dikiş makinesinin rakipsiz ismi *Singer*, elektrikli süpürgenin ve çamaşır makinesinin rakipsiz ismi *Hoover*'dir. Buzdolabında *Acarsoy*, *Philips, Singer* ve *Arçelik* yarışmaktadır.

1960'larda ortaya çıkan ilginç içeceklerden biri *Oralet*'ti. Eczacıbaşı ailesinin piyasaya sürdüğü bu ürün cam kavanozlar içinde turuncu renkli portakal tadındaki granül ve suda eriyen bir sıcak içecekti. Zira henüz buzdolabı yaygın değildir ve soğuk içecek olarak tanıtılamamaktadır. Bu tür içeceklerin genel adı olmuştu. Eczacıbaşı'nın çıkardığı *Selpak* da, kâğıt mendil markası olmaktan çok kâğıt mendilin adı olacaktı.

Günlük tüketim açısından *Coca Cola*'nın piyasaya girişi bir dönüm noktası olmuştur. İki bakımdan önemlidir. Hem uluslararası bir sermaye ve özellikle Amerikan sermayesi olarak Türkiye'ye yatırım yapması ve uzun vadede bütün Ortadoğu için merkez konumuna gelecek bir fabrika olması hem de Türkiye'deki gazlı içecek tüketimini derinden etkilemesi bakımından önemlidir.

İlk yerli araba Anadol'un reklamı.

Hayat dergisinde yayımlanan bir Philips reklamı.

Meşrubat olarak yerel firmaların yanı sıra *Fruko, 7 GÜN, Fanta, Kulüp Meyva Suları, Tamek Konserve* yarışırken, alkollü içecekler arasında *Cizano, Tuborg, Tekel* şaraplarından *Buzbağ* dikkat çeker.

Coca Cola ve Meşrubatlar

Coca Cola genellikle Amerikan hayat tarzının, kültür emperyalizminin simgesi olarak ele alınır. Firma 1960'lı yıllardaki hızlı yayılmasına *Cambodia, Montserrat, Paraguay, Macau*'dan sonra 1961'de 5. fabrikasını Türkiye'de açmakla devam eder. Gerçi Coca Cola Türkiye'ye gelmeden önce İstanbul'da *Kocataş Kola*, Ankara'da *Kola Koka* satılmaktadır. Coca Cola'yı İkinci Dünya Savaşı sırasında zenginleşen Kayseri kökenli ve Adanalı işadamı Has Ailesi Türkiye'ye getirir. MİT'ten ayrılma CIA ile iyi ilişkiler içinde olan Behçet Türkmen de bu ilişkiye aracılık eder. Kendisine % 5 verilir. Bakırköy İncirli Merter arasında 30 bin metrekarelik bir alana fabrika kurulur.

Hayat dergisinde yayımlanan bir Coca Cola reklamı.

Fabrika 16 Eylül'de üretime başlar. 18 Eylül'de *Dünyaca Meşhur Coca-Cola Şimdi de Memleketimizde* sloganıyla büyük bir reklam kampanyası başlar. 1968'de İzmir'de, 1969'da'da Adana'da fabrikalar faaliyete geçer. 1965 yılında reklam faaliyetlerini arttırır, aile boyu şişe piyasaya sürülür, film sponsorluğuna başlanır. En ilginç çelişki hiç kuşkusuz, Dev-Genç lideri Mahir Çayan ve arkadaşlarının Coca Cola'yı Türkiye'ye getiren Kadir Has'ı kaçırmaları ve karşılığında 400 bin lira almalarıydı.

1968 yılında portakallı içecek olarak *Fanta* yine Coca Cola tarafından piyasaya sürülecektir.

Turizm, Turistler ve Davetler: Amerika'daki Türkiye

Türkiye 1960'lı yılların başından itibaren Amerika'daki tanıtım faaliyetlerini yoğunlaştırır. Bu faaliyetler New York'ta 500 Fifth Avenue, New York 36 adresinde Turkish Information Office tarafından yürütülmüştür. Bu ofis, Tür-

kiye'yi tanıtıcı plak ve kartpostal-plaklar üretmiştir. Bu tarz plaklarda Türkiye'nin hür dünyanın demokratik, liberal bir üyesi olduğu vurgulanmıştır. Bunlardan birinde şu açıklamalar okunmaktadır:

> We believe that Turkey has many things to commend it: variety of climate, the rich heritage of seven civilizations and the friendliness and hospitality of its twenty-five million people.
>
> But above all we believe that we have a place in the daily existence of all free peoples. In this divided world we have hitched our destiny to a way of life which recognizes the individual as a creature of God and as the focus of human society. On the very edge of the Iron Curtain, our multi-party parliamentary democracy and our free, competitive economy are functioning efficiently and proving that the Free Way is the only way conducive to human fulfillment. Turkey is a member of the Atlantic Pact, and a partner in the Northern Tier and Balkan alliances. She is alert and ready in the service of liberty.
>
> Thus we stand, united with you in joint Faith in Freedom.
>
> We hope that this little token will help to enhance this feeling of fellowship between us.
>
> Turkish Information Office-New York

Bunlardan bir diğeri *Season's Greetings from Turkey-(45)* üst başlığını taşımakta ve içinde A yüzünde *The Story of Santa Claus (Music by Turkish Composers)* ve B yüzünde *Turkey, The Bible Land(Music by Turkish Composers)* (TIOS-1,2: Turkish Information Office, New York, N.Y.) adlı tanıtıcı kayıt yayınları yapmaktadır. The Santa Clause ya da Türkiye'de yaygın adıyla Noel Baba hikâyesi ve yaşadığı yer anlatılan ilk yüzü ardından ikinci yüzünde Türk coğrafyasının Hıristiyan dini için önemli merkezleri dile getirilmektedir. Clinton'ın da ziyaret etmeyi ihmal etmediği Efes'teki Meryem Ana Kilisesi başta olmak üzere Türkiye'de Hıristiyanlık için önemli merkezler anlatılmaktadır. (İznik, İstanbul, Aya Sofya, Tarsus...)

Mesela *Tatilinizi Romanya'da Geçiriniz* türünden sloganlara da rastlamak mümkün, Birçok hava yolu şirketinin piyasaya girdiği ve reklam verdiği bir dönemdir 1960'lar. Meselâ PAN AM, "Her Yere ulaşan havayolu, gitmek istediğiniz yeri söyleyin, sizi oraya götürelim" sloganıyla görünürken, *İstanbul'dan Avrupa ve Asya'ya En Kestirme Yol* sloganıyla IRAN NATIONAL AIR LINES, İran Hava Yolları reklam vermektedir.

Yayın Dünyası

Hem yayın dünyası hem de gazetecilik bu senelerde hızla gelişti. AÜ. SBF Basın Yayın Yüksek Okulu bu sırada, 1964'te kuruldu. 1961 Anayasası'nın ge-

tirdiği göreli özgürlük ortamı, yayınları rahatlatmıştı. Bu süreçte bilim, felsefe, sosyoloji ve siyasete dair yayınlar ilgi çekmeye başlayınca, bu konularda dünyanın saygın eserleri kaliteli çevirilerle okuyucuya sunulmaya başladı. 1950'li yılların yazarları 1960'lı yılların editörleri ve yayıncıları oldular. Gerçek Yayınevi'ni kuran Fethi Naci, *100 Soruda* dizisini hayata geçidi. 1959'da DE Yayınevi'ni kuran Memet Fuat, *Türk Edebiyatı Yıllıkları*'nı yayınlamaya başladı. Elif Kitabevi Arslan Kaynardağ tarafından kuruldu. Vedat Günyol, Şükran Kurdakul, Cengiz Tuncer yayınevi ve editörlüğü geliştirdiler. Oğuz Akkan, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Günay Akarsu, Tarık Dursun K . gibi isimler yayınların kalitesinin artmasında çok önemli roller oynadılar. Yayın kalitesi de arttı. Özellikle kapak düzeninde Sait Maden bir ekole dönüşecek, Erkal Yavi aranan bir sanatçı haline gelecekti.

Millî Eğitim Bakanlığı *1000 Temel Eser* dizisine başlar. İçişleri Bakanlığı ise hâlâ birer kaynak olarak kullanılan 67 il için hazırlanan yıllıkları yayınladı. *Cumhuriyet* gazetesi, *Çağdaş Yayınları* kurarken, rakibi *Tercüman 1001 Temel Eser* adıyla bir diziye başladı.

İstanbul yegâne yayın merkezi olmaktan çıktı ve başta Ankara ve İzmir olmak üzere Konya ve Eskişehir gibi iller de birer yayın merkezi olmaya başladılar. Üniversiteler ve özellikle bazı fakülteler yayın dünyasında bilimsel yayınların öncülüğünü sürdürürler. Ankara'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Hukuk Fakültesi ve DTCF bunların başında gelir. İstanbul'da İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi, İzmir'de Ege, Erzurum'da Atatürk Üniversitesi bunlar arasındadır. 1963'te TÜBİTAK'ın kurulması, yayın dünyası için de ciddi bir katkı demekti.

Yayıncılık açısından zikredilmesi gereken en önemli girişimlerden biri Fransız *Larousse Ansiklopedisi*'nin 1968'de Hakkı Devrim'in öncülüğünde *Meydan Larousse* adıyla yayınlanmaya başlamasıdır. Bir başka önemli girişim Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'ydi ki şehir tarihi ve ansiklopedisi için öncü ve vazgeçilmez bir kaynak olacaktı.

Kapital'in 100. Yılında İlk Tam Çeviri

Mehmet Selik, Sol Yayınları ve "*Kapital-Ekonomi Politiğin Eleştirisi*"

Yukarıda belirttiğim gibi *Kapital* dâhil bütün sol eserler, TİP'in Anayasa Mahkemesi'ne yaptığı bir başvuru ve elde ettiği karar ardından yayınlanacaktır. *Kapital'in Birinci Cildinin Birinci Kitabı,* Türkiye'de solun tarihinde özel bir yeri olan Sol Yayınları tarafından Kasım 1966'da basılır. Birinci cildi oluşturan 5 kitabın basımı 1 yıl içinde bitmiş, dolayısıyla ilk cildin çevirisinin tamamlanması *Kapital*'in

yayınlanışından tamı tamına 100 yıl sonra olmuştur. Ancak ilginç bir durum yaşanacak, ilk cildin eksiksiz basımını ikinci cilt izlemeyecek, yani ikinci cilt yayınlanmadan atlanacak ve yalnızca üçüncü cildin birinci kitabı 1970 yılında basılacaktır. Bu tuhaf durumun sebebi aslında tamamen Mehmet Selik'in akademik çalışması ile ilgili özel bir durumdur. Selik, o sırada *Marksist Değer Teorisi* üzerine hazırladığı doçentlik çalışması için *Kapital*'in kendi çalışmasına yarayacak bölümlerinin çevirisine öncelik vermiştir. Aynı şekilde 2. cildin atlanarak 3. cildin ilk kitabının yayınlanması da yine tezinde rant bölümü dışındaki ilk bölümleri kullanmak istemesi sebebiyledir. Mehmet Selik, *Kapital*'i çevirme macerasını *Marksist Değer Teorisi* adıyla hazırladığı doçentlik tezinin 1969'daki 2. basımına yazdığı önsözde şöyle açıklar:

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

On yıl kadar önce *Kapital*'in Birinci cildini okumaya davrandığım zaman, açık yürekle söyliyeyim, hiç anlayamadım. Bunun bana ilk ve büyük yararı şu oldu: Cehaletimi anladım. Okumaya ısrarla devam ettim. Her okuyuşta biraz daha fazla anlıyor ve Marksizm hakkında ne kadar az şey bildiğimi, daha doğrusu kulaktan dolma bir-iki bilgi kırıntısı ötesinde hiçbir şey bilmediğimi daha iyi kavrıyordum.

İktisatçı, toplum bilimci, tarihçiler kadar insan ve topluma ilişkin her konunun uzmanları ve meraklıları için de tükenmez bir fikir ve düşünce kaynağı olan *Kapital*'i ben bir iktisatçı gözüyle okuyordum. O zamana kadar 'iktisat' diye öğrendiklerim Marx'ı anlamamı kolaylaştırmak şöyle dursun, aksine zorlaştırıyordu. Buna karşılık, Marksizm ve Marksist politik iktisat hakkındaki bilgim arttıkça, diğer iktisadı, yani 'burjuva' iktisadını daha iyi anlar oldum.

Bir yandan bu engin düşünce kaynağından bizzat kendim daha fazla yararlanabilmek için diğer yandan bir gün bundan dil bilmeyen bütün Türk aydınlarının yararlanabilmelerini sağlamak amacıyla Birinci Cildi çevirmeye koyuldum. (Burada memnuniyetle kaydetmek isterim ki, benim *Kapital*'in Türkçe'de yayınlanması hakkındaki ümidim o günler düşünebildiğimden çok daha kısa bir süre içinde gerçekleşmiş bulunuyor.)

Okuma ve çeviri sırasında bana anlaşılması en zor gelen konular değer ve artık-değer teorisi oldu. Bunlar üzerinde çalışmaya karar verdim. Böylece, bu teorileri daha iyi kavrayacak, Marksist sistemdeki yer ve önemlerinin ne olduğunu daha iyi anlayacaktım.

Elinizdeki kitap, Üniversite Doçentlik Tezi olarak başladığım bu çalış-

manın ürünüdür. Marksist değer teorisinin bir tez konusu olarak ele alınması, teorinin iktisadî düşünce tarihi içindeki doğuş ve gelişme sürecinden kısaca söz edip öneminin nereden ileri geldiğini belirttikten sonra, geniş ve ayrıntılı bir anlatımının verilmesini, Birinci Cildin Değerleri ile Üçüncü Cildin Üretim Fiyatları arasındaki bağlantı üzerinde durulmasını, teoriye her çevreden yöneltilmiş eleştirilerin en önemlilerinin tartışılmasını gerektiriyordu. Bütün bunlar yapıldıktan sonra teorinin gerçekçi bir tutumla değerlendirilmesi mümkün olacaktı. Kitap, bu söylenenlerden meydana geliyor.

Kısaca işaret ettiğim nitelik ve muhtevasıyla kitap, bir giriş eseri olmaktan farklı ve fazla bir şeydir. Bununla beraber, Marksist iktisada giriş için, hiç şüphesiz, iyi bir rehber olabilir.

Bugün ortalama Türk aydını on yıl öncesine oranla çok daha şanslı bir durumdadır. Marksizm hakkında ilk kaynaklardan doğrudan doğruya bilgi edinebilme imkânına sahiptir. Böyle olmakla beraber, Marksist metot ve bilginin sistemli ve sağlam bir şekilde edinilebilmesi için bunların yanı sıra daha birçok açıklayıcı, yorumlayıcı yardımcı esere ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Böyle bir çalışmaya karar verdiğim daha ilk andan itibaren yapacağım işin bu yolda bir yararı olmasını gözetmeye çalıştım.

Kitabım Marx'ın iktisat metodunu öğrenmek, Marksist iktisat bilgilerini derinleştirmek, Marksizm hakkındaki bilgilerini sağlamlaştırmak ve nihayet dünyaya bir başka türlü de bakılabileceğini şimdiye kadar nasılsa farkedememiş iyi niyetli ve açık düşünceli kimselere yararlı olabileceğini sanıyorum.

Marksizmin Türkiye'de de anlaşılıp yayılmasına mütevazı bir katkıda bulunmaktan öteye bir iddiası olmayan kitabımın daha geniş bir okuyucu kitlesine sunulması imkânını sağladığı için Ekim Yayınevi'ne candan teşekkürlerimi sunarım.

Ankara, Aralık 1969

Dr. Mehmet SELİK s.VIII-IX

[Mehmet Selik; *Marksist Değer Teorisi* (Ankara: A.Ü. S.B.F. Yayınları, 1982) 4. baskı]

Böylece birinci cildin ilk dört kitabı 1966 ve beşinci kitabı 1967 yılında basılarak tamamlanır. Çevirinin içinde, eserin Friedrich Engels'in gözden geçirdiği Almanca 4. baskısına dayanan nüshasının 1962 tarihli baskısından

yararlanıldığı, çeviri sırasında İngilizce baskısına da başvurulduğu belirtilmiştir. Araya giren 12 Mart Darbesi ikinci cildin olduğu kadar, üçüncü cildin geri kalanının çevrilmesini de engeller.

Basıldığı gibi de yasaklanması için *Kapital* ile ilgili cumhuriyet savcılıklarına ihbar niteliğinde yazılar ve haberler gazetelerin birinci sayfasında yayınlanır. *Kapital*'in daha birinci cildin birinci kitabı yayınlanır yayınlanmaz 2 Şubat 1966'da Cumhuriyet Savcı yardımcısı Servet Çolakoğlu imzası ile içinde *Kapital*'in de olduğu kitaplar için soruşturma açılır. Ancak soruşturma bilirkişi raporlarına dayanılarak "amme adına takibat icrasına mahal olmadığından" dava açılmasına gerek duyulmaz. Bilirkişilerden alınan raporlar sonrasında yazılan kararın *Kapital*'i ilgilendiren bölümü şöyledir:

> Karar
> Haz: 1966:28
> Ka: 1966:22
>
> ...
>
> 2) Karl Marx'a ait *Kapital* isimli kitabın Mal ve Para ve bunların yaratıcısı emek sorunları hakkında Marxist ekonomi teorisini Karl Marx'ın görüşlerine göre inceleyen bir kitap olduğu, bu itibarla Marxist teorinin bilimsel bir izahı niteliği taşıdığı.
>
> ...
>
> Bu itibarla adı geçen bütün kitaplarda gerek TCK 142, 155 ve 312 nci maddeleri bakımından ve gerekse sair mevzuat yönünden amme adına takibi gereken bir suçun unsurlarının bulunmadığı anlaşılıp ayrıca tespit de edildiğinden bahse konu her üç kitap hakkında amme adına takibat icrasına mahal olmadığına, kararın tebliğ yeri bulunmadığına C.M.U.K.'nun 163 ncü maddesi gereğince karar verildi. 2.2.1966
> Servet Çolakoğlu 10707
> Cumhuriyet Savcı Yardımcısı

Aynı durum *Kapital*'in diğer ciltlerinin başına da ayrı ayrı gelecektir. Örneğin birinci cildin diğer kitapları ile ilgili bir başka karar şöyledir:

> Takipsizlik Kararı:
> Basın Hz: 1966/536
> Basın Ka: 1966/333
>
> Sol Yayınlarından olan Karl Marx'ın *Kapital* isimli eserinin 1. Cildinin 3 üncü ve 4 üncü kitabı ile aynı yayınevinin .... Adlı eserleri memuriyetimizce incelenip bilirkişiye de ayrıca tetkik ettirilmiş olup bilirkişi raporunda da belirtildiği veçhile:
>
> *Kapital*'in 1 nci cilt 3 üncü ve 4 üncü kitapları nisbi artık değerinin üreti-

mi ve ücret ile sermayenin birikim süreci gibi konular bilimsel yönden incelenmiştir.

...

Her dört eserde de materyalist felsefe, sosyalist konular ele alınmışsa da taraftar toplamak için ve bu kasıtla propaganda niteliğinde olmayıp bilimsel açıdan konular ele alındığı cihetlerle amme adına takibi mucip cihet görülmediğinden takibata mahal olmadığına, kararın tebliğ yeri bulunmadığına C.M.U.K.'nun 163 ncü maddesi gereğince karar verildi. 27.12.1966

Selahattin Yertut 11485

Cumhuriyet Savcı Yardımcısı

[Aktaran *Koleksiyon 7 Kasım Onur Yayınları* (Yayına Hazırlayan Muzaffer İlhan Erdost) (Ankara: Onur Yayınları, Şahin Matbaası, 1997) s. 88-89]

İlk Çeviri İlk Polemikler

Kapital'in birinci cildi olarak yayınlanan 5 kitabın iç kapaklarına bakıldığında çevirinin yapılması ile ilgili farklı ibareler dikkati çeker.

Kapital'in 1., 2.. 3.. ve 4. kitaplarında "...çeviriyi Erdoğan Başar [Berktay] ile birlikte gözden geçirdikten sonra" bilgisi eklenmiştir. Kitaba katkısı olan Erdoğan Başar'ın ismi beşinci kitapta ve aynı şekilde üçüncü cildin birinci kitabında da bulunmamaktadır. Son olarak birinci cildin birinci kitabının ikinci baskısında da bu ifade yer almaz. Bu ayrıntıyı belirtmemin nedeni, *Kapital*'i kimin çevirdiği ve çeviride kimlerin katkısı olduğu konusunda sonradan bir tartışmanın ortaya çıkmasıdır.

Bu durumun sebebini Muzaffer İlhan Erdost yıllar sonra açıklar. Buna göre Erdoğan Başar'ın [Erdost, bu ismi Erdoğan Berktay olarak yazar!] ilk kitaptan itibaren redaksiyona dâhil olduğunu Mehmet Selik'in de bunun muhakkak kitapta belirtilmesini istediğini, kendisinin de bu durumu kitabın iç sayfasında belirttiğini yazar. Ancak Mehmet Selik'in birinci cildin ikinci kitabının çevirisini getirdiği zaman, Sadun Aren'in uyarısıyla doçentlik tezi için göstereceği *Kapital*'in çevirisinde herhangi bir akademik titri olmayan biri tarafından gözden geçirilmesinin doçentlik tezine gölge düşürebileceği uyarısıyla kaldırılmasını ister. Erdost bunun üzerine ikinci kitapta bu ifadeyi koymadık diye yazar. Ancak bu anlatımda bir hata olmalıdır. Zira Erdoğan Başar [Berktay] katkısı ikinci kitapta çıkarılmış değildir. Yukarıda belirtiğim gibi 2, 3 ve 4. kitaplarda belirtilir ancak son kitap olan beşinci kitapta ve üçüncü cildin birinci kitabında belirtilmez. En azından bu son iki kitapta neden olmadığı bununla, ilgili olabilir. Ancak üçüncü cildin birinci kitabı çıktığında da Mehmet Selik doçent olmuştur. Mehmet Selik, bu ismin haksız yere yazıldığını, Erdost ise aslında Mehmet Selik ile birlikte çevirmeninin

Erdoğan Başar/Berktay olduğunu belirtmiş olur. [Muzaffer İlhan Erdost; *Kapital*'i Kirletmek *Sol ve Onur Yayınları Katalog 2011* (Ankara: Kuban Matbaacılık, 7 Kasım 2011) s. 43-47]

Muzaffer İlhan Erdost, önce *Sol Yayınları* tarafından basılan bu eserin, kendisi hapisteyken Mehmet Selik tarafından 1974'te *Odak Yayınları*'na verilmesine tepki duymuş ve bu çevirinin daha sonra 2011 yılında *Yordam Kitap* tarafından tekrar basılması üzerine de sert eleştirilerinin yer aldığı uzun yazıyı kaleme almıştır. Erdost, Mehmet Selik'in *Kapital*'in yalnızca birinci cildin birinci kitabını Almancadan çevirdiğini, geri kalan kitapları Almanca ile İngilizce arasında fark olmadığını belirterek, İngilizceden çevirdiğini iddia eder. Son olarak, Erdost, Mehmet Selik'in isteği üzerine birinci cildin sonunda yer alan Marx'ın ünlü sözü *Mülksüzleştirenler Mülksüzleştirilirler* cümlesinin doçentlik tezi kaygısıyla konulmadığını belirtir. Ancak Mehmet Ali Aybar'ın Selik'i uyarmasıyla sonraki baskıda yeniden eklendiğini ifade eder. Erdost, ayrıca, çeviride dil sorunları olduğunu belirterek *Bilimsel Sosyalizm* terminolojisinin Türkçede yeni oluşmakta olduğu bir sırada kavramların Türkçe karşılıklarının bulunmasının zorluğuna dikkat çeker. Bu bağlamda çeviride *artı-değer* yerine *artık-değer* kavramının kullanılmasını eleştirir.

İki Darbe Arası Müzikli Curcuna: Cazdan Saza, 60'lı Yıllarda Müzik...

MURAT MERİÇ

1960'lı yıllar, sadece dünyada değil, Türkiye'de de özgürlük rüzgârlarının estiği yıllar. Bunun müziğe yansıması, kaçınılmaz. Sonrasında hayatımızı ve memleket müziğini etkileyecek pek çok ismi bu yıllarda duymuş olmamız, bu dönemi değerli kılıyor. Yeni denemelerin yapıldığı, *başka türlü bir dönem* bu. Erol Büyükburç'la başlayan, Barış Manço, Cem Karaca, Fikret Kızılok, Erkin Koray gibi isimlerle ilerleyen, Moğollar'dan Silüetler'e, Haramiler'den Mavi Işıklar'a pek çok topluluğun katılımıyla zenginleşen yıllar bunlar. Döneme *özgün* katkılarda bulunan bu isimleri sayarken, Ajda Pekkan, Gönül Turgut, Berkant, Ertan Anapa gibi *aranjman*cıları ve yan kulvardan gelerek ana artere geçen ve yaptıkları/yorumladıkları *yerli* bestelerle aranjmanın saltanatını sarsan Alpay, Özdemir Erdoğan, Bora Ayanoğlu gibi *genç*leri unutmamak gerek. Sadece bunlar değil, pek çok isim, *yeni* şeyler denedi ve bu, altmışlı yılların (en azından müzik alanında) bütün zamanların en *civcivli* dönemi olarak anılmasını sağladı. Yazının başında sözü Erkin Koray'a bırakayım, onun o şahane tespitiyle başlayayım: "O devirlerin bir elektriği vardı. O devirlerde herhalde uzayda bir elektrik hâsıl oldu, bütün dünyayı kapladı, biz de büyük bir şans eseri o elektriğe denk geldik." (Roll 8, Haziran 1997)

Bir memleket gerçeği: Elektrik çarpmasından hemen önce darbeyle karşılaştık. Altmışlı yılları, iki *müdahale* arasına sıkıştırmak mümkün. 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan darbe ve 12 Mart 1971'de hükümeti deviren muhtıra, sınırımız. Bu yazının konusu, iki darbe arasındaki müzikli curcuna – ki içinde rock'n'roll, twist, caz, saz, Anadolu-pop ve aranjman var. Bir anlamda, cazdan saza geçişin hikâyesi bu. Ancak *hadise*yi biraz daha iyi anlamak için

bir tık geriye gideceğim ve hikâyeyi anlatmaya, o dönemde yayımlanmış, bugün bile değeri tartışılmaz iki kitapla başlayacağım...

Dünya Sarsılıyor!

Türkiye'de yayımlanmış ilk müzik kitaplarından biri, Hayalet Oğuz namıyla maruf Oğuz Alplaçin'in *Dünya Sarsılıyor / Rock'n Roll* adlı kitabı. Ekicigil Yayınları tarafından basılan kitabın tarihi, 1956. Bu, belki de dünyada rock'n roll üzerine yazılmış ilk kitap. Baskısı bulunmuyor ama Sezer Duru tarafından derlenen *O Pera'daki Hayalet* (Yapı Kredi Yayınları, 1996) adlı kitabın içinde tam metni var. Kitabı, *Nereye gidiyor bu gençlik?* sorusunun peşine takılan bir müellifin, olayı anlama çabası olarak özetlemek mümkün. Müellifimiz, gazete haberleri üzerinden iz sürerken, *meşhur*lardan görüş almayı da ihmal etmiyor. *Genç*lerden Ferit Edgü, salgını şöyle değerlendiriyor mesela: "Ne yapacağını bilmeyen çağımız gençliğinin, çoğunluğun beğenisine başkaldırmalarının bir alandaki sonucu." Kitabın *erken*liğinin altını çizmek için sona küçük bir not iliştireyim: İlk rock'n roll grubumuz (Somer Soyata ve Arkadaşları adıyla da bilinen) Deniz Harp Okulu Orkestrası, kitabın basımından bir yıl sonra kuruldu ve hemen ardından Alman Lisesi'nden olaya katılan Erkin Koray ve Ritimcileri müziğe başladı!

İlhan Mimaroğlu işi *Caz Sanatı*, iki yıl sonra, Yenilik Yayınları tarafından basılmış. Mimaroğlu'nun ikinci kitabı. İlk kitabı da müzik üzerine: Yapmış olduğu Amerika seyahatini takiben Ankara'da kendi imkânlarıyla bastırdığı ve John Marshall'a ithaf ettiği *Amerika Sesleri / Bir Musiki Yolculuğu Notları* (1956). Amerika'da gördükleri memleket müziğini çok ilgilendirmiyor ama *Caz Sanatı*'nda, buraya almak istediğim önemli bir paragraf var. Kitabın sonuna konulmuş eklerin ilki *Türkiye'de Caz* başlığını taşıyor ve bestecinin Dave Brubeck ile tanışmasını anlattığı şu paragrafla başlıyor:

> Bu kitabı hazırladığım sıralarda Dave Brubeck Türkiye'ye geldi. Onunla İstanbul Radyoevi'nde tanıştım. Türk musikisi (yani alaturka) dinlemek istedi. Dinledi. Cazla birtakım yakınlıklar buldu: Ses çıkarma bakımından, irtical bakımından... Alaturkayı bir de o kulakla dinlemeye çalıştım. Pek uzaktan birtakım benzeyişler vardı. Fakat bu benzeyişler hiçbir zaman, iki musikinin birbirine yakınlaşmasını gerektirmezdi. Millî musikiler ancak sanat musikisi olumuna eriştikleri zaman birbirleriyle akraba olabilirlerdi. Caz, bu oluma erişmişti. Bu sayede Avrupa'nın musiki gelenekleriyle bağdaşabiliyordu. Alaturka, ister folklor, ister popüler, ister 'klasik Türk musikisi' denen yönleriyle olsun, hiçbir zaman bir sanat musikisi olamamıştı... Zaten musiki duyguları alaturkayla beslenmiş olan Türklerin, bu andırmaların farkına bile var-

mayıp cazla ilgilenmemeleri, hatta cazdan nefret etmeleri, iki musiki arasında benzerlik sayılan şeylerin esasta değil de bazı teferruatın sathî tezahürlerinde olduğunu ispat eder.

Mimaroğlu'nun caz üzerinden yaptığı bu tespitler tartışılabilir elbette. Sonraki yıllarda, cazı alaturkayla ve halk müziğiyle karıştıran Erol Pekcan, İsmet Sıral gibi *usta*lar çıktı. Dahası, memleketin popüler müziği, bir türkünün caz yorumu üzerine inşa edildi: Tülây German'ın yorumladığı *Burçak Tarlası*, 1964 sonrasında yeni bir yol açtı ve altmışlı yılların ana arteri sayabileceğimiz Anadolu-popu başlatan hamle oldu. Elbette daha öncesinde yapılmış kimi denemeler var ama bu tarza dikkatimizi çeken, çok satan ve pek çok müzisyeni derinden etkileyen plak bu. Mimaroğlu'nun sözünü ettiği ***buluşma***, şüphesiz bu değil. Onun izlerini, Dave Brubeck'in 1959 tarihli albümü *Time Out*'ta yorumladığı iki şarkıda bulmak mümkün: Sonradan bir klasik haline gelecek aksak şaheser *Take Five* ve *Blue Rondo a la Turk* ya da memlekette bilinen adıyla *Türk Rondosu*. Brubeck, burada duyduklarını Paul Desmond'la birlikte müziğine uyarlamış, cazda yeni bir kanal açmıştı. Mimaroğlu, sonrasında bambaşka bir alandan yürüdü ve elektronik müziğin mucidi olarak dünya çapında haklı bir ün yaptı. Bu, bambaşka bir hikâye; ben mevzudan uzaklaşmayayım, kitaplara ve memleket müziğine döneyim...

Popüler müzikte önceki döneme noktayı koyan, yeni dönemi başlatan hamlenin izlerini bu iki kitapta bulmak mümkün. Cazdan rock'n'roll'a geçiş ve türler arası buluşma, altmışlı yılların müziğinde belirleyici adım. Batı müziğinin memlekette popüler olduğu bu yıllarda yapılan arayışlar, sadece Anadolu-popun yeşermesini sağlamadı, bambaşka hatlarda *farklı* çalışmaların yapılmasına imkân verdi.

Gitarın Yanına Saz, Altyapıya Birazcık Caz...

Anadolu-pop, İstanbul Radyosu'nda caz programları yapan, zaman zaman takdimci olarak değişik programlarda karşımıza çıkan Erdem Buri'nin marifeti. En azından, ilk kıvılcımı o çakmış. Tülây German'la el ele vererek hazırladığı *Burçak Tarlası* ve sonrasında yaptığı plaklar, bu türün ilk *hit*leri. Buri, tek değil elbette: Hazırlık aşamasında, Doruk Onatkut'tan Ruhi Su'ya pek çok önemli müzisyenin bu türe katkısı var. Onatkut, 1996'da kendisiyle yaptığım bir söyleşide, *olay*ı şöyle anlatmıştı:

> Erdem Buri prodüktörlük yapıyordu ve türküleri halka popüler Batı müziği kalıplarında sunmak gibi birtakım uçuk fikirleri vardı o yıllarda. Beni çağırdılar, tanıştık. O güne göre çok uzun sayılabilecek bir çalışma devresi geçti aradan. Ben bütün boş zamanlarımda onlara giderdim. Otururur konuşur, de-

nemeler yapardık. Piyano başında plaklar dinler, piyanoya uygulardık. Erdem Buri, bu dönemde incelediğimiz bir sürü eser arasından 'Burçak Tarlası'nı seçti. Bu türkünün 45'lik plak olarak çıkmasını istiyorlardı. Uzun süren bir ön çalışma sonucunda ben notaları hazırladım ve stüdyoya girdik. 'Burçak Tarlası' aşağı yukarı 18-20 saatlik bir çalışma sonucu kaydedildi. Hatırlıyorum: Sabah 10.00'da girdik, gece 02.00'de filan çıktık stüdyodan. Öyle uzun bir çalışmaydı.

Erdem Buri, plağın arka kapağında, neden böyle bir denemeye giriştiğini anlatıyor:

> Bu plakta dinleyeceğiniz Tülay German 1. Balkan Melodileri Festivali'nde 'En Beğenilen Şarkıcı' seçilirken Yugoslav müzik eleştirmenleri söz birliği etmişçesine 'Anadolu'nun Tülay German'ı bize kendi ülkesinin gerçeklerini, kendi ülkesinin şiirini ve sesini getirdi...' diyorlardı. Sonra da Türk şarkıcısının şarkı tekniğinden söz ediyorlar, birtakım güç melodi çizgilerini bir çırpıda söyleyivermesine şaşıp kaldıklarını anlatıyorlardı. Gerçekten de Tülay German'ın popüler müzik şarkıcılarında kolay kolay rastlanmayan tekniği, yüzeyde kalmayan duygusu ve özellikle yorumlarındaki kesin mantık her eleştirmenin uzun uzun üzerinde durması gereken nitelikler. Oysa bizler için asıl önemli olan, German'ın fikir şarkıcılığına yönelmesi, bir de doğmakta olan Türk Popüler Müziğinin önderliğini etmesi.. Şarkıcının, hiç değilse bugünler için, gerçek değeri burda. Türk Popüler Müziği'nin doğmasına çalışanlar işi iki yönden gerçekleştirmek istiyorlar: Biri halk türkülerini –türkünün melodi ve ritim yapısını hiç bozmadan– popüler müzik biçimleri içinde düzenlemek, öbürü de Türk gerçeklerini anlatmağa çalışan yeni parçalar yazmak.

Tülay German 1. Balkan Melodileri Festivali'nde "En Beğenilen Şarkıcı" seçilmişti.

Buri'nin burada işaret ettiği *iki yönden* sadece birine gidildi: Türküleri düzenlemek. Memleket gerçeklerini anlatmaya çalışan yeni şarkılar, on yıl kadar sonra, yetmişli yıllarda yazılacak, o yıllara damgasını vuracaktı. Bu anlamda, Buri'nin tespitini bir öngörü olarak değerlendirmek mümkün. Elbette bir çaba vardı ancak Anadolu-pop ve aranjman iki yönden saldırınca, bu çabalar arada kaldı. Erdem Buri'nin 1966 yılında Tülây German'la birlikte memle-

keti terk etmesi de bunda etkili. Yazdıkları besteler o dönemde yayımlanamadı ama yıllar sonra, Kalan Müzik tarafından derlenen *Burçak Tarlası* adlı albümde dinleyiciye sunuldu. Bu *deneme* kayıtları o yıllarda yayımlanabilseydi, bugün bu yazıyı başka bir yerden ilerletiyor olacaktım. Olmadı. Müdahaleye gelmeyen delişmen su, kendi kendine yolunu buldu. Besteler, sonrasında hadiseye dahil oldu.

Beste meselesinde ilk büyük adımı atan, Bora Ayanoğlu. 1970 tarihli *Fabrika Kızı*, adını türkü düzenlemeleriyle duyuran Alpay'ın yerini sağlamlaştırmakla kalmadı, bir sonraki dönemin en büyük bestecisi olacak Ayanoğlu'nu bize tanıttı. Sosyal sorunlara değinen ilk şarkılardan biriydi bu. Ayanoğlu, bunu farkında olarak yaptığını söyler. Bir işçi kızının hikâyesinden yola çıkan şarkı, sonrasında yepyeni bir hattı açtı ve o yıllarda aşk ve doğa arasına sıkışmış *pastoral* tonlu popüler müziği, hayatın gerçekleriyle buluşturdu. Anadolu-pop ile yüzünü köye dönenler, köyde ve şehirde olan biten üzerine kafa yormaya, şarkılarında bunları anlatmaya başladı ve şarkılar, bireysel hikâyelerden toplumsal hikâyelere doğru dümen kırdı. Bu yeni rota, yetmişli yılların sonunda ortalığı kaplayan toplumcu şarkılara uzandı – ki *Fabrika Kızı*'nın o dönemdeki karşılığı, Cem Karaca şarkısı *Tamirci Çırağı*... Toplumcu şarkılara uzanan yolda çok değerli bir kaynak vardı: Kendi şarkısını yazmayanlar ya da yazamayanlar, Âşık Mahzuni Şerif'ten Âşık İhsanî'ye dönemin mühim ozanlarının sözlerini tekrarladı.

Şaşırtan Hamle: Ruhi Su Gazinoda

'50'li yıllardan itibaren eğlence hayatını kuşatan gazinolar, altmışlı yılların başından itibaren *farklı* seslere sahnelerini açtı. *Her telden, her dilden* şarkıların söylendiği gazinolardaki en şaşırtıcı isim, 1960 başlarında Taksim Belediye Gazinosu'nda sahneye çıkan Ruhi Su. Opera sanatçılığı döneminde, para kazanmak için gazinoda türkü söylemeyi kabul eden sanatçıya, bağlamayla sahneye gelişi sırasında dinleyicilerin burun kıvırdığını ancak performans sonrası herkesin ayakta alkışladığını dönemin gazeteleri yazar. Sonrasında başka gazinolarda da sazını çalan Ruhi Su'nun sahnede yerini bulması, 1965 sonrası, Erdem Buri'nin işlettiği As Kulüp'te gerçekleşir. Dönemin meşhur kulüplerinden Çayhane'yi alan Buri, hayat arkadaşı Tülây German'la birlikte orayı bambaşka bir mekâna dönüştürür. Sahneye çıkanları sayınca, olayın şahaneliğini anlayacaksınız: Âşık Veysel, Âşık Ali İzzet Özkan, Ruhi Su, Tülây German... German, hemen öncesinde Kazablanka gazinosunun teklifini kabul etmiş, "alaturka gazinonun alafranga solisti" olarak kadrosunu kurmuş ve oradan kazandığı paraları As Kulüp'e yatırmış... O günleri, *Erdemli Yıllar* başlıklı kitabında şöyle anlatıyor:

Çarşamba günleri kadınlar matinesi var. Hayatımda ilk defa kadınlar matinesi görüyorum. Kıyamet kopmakta. Yeni plağıma okuduğum 'Kızılcıklar Oldu mu?' türküsünü söylüyordum. Birden genç, yaşlı, zayıf, şişman, güzel, çirkin bir sürü kadın sahneye fırladı ve göbek atmaya başladılar. Arkaya çekildim, ne yapacağımı şaşırıp ellerimle tempo tutmaya başladım.

Ruhi Su'nun As Kulüp'te yaptığı *program* ve sahneye çıkan diğer isimler, dikkati o yıllarda seslerini duyurmaya çalışan Alevî ozanların üzerine çekti. Plakların yaygınlaşmasından sonra bu ozanların *piyasada* da *tutulması*, müzikte farklı bir kanal açtı. Radyoda seslerini duyuramayanlar plaklara yöneldi ve bu plaklar sadece köyde değil şehirde de çok sattı. Örgütlenmeler ve halka açık cem törenleri, tam da bu dönemde toplumdaki Alevî varlığının altını çizdi. 1964'te ilki yapılan Hacıbektaş Şenlikleri, bir *buluşma* yeri haline geldi. Söyleyecek sözü olan ozanların, sazları elinde köy köy dolaşarak insanlara aktardıkları sözlerin plak üstüne raptı, türkülerin daha hızlı yayılmasına sebep oldu. Sadece görünürlük değil, bilinirlik arttı.

Bir dönem Demokrat Parti ile yakınlaşan, sonrasında dümeni tam tersi istikamete, Türkiye İşçi Partisi'ne kıran Âşık İhsani, dönemin en renkli ismi, en güçlü sesiydi. Başta *Balta* olmak üzere söylediği bütün türküler, halkın dertlerini dile getiriyor ve içinde keskin bir isyanı barındırıyordu. Sazı silahı, uzun saç ve sakalı alamet-i farikasıydı. Galata Köprüsü üzerinde saz çalarak sattığı küçük kitaplarını Turhan Selçuk resimliyor, kitaplar elden ele dolanırken türküleri dilden dile yayılıyordu. Siyasî bir figürdü: TİP mitinglerinde kürsüye çıkıyor, 1969 seçimlerinde bu partiden milletvekilliğine adaylığını koyuyordu. En büyük rakibi, bilhassa yetmişli yılların ortalarından itibaren fırtına gibi esecek olan Âşık Mahzuni Şerif'ti. Altmışlı yılların simgesi *Katil Amerika* ve 12 Mart muhtırasından hemen sonra kurulan hükümetin başbakanı Nihat Erim için yazdığı *Erim Erim Eriyesin*, halk nezdinde büyük ilgi görmüş, bu ilgi devlet tarafından da fark edilmişti. Âşık Mahzuni Şerif, çok hapse girdi. Sazını ölene kadar bırakmadı ve altmışlı yıllardan itibaren *halkın gözü/kulağı/dili* olma yolunda attığı adımlar, onu efsane yaptı. Konserleri çok

Âşık Mahzuni Şerif yazdığı "Katil Amerika"nın ilk dörtlüğü "Defol git benim yurdumdan / Amerika katil katil / Yıllardır bizi bitirdin / Amerika katil katil" şeklindeydi.

ilgi gördü, plakları büyük satış rakamlarına ulaştı. İlerleyen yıllarda toplumcu müziği besleyen önemli bir kaynak oldu ve Edip Akbayram, Selda Bağcan, Cem Karaca gibi isimlerin katkısıyla türküleri bir döneme damgasını vurdu.

Taş Plaklardan Plastik 45'liklere...

Altmışlı yıllar, plak endüstrisinin gelişmeye başladığı yıllar... Piyasaya yeni giren 45'lik plaklar ve bunları çalabildiğimiz pilli-cereyanlı pikaplar, müziğin evlere girmesini kolaylaştırdı. Taş plak ve gramofon hegemonyasına son veren bu hamle, müzisyenlerin önünü açtı. Yine de o yılların asıl olayı, konserler: Okul bahçelerinde düzenlenen *festival*ler, sinemalarda matine ile suare arasında verilen konserler, radyo stüdyolarında canlı ve seyircili kaydedilen emisyonlar ve kulüplerde gerçekleşen buluşmalar, o yılların *canlı* ortamını oluşturuyor. Konserlerde, ekseriyetle yabancı radyolardan öğrenilen günün moda şarkıları seslendiriliyor. Başlarda, makbul olan, yorumun mümkün olduğu kadar az olması: Bir şarkı orijinaline ne kadar yakın olursa, o kadar ilgi ve itibar görüyor. Bu dönemde yayımlanan taş plaklarda yer alan yorumlar, bunun göstergesi. Altmışlı yılların hemen başında piyasaya verilen üç plak, *sonrası*nın habercisi. Ayten Alpman'dan *Sayan ora / Passion Flower* ve Metin Ersoy'dan *Love Love Alone / Malaya*, geçiş sürecinde karşımıza çıkan erken dönem *pop* ürünleri. Üçüncü plak ise, ortama rock'n'roll imzasını çakan, 1960 yılının sonlarında yayımlanan bir *yerli* beste: *Little Lucy*. Erol Büyükburç'un bu bestesi, fırtınayı başlatıyor. Hemen ardından, İlham Gencer'in Karakediler Vokal Grubu eşliğinde seslendirdiği *Bak Bir Varmış Bir Yokmuş* piyasaya çıkıyor – ki asıl fırtınayı estiren, bu şarkı oluyor.

Little Lucy ve *Bak Bir Varmış Bir Yokmuş*, çok satıyor. İlkinin peşinden giden olmuyor, yalnız kalıyor ama ikincisi, sonradan aranjman olarak anılacak şarkıların önünü açıyor. O da hemen olmuyor ama: Anadolu-pop, 1964 yılında popüler olunca ve insanlar ona yönelince, aranjman, bir süre kenarda sırasını bekliyor. Altmışlı yılların ikinci yarısında, yine Fecri Ebcioğlu'nun dokunuşuyla, bambaşka bir yerden kendine yol buluyor. Meşhur Belçikalı şarkıcı Adamo, onu üne kavuşturan şarkısı *Tome La Nuege*'ı Türkçe seslendiriyor – ki bu, onun için yeni bir şey değil. Aynı şarkının Almanca, İspanyolca versiyonları da var. Her yeni dil, yeni bir pazar ve İstanbul, bu pazarların en büyüklerinden biri. Adamo, şarkısını *Her Yerde Kar Var* adıyla Türkçe söylediğinde, o güne dek Türkçeden uzak duran, Türkçe söylemeyi ayıp sayan aranjmancılar, birbiri ardına Türkçe plaklar yapıyor. Ancak Türkçe söylemeyi de bir yabancıdan öğrendikleri için, ilk dönem yapılan plakların çoğunda bariz bir aksan var. Merak eden, Ajda Pekkan'dan *Her Yerde Kar Var*'ı dinlesin – ki Sevim Burak, *Palyaço Ruşen* adlı kitabında karşımıza çıkan *Ajda Pek-*

kan başlıklı metninde, onu meşhur eden *İki Yabancı*'nın sözlerini anar ve durumu şöyle özetler: *Gedjè qaranlyq / El-ler bir-les-mys / Gedjè qaranlyq / Galbler söz-leş-mys / İ-ki jabandjy / Ta-nıs-mys-lar böjle / Jyldız-lar sahid olmys bu asqa / Mah-tab de-mys -ki / Gedje asq basqa / Jabandjylyra japyms bir -de saqa...*

Şarkıya takılan tek isim Sevim Burak değil. Cem Karaca, 1968'de yazdığı bir açık mektupta, TRT yönetimine veryansın ediyor ve İki Yabanji gibi "Türkçeyi yabanji'laştıran, uydurma ve edebi değeri olmayan sözler yazılmış yabancı şarkıların" serbestçe yayınlanmasına karşın Apaşlar'la birlikte yorumladığı *Emrah* ve *Hudey*'in radyodan uzak tutulmasını kınıyordu. Aksanlı şarkıları dejenere bulanlar, onları büyük tehlike olarak görenler çoğunluktaydı. Dönemin en önemli plak şirketlerinden biri olan Ezgi'nin kurucusu, radyo programcısı Aykut Sporel, 2 Kasım 1965'te *Akşam* gazetesinde yayımlanan *Türk Radyosunda Türk Müziği Yasak* başlıklı yazısında, İstanbul Radyosu'nda Türk halk müziğinden yararlanılarak yapılan şarkıların çalınmasının yasaklandığını söylüyordu. Gerekçe tuhaf: "Bossa nova, ça ça gibi ritmler, müziğimizi dejenere ediyor!" 1969 tarihli bir Memet Fuat yazısı, farklı bir isyanı barındırıyor: "Varlıklı sınıfın mutlu azınlığı şehirlerde birbiri ardına konserlere gitti. Bunların dışındaki çoğunluğu ise bir yandan hafif Batı müziğine, uyarlama zevzekliklerine, gittikçe gelişen plak endüstrisinin bayağılıklarına, bir yandan da alaturka piyasa şarkılarına yöneldi. İyi müziği halka ulaştırmakta öncülüğü beklenen radyolar bu işe gereken önemi vermediler, ama verseler de pek bir yararı görülmezdi, çünkü verdikleri kadarında bile yıllardır olduğu gibi gene düğmeler çevriliverdi."

İsyanları bir yana bırakıp olay akışına döneyim... Aksanlı şarkılardan temiz Türkçe şarkılara geçiş, kadın şarkı sözü yazarlarının işe başlamasıyla gerçekleşiyor. İlk dönem Fecri Ebcioğlu ve Sezen Cumhur Önal'ın yazdığı *acemice* şarkı sözleri, Fikret Şeneş, Ülkü Aker ve nihayet Çiğdem Talu'nun katılımıyla hızla düzeliyor. "Hiç niyetim yoktu ben maziye / Dönüp seni anıp düşünmeye" ya da "Seninle deli doluyum / Sensiz ben bir hiç mi oluyum" gibi tuhaflıklarla andığımız yıllar altmışlar...

Aksan meselesinde, memlekete gelip plak yapan meşhur ecnebi şarkıcıların payı büyük. Adamo bir ilk belki ama bu bahiste yalnız değil. Fecri Ebcioğlu'nun başlattığı, Sezen Cumhur Önal'ın sürdürdüğü akım çerçevesinde, *twist kralı* Peppino Di Capri, Fransızların *kahramanı* Johnny Hallyday, Brigitte Bardot'nun nişanlısı olarak ün yapmış Sacha Distel, dünyaca ünlü Barclay'in sahibiyle evli Fransız şarkıcı Patricia Carli, İtalyanların en mühim isimlerinden Mina ve kökü memlekete dayanan Ermeni şarkıcı Marc Aryan, bu dönemde Türkiye'ye gelen ve Türkçe şarkılar söyleyen isimlerden birkaçı. Bu isimleri anarken, Los Alcarson grubunun solisti Juanito'nun Türkiye'yi çok severek burada kaldığı bilgisini ve kendisini Türkiyeli olarak tanıtan, katıldığı bey-

İlk Batı müziği 45'liği olan *Twistin USA/The Jet*'i çıkaran Barış Manço, daha sonra yurtdışında yapacağı çalışmalarla da ses getirecekti. (Kaynak: http://www.tarihiolaylar.com/img/tarihikisiler/tarihi_kisiler_baris-manco-nun-sahnedeki-ilk-gunleri-jpg_483816598_1428578883.jpg)

nelmilel müsabakalarda göndere ay yıldızlı bayrağı çektiren Türkçe sevdalısı Dario Moreno'yu elbette ıskalamıyorum. Bir bilgi de Patricia Carli ile alakalı: Altmışlı yılların sonunda, Metin Bükey - Teoman Alpay imzalı *Samanyolu*'nu dünyaya duyuran insan, Carli. Şarkıya Fransızca söz yazan sanatçının amacı, Türkiye'de tanıdığı ve *dev ses* olarak nitelendirdiği Tanju Okan'ı Avrupa'da meşhur etmek. Ancak Okan memleketi terk etmeyince, ihale David Alexandre Winter üzerine kalıyor ve Winter, *Samanyolu*'nun Fransızcası *Oh Lady Mary* ile adını dünyaya duyuruyor. Neye niyet neye kısmet!

Plaklardan söz ettiğim bu bölümü bitirmeden, kimi *teknik* bilgiler vereyim... Memleketteki ilk Batı müziği 45'liği, 1962'de Grafson tarafından basılan bir Barış Manço plağı: O dönemde Galatasaray Lisesi'nde öğrenci olan Manço'nun, topluluğu Harmoniler eşliğinde kaydettiği *Twistin USA / The Jet*. Bu plağı, Odeon'un yayımladığı Süheyl Denizci Orkestrası, İlham Gencer ve Kuarteti, Faruk Akel Show Orkestrası plakları izledi. Odeon ve diğer şirketler takipçi, Yeşilköy'deki plak fabrikasının sahibi Grafson öncüydü. 1962'nin sonuna doğru gazetelerde yayımlanan bir ilan, piyasaya sürülen Zeki Müren plaklarını tanıtırken *yeni* formatı duyuruyordu: "45 devirli plaklarımızın 150 çeşidi emrinize amadedir."

Altmışlı yılların en büyük özelliklerinden biri bu: 45'lik plaklar kısa sürede ortalığı sardı, taş plak olarak anılan 78'likler hızla ortamı terk etti. O ka-

dar ki, o dönem yapılan şarkılarda plak ve pikap sözcüklerine çok rastlıyoruz. Divriğili Alevi ozan Ali Kızıltuğ'un bir plağını döndüreyim: "Ankara'dan bir ev aldım / O da tek bir oda imiş / Ben d'alırım radyo pikap / Hanımlara moda imiş".

Çok satan plaklar bahsinde durum karışık ancak elimizde kimi rakamlar var. Yetmişli yıllara doğru ilerlerken karşımıza çıkan bir haber vasıtasıyla şöyle bilgilere ulaşıyoruz: 120 bin rakamına ulaşan Berkant plağı *Samanyolu* (1968), rekoru elinde bulunduruyor. Ajda Pekkan'ın *İki Yabancı*'sı (1967) 42 bin, Erol Büyükburç'un *Ağlarım*'ı (1966) 28 bin satmış. En çok satan yabancı plak ise Tom Jones'tan *Delilah*.

Bir son bilgi olarak, plak için önerilen öztürkçe karşılığı yazayım: Çizit! O yıllarda bile taraftar bulmadığını söylememe gerek yok sanırım.

Gelelim plakları dinlememizi zolaylaştıran aletlere... Pilli-cereyanlı pikaplar, altmışlı yılların hemen başında piyasaya girdi. Türk Philips fabrikası, Haziran 1960'a kadar 500 bin radyo ve 10 bin pikap ürettiğini söylüyor, ek tesislerinin açılışını müjdeliyordu. 1964 yılında piyasaya giren, İzmir Fuarı'ndaki Amerikan pavyonunda dağıtılmak suretiyle tanıtılan Coca Cola, *Define Avı* adlı kampanyasında "2000 adet 45 devirli plak" dağıtacağını duyuruyordu. Kapakların içinde *plak* yazısını bulan talihliler, "Yerli, yabancı, alaturka ve alafranga çok zengin plak koleksiyonu arasından dilediği 45 devirli bir plağı seçme" hakkına sahip olacaktı. Bu kadar *cazip*ti plak denen şey.

Sivil ve İtaatsiz Konservatuvar: Çatı

Bak Bir Varmış Bir Yokmuş ile dillere düşen İlham Gencer, *sivil konservatuvar* olarak anılan Çatı'nın kurucusu. Çatı, Şişli'deki Site Sineması'nın üst katında kurulmuş küçük bir kulüp. Gencer, orada piyano eşliğinde caz ve *tropikal* şarkılar söylüyor, dostlarını ağırlıyor. Ayrıca, sahnesini *yeni* seslere de açıyor. Emel Sayın'dan Erkut Taçkın'a birçok sanatçı, bu küçük sahnenin konuğu. Türkiye'ye gelen meşhur isimler de yolunu illa ki buraya düşürüyor. O dönemde Ayten Alpman'la evli olan İlham Gencer'in Çatı'da kurduğu orkestranın adı Los Çatikos, solisti ise bizzat babası tarafından getirilen ve eti senin kemiği benim diyerek Gencer'e teslim edilen *şantöz* Ajda Pekkan!

Armoni ve şan derslerini Gencer'den alarak müziğe başlayan, Çatı'da pişen, İstanbul Teknik Üniversitesi Televizyonu'nda yapılan şovlarda ünlenen Pekkan, 1963 başlarında Attila Berkan Orkestrası ile çalışmaya başlamış ve söylediği İtalyanca şarkılarla tanınmış. Fecri Ebcioğlu ile çalışmaya başladığı dönem, tam da bu yıllar. Gönlü müzikte ama gözü sinemada Ajda Pekkan'ın... Onu, şarkıcılıktan ziyade film yıldızı olarak tanıdık. 1962 yılında *Ses* dergisi tarafından düzenlenen Sinema Artistleri Yarışması'nda ipi göğüs-

leyerek beyazperdeye geçen Pekkan'ın ilk plakları, filmlerde söylediği şarkılardan müteşekkil. Öztürk Serengil tarafından yayımlanan bu plaklar, *sonraki* Ajda Pekkan'ın habercisi. Pekkan, kısa süre sonra müziği seçecek ve art arda patlattığı bombalarla, aranjman döneminin yıldızı olacak. Ay-feri, Gönül Turgut, Kamuran Akkor, Zaliha ve Zümrüt, onun açtığı yoldan ilerleyen ve altmışlı yılların aranjman ortamını güçlendiren isimler.

Bu yıllar, Türkiye'de müzik medyasının da yavaş yavaş şekillendiği yıllar... Kıvılcımı çakan, '50'li yılların sonunda *Yelpaze* dergisinde *hafif müzik* yazıları yazmaya başlayan Cumhur Alp. Yazılarını bir süre sonra *Milliyet*'e taşıyan ve köşesini Cüneyt Sermet'le dönüşümlü olarak kullanan Alp, bir anlamda müzik yazarlığının öncüsü. Daha sonra onlara katılan Doğan Şener, müzik köşesini tam sayfa olarak *Milliyet*'in pazar ilavesine taşımakla kalmıyor, bu sayfa, yetmişli yılların başından itibaren, sonraki dönemde Türkiye'nin en önemli müzik dergisi olacak *Hey*'e evriliyor. Bu yıllarda bir müzik sayfası da mühim *cemiyet* dergilerinden Ses'te açılıyor. Dergi, 24 Kasım 1962 tarihli sayısından itibaren, Renda Poğda tarafından hazırlanan *Müzik Albümü* başlıklı sayfada, her hafta Türkiye ve dünyada gelişen müzik olayları konusunda bilgi vermeye başlıyor. Yayımcıları müzisyenlerden oluşan *Müzik Ekspres* ve Ankara merkezli *Melodi*, o tarihlerde yayımlanan diğer müzik dergileri. Altmışlı yılların sonuna doğru yayımlanan *Diskotek* ise, *Hey*'in hemen öncesinde etkili. Radyoya *pop*u sirayet ettiren, İstanbul Radyosu ve İstanbul İl Radyosu'nda program yapan Fecri Ebcioğlu ve Aykut Sporel. Bu ikiliye sonradan Sezen Cumhur Önal da katılır.

Müziği Güçlendirenler: Sendika ve Liseler...

Bu dönemin müzik iklimini bize anlatacak şahane bir örnek var elimizde: Birbiri ardına kurulan ve fırtına gibi esen topluluklar. Dans müziği yapan *efendi* orkestralar, giderek *zıpçıktı* rock'n'roll topluluklarına dönüşüyor, smokinlerin yerini blue-jean alıyor, sahneye bir hareket geliyorken, fırtına İstanbul dışına taşıyordu. Çanakkaleliyim, bu yıllarda orada kurulan toplulukların sadece birkaç tanesinin ismini sayayım: Doğan Caz, Lordlar, Eceler, Boğaz Çocukları... Sadece bu küçük ilde kurulan bu topluluklar bile çılgınlığın ne boyutlara ulaştığının göstergesi. Bu grupların ortaya çıkmasının önemli nedenlerinden biri, ihtilalden sonra kurulan Müzisyenler Sendikası. Sahiden iyi çalışan bir sendika bu. Başkanlığını Muammer Yeşil yapıyor. İcraatının başında, orkestraların çalışma sistemine bir düzenleme getirilmesi amacıyla Milli Birlik Komitesi ve Kurucu Meclis'e başvurmak geliyor – ki bu, sahiden önemli bir adım. Meclis, başvuruyu geri çevirmiyor ve bir yasa çıkartarak yabancı orkestraların, yanlarında bir tane yerli orkestra ile çalış-

maları zorunluluğunu getiriyor. Bu, fırtınanın başlangıcı. Sonrası, her ile bir sürü topluluk!

Elbette liselerde yayılan akımın da etkisi var bunda. Her lisenin en az bir topluluğu var – ki bu, bir süre sonra, *Milliyet*'in *Hürriyet* tarafından düzenlenen Altın Mikrofon Armağanı Yarışması'na alternatif olarak başlatacağı uzun soluklu Liselerarası Müzik Yarışması'nı da tetikliyor. Sonraları Mavi Işıklar'ın solisti olacak Nejat Toksoy'un içinde olduğu İstanbul Erkek Lisesi Vokal Grubu, Galatasaray Lisesi bünyesinde Timur Selçuk ile Mehmet Teoman'ın kurduğu Galatasaray Vokal Grubu, aynı lisede Barış Manço'nun kurduğu Harmoniler, mühim topluluklardan birkaçı. O yılların bir başka mühim adımı, fırtınayı takip ederek yapılan hareketler... Liseler, sadece topluluklara ev sahipliği yapmıyor ve kimi, yarışmalı festivaller düzenliyor. "Türkiye'deki hafif Batı müziği çalışmalarını, verimsiz bir Avrupa-Amerika hafif müziği taklitçiliğinden kurtarmak" amacıyla Robert Kolej öğrencileri tarafından düzenlenen ve ilki 1963 yılında yapılan Boğaziçi Festivali'nin birincisi, *Adieu Mon Pays* adlı bestesiyle Erol Büyükburç. Büyükburç, ikinci ve üçüncü festivallerde de birinciliği alıyor ve *kral*lığını ilan ediyor.

Yarışmalar ve festivallerden laf açmışken, memleket adına katıldığımız ilk beynelmilel *yarışma*yı anmazsam olmaz... Türkiye, yine Müzisyenler Sendikası'nın girişimiyle, 1964'te Yugoslavya'da düzenlenen Balkan Melodileri Festivali'ne katıldı. Ünü Anadolu'ya yayılan Erol Büyükburç, giderek bir *yıldız* olma yolunda ilerleyen Tülây German ve genç şantör Tanju Okan, festival için kurulan bir Millî Orkestra eşliğinde Yugoslavya'ya gitti ve orada büyük sükse yaptı. Orkestra için *yıldızlar kadrosu* demek yanlış olmaz zira dönemin en iyileri bir araya getirilmişti: Selim Özer (piyano), Vasfi Uçaroğlu (davul), Alper Feyman (bas), Yurdaer Doğulu (gitar) ve Erol Erginer (saksofon). *Burçak Tarlası*, German'ın festivalde söylediği türkü. Sonrasında çok satması, biraz da bu *sükse* yüzünden: Yüzümüzü ağartan ekibin başarılı şantözü, döner dönmez çıkarttığı ilk plağıyla büyük olay yarattı. Yazık ki Tülây German, çok kısa bir süre sonra, 1966'da Türkiye'yi terk ederek Paris'e yerleşti ve müzik çalışmalarını orada, bambaşka bir hatta sürdürdü. Sadece o yılları değil, sonrasını da etkileyecek en büyük kayıplardan biri bu.

1961'de kurulan, 1966 ve sonrasında adından söz ettiren Apaşlar, The Shadows'un Türkiye şubesi. Adını da topluluğun bir şarkısından alıyor: *Apachies*. 1963'e kadar Shadows tarzı, gitar ağırlıklı enstrümantal şarkılar çalan topluluk, küçük bir aradan sonra, Cem Karaca ile güçlendirilmiş kadrolarıyla yeniden sahaya çıkıyor. Aynı yıllarda, lisede kurduğu topluluklarla sahneleri şenlendiren Barış Manço'nun, Fuat Güner ve Mazhar Alanson'lu Kaygısızlar'la buluşması ve *saykodelik* şarkılara yönelmesi, o dönemde yapılmış mühim hamlelerinden. Kaygısızlar, Manço ile işbirliğini bitirdikten sonra

kendi plaklarını yaptı, sonra Mazhar ve Fuat ikilisine evrildi, Özkan Uğur'lu İpucu durağından geçtikten sonra Mazhar Fuat Özkan ya da bildik adlarıyla MFÖ olarak bir döneme damgasını vurdu.

1960'ların başında kurulan Apaşlar 1967-1970 yılları arasında Cem Karaca'yla çalıştı.

Moğollar ve Anadolu-pop

Altmışlı yıllarda adını duyuran pek çok orkestra ve topluluk, *sonrasını* şekillendiren isimlerden müteşekkildi. Elemanlarını bir trafik kazasında kaybeden ve sonrasında küllerinden yeniden doğarak yetmişli yılların en büyük topluluklarından biri haline gelen Beyaz Kelebekler, İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurulan Şanar Yurdatapan'lı Kuyrukluyıldızlar, Ankara'da Durul Gence'nin katkılarıyla güçlenen Sweaters ve Sextet SSS, Attila Özdemiroğlu, Yurdaer Doğulu, Berkant ve Kaynak Gültekin'li kadrosuyla göz doyuran, Gürer Aykal'ın da zaman zaman katıldığı Jüpiterler ve bu gruptan doğan, orgda Tuna Ötenel'in yer aldığı Yurdaer Doğulu 5, akla gelenlerden sadece birkaçı. Altmışlı yılların başında, henüz plakların olmadığı dönemde ortaya çıkan ve hatırı sayılır bir dinleyici kitlesine ulaşan bu topluluklar, cazdan saza geçişte bir köprü. Sazın ortama girişi ve türkülerin yaygınlaşmasıyla bambaşka bir hal alacak olan müzik dünyası, aynı türkülerin (deyim yerindeyse) temcit pilavı gibi tekrar tekrar yorumlanması gibi bir handikapa kapılacak, sonrasında *araştırmacı* toplulukların katılımıyla bu *sorun* aşılacaktır. Buradaki kilit, Moğollar. Bu noktada, topluluğa 1969'da katılan *meraklı* Taner Öngür'ün adını zikretmekte fayda var: Yeni şeylerin peşinde koşan, öğrendiklerini müziğe uyarlayan Öngür, ıklığdan yaylı tambura yerel sazları düzenlemelere katan Cahit Berkay ve klavye dokunuşlarıyla Moğollar müziğini şekillendirecek Murat Ses ile repertuvarı çeşitlendirir. Bununla kalmaz, Moğollar, düzenlemelerden oluşan yeni türe adını verir: Anadolu-pop.

Adlarını 1968 yılında yapılan Altın Mikrofon Armağanı Yarışması'nda duyduğumuz ekip, ilk 45'likleri *Eastern Love*'ı o tarihte çıkartır. "İbrişim örmüyorlar (oy oy) / Sevmişim vermiyorlar (oy oy)" sözleriyle başlayan meşhur türkünün İngilizce yorumudur bu ve enteresandır, "oy oy"lar yerinde durur! Memleketin o dönemki durumunu anlatan en önemli kayıtlardan biridir bu. Türkülerin ve alaturka eserlerin bile İngilizce söylendiği yıllarda,

Burçak Tarlası'nın popülaritesi ve sonrasında yapılan Altın Mikrofon Armağanı Yarışması, Türkçe söylemede önemli adımlar olur.

Moğollar, Mart 1970'te, Anadolu-popu şöyle tarif eder: "...ispatlamak istediğimiz, halk müziğimizin çok sesli bir ruha sahip olması. Ayrıca folklorumuzla pop müziğin birbirine olan yakınlığı... Geri kalmış popüler müziğimizin ileri teknik ve zengin folklorumuzla birleşmesiyle bir kişilik kazanması. Anadolu-popta gaye, ileri teknikle zengin folk öğelerini birleştirmek," Topluluk, açıklama sonrası, Anadolu-popun sadece düzenlemelerden ibaret olmadığını ve bu tarzda beste de yapılabileceğini kanıtlamak için bir 45'lik çıkartır: *Dağ ve Çocuk / İmece.*

Az önce andığım Altın Mikrofon Armağanı Yarışması, *Hürriyet* tarafından düzenlenen ve ilki 1965 yılında yapılan, büyük ilgi gören bir yarışma. İlgi görmesinin sebebi, bir turne yarışması olması. Katılan ekipler, *Hürriyet* tarafından Türkiye'nin değişik yerlerine götürülüyor ve birinci, seyircinin katılımıyla belirleniyordu. İki türlü etkileşim söz konusuydu: Türküleri Batı müziğine adapte edenler taşrayla buluşuyor ve orada yaşayanlar *meşhur* şarkıcıları dinliyordu. Yarışma, "Batı müziğinin zengin teknik ve şekillerinden faydalanılarak, yine Batı müziği aletleriyle çalınmak suretiyle Türk musikisine yeni bir yön vermek için" hazırlanmıştı. Yıldırım Gürses, Erkin Koray, Cem Karaca, Selçuk - Rânâ Alagöz, Haramiler, Siluetler, Mavi Işıklar ve Cahit Oben Dörtlüsü'nün gitaristi Fikret Kızılok, bu yarışma sayesinde adını duyuranlardan sadece birkaçı. Altın Mikrofon, sanılanın da ötesinde bir etki alanına sahip. Anadolu-popun bunca popüler olması, biraz da onu teşvik eden bu yarışma yüzünden.

Altın mikrofon üçüncüsü

Moğollar

Güney Anadolu gezisinde en fazla terleyenler koyun postuna bürünmüş olan MOGOLLAR oldu

YARIN ERKİN KORAY DÖRTLÜSÜ

Hürriyet, 24 Mayıs 1968.

Erkin Koray, Cem Karaca, Fikret Kızılok ve Barış Manço, altmışlı yılların başında ve hemen hemen aynı dönemlerde müziğe adım atan, sonrasında onun yönünü çizen dört büyük

isim. Altmışlı yıllardaki değişimi sadece onların şarkılarındaki değişim üzerinden anlatmak mümkün. Cem Karaca, "papağan gibi Elvis Presley şarkıları" söylüyorken, askerde bir arkadaşının saz çalışından etkilenerek türkülere gönül düşürüyor. *Emrah*'la başlayan değişim, memleket meselelerini anlatan şarkılara evrildiğinde, yetmişli yıllar başlamış durumda. Barış Manço'nun, progresif rock denemelerini ana artere soktuğu, *7'den 77'ye* herkese dinlettiği yıllar bunlar.

Türkiyeli müzisyenler sadece sınırlar dahilinde değil, ecnebi illerde de ilgi görüyor. Almanya'da orkestrasıyla başarılı konserler veren Süheyl Denizci ve *Türkiyeli Jack Hilton* olarak anılan İbrahim Solmaz, Ayten Alpman ve Hayati Kafe ile takviye ettiği orkestrasıyla İsveç'te ilgi toplayan İsmet Sıral, Vasfi Uçaroğlu desteğini yanına alarak Beyrut'a giden ve uzun süre orada çalışan Müfit Kiper, bunlardan birkaçı... Bir de beynelmilel başarı var: Yaşar Güvenir, 1962'de düzenlenen Cannes Müzik Festivali'nde beste dalında dördüncülüğü alıyor.

Rakıya Meze Olmayalım!

Pop ve rock cenahında olanları kısaca anlattım, arada halk müziği bahsini de açtım. Alaturkadan söz etmezsem olmaz. Altmışlı yılların büyük tartışmalarından biri alaturka üzerinden ilerliyor çünkü... Her şey, o güne dek salonlarda ve incesaz eşliğinde yorumlanan *sanat müziği*nin, gazinolara taşınmasıyla başlıyor. Tartışmalar, *rakıya meze yapmak* ve *özünü bozmak* arasında ilerliyor. Sonrası, şöyle: Onun yüksek sanat olduğunu savunanlara karşılık zaten meyhane müziğiydi diyenler ortaya çıktı – ki bilhassa pikapların meyhanelere girmesi ve 45'liklerin yaygınlaşmasıyla, alaturka, bu mekânlara yerleşen, ağırlığını koyan bir müzik oldu. Başta *Agora Meyhanesi*, meyli/meyhaneli şarkılar ortalığı sardı. Tartışma burada da bitmedi: Yetmişli yıllara doğru bu müziğe Batı enstrümanları eklendi, tartışmanın ekseni bambaşka bir yöne kaydı. Yıldırım Gürses'ten Teoman Alpay'a pek çok bestecinin yaptığı işler, alaturkayı popa yaklaştırdı. Altmışlı yılların sonlarına doğru, başta Nesrin Sipahi, pek çok alaturkacı aranjmana yöneldi ve bu tarzda plaklar yaptı. Bu, kimilerince *alaturkanın sonu* olarak nitelendirildi.

Bu arada bambaşka bir melez türle, arabeskle tanıştık. '50'li yıllarda gösterime giren ve büyük ilgi gören Mısır filmleri, arabeskin yeşerdiği mecra. Arapça yasaklanınca Arap ezgilerine Türkçe sözler yazıldı ya da filmlerdeki şarkılar, Sadettin Kaynak'tan Münir Nurettin Selçuk'a uzanan bestecilerle yeniden bestelendi. Altmışlı yılların sonlarına doğru popüler olan bu tür, başka bir tartışmayı başlattı: İyi müzik - kötü müzik! TRT, kapılarını en başından arabeske kapattı. Araba pikaplarından arabesk nağmeler yükselmeye

başladı. Şehrin cidarında kurulan gecekondu mahallelerinde en çok dinlenen şarkılar, arabesk şarkılardı ve buraya yolcu taşıyan dolmuş şoförleri, pikaplarında arabesk plaklar döndürüyordu. Bu yüzden, bu tür, halk arasında *dolmuş müziği* olarak anıldı. Arabesk şarkılar, biraz da bu sayede (radyo ve televizyonda çalınmamalarına rağmen) kulaktan kulağa yayıldı ve yetmişli yıllardan sonra ortamı kapladı.

Bitliler, Bitlisliler...

1963 itibariyle Türkiye'ye yayılan bir çılgınlıktan söz etmezsem olmaz... Dünyada Beatlemania olarak anılan bu çılgınlık, o dönemde bizim gençleri de baştan çıkarttı. Memleketi bir anda saran humma, tartışmaları da beraberinde getirdi. 19 Şubat 1968 tarihli *Milliyet*'in sayfalarını çevirirken rastladığımız şu küçük haber, anlatmak istediğimi özetleyecektir: "Adana okullarında mini etek ve uzun saç yasak." Dönemin Milli Eğitim Müdürü Hilmi Metin, okullara bir genelge göndererek *mini etek* ve *Beatles modası*nın önlenmesini istemiş. Gerekçe, "gelenek ve göreneklerimize aykırı" olması. *Beatles modası*nın ne olduğunu da anlatmış *müdür bey*, genelgesinde: "Uzun saç, top ense, uzun favori"nin "...en az mini etek kadar ahlâk kurallarımıza aykırı olduğu"nu ifade etmiş. Dört yıl önce, 20 Temmuz 1964 tarihinde yayımlanmış bir başka haber, *tehlikeyi* işaret ediyor: "Beatles grubunun ortaya çıkmasıyla birdenbire yayılan uzun saç, dar pantolon, yüksek topuk modası önce İngiliz erkeklerine, arkasından da bütün Avrupa, Amerika gençliğine sirayet etti. Zamanla öylesine rağbet buldu ki, sokaklardaki kızlarla erkekleri birbirinden ayıramaz hale gelindi. (...) Günün birinde entari giyen erkek şarkıcılar çıkar da ortalığı kasıp kavurursa hiç şaşmamak gerekir." Bu haberin yazıldığı yıllarda, Zeki Müren'in mini etekle sahneye çıkmak için hazırlık yaptığını ek bir bilgi olarak paragrafa ekleyeyim.

Beatles, her şeyi Türkçeleştirdiğimiz yıllarda, iki türlü anılmış. Sözcüğün çağrıştırdıklarıyla bir kısım kelimeler üretilmiş ya da ses benzeşmesinden dolayı halkın değişik katmanlarında ekibe kimi isimler yakıştırılmış. Üretilen kelimeler, daha ziyade ilk çağrışım olan böcekler üzerinden: *Pireler* ve *Hamam Böcekleri*, bunlardan sadece ikisi. Üstelik Pireler'i öneren, *Milliyet*'in kanı kaynayan genç muhabirlerinden Mehmet Ali Birand! Bu önermeler tutmamış ve Beatles, halk arasında *Bitliler*, *Bitlis* ve *Bitlisliler* gibi isimlerle anılmış. İlki, İlham Gencer'in, 1965 tarihli *Zamane Kızları* plağında kendine yer bile bulmuş: "Bitliler'den sıra gelmez / Başka müzik dinlemezler." Gencer'in, *zıvanadan çıkan* genç kızları eleştirdiği, onlara bir sürü laf söyledikten sonra [*Beyoğlu'nda kızlar gezer / Gezişi bağrımı ezer / Şu zamanenin kızları / Çıta maymununa benzer*] *şaka yaptım* dediği şarkı bu.

O yıllarda, bir yandan Beatles şarkılarına Türkçe sözler yazılırken diğer yandan *en iyi Beatles* yarışmaları düzenleniyordu. En büyük yarışmalardan birinde *en iyi yerli Beatles* seçilen Faruk Akel Orkestrası, afişlerine gururla bunu yazıyordu ve Mehmet Ali Birand, onları şöyle anlatıyordu: "Orkestra, Çınar Oteli'inde yaptığı show'larda bizde en iyi Beatles sesi ve müziğini taklit eden grup olduğunu ispat ediyor, hele peruk taktıkları zaman sahnede hakikilerini bile pek aratmıyorlar doğrusu." Fikret Kızılok'lu Cahit Oben 4, 1965'te bir plak kapağının arkasında kendini şöyle tanıtıyordu: "Beatles tarzı müzik yapıyoruz." Celal Şahin'in sahnede Beatles parodisiyle milleti güldürdüğü, Topless adlı topluluğun *İtalyan Beatles* namıyla ün kazandığı, Young Beatles adlı topluluğun İstanbul gecelerinde fırtına gibi estiği dönemden söz ediyorum.

Tam bu noktada, Türkçe söz yazılmış dört Beatles şarkısını anayım. İlk ikisi, "Beatles'ın izinden yürüyen" Mavi Işıklar tarafından plak yapılmış: *Ob-la-di, Ob-la-da* ve *Yesterday*. İlkinin adı aynı kalmış, sözleri tuhaflaşmış: "Dünün çocukları şimdi büyüdü / Güzel tavşan tilki göründü / Aradılar hep birlikte o devri / Ve geçmiş mavi pembe hayallerini // Ob-la-di ob-la-da bazan da la / La demeyi unutma." *Yesterday* ise, Mavi Işıklar'ın elinde *Yalnızım* olmuş: "Yalnızım / Bu gece ben yine çok yalnız / Artık hayal oldu aşkımız / Çok düşündüm ben yine / Olamaz / Dönmek zor şimdi o günlere / Kaç yıl geçti yazık boş yere / Yalnız senin sevginle." Fikret Kızılok'un ilk plaklarından birinde karşımıza çıkan *Sevgilim*, Beatles'ın *All My Loving*'inin Türkçesi. Ali Atasagun ise, *A Hard Day's Night*'ı *Ne Zormuş Unutmak* adıyla plak yapmış. Şarkıyı anmışken, *A Hard Day's Night* adını taşıyan filmin 1965 sonlarında, bir buçuk yıllık bir gecikmeyle ve *Gençlerin Sevgilisi* adıyla Şan ve Yeni Ar sinemalarında gösterime girdiğini sözlerime ekleyeyim.

Çeşitli Beatles şarkılarına Türkçe sözler de yazan, Altın Mikrofon Yarışması birincilerinden Mavi Işıklar, 60'lı yılların önemli gruplarındandı.

Tuhaftır, Beatles, o yıllarda Anadolu-pop akımına da dâhil edildi. 1968 tarihli bir gazete haberinin başlığı şuydu: "Beatles, iki türküyü İngilizce söyleyecek". Ayrıntıları da şöyle: "Hint folklorundan sonra sıra Türk folklorunda. Seçtikleri parçalar, 'Balıkesir Bengisi' ve 'Adanalı'. Yalan haberler bu kadar değil. O yılların gazetelerini karıştırdığımızda bir kısım konser haberleri-

ne de rastlıyoruz. Üç ayrı girişimin yapıldığını, bunların başarısızlıkla sonuçlandığını biliyoruz. 1964'te içinde Türkiye'nin de yer aldığı Avrupa turnesinin son dakikada iptal edildiğini de." Ertesi yıl, güzellik yarışmaları düzenleyen bir organizatörün yaptığı girişim, grubun İstanbul'da üç konser için 300 bin lira istemesi üzerine gerçekleşemedi. Aynı yılın sonlarına doğru, "Büyük bir reklam kampanyasına girişmeyi düşünen, tamamen yerli sermaye ile kurulmuş bir şirket", As Kulüp yöneticisi Erdem Buri'ye "Hangi yabancı sanatçıyı getirtelim?" diye sordu. Buri, Yves Montand, Georges Brassens ve Beatles dedi. Şirket, şüphesiz Beatles'ı tercih etti, ama olay nihayetlenemedi. Hedef şuydu: Büyük bir konser ve As Kulüp'te "özel bir davetli kitlesine" verecekleri bir dinleti.

Kara Kedi: Sarı Denizaltı

Yazının sonlarına yaklaşırken, *bitliler* bahsinden, o yıllarda yaşanan büyük bir hayal kırıklığına geçeyim ve sözü 15 Eylül - 24 Ekim 2002 tarihleri arasında DEPO'da açılan *Uzayda Bir Elektrik Hasıl Oldu / 1960'larda Müzikli Türkiye* başlıklı serginin küratörü Derya Bengi'ye bırakayım:

> 1969'da Beatles ile Türkiyeli hayranları arasına kara kedi girdi: 'Sarı Denizaltı'. Bu çizgi filmde Beatle'ların savaştığı ordunun en acımasız askerleri olan vahşi kaplumbağalar, fesleriyle ve koca göbekleriyle tasvir edilen Türklerdi. Talat Halman [4 Şubat 1969'da] *Milliyet*'teki köşesinde şöyle yazıyordu: 'Biz Batı'nın ruhuna sinmiş olan Türk ve Müslüman düşmanlığına boyun eğdikçe, kendimizi bütün değerlerimizle tanıtmakta aciz kaldıkça, işte Beatles gibi sevgi işportacıları bile Türküye hiç çekinmeden, hiç utanmadan dil uzatır. Ben artık hoşlanmıyorum Beatles topluluğundan'. Türkiye Müzisyenler Sendikası 'Radyo Beatles çalmasın' diye öneriyor, Şerif Yüzbaşıoğlu'nun kınama mesajı 'Şanlı tarihimizi hiçe sayarak onurumuzu kıran bu affedilmez davranışlarından dolayı pişman olacaklardır' cümlesiyle bitiyordu. Batman Petrolleri Orkestrası, bütün Türk müzikseverlerini Beatles'ı lanetleme kampanyasına davet ediyordu. Cem Karaca da köpürmüştü: 'Beatles o uzun saçlarını önüne dökerek eski günleri şöyle bir gözünün önünden geçirsin. İsa'ya dil uzatmaya benzemez, Türklere kötü söz etmek'. 'Yellow Submarine' Türkiye sinemalarında gösterilmedi, kırgınlık zamanla unutuldu. Beatles'ın son günlerinde *Tercüman*'ın başlığı şöyleydi: 'Yazık oldu bu güzel topluluğa: Karı dırdırı yüzünden Beatles dağılıyor'.

Olur mu Böyle Olur mu?

Yazının başında, sınırını iki *müdahale*nin belirlediğini söyledim. Sonuna doğru, bunu biraz açayım. 27 Mayıs 1960, *müzikli* darbe olarak anılır. Simgesi, bir marştır. *Plevne Marşı* olarak da bilinen *Osman Paşa Marşı*'nın sözleri değiştirilmiş, Turizm ve Enformasyon Bakanlığı'nca hazırlanan bir plakla yaygınlaştırılmıştır: "Olur mu böyle olur mu? / Kardeş kardeşi vurur mu? / Kahrolası diktatörler / Bu vatan size kalır mı?" Ankara'da, Kızılay'da yapılan ve 555K [5 Mayıs'ta 5'te Kızılay'da] ile simgelenen gösterilerde ilk kez söylenen bu marş, darbe öncesi ve sonrasında dalga dalga yayıldı, neredeyse millî marş gibi her yerde söylenir oldu. Darbenin hemen sonrasında, Haziran 1960'ta, gazetelerde rastladığımız bir ilan, marşın ne kadar *tuttuğunun* göstergesi: "Tepebaşı Bahçesi'nde her akşam Zeki Müren, kahraman Türk ordusunun ve asil Türk gençliğinin hürriyet marşı, vatan türküsü Osman Paşa tablosunu mehter refakatinde takdim etmekle şeref duyar." Yazık ki bu *şeref* uzun süreli olamamış, sanatçı, ilanın yayımlanmasını müteakip sıkıyönetim tarafından yapılan bir uyarı sonucu bu marşı söylemeyi bırakmak durumunda kalmış. Ordu, sonrasında da Zeki Müren'i sıkıştırmış: Bir radyo programında söylediği Yeşil ördek gibi daldın göllere türküsündeki "Ne sen beni unut ne de ben seni" dizesini Menderes'i anma olarak nitelendiren subaylar, sanatçıyı sorguya çekmiş.

27 Mayıs darbesi sonrasında –ki kimilerince *devrim* olarak nitelendirilir– devletin teşviğiyle kimi *yeni* marşlar yaptırıldı. Haziran 1960'ta, İstanbul Radyosu Kumandanlığı, inkılâp hareketlerinin manasını belirtecek marş yazılması için bestecilere davetiye çıkarttı. Münir Nurettin Selçuk'tan Hikmet Şimşek'e, Etem Üngör'den Ekrem Zeki Ün'e pek çok insan, *coşkuyu* anlatan marşlar besteledi ancak içlerinde en enteresanı, 12 Haziran 1961 tarihli bir gazete haberinde karşımıza çıkan. Haber, 7 buçuk yaşında bir çocuğun, Salâh Birsel'in bir şiiri üzerine bestelediği *27 Mayıs Marşı*'nın İstanbul Radyosu'nda yayımlandığını söylüyor. Besteci çocuk, tartışmalı icraatıyla gündeme gelecek olan şimdinin Devlet Opera ve Balesi Müdürü, Selman Ada!

Sınırın diğer tarafı, 12 Mart 1971'de ordu tarafından verilen ve hükümeti düşüren muhtıra. *Şarkılı* darbeyle başlayan 1960'lı yıllara son noktayı, şarkısız muhtırada hemen önce piyasaya verilen bir Metin Ersoy şarkısıyla koyayım. Şarkının adı, *Her Şey Berbat. Kalipso Kralı* olarak anılan şarkıcı, Ethiopians'a ait *Everything Crash*'i Ali Öke'nin sözleriyle Türkçe söylemiş: "Şuraya bak / Her şey berbat / Hâlimize bak / Her şey berbat // İşçi grevde / Memur grevde / PTT idaresi de / Doktorlar polisler de // Her gün işlerin aksarsa böyle / Hâlimiz ne olacak sen söyle?" Şarkının vurucu noktası, "Kardeş kar-

deşi vurur / Halka hüzün olur" dizeleri – ki darbe, tam da bu durumdan yola çıkılarak yapıldı!

Lafı Erkin Koray'la açtım, yazının yazıldığı günlerde aramızdan ayrılan Vedat Türkali'nin *Bir Gün Mutlaka* romanından bir alıntıyla bitireyim. O yıllarda yapılmak isteneni en iyi anlatan ifadelerdendir: "...binlerce genç, istediğini apaçık bilerek, bilmeyerek ışıklı bir geleceğin bilinçli, bilinçsiz özlemiyle çığlık çığlığa idiler karanlığa karşı."

Altmışlı yılları özetlemek istersek, şu cümleyi kurmak yanlış olmayacak: Her alanda bir savaş veriliyordu, müzik hariç değil.

Başka Bir Yerlerin Yerlisi: Erkin Koray

METİN SOLMAZ

Sonradan "Dürüst, onurlu fakat İstanbul Belediye Konservatuvarı ile ev arasında geçmiş bir hayat" diyerek hem takdir hem serzenişle anlattığı annesi, piyano öğretmeni Vecihe Koray, Erkin Koray'ın ilk müzik hocasıdır. Annesini çok sever. Dürüstlük ve onuru da. Fakat ah o rutin yok mu? Erkin Koray'ın hayatını işle ev arasında geçiremeyeceği daha çok küçükken bellidir.

1941'li Erkin Koray, 1957'de, *Ritimciler*'i kurduğunda Batı usulü rockstar standartlarını haizdi.

Sıkı bir klasik müzik eğitimi almış, başlangıçta pek sevmiş fakat Bach'tan, Beethoven'den sıkılmış rock'n'roll'a vurulmuştu. Hal böyle olunca piyanodan gitara geçmiş, bununla da yetinmemiş gitarına elektrik vermişti. Hatta muhtemelen memlekette gitarına ilk elektriği o vermişti. Evden erken ayrılmak, grup arkadaşlarıyla komün hayatına girmek, her fırsatta kafayı çekmek ve saçını uzatmak gibi eksiklerini de tez vakitte tamamlayacaktı.

1950'lerin sonunda Alman Liseli Erkin Koray, Galatasaray Lisesi'nde verdiği konserde Johnny Otis'in Willie and the Hand Jive'ını Eric Clapton'dan yıllar yıllar önce cover'ladığında 1960'lara adını duyuracağını da ilân etmişti. Konserdeki dinleyicileri arasında henüz müziğe başlamamış Barış Manço da vardı ve yıllar sonra Koray'ı imrenerek seyrettiğini söyleyecekti. Erkin Koray'ın adı bu konser sayesinde ilk defa gazetelere geçmişti.

Teveccüh çok hoşuna gitmişti. Atom fizikçisi, mühendis olma hayalleri çoktan rock'n'roll ile yer değiştirmişti. Artık müzikle *amatör olarak* ilgilenemeyecek kadar içli dışlıydı.

ERKİN KORAY insanları çıplaklığa davet ediyor

CENGİZ TÜNAY

GARİP İNSAN

İNSANLIĞINIZA DÖNÜN

Cengiz Tünay, *Hürriyet* gazetesinde (12 Haziran 1970) yer alan *Erkin Koray İnsanları Çıplaklığa Davet Ediyor* başlıklı röportajında "Darmadağınık bir odanın köşesinde otur"an Erkin Koray'ın bir anda avazı çıktığı kadar bağırdığını ve "Soyunun insanlar... Soyunun... Atın fazlalıklarınızı, atın içinizdeki kötülükleri... Soyunun..." diye bağırdığını yazmaktadır.
Tünay, röportajın ayrıntılarını şöyle özetler:
Çırılçıplak oturuyordu Erkin Koray... Hiç yanından ayırmadığı gitarına sıkı sıkıya sarılmıştı. Omuzlarını çoktan aşmış saçları arasında elini şöyle bir gezdirdi.. iki tele daha vurdu... "Bak" dedi. "Neler söylüyor duyuyor musun?" Sonra duyduklarını sıralamaya başladı. "Batı'nın insanı garip insan. Eşya bizleri bütün bir ağırlığı ile eziyor. Eşyalar insanlardan daha kıymetli..."
Parmakları gitarın telleri arasında dolaşıyordu Erkin Koray'ın.
"Artık eşyanın kıymetine son vermek ihtiyacımız var..."
Oturduğu odada bir tek fazla eşya bulunmayan Erkin Koray kırmızı ve siyah renklerin karıştığı duvarın üzerinde ellerini gezdirirken bir yandan da mırıldanıyordu. Erimiş mumlar ve plaklardan şekillendirilmiş bu duvar çok şeyler anlatıyordu.
"İşte bu ölüm. Silahlar ölümün elinde... Bir adam bir yere sıkıyor. Kolu yana düşmüş hareketsiz... Sürüler geliyor sürülere kan kusmak için... Evet niçin diyorum, niçin bu karışıklık... Uzatın dost elinizi bana. Pişman olmayacaksınız."
Çıplak Erkin Koray gitarına biraz daha sarıldı. İnsanlığı düşünüyordu. Yarattıkları eşyalarla birbirlerini nasıl öldürdüklerini, eşyaların yanında nasıl ikinci planda kaldıklarını düşünüyordu. Başı yana düştü... Saçları yüzünü kapladı. Bu gelen, başkasıydı, belki de arzulanan biri geliyordu, hiç kimsenin bulamayacağı biri... O gelen başını yavaşça kaldırıp bağırdı avazı çıktığı kadar:
"Soyunun insanlar... Kendinize, insanlığınıza dönün..."

1960 yılına gelindiğinde Moda *Rainbow Oteli, Suadiye Gazinosu* gibi yerlerde düzenli iş sahibi olmuş, geniş kitleler tarafından tanınmıştı. Konserlerinde cover'lar, Türkçe ve İngilizce besteleri ve türkü düzenlemelerinden oluşan repertuvarıyla şöhreti hızla ilerliyordu. Artık plak yapma vakti de gelmişti. 1962 sonunda ilk plağını kaydetti:[1] *Bir Eylül Akşamı* ve öbür yüzünde *It's*

1 Bütün kitaplar, makaleler, ansiklopediler ve Google efendinin ulaştığı Erkin Koray'la ilgili sayfaların hepsi *Bir Eylül Akşamı* şarkısının 1962 sonu yahut 1963 olduğunu söylüyordu. Lakin ben bu yazı için gazete kurcalarken Eylül 1966'da, yani *Paint It Black* çıktıktan

Müzik Klübü

İKİ ŞAHANE «BEAT» TOPLULUĞU

Durul Gence 5 ve Erkin Koray

100 şarkılık renkli müzik ilâvesi çıktı

İSTEKLERİNİZ

19TH NERVOUS BREAKDOWN

SENSIZ

MEKTUPLAŞMAK İSTEYENLER İÇİN

MİLLİYET OKUYUCULARINA GÖRE

Milliyet gazetesinin *Müzik Klübü* sayfası 15 Mayıs 1966 *tarihinde İki Şahane Beat Topluluğu Durul Gence 5 ve Erkin Koray* başlığıyla çıkar. Haberde İstanbul Gazeteciler Sendikası'nın organize ettiği Müzik Şöleni'nde sahneye çıkan sanatçılardan bahsedilir. Programda Yurdaer Doğulu [2000'ler Türkiye'nin ünlü pop müzik sanatçısı Kenan Doğulu'nun babası] ve orkestrası sahne alır. Ardından Tanju Okan Aşkımız Bitti ve Dio, Come ti Amo şarkılarıyla şölende yer alır. Şölenin ikinci yarısında Blue Boys, Üstün Poyrazoğlu ve Erkin Koray sahne alırlar. Haberde ayrıca Erkin Koray ve topluluğunun "... canlı, ritmik, şahane beat müziğiyle halkı ayağa kaldırdığı" da belirtilir. Müzik Klübü sayfasının sağ sütununda gazetenin En Çok Sevilen Şarkıcılar oylamasının o haftaki sonuçları yer almaktadır. O haftanın en çok oy alan sanatçıları Erol Büyükburç (807 oy), Ayla Dikmen (674 oy), Alpay (636 oy), Dinçer Erdoğan (409 oy) ve Başak Tamer'dir (245 oy).
Haftanın en fazla oy alan şarkısı ise, Erkin Koray'ın da hayranı olduğu Rolling Stones'a ait 19th Nervous Breakdown şarkısıdır. *Müzik Klübü* sayfasında bu şarkının sözlerini de buluruz.

So Long. 4 yıl sonra yayınlanan olan *Paint it Black* yer yer *Bir Eylül Akşamı* şarkısını andırır. Evet. Erkin'in pek, söz etmediği hattâ hazzetmediği bu şar-

---

hemen sonra *Milliyet* gazetesinde Doğan Şener'in köşesinde *Yeni Çıkanlar* bölümünde bu 45'liği anlattığını gördüm. Sonra bir miktar gazetecilik yapıp Gökhan Aya, Murat Meriç, Naim Dilmener, Sarp Keskiner ve Güven Erkin Erkal ile yaptığımız istişarelerle ve en sonunda Güven Erkin Erkal'ın gönderdiği 1967'ye ait ilânlar (ve muhtelif seri numarası karşılaştırmalarıyla) 1966, çıkış tarihi olarak neredeyse kesinleşti.

*MÜZİK KLÜBÜ

"Beat" müziğinin en koyu temsilcisi:

Erkin KORAY

SAYAN PLÂK SUNAR

ALPAY'ın ilk "long play" plâğı çıktı

LP FS 106

Bütün Plâkçılarda

MEKTUPLAŞMAK İSTEYENLER İÇİN

MÜZİK DÜNYASI

SEVDİĞİNİZ MELODİLER

MICHELLE

JUANITA BANANA

YENİ ÇIKAN PLÂKLAR

TWINKLE

The End of the World

STEVE DARBISHIRE

THE ROLLING STONES

NANCY SINATRA

These Boots Are Made for Walkin'

DECCA

SAYAN PLÂK SUNAR

SİLÜETLER

★ KAŞIK HAVASI ★ SIRTO

★ ALİ BABA ★ KASAP HAVASI

"Beat" müziğinin en koyu temsilcisi: Erkin Koray
Fizik ilmine meraklı – Elvis Presley ve Beatles'a hayran – En sevdiği yazar: Steinbeck – Aşk Hakkındaki Fikri: "Düşünüp olamadığım şey" Beğendiği Melodi: "Baby, please don't go"
Milliyet gazetesinin 12 Haziran 1966 tarihli *Müzik Klübü* sayfasında yer alan habere ait bu başlık altında Erkin Koray'ın özellikleri şu şekilde aktarılıyor:
"Spordan futbola meraklı; koyu Fenerbahçe'li. Soğansız her yemeği yer. Fizik ilmine büyük merakı vardır. Alkole karşı dayanıklıdır."
Haberde ayrıca Koray'ın şu sözlerine de yer verilmiş: "Beat müziği yapanlara has bir özellik olduğu için ben de saçlarımı uzattım. Kesmeğe de niyetim yok."

kı koskoca *Paint it Black*'e örnek olmuştur diyen epey insan var. Ben bu fikirde değilim. Ama 4 yaş genç olan *Paint it Black* olsaydı Erkin Koray mutlak bir hırsızlıkla suçlanırdı, orası kesin.

1962 sonunda Melodi Plak için yaptığı bu kayıt o yıl bir şekilde yayınlanmadı. 1966 senesinde Erkin Koray hepten patlayınca rüzgârdan sebeplenmek

üzere izinsiz olarak yayınlandı. Erkin Koray böylece tarihimizin (bir çeşit) ilk korsan plağının da sahibi oluyordu.

Her iki şarkıdaki yenilikçilik bir yana, düzenlemelerin vasatlığı, enstrümanların tenekeliği ve kaydın kötülüğü *Paint It Black*'i neden Erkin Koray'ın değil de Rolling Stones'un yapmış olduğu konusunu da açıklıyor. Yetenek, ruh, azim, çalışkanlık açısından aralarında bir fark olmadığını düşünüyorum. Ana problem, yalnızlık, her açıdan yokluk, geleneksizlik sırasıyla gidiyor. Rock müzikte neredeyse sabit bilgidir. ABD'de başlar, İngiltere'de uygulanır, gerisi onlar gibi yapmaya çalışır. Bizimki gibi ülkelerdeki müzisyenler de bir o yana bir bu yana çırpınır. Müslüman mahallesinde rock'n'roll yapmak dünyanın en kolay işi değil tabii.

Artık Ankara, İstanbul ve İzmir *klöb* ve konser çevrelerinde tanınıyordu. Ama bu, yerinde durabilmesi anlamına gelmiyordu. Zaten 15 yaşından itibaren ilgi üzerindeydi. Muhtemelen bunun da etkisiyle meşhur olmayı işin kolay kısmı olarak görüyordu. Biraz da bizim memleketteki şöhreti küçümsüyordu. Dahası olmalıydı. Müziğinde bir şeyler eksikti. Onları tamamlaması gerekiyordu. Bunun için de suyun kaynağına, Batı'ya gitmeye karar verdi.

Fakat önünde bir beklenmedik engel vardı: Askerlik. Yurtdışına çıkabilir kâğıdı almak için şubeye başvurduğunda askerliğini yapmadan hiçbir yere gidemeyeceğini öğrendi. "Nasıl yani? İki ay yurtdışına çıkabilmek için 24 ay askerlik mi yapmam gerekiyor?" dedi ve apar topar askere gitti. Askerde de *caz orkestraları* sağolsun, müzikten fazla uzaklaşmadı. Ama kolay değil tabii 24 ay askerlik.

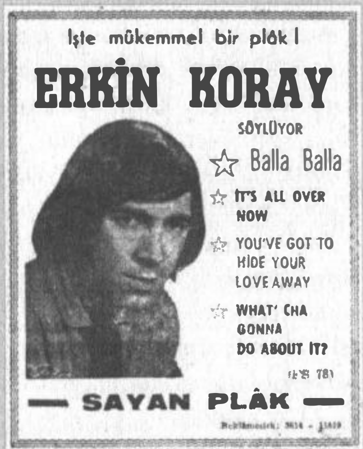
Askerliğin ardından yurtdışına çıkması için son bir minik engel olarak para biriktirmesi kalmıştır. Zaten artık bir miktar unutulmuştur, peşinde gazeteci filan kalmamıştır. Bundan da faydalanarak fazla göz önünde olmadan bu işi halletmek ister. Ve gidip İzmir'de Kordon'da konsomatrisli dansözlü bir mekâna kapağı atar: *Mulen Ruj Pavyon.* Yeterince para biriktirdikten sonra 1965 sonunda önce bir miktar İngiltere sonra da Almanya'ya gider. Buralarda hep bir müzik dedektifi edasıyla gezer. İnceleme araştırma öğrenme planları yapmıştır. Ama bunu bir an önce tamamlayıp memlekete dönme derdi de vardır bir yandan. Velhasıl bir yandan uluslararası kariyer ister ama memlekette kolay gelecek şöhrete yazılmak da caziptir. Kafasına göre takılır, anlık kararlarla yaşar. Başına buyruk olmanın son noktalarında gezinir. Başına gelen iyi ve kötü şeylerin çoğu da bu yüzden olur.

Almanya'da karşılaştığı ve hep çok sevdiği *The Remo Four*'dan hakikaten istisnai bir gitarist olan Colin Manley'le ahbaplık eder. Manley'in ona "senin gitar çalışın beş para etmez" demesinden etkilenecek ve buna hak vere-

cek alçak gönüllü, Manley ile yarım saat çalışıp üzerine hepi topu 3 ay pratik sonrasında Manley'den bir farkının kalmadığına iman edecek kadar kendini beğenmiş bir delikanlıdır.

Almanya epey besleyici olur Koray için. Hatta *The Hiccups* isimli bir gruba solist olur. Kendisinden –şimdi bıraktığı, bir vakitler çok içtiği– rakı etkisindeyken bu Hiccups'ta kalması durumunda grubun bir çeşit Led Zeppelin olacağını ince bir serzenişle dinlemişliğim vardır. Bir benzerini *dokümanterle karışık bir hikâye kitabı* olarak tanımladığı *Mezarlık Gülleri'*ne de yazmış. Koray iki ay çalıştığı bu gruptan hem kendisi ayrılır hem de grubun basçısı Bernhard Weber'i peşine takıp gelir.

Erkin Koray'ın *Balla Balla* plağının kapak resmi (solda) ve plağın, 18 Eylül 1966 tarihli *Milliyet* gazetesinde yer alan reklamı (sağda).

Türkiye'de ortam çok canlıdır ve Erkin Koray yıllardır ortada yoktur. Arayı hızla kapatması gerekir.

Weber ile beraber 1966'da bir EP yaparlar. EP'de *Balla Balla, You've Got To Hide Your Love Away, Watcha Gonna Do About It* ve *Its All Over Now* (solo) şarkıları vardır ve *Sayan Plakçılık'*tan çıkar. Sonuç büyük hayal kırıklığıdır: Ancak 300 kopya satabilir.

Weber, biraz bu hayal kırıklığının etkisiyle biraz da çalışma iznini uzatamadığı için döndükten sonra Koray, 1967'de sonradan Yeraltı Dörtlüsü haline gelecek olan Erkin Koray Dörtlüsü grubunu kurar. Ritm gitarda Tuncer Dürüm, basta Ziya Bakanay ve davulda Sedat Avcı vardır. Bu grup İstanbul Plak patronları Şahin Söğütoğlu ve türkücü/komedyen Ali Avaz'ın dikkatini çeker ve Erkin Koray apar topar stüdyoya sokulur.

Cumhuriyet (10 Ocak 1966) gazetesinin *Olaylar ve Haberler* köşesinde yer alan haberde, askerliği sona eren ve Türkiye'ye dönen Erkin Koray ile ilgili şu bilgilere yer veriliyor: "Vatani vazifesini bitirdikten sonra Almanya'ya gidip 'The Hrecups' [grubun adı, haberde yazıldığı gibi değil, *The Hiccups*'tır (Hıçkırıklar)] topluluğunun solisti olarak çalışan Erkin Koray yurda döndü. Yeniden kurduğu dörtlüsünde Koray Oktay, Bernhard Weber ve Korkut Koray yer alıyorlar." 'Liverpool tarzı' müzik yapmaya kararlı genç şarkıcı bakalım nerede çalışacak?"

Aynı sayfada, müzik, dil, astroloji konularında Türk erkekleriyle mektup arkadaşlığı yapmak isteyen Sydney'li Miss Margret Haynes'in adresi de yer almakta.

Bayan Haynes 112. Palmer St. Potto Point East Sydney N.S.W. Australia adresinde ikamet ediyor...

Haberler Olaylar

DAVUL MU - BEYAZ PERDE Mİ?

İki yıldır «milli davulcu» unvanını koruyan Vasfi Uçaroğlu beyaz perdeye de geçti. İlk filmi «Sıngırdak Melâhat»ten sonra «Kolla Kendini Bebek»i de bitiren Uçaroğlu'nun 3. filmi: «Kara Otomobil». Bu gidişle milli davulcumuz enstrümanına veda edeceğe benzer.

ŞARKICILARIMIZIN AŞKLARI

Şevket Uğurluer topluluğunun solisti Haldun Özdeniz'in 1,5 yıldır devam eden ve kısa bir kırgınlık devresi geçiren «uzatmalı aşkı» devamda. Zühal Tan'la her yerde beraber görülüyorlar. Diğer yandan Selçuk Ural da gece gündüz Tülin Elgin'le gezip dolaşıyor.

ERKİN KORAY

Vatani vazifesini bitirdikten sonra Almanya'ya gidip «The Hrecups» topluluğunun solisti olarak çalışan Erkin Koray yurda döndü. Yeniden kurduğu dörtlüsünde Koray Oktay, Bernhard Weber ve Korkut Koray yer alıyorlar. «Liverpool tarzı» müzik yapmaya kararlı genç şarkıcı bakalım nerede çalışacak?

ERKİN KORAY

«TAÇKİN - GENCE

Almanya'da çalışan Erkut Taçkın topluluğuna katılan Durul Gence ile daha da kuvvetlenmiş. Orkestranın ismini de «Erkut Taçkın - Durul Gence 5» olarak değiştiren genç şarkıcıyı bir süre sonra İstanbul'da da dinliyeceğiz.

LOS MACHUCAMBOS

Bir süredir yurdumuzda bulunan ünlü «Los Machucambos» topluluğu Oriental'de çalışıyorlar. Henüz bir konser vermek ihtimalleri yok. Galatasaray Lisesi yöneticilerinin teklifine bakalım ne cevap verecekler? Marc Aryan'ın gelmesi Machucambos'ları şimdilik ikinci plânda bıraktı.

ÜÇ VELİAHT KRALIN HIŞMINA UĞRADI

Mevsim başında Çatı'da programlarına başlıyan Kırılok ve 3 Veliaht topluluğu İlham Gençer'le olan anlaşmazlıklarının sonucunda ayrıldılar. Şimdilik nerede çalışacakları belli değil.

- Yesterday — Beatles
- Still I'm Sad — Yardbirds
- Take a heart — Boys Blue
- Aline — Christophe
- J'aime — Adamo
- One big kiss — Los Cinco [illegible]
- Ho capito che ti amo — Luigi Tenco
- Capri c'est fini — Herve Villard
- Come with me my honey — The Markers
- Innamorarmi dite — Peppino Gagliardi

Mektuplaşmak isteyenler

● Sydney'den Miss Margaret Haynes, müzik, şiir, dil, astroloji konularında, genç bir Türk erkek arkadaşla İngilizce mektuplaşmak istiyor. Adresi: Miss Margaret Haynes, 112 Palmer St. Potto Point East Sydney N.S.W. - Australia

Erkin Koray sonradan çok şikâyet edeceği İstanbul Plak'ın da yönlendirmesiyle nihayet memleketi keşfeder ve 1967'de *Kızları da Alın Askere*'yi yapar. Kimine göre 300 bin, Koray'a göre bir milyon (hattâ daha fazla) satar bu şarkı. Her durumda dağ taş *Kızları da Alın Askere* olmuştur. Erkin nihayet halka *inmiştir*. Plağın öbür yüzündeki *Aşk Oyunu* da şahane ve tipik bir Erkin Koray şarkısıdır ve o da çok sevilir.

Her iki şarkı da efsane Abdullah Nail Bayşu bestesidir.

Artık Anadolu'nun en ücra köşelerine dahi girmiş, müziğiyle, kılığıyla ve hayatıyla ikonik bir figür olan Koray, aynı yıl (1967) *Anma Arkadaş* ve *Anadolu'da Sevdim* şarkılarından oluşan bir 45'lik daha yapar.

Bu yıllardaki Erkin Koray müziği, *ye-ye müziği, na na na müziği, beat rock, psychedelic rock, anadolu rock, anadolu pop* gibi benim çok anlamadığım değişik isimlerle anılır. Nasıl ki, Jamaica'da rock'n'roll yapmaya kalkışmışlar, lakin sonuç reggae olmuştur. "Şartlar ona izin vermiştir." Erkin Koray da Türkiye'de rock yapmaya kalkışmış sonuç Erkin Koray müziği olmuştur. Rock, türkü ve arabesk arasında gezinen büyük oranda elektrikli, heyecanlı, duygusal bir müzik.

1968'de âdet olduğu üzere *Hürriyet* gazetesinin *Altın Mikrofon Müzik Yarışması*'na meçhul ve meşhur Kırşehir türküsü *Çiçek Dağı*'nın enstrümantal düzenlemesiyle katılır. Ve dördüncü olur. Aynı şarkılar plak olarak da çıkar ve başarılı olur. Bu 45'liğin 800 bin sattığı söylenir. Aynı yıl yayınladığı *Hop Hop Gelsin* de derhal Erkin Koray standartları arasına girecek efsane bir şarkıdır.

1969'da davulda Sedat Avcı, bas gitarda Aydın Buyar Şencan, gitarda da Ataman Hekman ile *Yeraltı Dörtlüsü*'nü kurar. Yaşadığı hayat bugünkü rockstarların görkemli hayatına pek uzaktır. Bütün bu *popstar*'lığa rağmen Erkin Koray ve Yeraltı Dörtlüsü, sokak kavgalarıyla, komün hayatıyla alkol partileriyle *kafasına göre* yaşayan, popstardan çok bir underground grup görünümündedir.

Üstelik seri halde plak çıkaran bir underground grup. 1970 sonuna kadar bazısı *aranjman*, bazısı beste, bazısı türkü, bazısı klasik Türk müziği karman çorman türlerde ama neredeyse her biri birer fenomen olan şu şarkılar plak olarak yayınlanır: *Sana Bir Şeyler Olmuş, Seni Her Gördüğümde, Belki Bir Gün Anlarsın, Nihansın Dideden, İstemem, Köprüden Geçti Gelin, Kendim Ettim Kendim Buldum, Aşkımız Bitecek, Meçhul, Ve, Gel Bak Ne Söylicem* ve *Gün Doğmuyor*.

Koray bir yandan işin teorisiyle de yakından ilgilenir. Sadece bu konuya kafa yormakla kalmaz, sık sık underground müzik başta olmak üzere müzik türleri üzerine paneller verir, radyoda sohbet programlarına katılır.

Bir de saç meselesi var tabii. Saçı yüzünden saldıranlara asla "peygamber efendimizin de saçları uzundu" türünden açıklamalara girişmedi. Mukabele ettiği insan sayıları makulse yumruklarıyla mücadele etti. Kalabalıklara karşı kâh sopayla, kâh levyeyle girişti. Defalarca bıçaklanmasına rağmen yılmadı. Ondan çok kısa süre sonra saçını uzatmış olan Barış Manço her ne kadar "Erkin cefasını çekti biz sefasını sürdük" diyerek kendisinin bu yüzden başına bir şey gelmediğini anlatsa da bunun tek sebebi Manço'nun biraz daha geç saç uzatmış olması olamaz. Zaten Koray'ın çektiği cefa ilk yıllarla kısıtlı kalmamış, uzun yıllar sürmüştür. Koray'ın anarşistliğinin, ayrıksılığının sadece bir veçhesi saçlarıydı. Üstelik saçlarını sadece Manço gibi "Tanrının onu süslemek üzere bahşettiği bir lütuf" olarak görmüyordu. Bir isyan sembolü, bir kimlik meselesiydi bu saçlar aynı zamanda. Saçı yüzünden sokak kavgalarına karışacak, üstelik defalarca bıçaklanmasına rağmen yılmayacak, hattâ minyon vücut yapısına rağmen şaşırtıcı rakamlardaki rakiplerini darmadağın edecekti. Defalarca karakola *düştü*. Neredeyse hep aynı sebepten. Ve hiç başı devletle belaya girmedi. İsyanını hiçbir zaman devlete yöneltmedi.

...

Bana sorarsanız Türkiye'de Batılı anlamda popüler müziklerin ilk ve en birinci özelliği sıkıcı olmalarıdır. İthalât yasakları, türkü düşmanlığı, denetim kurulları ve tabii TRT'si ile her daim en iyisini bilen (daha kötüsü karar veren) bir devlet ve tabii TRT... Türkiye'de müziğin başına gelenleri, gördüğü muameleyi düşündüğümüzde buna şaşırmamak gerekir. Düşünsenize bu ülkenin ilk önemli pop müzik orkestrası *Deniz Harp Okulu Orkestrası...* Sadece çok gezdikleri ve bu sayede enstrüman edinebildikleri için beş sıfır öndeler. Müzik yapabilmek için enstrüman gerekli her şeyden önce çünkü.

Hal böyle olunca üzerindeki ölü toprağını bugün dahi fazla atamamış güzide müziğimizin içindeki bireysel teşebbüsler, ister istemez biraz da fazla parladı. Yalnızlık, herhangi bir gelenekten beslenememek gibi sebeplerle popüler müziğimizde arabesk haricinde orijinal akımlar oluşamadı. Ama Erkin Koray, Cem Karaca, Barış Manço gibi adacıklar oluştu. Bu adacıklar da herhangi bir gelenekten beslenemedikleri, yalnız kaldıkları için olsa gerek Batı âleminde sürekli başarı aradılar ama kırıntısını bulamadılar. Kalbimizdeki yerleri de pek onlara yetmedi sanırım. Eh, bizim de, yani memleketteki rock dinleyicisinin de sicili temiz sayılmaz. En azından müziklerini onlarınkine benzer bir miktar kibir eşliğinde dinlediğimiz su götürmez. Hepimizin aklı bir karış havada, hep bir *başka yerlerde*. Sonuçta hepimiz bir miktar da o başka yerlerin yerlisi değil miyiz? Tıpkı Erkin Koray gibi.

ERKIN KORAY
ve Ritmcileri
Caddebostan gazinosunda

Milliyet gazetesi 28 Temmuz 1960. *Erkin Koray ve Ritmcileri Caddebostan gazinosunda.*

Suadiye ÇAMLI DAĞ Kulübü
ERKİN KORAY Vokal Gurubu
ŞEFİK UYGUNER Orkestrası

Milliyet gazetesi, 14 Temmuz 1962.

Altmışlı Yıllarda Spor

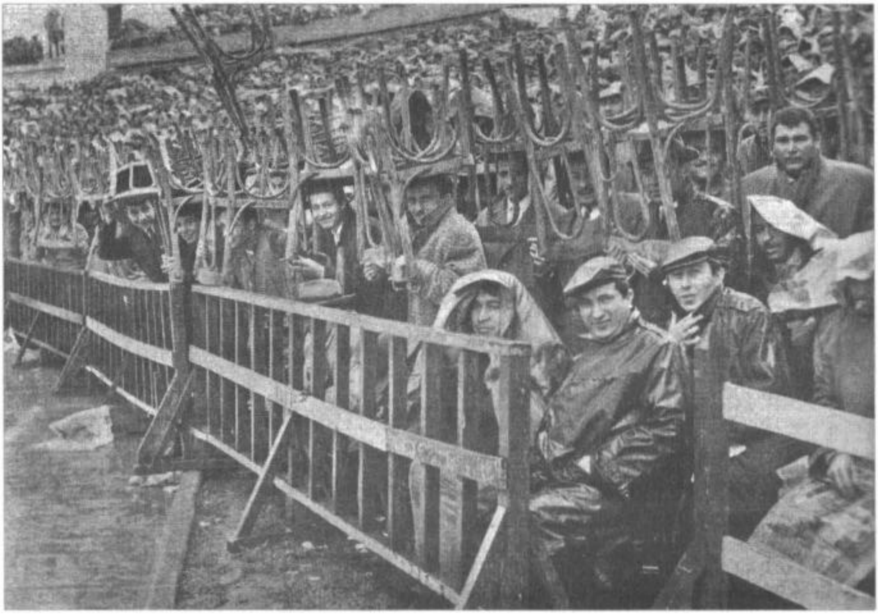
MEHMET YÜCE

Başlarken...

Altmış beş doğumluyum ben... Bu kitapta bahsedilen bütün mevzûların tam orta yerinde doğmuşum anlayacağınız. Mamafih, insanın doğduğu onyılı hatırlaması pek mümkün değil. Hem de benim gibi o onyılın tam ortasında doğmuşlar için... Eh, tek tük hatırladıklarım, daha doğrusu annemin anlattıkları var... Meselâ; dört, beş yaşlarındayken, ön tarafı beyaz camlı, kenarları ahşap, koca bir âlet gelmiş eve... Salonun en müstesnâ köşesine kurmuş babam...

O vakit Samsun'da oturuyorduk. Ankara'nın yayını henüz çıkmıyordu şehrimizde... Ablamlar da anteni kuzeye döndürmüşler. Rusya'dan buz hokeyi müsabakalarını izlediğimizi hayal meyâl hatırlıyorum, televizyon dedikleri acayip kutunun içinden. Annemin sonradan anlattığına göre, yayını ilk gördüğüm zaman şaşkınlıktan televizyonun arka tarafına uzun uzun bakmışım, hokeyciler orada zannetmişim... Memleketin egemen güçleri kuzeydeki komşumuza Sovyetler Birliği demezlerdi. Rusya diyerek eski düşmanı hatırlatacak bir algının peşinden koşarlardı. Hem zaten Rusya denen bu memleketin komünizmi meşhurdu. Her kış mutlaka uğrayacak denirdi. Hepsi geldi, bir o gelmedi... Komşumuz Zuhâl Teyze bana bir gün; "Oradaki insanlar esir çocuğum," demişti. Ben de bu esir insanlar nasıl böyle özgürce buz hokeyi oynuyorlar diye düşünmüştüm.

Radyo dinlerken de aynısı olurdu. İçinde adamlar var zannederdim. Benim yaşımdakiler bilir, içinde pikap, radyo ve makaralı teyp olan, ahşap malzemeden mamul dört ayaklı, kallavî müzik setleri çok yaygındı o vakitler.

İsmet Gümüşdere üstadımızdan bir enstantane... Ani bastıran yağmur, futbolseverlerin oturdukları sandalyeleri şemsiye yapmasına neden oluyor... O yıllarda da futbol sevgisinin yağmur çamur dinlemediğinin en açık göstergesi.

Önüne oturur, pürdikkat maçları dinlerdim. Radyo, maçın en heyecanlı yerinde yayını keser ve "Sevgili dinleyiciler, mikrofonlarımız Bursa'da, Necati Karakaya'da..." derdi. Bursa'da gol olduğunu anlardım o vakit. Golü hangi takım atmıştı diye de meraklanırdım, Bursa mı yoksa Vefa mı?

Spor memleketimizde çok sevilir ama fazla yapılmaz. Seyretmesi sevilir anlayacağınız. O da neredeyse sadece futbol. Ne demiş Nâzım: "... Bir maneviyat var / ben Allah diyorum, beyim / siz, tabiat deyiniz..." Eh işte, ben de spor diyorum, siz futbol anlayınız. Zira futboldan gayri spor dallarına alâka pek mahduttur. Evvelâ radyodan dinledik maçları –eminim içinizde hâlâ daha benim gibi dinleyenler vardır– sonra da televizyondan seyrettik meşin topun peşinden koşan futbolcuları...

Memleketimizde altmışlı senelerde icrâ edilen sporu, onun hikâyesini anlatmaya çalışacağım bana ayrılan bu bölümde. Benden çok önce doğmuş, şimdi çoğunluğu hayatta olmayan sporcularımızın öykülerini aktarmaya çalışacağım elimden geldiğince...

Altmışlar elbette 1960 senesi ile başlar. Lâkin öyle damdan düşer gibi peydâ olmaz. Onun da bir evveliyatı vardır. Ona da 1959 diyoruz. 1959 senesi önemli. İlk deplasmanlı millî lig müsabakaları bu sene başladı. Daha ligin ilk sezonunda misli bir daha görülmeyecek muazzam bir hâdise oldu. İki grupta oynanan ligde, kümelerini birinci bitiren *Galatasaray* ve *Fenerbahçe*, 1959 senesinin sıcak bir Haziran günü Dolmabahçe'de final müsabakalarının ilkini oynadılar. Maçın 39. dakikasında memleketin en meşhur oyuncusu Taçsız Kral lakaplı *Metin Oktay*, sol zâviyeden öyle bir vurdu ki, meşin top, *Manda Özcan*'ın (*Özcan Arkoç*) kalesinin ağlarını deldi geçti. Dört gün sonra oynanan rövanş maçında Galatasaray kalesini adeta yaylım ateşine tutan Fenerliler, ağları yırtan golün acısını misliyle çıkardılar ve attıkları dört golle memleketin ilk millî lig şampiyonu oldular...

Altmışların ilk senesinde futbolun içine resmen bahis de girdi. İhtilâlden birkaç ay önce düzenlenen Kanun ile Spor Toto, bahse tutuşmaya pek meyyâl insanımız tarafından Mart ayından itibâren oynanmaya başladı. Annem anlatmıştı; totonun ilk senelerinde ben daha dünyada yokken oniki tutturmuş. Fena da para almamış hani... Babam da durur mu, bütün parayı almış kadıncağızdan... Oysa tanıdığı, sevdiği herkese hediyeler almak istemiş kazandığı parayla, ama babam dinlememiş... Bana bunları anlatırken hafifçe gözlerim dolmuştu. Üzüldüğümü hissedince, ertesi gün elimden tutup Ko-

Taçsız Kral Metin Oktay ile Baba Gündüz altmışlarda Galatasaray'a birçok başarı kazandırmışlardı.

CEMAL GÜRSEL : Millî Lig şampiyonu Beşiktaşlılar dün sahaya yukarıdaki enteresan forma ile çıktılar ve dakikalarca alkışlandılar. Siyah-beyazlı forvet oyuncuları «CEMAL» müdafaa elemanları ise «GÜRSEL» kelimelerini göğüslerine işlemişlerdi. (GIZ)

Beşiktaş Karagümrük karşısında terledi: 0-0

Beşiktaş Futbol Takımı, Cemâl Gürsel Kupası'nın ilk müsabakasında seremonide...

nak sinemasına *Marlon Brando*'nun oynadığı *Baba* adlı meşhur filmi izlemeye götürmüştü. Yerimize oturduğumuzda film başlamıştı; Baba, gelinlikli kızıyla vals yapıyordu...

Altmışların ilk senesinin en mühim hâdisesi kuşkusuz 27 Mayıs Darbesi'dir. Zannediyorum ordunun iktidâra *el koyması* elinizdeki kitabın birçok bölümünde geçecektir. 27 Mayıs'ın generalleri, ta İttihâd ve Terakkî'den beri gelenek olduğu üzere, futbolu propaganda aracı olarak kullanmayı ihmal etmediler. Önce ihtilâlin lideri Cemâl Gürsel adına bir kupa tertip edildi. Kulüplerin içine siyaset o kadar girmişti ki, Beşiktaş futbol takımı Karagümrük ile oynayacağı müsabakaya Cemâl Gürsel'in adının her bir harfinin işlendiği formalarla çıktı. Seremonide dizildiklerinde karşıdan bakılınca, Beşiktaşlı futbolcuların göğüslerinden Cemâl Gürsel'in adı okunuyordu.

Generaller, politikacılar hattâ bürokratlar futbolun içine girmeye ve onu idare etmeye bayılırlar. Bunlar içinde en ünlüsü 12 Eylûl generali Kenan Evren'dir. Tek bir lafıyla Türkiye Kupası'nı kazanan Ankaragücü'nü –hakkı olmadığı halde– birinci lige çıkartmamış mıydı?

Altmışlı senelerde üç defa olimpiyat oyunları tertip edildi. Bunlardan ilki 1960 *Roma Olimpiyat Oyunları*'dır. Seksen üç ülke içinde yedi altın ve iki gümüş madalya alan Türkiye altıncı oldu ve büyük bir muvaffakiyet sağladı. Grekoromende *Müzahir Sille, Mithat Bayrak* ve *Tevfik Kış*; serbest stilde *ise Ahmet Bilek, Mustafa Dağıstanlı, Hasan Güngör* ve *İsmet Atlı* olimpiyat şampiyonu oldular.

Bununla beraber madalyaların tamamının tek bir branştan gelmesi ülkemizde temel olimpik sporların ne kadar vahim bir durumda olduğunun en

büyük göstergesi idi. Ayrıca yanlış spor politikaları, yetersiz, ilkel tesisleşme ve bilinçsiz antrenmanlarla güreşteki üstünlüğümüzü kaybedeceğimiz seneler hiç de uzak değildi.

1960 Roma Olimpiyat Oyunları'nda henüz 18 yaşındaki *Cassius Clay* hafif ağır sıklette olimpiyat şampiyonu olduktan sonra Müslüman olacak ve adını *Muhammed Ali* olarak değiştirecekti. Altmışların sonundan itibaren özellikle yetmişli senelerde yaptığı maçlar memleketimizde büyük alâka uyandıracak, onun müsabakalarını izlemek uğruna insanlar uykusuz kalmayı göze alacaklardı.

Aynı sene ülke içinde kabul gören üç önemli takım sporundan futbolda Beşiktaş, en yakın rakibi Fenerbahçe'nin beş puan önünde; *Birol Pekel, Arif Özataç, Şenol Birol* ve *Nazmi Bilge*'nin golleri, *Necmi Mutlu*'nun kurtarışları ile Millî Lig'de şampiyon oldu.

Futbolda memleketimizi *Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası*'nda –şimdi *Şampiyonlar Ligi* deniyor– ilk temsil eden kulüp Galatasaray oldu. İlk defa 1955-56 sezonunda başlayan turnuvanın ikinci sezonunda 1955-56 sezonu *İstanbul Profesyonel Küme* şampiyonu Galatasaray, Romanya şampiyonu *Dinamo Bükreş*'e ilk turda elendi. Altmışların ilk temsilcisi ise 1959 *Millî Küme* şampiyonu Fenerbahçe idi. *Macar Csepel* kulübünü ilk turda eleyen sarı-lacivertliler bu kupada tur atlayan ilk kulübümüz oldu.

Türkiye Deplasmanlı Basketbol Ligi 1966-67 sezonunda başladı. Bu tarihten çok daha evvel, 1942-43 sezonunda *Maârif Mükâfatı* nâmı ile başlayarak, 1945-46 sezonundan itibâren de çeşitli statülerde *Türkiye Basketbol Şampiyonası* adı altında şampiyonalar tertip edildi. 1959-60 sezonu şampiyonasına katılacak kulüpler, üç büyük şehrin mahalli basketbol şampiyonları; *İstanbul Dârüşşafaka, Ankara Kolejliler* ve *İzmir Altınordu* ile Federasyon Kupası'nda üç ayrı grubun birincileri olan Fenerbahçe, Galatasaray ve Moda oldu.

23 Mart-3 Nisan tarihleri arasında *İstanbul Spor ve Sergi Sarayı*'nda düzenlenen *Türkiye Basketbol Şampiyonası* lig usûlünde icrâ edildi. Neticede, Dârüşşafaka'nın iki puan önünde ligi tamamlayan Galatasaray, Türkiye şampiyonu oldu.

Türkiye Deplasmanlı Kadınlar Basketbol Ligi ise erkeklerden bir hayli süre sonra, 1980-81 sezonunda başladı. Bu tarihten önce erkeklerde olduğu gibi her sene bir şehirde Türkiye şampiyonaları tertip ediliyordu. 1955-56 sezonunda başlayan bu şampiyonaların beşincisi 18-20 Mart tarihleri arasında Ankara'da tertip edildi. Neticede *Ankara TED Kolejliler* 1959-60 sezonu Türkiye kadınlar basketbol şampiyonu oldu.

Türkiye'nin basketbolda Avrupa kupalarında temsil edilmesi 1958 senesinde tesis edilen *Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası* ile başlar. Memleketimi-

zi Avrupa'da ilk temsil eden basketbol takımı 1956-57 sezonu Türkiye şampiyonu Fenerbahçe'dir.

Altmışlı yıllarda da ilk temsil etme şerefine yine sarı-lacivertli takım nâil olmuştur. 1958-59 Türkiye şampiyonu Fenerbahçe, ilk turda *Maccabi Tel Aviv* takımının iki maçta da sahaya çıkmaması sebebiyle hükmen galip geldi. İkinci turda ise Bulgaristan şampiyonu *Akademik* takımına her iki maçta da mağlup olarak elendi.

Türkiye Deplasmanlı Voleybol Ligi de oldukça geç başladı. 1970-71 sezonunda –ilk defa olarak– tertip edilmeden önce basketbolda olduğu gibi her sene bir şehirde Türkiye şampiyonası düzenleniyordu. İlk defa 1948 senesinde başlayan şampiyonaların 1959-60 sezonunda olanı, 29 Mart - 2 Nisan tarihleri arasında İstanbul, Teknik Üniversite salonunda icrâ edildi. Final müsabakasında Dârüşşafaka'yı 3-0 mağlup eden Galatasaray Türkiye şampiyonluğunu kazandı.

Voleybolda *Türkiye'yi Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası*'nda ilk temsil eden kulüp 1959 Türkiye şampiyonu Dârüşşafaka Kulübü oldu. 14 Şubat 1960 tarihinde İstanbul Spor ve Sergi Sarayı'nda Bulgaristan şampiyonu *Levski Sofya* ile yapılan müsabakayı yeşil-siyahlı kulüp 3-0 kaybetti. On beş gün sonra Sofya'da yapılan rövanş maçını daha iyi oynayan yeşil-siyahlılar Bulgaristan şampiyonundan iki set almayı başardı.

Türkiye Deplasmanlı Kadınlar Voleybol Ligi ise 1983-84 sezonunda başladı. Kadın voleybol kulüpleri için tertip edilen ilk Türkiye Şampiyonası'nın tarihi ise basketbolda olduğu gibi 1955-56 sezonudur. 1960 senesi için 6-8 Mayıs tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen turnuvada, Galatasaray'ın önünde Fenerbahçe kadın voleybol takımı altmışların ilk Türkiye şampiyonu oldu.

Teknik Üniversite'nin Maç Yayını

1961 senesinde memleket sporunun yaşadığı en mühim başarı *Türkiye Ordu Millî Futbol Takımı*'nın dünya şampiyonluğunu kazanmasıdır. Final müsabakalarının Mayıs ayı içinde Ankara 19 Mayıs Stadyumu'nda düzenlendiği şampiyonanın son maçında *Yunanistan Ordu Takımı* ile berabere kalan Türkiye büyük bir muvaffakiyet göstererek şampiyon oldu.

Altmış birin futboldaki en sükseli hâdiseleri *Metin Oktay* ve *Can Bartu*'nun İtalya'ya transferleriydi kuşkusuz. Şimdi ile kıyaslanmayacak kadar düşük meblâğlarla gerçekleşen bu transferlerin manevi kıymetleri ziyâdesiyle büyüktü. Metin Oktay çabuk döndü Galatasaray'a... Can Bartu ise ecnebi diyarlara daha adapte olmuş göründü. Altmış yediye kadar İtalya'nın üst düzey kulüplerinde oynayıp bir de *Signor* lâkabı kazandı.

Türk Silâhlı Kuvvetleri spor sahasında da kudretini gösterdi

Ordu Futbol Takımımız 2. Defa Dünya Şampiyonluğunu Kazandı

Dünkü maçta Yunanistan ile golsüz berabere kaldık. Hollandayı yenen Fransa Ordu takımı üçüncü oldu.

Cumhuriyet Dünya Kupasında

Cumhuriyet Spor

Atletizm Fed. Başkanı dedi ki:

Okulların kapısındayız öğretmenleri bekliyoruz

Ordu Millî Takımı'nın dünya şampiyonluğu devrin matbûatında geniş bir yer işgâl etmişti.

1961 senesi Millî Lig şampiyonluğu çekişmeliydi. Fenerbahçe, ezeli rakibi Galatasaray'ın bir puan önünde mutlu sona ulaştı. Kadrosunda *Şeref Has, Hilmi Kiremitçi, Kadri Aytaç, Yüksel Gündüz, Can Bartu ve Lefter Küçükandonyadis* gibi yıldız oyuncuları barındıran Fenerbahçe ikinci defa Millî Lig'i kazanıyordu. Geçen sezonun şampiyonu Beşiktaş ise ancak üçüncü olabildi.

Basketbolda İstanbul Spor ve Sergi Sarayı'nda tertiplenen finallerde Dârüşşafaka, Galatasaray'dan geçen senenin rövanşını alarak beş maçta beş galibiyetle Türkiye şampiyonu olurken, kadınlarda Şubat ayı içinde İstanbul'da tertip edilen turnuva maçları sonunda İstanbul Üniversitesi Spor Kulübü ipi göğüsledi.

1960 senesi Türkiye Şampiyonu Galatasaray basketbol takımı, ülkemizi *Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası*'nda temsil etti. İlk turda Yunanistan şampiyonu *Olympiakos*'u her iki müsabakada da farklı neticelerle mağlup eden sarı-kırmızılı takım böylece müsabaka yaparak tur geçen ilk kulüp olma şerefine mazhar oldu. Galatasaray, ikinci turda da İsrail şampiyonu *Hapoel Tel Aviv*'i İstanbul'da bir sayı ile mağlup etmeyi başardı. Rövanş maçında farklı mağlup olan Galatasaray Avrupa kupalarına Yafa'da veda etti.

Mart-Nisan ayları içinde Ankara'da lig usûlü tertip edilen voleybol erkekler şampiyonasında ise *Kayseri Havagücü, Ankara Harbokulu, Beykoz* ve *Dârüşşafaka* takımlarını mağlup eden Galatasaray bir defa daha şampiyon oldu. Kadınlarda ise yine Galatasaray, Fenerbahçe'den geçen senenin rövanşını alarak mutlu sona ulaştı.

1961 senesinde Fenerbahçe kadın voleybol takımı memleketimizi Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda temsil etti. Ön eleme turunda Roman-

Teknik Üniversite Yüksek Frekans Kürsüsü'nde Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, Türkiye'nin ilk TV kanalını izliyor. [1954 İTÜ Taşkışla Binası, İstanbul]

ya şampiyonu *Dinamo Bükreş*'e her iki maçta da 3-0 mağlup olan kızlarımız kupaya ilk turda veda ettiler.

1961 senesinin en enteresan hâdiselerinden biri de, daha ortada *Türkiye Radyo Televizyonu* (TRT) yokken 12 Kasım 1961 tarihinde İstanbul Dolmabahçe Stadyumu'nda icrâ edilen *Türkiye-Sovyetler Birliği Dünya Kupası* eleme müsabakasının televizyondan naklen yayınıdır. Ülkemizde televizyon yayınları bilinenin aksine TRT ile başlamamıştır. İTÜ 1951 senesinde Avrupa'dan bağış olarak getirttiği –nedense ithalâtı yasaktı– ekipman ve edevâtla 1952 senesinde yakın çevresine yayın yapmaya başladı. Sovyetler Birliği maçının oynandığı tarihte *Teknik Üniversite Yüksek Frekans Kürsüsü* naklen yayın yapabilecek olgunluğa çoktan erişmişti. Taşkışla binasının damına yerleştirilen bir kamera ile biraz uzak mesafeden de olsa memleketin ilk naklen maç

"Biz Zeki Müren'i görebiliyoruz, peki o da bizi görebilecek mi?"

yayını gerçekleştirildi. Teknik Üniversite hoca ve talebesi ruhlarında her dâim mevcut olan –sisteme karşı– tavrı burada da sürdürmüş ve bu mühim maçın yayınını –yasak olmasına rağmen– kimseden icâzet almadan izlettirmişti.

Beraberlik de Olur!

1962 senesi memleket sporu açısından güreşi bir tarafa koyarsak –kaldı ki, orada da beklenilen büyük başarı gelmemişti– fevkalâde içe dönük geçti.

Haziran ayında Amerika'da düzenlenen *Dünya Güreş Şampiyonası*'nda serbest stilde umduğumuzu bulamayıp, sadece *Hüseyin Akbaş* ile altın madalya kazanarak takım hâlinde ancak dördüncü olurken, grekoromende Roma'da da altın madalya kazanan *Tevfik Kış* yine yüzümüzü güldüren güreşçilerimizdendi. Grekoromende diğer altını *Kâzım Ayvaz*'ın kazandığı şampiyonada toplamda üç altın, bir gümüş ve beş bronz madalya ile devrin matbûatına göre âdeta dökülmüştük.

Millî Lig'in dördüncü sezonunda Metin Oktay'ı İtalya'ya gönderen Galatasaray, ümidin fevkinde Fenerbahçe'nin dört puan önünde –ilk defa olarak– şampiyon oldu. Taçsız Kral'ın yokluğunda sarı-kırmızılı takımın gol yükünü *Bahri Altıntabak* çekerken, *Ahmet Berman, Uğur Köken* ve *Candemir Berkman* şampiyonlukta önemli hisselere sahipti.

1962 senesi Türkiye basketbol şampiyonasında ise geçen sene olduğu gibi yeşil-siyah formalı *Daçkalılar*, Teknik Üniversite'nin önünde dört galibiyet ve bir beraberlikle muvaffakiyet kazandılar. 21-25 Mart tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen şampiyonada iki maçın berabere bitmesi hayli ilginçtir. O zamanki kurallara göre berabere biten maçlar –şimdilerde olduğu gibi illâ bir galip olması gerekmiyordu– uzatılmıyor ve berabere neticelenebiliyordu. Ligi üçüncü sırada bitiren Galatasaray ilk iki sıradaki rakipleri ile oynadığı maçlarda berabere kalmıştı. Kadın basketbolunda ise geçen sezon olduğu gibi İstanbul Üniversitesi takımı Türkiye şampiyonu oldu.

Fenerbahçeli efsanevi futbolcu Can Bartu topu ayağına aldığı vakit tribünleri ayağa kaldırırdı.

Bu sene Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda Dârüşşafaka çeyrek finale çıkma başarısı gösterdi. İlk turu maç yapmadan geçen yeşil-siyahlı kulüp, ikinci turda *Hapoel Tel Aviv*'i eledi. Çeyrek finalde Avrupa şampiyonu *Dinamo Tiflis*'e boyun eğen Daçkalılar kupalarda çeyrek final gören ilk basketbol takımı oldu.

1962 senesi kadın basketbolunda Avrupa'da ilk temsil edildiğimiz yıldır. 1960-61 Türkiye şampiyonu İstanbul Üniversitesi kadın basketbol takımı Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda mücadele etmiş ve ilk turda *Radnicki Belgrad* kulübüne elenmiştir.

Voleybol erkeklerde ise lig usûlü tertip edilen turnuvada artık bu lige ambargo koyduğu anlaşılan Galatasaray bütün rakiplerini mağlup ederek şampiyon olurken, bu sporun önemli ve güçlü kulübü Dârüşşafaka ikinci sırada kaldı. Galatasaray kadınlarda da *Rasimpaşa*'nın önünde bir defa daha Türkiye şampiyonu olarak 1962 senesi voleyboluna damgasını vuruyordu.

Şenol, Birol, Gol!

Altmış üç senesi Türkiye sporu oldukça renkli geçti denebilir. Beynelmilel vadide herhangi bir başarıdan söz edilemese de memleket içinde pek mühim hâdiseler vukû buldu.

İlk defa 1962-63 sezonunda tertip edilen Türkiye Kupası'nı, finalde Fenerbahçe'yi her iki maçta da 2-1 mağlup eden Galatasaray kazandı.

Millî Lig'de ise rekorlar senesiydi. Galatasaray tüm zamanların en uzun liginde kırk iki maçta tam yüz beş gol atarak hâlâ kırılamayan bir rekor vücûda getirdi. İtalya'dan dönüp takıma katılan sarı-kırmızılıların golcüsü Me-

Romanyaya karşı oynıyan ve 50 nci defa ay - yıldızlı millî formayı giyen Lefter'e özel bir tören yapıldı

TÜRKİYE (A) : 0 - ROMANYA (A) : 0

Rumenler daha iyi oynadı takımımız çok fırsat kaçırdı

Ümit takımı Romanyada 1-0 galip

Soyunma odasında Lefter "iki takım da defansif oynadı" dedi

Metin "tam ısınmıştım ki çıkarıldım,,

Lefter'in büyük başarısı gazetelerin spor sayfalarında büyük puntolarla verilmişti.

tin Oktay ise muhteşem bir performansla toplam otuz sekiz gol atarak uzun süreler kırılamayacak bir rekor tesis etti. Spor vadisinin bir diğer galat-ı meşhuru da Fenerbahçe'nin 103 gollü rekorudur. Fenerbahçe 1988-89 sezonunda oynadığı müsabakalarda otuz altı maçta yüz gol atmıştır. Maçlara, geçirdiği trafik kazası nedeniyle katılamayan Samsunspor'a 3-0 hükmen galip geldiği için gol adedi 103'ü bulmaktadır. Bu sayı Galatasaray'ın 105 gollü rekorunu devirmeye yetmemektedir.

1963 senesi futbolda Galatasaray'ın senesi desem yanılmış olmam. Sarı-kırmızılı takım Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası ilk turunda Romanya şampiyonu *Dinamo Bükreş*'i, ikinci turda da Polonya şampiyonu *Bytom*'u eleyerek Avrupa Kupaları tarihinde ilk defa çeyrek finale yükselme başarısı gösterdi. Çeyrek finalde eşleştiği *Milan*'a iki maçta da farklı neticelerle yenilen sarı-kırmızılı takım kupaya çeyrek finalde veda etti.

Fenerbahçe ve memleket spor tarihinin en büyük oyuncularından Lefter Küçükandonyadis 1963 senesinde büyük bir onur yaşadı. 9 Ekim 1963 tarihinde Millî Takım'ın Romanya ile yaptığı müsabakada ay-yıldızlı formayı ellinci ve son defa giyen Lefter, muazzam bir rekor kırarak Futbol Federasyonu tarafından şeref madalyası ile ödüllendirildi.

Bu senenin en sükseli transferi ise Beşiktaş'tan Fenerbahçe'ye geçen iki kıymetli oyuncu idi. *Şenol Birol* ve *Birol Pekel*, meşhur *Şenol, Birol Gol!* sloganının müsebbiplerinin takımdan ayrılmaları Beşiktaşlıları çok üzdü. Sarı-lacivertli kulüp, bir evvelki sene *Özcan Arkoç*'un Fenerbahçe'den Beşiktaş'a transferinin bir nevî rövanşını da almış oldu.

1963, ikinci kümenin kuruluşu aşamasında şehir kulüplerinin de kurulmaya başladığı yıl olarak kabul edilebilir. Bunun ilk örneği Bursaspor'dur. Şehrin köklü ku-

Şenol Birol'un transferi öyle sükse yapmıştı ki; devrin magazin dergileri onunla röportaj yapma yarışına girmişlerdi. Fotoğrafta *Hayat* mecmûasında 1963 senesinde yayınlanan bir röportajında Şenol Birol eşi ile birlikte görülüyor.

lüpleri *Acar İdman Yurdu, Akınspor* ve *İstiklâl*'in yanı sıra, *Pınarspor* ve *Çelikspor*'un da katılımıyla Bursaspor vücûda getirildi. Bursaspor'un armasındaki çeşitli renklerdeki beş yıldız bu kulüpleri temsil etmektedir.

Kulüplerin birleştirilmesi fikri –federasyon kulüpleri başka türlü ikinci ve üçüncü liglere almıyordu– bazı şehirlerde kabul görürken, bazılarında kulüpler nezdinde benimsenmedi. Devlet, seneler önce İzmir'de yaptığı emr-i vâkiyi, metazori olarak üç büyük il hariç hemen bütün şehirlerde uygulattı. 1937 senesinde İzmir Valisi ve Belediye Başkanı *Fazıl Güleç*, İzmir'in köklü kulüpleri *Altay, Altınordu, Karşıyaka, İzmirspor* ve *Göztepe*'nin de yer aldığı birçok kulübü birleştirerek üç kuvvetli kulüp yaratmak istemişti. İstanbul kulüplerine karşı Millî Küme'de daha başarılı neticeler almak için yapılan bu deneme büyük bir başarısızlıkla sonuçlanacak ve birleşen kulüpler birkaç sene içinde yeniden eski kimliklerine dönecekti.

Bu uygulamadan *Mersin İdman Yurdu* gibi kuruluş tarihi eski olan birkaç kulüp ve kasaba kulüpleri kurtuldu. Örneğin Samsunspor 1965'te birkaç kulübün birleşmesi ile kurulurken, Çarşambaspor'un tesis tarihi 1923'tür.

Basketbol ve voleybolda da 1963 senesi Galatasaray'ındı. Sarı-kırmızılı kulübün sporcuları Türkiye şampiyonalarında basketbolda Fenerbahçe, voleybol erkeklerde Harbokulu, kadınlarda ise Ankara Demirspor'u geçerek şampiyon oldular. Kadınlar basketbol şampiyonluğunu ise *Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü* kazanarak kupayı Başkent'e taşıdı.

Bu senenin bir başka mühim transferi Galatasaraylı *Suat Mamat*'ın Beşiktaş'a transfer olmasıydı. Galatasaray antrenörü *Gündüz Kılıç* ile sorunlar yaşayan "güzel gollerin adamı", 26 Haziran 1963'te Millî Lig'in final kıymetindeki son maçında Galatasaray'ın Beşiktaş'ı 1-0 mağlup ettiği maçta düzgün ve başarılı bir oyun sergileyerek tam bir profesyonellik örneği gösterdi. Eski kulübüne karşı vazifesini tam manası ile yapan büyük futbolcu, daha sonra yeni kulübü Beşiktaş'la da şampiyonluklar ve kupalar kazandı.

Şikeli Yıl

Altmışlı senelere denk düşen ikinci olimpiyat oyunları 1964 yazında Tokyo'da düzenlendi. Türkiye'nin sadece dört spor dalı ile temsil edildiği oyunlarda toplam altı madalya kazanıldı. Roma'da olduğu gibi bütün madalyalar güreşten geldi. Tokyo'da serbestte *İsmail Ogan*, grekoromende de *Kâzım Ayvaz* ile iki altın madalya kazandık. Temsil edildiğimiz diğer dallar olan atletizm, halter ve yelkende madalya sevincini maalesef yine yaşayamadık.

1963-64 futbol sezonu şike skandalı ile çalkalandı. Ligden düşmesi kesinleşmiş olan *Kasımpaşa*lı oyuncular *Karşıyaka* ile oynadıkları müsabakadan para aldıklarını söyleyerek şike yaptıklarını itiraf ettiler. Bunun üzerine

Beykoz'un yerine Karşıyaka ligden düşürüldü. Mâmafih, ortaya atılan birçok iddia ve sunulan delillere rağmen Danıştay sonraki senelerde bu kararı bozdu ve Karşıyaka Kulübü aklandı. Kırmızı-yeşil formalı kulüp, 1966-67 sezonunda yeniden birinci lige terfî ettirildi.

ŞİKE
Söylentileri yine sahnede...
D. Spor-A. Gücü maçında iki takımın da inanılmaz goller kaçırması üzerine hakem maçı durdurup "OYNAYIN" ihtarı verdi
Dönen dolaplar

Sporumuzun belalısı şike, yapanlar tarafından itiraf edildiği halde Danıştay tarafından bozulmuştu.

1964 senesi aynı zamanda büyük bir spor kazasına da sahne oldu. Yeni yapılan tribünleri ile 20 Aralık 1964 tarihinde Ali Sami Yen Stadyumu büyük bir törenle yeniden hizmete girdi. Açılışın şerefine Türkiye ile Bulgaristan arasında husûsi bir müsabaka tertip edildi. Düzenlenen törene Ali Sami Yen'in dul eşi Fahriye Hanım da iştirâk etti. Daha maç başlamadan açık tribünde bir satıcının gaz ocağının alev alması ile çıkan yangın büyük bir paniğe sebep oldu. Panik sonucu kendini bir alt tribündeki betona atan seksenin üstünde seyirci yaralandı ve bunlardan biri maalesef hayatını kaybetti. Bütün bu olaylardan sonra hiçbir şey olmamış gibi maç oynandı. Memleketimizde insan hayatına verilen kıymetin ne olduğuna dâir en keskin örneklerden biridir 1964 senesinin Aralık ayında meydana gelen bu üzücü kaza...

Ali Sami Yen Stadyumu'nun 1964 senesindeki açılışında husûle gelen kaza sonucu oluşan büyük izdihâmın fotoğrafı.

1963-64 futbol sezonunda şampiyonluk için yine iki İstanbul kulübü Fenerbahçe ve Beşiktaş yarıştı. Yarışı Beşiktaş'ın bir puan önünde bitiren Fenerbahçe üçüncü defa şampiyon oldu. Yeni transferler Şenol ve Birol'un yanı sıra *Aydın Yelken* ve *Ogün Altıparmak* şampiyonluğun mimarlarıydı. Ligi ikinci sırada tamamlayan Beşiktaş, üçüncü Galatasaray'a tam on puan fark attı.

Altay dün sahaya çıkmayınca

G. Saray Kupa Şampiyonu oldu

Turgay, Bülent, K. Ahmet satışını istedi Özer Ameliyat oldu-M. Mustafaya izin çıktı Bukowy geliyor - Toto maçları belli oldu

Boks Teşvik Turnuvası yapıldı

Altay'ın maça çıkmaması üzerine Galatasaray futbol takımı seremoni yaparak kupayı müzesine ikinci defa götürdü.

Ligde üçüncü olan Galatasaray, *Türkiye Kupası*'nı –biraz hâdiseli bir surette– ikinci defa kazanarak moral buldu. Galatasaray ile Altay arasında oynanan final maçlarından İzmir'de olanı golsüz berabere bitti. İkinci maç 28 Haziran'da oynanacakken İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı, Ordu Millî Takımı müsabakaları nedeni ile maçı Pazartesi gününe erteledi. Örfî İdare'nin bu kararı Galatasaray'a yaradı. Bu sayede Galatasaray asker olan üç önemli oyuncusu *Talât Özkarslı*, *Uğur Köken* ve *Ayhan Elmastaşoğlu*'nu ikinci maçta oynatabilecekti. *Altay Kulübü Başkanı Rıdvan Burçetin* bu duruma şiddetle itiraz ederek Galatasaray'ın asker oyuncularını oynatması hâlinde maça çıkmayacaklarını beyân etti. İsteği kabul edilmeyince de, zamane idarecileri gibi yapmadı; tükürdüğünü yalamayarak takımını maça çıkartmadı.

Ülkemizi Avrupa Kupa Galipleri turnuvasında temsil eden Fenerbahçe, bu kupada ilk defa çeyrek final görerek muvaffakiyet sağladı. İlk turda Romanya temsilcisi *Petrolul Ploiesti*, ikinci turda ise Kuzey İrlanda'dan *Linfield* kulübünü eleyen sarı-lacivertliler, çeyrek finalde Macar *M.T.K.* kulübüne boyun eğdiler.

1964'te memleketimizde bir sporcu idam edildi. 21 Mayıs 1963'te Talât Aydemir'in liderliğinde vukû bulan Albaylar harekâtı başarısızlıkla sonuç-

lanmış ve isyana kalkışan subaylar tutuklanmıştı. İsyancılardan biri binicilikte beynelmilel arenada birçok şampiyonluk kazanmış *Fethi Gürcan*'dı. Fethi Gürcan askerî mahkeme tarafından idam cezasına çarptırıldı. 27 Haziran 1964 Cumartesi sabaha karşı cezası infâz edildi.

Basketbol şampiyonasında Galatasaray, ezeli rakibi Fenerbahçe'nin önünde bir kez daha mutlu sona ulaşırken, kadınlarda Gazi Eğitim Enstitüsü'nün üstünlüğü devam etti. Voleybolda ise erkeklerde ve kadınlarda Galatasaray Kulübü sporcuları şampiyon olarak büyük muvaffakiyet sağladılar.

Altmış beş senesine geçmeden evvel bu seneyle ilgili önemli bir not da *Özcan Arkoç*'un yurtdışına transferi olarak kaydedilebilir. Fenerbahçe'den Beşiktaş'a transfer olan Arkoç, başarılı futbolu ile Avusturyalıların dikkatini çekti ve 1964-65 sezonu başında Avusturia Wien kulübüne transfer oldu.

Kara İnci'yi Kaybettik

1965 senesinde beynelmilel spor vadisinde Dünya Güreş Şampiyonası'na iştirâk ettik. Finlandiya'da düzenlenen grekoromen güreş şampiyonasında altın madalya kazanamadık. Manchester'daki serbest stilde ise *Ahmet Ayık* altın, *Mahmut Atalay* da gümüş madalya kazandı. Türk güreşinin seneden seneye kuvvetten düşmesi, altmışlı senelerde tertiplenen turnuvalarda alınan neticelere bakılarak kolaylıkla anlaşılabilir.

Memleket şehir kulüplerinin kuruluşu 1965'te de devam etti. Şimdilerde de ehemmiyetli bir güç olan *Eskişehirspor*, Karadeniz'in husûsi kulüplerinden Samsunspor, özellikle yetmiş ve seksenli yıllarda âdeta bir futbolcu fabrikası olan *Boluspor* gibi kulüpler, şehirlerindeki irili ufaklı kulüplerin zoraki evliliği ile bu sene tesis edildi.

1964-65 hem futbol hem de basketbolda Fenerbahçe'nin senesi oldu. Fenerbahçe Millî Lig'i Beşiktaş'ın altı puan önünde dördüncü defa şampiyon olarak tamamlarken; *Aydın Yelken, Şenol Birol* ve *Ziya Şengül* öne çıkan isimlerdi. Millî Lig'de 1959'dan beri ilk üç sıra yine İstanbul üçlüsünün dışına çıkmadı. Üçüncü sırayı başarısız bir sezonun ardından Galatasaray aldı.

Basketbolda İTÜ'yü geçerek şampiyonluğu kazanan geçen sene olduğu gibi yine sarı-lacivertli takımdı. Türkiye Kadınlar Basketbol Şampiyonası'nda ise iki yıl aradan sonra TED Kolejliler yeniden ipi göğüslemeyi başardı.

Voleybol erkeklerde dördüncü defadır üst üste Galatasaray şampiyon olurken, kadınlarda Beşiktaş ilk kez mutlu sona ulaştı.

Bu sezon üçüncüsü düzenlenen Türkiye Kupası'nın sahibi yine değişmedi. Galatasaray 0-0'ın rövanşında Metin Oktay'ın golüyle ezeli rakibi Fenerbahçe'yi mağlup ederek kupanın kulüp dışına çıkmasına izin vermedi.

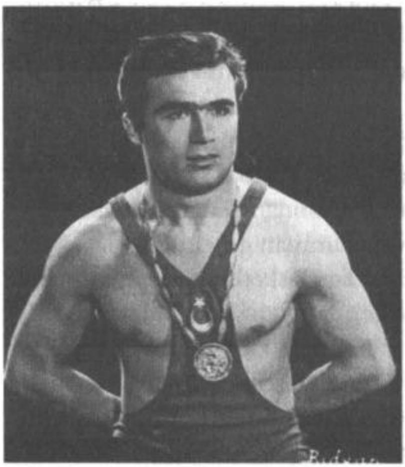
Bu sene memleket idman âleminin en sevilen futbolculardan biri haya-

Altay'ın Kara İncisi Vahâb Özaltay altmışlı senelerde aramızdan ayrıldı.

ta veda etti. Vahâb Bey'den söz ediyorum, İzmir Altay'ın Kara İncisi *Vahâb Özaltay*'dan... Bazen okuduklarınız, yazdıklarınızda; anlatılan hikâyelerde bir sporcu karşınıza çıkar. Bu bir atlet de olabilir, bir yüzücü de, bir futbolcu da... Onları muhayyel ahbaplar edinirsiniz. Öyle seversiniz ki, nasıl yaşamış, neler yapmış, husûsi hayatı nasılmış merak edersiniz. Sonra başlarsınız hayatını araştırmaya ve görürsünüz ki, o siz daha doğmadan hayata veda etmiş... İşte o zaman bir sızı kaplar yüreğinizi, tarif edilemez ve ruhunuza cidden acı veren bir sızıdır bu... Vahâb Bey de benim için bir sızıdır, ben doğmadan altı ay önce bu diyardan gitmiş ve gerçekten tarif edemediğim ince, kesif bir sızı...

Farkındasınızdır; güreş ve birkaç takım sporu dışında –o da sadece popüler oldukları için– fazlaca bir malûmat veremiyorum spor tarihimiz ile alâkalı... Bunun sebebi memleketin sporu bir yaşam biçimi olarak benimsememesinden kaynaklanıyor. Sadece üç İstanbul kulübünün etrafında dönen futbol, kazanmak dışında hiçbir neticenin kabul görmediği bir vadi, günü kurtarma telâşı içindeki idareciler, doping ve şikenin suç sayılmadığı bir ortam...Yetersiz bütçeler, yetkin olmayan antrenörler ve çağdışı tesislerle sporun memleketimizde temâyüz etmesini beklemek o zaman da, şimdi de hayalcilik olur kanâatindeyim.

Altmışlı senelerin büyük güreşçisi dünya ve olimpiyat şampiyonu Tevfik Kış millî mayo ile...

Lenin Stadyumu'nda Galibiyet

İşte bu yüzden 1966 senesinde de uluslararası platformda sadece güreşten bahsedeceğim. Federal Almanya, Essen'de düzenlenen grekoromen Avrupa Şampiyonası'nda *Tevfik Kış* ile altın madalya kazanan güreşçilerimiz, yine

Meşhur Lenin Stadyumu'nda Fevzi Zemzem ve Ayhan Elmastaşoğlu'nun golleri ile 2-0 mağlup ettiğimiz Sovyetler Birliği ve millî takımımız sahaya çıkıyor... "Buldozer Fevzi" kadrajda...

Federal Almanya'nın Karlsruhe şehrinde tertip edilen *Avrupa Serbest Güreş Şampiyonası*'nda yedi altın ve bir gümüş madalya kazandı. ABD, Toledo'da yapılan dünya şampiyonasında ise *Mahmut Atalay* altın madalya kazanırken Millî Takım serbest stilde dünya şampiyonu oldu.

1966 senesi futbolda arada sırada gerçekleşen başarılardan birine sahne oldu. Millî Takım, 16 Ekim 1966 günü *Lenin Stadyumu*'nda güçlü Sovyetler Birliği'ni husûsi bir müsabakada 2-0 mağlup etti. *Fevzi Zemzem* ve *Ayhan Elmastaşoğlu*'nun golleriyle kazanılan maç altmışlı senelerde Millî Takım'ın aldığı en mühim neticelerin başında geliyordu.

1966 senesinde şehir kulüpleri kurulmaya devam etti. Adanaspor, Denizlispor, Balıkesirspor, Antalyaspor, Kayserispor, Kocaelispor, Orduspor, Zonguldakspor, Edirnespor, Malatyaspor, Kırıkkalespor ve Çanakkalespor gibi kulüpler birçok kulübün birleşmesi veya daha önce kurulmuş kulüplerden devşirilerek şehir isimleri ile tesis edildi.

Esasen bu sene tesis edilen kulüpler içinde en mühimi Karadeniz'in Trabzonspor'u idi. Çok eski bir futbol geçmişine sahip olan Trabzon'da, 1921 senesinde kurulan *İdman Ocağı* ilk senelerde *İdman Grubu* ile rekabet hâlinde idi. Bir süre sonra İdman Gücü'nün de tesisi ile Trabzon'da *Ocaklılar* ile *Güçlüler* arasında büyük bir rekabet başladı. Bu iki kulübün birleşmesi pek mümkün görünmüyordu. Bu sebeple ilk renkleri kırmızı-beyaz olan Trab-

zonspor'a İdman Ocağı katılmadı. Kırmızı-beyaz renkli Trabzonspor, *İdman Gücü*, *Martıspor* ve *Karadeniz Gücü* kulüplerinin birleşmesinden doğdu. *İdman Ocağı* bu oluşuma ancak –ve zoraki olarak– 1967 senesinde iştirâk etmek zorunda bırakıldı. 1967'de Ocaklıların da katılması ile yeniden tesis edilen Trabzonspor'un renklerini de bu iki kulüp seçti: Bordo ve mavi...

1965-66 futbol sezonunu Beşiktaş, en yakın rakibi Galatasaray'ın altı puan önünde şampiyon olarak tamamladı. Büyük ve Küçük Ahmetlerin sürüklediği Beşiktaş aynı zamanda memleket futboluna bir yıldız armağan etti. *Yusuf Tunaoğlu* oynadığı ince futbol ve attırdığı gollerle taraflı tarafsız bütün futbolseverlerin beğenisini kazandı. Bu sezonun en mühim hâdisesi ligin başlangıcından bu yana ilk defa olarak İstanbul'un üç kadim kulübünün ilk üç sırayı paylaşamamasıydı. Ankara'nın Gençlerbirliği kulübü Fenerbahçe'yi geride bırakarak ligi üçüncü sırada bitirmeyi başaran ilk Anadolu kulübü olarak tarihe geçti.

Basketbolda ise bir sene aradan sonra Galatasaray yeniden şampiyon oldu. İki senedir ikinci sırayı alan Teknik Üniversite gelecek için hayli ümit verdi. Kadınlarda da Gazi Eğitim bir sene ara verdiği şampiyonluğu yeniden eline geçirdi.

Voleybol erkeklerde Galatasaray'ın hükümranlığı devam ederken, kadınlarda da sarı kırmızılılar mutlu sona bir kez daha ulaştı.

Bu sene içinde lig şampiyonu Beşiktaş ile Türkiye Kupası'nı dördüncü defa kazanan Galatasaray arasında *Cumhurbaşkanlığı Kupası* nâmı altında prestijli bir kupa tertip edildi. Ankara *19 Mayıs Stadyumu*'nda 21 Eylül'de yapılan müsabakayı 2-0 kazanan Galatasaray, Futbol Federasyonu tarafından ihdâs olunan bu ehemmiyetli kupayı kazanan ilk kulüp oldu.

Kayseri-Sivas Futbol Fâciası

1963-64 sezonunda on üç kulübün iştirâki ile başlayan *Türkiye İkinci Ligi*, şehir kulüplerinin birbiri arkasına kurulmasından sonra 1967-68 sezonunda iki grupta toplam kırk kulübün katıldığı dev bir organizasyona dönüştü. Aynı sezon *B Grubu*'nda mücadele eden *Sivasspor* ile *Kayserispor* arasındaki lig maçında futbol tarihimizin en esef verici hâdisesi yaşandı.

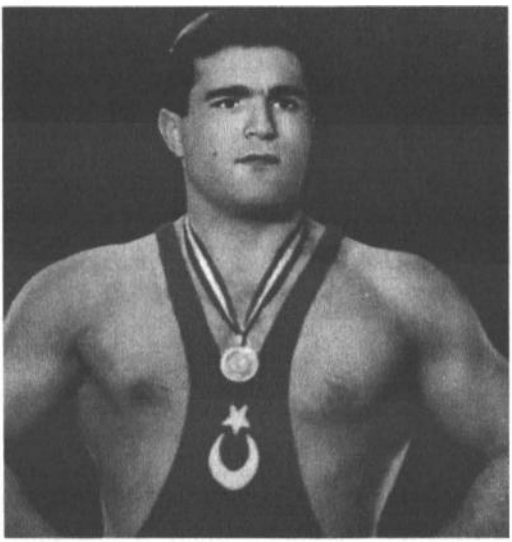
Birbiriyle hemen her konuda çekişme hâlinde olan bu iki komşu kent arasındaki rekabetin futbola sıçraması iki sene önce başlamıştı. 1965'te *Sivas Sümerspor - Kayseri Şekerspor* karşılaşmasında bazı taraftarlar yaralanmış, 1966'da oynanan *Kayseri Havagücü - Sivas Sümerspor* karşılaşmasında da sakatlanma ve yaralanmalar meydana gelmişti. 17 Eylül 1967 tarihinde ise tam manasıyla bir felâket yaşandı. Kayseri'de oynanan İkinci Lig müsabakasında Kayseri'nin attığı gol sonrası karşılıklı sataşmalar ve husûle gelen kavga

büyüdü. Kayserililerin misafir Sivas tribününe yürümeleri sonucu ezilmeler ve havasızlıktan hayatını kaybedenler oldu. Olaylar bununla da kalmayarak stadyumun dışına çıktı ve iki şehir arasında kanlı bir savaşa dönüştü. Her iki şehirde cadı avı başladı. Arabaların yakıldığı, dükkânların, iş yerlerinin harap edildiği yetmezmiş gibi çocuklar öldürüldü; küçük, masum çocuklar... Neticede çoğunluğu çocuk, otuz yedisi Sivaslı olmak üzere, kırk üç canın hayatını kaybettiği, yüzlercesinin sakat kaldığı, yaralandığı bir futbol savaşıydı bu... Memleketimizde her dâim yaşanan katliamlardan biri de futbolda vücût buldu, üzerimize yapışan lekeler iyice koyulaştı...

1967 senesinde hem dünya hem de Avrupa şampiyonalarında güreşçilerimiz bir miktar kıpırdandı. Temmuz ayı içinde İstanbul'da düzenlenen Avrupa Serbest Güreş Şampiyonası'nda dört altın, bir gümüş ve bir de bronz madalya ile Millî Takım şampiyon oldu. Özellikle *Ahmet Ayık*'ın güreşlerini tuşla kazanması seyircileri coşturmuştu. Avrupa grekoromen şampiyonası ise Sovyetler Birliği'nin *Minsk* şehrinde düzenlendi. Burada da bir altın ve bir bronz kazandı güreşçilerimiz...

Cumhuriyet
Sivas'ta Kayserililere karşı galeyan
İki şehre de giriş-çıkış yasaklandı
Ev ve dükkânlar tahrip edildi
Sivaslılar, İçişleri Bakanına "Kaatil Sükan!" diye bağırdı

Kayseri-Sivas futbol savaşı spor tarihimize kanlı, kara bir leke olarak geçti ve hiçbir vakit silinmedi.

1965 senesinde düzenlenen turnuvada dünya şampiyonu olan ünlü güreşçimiz Ahmet Ayık.

Hindistan'ın başkenti *Yeni Delhi*'de Kasım ayı içinde düzenlenen Dünya şampiyonasında ise serbest stilde, en güçlü dönemini yaşayan Ahmet Ayık altın, grekoromende de *Vahap Pehlivan* bronz madalya kazandılar.

1966-67 futbol mevsiminde ise Beşiktaş üçüncü defa Millî Lig'i kazandı. Macar oyuncu *Janos Kuzaman* ve *Sanlı Sarıalioğlu*'nun önderliğinde tam birtakım oyunu oynayan Beşiktaş rakiplerinin önünde ipi göğüsledi. Fenerbahçe ve Galatasaray ise ikişer puan ara ile ikinci ve üçüncü sırayı aldılar.

Bu sezon İstanbul dışından bir kulüp ilk defa profesyonel dönemde resmî bir kupa kazandı. Beşinci defa düzenlenen Türkiye Kupası'nın finalinde iki İzmir kulübü *Altay* ve *Göztepe* karşı karşıya geldi. 25 Haziran günü *Alsancak Stadyumu*'nda oynanan ve İzmir futbol tarihi açısından da büyük ehemmiyet taşıyan final maçının normal süresi 2-2 berabere bitti. Uzatmada da netice değişmedi. Bunun üzerine –seri penaltı uygulaması henüz başlamamıştı– kur'a çekildi. Neticede şans siyah-beyaz Altay'a güldü...

Cumhurbaşkanlığı Kupası bu sene iki siyah-beyaz kulübü karşı karşıya getirdi. Millî Lig şampiyonu Beşiktaş ile kupa galibi Altay arasında 30 Haziran 1967 tarihinde *Ankara 19 Mayıs Stadyumu*'nda oynanan maçta İstanbul'un siyah-beyazlı kulübü uzatma dakikalarında bulduğu gol ile kupayı kazandı.

Şimdiye kadar Türkiye Basketbol Şampiyonası nâmı altında tek bir şehirde lig veya eleminasyon usûlleri ile turnuva şeklinde tertip edilen basketbol şampiyonluğu, bu sezondan başlayarak futbolda olduğu gibi deplasmanlı lig hâline getirildi. Türkiye Deplasmanlı Basketbol Ligi'ne İstanbul, Ankara ve İzmir'den toplam on iki kulüp iştirâk etti. Neticede Galatasaray'ın iki puan önünde, *Samim Göreç*'in çalıştırdığı *İzmir Altınordu Kulübü* bu yarışmanın ilk galibi oldu. Kadınlarda ise eski sisteme devam edildi. Nisan ayı içinde İzmir'de yapılan maçlar sonunda Gazi Eğitim bir defa daha Türkiye şampiyonu oldu.

Voleybolda ise erkeklerde Galatasaray, kadınlarda *Rasimpaşa* 1967 senesi Türkiye şampiyonu oldular.

Molnar'ın Fenerbahçesi

On dokuzuncu olimpiyat oyunları 1968 senesinde Meksika'nın başkenti *Mexico City*'de düzenlendi. 112 ülkeden 5.500'ü aşkın sporcunun katıldığı oyunlarda güreşçilerimiz iki altın madalya kazandı. Serbest stilde *Mahmut Atalay* ve *Ahmet Ayık* olimpiyat şampiyonu olurken, *İsmail Akçay*'ın maratonda dördüncü olması büyük bir başarı olarak addedildi.

1967-68 futbol mevsiminde Macar antrenör *Ignace Molnar*'ın çalıştırdığı Fenerbahçe büyük bir muvaffakiyet gösterdi. Ligi en yakın rakibi Beşik-

taş'ın yedi puan önünde şampiyon olarak tamamlayan sarı-lacivertli takım, Haziran ayı içinde Altay ile oynanan final maçları neticesi Türkiye Kupası'nı da kazandı. O zamanki statü gereği Cumhurbaşkanlığı Kupası'nı da *otomatikman* kazanan Fenerbahçe, asıl büyük süksesini *Balkan İkincileri Kupası*'nda yaptı. Kendi grubunu birinci sırada bitiren Fenerbahçe, diğer grubun birincisi *A.E.K. Atina* ile final oynamaya hak kazandı. Elli beşteki malûm olaylar sonrası İstanbul'dan Atina'ya kaçmak zorunda bırakılan İstanbullu Rumların da çok alâka gösterdiği, 11 Ekim 1967 tarihinde oynanan ilk maçı Atina'da 2-1 kaybetmesine rağmen on beş gün sonra yapılan rövanş maçında rakibine 1-0 üstünlük sağladı. Üçüncü müsabaka Kıbrıs Olayları nedeniyle altmış yedi senesi içinde yapılamadı. Nihayetinde 30 Mayıs 1968 gecesi *Dolmabahçe Stadyumu*'nda *Ogün Altıparmak*'ın iki ve *Yılmaz Şen*'in golleriyle rakibini 3-1 mağlup eden Fenerbahçe Balkan İkincileri Kupası'nın sahibi oldu. Sezon başında kazandığı *Türkiye Spor Yazarları Kupası*'nı da hesaba kattığımızda takımı tam beş kupa kazanan Molnar sevincini kendine has Türkçesiyle şöyle özetlemişti: "Ben var Fenerbahçe, Fenerbahçe var beş kupa!"

Molnar'ın Fenerbahçesi kazandığı beş kupa ile yetinmeyerek, 1968-69 sezonunda iştirâk ettiği Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası ilk turunda İngiltere şampiyonu *Manchester City* takımını eleyerek kuvvetini bir defa daha gösterdi.

1967-68 sezonunda ülkemizi *Avrupa Fuar Şehirleri Kupası*'nda temsil eden *Göztepe* üçüncü tura kadar çıkma başarı-

İsmail Akçay 1968 oyunlarında maratonda dördüncü olarak atletizm uzmanlarını şaşkına çevirmişti.

Molnarlı Fenerbahçe ligde fırtına gibi esmişti. Fotoğrafta ortada Ignace Molnar, sağda ise yardımcı antrenör Basri Dirimlili görülüyor.

sı gösterdi. İlk turda Belçika'nın *Antwerp* takımını eleyen İzmir ekibi, ikinci turda Madrid'de 2-0 mağlup olduğu güçlü *Atletico Madrid*'i İzmir'de 3-0 mağlup ederek adından söz ettirdi. Üçüncü turda ise Yugoslavya temsilcisi *Vojvodina*'ya iki maçta da mağlup olarak elendi.

Türkiye Deplasmanlı Basketbol Ligi 1967-68 sezonunu memleket basketbolunun kurucu kulüplerinden olan İTÜ kazandı. Yetmişlerin ilk senelerine de üst üste şampiyonluklarla damga vuracak olan Tekniklilerin kadrosunda *Hüseyin Alp, Kemâl Erdenay, Reşat Güney, Cihat İlkbaşaran, Halit Keskinpala* gibi bir dönem basketbola imzasını atmış oyuncular bulunuyordu. Kadınlarda ise TED Kolejliler iki sene aradan sonra yeniden Türkiye şampiyonu oldu.

1959 senesinde Dârüşşafaka'nın bir şampiyonluğu hariç tam on üç sene Türkiye erkekler voleybol şampiyonu olan Galatasaray, bu sene unvanını *Ankara Muhafızgücü* kulübüne kaptırdı. Mayıs ve Haziran ayları içinde İstanbul ve Ankara'da oynanan müsabakalar sonunda Muhafızgücü şampiyon olurken, bir başka Ankara kulübü Suspor ikinci sırada yer aldı. Galatasaray ise ancak Fenerbahçe'nin ardından dördüncü olabildi.

19-23 Nisan tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen Türkiye Kadınlar Voleybol Şampiyonası'nı ise TED Kolejlilerin önünde Fenerbahçe kazandı.

1968 senesinin en naif spor hâdisesi, 1965 senesinde eşi *Oda Boro*, Kanarya adalarında tekneye dâhil olan kedisi Miço ile birlikte dünya turuna çıkan yelkencimiz *Sadun Boro*'nun dünya turunu azim bir muvaffakiyetle gerçekleştirdikten sonra sağ salim yurda dönmesidir zannediyorum. Büyük bir törenle karşılanan Borolar, Akdeniz'i, Atlantik ve Pasifik okyanuslarını kat ettikten sonra Kızıldeniz ve Akdeniz üzerinden Ege'ye oradan da boğazlar yolu ile İstanbul'a varan muazzam bir sergüzeşti başardılar. On buçuk metrelik *Kısmet*'in devr-i âlemi, altmışlardaki spor olayları içinde okumaktan keyif aldığım en güzel hikâyelerden biridir...

Sadun Boro ve "Kısmet" dünyayı turluyor...

Altmışların son senesi olan altmış dokuz, bana ayrılan kısmın son senesi... Bu sene memleket futbolu Fenerbahçeli iki kardeş futbolcuyu art arda kaybetti. Önce Nisan ayında *Dalgakıran* lakaplı *Hasan Kâmil* (Sporel), beş ay sonra da kardeşi, memleketimizin en büyük golcüsü Üstad *Zeki Rıza*'yı kaybettik. Yine romantik futbolun son temsilcilerinden Metin Oktay da bu sene muazzam bir jübile ile futbolu bıraktı. Fenerbahçe ile yapılan jübile maçında çok enteresan bir hâdise oldu. İki kulübün taraftarlarının takımlarında çok görmek istedikleri *Can Bartu* ve *Metin Oktay* formalarını değişti. Can Bartu sarı-kırmızı, Metin Oktay da sarı-lacivert forma ile bir süre rakip takımlarda oynadılar. Bu vaziyet stadyumu dolduran on binlerce kişi tarafından coşkuyla alkışlandı.

Bu sene beynelmilel vadide en büyük başarı Göztepe'den geldi desem yanılmış olmam. İzmir'in sarı-kırmızılı kulübü Göztepe, Avrupa Fuar Şehirleri Kupası'nda yarı finale kadar çıktı. Birinci turda Fransa'nın ünlü ekibi *Marsilya*'yı eleyen Göztepe'nin karşısına ikinci turda Romen *Argeş Piteşti* dikildi. Rakibini iki maç sonunda saf dışı bırakan İzmir kulübü üçüncü turda da devrin güçlü takımlarından Yugoslav *O.F.K. Belgrad* takımını eledi. Çeyrek finale yükselen Göztepe'ye kur'ada Alman *Hamburg* düştü. Mamafih, Alman ekibi ajandasına uymadığı gerekçesi ile maça çıkmaktan sarf-ı nazar edince sa-

Göztepe'nin Fuar Şehirleri Kupası'nda yarı final oynayan kadrosu (1969).

Eskişehirspor, şampiyonluk mücadelesi veren ilk Anadolu yıldızı oldu.

rı-kırmızı Göztepe yarı finale yükselmiş oldu. Final yolunda zamanın büyük kulübü Macar *Ujpest* takımına iki maçta da boyun eğen Göztepe'nin bu tarihi başarısı ancak seneler sonra Galatasaray tarafından tekrarlanabilecekti.

Beynelmilel arenadaki bu muvaffakiyetten başka 1968-69 futbol mevsimi de hareketli geçti. Galatasaray Metin Oktay'ın veda sezonunu şampiyon olarak tamamladı. Ama ondan da ehemmiyetlisi Anadolu'dan bir kulüp ilk defa şampiyonluk için yarıştı. Anadolu Yıldızı Eskişehirspor biraz şanssızlık, biraz da hakemlerin İstanbul kulüplerini George Orwell'in "Bütün hayvanlar eşittir, ama domuzlar biraz daha eşittir" mottosundan hareketle kayırması neticesi Galatasaray'ın üç puan gerisinde kaldı. Eskişehirspor'un bu muazzam başarısını yaratan kadroda *Burhan İpek, Fethi Heper, Nihat Atacan, Kâmuran Yavuz* ve *Ender Konca* gibi büyük futbolcular bulunuyordu.

Avrupa'da büyük başarı kazanan *Göztepe*, Türkiye Kupası'nı da kazanarak başarısını taçlandırdı. Finalin İzmir'de oynanan ayağında lig şampiyonu Galatasaray'ı 1-0 yenen Göztepe, İstanbul'daki rövanşta 1-1 berabere kalarak kupanın sahibi oldu. Göztepe'nin 1968-69 sezonundaki efsane kadrosunda *Fevzi Zemzem, Ertan Öznur, Ali Artuner, Mehmet Işıkal, Halil Kiraz* gibi futbolcular yer alıyordu.

Türkiye Kupası'nı finalde Göztepe'ye bırakan Galatasaray, Cumhurbaşkanlığı Kupası ile sevindi. 29 Haziran 1969 tarihinde Ankara'da oynanan

maçı *Gökmen Özdenak* ve *Ahmed Celovic*'in golleri ile 2-0 kazanan Galatasaray bu kupayı ikinci defa müzesine götürmüş oldu.

1969 senesi basketbolda da Galatasaray'ın şampiyonluğuna tanıklık etti. Teknik Üniversite'nin dört puan önünde şampiyon olan sarı-kırmızılı kulüp, altmışların son basketbol şampiyonu oldu. Kadınlarda Antalya'da tertip edilen turnuva sonunda geçen sene olduğu gibi TED Kolejliler şampiyon olurken, ikinciliği İstanbul Üniversitesi aldı.

Voleybolda Galatasaray'ın üstünlüğüne geçen sene son veren Muhafızgücü bu sene de şampiyon olurken, ikinciliği yine *Suspor* kazandı. Kadınlarda ise geçen senenin şampiyonu Fenerbahçe altmış dokuz senesinde de unvanını kaptırmadı.

Altmışlarda husûle gelmiş spor hâdiselerini aktarmaya çalıştığım yazının sonuna geldim. Dünya ve Avrupa çapında başarı kazanmış sporcularımız ve kulüplerimiz ile, yurtiçinde takip edilen üç önemli takım sporu hakkında malûmat vermeye çalıştım. İnsanoğlunun ilk uzay yürüyüşünü yaptığı, Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin gerçek olduğu bu romantik devirde memleket sporunda neler olmuş, neler bitmiş bir ucundan hatırlatmaya çalıştım. Elbette unuttuklarım, atladıklarım var...

Köyden kente göçün giderek yoğunlaştığı, az gelişmiş demokrasimizin dahi sekteye uğramaya başladığı, modernleşme ve otomobiller için yollar açmak uğruna şehirlerin cânım tarihsel dokusunun yerle yeksan edildiği, Soğuk Savaş'ın hüküm sürdüğü, lâkin bir yandan da en sevdiğim plaklarımın müsebbipleri Pink Floyd, The Beatles, Led Zeppelin, Yes gibi grupların ortaya çıktığı, en sevdiğim kemancı David Oistrakh'ın en güzel kayıtlarını yaptığı seneler altmışlar...

Ben altmış beşte doğdum... Bir Amerikan filminden hatırımda kalan bir replikteki gibi, "Zaman makinası olsa gidilip, yaşanacak en güzel senelerde".

Sıfatlardan Ötesi: Taçsız Kral ve Ordinaryüs

İLHAN ÖZGEN

1962 yılının sonları. Trakya'da bir köy. Doğum telaşı var... Sıkıntısız bir şekilde dünyaya gelen bebeğe isim koyma merasimi başlamış. Aslında her şey belli gibi. Futbol hastası aile bireyleri, erkek bebeğe Metin ismini layık görüyor. O an *Ne anlama geliyor?* sorusu sorulsa verecekleri cevap net: *Galatasaray'ın kralı*. Fakat tezatlık da burada başlıyor. Bir tane bile Galatasaraylı yok ailede; herkes Beşiktaşlı. Ama Metin Oktay'a, Taçsız Kral'a saygı sonsuz... Aralık 1962 doğumlu babam Metin Özgen'in hayat macerası böyle başlıyor. Kendisi büyüdükçe zıtlık yarışını ileri boyutlara taşımaya devam ediyor, Fenerbahçe'ye gönül veriyor. Yine de isminin nereden geldiğini soranlara cevabı hazır: "Metin Oktay'dan"...

Ege'den Bir Yıldız Doğuyor

Metin Oktay için efsane olma yolundaki ilk adımı da ailesi atmıştı aslında. Alsancak'a taşınıp, ailenin küçük ferdi Metin'i Alsancak İlkokulu'na kaydettirdiklerinde, kafalarındaki tek şey, çocuklarının tahsili olabilirdi. Ama bu taşınma Metin için daha başka anlamlar kazanacaktı. İzmir ve ülke futbolunun simgelerinden, Türkiye sınırlarında ayak topuna ilk temas edilen mekânlardan Alsancak Stadı, okula çok yakındı ve Metin de kısa süre sonra müsabakaların müdavimlerinden biri oldu. Sabahları derse girdi, öğleden sonra Alsancak'ın sert zemininde oynanan maçlarda top toplayıcı olarak arzı endam etti. İdolleri, soyadlarını kulüplerinden alan; Sait Altınordu, Vahap Özaltay ve Fuat Göztepe'ydi artık. Okul takımı, Damlacıkspor ve Yün Mensucat derken,

Genç Milli Takım'a kadar yükseldi. Yeteneklerini Gündüz Kılıç'la birleştirerek 'Galatasaraylı Metin' olmasına az kalmıştı...

Metin Oktay'ın futbolun payitahtı İstanbul'a gelişi, her zaman Gündüz Kılıç'la özdeşleştirildi ama daha öncesinde bir diğer Galatasaray efsanesinin tavsiyesi de bu transferde rol oynamıştı. Bülent Eken'le bir sohbetimizde, Galatasaray'ın bir diğer efsanesi, o anı şöyle özetlemişti:

> Futbolu bıraktıktan sonra arkadaşım Rauf Halat'la birlikte otomobil ticaretine girdik. Basmane'de otururken Rauf'un dikkatini bir araba çekti. Bir de baktık ki araç, Galatasaray'da futbol da oynamış olan Zeki Egeli'ye ait! Zeki, onu ziyarete geldiğimizi sanıp çok sevindi fakat işin aslını öğrenince, futbol adamlığımdan da dem vurarak beklemediğim bir tepki verdi: "Bülent Ağabey, benim arabayı alacağına İzmirspor'da bir topçu çocuk var, onu al." Sonra da ekledi: 'Hatta bugün iki buçukta da maçı var.'
>
> Hemen gittik ve Alsancak Stadyumu'nda mezkûr gencin maçını izledik. Bu istidatlı genç, Metin Oktay'dı. Metin'i çok beğendim. Transferle ilgili her şeyi konuştuktan sonra İstanbul'a gittim ve kulübün yöneticilerine durumu anlattım. Daha sonra Gündüz Kılıç, Muzaffer Bozok ve Necdet Çobanlı, İzmir'e giderek Metin'i İstanbul'a getirdiler.

Üçlü, İzmir'e gidecek ve Alsancak'ta oynanan karşılaşmada, Metin Oktay'a hayran kalacaktı. Sonrası ise hayatını anlatan Taçsız Kral filmindeki sahnenin tıpatıpıydı. Necdet Çobanlı'nın kulağına, "Bir milyona bile olsa bu çocuğu almalıyız!" diyen 'Baba' Gündüz, civardan yükselen "Ne o Gündüz, beğenmedin mi Metin'i?" sorusuna, transfer ücretinin kabarmaması için "Daha pek tecrübesiz, bize yaramaz," cevabını vererek stadyumu terk edecekti. Metin Oktay ise kısa süre sonra Galatasaray'a transfer oluyordu...

Aydınlıktan Karanlığa

Galatasaray formasıyla ilk maçına, 9 Ekim 1955'te İstanbulspor karşısında çıktı ve 3-0'lık skoru belirleyen son golü, ilerleyen yıllarda klasiğe dönüşecek bir kafa vuruşuyla Sabih Sünter'in koruduğu kaleye gönderdi. Ertesi gün Necmi Tanyolaç'ın maç yazısında, Galatasaray adına 'sahanın adamı' sıfatıyla şereflendirilecekti. İlk senesinde Galatasaray'da 19 gol attı. Türkiye futbol tarihine geçen Macaristan maçında da sahaya çıkmış ve görevini yaparak zafere tek golle katkı vermişti. Milli Lig'in ilk senesinde, finalde oynanan Fenerbahçe maçında ağları yırtan golü ise gerçek bir şehir efsanesi olarak gelecek nesillere devredilecekti...

1960'lara da iyi girmişti ki, kariyerinin ilk büyük fırtınasına yakalandı. 10 Eylül 1960'taki İstanbulspor maçının ertesi günü *Milliyet* gazetesinin ilk sayfasında bir haber dikkat çekiyordu: "Polisin aradığı G.S.'lı Metin, dün maça çıktı." Halit Çapın imzalı haberde, Metin Oktay'ın askerliği esnasında işlediği suç nedeniyle hapis cezası aldığı yazılmaktaydı. Herkes şoktaydı; doğal olarak Metin Oktay da... Olayın 'kahramanlarından' Halit Çapın, yıllar sonra *Takvim* gazetesinde kaleme aldığı yazısında o günü şöyle anlatıyordu:

> Bir gün Emniyet Müdürlüğü'nden aldığım polis bülteninde üç satırlık bir bilgi notu gördüm.. Yazıyordu ki: 'Falan-filan nüfus kütüğüne kayıtlı Metin Oktay nam kişi, asker kaçaklığından aranmaktadır..' Çıktım, bir sordum, bir bir takıldım olaya.. Sansaryan Han'daki Emniyet Müdürlüğü'nde tamamlayıcı bilgiyi edindim.. O Metin Oktay, Galatasaraylı Metin Oktay'dı ve her zamanki gibi, İnönü Stadı'nda ertesi gün maça çıkacaktı.. Gittim.. Yazdım.. Yazı işlerine verdim.

Meitn Oktay, askerliğini sekiz gün eksik yaptığı gerekçesiyle tevkif edilmişti. 45 gün hapiste kalan Metin Oktay, özgürlüğüne kavuştuktan sonra, dört duvar arasındaki günlerini, *Milliyet* gazetesinde okurlarıyla paylaşacaktı. Yaklaşık iki hafta süren yazı dizisi, Metin Oktay'ın geçen beş yıllık sürede nasıl bir fenomene dönüştüğünün izlerini de taşımaktaydı...

6 Kasım 1960'ta yayımlanan ilk yazısının girişi şöyleydi:

> 14 Eylül Çarşamba
> Kulüp lokalinde oturuyordum. Biraz sonra arkadaşlarımla antrenmana gidecektim. Beni, iki sivil polisin aradığını söylediler. Neden arandığımı bilmiyordum. Biri uzun, diğeri kısa boylu iki şahıs. Simaları bana yabancı gelmemişti. İkisi de ağız birliği etmişlerdi. "Birinci Şube'ye gideceğiz," dediler, itiraz etmedim. Birinci Şube'nin yolunu tuttuk. Bu; arkadaşlarımdan, kulübümden, muhitimden koparıldığım ilk andı.
>
> Birinci Şube'den de bizi savcılığa gönderdiler. Tevkifim için gerekli bilumum muameleler hazırlanmıştı. Siviller beni onbaşının muhafazasına verdiler.
>
> Onbaşıya;
>
> – "Nereye gidiyoruz?" dedim.
>
> – Kapıaltı'na.
>
> – Ne yapılır orada?
>
> – İstirahat edilir!

Metin Oktay, sorgularla geçen gece sonrasında Paşakapısı Cezaevi'nin yolunu tuttu. Burada, parmaklıklar arasındaki nadir güzel hatıralarından birini yaşayacaktı. Paşakapısı'na vardığı an, cezaevi müdürüne bir dilekçe ulaşmıştı. Metin Oktay imzalı dilekçede, Toptaşı Cezaevi'ne gönderilmek istemediğini, hasımlarının onu beklediğini ve hayati tehlikesinin olabileceğini anlatmıştı 'Kral'. Metin Oktay, durumu öğrenince şaşırdı. Böyle bir şey ne yazmış, ne de imzalamıştı. Müdürle görüştükten kısa süre sonra olay aydınlığa kavuşuyordu. Paşakapısı mahkûmları bir futbol takımı kurmuş ve gol kralını takımlarından mahrum bırakmamak için bir dilekçe kaleme almıştı. Metin Oktay, günler sonra ilk kez tebessüm ettiğini yazıyor ve tüm duygusallık belirtilerini ortaya koyarak ekliyordu: "Ne yalan söyleyeyim, çok sevindim de... Bir yerde istenmiş olmak..."

Mahkûmların 'çabaları' Metin Oktay'ı Paşakapısı'nda tutamayacak ve cezasının kalanını çekmek için Toptaşı'na sevk edilecekti. Metin Oktay, burada sevenleriyle buluşmaya devam edecekti. Notları arasında; İzmirspor galibiyeti sonrasında, zaferi Metin'le kutlamak için hapishaneye gelen Galatasaray taraftarları, "Üzülme Metin Ağabey" tesellisinde bulunan, cezaevi yakınındaki Mehmet Paşa İlkokulu talebeleri ve Fenerbahçe'nin efsaneleri Erol Keskin ile Selahattin Torkal'ın mektupları yer alıyordu. Diğer cezaevlerinden, ülkedeki bütün şehirlerden mektuplar yağmıştı golcüye. Belki de en ilginci, 'koyu' Fenerbahçe taraftarı olduğunu belirten hayranı İlhan Erözalp'e aitti: "Başına gelen akıbeti gazetelerden öğrendiğim zaman bir Galatasaraylıdan daha fazla üzüldüm. Fakat sen üzülme, sen her zaman başımızın tacısın. Tesellim, sana yakın bir zamanda kavuşmaktır. Sabretmekten başka çare yok. Gözlerinden hasretle öperim."

Metin Oktay'ın gerçek manada ülke futboluna mal olduğunun kanıtıydı bu yaşananlar. 28 Ekim'de sona eren 'kötü' macerasını, gazetedeki köşesinde şu cümleyle noktalamıştı: "İnsan hür olduğu kadar yaşıyor."

Metin Oktay; arkadaşlarına, kulübüne ve muhitine kavuşmuştu fakat avludaki maçlarla formunu korusa da moral olarak eski Metin değildi. Sahneye, bugün dahi birçok öğrencisi tarafından "büyük psikologdu" sözleriyle yâd edilen *Baba* Gündüz çıkacaktı. Metin Oktay, tahliyesinden bir gün sonra yöneticiler tarafından Karagümrük maçı için Çekmece'de yapılan takım kampına götürüldü. Gündüz Kılıç sofrayı donatmıştı. Yemekler yendi, takım kampa döndü. *Baba* ve *Kral* baş başa rakı masasına oturdular. Her şey konuşuldu. Otele döndüklerinde saat üçü bulmuştu. Gündüz Kılıç, baş tacının yorgunluğu atabilmesi için kahvaltı saatinde uyandırılmamasını emretmişti. Saat 11'de Metin'i uyandırmaya geldi, yatağının ucuna oturdu ve konuşmaya baş-

ladı: "Biliyorum oynayacak durumda değilsin, ama seyirci seni görmek istiyor Metin... Karagümrük'e karşı seni oynatmak istiyorum. Üzülme, verebileceğini ver. Sen bize çok maç kazandırdın. Bugün de senin yüzünden kaybedelim. Seni hasretle bekleyen seyirciye ne olur bu saygıyı gösterelim." Metin Oktay, söylenenlere olumsuz cevap veremezdi. Sahaya çıktı, iki gol attı ve Galatarasay, rakibini 3-0'la geçti. 'Kral', seyircisine kavuşmuştu. Kusarak sahadan çıkarken, hıçkıra hıçkıra ağlıyordu...

45 günlük 'araya' rağmen o sezon 36 gol attı ve bir kez daha gol kralı tahtına oturdu. 5-0'lık Fenerbahçe maçında attığı dört golün üçüncüsü, İslâm Çupi'nin kaleminden şu soru eşliğinde kâğıtla buluşuyordu: "Hangisi daha öldürücü? Kongo'nun iklimi mi, Metin Oktay'ın şutları mı?"

Metin Oktay'ın mutluluğu, çok uzun sürmedi. Sezon sonunda İtalya'nın Palermo takımına transfer oldu. Büyük bir uğurlama ile İtalya'ya uçtu. Gündüz Kılıç'ın Palermo Başkanı Casimiro Vizzini'ye yazdığı duygusal mektup da Metin Oktay'ın zarafetine yakışır cinstendi. "Ne olur ona iyi bakın. Ona babacan davranın. Ne kadar büyürse büyüsün daima sevgiye, şefkate muhtaçtır Metin..." diyen Gündüz Kılıç, ekliyordu: "Metin'imiz İtalya'da Allah'tan sonra size emanet sinyor."

Metin Oktay'ın Palermo günleri, yeşil saha kariyerinin Toptaşı'ndan sonraki en karanlık dönemiydi. Bülent Eken, antrenörü Lenadro Remondini'nin oyun tarzını eleştirirmiş, Metin Oktay'ın kontratak futboluna yatkın olmadığını söylemişti. Metin Oktay ise 3 Nisan 1962'de yurda döndüğünde, Gündüz Kılıç'la yaptığı sohbette, taraftarlar tarafından sevildiğini ama sportif direktör Toto Vilardo'nun bir nevi gangster olduğunu ve arkasından iş çevirdiğini belirtiyordu. Birkaç gün sonra ise mektubuna şunları yazmıştı: "Yakında aranızda olacağım..."

Dönüş

Metin Oktay döndü ve çamur sahalarda gol atmaya devam etti. İtalya sonrası ilk sezonunda 38 golle uzun süre kırılamayacak bir rekora imza attı. Bir futbolcudan çok Türkiye'de o güne kadar pek de rastlanmayan bir popüler kültür simgesine dönüşmüştü. Hayatı, 1965 senesinde rejisör Atıf Yılmaz tarafından *Taçsız Kral* filmiyle beyaz perdeye yansıdı. Özel hayatındaki buhranların da yer aldığı filmde "Ya Galatasaray ya ben" restine verdiği "Galatasaray, o daha vefalı" cevabı 2000'li yıllara kadar ulaşacak bir Galatasaraylılık ölçüsü olarak kullanılacaktı. Sahadaki hünerleri ise notalara dahi yansıdı. 1966 yılında Şevket Uğurluer ve Arkadaşları'nın çıkardığı 45'likte, söz-

leri Halit Kıvanç'a ait olan *Metin Geliyor Metin* şarkısı, bunun en güzide örneğiydi. 1950'li yıllara kadar 'Lise'nin takımı' olarak görülen Galatasaray'ı 'halkın takımına' dönüştürme hususunda çok büyük paya sahip Gündüz Kılıç ve Metin Oktay'ın, 'vatandaş' üzerindeki etkisini ise şu hikâye özetliyordu aslında:

> Bir deplasman yolculuğu sırasında otobüs bozulmuş ve bekleyiş başlamıştı... Koyunları otlatmakta olan bir çocuk yolculara yaklaştı, "Gazeteniz var mı?" diye sordu. Bir anda gözleri Baba'ya ve Metin Oktay'a takıldı. "Siz, Gündüz Kılıç ile Metin'siniz değil mi?" dedi. "Bizi nereden tanıyorsun?" sorusuna "Gazetelerden" der demez devam etti: "İsterseniz size evimi de göstereyim hemen şuracıkta." Evin yolunu tuttular. İçeri girdiklerinde, tek göz odada gördükleri onları şaşırttı. Bir tarafta Gündüz Kılıç, diğer tarafta Metin Oktay'ın fotoğrafları duvara yapıştırılmıştı. Küçük çoban tekrar konuşmaya başladı: "Fotoğrafları kesmeye ağabeyim başlamış. Yoldan geçenler gazeteleri atarmış. Ağabeyim bu gazetelerin sayfalarında Gündüz Kılıç'ın başarılarını okumuş, onu sevmiş. Şimdi asker, bana bu sevgiyi o aşıladı. Ben de Metin'in başarılarına bağlandım. İkinci köşeyi de ona ayırdım.

"Taçsız Kral" Metin Oktay.

'Taçsız Kral', 1950'lerin sonu ve 1960'lara damga vurduğu kariyerini, 23 Ağustos 1969'daki Fenerbahçe maçıyla noktalarken, gelecek nesillere bir armağan daha bırakmayı ihmal etmiyordu. Can Bartu ile formalarını değiştirmiş ve kısa süre de olsa Fenerbahçe formasıyla top koşturmuştu. Bu an, 2000'li yıllara dahi bir sembol olarak yansıdı, tıpkı eli göğsünde taraftarına verdiği selam gibi... Tıpkı yeni doğan çocukların isim babası olması gibi...

Karşı Yakanın Ordinaryüs'ü

"Türk futbolu deyince Lefter'i bir tarafa bırakacağız
sonra klasman yapacağız."
– İslâm Çupi

Metin Oktay, 1960'ların başında zirveye doğru tırmanışa geçerken Anadolu Yakası'nın yıldızı Lefter Küçükandonyadis, göz kamaştıran kariyerini *Tercüman* gazetesinde *Futbol ve Ben* başlığı altında anlatmaya başlamıştı bile. 30'una gelen topçuların dahi 'ihtiyar' damgası yediği dönemde, 36 yaşında sahaların tozunu atıyordu. 1940'larda başlayan ve 1960'larda kariyerinin sonuna kadar süren Lefter'in 'ikon etkisini', dönemin çaylak futbolseverlerinden Orhan Pamuk, yıllar sonra şu cümleyle anlatacaktı: "Ağabeyimle bilyelerle futbol maçı oynarken golcü bilyeye Lefter derdik!" Matbuat âleminin en afili kalemlerinden İslâm Çupi ise, Ordinaryüs hayranlığını köşesine şöyle taşımıştı: "Lefter balık pazarındaki Berç Dergazeryan'ın kuru kahveci dükkânına geldiği zaman tüm Beyoğlu Fenerbahçe'nin süper yıldızını görmek için kuyruk olur ve otomobil tramvay trafiği aksardı!"

Lefter Küçükandonyadis, kariyerine doğup büyüdüğü Büyükada'da başladı. Henüz abisi tarafından takıma alınmadığı dönemde imdadına koşan isim Gündüz Kılıç olmuştu. 'Baba' Ada'nın takımında Lefter'i ilk sahaya süren isimdi. Profesyonelliğe imzası da Ada takımı vasıtasıyla oldu. Üsküdar ile oynadıkları maçı izleyen Taksim yöneticilerinden Onnik Bey, Lefter'e hayran kaldı ve genç yeteneği takımın kadrosuna kattı. Burada yeteneğiyle göz doldursa da birkaç yıl sonra askerlik görevi için Diyarbakır'ın yolunu tutacaktı. Gariptir, efsaneye dönüşeceği formaya da Diyarbakır günlerinde, kilometrelerce uzakta yaşanan bir başka transfer görüşmesinin sonucunda kavuştu. Fenerbahçe, efsane kaleci Cihat Arman'ın askere gitmesi sonucunda kaleci sıkıntısı çekiyordu. Kulübün Umumi Kâtibi Rüştü Dağlaroğlu, Beyoğluspor kalecisi Şalabi'yi gözüne kestirmişti. Beyoğluspor Başkanı Ohanidis Bey'i ziyaret etti ve teklifini sundu. Aldığı cevap ilginçti: "Rüştü Bey, sen Şalabi'yi bırak. Ben sana öyle bir futbolcu tavsiye edeceğim ki, anasından Fenerbahçe'nin futbol stili için doğmuş bir delikanlı. Adı Lefter. Taksim Kulübü'nde oynuyordu. Şimdi nerede bilmem. Galiba askermiş. Şalabi'yi kafana takma Rüştü Bey. Sen asıl Lefter'i kaçırma." Başkan Ohanidis bütün övgülerine şu cümleyi de ekliyordu: "Göreceksiniz bu çocuk Türkiye'nin bir numaralı futbol yıldızı olacak."

Oldu da... Rüştü Dağlaroğlu, dost tavsiyesine kulak asmış ve Diyarbakır'dan dönüşünden kısa süre sonra Lefter'i bulup sarı-lacivert formayı giydir-

mişti. Lefter, yıllar sonra İslâm Çupi'ye verdiği 1980 tarihli röportajda: "Ben Fenerbahçe formasını sırtımda değil, başımda taşıdım," diyecekti.

Milli Kahraman

"Lefter için tüm partililer geldi. Bütün Kars burada."

Daha ilk senesinde (1947) fark yarattı. İlerleyen yıllarda; İstanbul Ligi, Milli Lig ve Milli Küme şampiyonlukları, başarılarının birkaçıydı. 1950'lerin başında İtalya'ya giden topçulardan biri oldu ve Fiorentina forması giydiği tek sezonda, 5-0'lık Inter maçında oynadığı futbolla kulüp tarihine imzasını kondurdu. Fiorentina sonrası bir sezon Nice'te oynadı ve 1953-1954 sezonu öncesi Fenerbahçe'ye döndü. Fenerbahçe'nin 1953'te çıktığı İngiltere seyahati esnasında *Daily Herald* gazetesinin Lefter övgüsü, İngiliz basınının afili cümleleriyle aktarılmıştı: "Bu uluslararası oyuncu sanki yanında sihirli bir kutu taşıyor ve gözümüzün önüne durmadan bir şeyler çıkartıyordu." Aynı sezon Mithatpaşa Stadı'nın alt sıralarından bir ses yükselecekti. Bu, 'Lefter bağımlılarından' Manol Taylan'ın sesiydi: "Haydi Ordinaryüs!" Ülke futbolu, bu lakabı benimseyecek ve Lefter, yıllarca isminden daha uzun bir lakapla anılacaktı...

"Ordinaryüs" Lefter.

Kariyeri boyunca Fenerbahçe'deki kahramanlıklarını milli takıma da taşıyan Lefter, ilk milli maçı olan 23 Nisan 1948 tarihli Türkiye-Yunanistan mücadelesinde sahanın yıldızlarındandı. Maçın ertesi günü yayımlanan *Sarı Lacivert* dergisinin 'Lefter' başlıklı yazısı şu cümleyle açılmıştı: "Ver Lefter'e yazsın deftere."

Futbolun, toplumsal 'uğraşa' evrilmeye başladığı bu dönemde, bir futbolcuya müstakil tezahürat pek de alışılagelmiş bir stadyum davranışı değildi. "Ver Lefter'e yazsın deftere" o kadar dillere pelesenk olmuştu ki, *İstanbul Destanı* şiirinde Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun satırlarına da uğrayacaktı:

İstanbul deyince aklıma
Stadyum gelir
Kanımın karıştığını duyarım ılık ılık
Memleketimin insanlarına
Daha fazla sokulmak isterim yanlarına
Ben de bağırırım birlikte
Avazım çıktığı kadar
Göğsümü gere gere
Ver Lefter'e yaz deftere...

Milli takımdaki futbol gösterisine 1954 Dünya Kupası'nda Güney Kore'ye attığı muazzam vole golü ve 1956'da Macaristan karşısındaki futbolu da eklendi. Attığı 21 golle milli takım tarihinin en golcü üç isminden biri konumunda. 9 Ekim 1963'te Romanya karşısında, 50. milli maçına çıktı. Bu karşılaşmadan önce *Milliyet* gazetesinin Lefter şerefine hazırladığı ekte, Togay Bayatlı'nın yaptığı halk röportajlarında, Medine Kasaplar adındaki yaşlı kadının yorumu ilgi çekiciydi: "Lefter dediğin şu topçu olmasın? Tanırım onu. Biz Diyarbakırlıyız. Orada bu Lefter top oynamıştı. Benim oğlum, top sahasına gider, sonra döndüğünde hep ondan bahsederdi. Şimdi de torunlar. Hiç Lefter'in ismi dillerinden düşmüyor."

Yakın arkadaşı Necmi Tanyolaç ise Lefter'li bir anısında, memleketin doğusundaki 'Ordinaryüs' sevgisini şu sözlerle anlatıyordu: "Yıl 1959. Lefter Kars'ta... Mahşeri bir kalabalık, caddeler taşıyor... Yaşlı bir Karslı ile konuşuyorum. "Buraya İsmet Paşa geldi, böylesine kalabalık olmadı. Çünkü Demokrat Partililer gelmedi. Buraya Celal Bayar geldi, böyle kalabalık olmadı. Çünkü Halk Partililer katılmadı. Lefter için tüm partililer geldi. Bütün Kars burada."

Bu etkisi, siyasi alanda da ilgi çekmiş, İsmet İnönü, Lefter Küçükandonyadis'i İstanbul'dan milletvekili yapmayı kafasına koymuştu. İnönü'ye yakınlığı ile bilinen Lefter, bu teklifi de kendine has bir şekilde geri çevirecekti: "Ben spora uzun yıllar antrenör olarak hizmet etmek istiyorum. Gençleri mecliste değil sahalarda yetiştirebilirim."

Lefter Demek Ada Demek

"Lefter Ağabey'i Miami'ye, Monaco'ya, nereye isterseniz götürün; o Büyükada'dan başka bir şey düşünmez"
– Garo Hamacıyan

Lefter Küçükandonyadis, gençlere ilham kaynağı olmaya kariyerinin ilk yıllarında başlamıştı aslında. İlerleyen yıllarda hem sahalarda hem saha dışında futbola hizmetlerini esirgemeyecek iki isim; Onur Belge ve Garo Hamamcıyan, Adalı gençler olarak, Lefter'in Ada'ya ayak bastığı anda ayakkabılarını taşımak için sıraya girdiklerini defalarca söylemişlerdi. Tiyatro sanatçısı Erdoğan Tuncel'in anlattıkları daha da ilginç: "Bir gün bir arkadaşım, ceketini vapurda yanından geçerken Lefter'e sürttü. 'Artık bu ceketi giyemem, saklayacağım' demişti."

Yıllarca profesyonelliği ile örnek olan Lefter, 1960'ların ortasından itibaren saha kenarında da görev aldı. Boluspor'daki günlerine kadar ara ara sahaya da çıkacaktı. Bu tecrübelerin içinde Güney Afrika gibi ilginç seyahatler de yer almıştı. Antrenörlük kariyerinin en anlamlı başarılarından biri Mersin İdman Yurdu'nda, eski takım arkadaşı Kadri Aytaç ve birkaç yıl sonra Fenerbahçe'de 'Bay Gol' adını alacak Osman Arpacıoğlu ile İkinci Lig şampiyonluğuna ulaşmasıydı. 1982'de Genç Milli Takım Menajerliği yaparak saha kenarı vazifesini de noktaladı. Boluspor'dan öğrencisi Birol Ertan'a Lefter'i sorduğumda aldığım cevap, hırsını her daim koruduğu yönündeydi: "Sahada istediklerini yapmadığımızda çok sinirlenir, mağlubiyeti kabullenmezdi. Bize küfür ettiği bile olurdu!"

Lefter, İstanbul hatta Türkiye ile özdeşleşse de Ada'nın ona verdiği ilham bambaşkaydı. 2012'deki vefatına kadar hayatının çok büyük bölümünü Büyükada'da geçirdi. Varlık Vergisi döneminde arkadaşlarını kaybederken de Ada'daydı, 6-7 Eylül Olayları'nda saldırılardan nasibini almasına ramak kaldığında da. Buna rağmen röportajlarının çoğunda güzel günlerini hatırlamayı, hatırlatmayı seçmişti.

Güney Afrika'daki antrenörlük döneminde Cihat Arman'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu Ordinaryüs: "Ada'nın eşeklerini bile özledim." Bu sevda hikâyesinin en iddialı özetini ise Ergun Hiçyılmaz çıkarmıştı: "Ada turistik bir yer değildir. Ada Lefter demektir."

Etkileri Sürüyor

Lefter Küçükandonyadis'in mirası, 2000'li yıllarda teknolojinin son sürat ilerlemesiyle daha da önem kazandı. Sloganlar, pankartlar, tweet'ler, paylaşımlar hep efsane ile ilgiliydi. Hatta klasik Fenerbahçe forması dahi 'Lefter Çubuklu Forma' olarak satışa çıkarıldı. Tıpkı Metin Oktay'ın teknolojik çağda tekrar el üstünde tutulması gibi Lefter de Fenerbahçe'nin tabularından biri şu dönemde. Fakat faal dönemlerindeki etkiyi inceleyince bunun altyapısız, içi boş bir durum olmadığı daha iyi görülüyor. İnternet çağında 'fenomenlik' mertebesine çıkan bir diğer değer Cemal Süreya'nın Lefter-Metin ortaklığını, zıtlıklarla kalemine taşıdığı o cümlelerle noktayı koyalım:

> Metin Oktay adsızlığın büyük şiirini yaratacak en büyük ad oldu. Hiçbir büyük futbolcu bu kadar ekip adamı olamaz. Yaratıcı, büyük, kulübünün tarihinde çıkardığı beden zekâsını her an ayağının önünde bulan adam.
>
> Lefter ise yalnızlığın büyük serüveninden dönen Ulysseus. Evde kimseyi bulamadı. Attığı golleri bir de İstanbul surlarının burçları arasından geçirdi.
>
> Metin Oktay jimnastikçi. Lefter sanatçı. Metin'den destan Lefter'den roman.

Altmışlı Yıllarda Sanat Ortamı

Bora Gürdaş

Greil Marcus, *Ruj Lekesi* adlı kitabında, imgelerin ve muhalif görüşlerin zaman içinde ve farklı bağlamlarda dolaşımlarına, anakronik bir biçimde *yeniden* üretilmeleri ve okunmalarına ilginç bir örnek verir. 1978 Mayıs'ında, Los Angeles'ta yayımlanan punk dergisi *Slash*'in içindekiler sayfasında yer alan bir notta o sayının on yıl önce hayatı değiştirmeye uğraşan bir avuç *enragés*'a (fanatiklere, çılgınlara) adandığı belirtilir. Bu yazının hemen yanında, 1968 Mayıs'ında *Atelier Populaire*'in ürettiği *Une Jeunesse Que L'avenir İnquiete Trop Souvent!* sloganlı afiş yer alır.

"Gelecekten fazlasıyla kaygılanan bir gençlik."

Afiş, başı sargılarla çepeçevre sarılmış ve ağzı çengelli iğneyle tutturulmuş genç bir kızı resmeder. Marcus'a göre bu, on yıl öncesi hakkında, ABD'de artık unutulmuş olan 1968 Mayıs'ına dair gerçek bir arkeolojik çalışmadır. Yılmaz Aysan'ın 2013'te yayımlanan *Afişe Çıkmak* kitabı da bir bakıma benzer bir arkeolojinin izini sürer. Kitapta ele alınan ve kolektif hafızada yer edinmiş imgelerden birisi olan, *Cinema Novo* yönetmenlerinden Glauber Rocha'nın *Deus e o Diabo na Terra do Sol* (1964) filmindeki bir sahnede "sol yumruğu havada bağıran genç erkek" figürü, 1960'lar süresince afişler ve dergi kapaklarında değişerek/dönüşerek kendine yer bulmuştur. Dönemin muhalif seslerini afişler aracılığıyla duyuran *ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi*'nin üretimlerinde de sıklıkla karşımıza çıkan bu figür, Aysan tarafından kitap ka-

Glauber Rocha'nın *Deus e o Diabo na Terra do Sol (1964)* filmindeki o meşhur kare *Genç Sinema* dergisinin Ekim 1968 tarihli ilk sayısının kapağında.

pağı için yeniden yorumlanır. Bu imge, günümüzde siyasî gösterilerde, eylemlerde de kullanılmaya devam etmektedir.

Editörlüğünü fotoğraf sanatçısı Halil'in (sanatçı sadece ilk adını kullanmaktadır) yaptığı *A Cloud of Black Smoke, Photographs From Turkey 1968-72* başlıklı kitapta ise dönemin siyasal çalkantılarının izi, İstanbul'un muhtelif yerlerinde ve Kızıldere'de çekilmiş, 68 hareketi içinde yer alan insanların arşivlerinden derlenen fotoğraflarda sürülür. 1990'ların sonunda sanatçının eline geçen ve dönemin protestoları, baskınları, çatışmaları, duruşmaları ve bu olaylardaki ölü-yaralı insan bedenlerini gösteren bu fotoğraflar ham halleriyle, manipüle edilmeden ve üzerlerine yorum yapılmaksızın kitapta yerini alır, böylece *tarihe tanıklıkları* izleyicinin *bakışına* bırakılır.

Bu örneklerden de görüleceği üzere imgeler tarihsel süreçte farklı biçimlerde hatırlanmakta ve geri çağrılmaktalar. Nitekim bu metnin odak noktasını da, 1960'ların görsel kültüründe yer edinmiş olan imgelerin, siyasî ve toplumsal değişimler ekseninde farklı medyalarda ele alınışları ve onların günümüzün görsel dünyası ile kurduğu bağlar oluşturmaktadır. Bu doğrultuda metin boyunca, 1968'in muhalif çoksesliliğine uzanan süreçte siyasetin görsel evren üzerindeki etkisine, göç ve gecekondulaşma gibi toplumsal olguların görsel üretimleri şekillendirişine belli başlı örnekler üzerinden odaklanılacaktır.

Kanlı Pazar, 16 Şubat 1969 tarihinde Taksim Meydanı'nda ABD'nin 6. Filosu'nun protestolarından bir kare (Kaynak: Halil, *A Cloud of Black Smoke-Photographs From Turkey 1968-72*).

Resim, sinema, fotoğraf ve grafik sanatlar çerçevesinde ele alınacak bu üretimlerin, aslında, tarihsel okumalarda sıklıkla göz ardı edildikleri veya ikinci planda kaldıkları görülür. Bazılarının, özellikle tarihçiler için, sadece ellerindeki bilgiyi kanıtlamalarına yar-

dımcı görsel/yardımcı kaynaklar olarak kullanıldıkları bilinen bir gerçektir. Ancak bu görsel üretimlerin farklı disiplinler, medyalar, kültürel alanlar ve söylemlerle ilişkisini netleştirdiğimizde, imgeler bize tarihsel metinlerden daha fazlasını da söyleyebilir. Örneğin 1960'lar Türkiye'sinin siyasî atmosferinde bir dönüm noktası sayılan 27 Mayıs Darbesi, ardından hazırlanan 1961 Anayasası, Anayasanın yeni siyasî partilerin kuruluşuna imkân vermesi, bunun ardından TİP'in kuruluşu ve yayımladıkları bir takvimde Fikret Otyam'ın fotoğrafları eşliğinde Anayasa maddelerinin işlerliğinin sorgulanması, imgelerin günün gerçekleri ve gelişmeleriyle kurduğu bağı kanıtlar nitelikte. Benzer bir biçimde, sanayileşmenin ivme kazandığı, kent yaşamında peşi peşine holdingler yükselirken köylülerin geçim sıkıntısının arttığı bu süreçte Otyam'ın çektiği Anadolu fotoğraflarının yanı sıra, Neşet Günal'ın yaşam mücadelesi veren *Toprak İnsanları* serisi ve Nuri İyem'in köylü kadınları ve *göçebe*leri, bu sosyal geçişliliğe ve değişime tanıklık eden imgeler olarak günümüze kalmıştır.

Nuri İyem, Göç, 1970, Mustafa Balcı Koleksiyonu

Peter Burke'ün de vurguladığı üzere, imgelerin geçmişe ilişkin tanıklıkları değer taşır; yazılı belgelerin sunduğu kanıtları desteklemenin yanı sıra onları tamamlarlar. Geçmişin, başka kaynakların ulaşamadığı yönlerine girme imkânı sağlarlar. Özellikle de, Burke'ün *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları* başlıklı çalışmasında dile getirdiği gibi, metinlerin ender ve yetersiz olduğu durumlarda imgelerin tanıklığı önem kazanır. Bu çalışma kapsamında da gösterileceği gibi mercek altına alınan *imgeler*, süreli yayınlarda yer alan röportaj ve/ya soruşturmalardan elde edilen sınırlı bilgileri pekiştirecek, tamamlayacaktır.

27 Mayıs'ın Sanat Ortamında Yarattığı Beklentiler

Türkiye 1960'lara, kendi tarihinden bir ezgiyi hatırlayarak, Osmanlı-Rus savaşının Plevne savunması kahramanı Gazi Osman Paşa'ya ithafen yazılan "Tuna Nehri akmam diyor" dizelerini günün koşullarına uyarlayarak, askerî darbeyi coşku ve umutlarla karşılayarak girer. Devletin sanata olan ilgi ve desteğinin zayıfladığı bir dönemde gerçekleşen 27 Mayıs Darbesi, toplumun

pek çok katmanında olduğu gibi sanat ortamında da olumlu yankılar uyandırır. Bu süreçte kaleme alınan çeşitli gazete ve sanat dergilerinde yayımlanan yazılarda sanatçıların devlet tarafından korunması ve desteklenmesi, telif haklarının güvenceye alınması, Türk sanatının dünyaya açılması, bölgesel kültür-sanat merkezleri ve Millî Eğitim Bakanlığı'ndan bağımsız ayrı bir Kültür Bakanlığı kurulması gibi beklenti ve öneriler dile getirilir.

Bülent Ecevit 1960 tarihli, *Dost* dergisinde yayınlanan *Karanlık Çağdan Çıkış* başlıklı yazısında DP'nin iktidara geldiği günden itibaren toplumun gelişme hızını kestiğini, bu dönemde sanatçı ve edebiyatçıların toplumdan gelen yaratma güçlerinin kısıldığını, devletin kültürel çalışmalardan maddi ve manevi desteğini esirgediğini ve bunun sonucunda da halk ve sanatçılar arasındaki bağın zayıfladığını, sanatçıların da toplumsal meselelerden uzaklaşmaya başladığını belirtir. Ecevit'e göre, sanatçı ve edebiyatçılar toplumdan ayrı, halktan uzak kaldıkları yılları bir çeşit laboratuvar çalışmasıyla geçirmiş, içe dönük ve soyut eserler üretmişlerdir. Bunun sanatçı ve edebiyatçıları olgunlaştıran da bir süreç olduğunun altını çizen Ecevit, Türk toplumuyla sanatçısının on yıllık bir ayrılıktan sonra yeniden buluşacağına dair umutlarını dile getirir.

Bu dönemde TSK adına yönetime el koyan MBK'nin Türk sanatının ve sanatçısının sorunlarını ortaya koyan bir rapor hazırlanmasını istemesi, sanat çevrelerinde devletin sanata daha çok katkıda bulunacağı beklentisini yaratır. M. Sunullah Arısoy'un *Ulus* gazetesinde kaleme aldığı *Devrim Sanatçısız Olmaz, Bir Kanun Gereği: Sanatçılar Birliği, Albay Türkeş'in Dedikleri* ve *Sanat Yayınlarını Koruma* gibi başlıklar taşıyan yazılar MBK'nin dikkatini çeker. Bu yazılar üzerine komite üyesi Başbakanlık Müsteşarı Alparslan Türkeş, Numan Esin ve Muzaffer Özdağ, Arısoy'dan konuyu bütün olarak ele alan detaylı bir rapor hazırlamasını ister. Arısoy'un hazırladığı bu raporda sanatın tüm dallarında yaşanan çeşitli sorunlar dile getirilir. Ancak bu umut veren gelişmeye rağmen devletin sanata dişe dokunur bir katkısı görülmez.

1960'ların başından itibaren tartışılan bir diğer konu ise Millî Eğitim Bakanlığı'ndan bağımsız bir kültür/güzel sanatlar bakanlığı ya da müsteşarlığı kurulması, genel ve mesleki öğretim dışında kalan işlerin Millî Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılarak Kültür Bakanlığı'na verilmesidir. Bu konu ilk defa sistemli olarak 27 Mayıs 1960'ı izleyen aylarda, o sırada Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü görevinde bulunan Cevat Memduh Altar tarafından ele alınır. Altar, kültür kurumlarının örgütlenmesi konusunda bir rapor hazırlayarak Başbakanlığa sunar. *Eski Eserler, Müzeler, Güzel Sanatlar, Edebi Sanatlar, Tiyatro, Opera, Folklor ve Filmciliğin Devlet Bünyesinde Bağımsız Bütçeli Bir İdare Olarak Teşkilatlanmasıyla İlgili Rapor* başlığını taşıyan bu rapor, 29 Eylül 1960 tarihinde İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde toplanan sanat

otoriteleri tarafından incelenir. Eski eserler ve güzel sanatların bütün dallarında amaçların, prensiplerin saptanması için ihtisas komiteleri kurulur ve ikinci toplantının daha geniş bir kadro ile iki ay sonra yapılması kararlaştırılır. Kurul 28 Aralık 1960 tarihinde, davetli 93 kişiden 55'inin katılımıyla ikinci toplantısını gerçekleştirir; fakat toplantıda bir Kültür Bakanlığı kurulması konusunda nihai bir karara varılamaz. Bu konu 4 Ağustos 1964 tarihinde, Güzel Sanatlar Akademisi'nde toplanan ve Muhsin Ertuğrul, Cemal Reşit Rey, Engin Cezzar, Ahmet Kutsi Tecer, Bedrettin Tuncel, Adnan Saygun, Cüneyt Gökçer, İlhan Usmanbaş, Özdemir Nutku, Haldun Dormen, Hikmet Şimşek, Muammer Sun ve Metin And gibi isimlerin yer aldığı *Müzik ve Sahne Sanatları Danışma Kurulu*'nda bir kez daha gündeme gelir. Üç gün süren görüşmelerin sonucunda, Millî Eğitim Bakanı İbrahim Öktem "Bakanlığın bünyesinde plastik sanatçıları da içine alan daimi bir Güzel Sanatlar Danışma Kurulu'nun kurulacağını" duyurur. Söz konusu kurul 11 Ocak 1965 tarihinde gündemi konuşup sonuca bağlamak üzere toplanır; bir çalışma yönetmeliği hazırlar, konservatuvar hakkında bazı prensipleri kabul eder. Ancak Eğitim ve İcra komisyonlarına ayrıldıktan sonra dağılan kurul ikinci bir kez toplanamaz.

1965 yılına gelindiğinde nihayet bir *Kültür Müsteşarlığı* kurulur; ancak Millî Eğitim Bakanlığı'nın kültür işlerinde izlediği politikalar, basında ve kamuoyunda tartışma konusu olmaya devam eder. Sanatçı ve aydın kesim, müsteşarlığın kuruluşunu izleyen günlerde yeni gelişmeleri büyük bir ilgi ile beklemeye başlar. Öte yandan, Kültür Müsteşarlığı'nın yıllardan beri duyulan bir gereksinmenin sonucu olarak mı, yoksa birtakım siyasal hesaplara dayanılarak mı kurulduğu sorusu da sorulmaya başlanır. Turan Erol, Ağustos 1966'da *Dost* dergisinde yayınlanan yazısında konuya ilişkin endişelerini şöyle dile getirir:

> Özellikle yayım ve sanat alanlarında bir süreden beri olup bitenleri Millî Eğitimimizin prensipleri ve ana hedefleriyle bağdaştırmak mümkün değildir. Bu noktada Kültür Bakanlığının sanat ve kültür hayatımıza getirecekleri konusunda ciddi endişeler duyulmaya başlansa yeridir. Yaşadığımız günlerde aydınların, sanatçıların davası Kültür Bakanlığı değil, sanat ve fikir haysiyetinin korunması olmalıdır.

27 Mayıs'ı takip eden günlerde sanatçı ve aydın kesimin devletle olan bağlarını güçlendirmek için –biraz da romantik bir hamleyle– ekonomiye destek olmak istediği de görülür. 1960 yılının Ağustos ayında *Dost* dergisi "Bütün Sanatçılarımızı Hazineye Yardım Kampanyamıza Çağırıyoruz" başlığı altında bir etkinlik düzenler. Etkinlik, derginin 35. sayısında "Dergimiz bir sergi düzenleyecektir. Bu sergide kitap, resim, heykel, seramik, fotoğraf, kari-

katür ve el işleri satılacak, geliri hazineye bağışlanacaktır. Bunun için kitabı olan arkadaşlarımızın uygun görecekleri kadarını imzalı olarak, resim, heykel, seramik, fotoğraf, karikatür ve el işleri üzerinde çalışan sanatçılarımızın birer eserleriyle kampanyaya katılmalarını rica ediyoruz" ilânıyla duyurulur. 15 Ekim 1960 tarihinde çağrıya yanıt veren Metin Eloğlu, Eşref Üren, Orhan Peker, İhsan Cemal Karaburçak, Fikret Otyam, Turan Erol, Nuri Abaç, Ara Güler, Ceyhan A. Kansu, Fethi Naci, Turgut Uyar ve Ümit Yaşar Oğuzcan gibi pek çok sanatçı ve edebiyatçının katılımıyla *Ankara Sanat Sevenler Kulübü*'nde 10 gün süreyle bir sergi açılır, ancak sergi hazineye yardım toplamak bir yana yeterli izleyici katılımına dahi ulaşamaz:

> Küçük, sevimli bir sergi oldu... yalnız bol sessizlik ve tenhalık vardı. İlk gün böyle, ikinci gün gene böyle, ondan sonraki günler artık hep böyle geçti gitti. Sergiyi on-on beş kişi gezdi. Gazetelere çok ilgi gördüğü yazılarak-ayıptır söylemesi-bir daha duyuruldu. Üç beş kişi falan daha geldi. İşte hepsi bu. Sonuç şu: kırk liralık kitap satıldı. Bol bol serginin yeri, ilgi toplamamasının nedenleri üzerine konuşuldu... tablolar Dost yazıhanesinde duruyor. Zarar yok canım. Serüvensiz yaşanmaz!

27 Mayıs'ın yarattığı görece olumlu atmosfere sinema alanından da destek gelir. Bu süreçte askerî darbe ile birlikte Türk ordusu siyasal hayatta en önemli güçlerden biri haline gelirken, *Ordu-Millet El Ele!* sloganı Halit Refiğ'in *Şafak Bekçileri* (1963) filmiyle beyazperdeye taşınır. 27 Mayıs'ı onaylayan bir bakış açısına sahip olan filmde, Hilmi Maktav'a göre, Türk subayının *aydın* kimliği vurgulanır. Maktav, *Türkiye Sinemasında Tarih ve Siyaset* başlıklı çalışmasında filmin, İzmir'deki premierinin (30 Ağustos 1963) polis tarafından durdurulduğunu; uçakların düşmesi, pilotların üniformalı vaziyette öpüşmesi gibi gerekçelerle filmin sansürden geçemediğini belirtir. Bunun üzerine dönemin Türk Hava Kuvvetleri Komutanı özel bir gösterimde filmi izleyerek sansürün kalkmasını sağlar.

Sanat ve Sansür

Şafak Bekçileri örneğinden de görüleceği üzere bu yıllarda sanata uygulanan sansür, devlet ve sanat ilişkisi söz konusu olduğunda en sık ele alınan konulardan biri olacaktır.. İlk akla gelen örneklerden olan Metin Erksan'ın *Yılanların Öcü*'nün (1962) sansür ile mücadelesi oldukça ses getirir. Yönetmen tarafından dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e izletilen ve beğenisini kazanan film, yoğun çabalardan sonra gösterim şansı elde edebilir. "Çağdaş Sanat ve Kişisel Sanat Görüşü" başlıklı makalesine Zahit Atam'a göre "1960-65 arasında sinemada sansür görece yumuşar, 1961 anayasasında sinema film-

lerinin sansürüne karşı olarak sanatçılara ya da yapımcılara Danıştay'a başvurma hakkı tanınır, 1965 yılında AP'nin seçimleri kazanmasıyla Demirel Başbakan olunca ise sansür yeniden katılaşır."

Plastik sanatlar alanındaki yasaklamalara ise *Yeni Dal Grubu* sanatçılarının 1961 Nisan'ında açtıkları serginin henüz 5. günündeyken eserlerde suç öğeleri bulunması ve tutuklanıp yapıtlarının toplatılması örnek gösterilebilir. Sirkeci Sansaryan Han'da Balmumcu Askerî Garnizonu'nda 50 gün süren tutukluluğun ardından sanatçılar, üçüncü duruşma sonunda 15 Eylül 1961'de beraat ederler. Ressam İbrahim Balaban, İhsan İncesu, Kemal İncesu, Avni Mehmedoğlu, Marta Tözge ve heykeltıraş Vahi İncesu'nun kurduğu *Yeni Dal Grubu*'nun eserlerinin toplatılması için hazırlanan iddianamede "Sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümünü tesis etmek veya sosyal bir sınıfı ortadan kaldırmak için propaganda yapmak ve halkı askerlik hizmetinden soğutma yolunda telkinde bulunmak" suçları yer alır. İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün takibat talep ettiği yazılarında şu ifadelere rastlanır:

> Marta Tözge'nin yağlıboya olarak yapmış olduğu tablolar sınıf farkını ve bunların istismarını göstermek bakımından calibi dikkattir. Kemal ve İhsan İncesu'nun karakalemle yapmış oldukları resim ve tablolar, köylü ve işçi sınıfının durumunu ve istismarını göstermesi bakımından önemlidir. Avni Mehmedoğlu'nun harb aleyhtarlığı ve ebedi sulhu tasvir eden tabloları calibi dikkattir. İbrahim Balaban'ın yine bu mevzularla işlenmiş tabloları komünizm propagandası havi olarak görülmüştür.

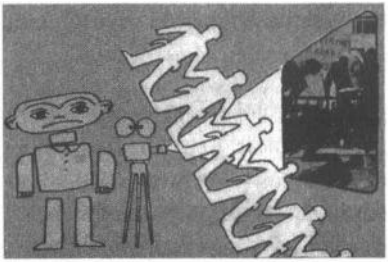
Savcılık daha sonra esas hakkındaki mütalaasında sadece Marta Tözge'nin cezalandırılmasını, öteki sanıkların beraat ettirilmesini ister. Suçlanan sanatçılardan Avni Memedoğlu'nun yazdığı savunmada yer alan bilirkişilere yönelik eleştiriler, yasaklamalara olduğu kadar dönemin sanat ortamındaki akademi hâkimiyetine karşı yükselen sesleri de özetler:

Avni Memedoğlu'nun yargılanan resmi *Ayrılış-Kore'ye Giden Asker*, 1960 (Kaynak: Öztürk, S., *Politika, Sanat, Estetik Yolunda, Emeğin Ressamı: Avni Memedoğlu*).

> Picasso, H. Matisse gibi Fransız Komünist Partisi'ne üye olup tabloları milyonlarca franga satılan ressam-

lar, partilerine büyük para yardımları yaparlar. Sayın bilirkişiler bu ressamların resimlerini havi kitap, baskı ve röprodüksiyonlarının Türkiye'ye sokulmasına, onbinlerce satılmasına ve hattâ hocası bulundukları akademinin kütüphanesine bizzat kendileri tarafından satın aldırılmasına ne buyururlar?.. Sayın Bay Zeki Faik ihtilâlcı ressam Dölakruva'yı kopya ve adapte etti diye kendisini ihtilâlci ve komünist olarak mı suçlamamız gerekir?.. Zeki Faik ve Cevat Dereli'nin mensup olduğu gruplar, sosyal muhteva taşıyan, yurt ve memleket meselelerine ve realitelerine sırt çevirmeyerek bunları sanatlarına konu eden ressamlara karşı, yıllardan beri muarız olmuşlar, cephe almışlardır. Kuru, muhtevasız, nemelazımcı ve şekilci bir sanat telakkisine, Fransız ve ecnebi taklitçiliğine, tek kelime ile kozmopolit sanata düşman bu özbeöz bağımsız ve millî olan genç sanat neslini, her fırsatta baltalama yoluna gitmişlerdir (Yetkin, 1970: 240).

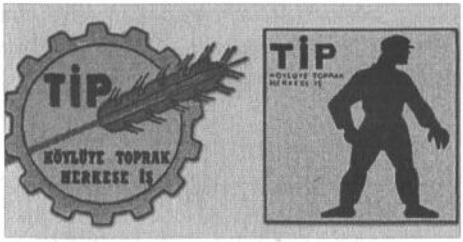

Tan Oral'ın "Sansür" filminde polis şiddeti.

1960'ların sonunda ise sanat ortamında bir başka ilginç sansür vakası cereyan eder. Karikatürist Tan Oral, *Sansür* adlı animasyon filmi, 1970 yılında TRT'nin açtığı Kültür, Bilim ve Sanat Ödülleri Yarışması için hazırlar. Film aynı yıl 16mm'de Büyük Ödülü alır ancak TRT'de hiç yayınlanmaz, sansür edilir. Filmde kullanılan ve polisin tartakladığı işçileri gösteren fotoğraflar Adana işçi olaylarında çekilmiş ve 1 Aralık 1970 tarihli *Maden-İş* gazetesinde yayımlanmıştır. Filmde görülen afişler ise Ocak 1970'te yapılan bir sanat toplantısı ile ilgili olup aynı tarihte Tan Oral tarafından çizilmiştir. Film 2012 yılında dijital ortamda restore edilir, *49. Uluslararası Antalya Altın Portakal Film Festivali*'nde yapımından 42 yıl sonra ilk kez izleyiciyle buluşur.

TİP, İşçi Hareketleri ve Sanat

Sansür filminin de işaret ettiği üzere işçi hareketleri 1960'lar süresince ivme kazanır; 1970'lere girerken bu süreç polis şiddetiyle perçinlenir. Bu yıllarda işçi sınıfının en hareketli dönemlerinden birini yaşamasında TİP etkili olur. TİP, söylemlerini sanatçıların desteğiyle görselleştiren, kendi adına sergi açarak sanatçıları aktif olarak çalışmalarını desteklemeye davet eden, sergiler düzenleyen Türkiye'deki ilk siyasî partilerdendir. TİP Kültür ve Sanat Bürosu tarafından İstanbul Belediyesi'ne ait Şehir Galerisi'nde 1-15 Ekim 1962 tarihleri arasında düzenlenen sergiye hem yabancı (Picasso, Leger, Chagall

vd.) hem de Türk sanatçılar (Cihat Burak, Nejad Devrim, Abidin Dino, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Nuri İyem, Mübin Orhon, Fikret Mualla, Ömer Uluç, Adnan Turani) çalışmalarını partiye hediye ederek katılır. Etkinlik başarılı olur, hem önemli miktarda satış gerçekleştirilir hem de sanat ortamıyla parti arasındaki ilişkiler güçlenir. Sergi sayesinde politika ile aktif olarak ilgilenen sanatçılar ile (Dino ve İncesular, Nuri İyem) TİP'e sempati duyan ancak siyasî etkinlik göstermeyen sanatçılar bir araya gelir. Görsel sanatların farklı alanlarında çalışan kişileri parti çatısı altında toplama girişimi olumlu sonuç verir, benzer bir etkinlik Aralık ayında Ankara'da da düzenlenir.

TİP'in eski amblemi ve Dino'nun tasarladığı yeni amblem.

Bu sergiye katılan sanatçılardan Dino, 1965'te seçimlere hazırlanan TİP için özel propaganda desenleri hazırlar, bu seçimler sonucunda parti 54 ilde % 3 oy alarak TBMM'ye 15 milletvekili gönderir. 1969 yılında ise çark ve başaktan oluşan TİP ambleminin değişmesini isteyen Mehmet Ali Aybar'ın davetiyle insan figürü kullanarak bu amblemi yeniden tasarlar. Aybar, diğer partilerin amblemlerindeki hayvan figürlerine kontrast yaratarak *Oyunu Hayvana Değil Adama Ver!* sloganıyla farkındalık oluşturmak istemiştir. Ancak Dino'nun tasarladığı yeni amblem hem kullanılan figürün daha çok köylüye benzemesi, hem de sadece erkek figürü içermesi nedeniyle eleştiriler alır, Aybar'ın istifasından sonra da kullanımdan kaldırılır (Aysan, 2013: 25).

TİP İstanbul il yönetiminin tanıtım ve destek amaçlı bastırdığı 1967 takviminde ise Fikret Otyam'ın çektiği Anadolu fotoğrafları anayasa maddelerine kontrast oluşturacak biçimde kullanılır. Bu fotoğraflar sanatçının 1966 yılında Ankara Doğuş Galerisi'nde açtığı, kırsal kesim insanının anayasa maddelerinin uygulanmasındaki aksaklıklar yüzünden yaşadığı sıkıntıları belgeleyen *Anayasa Diyor ki* sergisinden alınmıştır.

1960'larda plastik sanatlar alanında işçi ve işçi hakları konularını ele alan sınırlı sayıda sanatçıdan biri Nedim Günsür'dür. Bu süreçte işçi temasını görselleştiren Günsür, özellikle madencileri konu edindiği resimleriyle öne çıkar. Fransız hükümetinden kazandığı bursla Paris'e giden ve 1952 yılında Türkiye'ye dönen sanatçı, Zonguldak'a atanmadan önce buraya yerleşerek madenciler konusunu işlemeye başlamış, 1954 yılında Çatalağzı ve Kilimli Ocaklarında işçilerle görüşerek notlar almıştır. Sanatçı aynı yıl başladığı *Madenciler* dizisini 1960'larda da devam ettirir ve daha evvel yaptığı eskizlerin yardımıyla farklı yüzeylerin üzerine füzen, kurşun kalem, boya gibi malzemelerle madenci portrelerine imza atar.

Nedim Günsür, *Madenci*, 1962 (Kaynak: İşanç, 2008: 60).

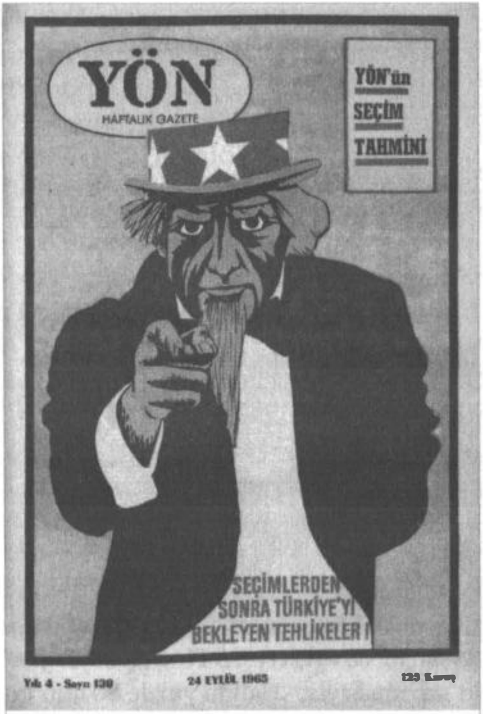
TİP'in kuruluşuyla farklı bir çehre kazanan işçi sınıfı ve örgütlenmeleri aynı süreçte konu olarak ya da ana kurgunun içinde sinemaya da yansımaya başlar. Ertem Göreç'in *Karanlıkta Uyananlar* (1964) filmi, işçinin ekonomik sorunlarını, işçi sınıfı mücadelesini tarihsel ve toplumsal bağlamına oturtarak sınıfsal bir analiz ortaya koyar. İşçi ve emek kavramları, Atıf Yılmaz'ın *Toprağın Kanı* (1966) filminde ise *Karanlıkta Uyananlar*'ınkinden farklı olarak, *Türklük* vurgusu öne çıkarılarak ele alınır.

Ancak hem sinema hem de plastik sanatlar alanında *işçi* ve *emek* kavramlarının eleştirel bir bakışla ele alınışı 1970'lerde görülmeye başlanacaktır. 1970'lerde Seyyit Bozdoğan ve Nedret Sekban gibi ressamların üretimlerinde 1 Mayıs ve patron-işçi gibi temaların belirginleştiği gözlenecektir. Söz konusu eleştirel bakış sinemada da giderek netleşecek, Lütfi Akad'ın göçle başlayıp sendikalaşma ve işçi örgütleri fonunda süren *Diyet* (1970) ve Yavuz Özkan'ın maden işçilerinin greve gidiş öyküsü *Maden* (1978) gibi filmleri *Karanlıkta Uyananlar*'ın izinden gidecek, ancak işçi sınıfını farklı dramatik/trajik kurgularda sorunsallaştıracaktır.

Süreli Yayınlar ve Kitaplarda Görsellik

Hobsbawm'ın deyişiyle dünyanın ilk kez küresel bir hal aldığı bu yıllarda basın-yayım alanındaki kıtalararası etkileşim, Türkiye'yi de etkisi altına alır. 12 Ekim 1960 tarihli *Neşir Yoluyla Veya Radyo İle Yahut Toplantılarda İşlenen Bazı Cürümler Hakkındaki* 6334 sayılı Kanun ile bu Kanun'u değiştiren 6732 sayılı Kanun kaldırılır. 5680 sayılı *Basın Kanunu*'nun antidemokratik hükümleri, 29 Kasım 1960'taki 143 sayılı Kanun'la değiştirilir. 1961 Anayasası ile basın-yayım alanında eskiye kıyasla görece özgür bir dönem başlar, sol yayınlarda büyük bir artış olur. *Yön, Sol, Dost, Sosyal, Ant, Toplum ve Bilim, Devrim, Türk Solu, Dönüşüm, Yeditepe, Yeni Dergi, Yeni Sinema* ve *Aydınlık* gibi yayınevleri ve dergiler bu dönemde ortaya çıkar, siyaset ve sanat/si-

nema ilişkisi, sanat ve sansür, sanat ve devlet, sosyalist sanat kuramları gibi konulara yer verirler. Söz konusu yayınlar görsel sanatlara köşe yazıları, tartışma/soruşturma ve makalelerle yer ayırdıkları gibi, kapak tasarımları ve iç sayfa illüstrasyonlarıyla da dönemin muhalif atmosferini görselleştirirler.

Yön dergisinin 24 Eylül 1965 tarihli sayısının kapağı.

Bu yayınlardan Doğan Avcıoğlu'nun önderliğinde çıkarılan *Yön* dergisi ve beraberindeki aydın hareketi, 1960'ların siyasî atmosferinin TİP ile birlikte en etkili oluşumlarından biri haline gelir; yayımladıkları sanat yazılarıyla da sanat ortamının nabzını tutarlar. Dergide yer verilen sanat yazılarının bazılarının başlıklarına (*Sanat ve Politika İlişkisi, Sanat ve Sosyalizm, Toplumcu Sanat Felsefesinde Yeni Görüşler*...) baktığımızda dönemin ideolojik yönelimlerinin ele alınan konularda belirleyici ve kuşatıcı olduğu, yazarların sanata dair herhangi bir konu üzerinden siyasî görüşlerini beyan ettikleri görülür. Abidin Dino, Eylül 1965'te Le Corbusier'nin ölümü üzerine kaleme aldığı yazısında, mimarın öldüğü Nice ile İtalya sınırı arasındaki bölgenin kentleşme sorunlarını Türkiye'deki benzer sorunlarla bağdaştırır, şehircilik alanında gerekli gördüğü reformun ancak TİP'e oy vermekle gerçekleşeceğini söyleyerek yazısını sonlandırır. Memet Fuat ise okuduğu kitaplar ve yerli basında çıkan haberler üzerinden iktidarın sanata bakışını eleştiren yazılar kaleme alır. Örneğin, Martin Esslin'in Brecht için yazdığı kitaptan bahis açarak, metni ve yazarı da eleştirerek kaleme aldığı *Sanatın Öncülüğü* başlıklı yazısında (3 Nisan 1963: 15) sözü sanat-siyaset ilişkisine getirir:

> Politikacıların isteği, günün gerektirdiği doğruları, sanatçıların sanat diliyle tekrarlamaları, o kadar. Bunun gerçekleşmeyeceğini nedense anlayamıyorlar. Sanatçıların başka türlü düşünmelerinden, inatçılıklarından, kendini beğenmişliklerinden, politikayı küçümsemelerinden gerçekleşemez demiyorum.

> Politikanın iniş çıkışlarına, makyavelciliklerine ayak uydurup gene de büyük sanatçı kalabilmek olamıyor da ondan gerçekleşemez, diyorum... sanatçıların kendilerine yol göstermeye kalkan politikacılara, ya da sanat eserine politikacı mantığıyla yaklaşan eleştirmenlere gülümseyip geçmelerine yakınlık duymalıyız. Sanat adamının varlığı o gülümsemeye bağlı.

Yön dergisi aynı zamanda Haziran 1967'de son sayısı çıkana kadar kapak grafikleriyle *sol estetiğin* dilini ve ilk örneklerini oluşturan yayınlardan birisi olur. Derginin görsel tasarımında, 1961 yılındaki seçimlerde CHP'nin afişlerini de hazırlayan Sait Maden'in imzası görülür. Yarım gazete boyutlarında ve gazete kâğıdına sarı, kırmızı, mavi ve siyah olmak üzere dört renk basılan dergi, mesajını çoğunlukla kapakta yer alan illüstrasyonlarla (bazen hiç metin kullanmadan) iletir.

TİP'in 1964'te çıkarılmaya başlanan yayın organı *Sosyal Adalet* ise, sol-sosyalist içerikli ilk grafiklerin yayımlandığı dergilerden birisidir. Dergi 1965 yılında, Abidin Dino'nun özgün desenlerine hem kapakta hem de iç sayfalarda yer vermeye başlar. Sanatçı çizgilerinde işçi ve köylü tiplerini özgün bir biçimde işler, demokrasi isteyen bireylerin eşitlik, özgürlük taleplerini dile getiren, halkı bir arada mücadeleye davet eden çizimler gerçekleştirir. Yılmaz Aysan'ın *'68 Afişleri-ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesinin Öyküsü* isimli kitabındaki saptamasıyla, "Halkın yüzde 80'inin köylerde yaşadığı o dönemde, yoksul

Sosyal Adalet dergisinin Abidin Dino imzalı kapaklarından (Aysan, 2013: 21).

Sosyal Adalet dergisi, Eylül 1964, Fotoğraf: Fikret Otyam.

köylü, amele, kırsal el sanatları fotoğraflarıyla oluşturulan popülist imge dünyası, Dino'nun desenleriyle ilk defa şehirli ve başkaldıran, protesto eden işçi desenleriyle tanışır." Çalışan köylülerin yaşamı ise Fikret Otyam'ın çektiği bir fotoğraf ile derginin kapağına taşınır. Eylül 1964'te yayımlanan sayının kapağında yer alan bu grafik uygulama, daha sonra yaygınlaşan siyah-beyaz siluet fotoğraf kullanımının ilk örneklerinden biri olacaktır. Söz konusu görsel tercih, Sadun Aren ve Behice Boran'ın çıkardığı, 1969'da yayın hayatına başlayan *Emek* dergisi kapaklarında da sıklıkla karşımıza çıkacaktır.

Ant ise TİP'in resmî yayın organı olmamakla beraber partiyi destekleyen birkaç yayından biridir. 1967-1971 yılları arasındaki dört yıllık yayın hayatı boyunca *Ant* dergisinde Çetin Altan, Oğuz Aral, Ece Ayhan, Hüseyin Baş, Fakir Baykurt, Süreyya Berfe, Asım Bezirci, Pertev Naili Boratav, Muzaffer Buyrukçu, Edip Cansever, Cevat Çapan, Abidin Dino, Güzin Dino, Sencer Divitçioğlu, Ferruh Doğan, Ferit Edgü, Metin Eloğlu, Orhan Kemal, Onat Kutlar, Yalçın Küçük, İdris Küçükömer, Ahmet Oktay, Cemal Süreya, Haldun Taner, Sezer Tansuğ ve Turgut Uyar gibi çok sayıda akademisyen, gazeteci, sendikacı, edebiyatçı, sanatçı ve siyasetçinin yazıları ve çizimleri yayımlanır. Dergide plastik sanatlar ve sinemanın sol ile ilişkisini irdeleyen yazıların yanı sıra sanatçıların desenlerine de yer verilir. Dergi, ilk sayılarında Abidin Dino'nun

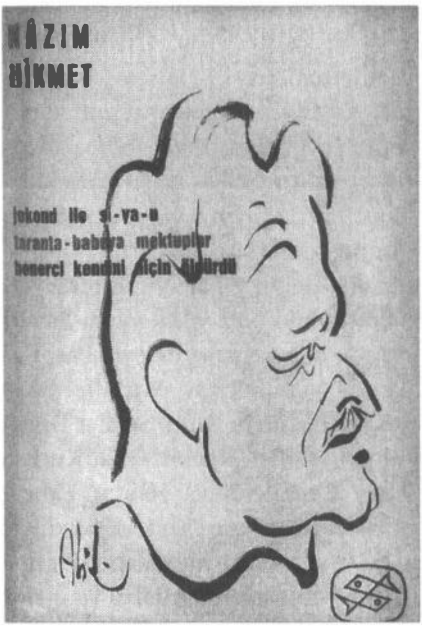

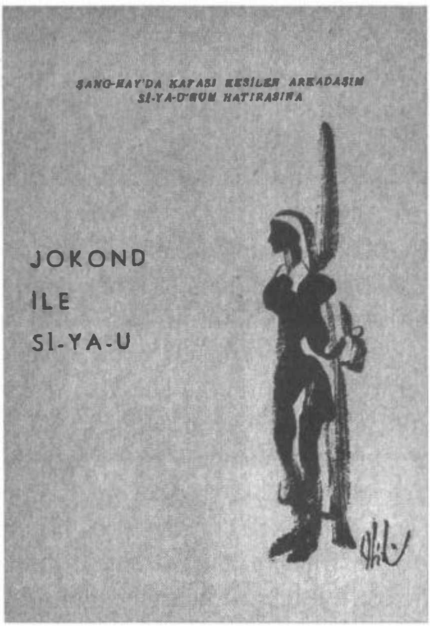

Ant dergisi kapaklarından örnekler.

kaligrafik bir kavrayışla ortaya koyduğu desenlerini çeşitli yazılarda vinyet olarak kullanır. *Bağımsızlık ve Sosyal Adalet İçin!* sloganıyla yayına başlayan *Ant* dergisinin ilk kapağında yer alan ışık saçan güneş sembolünün ışınlarından birisi de yine Dino olmuştur. Takip eden sayılarda ise Ayhan Erer, Oktay Karel, Artun Yeres ve Tan Oral'ın çizimleri dergi kapaklarında yer alır. Bu kapaklarda doğrudan çizilmiş desenlerin yanı sıra aktüalite fotoğraflarını karanlık odada deforme ederek/değiştirerek oluşturulan tasarımlar da bulunur.

Derginin 100. sayısının (1968) kapağında Paris olaylarına ait bir afişten alınan imgeler kullanılır, *Gençliğin İsyanı* başlığı işçi ve öğrenci figürleriyle desteklenir. Kübalı Fotoğrafçı Albert Korda'nın (1928-2001) 1960 yılın-

Abidin Dino'nun resimlediği kitap kapaklarından örnekler.

da *Revolucion* gazetesi için çektiği ve zamanla ikonlaşan Che portresi ise bakış yönü değiştirilerek derginin Nisan 1968 sayısının kapağında kullanılır.

16 Şubat 1969 tarihinde Amerikan 6. Filosu'na karşı gösteri yapan sosyalist öğrencilere bir grup *gerici* saldırır, iki genç hayatını kaybeder, 200'den fazla kişi de yaralanır. Tarihe *Kanlı Pazar* olarak geçen bu olayı *Ant* dergisi, 25 Şubat tarihli 113. sayısının kapağına *Kanlı İktidar* manşetiyle fotoğraflı olarak taşır.

Salim Şengil ve eşi Nezihe Meriç'in 1957-73 yılları arasında Ankara'da faaliyet gösteren *Dost* dergisi ve *Dost* Yayınevi ise, bu süreçte Nâzım Hikmet yasağını delen ilk dergi ve yayınevi olur. Dergi Aralık 1965 sayısında, *Ferhat ile Şirin* ve *İnek* gibi yeni Nâzım Hikmet kitaplarını yayınlayacağını duyurur. Bu kitaplarda Abidin Dino'nun desenleri hem kapaklarda hem de iç sayfalarda yer alır.

Bilgi Yayınevi'nin ilk baskısını Temmuz 1968'de yaptığı Nâzım Hikmet Ran'ın *Kuvayi Milliye* kitabında da Dino'nun *Kuvayi Milliye İnsanları* başlıklı desenleri kullanılır. Sanatçının bu yıllarda imza attığı diğer kitap resimlerine Pertev Naili Boratav'ın *Nasreddin Hoca* (1962), Dost Yayınevi'nin peş peşe yayımladığı Nâzım Hikmet'in *Taranta Babu'ya Mektuplar, Benerci Kendini Niçin Öldürdü?, Jokond ile Si-ya-u* ve *Enayi* (1965), Yeditepe Yayınları'ndan Ercümend Behzad'ın *Açıl Kilidim Açıl* (1965) eserleri örnek gösterilebilir.

1968 yılından itibaren *Ant Yayınları*'ndan çıkan 25 kitabın grafik tasarımlarını ise dergi ve yayınevinin kurucularından İnci Tuğsavul Özgüden ve Ayhan Erer üstlenir. Özgüden'in ifadesiyle tasarım sürecinde başta *Le Nouvel Observateur* olmak üzere, *Sun* gazetesi, *Afrique-Asie*, *Express*, *Maspero Yayınları*, o sıralarda Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde hızla gelişen ulusal kurtuluş hareketlerinin ve sosyal devrimlerin sesini duyuran yayınlar estetik tercihleri etkilemiştir. Bu yıllarda *Ant Yayınları*, başta üzeri kurşun delikleriyle bezeli kapağı sebebiyle sol jargonda üç *delikli* olarak anılan Carlos Marighella'nın *Şehir Gerillası* olmak üzere Cevahirlal Nehru, Douglas Bravo,

Ant Yayınları kitap kapakları (Kaynak: www.info-turk.be/ant.html).

Che ve Lenin gibi isimleri, ATÜT, Meksika ve Filistin gibi konuları kapsamına alan kitaplar yayımlar. Tüm bu kitapların kapak tasarımında istikrarlı bir grafik dilin benimsendiği görülür.

Mayıs 1968 ve Görsel Sanatlar

James Roy MacBean, *Sinema ve Devrim* adlı kitabında Fransa ve ABD'de Mayıs ayında üniversite olayları patlak verdiğinde özellikle heyecan verici olanın, işçi sınıfının yanı sıra öğrencilerin, sanatçıların ve entelektüellerin eşzamanlı olarak seslerini yükseltmeleri olduğunu vurgular. Bu insanlar, herkesi *gösteri toplumu*nun edilgen tüketicilerine, *tek boyutlu insanları*na indirgemeye çalışan kapitalist sistem tarafından sömürüldüklerini kavrayıp isyan etmeye başlamışlardır. Yazarın göndermede bulunduğu Fransız filozof Guy Debord'un *Gösteri Toplumu* ve ABD'li kuramcı Herbert Marcuse'ün *Tek Boyutlu İnsan*'ı bu süreçte gençliğin başucu metinleri olur, hak ve özgürlük arayışlarında yeni söylemler, yeni ifade/dışavurum biçimleri geliştirmelerini sağlar.

1968'de Fransa'da başlayan işçi ve öğrenci hareketlerinin Türkiye'de de yankısını bulması ve özellikle afiş üretimini etkilemesi uzun sürmez. Dünya çapında yaşanan olaylar Türkiye'de önceki yıllarda başlamış olan öğrenci derneklerine bağlı eylemlere hız kazandırır. Ancak 1968 yılının Kasım ayında Amerika'nın Ankara Büyükelçiliği'ne daha önce Vietnam'da görev yapan Robert Komer'in atanmasıyla öğrenci eylemleri farklı bir çehre kazanır. 1.500 kadar öğrenci Komer'i protesto amacıyla havaalanına gider, 2 ay sonra ise üniversite rektörünü ziyarete gelen büyükelçinin otomobilini yakar. Tam da bu süreçte mimarlık öğrencilerinin kurduğu *ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi* (1968-71), 68'in muhalif söylemlerini net biçimde görselleştiren afişlere imza atar.

ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi üretimlerinden, 1969 (Kaynak: Aysan, 2008).

1968-70 döneminde ODTÜ'lü ve çoğunluğu Mimarlık Fakültesi'nde okumakta olan öğrenciler yeni bir afiş stili geliştirir. O güne dek daha çok reklamcıların ve ticari matbaaların tekelinde olan afiş sanatında yeni bir sayfa açılır. *ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi* adını alan oluşumdaki öğrenciler teksir, serigrafi ve ken-

di icat ettikleri tekniklerle çoğu imzasız, gönüllü olan herkesin katkısıyla pek çok afiş üretirler. Afişlerdeki sloganları da kendileri yazıp, bu sloganlara en uygun imajları dergilerden, fotoğraflardan yararlanarak yeniden kurgularlar. *ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi*, aynı yıllarda Sorbonne'daki *Atelier Populaire*'e benzer biçimde kolektif bir anlayışla çalışır.

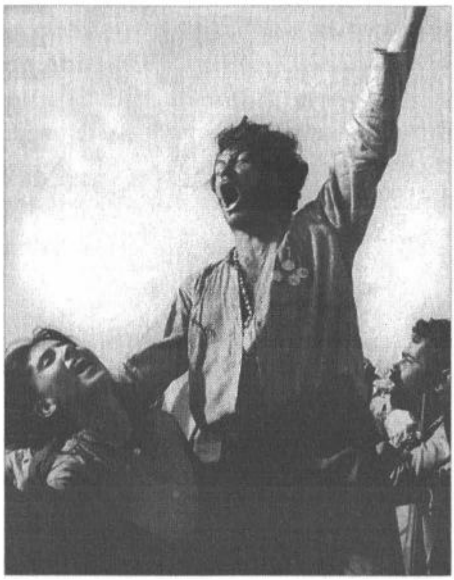

ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi üretimlerinden, 1969 (Kaynak: Aysan, 2008).

Ertuğrul Kürkçü, yabancı kaynakların üretimleri üzerindeki etkisini "Bizim Fransız afişleriyle ilişkimiz aslında çok rastlantısal bir şeydi. Fransa'dan bir iki kişi gelmiş ve beraberlerinde bazı afişler getirmişlerdi. O zaman gazetelerde filan pek çıkmazdı bu afişler," sözleriyle dile getirir. Atölye sanatçılarından Hasan Barutçu da aynı yıllarda Fransa, Küba ve Polonya'da üretilen afişlerden örnekleri gördüklerini ve kullandıklarını ifade eder. Barutçu, yıldızlı beresiyle ünlü Che Guevara desenini sıklıkla kullandıklarını ancak "Dünyada afiş sanatı nasıl bir yol izliyor,

ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi üretimlerinden *Bağımsız Türkiye* afişi (Kaynak: Aysan 2008). ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi üretimlerinden, 1969 (Kaynak: Aysan, 2008).

Glauber Rocha'nın *Deus e o Diabo na Terra do Sol* (1964) filminden bir kare (Kaynak: Aysan 2008). ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi üretimlerinden, 1969 (Kaynak: Aysan, 2008)

bakalım da biz de sanatımızı geliştirelim," diye bir çabaya girmediklerinin de altını çizer. ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nden Ahmet Sönmez ise 1968 olayları sırasında bulunduğu Paris, Zürih ve Münih gibi şehirlerde söz konusu etkilenmeyi bizzat yaşadığını ifade eder. Yılmaz Aysan yukarıda da anılan kitabında, ODTÜ'de üretilen afişlerdeki kontrastlaştırılmış fotoğraf kullanımının yaygın ve özgün olduğuna, özellikle 1968 Fransa afişlerindeki çalakalem fırça vuruşları, jestüel ve resimsel etkiden bu noktada ayrıldığına, Küba, Polonya, Çekoslovakya ve İran'daki afişlerin hiçbirine benzemediğine işaret eder.

Atölye'nin üretimlerinden en fazla öne çıkan, hattâ halen kullanılmaya devam edilen imge ise Dev-Genç'lilerin kendini özdeşleştirdiği, sol yumruğu havada bağıran genç figürü olmuştur. Siyah beyaz uygulanan bu figüre kırmızı harflerle yazılan "Bağımsız Türkiye" sözcükleri eşlik eder. *Cinema Novo* yönetmenlerinden Glauber Rocha'nın *Deus e o Diabo na Terra do Sol* (1964) filminden alınan bu figür 1960'lar süresince afişler ve dergi kapaklarında değişerek/dönüşerek kendine yer bulur.

Bu süreçte yaşanan trajik bir olay da afiş repertuvarında yerini alır. İÜÖB'nin 23 Eylül 1969'da yapılan kongresine, Ankara'dan destek için giden ve o sırada aranmakta olan Taylan Özgür, Beyazıt Meydanı'nda polis tarafından vurulur. Özgür'ün ölümü üzerine oluşan gergin atmosfer *ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi*'nin üretimlerine de yansır, *Emperyalizmi Yıkacağız!* sloganlı afişlerinde Taylan Özgür'ün fotoğrafından çalışılan portresinin hemen altına doğum ve ölüm tarihleri yazılır.

Taylan Özgür afişi (Kaynak: Aysan, 2008). ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi üretimlerinden, 1969 (Kaynak: Aysan, 2008).

Zeynep Yaman Yasa'nın *Başka İzlenimler Değişen Gelenekler* başlıklı kitabında da dile getirdiği gibi, *ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi*'nin kullandığı sloganlardan da görüleceği üzere, Mayıs 68 olaylarının dili, artık *duvarların dili* olur; gazete, bildiri, afiş, yazı, pul, her türlü kazıma ve yazı olarak duvarlara yansıyan dönem ruhu/söylemi grafiti sanatına da kapı aralar. Tüm bu yeni ifade biçimleri başta Abidin Dino olmak üzere o sırada Paris'te bulunan Selim Turan, Tiraje Dikmen, Hakkı Anlı ve İlhan Koman gibi isimlerin sanatını da etkiler.

Mark Kurlansky'nin *1968, Dünyayı Sarsan Yıl* kitabında da ifade ettiği gibi, 1968'i kendine özgü kılan taraf, insanla-

Abidin Dino'nun eşinin Paris notlarına eşlik eden Mayıs '68 deseni, *Ant* dergisi, 4 Haziran 1968, s. 12.

rın birbirinden çok ayrı meseleler için ayaklanmalarına karşın, başkaldırı arzularının, bunu nasıl yapacaklarına dair fikirlerinin ortak olması, kurulu düzene yabancılaşmaları ve her türlü otoriteye karşı derin bir nefret duymalarıdır. Abidin ve Güzin Dino da tüm bu ayaklanmaları, farklı amaçlar doğrultusunda yükselen sesleri Quai Saint-Michel caddesindeki evlerinden birer haber muhabiri gibi gözlemler ve *Ant* dergisine gönderdikleri mektuplar aracılığıyla Türkiye'deki okuyucularla paylaşırlar. Objektif bir gözle ve mizah duygusunu da öne çıkararak yazılan bu mektuplarda Dino'ların penceresinden görünen kızlar "..ateş gibidir, oyma işlercesine kaldırım taşlarını sökerler tıkır tıkır." İktidar ise tehlikededir Abidin Dino'ya göre, zira "...kapıcı karıları gençlerden yanadır."

1950'li yıllarda Paris'te ilk yağlıboya çalışmalarına başlayan Tiraje Dikmen de Mayıs 1968 olaylarını bizzat deneyimleyen ve çalışmalarına aktaran bir başka sanatçı olmuştur. Mayıs 1968 olayları başladığında Paris'te bulunan Dikmen, öğrenci hareketini, politik gösterileri, protestoları yakından takip eder; bu döneme dair izlenimlerini *Mai 1968* başlıklı dizisinde yorumlar. Bu resimlerde polis-öğrenci çatışmalarının gerilimi, sanatçının *o ana* tanıklık eden titrek çizgileri ve birbiri üzerinde gidip gelen hızlı karalamalarıyla yüzeye sabitlenmiştir. Sanatçı 1970 yılında

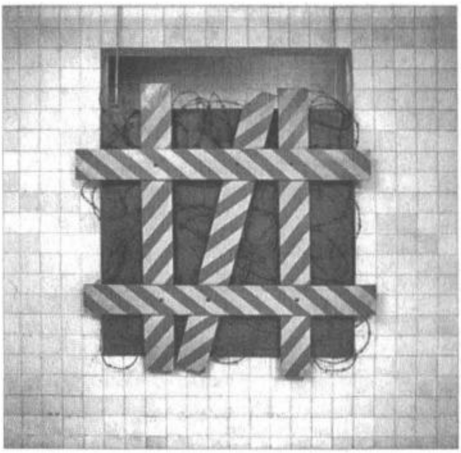
Tiraje'nin *Mai 68* dizisinden.

Tiraje'nin *Mai 68* dizisinden.

İstanbul'daki ilk kişisel sergisinde (Galeri Bir) Paris'ten getirmiş olduğu bu çalışmaları izleyiciyle buluşturur.

Sanat tarihimizin en önemli figürlerinden Altan Gürman ise, 1965-69 yılları arasında Vietnam Savaşı ve Amerikan aleyhtarı protestoların da etkisiyle militarizm karşıtı kolaj-resimler ve montajlar gerçekleştirir. 1963 yılında Paris'teki Güzel Sanatlar Yüksekokulu'na giden sanatçı, bu kentte karşılaştığı ortamın etkisiyle soyut dışavurumcu resimler yapmayı bırakır. Bu süreçte bir yanda Cezayir Savaşı yüzünden oturacak bir ev bulamayarak otellerde kalması, öte yanda ise gördüğü sergilerdeki işler Gürman'ın üretimleri üzerinde etkili olur. Sanatçının 1963'te Paris'e gittiğinde karşılaştığı sanat ortamı aynı zamanda 1968 öğrenci olaylarını hazırlayan yoğun bir politizasyon içindedir. "Gerilim, Değişken Biçimler ve Kimliğini Bulmak, Altan Gürman'ın İmgedizimi" başlıklı makalesinde düşüncelerini açıklayan Necmi Sönmez'e göre Gürman, "Soyut resim yapmanın yegâne güncel sanatçı olma reçetesi olarak kavrandığı İstanbul sanat ortamından çıkıp böylesi köklü değişimlerin olduğu Paris'e varmıştır."

Altan Gürman, Montaj V, 1967.

Güncel gelişmeleri yakından takip eden sanatçı 1965'te tank, asker ve füze gibi imgeleri ele aldığı, küçük boyutlu, karton üzerine guaş tekniğiyle gerçekleştirdiği tasarılar ortaya koyar. İstanbul'a döndükten sonra gerçekleştirdiği *Kompozisyon I* ve *Montaj* başlıklı kolajlarında da söz konusu gelişmeleri yapıtına taşır, asker silueti, askerî kamuflaj ve dikenli tel gibi malzeme ve imgeleri kullanır. Nilgün Özayten'e göre, Gürman'ın en çok

ilgilendiği, derinlemesine irdelediği olgu militarizm kavramı olmuştur. Ülkede sık sık yaşanan askerî darbeler (sanatçı 27 Mayıs Darbesi sırasında askerdir) ve Paris'teki gözlemleri sanatçının militarizm olgusuna ilgisini açıklamaktadır.

Çağdaş Türk Resim ve Heykel Sergisi

Bu on yılın başlarına geri döndüğümüzde, Türkiye sanat ortamının Batı'ya eklemlenme/rüşdünü ispatlama yolunda ilginç bir adım attığı görülür. 1963-64 yıllarında Brüksel, Paris, Viyana, Berlin ve Roma'da açılan *Çağdaş Türk Resim ve Heykel Sergisi*, Türk sanatındaki eğilimlerin çeşitliliğini göstermesi ve sanatta yerellik-evrensellik tartışmalarına getirdiği açılımlar yönünden dönemin önemli sanat etkinliklerindendir. Dışişleri Bakanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın ortak girişimi sonucunda hayata geçirilen sergi, yurtiçi ve yurtdışında yankı yaratır, dönemin gazete ve sanat dergilerinde sergiye dair izlenimler ve eleştirilere geniş yer ayrılır.

Fransa'dan davet edilen sanat eleştirmeni Jacques Lassaigne başkanlığında Resim ve Heykel Müzesi'nde toplanan sergi jürisi, 3 gün süren elemeden sonra Nurullah Berk'in *çağdaş sanatımızın önderleri, devamcıları ve son kuşak temsilcileri* olarak nitelediği aralarında Cemal Tollu, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Sabri Berkel, Zeki Faik İzer, Abidin Elderoğlu, İhsan Cemal Karaburçak, Nuri İyem, Selim Turan, Nejat Devrim, Mübin Orhon, Cihat Burak, Neşet Günal, Turan Erol, Devrim Erbil, Adnan Çoker, Tiraje Dikmen Aliye Berger, Zühtü Müridoğlu, İlhan Koman, Kuzgun Acar, Şadi Çalık'ın da olduğu pek çok sanatçıdan 102 tablo, 14 gravür ve 12 heykel seçer. Böylelikle toplanan koleksiyon vasıtasıyla Türk sanatının 1933'ten 1960'lara uzanan süreçte kaydetmiş olduğu gelişmelerin görünür kılınması amaçlanır.

İlk olarak 20 Eylül 1963'te *Brüksel Güzel Sanatlar Sarayı*'nda açılan sergi, Nurullah Berk'in deyimiyle "hoş bir sürpriz etkisi" bırakmasına karşın yabancı basında imzaların Türk, resimlerin Avrupalı oluşu ve "resimlerde şark havasının sezilmediği" gerekçesiyle eleştirilir. Sergi 14 Ocak 1964'te Paris'e taşındığında benzer eleştiriler sürer, yabancı eleştirmenler sergiye katılan sanatçıların *Paris Ekolü*'nün etkisinden kurtulamadığını vurgulayan yazılar kaleme alırlar. 28-29 Ocak 1964 tarihinde *Les Lettres Français* dergisinde M. T. Maugis imzasıyla yayımlanan yazıda yerel temaların hâkim olduğu eserler heyecanla karşılanır ancak sergide yer alan sanatçıların yarısından fazlasının Paris'te çalışmış ve yaşamış olduğuna, Andre Lhote etkisinin süregeldiğine dikkat çekilir. Nitekim bu çerçevede, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Eren Eyüboğlu, Nurullah Berk ve Cemal Tollu gibi sanatçıların 1930'lu yıllarda Lhote atölyesi'nde eğitim aldıklarını ve Lhote'un kübist yaklaşımlarını benimsediklerini de hatırlatmak gerekiyor.

17 Mart 1964 tarihinde Berlin'e taşınan sergi burada da benzer eleştiriler alır. 18 Mart'ta *Telegraf* gazetesinde *Peçe Kaldırıldı* başlığı altında çıkan bir yazıda, resimlerdeki yoğun Fransız etkisine işaret edilir. *Die Welt* gazetesinde "Kabeleri Paris" başlığıyla yayınlanan bir makalede ise Türk sanatının Paris etkisinde olmasının üzüntü verici bir durum olduğu ifade edilir:

> Modern anlamda bir geleneği olmayan bir ülke için bugünün meselelerini resim dili ile ifade etmek son derece güç. Sanatkârlar, bilgileri ve tecrübeleri özellikler taşıdığı halde kullandıkları vasıtaları hariçten alıyorlar. Türk sanatçıları bütün dünyaca anlaşılır bir sanat dilini kendi ülkelerinde yaymaya çalışıyorlar. Bu Türklerin övündükleri bir adaptasyon metodudur. Fakat bu kaynaşmadan sevinç duymak gerektiği meselesi tartışılabilir.

Söz konusu eleştiriler Türkiye sanat çevresinde epey ses getirir; dönemin sanatçı ve eleştirmenleri dış basında yer alan değerlendirmeler ekseninde Batı'nın Türk resminden beklentilerini ve çağdaş Türk sanatındaki ulusal değerleri tartışan yazılar kaleme alırlar. Ercüment Kalmık, Batılı izleyicinin Türk resminde Doğulu unsurlar görmek isteyişini kemikleşmiş oryantalist bakış açısına dayandırır, öte yandan bu görüşün şekillenmesinde özeleştiriye giderek Türk sanatının Batı'ya tanıtılmasında güdülen kültür politikalarını sorgular:

> Evet, Türk resminde egzotik bir doğu stili görmek isteği, bizi fesli, palalı, kuşaklı görmek isteyen orta ve aşağı tabakadan Avrupalıda eski bir alışkanlıktır... asıl önemli olan bizim ısrarla kendimizi onlara bu yönümüzle tanıtmak isteyişimizdir... biz çağdaş yaratıcı uğraşılarımızı hep şüphe ile karşıladık. Ortaya sürecek bir sanatımız yokmuşçasına hatırımıza hep geçmişin işleri geldi, yazmalar, oymalar, kakmalar vesaire. Bundan birkaç sene evvel Brüksel'de açılan uluslararası fuara sedef kakmalı hamam nalınları ve şiş kebabı ile katıldık. Oysa fuarın kapısında koskoca bir atom sembolü dikilmişti (Kalmık 1963: 18).

Devrim Erbil 1964'te *Arkitekt* dergisinde yayınlanan "Türk Resminin Ulusal Niteliği" başlıklı makalesinde yabancı basında yer alan eleştirilerden yola çıkarak Türk sanatında Batılılaşma/yerel-geleneksel temaların kullanımını tartışır. Erbil'e göre Türk sanatında gelenekten kopuş Paris'te eğitim gören kuşak ile başlamış, yağlıboya resimde ulusallık sorunu da böylece ortaya çıkmıştır. "Ulaşılan evrensel dil yerine çok daha özgün, ulusal bir anlatım diline ulaşma" denemelerine Osman Hamdi, Hüseyin Zekai ve Şevket Dağ gibi isimleri örnek gösteren Erbil, "Halk sanatının kaynaklarına, nakışlara, minyatüre ve folklora yönelenlerin bir sonuca varamadığını, İstiklal savaşı ve devrimlerle ilgili eserlerin de ulusal resim olamadığını" vurgular. Öte yan-

dan sanatçıya göre, toplumsal ve ekonomik kurumlarında Batı düşüncesinin temelleri iyice yerleşmeyen Türkiye'nin Batı'ya yönelme çabası onu "Doğulu ülkelerin en Batılısı" olmaktan öteye götürememiştir.

Yabancı eleştirmenlerin Çağdaş Türk Sanatı sergisini yalnızca biçimsel (formalist) yaklaşımlarla yorumlamaları, *iç duyarlık yükünü* görmezlikten gelmelerini eleştiren Erbil, eserin iç yapısına inildikçe biçimin bölgesel duyarlıkla dolu olduğunun görüleceğini dile getirir:

> ...resimlerinde yaşadığı günlerin bunalımını, sorunlarını dile getiren sanatçı haliyle ulusal resim yapıyor demektir. Ve yeniyse kaynaklarını mutlaka çevresinden almıştır. Bugünkü Türk sanatında değişik hava görmek isteyen eleştirici işin özüne inmemiştir denilebilir. Fakat kendi sanatımız hesabına böyle tartışmalara yol açmasıyla faydalı oluşu da inkâr edilemez.

Sanatta Ulusallık-Evrensellik Tartışmaları

Devrim Erbil'in öngördüğü gibi, söz konusu sergi ve ardından yapılan tartışmalar 1960'lar boyunca Türk sanatında ulusal kimlik arayışı konusuna yeni açılımlar kazandırır, dönemin sanatçı ve eleştirmenleri *etki-taklit, yerellik-ulusallık, biçem-içerik* gibi kavramları sıklıkla ve farklı bağlamlarda tartışmaya başlar.

Bu yıllarda gazete ve dergilerde yer alan eleştiri yazılarının, 27 Mayıs Darbesi'nden sonraki süreçte soyut-somut karşıtlığına odaklandığı görülür. Söz konusu yazılarda 1950'ler boyunca devlet-sanat ilişkisinin zayıf oluşu sebebiyle ressam ve edebiyatçıların soyuta yöneldiği, 27 Mayıs sonrasında sanatçıların daha özgür çalışma olanağı bulacağı vurgulanır. Yaşar Nabi genç sanatçıların *hasretini çektikleri* özgürlük ortamının yakalandığını, artık "bunaltı edebiyatına ve soyuta paydos" demenin zamanı geldiğini dile getirir. Dolayısıyla soyut-somut kavramları ancak 27 Mayıs'ın yarattığı heyecan dindikten sonra biçem/üslup yönünden ve ulusallık/gelenek-evrensellik/Batı bağlamında tartışılmaya başlanacaktır.

Örneğin 1963 yılında *Yön* dergisinin hazırladığı bir soruşturmada bu süreçte Paris'te yaşayan 4 ressamın ulusallık-evrensellik ve soyut-somut konuları hakkındaki görüşleri alınır. Abidin Dino, "Sizin için resim uluslararası bir dil midir, yoksa geleneksel ve ulusal mıdır?" sorusuna verdiği yanıtta "Ulusal resmin uluslararası bir resim olması için, kapitalist *çok gelişmiş* düzende birtakım çarklardan geçmesi gerektiğini", Ferit Edgü ise "Geleneksellik ve ulusallığın, resim sanatının evrensel bir dil olmasına engel" teşkil etmediğini vurgularlar. Öte yandan Edgü'ye göre "Geleneklerden yararlanmanın, bir motifi resmimize aktarmak olarak alınması, yalnız biçimler içinde

gelişmişliği ve gerisinin, bize kalan kültürün özünün bilincine varılmamış olduğunu göstermektedir."

Bu süreçte Devrim Erbil "Ulusallık sorununun, sanatın evrensel ve insancıl karakteriyle kavram değişikliğine uğradığını, uluslararası sınırların daraldığını, plastik sanatlarda ulusal sözü yerine evrensel sözünün daha rahat söyleneceğini" dile getirir. Özdemir Altan ise resim sanatında *ulusal* karaktere ancak *özgün* olunduğu sürece ulaşılacağını söyler:

> Biz Türk ressamlarının eserlerinde pek de mevcut bulunmayan ulusal davranışların var olmasına taraftarız. Tabii bu zorlama ile olacak şey değil. Sanatçının inancı ile ilgili. Ancak yabancıların sanatımızda bu nitelikleri aramalarını garip karşılamamalıyız. Mesela; Hartung'un hemşehrilerine onun benzerlerini göstermek ne acayip bir şey. Ulusal'dan amacım; halk motifli, sosyal gerçekçi, kilim taklitli vs. değil, esprinin ulusal oluşu (Altan, 1965: 13-14).

Ulusal-evrensel kavramlarının daha farklı bir bağlamda tartışılmasına ise, 1967 yılında *Ant* dergisinde yayınlanan ve sonra kitaplaştırılan, Anouar Abdel-Malek, Pertev Nail Boratav, Ferit Edgü ve Güzin Dino'nun da katıldığı *Kültür Emperyalizmi* örnek gösterilebilir. Dino, bu tartışma kapsamında "Ünlü 'Batılılaşma' yenilgimizde belki en ağır yanılmanın, kültürü bir *şey*, bir *mal*, bir *ürün* sanmamız" olduğuna işaret eder:

> Oysa ki ismi üstünde, kültür bir üretimdir. Kültür sürekli bir eylem, bir çalışma, bir çabadır, bir iş'tir... Emperyalizm, yabancı kültürün toptan, hazmedilmeden, süzülmeden zorlanma siyasetindedir.

Sanatçıya göre "Ulusal kimliği ezmeye çalıştığı ölçüde her kültür emperyalisttir, bu tutuma karşı en iyi savunma, yönteme yöntemle, kitaba kitapla, olumsuz sanat eserine karşı olumlu sanat eseriyle, hazıra konuculara, kültür kompradorlarına karşı koymakla" olacaktır.

Tanzimat'tan 1960'lara kadar olan süreçte Türk plastik sanatları ve edebiyatı üzerindeki Batı etkisini 1965 yılında tartışmaya açan *Dost* dergisi, aralarında ressam, yazar, eleştirmen ve mimarın bulunduğu 215 kişiye yöneltilen soruların yanıtlarını 2 sayı boyunca yayımlar. 22 kişinin yanıtladığı soruşturma, farklı disiplinlerden gelen isimlerin konuya yaklaşımları ve getirdiği açılımlar yönünden dönemin ulusallık-evrensellik kavramlarına bakışını özetler niteliktedir. Soruşturma yanıtlarının geneline bakıldığında büyük çoğunluğun Türk sanatı üzerindeki Batı etkisini yadsımadığı ancak ulusal değerleri öne çıkartarak özgün olunabileceği/kalınabileceği gerçeğini benimsedikleri görülür.

Nuri İyem ise plastik sanatlar ekseninde *Batı etkisi* olgusunu Türkiye'de faaliyet göstermiş Batılı sanatçı/temsilci/kurumlar ve önceki kuşaklar üzerin-

den tartışır. İyem'in "Plastik Sanatlarımızda Bir Ortamın Doğamayışının Nedenleri" başlıklı makalesine göre, Türk sanatçıların Batı etkisinden kurtulamayışları Devlet Güzel Sanatlar Akademis'inin (DGSA) sanat eğitimi ve sanat etkinliklerindeki Batılı hâkimiyetiyle doğrudan ilişkilidir:

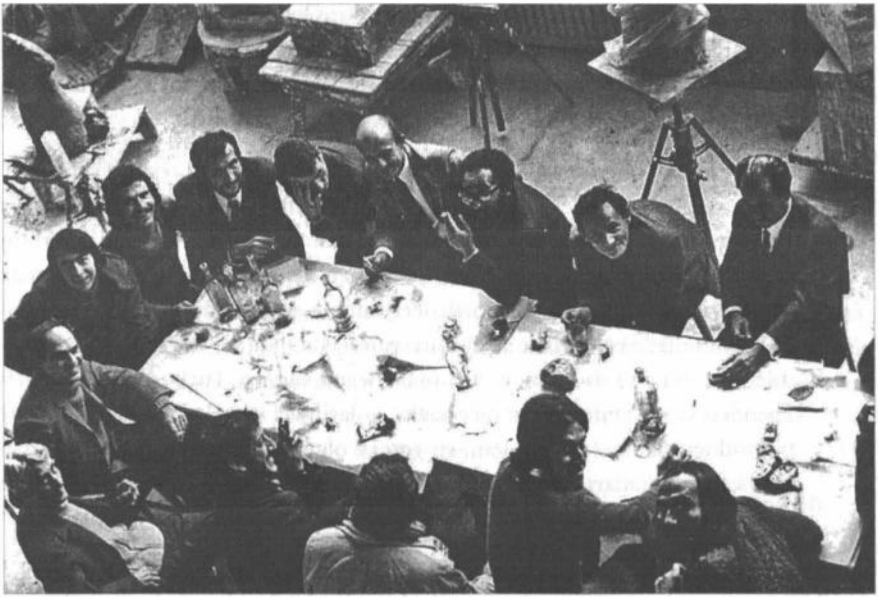
> 1936 yılından bugüne dek, G. S. Akademisinden diplomalı ressam yetiştiren, devlet sergilerini yöneten, yurtdışına "Türk resmi"ni seçip gönderen, Devlet Jürisini kuran, diyeceğim plastik sanatlar alanında devlet yatırımlarının tümünü tüketmeyi üstüne ödev almış bulunan bir kuşak var. Bunların Alman ve Paris ekolünün Türkiye temsilcileri olduğu, su götürmez bir gerçek. Ayrıca yurdumuzda resim üstüne eleştiri, galeri, alıcı, satıcı yani ORTAM dediğimizin yokluğunu da katın. E durum böylesine olunca, Türk resminin batı etkisinden kurtulabilme şansı nice azalır, anlaşılmaz mı? Her zaman işin içinde bulunduğumuz bu dönem için, şu gerçek olgu unutulmayacaktır: 1936'dan beri sorumlu katları elinde bulunduran D Grubu sanatçıları, İstanbul Fransız Konsolosluğu'nda [Paris Ekolü'nün Türkiye Temsilcileri] adı altında resim-heykel sergisi açmış kişilerdir.

1968 öğrenci olayları tüm siyasî ve kültürel ezberleri bozduktan ve bu süreçte eli kulağında olan askerî muhtıradan sonra sanat eleştirisi de ulusal-evrensel, soyut-somut tartışmalarını geride bırakarak farklı mecralara doğru kayacaktır.

Devlet Güzel Sanatlar Akademisi ve Sanat Ortamına Etkisi

İyem'in eleştirisinden de anlaşılacağı üzere DGSA, ülkenin sanat ortamı üzerinde son derece etkili olduğu kadar çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. 1960'lardan sonra DGSA, sanatçı yetiştiren başka kurum ya da kuruluşların devreye girmesine karşın idarî ve eğitim yapısındaki yenilenmelerle sanat dünyasındaki ağırlığını korumayı sürdürür. Bu süreçte Asım Mutlu ve Hüseyin Gezer yönetiminde eğitim veren DGSA'da *Türk Film Arşivi* (1967) ve *Devlet Film Arşivi* (1969) oluşturulur, öğrenci temsilcilerinin akademik kararlara katılımı başlar. 1969-70 öğretim yılında Ercümend Kalmık ve asistanı Altan Gürman Temel Eğitim Kürsüsü'nü kurar, akademi ve çevresinde malzemenin olanaklarını sınayan/genişleten yeni sanatsal eğilimler ortaya çıkar, *Akademi* dergisi yayın hayatına başlar. Öte yandan Akademi'nin sanat ortamındaki hâkimiyeti, kendi içine kapanık eğitim yapısı ve çıkarılması beklenen *Güzel Sanatlar Akademisi Kanun Tasarısı* bu yıllarda tartışma konusu olur.

Bu yıllarda Heykel Bölümü'nde verilmeye başlanan temel eğitim dersleri Akademi'nin modern sanat ile farklı bir ilişki geliştirmesine olanak tanır.

Akademi Toplantısında Zühtü Müridoğlu, Altan Gürman, Erkal Güngören, Aloş, Kuzgun Acar, Hüseyin Gezer, 1969, Altan Gürman Arşivi.

Öte yandan geleneksel resim/heykel anlayışının dışında kalan yönelişler de bu dönemde başlar, 1967'de Akademi'de asistanlığa başlayan Altan Gürman *Montajlar* dizisini, heykel bölümünden Füsun Onur ise alışılagelmiş malzeme dağarcığını değiştiren/dönüştüren işlerini bu süreçte gerçekleştirir. Adnan Çoker'in Akademi'de 1961-66 yılları arasında farklı disiplinlerde çalışan öğrencilerle, müzik eşliğinde yaptığı resim gösterileri, Türkiye'de performans sanatının ilk örneklerinden sayılır.

Tüm bu yeniliklerin yanı sıra, 1960'lar süresince Akademi'nin idarî ve eğitim yapısındaki Batılı anlayış ve sanat ortamındaki hâkimiyeti bazı sanatçı ve eleştirmenler tarafından tartışılır. Nuri İyem, 1965 yılında *Sanat ve Sanatçılar* dergisinde yayımlanan *Plastik Sanatlarımızda Bir Ortamın Doğamayışının Nedenleri* başlıklı yazısında sanat ortamının o günkü durumunun sorumlusunun Güzel Sanatlar Akademisi olduğunu söyler:

> Onların bilgiye ve memleketin gerçeklerine dayandırılmamış tutumları... kendilerini devletle bağımsız sanatçı arasında bir yetkili kat olarak görmeleri... ve bakanlığın uzman ve yetkililer katı olarak işlemiş ve işlemekte oluşu devletle olan şimdiki sorunların da sebebidir... akademik eğitim toptan tasfiye edilmeli... akademi Alman ve Fransız etkisinden kurtulmalı...müzeler ve akademik eğitim öncelikle ve önemle düzeltilmelidir.

Öte yandan çıkarılması beklenen *Güzel Sanatlar Akademisi Kanun Tasarısı*'nın gerekliliği de bu süreçte sorgulanmaya başlanır. *Dost* dergisinde imzasız yayımlanan bir yazıda "Devletin güzel sanatlar alanındaki politikasını yürütecek olan organın başına buyruk akademi ve konservatuvarlar olmadığı" dile getirilir, söz konusu kanun tasarısıyla gerçekleşmesi beklenen terfiler ve DGSA'nın idarî yapısındaki esnek işleyiş eleştirilir:

> Bildiğimize göre Güzel Sanatlar Akademisinin teşkilat kanunu yoktur. Fakat bu eksikliğin Akademi'ye zararından çok faydası olmuş, bu yüzdendir ki Akademi'de yönetim, eğitim ve öğretim işleri bugüne kadar yönetmeliklerle büyük bir esneklik içinde yürütülmüştür. Öyle ki Akademi müdürünü öğretim üyeleri kendi aralarından kendileri seçmek yetkisini bile elde etmişlerdir... 'terfi' etmelerine gelince; memleketimizde eserlerini kolaylıkla ve yüksek fiyatlarla satma imkânını bulan sanatçıların Akademi'de toplandığını söylersek yanlışlık yapmış olmayız. Acaba, Güzel Sanatlar Akademisine muhtariyet tanındığı, öğretim üyelerine payeler, unvanlar dağıtıldığında verim artar, daha iyi yetişmiş mezunlar verilir görüşünden mi hareket ediliyor?

Turan Erol ise *Ulus*'ta yayınlanan *Gizli Dosya* başlıklı yazısında Güzel Sanatlar Akademisi'ne özerklik sağlayacak bir kanun tasarısını yürütmenin *hayırlı* bir çaba olduğu, ancak devlet yapılarında sanat eserlerine yer verilmesini sağlayacak bir kanunun daha verimli olacağı görüşündedir. Bu süreçte Şehir Galerisi'nin yönetmeliğine Devlet Resim ve Heykel Sergisi'ne (DRHS) en az üç kez katılmış olmak şartının Güzel Sanatlar Akademisi hocaları tarafından önerilerek 1964'te kabul edilmiş olması da tepki alan konulardan biri olur, akademili sanatçılar ile bağımsız çalışanlar arasında tartışma yaratır.

Devlet Resim ve Heykel Sergileri

Bu örnekten de görüleceği üzere Devlet Resim ve Heykel Sergileri başlangıcından 1960'lara dek pek çok polemiğe yol açmış, sergilenen eserler biçem ve içerik yönünden eleştirilmiştir. Ancak 1960'lara gelindiğinde eleştirilerin odak noktası daha çok sergi yönetimi/düzeni ve jüri heyeti olur. Dönemin *San'at Dünyası, Dost, Ulus, Varlık, Sanat ve Sanatçılar* gibi yayınlarında bu konular sıklıkla gündeme gelir ve tartışılır.

22 Nisan 1960 tarihinde Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde açılan XXI. sergi, çok salonlu bir galerinin olmayışı ve dereceye giren, satın alınmaya layık görülen eserlerin açıklanmayışı gibi konularda tepki toplar. Sadi Güneş ve Münip Özben, *Sanat Dünyası* dergisinde yayınlanan yazılarında sanatçılardan alınan eser sayısının dengesiz dağılımını eleştirir. 1963 yılında DRHS yönetmeliği yenilenir, "Ölü, duruk bir müessese olmaktan kur-

tulma, çağdaş sanat düzeyine ulaşma" isteği deklare edilir. Ancak 1960 yılında tartışılan *kayırma* konusu XXIV. sergiyle yeniden gündeme gelir, Nuri İyem Devlet Sergilerini gereksiz bulduğunu, devlete yük olarak gördüğünü ve belli kişilerin himaye edildiğini dile getirir.

1965 yılında tartışmalar farklı bir boyut kazanır, DRHS'nin, çağdaş Türk sanatını temsil işlevi sorgulanmaya başlanır. *Sanat ve Sanatçılar* dergisi hazırladığı soruşturmada "Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nin memleket sanatını temsil ettiği kanısında mısınız?", "Sergi bu temsil kabiliyetinden uzak ise bunun nedenleri nelerdir?" sorularıyla konuyu gündeme taşır. Soruşturmayı yanıtlayan Cemil Eren, serginin çeşitli sanat eğilimlerini ve yurt sanatını temsil etmekten uzak olduğunu, sadece *resim satma yeri* olmayıp öğretici ve eğitici etkinliklere de girişmesi gerektiğini ifade eder. Eren ayrıca sabit bir sergi salonu ve alınan eserlerin muhafaza edileceği bir müze olmayışını, genç sanatçıların sergi kapsamında yeterince değerlendirilip yönlendirilemeyişini etkinliğin hedefine ulaşmasını engelleyen birer olumsuzluk olarak değerlendirir.

1966'da yapılan XXVII. sergide, jüride yer alan Nurullah Berk'in resminin birincilik ödülü alması seslerin yükselmesine neden olur; olay dünyanın hiçbir yerinde yaşanmayacak büyük bir skandal olarak nitelendirilerek gündeme oturur. Bu dönemde söz konusu olayı en sert dille eleştiren Cemil Eren 3 Mayıs 1966'da *Ulus* gazetesinde yayımlanan yazısında ödül kriterlerini sorgular:

> Bizim anladığımız bir ödül verilir. Alınmaz! İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Müdürü bulunan Sayın Nurullah Berk'in arkadaşlarından kiminle konuşsam "Nurullah'a verildiği iyi oldu, sanata bir hayli hizmeti dokundu" diyorlar. Onun Türk resim sanatına ettiği hizmetle ödül alması arasında bir paralellik kuruyorlar... Adnan Ötüken'in başkanlık ettiği jürinin Nurullah Berk'e birincilik verebilmek için nasıl kıymetli ressamları sergiye sokmayıp, birincilik ödülünü haklı çıkaracak ortamı hazırlamaya çalıştığı belli oldu.

Sergide Aliye Berger, Mustafa Esirkuş, Adnan Turani, Kayıhan Keskinok, Muammer Bakır, Şerefnur Ayiter, Orhan Çetinkaya ve Lütfü Günay gibi sanatçıların refüze edilmesi de tepki toplayan bir başka konudur. Dönemin kültür müsteşarı olan, aynı zamanda jüri başkanlığı yapan Adnan Ötüken'in tutumu yüzünden sanatçıların refüze edildiğini vurgulayan yazılar kaleme alınır, "Bütün ilerici hareketlerin dallarını kesmeye çalışan balta, Devlet sergisinde çağdaş resim sanatının en iyi temsilcilerini sokmamak sureti ile işlemiştir" yorumu yapılır. Aynı yılın Mayıs ayında *Sanat ve Sanatçılar* dergisinde *bir sanatsever* imzasıyla yayımlanan bir yazı, kamuoyunun da sanat ortamında cereyan eden olaylara dâhil olmaya başladığının göstergesi niteliğindedir:

> ...bizim Devlet Resim ve Heykel jürisi gaf yapmakta rekor kırmıştır. Ankara'da ve İstanbul'da, daha doğrusu yurt çapında tanınan, yıllarca Devlet Resim ve Heykel Sergileri'ne katılan sekiz on ressamın bütün eserlerini bir yana it, kabul etme! Jürinin bu davranışı göze batan bir çöp olmaktan çıkmış bir mertek haline girmiştir.

1967 yılında sergi yönetmeliğine jüri üyelerine ödül verilemeyeceği hükmü ilave edilir ancak süregelen jüri tartışmaları XXVIII. sergide de devam eder. Turan Erol jürinin eserleri seçmek için gizli oy yöntemine başvurmasından duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir. Gizliliği mide bulandırıcı bulan Erol, *Gizli Dosya* başlıklı yazısında, uygulanan yöntemi "Akademik, iflas etmiş bir resim türünün bir örneğine birincilik verebilen bir jüriyi affedemiyoruz, küskünüz o jüriye" sözleriyle eleştirir.

3 Mayıs 1968'de açılan XXIV. sergi geniş bir halk kitlesinin ilgisini çekmesine karşın önceki yıllara kıyasla jürinin kuruluşu, kararları ve sergi yönetmeliği açısından en fazla tepki toplayan, niceliği ve niteliği sorgulanan etkinlik olur. Nüzhet İslimyeli, hayal kırıklığı yaratan sonuçlarda jürinin kuruluşunun etkili olduğunu söyler. Dönemin Güzel Sanatlar Federasyonu Başkanı Hüseyin Bilişik ise, jüri konusundaki hoşnutsuzluğunu, *Ulus* gazetesinde yayınlanan *1968 Devlet Resim ve Heykel Sergisi Komedyası* başlıklı yazıda dile getirir. Jüri düzeninin sanatçılar arasında her yıl büyük kırgınlıklara sebep olduğunu belirten Bilişik, yöneticilerin sanat anlayışlarına paralel olarak seçilen jüri üyelerinin Türk plastik sanatlarındaki gelişmeyi olumsuz yollara ittiği görüşündedir:

> ...bugün sanatçılarımızın bu haklı feryatlarını dindirecek hangi makam vardır memlekette?.. Kültür Müsteşarımızı bir yana bırakarak güzel sanatlarımızın ekmeğini peynirini yemiş bu altı jüri üyesini toplum önünde protesto ediyoruz. Bununla birlikte Millî Eğitim Bakanlığımızı da uyararak deriz ki bundan böyle büyük şikâyetlere sebep olan Güzel Sanatlar Akademisi bünyesinden sadece 2 üye, Türkiye Güzel Sanatlar Federasyonu'ndan 2 üye ve Ankara'dan da 2 üye almak sureti ile jüriler teşkil edilmelidir. Yoksa bu acayiplikler daha çok sürüp gider.

XXX. sergide jüri problemine çözüm getirebilmek için Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü bir anket düzenler ancak jürinin yarısı yine Akademi üyelerinden oluşturulur. XXXI. sergide ise eleme toplantıları tarihine uygun yapılmaz, satın alınacak eserler için yapılan toplantı ile birleştirilir. Bu olay hakkında ressam Fahir Aksoy iptal davası açar ve böylelikle sergi tarihinde ilk kez adlî organlara başvurulmuş olur. Sonuç olarak Devlet Resim ve Heykel Sergilerinin 1960-70 arasındaki görünümüne baktığımızda sergiye katı-

lan/seçilen eserlerin niteliği kadar jürinin kuruluşu, aldığı kararlar ve yönetmeliğin de tartışma konusu olduğu, zaman zaman oldukça sert üsluba sahip yazılarla eleştirildiği görülür.

Heykel ve Anıt Uygulamaları

1920'lerde başlayan ve yabancı sanatçılar tarafından İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerde gerçekleştirilen heykel ve anıt uygulamaları 1960'lara gelindiğinde Türk heykeltıraşlar tarafından sürdürülür, diğer il, ilçe ve köylere kadar yayılır. Bu verimli dönemde Hüseyin Gezer, Yavuz Görey, Gürdal Duyar, Muzaffer Ertoran, Zühtü Müridoğlu, Tamer Başoğlu, Nusret Suman, Şadi Çalık, Haluk Tezonar, Namık Denizhan ve Mete Demirbaş, Büyükada'dan Silopi'ye, Soma'dan Diyarbakır'a uzanan bir coğrafi çeşitlilik içinde pek çok heykel ve anıt uygulamasına imza atarlar.

Bu süreçte *Milliyet* gazetesi, heykeli bulunmayan illere heykel diktirmek amacıyla bir kampanya düzenler, hedef "...o tarihe kadar kendi olanaklarıyla bir Atatürk heykeli diktirememiş illere Atatürk heykeli hediye etmek" olarak belirlenir. Hüseyin Gezer'in *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli* başlıklı çalışmasında da belirttiği üzere, söz konusu kampanya başarıya ulaşır, toplamda 429.855 lira toplanır. Bunun üzerine 3 Mart-14 Mayıs 1964 tarihleri arasında jüri başkanlığını Rudolf Belling'in üstlendiği bir yarışma açılır, başarılı bulunan 8 maket, 8 ayrı ilde uygulanır.

Aynı yıllarda Belling'in öğrencileri olan Kamil Sonad ve İlhan Koman bir yandan çağdaş heykel akımlarını denerken, öte yandan bazı önemli anıt uygulamaları da ortaya koyarlar. Özellikle Şadi Çalık ve Hüseyin Gezer üslupları farklı iki heykeltıraş olarak, Türkiye'deki Atatürk ve diğer cumhuriyet anıtlarının meydana getirilmesinde aktif bir rol oynarlar. Şadi Çalık'ın Eskişehir (1962), Edremit (1963) ve ODTÜ'deki (1966), Hüseyin Gezer'in Antalya (1964) ve Hacettepe Üniversitesi'ndeki eserleri (1971) söz konusu anıt uygulamalarına örnek teşkil eder.

Öte yandan Ahu Antmen'in de *Türk Sanatında Yeni Arayışlar (1960-1980)* başlıklı çalışmasında belirttiği gibi, 1960'lara uzanan zaman diliminde, Türkiye'de heykel sanatının anıt heykelciliğinin dışında değişim gösterdiği, geleneksel figüratif heykel anlayışının ve teknik sorunlarının dışına çıkarak kütle-mekân, yüzey, denge, oran gibi unsurların sorgulandığı ve irdelendiği, Ali Hadi Bara, Zühtü Müridoğlu, İlhan Koman ve Şadi Çalık gibi isimlerin akademide görev almasıyla 1960'lı yıllarda heykel alanında yeni eğilimlerin belirginleştiği gözlenir.

Söz konusu eğilimler özellikle soyut düzenlemelerde, malzeme kullanımında görünür hâle gelir. 1960'larda gerçekleştirdiği çalışmalarında malze-

me repertuvarını genişleten Zühtü Müridoğlu, *Mezar Taşlarından Esinlenme* başlığı altında topladığı heykellerinde demir ve çivi gibi malzemeleri birleştirici öğe olarak kullanır. İlhan Koman ise 1960'ların ikinci yarısına dek, kendi deyimiyle *demir çağı* olarak adlandırdığı döneminde ürettiği soyut demir heykellerle, malzemenin olanaklarını ve özünü araştırmaya yönelir. Yine bu süreçte paslanmaz çelik, alüminyum, ahşap ve demir gibi farklı malzemeler kullanan Şadi Çalık gerçekleştirdiği kompozisyonlarda minimalist bir tutumu benimser. Kuzgun Acar ise 1960'ların ilk yarısında demir ve çivilerle, gözenekli tellerle yeni denemeler ortaya koyar, sokak tiyatroları için masklar üretir. Sanatçının, Türkiye'nin ilk gökdeleni olan Kızılay Emek İş Hanı'nın cephesine yerleştirilen *Türkiye* (1968) heykeli, Anadolu'nun çoraklaşması sonucu yaşanan toprak kaybını soyutlamacı bir dille görselleştirir. Ancak bu metal heykel yıllar sonra yerinden sökülerek depoda çürümeye terk edilir, sonra hurda olarak satılır.

Köy, Köylülerin Toplumsal Konumu ve Sanat

Gündelik hayatta anıt heykellerin yanı sıra holdinglerin de son süratle yükselmeye devam ettiği 1960'lar, kırsal kesim ve köylüler açısından da ilginç bir dönemdir. Bu süreçte köylüler, Cumhuriyet tarihinde hiç görülmedik biçimde demokratik yolları kullanarak adil değişim taleplerini dile getirirler; köylü eylemlerine ilişkin haberler gazete sayfalarında sıkça yer almaya başlar. Türk sinemacıları da köy sorunlarına eğilme ve köy gerçeğine daha yakın bir gözle bakma ihtiyacı duyarlar. Özellikle 1960-1966 yılları arasında daha sorgulayıcı, köyü bir dekor olmaktan çıkaran, köy ve köylü sorunlarını yaşanan toplumsal değişimler doğrultusunda görece daha *cesur* bir biçimde ele alan örnekler çoğalır. Bu yapımlar kaçakçılık (*Hudutların Kanunu*, Lütfi Akad, 1966), eşkıyalık-ağalık ilişkileri (*Murad'ın Türküsü*, Atıf Yılmaz, 1965), su ve toprak mülkiyeti (*Yılanların Öcü*, 1961 ve *Susuz Yaz*, Metin Erksan, 1963) gibi konuları ele alırlar. Plastik sanatlar alanında ise Nuri İyem, Neşet Günal, Nedim Günsür ve Fikret Otyam gibi sanatçılar toplumsal dinamiklerin de etkisiyle Anadolu kadınını, manzaralarını, köy insanının dramatik yaşantısını görselleştiren eserlere imza atarlar.

Bu sanatçılardan Nuri İyem, 1948'den beri sürdürdüğü soyutlamacı üslubuna 1965'te Beyoğlu Şehir Galerisi'nde sergilediği yapıtlarla nokta koyar; bu tarihten itibaren toplumsal/yerel konuları, özellikle Anadolu kadınını ele almaya başlar. Bu süreçte sanatçının soyut resmi bırakışı, iç dünyadan dış dünyaya yönelişi şeklinde yorumlanır. İyem sade bir çizgi ve renk düzeniyle oluşturduğu resimlerinde tek tek insan yüzlerinin karak-

Nuri İyem, *Urfa-Harran*, 1960'lar.

terini aktarmak yerine genel bir toplumsal katmanı belirginleştirmeye çalışır. İkili, üçlü, dörtlü büyük kadın başları, kimi zaman durgun, kimi zaman öfkeli bakışlar ve jestlerle resmedilir. Bu portreler bazen soyut bir renk zemininin üstünde yer alırken bazen de doğu köyleri fon olarak kullanılır.

Neşet Günal ise çocukluğu ve gençliği sırasında yakından tanıma olanağı bulduğu *Toprak Adamları*'nı eserlerine taşır. Funda Berksoy'un *20. Yüzyıl Batı ve Türk Resminde Toplumsal Gerçekçilik* isimli çalışmasında da ifade ettiği gibi, Günal'ın bütün resimlerinde doğup büyüdüğü Orta Anadolu doğasından ve yaşamından (Nevşehir yöresi) izler hâkimdir. Sanatçı 1960'lar süresince, bir ev yıkıntısı ya da duvar önünde, bir kapı eşiğinde, bir korkuluk gölgesinde ya da çorak bir doğa parçasının ortasında bekleşen insanları, kadınlı erkekli kalabalıkları, çocuk gruplarını, Orta Anadolu yaylasının trajik yaşamlarını büyük boyutlu tablolarla anlatır. 1960'lı yıllardan itibaren başat konusu Orta Anadolu insanı ve yaşam mücadeleleri olan sanatçının eserlerinde figürlerin el, ayak ve yüzlerinde deformasyon, kalın konturlar ve dokusal etki yaratan boya kullanımı öne çıkan unsurlardır. Sanatçı, Anadolu insanının yaşam biçimini, barındıkları evlerin yapısını, figürleri ön plana alarak resimler. Figürlerin hemen arkasında görülen günlük yaşam eşyaları, kırsal yaşamın göstergeleri olarak sanatçının resimlerinde yerini alır.

Neşet Günal, *Sorun*, 1964.

Fikret Otyam 1953 yılında başladığı ve kitaplaştırdığı *Gide Gide* fotoğraf di-

zisinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ağalık, toprak sorunu, kaçakçılık, susuzluk ve kan davası gibi konuları işler. 1965'te açtığı *Eve Nakış Vuranda* başlıklı sergisinde Urfa, Siirt, Diyarbakır ve Konya köylerinde çektiği fotoğrafları sergiler. Otyam'ın açtığı ve benzer konuları ele aldığı diğer sergilere *Anadolu 1963* (1964), *İnsan Manzaraları I* (1965), Ara Güler ve Ozan Sağdıç ile birlikte Roma, Paris ve Viyana'da sergilenen *3 Türk Sanatçısının Gözüyle Türkiye* (1965), *Anayasa Diyor ki* (1966-1967), *Ha Bu Diyar* (1968) örnek gösterilebilir.

1960'lardaki köy temalı üretimlerin geneline baktığımızda, Neşet Günal ve Nuri İyem'in resimleri ile *Hudutların Kanunu* (Lütfi Akad, 1966) ve *Susuz Yaz* (Metin Erksan, 1963) gibi filmlerin yansıttığı zorlu yaşam koşullarının, köy insanına fon olan uçsuz bucaksız çorak topraklarla pekiştirildiği görülür. Eserler, sosyal geçişliliğe ve değişime *tanıklık eden* imgeler taşırlar. Ancak gerek dönemin sineması gerek resim sanatında köy fonunda ele alınan üretimlerde, dönemin sendikalar ve dernekler kuran, hakkını arayan köylülerinin ve yaşamlarını kazanma biçimlerinin net, günün gerçeklerine uygun bir biçimde temsil edildiğini söylemek güçtür. Bu dönemde çekilen filmlerin bir kısmında köylülerin iktidara/devlete bağımlı yanlarının vurgulandığı, resimlerde ise yoksulluk kavramının altının çizilmiş olduğu, ancak bu vurguların sanatçıları ve yönetmenleri köylüleri stereotipleştiren bir temsil anlayışına götürdüğü gözlenir.

Bu süreçte, 1950'lerde başlayan kırsal nüfusun kentlere göçü artar, bunun sonucunda da büyük şehirlerdeki nüfus hızla çoğalır, gecekondulaşma olgusu da yaygınlaşır. Dönemin toplumsal dinamiklerinde önemli bir yer tutan iç göç olgusu sinemada da yankısını bulur; iç göç, gecekondu ve gecekondulu insanın konumu detaylı bir biçimde ilk kez bu yıllarda ele alınır. Bu konuları net bir biçimde anlatısının merkezine yerleştiren *Otobüs Yolcuları* (Ertem Göreç, 1961),

Neşet Günal, *Dananın Ölümü*, 1962, M.S.Ü. Resim ve Heykel Müzesi.

Hudutların Kanunu, Lütfi Akad, 1967.

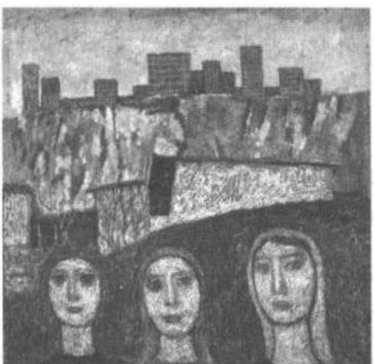
Nedim Günsür, "Gurbetçiler", 1965, Ayşe-Mahmut Özgener Koleksiyonu.

Gurbet Kuşları (Halit Refiğ, 1964) ve *Bitmeyen Yol* (Duygu Sağıroğlu,1965) filmleri çekilir.

1960'larda plastik sanatlarda göç konusunu ele alan sanatçılara ise Nedim Günsür ve Nuri İyem örnek verilebilir. Özellikle Günsür'ün eserlerinde kent yaşantısı içinde devinen fabrika ve maden işçilerinin yanı sıra gurbetçiler ve köyden kente göç ederek gecekondu mahallelerinde yaşamlarını sürdüren insanlar betimlenir. Sanatçının 1965 tarihli *Gurbetçiler* başlıklı resminde de bu özellikleri görmek mümkündür. Eserde azıkları, çocukları ve hayvanlarıyla göç eden bir grup köylü resmedilmiştir. Göç eden ince uzun figürler panoramik bir düzenlemede, resmin üçte ikisini kaplayan soluk mavi gökyüzünün altında, puslu dağların fonunda yorgun adımlarla yürümektedirler.

Köyden kente göç teması Nuri İyem'in resimlerine de konu olur. Sanatçı göç resimlerinde ovalardan, patikalardan başka bir yere gitmek için yola çıkan insanları betimler. Dönemin göç temalı filmlerinde olduğu gibi İyem'in pek çok resmine de gecekondular fon teşkil eder, bu yoksul yerleşimler ile yeni yükselmeye başlayan apartmanlar arasındaki tezatlıklar vurgulanır. Sanatçının 1960'ların sonlarına doğru yaptığı resimlerde ise gecekondu mahallelerinin artışı görünür hâle gelir.

1960'ların görsel dünyasına dair örneklediğimiz tüm verilerin yanı sıra, bu dünyanın farklı boyutlarını oluşturan, başka çalışmalarda irdelenmesi gereken üretimlere de rastlıyoruz. Örneğin bu süreçte Abidin Dino, döne-

Nuri İyem, *Varoşlarda Üç Güzel*, 1960, Zeynep Baysan Darsa Koleksiyonu.

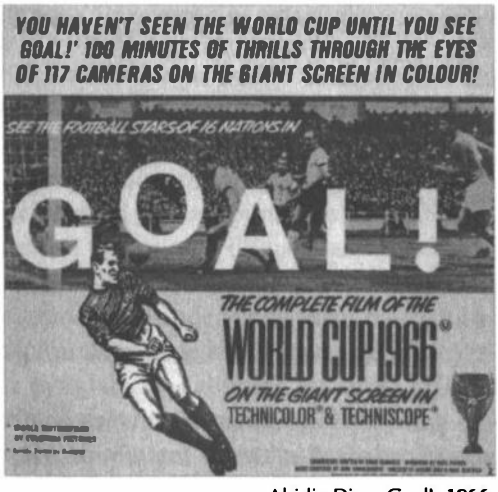

Nuri İyem, 1970, Gecekondu Güzelleri.

min önemli jazz albümlerinin prodüktörlüğünü yapan, *Atlantic Records*'un kurucularından Nesuhi Ertegün'le dostluğu vesilesiyle pek çok plak kapağı resimler. *Abidine* imzalı bu kapaklar arasında The Modern Jazz Quartet'in *Third Stream Music* (1960), Herbie Mann'ın *At The Village Gate* (1961), *Returns to the Village Gate* (1963), *Monday Night at Village Gate* (1966), John Coltrane ve Don Cherry'nin *The Avant-Garde* (1966) albümleri yer alır. Dino'nun plak kapakları kadar az bilinen/unutulan üretimi ise, 1966 yılında çektiği *Goal!* filmi. Filmin 4 Ekim 1966'da Londra'daki Fox Salonu'nda yapılan basın galasına Dino ve film ekibiyle birlikte Dünya Kupası galibi İngiliz takımı oyuncuları da katılır. *Goal*!, aldığı olumlu eleştirilerin ardından belgesel film dalında verilen ve dünya çapında önemli bir ödül olan Robert J. Flaherty Ödülü'nü alır.

Abidin Dino'nun resimlediği plak kapakları.

Abidin Dino, Goal!, 1966.

Dino'nun bu üretimlerinin yanı sıra, 1960'larda başka deneysel/bireysel/cesur çıkışlara da rastlanır. Heykel alanında Kuzgun Acar demir ve çivilerle yenilikçi işlere imza atar, Füsun Onur geleneksel malzemelere alternatifler önerir. Altan Gürman 1960'ların ikinci yarısında Paris'te *İstatistik* dizisine başlar ve sadece objeye odaklanan kolajlar ortaya koyar. Mehmet Güleryüz figürü groteskleştirir, zaman-mekân algısının bulanıklaştığı kompozisyonlara yerleştirir, kentli-burjuva kesimin duyarsızlığını ve siyasal çıkarcılıkları eleştirir. Cihat Burak ise İstanbul'un gündelik eğlence yaşamı, farklı meslek grupları ve bel-

li başlı zenginlik sembollerini kullanarak toplumsal/kentsel dönüşümü ironik bir anlayışla ele alır. Eserlerinde cinsel ve psikolojik unsurlara ağırlık veren Yüksel Arslan'ın 1962 yılında başladığı *Arture* dizisi o güne dek tabu sayılan konuları içermesiyle yankı yaratır. Öte yandan Sarkis (Zabunyan), 1969 yılında İsviçre, Almanya ve Londra'da gerçekleştirilen *When Attitudes Become Form* sergisine bellek ve savaş konularını ele alan düzenlemelerle katılır. Tüm bu üretimler dönemin görsel dünyasının küresel boyuttaki kaleydoskobik ve girift yapısını gösteren örneklerdir. Bu imgeler ve söylemler dünyasının farklı bağlamlarda irdeleneceği çalışmalar, 1960'ların göz ardı edilen, unutulan noktalarına ışık tutacak, yeni perspektifler ve sorular sunan alternatif 1960'lar okumalarına kapı aralayacaktır.

Yetmişler Türkiye'sine Altmışlı Yıllardan Bakmak

METE KAAN KAYNAR

Asayiş-Anarşi-Siyasal Şiddet ve '68 Kuşağı'nın Tasfiyesi

Türkiye'nin yetmişli yıllarını, ana hatlarıyla iki döneme ayırarak ele almak gerekiyor. Yetmişli yılların ilk dönemi, 12 Mart Darbesi'yle başlar ve 26 Ocak 1974 tarihinde CHP-MSP koalisyonunun kurulmasını takiben sona erer. Bu koalisyonla başlayıp, 12 Eylül 1980 Darbesi ile biten yaklaşık altı yıllık periyot ise yetmişli yılların ikinci devresini oluşturur. Aslında, bu iki dönemi birbirinden ayıran *eşik*, iki parti arasında kurulan koalisyon hükümeti değildir. Hiç kuşkusuz, birbiri ile kesişim noktaları oldukça az bu iki partinin aynı hükümet içerisinde yer almaları da başlı başına siyasal bir önem taşımaktaydı. Ancak yine de koalisyonun kendisi, yetmişli yılları kendi içerisinde ikiye ayırabilecek kalibrede bir siyasî gelişme olmadı. Yetmişli yılları iki evre hâlinde değerlendirmemizi kolaylaştıran mihenk taşı koalisyonun kendisi değilse de, Bülent Ecevit'in Başbakanlığında bir araya gelen bu hükümetin henüz ilk aylarında gündeme gelen ve 15 Mayıs 1974'te TBMM'de kabul edilen 1803 sayılı *Cumhuriyetin 50'nci Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun* ya da o dönemde sıkça anılan ismiyle *Genel Af Kanunu*'dur.

Siyasî şiddet –ne yazık ki– yetmişli yıllar Türkiye'sini tanımlamak için en doğru ifade. Yetmişli yılların ilk dönemi olarak andığımız Muhtıra ile Genel Af Kanunu arası (Mart 1971-Mayıs 1974) dönemde bu şiddet *devlet şiddeti* olarak tezahür ederken; 1974 Mayıs'ında başlayan ve 12 Eylül Darbesi ile sona eren ikinci dönemde siyasî şiddet *iç* (civil) *savaş* şeklinde belirir.

12 Mart Darbesi'nin ardından, 26 Mart 1971 tarihinde Başbakanlığa Ni-

hat Erim atanır. Mart ayının son günlerine gelinirken Nihat Erim –o dönemde anılan ismiyle– *Millî Birlik Hükümeti*'ni kurar. Erim hükümetinin göreve başladığı tarihten, aynı yılın 22 Nisan'ına kadar geçen yaklaşık bir aylık dönem, 22 Nisan'dan sonra başlayacak devlet şiddetinin hazırlık safhasını oluşturur. Bu süreçte birbiriyle alâkalı iki kavram gündeme taşınacaktır: *Asayiş* ve *anarşi*. Dönemin –hâlâ günümüzün de– siyasî zihniyetinde, birbirleriyle antagonist oldukları düşünülen, birbirlerinin varlıklarını dışladıkları varsayılan bu iki kelime, kendi kavramsal izahlarının çok ötesine taşınarak 1971-74 arası devlet şiddetini algılamamızı da kolaylaştırır. *Asayiş*, kelime olarak, *düzen*, *güvenlik* ve *huzur* anlamlarındadır. *Anarşi* kelimesinin tüm felsefî içeriği boşaltılır ve her türlü toplumsal muhalefeti, tabii ki en başta da gençlik muhalefetini –ama ille de sosyalist gençlik muhalefetini– ifade etmek için kullanılır. *Asayiş* arzulanan, *anarşi* ise önlenmesi gerekendir. Daha da önemlisi *asayişi* tesis edecek olan da *anarşiyi* ortadan kaldıracak olan da bizzat ve sadece *Devlet*'in kendisidir. Üstelik, dönemin siyasî zihniyetinde *asayiş* olarak tanımlanan bu *toplumsal sükûn* durumunun tesisi, ancak ve ancak anarşinin bertarafıyla mümkün olabilecek bir durum olarak kurgulanır; Cumhuriyet tarihinin ilk dönemlerine de gönderme yaparak *asayiş* –bu anlamında– bir *takrir-i sükûn* durumu, bu sükûnetin tesisi için elzem bir *tedip ve tenkil* faaliyeti olarak tanımlanabilir. Nitekim söz konusu edilen Kanun'un çıkarıldığı (1925) ya da operasyonların gerçekleştirildiği (en son 1938) dönemlerde de *sükûnun* yani *asayişin* sağlanması, *anarşinin* bastırılması (muhalefetin *tedip ve tenkili*) ile temin edilmişti. Bu çerçeveden yirmilerin ve otuzların sonu Türkiyeleri ile yetmişlerin Türkiye'si arasında bir tutarlılıktan bahsetmek; yetmişler Türkiye'si yöneticilerinin seleflerinin izinden gittiklerini söylemek en doğrusu olacaktır.

12 Mart darbecilerin gözünde, *asayiş* ve *anarşi* (durumları) arasında bir *husumet* vardır. *Anarşi*'nin varlığı –sosyalist gençlik muhalefetinin kendisi– *asayiş* durumunu –sükûnun takririni– imkânsızlarken; *asayişin* tesisin tek koşulu ise bizzat ve sadece onu imkânsız hâle getiren *anarşi*'nin def'i –68 Kuşağı'nın tasfiyesi– ile mümkün görülür. Yetmişler Türkiye'sinin *anarşi* ve *asayiş* kavramlarına yüklediği içsel anlamları ve her iki kavram arasındaki antagonizmin çözümünde (Gordion'un düğümünde) devletin aktif rolünü vurgulayarak tekrar etmeye çalışırsak; gençlik hareketlerinin olduğu yerde huzur, güven yoktur. Huzur ve güvenin (devlet tarafından) tesisi –yani asayiş imkânı– gençlik hareketlerinin –yani anarşi ortamının– yine bizzat devlet tarafından def'i ile mümkün görülür: Nitekim bu toprakların kadim devlet geleneğinin de bize yine hatırlattığı gibi, "Ya devlet başa [gelecek] ya kuzgun leşe [üşüşecek]!"dir. Yani, ya devlet başa geçerek aldığı önlemlerle (muhalefeti tedip ve tenkil ederek) sükûnu, huzuru –asayişi– te-

min edecek ya da anarşi ortamı, leş yiyen kuşların bu coğrafyada uçuşmalarına neden olacaktır. Asayişin, güven ve huzurun tesisinin basitçe anarşisizliğe, anarşinin ise gençlik muhalefeti olarak tezahür eden toplumsal homurtuya indirgenmesi, 12 Mart darbecilerin görev alanını tanımlamak için yeter de artar bile.

İşte bu antagonizmin kesişim noktasında, 12 Mart Darbesi ve onun sivil uzantısı olan Erim hükümeti oturur: Bu antagonizmi onlar çözecek; ancak ve sadece devlet (otoritesinin varlığını hissettirmesiyle), anarşiyi sonlandırarak, asayişi temin edecek, edebilecektir. 12 Mart darbecilerinin zihninde iyiden iyiye süblimleştiği şekliyle asayiş, bir anarşisizlik durumu ile özdeştir. Çözümün öznesi (düğümü çözecek olan Büyük İskender) devlettir; anarşi-asayiş düğümünü kesecek (ezecek) olan kılıç (Balyoz Operasyonu) da onun elindedir.

12 Mart darbecilerinin *tayini* ile iktidara gelen Erim hükümeti, göreve başladığı 26 Mart'tan, bu şedit tedbirleri kuvveden fiile dökmeye koyulacağı 22 Nisan tarihine kadar geçen kısa zaman diliminde, tüm toplumu yukarıda özetlemeye çalıştığımız bu denkleme ikna etmeye çalışır. Yaklaşık bir ay sürecek bu devlet şiddetine hazırlık dönemini anlayabilmek için, dönemin gazetelerine üstünkörü göz atmak bile yeterlidir: 15 Mart'ta Akbank Selamiçeşme (İstanbul) Şubesi soyulur. 3 Nisan'da gazetelerde, Ankara'da üç ABD'linin kaçırılma haberleri yer alır. 6 Nisan tarihli gazeteler, Mete Has ve Talip Aksoy'un fidye karşılığı rehin alınmaları haberleri ile doludur. 9 Nisan'da Cumhurbaşkanı Sunay, anarşiye karşı acil tedbirler alınmasını ister. Nitekim iki gün sonra, 11 Nisan'da, Korgeneral Atıf Erçıkan'ın evinin kapısı önüne bombalı paket bırakılır. Ertesi gün, Başbakan Erim, Genelkurmay Başkanlığı binasında Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları ile toplanır. 13 Nisan'da İsmet İnönü, Abdi İpekçi'ye verdiği özel röportajda asayişin malî sorulardan daha acil ve önemli olduğunun altını çizer. 15 Nisan'da Dr. Rahmi Duman'ın oğlu Hakan Duman fidye talebiyle kaçırılır. 19 Nisan'da İş Bankası Gazi Osman Paşa (İstanbul) şubesi; 21 Nisan tarihinde ise Osmanlı Bankası Kavaklıdere (Ankara) şubesi soyulur.

Bir *anarşisizlik*, bir *gençlik olayları olmaksızlık* ('68 Kuşağı'nın tasfiyesi olarak da okunabilir) *durumu* olarak kurgulanan *asayiş* beklentisi, toplumda iyiden iyiye kendini hissettirirse de darbe hükümeti, kendi yoğurduğu bu hamurun iyice mayalanabilmesi için acele etmez: 16 Nisan'da Adalet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü İsmail Acar, tedbirlerin iki haftadan önce hazırlanamayacağını açıklar; 19'unda Erim, asayişin sağlanabilmesi için alınması gereken tedbirler üzerine konuşmak için siyasî parti teşkilatlarına gider. TBMM Başkanı Sabit Osman Avcı, CHP Genel Başkan Vekili Necdet Uğur, DP Genel Başkanı Ferruh Bozbeyli, MGP Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu

ile TBMM'deki odalarında görüş alışverişinde bulunur. 17 Nisan'da Millî İstihbarat, Bakanlar Kurulu'na asayiş sorunu ile ilgili bilgi verir.

22 Nisan'da, dönemin Büyük İskender'i, dönemin Gordion Düğümü'nü, yine döneme uygun bir metotla çözmeye koyulur; ancak bu defa –1971'de– düğümü (balyozla ezerek) çözen Nihat Erim, yine Asya'nın, ama bu kez sadece Küçük Asya'nın hâkimi olacak; devlet şiddeti tüm Cumhuriyet sınırlarında kendisini var gücüyle hissettirecektir: Balyoz, anarşinin üzerine indirilir. Anarşi, gençlik muhalefetidir. Muhalif gençlik, sosyalisttir. Sosyalizm, anarşidir. Denklemde tüm faktörleri yerli yerine koyduğumuzda asayiş durumunun bir sosyalist muhalefetsizlik durumu olduğunu görürüz. Rejimin anarşi-asayiş arasında kurduğu saçma denklem, böylece, kusursuzca çalışır: Balyoz sosyalizme indirilmiş, sosyalist muhalefet ezilerek, asayişin tesisine çalışılmıştır. Rejimin *anarşi-sosyalizm-asayiş* arasında kurduğu sacayağı denklemi kusursuz işlemektedir: 1974 ortalarına kadar sürecek olan devlet şiddetinin tüm kurgusu hazırlanmış; toplum bu operasyona ikna edilmiştir: CHP-MSP koalisyonu döneminde çıkarılan Genel Af Kanunu ile tekrar çıkacakları tarihe kadar, sosyalizm ile bir şekilde alâkalı kim varsa, tutuklanır, işkenceden geçirilir, idam edilir, öldürülür; '68 Kuşağı'nın tasfiyesi bu iklimde gerçekleştirilir: İdam/infaz edilen gençlik önderleri yanında, Yılmaz Güney, Doğan Avcıoğlu ve Mümtaz Soysal'dan Uğur Mumcu, Altan Öymen ve Muammer Aksoy'a; Yaşar Kemal, İlhami Soysal, Mehdi Zana, Bahri Savcı, Uluç Gürkan gibi isimlerden, Fakir Baykurt, Uğur Alacakaptan, Behice Boran, Fazıl Hüsnü Dağlarca ve Kemal Türkler'e yüzlerce gazeteci, yazar, öğretim üyesi, sanatçı tutuklanacak, cezaevlerine konulacaklardır. 12 Mart Darbesi'nin en canlı –ve ne yazık ki yaşandığı dönemde acı olsa da okuyanları artık gülümseten– anılarını İlhan Selçuk'un *Ziverbey Köşkü* ve Baskın Oran'ın *Nerede O Eski Mahpushaneler* başlıklı kitaplarına bırakmak gerekiyor.

Siyasetten İç Savaşa, Altmışlardan Yetmişlere Türkiye

12 Mart Darbesi'ni takip eden süreçte öldürülmeyip cezaevine konanlar, 15 Mayıs 1974'te kabul edilen 1803 sayılı Genel Af Kanunu ile cezaevinden çıkacaklardır. Ancak cezaevinden çıkanların karşılarında duran Türkiye, hiç de içeri girerken bıraktıkları Türkiye değildir: 1971-1974 periyodunda arkadaşlarını yitiren, kendileri cezaevlerine tıkılan, işkenceyle tanışan bu gençler, yeniden sokaklara döndüklerinde TİP kapatılmış, DİSK sessizliğe bürünmüş, 1971 ve 1973'teki kapsamlı değişikliklerle 1961 Anayasası değiştirilmiş; "Komünizmle mücadele" nosyonu artık dernekler, yayınlar vb. ile yürütülen bir faaliyet olmaktan çıkarak *Komando Kampları*'nda gayri nizamî harp eğitimi almış ülkücülere havale edilmiştir. 1970'lere doğru kısmen,

1971 sonrasında ise tamamen ülkücü komandoların siyasal mücadelesine havale edilen komünizmle mücadele düşüncesi, sosyalist gençliğin silahlanmasının ve sivil savaş alanına çekilmesinin temel nedenlerinden birini oluşturacaktır. Leninist sosyalist tarz-ı siyasetinin temel motiflerinden biri olan ve 1970'lere kadar sadece teorik olarak savunulagelen devrimci şiddet düşüncesi, bu konjonktürde kuvveden fiile geçmeye; bu yazı çerçevesinde ana hatlarıyla özetlenmeye çalışılan nedenlerle silahlı mücadeleye geçen gençlerin direnişine teorik bir dayanak sağlamaya başlayacaktır.

Barışçıl, *human face* ya da Aybar'ın dilimize kazandırdığı çevirisiyle *güleryüzlü* bir sosyalizm mücadelesinin sadece Türkiye'de değil, tüm dünyada engellendiği düşüncesi, Türkiye solu içerisinde de hâkim hâle gelmeye başlar: Şili'de, 1970 Kasım'ında Halk Birliği'nin (Unitad Popular) adayı olarak (29.) Devlet Başkanı seçilen sosyalist lider Salvador Allende'nin 11 Eylül 1973'te ABD destekli bir darbeyle devrilmesi, başta Latin Amerika olmak üzere tüm dünyaya yayılmış ABD destekli darbelerin timsali haline gelir.

Genel aftan yararlanarak cezaevinden çıkan sosyalist gençler için, altmışlı yıllardan bu yana tartışageldikleri "güler yüzlü sosyalizm", "savaşma seviş", "legal mücadele", "çiçek çocukları", "parlamentarizm" gibi kavramlar ya artık bir anlam ifade etmemeye ya da altmışlı yıllardaki içeriklerinden daha farklı anlamlar ihtiva etmeye başlarlar. Yetmişlerin ikinci döneminde sokağa (yeniden) çıkan sosyalist gençlik, artık, altmışlı yıllardaki söylemlerini bir kenara bırakmaya, dönüştürmeye başlayacaktır: Mart 1972'de Kızıldere'de öldürülen arkadaşları Mahir Çayan'ın ismini bir kalaşnikofa benzeyecek şekilde duvarlara nakşeder, iktidarın namlunun ucunda olduğunu iddia ederler; tıpkı marşlarında olduğu gibi, 1971-1974 sürecinde ölen arkadaşlarını da yad edecek şekilde Dev-Genç'li arkadaşlarına savaş vaktinin yaklaştığını ve silahı bele vurmanın zamanının geldiğini salık verirler: Artık Türkiye kurtarılmış bölgelere, sokak çatışmalarına, kahvehane taramalarına, üniversite ve yurt baskınlarına ve Çorum'da, Maraş'ta yaşandığı gibi kitlesel linç dönemlerine, kısaca bir sivil savaşa gebedir.

Altmışlar Türkiye'sinde Bir Kırılma: "Devletli"den "Toplumsal"a *Siyaset*; "Siyaseten Katl"den "İç Savaş"a *Şiddet*

Tartışmakta olduğumuz temel mevzu, 1970'lerin Türkiye'sinde yaşanan siyasal şiddetin farklı aşamalarını ya da boyutlarını ortaya koymak değildir; bu, çalışmamızın bir sonraki cildinde ele alınacaktır. Burada ana hatlarıyla üzerinde durulmaya çalışılacak olan, özellikle yetmişli yılların iç savaş ortamında altmışlar kavşağını kavrayabilmenin önemidir. "Neden iç savaş?", "Neden 1970'ler?" sorularını cevaplayabilmek için yine gerilere gitmek; ama

1960'larda siyasal dokuda zuhur eden dönüşümün izlerine daha da fazla odaklanmak zorundayız. Bu dönüşüm, altmışlar Türkiye'sinde siyasetin *devletli* karakterini yitirip iyiden iyiye *toplumsal* bir veçhe kazanmasıyla ve buna bağlı olarak da siyasal şiddetin devletliler arasındaki bir şiddetten (siyaseten katl) toplumsal bir şiddete (iç savaşa) doğru dümen kırmasıyla şekillenmektedir.

İşe, Osmanlı'dan başlayarak Cumhuriyet'in ilk dönemlerini de içine alacak şekilde siyasetin özneleri üzerine konuşarak başlamamız gerekiyor: Devlet kavramına günümüz siyaset bilimi literatüründen kısmen daha geniş bir içerik yüklemek koşuluyla söylemek mümkündür ki, Osmanlı'da siyaset, yaygın olarak *devletli*nin *toplumsal*ın dışında icra ettiği faaliyetti.

Günümüz siyaset bilimi literatürünün devlet tartışmalarının sınırlarını zorlamak düşüncesi de bu noktada devreye girmektedir. Çünkü siyasetin bir *devlet işi* (*devletli*nin faaliyeti) olarak tanımlanması, Osmanlı'da siyasetin sadece *resmî devlet mekanizması* içerisindekilerin (yüksek devlet görevlilerinin, asker-sivil bürokratların vb.) görev alanına giren bir faaliyet olarak tanımlanması riskini de beraberinde getirmektedir. Oysa bu doğru değildir. Nitekim Osmanlı'nın hiçbir döneminde siyaset, sadece bürokratlara münhasır bir faaliyet olarak tanımlanmamıştı. Aksine, resmî devlet görevlilerini, bürokratları da kapsayacak, hattâ çoğunlukla onlarda tecessüm edecek, ama onları da aşacak bir *siyasal cemaati* (siyasal özneler topluluğunu, siyasî faaliyette bulunan insanlar kümesini) ilgilendiren eylemler ve ilişkiler bütünüydü.

Osmanlı'da siyasal cemaati teşkil eden kişileri (devletliyi) *bürokrat* değil de *devletli* kavramı ile anmanın arka planını burada aramak gerekiyor. Asker ve sivil unsurlarıyla bürokrasi, devletlinin her zaman çok önemli bir *parçası* oldu; ama bizzat *kendisi* değil. Bu nedenle, Osmanlı'da siyasetin *özne*leri, *fâil*leri, *eyleyen*lerinden oluşan bir topluluk, bir siyasî cemaat olarak tanımladığımız devletliyi, resmî anlamda bir devlet makamını işgal eden görevlileri –bürokratı, memuru, askeri– de kapsayacak şekilde; ama resmî ideolojiyle ilintili, onunla işbirliği içinde, onun yeniden üretim sürecinde aktif rol oynayan tüm unsurları içine alacak heterojen bir grup şeklinde tanımlamak gerekiyor. Devletli olarak tanımladığımız bu siyasal cemaati zihnimizde canlandırabilmek için devlet kavramını hem Arapça, hem de *state* kelimesinin Latince kökenlerindeki anlamları da ima edecek şekilde; mevki, prestij, statü (sahipleri) anlamlarını da içerecek şekilde kullanmak gerektiğini bir kez daha hatırlatmakta yarar var.

Resmî ideolojisi ister Osmanlı'daki gibi Nizâm-ı Âlem isterse Cumhuriyet'teki gibi Kemalizm olsun, bu siyasal aktörleri devletle ilişki içerisinde –yani devletli olarak– tanımlamaya imkân veren temel unsur, bu kişilerin si-

yaseti, sadece ve sadece devletin bekasını sağlamak ya da korumak saikiyle yapmalarıdır. Resmî ideoloji (Nizâm-ı Âlem, Kemalizm...), devletlinin, izlenen ya da izlenmesi tavsiye edilen politika ya da somut sorun ile devletin bekası arasında kuracağı ilişkinin rotasının belirlenmesinde işlevseldir. *Beka*, siyasal faaliyetin yegâne amacı ise *resmî ideoloji*, devletin bekası kavramının ima ettiği bu *ebediyet* düşüncesinin kavramsal izahını ve örgütlenmesini niteler. Devletli, gündelik hayatta karşılaştığı somut sorunu, resmî ideoloji bağlamında devletin bekası ile ilintilendirir. Bu süreç, siyasete tekabül eder. Çünkü gündelik yaşamda karşılaşılan herhangi bir sorunu resmî ideoloji ile harman edip, bu sorunun çözümü için yapılması planlananı, izlenmesi gereken somut politikayı, devletin bekası için elzem bir faaliyet olarak tanımlayabilmek oldukça karmaşık bir süreçtir. Osmanlı'dan başlayarak Cumhuriyet'in ilk dönemlerini de kapsayan geniş tarihsel kesitte bu süreç –siyaset– devletliler içerisinde mevcut çeşitli kliklerin ve bu kliklere ait farklı çözüm yollarının (tarz, usul, tekniklerin) ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bir anlamda siyaset, *devletli* adı verilen, siyasal eylemlerini *devletin bekası* ile meşrulayarak *resmî ideoloji* bağlamında ifade eden heterojen topluluğun kendi arasındaki rekabet, çatışma ve ittifakları halini alır. Tam da bu çerçevede, Fetret Dönemi şehzadelerinin (ve onların etrafında kümelenen ittifakların) arasındaki rekabeti de, Millî Mücadele döneminin Ankara ve İstanbul hükümetlerinin arasındaki rekabeti de aynı eksen üzerinden okumanın mümkün olduğu görülebilir. Birbiriyle çatışan tüm bu unsurları aynı kavram –*devletli*– etrafında tanımlamamızı kolaylaştıran şeyin, devletlilerin, somut sorun karşısında izledikleri, izlenmesini önerdikleri politika ile devletin bekası arasında resmî ideoloji bağlamında kurdukları kopmaz bağ olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekiyor.

Bu noktada, devletli kavramının Osmanlı-Cumhuriyet pratiğinde nereye tekabül ettiğini tartışırken; belirli tarihsel bir kesitte, somut olarak kimlerin, hangi grupların bu devletli kurgusunun içerisinde yer aldığı ile ilgili net, mutlak tespitlerden ziyade, daha geçişken, göreli ifadelerden, genel eğilimlerden bahsetmenin daha doğru olacağını da ifade etmekte fayda vardır. Aynı şekilde yine hatırlatmak gerekiyor ki, devletlinin devlet(in ideolojisi) ile kurduğu ilişki illâ, sınırları keskin çizgilerle çizilmiş, açık ve net bir ilişki olmak zorunda da değildir. Hatta devletlinin izlediği, izlenmesini önerdiği politika, resmî ideoloji ve devletin bekası arasında tesis ettiği ilişki tamamen uydurma, onun kendi somut çıkarlarını örten, meşrulayan bir maske, hattâ bir yalandan ibaret dahi olabilir. Ancak bunların hiçbirisi Osmanlı-Türkiye pratiğinde siyasetin doğası üzerinde konuşmamıza imkân tanıyan *devletli-resmî ideoloji-devletin bekası* arasında kurulan bu ilişkinin varlığını yadsımamızı gerektirmez.

Kendisini soyut ve ideolojik anlamda devletle (onun ideolojisiyle, nizâmıyla, bekasıyla) yeniden üreten bu kitlenin, yani devletlinin terkibi, dönemden döneme değişmiştir. Bu terkibin içerisinde bazen harem, bazen yeniçeri, bazen ulema; Osmanlı'nın son dönemine doğru da modern siyasî kurumlar (örneğin, önce İttihat ve Terakki, sonra da Hürriyet ve İtilaf ve diğer tüm siyasî partiler, parlamento, Bâb-ı Âli, basın vb.) öne çıkmıştır. Ancak, dönemden döneme *devletli* adı verilen kitleyi oluşturan terkip değişse de siyasetin bu *devletli*nin, *toplumsal*ın dışında gerçekleştirdiği faaliyetler toplamı ve/ya ilişkiler ağını ifade etmesi gerçeği değişmeden kalmıştır. Nitekim *muhalif* kategorisi dahi burada, bizzat devletlilerin kendi içerisinde bir anlam kazanmış, şekillenmiştir: Muhalif, Nizâm-ı Âlem ile sorunlu değildir; mevcut, izlenen politikaların, stratejilerin, bizzat Nizâm-ı Âlem'in gerektirdiği sonuçları tahsil edemeyeceğini düşünen(ler)i ima eder. Muhalif, genel anlamıyla rejime, sisteme değil, aynı sistemin (Nizâm'ın, resmî ideolojinin) içerisindeki kliğe muhalif olmaklığıyla şekillenir: Bu bahsettiğimiz ister Fatih Sultan Mehmed'in veziri Çandarlı olsun, İsterse erken Cumhuriyet'in Kâzım Karabekir'i; isterse de her biri kendisiyle devletin bekası arasında doğrudan bir rabıta kuran 1800'lerin üç siyaset tarzının her biri; kurgu aynıdır: *Devletli* içerisinde cereyan eden *siyaset*, adını ne koyarsak koyalım devletin resmî ideolojisinin algılanması konusundaki kişisel/grupsal farklılıkları, klikleri niteler. Unutmamak gerekiyor ki, birbirlerinin yeminli muhalifi, Abdülhamid ve onun *İslâmcılık* siyasî *tekniği* (ya da Yusuf Akçura'nın, o meşhur makalesindeki ifadeyle *tarz-ı siyaseti*) ile İttihat ve Terakki ve onun (1909'a kadar hâkim) *Osmanlıcılık* siyasî *tekniği*, tam da bu anlamlarıyla önem ve anlam kazanırlar: Her iki siyasî grubu ve *tekniği*, aynı (resmî) ideolojik zemin üzerinde siyaset eyleyen devletli içerisindeki birer siyasî klik, birer tarz, birer teknik olarak tanımlamayı kolaylaştıran da onların bu özellikleridir: *İttihad-ı anasırı* koruyarak *devletin bekasına* hizmet etmeleri.

Osmanlı'nın İslâmcılık ve Osmanlıcılık, Millî Mücadele'nin İstanbul ve Ankara hükümetleri ya da Cumhuriyet'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile CHP arasındaki muhalefetlerini de bu noktada aramak, anlamlandırmak gerekmektedir. Benzer bir durum, 1950'lerin DP ve CHP'si arasındaki fark ve benzerlikleri ifade edebilmek için de büyük oranda doğrudur. Örneğin Samet Ağaoğlu da, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru* başlıklı kitabında bu noktaya değinir. Ona göre de, DP'nin "...doğuşunu sadece bir parti hareketi olarak, tek parti sisteminden çok partili rejime geçiş hareketi olarak görmek, tarihini de buna göre değerlendirmek hata olur... 1852'den 1946'ya kadar 104 parti... kurulmuştur... Hiçbirinin doğuşu Demokrat Partinin doğuşuna benzemez. Hepsi, yöneticilerin, politikacıların,

biraz da aydınların kendi aralarında, bir kısmı şahsi rekabetlerle, bir kısmı ideolojik gayelerle yaptıkları birleşmelerdir."

Ağaoğlu, DP'ye kadar kurulan tüm partilerin, hattâ "...yalnız onlar değil, Demokrat Partiden sonra ta günümüze kurulanlar[ın] da" aynı durumda olduklarını, bu partiler içinde sadece DP'nin bir *halk hareketi* niteliği taşıdığını belirtmektedir. Türkçülüğün sembol isimlerinden Ahmet Ağaoğlu'nun oğlu, DP'nin ideoloğu ve bakanlarından Samet Ağaoğlu'nun, Osmanlı/Cumhuriyet döneminde kurulan tüm partiler içerisinde sadece ve sadece DP'nin farklı olduğunu iddia etmesini ve Millî Mücadele ile özdeşleştirdiği DP'ye nev'i şahsına münhasır bir işlev yüklemesini anlayışla karşılamak gerekiyor. Bu nokta dışarıda bırakıldığında, Ağaoğlu'nun da siyasetin devletli niteliğinin farklı bir yolla altını çizdiğini, bir halk hareketi (devletli olmayanların inisiyatifi) sonucunda kurulan DP dışındaki tüm partileri "...bir kısmı şahsi rekabetlerle, bir kısmı ideolojik gayelerle" kurulan partiler olarak tanımlamayı tercih ettiğini söyleyebiliriz. Gerçekten de DP, devletlinin haricinde kurulan ilk ve tek halk (inisiyatifi) partisi değilse de, Cumhuriyet döneminde siyasetin devletli karakterindeki dönüşümün ilk izlerini –Ağaoğlu'nun da ima ettiği gibi– bu dönemde aramak da yanlış olmayacaktır.

Abdülhamid'e muhalif Osmanlıcılar (İttihatçılar) da, 40'lar ortası, 50 başlarının DP'si de ayrı bir din (resmî ideoloji, nizâm) peşinde koşmazlar; aksine İttihatçılar da DP de, farklı bir din değil, toplumu aynı dinin esenlikli cennetine (devletin bekası) götürecek politikaları izleyen farklı mezhepler, teknikler peşindedirler. Muhaliflikleri de bu bağlamda şekillenir. Onları devletli olarak tanımlamaya imkân veren, aynı dinin mümini olmaları, aynı dinin cennetini tahayyül etmeleridir; muhaliflikleri, dinleriyle değil, mezhepleriyle şekillenir. Tıpkı Abdülhamid muhalifi İttihatçıların da yeni bir Osmanlı nizamı, farklı bir devletin bekası peşinde değil de bizzat Abdülhamid'inkiyle aynı devletin bekasını, nizamını savunmakla *devletli*, ancak, bu işi Abdülhamid ile farklı tarz ile teknik ile temellük etmeye çalışarak *muhalif bir devletli* olmalarındaki espri gibi. Benzer şeyleri, Mustafa Kemal'e muhalefet eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Umumî Reisi Kâzım Karabekir; Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a muhalif, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü için de söylemek mümkündür. Nitekim, TCF ve CHP arasında yirmilerin ilk yarısındaki reelpolitik didişmenin kökünde de, DP ve CHP arasında 46'da başlayan siyasî rekabetin kökünde de karşı partinin, *devletli olmayanların* partisi (cumhuriyeti benimsemeyenlerin, *Biz*'den olmayanların, başka bir ifade ile saltanatçıların, mürtecilerin, komünistlerin... partisi) olduğunu ispatlamaya çalışmak olduğunu hatırlatmak bile bu konuda yeterli olacaktır.

* * *

Yukarıda da birçok defa vurgulandığı gibi, Osmanlı'dan devralınan siyasetin bu (devletli) niteliği, Cumhuriyet döneminde de özü itibariyle değişmez. Hatta 1923'te bir cumhuriyet idaresine geçilerek hiç değilse teorik olarak dahi olsa bireyin, yurttaşın siyasetin öznesi olduğu kabul edilmiş olmasına rağmen de; Cumhuriyet devletlisinin, bizzat kendi değerleriyle *uyumlu* bir *Türk Milleti* yaratma ve onu siyaseten mobilize etme politikalarına (*Biz'in*, *ulusun* inşâsına) rağmen de bu nitelik değişmez; aynı kalır. Ancak yine de Cumhuriyet döneminin devletlisinin, Osmanlı'nınkinden çok daha geniş olduğunu belirtmek gerekiyor. Çünkü Osmanlı'nınkinden farklı olarak erken Cumhuriyet'in devletlisi, *toplumsalı* dışlamaz; aksine onu kendi politikaları periferisine eklemlemeye, onları kendi ulus-devletinin politik değerlerini yeniden üretecek kişileri (*Biz*'leri) hâline getirmeye çalışır. Klasik Osmanlı'nın, toplumsalı dışlayan devletli-siyasetinden, erken Cumhuriyet'in toplumsalı dönüştürerek kendine eklemeye çalışan devletli-siyasetine geçişte, Tanzimat, ama asıl olarak da II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı'sının bir ara dönem, bir geçiş dönemi olarak ele alınması gerektiğini sadece hatırlatmakla yetinelim.

Ulus inşası düşüncesi, Cumhuriyet'in siyasal tabanını genişletir: Nitekim Köy Enstitüleri'nden Halkevleri'ne birçok politikayı bu bağlamda okumak da mümkündür. Erken Cumhuriyet döneminde ulusun inşâsını hedefleyen bu politikalar, siyaseti toplumsala açamazlar; ama toplumsalın dönüştürülerek devletliye eklemlenmesinin manivelasını oluştururlar; devletli kategorisini genleştirirler.

Erken Cumhuriyet döneminin yaptığı şey bir ulus inşasıydı ama ulus, devletlilerin bizzat kendi politikalarıyla inşâ edilen (onlar gibi giyinen, yaşayan, düşünen, okuyan, siyaset yapan... bireylerin) *stajyer devletlilerin*, *Biz*'leştirilenlerin, *muasır yurttaşların* katılımıyla devletli çeperinin genleştirilmesi esprisine dayanıyordu: Bu süreci, siyasetin topluma doğru genişlemesi şeklinde değil de, toplumun onun içerisindeki devletliye benzeyecek şekilde dönüştürülmesi, inşa edilmesi, toplumun devletlileştirilmesi (Cumhuriyet Kuşağı'nın! yaratılması) şeklinde özetlemek de mümkündür. Ancak bu, erken Cumhuriyet döneminde bile siyasetin devletli karakterini, desenini, baştan ayağa değiştirmeye yetmeyecektir.

Yukarıda da ele alındığı gibi erken Cumhuriyet, bizzat kendi devletlileri eliyle siyasetin devletli karakterini genişletmeye; Cumhuriyet'e, cumhuriyet niteliklerini haiz bir *Biz*, bir *Ulus* inşa etmeye; yeni ve daha geniş bir siyasî cemaat, cumhuriyetin *kratos*'unun *demos*'u olacak yeni bir cemaat yaratmaya koyulsa da, bu çabada arzuladığı ölçüde başarılı olamadı. Ancak yine de kayda değer bir yol aldığını not edelim: Nitekim erken Cumhuriyet dönemi, hiç değilse, iktidarın meşruiyet kaynaklarını kesin bir biçimde değiştirmişti. Egemenlik, kaynağını artık soydan (kandan), Tanrı'dan ya da mistik ri-

vayetlerden almayacaktı. CHP, çok partili serbest seçimler neticesinde iktidara gelmemişti ve iktidarının son dönemine kadar da siyasî rekabeti engellemişti; ama yine de hem Mustafa Kemal hem de İnönü, iktidarlarının kaynağı olarak *halkı* (*bireyi* şeklinde okumak da yanlış olmayacaktır) görmüşlerdi. Yönetebilmek için, Osmanoğulları gibi, soydan gelme bir ayrıcalık taşıdıkları, Tanrı tarafından yeryüzünde adaleti tesis etmek üzere seçildikleri vb. eski meşruiyet kaynaklarına yönelmemişlerdi. Hiç değilse, teorik olarak, egemenliğin kaynağını halkta görmüşlerdi. Tam da bu nedenle ellilerde DP, halkın çıkarlarını CHP'nin değil; en iyi biçimde kendisinin temsil edeceğini söyleyerek iktidara *talip* olabilmişti. Bu, egemenliğin, Osmanlı siyasetinde süregelmiş ideolojik dayanaklarından köklü bir biçimde kopuşun yarattığı bir sonuçtur: Söz gelimi Fatih Sultan Mehmed, halkın çıkarlarını en iyi kendisinin savunacağı söylemiyle iktidarını meşrulaştırmamıştı. Ama erken dönem CHP'si, kendisini böyle sunuyordu. Özetle, siyasetin toplumsal tabanının genişlemesi konusunda erken cumhuriyet döneminde gerçekleştirilenler elbette sınırlıydı. Türkiye'de, altmışlara kadar siyasetin devletli karakteri değişmedi. Ama altmışlara giden yol, bu patika üzerine (erken cumhuriyet döneminde temelleri atılan dönüşümlerin üzerine) inşâ edildi.

Siyasetin devletlinin işi oluşu ile ilgili kayda değer örneklere, İkinci Dünya Savaşı sonrası çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde yaşanan tartışmalarda da rastlayabiliriz. Nuri Demirağ'ın Millî Kalkınma Partisi'nin (MKP), dönemin devletlilerinin (en başta da İnönü'nün) indinde bir siyasal değerinin, karşılığının olmamasından tutun da, İnönü'nün kurulması muhtemel muhalefet partisinin komünist ya da mürteci bir parti (*Biz*'in değil de *öteki*'nin, *dışarıdaki*'nin, Derrida'nın ifade ettiği şekliyle *outsider*'ın, *devletli olmayan*ların partisi) olması endişesine, DP'nin Celal Bayar önderliğindeki eski CHP'liler tarafından teşkilinin CHP'de, İnönü'de yarattığı rahatlama etkisine kadar birçok örnek de göstermektedir ki, erken Cumhuriyet döneminde de siyaset devletlilerin kendi arasındaki bir faaliyetti; ve bu şekilde devam etmesine de dikkat ediliyordu. Nitekim, Cemil Koçak'ın *İktidar ve Demokratlar* başlıklı kitabında DP'nin, siyasî olarak CHP'ye muhalefet ederken ideolojik olarak onu pekiştirdiğini belirttiğini ifade etmesi bu açıdan manidardır.

Özetle, Osmanlı pratiğinde siyasetin toplumsala sıçraması, ona doğru genişlemesi çok da arzu edilmemiş; erken Cumhuriyet döneminde ise toplumsal kesimler kendi varlıkları, kimlikleri, sınıfları, politik söylem ve tutumları, beklenti ve ihtiyaçları –ve bu açılardan müteşekkil heterojenlikleri– ile değil, Cumhuriyet'in kendilerini dönüştürebildikleri, devletlilerin onlardan olmalarını istedikleri gibi olabildikleri oranda devletlinin, Cumhuriyet'in siyasal cemaatinin içerisinde yer almışlardır. İstisnaları dışında, erken Cumhuriyet döneminin devletlisi içerisindeki görüş ayrılıklarını ve onların etra-

fında cereyan eden siyasî tartışmalarını da bu açıdan ele almak yanlış olmayacaktır.

Siyasetin toplumsal tabanının genişlemesi DP döneminde hız kazanır. 1946'dan sonra, bir anlamda *devletli* olarak anılan siyasal cemaatin membaı olarak adlandırılabilecek CHP kadroları karşısında meşruiyetini dayandırabileceği yeni bir kitle arayışı içerisine giren DP (Yeter Söz Milletindir!), bu toplumsallaşmayı radikalleştirse de siyasetin toplumsallaşmasındaki asıl faktör, bizzat DP'nin kendisi değil, onun da içerisinde yer aldığı konjonktür, özellikle de *oy* kavramına yüklenen yeni anlamlardı. DP tavanı, erken Cumhuriyet'in devletlisi içerisindeki farklı bir mezhepti, ancak parti örgütlenmesi genişledikçe, daha önce bu yapının içerisinde yer almayan unsurları da kapsamaya başladı. Bu süreç 1946'dan başlayarak ama asıl ellilerden sonra, oy vermenin gerçek bir anlam kazanmasıyla birlikte hızla yaygınlaştı. Oy, toplumsalın bizzat kendisi olarak siyasetin içerisinde yer alabilmesinin, sosyolojik anlamda özneleşmesinin, siyasetin toplumsala doğru dümen kırabilmesinin temel manivelası haline geldi.

Altmışlara gelindiğinde, ellilerden bu yana değişmekte olan toplumsal doku, Osmanlı'dan bu yana devletin bekası bağlamında cereyan eden tartışma ve mücadelelerle şekillenen siyaset (yapma) şeklinin de tasfiyesine yol açtı. Artık siyaset, Osmanlı'daki gibi devletlilerin toplumsalın dışında ya da Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki gibi toplumsalın dönüştürülerek devletlilere eklemlenerek genişletilmesiyle kurulan bir siyasal cemaatte değil, doğrudan doğruya toplumsalın kendi içerisinde zuhur etmeye başladı. Elliler, devletlilerin kendi arasındaki tartışmaları, siyasetin kendisine doğru dönüşmekte ve genleşmekte olduğu toplumsalın desteğini arkalarına alarak yapmaya çalıştıkları bir (ara) dönem oldu. DP ile CHP arasındaki rekabetin özünü de bu oluşturdu. 1946-1960 arası sürecin iki temel aktörü DP ile CHP arasındaki temel fark, birincinin merkezin (*centre*) diğerinin çevrenin (*periphery*) temsilcisi olması ile şekillenmiyordu. Bu süreç, her ikisi de Osmanlı'dan miras aldıkları zemin üzerinde siyasal faaliyet gerçekleştiren devletlilerin (CHP ve DP'li siyasî aktörlerin ve karar alıcıların), genişlemekte olan siyasal toplumsal zemin ve artık gerçekten anlamlı hâle gelmeye başlayan oy faktörünün de etkisi ile toplumsalın desteğini yanlarına alarak gerçekleştirdikleri faaliyetler olarak tezahür ediyordu. Bu konuda DP'nin CHP'ye nazaran açık ara bir başarı elde ettiğini ise söylemeye dahi lüzum yok.

Bu noktada bir hususu da gözden kaçırmamak gerekmektedir: Daha önce de ifade edilmeye gayret edildiği gibi, ne Osmanlı'da toplum tamamen siyasal olanın dışında bırakılmıştı ne de erken Cumhuriyet döneminde, toplum tamamen dönüştürülerek devletliye eklemlenebilmişti. Hem Osmanlı pratiğinde hem de erken Cumhuriyet döneminde, yukarıda kurgulanana ters on-

larca örnek bulmak zor değildir. Zaten, siyasetin toplumsal tabanının genişlemesinde katalizör rolü oynayan DP'nin tavanının da erken Cumhuriyet'in devletlilerinden müteşekkil olduğu; ya da biraz daha geriye gidersek, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinin en önemli aktörlerinin (en başta da Mustafa Kemal'in) de Osmanlı devletlisinin birer üyesi oldukları aşikârdı. Zaten devletli olarak adlandırılanların kendi içlerinde ideolojik ya da programatik bir tutarlılığa sahip olmadıkları ya da homojen bir topluluğu ifade etmedikleri hususuna daha önce de değinilmişti: Aksine bunlar, (tarz, teknik, usûl, mezhep anlamında) muhalif unsurları birbirine bağlayan bir resmî ideoloji tespihi üzerine dizilmiş kliklerdi, mezheplerdi.

Devletliler içerisindeki bu kırılmalar, siyasetin (siyasal aktörlerin) genel profili hakkında değerlendirmelerde bulunmamıza da engel teşkil etmez. Nitekim, erken Cumhuriyet ile (1923-1946) dönüştürülerek *demos*'a dâhil edilmeye çalışılan *toplumsal*, DP ile birlikte, devletliler içerisindeki farklı kliklerin, onun desteğini arkalarına alarak gerçekleştirmeye çalıştıkları bir faaliyet yumağı hâline gelmiştir.

* * *

Yukarıda özetlenmeye çalışılan kurguyu devam ettirerek; ellilerde netleşmeye, altmışlara gelindiğinde siyasal yapıda tamamen hâkim hale gelen bu dönüşümün neden yetmişlerde, özellikle de yetmişlerin ikinci yarısında bir toplumsal (*civil*) savaş sarmalına doğru kıvrıldığını okuyabiliriz: Yetmişlere gelindiğinde, Osmanlı'dan bu yana kimlikleri değişse de nitelikleri çok da fazla değişmeyen siyasal aktörler (devletliler), süreç içerisinde toplumsala doğru genişlemiş ve dönüşmüş; ancak *siyaset etmenin* kültürel açılımı benzer ölçüde değişmemişti. Unutmamak gerekiyor ki, etimolojik olarak her ne kadar siyasetin *seyis*ten türediği vb. iddia edilse de, siyaset kavramının kültürel açılımdaki *şiddet* ve *cezalandırma* iması asla ihmal edilmemelidir: Hızır Paşa'nın elinde, "Siyaset günleri gelip yetmeden" Şah'ına kavuşmayı arzulayan Pir Sultan Abdal'ın siyaset kavramına yüklediği anlamı; Yusuf Has Hacip'in Uluğ Kara Buğra Hana "Kötülere maiyet ve siyaset, iyilere daima hürmet gerek"tiğini tavsiye ederken siyaset kavramına yüklediği cezalandırma anlamını bu noktada aklımızda tutmamız gerekiyor. Benzer şekilde Topkapı Sarayı'ndaki infazlardan sonra cellatların gereçlerini temizledikleri çeşmenin bir adının da *Siyaset Çeşmesi* olduğunu da anmadan geçmemek gerekir.

Yetmişlere gelinene kadar siyasal şiddet, genel olarak devletlilerin kendi içerisinde kaldı; hiç değilse yetmişlerdeki kadar toplumsalın kendi içerisine sirayet etmedi, yaygınlaşmadı. Öldürülen şehzadeleri ve siyaseten katl ve malları müsadere edilen bürokratları bu açıdan okumak gerektiği gibi, öncesindeki kısa dönemden (1919-1923) başlayarak erken Cumhuriyet döne-

mi de dâhil *siyaset edilenleri* de (Mustafa Suphi'den Ali Şükrü'ye, Halit Karsıalan'dan İzmir Suikastı gerekçesi ile idam edilen Ziya Hurşit'e, Ayıcı Arif'e, Dr. Nazım'a, Cavid Bey'e...) bu kategoride değerlendirmek uygun olur. Bu kategorideki belki de en son örnek, Başbakan Adnan Menderes ve iki bakanının idamıdır. Nitekim, 1971 ve 1980 müdahalelerinden sonra öldürülen ve idam edilenleri bu resim içerisine yerleştirmek zordur: Ne Deniz Gezmiş, Mahir Çayan ya da İbrahim Kaypakkaya ne de 12 Eylül Darbesi'nden sonra katledilen Necdet Adalı, Erdal Eren ya da Mustafa Pehlivanlıoğlu, dönemlerinin devletlileri içerisindedirler.

Burada bir hususun daha üzerinde durmak gerekiyor. 1970'lere gelindiğinde siyasal şiddetin toplumsala, *civil*'e (içe, içeriye) doğru genişlemesinde tek sorumlu, siyasetin devletli karakterinin toplumsala doğru genişlemesi, eski yapısının dönüşmesine rağmen siyasala mündemiç şiddet ve cezalandırma imalarının sabit kalması değildir. Bu noktada aynı zamanda, devletlilerin, onları bizzat devletli olarak tanımlamaya imkân veren resmî ideoloji ile bağlarındaki gevşemeye hattâ kopmaya da dikkat etmek gerekmektedir.

Yetmişlerin temel siyasal aktörleri, kişileri, grupları, partileri, kesimleri ile onları birbirlerine bağlayan bir resmî ideolojinin varlığından hâlâ bahsedebiliriz. Ancak kritik nokta da buradadır: Yetmişlerin siyasal aktörlerinin resmî ideolojiyle bağı, Osmanlı ve/ya erken Cumhuriyet döneminin siyasal aktörlerinin, öznelerinin resmî ideoloji arasındaki bağdan çok daha *sathî*, *yüzeysel* ve *retoriksel*dir. Altmış öncesinin devletlilerinin Nizâm-ı Âlem'le, Cumhuriyet değerleriyle, devletin bekasıyla... velhasıl resmî ideolojiyle tesis ettikleri bağ ise daha *kurucu* (*constructive*) ve *doğrudan*dır. Bu, yetmişlerdeki şiddetin fail ve mefullerini öncekilerden ayırt etmemizi kolaylaştıran önemli faktörlerden biridir.

Ana hatlarıyla yukarıda ifade edilenleri özetleyerek tartışmaları toparlamak gerekirse, şu noktaların altını çizmek gerekir. Osmanlı'dan 1960'lı yıllara kadar siyaset, geçirdiği birçok dönüşüme karşın, genel itibariyle devletli karakterini korudu. Siyaset kavramının içine çakılı *şiddet* öğesi de bu süreçte hiç unutulmadı. Osmanlı'da siyasî faaliyet yaygın olarak toplumsalın dışında icrâ ediliyordu; Cumhuriyet ise, siyasal katılımın boyutunu öncesindeki dönemlere göre hayli genişletirken; toplum, devletlinin resmî ideolojisine eklemlenmeye çalışıldı. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yaşanan bu dönüşümde Osmanlı son dönemindeki gelişmelerin etkisini de yadsımamak gerekiyordu. Çünkü, Cumhuriyet'in dönüştürerek devletliler arasına dâhil etmeye çalıştığı *ulus*, inşa etmeye çalıştığı *ulus*, Tanzimat sonrası, özellikle de II. Meşrutiyet sonrasının siyasal ikliminde *icat edilmeye başlanan vatandaş*lardan oluşuyordu. Ancak, her ne kadar gittikçe genişliyor ve o oranda dönüşüyorsa da bu süreç, siyasetin bir nev'i devletliler arası faaliyetler bütü-

nü olduğu gerçeğini değiştirememişti. Çünkü henüz devletli, tam anlamıyla toplumsala doğru dümen kırmamış; tersine, toplum, mümkün olduğunca devletlileştirilerek siyasetin aktörü haline getirilmeye çalışılmıştı. Siyasetin ana renkleri henüz değiştirememişti belki, ama siyasetin yapısında daha sonra meydana gelecek değişimin ilk izlerini de yine bu evrede bulabiliyorduk. 1946 sonrası dönem, bu sürece yeni boyutlar ekleyecekti. Nitekim 1946'dan başlayarak 1950'ler boyunca bu dönüşüme ivme katan temel husus, çok partili siyasal yaşama geçiş süreci değil; bizzat onu da çok partili olarak tanımlamamıza imkân veren *oy*'un, devletliler arasındaki siyasal rekabetin bir fonksiyonu hâline gelmesi ve böylece siyasetin toplumsal tabanının erken Cumhuriyet dönemindekini bile gölgede bırakacak ölçüde genişlemesi süreciydi.

Siyasetin toplumsal yapısında erken Cumhuriyet döneminde gerçekleşen nicel genleşme, birçok farklı faktörle birleşerek 1960'ların ortalarına doğru ete kemiğe bürünecek nitel bir dönüşüme zemin hazırlar. O tarihe kadar devletliler arasındaki bir mücadele görüntüsünü kaybetmeyen siyaset, toplumsala –ya da bir zamanlar çok kullanılan ifadesiyle– "okula, camiye, kışlaya" sirâyet etmeye; devletlilerin dışındaki toplumsal alanlarda şekillenmeye, kurumsallaşmaya başlar. Bu arada, devletlinin onu devletli olarak tanımlamaya imkân veren temel karakteri de, yani resmî ideolojiyle kurduğu ilişki de dönüşmeye, yüzeyselleşmeye başlar. 1960'tan sonra siyaset, devletli karakterini görece yitirir; bu süreçte devletliler elbette ortadan kalkmazlar; siyaseten hâlâ önemlidirler ama öncesinde siyaset onların etrafında şekillenirken, 1960'tan sonra onlar siyasetin içerisinde şekilleneceklerdir. Gariptir ki, 27 Mayıs Darbesi bir yönüyle eskinin devletlilerinin, DP iktidarı döneminde iyiden iyiye yeniden şekillenmeye başlayan bu yeni yapıya şiddetle müdahale ettikleri ve kendi varlıklarını, belirleyiciliklerini hatırlattıkları bir darbeyken; diğer yönüyle de siyasetin tüm toplumsal kurumlar içerisinde icra edilir hâle geldiği, devletlilerin dışındaki toplumsal aktörlerin siyasal etkinliklerinin öne çıktığı bir dönem olacaktır. Siyaset toplumsalın içerisine doğru aktıkça, devletli-resmî ideoloji-beka arasındaki ilişki de dönüşüme uğrayacaktır.

Bu dönüşüm ince bir hat üzerinde tezahür edecektir. Öncesindeki dönemlerde, Cumhuriyet'in Nizâm-ı Âlem'i, (Kemalizm, muasırlaşma, demokratik siyasal yapı...) devletlinin kişisel varlığının ve siyasal eyleminin yegâne kurucu unsuru ve meşrulaştırıcısıyken; 1960'lardan sonra siyasal sistemde ağırlıklarını hissettiren siyasal söylemler ile resmî ideoloji arasında böylesi bir kurucu-ilişki bağı görülmez. Zaten artık bu söylemlerde kendilerini birer *tarz-ı siyaset*(ler) olarak değil, açık, net, kurumsallaşmış, toplumsal kurumlar içerisinde reel bir karşılığa sahip *ideolojiler* olarak kurgulamaya başlarlar. 1960 sonrasının siyasal söylemleri artık basitçe aynı *dinin* farklı *mez-*

hepleri olmanın ötesindedirler: Apayrı tanrıları olan dinler değilseler de aralarındaki siyasal farklar *tarza, tekniğe, usule* indirgenerek tartışılacak kadar da küçük değildir.

Birkaç örnekle yukarıda ifade edilmek istenen ayrıntıyı daha net bir şekilde ifade etmeye çalışalım: 1960 sonrasında, örneğin, TİP de resmî ideolojiye bir rabıta arayışı içerisindedir. Ancak TİP'in sosyalistliği ile partinin resmî ideoloji ve devletin bekası arasında kurduğu ilişki hiç de *hayatî* değildir; konjonktüreldir, dolaylıdır. Oysa, 1909 öncesi İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılığı ile cemiyetin resmî ideoloji (ittihad-ı anâsır ve devletin bekası) arasında kurduğu ilişki çok daha dolaysız, kurucu ve tabii ki, çok daha belirgindir. Benzer şekilde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, terakkiperverliği ve cumhuriyetçiliği dolayımı ile Cumhuriyet'in resmî ideolojisi arasında kurduğu bağın niteliğiyle, örneğin, Erbakan'ın Millî Nizam Partisi'nin kendi ideolojisi ile partinin Cumhuriyet'in resmî ideolojisi arasında kurduğu bağın niteliği de bu bağlamda aynı değildir.

Yetmişlerin ikinci yarısına doğru yaklaşırken, bir yandan yukarıda tartışılan dönüşüm, değişimler yaşanıyor, diğer yandan da Osmanlı'dan bu yana siyaset kavramına mündemiç *şiddet* olgusu bu yeni yapıya eklemleniyordu. Siyaset, Osmanlı'da daha dar bir siyasal cemaat içerisinde, devletliler arasında cereyan ederken, şiddetin hem öznesi hem de nesnesi yine bizzat bu devletlilerdi. Erken Cumhuriyet döneminde toplum, ulus inşâsı politikalarıyla devletlileştirilirken de, 1946'dan sonra erken Cumhuriyet dönemini kıskandıracak boyutta dönüşür ve toplumsal kurumlara sirâyet etmeye başlarken de şiddet, bu genişlemenin tüm öznelerini içine alacak boyuta taşınmakta gecikmedi. Altmışlı yıllarda ise siyasetin o eski niteliği tasfiye edilirken, yavaş yavaş, siyasal şiddette aynı doğrultuda devletlilerin özne/nesnesi olduğu bir şiddetten, iç savaşa doğru evrilecek; yetmişli yıllarla birlikte artık bizzat toplumun kendi kendisinin maktulü ve katili olacağı yeni bir zemine geçilecektir.

Yetmişli yıllar boyunca Türkiye, altmışlı yıllarda meydana gelen bu dönüşümün sonuçlarını devşirmiş; devlet şiddeti ile başlayan yetmişler bir iç savaşa doğru dümen kırmıştır. Solun bu sürece dâhil olmasında, 1969 seçimleri öncesinde seçim kanununda yapılan değişiklikle TİP'in çıkarabileceği milletvekili sayısının azaltılmaya çalışılması gibi; TİP il, ilçe binalarına yapılan saldırılar gibi; TBMM'de TİP milletvekillerine yönelik linç girişimleri gibi solun parlamenter sisteme ilişkin beklentilerini yitirmesine sebep olan ülke içi gelişmelerin altı çizilmelidir. Benzer şekilde, Şili'de sosyalist Allende'nin seçim başarısının ardından gerçekleştirilen darbenin de solun parlamenter mücadeleden umudu kesmesinde ve silahlı mücadeleyi tek alternatif olarak kabullenmeye başlamasında önemli bir rol oynadığını belirtmek ge-

rekiyor. Tabii, bunlardan hiçbirisi, 12 Mart Darbesi, 1968 Kuşağı'nı cezaevlerine doldurarak onları işkenceyle tanıştıran, arkadaşlarının bir kısmını sokak ortasında, bir kısmını darağacında infaz eden, onları işkencelerle tanıştıran 12 Mart Darbesi kadar etkili olmamıştır. Sağın, özellikle de MHP'nin sokak örgütlenmesi ülkücü sağın da, komünizmle mücadelenin paraminiler yollarına ikna edilmesiyle yetmişlerin ikinci yarısındaki iç savaşın tüm şartları hazırlanmaya başlamıştır.

Özetle Osmanlı'dan yetmişlere gelinen süreçte, siyasetin toplumsal tabanı genişledikçe şiddetin kapsamı da aynı yönde genişlemiştir. Osmanlı'nın şehzade katlinden, Cumhuriyet'in Başbakan idamlarına, Çorum ve Maraş'taki katliamlardan, yakın zamanlarda yaşamakta olduğumuz iç savaşa varana kadar Türkiye'de siyasal şiddetin serencamını bu başlıklarla özetlemek mümkündür.

EK

1960-1970 YILLARI ARASI KURULAN HÜKÜMETLER VE BAKANLAR KURULU LİSTESİ

24. HÜKÜMET (30.05.1960 - 05.01.1961) CEMAL GÜRSEL (Partisiz)

BAŞVEKİL ve Millî Müdafaa Vekili Cemal GÜRSEL	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Emin Fahrettin ÖZDİLEK
Devlet Vekili Mustafa Âmil ARTUS Ali Nasır ZEYTİNOĞLU	Devlet Vekili Osman Şefik İNAN Mehmet Hayri MUMCUOĞLU
Devlet Vekili Muharrem İhsan KIZILOĞLU	Adliye Vekili Abdullah Pulat GÖZÜBÜYÜK Mustafa Âmil ARTUS
Dâhiliye Vekili Muharrem İhsan KIZILOĞLU	Hariciye Vekili Selim Rauf SARPER
Maliye Vekili Ekrem ALİCAN Mustafa Kemal KURDAŞ	Maarif Vekili Fehmi YAVUZ Bedrettin TUNCEL
Millî Müdafaa Vekili Cemal GÜRSEL Emin Fahrettin ÖZDİLEK Hüseyin ATAMAN	Nafia Vekili Daniş KOPER Sıtkı ULAY Ali Mukbil GÖKDOĞAN
Ticaret Vekili Cihat İREN Fethi AŞKIN Mehmet BAYDUR	Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Nusret KARASU Nusret FİŞEK Salih Ragıp ÜNER
Çalışma Vekili Cahit TALAS Ekrem ALİCAN Mehmet Raşit BEŞERLER	Ziraat Vekili Feridun ÜSTÜN Reşat AKTAN Osman TOSUN
İmar ve İskân Vekili Orhan KUBAT Fehmi YAVUZ	Basın-Yayın ve Turizm Vekili Zühtü TARHAN Selim Rauf SARPER
Münakalat Vekili Sıtkı ULAY	Gümrük ve İnhisarlar Vekili Fethi AŞKIN
Sanayi Vekili Muhtar ULUER Emin İPRİKÇİ Şahap KOCATOPÇU	

25. HÜKÜMET (05.01.1961 - 20.11.1961) CEMAL GÜRSEL (Partisiz)

BAŞBAKAN Cemal GÜRSEL Emin Fahrettin ÖZDİLEK (27.10.1961-20.11.1961)	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Muharrem İhsan KIZILOĞLU Emin Fahrettin ÖZDİLEK
Devlet Bakanı Mehmet Hayri MUMCUOĞLU Hasan Adnan ERZİ	Devlet Bakanı Ali Nasır ZEYTİNOĞLU Sıtkı ULAY
Adalet Bakanı Ekrem TÜZEMEN Kemal TÜRKOĞLU Kemal Sahir KURUTLUOĞLU	İçişleri Bakanı Muharrem İhsan KIZILOĞLU Ali Nasır ZEYTİNOĞLU
Maliye Bakanı Mustafa Kemal KURDAŞ	Millî Savunma Bakanı Muzaffer ALANKUŞ
Bayındırlık Bakanı Ali Mukbil GÖKDOĞAN Sıtkı ULAY	Millî Eğitim Bakanı Turhan FEYZİOĞLU Ahmet TAHTAKILIÇ
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Salih Ragıp ÜNER	Dışişleri Bakanı Selim Rauf SARPER
Tarım Bakanı Osman TOSUN	Ticaret Bakanı Mehmet BAYDUR Mustafa Kemal KURDAŞ
Çalışma Bakanı Ahmet TAHTAKILIÇ Cahit TALAS	Gümrük ve Tekel Bakanı Fethi AŞKIN Cahit TALAS
Basın-Yayın ve Turizm Bakanı Cihat BABAN Kemal Sahir KURUTLUOĞLU	Ulaştırma Bakanı Mehmet Orhan MERSİNLİ
İmar ve İskân Bakanı Fehmi YAVUZ Mehmet Orhan MERSİNLİ Mehmet Rüştü ÖZAL	Sanayi Bakanı Şahap KOCATOPÇU Mustafa Kemal KURDAŞ İhsan SOYAK

26. HÜKÜMET (20.11.1961 - 25.06.1962) İSMET İNÖNÜ (CUMHURİYET HALK PARTİSİ / Adalet Partisi)

(*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 1, 20.11.1961, s. 113)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 1, 21.11.1961, s. 78)

BAŞBAKAN İsmet İNÖNÜ	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ali Akif EYİDOĞAN
Devlet Bakanı Necmi ÖKTEN	Devlet Bakanı Nihat SU
Devlet Bakanı Turhan FEYZİOĞLU	İçişleri Bakanı Ahmet TOPALOĞLU
Devlet Bakanı Avni DOĞAN Hıfzı Oğuz BEKATA	Dışişleri Bakanı Selim Rauf SARPER Feridun Cemal ERKİN
Adalet Bakanı Kemal Sahir KURUTLUOĞLU	Millî Savunma Bakanı İlhami SANCAR
Millî Eğitim Bakanı Mehmet Hilmi İNCESULU	Maliye Bakanı Osman Şefik İNAN
Ticaret Bakanı İhsan GÜRSAN	Bayındırlık Bakanı Mehmet Emin PAKSÜT
Gümrük ve Tekel Bakanı Şevket PULATOĞLU	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Süleyman Suat SEREN
Ulaştırma Bakanı Mustafa Cahit AKYAR	Tarım Bakanı Cavit ORAL
Sanayi Bakanı Fethi ÇELİKBAŞ	Çalışma Bakanı Bülent ECEVİT
İmar ve İskân Bakanı Mehmet Muhittin GÜVEN	Basın-Yayın ve Turizm Bakanı Kâmran EVLİYAOĞLU

27. HÜKÜMET (25.06.1962 - 25.12.1963) İSMET İNÖNÜ (CUMHURİYET HALK PARTİSİ / Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi / Yeni Türkiye Partisi / Bağımsızlar)

(*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 6, 25.06.1962, s. 108)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 4, 26.06.1962, s. 318)

BAŞBAKAN İsmet İNÖNÜ	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ekrem ALİCAN
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turhan FEYZİOĞLU	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Hasan DİNÇER
Devlet Bakanı Hıfzı Oğuz BEKATA Ali Şakir AĞANOĞLU Vefik PİRİNÇÇİOĞLU	Millî Eğitim Bakanı Şevket Raşit HATİPOĞLU İlhami SANCAR İbrahim ÖKTEM
Devlet Bakanı Necmi ÖKTEN	Devlet Bakanı Turhan FEYZİOĞLU
Devlet Bakanı Raif AYBAR	Devlet Bakanı Hasan DİNÇER
Adalet Bakanı Abdülhak Kemal YÖRÜK	Millî Savunma Bakanı İlhami SANCAR
İçişleri Bakanı Kemal Sahir KURUTLUOĞLU Orhan ÖZTRAK Hıfzı Oğuz BEKATA Refik PİRİNÇÇİOĞLU İlyas SEÇKİN	Ulaştırma Bakanı Rıfat ÖÇTEN Raif AYBAR İhsan Şeref DURA
Bayındırlık Bakanı İlyas SEÇKİN Arif Hikmet ONAT	Maliye Bakanı Ferit MELEN
Turizm ve Tanıtma Bakanı Nureddin ARDIÇOĞLU	Dışişleri Bakanı Feridun Cemal ERKİN
Ticaret Bakanı Mehmet Muhlis ETE Ahmet OĞUZ	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Yusuf AZİZOĞLU Fahrettin Kerim GÖKAY
Gümrük ve Tekel Bakanı Orhan ÖZTRAK	Sanayi Bakanı Fethi ÇELİKBAŞ
Basın-Yayın ve Turizm Bakanı Celal Tevfik KARASAPAN Nureddin ARDIÇOĞLU	İmar ve İskân Bakanı Fahrettin Kerim GÖKAY Mehmet Hayri MUMCUOĞLU
Tarım Bakanı Mehmet İZMEN	Çalışma Bakanı Bülent ECEVİT

28. HÜKÜMET (25.12.1963 - 20.02.1965) İSMET İNÖNÜ (CUMHURİYET HALK PARTİSİ / Bağımsızlar)

(*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 24, 25.12.1963, s .27)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 17, 26.12.1963, s. 4-5)

BAŞBAKAN İsmet İNÖNÜ	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Kemal SATIR
Devlet Bakanı İbrahim Saffet OMAY	Devlet Bakanı Malik YOLAÇ
Devlet Bakanı Vefik PİRİNÇÇİOĞLU Nüvit YETKİN	Adalet Bakanı Mehmet Sedat ÇUMRALI Sırrı ATALAY
İçişleri Bakanı Orhan ÖZTRAK	Millî Savunma Bakanı İlhami SANCAR
Maliye Bakanı Ferit MELEN	Dışişleri Bakanı Feridun Cemal ERKİN
Bayındırlık Bakanı Arif Hikmet ONAT	Millî Eğitim Bakanı İbrahim ÖKTEM
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal DEMİR	Ticaret Bakanı Fenni İSLİMYELİ
Tarım Bakanı Mehmet Turan ŞAHİN	Gümrük ve Tekel Bakanı Mehmet YÜCELER
Çalışma Bakanı Bülent ECEVİT	Turizm ve Tanıtma Bakanı Ali İhsan GÖĞÜŞ
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Arif Hüdai ORAL	Sanayi Bakanı Muammer ERTEN
İmar ve İskân Bakanı Celalettin UZER Cafer Sadık KUTLAY	Ulaştırma Bakanı A. Ferit ALPİSKENDER Mahmut VURAL
Köyişleri Bakanı Lebit YURDOĞLU	

29. HÜKÜMET (20.02.1965 - 27.10.1965) SUAD HAYRİ ÜRGÜPLÜ (Adalet Partisi)

(*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 36, 23.02.1965, s. 319)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 25, 23.02.1965, s. 331)

BAŞBAKAN Suad Hayri ÜRGÜPLÜ	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Süleyman DEMİREL
Devlet Bakanı Hüseyin ATAMAN	Devlet Bakanı Mehmet ALTINSOY
Devlet Bakanı Şekip İNAL	Çalışma Bakanı İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL
Millî Savunma Bakanı Hasan DİNÇER Mustafa Hazım DAĞLI	İçişleri Bakanı İsmail Hakkı AKDOĞAN İzzet GENER
Dışişleri Bakanı Hasan Esat IŞIK	Maliye Bakanı İhsan GÜRSAN
Millî Eğitim Bakanı Nevzat Cihat BİLGEHAN	Bayındırlık Bakanı Orhan ALP
Ticaret Bakanı Mustafa Macit ZEREN	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı M. Faruk SÜKAN
Gümrük ve Tekel Bakanı Ahmet TOPALOĞLU	Tarım Bakanı Turhan KAPANLI
Ulaştırma Bakanı Mithat SAN Kâzım YURDAKUL	Adalet Bakanı İrfan BARAN İhsan KÖKNEL
Sanayi Bakanı Ali Naili ERDEM	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Mehmet TURGUT
Turizm ve Tanıtma Bakanı Ömer Zekai DORMAN İsmail Hakkı AKDOĞAN	İmar ve İskân Bakanı Ali Recai İSKENDEROĞLU
Köyişleri Bakanı Seyfi ÖZTÜRK Mustafa KEPİR	

30. HÜKÜMET (27.10.1965 - 03.11.1969) SÜLEYMAN DEMİREL (Adalet Partisi)

(*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 2, Cilt 1, 27.10.1965, s. 14)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Dönem 1, Cilt 30, 27.10.1965, s. 652)

BAŞBAKAN Süleyman DEMİREL	Devlet Bakanı Nevzat Cihat BİLGEHAN
Devlet Bakanı S. Hüsamettin ATABEYLİ	Devlet Bakanı Mehmet Kamil OCAK
Devlet Bakanı Ali Fuat ALİŞAN Sadık Tekin MÜFTÜOĞLU	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı İbrahim DERİNER Refet SEZGİN
Devlet Bakanı Seyfi ÖZTÜRK	İmar ve İskân Bakanı Haldun MENTEŞEOĞLU
Millî Savunma Bakanı Ahmet TOPALOĞLU	Dışişleri Bakanı İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL
Adalet Bakanı Hasan DİNÇER Hidayet AYDINER	İçişleri Bakanı M. Faruk SÜKAN Salih Ragıp ÜNER
Ulaştırma Bakanı Seyfi ÖZTÜRK Saadettin BİLGİÇ Mehmet İZMEN	Maliye Bakanı İhsan GÜRSAN Ahmet TOPALOĞLU Nevzat Cihat BİLGEHAN
Millî Eğitim Bakanı Orhan DENGİZ Mehmet İlhami ERTEM	Bayındırlık Bakanı İbrahim Etem ERDİNÇ Orhan ALP
Gümrük ve Tekel Bakanı İbrahim TEKİN Nahit MENTEŞE	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı O. Edip SOMUNOĞLU Vedat Ali ÖZKAN
Köyişleri Bakanı Sabit Osman AVCI H. Turgut TOKER Mehmet Selahattin KILIÇ	Çalışma Bakanı Ali Naili ERDEM Seyfi ÖZTÜRK H. Turgut TOKER
Sanayi Bakanı Mehmet TURGUT	Turizm ve Tanıtma Bakanı Nihad KÜRŞAD
Ticaret Bakanı Mustafa Macit ZEREN Nevzat Cihat BİLGEHAN Sadık Tekin MÜFTÜOĞLU Ahmet TÜRKEL	Tarım Bakanı Bahri DAĞDAŞ Ali Mesut EREZ
Orman Bakanı Sabit Osman AVCI	

31. HÜKÜMET (03.11.1969 - 06.03.1970) SÜLEYMAN DEMİREL (Adalet Partisi)

(*Millet Meclisi Tutanak Dergisi,* Dönem 3, Cilt 1, 03.11.1969, s. 36-37)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi,* Cilt 54, 04.11.1969, s. 19)

BAŞBAKAN Süleyman DEMİREL	Devlet Bakanı Refet SEZGİN
Devlet Bakanı S. Hüsamettin ATABEYLİ	Devlet Bakanı Gürhan TİTREK
Devlet Bakanı Mehmet Turan BİLGİN	Adalet Bakanı Yusuf Ziya ÖNDER
Millî Savunma Bakanı Ahmet TOPALOĞLU	İçişleri Bakanı Haldun MENTEŞEOĞLU
Dışişleri Bakanı İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL	Maliye Bakanı Ali Mesut EREZ
Millî Eğitim Bakanı Orhan OĞUZ	Bayındırlık Bakanı Turgut Yaşar GÜLEZ
Gümrük ve Tekel Bakanı Ahmet İhsan BİRİNCİOĞLU	Tarım Bakanı Mehmet İlhami ERTEM
Ulaştırma Bakanı Nahit MENTEŞE	Çalışma Bakanı Seyfi ÖZTÜRK
Sanayi Bakanı Mehmet Selahattin KILIÇ	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Sabit Osman AVCI
Turizm ve Tanıtma Bakanı Necmettin CEVHERİ	İmar ve İskân Bakanı M. Hayrettin NAKİPOĞLU
Ticaret Bakanı Ahmet DALLI Gürhan TİTREK	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Vedat Ali ÖZKAN

32. HÜKÜMET (06.03.1970 - 26.03.1971) SÜLEYMAN DEMİREL (Adalet Partisi)

(*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem 8, Cilt 3, 06.03.1970, s. 388)
(*Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt 57, 09.03.1970, s. 265-266)

BAŞBAKAN Süleyman DEMİREL	Devlet Bakanı Refet SEZGİN Hasan DİNÇER
Devlet Bakanı S. Hüsamettin ATABEYLİ	Devlet Bakanı Mehmet Turan BİLGİN
Adalet Bakanı Yusuf Ziya ÖNDER	Millî Savunma Bakanı Ahmet TOPALOĞLU
İçişleri Bakanı Haldun MENTEŞEOĞLU	Dışişleri Bakanı İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL
Maliye Bakanı Ali Mesut EREZ	Millî Eğitim Bakanı Orhan OĞUZ
Bayındırlık Bakanı Turgut Yaşar GÜLEZ	Ticaret Bakanı Gürhan TİTREK
Gümrük ve Tekel Bakanı Ahmet İhsan BİRİNCİOĞLU	Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Vedat Ali ÖZKAN
Çalışma Bakanı Seyfi ÖZTÜRK	Tarım Bakanı Mehmet İlhami ERTEM
Turizm ve Tanıtma Bakanı Necmettin CEVHERİ	Sanayi Bakanı Mehmet Selahattin KILIÇ
Köyişleri Bakanı Turhan KAPANLI	İmar ve İskân Bakanı M. Hayrettin NAKİPOĞLU
Gençlik ve Spor Bakanı İsmet SEZGİN	Orman Bakanı Hüseyin ÖZALP
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Sabit Osman AVCI Mehmet Selahattin KILIÇ Nahit MENTEŞE	Ulaştırma Bakanı Nahit MENTEŞE M. Orhan TUĞRUL

Kaynakça / İleri Okuma Listesi[1]

Abadan-Unat, N. (der.), *Türk Toplumunda Kadın*, Araştırma Eğitim Ekin Yayınları, İstanbul, 1982.

—, *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Abadan, N., "*Turkey*" *Women in the Modern World*, R. Patai (der.), New York, Free Press, 1967.

—, *Social Change and Turkish Women*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

Açıkkaya, S., *Solun Türk Devrimiyle İmtihanı*, Paraf Yayınları, İstanbul, 2011.

Adak, S. ve Ömer T., "Mehmet Ali Aybar", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, Ö. Laçiner (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Ağaoğlu, A., *Bir Düğün Gecesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

—, *Fikrimin İnce Gülü*, Everest Yayınları, İstanbul, 2014.

Ağaoğlu, S., *Arkadaşım Menderes*, İstanbul, 1967.

—, *Marmara'da bir Ada*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Yassıada-Kayseri-Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Ağaoğulları, M. A., *Aşırı Milliyetçi Sağ, Geçiş Sürecinde Türkiye*, I. C., Schick ve E. A. Tonak (ed.), Belge Yayınları, İstanbul, 1998.

Ağlur, B., "Adalet Partisi Türk Dış Politikası (1965-1971)", Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2009.

Ağralı, S., *Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı*, Son Telgraf Matbaası, İstanbul, 1967.

Ağtaş, Ö., "Ortanın Solu: İsmet İnönü'den Bülent Ecevit'e", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Ahmad, F. ve Bedia, T., *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.

Ahmad, F., *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, 4. baskı, Ahmet Fethi Yıldırım (çev.), Hill Yayınları, İstanbul, 2010.

1 İleri okuma-kaynakça listesinde bazı çalışmaların, aynı adla farklı tarihlerde ve/veya farklı yayınevlerince yayınlanmış künyelerini bir arada bulabilirsiniz. Bu, kitaba emeği geçen yazarlarımızın, aynı çalışmanın farklı tarihlerde/yayınevlerince yayınlanmış versiyonlarına referans vermelerinden kaynaklanan bir zorunluluk olarak not edilmelidir.

—, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 11. basım, Yavuz Alogan (çev.), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975*, C. Hurst & Company, Londra, 1977.

Akagündüz, K. A., "Seçim Sistemlerinin Siyasi Hayat Üzerindeki Etkileri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1991.

Akagündüz, Ü., *Yeni Ufuklar Dergisi Perspektifinde Türkiye'de Düşünce Hayatı (1952-1965)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2007.

Akal, E., *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Akalan, A., "Aydın Kadının Siyasal Sorumluluğu", *Atatürk Devrimi ve Kadınlarımız: Denemeler-Araştırmalar*, B. Önger, Türkiye İleri Kadınlar Derneği Kitaplığı, İstanbul, 1965, s. 97-104.

Akalın, C., "Uluslararası İlişkiler Ortamında 27 Mayıs Müdahalesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1999.

—, *27 Mayıs Bir Devrimdir*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Düşler ve Gerçekler Tanıklarıyla Dünya'da ve Türkiye'de 68*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.

Akar, A., *Bir Kuşağın Son Temsilcileri "Eski Tüfek" Sosyalistler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

—, *Öteki DSP-Ecevitlerin Gayri Resmi Öyküsü*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.

Akar, R. ve Dündar, C., *Ecevit ve Gizli Arşivi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Akartürk, E. A., *Türk Hukukunda Siyasal Parti Yasakları*, Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Yayın No: 13, İstanbul, 2008.

Akat, A. S., "İdris Küçükömer'in Mirası", *İdris Küçükömer'in Mirası (Sanal Kitap) Makaleler 1976-1987*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, (http://akat.bilgi.edu.tr/pdf/idriskucukomer-2.pdf), 2004.

Akbıyıkoğlu, A. R., *Demokrasi ve İsmet Paşa*, Uşak Kitabevi, 1988.

Akbulut, E. (der.), *1963-1965 TKP Belgelerinde: İşçi-Demokrasi Hareketi ve TİP*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2003.

Akça, İ., "Kollektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Birikim*, sayı 160-161, Ağustos-Eylül 2002.

—, "Ordu, Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Evren Balta Paker ve İsmet Akça (der.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010a.

—, "Türkiye'de Darbeler, Kapitalizm ve Demokrasi(sizlik)", Bülent Bilmez (ed.), *Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

—, *Militarism Capitalism And The State In Turkey*, LAP LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken, Germany, 2014.

—, *Türkiye'de Askeri-İktisadi Yapı: Durum, Sorunlar, Çözümler*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010b.

Akdere, İ. ve Karadeniz, Z., *Türkiye Solunun Eleştirel Tarihi-I*, Evrensel, İstanbul, 1996.

Akdoğan, E., "Cumhuriyet Döneminde Türk Siyasi Yaşamında Siyasi Partilerin Oluşumu", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Konya, 2008.

Akgüner, T., *1961 Anayasasına Göre Milli Güvenlik Kavramı ve Milli Güvenlik Kurulu*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, İstanbul, 1983.

Akın, G., "Sosyalist Eylem ve TİP", *Yön*, 182, 1966, s. 11.

Akın, Y., "Türkiye Sol Hareketlerinin Önemli Polemikleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Sol*, M. Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Akıncı, A. "Kapitalist Olmayan Gelişme Yolu ve Türkiye Gerçeği", Erden Akbulut (der.), 2003, s. 231-260.

Akkaya, G., *Sanki Eşittik: 1960-70'li Yıllarda Devrimci Mücadelenin Feminist Sorgusu*, Kumbara Sanat Atölyesi ve Toplumsal Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul, 2011.

Akkaya, Y., "Neo-Korporatizm ve Türkiye'de Sendikacılık", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, 1996.

—, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık - II", *Praksis* (6), 2002, s. 63-101.

—, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık - 1 (Kısa Özet)", *Praksis*, sayı 5, Kış 2002.

—, *Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2010.

Akkoç, D. A., *Fırtınalı Denizin Kıyısında: Şansal Dikmen Kitabı*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Aksakal, H., "Güler Yüzlü Bir Sosyalist, İlkeli Bir Siyasetçi: Mehmet Ali Aybar'ın Türk Siyasal Yaşamındaki Yeri ve Önemi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 20, 2009, s. 79-102.

Aksoy, C. İ. ve İleri, T., *Yassıada'dan Mektup Var*, Zaman Kitap, İstanbul, 2011.

Aksoy, E. ve Cankara, M., "Çağdaş Türk Edebiyatçısının Toplumsal Profili", *Kanat 10*, Güz 2002, s. 2-6.

Aksoy, T., *Ortak Pazarla Muhtemel Bir Entegrasyon Işığında Tük Otomotiv Sanayii Yatırımları*, Otomotiv Sanayii Derneği, İstanbul, 1990.

Aksu, F., *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2008.

Akşin, S., *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Akşit, E. E., "Geç Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü Yaklaşımları", *Toplum ve Bilim*, sayı 118, 2010, s. 179-197.

—, "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Kamusallık Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 64, sayı 1, 2009, s. 1-21.

Aktaş, C., "Cemaatten Kamusal Alana İslâmcı Kadınlar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - cilt 6: İslâmcılık*, Tanıl Bora, Murat Gültekin (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 826-836.

Aktaş, Ö., *1951-1960 Yılları Arası Türkiye: Demokrat Parti Dönemi Politik Olaylar Tarihi.*

Aktaş, Ü., *Kitabevi*, Mana Yayınları, İstanbul, 2014.

Aktolga, M., *Bir Annenin 68 Anıları*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Akyaz, D., "Askeri Müdahaleler ve Ordu Üzerindeki Etkileri (27 Mayıs-12 Mart)", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İzmir, 2000.

—, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Akyıldız, E. ve Tufan T., *Bir Gazetecinin Hayatı, Abdi İpekçi, 28 Yıl Sonra*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Akyol, T., *Demokrasiden Darbeye Babam Adnan Menderes*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Akyol, H., *Bölüne Bölüne Büyümek: Türkiye'de Sol Örgütler*, Phoenix Yayınları, İstanbul, 2010.

Albayrak, M., *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004.

Aldıkaçtı, O., *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi, 4. baskı, İstanbul, 1982.

Algül, S., *Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi DİSK (1967-1975)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Alış, A., "The Process of The Politicization of The Kurdish Identity In Turkey: The Kurds And The Turkish Labor Party (1961-1971)", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2009.

Ali, Ö., "Necip Fazıl'ın Bir Kitabı Üstüne Yankı", *Edebiyat*, 5-6, 1969, s. 7.

Aliş, A., "The Process of the Politicization of The Kurdish Identity in Turkey; The Kurds and The Turkish Labor Party (1961-1971)", Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2009.

Alpaslan, İ., *Sendikacılık ve Siyaset*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1972.

Alpat, İ., *Popüler Türkiye Sosyalist Solu Sözlüğü Solun Yüzyıllık Öykusü*, Mayıs Yayınları, İzmir, 2003.

Alpay, Ş., " 'Kapitalist Olmayan Yol' Nedir?", *Türk Solu*, 46, 1968a.

—, "İşçi Sınıfı ve Milli Demokratik Devrim", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 2(16), 1970b, s. 353-392.

—, "Proleter Devrimci Çizgi Kitle Çizgisidir!", *Türk Solu*, 96, 1969b.

—, "Tek Tutarlı Milli Kurtuluşçu Akım Proleter Devrimci Akımdır", *Türk Solu*, 123, 1970a.

—, "Türkiye'nin Düzeni Üzerine", *Aydınlık*, 1(12), 1969a, s. 448-477.

Alpkaya, F., "Bir 20. Yüzyıl Akımı: Sol Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, Ahmet İnsel (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 477-500.

Alsaç, N. T., "Türkiye'de Milliyetçilik ve Kalkınma: Alparslan Türkeş'in Çalışmaları ve Günümüze Etkileri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2009.

Altan, Ç., *Ben Milletvekili İken*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2005.

Altan, Ö., "Çağdaş Sanat ve Kişisel Sanat Görüşü", *Sanat ve Sanatçılar*, sayı 6, Mayıs 1965, s. 13-14.

Altıkulaç, T., *Zorlukları Aşarken*, cilt 1, Ufuk Kitap, İstanbul, 2011, s. 136-137.

Altuğ, K., *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, Yılmaz Yayınları, İstanbul, 1991.

—, *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1973.

—, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, Yılmaz Yayınları, İstanbul, 1991.

Altundağ, E., "Ortanın solundan Demokratik Sol'a Bülent Ecevit", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2002.

Anadavalar, (1964), *Birlik*, no. 6.

Anakadın, "Anadolu Kervanı Niğde'de", *Milliyetçi Türk Kadınlar Derneği Bülteni*, no. 3, Şubat 1969.

And, M., *Türk Tiyatro Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Ansızoğlu, M., "1956-1960 Dönemi Türk Basınında Laiklik Karşıtı Hareketler ve Tepkileri", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2001.

Anter, M., *Hatıralarım*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.

Antmen, A., "Türk Sanatında Yeni Arayışlar (1960-1980)", Mimar Sinan Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 2005.

Apuhan, R. Ş., *27 Mayıs'tan Yassıada Mahkemelerine Menderes*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Araslı, O., *Seçim Sistemi Kavramı ve Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri*, Ankara, 1989.

Araz, N., "Aile ve Basın", *Türk Ev Kadınları Derneği Seri Konferansları V-VIII*, Türk Ev Kadınları Derneği Yayınları, Ankara, 1967, s. 50-66.

—, "Din ve Vicdan Hürriyeti", *Sebilürreşad*, 1960, cilt 13, sayı 170-173.

Arcayürek, C., *11 Cumhurbaşkanı 11 Öykü Çankaya (1923-1980)*, 1. cilt, 2. baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2014.

—, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor - 5: Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

—, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-4: Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Haziran 1984.

—, *Çankaya'ya Giden Yol 1971-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

—, *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, 2. basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

Ardıç, N., "Cumhuriyet'ten Sonra Kurulan Kadın Dernekleri", *Atatürk ve Kadın Hakları: Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşları*, Kadın Dernekleri Federasyonu (der.), Türk Ticaret Bankası Yayınları, Ankara, 1983, s. 198-201.

Aren, M. (haz.), *Türk Toplumunda Kadın: 16-19 Mayıs 1978 İstanbul Semineri İçin Sosyal Bilimler Derneği Adına Derlenmiştir*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1978.

Aren, S., "İktisadi Gelişme ve Sosyalizm", *Emek*, 23, 1970b.

—, "Devrim Stratejisi", *Emek*, 19, 1970a.

—, *TİP Olayı 1961-1971*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

Arendt, H., *Şiddet Üzerine*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Arıcan, N., "1 Mart 1935", *Kadın Gazetesi*, no. 652, 4 Mart 1961.

Armaoğlu, F., *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1984.

Arslan, A., *Sabra Davet Eden Hakikat*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2008.

Arslan, Ş., *1 Mayıs Mahallesi 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Arslantaş, S., *Ankara'da 45 Yıl*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012, s. 88-107.

As, E., "1960 İhtilâli ve Sonrasında Cemal Gürsel", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 2000.

Aslan, C., "Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri Tartışmaları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 28-29(2), 2002, s. 245-265.

Aslan, O. E., *Devlet Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*, 2. baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2012.

Aslı, D., "The New Middle Class as a Progressive Urban Coalition: The 1960 Coup d'Etat in Turkey", *Turkish Studies*, 5:3, 2004, s. 75-102.

Asutay, B., *Türkiye de Bir Amerika Olabilir*, İstiklal Matbaaası, İzmir, 1961.

Aşık, S., "Türk Otomobil Tarihinde Bir İlk: Devrim Arabası", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, 2013.

Atabek, F., "Kadın Hakları Koruma Derneği Başkanı Sayın Mediha Gezgin Hanım Efendiye 'Açık Mektup'", *Kadın*, no. 962, 6 Mart 1967.

Atam, Z., "Bitmeyen Yol'un Tarihsel Arka Planı", *60'ların Türk Sineması*, Z. Dadak ve B. Göl (der.), 46. Uluslararası Antalya Film Festivali Yayını, 2009, s. 94-105.

Ataman, A., "Wages, Relative Shares, and Unionization in Turkish Manufacturing", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, E. Özbudun ve A. Ulusan (der.), Holmes & Meier Publishers, Inc., 1980, s. 409-454.

Ataöv, T., "Irak'ın Antiemperyalist İktidarı", *Devrim*, 43, 1970.

—, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

Atasağun, N. A., "Anneler Derneğinin Basın Toplantısı", *Kadın*, no. 969, 24 Nisan 1967.

Ateş, M., "İmam Hatip Okulları Nereye Sürüklenmek İstiyor?" *İslâm'ın İlk Emri Oku*, sayı 17, 1962,

Ateş, T., *68'li Olmak*, Nesa Basın Yayın, İstanbul, 2007.

Ateşoğlu, E., *Türk Siyasal Yaşamında Milli Demokratik Devrim*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul, 2009.

Ateşoğulları, K., *15-16 Haziran İki Uzun Gün ve Bir Uzun Yürüyüş*, Birleşik Metal İş Yayınları, İstanbul, 2003.

Atılgan, G., "Türkiye'de Anti-Emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 8. cilt, Murat Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 661-704.

—, *Yön-Devrim Hareketi*, Tüstav, İstanbul, 2002a.

—, " 'Yön'ünü Ararken Yolunu Yitirmek", *Praksis*, 6, 2002b, s. 119-151.

—, "Behice Boran: Siyasal ve Entelektüel Bir Biyografi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2007.

—, "Behice Boran", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 8: Sol, Murat Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 436-472.

—, "Karpiç'te 'Kandırılan' İhtilâlci!", *Praksis*, 5, 2002c, s. 257-275.

—, "Sanayi Kapitalizminin Şafağında", Atılgan, G., Aytekin, E. A., Ozan, E. D., Saraçoğlu, C., Şener, M., Uslu, A. ve Yeşilbağ, M. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde, Yordam Yayınları, İstanbul, 2015, s. 501-657.

—, "Sosyalist Milliyetçilik Söylemi: Türkiye 1961-1968, Temeller, Ayrılıklar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64, 3, 2009, s. 1-25.

—, *"Türkiye İşçi Partisi: 'Sosyalist Solun Zirvesi'". İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler*, Orion Yayınları, Ankara, 2010.

—, "Yön-Devrim Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 8. cilt*, Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 597-646.

—, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi ve Kuramcı*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2007.

—, *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2008. Eserin Önceki Basımı: 2002, TÜSTAV Yayınları, İstanbul.

—, *Yön-Devrim Hareketi*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2002.

Avcıoğlu, D. "Sosyalizm Anlayışımız", *Yön* (36), 22 Ağustos 1962.

—, "Kalkınma Programı: Devletçilik", *Yön*, 26: 7, 1962c.

—, "Sistemsiz iyi Niyet", *Yön*, 18, 1962b.

—, "Niçin Sosyalizm?", *Yön*, 7: 3, 1962a.

—, "S. Divitçioğlu'nun Kitabı Üzerine", *Yön* (169), 24 Haziran 1966.

—, "Sosyalist Gerçekçilik", *Yön* (39), 12 Eylül 1962.

—, "Sosyalizm Tartışmaları: Bir Sosyalist Stratejinin Esasları" *Yön*, 185, 1966b, s. 7-8.

—, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın (cilt 1-2)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.

—, *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

—, *Türkiye'nin Düzeni*, cilt 1, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.

—, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1978.

Ayata, A.G., *CHP Örgüt ve İdeoloji*, Gündoğan Yayıncılık, Ankara, 1992.

Aybar, A. M., *Neden Sosyalizm? Marksizm'de Örgüt Sorunu: Leninist Parti Burjuva Modelinde Bir Örgüttür*, Kıvanç Koçak (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Aybar, M. A, "Aşağıdan Yukarıya Doğru", *Sosyal Adalet*, 1: 8, 1963b.

—, "Demokrasi Kurtuldu mu?", *Sosyal Adalet*, 4: 3, 1963a.

—, "TİP Genel Başkanı M. A. Aybar'la Röportaj", *Sosyal Adalet*, 1: 8, 1963b.

—, "27 Mayıs'ın Yıldönümünü Kutlama Bildirisi", *Sosyal Adalet*, 11: 4, 1963c.

—, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm: Seçmeler, 1945-1968*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

—, *Marksizm ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler*, Aylin Özman (haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

—, *Neden Sosyalizm?*, BDS Yayınları, İstanbul, 1989.

—, *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi*, (3 cilt), BDS Yayınları, İstanbul, 1988.

—, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, cilt 1, BDS Yayınları, İstanbul, 1988.

—, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, cilt 2, BDS Yayınları, İstanbul, 1988.

—, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, cilt 3, BDS Yayınları, İstanbul, 1988.

—, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

—, *Vietnam Günlüğü: ABD'nin Vietnam'da İşlediği Savaş Suçlarına Karşı Russell Mahkemesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Aydemir, S., "Seçim Sistemlerinin Siyasal Hayattaki Etkileri ve Türkiye Örneği", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1988.

Aydemir, Ş. S., *İhtilâlin Mantığı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.

—, "Sosyalizm ve Kapitalizm", *Yön*, 37: 20, 1962.

—, *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

—, *İkinci Adam 1950-1964*, cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

—, *İkinci Adam 1950-1964*, Üçüncü kitap, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

—, *İkinci Adam, 1950-1964*, cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983.

—, *İkinci Adam*, cilt 3, İstanbul, 1988.

—, *Menderes'in Dramı (1899-1960)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.

—, *Menderes'in Dramı*, İstanbul, 1993.

—, *İhtilâlin Mantığı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.

Aydemir, T., *Hatıratım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Ar Matbaası, İstanbul, 1968.

—, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1968.

—, *Ve Talat Aydemir Konuşuyor*, May Yayınları, İstanbul, 1966.

Aydın, İ., *Kültür Kavramı ve Gençlik*, Gün Matbaası, İstanbul, 1971.

Aydın, S. ve Taşkın, Y., *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Aydın, S. ve Ünüvar, K., "ATÜT Tartışmaları ve Sol", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, M. Gültekingil (der.), cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 1082-1088.

Aydın, S., "Türkiye Solunda Özgücülük", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

—, "12 Mart 1971 Öncesinde Ant Dergisi", Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2008.

—, "Sosyalizm ve Milliyetçilik: Galiyefizmden Kemalizm'e Türkiye'de 'Üçüncü Yol' Arayışları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* içinde, Bora, T. (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Aydın, Z., *"Kanunsuz" Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Geleceğe Yazılmış Mektup: 1968 Derby İşgali*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *Grevden İşgale Singer Eylemleri (1964-1967-1969)*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2015.

AYDINLIK, *THKP-C Neydi, Nasıl Doğdu?*, Aydınlık Yayınları, İstanbul, 1980.

—, *Türkiye Komünist ve İşçi Hareketi*, Aydınlık Yayınları, İstanbul, 1979.

Aydınoğlu, E., *Türk Solu (1960-1971): Eleştirel Bir Tarih Denemesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

—, Türkiye *Solu "Bir Amneziğin Anıları"*, Versus Kitap, İstanbul, 2011.

—, *Türkiye Solu (1960-1980) "Bir Amneziğin Anıları"*, Versus Kitap, İstanbul, 2007.

Ayhan, E., *Şiirin Bir Altın Çağı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Aysan, Y., *'68 Afişleri - ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesinin Öyküsü*, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

—, *Afişe Çıkmak, 1963-1980: Solun Görsel Serüveni*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Ayşe, "Türk Kadını Sesleniyor", no. 6-7, Haziran-Temmuz 1969.

Ayşe, B., *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, 1994.

Ayverdi, S., *Misyonerlik Karşısında Türkiye*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2005.

Az Gelişmiş Ülkelerde Kültür ve Sanat Tartışmaları: Milli Kültür ve Devrimci Kültür. (1965, Ağustos 13),. *Yön* (124).

Baban, C., *Politika Galerisi Büstler ve Portreler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

Babuş, F., *'68 Hareketinin Köy Eylemleri: Devrim Havarileri*, Ozan, İstanbul, 2003.

—, *68 Hareketi'nin Köy Eylemleri Devrim Havarileri FKF DEV-GENÇ*, Ozan, İstanbul, 2011.

Bağlum, K., *Anıpolitik*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

Bahadınlı, Y. Z., *Meclis'in İçinde Vurdular Bizi*, Asya Şafak, İstanbul, 2006.

Bahçıvan, F., "27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalelerinin Türk Politik Hayatına Etkisi", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale, 2005.

Bakşık, Ş., *CHP ile Bir Ömür*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009.

Bali, R., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Devletin Örnek Yurttaşları (1950-2003)*, Kitabevi, İstanbul, 2009.

Baltacı, C., "Yeniden Doğuş", *İslâm Medeniyeti*, sayı 3, 1967.

Barker, C., *Devrim Provaları*, Umut Haskan ve İrem Yılmaz (çev.), Yordam Yayınları, İstanbul, 2010.

Barkey, H. J., *The State and the Industrialization Crisis in Turkey*, Westview Press, Boulder, Colo, 1990.

Barutçu, F. A., *Siyasi Hatıralar*, cilt 2, 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001.

Barutçu, I., *Babıali Tanrıları, Simavi Ailesi*, Agora Kitaplığı, İstanbul., 2004.

Barutçu, Z. ve Kaynar, M. K., *Yurt ve Dünya Dergisi Üzerine Bir İnceleme*, Eğitim Yayınları, Konya, 2015.

Başar, A. H., *Yine Hayal Âleminde Uçuyorum...*, M. Koraltürk (haz.), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Başbakan'ın Basın Toplantısı, *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, no. 31, Nisan 1967.

Başbakanlık, *Ak Devrim*, Ankara, 1960.

Başgil, A. F., *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, İstanbul, 1966.

—, *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2011.

Başgüney, H., *Yazarlar Çağı: Türkiye'de 1960-1980 Arasında Edebi Üretim ve Politika*, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2015.

Başpehlivan, H., *Kâğıt Kokulu Yıllar*, Beyan Yayınları, 2010.

Batu, H., "Türkiye'nin Dış Siyaseti," *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, no. 6, Mart 1965, s. 21-25.

Batur, Muhsin, *Anılar ve Görüşler*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Batur, N., "ABD Elçisi: Gürsel Dar Görüşlü Bir Taşralı", *Sabah*, 18 Haziran 2007.

Bayar, C., *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

—, *Başvekilim Adnan Menderes*, Truva Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Bir Darbenin Anatomisi*, Emre Yayınları, İstanbul, 1991.

—, *Kayseri Cezaevi Günlüğü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

Bayazıt, E., "Kelimenin Dirilişi", *Edebiyat*, sayı 2, 1969.

Baydar, O. ve Ulagay, M., *Bir Dönem, İki Kadın; Birbirimizin Aynasında*, Can, İstanbul, 2011.

Bayer, D., "Türk-Yunan İlişkilerinde NATO'nun Tutumu ve Bunun Türkiye-NATO İlişkilerine Yansımaları", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2013.

Bayındır, G., *Akıntıya Karşı... Behice Boran*, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2010.

Baykal, A., "Tepeden İnmeciler ve Halk Devrimcileri", *Dönüşüm*, 7, 1966.

Baykam, B., *68'li Yıllar Eylemciler*, İmge, Ankara, 1997.

Baykurt, F., *Yüksek Fırınlar*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2008.

Belen, F., *Ordu ve Politika*, İstanbul, 1971.

Belge, M., "Sol", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, E. A. Tonak ve I. C. Schick (ed.), Belge Yayınları, İstanbul, 2006.

—, "Kültür", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

—, "Türkiye İşçi Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

—, "Türkiye'de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Sol*, M. Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

—, (Ahmet Samim), "Tragedy of Turkish Left", *New Left Review*, 1/126, March-April 1981.

—, *Genesis: "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1989.

Bell, D., *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, The Free Press, New York, 1960.

Belli, M. [Mehmet Doğu], "Sosyalizm Tartışmaları", *Yön*, 48: 2, 1962.

—, *Milli Demokratik Devrim*, Aydınlık Yayınları, Ankara, 1970.

—, *Yazılar*, Sol Yayınları, Ankara, 1970.

Belli, Ş., *Anayasso*, Güneş Matbaacılık, Ankara, 1970.

Bengio, O., *The Turkish Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*, Palgrave, New York, 2004.

Benk, A., "*Tenkit Dedikleri...*" *Eleştiri Yazıları*, Aysen Altınel vd. (haz.), Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000, s. 445-48.

Benli, A., "Türkiye'de Kamu Çalışanlarının Sendikalaşması", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Kırkaltıncı Kitap, İÜ İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 2003.

Benlisoy, S., "Türkiyeli Spartakistler ve Kurtuluş Dergisi", *Mete Tunçay'a Armağan*, Mehmet Ö. Alkan vd. (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 461-497.

Bensaïd, D. ve Alain K., *Son ve Devam*, Gülüm Şener (çev.), Yazın, İletişim, 1968.

Berk, N., "Türk Sanatı Avrupa'da", *Varlık*, sayı 614, 15 Ocak 1964.

Berkes, N., *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Berksoy, F., *20. Yüzyıl Batı ve Türk Resminde Toplumsal Gerçekçilik*, Bakışlar Matbaacılık, İstanbul, 1998.

Berktay, H., "Proleter Devrimci Çizgi ve Bazı Yanlış Eğilimler", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 2, 1970a, s. 296-328.

—, "Bilimsel Sosyalist Devrim Anlayışı", *Aydınlık Sosyalist Dergi*, 14, 1969a.

Bernstein, E., *Evrimsel Sosyalizm*, çev. B. A. Cerit ve E. Bülaycı, Kavram, İstanbul, 1991.

Beşikçi İsmail., *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.

—, *Doğu Mitinglerinin Analizi*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1992.

Beyköylü, A., "Koma Azadixwazên Kurdistan: Hodri Meydan", *Bîr: Kovara Lêgerîn û Lêkolîn*, no. 5, Yaz 2006, s. 197-204.

Bezirci, A., *Orhan Kemal*, Evrensel, İstanbul, 1994.

Bıçakçı, G., "Kadının Toplumdaki Yeri", *Kadın*, no. 931, 1 Ağustos 1966.

Bianchi, R., *Interests Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1984.

Bilget, V., *Girdap: 1968-1978 Sürecinde Türkiye'nin Sorunları Üzerine Bir İnceleme*, cilt I, Kastaş, İstanbul, 2002.

Bilgiç, S., *Hâtıralar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2002.

Bilişik, H., "1968 Devlet Resim ve Heykel Sergisi Komedyası", *Ulus*, 22 Mayıs 1968.

Birand, M. A., Dündar, C. ve Çaplı, B., *Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu*, 7. baskı, Doğan Kitap, İstanbul, Ağustos 2007.

Bircan, A. B. ve Atalar, M. K., *Ercümend Özkan ile İslâmî Hareket Üzerine*, Anlam Yayınları, Ankara, 1997, s. 288-319.

Bora T. ve Can, K., *Devlet, Ocak, Dergâh*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Devlet Ocak Dergâh: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Bora, T. ve Cantek, L., "Köşe Yazarlığındaki Değişim ve Politik Düşünce Vasatı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Bora, T. ve Erdoğan, N., "Biz Anadolunun Bağrı Yanık Çocukları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Muhafazakârlık*, A. Çiğdem (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Bora, T., "Alparslan Türkeş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

—, "Alparslan Türkeş", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, T. Bora (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Kautsky ve Lenin", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 2. cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 434-435.

—, "Süleyman Demirel", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* içinde, cilt 7, Tanıl Bora, Murat Yılmaz ve Murat Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

—, "Uzmanlaşma ve Popülarizasyon Arasında Aydın", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, Ö. Laçiner (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Türk Sağının Üç Hali*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2014.

—, *Türk Sağının Üç Hali*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Türkiye'nin Linç Rejimi*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2008.

Boran, B. S., "Köy Davası 'Şehirleşmek' Davasıdır", *Siyasi İlimler Mecmuası*, 01.06.1940, no. 111, Ankara, Haziran 1940, s. 146-149.

Boran, B. ve Fertan, N., *İki Açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1975.

Boran, B., *Yazılar Konuşmalar Söyleşiler Savunmalar*, Nihat Sargın (haz.), TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2010.

—, "Bürokrasi Üzerine Tartışmalar", *Emek*, 4: 4-6, 1969a.

—, "Bürokratlar Bir Sınıf mıdır?", *Emek*, 5: 5-6, 1969b.

—, "Bürokratların Çelişmeli Durumu", *Emek*, 6: 6-7, 1969c.

—, "Demokrasinin Esas Şartları Nelerdir?", *Tan*, 25.09.1945.

—, "Halk Yararına Olan Demokrasi Bütün Güçlükleri Çözecektir", *Sosyal Adalet*, 13: 8, 1963b.

—, "İlerici Demokratik Hareketin Başarı Şartları", *Sosyal Adalet*, 2, 1963a.

—, "İptidailik ve Medenilik Meselesi", *Yurt ve Dünya*, no. 9, 01.09.1941.

—, "Kestirme Yol Yoktur", *Sosyal Adalet*, 11: 3, 1963.

—, "Köy Davası 'Şehirleşmek' Davasıdır - II", *Siyasi İlimler Mecmuası*, 01.06.1940, sayı 112., Temmuz 1940, Yıl X: 183-190, 1940.

—, "Marksist Metot Nedir ?", *Yön*, 1: 50, 1962d.

—, "Memleket Kalkınması ve Aydınlar", *Vatan*, 2 Eylül 1962a.

—, "Meseleleri Apaçık Koymak Gerek", *Vatan*, 9 Eylül 1962b.

—, "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet: Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi", *Yön*, 51: 13, 1962e.

—, "Türkiye'de Burjuvazi Yok Mu?", *Yön*, no. 39, 12.09.1962.

—, "Yakın Tarihimizde Yönetici-Aydın Kadro ve Kalkınma Sorunumuz", *Sosyal Adalet*, 5, 1964, s. 5-9.

—, *İki Açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1975.

—, *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1945.

—, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Gün Yayınları, İstanbul, 1968.

—, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1992.

—, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Tekin, İstanbul, 1970.

—,"Bürokratların Çelişmeli Durumu", *Emek*, 6: 6-7, 1969c.

Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987.

—, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 7. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

—, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 10. basım, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

—, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1922*, İmge Kitabevi, 9. baskı, Ankara, 2005.

—, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Bosch, J., "Kennedy'cilikten Devrimciliğe", *Devrim*, 13: 2, 1970.

Bozarslan, H., "Some Remarks on the Kurdish Historiographical Discourse in Turkey (1919-1980)", *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, Abbas Vali (der.), Mazda Publishers, Inc., California, 2003.

Bozbeyli, F., *Alaca Siyaset Siyasi Hikâyeler*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2000.

—, *Yalnız Demokrat: Ferruh Bozbeyli Kitabı*, İhsan Dağı ve Fatih Uğur (yay. haz.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Bozdağ, İ., *Bilinmeyen Yönleriyle Celal Bayar*, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.

Bozkurt, C., *Bütün Delilleriyle CHP'nin İçyüzü: Siyaset Tarihimizde CHP*, İstanbul, [y.y.], 1969.

Bölükbaşı, S., *Barışçı Çözümsüzlük*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

Börükoğlu, L., "27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi Sonrası Türkiye'de Ordu-Siyaset İlişkisi (1960-1965)", Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale, 2010.

Buğra, A., *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Bulaç, A., "Hizbü't-Tahrir ve Yeniden Milli Mücadele", *Zaman*, 12 Eylül 2005.

—, *İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012.

Bulut, F., "68 Kuşağı Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye'de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı," *ÇTTAD*, sayı 23, 2011, s. 123-149.

—,"68 Kuşağı Düşünce Yapısında Atatürk ve Atatürkçülük", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2009.

Buran, A., "DDKO İlk Ulusalcı, Demokratik ve Ayrı Örgütlenmeyi Hedefleyen Kürt Demokratik Gençlik Örgütüydü", *Bîr: Kovara Lêgerîn û Lêkolîn*, No: 6, Kış 2007, s. 85-103.

Buran, H., *Seçim Sistemleri ve Türkiye İçin Yeni Bir Seçim Sistemi Önerisi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2005.

Buri, E., "Milli Cephe", *Sosyal Adalet*, 16: 5, 1963.

Burkay, K., "Sosyalizm, Kemalizm ve Doğu Sorunu", *Emek*, 6, 1970.

Burke, P., *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

C.H.P. 1nci Kadın Kurultayı 10 Aralık 1962, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1962.

Can, D., "O Gün", *Türkiye: CNN TÜRK*, 2002.

Can, K., "Ülkücü Hareketin İdeolojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Milliyetçilik*, T. Bora (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Cantek, L., "Aziz Nesin", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Canyaş, F. O., "Türkiye'de Sosyal Demokrasinin Evrimi: CHP Örneği", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Ankara, 2008.

Casas, K. ve Arnoldo, B., *Soldiers as Businessmen. The Economic Activities of Central America's Militaries*, Report Prepared for the Center for Peace and Reconciliation of the Arias Foundation for Peace and Human Progress, 1998.

Cavlan, T., "Türk Siyasi Partilerinin Dış Politika Yaklaşımları (1961-1971)", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 2007.

Cemal, H., *Kimse Kızmasın, Kendimi Yazdım*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Cenan, M., "İslâm'cılık Cereyanı"nın Mâhiyeti", *İslâm*, 1965, sayı 90.

Cepheler-Kaba Softa ve Ham Yobazlar Sınıfı, *Büyük Doğu*, sayı 9, 1964.

Civelek, M., " Bulanık Sular", *Fikir ve San'atta Hareket*, 1966, V. Seri, sayı 2.

—, "İktisatta Milliyetçilik", *Fikir ve San'atta Hareket*, 1966, V. Seri, sayı 1.

—, *Kırk Yıl Sonra Dün Gibi Nurettin Topçu*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

Cizre Sakallıoğlu, Ü., "The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy", *Comparative Politics*, 29:2, 1997.

Cizre, Ü., *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Cohn, E. J., *Turkish Economic, Social, and Political Change: The Development of More Prosperous and Open Society*, Praeger, 1970.

Coşar, N., "Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58-2, 2003, s. 1-27.

Crary, J., *7/24 Geç Kapitalizm ve Uykunun Sonu*, Nedim Çatlı (çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Cumalıoğlu, F., "Vicdan ve Din Hürriyeti", *İslâm*, sayı. 39, 1960.

Cumhuriyet Halk Partisi, *CHP XIX. Kurultayı Parti Meclisi Raporu*, Ulusal Basımevi, Ankara, 1968.

—, *CHP XX. Kurultayı Parti Meclisi Raporu*, Ulusal Basımevi, Ankara, 1970.

—, *İnsanca Bir Düzen Kurmak İçin Halktan Yetki İstiyoruz; CHP'nin Düzen Değişikliği Programı*, Ulusal Basımevi, Ankara, 1969.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, cilt 57, 09.03.1970.

—, cilt 54, 04.11.1969.

—, Dönem 1, cilt 1, 21.11.1961.

—, Dönem 1, cilt 17, 26.12.1963.

—, Dönem 1, cilt 25, 23.02.1965.

—, Dönem 1, cilt 30, 27.10.1965.

—, Dönem 1, cilt 4, 26.06.1962.

Cumhuriyet, "Dergilerimiz: "Sesimiz"", (18 Aralık), 1980.

Cunbur, M., "Atatürk Devrimlerinin Işığı Altında Türk Kadınının Fikir ve Yazı Hayatı", *Atatürk ve Türk Kadını*, Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yayınları, 1963, s. 5-42.

Çağlayangil, İ. S., *Anılarım*, Yılmaz Yayınları, İstanbul, 1990.

Çağlayangil'in Mirası, *Yankı*, 22-28 Mart 1971.

Çağrı, E., "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt I: 1919-1980, Baskın Oran (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 681-715.

Çakır R. ve Göktaş, H., *Vatan Millet Pragmatizm*, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.

Çakır, G., "Türkiye'de Birey, İdeoloji ve Parti İlişkisinde Sosyalist Gelenek: Türkiye İşçi Partisi Örneği", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Konya, 2011.

Çakır, R., "Milli Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - İslâmcılık*, Y. Aktay (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Çakırgil, S. E., "CHP Tek Başına İktidara Geleceğine İnandırılmıştı", *Özgün İrade*, sayı 135, 2015.

Çakırözer, U., "Electoral Systems and Their Political Consequences. A Special Case: Turkey", İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1995.

Çalık, M., *MHP Hareketi-Kaynakları ve Gelişimi (1965-1980)*, Cedit Yayınları, Ankara, 1995.

Çalıkoğlu, M., "Atatürk ve Kadın Hakları", *Atatürk ve Türk Kadını*, Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yayınları, 1963, s. 5-13.

Çalışlar, O., *'68 Anılarım*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.

Çalışma Bakanlığı, *50 Yılda Çalışma Hayatımız*, Ankara, 1973.

Çamdibi, A. V., "İslâm Açısından Sosyalizm", *İslâm Medeniyeti*, sayı 3, 1967.

Çantay, H. B., "İslâm'a Giriş", *Sebilürreşad*, 1961, cilt 13, sayı: 324.

Çaplı, B., *12 Mart: İhtilâlin Pençesinde Demokrasi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Şubat 2007.

Çavdar, T., "Adalet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

—, "Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1074-1084.

—, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 8, Ankara, 1986, s. 2060-2086.

—, *Türkiye 1968*, İzlem, İstanbul, 1969.

—, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi-1950'den Günümüze*, İmge Kitapevi, Ankara, 2004.

—, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*, İmge Kitabevi, Ankara, Ekim 2013.

Çayan, M ., "Aren Oportünizminin Niteliği Üzerine", *Türk Solu*, 88, 1969a.

—, "Revizyonizmin Keskin Kokusu-1", *Türk Solu*, 91, 1969b.

—, "Revizyonizmin Keskin Kokusu-2", *Türk Solu*, 92, 1969c.

—, "Sağ Sapma, Devrimci Pratik ve Teori", *ASD*, 15, Ocak 1970a.

—, "Yeni Oportünizmin Niteliği Üzerine", *ASD*, 20, Haziran 1970b.

—, *Bütün Yazılar*, Boran, İstanbul, 2004.

Çekmegil, M. S., "1960'larda Türkiye'de İslâmî Uyanış", *Haksöz*, sayı 14.

Çelebi, H. İ., "CHP'de Yeni Bir Meşruiyet Arayışı Olarak Ortanın Solu Söylemi", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Hatay, 2010.

Çelenk, H., *Türkiye İşçi Partisi'nde İç Demokrasi*, Evrensel, İstanbul, 2003.

Çelik, A. ve Aydın, Z., *Paşabahçe 1966 Gelenek Yaratan Grev*, Tüstav Yayını, İstanbul, 2007.

Çelik, A. ve Lordoğlu, K., "Türkiye'de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, sayı 9, 2006.

Çelik, A., "CHP'nin Kemalizm Algısı ve Sosyal Demokrasi: Eleştirel Bir Analiz", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Kocaeli, 2010.

—, "Milli Güvenlik Gerekçeli Grev Ertelemeleri", *Çalışma ve Toplum*, sayı 18, 2008.

—, *Sina Pamukçu İle Sendikalı Yıllar*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Çelik, H., "Askeri Müdahaleler ve Basında Haber Dağılımı (27 Mayıs Öncesi/Sonrası Dönem)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1988.

Çeliker, D., "1961-1980 Arası Koalisyon Hükümetlerine Bir Örnek: 1974 CHP-MSP Koalisyonu", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Denizli, 2009.

Çelikoğlu, A., *Bir İhtilâlci Subayın Anıları*, İstanbul, 2012.

Çetin, A., "Gözümüz Açılıyor mu?", *Milliyet*, 17.06.1964.

Çiçek, A. C., *Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967) Milliyetçilik Bayrağını Sosyalistler Taşır*, Tezkire Yayınları, İstanbul, 2016.

Çokoğullar, E. ve Bozaslan, B. M., "1967-1980 Arası Dönemde Cemiyetin Kurtarılması Misyonu İle Tanımlanmaya Başlanan İslâmcı Kadın Kimliği", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 69, sayı 4, 2014, s. 835-869.

Çubukçu, A. *Bizim '68*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1996.

—, "İki Simge Savaşı", *Evrensel*, 25.11.2015.

—, *Bizim '68*, Evrensel, İstanbul, 1998.

—, *Bizim 68*, Evrensel, İstanbul, 1993.

Çulhaoğlu, M., "Solda Kimlik Arayışları 61-71", *Gelenek*, 15, 1988, s. 82-109.

—, "Milli Demokratik Devrim, Sosyalist Devrim ve Türkiye", *Emek*, 26, 1970, s. 4-6.

—, "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Doğuşu: Konjonktürün Başatlığı", *Praksis* (6), 2002, s. 9-21.

—, *Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, YGS, İstanbul, 2002.

—, *Tarih Türkiye Sosyalizm*, Doruk, Ankara, 1996.

Dağcı, G. T. T., *Osmanlıdan Cumhuriyete Ordu Siyaset İlişkisi 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

Dağı, İ., *Yalnız Demokrat (Ferruh Bozbeyli Kitabı)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Daldal, A., "The New Middle Class as a Progressive Urban Coalition: The 1960 Coup d'Etat in Turkey", *Turkish Studies*, 5/3, 2004.

Darendelioğlu, İ., *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, (5. baskı), Toker Yayınları, İstanbul, 1979.

—, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1973.

—, *Türkiye'deki Milliyetçilik Hareketleri*, Toker Yayınları, İstanbul, 1968.

Dayıoğlu, G., *Geriye Dönenler*, Altın Kitaplar, İstanbul, 2000.

—, *Yurdumu Özledim*, Akdeniz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

DDKO, *Sen Faşist Savcı İyi Dinle! Dünyada Kürt Vardır: DDKO'nun Savunması*, Bahoz, Uppsala, 1973.

Dede, K., "Forum Dergisi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Mete Kaan Kaynar (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 451-464.

Demir, E., *Kırmızı Günler: 68'in Liderlerinden Bozkurt Nuhoğlu Anlatıyor*, Destek, İstanbul, 2009.

Demir, F., "Militarization of the Market and Rent-Seeking Coalitions in Turkey", *Development and Change*, 36/4, 2005.

Demir, Y., "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri ve Türk Demokrasi Sürecine Olan Etkisi", Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 2003.

—, "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(12), 2006, 155-171.

Demirel, A. (haz.), Erim, N., *Günlükler (1925-1979)*, İki cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

—, *İsmet İnönü/Defterler (1919-1973)*, İkinci cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Demirel, S., *1971 Buhranı ve Aydınlığa Doğru*, Doğuş Matbaacılık, Ankara, 1983.

Demirel, T., "1946-1980 Döneminde 'Sol' ve 'Sağ'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, Ö. Laçiner (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Adalet Partisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* içinde, cilt 7, Tanıl Bora, Murat Yılmaz ve Murat Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

—, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Demirer, M. A., *Cumhuriyet Türkiye'sinde Anayasa Oyunları*, Toplumsal Dönüşüm, İstanbul, 2010.

Demirer, T., Lavabre, M. C., Nahon, P., Özbudun, S. ve Pages, H. R. Y., *Sokakta ve Duvarda 1968*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Öteki Yayınevi, Ankara, 1998, s. 72-116.

Demirhan, Ç., *Milli Nizam'dan Refah'a*, Tempo Yayınevi, İstanbul, 1994.

Demirtaş, S., "Kuruluş Aşamasında Adalet Partisi'nin Fikri Yapısı (1961-1964)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2000.

Dereli, T., "Türk Sendikacılığında Merkezileşme Temayülü ve Neticeleri", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Onyedinci Kitap, İÜ İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1966.

—, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, İ. Ü.İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1975.

—, *The Developments of Turkish Trade Unionism*, İ.Ü. İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1968.

Derviş, K. ve Robinson, S., "The Structure of Income Inequality in Turkey (1950-1973), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, E. Özbudun ve A. Ulusan (eds.), Holmes & Meier Publishers, Inc., 1980, s. 83-122.

DEVRİM, "Ecevit 180 Derece Döndü!", *Devrim*, 36, 1970b.

—, "Ömer İnönü'nün 'Mal Beyanı' da Gerçeğe Aykırı", *Devrim*, 24, 1970a.

—, "Türkiye'de İşçi Hareketleri Yaygınlaşıyor", *Devrim*, 36, 1970c.

—, "Devrim Bildirisi", *Devrim*, 1, 1969a.

—, "Devrimci Ölür, Devrim Yürür - 69 Subayın Bildirisi", *Devrim*, 10, 1969b.

Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in B.A.C. Dışişleri Bakanı Tarafından Şerefine Verilen Yemekte Yaptığı Konuşma, Belge 12, *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, no. 28, Ocak.

DİE, *1960-1962 İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1962.

—, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 1965*, Ankara, 1969.

—, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 1970*, Ankara, 1977.

—, *İstatistik Göstergeler*, 1923-1995.

Dikeçligil, H., "Meclis'te Diyanet Bütçesi", *Hilâl*, sayı 49, 1965.

Dikerdem, M., *Eserler: Salon Verir, Sokak Alınız*, Yazılama, İstanbul, 2013.

Dilan, H., "Sosyal Demokrasi ve CHP", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1995.

Din Hürriyeti İstiyoruz. (1960), *İslâm*, sayı 10, s. 291.

Dinde Reform. (1969), *Hilâl*, sayı 90.

Dino, A., "Niçin TİP", *Ant*, 28 Mayıs 1968.

—, "Paris Notları", *Ant*, 21 Mayıs 1968.

—, "3 x 4 Le Corbusier", *Yön*, 17 Eylül 1965.

—, "Paris'te Yaşayan 4 Ressamla Konuşma - Soruşturma Yanıtı", *Yön*, 27 Mart 1963.

—, *Kültür Emperyalizmi*, Ataç Yayınevi, Toplumbilim Dizisi, İstanbul, 1967.

Direnoğlu, Ş., *Alparslan Türkeş*, Ata Yayınevi, İstanbul, 1995.

DİSK, *Eğitim Notları-Demokratik Sınıf ve Kitle Sendikacılığı*, DİSK Yayınevi, İstanbul, 1977.

Divitçioğlu, S., "D. Avcıoğlu'nun Yazısı Üzerine", *Yön*, 171: 11, 1966a.

—, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler*, Elif, İstanbul, 1966.

—, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İstanbul, 1967.

—, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981.

Diyanet Krizi. (1966), *Diriliş*, sayı 7, s. 47-50.

Diyarbakır Sıkıyönetim Komutanlığı 1 Numaralı Askeri Mahkemesi, *DDKO Dava Dosyası (Ankara ve İstanbul Devrimci Doğu Ocakları'na Ait Davanın Gerekçeli Kararı).*

Diyarbekir, E., "Türkiye'nin Siyasi Coğrafyası - 1946-1999 Milletvekili Genel Seçimleri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2002.

Dizdaroğlu, H., "Çimento Sanayi ve OYAK", *OYAK Otuzuncu Yıl Özel Sayısı*, Ankara, 1991.

Dodd, C. H., "Türk Devlet Memurlarının Toplumsal ve Eğitsel Kaynakları", Oğuz Onaran (çev.), *SBF Dergisi*, 1966, s. 209-216.

Doğan, E., "Parliamentary Experience of The Turkish Labour Party 1965-1969", Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2000.

Doğan, H., *Türkiye İşçi Partisi'ne Âşık Oldum*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Doğan, S., *Türkiye'nin 90 Yılı (1919-2009)*, Anadolu Ajansı Yayınları, 2011.

Doğan, Z., "Siyaset Kuramı Açısından Mehmet Ali Aybar", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2004.

—, *Türkiyeli Bir Sosyalist: Mehmet Ali Aybar*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

Doğaner, Y., "27 Mayıs İhtilâli ve Kurucu Meclis", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1996.

—, "27 Mayıs İhtilâli ve Kurucu Meclis", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1994.

—, *Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi*, Ankara, 2013.

Doğru, O., "27 Mayıs Rejimi: De Facto Rejimin Hukukiliği", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1992.

—, *27 Mayıs Rejimi. Bir Darbenin Hukuki Anatomisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.

Donat, Y., *Cumhuriyetin Kara Kutusu Süleyman Demirel Anlatıyor*, Turkuvaz Kitap, İstanbul, 2005.

Dost Dergisi, "27. Devlet Resim Sergisi ve Kültür Müsteşarı", sayı 19, Mayıs 1966.

—, "Akademi ve Yasası", sayı 25, Nisan 1963.

—, "Sergi Serüveni", sayı 39, Aralık 1960.

—, "Sergimiz Açıldı", sayı 38, Kasım 1960.

—, "Sevindirici Bir Tutum", sayı 36, Eylül 1960.

—, "Soruşturmamız", sayı 37, Ekim 1960.

—, "Türk Sanatının Dertleri", sayı 37, Ekim 1960, s. 3-15.

Doyran, M., "1965-1971 Yılları Arasında Adalet Partisi Hükümetlerinin Eğitim Politikaları", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2000.

DPT, I., II., III., Beş Yıllık Kalkınma Planları.

Duman, D. ve Yorgancılar, S., *Türkçülükten İslâmcılığa Milli Türk Talebe Birliği*, Vadi Yayınları, Ankara, 2008.

Durdağ, M., Some Problems of Development Financing: The Turkish First Five-Year Plan, 1963-1967, D. Reidel Publishing Company, 1973.

Duverger, M., "Dıştan Gelen Faşizm", *Yön*, 151: 11, 1966a.

—, "Gerilla Hukuku", *Yön*, 218: 11, 1967a.

—, "Kalkınma Açısından Parlamentoculuk", *Devrim*, 7: 2, 1969.

Dündar, C., Çaplı, B. ve Birand, M., *Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.

Ecevit, B., "Karanlık Çağdan Çıkış", *Dost*, 8 (12), 34 Temmuz 1960.

—, "Labor in Turkey as a New Social and Political Force", *Social Change and Politics in Turkey a Structural-Historical Analysis*, Kemal H. Karpat ve Contributors, J., Brill, Leiden, 1973.

—, *Atatürk ve Devrimcilik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Bu Düzen Değişmelidir*, 3. basım, Tekin Yayınevi, Ankara, 1974.

—, *Bu Düzen Değişmelidir*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Bu Düzen Değişmelidir*, Ulusal Basımevi, Ankara, 1968.

—, *Ortanın Solu*, Kim Yayınları, İstanbul, 1966.

—, *Ortanın Solu*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1973.

—, *Ortanın Solu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Ecevit, Y., "Women's Rights, Women's Organizations and the State.", *Human Rights Policies and Prospects in Turkey*, Z. Arat (der.), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007, s. 187-201.

Eder, M. S., *Crises of Late Industrialization: A Comparative Study of the Automotive Industry in Brazil, South Korea and Turkey*, Department of Government and Foreign Affairs, University of Virginia, Unpublished Phd Dissertation, 1993.

Edgü, F., "Paris'te Yaşayan 4 Ressamla Konuşma - Soruşturma Yanıtı", *Yön*, 27 Mart 1963.

Edib, E., *Kara Kitap, Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesâtına Nasıl Saldırdılar?*, Fahrettin Gün (haz.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2012.

Ediz, Z., "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kadın Örgütlenmeleri Kadın Hakları Açısından Bir İnceleme (1923-1993)", İstanbul Üniversitesi, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1994.

Ekinci, T. Z., "Az Gelişmiş Ülkelerde Kalkınma Yolu", *Sosyal Adalet*, 14: 8, 1963.

—, *Lice'den Paris'e Anılarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Sol Siyaset Sorunları: Türkiye İşçi Partisi ve Kürt Aydınlanması*, Cem, İstanbul, 2004.

Elevli, A., *Hürriyet İçin: 27 Mayıs 1960 Devrimi*, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1960.

Emre, B., *Cumhuriyet'le Yaşıt Bir Çatışmanın Tarihi: Büyük ve Küçük Sermaye Arasındaki İlişkiler ve Devletin Konumu*, yayınlanmamış araştırma projesi, 2012.

Emre, Y., *CHP, Sosyal Demokrasi ve Sol*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Emre, Y., "Turan Güneş ve CHP'nin Dönüşümü", *Toplum ve Bilim*, sayı 126, s. 192-215.

Epözdemir, Ş., *Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi: 1968/235 Antalya Davası Savunması*, Peri Yayınları, İstanbul, 2005.

Er, A., *Bir Uzun Yürüyüştü 68*, Afa, İstanbul, 1998.

Eralp, A., "Türkiye'de İzlenen İthal İkameci Kalkınma Stratejisi ve Yabancı Sermaye", Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1981, s. 613-634.

Eralp, E., "Türkiye Sol Hareketi (Kısa Tarih)", *Ekimler*, 1: 107-143, 1992.

Eraslan, S., "İslâmcı Kadının Siyasette Zaman Algısı Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslâmcılık*, cilt 6, Tanıl Bora ve Murat Gültekin (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 818-825.

Erbakan, N., "Doğu'da, Batı'da ve İslâm'da Kadın", *Türk Ev Kadınları Derneği Seri Konferansları V-VIII*, Türk Ev Kadınları Derneği Yayınları, Ankara, 1967, s. 66-90.

Erbil, D., "Türk Resminin Ulusal Niteliği", *Arkitekt*, sayı 314, 1964, s. 11-12.

Ercan, E., "V. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay (1899-1982)", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale, 1998.

Ercan, M., Dağcı, G. T., *Osmanlıdan Cumhuriyete Ordu Siyaset İlişkisi 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

Erdem, G. (ed.), *Türkiye'de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006.

Erden, D., *İki Ülkede Yabancılar*, Güryay Yayınları, İstanbul, 1986.

Erdoğan, A., "Türkiyede Seçim Sistemleri ve Türk Siyasi Yapısına Etkileri (1923-1980)", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Kars, 2007.

Erdoğan, M., "Seçim Sistemleri İle Siyasi Partiler Arasındaki İlişkiler", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2013.

—, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte, Ankara, 2003.

Erdoğan, Ü., "Demokrat Parti ve 1960 İhtilâli", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Niğde, 2006.

Erdost, M. İ., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, Ankara, 1989.

Erdost, M. ve Kaymak, A., "Devrimimizin Bugünkü Sorunları Üzerine", *ASD*, 28, 1971a.

Erdost, M., "Devrimde Küçük Burjuvazinin Yeri", *Aydınlık Sosyalist Dergi*, 16, 1970a.

—, *Türkiye Sosyalizmi ve Sosyalizm*, Sol Yayınları, Ankara, 1969a.

—, *Türkiye Üzerine Yazılar*, Sol Yayınları, Ankara, 1971a.

Eren, C., "Devlet Sergisi Türk Sanatına Yararlı Olmakta mıdır?", *Sanat ve Sanatçılar*, sayı 9, Ağustos 1965, s. 15-16.

—, "Refüzeler", *Ulus*, 3 Mayıs 1966.

—, "Türkiye İşçi Partisi Resim Sergisi", *Dost*, sayı 23, Şubat 1963, s. 25-26.

—, *Kanlı Pazar*, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2012.

—, *Kanlı Pazar*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Kanlı Pazar: 1960'lar Türkiye'sinde Milliyetçiler, İslâmcılar ve Sol*, Kalkedon, İstanbul, 2012

Erer, T., *On Yılın Mücadelesi*, İstanbul, 1963.

—, *Türkiye'de Parti Kavgaları cilt-1*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1966.

Erez, İ. S., *147'ler Meselesinin İçyüzü*, İstanbul, 1961.

Ergen, C., *Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul, 2009.

Ergüder, Üstün, "Politics of Agricultural Price Policy in Turkey", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, E. Özbudun ve A. Ulusan (eds.), Holmes & Meier Publishers, Inc., 1980, s. 169-195.

Erhan, Çağrı, "1960-1980 ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar cilt 1: 1919-1980*, B. Oran (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Erim, N., *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1975.

—, *Günlükler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Erkanlı, O., *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, İstanbul, 1972.

—, *Anılar... Sorunlar...Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.

Erkilet, A., *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslâmi Hareketler*, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2015, s. 157-178.

Eroğlu, E., "Dergi: Kanatlı Yürüyüş", *Kitap-lık*, sayı 50, 2001.

Eroğul C., *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara, 1990.

—, *Demokrat Parti*, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.

—, "TİP Sorunsalı", Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme (7. Ulusal Sosyal Bilimler kongresi), Dikmen, A. A. (ed.), İmaj Yayınları, Ankara, 2002, s. 201-206.

—, "Türkiye İşçi Partisi Programının Düşünce Yapısı", *Emek*, 4: 10-12, 1969.

—, *Anatüzeye Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, İmaj Yayınları, Ankara, 2013.

—, *Anatüzeye Giriş*, İmaj Yayınları, Ankara, 2000.

—, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2013.

—, *Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu'nun Yeri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

Erol, T., "Gizli Dosya", *Ulus*, 28 Mayıs 1967.

—, "Kültür Bakanlığı - Bir Hikayenin Başı ve Sonu", *Dost*, sayı 21, 25-27, Temmuz 1966, s. 1-2.

—, "Kültür Bakanlığı II", *Dost*, sayı 22, Ağustos 1966.

Ersoy, T. ve Çetinbaş, H., "27 Mayıs: Bir Darbenin Anatomisi", *Resmi Tarih Tartışmaları 9*, Turkiye ve Ortadogu Forumu Vakfı Özgür Universite Kitaplığı, İstanbul, 2010.

Erten, B. ve Doğan, G., "Cumhuriyet'in Cumhuriyet'i: Cumhuriyet Gazetesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Ertuğ, H. R., *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi (Birinci Cilt)*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1970.

Ertürk, A. S., "Türkiye'de İslâmî Hareketin Gelişim Süreci: 60'lı ve 70'li Yıllar", *Dünya ve İslâm*, 1990, sayı 4, s. 122-123.

Ertürk, A., "Türkiye'de İslâmi Hareketin Gelişim Süreci", *Dünya ve İslâm*, sayı 3, 1990.

Erverdi, E., "Dostoyevski'ye Dair", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 5, 1966.

Eryıldız, S., *Demokratik Halk Devrimi*, Kalite Matbaası, Ankara, 1977.

—, *Demokratik Sol*, Kalite Matbaası, Ankara, 1975.

Esin, N., *Devrim ve Demokrasi-Bir 27 Mayısçının Anıları*, 2. baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.

Esin, P., *Türkiye'de İşveren Sendikacılığı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.

Esmer, G. T., "Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu Politikası", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 2006.

—, *CHP, 1965-1980 Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.

Evren, S., "Sosyal Meselelerimizin İçinde Aşırı Cereyanların Yeri", *Türk Ev Kadınları Derneği Seri Konferansları: I-IV*, Türk Ev Kadınları Derneği Yayınları, Ankara, 1967, s. 24-47.

Eygi, M. Ş., " Fındıklı Hadisesi Sosyetenin Yüksek İslâm Enstitüsüne Tecavüzü", *Serdengeçti*, 1960, sayı 32, s. 12-13.

Eyhasanoğlu, M. S., " Biyografi", *İslâm*, sayı 2, 1956.

Eylem, "Eylemin Çıkışını Nasıl Karşılıyorlar", 1(1), Mart 1964, s. 1-2.

Eyüboğlu, E., "Devrim Dışında Devrim", *Cogito*, sayı 14, 1998.

Eyüboğlu, İ. Z., "Ne Yazayım", *Yeni Ufuklar*, 275, Kasım 1976.

Faulkner, N., *Marksist Dünya Tarihi*, Tuncel Öncel (çev.), Yordam Yayınları, İstanbul, 2014.

Fazıl, N., "El", *Büyük Doğu*, sayı 8, 1964.

Felsefemiz, 1966, *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 1, 1966.

Feyizoğlu, T., *Fikir Kulüpleri Federasyonu Demokrasi Mücadelesinde Sosyalist Bir Öğrenci Hareketi*, Ozan, İstanbul, 2002

—, *Mahir: On'ların Öyküsü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *15-16 Haziran Türkiye'yi Sarsan İşçi Direnişi*, Çıngı Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *Atatürk ve Milliyetçilik*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1987.

—, *Atatürk Yolu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1995.

—, *Demokrasi ve Diktatörlüğe Dair*, İstanbul, 1957.

—, *Denizler ve Filistin*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Güven Partisi Diyor Ki*, Güven Partisi, Ankara, 1969.

—, *Ülkücü Hareket*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Fırat, M., "1945-1960 Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1: 1919-1980* içinde, Baskın Oran (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

—, "1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1: 1919-1980*, içinde, Baskın Oran (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

—, *1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.

—, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999.

Fincancıoğlu, Y., *Demirel Demokrasinin Duraklama Yılları*, Büke Yayınları, İstanbul, 2006,

Fişek, K., *Türkiye'de Devlet-İşçi İlişkileri Açısından Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

Fişek, N. H. ve Shorter, F.C., "Fertility Control in Turkey", *Demography*, sayı 5, cilt 2, 1968, s. 578-589.

Frey, F. W., *The Turkish Political Elite*, Cambridge-MIT Press, 1965.

Fuat, M., "Sanatın Öncülüğü", *Yön*, 3 Nisan 1963.

Füruzan, *Yeni Konuklar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

Gaytancıoğlu, K., "Türk Siyasal Yaşamında IV. Koalisyon Hükümeti (20 Şubat 1965-20 Kasım 1965)," *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 06/2013, s. 48-75.

Gelir, Y., "Yeni Ufuklar Dergisinin Sistematik Tahlili ve Edebiyatımızdaki Önemi", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmış yüksek lisans tezi, Van, 2007.

Gelişme, Devrim ve Diriliş, *Diriliş*, sayı 1, 1966.

Gerger, H., "Dış Politika/Türk Dış Politikası (1946-1980)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Gevgilili, A., "Türkiye Basını", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

—, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1987.

Gezer, H., *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

Gezici, A., *Bülent Ecevit*, Akis Kitap, İstanbul, 2006.

—, *İslâmköy'den Türban Karşıtlığına Süleyman Demirel*, Akis Kitap, İstanbul, 2006.

Gezmiş, D., "Gençlik ve Antiemperyalist Kavga", *Türk Solu*, 53, 1968.

Göker, E., "Sınıf Mücadelesi Neyi Açıklar?: Türkiye'de Kalkınma Sürecinde Devlet-Kapitalist Çekişmesi, 1958-1967", *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar. Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı'ya Armağan*, İsmet Akça ve Burak Ülman (eds.), Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006.

Gökmen, Ö., "Türkiye'de Anti-komünizmin Kaynaklarına Methal", *Birikim*, sayı 251-252, Mart-Nisan 2010.

Göksu, S. (haz.), *Darbeler, "Demirkırat"lar ve 27 Mayıs*, Anahtar, İstanbul, 1993.

Göle, N., *Modern Mahrem-Medeniyet ve Örtünme*, İstanbul, Metis Yayınları, 1991.

—, Modernist Kamusal Alan İslami Ahlak", *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması*, Nilüfer Göle (der.), Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s. 19-40.

Gönlübol, M., *Olaylarla Türk Dış Politikası: (1919-1973) cilt 1*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Gözaydın, İ., *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Gözenkan, N., "Türk Kadını ve İşçisi", *Kadın Gazetesi*, no. 785, 23 Eylül 1963.

Gözler K., *Türk Anayasaları*, Ekin Kitabevi, Bursa, 1999.

Göztepe, E. ve Çelebi, A. (edt.),*Demokratik Anayasa*, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Gramsci, A., *Selection From Prison Notebooks of Gramsci*, Q. Hoare ve G. N. Smith (eds.), New York, 1992.

Grawert, E. ve Zeinab Abul-Magd, *Businessmen in Arms: How the Military and Other Armed Groups Profit in the MENA Region*, Rowman and Littlefield Publishers, 2016.

Gül, B., "Yönetimde İstikrar İlkesi Açısından Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Konya, 2014.

Gülen, N., *Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2005.

Güler, A., "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Manisa, 2002.

Güler, B. A., *Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

—, *Türkiye'nin Yönetimi - Yapı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.

—, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, TODAİE, Ankara, 1996.

Güler, F. D., *Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay: Adalet Partisi*, TODAİE Yayını, Ankara, 2003.

Gülmez, M., *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.

Gültekin, İ., "Temsilde Adalet İlkesi Bakımından Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri", Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Tokat, 2006.

Gün, Ö., "27 Mayıs Askeri Müdahalesine Doğru DP-CHP Mücadelesinin Zirvesi: 18 Nisan 1960-Tahkikat Komisyonu'nun Kurulması ve Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2006.

Günal, E., *Türkiye'de Seçim Sistemlerinin Siyasal Kurumlar Üzerindeki Etkileri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.

Günaydın, S. İ., *Ziverbey Köşkü*, Cumhuriyet Yayınları, Ankara, 2008.

Gündoğan, A. Z., "50. Yılında TİP ve Doğulular: Sosyo-mekânsal bir bakış denemesi", *Birikim*, 316-317, Ağustos-Eylül 2015, s. 109-120.

Güneş-Ayata, A., "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, sayı 50:3, 1995, s. 79-88.

Güneş, T., *Araba Devrilmeden Önce*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

—, *Türk Demokrasisinin Analizi*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.

Güngör, C., "27 Mayıs ve Partilileşme Sorunu", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1990.

Güngör, F., "Türk-İş'in Uluslararası İlişkileri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 1994.

Günver, S., "Nasır'dan Bugüne Türk-Mısır İlişkileri: Buzların Çözülmesi Yıllar Aldı", *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1985.

Günyol, V., "1960-1970 Arası Dönem", *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

—, "Cumhuriyet Sonrası Sanat ve Edebiyat Dergileri", *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 85-122.

—, "Cumhuriyet'e Kadarki Dergiciliğimiz Üstüne", *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

—, "Sonsöz", *Yeni Ufuklar*, 275, Kasım 1976, s. 1-9.

—, *Çalakalem*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Gürdaş, B., "Abidin Dino'nun 1960'ları", *Sanat Dünyamız*, sayı 133, Mart-Nisan 2013, s. 37-47.

Gürel, Ş. S., *Kıbrıs Tarihi (1878-1960): Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.

Gürkan, C., *12 Mart'a Beş Kala*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1986.

Gürpınar, T., *Şehitliğin İnşası ve İmhası: Turan Emeksiz Örneği*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek yisans tezi, 2012.

Gürson, E., "Soluma" *Dönem*, 5, Şubat 1964.

Güryay, T., *Bir İktidar Yargılanıyor*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1971.

Güven, T. Y., *Demirel'le 41 Yıl*, Kare Yayınları, Ankara, 2012.

Güvenç, S., *NATO'da 60 Yıl: Türkiye'nin Transatlantik Güvenliğe Katkıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

Güzel, A. ve Ali R. O., *Sosyal Güvenlik Hukuku*, Beta Yayınları, İstanbul, 1999.

Güzel, M. Ş., *Türkiye'de İşçi Hareketi, 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

Güzel, Ş., *Türkiye'de İşçi Hareketi*, Sosyalist Yayınları, İstanbul, 1993.

Hacettepe Nüfus Etüdleri Enstitüsü, *Aile Yapısı ve Nüfus Sorunları Hakkında Sosyal Araştırma: 1968 Köy ve Kasaba Genel Bilgi Anketi*, Ankara, 1968.

Hadiselerin Ardından, *Hilâl*, sayı 79, 1968.

—, *Hilâl*, sayı 49, 1965.

Hadiselerin Muhasebesi, *Büyük Doğu*, sayı 9, 1964.

Haksöz, 1960'lı Yıllarda Türkiye'de İslâmî Uyanış, *Haksöz*, sayı 14, 1992, s. 4-11.

Hale, W., *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1996.

Halil, A. [Ali Gevgilili], *Atatürkçü Dış Politika ve NATO ve Türkiye*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 23, 1968.

Halil. (ed.), *A Cloud of Black Smoke - Photographs From Turkey 1968-72*, Focuskop, Sweden, 2007.

Halliday, F., *Yeni Soğuk Savaş*, İlker Özünlü (çev.), Belge Yayınları, İstanbul, 1985.

Hansen, B., *The Political Economy of Poverty*, Equity, and Growth, World Bank.

Harman, C., *Halkların Dünya Tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), Yordam Yayınları, İstanbul, 2011.

Harris, G., "CIA Ajanı Gözüyle Türk Ordusu", *Devrim*, 11, 1977.

—, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1977.

Hasgüler, M., *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim Politikalarının Sonu*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

Hasretyan, M. A., *Türkiye'de Kürt Sorunu (1945-1990) cilt II*, Weşanên İnstîtuya Kurdî, Berlin, 1990.

Hatemi, H. P., " Sosyalizm ve İslâmiyet Tartışmaları II ", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 5, 1966.

—, " Sosyalizm ve İslâmiyet Tartışmaları IV ", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 8, 1966.

—, "1071'den Bu Yana", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 9, 1966.

—, "Başlangıç", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 4, 1966.

—, "Sosyalizm ve İslâmiyet Tartışmaları II ", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 6, 1966.

—, "Sosyalizm ve İslâmiyet Tartışmaları V", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 9, 1966.

—, "Sosyalizm ve İslâmiyet Tartışmaları VI ", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 10, 1966.

Hatemi, H., "İslâm Açısından Sosyalizm Hakkında", *Fikir ve San'atta Hareket*, sayı 26, 1968, s. 29-32.

Heper, M. ve Sayarı, S. (ed.), *Political Leaders and Democracy in Turkey*, Lexington Books, Lanham, 2002.

Heper, M., *İsmet İnönü Yeni Bir Yorum Denemesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

—, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2011.

Hobsbawm, E., *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Everest Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *Sıradışı İnsanlar: Direniş, İsyan ve Caz*, Işıtan Gündüz (çev.), Yordam Yayınları, İstanbul, 2010.

Hopper, J. R. ve Levin, R., (der.), *The Turkish Administrator: A Cultural Survey*, AID, 1968.

Hristidis, Ş. K., *Hayatım Mücadeleyle Geçti: Kemal Kurdaş Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Hulusi, T., *Demirel'in Dünyası*, ABC, İstanbul, 1992.

Hür Afrika'da Bütün Ümitler Sosyalizme Bağlanmıştır, *Yön*(57), 16 Ocak 1963.

Hür, A., "Kürtleri "imha etmek" fikri kime aitti?", *Taraf*, 3/08/2008.

Hürkan, S., *Halk Fırkası'ndan CHP'ye-Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010)*, Sinemis Yayın Grup, Ankara, 2010.

—, *Ortanın Solu'nun Ulusal Ülkücüleri (Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonu'nun Öyküsü)*, Sinemis Yayınları, Ankara, 2007.

IBRD, "Turkey: Prospects and Problems of an Expanding Economy", *A World Bank Country Report*, World Bank, Washington, D.C., 1975.

Ilıcak, N., *27 Mayıs Yargılanıyor*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975.

—, *27 Mayıs Yargılanıyor*, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007.

Irmak, E., *Kayıp Destan'ın İzinde: Kuvayi Milliye ve Memleketimden İnsan Manzaraları'nda Milliyetçilik, Propaganda ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Işık, A., "Ağır Sanayi ve Manevî Çöküntü", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 4, 1966.

Işık, E., "Din ve Tekâmül", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 5, 1966.

Işıklı, A., "Ücretli Emek ve Sendikalaşma", İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak (ed.), *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.

—, *Sendikacılık ve Siyaset*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1979.

—, *Toplu İş Sözleşmeleri ve Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1967.

İba, Ş., *Ordu Devlet Siyaset*, Chiviyazıları, İstanbul, 1998.

İbrahimoğlu, Z. H., *Türkeş*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2010.

İkinci Dönem İçin, (1969-70), *Edebiyat*, sayı 7-12.

İkiz, I. N., *Bir Ada Bir Dava Bir Savaş*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010.

İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatib Mektepleri Hakkında, *İslâm*, sayı 11, 1960.

İleri, R. N., *27 Mayıs Menderes'in Dramı*, İstanbul, 1986.

—, *Mihri Belli Olayı*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976.

İleri, T., *Yassıada'dan Mektup Var*, Zaman Kitap, İstanbul, 2011.

İlhan, A., *Kurtlar Sofrası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005.

İlhan, B., *Turancılık 27 Mayıs ve Milliyetçilik*, Hareket Yayın Dağıtım, İstanbul, 2011.

İlknur, M., *İlhan Abi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2012.

İnan, A., "Önsöz", *Atatürk ve Türk Kadını*, Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yayınları, 1963.

İnan, H., *Türkiye Devriminin Yolu*, 2. basım, Ulusal Kültür Yayınları, İstanbul, 1991.

İnan, K., *Dış Politika*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1993.

İnkılâbımız, *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 8, 1966.

İnönü-Menderes Düellosu, *Serdengeçti*, sayı 32, 1960.

İnönü, E., *Anılar ve Düşünceler I*, İdea İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

İnsel, A., "Siyasal Bir Süre Olarak İktisadi Kalkınma-I", *Birikim*, 18, 1990.

İnsel, A. ve Bayramoğlu, A., *Bir Zümre, Bir Parti Türkiye'de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

İnuğur, M. N., *Basın ve Yayın Tarihi*, (3. baskı), Der Yayınları, İstanbul, 1993.

İpekçi A. ve Coşar, Ö. S., *İhtilâlin İçyüzü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *İhtilâlin İçyüzü*, Uygun Yayınları, İstanbul, 1965.

İpekçi, A., "Fabianizm veya Islahatçı Sosyalizm" *Yön*, 7: 8, 1962.

—, "Türk-Amerikan münasebetlerinde dönüm noktası", *Milliyet*, 10 Haziran 1964.

İsen, C. K., *22 Şubat-21 Mayıs Geliyorum Diyen İhtilâl*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010

İslâm Birliği, *Diriliş*, sayı 1, 1966.

İslâm Peygamberi, *Diriliş*, sayı 2, 1966, s. 50.

İslâm'ın Dirilişi, *Diriliş*, sayı 6, 1966, s. 3-6.

İslâm'ın Neşriyat Seferberliği, *İslâm*, sayı 4, 1956.

İslâmî Neşriyatın Kaderi, *İslâm*, sayı 50, 1961.

İsmail, B., "Türkiye'de Tabansal Tarım Fiyatı Politikası ve Etkileri", Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1981, s. 541-573.

Işanç, Y., "Yeni Türk Gerçekçiliği ve Nedim Günsür", Trakya Üniversitesi, basılmamış yüksek lisans tezi, Edirne, 2008.

İşat, C., "Türk Kadınlar Birliğinde Devlet ve Sınıf İlişkileri", Ankara Üniversitesi, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2006.

İyem, N., "Soruşturmamız (Batı etkisi - ulusal sanat soruşturması yanıtları)", *Dost*, 5, Mart 1965, s. 18-20.

—, "Plastik Sanatlarımızda Bir Ortamın Doğamayışının Nedenleri", *Sanat ve Sanatçılar*, Şubat 1965, s. 13-14.

Kabacalı, A., *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

—, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1992.

Kabadayı, T., *Başbakan Adnan Menderes'in Yaşamı ve Siyasal Mücadelesi*, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, 2012.

Kablamacı, A.D.M., "Bu Fabrika Bizim: Karanlıkta(n) Uyananlar Filminde İşçi Sınıfının Temsili", *Sinecine*, sayı 2 (2), 2011, s. 57-80.

Kadın Gazetesi, "İzmir Kız Kolejinde", no. 670, 8 Temmuz 1961.

—, "Kadınlar Dayanışma Birliği Üyeleri Askeri Valiyi Ziyaret Etti", no. 613, 4 Haziran 1960.

—, "Polisin Dövdüğü Kadınlar", no. 613, 4 Haziran 1960.

Kadın Sesi, "Kadınlar Birliği Artık Partizanlardan Tamamen Temizlenmelidir", no. 143, 7 Temmuz 1960.

Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu, *Aylık Konferanslar 1953-64*, Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yayınları, Ankara, 1967.

—, *Aylık Konferanslar 1966-1972*, Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yayınları, Ankara, 1973.

Kahraman, H. B., *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I (Kavramlar, Kuramlar, Kurumlar)*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

—, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II (1920-1960)*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

Kalaycıoğlu, E. ve Sarıbay, A. Y., *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.

Kalkınmanın Finansmanı Halk Tasarrufları ve OYAK Örneği, *Yeni Ortam*, 19.03.1973.

Kalmık, E., "Avrupa'da Türk Resim Heykel Sergisi", *Yeni İnsan*, sayı 11, Kasım 1963.

Kandiyoti, D., "Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları: Gelecek İçin Geçmişe Bakış", *Birkaç Arpa Boyu: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar, Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan*, S. Sancar (der.), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 201 1, s. 41-60.

Kansu, A., *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Kaplan, M., "İman ve Hareket", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 1, 1966.

Kara, F., "Türk Siyasal Yaşamında Cemal Gürsel", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2006.

Kara, M. A., *Yön'ün Devrimi Devrim'in Yönü*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2008.

Karaca, E., *Cumhuriyet Olayı*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.

—, *Milliyet Olayı*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1995.

—, *Türk Basınında Kalem Kavgaları*, Gendaş, İstanbul, 1998.

Karaca, S., *Demirel ya da Kendi Gerçeğini Örtmenin Siyasi Tezahürü*, İnsancıl Sahaf Yayınları, Eskişehir, 2011.

Karadeniz, A., *Düşünce ve Edebiyatımızda Yurt ve Dünya Dergisi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Karadeniz, H., *Olaylı Yıllar ve Gençlik*, 5. basım, May Yayınları, İstanbul, 1976.

—, *Olaylı Yıllar ve Gençlik*, Belge Yayınları, İstanbul, 1995

—, *Olaylı Yıllar ve Gençlik*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2015.

Karadoğan, Y., "Kürd Demokratik Mücadelesinde Bir Kilometre Taşı: 1967-1969 Doğu Mitingleri ve Kürd Uyanışı", *Bir: Kovara Lêgerîn û Lêkolîn*, no. 5, Yaz 2006, s. 255-284.

Karakoç, S., " Devrimler ve Edebiyatımız", *Diriliş*, sayı 5, 1966.

—, "Evin Sesi", *Diriliş*, sayı 9, 1966.

—, "Hâtıralar CI İstanbul - Diriliş Dergisinin İkinci Çıkışı", *Diriliş*, Yıl 31, Dönem 7, sayı 107-108, 1990.

—, "Hâtıralar CII İstanbul Derginin İkinci Çıkışı", *Diriliş*, Yıl 31 Dönem 7, sayı 109-110, 1990.

—, "Hatıralar LX Ankara SBF Yılları", *Diriliş*, Yıl 30, Dönem 7, sayı 60, 1989, s. 14-19.

—, "Hatıralar", *Diriliş*, Yıl 29, Dönem 7, sayı 1, 1988.

—, "Sağ ve Sol", *Diriliş*, sayı 2, 1966.

—, "Sağ ve Sol", *Diriliş*, sayı 2.

—, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü* (ilk basımı 1967), Diriliş Yayınları, 1985.

—, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1968.

Karal, E. Z., *27 Mayıs İnkılâbının Sebepleri ve Oluşu*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965.

Karaman, H., "1960'lı Yıllarda Türkiye'de İslâmî Uyanış", *Haksöz*, sayı 14, 1990.

—, *Bir Varmış Bir Yokmuş Hayatım ve Hatırlar*, cilt 3, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Karavelioğlu, K., *Bir Devrim İki Darbe 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül*, Gürer Yayınları, İstanbul, 2007.

Kardam, A., *CHP Nedir, Ne Değildir?*, Ülke Yayınları, Ankara, 1976.

Karlı, İ., "1946-2007 Türk Basınında Milletvekili Genel Seçimleri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 2009.

Karpat, K. H., *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*, 3. baskı, Ceren Elitez (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

—, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

—, "Political Developments in Turkey, 1950-70", *Middle Eastern Studies*, cilt 8, sayı 3, 1972.

—, "The Military and Politics in Turkey, 1960-1964: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution", *The American Historical Review*, cilt 75, sayı 6, 1970.

—, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996.

—, *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

—, vd., *Social Change and Politics in Turkey, A Structural-Historical Analysis*, E. J. Brill, Leiden, 1973.

—, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, G. Ayas (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Political Developments in Turkey (1950-70)*, Frank Cass and Co., Londra, 1972.

—, *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, Brill, Boston, 2004.

—, *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Türk Dış Politikası Tarihi*, G. Ayas (çev.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *Türk Siyasi Sistemi Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Kars, H. Z., *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

Kavaklı, N., *Bir Gazetenin Tarihi, Akşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Kaya, E., "Türk Basınında 27 Mayıs İhtilâli (1960-1961)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2008.

Kaya, G., "Türkiye'de Siyasal Partilerin Özgürlüklere Yaklaşımları (Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi Örneği: 1960-1980)", Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Sivas, 2009.

Kaya, H., "Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965)", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2014.

Kaya, M. A., *Yön*'ün Devrimi, Devrimin Yönü, Kırmızı, İstanbul, 2016.

Kaya, M. O., "Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)" (Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi Örneği: 1960-1980)", Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Sakarya, 2004.

Kaya, Y., *23 Kürt Aydını*, Mezopotamya Yayınları, Köln, 1998.

Kayalı, K., "Bir Siyaset Adamı Olarak Bülent Ecevit'i Anlamayı Denemek", *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 35-45.

—, "Sosyal Demokrasi, Sosyalizm, Kemalizm, CHP, Maurice Duverger'nin Yaklaşımları ve 1960 Sonrası Türk Entelektüelinin Düşünce Dünyası", *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İletişim Yayınları, 2000, s. 175-195.

—, *Ordu ve Siyaset (27 Mayıs - 12 Mart)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

—, *Ordu ve Siyaset (27 Mayıs - 12 Mart)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs - 12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

—, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs - 12 Mart*, İstanbul, 2000.

Kayhan, B., "Bir İhanetin İçyüzü", *Milli Gençlik*, 1970.

Kaynar, M. K. (ed.), *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri 1923-2006*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

—, "Beyaz Zambaklar Memleketi ve İhtilâlin Manuğı", *Resmi Tarih Tartışmaları 9: 27 Mayıs: Bir Darbenin Anatomisi*, T. Ersoy ve H. Çetinbaş (ed.), Özgür Üniversite, İstanbul, 2010.

—, (ed.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

—, *Tarihin İnşâsı ve Siyaset - Yazılar I, II*, Adımlar Yayınevi, Sivas, 2012.

Kaypakkaya, İ., "İşçi-Köylü Hareketleri ve Proleter Devrimci Politika", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 5-19, 1970, s. 17-52.

Kazdağlı, C., *Demirel'in Liderlik Sırları*, Beyaz Yayınları, İstanbul, 1999.

Kazdal, İ., "Komünizm Kapıya Dayandı", *Hilâl*, sayı 54, 1965.

—, "Siyasî İktidarsızlık", *Hilâl*, sayı 57, 1966.

Kazdal, İ., *Serencâm-Anılar*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.

Kazgan, G., "Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Keleş, D., "Türkiye İşçi Partisi'nin Parlamenter Muhalefeti", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2009.

Kemal, M., *Celal Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi*, A Be Ce Yayınları, İstanbul, 1980.

Kerestecioğlu, İ. Ö. ve Öztan, G. G., *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Keskin, N. E., *Tarihsel Analiz: 1840-2005, İl Özel İdaresi Araştırması Raporu*, DPT-TODAİE, Ankara 2011.

—, *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi, Ankara, 2009.

Keskin, Y. Z., "27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ve 12 Mart 1971 Muhtırası'nın Türk Devlet Teşkilatı ile Siyasal Hayatına Etkileri", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Erzurum, 2011.

Keyder, Ç., *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

—, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 10. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 1995.

—, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

—, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Kıdvay, Ş. M. H., "İslâm ve Sosyalizm", *Sebilürreşad*, cilt 14, sayı 345, 1961.

Kılıç, S., *Millet Hizmetinde Adalet Partisi, 1965-1971*, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1973.

Kılağız, N., "Türk Siyasi Hayatında 1965 Seçimleri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Ankara, 2003.

Kılıç, Ö., "Türkiyede Seçim Sistemlerinde Yapılan Değişiklikler Ve Bunların Seçim Sonuçlarına Yansımaları", Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2014.

Kılıç, Z., "Cumhuriyet Türkiye'sinde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Kısakürek, N. F., "İmtihan", "Beklediğimiz İnkılâp", *Büyük Doğu*, sayı 1, 1964.

—, "Mukaddesatçı Kimdir?", *Dünyada ve Türkiye'de Sabah*, 5 Temmuz 1978.

—, *Çepçevre Sosyalizm, Komünizm ve İnsanlık*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *İdeolocya Örgüsü* (ilk basımı 1968), Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1968.

—, *Konuşmalar*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2009.

Kışlalı, A. T., *Forces Politiques Dans la Turquie Moderne*, Publication de la Faculté des Sciences Politiques de l'Université d'Ankara, Ankara, 1967.

Kıvanç Koçak, *Mehmet Ali Aybar Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Kıvılcımlı, H., *27 Mayıs ve Yön Hareketi'nin Sınıfsal Eleştirisi*, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.

—, *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

—, *Ortanın Solu ve Küçük Üretmenlerimiz*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul, 1976.

—, *Türkiye'de Devrimin Stratejisi*, Sosyalist Kütüphanesi, İstanbul, 1989.

Kızık, M., *Küresel İsyan '68*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2011.

—, *Küresel İsyan*, Günizi Yayınları, İstanbul, 2008.

Kızıldağ, A., "Seçim Sistemlerinin Siyasi Hayat Üzerindeki Etkileri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1996.

Kızılyürek, N., *Bir Hınç ve Şiddet Tarihi: Kıbrıs'ta Statü Kavgası ve Etnik Çatışma*, 2. baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

—, *Glafkos Klerides: Tarihten Güncelliğe Bir Kıbrıs Yolculuğu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—, *Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Kili, S., (ed.), *27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1998.

—, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler -Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme-*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Kin ile Din Birleşemez, *Fikir ve San'atta Hareket*, sayı 39, 1969, s. 4-6.

Kirişçi, K. ve Winrow, G. M., *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*, Ahmet Fethi (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Koca, B., *Türkiye'de İslâm ve Sol*, Vivo Yayınları, İstanbul, 2014.

Koç, A., "CHP'de 'Ortanın Solu' Söylemi ve 1965 Seçimlerindeki Yansıması", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2011.

Koç, C. ve Koç, Y., *DİSK Tarihi, Efsane mi Gerçek mi?*, Epos Yayınları, Ankara, 2008.

Koç, E., *Behice*, Destek Yayınları, İstanbul, 2010.

Koç, V., *Hayat Hikâyem*, İstanbul, 1973.

Koç, Y., "27 Mayıs"zede İşçiler", *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi, Olaylar-Değerlendirmeler*, Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları, Ankara, 1996.

—, "Türkiye'de Sendika Üyeliği ve Sendikalı İşçiler", *Yeni Gündem*, 1 Eylül 1985.

—, *Disk Tarihi Efsane mi Gerçek mi?*, Epos Yayınları, Ankara, 2008.

—, İşçi Hakları ve Sendikacılık", 11. Tez, sayı: 5, 1987a.

—, *Türk-İş Neden Böyle Nasıl Değişecek*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

—, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, Epos Yayınları, Ankara, 2010.

—,"İşçi Hakları Tartışması", 11. Tez, sayı: 8, 1987b.

Koçak, C. (haz.), *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları* (2 cilt), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları*, cilt 1 (2 Haziran 1960-6 Ocak 1961), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Koçak, M. H., "1950'li Yıllarda Emek Rejimi ve Emek Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Mete Kaan Kaynar (haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

—, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Çalışma ve Toplum*, sayı 18 (3), 2008.

—, "Salonlardan Meydanlara Doğru: 50'lerden 60'lara İşçi Hareketi", *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014*, Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan (haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 335-354.

—, "Türkiye İşçi Sınıfı Oluşumunun Sessiz Yıllar: 1950'ler", *Toplum ve Bilim*, sayı: 113, 2008.

Koloğlu, O., *Kim Bu Ecevit?*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2006.

—, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıl'a Basın Tarihi*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Koltuk, D. A., "Türk Siyasi Tarihinde Milli Nizam ve Milli Selamet Partileri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2010.

Koman, İ., "Soyut Devingen Heykele Bakışım", *Sanat Dünyamız*, sayı 82, Kış 2002.

Komşuoğlu, A., *Siyasal Yaşamda Bir Lider Süleyman Demirel*, Bengi Kitap Yayın, İstanbul, 2008.

Konferanslar, *Diriliş*, sayı 2.

Koray, M. ve Çelik, A., *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sosyal Diyalog*, Belediye-İş Sendikası, Ankara, 2007.

Kotan, M., "Tarihin Karartılması Eylemi Üzerine Somut Bir Örnek: DDKO", *Bîr: Kovara Lêgerîn û Lêkolîn*, No: 6, Kış 2007, s. 25-84.

Kök, M., "Türk Milliyetçiler Derneği'nden 'Türkiye Milliyetçiler Cemiyeti'ne", *Türk Yurdu*, sayı 295, 2012, s. 86-99.

Köksal, A., "Türkiye'de Çağdaş Sanat", *Bilanço 98: Cumhuriyet'in Renkleri, Biçimleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1999, s. 168-177.

Köse, E., *Sessizliği Söylemek*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Köseoğlu, T., *Demokraside Davalarımız*, İstanbul, 1962.

Kösoğlu, N., *Dündar Taşer*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

Krueger, A. O., *Foreign Trade Regimes & Economic Development: Turkey*, National Bureau of Economic Research, New York, 1974.

Kula, O, B., *Almanya'da Türk Kültürü. Çok-Kültürlülük ve Kültürlerarası Eğitim*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Kurdakul, Ş., *Cezaevinden Babıali'ye Babıali'den TİP'e Anılar*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2003.

—, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, Cem Yayınları, İstanbul, 1985.

Kurlansky, M., *1968, Dünyayı Sarsan Yıl*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.

Kuru, H., "Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İzmir, 1996.

Kuruç, B., *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988.

Kuşçu, K., "Millî Hüviyetten Sıyrılma", *Sebilürreşad*, cilt 14, sayı 326, 1961.

—, "Müşahedeler, Mülahazalar", *Sebilürreşad*, cilt 13, sayı 321, 1961.

Kutal, G., *Teşkilat Sorunları ve Başlıca Faaliyetleri Açısından Türkiye'de İşçi Sendikacılığı (1960-1968)*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1977.

Kutal, M., "*1317 Sayılı Kanun*", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, 2. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.

—, "*274 Sayılı Kanun*", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, 2. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.

Kutlar, S., "Türkiye'de İşçi Hareketi ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) (1960-1971)", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2002.

Kutlay, N., "Devrimci Doğu Kültür Ocakları ve Öncesi", *Bîr: Kovara Lêgerîn û Lêkolîn*, sayı 5, Yaz 2006, s. 158-173.

—, *49'lar Dosyası*, Fırat Yayınları, İstanbul, 1994.

Kuyaş, A. vd., *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, cilt 3, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Kuyucuklu, N., *İktisadi Olaylar Tarihi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1980.

Küçük, A., Bakan, S. ve Karadağ, A., *21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat*, cilt 2, Aktüel, İstanbul, 2005.

—, *Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar*, Ankara, 2005.

Küçük, Y., *Planlama Kalkınma ve Türkiye*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1978.

—, *Türkiye Üzerine Tezler 1908-1998*, cilt 2, (3. baskı), Tekin Yayınevi, İstanbul, 1987.

Küçükağa, A., *Türkiye'de Laiklik Serüveni*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996.

Küçükaydın, D., *Bir Devrimcinin Teorik ve Politik Otobiyografisi*, Köksüz, İstanbul, 2009

Küçükköy, İ., *Bir Uyanışın Anatomisi: Mücadele Birliği*, Alagöz Matbaası, Konya, 2011.

Küçükömer, İ., *"Batılaşma" Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007.

—, "TİP'in Programı Değişmelidir", *Ant*, 99, 1968.

—, *Cuntacılıktan Sivil Topluma*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

—, *Düzenin Yabancılaşması*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.

Kürkçü, E. (yayın yönt.), "27 Mayıs 1960'ın Dünyası", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

—, *İsyanın İzinde*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

Laçiner, Ö., "Merkez(ler) ve Taşra(lar) Dönüşürken", *Taşraya Bakmak*, T. Bora (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Landau, J. M., *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979.

Levent, K., "Efsane ve Gerçeklik Arasında İslâmî Hareketlerin Yükselişi", *Haksöz*, sayı 238, 2011, s. 39-48.

Levi, A., "The Justice Party, 1961-1980", *Political Parties and Democracy in Turkey*, Metin Heper ve Jacob Landau (ed.), I.B. Tauris, Londra, 1991.

Lewis, B., *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, E. Ermert (çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Lipovsky, I. P., *The Socialist Movement in Turkey 1960-1980*, Brill, Leiden, 1992.

Lüküslü, D., *Türkiye'nin 68'i Bir Kuşağın Sosyolojik Analizi*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.

Macar, E., "Doğan Avcıoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 162-169.

—, "Doğan Avcıoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, Ahmet İnsel (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 162-169.

MacBean, J. R., *Sinema ve Devrim*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

Maddeyi İdare Eden Ruh, *Sebilürreşad*, cilt 13, sayı 320, 1961, s. 309-310.

Makal, A., *Ameleden İşçiye, Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Maktav, H., *Türkiye Sinemasında Tarih ve Siyaset*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2013.

Malkoç, C., "Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamaları", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1997.

Manisalı, E., *Dünden Bugüne Kıbrıs*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2002.

Mann, C. K., "The Effects of Goverment Policy on Income Distribution: A Case Study of Wheat Production in Turkey since World War II", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, E. Özbudun ve A. Ulusan (eds.), Holmes & Meier Publishers, Inc., 1980, s. 197-245.

Maraşlı, E., *Darbe İçinde Darbe 13 Kasım 1960: On Dörtler Olayı*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2010.

Marcus, G., *Ruj Lekesi, Yirminci Yüzyılın Gizli Tarihi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.

Mardin, Ş., "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Politik*

Değişim ve Modernleşme, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.
—, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
—, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
Mater, N., *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.
Mazıcı, N., *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Siyasete Etkileri*, Gür Yayınevi, İstanbul, 1989.
McDowall, D., *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayımcılık, Ankara, 2004.
Mengüşoğlu, M. Ö., "İlk Göz Ağrım Kelime", *Haksöz*, sayı 226, 2010, s. 70-78.
—, *Bilge Terzi M. Said Çekmegil*, Okur Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2015.
—, *Bir Kelime Mesafesi*, Okur Kitaplığı, İstanbul, 2012.
Merçil, İ. "İslamcı Kadın Aydınlar", *Tarih ve Toplum*, sayı 219, 2002.
Mert, N., *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2007.
Meşe, E., *Türk Siyasal Yaşamında Komünizmle Mücadele Dernekleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.
Mete, S., "The 27 May 1960 Coup As a Radical Reform Coup", İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2011.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 1, cilt 1, 20.11.1961.
—, Dönem 1, cilt 24, 25.12.1963.
—, Dönem 1, cilt 36, 23.02.1965.
—, Dönem 1, cilt 6, 25.06.1962.
—, Dönem 2, cilt 1, 27.10.1965.
—, Dönem 3, cilt 1, 03.11.1969.
—, Dönem 8, cilt 3, 06.03.1970.
Millioğlu, Ö., *Türkiye'de 1960-1980 Ve 1980-2005 Dönemlerinde Grev Hareketlerinin Karşılaştırılması*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
Milliyet, "Nazmiye Demirel Partizanlıkla Suçlandı", 19 Mayıs 1967.
Milliyetçi Toplumcu Anadolucular Derneği, *Hareket*, sayı 13, 1967, s. 27-29.
Milliyetçi Türk Kadınlar Derneği, *Utanç Albümü*, Milliyetçi Türk Kadınlar Derneği Yayınları, Ankara, 1970.
Milliyetçi Türk Kadınları Derneği Programı ve Tüzüğü, Mars Matbaası, Ankara, 1967.
Milliyetçi Türk Talebe Birliği, Van Hadiseleri ve Milliyetçi Cephe Hakkındaki MTTB Basın Bildirisi, Aralık 1967.
Milor, V. H., A Comparative Study of Planning and Economic Development in Turkey and France: Bringing the State Back In, yayınlanmamış doktora tezi, UMI, 1989.
Milor, V., "The Genesis of Planning in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, no. 4, 1990, s. 1-30.
Molyneux, M., "Analysing Women's Movement", *Development and Change*, no. 29, 1998, s. 219-245.
Moskovici, S., "Yabancı Parmağı - Komplo Zihniyeti", *Birikim*, sayı 90, Ekim 1996, s. 45-59.
Muhafazakârlık, İnkılâpçılık, *Fikir ve San'atta Hareket*, sayı 60, 1970.
Muhterem İslâm Okuyucusu, *İslâm*, sayı 72, 1963.
Mulvenon, J., *Soldiers of Fortune: The Rise and Fall of the Chinese Military-Business Complex, 1978-1998*, M.E. Sharpe, New York, 2001.
Mumcu, U., *Aybar İle Söyleşi: Sosyalizm ve Bağımsızlık*, 6. baskı, Tekin Yayınevi, Ankara, 1993.
—, *Bir Uzun Yürüyüş*, 22. baskı, Uğur Mumcu Araştırma Gazetecilik Vakfı, Ankara, 2012.
—, *İnkılâp Mektupları*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1995.
Mühürdaroğlu, İ., "İdeale Doğru Yürüyüş", *İslâm*, sayı 3, 1956.
Mütercimler, E., *Satılık Ada Kıbrıs: Kıbrıs Harekâtının Bilinmeyen Yönleri*, 2. baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

Nabi, Y., "İş Başına", *Varlık*, sayı 538, 1960.

Naci, F., *Dönüp Baktığımda*, Adam Yayınları, İstanbul, 1999.

Naskali, E. G. (haz.), *Yassıada Zabıtları*, İstanbul Kitabevi, İstanbul (18 cilt).

Nebioğlu, K., "15-16 Haziran" *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, cilt 7, 1988, s. 2154-2155.

Nezan, K., "Kurdistan in Turkey", *A People Without a Country: The Kurds and Kurdistan*, Gerard Chaliand (der.), Zed Books, Londra, 1992.

Nişanyan, S., *Sözlerin Soyağacı - Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Everest Yayınları, İstanbul, 2009.

Nomer, K., "İslâm'da Sosyal Adalet", *İslâm*, sayı 60, 1962, s. 373-374.

Noyan, R., "Noyan Amcadan: Kadın İşçilerin Derdi", *Kadın Gazetesi*, no. 762, 15 Nisan 1963.

—, "Sürtük Turistler", *Kadın Gazetesi*, no. 936, 5 Eylül 1966.

Nurdan, D. ve Aktürk, B., *Hükûmetler ve Programları, Cilt II, 1960-1980*, TBMM, Ankara, 1988.

Nye, R. P., "Civil-Military Confrontation in Turkey: The 1973 Presidential Election", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 8, sayı 2, 1977.

Ogan, M. R., "İslâm Dininin Hakikati", *Sebilürreşad*, cilt 13, sayı 302, 1960.

Oğan, M. ve Bozbey, S. (haz.), *Aramızdan Ayrılışının 20. Yıldönümünde Niyazi Ağırnaslı'ya Armağan*, Ertem Basım Yayın, Ankara, 2007.

Okay, O., "Büyük Doğu", *DİA*, cilt 6.

Okay, M. O., *Anadolu'dan Hatıralarla Nurettin Topçu'nun Mektupları*, Cümle Yayınları, İstanbul, 2015.

Okiç, M. T., "Hz. Muhammed Hakkında Yeni ve Mühim Bir Eser", *İslâm*, sayı 43, 1961, s. 220-221.

Okudan, M. Ç., *Bozkurt'tan Kur'an'a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) 1916-1980*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Okuyucularımıza, *İslâm*, sayı 1, 1956.

Okuyucularımızla Çok Mühim Bir Sohbet, *İslâm*, sayı 57, 1962.

On Üçüncü Cilde Başlıyoruz, *Sebilürreşad*, cilt 13, sayı 301, 1960.

Onur, N., "Gençlik Neden İsyan Ediyor?", *Ant*, 100, 1968, s. 8-9.

Oral, T., *Sansür*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

Oran, B. (der.), *Türk Dış Politikası*, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

—, *Nerede O Eski Mahpushaneler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

Ordu İş Aleminde, *Yankı*, 11.06.1973.

Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanunu, *Resmi Gazete*, No: 10702, 09.01.1961.

Orkunt, S., *Türkiye-ABD Askeri İlişkiler*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978.

Ortadoğu Durumu Dün Senato'da Tartışıldı, *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1967.

Ortaylı, İ., *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Oruç, Z., *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2005.

Oruz, İ. H., "Almanya'da Kadınlarımız", *Kadın Gazetesi*, no. 934, 22 Ağustos 1966a.

—, "Annelerden Gelen Ses", *Kadın*, no. 972, 15 Mayıs 1967.

—, "Dertler, Davalar", *Kadın Gazetesi*, no. 815, 20 Nisan 1964, s. 1.

—, "Kadın Gözüyle: Kadınlar da Karışmalı", *Kadın Gazetesi*, no. 616, 25 Haziran 1960.

—, "Kadın Hakları Savunmasında Öncü Kadınlar", *Kadın*, no. 949, 5 Aralık 1966c.

—, "Kadın Hatipler", *Kadın*, no. 992, Mayıs 1968.

—, "Kış Günleri Gelirken", *Kadın*, no. 947, 1 Kasım 1966b.

—, "Şule Yüksel Şenlere Bir Açık Muhasebe", *Kadın*, no. 1009, Ekim 1969.

—, "Türk Kadınlar Birliği ", *Kadın Gazetesi*, no. 684, 14 Ekim 1961b.

—, "Yeni Bir Kadın Derneği", *Kadın Gazetesi*, no. 863, 22 Mart 1965.

—, "Yuvarlak Masa", *Kadın Gazetesi*, no. 79, 9 Eylül 1961.

OYAK Türkiye'de Üçüncü Bir Sektör Haline Geldi, *Yeni Ortam*, 11.06.1973.

OYAK, *1977 Yılında Harp Akademilerine Verilen Konferans: OYAK ve Geleceğe Dönük Faaliyetleri*, Ankara, 1977.

—, *Ordu Pazarları Faaliyet Değerlendirme raporu (1963-1977)*, Ankara, 1978.

—, *Ordu Yardımlaşma Kurumu 10. Yıl*, Ozan Sağdıç (haz.), Dönmez Ofset, Ankara, 1971.

—, *OYAK 15th Year*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976.

—, *OYAK 1964 Yılı Yönetim Kurulu Raporu Ekleri*, Doğuş Matbaacılık, Ankara, 1964.

—, *OYAK 1974 Yılı Yapılan İşler Raporu*, Doğuş Matbaacılık, Ankara, 1975.

—, *OYAK 1975 Yılı Yapılan İşler Raporu*, Doğuş Matbaacılık, Ankara, 1976.

—, *OYAK 1976 Yılı Yapılan İşler Raporu*, Doğuş Matbaacılık, Ankara, 1977.

—, *OYAK 1977 Yılı Yapılan İşler Raporu*, Doğuş Matbaacılık, Ankara, 1978.

—, *OYAK 1978 Yılı Yapılan İşler Raporu*, Ankara, 1979.

Öcal, M., *Tanıklarının Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat*, cilt 2, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2008.

Öden, M., *Seçmenlerin Kişi Tercihi Açısından Seçim Sistemleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003.

Ökçün, G., "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı-1913", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 30, 1975, s. 25-44.

Ölçen, A. N., *Halk Sektörü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974.

Ölgen, N., *Ecevit Çemberinde Politika*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1995.

Öncü, A., "Uzman Mesleklerde Türk Kadını", *Türk Toplumunda Kadın*, N. Abadan-Unat (der.), Araştırma Eğitim Ekin Yayınları, İstanbul, 1982, s. 253-267.

Önger, B., "Kadın, Özgürlük ve Siyaset", *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1965.

—, *Atatürk Devrimi ve Kadınlarımız: Denemeler-Araştırmalar*, Türkiye İleri Kadınlar Derneği Kitaplığı, İstanbul, 1965.

—, *Kadınların Kurtuluşu*, Türkiye İleri Kadınlar Derneği Kitaplığı, İstanbul, 1967.

Öngider, S., *Çankaya'nın Bütün Adamları*, Aykırı Yayınları, İstanbul, 2006.

Öniş, Z. ve Şenses, F., "Global Dynamics, Domestic Coalitions and a Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34, (2), 2007, s. 251-86.

Öniş, Z. ve Riedel, J., *Economic Crises and Long-Term Growth in Turkey*, IBRD, 1993.

Ören, A., *Berlin Üçlemesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

Ören, B., "Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemlerinin Değerlendirilmesi", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Edirne, 2001.

Ören, E., "Turhan Feyzioğlu (1922-1988): Dönemi, Yaşamı ve Düşünceleri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2005.

Örnek, C., *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı: Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, Can Yayınları, İstanbul, 2015.

Örtülü, E., *Üç İhtilâlin Hikâyesi*, 5. baskı, Milli Ülkü Yayınevi, Konya, 1966.

Öymen, Ö., *Bir İhtilâl Daha Var*, Milliyet, İstanbul, 1986.

Öz, A., "Türkiye'de İslâm İktisadı Tartışmalarında İhmal edilen Bir Metin Olarak İslâm'da İktisat Anlayışımız ve Altmışlı Yılların Hâlet-i Ruhiyesi", *Tezkire*, sayı 50, 2014, s. 237-266.

—, *Saatçi Musa*, Beyan Yayınları, 2010,

Özayten, N., *Mütevazı Bir Miras, Batı'da Obje Sanatı/ Kavramsal Sanat/ Post-Kavramsal Sanat ve Türkiye'de 1965-1992 Yılları Arasındaki Benzer Eğilimler*, SALT e-yayıncılık, 2013.

Özbudun, E. ve Ulusan, A., *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, Holmes & Meier Publisher, Inc., 1980.

Özbudun, E., *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin, Ankara, 1993.

—, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2011.

Özcan, A., "1960'lardan Günümüze İslâmî Gelişim Süreci", *Değişim*, sayı 32, 1996, s. 40-41.

—, *Osman Yüksel ve Serdengeçti* Dergisi, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.

Özcan, G., "Türkiye'de Milli Güvenlik Kavramının Gelişimi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Evren Balta Paker ve İsmet Akça (der.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Özcan, S., "İslâm'ın Dirilişi Niçin Toplatıldı?", *Hilâl*, sayı 75, 1967, s. 16-17.

—, *Türkiye ve İslâm Âlemi*, Hilâl Yayınları, İstanbul, 1969.

Özçetin, B. ve Sibel, D., "Hürriyet Partisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 7, Liberalizm, Murat Yılmaz (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Özdağ, Ü., *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri - 27 Mayıs İhtilâli*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilâli*, Boyut, İstanbul, 1997.

Özdalga, E., *Kimlik Denklemleri*, Sevgi Tuncel (çev.), İletişim Yayınları, 2014.

Özdemir, H., "Siyasal Tarih 1960-1980", *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 227-296.

Özdemir, A., "Türkiye'de Çok Partili Dönem'de Seçim Sistemleri ve Siyasal İstikrar", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, 2014.

—, *Acı Vatanda Bir Garip Kul*, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Özdemir, H., "1960-1980 Dönemi", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

—, "Siyasal Tarih (1960-1980)", *Yakınçağ Türkiye Tarihi I, 1908-1980*, Sina Akşin (haz.), Milliyet Kitaplığı, İstanbul.

—, *Rejim ve Asker*, Afa Yayınları, İstanbul, 1989.

—, "Siyasal Tarih (1960-1980)", *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980* içinde, S. Akşin (ed.), Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 191-265.

—, *Doğan Avcıoğlu Bir Jön Türk'ün Ardından*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

Özdemir, N., "Otuz Yıl ve Oyak", *OYAK Otuzuncu Yıl Özel Sayısı*, Ankara, 1991.

Özdemir, Z., "1965-1969 Yılları Arasında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2007.

Özden, B. A., *Turkey's Experience With Planning in the 1960s*, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Boğaziçi University, unpublished M.A. thesis, 2004.

Özdenören, R., "Nuri Pakdil'in Dergiciliği: Eylemin Öteki Adı", *Kitap-lık*, sayı 50, 2001.

Özel, S., *Devrimciler Aşık Olmazdı*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1994.

Özer, A., *Seyyid Salih Özcan - Bediüzzaman'ın Hariciye Vekili*, Işık Yayınları, İstanbul, 2011.

Özger, Ü. ve Türkmen, E. A., *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı-2 70'lerden 80'lere Seçme Metinler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014.

Özgişi, T., *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, ATİ Yayınları, İstanbul, 2011.

Özgüden, D., "Sosyalist Dergi: Ant", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—, "Türkiye'de Sermaye ve Militarizm", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Özgün, Y., "27 Mayıs Dönemi Demokrasi Söylemi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Ankara, 2003.

Özgür, A., "Motor Sanayiimiz (Bugünü ve Yarını)", *Mühendis ve Makine*, cilt 14, Şubat 1971, s. 260-261.

Özgüven, M., *Demirel: Devlet Hayatında 50 Yıl*, Ekonomik Haber Ajansı, Ankara, 1998.

Özkan, B., "ARAMCO Ümmetten Suudi Müttefikliğine", *Birgün*, 22 Nisan 2015.

—, "Parayı veren Suud düdüğü de çalıyor!", *Birgün*, 24 Nisan 2015.

—, "Sol'un 'Panzehiri' İslâmcılar", *Birgün*, 23 Nisan 2014.

Özkan, E., "1960'larda Türkiye'de İslâmî Uyanış", *Haksöz*, sayı 14, 1992.

—, *Selam İle 1*, Anlam Yayınları, Ankara, 1997.

Özkaya, G., *Tutsaklıktan Özgürlüğe Kadınların Savaşı*, Garanti Matbaası, İstanbul, 1970.

Özkaya, Ş., *Adım Adım 27 Mayıs*, İleri, İstanbul, 2005.

Özkırımlı, A., "Anahatlarıyla Edebiyat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, *cilt 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 579-606.

Özman, A., "Mehmet Ali Aybar: Sosyalist solda 40'lardan 90'lara bir köprü", *Toplum ve Bilim*, 78, 1998.

—, "Mehmet Ali Aybar", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8, M. Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Özmen, S. ve Özdemir, N., "Ordu Yardımlaşma Kurumunun Faaliyetleri", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Aralık 1962-Mart 1963, s. 204-205.

Özmen, S., *80 Yıla Tanıklık*, Altan Matbaacılık, İstanbul, 2005.

Öznur, H., *Ülkücü Hareket - 6 cilt*, Alternatif Yayınları, Ankara, 1999.

Özsever, A. ve Ongan, N., Büyük işçi direnişi: 15-16 Haziran, *Evrensel gazetesi*, 15.06.2015.

Özsezgin, K., "Resim Geleneği mi?", *Forum*, sayı 260, Şubat 1965.

—,"Ulusal mı Kişisel mi?", *Forum*, sayı 282, Ocak 1966.

Öztuna, Y., *Türk Tarihinde Ordu Faktörü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2007.

Öztürk, C., "Siyaset Sosyolojisi Açısından Seçim Sistemleri ve Temsil Olgusu", Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensütüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Sivas, 2001.

Öztürk, K., *Amerikan Sendikacılığı ve Türkiye, İlk İlişkiler, AFL-CIO'nun Avrupa Temsilcisi Irving Brown ile Söyleşi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2004.

Öztürk, S., *Gelenekten Geleceğe 15-16 Haziran*, Sorun Yayınları, İstanbul, 1996.

—, *İşçi Sınıfı Sendikalar ve 15/16 Haziran Olaylar-Nedenler-Davalar-Belgeler-Anılar-Yorumlar*, Sorun Yayınları, İstanbul, 2001.

—, *Politika, Sanat, Estetik Yolunda, Emeğin Ressamı: Avni Memedoğlu*, Sorun Yayınevi, Ankara, 1999.

Pakdil, N., "Anlara Yazıları", *Diriliş*, sayı 6, 1966.

—, "Kalemin Yükü", *Edebiyat*, sayı 1, 1969.

—, "Orta Doğu Yazarları", *Edebiyat*, sayı 1, 1970.

—, "Paniğin Sınırındaki Eylem", *Hilâl*, sayı 84, 1968.

—, *Biat*, Edebiyat Dergisi Yayınları, Ankara, 1073.

Paker, E. B. ve Akça, İ., *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Paker, S. ve Toska, Z., "Yazan, Yazılan, Silinen ve Tekrar Yazılan Özne: Suat Derviş'in Kimlikleri", *Tarih ve Toplum*, sayı 39, 1997.

Panorama, *Büyük Doğu*, sayı 2, 1964.

Parla, T., *Türkiye'nin Siyasal Rejimi*, Onur Yayınları, İstanbul, 1996.

—, "Mercantile Militarism in Turkey, 1960-1998), *New Perspectives on Turkey*, no. 19, 1998.

—, *Türkiye'de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Payaslıoğlu, A., *Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerinde Bir İnceleme*, TODAİE, Ankara, 1966.

Pazarkaya, Y., *Oturma İzni Güz Rengi*, Cem Yayınları, İstanbul, 2011.

Peköz, M., *Türkiye'de Politik İslâm'ın Gelişimi ve MNP-FP Gerçeği*, Gün Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Petrol-İş, *'86 Petrol-İş*, İlyas Köstekli (haz.), Petrol-İş Yayını, İstanbul, 1987.

Piketty, T., *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Pipes, R., *A Concise History of the Russian Revolution*, Vintage Publication, 1996.

Podol, R., "Bir Yabancı Gözüyle Yirminci Yüzyıl Ortasında Türk Kamu Yöneticisi", *Amme İdaresi Bülteni*, 1967, s. 10-15.

Polat, Ö., "37. Cumhuriyet Hükümeti'nin (CHP-MSP Koalisyonu) Dış Politikası (26 Ocak-17 Kasım 1974)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2009.

Proleter Devrimci Aydınlık, "Bilimsel Sosyalizmin Yıkılmaz Temeli Üzerinde Proletarya Partisi", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 23, 1970e.

—, "Burjuva Devlet Teorilerini Yıkalım", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 23, 1970f, s. 350-379.

—, "Proleter Enternasyonalizmi ve Burjuva Milliyetçiliği", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 8 (22), 1970b.

—, "Sosyalist Kurultay: Birleşmenin Yolu Mücadeleden Geçer", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 26, 1970c.

—, "Yaşasın Proleter Devrimci Aydınlık!", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 1(15), 1970a.

—, "Emperyalizm, Üretim Tarzı, Sınıflar ve Baş Çelişme", *Proleter Devrimci Aydınlık*, 26, 1970d, s. 105-121.

Ramazan, S., "İslâm ve Milliyetçilik", Yahya Akyüz (çev.), *İslâm*, sayı 73, 1963.

Riechter, M., *Geldiler ve Kaldılar. Almanya Türklerinin Yaşam Öyküleri*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Robison, R., "The Military-Owned Business Groups", *Indonesia: The Rise of Capital*, Asian Studies Association of Australia, Singapore, 1986.

Roos, L., vd., *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey*, Harvard University Press, 1971.

Rozaliyev, Y., "27 Mayıs Sonrası Kapitalist Gelişme ve Sınıf Mücadeleleri", *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*, A. Şnurov - Y. Rozaliyev, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

Rubin, B. ve Heper, M., *Political Parties in Turkey*, Portland, Londra, 2002.

Sabuncu, Y., *Anayasaya Giriş*, İmaj Yayınları, Ankara, 2012.

Safa, P., *Kızıl Tehlike İçinde*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1964.

Sağ'da Olmak, *Fikir ve San'atta Hareket*, sayı 14, 1967, s. 3-4.

Sağlamer, K., *Ecevit Olayı, Bir Başbakan'ın Doğuşu*, Belge Yayınları, İstanbul, 1974.

Said-i Nursi Meselesi Kürdi mi, Nursi mi?, *Serdengeçti*, sayı 32, 1960.

Salman, T., *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Parlamentoda (I-V. ciltler)*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2004-2005.

Sanat ve Sanatçılar, "Nereye Gidiyoruz", sayı 18, Mayıs 1966.

—, "XXVII. Devlet Resim ve Heykel Jürisinin Davranışı", sayı 18, Mayıs 1966..

Sancar, S., "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükleri", *Birkaç Arpa Boyu: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar. Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan*, S. Sancar (der.), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 53-109.

—, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Sander, O., *Türkiye'nin Dış Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Sandıkçı, P. S., "Türkiye'de Askeri İhtilâllerin Türk Siyasetine Yansımaları", Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Gebze, 2006.

Sangül, N., "27 Mayıs ve Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri (22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2001.

Sargın, N. (der.), *BEHİCE BORAN: Yazılar-Konuşmalar-Söyleşiler-Savunmalar (3 cilt)*, Tüstav İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2010.

—, *TİP'li Yıllar (1961-1971) Anılar-Belgeler I*, Felis Yayınları, İstanbul, 2001a.

—, *TİP'li Yıllar (1961-1971) Anılar-Belgeler II*, Felis Yayınları, İstanbul, 2001b.

Sarıkoca, S., "Çok Partili Siyasal Yaşamın Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Toplumsal Etkileri", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Doktora tezi, Erzurum, 2006.

Sarıtaş, E. ve Şahin, Y., "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, M. K. Kaynar (haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Sarper, Ö., "1950-1930 Devresinde Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 24, sayı 1-2, Ekim-Mart 1964, s. 155-181.

Satan, A. ve Şentürk, E., *Tanıkların Diliyle Kıbrıs Olayları 1955-1983*, Tarihçi Yayınları, İstanbul, 2012.

Savaş, A., "Türkiye'de Ortanın Solu Hareketi Cumhuriyet Halk Partisi'nde Yeni Kimlik Arayışı: 1965-1976", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2000.

Savaşçı, F., *Alamanya Gurbeti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1977.

Savran, S., "1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler", *Onbirinci Tez*, sayı 6, 1987.

—, "CHP ve Sosyal Demokrasi: Bir İlişkinin Anatomisi", *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, sayı 4, 1986, s. 78-106.

—, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (1. cilt: 1908-1980)*, 3. baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri: 1919-1980*, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1992.

Saybaşılı, K., "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Governments: A Comparative Analysis of the British and Turkish Cases", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, no. 11, 1976.

Sayılgan, A., *Solun 94 Yılı, 1871-1965: Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Sosyalist-Komünist Hareketler*, Mars Matbaası, Ankara, 1968.

—, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)*, (2. baskı), Hareket Yayınları, İstanbul, 1972.

—, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.

Schmitt, C., *Siyasal Kavramı*, E. Göztepe, (çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamalar, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.

Selçik, R., "1966 Yılı Cumhurbaşkanlığı Seçim Süreci ve Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Türkiye'nin İç ve Dış Politik Gelişmeleri (1966-1973)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Trabzon, 2003.

Selçuk, İ., "Üçüncü Sektör?", *Cumhuriyet*, 20.06.1973.

—, *Ziverbey Köşkü*, Cumhuriyet Yayınları, Ankara, 2008.

Selik, M., "Sosyalizm Tartışmaları: Devrim ve Karşı Devrim-2, –Mihri Belli'ye Göre–", *Emek*, 7, 1969b.

—, "Türkiye'de Sosyalizm Tartışmaları: 'Ara Tabakalar' veya 'Ara Tabakalar = Devlet' Teorisi", *Emek*, 2, 1969d.

—, "Türkiye'de Sosyalizm Tartışmaları: Milli Demokratik Devrim Fetişizmi-1", *Emek*, 3, 1969e.

—, "Türkiye'de Sosyalizm Tartışmaları", *Emek*, 1, 1969c.

—, "Sosyalizm Tartışmaları: Devrim ve Karşı Devrim", *Emek*, 6, 1969a.

Sencer, O., *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi, İstanbul, 1969.

Sevinç, M., *Anayasa Yazıları*, İmaj Yayınları, Ankara, 2013.

Sevsen, F., "Ceza Kanunumuzda 141, 142. Maddeler ve Düşünce Hürriyeti", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 4, 1966.

Seyhan, D., *Gölgedeki Adam*, Uycan Matbaası, İstanbul, 1966.

Sezen, S., *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama*, TODAİE, Ankara 1999.

Sezer, A., *Demokrasi Teorisi ve Pratiğinde Seçim Barajları*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Sherwood, W. B., "The Rise of the Justice Party in Turkey," *World Politics* 20, no. 1, 1967, s. 54-65.

Siddiqa, A., *Military Inc.: Inside Pakistan's Military Economy*, Pluto Press, Londra, 2007.

Simav, A., *Turan Güneş'in Siyasal Kavgaları*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.

Sitembölükbaşı, Ş., *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, İSAM Yayınları, Ankara, 1995.

Siyasi Partiler Yuvarlak Masa Toplantısı, Ankara, TBMM Basımevi, 1961.

Soner, Ş., "Şule Yüksel Yine Konuştu", *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1968.

Soral, E. ve Tekeli, İ., *Halk Sektörü Sorunu*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1976.

Soydaş, M. ve Lök, A., "İlhan Selçuk", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Soysal, İ., "Basında Lotarya", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Soysal, M. ve Sağlam, F., "Türkiye'de Anayasalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Soysal, M., "Sosyal Devlet", *Yön*, cilt 1, sayı 1, 21 Aralık 1961.

Sönmez, M., *Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1987.

Sönmez, N., "Edilgen Kanon (1923-1960), Türkiye'de Siyasi Düşüncenin Görsel Sanatlara Bakışı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 870-878.

—, "Gerilim, değişken biçimler ve kimliğini bulmak, Altan Gürman'ın İmgedizimi", *Arredamento Mimarlık*, sayı: 100+13, Nisan 1999, s. 127-131.

—, "Öznel Bir Estetizm", *Arredamento Dekorasyon*, sayı 77, Ocak 1996, s. 124-128.

Sönmezoğlu, F., *ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980)*, Der Yayınları, İstanbul, 1995.

—, *II. Dünya Savaşı Sonrasında Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul, 2006.

Sunar, İ., "The Politics of State Interventionism in 'Populist' Egypt and Turkey", *Developmentalism and Beyond: Society and Politics in Egypt and Turkey*, A. Öncü, Ç. Keyder ve S.E. Ibrahim (der.), The American University in Cairo Press, Cairo, 1994.

Sülker, K., *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul, 1955.

—, *15-16 Haziran Türkiye'yi Sarsan İki Uzun Gün*, İleri Yayınları, İstanbul, 2005.

—, *İki Konfederasyon: Türk-İş ve DİSK*, Koza Yayınları, İstanbul, 1976.

—, *Türkiye'yi Sarsan 2 Uzun Gün*, Yazko Yayınları, İstanbul, 1980.

—, *Türkiye'yi Sarsan İki Uzun Gün*, Verso Yayınları, Ankara, 1987.

Süreya, C., *Papirüs'ten Başyazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

Sürgeç, B., *Genç Ozanlar Hareketi ve Mücadele Birliği*, Anahtar Yayınevi, Ankara, 2013.

Şafak, C., *Ereğli 1965-1980 Çelik İşçileri*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2015.

—, "Türkiye'de 1960-1980 Dönemi Emek Tarihine İlişkin Kaynaklar", *Çalışma ve Toplum*, sayı: 3, 2014, s. 159-184.

Şahin, H., *Gece Gelen Mektup: Türk-Amerikan İlişkilerinde Dönüm Noktası*, Cep Kitapları, İstanbul, 1987.

—, *Johnson Mektubu*, Gendaş, İstanbul, 2002.

Şen, E., *Yassıada'nın Karakutusu*, Zaman Kitap, İstanbul, 2011.

Şener, M., "Türkiye İşçi Partisi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol* içinde, cilt 8, M. Gültekingil (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—, "Türkiye Sol Hareketinde İktidar Stratejisi Tartışmaları: 1961-1971", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmış doktora tezi, Ankara, 2006.

—, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2010.

Şenler, Ş. Y., "Örtü Kadına Şahsiyet Kazandırır", *Seher Vakti*, no. 6, 15 Nisan 1970.

Şenocak, K., "Diyanet Başkanı Muavini ile Açık Bir Hasbihal", *İslâm*, sayı 64, 1963, s. 103-105.

Şenses, F., "Main Phases and Salient Features of Turkish Foreign Aid Experience", içinde Gupta, K. L. (der.), *Foreign Aid: New Perspevtives*, Bahar, 1999, s. 233-254.

Şıhmantepe, A., "Türkiye'de Dış Politika Krizlerinde Karar Alıcının Operasyonel Kodları: Süleyman Demirel Örneği, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü", yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2016.

Şimşek, D., "Süleyman Sami Demirel'in Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2012.

Şimşek, G. H., *The Conception of Development in the Turkish Left in the 1960s: The Case of TİP*. Middle East Technical University, Department of Political Science and Public Administration, Ankara, 2004.

Şinasi, O.,"Aslında A.P. Milletin Gönlünde Kurulmuştur", *AP'nin Doğuşundan Bugüne*, Osman Şahinoğlu (haz.), Seden Yayınları, Ankara, 1966.

Şişmanov, D., *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarih (1908-1965)*, 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

T.C. Kurucu Meclis Tutanakları, cilt 2, Ankara, 1961.

T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, cilt 5 (B: 67-71).

T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, cilt 6.

T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi Anayasa, cilt 1-3, Ankara, 1961.

Tabak, Ş., "Ortanın Solu Cumhuriyet Halk Partisi'nde 1965 Sonrası Değişim", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1994.

Tahir, K., *Devlet Ana*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1967.

Talas, C., *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1992.

Talat, A., *Hatıratım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Talay, B., "'Temsili Bir Karakter' ya da Bir Karakterin Temsili: Bakiye Beria Onger," *Tarih ve Toplum*, sayı 37, 2002, s. 212-218.

Talu, E., "Otuzuncu Yıl", *Birlik*, Özel Sayı, Ocak 1965.

Tanel, D., *Adalet Partisi-İdeoloji ve Politika*, 2. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Tanju, S., *Doludizgin, Milliyet'in Kurucusu Ali Naci Karacan, Bir Gazetecinin Hayatı*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Tanör, B., *İki Anayasa (1961-1982)*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1994.

—, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

—, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969.

Tansel, D., "Çetin Altan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, cilt 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Tansel, S., *27 Mayıs İnkılâbını Hazırlıyan Sebepler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.

Tanyol, C., "Şahsî Teşebbüs İmkânı", *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1962a.

—, "Türkiye'de Mülkiyet Meselesi", *Yön*, 46, 1962b.

Tarafsız İdare Öyle mi?, *Serdengeçti*, sayı 33, 1962.

Tarım, O., "27 Mayıs'tan 12 Mart'a Adalet Partisi ve Türkiye", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Konya, 2013.

Taşdemir, G. T., "27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1996.

Taşkın, Y., "Antikomünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, T. Bora (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Muhafazakârlığın Uslanmaz Çocuğu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Muhafazakârlık*, A. Çiğdem (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, "Türkiye'de Sağcılık: Bir Kavramın Yerlileşme Tarihini Anlamak...", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, Ö. Laçiner (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Tavlaş, N., "Türk İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, cilt 5, no. 1, İlkbahar 1999.

Tayanç, T., "Geciktirilen Grevler Üstüne Bir Değerlendirme", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 7 (1-2), 1980.

Taylak, M., *27 Mayıs ve Türkeş*, Hamle Yayınevi, İstanbul, 1994.

Taylan, A., "Yeni Ufuklar Dergisi Üzerinde Bir İnceleme", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmış yüksek lisans tezi, Ankara, 2007.

Taylan, R., "Öyle Bir Yara Ki", *Kadın Gazetesi*, no. 811, 23 Mart 1964.

TBMM Kavanin Mecmuası, cilt 42, Ankara, 1960.

TBMM Tutanak Dergisi, 28.03.1966, cilt 5, Toplantı: 5, TBMM Basımevi, Ankara, 1966.

TBMM Zabıt Ceridesi, cilt 13, Ankara, 1960.

—, Dönem X, cilt 1, Temmuz, 1954.

TBMM, 4 Ocak 1967, M. Meclisi Birleşim: 28 Oturum: 1, 1967.

Tekeli, İ., "Türkiye'deki Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

—, *Cumhuriyetin Belediyecilik Öyküsü (1923-1980)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

Tekeli, Ş., "Sunuş", *Kadınsız İnkılâp Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Y. Zihnioğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 9-12.

—, "Türkiye'de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri" *Türk Toplumunda Kadın*, N. Abadan-Unat (der.), *Araştırma Eğitim Ekin Yayınları*, İstanbul, 1982, s. 375-396.

—, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.

Tekil, F., *Türk Demokrasisi İçinde Süleyman Demirel*, Göktürk, İstanbul, 1976.

Tekin, A., "Turkey's Aborted Attempt at Export-Led Growth Strategy: Anatomy of the 1970 Economic Reform", *Middle Eastern Studies*, 42/1, 2006.

Tekin, T., *Uluslararası Sendikal Hareket Türkiye ve DSF'nin 9. Kongresi*, Konuk Yayınları, İstanbul, 1978.

Tekin, Y. ve Okutan, Ç., *Türk Siyasal Hayatı*, Orion Yayınları, Ankara, 2011.

Tekrar Çıkıyoruz, *Serdengeçti*, sayı 33, 1962.

Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, cilt 2, Ankara, 1961.

Tevetoğlu, F., *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, Ankara, Komünizmle Mücadele Yayınları, 1968.

—, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

Teziç, E., *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

Thompson, E. P., *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Timur, S., *Bir Kültür Bir Toplum*, Söz Yayınları, İstanbul, 1973.

Timur, T., "Hürriyet.... Fakat kimin İçin?" *Yön*, 19, 1962a, s. 8-9.

—, "Ümit Kaynağımız", *Yön*, 14, 1962c.

—, "Rejimin Gizli Hastalıkları - Liderimiz Var mı?", *Yön*, 9, 1962b.

—, *Türkiye Nasıl Küreselleşti?*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

TİP, *Türkiye İşçi Partisi (TİP) Tüzüğü*, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara, 1961a.

—, *Türkiye İşçi Partisi Program ve Tüzüğü*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1977.

—, *Türkiye İşçi Partisi Programı*, Ersa Matbaacılık, İstanbul, 1964.

—, *Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü*, 9. baskı, Eser Matbaası, Ankara, 1971a.

—, *Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü*, İstanbul Matbaası, İstanbul,1965.

Tiraje, *Zamanların Hafızası*, Norgunk Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Toker D. T., "Türk Sendikacılığında Merkezileşme Temayülü ve Neticeleri", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Onyedinci Kitap, İÜ İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1966.

Toker, M., *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Demokrasiden Darbeye 1957-1960*, cilt 4, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1991.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973: İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973: Yarı Silahlı, Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

—, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, 1965-1973-İsmet Paşa'nın Son Yılları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

Tökin, F. H., *Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, İstanbul, 1965.

Tokmakçıoğlu, E., *Türk Basın Tarihi*, İsim Yayınları, Ankara, 2011.

Top, M. A., "1983-2002 Arası T.B.M.M. Milletvekillerinin Sosyal Yapıdaki Konumları" (Sosyo-Demografik Özellikleri), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Muğla, 2003.

Topçu, N., Kırk Yıllık Çile, *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 12, 1966.

—, "Aklın Saltanatı", *Sebilürreşad*, cilt 13, sayı 307, 1960.

—, "Allahsız Kazanç", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 4, 1966.

—, "Beklenen Gençlik", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 1, 1966.

—, "Kırk Yıllık Çile", *Fikir ve San'at'ta Hareket*, V. Seri, sayı 10, 1966.

—, "Kurtuluş Yolu Sosyalist Cemiyet Nizamı", *Fikir ve San'atta Hareket*, V. Seri, sayı 11, 1966.

—, "Sosyalizme Karşı Koyan Kuvvetler", *Fikir ve San'atta Hareket*, sayı 58, 1970.

—, *Ahlak Nizamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.

—, *İslâm ve İnsan*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1969.

Toprak, Z., "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 13-54.

—, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi (Türkiye'de Ekonomi ve Toplum 1908-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Topuz, H., *100 Soruda Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.

—, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

Torcu, L., "Demokrat Parti'yi 27 Mayıs'a Götüren Nedenler", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 1994.

Toros, E., *Türkiye'de Siyasi Liderlik, Dönemler, Özellikler ve Karşılaştırmalar, Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan Örnekleri*, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011.

Toska, Z., "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, A. Berktay (der.), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 71-88.

Tunalı, M. A., "Siyasi Fikir Dergileri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Tunaya, T. Z., "1876 Kanun-i Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Tuncer, E., *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler*, TESAV, 2002, Ankara.

Tunçay, M., "Adalet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Tunçkanat, H., *27 Mayıs 1960 Devrimi: (Diktadan Demokrasiye)*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1996.

—, *27 Mayıs Devrimi Diktadan Demokrasiye*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1996.

—, *İkili Anlaşmaların İçyüzü*, Ekim, Ankara, 1969.

Turan, Ö., "Doğan Avcıoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Ö. Laçiner (der.), cilt 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 159-180.

Turan, Ş., *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, 2. baskı, Bilgi Yayınevi, 2003.

—, *İsmet İnönü-Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Turgut, H., *Şahinlerin Dansı: Alparslan Türkeş'in Anıları*, İstanbul, 1995.

—, *Yaptırılmayan Savunmalar*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Turhan, N., *İhtilâlin Süvarisi*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2004.

Tushnet, M., *Taking Constitution Away from The Courts*, Princeton University Press, New Jersey, 1999.

Tülümen, T., *İki Mülkiyeli*, Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara, 2003.

Türel, O., "Planlama ve Uluslararası Örgütler: Türkiye'nin Dünya Bankası İle İlişkileri Örnek Olayı", Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1981, s. 635-654.

Türk Bayrağına Saygı Mitingi, *Milli Gençlik*, Özel Sayı, Şubat-Mart 1969, s. 15-21.

Türk Ev Kadınları Derneği, *Türk Ev Kadınları Derneği Seri Konferansları: I-IV*, Türk Ev Kadınları Derneği Yayınları, Ankara, 1967.

—, *Türk Ev Kadınları Derneği Seri Konferansları V-VIII*, Türk Ev Kadınları Derneği Yayınları, Ankara, 1967.

—, *Türk Ev Kadınları Derneği Seri Konferansları 9-12*, Türk Ev Kadınları Derneği Yayınları, Ankara, 1968.

—, *Türk Ev Kadınları Derneği Seri Konferansları XIII-XVI*, Türk Ev Kadınları Derneği Yayınları, Ankara, 1969.

Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği Şeref Madalyası Törenleri 1960-1961, İstanbul, 1963.

Türk-İş, *IV. Genel Kurul İcra ve İdare Heyetleri İdari ve Mali Raporları*, Ankara, 1960.

—, *"Türk Sendikacılığının Teşkilatlanma Planı"* Türk-İş Teşkilâtlanma Komisyonu Tarafından Hazırlanan ve 15 Ocak 1962 Tarihli Mümessiller Meclisine Sunulan Rapor, çoğaltma, 1962.

—, *Beşinci Genel Kurula Sunulan İdari ve Mali Raporlar*, Ankara, 1964.

—, *Türk-İş 7. Genel Kurulu Çalışma Raporları*, Ankara, 1968.

Türk, İ., "İkibinli Yıllara Girerken Tebliği", *İkibinli Yıllara Girerken Politik Ekonomik Oluşumlar ve OYAK Sempozyumu*, OYAK Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1992.

Türkeş, A., *1944 Milliyetçilik Olayı*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1992.

—, *27 Kasım, 13 Kasım, 21 Mayıs ve Bazı Gerçekler*, İstanbul, 1977.

—, *27 Mayıs ve Gerçekler*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1995.

—, *9 Işık*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.

—, *Bir Devrin Perde Arkası*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.

—, *Milli Devlet, Güçlü İktidar*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.

—, *Türkiye'nin Meseleleri*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1999.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Beşinci Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın Söylev ve Demeçleri (28 Mart 1966 - 28 Mart 1973), Başbakanlık Basımevi, 1978, Ankara.

Türkiye İstatistik Kurumu, Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007.

Türkiye İşçi Partisi, *Türkiye İşçi Partisi Programı*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1964.

—, *Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1962.

Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği Ankara Şubesi, *Açık Oturum Raporu: 22 Mayıs 1969'da Yetişkinlerin Okuma-Yazması İle İlgili Olarak Düzenlenen Toplantının Raporudur*, Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği Ankara Şubesi Yayınları, 1970.

—, Hacettepe Bilim Merkezi Tesisi Nüfus Etüdleri Enstitüsü ve Türkiye Aile Planlaması Derneği, *Aile Planlaması Birinci Milli Semineri, 15-17 Haziran 1967*, Ankara, 1967.

Türkiye'de İdari Reform Çalışmaları, *TODAİE*, Ankara, 1961.

Türkiye'nin 90 Yılı, 2. baskı, Anadolu Ajansı, Ankara, 2011.

Türkmen, E. A. ve Özmen, A. (haz.), *Kürdistan Sosyalist Solu Kitabı*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014.

Türkmen, E. A., *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı-1 20'lerden 70'lere Seçme Metinler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

Türkmen, F., *Kırılgan İttifaktan "Model Ortaklığa": Türkiye ABD İlişkileri*, İstanbul, TİMAŞ, 2012.
Türkmen, H., "İslâmî Hareket Dergisi", *Haksöz*, sayı 111, 2000, s. 31-40.
—, *İslâmi Uyanış Sürecimiz ve İslâmcılık Söyleşileri*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2015, s. 97-98.
—, *Türkiye'de İslâmcılık ve Özeleştiri*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2008.
Türköne, M., *68 Kuşağı (Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil)*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2008.
Tütüncü, G. E., *CHP: 1965-1980*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.
Uçar, A., "1950'ler Türkiye'sinde Edebiyat Dergiciliği: Poetikalar ve Politikalar", Bilkent Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2007.
Uçarol, R., *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul, 2008.
Uçman, A., "Necip Fazıl'ın Çıkardığı Dergiler", *Kitap-lık*, sayı 50, 2001, s. 191-192.
Uğur, N., *İsmet İnönü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
Ulay, S., *General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları-27 Mayıs 1960 Harbiye Silah Başına!*, Kitapçılık Ticaret Yayınları, İstanbul, 1968.
—, *Harbiye Silah Başına*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1968.
Ulus gazetesi, "Batı Berlin'de Bir Sergi", 3 Mayıs 1964.
Ulusan, A., "Public Policy Toward Agriculture and Its Redistributive Implications", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, E. Özbudun ve A. Ulusan (der.), Holmes & Meier Publishers, Inc., 1980, s. 125-167.
Uslu, A. A., "Türkiye'de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Siyasi Bunalım", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Isparta, 1997.
Usluata, M., "Görüşüm: Örneklerdeki Sorunlar", *Kadın Gazetesi*, no. 912, 21 Mart 1966.
Utku, C., *14'lerden Suphi Karaman'a İhtilâl Mektupları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
Uyanan Afrika'da Hayat, *Sebilürreşad*, cilt 13, sayı 317, 1960.
Ülgenay, A. H., *Türkiye Cumhuriyeti'nde Kurulan Siyasi Partiler: Kurucular ve Amblemler (1923-1960)*, ATAM, Ankara, 2011.
Ünlü, B., *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
—, *Mehmet Ali Aybar'ın Müdafaaları ve Mektupları (1946-1961)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
Ünsal, A., *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
—, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
—, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
—, *Umuttan Yalnızlığa: Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
Üste, R. B., *Türkiye'de Seçim Sistemi Arayışları Bir Alternatif Model*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
Üstün, N., *Almanya Almanya*, Var Yayınevi, İstanbul, 1965.
Üzen, İ., "27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ve Demokrasi Eğitimi", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale, 1998.
Vanly, İ. Ş., *Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with Historical Background*, Hevra Organisation of the Revolutionary Kurds of Turkey in Europe, Roma, 1971.
Varuy, N., *Türkiye İşçi Partisi: Olaylar - Belgeler - Yorumlar (1961-1971)*, Sosyal Tarih, 2012.
Vassaf, G. (ed.), *Mehmet Ali Aybar Sempozyumları 1997-2002: Özgürleşmenin Sorunları*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2003.
Velidedeoğlu, H. V., *12 Eylül Karşı-Devrim*, Evrim Yayınları, İstanbul, 1990.
Vuzuha Doğru, *Fikir ve San'atta Hareket*, sayı 26, 1968, s. 3-4.
Waldner, D., *State Building and Late Development*, Cornell University Press, 1999.
Waldron, J., "The Core of the Case Against Judicial Review", *The Yale Law Journal*, sayı 115, 2006, s. 1346-1406.

Wallraff, G., *En Alttakiler*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986.

Weiker, W. F., *The Turkish Revolution: Aspects of Military Politics*, The Brookings Institution, Washington DC, 1963.

—, *1960 Türk İhtilâli*, Mete Ergin (çev.), Cem Yayınevi, İstanbul, 1967.

White, J., *Pledged to Development*, ODI Publ., 1967.

Wiener, A. S., "Turkish Foreign Policy Decision-Making on the Cyprus Issue: A Comparative Analysis of Three Crises", unpublished Ph. D. thesis, Duke University, 1980.

Yalman, A. E., *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Pera Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Yalman, G., "Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?", *Praksis*, sayı 5, 2002b.

Yaraman, A., "Durgunluk Döneminde Cüretkâr Talepler: Kadın Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, 3, 2001, s. 36-42.

—, *Biyografya 2: Behice Boran*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2002.

Yasa, Y. Z., *Başka İzlenimler Değişen Gelenekler*. T.C. Merkez Bankası Koleksiyonu, İstanbul, 2012.

Yaşar, A., "Türkiye'de Seçim Ekonomisi ve Konsolide Bütçe Harcamaları Boyutu (1950-2000 Dönemi Genel Seçimlerinin Analizi)", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Adana, 2004.

Yaşlı, F., *Kinimiz Dinimizdir*, Yordam Yayınları, İstanbul, 2014.

Yavaşgel, E., *Temsilde Adalet ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Durum*, Nobel Yayınları, Ankara, 2004.

Yavuz, F., *Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi Üzerinde Bir Araştırma*, TODAİE, Ankara, 1966.

Yavuz, M. H., *Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslâm*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Yazgan, M., " İslâm ve Her Şey", *Büyük Doğu*, sayı 23, 1967.

Yazıcıoğlu, A., *68'in Kadınları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.

Yeni Türkiye Partisi (YTP), *Tüzüğü ve Programı 1961*, Nebioğlu Yayınevi, Ankara, 1961.

—, *Tüzüğü ve Programı 1963*, Ankara, 1963 (Yayıncı belirtilmemiş).

—, *1969 Seçim Bildirisi*, Ankara, 1969 (Yayıncı belirtilmemiş).

Yeni, F., *Cevdet Sunay*, Çaykara ve Dernek Pazarı Eğitim Vakfı, İstanbul, 2007.

Yerasimos, S., *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye. III. Cilt: 1. Dünya Savaşından 1971'e*, Babür Kuzucuoğlu (çev.), 7. baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

Yeşil, H., *15-16 Haziran Direnişi*, http://urundergisi.com/makaleler.php?ID=1772, erişim tarihi: 05.07.2015.

Yeşilay, R. B., "Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Devletçilik Bağlamında Türkiye İşçi Partisi Programı", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2002.

Yetiş, M., "Cumhuriyet Halk Partisi'nde Ortanın Solu Hareketinin Doğuşu ve Gelişimi 1965-1971", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 1989.

Yetkin, Ç., *Siyasal İktidar Sanata Karşı*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1970.

—, *Türkiye'de Askerî Darbeler ve Amerika*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Yayınları, İstanbul, 2010.

Yetkiner, A., *Aşık İhsani Kimdir*, Son Telgraf Matbaası, İstanbul, 1976.

Yıldırım, A., *FKF DEV-GENÇ Tarihi 1965-1971 Belgelerle Bir Dönemin Serüveni*, Doruk, İstanbul, 2008.

Yıldırım, M., "Milli Egemenlik Kavramı ve Türkiye'de Seçim Sistemleri", Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Sivas, 2001.

—, "Türkiye'de sivil asker ilişkileri bağlamında 1966-1973 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Denizli, 2010.

Yıldırım, R., *Medreseden Üniversiteye Ali Özek*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Yıldırımoğlu, H., "Uluslararası Emek Göçü", *Kamu İş*, sayı 1, 8, 2005, s. 1-23.

Yıldız, B., *Alman Ekmeği*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Türkler Almanya'da*, Everest Yayınları, İstanbul, 2012.

Yıldız, Ş., "Türk-İş'in Kuruluşu ve Gelişimi", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Yılmaz, E., "Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun Hukuksal Yapısı", *OYAK Otuzuncu Yıl Özel Sayısı*, Ankara, 1991.

—, "Ordu Yardımlaşma Kurumunun Hukuksal Niteliği", *Amme İdaresi Dergisi*, 22/1, 1989.

Yılmaz, H., "Seçim Sistemleri ve Türkiye", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Trabzon, 2004.

Yılmaz, L., "Siyasal Kültür-Kriz Etkileşimi Çerçevesinde Türk Siyasal Kültürünün Kriz Alanları", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 2003.

Yılmaz, T. S., *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, Toplumsal Dönüşüm, İstanbul, 2000.

Yılmaz, Z., *Dişil Dindarlık: İslâmcı Kadın Hareketinin Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Yılmazer, T., "Properties of Proportional Representation Systems", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1997.

Yorgancılar, S., "1965 Sonrası İslâmcı Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 2006.

YÖN, "Yön Bildirisi", *Yön*, 1, 1961b, s. 12-13.

—, "Çalışanlar Partisi", *Yön*, 14, 1962c.

—, "Parti Hazırlıkları", *Yön*, 6, 1962b.

—, "Çalışanlar Partisi", *Yön*, 2, 1961a.

—, "Sosyalizm: Hareket Doğuyor", *Yön*, 17, 1962a.

Yön, *Serdengeçti*, sayı 33, 1962.

Yunus, E., "The Genesis of The Left of Center in Turkey: 1965-1967", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2007.

Yurteri, K. ve Öztürk, S., *MGK (Dünü ve Bugünüyle Milli Güvenlik Kurulu)*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2011.

Yücel, M. S., *Türkiye'nin Siyasal Partileri*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.

Yüksel, E. K., "Türkiye'de Muhafazakârlık ve Muhafazakâr Bir Parti Örneği Olarak Adalet Partisi", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2004.

Zaralı, M. R. ve Pekin, F., "Çifte Görevimizin Hakkını Verelim", *Ant*, 169, 1970.

Zengin, B., "Bir Kitap Çevresinde", *Edebiyat*, sayı 1, 1969.

Zıt, M., "Türk Ordusu Demirel Faşizminin Bekçisi Olamaz", *Devrim*, 33, 1970.

Zileli, G. ve Çalışlar, O., "Milli Demokratik Cephe Politikası Temel Politikamızdır", *Türk Solu*, 119, 1969.

Zileli, G., *Yarılma (1954-1972)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Yarılma (1954-1972)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

—, *Yarılma (1954-1972)*, Ozan Yayınları, İstanbul, 2000.

Zincirkıran, N., *Simavi İmparatorluğu*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1994.

Zorlu, M., "TKP'den TİP'e Sol Kemalizm: MDD Örneği", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2006.

Zürcher, E. J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2008

—, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

—, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

YAZARLAR HAKKINDA

Yrd. Doç. Dr. Sevgi ADAK
Aga Khan University, Institute for the Study of Muslim Civilisations

Yrd. Doç. Dr. Gökhan AK
Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Öğretim Üyesi

Doç. Dr. İsmet AKÇA
KHK ile görevinden ihraç edilen, Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi

Yelda ŞAHİN-AKILLI
Ankara Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi

Doç. Dr. Mehmet Ö. ALKAN
İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyasi Tarih, Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Gökhan ATILGAN
Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Öğretim Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Zübeyir BARUTÇU
Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi

Tanıl BORA
Yazar, Editör

Prof. Dr. Funda ŞENOL-CANTEK
KHK ile görevinden ihraç edilen, Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Aziz ÇELİK
Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Öğretim Üyesi

Zişan ATAMAN-ÇELİK
Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Yüksek Lisans Öğrencisi

Yrd. Doç. Dr. Kadir DEDE
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi

Deniz Cenk DEMİR
McGill University, Institute of Islamic Studies

Prof. Dr. Tanel DEMİREL
Çankaya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER
Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı, Öğretim Üyesi

Erden Eren ERDEM
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Veysel ERGÜÇ
Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Araştırma Görevlisi

Yrd. Doç. Dr. Çimen GÜNAY-ERKOL
Özyeğin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Öğretim Üyesi

Dr. Cengiz GÜNEŞ
The Open University, Political and International Studies, Associate Lecturer

Dr. Bora GÜRDAŞ
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Prof. Dr. Süleyman İNAN
Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Mete Kaan KAYNAR
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Nuray ERTÜRK-KESKİN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi

Bayram KOCA
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Selçuk KOCA
Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi

Prof. Dr. Bilsay KURUÇ
Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, emekli Öğretim Üyesi

Murat MERİÇ
Yazar

Levent ODABAŞI
Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Asım ÖZ
Yazar

Dr. Feridun Cemil ÖZCAN
Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü

Prof. Dr. Gencer ÖZCAN
İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi

Celal Oral ÖZDEMİR
Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Araştırma Görevlisi

İlhan ÖZGEN
Yazar, *Socrates* dergisi editörü

Bengü ÖZTAN
Polis Akademisi, Güvenlik Birimleri Enstitüsü, Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi, Yüksek Lisans Öğrencisi

Selman SAÇ
Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Araştırma Görevlisi

Ezgi SARITAŞ
Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Metin SOLMAZ
Yazar

Ayşem SEZER-ŞANLI
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ŞENER
KHK ile görevinden ihraç edilen, Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Öğretim Üyesi

Rafet UÇKAN
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Doktora Öğrencisi

Anıl VAREL
Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Aybars YANIK
Yazar, Editör

Kerem YAVAŞÇA
Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi

Mehmet YÜCE
Yazar

DİZİN

Bir askerî darbeyle başlayıp bir başka askerî darbeyle sona erdiği söylenebilecek Türkiye'nin 1960'lı yıllarının panoramik bir fotoğrafı...

- 27 Mayıs, Yassıada, 1961 anayasası...
- Cemal Gürsel, "İhtiyar Paşa" İnönü, Kıbrıs sorunu, Johnson Mektubu, Talat Aydemir...
- Fikir Kulüpleri, Devrimci Gençlik, Milli Demokratik Devrim...
- TİP, Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, "Ortanın Solu"...
- Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne, Süleyman Demirel, Ragıp Gümüşpala, Suat Hayri Ürgüplü, Cevdet Sunay...
- Anti-komünizm, Komünizmle Mücadele Dernekleri, Alparslan Türkeş, milliyetçilik...
- "Gurbetçiler", işçi sınıfı, Kürt siyasal hareketi, Doğu Mitingleri, OYAK, Devlet Planlama Teşkilatı...
- Kadın hareketi, basın, gündelik hayat, müzik, futbol, edebiyat, sanat...

Mete Kaan Kaynar'ın hazırladığı derlemeye Sevgi Adak, Gökhan Ak, İsmet Akça, Yelda Şahin-Akıllı, Mehmet Ö. Alkan, Gökhan Atılgan, Zübeyir Barutçu, Tanıl Bora, Funda Şenol-Cantek, Aziz Çelik, Zişan Ataman-Çelik, Kadir Dede, Deniz Cenk Demir, Tanel Demirel, Yasemin Doğaner, Erden Eren Erdem, Veysel Ergüç, Çimen Günay-Erkol, Cengiz Güneş, Bora Gürdaş, Süleyman İnan, Mete Kaan Kaynar, Nuray Ertürk-Keskin, Bayram Koca, Selçuk Koca, Bilsay Kuruç, Murat Meriç, Levent Odabaşı, Asım Öz, Feridun Cemil Özcan, Gencer Özcan, Celal Oral Özdemir, İlhan Özgen, Bengü Öztan, Selman Saç, Ezgi Sarıtaş, Metin Solmaz, Ayşem Sezer-Şanlı, Mustafa Şener, Rafet Uçkan, Anıl Varel, Aybars Yanık, Kerem Yavaşça, Mehmet Yüce yazılarıyla katkıda bulundu.

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2204-8
9 789750 522048